De Gids. Jaargang 10

bron
De Gids. P.N. van Kampen, Amsterdam 1846.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001184601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

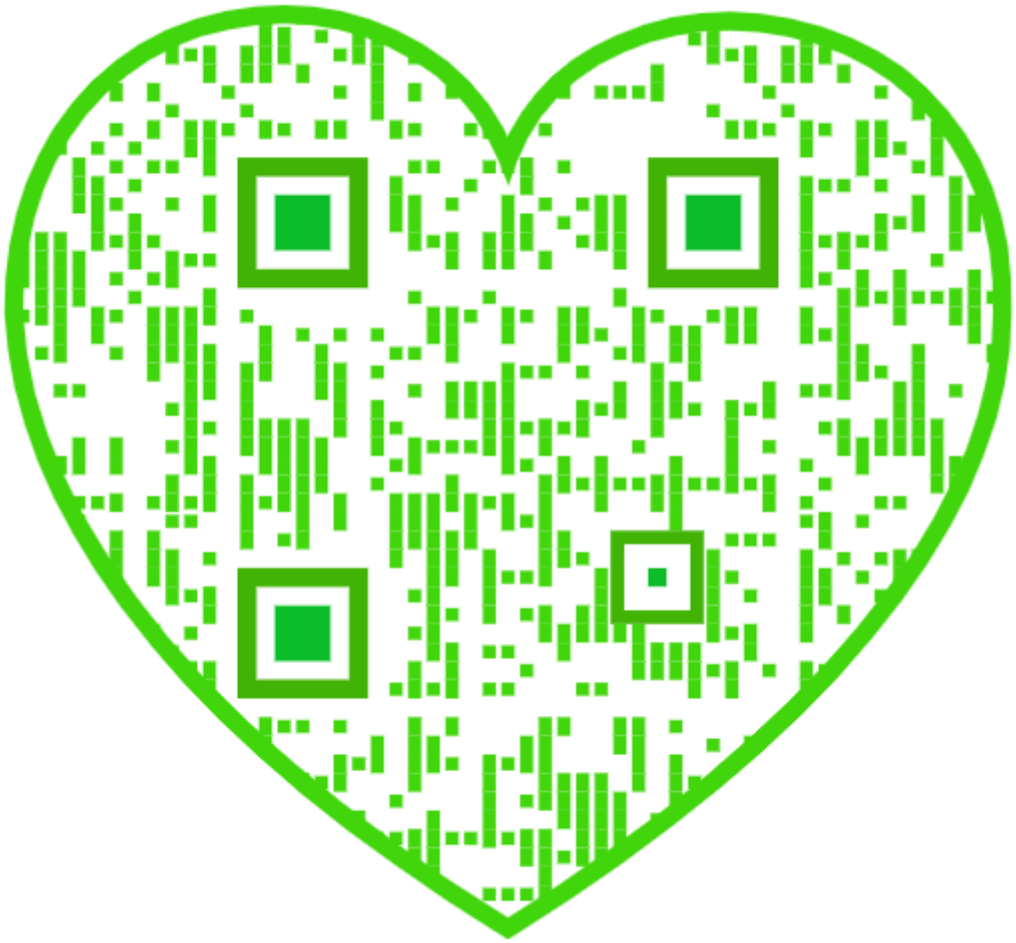

Boekbeoordeelingen.

Handboek van den vroegsten bloei der nederlandsche letterkunde, of Proeve uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende eeuw, met Inleidingen, Aanstipping over de Spraakleer en den stijl van dien tijd, een klein Woordenboek, enz., door Mr. *B.H. Lulofs*, Ridder, enz. enz. Te Groningen, bij J. Oomkens, 1845. XVI en 428 blz. 8°.

> ‘Elke zaak kan uit verschillende oogpunten beschouwd worden.’
> Prof. LULOFS, *Handboek*, bl. 17.

Onder de Nederlandsche schrijvers, die sedert eene reeks van jaren op het gebied der vaderlandsche taal- en letterkunde hebben gearbeid, gearbeid met een praktisch doel, en - hetgeen niet een ieder te beurt valt - met gelukkigen uitslag, onder die schrijvers bekleedt Prof. LULOFS eene eervolle plaats. Een Handboek onzer vroegste letterkunde, ons van zijne hand geschonken, wekte onze belangstelling en het vertrouwen op de vervulling eener hooggestemde verwachting.

Hoe heeft het Handboek aan die verwachting voldaan?

Ik heb lang geaarzeld het openhartig en gemotiveerd antwoord op die vraag neder te schrijven, omdat ik niet kan ontkennen, dat het voor den hooggeleerden schrijver en het publiek beide een pijnlijk gevoel moet te weeg brengen, wanneer dat antwoord ongunstig uitvalt, omdat Prof. LULOFS grijs is geworden in het onderzoek en de verklaring onzer letterkunde, terwijl referent nog op den drempel staat van den mannelijken leeftijd; omdat Prof. LULOFS door zijn' rang in de maatschappij en zijne wetenschappelijke titels de praesumtie

voor zich moet hebben geen onnutte werkman te zijn op den akker, die hem ter ontginning is ten deel gevallen, terwijl referent op het gebied der wetenschap een eenvoudig strijder is, *qui n'a que la cape et l'épée*; eindelijk, omdat Prof. LULOFS behoort tot de talrijke school, die beweert HUYDECOPER en CLIGNETT als stichters te hebben, wier voetstappen men slechts heeft te drukken, terwijl referent er naar streeft gerekend te worden tot die minderheid, welke zich van de algemeen ingewortelde denkbeelden heeft losgerukt, om slechts dien weg te volgen, welken hij meent, dat de voortgaande wetenschap zelve heeft afgebakend.

Zoo wij ondanks dit alles er toe zijn overgegaan, om de wrange vruchten van ons onderzoek te doen kennen, het is, in de eerste plaats, omdat de eeuwige waarheid niet mag afhankelijk gemaakt worden van eenige persoonlijke consideratie, omdat eerbied en hoffelijkheid alleen in de vormen kunnen geëischt worden, waarin eene meening wordt voorgedragen, maar niet zoo overwegend mogen zijn, dat ze die meening verstikken; - wij zijn er in de tweede plaats toe overgegaan, omdat het boek van Prof. LULOFS, aanleiding gevende tot het behandelen van al de takken der wetenschap, - historia litteraria, kritiek der teksten, grammatica en lexicographie, - ons eene gewenschte gelegenheid aanbood, om de eischen der wetenschap eens en voor altijd tegenover de oude school te handhaven.

Het is een treurig verschijnsel, dat dit ten jare 1846 nog moet plaats grijpen in een vak, dat sedert het vierde eener eeuw in *Duitschland* tot eene wetenschap is verheven; het is te bejammeren, dat, ten gevolge eener onbegrijpelijke inertie, geruggesteund door eene bespottelijke eigenvergoding, het woord *vooruitgang* alleen de leus der minderheid is!

Hoe meer wij dit gevoelen, aan des te strenger onderzoek dient alles te worden onderworpen, waarnaar men den stand der wetenschap in ons vaderland zou meenen te moeten afmeten.

Men versta mij echter wel: ik werp mij niet als regter op; het is niet voor mijne vierschaar, dat ik het Handboek daag, en de beginselen, die het hebben in de pen gegeven, om die uit de hoogte te veroordeelen. Ik verlang alleen, dat het letterkundig publiek, dat met ernst den vooruitgang der wetenschap en der waarheid wil, en *quem penes arbitrium*, mij beschouwe als den verdediger der partij van beweging tegen

het manifest der partij van behoud, vervat in het Handboek van Prof. LULOFS.

Ik beroep mij noch op welwillendheid, noch op partijzucht: ik spreek alleen tot het verstand en de rede onzer regters. -

Het is meer dan eens gezegd, en met bewijzen gestaafd, dat de beoefening der oude Nederlandsche letteren, of, in strenger' zin, der Middelnederlandsche letterkunde, geleden heeft door een dilettantisme, dat regts en links, zonder bepaald doel, beuzelend, zonder systeem, zonder overtuiging, in plaats van de wetenschap, eene schrale, onvruchtbare liefhebberij heeft daargesteld. Het boek van Prof. LULOFS is daar om zulks te bewijzen.

Ik zal trachten dit aan te toonen, opdat men ons niet langer beschuldige van oppositiezucht; maar begrijpe, dat wij ons uit volle overtuiging verklaren tegen eene school, die geene vruchten dragen kan.

Het Handboek gaat aan drie groote en grove gebreken mank: *valsche voorstelling, incompleetheid, inconsequentie*. Vandaar eene onware historia litteraria, onkritische tekstuitgaaf, onvoldoende grammatische en lexicographische verklaring.

Men zal zich misschien verwonderen, dat een Professor in het vak, een man van smaak en kunde, wij herhalen zulks, een zoo weinig degelijk, zoo - *tranchons le mot* - onwaardig boek liet drukken; maar die verwondering zal ophouden, wanneer men in het oog houdt, dat langs den ouden weg, dien Prof. LULOFS volgde, en bij gebrek aan warme wetenschappelijke overtuiging, een ander werk ondenkbaar was.

De noodlottige gevolgen van dien ouden sleur, van het stelsel van behoud, de daaruit voortvloeijende inconsequentiën en onwetenschappelijke transactiën, zullen wij aantoonen bij de beschouwing van het werk zelf; wij moeten hier slechts ter loops een blik slaan op het gebrek aan wetenschappelijke overtuiging. Immers het is niet de begeerte om dieper in te dringen in het wezen der taal, het is niet de zucht om den historischen voortgang en ontwikkeling dier taal na te vorschen, of de neiging, om onze voorvaderen in hunne letterkundige en aesthetische vorming te bespieden, die aan Prof. LULOFS onze vroegste schrijvers in handen gaf; - neen, hij voelde zich daartoe alleen aangespoord, ‘doordien in *Duitschland*, in *Frankrijk*, in *Engeland*, en ook hier te lande en in *België*, aan het bebouwen van den akker der middeleeuwsche nationale

letterkunde dagelijks ijveriger de hand wordt geslagen, en de beroemdste Geleerden en Vernuften dien arbeid niet beneden zich rekenden.' Geen wonder dan ook, dat in het oog van Prof. LULOFS dit vak steeds eene bijzaak, een liefhebberijtje bleef, '*op zijn tijd* zeer nuttig' om te beoefenen, - welk 'op zijn tijd' ons voorkomt niet veel te verschillen van *nu en dan, te hooi en te gras, als men niets beters te doen heeft*!

Vraagt het aan BAKE, aan GEEL, aan COBET, of zij hunne Grieksche dichters beoefenden en liefhadden, alleen omdat een HERMANN of een BÖCKH het niet beneden zich rekenden daaraan de hand te slaan, en vraagt hun tevens, of zij ook durven zeggen, dat die studie *op zijn tijd* nuttig is, en zij zullen de schouders ophalen, en u aanraden, u liever aan de komenij te wijden dan de wetenschap te ontheiligen!

Wij verwonderen ons echter niet, dat geen edeler drangreden Prof. LULOFS heeft aangezet tot de beoefening onzer oude letteren: dit vloeit voort uit zijne eigene beschouwing der zaak; want al die oude rijmbrokken, vreemd van taal, vreemd van rhytmus, zonder eenige aesthetische aanlokkelijkheid, alleen geschikt, om er hier en daar een vergeten woord of eene verouderde gewoonte uit op te visschen (verg. bl. 26), zeker ze waren niet geschikt om den Hoogleeraar uit te lokken ze uit eigene beweging te bestuderen. Wij begrijpen zelfs niet, dat Prof. LULOFS niet is teruggedeinsd voor die *corvée*, voor dien rijst- en brijberg, waar hij zich doorheen geworsteld heeft, zonder in het land van *Cocaenje* te komen, - ten zij men als zoodanig wil beschouwen *le plaisir de se voir imprimé*; maar daar zal de Heer LULOFS op zijne jaren en na zoo vele boeken in de wereld gezonden te hebben wel over heen zijn.

Wij wenden ons tot het boek zelf, en natuurlijk eerst tot het begin, de inleiding.

Prof. LULOFS plaatst ons terstond op zijn terrein met de meer dan verjaarde verzekering: 'Men kan den aanvang onzer bepaaldelijk gezegde Nederlandsche letterkunde eerst regt in de *tweede helft der dertiende eeuw* stellen. - - Vroegere schrijvers - zij mogen dan CALFSTAF, NOIJDEKYN (lees: NOYDEKIJN), UTENHOVE, of hoe anders geheeten hebben - zijn slechts óf bloot bij naam, óf bij gissing bekend.'

Twee bladzijden verder (bl. 3) heet het: 'De Heer WILLEMS wil in de voorrede voor den *Reinaert* den aanvang onzer bepaaldelijk gezegde Nederlandsche literatuur reeds in de twaalfde eeuw stellen. Het kan zijn, ja, het is zelfs *zeer vermoe-*

delijk, dat er toen reeds Nederlandsche schrijvers bloeiden, gelijk *dan ook* de Heer MONE in zijn *Uebersicht der Niederl. Volksliteratur älterer Zeit*, bl. 78, zegt: "*dass die Blüthe der Niederl. Dichtkunst vor* 1270 *fällt, also der Mittel-Hochdeutschen zur Seite steht*." Vergelijk ook V. WIJN, *Hist. Avondst.*, bl. 261, en den Heer V.D. BERGH, *Nederl. Volksromans*, bl. 163. - Met zekerheid weet men echter tot dus ver van hen en hunne schriften weinig of niets te zeggen.'

Wij moeten bij de eerste dier verklaringen stilstaan, omdat zij voor een groot deel de toetssteen zal uitmaken, waarnaar wij den aanleg van het geheele boek zullen onderzoeken; want is zij valsch, dan is ook de geheele inrigting, daaruit voortvloeijende, onjuist en verwerpelijk.

Reeds bij het aangehaalde stooten wij terstond op de genoemde hoofdgebreken:

Inconsequentie,
Valsche voorstelling,
Incompleetheid.

Wat de *inconsequentie* betreft, die valt van zelf in het oog. Prof. LULOFS stelt het begin onzer litteratuur zeer bepaaldelijk in *de helft der dertiende eeuw*; dat hij daarbij het oog heeft op JACOB VAN MAERLANT leert ons het Handboek, daar immers met diens werken een begin wordt gemaakt, en hij zelfs (bl. 31) zeer stellig en uitdrukkelijk genoemd wordt: 'de oudste Nederlandsche schrijver en dichter.'

Dit is alzoo eene uitgemaakte zaak, dit staat vast. Ja, maar - en van zoodanige *jamaar's* wemelt het boek - het *kan zijn*, het is zelfs *zeer vermoedelijk*, dat er vóór hem reeds Nederlandsche schrijvers bloeiden, gelijk dan ook - en dit *dan ook* kan hier niets anders beteekenen dan *te regt* - de Heer MONE zegt: 'dass die Blüthe der Niederl. Dichtkunst *vor* 1270 fällt;' en dan worden eenige schrijvers aangehaald, om het gevoelen van MONE en WILLEMS te bevestigen; onder deze V.D. BERGH, die t.a. pl. betoogt, dat in 1130 de volkstaal reeds geschreven werd, terwijl hij den *Reinaert* ook zeer stellig in de 12de eeuw plaatst.

Er ontbreekt nog slechts aan, dat de schrijver er hadde bijgevoegd: 'MAERLANT zelf, dien ik den *oudsten Nederlandschen schrijver* noem, heeft ons de namen van vroegere dichters of dichtwerken bewaard.'

Dit had zoo al de *inconsequentie* niet duidelijker gemaakt, dan toch de *valsche voorstelling* terstond doen in het oog springen.

In den *Spieghel Historiael* toch prijst MAERLANT CALSTAF en NOYDEKIJN als fabeldichters, CLAYS VERBRECHTEN noemt hij als romandichter, WILLEM UTENHOVE als zamensteller van een' Bestiaris.

Buitendien, zoowel MAERLANT als zijn tijdgenoot VAN HEELU wijzen ons op een aantal riddergedichten, die zeker algemeen verspreid waren en waarvan de eerste zelf getuigt:

> Goede jeesten ende saghen
> Vint men vele nu bi daghen[1].

Daaronder rekene men:

> Alle die grote aventure
> Diemen leset van Arture
> Ende van dien ridder Waleweine:
> - - - - -
> Caerls wijch - - -
> Ettels orloghe van den Hunen,

enz., hetgeen wordt aangevuld door de twee bekende plaatsen:

> Dien dan die boerde van den grale,
> Die loghene van Perchevale,
> Ende andere valscer saghen
> Vernoijen ende niet en behaghen,
> Houde desen spiegle historiale
> Over die truffe van Lenvale,

en uit het Leven van St. FRANCISCUS:

> Mer Tristram ende Lanceloet,
> Perchevael ende Galehoet,
> Hier of willen de liede horen.

Voeg daarbij het geheele hoofdstuk tegen de menestrele (overgenomen in de *Brabantsche Jeesten*, Dl. I, bl. 214-216), waar de *Fierabras*, de *bere Wislau*, de *Willem van Oringhe*, enz. worden genoemd, - en men zal mij toestemmen, dat onze zoogenoemde *oudste dichter* beter met het begin onzer letterkunde bekend was dan Prof. LULOFS.

Bijna gelijktijdig met MAERLANT schreef JAN VAN HEELU, en ook hij getuigt, dat hij kende

> Der edelre Machabesen jeeste,

en de gedichten, waarin men las:

> Hoe Roelant ende sine ghesellen
> Te Ronchevale verslaghen bleven,

1 *Horae Belg.*, I, 48.

terwijl hij gewaagt van de

> grote
> Feeste diemen van Lancelote
> Vint ocht van Perchevale.

En vooral is de getuigenis van HEELU voor ons van waarde, omdat wij weten, dat hij die gedichten in de Dietsche taal kende, daar hij met het Fransch niet best overweg kon, gelijk hij zelf getuigt:

> Ic ben des fransoys niet meester.

Prof. LULOFS zal daartegen inbrengen: ‘zij zijn slechts óf bloot bij naam, óf bij gissing bekend.’

Valsche voorstelling, incomplete wetenschap!

Van NOYDEKIJN hebben wij overblijfsels, reeds door BILDERDIJK bekend gemaakt; van den *Willem van Oringhe*, door CLAYS VERBRECHTEN gedicht, heeft WILLEMS fragmenten medegedeeld; en wat betreft de overige genoemde gedichten, ook die zijn met meer andere óf geheel, óf gedeeltelijk voor ons bewaard gebleven; zie slechts mijne inleiding op den *Roman van Karel den Grooten en zijne XII Pairs*, bl. XI, en op den *Roman van Lancelot*, die, zoo ik hoop, ongeveer gelijktijdig met deze bladen het licht zal zien.

Doch al ware ook dit alles verloren gegaan, al kenden wij slechts enkele namen, niets zou nog de uitspraak regtvaardigen, dat de aanvang onzer letterkunde eerst in de helft der dertiende eeuw valt, omdat juist die namen reeds daar zouden zijn, om het tegendeel te bewijzen.

Na al hetgeen daarover in de laatste jaren reeds geschreven en uitgegeven is, schaam ik mij bijna hierbij zoo lang stil te staan; maar de heeren der oude school,

> Genti - - con occhi tardi e gravi,
> Di grande autorità nei lor sembianti,

schijnen al wat hen van de denkbeelden van het jaar 1780 zou kunnen terugbrengen, als *non avenu* te beschouwen; men moet er dus wel op terug komen tot walgens toe.

Eens en voor altijd dus: neen, onze letterkunde vangt niet aan met de helft der dertiende eeuw; het is van dien tijd, dat haar *verval* dagteekent. Van 1150 tot 1270 heeft eene dichterlijke school gebloeid, rijk aan verbeelding, heerschende over eene zoetvloeijende, kernachtige taal, die in epischen of lyrischen vorm zich de heerlijkste monumenten gesticht heeft bij wie niet vooringenomen of anderzins onbevoegd wil oordeelen.

Het zijn die ‘fantastische riddergedichten,’ zoo als Prof. LULOFS ze bl. 17 noemt, en waarvan hij na het vroeger gestelde de thans zeer zonderlinge, zeer inconsequente verklaring aflegt, dat men die ‘wel mede tot de *oudste voortbrengselen* onzer letteren brengen mag.’

Met MAERLANT, en dit hebben we reeds meer dan eens openlijk gezegd en gedrukt, en voor ons SNELLAERT[1] en anderen, - met MAERLANT vangt het verval aan dier letterkunde; want door zijnen invloed vooral moest de epische en lyrische poëzij onderdoen voor het leerdicht, dat zich sedert op de eerste plaats gehandhaafd heeft; en er is wel niemand, die zal willen beweren, dat uit een aesthetisch oogpunt de didactische school de voorkeur verdient boven epos of lierdicht.

Eene al te letterlijke opvatting, eene bekrompene verklaring der overbekende plaats uit den *Leken Spieghel*, die MAERLANT den vader noemt der Dietsche dichters, heeft tot het systeem geleid, dat door latere onderzoekingen reeds moest onder den voet gehaald zijn, zoo niet alle liefhebbers der oude school zich daartegen verzetteden.

Zal ik dit hier breedvoerig betoogen? De ruimte, mij in dit Tijdschrift toegestaan, verbiedt zulks; ik mag noch wil hier eene volledige letterkundige geschiedenis geven. Maar voor ons doel is het ook onnoodig. Het was genoegzaam de historische overleveringen aan te stippen, de gronden op te geven, waarop het gebouw moet worden opgetrokken, dat, prijkende met al de hechtheid der nationaliteit en de schoonheden der aesthetica, weldra het vermolmde bouwsel in de schaduw zal stellen, waarin Prof. LULOFS, noch iemand, ondanks de kleurtjes en vernisjes, die er aan te koste worden gelegd, ons ooit belang zal doen stellen.

‘Den bloei van het zoogenaamde Dietsch, of de beste en talrijkste gewrochten der Middelnederlandsche Letterkunde moet men vooral in de dertiende en veertiende eeuw zoeken,’ herhaalt de Hooggel. schrijver, bl. 10. Na het aangevoerde zal het genoegzaam zijn zonder omslag *vooral* in *vooral niet* te veranderen, en wij nemen deze gelegenheid waar, om tegen den titel van het geheele boek te protesteren, die meer naar waarheid zou luiden: *Handboek van het eerste verval der Nederl. Letterk.*, of, zoo men wil, *van het tweede tijdperk der Nederl. Letterk.*,; maar nooit ‘van den vroegsten bloei.’ Want

1 *Verhandeling over de Nederl. dichtk. in België*, bl. 20-21.

zoo Prof. LULOFS zich al op de uitspraak van GRIMM beroept (*Gramm.*, I, 466), het is waar, in 1819 schreef deze: ‘mittelniederländische Mundart nenne ich die während des 13, 14 Jahrh. in Brabant, Flandern und Holland blühende - - - von 1270 an bis 1350 erscheint das Wichtigste;’ maar de groote GRIMM was te veel met de wetenschap vooruitgegaan, om dit in de derde uitgave zijner *Grammatik* in 1840 te herhalen, en in die derde uitgave heeft hij, bl. 264, - hetgeen Prof. LULOFS niet meldt, - zijne uitspraak aldus gewijzigd: ‘*Der Blüthe Mhd. Poesie beinahe gleichzeitig* strömen reiche Quellen der deutschen Sprache in Flandern, Brabant, Seeland, Holland und Geldern.’ En het is genoegzaam bekend, dat die *Blüthe* Mhd. poëzij lang vóór de helft der dertiende eeuw valt.

Daar Prof. LULOFS het beste, het meest dichterlijke tijdperk onzer letterkunde geheel ter zijde laat, is het natuurlijk, dat hij moeite moet doen, en zich aftobben, om de schrijvers, die hij in zijne bescherming genomen heeft, aan te bevelen. Alzoo verdient die litteratuur belangstelling: ‘1°. voor de studie onzer taal, 2°. voor de studie van de geschiedenis dier dagen, 3°. voor de studie van de zeden, gebruiken, enz. en 4°. eindelijk om de menigvuldige vonken van vernuft, die te midden van de nevelen der ruwheid en onbeschaafdheid, welke op de Middeleeuwsche letteren mogen rusten, alom opflikkeren, en om het gezond verstand, benevens het ware, naïve en ongekunstelde gevoel, dat soms in die schriften van den ouden tijd wordt aangetroffen.’

Wat de drie eerste punten betreft, ik geloof niet, dat die voldoende zijn, om een oningewijde smaak voor die litteratuur in te boezemen. Het is, alsof men tot een' beschaafden kring zeide: - Daar is eene uitgestrekte mijn: duik neêr in de duisternis, in de benaauwde lucht; en wanneer ge vlijtig in het zweet uws aanschijns wroet en wurmt, zult ge te midden van dien berg stofs en dreks hier en daar een aârtje goud en zilver vinden.

Ik ben overtuigd, dat die heeren zouden antwoorden: - Onze roeping is het niet schatten te delven uit de ingewanden der aarde; wij zijn wel bereid er ons voordeel mede te doen en er ons mede te versieren, zoo gij, wiens roeping het is, slechts de moeite wilt doen het voor ons op te delven en bruikbaar te maken.

Ik vrees, dat het grootste deel van het publiek evenzoo Prof.

LULOFS zal toeroepen: - Gij geeft mij fraaije redenen aan, om mij te bepraten, mij in dien doolhof van nuchtere didaktiek vol stopwoorden te wagen, alleen, om er een vergeten woord of versleten gewoonte uit op te rakelen. - Dat is het werk der taalgeleerden, der wroeters *ex professo*. Delf en ontgin, en maak het gevondene bruikbaar, en wij zullen u dankbaar zijn voor uwe praktische bemoeijingen; wij zullen partij trekken van de wetenschap, van de resultaten, die een streng onderzoek u heeft doen vinden; - maar voor ons zou het waarachtig de moeite niet loonen, die duizende rijmregels, die op zich zelf zonder waarde zijn, te slikken.

En ze zouden geen ongelijk hebben.

Wat het vierde punt betreft, Prof. LULOFS heeft daarmede getracht een gaas te werpen over de ongenoegzaamheid der gronden, die voorafgaan; maar dat gaas is te doorzigtig, om effekt te praesteren, en een onpartijdig lezer zal daarover dus redeneren:

- Prof. LULOFS verklaart herhaaldelijk: 'In den stijl onzer oudnederlandsche geschriften is over het algemeen niet veel verheffing, en vele zoogenaamde dichtstukken zijn niets anders dan berijmd proza. - - Ontsierd worden vele schriften der dertiende en veertiende eeuw door de stopwoorden en stopzinnen, die om des rijms wille worden ingelascht,' enz., enz. Van daar, dat, volgens zijn Hooggel. oordeel, dan ook 'uit een hoog aesthetisch oogpunt de beoefening onzer oudnederlandsche letterkunde, even als die der middeleeuwsche literatuur van de meeste andere volkeren, juist zoo bijzonder veel aanlokkelijks niet heeft.'

Ergo, het is uitgemaakt, dat die litteratuur alleen uit het laag aesthetisch oogpunt aanlokkelijk is, dat wil zeggen, niets dan prullen bevat, waaraan ik mijnen kostbaren tijd niet verknoeijen, mijnen smaak en kunstzin niet op de pijnbank brengen zal. Want wat zegt het na de gestelde praemissen, of hun schrijftrant 'dikwerf iets naïefs, natuurlijks en ruw-bevalligs' hebbe, en dat 'men niet zelden over het gezond verstand en de wijsgeerige wijze van zien onzer oude schrijvers zich grootelijks verwonderen moet' (bl. 23), of dat 'te midden van de nevelen der ruwheid en onbeschaafdheid menigvuldige vonken van vernuft opflikkeren,' en dat er *soms* in die geschriften 'gegrond verstand (bis) en naïef ongekunsteld gevoel wordt aangetroffen!'

Geene dier phrases heeft het vroeger uitgebragte oordeel ver-

nietigd; integendeel, ik zie daarin slechts een hinken op twee gedachten, waaruit mij blijkt, dat Prof. LULOFS zoo overtuigd is van de onwaarde der litteratuur, die hij ons wil doen kennen, dat hij heeft gemeend naar eenige klinkende redenen te moeten zoeken, die de uitgave van zijn boek eenigzins verdedigen.

Wel verre van ons eenige belangstelling, eenige warmte in te boezemen voor die oude schrijvers, heeft hij ons voor goed alle lust benomen, om ze ooit in te zien. Wij zullen dus het *Handboek* maar stilletjes laten rusten.

En wie zoo redeneerde zouden we alweder gelijk moeten geven.

En dit alles is het noodzakelijk gevolg van het systeem, dat bij de zamenstelling van het *Handboek* heeft voorgezeten!

Maar hetgeen ons vooral getroffen heeft, is de oppervlakkige kennis van de middeleeuwen en hare litteratuur, die in het tot nog toe behandelde is ten toon gespreid. Die ons met de schatten van een tijdperk wil bekend maken, moet wel met dien tijd tot in de minste bijzonderheden vertrouwd wezen, en vooral ingedrongen zijn in den geest der eeuw en der letterkunde, die hij ons wil doen kennen. En wij herhalen het, het is hier alweder *incompleetheid, valsche voorstelling*.

Zoo wordt hier wederom de oude phrase gebruikt: ‘nevelen der ruwheid en onbeschaafdheid,’ die op de middeleeuwen rusten, eene phrase, die voor weinige jaren zelfs nog eene apologie heeft gevonden[1].

En wat beteekenen die woorden echter? Dat men voor eenige eeuwen over vele onderwerpen anders, minder juist dacht dan thans? dat de maatschappij eene andere inrigting had? dat de letterkunde anders werd begrepen? Geenszins, dit alles is natuurlijk, en de middeleeuwen hebben dat met de klassieke oudheid gemeen. Wilde men er slechts dat mede zeggen, men zou niet zoo drukken op de woorden *ruwheid, barbaarschheid, duisternis, onbeschaafdheid*.

Men wil daarmede uitdrukken, dat men in de middeleeuwen in het geheel niet dacht, dat de maatschappij ordeloos en bandeloos vegeteerde, dat alle wetenschap onzin en de letterkunde een zamenlapsel van ongerijmdheden was, zonder vorm en zonder strekking, - dat de geest dood en alleen de materie gevierd was.

En daartegen protesteren wij met al de kracht eener warme

1 Dr. P.J. VERMEULEN, Inleiding op het ged. *van den levene O.H.*, bl. XIV.

overtuiging; daar tegen protesteren wij namens de geschiedenis, die zich begint te ontwikkelen ‘uit de nevelen der ruwheid en onbeschaafdheid’ van onze vooringenomenheid en bekrompen wijze van zien; daartegen protesteren wij vooral krachtens eene alom in *Europa* verbreide rijke letterkunde, die alles behalve barbaarsch en onbeschaafd was.

Te regt zegt PAULIN PARIS, ter gelegenheid van den *Lancelot du Lac*[1]: ‘On n'a pas assez remarqué l'importance d'un monument de cette nature, élevé avant la fin du XIIe siècle, en France ou en Angleterre, par un baron d'origine françoise. Que deviennent nos préventions contre la grossièreté, l'ignorance et la barbarie de nos ancêtres, en présence d'une composition complètement fondée sur des avantures galantes et dans laquelle cependant vous chercheriez en vain une parole qui blessât la pudeur la plus ombrageuse? Chaque page révèle au contraire une élégance de moeurs comparable peut-être à celle des chevaliers contemporains des Fleuranges et des Bayard. Quoi! ces barons dont nous aimons à tourner en ridicule l'orgueilleuse ignorance se plaisoieut à faire, dès ce temps-là, des livres demeurés pendant plus de trois siècles l'admiration et les délices de l'Europe entière! D'un autre côté, c'est aussi des rangs de cette vielle baronnie françoise que sortirent les Villehardouin, les Joinville, les Charles d'Orléans, les La Noue, les Montaigne et les Castelnau. Songez que je ne vais pas au-delà, et que même je laisse en arrière plus de cent poètes élégants, tous de la plus haute naissance et tous contemporains de Philippe-Auguste ou de Sainte-Louis. Un jour viendra sans doute où nous refuserons notre confiance à ce dicton: un gentilhomme auroit autrefois rougi de savoir lire. Alors nous examinerons; alors nous ne répéterons pas tout ce qu'on a dit, mais seulement ce qu'on aura bien fait de dire.’

Wij willen daarmede de middeleeuwen niet opvijzelen ten koste van onze negentiende eeuw, wij willen daarin niet onvoorwaardelijk alles goedkeuren; verre van daar, want wij zijn de eerste, die gelooven aan eene vooruitgaande beschaving, aan eene trapsgewijze ontwikkeling van het menschelijk geslacht. Maar wij willen een onpartijdig onderzoek en een onbevangen oordeel.

Wij willen daarom geene phrase als deze: ‘Met die middeleeuwsche hetzij Hoog- of Nederduitsche of Fransche schrijvers

1 *Les manuscrits françois de la bibl. du Roi*, Tom. I, p. 177 suiv.

zóó te dweepen als door sommige Palaeomanen in *Duitschland* wel geschiedt, ze met de grootste vernuften der klassieke oudheid en van later tijden op eene rij te willen stellen is belagchelijk.'

'*Der Nibelungen lied* - zegt de beroemde Zwitsersche geschiedschrijver JOHANNES VON MÜLLER - *könnte die Teutsche Ilias werden*; het is zulks echter daarom niet geworden.'

Wij herhalen het met spijt, voor veertig jaren mogt dergelijke taal gelden, thans getuigt zij van de grootste bekrompenheid of van weinig bekendheid met de litteratuur, die men met een enkelen pennestreek uit de hoogte veroordeelt; en wij beklagen den man, die, niettegenstaande zoovele antipathiën, geene zelfstandigheid genoeg in zich gevoelde, om met ronde woorden, zonder zijn openhartig oordeel door duizend inconsequenties te vergoêlijken, te waarschuwen tegen dien poel van middeleeuwsche monniksbeuzelarijen.

Maar gelukkig is dat oordeel valsch, en wij aarzelen niet Prof. LULOFS, ondanks zijne verdiensten in zoo menig opzigt, in dezen (gesprooken in Hollandsche rondigheit, als HOOFT zeî,) geheel incompetent te verklaren.

Want, wie de kronijken en onpoëtische didaktische en ascetische rijmelarijen laat voor hetgeen ze zijn[1], en met een onbevangen gemoed en vooral toegerust met de noodige kennis van taal en geschiedenis, de epische poësie in de middeleeuwen, zoowel van Franschen als van Duitschers, leest, hij zal een ander oordeel vellen, 'denn,' om met LACHMANN te spreken[2], 'denn diese Gedichte werden ihm nicht etwa verzeihliche, wohlgemeinte Versuche eines unschuldigen kunstlosen dranges

1 Men versta mij wel: wij redeneren hier uit het aesthetisch oogpunt, en dan hebben wij alle regt ze niet hoog aan te slaan, al is het van sommige kronijken ook al waar wat Prof. LULOFS (bl. 108) van STOKE zegt, dat het hem namelijk soms niet ontbreekt 'aan kracht en klem van uitdrukking en aan iets zeer schilderachtigs en dramatischs (*sic*!) in de voordragt.'
Maar wij protesteren wederom tegen de volgende verzekering (t.l.a. pl.): 'In al die kronijken, lezer! doet zich nog een nagalm der aloude volksliederen en volksballaden hooren!' - Neen, die zoo redeneert heeft geen zin voor echte volkspoëzij, die een *Nibelungen Lied*, eene *Chanson des Lorrains* kon voortbrengen. Die volksliederen waren vol gloed en leven, en wij zullen ons wel wachten, daarmede, ook zelfs in de verte, die monniksprodukten te vergelijken, die 'frühzeitig und voreilig alles poetische Element aus der Geschichte entfernten,' gelijk GERVINUS, met meer zin voor waarheid en kunst, zegt (*Geschichte der deutschen Dichtung*, I^2, 60).

2 *Zu Wolfram von Eschenbach*, S. VI.

scheinen, sondern die edelste reichste blüthe einer bewussten und zum klassischen ausgebildeten poësie, die eben so wenig nur für ein schwaches vorspiel der heutigen gelten kann, als etwa das deutsche reich für einen geringen anfang zum deutschen bunde.'

Zoo iemand thans nog apodictisch, zonder aanvoering van redenen, aan de middeleeuwsche poëzij onvoorwaardelijk alle aesthetische waarde ontzegt, of de gedichten van ROELAND en AMADIS op eene lijn kan stellen (bl. 192), dan durven wij bijna beweren, dat hij nimmer eene enkele letter van de romantische dichters las. Want, wie bekend en vertrouwd is met den *Reinaert*, de *Nibelungen*, den *Parzival*, den *Garin le Loherenc*, de *Chanson de Roland*, moet al zeer weinig waarachtig gevoel bezitten, of verbijsterd zijn door eene bekrompene vooringenomenheid, om de aesthetische waarde dier reuzenconceptiën voorbij te zien. Hem zouden wij ernstig aanraden, zijn oordeel terug te nemen, tot dat hij met kennis van zaken konde spreken; en mogten de materiële bezwaren, die prof. LULOFS, bl. 22, opsomt, hem beletten die voortbrengsels al in hunnen oorspronkelijken vorm te genieten, welnu, hem resten de vertalingen van SCHELTEMA of WILLEMS, van SIMROK, SAN-MARTE en LE GLAY, die hem ten minste eene schaduw van hunne originelen zullen geven, welke schaduw zelfs nog in staat zal zijn een meer gunstig, dat is, meer waar oordeel uit te lokken.

Het is bedroevend zóó te moeten spreken ter gelegenheid van een werk van een Nederlandsch professor; maar de waarheid behoudt hare eischen zonder aanzien des persoons.

Voor het overige, zoo JOHANNES VON MÜLLER reeds voorzag, dat de *Nibelungen* de duitsche *Ilias* konden worden, hij zou in onze dagen erkennen, dat zulks het geval is, ondanks de verklaring van Prof. LULOFS.

Dat wil zeggen, dat, gelijk de rhapsodiën der *Ilias* de Grieksche heldensage bevatten van een schitterend tijdperk, zoo in de rhapsodiën der *Nibelungen* de Duitsche heldensage leeft; dat de beelden in het Duitsche gedicht even kolossaal zijn als in het Grieksche - men denke aan de bekende vergelijking van HEINRICH HEINE -, de hartstogten even breed geteekend, de handelingen even rijk gekleurd, even indrukwekkend gegroept, even naïf verhaald, de schilderingen even boeijend, de indruk even verpletterend. Ja, wij meenen niet te overdrijven, als wij beweren, dat bij een onpartijdig onderzoek de schaal nog ten voordeele van het Duitsche epos zou overslaan.

En zoo het *Nibelungen Lied* al niet bij geheel het Duitsche volk de Duitsche *Ilias* is geworden, dit is natuurlijk: ook HOMERUS bestond en bestaat alleen voor hen, die zijne taal verstaan en in staat zijn zijne schoonheden te gevoelen; en zoo thans al iedere épicier niet dweept met CHRIMHILDE of SIGFRIED, nog minder heeft hij op met de *μῆνις Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος*, waarvan hij ter naauwernood gehoord heeft.

Maar wij geven de *Nibelungen* nog niet uit voor het uitstekendste: als aesthetische voortbrengsels komen vooral in aanmerking de gedichten der zoogenoemde hofdichters, de *Parzival*, de *Tristan* en anderen, waarin vooral doorblinkt dat, wat HEGEL het grondbeginsel der romantische kunst noemt[1], 'Die erhebung des Geistes zu sich, durch welche er seine objectivität welche er sonst im Aeusserlichen und Sinnlichen des Daseyns suchen musste, in sich selber gewinnt, und sich in dieser Einigkeit mit sich selber empfindet und weiss.'

Hoe ook eene kwalijk toegeruste kritiek, of een bevangen oordeel onze aesthetica moge veroordeelen, en de middeleeuwsche romantiek verdoemen, wij houden de rhapsodiën der *Nibelungen*, met LACHMANN[2], voor 'die schönste Volkslieder aus den jahren 1190-1210,' wij meenen met GERVINUS[3], dat wij 'im *Parzival* und *Tristan* unsere damalige kunst auf ihrer höchsten Höhe gesehen haben.'

Wij gelooven aan de dichterlijke waarde der middeleeuwsche poëzij, wijl zij op iedere bladzijde in het oog springt en tot eerbied dwingt en sympathie.

Daarom hebben 'de ROQUEFORT's, de LA RUE's, de PERCY's, de WALTER SCOTT's, de GRIMM's, de HUYDECOPER's, de VAN WIJN's, de BILDERDIJKEN, en een aantal mannen van geleerdheid en smaak in *Frankrijk, Engeland, Duitschland* en hier te lande' - waarom ook niet van BENECKE, LACHMANN, GERVINUS, MORITZ HAUPT, FRANCISQUE MICHEL en PAULIN PARIS of THOMAS WRIGHT gesproken, die meer nog de litteratuur in haar geheele wezen beschouwden? - 'van de studie der middeleeuwsche letterkunde vlijtig hun werk gemaakt,' en niet alleen omdat 'het veld der oud-Grieksche en Romeinsche litteratuur weinig geheel onbebouwde plekken meer aanbiedt, ja, hier en daar, op wat arenlezingen na, luttel meer op hetzelve te oogsten valt,' -

1 HEGEL's *Vorlesungen über Aesthetik*, ed. Hotho, 11^2, 121-122.
2 *Zu den Nibelungen*, S. 6.
3 *Geschichte der deutschen Dichtung*, 1^2, 453.

COBET zal het u anders vertellen - ‘terwijl integendeel onafzienbare akkers der oudere nationale letterkunde nog ten eenenmale woest en braak liggen.’

Neen, dat beoefenen der middeleeuwsche litteratuur *faute de mieux* had geen LACHMANN gevormd, geen boek het leven gegeven als de *Geschichte der Nationallitteratur*, van GERVINUS! Slechts een *Handboek*, zoo hybridisch als het onderhavige, kon er de vrucht van zijn.

Prof. LULOFS roepe ons niet toe, dat hij op verscheiden plaatsen de aesthetische waarde erkent van de poëzij, welker regten wij willen doen gelden. Het is zoo, maar altijd nadat hij zijn afkeurend oordeel heeft nedergeschreven; maar steeds in nooten, in kleiner letter gedrukt, die dus minder moeten wegen dan het vonnis in groot dessendiaan pronkende, en schijnbaar alleen nedergesteld, om zoovele proeven te meer te geven, hoe men op iedere pagina inconsequent en onwaar moet zijn, als men schrijft zonder overtuiging.

Daarenboven de autoriteiten, die Prof. LULOFS bijbrengt, om aan zijne inconsequenties de kroon op te zetten, bewijzen eigenlijk niets; zoo VAN WIJN[1] de rijmkronijken voor poëzij wil doen doorgaan, dan gelooven wij hem niet, omdat wij tegen twee bijna schoonen verzen er honderd kunnen stellen, die geene aanspraak op verheffing kunnen maken; zoo GELLERT voor de eer der middeleeuwsche letteren in de bres springt[2], hij doet zulks maar ten halve, omdat het nooit bij hem opkwam aan eene eigenlijk gezegde poëtische litteratuur der middeleeuwen te denken; daartoe ontbrak het hem aan materiaal. En zoo WILLEMS al in zijne *Introd. op Heelu* (bl. XIX) ware woorden gesproken heeft, voor onze strenge eischen zijn ze niet afdoende, omdat hij daar ook slechts van détails spreekt en meer om toegevendheid vraagt, dan de regten der kunst handhaaft.

Ook voor ons gelden nog de woorden van GERVINUS[3]: ‘Mir schien es, als ob die Geschichte der deutschen Nationalliteratur noch von Niemandem aus einem Gesichtspunkte behandelt worden sei, welcher der Sache selbst würdig, und der Gegenwart und jetztigen Lage der Nation angemessen wäre;’ want de laatste proeve hier te lande gegeven, die van Prof. LULOFS,

1 *Historische Avondstonden*, I, 281.
2 Aangehaald in de Inleid. op MAERLANT's *Sp. Hist.*, bl. VI.
3 *Geschichte der deutschen Dichtung*, I[2], 4.

eene proeve, die ons aan den voortgang der wetenschap in *Nederland* zou doen twijfelen, zij is daar, om de waarheid van de woorden des Duitschen geleerden te bevestigen. -

Wanneer het ons alleen te doen ware om eene kritiek van het *Handboek*, zouden wij onzen arbeid als geëindigd kunnen beschouwen; want wij hebben genoegzaam aangetoond, dat de grondslagen, waarop dat werk werd opgetrokken, ongenoegzaam waren; dat de praemissen van het systeem valsch zijn, en dat dien ten gevolge hetgeen daarop is gebouwd van zelf moet wegvallen, zoodra die grondslagen zijn omvergehaald; wij hebben uiteengezet, dat het doel, waarmede het boek geschreven werd, niet kan bereikt worden langs den gevolgden weg.

Want men schrijft een handboek als het onderhavige, om de wetenschap, die men hoogschat en lief heeft, te verspreiden; om smaak in te boezemen voor de letterkunde, met welker beoefening men zoo menig gelukkig uur heeft doorgebragt. Wanneer men dus begint met die litteratuur als onaesthetisch, dor en taai af te schetsen, welke reden zal er dan voor iemand ter wereld bestaan, om het boek te koopen of te lezen, behalve voor de studenten, die het zullen moeten aanhooren op het brodstudiumscollegium, waar Prof. LULOFS het ‘bij een gedeelte zijner akademische voorlezingen hoopt te gebruiken!’

Maar, gelijk wij bij den aanvang van ons opstel zeiden, het is niet alleen tegen het *Handboek*, als op zich zelf staande verschijning, dat wij te velde trekken; wij leveren een protest tegen de geheele rigting der oude school, en daarom moeten wij ZHG. nog volgen op het terrein der tekstkritiek, grammatica en lexicographie.

Zie hier, wat ons omtrent de wijze van het mededeelen der proeven gezegd wordt.

(Bl. 30) ‘Wij gaan over tot de hoofdzaak zelve van dit ons werk, namelijk tot het geven van *eenige* proeven uit *deze en gene* onzer voornaamste oud-Nederlandsche geschriften uit de dertiende en veertiende eeuw, of bij en omtrent dat tijdperk. - - - Zonder ons voorts aan eene systematische verdeeling van de werken onzer oudere literatuur in epische, historische, didactische, te binden, zullen wij met de meeste bij name bekende en tevens oudste schrijvers beginnen, en zoo wij meer dan één geschrift van hen bezitten, uit die schriften, hoe verschillend van inhoud ook, achter elkander proeven bijbrengen, terwijl wij in dier voege tot of meer naamlooze, of tot kleiner,

of wel tot wat later lettergewrochten zullen overgaan. Men zoeke in dit alles echter *in het minst geene volledigheid*, of verwachte, dat wij van elk maar eenigzins bekend oud-Nederlandsch geschrift hier staaltjes zullen aanvoeren.'

Alweder een bewijs van *inconsequentie* en *incompleetheid*. De titel belooft ons *den geheelen vroegsten bloei* onzer letterkunde, zoo als Prof. LULOFS dien bloei begrijpt. Wij hebben dus regt, in dit Handboek wel degelijk *volledigheid* te eischen; niet '*eenige* proeven, uit *deze en gene* onzer voornaamste geschriften,' maar *genoegzame* proeven uit al die werken, die het gekozen tijdperk karakteriseren; dat wil niet zeggen 'staaltjes uit elk maar eenigzins bekend oud-Nederlandsch geschrift,' maar uit al die gedichten, die in het kader noodzakelijk zijn, om deze of gene rigting te doen kennen, - al bepaalden die stukken zich ook slechts tot twee of drie. Dus niet dat onbepaalde *eenige, deze en gene*, dat alle grondige wetenschap uitsluit.

Hoe weinig ernst het Prof. LULOFS voor het overige met grondigheid is, blijkt ons wederom uit de rangschikking zijner proeven; voorop dat, waarvan de auteur het meest 'bij name bekend' is; achteraan die stukken, waarvan men den dichter niet kent, al ware het ook, dat juist deze stukken de oudste waren, die tot ons zijn gekomen, als b.v. *de Reinaert*, de *Brandaen*! Daarenboven, wat is eene wetenschap, die zonder systematische verdeeling, zonder volledigheid wordt voorgedragen? En Prof. LULOFS schijnt op die twee negatieve eigenschappen roem te dragen, zonder er zich aan te storen, of zij alle degelijkheid uitsluiten, of ze alleen te huis behooren in eene verjaarde school, die zich met liefhebberen en knutselen vermaakte.

(Bl. 12) 'Onze proeve zullen wij over het algemeen en voornamelijk trachten te nemen uit volledige en reeds uitgegevene schriften, die de lezer zelf in derzelver geheel nader kunne opslaan. Van hetgeen dus nog in handschrift bestaat, of alleen fragmentsgewijze in het licht is verschenen, zullen wij slechts enkele keeren iets aanstippen, met uitzondering evenwel van MAERLANT's *Rijmbijbel* en van deze en gene zijner kleinere gedichten, van welk eene en andere wij om de voorname plaats, die deze schrijver bekleedt, en naar een fraai manuscript, hetwelk wij er van bezitten, wel iets wenschten aan te halen.'

Bij het weinige wezenlijk dichterlijke, dat nog was uitgegeven, daar verreweg het grootste gedeelte van hetgeen bekend was zich bepaalde tot dat, wat de oude school met kinderlijke

naïviteit bewonderde, tot rijmkronijken en didactische werken - zouden wij ons bij die beperking onvoldaan mogen rekenen; doch zoo wij al willen berusten in de vrucht van minderen arbeid, die de zamensteller van het *Handboek* ons schenkt, omdat, naar zijne meening, alleen wat volledig bekend was, door hem kon gebruikt worden, dan mogen wij in het opvolgen van dien regel *consequentie* eischen: niet *over het algemeen* en voornamelijk uit geheel bekende stukken; maar óf *alleen* daaruit, óf uit de *geheele massa*, die tot ons is gekomen, hetzij in druk, hetzij in handschrift. Waarom b.v. MAERLANT's *Rijmbijbel* en zijne (?) kleinere gedichten eene uitzondering moesten maken, vatten wij niet; zoo deze schrijver al zoo ‘eene voorname plaats bekleedt,’ dat men daarom van het gemaakte plan kon afgaan, welnu, waarom dan ook niet uit zijne *Naturen bloeme*, of zijnen *Franciscus*, geput? Nu heeft het al den schijn als of het HS. van den *Rijmbijbel* het eenige is, dat Prof. LULOFS ooit zag, en dat hij zich haastte daarvan gebruik te maken; en hoe hij met dit ‘ongemeen fraaije manuscript’ is ingenomen, blijkt uit de meer dan naïve verzekering, dat ZHG. ‘in staat zoude zijn hier uit den *Rijmbijbel* zooveel mede te deelen als hij slechts wilde!’ En dat dit geene ingenomenheid met MAERLANT, maar veeleer met het HS. is, blijkt ten duidelijkste uit de woorden (bl. 53): ‘Maar het ontbreekt mij aan ruimte om over *mijn manuscript* van den *Rijmbijbel* verder uit te weiden.’

Van den *Reinout* zijn slechts brokken bekend, van *Willem van Hillegaersberch* maar twee stukken (het derde, door D^{s}. LEENDERTZ uitgegeven, was nog niet in het licht); waarom figureren zij op de lijst der volledige en reeds uitgegeven schriften? Inconsequentie!

Zoo er al een redelijk motief bestond, om alleen schriften mede te deelen, ‘die de lezer zelf in derzelver geheel nader kunne opslaan,’ waarom leest men dan, op bl. 38, dat Prof. LULOFS den Rijmbijbel *des te eerder* op eene ruime schaal heeft aangehaald, ‘daar het werk nog ongedrukt is,’ en het dus niet in zijn geheel kan worden opgeslagen? Alweder inconsequentie!

En nu de *ratio edendi* (bl. VI). ‘Wat de door mij gekozene proeven betreft, ze zijn uit de werken, waarin ze voorkomen, letterlijk overgedrukt, zonder dat ik mij veroorloofd heb - op enkele verplaatsingen of invoegingen der interpunctie en het verlengen van *en* tot *ende* of soortgelijke kleinigheden na - in haar eenige verandering te maken. Ik oordeelde toch, dat

dit voor de vroegere uitgevers eenigzins stootend zou kunnen zijn, terwijl ik daarenboven in de regelen onzer oude spelling en taal veel nog te weifelend vond, dan dat ik aan eene zoogenaamde kritische uitgaaf zou hebben durven denken, of getracht zou hebben alles op eene eenparige leest te schoeijen. Zoo heb ik derhalve zelfs de afzonderlijk geschrevene en geapostropheerde *t*^{s} en *s*^{s}, waar ik die vond, gelaten, ofschoon in onze oude manuscripten die letters, als ze bij verkorting voor *dat, het* en *des* staan, doorgaans zonder eenig teeken van aphaeresis aan het voorgaande of volgende woord getrokken worden[1]; *int* b.v. (niet, als nu, *in 't*) voor *in dat, savonds* (niet *'s avonds*) voor des avonds.'

Wederom *incompleetheid, inconsequentie*!

Ik zal niet opzettelijk stilstaan bij de uitdrukking, dat kritiek 'voor de vroegere uitgevers eenigzins stootend zou kunnen zijn.' De waarheid moet boven persoonlijke consideratiën gaan; wie kleingeestig genoeg is, om van dit beginsel niet doordrongen te zijn, vergrijpt zich aan de wetenschap.

Ook Prof. LULOFS was daarvan, niettegenstaande de aangehaalde phrase, overtuigd, zóó overtuigd, dat hij door eene nieuwe inconsequentie zijn gezegde moest goed maken. Zij ligt daarin, dat ZHG. schroomt iets te verbeteren in de overlevering der handschriften, maar niet terugdeinst voor 'verplaatsing of invoegingen der interpunctie, of *soortgelijke kleinigheden*!' Eilieve, is het voor vroegere uitgevers niet veel stootender de interpunctie, dat criterium, of men eene plaats verstaat of niet, te veranderen, dan het HS. te emenderen? Wanneer men b.v. in den *Ferguut* van Prof. VISSCHER aanmerking maakt op de interpunctie van vs. 314, 378, 406-7, 475, 712, 718, 1006, 1047-8, 1060-3, 1073, 1224-9, 1255, 1478, 1606, 1618, 1876, 1916, 1929, 2126, 2190-2, 2212, 2271-2, 2280, 2293-4, 2358-60, 2468, 2528, 2745-50, 2840-1, 3070, 3116-7, 3150, 3354, 3364, 3382-3, 3678, 3752, 3882, 3946, 4036-41, 4048-49, 4074, 4087, 4100-2, 4238, 4480-3, 4732-3, enz., enz., dan geloof ik, dat dit zooveel zegt, als dat de HG. uitgever niets van die plaatsen begrepen heeft, hetgeen hem denkelijk minder

1 Prof. LULOFS schijnt er op gerekend te hebben, dat men het niet te streng met zijn boek zou opnemen; want, hetzij uit loutere inconsequentie, hetzij uit eene kleine wetenschappelijke velleïteit, of uit gewetensknaging, velt hij zijn eigen vonnis, bl. 284: 'Waar in gedrukte (!) uitgaven *t* met een afkortingsteeken en gescheiden staat, is dit of SLORDIGHEID of WILLEKEUR der uitgevers!!'

zoet in de ooren zal klinken, dan wanneer men al eenige kritiek in den tekst voorsloeg[1]. Die verplaatste leesteekens doen hetzelfde effekt, als of men Prof. VISSCHER onder het oog bragt, dat zijn *Glossarium* op den *Ferguut*, behalve de tallooze vermiste woorden, en na aftrek van eenige kleinere fouten, nog meer dan 150 valsche verklaringen bevat. Of het verplaatsen of invoegen der interpunctie dus eene '*kleinigheid*' is, laat ik aan het bescheiden oordeel ter beslissing over.

En de andere reden, die de schrijver opgeeft, het weifelende in de regelen onzer oude taal, zoo wij die al voor een oogenblik als geldig willen aannemen, moest ZHG. er toe gebragt hebben, om onvoorwaardelijk alle stukken af te drukken gelijk zij in de *handschriften* gevonden worden. Maar ook in dit opzigt is hij inconsequent. - Het is bekend, dat HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, in zijne uitgaven van den *Floris, Carel ende Elegast* en *Reinout*, welke alle bijdragen tot het Handboek geleverd hebben, die teksten aan eene soort van kritiek heeft onderworpen[2]. Door die stukken aldus gecorrigeerd over te nemen, handelt Prof. LULOFS in strijd met zijn zoo even gemeld beginsel. Men ziet daaruit tevens, dat die twee redenen: vrees voor het kwetsen van eigenliefde, vrees voor kritiek, lijnregt tegen elkander kunnen indruischen.

Het plan van het Handboek is ook van deze zijde geheel en al beginselloos.

Maar nu de vraag zelve: is het mogelijk (en dus, is het noodzakelijk), dat men in onze dagen eene kritische uitgaaf onderneemt?

Daartoe behoort hoofdzakelijk kennis van grammatica, dat is de leer der klanken en woorden, der volzinnen, van den versbouw.

Door vergelijking van hetgeen reeds gedrukt is - en hij. wien het ernst is met het vak, heeft bovendien nog wel hier en daar een handschrift doorsnuffeld - kan men tot die kennis gekomen zijn. Zoo er bij ons nog geene grammatica is gedrukt, ieder wetenschappelijk beoefenaar van onze litteratuur dient ze in zijne adversaria of in zijn hoofd te hebben; is dit het geval niet, dan blijft hij een dilettant, dien wij ten stelligste het regt ontkennen van te spreken of te handelen.

1 B.v. vs. 682, 708, 760, 852, 934, 1127, 1360, 1664, 1793, 1818, 1916, 1931, 1939, 2304, 2360, 2471, 2806, 2916, 3246, 3322, 3615, 3678, 3752, 3938, 3953, 4080, 4087, 4138, 4153, 4276, 4312, 4322 4425, 4624, 4788, 5011, 5400, 5442, enz., enz.

2 Zie *Horae Belgicae*, III, p. XIV.

De Duitsche geleerden hebben, door vergelijking en kritiek, de studie der middeleeuwsche letterkunde tot eene wetenschap verheven; bij hen kan men te rade gaan; zij hebben ons den weg gewezen; zij hebben dien weg voor meer dan drie vierde geëvend.

Met dubbele klem eischen wij die wetenschappelijke kritiek bij een' professor in het vak; bij een' man, die ieder oogenblik JACOB GRIMM, ‘den grooten,’ in den mond heeft; die zelf de helft van een lijvig boekdeel vult met ‘Opmerkingen en Wenken over het Nederlandsch en den Nederlandschen stijl in de dertiende en veertiende eeuw;’ die ieder oogenblik over de grammaticale zuiverheid zijner teksten een oordeel velt (b.v. bl. 33, 135, 140, 147, 152, 163, 175, 180, 212, 218, 238, 243, enz.), welke oordeelvellingen toch wel op eenige positieve wetenschap dienen te steunen, zullen ze iets beteekenen.

Het is beneden onzen tijd, het is beneden een' man van studie en smaak, een gedicht te laten afdrukken met al de slordigheden en domheden van eenen vaak dommelenden afschrijver; vooral een' herdruk te geven van den *Velthem*, gelijk die door LE LONG mishandeld werd; van den *Ferguut*, zoo als die bijna in ieder vers bedorven is door een' onkundigen uitgever; van den *Floris*, die in de tegenwoordige redactie wemelt van ‘Ungethüme von Versen,’ gelijk ZACHER ze teregt noemde[1]; van den *Trojaenschen Oorlog*, die krielt van druken schrijffouten.

Het is beneden het gezond verstand, om belangstelling te vragen voor een mismaakt kunstwerk, waarin dikwerf de eenvoudigste regelen miskend worden, waarin op iedere bladzijde, in iederen regel, bandeloosheid heerscht, inconsequentie op inconsequentie walgelijk opeengestapeld is.

Men zegge mij niet, dat *veel* nog weifelend is in de regelen onzer oude taal. Ik ontken zulks. Ja, er is nog veel weifelends voor hem, die de wetenschap niet ernstig en systematisch behandeld heeft; voor wie hier en daar eens in een boek geneusd heeft, zonder eigenlijk toe te zien; voor wie terugschrikt voor de vergelijking met eene rijke en rusteloos bearbeide zuster-litteratuur: - voor hem is er nog veel weifelend, gelijk zijne geheele methode een aanhoudend weifelen is.

Maar voor wie onverpoosd en met geweten heeft gearbeid;

1 *Jahrbücher für wissenschaftl. Kritik*, Mai 1843, col. 720.

voor wie heeft vergeleken en opgeteekend; voor wie heeft gedacht en ontleed; voor wie, in een woord, de wetenschap in in hare geheele diepte heeft durven peilen: voor hem is erin het zamenstel onzer oude taal genoeg klaarheid, om het ware van het valsche te onderscheiden; en wat er nog aan ontbreekt, zal tijd en vlijt aanvullen.

Dat Prof. LULOFS, die de studie onzer oude letterkunde voor *op zijnen tijd* nuttig houdt, geene aanspraak maakt, om tot de laatste cathegorie gerekend te worden, blijkt ons uit iedere bladzijde van zijn Handboek; blijkt ons uit zijne incompleetheid en inconsequentie; blijkt ons, wanneer hij, toegevende aan de lamzalige liefhebberij, om *rijmpjes* te maken 'op zijn oud-Hollandsch,' tusschen de centonen uit den *Lekenspieghel* (bl. 4), of MAERLANT's werken (Handb., bl. 52, 58), er Kakolijnsche regels inlapt, als:

> Tote Groeninghen *intie* stede.

Wij gaan over tot de teksten zelve. Zie hier de volgorde, waarin zij voorkomen.

MAERLANT, wiens werken zoo wat een derde beslaan der ruimte, waarbinnen Prof. LULOFS zijne proeven beperkt heeft.

A. *De Rijmbijbel*, bl. 33-53[1];
B. *de Spieghel Historiael*, bl. 53-59:
C. *de Heimelicheit der Heimelichede*, bl. 59-69 (daar Prof.

1 Zie hier een paar kleine aanmerkingen. Bl. 40, vs. 8, staat verkeerdelijk: *sla winc* voor *slawinc*. Als het werkwoord door aphaearesis met een enclitisch pronomen verbonden wordt, mag dit nooit gescheiden worden. Zie de voorbeelden, daarvoor bijgebragt door HUYD., op *Stoke*, 3 D., bl. 164 en 165.
Bl. 43 staat: 'Dit *zyn* dewangelien,' enz.; al had ook het handschrift hier *zyn*, hetgeen ik echter betwijfel, dan had dit immer nog in *zijn* of *sijn* moeten veranderd worden. De redenen daarvoor heeft Prof. BORMANS breedvoerig opgegeven in zijn *Verslag over de Verhandelingen ingekomen op de Taetkundige Prijsvraeg*, enz., bl. 245 volgg
Bl. 45, reg. 4 v.o. moet men stellig lezen:

> Want de aren es die hoechste vlieghet;

het tweede *die* had in de pen des afschrijvers moeten blijven.
Bl. 51. *Vorhacht* behoeft niet veranderd te worden in *vordacht* of *volbracht*; zoo schreef b.v. DIEDERIG VAN ASSENEDE, in den *Floris*, vs. 464:

> Dus selen wi onse dinc *vorachten* el:

Zoo ook STOKE, 8 B., vs. 765.
Bl. 53 zegt Prof. LULOFS van het *dietsc*, 'hetwelk, verbeeld ik mij te regt of onregt, meer vlaamsch is.' Loutere verbeelding; men vergelijke GRIMM's *Gramm.*, I^3, S. 12-20, en bepaaldelijk S. 15.

LULOFS zelf erkent (bl. 60), dat dit werk wel aan MAERLANT wordt toegeschreven, ‘maar nog niet met de volste zekerheid,’ ware het best geweest, het niet in de rij zijner schriften op te nemen).

D. *De Kleinere Gedichten*, bl. 69-105. - Of de *Wapene Martijn* van MAERLANT zij, is niet zeker; evenwel de naam JACOB, in verband gebragt met de stad *Damme*, waar die JACOB woonde, geven er eenige waarschijnlijkheid aan. Prof. LULOFS zegt: ‘in den Antwerpschen druk wordt MAERLANT uitdrukkelijk als auteur genoemd,’ en schijnt hier vooral op te drukken, als geldig bewijs; maar ik meen met regt alle autoriteit te mogen ontzeggen aan zulk eene bloote verklaring van het jaar 1496, wanneer die niet op iets steunt, gelijk ik reeds vroeger in dit Tijdschrift omtrent het *Boec vanden Houte* heb uiteengezet[1].

Voor het overige, zoo men al deze gedichten al aan MAERLANT toeschrijft, zulks gebeurt alleen uit de oude sleur, gelijk Prof. LULOFS, bl. 70, zelf erkent. Zoo men nu sommige hunner ‘met weinig of geen regt aan MAERLANT kan toeschrijven,’ waarom ze dan op zijnen naam gedrukt? En zoo Prof. LULOFS het er voor houdt, dat die gedichten ‘kennelijk van hem zijn,’ gelijk weder op eene andere plaats gezegd wordt (bl. 97), waarom dan op bl. 69 getwijfeld[2]?

Inconsequentie!

Na MAERLANT volgen STOKE en de overige kronijkschrijvers, HEELU, VELTHEM, de *Rijmkronijk van Vlaanderen*, door KAUSLER

1 Negende Jaargang (1845), Jan., bl. 63.

2 Ook hier eene enkele aanmerking op hetgeen de uitgever bij die stukken zegt:
Bl. 73: ‘Zoo vindt men in den *Parzival* - van *Fro* Minne, Ere, Aventiure (d.i. de fortuin), enz. gesproken.’
Uit die woorden blijkt, dat Prof. LULOFS, althans wat de Mhd. letterkunde betreft, niet met den tijd is meêgegaan. LACHMANN's uitgave van den *Parzival* (en gebruikt men thans nog eene andere?) heeft *frou* en niet *fro*. En dat *frou aventiure* iets anders is dan de fortuin, heeft GRIMM geleerd in zijn werkje: *Frou Aventiure klopft an Beneckes thür* (verg. ook mijn artikel over *Saren* en *Saermeer*, in den *Alg. Konst- en Letterbode* van 1845, N°. 36 (Dl. II, bl. 131-132)).

Bl. 96, over de *conceptio per aures* van de H. Maagd sprekende, had dit voldingend bewezen kunnen worden door de onderzoekingen van WILHELM GRIMM, in de inleiding op zijne uitgave van *Konrads von Würzburg Goldene Schmiede*, S. XXXII, waar voorbeelden dezer mystieke uitdrukking uit verschillende Mhd. schrijvers worden bijgebragt.

uitgegeven (gedeeltelijk van de vijftiende eeuw); dan *de Doctrinale* (1345), en eindelijk de *Esopet* (dertiende eeuw), waarmede de reeks van didactische poëzij besloten wordt.

Hetgeen ons in de eerste plaats treft, is de chronologische verwarring; maar wij zullen ons daarbij hier niet ophouden, na hetgeen wij daarover reeds hebben aangestipt, terwijl er buitendien nog schreeuwender voorbeelden volgen.

In de tweede plaats moeten wij bekennen, dat Prof. LULOFS in het bijbrengen van proeven niet met de beste trouw heeft gehandeld; want wie b.v. het medegedeelde uit STOKE leest, en daarnaar het geheele werk wilde beoordeelen, zou zich deerlijk bedrogen vinden. Ten einde het genre te karakteriseren, had Prof. LULOFS zich, dunkt mij, niet moeten bepalen tot het aanhalen van eenige gunstige uitzonderingen.

Het zou ons te lang ophouden, wilden wij bij elke dezer proeven stilstaan; evenwel om van dezen kant de waarde van het Handboek te toetsen, zullen wij een enkel artikel vlugtig doorloopen; wij kiezen daartoe dat over VELTHEM.

Men heeft beweerd, dat VELTHEM een vervolg op MAERLANT's *Spieghel Historiael* schreef, omdat hij zijn werk eene vijfde *partie* noemt; anderen hebben dit tegengesproken; deze oppert een derde gevoelen, gene legt de zaak weêr anders uit. Prof. LULOFS 'laat die redenen in het midden;' dat is, hij springt er *pieds joints* over heen, zonder zich aan een eigen onderzoek te wagen. Dat dit evenwel niet onmogelijk is, heb ik voor eenige jaren als student reeds trachten te bewijzen in de inleiding op mijn *Specimen*[1]; en bij de uitgave van het eerste Deel van den *Lancelot*, dat op het punt is van in de wereld te treden, heb ik dat onderzoek op nieuw beproefd: ik verwijs dus, om mij zelf niet uit te schrijven, daarheen.

Dat er behalve dit nog wel deze of gene quaestie omtrent VELTHEM ware af te doen, zal, zoo ik hoop, mijne inleiding op den *Lancelot* doen zien; ja zelfs, dat het nog niet zoo onomstootelijk bewezen is, gelijk men LE LONG algemeen heeft nageschreven, zonder eigen onderzoek, of de schrijver der bedoelde kronijk zich wel ooit LODEWIJC VAN VELTHEM genoemd heeft.

1 Zoo dit *Specimen* Prof. LULOFS 'nooit is ter hand gekomen,' gelijk hij bl. 129 klaagt, dat is mijne schuld niet. Ik heb in der tijd het door de wet of de gewoonte vereischte getal exemplaren voor zusterakademiën, ook voor de Groningsche, ter behoorlijker plaatse afgeleverd.

Dat LE LONG die kronijk zoodanig heeft uitgegeven, dat BILDERDIJK haar te regt ‘gebrekkig en mishandeld’ noemde, iets, waarmede alle schrijvers instemmen, die daarover handelden[1], was ook Prof. LULOFS bekend, blijkens de noot op bl. 129. Dit heeft hem echter niet weêrhouden een geheel hoofdstuk te laten drukken met al de fouten van het handschrift, met al de knoeijerijen van LE LONG, terwijl de tekst van het Handboek nog zeven afwijkingen, die geene verbeteringen zijn, van de oude uitgaaf bevat, hetgeen toch wat veel is in 160 regels.

Wat de zinstorende fouten aangaat, die Prof. LULOFS getrouw van zijnen voorganger heeft overgenomen, het is vs. 11, *spreken* voor *sprekende*; vs. 13, *pensede* voor *pensede* (gelijk het HS. heeft); vs. 23, *heymelike* voor *heymeliker* (HS.); vs. 42, *der wonder* voor *dwonder* (HS.); vs. 68, *Ter taflen* voor *Daer taflen*; vs. 78, *wie ne* voor *wine* (HS.); vs. 106, *Haere cledre* voor *Haer cleder* (HS.); vs. 111, *te* voor *ten*; vs. 121, *quam* voor *quamen* (HS.); vs. 122, *crupen die* voor *crupende*; vs. 135, *Hoe* voor *Hoese* (waar de interpunctie ook niet deugt); vs. 148, *dien* voor *dienden*; vs. 156, *vorward* voor *werward* (HS.); om niet te spreken van het doorgaande verkeerde gebruik van *y* voor *ij*, in het HS. zeer duidelijk onderscheiden, en van de vaneenscheuring van woorden, die blijkbaar aaneengehecht moesten blijven, als *hi ne, will ic, secg ic, ye geren, meniger tieren*, en, hetgeen aan alles de kroon opzet, *en tie*, hetgeen HUYDECOPER reeds noemde ‘de taal rabraken’[2].

Dit alles te verbeteren, ware bij lange na nog geen' kritischen tekst leveren, maar zou toch een leesbaar verhaal hebben gegeven; verre vandaar empiëteert Prof. LULOFS nog op LE LONG, door, vs. 44, *anderen dages* te schrijven voor *ander dages*; vs. 46, *cnape* voor *cnapen*; vs. 79, *die* voor *dien*; vs. 93, *brachte* voor *brachten*; vs. 121, *die* voor *dien*; vs. 143, *hebbe ic*, voor *hebbic*; vs. 156, *Ende* voor *En*[3].

Aangaande de *Brab. Yeesten* blijft Prof. LULOFS nog altijd be-

1 Verg. mijn *Specimen*, p 13.

2 Op STOKE, Dl. 1, bl. 6.

3 In de aanteekening op bl. 134 wordt te regt opgemerkt, dat in de bij MONE, *Uebersicht*, bl. 137, aangehaalde regels uit VELTHEM het onverstaanbare *scoesitbere* uit *scoesuttere* is bedorven; daarbij had tevens kunnen worden gezegd, dat in die aanhaling de lompheid van VELTHEM's afschrijver:

Die daer woende was int lant,

verbeterd wordt in *wonende was*.

weren, dat die in 1318 begonnen werden, hoewel ik meen in 1840 uit des schrijvers eigene woorden voldingend bewezen te hebben, dat het eerste gedeelte dier kronijk reeds in 1315 voltooid was[1].

Over den *Esopet*, die nog uit de XIII^{de} eeuw is (en zeker niet uit de laatste helft), zoo als Prof. LULOFS zelf toestemt (bl. 152), en dus na die stukken uit de XIV^{de} en XV^{de} eeuwen wat achteraan hinkt, zal ik alleen opmerken, dat de Hooggel. uitgever met CLIGNETT aanneemt, dat die naamsuitgang op *et* alleen 'om het rijm' geschreven is, hetgeen wij niet kunnen beamen, omdat in het oud Fransch alle verzamelingen van dierfabels den naam van *Ysopet* dragen (hetzij dan dat dit alleen eene andere schrijfwijze zij voor *Ysopes*, of dat men daarbij moet denken aan een *Ysopetum*); verg. de *Fables inédites des XII, XIII et XIV siècles*, par A.C.M. ROBERT, Tome I, p. CLXIV, waar deze geleerde zegt: '*Ysopet*, où l'on retrouve le nom du père de l'apologue, et que l'on donnoit, dans ces anciens temps, à toutes les collections de fables traduites en français, parce que l'on en regardoit tous les sujets comme fournis par le Phrygien.' Zie ook de voorbeelden aldaar, Tom. I, p. CXXIX; Tom. II, p. 502, 504, 521[2].

Thans eerst gaat Prof. LULOFS er toe over, ons proeven mede te deelen uit 'middel-Nederlandsche riddergedichten,' die 'veelal uit noord-Fransche bronnen geput en uit de dertiende en veertiende eeuw, *zoo niet van vroeger dagteekening* schijnen' (bl. 159), - hetgeen evenwel niet belet, dat ze achter de werken uit een later tijdperk geplaatst worden, en dat Prof. LULOFS MAERLANT nog altijd voor den 'oudsten onzer dichters' houdt! - 'reeds toch maakt MAERLANT bij herhaling gewag van dezelve;' maar Prof. LULOFS dacht zeker: *quod scripsi scripsi*.

Een zeer mager aantal 'riddergedichten' is hier opgenomen, en de lijst onzer overige romantische poëzij, die in eene noot aan den voet van bl. 160 is zamengeperst, kon zeker ietwat interessanter en vooral wat completer zijn; maar wij zullen daarop niet aandringen, omdat de schrijver ons zelf bekend heeft, niet naar systematische voordragt of volledigheid te streven.

De stukken, die in aanmerking zijn gekomen, om proeven

1 Inleiding op de *Dietsche Doctrinale*, bl. ^{xx}, noot 1.

2 De citatie in de noot, op bl. 153 van 't Handboek aangehaald, is niet juist; bij CLIGNETT leest men *u waer des te bet*, en niet *vorwaer*.

te leveren, zijn: de *Carel ende Elegast*, de *Floris ende Blancifloer, Renout van Montalbaen*, de *Ferguut* en de *Trojaensche Oorlog*.

Na hetgeen boven over tekstkritiek in *absoluto* en *concreto* reeds gezegd is, behoeven wij ons bij deze proeven niet op te houden. In het voorbijgaan wil ik slechts aangaande den *Carel ende Elegast* opmerken, dat, zoo Prof. LULOFS dit gedicht met kracht als nationaal letterprodukt had willen vindiceren, hij misschien wat verder had kunnen gaan dan mij in 1840 mogelijk was, en dat hij ten minste bij het verwijzen naar mijne inleiding op de *Doctrinale* had dienen op te merken, dat de verzen uit den *C. en E.*, die ik op bl. XVI opgeef, als bestaande uit *drie* toonverheffingen, alle zonder uitzondering met *vier* toonverheffingen (hebungen) te lezen zijn[1].

De plaats, die op bl. 164 geëmendeerd wordt, is zeer goed *dietsc*, beter dan de voorgestelde verbetering; was Prof. LULOFS met HOFFMANN's tekst niet tevreden, hij had eene betere variant kunnen vinden achter die uitgave, bl. 43.

Dat HOFFMANN geene HSS. van dat werk kende, was in 1836 natuurlijk; thans weten wij echter, dat er, behalve de door HOFFMANN gebruikte oude uitgaven, nog eene derde bestaat, gedrukt bij GODFR. BAC omtrent 1500, benevens fragmenten van twee HSS. Zie den *Messager des sciences et des arts de la Belg.* (1836), Tom. 4, p. 202, en *Alg. Konst- en Letterbode*, 1840, Dl. II, bl. 180, en verg. MONE's *Uebersicht*, bl. 34 en 396.

Ik stap dus van deze proeven af, maar ik kan niet nalaten te betreuren, dat Prof. LULOFS' voorliefde, die MAERLANT boven de consequentie verhief, zich niet heeft uitgestrekt tot den *roman van Walewein*. Geen stuk uit onze oude letterkunde was zoo waardig, om wat meer *en détail* bekend te worden, en verschillende redenen hadden Prof. LULOFS - die nu toch eenmaal op iedere bladzijde inconsequent is - moeten aanzetten, om het niet over te slaan. Vooreerst omdat de hoofdinhoud van dat gedicht bekend is door het *Verslag* van Prof. MEIJER (welk *Verslag* echter weinig geschikt is, om de poëtische waarde van dien roman te doen uitkomen); ten andere, omdat het afschrift van YPEIJ denkelijk nog altijd in *Groningen* be-

1 Het *hemelsche drochtijn*, vs. 53, is thans door de uitgave van den *Leken Spiegel* volmaakt bewezen mnl. te zijn: men leest daar, B. 1, C. 29, vs. 43 (Dl. I, bl. 113):

Christus dat hemelsche *drochte*.

staat, en dus aan den uitgever van het Handboek haast zoo na voor de hand lag als zijn ‘ongemeen fraai manuscript van den *Rijmbijbel*.’

Nu eerst volgt de *Reinaert*, die hier ook al niet op zijne plaats is; want zoo lang men het betoog van WILLEMS niet omverstoot[1], dat dit gedicht ouder is dan 1170, diende het voorop te gaan met den *Brandaen*, waarvan later slechts 34 regels worden medegedeeld, en zeker nog niet zoodanige, die ons eenig denkbeeld van dit hoogstmerkwaardig gedicht kunnen geven.

Verder volgt iets uit *Hillegaertsberch*, de *Boschgravinne van Vergi*, den *Theophilus*, de *Beatrijs, Brandaen, Seneka leren, Esmoreit* en *Lipijn*. Voorts slechts één volkslied, het beroemde *Het daghet uit den ooste*, - en daarmede is de reeks van gedichten gesloten.

Uit de schriften in proza hebben bijdragen geleverd: *Het Leven van Jesus*, de *Clerck der lage landen*, de *Delftsche Bijbel van* 1477 en - *die tafle* (d.i. de inhoudsopgaaf) *vanden eersten boec* van den *Leken Spieghel*!!

In eene noot, bl. 238-240, wordt iets medegedeeld uit het gedicht *van den levene O.H.*, door Dr. VERMEULEN uitgegeven[2]. Waarom dit hier ter plaatse, te midden van het proza,

1 Inleiding op den *Reinaert*, bl. XVI volgg.

2 Dat *Leven O.H.* komt ook voor in het *Rijmboek* VAN MARTIJN VAN THOROUT (zie *Belgisch Museum*, Deel III, bl. 197 volgg.). De Heer VAN DER MEERSCH brengt het Oudenaardsche handschrift, hetwelk dat *Rijmboek* bevat, tot de XIII^{de} eeuw (bl. 202), op grond, dat ‘de letter - zeer wel gelykt aen een *specimen* uit de XIII^{de} eeuw in het eerste boekdeeltje der *Horae Belgicae* geplaetst.’ Het hier bedoelde *specimen* is denkelijk dat van den *Garijn van Montglavie*; maar nergens zegt HOFFMAN, dat dit letterschrift uit de XIIIDE eeuw moet voorstellen; integendeel, het schijnt in de eerste helft der XIVDE te behooren. Het Oudenaardsche HS. kan ook niet veel ouder zijn, omdat MARTIJN VAN THOROUT in 1290 nog schreef (l.l. bl. 205). Zoo de ouderdom van dat HS. juist te constateren ware, en men bewijzen kon, dat alle stukken van dat *Rijmboek* van éénen Dichter zijn, dan zouden mijne gissingen omtrent den ouderdom van den *Dietscen Catoen*, in mijne inleiding bij de uitgave van dat gedicht, bl. XI-XIII, geopperd, misschien vervallen; want de *Catoen* komt ook in dat *Rijmboek* voor, en wel ‘vermeerderd met voorschriften voor het gezellige leven’ (bl. 203), dus geïnterpoleerd of uitgebreid, zoodat men zou mogen aannemen, dat de loutere vertaling ouder is, en denkelijk wel die, welke MAERLANT in den *Spieghel Historiael* (Dl. I, bl. 460) op het oog had. -
Is die MARTIJN VAN THOROUT, die zoo geheel in den geest van zijn' tijdgenoot JACOB VAN MAERLANT schreef, ook de MARTIJN, die in het gedicht *Wapene Martijn* voorkomt?

geschiedt, verklaar ik niet te begrijpen; alweder inconsequentie!

Wij zullen Prof. LULOFS niet lastig vallen over de phrase: ‘men zou soms wanen, dat men er MAERLANT in herkende.’ De oude school is niet karig in het toeschrijven van stukken aan *haren* oudsten dichter, en van Prof. LULOFS bevreemdt ons dus die insinuatie niet; integendeel, het verwonderde ons zelfs, dat hij bij het behandelen van den *Theophilus* niet instemt met het gevoelen van Prof. SCHRANT, die ook dit gedicht tot de ‘verlorene stukken van MAERLANT’ wil brengen (zie DE JAGER's *Taalk. Mag.*, Dl. II, bl. 177).

In den regel hebben wij niets gezegd omtrent de keuze der proeven; maar bij dit *Leven O.H.* mogen wij er niet buiten, naar een veel uitstekender gedeelte te verwijzen, de beschrijving van CHRISTUS nederdaling ter helle, die wij niet geaarzeld hebben in eenen vroegeren jaargang van dit Tijdschrift (1843, N°. 6), met DANTE's helbeschrijving te vergelijken.

‘De aangehaalde Proeven zullen, vertrouwen wij, voldoende zijn, om jonge lieden en mingeoefenden een denkbeeld te geven van onze letterkunde in de dertiende en veertiende eeuw’ (bl. 250).

Ja, zoo ongeveer. Maar zeer zeker zullen die proeven hun geen denkbeeld geven van den waarachtigen rijkdom onzer geheele oude letterkunde; zeer zeker zullen zij niet geschikt zijn, om hun eenigen smaak voor onze middeleeuwsche gedichten in te boezemen.

Dat lag ook niet in ons plan, zal Prof. LULOFS antwoorden, want ‘wij wilden in de eerste plaats iets voor onze Voorlezingen hebben - - en tot dat einde zal, vertrouwen wij, dit boek bruikbaar wezen.’

Na al het aangevoerde zal het niet te stout zijn hieruit het besluit op te maken, dat, zoo naar het oordeel van een' Professor zelven dit *iets* genoegzaam en bruikbaar is, onze akademische ‘*voorlezingen*’ in het vak der vaderlandsche letterkunde niet zeer kunnen roemen van op eene wetenschappelijke hoogte te staan; en zeer zeker zullen onze Duitsche taalbroe ders eene zonderlinge gedachte krijgen van ons officiëel zoo hoog opgevijzeld onderwijs, wanneer dit Handboek hun onder de oogen komt, waardoor stellig de indruk niet zal worden weggenomen, die de monsteruitgave van den *Ferguut* - die

immers ook door een' Nederlandsch Professor is bezorgd - algemeen in *Duitschland* gemaakt heeft!

Evenwel, zoo diep is het vak in den akademischen catheder gezonken, dat wij Prof. LULOFS nog dank moeten weten, dat hij ten minste *taliter qualiter* de beoefening onzer oude letterkunde wel tot een onderwerp zijner '*voorlezingen*' wil maken; wij kennen professoren, die zich niet schamen vrij openlijk hunnen afkeer voor onze mnl. poëzij te belijden, een' afkeer, die alleen geregtvaardigd wordt door hunne volslagene onkunde van wat zij veroordeelen.

Aleer Prof. LULOFS er evenwel toe overging, om het voor zijne '*Voorlezingen*' bijeengebragte ook buiten den kring zijner gehoorzaal te verspreiden, had hij behooren te onderzoeken, wat de eischen der wetenschap zijn, wat de onafhankelijke kritiek, die aan geene akademische sleur gebonden is, zou mogen vorderen in een openbaar geschrift van een' Nederlandsch Hoogleeraar.

Zoo hij een Handboek onzer oude letterkunde wilde uitgeven, hij had zich niet moeten diets maken, dat men hem zou laten sollen met de wetenschap; dat men zou berusten in de droomerijen eener afgeleefde school, die zich 'theils zu einseitige, theils zu unwürdige Zwecke stellen, als dass sie für einen wissenschaftlichen Unterricht im Deutschen - - zu brauchen wären,' gelijk WILHELH WACKERNAGEL van de schriften naar de oude methode zegt.

Het *Altdeutsches Lesebuch* van dezen voortreffelijken geleerde was daar, om hem den weg te wijzen, dien hij in onzen tijd te volgen had, om aan de wetenschappelijke behoefte van onze dagen te voldoen. Dáár zou hij geleerd hebben, dat men thans in een Handboek der mnl. letterkunde vordert, 'dass es in einer chronologisch geordneten Reihe von Beispielen die Entwicklung der Deutschen Sprache und Litteratur, mithin auch die einzelnen Dichtungsarten und metrischen Formen in ihrer geschichtlichen Begründung dem Leser vor Augen führte, dass man aus ihm Litteraturgeschichte und historische Grammatik, Dichtkunst und Verskunst lehren, dass man es academischen Vorlesungen wie dem Schulunterrichte zum Grunde legen, und ein gemüthlicher Freund der Litteratur mit so grösserem Vergnügen Blumen in ihm lesen könnte, weil er daneben auch Unkraut gewachsen sähe'[1].

1 W. WACKERNAGEL, *Altdeutsches Lesebuch*, Vorrede, S. VII.

Is er aan één van die eischen in het Handboek bevredigend voldaan? Toon mij slechts, dat ze Prof. LULOFS bij de zamenstelling van zijn werk ook maar van verre voor den geest zweefden, - *et eris mihi magnus Apollo*!

Wij gaan over tot het tweede gedeelte van het Handboek, bevattende de taalkundige aanstippingen en het glossarium.

Wij hebben de grammatische en lexicographische verklaringen van het Handboek, van geheel de oude school, onvoldoende genoemd.

Wat betreft de zoogenoemde *Taalkundige Aanstippingen*, die nu volgen, wij moeten bekennen, dat er in het hoofddenkbeeld, den grondslag, daarvan veel minder inconsequentie in het oog springt, dan bij de reeds besproken *historia litteraria* en tekstkritiek. Het is, omdat hier bij de oude school geen kamp kon ontstaan tusschen ingewortelde vooroordeelen en de grondiger resultaten der voortschrijdende wetenschap. Want hoewel HUYDECOPER hier en daar eenige verspreide wenken had gegeven over grammatica, zijne zoogenoemde volgelingen hadden dit punt maar geheel in den wind geslagen, denkelijk omdat het een langdurig en gezet onderzoek vordert, dat niet met het beginsel van liefhebberen en beoefening der oude letterkunde *op zijn' tijd* strookte.

GRIMM was de eerste, die met een uitgewerkt grammatisch overzigt optrad, dat zoo volledig was als het dat in 1819 wezen kon. Die dus de mnl. spraakkunst behandelen wilde, had zich slechts aan de onderzoekingen van GRIMM aan te sluiten en die verder te brengen.

Het eerste doet het Handboek; maar wanneer het den leiband der *Deutsche Grammatik* verlaat, dan is het meestal alleen om tegenstrijdigheden uit de handschriften op te teekenen, zonder die met een kritisch oog op te lossen, zonder tot zekere en bepaalde uitkomsten te geraken.

En toch, nu er sedert de eerste uitgaaf van GRIMM's reuzenarbeid meer dan vijf en twintig jaren verloopen zijn, mogen wij met regt eischen, dat de mannen van het vak, vooral zij, die geroepen zijn om dat vak te onderwijzen, tot stellige en voldoende resultaten zijn gekomen.

Verre van aan die eischen te voldoen, heeft Prof. LULOFS ook hier al het onkritische, al het onvolledige, al het onsystematische der taktiek van de oude school in praktijk gebragt.

Hooren wij hem zelven.

Bl. 251: ‘Wij geven Aanstippingen, dat is nog minder dan

men in het Latijn *primae lineae* zoude heeten. Het schrijven toch eener maar eenigzins volledige Spraakleer onzer oude taal zouden wij ons, *bij den nog onzekeren toestand van vele punten, niet durven vermeten, al mogt daarvoor ook hier plaats wezen*.'

Wij hebben reeds met een woord gewaagd van dat zoogenoemde *onzekere* of *weifelende* in onze oude taal, waarachter de oude school zich verschuilt; wij herhalen het, die onzekere kennis, die weifelende wetenschap, is eene der vele grieven, die wij tegen de dilettanten hebben.

Indien er zoo *veel* is, dat onder geene regels kan gebragt worden, dan moet men aannemen, dat onze oude taal bandeloos was, dat onze middeleeuwsche schrijvers geene regels kenden, dan alleen bij uitzondering; en waartoe dan 127 digt ineengedrukte bladzijden gevuld met onvolledige en weifelende aanstippingen van taalregels, die misschien niet eens bestaan? Is dat niet eene schim najagen, is dat niet een noodeloos vertoon van geleerdheid?

Neen, zegt de oude school, dat ware te dwaas; dat kunnen noch durven wij aannemen. Wij gelooven wel, dat er vaste taalwetten bestonden, 'ja voor *vele* der gedachte regelen zijn even goede gronden aan te voeren als voor onze hedendaagsche' (*Handb.*, bl. 252); maar onze kennis daarvan is nog weifelend en onzeker.

Schande over u, mijneheeren! die zulks openlijk durft verklaren, en dit voorstellen als de natuurlijkste zaak ter wereld!

Schande over u, dat ge, zonder te blozen, ten aanhoore van een iegelijk durft erkennen, dat het u aan lust of moed heeft ontbroken, om de wijde gapingen in uw weten aan te vullen!

Schande over u, dat ge, ondanks die schuldbekentenis, nog durft optreden als leermeester van het vak!

Want wat zal het gevolg zijn van dat bekrompen en weifelend onderwijs? Dat ge met uwen bedrogen' leerling zult ronddwalen in een' doolhof van gissingen, ongerijmdheden en valsche stellingen, die hem alles behalve een juist denkbeeld zullen geven van het wezen der zaak, die hem noodwendig moeten leiden tot het verachten van datgeen, waarmede gij beuzelt.

Gelijk uwe eenzijdige en valsche voorstelling der letterkundige geschiedenis hem de rijmkronijken wil voorstellen als het hoogste punt der aesthetische ontwikkeling onzer vaderen, van welke aesthetica hij zal walgen, bij welke voorstelling hij medelijdend de schouders zal ophalen; - gelijk uwe onkritische

mishandeling der teksten hem het genot wil vergallen van ieder kunstwerk, en hem een' afkeer doen krijgen van de schoonheden, die gij hem hebt verborgen gehouden; - zoo zal uw tasten in den blinde, uw dwalen en niet weten hem het eenige saillante punt ontnemen, waarbij hij onze oude dichters zou kunnen aanvatten; gij zult alle zucht bij hem uitdooven, om zich te wijden aan historische grammatica, de eenige, die tot de kennis onzer hedendaagsche taalwetten kan voeren; gij zult hem terugslingeren in den chaos.

Daarom berusten wij niet bij een schijnbaar nederig: ‘Ex punctis et lineolis *doctiores* picturam faciant;’ want het is alleen de mantel van nederigheid, dien men over zijne lusteloosheid, zijn gebrek aan moed en volharding, zijne door niets te verontschuldigen onkunde werpt.

Want zoo de zaak aan *doctiores* wordt overgelaten, is dit een bewijs, dat men *doctior* zijn kan: of zou het alleen eene phrase zijn, die een' uitroep van verwondering en heilige verontwaardiging moet uitlokken? als b.v. - Doctiores!.... Wel Professor, wie zou zich vermeten daarnaar te streven! Is uw dik boek, de vrucht nog maar uwer studie ‘in de laatste jaren,’ niet het culminerend punt van alle wetenschap!

Wij willen het niet vooronderstellen, en het liever op rekening schrijven der naïviteit, die de oude school kenmerkt.

Men vraagt misschien: kan men dan werkelijk tot die volledige en naauwkeurige kennis geraken, en welke zijn er de middelen toe?

Veroorloof mij eene tegenvraag: - Verkeerde voor omstreeks veertig jaren de Mhd. letterkunde niet in denzelfden toestand, waarin thans nog de Mnl. zich bevindt? En bezit men thans van dat Mhd. niet eene spraakkunst zoo volledig en voldoende, als men die slechts wenschen kan[1]?

Waarom zou bij ons niet kunnen geschieden wat daar mogelijk was? Te meer, daar wij een voordeel hebben, dat dáár ontbrak, namelijk, dat wij ons rigten kunnen naar en steunen op de analogische onderzoekingen van onze Hoogduitsche taalneven. Zij moesten de wetten vinden, en het is hun gelukt; wij hebben onze meeste taalvormen slechts aan die wetten te toetsen, waarbij van zelf in het oog zal vallen, wat bij ons eigenaardig is. Zouden wij voor dien minderen arbeid niet opgewassen zijn?

Wij zullen straks in eenige détails treden, als wij het een of

1 Verg. WILLEMS, *Elnonensia*, 2me éd., pag. 17.

ander van de *Aanstippingen* nader zullen toetsen; voor het oogenblik moeten wij nog bij eenige algemeene gezigtspunten stilstaan.

In de boven uitgeschreven woorden vinden wij nog de uitdrukking: '*al mogt daarvoor ook hier plaats wezen*;' en op verscheidene andere plaatsen (bl. 298, 306, enz.) verontschuldigt zich de Heer LULOFS, dat zijne beperkte ruimte hem belet de zaak duidelijker te verklaren, of in hare geheele uitgestrektheid te beschouwen.

Wij noemen dit eene flaauwe en gezochte verontschuldiging, alleen strekkende, om te doen zien, dat de schrijver zelf zich eenigermate over zijne ongenoegzaamheid schaamt. Want wie bakende de grenzen af, waarbinnen Prof. LULOFS zijne ophelderingen moest zamenpersen? Of zijn de boeken van den Groningschen Hoogleeraar zoo vele bedden van PROCRUSTES, waarin de wetenschap wordt uitgerekt of afgeknot, naarmate het aantal riemen papier reikt, dat de drukker op de pers wil brengen? Dan wordt het tijd, dat een andere THESEUS aan dien onwetenschappelijken gruwel paal en perk stelle.

Zoo het volumen der *Aanstippingen* den schrijver 'over het hoofd groeit' (bl. 306), het is vooral daaraan toe te schrijven, dat ze niet naar een doordacht plan, naar een vast systeem werden bijeengeschikt, doch uit 'maar voetstoots opgegrepene aanteekeningen' (bl. 263) werden aaneengelapt.

Prof. LULOFS erkent dit herhaaldelijk met eene naïveteit of verachting van het publiek, waaraan wij naauwelijks zouden kunnen gelooven, indien hetgeen reeds vooraf is gegaan, ons daarop niet eenigzins had voorbereid.

Zoo heet het bl. 251 b.v.: 'Men zoeke hier dus niets anders dan eenige verstrooide en *zonder veel zamenhang* op het papier gebragte Opmerkingen en Wenken.'

Maar het gezond verstand eischt bij een wetenschappelijk man dringend een planmatig voltooid en zamenhangend geheel; niet dat 'blootelijk geven van een staaltje,' waarmede men het 'voor lief moet nemen' (bl. 325), dat beuzelen en knutselen van de liefhebbers, 't welk verbiedt 'naauwkeuriger de zaken uiteen te zetten' (bl. 307), en nimmer tot eenige uitkomst kan leiden, omdat alles in de lucht hangt.

Wij eischen dit dringend, al wil Prof. LULOFS ook voortdurend zich daaraan onttrekken en ons bij herhaling zijn gevoelen 'instampen' (bl. 415)!!

Vooral mogen wij het daarmede niet 'voor lief nemen' in

een boek, ‘hoofdzakelijk voor minder geoefenden geschreven’ (bl. 376).

Wij vinden het vrij zonderling, dat Prof. LULOFS ook deze woorden te baat neemt, om zijne *membra disjecta* te doen goedkeuren. Wij hebben altijd gemeend, dat de mingeoefenden eene duidelijke, volledige, systematisch voorgedragene (beknoptheid volgt dan van zelf) leer behoefden, om in eenige wetenschap te worden ingeleid. Zoo Prof. LULOFS het tegendeel wil in praktijk brengen, dat moge hij aan zijn geweten en de Curatoren der Groningsche hoogeschool verantwoorden, dit ligt buiten den kring onzer bemoeijingen; maar wanneer hij die beginsels ook buiten zijnen leerstoel verkondigt, dan meenen wij het regt te hebben ze aan de kaak te stellen.

Had Prof. LULOFS een systematisch en doordacht plan gehad; ware hij in staat ons eene duidelijke, klare en bepaalde voorstelling van onze oude grammatica te geven, dan zouden hem die staaltjes niet over het hoofd zijn gegroeid. Wij verwijzen ten voorbeelde naar de *Mittelhochdeutsche Grammatik* van K.A. HAHN, die in 114 bladz. klein octavo - en elke zijde bevat slechts twee derde van het aantal letters van eene pagina van het *Handboek* - de geheele ‘Laut- und Flexionslehre,’ waarop het toch voor mingeoefenden hoofdzakelijk aankomt, duidelijk en volledig heeft uiteengezet. Had Prof. LULOFS zoodanig plan gevolgd, hij hadde in minder ruimte meer en beter zaken gegeven.

En wanneer nu de hooggeleerde schrijver, bl. 376, op het einde zijner *Aanstippingen* zegt: ‘Men vrage niet, wat er al meer had kunnen gezegd worden, maar of het gezegde streek houdt,’ dan verwijzen wij, voor de beantwoording van het eerste gedeelte dier woorden, naar het bovengezegde, en wij voegen er bij, dat het oordeel, ‘of het gezegde streek houdt,’ grootendeels wordt ontdoken, omdat Prof. LULOFS, daar, waar het kritiek en vernieuwd onderzoek geldt, eigenlijk zoo goed als niets zegt.

Wij hebben reeds ter loops de opmerking gemaakt, dat de geheele methode der oude school een doorgaand weifelen was: het Handboek stelt dat weifelen in principe, want wij lezen daar, bl. 376: ‘Over het algemeen hebben wij ons met eene zekere omzigtigheid uitgedrukt, en zelfs over hetgeen men voor vrij uitgemaakt kan houden, toch vaak nog in een' half twijfelachtigen toon gesproken, daar er altijd nog schriften kunnen ontdekt worden, die dezen of genen thans, zoo het schijnt,

vast staanden Grammatischen regel weêr eenigzins op waggelende voeten stellen.'

Het is, of deze volzin ons een proefje van die 'zekere omzigtigheid' moet geven: *over het algemeen* is vrij wat omzigtiger dan *steeds*; evenzoo *vaak*. Wat *vrij uitgemaakt* is, kan nog wederlegd worden; een *half twijfelende* toon doet eene concessie aan het betwijfelde; de *eenigzins* waggelende voeten kunnen zich van den schok herstellen!

Kan men nu wel beweren, dat iets, wat zoo weifelend, twijfelend, waggelend en omzigtig wordt uitgedrukt, eenigen streek houdt?

Wanneer wij het hier aangestipte bijeentrekken, dan komen wij tot de slotsom, dat de grondslag van den grammaticalen arbeid goed is, omdat hij steunt op de onderzoekingen van GRIMM; maar dat die arbeid zelf onvoldoende en onbruikbaar wordt door

Onvolledigheid,

Stelselloosheid,

Onbestemde uitdrukking.

Een enkel voorbeeld moge volstaan om dit te bewijzen.

Zoo er één punt is, dat nog niet voldoende is behandeld, het is dat der sterke en zwakke buiging.

Sommige woorden, zegt de Heer LULOFS, zijn van de sterke buiging, dat is, vormen het meervoud niet op *en*; maar het zijn woorden, 'wier classificatie ons te ver heen zoude voeren' (bl. 269). En evenzoo heet het van de zwakke buiging (bl. 273): 'Welke woorden tot die de *n* of het kenmerk der zwakke declinatie aannemende substantiven al zoo behooren, is moeijelijk juist te bepalen.'

Uitnemende wijze om 'minder geoefenden' op den weg te helpen!

Ja, maar Prof. LULOFS is daaromtrent zelf nog aan het weifelen, want 'het geheele onderscheid, dat men tusschen de eerste sterke en zwakke declinatie der feminina wil gemaakt hebben, staat op losse schroeven' (bl. 274), en over het algemeen 'dit geheele onderscheid' (van sterke en zwakke buiging), 'dat in de Duitsche talen, voor het overige (??), zeer gegrond moge zijn' - let wel op de 'zekere omzigtigheid:' alle grammatici nemen dit onderscheid aan en staven het met bewijzen, maar Prof. LULOFS is er nog niet van overtuigd - en waarover men GRIMM's reuzenwerk raadplege - wie? de mingeoefenden? maar voor die werd dat reuzenwerk niet ge-

schreven - ‘is reeds in de dertiende en veertiende eeuw bij ons van eene zeer dobberende toepassing, en tegenwoordig, nu wij nooit meer een' pluralis op *e* maken, zoo goed als geheel weg.’ - Is dit eene insinuatie, die men moet aanvullen: En waartoe er ons dus lang bij opgehouden? - ‘Wij kunnen er in dit voor mingeoefenden geschreven werkje niet langer bij stilstaan’ - mij dunkt, wij hebben er nog in het geheel niet bij stilgestaan; wij hebben er ter naauwernood zoo veel notitie van genomen als noodig was, om er *pieds joints* over heen te springen - ‘en verwijzen, voor het overige’ - en er blijft vrij wat over - ‘wat het *geheele* vaak nog nevelachtige *onderwerp* onzer oude declinatie aangaat, behalve tot GRIMM, tot een stukje van den kundigen Mr. L. PH. C.V.D. BERGH, met wien ik mij echter niet in alles vereenige.’

Wat al verwarring, wat al valsche denkbeelden!

Prof. LULOFS meent met weinig te kunnen volstaan, omdat het onderwerp nog *nevelachtig*, d.i., dunkt mij, nog niet genoegzaam onderzocht en toegelicht is; hij meent niet duidelijk en volledig te mogen zijn, omdat hij voor mingeoefenden schrijft; hij meent genoeg gezegd te hebben, maar verwijst, *wat het geheele onderwerp aangaat*, naar V.D. BERGH, met wien hij het niet in alles eens is, en van wien dus de mingeoefenden maar moeten leeren, wat Prof. LULOFS voor onwaar of onjuist houdt!!

En de reden, waarom de uitgever van het Handboek tot geen resultaat komt, en de schijnbare tegenstrijdigheden maar moet overspringen, zonder ze op te lossen, ligt voor de hand.

Het is, omdat het hem mangelt aan eenen kritischen blik, aan eene systematische methode. - Het is niet genoeg eenige voorbeelden uit een paar schrijvers op te teekenen, wier schrijfwijzen vaak lijnregt met elkander strijden; maar om tot eenige zekerheid omtrent de sterke en zwakke buiging te geraken, dient men tot de oudste handschriften op te klimmen, en daarbij het oog te houden: 1°. op het rijm, dat een vrij zeker criterium is; 2°. op analogie met woorden van gelijken vorm; 3°. op de vergelijking met de oudere dialecten; 4°. op de vergelijking met het Mhd. -

Wij zullen nog een enkel hoofdstuk in zijn geheel doorloopen, om eenig denkbeeld van Prof. LULOFS' *Aanstippingen* te geven; wij kiezen daartoe dat, hetwelk niet *over* de *werkwoorden* handelt, maar *iets* over onze werkwoorden mededeelt (bl. 298-308).

Wij lezen daar: ‘dat men oudtijds vele verba simplicia be-

zigde, waarvoor wij thans afgeleide of zamengestelde gebruiken.'

'Ook dat sommige voorvoegselen aan de verba dikwerf eene andere beteekenis hadden.'

'Meerdere ongelijkvloeijendheid der ww.' (van de verschillende sterke en zwakke conjugatiën , door GRIMM, *Gramm.*, I, 970-980, besproken, wordt geen woord gerept).

'Met dat al treft men ook enkele verba aan, die, schoon thans ongelijkvl., door onze ouden gelijkvl. gebruikt worden.'

'Dat de participia van sommige ongelijkvl. en van enkele onregelmatige verba hun voorvoegsel *ge* vaak wegwerpen.'

'Het substantivale en hulpwerkwoord *zijn* heeft, behalve *geweest* of *gewesen*, in het participium ook veel *ghesijn*, bij verkorting *sijn*[1] en wordt met *hebben*, niet met *zijn* geconjugeerd.'

'Voor den subjunct.: *dat hi si, dat si sijn*, vindt men ook wel *dat hi wese, dat si wesen*.'

'Voor *is* wordt zeer veel *es* gelezen' (verg. over dat *zeer veel* GRIMM, bl. 979).

'De eerste persoon van het enkelv. van *zijn* heeft dikwerf *ic bem* voor *ic ben*, de tweede is *du best* of *bist*' (dit *bem* was wel een paar woorden waard geweest, als de oudste vorm).

'In het *Leven van Jesus* vindt men *du sijs*' (alsof men ook niet vond *ic si*!).

'*Hebben* heeft *ic heb, du heves* of *heefs*, soms *du hebbes* en *hebste*;' en in de noot eenige onkritische opmerkingen over den uitgang *s* en *st* in den tweeden pers. sing.

Voorts *iets* over het gebruik van *sullen* voor *moeten*, van *moeten* voor *mogen* en omgekeerd.

Iets over *derven* en *darren*.

Een enkel woord over de onregelm. verba *gaen, staen, sien, connen, dunken, dinken, brengen*; een infin. *annen* wordt genoemd, maar die infin. bestaat niet.

Voorts de imperfecta van *roeken, vruchten, denken, dunken, duchten, dogen, werken*.

'Verdere irreguliere of anomale verba laten wij rusten;' slechts in de noot nog wat over *pleghen*.

1 De vorm *sijn* blijft te bewijzen: grammatisch kan hij er niet door, en als metrische apocope behoeft hij niet geschreven te worden; overigens komt hij ook hoogstzelden voor, evenwel een paar reizen meer dan HUYD. op STOKE, Dl. II, bl. 449, beweerde.

Iets over ‘de geslachten onzer oude verba.’

Iets over den obliquen infinitivus op *e* en over het gebruik van *te*.

Voorts wordt de ‘merkwaardige spreekwijs’ *weten gaen, doen*, enz. aangehaald[1], en daarbij te regt naar GRIMM, IV, 89, verwezen (verg. ook HALBERTSMA, *Naoogst*, bl. 90).

Vervolgens wordt *iets* gezegd over het gebruik der tijden, getal en personen; doch zeer ter loops, want ‘naauwkeuriger laat zich dat hier niet uiteenzetten’ (bl. 307).

Daarna wederom *iets* over de vermijding van de dubbele *d* en *t* in imperfecta, en over de zamensmelting van *gaen wi, hebben wi*, enz. tot *gawi, hebwi*, waar echter, onbegrijpelijkerwijze, steeds *sla wi, heb wi, si wi* staat[2].

Dan *iets* over den imperatief met en zonder *t*, de weglating van het pronomen, - en ‘meer durven wij in deze *primae lineae* thans van onze verba niet aanstippen.’

Wij gelooven niets overgeslagen te hebben, en nu vragen wij, of daarbij ook maar van verre aan volledigheid kan gedacht worden, of er ook slechts één punt grondig is behandeld, of er eenige orde en regelmaat in de voorstelling heerscht?

Integendeel, wij noemen dat: er zich als een schooljongen van afmaken.

Crimine ex uno disce omnes: dezelfde gebreken heerschen in al de hoofdstukken dier *Aanstippingen* in meerdere of mindere mate; men gevoelt dus, dat het de moeite niet loonen zou, ze ieder afzonderlijk te beschouwen. Eene kritiek, die het verwarde op zijne plaats bragt, het ontbrekende aanvulde, het

1 Zoowel Prof. LULOFS als Dr. HALBERTSMA is die uitdrukking nooit voorgekomen dan in den *Walewein*. Ten einde niet te doen vermoeden, dat het eene eigenaardigheid is van PENNING of VOSTAERT, zal ik hier een paar plaatsen uit andere schrijvers bijvoegen.
Troj. Oorlog (BLOMMAERT, *Oud Vl. Ged.*, Dl. II, bl. 90, vs. 1394):

> Weten ons verweren saen!

Roman van Lancelot, HS. f°. 201, rect. col. b:

> Weten pensen in onsen sinne
> Al dat ons deser werelt minne
> Te voren bringet.

2 Ik veroorloof mij deze zeer gegronde aanmerking, omdat wij hetzelfde reeds in de Proeven waarnamen. Ik heb mij niet laten afschrikken door het schild, dat eenige slagen zal moeten afweren: ‘Men vitte in een boek van zoo veel letters niet op zulke verschrijvingen (?) of drukfeilen (?)’ (bl. 412).

onjuiste verbeterde van het grammatische werk van Prof. LULOFS - zou moeten bestaan in eene uitgewerkte grammatica; daarvoor is het hier de plaats niet; maar, en ik geloof niet onbescheiden te zijn, wanneer ik dit hier aankondig, die is door eene bekwame hand op het touw gezet.

Wij willen daarom van deze *Aanstippingen* afstappen, na eerst nog een' blik geworpen te hebben op dat gedeelte, dat over de prosodie handelt, omdat dit van een' anderen aard is en meer op zich zelf staat; en na eenige losse fouten te hebben aangewezen, door die bladeren verspreid.

Bl. 359: ‘Veel van de prosodische regels schuilt nog in het duister.’ Wat den Heer LULOFS ‘*meer of min* zeker schijnt, is het volgende.’ De epische of historische versmaat ‘bestaat doorgaans uit vier afsnijdingen of voeten, elk van twee, soms echter maar van ééne syllabe, en die zich *over het algemeen* het liefst als zoogenaamde trochaeën, voor zooveel men daarvan bij ons spreken kan, scanderen laten.’

Dit is eene transactie tusschen het systeem, door MONE voorgestaan, en dat, wat Prof. BORMANS heeft trachten in te voeren. Zoo MONE al hoogstoppervlakkig was, en hier en daar fouten maakte, zijne wijze van zien is in den grond de eenige ware; het systeem van Prof. BORMANS heeft ook niet den minsten glimp van waarschijnlijkheid voor zich.

Wat de grondslag der Duitsche prosodie betreft, zie hier wat LACHMANN's onderzoekingen daaromtrent hebben vastgesteld[1].

Der deutsche Vers, besonders der ältere, bis gegen das sechzehnte Jahrhundert wo die romanische Form überwiegt, hat eine bestimmte Zahl Füsse, *das heist Hebungen*, die in höher betonden Silben bestehn als je die nachfolgende Senkung: und die Senkungen vor oder zwischen die Hebungen dürfen auch ganz fehlen. Die Eigenthümlichkeit aber der alt- und mittelhochdeutschen Verse besteht nun in Zweierlei: 1°. Wo zwischen zwei Hebungen die Senkung fehlt, muss die Silbe lang sein durch Vocal oder Consonanten. Und zu diesem durchbrechenden Princip der Quantität kommt, 2°. die rhytmische Beschränkung, dass nur der Auftact allenfalls mehrere Silben zuläst: die übrigen Senkungen dürfen nur einsilbig sein.

1 *Ueber althochtd. Betonung und Verskunst*, in de Abhandl. der Berliner Akad. der Wissensch., S. 235 ff.

‘Da also die Zählung der Silben für den hochdeutschen Vers auch wichtig ist, so haben die Dichter natürlich die Elision der Vocale und manche Verkürzungen der Wörter, wie sie die gewöhnliche Sprache gab, in ihren Versen angewandt: und es ist zu untersuchen, wie viel dieser Art sie erlaubt oder dem Wohlklang zuträglich fanden. Ihrem Urtheil allein aber ist die Kunst der Silbenverschleifung zuzuschreiben, mit der sie sehr häufig zwei durch einen einfachen Consonanten getrennte Silben, deren erste kurz war, für Eine brauchten, in der Hebung sowohl als in der Senkung, aber beiderseits nicht unbeschränkt.’

Ziedaar de grondwet, waarnaar alle Duitsche verzen zijn ingerigt, ook de mnl.; want dat men oudtijds, ja, tot laat in de zestiende eeuw, bij ons geen Latijnsch of Romaansch rhytmus kende, blijkt uit de woorden der Kamer in liefde bloeijende, die in 1584 daarvan zeî[1]: ‘*onder ons is 't zo heel vreemd*, dat wij Rymers naulyx ooit daar af hebben horen spreken,’ terwijl zij verklaarde, ‘dat men meer *na den aerd van onze spraack* als na den voet der Latynisten moet te werck ghaan.’

Men heeft dus maar te onderzoeken, welke modificaties aan onzen taaltak eigenaardig zijn, en welke regels onze dichters volgden bij elisie, verkortingen en Silbenverschleifung. Prof. LULOFS heeft daarvan echter ‘de volkomen vaste wetten nog niet gevonden,’ en daardoor heerscht er ook voor hem ‘bij den eersten oogopslag eene groote willekeurigheid en onregelmatigheid in die versmaat.’ Dat ze ‘naar de regelen onzer tegenwoordige prosodie hoogst gebrekkig schijnt,’ is eene van die aanmerkingen, die slechts in de oude beuzelschool geoorloofd zijn; want wat beteekent het, of ik al zeg, dat b.v. de verzen van Prof. LULOFS, naar de regelen der Arabische poëzij, hoogstgebrekkig zijn? Is het niet, alsof men zeide: alle vierkanten zijn volgens de definitie van den cirkel hoogstgebrekkig?

Gaarne hadden wij ook de proeve zien achterwege blijven, hoe de oude verzen ‘gemakkelijk naar onze tegenwoordige prosodie geschoeid kunnen worden’ (bl. 362). Zal men daardoor de wetten der ouden leeren kennen? Het is veeleer geschikt, om de ‘mingeoefenden’ op het dwaalspoor te leiden of te houden.

Bij de geringe kennis, die Prof. LULOFS van het oude metrum

1 *Twéspraack van de Nederduytsche Letterkunde*, Leiden, 1584, bl. 56. Vergelijk mijne Inleid. op de *Dietsche Doctrinale*, bl. LI.

bezit, is het al veel, dat die verzen zich, volgens Z. HG's oordeel. toch ‘eenigermate scanderen’ laten; evenwel, wie dat metrum wat nader onderzocht heeft, kan zich niet onthouden van te glimlagchen over de zonderlinge scansie, als proeve in het Handboek bijgebragt, en over de naïve aanmerkingen daaraan toegevoegd, b.v.:

Hɪ (l) gaf harɛ | bi na | rechten | name,

Hɪ[1]

waar ‘*rechten* ook *recht* kan zijn,’ zoodat men ook zou kunnen scanderen:

Hi gaf | harɛ bi | na recht | name.

Zoo ook:

Daer hi | Gode om | me ver | erredɛ;

waarvoor, als andere gissing, wordt voorgeslagen:

Daer hi | Godɛ | ommɛ ver | erde;

want ‘*vererrede* klonk zeker drielettergrepiger als *vererde*.’ Ik vrees bijna, dat Prof. LULOFS mij niet gelooven zal, als ik verklaar, dat *vererrede* zelfs *tweelettergrepig* gebruikt werd; en toch is het zoo.

Nog een fraai staaltje:

WerRELT mach | men de | werelt | nomen,

of men moet *wer* in *werrelt* als een niet meêtellenden voorslag nemen, en dan is de scansie:

«WERrelt mach | men de | enz.”

Men ziet uit deze voorbeelden, waarin dat ‘eenigermate scanderen’ bestaat!!

‘Men neme andere stukken, uit de Doctrinaal, uit HEELU, uit STOKE, uit FLORIS en BLANC., enz., en zie, of men niet overal *min of meer* de versmaat tot die vier afsnijdingen kan terugbrengen.’

Ja wel, zeer gemakkelijk, wanneer men niet schroomt een *wĕrrēlt, ŏmmē* aan te nemen, of, zoo men kan besluiten, in theorie te stellen ‘nooit zeker heeft men wĕrēlt[2] gezegd,’ en evenwel in praktijk fiks weg er eene soort van jambus van te maken!

1 De met kl. kap. gedrukte lettergrepen tellen niet mede.

2 In de noot, op bl. 360, zegt Prof. LULOFS teregt, dat *werelt* als *werlt* werd uitgesproken. Hij verwijst daarbij naar VONDELS *weerlijk*, waarmede wij hier niets te maken hebben. Het ware rationeler geweest aan te wijzen, dat de meeste handschriften schrijven *w'lt*. Verg. LACHMANN, bl. 244.

Verder worden de lyrische versmaten behandeld, die ‘ook al weêr *trochaisch* en meerendeels tot vier afsnijdingen te brengen zijn’ (bl. 364). Wij zullen er dus niet bij stilstaan, om niet in denzelfden cirkel te draaijen; alleen willen wij opmerken, dat er met geen woord gerept is van de slepende verzen met drie *hebungen*, die daar regelmatig voorkomen.

‘In dien trant’ (dat is met ‘trochaïsche viervoeters’) zegt de Heer LULOFS, ‘is ook MAERLANT's fraai dichtstuk *van den Lande van Overzee*;’ wij voegen er bij, dat zoo het al in den trant der overige strophische gedichten is, het echter grimmelt van fouten, hetgeen zeker Prof. LULOFS heeft belet er een proefje van scansie mede te nemen.

Wanneer Prof. LULOFS ons niet verboden had naar volledigheid om te zien, zouden wij vragen, waarom men niets anders vermeld vindt dan de 12- en 13 regelige strophen, zonder van de kruisrijmen en andere *overslaghende rime* te spreken, evenmin als van het zoogenaamde Nibelungen vers, waarin de dietsche vertaling van de Nibelungen is geschreven en dat door BOUDEWIJN VAN DER LOREN veel is nagevolgd.

Wij stappen van de gebrekkige en onware Prosodie van het Handboek af, met de belofte van zeer spoedig eene middelnederl. Prosodie ter perse te leggen, die, naar ik hoop, de ‘volkomen vaste wetten’ aan Prof. LULOFS wat duidelijker zal maken.

Thans nog een paar onjuistheden uit de Aanstippingen weêrlegd, voor zooverre wij die niet kunnen behandelen bij de beschouwing van het Glossarium, waartoe wij ten besluite zullen overgaan.

Bl. 252 heet het, dat de verdubbelde *i* (*ij*) ‘wel voor *ie* dient;’ ja, maar in slechte handschriften en bij zeldzame uitzondering; het omgekeerde , hoewel even ongrammatisch, komt iets meer voor; b.v. *mie* voor *mij*; verg. het *Verslag* van Prof. BORMANS, bl. 241 volg., en WILLEMS, *Brief aan Prof.* BORMANS, bl. 19[1].

1 Bl. 9 beweert de Heer WILLEMS, dat *mie* geen bedorven *mi* is, maar eene verbuiging van *mi*. ‘Van een' derden persoon sprekende, zou de dichter geschreven hebben: *ghelovet Janne*.’ Maar is *mi* dan niet volmaakt gelijk aan *Janne*? Als men een verbogen *mie* aanneemt, waarom dan ook niet een gebogen *icke, ickes*? - Iets anders is de *hie* en de *zie* voor het mannetje en wijfje der dieren, dat b.v. in den *Bestiaris* dikwerf voorkomt.

Bl. 253. Voor de *ij* vindt men, volgens Prof. LULOFS, ook wel de *y*. Men vindt het, maar ten onregte: de regel leert het anders. ‘Wat ik ook in mijne handschriften zoek en snuffel,’ zegt WILLEMS, t.a. pl., bl. 5: ‘ik kan niet vinden, dat de Grieksche *y* bij onze Ouden ooit eene andere rol speelde in echt Nederlandsche woorden, dan hetgeen toen de *enkele i* even goed verrigten kon.’

Bl. 255. ‘In het gebruik der consonanten is het een vrij algemeene regel, dat op het einde der woorden de scherpere verwantschapte consonanten voor de zachtere gebruikt worden. - In MAERLANT's *Heimelicheit* wordt echter dikwerf tegen dezen regel gezondigd, wat de sluitende *t* betreft.’ Het ware hier de plaats geweest, om GRIMMS woorden, *Gramm.* I, 486: ‘daraus folgt, dass die organ. med. erst allmählig im ausl. abkam ; *früher schrieb man sicher: ghebod, daed*,’ aan te halen of te weêrspreken.

Bl. 255 wordt gesproken van het woord *donker* of *doncker*; maar kan Prof. LULOFS bewijzen, dat dit een echt middelned. woord is? Zoover wij ons herinneren, is het van later dagteekening.

Bl. 258 lezen wij, dat ‘*das* op zijn Hoogd. wel voor *dat* geschreven wordt.’ Dit wordt bl. 341 wel weêr herroepen, even als bl. 377 de verzekering, bl. 325 gegeven, dat *tusschen* bij de Ouden niet voorkomt; maar wij meenen het te moeten aanstippen, om te doen zien, hoe weinig vast Prof. LULOFS in zijne schoenen stond, toen hij zijne *aanstippingen* schreef. -

Of *geten* wel voor *ghegeten* staat, gelijk bl. 260 beweerd wordt, zou ik niet durven toestemmen: mij dunkt *geten* is eer zamengetr. uit *ghe-eten*, het regelmatige partic. van *eten*, en *ghegeten* is het partic. van *ge-eten*. Verg. BILDERDIJK's *Spraakleer*, bl. 191, en zie mijn *Specimen*, p. 101.

Waarom ons *gebrek* ‘eigenlijk *het ontbrek* is’ (l.l.), verklaar ik niet in te zien.

Bl. 262. ‘In *ontwee* staat dit *ontwee* voor *ontwee*.’ Mis: eene beter verklaring geeft CLIGNETT, *Bijdrage*, bl. 123.

Bl. 264. ‘*Houtmakigge* voor *houtmaakster*.’ Zeer stellig moet men lezen *houtmakerigge* (verg. WILLEMS op REINAERT, bl. 33), even als *constenareghe*, aangehaald door HUYDECOPER op STOKE, D.I, bl. 72. Van *scepsterigge*, dat men in den *Ferguut* leest, zegt Prof. LULOFS: ‘welk *scepsterigge* ook bij STOKE, D.I, bl. 72, voorkomt, waar het insgelijks maakster beteekent.’ Dit is vrij natuurlijk, want het komt t.a. pl. voor in eene aanha-

ling van HUYDECOPER, en wel van de bedoelde plaats uit den *Ferguut*. STOKE zelf gebruikt het woord niet. Prof. LULOFS had dit kunnen weten, wanneer hij iets meer gedaan had dan den bladwijzer op STOKE even in te zien.

Bl. 267: 'Welk *gaerdeline* ik liefst voor eene verbastering of wel eene omzetting van *graneline* houden zoude.' Eene omzetting kan het nooit zijn, en het diminutivum van *grane* is gewoonlijk *granekijn*; ik zie ook geene reden, om een woord te verwerpen, dat zeer goed kan bestaan hebben. KILIAEN heeft het enkelv. *gheerde, gaerde*, waarvoor wij *gard* hebben, en welks diminut. zeer wel voor de stoppels om het muulkijn van den jongen vos kon gezegd worden. (Verg. ook ZIEMANN, *Mhd. Wtb.* i.v. *gart*).

Bl. 275 wordt gezegd, dat 'er, volgens HUYDECOPER op STOKE, I, 158, vijf substantiva zijn, namelijk *vader, broeder, moeder, zuster, dochter*, die geene *s* in den genitivus singularis aannemen.' HUYDECOPER was te verstandig, om van andere woorden dan *vader* en *broeder* te reppen, en ook GRIMM zegt wel, *Gramm.*, I, 693, dat deze vijf in sing. onveranderd blijven, maar alleen 'namentlich nehmen *die beiden ersten* kein *s* im genit.' Wie kan er, behalve Prof. LULOFS, ook aan denken, om een' vrouwelijken genit. op *s* te doen uitgaan! Zoo, en wij zeggen nog wel 'op *'s moeders* schoot.' Ei! zie dan ook eens, wat YPEY daarover gezegd heeft in zijne *Geschied. der Ned. taal*.

Verder wordt de vraag geopperd, 'of het niet *in zekere mate* van nog meer woorden geldt,' want dat men wel eens *des coninc* vindt. - Wat dat *in zekere mate* moet beteekenen, geef ik allen taalgeleerden in tienen te raden. Zoo men *des coninc* vindt, het is omdat de uitgevers de verkorting *cō* verkeerd oplosten. Dat die weglating der *s* in den genit. alleen maar van genoemde woorden kan gelden, leert de vergelijking met het Sanskriet: Zie BOPP's *Kritische Grammat. der Sanskrita-Sprache*, §. 130, litt. *d* (bl. 67).

Bl. 278. *Te scerne*, d.i. '*ter bespotting, ten ondergaan*.' Waarmede zal Prof. LULOFS deze laatste verklaring goedmaken? Zeker niet door zich te beroepen op CLIGNETT, *Bijdr.*, bl. 67, en nog minder op Dr. M. DE VRIES, *Brief over Karel den Gr.*, bl. 30.

Bl. 285. In de aangehaalde pl. uit MAERLANT leest men verkeerdelijk *En* voor *Ende*, gelijk ook de uitgave van CLIGNETT en STEENWINKEL heeft. Indien Prof. LULOFS eenig begrip van het oude metrum had , zou hij in de tweede aangehaalde pl.

C C C *waerven* veranderd hebben in C *waerven*, in plaats van er eene zoogenoemde aardigheid over te zeggen.

Bl. 289. ‘Van het gebruik van *lieden* bij de Pronomina, vind ik slechts één voorbeeld, in *Flor. en Bl.* vs. 3778, waar *hemlieden* staat;’ evenwel komen op bl. 143 van het *Handboek* de uitdrukkingen *hemlieden*, en *haerrelieder* voor in de *Vlaamsche Rijmkron*. - In den *Kunst- en Letterb.*, N°. 35 van 1845, heb ik voorbeelden bijgebragt van *wilieden, onslieden, hemlieden, ulieden*: ik kan er thans nog bijvoegen *giliede, Lancelot*, II, 38365 (I D., bl. 257 mijner aanstaande uitg.).

‘Wat *zich* betreft, het is geheel onbekend.’ Ik moet dit tegenspreken, want het komt zeer dikwijls voor in de middennederl. Preêken van het einde der XIIIe of het begin der XIVe eeuw, die ZACHER naar een Haagsch HS. mededeelde in het 2^{e} Deel van HAUPT's *Zeitschr für D. Alterth.*, zie b.v. bl. 352, 356 enz.

Bl. 294: De schrijfwijze ‘*up ten* anderen dach’ is Kakolijnsch: de uitgave van CLIGNETT en STEENWINKEL heeft, zoo als het behoort: *upten*.

Bl. 299. Wie ‘gecwolen’ schrijft, is niet consequent, wanneer hij bl. 256 gezegd heeft, dat *qu* de plaats bekleedt van *kw.*

Bl. 308. Voor ons *toen* schreven onze Ouden juister *doe* of *doen*. Dat *doen* geen juister uitdrukking is, leert GRIMM, *Gram.*, III, 170.

Bl. 313 wordt de uitdrukking uit den *Limborch* bijgebragt: ‘Es die man verwoet? Ic wane in trouwen *jay*,’ en dit *jay* verklaard door ‘*ja ic*.’ Men leze daarvoor: *ja hij*.

Bl. 319. ‘*Bedi* is niets anders dan *bij dien*.’ Beter onderrigt omtrent dezen instrumentaalvorm is te vinden bij GRIMM, *Gram.*, III, 176.

Bl. 324 wordt *te jaren* uit den *Flor. en Bl.* vertaald door ‘ten vorigen jare.’ Prof. LULOFS kwam niet op de gedachte, dat het kon zamenhangen met *jaren* of *tjaren*, dat ook de compositie *jaermeer* of *tjaermeer* gegeven heeft, die op bl. 310 behandeld is. Men zie over *tsaren, jaren*, enz., mijn vertoog in den *Letterbode*, N°. 35 van 1845.

T.a. pl. ‘Waar dat *tes papen* op zijn Deensch en Platduitsch voor *tes papen huus* SCHIJNT te staan.’ Het blijkt hieruit, dat die elliptische constructie Prof. LULOFS vreemd was: hij had daarvan echter genoegzame voorbeelden kunnen vinden, *Gram.*, IV, 261.

Bl. 340. ‘Daarom heet, bl. 100 van den *Lekensp., in de kraam komen* eenvoudig *worden*:

> Hierna *wort* Jeve also *wel*
> Van enen sone, hiet Abel.’

Niet eenvoudig *worden*, maar *wèl worden*, even als men daarvoor zei *genesen*.

Bl. 351: ‘*Ghehit* is hier met *heeten*, in den zin van gebieden, bevelen, overeen te brengen.’ Overoude en overvalsche verklaring. Men leze daarvoor liever de aanteekening van Dr. M. DE VRIES, in het *Taalk. Mag.*, IV, 51.

Bl. 353 wordt de enkelv. vorm *quadie* opgegeven, denkelijk in navolging van het gloss, op de *Doctrinale*; maar zoo het meervoud al *quadien* is, het enkelvoud luidt bestendig *quaet*.

Bl. 356, ‘terwijl *arsatrie* ook kunst of handwerk beteekende, verg. *D. Doctr.*, bl. 335.’ Prof. LULOFS heeft hier maar met een half oog gezien, want t.a. pl. komt het woord *arsatrie* niet voor, maar wel *aertiste*, hetgeen heel wat anders is[1].

Bl. 357 spreekt de hoogleeraar over *ghere*. Niettegenstaande zijne redenering blijf ik de plaats uit de *Doct.* uitleggen door *begeerte*. Wat de woorden uit den *Walewein* aangaat, die heb ik in der tijd verkeerd begrepen; maar Prof. LULOFS komt tot geene conclusie omtrent hunne juiste beteekenis; beteekent *ghere* daar ‘gewaad, rusting, of iets dergelijks,’ dan wel ‘speer, spies of soortgelijk aanvallend werktuig?’

De plaats uit *Walewein* luidt:

> Doe trac hi tswert met tween ringen
> Ende vaget scone an sinen *ghere*.

Nu zie ik geene kans om een zwaard aan een speer of spies schoon te vegen, en denkelijk Prof. LULOFS ook niet. - Maar wij hebben gelukkig eenige plaatsen, die geen' twijfel zullen laten omtrent de ware beteekenis van dit *ghere*.

In het gedicht *van der sielen ende van den lichame* (achter BLOMMAERTS *Theophilus*, bl. 59) zegt de ziel, vs. 89, tot het ligchaam:

> Du ligs ghewonden in enen *geere*,

hetgeen vertaald is naar de *Visio Philiberti*[2], die daarvoor heeft, vs. 90:

> Parvo *linteamine* jaces involuta,

1 In zijne uitgave van den *Minnenloop* heeft D^{o}. LEENDERTZ dit *aertiste*, bl. 11, vs. 217, tot *aernste* gemaakt; maar ik ben zeker in het HS. *aertiste* gelezen te hebben, een woord, dat DIRC POTTER niet vreemd is, en waarvoor ook de variant *mit cunste* pleit.

2 THEOD. VON KARAJAN's *Frühlingsgabe*, S. 88.

en de mnd. vertaling, aldaar, bl. 103:

> Ein *cleines tuch* ist nu din cleit,

en eene andere vertaling, bl. 120:

> War inn bistu gewunden?
> In ein vil scnodes *lynen wat*.

Ghere beteekent dus hier eene doodwaà.

In het II Boek van den *Lancelot* (I^e^ D., bl. 302), vs. 45188, leest men, dat WALEWEIN zijn paard *Gringalet* terugvond, en

> Dat part namene biden *ghere*,
> (Van vrinscepen) metten monde.

En hier beteekent het *de slip van zijn kleed*.

In den *Roman van Limborch*, dien M^r^. L.PH.C. VAN DEN BERGH voor de Leidsche Maatschappij uitgeeft, B. I, vs. 305 (I^e^ D., bl. 10), zegt een koopman, die door *scakers* overvallen was, die hem niets hadden gelaten, en niets had overgehouden dan een enkel brood:

> Het was ghevallen in ene grebbe
> Van meere kerren die met mi quam:
> Daer toe ginc ic ende nam
> Een broet ende staect in minen *ghere*,

alwaar *ghere* voor eene plooi van zijn overkleed genomen wordt. -

Het Glossarium van den Heer LULOFS is, zoo als alle glossaria der oude school, onvolledig, onsystematisch en dikwerf onjuist; het onvolledige zullen wij niet betoogen, omdat de schrijver zich achter zijn subjectief gevoel over ‘de moeijelijkste woorden’ kan verschuilen; ook op het onsystematische zullen wij niet te zeer aandringen, daar Prof. LULOFS hierin al zijne voorgangers ten voorbeelde had, en men er in Special-glossare, die alleen tot gemak der leeken zijn ingerigt, altijd min of meer in vervallen zal. De onjuistheid willen wij met een paar voorbeelden aantoonen.

Prof. LULOFS heeft zich in de noot op bl. 379 een woord laten ontvallen, dat ons niet de gunstigste denkbeelden geeft omtrent zijne wijze van tot de beteekenis der woorden op te klimmen; immers hij prijst daar den jongen lieden aan, om ‘zelve den zin wat te gissen.’ En wanneer wij het glossarium met eenige aandacht met de teksten vergelijken, dan blijkt het ons, dat Prof. LULOFS veelal naar den zin gist, wanneer hij niet vroegere glossaria - zelfs met hunne fouten - naschrijft: vandaar dan ook, dat wij zelden de eerste beteekenis

van een woord vinden opgegeven, en dat de verklaringen vaak óf onwaar óf onjuist zijn. Zie hier eenige voorbeelden.

'*Achte*, 203, voor *hachte* of *hafte*, hechtenis, gevangenschap.' Zoo luidt de verklaring van WILLEMS; maar de beteekenis is: *overleg, voorzorg*. Verg. de *Teuthonista* op het woord.

'*Al bloet*, 50, *volkomen, geheel, openlijk, zeker*. Verg. bl. 313 en 377.' Wat de twee eerste verklaringen betreft, ze zijn uit de lucht gegrepen; het is een gewone stoplap: wil men dien vertalen, het zij dan door *openlijk, klaarblijkelijk*. Op bl. 313, waarheen verwezen wordt, vindt men niets te dezer plaatse dienende; op bl. 377 heet het: 'Bij die uitdrukking *al bloet* zou men misschien het latere stopwoord *gans bloet*! kunnen vergelijken, tenzij men dit met BILDERDIJK van *Jans* (d.i. *Johannes*) *bloed* afleide.' Noch het een, noch het ander; zie Dr. M. DE VRIES, Aant. op den *Warenar*, bl. 97-100.

'*Ane lach* (*daer*), 42, *op plaats had, gevierd werd*.' Dat heet ik eerst eene beteekenis uit den zin opmaken. Dat *ane* wel eens *op* beteekent, leert Prof. LULOFS zelf, bl. 321; *liggen* staat voor *gheliggen*, dat, even als *ghevallen*, beteekent *gebeuren*. Ook de Hoogleeraar CLARISSE heeft deze uitdrukking niet eenvoudig genoeg verklaard, *Heimel*., bl. 163-165.

'*Ange*, 120, enge opeenpersing.' Zie Dr. M. DE VRIES in den *Letterb*., N°. 24 van 1845.

'*Bander*, 215, misschien hetzelfde als *vander*, enz.' Het woord komt zoo dikwijls voor, dat ik naauwelijks noodig heb te verwijzen naar het gloss. op *Karel den Gr.* en mijn *Specimen*, p. 76-77.

'*Behagel*, 177, *forsch, kloek, krachtig*;' maar 239, omdat de zin het zoo meêbragt: 'behaagziek, coquet.' Van *krachtig* 'op *overmoedig, trotsch* is geen groote sprong; maar om tot *behaagziek* te komen, dient men een' zet te nemen, die althans geen mingeoefende volgen kan.'

'*Behoet*, 77, behoedzaam.' Alweêr gissen; de tekst heeft:

> Waren die manne also behoet,

waar de passieve vorm, *behoed zijn* of *worden*, de beteekenis van een medium heeft.

'*Beraden zijn*, 52, *genegen zijn*, enz.' Al wederom de afgeleide beteekenis voorop.

'*Besich*, 132, *druk, drukte, werk*.' Kan dit woord t.a. pl. adject. en subst. te gelijk zijn?

'*Bevinden*, 41, uitvinden, te weten komen.' Moest DAHLILA SIMSONS kracht uitvinden? Verklaar het: *onderzoeken*, en delg

in den tekst de komma achter dit woord uit, en zet hem des noods achter *zoude*.

‘*Beweven*, 91, *verworven, ingelegd*.’ De twee woorden staan al zeer zonderling naast elkaar; maar men bedenke, dat er gesproken wordt van *ere beweven*. Verg. *Dietsce Catoen*, bl. 46.

‘*Beworpen*, 169, *afgezet, uitgesneden, doorwerkt*.’ Ik heb al in mijn Gloss. op KAREL *den Gr.* voorgeslagen die plaats te verklaren door *ontworpen*. Verg. KILIAEN.

‘*Boucrane*, 93, *fijn lijnwaad*. ROQUEFORT zegt in zijn *Gloss.*: étoffe de poil de chèvre ou de bouc,’ en in den *roman van de roos*, vs. 1144, schijnt het ook eene grove stof te beteekenen; opmerkelijk stemt met de in het Handboek medegedeelde pl. overeen *Reinaert*, vs. 5499, alwaar men de verklaring van WILLEMS zie.

‘*Doene*, 42, 91, benoodigdheid, goed, goederen, belang.’ In het minst niet; in de eerst aangehaalde pl. lezen wij:

> Dalida heeft huer bedacht,
> Ende riep tot huer die Baroene
> Metten gelde en metten doene.
> Zi deden slapen in haren scoet, enz.

Men verandere de interpunctie aldus:

> Metten gelde, ende metten doene
> Zi deden slapen, enz.

Mett[i]*en doene* vertale men: *dit doende, met dit te doen, ondertusschen, tevens*. In de andere pl. is *te haren doene*, te haren behoeve; maar de beteekenis hangt daar van *te* af.

‘*Dwanc*, van *dwinghen*, 182, velde, drilde of slingerde’ *an hem dwanc* is hier: aan zich *vastdrukken, omklemmen. Hem* ziet op den ridder, niet op het serpent.

‘*Erspranc*, 185, sprong op. Hoogd. vorm. Elders *ontspranc* (CLIGN.).’ *Ontspringhen* is heel iets anders, nam.: *wakker worden*, zoo als ook CLIGNETT, *Bijdr.*, 392, zegt.

‘*Faitijs*, 213, getrouw.’ Gruwelijk misgegist; het hangt niet met *foi* zamen, maar beteekent *schoon, fraai*; zie het Gloss. op KAREL *den Gr.*, bl. 285-286.

‘*Ghebaren*, 182, razen, tieren, gebaar maken.’ De twee eerste verklaringen zijn alleen goed, omdat er in den tekst *vreselike* bij staat; de derde omschrijving, van Prof. VISSCHER overgenomen, klinkt wat al te vreemd, als men van een serpent spreekt. *Ghebaren is zich aanstellen, gedragen, handelen*. Verg. mijn *Specimen*, bl. 80.

‘Gheren (ye), 131.’ Onzin: het woord is *yegeren*. Het komt in den *Lancelot* herhaaldelijk voor, zoowel als bij VELTHEM.

‘*Halsberch*, 165, hals- en borstharnas.’ Beter: *de geheele ijzeren malienkolder*; zie HUYD. op STOKE, II, 133 vlg. en MEYRICK, *Inquiry into ancient armour*, III, Gloss., i, v. Verg. ook BILDERDIJKS *Gesl. lijst* op het woord.

‘*Kint ende Kinne*, 172, kind en kunne, d.i. heel het huisgezin. Zie HOFFMANN.’ HOFFMANN's redenering is onjuist en HUYDECOPER had gelijk op STOKE, I, 243; de tegenstelling leert het in den regel:

> Kint ende kinne, man ende wijf.

Dat *kint* voor *zoon* gebruikt wordt, leert HOFFMANN in het Gloss. op *Flor.*, en *Künne* vindt men meer voor *dochter*; zie ZIEMANN, *Mhd. Wtb.*, i, v. Zie ook HAMAKER, *Akad. Voorl.*, bl. 43.

‘*Clergie*, 57, 150, geestelijkheid, kerkelijke zaken.’ Ik zou het liever verklaren *geleerdheid*, althans in de tweede aangeh. pl.; verg. het Gloss. op de *Doctrinale*.

‘*Clien*, 209, klein, gering.’ Ongrammatisch woord alleen om het rijm. Het is echter zonderling, dat in den *Lancelot* eenige malen *clien* (het Eng. *clean*, zuiver) *clein* gespeld wordt; b.v. HS. f°. 137, vers. col. a. De Heilige Geest wil niet

> Herbergen daer sijn viant es,
> Maer in steden des sijt gewes
> Die suver ende *cleinlijc* si.

En f°. 151, rect. col. C:

> Ende dat ou die creature
> Die daer gewonnen werd tier ure
> Suver ende *cleinlijc* te samen
> Soude sijn van lichamen.

Cout, 40, *kil, levenloos*!! er wordt van eene *cisterne* gesproken!

‘*Lien*, 204, *meêpraten, ééne lijn trekken*.’ Zou men uit de tweede verklaring niet moeten opmaken, dat zij eenigzins etymologisch moest heeten? *Lien* is *liden*, eigenl. *belijden*.

‘*Menderlike*, 181, naauwkeurig (?) met bevreemding (?).’ Prof. LULOFS moest zijne verklaring vragenderwijze geven, omdat hij het woord niet kende; evenwel komt het ook in het *Taalk. Mag.* voor: III, 189, wordt van eene jonkvrouw gezegd, die haren minnaar vroeger tegenstand had geboden:

> Want bede ic waende wale
> Ane hare sachte simple tale
> Ende ane haer *meinderlic* gelaet,

Dat verwundelt ware hare raet,
Ende dat lichtelike soude sijn gedaen.

Prof. CLARISSE vertaalt het door ‘minnelijke, vriendelijk.’ ZIEMANN heeft in zijn *Mhd. Wtb. Mende* en *mendunge*: ‘ergötzen. freude,’ en *Menden*: ‘fröhlich genieszen, sich erfreun.’

FERGUUT zag dus het serpent *met genoegen*, want hij was ‘herde fier,’ omdat hij het wonderdoende schild bemagtigd had.

‘*Mitoer*, met hen, bij hen.’ De redenering, waarmede Prof. LULOFS, bl. 78, in de noot, dit *mitoer* tracht te verklaren, gaat niet op. Het vers toch luidt:

Mitoer es smeken ane vaen,

en dit uit te leggen: ‘Bij hen is slechts met smeeken (d.i. vleijen) wat aan te vangen’ is zinsverdraaijing: *es anevaen* voor *es ane te vaen* is Kakolijnsch. Men moet voor *mitoer* lezen *nutter*, zoo als ook het afschrift van LE LONG heeft, en hetgeen den natuurlijksten zin ter wereld oplevert.

‘*Moede*, 192, *toorn, wrevel* (Hoogd. *Unmuth.*)’ Van alle kanten mis. Vooreerst is *moede* de gebogen naamv. van *moet*, en dit beteekent *gemoed*, verg. *Heim. der Heim.*, bl. 207, 208, en zie Prof. LULOFS zelf, drie regels verder.

‘*Na*, 46, bij (b.v. na den osse).’ Foei! waarom wil Prof. LULOFS, dat men LUCAS *bij* een' os zette? *na den osse gheset* beteekent hier: *naar de gedaante van een' os afgebeeld*.

‘*Na af*, 204, bijna, bijkans.’ De bedoelde regel is niet juist begrepen; de tekst heeft:

Het stanc daer vuler dan hels pec:
Wel was icker *na* af gestict.

Wel moet bij *na* gevoegd worden, en is dus *welna, bijna; icker af* is *ic daer af*, d.i. *daer van*, namelijk van den stank.

‘*Nappe*, 144, tafellinnen (Fr. *nappe*).’ Dat *nap* of *nappe* een *beker* of *schotel* is, had Prof. LULOFS in den *Brandaen* kunnen zien (O. Vl. Ged., I, 118), of bij KILIAEN, i, v. Maar om te weten, dat *nappe* in geen geval *tafellinnen* beteekent, had hij zoo ver niet behoeven te gaan; want bl. 394, i, v. *plade*, d.i. *zilver*, haalt hij zelf de *nappen van plade* aan uit HEELU, bl. 338. Maar *nappe* klonk ook zoo Fransch!

‘*Ommare hebben*, 57, wars zijn van iets, haten, verfoeijen.’ Dat men niet voor *mare* houdt, haat men nog niet; het beteekent *verachten*, gelijk CLIGNETT breedvoerig betoogd heeft, *Bijdr.*, bl. 81-82.

‘*Onneren* (adject.), 51, eerloos.’ Ook deze plaats heeft Prof. LULOFS niet verstaan; zij luidt:

> No en hoerde man zo onneren
> Volc als die Joden waren.

Onneren is het ww., dat de Heer LULOFS één regel vroeger bijbrengt. Men versta de plaats aldus: Nooit hoorde men een volk zoo schenden als de Joden [geschonden] werden.

‘*Ontraden*, 120, van kracht berooven, schadeloos maken.’ Wij behoeven hierbij niet stil te staan. Dr. M. DE VRIES heeft deze verklaring al verbeterd in den *Letterbode*, N°. 24 van 1845.

‘*Ontsinnen*, 113, zich bezinnen (?), een' aanslag beramen (?).’ Noch het een, noch het ander. *Ontsinnen* is hier als altijd: *buiten zinne zijn*. Prof. LULOFS werd in de war gebragt door het bijgevoegde *wilde*, doch zoo schreef ook MELIS STOKE, B. II, 539: *wilden wanen*, voor *waanden*, waarvan meer voorbeelden zijn.

‘*Ontcrichten*, 121, ontwringen, frequent. van *ontcrighen*.’ Is die afleiding zoo zeker? Is het niet *ontcrechten*, van *cracht*? Verg. LELYVELD op HUYDECOPER, *Proeve*, I, 497.

‘*Opghedaen*, 109, afgenomen (de tafel).’ Beter: *weggenomen*, namelijk van de schragen, waar de tafel op lag (verg. *Beatrijs*, bl. 57). De verklaring van Prof. LULOFS zweemt te weel naar ons tegenwoordig denkbeeld van tafel afnemen (*desservir*).

‘*Puut*, 154, kikvorsch (oud-Fr. *raine*).’ Waartoe hier de aanhaling van het oud-Fr.??

‘*Saen*, ras, spoedig (oud-Fr. *sliumo*).’ Dezelfde vraag geldt voor *sliumo*.

‘*Sceren*, 76, 173, spotternij, gekschering,’ en

‘*Scerne* of *sceerne*, 155, 199, bespotting, uitjouwing.’ Waarom van één woord twee artikels gemaakt? Of is *scerne* niet de casus oblig. van *sceren*?

‘*Sidermeer dat*, 131, ver van daan dat. Verg. bl. 309.’ Zonderlinge inconsequentie! Bl. 309 wordt het uitgelegd: *sinds dat, nadien, dewijl*. Verg. mijn artikel in den *Letterbode*, N°. 36 van 1845.

‘*Sloech*, 123, sloeg of drong zich door (van *slaen*).’ Minder juist: men moet er onder verstaan *met sporen*, gelijk op andere plaatsen uitdrukkelijk staat. Verg. mijn *Specimen*, bl. 81.

‘*Utterste*, 226, meest noodwendige.’ Veel eenvoudiger en natuurlijker is: *uiterste, laatste*.

‘*Vlegghen*, 165, scheuren, deuken (zelden voorkomend).’ Om die zeldzaamheid voegen wij er een voorbeeld bij uit den *Lancelot*, II, 45059:

> Soe wat so hi gesochte
> Metten swarde dat hi brochte,
> En ontfinc noit *vlecge* no scard.

‘*Vorwaert*, 134, werwaarts.’ Natuurlijk, omdat de zin dit meêbragt. Wij hebben hierboven reeds doen zien, dat het HS. *werward* heeft.

‘*Wetecree*! 184, eene soort, enz.’ Dit wordt goed uitgelegd, zoowel als *Wete Key*, hetgeen te meer verwondert, wijl op bl. 336 allerlei zonderlinge denkbeelden omtrent dat *Key* zijn geopperd. Prof. LULOFS zegt in de noot op bl. 403, dat hij ‘later’ gezien heeft, dat HALBERTSMA *wetekey* even als Z.H.G. uitlegt; moet men dit *later* niet betrekkelijk maken op het gezegde bl. 336? Voor *wetekeye* vindt men ook wel *wete God*, b.v. *Roman van de Roos*, vs. 3732.

‘*Wigant*, 175, 229, oorlogsman, oud-Fr. *warrier*, Eng. *warrior*.’ Alweder eene zeer onnutte omhaal van geleerdheid. Wat heeft *war* met *wijch* gemeen?

En hiermede zullen wij de lijst onzer aanhalingen sluiten. Hoewel wij bij lange na niet al onze aanmerkingen op het Glossarium hebben medegedeeld, zal het aangehaalde toch voldoende zijn, om onze uitspraak te regtvaardigen.

Wij zijn aan het einde gekomen van onze onaangename taak. De slotsom kan niet twijfelachtig zijn, en wie onzer beschouwing eenige aandacht waardig gekeurd heeft, zal moeten erkennen, dat wij niets te veel zeiden, toen wij aan dit *Handboek incompleetheid, inconsequentie* en *valsche voorstelling* te laste legden.

Het letterkundig publiek moge thans uitspraak doen over het *Handboek* en de rigting der oude school.

Wij hebben zoo veel mogelijk getracht in algemeene beschouwingen te blijven, voor zoo ver zulks mogelijk was bij den aard van onzen arbeid; kleine gebreken hebben wij in den regel niet aangestipt, daarom ook de talrijke drukfouten niet aangewezen, die de teksten ontsieren. Dit zijn oneffenheden die den weg ter wetenschap niet zullen versperren.

Maar daar, waar het de rigting gold, die moet gevolgd worden, om tot het doel te geraken, daar hebben wij ons oordeel, onze veroordeeling, openhartig uitgesproken.

Ik weet het, er zullen er zijn, die het mij ten kwade zullen duiden, dat ik een gelauwerd hoofd, een' gevestigden letterkundigen naam, heb aangetast. Voor dezulken herhaal ik nogmaals: de waarheid gaat boven persoonlijke consideratiën. Hen wil ik de woorden van MAERLANT herinneren, die de Heer LULOFS tot de zijne maakte (bl. 377):

> Voort so willic hen vermanen,
> Die Clerke zijn ende historiën kinnen,
> Of zi iet vinden hier binnen
> Te verbetren, of zijt connen,
> Dat zijt doen!

Deze uitnoodiging tot kritiek zal ook den *oorruners* en *oorscalken*, die, *plus royalistes que le roi*, zich over mijne vrijmoedige taal verontwaardigen wilden, den mond snoeren.

Heb ik hier en daar, in het vuur mijner innige overtuiging, volgens sommiger oordeel, de beleefdheidsvormen te veel over het hoofd gezien, het doet mij leed; maar men zal mij wel willen toestemmen, dat er waarheden zijn, die niet naakt genoeg kunnen gezegd worden. Hij, wien de vorm zijner gedachte zwaarder weegt dan die gedachte zelve, verzette zich niet tegen misbruiken of vooroordeelen; hij volge den algemeenen stroom! En dat kon noch wilde ik, waar het vak op het spel stond, dat ik met liefde beoefen; waar het de vraag gold, of wij immer in den ouden cirkel zullen ronddommelen, dan of eenmaal de overtuiging zal ontwaken, dat de beoefening onzer letterkunde eene wetenschap is, die ook wetenschappelijk dient behandeld te worden.

December, 1845.
Dr. JONCKBLOET.

Christophilus voor 1846. 6de Jaargang. Te Nijmegen, bij J.F. Thieme. IV en 296 bl.
Aurora. Jaarboekje voor 1846. Uitgegeven door Mr. *J.I.D. Nepveu*. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. VIII en 280 bl.
Nederlandsche Muzen-almanak voor 1846. Amsterdam, J.H. Laarman. 168 bl.

Ergert iemand er zich aan, onze drie voornaamste jaarboekjes, aan het hoofd dezer bladen, zusterlijk naast elkander geplaatst te zien, hij geve zich rekenschap, waaraan dien onaangenamen indruk toe te schrijven valt. Ter eere onzer letterkunde zij het gezegd, vergeleken met het eerste, dat eene godsdienstige strekking ten toetssteen zijner bijdragen koos, is er in de beide laatsten niets, dat regt geeft hen als onchristelijke uit te werpen. Waarom zouden wij dan uit eene, ik schrijf ongaarne vrome, bekrompenheid aarzelen de gulden blaadjes zamen te voegen, die beurt om beurt toch door dezelfde fijne vingeren worden omgeslagen, door dezelfde lieve oogen ingezien? De penning heeft nog eene andere zijde, zal men zeggen; maar ook dat bezwaar houdt gelukkig geen' steek. Voor mij ten minste, ik wil onzen gemoedelijksten schrijver of dichter de beleediging niet aandoen te onderstellen, dat hij in zijn doel een' vrijbrief voor zijne middelen zou zien! Wie geene ooren heeft voor de eischen van wetenschap of kunst, welke offeranden, zoo der eene als der andere, mag hij zich vleijen in zijne voortbrengselen op het altaar des geloofs aan te biên? Maar nu, eene derde reden van ergernis, die oorsprong neemt uit onze vermetelheid, deze beoordeeling te beproeven, hoe wilt ge, dat ik haar beschame? neen, haar slechts weêrleg? Al maakte de Redactie van dit Tijdschrift er voor u zoo weinig geheim van als voor mij, welk eene reeks van teleurstellingen der mannen van den kansel haar in het verleden jaar verpligtte den 5den Jaarg. van den *Christophilus* onvermeld te laten, ge zoudt het haar toch niet ten goede houden, dat ze thans die van den 6den aan mij opdroeg, als ik ooit het ongeluk had eenig stukje van uwe hand - maar voorbij te zien. In ernst, zoo min als wij louter theologen aantreffen in de mede-arbeiders van het boekske, ‘door onderscheidene godsdienstvrienden bijéengebragt,’ even weinig, geloof ik, zijn bef en mantel onmisbare vereischten, om zijn gevoelen over de stukjes uit te brengen, en bescheiden voor beter op te geven.

Slechts de *Christophilus* en de *Aurora* bevatten proza en poëzij, de *Muzen-Almanak* is geheel der laatste gewijd; beginnen wij, zoo ge wilt, onze beschouwing met het minste genre. Het zou ligtvaardig zijn vonnis te wijzen over eenig opstel enkel naar zijnen titel, en echter gaan wij die der stukjes in ongebonden stijl, zoo men zegt, uit beide jaarboekjes getrouw voor u afschrijven, om u fluks te vragen, of de tegenstelling der twee inhouden u treft als zij het ons deed? *Hoe zal ons eenmaal daarboven ons tegenwoordig aanwezen voorkomen*? opent den *Christophilus*; het tweede stukje draagt ten opschrift: *De Heilige Julia*; het derde de vraag: *Hoe oud zijt gy*? NILUS is het hoofdonderwerp eener rede van Dr. A. NEANDER, ons, vertaald, door Dr. JOANNES TIDEMAN medegedeeld; dan volgen *Johannes de Dopper en Herodes, - De Geldgierigheid, een wortel van alle kwaad*, en - *Johannes* VIII: 7*b*, bij een plaatje, dat de Overspelige Vrouw voorstelt aan de voeten des Heilands. *De historie van den Houte* wisselt op hare beurt de verzen af tusschen deze en de vorige bijdrage geplaatst; zoo doen het verder in het boekske ook: *De Belijdenis*, en *De Heilige Nacht, waarin Jezus geboren werd*, en *De zonderling lezende Blinde*. In het voorbijgaan zij ons de vraag vergund, of de Redactie vreesde, dat deze ‘bijdrage tot het nut der bijbelverspreiding’ nog niet genoeg verspreid was, sedert de Heeren MEPPEN en LUBLINK WEDDIK er verleden jaar in poëzij over bijdroegen? *Zalig zijn de oogen, die zien 't geen gij ziet*, sluit zich de reeks der opstellen in proza aan; *De belangstelling van Jezus in kinderen* behoort bij een plaatje, dat Luk. XVIII: 16 veraanschouwelijkt; dan heb ik nog te gewagen van *Christelijke Waarheidszin*, en zal ze allen hebben vermeld, als ik u zeg, dat het boekske met: *Iets ter nagedachtenis van Ds. A. Verwys* wordt besloten.

Al de prozastukjes in de *Aurora* bepalen zich tot de vier volgende: *Het Weesmeisje, - Een slapende Engel, - Mooi Aafke*, - en *Arnold d'Aspremont*.

Het lijdt geen' twijfel, in aantal van bijdragen wint de *Christophilus* het verre; maar ook in verscheidenheid van behandeling, ook in frischheid van stof? Wij hebben het tegenovergesteld vermoeden, dat de *inhouden* bij ons opwekten, door de lezing bevestigd gezien, het is waar; maar bevreemden zou het ons, zoo u de overvloed van bespiegelingen, de minderheid van historische mededeelingen, het gebrek aan grepen uit het leven in het godsdienstig jaarboekje ook bij den eersten blik ontging.

‘Laat de Kinderkens tot mij komen,’ - ‘Zalig zijn de oogen, die zien 't geen gij ziet,’ - ‘Wie van u zonder zonde is, werpe den eersten steen op haar!’ - werden zij niet zoo honderde malen verklaard, en verwaterd, ligt ons op de lippen, dat men hier eene geniale of geene behandeling dier teksten verwachten mogt? En wat zijn het anders dan nagalmen van preken, fragmenten van toepassingen misschien, welke men er ons bij aanbiedt? In *Johannes de Dooper en Herodes* beproefde de Eerw. schrijver ‘de Overmagt van den Vriend Gods op den Dienaar der Wereld’ te schetsen; - een ander Leeraar ontleent aan de woorden des Zaligmakers: ‘Een iegelijk, die uit de waarheid is, hoort mijne stem,’ gelegenheid tot het schrijven van Vijf Vertoogen over ‘*Christelijke Waarheidszin*.’ - *De Heilige Nacht, waarin Jezus geboren werd*, leidt den ongenoemden opsteller tot drie punten van beschouwing: 1°. ‘dat uit dien nacht een onvergankelijke dag van waarheid en kennis aanbrak;’ 2°. ‘dat in denzelfden heiligen nacht ook godsvrucht en deugd op nieuw aan het licht werden gebragt en in *derzelver* hooge waarde gehandhaafd;’ 3°. ‘dat de heilige nacht, waarin JEZUS geboren werd, ook den dag van reinen vrede en hemelsche hope aanvoerde,’ - wat dunkt u, hebben wij te veel gezegd, toen we beweerden, dat er een overwigt van bespiegelingen in de schaal was geworpen, dat in *Christophilus* andermaal de preêkstoel beklommen werd? De historische mededeelingen bestaan, zoo wij wèl hebben geteld, uit slechts twee stukjes: *De Heilige Julia*, door A.G. BRUINSES, en de vertaling van NEANDER's *Nilus*. Vergunne onze landgenoot mij de opmerking, dat hij bij den vreemdeling achterstaat; hoe flaauw is het beeld der martelaresse uit de vijfde eeuw, vergeleken met dat van den monnik uit de tiende. Geen wonder, zal men zeggen, dat het oude manshoofd gelegenheid geeft tot krachtiger toetsen, dan het gelaat van het jonge meisje, dat de hoekige figuur van meer zijden in het licht viel te stellen dan het demoedige kind. En echter, niets zou onbillijker zijn, dan deze verontschuldiging ter gunste der oorspronkelijke bijdrage, aan het verschil van onderwerp ontleend. De Heer BRUINSES was volkomen vrij in de keuze; zoo zijne JULIA der lezeressen geen' traan kost, het valt hem te wijten, dat hij haar niet belangrijker wist te maken, of eene zoo alledaagsche heilige koos. NEANDER daarentegen, - Dr. JOANNES TIDEMAN deelt het ons in zijne aanteekening op de vertaling mede, - NEANDER zag zich in Oct. 1843 verpligt te *Berlijn* de ker-

kelijke rede te houden voor de 29ste jaarlijksche Vergadering van het Pruissische Hoofd-Bijbelgenootschap. 29ste Vergadering! Waarschijnlijk waren de achtentwintig vorige ook met eene rede geopend, eene rede, voor het doel der bijeenkomst gepast, eene rede over het Christendom, over den Bijbel! Onuitputtelijk als de stof heeten mag, lijdt het echter geen' twijfel, dat het aantal voorgangers haar zal hebben toegelicht, tot blootleggens van al hare verborgenheden toe. Onderwerp bij onderwerp, verbeelde ik mij, kwamen den redenaar voor den geest, maar ze zijn alle gebruikt, - vorm bij vorm lacht hem aan, maar welke is niet versleten? Toch weet hij het, slechts iets nieuws boeit de aandacht, slechts weder anders voorgedragen, maakt de waarheid verschen indruk; zie, dat zijne kennis grooter ware! De dagen der omwandeling des Heeren, - de Apostolische tijd, - de eerste vervolging, - den eersten bloei der Kerk? - beurtelings bieden zij zich aan, en beurtelings verdwijnen zij van voor zijn gezigt; men heeft die al zoo dikwijls geschilderd. Eindelijk, als de eene eeuw voor, de andere eeuw na opgeroepen en weder verdwenen is, eindelijk treedt NILUS uit den mist des verledens te voorschijn, en de rede is gedacht, zoodra NEANDER hem lang genoeg heeft gadegeslagen. Het is mogelijk, dat wij ons bedriegen, als wij ons het ontstaan van het stukje dus voorstellen; het is mogelijk, dat NEANDER met zijne Kerkgeschiedenis juist tot de tiende eeuw gevorderd was. Maar het pleit er niet minder om voor zijne studie en zijn' smaak: '*Das Christenthum, ein Licht auch in den Zeiten der gröstzten Finsternisz*,' luidt de titel, en de fraai gestelde inleiding vindt hare bevestiging in het karakter van NILUS, door het opstel zelf geschetst. De meesterhand komt aan het licht in de schikking der trekken; het praktische van de vroomheid des monniks verbaast u niet, daar NEANDER u eerst haren aard helder heeft doen inzien; zóó iemand, uw gevoel zegt het u, was der verzoeking van eere en goud te sterk; zóó iemand moest boven den sektenhaat van Latijnsche en Grieksche Kerk verheven zijn! Er zullen weinigen onder de lezers van den *Christophilus* wezen, vertrouwen we, die niet met ons den Heer TIDEMAN voor de mededeeling dank zeggen; al hadden de meesten ook als wij nog liever iets van hem zelven in dit jaarboekske aangetroffen, iets, minder voor den leeraar, maar meer voor den leek geschikt. Immers, het valt niet te loochenen, dat NEANDER onwillekeurig zijnen ambtsbroeders den spiegel voorhoudt.... doch genoeg over deze bijdrage; - welke hebben wij nog te be-

schouwen, als wij eene herhaling onzer bedenkingen wenschen te ontgaan? Het eerste opstel in het boekske, dat eene vraag oppert, welker beantwoording hier beneden eene onmogelijkheid blijft, of het derde, dat, gewrongen genoeg, naar aanleiding van FARAÖ's woord tot JACOB: ‘Hoe vele zijn de dagen der jaren uwes levens?’ alle leeftijden bij *levenstijd, levensvreugd, levenssmart* en *levensgedrag* bepaalt? Wij bidden u, verschoon ons van beiden, want wij hielden stichtelijk en slaapwekkend nooit voor synoniem, en hopen ze er ook nimmer voor te houden. Welkom daarom, driewerf welkom de bijdrage van Ds. J.A.M. MENSINGA over *de Historie van den Houte*, of de legende van het kruis, eerst medegedeeld en daarna verklaard met al die opregtheid van geloof, al die innigheid van gevoel, welke hem niet minder dan zijne veelzijdige studie onderscheiden. Of Dr. JONCKBLOET (*Christophilus*, Aanteeken., bl. 166) eerlang zoo gelukkig de verdiensten eener ‘truffe van minne en van striede’ in het licht stelde, als MENSINGA het hier het belangrijke eener bijzonderheid uit ‘den ascetischen rommel’ deed. Ons publiek verlangt niets liever dan op die wijze, reeds gedurende zijnen leeftijd, eenige vruchten te smaken uit de voorraadschuren, door onze geleerden met fragmenten van middeleeuwsche letterkunde voor het nageslacht gevuld. Het is maar een van de wenschen, waartoe de *Christophilus* ons aanleiding geeft, - *de Belijdenis* en *de Geldgierigheid, een wortel van alle kwaad*, ontlokken ons andere. Vond de ongenoemde Redactie inderdaad het eerstgenoemde stukje: ‘een droom? eene nachtgedachte? een fantazijbeeld? althans een gewrocht van de ziel in de ure des nachts?’ zoo fraai, dat zij het den tweeden druk waardig keurde? We kunnen het om den overspannen gemoedstoestand, waarin het geschreven schijnt, naauwelijks gelooven; wij, die zoo gaarne onze volksvroomheid dat degelijke, dat wakkere, dat kloeke zouden zien behouden, 't welk een harer sprekendste kenmerken plagt te zijn. Liever dan dergelijke fantasiën wenschen wij haar overvloed van bijdragen toe, als het stukje over *de Geldgierigheid*, mits die niet als dit eindigen, - waar eigenlijk de taak van den *Christophilus* begint. Of hebben wij van den Heer R.C.H. RÖMER in den volgenden jaarganghet tweede gedeelte van zijn opstel te wachten? Wij nemen dan gaarne onze aanmerking terug. Het stukje is eene gelukkig geslaagde schets eener avondwandeling op het land, zonder invallend maanlicht; in onderhoudenden stijl, slechts door één *dezelve*, één *derzelve*, één *hetzelve* en

één *deszelfs* ontsierd, schildert het ons een' van de heetste dagen der zomermaand, zonder onweêr. Eene wolkbreuk wordt beschreven, - zoo als de wandelaars haar zagen, dat is eenvoudig en daardoor met eene waarheid, welke in een paar tegenstellingen van armen en rijken slechts tot nadeel van den schrijver ontbreekt; - ongezocht brengt ons de regen in de hut van een' daglooner, en - maar lees zelf, hoe geldgierigheid er in een jeugdig gemoed, ten gevolge van het bezoek, de eerste zaden van nijd strooijen mogt. En als ge dan niet met mij hoopt, dat de schrijver die zelfde stulp later nog dikwijls is ingetreden, dat alleen overdrevene kieschheid hem weêrhield ons reeds in dezen jaargang mede te deelen, hoe hij getracht heeft het onkruid uit te wiên, - dan zou de Redactie kwalijk doen den raad te volgen, dien ik haar te geven dacht. De bijdrage is een maar half gelukte greep uit het leven, en echter heeft hij ons meer belangstelling ingeboezemd, dan drie vierde der bespiegelingen; wij wilden haar uitnoodigen voor een' volgenden jaargang bij voorkeur naar zulke opstellen om te zien. Uw oordeel beslisse tusschen ons en haar; wij hebben bovendien den derden druk van *de Pastorij van Mastland* voor ons gevoelen. Waarom ontbreekt haar schrijver onder de bijdragers, waarom vond zijn voorbeeld nog geene navolgers? Prekers en preken hooren en hebben wij in overvloed; maar het zou ons grieven van het grootste gedeelte onzer leeraars te moeten gelooven, dat een open zin voor het dagelijksch leven, een open zin voor in beoefening gebragte vroomheid hun ontbreekt. IJveren tegen romanlectuur is aan de orde van den dag; waarom beproeft geen hunner het onfeilbaarst middel, om slechte boeken te verdrijven, door betere te leveren? Er schuilen mannen van talent genoeg in den eerwaarden stand; zouden ook zij gelooven, dat de vervelende vorm tot de gewijde behoort? De Bijbel, bloot als leesboek beschouwd, is daar ter beschaming van dien waan!

De Redacteur der *Aurora* heeft zich niet gebogen, vertrouwen wij, toen we straks het proza uit zijnen bundel boven dat van den *Christophilus* prezen, - het was wat laauwe lof! Goedrond gesproken, mogen wij echter voor de schetsen of verhalen in zijn jaarboekje geen' hooger' toon aanslaan, een enkel stukje misschien uitgezonderd, het hart van ieder hunner lezers zegt hem reeds welk. Alle bijdragen in ongebonden stijl zijn ditmaal van heeren hand; heeft de Prinses van Oranje onze eenige vertelster in hunnen kring gemist? het publiek deed het, - al slaagde

de verzamelaar er in twee nieuwe namen onder zijne medearbeiders in proza te winnen. Als ge er niet tegen hebt, lezer! zullen wij van deze het laatste spreken, beginnende met de bijdrage van den Redacteur.

Arnold d'Aspremont. Kronijk uit de Twaalfde Eeuw, door Mr. J.I.D. NEPVEU, staat er boven het stukje, dat gepaster en tevens bescheidener titel zou hebben gedragen in de beantwoording der vraag: *Waarom de Heeren van Lynden een' zwarten windhond met gouden halsband tot helmstuk van hun wapen voeren*? Naar aanleiding der kronijk ware de verklaring piquant genoeg te geven geweest, indien de Redacteur het resultaat zijner nasporingen met wat warmer verbeelding had toegelicht. Even onbillijk toch als we zijn zouden, zoo we niet dankbaar erkenden, dat de stijl van dit opstel slechts zeldzaam meer aan dat eindeloos *geven en nemen* lijdt, waarin wij wel eens eene ongeneeslijke kwaal hebben gevreesd, even onopregt zou het van ons wezen, zoo we verzwegen, hoeveel stofs de Heer NEPVEU hier heeft gebruikt, om schier geenen indruk te weeg te brengen. We zijn gereed onze aanklagt te staven, en beroepen ons daartoe niet eens op de zes Friezen, welke den Bisschop van *Utrecht* reliquiën heeten te brengen, uit het Heilige Land, doch naauwelijks in omtrekken tegen den muur te onderscheiden zijn. Wij willen die den schrijver als *accessoires* ten goede houden; maar zijne hoofdfiguren, maar Bisschop BURKHART, maar ARNOLD D'ASPREMONT, maar HELENA zelve, hebben deze hem helder voor den geest gestaan, zoodat hij die zuiver teekenen, bevallig groeperen, geestig aanzetten, sterk toetsen kon? Als iemand weet, welk een gebrek duisterheid is, steller dezes mag zeggen er de pijnlijke overtuiging van te hebben, maar voor de vele malen, dat hij het hoofd in den schoot legde, als men hem hard viel over duisterheid van voorstelling of duisterheid van uitdrukking of duisterheid van beiden, zij het hem vergund een' enkelen keer zijne stem te verheffen tegen eene oppervlakkigheid van behandeling, die hem het duisterste van alles schijnt. Het stukje van den Heer NEPVEU leest zeer gemakkelijk, en voor wie er niet over nadenkt, is alles aan het einde als water zoo klaar; maar zie het nog eens met mij in. In drie deelen gesplitst, wordt de grootste ruimte van het eerste gevuld door des Bisschops bekentenis zijner eerste, zijner aardsche, zijner ongeoorloofde liefde; - en de man, die dus den hevigsten en heiligsten aller hartstogten gekend heeft, vergt aan het einde van dat gesprek D'ASPREMONT de belofte af, dat

deze het meisje zal huwen, dat hij voor hem kiezen zal! Op mijn woord, dat zijn van die trekken, welke ik niet begrijp, die voor mij duisterder worden, hoe langer ik er over peinze. Het tweede gedeelte is der beschrijving eener vergeefsche jagt, is het gevlei van den vreemden zwarten windhond met den fraaijen halsband, is der ontmoeting met eene beeldschoone jonkvrouw gewijd; schoon de best geschrevene bladzijden van het opstel, schijnen ze mij buiten evenredigheid met het geheel. WILKO maakt aanmerkingen, die wij konden missen, die ik gaarne prijs had gegeven voor een' dieperen blik in de gemoederen van ARNOLD en HELENA: of blijven het voor u geene poppen als voor mij? Ik vraag in gedachten den Auteur rekenschap van zijne schikking, als hij hen het kasteel van *Boesichem* slechts opent, om het voor ons te sluiten; maar het antwoord blijft uit. Daar was ik onbillijk, geloof ik, want de Heer NEPVEU kan beweren, dat het door het derde deel van zijne bijdrage gegeven wordt, in welker eerste veertig regelen hij ARNOLD's ontluikende liefde en even snel ontluikenden minnenijd overwipt, om op den Eersten November in *Utrechts* Dom de reliquiën andermaal repje scheerje langs ons heen te goochelen. Immers, twee en eene halve bladzijde van de zeven volstaan tot alles, wat ik u daar opnoemde, en tot de schets der sombere stemming, waarin ARNOLD het kasteel van *Boesichem* had verlaten en tot zijne Friesche vrienden was wedergekeerd, bovendien. In de overige vijf daarentegen herinnert BURKHART onzen held zijne belofte de jonkvrouw, die hij voor hem kiezen zou, te huwen, dat ARNOLD weigert, ARNOLD, die monnik worden wil. Doch daar verschijnt HELENA, en ik krijg antwoord op de vraag van zoo even, waarom ons het leven op het kasteel der schoone niet beschreven werd: ARNOLD heeft haar verdacht, dewijl zijn dienaar haar bespiedde ‘in schandelijke zamenkomsten met een' jongeling,’ dié - nieuwe verrassing - maar haar broeder was. Alles lost zich dus natuurlijk op, och ja, zoo natuurlijk, dat de Bisschop betuigt ‘altoos gemeend te hebben, dat ARNOLD zelf wel eene vrouw zou weten te vinden;’ zoo natuurlijk, dat 's mans eerste liefde een *hors d'oeuvre* wordt, en de Voorzienigheid den jagthond heeft bestierd! Mogt gij na deze bedenkingen, mijn lezer! nog volhouden, dat uw geest werd vermaakt of verrijkt, uw gemoed werd gestreeld of getroffen door deze verklaring van het helmstuk der Heeren VAN LYNDEN, dan zal ik mij wel wachten den Heer NEPVEU opmerkzaam te maken, hoeveel meer partij er van een' jagthond te

trekken valt, door hem dien van *the Knight of the Leopard* uit SCOTT's *Talisman* te herinneren.

De andere oude bekende, van wiens hand wij in dit boekske een verhaaltje aantreffen, is Mr. WM. VAN REHBURGH (een gepromoveerd pseudonym), die, of ge het vergeten waart! u herinnert, dat hij in het verleden jaar zijn' *Rudolf* tot den bundel bijdroeg. Waartoe? vraagt ge, waarschijnlijk, met ons; de inleiding tot *het Weesmeisje* geeft het antwoord. ‘Er zijn daden, er zijn toestanden in de wezenlijke wereld,’ zoo luidt zij, ‘die, hoewel misschien niet te regtvaardigen naar de voorschriften eener strenge Zedekunde, nogtans verschoonbaar worden door de omstandigheden, welke daarbij plaats hebben gehad, en de moreele gesteldheid van het individu.’ Als het laatste zeggen wil, dat men ieder beoordeelen moet naar zijn licht, en de Heer VAN REHBURGH ons belooft, voor die omstandigheden niet al te rekkelijk te zullen zijn, dan kunnen wij verder gaan. ‘De voorstelling daarvan,’ vaart hij voort, ‘kan nuttig, kan zelfs zedelijk wezen; want de Christelijke liefde gebiedt medelijden met den zondaar: zij schrijft opoffering voor, zij leert een zachtmoedig oordeel vellen over de afdwalingen van anderen, want God alleen ziet de roersels onzer daden en proeft harten en nieren.’ Iedere regel schier eene sententie, maar ook iedere regel schier eene waarheid, altijd onder het straks gemaakte beding. ‘En wat de wijze van voorstelling betreft, vermeenen wij, dat de Kunst onafhankelijk is ten opzigte van het Publiek,’ luidt de inleiding verder; ‘zij tracht naar Waarheid slechts, want Waarheid en Schoonheid zijn één in een' hoogen zin. Daarom kan men de Kunstenaren ook niet bekorten in hun regt, om die vormen te bezigen, welke hun ten dienste staan, om, zonder de echte Zedelijkheid aan te randen, de Waarheid voor te stellen. - En wanneer het eene schildering van het bestaande, niet enkel van het ideale geldt, is de Waarheid niets meer dan Natuur. - In de Natuur zelve bestaat niets absoluuts; men verge dan ook niet, dat de Kunst beelden geve van uitsluitende deugd of braafheid; men scherme dan niet met eene gekunstelde, zoogenaamde kieschheid, die zeer verre is van die wezenlijke helderheid des gemoeds en onschuld des harten, waardoor den reinen alles rein is. - VICTOR HUGO heeft het gezegd: “*l'Art doit être chaste, mais non prude*.”’

Alsof het daarom eene godspraak ware! Alsof mijn geachte mede arbeider en lieve vriend, die in het verleden jaar de

strekking van RUDOLF in dit tijdschrift afkeurde, gesproken had uit naam eener gekunstelde kieschheid, en niet uit dien eener kuischheid van smaak, welke walgde ‘van een huwelijk, met overspel, in het hart aangevangen, en echter als pligtmatig, als gelukkig voorgesteld.’ Alsof de onafhankelijkheid van de kunst tegenover het publiek, verre van te bestaan in het opdisschen van allerlei ontuig, tot het raauwe en het rotte toe, niet verleend wordt onder voorwaarde, dat hare aanraking het onreine wete te reinigen, en het gemeene te adelen, tot haar werk, dank zijner schoonheid, dan zelfs zedelijke gevolgen te weeg brengt, tot zij u met MILTON erkennen doet: *there is a soul of goodness in things evil*. Alsof - maar we hebben de gansche inleiding van Mr. W. VAN REHBURGH nog niet medegedeeld, en echter, hij heeft er regt op; hij mag eischen, dat wij guluit bekennen, dat wij eenige regelen aan het hoofd van deze geplaatst, straks weglieten - omdat ze hier te meer effect zullen sorteeren:

‘Het volgende verhaal is op waarheid gegrond. Kieschheid heeft nogtans geboden namen en plaatsen te veranderen; doch hun, die, door betrekking tot de bedoelde personen, van het gebeurde kennis dragen, zal het weinig moeite kosten de namen aan te duiden.’

Als wij den auteur op zijn woord gelooven moeten, dan is de gansche mededeeling zeer onkiesch; maar wij hebben het einde der inleiding nog af te schrijven:

‘Men gelieve dan in het volgende verhaal niets meer te zien, dan eene teekening *d'après nature*, die een klein plaatsje beslaat, te midden van zoo vele verdienstelijke stukken in olieverf. - Wij zouden sommigen wel vragen willen, die zoo zeer *collet monté* kunnen zijn, of het ook bij geval onbehoorlijk is, museums en tentoonstellingen te bezoeken, met onze dochters en zusters, omdat daar naakte beelden en zinnelijke voorstellingen worden gevonden; doch waarom zouden wij terugkomen op hetgeen vergeten is?’

RUDOLF, noch de beoordeeling van het stukje, zijn het bij u, Mijnheer VAN REHBURGH! en wij komen op beiden terug, omdat het eerste u, ondanks de laatste, tot *het Weesmeisje* heeft verleid. Hoe hard het woord u in de ooren moge klinken, ge houdt ons daarom even weinig voor rondkoppen, vertrouwen we, als wij gelooven, dat ge met uwe slottirade over museums en tentoonstellingen iets meer hebt bedoeld, dan eene rhetorische krul. Onder die naakte beelden verstaat gij de antieken, in marmer of gips; onder die zinnelijke voorstellingen waarschijnlijk de

uitspattingen van den levenslust onzer oude schilders; behoeven wij u te zeggen, dat we in de beschouwing, in de bestudering zelfs, van beiden geen gevaar zien? Het genie, waarvan die scheppingen getuigen, was gezond, tot in zijne weelderigheid toe. Door het woord tentoonstellingen, brengt ge ons echter tot onze hedendaagsche kunst; maar, vragen wij u, waar hebt ge ooit op deze tentoonstellingen aangetroffen: teekeningen, *d'après nature* gezien, naar den eersten vuilnishoop den besten genomen? Wij zagen ze er niet; wij vonden er die zoo min als *daguerréotypes* van wat zich schrijven noch zeggen laat; *daguerréotypes*, zoo als gij ons verzekert, dat uw *Weesmeisje* er een is. Eer ge ons beschuldigt, viezevazers te zijn, wat is de *donnée* van uw stukje anders, dan eene *horreur psychologique*, zoo als HUGO er naar zijne theorie: *que le laid est le beau*, niet heeft gecopiëerd, maar geïdealiseerd, daarin ten minste meer kunstenaar dan gij?

Een weesmeisje, een, volgens uwe voorstelling, vroom en eenvoudig weesmeisje, koestert eene hopelooze liefde voor een' jongman, die eener andere zijn hart en zijne hand aangeboden heeft; en laat zich, om dien minnaar harer medeminnares te bewaren voor de geregtelijke vervolging, welke hem wegens diefstal bedreigt, schofferen door een' aanzienlijken wellusteling, die het goud, dat den jongman redden moet, slechts veil heeft ten prijs harer eer.

Het zij verre van ons, u niet op uw woord te gelooven, dat zulk een gruwel inderdaad is gepleegd; maar welke soort van schoonheid gij u vleidet door de voorstelling van dit feit te zullen veraanschouwelijken, houd het onzer botheid ten goede, dat wij het ons niet begrijpen kunnen; dat wij verklaren, dat zij er te kort bij schiet. Het ziekelijke, het met den aard der liefde zelve schijnbaar strijdige verschijnsel op te helderen, dat de hopeloos beminnende ook die reinheid opoffert, wegwerpt, derven wil, welke in de oogen eens jongelings niet slechts een sieraad, maar een vereischte is? Er zijn hoogleeraren, die de wetenschap bevorderen door hunne kabinetten van monsters en misgeboorten; maar ik heb nooit gehoord, dat zij er hunnen leerlingen een aesthetisch genot van hebben beloofd! Of was het uw doel, onzen hoogeren standen een blik te doen werpen op lager leven, ten einde hun gemoed ontvankelijker worden mogt voor de hooge en heilige waarheid, dat er niets goeds of groots door God in het menschelijk hart werd gelegd, wat niet al zijnen kinderen gemeen is; dat de beproevingen vele zijn der schare, die uit de verdrukking komt? Ge zijt dan niet eens ten halve geslaagd; want, behoort uwe heldin tot de onverklaarbare, uw held is zoo zwak,

dat hij geen oogenblik belangstelling verdient; dat wij *het Weesmeisje* nog te goed voor hem achten, als hij haar eindelijk tot gade neemt. - Mijnheer VAN REHBURGH! eindigen we, kom terug van dien weg! U zijn gaven ter schildering van ons dagelijksch leven verleend, waarvan ge een waardiger gebruik kunt maken, dan gij in dit opstel deedt - het is niet ieder gegeven als GÖTHE *im Koth herumzuwühlen*, zonder zich de vingers vuil te maken.

Voor ongeveer vier jaren werd in dit Tijdschrift (Jaargang 1842, Bb. p. 157), in eene beoordeeling van A.P. VAN GRONINGEN's *Geschiedenis der Watergeuzen*, gewag gemaakt van ‘eene zonderlinge bepaling in de Friesche Wetten,’ volgens welke een ouderloos meisje eenen dief van de doodstraf bevrijden kon, door hem tot echten man te nemen. ‘Den 1sten Aug., 1571,’ schreef de recensent, ‘werd van deze wetsbepaling nog te *Emden* gebruik gemaakt, door een jong meisje, dat eenen zeeroover, of misschien wel eenen der Watergeuzen, hierdoor het leven redde.’ (Bl. 158.) Mr. W. VAN DE POLL, dien wij hier voor het eerst als *romancier* ontmoeten - als ons geheugen ons niet bedriegt, troffen wij zijn' naam vroeger onder een paar verzen aan - heeft op het Raadhuis te *Emden* eene schilderij gezien, ‘waarop het voorgevallene,’ zegt hij, ‘met levendiger kleuren staat afgebeeld, dan mijne zwakke pen vermogt te schetsen.’ *Mooi* AAFKE, is de titel der vertelling, wier stof ik u aangaf; levendig geschreven, belooft zij als eersteling veel. Waarom het echter verheeld, dat wij den auteur gaarne de grootste moeijelijkheid hadden zien overwinnen, welke, wij ontkennen het niet, het feit medebragt: het karakter der Watergeuzen te verheffen, al gaf het hem een gezelle van ENTENS tot held? Eene enkele dappere daad, één edele trek aanschouwelijk voorgesteld, in een gevecht met den vijand, zou de poëzij der verwoesting in het derde gedeelte, sprekender hebben doen uitkomen, gezwegen nog hoeveel HUGO VAN HAVE zelf er bij gewonnen had.

En nu nog *Een slapenden Engel* van J.A.M. MENSINGA, gadegeslagen en mede genoten; want de schrijver zou mijne vriendschap van vleijerij verdenken, als ik van de zes bladzijdjes iets gunstigers zeide, dan dat ik geloof, dat zoowel de oogen der geringste moeder onder zijne lezeressen, als die der Vorstelijke Vrouw aan welke de *Aurora* is opgedragen, dit hebben gedaan.

Wij hebben de beschouwing van het proza in den Zesden Jaargang van den *Christophilus*, in den Zevenden van dien der *Aurora*, ten einde gebragt; wij hebben in beiden de schaal naar

de zijde van het middelmatige zien doorslaan, aan wien ligt de schuld, aan de Redacties, of aan de weinige medewerking, welke ieder harer vond? Die van het eerste Jaarboekje is nameloos, voor het laatste neemt Mr. J.I.D. NEPVEU de verantwoordelijkheid op zich; maar voor zoover wij weten, hebben noch de eerste, noch de laatste hunne eischen ooit duidelijk geformuleerd, hebben geen van beiden ooit het stelsel, waarnaar zij bijdragen zouden opnemen of afkeuren, blootgelegd. Intusschen bewijst de ervaring dat er op dezen voet geen vooruitgang te wachten valt. ‘Vooruitgang,’ hooren wij schertsen, ‘vooruitgang van een Jaarboekje!’ alsof het iets onmogelijks, alsof het iets niet wenschenswaard ware, bij den betrekkelijk grooten kring, waarop zij invloed kunnen uitoefenen, bij de weinige oorspronkelijke lectuur van smaak, die onze letterkunde oplevert. Maar we zijn op weg, zegt men, om voorbij te zien, dat wij nog niet eens de helft der bladzijden doorliepen, dat we den *Muzen-Almanak* er bij nemende, ons naauwelijks van de helft onzer taak hebben gekweten. Lezers! zijt ge zoo zeker, dat het vonnis er door zal worden gewijzigd, er door zal worden verzacht?

Schier alle genres zijn vertegenwoordigd, en haast niet één van deze op volslagen verwerpelijke wijze; maar verzen, die ge u uitgelokt gevoeldet, twee, drie en meermalen nog te herlezen; verzen, die zich onwillekeurig in uw geheugen prentten, hoe velen vondt gij er, wie ge zijn moogt, die dit leest! hoe velen troft gij er in deze bundels aan? Het is waar, de populariteit van een stukje bewijst niet altijd voldingend zijne verdienste, de mode heerscht tot in de poëzij toe; maar er bijna geen enkel te weten waarop de een den ander opmerkzaam maakte; maar er geen enkel te kunnen bijbrengen, waarvan een roep uitging, in ons kleine land! Zie, het proza moge menigen medearbeider, zoo als ons, hebben teleurgesteld, wij, die ons vleiden, daarin het veelzijdigst middel te mogen begroeten, ter bevrediging der behoeften onzes tijds; de poëzij heeft de verwachtingen harer voorstanders even weinig vervuld, en waarin wij verschillen, niet over de vraag, in welken stijl het middelmatige onverdragelijkst is! Waartoe echter een' nutteloozen twist verlevendigd, dien wij zoo gaarne hadden beslecht gezien in den bloei van beide genres, uit den wedijver geboren? We hebben onze ongunstige uitspraak nog te motiveren; mogen wij haar doen voorafgaan van de verzekekering, dat eene wederlegging onzer meening ons lief zal zijn,

mits men ons niet verge, onze ijdelheid door lager eischen te paaijen, *quand même* ten koste der kunst?

Schier alle genres zijn vertegenwoordigd, tot dat der Travestie toe, in *De Draad van Ariadne* (*Aurora*, bl. 1-27, wèl geteld). Het is Mr. JACOB VAN LENNEP, die vijf jaren vroeger zijne bekende *Ode aan de Grieksche Zanggodin* schreef, welke deze liefhebberij der Heeren STORM VAN 'S GRAVESANDE en OOSTERWIJK BRUIJN weder uit het stof der vergetelheid heeft opgerakeld. De aankondiging van den *Nederlandschen Muzen-Almanak* in de Dagbladen leert ons, dat wij aan zijne hand den tekst der Necrologie in dat Jaarboekje hebben dank te weten. Wij troffen daarin de volgende zinsnede aan (bl. 152, in het artikel getiteld: SAMUEL IPERUSZOON WISELIUS): 'Welke de leus ook zij, welke de strijder zich kieze, hy, die haar eenmaal uit overtuiging aannam, met moed en openhartigheid voerde en met standvasten zin getrouw bleef, heeft aanspraak op den eerbied ook van hen, tegen wie hy in 't kampgevecht optrad.' De Heer VAN LENNEP houde het ons ten goede, dat bij deze plaats, in betrekking tot zijne bijdrage in de *Aurora* de wensch bij ons opkwam, te mogen weten, wat hij in zijn letterkundig wapen voert? - Een cameleon misschien?

> Tous les genres sont bons, hors le genre ennuyeux;

Mogen wij de travestie, als tot het laatste behoorende, onvoorwaardelijk afkeuren? Wij aarzelen, want PIERRE MARIN heeft ons in zijnen *Dictionnaire* op het woord *Travestie* geleerd: '*Le Virgile travesti de Monsr.* SCARRON *est une pièce impayable*,' aldaar vertaald met: '*De verkleede Virgilius van den Heer* SCARRON *is weêrgaloos*.' Gul gezegd, hebben wij des ondanks het boek nooit ter hand genomen, en de Heer VAN LENNEP is, tien tegen een, beter in staat dan wij, om te beoordeelen, of zijne modernisering van *De Draad van Ariadne*, dat meesterstuk op zijde streeft. Zoo gereed als wij zijn, om de doorgaans vloeijende versificatie van het lange gedicht te huldigen, zoo weinig hebben wij op met de aardigheden, op welke de soort schijnt jagt te maken; of faalt slechts ons de lachlust, wanneer EGEUS beschreven wordt, 'zoo bleek te kijken als zoetemelksche kaas,' en de dichter zegt, dat men het FEDRA als meisje aan kon zien:

> dat zij eens, als vrouw,
> Geen makklijk zeeschip worden zou
> Voor d'ega, die haar trouwde.

Wij hebben straks de benijdenswaardige gemakkelijkheid van uitdrukking des Heeren VAN LENNEP geprezen; ongezocht geven bovenstaande regelen tevens het bewijs, hoe ligt men er op de klip der overtolligheden door verzeilt. Ongetwijfeld behoort het tot de gebreken van een Dichtstuk, naar de lamp te rieken; maar een weinig meer keurigheid van uitdrukking dan wij in de volgende vertaling van TALLEYRAND's bekend gezegde waarderen mogen, ware zelfs PIERRE MARIN lief geweest. Wat dunkt u, van deze overzetting van: *La parole est donnée à l'homme pour déguiser sa pensée*:

> ‘Opdat de stervling ongezocht
> Hetgeen hy denkt verheelen mocht,
> Ontfing hy 't spraakvermogen.’

In onnaauwkeurigheid mag zij echter niet halen, bij den onmogelijken *tour de force*, waarmede THESEUS gezegd wordt ‘het keefskind van PASIFAË’ om te brengen. - Luistert, vrienden!

> Maar 't duurde kort; want by geluk
> Had Theseus, met den eersten ruk,
> Den nekSPIER hem gebroken.

Hoeveel aangenamer zou het ons geweest zijn, zoo de Heer VAN LENNEP ons, in plaats van zulk eene bijdrage te leveren, eene proeve had gegeven ‘van de brandende liefde’ om zijne eigene woorden te bezigen, ‘van den onbepaalden eerbied voor de schriften der Ouden, welke, door de leermeesters gevoeld, uit hun ziel in die hunner kweekelingen overging, en haar zoo geheel vervulde, dat zy er geene plaats in overliet, tot opname van wat strijdig was of scheen met de eenmaal aangenomen denkbeelden omtrent het ware, het schoone en goede.’ Wij wenschten het, niet enkel om zijnentwil, wij wenschten het ook om dien der veelzijdigheid onzer Jaarboekjes. Snuffel ze door in alle hoeken, vruchteloos vleit gij u door iets dat naar de Antieken zweemt, te worden verrast; er is geene nis voor een enkel stand-, wat zeg ik, voor een enkel borstbeeld; en daarom keeren wij ons van *de Draad van Ariadne* eensklaps tot de Huisselijke Poëzij.

Op eene Zilveren Bruiloft, door C.E. VAN KOETSVELD, - *Vadervreugd*, door S.J. VAN DEN BERGH, - *Moederweemoed*, door R. BENNINK JANSSONIUS, alle drie in de *Aurora* geplaatst, geven u, dus opgenoemd, door hunne rangschikking den climax aan, welken wij er in meenden op te merken; maar zullen als

poëzij van Anno Één tot Anno Vijf en Twintig, vreezen wij, noch den eersten naam onder onze dichters vermaard maken, noch den verworven roem der twee volgende vergrooten. Oorspronkelijker, en door zijnen eenvoud echt-Hollandsch, schijnt BEETS ons in dit genre gelukkiger geslaagd in zijn versje: *Aan een' Huisvader*, in den *Nederlandschen Muzen-Almanak*; oordeel zelf:

Buigt zestigjarige ouderdom
Uw hals niet krom,
En maakt hy knieën slap noch lenden
't Is, achtenswaarde, dat gy 't oog
Vrijmoedig op durft slaan en wenden
Tot God omhoog.

Het is dat gy, met vasten tred,
Den voet gezet,
Den gang gericht hebt op de wegen
Van deugd en billijkheid en plicht;
Een eerlijk man draagt 's hemels zegen
Op 't aangezicht.

Zoo gy 't begaafd en helder hoofd
Hebt afgesloofd
Het land ten oirbaar en der stede,
Dat maakt der grijsheid zilvren kroon,
Die God u schenkt op veler bede
Zoo dubbel schoon.

Eene gelukkige teekening eener gelukkige grijsheid; maar waarom vergenoegde de kunstenaar er zich niet mede, zoo als wij het op onze oude schilderijen zien, voor dat eerbiedwaardig hoofd, een' opengeslagen bijbel te leggen? waarom moest, aan het slot vooral, zijne individueele opvatting van eenige geloofswaarheden, sterker uitkomen dan het beeld zelf? Bekrompen toch, wie de vroomheid niet waardeerde, uit welke kerkleer zij oorsprong nam, de vroomheid, zoo Vondeliaansch veraanschouwelijkt in de volgende regelen:

Geen vorst, geen staatsbewind, geen stad
Vergeldt u dat,
Dat kan geen dankbaar kroost u loonen;
Maar God, u sterkend van omhoog,
Heeft zelf uw schedel willen kroonen
Voor ieders oog.

Dies beeft de trouwe hand nog niet
Als gy ze biedt
Tot steunen, sterken, troosten, leiden;
Dies zweeft geen mist u voor 't gezicht,
Maar valt in oog en ziele beiden
Nog helder licht.

Dies blijven wakkerheid en kracht,
Een mond die lacht,
Een wang van kleurig bloed doorschenen,
Een strakke knie, een vaste voet,
Een arm in staat om hulp te leenen,
Een hart vol moed.

O steun en eere van uw huis,
Geen luid gedruisch
Verheft uw' lof door land en steden,
Maar negen kindren spreken hem,
En paren aan heur moeders beden
Voor u hun stem.

De Redactiën van den *Christophilus* en den *Nederlandschen Muzen-Almanak*, mogen het verantwoorden, dat zij eener letterkunde, die rijk is aan huisselijke stukjes, als de vroeger vermelde der Heeren VAN KOETSVELD, VAN DEN BERGH en BENNINK JANSSONIUS, en welke voor twee eeuwen reeds den toon aansloeg, dien BEETS in deze bijdrage trachtte te volgen, *de Doopsbedieningen* der Heeren W.A. DWARS en PRUDENS VAN DUYSE ten laste leggen.

Mogt gij gereformeerd zijn, mijn lezer! dan hebt gij, onder de verkorte, om niet te zeggen geledebraakte voorlezing van ons ouderwetsch Doopsformulier, u te dikwijls genoopt gevoeld dien overvloed van kern in zoo kleine pit van nabij gade te slaan, dan dat ge mijne vingerwijzing behoeven zoudt, hoe veel, zoowel de gang der gedachten als de kracht van taal, bij hunne berijming in de volgende regelen verliest. Maar mogt gij het niet wezen, hoe wenschte ik dan den woorden, die ik er voor u uit zal afschrijven, ten einde gij oordeel vellen moogt, die melodij te kunnen bijzetten, waardoor VAN DER PALM hen tot muzijk des harten verhief. ‘Wy bidden u (o Almachtige, Eeuwige God!) door uwe grondloose barmhertigheyt, dat gy dese kinderen genadelyck wilt aansien, ende door uwen Heyligen Geest uwen Sone JESU CHRISTO inlijven; opdat sy met hem in sijnen doodt begraven werden, ende met hem mogen opstaen in een nieuw leven, opdat sy haer kruys, hem dagelijk na-

volgende, vrolijk dragen mogen, hem aenhangen met waarachtigen geloove, vaste hope, ende vyerige liefde; dat sy dit leven, (het welke doch niet anders is dan een gestadige doodt) om uwentwille getroost verlaten, ende ten laetsten dage voor den Rechterstoel CHRISTI uwes Soons sonder verschricken mogen verschijnen,' enz.

Wat dunkt u, winnen zij bij de volgende omzetting:

Heiland, vriendlijk, vol meêdoogen!
Hoor ons nedrig wenschen aan!
Zal 't niet de eer uws naams verhoogen,
Als Gij 't wicht wilt gadeslaan?
Wek en sterk het in 't verlangen,
Om alleen U aan te hangen,
U te volgen op zijn paân!
Moog' 't, als aarde en tijd verdwijnen,
Zonder schrik voor U verschijnen,
Voor Uw vlekloos oog bestaan!

Het letterkundig driemanschap heeft waarschijnlijk in VAN DUYSE's *Na den Doop van mijn Dochterken*, een teeken des tijds gezien; maar wij zullen u, mijn lezer! mogt ge katholijk zijn, zoo min ultramontaan als jezuït schelden, als ge den man veroordeelt, wiens partijzucht van geen zwijgen weet, ook bij den vrede der ziel, zijn kind in de doopsbediening beloofd! En echter, hoe zeer het uit velerlei oogpunten opmerking verdiene, dat de Vlaamsche letterkundigen ten deele thans evenzeer te velde trekken tegen hunne geestelijkheid als tegen Walen en Franschen, in ons eerste Jaarboekje moet de zuidelijke tongval zich door iets anders aanbevelen, moet het haar vooruitgang zijn, die aanspraak op den vrijbrief geeft. Wie ziet dezen, de Commissie ter Redactie van den *Nederlandschen Muzen-Almanak* uitgezonderd, in regelen als de volgende, bij de wieg eener zuigeling, ter naauwernood gedoopt:

Vlaemsch zult ge zyn van zeden, tong en harte:
Een ware Belg verdient alleen uw hand,
Dat ook een vrouw de *land*verbastring tarte; -
Breng kindren groot voor God en 't vaderland.
Verachte uw blik den *slaef* en volkverrader;
Kniel op myn graf, maar bid er niet in 't fransch,
Ontvang, myn kind, den zegen van uw vader!
Gekerstend zyt ge thans.

De nieuwere Legende heeft de grenspalen tusschen de Be-

schrijvende en de Verhalende Poëzij schier geslecht; niemand houde ons dus aan, zoo we bij de beschouwing van beide genres, zonder waarschuwen, van het gebied der eene op dat der andere mogten overstappen. De verzoeking ligt in de eerste bijdrage de beste voor de deur. Beslisse b.v. wie het durft, wat het doel van den Heer W.J. HOFDIJK is, als hij dus aanheft: '*In "'t Bosch van Nyenburgh*"' (*Ned. Muz.-Alm.*):

Wanneer het najaar 't woud penseelt,
De blaad'ren bruint, en roodt, en geelt, -
Geen zangen door de twijgen klinken,
Dan 't klaaggeluid van mees en vinken, -
De mistdrop aan de takken kleeft,
En langs de gele grashalm beeft
(Als tranen van een zoete smarte,
Gevloeid uit de oogen der Natuur):
O! - dan dat stil en zwijgend uur,
Als alles tot de verste verte,
In kalme ruste nederknielt
Alsof de schepping Sabbath hield!

En dan het stille woud betreden,
Waaruit de stemme van 't verleden
Mij tegenruischt; het diepst van 't woud,
Waar, aan de dicht bewassen zoomen
Van donker eik- en sparrenhout,
't IJl berkenloover, geel als goud,
En 't zilver van de wilgenboomen,
Hun glansen mengelen door 't groen
Der hooggetopte hazelaren,
Zich wieglende over breede varen,
Naast olmen en abeelplantsoen;
Waar 't klemmerkruid den voet der elzen
In 't scheemrend lommer schijnt te omhelzen,
En, tusschen linde- en esschengroen,
De hoppe en bleeke najaarswinden
Met schilderachtig looffestoen
De ranke stammen saam verbinden.

'Eene fraaije natuurbeschrijving leveren,' meent ge, en wij dachten het als gij; maar naauwelijks is de dichter nog eene wijle in dien adem voortgegaan, of dit blijkt maar inleiding, om het verledene, om 'de beelden van den voortijd' weêr op te doen treden. Het woud herrijst in zijne eerste kracht, - een burgslot heft zijne zeven torens ten hemel, - een heremiet gaat den mijmeraar langs, - een jagtstoet vervangt dien

en verdwijnt even snel weder, - eene bende (in het vers een *conroet* geheeten) eene bende wapenknechten, met een' BREDERODE aan het hoofd, vult het landschap en wordt beschreven, - gelukkig volgt haar een minstreel op, door wien we vernemen, dat die bende heden feest zal vieren op het kasteel van *Egmond*, om morgen ten strijd te gaan, of, zoo als het vers zegt, aan te zitten ‘aan het gastmaal van den dood!’.... De mijmering zou langer geduurd hebben, als ravengekras haar niet had afgebroken. Ongelukkig door dat gekrijsch gestoord, eindigt zij in eene klagt over de vernieling der bosschen van *Kenmerland*, over de vergetelheid, waarin de feiten van het voorgeslacht zijn geraakt, eene vergetelheid, die den dichter eene ergernis is, getuige dit zijn slot:

Ja! schoon ze gants vergeten lagen,
Als helden, onbekend verslagen,
  Gevallen door een moordend staal;
En de eeuwen met heur stof ze omgaven,
  Gelijk de roest veroud metaal: -
My is 't behoefte ze op te graven,
De ruwe bolster glad te schaven,
  Totdat weêr de oude glans ze omstraal'.

Ik wil niet met de ontvlamde blikken
  Eens Zieners in de toekomst zien,
  Maar, als een kind aan moederkniên,
My aan de zoete taal verkwikken,
  Die van der Oudheid lippen vloeit;
  Om, van heur geest geheel doorgloeid,
Als weg te zinken in 't verleden, -
De mijnen dier verborgenheden
Tot de uiterste aad'ren in te treden, -
  En, van heur tooverkracht *geraakt*,
Bij de overstelping van genieten,
In vrije zangen uit te gieten,
  Wat my geheel de borst doorblaakt.

Het heugt ons in den vreemde eene vertooning van *le Comte* ORY te hebben bijgewoond, die het gezond verstand van het publiek de zege zag behalen op de aanmatiging van de muzijk. Er is in de opera, geloove ik, sprake van het in het water vallen van een' der hoofdpersonen des stuks, en het koor rept zich, zoo hard het zich reppen kan, met tien of twaalf malen den slotregel van zijn' zang te herhalen:

‘Partons, partons, allons a la sauvée!’

‘*Partez donc*!’ daverde het uit het parterre; noeme de Heer HOFDIJK ons niet ondichterlijk, wanneer wij betuigen, dat we aan het einde der tien bladzijden van zijn gedicht hem toeriepen: ‘Doe het dan toch!’ 1840-1845 staat er onder: ‘*In “'t Bosch van Nyenburch*;”’ - het is tijds genoeg, om ons regt te geven tot dien uitroep. We zijn er verre van der beschrijving verdiensten te ontzeggen; maar wege hij daarentegen onze bedenking: of hij aan het einde zijner mijmering niet in de stemming was, in welke zijn eigenlijk gedicht beginnen moest? Zelfs als inleiding tot een uitvoerig dichtstuk zouden wij haar liever weggelaten zien; hoe kon hij dan sympathie eischen, nu ons het fragment als een geheel wordt aangeboden?

Het is niet het kleinste geheim der kunst te weten, wat gezegd *moet*, wat gezwegen *mag* worden, en de Legende schijnt, meer dan eenige andere vorm, verleidelijk, om ten dien opzigte mis te doen zien. Overvloed van details, schoone details soms, het is waar, verlokken den zanger tot zoo menigen zijsprong, dat het hoofddoel uit het oog verloren wordt. *May-Avond voor Haarlem* (1426), van denzelfden dichter, in hetzelfde jaarboekje, levert er een nieuw bewijs van. Gravin JACOBA, bij invallende schemering, uit het slot te *Heemsteê*, haar leger voor *Haarlem* gadeslaande, is bevallig gepenseeld; maar naauwelijks heeft haar toestand ons belang ingeboezemd, naauwelijks bevroeden wij haar ontwerp, of een streepje kondt eene plaatsverandering des tooneels aan; in twintig regels trekt het heir van voor *Haarlem* af, in veertien andere vernemen wij weder, dat de stad zich vergeefs met bevrijding had gevleid, en de dichter is verpligt er bij te voegen, opdat we er toch iets van begrijpen zullen:

> Want de vaan
> Der Kabeljaauwen was bezweken.

Harmonie der deelen, tot in een fragment toe, harmonie der deelen, die de harmonie des geheels waarborgt, wie zal ze aan den aanhef van MARIA VAN BRABAND ontzeggen, door TOLLENS der *Aurora* afgestaan? Het zijn vloeijende verzen; maar is men andere van hem gewoon? En echter, de heusche dichter zal niet de laatste willen zijn, om ons deze rondborstigheid ten goede te houden, echter betreuren wij wel de rampen, die hem de proeve deden staken, maar niet dat staken zelf. Valt het daaraan toe te schrijven, dat wij gewoon zijn TOLLENS in zijn eigen genre alle mededingers zoo verre achter zich te zien laten, dat hij er in onze oogen naauwelijks meer heeft; of loopen wij, die de

Maria van Braband van WILLEMS in onze jeugd zagen geboren worden, met zijn kind zoo hoog, dat geen ander van denzelfden naam ons lief kan zijn? Wij wantrouwen er ons oordeel om, en laten dus aan anderen de uitspraak.

Stukken, die fragmenten schijnen, of stukken, die fragmenten zijn; schuilen er dan in de Jaarboekjes, voor zooverre het beschrijvende en verhalende poëzij betreft, geene voltooide verzen? mag men vragen; en wij haasten ons ten antwoord eenige titels op te geven: *De Noorman*, door A. WINKLER PRINS, *De Twee Spelers*, door S.J. VAN DEN BERGH, *het Graf der Liefde*, door J.J.L. TEN KATE, in de *Aurora; Heer* GIJSBRECHT VAN ROSENBURCH's *Kindschheid*, door J.A. ALBERDINGK THIJM; *Het Orgel*, door S.J. VAN DEN BERGH, en *Meester Harmen*, door Mr. JACOB VAN LENNEP; zijt ge voldaan, lezer? - Als VAN DEN BERGH ons kiezen liet, tusschen zijne *Spelers* en zijn *Orgel*, wij zouden niet aarzelen het laatste te mijnen. Schort het aan onze nuchteren-ware voorstelling van het dagelijksch leven, dat de verkleede vrouw in het eerste ons niet bevallen wil, dat we koel blijven ook bij den worp, om de vrijheid van lijf en ziel; of had de dichter het tooneel ten minste in *Duitschland* moeten verplaatsen, als hij het in fantastische duisternis hullen wilde, en ons een griezel over het lijf moest gaan? *Het Orgel* wint het verre, dunkt ons, in gepastheid van middelen, ter bereiking van het doel, de aangeslagen toon is, het gansche verhaal door, goed volgehouden; in *de Spelers* daarentegen zijn tirades die effekt zouden doen - in een burgerlijk treurspel, dat *genre détestable*; ook redeneert de hoofdpersoon voor zijn' hartstogt veel te lang. - De Heer A. WINKLER PRINS houde het ons ten goede, dat wij geen oordeel over zijn' *Noorman* uitbrengen, bij de II^{de} strophe zeiden wij in gedachten een vers van BOGAERS op: dat het der Redactie van de *Aurora* als ons hadde geheugd, zij zoude wèl hebben gedaan het Z.Ed. te herinneren. - De Heer J.A. ALBERDINGK THIJM leverde in een fragment - hoe wij ons straks bedrogen, toen wij meenden slechts voltooide stukken op te tellen - een tafereel van Heer GIJSBRECHT VAN ROSENBURCH's kindschheid. Onder onze jongere dichters (schaarsche sterren aan den neveligen trans) heeft niemand in den laatsten tijd meer ten doel gestaan aan overdreven lof en overdreven laster dan hij. Het is een waarborg, dat hij talent bezit; zonder dat verwerft men niet zoo veel sympathie, en wekt men niet zooveel antipathie op. Hij weet, dat de laatste tegen hem ons vreemd is, dat hij bij ons op de eerste rekenen kan. Ten bewijze harer onpartijdigheid, schromen wij niet

onze bedenking in het midden te brengen, of Heer GIJSBRECHT VAN ROSENBURCH genoeg dichterlijks heeft om hem sprekende op te voeren; SCOTT wachtte er zich wel voor, het een karakter van dien aard, het WILFRID in zijnen *Rokeby*, te doen. Heer GIJSBRECHT spreekt lang, - naar de gewoonte van zijnen leeftijd; maar zoo het een eerst bezwaar is, dat hij hierdoor soms den stijl schaadt, een tweede en grooter schatten wij het, dat hij ook zijnen vader redeneringen in den mond legt, waardoor de tegenstelling tusschen beider gemoedsaard grootendeels te loor gaat. Overwege de dichter, die zijne compositie overzien kan, terwijl wij haar slechts uit fragmenten kennen, wat er waars is in onze aanmerking; zijn zin voor studie verzekert ons, dat zij hem aangenaam zal zijn. Waarom zouden wij er de betuiging niet bijvoegen, dat wij er prijs op stellen, hem te zien houden, wat zijn eerste optreden belooft, dat wij onzer letterkunde geluk wenschen in hem de ontwikkeling eener nieuwe zijde, het Hollandsch-Catholijke te zullen winnen? - MEESTER *Harmen* is de eenige bijdrage die naam hebben mag, door Mr. JACOB VAN LENNEP aan den Ned. Muzen-Almanak afgestaan; hij ontleende de anecdote, welke hij er in vertelt, aan eenen brief van CHAR LES UTENHOVE *fils*, in de *Arch. de la Maison d'Orange-Nassau*. ‘Er was in het huis eens handwerkmans te *Gent*’ - vertelt de epistel - ‘een vreesselijk groote hond, die in de gansche buurt Hermannus geheeten werd. Nu gebeurde het eens dat de baas, vreezende dat zijn hond als hij weg liep niet weder te regt zoude komen, den knechts vroeg: “of Hermannus wel te huis was?” en ten antwoord kreeg: “ja,” Een der krijgslieden van de compagnie, die onder Capitein PASCHARIS de wacht had, hoorde het, en meenende, dat die vraag HERMANNUS, den Geuzenleeraar gold, liep hij in aller ijl naar den Capitein, om den man te mogen vangen’ en daardoor den op zijn hoofd gestelden prijs te verdienen. Gij gist de uitkomst; - mogen wij onze meening zeggen over de wijze, waarop VAN LENNEP haar navertelde? Weder met al de gemakkelijkheid, wij erkennen het, die hem eigen is, maar ook zonder een der geestige trekken, waardoor STARING een voorval van dien aard onvergetelijk zou hebben gemaakt. De vergissing wordt alreeds onwaarschijnlijk door het *Meester* voor HARMEN geplaatst, en er is geen anachronisme van hondsdagen, of iets dergelijks beproefd - de brief is 20 Junij gedagteekend, en het feit viel drie weken vroeger voor - om het lange antwoord op de vraag:

‘Is Meester Harmen thuis?’

door de dienstmaagd bij VAN LENNEP gegeven, voor een' hond te motiveren in:

‘Waar zou hy anders wezen?
Voor zijns gelijken is het buiten niet gewaagd.
Zoo hy zich over straat vertoonde, 't waar te vreezen,
Dat gy hem nimmer wederzaagt.’

‘Voor St. Velten! daarom vroeg ik het,’ zou de baas van UTENTENHOVE er bij hebben gegromd; waarom zouden wij het slikken?

PEER, de krijgsknecht of korporaal, wordt een paar malen ‘de scheele’ genoemd, en wij rekenen het onzen Rijksadvocaat niet als laster toe; maar het minste wat wij eischen mogen, is, dat men iemand zulke voorregten niet opdichte, zonder er partij van te trekken. Wij hadden voor één' greep van dien aard, een' toestand, waarin 's mans scheelheid aardig effect had gedaan, den dichter gaarne de lange alleenspraak geschonken, dien hij zijn' held *en bas comique* houden laat; en beroepen ons, voor een' volgenden jaargang, van den Mr. J. VAN LENNEP dezer bijdragen tot de *Aurora* en den *Muzen-Almanak*, op Mr. J. VAN LENNEP, die zooveel voor onze letterkunde doen konde, - zoo hij het maar in ernst wilde. - En nu hebben wij nog te gewagen van TEN KATE's *Graf der Liefde*, eene legende, aan eene Spaansche overlevering ontleend, meesterlijk van versificatie, gelijk zoo menig stuk van zijne hand; en nog te spreken van eene andere bijdrage, door hem den Ned. Muzen-Almanak bedeeld: *de Engel*, een sprookje uit het Noorden, even verdienstelijk van dictie. Tot proeve van deze kiezen wij een tafereeltje van dubbel beklagenswaarde jeugd, die van ziekelijke armoede; onder opmerking, dat wij het iemand, die zijnen stijl zoo volslagen beheerscht, niet ten goede houden, dat hij ons eerst jaarboekje niets oorspronkelijks geschonken heeft:

‘Ginds, waar nu 't maantjen lief en helder
Haar zilver' schijnsel scheemren laat,
In d' enge straat,
In d' armen kelder,
Woonde eens een knaap, zoo oud als gij,
Maar die, reeds van zijn kindsche dagen,
Den naam van lijder wèl mocht dragen:
Op 't ziekbed kroop zijn jeugd voorbij;
En mocht het soms een weinig lukken,
Dan rees hij van de harde spond',
Dan ging hij, stromplende op zijn krukken,
Het klein vertrek een paar maal rond.
Soms gluurde, een enkle morgenstond,
De zon een uurtjen door de ruiten:

En als hij dan daar neder zat,
En moederlief zoo dringend bad,
Tot zij een raam*pjen* ging ontsluiten, -
En door zijn dunne vingers heen
Het licht zoo rood, zoo vrolijk scheen,
Dan was het feest, dan was hij “buiten,”
Hij kende 't bijgelegen bosch
In d' allereersten voorjaarsdosch,
Slechts uit den ritslende' elzentak,
Dien hem een buurmans-jongsken brak.
Dan schudde' hij de frissche blaâren,
Nog riekend naar den morgendauw
En droomde zich in de elzenschaâuw.
Waar 't gras zoo groen, de lucht zoo blaauw,
En al de vogels zingend waren.’

De Heeren E.M. CALISCH en S.J. VAN DEN BERGH hebben beiden de zee tot voorwerp hunner Dichterlijke Bespiegelingen gekozen; in hetzelfde jaarboekje, de *Ned. Muzen-Almanak*, vindt gij *Het Strand* van den eerste en *Aan 't Strand* van den laatste. VAN DEN BERGH's dichtstuk wint het, in ons oordeel, niet enkel door de meerdere afwisseling zijner gedachten: twee malen zoo groot als dat van CALISH, had hij er natuurlijk meerdere gelegenheid toe. Ouderwetsch in zijn' aanhef, ouderwetsch van vorm bovendien, wordt het kleenste vers eerst locaal Hollandsch in het voorleste couplet, en waar men ons bekrompen schelden moge, als wij het nationale in de kunst voorstaan, aan 't Scheveninger strand, op Zee, vreezen wij dat verwijt niet. De waarlijk fraaije beschrijving der zee in woede en der zee in rust, leidt den Hr. CALISCH slechts tot de tegenstelling van zee en strand; zoo als het laatste er in het Noorden pleegt uit te zien, leidt hem tot de vraag, of de eerste even schoon zoude zijn, als het laatste een paradijs ware? Neen, is het antwoord, in eene andere tegenstelling gekleed, neen, hij, die armoede noch gemis kende, smaakt in den overvloed de vreugde niet, die het deel is des rampzaligen, in zijne ellende eensklaps door de middagzon der weelde verrast! Wij hebben straks gezegd, dat we prijs stellen op de uitdrukking der gewaarwordingen en gevoelens, welke ons, als volk, eigenaardigst kenschetsen, maar we zouden te regt van overdrevene ingenomenheid met onze natuur beschuldigd worden, als wij den Heer CALISCH eene stelling toegaven, door de gansche Middellandsche Zee gelogenstraft. Op de schilderijen van GUDIN was de donkerblaauwe spiegel eene andere schoonheid dan die, welke het penseel van den verscheiden

SCHOTEL ons in de geel-groene golven, die onze kusten bedreigen, waarderen leerde; maar geene mindere, maar volkomen in harmonie vooral met het bloeijende strand, dat er in weerkaatsen mogt. Het is, of het valsch vernuft zijne straf in het dichtstukje medebragt; louter woorden vervangen, na die antithèse, kernige gedachten, tot de ijdelheid der wereld op het strand verschijnt, en den zanger eene gelukkige gelegenheid geeft, al hare pracht door de ondergaande zon te beschamen.

En echter, al getuigen we gaarne, dat de Heer VAN DEN BERGH, wiens beeldtenis vóór dezen jaargang geplaatst is, *a payé sa place* met dat vers, wij hebben hem onze volksherinneringen krachtiger in het geheugen hooren herroepen, dan hij het in de VI^{de} strophe van dit dichtstuk doet, - zij redeneert meer dan zij zingt. Bedriegen wij ons, als we gelooven, dat de veraanschouwelijking eener tehuiskomst van eene onzer verminkte vloten, maar die de overwinning had behaald, een grootsch effect zou hebben gedaan, tegenover de tegenwoordige loomheid onzes volks en leêgte onzer zee?

Er zijn schoone regelen en fraaije beelden in de philosophisch-poëtische elegie, welke de Heer J.P. HEIJE den *Nederl. Muzen-Almanak* in zijn dichtstukje: *In Gelderland*, bedeelde; maar hij, die de verzen zeven jaren in portefeuille hield, zal de eerste wezen, die ons toegeeft, dat de gedachten niet nieuw mogen heeten. En als dat gebrek volstaat, om ons te weêrhouden er eene proeve uit mede te deelen, hoe zouden wij ons regtvaardigen, zoo wij den aanhef van het dichtstuk: *Aan een' Dorpspredikant*, afschreven, die hetzelfde vereischte mist, en ons des ondanks de gelukkigste passage van deze bijdrage des Heeren A. BEELOO tot het bovengenoemde jaarboekje schijnt. ‘Wat bleef u over,’ vraagt hij zijnen vriend, na hem de ontleende, maar keurig uitgewerkte schets eener schilderachtig gelegene pastorij te hebben voorgehouden, ‘wat bleef u onder uw nederig dak, op de vlakte zonder boomen, wat bleef u van dat ideaal, als van zoo menig ander, over?’ Als deze er onmiddellijk op had kunnen antwoorden, we vertrouwen, dat hij den dichter zou hebben verzekerd, dat de hoogste en heiligste voor hem werden verwezenlijkt, - maar dan ware het vers uit geweest; of de Heer BEELOO had in het geluk des geloofs de hymne gezongen, welke wij nu aan het slot van zijn vers vruchteloos zoeken. Streed dit misschien nog met zijne individuëele stemming, was er nog meer wanhoop dan weemoed in zijnen boezem, wij hebben te veel deernis met zijnen

druk, om er hem hard over te vallen; gerust, dat het zijn laatste lied aan dien dorpsleeraar niet zijn zal; gerust, dat hij liefde zal leeren zien tot in het leed, hij, die nu reeds zoo volkomen de verhevenheid gevoelde eener ziel:

Die Hem verkondt, in heilig duister
Voor 's wijzen trotschen blik omhuld,
Maar enkel licht en enkel luister
Voor 't harte, van Zijn vrees vervuld!
Die hoe der wareld loop zich slinger',
(Een dwaalster, die door 't ijdel zweeft!)
De banen aanwijst, waar Gods vinger,
Het spoor haar afgebakend heeft!
En, als zij trotsch zich zelv' bewondert,
Door waan verblind, door roem verhit,
In 't eenzaam kerkjen afgezonderd,
In diepen ootmoed voor haar bidt!

Op dit dichtstuk volgt in den *Ned. Muzen-Almanak* een versje van den Heer W.J. VAN ZEGGELEN; wat staat hem uwe verrassing, dat wij er in éénen adem over kunnen voortspreken, waarschijnlijk duur! *Kruis en Kracht* is de titel van vijf coupletten, geschreven door den luchthartige, die den vierden en vijfden druk zijner grappige gedichten mede in de schaal mogt leggen, toen mijn laatste voorganger, in de beoordeeling onzer jaarboekjes in dit tijdschrift, zijne geestigheid van te weinig gehalte vond. Wat ons betreft, wier sympathie voor STARING tegen overdrevene bewondering van *Pieter Spa* waarborgde, wij huldigden er niet minder de gave om, die zoo groot een publiek wist te boeijen; die het, terwijl ze zich zelve ontwikkelde, onwillekeurig welligt daardoor verder bragt. En zie, het stukje, door VAN ZEGGELEN dit jaar geleverd, bewijst, dat wij hem maar half regt hebben gedaan; bewijst, hoe diep een comicus voelt. HAMBURGER's fraaije teekening, een' bedrukten grijsaard voorstellende, wiens schutsengel in een lief meisje aan zijne zijde staat, heeft een' waardigen tolk gevonden, in gedachten als de volgende:

Bont zijn 's werelds idealen,
Vlinders zijn ze ons in 't verschiet,
Kleuren, die door neevlen dwalen,
Damp, die bij de naadring vliedt!
Och, dat wij de stemme loven,
Die ons roept naar gindsch gebied,
Hoop in 't harte, 't oog naar boven:
Hier beneden is het niet -
Moog de beê der jonkheid falen,
Veel is 't, dat ons overschiet.

Dwazen, als we zijn in 't leven:
Klein, baatzuchtig ijdel, laf;
Wat toch zou de wereld geven
Als de hemel 't haar niet gaf!
Klagen over vlijm en alsem,
't Waarom vragen bij het graf -
Vindt niet iedre wond heur balsem,
Iedre zwakheid niet haar staf?
Voor gebrek moog' d' armoe beven,
Liefde wischt heur tranen af.

Bad de Meester Hém te schragen, -
Is dan hier de leerling méér?
't Leven eischt en geeft zijn slagen,
Maar het heelt de wonden weêr;
Voor den demoed en 't vertrouwen
Daalt er zachte scheemring neêr:
Wie op dat verbond durft bouwen
Vindt de ruste in liefde en leer;
Valt het kruis soms zwaar te dragen,
Ook de kracht komt van den Heer.

Iemand, die zoo veel van LODENSTEYN leerde als VAN ZEGGELEN, mag wel een paar regels van hem overnemen.

En mogen wij den naam van een' onzer vroegere dichters, daar onzer pen ontvallen, niet tot aanleiding bezigen, om u over een paar nog vroegere te spreken, gehuldigd door twee verzen, het eene in den *Ned. Muzen-Almanak*, het andere in de *Aurora* geplaatst? Het smakeloos geteekende en even weinig verdienstelijk gegraveerde titelvignet van den eerstgenoemden almanak verraadt u in de woorden, boven 's mans vermeende beeldtenis geplaatst, C. HUYGENS, den naam des dichters door A. BEELOO bezongen; - VONDEL is het onderwerp, dat NICOLAAS BEETS zich in het boekske van den Heer NEPVEU koos. BEELOO heeft in krachtige verzen eene goudmijn geschilderd in een afgelegen uitheemsch landschap; terwijl de kruin dier rotsen, zingt hij, de sneeuw van eeuwen torscht, en beneden deze de donderwolken drijven, schuilt het metaal er in de verborgene aderen des gronds, die nog blijken draagt, hoe het vuur des afgronds hem blaakte; schittert het er in sprankels op den wilden stroom, het metaal, dat

haar grond ontscheurd, nu de aard beheerscht; tot kroonen
Gesmeed, om vorstenschedels praalt;
Des dichters ideaal, 't zij hij de lok der Schoonen
Of 't beeld der Dagvorstinne maalt! -

Zoo, Huygens, is de schat, dien ge, in uw kostbre werken,
Den nijvren onderzoeker wijdt; -
Het pad zij ruw en steil en eisch den moed des sterken,
Uw gouderts loont de stalen vlijt.

Vol, krachtig, rond en stout klinkt, uit uw rijken bondel,
Uw stem ons tegen van metaal,
En steunt, als bastoon, den sopraan van Hooft en Vondel,
Of 't smeltend veldlied van Reael.

Weêr waagt zich aan die vlugt, verblind door uwen luister,
Onze eeuw, die zoo veel dichters kweekt:
Uw steilte, uw ruwheid is 't, uw diepte, omhuld met duister,
Maar de erts - de kostbare erts ontbreekt! -

Even kernig zingt BEETS van VONDEL:

Op zijn besneeuwde kruin en groene krans te wijzen,
Der dichterlijke jonglingschap
Zijn fikschen vingergreep ten voorbeelde aan te prijzen,
En zijner kniën vasten stap,
Zijn hoog gevierden naam naar namen te vernoemen,
Die de Oudheid grootst en roemrijkst had,
Gebuur en vreemdling met zijn lofspraak doof te roemen, -
Ja, alle dagen hoort men dat!
Maar hem te lezen, hem te kennen, hem te smaken,
Ziedaar wat schaars is in een eeuw,
Die slechts twee wegen kent om tot wat naams te raken:
Gemaakte klacht, of wild geschreeuw.
O Vondel! had mijn hart u meer in eer gehouën,
Zijn dorst slechts aan uw bron gelaafd,
Mijn domme jeugd aan u zich willen toevertrouwen
En in geen vreemd gareel gedraafd,
'k Zou mooglijk hedendaags met vrediger genoegen
Terugzien op mijn dichterpad;
'k Had mooglijk by de krans een loover kunnen voegen,
Die gy mijn land gevlochten hadt;
'k Had zeker min gevleis en min geschreis vernomen
Van koortsig brein en week gevoel,
Maar kon met fierder tred en heldrer voorhoofd komen,
Waar 't nakroost zit ten rechterstoel.

Eene herhaling dier klagte leidt den dichter tot eene karakterisering van VONDEL's zangen, hunne frischheid, hunnen overvloed:

En wie gedenkt ze? En wie doet ze immer ons gedenken?
Wie spiegelt ze ons van verre toe?

Wiens hart zal Holland met een Hollandsch lied beschenken
Dat Hollands Vondel hulde doe?
Te zweeren bij uw naam, en in uw naam te richten,
Dat hooren, dat vernemen wy;
Maar 't zoet der honiggeur van Vondels maatgedichten
Verlokt geen enk'le grage bij.
Ach, bijën! 't Veld is vol van kakelbonte vlinderen
En ijdle dingen van één dag,
Wie niemand 't kort genot des fladderens verhinderen
En allerminst benijden mag.

In de vele bladen dezer beoordeeling hebben wij aanmerking bij aanmerking gemaakt, en hoezeer we poogden onze bedenkingen te staven, het voegt ons niet het straffe gezigt der ergernis te zetten, bij de *sweeping condemnations*, waarmede beide dichters goed vonden hunne lofspraken te besluiten. Als BEELOO het ons niet euvel duidt, dat wij hem liever zijn beeld voor HUYGENS niet zoo verre hadden zien zoeken, dat wij gelooven, dat hij dieper indruk zou hebben gemaakt, als hij den degelijken Hollander degelijk had veraanschouwelijkt; - en indien BEETS het geene vitzucht heet, dat wij hem eerder iederen anderen vorm voor zijne hulde aan VONDEL hadden gegund, dan den vorm van BARBIER, - dan sluiten wij gaarne, onder uwe toejuiching, voor de leste verzen, lezers! de jaarboekjes digt!

‘En de gedichten van - en van - en van?’ - ‘En dit genre, en dat genre?’ - ‘En de Godsdienstige Poëzij?’ - We zouden van dat alles gesproken hebben, ook zonder de stemmen, die wij meenden te hooren. Ons ligt nog menig woord op het hart, maar wij behoeven er de almanakken niet weder om ter hand te nemen. Het is waar, VAN ZEGGELEN's *Soldatenstand* vloeit over van treffende tegenstellingen; ‘des morgens een losbol, des avonds een lijk,’ is eene schets en eene satyre tevens. - En ge verlangt, dat we hulde doen aan TEN KATE's *Blonde Roosjen uit de Taveerne*, en wij betuigen u, dat wij haar lief zouden hebben, al hadden wij haar onder honderd mooije meisjes aangetroffen, hoe veel meer dan, nu zij schier het eenig aardig kind in deze boekskens is. - En ge vraagt, of ons de hemelsbreedte verschillende beschouwing van onzen volkstoestand ontglipt is tusschen DORBECK's *In* 1845 en HEIJE's *Toekomst*? Opregt geantwoord: beiden gaan ons te hoog! Hoe is het u, als gij den eerste hoort zingen, dat een Engel Gods één plekje der aarde overvleugelt, dat *Nederland* wonderlijk

schijnt bewaard te worden, terwijl overal elders ramp en rouwe heerscht, als werd er eene wraakfiool vol toorns geleegd? Ons is het er bij, als hoorden wij andermaal de woorden des Heeren over de achttien, op welke de toren in *Siloam* viel, en weg huiveren we, weg van zoo veel vermetelheid! Waarom zouden wij er niet bijvoegen, wat we doen, als wij den laatste, vol van de herinnering aan DE LA VIGNE's fraaije *Messénienne* en schier 'verleidenden onzin zanger' geworden (zoo als BILDERDIJK een' der Ouden noemt, dien hij des ondanks het echte dichtvuur toekent), als we HEIJE den C o l u m b u s van ik weet niet hoe velerlei werelden hooren bezweren op te dagen, ontevreden met den langzamen vooruitgang, waartoe onze eeuw schijnt bestemd? We nemen den *Stichters-Almanak* voor 1846 ter hand; we lezen daarin nog eens zijne gelukkige liedjes, we verheugen ons in zijne onvermoeide pogingen ter verbetering van volksopvoeding, ter ontwikkeling van volkszin, en rekenen hem het overdrevene zijner 'Toekomst' niet toe. - Maar ge noemdet een genre, dat we schenen voorbij te zien, - maar ge spraakt van Godsdienstige Poëzij, - we zouden er toe gekomen zijn, ook zonder dat ge het van ons hadt gevergd.

VAN GRONINGEN heeft in den *Christophilus* twee uitstekende vertalingen medegedeeld, van fragmenten aan POLLOK's *Course of Time* ontleend, en VAN GRONINGEN schonk den *Nederl. Muzen-Almanak* zijn' *Zang van Seraja*, ook een fragment. Het zou onbillijk zijn het laatste op zich zelf te beoordeelen, te onbillijker, daar het grootste gedeelte slechts eene uitbreiding is van het bekende thema van Psalm CXXXVII, door DA COSTA voor jaren in dit Tijdschrift (Jaargang 1841, Meng. bl. 202-204) zoo meesterlijk wedergegeven, dat er geen sprake van mededinging zijn kan. En de overige poëzij (?) in den *Christophilus*, het jaarboekje, dat we bijna geheel uit het gezigt verloren, sedert wij van het proza scheidden? Zij is middelmatig, en gaat zelfs beneden dat lage peil. Behoef ik u nog te zeggen, dat DORBECK niet rusten zal, éér hij alle bijbelsche personen heeft uitgebeiteld in hout, zoo als BEETS het voor het minst in marmer deed; dat hij der *Aurora Rebecca*, dat hij den *Christophilus Joram* gaf? Vergenoege hem de twijfelachtige lofspraak, dat het betere verzen zijn dan de *Jona* van den Heer C.P.L. RUTGERS; maar duldt gij, mijn lezer! dat ik bij zulke rijmen, als bij die van de Heeren OUDEMAN, KREUKNIET en KUITERT uitroepe:

> Helaes, helaes, helaes, waer is *ons harp* gevaeren!

Onregtvaardig zou het zijn de verstandelijke, zedelijke, gods-

dienstige beschaving onzer natie af te meten, naar het voedsel haar in deze Jaarboekjes toegereikt; maar aan het einde van ons opstel gekomen, mogen wij immers de vraag herhalen, straks te voorbarig in het midden gebragt: Schort het aan de Redacties, of vinden zij de ondersteuning niet, die zij verdienen? Het driemanschap van den *Muzen-Almanak* is de eenige, die hare eischen per circulaire ter kennisse harer medearbeiders heeft gebragt; maar een regel van HUYGENS, dat hij, die de wet maakt, haar houden moet, is het geheugen zoo niet elk harer leden, ten minste dat van Mr. J. VAN LENNEP ontgaan. - Scheur het vers aan *Vondel*, de opdragt en het titelblad uit *de Aurora*, en het boekske zal het bewijs leveren, hoe weinig de Redacteur Mr. J.J.D. NEPVEU van gevoelen is, dat het tot zijne roeping behoort, de behoeften des tijds te bevredigen. Als er in 1826 eene *Aurora* ware uitgegeven, ge zoudt er dien verminkten jaargang van 1846 voor mogen aanzien. - Der Redactie van den *Christophilus* werd, in de jongste beoordeeling van haren arbeid in dit tijdschrift, den raad gegeven, haar pleegkind niet in JOZEF's veelverwigen rok te hullen; heeft zij haren medearbeiders in eene rondborstige verklaring medegedeeld, wat zij vermeden en wat zij bereikt wenschte? werd haar letterkundig karakter hun een waarborg voor haar oordeel over hunne kunst? - Slechts ten gevolge van dergelijke inlichtingen, alleen door zulk eene betrekking tusschen de schikkers en de bijdragers, gelooven wij dat er éénheid kan zijn in de middelen, dat het doel kan worden bereikt. Het onderstelt, dat de Redactie eene hooge plaats inneemt, in de letterkundige wereld; wie zou haar ons driemanschap niet gaarne toekennen, als het één bleek te zijn in ernst? Wie zou haar Mr. J.I.D. NEPVEU weigeren, als hij ons bewees, meer te willen wezen dan de Verzamelaar van ons prachtigst uitgedoscht Jaarboekje? De nameloosheid der Redactie van den *Christophilus* geeft ons geen' anderen maatstaf ter hand, dan het boekske zelf; we willen hopen, dat de beste stukjes in proza hare bijdragen zijn!

Intusschen, we zouden ons de verdrietige taak dezer lange ontleding noode hebben getroost, als ons de fraaije letteren niet genoeg ter harte gingen, om aan haar einde onze kunstbroeders als ons zelve op te wekken, om in rijperen leeftijd te houden wat de jeugd beloofde. We zijn het negende jaar ingetreden, sedert onze zwakke stem bij de meeste jonge schrijvers en dichters, bij kennissen en vrienden genoegzaam gehoor vond, om te zamen een Jaarboekje uit te geven, - dat voor het

minst karakter had. We zijn het negende jaar ingetreden - en allerlei stormen zijn over de bloesems heengewaaid, die in menigte met zich voerende; moge een volgende jaargang dezer boekskens bewijzen, dat ook velen zich tot vrucht hebben gezet. We zijn het negende jaar ingetreden, sedert den schoonen tijd, toen *deze* alle gaven van zijnen geest nog niet gevangen gaf onder een enkel kerkelijk leerstuk; - toen *gene* nog naar andere kransen dong dan den muffen lauwer van een genootschap of eene maatschappij; - toen X nog niet te voornaam was om te schrijven voor een' almanak, - en XX zijne geestigheid in geen binnenstadje had weggekniesd; - maar waartoe verder de aanleidingen opgesomd, die de schare der priesteren hebben gedund? Al wat wij wenschen is, dat zij wederkeeren tot het altaar. Ondanks al onze vadzigheid oefent de vreemde een'te veelzijdigen invloed op ons volk uit, dan dat het stil kan blijven staan; Hollands jongere letterkunde wachte zich voor het verwijt, dat ze, zelfs bij die beweging, achterlijk bleef; dat zij tot de traagsten behoorde onder de tragen.

Een woord over de plaatjes zoude dit opstel besluiten, als men vergen mogt, dat wij er oogen voor hadden, eer de letteren zijn opgedroogd, waarmede COUWENBERG's naam in het Necrologium der Gravure werd aangeschreven. Waarom zouden wij het ons hier niet andermaal mogen herinneren, dat wij het negende jaar zijn ingetreden, sedert hij den opgang der eerste *Tesselschade* verzekerde, door zijne veraanschouwelijking dier muze op den Huize te *Muiden*? - Een korte tijd ter verwerving van zoo veel waren roem! Als wij ons bevoegd mogten achten ook een' krans te werpen op zijn graf, wat anders zouden wij van hem getuigen, dan dat hij in vollen zin onze volkseigenaardigheid in de kunst handhaafde? Wat anders, dan dat hij ons allen het voorbeeld gaf, hoe men zekerst de bewondering van den vreemde wegdraagt, door Hollandsch geduld in het gadeslaan der schijnbaar onbeduidendste gedeelten, een der treffendste trekken dier liefde voor de kunst te achten, welke *Parijs* waardeert als Hollandsch genie!

E.J. POTGIETER.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

***Proeve van onderzoek over het verschil tusschen den voormaligen en hedendaagschen vorm van procederen met betrekking tot de leer van het bewijs der misdrijven, naar aanleiding van de gevoerde procedure in zake van den Procureur-Generaal bij het Provinciaal Geregtshof van Noord-Holland tegen* J.H., *beklaagde wegens moedwillige brandstichting in een gebouw. Briefsgewijze voorgesteld door een' oud Regtsgeleerde aan zijn' voormaligen ambtgenoot in 's Hage. Te Amsterdam, bij* weytingh en van der Haart. 1845.**

Het is op verzoek van de geachte redactie van *de Gids*, dat wij eene brochure aankondigen, die evenmin door wetenschappelijke bearbeiding als door gewigtige praktische resultaten zich onderscheidt. Wij willen met den schrijver niet regten over het door hem gekozen standpunt. Het was geheel praktisch. De voorname strekking der proeve is, om, naar aanleiding van de in den titel vermelde procedure, de wenschelijkheid te betoogen, om het zoogenaamde stelsel der intime convictie wederom in te voeren in plaats van de vaste regelen omtrent het bewijs der misdrijven, in ons regt voorgeschreven: regelen, die, volgens den schrijver, niets meer of minder zijn ‘dan een paradox, een veilig bolwerk, waarachter gaauwdieven en boeven zich gerustelijk verschuilen.’ Is dat betoog werkelijk geleverd? Geenszins. Veeleer zullen zij, die meenen van den regter te moeten rekenschap vragen van de gronden, welke zijne overtuiging hebben gevestigd, zich aan dit hun stelsel te vaster aanklampen, naar mate zij ontwaren, hoe zelfs in de school der praktijk gevormde regtsgeleerden niet zouden aarzelen een doodvonnis uit te spreken in gevallen, waar niemand den beklaagde het misdrijf heeft zien voorbereiden, aanvangen en voltooijen, op aanwijzingen, die noch onderling, noch tot de gepleegde daad in een onmiddellijk en noodzakelijk verband

staan. ‘Hoe,’ roept men met verbazing uit: ‘eene vrijspraak na zoo vele aanwijzingen!’ En welke zijn nu die verbazende aanwijzingen? Dat bij denzelfden persoon twee malen is brand geweest - nota bene in de jaren 1829 en 1844, - dat de beklaagde zich had laten verzekeren op een' tijd, dat zijne zaken achteruit gingen - als ware eene verzekering tegen eventuële schade niet dan het natuurlijkste, wanneer de gevolgen dier schade te zwaarder zouden treffen, - dat de beklaagde zijn huishuur niet betalen kon en geld ter leen vroeg - als ware elke geldleener of gebrekige schuldenaar noodzakelijk een brandstichter, - dat eindelijk de beklaagde niet met zijne kinderen, maar alleen was gaan kermis houden - als berustte eene zedelijke verpligting op de ouders, om de walgelijke kermistooneelen in tegenwoordigheid van hunne telgen te aanschouwen. Treurig inderdaad ware het lot van hen, die wegens misdrijven teregt staan, wierd ooit een stelsel gehuldigd, dat zoo weinig waarborg voor den onschuldige oplevert, dáár althans, waar men het zoo begrijpt en toepast, dat de regter uit vooringenomenheid, alleen gedreven door een duister bewustzijn, zonder zich zelven of anderen van zijn oordeel te kunnen rekenschap geven, het *schuldig* vermag uit te spreken.

G.

***Iets over de voorgestelde Wet tot het buiten omloop stellen der oude Provinciale en Generaliteitsmunten. Rotterdam, bij* M. Wijt en Zonen. 1845. 15 bl. 8°.**
***Drie Brieven naar aanleiding van het Iets over de voorgestelde Wet tot het buiten omloop stellen der oude Provinciale en Generaliteitsmunten. Amsterdam*, Johannes Müller. 1845. 19 bl. 8°.**
***Nederlands muntwezen. Inwisseling der oude munten voor papier. Door J. Ackersdijck. *Utrecht*, C. van der Post, Jr. 1845. 35 bl. 8°.**

Den elfden December 1845 is door de Tweede Kamer der Staten-Generaal, met eene meerderheid van 49 tegen 6 stemmen, een Ontwerp van Wet aangenomen, dat, vóór en gedurende de beraadslagingen, veler aandacht gespannen en ook de drie bovenstaande vlugschriften heeft uitgelokt.

Wij durven niet beslissen, in hoeverre die aanname eene gave goedkeuring van het voorstel der Regering door de meerderheid der Kamer bewijst. Op het punt van de bevoegdheid der

Kamer om wijzigingen in de aangeboden wetsontwerpen te brengen (het regt van amendement) zwijgt de Grondwet stil, en dat stilzwijgen werd tot nog toe als een verbod uitgelegd. Ligtelijk begrijpen wij, dat, zoodra er geene keuze tusschen aannemen of verwerpen overschoot, de meerderheid der Kamer is teruggedeinsd voor eene afstemming, die de eindelijke regeling van ons muntwezen op nieuw, misschien voor een geruimen tijd, zou hebben uitgesteld; en wij zijn te eerder geneigd den afloop der stemming aan die hoogst verklaarbare vrees toe te schrijven, wijl uit het centraal verslag blijkt, dat verschillende bezwaren, die men tegen het aangeboden Ontwerp geopperd heeft, door vele leden der Kamer gedeeld werden.

Wij behoeven naauwelijks aan den hoofdinhoud van het wetsontwerp te herinneren. De oude provinciale en generaliteitsmunten, die tot nog toe in omloop gebleven zijn, en in waarheid ons eenige circulatiemiddel uitmaken, zullen achtereenvolgens tegen muntbilletten worden ingewisseld, welke wederom achtereenvolgens, doch uiterlijk met den laatsten December 1847, tegen gouden of zilveren munt zullen worden ingetrokken. Eene hoeveelheid metaal, gelijkwaardig aan het bedrag der uitgegeven muntbilletten, zal aan de Nederlandsche Bank in bewaring gegeven worden, en bij haar blijven berusten of door haar ter vermunting naar 's Rijks Munt worden overgebragt. Op de muntbilletten zelve zal door of van wege de Bank het bewijs gesteld worden dat aan die bepaling voldaan is.

Ons circulatiemiddel zal dus gedurende korteren of langeren tijd geheel of gedeeltelijk uit onverwisselbaar papier bestaan. Wie eenigermate met den aard der munt en de voorwaarden van haren geregelden omloop bekend is, zal ons toegeven, dat de zaak niet zonder alle bezwaar is. Slechts door hare innerlijke waarde wordt de munt voor depreciatie gewaarborgd. Waar die innerlijke waarde ontbreekt, kan wel door bijzondere omstandigheden de depreciatie uitblijven, maar is het onmogelijk ze te stuiten, zoo zij zich onverhoopt mogt instellen. Die stuiting is alleen dan mogelijk, wanneer het papier inwisselbaar is, en de houder, zoodra hij verkiest, voor zijn billet metaal kan erlangen. Bestaat die mogelijkheid niet, dan blijft de papieren munt alleen munt van vertrouwen. Wankelt dat vertrouwen, dan wordt zij gedepreciëerd; gaat het te niet, dan verliest zij alle waarde; want uit zich zelve bezit zij er geene. De Wet, door de

Tweede Kamer aangenomen, is dus in den volsten zin eene *wet van vertrouwen*.

Dit bezwaar heeft zich niemand ontveinsd. Slechts heeft men beweerd dat er geen andere weg open stond, om de hoogst noodige en door eene vroegere Wet bevolen muntvernieuwing daar te stellen; slechts heeft men aangevoerd dat geene voorzorg gespaard was, om aan het vertrouwen een vasten steun te geven, en alle misbruik daarvan onmogelijk te maken.

Laat ons zien, wat hiervan zij.

Het werk der vermunting zal, niettegenstaande de vermeerdering der muntkracht, eerst op den laatsten December 1847 voltooid zijn; althans heeft de Minister gemeend voorzigtigheidshalve den termijn niet te moeten vervroegen. Wordt de inwisseling onzer tegenwoordige muntstukken zoolang vertraagd, men vreest dat de Staat bij de dagelijks toenemende verminking en besnoeijing dier stukken, te veel nadeel lijde.

Met Prof. ACKERSDIJCK dunkt ons de tegenstelling der vroegere lange zorgeloosheid met de tegenwoordige overgroote bekommering inderdaad bevreemdend. De geldsnoeijerij - het onvermijdelijk gevolg eener zoo lang verzuimde muntherstelling - is nu van 1815 af gedreven, en tot 1836 zelfs straffeloos. Wij bejammeren de schandelijke depreciatie, en hebben ze steeds bejammerd; maar wij bekennen niet in te zien, waarom een kwaad, dat dertig jaren lang de bezorgdheid der Regering onopgewekt schijnt gelaten te hebben, thans eene zoo onverwijlde genezing vordert, dat men, om een korte poos vroeger er van verlost te zijn, zich aan eene zoo gevaarlijke kuur als die der muntbilletten onderwerpt. En is werkelijk de tijdwinst zoo groot? Hieromtrent geeft juist de Wet geenerlei zekerheid. Al bezigde men geene muntbilletten tot middel van overgang, niets belette dat men achtereenvolgens, naar mate men er mede gereed was, de nieuwe muntstukken met intrekking der oude uitgaf. Geene enkele reden bestaat er, waarom die verwisseling eerst zou moeten geschieden, wanneer het werk der vermunting voltooid zal zijn. De vrees dat, bij gelijktijdige circulatie van oude en nieuwe muntstukken, de laatsten versmolten zouden worden, bewijst eene te diepe onkunde in de grondbeginselen van geldwezen en geldsomloop, om eene wederlegging te behoeven. Men zou dus achtereenvolgens oude munt kunnen intrekken tegen nieuwe, en zal nu daarentegen eerst de oude munt achtereenvolgens in trekken tegen muntbilletten, en die muntbilletten weder ach-

tereenvolgens tegen nieuwe munt. Het voordeel van den tweeden maatregel moet liggen in de vervroeging van den termijn, waarop de oude muntstukken uit de circulatie zullen verdwijnen, en dus voor verdere besnoeijing zullen gewaarborgd zijn. Maar die vervroeging - het eenige doel der Wet - is èn onbepaald èn onzeker. Geene dagteekening wordt in de geheele Wet vermeld dan die van 31 December 1847, en die blijft dezelfde, hetzij de vermunting door of zonder het hulpmiddel der muntbilletten geschiedt. De eenige zekerheid ligt in de belofte van den Minister van Financiën, wien tevens de bepaling der tusschentermijnen geheel is overgelaten.

Derhalve is vooreerst de bereiking van het doel, dat zich de Wet voorstelt, geene volstrekte noodzakelijkheid, en levert daarenboven de Wet geen enkelen waarborg op, dat haar doel bereikt worden zal.

Maar, aangenomen de uitgifte van muntbilletten ware onvermijdelijk, was er geene mogelijkheid aan dat papieren geld een vasteren steun te geven dan dien van een bloot vertrouwen. Het eerste der aangekondigde vlugschriften deed hieromtrent een voorstel, dat, ware het aangenomen, alle depreciatie zou verhoed hebben. Het zou eenvoudig daarin bestaan hebben, dat de Bank verpligt zou zijn telkens voor een zeker bedrag van papieren munt, b.v. ƒ 10,000, zilveren of gouden baren, of ongeschonden gouden of zilveren specie af te leveren. Het is bekend dat RICARDO, toen men naar de middelen omzag, om de Engelsche Bank hare lang geschorste verzilvering te doen hervatten, denzelfden maatregel voorstelde, niet slechts als een tijdelijke, maar integendeel als een blijvende, en niet alleen van oordeel was, dat een dus gewaarborgd papieren circulatiemiddel op genoegzaam vasten grond zou berusten, maar zelfs, onafhankelijk van bijzondere omstandigheden, in zulk eene regeling van het muntwezen een werkelijk voordeel voor den Staat zag. Prof. ACKERSDIJCK wilde den maatregel nog verder drijven, en het muntbillet altijd, ook waar het slechts tot een bedrag van ƒ 20 of ƒ 50 werd aangeboden, betaalbaar stellen. Wij zien ook in deze uitbreiding geene zwarigheid. Het is voldoende, dat men voor zijn muntbillet de werkelijke waarde kan vorderen; daardoor wordt het voor depreciatie beveiligd, en zoodra het niet gedepreciëerd is, heeft ook niemand bij die opvordering belang. Maar om dezelfde reden, waarom wij het plan van Prof. ACKERSDIJCK niet onuitvoerlijk achten, dunkt ons ook, dat van den Rotterdamschen schrijver vol-

doende, wijl niet de feitelijke inwisseling van het muntbillet, en het meerdere of mindere gemak, waarmede zij plaats vindt, maar de zekerheid dat zij geschieden kan, het papier tegen depreciatie waarborgt.

Wij bekennen dan ook dat de bezwaren tegen den maatregel, in het *Iets* voorgesteld, zoowel die, welke in twee der *Drie Brieven* worden aangevoerd, als die later in de Kamer ontwikkeld zijn, op ons geenerlei indruk gemaakt hebben. Slechts ééne wijziging in den maatregel, die reeds door Prof. ACKERSDIJCK verlangd werd, dacht ook ons wenschelijk, de bepaling namelijk dat niet slechts metalen baren, maar ook doorgesneden oude muntstukken door de Bank in betaling zouden kunnen gegeven worden, natuurlijk berekend niet naar hunne nominale, maar naar hunne werkelijke metallieke waarde, volgens welken maatstaf zij ook door de Bank in bewaring zullen genomen worden. Hiermede ware alle noodzakelijkheid zoowel van een dubbel depôt van metaal, waarvan men zoo hoog heeft opgegeven, als ook van vertraging in het werk der vermunting, vervallen. Zoolang dat werk niet voltooid is, berusten er altijd oude muntstukken bij de Bank, die zij doorgesneden kan uitleveren. Houdt die voorraad op, welnu dan is het werk der vermunting volbragt, en het oogenblik daar, waarop het muntbillet door nieuwe munt kan vervangen worden. Want dat de Regering verpligt zoude zijn voor elk oud muntstuk, met of tegen den wil des houders, nieuwe munt te leveren, is eene ongerijmdheid. Zeker heeft ieder houder, zoowel van onze gesnoeide muntstukken, als later van het muntbillet, regt op nieuwe munt; maar evenzeer is het hem vergund van dat regt af te zien en zich met ongemunt metaal te vergenoegen. Niemand lijdt bij zulk eene keuze schade, en de Regering wint er bij. Over de behoeften der circulatie verontruste zich niemand. Is eenmaal ons muntwezen op een vasten en geregelden voet, dan heeft men geene schaarschte der munt te vreezen. Het belang en de speculatiegeest der burgers is een genoegzame waarborg, dat, zoo er op eenig gegeven oogenblik te weinig gemunt geld in den lande zijn mogt, het zilver wel naar de munt zal gebragt worden, zonder dat de Regering de kosten van den muntslag behoeft te dragen. De aanvraag om metaal in baren zal daarenboven, zoo zij al plaats heeft, zoo groot niet zijn. Ten zij dan bij een hoogst ongunstigen wisselcours; en hiervoor hebben wij, volgens de verklaringen van den Minister van Financiën zelve, vooreerst

niet te vreezen. Daarenboven weet ieder, die in financiële zaken geen vreemdeling is, dat juist de verzending van munt naar het buitenland (inwisseling van muntbiljetten tegen baren en verzending van deze zou dezelfde strekking hebben) het middel is om den wisselcours te doen omwenden, en dus nimmer langdurig kan aanhouden.

Ware dus al eene uitgifte van muntbilletten noodzakelijk - en van die noodzakelijkheid is nog niet voldoende gebleken - het middel lag voor de hand, om zulk een maatregel te doen plaats hebben, met vermijding der gevaren, die aan eene onverwisselbare munt, eene *monnaie de confiance*, verbonden zijn. Men was dus, dunkt ons, bij de voorstelling eener zoo exceptionnele wet door geene onvermijdelijke noodzaak geregtvaardigd.

En zijn nu, vragen wij, de voorzorgen, genomen om aan dat vertrouwen een onwankelbaren steun te geven, voldoende? Is er zekerheid tegen overmatige uitgifte der muntbilletten? Is er zekerheid voor hunne inwisseling tegen deugdelijke munt? Wij vragen dit niet in een geest van wantrouwen. In eene zaak als deze is waarlijk de goede trouw der Regering niet bij ons verdacht; maar in een constitutionnelen staat behoeft men feitelijke waarborgen, en mag men het op den goeden dunk, dien men van enkele personen heeft, niet laten aankomen. En dan is er vooreerst geenerlei zekerheid tegen overmatige uitgifte. Het is waar, er zal voor geen hooger bedrag aan muntbilletten wor den uitgegeven dan aan metaal bij de Bank zal gedeponeerd worden: maar is dit voldoende? Men ware vreemdeling in de leer van den geldsomloop, zoo men het geloofde. De eischen der circulatie kunnen telkens veranderen; door allerlei omstandigheden breiden hare behoeften zich uit of krimpen zij in. In den gewonen loop der dingen regelt zich het bedrag van het circulatiemiddel naar die behoefte, en er wordt munt geslagen of versmolten, naar mate de voorraad schaarsch of de markt overvoerd is. Dat evenwigt kan zich niet op die wijze herstellen, zoodra het muntbillet onverwisselbaar is. En toch zou aan een middel ter herstelling van dat evenwigt dubbele behoefte zijn, omdat waarschijnlijk het papieren geld veel sneller circuleren zal dan het metalen. Al vindt een betalingsmiddel, zoo vreemd aan onzen landaard, bij den burgerman, bij den kleinhandelaar geen bepaalden tegenstand, houd voor zeker, dat het hem, vooral in den aanvang, de vingers zal branden, en hij er zeker niet meer te gelijker tijd van bewaren zal,

dan strikt noodig is. En ieder toch weet, dat de hoeveelheid van het circulatiemiddel, waaraan eenig land behoefte heeft, niet slechts afhangt van de menigte der handelingen die gesloten worden, maar ook wel degelijk van de snelheid, waarmede het betalingsmiddel circuleert. Wij drukken op deze omstandigheid, wijl eene kleine overvoering der markt, eene slechts eenigzins overdreven uitgifte, aanleiding kan geven tot eene depreciatie, die bij eene munt, welke uit zich zelve waardeloos is, moeijelijk zou te herstellen zijn.

En nu de zekerheid der inwisseling! Berust zij op iets anders dan op vertrouwen? Men heeft grooten ophef gemaakt van de medewerking der Bank. En zeker zal de bekende naamteekening aan het muntbillet bij velen gereeden ingang doen vinden, die het anders met eenige huivering mogten ontvangen hebhen. Zonder ons echter nog aan de hagchelijke vrage te wagen, in hoeverre de Regering met de Bank zelve, of slechts met de personen der Directeuren gecontracteerd heeft, of in hoeverre zelfs de handteekening van de vijf verlichtste, vermogendste en eerlijkste ingezetenen van eenig rijk eene genoegzame zekerheid zoude mogen heeten, waar het den grondslag geldt der muntswaarde, een belang waarmede de welvaart der geheele natie en de rust des lands zoo naauw zamenhangt, dunkt ons daarenboven de tusschenkomst der Bank in dezen onvoldoende en haar werkkring uiterst beperkt. Immers de Bank heeft zich alleen jegens de Regering verbonden. Deze geeft het metaal bij haar in bewaring; slechts van de ontvangst van het metaal, niet van het voortdurend bezit, geeft de teekening, van wege de Bank op het muntbillet geplaatst, blijk. Zij heeft geenen enkelen waarborg, dat, wanneer de oude munt of het zilver in baren onder haar toezigt naar de munt zal gebragt zijn, de nieuwe munt ook weder in hare kelders zal terugkeeren. En geschiedt zulks al, dan heeft zij, dunkt ons, nog geene vrijheid de afgifte dier nieuwe munt te weigeren, wanneer de Regering die later mogt vorderen. De Bank is in dezen, men vergete het niet, de depositaris, niet van de houders der muntbilletten, maar der Regering. Wij komen er op terug: de papieren munt vindt in het vertrouwen op de Regering den eenigen grondslag van hare waarde. Niets wenschen wij liever dan dat zulk een vertrouwen bij alle burgers hecht genoeg zij om haar ook voor de ligtste depreciatie uit dien hoofde vrij te waren. Zien wij ons zonder schokken en verwarring op het einde van 1847 verlost van de

muntbilletten en in het bezit eener nieuwe ongeschonden munt, wij zullen van ganscher harte den gelukkigen uitslag van zoo gewaagd een maatregel toejuichen. Maar een gewaagde en hagchelijke maatregel is het zeker.

'Dit alles,' zegt Prof. ACKERSDIJCK, 'moge op dit oogenblik hersenschimmig schijnen. Men steunt op de personen, op den tijd van vrede, dien wij beleven. Doch is er zekerheid, dat in drie (nu twee) jaren dit alles niet veranderen kan? Is het ondenkbaar, dat oorlog uitbreke, en kan in oorlogstijd niet juist zulk een bewaarde schat een lokaas en prooi van den vijand worden? Zijn inwendige onlusten onmogelijk? Wij behoeven niet eenmaal het allerergste te vooronderstellen; er is eene kracht, waarvoor waarborgen als die der voorgestelde Wet bezwijken, en in geen land moest men hiervan meer overtuigd zijn dan in het onze; men noemt haar *de drang der omstandigheden*. Wanneer de metalen munt drie (twee) jaren buiten het bereik der eigenaars geplaatst is, wanneer eenmaal werkelijk papiergeld in omloop is, zoo kan ten gevolge van gebeurtenissen een *drang der omstandigheden* opkomen, die het metalen geld doet verdwijnen - die het papiergeld doet vermeerderen.'

En men lette wel, dat ook tegen dit laatste kwaad de tusschenkomst der Bank geenen waarborg geeft Want, zoo zij den terugkeer der nieuwe munt uit de kelders der rijksmunt in de hare niet kan dwingen, of de latere afgifte daarvan aan de Regering niet kan weigeren, dan is zij ook niet bij magte te verzekeren, dat voor eene latere uitgifte van muntpapier niet misschien hetzelfde metaal zal gedeponeerd worden, dat reeds eene vroegere uitgifte waarborgt.

Wij hebben getracht met een enkel woord de verschillende bezwaren aan te stippen, die de aanneming der Muntwet, onzes inziens, ontraadden, en hierdoor tevens den hoofdinhoud der aangekondigde vlugschriften aan onze lezers medegedeeld.

In het eerste der drie wordt het plan, om de muntbilletten, mits voor een aanzienlijk bedrag daarvan worde aangeboden, voor metaal inwisselbaar te stellen, met veel helderheid en zaakkennis ontwikkeld. Twee van de drie brieven, in het tweede vlugschrift vervat, bestrijden dit plan, vooral om de praktische moeijelijkheid, welke het in zoude hebben. Reeds hadden wij gelegenheid met een enkel woord in den loop dezer regelen aan te wijzen, dat die praktische moeijelijkheden zoo onoverkomelijk niet zouden geweest zijn, als men voorgaf.

Enkele argumenten in gelijken zin vindt men in den derden brief (de tweede in volgorde) meer opzettelijk ontwikkeld.

Het laatste vlugschrift, van de hand van Prof. ACKERSDIJCK, dat in uitwendigen vorm en wijze van voorstelling aan de bekende brochure herinnert, die destijds het lot der Conversie wet besliste, is van meer algemeen en blijvend belang nog dan de beide anderen; vooral om de belangrijke en uitmuntend geschrevene geschiedenis van ons muntwezen - geschiedenis van dwalingen en verkeerdheden, zoo er ooit eene was - die de eerste bladzijden vult, en als eene klemmende waarschuwing, dat men in soortgelijke zaken niet te vrijgevig met zijn vertrouwen zijn moet, aan de bestrijding der wet van vertrouwen voorafgaat. De volzin, waarmede de schrijver zijne beschouwingen opent: ‘Wanneer men het Nederlandsche muntwezen gadeslaat, zoude men bijna moeten gelooven, dat een ongelukkig noodlot daaraan verbonden is,’ wordt door de volgende opgaven en herinneringen maar al te zeer gestaafd. De Hemel geve, dat dit de laatste maal geweest zij, dat men zulke woorden met regt hebbe gesproken!

Wij zouden onze aankondiging, waarvoor ons trouwens slechts weinig tijd en ruimte gelaten was, hier kunnen besluiten, wanneer ons niet onwillekeurig de woorden voor den geest kwamen, welke de Minister van Finantiën zich niet ontzien heeft ten aanzien der laatstvermelde brochure in de Tweede Kamer te bezigen. Zijne Excellentie heeft goedgevonden te verklaren: ‘dat hij grooten prijs stelde op de voorlichting van onze, in een of ander vak van wetenschap ervarene, mannen, ook dán wanneer die ongevraagd gegeven werd, dat hij *voor zich zelven* zich nimmer gebelgd zal gevoelen, wanneer onze Hoogleeraren hunne denkbeelden door den druk gemeen maken, ook dáár waar zij van die der Regering verschillen, maar dat hij het zou betreuren, zoo bij dergelijke gelegenheid eenig wetenschappelijk man, zijne standplaats en betrekking vergetende, eene taal voerde vol bitterheid en gal, en zich tot een pamphletist vernederde.’

Ons valt bij het nederschrijven der hoogklinkende en gezwollen phrase (wat dunkt u van de vergunning, door den Minister der wetenschap goedgunstig verleend, om van Z. Exc. te mogen verschillen?) de tegenstelling in tusschen de parlementaire redevoering en het pamphlet, door den beroemdste der nog levende pamphletisten gemaakt:

‘Tandis que l'orateur se fatigue et s'égare dans le labyrinthe

de ses exordes, le pamplétaire par devant comme une flèche, tire de l'aile, va tout droit, arrive au but.'

Zou dat de reden der ministeriële verontwaardiging zijn, dat de pijl uit den Utrechtschen boog het wit maar al te zeker geraakt heeft? of zou Zijne Excellentie nog van het verouderde gevoelen van den braven Boekverkooper ARTHUS BERTRAND zijn, die bij de veroordeeling van PAUL-LOUIS COURIER in de bank der Gezworenen zat: 'Le pamphlet ne saurait être bon. Qui dit un pamphlet dit un écrit plein de poison.'

Wij durven niet beslissen. Ons dunkt de naam van pamphletist een eerenaam, en wij gelooven, dat de Utrechtsche Hoogleeraar ons gevoelen deelt. Maar bitterheid en gal! Waarlijk, zoo de toon des Hoogleeraars, waardig en bezadigd als zij is, het gevoel van bitterheid en weêrzin niet geheel ontveinsde, dat zijne ziel vervulde bij het naslaan der vele donkere bladzijden, die onze geschiedenis sinds 1815 oplevert, - wie zal het hem ten kwade duiden? Zijne overtuiging uit te spreken met helderheid en kalmte, maar ook met opregtheid en warmte, waar het belang des Lands het vordert, is burgerpligt; en welke *standplaats* of *betrekking* het verzuim van zulk eene pligt eische, zeker die van Hoogleeraar aan eene Nederlandsche Hoogeschool niet.

Wie zich ergert aan eene taal als de door Prof. ACKERSDIJCK gevoerde, verklare ruiterlijk, dat de vrije drukpers hem een doorn in het oog is. Reeds zag wie van de Leden der Tweede Kamer zien konde en wilde eene poging ter bekorting dier vrijheid in de schijnbaar zoo geringe wijziging onlangs in de Zegelwet gebragt. Bedriegen wij ons, wanneer wij gelooven, dat in de woorden, die wij afschreven, een soortgelijke geest doorstraalt? Geene Regering, die in het belang, in den geest der Natie regeert, behoeft de drukpers te vreezen. 'Zij heelt de wonden, die zij slaat,' sprak NAPOLEON, *de Consul.* Toen willekeur en dwang het hart des volks van *den Keizer* vervreemd hadden, werd de drukpers aan banden gelegd.

Waarlijk, zoo één beginsel in een vrijen, constitutionnelen staat onwankelbaar moest vaststaan, het is dat van de vrijheid der drukpers - die vrijheid, welke, zoo zij alleen overbleef, de eindelijke herwinning van al de overige zou verzekeren. En toch, schoon zeker het oogenblik nog verre is, dat wij de alarmklok behoeven te luiden, men begint in deze dagen wenschen en denkbeelden te uiten, die maar al te zeer bewijzen dat de behoudende partij zich over den invloed der drukpers ver-

ontrust. Zouden het voorteekenen zijn, die een naderend onweer voorspellen?

Terwijl wij deze regelen schrijven, ligt voor ons het Januarij-Nommer van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*. Het mengelwerk van 1846 wordt geopend door een artikel van M^{r}. J. VAN LENNEP, wiens *Gedachten over de Vrije Drukpers* deze zijn: ‘dat schoon niemand de oude censuur zal terugwenschen, zoo als zij, tijdens ons Gemeenebest, door de afzonderlijke kleine dwingelanden van elke stad, van elke gemeente, werd uitgeoefend....’ Gij wacht de tegenstelling, Lezer! maar M^{r}. J, VAN LENNEP is te omzigtig, om zijn laatste woord zoo raauwelijks uit te spreken, Hij houdt zich aan de negatieve zijde der questie, en geeft ons slechts eene verklaring van art. 227 der Grondwet, dat, zijns inziens, ongeveer hetzelfde beteekent, als stond er:

‘Het is een ieder geoorloofd *vergiften* te verkoopen en te verspreiden als doelmatige middelen, om sommige kwalen te genezen, zonder eenig voorafgaand verlof daartoe noodig te hebben; blijvende nochthands elk voor het verkochte of verspreide verantwoordelijk aan de zoodanigen, die met gezegde vergiften besmet of naar de andere waereld gestuurd zijn.’

‘Dieu délivre nous du malin et du langage figuré,’ zeide PAUL-LOUIS COURIER, bij eene dergelijke gelegenheid. ‘Les médécins m'ont pensé tuer, voulant me *rafraîchir le sang*, celui-ci m'emprisonne de peur que je n'écrive du *poison*, d'autres laissent *reposer* leur champ, et nous manquons de blé au marché. Jésus, mon sauveur, sauvez nous de la métaphore.’

Stemden wij niet volkomen met zijne uitspraak in, wij zouden kunnen vragen: of M^{r}. J. VAN LENNEP liever zag, dat de Regering de toebereiding van den hutspot voor alle burgers op zich nam, uit vrees dat zij anders - onkundigen en onhandigen als zij zijn - er verderfelijke kruiden in mogten mengen.

Waren wij dan al veilig voor vergiftiging - dat de vraag blijft - wij liepen te grooter gevaar van hongersnood, die zelden ver van de deur is, wanneer den volke het brood door de Groote Heeren wordt toegemeten. God beware ons voor zulke keukenmeesters!

***Die Handels-Verhältnisse zwischen den Niederlanden und dem Zollvereine aus statistischen Quellen. Amsterdam*, Johannes Müller. 1844.**

De aanleiding tot de uitgave van dit in waarheid belangrijk geschrift is de vijandige geest van *Duitschland* tegen de *Nederlanden*; een geest, geboren door de vroegere staatkunde onzer Regering en het stelsel van bescherming tijdens onze vereeniging met *België*, maar sedert gevoed door eenige raddraaijers in *Duitschland*, door *België* en de *Hanzeesteden*, welke belang hebben bij de verdeeldheid tusschen *Duitschland* en *Holland*. Het doel er van is, de ongegrondheid der klagt aan te toonen, dat *Duitschland* oneindig meer uit *Holland* invoert, dan het naar dit land uitvoert, en het saldo in geld betaalt. Tot bereiking van dit doel worden tabellen gegeven, waaruit van den goederen-omzet tusschen het Tolverbond en de *Nederlanden* in het jaar 1842 blijkt.

De slotsom der opgaven is, dat *Holland* in 1842 uit *Duitschland* voor eene waarde van ƒ 30,000,000 invoerde, en daarheen voor ƒ 6,000,000 aan eigene voortbrengselen, voor ƒ 18,000,000 aan koloniale waren en op zijn hoogst voor ƒ 12,000,000 aan vreemde voortbrengselen voor eigene rekening uitvoerde. Tevens wordt aangetoond, dat van al de westelijke Europesche staten de *Nederlanden* de voornaamste verbruikers zijn der voortbrengselen van het Tolverbond.

De schr. doet verder opmerken, dat de houding van *Nederland* aan het Tolverbond geene aanleiding geeft tot beklag en vijandschap, en dwangmaatregelen, door sommigen aanbevolen, welligt het nadeeligste zijn zouden voor *Duitschland*. Eene markt, waar voor ƒ 30,000,000 wordt afgezet, is niet zoo ligt te vervangen.

Wij kondigen dit werkje met genoegen aan, omdat het geput is uit geloofwaardige bronnen, en de schrijver blijken geeft met oordeel en groote kennis van zaken er van gebruik te hebben gemaakt.

Mogt dit voorbeeld meer en meer worden gevolgd, er zou dan langzamerhand in eene bestaande behoefte voorzien en veel van wat bestaat juister beoordeeld worden.

***Het belang der Volksopvoeding, in een voorbeeld uit de Geschiedenis onzer eeuw opgehelderd, door* P. Hofstede de Groot. *Te Groningen, bij* J. Oomkens Jzn., 1845, 20 bl. 8°.**

Na onlangs in het *Letterlievend Maandschrift* het walgelijk artikel gelezen te hebben, waarvan de auteur, schaamteloozer nog dan zeker onbeduidend lid van de Tweede Kamer, zich opwerpt (geroepen of ongeroepen) als advokaat van de censuur der drukpers, twijfelden wij een oogenblik aan de reeds erkende stelling, dat de wetenschap tegenwoordig hare beste sappen aan dagbladen en tijdschriften schenkt. Het voortreffelijke woord van den Groninger Hoogleeraar heeft echter dien twijfel wederom weggenomen. Het opstel, oorspronkelijk in het tijdschrift: *Waarheid in Liefde* geplaatst, werd sedert voor een meer talrijk publiek in den handel verkrijgbaar gesteld. De maatregel verdient toejuiching. Voor dergelijke denkbeelden kunnen de organen nimmer genoeg vermenigvuldigd worden; ligt dat ze hier of daar een' haak in het hart slaan.

De volksopvoeding, in den geest van PESTALLOZZI's opvoedingsstelsel, door FICHTE aangeprezen als het redmiddel voor Duitschlands Nationaliteit; de krachtige pogingen der pruissische regering, die zelfs te midden van den druk der oorlogstijden geene schatten spaarde, om in dien geest het schoolwezen te hervormen; de gelukkige vruchten van het woord van FICHTE en van de daad der regering, en eindelijk eene aanwijzing van hetgene er uit dit voorbeeld ook voor ons land te leeren valt: - dit een en ander maakt den inhoud uit van het kleine geschrift, waardoor op nieuw het bewijs geleverd is, hoeveel er in weinig woorden kan gezegd worden.

Zullen wij er nog iets bijvoegen? Wat kan het zijn, dat niet overtollig zou schijnen? Wij zijn het volkomen eens met den geachten schrijver, dat ook voor ons de volksopvoeding de levensvrage onzer toekomst is. Wij zijn het met hem eens, dat elk, die het vaderland lief heeft, haar moet ter harte en in bescherming nemen, nu eens tegenover de gewetenlooze onverschilligheid van zoo velen, dan weder tegenover de zelfzuchtige pogingen dergenen, die de opvoeding van het volk trachten te bezigen als middel voor hunne bijzondere oogmerken. Wij zijn het met hem eens, dat het beginsel en strekking dier opvoeding moet zijn: opwekking van *eigen* kracht, - geen fatsoeneren van den *uitwendigen* vorm, maar ontwikkeling tot *zelfstandigheid*. Wij zijn het eens met den schrijver,

dat op den Staat de dure verpligting rust, hiertoe al de vereischte hulpmiddelen te verschaffen; en dat zij, die aan het hoofd van den staat gesteld zijn, hunne roeping vergeten, zoo zij de opvoeding van het volk niet als het voorwerp hunner eerste en voortdurende zorg beschouwen.

Bij zoo veel overeenstemming met des schrijvers denkbeelden, die wij ter liefde van de zaak algemeen wenschen, zij het ons echter vergund, op een enkel punt in de gevolgtrekking te verschillen.

Wij deelen niet in zijn gevoelen, waar hij met ééne pennestreek de staatsexamina onvoorwaardelijk veroordeelt. Maar wilden wij ook dit vonnis onderteekenen, wij zouden het voor het minst meer gemotiveerd hebben uitgesproken; want het geschil is, zoowel uit een wetenschappelijk, als uit een staatkundig oogpunt beschouwd, van te groot belang, om het door een bloot *αυτος ἔφη* te niet te doen.

Een enkele maal vermoedden wij bij den Hoogleeraar eene kleine, maar daarom niet minder scherpe ironie, die hem ligt in gevaar brengt, zich even als zijn Utrechtsche collega, uit eenen ministeriëlen mond, weldra met den scheldnaam van pamphlettist te zien begroeten. Het is de mededeeling van den merkwaardigen brief van den Pruissischen Minister VON ALTENSTEIN, eene mededeeling, uiterst geschikt, om, indien dit mogelijk ware, sommigen onzer excellentie's te doen blozen bij de vergelijking[1].

1 Dit merkwaardig schrijven, hetwelk evenzeer getuigt van eene zeldzame hoogachting voor een' verdienstelijk man, als van hooge ingenomenheid met eene goede zaak en van den ernstigen wil, om daarvoor krachtdadig werkzaam te zijn, luidde aldus: ‘Zijne Koninklijke Majesteit heeft, ter krachtdadige bevordering der volksopvoeding, welke hem steeds zoo na aan het hart ligt, mij, als besturend Minister in de eigenlijk Pruissische gewesten des Staats, onlangs tevens de leiding van het schoolwezen en der volksopvoeding opgedragen.
Van de groote waardij der door u uitgevondene en zoo gelukkig uitgevoerde leerwijze volkomen overtuigd, ben ik van zins, op hare invoering in de lagere scholen eene doortastende hervorming des schoolwezens in de provinciën des rijks alhier te gronden, naardien ik daarvan den zegenrijksten invloed op de vorming des volks verwacht. Onder de maatregelen, welke ik te dien einde denk te nemen, is een der voornaamste, spoedig twee geschikte jonge lieden u toe te zenden, opdat deze den geest uwer geheele opvoedings- en leerwijze onmiddellijk uit de reinste bron scheppen; niet alleen enkele deelen er van leeren kennen, maar alle in derzelver wederkeerige betrekking en diepsten zamenhang omvatten, onder aanleiding van hunnen eerwaardigen uitvinder en zijne achtingswaardige helpers ze leeren uitoefenen, in den omgang met u niet alleen hunnen geest, maar ook hun hart voor het beroep des opvoeders volkomen vormen, en met hetzelfde levendig gevoel der heiligheid van dit beroep en dezelfde vurige geestdrift er voor worden vervuld, door welke gij bezield zijt, die er geheel uw leven aan wijdt.
Om geheel doelmatig werkzaam te zijn, wensch ik intusschen van u zelven te hooren, welke soort van jonge lieden gij zelf voor de geschiktsten houdt, om uwe opvoedings- en leerwijze in zich op te nemen; van welken ouderdom, welken gemoedsaard, welke mate van wetenschappelijke vorming er u het meest welkom zouden zijn, ten einde daarnaar jonge lieden uit te kiezen, die aan uwe wenschen geheel beantwoorden.’

Met geheeler harte prijzen wij deze zaakrijke brochure allen ter lezing aan, en waar het kan, ook ter behartiging, opdat niet bewaarheid worde, wat de schrijver ten slotte vreest: '*dat wij ons volksbestaan stillekens en zachtkens sloopen*!'

Brieven aan mijne dochter over de ligchamelijke opvoeding der kinderen, van de geboorte tot op den huwbaren leeftijd: of gezondheidsleer van den kinderlijken leeftijd, len gebruike van moeders van alle standen, door* Auguste Sovet, *Doctor in de Genees-, Heel- en Verloskunde, Lid van onderscheidene geleerde Genootschappen, enz. enz. enz. Bekroond Werk. Met wijzigingen en veranderingen, uit het Fransch vertaald, door* P.J. Woltersom, *Officier van gezondheid der derde Klasse. Arnhem, bij J.G. Stenfert Kroese, 1845, 231 bl. kl. 8°.

'*Dit echter dient van de vertaling gezegd te worden aan hen, wien het lusten mogt onzen arbeid te beoordeelen. - Dat wij ons niet aan* de letter, *maar aan* den zin *hebben gehouden, dat wij alzoo* vrij *hebben vertaald, en dat wij daar, waar wij het noodig achtten*, veranderingen *en* wijzigingen *hebben gemaakt, om dit geschrift daardoor* geheel *voor* ons land *in te rigten. - Wij deden dit niet met aanteekeningen, of aanhalingen, maar laschten dezelve telkens in den tekst, waar het te pas kwam, in. - Wij vermeden aanhalingen, dewijl deze lastig bij het lezen zijn, en om* vloeijender stijl *te behouden; dat men deze wijzigingen op* onze - *niet op des schrijvers rekening stelle, en daarmede ook* alles wat deze vertaling bevat, *daar wij de gevoelens van den Heer* SOVET *ook tot de onze hebben gemaakt*.'

Aldus in de voorrede. Ik houd den vertaler bij zijn woord.

Ik doe het te liever, eensdeels omdat mij het oorspronkelijke, en derhalve de maatstaf der toerekening, ontbreekt; en ten andere uit vreeze van mij het Geneeskundig Bestuur van *België* op den hals te halen, zoo ik soms, met het bekroonde prijsschrift in de hand, beweerde, dat de manie van prijsvragen uitschrijven in den regel meer medaillejagt, dan rijpe lettervruchten kweekt.

Om voor duizendwerf gezegde, overbekende waarheden een ontvankelijk oor te vinden, behoeven ze al het aantrekkelijke eener eigenaardige (mag ik zeggen *piquante*?) inkleeding, of voor het minst het gezag van een veel geprezen auteur. Is aan de eerste voorwaarde in deze brieven voldaan? De vertaler kan het niet beweren, zonder de verdenking van ijdelheid op zich te laden; en ref. mag het niet toestemmen, zonder aan zijne overtuiging te kort te doen. Hiermede wordt evenwel geenszins de staf gebroken over den brievenvorm, hetzij in het algemeen, hetzij in bijzondere toepassing op het tegenwoordig onderwerp. Wie dit beproefde, liep gevaar de achtbare schim van Madame DE SÉVIGNÉ tegen zich te zien optreden met het betoog, uit eigene en vele andere voorbeelden ontleend, dat matheid en flaauwheid in de redenering, platheid en ordeloosheid in de voorstelling, langdradigheid en herhalingen, geene noodwendige of volstrekt onvermijdelijke gebreken van den briefstijl zijn, maar dat zij ten laste komen van den auteur, die zich zulke onbetamelijke vrijheden veroorlooft.

De oorspronkelijke schrijver wil geen werk leveren, *opgeluisterd door sierlijken stijl*; de vertaler wenscht eenen *vloeijenden stijl* te behouden. Ten voordeele van de zaak ware het verkieslijk geweest, indien de eerste wat beters gewild, de laatste wat meer gedaan hadde. En toch heeft het al den schijn, alsof door dezen aan genen nog onregt zij bewezen. Wat in het buigzame Fransch zich vloeijend en gemakkelijk lezen liet, of door naïveteit van uitdrukking, die taal zoo eigen, welligt tot lezen lokte, verschijnt in de vertaling nu eens stroef ineengedrongen en als verschrompeld, dan weder waterachtig aangelengd in volzinnen, eindeloos lang, en overladen met woorden en uitdrukkingen, die doen vermoeden, dat de vertaler evenmin de taal, waaruit, als die, waarin hij vertaalde, geheel magtig was. Moet hiervoor het vervelend bewijs in voorbeelden geleverd worden? Men zie, waar gesproken wordt van *pligten, die een begin hebben gemaakt*; van *denkbeelden, die u in weêrwil van u zelven zullen aanvallen* (alsof denkbeel-

den wolven of beeren waren); van *kreten, die de behoefte naar het eerste voedsel vertellen*; van *de buitenwereld, die gewaarwordingen uitoefent*; van *onzuiverheid, die het kind uitteert*; van *de kookkunst, die zich uitput, om prikkelende spijzen te vervaardigen voor de verzwakte* PALEIZEN (in het oorspronkelijke stond vermoedelijk *palais*, in de beteekenis van *verhemelte*); van *de hoeveelheid spijzen, die men altijd moet evenredigen*; van *de overmate van gezondheid en leven, die de jongelingen tot ontstekingen voorbeschikt, weshalve hun leefregel volkomen dezelfde moet zijn als die van volwassenen*; van *studiebezigheden, klierziekelijke ouders, schoolwetenschappelijke kundigheden, vergeefs beproefde jaren*; van *moeders, die niet mogen verwaarloozen, om hare kinderen van het smartelijk voorregt te berooven, om een bovenmatig fijn gevoel te hebben*. Doch waartoe de reeks verbreed, die, wierd al het berispelijke opgesomd, eene poging tot nadruk van het boekje zou schijnen. Men achte het intusschen geene onbeduidende kleinigheden of taalkundige muggezifterij. Zich duidelijk en verstaanbaar, in zuivere taal, uit te drukken, is pligt voor elk, die ten behoeve van het publiek de pen op het papier stelt. Gevoelt hij zich daartoe niet in staat, hij legge ze liever ter zijde. Maar keus en keur van woorden en woordschikking werden bovendien in het gegeven geval in dubbele mate gevorderd. Waarom? Gij rigt het woord tot jonge moeders, uit den aard der zaak, te midden van het bedrijvig leven, afkeerig van lectuur, die tijd, inspanning en gezet nadenken vereischt; het allerminst echter gezind, om uit boeken de meest eenvoudige waarheden te vernemen, die elk reeds waant te kennen. Wilt ge in weêrwil daarvan gehoord worden, laat uw woord aangenaam en helder klinken, opdat het tot luisteren uitlokke. Laat de wijze, waarop gij spreekt, zaakrijk, indrukmakend, bekoorlijk zijn, en de gelukkig gekozen vorm aan de schijnbare alledaagschheid van het onderwerp te gemoet komen. Langs dien weg alleen is het mogelijk den toevalligen tegenzin of de lijdelijke onverschilligheid te overwinnen, die de gewenschte lezers van u vervreemdt. Eene onnatuurlijke mode hield een tijd lang in *Frankrijk* de zuigelingen van de borsten hunner moeders verbannen; het kwaad had diepe wortels geschoten; ROUSSEAU schreef zijn *Emile*, en weldra achtten de aanzienlijkste vrouwen het een' eeretitel, zelve harer kinderen minnen te zijn. Meent men, dat ROUSSEAU zoo snel en zoo zeker in de weelderige *boudoirs* en verdoolde harten zou zijn doorgedron-

gen, indien aan zijn' arbeid het merk van meesterschap over vorm en stijl ontbroken had?

Maar de vertaler (want met dezen hebben wij volgens het voorberigt uitsluitend te doen) vermoedt ligt eene louter subjective opvatting, indien ik de eischen aan den vorm hooger stel, dan hij heeft kunnen of willen bevredigen. Wij zullen er niet over twisten. Hij wane intusschen niet, dat de gebreken in den vorm de eenige zijn, waarom ik het waag zijne poging als mislukt te beschouwen. Ook uit anderen hoofde had de *gemoedelijke arbeid* van Dr. SOVET veilig onvertaald kunnen blijven; terwijl het oorspronkelijk misschien nog menige kraamkamer zou zijn binnengeslopen.

Voor wie b.v. is het boekje bestemd? De titel belooft voor *alle* standen: de inhoud logenstraft het op bijna elke bladzijde. Of schijnt het niet veeleer aan eene prinses, dan aan een gewoon burgervrouwtje gezegd, dat zij, zwanger zijnde, het paardrijden vermijden, en als kraamvrouw zich met kippetjes en bouillons vergenoegen moet; dat zij na hare bevalling terstond de stad behoort te verlaten; dat zij voor haar kind eene kamer kiezen moet, met breede ramen, naar het zuiden gelegen, waar de stralen der zon gemakkelijk kunnen doordringen, en dat des winters de kinderkamer liefst door stoombuizen verwarmd moet worden? Aan wie wordt voor het overige de raad gegeven, woelige vermaken en het leven van de groote wereld te ontvlieden? Aan wie de raad, om zenuwachtige kinderen champagnewijn te onthouden? Het is onmiskenbaar, dat de schrijver voornamelijk, ja bijna uitsluitend, het oog heeft gehad op de behoeften der hoogere standen, en bij voorkeur deze heeft toegesproken. Wel tracht hij (of misschien de vertaler) nu en dan de eerlijkheid van den titel te redden, door aan het kostbaar voorschrift toe te voegen: ‘zoo uwe fortuin het toelaat;’ maar het gebrek aan algemeenheid wordt daardoor niet verholpen; de gegeven raad wordt daardoor niet bruikbaarder voor allen; want het blijkt niet, hoe te handelen, indien men geene fortuin heeft, en in dat geval zullen toch wel de allermeesten verkeeren.

Eene min of meer gelijksoortige aanklagt treft den vertaler na zijne belofte van het geschrift *geheel voor* ONS *land* te zullen inrigten. Indien b.v. de angstvallige waarschuwingen voor zwangere vrouwen en huwbare meisjes tegen de al te warme en al te koude baden, elders misschien eene zeer nuttige toepassing zouden vinden, zij zijn óf overtollig, óf klinken voor

het minst zonderling in een land, waar de jonge meisjes reeds op haar twaalfde jaar, wanneer het gezet zaturdagavond-houden niet meer *in optima forma* plaats heeft, tot zelfs de traditie eener badkuip verloren hebben. Mij dacht, het ware wel zoo passend geweest, juist in tegengestelden zin, met een klemmend woord, en des noods bij herhaling, onze Hollandsche vrouwtjes op het hart te drukken, dat zij, in weêrwil van het blinkend kopergoed in de keuken, en de keurige schikking der linnenkast, in reinheid en zindelijkheid bij de vrouwen van de meeste andere natiën verre achterstaan. Het ware voor ons land regt passend geweest, onze vrouwen gemoedelijk en met nadruk aan te sporen, om toch, in 's hemels naam, die noodlottige badkuipvrees te overwinnen, en behalve aan het aangezigt, den hals, de handen en voeten, nu en dan ook aan de overige ligchaamsdeelen het volle genot en de verfrisschende kracht van het water te vergunnen. Of is het niet een onloochenbaar feit (hetwelk aan eene Parijsche straatwiedster ongeloofelijk zou schijnen), dat in *Nederland* van de duizend vrouwen ter naauwernood ééne van zich zelve beweren kan, na het verlaten der kinderschoenen, eene enkele maal in haar gansche leven te heeler lijve in het water gedoken te hebben? Op dergelijke omstandigheden had behooren gelet en daarvan partij getrokken te worden, zou het geschrift inderdaad naar de behoeften van *ons* land zijn ingerigt. Ik noemde slechts een enkel punt: er zijn er vele. Onze gewoonten en gebruiken, in meer dan één opzigt, noodlottig dwaas, leveren onuitputtelijke stof op voor fijne opmerking en heilzame teregtwijzing. Bovenal, wat thans ter naauwernood is aangestipt, de menigvuldige *horreurs* onzer kraamkamers met de kromvingerige bakers, jeukende van begeerte naar de kraamgulden (de voormalige bakerschelling); de candeeltjes en snappende kraamvisites; de gloeijende vuurmanden en wat niet al meer, hadden met ernst kunnen en moeten berispt worden, al bezigde men daartoe ook niet de scherpe geesselroede, die Dr. SCHELTEMA ter bestrijding van zulke dwalingen aanwendt. Wat het boekje op die wijze aan practische waarde ontbreekt, wordt niet vergoed door een aantal andere raadgevingen en waarschuwingen, die om verschillende redenen hadden kunnen gemist worden. De waarschuwing b.v., dat men den kinderen nimmer opgewarmde spijzen geven mag, en dit als een hoofdbeginsel gesteld van den *eetregel tot op den huwbaren leeftijd*, is eene volstrekte miskenning van den Hollandsche Calender, waarin de Vrijdag,

als de noodwendige kliekjesdag, door verreweg de meeste huismoeders staat aangeteekend. Het voorschrift aan kraamvrouwen, om, bij de keuze eener minne, vooral de roodharige af te wijzen, en de scheelziende alvorens door eene kunstbewerking van die kwaal te doen genezen, ontlokt aan velen voor het minst een' glimlach. Maar zonder twijfel worden zij hiertoe opgewekt, wanneer zij zich met allen ernst zien aanbevolen, de pootjes van den jongen hond, waardoor zij, ingeval van nood, de overvulde borst mogen doen uitzuigen, vooraf zorgvuldig met doeken te omwinden, opdat het beest de teedere borst niet openkrabbe. - Naast zulke beuzelarijen (waarvan men zeggen zou, het is de zon met eene nachtkaars bijlichten, om haar te wijzen, waar zij schijnen moet) - eene diepzinnige dissertatie over het zogen en de mikroskopische observatiën van het zog; een geleerd betoog over vaccine en hervaccine, en eene schoonschijnende bespiegeling over de Temperamenten, een en ander veel te uitvoerig in verhouding tot het doel en den aanleg van het geschrift; veel te hoog voor de bevatting der meeste vrouwen, veel te onpraktisch in de toepassing, en ten slotte, voor de regtbank van de wetenschap ligt nog aan zeer veel bedenking onderhevig! - Schuilde in deze misplaatste wijsheidskramerij misschien de goedhartige poging van Dr. SOUVET, om, gelijk in 't Voorberigt wordt aangeduid, *ook de geleerde lezers niet al te zeer te vervelen*: ik twijfel of dat oogmerk volkomen bereikt zij. Noch geleerden, noch ongeleerden kunnen er althans veel behagen in vinden, de vermolmde leer der temperamenten, nog eens weder uit de bestoven loketkast der geneeskundige wetenschap te zien opgerakeld. Moge RICHERAND's physiologische roman voor een' poos tijd de leeken geamuseerd, en dergelijke stelselmatige classificatiën voor de school eenige waarde gehad hebben, waarlijk, voor de kinderkamer is het nut daarvan al bijster gering. En zeker strekt het niet tot aanprijzing van die leer, zoo men al dadelijk het gezond verstand moet pijnigen door de ontcijfering van het raadsel, dat ons zegt: '*De ligchaamsgesteldheid, temperament, wordt eigenlijk daargesteld door den vorm en de menging der stoffen, of liever, door den wederkeerigen invloed van ziel en ligchaam op elkander, in tegenoverstelling van* constitutie, *die alleen bepaald wordt door het overwigt van een algemeen stelsel*.'

Deze laatste bedenking intusschen zou mij lokken op een gebied, dat ik tot dusverre opzettelijk vermeden heb, en ook

niet wensch te betreden. Ofschoon er ook van die zijde meer dan ééne opmerking zou te maken, meer dan één betwistbaar punt zou te bespreken zijn, sparen wij liefst het geduld der lezers van *de Gids*. Bovendien heeft de S. voor een deel den arm zijner kunstbroeders ontwapend, door schier op elke bladzijde en aan elk voorschrift de vermaning toe te voegen, van toch terstond den geneesheer te ontbieden, zoodra het ook maar even hapert. Die raadgeving behoort stellig onder de allerbeste, alhoewel zij, gedurig herhaald, de overige eenigermate verzwakt, en de strijd tegen huismiddeltjes en eigen knoeijerij, ook nog op andere, meer krachtige wijze, had kunnen gevoerd worden.

Maar steekt er dan niets goeds in het boekje? Heeft het geenerlei verdienste hoegenaamd? Niemand is verder dan Ref. van zoodanige meening verwijderd. Integendeel, naast veel gebrekkigs, dat vooral den vorm, de orde en wijze van voorstelling en eenige bijzonderheden aankleeft, is er veel, overwaardig te leeren kennen en te behartigen. Maar zoo ons oordeel strenger scheen, dan misschien den vertaler welgevallig zal zijn, het was warme ingenomenheid met de zaak, die er ons toe dreef, en die thans minder dan ooit gedoogt, dat men er met slappe handen voor ijvere. De zorg voor de ligchamelijke opvoeding en ontwikkeling van ons volk, is eene hooge, eene heilige zaak. Het onvergeefelijk verzuim daarvan, wreekt zich, helaas! reeds te zeer in het naar en verpieterd geslacht, dat wij om ons heen' aanschouwen. Indien de mannen van het gezag al hun best doen, ons staatkundig bestaan weg te cijferen; indien onverschilligheid en sektegeest, onnatuurlijk zamenspannende, den waren godsdienstzin van den vaderlandschen bodem verjagen; indien de eer lijke rondheid en kracht van het oud-hollandsch karakter meer en meer in flaauwheid en karakterloosheid ondergaat, en eindelijk de materiële welvaart in den oceaan van belastingen en vrijwillige leeningen verzwolgen wordt, schijnt het alsof ook ons physiek bestaan zich haast, om bij die algemeene slooping niet achterlijk te blijven. Daarom is het zaak, te redden wat er nog te redden valt. De verstandig werkzame zorg voor de vorming van een nieuw geslacht is daartoe eene eerste en onmisbare voorwaarde.

In den jongst verloopen tijd is meer en meer de aandacht naar dat punt getrokken, en velen zijn minder dan vroeger ongeneigd, naar een welmeenend woord over dat onderwerp

te luisteren. Het komt er nu op aan, den waren toon te treffen. Het komt er vooral op aan, onze Hollandsche moeders, de hoop onzer toekomst, in plaats van ze te vervelen of te vermoeijen en daardoor hare belangstelling terug te schrikken, op krachtige en doeltreffende wijze aan te moedigen, en niet slechts tot overtuiging, maar ook tot daad te drijven.

Zie, om die reden was ik streng in mijn oordeel, vreezende dat de goede zaak door middelmatige pogingen veeleer bedorven dan gebaat zou worden. Verschilt de vertaler van mijne zienswijze, - ik kan het niet helpen.

H.

Gedenkschriften van Oom Zebra. Uitgegeven door Z.M. Oettinger. *Naar het Hoogduitsch. Tweede Deel. Amsterdam*, M.H. Binger. 1844

Dit tweede deel is in alle opzigten het eerste waardig, en even als dat voor lekkerbekken onmisbaar. Voor het overige laten zich deze gedenkschriften (eigenlijk sprookjes en anecdotes, tot verhaaltjes uitgewerkt) met genoegen lezen en vergeten, herlezen en weêr vergeten, zoodat men er lang pleizier van kan hebben. De uitvoering is keurig, en doet het werkje eigenlijk te veel eer aan. Vooral verdienen de bevallige plaatjes allen lof.

Tafereelen uit het familieleven. Naar het Hoogduitsch van Amalia Schoppe, *geb.* Weise. *Deventer*, M. Ballot. 1844.

Drie langwijlige, kleurlooze verhalen, voor wier vertaling (de speculatiegeest des uitgevers er buiten gelaten) wij geene andere reden weten te vinden, dan de menschlievende bedoeling, om onze vaderlandsche mediocriteiten een' riem onder het hart te steken. Zelfs de dubbelzinnige eer der aanbeveling aan onze leesgezelschappen verdienen zij niet.

Boekbeoordeelingen.

De sterrekunde en de Bijbel. Proeve van voorstelling der bijbelsche wereldbeschouwing, met eene proeve van hare ontwikkeling en bevestiging uit de resultaten en voorstellingen der nieuwere sterrekunde, door *J.H. Kurtz*. Uit het Hoogduitsch vertaald en met eenen brief van Mr. *Is. da Costa*, uitgegeven door *J.J. van Toorenenbergen*, Theol. Cand. Utrecht, Kemink en Zoon. 1844. 168 bladz. 8°.

Reeds sedert een' geruimen tijd begeerden vele mijner wetenschappelijke vrienden, en daaronder ook de Redactie van *de Gids*, dat ik mijne gedachten omtrent het bovengemelde werkje openlijk zoude bekend maken; en ik zoude ook reeds voor lang aan dat verlangen voldaan hebben, hadden geene omstandigheden mij doen dralen, en ware ik niet door noodzakelijke bezigheden teruggehouden. Het heeft mij eenigen tijd en eenige moeite gekost, te beslissen, of ik, ter beoordeeling van het werkje van KURTZ, al of niet de pen moest opvatten, en mijne besluiteloosheid was verschoonlijk, daar ik geen' onaangenamer' arbeid ken, dan de beoordeeling van het werk eens anderen, en er buitendien vele omstandigheden zamenliepen, om mij de beoordeeling van het genoemde boekje zoo onaangenaam mogelijk te maken. Ik moest mij daartoe op een grondgebied begeven, waar ik ongaarne mijne voeten zet; mij inlaten met theologische geschillen, van welke ik altijd afkeerig ben geweest, en mij zelfs eenigermate mengen in persoonlijke geschillen, die mij nog sterker tegenstaan. Het boekje is door eenen man van grooten naam en groote verdienste gepre-

zen en aanbevolen, en daarentegen door een', misschien minder bekend, maar zeker meer bevoegd regter ten sterkste gelaakt en afgekeurd. De een prees het boekje, zonder daartoe eenige billijke gronden aan te voeren, en de ander, die zijne afkeuring op goede grondslagen vestigde, werd met eenen stortvloed van smaadredenen beantwoord. Het geschil over de waarde of onwaarde van het boekje gaf aanleiding tot een *odium theologicum*, en al wie het in het vervolg moge afkeuren, kan, zoo het schijnt, niet nalaten eene zekere partij tegen zich in het harnas te jagen, wie ten gevalle men toch bezwaarlijk het boekje, tegen zijne overtuiging, prijzen kan. Na hetgeen er openlijk voor en tegen gezegd is, meende ik aanvankelijk het beschaafd publiek als genoeg ingelicht te mogen beschouwen, om verder zelf te oordeelen; maar anderen waren dit met mij niet eens, en hielden eene geheel nieuwe behandeling der zaak voor wenschelijk. Eene nadere overweging deed mij ook inzien, dat tegen het boekje nog veel kon worden ingebragt, hetwelk geheel onaangeroerd was gebleven. Men begeerde van mij, dat ik openlijk met mijne meening zoude te voorschijn treden, en dat ik, naar mijne wijze van zien, de grondslagen zoude openleggen, op welke de verklaringen berusten, in het boekje van KURTZ voorgedragen. Men had het regt, dit van mij te begeeren. Mijn pligt gebiedt mij, de wetenschap, aan mijne zorg toevertrouwd, zoo veel mogelijk tot welzijn van mijne landgenooten te doen strekken. Ik heb dien pligt naar mijne geringe krachten pogen te vervullen, en ik zoude dien verzaken, als ik stilzwijgend toezag, dat de naam der sterrekunde misbruikt wordt, om het licht uit te dooven, dat die wetenschap onder ons verspreiden moet. Het boekje van KURTZ, door sommigen hemelhoog verheven, is ongetwijfeld, in het oog van anderen, naauwelijks de moeite eener beoordeeling waardig; maar iedereen zal toestemmen, dat althans het onderwerp eene opzettelijke beschouwing verdient. Ik zal, zoo goed ik kan, die beschouwing geven, en daarbij alleenlijk mijne overtuiging en mijn geweten raadplegen, zonder er mij eenigermate over te verontrusten, dat mijne bedoeling welligt miskend zal worden; en geene vrees voor hoon of smaad zal mijne stem versmoren, waar gevoel van pligt mij gebiedt te spreken.

Bij de beoordeeling van een boek moet in de eerste plaats het onderwerp daarvan in aanmerking komen, en de bedoeling des schrijvers op den voorgrond staan. Het onderwerp wordt

op den titel uitgedrukt, of behoort althans op den titel uitgedrukt te worden, en het boekje van KURTZ voert een' tweeledigen titel, van welken het eene deel des schrijvers bedoeling op eene onbepaalde, het andere die op eene meer bepaalde wijze uitdrukt. Het eerste gedeelte van den titel luidt: *De Sterrekunde en de Bijbel*, en men zoude, naar aanleiding daarvan, vermoeden, dat de schrijver wilde aantoonen, hoe de Bijbel en de sterrekunde ons, langs geheel verschillende wegen, tot één hoofddoel geleiden: de voor ons boven alles gewigtige kennis van Gods almagt en liefde; hoe de Bijbel ons door onmiddellijke openbaring en door de beschouwing van het Godsbestuur over den mensch, maar niet door de voorstelling van de werken der natuur; hoe de sterrekunde daarentegen alleen door de voorstelling van de werken der natuur, ons tot die kennis kan, wil en moet opleiden. Blijkens het tweede gedeelte van den titel, was dit echter de bedoeling des schrijvers niet. Hij wil, althans bij wijze van proeve, *de bijbelsche wereldbeschouwing ontwikkelen en bevestigen door de resultaten en voorstellingen der nieuwere sterrekunde*, en om de bedoeling des schrijvers volkomen te verstaan, moeten wij weten, in welken zin hij het woord *wereldbeschouwing* wil opgevat hebben. Door het woord *wereldbeschouwing* verstaat hij, wat ieder ander er door verstaan zoude; namelijk de wijze, waarop de wereld beschouwd wordt, en het woord *wereld* beteekent hier niet *aarde*, maar *heelal*, althans het gedeelte van het heelal, dat door ons kan worden waargenomen. Wereldbeschouwing is alzoo eene voorstelling van de voor ons zigtbare schepping, met hare groote verscheidenheid van ligchamen, hare wijze van bestaan, haren bouw, haar maaksel. Zulk eene voorstelling naar waarheid te geven, is het hoofddoel der sterrekunde; en heeft deze wetenschap het heelal geheel doorgrond, dan kan zij ons eene volkomene wereldbeschouwing geven. Is de kennis van het heelal, die zij ons mededeelt, óf onvolledig, óf gedeeltelijk onzeker, dan is ook hare wereldbeschouwing onvolkomen; maar wereldbeschouwing blijft eene voorstelling van de slotsom eener sterrekunde, hetzij die volkomen of onvolkomen moge wezen. Dat KURTZ het woord *wereldbeschouwing* in dien zin wil opgevat hebben, blijkt uit het eerste gedeelte van den titel, waarin het woord *sterrekunde* genoemd wordt; het blijkt nog duidelijker uit het tweede gedeelte van den titel, waarin *wereldbeschouwing* in onmiddellijk verband gebragt wordt met de resultaten der sterrekunde, en het blijkt het allerduidelijkste uit het vierde

hoofdstuk van het boekje, waarin KURTZ, op zijne wijze, eene wereldbeschouwing geeft, geput uit de resultaten der sterrekunde; in hetwelk hij zijnen lezer van den eenen hoek des heelals naar den anderen doet overspringen, en niet alleen zon, maan en aarde, maar ook planeten, kometen, vaste sterren, nevelvlekken en sterrehoopen in beweging brengt. *Bijbelsche wereldbeschouwing* kan dus, ook in den zin van KURTZ, niet anders beteekenen, dan eene voorstelling van de uitkomsten eener sterrekunde, die uit den Bijbel kan afgeleid worden; en het doel van KURTZ is alzoo, de sterrekunde naar den Bijbel, te ontwikkelen en te bevestigen door de sterrekunde, uit wetenschappelijke onderzoekingen afgeleid.

Na deze uitlegging van de beteekenis, die het woord *wereldbeschouwing* bij KURTZ hebben moet, moet ik het onderwerp van zijn boek, en daarmede zijn boek zelf, voor eene ongerijmdheid verklaren. Die ongerijmdheid is even groot, als zij wezen zoude, indien KURTZ de horens van eenen leeuw bij die van eenen stier wilde vergelijken, of als hij de hoeven van eenen visch door die van een paard wilde ontwikkelen en bevestigen. Eene bijbelsche wereldbeschouwing bestaat niet; zij kan niet bestaan; en het is goed, dat zij niet bestaat; hebben wij deze drie waarheden wel ingezien, zoo kan ons omtrent de ongerijmdheid van het boekje van KURTZ geen' twijfel overblijven.

Het is onbegrijpelijk, hoe iemand, die den Bijbel gelezen heeft, en over wereldbeschouwing durft spreken zich verbeelden kan, dat de Bijbel eene wereldbeschouwing bevat. Wij vinden in den Bijbel niets van al hetgeen, dat bij eene wereldbeschouwing in de eerste plaats vermeld moet worden, en zelfs niet zoo veel, als men in de vroege oudheid wist, bij het eerste ontluiken der sterrekunde. Bij eene beschouwing des hemels valt het oog het eerst op het onderscheid tusschen vaste en bewegelijke hemellichten, en van dat onderscheid wordt in den Bijbel met geen woord gesproken. Wij dragen van het heelal geene de minste kennis, zoo wij geen verschil kennen tusschen lichtgevende en duistere ligchamen des hemels, en ook van dat verschil vindt men in den Bijbel geene de minste melding. Van de allereenvoudigste verschijnselen des hemels, zoo als van de verduisteringen en de schijngestalten der maan, wordt in den Bijbel volstrekt geene verklaring gegeven. De krachten, aan welke de Schepper de ligchamen des heelals onderwierp, en de bewegingen, die gevolgen van deze krachten

zijn, bepalen geheel en al de wijze, waarop het heelal bestaat en in zijnen stand onderhouden wordt, en van deze krachten en bewegingen, die reeds bij de oppervlakkigste wereldbeschouwing op den voorgrond moeten staan, vindt men in den Bijbel geen enkel spoor. Wij vinden er zelfs niet de vlugtigste vermelding van de grootte, gedaante, betrekkelijke rust of beweging, onderlinge standplaatsen of natuur der lichten van den hemel. Wel worden er de aarde en de hemel nu en dan bij name genoemd, maar nergens is opzettelijk aangewezen, in welk verband zij tot elkander staan; welke plaats en welken rang de aarde, als ligchaam, in het heelal bekleedt, of welke hare grootte zij, met betrekking tot de zigtbare schepping. Wij vinden in den Bijbel geene de minste melding van het onderscheid tusschen ons planetenstelsel en de hoogere streken van den hemel, en in het algemeen niets van al datgeen, wat eene wereldbeschouwing moest uitmaken. De Bijbel geeft dus in het geheel geene wereldbeschouwing. In den tijd, toen hij geschreven werd, wist men van den bouw des hemels reeds meer, dan in den Bijbel dienaangaande voorkomt. De Bijbel gaf dus reeds geene wereldbeschouwing, die vergelijkbaar was bij den toestand der wetenschap, in hare eerste kindschheid. Hij geeft die nog veel minder, nu de wetenschap zulke verbazende vorderingen gemaakt heeft; en men kan bezwaarlijk tot een' dwazeren inval komen, dan de bijbelsche wereldbeschouwing aan den tegenwoordigen staat der wetenschap te willen toetsen. Naar eene verklaring van KURTZ, op bl. 33 van zijn boekje, ‘mag en moet men van de Heilige Schrift vorderen, dat alle toekomende wetenschap zich in haar moet laten terugvinden.’ Ik wil het aanmatigende van deze verklaring, in welke der Voorzienigheid wetten worden voorgeschreven, voor het oogenblik op zijne plaats laten; maar ik kan toch mijn verlangen niet ontveinzen, om te weten, waar en hoe KURTZ de nieuwere ontdekkingen der sterrekunde in den Bijbel terugvindt. Hoe hij b.v. de wachters van *Jupiter*, den ring van *Saturnus*, de dubbele sterren, de nevelvlekken, de sterrehoopen, enz. uit den Bijbel kan afleiden. Voor weinige dagen heeft men eene nog onbekende kleine planeet ontdekt; waar kan KURTZ die in den Bijbel terugvinden? Op zulk eene vraag zoude KURTZ misschien antwoorden, dat de wetenschap dwaalt, als zij meent iets ontdekt te hebben, wat zich niet in den Bijbel laat terugvinden; en sprak hij dan de waarheid, dan zouden wij het grootste geschenk, hetwelk wij van den hemel

ontvangen hebben, namelijk ons gezond verstand, in het geheel niet mogen gebruiken, en onze geest zoude tot eene slavernij gedoemd wezen, die men zelfs in den donkeren nacht der middeleeuwen niet kende. Elders (bl. 127) zegt KURTZ, dat hij zich door de Heilige Schrift den regten zin en het ware verstand van hetgeen de sterrekunde leert, wil doen ontsluiten; en op die poging rust inderdaad het hoofdstuk van zijn werk, dat, naar den titel, het eigenlijke doel van het geheele boek moest uitmaken. Dat dit hoofdstuk, en dus het eigenlijke doel des schrijvers, onzin wezen moet, laat zich uit het gezegde gereedelijk afleiden. In den Bijbel vindt men, over het geheel, slechts zeer weinige plaatsen, die op de aarde of het zigtbare heelal betrekking hebben, en deze komen nog grootendeels op hetzelfde neder; terwijl zij overal de duidelijkste kenteekenen dragen van tot niets minder bestemd te zijn, dan om ons cosmographie te leeren. Nergens verklaren zij zich op stelligen toon omtrent het wezen van de aarde en het heelal; en neemt men ze alle te zamen, zoo heeft men geenszins de vereischte grondslagen voor het bouwen van een stelsel, dat in de eerste plaats uit den Bijbel moest afgeleid kunnen worden, indien hij werkelijk eene wereldbeschouwing bevatte. Wij moeten dus besluiten, dat eene bijbelsche wereldbeschouwing niet bestaat.

Eene bijbelsche wereldbeschouwing *kan*, naar ons verstand, ook niet bestaan. Wij kunnen deze waarheid ligtelijk uit den aard van den Bijbel zelven afleiden. De Bijbel is een boek, ons door de Almagt geschonken, waarin ons alles is geopenbaard, wat wij omtrent God en onze pligten jegens Hem weten moeten, en wat geene eigene onderzoeking ons leeren kan. Gelijk het ook door KURTZ wordt aangemerkt (bl. 3), ‘spreekt de Bijbel voor den onbeschaafden en ongeleerden, voor den armen van geest, even verstaanbaar, als voor den beschaafden en den sterken geest,’ en ware dit niet het geval, de Bijbel zoude voor ons niet wezen wat hij is; hij zoude niet wezen wat wij algemeen door het woord *Bijbel* verstaan. Het blijkt ook uit alles, dat de Bijbel niet uitsluitend voor een bepaald volk en een' bepaalden tijd geschreven is; althans hij is ons niet minder nuttig dan het volk, dat hem het eerste ontving. De Bijbel bevat eene wereldbeschouwing, of hij bevat die niet. Bevat hij die, dan moet zij ook een groot deel van den Bijbel innemen; want bij de groote verscheidenheid van werelden en wonderen des hemels, is er geene voor ons verstaanbare wereldbeschouwing denkbaar, in slechts weinige woorden geschre-

ven; en neemt zij een groot deel van den Bijbel in, dan moet zij tot de hoofddoeleinden van dezen behooren. Indien zij tot de hoofddoeleinden van den Bijbel behoort, moet zij volkomen en tevens op alle plaatsen en tijden verstaanbaar wezen; want anders zoude zij met het geheel van den Bijbel niet overeenkomen, en niet bijbelsch kunnen zijn. Wat de mensch van God weten *moet*, is voor iedereen verstaanbaar. *Iets* van de wereld te weten, is voor zijn eeuwig welzijn niet onvoorwaardelijk noodwendig, en wat hij van de wereld weten *kan*, is niet voor iedereen verstaanbaar. Wat wij van God weten *moeten*, is ons geopenbaard, en wij nemen dit in geloof aan, terwijl het grootendeels buiten het bereik van onze onderzoeking ligt. Wat wij van de wereld weten *kunnen*, nemen wij niet op geloof aan, daar wij gevoelen, dat het niet buiten het bereik van onze onderzoeking ligt. Eene wereldbeschouwing behoort niet tot het hooge geestelijke, dat ons verstand te boven gaat. Bij haar eischen wij overtuiging, op redenering gegrond. Bij haar willen wij het hoe en waarom weten, omdat wij gevoelen, dat wij het weten kunnen. Binnen zekere grenzen weten wij dit ook. Vroeger wist men het minder goed; later zal men het nog beter weten; hetgeen wij nu weten, zoude vroeger onverstaanbaar geweest zijn; en wat men later weten zal, zoude onverstaanbaar voor ons wezen, al werd het ons voorgedragen. Ik geef het gereedelijk toe, dat eene bijbelsche wereldbeschouwing hooger zoude moeten staan, dan het hoogste standpunt, hetwelk de wetenschap immer bereiken kan; maar zoude die wereldbeschouwing inderdaad bijbelsch zijn, zoo zoude zij niet alleen volkomen, maar tevens op alle tijden en op alle plaatsen verstaanbaar moeten wezen; en dit is, naar ons menschenverstand, niet mogelijk. Reeds in den tijd, toen vele boeken des Bijbels geschreven werden, trachtte men het zamenstel der wereld door vele en ingewikkelde hypothesen te verklaren, van welke scherpzinnige wijsgeeren zich een begrip konden vormen, maar geenszins de groote menigte. Had de Bijbel eene wereldbeschouwing bevat, overeenkomstig met den toenmaligen toestand der wetenschap, zoo zoude zij onverstaanbaar geweest zijn voor duizenden, die in den Bijbel licht moesten zoeken en vinden, en wij zouden nu weten, dat zij geheel bezijden de waarheid is, zoodat zij voor ons geene wereldbeschouwing zoude wezen. Had de Bijbel eene wereldbeschouwing gegeven, overeenkomstig met een hooger standpunt der wetenschap, zoo zouden alleen de

tijden, en geenszins de omstandigheden anders wezen. Gaf de Bijbel eene wereldbeschouwing, zoo als die alleenlijk wezen kan, indien hij opzettelijk eene wereldbeschouwing gaf, namelijk volmaakt en hooger dan het hoogste standpunt, dat de wetenschap immer bereiken kan, dan zoude zij voor allen, ook voor ons, onverstaanbaar wezen, en dus voor niemand eene wereldbeschouwing zijn. Wij zien dus, dat, naar ons verstand, eene bijbelsche wereldbeschouwing niet bestaan kan.

Het is goed voor ons, dat geene bijbelsche wereldbeschouwing bestaat. Van deze waarheid moeten wij overtuigd wezen, zoo wij slechts beseffen, waardoor wij boven het redelooze gedierte verheven zijn; zoo wij slechts willen begrijpen, wat het eigenlijke doel van ons leven is. Onze onsterfelijke geest moet op deze aarde beschaafd, ontwikkeld en tot hoogere genietingen vatbaar gemaakt worden. Daarom is ons een bestendig verlangen naar kennis ingeschapen, en zijn ons de middelen geschonken, om dat verlangen te bevredigen. Vooral is de natuur ons eene onuitputtelijke bron van onderzoek; maar zij zoude dit niet meer wezen, als de Bijbel alles vermeldde, wat wij van haar weten kunnen. Nu wekt zij ons gestadig op, om hare voortbrengselen naauwkeurig gade te slaan, en ook de Heilige Schrift gebiedt ons, hare beschouwing en overdenking niet te verwaarloozen. De beschouwing en overdenking harer voortbrengselen moesten reeds den eersten mensch ter vorming en ontwikkeling van zijnen geest verstrekken. Zij moesten dit ook bij alle volgende menschengeslachten; en staan wij niet op den laagsten trap van beschaving, zoo gevoelen wij dat onze geest eene gestadige werkzaamheid behoeft, die hij nergens beter, dan in de beschouwing van de werken der natuur, kan vinden. Buitendien eischt de instandhouding van het maatschappelijk leven, dat wij menschen elkander wederkeerig behoeven, gelijk dit nu het geval is, nu wij zelve onze kennis hebben moeten scheppen en die aan elkander moeten mededeelen; nu het iedereen moeite kost, zijne kennis te verkrijgen en uit te breiden, en niemand die onmiddellijk uit den Bijbel putten kan. Zelden is het ons gegeven, te kunnen begrijpen, waarom de Voorzienigheid het een of ander voor ons heeft verordend, juist op zoodanig eene wijze, als waarop het bestaat; maar het valt ons ligt, te beseffen, waarom van den hemel naauwelijks iets geopenbaard is, buiten hetgeen wij, zonder eene onmiddellijke openbaring, nooit zouden kunnen weten. Het is eene liefderijke en weldadige beschikking, dat aan het onderzoek van den mensch

alles is overgelaten, wat hij met het verstand, dat hij van God ontving, vinden kan; en ware eene bijbelsche wereldbeschouwing mogelijk, en bestond zij werkelijk, zoo zoude ons dit een groot onheil wezen. Dan zoude ons de gelegenheid tot eigen onderzoek ontnomen wezen; dan zouden wij van een der krachtigste middelen ter beschaving en veredeling van onzen geest verstoken zijn; dan zoude de Bijbel zelf ons aanleiding geven, om ons leven in ledigheid en vadsigheid door te brengen; dan zoude de Bijbel met zich zelven in tegenspraak zijn, als die den mensch tot het beschouwen en overdenken van de lichten des hemels opwekken, en tevens die beschouwing en overdenking geheel overbodig zoude maken.

Ik vermeen op eene onwederlegbare wijze aangetoond te hebben, dat eene bijbelsche wereldbeschouwing niet bestaat, niet bestaan kan, en niet bestaan moest; en het is mij een waar genoegen, dat KURTZ, van wien ik anders weleens verschil, met mij in die overtuiging deelt. Men zoude wel meenen, uit het boekje van KURTZ tot het tegendeel te moeten besluiten, maar hij kan zijne overtuiging toch niet altijd geheel verbloemen, en een weinig inconsequentie kan men iemand vergeven, die door eene geheime kracht schijnt aangedreven te worden, om een boek over een ongerijmd onderwerp te schrijven. Terwijl hij op de eene plaats (bl. 33) beweert, dat zich alle toekomende wetenschap in den Bijbel moet laten terugvinden, zegt hij elders (bl. 32), dat niets minder met den aard des Bijbels overeenkomt, dan ook regel te willen zijn voor de leerboeken der natuur-, sterre- en aardrijkskunde. Op bl. 127 wil KURTZ zich den regten zin en het waar verstand van hetgeen de sterrekunde ons geleerd heeft, door den Bijbel ontsluiten, en op bl. 126 verklaart hij, dat de Bijbel niet met uitdrukkelijke woorden deze of gene voorstelling leert, en geen leerboek der sterrekunde is. Het schijnt, dat KURTZ zoo lijnregt tegen elkander aandruischende meeningen in elkanders nabijheid heeft geplaatst, om zijne inconsequentie goed in het oog te doen loopen. Indien alle toekomstige wetenschap zich in den Bijbel moet laten terugvinden, dan geldt dit ook voor de wetenschap des uitspansels, en moet de Bijbel wel degelijk een regel voor de leerboeken der sterrekunde zijn. Indien de Bijbel ons, gelijk KURTZ zegt; niet met uitdrukkelijke woorden deze of gene voorstelling leert, dan geeft hij ook in het geheel geene voorstelling. Uit een onbepaald gezegde is niets bepaalds af te leiden; en laat de Bijbel zich niet bepaaldelijk over wereldbeschouwing uit, dan

is het ook onmogelijk, bepaaldelijk te verklaren, welke de bijbelsche wereldbeschouwing zij, en dan bestaat er ook geene bijbelsche wereldbeschouwing. Is de bijbel geen leerboek voor sterrekunde, dan blijkt reeds daaruit, dat geene bijbelsche sterrekunde bestaat, en dat het ongerijmd moet wezen, de bijbelsche sterrekunde bij de hedendaagsche te willen vergelijken. Dit moet KURTZ begrepen hebben, en ik bewonder het stelsel van volharding, dat hem dreef, om, in weerwil daarvan, zijn boek in de wereld te zenden.

Men zal met verwondering vragen, hoe KURTZ het toch heeft aangelegd, om een boekdeel vol te schrijven over een onderwerp, waarvan hij de ongerijmdheid gevoelen moest, en het antwoord is eenvoudiglijk: *door in het geheele boek het eigenlijke onderwerp naauwelijks aan te roeren*. In de twee eerste hoofdstukken komt volstrekt niets voor, waaruit òf overeenstemming, òf verschil tusschen bijbelsche en sterrekundige wereldbeschouwing afgeleid zoude kunnen worden. In het derde hoofdstuk, dat *de bijbelsche voorstelling* tot opschrift heeft, geeft KURTZ zijne verklaring van het scheppingsverhaal, waarin naauwelijks iets gevonden wordt, dat op eigenlijke wereldbeschouwing betrekking heeft, en waaruit KURTZ zelfs niet eens poogt eene eigenlijke wereldbeschouwing af te leiden. In het vierde hoofdstuk meent KURTZ eene sterrekundige wereldbeschouwing te geven, en het is zonderling, dat hij daarin bijna uitsluitend over onderwerpen redekavelt, omtrent welke wij nog naauwelijks iets met zekerheid weten, en van welke in den Bijbel zelfs niet met een enkel woord gewaagd wordt. Het vijfde hoofdstuk heeft tot opschrift: *eenheid en vereeniging der bijbelsche en astronomische wereldbeschouwing*, en moet dus voor het eigenlijke doel van het geheele werk gehouden worden; maar het houdt slechts zestien bladzijden in, en dus zelfs niet een tiende deel van het geheel. Ik heb dat hoofdstuk gelezen en herlezen, en, ofschoon aandachtig zoekende, er niets in gevonden, waaruit de genoemde eenheid blijken kon; zelfs vond ik er geene pogingen, om die eenheid te bewijzen. Dan volgen nog twee bijlagen, die met het onderwerp van het boek in het geheel in geen verband staan. KURTZ heeft zelfs geene pogingen aangewend, om ten minste iets te leveren, dat naar eene behandeling van zijn onderwerp geleek, en zelfs geheel nagelaten, wat men in de eerste plaats van hem kon verwachten en moest vorderen. Wilde hij, zoo goed als het geschieden kon, de bijbelsche wereldbeschouwing bij de sterrekundige vergelijken, dan had hij zorgvuldig al de

schriftuurplaatsen moeten verzamelen, die, al zij het slechts in de verte, op wereldbeschouwing betrekking hebben. Uit de vereeniging van al die plaatsen, had hij zich moeten beijveren, eene eigenlijke voorstelling van de bouworde des hemels, d.i. eene wereldbeschouwing af te leiden, en die wereldbeschouwing had hij verder moeten vergelijken bij hetgeen de sterrekunde ons met zekerheid heeft doen kennen. KURTZ heeft echter, alvorens zijn onderzoek aan te vangen, bij zich zelven vastgesteld, wat zijne uitkomst wezen moest; en had hij den behoorlijken weg ingeslagen, dan zoude hij hinderpalen ontmoet hebben, die hem beletteden voort te gaan, en elke zijsprong zoude hem tot eene andere uitkomst geleid hebben, dan die hij begeerde te vinden. Had KURTZ pogen te doen, hetgeen men van hem eischen moest, dan zoude hij gezien hebben, dat zich uit den Bijbel geene wereldbeschouwing laat afleiden, en ten andere, dat de weinige schriftuurplaatsen, die des noods beschouwd kunnen worden als op wereldbeschouwing betrekking te hebben, *niet* in overeenstemming zijn met de hedendaagsche sterrekunde.

De laatste verklaring brengt mij tot de beschouwing van eene stelling, op welke KURTZ gestadig terugkomt; die hij boven alle bedenking verheven acht; die hij overal ten grondslag zijner vermeende redeneringen stelt, en die hij, bovendien, door zijn boekje poogt te bevestigen en te versterken. Volgens die stelling mag in den Bijbel volstrekt niets dan objective waarheid voorkomen, en moet die objective waarheid ook bestaan bij de beelden en voorstellingen, aan de natuur ontleend, die men in den Bijbel aantreft; zoodat die beelden en voorstellingen op eene hoogere kennis van de natuur moeten berusten, dan die wij ons door de wetenschap verschaffen kunnen. Is die stel ling de waarheid, dan moet het weinige, dat wij in den Bijbel over wereldbeschouwing aantreffen, volkomen sluiten op hetgeen de sterrekunde ons als zeker heeft doen kennen. Komen deze schriftuurplaatsen niet overeen met hetgeen in de sterrekunde wiskundig bewezen wordt, dan is de stelling valsch, of zelfs onze wiskundige betoogen geleiden tot geene waarheid; in welk geval wij geheel aan het bestaan van ons gezond verstand zouden moeten twijfelen, en het best deden, met over niets meer te redeneren en als dieren te leven. Sommigen, die zich zelve voor zeer braaf en zeer vroom houden, meenen het regt te hebben van te bepalen, wat goddelijk en wat niet goddelijk moet wezen; wat God doen en laten moet, en aan welke eischen de Bijbel moet kunnen beantwoorden, om zijn' goddelijken oorsprong

waardig te zijn. In hunnen blinden ijver schrijven zij Gode voor, hoe Hij zich gedragen moet; en terwijl zij meenen voor de eer van God te strijden, strijden zij tegen eene hersenschim, die uit hun eigen brein is voortgevloeid. Zij meenen veelal te strijden voor de waarde van den Bijbel, en, in stede daarvan, strijden zij voor de meening, dat het Gode niet betaamt, aan menschelijke begrippen en aan menschelijke wijze van zien te gemoet te komen, om ons te doen begrijpen, wat anders buiten den kring van ons verstand zoude liggen. Anderen, die zich zelve voor niet zeer braaf en niet zeer vroom houden, zijn diep doordrongen van het bewustzijn, dat God oneindig boven hen verheven is. Zij durven volstrekt niet bepalen, wat God doen en laten moet. Zij loopen den raad van God niet vooruit, maar wachten zwijgend de uitkomst af. Zij slaan de wegen der Voorzienigheid gade, en verkondigen die als wijs en goed, hoe ondoorgrondelijk zij wezen mogen, alleenlijk omdat zij Gods wegen zijn. - Zoo beweert de een, dat het Gode niet betaamde, in den Bijbel beelden en voorstellingen te dulden, aan de onjuiste en onzekere begrippen der menschen ontleend, en zij sluiten hunne oogen voor de waarheid, daar zij anders zien zouden, dat zij in hunne vermetele stelling dwalen. De ander durft vooruit niet bepalen, wat God in den Bijbel toelaten moest; en houdt hij het al voor eene zaak van belang, te weten, of de Bijbel zich naar de meeningen der menschen schikt, om voor hen verstaanbaar te zijn, dan onderzoekt hij het, zoo hij kan; en wordt het door zijn onderzoek bevestigd, dan houdt hij het voor goed, omdat hij ziet, dat het zoo is, ook dan, wanneer hij niet begrijpen moge, wáárom het goed is. Het geschil kan hier volstrekt niet de onderwerpen betreffen, over welke de Bijbel ons opzettelijk leeren wil, maar alleenlijk de weinige voorstellingen en beelden in den Bijbel, aan de natuur ontleend, die daar nergens ten doel hebben, ons met de natuur bekend te maken. Ik herhaal het, dat men uit den Bijbel geene eigenlijke wereldbeschouwing afleiden kan; maar als men eenmaal de verschillende stelsels van wereldbeschouwing kent, die in vroegere en latere eeuwen gegeven zijn, valt het niet moeijelijk te onderzoeken, of de weinige bijbelplaatsen, die op wereldbeschouwing betrekking hebben, tot een of geen dier stelsels behooren. Wij kunnen reeds vooruit met een' hoogen graad van waarschijnlijkheid gissen, dat de beelden en voorstellingen in den Bijbel, één van beide, óf op een hooger standpunt moeten staan, dan de wetenschap immer bereiken kan,

óf wel, dat zij ontleend zijn aan de begrippen, die men in de tijden koesterde, toen de verschillende boeken des Bijbels geschreven zijn, en de sterrekunde nog in hare kindschheid was. Vinden wij het laatste bevestigd, dan is het ook zeker, dat de Bijbel, bij voorstellingen en beelden, ontleend aan onderwerpen, omtrent welke hij ons niet leeren wilde, zich geheel naar menschelijke begrippen geschikt heeft; en het valt waarlijk niet moeijelijk in te zien, dat dit werkelijk het geval is. In vroegere eeuwen hield men den hemel voor een hol gewelf, op de oneindig ver verwijderde grenzen der aarde rustende, of voor een gordijn, dat over ons is uitgespannen; en een beeld, aan die meening ontleend, vinden wij in den Bijbel, onder anderen in Psalm CIV: 2. Men meende, dat de beweging, die wij bij de zon waarnemen, werkelijk aan dat ligchaam toebehoort; en beelden of voorstellingen, aan die meening ontleend, vinden wij Psalm XVIII; Prediker I en XLVIII; Jesaïas XXXVIII. Men hield de aarde voor een groot ligchaam, onbewegelijk op onwrikbare grondzuilen rustende, of ook wel voor een ligchaam, rustende op eene eindelooze zee; en beelden en voorstellingen, die op deze meeningen betrekking hebben, vindt men Job XXXVIII: 6; Prediker I: 4; Psalm XXIV: 2; LXXVIII: 69; CIII: 1; CIV: 5. Voor het overige zijn er zeker slechts weinige plaatsen in den Bijbel, die op wereldbeschouwing betrekking hebben, en ik geloof niet, dat er gevonden worden, uit welke zich iets meer bepaalds omtrent wereldbeschouwing laat afleiden; en voorzeker zal niemand, uit zinspelingen op die drie denkbeelden, een stelsel van cosmographie kunnen bouwen of tot eene bijbelsche wereldbeschouwing kunnen komen. Men heeft reeds vóór eeuwen sommige der aangehaalde schriftuurplaatsen gewijzigd, verdraaid en misvormd, om ze toch vooral in overeenstemming te brengen met hetgeen de wetenschap, in lateren tijd, met zekerheid heeft doen kennen; maar het gelukte niet, hoe zeer men draaijen en keeren mogt, en dat dit niet gelukken kon, is zelfs voor het eenvoudigste verstand begrijpelijk. Om dit te doen inzien, zal ik de schriftuurplaatsen nader beschouwen, die op een der drie genoemde begrippen betrekking hebben, en kies die, welke behooren tot den stilstand der aarde. Bij Job XXXVIII: 6 wordt uitdrukkelijk gesproken van grondvesten der aarde en van haren hoeksteen. Prediker I: 4 lezen wij: ‘de aarde staat in eeuwigheid.’ Psalm LXXVIII: 69: ‘de aarde, die Hij gegrond heeft in eeuwigheid’ Psalm CIV: 5: ‘Hij heeft de aarde gegrond op hare grondvesten; zij zal in

eeuwigheid niet wankelen.' Psalm CIII: 1: 'ook is de wereld bevestigd; zij zal niet wankelen.' Psalm XXIV: 2: 'Hij heeft ze (de aarde) gegrond op de zeeën en heeft ze gevestigd op de rivieren.' Het is tastbaar, dat deze beelden ontleend zijn aan de vroegere meeningen omtrent de aarde, en dat zij, hoe men ze draaije of keere, niet in overeenstemming gebragt kunnen worden met hetgeen wij nu van de bewegingen der aarde met zekerheid weten. De aarde is een bijna kogelvormig ligchaam, zich omwentelende om eene as, die door haar middelpunt loopt, en daarenboven aan eene zeer zamengestelde beweging in de ruimte onderworpen. Zij beweegt zich jaarlijks, met eene ongelijkmatige snelheid, in een ellips om de zon, en ondergaat, door de aantrekking der maan en planeten, zeer talrijke afwijkingen in hare elliptische bewegingen, die den, voor sommigen ergerlijken, naam van *storingen* verkregen hebben. Daarenboven beweegt zij zich zeer snel, met de zon en het geheele planetenstelsel, door de ruimte der schepping. De werkingen van zon en maan op hare spheroïdische gedaante brengen nog eene dubbele beweging van hare omwentelings-as te weeg, waardoor de rigting van hare dagelijksche wenteling, met betrekking tot den hemel, gestadig veranderd wordt. en waaruit de zoogenaamde *praecessie* en *nutatie* ontstaan. Het is onmogelijk, om slechts ééne dier bewegingen in de genoemde schriftuurplaatsen terug te vinden, die er zelfs geheel tegen strijden; en wie de sterrekunde beoefend heeft, kan toch, zonder geheel krankzinnig te zijn geworden, aan de waarheid van geene dier bewegingen twijfelen. Als men de meeningen kent, die de ouden omtrent het zamenstel der wereld gekoesterd hebben, vindt men eenige daarvan in de aangehaalde schriftuurplaatsen terug, hoezeer zij tegen onze tegenwoordige zekere kennis strijden mogen. Wij zien het alzoo voor onze oogen, dat de weinige voorstellingen en beelden, in den Bijbel aan de sterrekunde ontleend, niet overeenkomen met hetgeen die wetenschap ons als zeker heeft doen kennen, en dat de Bijbel zich, bij die voorstellingen en beelden, geheel en al naar de vroegere meeningen der menschen geschikt heeft. Het eenige, dat wij uit deze omstandigheid tot ons eigen nut kunnen afleiden, is dit, dat de Bijbel niet bestemd is, om ons te leeren, wat wij door eigene onderzoeking vinden kunnen; en zij vermaant ons, den Bijbel voor zijn eigenlijk doel dankbaar te gebruiken, en dien niet ondankbaar te misbruiken, door pogingen aan te wenden, om uit hem af te leiden, wat hij niet bevat, en voor ons eigen welzijn niet bevatten moest.

Mogt men nog aan de waarheid van het door mij beweerde kunnen twijfelen, zoo wil ik die nog door eene duidelijke proeve bevestigen. Er zijn velen bij ons, die de beginselen der wiskunde beoefenen en hebben leeren bewijzen, dat de verhouding tusschen de middellijn van eenen cirkel en zijnen omtrek zich niet volmaakt door twee getallen laat voorstellen. Men heeft echter in vroegeren en in lateren tijd geheele getallen aangenomen, om die verhouding met eene aan de behoeften geëvenredigde naauwkeurigheid uit te drukken. In de alleroudste tijden stelde men die verhouding als van 1 tot 3. Dit was echter vrij onnaauwkeurig. ARCHIMEDES nam de verhouding aan van 7 tot 22, welke veel nader aan de waarheid kwam. Nog naauwkeuriger was de verhouding van 113 tot 355, door METIUS aangenomen; en door het zoogenaamde Ludolphiaansche getal kan men de naauwkeurigheid zoo ver drijven als men wil, zonder echter ooit de volmaaktheid te kunnen bereiken. Nu wordt in den Bijbel, zelfs op twee plaatsen, die verhouding, met uitdrukkelijke woorden, voorgesteld als te zijn van 1 tot 3 In het eerste boek der Koningen, Hoofdst. VII: 23, en in het tweede boek der Chronijken, Hoofdst. IV: 2, staat van de ronde koperen zee van SALOMO uitdrukkelijk, dat de middellijn 10 ellen en de omtrek 30 ellen bedroeg, waarbij alzoo de genoemde verhouding als van 1 tot 3 aangenomen is, terwijl wij met volkomene zekerheid weten, dat de omtrek van eenen cirkel, wiens middellijn 10 ellen bedraagt, omtrent 31½ ellen bedragen moet. Zullen wij hieruit nu afleiden, dat de Bijbel, ook bij zaken, die, met betrekking tot zijn eigenlijk doel, on verschillig zijn, altijd volmaakte waarheid bevat; of wel, dat hij niet bestemd is om ons mathesis te leeren en zich in onverschillige zaken geheel naar de vroegere meeningen schikt? Het zoude inderdaad eene dwaasheid zijn, zulke tastbare ongerijmdheden te wederleggen, wist men niet, dat zij nog vele aanhangers vinden. Ik wil nog verder gaan, en zelfs mijne verklaring ook op de boeken des Nieuwen Verbonds toepassen, waarin wij wel geene voorstellingen of beelden vinden, aan de sterrekunde ontleend, maar in welke wederom de neiging doorstraalt, om zich in zaken, die niet tot de eigenlijke openbaring behooren en slechts aangevoerd worden, om eene voorstelling duidelijker te maken, naar de meeningen der menschen te schikken. Nemen wij tot voorbeeld de bekende gelijkenis van LAZARUS en den rijken man. Nergens in den Bijbel vinden wij een onderwerp, op wereldbeschouwing betrekking hebbende, dat zoo uitvoerig en volledig

voorgesteld wordt, als dit hier met de verblijfplaats der afgestorvenen het geval is; en die voorstelling is geheel overeenstemmende met de meening, welke de Israëliten van dien tijd omtrent die verblijfplaats koesterden. Wij zouden immers dwaas moeten wezen, om het treffende, het schoone, het vermanende, het leerzame, het opwekkende van deze heerlijke gelijkenis over het hoofd te zien, om in haar niets anders dan eene les te vinden over den toestand van het verblijf der afgestorvenen, van hetwelk wij waarschijnlijk niets zouden begrijpen, als het ons geheel in zijn eigenlijk wezen werd voorgesteld? Het is mogelijk, dat sommige vrienden van KURTZ eene verschrikkelijke zonde zien in mijne stellige verklaring, dat wij uit den Bijbel niet kunnen leeren, wat wij door eigene onderzoeking vinden moeten, en eene groote ketterij in mijn betoog, dat sommige beelden en voorstellingen in den Bijbel, niet overeenkomen met hetgeen de wetenschap ons als zeker heeft doen kennen; want door dat betoog wordt eene veel geruchts makende en overvrome theologische stelling geheel in duigen geworpen; maar als zij de moeite doen, van mij te veroordeelen, zullen zij zich ook de moeite moeten getroosten, een' grooten vriend van KURTZ op sleeptouw mede te nemen. KURTZ ziet in zijnen ijver weleens de gewigtigste lessen der Christelijke zedeleer over het hoofd, en schijnt weleens het gebod: ‘oordeel niet,’ te vergeten. De een wordt voor een' vijand van het Christendom uitgemaakt; de ander weder is, in de schatting van KURTZ, een vroom en geloovig Christen. Tot die bevoorregten behoort ook de groote KEPPLER, en ziet, die ‘vrome en geloovige Christen’ (bl. 24) heeft bijna hetzelfde gezegd en beweerd als ik, gelijk men in de inleiding van zijne *commentatio in stellam Martis* zien kan. Er zijn meer dan twee eeuwen verloopen, sedert KEPPLER die schreef. Zoude men nu te bekrompen zijn, om waarheden aan te nemen, die een vroom en geloovig Christen reeds vóór twee eeuwen heeft beleden?

De nietigheid der grondbeginselen, van welke KURTZ is uitgegaan, is reeds toereikende, om ons te overtuigen, dat het boekje, met betrekking tot zijn eigenlijk onderwerp, niets wezenlijks kan bevatten. Daar geene bijbelsche wereldbeschouwing bestaat of denkbaar is, moet elke poging, om haar bij de sterrekundige te vergelijken, ongerijmd wezen. Daar er een in het oog loopend onderscheid bestaat tusschen de voorstellingen in den Bijbel en de uitkomsten der nieuwere sterrekunde, is het ongerijmd, de eerste door de laatste te willen ontwikkelen en bevestigen. Had

ik alleenlijk te handelen over de waarde of onwaarde van het boekje, met betrekking tot zijn eigenlijk onderwerp, zoo zoude ik hier mijne beoordeeling kunnen besluiten; maar het komt mij niet overbodig voor, het boekje zelf van naderbij te beschouwen, en zijn zonderling zamenstel te doen kennen. Het is een bijeenraapsel van langdradige gezegden zonder beteekenis, tusschen welke zamenhang noch éénheid bestaat. Het eigenlijke onderwerp wordt naauwelijks in de verte aangeroerd; en waar kracht van overtuiging ontbreekt, vindt men des te meer hoogdravende uitroepingen, die voor den onnadenkende aardig mogen klinken, maar die op onzin uitloopen, als zij ontleed worden. Onder het lezen heb ik eene menigte onverstaanbare plaatsen, onzin, onjuistheden en verkeerde gevolgtrekkingen opgeteekend; en moest ik die alle hier ontleden, zoo zoude het geheele nommer van *de Gids* voor mijne beoordeeling geene toereikende ruimte bevatten. Ik zal dus zeer kort moeten zijn, in vergelij king van hetgeen ik aanvoeren kon, en wil mij hoofdzakelijk bepalen bij eene korte beschouwing van de drie hoofdstukken, die meer regtstreeks op het eigenlijke onderwerp van het boekje betrekking hebben. De theologische waarde van de andere gedeelten laat ik geheel op hare plaats, daar het noch mijn lust, noch mijne roeping is, over haar een oordeel uit te spreken.

Nadat de schrijver, in het tweede hoofdstuk, den godgeleerden en den sterrekundigen eene les heeft gegeven over de wijze, waarop zij zich jegens elkander behooren te gedragen, en daarbij weleens wat zegt, dat hij zelf niet begrijpt (b.v. zijne redekaveling over de *mécanique céleste*, bl. 25), vangt hij, in het derde hoofdstuk, de behandeling van zijn eigenlijk onderwerp aan. Dit hoofdstuk heeft tot opschrift: ‘De bijbelsche voorstelling,’ waarachter blijkbaar nog eenige woorden ontbreken, die niet anders dan: *van de wereld* of *van het heelal* kunnen wezen. Het hoofdstuk handelt over de bijbelsche wereldbeschouwing, en de overweging daarvan is voor ons van eenig belang, omdat uit haar moet blijken, of KURTZ ook ergens in den Bijbel eene wereldbeschouwing heeft kunnen vinden, die niemand anders daar vinden kan. Ik zal het daarom van het begin tot het einde doorloopen, en kortelijk den inhoud mededeelen, maar kan niet nalaten, vooraf te doen opmerken, dat het alleenlijk over het scheppingsverhaal handelt, en zelfs niet van die schriftuurplaatsen gewaagt, welke, naar mijne meening, de eenige zijn, die beschouwd kunnen worden, als op wereldbeschouwing eenige betrekking te hebben.

Op de eerste bladzijde van het derde hoofdstuk (bl. 37 van het boekje) vinden wij eerstelijk aangemerkt, dat de uitdrukking: *In den beginne schiep God hemel en aarde*, betrekking heeft op eenen tijd, die lang verleden was, toen de aarde de verandering onderging, welke haar in eenen staat van bewoonbaarheid moest brengen. Gelijk de Heer KURTZ zelf beweert, is in die vooronderstelling niets nieuws; maar hetgeen hij verder zegt, namelijk, dat zij de zwarigheden oplost, die ook de sterrekunde omtrent het scheppingsverhaal heeft veroorzaakt, wordt door hem niet bewezen, en zelfs wijst hij nergens aan, welke dan toch die vermeende zwarigheden zijn. In de volgende bladzijde wordt nog nader gedrukt op het onderscheid tusschen die twee scheppingen, namelijk de eerste wording der aarde uit niet, en hare latere vorming; en daarbij vindt men eene voorloopige vermelding van de meening des schrijvers, dat de hemel, die, op den tweeden dag, scheiding maakte tusschen de wateren boven het uitspansel en de wateren beneden het uitspansel, *het planetenstelsel* beteekent. Op de volgende bladzijden vindt men eenige uitroepingen over den chaos, die niets leeren en gedeeltelijk ook niets beteekenen, maar die door sommigen welligt voor dichterlijk gehouden zullen worden. In die uitroepingen straalt ook het gevoelen des schrijvers door, waarop hij later terugkomt, dat de aarde in een' hoogen staat van heerlijkheid verkeerd heeft, vóórdat zij ‘woest en ongevormd,’ of, zoo men het liever wil, ‘woest en ledig’ was. Tot eene proeve schrijf ik het volgende af, dat men vindt op bl. 40 en 41: ‘Vrede, vreugde, zaligheid en harmonij moeten in de werelden des hemels heerschen; vrede, vreugde en zaligheid ook in de wereld op de aarde. Maar ziet, een gordijn valt neder, het tooneel verandert, een gruwel van verwoesting wordt gezien in eene heilige plaats: DE AARDE NU WAS WOEST EN LEDIG; in chaötische verwarring woelen de ontboeide elementen dooréén; de wereld van licht en leven, van vrede en zaligheid is een schouwplaats van wilde verwoesting, eene wereld van dood en duisternis geworden; de dood heeft het leven overweldigd, de duisternis heeft het licht verslonden, EN DUISTERNISSE WAS OP DEN AFGROND. Daar moet een omkeering hebben plaats gehad, waardoor alles dooreen geworpen is. Doch zoo zal het niet blijven, reeds zweeft de Geest Gods als 't ware broeiend en levenwekkend over den chaötischen klomp, en voor zijn geblaas waait de verwoesting weg, voor den adem Zijns monds wijkt het verderf; het almachtige, scheppende Woord, dat, zelf God, van eeuwigheid bij God

was (Joh. I: 1), bevrijdt het licht uit de boeien der duisternis, en roept het leven uit de gevangenis des doods. De gebonden levenskrachten worden losgemaakt; de valsche, chaötische vereeniging der strijdige deelen, derzelver onnatuurlijke, ongoddelijke vermenging moet eerst worden gescheiden, want de scheiding eener *valsche* eenheid is de eenige weg, de eerste schrede tot *ware, echte* vereeniging.' Deze voorstelling van den chaos verschilt aanmerkelijk van die, gegeven door den rustigen VAN DER PALM, *qui nil molitur inepte*, en die, op bl. 7 van het eerste deel van zijnen Bijbel voor de jeugd, uitdrukkelijk het volgende zegt: 'Ziet daar de beschrijving van den zoogenoemden *chaos* of *baiert*, door de pen van MOZES. Gij merkt, hoe veel zij verschilt van de dichterlijke versieringen der ouden, die echter allen uit deze oudste en echtste overlevering geboren schijnen. Gij vindt hier geene woeste wanorde, noch wilden strijd der ondereengemengde hoofdstoffen! Maar eenen aardbol, wel ruw en ongevormd, doch waarin al de zaden harer toekomstige wording reeds opgesloten liggen; die door de zorg van God, door Gods eigen Geest en adem, onderhouden en gekoesterd werd; en slechts wachtte op een' wenk der Almagt, om een tooneel van heerlijkheid en pracht, van orde, wijsheid en goedheid te worden.' - Op bl. 41 beweert KURTZ nog eens: 'Uit den chaös vormden zich hemel en aarde in engeren zin, of ons zonnestelsel;' en daarop volgen uitroepingen over het ontstaan van schepselen op de aarde; den val van het eerste menschenpaar, en den invloed, welken deze val op de aarde en het planetenstelsel(!) heeft uitgeoefend; en verder een woord over de verlossing van den mensch uit zijnen staat van ellende.

De schrijver neemt het voorkomen aan, dat hij op bl. 44 eenen aanvang wil maken met eene verklaring van de voornaamste uitdrukkingen, in het scheppingsverhaal voorkomende. Althans, men vindt daar een' nieuwen regel, aanvangende met de curcijf gedrukte woorden: *In den beginne schiep God den hemel en de aarde*; maar in plaats van eene verklaring dier woorden, die men verwachten zoude, vindt men daarop eene lange redenering over de engelen, over hunne vroegere en tegenwoordige woonplaats, die doorloopt tot bl. 52, en die doorweven is met eene menigte uitgalmingen, in welke men, bij eene ontleding, niet dan onzin, of in het geheel geenen zin kan vinden. De schrijver praat hier veel over de tegenwoordige woonplaats der engelen, maar het eindbesluit geeft hij eerst in een ander gedeelte van het boek; en wat hij over de vroegere woonplaats der

engelen zegt, komt hierop neder, dat zij vroeger op onze aarde gewoond hebben, maar, om een oproerig gedrag, van hier verdreven zijn, en in hunnen val de aarde, die in een' hoogen staat van heerlijkheid verkeerde, hebben medegesleept, waardoor deze tot den chaötischen toestand verviel, van welken in het scheppingsverhaal melding gemaakt wordt.

Op bl. 52 begint de schrijver te handelen over de uitdrukking: *God maakte scheiding tusschen het licht en de duisternis* (Genesis I: 4). In mijne onnoozelheid heb ik altijd gemeend, dat deze scheiding tusschen licht en duisternis eenvoudiglijk het verschil tusschen dag en nacht beteekende; maar KURTZ schijnt er geheel iets anders in te vinden. Wat hij er eigenlijk in vindt, kan ik uit zijne woorden niet afleiden, in spijt van zijne geroemde duidelijkheid, en ik zal daarom alles, wat hij van die afscheiding zegt, afschrijven; dan moge de lezer zien, of hij gelukkiger dan ik kan slagen Van bl. 52 tot 54 lezen wij het volgende: '*Het licht wordt gescheiden van de duisternis*. Van waar de duisternis? Wij maken onderscheid tusschen eene goede betrekking van licht en duisternis en eene valsche. Licht en duisternis zijn in een goede betrekking tot elkander - als lichaam en ziel in hun van God gewilde verhouding. Het licht is de ziel, de duisternis het lichaam. Jammer, dat ons hier nu de taal begeeft: voor drieërlei betrekking van datgene, wat wij duisternis noemen, heeft zij maar één woord. Anders is het lichaam, zoo als het nu is in betrekking tot de ziel, nu het in plaats van door haar geheel te worden doorschenen en verheerlijkt, haar veeleer drukt, belemmert, boeit; anders is het lichaam, dat van zijne ziel afgescheiden, tot een lijk geworden is; en wederom anders is het verheerlijkt lichaam, dat door afscheiding tot de ware vereeniging, door den dood tot de opstanding gekomen is. Zoo is het ook met de duisternis. In haar ware vereeniging met het licht, waarin het licht, door haar gedragen, haar doorschijnt, bewerkt, bezielt, is zij een schepsel van God en daarom goed, maar dan is zij ook geen duisternis, want met dit woord verbinden wij altijd het begrip van strijd met en uitsluiting van het licht. Al het geschapen licht is eindig, beperkt, verlichaamd: God alleen is oneindig, onbeperkt, geestelijk licht. Het lichaam van het licht is dat, wat wij thands in zijn afscheiding van hetzelve duisternis noemen; door haar ontvangt het licht het kenmerk van het schepsel, in haar zijn grond en samenbinding, zijn eigenaartig kenmerk, zonder haar zou het wegvloeien of in zichzelf vergaan. Licht en duisternis zijn alzoo

oorspronklijk vereenigd als lichaam en ziel; de duisternis wordt eerst ongoddelijk, als zij op zich zelve gaat bestaan of wanneer aldus het licht overweldigd en verslonden heeft. Uit *deze* valsche eenheid werden nu beiden gerukt. Het licht trekt zich samen in de zon en wat tot haar behoort, de duisternis in de planeten. Maar dezen zijn niet enkel duisternis; zij zijn vatbaar voor het licht, vertoonen daardoor haar oorspronkelijke natuur als één met die van het licht, en dragen zoo de mogelijkheid in zich van een toekomende herstelling en altijddurende doorschijning, enz.'

Op bl. 54 begint KURTZ te handelen over het uitspansel, dat scheiding maakt tusschen wateren en wateren, naar Genesis I: 6 en 7. KURTZ geeft van deze duistere plaats geene nieuwe verklaring, maar deelt de gevoelens mede, die STIER, VON SCHUBERT en VON MEIJER omtrent haar gekoesterd hebben. KURTZ geeft aan het gevoelen van VON MEIJER de voorkeur, en noemt die het natuurlijkste, eenvoudigste en ongedwongenste; maar hij schijnt niet opgemerkt te hebben, dat de gevoelens van die drie geleerden niet dezelfde zaak betreffen. STIER en VON SCHUBERT verklaren zich omtrent den zin, in welken zij de geheele plaats willen opgevat hebben. VON MEIJER daarentegen handelt niet over het wezen, maar over de uitwerking van die afscheiding; en zijne meening wordt in het boekje van KURTZ (bl. 56) aldus voorgesteld: 'Hij meent, dat, gelijk onze aarde gevormd is uit de overgebleven benedenste wateren, zon, maan en sterren op den vierden scheppingsdag uit de bovenste wateren in vereeniging met den reeds vroeger afgescheiden licht-ether gevormd zijn.' Voor dit gevoelen voert KURTZ drie bewijsgronden aan, die ik het liefst in zijne eigene woorden wil doen kennen. Zij zijn: 1°. 'Immers nu vindt zoowel de tegenstelling, welke wij vinden in de woorden *beneden* en *boven*, als de gelijkaartigheid, welke wij uit de gemeene uitdrukking van beiden door *water* mogen verwachten, hare juiste en schoone plaats. 2°. De sterrekunde heeft ons onderricht van de onmiskenbare gelijkaartigheid van de stof en de natuurlijke betrekkingen der planeten en ook der zon met die van onze aarde, en hierdoor wordt op nieuw de waarschijnlijkheid grooter. 3°. En ook daarom is deze opvatting boven elke andere te verkiezen, dat door haar de schrift zelve ons nadere oplossing geeft omtrent het ontstaan van de overige wereldligchamen, die tot ons zonnestelsel behooren.' De eerste grond is mij al te geleerd, zoodat ik hem volstrekt niet begrijpen kan. De tweede is eene onwaarheid; want de

sterrekunde kan ons omtrent de stof, waaruit ieder der planeten bestaat, niet anders leeren, dan haar soortelijk gewigt, en dit is bij de stof, die de verschillende planeten zamenstellen, zeer aanmerkelijk verschillend; zoodat de stof, waaruit de planeet Saturnus bestaat, zelfs acht malen ligter is dan die der aarde. De derde grond beteekent niets, zoo lang er niet bewezen is, dat het tot de bedoeling van de Schrift behoort, ons inlichtingen omtrent de ligchamen van ons planetenstelsel te geven. Verder wordt nog, op de twee volgende bladzijden, over de wording van het geheele planetenstelsel op den vierden dag gesproken; maar er wordt niets aangevoerd, om haar eene grootere waarschijnlijkheid bij te zetten. De schepping van het licht op den eersten dag en die van de zon op den vierden moest den schrijver natuurlijkerwijze in verlegenheid brengen; doch zijn doordringend vernuft vond een reddingmiddel uit die verlegenheid in de volgende verklaring (bl. 58): ‘Het in deze donkere massa gekluisterde licht wordt door het woord der Almagt ontbonden en bevrijd. Dit is het werk van den eersten dag. De afgescheiden donkere massa wordt nu door het licht (misschien ook onder medewerking der geheimzinnige zwaarte-, middenpunt zoekende en middenpunt schuwende krachten, van die der electriciteit en van het magnetisme, die zich dan met de ontbinding van het licht in beweging stellen) bewerkt, zoodat door haar het licht regelmatig wordt opgevangen en teruggekaatst.’ - Van bl. 60 tot 63 vinden wij eenige tegenstellingen tusschen hemel en aarde, en eenige gezegden over den hemel, als de woonplaats van God, en eindelijk nog iets over de drieerlei hemelen, die KURTZ in de Heilige Schrift meent vermeld te vinden, en die hij noemt (bl. 63): ‘den hemel, die in den beginne geschapen was, of de woning der engelen; den aardschen hemel, of het uitspansel, die eerst in de zes dagen ontstond, en eindelijk den ongeschapen hemel, waar God in Zijn oneindigheid en eeuwigheid woont.’

Hiermede heb ik den inhoud van het derde hoofdstuk medegedeeld, dat, naar zijn opschrift, eene bijbelsche wereldbeschouwing voordragen moest. Wie er eene wereldbeschouwing in kan vinden, moge die er mijnentwege uit afleiden; ik kan het niet.

Ik moet nu tot eene beschouwing van het vierde hoofdstuk overgaan, waarin de schrijver, op zijne wijze, eene sterrekundige wereldbeschouwing geeft. De lezer moet het mij ten goede houden, dat het mij geheel aan moed ontbreekt, om dat hoofd

stuk van stap tot stap te volgen, en te wederleggen wat ik er onnaauwkeurigs, verkeerds en ongerijmds in heb aangetroffen. Ik zoude dan in eene groote langwijligheid moeten vervallen, en daar de schrijver de zonderlingste denkbeelden aankleeft omtrent onderwerpen, wier kennis voor ons juist niet van de hoogste waarde is, zoude de wederlegging van die denkbeelden niet minder vervelend voor mijnen lezer, dan voor mij zelven zijn. Ik zal dit hoofdstuk slechts kortelijk beschouwen, en ik kan dit des te geruster doen, daar het reeds is gebleken, dat ook KURTZ geene wereldbeschouwing uit den Bijbel kan afleiden, en het dus eigenlijk onverschillig is, door welke soort van wereldbeschouwing hij die van den Bijbel wil ontwikkelen en bevestigen.

Het zoude geene groote moeijelijkheid zijn, in eene enge ruimte de hoofdstukken zamen te vatten van hetgeen de sterrekunde ons omtrent den bouw des hemels met zekerheid heeft doen kennen; en voor het ontwikkelen en bevestigen van eene bijbelsche wereldbeschouwing zouden wij, natuurlijkerwijze, alleenlijk datgene mogen aanwenden, wat voor ons volkomene zekerheid heeft verkregen. KURTZ geeft evenwel ook geene eigenlijke sterrekundige wereldbeschouwing; want hetgeen wij met zekerheid weten, wordt, al is het nog zoo gewigtig, door hem veelal ter naauwernood aangestipt, en bij voorkeur houdt hij zich met bespiegelingen op, omtrent onderwerpen, van welke ons nog weinig of niets is bekend geworden. Het geheele hoofdstuk bestaat uit aanhalingen en afschriften van plaatsen, aan andere schrijvers ontleend, en door eenige volzinnen van KURTZ aanéénegelijmd. Hetgeen wetenschappelijk goeds in dit hoofdstuk voorkomt, is bijna alles aan de *Populäre Astronomie* van MÄDLER ontleend, maar niet tot een goed zamenhangend geheel aaneenverbonden. Van KURTZ zelven vinden wij naauwelijks iets anders, dan de gedrogtelijkste denkbeelden; en had hij zijn eigen brein te zeer uitgeput, om nieuwe wangestalten te kunnen voortbrengen, dan gaf hij die van anderen. Hij vond een' goeden voorraad vooral bij G.H. VON SCHUBERT, van welken hij zich nu en dan bediende, en wiens gedachten KURTZ meer belang schijnen in te boezemen, naarmate zij zonderlinger zijn en minder op wetenschappelijke kennis steunen. Een paar proefjes mogen dit ophelderen. Op bl. 69 lezen wij het volgende: ‘De vaste kern der zon schijnt planetarisch van aart te zijn, en zelfs beider dampkringen, die het meest schijnen te verschillen, (nu volgen woorden van VON SCHUBERT) “zijn

niet anders onderscheiden, dan als twee wezens van denzelfden aart en inwendig bestaan, maar waarvan het een van het mannelijk, het andere van het vrouwelijk geslacht is.”’ Bl. 72 vinden wij iets van VON SCHUBERT, de planeten betreffende; namelijk het volgende: ‘“In de verhoudingen der afstanden en in de verdeeling der punten van vereeniging en eindelijk ook in de verhouding der grootte aanschouwt men eenen algemeenen omtrek, welke met dien van de menschelijke gestalte en met de wederkeerige verhouding van hare hoofdorganen overeenkomt, en hierdoor wordt duidelijk, dat dit wereldsamenstel in zijn eeuwigen, als 't ware boven de verganklijke stof zwevenden omtrek, iets voor zich en voor den mensch is, naar welks evenbeeld de bewoner dezer kleine en toch zoo veel beteekenende aarde gemaakt is.”’ VON SCHUBERT heeft het zeker al ver gebragt in de kunst, om analogiën te ontdekken, maar ook zeker minder ver in de sterrekunde; want bij de bespiegelingen, aan welke hij zich waagt, en die door KURTZ zijn overgenomen, gaat het hem bijna altijd als de aapjes, die te hoog klimmen willen. KURTZ zelven gaat het volstrekt niet beter, en zijne sterrekundige wereldbeschouwing wemelt derwijze van onnaauwkeurigheden, en verraadt zoo zeer zijne onbedrevenheid in de wetenschap, over welke hij handelt, dat niemand van mij den vervelenden arbeid kan vergen, van hier in meer bijzonderheden te treden, vooral nu ik reeds zoo veel over het boekje geschreven heb. Mogten de vrienden van KURTZ het echter noodig oordeelen, dat zijne sterrekundige wereldbeschouwing uitgekleed worde, zoo zal ik mij misschien later daartoe doen vinden, als het mij beter dan nu gelegen zal komen, eenige uren in doodelijke verveling door te brengen. Alleenlijk moet ik hier nog bijvoegen, dat op het einde van deze sterrekundige wereld, beschouwing eene nieuwe redenering gevonden wordt over de tegenwoordige woonplaats der engelen, bij welke de schrijver dan toch tot een eindbesluit komt, en, naar dat eindbesluit, is de woning der engelen tegenwoordig op de vaste sterren. Een aantal gevolgtrekkingen, die KURTZ meent uit de sterrekunde te kunnen afleiden, en die gedeeltelijk ook betrekking hebben op het verband tusschen de aarde en den sterrenhemel, zoude ik ongaarne voor mijne rekening nemen. Tot deze behoort ook die, welke wij bl. 121 aantreffen: ‘dat ons planetenstelsel niet alleen het middenpunt is van het heelal, maar ook, en dit is van meer gewicht, het model - zij het dan ook een dwergachtig klein model - van het geheel.’

Het vijfde hoofdstuk, handelende over eenheid en vereeniging der bijbelsche en astronomische wereldbeschouwing, is het hoofddoel van het geheele boekje, en moet daarom meer naauwkeurig beschouwd worden. Wij moeten nu zien, of KURTZ daarin werkelijk eene bijbelsche wereldbeschouwing door de resultaten der nieuwere sterrekunde ontwikkelt en bevestigt.

Op de eerste bladzijde van het vijfde hoofdstuk (bl. 127 van het boekje) wordt aangemerkt, dat de Schrift de aarde zoowel als den mensch uit het drievoudig oogpunt voorstelt: van voormalige heerlijkheid, tegenwoordige vernedering en toekomstige verheerlijking en volmaking. Dit wordt nader opgehelderd door eene redenering, die tot het einde van bl. 128 doorloopt, en vandaar valt de schrijver onverwacht op den sterrekundige, alsof de beschouwing van de aarde uit de drie genoemde oogpunten eene wereldbeschouwing ware, die door de sterrekunde kan of moet ontwikkeld en bevestigd worden. 'De Godgeleerde,' zegt KURTZ te dezer plaatse, kan en mag den Sterrekundige niet hinderlijk zijn of tegenstaan, wanneer de na vorschingen in zijne wetenschap hem noodzaken, om de aarde als een ondergeschikt lid in ons Planetenstelsel en dit als het geringste en onaanzienlijkste van alle wereldstelsels te beschouwen, want deze heeft een anderen maatstaf, naar welken hij grootte en heerlijkheid meet, dan de Godgeleerde. '"*De mensch ziet aan wat voor oogen is, maar God ziet het hart aan*" (1 Sam. XVI: 7), en zoo als God alle dingen aanziet, moet ook de Godgeleerde, zoo veel in hem is, en met hem ieder Christen, Sterrekundige of niet, ze aanzien, en hij kan het in het licht der Goddelijke openbaring. De Sterrekundige, *als zoodanig*, ziet het uitwendige; het verschijnsel is zijn voorwerp.' Verder lezen wij aan het einde van bl. 129: 'Zoo is de Godgeleerde bereid, om van den Sterrekundige te leeren, wat hemel en aarde "*naar den vleesche*" zijn, en hij zal al , wat hij hem bericht, volkomen in orde en naar den regel des geloofs bevinden (?); maar nu overschrijde ook de Sterrekundige zijne rechten niet, nu late hij zich door het woord Gods uitduiden, hoe het met de aarde en den hemel "*naar den geest*" gelegen is.' Vooral uit de laatste verklaring blijkt, dat KURTZ het niet overal zoo oneens met mij is, als dit, oppervlakkig beschouwd, moge schijnen; want hier zondert hij duidelijk de wereldbeschouwing '*naar den geest*,' die uit den Bijbel is, van de wereldbeschouwing '*naar den vleesche*' af, die ons de sterrekunde geeft Hierdoor bewijst

hij op nieuw, dat geene bijbelsche wereldbeschouwing bestaat, die zich door eene sterrekundige laat ontwikkelen en bevestigen. Ik heb daar niets tegen, maar vind het toch een weinig misplaatst in het hoofdstuk, over eenheid en vereeniging der bijbelsche en astronomische wereldbeschouwing handelende. Wij vinden hier ook niets van eene poging tot de genoemde ontwikkeling en bevestiging.

Op bl. 131 komt KURTZ tot de beantwoording der vraag: 'Hoe is het mogelijk, dat de Heer en Schepper van al die ontelbare, onmetelijke lichtwerelden, voor welke onze aarde verdwijnt als een drop in den oceaan, als een korrel aan het strand, zich dit stipjen in het heelal alleen zou hebben uitverkoren, om daar te verschijnen, om daar alle ellende en allen nood der bewoners op zich te nemen, om zich voor hen te hullen in hun vleesch en bloed, hen door lijden en dood te verlossen, bij hen den eeuwigen throon Zijner heerlijkheid op te richten en hen als zijn broeder en vriend te doen deelen in Zijne zaligheid?' In de eerste plaats moet ik hier aanmerken, dat het beantwoorden van deze vraag geheel iets anders is, dan eene bijbelsche wereldbeschouwing bij eene sterrekundige te vergelijken. Wijders is het klaar, dat KURTZ, in weêrwil van zijne beste pogingen, deze vraag niet kon oplossen. Die oplossing is voor ons onmogelijk en voor ons ook zeker niet noodwendig. Maken wij een dankbaar gebruik van de gelegenheid, die ons door God geschonken wordt, om onze kennis te vermeerderen; beijveren wij ons, om onze verkregene kennis ter verlichting van onzen geest te doen strekken, het blijve echter ver van ons, den hemel te willen bestormen. Vruchteloos zullen wij trachten datgene te doorgronden, waar de engelen begeerig zijn in te zien; en hier voegt het ons niet, over mogelijkheid en onmogelijkheid te redeneren, maar te aanbidden en te zwijgen.

Na de behandeling van het laatstgenoemde onderwerp, lezen wij op bl. 134 geheel onverwachts: 'De schijnbare tegenspraak van de Astronomische tegen de Bijbelsche voorstelling ligt, als wij reeds meermalen aantoonden, in het contrast van de *idée* met het verschijnsel.' Het is waar, de schrijver heeft op bl. 129 gezegd, dat de sterrekundige het uitwendige ziet en het verschijnsel raadpleegt, terwijl de godgeleerde het uiterlijke, het openbare verschijnsel naar de verborgene *idée* beoordeelt: maar nergens heeft hij aangewezen, waarin de schijnbare tegenspraak bestaat, van welke hij hier en elders gewaagt. Hier

volgt dan ook niets, om die schijnbare tegenspraak aan te wijzen of op te heffen, maar eene redenering over ons zonnestelsel, als ‘het hoogste punt in den rang der schepping,’ en de aarde, als ‘de gewichtigste zaadkorrel der schepping.’ Over den rang, dien het planetenstelsel of onze aarde in een' geestelijken zin bekleeden, kan de sterrekunde ons niets leeren en heeft zij ook nimmer uitspraak gedaan.

Op bl. 136 schijnt het ernst te zullen worden. Daar wordt gelezen: ‘Wij gaan nu over tot de bijzondere toepassing der voorgestelde strijdigheden en overeenkomsten tusschen den Sterrenhemel en het Planetenstelsel op de Bijbelsche wereldbeschouwing.’ Van die strijdigheden en overeenkomsten is mij nergens in het boekje iets gebleken; maar ik hoopte ze eindelijk uit de toepassing te zullen kunnen afleiden. Die toepassing begint met de woorden: ‘De Schrift spreekt van drieërlei hemel. De eerste is die van ons Planetenstelsel.’ Die hemel wordt verder beschreven. Dan wordt de tweede hemel als de hemel der vaste sterren vermeld en als de woonplaats der engelen beschreven. Verder wordt de derde hemel vermeld, ‘waar God een ontoegankelijk licht bewoont;’ en met die vermelding wordt bl. 137 besloten. Men keert hier de bladzijde om, in de stellige verwachting van de beloofde toepassing te zullen vinden, maar ziet met verwondering, dat die reeds in de optelling der drie hemelen gegeven is, in welke van de sterrekunde, of van iets, door de sterrekunde verkregen, zelfs geene melding wordt gemaakt. Na het blaadje omgekeerd te hebben, stuit men dadelijk op de woorden: ‘Wij moeten nog een vluchtigen blik werpen op de toekomende volmaking.’ Van het wezen der toekomende volmaking onzer aarde weten wij niets, en de schrijver moest zich daarom ook gestadig met het woord ‘misschien’ behelpen. Bij hare beschouwing kan hij de sterrekunde niet te pas brengen; want van den sterrekundige had hij reeds vroeger (bl. 130) de verklaring afgelegd: ‘als hij iets weet, het is alleen wat *is*, niet wat *zijn zal* en wat *geweest is*.’ De vlugtige blik op de toekomende volmaking eindigt in het midden van bl. 140, alwaar over de vraag gehandeld wordt: ‘welke bestemmingen, welke bewoners hebben de overige leden van ons Planetenstelsel?’ van welke KURTZ zelf zegt, dat hij haar onbeantwoord moet laten, en omtrent welke de sterrekunde ons ook niets leeren kan. KURTZ schijnt echter geene zwarigheid te vinden in de verklaring: ‘wij mogen uit de natuur reeds opmaken, dat zij

(de planeten) door menschelijke wezens van ons vleesch en bloed bewoond zijn;' maar onmiddellijk daarop stelt hij zich zelven vragen voor, die met deze verklaring geheel in strijd zijn. Met nog eene korte bespiegeling van de tegenwoordige vernedering en toekomstige verhooging der aarde wordt dit hoofdstuk besloten, dat bestemd was, om eenheid tusschen bijbelsche en sterrekundige wereldbeschouwing aan te toonen.

Ik wensch er mij zelven geluk mede, zoo ver gekomen te zijn, dat ik aan deze beoordeeling gevoegelijk een einde kan maken, en den poel van dwaasheden, onzin en ongerijmdheden, die ik doorwaden moest, gelukkig te zijn doorgeworsteld. Het is inderdaad reeds eene zware taak, zulk een boekje, als dat van KURTZ, tot het einde toe te moeten doorlezen; en ik was zelfs verpligt, die onbehagelijke lectuur te herhalen, om mij te overtuigen, dat ik, geheel buiten mijne eigene schuld, volstrekt geen verband tusschen den titel van het boekje en zijnen inhoud vinden kon. De oude les: *le style c'est l'homme*, wordt ook door mijne beoordeeling bevestigd; want de vervelende stijl, tot welken zij mij vervallen deed, is eene afspiegeling van de verveling, in welke ik haar geschreven heb. Een enkel belagchelijk gezegde kan weleens vermakelijk wezen, maar het wordt schrikkelijk vervelend, als men die in groote menigte, door een geheel boekdeel verspreid, ontmoet; en men wordt ten laatste te verdrietig, om zelfs over het ongerijmdste meer te kunnen lagchen. Ik heb over de dwaasheden, in het boekje voorkomende, slechts zeer weinig gezegd, met betrekking tot hetgeen ik had kunnen zeggen, en er mij juist niet op toegelegd, het in al zijne dwaasheid te doen kennen, omdat ik dit nu als minder noodzakelijk beschouwde. Dit geschiedde namelijk, nu een jaar geleden, door onzen verdienstelijken geleerde, den Heer Dr. A.S. RUEB, te *Utrecht*, in eene beoordeeling, opgenomen in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1845, N°. 1. Ik heb dat stuk destijds gelezen en er niets in gevonden, waarmede ik mij niet vereenigen kon; en heb ik mij laten overhalen, om, in weerwil daarvan, eene nieuwe beoordeeling van het boekje te geven, dan was het niet alleen, omdat ik geene zwarigheid maakte openlijk te verklaren, dat ik volkomen met den Heer RUEB instem en gaarne alles wil onderschrijven, wat ZijnEd. over de incompetentie van KURTZ, om over sterrekunde te oordeelen, heeft aange-

voerd, maar ook omdat ik de beginselen, van welke de boekjes, als dat van KURTZ, uitgaan, opzettelijk wilde beschouwen, hetgeen, zoo ik mij wel herinner, door den Heer RUEB niet geschiedde. Ik heb de beoordeeling van den Heer RUEB en de antikritiek van Ds. VAN TOORENENBERGEN, na den tijd, waarop zij verschenen zijn, niet herlezen, en wilde dit in den laatsten tijd vooral niet doen, om, bij het nederschrijven van mijn eigen oordeel, geheel onafhankelijk en onbevangen te kunnen wezen, hetgeen ik nu zijn kon, daar ik mij van beide stukken slechts weinig meer herinner. Ik wilde de grondbeginselen, van welke KURTZ in zijn boekje is uitgegaan, ontmaskeren, omdat die soort van geschriften veel kwaads kan stichten, tenzij hunne onwaarde algemeen wordt ingezien. Zij verraden eene bekrompenheid bij de opvatting der schriftuurplaatsen, die, zelfs door den eeuwigen stichter van het Christendom, zoo dikwijls veroordeeld is. Zij verraden tevens eene waanwijsheid, die zich aan alles durft wagen, ook aan de verklaring van hetgeen buiten den kring van het menschelijk denkvermogen zal blijven; eene waanwijsheid, strijdende tegen den eerbied, dien wij onzen Schepper verschuldigd zijn. Onder den schijn van het geloof, zoowel als de wetenschap, te willen verdedigen, komt, hetgeen zij prediken, op eene onvereenigbaarheid van beide neder. Zij brengen het godsdienstig gevoel van onze natie op de pijnbank, door hunne verklaring, dat alle toekomstige wetenschap zich in den Bijbel moet laten terugvinden, terwijl men voor zijne oogen ziet, dat stellige uitkomsten der tegenwoordige wetenschap tegen sommige voorstellingen in den Bijbel strijden. Door den toon, waarin zij geschreven zijn, zouden zij ligtelijk den gemoedelijke, maar onnadenkende kunnen medeslepen, en hem doen meenen, dat eene heldere, verlichte, onbevooroordeelde kennis der natuur onbestaanbaar zoude wezen met geloof, vroomheid en ware Godsvereering. Had KURTZ in allen opzigte gelijk, dan zoude inderdaad elk onbevangen onderzoeker der natuur, die de uitkomsten zijner wetenschap openlijk bekend maakt, een Godverzaker moeten wezen; en de natuurlijke wetenschappen, in het algemeen, zouden ons van God afleiden, terwijl juist het tegendeel hare hoogste bestemming is. De beoefening der natuurlijke wetenschappen kan en moet, in vereeniging met den Bijbel, ons tot God opleiden, en zij zal dit doen, zoo wij slechts de natuur uit de natuur en niet uit den Bijbel willen leeren kennen, en in den Bijbel zoeken, wat de natuur ons

niet openbaren kan; zoo men slechts in het oog houdt, dat de Bijbel en de natuur langs geheel verschillende wegen, die niet in elkander verward zijn, die niet in allerlei rigtingen door elkander heenloopen, maar tot aan het einddoel van elkander afgescheiden blijven, geleiden tot de ware kennis van Hem, aan wien wij alles, wat wij zijn, wat wij genieten, wat wij hopen kunnen, te danken hebben, en wiens ware kennis onze hoogste zaligheid in dit en in het toekomende leven wezen moet.

Leiden, 7 Januarij 1846. F. KAISER.

I. Beginselen van nederlandsch staatsbestuur. Te Amsterdam, bij Joh. Müller. 1845. 156 bl. 8°.

II. De regering en de natie sedert 1672 tot 1795 (Ontwikkeling van Staatsregtelijke Theorieën), door Mr. *G.W. Vreede*, Hoogleeraar te Utrecht. Te Amsterdam, bij J.F. Schleijer. 1845. 144 bl. 8°.

Aan Heeren Redacteuren van *de Gids*.

Het is reeds eenige maanden geleden, Mijneheeren! - in Julij was het, naar ik meen - dat ge mij de twee bovenstaande geschriften, welke toen kortelings in het licht gegeven en u ter aankondiging aangeboden waren, toezondt.

Gaarne erken ik, u veel danks verschuldigd te zijn voor de verpligting, welke gij mij opleidet, om deze twee zoo belangrijke boeken met meer dan gewone naauwkeurigheid te herlezen. Een weinig danks ook voor de eer, mij bewezen, en al te gretig door mij aanvaard. Deze eer toch sleept eene zware verantwoordelijkheid mede; en het besef hiervan heeft mij sedert gedrukt. Echter vond ik bemoediging in de gedachte, dat het mede voor een goed gedeelte aan u te wijten zoude zijn, zoo de taak, door de uitgevers aan uwe redactie opgedragen, door u op mij overgedragen, niet naar eisch vervuld wierd. Ik teeg dus aan het werk, om mijn woord gestand te doen, maar besloot, ten einde mij te dekken door uw *imprimatur*, en u tevens nog gelegenheid te geven, om uw aandeel

in de verantwoordelijkheid jegens schrijvers en lezers van uwe schouderen te schuiven, de resultaten mijner lezing en herlezing in eenen brief vertrouwelijk aan u mede te deelen. Kunt gij u geheel of ten deele met deze resultaten vereenigen, plaatst dan den brief, zoo ge wilt met aanmerkingen en verbeteringen, in uwen *Gids*. Zoo niet, erkent dan, dat gij u - misschien door uwe vriendschappelijke gezindheid te mijwaarts - hebt laten verschalken, en haast u dezen arbeid aan bevoegder en bekwamer hand toe te vertrouwen. Mij zal het zeer lief zijn.

Ik heb mij afgevraagd, in welken geest gij kondet wenschen eene aankondiging dezer boeken in uw tijdschrift gesteld te zien. Eene bloote nacijfering van hoofdstukken en paragrafen, bekroond door eene welmeenende aanprijzing en met een staartje van drukfouten er aangehangen, ware dezen auteurs zoowel als *de Gids* onwaardig. Het eerste zou bovendien veel moeite inhebben, vooral bij het werk van den Heer VREEDE, waarvan, gelijk *de Tijdgenoot* (Dl. V, bl. 278) juist opmerkte, ‘wegens deszelfs geheel geschiedkundigen inhoud, moeijelijk een verslag te geven is.’ Het tweede is overbodig; het derde te beproeven, achtte ik tijdverkwisting[1]. - Evenmin zoudt gij verlangen, dat, naar aanleiding dezer geschriften, eene soort van politieke geloofsbelijdenis voor *de Gids* wierd opgesteld ten aanzien der vraag, die ze beiden in het leven heeft geroepen - de vraag der grondwetsherziening. De toezending er van in Julij, nadat in Mei - althans ter eerste instantie - het pleit beslist was geworden, moest alleen reeds dit denkbeeld keeren, ook indien gij niet zelve *tempore utili* eene duidelijke en meesterlijke verklaring van uwe gevoelens haddet afgelegd in *de Gids* van Febr. 1845, *Mengelwerk*, bl. 61 verv. - Eene scherp toekijkende kritiek dan? een napluizen van feiten, een wikken van stellingen? Gij zoudt het evenmin vorderen. Hoeveel belezenheid, hoeveel studie, niet van maanden, maar van jaren, zou er noodig zijn, om den Heer VREEDE - indien de zaak zelve al mogelijk ware - te doen zien, dat de verzameling zijner getuigenissen onvolledig, het verband, waarin hij ze heeft voorgedragen, onjuist was; en welk een *hors d'oeuvre*

1 Indien gij echter lust mogt gevoelen, hier eene aanvullende noot in te lasschen, vergeet dan s.v.p. niet, op bladz. 17 van *Beginselen*, enz. aan te merken, dat het ‘Romeinsche regt onder de *Kiezers*,’ moet gelezen worden: ‘onder de *Keizers*.’

zoude het wezen, om voor ons beschaafd publiek te ontwikkelen, te ziften, te prijzen of te laken de *Beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur*, welke het zelf sedert vijf jaren heeft kunnen, en met belangstelling heeft nagegaan, gekeurd, geprezen en gelaakt. Er bleef mij uit de gelijktijdige toezending dezer twee boeken - die immers op een verband tusschen beiden doelde? - en na den afloop der beraadslagingen over het voorstel der IX mannen, geene andere onderstelling over, dan deze: dat gij verlangdet, uwen lezers een overzigt te geven van hetgeen er vroeger en later ter zake van Staatshervorming in deze landen gebeurd is; eene vergelijking van de staatkundige bewegingen in de XVIII^{de} eeuw met die van onze dagen; eene aanwijzing van de oorzaken, die ze in beide tijdperken voorbereid, en die op haren loop invloed uitgeoefend hebben.

Natuurlijk versta ik onder dit overzigt niet eene verkorte geschiedenis der zeven provinciën vóór 1795 en van den Nederlandschen Staat na 1813; noch een treurig tafereel van de verwarring in het Staatsbestuur en in 's lands geldmiddelen vóór de revolutie, en van de opofferingen en teleurstellingen der getrouw en vertrouwende geblevene gewesten na België's afscheuring; noch eene vergelijking van de groote vergadering in 1716 met hetgeen er in de jaren 1831-1845 met of over eene Grondwetsherziening voorgevallen is, behelzende een waarachtig verhaal van de uitzigten, die geopend, maar niet verwezenlijkt; van de beloften, die gegeven, maar weder teruggenomen; van de wenschen, die geuit, maar op hoog bevel weder ingetrokken zijn. Dit alles ligt in ieders geheugen en buiten ons bestek. De geschiedenis, welke hier geschetst moet worden, is die van den strijd tusschen beginselen onderling en van beginselen met volksaard, zeden, begrippen, belangen.

Er is één grondbeginsel in het Staatsregt, dat sinds lang bij een iegelijk, die ter goeder trouw denkt, hij zij voor het overige absolutist, of monarchaal, of voorstander der volkssouvereiniteit, of aristocraat, of democraat, boven allen twijfel verheven, vaststaat: *de regering is* OM *het volk*. Het *l'état, c'est moi*, van LODEWIJK XIV, is eene ongerijmdheid geworden. - Maar als zoo vele zich verdeelende stroomen uit. ééne bron, hebben zich verschillende stelsels ontwikkeld, welke onderscheidenlijk als tweede beginsel vasthouden:

De regering is *over* het volk.

De regering is *met* het volk.
De regering is *uit* het volk.
De regering is *in* het volk.
De regering is *bij* het volk.

NAPOLEON's: *tout pour le peuple, rien par le peuple*, heeft, ook nu nog, zoowel zijne gemoedelijke verdedigers, als de volksregering der Noord-Amerikaansche Staten. En al deze stelsels kunnen ter goeder trouw bestreden en verdedigd worden, want al deze verschillende vormen zijn op zich zelve bestaanbaar, en daarom, onder zekere gegevens, goed.

Gewoonlijk wordt de strijd tusschen deze uiteenloopende beginselen gevoerd in het studeervertrek, met de pen; somtijds ook in eene woordenschermutseling in de raadzaal; maar nu en dan breekt hij ook los onder het volk, en wordt de staat zelf de kampplaats der meeningen. En wanneer dan het bestaande door iets anders wordt verdrongen, dan geschiedt er eene omwenteling, min of meer hevig en geweldig, naarmate het verouderde krachtiger getracht had zich te handhaven.

Eene zoodanige staatsomwenteling zult gij niet verwarren met eene omkeering in het bestuur, welke geene andere strekking heeft, dan om eene andere factie op het kussen te brengen. Er kan eene staatsomwenteling geschieden, zonder dat de staat van bestuurders verandere: *Engeland* heeft er in onze dagen het bewijs van geleverd. Evenzeer kan met meer of minder geweld eene nieuwe regering de bestaande uit haren zetel dringen, zonder dat in den gang des bestuurs eene verandering volge: onze eigene geschiedenis heeft er meer dan één voorbeeld van aan te wijzen. Toegestemd moet het wel worden, dat de woeling der partijschappen gemeenlijk deel neemt aan de beweging in den staat, ja, dat hare medewerking dikwijls onmisbaar schijnt, om deze te voltooijen. Maar hierin ligt het verschil, dat de strijd van beginselen, gelijk in het studeervertrek, zoo in het openbaar, ter goeder trouw wordt gevoerd. En dit wordt hij, wanneer de omwenteling de sluitschalm is van den dikwijls schier onnaspeurlijken keten, welken men den natuurlijken loop der gebeurtenissen noemt, wanneer zij het noodzakelijk gevolg is geworden van ontwikkeling. Iederen dag verrijst er een nieuw geslacht onder de menschen; nieuwe begrippen worden er gevonden; nieuwe denkbeelden ontkiemen, groeijen, rijpen. Eeuwig streeft de geest naar het betere, naar het volmaakte, in alles wat menschelijk is - hier langzaam, ginds met adelaarsvlugt. Eeuwig

tracht hij het ideale meer en meer in de vormen weder te vinden en weder te geven, en waar de verouderde vormen niet meer aan het duidelijk geworden ideaal beantwoorden, daar is *hervorming* onvermijdelijk. Zijn er dan, die óf uit overtuiging, óf uit traagheid, óf uit eigenbelang zich aan het bestaande vastklampen, dan ontbrandt de strijd. Die strijd kan lang duren; beide partijen kunnen beurtelings zegevieren; aan beide zijden kan overdrijving, kan zwakheid, kan hartstogtelijkheid de vaan, die men opsteekt, bezoedelen, en daarmede den vijand bevoordeelen; eindelijk zal de overwinning zich beslissend naar ééne zijde wenden, en zij moet zich wenden tot die zijde, welke hervorming wil, omdat het niet alleen het streven, maar ook de bestemming is van den mensch, het volmaakte nader te komen.

Slaan wij een' blik op de geschiedenis van *Europa* sedert de middeleeuwen, niet op die, welke aanwijst, hoe troonen verrezen en verzonken, hoe landstreken van meester verwisselden, maar op die des Volks. Zij begint met hervorming. De hervorming, niet alleen der kerk, al bedoelde LUTHER ook geene andere, toen zijne beslissende slagen haar de zege deden behalen, heeft meer dan eene eeuw noodig gehad, om tot stand te komen; maar zij is tot stand gekomen; tegen den armen monnik was geen verbond van den oppervoogd der Christenheid met den vorst, in wiens rijk de zon niet onderging, bestand. Tachtig, neen, honderd veertig jaren (want ook de strijd tegen den grooten despoot der zeventiende eeuw had geene andere oorzaak) heeft het protestantsche beginsel te kampen gehad tegen zijne onderdrukkers; maar het nietige, in zich zelf verdeelde *Nederland* heeft gezegevierd over *Europa*, en is voor *Europa* de bron geworden van verlichting en vrijheid. - Ziet op *Engeland*: wat ELISABETH vruchteloos beproefd, wat de omwenteling van 1649 verkregen, maar door eigene overdrijving wederom verspeeld had, het werd eindelijk tot stand gebragt in 1688, welke magten de JAKOBUSSEN tegenover den vreemden indringer mogten stellen; en moge de hervorming in *Engeland* aan velen gebrekkig en onvolledig voorkomen, eene eeuw later ontspruit uit haren schoot, maar in een ander werelddeel, als door tooverslag, eene nieuwe omwenteling, waarvan de wederwerking zich sedert dat oogenblik onweêrstaanbaar, maar nog onberekenbaar, op het moederland en op geheel *Europa* doet gevoelen. - *Frankrijk*! Het schrikt eindelijk mede op uit den doodslaap, waarin het schijnbaar ver-

zonken lag. De roepende stemme, die het in eigen boezem had gepoogd, en ook zoo lang had vermogen te smoren, dringt in zijne ooren door uit Duitsche wijsgeerscholen en Engelsche Parlementzalen, van de vrije pers in *Nederland* en in de triomfzangen der vrijgevochtene zonen van *Noord-Amerika*. Ook *Frankrijk* heeft zijne omwenteling, zijne hervorming, zijne vrijheid. Maar dier vrijheid ongewend, holt het, geene perken meer kennende, voort; daar staat de man des gewelds op, en werpt het den breidel om, en onder diens onbewuste hand dient *Frankrijks* verjongde kracht, om over *Europa* verder uit te breiden de omwenteling, welke het aan *Europa* te danken had gehad; over *Duitschland*, dat voorbereid was door den wijsgeerigen vorst, die *Pruissen* schiep, en door den edelen JOZEF, en dat sedert dezen tijd leert een *volk* te worden; over het Noorden, waar het eenen zijner republikeinen als koning achterliet; over *Spanje*, hetwelk sinds dezen oogenblik geene rust meer heeft gekend; over *Italië* zelf. En nadat deze pligt vervuld is, werpt *Frankrijk* den meester af, die te zwaar begon te drukken; nu slage de reäctie van het verouderde er in, de afgematte krachten weder in het vroegere gareel te dwingen, een oogenblik slechts, eene ademhaling, en de Julijrevolutie voltooit den val van het *ancien régime*.

Ja, er is een verband tusschen alle gebeurtenissen, die de wereldgeschiedenis vormen; niet altijd zigtbaar, maar nimmer loochenbaar. Dat verband heet: vooruitgang van den mensch aan de hand der Voorzienigheid. De aflaatkraam van den Roomschen bisschop wekte LUTHER's toorn; PHILIP's bloedplakkaten en ALBA's tiende penning deden de geuzenvaan ontrollen; de dwingelandij en zedeloosheid der BOURBONS, de karakterloosheid der STUARTS, de staatzucht van NAPOLEON, hebben hunnen val verhaast: maar zij allen moesten vallen, omdat hun bestaan gegrond was op onderdrukking van den geest, op miskenning van vooruitgang. Zij moesten vallen, omdat Gods hand tegen hen was, die bijkans zigtbaar en wonderdadig nederslaat, wanneer haar tijd daar is; die nieuwe werelden bedekt hield voor het oog der volken, tot hun geest rijp zoude zijn voor nieuwe denkbeelden; die de drukpers deed ontvlammen, toen zij weldadig kon lichten; die genieën - *θεόπνευστοι* - deed opstaan, om door schrift en woord en daad de menigte voor te gaan en te leiden op nieuw geopende wegen.

En nu moge men het bejammeren, dat de hervorming der kerk nog geen gezuiverd Christendom aan de wereld heeft ge-

schonken, maar veeleer een aantal sekten, die zich afperken binnen regtzinnige stelsels en formulieren; men betreure het, dat *Nederland* in onmagt en kleingeestigheid weggezonken is, na zijne groote rol aan *Europa's* spits te hebben uitgespeeld; men kan het bevreemdend achten, dat het *Engeland* van 1688 eenen strijd voor het behoud aanging tegen de omwenteling van *Frankrijk*; men moge medelijdend glimlagchen over, of gruwen van die vrijheid, gelijkheid en broederschap, door tien duizenden moorden bezegeld. - toch zal men moeten erkennen, dat de menschheid thans reeds heerlijke vruchten geniet van deze schijnbaar mislukte pogingen, en veelmin zal men de oogen kunnen sluiten voor de nog schoonere toekomst, waarin zich de werking van al deze nog woelende agentia zal oplossen. Veel is er, meer moet en zal er gewonnen worden. Dat ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ heeft zijne kiem nedergelegd in de vrijzinnigheid van den constitutionnelen regeringsvorm, in de gelijkheid van allen voor de wet, in den associatiegeest, die alom veld wint en over de gansche aarde zijne polypenarmen uitslaat. En, geschiede het langzaam en schier onmerkbaar, die kiem ontwikkelt zich. Wij zullen het wel niet zien: maar komen zal de tijd, waarin de vrijheid van den arbeid zich zal aansluiten aan die des persoons, waarin gelijkheid van allen door ontwikkeling van den geest, niet alleen in de wetten, maar ook in de zeden zal geopenbaard worden, waarin het ideaal des Christendoms werkelijkheid zal worden: ‘Weest broeders onder elkander!’ De teekenen dier tijden zijn daar. Zij liggen opgesloten in de verbazende ontdekkingen der wetenschap, welke God heeft gewild, dat onze dagen zouden opleveren; die den arbeidsman noodzaken meer te worden dan een geesteloos werktuig; die de afstanden van tijden en plaatsen vernietigen en de slagboomen tusschen de volkeren wegnemen. Zij liggen opgesloten in die tweede uitvinding der drukpers - de dagbladen - welke ons ongevoelig verpligt, iederen dag eenen blik te slaan op hetgeen over den geheelen aardbol voorvalt, en belang te stellen, niet slechts in hetgeen ons in engeren kring omgeeft, maar in alles wat menschelijk is. Zij liggen opgesloten in dien onverzadelijken dorst naar kennis, welke onzen tijd kenmerkt, en de uitstekendste vernuften aller natiën doet wedijveren, om, vereend of gescheiden, de aarde in hare verste schuilhoeken te doorkruisen en de natuur in hare diepste geheimen na te vorschen, - om voor den geest eenen *Kosmos* te scheppen.

Gij glimlacht? en vraagt mij, welk verband er bestaat tusschen deze uitweidingen en de *beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur*, of hetgeen de *regering en de natie* in *Nederland* was van 1672 tot 1795? Doch neen, gij zult dat verband niet voorbijzien. Eene staatsomwenteling heeft er tegenwoordig in *Nederland* plaats. De strijd der beginselen is er wakker, schijne het ook, dat de verwerping van het voorstel der IX mannen en de houding onzer Tweede Kamer hem voor een oogenblik gedoofd hebbe. Eene kampplaats voor die beginselen is geopend in het boek, dat voor mij ligt; dat, wat hier naast ligt, wijst met den vinger aan, hoe die zelfde strijd langer dan eene eeuw reeds gevoerd is in deze landen, en hoe allengs, door eigene ontwikkeling, gelijk door invloed van buiten, het nieuwe de overhand heeft gewonnen boven het verouderde; beiden te zamen, vereenigd en vergeleken, kunnen welligt eenen blik doen werpen in de toekomst.

Wenscht gij dit verband nog helderder te doen uitkomen? Misschien zal het mij gelukken, door eenige woorden af te schrijven uit de inleiding van den Heer VREEDE (bl 3v.): ‘Niemand voorzeker zal ontkennen, dat theorieën invloed op de omwenteling van het einde der laatste eeuw, zoowel hier te lande als elders, hebben uitgeoefend; maar geene theorie zoude wortel geschoten en zich gevestigd hebben zonder vele en ongevoelige misbruiken, die naar verandering deden haken.’ - ‘Eene theorie vindt aanhangers en gezag, wanneer daaraan behoefte bestaat. Die behoefte alleen stichtte LUTHER's magt en riep de onsterfelijke geschriften van DE GROOT, LOCKE, MONTESQUIEU en BECCARIA te voorschijn.’ - - ‘De uitgave van dit geschrift heeft geenszins ten doel in de gewigtige oogenblikken, welke wij beleven, het gebied der wetenschap te verlaten. - Maar de schrijver, geroepen tot het onderwijs van het Nederlandsche Staatsregt, en getuige van de pogingen van sommigen, om, met verwijzing tot de lessen der geschiedenis, de door zoo velen gewenschte verbetering onzer Staatsinstellingen te beletten, achtte het zijn' duren pligt, de geheel verschillende uitkomst van zijne studiën te doen kennen. Deze gaf hem de overtuiging, dat onloochenbare gebreken - vóór het te laat zij - moeten worden weggenomen; dat de veronachtzaming dier waarheid, na de Nederlandsche Republiek meer dan eens op den rand des afgronds te hebben gebragt, haar eindelijk den ondergang berokkende. - Eene naauwgezette beoefening der geschiedenis leidt tot verdraagzaamheid.

Zij leert, dat niet aan geheime drijfveren, niet aan personen moet worden toegeschreven, wat slechts aan de vertraagde herziening der Staatsregeling te wijten is.' - En laat mij dan hiernaast stellen de woorden van den grooten KEMPER[1], wiens beginselen in de *Beginselen*, hier voor ons liggende, zoo trouw eenen weêrgalm vinden. 'Hoe dwalen zij' (zoo sprak de helderziende man in 1816), 'die, bij de overdenking van de lotgevallen onzer dagen, hunne denkbeelden niet durven voeren buiten de enge palen van een kortstondig menschelijk leven? - Er is in het heelal een aaneengeschakelde en nooit afgebroken keten van oorzaken en uitwerkselen. - De zaden, waaruit de gebeurtenissen des tegenwoordigen tijds ontkiemd zijn, liggen in de wenteling der lang voorbijgegane jaren. Hoe langzamer de wasdom is van zoo groote dingen, en hoe meerdere beletselen zij in hare wording en uitbotting ontmoeten, des te minder kan een kort getal van vlugtige jaren haar uit het niet tot volkomene rijpheid verheffen.' - - 'Verwonderlijk is de werkkracht en beweging van het menschelijk vernuft. Alle de begrippen, door hetzelve gevormd, houden zekeren gelijken tred en gaan eenen vasten en bepaalden gang. Hetgeen ons de natuur der zaak hier leert, heeft de ondervinding aller tijden bevestigd. Maar de bestendige vastheid heerscht alleen in die Staten, waar de vorm, die hen regelt, waar de wetten en instellingen, die hen handhaven, in overeenstemming zijn met de algemeene begrippen zelve. Dat is die band van eendragt en vriendschap, die, gelijk de Pythagorische wijze leerde, de gemeenebesten alleen kan staande houden; maar wordt deze band verbroken, dan storten rijken en staten in puin, ten zij wijsheid en standvastigheid te hulp snellen, om de verstoorde orde te herstellen en de losgereten koorden weder vast te leggen. - Doch juist om deze krachten der heerschende begrippen is het bijna niet twijfelachtig, of de lotgevallen der vorige eeuw kunnen weder in de tegenwoordige hernieuwd worden.'

Maar gij doet strengere eischen: gij wilt den blik uwer lezers bepaaldelijk op onzen toestand, op onze geschiedenis ge-

1 *Redevoering over de lotgevallen van onzen leeftijd, een voorbeeld opleverende, hetwelk de volken, en inzonderheid de Nederlanders, nimmer moeten verwaarloozen*. In het Latijn uitgesproken op 8 Febr. 1816, en in het Nederduitsch vertaald door Mr. C.J. VAN ASSEN. Zie J.M. KEMPER's *Verhandelingen*, enz., III, bl. 133 verv.

vestigd, en aangewezen hebben, welke leeringen hieruit door onze schrijvers geput zijn. Ik zal het beproeven.

Zoo ergens, dan is in de geschiedenis der geünieerde provinciën op te merken, dat in éénen staat, naast en onafhankelijk van elkander, een strijd kan gevoerd worden van factiën en een strijd van beginselen. Beiden mogen zich nu en dan met elkander vermengen, in de daad hebben zij niets met elkander gemeen. De een is de verachtelijke twist, wie het roer van den staat zal voeren, om eigen voordeels wille; de ander is in den boezem zelven van den staat, maar, onder andere vormen en met andere wapenen, eene herhaling van de worsteling, die de staat tegen *Rome, Spanje* en LODEWIJK XIV had volgehouden, van ontwikkeling tegen stilstand, van algemeene regten tegen bijzondere belangen.

Maar onze geschiedschrijvers vermengen veelal beiden en spreken dan van eenen strijd tusschen Volks- en Prinsgezinden. Die kan een oogenblik bestaan hebben tijdens de Loevesteinsche factie, en die moge bestaan hebben in de laatste dagen van het stadhouderlijke bewind, voor het overige werden de VRIJHEID en ORANJE slechts ingeroepen, om tot banier te strekken en de menigte door de flikkering of het gezag van eenen naam te winnen. Wij nemen aan, dat er eene vete bestond tusschen JOAN DE WITT en WILLEM III; maar zij stonden niet tegenover elkander als vertegenwoordigers van beginselen. De woelingen, die met de verheffing des laatsten, met den moord van den eerste eindigden, waren partijwoelingen, waarin het aangehitste volk daarom deel nam, omdat het, in den bijsteren toestand des vaderlands, verbetering zag in verandering. Ware het een strijd tusschen den Prins en den Pensionaris geweest, onze geschiedenis zou eene bloedige bladzijde minder tellen. En toen de partij, die zich aan DE WITT had aangesloten, gevallen was, was het eenige verschil tusschen de nieuwe regenten en de oude aristocratie, dat zij nog een weinig meer aristocraten waren[1]. Na WILLEM's dood wist deze factie zich met geweld in het bewind vast te zetten, en eene harer eerste handelingen was, dat zij 's lands ambtenaren verpligtte te zweren: ‘dat zij de stadhouderlooze regering zouden handhaven.’ Vijf en zeventig jaren hield zij zich staande, met hare voorgangster

1 ‘Daarenboven geschiedde de regeringsverandering grootendeels door de Prinsgezinde regenten, niet door den Prins zelven.’ *Staatk. Partijen in N.-Nederland*, bl. 196.

wedijverende in slapheid, in traagheid, in hebzucht, in nepotismus, in onderdrukking van den volksgeest, in achterstelling van algemeene bij eigene belangen. Toen bragt in 1747 een nieuwe Fransche oorlog eene nieuwe omkeering te weeg. Nu ook werd de volksinvloed te hulp geroepen; nu echter werd door het volk, meer om huisselijke grieven dan om gevaar van buiten, willig gehoor verleend. De rollen waren verwisseld. De oude anti-prinsgezinde factie bragt thans van hare zijde eenen stadhouder aan het hoofd en zich zelve op het kussen. Maar zij had zich in Prins WILLEM IV bedrogen. Hij was een man des volks in waarheid. Hij wilde het algemeen belang, hij wilde hervorming. Naauwelijks was hij stadhouder, of hij had den hardsten tegenstand te verduren van de zijde, die hem verheven had. ‘Meent de Prins ons, die hem stadhouder gemaakt hebben, te dwingen?’ riepen zij[1]. Maar hij hield moedig vol; hij wist door beleid en kracht de overwinning te behalen; helaas! hij leefde niet lang genoeg, om ze te bevestigen. ANNA, even welmeenend, maar zwakker, kon zich naauwelijks tegen de beurtelingsche aanvallen van beide factiën handhaven. Beter gelukte het na haren dood den Hertog van *Brunswijk*, die als voogd van den dertienjarigen WILLEM V aan het bewind kwam; maar slechts door vorming eener derde partij, misschien de verderfelijkste van alle - eene hofcoterie[2], die na des Hertogs verwijdering den onbeduidenden Prins spoedig op zijde schoof en zich aan zijne manhafte gemalin - FREDERIK's nicht - aansloot; nu verbonden zich tegen deze de beide aristocratische factiën van vroegeren tijd, of beter, een deel van beiden onderhandelde met het hof[3], terwijl de overigen zich den naam van democraten toeleiden; en zoo ontstond eindelijk nu eerst metterdaad de scherpe afscheiding tusschen Oranjemannen en Volksgezinden. ‘Tot de eersten’ (zoo beschrijft ze de auteur der *Staatk. Partijen*, bl. 265) ‘behoorde al wat van den Prins als kapitein-generaal afhankelijk was: de officieren der armée, al de vreemdelingen, die wij in dienst hadden, de generaliteitsambtenaren en de regenten, die door hem in de regering waren geplaatst.

.... Tot de patriotsche aristocratie behoorde het overblijfsel

1 *Staatkund. Partijen in N.-Nederland*, bl. 237.
2 Ibid., bl. 253 v.
3 Ibid., bl. 270 v.v. Verg. *R.J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, enz. Amst. 1845, 1e Deel, blz. 33.

der staatsgezinde partij, en die regenten, die in de gevorderde verbeteringen de bevestiging van eene door democratie gematigde aristocratie zagen....

Tot de eigenlijke patriotten behoorden de kooplieden, die over den Engelschen oorlog ontevreden waren; diegenen, die niet tot de heerschende kerk behoorden, en hierdoor van het staatsbestuur werden uitgesloten; vele geletterden, vooral dezulken, die de wijsgeerige wetenschappen beoefenden; de predikanten, welke niet streng regtzinnig waren, en ten laatste, gelijk zulks bij alle volksberoerten het geval is, de fortuinzoekers.

De ridderschap ondersteunde de regten der stadhouders; de lage klasse van het volk, ofschoon inderdaad meer Oranjegezind, was echter het meest op de hand van diegenen, die haar onthaalden en opruiden.

Tusschen deze verschillende partijen werd in den beginne de groote menigte des volks heen- en wedergeslingerd.'

Maar zóó kon het niet lang blijven. Het volk moest partij kiezen, want het had intusschen geleerd uit eigene oogen te zien. Het koos partij, en de omwenteling in den staat begon, niet, als vroeger, om te eindigen met eene verwisseling van aristocratische familiën in het bewind, maar om in 1795 de Fransche vrijheid, gelijkheid en broederschap in het land te roepen, om in 1798 eene staatsregeling zamen te stellen, gegrondvest op '*de natuurlijke en geheiligde regten van den mensch in de maatschappij*'[1].

Dit is de strijd der partijschappen, zoo kort mogelijk zamengetrokken. Wilt gij er helderder voorstelling van, herleest dan het reeds meermalen aangehaalde, en nog meermalen aan te halen geschrift: *de Staatkundige Partijen in Noord-Nederland*, dat zoo diepen blik slaat in het verledene, zoo ernstige waarschuwing voor de toekomst bevat.

Hoe was intusschen de strijd der beginselen? Van geheel anderen oorsprong uitgaande, meer en meer aan dien der partijschappen zich aansluitende, eindelijk geheel daarmede versmeltende, of liever, dien in zich opnemende. Dezen schetst u het boek van den Heer VREEDE.

Gelijk altijd, braken de mannen der school, de zoogenaamde theoristen, de baan. Terwijl de oud- en nieuw-regenten onder WILLEM III elkander het gezag betwistten, en lang vóórdat zich bij

1 Staatsregeling van 1798. Praemisse.

de menigte eenige behoefte aan degelijke vrijheid had laten gevoelen, leeraarde ULRICH HUBER (1672) *de jure civitatis*. Vele en hevig waren zijne klagten over het gebrekkige in het bestuur van den staat; hij mogt die klagten niet terughouden, want: ‘Quibus malis Respublica laboret, quibus remediis sit utendum, Imperantes admoneantur. Ni hoc faciant ipsi reos se neglectae reipublicae praebent’[1]. Ten zelfden tijde discutiëerden NOODT en PERIZONIUS ‘over de grenzen der oppermagt, door het Natuurregt en de Grondwetten bepaald, en *oorspronkelijk bij het volk berustende*’[2]. Weinig tijds later stond SIMON VAN SLINGELANDT op, om twintig jaren lang met onbezweken moed de worsteling vol te houden voor eene hervorming in het bestuur door eene hervorming van den staat naar vaste beginselen. ‘Die maar oogen in het hoofd heeft’ (zoo klonk zijne waarschuwende stem) ‘kan niet nalaten het aan te merken als een wonderwerk van de Goddelijke Voorzienigheid, dat eene republiek, welke geen vaster fundamenten heeft als die van deze Vereenigde Nederlanden.. nog bestaat’[3].

Die vaster fundamenten waren: ‘een vrij volk en eene vrije Regering, daar de magt om wetten te maken, om schattingen op te stellen, om oorlogh en vrede te maken, en om te veranderen de vastgestelde forme van Regeeringh, is in handen van het volk, of van de staten, die het volk representeren.’ - Maar zijne *Aanwijzingen* en *Memoriën* werden gehoord en - ter zijde gelegd: ‘quoniam’ (gelijk LIVIUS van de volkstwisten te *Rome* zegt) ‘plus paucorum opes quam libertas plebis potuit.’ Evenwel hadden de voorstanders des behouds nog hunne kampvechters ter goeder trouw: onder anderen in LIEVEN DE BEAUFORT, die in vele opzigten de klagten over defecten in het bestuur, onkunde en aanmatiging bij de regenten, toegaf, maar niet wilde erkennen, dat er eene grondwettige staatshervorming noodig was, om eene betere orde van zaken te winnen: ‘Alle goede staatkundigen (was zijne leus) weeten best, dat het volk op sulk een verdrag, grondwetten oft instructie, hoe men het ook wil noemen, so gerust en veilig kan wesen als op een papieren harnasch, dat ter gelege tijd in stukken gescheurt en in 't vier geworpen kan werden’[4]. Met hem trok niet alleen ééne lijn WILLEM VLEERTMAN, die

1 VREEDE, *de Reg. en de Nat.*, bl. 15.
2 Ibid., bl. 16.
3 Ibid., bl. 24.
4 Ibid., bl. 29.

's lands staatsregeling hooger stelde dan die van ''t vrije rijk van *Polen*,' ja hooger dan het Parlement van *Engeland*[1]; maar ook BYNKERSHOEK, ofschoon deze met helder oog zag, hoeveel verbetering er noodig zoude zijn, werkte de mannen van het behoud in de hand[2]. Maar de dam was gebroken, en de stroom baande zich sterker en breeder zijnen weg. TROTZ verbreidde onvermoeid door schrift en woord, eerst te *Franeker*, later te *Utrecht*, de leer van een staatsregt, op volksinvloed en staatsverdragen gegrondvest. PIETER PAULUS, de beide CAPELLENS, waren zijne discipelen; zij ook hadden hunne tegenstanders in V. IDSINGA, in E. LUZAC. Maar waarin deze en andere schrijvers (RENDORP, VAN DE SPIEGEL) ook verschilden, hierin waren thans reeds *alle* het eens, dat ontelbare gebreken in de regering den staat ten afgrond voerden, en dat eene *grondwettige* hervorming, op volksregten berustende, noodzakelijk was[3]. - Dezelfde behoefte aan verbetering en hervorming, hervorming volgens de eischen van het nieuw-ontdekte (vergeeft mij de uitdrukking) regt van den burger, deed zich allengs even levendig gevoelen in alle andere deelen van het openbare leven. Een strafregt, zonder willekeur en pijniging van geest of ligchaam, waarbij ook regten van den beschuldigde gekend werden[4]; een zamenstel van algemeen burgerlijk regt, van burgerlijke vrijheid en gelijkheid uitgaande, met afschaffing van privilegiën en heerlijke regten[5]; eene ontwikkeling van den volksgeest door opvoeding en opleiding[6]; eene grondwettelijke vrijheid van drukpers[7] met openbaarheid der staatsaangelegenheden[8]; vrijheid tegen de aanmatiging en vervolgzucht van de geestelijke orthodoxie[9]; al deze onderwerpen werden met ijver en belangstelling behandeld; in al deze zaken werd met talent op hervorming, vernieuwing aangedrongen, zwak reeds vóór en onder WIL-

1 VREEDE, ibid., bl. 43.
2 Ibid., bl. 40.
3 CAPELLEN TOT DE MARSCH, bij VREEDE, bl. 79; CAPELLEN TOT DEN POL, ibid., bl 85 verv.; IDSINGA, bl 86; LUZAC (R. VRIJAART's *Brieven*), bl. 89; P. PAULUS, bl. 92; V.D. SPIEGEL, bl. 95; RENDORP, bl. 97.
4 VREEDE, ibid., bl. 98, 100: vooral door de geschriften van CALKOEN; doch verg. reeds bl. 58.
5 Ibid., bl. 96.
6 Ibid., bl. 105.
7 Ibid., bl. 83, 104; verg. m. bl. 60.
8 Ibid., bl. 84.
9 Ibid., bl. 106. - VAN DER MARCK.

LEM IV, met steeds groeijende kracht gedurende de veertig jaren, die voorafgingen aan de groote omwenteling, welke al deze nieuwigheden der ‘theoristen’ zoude verwezenlijken.

In de toenemende en steeds luider klinkende prediking dezer nieuwe beginselen zelve ligt reeds het bewijs opgesloten, dat zij bij het volk bijval en ingang vonden. Maar dat het volk - hoe ook voor het overige verdeeld tusschen de factiën - zich meer en meer aan *deze* beweging aansloot, blijkt vooral uit twee omstandigheden: de ontwikkeling der drukpers en de klimmende energie in de pogingen der burgerij, om zich te doen gelden. Het is waar, men had in *Nederland* altijd prijs gesteld op eene vrije drukpers, en er ruim gebruik van gemaakt, ruimer zelfs dan wij het in onze dagen durven wagen. Maar de *topics* der twist- en schotschriften van de XVII^{de} eeuw waren kerkelijke en geloofszaken, buitenlandsche politiek, MAURITS en OLDENBARNEVELD, DE WITT en WILLEM III; later wierp men zich bij voorkeur op het zedebederf; nu eerst tastte men het bederf in den staat, in de regering zelve aan; nu twistte men over regeringsstelsels en beginselen van staatsbestuur, gelijk vroeger over personen. De vermaarde *Schuiteen Jagt-praatjes*, de *Vrijmoedige Bedenkingen*, de *Openhartige Brieven*, en eene namelooze menigte dergelijke geschriften, even gretig ontvangen; daarbij de oprigting van een aantal wetenschappelijke genootschappen[1], die in hunne prijsvragen, verhandelingen en leerdichten zijdelings of regtstreeks de geschilpunten aantastten, welke vroeger alleen *ex cathedra* waren behandeld geworden, dit alles gaf te kennen, dat het denkende gedeelte der natie zijne behagelijke onverschilligheid had afgeschud; ten laatste werd het land overstroomd met politieke geschriften, met journalen, schimpdichten en spotprenten. - Niet anders openbaarde het volksgevoelen zich door daden. De zwakke democratische bewegingen, die zich hier en ginds lieten opmerken, toen WILLEM III aan het bestuur kwam, gingen in zich zelve te niet. Iets sterker deed zich de volksgeest kennen bij 's Prinsen dood; maar de regenten wisten de beweging overal met geweld te smoren[2], zelfs met geweld van wapenen, gelijk te *Harderwijk*[3], *Grol* en *Wageningen*, of door den

1 VREEDE, ibid., bl. 79.

2 *Staatk. Partijen in N.-Nederl.*, bl. 212 verv.

3 Merkwaardig was de verklaring der burgerij van *Harderwijk*: ‘Nademaal het God Almagtig belieft heeft Sijn Gesegenste Majesteit Konink WILLIAM door de dood tot Hem over te nemen, waardoor de stadhouderlyke Regering *tot haar eerste oorsaak, het Regt der volkeren, is gedevolveert* of vervallen; Soo ist, dat by dese revolutie en omwentelinge van tyden, uyt kragt der Burgerye, bestaande in de Gildens; gebouwt op het *natuirlijk Regt der volkeren, waaruyt alle Regeringen geresulteert en geformeert syn*: geresolveert is, enz.’ Zie VREEDE, l.c., bl. 20.

scherpregter, als te *Amersfoort*[1]. Maar anders was het bij de beweging, die vijf en dertig jaren later uitbrak, heviger en meer algemeen dan ooit te voren. WILLEM IV wist ze door beleid te dempen; petitiën kwamen ze vervangen. Men drong aan op herstel van gildekeuren; op verkiezing van regenten door de burgerij; op een geregeld, niet willekeurig belastingstelsel; op afschaffing van misbruiken, waardoor de regenten zich met 's lands gelden verrijkten. Men beraadslaagde over de middelen, om den volksinvloed te vermeerderen, en verbond zich, om die middelen in het werk te stellen. De *Doelisten* te *Amsterdam* (1748) vormden het eerste der politieke genootschappen, die zich later talloos vermenigvuldigden, en eindelijk in gewapende vergaderingen ontaardden[2]. De oprigting van schutterijen - ofschoon bevorderd door de geschillen met *Oostenrijk* - was vooral in dit land een dreigend teeken. Men wilde geen staand leger meer, uit vreemdelingen zamengesteld en door vreemdelingen gecommandeerd. De gisting had eindelijk haar toppunt bereikt; de ontevredenheid was verbittering geworden; de woeling was tot opstand overgeslagen; en toen de hofpartij in 1787 door Pruissische benden haar gezag had hersteld, en van het herstelde gezag misbruik maakte, om tegen hare vijanden te woeden, in plaats van billijke wenschen te vervullen, en de hand te slaan aan eene sinds zeventig jaren voor noodzakelijk erkende hervorming, toen was het geen wonder, dat het radelooze volk de vrijheid met de Fransche broeders juichend inhaalde. VAN DE SPIEGEL had het voorzien en voorspeld: 'De *hartader* der gebreken aan te tasten, is het eenige middel, om ons te behouden....' Gebreken, 'kwalen, die zoolang zullen inkankeren, totdat buitenlandsche Mogendheden een einde maken van onze verdeeldheden, van onze fouten, maar tegelijk van onze existentie'[3].

Zoo had de strijd tusschen behoud en hervorming hier, als in *Frankrijk*, de uiterste grenzen van verbittering bereikt. De

1 VREEDE, ibid, bl. 19.
2 VREEDE, ibid., bl. 63; *Staatk. Part. in N.-Nederl.*, bl. 267.
3 Ibid., bl. 112, 114.

omwenteling vóór eene eeuw in de school aangevangen, bij de welmeenende burgers voortgezet, onder het volk verbreid, door Pruissische wapenen een oogenblik teruggedrongen, werd door Fransche wapenen voltooid. ‘Ut fatear, quod sentio (zegt Prof. THORBECKE[1]) mihi videtur Gallorum invasio cladem detexisse potius quam inflixisse. Simulacrum illi Reipublicae sustulerunt quae sua imbecillitate jam corruerat. Quo sublato, tum demum plenius apparuit, quantopere majorum, omnem mutationem tamquam malum formidantium, posteritati non rempublicam sed aes alienum relinquentium, tarditate res nostrae perditae essent.’

‘Gelukkiger (voeg ik er bij, met de woorden van Prof. VREEDE[2]) ware *Nederland*, - gelukkiger het nageslacht van WILLEM I geweest, indien de Regering meer op de teekenen des tijds gelet had, indien zij de beweging had bestuurd; openbaarheid boven geheimhouding, gelijkheid boven voorregten, volkskeuze en afwisseling boven collegiale voordragt tot levenslange waardigheden stellende. De Regering moest voorgaan; zij stond stil, zij stond achter..... De vreedzame herziening der instellingen werd verzuimd; zij werden in den stroom der omwenteling verzwolgen!’

De omwenteling van 1795 was onvermijdelijk geworden. In deze woorden alleen ligt hare verdediging, want er ligt het bewijs in van hare goede trouw. Maar heeft zij met gelijke goede trouw tot stand gebragt, wat zij beloofde, wat zij konde en moest volbrengen? Hebben hare vruchten den boom als goed doen kennen?

‘Door de Fransche omwenteling’ - zegt de auteur van de *Staatk. Partijen in Noord-Nederland*[3] - ‘met de vrijheidstheorieën gemeenzaam gemaakt, en door de erkenning der regten van den mensch, die te voren zoo dikwijls miskend waren, was men in ons vaderland voor vrijheid en regt aan het dweepen geraakt, en wilde men, met edele geestdrift, de idealen van volksgeluk verwezenlijkt zien..... Men dweepte met eene geestdrift, die, al sloeg zij dikwijls tot belagchelijke opgewondenheid over, bij velen opwelde uit hartelijke liefde

1 *Oratio de* SIM. SLINGELANDTII *de remp. emendandi studio*, bl. 29.
2 VREEDE, ibid, bl. 143 volg.
3 Bladz. 306 verv.

tot het goede, edele en brave. Helaas, eene harde ondervinding zoude leeren, dat men de verwezenlijking van idealen niet moet beproeven, zoolang het meerendeel der burgers nog door sterke driften wordt geleid.'

Zullen wij, terwijl we ons met deze hulde vereenigen, ook mede uitspreken het verwijt, dat ze vergezelt?

Wel is er een bedroevend teeken opgesloten van de zwakheid van den menschelijken geest, naast zijne kracht, in die reeks van constitutiën, welke binnen acht jaren tijds elkander verdrongen; waarvan de eerste de 'ééne en ondeelbare Bataafsche republiek,' de laatste het 'koningschap door de gratie Gods en de constitutionele wetten van den staat' vooropstelt. Thans, nu ze daar alle in een honderdtal bladzijden bijeengebonden vóór ons liggen, is het, of ze elkander met bittere ironie beschuldigen van ligtvaardigheid, van bespottelijke overdrijving, van moedwillige verkrachting der waarheid. En toch, hoe veel scherpzinnige hoofden hebben zich niet afgepijnd, toen ze moesten worden geschapen; hoe vele edele opwellingen, hoe veel golving van meeningen en begrippen, hoe vele ernstige bedoelingen, hoe vele angstvallige zorgen, om toch het waarachtig heil des vaderlands te bevorderen, hebben er niet gegist, gekampt, gevlamd in die uitgebrande vulkanen!

Maar hebben zij, die de staatsregelingen van 1798, 1801, 1805 ontwierpen, en zij, die ze bezwoeren, slechts onbereikte en onbereikbare idealen nagestreefd? Dit te beweren, zou ondankbaarheid zijn van ons, die nog van hun werk vruchten genieten. Doch ook met het oog op de geschiedenis dier tijden, kan het niet volgehouden worden. Het is waar, en natuurlijk ook, de beweging ging aanvankelijk te ver, en vóór men zich van het oude op het nieuwe standpunt, dat men wilde en moest innemen, verplaatst had, volgden actie en reactie op elkander. Waar is het ook: gelijk overal en altijd mengden zich factiegeest en eigenbelang in de beweging, en de vergrijpen van enkelen hebben eene blaam geworpen op de zaak, die zij, met velen, voorgaven te bevorderen; waar is het eindelijk, dat overmagt van buiten haren invloed deed gelden, en dat men het geweld moest aanzien van Fransche Burger-Generaals in 1798, gelijk men voor den invloed week van den Franschen keizer in 1805. Nogtans werkte ook hieronder een strijd van beginselen, waarin ten laatste dat van degelijke hervorming overwon. De kamp tusschen de Unitarissen en de Federalistische Aristocratie was, onder andere vormen, inderdaad de voort

zetting van dien, waarvan WILLEM V het schuldelooze slagtoffer was geworden: de staatsregeling van 1805 was er de beslissing van: '.... een krachtig en boven provincialen invloed verheven algemeen bestuur over de algemeene belangen der republiek, gepaard met de meest mogelijke vrijheid in de gewestelijke en plaatselijke regeringen, was er in krachtige trekken uitgedrukt.... Spaarzaamheid en orde keerden in de finantiën terug..... Het inwendig bestuur was een schoon begin van eene regering, waarin regt, billijkheid en kunde voorzaten.... Bij de natie vond hetzelve algemeenen bijval'[1]. Zoo was uit de wanorde orde voortgesproten, en mannen opgerezen als SCHIMMELPENNINCK, GOGEL, APPELIUS, ROËLL. Slechts een jaar mogt hun bewind duren: 'het werd afgebroken, alvorens de tijd had kunnen aantoonen, of de vrucht aan den bloesem zoude beantwoorden.' - Maar het koningrijk *Holland* plukte nog vele heilzame vruchten van hunnen arbeid.

Waarom mogt de wil eens vreemden dwingelands den naauwelijks met vasten voet betreden' weg van vooruitgang wederom sluiten? Waarom het naauw weêr ademhalende vaderland op nieuw in nog ongekende rampen dompelen? Wie zal die vragen beantwoorden? - Waarom mag de hagelslag vallen en den oogst van een' zomer arbeids vernietigen? Waarom de bliksem nederschieten en de storm losbreken, en dood en verderf verspreiden? - En nogtans, zal niet misschien het nageslacht, dat vrijer terugziet op verloopene tijden, ook in die drie jaren van beproeving eene bron van zegen ontdekken, en erkennen, dat ook zij tot ontwikkeling en vooruitgang hebben medegewerkt? Erkennen wij het nu reeds, dat de vreemde overheersching met éénen slag oude gewoonten, oude misbruiken heeft neêrgeveld, waarvan de afbreking anders jaren en jaren zou hebben vereischt. Vreemde en nieuwe dingen werden ons opgedrongen, maar daaronder deugdelijke instellingen, die elders, ook voor ons, langen tijd waren voorbereid en ontwikkeld. Wilt gij het bewijs? Slechts drie jaren duurde de overheersching: veel te kort, om een volk aan nieuwigheden te gewennen. Maar toen 1813 gekomen was; toen de reactie, uit den aard der zaak, tegen al wat van den vreemden dwang was uitgegaan, vijandig moest zijn, niet minder, omdat het van vreemden oorsprong, dan omdat het door dwang opgelegd was, hoe veel heeft men toen niet behouden en bevestigd, er-

1 *Staatk. Partijen in N.-Nederl.*, bl. 347 verv.

kennende, dat het goed was? Behouden en bevestigd vóór, bevestigd en ontwikkeld gedurende en na de vereeniging met *België*. En wie beweren kan, dat dit alles, zonder onderscheid, alleen door traagheid, eenzijdigheid en antinationalen geest, tot ons ongeluk is behouden, bevestigd en ontwikkeld, die moet ontkennen, dat *België* gedurende de vereeniging mannen heeft bezeten, die het wèl meenden met het gemeenschappelijke vaderland, en door talenten en achtbaarheid heilzamen invloed moesten uitoefenen; en die alleen daarin van onze staatslieden verschilden, dat zij in eene andere school waren opgevoed en andere historische herinneringen vóór zich hadden.

Zoo zijn, wij langs den ladder der gebeurtenissen afgeklommen tot de staatsregeling, waaronder wij leven.

De Grondwet, die ons beheerscht, is gevormd naar die van 1814, deze naar de Schets van HOGENDORP. In vele opzigten mogen zij van elkander afwijken, - in één groot, in het boven allen gewigtigste beginsel zijn zij geheel eenstemmig: *het monarchaal gezag bij het Huis van Oranje*; en in een tweede, weinig minder gewigtig, weinig minder eenstemmig: *volksinvloed op de regering*.

Wij hebben gezien, hoe, tijdens de Unie, de factiën, welke elkander het bewind betwistten, beurtelings het woord ORANJE, zoowel als dat van VRIJHEID, in hare banieren voerden, om het volk te winnen. Daarin, dat zij dit deden, lag de erkentenis opgesloten van de behoefte aan dat beginsel, welke evenmin kan worden bestreden, op grond, dat het der aristocratie bijkans altijd gelukte, het bij woorden te laten blijven, als omdat in 1795 de Vrijheid Oranje zelf in den banvloek begreep, welken zij tegen de factie uitsprak, die zich onder den vorstelijken mantel verschool.

Daarom was het een onschatbaar steunpunt en waarborg tevens voor verderen staatkundigen vooruitgang, dat de souvereiniteit van Oranje na 1813 als de hoeksteen werd nedergelegd van de fondamenten, waarop het nieuwe staatsgebouw zou worden opgetrokken; - de hechtste steun voor het tegenwoordige, omdat het alle gevoelens tot eenheid bragt; de zekerste waarborg voor de toekomst, omdat het der partijschap voortaan alle omkeeringen in den staat onmogelijk zoude maken.

Het was de schoonste triumf voor VAN HOGENDORP, den waren Nederlander zoo iemand, die reeds in 1801 tegen elke staatsregeling zonder Oranje had geprotesteerd, en die onder de Fransche overheersching niet aan de toekomst des vaderlands had ge-

wanhoopt, dat, gelijk zijne *Schets*, zoo ook de Grondwet van 1814 opende met het hoofdstuk van *den souvereinen vorst*, en die van 1815 dat beginsel bevestigde en vooruitbragt. Een triomf, waarvoor het verste nageslacht hem dankbaar zal wezen.

Gelijke eenheid heerschte er omtrent het beginsel van volksinvloed op de regering, doch minder in de toepassing. HOGENDORP's schets ‘zocht eene nieuwe ziel voor de republiek.’ Daaraan consequent, had hij in het karakteristiek manifest van Nederlands vrijwording, dat hij onder het volk liet uitstrooijen, naast: ‘De regering roept den Prins uit tot hooge overheid,’ opgenomen: ‘Alle aanzienlijken komen in de regering!’ Zooveel mogelijk was bij hem alles ‘op den ouden voet’ en ‘naar ouder gewoonte.’ Meer nieuwigheden en vooral meer bepaalde omschrijvingen ten aanzien van dezen volksinvloed, hoezeer dan ook met den wensch, om er door oude herinneringen gezag aan te geven, behelsde de Grondwet van 1814. Zij verordende de oprigting van kiezerscollegiën in alle steden, ‘gelijk van ouds in vele steden bestonden[1];’ kiezerscollegiën zonder census, zamengesteld door de keuze van stemgeregtigden met eenen census. Zij deed wijders de verpligting der burgers, tot het dragen der wapenen, steunen op de Unie van *Utrecht*, en schreef de oprigting van schutterijen voor ‘als van ouds[2].’ Overigens zag zij meer vooruit, dan terug; want liet ook zij veel onbestemd over, de verwijzing op oude gewoonten van de *Schets* werd vervangen door de belofte van latere reglementen. Deels leidde hiertoe de noodzakelijkheid, om oude sympathieën en antipathieën te ontzien, deels de wensch, om, zoodra men eenmaal een' vasten grondslag zou hebben gewonnen, allengs aan uitbreiding en ontwikkeling van eene vrijzinnige staalsregeling de hand te slaan. ‘Gij zult,’ zeide de Heer VAN MAANEN in de vergadering van notabelen, ‘gij zult deze Grondwet beschouwen als het punt van vereeniging voor allen, die een Nederlandsch hart in den boezem omdragen; gij zult haar beschouwen als het middel, om aan *Nederland* het politiek aanzijn weder te geven, en alzoo als eene zaak van het grootste belang, ook voor onze buitenlandsche betrekkingen; gij zult de groote omtrekken, de bepalingen en regelen, welke zij vaststelt, en WELKE DOOR NADERE VERORDENINGEN LANGZAMERHAND MOETEN GEWIJZIGD WORDEN, enz.[3].’

1 Grondwet 1814, art. 79.
2 Ibid, art. 121, 125.
3 Zie *Begins. van Ned. Staatsbest.*, bl. 9. Verg. HOGENDORP, *Bijdrag.*, VIII, bl. 312.

Maar veel van hetgeen men op deze wijze door langzame geleidelijke ontwikkeling wilde doen geboren worden, werd plotseling door de vereeniging met *België* in het leven geroepen. Daaronder behoorden de duidelijker erkenning van persoonlijke regten des burgers, van eene vrije drukpers, van eene volstrekte gelijkheid voor de wet van alle godsdienstige gezindheden; de opneming van eenen landelijken stand in de staatsinrigting; de openbaarheid van de handelingen van een deel der vertegenwoordiging. Nogtans was het natuurlijk, dat men ook nu trachtte, zoo veel mogelijk van het reeds opgetrokken gebouw in wezen te laten: en ofschoon de wijze, waarop de Grondwet van 1815 aan de zuidelijke leden des rijks, als met eene goochelaarsgaauwigheid, werd opgedrongen, meer dan onedelmoedig genoemd mag worden[1]; en ofschoon de noodzakelijkheid, door de regering in 1840 toegegeven, om de reglementen in art. 6 door *wetten* te vervangen, beschamend tegen haar getuigd heeft, wij durven toch gelooven, dat het in goeden ernst en met heilzame bedoelingen was, toen de commissie tot herziening der Grondwet in haar rapport aan den koning schreef: ‘Verre van ons de valsche waan, in alles te willen voorzien, alles te regelen; en wij hebben aan de ondervinding van lateren tijd ook haar deel ter volmaking van dit werk gelaten; dikwijls hebben wij alleenlijk de fondamenten gelegd, waarop uwe wijsheid, door andere raadslieden en den tijd zelven voorgelicht, de inrigtingen vestigen zal, welke nu meer aangewezen dan daargesteld zijn, en daarna, zonder schadelijke overhaasting, maar tevens zonder onnoodig dralen, opgetrokken, het gebouw volmaken zullen, waarvan wij de omtrekken geteekend, de gronden gevestigd hebben.’ - Wie nog mogt twijfelen aan die goede trouw, hij herleze, wat de voorzitter der commissie, de gemoedelijke staatsman, wien men nog meer moet liefhebben dan hoogachten, in het VIIIe deel zijner *Bijdragen* schreef over het *oogmerk der Grondwet*. Helaas, de commissie bedacht slechts niet, dat de ontwikkeling en verbetering, waarop zij het oog vestigde, moest uitgaan van degenen, die er welligt belang bij zouden hebben, om ze tegen te gaan; en de vrees, van te veel te regelen, deed haar misschien den regel te veel uit het oog verliezen, ‘dat een goed plan van regering moet opvoeden voor de toekomst.’

1 Verg. *Gids* 1845, bl. 221 v.v.

Deze zijn dan de historische elementen der Grondwet, waaronder wij leven, en daarmede van het geheele Nederlandsche staatsbestuur:

Het federatief aristocratisch beginsel der republiek van de geuniëerde provinciën, waarin zich nog eenige reminiscentiën mengen van het oude leenstelsel, van privilegiën voor adel en stedelijke corporatiën.

De liberale beginselen van 1795 en later, gewijzigd door constitutionnele begrippen eener nieuwere school, door *België's* aansluiting vooral medegebragt.

Het Fransche eenheids- of contralisatie-stelsel, gedeeltelijk gewijzigd door eigenaardige behoeften van onzen staat en het karakter onzer natie.

Maar waartoe - vraagt gij welligt - toch deze breede uitweiding over zaken, die ieder bekend zijn of bekend behooren te zijn? Waarom nog niet anders, dan even ter loops, van die *Beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur*, welke u ter beschouwing zijn toegezonden, gewaagd? - Het zou mij spijten, indien gij zoo vroegt; indien gij niet reeds lang gevoeld hadt, dat ik in deze uitweidingen den auteur dezer *Beginselen* steeds naauw in het oog heb gehouden, ofschoon ik hem ook niet bij elke bladzijde aanhaalde, en dat ik die breede herinneringen onvermijdelijk vond, om u den geest en de strekking van het werk wèl te doen kennen, hetgeen te meer noodig was, omdat het is gebleken, dat zelfs mannen van bekende kunde dien geest en die strekking verkeerd hebben begrepen.

Het is het hoofddoel van den auteur der *Beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur* geweest, om, ter gelegenheid van de behandeling der vraag over *herziening der Grondwet*, te onderzoeken, welke van die elementen onzer staatsregeling als beproefd Nederlandsch, als nationaal, als overeenkomstig onzen tijd moeten worden beschouwd; welke als zoodanig moeten worden behouden; welke als vreemd moeten worden op zijde geschoven; welke als verouderd behooren weg te vallen. Zijn stelsel is: ‘Elk land heeft zijne eigenaardigheden, zijne bijzondere behoeften, zijn volkskarakter en zijne volkseigendommelijkheden. Voor een gedeelte moge ons vaderland deelen in de algemeene beschaving en de algemeene ontwikkeling van *Europa*; voor een ander gedeelte blijft het iets eigenaardigs bezitten, waardoor het nog meer dan door grenzen en traktaten tot een bijzonder volk wordt gevormd.

Er mogen algemeene beginselen van constitutionneel staats-

regt zijn, die bijna overal gelden, waar constitutiën bestaan, en gelden moeten, wanneer men de doeleinden van eenen representatieven regeringsvorm wil bereiken, elk land blijft niettemin zijne eigene nationale beginselen behouden[1].

.... Het is dit nationale, hetwelk in den staat is, dat, bij de algemeene staatkundige ontwikkeling van de volken van *Europa*, aan elke natie een bijzonder staatsbestuur aanduidt. Het is dit nationale, hetwelk aan den staat, buiten de algemeene regten en verpligtingen van elken staat, bijzondere regten en verpligtingen geeft. Het is dit nationale, waarop dat hoogere staatsregt gegrond is, hetwelk, boven de willekeur van vrijwillige overeenkomsten verheven, de vrijheid van het volk beschut, en de regten van den vorst doet geboren worden of beschermt, als omwentelingen de papieren constitutiën verscheuren. Het is dit nationale, waaruit vaderlandsliefde en burgerzin geboren worden, en waardoor burgerpligt even heilig wordt als elke verpligting, die de mensch te vervullen heeft. Het is dit nationale, hetwelk eene wettige, nationale regering, van eene feitelijke, alleen door overmagt gegronde dwingelandij onderscheidt. Het is dit nationale eindelijk, waardoor de Grondwet eene kracht kan worden, en zonder hetwelk de Grondwet slechts de wettige [wettelijke?] uitdrukking van luim en toeval blijft, die wel gehoorzaamheid kan vorderen, doch geene vaderlandsliefde aankweekt[2].'

Dit stelsel vooropgezet hebbende, vraagt hij: 'Is *onze* Grondwet geheel hetgeen zij zijn moest? Is zij in al hare deelen gebouwd op Nederlandsche beginselen, gelijk zij door de geschiedenis gevormd, ontwikkeld en gewijzigd zijn? Voldoet zij in al hare bepalingen aan de behoeften van het tegenwoor dig *Nederland*? Bevat zij eene krachtige bescherming tegen al de gevaren, waartegen eene Nederlandsche Grondwet bescherming moet aanbieden[3]?' En de beantwoording dezer vragen, ten opzigte van de onderscheidene deelen der Grondwet, is de inhoud der 150 volgende bladzijden.

Dat hij bij deze beantwoording bijna uitsluitend het oog heeft gevestigd op de Nederlandsche staatsgeschiedenis, het Nederlandsche volkskarakter en Nederlandsche behoeften; dat hij zich, als voorstander der zoogenaamd historische school, tegenover de zooge-

1 *Beginsel. van Ned. Staatsbestuur*, bl. 1, *Tijdgenoot*. D. IV, bl. 241.
2 *Beginsel.*, enz., bl. 3 verv. *Tijdgenoot*, D. I, bl. 115.
3 *Beginsel.*, enz., bl. 6. Verg. *Tijdgenoot*, D. V, bl. 321.

naamd wijsgeerige in oppositie heeft gesteld, en tegen invoering van holle theorieën en vreemde denkbeelden waarschuwt, met gelijke warmte, als hij tegen de tot heden gevolgde praktijk ijvert, schijnt aanleiding gegeven te hebben tot het misverstand, waarop ik straks doelde. Het voegt en het lust mij niet, den evenaar op te houden, om de beweringen van partijen te wegen[1]. Het komt mij - met bescheidenheid zij het gezegd - voor, dat het met den strijd tusschen de wijsgeerige en de historische school des regts ongeveer even zoo is, als met den ouden twist tusschen theorie en praktijk; immers dat in beide de strijd zich voor den welmeenenden, niet eenzijdigen onderzoeker in een bloot verschil van woorden oplost. En geen zwak argument voor dit gevoelen meen ik te mogen vinden in de opmerking, dat, behoudens weinige uitzonderingen, meerendeels tot punten van beperkt belang betrekking hebbende of uitvloeijende van individuëele inzigten, de verbeteringen, welke onze schrijver in de Grondwet gebragt wil zien, overeenkomen met de veranderingen, in het Voorstel tot herziening der Grondwet opgenomen. Waarom de schrijver gemeend heeft, de zaak te moeten beschouwen van het oogpunt, hetwelk hij gekozen heeft, en met hoeveel vrucht, heeft hij in de zoo even aangehaalde apologie van zijn boek (*Tijdgen.* D. V, bl. 546) ontwikkeld. Maar het is het gewone lot van hen, die *die Vermittlung der Extreme* beproeven, dat zij zich beide *Extreme* vijandig maken. De *Tijdgenoot* heeft het vijf jaren lang ondervonden[2]. - Wie echter den auteur der *Beginselen*, enz. beschuldigt van willekeurig denkbeelden uit de grafelijke tijden en uit die der Unie, uit de revolutie van 1795 en uit het tijdperk van 1813-1845 dooreengemengd en tot één Nederlandsch beginsel zamengeklutst te hebben, doet hem onregt. Deze geschiedkundige herinneringen zijn hem slechts de leiddraad bij zijne beschouwing van de ontwikkeling der Nederlandsche natie en van den Nederlandschen staat. Verre van daarbij om het Nederlandsche volk eenen Chineschen muur van nationaliteit heen te slaan, erkent hij ten volle den invloed, dien de volken wederkeerig, nu dadelijk, dan bijkans onzigtbaar, op elkanders denkbeelden, behoeften en ontwikkeling uitoefenen. Terwijl hij tegen theorieën eener vreemde school ijvert, neemt hij die theorieën, waar ze in den geest des volks of in de in-

1 Verg. *Themis*, Octob. 1845, en *Tijdgenoot*, D. V, bl. 545 vv.
2 Verg. *Tijdgen.*, D. III, bl. 1, vv.; D. IV, bl. 3; D. V, bl. 577, vv.

rigting van den staat wortel gevat hebben, als historisch beginsel aan. En zoo komt hij ten opzigte van onzen tegenwoordigen staatsregtelijken toestand tot deze slotsommen:

‘Overeenkomstig de historische ontwikkeling, en volgens het eigenaardig karakter der Nederlandsche natie, behoort onze staatsregeling te zijn monarchaal, met ruimen invloed des volks op de zaken der regering, met eene uitgebreide burgerlijke vrijheid, en met groote zelfstandigheid voor plaatselijke en bijzondere besturen[1].

Gedurende de Unie ontwikkelde zich deze onafhankelijkheid der deelen in hooge mate, maar ten koste van de eenheid in den staat, en gedeeltelijk ook van den volksinvloed[2].

De eenheid in den staat werd gewonnen door de omwenteling van 1795 en voor goed bevestigd in 1813[3]; maar HOGENDORP's Schets, gelijk ook de Grondwet van 1814, was daarnevens te veel gebouwd op het oude stelsel, in plaats van volksinvloed, invloed van corporatiën stellende[4].

De Grondwet van 1815 voldeed iets beter aan de behoeften van den tegenwoordigen tijd, ofschoon zij daarbij eenige onnederlandsche elementen opnam[5].

En sedert heeft de tijd onderscheidene beginselen, die toen eerst ontkiemden, ontwikkeld, en andere, die toen reeds kwijnden, doen versterven. De vooruitgang in de begrippen van het algemeene staatsregt door wetenschap en ondervinding heeft ook in ons land vruchten gedragen, die niet versmaad mogen worden[6].’

Alzoo moest de Grondwet zelve - ware het ook tegen den wil harer zamenstellers - de aanleiding geven tot nutteloozen strijd tusschen oud en nieuw, en elken geleidelijken regelmatigen vooruitgang belemmeren. Zij had, door ze nevens elkander op te nemen, gemeend harmonie te scheppen tusschen beginselen, die lijnregt tegenover elkander stonden en waarvan elk zijne eigene logische ontwikkeling zoude ondernemen. Menschelijke zwakheid mengde zich in den strijd. Datgene, wat de commissie, uit voorzigtigheid en met het oog op latere verbeteringen, aan den in-

1 *Begins. van Ned. Staatsbest.*, bl. 7; verg. bl. 32, 33, 64, bl. 17, verv.; bl. 110, 112, verv.; ook 72.
2 Ibid. bl. 7; verg. bl. 32, 65, 78, 84, 91, 93.
3 Ibid. bl. 7; verg. bl. 24, 65, bl. 30.
4 Ibid. bl. 7; verg. bl. 46, 79, 86; ook bl. 21.
5 Ibid. bl. 8; verg. bl. 137, 144 en 82.
6 Ibid. bl. 10; verg. bl. 30, verv.; bl. 64, 67, bl. 130, verv.; 143, verv.

vloed van zeden en begrippen had overgelaten, werd buit gemaakt door slenterzucht en behartiging van bijzonder belang. De regeerders lieten niet na, de beginselen van centralisatie, waar het mogelijk was, toe te passen; ook wel, waar het niet mogelijk moest schijnen. Eene besluiten-regering was er het uitvloeisel van, die zich zelfs, tegen den geest der Grondwet en tegen de stellige bedoeling harer ontwerpers, tot de koloniën, tot de geldmiddelen, tot de voogdij over onafhankelijke ligchamen uitbreidde. De oude aristocratie schikte zich weder vast in hare zetels. De reglementen, die uitdrukkelijk bestemd waren, om vooruitgang mogelijk te maken, werden werktuigen van stilstand en achteruitgang. Waar de grondwet den vooruitgang niet uitdrukkelijk had gelast, deed men het voorkomen, alsof zij hem verbood. Het werd, als van ouds, ‘geheimhouding boven openbaarheid, collegiale voordragt tot levenslange waardigheden (waar niet met name, daar toch in de daad) boven volkskeuze en afwisseling.’ Daarbij was met den landelijken stand eene nieuwe aristocratie - die van het grondbezit - in den staat opgenomen, van nature gehecht aan bescherming en inmenging des bestuurs in den gang der nijverheid, en door belang, ontzag en ambtsbetrekkingen zoowel aan de regering als aan de oude aristocratie verknocht. - Wat vermogten tegen de vereeniging van deze drie - want wederzijds zag men er tot heden voordeel in, elkander te ondersteunen - de pogingen van hen, die op constitutionnelen vooruitgang aandrongen? Hunne stem werd zonder moeite gedoofd, terwijl bovendien de argwaan tusschen Noord en Zuid de publieke opinie benevelde. Doch plotseling kwam de Belgische omwenteling het kunstig weefsel van vijftien jaren arbeids verscheuren. Wie de drijvers en medehelpers, en welke de drijfveeren van die omwenteling geweest mogen zijn, de Belgische constitutie van 1831 is dáár, om te bewijzen, dat, zonder de geheimzinnige werking van beginselen van vooruitgang, geene Belgische revolutie voltooid, althans geen Belgische staat gevormd zoude zijn geworden. En vruchteloos zouden zelfs wij trachten de oogen te sluiten voor de wakkerheid, die zich in het politiek leven, in de ontwikkeling der nijverheid, in het streven op het gebied van kunst en wetenschap, niettegenstaande den geestelijken dwang, gedurende het vijftienjarig bestaan van den jeugdigen staat heeft geopenbaard. - Wat in die zelfde vijftien jaren onder ons gebeurde, is in twee woorden zamen te vatten. Om oude misgrepen te dekken, beging men nieuwe; het verbond tusschen regering en aristocratie werd

magtiger dan ooit. Maar, als altijd, bragt het kwaad zijne eigene straf mede. Beginselloosheid leidt tot verwarring; overmagt wekt overmoed. Er gebeurden dingen, die, toen ze ontdekt werden, een kreet van verontwaardiging door het geheele land deden opgaan, welke tot in de raadzaal weergalmde.

Dat deze dingen gebeuren konden zonder openbare verkrachting der Grondwet, maar met hare toelating, ja, door haar begunstigd en aangemoedigd, dit is in het oog van den auteur der *Beginselen* reden genoeg, om de noodzakelijkheid eener Grondwetsherziening te betoogen.

Hoe hij dit in bijzonderheden aanwijst? Indien ik u dit zoude aantoonen, ik moest het geheele boek haast bladzijde na bladzijde afschrijven. Maar de gebreken, welke hij in onze staatsregeling opmerkt, en waarom hij hervorming verlangt, laten zich onder de volgende rubrieken zamenvatten.

‘De Grondwet behelst bepalingen, die onbestaanbaar zijn met de beginselen van eene constitutionneel-monarchale staatsregeling, of belemmerend voor de staatkundige ontwikkeling der natie, ten opzigte:

van de eenheid van den staat (te uitgebreide regten aan de provinciale staten verleend, bl. 25);

van de burgerlijke vrijheid en gelijkheid (handhaving van heerlijke regten, bl. 19; gebrekkig petitieregt, bl. 21);

van den omvang der koninklijke magt (als te uitgebreid, bl. 37 v., 40, 52; als tevens te beperkt, bl. 41, 43, 46);

van het stelsel van verkiezing en vertegenwoordiging (verkiezing der Staten-generaal *niet* door het volk, bl. 65, 67; dubbele vertegenwoordiging der aristocratie in de tweede kamer, bl. 79; bovendien eene eerste kamer, bl. 82, 87);

van de provinciale en plaatselijke besturen (gebrekkige zamenstelling, bl. 107; verwarring in de bepaling hunner regten en bevoegdheden, bl. 102, 108 verv.);

van de regterlijke magt (beginsel eener provinciale regtspleging, bl. 123; te veel bepalend, bl. 120);

van het territoir, en de defensie (te veel bepalend, bl. 89 v.v., 128).

2. De Grondwet bevat niet genoeg waarborgen tegen willekeurige handelingen der regering, of ook tegen overwegenden invloed van enkelen:

voor de burgerlijke vrijheid: van spreken (bl. 13), van handelen (bl. 14), van associatie (bl. 17), van briefgesprek (bl. 19), van godsdienst (bl. 132, 138);

voor de onafhankelijkheid van provinciale en plaatselijke besturen, van collegiën en administratiën, en de zelfstandigheid van ambtenaren (prov. en plaatsel. besturen, bl. 97; 104; waterstaat, bl. 113; regterlijke magt, conflicten, bl. 124; kerkelijke administratiën, bl. 139; zelfstandigheid van ambtenaren, bl. 56 v.v.);

voor een goed bestuur der koloniën (bl. 93) en der finantiën (bl. 116, 118);

voor een goed nationaal onderwijs (bl. 145 v.v.);

voor den invloed der natie op de zaken der regering (gebrekkige openbaarheid, bl. 13, 87).'

Hiermede kan ik mijne taak als afgewerkt beschouwen. - Of zoude het, na al het gezegde, nog, om de in den aanvang gegevene belofte gestand te doen, noodig zijn, aan te wijzen, dat er in deze dagen bij ons eene staatsomwenteling voorbereid wordt, ja reeds in werking is; dat er een strijd wordt gevoerd van beginselen en van beginselen tegen volksaard, zeden, begrippen, belangen, die herinnert aan den gelijken strijd in de XVIII^{de} eeuw?

Nog hebben zich bij ons geene eigenlijk gezegde staatkundige partijen gevormd. Wij hebben in onze kamers noch regter-, noch linkerzijde, noch *juste-milieu*; wij hebben geene dagbladen, die bepaaldelijk een of ander duidelijk omschreven stelsel van staatsbestuur prediken en *daarom* hunne vaste lezers tellen. Wij hebben in het volk geene verdeeldheid tusschen conservatieven en liberalen. 'Tot hiertoe bleef, Gode zij dank, het zaad der partijschappen onderdrukt'[1]. Maar dat dit zaad in de vore geworpen is en aanvangt te ontkiemen, kan niet ontkend worden. Het zal opgeschoten zijn vóór men er op bedacht is. Het is niet te ontkennen, dat er beweging en gisting in de gemoederen des volks is. Wie zegt, de teekenen daarvan niet te zien in de petitie's voor de Grondwetsherziening, in de opkomst van tallooze oppositiebladen en blaadjes,

1 De partijen, die zich scherp afgerond onder ons voordoen, zijn meer van kerkelijken dan van politieken aard. Het beste bewijs hiervoor is, dat zij, ofschoon de eene de andere uit den grond des harten verafschuwende, elkander trouw de hand reiken, zoo dikwijls zij het gebied der staatkunde betreden.

in den geest van de geheele literatuur van den dag, tracht een' ander iets diets te maken; wie voorgeeft ze door zegelwetten, door vervolgingen, door censuur, door gunst of ongunst weder tot rust te zullen brengen, geeft den schijn, alsof hij zich zelven een rad voor de oogen draait. Het is zoo, de Nederlander, vooral van onzen tijd, is rust- en ordelievend: het is duizend malen gezegd en herzegd, en het moet wel waar zijn. Zijne deugden en zijne gebreken werken daartoe gelijkelijk mede. Godsdienstig, aan zijnen koning gehecht, met eerbied voor de wet, met ontzag voor de gestelde magten bezield, huisselijk en phlegmatiek, afkeerig van al wat naar uitspatting zweemt, en van al wat zonderling schijnt, is hij natuurlijk conservatief gezind. En de pogingen, om hem eene onverschilligheid voor algemeene belangen, eene laauwheid voor al wat materiëel voordeel te boven gaat, een kleingeestig particularismus in te enten, zijn wèl gelukt. Over de zware lasten, die hij moet opbrengen; over de kwellingen, die hij daarbij moet ondergaan; over de belemmeringen, waarop zijne nijverheid met elken stap stuit; over de gunsten, die hij aan onwaardigen ziet uitdeelen; over de verwarring in het binnenlandsch bestuur, die hij opmerkt; over de geringschatting, waaraan hij zijnen naam buitenslands ziet prijs gegeven; over het gevaar, waarin hij voortdurend 's lands finantiën en daarmede het nationaal vermogen ziet verkeeren; over dit alles openbaart de Nederlander zijn misnoegen op schuldelooze wijze, door het lezen van vinnige oppositieblaadjes, door den roem der voorvaderen op te halen, en door te klagen en te morren over den slechten tijd. Maar die klagt is algemeen en doet zich onder allerlei vormen voor, en doet zich al luider en luider hooren. Die klagt doet blijken, ‘dat de onheilspellende toestand, reeds vroeger door een' der Raadslieden van de kroon zelven opgemerkt en destijds door eene vreemde benaming aangeduid, toen hij huiverde de Hollandsche woorden *misnoegen* en *moedeloosheid* uit te spreken, - dat die toestand inderdaad een *volkstoestand* is geworden, en dat niet eenige weinigen, maar dat de geheele natie krank ter nederligt aan dezelfde kwaal.’ En zij het ook al, dat ‘de oorsprong en het geneesmiddel den lijder niet even duidelijk bewust zijn,’ dat ‘niet allen het woord *herziening der Grondwet* als uitdrukking hunner behoeften terstond gereed hebben; de kwaal bestaat daarom niet minder, en een weinig onderzoeks, voor wie de waarheid wil, zal het vermoeden tot zekerheid bren-

gen, dat de laatste grond van aller klagt dezelfde is, en evenzoo aller wensch op hetzelfde oogmerk doelt'[1].

En er is reeds méér dan eene onbestemde klagt, meer dan een doel- en planloos verlangen naar verandering bij de natie. De publieke geest heeft in weinige jaren reuzenschreden gedaan. Vergelijkt slechts de mate van belangstelling, die zich bij de Grondwetsherziening van 1840 deed zien, bij die, welke het voorstel der IX mannen in 1845 te gemoet kwam, of liever nog, vergelijkt *de Tijdgenoot* van 1841 met *de Tijdgenoot* van 1845. Beiden met regt den naam verdienende van *Tijdgenoot*, scherp lettende op den toestand, op de behoeften, op de ontwikkeling van het oogenblik. Ziet dan *de Tijdgenoot* van 1841[2] in gemoede het onraadzame eener Grondwetsherziening betoogen, omdat de publieke geest nog te flaauw, de belangstelling in algemeene zaken nog te beperkt is, ofschoon tevens verzekeren, dat die herziening binnen een 25tal jaren onvermijdelijk moet komen; en ziet *de Tijdgenoot* van 1845[3]: 'eene Grondwetsherziening dringend noodzakelijk rekenen..... ook daarom, omdat, bij eene zoo gebrekkige Grondwet als de tegenwoordige, hetgeen behouden moet worden, moeijelijk met kracht te verdedigen is tegen de republikeinsche en anarchistische beginselen, die meer en meer bij ons verspreid worden!' -

Voorzeker, zoodanige beginselen kunnen eindelijk ingang vinden, ligter dan men veelal vermoedt, zelfs bij het rustige en ordelievende volk van *Nederland*. De geschiedenis heeft het geleerd. Hebbe de geschiedenis ook geleerd, waarop de ontwikkeling van zoodanige beginselen moet uitloopen, het is de pligt van den staatsman, die bestuurt en leidt, het oog op hare lessen te vestigen; van de menigte is het niet te vorderen. Het geslacht, dat de tijden van omwenteling en verwarring, van teleurstelling en dwingelandij beleefd heeft, sterft weg. Het jongere kent die tijden slechts bij overlevering, en ziet, om de schitterende lichtpunten, die zij hier en daar aanbieden, al te ligt de bijzondere rampen, die ze vergezelden, voorbij. Zoo hoopen zich de brandstoffen in het geheim op: ééne vonk, en het stroo ontvlamt. En wie durft verzekeren, dat zich niet reeds de factiën vormen, zoowel aan

1 Verg. *Een woord aan den Koning in Febr.* 1845, te regt door *de Tijdgenoot* ergens genoemd: het woord van een onbekend genie.
2 Bl. 126 v.v.
3 Bl. 192.

de zijde, vanwaar het behoud gepredikt wordt, als onder de drijvers van verandering, die de vlam zullen doen uitbarsten?

Hoe dit gevaar te voorkomen? - In het geschrift van den Heer VREEDE, in de *Beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur*, in het voorstel der IX mannen, ligt het antwoord op de vraag. Men heeft het er op toegelegd, de natie te doen stilstaan: zij gevoelt behoefte aan vooruitgang; men heeft haar doen voorkomen als eene onmondige, over wier regten en belangen men willekeurig konde beschikken: zij gevoelt zich in staat, om invloed op haar bestuur uit te oefenen. Om die behoefte te voldoen, en om dezen invloed mogelijk te maken, is de hervorming noodig van de staatsregeling, die men tot het werktuig van stilstand en willekeur misbruikt heeft. Het kan mogelijk zijn, deze hervorming tegen te staan en nog lang tegen te houden, - dien vooruitgang te stuiten, dat ontwaakte zelfgevoel weder te dooven, zullen onze mannen des behouds evenmin vermogen, als PHILIPS en LODEWIJK en JACOBUS en de oude aristocratie het vermogt hebben. Hun tegenstand zal alleen kunnen bewerken, dat het volk eindelijk in de armen der factiezucht heul zoeke, of gewelddadig den dam, waarvoor het stuit, doorbreke en in de zwijmeldrift der veroverde vrijheid tot uitspattingen en bandeloosheid oversla.

Dat zij, die het wèl meenen met het lieve vaderland, eendragtelijk blijven volharden, om dit gevaar af te keeren; om met vasten voet vooruit te gaan en vooruit te dringen; om te dwingen door de zedelijke overmagt van hunne kunde en eerlijke bedoelingen, opdat nog verwezenlijkt worden de woorden van den vaderlandschen zanger[1]:

‘Neen! geen sluimren! - neen! geen stilstaan! - al wat leven mist, mist God.
't Zij dan leven! 't zij beweging! maar beweging zij hier kracht;
Geen verplaatsing slechts door 't schudden van den bodem voortgebracht;
Geen vervoering door den prikkel van een smaaklijk zwijmelgift;
Geen verbloemde goud- of staatzucht; geen gehate factiedrift!
Ja 't zij leven, 't zij herleven voor dit weer gespaarde volk!
Maar een leven niet van droomen, stout gegrepen uit de wolk;
Niet ontvoerd aan vreemde zeden als een nuttelooze roof, -
Neen! ontwikkeld uit den wortel van Geschiednis en Geloof!
In zijn wezen, vrucht DER tijden, in zijn vorm, van DEZEN tijd!’

Uw
15 Jan
S. VISSERING.

1 Mr. I. DA COSTA, *Aan Nederland in de Lente van* 1844.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Drie Redevoeringen van Hendrik Albert Schultens. *Leeuwarden*, G.T.N. Suringar. 1845. 112 bl. gr. 8°.

'HENDRIK ALBERT SCHULTENS, de eenige zoon van JOANNES JACOBUS, Hoogleeraar te *Leyden*, en kleinzoon van den grooten ALBERT SCHULTENS, was door zijn' vader van de wieg af bestemd, om, zoo de omstandigheden medewerkten, den erfelijken roem van zijn geslacht in de Oostersche letteren te handhaven. Als kind ontving hij het onderwijs der voortreffelijkste leermeesters, doch zonder veel vrucht, daar zijn vader zijner neiging den vrijen teugel liet, en hem deed leeren zoo veel hij wilde, niet zoo veel hij konde; oordeelende, dat hij op rijperen leeftijd uit eigen beweging en met te meer lust den waren weg ter beoefening der wetenschappen zou inslaan, wanneer hij niet in zijne jeugd door dwang en gestrengheid werd afgeschrikt. De uitkomst bedroog zijne verwachting niet. Door eerzucht en weetgierigheid gedreven, zette hij nog als jongeling met den warmsten ijver de beoefening der letteren door, met VALCKENAER en RUHNKENIUS als leidslieden in de Grieksche en Latijnsche, en zijnen vader als leermeester in de Oostersche talen. Inzonderheid in de laatste maakte hij in korten tijd zulke vorderingen, dat hem op 24jarigen leeftijd de katheder der Oostersche letteren aan het Amsterdamsch Athenaeum werd toevertrouwd, dien hij gedurende zes jaren met eere bekleedde. Van hier, als opvolger van zijn' overleden' vader naar *Leyden* beroepen, wist hij ook daar door zijn onderwijs de waardigheid zijner wetenschap voortreffelijk te handhaven, en zou den roem zijns grootvaders hebben geëvenaard, wanneer hem een langer leven ware ten deel gevallen. Door eene zeldzame gave der natuur was bij hem het *ειναι χαὶ δοχειν* in hooge mate vereenigd. In gelaat en oogen was de braafheid, de grootheid, de welwillendheid zijner ziel, waren de

kenmerken van alle deugden, ondubbelzinnig te lezen; zijn voorkomen, zijne gebaren, zijne bewegingen, waren vol waardigheid en gepastheid. Niemand overtrof hem in gevoel voor het ware en schoone; en zijne verwonderlijke vriendelijkheid en toeschietelijkheid werd geëvenaard door de keur zijner woorden, en de welluidendheid zijner spraak. Daarbij waren alle deze gaven hem geheel natuurlijk, en scheen niets door de kunst verkregen. Wat wonder, dat weinigen, hetzij leerende, hetzij sprekende, immer met meer welgevallen en meer lof werden aangehoord; wat wonder, dat weinigen ook in den dagelijkschen omgang en in velerlei betrekkingen meer gezocht waren? Maar al te veel van den kostbaren tijd, voor de beoefening der letteren bestemd, werd hem door buitengewone bezigheden ontroofd; want het lag niet in de natuur van SCHULTENS te weigeren, waar hij van dienst kon zijn. Maar toen hij, begeerig de dus geledene schade in te halen, de lang voorbereide uitgave van MEIDANI's verzameling van Arabische spreekwoorden ter hand genomen, en reeds verscheidene bladen ter perse gelegd had, overviel hem een ontijdige dood in het 44ste jaar van zijn leven.'

Met deze woorden ongeveer teekent WYTTENBACH, in zijn leven, van RUHNKENIUS, het beeld van den voortreffelijken man, wiens nagedachtenis onder zijne landgenooten te verlevendigen, het doel is, dat zich de Heer C.J. WENCKEBACH heeft voorgesteld met de uitgave van het drietal redevoeringen, aan het hoofd dezer aankondiging vermeld. En zeker, het ware onvergeeflijk, zoo de nagedachtenis van een' man van zoo zeldzame gaven immer der vergetelheid onder zijne landgenooten werd prijs gegeven. Hoe meer men poogt te huis te geraken in de letterkundige geschiedenis der, voor de philologische studiën althans, in ons vaderland zoo glansrijke dagen, waarin SCHULTENS te *Amsterdam* en *Leyden* den post van Hoogleeraar bekleedde, hoe meer men zich van alle kanten de bewijzen zal zien toestroomen van den diepen indruk, dien hij door zijne kennis en smaak, zijne welsprekendheid en edel karakter, bij zijne vrienden en leerlingen te weeg bragt. RUHNKENIUS rekende zijne verplaatsing naar *Leyden* tot de drie gelukkige gebeurtenissen, waardoor hem het jaar 1779 merkwaardig was; WYTTENBACH had reeds te *Amsterdam* met hem naauwe vriendschap gesloten, en hoe hoog hij hem schatte, blijkt uit de aangehaalde woorden; bij zijne verschillende bevorderingen regende het, naar den smaak dier tijden, Latijnsche lofdichten op den waardigen

handhaver des voorvaderlijken roems; en toen een vroegtijdige dood hem had weggerukt, vond hij niet slechts in het vaderland in KANTELAAR[1], maar ook in *Duitschland* in zijnen leerling en vriend RINK[2], een' opzettelijken lofredenaar. Hoe V.D. PALM, die in de school van SCHULTENS de beginselen dier *aesthetische* schriftverklaring had ingezogen, welke hem, in weêrwil van alle bedenklngen tegen zijne exegese, ook op het veld der Hebreeuwsche letteren onsterfelijken roem waarborgt, den mond altijd vol had van den lof zijns voortreffelijken leermeesters, kunnen zelfs zij getuigen, die hem slechts in zijne laatste jaren gekend hebben; en de plaats uit zijne Redevoering ter feestvierende herinnering aan den akademischen leeftijd, door den Heer WENCKEBACH in zijne voorrede aangehaald: ‘Neen! verzwijgen kan ik hem niet, dien naam, ook voor velen uwer onvergetelijk, dien de menschelijkheid in haren hoogsten adel, als den haren, zich toeëigent, den naam van SCHULTENS,’ is zeker niet de eenige van dien aard in zijne schriften. Eindelijk, dat de grijze WENCKEBACH, 52 jaren na het overlijden van SCHULTENS, zich nog geroepen voelde eene nieuwe gedenkzuil voor hem te stichten, door het uitgeven der aangekondigde redevoeringen, is zeker niet het minste der bewijzen, die wij hebben aangevoerd voor den blijvenden indruk, door den man te weeg gebragt, tot wien WENCKEBACH, om zijne eigene woorden hier te bezigen, ‘het voorregt genoot in de laatste vijf jaren van zijn leven in eene zeer naauwe dagelijksche betrekking te staan, en alzoo die hooge menschelijke waarde van nabij te leeren kennen, waardoor hij in zijne schatting de edelste sterveling geworden is, dien zijne oogen ooit aanschouwden[3].’

Van de drie hier medegedeelde stukken werd het eerste, eene *Verhandeling over de Dichtkunde der Oosterlingen*, den 5^{den} Maart 1776, door SCHULTENS uitgesproken in het voormalig Amsterdamsch genootschap *Concordia et Libertate*. Het was, den 25sten Maart des vorigen jaars, voorafgegaan door een ander over

1 J. KANTELAAR, *Lofrede op* H.A. SCHULTENS. Amsterdam, 1794.
2 F. TH. RINK, *Heinrich Albert Schultens*. Riga, 1794.
3 Over de wetenschappelijke verdiensten van H.A. SCHULTENS vergelijke men vooral ook nog T.G.J. JUYNBOLL, *Oratio de Henrico Arentio Hamakero*, annot. p. 52-54. Zijne aldaar, als te algemeen bekend, voorbijgegane uitgaven van Arabische Schriften, kan men onder anderen vermeld vinden bij J.TH. ZENKER, *Manuel de Bibliographie Orientale*, T. I (Leipzig, 1846), N°. 411, 412, 413 en 639.

hetzelfde onderwerp, waarvan de Heer WENCKEBACH, tot ons leedwezen, geen afschrift heeft kunnen opsporen. Uit hetgeen SCHULTENS zelf in zijne inleiding daarvan vermeldt, blijkt genoeg, dat het met de hier uitgegevene redevoering één geheel uitmaakte. Het grootste gedeelte toch dier vroegere verhandeling bestond in eene poging, om de vooroordeelen, die veelal tegen de Oostersche poëzij bestaan, zoo veel mogelijk te verdrijven, en de redenen daarvan uiteen te zetten. In het tweede stuk dier redevoering had hij kortelijk doen zien, dat alles bij de Arabieren en Perzen medewerkte, om uitmuntende dichters onder hen te doen geboren worden. De hoofdbewijzen voor deze laatste stelling worden in de *hier* medegedeelde verhandeling kortelijk herhaald; meer uitvoerig wordt vervolgens onderzocht, of de uitkomst inderdaad aan de daardoor opgewekte verwachting beantwoordt, en ten slotte wordt de waarde eeniger beschuldigingen getoetst, waaraan de poëzij der Oosterlingen gemeenlijk in *Europa* is blootgesteld.

Tot het bewijs, dat alles bij de Arabieren en Perzen medewerkt, om voortreffelijke dichters onder hen te vormen, maakt SCHULTENS in de eerste plaats opmerkzaam op de landstreek, in welke zij wonen, en de voorwerpen, die zij voor oogen hebben en waarmede zij gedurig verkeeren; ten tweede op hunne manier van leven; ten derde op de aanmoediging, die de Oostersche dichters van alle kanten ontmoeten, en ten vierde op het voordeel eener schoone, rijke, vloeijende en verhevene taal. In het tweede deel wordt achtervolgens, doorgaans met aanhaling van eenige proeven, gesproken over de gedichten, waarin de Oosterlingen hunne liefde en hunne heldendaden bezingen; verder over hunne lijkzangen en lofgedichten, hunne satyren, hunne zededichten, fabelen en spreuken. In het derde deel eindelijk wordt het oog gevestigd op de beschuldigingen van ongelijkheid van stijl, valsch vernuft en opgeblazenheid. De beide eerste gebreken beschouwt SCHULTENS als meer aan bijzondere dichters, dan in het algemeen aan de Oostersche dichtkunst eigen; omtrent de laatste beweert hij, niet zonder reden, dat, terwijl de stijl der Oosterlingen, door zijne overhelling tot het verhevene, zich in Westersche oogen ligt aan de beschuldiging van gezwollenheid bloot geeft, die beschuldiging veel van hare kracht zou verliezen, wanneer men zich behoorlijk in het Oosten wist te verplaatsen. Maar dat SCHULTENS, zelfs schoon hij hier voor de Oostersche dichters partij trekt, echter voor hunne gebreken niet blind was, blijkt uit

de volgende opmerkingen, die wij als eene proeve willen mededeelen: ‘Het eenigste, wat mij tot nog toe aan de gedichten der Oosterlingen in 't algemeen schijnt te ontbreken, is die behaaglijke houding en gedaante van het geheel hunner stukken, welke onze gedichten zoowel als die der Grieken en Latijnen zoo zeer versiert. - Een dichter is bij hen aan geene geregelde wetten verbonden. - Dit geeft hem in verscheidene opzigten wel vele voorregten. Maar 't heeft ook aan den anderen kant, ten minste voor ons, die nadeelige uitwerking, dat er weinig orde of verband in hunne voortbrengsels te vinden is. Zij bestaan voor 't grootste gedeelte in de eerste uitwellingen van een overkropt gemoed. De Oosterlingen voelen alleen, zonder te overleggen, te schikken en te beoordeelen. - Wij doen dit beide, en hebben dus boven hen een groot voordeel.’

Wij gelooven, dat de beschuldiging, in deze regels bevat, schoon wat los daarheen geworpen, over het algemeen juist is; en schoon wij er den Oosterlingen geene misdaad uit willen maken, dat hunne werken eene verdienste missen, die zij niet beoogen, en waarvan zij geen denkbeeld hebben, gelooven wij echter, dat zelden een Oostersch, ik meen vooral een Arabisch, gedicht den Europeschen lezer boeijen zal door de aaneenschakeling van denkbeelden, de éénheid der grondgedachte en de zamenwerking aller deelen tot de volkomenheid van het geheel. In de recensie van een door mij uitgegeven stukje over de wetenschappelijke instellingen der Arabieren, voorkomende in den 8sten jaargang van dit tijdschrift (bl. 1-12), vraagt de Heer DOZY, of de Arabische Kasîdah, ‘zoo als haar gang vóór eene eeuw door REISKE, en onlangs door DE SLANE geschetst is, niet juist een voortreffelijk, een boeijend geheel oplevert?’ Het is moeijelijk over dergelijke quaestiën van smaak te disputeren, maar zeker is het, dat ik, met éénheid van gedachten en een *totum teres atque rotundum* in den vorm, van den dichter te verlangen, niets daarbij minder op het oog heb, dan die soort van stereotypen gang in de denkbeelden der Kasîdah, welke zoowel door REISKE als DE SLANE is opgemerkt, en den laatste doet zeggen: ‘In deze voortbrengselen keeren dezelfde denkbeelden telkens weder, en dezelfde woorden dienen vaak om ze uit te drukken,’ en wat verder: ‘Hieruit vloeit voort, dat iemand, die bekend is met de wijze van zamenstelling, in de Kasîdah in acht genomen, dikwijls uit een enkel woord de bedoeling van den dichter raden, en, als door intuitie, de

gedachten, die zullen volgen, ontdekken kan'[1]. Overigens kan ik niet nalaten, hier, waar wij over de Arabische Kasîdah, en inzonderheid over het voor alle latere tijden den vorm aangevend model daarvan bij de Arabieren vóór MOHAMMED, spreken, op de beschrijving van den gang van zulk een dichtstuk bij SCHULTENS zelven, in de derde der hier medegedeelde redevoeringen (bl. 105, 106), opmerkzaam te maken, die voor de beschrijvingen van REISKE en DE SLANE niet onderdoet.

Maar indien men nu aan ons de vraag rigt, of wij den inhoud der eerste redevoering, die wij tot hiertoe beschouwden, nadat schier zeventig jaren, sedert zij werd uitgesproken, verloopen zijn, - jaren, waarin voorzeker de studie der Oostersche letteren niet heeft stilgestaan, maar met reuzenschreden voorwaarts is gesneld, - nog voor de uitgave geschikt rekenen? of zij het doel des uitgevers, de bevestiging en uitbreiding van den roem van SCHULTENS, zal kunnen helpen bereiken? - wij zouden deze vragen niet zonder reserve bevestigend durven beantwoorden. Ook voor de Oostersche poëzij is in deze zeventig jaren oneindig veel gedaan; zelfs de regelen harer metriek, die men in SCHULTENS tijd nog naauwelijks kende en op onvergeeflijke wijze veronachtzaamde, zijn, eerst sedert, behoorlijk in het licht gesteld; en behalve de talrijke losse gedichten, in verschillende verzamelingen en chrestomathiën in het licht gegeven, bezitten wij thans ook eene reeks van, deels voltooide, deels nog onvoltooide, uitgaven van Divans en grootere, door de Arabieren zelve zamengestelde, verzamelingen van dichtstukken, en met talrijke proeven van poëzij toegeruste letterkundige geschiedenissen, onder welke het genoeg zal zijn, de *Hamasa*, den *Kitab al-Aghani* (boek der liederen), den *Divan* van IMRAO'LKAIS, VON HAMMER's vertaling van MOTANABBI, en de levens van IBN CHALLIKAN te noemen, om te toonen, dat, bij onzen rijkdom, die, waarover SCHULTENS te beschikken had, slechts gebrek mag heeten. Ten gevolge zijner meer beperkte kennis welligt aan de voortbrengselen der Oostersche dichtkunst, vinden wij het onderscheid van tijden en plaatsen door SCHULTENS te weinig in acht genomen. Dezelfde lijnen en kleuren toch, waarmede ons het beeld der in taal en dictie, evenzeer als in karakter en leefwijze, stoute en onafhankelijke Arabische dichters vóór en uit de dagen van MOHAMMED geteekend wordt, kunnen onmogelijk dienen, om ons de vleijers van latere dagen te schetsen, even

1 IBN KHALLIKAN's *Biographical Dictionary*, T. I, Introd. p. XXXV.

slaafsch in hunne navolging der oude modellen, als kruipend in het bejagen der gunst van oppermagtige gebieders. ‘Het langzaam verval der Arabische poëzij,’ zegt DE SLANE, ‘kan men nagaan van de komst der Abbasiden tot den troon, tot aan den tijd der Ayyubiten; gedurende vele eeuwen waren de beschermers der fraaije letteren van vreemde afkomst, en de schrijvers, die naar hunne gunst streefden, waren verpligt hun eigen oordeel te vormen naar dat van personen, die in het algemeen buiten staat waren, om de echte schoonheden van letterkundige voortbrengselen op prijs te stellen. Het kon niet missen, of zulke werken, die de goedkeuring van prinsen verworven hadden, moesten de opmerkzaamheid van andere dichters tot zich trekken, die ze poogden op zijde te streven en te overtreffen. Het gevoelen, hetwelk men in de scholen aankleefde, dat de oude Kasîdas meesterstukken van kunst waren, werkte mede, om den goeden smaak te bederven; hun plan en gang van denkbeelden werd slaafsch nagevolgd, en slechts door gezochtheid van uitdrukking konden de dichters hun talent aan den dag leggen; woordspelingen, gedachten aan de oude schrijvers ontleend, maar tot onkenbaarheid toe overdreven, duistere en vergezochte toespelingen, dit waren de middelen, door welke zij naar een' zweem van oorspronkelijkheid streefden; de zin werd opgeofferd aan den klank, de verst verwijderde denkbeelden werden aaneengeschakeld, om het beuzelachtige vermaak, dat men in een' terugslag van woorden van gelijken vorm in het schrift, en van gelijkluidende uitspraak vond, en de dichters schreven meer voor het oog en oor, dan voor den geest’[1]. Van dit strenge oordeel over de meerderheid der Islamitische dichters gedurende den tijd der kruistogten, worden door DE SLANE slechts eenige weinige, met name MOTANABBI, BOHTORI, ABOE'L-ALA en IBNO'L-FARID uitgezonderd; doch wij mogen hier niet verder bij stilstaan. Slechts zij het mij vergund, hier het gevoelen van nog een' anderen kenner der Arabische dichtkunst aan te halen, ten bewijze, hoe gebiedend noodzakelijk in het oordeel over hare voortbrengselen de onderscheiding der tijden is: ‘Die Arabische Poesie vor Mohammed trug alle jene Naivetät des reinen Naturlauts, der überall als entscheidendes Merkmal der Volkspoesie gelten muss, an sich. Drei Arme schickte der kräftig sprudelnde Quell der arabischen Wüste aus, und die

1 DE SLANE, t.a.p., p. XXXIII.

herrlichsten Blüthen sprossten an ihrem Gestade: der zerstörende Giessbach des K r i e g 's, der berauschende Strom der L i e b e und der frischlabende Fluss der G a s t f r e u n d s c h a f t. Mit der Erscheinung Mohammeds wurde alle persönliche Neigung für eine Religion, alle individuelle Thatkraft für das Gottesreich auf Erden verwendet. Nicht durch Mohammed selbst, wenigstens nicht unmittelbar, sank die arabische Poesie. Diess war eine Folge der politischen und religiösen Centralisation; der gegebenen Dogmen nicht minder, als der überhand nehmenden wissenschaftlichen und abstracten Bestrebungen. Und wieder waren es drei Arten, in die sich die Arabische Poesie spaltete: die R e l i g i o n s p o e s i e mit ihrer Demuth und Selbstverläugnung, die H o f p o e s i e mit ihrer kriechenden Lobpreisung und dem Bombast ihrer Hyperbeln, und die S c h u l p o e s i e mit ihren angelernten Künsten und ihrer dürren Lehrweise'[1]. Eindelijk vergelijke men hiermede hetgeen SCHULTENS zelf in de derde der hier medegedeelde redevoeringen, die van eenige jaren later dagteekent, bl. 98, 99, van het verschillend karakter der vroegere en latere Arabieren, blijkbaar vooral ook in de beoefening van kunsten en wetenschappen, mededeelt, en hetwelk op zich zelf reeds genoegzaam zijn zou, om te bewijzen, dat men over de Arabische poëzij geen grondig oordeel kan vellen, zonder het verschil der tijden in acht te nemen. Maar niet minder dan het verschil der tijden moet men ook op het verschil der wijd uiteengelegene gewesten het oog vestigen, waarin de Islam, en met hem de taal der Arabieren, den scepter voerde, zoodat b.v. in *Spanje* de Arabische poëzij een' rijkdom van vormen en denkbeelden ontwikkelde, die zelfs de Oosterlingen hield opgetogen, en MOTANABBI noopte, het volk van *Spanje* voor het dichterlijkste van den aardbodem te verklaren[2].

En nog hebben wij met opzet tot dusverre alleen van de Arabische dichters gesproken, en niet van de in het karakter hunner poëzij zoo oneindig van deze afwijkende dichters van *Perzië* gewaagd, die schier alleen onder de vroege volgers van den Islam het gebruik der moedertaal in de fraaije letteren, en daarmede tevens eene oneindig grootere vrijheid en rijkdom van vormen handhaafden. SCHULTENS begrijpt ze mede onder de algemeene

1 G. WEIL, *die poëtische Literatur der Araber vor und unmittelbar nach Mohammed*, p. 91, 92.
2 Zie R. DOZY, *Historia Abbadidarum*, V. I, Praef. p. VIII.

benaming van Oostersche dichters, en, schoon ze meer in het voorbijgaan behandelende, ontleent hij ook voorbeelden aan HAFEZ; maar schoon hij een paar malen op den verschillenden invloed van het klimaat, de natuur en de leefwijze van *Perzië* wijst, van het hemelsbreed verschil, dat tusschen de dichters van *Arabië* en *Perzië* bestaat, geeft zijne voorlezing ons naauwelijks eenig denkbeeld. 'MOTANABBI,' zegt VON HAMMER[1], 'kann als wahres Standbild der ganzen Arabischen Poesie gelten, was bei der in so vielen Fächern von Meistersängern verherrlichten Persischen Dichtkunst von keinem Dichter gesagt werden kann. Dort stehen FIRDUSSI, NISAMI, HAFIS, SAADI und DSCHELALEDDIN RUMI, als die Heroën des heroïschen und romantischen Epos, der Lyrik, des moralischen und des mystischen Lehrgedichts, eben so viele Fächer der Poesie beherrschend. Dem Araber ist das Epos, das Lehrgedicht fremd; er kennt nur das lyrische, und ausschliesslich das lyrische Gedicht, das kürzere, das Gasel, und das längere, die Kassidet; jenes als Ausdruck erotischer und (selten) bacchantischer, diese als Dolmetsch elegischer, kriegerischer, und manchmal satyrischer Begeisterung.' Doch die zich van het onderscheid tusschen de Arabische en Perzische poëzij nader wil overtuigen, dien verwijzen wij als een voorbeeld naar de vergelijking van HAFEZ en MOTANABBI, welke een weinig lager bij den aangehaalden schrijver volgt, die deze dichters niet te onregt als de beide polen van de lyrische poëzij der Oosterlingen beschouwt.

Echter erkennen wij, dat eenige hoofdtrekken der Arabische poëzij door SCHULTENS met kennis en smaak zijn ontwikkeld; wij moeten een gunstig gevoelen opvatten van een letterkundig genootschap, waarin voorlezingen als deze met genoegen en toejuiching werden aangehoord, en bij het volstrekt gemis, althans in onze taal, van populaire geschriften over de Oostersche letterkunde, moge zij ook thans nog strekken, om voorloopig de weetgierigheid derzulken te bevredigen, die zich willen overtuigen, of ook in het Oosten 'iets gevonden wordt, hetgeen men g e z o n d v e r s t a n d , g e n i e e n g o e d e n s m a a k noemt.'

Doch zoo wij de uitgave der eerste redevoering in dezen bundel slechts met twijfelachtige goedkeuring ontvangen, ruimschoots prijzen wij die van de tweede: *Over de bloedwraak en de zedeleer der Arabieren*, mede in het genootschap *Concordia*

1 MOTENEBBI, *der grószte Arabische Dichter*, Vorrede, p. XX.

et Libertate voorgedragen, den 4den April, 1778. Dit waarlijk voortreffelijk stuk, dat voor SCHULTENS welsprekendheid eene onvergankelijke eerzuil is, was zoowel om vorm als inhoud der uitgave overwaardig, en de daarin over MOHAMMED en zijne leer vervatte gedachten zijn zoo weinig verouderd, dat zij in vele opzigten overeenstemmen met die, welke grondiger beoefening der bronnen, waaruit de kennis van zijn leven geput kan worden, in onzen tijd heeft opgewekt en voorbereid, en die wij zelve ten deele in den vorigen jaargang van dit tijdschrift ontwikkeld hebben.

Reeds het begin van dit in dramatischen vorm ingekleed stuk heeft iets bijzonder treffends en karakteristieks, en de nagalm van SCHULTENS welsprekendheid miste zijne werking op de toehoorders niet, toen deze rede door den eerwaardigen L'ANGE voor eenige maanden in de derde Klasse van het Kon. Ned. Instituut werd voorgedragen. Wij onthouden ons echter van eenig uittreksel, daar wij met de keuze verlegen zijn, en dengeen, die er meer van verlangt te weten, slechts den raad kunnen geven, om het geheel te lezen. Dat na zeventig jaren dit stuk tot eenige weinige aanmerkingen aanleiding zou kunnen geven, is inderdaad de natuurlijkste zaak der wereld. En echter zijn zij slechts weinige in getal; de gewigtigste, die ons is voorgekomen, betreft de plaats, waar Scheich IBRAHIM het wondervermogen van MOHAMMED ontkent, en de van hem verhaalde mirakelen alleen uit de berigten der Christenen afleidt (bl. 71). Schoon het waar is, dat MOHAMMED in den Koran duidelijk genoeg verklaart, dat hij niet gekomen was, om wonderen te verrigten, en het welligt niet geheel ongerijmd is, zich eenen Arabier voor te stellen, die in dit opzigt het woord van den Koran boven het, in weêrwil daarvan, algemeene geloof der orthodoxe Muzelmannen aan het wondervermogen van den Profeet stelt, is het echter zeker, dat al de door SCHULTENS vermelde teekenen van MOHAMMED slechts door de eigene legenden der Muzelmannen, en niet door de leugenachtige verzinsels der Christenen, eene plaats in de levensbeschrijvingen van den Profeet hebben ingenomen.

Het derde stuk: *Over de natuurlijke geaardheid der Arabieren*, werd niet oorspronkelijk in het Nederduitsch opgesteld, maar werd door SCHULTENS in het Latijn gehouden, ter gelegenheid van het nederleggen der waardigheid van Rector Magnificus der Hoogeschool te *Leyden*, den 8sten Februarij, 1788. De Heer WENCKEBACH heeft eene vertaling daarvan bij de uitgave

der beide andere redevoeringen gevoegd, wijl het onderwerp daarmede zoo groote verwantschap heeft; eene vertaling, die wij niet kwalijk geslaagd durven noemen, al maakte de aanpassing aan den deftigen en afgemeten gang der oorspronkelijke taal (waar miste het Latijn dien immer, zelfs in den mond van den grootsten meester, vooral in eene akademische redevoering?) de losheid en bevalligheid van SCHULTENS Nederduitschen stijl voor haar onbereikbaar; in de ouderwetsche kleur van het Hollandsch ten minste zullen wij geen bezwaar vinden, daar wij ook voor den roem van SCHULTENS verlangen, dat de lezer, bij het inzien dezer stukken, zich ruim eene halve eeuw rugwaarts verplaatse. Reeds bij de beschouwing der eerste redevoering hadden wij gelegenheid, deze een paar malen aan te halen, wijl veel, dat daarin bevat is, hier nader bepaald en gewijzigd wordt. SCHULTENS toch wijst hier zelf in eenige trekken op het onderscheid der tijden, en bepaalt zich dan tot het onderzoek omtrent de natuurlijke geaardheid der Arabieren vóór MOHAMMED, en de overeenkomst daarvan met de soort en den aard der kunsten en wetenschappen, die te dier tijd onder hen in bloei waren. In het eerste deel wordt de blik gevestigd op de natuurlijke en maatschappelijke gesteldheid der Arabieren, om daaruit hunnen aard en hun karakter te verklaren: hunnen ligchaamsbouw; de brandende hitte van den altijd helderen hemel, waaronder zij leven; den aard der landstreek, die zij bewonen; de bandelooze vrijheid van hun zwervend leven, met de daaruit voortvloeijende deugden en gebreken. In het tweede deel wordt achtervolgens gesproken over de welsprekendheid der oude Arabieren, bestaande in kracht van uitdrukking, weelderigheid van sieraden en rijkdom van woorden, doch zonder kunst in de schikking der deelen; over de taal der oude Arabieren, haren verbazenden rijkdom en hoogen trap van beschaving; vervolgens over de dichtkunst, waarbij de reeds vroeger vermelde uitmuntende beschrijving van den gang en gewonen inhoud eener Kasîdah voorkomt; en eindelijk over de spreuken, spreekwoorden en kernachtige gezegden der oude Arabieren; terwijl voor het overige al hunne wetenschap, zoo als SCHULTENS naar waarheid getuigt, zich tot eene min ontwikkelde en onvolmaakte sterrekunde en daaruit voortspruitende dwaze sterrewigchelarij, tot eene ijdele kunst van droomen uit te leggen en tot eene weinig beteekenende beoefening der geneeskunst bepaalde. Wij vinden in deze redevoering, die door een tijdsverloop van twaalf jaren van de eerste gescheiden

wordt, de sporen van rijper en op grondiger kennis steunend oordeel, en schoon de Orientalist onzer dagen, voor wien zij bovendien toch wel in het Latijn toegankelijk was, er niet veel nieuws uit zal leeren, kunnen wij hare vertaalde mededeeling in dit bundeltje zeer wel begrijpen op het standpunt van den Heer WENCKEBACH, die, door de uitgave dezer drie redevoeringen, eene eerzuil voor SCHULTENS wilde stichten, niet voor Oosterlingen van professie, voor wie de naam der SCHULTENSEN wel eeuwig onvergetelijk zal zijn, al moge het licht der kennis, dat zij verspreid hebben, verbleeken bij den gloed der vuren, die aan hunne fakkel werden ontstoken; maar voor het groote publiek, dat uit deze redevoeringen een man kan leeren kennen, die door smaak en kennis het vaderland tot onvergankelijk sieraad strekt, en tevens vele wetenswaardige zaken aangaande het Oosten daaruit vernemen kan, welke tot dusverre in geene Nederduitsche geschriften beter zijn ontwikkeld.

P.J. VETH.

Wenken over de eigene studie, voor jeugdige onderwijzers in de lagere scholen. Door P. Hofstede de Groot, *Hoogleeraar en Schoolopziener te Groningen. Te Groningen, bij* C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1845.

Sedert de hevige aanvallen op ons lager onderwijs, die de laatste regeringsjaren van WILLEM I gekenschetst hebben, en die, door de verderfelijke toelating van het kerkelijk beginsel, voor het tegenwoordige ten minste en tot nader, gestild zijn, is er onder de behartigers van ons schoolwezen eene hernieuwde werkzaamheid ontstaan, die de algemeene aandacht overwaardig is. Die werkzaamheid is als verschijnsel niet nieuw; ik ben geneigd haar de tweede te noemen. In den tijd toch, die de wet van 1806 voorafging en volgde, had er eene groote beweging plaats ter verheffing en verbetering van het toen zoo jammerlijk verwaarloosde volksonderwijs. De tegenwoordige beweging verschilt van gene - eensdeels door het dubbele karakter, dat zij draagt; namelijk dat van strijd, van verdediging en worsteling, als om leven en voortduring, en dat van wetenschappelijken en opvoedkundigen vooruitgang, van onderlinge opwekking, raadgeving, teregtwijzing der onderwijzers; in één woord van zelfstandige ontwikkeling; - anderdeels daardoor, dat, terwijl vroeger het lager schoolwezen zijne warmste begunstigers en bevorderaars telde onder hen, die er niet toe

behoorden, en met name die het hooge bewind uitmaakten, thans de verdedigers, zoowel als zij, die de inwendige verbetering beoogen, meestal tot de school zelve in eene naauwe betrekking staan. Vóór veertig jaren lieten de hoogstgeplaatsten in den lande een' vaderlijken blik rusten op de lagere school. Thans ware het welligt geen overtollige arbeid, de hedendaagsche schoolwereld in hare bijzonderheden te doen kennen, zelfs aan sommigen dergenen, wier invloed zich mede over haar uitstrekken moet.

Dit laatste is echter mijn doel niet. Immers werd deze aankondiging te wijdloopig, wilde ik alles opsommen, wat hier vermeld zoude moeten worden. Ik spreek dus niet b.v. van de beide weekbladen, die wij hier al spoedig ontmoeten zouden: *de Schoolbode*, die, na eenige rust genomen te hebben, op eene andere dan zijne geboorteplaats weder te voorschijn getreden is; en *de Wekker*, die van den beginne een fiksch standpunt genomen en steeds behouden heeft; niet van de *Bewaarschool* van RIJKENS; niet van de *Unie*, die een echt opvoedkundig-wetenschappelijken grondslag voor haren arbeid aanneemt[1]; niet van de onderwijzers-vereeniging, van welke de laatste uitgaat, en die, stil en bijna ongemerkt arbeidende, maar zich in de *Unie* van de gunstigste zijde doende kennen, naar het uiterlijke overschaduwd wordt door hare verbazend snel opgewassene en met koninklijke erkenning vereerde zuster: het Nederlandsch onderwijzers-genootschap, hetwelk in één jaar een aanwas had van meer dan duizend leden. Dit genootschap heeft zijne afdeelingen, als gewestelijke en plaatselijke verspreid, door het geheele land; en beurtelings berust het algemeen bestuur bij elke der gewestelijke vereenigingen. Van *'s Gravenhage*, dat het genootschap zag ontstaan, werd dat bestuur overgebragt naar *Groningen*, alwaar thans de hoofdvereeniging met ongemeenen ijver de belangen van het geheel behartigt.

Geene stad in ons vaderland doet zich op het gebied der opvoedkunde - van elk ander blijf ik verwijderd - zoo druk werkzaam kennen als de laatstgenoemde. En indien twee na-

1 Het belangrijk Tijdschrift voor onderwijzers, dat te Groningen bij OOMKENS verschijnt, dagteekent reeds van 1833, toen het een weldadig doel moest helpen bevorderen. In 1844 nam het, met eene wijziging ten aanzien van dat doel, den titel aan: *Nederlandsch Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding, inzonderheid ten dienste van ouders, onderwijzers en de plaatselijke toezigten op het onderwijs*.

men den arbeid veler stadgenooten en bewoners van hetzelfde gewest konden kenschetsen, zoude ik slechts HOFSTEDE DE GROOT en BRUGSMA behoeven te noemen, om dien van de schoonste zijde voor te stellen.

De provinciale Commissie van Onderwijs in *Groningen*, die meermalen bewijzen heeft gegeven van hare zorg voor de vorming harer onderwijzers, wilde ook nu weder voorzien in een bestaand gebrek. Zij heeft opgemerkt, dat het velen jeugdigen onderwijzers, niettegenstaande het voortreffelijk overzigt van de leer der opvoeding van BRUGSMA en de sterk gezochte handleiding van HEMKES, aan methode van eigene studie mangelde. En deze waarneming noopte haar, het voor ons liggend werkje te voorschijn te roepen.

De schrijver is bekend als warm verdediger van de grondslagen der wet van 1806, van de vergelijkende examina en de gemengde scholen. Hij heeft den algemeenen dank verdiend, door de onvermoeidheid, met welke hij den zwaren kamp voortgezet en telkens hernieuwde aanvallen van onze lagere scholen afgeweerd heeft; en edel blijft zijne houding ook nu, daar het besluit van 2 Januarij 1842 de vraag doet ontstaan, of de onafhankelijkheid der school van het kerkelijk beginsel, welke dat besluit haar ontneemt, niet het eigenlijke bestanddeel der gemengde school uitmaakt, en of deze, door dat besluit zoo droevig ontwricht, nog onvoorwaardelijk verdedigd kan worden? Edel blijft 's mans houding, nu hij zich keert tot de vorming zelve van den onderwijzer, en dezen in bovenstaand werkje den weg toont, langs welken steeds hoogere graden van bekwaamheid en geschiktheid voor het vak verkregen kunnen worden.

De Commissie wilde den onderwijzers, ook hun, die reeds eenigen rang verkregen hadden, zulk eenen wegwijzer verzekeren. Zij wenschte eene ‘handleiding voor eigene studie’ te doen uitgeven, en droeg er de vervaardiging van den Hoogleeraar op. Wij hebben dan hier ‘eene aanwijzing, hoe een onderwijzer diene werkzaam te zijn in zijne eigene studie’ - - ‘eene methodische aanwijzing van eigene studie’ - - ‘voor hen, die niet weten hunne eigene studie op de beste wijze aan te vatten’ - - ‘voor hen, die reeds den tweeden rang hebben bekomen, of ook, vóór of na dien verkregen te hebben, de leiding van anderen missen.’ Zoo kunnen wij dan den tweeden rang het aanvangspunt noemen, vanwaar het boekje uitgaat.

Doch men zoude zich bedriegen, als men hieraan een bijzonder groot gewigt hechtte. Immers vindt men in dit boek geene zakelijke optelling van hetgeen de onderwijzer te beoefenen heeft, ten minste niet als hoofdzaak. Immers vindt men hier eenen geheel onverwachten, verrassenden gang. Immers is het niet de objectieve opklimming van de studie. Neen, het is de subjectieve vorming; het is de ‘ontwikkeling des onderwijzers naar verstand, smaak en gemoed,’ die hier, hoewel niet met uitsluiting van het andere, vooreerst en bovenal bedoeld wordt.

Ziedaar de ware wegwijzer. Men beoefene de letteren; men make vordering in wetenschap en neme toe in kennis; maar men stelle nog meer belang in de vorming van verstand en smaak en gemoed.

De inleiding dringt aan op zoodanige voortdurende zelfoefening bij den onderwijzer. Zeer te regt! Want velen zijn in gevaar van te verslappen, wanneer zij eenmaal eene goede school verkregen hebben. Eenmaal wel geplaatst zijnde, in eenen werkkring, die eischt, dat men er den meesten tijd en de beste krachten aan toewijde, komt men er van lieverlede zeer ligt toe, zijnen verderen voortgang in de wetenschap te staken, en na kort tijdsverloop ontdekt men, tot eigen spijt, reeds veel verloren te hebben.

Daarop volgt een afzonderlijk hoofdstuk, om ‘de uitkomst te bepalen, welke de studie onder leiding van anderen moet gehad hebben;’ met andere woorden: welke kundigheden voor elken der vier rangen gevraagd worden. Hier wordt het zakelijke medegedeeld van eenen brief, den 17^{den} April 1838 door de Commissie van Onderwijs in de provincie *Groningen* aan de schoolonderwijzers in dat gewest geschreven. Ik zou hier als in het voorbijgaan wel willen vragen, of het voor den tweeden rang niet wat veel gevergd is, ‘ten minste DE GELDER's *Cursus van Wiskundige Lessen* volkomen goed te kennen,’ en of de werken, die voor den eersten rang aangeprezen worden, wel hooger dan dit werk te rangschikken zijn en de noodige opklimming aanwijzen?

De wet van 1806 vond de schoolonderwijzers zoo weinig ontwikkeld, dat zij hare eischen ten aanzien der kundigheden voor elken rang zeer moest matigen, en vrij lage trappen voor die kundigheden vaststellen. Ook waren de zaken in het algemeen niet genoeg gevorderd, om reeds bepaalde voorschriften te kunnen geven omtrent de vereischten voor de verschil-

lende rangen. Het spreekt dus van zelf, dat de verordeningen van 1806 in 1845 ontoereikend en voor velerlei verklaring vatbaar zijn; en zij worden ook in onze verschillende provinciën zoo uiteenloopend toegepast, dat er eene groote ongelijkheid bestaat in kennis en beschaving bij onderwijzers van denzelfden rang. Wenschelijk ware het, dat het Gouvernement eene uitvoerige en doeltreffende omschrijving van die vereischten aan al de Provinciale Commissiën van Onderwijs dede geworden, om die even hoog geklommen als nadeelig werkende ongelijkheid te doen ophouden[1].

In afwachting hiervan, moet men die Provinciale Commissiën prijzen, welke zulk eene gelijkheid ten minste in haar gewest trachten daar te stellen; en de brief van 17 April 1838, zoowel als het voor ons liggende werkje, toont, dat *Groningen* ook hierin niet achterlijk wil zijn.

De herinnering aan hetgeen elk ranghebbend onderwijzer moet weten en kunnen, voorop geplaatst hebbende, geeft de Hoogleeraar zijne wenken over de eigene studie, eerst ter verdere ontwikkeling des verstands, ten tweede ter verfijning van den smaak, eindelijk ter veredeling des gemoeds.

Die verdeeling, op welke ik echter moet terugkomen, is zielkundig, gelijk het geheele geschrift den jeugdigen onderwijzer in zich zelven doet inkeeren, over zich zelven leert nadenken, en hem doet begrijpen, wat het zegt, aan eigene vorming, aan eigene ontwikkeling te arbeiden. Dit is voortreffelijk gezien, en, bij al hetgeen voor den onderwijzer geschreven is, nog niet geschied. Men is gewoon, het breede doek voor zijne oogen te ontplooijen, waarop de groepen van wetenschappen en kunsten, die hij te beoefenen heeft, afgeschilderd zijn; waarop vele stroomen naast en door elkander loopen, die hij bevaren moet; vele paden, die hij zal moeten vervolgen. Men pleegt hem voor te houden, wat hij weten en kennen moet; hem de groote voorraadschuren te openen, uit welke hij het noodige zal kiezen, om het met zich te nemen op de reize door het onderwijzersleven. Hier daarentegen, in deze *Wenken*, wordt de jongeling, ook de man, bij zich zelven bepaald, bij hetgene hij worden moet, om datgene wèl te doen, dat hem opgelegd is. Hier wordt, wel is waar, ook de weg aangewezen, dien hij door wetenschappen en kunsten zal te bewandelen hebben; maar zulks alleen uit het bepaalde

1 Lezenswaardig hierover is de *Unie*, Stuk III, bl. 175 verv.

standpunt van eigene vorming, en in zooverre die reis op zijne eigene ontwikkeling als onderwijzer betrekking heeft; hier ook worden voorraadschuren geopend, maar om er hem voedsel uit te doen nemen, dat zijner ziele kracht geve, en - mag ik de uitdrukking wagen - des onderwijzers en opvoeders groei bevordere.

Wat ik in dit kleine geschrift meest bewonder, is het wèl volhouden van deze subjectieve strekking. Laat mij trachten, door eene oppervlakkige schets, eene loutere aanstipping van de hoofddenkbeelden, mijne gunstige meening te regtvaardigen.

Geleerdheid wordt niet gevorderd van den onderwijzer, maar wel, dat hij, hetgeen hij weet, duidelijk en levendig wete; dat zijne kennis de *zijne* zij, door eigene werkzaamheid des geestes hem ten eigendom geworden (De schrijver herinnert aan MONTAIGNE). Hij zal dit verkrijgen, ja ook door lezen, maar vooral door nadenken, vragen, spreken, aanteekenen, door de studie van menschen en van zich zelven. De lectuur zij niet veel en velerlei; maar de naauwkeurige bespreking van een meesterstuk in de school kan voor den onderwijzer veel nut opleveren. Door het schrijven kan hij zich ontwikkelen, namelijk door het maken van opstellen, het ten papiere brengen van eigene gedachten. Het rekenen kan eene heerlijke oefening voor de eigene studie worden, niet alleen door van de beginselen al verder voort te gaan, maar ook door het zamenstellen van rekenkundige schoolboeken, welke bevorderlijk kunnen zijn aan huishoudelijkheid, spaarzaamheid, zedelijkheid, weldadigheid, enz. De taalkunde biedt een ruim veld voor eigene oefening en verdere volmaking aan. De wis- en natuurkundige aardrijkskunde komt niet minder in aanmerking. Sprekende van het teekenen van kaarten voor de school, die de slotsommen van eigen onderzoek bevatten moeten, werpt de schrijver een zaadje uit, hetwelk, onder vele der behartiging waardige raadgevingen, opmerking verdient: of namelijk een onderwijzer kans zoude zien, van eene goedkoope stoffe halfverhevene kaarten te maken? Eindelijk worden uit hetzelfde vormend oogpunt de geschiedenis, de wis- en natuurkunde en de opvoedkunde beschouwd. In de kinder- en volkswereld, in welke de onderwijzer zich beweegt, ligt een ruim veld van eigene studie open.

Nergens wordt het verband der eigene studie tot de school consequenter volgehouden, dan in dit hoofdstuk. Aan het slot

van hetzelve acht de Hoogleeraar het noodig, hem, die door het vele opgenoemde mogt ontmoedigd worden, een' riem onder het hart te steken: ‘Niemand late zich door het vele, dat ik aanwees, afschrikken: ik verlang geenszins, dat ieder dit alles doe; elk ga met aanleg, lust en genegenheid te rade, en kieze, waarin hij het meest kan vorderen. Slechts een enkel vak grondig zelf te bestuderen, heeft eene ontwikkelende kracht op het geheele verstand.’ Volkomen waar! Doch deze raad is dienstiger voor den geleerde van professie. Voor de lagere school vormt men zich op die wijze minder. Niet alleen moet men daar geen vak van onderwijs minder achten dan elk ander; maar ook brengt een liefhebberijvak, te uitsluitend beoefend, den onderwijzer in gevaar, andere vakken ook door zijne leerlingen te doen verwaarloozen.

De onderwijzer moet verder zich toeleggen op de verfijning van den smaak, door zich te oefenen (en hier worden allernuttigste wenken gegeven) in drie kunsten, welke tot het gebied der school behooren: schrijven en teekenen, uiterlijke voordragt van poëzij en proza, zang- en toonkunst.

Eindelijk arbeide de onderwijzer aan de veredeling des gemoeds, de heiliging des gevoels, de volmaking des karakters. Hij doe zulks door er op te letten, wat hem verkeerds in zijn gedrag eigen zij; door de verstandsontwikkeling te doen strekken, om hem verstandig en wijs te maken; door de verfijning van smaak en schoonheidszin eene rigting te doen erlangen naar hem zelven.

De theologische strekking der laatste bladzijden neem ik in deze aankondiging niet op. Ik voor mij verlang iets anders, dan hier gevonden wordt; even als ik ook, na de lectuur van MICHELET, *Du prêtre, de la femme, de la famille*, - wat men ook tegen dit boek, welks strekking zoo regt *ad rem* is, in te brengen hebbe, - FÉNÉLON geen heilige meer zal noemen. Doch het komt hier niet aan op individuële gevoelens en denkwijze omtrent andere dan de behandeld wordende zaken.

Er is in dit werkje zulk een' schat van opwekking, raadgeving en voorlichting, dat het niet te sterk aan de onderwijzers kan aanbevolen worden. Hoe vele praktische wenken, die stoffe geven tot nadenken, en bij eenig nadenken tot handelen aansporen! Welk eene verandering ten goede, welk een toenemen in geschiktheid zal hij niet ondervinden, die deze wenken tot regel van zijn denken en doen neemt! Enkele bedenkingen, onder het lezen bij mij opgekomen, zullen, des

ben ik verzekerd, door den hooggeachten vriend met even veel toegeeflijkheid ontvangen, als zij met bescheidenheid aan welwillende overweging aanbevolen worden. Van hoe gering gehalte zij ook wezen mogen, ik houd haar echter niet terug.

De inleiding zou door meerdere uitwerking gewonnen hebben. Zoo als zij nu is, zijn de denkbeelden wat kort ineengedrongen; en gebrek aan behoorlijke uiteenzetting zou aanleiding tot onverdiende en daarom toch niet ongegronde aanmerkingen kunnen geven. B.v.: ‘door opwekking van buiten moet zijne (des menschen) eigene kracht binnen in hem ontwaken, opdat hij zelf leere voelen en denken, willen en handelen, opdat hij zelfstandig worde.’ Mogt ‘zijne kracht’ nader bepaald zijn als eene *zedelijke*, men zou niet kunnen tegenwerpen, dat ook de jeugdige losbol, die als een onzinnige daarheen holt, zonder naar ‘vader, moeder of leermeester’ te luisteren, de ontwaakte kracht en het zelf voelen, denken, willen en handelen vertoont, die in de aangehaalde woorden geëischt worden. Het missen van zulk eene nadere bepaling doet zelfs het woord ‘zelfstandig’ - een woord van zoo schoonen en diepen zin - in een eenigzins ongunstig licht verschijnen; te meer, daar het juist tegenover de afhankelijkheid van de drie genoemde naauwe en teedere betrekkingen wordt overgesteld: ‘Maar de in den beginne van moeder en vader en leermeester afhankelijke mensch moet niet altijd van hen afhankelijk blijven.’ Ware *deze* afhankelijkheid niet op den voorgrond geplaatst; ware niet *die* onafhankelijkheid als een gewenscht doel voorgesteld; mogt men in de plaats daarvan eene verduidelijkende omschrijving der echte zelfstandigheid aantreffen, de jeugdige lezer zoude het ware doel der opvoeding beter leeren kennen, en de onderwijzer niet verleid worden, om zijne leerlingen juist de onafhankelijkheid van ouders en leermeesters als iets wenschelijks voor te stellen.

Een ander voorbeeld: ‘Zelfstandig, door eigen inzigt en eigene overtuiging geleid, wil elk zijn in de maatschappij, in de wetenschap, in de kunst, in het zedelijk leven, in de godsdienstige betrekkingen.’ Maken deze woorden niet eenen verkeerden indruk, eenen anderen, dan de schrijver heeft willen geven, nu zij een deel uitmaken der redenering, welke van het wenschelijke der onafhankelijkheid van ouders uitgaat, zonder de ware zelfstandigheid te doen kennen? Werden zij ondersteund door eene toereikende verklaring dezer schoone eigenschap, zij zouden niet verkeerd opgevat kunnen worden.

Nog een voorbeeld: ‘Ook tot het lager onderwijs is die zucht tot zelfstandigheid doorgedrongen.’ In welken zin moet ‘lager onderwijs’ genomen worden, om er ‘die zucht’ aan te mogen toeschrijven? En verder: indien u de vraag werd voorgelegd: in welke betrekking staat de *Emile* van ROUSSEAU tot de vergelijkende examens in *Nederland*, zoudt ge ondernemen haar in vijftien regels te beantwoorden?

Eindelijk: ‘hoe dankbaar wij echter aan allen mogen zijn, die tot dezen stand van zaken hebben medegewerkt, er is behoefte aan nog meerderen voortgang. Ook na het laatste der algemeene examens en na het verkrijgen van eene school, waarin de onderwijzer zijne dagen gaarne kan en wil eindigen, behoort er geen stilstand te komen.’ Bedrieg ik mij, of is hier een sprong van den algemeenen vooruitgang der opvoedkundige wereld in haar geheel op de individuële vorming van den jeugdigen onderwijzer? Het is waar, de groote, vooruitgaande beweging der wetenschap en van den haar volgenden algemeenen gang van zaken wordt bevorderd door de pogingen van individus; en die pogingen kunnen geene plaats vinden, wanneer die individus zich niet bekwaam maken, om de hoogte der wetenschap te bereiken en hare grenzen uit te breiden; maar toch maken dat algemeene en dat bijzondere twee categoriën van denkbeelden uit, op welke het: van het algemeene tot het bijzondere, niet toepasselijk is. Voorts: welke opwekkingen en aanmoedigingen men ook tot den onderwijzersstand rigten moge en moete, aan de massa der onderwijzers van den tweeden rang zou de oproeping, om mede te influenceren op de boven bedoelde vooruitgaande beweging, en vooral op den algemeenen stand van zaken, minder gepast zijn.

Dus ver de inleiding. Over het werk zelf slechts het volgende.

De raad, die den onderwijzer (bl. 25-28) over het verstandig schrijven, het maken van eigene opstellen, gegeven wordt, is voortreffelijk; en de twee voorwaarden, die, bij verpligte kortheid, als hoofdvoorwaarden voor het welgelukken van die oefening gesteld worden, zijn gewis de ware. Maar de aanleiding tot eene waarschuwing tegen het ontijdig doen drukken en uitgeven deed zich daarbij te zeer als van zelve voor, om er geen gebruik van te maken ter bestrijding van een kwaad, hetwelk jeugdige onderwijzers vooral - en tot dezulken wordt gesproken - wel als zoodanig mogen leeren ken-

nen. Schrijven is eene zelfoefening; schrijven behoort tot de eigene studie; zonder schrijven maakt men geene vorderingen; *scribere quod caput est*; maar uitgeven is eene geheel andere zaak! En wanneer men den stroom volgt der te voorschijn tredende schoolboekjes, of, geroepen tot de beoordeeling van prijsschriften, ondervindt, hoe slecht versneden soms de pennen zijn derzulken, die aan uitgeven denken, dan komt het: *n'écris plus; guéris-toi d'une vaine furie*, voor den geest, en men wenscht geene gelegenheid voorbij te zien gaan, zonder dat den ongeroepene het uitgeven van boeken ontraden worde. Bl. 48 raadt de schrijver wel is waar, ‘wat den vorm aangaat,’ aan, ‘dat de Onderwijzer niet spoedig met zich zelven tevreden zij,’ en erkent hij, ‘dat er vele kinderboekjes en schriften voor het volk uitkomen, in welke de goede smaak geheel wordt gemist,’ en voegt er als voorzigtig raadsman bij: ‘heeft hij’ (de onderwijzer) ‘iets opgesteld, hij beoordeele zich zelven scherp, en late vrienden, vooral ook meer geleerde en smaakvolle vrienden, oordeelen, en geve niet uit, dan na hunne scherpste kritiek vernomen en gebruikt te hebben.’ Doch deze bestrijding van het bestaande euvel komt mij te zwak voor, ook daarom, dat in al het overige veeleer eene stellige aanmoediging tot uitgeven gelezen kan worden. Met het gezegde wensch ik echter niet te kort te doen aan het lofwaardige en uitmuntende, dat enkele onderwijzers leveren.

In dien zelfden geest wenschte ik dan ook wel de doeltreffende opmerkingen, die over het onderwijs in het rekenen (bl. 28-32), met aanhalingen van de Commissie van Onderwijs en van Dr. H.J. NASSAU, gemaakt worden, te mogen opvatten. De onderwijzers moesten namelijk meer eigene voorbeelden maken, getrokken uit hetgeen hen van nabij omringt. Schoon zijn hieromtrent de woorden van Dr. NASSAU: ‘'t onderwijs sluit niet naauw, niet innig aan 't leven en de behoeften, zoo als die in wezenlijkheid zijn.’ Maar dit kan ook niet, indien de lagere school aan boekjes en individuëel cijferen op de lei blijft hangen. Als de onderwijzer de bekwaamheid heeft, moet hij zelf voorbeelden zoeken en die mondeling en klassikaal met zijne leerlingen bespreken, hen dus in het rekenen uit het hoofd oefenende, iets, wat de lagere standen zoo noodig hebben. De verdienstelijke 's Gravenhaagsche onderwijzers A. VAN BRINK en H. VAN DEN HEUVEL hebben drie stukjes uitgegeven bij H. KOSTER te Delft: *Oefeningen en voorstellen tot het rekenen uit het hoofd*, die, naar ik hoop, mede zullen werken,

om dit leervak meer ingang te doen vinden op de lagere scholen, ja, die ook wel konden aanbevolen worden aan huisgezinnen, van welke de kinderen eene huisselijke opvoeding genieten. Waarom toch zouden gouverneurs en gouvernantes ook niet iets anders doen dan de kinderen met cijferboek en lei te laten droomen? Rekenen uit het hoofd is een voornaam middel ter opscherping van het verstand. En welligt ware hier eene plaats te vinden geweest voor den raad, dat de onderwijzer zich zelven mogt voorbereiden voor elke rekenkundige les, door het zoeken van gepaste voorstellen, uit zijnen eigenen kring en dien zijner leerlingen getrokken. Ik geef aan de genoemde onderwijzers toe, dat het vinden van voorstellen voor het rekenen uit het hoofd ‘aan medehelpers over te laten, immer schaarsche winst voor de ontwikkeling der leerlingen opleveren zal;’ ik ben dan ook verre van hunne stukjes voor overtollig te houden; maar in de voor mij liggende ‘wenken’ zou de opwekking tot het zelf zoeken van zulke voorstellen niet te onpas zijn geweest.

Nog eene kleine aanmerking, of liever eene bescheidene vraag aan ‘de Commissie, die nog meer nut van de rekenkunde verlangde te hebben.’ Kan het noodig geacht worden, dat de onderwijzer eener lagere school oefeningen doe, die bij zijne leerlingen den lust aanwakkeren tot het graven van kanalen, het bedijken van rivieren en zeeën, het uitmalen van meren, het indijken van schorren en polders, het aanleggen van veenkoloniën, de ontginning onzer overzeesche volkplantingen, of belangrijke handelsondernemingen? Mogt er soms een aanstaande ingenieur uit onze lagere scholen voortkomen, gewis, dit ware geene verwerpelijke uitkomst; maar wij moeten haar toch zoo hooge eischen niet doen. Liever wil ik met Dr. NASSAU vragen: ‘wat konden in één half jaar die kinderen dáár, welke op de schapen passen, of bij de koe in de heide liggen, met breijen verdienen?’

Mijn laatste twijfel betreft de indeeling van het geheele werk, die ik zielkundig genoemd en als zoodanig volmondig geprezen heb. Den geschonken bijval neem ik niet terug, en toch zou ik uit het paedagogisch gezigtspunt eene andere rangschikking der drie groote afdeelingen de voorkeur geven. De subjectieve rigting van het boek, de onmiddellijke oproeping tot eigene vorming, waartoe het dienen moet, doet mij deze tegenwerping maken, die in een gewoon leerbegrip, waar het objectieve den hoofdtoon zou voeren, minder toepasselijk wezen zoude.

Wat is het eerste en voornaamste, dat de onderwijzer bij zijne eigene vorming in het oog moet houden? Is het niet zijn zin voor godsdienst en deugd; zijn zedelijk en godsdienstig gevoel; is het niet zijn hart en karakter? Moet niet de verfijning van den smaak en de versterking der verstandelijke vermogens daarop als geënt worden? Maar dan begint zijne zelfoefening ook niet met lezen en schrijven. Dan moet de veredeling des gemoeds en de verbetering des harten; dan moeten godsdienstige en zedelijke grondbeginselen voorop en het zoeken naar wetenschap aan het einde geplaatst worden. Bovendien, het doel van het werkje is den jongeling te vormen tot onderwijzer. Het vooronderstelt, het postuleert - zou ik elders zeggen - al hetgeen er te zeggen valt van de vorming van den mensch als zoodanig. Het gaat van dit algemeene, dit hoogere begrip uit, als van het bekende tot het speciale begrip van onderwijzer, dat het wil leeren kennen. Moest het dan met het laatste beginnen, om met het eerste te eindigen?

Het is, als geleidde de geëerde schrijver zijnen kweekeling uit de school naar het stille studeervertrek, waar de mensch tot zich zelven inkeert en - niet onderwijst, maar nadenkt; - niet praktisch werkzaam is, maar zich zelven beproeft en beoordeelt; - niet zich aan anderen mededeelt, en het goede, dat in hem is, naar buiten vruchtbaar maakt, maar zich tot beschouwingen begeeft, die, wel is waar, nuttig en noodig zijn, ja, zonder welke de onderwijzer zijn werk niet naar behooren kan verrigten - dit zij gaarne erkend - maar die echter geenszins het kenschetsende uitmaken van het beroep, tot hetwelk de Hoogleeraar zijnen lezer wil opleiden, daar zij veeleer aller menschen pligt zijn, en, zonder aanzien van maatschappelijke roeping, van alle redelijke wezens gelijkelijk geeischt worden. Het is, als bevond zich de jeugdige onderwijzer bij het afscheid nemen van zijnen leidsman buiten de school en zonder terugwijzing op haar. En toch is zulks des wegwijzers bedoeling niet. ‘Is het eerst,’ zegt deze, ‘binnen in ons alles harmonie, dan vreezen wij niet, ook naar buiten in ruimer kring te werken, zoo God er ons toe roept.’ Naar buiten werken! Naar de school dus, om daar zijne leerlingen de vruchten te doen genieten van zijne zelfbeschouwing en eigene oefening. Naar de school, om die studie aan te vangen, welke voortaan hoofdzaak blijven moet, de studie namelijk der school zelve, dat is, der leerlingen in hunne voortgaande ontwikkeling; der mogelijke verbeteringen in den gang van het onder-

wijs; der resultaten, welke de school oplevert. Van dit alles aanteekening houdende, en in het algemeen de wenken volgende van den waardigen HOFSTEDE DE GROOT, zal de jongeling van eenigen aanleg gewis een goed schoolonderwijzer worden.

Noorthey, 19 Januarij 1846.

P. DE RAADT.

Coquetterie, door **Henriette Maria L.... *Te 's Gravenhage, bij* k. fuhri. 300 blz. kl. 8°.**

Het is, alsof de dames zich bij ons op het gebied der Bellettrie hebben willen emanciperen en het romanlezend publiek doen vergeten, dat het reeds meer dan een jaar te vergeefs en reikhalzend uitzag naar *die Zusters*, welke in eenige vroegere nommers van dit tijdschrift onze belangstelling zoo levendig opgewekt hadden. Mejufvrouw TOUSSAINT gaf ons namelijk de drie eerste lijvige deelen van haren *Graaf van Leicester in Nederland*; Mejufvr. HENRIETTE MARIA L... wilde ons op hare *Coquetterie* vergasten. Men denke niet, dat wij, door beide romans in éénen adem te noemen, ze met elkander willen vergelijken, of den eersten tot maatstaf bij de beoordeeling van den laatsten willen nemen. O neen, daartoe zijn zij te zeer verschillend in materiëelen omvang en in vorm, in aard en strekking, in stijl en gehalte. Mejufvr. TOUSSAINT toch verdiept zich in historische nasporingen, schildert doorgaans historische personen en den invloed, dien zij op hunnen tijd uitoefenden, en ontwikkelt stelsels en gebeurtenissen in hun onderling verband. De eischen der historische waarheid moesten vaak loodzwaar aan de vleugelen harer phantasie hangen; hare vlugt werd daardoor weleens wat zeer breed en zeer langzaam, en zij liep dus weleens gevaar een werk te leveren, dat voor een' roman al te geschiedkundig, voor eene bijdrage tot de geschiedenis al te veel roman werd. HENRIETTE MARIA L... dwaalt daarentegen met hare verbeelding vrij op het gebied der mogelijkheden rond, schept hare karakters zelve, plaatst ze in omstandigheden, naar haar welgevallen, en laat ze lijden en handelen, spreken en schrijven, zoo als het haar goeddunkt. De eenige overeenkomst, die er dus tusschen beide romans bestaat, is daarin gelegen, dat ze beide uit de pen van eene vrouw gevloeid en beide in het Hollandsch geschreven zijn. Ik zeg in het Hollandsch geschreven, en vermijd opzettelijk het woord oorspronkelijk. Want op dien naam mag *Coquetterie* toch wel geene aanspraak maken. Evenmin als wij voor den titel een Hollandsch woord hebben, evenmin zijn de karakters en de situatiën echt Hollandsch. Deze behooren overal te huis.

De kleine intrigues, die er in ontwikkeld worden, zullen in elken beschaafden kring te vinden zijn. De algemeene stempel, die op alle karakters gedrukt is, is die van Europesche, of liever Fransche beschaving.

Wij drijven intusschen onze zucht naar nationaliteit niet zoo ver, dat wij elken roman zouden ter zijde leggen, die niet door oorspronkelijkheid uitblinkt. O neen, indien de intrigue maar onderhoudend, de karakters waar en scherp geteekend, de situatiën goed uitgewerkt zijn. Maar aan dit een en ander ontbreekt in *Coquetterie* maar al te veel. Wel kunnen wij er van zeggen, wat E.J.P. onlangs van eenen roman van EMILIE FLYGARE CARLÉN in dit tijdschrift schreef: ‘Hooge verwachting van het talent der schrijfster boezemde ons het boek niet in;’ maar wij kunnen er niet bijvoegen, hetgeen daarop volgde: ‘al getuigt het, vergeeft mij Dames! als de meeste romans, door vrouwen geschreven, dat de geest der intrigue haar in eene groote mate is bedeeld.’ Eene bepaalde intrigue vinden wij er niet in; het zijn slechts schetsen van het huisselijke leven van de familie VAN HALLINGEN, ons meestal in brievenvorm medegedeeld. De voornaamste gebeurtenissen zijn een *dejeuner* of *diner*; eene partij op het land, of de toebereidselen voor eene bruiloft; de overkomst van eenen zoon des huizes, of die van eenige logeergasten. Amours en amourettes van allerhanden aard, nu eens beantwoord, dan weder niet, met hunne blijde of treurige, maar meestal alledaagsche ontknoopingen, maken de hoofdspil uit, om welke het leven dezer familie heendraait, en waarop alles weêr terugkomt. De onverwachte terugkomst van den Heer VAN MARSCH, den vroegeren minnaar van Mevrouw VAN HALLINGEN; zijn engagement met hare dochter en de dood van deze laatste maken er de voornaamste catastrophes van uit.

Men denke niet, dat wij hiermede den staf willen gebroken hebben over die soort van *romans de famille*. GÖTHE leverde ons, als voorbeeld daarvan, zijn meesterstuk: de *Wahlverwandschaften*, en aan de fijne teekeningen van FREDERIKA BREMER zijn wij te veel aangename oogenblikken verschuldigd, dan dat wij lust zouden gevoelen, een zoo algemeen vonnis te vellen. Is het eenige streven van zoo vele Fransche romans, die slechts ongerijmde zamenraapsels eener teugellooze fantasie zijn, *de frapper fort*, die huisselijke tafereelen moeten aan den eersten eisch voldoen, *de frapper juste*. Zij moeten, even als de *Wahlverwandschaften*, ons door hare strenge onverbiddelijke waarheid treffen, of, als de meeste romans van FREDERIKA BREMER, ons

door naïve opvatting boeijen. Zij moeten ons het menschelijk hart en zijne uitingen van de vaak niet gekende of erkende zijden zóó ontwikkelen; menschelijke handelingen en omstandigheden in hun noodzakelijk verband zóó aantoonen, als GÖTHE dit vermogt te doen. Zij moeten de huisselijke betrekkingen zóó weten aan te knoopen, de karakters zóó boeijend en consequent in hunne fijnste nuances weten te schilderen, als dit door FREDERIKA BREMER meestal geschiedde. Anders loopen zij gevaar, door gemis aan intrigue te vervelen, of door gemis aan waarheid belagchelijk te worden.

Sommige huisselijke tooneelen zijn door HENRIETTE MARIA L... zeer naar waarheid geteekend; sommige betrekkingen, zoo als van de gouvernante tot de familie, fijn gevoeld; sommige karakters, zoo als van CECILIA, CLARA BERTON, enz., juist opgevat; zelfs JULIA, met al het overdrevene van haar ziekelijk ligchaam en haar ziekelijk week gemoed, kan op ieders belangstelling rekenen; maar de meeste karakters der mannen zijn te onbepaald, of regtstreeks onwaar; en in het geheele zamenstel blijven altijd vele leemten en gapingen over.

Het is onmiskenbaar, dat de schrijfster, zoowel wat het genre als wat den vorm betreft, zich FREDERIKA BREMER tot voorbeeld gesteld heeft, maar zij bleef in waarheid van opvatting en talent van voorstelling verre achter haar voorbeeld terug. Zelfs de kleine eigenaardigheid, die men FREDERIKA BREMER wel als eene fout verweten heeft, dat zij namelijk meestal te midden van hare alledaagsche figuren eenig excentrisch wezen plaatst, heeft zij niet kunnen vermijden, maar integendeel nog overdreven. Terwijl toch bij FREDERIKA BREMER een HERVEY en BRUNO, bij al het overdrevene van hunne denkwijze en handelingen, onze belangstelling voor den zamenloop der gebeurtenissen nog verhoogen en hunne individualiteiten nog altijd veel aantrekkelijks behouden, zoo is in *Coquetterie* de persoon van VAN MARSCH, en de invloed, dien hij op het familieleven van de VAN HALLINGENS uitoefent, van den beginne af aan stuitend voor het gevoel en onnatuurlijk, en wordt dit bij iedere bladzijde meer.

VAN MARSCH was de eerste bevoorregte minnaar van CAROLINA VAN EST. Door de fortuin stiefmoederlijk bedeeld, was hij als militair naar de Oost vertrokken, in de hoop van aldaar spoedig *carrière* te maken en zoo doende den laatsten hinderpaal te zien wegvallen, die hem voor het bezit van zijne CAROLINA in den weg stond. Op denzelfden dag echter, waarop een gedeelte van zijnen wensch vervuld en hij in rang bevorderd

werd, las hij in de Europesche dagbladen de aankondiging van het huwelijk van CAROLINA VAN EST met den Heer VAN HALLINGEN. Op dien zelfden dag, dat zijne liefde voor haar den hoogsten trap bereikt en hij met koortsig verlangen aan haar gedacht had, zwoer hij haar eeuwigen haat, en vervulde zijn ledig hart met wraak. Twintig jaren lang had hij dien haat gekoesterd, en komt nu na twintig jaren zijne wraak koelen. In de nabijheid van de familie VAN HALLINGEN koopt hij een landgoed, vergewist zich door eene reeks van intimiteiten van de voorkeur, die CAROLINA hem boven haren onbeduidenden echtgenoot geeft, weet zelfs de schriftelijke verzekering daarvan te erlangen, en hiermede gewapend, bespoedigt hij het oogenblik van wraak. Hij eischt als offer van zijne ontrouwe beminde de hand van hare dochter, van hare JULIA, het eenige wezen, dat zij in waarheid had liefgehad; dat bleeke lijdende schepseltje, dat, door eenen veelbeteekenenden droom gewaarschuwd, reeds bij zijne eerste ontmoeting eenen onoverwinnelijken afkeer van hem had aan den dag gelegd. Geene ontferming voor de zwakke vrouw, die in hare vroegere liefde zoo beleedigd, geene barmhartigheid voor de ongelukkige moeder, die in het dierbaarste, dat zij bezat, in hare kinderen, zoo gestraft moest worden. Geene keus bleef haar over, dan zijn verzoek in te willigen, en het huwelijk zelfs te bevorderen, of haren goeden naam aan haren lieveling ten offer te brengen, zich verraden te zien door dien barbaar, geschandvlekt voor de wereld, verachtelijk in het oog harer kinderen. Wel kromp Mevrouw VAN HALLINGEN ineen van ontzetting; wel smeekte zij om ontferming, totdat zij zag, dat alles te vergeefs was; toen - ‘resigneerde zij zich en bedacht, dat het toch niet zoo zwaar was, hare dochter aan een schatrijk man uit te huwen, die door zijnen geest en rijkdom voor velen een voorwerp van begeerte was. Daarom zou zij zich door geene dwaze gevoeligheid rampen scheppen, waar anderen slechts geluk zien.’ En JULIA? ‘Ach, dat zacht gewillig volgende schepseltje zou zonder tegenspraak alles doen, wat zij verlangde, terwijl de rust van haar gezin daardoor gespaard zou blijven.’

Door zulke drogredenen bragt eene moeder haar geweten tot zwijgen, terwijl zij het werktuig sleep, waarmede haar kind zou ontzield worden; en met uiterlijke kalmte geleidde zij haar kind in de armen van zijnen beul. Wel streed zij nog eenen oogenblikkelijken hevigen strijd, toen JULIA met onverwachten klem de hand van VAN MARSCH afsloeg, en de moeder, door smeekingen en door voor haar vernederende openbaringen, de toe-

stemming van haar kind moest afbedelen; wel bragt de zigtbare kwijning, waaraan JULIA dreigde te bezwijken, hare vastberadenheid soms aan het wankelen; maar het offer moest volbragt worden. Reeds was de huwelijkssponde gespreid; reeds had de inzegening in de kerk plaats gehad, toen - eene bloedspuwing de laatste krachten van het brooze en door zoo vele zielsfolteringen nog verder gesloopte ligchaam van haar kind wegnam, en JULIA door den dood voor de omhelzingen van haren echtgenoot bewaard werd. Nu eindelijk brak het hart der ontaarde moeder; door de smart vermeesterd, openbaarde zij, in het bijzijn van allen, wier verachting zij gevreesd had, hare liefde, haar onmenschelijk beleid, hare schande, terwijl VAN MARSCH haar zacht in de ooren fluisterde: ‘vaarwel, trouwelooze vrouw! liefdelooze moeder! ik ben voldaan - gij zijt veracht en ongelukkig, het doel van mijn leven is bereikt.’ - VAN MARSCH verliet het vaderland, en na drie jaren ontving de oude Heer VAN HALLINGEN eenen brief, en daarin gesloten het testament van den Overste VAN MARSCH, die al zijne goederen vermaakt had aan de kinderen van CAROLINA MARIA VAN EST. - ‘Wie zal het hart des mans doorgronden?’ vraagt HENRIETTE MARIA L... ten slotte. Zeker, onze schrijfster heeft het nog niet doorgrond.

Deze geheele episode, waarin de voornaamste catastrophe van het familieleven der VAN HALLINGENS geschilderd wordt, heeft ons het bewijs geleverd, dat zij dien dieperen wijsgeerigen blik, of, hetgeen meer eigen is aan de vrouwen, dien natuurlijken tact mist, om zich een geheel karakter goed en consequent te construëren, althans zoodra het eenigzins de grenzen van het alledaagsche te buiten gaat. In de morele zijn toch, even goed als in de physieke wereld, bepaalde wetten van noodzakelijkheid, waarnaar de menschen, met zekere eigenschappen, in zekere omstandigheden geplaatst, handelen moeten, of ten minste meestal handelen. Zijn de karakters niet duidelijk omschreven, dan zal men in het onzekere blijven, hoe zij in bepaalde omstandigheden handelen zullen. Dit is het geval met Mevrouw VAN HALLINGEN, wier persoonlijkheid niet tot een helder beeld gebragt is, en wier gedrag daarom voor ons veelal onbegrijpelijk blijft, en althans inconsequent schijnt. Zoo is het ons niet regt duidelijk, of zij in vroegeren tijd VAN MARSCH wezenlijk bemind heeft; of zij ligtzinnig, dan wel met bedaarde zelfverloochening, hare hand aan VAN HALLINGEN geschonken heeft; of de latere uitingen harer liefde voor VAN MARSCH meer de uitvloeisels van eene op dien leeftijd zeker oneigenaardige coquetterie, dan wel op-

regt gemeend, en hare vroegere rust en tevredenheid in het huwelijk de vooze vrucht van ijdele onverschilligheid en leêgte des harten, dan wel de prijs van hevigen strijd en strenge zelfverloochening geweest zij. Nergens vinden wij althans genoegzame verontschuldiging, of liever de uit haar karakter afgeleide verklaring, voor haar meer dan onmenschelijk, elk moederlijk gevoel verloochenend gedrag ten opzigte van haar kind, en geheel onmenschkundig en onwaar vinden wij bij haar die laatste openbaring, welke haar kind, dat zij langzaam en met bewustzijn vermoord had, niet meer redden kon, en haar zelve onmisbaar aan dat alles ten offer bragt, hetwelk zij door het huwelijk had willen ontgaan, en waarvoor met den dood van hare dochter de laatste vrees verdwenen was.

Nog erger is het gelegen met de karakterschildering van VAN MARSCH. Dit is afgrijsselijk en tevens onwaar. Hij wordt ons op vele plaatsen voorgesteld als een man van groote gaven des geestes en veel ondervinding, veel wilskracht, veel energie en groote hartstogtelijkheid. Deze hartstogtelijkheid is onverdragelijk met zijne lang gerekte wraak, en met het bedaard overleg, daarbij aan den dag gelegd. Die wraak had op het oogenblik zelve voldaan moeten worden, en had op eene andere wijze bij VAN MARSCH de voldoening moeten zoeken. De wraak, die aan bedrogene liefde eigen en natuurlijk is, treft óf het voorwerp dier liefde, óf de oorzaak der trouweloosheid, maar doodt niet een onschuldig kind, vermeidt zich niet in de lange reeks van folteringen, die zij het met helsche koelbloedigheid bereidt. De bedrogene krachtige man doodt niet het kind zijner vroegere beminde, kwelt niet de trouwelooze vrouw, en laat niet de oorzaak van al zijn leed voortvegeteren. Dit is onwaar en onnatuurlijk, althans in het karakter van VAN MARSCH. Was zijne liefde zoo sterk, dat zij door eene behoefte naar wraak kon vervangen worden, die 20 lange jaren te vergeefs naar voldoening uitzag, dan had die liefde weêr de bovenhand moeten verkrijgen na de vele innige ontmoetingen met CAROLINA VAN HALLINGEN; na de vele onmiskenbare bewijzen van hare sterkere genegenheid voor hem, dan voor haren echtgenoot. Zijn eergevoel had bevredigd moeten geweest zijn door eene verklaring als de volgende: ‘O gij weet niet hoe groot de invloed van een verheven mannelijken geest op het hart eener vrouw is. O gij kunt niet begrijpen, wat er in mijn hart omgaat, wanneer ik u, met uw helder verstand, juistheid van uitdrukking en mannelijke wijze van handelen,

vergelijk bij mijnen zwakken, onbeduidenden man - zie dan lijd ik duldeloos en gevoel met folterenden spijt, wat ik in u heb verloren. En toch zou ik niet wenschen, dat gij weêr van hier gingt, want uwe tegenwoordigheid en uwe *achting* zijn mij reeds eene behoefte geworden.'

Zijne wraakzucht had zich voldaan kunnen rekenen door de zekerheid, dat zijne trouwelooze beminde hare straf in haar eigen ongeluk leed. 'Troost u - zoo het u tot troost verstrekken kan,' schreef zij hem onder anderen, - 'ik ben ook niet gelukkig. Ook ik blik met weedom en smart in het verledene, en vraag mij zelve: waarom geen weêrstand geboden aan *uwe* familie? waarom uwe hand geschonken aan een man, dien gij immers nooit hebt bemind? bemind? neen, die mij altijd ondragelijk was, en mij thans vooral met weêrzin vervult, nu ik naast hem den afgod mijner jeugd in al zijne waarde aanschouw. Ach, ik ben zeer ongelukkig sinds gij vanhier zijt.' Ware VAN MARSCH hartstogtelijk, gewetenloos en onzedelijk geweest, hij zou van zijne meerderheid en hare liefde misbruik gemaakt, onbezorgd de voldoening van zijne lusten nagejaagd en daarin de natuurlijkste oplossing van zijne wraak gevonden hebben. Maar VAN MARSCH, wiens helder verstand, wiens rijke kennis, wiens ruime ondervinding en wiens zedelijk overwigt ons zoo dikwerf geschilderd worden, een man, die door zijnen leeftijd, al ware het door niets anders, reeds boven de stormen van zijnen hartstogt, die 20 jaren tijd gehad had om te bekoelen, had behooren verheven te zijn; een man, die nog op zijn sterfbed bewees, dat hij zijne vroegere beminde in hare kinderen liefhad, die man kon geen behagen scheppen in zulk eene wraak. Mogt al zijne liefde door een gevoel van medelijden voor de zwakke, voor hare ligtzinnigheid reeds zoo zwaar gestrafte vrouw getemperd zijn, zijne wraakzucht had zeker door haar berouw, door haar leed, door hare liefde ontzenuwd moeten worden. Hij zou zich, indien hem de aanblik van zijnen gelukkigeren mededinger onverdragelijk geweest ware, indien dit niet door de behoefte aan het bijzijn van zijne beminde opgewogen werd, wier troostende vriend hij had kunnen zijn, van haar verwijderd, zich als man geresigneerd en zijn leed in een werkzaam en beslommerend leven hebben trachten te vergeten, - en gelukkig zou hij zich hebben kunnen roemen, indien hij, die twintig jaren lang uit liefde het verlangen naar wraak had kunnen koesteren, uit liefde nog twintig jaren lang de hoop had kunnen levendig houden op eene verzoenende toe-

komst, waarin ook zoo menige huwelijksdissonant in zuivere harmonie moet opgelost worden; waarin hij, zoo al niet schadevergoeding, dan ten minste leniging van zijn leed had mogen verwachten. - Deze ontknooping ware ons, althans uit de pen van eene vrouw, veel natuurlijker geweest, dan dat hij, die vroeger eens hoopte in de armen van CAROLINA VAN EST het hoogste geluk hier op aarde te smaken, thans *hare dochter* tot vrouw eischt, en die *dochter*, in weêrwil van den doodskil, die haar gelaat reeds bedekt, in spijt van den afkeer, die hare geheele ziel tegen hem vervult, kalm en zonder aarzelen naar het hu welijksbed geleidt.

Doch reeds welligt meer dan te veel over dezen stuitenden misgreep, die zich door het grootste gedeelte van het boek laat gevoelen. Psychologisch waar en scherp geteekend moeten de karakters, consequent en daaraan beantwoordende moeten de handelingen der personen zijn, of de roman heeft niet meerdere waarde, dan de deliriën van een' krankzinnige of de vertelseltjes in de kinderkamer.

Wij eindigen, waarmede wij welligt hadden moeten beginnen, met onze grieven tegen den titel, die in het werkje zelf noch toepassing, noch verklaring vindt. CECILIA toch, met hare levenslustige onbezorgdheid, en met hare natuurlijke zucht, om niets dan aangename indrukken te ontvangen en te geven, CECILIA, die zich zelve van hare bekoorlijkheden evenmin bewust is, als zij er naar vraagt, wie daardoor getroffen en geboeid worden, zij is even ver van eene ware coquette verwijderd, als Mevrouw VAN HALLINGEN, ‘wier kalm en gelijkmatig karakter nimmer door eenigen hartstogt in beweging scheen gebragt te kunnen worden; op wier gelaat men altijd denzelfden glimlach ontdekte, hetzij ze in de keuken den dienstboden bevelen gaf, hetzij ze hare kinderen onderrigtte, of als gastvrouw de honneurs waarnam.’ EMILIE VAN HALLINGEN verdient dezen naam nog het allermeest. Maar zij speelt eenen te ondergeschikten rol; hare coquetterie is van te weinig invloed op den loop der gebeurtenissen, ja is zelfs een te onbeduidende, niet genoeg ontwikkelde trek in haar eigen karakter, dan dat de geheele roman daarnaar genoemd kon worden. Hoe het zij, men leert er de coquetterie zoo weinig uit kennen, dat men bijna gerust zou durven beweren, dat de schrijfster zelve aan dit euvel niet mank gaat. Er is dus eigenlijk zeer weinig coquets in dit boekje; zelfs met den stijl en den vorm is zoo weinig gecoquetteerd, dat wij twijfelen, of het wel vele *conquettes* zal maken.

Boekbeoordeelingen.

De kerkelijke architectuur en de doodendansen, als proeve van het humoristisch karakter der Christelijke kunst in het tijdvak, hetwelk de Hervorming heeft voorbereid (met vijf lithographische platen), door *N.C. Kist.* Leiden, S. en J. Luchtmans, 1844.

De verhandeling, hier aangekondigd, maakt eigenlijk een deel uit van het *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, uitgegeven door de Hoogleeraren KIST en ROIJAARDS, van welke belangrijke verzameling tot dusverre een zestiental deelen het licht heeft gezien, waarvan vijf tot de nieuwe serie behooren. Het kan niet anders, of in zulk eene verzameling moeten stukken van zeer verschillend belang en zeer verschillende waarde, en over zeer uiteenloopende en ongelijkslachtige onderwerpen voorkomen. Wilden wij ons dus, op de wijze, die vroeger ook in dit tijdschrift beproefd is, aan eene gezamenlijke behandeling wagen van al de stukken, in de jongstverschenen deelen van het *Archief* opgenomen, wij zouden óf ons tot een dor verslag moeten bepalen, óf, indien wij wat dieper in de beschouwing der verschillende onderwerpen wilden treden, eene ruimte moeten vorderen, die verre de grenzen, binnen welke wij ons bepalen moeten, zou te buiten gaan. Maar dan ook ligt een aanzienlijk gedeelte der mededeelingen, in het *Archief* opgenomen, niet op den weg der kritiek, welke voor authentieke stukken eerbiediglijk ruim baan maakt, tenzij ze de uitgevers op vervalsching of slordigheid betrappen mogt. En al ware dit het geval niet, of al geloofden wij met een enkel verslag, misschien van eenige spo-

radische opmerkingen vergezeld, der wetenschap eene dienst te kunnen bewijzen, wij zouden nog terugdeinzen voor de vrees, aan het meerendeel onzer lezers te mishagen; en zeker zouden wij ons zelven mishagen, die, zelfs bij wetenschappelijk en kritisch onderzoek, te veel eerbied hebben voor de eischen van den vorm, dan dat wij in één enkel artikel de beschouwing van verschillende zaken zouden willen vereenigen, die zich onmogelijk onder één bepaald gezigtspunt laten zamenvatten. Intusschen meene men niet, dat wij hier eene zijdelingsche afkeuring bedoelen van de artikelen dier mede-arbeiders, welke vroeger in dit tijdschrift een ander stelsel hebben gevolgd. Zij hebben geleverd, wat zij vermogten, en zich vaak boven verwachting gekweten van eene ondankbare taak. Doch *dies diem docet*, en terwijl de tijd ook de inzigten der Redactie te dezen opzigte schijnt gewijzigd te hebben, houde men ons ten goede, dat ook wij, naar het voorbeeld van den Heer OPZOOMER in den vorigen jaargang, ons tot de beschouwing van een enkel stuk uit het *Archief* der Heeren KIST en ROIJAARDS bepalen, hetwelk bijzonder onze opmerkzaamheid trok, en, wat wij zeer prijzen en ons hier bijzonder te stade komt, ook afzonderlijk is afgedrukt en verkrijgbaar gesteld. Wij willen er overigens den wensch niet bij onderdrukken, dat ook andere stukken uit de drie laatste deelen des *Archiefs*, inzonderheid de arbeid van Professor KIST aan Pausin JOANNA besteed, in verband met de wederlegging van den Heer WENSING, en het hoogstbelangrijk geschiedkundig overzigt van den oorsprong en de toepassing van het vorstelijk regt van placet, door denzelfden Hoogleeraar, en eindelijk de *Proeve eener Geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht*, door Professor ROIJAARDS, door andere mede-arbeiders aan eene afzonderlijke beschouwing mogen worden onderworpen.

Tot het gebied der Kerkelijke Geschiedenis behoort alles, waardoor zich de geest, welke de kerk bezielt, openbaart. Den invloed aan te wijzen, dien het Christendom, de onderscheidene opvattingen daarvan, en de verschillende toestanden der kerk, op de beoefening der *kunst* gehad hebben, is dus mede een deel van hare taak. Gebrek aan belangstelling in de werken der kunst, of gemis aan gelegenheid, om zich daarmede genoegzaam bekend te maken, hebben echter veeltijds de kerkelijke geschiedschrijvers weêrhouden, om zich met haar in te laten. Inzonderheid bij de Protestanten bragt de aard van hunne godsdienst mede, dat zij hunne belangstelling in de Christelijke

kunst tot de welsprekendheid en poëzij beperkten, en ten hoogste nog eenige aandacht wijdden aan de met deze laatste zoo naauw verbondene toonkunst, zoo als zij zich in het kerkgezang en de instrumentale begeleiding daarvan werkzaam vertoont. Alle andere toonkunst, die, hoe geestelijk ook in aard en strekking, van den cultus bleef buitengesloten, en bij de Protestantsche kerk als zoodanig geene aanmoediging vond, werd ook door de Protestantsche schrijvers als vreemd aan de kerkelijke geschiedenis beschouwd. Vreemder kon het bij den eersten opslag schijnen, dat zij ook de kerkelijke architectuur zoo zeer verwaarloosden; doch de Protestanten bedienden zich bij voortduring van de kerkgebouwen, door de hierarchie gesticht; en schoon zij later hier en daar nieuwe tempels oprigtten, werden deze nimmer de dragers van eene met het Protestantisme verwante eigene kunstidée; en de kerk bleef onverschillig ten aanzien van den vorm, zoo hij slechts aan de weinige, vooral acoustische, vereischten van de eeredienst beantwoordde. Maar dat de plastische kunsten nog minder de aandacht trokken, is inderdaad niet meer dan natuurlijk. Het Protestantismus had die van de hooge plaats, welke zij in de Katholijke eeredienst innamen, ter nedergeworpen, en de Gereformeerden haar zelfs allen toegang tot hunne heiligdommen ontzegd. De geestelijke rigting van het Protestantismus had een' afschuw van de zinnelijke voorstellingen der Katholijke kunst, en ontvlood beelden en schilderijen, als de verlokselen tot eene vaak schier afgodische beeldendienst.

In den jongsten tijd echter is ook onder de Protestanten de belangstelling in de kerkelijke kunst weder in hooge mate opgewekt, en de vraag zelfs hier en daar opgeworpen, in hoeverre de kerkmuzijk voor verbetering vatbaar zou zijn, en zelfs de plastische kunsten aan de godsdienst konden worden dienstbaar gemaakt. Schoon de Protestantsche kerken nog altijd voor het indringen der kunsten gesloten blijven, er zijn er, die dat beklagen; en velen, schoon het misbruik afkeurende, dat in de Roomsche kerk daarvan gemaakt wordt, hebben toch van hare voortbrengselen en zelfs eenigermate van de vereering, welke daaraan ten deel valt, dien afschuw niet meer, welken onze voorvaderen van de Roomsche afgoderij koesterden; ten minste worden zij, door de erkentenis van het min zuivere in den vorm, niet belet, om onder het gebrekkig hulsel toch ware godsdienstigheid te eerbiedigen. Daarom kunnen zij aan eene eeredienst, waarin zij veel misprijzen, toch haar regt la-

ten wedervaren, en toegeven, dat in hetgeen op meer of min goeden grond verworpen werd, zich toch ook een en ander bevond, dat waarlijk goed en schoon verdiende genoemd te worden. Inzonderheid echter heeft deze veranderde denkwijs op de behandeling der geschiedenis grooten invloed uitgeoefend; en echt Protestantsche geschiedschrijvers van lateren tijd ziet men, met liefde, tijden, zeden en toestanden of plegtigheden, godsdienstige verrigtingen en kunstgewrochten teekenen, die zij, wel is waar, geenszins zouden terugwenschen, doch waarin zij, zich verplaatsende in andere tijden en omstandigheden, het goede, dat daaraan eigen was, onpartijdig erkennen, en zelfs met geestdrift beschouwen. Sommigen, gelijk b.v. HASE, in zijne ook bij ons zoo bekende *Kirchengeschichte*, weten daarbij de objectiviteit tot zulk eene volkomenheid te brengen, dat men naauwelijks de overtuigingen van den Protestant ziet doorschemeren, en er bijna niet aan denkt, dat men toch werkelijk een' Protestant hoort spreken.

De Hoogleeraar KIST behoort onder de weinigen onzer vaderlandsche godgeleerden, die ook op de Christelijke kunst hunne aandacht vestigen. Hij is evenwel, gelijk algemeen bekend is, daarom niet minder echt Protestant, en ook deze verhandeling doet hem als zoodanig kennen. Hij beschouwt toch daarin de Christelijke kunst der latere middeleeuwen, bepaaldelijk in zooverre zij zich in tegenspraak met het *Roomsche* katholicismus en zijne hierarchie vertoont en de voorbode wordt van de naderende hervorming. De betere geest en grootsche omwenteling in het kerkelijke, waarvan die tijden zwanger gingen, vertoont zich, volgens den Hoogleeraar, vooral ook in luim en spotternij; en op bl. 8 spreekt hij de stelling uit: *dat het humoristische een eigen en zelfs hoofd-karaktertrek is, zoo der Kunst als der Letterkunde van het Tijdperk, hetwelk de Kerk-Hervorming der* XVIde *eeuw heeft voorbereid*. Echter bepaalt zich de Hoogleeraar in deze verhandeling tot het aanwijzen van dien karaktertrek in de kunst, schoon hij aan het einde belooft, om later, ‘bijaldien deze blik op het Humoristisch karakter der Middeleeuwsche kunst niet geheel mogt mishaagd hebben, een' soortgelijken meer opzettelijk op de Middeleeuwsche Letterkunde te vestigen.’.

Gelijk reeds de titel leert, wordt het humoristische in de kunst van dit tijdvak inzonderheid aangewezen in de *kerkelijke architectuur* en in de *doodendansen*. Schoon het nu uit het vervolg blijkt, dat het luimige in de architectuur zich toch

eigenlijk slechts vertoont in de plastische kunstwerken, die met den middeleeuwschen bouwstijl vereenigd zijn, worden echter door Prof. KIST over de bouwkunst dezer tijden, of zoogenaamde Gothische architectuur, vooraf eenige algemeene opmerkingen medegedeeld, wijl het levendig gevoel en de eenvoudig krachtige uitdrukking van hetgeen waarlijk goed en groot is, dat zich volgens den Hoogleeraar daarin uitspreekt, reeds één voornaam bestanddeel van den humor uitmaakt, die juist uit de tegenstelling van dien hoogen, heiligen ernst met het komische en sarcastische, dat zich in het met dezen bouwstijl verbonden beeldwerk openbaart, zou geboren worden. Wij zouden protest aanteekenen tegen de uitdrukkingen op bl. 18: 'De bedoelde karaktertrek ligt in het Komische en Sarcastische, hetwelk dezen *bouwtrant* eigen is. Hij ligt in de eigenaardige bijzonderheid, dat de Gothische Architectuur, bij al het ernstig-verhevene en majestueuse, hetwelk haar kenmerkt, tevens, ik wil niet zeggen eene satire, maar toch eene geestig-weemoedige, eene luimige en alzoo, in verband met haar geheel karakter, eene echt Humoristische teekening der toen heerschende eerdienst in zich sluit;' indien niet de opvatting dezer minder juiste gezegden van zelve gewijzigd werd door de verklaring op bl. 8: 'Voornamelijk echter is het de architectuur, waarop ik het oog heb, maar *zoo als zij met de plastische kunsten, vooral de beeldhouw en schilderkunst, op het naauwste vereenigd is*.' Wij twijfelen echter nog, of wij die allernaauwste vereeniging wel zoo zonder bedenking kunnen toegeven, en het schijnt ons bijna toe, dat het sarcastische in het beeldhouwwerk, aan de sieraden van den Gothischen bouwstijl te vinden, met dien bouwstijl zelven in geene de minste betrekking staat. Is dit zoo, en is de spotternij tegen de geestelijkheid en de vormen der eeredienst niet aan den stam der Gothische architectuur, maar op eigenen stengel gewassen, en slechts toevallig en uitwendig, als eene parasietplant met den slam van een edeler gewas, daarmede vereenigd, dan vervalt ook de tegenstelling van den ernst met het komische, en daarmede geheel het humoristische in de middeleeuwsche architektuur. Wat er hier en daar in de plastiche kunstvoortbrengselen der Gothische tempels het karakter draagt, door Professor KIST bedoeld, kan alsdan, buiten verband als het is met het ernstig karakter der gebouwen zelve, slechts met de namen: *luimig, grapping, komisch, satyrisch, sarcastisch, grotesk*, maar nimmer met de benaming *humoristisch* worden aangeduid.

Men vergunne ons de gronden dezer bedenking wat nader te ontwikkelen.

Indien wij ons niet grovelijk bedriegen, geschiedde in de dagen, waarvan hier gesproken wordt, het bouwen op eene geheel andere wijze, dan Professor KIST zich schijnt voor te stellen, wanneer hij, op bl. 19 van den *Straatsburger Munster* gewagende, zich dus uitlaat: ‘Diezelfde meesterhand, welke zoo veel groots ontwierp en uitvoerde, heeft, juist tegenover het spreekgestoelte van dit aan de Roomsche eerdienst toegewijd tempelgebouw, een kunstig in steen gebeiteld, half verheven beeldwerk geplaatst, waarop een Bok en een Zwijn een' slapenden Vos in processie ronddragen; een Beer met een Kruis en een Wolf met eene brandende Kaars dezelve volgen; terwijl aan het Altaar op den achtergrond een Ezel de mis zingt.’ Maar wie toch heeft Prof. KIST gezegd, dat werkelijk deze steen daar geplaatst werd door dezelfde hand, die het plan van den Munster heeft ontworpen? Is dit niet, hetgeen in onze dagen plaats heeft, al te onvoorzigtig in die oude tijden overdragen? Thans ontwerpt de architekt niet alleen het algemeene plan des gebouws; maar ieder détail, zelfs van plastischen aard, wordt door hem voorgeschreven en geteekend, en de uitvoerders of handwerkslieden volgen dit tot in de kleinste bijzonderheden. Maar zoo was het niet in de middeleeuwen. Zelfs het plan, schoon dan oorspronkelijk door een' enkelen, of althans met gemeen overleg ontworpen, werd dikwijls gedurende de uitvoering gewijzigd door veranderden smaak en andere omstandigheden, die gedurende het soms eeuwenlange tijdsbestek, aan den bouw dezer reusachtige gevaarten besteed, overvloedige gelegenheid hadden zich op te doen. Vandaar de disharmonie, die zich, zelfs in het groot beschouwd, tusschen de verschillende deelen van een' Gothischen tempel vertoont, zoodat, in de voortreffelijkste monumenten van deze soort, men zelden de gelegenheid mist, de geschiedenis der bouwkunst in de, gedurende den bouw zelven voortgaande, ontwikkeling harer vormen gade te slaan. Maar indien wij nu tot de kleinere détails, vooral die van plastischen aard, afdalen, dan zullen wij door de rijke verscheidenheid en het gebrek aan een stelselmatig plan nog veel meer getroffen worden, schoon wij gaarne bekennen, dat de indruk van het ontzagwekkend geheel door het gebrek aan zamenstemming in, bij vergelijking, weinig beteekenende bijzonderheden doorgaans in het geheel niet benadeeld wordt. De reden is eenvoudig te

zoeken in het onafhankelijk werken der verschillende ambachten, waardoor aan de fantasie van elken opzigter, met een deel der werkzaamheden belast, vrij wat speelruimte gelaten werd.

Wij drukken ook nog daarom vooral hierop, wijl het ons toeschijnt, dat door deze opmerking de eenige mogelijke weg gebaand wordt tot de oplossing der vraag, hoe het te verklaren zij, dat, terwijl de kerkbouw van de hierarchie uitging, in die zelfde kerken beelden en voorstellingen gevonden worden, waardoor de geestelijkheid bespot of in een belagchelijk daglicht wordt geplaatst. Het is toch thans genoegzaam bekend (en Prof. KIST heeft het zeker te weinig in het oog gehouden), dat de geestelijken den hoogsten invloed bij den kerkbouw uitoefenden; dat de bouw doorgaans van de hooge kerkvoogden uitging, en dat zelfs, waar de gezelschappen van bouwers, of zoogenaamde *bouwhutten*, ontbraken, de hooge geestelijkheid zelve somtijds de leiding van den bouw bestuurde. En de bouwhutten zelve - waren zij niet veelal door Pausen geprivilegeerd, en werd hun niet dikwijls het besturen van den kerkbouw uitdrukkelijk door dezelfde magt opgedragen? Vandaar dan, dat de onjuiste benaming van Gothischen, d.i. zoo veel als *barbaarschen* bouwstijl, door de Italianen aan de bij uitnemendheid middeleeuwsche bouwkunst gegeven, en de tegenwoordig bij de Duitschers vrij algemeene van *Germaanschen* stijl, die niet van eenige aanmatiging kan worden vrijgesproken, naar het oordeel van sommigen niet kwalijk door die van *hierarchischen* stijl kon vervangen worden.

Men vergunne ons hier eene plaats van den beroemden VON KLENZE aan te halen[1], die, zoo wij ons niet bedriegen, in verband met onze voorafgegane opmerkingen, het ontstaan dier komische en satyrische voorstellingen in de Gothische tempels genoegzaam verklaart.

‘So hat man,’ zegt hij, ‘aus gewissen Bildern und Emblemen, welche man zuweilen an den Kirchen dieser Zeit findet, und welche gewöhnlich gegen die Hierarchie und ihre Glieder gerichtet sind, schliessen wollen, dass sie ausser dem Einflusse der Priestergewalt errichtet worden wären. Uns aber scheint eine Folgerung der Art keinesweges historisch begründet zu seyn. Diese Zerrbilder gehören ganz dem derben Sinne und Witze der Zeit und der Laune der ausführenden

1 *Anweisung zur Architektur des Christlichen Cultus*, bl. 17.

Handwerker an. Die Hierarchie aber, sich ihrer festbegründeten Macht bewusst, und wohl einsehend, dass es doch nicht möglich sey, die Gebrechen welche auch ihr wie allem Menschlichen anklebten völlig zu verstecken, gab gern zu, dass dieselben statt strafendem Ernste in 's Lächerliche gezogen wurden. Wer lacht ist nicht zu fürchten, und von jeher haben kluge Herrscher bei gewissen Verhältnissen dem Scherze seinen Theil gemacht. So nun auch die Hierarchie, als sie den Werkzeugen ihrer Zwecke, dem Bauvereine erlaubte, zu Lust und Ergötzen der Missvergnügten spasshafte Bilder über Pabst und Geistlichkeit eben an Bauwerken anzubringen, welche als neue Zeugen und Stützen der hierarchischen Gewalt emporstiegen.'

Wij zijn het dus wel eens met Prof. KIST, wanneer hij op bl. 23 tegen OTTE beweert, dat, welke ook de oorsprong moge zijn van de gestalten van dieren, die dikwijls reeds in de kerken van den Byzantijnschen of rondboogstijl gevonden worden, de wijze, waarop zij, vooral echter in den lateren, Gothischen of spitsboogstijl worden aangewend, hier en daar althans zonder twijfel satyrisch is; evenzeer erkennen wij gaarne, dat hetgeen KUGLER ergens in zijne *Kunstgeschichte* aanmerkt, dat jene, an ornamentistischen Theilen der Bauwerken angebrachten Satiren auf die Geistlichkeit und ähnliche Darstellungen, ansehnlichen und sehr mächtigen Corporationen gegenüber, wohl schwerlich anders, als aus dem Bewusstsein eigner, genossenschaftlicher Machtvollkommenheit hervorgehen konnten, indien het ook al geheel juist ware, echter tot verklaring dezer satyrische voorstellingen niet toereikend is, daar de hoofdzaak, de *geest*, waaruit zij haren oorsprong namen, daarbij niet wordt aangeroerd; wij kunnen zelfs toegeven, dat, in den vaak ruwen spot, de vrijheidszucht tegenover het knellend juk der hierarchie, en de ijverzucht op de voorregten der Geestelijken, die den rijkdom der kerk vaak in zwelgerij en ontucht verbrasten, en door onkunde dikwijls ver beneden den nijveren en schranderen handwerksman stonden, aan hunne verontwaardiging lucht gaven; wij kunnen eindelijk erkennen, dat, gelijk het misnoegen over de hierarchie eene voorname reden was, die velen tot het omhelzen van de beginselen der hervorming dreef, zoo ook eene denkwijze, die der hervorming te gemoet kwam, zich in deze voorstellingen openbaarde; maar wij kunnen ze onmogelijk zoo hoog aanslaan, als Prof. KIST, wanneer hij er niet slechts ruwen spot, maar zelfs fijnen hu-

mor in opmerkt, d.i. de verkondiging van ernstige en hooge waarheden, onder het voorkomen van scherts en luim, of, om zijne eigene woorden te bezigen, *een' vrijen blik van vrolijken weemoed op het gebrekkige en nietige van de vormen der kerk geslagen, wien eerlang een nog ernstiger nadenken en krachtiger handelen zou opvolgen*; wij kunnen er onmogelijk den edelen geest des tijds in begroeten, die, volgens hem, in de Duitsche landen het Christenvolk en zelfs de Geestelijkheid bezielde, van welke laatste althans wij over het geheel niet zien, dat zij der weldra in het volle licht geplaatste beginselen der hervorming zoo gunstig was; en wanneer hij zegt, dat er geen blijk voorhanden is, 'dat deze luimige tafereelen, van de zijde der Geestelijkheid of des volks, wederstand uitlokten, of ergernis hebben opgewekt; iets, dat gewis niet achterwege gebleven zou zijn, bijaldien de Kunst hierbij in vijandige houding tegenover de Kerk, of de Gemeente gestaan had,' dan verklaren wij ons dit gemakkelijk, wat het volk betreft, dat deels te weinig ontwikkeld was, om voor die voorstellingen zin te hebben, deels in ruwen spot met zijne meerderen dikwijls maar al te veel behagen schept, deels, voor zooverre het hoogere beschaving bezat, in die voorstellingen de grieven wedervond, welke het zelf in zijn boezem omdroeg, en eindelijk niet tot handelen genoopt werd, waar de Geestelijkheid lijdelijk aanzag; maar wat de Geestelijkheid zelve betreft, kunnen wij er slechts een bewijs in zien van de magt, die zij, te regt of te onregt, zich bewust was te bezitten. Zij toch dacht er niet aan, zich er over te bekommeren, dat zulke satyren strekken zouden, om bij de groote massa den eerbied, dien men voor haar koesterde, uit te dooven of te verminderen. In Germaansch *Europa*, dat niet, gelijk het Latijnsche, met ketterij besmet was, bleef de Geestelijkheid gerust en dacht aan geen gevaar, en welligt zijn wij hier dan ook van zelve gestooten op eene voorname reden van het verschijnsel, dat men in het zuidelijk *Europa*, waar de Geestelijkheid te bevreesd was, om spotternij te dulden, dergelijke voorstellingen in de kerken niet aantreft.

Tot nog eene andere opmerking, die echter evenzeer strekken zal, om aan het stelsel van Prof. KIST, dat het humoristische in deze voorstellingen den dageraad der hervorming verkondigt, afbreuk te doen, geven ons de bijzonderheden aanleiding, die op bl. 22 voorkomen aangaande de in hout gewerkte voorstellingen, welke zich op het koor der Oude Kerk te *Amsterdam*, onder tegen de opslaande zittingen der Kanunniken-banken bevinden. 'Men

ziet er,' zegt hij, 'b.v. eene Kat, die, met een miskleed omhangen, in den Bijbel leest of predikt; een persoon met gapenden mond tegenover een' nog wijder gapenden oven; een' nachtuil; een' omgekeerden geldbuidel; lustige drinkebroers; en onder veel aanstootelijks ook een half ontkleed persoon, uit wiens *partes posteriores* een daarnevens zittend vrouwenbeeld bezig is een lint of doek op een haspel te winden.' Prof. KIST noemt deze voorstellingen niet slechts merkwaardig en zonderling, maar zelfs fraai, een oordeel over hunne kunstwaarde, dat wij gaarne voor zijne rekening laten. Overigens herinneren wij ons dergelijke voorstellingen aan de Kanunnikken-banken in de Groote Kerk te *Breda* te hebben gezien. Maar hoe zal men, in 's hemels naam, in de meeste dezer voorstellingen, ik zeg niet *humor*, maar zelfs maar satyre vinden? Hoeveel is er niet in, dat ten hoogste komisch of grotesk mag heeten, en zelfs getuigenis aflegt van den ruwen smaak van gemeene handwerkslieden? Wat is, b.v., de man, die tegen den oven gaapt, anders dan de voorstelling eener banale spreekmanier? De Kat, die in den Bijbel leest, laten wij gelden, in de hoop, dat de verminkte afbeelding Prof. KIST niet misleid zal hebben, om voor eene kat te houden, wat, volgens het doel des vervaardigers, een os of een aap moest zijn, in welk geval wij ook hier de voorstelling van een spreekwoord hadden gevonden. Wij meenen, dat men in het aannemen van satyrische voorstellingen behoedzaam moet zijn, en vooral, dat het hier, gelijk elders, den Antiquarius wel zal gebeurd zijn, veel in verminkte afbeeldingen te ontdekken, waaraan de vervaardiger nimmer gedacht had.

Alvorens de Hoogleeraar overgaat tot de doodendansen, spreekt hij nog opzettelijk (bl. 30 en verv.) van eene bepaalde soort van fresco-voorstellingen, die van den Gothischen stijl onafscheidelijk zijn, en waarin hij mede meermalen de sporen van het luimige heeft opgemerkt, waarmede het akelige, dat de voorstelling van de straf der verdoemden oplevert, eenigzins wordt verzacht. Hij laat zich echter niet stellig uit over de bedoeling van dit luimige; en ook wij willen het liefst in het midden laten, of het enkel luim en *derber Witz* is, ruw genoeg, om zich zelfs in de voorstelling van het indrukwekkendste en schrikkelijkste leerstuk der godsdienst bot te vieren, of dat er ook, zoo als Prof. KIST vermoedt, tevens eene wraak in schuilt over de bijgeloovige vrees, die men vroeger wel, met allerlei bedoelingen, der Christenheid had ingeboezemd voor het toe-

komstig gerigt. Zeker is het, dat althans de priesterschap niet gemeend moet hebben, dat door deze voorstellingen de vrees voor het oordeel bij het volk zou verminderen. In dat geval zou zij die voorzeker niet geduld hebben.

Wij hebben tot dusverre onze beschouwing van het eerste deel dezer verhandeling op de hoofdstelling van Prof. KIST gerigt, en eenige stellingen, die, hier althans, van ondergeschikt belang zijn, laten rusten; doch niet met het plan, om ze zoo gaaf toe te stemmen. Wij komen er thans op terug. Professor KIST schaart zich aan de zijde der enthusiastische bewonderaars van de middeleeuwsche bouwkunst, en zijn stijl verheft zich, wanneer hij den zoogenaamden Gothischen kerkbouw in zijne inleidende opmerkingen met de volgende woorden beschrijft (bl. 13):

‘Ziet! hoe krachtig en hoe stout verheffen zich die kunstig gewrochte, duizelend hooge torenspitsen! Zijn zij slechts een toevallig bijvoegsel tot sieraad? of dienen zij alleen, gelijk hunne nederige voorgangers, om de klokken te dragen, wier stem oproept tot het gebed? Neen! zij vooral verduidelijken, zij voltooijen het denkbeeld, hetwelk het geheele gebouw voor u uitdrukt. Zij spreken hunne eigene taal. Want, terwijl alles u toeroept, dat gij het heiligdom des Allerhoogsten binnentreedt, wijzen zij als met uitgestrekten arm den hemel! En daar binnen? Het zijn geen logge beslotene muren, het werk van menschenhanden, die u omvangen. Neen! als zamengegroeide boomstammen rijzen er de trotsche slanke zuilen omhoog, om onder derzelver opschietende vertakkingen en festoenen, als in een heilig woud u te verplaatsen. De ruime spitsboog der vensters schijnt, tusschen die stammen en takken, als natuurlijke openingen te vormen, door welke het getemperde zonlicht doordringt in de ontzagwekkende ruimte. De geest zelf verruimt en verheft zich, tegelijk met de elkander doorkruisende, al hooger en hooger opstijgende lijnen en bogen. De opgetogen blik glijdt langs het perspectief der rijen tot in de onafzienbare verte. Eindelijk, daar vindt hij zijn rustpunt in het majestueuse koor, op de heilige teekenen der ontferming Gods en der liefde van CHRISTUS! - Tegelijker tijd omgeeft u de nieuwgeboren plastische kunst met hare tallooze wonderen. Zelfs het tooverend daglicht, met duizend tinten gekleurd, spreekt u toe in heilige beelden en voorstellingen. En terwijl alles tot eerbied en aanbidding stemt, doet een ander nieuw en heerlijk gewrocht der alleredelste onder

de kunsten, hetwelk mede nu eerst in het Christelijk heiligdom zijne plaats ontving, het lied der hemellingen of de donderstem des Almagtige hooren.'

Wij verklaren ons deze geestdrift, en hebben ze bij de beschouwing van eenige meesterstukken der Gothische bouwkunst weleens zelve ondervonden; maar toch kan koeler oordeel al het hier gestelde niet onvoorwaardelijk goedkeuren. Wij verblijden ons, dat ook Prof. KIST niet zoo geheel instemt met de velen, die in onze dagen als in geestvervoering uitroepen: 'Ziet daar eerst eene kerk, eene Christelijke kerk bij uitnemendheid!' Dat wijzen naar den Hemel b.v., dat velen als het gronddenkbeeld, als het onderscheidend karakter van den Gothischen kerkbouw willen doen doorgaan, is het inderdaad de uitdrukking, die zoo boven alles voegt aan een' tempel van Christenen? van hen, die niet de Goden van den Olympus, noch eenen Heer, die in den Hemel (als naam eener bepaalde plaats hoog boven de aarde) woont, maar die den éénen alomtegenwoordigen God aanbidden, die niet ver is van een iegelijk onzer, en in de laagte als in de hoogte naakt tot het hart dergenen, die tot Hem naken? Wij hebben vrede met dat wijzen naar boven, wanneer men het als Germaansch-middeleeuwsch denkbeeld beschouwen wil; maar zou iemand durven beweren, dat zich in dat wijzen naar den hemel de kunstidée van den Gothischen tempelbouw genoegzaam vereenzelvigd had met hetgeen het diepst en innigst is in de leer van het Christendom, om als symbool of type van die godsdienst te strekken? Overigens moeten wij ook hier instemmen met het oordeel van VON KLENZE (bl. 11): 'Da die Idee des Sitzes der Gottheit im Himmel über uns eher an den Heidnischen Olymp erinnert, als das sie dem Begriffe des weltdurchdringenden Jehova entspräche, so wäre wohl der Demuth der ersten Christen das Vorhaben, durch solche Riesengebäude, wie die spätere Kirchenthürme, sey es auch nur mit dem Gedanken sich dem Sitze der Gottheit zu nähern, eher strafbar, gleich dem Thurmbaue von Babylon, als dem wahren Sinne der Christlichen Lehre entsprechend erschienen.'

Maar nog in andere opzigten behoort de bewondering getemperd te worden, waarmede de Gothische bouwstijl in onze dagen beschouwd wordt. Schoon hij als kunst der middeleeuwen alle aandacht en hoogen lof verdient, achten wij zijn tijdvak gesloten. Wij zullen gaarne zien, dat men hem hoog verheffe, mits die verheffing niet tot navolging leidt. Een

voornaam vereischte in de voortbrengselen der bouwkunst, maar dat hem ten eenemale ontbreekt, is de soliditeit. Wanneer onze hooggevierde Domen en Munsters eens den ouderdom zullen bereikt hebben van de nog bestaande Egyptische overblijfselen, van het Parthenon of den tempel van THESEUS te *Athene*, van de gebouwen te *Paestum* of zelfs van het Pantheon te *Rome*, alle gebouwen, bij welke de tand des tijds en de handen der menschen ter vernieling hebben zamengespannen, en die echter de eeuwen getrotseerd hebben, dan zal van onze Domen naauwelijks een steen meer op den anderen staan, tenzij men zonder ophouden de genezende hand uitstrekke, om de wonden, door den tijd geslagen, te heelen.

Eindelijk, en wij moeten er hier vooral op drukken, schijnt de Gothische stijl ook uit een aesthetisch oogpunt geene onbepaalde aanprijzing te verdienen. Het is toch aan een min zuiver en min ontwikkeld kunstbesef toe te schrijven, dat de beste monumenten van den Gothischen stijl met zoo veel onbeduidende sieraden, met al den ‘phantastischen Schmucke der steinernen Blätter und Blumen, der Schnörkel und Fratzen, frommer Thiere und der alten bezwungnen Drachenbrut’[1] overladen zijn. Maar het ergste hierbij is het gebrek aan waarheid in den vorm; het ergste, dat de Gothische bouwstijl iets anders wil schijnen dan hij is. Men ziet als een net van fijn kantwerk zich met spitse uiteinden opwaarts heffen, en men kan niet begrijpen, hoe dat alles in de lucht zoo te zamen kan blijven hangen. En waarom kan men dit niet begrijpen? Omdat de stevige, dikwijls overstevige contreforts voor het oog verborgen, of wederom met eene menigte sieraden overdekt zijn. De volkomenheid van de werken der bouwkunst, die volgens VON KLENZE (bl. 19) bestaat *in het evenwigt van kracht en tegenstand, en de wijze, waarop dit evenwigt door vorm en verhoudingen snel voor den geest wordt gebragt*, ontbreekt geheel aan de middeleeuwsche bouwkunst. Haar hoofdkarakter, om eene andere uitdrukking van denzelfden schrijver te bezigen, is, even als dat van haren tijd, willekeur, bij slechts schijnbare wetten.

Deze opmerkingen zullen kunnen medewerken, om ons op het standpunt te plaatsen, waaruit wij eene bewering van Prof. KIST op bl. 15 en 16 kunnen beoordeelen, die met zijne geheele beschouwing van het door hem behandelde onderwerp

1 HASE, *Kirchengeschichte*, bl. 355, 2e Ausg.

op het allernaauwste te zamenhangt. Het is deze, dat zich in de Gothische bouwkunst de lang onderdrukte en sluimerende, maar nu ontwaakte en aanvankelijk ontwikkelde geest vertoonde, die in het gemoed der Germaansche volksstammen huisvestte; dat deze Architectuur bij uitsluiting Germaansch, en, in hare geheele ontwikkeling, ook uitsluitend eene vrucht van den echt Germaanschen bodem was; dat daarin die rigting naar het verhevene en bovenzinnelijke zich openbaart, welke de Germaansche volken zulk een ruim aandeel gaf in de diepzinnige navorschingen der scholastiek en de vrome bespiegelingen der mystiek, en hen eindelijk de hervorming met zoo veel vuur, en als met uitsluiting der geheele Latijnsche wereld, deed omhelzen.

Gaarne erkennen wij, dat de geest, die de volken bezielt, onbetwistbaren invloed heeft op de scheppingen hunner kunst; maar in de wijze, waarop Prof. KIST den Romaanschen en zoogenoemden Germaanschen of Gothischen stijl tegen elkander overstelt, komt het ons voor, dat eensdeels de grenzen te scherp getrokken, anderdeels de verschillende oorzaken, die tot de vorming van een' verschillenden kunststijl zamenwerkten, niet genoeg in het oog zijn gehouden, en te veel aan den geest alléén is toegeschreven. Wat het eerste betreft, erkent de schrijver zelf, in eene noot, dat de beginselen en bedoelingen, waarvan de Gothische architectuur is uitgegaan, zich veel vroeger in Latijnsch *Europa*, in *Frankrijk* en zelfs in *Italië* vertoond hebben, dan zulks in het eigenlijk Germaansch *Europa* het geval was; maar hij schrijft dit daaraan toe, dat ook het Latijnsch *Europa* Germaansche bestanddeelen in zich had opgenomen, en dat deze, als met de overblijfselen der vroegere Latijnsche beschaving in nadere aanraking, eerder dan elders den hun eigenen geest en aanleg ontwikkelen en naar buiten vertoonen konden, schoon dan ook de sporen daarvan, onder den overwegenden Latijnschen invloed, eerlang weder geheel of grootendeels zijn verloren gegaan. Wanneer wij ons de zaak op deze wijze voorstellen, dan zullen wij het Romaansch *Europa* als niet slechts bij het Germaansche ten achteren moeten voorstellen, maar als lijdende aan eene inwendige onvatbaarheid, om het immer op zijde te streven; al het goede en edele schaart zich dus aan de zijde van het Germaansch *Europa*; het Romaansche is slechts vatbaar voor het grof zinnelijke, en weet ook in de kunst alleen het zinnelijk element te huldigen. Wij gelooven, dat deze wijze van beschouwing overdreven is, en

wij hopen het, nog meer dan wij het gelooven. Wij durven niet zoo over talrijke bevolkingen uitspraak doen; en schoon wij erkennen, dat, minder nog welligt door natuurlijken aanleg, dan door de omstandigheden, die tot de ontwikkeling van den aard der volken bijdragen, in het Germaansche gemoed over het geheel meer diepte en innigheid schuilt, wij gelooven niet, dat deze eigenschappen bij de Latijnen zoo volstrekt ontbreken; en als wij ze, om slechts één voorbeeld te noemen, reeds bij een' AUGUSTINUS aantreffen, dan gelooven wij niet, dat dit moet worden toegeschreven aan de inwerking der Germaansche bestanddeelen, die het Latijnsch *Europa* in zich had opgenomen.

Wanneer KUGLER in zijne *Kunstgeschichte* zegt: ‘Zwar gehört der Germanische Styl nicht ausschliesslich den rein-germanischen Nationen an; im Gegentheil sehen wir ihn - doch noch unentwickelt - bei einigen Völkern romanischer Zunge (in Nordfrankreich und England) sogar früher erscheinen, als z.B. in Deutschland. Dennoch erkennen wir entschieden, auch bei diesen Mischvölkern, dass es der Germanismus ist, dem er seine Nahrung verdankt; dass er sich da am lautersten und vollendetsten ausbildet, wo der Germanische Volksgeist vollkommen rein und in durchgebildeten Bewusstsein seiner Eigenthümlichkeit auftritt; und dass er ein mehr zufälliges und willkührliches Gepräge erhält, wo (wie in Italiën und Südfrankreich) der Romanismus vorwiegt,’ dan verwondert het ons, dat Prof. KIST in deze woorden niet eenige overdrijving erkent, niet inziet, dat het criterium van uit het standpunt van den Duitscher gekozen is, en, bij de gedachte aan de heerlijke monumenten van den Gothischen stijl, die *Engeland, Frankrijk* en zelfs *Italië* bezit, niet op den inval komt, dat patriotisme en *Nationalstolz* vrij wat invloed op deze uitspraak hebben uitgeoefend.

Italië bezit misschien het oudste monument van den spitsboogstijl in de kerk *San Lorenzo* te *Subiaco*, die van 847 dagteekent; en eene lange reeks van monumenten van de dertiende tot vijftiende eeuwen, door KUGLER bl. 567-573 vermeld, vertoont in vele belangrijke trekken de grootste overeenkomst met den Duitschen bouwstijl, schoon, ten gevolge van den invloed der bestaande modellen, en zelfs van het voorhanden materiaal, natuurlijk den nieuwen stijl met dien der vroegere, zich deels nog aan de klassieke periode aansluitende, kerkgebouwen op de verschillendste wijzen vermengend.

Merkwaardig vooral is echter de geschiedenis van dezen bouwstijl in *Frankrijk*, waaromtrent wij uit KUGLER zelven eenige zinsneden willen aanvoeren, die den Gothischen stijl waarlijk niet als uitsluitend uitvloeisel van den Germaanschen geest doen kennen: 'In Frankreich, und zwar in den nordöstlichen Gegenden des Landes, - tritt uns die erste Entwickelung des Germanischen Baustyles entgegen; in *Isle de France, Champagne, Burgund*, sowie in den Nachbardistrikten der angrenzenden Landestheile, findet sich eine bedeutende Anzahl von Monumenten, welche dies bezeugen. Grossentheils gehören dieselben unbedingt zu den ältesten Gebäuden des Germanischen Styles; und fast durchweg, auch wo sie in jungerer Zeit entstanden sind, tragen sie in ihren Hauptformen das Gepräge einer primitiven, noch nicht durchgebildeten Entwickelung, welche uns auf den Ursprung des Styles zurückführt. - Bei der Schlichtheit und Einfalt, welche den älteren Germanischen Monumenten von Frankreich eigen sind, macht sich der scharfe und absichtliche Gegensatz dieses Styles gegen den romanischen aufs entschiedenste bemerklich. Der letztere hatte sich in der *Normandie* zu einer eigenthümlich selbständigen Bedeutung entfaltet, und sich von da aus über die benachbarten Gegenden verbreitet; aber ohne einen vermittelnden Uebergang treten nunmehr - wenn auch das allgemeine Princip des Gewölbebaues beibehalten wird - an die Stelle der viereckigen, mit Halbsäulen besetzten Pfeiler und der Rundbögen, einfache, in sich abgeschlossene *Säulen* (wie in der alten Basilika), die durch *Spitzbögen* verbunden werden. Natürlich konnte ein so plötzlicher Wechsel nicht anders als durch äussere Einwirkungen veranlasst seyn; wäre die Umgestaltung der Formen lediglich aus der selbständigen nationalen Entwickelung hervorgegangen, so würden wir wenigstens die nothwendigen Zwischenglieder nicht vermissen. *Ohne Zweifel war es das Vorbild der normannisch sicilianischen Bauweise, was eine solche Umgestaltung des architektonischen Systemes bewirkte; denn hier, - hatte sich zuerst und in consequenter* (*obschon an sich wenig organischer*) *Weise der arabische Spitzbogen mit den Formen des christlichen Kirchenbaues in dessen ursprünglicher Gestaltung als Basilika verbunden*.' Dat namelijk de spitsboog van Arabischen oorsprong was, wordt elders door KUGLER (bl. 398) aangewezen. Alzoo is de Gothische stijl uit vermenging van den Arabischen en den oud Christelijken afkomstig, en het eerst, op groote schaal althans, in

Frankrijk aangewend. Wij voegen er bij, dat de monumenten van dezen stijl in *Spanje* en *Portugal*, door KUGLER (bl. 573) wegens hunne zuiverheid verre boven die van *Italië* geroemd worden, schoon zij, wat inderdaad de natuurlijkste zaak der wereld is, door den invloed der Moorsche architectuur eenige wijziging in hun karakter ondergingen. Dat de spitsboogstijl in de verschillende landen, waarheen hij werd overgebragt, naar bestaande kunsttraditiën, naar uiteenloopende behoeften, naar het gezag van éénmaal bewonderde modellen gewijzigd werd, was inderdaad niet anders te verwachten. Maar zeker is het, dat de gedenkteekenen van dezen stijl het geheele *Europa* bedekken, 't welk aan de Roomsche hierarchie onderworpen was, en dat de Gothische Domen niet slechts in de Oostzeelanden, in *Duitschland* en de *Nederlanden*, niet slechts in het half Germaansche *Engeland* en *Frankrijk*, maar ook in *Portugal, Spanje* en *Italië* hunne trotsche torens ten hemel hieven. Mogt vooral in het laatstgenoemde gewest die stijl slechts tot eene halve ontwikkeling komen, het kon naauwelijks anders in het klassieke land der kunst, waar de aesthetische zin anders was gewijzigd en misschien in sommige opzigten gelijk had; mogt hij zich in de Duitsche landen het vrijst en stoutst ontwikkelen, het was, wijl geen kunsttraditie of vooroordeel daar in dezelfde mate de consequente ontwikkeling van het geheele gebouw in overeenstemming met den eenmaal aangenomen puntboogvorm verhinderde. Maar nimmer kunnen wij er toe komen, dien stijl bij uitsluiting den Germaanschen te noemen, en te erkennen, dat in dat omhoog streven, hetwelk, zoo het al symbolisch ware, het eigenlijk wezen van het gezuiverde Christendom niet uitdrukt[1], maar dat ons bovendien slechts voorkomt als de noodzakelijke en consequente voortzetting van den eenmaal van de Arabieren overgenomen spitsboogvorm, zich een geest zou uitspreken, die alleen onder de Germaansche volken te huis behoorde, en daar weldra daarna de hervorming volbragt[2].

1 KUGLER is wel genoodzaakt, ‘das Gepräge eines unruhigen, in sich nicht befriedigten und gestillten Dranges’ ook aan den spitsboog in de Islamitische bouwkunst toe te kennen.

2 Alvorens wij van het eerste gedeelte dezer verhandeling afstappen, sta hier nog eene kleine opmerking betrekkelijk de noot op bl. 12, die echter Prof. KIST minder dan Prof. REUVENS geldt. Verkeerdelijk heeft deze, naar het schijnt, onder de Byzantijnsche gedenkteekenen van ons vaderland de *Bergkerk* te *Deventer* genoemd; ten minste had hij ook van de *Lebuinuskerk* aldaar behooren te spreken. Deze, door denzelfden Utrechtschen bisschop (BERNULFUS) gebouwd, als de *St. Pieterskerk* te *Utrecht*, bewaart de merkwaardige krocht nog geheel ongeschonden, schoon het gebouw zelf tweemalen door brand bijna geheel vernield werd.

Wij vinden dezelfde denkbeelden omtrent eene scherpe afscheiding tusschen de Latijnsche en Germaansche volken in de behandeling van de doodendansen, en moeten ze ook daar met soortgelijke bedenkingen bestrijden. Wij moeten thans tot dit tweede gedeelte van Professor KIST's verhandeling overgaan; maar schoon het veel uitgebreider is, wij zullen er veel korter bij stilstaan.

Het *humoristisch* karakter schijnt ons op de doodendansen beter te kunnen worden toegepast, dan op de kerkelijke architectuur of hare plastische sieraden; want hier althans is het onloochenbaar, dat het ernstige in eene komische gedaante verschijnt, en dat, wel verre dat de ernst onder het belagchelijke zou verloren gaan, dit juist bij uitnemendheid dient, om de ernstige waarheid, dat allen, van welken stand of rang zij zijn, gelijkelijk aan de magt des doods eens onderworpen worden, regt levendig voor oogen te stellen. De dood verschijnt in deze doodendansen onder het beeld, dat hem de middeleeuwen gaven, namelijk als een menschengeraamte, hetzij geheel, hetzij, gelijk doorgaans, slechts gedeeltelijk ontvleescht. Zijne komst zal de levenden hem gelijk maken; dit is de *tragische* zijde der voorstelling; maar hij heeft niet het *air* van den koning der verschrikking. Hetzij hij in *puris naturalibus* verschijnt, of met een meer of min luchtig kleed omhangen is, hij komt als een vrolijke gast. Hij noodigt ten dans, en met trompet en rinkelbom begeleidt hij de reijen, en voert ze met kluchtige sprongen naar het oord, *unde negant redire quemquam*. En waarom die komische voorstelling aan de zijde der ernstige gedachte? Eene heersch- en hebzuchtige priesterschap had op de vreeze voor den dood, door dien voor te stellen als een vervaarlijk schrikbeeld, maar al te veel gespeculeerd. Maar de geest des Christendoms, dat den dood overwonnen heeft, ontwaakte in het gemoed der leeken, wreekte zich op die voorstelling, en dreef met vroeger bijgeloof den spot; de doodendansen prediken ons de troostrijke waarheid, dat het graf zijn

prikkel heeft verloren. Nogtans gold dit alleen voor hem, die met den zin eens Christens gewillig de oproeping volgt. Maar waar onchristelijke gehechtheid aan magt en aanzien en wereldsche schatten gevonden werd, veranderde de voorstelling van den doodendans in bijtende satyre. Allen toch, wie ze zijn, wat ze ook bejagen, hoe zij zich tegen den dood te weêr stellen, moeten *naar zijne pijpen dansen; dien dans kan niemand ontspringen*. Eene minder edele gedachte kan zich echter soms daarmede vermengd hebben, en het is niet onwaarschijnlijk, dat sommige kunstenaars, bij het ten reije voeren van de zoodanigen, die boven de overige menschenkinderen bijzonder door het geluk waren begunstigd, zekere *Schadenfreude* gevoelden, en zich verlustigden in de gedachte: eenmaal zullen zij aan hen gelijk zijn, op wie ze thans zoo zeer uit de hoogte nederzien. Vraagt men eindelijk naar de reden, waarom men op zoo vele plaatsen geschilderde doodendansen, en wel in de kerken vond; waarom honderde uitgaven en honderd duizende exemplaren van gegraveerde doodendansen in omloop werden gebragt; waarom vooral zoodanige afbeeldingen in de gebedenboeken eene plaats vonden, het antwoord is gereed: dat men in deze voorstellingen eene algemeen nuttige en heilzame leering vond, verhoogd, doordien vele der rijmen, als bijschriften daaraan toegevoegd, ook wezen op de toekomende vergelding en het belang van wèl te leven, opdat men wèl sterven zou.

Wij kunnen ons zeer wel vereenigen met deze voorstelling van den oorsprong en van de oorzaken der verbreiding der doodendansen, die wij uit verschillende plaatsen van het werkje des Hoogleeraars hebben zamengetrokken. Slechts moeten wij voorzigtigheid aanraden, opdat men niet te spoedig in deze doodendansen bespotting der geestelijkheid meene te zien. Dat de Paus voordanst, strekt niet om hem te bespotten, maar is eene eere, hem toegekend, omdat hij het hoofd was der Christenheid. Somtijds echter is het te duidelijk, dat de geestelijkheid wordt ten toon gesteld, dan dat men het zou kunnen ontkennen. Wanneer, in de bijschriften van den Bernschen doodendans, Zijne Heiligheid op de toespraken des doods het volgende antwoordt:

> ‘Auff erd scheint gross mein heiligkeit,
> Die torecht welt sich vor mir neigt,

Als ob ich schluss auf 's himmelreich:
So bin ich selbs jes auch ein leich;'

dan is daarin de zienswijze der hervorming onmiskenbaar; maar deze doodendans is ook eerst van het jaar 1515.

Prof. KIST doet overigens in dit gedeelte van zijn werk eene opgave van de plaatsen, waar geschilderde doodendansen aanwezig waren of nog zijn, en spreekt meer uitvoerig over den Lubeckschen en Bernschen, maar vooral over den Bazelschen doodendans. Vervolgens bepaalt hij zich meer bijzonder bij de sporen van dergelijke voorstellingen in ons vaderland. Hij geeft eene beschrijving en verklaring van een tafereel, in de St. Maartenskerk te *Zaltbommel* bewaard, een deel der legende van *de drie levenden en de drie dooden* voorstellende, en knoopt daaraan het berigt over de doodsvoorstellingen, hier te lande in gebedenboeken of afzonderlijke werken voorkomende, en eene aanwijzing der betrekking, waarin de beroemde allegorische voorstelling des doods door JORDAANS, in de Oranjezaal op het *huis in 't Bosch*, met de doodendansen staat. Daarna kiest hij nogmaals een ruimer terrein, en bepaalt zijne lezers bij de tallooze drukken van in hout gegraveerde doodendansen, over geheel Noord-Westelijk *Europa* verspreid, inzonderheid bij HOLBEIN's beroemde houtsneden, waarvan waarschijnlijk meer dan honderd verschillende uitgaven het licht zagen. Prof. KIST houdt het vraagstuk naar het eigenlijke aandeel, hetwelk HOLBEIN aan dezen arbeid gehad heeft: of hij zijnen doodendans oorspronkelijk *geschilderd* of slechts *geteekend* heeft? of de houtsneden *door* hem zelven, of slechts *naar* zijne teekeningen bewerkt zijn? voor niet uitgemaakt. Wij herinneren ons eene belangrijke vindicatie van de echtheid dezer houtsneden gelezen te hebben in JACKSON's *Treatise on Woodengraving*, welk voortreffelijk werk, met talrijke proeven uit iedere époque der houtsnijkunst geïllustreerd, wij nergens bij den Hoogleeraar vermeld vonden.

Bij dit overzigt van de belangrijkste doodendansen heeft de schrijver een vijftal platen gevoegd, die, vereenigd met de door hem gegevene verklaringen, ieder, die geene gelegenheid had, om zich met de oorspronkelijke kunstwerken zelve bekend te maken, genoegzaam in staat stellen, om zich van den waren aard der doodendansen eene duidelijke voorstelling te vormen. Men kan er overtuigend uit zien, dat zelfs de doorgaans

afzigtige knokkenman zóó kan worden afgebeeld, dat hij door de kunst niet behoeft versmaad te worden; en in plaats van enkel afgrijzen in te boezemen, wekken deze voorstellingen tot ernstig, maar opgeruimd nadenken, waarbij niet ligt de humoristische glimlach ontbreken zal.

Terwijl wij voor al het nut en genoegen, dat ons de lezing zijner belangrijke bijdrage over de doodendansen verschaft heeft, den Hoogleeraar onzen hartelijken dank betuigen, moeten wij echter eene enkele plaats aanhouden, waarover wij ten slotte eenige aanmerkingen willen mededeelen, en die ons geheel terugvoert op het standpunt, waaruit wij des schrijvers stellingen in het eerste gedeelte zijner verhandeling bestreden hebben.

'Wij vinden,' zegt Prof. KIST (bl. 70), 'in *Duitschland* en elders, waar slechts de Germaansche volksstam woont, of de Germaansche geest en denkwijze overweegt, overal doodendansen. Hoogst opmerkelijk in tegendeel is het, dat zij in *Spanje*, in *Portugal*, vooral in het zoo zeer geroemde vaderland der kunsten, *Italië*, schier geheel onbekend schijnen gebleven te zijn. "Nous avous dit," zegt JUBINAL van *Spanje*, "qu'il n'y existait aucune danse Macabre. Il en est de même," voegt hij er bij, "pour l'Italie." FIORILLO getuigt, dat hij van hetgeen tot deze soort van kunstgewrochten zou kunnen gebragt worden, in de kunstgeschiedenis van *Italië* weinig of niets heeft kunnen ontdekken. En FORTOUL zegt er van: "En *Italie* il faut aller jusqu'à *Naples* pour rencontrer, dans l'Eglise de Saint-Pierre-Martyr, des marbres qui semblent appartenir au même genre de représentations. La Renaissance mit obstacle à ce que la gothique Ronde des Morts se répandit dans cette contrée." Maar hij vergeet bij deze laatste aanmerking, dat de *Renaissance* ook elders, vooral in *Frankrijk*, haren invloed geoefend heeft; doch dat zij, wat de doodendansen betreft, aan dezelve dáár (men denke b.v. aan den Bernschen) wel een anders gewijzigd voorkomen gaf, maar toch den geestdrift er voor niet vermogt uit te dooven.

Dan eerst, wanneer wij den blik van de oppervlakte afwenden, om dien nog iets dieper te slaan, zal het ons geene bevreemding wekken, dat, evenzeer als de Gothische Architectuur zelve, zoo ook dit haar eigenaardig toevoegsel of sieraad, in de opgenoemde Latijnsche landen, niet in den smaak

viel. Immers, het één zoowel als het ander, het was voortgesproten uit dien hoogeren, meer ontwikkelden, zedelijken en godsdienstigen zin, die in den Germaanschen volkstam woonde, maar aan welken de Latijnsche wereld, naar mate zij minder Germaansche bestanddeelen in zich had opgenomen, of de Germaansche geest er overschaduwd en onderdrukt werd, geheel of grootendeels vreemd gebleven is.'

Men ziet het, de Hoogleeraar heeft weder zijn *hobby-horse* bestegen; wij zouden hem gaarne volgen, maar moeten bekennen, dat hij ons te hard rijdt. Doch wij willen hier niet terugkomen op de scherpe afscheiding tusschen Germaansche en Latijnsche volken, dan alleen om onze overtuiging uit te spreken, dat wij ook in de doodendansen daarvoor geen beslissend argument vinden. Wij weten toch waarlijk niet, waarom wij, bij het ontbreken van doodendansen in *Italië*, alleen en uitsluitend aan morele oorzaken zouden denken, daar aesthetische gronden zoo zeer voor de hand liggen. Of is niet, volgens de eigene erkentenis van Prof. KIST (bl. 35), de voorstelling van den dood als geraamte bij uitsluiting eigen aan het middeleeuwsch Christendom, en schier ten eenemale vreemd aan de klassieke kunst? En waarom zou dan niet *Italië*, het tweede vaderland dier kunst, en in het bezit harer modellen en traditiën, den ontvleeschten knokkenman den toegang hebben kunnen weigeren, wijl hij, als het product der barbaarsche verbeelding van het phantastisch Noorden, met weêrzin beschouwd werd? Wij kunnen ons naauwelijks begrijpen, hoe iemand dit miskennen kan, die LESSING's verhandeling: *wie die Alten den Tod gebildet*, gelezen, en daarin den weêrzin heeft opgemerkt, dien de in de school der ouden gevormde kunstkenner voor het geraamte, als voorstelling der kunst, openbaart. *Italië* verwierp, als LESSING, den knokkenman, dien de school der ouden het had leeren verafschuwen.

Prof. KIST ziet natuurlijk ook in de doodendansen de sporen van dien ernstigen geest, welke, nader ontwikkeld, de hervorming voortbragt; en in zooverre zij werkelijk getuigden, dat de volken, bij welke zij geliefkoosd waren, behagen schepten in hetgeen hun het voorbijgaan der aardsche heerlijkheid, en de rekenschap, die men eens zou hebben af te leggen, voor de aandacht plaatste, is het regt ongetwijfeld aan zijne zijde. Daartoe toch werd een krachtig en voortdurend besef gevorderd van des menschen hooge bestemming, het beste bewijs

van een ontwikkeld godsdienstig bewustzijn; en bij hen, die dat bezaten, moest de hervorming wel het eerst ingang vinden. In nog nader verband tot haar zouden wij deze voorstellingen niet durven plaatsen. Immers is daarin doorgaans niets, wat, meer openlijk of bedekt, afkeur te kennen geeft van hetgeen de hervorming in het Roomsch katholicisme naderhand berispte en verwierp. De weinige gevallen, waarin de geestelijkheid werd doorgehaald, zijn, voor zooverre ze niet behooren tot het tijdperk, toen de hervorming reeds begon door te breken, zeker meer als onschadelijke grappen in den geest dier tijden, dan als eene manifestatie van vijandige gezindheid te beschouwen. Anders waren zij gewis niet in de kerken geduld geworden.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Aristophanis Plutus. Editio in usum scholarum comparata. Traiecti ad Rh., sumptib. L.E. Bosch et Filii. 1845. IV et 49 p.

Dat *in usum scholarum* beteekent hier zoo ongeveer: *voor jonge jufvrouwen*. De onbekende schrijver (wien wij gemakshalve maar X zullen heeten) zegt namelijk in een kort woord aan den lezer, dat iedereen wel weet, waarom op de gymnasiën *τὰ τοῦ χωμικοῦ* niet gelezen worden. Zie hier zijne eigene verklaring daarover: *Ita enim sese res habet, ut in summa Attici sermonis venustate et elegantia sales et facetiae Aristophanis ea interdum offundantur obscoenitate, quae in theatro audita Atheniensium popellum fortasse oblectaverit, sed adolescentibus nostris lecta bonis moribus si non nocuerit, at certe non profuerit*. Hij dacht er alzoo over, om *expulsis obscoenioribus iocis*, het een of ander stuk van ARISTOPHANES *in usum scholarum* in te rigten, en koos daarvoor de PLUTUS. Arme ARISTOPHANES[1]!

Maar wij willen, voordat wij in eenige nadere bijzonderheden treden omtrent deze gekuischte uitgaaf, slechts deze eenvoudige vraag doen: beantwoordt zij nu aan het inzigt, en wordt daar

1 Dat vele van die *editiones expurgatae*, zoo als de *Horatius* van DU HAMEL en andere, te *Parijs* verschenen in de laatste jaren van LODEWIJK XIV en in den hoogst fatsoenlijken tijd van den Regent, klinkt voorzeker op zich zelf reeds eigenaardig genoeg. Wij gevoelen trouwens geenen lust, om nu hierover uit te weiden.

nu niets meer in gevonden, wat de goede zeden kan ergeren? Zoo dit laatste toch nog plaats heeft, moet X. de eerste zijn, die er gereedelijk in toestemt, dat hij eigenlijk eene gekheid begaan heeft met een' slechts ten halve gekuischten PLUTUS te bezorgen. Wij zullen straks aantoonen, dat zulks van dien kant het geval is, en zouden daarop van ieder verder onderzoek kunnen afstappen; maar na X. overtuigd te hebben, dat hij, volgens zijne wijze van zien, den jongeling dan maar ondienst bewees, willen wij nog kortelijks aanwijzen, dat hij bovendien der beoefening van het Grieksch nog veel grootere ondienst bewijst, met eene zoo slechte uitgaaf, als deze overigens is, daarvoor aan te bevelen.

Onze voorbeelden voor het eerste punt zullen, wij hopen het, in dit tijdschrift geenen aanstoot geven: *graeca non leguntur*, heet het bovendien. - Als een bewijs alzoo, hoe ver X. den neus ophaalt bij het lezen van ergerlijke taal, halen wij de volgende plaats aan (v. 242, sqq. van DINDORF, *Poetae scenici Graeci*. Lips. et Lond., 1830), waar PLUTUS zegt:

> *ἦν δ᾽ ὡς παραπλῆγ᾽ ἄνθρωπον εἰσελθὼν τύχω,*
> *πόρναισι καὶ κύβοισι παραβεβλημένος*
> *γυμνὸς θύραζ᾽ ἐξέπεσον ἐν ἀκαρεῖ χρόνῳ.*

Daarvoor vindt men nu (v. 231 bij X.) *οἴνῳ τε καὶ κίβοισι κ. τ. λ.* Wij begrijpen in ernst niet, hoe men zoover wilde gaan. Leest men ARISTOPHANES op zijn zesde jaar? en had de knaap, wien gij hem in handen gaaft, vroeger niets dergelijks gevonden, in welken schrijver ook, waaruit hij, kort weg, Grieksch en Latijn moest leeren? - dat is onmogelijk. En dan die zedelooze wetten op het Hooger Onderwijs, die ook al Mythologie voorschrijven; het is al te erg! - Maar zien wij liever eens, hoe incon sequent men te werk gegaan is. De volgende regel blijft behouden, waar CARIO van den ouden man zegt, die het koor aanvoert (v. 255, bij D. 267): *οἶμαι δὲ, νὴ τὸν οὐρανὸν, καὶ ψωλὸν αὐτὸν εἶναι.* Even als verder, v. 283 (295): *ἔπεσθ᾽ ἀπεψωλημένοι· τράγοι δ᾽ ἀκρατιεῖσθε*. Voor sommige woorden hier zal X. hoogstwaarschijnlijk zeer gepolijste termen bij de hand hebben; maar zijn discipel werkt toch natuurlijk vooraf, en dan dat ongelukkige Lexicon!

Niet minder zonderling heeft men wederom met de plaats gehandeld (bij D.v. 445 sqq.), waar CHREMYLUS aldus tegen BLEPSIDEMUS spreekt, terwijl hij op de Armoede wijst:

καὶ μην λέγω, δεινότατον ἔργον παρὰ πολὺ
ἔργων ἁπάντων εργασόμεσθ, εἰ τὸν θεὸν
ἔρημον απολιπόντε ποι φευξούμεθα
τηνδὶ δεδιότε, μηδὲ διαμαΧούμεθα

Hiervan wordt de laatste regel, die zich zoo eenvoudig als gepast verklaren laat, weggelaten, zeker om de - naar het ons althans voorkomt - zeer gezochte woordspeling, die daarin zou opgesloten liggen. Wilde men dan toch de zaak zoover drijven, dan dienden ook wel regels uitgesmeten te zijn als deze (v. 164, bij D. 176): *Αγύρριος δ᾽ οἰΧὶ διὰ τοῦτον πέρδεται*; als v. 604 (618): *ἐθέλω - τῆς Πενίας καταπαρδεῖν*, en meer dergelijke uitdrukkingen, die zelfs nu nog hier genoeg voorkomen. Doch wij gelooven de inconsequentie, waarmede men bij het uitlaten te werk ging, genoeg bewezen te hebben, en eindigen met de aanmerking daaromtrent, dat, zoo lang het gansche tooneel met de oude vrouw niet weggelaten kan worden, er altijd meer hinderlijks overblijven moest, dan in een enkel woord, als *πόρναισι* b.v., kon gelegen zijn. X. laat, wel is waar, weder eenige verzen daarvan weg, maar de intrigue blijft duidelijk genoeg, al ware zulks alleen door deze beide regels van CHREMYLUS, die mede bij hem voorkomen (v. 1006 sq.):

οὐ σχαιὸς ην ἄνθρωπος, ἀλλ᾽ ηπίστατο
γραὸς χαπρώσης τἀφόδια χατεσθίειν.

Wij erkennen volgaarne, dat vele plaatsen van ARISTOPHANES bij het onderwijs moeijelijk kunnen behandeld worden; maar den toekomstigen litterator, met wien gij hem behandelt, zult gij dien, zoo kort voor het verlaten van uw gymnasium - want dat zal in den regel dan toch wel het geval wezen - zult gij hem, nu hij de academische lessen gaat bijwonen, zoo gij hem met de schatten van den comicus, vooral voor de kennis van het Grieksche volksleven, wilt bekend maken, zult gij hem dan nog geene uitgaaf toevertrouwen in haar geheel, zoo als alle latere, welke hij gebruiken zal? - Aan den rand van welken afgrond zet gij hem dan toch niet alleen, maar welke verkeerde kennis der oudheid zult gij hem niet door uwe grondelooze bezorgdheid hebben ingeprent? En hadt gij nooit tot nog toe, hier of daar onder het lezen, eene enkele plaats bij de uitlegging overgeslagen? Immers ja, en dat kon ook zeer goed; gij hadt daarmede zelfs het vertrouwen gewonnen van den

knaap, die u nu niet vergeeft, dat gij hem zoo zeer als kind beschouwt.

Maar wij zouden hier verder gaan dan wij wilden, en keeren dus tot de eigenlijke taak, die wij op ons namen, terug, met de aanmerking, dat de goede zin, bij dat wegsnijden, natuurlijk somwijlen tevens verloren gaat. Zoo wordt, door het verlies van v. 817 bij D., tevens *Χρυσοῖς*, dat bij *στατῆρσι* in den vorigen regel behoort, weggenomen; waarmede de uitdrukking van CARIO geen *bluf* meer blijft, zoo als de dichter wilde. Insgelijks volgt op v. 1081 van D. (1058) onmiddelijk v. 1084. Men zie de plaats slechts in, om zich van de duisterheid te overtuigen, die daardoor ontstaat.

Wij gaan thans tot het tweede punt over, ten bewijze, dat de uitgaaf bovendien slecht is. *Secuti* (*sumus*), zegt X., *maxime Dindorfianam textus recensionem*. Vrij onbepaald zeker; maar zonderlinger is het nog, wanneer wij hem juist van den tekst van DINDORF zien afgaan, om iets anders aan te nemen, dat óf minder goed, óf geheel verkeerd is. Bij D. leest men b.v. v. 44 *τουτωί*. Hier vindt men daarvoor, even als v. 928, *τουτωί*; terwijl toch de diaeresis van zelve vervalt, als er geen tweeklank staat. - Voor *ως ἔοικέ με*, bij D., v. 76, krijgt men hier verkeerdelijk: *ως ἔοικε, με*. In v. 112 bij D., *σοὶ δ᾽ ὡς ἂν κ. τ. λ.*, volgt men de lezing van HEMSTERHUIS: *σὺ δ᾽ ως ἄν κ. τ. λ.*,, die zekerlijk minder te verkiezen is. - V. 119 sq. bij D.: *ὁ Ζεὺς μὲν οἰν οἰδ᾽ ὡς τὰ τούων μῶρ᾽ ἔμ᾽ εἰ - πύθοιτ᾽ ἂν ἐπιτρίψειε*, wordt: *ὁ Ζεὺς μὲν οὺν οιδ᾽ ως, τὰ τούτων μῶρ ἐπεὶ- πύθοιτ᾽ ἂν ἐπιτριψει με*, waar men alsdan *εἰδώς* had moeten behouden; men vergelijke HEMSTERHUIS. - D. heeft v. 126 en 240 *μικρόν* waarvoor X. telkens *σμικρόν*, hetgeen oud Attisch is, waarin ARISTOPHANES niet meer schreef, weshalve men de eerste lezing liever had moeten volgen. - Bij D. wordt v. 170 tot 180 aan CARIO toegeschreven. Hier komt CHREMYLUS daar nog tusschen in. Het eerste is beter. Hoe meer toch CARIO in éénen adem voortbabbelt, des te beter valt daarop het volgende: *ἐμπέσοι γέ σοι* van den andere. - Dat voor v. 165 van X. nog eens *XP* staat, heeft men bij de correctie gewis over het hoofd gezien. - Liever lezen wij bij D., v. 188, *μεστὸς σοῦ*, dan hier (176) *μεστός σου*, dewijl juist op *σοῦ* eenen bijzonderen nadruk valt. - Verder vindt men bij D., v. 227: *καὶ δὴ βαδίζω τουτοδὶ χρεαδιον*. Waarvoor hier (215): *καὶ δὴ βαδὶζω τουτοδὶ τὸ χρεάδιον*. - Tegen het metrum wordt in v. 244 (D., 256) gezondigd,

door voor *παρόντ᾽ ἀμύνειν*, aldaar te lezen: *παροντας αμύνειν*. HEMSTERHUIS verwierp daarom reeds *παρόντας*. - De lezing van dezen laatsten wordt aangenomen voor v. 248: *ὅτου Χάριν γ᾽ ὁ δεσπότης ὁ σὸς κέκληκεν ημᾶς*, waar men bij D. (260) heeft: *ὅτου Χάριν μ᾽ ὁ δεσπότης ὁ σὸς κέκληκε δεῦρο*, hetgeen ons verkieslijker voorkomt: vooreerst om het onmiddelijk daarop volgend *σύ*, ten anderen omdat dezelfde regel, zoo als D. die hier heeft, 21 regels later letterlijk herhaald wordt, op welke plaats X. toch ook (even als HEMST. deed) *μ* en *δεῦρο* aanneemt. - Voor *τὸ παράπαν* bij D. 351, krijgt men hier (339) *τοπαράπαν*, dat minder goed is. Men vergelijke MATTH. *Gr. Gr.*, § 283. - Als CHREMYLUS zegt (D. 399): *οὐκ ἔστι πω τὰ πράγματ᾽ ἐν τούτῳ* (*de zaak is nog zoo ver niet*) valt BLEPSIDEMUS daar zeer bezorgd op in: *τί φης; - οὐ τῷ μεταδοῦναι; wat zeg je? kan er nog niet gegeven worden*? Voor dit *οὐ τῷ* leest men hier (388) *ὅυ τῳ*, dat niemand verkiezen zal. - Voor *βούλημα*, bij D., v. 493, hier (480) *βούλευμα*. Dit laatste is minder goed; het geldt van het gansche volk; *βούλημα* wordt van bijzondere personen gezegd, en voegt hier dus beter. Op de verkeerde uitlegging van den scholiast ter dezer plaatse maakte DINDORF reeds opmerkzaam in zijne aanteekeningen op dezelve. - D. leest, v. 564: *τοῦ Πλουτου δ εστὶν ὑβρίΖειν*, waarvoor hier, v. 551: *δ᾽ ἔστιν*, hetgeen onjuist is; want de enclisis kan geene plaats vinden, als het voorgaande woord geapostropheerd is, en *δέ* behoort niet tot de uitzonderingen, die *ἐστί* paroxytonon maken. Dezelfde fout komt voor in v. 1079 en in 1144. - Bij D., v. 736: *ὥς γ᾽ ἐμοὐδόκει*, daarvoor hier, v. 722: *ὥς γ᾽ ἐμοὶ δοκεὶ*, waar intusschen het praesens niet staan mogt. - Bij X. heeft men, v. 792: *οὕιω το πλουτεῖν εστὶν* (*ἐστιν*) *ηδὺ πρᾶγμά τι* - (*πλουτεῖν ἐστιν* komt aldus nog verkeerd voor in v. 518 en 597), welk vers men teregt bij DINDORF mist. Men vergel. HEMSTERH. bij 806, waar hij in ieder geval voor *οὕτω* wil lezen *ὄντως*; waardoor de plaats gewis veel wint. - Nog komen bij D. de infinitivi op *ᾶν* en *ῆν* allen zonder, hier met, de iota subscriptum voor; welke laatste schrijfwijze wij voor ons niet voortrekken, dewijl de Grieken zelve reeds leerden: *τὰ εἰς ᾶν ἀπαρέμφατα οὐκ ἔΧει τὸ ι προσγραμμένον*. MATTHIÄ (§ 193, Anm. 3) geeft wel reeds de aanmerking, dat, van HERODIANUS af, de oude Grammatici juist altijd geene goede gronden daarvoor inbragten, doch erkent zelf in den infinitivus van de verba op *όω* (*δηλοῦν* en niet *δηλοῖν*) een beter bewijs te vinden voor de weglating van de iota, die hij intusschen, vreemd ge-

noeg, evenwel blijft behouden. - Doch wij willen met nog eenige algemeene aanmerkingen aan dit geschrift een einde maken. Zoo wij tot hier toe dezen verminkten PLUTUS geenszins konden aanprijzen, moeten wij bovendien zijne invoering bij het onderwijs ten sterkste afraden, om de slordigheid, waarmede een heirleger van leesteekenen, alwederom zeer inconsequent, daarin gesmeten is. Daarmede mogen de *discipuli* zich tevreden stellen. Zij hadden trouwens meer gehad aan eenige aanwijzing over het metrum, over de inrigting van het tooneel enz.; men had ten minste hier en daar in eene noot wel eenige verklaring kunnen geven van sommige vreemde constructiën, van oude gewoonten en gebruiken, of dergelijke; maar van dit alles vindt men hier niets. Wij begrijpen zeer duidelijk, dat het antwoord van X. hierop gereed ligt: ‘dat behoort altemaal tot de mondelinge voordragt van den docent;’ maar in dat geval nemen wij de vrijheid, zulks met eene dagelijksche uitdrukking te heeten: zich met een praatje er afmaken. Wij zijn echter nog bewijzen schuldig voor onze klagt over slordigheid. Zie hier dezelve: *ὅ τι* staat aldus slechts op drie plaatsen goed (v. 55, 337 en 949); daarentegen zesmaal verkeerd aan elkander: v. 458, 468, 634, 840, 872 en 963. - Dan eens, b.v. 911, leest men: *οὗτος*! en dan weêr, zoo als v. 1073, slechts *οὗτος*. - Even zoo komt in v. 157: *οἴμοι τάλας*! voor, en later wederom (1098) *οἴμοι τάλας*. In v. 347 leest men: *Απολλον ἀποτρόπαιε*! en in v. 839: *Απολλον ᾽Αποτρόπαιε*. - Tegen elken grond aan staan dikwijls sommige woorden tusschen haakjes. Zoo vindt men v. 514 sq:

> *ἔτι δ᾽ οὐχ ἕξεις οὔτ᾽ κλίνη καταδαρθεῖν* (*οὐ γαρ ἔσονται*,
> *οὐτ᾽ ἐν δάπισιν·* (*τίς γὰρ ὑφαίνειν ἐθελήσει Χρυσιου ὄντος*;)

v. 775: *φέρε νυν* (*νόμος γάρ ἐστι*), *τὰ καταΧύσματα, κ. τ. λ*. en meer andere plaatsen, die eigenlijk er meer door bedorven dan gemakkelijker gemaakt worden. Dit kan in den ruimsten zin van de interpunctuatie gezegd worden. Uitroepingsteekenen treft men in menigte aan, en van de commata zou men er minstens een paar honderd kunnen doorschrappen. Vaak zijn die intusschen meer dan overbodig, maar bederven den zin. V. 427 sq. is hier: *οὗτος! τί δρᾷς, ω δειλότατον σὺ θηρίον - οὐ παραμενεῖς*; - D. daarentegen leest teregt (439): *οἷτος, τί δρᾷς*; - *ὠ δελότατον σὺ θηρίον, - οὐ παραμενεῖς*; - Een' regel verder moest daarentegen *οὐ μενεῖς*; staan, voor *οὐ μενεῖς*. Hinderlijk vooral

is de comma achter *ὡς*, in v. 553; achter *ἁρπάζειν*, in v. 583; achter *χοτίνῳ*, in v. 928; achter *ἐπιπιών*, in v. 1106, waar aan het einde van den regel niet *φθάνοις* maar *φθάνοις*, moet gelezen worden, welk teeken even zoo gemist wordt na *στεφάνῳ*, in v. 572; en wederom te veel staat na *ποιήσει*, in v. 1010. Na *ἔτι*, in v. 983, mag geen punt staan; in den daarop volgenden regel moest de comma weêr wegvallen voor *ὅτι*, enz., enz., - want onze lezers zouden ons hier toch in den steek laten; terwijl bovendien hij, die ons met eenige belangstelling volgde, ons gaarne welligt nazegt wat wij, om eene eenvoudige stotsom te geven van al het bovenstaande, alleen nog neêrschrijven: dat X. ook mogelijk wel gedacht heeft: *Man kann's probiren*.

H.
C.A.E.

***Disputatio Juridica Inauguralis, de delictis contra Rempublicam admissis ac praecipue de horum Maleficiorum conatu, quam scripsit* W.C.K. Evertsen de Jonge. *Trajecti ad Rhenum, apud* Kemink et Filium. 1845. - *Pars Prior.* pagg. XXIX et 422. *Pars posterior.* pagg. 500.**

Reeds de groote omvang van deze akademische dissertatie doet meer dan gewone vlijt vermoeden, aan hare bewerking besteed; en wie het boek met die vooronderstelling in handen neemt, zal zijne verwachting overtroffen vinden. Aan den schrijver komt in ruime mate de lof toe van uitgebreide lectuur en eigen oordeelkundig onderzoek.

Het werk is in drie deelen gesplitst: *Pars Literaria-Juridica, Pars Juridica*, en *Pars Philosophica-Juridica*. Doch de tweede *pars* is zeker evenzeer *literaria-juridica* als de eerste. Welligt waren deze twee, die beide het Romeinsche regt behandelen, en onderling in geen wezenlijk punt onderscheiden zijn, beter onder één hoofd vereenigd, te meer, daar in het derde gedeelte een geheel ander terrein (*de jure constituendo*) door den schrijver betreden wordt, en zijn boek dus inderdaad twee, niet drie, ongelijksoortige hoofddeelen bevat.

Het *eerste* gedeelte ontwikkelt de geschiedenis der Romeinsche wetgeving op het stuk van de staatsmisdaden, en tevens van al de regtszaken, die daartoe betrekking hebben en bij de Romeinsche historieschrijvers voorkomen, alles in vijf tijd-

perken, van de stichting der stad tot den ondergang van het Romeinsche rijk.

In het *tweede* gedeelte worden eenige vraagpunten over de wetgeving en regtspleging ten tijde der Keizers meer opzettelijk en uitvoerig onderzocht.

Het *derde* gedeelte beschouwt dezelfde soort van misdaden uit een wijsgeerig oogpunt, waarbij steeds op de nieuwste wetgevingen in de staten van *Europa* wordt gelet, en boven alles het begrip en de strafbaarheid van de *poging* tot deze misdrijven een voorwerp van onderzoek uitmaakt, gelijk daarop ook reeds in de beide eerste gedeelten zoo veel mogelijk meer bijzonder het oog was geslagen.

De rijkdom en verscheidenheid der hier behandelde zaken is zoo groot, dat zelfs aan een vlugtig doorloopen van het geheel niet kan gedacht worden. Wij bepalen ons liefst, om eene proeve der behandeling te geven, bij de naauwkeurige beschouwing van een klein gedeelte, en kiezen daartoe de *aetas prima* van de Romeinsche geschiedenis.

In de eerste § wordt de wet van ROMULUS behandeld ter bestraffing van patronen of cliënten, die door daden van vijandschap hunne wederzijdsche pligten hadden geschonden. De schrijver is van oordeel, dat deze wet, door DIONYSIUS HALICARNASSENSIS *νόμος τῆς προδοσίας* genoemd, ook gerigt was tegen landverraders en overloopers[1]. Liever dan te redetwisten over eene vraag, reeds door andere auteurs van beide zijden behandeld, staan wij een oogenblik stil bij het andere gedeelte dezer §, waarin eene plaats van SERVIUS ter sprake komt, die, volgens de lezing van een handschrift, door MERULA vermeld, dezelfde wet van ROMULUS in hare eigene bewoordingen zou mededeelen. De schrijver openbaart eenigen twijfel aan de geloofwaardigheid van SERVIUS, zonder eene stellige uitspraak te wagen. Het zij mij vergund, mijne eigene meening te dezer plaatse met bescheidenheid voor te dragen.

De aanteekening van SERVIUS op VI *Aeneid.* 609: *Et fraus innexa clienti*, wordt in alle uitgaven dus gelezen: *Ex lege duodecim tabularum venit, in quibus scriptum est: Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto*. - PAULUS MERULA heeft dit voorschrift in dezelfde woorden onder de wetten van ROMU-

1 Zoo vertaalt de schrijver het woord *λειποτάχται*; ik geloof, min juist.

LUS gerangschikt, en voert tot zijne regtvaardiging het volgende aan (*De Legibus Romanorum*, cap. 2, in *Opp. Posthumis*. L.B. 1684, p. 31): *Mirabitur aliquis, cur fragmentum hoc Romulo adscripserim, quum Servius laudet ex legibus XII tabularum. Causas habui varias. Primam quidem, quod aliquando viderim Manuscriptum Servium, in quo disertis verbis locus a me citatus ita concipiebatur auctior*: Ex lege Romuli et XII Tabularum hoc venit, in quibus sic scriptum est: Si Patronus Clienti fraudem faxit, sacer esto. *Deinde usus sum aliquando in Galliis doctissimo scriptore L. Calpurnio Pisone, qui sub Trajano principe scripsit* de continentia veterum poetarum *duos libros, quos aliquoties, petitis aliquot fragmentis, non uno loco cito in Commentario ad meum Ennium. In eorum librorum Calpurnii priore notatum legi*: Injuriam et fraudem a Patrono Clienti factam legibus Romuli vindicari; *verbis tamen legis non adscriptis. Tertio, quod didicerim ex Dionysio et Livio Romulum jura inter Patronos et Clientes constituisse*.

Ik heb altijd getwijfeld, of MERULA de lezing, die hij opgeeft, werkelijk heeft gevonden in een Handschrift van SERVIUS, omdat zij mij voorkwam met opzet te zijn uitgedacht, om dien grammaticus met het berigt van DIONYSIUS in overeenstemming te brengen (iets, waarom het MERULA op de aangehaalde plaats juist te doen was); en omdat in geen van de later vergelekene, voortreffelijke Handschriften eenig spoor van zoodanige variant is ontdekt: waarbij nog komt, dat de verouderde vorm *faxit*, voor *fecerit*, insgelijks naar den modernen criticus zweemt, en SERVIUS op geene plaats, waar hij wetten der XII Tafelen aanhaalt, zich van dergelijke *archaïsmen* bedient. De beide volgende gronden hebben mij in die meening bevestigd:

1°. De uitdrukking van MERULA: *Quod aliquando viderim Manuscriptum Servium*, is zoo onbepaald, en zonder eenige omstandige vermelding van het HS. en de bibliotheek, waarin het aanwezig was, dat hierdoor zijne opgave nog meer verdacht wordt. Voor zoo ver ik weet, is door hem slechts één Codex van SERVIUS gebruikt, uit de bibliotheek van P. DANIEL. In zijne aanmerkingen op ENNIUS, pag. 100, noemt hij dezen Codex te regt *multo copiosiorem, quam qui impressus circumfertur*. Naar dit HS. is later door DANIEL eene uitgave bezorgd, waarin al de bijvoegselen voorkomen, die MERULA daaruit aanhaalt. Maar in die editie wordt de plaats, welke ons thans bezig houdt, juist zoo als in de overige gelezen. Had MERULA

nog een ander HS. van SERVIUS vergeleken, waarin zoo afwijkende lezingen voorkwamen, hij zou het waarschijnlijk evenzeer in zijne aanteekeningen op ENNIUS meermalen vermeld en gebruikt hebben.

2°. Deze verdenking wordt volkomen geregtvaardigd, wanneer men de opgave van MERULA beoordeelt in haar verband met hetgeen onmiddelijk daarop volgt: *Deinde usus sum aliquando in Galliis doctissimo scriptore L. Calpurnio Pisone, qui sub Trajano principe scripsit* de continentia veterum poetarum *duos libros, quos aliquoties, petitis aliquot fragmentis, non uno loco cito in Commentario ad meum Ennium*, etc. Inderdaad beroept zich MERULA dikwijls in zijne uitgaaf van ENNIUS op een werk van PISO, dat hij verzekert te *Parijs* in handschrift te hebben gelezen en geëxcerpeerd. Maar een der grootste philologen onzer eeuw, GODFRIED HERMANN, heeft in de *Elem. Doctr. Metricae* twijfelingen geopperd over het bestaan van dit geschrift, waarvan nergens elders eenig spoor te vinden is. HERMANN's twijfel is nader aangedrongen door MATTHIAS HOCH, in een boekske, getiteld: *De Ennianorum Annalium fragmentis a P. Merula auctis* (Bonn, 1839), waarin tevens bedenkingen worden gemaakt ten aanzien van zeker *glossarium Fornerii*, dat insgelijks aan MERULA eenige nieuwe fragmenten van ENNIUS heeft opgeleverd. Wanneer die belangrijke vraagpunten tot meerdere klaarheid zijn gebragt, zal men beter kunnen oordeelen over de geloofwaardigheid van MERULA in het aanhalen van oude Handschriften, en in het bijzonder over deze opgave eener afwijkende lezing in SERVIUS.

De Heer DE JONGE is van oordeel, dat men op gezag van SERVIUS niet als zeker mag aannemen, dat de aangehaalde wet werkelijk in de XII Tafelen gestaan heeft. Mij dunkt, dat men voor het minst met grond in twijfel trekken kan, of de *woorden*, door SERVIUS gebezigd, ook evenzoo in de XII Tafelen zijn gebruikt geworden. Van een ander fragment, door dien grammaticus aangehaald (Tab. X, fragm. 4, bij DIRKSEN), is het genoegzaam zeker, dat hij voor de uitdrukkingen der wet andere heeft in de plaats gesteld. Dat dit insgelijks het geval is met een tweede fragment, door hem geciteerd (Tab. VIII, fragm. 8), heb ik elders gepoogd waarschijnlijk te maken. Buiten die beide is dit het eenige, door SERVIUS uit de XII Tafelen aangevoerd. Met hoeveel willekeur de scholiasten dergelijke aanhalingen deden, kan blijken uit het volgende scholion op

HORATIUS, uitgegeven in SURINGAR's *Hist. Crit. Scholiast. Latin.*, V. III, p. 179: *Propter legem majorum, quae in fures et foeneratores lata erat his verbis: Furem dupli, foeneratorem quadrupli condemnamus*. Uit al de woorden van den scholiast is duidelijk zigtbaar, dat hij voor de citatie van deze wet der XII Tafelen geen' anderen zegsman gehad heeft dan CATO, *de Re Rustica, Prooemio: Majores nostri sic habuerunt et ita in legibus posuerunt, furem dupli condemnari, foeneratorem quadrupli*. Te regt heeft de Heer SURINGAR aangemerkt: *Cave vero credas, Scholiastam ipsa legis verba retulisse: imo, sensum legis sciens, ipsa legis verba sibi finxit*. Evenzoo heeft SERVIUS in de aanhaling der twee aangewezene fragmenten gehandeld. Van het fragment, waarover wij nu spreken, zou men echter kunnen beweren, dat SERVIUS de eigene woorden der wet waarschijnlijk gekend heeft, omdat hij de uitdrukking van VIRGILIUS: *fraus innexa clienti*, met die der XII Tafelen: *si clienti fraudem fecerit*, schijnt te vergelijken.

Ik veroorloof mij op deze § nog ééne aanmerking. Ten onregte heeft de schrijver, naar het mij voorkomt, DIRKSEN berispt met de woorden: *Dirksen hanc legem duodecim tabularum cum illa Romuli de patronis et clientibus plane cohaerere negat; sed si lex in duodecim tabulis scripta fuit, nescio quomodo hoc infitieris; nam ipsa verba simile quidquam duos legislatores spectasse indicant*. - Maar DIRKSEN heeft op de bedoelde plaats (*Zwölf-Tafel-Fragmente*, p. 605) niet ontkend, dat de wet van ROMULUS met het voorschrift der XII Tafelen in verband staat; hij zegt alleen, dat de plaatsen der oude schrijvers, die de wet van ROMULUS vermelden, niet geteld kunnen worden onder de bronnen, waarin deze bepaling uitdrukkelijk en regtstreeks aan de XII Tafelen wordt toegeschreven.

De 2de § heeft tot opschrift: *De legibus sacris*. Over het gebruik der uitdrukkingen *leges sacrae* en *leges sacratae* zal ik thans niet spreken, omdat de schrijver met anderen de terminologie, welke hij volgt, gemeen heeft. Maar eene verklaring van FESTUS, waarmede ik mij niet kan vereenigen, is aan hem, voor zooverre ik weet, bijzonder eigen. FESTUS zegt: *Homo sacer is est, quem populus judicavit ob maleficium, neque fas est eum immolari, sed qui occidit parricidii non damnatur*. Volgens den Heer DE JONGE is de zin deze: *non jus, non fas esse talem civem occidere, sed eum qui hoc fecerit, tantum parricidii non teneri*. Doch *immolare* kan bij FESTUS

niet wel hetzelfde beteekenen als *occidere*: om niet te spreken van het onaannemelijke, gelegen in de zaak, die hij vermelden zou.

Van veel belang is hetgeen verder in de 2de § voorkomt over de noodzakelijkheid van een voorafgaand vonnis, om den schuldige *sacer* te verklaren. Met naauwkeurigheid en echte kritiek wordt deze vraag behandeld. Alleen stippen wij aan, dat in de woorden van FESTUS: *e plebiscito*, een drukfout schijnt te zijn van de uitgaaf, door den schrijver gebruikt, in plaats van de ware lezing: *eo plebiscito*, waardoor het argument vervalt, in die uitdrukking gezocht.

Het verder in deze *prima aetas* behandelde steunt voor een groot gedeelte op het gevoelen van den schrijver over de wet van ROMULUS, waarover wij in den aanvang spraken, en in meening met hem verschillen. Ik zal beproeven eene moeijelijkheid weg te nemen, welke hij op pag. 97 en 98 heeft aangewezen in de woorden van LIVIUS, I, 26: *Horatius auctore Tullo, clemente legis interprete*, Provoco, *inquit. Ita de provocatione certatum ad populum est*. De Heer DE JONGE meent, dat de woorden *clemens legis interpres* doelen op het *jus provocandi*, door de *duumviri* aan den veroordeelde ontzegd, maar door den koning hem toegekend. Hij geeft zijne bevreemding te kennen, hoe hierover geschil kon zijn, terwijl de wet zoo uitdrukkelijk het regt van *provocatio* gaf. Maar als wij de verklaring aannemen, die de schrijver zelf van de voorafgaande woorden (*duumviri se absolvere non rebantur ea lege ne innoxium quidem posse*) aldus gegeven heeft: *Haecce accipio de facto, quod manifesto patebat et in lege designabatur: si apparebat, noxium hoc facere voluisse, nulla causa a duumviris adhiberi poterat, qua reus excusaretur: erat nempe judicium stricti juris, non vero aequitatis*; - dan blijkt terstond, in welken zin de koning, tegen de *duumviri* overgesteld, *clemens legis interpres* heet. Hij meende, dat de wet niet zoo *stricte* moest geïnterpreteerd worden, dat, ook bij zekerheid van het feit, verontschuldigingen waren toegelaten, en dat dus HORATIUS gegronde hoop mogt voeden, de gewezene uitspraak als onbillijk door het volk te zien vernietigen. Daarom spoorde de koning hem tot de *provocatio* aan. Niet over het *jus provocandi* in het algemeen, maar over den grond tot hooger beroep *in casu* bestond er verschil.

Ik heb gezegd, mij tot de meer naauwkeurige beschouwing

der *aetas prima*, als eene proeve van de behandeling, te zullen beperken. Enkele algemeene opmerkingen wil ik niet verzwijgen.

Het boek zou korter, even belangrijk, en aangenamer om te lezen zijn, als de aanhalingen niet zoo wijdloopig waren. Eene enkele aanwijzing van de plaatsen, in den tekst bedoeld, was geheel voldoende. De menigte van perioden uit oude of nieuwe schrijvers, en de boekbeschouwingen, die vele aanteekeningen en een breedvoerig bijvoegsel opvullen, - dit alles, van hoe verdienstelijke vlijt het ook getuigen moge, heeft hier eene min geschikte plaats, en stoort den gang der redenering en der lectuur. Die stoornis wordt nog vermeerderd door de manier, aan den schrijver eigen, van bij voorraad te citeren. B.v. de aanteekening op pag. 90 van het eerste deel bevat een aantal citaten, waarvan de meeste slaan op hetgeen eerst later, in de vier volgende pagina's van den tekst, gelezen wordt.

De Heer DE JONGE heeft de bescheidenheid gehad, zelf de gemaakte aanmerking te anticiperen. *Fortasse quis mihi vitio vertat* (zegt hij in de voorrede, p. XXVII) *me loca veterum et recentiorum scriptorum nimis frequenter attulisse*. De verontschuldiging, die hij aanvoert, is zoo opregt en naïf, dat zij de kritiek ontwapent: *Verum hoc de industria feci, quod ex ipsis locis citatis magis dilucide appareat, me ipsum haec scriptorum loca perlegisse*.

Over de latiniteit van den schrijver onthouden wij ons van aanmerkingen. Ik geloof, dat de bouw zijner perioden er bij winnen zal, wanneer hij zich gewent aan eene meer naauwkeurige interpunctie.

M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

***Wetboek der Jezuïten, naar meer dan driehonderd werken der Jezuïtische Casuïsten; onmisbaar toevoegsel tot de werken van* Michelet *en* Quinet (*uit het Fransch*). *Leijden*, C.A. van Immerzeel Mounier, 1845.**

***Jezuïtenboekske. Naar het Hoogduitsch. Amsterdam*, J.C. van Kesteren, 1845.**

***De Belgische Ronge. Eene bladzijde uit de Verborgenheden van* Grammont *gedurende de missie der Jezuïten. Naar de derde Fransche uitgave. Utrecht*, van Paddenburg en Comp., 1845.**

Zoo drie eeuwen, vol van godgeleerde en andere twisten, van

processen en allerlei vijandelijkheden, de Jezuïten er niet aan gewend hadden, aangevallen te worden, zou er voorzeker in den kreet, die tegenwoordig uit alle natiën tegen hen oprijst, genoegzame reden voor hen zijn om te sidderen en voor het minst aan het goede van hunne zaak te twijfelen. Hier hebt ge op nieuw een' Duitscher, een' Belg en een' Franschman, die, hoewel onderling van zienswijze verschillend, bij de duizenden stemmen, die de Jezuïten veroordeelen, ook de hunne komen voegen. Maar de Orde schrikt zoo ligt niet. De hardste woorden, zelfs die, waaruit de diepste verachting spreekt, zijn voor haar niets meer dan ijdele klanken. Wil men hare leden doen wijken, men moet ze verjagen; en al wijken zij, het is nog niet altijd een bewijs, dat hunne kracht gebroken is en zij den kamp opgeven. Een zoo hardnekkig opdringen van zich zelve moge walgelijk zijn; daaraan storen zich de Jezuïten niet veel. Bovendien ligt het antwoord aan hunne vijanden sedert de *Imago primi seculi soc. Jesu* gereed, en wel in dezer voege: De Orde is, in haar geheele bestaan, het getrouwe afbeeldsel van Christus, en moet dus ook lijden gelijk Hij geleden heeft. Met zulk een antwoord gewapend, kan men vrij wat aanvallers gerust afwachten. Ook zijn de Eerwaarde Vaders niet achterwege gebleven, hunne aanmerkingen op de stemmen hunner tegenpartijders te maken. Het *distinguo* heeft zijn nuttigheid nog geheel niet verloren. Voorheen, toen de Orde nog leden en voorstanders genoeg had, om tegen elken vijand voor het minst eene verdediging te schrijven, stond het eenvoudige martelaarschap haar niet aan. Tegenwoordig gaat het anders toe. Hebben zij een' protestant voor? Ei, waarom zouden zij den aanval beantwoorden van iemand, wiens natuur het is, kwalijk gezind te zijn jegens diegenen, die krachtens hunne instelling zelve geslagen vijanden der Hervorming zijn? - Is de aanvaller een Katholiek? Welnu, dan ziet men immers terstond in, dat hij het slechts in naam zijn kan: in den grond is hij niet dan een philosoof, een vrijdenker, door ijdele geleerdheid opgeblazen, en die zich geen denkbeeld kan maken van het zoete eener kinderlijke onderworpenheid aan de kerk. Al wat opregt Katholiek is, is vóór ons. - Gij ziet het, voorheen trachtten de Jezuïten vooral de werken hunner vijanden in minachting te brengen; tegenwoordig geldt het de schrijvers zelve. Mij dunkt, hier is althans vooruitgang. En even weinig zou ik durven ontkennen, dat bij die zelfverdediging weleens de sporen

aanwezig zijn van die kunst, welke MICHELET *eene bij uitnemendheid Jezuïtische* noemt: den laster.

Zoo men overigens de tegen hen gerigte aanvallen op zich zelve beschouwt, en opmerkt, hoe weinig deze voor het grootste gedeelte der opmerking waardig zijn, hoe vele ongerijmdheden, valsche redeneringen, verdichte feiten en nutteloos en onopregt geschreeuw zij bevatten, begrijpt men nog beter, hoe de Jezuïten het stilzwijgen kunnen bewaren. Maar, wat meer is, al die ophef, al dat gedruisch vermaakt hen slechts te meer, naarmate het hunnen eigenen ontwerpen beter in de hand werkt. De Eerwaarde vaders lagchen over den schrik, dien zij inboezemen; want zij weten zeer wel, dat een verschrikt gemoed reeds ten halve gewonnen is. En dan brengen die vijandelijke stemmen hun nog een ander voordeel aan, door zich tot herauten van hunnen vooruitgang, tot boden van hunnen voorspoed en voortplanters hunner zienswijze te maken, beter dan de Eerwaarde Vaders zelve dit zonder gevaar zouden kunnen of durven doen. Men vergeeft aan de Jezuïten geene de minste overdrijving, en overlaadt hen, zoo dikwijls zij er op betrapt worden, met de gewone eeretitels; maar zoodra het hunne tegenstanders zijn, die zich aan zulke overdrijving schuldig maken, houdt elk den mond digt, want: ‘Wie weet of het niet waar is? Ook is de schuld aan onze zijde; het is dus beter haar te verzwijgen, al ware het slechts om onze eenheid te handhaven.’ Welke Jezuït zou het gewaagd hebben, te schrijven: ‘Onze Orde telt tegenwoordig 42,000 leden. In *Frankrijk* alleen heerschen wij met onbeperkt gezag over 40,000 priesters.’ En toch wordt dit getal door MICHELET opgegeven, en door iedereen, natuurlijk ook door het *Wetboek der Jezuïten* (bl. 10), herhaald. Volgens al de drie geschriftjes vermenigvuldigen de Jezuïten als schadelijke insekten, die in alle landen van *Europa* nestelen, met uitzondering slechts van *Spanje, Portugal, Zweden* en *Denemarken* (*Jesuïtenboekske*, bl. 80). Zij hebben een der hunnen in *Paraguay* tot koning gemaakt (*Wetboek*, p. 13). De regeringen durven niet meer tegen hen te handelen (koor der drie stemmen), enz., enz., enz. Is het niet waar, dat de Jezuïten tegenwoordig met alle regt zeggen kunnen: ‘*Nos amis les ennemis*?’

De optelling van zulke feiten wordt in deze en soortgelijke boekjes bestendig gevolgd door min of meer gezwollene uitweidingen over het gevaar, waarin wij verkeeren. De zedelijke dood, het

vergif, de dolk, de vernederendste slavernij, of, bij wijze van verzachting, voor het minst oorlogen, zoo als het menschelijk geslacht er nog geene beleefde, zijn de kleinigheden, waarmede ons de Jezuïten bedreigen. Wat dunkt u er van? Sommige dier schrijvertjes hebben nog wel een overschot van gezond verstand, dat hun toeroept, als aan den hertog van *Mayenne* (in de *Satyre Ménippée*): '*Ne fais pas le veau*.' Daarop antwoordt MAYENNE: '*Je le ferai*;' maar dit hindert hun weinig. Het geeft hun zelfs gelegenheid, om op nieuw uit te varen: 'spot slechts, gij wijzen in uwe eigene oogen! spot en lastert zoo lang gij nog moogt.... De tijd komt, dat de spotters verstommen, en bij de vreesselijke nabijheid des gevaars verbleeken zullen. Verlaten door de gronden van een onwijsgeerig, spotvindig redetwisten, te leur gesteld in hunne schoone verwachtingen van de verlichting des nieuweren tijds, en van de onmogelijkheid eener onderwerping en vernieling der Rede, gruwzaam te kort gedaan in hunne regten, gehoond in hunne overtuiging - zullen zij eindelijk erkennen, dat koude bespiegelingen,'.... en zoo nog zeven regels op denzelfden toon en in denzelfden volzin voort (*Jezuitenboekske*, bl. 78 en 79).

Deze mode heeft, helaas! ook in *Holland* veld gewonnen, schoon met eene kleine wijziging. Hetzij omdat er geene daadzaken bestonden en men er geene durfde verdichten, of omdat het te moeijelijk was, ze op te sporen, of om eenige andere reden, die ons voor het oogenblik ontgaat, is men hier dapper begonnen te vertalen. Boekjes, schotschriften, losse stukjes, ja zelfs goede werken, kortom alles wordt overgezet. Aan het hoofd van al wat aldus is uitgekomen, prijkt eeuwig en altijd eene voorrede over de onbetwistbare nuttigheid van het werk, hetzij voor de Katholieken, hetzij voor de Protestanten, zoo als het trouwens eene der dwaasheden van onzen tijd is, aan allen zonder onderscheid nuttig te willen zijn. In die boeken, waarin men vrij hevige bewijzen van onverdraagzaamheid geeft, verklaart men evenmel buitengemeen verdraagzaam te zijn jegens '*onze broeders, de Katholieken*,' - wel te weten, zoo zij in geene de minste betrekking met de Jezuïten staan. Deze broederlijke gezindheid wordt waarlijk nu en dan roerend aandoenlijk, zoodat men naauwelijks kan nalaten, voor den eersten Katholiek, dien men ontmoet, de armen te openen, en zelfs, om des lieven vredes wille, het een of ander leerstukje, dat hen ergert, prijs te geven!

Onze brave vertalers achten het zich naauwelijks geoorloofd, bij hunnen tekst eenige ophelderende aanteekeningen te voegen, die dan nog altijd hunne vrees bewijzen van te ver te gaan. Den tekst neemt men aan en geeft dien naauwgezet volgens het oorspronkelijke weder, zonder eenige bijvoegselen, hoogst waarschijnlijk ook al uit verdraagzaamheid! - Maar wacht; daar bedrieg ik mij: de vertaler van het *Wetboek* heeft (bl. 6), bij het woord *democratisch*, gemeend het volgende te moeten aanteekenen: 'Wij hadden liever gezegd: echt nationale denkbeelden, welke haren eerdienst en haar Christelijk leven niet bij een vreemden monarch, ten koste der landswetten, doen zoeken.'

Er is nog eene andere drijfveer tot vertalen, zonder (dit zij in het voorbijgaan gezegd) van het winstbejag te spreken. Die drijfveer werkt altijd het krachtigst in kleine landen. Zoodra namelijk een boekje, van welken aard ook, het volk en deszelfs geschiedenis met eenigen lof aanhaalt, en de namen van WILLEM I, DE RUYTER of dergelijken maar wat hoog verheffen, laat men aan de nieuwspapieren de zorg over om eene zoodanige plaats ter algemeene kennis te brengen, terwijl men zich zelven voorbehoudt, aan het publiek het geheele werkje op te disschen, hetwelk, dank die enkele plaats, zich voortaan het regt op eene goede ontvangst verworven heeft.

Om tot de drie boekjes, die wij aankondigen, terug te keeren: twee derzelve, het *Wetboek* en het *Jezuïtenboekske*, zijn naauwelijks waardig, dat men zich er mede bezig houde, tenzij men een '*Jesuïten-Prooi*' of '*het jagtslot Hohenstein*' te schrijven hebbe. Het eerste bevat eene verzameling van plaatsen uit schrijvers, tot de Orde behoorende, voorafgegaan door eene geschiedenis der Jezuïten, waarin bijna niets wordt vermeld, dan hunne verbanning uit verschillende landen. Al deze uittreksels zijn genoegzaam bekend uit de Provinciale en andere strijdschriften van het Jansenismus. In 1762 verscheen er eene verzameling van zoodanige plaatsen, in 4 deelen, onder den titel: *Uittreksels uit de gevaarlijke stellingen*, enz. Wat de uittreksels uit het *compendium* van den abt MOULLET aangaat, deze zijn tot walgens toe door de Fransche periodieke pers overgenomen geworden. - Bij de behandeling vooral van zekere onderwerpen wijzen wij de stellers van schotschriften op het voorbeeld van PASCAL, wiens gematigdheid ook ten dezen opzigte hoogst lofwaardig is. Ook is het tegenwoordig eene overbekende zaak, dat de werken, voor biechtvaders bestemd, tot de klasse der raauw en plat onzede-

lijke boeken behooren. Waartoe dient het toch, hier altijd op terug te komen?

Wanneer men dan nog voor het minst zocht te bewijzen, dat de nieuwe *directoria* voor de oude niet onderdoen: maar ook dit is geschied, waarom wij dan ook van meening zijn, dat het beter is, er in het vervolg over te zwijgen.

Het *Jezuïtenboekske* is het werk van den eenen of anderen goeden Duitscher, die, niet beter wetende te onderscheiden tusschen *rationalismus* en *supranaturalismus*, in het eerste den *geest* ziet, *die levend maakt*, en in het laatste de *letter, die doodt*. Dien ten gevolge geeft hij verre de voorkeur aan ‘de vanen van het *rationalismus*, van een zoodanig *rationalismus* wel te verstaan, dat zich binnen de palen der kerkelijkheid weet te bepalen, en het levendig geloof aan CHRISTUS met de vrijheid des geestes en de regten der onbevooroordeelde rede tot een schoon geheel vereenigt’(bl. 20). De goede man, zonder twijfel wanende aldus deze twee rigtingen vereenigd te hebben, is daarop begonnen de Jezuïten aan te vallen. Om er iets van te kunnen zeggen, heeft hij eene geschiedenis van LOYOLA opgesteld en eenige plaatsen van WOLFF en REIPERT VAN MONTCLAR, over de inrigting der Orde, aangehaald. Doch dit alles was nog niet genoeg; hij heeft er dus de lijst der boeken bijgevoegd, die het *Institutum Soc. Jesu* uitmaken, en nog niet eens volgens de Praagsche uitgave, die de beste van allen is. Uit dit alles te zamen trekt de schrijver het besluit, dat wij, en zelfs dat het Pausdom, in zeer groot gevaar verkeert (bl. 9). Na aldus het kwaad te hebben doen kennen, geeft hij de volgende hulpmiddelen op: 1°. De Jezuïten moedig onder de oogen te zien, hetgeen hen, die zoo lichtschuw zijn, zeer hinderlijk moet wezen. 2°. De eenheid in het Protestantismus te *herstellen*. 3°. De Jezuïten te bestrijden met gelijke wapenen als zij zelve gebruiken, dat is, wél te weten: ‘niet met verraad, heimelijk gif of moorddolk’ (bl. 75), maar door de oprigting eener anti-Jezuïtische maatschappij. Dit gedeelte van het boek is het eenige, dat eenigermate vermakelijk mag heeten, waarom wij er het volgende uit mededeelen:

‘*Wij moeten*,’ heet het, ‘*Protestantsch-Evangelische Zendingen* oprigten. Deze zendingen mogen echter niet uit geordende geestelijken, noch bij voorkeur uit Godgeleerden zamengesteld zijn, maar de zendelingen moeten leeken zijn, die verstand en vroomheid bezitten en hun geloof boven alles lief hebben. Elk lid der zending moet in de hand des bestuurs (bij wijze van eed) de

belofte van geheimhouding afleggen, en zich verpligten, alles te verrigten, wat hem, in het belang der *Christelijke Maatschappij*, wordt opgelegd; waarbij, zoo als van zelf spreekt, de geboden Gods en de wetten des lands hoofdzakelijk op den voorgrond staan. De bestuurders, die elkander kennen, en niet dan met toestemming en inzage der landsregering hunne werkzaamheid beginnen, zullen er bestendig naar trachten, den burgerstand, reizende ambachtslieden, kunstenaars en zoodanige personen, wie hun eigen vermogen tot veel reizen in staat stelt, tot leden hunner maatschappij te maken. De bestuurders, die wetenschappelijk beschaafde en godsdienstig verlichte mannen zijn moeten, zullen altijd en met opmerkzaamheid de Orde der Jezuïten in het oog houden, hare plannen en oogmerken bewaken, trachten te doorgronden: zij zullen door de mededeelingen der overal verspreide medearbeiders in staat gesteld worden, om alle ondernemingen der ultramontaansche partij in tijds te keer te gaan, en dezelve door tegenwerkende middelen krachteloos te maken' (bl. 76). Zoo moeten dan de zendelingen der Maatschappij de Jezuïten op het spoor volgen, de overheden en de algemeene denkwijze omtrent hen voorlichten, de vestiging der Eerwaarde Vaders op deze of gene plaats beletten, op de opvoedingsgestichten en scholen een waakzaam oog houden, enz., enz., enz.

Het denkbeeld van eene zoodanige vereeniging moge onzen Duitscher als nieuw getroffen hebben, bij ons is dit geenszins het geval. Voor eenigen tijd toch - onder ons en in vertrouwen gezegd en gebleven - ging er een pakje papieren bij dezen en genen rond, waarin de wetten en bepalingen gevonden werden van eene maatschappij, welker plan met dat der in het onderhavige werkje voorgestelde veel overeenkomst had en bovenal even ligt uitvoerbaar was. Men zou welligt kunnen denken, dat het eenige vertakking der vrijmetselarij was; maar, wij haasten ons er dit bij te voegen: onder de oprigters was een predikant. Later hebben wij er niet meer over hooren spreken. - Dit strekt ter beantwoording van hen, die wanen, dat men in *Holland* niets tegen het Katholicismus doet!!

Het derde der boekjes, die wij aankondigen, heeft, behalve den titel, dien wij niet begrijpen, eene wezenlijk belangrijke zijde, ten eerste door de brieven van den Heer R.S. (*Réné Spitaels*, schrijver van: *De Bruxelles à Constantinople*, 3 *vol.*, 1840). De tweede derzelve, b.v., eene kleine verhandeling

over den oorsprong en de geschiedenis van de oorbiecht, onderscheidt zich door blijken van geleerdheid en eene groote gemakkelijkheid van behandeling. De derde is hoogst scherp, en gaat misschien een weinig de palen eener strenge regtvaardigheid, maar evenwel nooit die der welvoegelijkheid te buiten. De heer R.S. heeft de brieven van zijnen Jezuït fijn weten te ontleden; hij heeft er talrijke stilzwijgend vooronderstelde zaken in ontdekt, waaraan wij eerst niet dachten, misschien wel omdat wij de *Verborgenheden van Grammont* niet kenden, welke dienen kunnen, om de brieven van den Jezuït te verklaren. - De Jezuïten schijnen intusschen zooveel op hun geweten te hebben, dat meer dan een verwijt, hun omtrent eene zaak, waaraan zij onschuldig zijn, gedaan, echter ten gevolge van eene of andere vroegere misdaad deszelfs doel bereikt.

Het belangrijkste gedeelte van het gesehrift van den Heer R.S. bestaat zonder eenigen twijfel in de drie brieven, welke de Jezuït V.D. KERKHOVEN (dezen naam toch duiden de letters V.D.K. aan) hem geschreven heeft, eerst om hem tot de biecht aan te sporen, en vervolgens om hem tot een onderhoud over eenige twijfelachtige onderwerpen uit te noodigen. De laatste dezer brieven dient om de correspondentie, die gevaarlijk begon te worden, af te breken. Alle drie zijn voorbeelden van Jezuïtischen briefstijl. Welk een zoetsappige en aanlokkende toon, welke vleijerij van allerlei aard, welke voorkomendheid en buigzaamheid wendt de schrijver dezer epistelen aan, om den Heer R.S. te winnen! Het is onmogelijk, de valschheid niet te ontdekken, die zich onder het liefelijk uiterlijk zoekt te verbergen. De Eerwaarde Vader heeft zich zelven in zijne brieven zoo geschetst, als men hem vroeger eerst te *Gent*, als bestuurder van het collegium, en vervolgens, zoo wij ons niet bedriegen, als pastoor van *St. Nicolaas* gekend heeft. Het is wel dezelfde man, die al de Gentsche dames tot den biechtstoel wist te doen komen. - Deze drie echte brieven bewijzen voorzeker meer, dan alle schotschriften ter wereld. Daar wij ze echter niet geheel kunnen aanhalen, verwijzen wij den lezer naar het werkje zelf. Wij zouden zelfs gewenscht hebben, dat de Heer R.S. de uitgave dier brieven had uitgesteld, en alzoo den huichelaar den tijd gelaten, om zich zelven te ontmaskeren.

Sir Robert Peel's *Redevoering over de voorgenomene hervorming in het Engelsche Tarief van Inkomende Regten, gehouden in het Lagerhuis van het Parlement, Dingsdag*, 27 *Januarij* 1846. *Vertaald door* S. Vissering. (*Met eene lijst der voorgestelde wijzigingen in het Tarief*.) *Amsterdam*, p.n. van kampen, 1846. 50 bl. 8°.

Het tooneel der Engelsche politiek levert in de laatste dagen aan geheel *Europa* een even grootsch als verrassend schouwspel op. Het Parlement, bij den afloop der laatste zitting in volkomen kalmte gescheiden, heeft onder het alarmgeklep eener commerciële en maatschappelijke omwenteling zijne beraadslagingen hervat. De graanwetgeving, sinds zoolang hoeksteen van de magt der hooge Aristocratie en steen des aanstoots voor de middelklasse, wordt met eene volslagene hervorming bedreigd. En zij wordt dit, niet door de tribunen der volksvergaderingen, maar door den man, in wien de magtige grondeigenaars den gezworen verdediger hunner belangen plagten te zien, door den eersten minister van het *Torystisch* bestuur, door Sir ROBERT PEEL zelven. Die hervorming der graanwetten zal van eene wijziging van het geheele handelstarief vergezeld gaan. Het gansche stelsel van bescherming van nationalen landbouw en nijverheid zal door een stelsel van algeheele handelsvrijheid vervangen worden. De leer der economisten, welke, sinds ze het eerst door ADAM SMITH verkondigd werd, steeds hare toepassing door de belangzucht en opzettelijke of voorgewende onkunde van de mannen des gezags zag tegengehouden, zal de wet worden voor de eerste handelsnatie der wereld. *Engeland*, welks eenzijdige welvaart zoolang door de voorstanders der kunstmatige bescherming als bewijs hunner stellingen gebezigd wordt, zal voortaan aan geheel *Europa* het voorbeeld geven eener natuurlijke en vrijzinnige handelswetgeving. Stoffe te over om de belangstelling van elken handelsstaat, en niet het minst van ons vaderland, in hooge mate op te wekken.

Twee Nederlandsche schrijvers, Mrs. D.A. PORTIELJE en S. VISSERING, wier, erkende verdiensten in de behandeling van vraagstukken uit het gebied van handel en handelswetgeving onze aanprijzing van hunnen arbeid overbodig maken, hebben zich ten taak gesteld de geschiedenis der Engelsche tariefshervorming in een zamenhangend geheel onder de oogen hunner landgenooten te brengen. Een welgeschreven prospectus, waarin het hooge belang des onderwerps wordt ontwikkeld, vestigt

de algemeene aandacht op hunne onderneming, en leidt eene poging in, om zich door de openstelling eener inteekening van de belangstelling des publieks te verzekeren - eene belangstelling, waaraan wij hopen en verwachten, dat het hun niet ontbreken zal. Als proeve van hunnen arbeid is reeds de aan het hoofd dezer regelen vermelde vertaling van Sir ROBERT PEEL's tweede redevoering verschenen, welker aankondiging wij gaarne op ons namen.

De Redevoering - wij behoeven wel niet te zeggen, dat de vertaling uitmuntend geslaagd is - behelst eene breedvoerige ontwikkeling der beginselen, welke aan het wetsontwerp ter wijziging van het handelstarief ten grondslag liggen. Aanvangende met die grondstoffen, welke, bij de verschillende wijzigingen reeds van 1842 af in het Engelsche tarief gebragt, nog ontzien waren, - talk en timmerhout - doorloopt de spreker de rij der voortbrengselen van fabriekmatige nijverheid en akkerbouw, welker invoer tot nog door beschermende regten belet of belemmerd werd, en stelt overal het beginsel der vrijheid in de plaats van het verbod, de fiscale belasting in de plaats der bescherming van nationale belangen. Zoo nadert hij met vasten, maar kalmen en omzigtigen tred het hoofdpunt der questie, de hervorming der graanwetgeving, en aarzelt nu ook niet langer het zwaard zijner rede, dat in het voorbijgaan reeds menig belang kwetste en geen vooroordeel ontzag, tegen het zoo lang ontziene en gespaarde monopolie der grondeigenaars te keeren. Den onvoorbereiden lezer moge het schijnen, dat het hier slechts eenen maatregel geldt aan de vroeger aangekondigde gelijksoortig, eene nieuwe toepassing van een reeds aangenomen beginsel, een natuurlijk gevolg der in 1842 aangevangen hervorming, wie in *Engelands* commerciëlen en maatschappelijken toestand geen volslagen vreemdeling is, ziet de klove, welke die ééne hervorming van al de overigen scheidt, - eene klove, welke PEEL, onder de toejuichingen der vroegere oppositie en de verontwaardigingskreten zijner voormalige vrienden, heeft durven overschrijden.

Ontheffing der grondstoffen, waaraan de Engelsche nijverheid behoefte heeft, van de inkomende regten, waaronder zij vroeger gebukt gingen, was een maatregel, door het belang der fabrijkanten gevorderd, en hoogstens de belangen van enkele volkplanters deerende. Dien maatregel ook op de voortbrengselen der fabrijkmatige nijverheid toe te passen, was zeker een

stap verder; maar zoo de Engelsche industrie zich in den aanvang op elke mogelijke wijze tegen vreemde mededinging zocht te wapenen, wie weet niet dat zij sinds lang aan die behoefte ontwassen is, en ruim in staat het met gelijke wapenen tegen elke andere natie op te nemen? Wij geven gaarne hier en daar eene enkele uitzondering toe: zeker hebben zich onder de stovende koestering der bescherming enkele takken van nijverheid kunstmatig ontwikkeld, wien het aan eigen groeikracht ontbreekt, en die in de verklaringen van PEEL hun doodvonnis lezen. Maar bij de groote meerderheid der Engelsche fabrijkanten hebben de klagten dier enkelen op bijval noch ondersteuning kans. De mannen, die in het Parlement de nationale industrie vertegenwoordigen, - eene industrie, die slechts lucht en ruimte vraagt, opdat hare voorbeeldelooze ontwikkeling verstikt noch belemmerd worde, - werpen gaarne den wrakken staf van zich, welke vroeger de wankele schreden der Engelsche nijverheid steunde, maar bij haren huidigen reuzenvaart tot noodeloozen ballast geworden is.

Geheel anders is het met den landbouw, met de groote grondeigenaars. Hier is geen vermeend, maar een werkelijk belang - een belang niet slechts van enkelen, maar van de aanzienlijksten der natie - een belang, dat sinds jaren her, door het gezag, den rijkdom en den invloed eener magtige klasse gesteund, aan allen de wet stelde en zich voor elke aanranding vrijwaarde, en thans, meedoogenloos aangevallen, trots de wanhopende pogingen zijner verdedigers, een onvermijdelijken ondergang te gemoet ziet.

Sedert de dagen van ELIZABETH en vroeger hebben de groote grondeigenaars, meesters van het Parlement en van het gezag, steeds gewerkt om den prijs der granen op de nationale markt te doen stijgen, hetzij door premiën voor den uitvoer uit te loven, hetzij door den invoer met hooge regten te bezwaren. Die regten, tijdens KAREL II van 16 *shillings* per *quarter*, waren ten gevolge eener trapsgewijze vermeerdering in 1774 tot 22 sh. gestegen. Later werd de wetgeving in dier voege gewijzigd, dat men een bepaalden graanprijs tot maatstaf nam: zoodra deze bereikt werd, lieten de grondeigenaars gaarne een invoer toe, welke hun belang geen afbreuk meer doen konde; bij de minste daling echter werd het vreemde graan door verbazend hooge regten van de Engelsche markten geweerd, tot zich de prijs, waarmede de aristocratie zich wel wilde vergenoegen,

door de plotselinge schaarste der levensmiddelen herstelde. Die middelprijs, het eerst in 1787 op 48 sh. per *quarter* vastgesteld, werd allengs opgedreven. De reusachtige krachtsinspanning der Engelsche natie tijdens den oorlog met NAPOLEON oefende ook op den akkerbouw zijnen invloed. Toen de Engelschen zoowel de voortbrengselen hunner koloniën als de vruchten hunner eigene nijverheid met onverbiddelijke strengheid van de markten van het vasteland geweerd zagen, achtten zij het noodig zich van de eerste levensbehoeften, waarvan zij vroeger althans een deel van elders plagten te ontbieden, voortaan zelve te voorzien. Vandaar eene ongehoorde uitbreiding van den graanbouw, waartoe thans een aanzienlijk aantal gronden gebezigd werd, welke men vroeger als ongeschikt ter zijde had gelaten. De cultuur dier gronden vorderde natuurlijk meerderen arbeid, en bleef trots dezen schraler oogsten opleveren. Het graan moest dus in prijs stijgen, naarmate men tot akkers van minder gehalte de toevlugt nam. Om dien prijs voor alle daling vrij te waren, werden de graanwetten allengs strenger, tot ten laatste in 1822 de marktprijs, welke vereischt werd, opdat de invoer van vreemd graan vrij van regten mogt plaats hebben, tot 85 sh. per *quarter* klom.

Hiermede was echter ook het toppunt der bescherming bereikt. In 1828 werd door het Lagerhuis eene wet aangenomen, door CANNING voorgesteld, waarbij het later zoo befaamde schaalstelsel gevolgd was. Zoodra de marktprijs van het *quarter* 74 sh. bedroeg, stond nu de invoer der vreemde granen vrij. Had zij slechts 73 sh. bereikt, dan werd er een regt van 1 sh. geheven, en zoo zou voortdurend de som der verschuldigde regten rijzen, naarmate de graanprijzen op de Engelsche markt daalden, tot zij, wanneer die prijzen tot 53 sh. per *quarter* krompen, 34 sh. beloopen zouden. Hetzelfde stelsel werd ook in 1842, schoon met eenige wijziging van het bedrag der inkomende regten, door Sir ROBERT PEEL gehandhaafd. Lord JOHN RUSSELL drong bij die gelegenheid op een vast regt aan, maar zag zijn *amendment* vallen. Een schaalstelsel werd door de aristocratie verlangd, en PEEL zag zich ook door hare pogingen geschraagd; ja, schoon hij later bij meer dan ééne gelegenheid niet slechts de belangen, maar ook de vooroordeelen dier aristocratie op het gevoeligst beleedigde, zij bleef hem onwankelbaar trouw, overtuigd dat hij de eenige man was, wien het op den duur zou kunnen gelukken de beschermende graanwetgeving

tegen de onvermoeide en herhaalde aanvallen van hare tegenstanders en den onwil der openbare meening staande te houden. De *Torystische* partij telde toch in hare gelederen geen tweeden Sir ROBERT PEEL. Viel zijn ministerie, dan kwamen van zelve de *Whigs* aan het roer van den staat, en het *amendment*, door Lord JOHN RUSSELL bij de beraadslagingen over de graanwetten voorgesteld, werd het eerste ministerieele wetsontwerp. Intusschen was er een derde partij in het Lagerhuis aanwezig, even afkeerig van het vaste regt van RUSSELL, als van het schaalstelsel van PEEL, eene partij, die niet langer eene wijziging, maar eene geheele afschaffing der verbodswetten en volkomene vrijheid van den graanhandel vorderde. Jaarlijks hield die partij eene monstering harer strijdkrachten bij gelegenheid van een voorstel van een harer leden - VILLIERS - die telkenreize een wetsontwerp ter afschaffing der graanwetten aan het Lagerhuis aanbood. Hoezeer echter het aantal harer aanhangers ieder jaar toenam, bleef het te gering om der behoudende partij eenige vrees in te boezemen. Nog in 1845 werd het jaarlijksche voorstel met eene meerderheid van twee tegen één - 254 tegen 122 - afgeslagen. Ja zelfs scheen de herlevende welvaart der laatste twee jaren de bittere klagten der fabrijkanten te logenstraffen, terwijl bij de gematigde graanprijzen - in Junij 1843 daalden zij tot 45 sh. per *quarter* - de heftige aanvallen op het monopolie der grondeigenaars voor het minst overdreven schenen. Nimmer stond dus de zaak der aristocratie gunstiger dan bij den afloop der Parlementszitting van 1845.

Maar zoo binnen het Parlement alles rustig was, buiten den kring dier vergadering won de partij, die afschaffing der graanwetten vorderde, dagelijks veld. De *anti-corn-law-league* (zamenspanning tegen de graanwet), in 1839 te *Manchester* opgerigt, had sinds dien tijd eene ontzettende werking op de gemoederen en denkwijze der natie uitgeoefend. Langs geen anderen weg dan dien der zedelijke overtuiging voortgaande, stelde zij zich van den aanvang af de bekeering van geheel *Engeland* tot de leer der handelsvrijheid ten doel. De drukpers en het spreekgestoelte waren beurtelings en tevens de middelen, waarvan zij zich bediende. Geen hoek van *Engeland*, hoe afgelegen ook, waar de vlugschriften en dagbladen der *League* niet zijn doorgedrongen; geen gehucht, hoe onbeduidend ook, waar de redenaars der *League* het volk niet omtrent zijne han-

delsbelangen ingelicht, zijne zwarigheden uit den weg geruimd, zijn geestdrift opgewekt hebben. Men denke zich slechts, dat alleen in 1845 meer dan 116,000 Pond St. ter beschikking der *League* gesteld zijn, en die ontzaggelijke som geheel aan de verspreiding van zuivere denkbeelden omtrent handelsvrijheid en beschermende regten is toegewijd - eene verspreiding, waaraan mannen van het uitstekendste talent en de uitnemendste redenaarsgaven hunne pogingen leenden. Men kan haast zeggen, dat wie in *Engeland* voor overtuiging vatbaar was, door de zendelingen en zendschriften der *League* overtuigd is. Ongelukkiglijk wint men door overtuiging geene strijdige belangen voor zijne zaak. De *League*, schoon gesteund door de sympathiën der middelklassen, bleef heftigen tegenstand vinden bij de *aristocratie*, zonder welker medewerking in *Engeland* voor alsnog geene staatkundige hervorming denkbaar is. Die aristocratie is echter aan den anderen kant, voor een gedeelte althans, te veel van haren tijd, om niet te gevoelen dat zij haren geheelen invloed op het spel zet, wanneer zij tegen den stroom der openbare meening wil oproeijen. Slechts was er eene gebeurtenis noodig, welke aan hare taktiek ten keerpunt strekken konde en aan de vorderingen der middelklassen genoegzamen klem gaf, om de hoogere standen indachtig te maken, dat het oogenblik daar was, waarop zij het hoofd onder het alvermogen der openbare meening te buigen hadden. Zulk eene gebeurtenis was de oogst des vorigen jaars, eene ongunstige in *Engeland*, eene noodlottige in *Ierland*. De aristocratie draalde niet langer. In een openlijk schrijven aan de kiezers der *City* verklaarde Lord JOHN RUSSELL, dat hij zijn vast regt van 8 of 5 sh. van nu aan opgaf, en zich, zonder voorbehoud, aan de denkbeelden der *League* aansloot.

Terwijl Lord JOHN RUSSELL het gunstige oogenblik waarnam om zich aan het hoofd der beweging te stellen, zocht Sir ROBERT PEEL het kabinet tot eene tijdelijke opheffing der graanwetten over te halen, om zich langs dien weg tegen eenen mogelijken hongersnood bij voorraad te wapenen. De tegenstand, welken hij ontmoette, had de ontbinding van het bestuur ten gevolge. Men herinnert zich, dat de koningin de vorming van een nieuw ministerie aan Lord JOHN RUSSELL opdroeg, en deze, na vergeefsche pogingen, de vorstin verzoeken moest de hem verleende volmagt weder in te trekken. Het was eerst toen, dat Sir ROBERT PEEL zich bereid verklaarde op nieuw het

roer des staats te aanvaarden en den maatregel te beproeven, waarvoor de *Whigs* waren teruggedeinsd.

De troonrede, waarmede de zitting van het Parlement op den 22sten Januarij 1846 geopend werd, liet reeds gissen dat eene doortastende hervorming op handen was, en nog op denzelfden avond verklaarde Sir ROBERT PEEL aan het huis der gemeenten, dat, ‘welke ook de onmiddellijke oorzaken der ministeriële crisis geweest waren, hij niet schroomde te bekennen, dat zijne denkwijze op het punt der beschermende regten eene wijziging ondergaan had, en hij gereed was zijn regt te laten gelden om bij toenemende ervaring ook zijn gedrag te wijzigen.’

Wij hebben met een enkel woord de geschiedenis der graanwetten en van den strijd, waartoe zij aanleiding gaven, doorloopen, om onze gedachten op dit punt over te stellen tegen eene uitdrukking in het *prospectus*: ‘De Hervorming der Handels-Wetgeving,’ heet het daar, ‘wordt sedert vier jaren in *Engeland* door den vasten wil van éénen man doorgezet.’ Wij geven den volzin toe, mits men het belangrijkste, het overwegende deel der Hervorming, de verandering der graanwetten, uitzondere. Maar het ware PEEL te veel eer gedaan, en de verdiensten van zijne vorige tegenstanders te veel voorbijgezien, wanneer men, tegen zijne eigene verklaring aan, in de voorgestelde opheffing der inkomende regten op de vreemde granen slechts de ontwikkeling zien wilde van een stelsel, sinds vier jaren door denzelfden man, spijt en trots den onwil der *Torys* en de overijling der Radicalen, met kalmte en vasten wil doorgezet. Wij drukken hierop, omdat deze de rol is, welke PEEL in de publieke opinie ten onzent schijnt te spelen. Wij hebben eerbied voor de ruiterlijke wijze, waarop Sir ROBERT PEEL zijne vroegere dwalingen erkend heeft - al ligt er eenige zwakheid in zijne bewering, dat hij niet door de argumenten zijner tegenpartij, maar alleen door de ondervinding der drie laatste jaren en den uitslag zijner eigene vroegere maatregelen, bekeerd is. Wij hebben eerbied voor den moed, welken hij tegen zijne eigene partij ontwikkelde, van allen staatkundigen moed de moeijelijkste en zeldzaamste. Wij bewonderen de taktiek, waarmede hij het plan, met welks volvoering de *Whigs* zich niet durfden belasten, trots den veelvuldigen en veelsoortigen tegenstand, doorzet. Allen lof schenken wij hem, slechts niet dien der initiatieve; en in den bitteren spot van D'ISRAËLI, dat PEEL even weinig

een goed staatsman is, als de jongen die achter op de koets klimt een goed koetsier, schoon beide mannen van *vooruitgang* zijn, ligt maar al te veel waars. In de geschiedenis van de hervorming der graanwetten komt aan twee namen eene hoogere plaats toe dan aan PEEL voegt: aan GEORGE WILSON, den voorzitter, aan RICHARD COBDEN, den redenaar der *League*.

'Door den vasten wil van éénen man,' zeide het Prospectus, maar het hervat zich en laat er op volgen: 'of liever door den onweerstaanbaren drang van een vrij, verlicht en krachtig volk.' Ook hier zouden wij willen schiften. Is de hervorming der graanwetten inderdaad het werk en de wil des volks? Wij wezen reeds aan, dat de aristocratie zich grootendeels er tegen blijft verzetten, en, waar zij al toegegeven heeft, zulks geschied is op aandrang van buiten. Maar ook de lagere standen hebben zich onzijdig gehouden - eene onzijdigheid, die in een land, waar belangstelling in openbare aangelegenheden zoo algemeen verspreid is als in *Engeland* - hare beteekenis heeft. En inderdaad zullen de arbeidende klassen, uit wier leed en jammer men zulke scherpe en treffende gronden tegen het monopolie der grondeigenaars gesmeed heeft, de vruchten van die vermindering der graanprijzen genieten, of zal hun arbeidsloon in gelijke mate met het graan in prijs dalen? Zal de afschaffing der graanwetten iemand anders ten nutte komen, dan den fabrijkanten, die van nu aan kans zullen zien lagere arbeidsloonen te betalen, en dus hunne voortbrengelen tegen lagere prijzen verkrijgbaar te stellen? De Engelsche fabrijkarbeiders schijnen inderdaad voorzien of voorgevoeld te hebben, dat het hier hunne zaak en hunne belangen niet gold: zij hebben althans hunne heeren alleen ten kruistogt tegen de beschermende regten laten optrekken.

De *anti-corn-law-league* heeft krijg gevoerd *tegen* de aristocratie en *zonder* het volk. De belangen, voor welke het uur der zegepraal geslagen heeft, zijn die der middelklasse. Maar evenmin als wij aan Sir ROBERT PEEL onze bewondering weigeren, al willen wij in de hervorming der graanwetten niet het enkele gewrocht zien van zijn standvasten en onafhankelijken wil, evenmin zien wij de voordeelen voorbij, welke de volvoering van dien maatregel zal aanbrengen, al twijfelen wij, of alle klassen van het Engelsche volk daarin gelijkelijk deelen zullen.

Met het aannemen van PEEL's voorstel zal het Parlement eene reuzenschrede gedaan hebben, en eene reuzenschrede op den goeden weg. Ook zij, wier blikken en wenschen verder reiken, behooren die gebeurtenis voor het minst te begroeten als een nieuw bewijs, dat de waarheid eindelijk over alle strijdige belangen zegeviert, hoe lang de tijdsruimte dan ook somwijlen zij, die de ontwikkeling van het beginsel in het studeervertrek van deszelfs toepassing op het staatstooneel scheidt.

De Bastaardbroeders, door A.R. Sloos. *Één Deel. Utrecht*, L.E. Bosch en Zoon. 1844.

De schrijver geeft in zijn voorberigt de zwarigheden op, die vijf jaren lang de uitgave van dezen roman hebben verhinderd. Het ware voor hem te wenschen geweest, dat die zwarigheden hadden blijven bestaan. Hij had dan een prul te minder in de wereld gezonden. Het lust ons niet zijne *Bastaardbroeders* te ontleden. Waartoe zou dit ook dienen? Zelfs ons groot lezend publiek staat op genoegzame hoogte, om ze, zonder onze voorlichting, leelijk te vinden, en de Heer SLOOS noemt zich zelf een onverbeterlijk schrijvertje. Jammer, dat zelfkennis niet altijd tot zelfverbetering leidt.

Boekbeoordeelingen.

Archaeologie der lijdensgeschiedenis van onzen heer Jezus Christus. Historisch-kritisch bewerkt naar de grondstellingen der Evangeliën-Harmonie, door *J.H. Friedlieb*, Hoogleeraar te Bonn. Uit het Hoogduitsch. Deventer, M. Ballot, 1844. XIV en 192 bll. gr. 8°.

Het was een gelukkig denkbeeld van den Bonnschen Hoogleeraar FRIEDLIEB, een handboekje te ontwerpen tot opheldering van al zulke bijzonderheden, die in de lijdensgeschiedenis van onzen Heer worden aangeroerd, en tot het gebied der oudheidkennis behooren. De schaarschheid van geloofwaardige berigten aangaande den staat van *Palestina* gedurende het tijdperk van 's Heilands omwandeling op aarde; de ons slechts zeer onnaauwkeurig bekende toestand van wetten en zeden, gewoonten en instellingen, die juist in dat tijdvak een zeer bijzondere moest zijn, ten gevolge der vermenging van hetgeen vroeger bij de toen onderworpene, maar hunne zelfstandigheid zoo veel mogelijk handhavende Joden, en hetgeen elders bij de overheerschende, en op alles het zegel hunner heerschappij drukkende Romeinen, van kracht was; de groote moeijelijkheden, die ons de tegenstrijdigheden in de Evangelische verhalen opleveren, en waarvan men slechts bij eene grondige kennis der tijden en omstandigheden hopen kan de oorzaak te ontdekken en de oplossing te vinden; het overwegend belang der lijdensgeschiedenis van onzen Heer, die de Christenwereld met regt beschouwt als het brandpunt zijner heerlijke verschijning; de praktische behoefte, hetzij van den kanselredenaar, die ieder jaar geroepen wordt, deze treffende geschiedenis in al hare bijzonderheden voor de gemeente der geloovigen te ontvouwen,

hetzij van den kunstenaar, die, bij de keus van het verhevenste onderwerp voor bijtel of penseel, de historische trouw zoo veel mogelijk wil in acht nemen; ziedaar zoo vele redenen, die tallooze pennen moesten uitlokken, om zich te wijden aan de behandeling van een onderwerp, waarbij het algemeen belang, en de erkende behoefte, zelfs de schier onoverkomelijke bezwaren tot een' spoorslag voor sterkere inspanning moest maken. En echter ontbrak het tot nog toe aan een zamenhangend overzigt van hetgeen door ontelbare geleerden tot opheldering van tijd, plaats en omstandigheden dezer geschiedenis is geleverd. ‘Diegenen, welke voornamelijk de geschiedenis behandelen, laten het aan zakelijke ophelderingen ontbreken, en zij, welke het laatste in het oog hebben, zoo als b.v. commentariën en verhandelingen over bijzondere gedeelten, nemen de geschiedkundige zamenknooping niet genoegzaam in aanmerking, zoodat er in geen geval eene geheele beschouwing der heilige geschiedenis bereikt, en een beeld geteekend wordt, waarbij de hoofdgebeurtenis steeds op den voorgrond blijft, en het toch bij geen gedeelte aan opheldering ontbreekt.’ Dit oordeel van den schrijver in zijne voorrede, hier uitgedrukt in het niet zeer gekuischte Nederduitsch van den vertaler, moeten wij volkomen beamen, en wij kunnen dus het beproeven van zulk eene aaneengeschakelde opheldering des geheels, op zich zelf beschouwd, slechts prijzen.

Ofschoon wij bij de tegenwoordig, ten minste onder de geletterden in ons vaderland, zoo algemeene bekendheid met de talen onzer naburen, inzonderheid met de Hoogduitsche taal, ons geen denkbeeld kunnen vormen van de handelwijs dier uitgevers, welke ons telkens en telkens weder met vertalingen, ook van meer wetenschappelijke werken, beschenken; ofschoon, bij de algemeen erkende slordigheid van schier alles, wat ten onzent uit de handen van vertalers komt, de voorkeur, die men natuurlijk aan het oorspronkelijke moet schenken, voor het debiet der vertaling, zoo het ons voorkomt, doodelijk moet wezen; willen wij echter, wegens de algemeene belangrijkheid van dit werkje, gelooven, dat het Hollandsch gewaad het hier en daar toegang zal verschaffen, waar de vreemde dragt het zou hebben doen afwijzen, al is dit gewaad niet beter van snede, dan doorgaans het geval pleegt te zijn. Wij bejammeren het intusschen, dat de Heer BALLOT de vertaling niet aan zorgvuldiger handen heeft toevertrouwd. Mij dunkt, dat het hoogere honorarium, dat onze uitgevers waarschijnlijk zouden moe-

ten opofferen, om betere vertalers te krijgen, ruim zou worden opgewogen door het vermeerderde debiet, dat, bij de concurrentie der slechte vertaling met het slechts voor weinigen ontoegankelijk origineel, natuurlijk dikwijls uiterst gering moet zijn.

Wij willen onze beschuldiging tegen den vertaler slechts met eene enkele aanhaling staven, om ons vervolgens uitvoeriger bezig te houden met het door Prof. FRIEDLIEB geleverde. Bl.79 lezen wij: 'want bij LUKAS cap. III vs. 2 heet het: "dat JOHANNES de Dooper is *geroepen worden*, toen ANNAS en KAJAPHAS hoogepriesters waren."' Kan men het Hollandsch nog sterker germaniseren? De volgende plaats (bl. 84) is door een germanismus letterlijk onverstaanbaar: 'Het verhaal bij JOHANNES wederspreekt echter de berigten der drie eerste Evangelisten niet. Deze geven namelijk meer een algemeen verhaal en konden dus dit punt, als minder gewigtig, overslaan. Een verhoor van JESUS bij ANNAS mogt (*möchte*) echter in dit geval geene plaats gegrepen hebben, want deze omstandigheid was voorzeker niet onbelangrijk.' Men vertale den laatsten zin: 'Een verhoor van JEZUS bij ANNAS zal echter wel niet hebben plaats gehad,' enz., en de bedoeling des schrijvers wordt duidelijk. Op bl. 181 vinden wij *παρασκευή* als gelijkluidend met *rustdag*. De Hoogduitsche schrijver schreef ongetwijfeld *Rüsttag*, d.i. *dag der toerusting* of *voorbereiding*. Op bl. 112 lezen wij van 'eene klagt *voortbrengen*,' en van iets, dat '*opvallend*' is. Doch wij willen niet op germanismen jagt maken. Slechts nog twee bijzonderheden van een' anderen aard. Wij wedden, dat van de tien lezers negen de volgende woorden op bl. 129 niet verstaan zullen: 'zij noemden dien CARABAS spottenderwijze Maris (het Syrische heer).' Zou men hier niet aan een *Syrisch krijgsheer* denken? Hoe gemakkelijk ware, met wat meerdere zorg, de dubbelzinnigheid: vermeden, door te schrijven: 'het Syrische woord voor *Heer*.' Op bl. 11, reg. 19, bl. 14, reg. 9, enz. merken wij aan, dat men het Hebreeuwsch wel, volgens onze wijze van zien, van achteren naar voren, doch althans niet van onder naar boven schrijft.

De schrijver heeft zijn onderwerp behandeld volgens den leiddraad der geschiedenis, en naar de grondstellingen der Evangeliën-harmonie, d.i. zóó, dat hij de tijdsorde volgt van die voorstelling der lijdensgeschiedenis, welke ontstaat, wanneer de verhalen der vier Evangelisten, met hunne verschillende en soms (althans schijnbaar) strijdige bijzonderheden, zoo goed mogelijk, in overeenstemming gebragt, en wederkeerig

door elkander aangevuld zijn. De voornaamste punten of wendingen in de lijdensgeschiedenis, b.v. het gastmaal te *Bethanië*, het verraad van JUDAS, het laatste Pascha, de gevangenneming, de wegleiding naar het huis van ANNAS, de verloochening van PETRUS, enz., hebben aanleiding gegeven tot de afdeeling in zeventien hoofdstukken, die, naar de meerdere of mindere uitgebreidheid der Archaeologische opmerkingen, waartoe zij aanleiding gaven, wederom in een grooter of kleiner aantal van paragrafen zijn gesmaldeeld.

Dat de schrijver geen nieuw onderzoek doet omtrent het verschil en de overeenstemming der Evangelisten, met name ook in de lijdensgeschiedenis, en dus vermijdt, wat én honderdmalen elders gedaan is, én vreemd kon schijnen aan zijn eigenlijk onderwerp; dat hij zich derhalve vergenoegt eenvoudig op den titel aan te wijzen, dat hij de grondstellingen der Evangeliënharmonie volgt; - dit moge oppervlakkig wel gedaan schijnen, bij nader inzien komt het ons voor aan niet weinig bedenking onderhevig te zijn. In de eerste plaats is reeds de uitdrukking op den titel niet bepaald genoeg, daar zij niet aanwijst, of de schrijver uitgaat van het denkbeeld, dat de Evangelisten als onfeilbaar moeten worden aangemerkt, dat derhalve geene werkelijke, maar alleen schijnbare, strijdigheden in de evangelie-verhalen kunnen plaats hebben, en dat dus eene volstrekte vereenigbaarheid moet worden aangenomen, en eene volkomene harmonie moet gezocht worden; dan of hij slechts, in tegenstelling met diegenen, welke de tegenstrijdigheden in de evangelie-verhalen scherp tegen elkander overstellen, en alle poging tot vereeniging verwerpen, uitgaat van het beginsel, dat de Evangelisten moeten behandeld worden als geloofwaardige geschiedschrijvers, die de middelen bezaten, om naauwkeurige kennis te verkrijgen, en den wil, om de waarheid mede te deelen, zoodat alle redelijke pogingen tot vereeniging hunner berigten moeten beproefd worden, en eerst dan, wanneer zij vruchteloos blijven, de voorkeur gegeven wordt aan die voorstelling, welke het wint in inwendige waarschijnlijkheid, of zich aanbeveelt door de zuiverheid der bronnen, waaruit men kan nagaan, dat zij geput is. Ook uit het werkje zelf blijkt het niet, welke dezer beide stelsels door FRIEDLIEB gevolgd wordt. Wij voor ons aarzelen geen oogenblik te verklaren, dat wij het eerste verwerpen, en het laatste omhelzen, wijl wij voor de volstrekte onfeilbaarheid van Apostelen en Evangelisten, ook in historische zaken, nog nimmer een' redelijken en afdoenden

grond *a priori* hebben hooren aanvoeren, en zij *a posteriori* slechts, ik zeg niet bewezen, maar waarschijnlijk gemaakt zou zijn, indien het werkelijk gelukt was, alle strijdigheden in de evangelische verhalen bevredigend op te lossen, al de verschillende berigten tot de volkomenste harmonie te doen zamensmelten. En wanneer wij hier deze verklaring afleggen, het is wijl er één punt in de lijdensgeschiedenis is, waarin ons, in strijd met FRIEDLIEB's voorstelling, de Evangelisten volstrekt onvereenigbaar schijnen, schoon het verschil onbeduidend en niet van dien aard is, dat het aan de geloofwaardigheid der bijbelsche getuigenissen eenige afbreuk doet, wanneer wij ze slechts niet met overdrevene supranaturalistische *Voraussetzungen* ter hand nemen. Wij zullen op het hier bedoelde verschil beneden terugkomen.

Eene tweede bedenking is deze, dat uit de verklaring van FRIEDLIEB, van naar de grondstellingen der Evangeliën-harmonie te willen te werk gaan, nog geenszins blijkt, *op welke wijze* hij de evangelische verhalen wil vereenigd hebben, welke synoptische voorstelling der lijdensgeschiedenis hem de beste schijnt, op welke gronden zijne voorkeur berust. Men zou kunnen antwoorden, dat de orde, door hem gevolgd, genoegzaam aanwijst, hoe hij zich de gebeurtenissen aan elkander geschakeld denkt, en dat de gronden daarvoor, behalve dat zij ligt elders uitvoerig ontwikkeld zullen te vinden zijn, meerendeels in de inwendige waarschijnlijkheid der verkregene voorstelling zullen liggen. Doch het zal ons niet moeijelijk zijn aan te wijzen, dat FRIEDLIEB zich op dit punt strenger rekenschap had moeten afvragen, waartoe een opzettelijk onderzoek hem aanleiding zou gegeven hebben. Wij zouden hem dan niet inconsequent en wankelend vinden op een punt van zoo veel aanbelang, als de vraag: of JEZUS op den 14^{den} of op den 15^{den} Nisan, d.i. dus *op* of *vóór* het Paaschfeest gestorven is? - eene vraag, waarvan bijna de geheele verklaring der lijdensgeschiedenis afhangt, en die, wegens de schijnstrijdigheid (ik gebruik hier dit woord met vertrouwen) tusschen JOHANNES en de overige Evangelisten, ten allen tijde eene *crux interpretum* ge weest is. De schrijver volgt de drie synoptische Evangeliën, en neemt dus den 15^{den} Nisan aan; maar men ziet het duidelijk, dat hij geene ernstige poging gedaan heeft, of dat het hem althans niet gelukt is, JOHANNES daarmede in overeenstemming te brengen. Vandaar is zijne houding, bl. 106, noot *b*, zoo weinig beslist tegenover degenen, die meenen, dat JEZUS

vóór het feest is gekruisigd; vandaar durft hij, bl. 112, over den waren zin der moeijelijke plaats, Joh. XVIII: 28, geene uitspraak doen; vandaar eindelijk schijnt hij op bl. 181, zijne vroegere stelling (bl. 138) vergeten, geheel tot de tegenpartij over te loopen, met de woorden: ‘Zoo als wij reeds weten, viel op den volgenden dag [na JEZUS' dood], die een Sabbath was, het Paaschfeest, en heette daarom *groote Sabbath*. De Sabbathavond, ערב פסח , was dus aan het naderen, en van dat uur af begon men zich tot het feest voor te bereiden, terwijl de bezigheden geëindigd [waren], en slechts nog het noodzakelijke voor den volgenden dag gereed gemaakt werd, waarom hij ook ערובחא , *παρασχευή, rustdag*, heette.’ Wonderlijker verwarring, dan in deze woorden ligt, kan men zich naauwelijks voorstellen. Volgens bl. 50 draagt bepaaldelijk de 14de Nisan den naam van עֶרֶב פֶּסַח , en wij hebben hier dus eene uitdrukkelijke bekentenis, dat JEZUS vóór het feest is gestorven. *Παρασχευὴ* wordt nu ook met עֶרֶב פֶּסַח gelijkgesteld, terwijl op bl. 138, juist om de hier toegegevene gevolgtrekking ten aanzien van den dood van JEZUS te ontgaan, van de uitdrukking *παρασχευὴ τοῦ πάσχα* gezegd wordt, dat zij de voorbereiding (namelijk tot den Sabbath) aanwijst, die altijd ééns *gedurende* het zevendaagsche Paaschfeest moest invallen.

Eene derde bedenking eindelijk is deze. De synopse der evangelische verhalen bestaat natuurlijk grootendeels daarin, dat de ware tijd en tijdsorde der verschillende gebeurtenissen behoorlijk bepaald worde; de meeste en belangrijkste vraagstukken, die zich hier voordoen, zijn van chronologischen aard. Maar die chronologische vragen grijpen niet zelden diep in in het archaeologisch onderzoek. Zoo zal men, b.v., indien het lijden van CHRISTUS gesteld wordt op den 14den Nisan, gehouden zijn de vraag te beantwoorden, of men dan den maaltijd, op den avond te voren gehouden, toch als eenen paaschmaaltijd beschouwen kan, en met welk regt. Het komt mij dus voor, dat de schrijver, met deze chronologische vragen uit den weg te gaan, en zich, althans in de hoofdzaken, slechts aan het meest gewone gevoelen der harmonisten aan te sluiten, een niet onbelangrijk deel zijner taak onvervuld heeft gelaten, of althans veel te oppervlakkig behandeld heeft.

Dat de veroordeeling en kruisiging van JEZUS op den 15den Nisan, en dus werkelijk op het feest, heeft plaats gehad; dat dus de laatste maaltijd des Verlossers, behoudens de daaraan toege-

voegde instelling des avondmaals, niets anders geweest is dan een gewone Paaschmaaltijd; dat JOHANNES, bij nadere beschouwing, hierin volkomen met de synoptici overeenstemt, en dat dus alle pogingen tot slechting van den strijd der Evangelisten, waarvan DE WETTE[1] gezegd heeft: 'dass man den Widerspruch der evangelischen Relationen weder verkennen, noch zu lösen hoffen,' moest - ook die van DERNBURG[2], die wegens hare scherpzinnigheid meer opmerkzaamheid verdiend had, dan haar ten deel gevallen schijnt, - eigenlijk overtollig zijn, komt ons voor in WIESELER's voortreffelijke *Chronologische Synopse der vier Evangeliën* (Hamburg, 1843) voldingend en overtuigend bewezen te zijn. FRIEDLIEB zou zeker over Johannes XVIII: 28 beslissender uitspraak hebben durven doen, indien hij WIESELER's eenvoudige en natuurlijke verklaring gekend had. Dat zij hem onbekend bleef, is hem echter niet ten kwade te duiden, wijl beide geschriften (van FRIEDLIEB's werkje bedoel ik hier natuurlijk het oorspronkelijke) ongeveer ter zelfder tijd het licht hebben gezien. Inderdaad is de bepaling van den dag van JEZUS' dood, vooral om de betrekking, waarin zij staat tot het Paaschfeest, geen punt waaromtrent wij verschil bij de Evangelisten kunnen vooronderstellen. Wij zouden zulk een verschil zelfs dan onmogelijk achten, wanneer wij van de historische trouw der Evangelisten, of van hunne naauwkeurige bekendheid met de geschiedenis des Heeren, veel geringer moesten denken, dan wij meenen geregtigd te zijn. Men vergunne ons hier WIESELER's gevoelen over de plaatsen van JOHANNES, die tot tijdsbepaling der lijdensgeschiedenis strekken kunnen, wegens het hooge belang der zaak, kortelijk te ontwikkelen. Met betrekking tot het werkje van FRIEDLIEB kunnen wij daardoor aantoonen, dat hij bij deze tijdsbepaling den regten weg is ingeslagen, maar dien met vaster schreden had kunnen bewandelen, en met name het gemis aanvullen van eene redelijke en beslissende verklaring der, ook Archaeologisch gewigtige, plaats Johannes XVIII: 28.

De plaatsen, die hier in aanmerking komen, zijn de volgende: Joh. XII: 1, XIII: 1, 2 en 29, XVIII: 28 en 39, XIX: 14 en 31.

Joh. XII: 1 lezen wij, dat JEZUS *πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα* te *Bethanië* kwam. Het Pascha begon met den avond van den

1 *Lehrb. d. Hebr. Jüd. Archaeologie*, 2e druk, bl. 217.
2 *Orientalia*, T.I, p. 177-190.

14den Nisan; derhalve moet JEZUS den 8sten dier maand te *Bethanië* gekomen zijn. Ware de 15de Nisan eerst de op den dood van JEZUS volgende Sabbath geweest, dan moest ook de 8ste Nisan op eenen Sabbath zijn ingevallen. Daar nu de Joden op den Sabbath geene reizen van eenig aanbelang ondernamen, zou men dus óf moeten aannemen, dat JEZUS in dit opzigt de Mozaïsche wet niet zou hebben in acht genomen, wat met zijne doorgaande handelwijze in strijd is, óf, dat Hij den Sabbath zoo zeer in de nabijheid van *Bethanië* had doorgebragt, dat Hij nog op den avond van den 8sten, als wanneer de rustdag ten einde was, derwaarts had kunnen komen. Het is echter oneindig waarschijnlijker, dat Hij zal getracht hebben vóór het ingaan van den Sabbath bij zijne vrienden te *Bethanië* te zijn. Kwam Hij dus aldaar op Vrijdag, dan moet ook de 15de Nisan een Vrijdag zijn geweest.

In Joh. XIII: 1 schijnt eene duidelijke tegenstelling te liggen tusschen de woorden *πρὸ δὲ τῆς ἑορτῆς* en *εἰς τέλος*, en daar bij het laatste *ἠγαπήσεν αὐτοὺς* gevoegd is, moet ook *πρὸ δὲ τῆς ἑορτῆς* naauwer met *ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους* verbonden worden. Het overige is tusschenzin. Van deze beginselen uitgaande, krijgen wij de volgende vertaling: ‘Wetende, dat zijne ure gekomen was, waarop Hij tot den Vader gaan zou, heeft JEZUS, die de zijnen in de wereld *vóór het Paaschfeest* [d.i. zijn laatste Paasehfeest] zoo zeer had liefgehad, hen ook liefgehad tot het einde [d.i. dus: tot het Paaschfeest, waarop hij den geest gaf] toe.’ De woorden, die vs. 2 volgen: *καὶ δείπνου γενομένου, κ. τ. λ.*, zullen nu een bewijs geven van de liefde, die Hij, niet *vóór het Paaschfeest*, maar *tot aan het einde toe*, dus *op het Paaschfeest*, aan de zijnen betoond heeft, en kunnen dus niet anders verstaan worden, dan van den *Paaschmaaltijd*, op welken de gevangenneming, het verhoor, de kruisiging en de begrafenis onmiddellijk en binnen 24 uren gevolgd zijn. Een maaltijd, die vroeger dan den 14den Nisan had plaats gehad, kon niet tot het Paaschfeest behooren.

Het vermoeden der Discipelen, Joh. XIII: 39, dat JEZUS aan JUDAS gelast te koopen, wat noodig is voor het feest, kan, als men in aanmerking neemt, dat dit in den laten avond plaats had, slechts dan begrepen worden, wanneer wij aannemen, dat de volgende dag daartoe geene gelegenheid verschaffen zou. Dit laat zich niet verklaren, wanneer de volgende dag de 14de Nisan was, wijl de viering van den עֶרֶב פֶּסַח eerst op den middagtijd aanving, en de vreemdelingen, die nog in den voormiddag

aankwamen, juist op dien dag hunne inkoopen voor het feest bewerkstelligden (verg. FRIEDLIEB, bl. 50, 51). Daarentegen laat het zich zeer goed verklaren, wanneer wij aannemen, dat de volgende dag de 15de Nisan was, wijl die reeds vroeg met feestelijke offers begon, en geheel als een groote feestdag gevierd werd (verg. FRIEDLIEB, bl. 66).

De plaats Joh. XVIII: 28 is de eigenlijke spil, waarop de tegenwerpingen tegen den 15den Nisan, als sterfdag van den Zaligmaker, draaijen. De Joden gingen, volgens die plaats, bij het verhoor van JEZUS voor PILATUS, hetwelk zeer vroeg in den morgen plaats had (*ἦν δὲ πρωΐα*), niet in het Praetorium, om niet verontreinigd en alzoo verhinderd te worden het Pascha te eten (*ἵνα φάγωσι τὸ πάσχα*). Hier schijnt toch wel de Paaschmaaltijd nog in de toekomst, en dus aan den avond van den loopenden dag, te worden gesteld! - Nogtans blijkt bij eenig nadenken al spoedig, hoe voorbarig die gevolgtrekking zijn zou. FRIEDLIEB heeft reeds zeer wel doen opmerken (bl. 112, 113), dat, daar de verontreiniging slechts tot aan den avond duurde, de vrees der Joden, om verontreinigd te worden, met geenen avondmaaltijd, met name niet met dien van het Paaschlam, in verband kan staan. De uitdrukking: *het Pascha eten*, moet dus een' ruimeren zin hebben; maar welke die zij, heeft FRIEDLIEB niet gewaagd te beslissen. De verklaring vinden wij, met WIESELER, in de woorden, die 2 Chron. XXX: 22 van het Paaschfeest gebezigd worden: ‘zij *aten het feest* zeven dagen, offerende dankoffers’[1]. Inderdaad behoorde tot het Paaschfeest, in ruimeren zin, niet slechts het eten van het Paaschlam, maar ook dat van de *Chagigah*, of het feestoffer van den 15den Nisan (FRIEDLIEB, bl. 54 en 66), en dat van de ongehevelde brooden, hetwelk zich over de zeven dagen van het feest gelijkelijk uitstrekte. JOHANNES zal wel vooral het eerste op het oog hebben, want het offeren der *Chagigah* begon op den morgen van den 15den Nisan, dadelijk na het morgenoffer, d.i., naar onze rekening, ongeveer des voormiddags ten negen ure.

In Joh. XVIII: 39 spreekt PILATUS van de gewoonte, om den Joden op het Pascha (*ἐν τῷ πάσχα*) eenen misdadiger los te laten, en vraagt hun daarop, of zij willen, dat hij hun den Koning der Joden los zou laten. Men kan niet aannemen, dat hij hier *vóór het feest* zou hebben willen doen, wat volgens

1 וַיֹּאכְלוּ אֶת־הַמּוֹעֵד שִׁבְעַת הַיָּמִים מְזַבְּחִים זִבְחֵי שַׁלָּמִים

de gewoonte *op het feest* moest plaats hebben, en zeker met de plegtigheid van den dag in eenig verband stond.

De veel betwistte uitdrukking *παρασχυὴ τοῦ πάσχα*, Joh. XIX: 14, wordt, gelijk wij reeds opmerkten, ook door FRIEDLIEB (bl. 138) te regt, niet van de voorbereiding *tot het Pascha*, maar van de voorbereiding tot den Sabbath, die *gedurende het Pascha* invalt, verstaan. Hij wijst daarbij op de uitdrukkelijke verklaring van *παρασχευὴ* door *προσάββατον* bij MARKUS, XV: 42, en op Joh. XIX: 31, over welke plaats wij zoo aanstonds zullen spreken. Doch dat *παρασκευὴ τοῦ πάσχα* grammatisch deze beteekenis niet hebben kan, en JOHANNES dus ten minste *παρασκευὴ ἐν τῷ πάσχα*, of *παρασκευὴ τοῖ σαββάτου τοῦ πάσχα* zou hebben moeten schrijven, wordt door zoo vele exegeten van groot gezag beweerd, dat het niet ongepast kan zijn hier kortelijk de argumenten van WIESELER te vermelden, die bewijzen, dat juist het tegendeel plaats vindt. Niet een enkel voorbeeld kan worden aangewezen, waar *παρασκευὴ* de voorbereiding tot het Pascha beteekent; ook zonder het bijvoegsel *τοῦ σαββάτου* is het bij de Grieksch sprekende Joden de gewone naam voor den *Vrijdag* (Judith VIII: 7, Luk. XXIII: 54, Mark. XV: 42, Matth. XXVII: 62, Joh. XIX: 31, 42, JOS. *Antt.* XVI: 6, § 2), en bij de Vaders der Christelijke Kerk is het niet minder in denzelfden zin gebruikelijk (SUICERUS in voce). Gemakkelijk kan men zich voorstellen, dat, bij dit veelvuldig gebruik, het bewustzijn van de oorspronkelijke kracht der uitdrukking verloren ging, en *παρασκευὴ* niets meer dan een eenvoudige naam van den Vrijdag werd, waarbij men zoo weinig aan de toebereidselen voor den Sabbath dacht, als wij bij het gebruik van den naam Vrijdag aan de godin FREIA. Dus beteekent *παρασκευὴ τοῦ πάσχα* eenvoudig *den Vrijdag gedurende het Paaschfeest*. Geheel hetzelfde gebruik vinden wij bij de kerkelijke schrijvers ten aanzien van *σάββατον* voor Zaturdag, en zelfs van *κυριακὴ* voor Zondag. Zoo lezen wij bij IGNATIUS, *epist. ad Philipp.*, c. 13, *σάββατον τοῦ πάσχα*; bij SOCRATES, *Hist. Eccles.* V: 22, *σάββατον τῆς ἑορτῆς*; bij HIPPOLYTUS, in zijne *Paaschtafelen, αἱ κυριακαὶ τοῦ πάσχα κατ᾽ ἔτος*. Men mag het dus als zeker stellen, dat de benaming *παρασκευὴ* volstrekt niet met het Hebreeuwsche עֶרֶב פֶּסַח , maar geheel met het Talmudische ערובהא , d.i. *Vrijdag*, overeenstemt.

Eindelijk heeft men nog daarin zwarigheid gezocht, dat Joh. XIX:31 van den dag, die op JEZUS' dood volgde, gezegd wordt: *ἦν γὰρ μεγάλη ἡ ἡμέρα ἐκείνου τοῦ σαββάτου*. Die benaming

van *grooten sabbath* heeft men op den feestsabbath of eersten feestdag toegepast, niet bedenkende, dat de gewone sabbath, als rustdag, boven den feestsabbath den voorrang had, en op dezen, b.v., tenzij hij met den wekelijkschen sabbath zamentrof, het koopen en toebereiden van spijzen geoorloofd was. Een *groote sabbath* is dus waarschijnlijker een weeksabbath, die met of gedurende een feest invalt, en wij verstaan het, in de aangehaalde plaats van JOHANNES zeer gevoegelijk van den sabbath, die inviel op den 16^{den} Nisan, vooral ook nog wijl de 16de een der grootste dagen van het feest, en aan de opening van den oogst, door het offeren der eerstelingsgarve (FRIEDLIEB, blz. 66), gewijd was.

Wij gelooven derhalve te mogen beweren, dat JOHANNES ten aanzien van den dag van JEZUS' dood volkomen met de overige Evangelisten overeenstemt, dat alle dien op den 15^{den} der maand Nisan stellen, en dat degenen, die Joh, XVIII:28 en XIX:14 anders opvatten, dan hier geschied is, den Apostel slechts in tegenspraak met zich zelven brengen.

Wij willen thans onze aandacht vestigen op een punt in de lijdensgeschiedenis des Zaligmakers, waarin wij, gelijk wij reeds vroeger aanmerkten, in strijd met FRIEDLIEB, de berigten der Evangelisten, schoon in een punt van zeer ondergeschikt belang, niet wel vereenigbaar achten. Wij bedoelen het verhoor van JEZUS bij ANNAS, en de verloochening van PETRUS. Volgens FRIEDLIEB (blz. 84) is bij de drie synoptische Evangelisten het geheele tooneel des gerigts, en dus ook der verloochening, in het huis van KAJAPHAS, en, in navolging van LÜCKE, DE WETTE, THOLUCK en anderen, neemt hij aan, dat ook JOHANNES, XVIII:13, volgg., hetzelfde heeft bedoeld. Hij meent, dat wij ons reeds vs. 15 verplaatst vinden in het huis van KAJAPHAS, en dat slechts de kleine uitweiding, waartoe de vermelding van ANNAS, vs. 13, aanleiding gaf, oorzaak is, dat de Evangelist de wegvoering van JEZUS, uit het huis van ANNAS naar dat van KAJAPHAS, verzuimd heeft ter regter plaats te melden. Het tooneel toch is, volgens zijne meening, vs. 15 en 16, uitdrukkelijk in het huis des *Hoogepriesters*; de *Hoogepriester* ondervraagt JEZUS, vs. 19; en vs. 22 zegt de Dienaar: ‘Antwoordt gij alzoo den *Hoogepriester*?’ Maar vs. 13 was reeds gezegd, dat KAJAPHAS, en niet ANNAS, de Hoogepriester was van dat jaar, en vs. 24 wordt nog eens hetzelfde bevestigd. Dit laatste vers beschouwt FRIEDLIEB als een' tusschenzin, die het voorafgaande en volgende verklaren moet, en vertaalt het: ‘ANNAS *had* hem

gebonden naar den Hoogepriester KAJAPHAS gezonden.' Eindelijk merkt hij nog op, dat ANNAS het regt niet had om JEZUS te verhooren, wijl dit regt slechts aan het vergaderde Synedrium toekwam. Daar JEZUS nu, vs. 20, de bevoegdheid der Regtbank niet betwist, zoo kan het verhaalde verhoor niet ten huize van ANNAS hebben plaats gehad, en JOHANNES stemt met de overige Evangelisten op het naauwkeurigst overeen.

Wij zouden deze reeds zoo oneindig dikwijls besprokene plaats, over welke het schier onmogelijk moest schijnen nog iets nieuws te zeggen, niet nogmaals hebben ter sprake gebragt, indien wij niet meenden, dat WIESELER's scherpzinnige onderzoekingen, op geheel onverwachte wijze, eene redelijker verklaring van Joh. XVIII hebben aan de hand gedaan, dan in de, ook door FRIEDLIEB gebruikte, exegetische kunstgrepen gelegen is, waartoe men uit verlegenheid zijne toevlugt heeft genomen. De mogelijkheid eens toegegeven zijnde, dat ANNAS, nevens KAJAPHAS, en terzelfder tijd, den naam van *ἀρχιερεὺς* dragen kon, zal niet ligtelijk iemand twijfelen, of alles, wat Joh. XVIII:15-23 verhaald wordt, heeft werkelijk ten huize van ANNAS plaats gehad. In vs. 13 is deze klaarblijkelijk hoofdpersoon; van KAJAPHAS wordt slechts *in parenthesi* gesproken; en als de tusschenzin, vs. 15, geëindigd is, wacht de lezer natuurlijk, dat de rede tot dien hoofdpersoon terugkeert. *Συνεισῆλδε*, vs. 15, slaat kennelijk terug op *ἀπήγαγον*, vs. 13. De verklaring van den aoristus *ἀπέστειλεν*, vs. 24, door plusquampf. is veel te kunstig, dan dat zij den onbevooroordeelden lezer zou kunnen voldoen. Niet dat wij in het algemeen in twijfel trekken, of de aoristus voor plusquampf. staan kan (hetgeen, ook voor het Grieksch van het Nieuwe Testament, b.v. Matth. XIV:3, 4 en XXVI:48 voorzeker buiten alle bedenking stellen); maar in het gegeven voorbeeld is deze verklaring volstrekt niet toe te laten. Het verhaal van JOHANNES vordert eene duidelijke en bepaalde tegenstelling met het *πρῶτον* van vs. 13, en men kan die redelijkerwijze nergens anders verwachten, dan daar, waar werkelijk het tooneel der handeling verwisselt. Had hij die aanwijzing aanvankelijk verzuimd, bij het herlezen van zijn Handschrift zou hem dit zeker niet ontgaan zijn, en zou hij ze op hare plaats hebben ingelascht. Maar aan te nemen, dat JOHANNES de verzending van JEZUS naar KAJAPHAS eerst zou hebben berigt, nadat hij, reeds verscheidene verzen vroeger, het tooneel der handeling derwaarts verplaatst had, en dat hij dan nog zou hebben gebruik gemaakt van een' dubbelzinnigen vorm van

spreken, waarbij ten hoogste eenige mogelijkheid bestaat, om dien op te vatten als herstelling van het vs. 15 begane verzuim, doch die daartoe noch noopt, noch (buiten de vergelijking der andere Evangelisten) de geringste aanleiding geeft, maar door iederen onbevooroordeelden lezer als eenvoudige voortzetting van het verhaal moet worden opgevat, - dit is weinig minder, dan de schrijfwijze van den Apostel voor zoo verward verklaren. dat men wel van alle poging, om zijne meening te raden, zou worden afgeschrikt. Is intusschen onze zienswijze de ware, dan moet, opdat wij dit in het voorbijgaan opmerken, ook het verhaalde vs. 25-27 in het huis van ANNAS hebben plaats gehad. Dat PETRUS toegang vond bij het verhoor, wordt, vs. 15, als iets bijzonders beschouwd, en uit eene bijzondere oorzaak verklaard. Is dus aldaar de *αὐλὴ τοῦ ἀρχιερέως* van het huis van ANNAS te verstaan, niets geeft ons regt om aan te nemen, dat PETRUS later eveneens gelegenheid vond, wat zeker niet gemakkelijker zou zijn toegestaan, zich bij het verhoor ten huize van KAJAPHAS in te dringen. Maar duidelijk blijft bovendien het tooneel van PETRUS verloochening hetzelfde. Vs. 18 neemt JOHANNES van hem afscheid met de woorden: *ἦν δὲ μετ᾽ αὐτῶν ὁ Πέτρος ἑστὼς καὶ θ\ερμαινόμενος*, en na nu verhaald te hebben, wat er intusschen met JEZUS voorviel, en dit te hebben vervolgd tot aan het einde van dezen actus, zijne wegvoering naar KAJAPHAS, keert hij, vs. 25, juist met dezelfde woorden tot PETRUS terug: *ἦν δὲ Σίμων Πέτρος ἑστὼς καὶ θερμαινόμενος*; zoodat niets duidelijker zijn kan, dan dat wij dezen nog terzelfder plaatse, en in denzelfden toestand aantreffen.

Er blijft ons dus te bewijzen over, dat ANNAS en KAJAPHAS beide, en terzelfder tijd, door JOHANNES met den naam van *ἀρχιερεὺς* kunnen zijn aangeduid; dit is de hoofdzaak, waarop hier alles nederkomt. en het licht, door WIESELER's onderzoek hierover verspreid, verdient wel in deze bladzijden ook voor onze lezers te schijnen. Op zich zelf is het bewijs, dat ANNAS en KAJAPHAS tevens den titel van *ἀρχιερεὺς* moeten gevoerd hebben, uit het Nieuwe Testament zelf, met name uit de vergelijking van JOHANNES met Luk. III:2 en Hand. IV:6, gemakkelijk te leveren. Maar het komt er op aan, hoe deze plaatsen te verklaren zijn, en op de verklaring van JOHANNES kunnen worden toegepast. FRIEDLIEB handelt over de beide gemelde plaatsen blz. 79-83, en heeft de daaromtrent voorgestelde gissingen, gelijk reeds uit zijne boven ontvouwde verklaring van Joh. XVIII blijkt, op deze laatste plaats niet toepasselijk geacht. Natuurlijk! -

want de, door hem meest begunstigde, gissing van HUG, dat beiden, door overeenkomst onder elkander, Hoogepriesters geweest zijn, en naar jaren of naar feesten afgewisseld hebben, was bij JOHANNES niet bruikbaar, daar hij, KAJAPHAS den *Hoogepriester van dat jaar* noemende (XVIII : 13, vgl. XI : 49 en 51), juist daardoor ANNAS voor dat oogenblik van de hoogepriesterlijke waardigheid buitensluit. LIGHTFOOT's gissing, dat ANNAS *Sagan* (סָגָן), d.i. plaatsvervanger van den Hoogepriester zou geweest zijn, en als zoodanig ook den titel van *ἀρχιερεὺς* zou gevoerd hebben, wordt door hem wel aangehaald, maar verworpen. Inderdaad schijnt er vrij wat grond te zijn, om te vooronderstellen, dat de geheele waardigheid van den Sagan slechts een Rabbijnsch verdichtsel is. Maar ook het gevoelen van HUG is weinig beter, en vindt in de geschiedenis niet een' zweem van bevestiging.

Reeds SELDEN heeft de gissing geopperd, dat ANNAS de waardigheid van *Nasi* (נָשִׂיא) of voorzitter van het synedrium zal bekleed hebben, en als zoodanig den naam van *ἀρχιερεὺς* voerde. Over deze waardigheid nemen wij hier uit FRIEDLIEB (blz. 13) de volgende plaats over: ‘Nasi was meestal de Hoogepriester, echter niet altijd, en er is zelfs eene Joodsche overlevering, dat hij steeds uit den stam van DAVID zijn moest. Volgens dezelve zegt R. DAVID GANZ in *Tzemach* (3725): “Dat het te *Jerusalem* de gewoonte geweest is, dat, hoewel de regering aan de familie der *Hasmoneërs* en daarop aan die van HERODES behoord heeft, de Nasi echter steeds uit het huis DAVIDS geweest is.” Daar nu de Hoogepriester altijd uit den stam van AÄRON was, zoo had eigenlijk de Hoogepriester nooit tegelijk Nasi kunnen zijn, zoo als CARPZOV (*Apparat*, p. 553) teregt aanmerkt. Men ziet hieruit, dat de bovenvermelde gewoonte ten minste niet altijd gevolgd werd, misschien in latere tijden zelfs in het geheel niet meer.’ Wij hechten geen onbepaald geloof aan deze Joodsche overlevering, maar zij wettigt ten minste het vermoeden, dat de hoogepriesterlijke en de opperste regterlijke waardigheid niet noodzakelijk in éénen persoon vereenigd waren, wat reeds uit Deuteron. XVII: 8, 9 voor de vroegere tijden, en op meer dan eene plaats van LUKAS voor de dagen der omwandeling van JEZUS bevestigd wordt. MAIMONIDES zegt eenvoudig (FRIEDLIEB, blz. 14): ‘De wijste stond boven al de overigen; zij maakten hem tot voorzitter, tot hoofd der vergadering. Het is juist dezelfde, welken de geleerden altijd *Nasi* noemen, d.i. Vorst. Hij is voorzitter in de plaats

van MOZES, onzen Leeraar.' De Nasi wordt dus als de opvolger van MOZES, gelijk de Hoogepriester als die van AÄRON beschouwd. Beide gezamenlijk vervulden, bij ontstentenis van eenen Koning, de hoogste waardigheid in den Joodschen staat.

WIESELER omhelst het gevoelen van SELDEN, en tracht het bewijs te leveren der merkwaardige stelling, dat in de schriften van LUKAS de naam van *ὁ ἀρχιερεὺς* uitsluitend aan den Nasi of voorzitter van het Synedrium, daarentegen aan den Hoogepriester slechts die van *ὁ ἱερεὺς* gegeven wordt, welke de letterlijke vertaling is van het Hebreeuwsche הַכֹּהֵן . Na uit JOSEPHUS te hebben aangetoond, dat *Ἰωσηπος, ὁ καὶ Καϊάφας*, de KAJAPHAS der Evangeliën, de hoogepriesterlijke waardigheid van het jaar van Rome 770 tot 789, en dus zeker gedurende den ganschen tijd der openlijke werkzaamheid van JOHANNES den Dooper en JEZUS bekleed heeft, bewijst hij deze stelling op de volgende wijze:

Dat de leden van het Synedrium, die van priesterlijk geslacht waren, in het algemeen in het Nieuwe Testament den naam dragen van *ἀρχιερεὺς* (overpriester), stelt de gebruikelijke formule: *οἱ ἀρχιερεῖ καὶ οἱ πρεσβύτεροι*, waarbij ook soms nog *οἱ γραμματεῖς* gevoegd worden, buiten allen twijfel (vgl. FRIEDLIEB, blz. 20). Maar dat deze naam bij uitnemendheid ook den voorzitter van het Synedrium aanduidt, blijkt vooral uit Hand. V:17, 21, 27, VII:1, IX:1, 2, XXII:5, XXIII:2, 4, XXIV:1, waar overal *ὁ ἀρχιερεὺς* het Synedrium te zamen roept, en aldaar het woord voert en de beraadslagingen leidt. Vrij duidelijk wordt van hem, Hand. V:24, *ὁ ἱερύς*, d.i. de Hoogepriester, onderscheiden. 't Is, wel is waar, niet onwaarschijnlijk, dat die ANANIAS, die Hand. XXIII:2, XXIV:1 vermeldt wordt als president van het Synedrium, waarvoor PAULUS teregt stond, terzelfder tijd tevens Hoogepriester was (hij bekleedde deze waardigheid sedert het jaar van Rome 801); echter is het vol komen duidelijk, dat hij op die plaatsen niet als zoodanig voorkomt. PAULUS zegt, Hand. XXIII:5, dat hij niet wist, dat ANANIAS *ἀρχιερεὺς* was; doch de Hoogepriester, waar hij *als zoodanig* dienst deed, was immers kenbaar door zijne kleeding? Met de onwetendheid daarvan verontschuldigt zich PAULUS vervolgens, wegens het niet in acht nemen der wet: *ἄρχοντα τοῦ λαοῦ σου οὐκ ἐρεῖς κακῶς*, welke woorden de letterlijke vertaling zijn van Exod. XXII:27: וְנָשִׂיא בְעַמְּךָ לֹא תָאֹר , en dus duidelijk op de waardigheid van *Nasi*, en niet op die van Hoogepriester betrekking hebben.

Deze stelling verspreidt nu ook het noodige licht over Luk. III:2 en Hand. IV:6, en wordt omgekeerd ook weder door deze plaatsen bevestigd. In de eerste plaats worden, volgens de lezing *ἐπὶ ἀρχιερέων Ἄννα καὶ Καϊάφα*, beide als *ἀρχιερεῖς* voorgesteld, doch de lezing *ἀρχιερέως* verdient, op diplomatische gronden, zonder bedenking de voorkeur. Men kan dus de woorden niet wel anders vertalen, dan: '*ten tijde van den Overpriester* (d.i. Nasi) ANNAS, *en van* KAJAPHAS;' welke laatste dan natuurlijk als Hoogepriester vermeldt wordt, terwijl de vermelding van de gemengde waardigheid des eersten een' gepasten overgang vormt van de vooraf genoemde wereldlijke vorsten tot de geestelijke waardigheid des laatsten. Hiermede stemt volmaakt overeen Hand. IV:6, waar, onder de priesters, die leden waren van het Synedrium, wederom in de eerste plaats ANNAS, en wel deze alleen met den titel *ὁ ἀρχιερεύς*, en eerst in de tweede plaats, en zonder eenig bijvoegsel, KAJAPHAS genoemd wordt, die echter nog altijd de hoogepriesterlijke waardigheid bekleedde.

Nu is het allermerkwaardigst, dat ook bij LUKAS, Hoofdst. XXII, in het verhaal van het verhoor van JEZUS, in overeenstemming met JOHANNES, het tooneel verandert. Volgens vs. 54 wordt JEZUS gevoerd *εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἀρχιερέως*; maar *ὁ ἀρχιερεὺς* is bij LUKAS overal ANNAS, nergens KAJAPHAS. Op deze zelfde plaats nu heeft ook, even als bij JOHANNES, de verloochening van PETRUS plaats, en wel tot de derde maal toe, terwijl, volgens vs. 61, bij de derde verloochening de Heer op zijnen Apostel eenen blik werpt, die dezen met het besef der begane verkeerdheid vervult. Dat nu JEZUS in de eerste plaats, en meer afzonderlijk, voor den voorzitter des Synedriums verhoord werd, heeft inderdaad niets bevreemdends. Eerst later bragt men hem, Luk. XXII:66, voor de voltallige vergadering van dezen raad, welks bijeenkomst in het huis van KAJAPHAS zal hebben plaats gehad. Immers is het ook door de Joodsche overlevering bekend, dat in deze dagen de bijeenkomsten van het Sanhedrin of Synedrium niet meer in de gewone geregtszaal (לשכת הגזית), maar waar men het best gelegenheid vond, werden gehouden (vgl. FRIEDLIEB, blz. 11). De wegvoering naar KAJAPHAS, Joh. XVIII:24, verschilt dus niet van die naar het vergaderde Synedrium, die Luk. XXII:66 vermeld wordt. JOHANNES, die overal minder eene aaneengeschakelde levensgeschiedenis des Verlossers, dan eene verzameling van gedenkwaardigheden levert, gaat nu het verder voor het Synedrium

gebeurde stilzwijgend voorbij, en verplaatst ons, XVIII:28, dadelijk in het praetorium, waar uit het gedrag der Joden de uitkomst hunner beraadslagingen blijkt. Overigens vinden wij bij hem den naam *ὁ ἀρχιερεὺς* niet, gelijk bij LUKAS, uitsluitend aan den Nasi, maar aan den Nasi en den Hoogepriester tevens gegeven. Maar dat ook hij tusschen beide waardigheden onderscheid maakt, kan onder anderen daaruit blijken, dat de Hoogepriester KAJAPHAS, Hoofdst. XI:49, in betrekking tot het Synedrium, eenvoudig als *εἷς τις* beschreven wordt.

Op deze wijze vinden wij, nevens de oplossing van een aantal onoverkomelijk schijnende moeijelijkheden, ook volmaakte overeenstemming tusschen JOHANNES en LUKAS. Vergeleken met het verhaal dezer beide, levert ook dat bij MARKUS geene groote zwarigheid op. Deze spreekt alleen, XIV: 53, van eene wegvoering van JEZUS *πρὸς τὸν ἀρχιερέα*, d.i., waarschijnlijk, tot ANNAS, en laat daarop eenvoudig volgen: *καὶ συνέχονται αὐτῷ πάντες οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύεροι καὶ οἱ γραμματεῖς*, zonder te doen opmerken, dat dit laatste én op eene andere plaats, én eerst op een later tijdstip plaats had. In het korter zamengetrokken verhaal van MARKUS zijn de twee *actus* (zoo ik mij van deze uitdrukking bedienen mag), die bij LUKAS en JOHANNES duidelijk worden onderscheiden, tot eenen enkelen versmolten. Maar eene meer regtstreeksche tegenstrijdigheid ontstaat met het verhaal van MATTHEUS, die, XXVI:57. JEZUS dadelijk doet wegvoeren *πρὸς Καϊφαν τὸν ἀρχιερέα, ὅπου οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι συνήχθησαν*, en nu aldaar ook de verloochening van PETRUS, en wel in haar geheel, doet plaats grijpen. Natuurlijk kunnen wij, voor de hieruit ontstaande bedenking, de zoo wel zamenhangende resultaten, die wij verkregen hebben, niet prijs geven, maar vergenoegen ons op te merken, dat het geheele verschil daarop nederkomt, dat MATTHEUS het geheele verhoor naar het huis van KAJAPHAS verplaatst heeft, waar dan ook inderdaad eerst een beslissend besluit kon genomen worden.

Er is nog één punt in de tijdsbepalingen van JEZUS lijdensgeschiedenis, waaromtrent wij niet geheel met FRIEDLIEB kunnen instemmen; wij bedoelen zijne poging om de tegenspraak te vereffenen tusschen Mark. XV:25: *ἦν δὲ ὥρα τρίτη, καὶ ἐσταύρωσαν αὐτόν*, en Joh. XIX:14: *ἦν δὲ παρασκευὴ τοῦ πάσχα, ὥρα δὲ ὡσεὶ ἕκτη· καὶ λέγει* (*ὁ Πιλάτος*) *τοῖς Ἰουδαίοις· ὅδε ὁ βασιλεὺς ὑμῶν*. FRIEDLIEB zegt hiervan (blz. 140): ‘De dag was ten tijde van CHRISTUS in twaalf uren verdeeld, van den opgang der zon tot haren ondergang. Ten tijde van het aequinoctium der lente,

wanneer het Paaschfeest gevierd werd, stemt dus, volgens die telling, de lengte van den dag met de onze overeen. Zulk een dag werd wederom in vier gelijke deelen verdeeld, waarin de derde, zesde en negende ure de voornaamste waren, dewijl zij tot het gebed bestemd waren (Hand. II: 15, III: 1[1], X: 9). JAHN merkt dus te regt op, dat de Joden gewoonlijk volgens deze uren telden (ten minste kan dit aangenomen worden, wanneer zij zich niet geheel naauwkeurig uitdrukken konden of wilden). Wanneer dus de derde ure reeds voorbij was, toen JEZUS ter dood veroordeeld werd, zoo kon JOHANNES ook ongeveer de zesde ure noemen, terwijl MARKUS de derde opgeeft, een verschil, dat bij den onvolkomenen toestand der toenmalige uurwerken en bij de gebeurtenissen op dezen dag naauwelijks te vermelden is.'

Wij zouden deze wijze van de zwarigheid op te lossen eenigzins kunnen laten gelden, indien de tijdsbepaling bij MARKUS en JOHANNES op hetzelfde feit betrekking had. Maar de veroordeeling van JEZUS door PILATUS, welker tijdstip JOHANNES aanwijst, valt zeker aanmerkelijk vroeger dan de kruisiging, waarvan MARKUS het tijdstip bepaalt. Want de mishandelingen, die JEZUS na zijne veroordeeling werden aangedaan, de toebereidselen voor de kruisstraf, en de natuurlijk langzame wegvoering van den veroordeelde naar *Golgotha*, vorderden zeker een tijdsverloop, waarvoor twee of drie uren wel naauwelijks te lang zullen schijnen. Daarenboven staat de tijdsbepaling bij MARKUS niet op zich zelve. Wat van vs. 26-32 bij dezen Evangelist kortelijk vermeld wordt (bij de andere synoptici leest men meerdere bijzonderheden, Matth. XXVII: 33-44; Luk. XXIII: 33-43), vult de ruimte aan tusschen de derde en zesde ure; en nu laat hij vs. 33 volgen, dat van de zesde tot de negende ure duisternis was over het geheele land, en vs. 34, dat JEZUS op de negende ure den geest gaf. Met deze tijdsbepalingen stemmen Matth. XXVII: 45, 46, en Luk. XXIII: 45 overeen, en bevestigen daardoor zijdelings ook die van Mark. XV: 25.

Wil men dus hier niet aannemen, dat JOHANNES in tegenspraak staat met de overige Evangelisten, en wel zoo, dat zijne tijdsbepaling; in vergelijking met die der andere, reeds door den aard der gebeurtenissen wederlegd wordt, - wat toch van den discipel, die zelf aan het kruis stond, niet kon gewacht

1 Zoo zal men toch wel moeten lezen voor III: 3, 1, dat ongetwijfeld eene drukfont is.

worden, - dan is er geene andere uitkomst denkbaar dan deze, dat men aanneme, dat JOHANNES zijne uren op eene andere wijze, en wel van middernacht af, zal geteld hebben; hetzij wij met RETTIG[1] gelooven, dat dit eene gewone Romeinsche manier van telling was, hetgeen inderdaad sommige uitspraken der Romeinsche schrijvers schijnen te bevestigen[2]; hetzij wij liever met WIESELER aannemen, dat deze manier van telling zamenhing met het gebruik der *gelijkvormige uren* (*ὥραι ἰσημεριναί*) van 24 op een etmaal, die reeds lang vóór den tijd des Verlossers, nu en dan, doch slechts wanneer men naauwkeuriger bepalen wilde, bij Grieksche en Romeinsche schrijvers in plaats der veranderlijke uren (*ὥραι καιριαί*) voorkomen[3]. Zeker is het, dat de aard van den feestdag (de Paaschavond was juist met middernacht geëindigd) in dit geval tot het tellen van middernacht af wel eenige bijzondere aanleiding geven kon.

Ten tijde van den Zaligmaker verdeelden de Joden den nacht in 4 nachtwaken (Matth. XIV: 25). Vroeger onderscheidde men slechts drie אַשְׁמֹרוֹת [4]. De latere verdeeling was dus ongetwij feld van de Romeinen afkomstig, en stemde met de hunne overeen. Bij hen begon de derde nachtwake met middernacht[5]. Bevat dus Mark. XIII: 35 (*ὀψὲ, ἢ μεσονυκτίου, ἢ ἀλεκτροφωνίας, ἢ πρωΐ*) werkelijk eene optelling van de technische namen dezer vier nachtwaken, wat zeker hoogstwaarschijnlijk is, dan is *het hanengekraai* synoniem met *de derde nachtwake*. FRIEDLIEB plaatst het, blz. 89, in het begin der vierde, wegens de woorden van PLINIUS, *H.N.* X: 24 (niet 21): 'cum sole eunt cubitum, *quartaque castrensi vigilia* ad curam laboremque revocant.' Maar deze plaats bewijst niets voor het technisch gebruik van *ἀλεκτροφωνία*, en wanneer de hanen omstreeks drie uren kraaiden, kon de naam van *hanengekraai* met evenveel regt gegeven worden aan den tijd tusschen middernacht en drie, als aan dien tusschen drie en zes uren. Volgens MACROBIUS (*Sat.* I: 3) heeten de verschillende deelen van den nacht, van middernacht af: *mediae noctis inclinatio, gallici-*

1 *Studiën und Kritiken*, 1830, N^{o}. I.
2 CENSORINUS, *de die natali*, c. 25: 'Romani a media nocte ad mediam noctem diem esse existimaverunt.' Vergel PLINIUS, *II. N.* II: 79; GELLIUS, *Noct. Att.* III: 2; MACROBIUS, *Sat.* I: 3; ISIDORUS, *Etym.* V: 30.
3 IDELER, *Handb. d. Math. u. Techn. Chronol.*, I, p. 86.
4 WINER, *Real-Wörterbuch*, v. *Nachtwache*.
5 IDELER, aangeh. werk, II, p. 6.

nium, conticinium, diluculum, mane; volgens CENSORINUS (*de die nat.* c. 24): *de media nocte, gallicinium, conticinium, ante lucem, diluculum, diluculum secundum* of *mane*. Duidelijk ziet men uit deze optellingen, schoon zij met de indeeling in nachtwaken regtstreeks niets gemeen hebben, dat de naam *gallicinium* de meeste kans moest hebben, om op de derde nachtwake te worden toegepast, wijl én het woord ter naamgeving geschikter was dan *de media nocte*, én, van al de overige opgenoemde deelen van den nacht, het *gallicinium* alleen met den tijd tusschen twaalf en drie uren nog strookte. Ons gevoelen wordt nog eenigermate bevestigd door MATTHEUS, bij wien wij, XXVI: 74, lezen: *καὶ εὐθέως ἀλέκτωρ ἐφώνησε*, en schier onmiddellijk daarop, XXVII: 1: *Πρωΐας δὲ γενομένης*. Overigens moet men zich wachten, bij het verhaal der verloochening van PETRUS alleen aan een bepaald tijdstip van den nacht te denken; de evangelisten komen mij voor, wel degelijk te drukken op het werkelijk vernemen van de stem des vogels. Volgens MARKUS, XIV: 72, werd PETRUS eerst bij het tweede hanengekraai zijner misdaad indachtig. Dadelijk denkt FRIEDLIEB daarbij aan het *gallicinium secundum*, dat éénmaal bij AMMIANUS als bepaling van een bijzonder tijdstip, nog vóór de morgenschemering, voorkomt[1]. De gissing (blz. 90), dat *gallicinium secundum*, zooveel zou zijn als '*conticinium*, wanneer de *hanen met kraaijen ophouden*[2],' vinden wij niet zeer gelukkig. Dit is wel eene afleiding in den smaak van *lucus a non lucendo*, en *bellum quia minime bellum*. Op MARKUS is zij in allen gevalle niet toepasselijk, want daar kraait werkelijk een haan (*καὶ εὐθέως ἐκ δευτέρου ἀλέκτωρ ἐφώνησε*). Ons schijnt het eerder, dat het *gallicinium secundum* op het *conticinium* zal gevolgd zijn, en dus met het *ante lucem* van CENSORINUS zal hebben gelijk gestaan, hetwelk ook voortreffelijk voor de plaats van AMMIANUS past. Doch tot verklaring van MARKUS dunkt ons dit weinig af te doen, wijl, naar het schijnt, ook gedurende het eerste *galli-*

1 AMMIANUS zegt, XXII: 14, van den berg *Casius* in *Syrië*: 'unde *secundis galliciniis* videtur primi solis exortus.' Bij PLINIUS lezen wij daarvoor (*H. N*, V: 18): 'cujus excelsa altitudo quartâ vigiliâ orientem per tenebras solem adspicit.' De uitdrukking: *quarta vigilia* is hier niet zeer gelukkig, wijl zij veel te onbepaald is, en, als men aan het einde der vierde nachtwake denkt, niets bijzonders zegt.

2 MACROBIUS, l.l.: 'conticinium, cum et galli conticescunt, et homines etiam tum quiescunt.'

cinium, een haan wel eens tweemaal kon kraaijen. Bij onze opvatting is het verschil tusschen MARKUS en de andere Evangelisten volstrekt onbeduidend; bij die van FRIEDLIEB wordt het van meer belang. Wij ontveinzen overigens niet, dat hij het *ὡς ἐγένετο ἡμέρα*, bij Luk. XXII: 66, nog tot zijn voordeel zou kunnen aanwenden, indien die uitdrukking niet wat al te onbepaald was om er veel op te bouwen, en MATTHEUS (XXVII: 1) en JOHANNES (XVIII: 28) niet de *πρωΐα* als den tijd van het verhoor bij PILATUS aanwezen, welke echter met zonsopgang geeindigd was.

Wij hopen dan, dat men, in verband met de voorgestelde verklaring der *ὥρα ἕκτη* bij JOHANNES, de volgende verdeeling der gebeurtenissen over de verschillende tijdperken van den dag en nacht niet al te onwaarschijnlijk zal vinden, - altijd onder voorbehoud, dat men op de verschillende tijdsbepalingen, wegens de onvolkomenheid der toenmaals aanwezige middelen om den tijd te meten, niet te zeer drukken moet, en een verschil van een half uur van geen belang is te achten. Niet lang na middernacht staat JEZUS op van den Paaschmaaltijd, en gaat naar den Olijfberg. Hij wordt daar gevangen genomen, vervolgens door ANNAS verhoord, en bij die gelegenheid driemaal door PETRUS verloochend, - alles gedurende de derde nachtwake, die eindigde met het kraaijen der hanen. Met het begin der vierde nachtwake wordt hij voor het vergaderde Sanhedrin gebragt, en gedurende den tijd, die nu nog tot zonsopgang overschoot, en welligt nog iets meer (want JOHANNES bepaalt het uur der uitspraak slechts ongeveer, *ὥρα ὡσεὶ ἕκτη*), staat hij teregt voor PILATUS, wordt door dezen naar HERODES gezonden, die hem echter dadelijk terugzendt, wordt vervolgens met BAR-ABBAS voorgebragt, en eindelijk door PILATUS ter kruisstraf overgegeven. Wat FRIEDLIEB ook (blz. 140) moge zeggen, de hier vermelde bijzonderheden konden binnen zeer korten tijd afloopen; en wijl de Joden, wegens den naderenden tijd des morgenoffers, met de meest mogelijke overhaasting en aandrang te werk gingen, deden zij dit zonder twijfel. Wat ons bij dezen nachtelijken geregtshandel nog vreemd mogt voorkomen, bij voorbeeld, dat Koning HERODES reeds lang voor zonsopgang toegankelijk was, vindt zijne verklaring door de omstandigheden van het feest. Wij verkrijgen zoo den behoorlijken tijd voor de toebereidselen tot de kruisiging en de wegvoering naar *Golgotha*, en ten negen ure wordt JEZUS aan het kruis genageld. Het overige der gebeurtenissen ordent zich nu

gemakkelijk, volgens de overeenstemmende getuigenissen der synoptische Evangeliën, gelijk wij reeds vroeger hebben aangewezen.

Wij hebben beproefd, den tijd en de tijdsorde der gebeurtenissen van 's Heilands lijden eenigzins juister en op beter gronden te bepalen, dan door FRIEDLIEB geschied is. Ware het hierbij ons doel geweest, den schrijver omtrent zijne misslagen in te lichten, wij zouden waarschijnlijk wel vergeefsch werk gedaan hebben; want het is naauwelijks te denken, dat hem onze aankondiging immer onder de oogen zal komen. Maar wij wenschen zijn werkje in veler handen, en gelooven ook, dat het werkelijk voor velen, inzonderheid voor Predikanten, een welkom hulpmiddel bij hunne studiën, en bij de behandeling der lijdensgeschiedenis zijn zal. En het is juist daarom, dat wij het van onzen pligt achten, in deze aankondiging eene plaats te geven aan het belangrijkste, wat onze studiën ons aan de hand deden, hetwelk tot aanvulling en verbetering van het door den schrijver gezegde strekken kan. Men vergunne ons dus nog eenige weinige opmerkingen, om ook sommige andere bijzonderheden nader toe te lichten, of verder onderzoek uit te lokken.

Bij de bepaling der waarde van den *denarius* (blz. 34), van de *litra* (blz. 37), en van den *zilverling* (blz. 41), beroept zich de schrijver overal op BOECKH's *Metrologische Untersuchungen*; doch de belangrijke verhandeling van BERTHEAU, *Ueber Gewichte, Münzen und Masse der Hebräer*[1], die de onderzoekingen van BOECKH op het metrologisch stelsel der Hebreën heeft toegepast, schijnt hem onbekend te zijn gebleven. Volgens de zorgvuldige berekening van dezen schrijver, heeft de zilverling of heilige sikkel, benevens zijne gebruikelijke onderdeelen en veelvouden, het volgend gewigt in zilver, in Parijsche greinen berekend:

Gera of 1/10 sikkel	=	13,7	grein.
Beka of gewone sikkel	=	137	-
Dubbele of heilige sikkel	=	274	-
Mina van 100 sikkelen	=	13700	-
Talent van 60 Mina's	=	822000	-

Deze van verschillende zijden gestaafde uitkomst komt vrij naauwkeurig overeen met de berekening van FRIEDLIEB (blz. 42),

1 In het werk: *Zur geschichte der Israëliten, zwei Abhandlungen*, Göttingen, 1842.

die, van het werkelijk gewigt der nog voorhandene exemplaren van Hebreeuwsche zilverlingen uitgaande, elken zilverling op 272 Parijsche greinen, en dus het gansche verradersloon van JUDAS, dat volgens BERTHEAU 8220 Parijsche greinen bedragen zou, op 8160 greinen berekent.

Wij moeten iets meer zeggen over de bepaling van de waarde der *litra* (Joh. XII:3, XIX: 31). FRIEDLIEB zegt (blz. 37): 'De Talmudisten gebruiken hetzelve (לִיטְרָא) voor een gewigt geld, dat met eenen halven *log* of honderd denariën gelijk staat. Rabbi KIMCHI neemt het als gelijkluidend met eene Mina, מִנָה , welke insgelijks honderd denariën bedraagt. Zoo dit aangenomen wordt, zoude men voor de litra omtrent 6852 Par. grein, of iets meer dan het Romeinsche pond (6165 Par. grein, vergel. BOECKH, S. 191), en de Italiaansche Mina (6422 Par. grein, ibid. 299), verkrijgen.' De schrijver vindt de waarde van de litra door het gewigt van den denarius (gemiddeld, volgens blz. 34, 68,52 Par. grein) met 100 te vermenigvuldigen; maar het is zonderling, dat hij daarbij niet heeft opgemerkt, dat de litra bij de Talmudisten en Rabbijnen, zoowel als in het Nieuwe Testament, juist niets anders is dan het Romeinsche pond, zoodat de overeenkomst daarmede wel niets bijzonders heeft, en het verschil in de berekening uit het minder naauwkeurige van de opgave der Talmudisten, of welligt uit het verminderen der waarde van den denarius moet verklaard worden. Niet minder zonderling is het, dat de schrijver zich alleen op de Talmudisten beroept, en de merkwaardige getuigenis van JOSEPHUS (*Antt.* XIV:7, § 1) geheel voorbijziet: *ἡ δὲ μνᾶ παρ᾽ ἡμῖν ἴσχει λίτρας δύο καὶ ἥμισυ*. Het blijkt uit deze woorden, dat 2½ litra met eene Hebreeuwsche mina, d.i. met 13700 Par. greinen, gelijk staan, en dus ééne litra 5480 Par. greinen weegt. Het verschil van deze berekening met de door BOECKH voor het Romeinsche pond gevonden 6165 grein, verklaart zich óf daardoor, dat JOSEPHUS de waarde der mina slechts in eene ronde som heeft willen uitspreken, óf daardoor, dat vele Romeinsche ponden beneden het aangenomene normale gewigt bleven. FRIEDLIEB acht overigens de verkregene uitkomst te hoog, 'dewijl het niet waarschijnlijk is, dat MARIA een geheel Romeinsch pond nardus-olie tot zalving voor den Heiland gebruikt heeft,' en wil dus, bij de verklaring van de litra in het Nieuwe Testament, niet het Romeinsche stelsel, volgens hetwelk de litra en de mina schier gelijk zijn, maar het Siciliaansch-Grieksche volgen, in hetwelk de litra slechts

eene halve mina is. Maar als bij JOSEPHUS en de Talmudisten beide het woord *litra* baarblijkelijk *een Romeinsch pond* beteekent, met welk regt zullen wij dan in het N.T., waar zoo dikwijls Romeinsche munten en gewigten, als toen in *Palaestina* gebruikelijk, voorkomen, bij dezelfde benaming aan een Grieksch-Siciliaansch pond mogen denken? - Daar nu een *denarius* gelijk wordt gesteld met eene *drachma*, en een heilige sikkel of zilverling met een *Tetradrachmon*[1], zijn de 300 denariën, waarop JUDAS (Joh. XII: 5) de flesch met nardus-olie schat, gelijk aan 75 zilverlingen, of 20550 Parijsche greinen zilver, en, als het geoorloofd is op zulk eene losse berekening iets te bouwen, moet de narduszalf ruim drie malen de waarde van zilver gehad hebben.

Onze volgende opmerking betreft een paar kleine bijzonderheden in de beschrijving van den ritus van het Pascha. Ten aanzien der zoo zeer betwiste uitdrukking בֵּין הָעַרְבַּיִם (d.i. *tusschen de beide avonden*) houdt zich FRIEDLIEB (blz. 51) teregt aan de bepaling van JOSEPHUS, waarmede ook de Talmudisten overeenstemmen: *ὀπὸ ἐννάτη; ὥρας μεχρὶ ἑνδεχάτης*, d.i. van 3 tot 5 ure na den middag. Onverschillig toch of dit al of niet de ware verklaring is van de woorden, in de wet gebezigd, komt deze bepaling ongetwijfeld met het gebruik gedurende den tijd der omwandeling des Heeren overeen. Wat de ware verklaring van de woorden der wet betreft, verwijzen wij naar den *Thesaurus* van GESENIUS, in עֶרֶב , waar de drie verschillende gevoelens worden uiteengezet. WIESELER heeft zich (blz. 343) met het gevoelen van KIMCHI en JARCHI vereenigd; wij twijfelen, of zijne gronden toereikend zijn. Wij willen evenwel hierover thans in geen onderzoek treden; maar alleen bij de gelijksoortige uitdrukkingen, die door andere schrijvers reeds ter opheldering zijn bijgebragt, nog op de plaats van CENSORINUS opmerkzaam maken, door FRIEDLIEB bij eene andere gelegenheid (blz. 88) aangehaald, waar onderscheiden wordt tusschen *diluculum primum*, wanneer men het licht begint te zien, en *diluculum secundum*, of *mane*, wanneer de zonneschijf zelve zich boven den horizon vertoont.

Van meer belang is het volgende. Blz. 52 zegt de schrijver van het slagten des paaschlams: ‘Ieder Israëliet slagtte zelf zijn lam, hetgeen bij andere offers nimmer geschiedde, en daarom door PHILO (*de Vita Mosis*, p. 686) als iets bijzonders vermeld

1 BERTHEAU, aangeh. werk, p. 42.

wordt.' De plaats van PHILO is zeker duidelijk genoeg, en luidt aldus: *ἐν ᾗ οὐχ οἱ μὲν ἰδιῶται προσάγουσι τῷ βωμῷ τὰ ἱερεῖα, θύουσι δ' οἱ ἱερεῖς, ἀλλὰ νόμου προστάξει σύμπαν τὸ ἔθνος ἱερᾶται τῶν κατὰ μέρος, ἑκάστου τὰς ὑπὲρ αὑτοῦ θυσίας ἀνάγοντος τότε καὶ χειρουργοῦντος*. PHILO heeft hier ongetwijfeld het oog op het voorschrift der wet, Exod. XII: 6: וְשָׁחֲטוּ אֹתוֹ כֹּל קְהַל עֲדַת יִשְׂרָאֵל. . Intusschen ziet dit voorschrift slechts op het Pascha in *Egypte*, waar het volk nog geenszins tot het vieren van het Pascha bijeenkwam, waar het slagten aan eene bepaalde plaats, bij het gemis van een centraalheiligdom, geenen zin zou gehad hebben, en waar het bovendien duidelijk is, dat elk te huis slagtte, wijl hij met het bloed des lams de posten zijner deur moest bestrijken[1]. De aangehaalde woorden moeten dus slechts met VITRINGA vertaald worden: '*universa Israëlitarum multitudo, nemine excepto*.' De verkeerde opvatting dezer plaats, alsof zij op het Pascha in het algemeen en op het slagten in de vergadering des volks betrekking had, schijnt PHILO tot eenen misslag te hebben vervoerd, niet in zooverre als hij verzekert, dat bij het Pascha het volk slagtte, maar in zooverre als hij meent, dat het daardoor priesterlijke functiën waarnam, en dat dit slagten tot het *ἱερᾶαθαι* behoorde. Inderdaad behoorde, volgens de Mozaïsche wet, het slagten nergens regtstreeks tot de functiën des priesters, noch bij de gewone offers, noch bij het Pascha. Volgens de bestendige formule der wet, is het *handopleggen* en het *slagten* de taak desgenen, die het offer aanbiedt, en begint die van den priester eerst met het sprengen van het bloed aan den altaar. Zoo Levit. III: 8: וְסָמַךְ אֶת יָדוֹ עַל רֹאשׁ קָרְבָּנוֹ וְשָׁחַט אֹתוֹ לִפְנֵי אֹהֶל מוֹעֵד וְזָרְקוּ בְּנֵי אַהֲרֹן אֶת דָּמוֹ עַל הַמִּזְבֵּחַ סָבִיב. . Vergel. Lev. I: 4, III: 2, 13, IV: 4, 15, 24, 29, enz. Hiermede stemmen ook de Talmudisten overeen, b.v. in de volgende plaats: 'omnes mactare possunt, et mactatio eorum recta est, surdo, stulto et minorenni excepto[2].' Het is evenwel niet onmogelijk, dat de priesters het slagten zullen verrigt hebben bij de

1 Dit bewijst ook Deut. XVI: 5, waar van de latere Paaschviering in *Palaestina*, in tegenstelling met de Egyptische, gezegd wordt, dat men het Pascha niet te huis, maar aan de heilige plaats moest slagten en eten Bij de sterke vermeerdering des volks, bleef later het slagten aan de heilige plaats slechts door eene bijzondere inrigting mogelijk, en moest het eten aldaar natuurlijk geheel vervallen. Vgl. FRIEDLIEB, blz 52, 55.

2 *Tract. Chulin*. I: 1, aangehaald bij BÄHR, *Symbolik des Mosaïschen Cultus*, II, p. 307.

dagelijksche morgen- en avondoffers, bij de Sabbathoffers, en bij de offers, die op de verschillende feesten, uit naam des ganschen volks, den Heere werden aangeboden, ja dit schijnt zelfs, althans voor de latere tijden, bepaaldelijk te blijken uit 2 Chron. XXIX: 24, waar hun, vs. 34, de Leviten moesten te hulp komen. Dit kan tot de dwaling van PHILO aanleiding hebben gegeven, wien men bovendien, als Egyptischen Jood, in hetgeen tot de ritus der godsvereering te *Jeruzalem* betrekking heeft, geen onbepaald geloof mag schenken. Overigens is dit punt, gelijk BÄHR in zijne *Symbolik* bewezen heeft, in de verklaring der Mozaïsche offers van te veel gewigt, dan dat wij FRIEDLIEB's dwaling met stilzwijgen konden voorbijgaan.

Bij uitzondering ziet men, 2 Chron. XXX: 17, de Leviten (niet de *priesters*, zoo als FRIEDLIEB, blz. 53, noot *a*, zegt) ook de paaschlammeren slagten. Doch 2 Chron. XXXV: 11 heeft onze schrijver ten onregte in gelijken zin opgevat. Het subject van het eerste verbum is klaarblijkelijk onbepaald, en degenen, *die slagten*, worden duidelijk tegen de priesters en Leviten overgesteld. Men vertale: ‘En men slagtte het Pascha, en de priesters sprengden van het bloed daarvan, en de Leviten stroopten de huid af.’

Wij laten thans eene kleine bijdrage tot de bijbelsche *Flora* volgen, welker waarde wij echter aan de kruidkundigen ter beoordeeling moeten overlaten. Zij betreft de door FRIEDLIEB (blz. 178) kortelijk beschreven ysop of hysopplant, die in het O.T. zulk eene gewigtige rol speelt, Exod. XII: 22, Levit. XIV: 4, 6, 49, 51, 52, Num. XIX: 6, 18 (verg. Hebr. IX: 19), Ps. LI: 9, 1 Kon. V: 13 [IV: 33]. Gewoonlijk houdt men den אֵזוֹב des Ouden, en den *ὕσσωπος* des Nieuwen Testaments, wegens de gelijkheid van naam, voor dezelfde plant, die ook aan Grieken en Latijnen onder den naam van *ὕσσωπος, hysopus*, bekend was. De Talmudisten onderscheiden echter den אֵזוֹב , in de wet vermeld, van de bekende hysopplant, en in het algemeen erkennen WINER[1] en andere kenners der bijbelsche oudheid, dat het nog op verre na niet zeker is, welke plant door den Hebreeuwschen naam אֵזוֹב wordt bedoeld. Een nieuw onderzoek naar deze plant kan derhalve niet onwelkom zijn.

Zulk een onderzoek is voor eenige maanden in het werk gesteld door den beroemden Engelschen kruidkundige ROYLE, en medegedeeld aan de *Royal Asiatic Society*. Volgens zijne mee-

1 *Real-Wörterbuch* in *Ysop*.

ning is de hysopplant der schrift niet verschillend van de algemeen bekende *kaperstruik* (*capparis spinosa, L.*). Uit de plaatsen des bijbels, waar deze plant vermeld wordt, blijkt, dat zij gevonden wordt in *Neder-Egypte*, op den berg *Sinaï*, en in *Palaestina*; dat zij groeit op muren en rotsen; dat zij groot genoeg wordt om een' tamelijk stevigen stok op te leveren; dat zij eene soort van tros vormt, waardoor zij geschikt wordt om tot besprenkeling te dienen, en dat zij zuiverende hoedanigheden bezit[1]. Alle planten, meent ROYLE, die men tot dusverre vergeleken heeft, schieten in eene of andere dezer eigenschappen te kort, en dragen in het Oosten namen, die niets gemeen hebben met het Hebreeuwsche אזוב. De kaperplant alleen voldoet aan alle vereischten.

De eerste aanleiding tot deze ontdekking, gelijk tot andere dergelijke, steunt dan ook werkelijk op de overeenkomst van den Arabischen naam der kaperplant met het Hebreeuwsche אזוב. In het Arabisch heet namelijk deze plant onder anderen ook أَصَف (*assaf*[2], en onder dezen naam wordt zij door BURCKHARDT[3] beschreven. Wel is waar zegt BURCKHARDT niet, dat het de kaperstruik is; maar het is uit zijne beschrijving volkomen duidelijk.

Wat de plaats betreft, waar deze plant gevonden wordt, RHAZES vermeldt, dat eene soort er van groeit bij *Jeruzalem*, en BURCKHARDT vond haar in overvloed bij den berg *Sinai*[4]. Wat eindelijk hare hoedanigheden betreft, de kaperstruik groeit werkelijk op muren en rotsen; onder het voor haar vereischte klimaat wordt zij eene struik van genoegzame stevigheid om stokken op te leveren; sommige oude schrijvers spreken van haar als een zuiverend middel, en werkelijk komt zij nog als zoodanig in sommige pharmacopoeën voor.

1 Verg. over dit laatste vooral BÄHR, *Symbolik des Mos. Cultus*, II, blz. 503, volgg.

2 Dus ook onze Lexica. De gewone, tevens Perzische, naam is echter كَبَر, van waar misschien het Latijnsche *capparis*, ons *kaper*. Doch ook FORSKAL, *Flor. Arab.*, p. CXIII, heeft *Lasaf*, hetwelk duidelijk الاصف is.

3 *Reisen in Syriën*, T. II, p. 866.

4 Hiermede stemt overeen, wat mij een kruidkundige schrijft, dien ik over de *capparis* raadpleegde: ‘Het Oosten schijnt toch wel het Vaderland te zijn. Ik kan u een gedroogd exemplaar laten zien van den berg *Sinaï*. Aan de kusten der *Middellandsche Zee* is deze struik veelvuldig, maar gekweekt.’

Wij willen onze nalezingen op FRIEDLIEB's *Archaeologie der lijdensgeschiedenis* met eenige topographische opmerkingen over het tooneel van het lijden des Heeren besluiten, waartoe wij vooral aanleiding vinden in het voortreffelijke plan van *Jeruzalem*, dat onlangs, benevens eene voorlezing over deze merkwaardigste der steden, door den Pruissischen Consul te *Jeruzalem*, Dr. E.G. SCHULTZ, is in het licht gegeven[1]. FRIEDLIEB houdt (blz. 73) de hoeve *Gethsemane* voor 'dezelfde plaats, die nog op den huidigen dag aan de vreemdelingen onder den naam *Dshesmanje* getoond wordt, en waar de vrome sage het graf van de moeder des Heeren plaatst;' het *Praetorium*, waarin PILATUS regt sprak, plaatst hij (blz. 109) in het paleis van HERODES, hetwelk, volgens zijne meening, 'naast den burgt *Antonia* stond;' omtrent *Golgotha* vermeldt hij (blz. 151) de algemeen gangbare overlevering, maakt daarop van veler twijfelingen en bedenkingen gewag, en toont eindelijk, hoe SCHOLZ die heeft pogen te wederleggen, en de overlevering met de verhalen der Evangelisten in overeenstemming te brengen. Met het onderzoek naar de ligging van *Golgotha* hangt dat naar de plaats van het heilige graf onmiddellijk zamen[2]. Daar nu de overige plaatsen, in de lijdensgeschiedenis vermeld, het huis van ANNAS, dat van KAJAPHAS, de verblijfplaats van HERODES AGRIPPA, voor geene bepaling meer vatbaar zijn, willen ook wij ons tot de drie opgenoemde punten bepalen.

Van *Gethsemane* zegt SCHULTZ (blz. 95): 'Gethsemane wird noch heute am Fusz des Oelberges gezeigt. Es ist soviel davon zu sagen, dass jener kleine Garten, wenn er nicht wirklich Zeuge des Seelenkampfs und der Gefangennehmung des Herren gewesen ist, er doch sicher ein treues Bild des wahren Gethsemane giebt.' Eene nadere beschrijving van deze plaats geeft ROBINSON, in zijn *Palaestina* (D. I, blz. 389), in de volgende woorden: 'Es ist ein Stück ebnes Land, beinah viereckig, das von einer gewöhnlichen Steinmauer eingeschlossen ist. Der nordwestliche Winkel ist 145 Fuss von der Brücke entfernt. Die Westseite misst 160 Fuss in die Länge, und die Nordseite 150 Fusz. Innerhalb dieser Einhägung stehen acht

1 De titel is: *Jerusalem, eine Vorlesung von Dr.* E.G. SCHULTZ, *Königl. Preussischen Consul in Jerusalem, mit einem Plane, gezeichnet von* H. KIEPERT. (Berl., 1845.)

2 Joh. XIX: 41: *ἦ δὲ ἐν τῷ τόπῳ, ὅπου ἐσταυρώθη, κῆπος, καὶ ἐν τῷ κήπῳ μνημεῖον καινόν, κ. τ. λ.*

sehr alte Oelbäume; um ihre Stämme herum sind Steine aufgeworfen. Dieser Ort hat durchaus nichts Besonderes, was ihn als *Gethsemane* bezeichnete. Eben solche Einhägungen stossen daran, mit eben so alten Oelbäumen.' Wegens Luk. XXII: 32, vergeleken met XXI: 37, meent ROBINSON te moeten twijfelen, of niet *Gethsemane* hooger op den berg gelegen was, dan de plaats, die de overlevering aanwijst.

Van meer belang is het tweede punt, de plaats van het Praetorium, waaromtrent vooral twee gevoelens in omloop zijn, die FRIEDLIEB heeft getracht te vereenigen. WINER ontwikkelt in zijn *Real-Wörterbuch*, op het woord *Richthaus*, de gronden, die voor het paleis van HERODES pleiten. Meermalen werden in de provinciën ledigstaande paleizen als praetoria gebezigd. Zoo gebruikte VERRES te *Syracuse* het paleis van HIERO[1], en FELIX schijnt te *Caesarea* zijn praetorium eveneens in een voormalig vorstelijk paleis te hebben gehad[2]. Dat ook te *Jeruzalem* het paleis van HERODES den Romeinschen procuratoren soms tot verblijfplaats strekte, is uit JOSEPHUS en PHILO[3] zeker. Het blijft echter de vraag, of dit altijd, - of het met name ten tijde van het regtsgeding van JEZUS het geval was.

Gewigtige gronden pleiten voor het gevoelen, dat PILATUS, bij de veroordeeling van JEZUS, zijn praetorium in den burgt *Antonia* had. Het praetorium was eigenlijk het hoofdkwartier der commanderende bevelhebbers, waarin ook troepen gecaserneerd waren en gevangenen in arrest gehouden werden. Dit pleit natuurlijk zeer voor de *Antonia*, waarin, volgens JOSEPHUS [4], altijd eene Romeinsche cohorte gelegerd was, waarom men ook daar zekerlijk de *παρεμβολή* (hoofdwacht) zoeken moet, werwaarts de Apostel PAULUS uit den tempel gevoerd werd (Hand. XXI: 34, 37, XXII: 24, XXIII: 10). De gebeurtenissen, die Hand. XXI: 31 - 41 verhaald worden, ontvangen zoo veel licht door deze vooronderstelling, dat wij ze reeds daarom gegrond moeten achten. Volgens de beschrijving van JOSEPHUS beheerschte de *Antonia* den tempel[5], en was zij door twee

1 CICERO in Verrem, act. II, 1. V, c. 12, § 30: 'ex illa domo praetoria, quae regis Hieronis fuit.'
2 Hand. XXIII: 35, verg. met JOSEPHUS, *Antt.* XV: 9, § 6.
3 JOSEPHUS, *B.J.* II: 14, § 8, 15, § 5, PHILO, *legat. ad Cajum*, p. 1034.
4 JOSEPHUS, *B.J.* V: 5, § 8: *καθῆστο γὰρ ἀεὶ ἐπ' αὐτῆς τάγμα Ῥωμαίων.*
5 *Φρούριον γὰρ ἐπέκειτο τῇ πόλεν μὲν τὸ ἱερόν, τῷ ἱερῷ δὲ ἡ Ἀντωνία*, en iets vroeger, *ὡς καθορᾶν ὅλον ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἱερόν.*

καταβάσεις met de hallen des tempels verbonden, door welke de wachten, die vooral op feestdagen de bewegingen des volks, dat in den tempel vergaderd was, zorgvuldig gadesloegen, dadelijk bij de eerste aanleiding konden toesnellen; en het is niet onwaarschijnlijk, dat deze *καταβάσεις* juist de *ἀναβαθμοὶ* zijn, van welke PAULUS (Hand. XXI: 40) de vergaderde menigte toesprak[1]. Wanneer men nu nog in het oog houdt, dat de *Antonia*, volgens de beschrijving van den Joodschen geschiedschrijver, de ruimte en het voorkomen had van een paleis, en dat zij vertrekken van allerhanden aard, met gallerijen en baden, en ruime hallen of kasernen voor de soldaten bevatte, dan zal men moeten toegeven, dat deze plaats bij uitnemendheid geschikt was, om aan PILATUS tot verblijf te verstrekken.

Maar waar lag nu deze *Antonia*? Dat zij aan den tempel grensde, weten wij reeds; maar naar welke zijde? Volgens *Antt.* XV:11, § 4: *κατὰ τὴν βόρειον πλευράν*, waarmede volmaakt overeenstemt *B.J.* I:5, § 4, 21, § 1. Nader schijnt dit bepaald te worden door de woorden *B.J.* V:5, § 8: *ἡ δὲ Ἀντωνία κατὰ γωνίαν μὲν δύσ στοῶν ἔκειτο τοῦ πρώτου ἱεροῦ, τῆς τε πρὸς ἑσπέραν καὶ τῆς πρὸς ἄρκτον*, waaruit men zou opmaken, dat de *Antonia* slechts aan den noordwestelijken hoek der tempelarea raakte, gelijk zij, b.v., op den platten grond in VON RAUMERS *Palaestina* is geteekend. Doch men kan uit vele omstandigheden opmaken, dat men op deze woorden niet te zeer drukken moet, en dat, zoo zij al van het kasteel in engeren zin mogen gegolden hebben, de daartoe behoorende kasernen en andere gebouwen zich, langs de geheele noordzijde des tempels, tot aan den tegenovergestelden hoek zullen hebben uitgestrekt. Volgens JOSEPHUS en den *Talmud* was de area des tempels een vierkant van gelijke lengte en breedte; tegenwoordig staan lengte en breedte van het tempelvlak (*al-Harām asch-scherīf*) tot elkander in de verhouding van 3 tot 2. Volgens *Antt.* XV: 11, § 3 was het vlak des tempels een stadium in het vierkant, en had dus een' omvang van 4 stadien; maar volgens *B.J.* V:3, § 2 was de omvang des tempels, met de *Antonia* daaronder begrepen, 6 stadiën. Men ziet hieruit, hoe verbazend groot de omvang moet geweest zijn der tot de *Antonia* behoorende gebouwen; men kan er uit opmaken, dat de *Antonia* zich niet slechts aan een' uithoek aan den tempel zal hebben aangesloten, wijl het dan niemand in den

1 Verg. ROBINSON, *Palaestina*, D. II, blz. 72.

zin zou gekomen zijn, den omvang des tempelvlaks met inbegrip der *Antonia* te berekenen; men kan er eindelijk uit afleiden, dat de tegenwoordige *Harām* de ruimte niet slechts van den tempel, maar tevens van de geheele *Antonia* beslaat, en dat daardoor zijne lengte zoo zeer zijne breedte overtreft. Nog andere omstandigheden bevestigen de voorgestelde gissing, welke de lezer nader bij ROBINSON[1] kan ontwikkeld vinden, wien de eer toekomt van het eerst de ligging der *Antonia* dus nader te hebben bepaald. SCHULTZ heeft zich (blz. 54) geheel met zijn gevoelen vereenigd, en op zijn plan van *Jeruzalem*, zoowel als op dat van ROBINSON, is werkelijk het noordelijk gedeelte van den *Harām* geheel aan den burgt *Antonia* toegewezen.

Indien wij nu in deze *Antonia*, welker ligging wij zoo veel mogelijk getracht hebben te bepalen, het Praetorium van PILATUS meenen te moeten zoeken, waarvan bij de Evangelisten gesproken wordt, dan hebben wij daarvoor, behalve de reeds aangevoerde algemeene gronden, nog eene bijzondere reden in de plaats van JOHANNES (XIX:13): *ἤγαγεν ἔξω τὸν Ἰησοῦν, καὶ ἐκάθισεν ἐπὶ τοῦ βήματος εἰς τόπον λεγόμενον λιθόστρωτον, ἑβραϊστὶ δὲ γαββαθᾶ*, uit welke wij tevens afleiden, dat het gedeelte van het kasteel, dat meer bepaaldelijk bedoeld wordt, naar den tempel was toegekeerd. De regterstoel of *βῆμα* der Romeinsche beambten in de provinciën was draagbaar, en werd in dit geval op het *λιθόστρωτον* geplaatst; want volgens Romeinsch gebruik werd nimmer *de plano* regt gesproken[2]. JEZUS, zegt de tekst, werd *naar buiten* gebragt; het *λιθόστρωτον* was dus buiten het Praetorium. En waar nu dit *λιθόστρωτον* te zoeken zij, leert ons JOSEPHUS, *B.J.* VI:1, § 8. De Romeinen hebben daar de *Antonia* bezet; de Joden zijn gelegerd in den tempel, en om het bezit van het heiligdom wordt een hevige strijd gevoerd. Bij een dezer gevechten springt zekere JULIANUS, op het oogenblik, dat hij de Romeinen wijken ziet, voorwaarts, en dringt, door ongehoorde dapperheid en krachten, alleen de Joden naar het tempelgebouw terug. Maar terwijl hij een vreesselijk bloedbad aanrigt, glijdt hij uit *κατὰ λιθοστρώτου τρέχων*, en wordt het slagtoffer der dadelijk zich weder omwendende vijanden. Wij vinden dus hier een *λιθόστρωτον* tusschen

1 *Palaestina*, D. II, bl. 71-77.

2 Vergel. de plaats van JOSEPHUS, *B.J.* II:14, § 8, waar hij van FLORUS zegt: *βῆμα πρὸ αὐτῶν* (*τῶν βασιλείων*) *θέμενος καθέζεται*.

de *Antonia* en het tempelgebouw. Wat verder lezen wij bij denzelfden schrijver (*B.J.* VI:3, § 2), terwijl het tooneel der gebeurtenissen nog volkomen hetzelfde gebleven is, nogmaals van zekeren Romeinschen soldaat, die *ὑπὸ τοῦ βάρους τῷ λιθοστρώτῳ προσαραχθείς*, en dus geheel op dezelfde plaats, omkwam. Het kan dus naauwelijks eenigen twijfel lijden, of het *λιθόστρωτον* is het geheel of een gedeelte van het met gladde steenen geplaveide tempelvlak, de *rug* van den tempelberg, met welke verklaring de naam *γαββαθᾶ* (גַּבְּתָא) , in de Arameesche landtaal aan deze plaats gegeven (waarschijnlijk hetzelfde als het Hebreeuwsche גַּב , *rug, oppervlakte*), voortreffelijk overeenstemt[1].

De twee gevoelens, waarvan wij gesproken hebben, volgens welke het praetorium in het paleis van HERODES of in den burgt *Antonia* was, zouden zich eenigermate laten vereenigen, indien waar was, wat HUG, *Einleit. in d.N.T.*, D. I, blz. 17, beweert, dat het paleis van HERODES in de nabijheid was der *Antonia*, en wel ten noordwesten van den burgt en den tempel. Ook FRIEDLIEB schijnt eene dergelijke meening te volgen, wanneer hij opmerkt, dat het paleis van HERODES naast de *Antonia* stond. Maar op welke gronden steunt deze meening? Volgens JOSEPHUS, *Antt.* XX:8, § 11, bouwde AGRIPPA, binnen den omvang van het uitgestrekte paleis van HERODES, en nabij den *Xystus*, een hoog gebouw, waarvan hij het uitzigt had in de geheele stad, en ook zien kon, wat in den tempel gebeurde, totdat de Joden, niet willende, dat hunne heilige verrigtingen bespied werden, aan de westzijde van den tempel een' hoogen muur bouwden, die hem belette hen gade te slaan. Hieruit volgt eerstelijk, dat het paleis westelijk van den tempel lag, en dus ten minste door de vallei *Tyropoeon* daarvan gescheiden was; ten anderen kan AGRIPPA uit zijn hoog gebouw het uitzigt op den tempel zeer wel gehad hebben, al was het ook nog merkelijk verder daarvan verwijderd. VON RAUMER plaatst[2] het paleis van HERODES in den noordoostelijken hoek der bovenstad, en dus tegenover den zuidwestelijken hoek van het tempelvlak, maar aan de andere zijde der vallei; - derhalve reeds op genoegzamen afstand van de *Antonia*, om HUG en FRIEDLIEB te wederleggen. ROBINSON en SCHULTZ plaatsen het paleis van HERODES nog veel verder van de *Antonia*, en wel in den noordwestelijken hoek der bovenstad, bij de torens

1 Verg. WIESELER, bl. 407, 408.
2 *Palaestina*, bl. 256.

Hippicus (het tegenwoordige kasteel van *Jeruzalem* of *al-Kalah*), *Phasaëlus* en *Mariamne*, waarmede het volgens JOSEPHUS in verband stond[1]. Zonder dat wij nu deze bepaling der ligging hier nader willen toetsen, merken wij alleen nog op, dat reeds de woorden van JOSEPHUS (*B.J.* V:5, § 8): *φρούριον γὰρ ἐπέκειτο τῇ πόλει μὲν τὸ ἱερόν, τῷ ἱερῷ δὲ ἡ Ἀντωνία - καὶ τῆς ἄνω πόλεως ἴδιον φρούριον ἦν, τὰ Ἡρώδου βασίλεια*, ons niet toelaten het paleis zoo zeer in de nabijheid der *Antonia* te zoeken; even weinig als de door het volk, dat de naauwe straten bezet en versperd had, belette poging van FLORUS, om uit het paleis in de *Antonia* te komen (*B.J.* II:15, § 5), bij de vooronderstelling eener onmiddellijke nabijheid kan begrepen worden. Men moet dus tusschen het paleis en de *Antonia* kiezen; en wanneer wij ons met VON RAUMER (blz. 260), SCHULTZ (blz. 96) en WIESELER (blz. 407) voor de laatste verklaren, dan worden wij geenszins teruggehouden door de bedenking, dat FLORUS in later tijd het paleis van HERODES tot verblijfplaats koos, maar worden alleen nog eenigzins aan het twijfelen gebragt door PHILO, die, juist over de dagen der heerschappij van PILATUS sprekende, de uitdrukking *τὰ Ἡρώδου βασίλεια* met die van *οἰκία τῶν ἐπιτρόπων* verwisselt[2]. Zou men echter hier op PHILO, die van *Palaestina* en *Jeruzalem* slechts oppervlakkige plaatselijke kennis had, wel heel veel mogen bouwen? Zou het te gewaagd zijn aan eene verwisseling te denken, daar toch de *Antonia* ook door HERODES gebouwd was, en wegens hare uitgestrektheid en pracht den naam van *βασίλεια* volkomen waardig was?

Wij komen tot het laatste punt van ons onderzoek, de plaats van *Golgotha* en het Heilige Graf. De Evangeliën geven ons volstrekt geene topographische data, en zoo wij dus alle gezag aan de overlevering ontzeggen willen, zal het onmogelijk zijn iets daarvan te bepalen. De overlevering schijnt echter niet verwerpelijk, tenzij hare valschheid op overtuigende gronden is aangetoond. Zoolang men hare onbestaanbaarheid niet bewezen heeft, bezit zij eenig regt, om als waarheid te gelden. Doch eene belangrijke zwarigheid doet zich voor; de tegen-

1 *B.J.* V:4, § 4: *χειμένοις δὲ πρὸς ἄρχτον αὐτοῖς ἔνδοθεν ἡ τοῦ βασιλέως αὐλὴ προσέζευχτο.*
2 *Legat. ad Cajum*, p. 1074. JOSEPHUS verhaalt op twee plaatsen dezelfde gebeurtenis, *Antt.* XVIII:3, § 1 en *B.J.* II:9, § 3; doch zonder eenige bepaling van plaats.

woordige *Calvarieberg*, met de Heilige Grafkerk, ligt binnen de muren van het oude, zoowel als van het hedendaagsche *Jeruzalem*; terwijl de gewoonte van Joden en Romeinen medebragt de executiën buiten de stad te doen plaats hebben[1], en ook het Nieuwe Testament uitdrukkelijk verzekert, dat *Golgotha* wel digt bij, maar toch buiten de stad was gelegen[2]. Op dezen grond vooral hebben latere reisbeschrijvers gewoonlijk het gezag der overlevering omtrent *Golgotha* verworpen.

Het blijkt echter, dat velen hierbij een voornaam punt hebben over het hoofd gezien. Ten tijde der kruisiging van den Zaligmaker, was de derde muur nog niet gebouwd, en het ruime veld der nieuwe stad, die later daardoor werd ingesloten, natuurlijk nog niet overal evenzeer bevolkt als het overige van *Jeruzalem*[3], zoodat er geene zwarigheid zijn kan om aan te nemen, dat *Golgotha* op dit terrein hebbe gelegen. Indien men dus slechts bewijzen kon, dat de door de overlevering aangewezen plaats buiten den tweeden muur gevonden werd, dan was de belangrijkste zwarigheid opgeheven.

Het is op dit laatste punt vooral, dat men in den jongsten tijd het onderzoek gerigt heeft. Dat de tegenwoordige *Calvarieberg* buiten den omvang van den voormaligen tweeden muur ligt, was reeds aangenomen door VON RAUMER[4], maar weder, volgens onderzoekingen op de plaats zelve bewerkstelligd, in twijfel getrokken door ROBINSON[5]. Van des te meer gewigt is het, dat de nasporingen van SCHULTZ, die de rigting van den tweeden muur vooral volgens oude overblijfselen bepaald heeft, het gevoelen van VON RAUMER volkomen bevestigen, en zelfs de poort *Gennath*, bij welke de tweede muur zich aan den eersten aansloot, nog veel oostelijker in de noordzijde van den ouden muur, en dus digter bij den tempel plaatsen, dan op den platten grond van VON RAUMER geschied is. Wij durven

1 Zie de bewijsplaatsen bij FRIEDLIEB, bl. 151, noot.
2 Joh. XIX:20: *ἐγγὺς ἦν ὁ τόπος τῆς πόλεως*; Hebr. XIII:12: *Ἰησοῦς - ἔξω τῆς πύλης ἔπαθε*. Verg. nog Joh. XIX:41.
3 De derde muur werd gebouwd door HERODES AGRIPPA I, ten tijde van Keizer CLAUDIUS (niet vroeger dan het jaar 41). Jos. *B.J.* V:5, § 2. Verg. TACITUS, *Hist.* V:12: 'Atque per avaritiam Claudianorum temporum, emto jure muniendi, struxere muros in pace tanquam ad bellum, magna colluvie et caeterarum urbium clade aucti.'
4 *Palaestina*, bl. 262.
5 *Palaestina*, II, bl. 272-275.

niet verzekeren, dat de vraag door deze nasporingen beslist is; maar dat de bestaanbaarheid der traditie geheel van de rigting van den tweeden muur afhangt, komt ons onbetwist baar voor. Het verwondert ons, dat het gewigt van dit punt, en hetgeen hierover reeds door VON RAUMER en ROBINSON gezegd was, aan FRIEDLIEB zoo geheel ontsnapt is; dat hij niet verder komt dan tot de gissing (blz. 153), dat de stad na hare tweede verwoesting eene andere omgrenzing zou verkregen hebben, en in het geheel over de vraag naar de echtheid van het Heilige Graf geene latere literatuur schijnt te kennen, dan het werkje van SCHOLZ, *de Golgathae situ*, en de vlugtige wederlegging daarvan in het *Real-Wörterbuch* van WINER.

Wij nemen hiermede afscheid van het werkje van FRIEDLIEB, dat zich, wel is waar, door geene belangrijke ontdekkingen en nieuwe resultaten aanbeveelt, en bij den snellen aanwas van vlijtige en grondige nasporingen op het veld der bijbelsche archaeologie, reeds na twee, drie jaren, niet meer geheel op de hoogte der wetenschap is, maar nogtans voor diegenen, wien het aan tijd en middelen ontbreekt, om zich met de geheele uitgebreide literatuur over dezen tak van kennis vertrouwd te maken, behoudens eenige kleine bedenkingen, eene gepaste handleiding voor de kennis van de archaeologie der lijdensgeschiedenis kan opleveren.

P.J. VETH.

De ontwikkeling van het kind naar ligchaam en geest; eene handleiding voor moeders bij de eerste opvoeding, door *G.A.N. Allebé*. M.D. Stads-Geneesheer, enz. te Amsterdam. Amsterdam, Caarelsen en C°. 1845.

Wij heeten het bovenstaande boek van harte welkom in onze literarische wereld. De behoefte daaraan is dringend, het verlangen reeds al te lang onbevredigd gelaten. Terwijl wij rijk zijn aan allerhande zedekundige, godsdienstige en wijsgeerige werken, die de beschaving en verdere vorming van den mensch ten doel hebben; terwijl onderwijs en schoolwezen bij ons met de naauwgezetste zorg behartigd worden, om in de behoeften aan verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van het kind te voorzien, werd de beschouwing van zijne eerste levensjaren, zoo al niet veronachtzaamd, dan

toch door geenen raad van deskundigen voorgelicht, tot geene algemeene regelen teruggebragt, door geene algemeene voorschriften bevestigd. En echter ligt reeds in het pasgeboren kind al het zaad verborgen, waarvan men later bloesem, bloem en vrucht verwacht; en toch bepaalt de ontwikkeling van het kind, in zijne eerste levensjaren, zoo niet alleen, dan zeker voor het grootste deel, het geheele leven van den mensch, zijne gezondheid en ziekte, zijn' lust en onlust, zijne deugd en ondeugd, zijn geluk en ongeluk. Moge al op verder gevorderden leeftijd de opvoeding van het kind aan onderwijzers, aan zedekundigen en Godgeleerden voor een deel kunnen worden toevertrouwd, het regt om op zijne eerste levensjaren invloed uit te oefenen, behoort onverdeeld aan de moeder en den geneesheer. Heeft de laatste de kennis, om de behandeling te leiden, daartoe de voorschriften te geven, bij de eerste kan alleen de tact en de lust bestaan, om ze te volgen en toe te passen. En waar vond men tot dusverre dien raad van deskundigen, die algemeene voorschriften en regelen zoo bijeenverzameld, als voor een gewenscht gebruik noodzakelijk is? Immers nergens, tenzij men tot de werken van andere natiën zijne toevlugt wilde nemen. En hoe moeijelijk dit was, en hoe zelden men dit deed, getuigen de menigte heillooze dwaalbegrippen omtrent de eerste ontwikkeling, de menigte onverklaarbare vooroordeelen omtrent de eerste behandeling, de menigte verderfelijke misgrepen omtrent de eerste opvoeding van het kind. Waar was de bron, waaruit het jeugdige vrouwtje hare kennis putten moest van het teedere voorwerp van verlangen, dat maanden lang hare ziel met hoop en liefde, met vrees en angst vervulde? Waar anders dan bij hare moeder of bij oudere vriendinnen, wier vaak tegenstrijdige raadgevingen hare onzekerheid slechts konden vermeerderen, eene onzekerheid, die het noodzakelijk gevolg moest zijn van gemis aan helder inzigt en grondige kennis en van eene reeks van vooroordeelen en dwalingen; eene onzekerheid, die slechts bij hare pijnlijkste knelling, door den vlugtigen raad van den huisarts, in de hoofdzaak kon verholpen, maar in zoo vele bijzonderheden nimmer geheel weggenomen kon worden. En gelukkig, indien de jonge vrouw zich hiermede nog wist tevreden te stellen en door haar eigen instinct als 't ware het ontbrekende trachtte aan te vullen. Maar wee haar, indien zij alleen op het compas van bakers en oude tantes af moest zeilen, waardoor het kind zoo vaak, in plaats van in de vei-

lige haven van gezondheid en kracht, op klippen en zandbanken gevoerd moest worden van ziekelijkheid en zwakte, waarop zelfs zijn leven dreigde schipbreuk te lijden. Moge ook al hier de geneesheer in de gelegenheid gesteld worden het kwaad eenigzins te stuiten, zelden zal hij bij magte zijn de gevolgen daarvan geheel weg te nemen. Voor elke kleinigheid kan hij geen voorschrift, tegen elke verkeerdheid geene waarschuwing geven, en zoo doende zal hij slechts eenen zwakken dam kunnen opwerpen tegen het bijgeloof en vooroordeel der oude tantes, tegen de aanmatiging en betweterij der bakers, wier gezag in onze kraamkamers maar al te zeer gewettigd is, wier uitspraken maar al te onfeilbaar geacht worden. Dat gezag moet gefnuikt en omvergeworpen, die onfeilbaarheid verdacht gemaakt en door ongeloof afgeweerd worden, en beide moeten plaats maken voor de regten der natuur en voor de regelen der kunst en der wetenschap. Als eene welgelukte en krachtige poging daartoe, verheugen wij ons hartelijk in de verschijning van het bovenstaande werk.

D^{r}. ALLEBÉ heeft de behoefte warm gevoeld, zijne taak wel begrepen en goed ten uitvoer gebragt. Hij heeft ons een werk geleverd, dat zich loffelijk onderscheidt door beknoptheid, die aan den rijkdom van zaken geene afbreuk doet; door scherpzinnigheid van opvatting, welke aan de kortzigtigheid van velen weldadig te gemoet komt; door eenvoudigheid en klaarheid van voorstelling, die bijna aan oppervlakkigheid zou doen gelooven, indien men niet overal de sporen vond van veelzijdige kennis, zoowel uit het leven als uit de boeken gezameld; en eindelijk, door eene bevalligheid van voordragt, waarvan onze dames onwillekeurig zullen moeten getuigen: ‘wie aldus spreekt, is ongetwijfeld een perfect fatsoenlijk man van zeer vriendelijke inborst.’ In één woord, het boekje bevat bij enkele uitstekende zaken zeer veel goeds, en slechts zoo weinig kleine gebreken, dat zij alleen, onder het mikroskoop van partijdigheid en bedilzucht gezien, kleine vlekjes schijnen, die het geheel min of meer ontsieren.

De geneeskundigen mogen beweren, dat hun niet veel nieuws geleerd wordt, en welligt teregt; maar aan ALLEBÉ komt de verdienste toe, van hunne kennis, die zij uit onderscheidene handleidingen of uit het leven geput hebben, tot een zamenhangend geheel in onze moedertaal gebragt, en haar ontdaan te hebben van allen scholastieken vorm en schijn van geleerdheid, waardoor het publiek, voor welke het

dienen moest, eer afgeschrikt dan uitgelokt kan worden. Het boek is voor vrouwen geschreven; het is eene handleiding voor moeders. Dit doel wel in het oog houdende, moeten wij den schrijver zijne gemakkelijke voordragt en zijnen eenvoudigen vorm des te hooger aanrekenen. Alleen door eene zekere gemoedelijkheid kon hij de belangstelling van zijne lezeressen opwekken en gaande houden. Slechts door het hart vindt de waarheid den toegang tot het verstand der vrouw, gelijk deze alleen door liefde de kracht tot elke andere deugd ontvangt. De geneeskundigen hebben des schrijvers handleiding niet noodig; maar zij moeten zich er over verheugen, als over het meest geschikte hulpmiddel, om hunnen arbeid te verligten; - een middel, waardoor zij in staat zijn de moeders eenen degelijken grondslag voor de eerste opvoeding van hare kinderen te geven, eenen grondslag, waarop zij in elk bijzonder voorkomend geval veilig kunnen voortbouwen. Die grondslag kon intusschen van geene andere hand dan van eenen geneesheer gegeven worden; want de geheele eerste opvoeding is eigenlijk niets anders dan eene physische. Ligchamelijke gezondheid en ligchamelijke ontwikkeling maken bijna uitsluitend het onderwerp harer zorgen uit. En hieromtrent kan in de eerste plaats en eigenlijk alleen de geneesheer voorschriften geven; daarentegen is alleen de moeder in staat die voorschriften op te volgen en toe te passen. Beter dan wij begrijpen de vrouwen hare jongere kinderen. ‘Tusschen moeder en kind,’ zegt ALLEBÉ, ‘bestaat een medegevoel, eene sympathie, waardoor de behoeften van het teedere wichtje geraden en bevredigd worden, bijna vóórdat het kind den tijd gehad heeft ze te voelen.’ Het eenzijn, dat maanden lang tusschen moeder en kind bestaan heeft, duurt nog na de geboorte, ja gedurende het geheele zuigelingstijdperk voort, om eerst langzamerhand zich in de verscheidenheid dier twee wezens op te lossen. En waar zou nu het kind, dat maanden lang in haren schoot geslapen heeft, na zijne geboorte, beter kunnen rusten dan aan de borst der moeder? Welke hand zoude hem beter, bij zijne eerste waggelende schreden op die levensbaan, kunnen geleiden, dan die zijner moeder?

Moeder te zijn is de hoogste bestemming der vrouw. Hare geheele somatische aanleg, al hare intellectuële en morele krachten zijn op dit doel gerigt. Maar in dit doel ligt ook onmisbaar zoowel de verpligting als de geschiktheid tot het werk der eerste opvoeding opgesloten. De liefde, die daartoe de

eenige drijfveer zijn kan, die liefde, voor welke geene moeite te groot, geen offer te zwaar, geene zelfverloochening te hard zijn mag, kan alleen de moeder gevoelen, die reeds zoo lang vóór zijne intrede in het leven met en door het kind geleefd heeft.

Het was dan ook zeer goed van den schrijver gezien, om eerst een hoofdstuk aan de *bestemming der vrouw* te wijden. De wijze, waarop hij het deed, is zoo vleijend, dat hij reeds bij voorraad op hare belangstelling in zijn werk, om niet te zeggen op hare sympathie voor zijnen persoon, rekenen mag. Ja, konden wij de bedoeling bij hem onderstellen, dan zouden wij hem zelfs van overdrevene wellevendheid willen beschuldigen, wanneer hij, bl. 3, de vrouw niet alleen vromer, hetgeen wij gaarne toestemmen, maar ook uit haren aard zedelijker noemt dan den man. Als *captatio benevolentiae* kunnen wij het laten gelden, als algemeene stelling is er echter zeer veel op af te dingen. Hoe het zij, - door hare liefde, die wel voor haar de krachtigste drijfveer tot zedelijkheid zijn kan, maar zelve daarom nog geene zedelijkheid is, is zij meer dan de man bestemd de eerste opvoeding aan haar kind te geven.

Het *doel dier opvoeding* is de meest mogelijk harmonische ontwikkeling van den mensch naar ligchaam en ziel, door gelijkmatige oefening van al zijne physische en psychische krachten, ten einde te geraken tot dien graad van volkomenheid, waarvoor hij hier op aarde vatbaar is. Deze regel, hoe eenvoudig en algemeen bekend hij wezen moge, is maar al te zeer veronachtzaamd, en heeft, indien men hem al volgen wilde, tot vele misgrepen aanleiding gegeven, daar men het beeld der volkomenheid óf te veel algemeen maakte, óf den kweekeling niet in de gelegenheid stelde uit zich zelven zoodanig beeld te ontwerpen, als hoogste krachtsuitdrukking van zijne eigene natuur, als volledigste ontwikkeling van zijnen eigenen aanleg, maar hem te willekeurig van buiten af opdrong, wat hem altijd voor een deel vreemd moest blijven, en wat hij nooit geheel met zijne natuur kon vereenzelvigen. ‘De opvoeding zij er verre van af, alle jeugdige menschen volgens een zelfde model van volmaaktheid te willen vormen, gelijk men vroeger in onze tuinen aan al de boomen dezelfde regelmatige gedaante trachtte te geven.’ Zoo mag, zoo kan men de menschelijke natuur niet verminken. *Ieders bijzondere aanleg ten goede* moet worden gewaardeerd en geëerbiedigd.

> ‘Keiner sei gleich dem anderen, doch gleich sei jeder dem Höchsten! Wie das zu machen? Es sei jeder vollendet in sich.’

‘De mensch is eene levende harmonische eenheid; de geheele mensch moet zich ontwikkelen, zal het streven naar volmaaktheid inderdaad dien naam verdienen. Daarom heeft de opvoeding niet uitsluitend noch voor den geest, noch voor het gemoed, noch voor het ligchaam van den kweekeling te zorgen. Nimmer verliest zij uit het oog, dat het niet genoeg is, óf alleen een edel gemoed, óf alleen een' helderen met wetenschap versierden geest, óf alleen een schoon en sterk ligchaam te hebben, maar dat men, om inderdaad edel menschelijk ontwikkeld te mogen heeten, dat alles moet vereenigen.’

Zonder de kennis van al wat aan zijnen leeftijd en zijn geslacht eigen is, zonder met de trapsgewijze veranderingen, die het te wachten staan, bekend te wezen, dat is, zonder de kennis van *den gang der ontwikkeling* van het individu, is geene goede opvoeding mogelijk. Het was daarom, dat de schrijver teregt aan de beschouwing daarvan een afzonderlijk hoofdstuk wijdde, ofschoon dit, wij kunnen het niet ontveinzen, ons eenigzins onvoldaan liet. Daarin is te weinig gezegd om er een afzonderlijk hoofdstuk van te maken, en te veel, indien wij bedenken, dat het geheele werk eigenlijk over den gang dier ontwikkeling handelt. Één denkbeeld echter heeft daarin onze bijzondere aandacht tot zich getrokken, moge het dan ook al niet nieuw genoemd kunnen worden en van mevrouw NECKER of anderen ontleend zijn. Wij bedoelen het denkbeeld: de moeders een dagboek te laten houden, ‘waarin iedere vordering vermeld werd, waarin al de wisselingen van de ligchamelijke en zedelijke gezondheid werden opgeteekend, en waarin dag aan dag de maat van het kind in alle rigtingen werd opgegeven.’ Wij zouden wenschen aan deze raadgeving al den klem te kunnen bijzetten, dien zij verdient. Onberekenbaar toch is het nut, dat daaruit voor het kind kan voortspruiten, onmetelijk het genoegen, dat eene goede verstandige moeder daarbij zou kunnen smaken, onschatbaar zijn de vruchten, die de opvoedkunde daaruit zou kunnen trekken. Het beeld van het kind, door de moeder opgevat, en door haar in natuurlijke uitdrukking teruggekaatst, zou eerst regt tot eene individualiteit afgerond worden, want niemand ziet zoo scherp als de moeder: ‘Om jonge kinderen te begrijpen,’ zegt mevrouw NECKER, ‘moet men ze liefhebben; men begrijpt ze meer met het hart dan met het verstand.’ Wat er goeds of kwaads in den aanleg van haar kind gevon-

den wordt, welke hoedanigheden aangekweekt en geoefend, welke hebbelijkheden bestreden en onderdrukt moeten worden, zou uit dit dagboek blijken. Het zou zoo zoet zijn aan het vlugtige beeld der kindschheid duurzaamheid te geven, door de herinneringen dier bekoorlijke eerste menschwording in zekerheid te brengen. En welk eene onuitputtelijke bron van huisselijk genot zou daaruit voortspruiten, wanneer de ouders, naar aanleiding van zulk een dagboek, den gang der ontwikkeling van hun kind beschouwden, over de middelen der opvoeding beraadslaagden, gezamenlijk de keus daarvan bepaalden en zich zijne vermoedelijke toekomst konden voorspiegelen? O, hoe benijdenswaardig moet het lot van den vader wezen, die in dit dagboek het beeld van zijn kind, door de hand zijner vrouw geteekend, terugvindt, die daaruit niet alleen zijn kind leert liefhebben, maar zijne vrouw, om de scherpzinnigheid harer opvatting, om de volheid harer moederlijke liefde, zoo mogelijk nog inniger leert beminnen, nog hooger leert achten.

Hoe veelbeteekenend mogen die avondgesprekken zijn, waarin de man met zijne meerdere menschenkennis en ervaring, met zijne grootere onpartijdigheid en standvastigheid, aan de inzigten der vrouw te gemoet komt, ze verheldert, waar ze beneveld mogten zijn, ze steunt, waar ze mogten weifelen, en ze toejuicht, waar ze dit mogten verdienen. O, hoe zoet moeten de droomerijen zijn over de toekomst van hun kind, droomerijen, die eer den naam van voorspellingen zouden verdienen, daar zij op eene volledige kennis van het verledene, op eene juiste schatting van het tegenwoordige en op eenen helderen blik in de toekomst gebouwd zijn; droomerijen, die zelfs van veel kwaads in den aanleg minder schrikvoorstellingen behoeven te maken, daar het, vroeg erkend, gemakkelijker bestreden en weggenomen kan worden. Welk eene weldaad zou zulk een dagboek niet voor de ouders op lateren leeftijd zijn, waarin zij de trekken van hun kind ook dan nog konden aanschouwen, wanneer zij reeds lang door den dood van hun hart zijn gerukt, of door leeftijd en maatschappelijke betrekkingen daarvan verwijderd gehouden worden. Jonge moeders, die uwen gade en uw kroost liefhebt, die voor hun tegenwoordig en volgend geluk, ja, voor uw eigen genoegen bezorgd zijt, dit werk kan u niet dringend genoeg aanbevolen worden. De avonduren, die gij daarvoor onttrekt aan soirées of andere uitspanningen, welke u niets dan verveling en leegte of laf genoegen en ijdel zingenot geven kunnen, zullen voor u en uw gansche gezin

voor het tegenwoordige en tot in lateren leeftijd de begeerlijkste vruchten dragen.

Doch wilt gij ook ons, geneesheeren, door uw dagboek wezenlijk nut aanbrengen, verzuimt dan toch vooral niet uwe opmerkingen omtrent de ligchamelijke verschijnselen, zoo als gij ze waarneemt, op te teekenen. Zoo menige ziekte zal in haren aanvang daardoor aangetoond en bij tijds bestreden, zoo menige kwaal daardoor in haar ontstaan aan het licht gebragt en afgeweerd kunnen worden. Uit uwe opmerkingen zullen wij al de vereischte wijzigingen in de voorschriften voor de ligchamelijke opvoeding van het kind moeten vinden. En op deze komt het, vooral in den eersten tijd, wanneer de geest nog sluimert en het gemoed zich nog niet openbaren kan, voornamelijk aan. Wilt gij u daarvan overtuigen, wilt gij u herinneren, welk gewigt men in vroegere tijden daaraan hechtte, wilt gij het hooren, hoe vele ellenden van het tegenwoordige geslacht aan hare veronachtzaming zijn toe te schrijven, zoo leest het 4de hoofdstuk *over de groote waarde eener goede ligchamelijke opvoeding*. Het is in alle opzigten lezenswaardig. De eenvoudige waarheid der argumentatie, de klem, ja zelfs de verheffing, die in sommige perioden te vinden is, doen dit hoofdstuk, benevens vele andere, uitmunten. Wilt gij een staaltje, zoo leest, hoe de schrijver de tegenwoordige verkeerdheden geesselt, hoe hij de vertroeteling van het ligchaam, de overprikkeling van het gemoed, de overspanning van den geest in hare treurige gevolgen afschildert. ‘Dat zulks geschiedt ten koste van het ligchaam, ja van het levensgeluk des kinds, bedenkt men niet. Men vergeet, dat het ligchaam ook zijne regten heeft en deze zelfs ouder zijn dan die van den geest. Men vergeet, dat dagelijksch wandelen, loopen, springen, en naderhand de gymnastiek, voor het kind onmisbaar zijn als de lucht, die het ademt. Maar het verwaarloosde ligchaam wreekt zich, vroeger of later, veelal door slepende kwalen en ontijdigen ouderdom, altijd door die volheid van leven, dat alles doordringende gevoel van gezondheid en veerkracht te doen derven, zonder welke het aardsch bestaan flaauw en smakeloos blijft.’

> Och, dat wringen en dat plooijen,
> Och, die dwang van lijf en ziel,
> Och, dat geest en ligchaam tooijen,
> Dat zoo vaak bezwaarlijk viel!
> Wist ge 't, hoe ge d'arme wichten,

't Beste deel des levens rooft,
Door dat foltren van het hoofd,
Door 't verstrammen der gewrichten;
Deernis hadt ge met het kind,
Nu zoo averegts bemind!

Al dat vormen, al dat kneden,
Breekt de veerkracht van 't gemoed.
Wilt ge zuiverheid van zeden,
Geef ze zuiverheid van bloed.
Al dat vleijen, al dat vreezen,
Al die slaafschheid is venijn:
Kindren moeten kindren zijn,
Zullen ze eenmaal menschen wezen!
Al wat edel is en groot
Baart der vrijheid milde schoot. - (HEIJE).

Het is hier, dat zich voor de moeders het uitzigt op de weldadigste werkzaamheid en de gelegenheid opent, om de geheele menschheid aan zich te verpligten: want komt er eenmaal in dit opzigt verbetering tot stand, door wie anders kan zij bewerkt worden, dan door de moeders? Zij toch zijn door de Voorzienigheid tot leidsvrouwen en beheerscheressen onzer eerste levensjaren bestemd, en het is eenig en alleen gedurende die eerste jaren, dat de grond moet gelegd worden tot ligchamelijk welzijn.

Heeft deze wensch, neen deze eisch van den schrijver, om uwen invloed voor de verbetering van de nakomelingschap te laten gelden, u warm gemaakt? Heeft de idée *menschheid* u, die anders veel voor personen, maar weinig voor idéën, waaraan uw hart geene persoon kan verbinden, overhebt, een oogenblik kunnen bezielen en uwe belangstelling reeds opgewekt, hoeveel levendiger zal die belangstelling worden, indien gij verder leest, hoe de *ontwikkeling in den moederschoot* u zoo bevattelijk en klaar door den schrijver wordt uiteengezet, wanneer *de voorzorgen, die gij vóór de geboorte van het kind* te nemen hebt, u met zoo veel klem en nadruk op het hart gebonden worden, wanneer de *jonggeborene* u zoo aanlokkelijk wordt geschilderd, en zijne eerste behoeften u zoo beknopt en zoo waar worden aangewezen. Inderdaad deze hoofdstukken zijn allergelukkigst in den vorm, zoo vloeijend van stijl, dat zij tot verder lezen verlokken; zij zijn zoo practisch in strekking, zoo juist van maat, zoo waar en overtuigende, dat alle lust tot tegenbedenkingen en uitbreiding verdwijnt, die ons bij de lezing der eerste hoofdstukken vaak overviel, waarin de schrijver

zich verder van zijne feiten verwijderd hield en meer a prioristisch redeneerde en construëerde. Dáár verscheen zijne argumentatie soms zwak en vreesachtig; hier daarentegen, waar hij zich digter bij zijne feiten en waarnemingen houdt, daarover oordeel spreekt en er gevolgtrekkingen uit ontleent, vertoont hij zich vol kracht, vol zelfvertrouwen en vol levendige overtuiging.

'De vrouw in blijde verwachting,' zegt HUFELAND, 'is de tempel, waarin de Godheid haar schoonste scheppingswerk, haar evenbeeld tot stand brengt.' Dien tempel rein te houden, niet alleen voor de gezondheid van haar ligchaam, maar ook van hare ziel te waken, is haar eerste pligt. Het verwonderde ons hier eenigzins, dat de schrijver, die, naar ons oordeel teregt, het niet waagt de vragen geheel ontkennend te beantwoorden: of de invloed der zwangere zich niet verder uitstrekt dan tot de *stoffelijke* vorming van haar kind? of zij hare eigene neigingen, het kenmerkende harer eigene geestvermogens, of liever de voorbeschiktheid daartoe aan haar kind niet mededeelt? of zij niet eenen bepaalden aanleg kan inboezemen? of er niet een geestelijke invloed bestaat? en of deze niet ten deele afhankelijk is van den wil der zwangeren? - het verwonderde ons, zeggen wij, dat hij de vrees voor den nadeeligen invloed, dien zwangeren van eenigen te sterken zinnelijken indruk kunnen ondervinden, als geheel ongegrond verwerpt. Moge al die invloed slechts schoorvoetende erkend worden, en niet zonder een gestreng onderzoek, zonder vele beperkingen en zonder eene zoo mogelijk eenvoudige verklaring, - haar geheel te ontkennen, daartoe heeft de wetenschap, naar wij gelooven, voor als nog geen regt. Bij de éénheid of ten minste bij het naauw verband en de wederkeerige werking van ziel en ligchaam, die wij wel kennen, maar niet bij magte zijn te verklaren, bij de erkenning van de overerfelijkheid van aanleg, zoowel zedelijken als ligchamelijken, pathologischen zoowel als physiologischen, is het wat voorbarig bovengenoemden invloed geheel weg te cijferen en op dit punt eene, zoo niet schadelijke, dan toch noodelooze zorgeloosheid te bevorderen. Het *plotselijke* gezigt van mismaakte personen en afzigtelijke dieren, moge ook al, dit stemmen wij gaarne toe, geene soortgelijke mismaaktheid en afzigtelijkheid op haar kind behoeven over te brengen, zeker is het, dat de vrees daarvoor even nadeelig werken kan op het leven van het foetus, als elke andere hevige gemoedsaandoening, elke andere schrik of vrees, elke andere onaangename zinnelijke

indruk, wiens werking lang naduurt. GUISLAIN heeft hieromtrent in 1842 eenige belangrijke mededeelingen gedaan, in zijn werkje: *de l'influence des actes sensoriaux de la mère sur le développement du foetus*, waarin hij 53 gevallen van verschillenden aard verzameld en getoetst heeft, en waaruit blijkt, dat de meesten dien toets der waarheid volstrekt niet konden doorstaan, eenige daarvan alleen *waarschijnlijk* genoemd, en slechts enkele niet geheel geloochend konden worden. Maar daaruit blijkt tevens genoegzaam, dat de invloed niet door het enkele *zien* medegedeeld was, maar dat alle vrouwen van overdrevene vrees en kinderachtige bezorgdheid voor dien invloed bezield geweest waren. Daar ALLEBÉ deze vrees, door zijne stellige ontkentenis, heeft willen bestrijden, en alle angstvalligheid en hevig schokkende aandoeningen verbannen wil, opdat de vrouw zich van de toekomst liever te veel dan te weinig voorstelle, en hare verwachting waarlijk eene blijde zij, zoo kunnen wij ook hiermede vrede hebben. Waarom is de schrijver echter niet eene schrede verder gegaan? Waarom heeft hij, die eischt, dat de zwangere vrouw geene andere dan aangename morele aandoeningen in het hart en blijde gedachten in haar hoofde hebbe, niet tevens verlangd, dat men hare zinnelijke indrukken zoo veel mogelijk liefelijk en streelend doe zijn? ‘Qui sait au reste,’ zegt GUISLAIN, ‘jusqu'à quel point la vue des belles statues, des peintures gracieuses ne pourrait point influer sur les formes du jeune être?’

Doch genoeg over dit onderwerp. Gaarne zouden wij langer bij den jonggeborene en zijne eerste behoeften blijven stilstaan, maar wij zouden de hoofdstukken bijna in hun geheel moeten overschrijven. Zoo belangwekkend zijn echter de zaken, zoo liefelijk de schildering, zoo wegslepend de stijl, zoo eenvoudig en innemend, zoo innig zonder weekheid, zoo krachtig zonder bombast, dat wij ons niet kunnen weêrhouden er u een staaltje van mede te deelen. ‘Zeer dringend is gedurende de eerste levensdagen de behoefte aan slaap. In de eerste week is slapen de regel en waken de uitzondering. Hoe nader aan het begin des levens, des te langer, dieper en geruster slaapt de mensch: hoe nader aan het einde, des te korter en afgebrokener. De afgeleefde slaapt als iemand, die geen enkel oogenblik te verzuimen heeft, de pasgeborene daarentegen, als wist hij, dat hij een geheel leven voor zich had. De toestand, waarin het kind vóór de geboorte verkeert, schijnt een diepe slaap te zijn. Naauwelijks ter wereld gekomen, gebaad en te bedde

gebragt, sluimert het weder in, en ontwaakt niet vóórdat de dorst het wekt. Zoodra daaraan voldaan is, valt het op nieuw in slaap, tot nieuwe behoefte zich aanmeldt. En geen wonder voorzeker, dat de pasgeborene zoo veel slaapt! De prikkels van lucht, van licht en van kleeding werken door hunne nieuwheid sterker; daarbij is het ligchaam nog zoo teeder en zwak, dat het wichtje telkens vermoeid is. Dan komt de weldadige slaap, die de werking van alle uitwendige prikkels wegneemt, het bloed langzamer doet vloeijen, en aan de verbruikte levenskracht tijd geeft, om zich te herstellen. Laat dan het kindje volop die weldaad genieten.'

Na de behoeften aan lucht, warmte, slaap, omzigtige en zindelijke behandeling aangetoond te hebben, wijdt hij een afzonderlijk hoofdstuk aan de beschouwing der *zogende moeders*. Het kon wel niet anders, of ALLEBÉ moest met kracht zijne stem verheffen tegen het schandelijk vooroordeel en de ijdele, lafhartige vrees, waardoor vele moeders uit de hoogere standen zich laten terughouden, om hare schoonste en natuurlijkste pligten te vervullen. Welken nadeeligen invloed dit op het kind en de moeder zelve kan hebben, ja, hoezeer hierdoor de band, die beiden verbond en verbinden moet, ontijdig en gewelddadig losgerukt wordt, schetst hij ons met levendige kleuren, maar tevens, hoe van den anderen kant vele moeders door onverstandig en te veel zogen zich zelve en haar kind nadeel berokkenen. Hier kan alleen orde en regelmaat helpen; beide zijn allernoodzakelijkst, zal de kraamvrouw hare kracht er niet bij inschieten en de gezondheid van het kind niet door overvoeding in de weegschaal gelegd worden.

Mogt de moeder door zwakte, of om welke andere gewigtige reden, zich het genoegen moeten ontzeggen van zelve haar kind te zogen, dan is eene *minne* in de eerste plaats verkiesselijk, op wier keus intusschen ontzaggelijk veel aankomt. Voor zoover hare geschiktheid van het oordeel der moeder kan afhangen, heeft ALLEBÉ hare vereischte hoedanigheden genoegzaam ontwikkeld, hare behandeling en leefwijze voorgeschreven. Maar de gevallen, waarin men tot die keus zou kunnen overgaan, zullen, althans naar den wensch van onzen schrijver, al zeer zeldzaam zijn. Immers die wensch, welken wij geheel deelen, wordt vooral daar uitgedrukt, waar hij niet zoo zeer het zogen der moeder zelve met klem aanprees, als wel het gebruik der minnen afkeurde: 'Het is voor de gezondheid veiliger te zogen. Doch al ware het omgekeerde

waar, dan nog behoorde de moeder haar belang, zonder eenig bedenken (?), aan dat van haar kind op te offeren.' (NB. eene uitspraak, waartegen elke man, die zijne vrouw en zijne overige kinderen liefheeft, met kracht en standvastigheid zich verzetten zal, want het argument is valsch, gelijk ook de gevolgtrekking niet regt klemmen wil. Rec.) 'Want nimmer kan eene vreemde vrouw voor den zuigeling datgene wezen, wat de moeder is; met de moedermelk stroomt hem de koesterende, voor zijne gelukkige ontwikkeling, onmisbare moederliefde toe; en hoe zal een huurling, eene vrouw, die haar eigen kind verlaat, en reeds daardoor bewijst, dat zij geene goede moeder is, voor uw kind, dat haar vreemd is, de plaats eener moeder kunnen vervullen? Bedenk verder, dat daar, waar eene voorname of bemiddelde moeder zich aan hare verpligting onttrekt, meestal een ander kind van de moederborst beroofd wordt. De vrouwen - en welke vrouwen meestal! - die uit nood of winzucht, als voedsters bij bemiddelden in dienst treden, laten gewoonlijk haar eigen kind aan menschen, nog armer, dan zij zelve, ter verpleging over.' Laat men nu in verband hiermede de raad volgen, die, bl. 79, gegeven wordt: 'zoo de moeder, niet in staat zijnde te zogen, geene allezins geschikte voedster aantreft, moet zij besluiten het kind langs den kunstmatigen weg, zonder de borst, op te voeden, daar de dagelijksche ondervinding bewijst, dat het ook op die wijze gezond en sterk kan worden:' - dan kan het niet missen, of de redenen, die de moeder in het belang van haar kind zouden nopen zelve te zogen, worden eenigzins ontzenuwd, en de kunstmatige voeding, zonder de borst, zal door de meesten boven die, door een *huurling* (!) voorgetrokken worden.

De twee volgende hoofdstukken over de *ontwikkelingsgeschiedenis van den zuigeling* en over zijne *ligchamelijke opvoeding* zijn uitmuntend te noemen. Mogen al tegen de eerste eenige bedenkingen gemaakt kunnen worden ten opzigte der volgorde waarin, en den tijd waarop zich de verschillende zintuigen openbaren en hunne indrukken aan de ziel mededeelen, zoo zijn zij of voor het geheel van te weinig belang, of zouden ons te ver afleiden. Wilt gij een staaltje, hoe de S., zoo als iemand het uitdrukte, even als de zachtkoutende VAN HEUSDE, over de ontwikkelingsgeschiedenis van den zuigeling half wetenschappelijk, half gemoedelijk keuvelt; hoe hij, zonder in de allerlaagste diepte neêr te dalen, om de

allerkostbaarste paerlen op te duiken, de geurigste bloemen en de voedzaamste planten aan den oever van het meer verzamelt, zoo leest, wat hij, bl. 90, van het eerste lachje op het gelaat zegt: '*Hetzelve* is in de ontwikkelingsgeschiedenis allerbelangrijkst, als zijnde de eerste vrije uitdrukking van welbehagen, van vriendelijke tevredenheid, men zoude bijna zeggen, van *liefde*. Het verdient opmerking, dat dit eerste lagchen wordt opgewekt, niet door het zien van voedsel of speelgoed (voor het gezigt van beide is de zuigeling nog geheel onverschillig), maar door het minzaam lagchen der moeder. Nog niet in staat om in de geringste zijner behoeften zelf te voorzien, nog niet het minste begrip hebbende van hetgeen hem nuttig of schadelijk is, onderscheidt, ja beantwoordt de zuigeling reeds de uitdrukking van liefde, welke zich op het gelaat der omstanders door een vriendelijk lagchen te kennen geeft. In dit opzigt staat het kind nu reeds oneindig verre boven de jongen der dieren. Met het lagchen komen ook weldra de *tranen*. Tot dusverre had het kind bij onaangename gewaarwordingen nog niet in den eigenlijken zin des woords *geschreid*. Naarmate het levensgevoel klaarheid en kracht erlangt, verkrijgt het leed ook tranen, tranen echter, welke gemakkelijk te droogen zijn.'

Kon de schrijver in dit hoofdstuk meer speculatief, soms zelfs meer poëtisch zijn, in het volgende over de *ligchamelijke opvoeding* moest zijne ervaring spreken en moest zijn toon meer positief en apodictisch wezen. Het goldt hier toch eenige grove dwalingen en vooroordeelen in het hart aan te pakken en met kracht te bestrijden. Men heeft hier zijne voorschriften Spartaansch genoemd. Teedere moeders deinsden voor het denkbeeld terug hun kind laauwe, ja zelfs koude baden te geven; het gezag der bakers wordt in zijne grondslagen aangetast door den raad om de kinderen niet zoo stijf in te bakeren en hoofd, hals en armen koel te houden; en ook de kindermeiden zullen zich ter naauwernood (en zij hebben zeker het meeste regt!) van verzet kunnen onthouden, indien de moeder haar gebiedt, om, overeenkomstig ALLEBÉ's raad, den zuigeling reeds op den 12^{den} dag des zomers, en reeds in de 5de week in den herfst in de open lucht te brengen, en dit, zoo regenachtig weder of felle vorst het niet verhinderen, dagelijks te herhalen. En toch is de raad in vele opzigten uitmuntend, en zal de trouwe opvolging daarvan het kind weliger doen groeijen en meer lust en kracht geven, dan de vertroeteling, die het

nog bij ons zoo vaak ten deel valt, dan de warme mutsjes, die dikke luren, dat stijve lijfje, en de benaauwde kamerlucht het ooit kunnen bezorgen. O, gebeurde het eens, dat, zoo als ALLEBÉ wenscht, in of nabij de stad voor de kinderen eene ruime opene plaats werd ingerigt, met hoog geboomte omgeven, tegen de felle winden beschermd, en voor de koesterende zonnestralen open, maar voor paarden en rijtuigen ontoegankelijk, - eene plaats, waar de jongste kinderen, op den arm van de moeder of kindermeid gedragen, de lucht konden genieten, en waar de ouderen met allerhande spelen, met loopen en springen zich konden verlustigen; men zoude eens zien, hoe spoedig zich de gunstige uitwerking daarvan in de kinderen zou vertoonen, hoe hunne bleeke wangetjes, door hooger rood gekleurd, hunne slappe spiertjes gestevigd zouden worden, hoe hunne luidruchtige vrolijkheid kracht en hunne opgeruimde gezelligheid levenslust aan den dag zou leggen. Wil men het heerlijk schouwspel van zulk eene spelende lieve kinderwereld zien, men ga op eenen helderen meidag in den *Jardin des Tuileries* of in dien van den *Luxembourg*, en wie er niet opgetogen en verrukt van al die blijde gezigtjes en die dartelende spelen vandaan komt, diens hart is verkleumd en onvatbaar geworden voor onbedorven vreugd. Dáár, te midden van dat kleine volk, verkrijgt men de overtuiging, dat de schoonheid der kinderen niet zoo zeer in de evenredigheid van hunne ligchaamsdeelen, als wel in hunne onbezorgdheid, hunne groote bewegelijkheid naar ligchaam en ziel, in hunne vrijmoedige vrolijkheid gelegen is.

Derhalve, - wij roepen het, met den schrijver, alle moeders toe, - klemt het tengere lijfje niet in stijve luren en zwachtels; laat beenen en armen zich vrij bewegen, opdat de spieren zich ontwikkelen, de beenderen zich stevigen kunnen; knelt de borstkas niet in een harnas, dat de ademhaling bemoeijelijkt, de levenslust verdooft, het ligchaam misvormt, de schouderbladen ongelijkmatig doet ontwikkelen, de ruggegraat verkromt en het kind aldus naar ziel en ligchaam stijf en scheef doet worden.

Naast beweging is ook vooral het gebruik van baden aanbevolen, dat bij de ligchamelijke opvoeding van den mensch in den eersten, zoowel als in lateren leeftijd, van het hoogste belang te rekenen is. ‘Het is de huid, die het geheele overige ligchaam beveiligt. Zij is het, die den eersten schok van hitte of vorst, van vochtigheid of droogte, van weder en wind te weêrstaan heeft. Zij is, als ware het, een harnas voor het ligchaam, en hoe meer dat harnas verstaald is, des te beter

is dat ligchaam tegen uitwendige vijanden beveiligd. Ten einde nu die hoogstwenschelijke gehardheid en veerkracht aan de huid eigen te maken, brengt een doelmatig gebruik van baden wel het meest toe.' Zij openen de poriën en laten de huiduitwaseming vrijer en ruimer plaats grijpen; zij geven frischheid en kracht aan ligchaam en geest.

Is het geheele XI^{de} hoofdstuk in vele opzigten meesterlijk te noemen, - vond de geneeskundige daarin reeds de essence en het resultaat van zijne wetenschap, zeer discreet ontdaan van alle scholastieke pedanterie, - het XII^{de} hoofdstuk, over *het schreijen van het kind*, getuigt van des schrijvers schrandere opvatting. Ja, het schreijen is de taal van het sprakelooze wicht. Gelukkig de zuigeling, wiens moeder zich de moeite geeft om deze taal te leeren verstaan. Al zijne behoeften, al zijne ligchamelijke gewaarwordingen zal zij in deze schijnbaar zoo arme taal herkennen en daaruit meer leeren opmaken, dan eeniglijk de behoefte aan voedsel. Hoe vele kinderen hebben niet, door andere gewaarwordingen tot schreijen genoopt, het verlies hunner gezondheid door overvoeding aan deze eenzijdige opvatting te danken? Bij hoe velen is niet, door onverstandige toegeeflijkheid der moeders voor hun hartstogtelijk dwingend schreijen, de eerste kiem tot eigenzinnigheid en aanmatiging gelegd? Daarom, moeders, die uwe kinderen verstandig liefhebt, weert het kwaad in den aanvang, volgt de wenken, u door onzen schrijver gegeven. Gij moet hier zelve het ligchamelijk kwaad vóórkomen, het zedelijk kwaad verhelpen. Gij alleen kunt het, want niemand ziet en hoort zoo scherp, of beter nog, niemand gevoelt zoo fijn, wat het kind door het schreijen wil uitdrukken. Mogt dit het gevoel van ziekte of pijn zijn, dan worde vroegtijdig de geneesheer ontboden, die van u zelve het liefst rekenschap en inlichting zal ontvangen. Want gij toch, en niemand anders, zult het zieke kind verplegen; uwe nabijheid, uw aanblik werkt weldadig, en stilt smarten, die op geene andere wijze te stillen zijn.

Behoort er gedurende het eerste levensjaar iets gedaan te worden, ten einde de aanvankelijke ontwikkeling van den geest en de vorming van het gemoed te bevorderen? Twee belangrijke vragen, wier stellige beantwoording intusschen niet moeijelijk valt. Aan de hand der natuur zelve leert het kind langzamerhand zien, hooren, tasten, proeven en rieken, en langs den weg der zinnelijkheid wordt het eerst trapsgewijze van de buitenwereld bewust. Het is de natuurlijke gang van alle ontwikkeling, dat men

door zinnelijk waarnemen tot kennis geleid wordt. ‘De natuur,’ zegt HEIJE, ‘bouwt eerst het ligchaam en oefent de zintuigen; door het genot der zinnen, door lust en onlust, opent zij het gemoed voor liefde en afkeer; door veredeling des gemoeds, door de zucht naar schoonheid en den afschuw van het onschoone, wekt zij de werking des geestes, de behoefte aan waarheid. Alle strekken in hunne onbelemmerde ontwikkeling om elkander onderling en wederkeerig op te wekken, te voeden, te veredelen en tot den hoogstmogelijken trap van vrije en zelfbewuste overeenstemming (en dit is des menschen bestemming hier op de aarde) op te voeren.’ Niets echter oefent alle zintuigen beter en meer gelijktijdig dan Gods vrije natuur, met hare tallooze kleuren en gedaanten, bewegingen, geluiden en geuren. ‘Wie zijn kind lief heeft, brenge het zoo dikwerf mogelijk naar die school.’ Hier zal de geest gewekt en niet vermoeid, noch overspannen worden. - En wat het gemoed betreft, alle regelen, die men voor zijne vorming in de eerste levensjaren geven kan, lossen zich eigenlijk op in den éénen eisch van verstandige *liefde. Liefde*, die tot een goed voorbeeld leidt, dat onweêrstaanbaar, al wilde men het bloot zinnelijk verklaren, zelfs op den zuigeling werkt; liefde, die in het bijzijn van het kleine wicht tot opgeruimdheid stemt; liefde, die tot zelfverloochening in die mate sterkt, dat de moeder zich bij voortduring met het kind bezig houdt, en het allerhande aangename zinnelijke indrukken bezorgt. ‘Liefde, men wist en zeide het reeds in oude tijden, wordt opgewekt door liefde, en het is niet de geringste verdienste der moeders, dat hare trouwe gehechtheid de eerste genegenheid ontvonkt in het hart harer kinderen. Gelijk de lach van een vriendelijk gelaat het eerste lachje op het gelaat van den zuigeling te voorschijn riep, zoo ontsteekt de warme, zuivere liefde, die aan het kind toestroomt, uit de oogen der moeder, de eerste vonk van liefde in zijn hart; en liefde, weet men, is de grondslag der zedelijkheid, de stam, waaruit zich andere goede hoedanigheden als takken en bloesems ontwikkelen.’ Gelukkig, dat men de moeders daartoe niet behoeft aan te sporen, en dat die eisch derhalve ten deele overtollig kan genoemd worden. Liefde toch is aanwezig of niet. Zij laat zich niet gebieden of verbieden. ‘Sie ist eine Sache der *Empfindung* nicht des *Wollens*. Damit ist eine Pflicht zu lieben (und *nicht* zu lieben) ein *Unding* (KANT).’ Maar de uiting dier liefde moet verstandig wezen, en ofschoon de

regel in het algemeen waar zij, dat, ‘wanneer men de goede neigingen zoo vroegtijdig mogelijk aankweekt, de kwade minder gemakkelijk voedsel en ruimte vinden zich te ontwikkelen,’ zoo vertoonen zich toch ook bij het kind eenige kwade neigingen, die vroeg bestreden moeten worden, zoo als schuwheid voor anderen, eigenzinnigheid en heerschzucht, die teregt de bron en de kracht van alle zelfzucht te noemen zijn, - die ondeugd, die zoo menig beter voornemen smoort, zoo menige goede daad verijdelt, en de ontwikkeling van zoo menige deugd in den weg staat.

Van de beschouwing der intellectuele en morele ontwikkeling, waarbij de schrijver zijnen gezigtseinder weleens buiten de grenzen van het derde levensjaar voert, plaatst hij ons in zijne ontwikkeling van het *tanden krijgen en spenen*, van het eerste *loopen* en *spreken* van het kind, tot het ligchamelijke terug. Leefde het kind vóór de geboorte *in* de moeder, kon de zuigeling gezegd worden nog *aan* de moeder te leven; het kind, dat tanden gekregen heeft, wordt reeds zelfstandiger, het groeit voorspoedig, zoo het slechts *bij* de moeder leven mag. Het staat reeds meer daar als individu; terwijl het door het *loopen* zich in ligchamelijke, en door het *spreken* in *geestelijke* gemeenschap met de buitenwereld en de menschen brengen kan. De uiteenzetting, die de schr. hiervan geeft, is zeer eenvoudig; de voorschriften, daarbij in acht te nemen, zijn zeer praktisch.

Dit zelfde geldt ook in het algemeen van de volgende hoofdstukken, waarin vooraf de verdere ontwikkeling in het tweede en derde levensjaar geschetst wordt en daarna de regelen afgeleid worden, waarnaar de moeder deze ontwikkeling moet leiden en bevorderen. De ontwikkelingsgang gedurende dezen tijd, dien de schrijver vooral naar het voorbeeld van BURDACH geschilderd heeft, is doorgaans zeer geleidelijk en daarbij zoo levendig, dat het kind meer en meer in al zijne bijzonderheden, in zijne goede en kwade eigenschappen voor den dag komt. De voorschriften voor de ligchamelijke opvoeding, ten opzigte van voedsel, kleeding, baden en wasschingen, het genot van vrije lucht en slaap, zijn zoo overtuigend ter nedergeschreven, en met zoo veel klem, dat wij volkomen met den schrijver instemmen, als hij zegt: ‘wanneer de moeder alle in dit hoofdstuk gegevene voorschriften in acht neemt, zal in de geheele ligchamelijke opvoeding een en dezelfde geest doorstralen; alles zal te za-

men werken om kracht te kweeken, en de groote gevoeligheid van het kinderlijk ligchaam, welke zoo ligt in *te groote* gevoeligheid ontaardt, te verminderen. Daartoe strekt én het dagelijksch genot van de vrije lucht, én de vele beweging, én de onthouding van warme dranken, en de luchtige, nimmer broeijende kleeding.'

Het is inderdaad, of de warme ingenomenheid van den schrijver met zijn onderwerp toeneemt, naarmate hij het einde van zijne taak nadert. De *goede hoedanigheden, welke gedurende het tweede en derde jaar bij voorkeur moeten worden aangekweekt*, en waaronder naast orde, welvoegelijkheid en zindelijkheid, gehoorzaamheid en bezigheid eene eerste plaats bekleeden, zijn zoo menschkundig opgevat en treffend geschilderd, dat wij aarzelen zouden er iets bij of af te doen. Het ware vooral te wenschen, dat bij elke opvoeding zijn raad gevolgd wierd, om den godsdienstzin der kinderen niet ontijdig te willen wekken. Wanneer de moeder van zuiver godsdienstig gevoel doordrongen is, dat zich niet door geëikte termen, maar door liefdevolle daden en woorden kenbaar maakt, zal dat zelfde gevoel zich, zoodra de vatbaarheid daartoe aanwezig is, gemakkelijk en als van zelf aan het hart van het lieve kind mededeelen. Indien het kind bidden moet, dan bidde het *met*, men zou bijna zeggen *tot* de moeder. Voor het abstracte denkbeeld van het Opperwezen is het zinnelijke kind niet vatbaar. 'Wanneer het dan bidden ziet met die innigheid, met dien van alle praalvertooning verwijderden ernst, waarmede edele vrouwen bidden kunnen, dan zal het beseffen, dat de biddende eene handeling verrigt, die veel plegtiger en van verhevener aard is, dan de handelingen van het dagelijksche leven, en misschien reeds eenigermate in hare eerbiedige stemming deelen, alvorens het duidelijk begrijpen kan, wat men eigenlijk doet, wanneer men bidt.' Het lieve driejarige kind, dat gedurende het gebed de oogen half tot zijne moeder verhief, het mondje bewoog en naderhand aan moeders boezem wegschuilende bekende, dat het niets gezegd had dan: 'moêtje lief, ik heb u zoo lief!' verkeerde in eene natuurlijkere, ja Gode meer welgevallige stemming, bad inniger, roerender, zielverheffender, dan wanneer het een formulier, hoe schoon en bevattelijk ook, nagepreveld had.

Onder alle goede eigenschappen, die in dezen leeftijd bijzonder moeten aangekweekt worden, hecht de schrijver het meeste gewigt aan gehoorzaamheid. Haar noemt hij de kin-

derdeugd bij uitnemendheid - en te regt. In haar ligt de mogelijkheid en de waarborg voor alle latere deugden. Gebod en verbod moeten daarom met verstand gegeven, maar dan ook met ernst gehandhaafd worden. Mogt deze ernst straf voor ongehoorzaamheid noodzakelijk doen zijn, die straf zij doeltreffend gekozen, en altijd met de bedoeling om te verbeteren, niet om te wraken, steeds met liefde en nimmer in drift toegepast. De mensch moet ondergeschikt zijn, eerst uit gevoel van afhankelijkheid, daarna uit liefde, eindelijk uit verloochening van zich zelven en eerbied voor eene hoogere orde. De gehoorzaamheid wordt, indien zij reeds vroeg aangeleerd wordt, in plaats van een slaafsch en ondragelijk juk te zijn, een zachte, het kind nooit drukkende band.

Er is voorts welligt niets, waardoor het kind in zijne eigenaardigheid zoo sterk te voorschijn treedt, als in het spelen; niets, waarbij de kiem van elke hoedanigheid zich zoo duidelijk openbaart. Uit het spel van het kind kan zijne geheele toekomst afgeleid worden. Door het spel komen ligchaam en geest tot ontwikkeling; het ligchaam door de daarbij vereischte beweging, de geest door de opvolging van vele en zinnelijke indrukken. Dit derhalve naar de behoeften van het kind te kiezen, te regelen en te leiden, is de schoone taak der liefderijke moeder.

> Spiele, liebliche Unschuld! noch ist Arkadien um dich,
> Und die freie Natur folgt nur dem fröhlichen Trieb;
> Noch erschafft sich die üppige Kraft erdichtete Schranken,
> Und dem willigen Muth fehlt noch die Pflicht und der Zweck.
> Spiele, bald wird die Arbeit kommen, die hag're, die ernste
> Und der gebietenden Pflicht mangeln die Lust und der Muth. (SCHILLER.)

Men late dan het jonge kind vrij spelen, en spelende zijn leven genieten; - het is toch in den atmospheer van genot en geluk, dat het kind zich het weelderigst ontwikkelt. Moge al de volwassene voor zijne vorming en veredeling teleurstellingen, ontberingen en tegenspoeden noodig hebben, op het jeugdige gemoed, dat daaraan nog geen' weêrstand kan bieden, kunnen zij geen' anderen dan eenen schadelijken invloed uitoefenen. Spoedig genoeg nadert de tijd, dat het onschuldige kinderspel door ernstige bezigheid moet vervangen worden, dat onlust de lust verdringt, dat het uit de vrolijke speelkamer in de treurige wereld, en van de liefderijke moederborst onder de afgunstige menschen gedreven wordt. Dan zingt het lot hem niet meer ‘Spiele, liebliche Unschuld’ toe, maar:

‘Entbehren sollst du, sollst entbehren.’
Das ist der ewige Gesang
Der jedem in die Ohren klingt,
Den unser ganzes Leben lang
Uns heiser jede Stunde singt. (GÖTHE.)

Men wapene dan den mensch reeds in de jeugd met kracht, en vooral met levenslust, opdat hij tegen dien boozen tijd bestand zij, maar bestrijde ook bij tijds die afwijkingen in zijne zedelijke ontwikkeling, die zich onder het spelen het duidelijkst vertoonen, zoo als drift, toorn, eigenzinnigheid, heerschzucht, vrees, enz., en die eens, bij het leed, dat hem te wachten staat, hem nog den pijnlijken doorn van zelfverwijt, van eigen schuld en van berouw over eigene verkeerdheid in het hart zullen drukken. De zorg, die men derhalve in dezen tijd voor de vorming van het gemoed te dragen heeft, is minder dringend dan die voor het ligchaam, maar dringender, dan die voor de ontwikkeling van den geest. Al wat tot dit laatste bijgedragen wordt, geschiede langs den zinnelijken weg Alleen door oefening der zintuigen moge zijne kennis uitgebreid worden, en elk abstract denkbeeld worde daarbij geweerd, daar het kinderlijk hoofd, waarin de hoogere geestvermogens nog sluimeren, en alleen het geheugen eenige kracht verkregen heeft, het nog niet kan assimileren, en zoo doende enkel zou onthouden, daar, waar het zelfdenken gevorderd moest worden. Eerst dan, wanneer het kind in de zinnelijke wereld opgehouden heeft vreemdeling te zijn, en tot zelfbewustheid geraakt is, begint het streven van den geest naar weten zich duidelijker te vertoonen. - Doch hier verlaat ons de schrijver met zijne schilderingen, met zijnen raad en voorlichtingen, ons de verblijdende toezegging gevende, dat hij dezen arbeid later wil vervolgen, en inmiddels een meer wetenschappelijk handboek over de physieke opvoeding wil bewerken, waartoe hij de bouwstoffen reeds verzameld heeft.

En zoo zijn ook wij tot het einde van onze taak genaderd. Zij was ons eene zeer aangename, daar het werk der lezing en der vermelding dubbel waardig is. Gelukkig schatten wij ons, dat deze vermelding doorgaans met lof en aanprijzing kon geschieden, en wij des schr. woorden zoo vaak voor de onze hebben kunnen bezigen. Het is dan ook om het *ubi plurima nitent*, dat wij ons van vitterij zouden moeten beschuldigen, indien wij aan het kleine verschil van meening, dat er op sommige plaatsen tusschen ons mogt bestaan, te veel gewigt gehecht, indien

wij den schrijver van sommige herhalingen beschuldigd hadden, of hem om eenige onnaauwkeurigheden van stijl en uitdrukking, en vooral om het veelvuldig gebruik van het den zin verlammende *dezelve* en *hetzelve*, lastig gevallen waren.

Moeders, die uw kroost liefhebt, opent oog en oor voor de waarheden, die het werk van ALLEBÉ u verkondigt: legt alle waanwijsheid en betweterij af, en volgt den raad, dien hij u geeft, en gij zult in den weelderigen groei uwer kinderen, en in hunne voorspoedige ontwikkeling, de zoetste belooning smaken. Laat u niet afschrikken door den schijn van hardheid, die sommigen zijner voorschriften mogt aankleven. Het is slechts hardheid in uw oog, dat verwend is door de hedendaagsche vertroetelende opvoeding, - eene opvoeding, die het ligchaam verzwakt en den geest overspant. Toenadering tot de volkomenheid in alle rigtingen zij het doel, waarnaar gij bij uwe opvoeding gestadig te streven hebt; harmonische ontwikkeling van alle deelen zij daarbij steeds uwe leuze. Ingelicht omtrent uwe ware bestemming hier op aarde (wij stemmen het ALLEBÉ uit den grond onzes harten toe), zult gij beseffen, dat deze, voor zooverre gij moeders zijt, slechts in den weldadigen invloed gelegen is, dien gij op den stillen huisselijken kring kunt uitoefenen. Door middel van dezen werkt gij weldadig op de geheele maatschappij. Geen ijdel vermaak, noch de praalvertooning van talenten, maar kinderen tot zelfstandige, tot edele menschen te vormen, is de hoogste roeping van uw geslacht. De toekomst der volkeren draagt gij in uwen schoot. Moeders! waardeert en gebruikt de magt zonder wedergade, u, doordien gij moeders zijt, geschonken. Door te beschikken over de eerste levensjaren van uwe kinderen, beschikt gij over de toekomst van uw volk. Gij kunt gedurende dien tijd den grondslag leggen tot die deugden, waardoor alleen de natiën bloeijen, vrij en gelukkig kunnen zijn.

Neen, geen leiband om de lenden:
Neen, geen dwangbuis om den geest!
Vrij te woelen en te wenden
Voegt aan ziel en ligchaam meest.
Mogt uw zorg hen willen hoeden
Voor te wilden vrijheidsdorst,
In uwe armen, aan uw borst
Moogt ge hen met liefde voeden,
Liefde, die voor 't hart der jeugd
Moeder is van alle deugd!
Holland, dat aan duizend wonden
Mat en kwijnend nederligt!
Zie, uw balsem is gevonden
In de handjes van een wicht!
Geef uw kroost naar 't ligchaam krachten,
Giet het vrijheidzucht in 't bloed,
Maak het edel van gemoed,
Leer het dood en hel verachten,
Leer het knielen voor den Heer -
En gij schittert als weleer. (HEIJE.)

SCHNEEVOOGT.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Over het Godsbegrip van krause. *Brief aan den Heer* J. Nieuwenhuis, *Doctor en voormalig Hoogleeraar der Wijsbegeerte, door* J.H. Scholten, *Doctor en Hoogleeraar der Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Leiden. Leiden*, H.W. Hazenberg en Comp., 1846, 42 *bl., gr.* 8°.

Het werkje, dat wij voor ons hebben, heeft zijn ontstaan te danken aan eene door Prof. NIEUWENHUIS in het Letterlievend Maandschrift van Februarij l.l. geplaatste beoordeeling van het door Ref. geschrevene opklimmende deel der wijsbegeerte volgens K.C.F. KRAUSE. In die beoordeeling kwamen uitdrukkingen voor, waarover Prof. SCHOLTEN zich beklaagt, en naar aanleiding waarvan hij in de verhandeling, die wij hier bespreken willen, de redenen blootlegt, waarom de Krausiaansche wijsbegeerte hem niet welgevallig is. Daar de bijzondere strijd tusschen Prof. NIEUWENHUIS en Prof. SCHOLTEN ons niet aangaat, willen wij alleen het tweede en grootste deel der verhandeling van Prof. SCHOLTEN, namelijk zijne grieven tegen het stelsel van KRAUSE, tot het voorwerp onzer beoordeeling kiezen. Daar echter deze recensie geenszins het laatste zijn zal, dat in *Nederland* over KRAUSE's wijsbegeerte zal geschreven worden, onthouden wij ons van de buitendien vermetele poging, om daarin ons onderwerp uit te putten, en bepalen ons alleen bij eenige aanmerkingen, die in de gegevene omstandigheden tot regt verstand der vraag noodzakelijk schijnen.

Op bl. 10 zegt Prof. SCHOLTEN: ‘Wenscht gij te weten, wat mij in de Krausische philosophie mishaagt? Niet de opklimmende weg, om tot de gedachte “God” te geraken. Ik vind dien weg den waren, en ben in deze overtuiging, na den arbeid van D^{r}. BURGER, nog meer bevestigd.’ Dit oordeel komt aan Ref. vreemd en onverklaarbaar voor. De opklimmende weg volgens KRAUSE leidt naar het Godsbegrip van KRAUSE, en Ref. ziet niet in, hoe die opklimmende weg naar een an-

der Godsbegrip leiden kan. Wanneer nu echter het Godsbegrip van KRAUSE verkeerd is, dan moet ook die opklimmende weg gebrekkig zijn, daar eene redenering, die tot verkeerde denkbeelden voert, noodzakelijk zelve fautief is. Daarom kan Ref. niet ontveinzen, dat, zoo het oordeel van Prof. SCHOLTEN over het Godsbegrip van KRAUSE juist is, ook het door Ref. behandelde opklimmende deel onjuist moet wezen; en dat, omgekeerd, zoo het oordeel van Prof. SCHOLTEN over het opklimmende deel juist is, het oordeel van Z. Hooggel. over het Godsbegrip van dien Wijsgeer de beschuldiging van onjuistheid niet ontgaan kan.

Op bl. 13 vraagt Prof. SCHOLTEN: ‘Waartoe dit beroep op de onmagt onzer voorstelling, nadat men zich eerst gewaagd heeft op een gebied, dat ontoegankelijk is voor het menschelijk denken?’ Het antwoord op deze vraag moet, naar mijn inzien, gegeven worden door te wijzen op het onderscheid tusschen voorstelling en denken, dat in de school van KRAUSE gemaakt wordt. Zoo zegt KRAUSE onder anderen[1]: ‘De verbeeldingskracht kan het oneindige niet bereiken, noch zich een beeld van het onbepaalde vormen, maar het oneindige en onbepaalde kan slechts door de rede gekend worden: waarom ook de meeste menschen de wezenheid en het bestaan van het oneindige en onbepaalde loochenen. Zegt men hun, b.v., dat de ruimte, of de tijd, of de duur, uitgebreidheid en kracht der natuur oneindig is, dan antwoorden zij terstond: dat zich dit niet laat denken, terwijl zij eigenlijk hadden moeten zeggen: dat zij zich hiervan geene voorstelling kunnen maken, enz.[2].’

Op bl. 14 zegt Prof. SCHOLTEN: ‘Volgens die opvatting van

1 Tot meer gemak der lezers hebben wij steeds de plaatsen van KRAUSE vrij vertaald en het oorspronkelijke in eene noot medegedeeld. De hier aangehaalde plaats wordt gevonden in de *Lehre vom Erkennen und der Erkenntniss*, bl. 340. Zij luidt aldus: Nun kann die Phantasie nichts Unendliches erreichen, und nichts Unbedingtes darstellen, sondern das Unendliche und das Unbedingte kann nur in Vernunftschauung gefasst werden: die meisten Menschen läugnen auch daher die Wesenheit und Daseynheit des Unendlichen und Unbedingten. Sagt man ihnen z.B., der Raum, oder die Zeit, oder die Natur, in Zeit und Raum und Kraft ist unendlich: so erwidern sie sogleich: ‘Diess lasse sich nicht denken,’ indem sie eigentlich nur sagen sollten: ‘Diess vermögen wir nicht in Phantasie zu veranschaulichen, oder zu construiren, enz.’

2 Zie DE GELDER; eerste gronden der Meetkunst, blz. 93.

het woord *wereld*, in den zin van een bloot aggregaat van deelen, zijn noch SPINOZA, noch SCHELLING, noch HEGEL immer Pantheisten geweest, van welke dwaling gij deze Wijsgeeren toch niet zult kunnen vrijpleiten.' Deze uitspraak is door het voorgaande en volgende zeer gebrekkig gemotiveerd. Neemt men het Pantheismus in den zin, waarin Prof. SCHOLTEN het neemt, dan heeft het voor velen veel aantrekkelijks, en wordt door zoo veel heldere hoofden aangenomen, dat hier wel eene wederlegging van zulk een Pantheismus had mogen geleverd worden, en het wat al te categorisch klinkt, wanneer het maar in eens voor *dwaling* wordt uitgemaakt. Over het geheel wordt het Pantheismus meer ex tripode veroordeeld dan grondig wederlegd, en het heeft, ja, altijd grooten tegenstand, maar toch ook altijd vele aanhangers gevonden. Naar ons gevoelen is het een onvermijdelijk punt van doorgang voor het wijsgeerig denken, en is zeer moeijelijk te boven te komen, tenzij men, geest en natuur als coördinaat beschouwende, de noodzakelijkheid leert inzien van een hooger wezen dan die twee, waardoor hun beider verstand wordt daargesteld, dat is van God als Opperwezen boven den geest en boven de natuur. Dit is te meer noodig, naarmate men meer de waarde der individu's erkent, en meer met KRAUSE doordrongen is van de overtuiging, dat de menschelijke geest een *wezen*, geene *wezenheid* is. Zoo zegt AHRENS in zijn *Cours de Philosophie*, II, p. 22: 'Mais notre propre conscience est en opposition avec le système de SPINOSA. Notre moi ne peut pas être une forme ou un mode d'être de la pensée de Dieu. Nous savons, nous sentons qu'il y a une unité en nous-mêmes. - Nous ne pouvons pas être une pure forme, une pure modification, car une forme ne se forme pas d'elle-même, elle peut être transformée par autre chose, mais non par elle-même; une modification ne se modifie pas non plus par son propre pouvoir, mais *nous*, nous nous formons continuellement par notre propre action, etc.'

Op bl. 17 haalt Prof. SCHOLTEN de woorden van STRAUSS aan: 'Die endlichen Dinge, indem sie, in dem endlosen Wechsel des Entstehens und Vergehens, als einzelne sich selbst aufheben, fallen sie in eine Allgemeinheit zusammen, die sich nicht mehr als ihre *Ursache*, sondern als ihre *Substanz* verhält.' Men kan niet te voorzigtig zijn in het toepassen van uitspraken uit de eene school op de andere. Zoo is onder anderen dit opgaan van de enkele dingen in het algemeene

volstrekt geen leerstuk van KRAUSE. Wij hebben van hem de volgende uitspraak: ‘Bij het redekavelen over noodzakelijkheid, mogelijkheid en werkelijkheid onderscheide men: vooreerst, de geheele tijdreeks van hare eindige deelen; en verder, hetgeen van God zelven als levend Wezen geldt, van hetgeen slechts voor een eindig gebied van eindige wezens en wezenheden noodzakelijk, mogelijk en werkelijk is. Daarom moet ook ten opzigte van ieder eindig, levend wezen onderscheid gemaakt worden tusschen hetgeen voor zijn één, zelfstandig, geheel, van natuur eindig leven, *in den geheelen, dat is, oneindigen levenstijd geldt*, en hetgeen slechts voor eindige, bepaalde tijddeelen en tijdpunten van zijn leven noodzakelijk, mogelijk en werkelijk is[1].’

Zoo ben ik onwillekeurig gekomen aan het vraagstuk der onsterfelijkheid, dat door Prof. SCHOLTEN eerst lager wordt behandeld. Hij zegt op bl. 37: ‘Het ligchaam, welks organisme bij den dood wordt ontbonden, houdt op *ligchaam* te wezen, het is *lijk* geworden. Maar even zoo schijnt dan eene consequente beschouwing der zaak te vorderen, dat ook het *ik*, als individu, ophoudt te bestaan, zoodra het verband tusschen ligchaam en ziel bij den dood verbroken wordt. Wat, vraag ik, wordt er zóó van de individuële onsterfelijkheid van het *ik*, na den dood des ligchaams? Ik beef voor zulk eene gevolgtrekking, die echter op het standpunt van KRAUSE niet zal kunnen ontweken worden.’ Die gevolgtrekking wordt echter op het standpunt van KRAUSE ontweken, en wel op deze wijs[2]: ‘Ik kan het ligchaam niet eens geheel tot mij zelven

1 Zie *Vorlesungen über das System*, bl. 487: ‘In Ansehung der Zeitbezugdaseynheit ist ferner zu unterscheiden, was hinsichts der ganzen Zeitreihe in der Einen unendlichen Gegenwart, oder nur eines endlichen Theiles derselben, ferner was hinsichts Wesens selbst als lebenden Wesens, und was lediglich hinsichts eines endlichen Gebietes der endlichen Wesen und Wesenheiten zeitdaseynheitlich, zeitnothwendig, zeitmöglich und zeitwirklich ist. Daher ist auch hinsichts jedes endlichen lebenden Wesens zu unterscheiden, was hinsichts seines Einen, selben, ganzen, wesenlich-endlichen Lebens in der ganzen, d.i. unendlichen, Lebenzeit, und was nur für endliche bestimmte Zeittheile und Zeitpunkte seines Lebens nothwendig, möglich und wirklich ist.’ Overigens merke men op, dat *eindig* hier *eindig van omvang*, niet *eindig van duur* beteekent, daar bij KRAUSE de oneindige duur des levens der eindige wezens wordt voorgesteld als een noodzakelijk gevolg van de onmogelijkheid om in eenen eindigen tijd hunne oneindige taak te vervullen.

2 Zie *Vorlesungen über das System*, bl. 85: ‘Ich kann den Leib als solchen nicht einmal ganz zu mir selbst rechnen, sowahr ich mir bewusst bin, ein ganzen, selbständiges Wesen zu seyn, weil ich zwar den Leib zu mir selbst rechne, ihn aber doch zugleich anerkennen muss als einen untergeordneten Theil der ganzen Natur, von welcher ich, als Geist, behaupte, dass sie ausser mir ist, indem ich sie von meiner innern leiblichen Welt der Phantasie bestimmt unterscheide;’ en bl. 91: ‘Aber dadurch, dass wir anerkennen, dieser Leib als endliches Gebilde entstehe und vergehe, haben wir noch gar nicht anerkannt, dass der Lebensgrund dieses Leibes, dass die kraft, die ihn bildet, entstehe und vergehe.’

rekenen, zoo waar als ik mij bewust ben, één, geheel, zelfstandig wezen te zijn, daar ik wel het ligchaam tot mij zelven reken, maar echter tevens erkennen moet, dat het een ondergeschikt deel is der geheele natuur, waarvan ik als geest beweer, dat zij buiten mij is, daar ik haar van mijne inwendige wereld der verbeelding uitdrukkelijk onderscheid' en elders: 'Daardoor, dat wij erkennen, dat dit ligchaam als eindig voortbrengsel ontstaat en vergaat, hebben wij nog geenszins erkend, dat de levensgrond van dit ligchaam, de kracht, die hetzelve vormt, ontstaat en vergaat.' Hierbij vergelijke men de woorden van AHRENS, *Cours*., I, p. 200: 'Il est evident que les raisons qui parleraient pour l'immortalité de l'esprit, prouveraient également l'immortalité du principe animique du corps.'

Verder zegt AHRENS, *Cours*, II, p. 285: 'D'abord il s'élève la grave question de l'origine et de la nature de *l'individualité*, ou des êtres individuels dans le monde, question dans laquelle s'est égaré SPINOSA et après lui tous ceux qui, dans les temps modernes, ont basé la philosophie sur le principe de l'Être absolu. Ces philosophes ont prétendu, que les êtres individuels, à quelque domaine qu'ils appartinsent, soit à la nature, soit à l'ordre spirituel, n'étaient que des manifestations transitoires ou des combinaisons passagères de la substance divine. On concoit que, dans une telle doctrine, on ne peut conséquemment pas admettre une immortalité individuelle, conséquence que les adversaires n'ont pas manqué de relever, et qui, selon eux, est inévitable pour tout système philosophique qui part du principe de l'Être absolu. Mais cette conséquence vient principalement de ce que ces systèmes ont tous méconnu la nécessité de la partie analytique de la philosophie, qui, en préparant psychologiquement la solution de toutes les questions, précise aussi les notions de l'individualité du moi, du temps et de l'éternité. Or, quand on a com-

pris analytiquement l'idée de l'individualité et du temps[1], il est impossible de s'égarer dans un panthéisme qui ferait absorber tout dans l'identité de la substance divine. L'analyse seule de la notion du temps montre déjà, que le changement, dont le temps est la *forme de liaison*, de quelque manière qu'il s'opère, est, loin d'être la cause, le simple produit de l'activité des êtres finis, qui, s'ils n'existaient pas comme tels *avant* le temps, c'est-à-dire éternellement, ne pourraient jamais apparaître comme tels *dans* le temps. Car tout ce qui est, a sa première cause, non pas dans le temps, qui n'est qu'une forme de succession, mais dans l'éternité. Si on admet donc l'individualité, ne fut ce que pendant un certain temps, comme on le fait généralement au moins pour cette vie, il faut l'admettre éternellement; parce que la raison de son existence ne peut pas se trouver dans ce court espace de temps, mais doit exister dans l'éternité.' Hierop volgt eene metaphysische deductie van hetzelfde, die wij niet zullen overnemen, daar het gezegde voldoende is. Naarmate nu, gelijk reeds boven is aangestipt, de erkentenis der individualiteit helderder wordt, en tevens meer het verband des heelals wordt waargenomen, is het meer noodig een werkelijk bestaand, persoonlijk Opperwezen aan te nemen, dat de *Opperwezenheid* verwerkelijkt; zoo als de *geheelheid* door de natuur, de *zelfheid* door den geest verwerkelijkt wordt[2].

Eindelijk is het ons onbegrijpelijk, hoe Prof. SCHOLTEN KRAUSE op ééne lijn met SPINOSA en beneden HEGEL kon stellen. Wij willen hier onze vrienden niet vooruitloopen, maar slechts ééne plaats van KRAUSE mededeelen[3]. 'Dus is God ook individueel in den tijd als oorzaak werkzaam; en wel op het bijzondere

1 Voy. pag. 63 et suiv.

2 Zie ook *Vorlesungen über das System*, bl. 490 de noot, en vergelijk over dit punt de verhandeling van FICTE, *zur speculativen Theologie*, Zweiter Artikel, voorkomende in zijn Tijdschrift *für Philosophie und spekulotive Theologie, Neue Folge*, I, 1 en 2.

3 'Also ist auch Gott eigenleblich, oder individuell, in der Zeit ursachlich wirksam; und zwar ist Gott auch in dieser Weise wirksam auf das Eigenleben eines jeden Gott untergeordneten Wesens, und auf das Eigenleben aller Gott untergeordneten vereinten Wesen, gemäsz dem einen Lebengesetze Gottes in unendlicher (individueller) zeitlicher Wechselwirkung mit Vernunft, Natur und Menschheit, ja mit jedem vollendet eindlichen Wesen in ihnen, auch mit jedem endlichen Geiste, mit jedem endlichen Leibe, mit jedem Menschen, auch mit jedem von uns (*Vorl. ü.d.Syst.* bl. 484).'

leven van ieder aan God ondergeordend wezen, en op het bijzondere leven van alle aan God ondergeordende vereenigde wezens, naar de ééne wet van het leven Gods, in oneindige individuele vrijheid. Zoo is God als Opperwezen aanhoudend in den tijd in individuële wederkeerige werking met den geest, de natuur en het menschdom, ja met ieder volkomen eindig wezen in dezelve, ook met iederen eindigen geest, met ieder eindig ligchaam, met ieder mensch, ook met ieder onzer.'

Wat overigens het oordeel der landgenooten van KRAUSE over dien wijsgeer betreft, en met name hoe FICHTE zich jegens hem gedragen heeft, - wie daarover meer wil te weten komen, kan dit vinden in de voorrede van LEONHARDI voor de *Lebenlehre* van KRAUSE, uitgekomen te *Göttingen* in 1843, in welk boek ook over het in dit opstel aangeroerde zeer uitvoerig wordt ge handeld[1]. Wij hebben echter met voordacht onze bewijsplaatsen slechts uit de door Prof. SCHOLTEN aangehaalde werken van KRAUSE en AHRENS geput, en vragen nu aan iederen onbevooroordeelde, of het oordeel van Z. Hooggel. over de Krausiaansche wijsbegeerte wel van partijdigheid is vrij te pleiten.

D^{r}. D. BURGER, Jr.

De Godsdienstige huisvader. Een geschenk voor jeugdige lidmaten der Christelijke Kerk. Uitgegeven door G.C. van Balen Blanken, *Predikant te Wognum en Wadway*. Amst., Van der Hey en Z., 1843. Postform., 216 bl.

Een lief, een aardig, een nuttig boekske. Ref. las het met wezenlijk genoegen. De smaak voor Novellen en Romans in het gebied der stichtelijke lectuur begint meer en meer voortgang te maken. Onmiskenbaar is het een teeken des tijds, dat men er naar streeft, de ideën van Christelijk leven, die men in de werkelijkheid niet of niet voldoende vindt, in ideale beelden voor te stellen. Is het een kwaad teeken? Ref. schroomt niet, het tegendeel te beweren. Of wat zijn de gelijkenissen onzes Heeren anders dan Novellen voor *Zijnen* tijd, voor *Zijne* hoorders, zoo niet voor zijne lezers? Wij nemen alleen tot voorbeelden *den Verloren Zoon* en *den barmhartigen Samaritaan*. Zijn deze gelijkenissen wel iets anders, dan de ideën des Goddelijken levens, die den Heer bezielden, ten nutte zijner

1 Wij lezen daar op bl. LIV, dat er in 1843 ten minste twaalfduizend octaaf banden van KRAUSES werken binnen en buiten *Duitschland* verkocht waren.

hoorders en leerlingen, in ideale beelden geopenbaard? - Doch men onderscheide hier wel. De Zoon van God dichtte gelijkenissen, en nam daartoe beelden uit het dagelijksche leven, aan welke Hij eene ideale kleur bijzette, maar die steeds ver beneden het oorspronkelijke, dat in zijn' eigen' geest was, bleven. Wij (d.i. de menschen onzer dagen) nemen ook beelden uit het dagelijksche leven, zetten ze ook eene ideale kleur bij; maar onze idealen zijn steeds boven onzen eigenen geest, zijn beter, edeler, volmaakter dan wij zelve. JEZUS gebruikte zijne beelden, om daarmede af te dalen tot de vatbaarheid van zijn publiek; wij, om er mede op te klimmen tot hetgeen wij beseffen, dat boven ons staat. Met dat al: de manier zelve is één. - En moet dan eene manier van denken en schrijven, die aanhoudend poogt het hier op aarde gevondene onvolmaakt Christelijke leven in verdichte verhalen te idealiseren, eene manier, wel niet historisch van JEZUS zelven afkomstig, maar door zijn voorbeeld gewettigd, moet zulk eene manier worden afgekeurd? Verre vandaar. Onze tijd heeft er ook reeds lang gunstig over geoordeeld. De stichtelijke roman is reeds bij ons Protestanten een heerlijke plaatsvervanger geworden van de ideale schilderkunst der R.K. Kerk, en zal het gewis nog meer worden. FREDERIKA BREMER mag in deze manier eene groote meesteres heeten; maar zij erkent wat te weinig den Evangelischen oorsprong harer ideën, om hare romans tot de rubriek der stichtelijke lectuur te brengen.

Genoeg, misschien reeds al te veel ter inleiding eener aankondiging van een oorspronkelijk Nederlandsch werkje, dat eenige stichtelijke Novellen bevat. In geest, en zelfs eenigzins in manier, is het verwant met de schriften van FREDERIKA BREMER, behalve dat het zijne Evangelische bedoeling dadelijk openbaart, en in talent zeer ver beneden de Zweedsche modellen blijft. Intusschen (om dit tot des S. verdediging te zeggen) leert ons de titel reeds, dat het zijne bedoeling niet is, zich in deze manier van schrijven te volmaken; zij is klaarblijkelijk bij den S. maar een middel om de lezers te lokken.

Zes verhalen met eene *Inleiding* en Aanhangsel vullen het boekske. En alle zes zijn geschreven met het doel om aan te wijzen, hoe jonge lidmaten, met gunstig gevolg, eenige verzoekingen tot ontrouw aan hunne belijdenis, die eigenaardig in ons Vaderland en in onzen tijd te huis behooren, kunnen en moeten overwinnen. Het eerste *schildert* niet, maar *beredeneert* het gevaarlijke der hedendaagsche bals voor jeugdige Chris-

tenen, vooral Christinnen. Het tweede verdedigt in den zelfden trant den zang en de muzijk, wat echter, naar Refs. oordeel, wel beter en doeltreffender had kunnen geschieden. Het derde schildert het moeijelijke voor sommige naauwgezette gemoederen, om niet door het pietismus der Afgescheidenen te worden weggesleept, benevens het edele en vrije eener rein-Evangelische denkwijze. Het vierde schildert, in het tragisch einde van een' zeer goedaardigen jongeling, het verschrikkelijk lot van hen, wie het spel ten val brengt. Ook de beide volgende verhalen, het vijfde en zesde, getiteld: ‘het gemengde huwelijk,’ en ‘de Proselytenjagt,’ eindigen treurig, en schilderen vrij treffend het gewigtige en noodzakelijke van het: ‘Waakt’ tegenover de woelingen der Ultramontanen, een thema, dat zijne hoog-ernstige zijde heeft, al hebben wij, de oneindige variatiën moede, eenige neiging om er ons over te vermaken. Eindelijk volgt als Aanhangsel eene ‘Korte herinnering van eenige Christenpligten.’

Uit dit laatste stukje, bepaaldelijk geschreven voor jeugdige Christinnen (zie bl. 204), blijkt ook voornamelijk des S. oogmerk met zijn geheele werkje, om nuttige stichtelijke lectuur te verschaffen aan jeugdige vrouwelijke lidmaten uit den beschaafden welgezeten burgerstand onzer minder groote steden. Hij is er van overtuigd, dat in onze eeuw aan de vrouw eene grootsche taak is opgelegd, en een eervolle rang toekomt. Ook Ref. deelt met hem in die overtuiging. Hij las BLANKEN's ‘Godsdienstigen Huisvader,’ onder den vollen indruk van FREDERIKA BREMER's schoonen roman: *Een Dagboek*. Daar las hij een woord van de ‘herschapene’ FLORA DELPHIN tot SOPHIE ADELAN, hetwelk een denkbeeld uitdrukt, dat de begaafde Zweedsche schrijfster in hare werken steeds voor oogen houdt: ‘Ziet gij, het wordt dag! Ziet gij, hoe de wereld al helderder en helderder wordt? O, zeker zal de nevel, die over de menschheid hangt, al meer en meer worden opgetrokken. Zeker zal het groote doel van het leven, de echte waarde van den mensch, zich steeds reiner ontwikkelen in 's menschen hart. Zeker zal de vrouw, als mensch, al meer en meer gewaardeerd en erkend worden in de waarde van haar bestaan. En eerst dan, wanneer zij zoo erkend geworden is, en in de maatschappij haar ware standpunt als mensch en medeburgeresse heeft herwonnen, dan zal zij op nieuw een schutsengel worden voor de aarde, en uit haren schoot een nieuw en veredeld menschengeslacht voortbrengen.’ En gewis: geen sen-

timenteel gewawel, maar ook geene uitspattende loszinnige dartelheid; geene onhuishoudelijke en onvrouwelijke slordigheid, maar ook geene tot weelde ontaardende praalzieke toilet-woede; geene verwaarloozing van echten, fijnen, goed ontwikkelden smaak, welken men door muzijk, beeldende kunst, talen, ook romans, tooneel, opera, mits met mate gebruikt, voeden kan, maar ook geene verkunsteling, geene overprikkeling en daardoor vernietiging van het gezonde vrouwelijke gemoed; - alleen ware Christenzin, die de wereld gebruikt als niet misbruikende, zoo uitnemend geschikt om de vrouw tot *liefde* in den echten zin des woords, namelijk tot werkdadige, opofferende, getrouwe liefde te leiden, zal haar ten vruchtbaarsten zegen voor ons geslacht en de volgende doen zijn. - Iets dergelijks vervulde ook des S. geest bij het vervaardigen zijner Novellen, ofschoon het niet altijd even helder uitkomt. Zijn ‘Godsdienstige Huisvader’ is in de eerste plaats (Inleid., bl. 2 en 15) een geschenk van een' Christelijk denkenden vader aan zijne *twee* dochters en éénigen zoon. Het boekske moge dan nut doen, en ook iets bijdragen tot verwezenlijking van des S., van FREDERIKA BREMER's en van Referents idee.

Één ding hindert bij het lezen in de sympathie met den S. Het is de kwalijk verborgene ingenomenheid met zijn eigen werk, die gemaskerd in zijne ‘Inleiding’ (wederom een familie-tooneel uit onzen welgezeten burgerstand) te voorschijn treedt. Of hoe moet men het noemen, als er bl. 15 staat: ‘De vader reikte onder deze toespraak zijn geschreven boekje (den Godsd. Huisv.) den aanwezigen toe als gemeenschappelijk geschenk, èn allen namen het dankbaar aan als het schoonste en kostelijkste; en voorzeker hebben de jeugdige lidmaten zich in dat oogenblik heilig voorgenomen, het, naast den Bijbel, elken dag in te zien, deszelfs inhoud ten rigtsnoer van hun gedrag te stellen, en ook hunne kennissen en vrienden op te wekken, het te lezen en er zich aan te houden, als aan lessen der wijsheid en der liefde.’? Of wat, als men op bl. 20 leest: ‘Hoe beviel het (de Godsd. Huisv.) mij bij het onderzoek! Ik wenschte het in aller handen, algemeen bekend. Mijn nederige en zoo zedige vriend (de zoogenaamde schrijver) had niet kunnen besluiten het door den druk gemeen te maken. Dit verlangde ik toch, en bij onze eerste ontmoeting vroeg ik hem, zijne bladen met zijnen naam ter perse over te geven. Hiertoe was hij niet te bewegen, ofschoon ook zijne kinderen hierop bij hem aandrongen. Na lang aarzelen kreeg ik ech-

ter zijne toestemming, mits dat ik de bezorging daarvan geheel op mij name.'?

Hiermede zij er genoeg gezegd. Lezers en vooral lezeressen uit den welgezeten burgerstand! koopt u den Godsdienstigen Huisvader; hij zal u kunnen dienen, om in deze dagen uwe Christelijke roeping beter te verstaan.

R.

K.

***Beoordeeling van het Ontwerp van Wet betrekkelijk de ondersteuning van behoeftigen*, door Mr. H. van Logchem. Deventer. 1845.**
***Vervolg der Proeve van Onderzoek omtrent het Armwezen in ons Vaderland, en naar de meest doeltreffende middelen, die verder ter verbetering van het lot der armen zouden kunnen aangewend worden, door* g. luttenberg. *Zwolle*. 1845.**

Een ontwerp van wet is aan de tweede kamer der staten-generaal aangeboden, ten opschrift voerende: *Ontwerp van Wet betrekkelijk de ondersteuning van Behoeftigen*. Het is waar, het voorstel heeft betrekking tot de ondersteuning van behoeftigen; wie echter onder den titel meende te moeten verstaan eene regeling van het armwezen hier te lande, zou zelfs bij de vlugtigste inzage en de oppervlakkigste kennis van het onderwerp zich teleurgesteld gevoelen. Het ontwerp doet niet anders, dan het domicilie van onderstand regelen, en hecht daaraan een paar beginselen vast, terwijl verschillende onderwerpen van het hoogste gewigt, zoo als werkhuizen, gasthuizen, inrigtingen tot onderwijs voor kinderen van behoeftigen, kolonisatie, of in het algemeen de ondersteuning, door de burgerlijke gemeenten te verleenen, geheel buiten behandeling gelaten worden. Het ontwerp wordt dan ook slechts aangeboden ter vervanging der wet van 28 November 1818 en zoo vele daarop gevolgde wijzigende, uitbreidende, of vernietigende besluiten. Het ligt echter buiten mijn plan, dat ontwerp hier te beoordeelen; ik wensch slechts eenige oogenblikken de aandacht te vestigen op een paar brochures, welke het armwezen in ons vaderland betreffen, en waarvan althans de eerste door dit wetsontwerp is uitgelokt.

De Heer VAN LOGCHEM merkt al aanstonds op, dat de armoede in ons vaderland is toegenomen door vermeerderd zedenbederf, minderen bloei van sommige takken van volksbestaan, en vooral door de omstandigheid, dat de bronnen van levensonderhoud

niet zijn toegenomen in verhouding tot eene bevolking, welke sedert 1813 schier met een derde is gerezen (?); dat eene armenwet hier geene genezing, slechts verzachting kan aanbrengen. Daarna wordt de vraag, of eene vervanging der wet van 28 Nov. 1818 wenschelijk is, bevestigend beantwoord wegens bestaande duisterheden, tot aanvulling van lastige leemten, tot versterking van heilzame beginselen, en verandering van in de uitvoering moeijelijke of minder doelmatige bepalingen (bl. 10).

Tot beoordeeling der voordragt betreffende het onderstandsdomicilie, acht de schrijver het noodzakelijk de verschillende stelsels te ontvouwen. De gronden voor en tegen zoogenaamde wettelijke liefdadigheid worden kortelijk medegedeeld; ten tweede die voor en tegen het stelsel, hetwelk de zorg voor de behoeftigen alleen aan de liefdadigheid wil hebben aanbevolen; ten derde die voor het stelsel van algemeene liefdadigheid pleiten (*la bienfaisance publique*). Voor het laatste verklaart zich de schrijver; dat is ook het stelsel, aangenomen bij het ontwerp. Vervolgens wordt het gevoelen bestreden dergenen, die meenen, dat eene wet geene regelen voor diakoniën en kerkelijke armbesturen kan bevatten, en de tegenovergestelde meening, welke ook die des schrijvers is, verdedigd, voornamelijk op grond, dat de diakonie niet in de kerk, maar naast de kerk staat, als een zedelijk ligchaam, bestemd tot de verzorging van behoeftigen.

Eindelijk worden de hoofdbeginselen, welke aan het ontwerp ten grondslag liggen, uiteengezet en in den regel verdedigd.

In den eigenlijken zin is deze brochure te beschouwen als eene memorie van toelichting van het aangeboden ontwerp; de schrijver achtte het waardig aanbevolen te worden, omdat het, naar zijne meening, kan leiden tot een beter tijdperk in de zaak van het armwezen (zie laatste bladzijde). Is dit zijn doel geweest, dan moeten de eischen, welke men doet, geheel daarmede in verband worden gebragt; dan is het niet de vraag, of het armwezen in ons vaderland, als onderwerp van behandeling, met die kennis en wetenschap, met al die grondigheid, welke het gewigt der zaak vordert, is onderzocht en ter toetse gebragt, maar of de strekking der voordragt, en de gronden, die er voor pleiten, helder zijn uiteengezet en genoegzaam aangedrongen. Is mijne vooronderstelling juist, en ik kan daarover naauwelijks eenigen twijfel voeden, dan acht ik zijne

taak goed en gelukkig volbragt, al kan ik niet overal in des schrijvers gevoelen deelen, al zou ik bij eene nieuwe wet eene zoodanige wenschen, welke in waarheid het armwezen in ons vaderland omvat, of ten minste de grondslagen legt, om daarop eene afdoende regeling voor de toekomst te vestigen.

Hij, die het ontwerp en zijne motiven nader wenscht te kennen, leze derhalve deze brochure; hij zal zijn verlangen bevredigd vinden.

Het tweede werkje heeft eene meer algemeene strekking, en is, zoo als de titel ook aanduidt, een vervolg op een vroeger, in 1841 uitgegeven door denzelfden schrijver; het heeft dan ook denzelfden vorm, en de beide hoofdstukken, waarin het is verdeeld, dragen hetzelfde opschrift als de twee eerste van de *Proeve*.

Na eene inleiding, uit weinige bladzijden bestaande, bevat het eerste hoofdstuk een kort onderzoek naar den toestand van het armwezen in het tijdvak van 1815 tot en met 1843; het tweede een onderzoek naar de voornaamste oorzaken, die eenen nadeeligen invloed op het armwezen hebben geoefend. Nog eene aflevering van dit vervolg is naar des schrijvers toezegging te verwachten, welke eene nadere beschouwing der in ons vaderland bestaande middelen en instellingen ter voorkoming, vermindering en ondersteuning van armoede zal bevatten. Ik heb in *de Gids* van 1841, Boekb. bl. 385 en verv., den inhoud der *Proeve* medegedeeld; de wijze van behandelen, de loop der gedachten in het *Vervolg* zijn dezelfde; het ware onbescheiden bij den inhoud van het *Vervolg* langer stil te staan.

Men vergunne mij liever de volgende opmerkingen te maken.

De Heer LUTTENBERG heeft zeker groote verdiensten ten opzigte van het armwezen in ons vaderland; bereids heeft hij bewijzen gegeven eener onvermoeide werkzaamheid, en zijne toezegging, ook nu weder gedaan, van belangrijke bijdragen, toont, dat hij voortdurend dit hoogstgewigtig onderwerp ter harte neemt. Eigene ondervinding bragt hem tot opmerken en overwegen; de ongunstige uitspraken in veler mond spoorden hem aan tot onderzoek, en in stede van het bij het uiten eener onvruchtbare klagt te laten berusten, zette hij zich aan den arbeid, verzamelde zijne bouwstoffen, en deelde zijne verkregene uitkomsten mede, waar allen, met enkele uitzonderingen, wel zuchtten, maar geene pogingen tot verbetering aanwendden. Zijne *Proeve* wekte de aandacht; zij was voor velen een spoorslag, om het door hem gegeven voorbeeld te volgen. Zoo

is de belangstelling voor deze zaak door zijn toedoen meer verbreid, dieper doorgedrongen, en de strijd der meeningen zal voorzeker ook hier der waarheid nader leiden. Al ware het alleen hierom, het vaderland is den Heer LUTTENBERG dankbaarheid verschuldigd. Maar daarenboven, in de *Proeve*, gelijk in het *Vervolg*, worden vele belangrijke daadzaken vermeld, en nuttige wenken gegeven, wenken, waarvan enkelen ook niet zijn verloren gegaan. Het nut, door zijn werken gesticht, is er door verhoogd. Ik breng hem voor dat alles gaarne mijne dankbare hulde toe. Is echter het onderwerp, het armwezen, naar eisch behandeld? Ik geloof het niet. Het vordert eene veelzijdige kennis, kennis van feiten, ja, maar ook van geschriften, hier en elders uitgekomen, van beginselen van staathuishoudkunde, waardoor het organisme der maatschappij duidelijker wordt voor het oog van den geest, waardoor een dieper indringen in haar wezen, eene juistere opvatting en aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen alleen mogelijk is.

Hierin, komt het mij voor, is de Heer L. veelal beneden zijn onderwerp gebleven. Vele uitkomsten zijn bij hem niet onopgemerkt gebleven, maar het voorkomen daarvan in de toekomst, voor zooverre zij nadeelig waren, heeft hij in de oppervlakte gezocht, en de ware oplossing gemist. Wil men een voorbeeld, ik beroep mij op hetgeen hij zegt omtrent het gebrek aan arbeid. Dit gebrek is eene der voornaamste oorzaken van armoede; hij verheugt zich daarom, dat de ondernemingsgeest in *Nederland* is opgewekt, blijkbaar in het ontginnen van land, het droogmaken van vele plassen en meeren, het indijken, het aanleggen van spoorwegen, enz. Ik verheug er mij in met hem, maar moet er toch bijvoegen, dat het voor het grootste gedeelte slechts tijdelijke werkzaamheden zijn. Zulke ondernemingen bieden wel eene tijdelijke tegemoetkoming aan het gebrek aan arbeid, maar helpen niet op den duur.

Wil men dat gebrek in waarheid, zoo veel menschen vermogen, verhelpen, ik ben vast overtuigd, dat slechts één weg openstaat, en die is: terugkeeren van den weg, nog voortdurend bewandeld, om onze maatschappij tot eene kunstige *machine* te vormen; terugbrengen onzer maatschappij tot een' staat in overeenstemming met den aard van ons volk, ons land, onze ligging en luchtsgesteldheid. Dan eerst kan men verwachten, dat de arbeid minder zal ontbreken, wanneer hij bevrijd is van het kunstiglijk hem aangegespt harnas; hij zal blijven blootstaan aan de gevaren, die uit den aard der zaak voortvloeijen,

maar niet meer aan zoo vele anderen, aan de kunstmiddelen eigen. Dan eerst kan men geraken tot eene gelukkige verhouding tusschen de verschillende bestanddeelen der maatschappij, tot eene betere verdeeling der middelen van welvaart onder hare leden; dan eerst is er geene ophooping aan den eenen, geene wegkwijning aan den anderen kant meer te wachten.

Genoeg echter hiervan voor het oogenblik; want niettegenstaande de gemaakte opmerking, is het, zoo als ik boven zeide: de Heer L. heeft billijke aanspraak op onze dankbaarheid. Ik maakte haar slechts tot opwekking voor hem, voor mij en voor anderen, om de zaak niet als genoegzaam toegelicht te beschouwen.

Eindelijk komen er een paar stellingen voor, welke ik niet geheel met stilzwijgen mag voorbijgaan. De Heer L. zegt, inleiding, bl. v, ‘hetgeen vooral een opmerkelijk en verblijdend kenteeken van onzen tijd is, de godsdienstige opvoeding, die het begin, de (den) grondslag en het einde van alle onderwijs moet uitmaken, enz.’ Is dat waar, dat de godsdienstige opvoeding het begin, den grondslag moet uitmaken van alle onderwijs? Ik beken gaarne van een ander gevoelen te zijn, en ben van meening, dat de strekking van het eerste onderwijs zijn moet, den geest vatbaar, het gemoed ontvankelijk te maken voor het goede, voor het schoone, om daarna aan de godsdienstige opvoeding goede vruchten te verzekeren. Eene godsdienstige opvoeding op de scholen, en daar zal wel het begin zijn van alle onderwijs, leidt slechts tot afscheiding van kinderen der bijzondere gezindten, en bevordert den sectengeest. Welligt echter is het gezegde der pen van den Heer L. ontvloeid, zonder dat hij er die opvatting aan gehecht heeft, waartoe het aanleiding geeft.

Een paar woorden ook over hetgeen voorkomt op bl. 90 en verv. De Heer L. beweert, dat eene onzer dierbaarste voorregten, de vrijheid der drukpers, op eene ergerlijk wijze wordt misbruikt, zoodat de maatschappij in hare grondvesten wordt aangerand en ondermijnd. ‘Geene zaak,’ voegt hij er bij, ‘zoo heilig of deugdzaam, geen persoon, zoo hoog verheven en eerbiedwaardig, welke niet - wordt aangerand, beschimpt en belasterd; en alle daden van het openbaar bestuur, ook de beste daaronder, worden afgekeurd en gelaakt.

Er staat niet te vergeefs geschreven: *alle ziele zij de magten, over haar gesteld, onderworpen; want er is geene magt dan van God, en de magten die er zijn, die zijn van God verordend*.’

Ik weet niet bepaald, waartoe die opmerking leiden moet; is de strekking: verbetering der wettelijke bepalingen omtrent de verantwoordelijkheid van schrijvers aan de maatschappij of bijzondere personen, voor zooverre dezer regten mogten zijn beleedigd? Of is zij gesteld tot voorbereiding, om der drukpers andere banden aan te leggen, strijdig met de vrijheid? Is zij hierin geweven, om het art. 225 der grondwet te doen herzien, met behoud van al hare andere bepalingen? Ik durf niet te beslissen. Wordt het eerste bedoeld, welk eerlijk man zal niet met den Heer L. instemmen, wie niet juichen, als het misbruik geweerd wordt eener zaak, welker gebruik zulke heerlijke vruchten oplevert? Het is echter te vreezen, dat het hier is als met het onkruid, dat men grootendeels met het graan moet laten opgroeijen, wil men den geheelen oogst niet bederven. Bovendien is het oordeel, wáár het regte gebruik ophoudt, en misbruik begint, moeijelijk, en vereischt de grootste omzigtigheid. Wat men zou kunnen verwachten, zien wij aan het gebruik, onlangs van eene wet gemaakt, welke eigenlijk niet meer dan eene gelegenheidswet was, omtrent hoon en laster van den persoon des Konings, welke wij in onze dagen hebben zien toepassen op het oordeel over eene regeringsdaad. Wat wij heden zien toepassen op de beoordeeling der troonrede, zal welligt morgen worden toegepast op die van koninklijke besluiten, en welhaast zal de ministeriële verantwoordelijkheid, die echter in de grondwet geschreven staat, niet meer dan eene doode letter zijn.

Is echter eene der beide laatste vooronderstellingen juist, dan moet ik verklaren, dat de Heer LUTTENBERG grovelijk dwaalt, wanneer hij zich verzekerd houdt, de tolk te zijn der gevoelens van allen, die het wél met het lieve vaderland meenen (bl. 90). Dan toch wil hij alle beoordeeling voorkomen; dan snijdt hij af alle vrije wisseling van gedachten; dan, ja, zal er geen openlijke strijd zijn van meeningen; en het is toch juist die strijd, waaruit zoo veel goeds is voortgekomen. Of zou de Heer L. dit ontkennen? Maar dan zou hij volstrekt een vreemdeling in de geschiedenis moeten zijn; er is geen enkele stap op den weg der ontwikkeling gedaan, of hij werd voorbereid door eene wisseling van denkbeelden; was de tijd geboren, waarop het nieuwe eene behoefte werd, aan die behoefte werd voldaan op tweederlei wijs, óf geleidelijk, en zonder dat de rust verstoord werd, indien de voorstanders van het bestaande verstandig genoeg waren, om in tijds toe te

geven, óf met geweld, indien de behoefte miskend werd of men haar op allerlei wijs poogde te onderdrukken, overal waar zij zich openbaarde. Zulk een vreedzame, geleidelijke vooruitgang, en het mogelijk maken daarvan, ziedaar de vrucht, alleen verkregen onder een' echt vrijzinnigen regeringsvorm, onder de heerschappij eener vrije drukpers. Dan kunnen gevoelens en meeningen zich kruissen en elkander ontmoeten; het wufte en ligtvaardige, wat den toets der waarheid niet kan doorstaan, het vervliegt en er blijft geen spoor van over. Schimp en laster wekken walging en afkeer. Maar de vruchten van bedaard overleg, van naauwgezet onderzoek, van welverkregene kennis, van ondervinding, met een weltoegerust oog vergaderd en een juist oordeel toegepast, zij zijn te edel, te voedend, om geene heilzame werking op de maatschappij uit te oefenen. Vrijheid moge het verschil van meeningen helderder aan het licht brengen; de voor- en tegenstanders der onderscheidene begrippen en opvattingen beter doen kennen; zij moge in dien zin partijen scheppen; juist daardoor wordt een gematigde, een voor den staat heilzame en noodzakelijke vooruitgang mogelijk. Het bestaan van partijen is in dien zin derhalve veeleer een zegen; juist zij wekken op, leiden tot onderzoek, het onderzoek tot kennis, en kennis tot ontwikkeling, maar slechts op eene vreedzame en wettige wijze. Een vrij volk moge gedurende eenigen tijd zonder partijen bestaan; het geniet dan zeker rust, maar eene rust, den doodslaap gelijk, die ten verderve leidt. Maar vrijheid moge partijen wekken; zij kweekt geene partijschappen; deze vormen zich slechts, wanneer der vrijheid andere banden worden aangelegd, dan die, welke haar voor ontaarding en losbandigheid moeten behoeden; wanneer verdrukking en geweld hare plaats innemen; wanneer hij, die met gepaste vrijmoedigheid zijn gevoelen uit, als een onwaardige wordt ter zijde gesteld of vervolgd, of als men poogt het openbaren eener behoefte te voorkomen, door hen te kwetsen of te vernederen, die trachten haar als zoodanig te doen erkennen. Men wijte echter dan der vrijheid niet, wat juist het gevolg is eener met haar strijdige oorzaak.

Ten slotte echter nog iets over de woorden aan den Bijbel ontleend. Er zijn er in den lande, ik weet het, die gaarne het oude *par la grâce de Dieu*, ook bij ons, in al zijn' omvang zouden wenschen toegepast te zien; zij beroepen zich dan op de bedoelde woorden. Ik voor mij heb weinig op met dergelijke magtspreuken; want ook de woorden des Bijbels zijn

slechts magtspreuken, wanneer ze strekken moeten, om alle verdere redenering af te snijden; in verband met den tekst, of met den geest der openbaring, waaraan zij ontleend zijn, leveren zij maar al te dikwijls eene verschillende uitkomst op, dan die, welke men er aan hecht. Een exegetisch onderzoek is echter hier weinig ter plaatse; ik wil dan ook niet twisten met den Heer LUTTENBERG, of die woorden niet werden gebezigd, om aan de zich vormende secten der Christenen allen schijn van staatkundig doel te ontnemen; ik wil in het midden laten, of zij slechts eene tijdelijke en plaatselijke bedoeling hebben, dan wel in het algemeen de verpligtingen der Christenen jegens hunne overheden bepalen. Immers aannemende de algemeene strekking dier woorden voor alle Christenen, dan is de eerste vraag, die de Christen zich te doen hebbe, deze: Welke is de magt over mij gesteld? En dan is zeker eene beoordeeling, zelfs eene vrije beoordeeling, van regeringsdaden, die de mogelijkheid van afkeuring tegen die van goedkeuring overstelt, in den constitutionelen, in onzen staat, geene ongehoorzaamheid jegens de gestelde magt, wijl de wet zelve, die de verschillende magten regelt, ze veroorlooft. Men bedenke toch, dat in den constitutionelen staat de wet de hoogste magt is, en alle regeringsdaden aan de uitspraken der wet mogen, ja moeten getoetst worden. Of zou de Heer L. die plaats van PAULUS willen aanwenden tot bestrijding van het regt, om bij eene wet de regten en verpligtingen der magten en der onderdanen te regelen? tot bestrijding dus van den constitutionelen regeringsvorm? - en alzoo willen aantoonen, dat het Christendom regelregt tot het absolutisme leidt? Maar dan is er nimmer grooter misbruik gemaakt van een' bijbeltekst. Immers er wordt van gestelde magten gesproken, en dit is zoo goed op de meest democratische als op de meest absolutistische regerende magt toepasselijk. Die plaats verkondigt geene theorie over een' alleen geoorloofden regeringsvorm, zij wil slechts, dat de Christen gehoorzaam zij aan de magten, onder welke hij leeft, natuurlijk zoo als die door de wetten van den staat zijn bepaald. Of eene schending der wet, een misbruik van magt, den onderdaan regt geeft, de gehoorzaamheid aan de bestaande magten op te zeggen? dit is de vraag, die men naar aanleiding der uitspraak van PAULUS zou kunnen opwerpen. Wat heeft deze echter, hoe ook het antwoord zij, met de vrijheid der drukpers te maken? Aandringen op verbetering, op handhaving van regt en billijkheid, op bescherming

der belangen van allen; ijveren tegen misbruiken, tegen ongelijke verdeeling van baten en lasten; dit des noods te doen met kracht, met nadruk, en wijzende op de geregtigheid Gods, ook ten overstaan van de magtigen der aarde, wordt door den geest des Christendoms niet slechts veroorloofd, maar zelfs gevorderd. Is dit regt door de wet erkend, men zal er te veiliger gebruik van kunnen maken; maar het zou smadelijke lafhartigheid en geen echt Christelijke moed zijn, te zwijgen bij het onregt, waar de magt, zelfs met geweld, het spreken verbiedt. Maar ook de gestelde magten hebben het oordeel over hunne daden slechts dan te vreezen, wanneer zij niet zijn, gelijk PAULUS ze vervolgens beschrijft: de schrik niet der goede werken, maar alleen der kwade, de dienaren Gods ten goede der onderdanen. Zoo is de vrijheid der drukpers slechts gevaarlijk voor eene slechte regering.

Mogt ik eindelijk, *a posteriori*, de toepassing, door den Heer L. van de plaats van PAULUS gemaakt, bestrijden, ik zou mij beroepen op de geschiedenis. Hoe dikwerf heeft men zich niet aangekant tegen de gestelde magten, waar de tegenstand zeker door den Heer L. niet zou afgekeurd worden. Of was niet, om slechts één voorbeeld aan te halen, de Hervorming tegenstand tegen de gestelde magt van de Roomsch-Catholieke kerk? En is zij niet eene vruchtbare bron geworden van ontwikkeling, van vooruitgang? Is die tegenstand niet juist het middel in Gods hand geweest, om de opvoeding van den mensch te bevorderen? Dan reeds genoeg. Ik mag hier niet langer bij stilstaan, maar achtte het toch pligt, met een enkel woord aan te toonen, dat en waarom de stelling van den Heer L. onjuist en gevaarlijk is.

Amst., Maart 1846.

I. *Zeeuwsche Volks-Almanak voor het jaar* 1846. *Zierikzee*, J. van de Velde Olivier.
II. *Drenthsche Volks-Almanak*, 1846. *Koevorden*, D.H. van der Scheer.
III. *Groninger Volks-Almanak voor* 1846. *Groningen*, J. Oomkens, jz.
IV. *Utrechtsche Volks-Almanak voor het jaar* 1846. *Utrecht*, L.E. Bosch *en* Zoon.
V. *Friesche Volks Almanak voor het jaar* 1846. *Sneek*, van Druten *en* Bleeker.

VI. *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, 1846. *Deventer*, J. de Lange.

I. De Zeeuwsche Volks-Almanak ging eene schrede voorwaarts, zoo men dezen met den vorigen jaargang vergelijkt; doch ook niet meer dan eene schrede. De stukken, die thans werden opgenomen, hebben alle betrekking op de provincie; algemeene onderwerpen zijn niet behandeld; vertalingen niet opgenomen. - Het eerste stuk is een index op de vorige jaargangen, waaruit de Redacteur VAN OOSTERZEE het gevolg trekt, dat er nog veel te doen overig is; en dat is dan ook het eenige nut dezer bladzijden. - De levensschets van ALBERT JOACHIMI door VAN HARDERWYK, van Mr. PIETER MOGGE VAN RENESSE door Mr. A. MOENS, zijn ongetwijfeld flaauw; het woord is sterk, maar het moet van het hart. Want dit is juist het gebrek, dat dezen Almanak kenschetst. Zijn de onderwerpen al vrij wel gekozen, de behandeling is niet grondig, niet fiksch; de schrijvers hebben zich bezig gehouden, niet gewerkt. Zij geven wat reeds van elders bekend is; zij geven het zelfs in een' min aangenamen vorm. - ‘Enkele bijzonderheden van het Zeeuwsche taaleigen’ door den Heer VAN OOSTERZEE zijn bij uitstek oppervlakkig, en vooral niet volledig genoeg om eenig belang te kunnen inboezemen; en waarlijk, dit onderwerp heeft veel, waardoor het zich aanbeveelt; het is een mijnwerk, nog naauwelijks ontgonnen. - De Vergadering van de Maatschappij tot bevordering van den landbouw had tot krachtiger taal kunnen, moeten, aanleiding geven, dan de pen des Heeren RÖMER neêrschreef. Het beste stuk is ongetwijfeld ‘Herinnering*en* aan de *Zeeuwen* van vroegere *eeuwen*,’ door Dr. SWALUE, eene poging om ook in *Zeeland* den geest van vooruitgang op te wekken, die andere gewesten kenmerkt. Deze auteur verstaat het populair te schrijven. Wel vonden wij er een' niet ongewonen bluf over het ontwoekeren van land aan de zee, dat, zoo algemeen gezegd, niets dan eene (veel verspreide) onwaarheid is; wel konden wij des schrijvers profetie omtrent den Middelburgschen spoorweg niet beämen; maar wij hopen toch, dat deze regels hunne bedoeling niet zullen missen.

In druk- en plaatwerk staat deze Almanak beneden al de overige. De inhoud is zoodanig, dat wij wanhopen aan degelijken vooruitgang, onder deze redactie - zelfs onttrok zich een der redacteurs geheel - met deze medearbeiders. Heeft *Zeeland* dan volstrekt geene jongere, meer wetenschappelijk ontwikkelde mannen, die de hand leenen willen? De oudere ge-

schiedenis dier provincie is belangwekkend genoeg, maar zij moet beter worden beschouwd, fikscher worden beschreven. Een almanak zij toch geen depôt van voorgelezene verhandelingen, die wel het slechtste produkt onzer inheemsche letterkunde zijn. De Archieven van geene provincie zijn meer verwaarloosd. - Van de poëzij liefst geen woord.

II. De Drenthsche Volks-Almanak is in waarheid voor het volk geschreven - noch alléén voor den geringen stand, noch alléén voor den middelstand, maar voor deze beide zoo goed als voor geletterden. Wie lust heeft te zien wat er in gevonden wordt, verwijzen wij naar de juist niet zeer aangenaam geschrevene aankondiging van V.D.C., in den *Letterbode*, N°. 6, 1846. Onder de goede bijdragen houden wij voor de beste: ‘Onderwijs en kennis, eene algemeene volksbehoefte, inzonderheid voor onzen tijd en [ons] land,’ om de krachtige voorstelling, en de ‘Proeve van een woordenboekjen van den Drenthschen tongval,’ wegens de grondige kennis, en het veelzijdige nut, dat daaruit getrokken worden kan. De vertelling, die V.D. C's toorn zoo zeer opwekte, is wat lang uitgevallen - omtrent zoo als het meisje, wier portret het plaatje ons aanbiedt. - Dat deze Almanak voortga op den ingeslagen weg; hij schijnt in goede handen. - Ten gevalle der H.H. liefhebbers merk ik nog op, dat, wie niet genoeg heeft aan ‘Alle de werken van JACOB CATS,’ hier nog een paar korte versjes kan aantreffen, die hij vol gevoel van dankbaarheid in zijn exemplaar kan aanteekenen.

III. De Groninger, wiens uiterlijk ons wel het bevalligst toescheen onder de gebroeders, bevat velerlei wetenswaardigs. ‘De Boeldag’ is eene vrij levendige schets uit het volksleven op het platte land, waarbij ook de schaduwzijde van al dergelijke vreugdedagen en de kanker onzer maatschappij, de jenever, niet is vergeten. De ‘Korte beschouwing van den Groninger Hondsrug,’ door Doctor ALI COHEN, dreigt wat lang te worden. De schrijver vergete niet, dat het voertuig zijner mededeeling een Volks-Almanak is, en dat zulk eene wetenschappelijke verhandeling, om lezers te vinden en belangstelling te wekken, in een' aangenamen vorm moet vervat zijn. JAN ABELS schreef ‘an zien neve, een brijf’ in den Groninger tongval. Om het goede doel, uitbreiding der kennis van de volkstaal - en om de moeijelijkheid daarvoor geschikte onderwerpen te vinden - kunnen wij niet al te streng toezien op de onnatuurlijke onbekendheid met alle zaken, die deze JAN ABELS ten toon spreidt. ‘De

A-Kerk en Toren' van Doctor STRATINGH, zal welligt ook buiten de Provincie de belangstelling der lezers opwekken, zoo als stellig doet 'Groningens onderwerping aan den Graaf van Oostfriesland, den Hertog VAN GELDER en KAREL V'. Het leven van LUCAS TRIP doet met verlangen uitzien naar 't vervolg, en het laatste stuk, een verhaal aangaande WIGBOLT VAN EWSSUM en BARTHOLT ENTENS, op authentieke proces-stukken steunende, is eene bijdrage tot de geschiedenis der beschaving en regtspleging, hoedanige wij er nog vele zullen moeten bezitten en kennen, eer wij in staat zullen zijn ons eene heldere, juiste voorstelling te maken van het leven onzer voorouders. - Deze Almanak bevat weinig verzen, maar zij laten zich lezen; en dat is veel.

IV. De Utrechtsche Volksalmanak 'tracht zooveel mogelijk *Utrecht* voor te stellen, zoo als de stad voorheen was, en zich thans vertoont. Dit kan voor elk Utrechtenaar niet dan welgevallig zijn.' Wanneer de uitgever daarvan de verzekering heeft, mij is het wel; schoon het mij niet schijnt te pleiten voor den smaak der inwoners. De vier eerste opstellen toch, benevens '*Bellevue*' en 'het *gebouw voor Kunsten en Wetenschappen*,' geven wel eene beschrijving van gebouwen, leveren wel nu en dan, zoo als ook sommige andere opstellen, bijdragen tot de kennis onzer oudheid; maar zij missen dat levendige, dat boeit, - dat belangrijke, dat ons naar dergelijke mededeelingen verlangen doet. Niet al wat oud is verdient de aandacht, *omdat* het oud is; niet het weten van allerlei zonderlinge kleinigheden, aardigheden, curiosa, maakt den oudheidkundige. Zulke opgaven als 'Strafoefeningen in de XIV^{de} eeuw,' 'Les voor molenaarsknechts,' 'Bepaling van den prijs der levensmiddelen,' mogen al uit handschriften zijn ontleend, en dus den naam van anecdota verdienen; ik kan mij niet voorstellen, dat in het uitgeven van al zulke beuzelingen veel nuts is gelegen voor de wetenschap. 'EPONINA' is een opgewonden, flaauw stukje. 'WILLEM JACOB VAN DE GRAAF' is geschreven door Prof. LAUTS, in zijne eigenaardige manier, welke ieder kent, die het geduld had, enkele zijner mededeelingen te lezen. 'Den 28sten November voor Utrecht, door L.E. BOSCH,' zal velen welgevallig wezen; zeer velen zelfs, want de S. vaart zoo kloek tegen NAPOLEON uit, geeft dien tiran zoo vele slagen en zetten, dat hij de meerderheid stellig aan zijne zijde heeft. ALBERT heeft te vergeefs VAN UPHOEVE getroefd, schijnt wel! (*Gids*, 1841, Mengelw. bl. 63). - De verzen staan achteraan. De

meeste zijn zeer ongelukkig. Van die van M^{r}. J. BRAND VAN CABAUW is het eerste vuil en *niet* geestig, het tweede bespottelijk, het derde bevat een' bluf, die, dacht ik, thans verouderd was. - Van het 'Petitioneren' van G.H. vat ik de aardigheid niet regt. In het algemeen zien wij weinig grond, om met diegenen den spot te drijven, die den moed hadden in het vorige jaar eene petitie te teekenen. Hunne poging was vruchteloos, maar het is onedelmoedig, hun dit voor de voeten te werpen. Zijn dan de vijanden van het petitioneren zoo zeker van hun goed regt? Is onze tegenwoordige toestand zoo gelukkig? Waant men dan, dat de strijd reeds volstreden is?

V. De net gedrukte Friesche Almanak bevat vooreerst eene 'vierde bijdrage tot de geschiedenis der onlusten tusschen de Schieringers en Vetkoopers,' door H. BAERDT VAN SMINIA medegedeeld. VAN GROVESTINS, de hoofdpersoon in deze vertelling, is een soort van edele spion - een verre neef van COOPER's *Spy*? - maar het verhaal is zoo ontzettend langdradig en onbeduidend, dat het ons onmogelijk was het ten einde toe te lezen. O, dat vertellen! Overigens wenschte ik gaarne te weten, waartoe dit stukje bijdragen moet. Om de herinnering aan V. GROVESTINS levendig te houden? dan heeft het zijn doel bereikt. Maar verder leeren wij er niet veel uit, wat ter opheldering, óf der geschiedenis, óf der zeden van dien tijd strekt. Beter voldoet in dit laatste opzigt, 'het klooster *Foswerd*,' dat een welgeschreven stuk verdient genoemd te worden; zoo ook: 'Iets over de vroegere geschiedenis van *Stellingwerf*,' waarin de Heer ROUWKEMA tevens zijne naauwkeurige belezenheid toont, zonder den lezer door de menigte zijner aanhalingen af te schrikken. Het kwam ons voor, dat deze beide stukken juist in overeenstemming zijn met de plaats, waarop zij voorkomen. De 'sprokkels' van M^{r}. J. DIRKS bevatten herinneringen aan verscheidene Friesche geletterden, die niet zeer veel invloed op hunnen tijd schijnen te hebben uitgeoefend, zoodat die herinnering niet wel eene weldaad voor den onzen kan zijn. Zij zijn in het gewone antiquarische genre van M^{r}. J. SCHELTEMA en D^{r}. G.D.J. SCHOTEL, dat een groot aantal bewonderaars, een klein getal lezers vindt[1]. Het kwam ons altijd voor, dat

1 'Zal ik over een ouden schrijver spreken, en er stukken uit vertalen? Niet ongelukkig uitgedacht! want hoe ouder de man is, des te sterker verbeeldt de verhandelaar zich, dat hij wat nieuws zegt, en onder het vertalen en inlasschen van overgenomen stukken groeit de verhandeling zoetjes aan tot groote streeling van den verhandelaar.' GEEL, *Ond.* en *Phant.*, bl. 6.

het gezegde van zekeren geleerde eene aangename waarheid behelst: ‘het is een talent sommige dingen niet te weten.’ - Verscheidene verzen wisselen met het proza af; die in de Friesche taal geschreven zijn, verhinderde mij mijne onbekendheid met dat dialect te genieten, zoo als ik wel zou verlangd hebben.

VI. De Overijsselsche Almanak is niet voor het volk geschreven, maar behoort uitsluitend op de kamer van den oudheidkundige en taalgeleerde. Eene zonderlinge plaats nemen in een' Overijsselschen Almanak de proeven in van dialecten uit de *Zeedorpen*, uit *Noord-Holland* en uit *Roermond*, die daarenboven slechts een gedeelte uitmaken van hetgeen aan den Heer HALBERTSMA op zijne gedane uitnoodiging is ingezonden. Ik geloof, dat het nut dier stukken ligt te hoog kan worden aangeschreven. Want er bestaat eene groote moeijelijkheid, vooreerst om het gesprokene behoorlijk te schrijven, en daarna voor den lezer om het geschrevene te lezen; zoodat hoogstwaarschijnlijk, wie, zonder het dialect te kennen, zulk een stukje voorleest op de plaats waar het te huis behoort, bij de inwoners onverstaanbaar zal zijn. De ondervinding heeft mij geleerd, dat het *zeer* moeijelijk is een dialect goed te spreken. En de Heer HALBERTSMA zal mij wel willen toestaan, dat, ingeval het niet bij het lezen wordt teruggegeven, juist zoo als het gesproken wordt, de gansche zaak van uiterst weinig belang is. Was dit ook misschien de oorzaak van zoo spaarzame mededeeling, waarover de Heer HALBERTSMA zoo scherp uitvaart (bl. 50)? - ‘Hanse-Zaken’ geven belangrijke berigten, wie zal het ontkennen? Maar waarom deze stukken niet liever verwerkt, dan ze zoo onveranderd medegedeeld? De Heer M. schijnt een gastheer, die zijne gasten niet ten disch ontvangt, maar in kelder en keuken den voorraad aanwijst, en het vrije gebruik er van toestaat. ‘Het plan tot stichting eener provinciale school te *Deventer*, in 1580,’ verdient algemeene belangstelling, in meer dan een opzigt, zoo ook ‘de Oirphede-boeken.’ De ‘Havezathen,’ door den Heer EBBINGE WUBBEN, zijn een vervolg van vorige jaren; het onderwerp is droog. - De overige stukken laten zich met nut lezen. - Verzen bevat deze Almanak gelukkig geene!

8 Maart 1846.

Boekbeoordeelingen.

De Indische Bij, (.) Tijdschrift ter bevordering van de kennis der Nederlandsche volkplantingen en derzelver belangen, uitgegeven door *C.L. Blume*. Eerste Deel. Met Platen. Leyden, H.W. Hazenberg en Comp. 1843. IV en 663 bl. gr. 8°.

Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang (zuid-oostelijk gedeelte van Sumatra), door *W.L. de Sturler*, Ridder der M.W.O. vierde klasse, Gepensioneerd Majoor van het Nederlandsch Oost-Indisch leger. Met eene Kaart en eene Tabel. Te Groningen, bij J. Oomkens. 1843. 210 bl. gr. 8°.

Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd, door *W.L. Ritter*, te Batavia. Amsterdam, J.C. van Kesteren. 1843. 295 bl. gr. 8°.

Het is een in onze letterkunde vrij zeldzaam, maar verblijdend verschijnsel, de gelijktijdige uitgave van een drietal belangrijke werken over Neêrlandsch Oost-Indië te kunnen aankondigen. Bij de geheimhouding, die in zoo vele opzigten nog ons Gouvernement kenmerkt, waar het de koloniën geldt, en de noodlottige meening van velen, dat de belangen van O.I., die zoo zeer de hoogste belangen van onzen staat zijn geworden, voor ons publiek zonder gewigt zouden zijn, kunnen de verdienstelijke mannen, die, door langdurig verblijf in de overzeesche gewesten en zorgvuldige nasporingen daartoe in staat gesteld, de vruchten van hunne kennis en ondervinding aan het

welzijn der volkplantingen dienstbaar zoeken te maken, of ze door hunne mededeelingen meer en beter trachten bekend te doen worden, ongetwijfeld op de goedkeuring van allen rekenen, die het met vorst en vaderland wel meenen. Hoe groot het aantal moge zijn van hen, die gewigtige betrekkingen in de Oost vervuld, zich daar uitgebreide kennis verworven en in verschillenden stand verdienstelijk hebben gemaakt: klein, betrekkelijk zeer klein, is nog het getal van hen, die zich geroepen gevoelen, iets uit den rijken schat hunner waarnemingen, onderzoekingen en overdenkingen mede te deelen, waardoor zij duurzaam nut zouden kunnen stichten voor de koloniën, en beter dan door memoriën, in het stof der archieven begraven, in publieke geschriften een vruchtbaar zaad voor de toekomst konden verspreiden. Wij behoeven slechts aan twee bijzonderheden te herinneren. Hoeveel, wat onze O.I. betreft, is nog in het duister gehuld; behalve *Java*, de *Molukken* en enkele buitenposten, is verreweg het grootste gedeelte van den archipel in vele opzigten nog een onbekend land. Hoe geheel anders is het in de Britsche koloniën. Aangemoedigd door een verlicht bestuur, wedijveren daar ambtenaren en militairen, ook op de afgelegenste punten, in het doen der veelzijdigste nasporingen. Dezen zoeken het land, de natuur, de gesteldheid en voortbrengselen van den grond, de producten en wegen voor den handel; anderen trachten de verschillende volkeren, hunne taal, geschiedenis, oudheden, godsdienst en zeden te leeren kennen. Talrijk zijn de vereenigingen en geschriften, waarin die nasporingen bijeenverzameld, aan de vergetelheid ontrukt en ter algemeene kennis worden gebragt, en terwijl de omvang van menschelijke kennis, vooral in de laatste halve eeuw, daardoor schitterend is verrijkt geworden, zoo zijn ook de gevolgen niet te berekenen, die deze pogingen ten algemeenen nutte, op eene grondige kennis en een gepast bestuur, op den bloei en de gedurig toenemende welvaart dier koloniën hebben uitgeoefend. In Neêrlandsch O.I. is sedert weinige jaren iets dergelijks begonnen, en groote verdiensten heeft zich te dien opzigte het *Tijdschrift voor Neêrlands Indië* verworven, dat, in 1838 aangevangen, met ieder jaar in belangrijkheid is toegenomen. Maar in ons vaderland is die arbeid over het algemeen aan weinigen bekend, blijven die pogingen vreemd. Sedert het tijdschrift, door J. OLIVIER, JZ. uitgegeven (*De Oosterling*, Kampen, 1835-1837, 1ste Deel-3de Deel, I^{e} Stuk), is tot op de hier aangekondigde *Indische Bij*, zoo veel wij weten,

in ons vaderland geen periodiek geschrift verschenen, dat zich uitsluitend met *Neêrlands* koloniën bezig hield. De '*Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven*,' sedert 1844 te *Utrecht* uitgegeven, schijnen hoofdzakelijk een ander doel te hebben. Daar zijn de bijdragen tot kennis van Neêrlandsch O.I. slechts bijzaak, en kunnen slechts bijzaak zijn, zoo het groote en weldadige oogmerk van dat tijdschrift niet uit het oog zal worden verloren. Maar er is nog iets, dat wij hier niet met stilzwijgen mogen voorbijgaan. Het is velen niet onbekend, hoe vele gebreken nog het bestuur, de instellingen en gebruiken in O.I. aankleven, hoevele verkeerde maatregelen worden genomen, hoeveel er in verschillende opzigten tot verbetering van den staat der koloniën zou kunnen gedaan worden, maar ook hoe moeijelijk, ja, dikwerf onmogelijk het is voor hen, die, daarmede bekend, hulp zoeken aan te brengen, om in O.I. ingang te vinden voor hunne beschouwingen, opmerkingen en teregtwijzigingen. Wat zij daar niet vermogen, dat kunnen zij, die het vaderland en zijn schoonst kleinood, de koloniën, liefhebben, met beter gevolg hier beproeven. Hier vinden zij, die uit de Oost zijn wedergekeerd, en de verkeerdheid van vele handelingen en zaken, ingewortelde en verborgene misbruiken hebben leeren kennen, vrijheid tot spreken en opene ooren voor hunne mededeelingen, en wat pligt en vaderlandsliefde van hen eischt, dat mogen zij vertrouwen, door gepaste publiciteit in ons vaderland te kunnen bereiken. Dubbel belangrijk en noodzakelijk mag dit geacht worden bij den vorm van bestuur onzer koloniën, waar één man, voor wien zoo dikwerf de waarheid wordt verborgen en misleiding steeds mogelijk is, maatregelen beslist, die van den noodlottigsten invloed op de toekomst kunnen zijn. Wat velen, die door kennis en vroegere betrekking tot die publiciteit geroepen zijn, daarvan terughoudt, is moeijelijk te gissen, en kan uit hooger standpunt, uit hetgeen zij aan hun geweten, aan Koning en vaderland verschuldigd zijn, bezwaarlijk verschoond worden. Niet minder is de laauwheid en onverschilligheid af te keuren, die het publiek verhindert daarnaar te verlangen, daarop regten prijs te stellen. Zoo veel te meer lof verdienen de schrijvers der bovengenoemde werken, die op verschillende wijze hebben getracht bij te dragen tot de kennis van *Neêrlands* zoo gewigtige Indische bezittingen, en bovenal zij, die door niets zich hebben laten weêrhouden, om hetgeen zij voor

het welzijn der koloniën nuttig en noodig achten, luide te verkondigen, en zonder zucht naar roem of menschenvrees, evenzeer het goede, als het verkeerde en gebrekkige, dat daar nog gevonden wordt, rondborstig aan te toonen.

De drie bovengenoemde werken zijn van zeer onderscheiden aard en strekking. Het eerste kondigt zich, eenigzins onnaauwkeurig, aan als een *Tijdschrift ter bevordering van de kennis der Nederlandsche volkplantingen en derzelver belangen*, daar het, te oordeelen uit hetgeen daarvan reeds is verschenen, zich uitsluitend met de Nederlandsche volkplantingen in *Oost-Indië* wil bezig houden. Het tweede is eene belangrijke bijdrage tot de aardrijks-, of liever land- en volkenkunde van een gewigtig gedeelte van *Sumatra*, en het derde behoort grootendeels tot de gemengde of romantische literatuur. Van ieder dier werken willen wij trachten geest en strekking te doen kennen, en nagaan, in hoeverre zij ons voorkomen ieder aan hun bijzonder doel te beantwoorden.

Wij merkten reeds boven op, hoe de *Indische Bij* eene lang bestaande en met elken dag meer gevoelde gaping in onze letterkunde aangevuld en, naar onze meening, ook grootendeels vervuld heeft. Met regt mogt de redactie schrijven (voorberigt, bl. II): ‘Indien wij ons niet geheel bedriegen, kan de uitgave van een periodiek geschrift, dat aan de behandeling der Indische aangelegenheden is toegewijd, en eene meer populaire, dan wetenschappelijke strekking heeft, in dit opzigt eene gunstige verandering in de denkwijze des volks te weeg brengen en een einde maken aan de veelal nog bestaande onverschilligheid. Immers in de eeuw van egoïsmus, die wij beleven, is algemeene belangstelling in de koloniën niet denkbaar, zonder eene volkomene overtuiging van het voordeel, dat zij kunnen opleveren. En moet dit niet op elke bladzijde van een tijdschrift, dat zich ten doel stelt de belangrijkheid dier koloniën te leeren kennen, als van zelf in het oog springen?’ Zoo heeft de redactie dan ook getracht, niet slechts de nieuwsgierigheid en weetlust te bevredigen, maar bovenal nut te stichten voor de toekomst, en wie zal niet met haar instemmen in den wensch, dat zij moge medewerken, dat ‘voortaan moederland en koloniën als onafhankelijke leden van één en hetzelfde ligchaam mogen beschouwd worden?’ ‘Is eenmaal de overtuiging gevestigd,’ lezen wij aldaar, bl. III, ‘dat een en hetzelfde belang moederland en koloniën verbindt, dat beiden met elkander staan of vallen, dan voorzeker zullen

wij, evenzeer als onze voorvaderen, goed en bloed veil hebben voor het beschermen en bewaren van eene vereeniging, waarvan, zoo al niet ons bestaan als volk, althans onze kracht en onze welvaart afhankelijk zijn. Even als ledematen van hetzelfde ligchaam, die elkander wederkeerig onderschragen en onderling tot hoogere levenswerkzaamheid opwekken, zal men zoowel hier, als aan gindsche zijde van den Oceaan, meer en meer de noodzakelijkheid inzien, om in elkanders lot te deelen, elkanders toestand te verbeteren. Want zoo zeer als onze volkplantingen, in de leiding harer aangelegenheden, de hulpbronnen en bescherming van het moederland niet ontberen kunnen, zonder haar bestaan zelf op het spel te zetten, zoo onontbeerlijk zijn zij zelve voor het moederland tot onderschraging van zijne nijverheid, van zijnen koophandel, en sedert de laatste jaren vooral ook van zijn deerlijk geschokt staatscrediet.'

Het tot nu toe alleen verschenen I^{e} Deel der *Indische Bij*, dat 663 bladz. met een vijftal goed uitgevoerde platen beslaat, bevat, behalve een paar bladvullingen, een achttal uitgebreide opstellen, die, met uitzondering der levensschets van den beroemden reiziger GEORG MÜLLER, door zijnen broeder, en hetgeen uit zijne nagelatene papieren is zamengesteld, alsmede van het laatste stuk van een' ongenoemden, allen van de Heeren C.L. BLUME en C.F.E. PRAETORIUS afkomstig zijn. Wij zullen kortelijk iets daarvan zeggen, om het belang dier stukken te doen gevoelen. De eerste bijdrage heeft ten doel ons *het binnenlandsch Bestuur op Java* beter te doen kennen, en levert daartoe eene korte, duidelijke, schoon niet geheel volledige schets van dat Bestuur, waarin achtervolgens het bestuur der dorpshoofden, der districtshoofden en der regenten, het regtswezen, in verband met het binnenlandsch bestuur, en de residenten, ontwikkeld, en de wijze, waarop dat bestuur werkt, wordt overwogen, en waarvan de slotsom is eene gepaste waarschuwing tegen regtstreeksche inmenging in het binnenlandsch bestuur, en de aanbeveling, om het thans bestaande in stand te houden en zich niet door ondoordachte plannen en nieuwigheden tot verkeerde hervormingen te laten verleiden. Duidelijker en voor zijn doel meer overtuigend zou de schrijver hebben gehandeld, zoo hij zijne beschouwingen had laten voorafgaan door een historisch onderzoek naar de beginsels van staatsbestuur en grondbezit op *Java*, hetgeen een zeker moeijelijk, maar in de betrekking, waarin een groot gedeelte der in-

landsche bevolking thans tot het Nederlandsch Bewind staat, hoogstgewigtig onderwerp zou zijn. Als grondslagen van het binnenlandsch bestuur op *Java*, geeft de schrijver, bl. 2, op: ‘de gehechtheid des volks aan zijne Hoofden, en de aloude regten dier Hoofden over het volk;’ maar het eerste is te algemeen en onbepaald, en het laatste vereischte bovenal een naauwkeurig onderzoek aangaande de begrippen omtrent den oorsprong en de veranderingen, die deze regten in den loop der tijden hebben ondergaan. Hoeveel gezag wij aan de opgaven des schrijvers toekennen, zouden wij eenigzins zijne naauwkeurigheid betwijfelen, waar hij, van de vorderingen der inlandsche Hoofden in de kennis der zoogenaamde bureaudienst gewagende, vermeldt (bl. 6), dat ‘tegenwoordig, op weinige uitzonderingen na, *algemeen* door hen gebruik wordt gemaakt van de Maleische taal en de Romeinsche letter bij de briefwisseling,’ waarbij hij echter niet nalaat, op vele plaatsen de noodzakelijkheid van de beoefening der Javaansche taal voor den Europeschen ambtenaar duidelijk te doen uitkomen. Onder de vele goede opmerkingen, die in dit stuk voorkomen, zagen wij ook met genoegen, dat de schrijver, tot verbetering van het lot van den inlander op *Java*, aandringt op de bevordering van het onderwijs. Wenschelijk ware het geweest, dat de schrijver, dien men niet met de gewone uitvlugt van onkunde met den toestand der Javaansche bevolking uit het veld zal kunnen slaan, en wiens behoudende beginsels boven allen twijfel zijn, zijne inzigten over deze hoogstgewigtige zaak uitvoerig kenbaar had gemaakt. In een Aanhangsel vinden wij eene wat al te korte, maar niet onbelangrijke schets van den *Adel en de Aristocratie op Java*, terwijl eene bijgevoegde tabel ons een overzigt geeft van de tegenwoordige regenten, hunne afkomst, rang en titels, hetwelk echter door eenige nasporingen tot meerdere volledigheid had kunnen gebragt worden. Van dezelfde hand vinden wij (bl. 78-102): *Gedachten omtrent de door den tijd noodzakelijk gewordene verbeteringen in het stelsel van kultuur op Java*, waaronder vele gewigtige, maar wat al te fragmentarische opmerkingen voorkomen. Vooral dringt de schrijver aan op eene meer stelselmatige wijze van kultuur, waartoe hij eenige bepaalde voorstellen in het midden brengt, die ons toeschijnen alle behartiging te verdienen. Het opstel *Over Engelands Staatkunde omtrent China* schetst in fiksche trekken den duivelschen geest, die de staatkunde onzer naburen in den opiumhandel en daaruit gevolgden opiumoorlog tegen *China* heeft bestuurd.

Maar als die op het vuigste eigenbelang en de laagste geldzucht gegronde handelingen ons met afschuw vervullen, dan mogen wij, bij den splinter in het oog des naasten, den balk in het eigen oog niet voorbijzien, en wenschen wij vurig, dat de pogingen van den schrijver en zoo vele welgezinden vervuld en eindelijk de schande uitgewischt, het verderf afgewend zal worden, dat ook onze *Oost-Indiën* bedreigt, waar nog steeds de opiumhandel geduld en door het Nederlandsch Gouvernement zelf verpacht wordt. Wij hopen, dat de schrijver niet zal ophouden krachtig zijne stem daartegen te verheffen, daar dit kwaad ook bij ons in de baatzucht van sommigen, gelijk in *Engeland* door de drogredenen van Sir H. POTTINGER, zijne verdedigers vinden zal. Bij dit stuk is het vooral te bejammeren, dat de schrijver het niet *tijdig*, toen het werd opgesteld, in het begin van 1840, heeft uitgegeven, daar het nu niet alleen grootendeels het belang des oogenbliks heeft verloren, maar ook de zaak zelve tot zeker einde is gebragt. Minder naauwkeurig schijnt ons de bewering, dat de opium, ten tijde der gezantschapsreis van Lord MACARTNEY in 1793, in *China* nog zoo schaarsch zou geweest zijn, en de invoer van dat vergif eerst van dien tijd zou dagteekenen. Wel is de opiumhandel sedert, en vooral in de laatste jaren, schrikwekkend vermeerderd, in 20 jaren bijna vertienvoud; maar die heillooze handel is veel vroeger begonnen. Reeds de eerste Europesche reizigers gewagen van het gebruik van opium in *China*, en VICENTE BARBOSA (bij RAMUZIO, *Raccolta de navig. e viaggi*, T. I, p. 354) vermeldt, dat de Chinezen vooral '*Anfiam, che noi chiamo oppio*' van *Indië* medebragten; maar zoo verre wij weten, was het Kolonel WATSON, die het eerst den vloekwaardigen voorslag deed, om opium van *Bengalen* naar *China* te zenden, hetgeen door den Heer WHEELER, vice-president van den raad, werd goedgekeurd. Vóór 1767 klom de jaarlijksche invoer van opium in *China* niet boven de 200 kisten; maar in dat jaar steeg hij tot 1000 kis ten, en bleef die handel gedurende eenige jaren in handen der Portugezen. In 1773 zond de Engelsche O.I. compagnie opium uit *Bengalen* naar *China*, en vestigde zelfs in 1780 daarvan een depôt te *Macao*. In het volgende jaar begon de uitvoer voor eigene rekening met twee schepen, waarvan een naar den Indischen Archipel, het andere naar *China* was bestemd; en de groote voordeelen, die deze schandelijke handel opleverde, deed de hebzucht nog meer ontvlammen, de aankweeking der mankopplant en de verspreiding van dat noodlottig vergif gedurig

toenemen, zoodat in 1837 de invoer van opium in *China* reeds de ontzettende hoogte van 34,000 kisten of 4,292,500 ponden (want elke kist weegt ongeveer 101 kattie = 126¼ pond) had bereikt. Gaarne bevelen wij vooral in onze dagen de lezing aan der hier voorkomende gegronde waarschuwingen tegen *Engelands* staatkunde ook voor *Nederlands Indië*, en de krachtige aansporing tot versterking onzer zeemagt in de Indische wateren, die, hoe luide ook van vele zijden als dringende behoefte verkondigd en elken dag door de gebeurtenissen handtastelijker als hooge noodzakelijkheid aangewezen, nog altoos geen' genoegzamen ingang schijnt te vinden bij ons Bewind, dat welligt ook hiermede, gelijk zoo vaak, zal wachten - tot het te laat is. Niet onbelangrijk is het, met het hoofdonderwerp van dit stuk de beschouwingen te vergelijken van een' Duitscher (C.F. NEUMANN: 'der Zwist zwischen den Engländern und den Chinesen,' in zijne *Asiatische Studien*, Theil I. Leipz., 1837, S. 203-254) en van een' Franschman, wijlen den beroemden geleerden ABEL RÉMUSAT (*Mémoire sur les avantages d'un établissement consulaire à Canton*, p. 459-469 van zijne *Mélanges posthumes d'histoire et de littérature orientales*. Paris, 1843).

Van zeer veel belang zijn een aantal stukken, welke over *Borneo* en den moedigen reiziger GEORG MÜLLER, die den naam van ontdekker van *Borneo* mag dragen, handelen, en welke wij aan den ijver van zijnen broeder, Dr. ERNST MÜLLER, en van zijnen vriend, den Hoogleeraar BLUME, verschuldigd zijn. Genoemde reiziger, die zijne liefde voor de wetenschap, zijn ijver voor de belangen van *Nederland*, zijne zucht tot bevordering van het heil van diepgezonken en verwaarloosde volksstammen met zijn bloed betaalde; zijne hoogstgewigtige ontdekkingen, die schier alles zamenvatten, wat tot zeer onlangs van het grootste der Indische eilanden, het wonderland *Borneo*, bekend is geworden, verdienden bovenal aan de vergetelheid ontrukt te worden, waarin het ondankbare *Nederland*, met de vruchten van zijnen arbeid, ook zijne nagelatene geschriften had bedolven. Moge de dood van hem, die viel als het offer van het laaghartigste verraad, vermoord door woeste horden, aangehitst door eenen Vorst, die, gerust op *Neêrlands* laauwheid, onzen zaakgelastigde kon doen ombrengen, nog altoos ongestraft zijn gebleven[1]: zijne nagedachtenis heeft hier althans eene welver-

1 Omtrent 20 jaren zijn sedert den moord, aan GEORG MÜLLER gepleegd, voorbijgegaan; maar al hebben ook nieuwe bewijzen van verraad en roofzucht het Nederlandsch Bewind eindelijk in het vorige jaar tot eene expeditie tegen den Sultan van *Kottie* gedwongen: uit geen der openbare berigten van dien togt is ons gebleken, dat daarbij aan GEORG MÜLLER of de schending van het volkenregt is gedacht. Nog prijkt het hoofd van *Neêrlands* vertegenwoordiger in het huis van *Kottie's* Vorst; nog is deze in het bezit van zijne belangrijke papieren, kaarten, enz.! Wie kan zich over de toenemende stoutheid der zeeroovers van *Borneo's* oostkust, of over de gebeurtenissen van den laatsten tijd verwonderen?

diende hulde ontvangen. Eerst vinden wij hier eene schets van MÜLLER's ontdekkingen in eenige *Toelichtingen aangaande de nasporingen op Borneo van* G. MÜLLER, door den Hoogl. BLUME, die voor het Bewind, voor den menschenvriend, voor geographie, handel en zeevaart hoogstbelangrijk zijn, en die het ons te meer doen betreuren, dat de vruchten van zoo gewigtige nasporingen, deels door den dood des ontdekkers verloren zijn gegaan, deels nog in het stof der regerings-archieven bedolven schijnen. Mogt de schrijver nog eenmaal in staat gesteld worden, uit de rapporten, door G. MÜLLER aan het gouvernement ingezonden, mede te deelen, wat daarin voor de wetenschap belangrijks zal gevonden worden. Het deed ons genoegen, hier den regtmatigen lof verkondigd te zien van den landvoogd Baron VAN DER CAPELLEN, wiens bestuur, gelijk hij bovenal wetenschap en kunst voorstond, zoo zeer is gekenmerkt door de bevordering van al wat goed en nuttig was, en die ook den grond heeft gelegd tot volvoering der beide zoo merkwaardige togten van GEORG MÜLLER in de binnenlanden van *Borneo*. Ware men op den weg, toen ingeslagen, met hetzelfde beleid en met vaste volharding voortgegaan, het zou van onberekenbaar belang voor de koloniën en voor ons vaderland zijn geweest; en onze dagen geven reeds overvloedige aanleiding, om het diep te betreuren, dat men voor zoo vele jaren krachtig de hand heeft geslagen aan de hervorming van *Borneo*, maar dit schoone werk zoo spoedig heeft laten varen. Mogten de opmerkingen, bl. 111 en volgg., tot bevordering der beschaving en verbetering van het lot der woeste stammen op *Borneo*, ook nu nog de aandacht trekken der Regering en van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, terwijl het te wenschen ware geweest, dat het Gouvernement vroeger gehoor had gegeven aan de raadgevingen van zoo velen, die, gelijk ook onze schrijver, bl. 113, op eene vestiging in *Borneo proper* hebben aangedrongen. Het belang der zaak noopt ons, eenige oogenblikken nog hierbij stil te staan.

Borneo, een der grootste, door de natuur rijkst gezegende eilanden der wereld, is ontwijfelbaar bestemd, om eenmaal eene gewigtige rol in de geschiedenis te spelen, en het zal afhangen van de natie, die de wijsheid heeft daarvan het regte gebruik te maken, zich daardoor eenen grooten invloed onder de staatkundige magten te verwerven. Dat geluk was aan *Nederland* toegedeeld, maar, zoo veel menschelijk inzigt de duistere toekomst kan berekenen, is *Nederland* op het punt, het door eigene schuld te doen verloren gaan, en welligt reeds onze leeftijd, of anders onze nakomelingen, zullen de misslagen der staatkunde, de kortzigtige traagheid en bekrompene vadsigheid van vroegere besturen zwaar moeten boeten. In alle opzigten behoort *Borneo* tot de merkwaardigste landen der wereld. Naar eene zeker niet te ruime gissing, minstens 11,000 □ geogr. mijlen groot, heeft het eene rijke afwisseling van grondgesteldheid. Het binnenland, meestal verheven en door zeer hooge bergketens doorsneden, is aan de kusten omgeven door eenen zeer breeden, nog jaarlijks aanwassenden gordel van alluvialen grond, die, waar hij door de natuur reeds verhoogd, of door menschenhand droog gemaakt is, eene buitengewone vruchtbaarheid bezit. Die kust, oorspronkelijk uit eilanden bestaande, door aanslibbing allengs met den vasten wal verbonden, doet ons èn door zijne natuurlijke gesteldheid, èn door den toestand zijner bewoners, dikwerf denken aan ons vaderland, in den tijd zijner wording, toen het, ‘uit wier en dras geweld,’ door de van hoogere streken afgedaalde volksstammen aan de zee werd ontwoekerd: - *Nederland* onder den Equator! Geen land ter wereld van dien omvang is misschien zoo rijk in trotsche stroomen, door ontelbare rivieren gevoed, en waarvan sommige van 6 tot 8 duizend, zelfs tot 24 duizend voeten breed, tot vele mijlen landwaarts zijn opgevaren, zonder dat men nog hunnen oorsprong heeft ontdekt. Geen land biedt in zijne veilige kusten, in de rijke waterwegen van zijn binnenste, betere middelen tot gemeenschap en vervoer aan. Daarbij heeft dit gezegend eiland eenen overvloed van alle mogelijke keerkringsvoortbrengselen; in den schoot der aarde liggen de kostbaarste metalen, het zuiverste goud, ijzer, koper, tin, platina, de edelste gesteenten, diamanten, enz. in zulk een' overvloed, dat zij ook nu, op de ruwste wijze, zonder eenige hulp van wetenschap en kunst, door inboorlingen en Chinezen gezocht en bewerkt, nogtans jaarlijks schatten opbrengen. Maar wat van oneindig meer belang is, de verschillende gronden

dragen reeds of zijn geschikt tot aankweeking van alle mogelijke voortbrengselen der heete luchtstreken. Er zijn uitgebreide wouden, en wat in onzen tijd eene zaak is van onberekenbare waarde in dit gedeelte der aarde, in het N.W. en Zuiden zijn rijke steenkolenmijnen. Weinig of geene schadelijke dieren worden er gevonden. En dit zoo gezegend land is nog in den treurigsten toestand van onbeschaafdheid en barbaarschheid verzonken, daar er niets aan schijnt te ontbreken, dan de regte inwoners. Misschien is nog de mensch het merkwaardigste van het in wonderen zoo rijke *Borneo*. Veel heeft men vaak gedroomd en gefabeld van den mensch in den natuurstaat, zonder dat het echter nog veel gelukt is, dien toestand naar waarheid te vinden en te leeren kennen. Terwijl er ook in Nederlandsch *Indië* aan de *zoölogie* schatten zijn besteed geworden, heeft men zich aan de *ethnologie*, de kennis van den mensch in zijne onderscheiding van ras en stam - *Borneo, Sumatra* en zoo vele eilanden van onzen Archipel bewijzen het - nog weinig laten gelegen liggen. In de binnenlanden van *Borneo*, nog door geen' Europeaan betreden, dwaalt de mensch nog schuw en schier eenzaam door zijne ontoegankelijke wouden, aan de eerste behoeften en aan de eerste beschaving vreemd. Van daar doorloopt hij verschillende sporten van ontwikkeling, tot hij, naar de kusten afdalend, met langzame schreden in beschaving opklimt, en ons eindelijk, behalve eene menigte vreemde indringers, Maleijers, Chinezen, Boeginezen en anderen, het ware heroïsche tijdperk van *Borneo's* geschiedenis doet aanschouwen in een' rijkdom van poëzij, die ons onwederstaanbaar aan HOMERUS doet denken, ofschoon de natuur zich hier, niet door het prisma der epische versiering gekleurd, maar door het klimaat gewijzigd, in treffender waarheid en rijkere verscheidenheid openbaart. Daar zien wij de oorlogen van kleine staten, de grondvesting van nieuwe rijkjes door moedige gelukzoekers; daar zien wij in *Siaks* verdreven vorst, *Radja* AKIL, een' nieuwen ODYSSEUS, die op zijne jarenlange ronddolingen, nog naar zijn' toekomstigen HOMERUS wacht[1]. Daar

1 Wij behoeven slechts op de berigten van MÜLLER (bl. 374 en elders) tot op kapitein KEPPEL te wijzen, die allen dien indruk hebben ontvangen. Van een' anderen aard, als eene proeve van een' patriarchalischen toestand in idyllische naïveteit, willen wij in het *Mengelwerk* een kort uittreksel uit G. MÜLLER's Dagboek mededeelen, waartoe wij door eene hooggeëerde hand zijn in staat gesteld. Dit kleine stukje zal misschien den geest des volks beter doen verstaan, dan eene uitvoerige beschrijving, en verdient als eerste, meer naauwkeurige mededeeling aangaande de godsdienstige voorstellingen van een gedeelte van den *Dajakschen* volksstam alle opmerkzaamheid.

huist de zeeroover, de geesel der vreedzame Maleische en Chinesche koopvaarders en visschers, de onversaagde *Viking* van het Oosten. Afschuwelijk, vreesselijk is hun handwerk, ofschoon hun maatschappelijke toestand, de onderdrukking der inlandsche vorsten, hen meer moet doen beklagen, dan veroordeelen; maar hun aard, hunne ligchamelijke ontwikkeling, vlugheid en kracht, hun onverdoofbare heldenmoed wekken bewondering, en doen vurig den wensch oprijzen, dat men, in plaats van tegen hen tot verdelgingsmaatregelen, het eenige, wat thans nu en dan wordt gedaan - doodschieten of ophangen - zijne toevlugt te nemen, middelen mogt aanwenden, om dit rijkbegaafde volk tot Christelijke beschaving te brengen. In die over het algemeen dun gezaaide en nog zeer onbeschaafde bevolking van *Borneo* is de grootste zwarigheid bij de hervorming van dat eiland, maar ook de schoonste roeping van een edel Gouvernement gelegen. Onder het bestuur van den Baron VAN DER CAPELLEN is daartoe reeds de goede weg ingeslagen; en gelijk men toen het goede wilde, zoo mogt men ook in GEORG MÜLLER een' man vinden, die in hooge mate geschikt was voor de heerlijke taak, hem opgedragen. Door zijne tusschenkomst werd op een groot gedeelte der Zuid- en Westkust de zeerooverij in haren wortel aangetast; met die vorsten, die haar lieten uitoefenen of begunstigden, sloot hij tractaten, om dat kwaad te weren, terwijl hij tevens de bevolkingen tot een voordeeliger middel van bestaan, tot den nuttigen landbouw, zocht terug te brengen. Buitengewoon gelukkig slaagde hij in zijne edele pogingen, en ware men op dien weg voortgegaan, had men betrekkelijk kleine sommen jaarlijks willen besteden tot onderhoud, versterking en uitbreiding van posten op de kusten, had men die posten, gelijk zij over de eene helft des eilands reeds grootendeels gevestigd waren, ook over de andere geëchellonneerd, in alle voorname kustplaatsen voortdurend de Hollandsche vlag doen zien en eerbiedigen, het middenpunt der zeerooverij zou uitgeroeid, de handel met het binnenland vermeerderd en uitgebreid, de vruchtbare landen zouden ontgonnen, en bovenal de bevolking zou uit haren diep gezonken toestand opgerigt zijn geworden. Van dit alles is niets geschied: het goede, dat reeds was gesticht, heeft later traagheid en bekrompen baatzucht,

die niet wil zaaijen om te oogsten, laten vervallen, - de Hollandsche magt is in minachting gekomen, Neêrland's vlag is vertrapt, en terwijl na het korte morgenrood de nacht weder op *Borneo* scheen neder te dalen, is onverwachts van twee zijden een nieuw licht opgegaan, aan de Z.W. kust door een klein getal Duitsche zendelingen, die met Apostolischen geest en buitengewonen zegen het licht des vredes door het Evangelie verspreiden, aan de N.W. kust een ander licht, dat misschien voor ons een verderfelijk vuur zal worden. Een Engelschman, JAMES BROOKE, heeft het schoone plan gevormd, zijn leven te wijden aan de beschaving van *Borneo*. In zijne jeugd bezocht hij een der eilanden van den Indischen Archipel; getroffen door den diepgezonken toestand van deszelfs bevolking, besloot hij haar uit die verlaging op te rigten. Hij keerde naar *Engeland* terug, kocht een schip, bemande het met zorg en aanvaardde zijne zending: op de N. Westkust van *Borneo* heeft hij zich neêrgezet en met buitengewonen moed en geestkracht den grond gelegd tot eene Engelsche vestiging. Te *Srawak*, op weinige mijlen afstands van de grenzen van *Sambas*, een onzer gewigtigste posten ter Westkust van *Borneo*, dat G. MÜLLER in 1823 bezocht en, volgens eene vóór ons liggende HS. kaart, zeer naauwkeurig heeft opgenomen, heeft BROOKE zijne residentie gevestigd; want het volk, welks toestand hij reeds merkelijk heeft verbeterd, koos hem tot zijn *Opperhoofd*. Reeds lang hadden de Engelschen, wier praktische blik zich overal openbaart, een begeerig oog op *Borneo* geslagen. In het laatst der vorige eeuw moesten zij de beproefde vestigingen op *Laboean, Balembangan*, op de kust van *Borneo proper* en op de *Soeloe*- eilanden verlaten, en sedert dien tijd waren zij er steeds op bedacht, door allerlei middelen weder vasten voet op *Borneo* te zetten. G. MÜLLER ondervond en verijdelde hunne verraderlijke oogmerken op *Pontianak*, de *Karimatasche* eilanden en andere gewigtige punten. Maar zij wachtten, tot Nederland regt vast zou zijn ingeslapen. De vorige Gouverneur van *Singapore*, CRAWFURD, die op vele wijzen de Hollandsche etablissementen op *Borneo* zocht te benadeelen, rustte niet, voordat hij het Engelsch Gouvernement van het gewigt eener vestiging op dat eiland had overtuigd. Hij wees op het belang, om eene veilige haven te hebben in de Chinesche zee, in het midden van den 1700 (Eng.) mijlen langen weg tusschen straat *Malakka* en *Honkong*; op de noodzakelijkheid, om daar een depôt van steenkolen, en vooral *a commanding position during a naval war* (?!)

te hebben. Maar nog meer moest daaruit voortvloeijen. *Borneo* zelf moest in bezit genomen, de landbouw bevorderd, de productie tot mededinging met *Java* gebragt worden; de handel met het binnenland van *Borneo*, de zoo gewigtige handel in de Indische zeeën met alle eilanden beoosten *Java* moest in handen der Engelschen komen. Daar verschijnt op eens, als ware hij geroepen, de man, die het ijs breekt: JAMES BROOKE, ESQ., *Radja van Srawak*, en nu kan het Engelsch Gouvernement immers niet nalaten, zijn' landgenoot te beschermen en bovenal van zijne stoutmoedigheid partij te trekken? Het weet immers, hoe ongeloofelijk laf en traag Nederland bij de wederregtelijke vestiging van *Singapore* heeft gehandeld: wat zou het nu ontzien? Het kent reeds lang de staatkunde van ons land, dat men zich regt klein moet maken, opdat de storm over ons heenga - of ons in zijn' wervelwind wegvage. *Borneo* is groot genoeg, zal men zeggen, daar kunnen nog vele mogendheden kolonies vestigen; zoo denken er b.v. de Franschen ook over, die daar mede reeds lang plannen toe hebben gevormd, en bij gelegenheid zelfs de Amerikanen. Maar hier vergeet men het gevaar der conflicten, reeds van *Sumatra* bekend en elders in den Archipel nog genoeg aanwezig, het gevaar der mededinging in productie voor het bevoorregte *Java*, het gevaar der afsnijding van de gemeenschap tusschen den vooren achter-Archipel, het gevaar der uitroeijing of geheele verplaatsing van den Indischen kusthandel en zoo veel meer. Zoo men slechts bezuinige, dan is alles goed; verder maar niet gedacht, niet gezorgd, niet vooruitgeloopen! - de tijd zal komen, dat men niets te bezuinigen zal hebben. Het is een hoogstsmartelijk gevoel, dat het reeds zoo ver is gekomen, dat men, het oog op het welzijn der menschheid, op de behartiging der belangen dier verwaarloosde volkeren geslagen, al voorziet men ook daarin de kiemen der ontbinding van Nederland's gezag in *Indië*, zelfs als Nederlander den wensch zou kunnen dulden, dat de Engelschen zich, in weerwil van alle regt en van alle tractaten, op *Borneo* mogten blijven vestigen. Ons doet het, aan G. MÜLLER's verwaarloosden arbeid denkende, nazeggen, wat de ongeduldige *Times* (19th. Febr. 1846) met het oog op J. BROOKE verklaarde: ‘Our Colonial Ministers are not famous for skill in availing themselves of the advantages, which fortune places within their reach. They will be without excuse, and undeserving of forgiveness, if they now suffer to pass through their hands the fortunate opportunities for the

diffusion of kwowledge and Christianity, for the mental and physical improvement of a whole people and for the advancement of the interests of this country, and of civilization at large, which the heroic (G. MULLER konden wij eenmaal roemen) Gouvernor of Sarawak has by his own unaided energy created and established for them.'

Wij zijn den Hoogl. BLUME grooten dank schuldig, niet slechts voor de mededeeling der *Proeve eener Geschiedenis van een gedeelte der Westkust van Borneo*, door G. MÜLLER, maar ook vooral voor zijne *Toelichtingen aangaande de nasporingen op Borneo* van G. MÜLLER. Wie, gelijk Ref., de bouwstoffen heeft gezien, die hem daartoe ten dienste stonden, onzamenhangende, slecht geschreven, in gemengde taal opgeteekende reisjournalen, die moet den ijver van den Heer BLUME bewonderen, waardoor hij vele belangrijke bijzonderheden uit eene anders waarschijnlijk bestendige vergetelheid heeft opgedolven. Eenige net uitgevoerde plaatjes versieren dit stuk, waarvoor wij echter eene door den Heer BLUME bewerkte, of althans de bl. 151 vermelde kaart van *Borneo's* Westkust gaarne zouden ruilen. Van de grafschriften, die door MÜLLER te *Pontianak, Mampouwa* en *Sambas* zijn afgeschreven, deelt de Heer BLUME enkelen in vertaling mede, bl. 153, verg. bl. 195: zoo hij allen, die in zijn bezit waren, in het oorspronkelijke had doen kennen, zou hij zeker aan de geschiedenis dier streken geene ondienst hebben bewezen. Elders, bl. 194, vinden wij een *fac-simile* van een merkwaardig opschrift, dat in de rotsen van den waterval *Sampeh*, of *Batoe Sampeh*, een half uur van de negorij *Sangouw* aan den *Kapoeas* (Westkust van *Borneo*) wordt gevonden. Vrij duister is hetgeen de Redactie daarvan zegt, bl. 196: 'Dit geschrift (?), door ons voor *Kawie*-taal gehouden, schijnt, bij nader onderzoek, tot de schriftteekenen te behooren, die aan sommige onbeschaafde volken eigen zijn en waarvan de onderlinge vergelijking niet van belang ontbloot is.' Aan willekeurige of aan ideographische teekenen is bij het inzien van dat geschrift wel niet te denken. Het heeft ons verwonderd, dat het den geleerden S. onbekend schijnt te zijn, dat ook een ander verdienstelijk reiziger, de Luit.-Kolonel HENRICI, hiervan een afschrift heeft gemaakt, hetwelk in vele bijzonderheden zeer afwijkt van hetgeen hier naar MÜLLER's copie is medegedeeld. Welk van beiden de meeste naauwkeurigheid bezit, kunnen wij natuurlijk niet beoordeelen; maar terwijl wij geneigd zijn, die aan HENRICI's afschrift toe te ken-

nen, houden wij ten minste de vergelijking van beide deze afschriften voor volstrekt noodzakelijk bij elke proeve van verklaring. Zulk eene proeve is reeds voorlang geleverd, voor welker juistheid wij echter verre zijn van in te staan. In de (HS.) handelingen van den zoo bekwamen Kommissaris van *Borneo*, M^{r}. J.H. TOBIAS, wordt het verklaard voor een Indisch of oud Javaansch schrift en eene lezing voorgesteld, die dezen zin zou hebben:

> Senkålå of het jaar 110.
> 'Dit voortreffelijk werk doet het hart verschrikken en maakt de drie bestemmingen bekend: het leven, den dood en het paradijs.'

Met genoegen leest men het daarop volgende levensberigt van den onversaagden reiziger, bl. 177-196, dat door D^{r}. ERNST MÜLLER, broeder des overledenen, is opgesteld, en waarin men gaarne aan de broederlijke genegenheid den eenigzins gezwollen toon, minder de groote onvolledigheid ten goede houdt. Maar het belangrijkste stuk is ongetwijfeld de reeds genoemde *Proeve* van G. MÜLLER zelven, die ons de eerste eenigzins zamenhangende en volledige geschiedkundige bijzonderheden van dit gedeelte van den Indischen Archipel doet kennen. Behalve eenige vroegere, gebrekkige berigten en hetgeen de Heer RITTER in zijne verhalen heeft ingevlochten, is dit nog hoofdzakelijk als het eenige te beschouwen, wat voor het publiek een langgewenscht licht over de geschiedenis dier landen verspreidt en het genoemde in uitvoerigheid en meestal ook in naauwkeurigheid schijnt te overtreffen. Ook uit andere oogpunten, gelijk wij reeds boven aanstipten, zijn deze berigten merkwaardig. Wij vernemen hier de elders meestal reeds lang verstomde poëzij der overlevering, den overgang van het tijdperk der sage in dat der geschiedenis; en gewigtig voor de kritiek kan het zijn, de verschillende vormen te vergelijken, die de overlevering heeft aangenomen en die ons in de geheel van elkander onafhankelijke aanteekeningen van G. MÜLLER en RITTER zijn bewaard. Zoo kan men die verscheidenheid opmerken: *Ind. Bij*, bl. 211, verg. met RITTER, 197, volgg.; bl. 214, bij RITTER, bl. 202; bl. 288, sq., vergeleken met het verhaal van den diamant, bij RITTER, bl. 346. Het bestaan van den wereldberoemden diamant, die thans in het bezit zou zijn van den Sultan van *Matan*, wordt door onzen Schrijver, misschien ten

onregte, zeer in twijfel getrokken. Wij moeten opmerken, dat zijne meening, om de geheele geschiedenis van deze steenen voor eene gelijkenis te houden, waardoor de verkrijging eener prinses van *Landak* door den vorst van *Songië* en *Succadana* zou worden aangeduid, niet alleen wat verre gezocht schijnt, maar ook door de bijzonderheid, dat van *twee* groote steenen, de *Segima* en de *Danau-Radja*, wordt gewaagd, wordt tegengesproken. Wanneer de S., bl. 333, zegt, dat geen der Nederlandsche ambtenaren, die zich om den diamanthandel te *Succadana* ophielden, van den grooten diamant van *Matan* melding maakt, dan moeten wij opmerken, dat toch reeds vroeger de aanduidingen daarvan niet geheel hebben ontbroken. Opmerkelijk is het, dat reeds ANT. PIGAFETTA, in 1521, eene dergelijke vertelling van twee paarlen mededeelt. Hij verhaalt (*Premier Voyage autour du monde*, Paris, l'an IX, p. 150, 157): dat hij had vernomen, dat de koning van *Burné* twee paarlen zou bezitten van de grootte van kippeneijeren en zoo volkomen rond, dat, als zij op eene tafel werden gelegd, zij nimmer in rust konden blijven. Deze paarlen zouden bij *Taghima* (thans *Basilan*, een der *Soeloe*-eilanden) gevischt zijn. De koning van *Burné* had eene dochter van den Soeloeschen vorst tot vrouw genomen en van haar vernomen, dat haar vader dien kostbaren schat bezat. Begeerig om zich daarvan meester te maken, overviel hij die eilanden, nam zijnen schoonvader gevangen en schonk hem de vrijheid slechts door afstand dier beide paarlen weder. PIGAFETTA had deze paarlen niet gezien. Maar duidelijker is het berigt van een' onzer landgenooten, JACOB JANSZ. DE ROY (*Hachelijke Reystogt van J.J. de Roy na Borneo en Atchin*, Leyden, 1706, bl. 132), die uitdrukkelijk zegt: ‘dat hij een Diamant-steen van den Koning van *Succadana* gezien heeft, dewelke so groot als een Duyve-ey is.’ Wanneer wij nu, meer dan eene eeuw daarna, geheel onafhankelijk daarvan, het berigt vinden (*Ind. Bij*, bl. 333), dat de Heer A. WINTER eene afbeelding van dezen diamant heeft gezien, ‘volgens welke hij de grootte heeft van een duivenei,’ dan schijnt het ons moeijelijk, het bestaan van dezen diamant te betwijfelen, al laat zich ook niet met zekerheid bepalen, in wiens bezit hij zich thans zal bevinden. Van de zeden der *Dajakkers* en het afschuwelijk *koppensnellen* sprekende, zegt de S., bl. 269: ‘Het is ten eenenmale onwaar, dat zij, zoo als men dikwijls heeft verhaald, om te kunnen trouwen, vooraf den schedel van een' vijand aan hunne bruid moeten aanbieden.’

Deze gewoonte, ook bij andere woeste stammen in gebruik, wordt echter door zoo velen, die berigten omtrent de *Dajakkers* hebben medegedeeld, vermeld, dat zij misschien niet algemeen, maar toch van eenige stammen schijnt te moeten erkend worden, terwijl ook onze S. zelf elders die berigten bevestigt, als hij zegt (bl. 305): ‘De *Dajakkers*, welke aan die van *Banjermassing* en de onafhankelijke stammen grenzen, zijn onophoudelijk met elkander in oorlog en gaan, volgens oud gebruik, op het koppensnellen uit. Het bloedige hoofd eens vijands geeft den ridderslag, en de schoonste maagd, die hij verkiest, biedt hem daarvoor hare gunst aan; maar hij verliest de achting der zijnen, indien hij haar niet als zijne regtmatige vrouw erkent.’ - Op bl. 372 wordt op eene plaat van *Batoe-Layang* verwezen, die echter in het exemplaar, dat voor ons ligt, ontbreekt. Bij de vele nieuwe berigten en daadzaken, bij de vele belangrijke opmerkingen, die in dit stuk voorkomen en van den helderen blik, de juiste waarneming, den warmen ijver des S. voor de belangen van ons Vaderland zoowel als van gindsche zoo zeer verwaarloosde bevolkingen getuigen, heeft ook de Redactie niet nagelaten, nog menige opmerking en menigen wenk te voegen, die allezins behartiging verdienen. Mogt het vermoeden der Redactie bevestigd worden, dat de geschriften, die op G. MÜLLER's vroegere reizen in de binnenlanden van *Borneo* langs de rivier *Kapoeas* betrekking hebben, zich nog in het koloniaal *Archief* hier te lande of in *Indië* bevinden, dan hopen wij voor de eer van ons Vaderland en het belang der wetenschap, dat het der ijverige Redactie te beurt moge vallen, hetgeen daarin voor de land- en volkenkunde van dit merkwaardig eiland belangrijks voorkomt, aan het licht te brengen, terwijl wij sedert nog altoos verlangend uitzien naar de vervulling der belofte, om een beknopt overzigt te geven van *Pontianak, Sambas* en de *mijndistricten*, die tot de gewigtigste vestigingen der Nederlanders aan *Borneo's* Westkust behooren.

Omtrent *Palembang* deelt de Heer C.F.E. PRAETORIUS, bl. 376-470, eenige statistieke bijzonderheden mede, die ook naast het kort te voren verschenen werk van den Heer W.L. DE STURLER hare plaats verdienen. Het is eene belangrijke aanwinst, dat wij alzoo van twee zeer kundige mannen, die zich eenige jaren in hetzelfde gedeelte van *Sumatra* hebben opgehouden, uitvoerige mededeelingen omtrent deze bezitting ontvangen; en al moge het verschijnen van het werk van den

Heer DE STURLER den Heer PRAETORIUS van zijn oorspronkelijk plan hebben doen afwijken, wij verheugen ons, dat hij deze aanteekeningen niet heeft achtergelaten, daar zij noch onnoodig, noch onnuttig kunnen gerekend worden. Misschien ware hij in staat geweest, nog meerdere bijvoegselen te leveren, die, vooral wat de geschiedenis van *Palembang* betreft, wenschelijk zouden zijn. Wij vinden hier gewigtige opmerkingen over de afnemende welvaart van dit rijk, over de nijverheid, zoowel in de hoofdplaats als in de binnenlanden, over instellingen, zeden en gebruiken in de *Palembangsche* bovenlanden, die van naauwkeurig onderzoek getuigen, terwijl het geheel, behalve met eenige tabellen over *invoer, uitvoer* en *bevolking*, nog met eene zeer uitvoerige alphabetische opgave van de voornaamste *houtsoorten* in de Residentie *Palembang* wordt besloten. Zulk een onderzoek getuigt van loffelijken ijver, die wel in andere gedeelten van onze koloniën navolging mogt vinden. Terwijl de Engelschen elders, in de *Polynesie*, in den laatsten tijd een naauwkeurig onderzoek naar de verschillende daar voorkomende houtsoorten, hun nut en hunne aanwending in het werk hebben gesteld, is dit, voor zoo verre wij weten, de eerste proeve van dien aard, die over een gedeelte onzer koloniën door een Nederlander voor het publiek is medegedeeld. - Van het strafwetboek, bij de inlanders te *Palembang* in gebruik, gewagende. zouden wij het wenschelijk hebben geacht, dat de S. ons meer bekend had gemaakt met het geschrift, dat volgens hem den naam draagt van *Simboer Tjaya, karta ampat, bietjara liema*, hetgeen zeker eene belangrijke bijdrage tot de kennis van het inlandsche regt der volken van onzen Archipel zou zijn, en eene vergelijking met de onlangs uitgegevene Javaansche Wetboeken zou verdienen. Wij missen hier eene eenigzins duidelijke voorstelling der Godsdienstige begrippen, die bij de bevolking van *Palembang* heerschen. Uit hetgeen daarover, bl. 414, 421, 444, voorkomt, schijnt er, gelijk elders, eene vermenging te bestaan van vroeger veelgodendom met het later ingevoerde Islamisme, waarvan de nadere uiteenzetting belangrijk zou zijn. Bij de vele Maleische woorden en spreekwijzen, die hier voorkomen, zou het voor ons publiek niet ondienstig zijn geweest, eene vertaling te voegen. - In een volgend stuk: *Over eenige Oost-Indische planten, welke vezelstof opleveren, en over het nut van derzelver kultuur*, bl. 481-509, geeft de Heer BLUME een nieuw bewijs van zijnen ijver voor de uitbreiding der nijverheid in onze koloniën en wijst hij den weg aan, die daardoor tot op-

beuring van de buiten *Java* gelegene etablissementen zou kunnen ingeslagen worden, hetgeen, naar wij meenen, reeds de aandacht van sommigen tot zich getrokken en tot het doen van proefnemingen geleid heeft. Dit deel wordt eindelijk besloten door het stuk van een ongenoemden, *Opmerkingen* behelzende *omtrent gedane voorstellen tot verbetering der finantiën, door middel van uitbreiding der kultuur, enz. op Java*, waarin de bekende plannen, om het grootste gedeelte der Nederlandsche staatsschuld, hare rentebetaling en aflossing, op de Oost-Indische koloniën te converteren, de inkomsten van het Gouvernement in *Indië* te vermeerderen en tevens den ondernemingsgeest van particulieren een ruim veld te openen, aan eene scherpe, maar, zoo wij meenen, niet onbillijke toetsing worden onderworpen. Over die voorstellen zelve behoeven wij hier niets te zeggen; zij behooren tot de vele, vaak welgemeende, maar onuitvoerbare plannen, die in de laatste jaren zijn opgekomen en voorbijgegaan. Doch de behandeling dezer zaak heeft geleid tot belangrijke onderzoekingen over de wijze, waarop wij het grondbezit op *Java* moeten beschouwen; en zoowel de vroegere als tegenwoordige handelwijze van het Bestuur ten opzigte van deze gewigtige zaak wordt met grondigheid beoordeeld. Wij gelooven, dat de ongenoemde Schrijver een verdienstelijk werk heeft gedaan, door omtrent verschillende der hoogste belangen onzer Oost-Indische koloniën zijne beschouwingen met evenveel zaakkennis, als rondborstigheid mede te deelen. De wijze, waarop de S. het eerste gedeelte der bedoelde ontwerpen heeft onderzocht, doet ons de beloofde beschouwing der overige voorstellen, al zijn deze voor het oogenblik als vervallen te beschouwen, nog altoos als eene wenschelijke zaak te gemoet zien.

Door dit ons verslag meenen wij den inhoud, geest en strekking van de *Indische Bij* genoegzaam te hebben doen kennen en de hooge waarde van dit tijdschrift te hebben aangewezen. Zoo iemand ons echter bij de uitgave had gevraagd, of wij verwachtten, dat deze onderneming aan haar gewigtig doel beantwoorden, of liever, of zij bij ons publiek genoegzamen bijval en ondersteuning zou vinden, dan zouden wij daaraan terstond getwijfeld hebben. Het is eene treurige waarheid, en wij vermoeden, dat de ondervinding haar bij de uitgevers reeds heeft bevestigd: ons publiek stelt veel te weinig belang in eene naauwkeurige, grondige kennis onzer koloniën; en ook de gewigtigste onderzoekingen, zoo zij iets anders dan oppervlak-

kigheid vertoonen, zoo zij, gelijk het behoort, zich door we tenschappelijken vorm onderscheiden, zullen slechts bij een zeer klein getal deelneming vinden. Wat geeft onze handelsstand, op eenige zeer loffelijke uitzonderingen na, wat vragen onze staatshuishoudkundigen, in ijdele twisten over regeringsvormen verdiept, wat bekommert zich de Nederlandsche kerk, wat stoort zich ons beschaafd publiek, onze beoefenaars van kunsten en wetenschappen, over het algemeen nog aan eene grondige kennis, aan naauwkeurige onderzoekingen onzer O.I. koloniën? Enkele degelijke werken mogen gunstigen ingang vinden, hoe zal een wetenschappelijk tijdschrift, zoo het zich niet uitsluitend tot de beoefenaars van een vak van wetenschap rigt, al betrof het ook de meest gewigtige, voor velen nog geheel nieuwe en onbekende onderwerpen, zich bij ons publiek staande houden, zonder de toegift van Mengelingen, of den opschik van prentjes? Zoo ergens, in Nederland mogt een tijdschrift, aan de grondige behandeling der O.I. belangen toegewijd, kunnen hopen, hierop eene gunstige uitzondering te maken, en waar het de algemeene belangen geldt, ook algemeene deelneming te zullen vinden; maar wij twijfelen zeer, of de uitgevers zich in hunne verwachting van ons publiek niet bedrogen hebben gezien.

Het was eene goede gedachte van den Heer W.L. DE STURLER, om uit hetgeen eigen onderzoek hem gedurende zijn verblijf te *Palembang* had doen kennen, verbonden met de nagelatene aanteekeningen van zijnen broeder J.E DE STURLER, voormalig adsistent-resident voor de Palembangsche binnenlanden, eene *Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang* te bewerken en het licht te doen zien. Daarmede heeft hij eene belangrijke bijdrage geleverd tot de kennis van deze gewigtige bezitting in zuid oostelijk *Sumatra*. De zedige schrijver erkent zelf: ‘dat zijn arbeid, vooral ook wat de rangschikking der behandelde onderwerpen aangaat, nog veel te wenschen overlaat;’ maar bij den dank, dien wij hem reeds voor het geleverde verschuldigd zijn, en dat allezins van zijnen ijver en zucht naar onderzoek getuigt, mogen wij de opmerking niet verzwijgen, dat het hem zeker gemakkelijk zou gevallen zijn, door meerdere volledigheid en naauwkeuriger verdeeling der stof, aan zijn werk nog grootere waarde bij te zetten. Maar al mogten wij wenschen, dat de geëerde schrijver meer had mogen leveren, wij moeten daarbij erkennen, dat zijne *Proeve* in vele opzigten zeker nog het beste en volledigste is, wat over *Pa-*

Iembang in het licht is verschenen. In het algemeen is deze orde gevolgd, dat eerst over het land, zijne geschiedenis en gesteldheid, vervolgens over de bevolking, haar karakter godsdienst en bestuur, daarna over de bronnen van bestaan, over nijverheid en handel, dan over zeden en gebruiken, en eindelijk over de vreemdelingen en woeste volksstammen wordt gehandeld; maar dit alles is meer korte schets, beknopt overzigt, dan eigenlijke beschrijving te noemen. Over de belangrijke aanvullingen van den Heer PRAETORIUS, in de *Indische Bij*, hebben wij reeds boven gesproken, en hier willen wij over een en ander bij onzen schrijver eenige opmerkingen mededeelen, die ons bij de lezing van zijn werk zijn voorgekomen. Het gedeelte, dat over de geschiedenis van *Palembang* handelt, had vooral eene meer uitvoerige behandeling verdiend, daar zij voor de geschiedenis van *Sumatra* van groot belang is en hare bronnen ons nog zoo weinig toegankelijk zijn. Bij de bewering des schrijvers, dat de kennis van de voormalige geschiedenis van het Palembangsche rijk bijna eeniglijk op mondelinge overleveringen en volksverhalen zou berusten, moeten wij zeker op het *bijna* drukken, daar wij niet kunnen aannemen, dat er geene geschrevene historische oorkonden zouden te vinden zijn, maar hare onbekendheid niet zoo zeer aan derzelver zeldzaamheid, als aan de geheimhouding der inboorlingen meenen te moeten toeschrijven. Eene merkwaardige aanduiding daarvan vinden wij zelfs in het verhaal, bl. 36. Bij hetgeen, bl. 4 volgg., over de verbreiding van den Islam in deze streken wordt vermeld, schijnt den schrijver de kleine belangrijke Maleische kronijk van *Atsjin* (اچه), door DULAURIER uitgegeven (*Journal As.* 1839, p. 47-81), onbekend te zijn gebleven. Door dit geschrift is het tijdstip van de invoering van het Mohammedanisme in noordelijk *Sumatra* een vast punt in de geschiedenis geworden. Op den 1sten Ramadhan van het jaar 1205 (601 Heg.) landde zekere Sultan *Djohon-Schâh* (جوهن شاه misschien voor جهان شاه *Djihân-Schah*, Pers. *Wereldmonarch*), uit het verre westen gekomen, aan *Sumatra*'s noord-kust, stichtte aldaar eene residentie en bekeerde de inwoners tot den Islam[1]. Door dit berigt wordt op nieuw de naauwkeurigheid van MARCO POLO, die op het einde der 13de eeuw reeds van Mohammedanen op *Sumatra* gewaagt, op eene treffende wijze

1 RITTER, bl. 227, deelt eene veel nieuwere en onnaauwkeurige traditie mede, die in gemelde Maleische kronijk grootendeels hare verklaring vindt.

bevestigd. Vandaar zal het nieuwe geloof zich spoedig zuidelijker, ook naar *Palembang*, en verder over de eilanden van den Archipel hebben uitgebreid. De verklaring van den zoo veel besproken' naam *Sumatra*, als uit *Barat Samata Oetara: west-noord-west*, door weglating van het eerste (?) en zamentrekking der beide laatste woorden ontstaan, bl. 8, schijnt ons niet zeer gelukkig toe; nog altijd zouden wij aan de afleiding uit het Sanskriet: *sumâtra*, de *schoonbegaafde*, de voorkeur geven; aan Sanskriet-namen van plaatsen en eilanden ontbreekt het toch niet in onzen Archipel. Vreemder nog is het, dat de schrijver den naam van *Palembang* nu eens uit *Paliembang*, zooveel als '*zuivering van erts of metaal*' (?) bl. 38, elders, bl. 6, uit *lemba*, met het voorzetsel *pa*, als *aangespoelde grond* verklaart, welke laatste uitlegging wel de aannemelijkste is. Opmerkelijk zijn de beide inlandsche legenden, bl. 27 tot 36, waarvan de eerste de vestiging van kolonisten uit *Madjapahit*, de laatste uit *Arabië* vermeldt. Ons schijnt de eerste meer sporen van historische waarheid te behelzen, daar zij minder Moslemische kleur heeft en tevens op Zuidelijk-*Indië* heenwijst. Wij zouden daarbij vooral eenige ophelderingen hebben gewenscht; en daar deze verhalen, naar het schijnt, in schrift zijn bewaard, zou het zeer noodig zijn geweest, den tijd na te sporen, waarin zij vermoedelijk zijn opgesteld. Wat de schrijver volgens GERICKE mededeelt, bl. 56, dat het bekende woord *Moeson* eene verbastering zou zijn van het Javaansche woord *mongso* (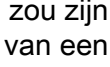), of een twaalfde gedeelte van een gewoon jaar, naar Boeddhistische verdeeling, schijnt ons in alle opzigten onaannemelijk. Het Maleische woord, waaruit het in de meeste Europesche talen verbasterd is overgenomen, is wel niets anders, dan het Arabische , *Mausim*, saizoen, tijd der verzameling der pelgrims in *Mekka*; en vandaar is het in gebruik gekomen voor de saizoenen der regelmatige winden, die naar de streken, vanwaar zij waaijen, *Mausim* van *Aden, Guzerat, Malabar*, enz. worden genoemd. Op bl. 87 wordt van de jaartelling van *Hadji-Soko* (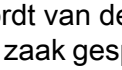) als van eene tamelijk onzekere zaak gesproken. *Sâkâ* ( ) was oorspronkelijk de naam van eene acra, die haren naam ontleende aan eene overwinning, welke VIKRAMÂDITYA, koning van *Oedjayni*, in het jaar 56 voor CHR. op de Sâken of Indo-Skythen

behaalde. De volledige naam van die jaartelling is *Sâka-bhôepakâla*, tijd van de koningen der Saken, en wordt bij verkorting door het woord *Samvat* aangeduid. Later is *Sâka* de naam geworden van iedere aera, vooral van die van *Sâlivâhana* (begint 78 j.n. CHR.), die zich in Zuid-*Indië* en vandaar ook in onzen Archipel heeft verspreid. Over *Ramellan, Ramedan* bij de Turken (?) bl. 88., het Arabisch (?) *Sjah bandar*, opperhoofd des handels, in plaats van havenmeester, en eene menigte min naauwkeurige spellingen, afleidingen en verklaringen van Sanskriet, Javaansche en Maleische woorden zullen wij den schrijver niet hard vallen; maar meer bevreemden ons sommige uitlatingen. Zoo schijnt hier niets voor te komen van de vorstelijke begraafplaatsen te *Lamabang*, waarvan in de *Aanteekeningen en Schetsen over Palembang* door een' ongenoemden in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 6^{e} jaarg., 8^{e} aflev., *Batavia*, 1844, bl. 198 volgg., melding wordt gemaakt. Ook eenige andere niet onbelangrijke bijzonderheden, aldaar voorkomende, hebben wij bij onzen schrijver gemist. Bijzonder trokken onze opmerkzaamheid de gewigtige voorslagen tot opbeuring van deze kwijnende residentie, door den Heer DE STURLER in het midden gebragt, bl. 72, volgg., die van zijne hand dubbele behartiging verdienen. Wanneer de schrijver van de verschillende volksstammen in de binnenlanden gewaagt, dan hadden wij wel gewenscht, iets te vernemen van den nog raadselachtigen stam der *Orang-Aboeng*, waarvan een Maleisch verhaal, door MARSDEN medegedeeld, melding maakt, en dat ook in zijne opsiering niet van alle waarheid schijnt ontbloot te zijn. Behalve eene net uitgevoerde kaart vinden wij hier nog eene toegift, die wij als hoogstbelangrijk beschouwen: eene tabel, die ons het *Rentjong* (elders lezen wij ook hier *Redjang*) alphabet, en zijn gebruik op eene zeer aanschouwelijke wijze doet kennen. Tot dus verre was dit schrift nog slechts gebrekkig, vooral door MARSDEN, medegedeeld, en wij verheugen ons zeer in deze belangrijke bijdrage tot de nog vrij duistere kennis der vele schriftsoorten van onzen Archipel. Wenschelijk ware het geweest, dat eenig uitvoerig stuk in dit schrift, en met even veel zorg de schrijfteekenen der Lampongs en Battah's, daarbij waren gevoegd. Merkwaardig komt het ons voor, dat dit schrift aan de eene zijde eenigen zamenhang vertoont met dat der Battah's, in het noorden van *Sumatra*, en aan de andere zijde met het schrift der Boeginezen, op *Celebes*, maar, zooveel wij kunnen nagaan, weinig of niet met de tegenwoor-

dige en vroegere schrijfteekens der Javanen. Zou daarin ook een overblijfsel van het oorspronkelijke schrift van den Maleischen volksstam zijn te zoeken, en dit schrift zamenhangen met eenige oude karakters van *Zuid-Indië* of *Ceilon*? Ofschoon wij dit laatste nog niet kunnen bewijzen, komt het ons echter niet onwaarschijnlijk voor.

De Heer W.L. RITTER heeft een' nog weinig betreden' weg met gelukkig gevolg ingeslagen. In zijne *Indische herinneringen* tracht hij door verhalen, waartoe de geschiedenis meer of min de stof heeft geleverd, ons met de bewoners van verschillende gedeelten van *N.I.*, hunne denkwijze en zeden, met de natuur en gesteldheid dier landen bekend te maken, en zeker is dit een der geschiktste middelen, om op eene aangename en onderhoudende wijze nuttige kennis te verspreiden, daar deze verhalen, meestal boeijend en belangwekkend, ook door hen zullen gelezen worden, die anders niet gewoon zijn zich met nasporingen omtrent die streken in te laten en voor wie meer wetenschappelijke werken, óf minder aanlokkend, óf minder toegankelijk zijn. Als wij den rijkdom en de nieuwheid der stof, waaraan onze romanschrijvers en novellisten somtijds groot gebrek schijnen te hebben, en die daar nog schier geheel ongebruikt in den grootsten overvloed wordt aangeboden, gadeslaan, dan moet het ons verwonderen, dat dit veld nog zoo weinig bearbeid is. Welk een schat van waarneming levert daar de mensch op in de meest uiteenloopende verscheidenheid van stam en volksaard, op alle trappen van ontwikkeling en maatschappelijke gesteldheid, met de meest verschillende volkeren en beschavingen in aanraking, vermengd of in strijd; welk een overvloed van weinig bekende, treffende gebeurtenissen biedt de geschiedenis, de omwentelingen, de opkomst en val van zoovele Indische rijken, de indringing, worstelingen en overheersching der volken van het oude *Europa* in deze nieuwe wereld aan; welk eene weelde spreidt de natuur in onzen Archipel in hare eindelooze afwisseling en stoutste scheppingen voor de opmerkzaamheid van den beschouwer ten toon, die niet in zijne verbeelding behoeft te zoeken, maar in de werkelijkheid vindt, wat de taal in hare gloeijendste verwen niet vermag uit te drukken. Maar wij mogen daarbij niet vergeten, dat er bij dien rijkdom te meer inspanning wordt vereischt, om daaraan zijne krachten te beproeven en in den historischen, zedekundigen of natuurbeschrijvenden roman met gelukkig gevolg te slagen. Daartoe worden niet slechts de talenten van eenen Euro-

peeschen schrijver, daartoe wordt de studie van eene nieuwe wereld vereischt, en slechts een langdurig verblijf en afwisselend verkeer in verschillende gedeelten van O.I. zouden haar door naauwgezette, volhardende opmerking en nasporing kunnen doen verkrijgen, zoo het niet meestal eene verdoovende werking, traagheid des geestes ten gevolge had. Met genoegen herinnerden wij ons, wat de heer RITTER vroeger in dit genre in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* had geleverd en hetgeen wij hier, met uitzondering van eenige stukken, die ons toeschenen hier wel mede eene plaats te verdienen, in deze verzameling wedervinden. Wat hier is medegedeeld, kan zeker als het beste beschouwd worden, wat nog van dien aard in onze taal is verschenen, en zoo de Heer R. zich niet door de gemakkelijkheid, waarmede hij schrijft, en de toejuichingen, die hem in *Indië* niet altijd met grond te beurt vallen, laat wegslepen, dan gelooven wij nog veel meer van hem te kunnen verwachten. Vele jaren heeft de schrijver in *Indië* verkeerd, zeer verschillende gedeelten bezocht, met een helder oog, met een warm hart heeft hij den mensch, de natuur gadegeslagen, en het ontbreekt zijn stijl doorgaans noch aan losheid, noch aan levendigheid, noch aan verheffing; wij herinneren ons althans enkele beschrijvingen van zijne hand, die inderdaad schoon en treffend waren. Maar meestal daalt hij af tot het lagere en vervalt hij in een' toon, die, in O.I. misschien niet ongewoon, ons stootend en hinderlijk moet zijn. Mogt het waar zijn, dat nog veel ruwheid aan de zeden der Europeanen in *Indië*, aan de omgangstaal, zelfs in zoogenaamde beschaafde kringen, nog vaak veel gemeenheid aankleeft, wij meenen, het ware beter geweest, voor zulk een publiek schrijvende, te trachten het daarvan te zuiveren, dan daaraan toe te geven. Het meest heeft ons dit in *de kanonneerboot* gestuit, welk verhaal zeer veel onbeschaafds in uitdrukking heeft, en, waar de schrijver aardigheden wil zeggen, meestal tot platheden of laffe woordspelingen vervalt. Hiervoor zouden wij hem gaarne waarschuwen, zoo deze regels hem ooit onder de oogen mogten komen, opdat hij overtuigd moge zijn, hoeveel belang wij in zijnen arbeid stellen en hoeveel wij meenen van hem te kunnen verwachten. Treffend steekt daarbij af het schoone verhaal *de Diamant*, dat ons in de binnenlanden van *Borneo*, midden in het Dajaksche volksleven verplaatst, en de hand van den kenner, die zorgvuldig heeft waargenomen, verraadt. Ook *de oorsprong van Pontianak* is een goed geschreven stuk, al heeft het, sedert

de mededeelingen van G. MÜLLER, veel van zijne nieuwheid verloren. Eene andere bedenking, die wij tegen eenige dezer verhalen zouden hebben, is het gebrek aan belangrijkheid. Doorgaans is de idée, die ten grondslag ligt, te weinig beduidend, is er geene genoegzame handeling, de handeling niet voldoende ingewikkeld en daardoor ook de ontknooping zwak en teleurstellend, gelijk in de beide eerste verhalen en in HENDRIK H.....D. Ook dit zou de schrijver gemakkelijk hebben kunnen vermijden, gelijk hij in het verhaal van PIETER ERBERVELD eene belangstelling heeft weten op te wekken, eene spanning voort te brengen, die dit soort van verhalen bij de meeste lezers niet mag missen. Dat in alle deze stukken vele bijzonderheden voorkomen, die voor de kennis van *Indië* in het algemeen, van verschillende gedeelten, vooral van *Borneo*, van hunne bewoners, zeden, denkwijze en gebruiken van gewigt zijn, behoeven wij niet eerst op te merken; en het is van die zijde niet slechts een aangenaam, maar ook een nuttig boek. Hoe moeijelijk het echter is, hoeveel opmerkzaamheid er toe behoort, om zich op dit veld met gemak en juistheid te bewegen, willen wij uit een enkel voorbeeld ophelderen, dat ons bijzonder in het oog is gevallen. Meer dan 25 jaren heeft de Heer RITTER in *Indië* doorgebragt, een groot gedeelte daarvan met de inlanders in naauwe aanraking verkeerd, en zeker geeft hij overal blijken van zijne pogingen, om in hunnen geest door te dringen en zich met hunne voorstellingen bekend te maken; en toch stooten wij bij hem op eene zeer vreemde misvatting. In het verhaal van PIETER ERBERVELD, dat ons eene beruchte zamenzwering doet kennen, die in het begin der vorige eeuw te *Batavia* werd gesmeed tot omverwerping van het gezag der Hollanders, en waartoe gemelde ERBERVELD zich aan eenige oproerige Javanen had aangesloten, vinden wij de beschrijving van eene zamenkomst der zaamgezworenen. Een hunner hoofdgrieven is godsdiensthaat, de afkeer der regtgeloovige Moslemen van de Christenen, en toch lezen wij van die zamenkomst, bl. 67: ‘weldra hoorde men HADJH-ABAS op een' fluisterenden toon *het gebed* aanheffen, *dat door* MAHOMED *aan* JEZUS *is opgedragen*.’ Hoe kon de schrijver dit zeggen, zoodanig gebed veronderstellen, hier doen uitspreken door een' volgeling van den Profeet, onder hen, die tot verdelging der Christenen zijn zamengekomen? Het is eene eenvoudige taalkundige vergissing. De Moslemen zijn vijf malen daags tot eene godsdienstoefening verpligt, naar het Arabisch وَقْتٌ *wakhtoe* genoemd, die in het

opzeggen van zekere gebeden, naamsuitroepingen en lofverheffingen des Allerhoogsten bestaat. De laatste of, naar eene andere verdeeling, voorlaatste dier gebedstijden heet اَلْعِشَاء , *el-ischa, de avond*, of korter عِشَاء , *ischa*, het *avondgebed*, en kan in den tijd tusschen half negen 's avonds en 2 ure na middernacht plaats hebben. Op *Java*, in de vorstenlanden, vangt het gebed *Ngiso*, ﻧﮕﻴﺴﻮ , des avonds ten half acht ure aan). Die naam is verward met عِيسَى , *Isa*, JEZUS, en heeft doen denken, dat het een gebed ter eere van JEZUS zou zijn. Zoo heerscht ook eenige verwarring in hetgeen wij bl. 207 van HARIE RAYA en HARIE RAYA HADJIE lezen, waarbij deze aanteekening is gevoegd: ‘de dag, volgende op dien van het eindigen der Mahomedaansche vasten, en die, waarop de bedevaartgangers *het graf van* MAHOMED *te* Medina *bezoeken*.’ De *Hârie râja*, هارى راى , *feestdag*, hier bedoeld, heet eigenlijk عيد الفطر , ID-EL-FITHR, *feest van het ophouden der vasten*, en wordt op den 8sten der maand Schewwâl, شوّال , na de groote vasten van 30 dagen, gevierd. De *Hârie râja hadjj* (حجّ) *feestdag der bedevaart*, heet عيد الضحى , *Idez-zoecha, feest der offers*, en valt op den 10^den^ der maand *Hidjja* (ذُو ٱلْحِجَّةِ), die de pelgrims te *Mekka* vieren, om de *Kaaba* (الكعبة) en andere heilige plaatsen, niet om MOHAMMED's graf te *Medina*, te bezoeken. Elders lezen wij weder, door eene nieuwe vergissing, van het graf van MOHAMMED te *Mekka*, bl. 244; *Deftar* voor *destar*, bl. 217; *kali* voor *khâdi* (قَاضِ) bl. 225 en een aantal dergelijke drukfouten. Deze, zoowel als de min naauwkeurige interpunctie, zijn ligt te verklaren uit den afstand des schrijvers van de pers, maar hadden door den uitgever bij de zorg eener goede correctie gemakkelijk kunnen vermeden worden. Als aanhangsel zijn nog een paar stukken toegevoegd, die den schrijver ook als reiziger en als menschenvriend doen kennen. Het eerste: *Aanteekeningen over het Rijk Atjin, als ook over de onafhankelijke staten Sinkel, Tapoes en Baroes*, zal vooral voor den handel en de aardrijkskundigen, het laatste: *Iets over den slavenstand in Nederland's Indië*, zal voor

alle menschenvrienden bijzondere opmerking verdienen. Aangenaam zal het ons zijn, zoo onze aankondiging ook in *Nederland* de aandacht van ons publiek meer op dit werk moge vestigen en wij spoedig weder iets van den bekwamen schrijver mogen ontvangen.

H.C. MILLIES.

Blik op de dierlijke vermogens en derzelver betrekking tot de ziel, door *J.N. Ramaer*, M.D. Geneesheer bij het Krankzinnigengesticht te Zutphen. Rotterdam, Kramers. 1845.

In zijn voorberigt zegt de schrijver, dat hij het onderzoek naar de oorzaken der natuurverschijnselen stelt boven het onderzoek naar het doel der natuurverschijnselen, overal, waar het om het kennen van haren aard en haar wezen te doen is; dat aan dit onderzoek naar de oorzaken, de wetenschap hare belangrijkste vorderingen, het praktische leven zijne nuttigste toepassingen te danken heeft. Waar wij echter nog niet genoeg weten, om de oorzaken der dingen te bevroeden, daar..... verwacht de schrijver van ons nageslacht meerder lichts. Rec. zou meenen, dat wij daar eens konden omzien naar dien tweeden weg, dat onderzoek naar het doel, naar de uitwerkingen; of deze ook, bij gebrek van beter, ons eenig licht in de zaak gaven; want op het nageslacht te wachten, is al het ergste, waartoe wij besluiten kunnen. Rec. zou meenen, dat wij, overal waar de oorzaken ons nog niet zoo geheel duidelijk zijn, zoo als b.v. in de zielkunde, wéldoen van tevens een' blik te slaan op het doel, op de strekking, op het resultaat, opdat, door deze verbinding van het begin en van het einde der werking, de aard van het verschijnsel ons duidelijker worde.

De schrijver meent het anders, en zal nu in de volgende bladen trachten, ons den weg aan te wijzen, op welken de zielkunde nader kan gebragt worden tot de natuurkundige wetenschappen, door namelijk slechts de oorzaken der verschijnselen op te sporen.

Het boek begint met eene veroordeeling der levenskracht, namelijk van het woord, en het begrip, dat daaraan wordt gehecht. Om de verschijnselen des levens te verklaren, behoeft men, volgens hetgeen hier geleerd wordt, zijne toevlugt niet tot zoodanige kracht te nemen. Maar *verklaren* onderstelt aanwijzen, *waarom* en *waardoor* het leven bestaat; men heeft nooit beweerd, de oorzaken van het leven te kennen. Men heeft altijd slechts willen aanwijzen, *hoe* het was zamengesteld, en dit heeft men in verschillende eeuwen verschillend gedaan, dan eens meer, dan weder minder stofdeelen, dan eens meer, dan weder minder krachten daarbij werkzaam aannemende. Hoezeer er dan waren, en nog zijn, die moeijelijk zich het denkbeeld vormen konden, dat één beginsel, ééne kracht, zoo veel verschillende werkingen konde ten uitvoer brengen, waren er toch ook velen, die de onderdeelen tot een beginsel vereenigden, uit aanmerking van het blijkbare doel en de strekking, om één geheel te vormen. In onzen lateren tijd heeft men tusschen ziel en levenskracht onderscheiden, en gaf aan die scheiding nog een' vasteren grondslag, door het zenuwknoopenstelsel als hoofdorgaan der levenskracht, de hersens als hoofdorgaan der ziel te bestempelen. Waarschijnlijk is het echter, dat beide één zijn. Hoe men in deze ook moge verschild hebben van meening, en thans nog verschilt, het was en is (zoo Rec. meent) altijd meer eene *aanwijzing* van het bestaande en werkende, dan de aanmatiging, om de *rede* en het *waarom* van het bestaande en werkende te geven. Er hebben omtrent het denkbeeld en het woord: levenskracht, misbruiken plaats gegrepen, gelijk dat met de gewigtigste en moeijelijkst te bevatten denkbeelden zeer ligt gebeurt; ieder gebruikt die woorden, zonder juist altijd den zin te vatten, en zoo komt men er toe, om krachten te personifiëren, en het twijfelachtig gestelde als geobserveerde zaak voort te prediken.

De schrijver brengt de verschillende leerstelsels, welke de verschijnselen des levens van een van de stof verschillend beginsel doen afhangen, terug tot drie hoofdvormen:

1°. De zoodanigen, die het ligchamelijk leven, gemeenschappelijk met de geestvermogens, aan de werking van hetzelfde wezen, de ziel, toeschrijven.

2°. Die het ligehamelijk leven door een van de ziel verschillend beginsel, dat buiten het werktuig zetelt, doen uitoefenen.

3°. Die, de ligchamelijke verrigtingen voor een gedeelte uit

de algemeene eigenschappen der stof verklarende, slechts een gedeelte derzelve aan eene hoogere kracht onderwerpen, welks zetel in die deelen gedacht wordt, van welke die verrigtingen afhangen.

Al deze theoriën worden verworpen. Wij willen des schrijvers gronden mededeelen en toetsen.

1°. De opvatting levenskracht is registreeks strijdig met het begrip van kracht. Het is, volgens RAMAER, onmogelijk, om van de werking van ééne kracht meer dan één verschijnsel af te leiden; de grondstelling, zegt hij, van de veelheid der oorzaken, door de natuurkundigen bij veelheid van verschijnselen aangenomen, mag ook bij de verklaring van het leven niet over het hoofd gezien worden.

Ik zoude daarentegen willen wijzen op de werking van een' en denzelfden galvanischen stroom, die op haren weg zoo geleid wordt, dat zij b.v. eerst een week-ijzeren hoef magnetisch maakt, verder voortgaande, eene scheikundige ontleding te weeg brengt, en weder verder voortgaande, eenen metaaldraad doet gloeijen, terwijl ook twee en drie verschillende werkingen door verdeelde geleiders worden verrigt. Is dat niet ééne en dezelfde kracht, en zijn dat niet vele en geheel verschillende verschijnselen? Zoo ook een elektrische stroom, die eerst een mengsel van gaz ontsteekt, en verder voortgaande, eene mechanische werking doet; en is dat voorbeeld niet van toepassing op het beginsel, dat men levenskracht noemt? En werpt dat in ieder geval de stelling niet omver, welke hierboven met zoo veel vertrouwen door den schrijver wordt vermeld, dat namelijk van ééne kracht niet meer dan één verschijnsel afgeleid kan worden?

2°. Zulk eene levenskracht maakt de levensverschijnselen niet bevattelijker.

De eigenschappen des levenden ligchaams, welke men meende door zulk een levensbeginsel te kunnen verklaren, zijn de eenheid des levens, het blijkbaar tot één doel zamenwerken van al de deelen des ligchaams, en de handhaving van het bestaan des organischen geheels tegen elken schadelijken invloed van buiten.

De schrijver begrijpt niet, hoe de eenheid des levens eenige verklaring in zulk eene levenskracht vinden kan. Hij weet niet, of hij die voor een enkelvoudig, dan wel voor een zamengesteld beginsel houden moet. Is het onkelvoudig, dan (zoo meent hij) kan hij zich slechts door die werkingen openbaren, welke voortspruiten uit de tegenwerking van andere krachten

(de schr. gaat hier uit van het onjuiste idée, dat ééne kracht maar ééne werking kan doen). Is het zamengesteld, b.v. uit vormdrift, zamentrekkingskracht, prikkelbaarheid en gevoeligheid, dan vinden de bedoelde werkingen daarin toch hunne verklaring niet. Zoo wordt het b.v. niet begrijpelijker, waarom de vorming, ontwikkeling en afneming aan vaste tijdperken gebonden is; door zamentrekkingskracht verklaart men niet, waarom de spieren korter worden, wanneer zij worden geprikkeld; die gevoeligheid geeft de oplossing der vraag niet, waarom sommige zenuwen alleen de indrukken des lichts, andere alleen het geluid overbrengen, enz.

Rec. merkt hierop in de eerste plaats aan, dat de levenskracht niet deelbaar kan gesteld worden; dat al die boven opgenoemde onderdeelen slechts verrigtingen zijn van bijzondere stelsels van organen, waarin de levenskracht zich vertoont, zoo als zij in en door de werking van die organen gewijzigd is.

In de tweede plaats, dat al die onderdeelen, verrigtingen, slechts *aangewezen* worden, in verband met de organen, die ze voortbrengen; maar dat het *waarom*, noch door RAMAER, noch door iemand anders, kan aangewezen worden, en dat de schrijver dus toont, de grenzen van ons weten geheel voorbij te zien.

Neen, zegt de schrijver, al die onderdeelen helpen niets: het kleinste deeltje heeft zijn eigen leven, hetwelk het nog blijft bezitten, wanneer men het aan den invloed van het bewerktuigd geheel onttrekt. Dr. RAMAER zou moeite hebben, dit met de zenuwen en vliezen aan te toonen; de spiervezel en het bloed houden nog een' korten tijd hunne levenswerking, en de spiervezel is nog een' korten tijd voor prikkel vatbaar; maar dat is nog een overschot van het algemeene leven, en geen *eigen leven*; een *eigen leven* toch is een zoodanig, hetwelk de bron tot eigen bestaan in zich zelf heeft, en het uitwendige daartoe assimileert. Dit nu doet de spiervezel, die van het ligchaam gescheiden is, niet.

Wij verwachten inmiddels van Dr. RAMAER eene microscopisch, anatomisch, chemisch-physische uiteenzetting, *waarom* b.v. de gehoorzenuwen slechts voor geluiden, de gezigtszenuwen slechts voor licht gevoel hebben. Immers, men mag verwachten, dat zijn onderzoek naar de oorzaken der verschijnselen hem dat resultaat zal opleveren.

Uit het bovengenoemde, zoo Rec. meent, onjuist gestelde, wordt nu afgeleid, dat men, om consequent te zijn, zoo vele

onderdeelen der levenskracht moet aannemen, als er primitive deelen het organisch geheel zamenstellen. Daarom, zegt RAMAER, is de eenheid des levens minder bevattelijk, wanneer men haar uit eene denkbeeldige levenskracht poogt te verklaren, dan wanneer men, door onbevooroordeelde natuurstudie geleid, *het levende ligchaam voor het volkomenste werktuig houdt, welks* RADEREN *zoo kunstig in elkander grijpen, dat werken en zijn, oorzaak en werking, doel en middel, oogmerk en gevolg, niet eene eenvoudige reeks vormen, maar wederkeerig in elkander overgaan*.

In de eerste plaats plagt dit van *raderen* eene onmogelijkheid te wezen; de werking van raderen kan wel opvolgend, maar niet wederkeerig in elkander overgaan.

In de tweede plaats geeft RAMAER ons hier niet alleen eene physische onmogelijkheid, maar zelfs eene ideale onmogelijkheid; want iets, waarvan de oorzaak tevens uitwerking is, en dus geen beginsel bestaat, kunnen wij ons niet denken. Beter had RAMAER hier de galvanische inductie of de electrische werkingen door invloed tot vergelijking kunnen gebruiken.

In de derde plaats is het juist de stof (de raderen volgens RAMAER), welke het onwezenlijke en veranderlijke, het niet blijvende in het organisme, uitmaakt; de stof gaat slechts door het organisme, en elk oogenblik vergaat zij, elk oogenblik wordt er nieuwe opgenomen, en ook de stof van de werktuigen wisselt elk oogenblik. Vraag dus nu, of het die stof, of het die werktuigen zijn, welke het essentiële van het organisme, d.i. het kunstig in elkander grijpen daarstellen?

Rec. weet dit niet beter te beantwoorden, dan door aan te voeren, wat BURDACH in zijne *Blicke in's Leben* zegt, p. 19, Bd. 1, 1842.

‘Ons ligchaam schijnt iets blijvends te zijn, maar het *schijnt* slechts zoo. Bij zijne voortdurende stofwisseling heeft ons ligchaam geheel geen duur, maar bestaat in aanhoudend verteren en weder aangroeijen. Nu erkennen wij aan eene zaak slechts dat als wezenlijk, - met andere woorden, wij zoeken het wezen der zaak in datgene, wat aan haar blijvend, met haar één, en van haar onafscheidelijk is; dus moet de steeds wisselende, in aanhoudenden toevloed en aanhoudenden doortogt door het levende ligchaam zijnde stof des ligchaams, het onwezenlijke deel daarvan zijn. Als het blijvende en dus wezenlijke van het ligchaam, vertoont zich de vorm, dat is, de eigenaardige verhouding, waarin de stoffen verbonden,

de deelen gebouwd, de stoffelijke krachten vereenigd zijn. De vorm, van de stof afgezonderd gedacht, is echter iets geestigs, een denkbeeld; datgene, wat de stof beheerscht, en haar slechts gebruikt, om in haar eenen bepaalden vorm tot stand te brengen, moet dus zelf geestig zijn. De typus, dat is, de zich gelijk blijvende rigting van de levendige vorming, de bij aanhoudende wisseling van stof voortdurende vorm en verhouding, is de zich stoffelijk en zinnelijk vertoonende gedachte - kracht. Het stoffelijke in het leven erkennen wij hierdoor en hiermede als het bijzondere, dat door aanhoudend ontstaan en vergaan het geestige geheel dient.'

Hiermede onze beschouwingswijze, zoo wij vertrouwen, voldoende toegelicht hebbende, willen wij thans des schrijvers verdere gronden tegen het aannemen der levenskracht nagaan. 'Een zamengesteld levensbeginsel,' zegt hij, 'verklaart de een heid van het leven niet' (toegestemd! maar een enkelvoudig levensbeginsel wordt dan ook met meer grond aangenomen). 'Vreemd is het,' zegt hij verder, 'dat die levenskracht zoo op eens het ligchaam verlaat' (dit bewijst juist, dat zij één is). Voorts ontkent hij de redenering, ontleend uit het afweren van schadelijkheden, en schijnt uit de noodzakelijkheid en de nuttigheid van de lucht en het water voor het leven te willen afleiden, dat deze geen' nadeeligen invloed op het ligchaam zouden kunnen uitoefenen; hij maakt zich echter met korte woorden van de zaak af, door te zeggen: 'men vergeleek den invloed der genoemde magten op het doode en levende ligchaam, zag, dat er andere verschijnselen in die verschillende omstandigheden geboren worden, en nam ter verklaring zijne toevlugt tot het verst afgelegene middel, zonder zich af te vragen, of de toestand der stof ook aanleiding gaf tot dat verschil.'

Het komt Rec. voor, dat deze zaak zich zoo met een paar woorden niet laat beslechten, althans, dat men meer diende te stellen tegenover het vele zeer duidelijk sprekende ten voordeele van het door de beste denkers aangenomene. Immers dat alleen was het niet, dat men den invloed der genoemde magten op het *doode* en *levende* ligchaam vergeleek, neen, men vergeleek het verschil van reactie tegen dien invloed, tusschen meer en minder levenskrachtige ligchamen van dezelfde zamenstelling en aard; men vergeleck het verschil van reactie tusschen de verschillende levenstijdperken van hetzelfde individu, dus op verschillende graden van levenswerking, en zag

nu den invloed der genoemde magten verschillen, naarmate van verschillende levenswerking; ja, men zag nieuwe organische deelen vormen, juist geschikt, en dus bestemd, om tegen lang voortdurende nadeelige invloeden te beschutten; men zag die organische deelen zich vormen, nadat die nadeelige invloeden een tijdlang hadden gewerkt, en kon en moest ze dus beschouwen als reactie des levens, dat is, der met stof werkende le venskracht. - Men vergeleek dus niet juist enkel het doode en het levende, maar het meer en minder levende, het gezonde en het zieke, d.i. het normaal en het anormaal levende. Daaruit nu heeft men wetten afgeleid, en deze tot een hoofdbeginsel teruggebragt, omdat men van het hoofdbeginsel zelf niet kon uitgaan, even als men uit iemands handelingen tot iemands karakter, d.i. het beginsel daarvan, besluiten moet, en niet van iemands karakter kan uitgaan, om daaruit zijne handelingen te verklaren. Beide om dezelfde reden, namelijk: omdat men zoo min het karakter als het levensbeginsel onmiddellijk kan waarnemen, en dus uit hunne uitwerkingen daartoe moet besluiten. En zoo doen de natuurkundigen met hunne krachten eveneens: omdat het *dit* werkt, besluiten zij tot *die* kracht. - Nieuwe zamenstellingen van stof zijn tevens nieuwe zamenstellingen van kracht, en geven nieuwe kracht of nieuwe werkingen; dit resultaat zal kunnen worden te weeg gebragt, óf door de stof bij toevallige aanraking, óf door de krachten bij onderlinge werking; maar overal, waar de vaste type bestaat, mogen wij de kracht als bepalend en voortdurend heerschend aannemen.

3°. Het begrip: levenskracht, brengt duisternis en verwarring in de leer des levens, omdat zij aan de stoffen andere krachten toekent, wanneer zij tot de zamenstelling van een organisch geheel werkzaam zijn, dan wanneer zij zich buiten haar bevinden, zoodat op die wijze de bewerktuiging buiten de algemeene wetten der natuur gesteld wordt.

Begrijpt RAMAER dan niet, dat de bewerktuiging ook andere zamenstelling is, en dus door andere krachten is voortgebragt en andere krachten voortbrengt, zoodat in dit opzigt de bewerktuiging ook aan andere wetten gehoorzaamt, als het algemeene niet bewerktuigde deel der natuur?

4°. De opvatting: levenskracht, is schadelijk in hare toepassingen; vooreerst voor de physiologie; vooral echter in de ziekteleer, waar zij eene reeks van ontologische begrippen met al hare valsche gevolgtrekkingen heeft ingevoerd (het is waar,

hier is veel onzin ingeslopen, waaronder BROUSSAIS eene groote slagting gemaakt heeft. Rec.); daaruit is mede ontsproten het geloof aan eene genezende kracht der natuur, ‘de moeder dier verachtelijke *expectatio medica* (zegt Dr. RAMAER), welke, in de hoop, dat de natuur zich zelve zal redden, den arts werkeloos doet zijn, en de toekomst der lijdenden aan een blind toeval prijs geeft’ (dat is wat sterk geprocedeerd! het is geen blind toeval, het is de denkende medicus, die met een wakend oog, maar *suspensa manu* ziet, of, en wat de natuur doet, en als het goed gaat, zich van ingrijpen onthoudt. Rec.).

‘Is het leven derhalve geene bijzondere kracht, noch ook gevolg van het zamenkomen van algemeene natuurkrachten met eene eigenaardige kracht, dan moet het een uitvloeisel zijn van de algemeene krachten der stof, en, zoo als DOORNIK zegt, het leven heeft *deszelfs* grond in de menging en vorming der stoffen. Levende stof of bewerktuigde stof is hetzelfde denkbeeld. Leven zonder bewerktuigde stof laat zich niet denken, alzoo leven geen oorzaak, maar gevolg is.’

Blijft altijd de vraag over: Welke de oorzaak was van dusdanige menging en vorming der stof; waaraan men het moet toeschrijven, dat zij zich als georganiseerd, dus levend, kon vertoonen? Het blijft derhalve voor ons onmogelijk om te bepalen, of die oorzaak ook eene eigene kracht was. Zonder twijfel, als de stof zoo gemengd en gevormd is geworden, dat zij georganiseerd werd, dan heeft daarvoor eene oorzaak bestaan. Als lagere organisatie-trappen in hoogere zijn overgegaan, dan heeft daarvoor eene oorzaak bestaan; lag die oorzaak in de stof en bepaalde zij dus zich zelve, of lag die oorzaak daarbuiten? Zeker was die oorzaak voor ons niet zinnelijk waarneembaar, noch wanneer zij in de stof zelve lag, omdat zij nog niet door de stof was geschapen (eene oorzaak, die door haar gevolg wordt voortgebragt, klinkt wat vreemd, maar ik ben tot die uitdrukking mijns ondanks gedrongen), noch wanneer zij daarbuiten lag, omdat wij eene kracht buiten de stof niet kunnen waarnemen. Het is dus wel wat aanmatigend, hier zoo decisief te spreken, en zoo veel te eischen als RAMAER doet. Wij zijn bereid deze beschuldiging in te trekken, zoodra hij ons de verklaring geeft, waarom de bewerktuigde stof zich vormt, en wel onder welke bepaalde omstandigheden. Maar neen, hij, die zoo veel wil afbreken, weet dit niet, en laat ons in den steek, nu hij aan het opbouwen zal gaan. Het zijn *omstandigheden*, waarvan het hoe en

waarom onbekend blijft; en daarmede schijnt de wijsheid ten einde. ‘Er bestaat geene scheikundige werking’ (zegt Dr. RAMAER), ‘die niet bepaalde omstandigheden tot hare opwekking behoeft, en de organische verbindingen zijn, even zeer als de anorganische, aan die wet onderworpen.’ Trouwens, dat was bekend, maar dat verklaart niets, zegt Rec. op zijne beurt.

‘Leven’ (dus gaat RAMAER voort) ‘is *derhalve* het gevolg der bewerktuiging, en bewerktuiging is de crystallisatie der organische verbindingen’ (Ja! En organische verbinding is reeds leven, volgens DOORNIK; wij zijn weder aan het begin, *in circulo* rondgeloopen, dat is zoo klaar als de dag; het eenige bijvoegsel van RAMAER is crystallisatie; hij schijnt door RASPAIL, SCHWANN en MULDER tot die dwaling vervoerd te zijn. Goede vriend! bedenk toch, dat er geen grooter contrast bestaat, dan een crystal en een orgaan; het crystal is het blijvende, het orgaan is het altijd veranderende; het crystal bestaat door adpositie, het orgaan door evolutie.

Nu deelt RAMAER ons mede, op welke wijze in eene organische vloeistof een orgaan zich vormt en verder ontwikkelt, maar verklaart niet, *waarom* dit geschiedt; hij maakt gebruik van het licht, dat scheikunde en microscopie in lateren tijd ontstoken hebben, en waarbij men vrij wat gezien heeft van *de wijze, waarop* organen ontstaan en groeijen, ofschoon er dan ook nog wel eens onder de microscopisten getwist wordt, of zij een celletje, een vezeltje, een vliesje, eene strooming al dan niet gezien hebben.

‘Zoo zien wij de eerste cellen zich vormen, *totdat* zij eindelijk de ontwikkeling bereikt hebben, welke hen geschikt maakt, om deel te nemen aan de zamenstelling van het organische geheel, en om die verrigtingen uit te voeren, die voor het bestaan van *hetzelve* noodzakelijk zijn.’

Mag men vragen, waarom de cel zich vormt *tot dat*? Is zulks uit eene binnen of buiten haar werkende oorzaak? Of mag men onderstellen, dat zij reeds van haar begin af onder invloed van die zelfde kracht stond, welke nu de grens harer vorming, zoowel als het doel harer werking bepaalt? - Doch het antwoord volgt.

‘Cellen derhalve vormen den grondslag van ieder organismus, en het resultaat van de vormverandering der cellen verschilt naar gelang van de zamenstelling der oercel en naar gelang van de omstandigheden, onder welke derzelver ontwikkeling plaats grijpt.’ Maar ik bid u, die oercel begrenst

die dan de ontwikkeling van andere cellen? En hoe noemt gij die kracht, welke de grens hunner vorming en het doel hunner werking bepaalt? Dat dit niet van de omstandigheden als regel kan uitgaan, volgt alleen daaruit, dat omstandigheden geen regel hebben, en dus ook geen regel geven kunnen.

Ik had liever den naam gevonden van de kracht, welke hier in die oercel moet werken, dan des schrijvers hier volgenden uitroep over het grootsche en verhevene in de natuur. Maar wie kan zich ook, bij zoo veel lichts over het *innere der Natur* (HALLER), van enthusiasme onthouden?

Ook den dood verklaart de schrijver uit de eigenschappen van het cellenleven, namelijk ‘uit de verandering van het organisch geheel door de voortgaande ontwikkeling van iedere cel in het bijzonder; ten gevolge waarvan de gemeenschappelijke band, welke al de cellen van een organismus tot een geheel maakt, van lieverlede losser wordt, en eene betrekkelijk geringe oorzaak eindelijk genoegzaam is, om hetzelve te verbreken’ (Rec. weet niet, of men met het microscoop die cellen losser ziet worden; hij zoude meenen, dat ze onderling vaster werden, en dat het is ten gevolge van hunne meerdere ondoordringbaarheid voor de *agentia*, waardoor het leven moet onderhouden worden, alsmede voor de stoffen, die moeten worden afgezonderd, dat het leven vermindert en eindelijk ophoudt. JEAN PAUL zegt niet ten onregte, dat wij geheel tot aarde worden, voordat wij sterven; alles verdigt zich meer en meer, en het inwendige levensbeginsel, al meer en meer belemmerd in zijne werking, daalt zelf ten gevolge van deze belemmerde werking.

Vraag nu: Of het is de verminderde kracht van het levensbeginsel, dan wel, of het is de meerdere ondoordringbaarheid der cellen, die den dood te weeg brengt? Vraag: Waarom die cellen niet zoo volkomen opnemen en afscheiden, dat er nooit geen residu in het orgaan zich afzet, waardoor het gevuld en ondoordringbaar gemaakt wordt? Vraag: Wat de oorzaak is van die onvolkomene opneming en afscheiding, en waarom die verdikking der cellen plaats heeft? - Ik zal u het antwoord schuldig blijven.

Op grond van het verhandelde, kan RAMAER nu onmogelijk de levensverschijnselen der bewerktuigde wezens onafhankelijk van hunne bewerktuiging beschouwen, en hij wil derhalve de verschillende uitingen des dierlijken levens, *dierlijke vermogens*, in verband zoeken te brengen met de eigenaardigheden der

bewerktuiging van iedere dier(soort). Men kan hem deze zaak volkomen toestemmen. Immers, dewijl men al reeds lang voor de verschillende uitingen des dierlijken levens verschillende organen heeft gevonden, die deze uitingen voortbrengen, zoo heeft men ook al reeds voor lang des schrijvers bovenstaande stelling aangenomen, en Rec. kan niet zien, hoe het voorafgegane negeren van levenskracht noodig was, om tot deze uitkomst te leiden. Want toch bij het aannemen der levens kracht, laat het zich gemakkelijk beredeneren, dat ieder orgaan voor zijne verrigting noodig is, terwijl de levenskracht voor den daarsteller, inverbandbrenger en behouder van het geheele zamenstel, zoowel als van ieder onderdeel, aangemerkt wordt.

Een goed deel van dit geschrift wordt nu gewijd aan het onderzoek van het zamenstel der laagste en hoogere diersoorten; overal wordt hunne ontwikkeling, of liever worden hunne organen, in verband gebragt met de vermogens, daardoor geuit; en wij moeten de vlijt en belezenheid roemen, waarmede dit gedeelte bewerkt is; wij vinden echter nergens eenige resultaten van het vooraf behandelde over levenskracht, of het mogt zijn eene stelling als de volgende: de stof vormt organen, de organen verrigten werkingen, en het geheel van deze werkingen is dat, wat men verkeerdelijk levenskracht genoemd heeft, en wat RAMAER dierlijke vermogens noemt. Wij hebben deze stelling niet gevonden, doch begrijpen, dat dit het doel van het negeren der levenskracht heeft moeten zijn. Wij zouden, volgens onze gemaakte bedenkingen, liever zeggen: de levenskracht vormt de organische stof, deze daardoor de organen, deze de verrigtingen, en het geheel der verrigtingen is dat, wat wij ziel noemen. Wil men nu voor het onbewuste vegetatieve leven de levenskracht alleen behouden, en het woord ziel voor het résumé van het bewuste leven nemen, dat doen wij nog liever.

Daar wij ons voorgesteld hebben, in de mededeeling van den inhoud den schrijver op den voet te volgen, gaan wij thans over tot de organenstudie, en tot het onderzoek der vermogens, uit die organen afgeleid. Wij behouden ons evenwel voor, om later nog een enkel woord over des schrijvers stelling omtrent de levenskracht mede te deelen.

Wij vinden aldra op bl. 36 een sprekend bewijs van de ongewisheid, welke vaak ook het microscopisch onderzoek aankleeft, daar de een door dit instrument ziet, wat de an-

der maar volstrekt niet zien kan; zal men zich dan nog langer verwonderen over de oneindige twisten over dingen, die men niet zien kan, zoo als ziel en levenskracht, als er reeds over het zigtbare en het al of niet bestaan van dat zigtbare door de waarnemers strijd gevoerd wordt? EHRENBERG heeft namelijk in de infusiediertjes veel meer gezien, dan anderen, b.v. DUJARDIN, wil toegeven, dat hij kan gezien hebben. Het laat zich begrijpen, dat de redeneringen, die op de microscopische waarnemingen gegrond zijn, al is ook het feit der waarneming nog zoo duidelijk te zien, in zich zelve gebrekkig kunnen zijn. Deze aanmerking raakt natuurlijk minder de zintuigen der waarnemers dan hun brein. Zoo vinden wij hier voorbeelden van infusiediertjes, die uit eenige weinige bolletjes bestaan, en die, wanneer men ze op een glaasje laat uitdroogen, door een droppel water in het leven kunnen worden *teruggeroepen*. DOYERE heeft ze, na uitdrooging, in eene temperatuur van 120 tot 140 C. gebragt, en ze naderhand toch zien *herleven*, hetgeen echter niet gebeurde, wanneer hij ze in eene hooge temperatuur bragt, zonder ze vooraf te laten uitdroogen, als wanneer zij door geen middel meer in het leven konden gebragt worden. De schrijver maakt geene toepassing van dit feit, maar schijnt te meenen, naar wij uit de boven onderschrapte woorden mogen afleiden, dat zij dood waren, en dus herleefden. Rec. houdt staande, dat zij niet dood waren, maar, door dat zij droog en stijf waren, zich niet konden bewegen, zoodat het water hun weder gelegenheid tot beweging, d.i. tot levensteeken gaf. - Omtrent de vermogens der *Hydra viridis* of groene polyp, is alweder twist onder de microscopisten, waarvan de een meer vermogens aan deze diertjes toekent dan de ander.

Wij zien dus, dat de studie der vermogens van deze diersoorten der laagste organisatie, ons nog in vele opzigten onbevredigd laat. Dat de bewegingen van deze diertjes en de infusiedieren alleen op inwerkingen van buiten en op toeval zouden berusten, zoo als RAMAER beweert, is eene willekeurige stelling; men kan misschien met meer regt als oorzaak daarvoor aannemen eene vatbaarheid van binnen.

Te regt worden zij evenwel door RAMAER voor werktuigelijk gehouden, omdat er nog geene zenuwen gevonden worden.

Bij de volgende dierklassen laten de bewegingen eene zoo eenvoudige verklaring niet meer toe; want hier verkrijgen zij iets bepaalds; zij staan onderling in verband, en hoezeer ge-

heel onwillekeurig, hebben zij niets toevalligs meer. Dit zijn de straaldieren, bij welke alle bewegingen tot de zenuwreflexie teruggebragt kunnen worden, om welke te doen ontstaan, zenuwen noodig zijn, die door eene inwerking van buiten verandering kunnen ondergaan - zenuwmiddelpunten of vereenigingspunten, waardoor die zenuwen met elkander in verband staan. Veel hooger staan de weekdieren, bij welke het bewustzijn wordt opgemerkt. Te regt verzet zich RAMAER tegen gelijkstelling van dit bewustzijn met dat van hoogere dieren; maar ten onregte, zoo Rec. meent, verklaart hij zich tegen een quantitatief verschil, dat echter tevens een qualitatief verschil in zich sluit. RAMAER laat slechts een qualitatief verschil toe. Mij dunkt, dat men het best doet, wanneer men, met HAGEN, een zinnelijk, een verstandig en een zelfbewustzijn aanneemt, en de hoogere graden, welke ROZENKRANZ onderstelt, verwerpt. Onze schrijver heeft, met KUERSCHNER, slechts het zinnelijk bewustzijn aan deze weekdieren toegekend, hetwelk namelijk slechts weet, dat er iets is, maar niet weet, wat het is. Hij heeft nader in voorbeelden trachten aan te toonen, en te bewijzen, hoe deze hoogere dierlijke vermogens met een meer ontwikkeld zenuwstelsel in verband staan; inderdaad zien wij een' hoofdknoop met betrekking tot de zenuwen in grootte boven de andere uitmunten, en zien uit hem de zenuwen der zintuigen en der bewegingswerktuigen haren oorsprong nemen. De schrijver wil dezen hoofdknoop echter niet met de hersenen der hoogere dieren gelijk gesteld hebben, omdat deze een meer zamengesteld werktuig uitmaken, van hetwelk ieder deel zijne eigene verrigtingen heeft, terwijl de hoofdknoop der weekdieren uit eene gelijkmatige zelfstandigheid bestaat.

Het werktuig des bewustzijns in hoogere dieren plaatst hij in het verlengde merg.

Dat het bewustzijn in lageren graad, b.v. als zinnelijk bewustzijn nog werken kan, wanneer de hoogere vermogens werkeloos zijn, gelijk de schrijver hier laat volgen, geeft Rec. toe, maar dat het sterker zou werken, wanneer het niet onder invloed der hoogere vermogens staat, strijdt zoo zeer tegen de waarheid: dat met de hoogere ontwikkeling der vermogens het bewustzijn qualitatief en quantitatief toeneemt, dat Rec. niet begrijpt, hoe de schrijver tot deze stelling heeft kunnen komen. Uit de hier aangevoerde voorbeelden ziet men niet, ‘dat het bewustzijn geheel en al onafhankelijk van de hoogere vermogens deszelfs werking kan uitoefenen,’ maar slechts, volgens Rec., dat,

ook als de hoogere vermogens niet werken, er nog bewustzijn in geringeren graad, gelijk bij lagere dieren, ook bij den mensch kan werken.

Wat hier in het algemeen omtrent de vermogens en het zenuwstelsel der weekdieren wordt in het midden gebragt, bewijst slechts, dat, met de ontwikkeling der organen, ook de verschijning van hunne dierlijke vermogens gelijken tred houdt, eene waarheid, waaromtrent men het, zoo Rec. meent, sedert lang eens is. Tot het wegen van verschillend inzigt van den schrijver, omtrent ondergeschikte en speciale punten van andere schrijvers, ontbreekt hier tijd en ruimte.

Het ontstaan van voorstellingen wordt het eerst bij de gelede dieren opgemerkt. Dit is vooral in hunne kunstwerken zigtbaar, en nog meer bij die dieren dezer klassen, welke zich van eene prooi moeten meester maken, en inzonderheid wanneer deze dieren in ongewone omstandigheden geplaatst worden.

Nu wordt er getwist over de vraag: Of dezen dieren reeds geheugen moet worden toegeschreven? BURDACH neemt het aan; de schrijver negeert het; Rec. meent zich met BURDACH te moeten vereenigen. De schrijver weidt hier uit over de te vele en hooge geestvermogens, die men aan deze insecten heeft toegeschreven, en Rec. is daarin van des schrijvers gevoelen. Wij zouden nu de meerdere dierlijke vermogens der insecten, uit hunne meerdere ontwikkeling der organen, die voor de voorstelling dienen, moeten aangewezen vinden; doch de schrijver verklaart daartoe niet in staat te zijn, uithoofde der geringe kennis, die men nog van deze organen bezit; de kleinheid toch der deelen liet geen volledig onderzoek toe, en men moet dus, tot aanvulling van dit gebrek, de verdere navorschingen van onze microscopiserende tijdgenooten verbeiden. Wel weet men nu reeds, dat de hoofdknoop in gedaante en grootte van de andere enkelvoudige zenuwknoopen verschilt, en dat deze eene besturende magt over de andere zenuwknoopen des diers bezit. Echter is men met het maaksel van den hoofdknoop niet genoeg bekend, om een gedeelte van den hoofdknoop als orgaan des voorstellingvermogens te kunnen aanwijzen. De schrijver neemt echter zoodanig orgaan aan, onder anderen, omdat de hoofdknoop den grootsten omvang heeft bij die gelede dieren, bij welke het voorstellingsvermogen het meest is ontwikkeld. Daarom wil hij deze met de hersenen der gewervelde dieren vergelijken en met den naam van hersenknoop onderscheiden.

Hij erkent hier, dat het verband tusschen kracht en stof voor ons niet te kennen is! Had hij dat eerder gedaan, dan zou hij niet zoo positief de stof als de bron der kracht hebben aangewezen.

Dat de voorstelling eene verrigting is van een bepaald gedeelte des zenuwstelsels (zeg liever der hersenen. Rec.), is aangenomen. Maar de verklaring, hoe die naar het bewustzijn gaan; hoe, zoo als wij hier verder lezen, het bewustzijn reeds kennis draagt van eene voorstelling, die in aantogt is, dit blijft voor Rec. nog beeldspraak nog een driehoekig vierkant. En hoe dat door zenuwdraden wordt verrigt, waarvan, volgens den Hoogl. SCHR. V.D. KOLK, het lisvormig begin aan de huid, het eene eind in het ruggemerg, het andere eind in het voorstellingsorgaan uitloopt, maar welk laatste eind door RAMAER naar het bewustzijnsorgaan verlegd wordt; - hoe dit kan worden te weeg gebragt, is van zoo weinig toepassing, en van zoo weinig zekerheid, dat wij er ons liefst niet in verdiepen zullen. De loop dezer draden laat zich niet volgen, en dus kan men ze naar goeddunken verleggen; het verwondert Rec., de voorstanders der zuivere waarneming hier op een terrein te vinden, waar der fantasie zoo veel speelruimte gegeven wordt. Rec vindt het bijna nog grover speculatief, om zenuwdraden, dan om krachten te supponeren.

De gelede dieren staan, door hunne voorstelling, in dierlijke vermogens hooger dan de weekdieren. Wij vinden hierbij aangewezen, waarin de voorstelling der hoogere dieren qualitatief en quantitatief verschilt van die der gelede dieren.

Bij de dieren, welke tot nu toe het onderwerp onzer beschouwing uitmaakten, verdwijnt de verandering, welke het orgaan des voorstellingvermogens ondergaan heeft, allengs weder, en met haar de voorstelling, welke zich daardoor gevormd had; maar bij de hoogere dieren doorloopt het orgaan des voorstellingvermogens, wanneer het door eenen indruk van buiten veranderd is, om weder tot den staat van rust terug te keeren, eene zekere rij van veranderingen, welke zich door eene opeenvolging van voorstellingen openbaart.

Volgens den schrijver is het deze opeenvolging (en ook wijziging) van voorstellingen, welke dat vermogen daarstellen, hetwelk tot uitwerksel verbeeldingskracht heeft, welke dus is de vorming van voorstellingen, waar werkelijk andere voorhanden zijn. Rec. kan zich hierin met den schrijver vereenigen; het *verbeelden* der voorstellingen wordt hierdoor goed uitgedrukt.

Door de bewerking en vervorming onderscheidt zich dus de verbeeldingskracht der gewervelde dieren van het enkele voorstellingsvermogen der insecten. Verder wordt nog het een en ander over de wetten en de verschillende vormen of werkzaamheden der verbeeldingskracht in het midden gebragt. De scheppende verbeeldingskracht wordt genegeerd, en de terugroepende met het geheugen gelijk gesteld.

De schrijver kan zich niet begrijpen, hoe tegenwoordige voorstellingen als verleden erkend worden bij het geheugen. Rec. zou meenen, dat men de oplossing moet zoeken in de vergelijking, in het minder of meerder levendige der voorstelling, in de herinnering van de daarbij plaats gehad hebbende omstandigheden, waardoor de tegenwoordige voorstellingen als verleden erkend worden.

'Geheugen en verbeeldingskracht maakt dus het kenmerkende van de *zielshoedanigheden* der gewervelde dieren uit, en regtvaardigt derzelver rangschikking boven de reeds behandelde diersoorten.'

De schrijver sprak tot nu toe van dierlijke vermogens, die hij onderscheidt van de ziel, gelijk later zal blijken; het verwondert ons dus, hem hier geheugen en verbeelding, die hij onder de dierlijke vermogens rangschikt, *zielshoedanigheden* te hooren noemen; als men zoo naauwkeurig wil distingueren, dient men zich ook naauwkeurig uit te drukken.

Wij vinden hierna voorbeelden bijgebragt van de vermogens verbeelding en geheugen (wij hadden haast gezegd *geest*vermogens) der laagste gewervelde dieren, der visschen namelijk. Voorts ook van de vogels, enz. RAMAER geeft in het voorbijgaan zijne verwondering te kennen over de opvatting van hen, die de droomen voor uitwerksels der ziel houden, terwijl hij haar uitsluitend aan verbeelding en geheugen toeschrijft.

De vraag, welk deel des ligchaams werktuig der verbeeldingskracht is, verdient eenige oogenblikken onze aandacht. Nadat de schrijver de meeningen van anderen ten dien opzigte heeft vermeld, doet hij zijn gevoelen kennen, volgens hetwelk dit vermogen of deze kracht in de hersenschors gelocaliseerd moet worden; in die hersenschors werd, zoo hij aangeeft, door anderen vroeger de afscheiding van den zenuwgeest of van de zenuwkracht ondersteld. De latere physiologen en anatomen hebben het denkvermogen in de hersenschors gesteld. Rec. vraagt hier, of voorstellings- en denkorganen dezelfde zijn, en als uit het hier behandelde deze vraag met ja moet worden beantwoord, gelijk

ook Rec. deze meening aankleeft, dan neemt hij daarvan acte in het belang van de ziel, die eerst later ter sprake zal komen.

Nu wordt nog nader het gevoelen van ESQUIROL, LEURET, HENLE en anderen, ook van GALL, opgegeven, volgens welken dit deel meer tot voeding der zenuwen, d.i. tot afscheiding der zenuw- of hersenkracht uit het bloed zoude dienen.

De gronden vóór en tegen worden aangevoerd en overwogen. Het zou te ver voeren deze alle afzonderlijk te willen wegen. Wij zouden dan eene verhandeling moeten schrijven. Genoeg moge het zijn, dat beide aanwijzen het belangrijke van de functie van dat orgaan. Of dit nu voeding en afscheiding der zenuwkracht, dan wel denkfunctie is, schijnt naar aanleiding van deze physiologische beschouwing moeijelijk te beslissen.

De schrijver helt tot het laatste over, eene meening van FOVILLE, die nu onlangs door BAILLARGER (FRORIEP's *Notiz.*, Sept. 1845) is tegengesproken; waar de stelling, dat de ontwikkeling der hersenschors gelijken tred houdt met die der verbeeldingskracht, vooral bestreden wordt.

Ook het beweren van den Hoogl. SCHR. V.D. KOLK (in het voordeel van bovenvermelde stelling), dat er bij de vrucht nog geene hersenschors aanwezig is, blijkt volgens BAILLARGER en BURDACH onjuist te zijn.

Wij meenen dus grond te hebben, wanneer wij voorshands dit punt voor onzeker houden, en ons vergenoegen met meer algemeene voorstellingen, dat er namelijk organen voor geestesfunctiën bestaan, dat deze meerdere uitbreiding bezitten, naarmate de geestesfunctiën meer ontwikkeld zijn, dat er meer verschil van organen gevonden zal worden, naarmate men meerdere geestvermogens opmerkt. Wij laten hierbij de vraag ter zijde liggen: aan welke organen sommige functiën gebonden zijn, of uit welke organen zij voortkomen.

Nu ergert zich de schrijver over de meening van velen, die de hersenen voor de werkplaats der ziel houden, of, met andere woorden, die de hersens voor de stof, en de ziel voor de kracht houden, welke gezamenlijk het intellectuële leven daarstellen; ook de naam: instinct ergert hem. Maar hoe nu, als het instinct de uitdrukking is van de gezamenlijke kracht des ganglienstelsels, even als ziel de uitdrukking is voor de gezamenlijke kracht der hersenen? Mogen wij dan alleen die *organen* in hun geheel noemen en met een' algemeenen naam omvatten, die namelijk van hersen- en ganglienstelsel? En mogen wij niet *het geheel hunner krachts-uiting* onder den naam

ziel en instinct zamenvatten en onderscheiden? Mij dunkt, wij kunnen daar niet buiten, en het doet ook hoegenaamd geen kwaad. Immers het zijn geen verklaringen, maar het zijn woorden, om de werking van ieder dezer organenstelsels in het algemeen uit te drukken.

RAMAER brengt alle uitingen van het zieleleven der dieren tot de ideënassociatie en hare uitwerkselen terug, dat is tot verbeelding en geheugen; hij ontzegt hun denkkracht en wil. Rec. kan hier, uit hoofde van gebrek aan ruimte en tijd, niet in wijdloopige discussiën treden. Het zoude niet moeijelijk vallen het tegendeel aan te wijzen. Ik meen echter te kunnen volstaan met de verwijzing naar twee mannen, Prof. SCHEITLIN en FLEMMING die beide in de zielkunde der dieren een groot gezag hebben (zie mijn geschrift over het voorgevoel, pag. 171). De volgende woorden van FLEMMING beaam ik volkomen: ‘Het verschil tusschen de menschelijke ziel en die des diers is geen qualitatief, maar een quantitatief verschil.’ - Het bewijs daarvoor heb ik gezocht, en, zoo ik meen, gevonden, terwijl ik vooreerst de verschillende menschelijke zielsverrigtingen tot hare grondtrekken terugbragt en deze in hunne eenvoudigste vormen als gevoelstoestanden erkende, en terwijl ik evenzoo de zielswerktuigen der dieren beschouwde en beide met elkander vergeleek. Het meerdere, dat wij bij de menschelijke ziel vinden, is geen *meer* aan vermogens, maar een *meer* aan sterkte der ééne gelijksoortige zielskracht, en een *meer* aan omvang van haren werkkring. Zie FLEMMING, *Beiträge zur Philosophie der Seele*, 2ter Theil, *die Thierseele, Berlin* 1830, pag. 162.

‘Wij treffen,’ zegt RAMAER, ‘al de dierlijke vermogens ook in den mensch aan.’ Verder: ‘Bij den mensch zijn die vermogens niet slechts aanwezig, maar de voornaamste derzelve zijn hier zelfs in zoo hooge mate ontwikkeld, dat men van dit gezigtspunt uit aan den mensch de eerste plaats in de rij der dieren kan toekennen; en, dat de organen, welke tot de wording en het bestaan dier vermogens bij de dieren vereischt worden, den mensch niet ontbreken, is zoo weinig aan twijfeling onderhevig, dat men al de eigendommelijkheden, welke die vermogens (dierlijke vermogens) bij den mensch kenmerken, uit de ontwikkeling der werktuigen verklaren kan. Echter hebben eenige dieren sommige organen meer ontwikkeld dan de mensch, maar het orgaan der ideënassociatie is bij den mensch zoo volkomen, dat geen dier hem daarin op zijde streeft.’ Dit

blijkt dan nu volgens den schrijver uit den grooten omvang en de inkervingen der hersenschors, zijnde deze het orgaan der ideënassociatie en der verbeelding. De schrijver kent den dieren echter, in strijd met REICHLIN MELDEGG, productieve verbeeldingskracht toe, en is het in dit punt eens met CUVIER. Dit geldt namelijk van die dieren, die het naaste aan den mensch grenzen.

Hoezeer nu de schrijver erkent, dat de verbeeldingskracht bij den mensch wonderen doet, onder anderen hem de grenzen der mogelijkheid doet overschrijden, enz. (wonderlijke uitdrukkingen voor iemand, die zoo tegen beeldspraak is! het heeft iets van eene onmogelijkheid en is eene *contradictio in adjecto*), zoo *is* TOCH *die verbeeldingskracht van de stof*. Wat is dat te zeggen? Dat zal vermoedelijk beteekenen: de verbeeldingskracht is eene verrigting van een werktuig, even als galafscheiding eene verrigting van de lever, en urinafscheiding eene verrigting van de nieren is, en zogafscheiding eene verrigting van de borsten. - Wij gaan voort: Het is dan ook niet dit vermogen, dat den mensch boven het dier verheft, en dien scherpen grenslijn trekt, neen, dat hooger vermogen is de gedachte, denkkracht, overdenking, verstand, kennis van goed en kwaad, rede, vrije wil, zedelijk gevoel enz. (welk eene dooreenmenging van verschillende vermogens!); deze alle worden volgens den schrijver voortgebragt door het vermogen, dat de uiting van een hooger Wezen is, dat op eene onbekende wijze met onze dierlijkheid in verband staat, en dat door RAMAER als de ziel bestempeld wordt. De gedachte is niet eene afscheiding van de hersenen, zoo als de gal eene afscheiding van de lever is, zegt RAMAER. Rec. zou het eene *verrigting* van de hersenen noemen.

Mogt het RAMAER gelukken bij ieder nieuw vermogen een nieuw orgaan te vinden, bij dit nieuw vermogen (hij schijnt dus al die heterogene vermogens, boven in éénen adem opgenoemd, voor een en hetzelfde vermogen te houden) schiet het microscoop tekort, en, welk deel des ligchaams ook aangedaan zij, geen van allen brengt eenige verandering in de uiting der (dezer) ziel te weeg. Waarlijk die leer dat geen dezer vermogens ziek kan worden, daar zij alle tot de ziel behooren en er geen orgaan voor te vinden is, die leer is verbazend gemakkelijk en vermindert de bezigheid van den Psychiater zeer.

Het is jammer, dat RAMAER, die zoo heldhaftig begon en de kracht zoo ten eenemale onderstboven wierp bij zijne eerste

attaque, nu met louter kracht gaat eindigen, met kracht, daar geen stof voor te vinden is, kracht, die uit geen stof voortkomt. In ernst gesproken, het is jammer, dat onze Schrijver (hoezeer wij dan zijne eerste attaque overdreven noemen), bij zijne latere beschouwing van organen en hunne vergelijkende ontwikkeling met de vermogens, die daarmede gepaard te voorschijn komen, die vergelijking niet heeft voortgezet bij den mensch, waar dit alles voor de behandeling der krankzinnigheid van zooveel toepassing konde zijn.

Al is het nu, dat de organen ons verlaten, de redenering behoeft ons daarom niet te verlaten; en wij kunnen beproeven, of niet uit combinatie van de vermogens en de organen, die wij vonden, ook de andere vermogens af te leiden zijn; of niet uit het meer en omvangrijkere der lagere geestvermogens van den mensch, bij nieuwe combinatiën, de hoogere geestvermogens kunnen worden te zamen gesteld. Rec. heeft daartoe eenige pogingen gedaan in zijn geschrift over instinct bij dieren en menschen, en het is zonderling, dat RAMAER, die onder anderen nog des Rec. definitie van *Ratio*, volgens HUME, goedkeurend aanvoert, niet begrepen heeft, dat hier slechts van een quantitatief verschil gesproken wordt. Men zal immers toegeven, dat een quantitatief verschil tot een qualitatief verschil leiden kan.

Wat de morele aandoeningen van den mensch betreft, het is waar, in de hersens zijn de organen daarvoor nog niet duidelijk gevonden; daarentegen zoude ik geneigd zijn aan te nemen, dat zij door ons ligchaam op verschillende punten verspreid zijn en welligt hier of daar vereenigingspunten en betrekking met het intellectuële hebben. Zij toch berusten op sensatie, en als wij het geheele morele karakter met het algemeen physieke zien veranderen, dan zouden wij toch moeten denken, dat er organen voor de morele zijde des menschen zijn.

Gij ziet, geachte Lezer! dat schrijver en beoordeelaar langzamerhand van standpunt geruild hebben. In het begin verdedigde Rec. de kracht als beginsel van het leven, en de schrijver de stof als beginsel van het leven; nu op het einde van het boek verdedigt de schrijver de kracht zonder orgaan en Rec. het orgaan met de kracht.

Ik zie mij dus verpligt mijne beschouwingswijze hier nog met weinige woorden zamen te vatten. Men moet naar mijne meening beginnen met het aannemen van kracht, om het orgaan te

vormen en het orgaan als resultaat daarvan beschouwen; orgaan is gewerkt en werkend, d.i., het is een gevolg van kracht, en brengt weder kracht voort; wijders zal men aan deze stelling slechts dan eene vruchtbare toepassing kunnen geven, wanneer men het begrip van werking noodzakelijk verbindt aan de organen; doet men dit niet, dan wordt de beschouwing der organen doelloos; als b.v. de organen van den mensch niet genoeg zijn, om hem tot mensch te maken, dat is, om al de eigenschappen in détail voort te brengen, die den mensch onderscheiden, waartoe dan die menschelijke vorm? en als er dan toch nog eene ziel bij moet komen, dan had die ook wel in den aap of in een ander dier zijne wonderen verrigt, want organen heeft die ziel niet noodig volgens RAMAER.

Het kan nog eene interessante, maar moeijelijke taak voor den eenen of anderen zielkundige worden, om duidelijk aan te toonen, hoe de hoogere zielvermogens van den mensch uit de combinatie van zijne lagere vermogens voortkomen. Rec. heeft reeds in zijn werk over instinct gezegd, dat die vermogens eigenlijk niet *lager* zijn; want als elk vermogen goed werkt en op *zijne* plaats is, dan is elk vermogen even hoog; en als elke stof door kracht gecombineerd wordt, dan vloeit er ook uit elke combinatie nieuwe kracht voort. Ik laat hier overigens onbeslist, of *zulke* organen zouden ontstaan zijn, indien niet reeds in de kracht, waardoor zij vereenigd worden, de voorbeschikking gelegen had tot *die* verrigting.

Er zal nu wel geen breedvoerig betoog noodig zijn, om te doen zien, dat RAMAER, door het verkeerde van zijn gekozen standpunt, dwaalt, wanneer hij daarom, omdat hij voor verbeelding en geheugen meent organen gevonden te hebben, zegt: DAT *vermogen*, DIE *kracht is geheel van de stof*.

Neen! geene functie, geen vermogen in den mensch, zonder een orgaan daarvoor, en als wij nog niet zoo ver zijn, dat wij voor alle functiën organen, dat is, voor alle werkingen *naaste* oorzaken gevonden hebben, dan zeggen wij, zoo als RAMAER zich in zijne voorrede uitdrukt: dan ligt de schuld aan het gebrekkige van ons weten, en dan hopen wij van latere geslachten meerder lichts. Maar dan tooveren wij ook geene geheel uit de lucht gegrepene ziel, en als bij ingeving ontstane gevoelens, gelijk RAMAER; en wij doen dit vooral niet, als wij ons uitgeven voor onderzoekers der natuur, die zoo naauwkeurig zien, en zoo bepaald weten willen, die zoo geheel zon-

der genade zijn voor ieder woord, dat moeijelijk omschreven kan worden.

Wanneer eindelijk onze schrijver zijne stelling, dat het oordeel niet aan een orgaan gebonden, derhalve niet stoffelijk is, meent te staven, door te zeggen: ‘nimmer heb ik bij een' krankzinnige het oordeel andere wetten zien volgen, dan bij andere menschen,’ dan veroorloven wij ons de vrijheid, hem rondweg tegen te spreken, ons hierbij grondende op het gezag van CONOLLY, *On insanity*, p. 297: ‘The authority of Sir LOCKE has often been quoted for the doctrine of madmen reasoning correctly from false premises. T' is true that by the violence of their imaginations they take fancies for realities, but it is not generally true that they make right deductions from them.’

Wij herhalen het, dat RAMAER, die het oordeel voor de uiting van een hooger wezen wil gehouden hebben, hetgeen aldus op ons bestaan inwerkt, niet beantwoordt aan het in zijne voorrede beloofde, waar hij zijn werk voorstelde ‘als eene poging, om de zielkunde naar het gebied te helpen brengen, in hetwelk zij eenmaal zal behooren, dat der natuurkundige wetenschappen.’ Immers eene dusdanige beschouwing van de ziel behoort niet tot de natuurkundige wetenschappen. Ik moet mij hier verzetten tegen eene verkeerde opvatting van hetgeen door mij omtrent het instinctief gevoel van en voor deugd, schoonheid en waarheid gezegd is in mijne uitgegevene geschriften. Het wordt door RAMAER voorgesteld, alsof daarin eenige bevestiging van zijne opvatting van dat hoogere wezen, dat niet aan organen gebonden is, konde gevonden worden. Vooreerst heb ik mij wel gewacht, dit gevoel met de denkkracht te verwarren. Doch ik meen dit gevoel in de tweede plaats niet boven noch buiten de organen te mogen stellen, zoo als RAMAER doet, hoezeer ik voor dit hooger gevoel nog geen bepaald orgaan meen te kunnen aanwijzen, hetwelk echter voor de denkverrigting niet het geval is.

Men kan, dus vervolgt RAMAER, derhalve bij krankzinnigen de oorzaak der afwijking nooit in de uiting hunner verstandelijke vermogens, in de ziel zoeken, maar deze is altijd in den ziekelijken toestand van het orgaan der verbeelding, de hersenschors, gelegen. De verschillende ziektetoestanden der hersenschors worden nu kortelijk doorgeloopen, en hare verschijnselen in verschillende vormen van krankzinnigheid aangewezen.

De schrijver verklaart eindelijk de manie uit ziekelijke aan-

doening der hersenschors, en de zinsverbeeldingen (hallucinatiën) uit ziekelijke aandoeningen der zenuwen, welke de indrukken der buitenwereld naar de hersenen overbrengen, dus uit onjuiste indrukken. Een en ander is zeker aan menige bedenking onderhevig, doch voor den gewonen lezer van minder belang. Om dus ons verslag niet noodeloos te rekken door redetwisten over een punt, hetgeen daarenboven aan de hoofdrigting van het geschrift vreemd is, zullen wij hierbij niet verder stilstaan.

Vatten wij nu kort te zamen, wat onze schrijver in dit geschrift heeft trachten te betoogen, dan komt dit neder op de volgende punten:

1. Het ontkennen van de levenskracht, waarvoor in de plaats gesteld worden organische werkingen van cellen.
2. Het vinden van opklimming der vermogens met opklimming der organen.
3. De naam van dierlijke vermogens voor de lagere geestvermogens, als gaande deze bij geen dier verder dan verbeelding, en klimmende bij geen dier tot verstand - denkkracht. Uit welke stelling voortvloeit, dat den dieren eene ziel ontzegd wordt.
4. Het toekennen aan den mensch van meer ontwikkelde dierlijke vermogens of lagere geestvermogens, in verband met organen.
5. Het toekennen aan den mensch van eene ziel, buiten verband met organen, bevattende verstand, denkkracht en alle overige vermogens van gevoel en rede.

Deze ziel wordt gehouden voor eene onmiddellijke mededeeling van een hooger wezen, en kan niet ziek worden.

Alle zoogenaamde ziels- en verstandsziekten zijn dus slechts ziekten van de dierlijke vermogens, of liever van hunne organen.

Men vergunne het mij, dat ik, bij mijne ingenomenheid met het denkbeeld van levenskracht, haar ten slotte nogmaals in bescherming neem tegen de aanvallen, welke thans van verschillende kanten beproefd worden. Het beste, wat mij van dien aard onder de oogen kwam, en dat consequent beredeneerd is (VOGEL's *Philosophie des Lebens der Natur*. Braunschweig, 1845), neemt toch twee aetherische Urelemente aan, die echter niet immateriëel mogen zijn, en laat deze door polariteit werken. Hij zegt, dat deze 'Urelemente, nicht nur weil wir sie in keinem anorganischen oder organischem Gebilde ausgeschieden

antreffen, sondern auch deshalb, weil ihre Verbindungen erst Gebilde darstellen, als körperliche Gebilde nicht vorhanden seyn können.' Wij kunnen dan even goed krachten, d.i. ideale abstractiën, als beginsels aannemen. Wij zien geen nut van dergelijk wegcijferen van woorden en denkbeelden, die wij niet missen kunnen, maar waarvoor zich telkens andere in de plaats dringen, die evenzoo kunnen en zullen misbruikt worden, zoolang zij, die het bestaan eener levenskracht ontkennen, genoodzaakt zijn te zeggen: 'auf dieselbe Weise, auf welche das *Gesammtleben* der Pflanze Ranke und sonstige Einklammerungswerkzeuge hervorruft, ruft das animale *Gesammtleben* die nöthigen Gliedmaassen hervor,' pag. 128. Of op pag. 138: 'die Ueberzeugung die sich aufdringt, dass die ganz heterogenen sich stets bekampfenden Lebens-Elemente, aus deren Kampfe alle die herrlichen Erscheinungen und Gebilde der Natur, und selbst das menschliche Gebilde mit einer nie versiegenden Fähigkeit zur Erringung der höchsten Freude hervorgehen, in diesem Kampfe eine *Regelmässigkeit* entwickeln und eine *Ordnung* beobachten, welche *nicht* von den Kampfenden, immer nur nach vollständigen Sieg trachtenden, und daher *nicht sich selbst retardiren könnenden Elementen* ausgehen kann, sondern einen höheren Grund ihres Vorhandenseyns haben muss, den wir zwar nicht unmittelbar wahrnemen und in seine Momente zerlegen können,' enz. Als er vroeger van eene *mutterlich sorgende Basis* gesproken wordt, dan heeft dat alles te veel van het idée levenskracht, dan dat wij aan dat verschil van uitdrukking zoo veel waarde zouden hechten, en wij niet zien zouden, dat men een dergelijk idée nog niet wel missen kan.

Het tweede was bekend.

Het derde is eene distinctie, die moeijelijk vol te houden, eene grens, die onjuist is; want de vermogens der dieren klimmen langzamerhand tot ziel, en zijn in den mensch slechts hooger ontwikkeld, en met eenige nieuwe vermogens, die uit grootere uitbreiding en nieuwe combinatiën ontstaan, vermeerderd. Hoe nu een psycholoog aan de dieren voorstelling, geheugen, verbeelding kan toekennen, en hun tevens het denkvermogen kan ontzeggen, is mij onbegrijpelijk, want het laatste volgt uit het eerste.

BURDACH zegt in zijne *Blicke in's Leben*, en dat gezegde zal wel door de meeste psychologen aangenomen zijn: 'Zu einer solchen Einseitigkeit ist die Seelenlehre besonders dann ge-

bracht worden, wenn man auf dem Wege der Speculation zu irrigen Satzen gelangt war, die mit den Erfahrungen über beseelte Wesen ausser dem Menschen im Widerspruche standen. Am entschiedensten verfuhr man in diesem Falle, wenn man, wie PEREIRA und DESCARTES, gradezu den Thieren eine Seele absprach. Nicht minder aber schlagen auch diejenige Psychologen der Erfahrung in's Angesicht, die minder behertzt, den Thieren zwar eine Art Seele zugestehen, diese aber auf den Instinct beschranken ohne dessen wahre Bedeutung zu erkennen.' En verder: 'Indess hat man den Bau des Menschenleibes mit dem des Thierleibes bis zum Wurme herab zusammen gehalten, und es ist ihm dadurch nichts weniger als eine Schmach widerfahren, vielmehr ist dadurch seine Trefflichkeit erst recht offenbar geworden; und eben so wenig geschieht auch der Würde der Menschen ein Eintrag, wenn wir untersuchen, was die Thierseele mit der seinigen gemein hat, und was ihr abgeht.' Zie *Seelenlehre*, B.I, p. 5 en 6.

Het vierde was bekend en aangenomen.

Het vijfde is onjuist, en ziet geheel voorbij, hoe de meerdere ontwikkeling van lagere geestvermogens juist de meerdere denkkracht ten gevolge moet hebben, en neemt, zonder genoegzamen grond en zonder noodzakelijkheid, zijne toevlugt tot willekeurige en met goede natuurstudie strijdige stellingen.

Om over dit punt niet geheel negatief te besluiten, en den geduldigen lezer voor zijne moeite nog eenige denkbeelden te geven, deelen wij ten slotte twee woorden van BURDACH uit zijn bovengenoemd werk mede, *Seelenleben*, p. 85:

'Wie nur *ein* letzter Grund alles Daseins sein kann, so kann es auch nur *eine* Natur geben, die aber, weil sie die Erscheinung des Unendlichen im Endlichen ist, Mannichfaltigkeit und Begränzungen in sich schliesst. Die Natur ist daher eine stufenweise Entwickelung des einen und selben Seyns, und jedes besondere Gebiet derselben geht durch Mittelglieder in andere über. Der geistige Grund der Welt wirkt als Lebensprincip, indem er in Einzelheiten einen Widerschein des All darstellt, und das unbedingte, unendliche Leben im Endlichen und auf bedingte Weise wiederholt. Das so hervorgerufene organische Leben, in welchem Kraft und Materie, Grund und Daseyn sich gegenseitig durchdringen, gränzt auf seinen niedern Stufen an das unorganische an; dieses besteht durch gegenseitige Bindung der Kräfte als rein materielles Daseyn, nähert sich

aber in den Momenten des Freiwerdens seiner Kräfte der lebendigen Thätigkeit. Wie nun der Weltgeist im leiblichen Leben an einem individuellen Körper sich wirksam bewiesen hat, so tritt er in der aus dem Leibesleben auftauchenden Seele selbst als Seyendes in endlichen Formen hervor. - Die Seele ist das rein Innere, in sich und in Beziehung auf sich Thätigen, ein Selbst und wirkliches Wesen, d.h. ein wahrhaftes, der blossen Erscheinung entgegengesetztes Seyn. - Ein Sprösling der geistigen Weltkraft, entwickelt sich sie Stufenweisen: während sie auf niederen Stufen noch an das leibliche Leben gebunden und auf dasselbe bezogen ist, gelangt sie durch allmähliges Erwachen zu dem Puncte, wo sie die Uebereinstimmung ihrer Denkgesetze mit den Einrichtungen der Natur erkennt, und ihres Ursprunges aus dem Unendlichen sich bewusst wird.'

Arnhem, 23 Maart 1846.
Dr. SCHELTEMA.

Herdersdichten, door Mr. *J.F.A. Leesberg*. 's Gravenhage, bij K. Fuhri.

Herdersdichten! Waarschijnlijk iets nieuws? - Och neen, lezer! iets zeer ouds, dat reeds lang is voorbijgegaan; want hoezeer de herderszangen aan onze vroegere dichters niet vreemd waren, maar in de meeste hunner gedichten vrij wat plaats innamen, in de latere tijden was de Idylle vergeten, en - wij wenschen ons zelven daarmede geluk. Niet dat, wanneer een waarachtig poëtisch genie de herderspijp aan de lippen zette, wij weigeren zouden hem te hooren, met zielsgenoegen, met wellust zelfs te hooren; - niet dat wij twijfelen, of de klank der herdersrieten geadeld kan worden door echte poëzij: - iedere toon des dichters, die het waarlijk is, is ons van harten welkom, in welken vorm hij zijne denkbeelden wil uitstorten, zoo slechts denkbeelden en verzen beantwoorden aan den eisch, dien wij hem doen mogen; zoo slechts 'gevoel, verbeelding, heldenmoed, tot ééne ondeelbre kracht gebonden,' en wat DA COSTA daar meer toevoegt, uit het gedicht ons tegenschitteren. Men zal ons misschien tegenwerpen, dat deze soort

van zangen van dien heldenmoed niet behoeft te getuigen, en gevoel en verbeelding genoegzaam zijn tot het lied der ‘eenvoudige herdersfluit,’ bij de zangen, welke ‘de teedere en naïve Euterpe’ ingeeft. Doch wanneer het waarheid is, wat de Heer LEESBERG in zijne Inleiding zegt, bl. 2, dat ‘der ware dichtkunst in deze eeuw van koelheid en onverschilligheid eene roemrijke taak beschoren is,’ dan is het ook even waar, dat er moed in de ziel dient te wonen, die deze roemrijke taak op zich zal nemen, welken vorm men zich ook ter uitvoering kieze, en misschien meer, naarmate men minder grond heeft, op sympathie voor dien vorm te rekenen. ‘Zij (de dichtkunst) is in staat der deugd en godsdienst eene wezenlijke hulp te verleenen, door het verdoofde gevoel voor het goede en schoone in den boezem te ontvonken; en gelukkig! driewerf gelukkig de dichter! die er in slagen mag dit grootsche doel te bereiken.’ Dat het des schrijvers plan is geweest naar dit doel te streven, is duidelijk; in hoeverre hij het bereikt heeft, of bereiken zal, moet de tijd leeren, schoon er met reden aan kan worden gewanhoopt, of de koelheid en onverschilligheid der eeuw door het Herdersdicht tot gloed en leven zal worden opgewekt. Nog eens, daar behoort moed toe, om dichter te zijn, en die moed was het deel van hem, die door den geringen bijval, welken het Herdersdicht ondervindt, en de weinige beoefening, die daaraan ten deel valt, niet is afgeschrikt, maar eerder daarin een prikkel vond, om de veldfluit op te nemen. Hij erkent het ook zelf (bl. 3), dat er onder de veelvuldige dichterlijke voortbrengselen, die wij bezitten, niet één bestaat, dat algemeen zoo weinig wordt geacht, dat met meer koudheid en onverschilligheid wordt beschouwd, dan juist het Herdersdicht of het *Carmen pastorale*. Wij moeten hem dit volkomen toestemmen.

Om te beoordeelen, of de dichter eenige kans heeft, in zijne poging ter vernieuwing van het Herdersdicht te slagen, is het van belang de oorzaken dier onverschilligheid en minachting op te sporen. Het is zoo als de Heer LEESBERG zegt: deze dichtsoort staat in geene de minste harmonie met onze maatschappelijke inrigting. Doch ook, zoo verdedigt hij zich, de zoo vurige Ode, het verheven Treurspel en Heldendicht harmoniëren, strooken evenmin met onzen stelligen, afgemeten en kouden maatschappelijken toestand. Wij willen het eens erkennen, dat de toestand der maatschappij zoo is, als zij hier beschreven wordt, maar zijn toch overtuigd, dat de laatste

dichtsoorten, zij het dan niet bij de geheele maatschappij, bij velen, die de poëzij liefhebben, eenen bijval vinden, welken de veldfluit niet meer vinden kan. Waarom? Haar toon was flaauw, mat en laf geworden; zij was versleten, dewijl ieder, die zich dichter achtte, in de vorige eeuw, haar bespeeld had, en men moede was gemaakt door al het nietsbeteekenende, door de ziellоosheid der Herdersdichten, zoo als men het was van al die geboorte-, huwelijks-, lijkzangen, waarvan de bundels vol zijn. Zietdaar de eenige oorzaak van het geheele verval van de dichtsoort, welke de Hr. LEESBERG uit haren doodslaap weder wil in het leven roepen. Misschien was deze afkeer, waar hij het gansche genre gold, onregtmatig, doch hij was ten minste niet onnatuurlijk. Het Herdersdicht (wij spreken hier alleen van onze vaderlandsche dichters) het Herdersdicht was een vorm geworden, waarin zich allerlei soort van poëtische denkbeelden liet kleeden. Men bezong de verjaring, het huwelijk, den dood van bijzondere personen, bij den dichter bekend, in herderszangen, die geen ander regt ter wereld op dien naam hadden, dan dat zij op den toon van het herderslied gestemd waren, en er een paar woorden van schapen en eene fluit in werden gevonden. Wij herinneren ons zelfs, hoe J.E. VOET, in zijn *Kommerrijk, Herdersklagt* en zijn *Vreederijk*, de bespiegelingen zijner diepzinnige en mystieke Theologie als herderszangen opdischte, en *Akkerman* ‘met een gebroken galm, die bosch en duinen deed van al zijn smart gewagen,’ terwijl zijne rieten fluit van tranen nat werd - klagen doet over het vertrek van Ds. G. BONNET uit *den Haag*, als Hoogleeraar naar *Utrecht*. Een bewijs, dat men ook vroeger in deze kleine gedichten, zoo als de schrijver zich uitdrukt, een ruimer veld voor de poëzij ontdekt heeft, dan hij wel meende.

Wij willen echter met deze opmerkingen niet over alle vaderlandsche herdersdichters het vonnis strijken. Bij al het misbruik van den vorm, was het goede met het kwade gemengd. Wat hier, bl. 16, van den Jezuït BECANUS wordt gezegd, dat de onderwerpen zijner herderszangen van godsdienstigen aard zijn, en sommige aan het Oude Testament ontleend, datzelfde mag van MOONEN gezegd worden, wien de profetie en de geschiedenis van 's Heilands geboorte - gelijk dat met onzen schrijver het geval was - onderwerpen voor dezen dichtvorm hebben opgeleverd. En waarlijk, die verzen van MOONEN zijn de lezing nog wel eens waardig. Hij verdient meer lof, dan BE-

CANUS van Prof. PEERLKAMP heeft ingeoogst, wegens de schoonheid zijner verzen en de zuiverheid van taal, zonder dat wij daarmede nog zeggen willen, dat de poëzij zoo heel veel beteekent. Van de Latijnsche Herdersdichten van BROEKHUIZEN en anderen zullen wij hier niet spreken; zij behooren naauw tot onze letterkunde, en hebben op het lot dezer dichtsoort ook wel geringen invloed gehad. In WELLEKENS herderszangen is nog liefelijkheid, al boezemen zij geen belang in. Eene enkele *Pastorael* van DANIEL HEINSIUS, *Corydon die weyde schaepen*, is niet van bevalligheid ontbloot. Boven alles echter munt de *Galathee*, of *Herders Minneklachte* van CATS uit, die, behalve de aangenaamheid der verzen, hoewel ze van eentoonigheid niet zijn vrij te pleiten, het voorregt heeft, dat zij niet van gevoel misdeeld en nationaal-Zeeuwsch is. Doch wij kunnen noch willen eene geschiedenis van het Nederlandsche Herdersdicht geven; het veld is anders ruim genoeg. Wij wilden alleen doen zien, dat de afkeer van deze dichtsoort niet altijd en onvoorwaardelijk kan worden goedgekeurd; dat men ook hier behoort te onderscheiden, en dus de poging van den Heer LEESBERG niet *a priori* behoeft te verwerpen. Echter het is zoo: men heeft zoo lang met de Corydons en Tityrs gespeeld - HEINSIUS bragt hen zelfs in zijn' Lofzang van JEZUS CHRISTUS te pas - dat ze eindelijk der vergetelheid en der bespotting werden overgegeven. Wie er nog meer van wil weten, inzonderheid ook van de Herders-spelen, eene soort van Tragi-comediën, die een' zijtak van het Herdersdicht vormen, behoeft niet tot TASSO en GUARINI te gaan, maar kan ook in onze vaderlandsche letterkunde, b.v. in de *Granida* van HOOFT, bij KRUL en Jufvr. DE WITT en eene menigte anderen te regt komen; en zal ook hier de rol der herders op verre na niet overal gepast en natuurlijk vinden.

Onze bezwaren tegen het Herdersdicht zijn echter niet uitsluitend uit het daarvan gemaakte misbruik ontleend. De disharmonie met onzen maatschappelijken toestand, waarvan de Heer L. spreekt, springt hier toch inderdaad sterker in het oog dan bij eenige andere dichtsoort. Het Herdersdicht heeft voor ons iets onnatuurlijks, al denken wij nog niet eens aan de herders op onze heiden, zoo als KANTELAAR en onze dichter; en het bewijs zal moeite kosten, dat het dit niet reeds in de dagen van THEOCRITUS en VIRGILIUS was. Het laat zich niet denken, dat de koe- en geitenherders in *Sicilië* en *Italië* zulke voortreffelijke *improvisatori* geweest zijn, en dat de wedstrijd in het beurtgezang bij hen zulk eene dagelijksche oefening was. De

herders van die beide dichters zullen wel idealen zijn geweest; en bij al de bewondering, die wij vooral voor THEOCRITUS koesteren, bij het lezen van sommige, anders niet de minste, zijner gedichten, verliest men de opgevoerde personen, die zoo weinig in hun karakter spreken, onwillekeurig uit het oog, om alleen aan den wezenlijken dichter te denken. Het zoo zeer beperkte herdersleven schijnt ons slechts weinig stof te bieden voor poëtische behandeling, waarom dan ook THEOCRITUS' *Idyllen* zich in lang na niet uitsluitend bij de bucolische Muze bepalen; nu eens vermeidt zich de dichter op het ruime veld der vaderlandsche mythen, dan weder bezingt hij zijne persoonlijke lotgevallen, somtijds slaat hij een' meer epischen toon aan; en ook daar, waar hij geheel Idyllendichter blijft, als in de *Adoniazusae*, bepaalt hij zich niet bij het land, de herders en het vee. In de *Halieis* geeft hij zelfs het voorbeeld van een tafereel uit het visschersleven, hetwelk vooral in SANNAZARIUS zulk een' uitstekenden navolger vond, en, met verlof van den Heer L., het komt ons inderdaad voor, dat de Jagers- en Visschers-zangen meer vatbaarheid hebben voor eene poëtische behandeling, dan hij daaraan wil toekennen (bl. 5), en in dit opzigt slechts weinig voor het Herdersdicht onderdoen.

De Heer LEESBERG heeft ons, bij wijze van Inleiding, eene verhandeling over het Herdersdicht geleverd, die bijna een vierde van zijn boek beslaat, en waarin hij eenen vlugtigen blik werpt op de geschiedenis dezer poëzij, die de oorzaak van hare miskenning, zoo hij vertrouwt, gereedelijk zal doen vinden, en tevens doen zien, dat zij niet in het gedicht, maar daarbuiten is gelegen. Na eerst het Herdersdicht boven den Jagers- en Visscherszang te hebben verheven, vinden wij iets over den oorsprong der genoemde dichtsoort. De schrijver schijnt ze af te leiden van het herdersleven der Nomadische volken. ‘Dit gezang,’ zegt hij verder, bl. 7, ‘deed de eenvoudige zeden dier maatschappij, den onschuldigen, ja, zegge ik, maagdelijken leeftijd van het menschdom kennen.’ Hoe rijmt daarmede, wat wij eenige regels verder lezen: ‘In het eerst waren die gezangen slechts ruwe en onvolmaakte uitboezemingen van een al te weelderig gevoel van meest zinnelijke indrukken; men kon het geluk van dien vreedzamen stand, het genot der vrije natuur nog niet waarderen, daar alle punten van vergelijking ontbraken.’? Maar volgen wij den schrijver in zijne verdere redeneringen. Later, toen het menschdom

meer was gevestigd, woelingen, hartstogten en bedorvene zeden zich vertoonden, zag men met wellust op dat vroegere tijdperk terug; men begon het vreedzame en onbezorgde herdersleven, uit kracht van tegenstelling met het tegenwoordige, waardiger te achten, het ongekunsteld gezang te veredelen, zonder dat het zijne eenvoudigheid verloor. Vandaar, dat THEOCRITUS aan het wulpsche hof van PTOLEMAEUS, en VIRGILIUS aan dat van AUGUSTUS, hunne schoone Herdersdichten hebben geschreven, als wilden zij, te midden van al die verblindende grootheid en ijdelheid, eene verademing in het stille landleven zoeken. Op deze wijze redeneert de Heer LEESBERG. Wij voor ons zouden meenen, dat zij dan veeleer zich op het land hadden moeten begeven, ja, wij houden het voor waarschijnlijk, vooral van VIRGILIUS, dat zij dit deden. - Het Herdersdicht stelt dus geen hersenschimmigen geluksstaat voor; integendeel, die eenvoudige en onschuldige leefwijze heeft eenmaal bestaan - is dan alles onschuld in de Idyllen van THEOCRITUS, de Eclogae van VIRGILIUS? - en bestaat nog in sommige streken van *Azië*, in *Sicilië* en op de Balearische eilanden. - Waar in *Azië*? vragen wij. Bij de Nomaden, de Arabieren, de Bedouïnen toch wel niet? of welke punten van vergelijking kunnen er zijn tusschen den zoon van ISMAËL, en de Menalcassen en Corydons van THEOCRITUS en VIRGILIUS? - Maar als men het oog vestigt op het leven der Aartsvaders, in den Bijbel beschreven, dan zijn die beide dichters nog beneden de wezenlijkheid gebleven, zegt de schrijver. Volkomen toegestemd, dat zij zich met hunne heidensche begrippen niet tot dat verheven zedelijk schoon konden verheffen; maar de zeden der Aartsvaders waren hun ook volstrekt onbekend, en bij den eersten opslag zien wij het, dat zij ons ook zulke herders, als ABRAHAM en zijne nakomelingen waren, niet hebben willen schetsen. Iets, dat aan hunnen Herderszang kan doen denken, vinden wij in de Bijbelboeken niet. De Hebreeuwsche Herderszang is geheel wat anders, als het geoorloofd is enkele Psalmen van DAVID zoo te noemen. De verhevene uitdrukking van het gevoel der grootheid Gods in den 8sten, en dat blijde kinderlijke vertrouwen in den 23sten Psalm, dat moge men den Herderszang van Israël noemen, doch ook alleen, omdat hij door DAVID den herder werd opgezongen. THEOCRITUS noch VIRGILIUS kenden dien zang, de hunne is er geheel vreemd aan.

‘Door den oorsprong van het Herdersdicht uit dit eenige

ware oogpunt te beschouwen' - dus gaat de schrijver voort - 'zien wij reeds, dat hetzelve niet slechts de aandacht waardig, maar ook zeer geschikt kan zijn, om ons belang in te boezemen.' Waar is dan nu die oorsprong aangewezen? Dit blijft ons altijd nog duister. Wij weten, dat THEOCRITUS zijne dichtsoort niet van de Nomadische Aziaten ontleend heeft; dit zal wel geen betoog behoeven. Wij zouden dan nog eer vermoeden, dat zij uit *Afrika* naar *Sicilië* was overgewaaid, zeker lang vóór zijnen tijd. Of houdt de schrijver het er voor, dat de vroegste volken ook in *Europa*, in *Italië* en *Sicilië* ten minste, desgelijks herders waren, en is hij het eens met JUVENALIS, Sat. VIII: 274, sq.,

> Majorum primus quisquis fuit ille tuorum
> Aut pastor fuit, aut illud quod dicere nolo.

Wij hebben er vrede mede, schoon wij meenen weleens van eene variant gehoord te hebben in den laatsten regal, zoodat men voor *pastor, latro* lezen moest. De plaats uit het begin der VI^{c} Sat. zou ik liever niet aanhalen, dewijl JUVENALIS daar duidelijk den draak steekt met die *rupto robore nati, compositive luto*. Evenwel, waarom zouden wij iets dergelijks niet stellen, eer de natiën meer beschaafd werden en zich aan den landbouw toewijdden, of steden bewoonden? Om dit uit te maken, daartoe zou een dieper indringen in den oorsprong der volken noodig zijn, dan men hier van ons vorderen zal. Dat deze, de barbaarschheid slechts half ontkomen, liederen opzongen, laat zich dan ook denken; aan de ruwheid van die zangen zal nogtans niemand twijfelen. Maar die 'onschuldige, maagdelijke leeftijd' is een droom der dichters, en niets meer. Zelfs bij de Aartsvaders bestond hij niet. - Dat THEOCRITUS het Herdersdicht slechts beschaafd heeft, en dus niet de eigenlijke vader van die gedichten mag heeten, zoo min als AESCHYLUS de vader van het treurspel was, betwijfelt niemand. Hij volmaakte wat hij vond. Daar bestaan eenige sporen van. Sommigen willen, dat de Bucolica in *Lacedaemonië* zijn uitgevonden gedurende den Perzischen oorlog; anderen, dat ze te *Tyndaris* in *Sicilië* het eerst zijn ingevoerd. Doch de verhalen daaromtrent hebben te veel fabelachtigs, dan dat wij er geheel op kunnen vertrouwen, schoon de onbekende verhaler verzekert, dat dit laatste berigt, volgens hetwelk die gedichten bij ORESTES komst in *Sicilië* reeds bekend waren, de waarheid be-

helst. Wij verwijzen den schrijver tot deze berigten, welke wij in de uitgave van THEOCRITUS, BION en MOSCHUS door VALCKENAER aantroffen, onder den titel van *Argumenta Vetera carminum Theocriti*, etc. Hij zal er ook iets vinden over de kenmerken dezer poëzij, waarbij wij ons thans niet langer kunnen ophouden.

Bl. 9 en volgg. lezen wij nu eene korte geschiedenis van het Herdersdicht. Het oogmerk van den schrijver is, de vraag nog te beantwoorden, of wij ook in het gedicht zelf de oorzaak dier onverschilligheid moeten zoeken, waarmede het gewoonlijk wordt beschouwd? Daartoe laat hij zien, hoe deze soort van poëzij is beoefend; en nadat hij den lof van VIRGILIUS, ook met verzen van BILDERDIJK, heeft opgehaald, noemt hij enkele Latijnsche, Spaansche, Italiaansche, Fransche, Engelsche dichters op, die allen, op eene enkele uitzondering na, niets buitengewoons opleveren. Referent kent hen niet allen, maar POPE's *Messias*, door BILDERDIJK vertaald, mag toch eene loffelijke poging heeten, en staat toch verre boven al wat hem van dien aard bekend is. Het hindert den schrijver, dat de schoone Herderszangen van CALPURNIUS en NEMESIANUS geheel op de wijze hunner groote voorgangers, THEOCRITUS en VIRGILIUS, bewerkt zijn; wij gelooven gaarne met hem, dat dit slaafsche hangen aan vormen noodwendig schaarschheid - van denkbeelden zeker - en die eentoonigheid moest doen geboren worden, welke een vooroordeel tegen deze poëzij deed opvatten. - Nu evenwel wordt GESSNER als *de coryphee der latere Herdersdichters* ons voorgesteld, schoon in lange na van grove gebreken niet vrijgekeurd. Tot die gebreken behoort, dat hij, ‘om zijne veldgezangen te volmaken, bij dit alles de betoovering der verzen niet heeft gevoegd.’ Daarenboven, hij had ‘het tijdperk, waarin hij leefde, of liever het menschelijk hart niet genoeg bestudeerd, geen gebruik gemaakt van al de bronnen, die deze poëzij aanbiedt, om ons belang in te boezemen; een magtig hulpmiddel toch heeft hij geheel uit het oog verloren: ik bedoel de godsdienst.’ Mij dunkt gebreken genoeg, om GESSNER's Corypheaat het onderst boven te werpen. ‘Mijn lezer wijte 't mij niet,’ zegt BILDERDIJK ergens, ‘zoo de lafheden van GESSNER tegenwoordig voor Poëzij doorgaan! Naar mijn gevoelen is hij geen beter Dichter dan Schilder. Het weinige naamlijk, dat hij van de eene en de andere kunst bezat, was zeer loffelijk in zich zelfs, maar mag, naar

mijn inzien, slechts een navolging van 't dichten en schilderen heeten, verr' van de zaak zelve te zijn.' Vindt de Heer LEESBERG dit oordeel hard, te hard misschien, verder dan de volgende uitspraak kunnen wij het niet brengen. Zacht is GESSNER, en zoet, ja week; hij kon op zijnen tijd, op een deel zijner tijdgenooten namelijk, daardoor eenigen invloed uitoefenen; maar dat hij nu zoo goed als vergeten is, bewijst, dat hij den titel, door den schrijver hem gegeven, niet waardig was. TASSO, MILTON, KLOPSTOCK, VONDEL zijn nog niet vergeten: corypheën moeten corypheën voor alle eeuwen zijn. Het doet het godsdienstig gevoel van den Heer LEESBERG eer aan, dat hij, in plaats van Heidensche Goden, een walgelijken Pan b.v., liever had gezien, dat GESSNER zich van de Christelijke godsdienst had bediend, en 'eene kleine in het woud verscholene kapel' - waarlijk een dichterlijk denkbeeld! - 'een steenen kruis of Madonna-beeldjen had gekozen.' Maar GESSNER was Protestant, meen ik. De uitdrukking *Christelijke godsdienst* is hier te algemeen; de schrijver zal hen toch wel voor Christenen houden, die CHRISTUS vereeren en den eerbied aan steenen kruisen of Madonna-beeldjes weigeren. Zij helpen iets, maar niet veel, in het Herdersdicht; waarheid is het, dat de vereering van den Gekruiste en der Moedermaagd zuiverder overdenkingen in de ziel stort, dan die van een' ouden afgod; maar de oneindige verhevenheid van den CHRISTUS is toch in het Herdersdicht niet te huis. De Heer LEESBERG logenstraffe ons niet met zijne IVde Herderskout, *de Kruisiging* getiteld; hij heeft van die ontzettende gebeurtenis een tafereel in deze dichtsoort willen geven; maar eigenaardig kan het niet heeten, schoon het verscheuren van een schaap als een onheilsteeken dien dag der kruisiging voorafgaat, bl. 64. Zoo iets boezemt geen het minste belang in, bij het hemel- en aardberoerende der kruisiging zelve. Wij herinneren ons hierbij de tafereelen van het lijden, het kruislijden bovenal, in PFENNINGERS Joodsche Brieven. Anders is deze IV^{de} Idylle geene der minsten. Wat nu verder volgt, van bl. 23-26, is eene opgave van de schoonheden, die het Herdersdicht belangstelling doen verwerven. Er wordt *con amore* over die verschillende schoonheden gesproken; alleen merken wij aan, dat de voorstelling van tafereelen uit het leven der Aartsvaders, hoe veel eenvoudig schoon zij ons ook aanbieden, een' gansch anderen toon vereischt dan het gewone Herdersdicht, en de stof zelve hun getal

noodzakelijk binnen enge grenzen bepaalt. Opsiering kunnen zij volstrekt niet dulden. Al wat gij bij het eenvoudig verhaal van ELIEZERS (niet ELEAZAR) togt wilt voegen, zou het slechts ontsieren, en slecht en regt de geschiedenis te berijmen kan nooit het doel van den Herdersdichter zijn. -

Indien men ons nu vraagt, of de Heer LEESBERG aan de vereischten van zijne dichtsoort, zoo als hij zelf die opgaf, in de acht volgende dichtstukken heeft voldaan? - dan antwoorden wij, dat hij eene loffelijke poging heeft gewaagd, en eenige goede proeven heeft gegeven. Hij zal toch zelf niet willen, dat wij het ons hier gegevene als reeds volmaakt zullen beschouwen. De vier eerste stukken zijn aan de geschiedenis van 's Heilands geboorte en dood ontleend - waarom heeft de dichter niet een enkel onderwerp uit het oude Testament ontleend? - de vijfde is in den ouden trant, zoo ook de zesde; Pan, de Faunen en Saters komen er nog in voor; de zevende heeft eene Christelijke kleur, en de achtste toont reeds terstond, welk gebruik van de Heiligen in deze soort van poëzij kan gemaakt worden, in den eersten regel:

> Bij Sint PASCHAL, hij wint mijn schoonen herderstaf!

MARIA komt er verder zeer gepast in voor, en wij erkennen gaarne, dat deze zang veel bevalligs heeft.

Het denkbeeld, om de Geboorte des Heeren en den kindermoord te *Bethlehem* in Herderszangen te bezingen, is wèl gevonden, doch, zoo als wij reeds aanmerkten, niet nieuw; ook MOONEN vond het; onze dichter volgt echter zijnen eigen' weg. De gang is eenvoudig, en de verzen vloeijen los en liefelijk (een voorregt, waar anders vele zijner verzen niet in deelen), schoon wij gaarne het lied hadden zien opgeluisterd door den eenen of anderen Profetischen zang, waartoe hier eene schoone gelegenheid was, een' zang van DAVID of JESAJA bijv. Of het voornemen van LAMECH, om het pasgeboren kind een paar fraaije bekers ten geschenk te brengen, wel zuiver Israëlitisch is, betwijfelen wij. De laatste regel heeft eene schoone naïviteit:

> En niemand, die dat uur aan wolf of kudde dacht.

In de tweede Herders-kout, *Bethlehems kindermoord*, boeide ons de beschrijving van dien moord uit den mond van JOSEPH, de beschrijving eener vlugtende moeder met haar vermoord kind, en vooral het harpgezang, dat eene zoo treffende tegenstelling aanbiedt met het geschetste jammer-tooneel.

Spring op van vreugde, juich! o driewerf zalige aard!
De tijden zijn vervuld, door eeuwen aangestaard. (?)
Laat tot uw Scheppers lof een' nieuwen feestzang hooren,
Een Kind, een God'lijk Kind is uit uw schoot geboren.

Jammer, dat deze kout door zeer onbehaaglijke verzen ontsierd wordt. Ongelukkig is die klemtoon vallende op *den* bl. 38 reg. 1, *zijne* reg. 6, *men* reg. 17. Nog ongelukkiger op bl. 42, *de doeken die zich aan 't kindje korsten*; bl. 44, CYRUS, *die zich met de aard als met een mantel zal omkleeden*; bl. 45, *geen hand behoeft met schroom den distelstruik te pakken*; bl. 46, *de heem'len sidd'ren, 't oog op u alleen gestaard*, en een paar regels verder *'t reddingsvaan*; bl. 48, *haar getraan*. Het komt ons voor, dat de dichter hier zijne eerste proeven levert, en zijne taal nog niet meester is. Waarom niet eerst zijne krachten beproefd aan de vertaling van THEOCRITUS' en VIRGILIUS' zangen? Of is deze weg te gewoon? - Hij kent de groote les van BILDERDIJK, nooit genoeg herhaald:

Bataven kent uw spraak, enz.

Platte en slordige uitdrukkingen, gelijk de aangehaalde, vinden wij ook elders te veel. Wij willen daarop opmerkzaam maken, juist omdat wij ook eene menigte van goede regels vinden, die toonen, waartoe studie den schrijver zal kunnen brengen. De gebrekkige zijn geene *paucae maculae*, daar zijn er vrij wat. Bl. 54, *Ach! toen ge 't kransje omzwierde*; bl. 55, *tranen af vegen*, dat ons wat triviaal dunkt; bl. 67, '*t getakt*' voor *takken*; bl. 72, *opschik der kale woning*; bl. 81, de zonderlinge stilte op het veld en in de bosschen, terwijl evenwel: *de stormwind buiten loeit, en sneeuw en regenvlagen de nymfen*, enz.; bl. 82, *het tierelieren der plassen*, en meer andere. Voorts verscheidene regels, die plat proza zijn en die wij dienen aan te wijzen.

Bl. 56:

Dat niets hem van dien ramp gekomen was ter ooren.

Bl. 57:

't Uur der rust is meer dan daar,
En grootendeels gaan wij den weg toch met elkaar.

Bl. 60:

Voegde er de moeder bij: waarop ik van hen ging.

Bl. 90:

De linden voor de deur, waar thans men was gezeten.

Nog wordt, bl. 61, het driesylbige BATHUËL tot tweemalen toe tweesylbig gemaakt; zoo ook elders RACHAËL. Het was ons plan niet, om al deze gebreken aan te toonen; maar wij rekenen het ons verpligt, ter waarschuwing van den dichter en van anderen, die zich zoo gaarne met hunne voorgangers verontschuldigen. Wie een nieuw genre van poëzij schept, of een oud weder jong wil maken, moet ten minste boven zulke feilen verheven wezen. Wil de Heer LEESBERG aan het Herdersdicht een' nieuwen opgang verschaffen, hij toone het meester te zijn, zijne taal te verstaan en ze te kunnen beheerschen. Daartoe behoort oefening voor den dichter? Ach! ja, in het materieële namelijk der poëzij, - meer bedoelen wij niet. Anders

> 't Gewoon vernuft ga de enge paden
> Der nuttige oefning vlijtig door;
> Een ziel, gevormd voor grootsche daden,
> Treedt met één stap in 't heldenspoor!

zoo zingt de Baronesse de LANNOY! regels, die ook voor den dichter, of hem die het zijn wil, meer dan goud waardig zijn. - Dit in het voorbijgaan. Doch men vergunne ons, eer wij het effene spoor weder inslaan, nog een ander orakel te raadplegen, niet minder poëtisch; wij willen zijne uitspraak - het is die van VONDEL - hier nederschrijven, al ware het slechts om anderen naar dien reus heen te lokken. ‘Het rijmen moet hij (wie dichter wil zijn) zich eerst gewennen’ - zegt VONDEL - ‘om rijkdom van woorden en rijmklanken gereet te hebben, zonder hetwelk de vaerzen kreupel en verleemt zouden vallen, en zelfs aertige vonden en gedachten hunne bevallijkheit verliezen. Hierom waer het geraden eerst eenige heilige of weereltsche historiën, ook verzieringen, uit VIRGILIUS, OVIDIUS, AMADIS, en BOKATIUS, te rijmen, om zich van de rijmkunste meester te maeken, en op de baen te geraeken. Men mach om het rijm en de maet de tael niet vervalschen, en gelijk een kint stamelen en struikelen. Het rijmwoort schijne niet gevonden om het rijm te vinden, maer zij zoo gestelt of het geen rijmterm waer. Het vaers schijne ook geen rijmlooze rede, maer trekke den aert van een vaers aen, en sta wakker op sijne voeten. Heeft het gene zenuwen, zoo hangt het slap en vadzich: is het te gedrongen, zoo staet het stijf, gelijk een lantsknecht in sijn harnas.’ - Zoo spreekt VONDEL in zijne *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste*, en ik meen, dat zijne taal krachtige waarheid is.

De Heer LEESBERG, om tot hem terug te keeren, kent VONDEL en zijne werken; wie zou ook bij den kindermoord te *Bethlehem* niet denken aan den Rei in zijn' GYSBRECHT VAN AEMSTEL: *o Kersnacht schooner dan de dagen*? Wij vinden hier, bl. 53, dan ook eene navolging van VONDEL. Evenwel de dichter heeft zoo nagevolgd, dat VONDEL zelf zou zeggen: ‘hij heeft zich zulks gedragen, dat het de boeren niet merken, nochte voor den geleerden al te sterk doorschijnt.’ De zang, van welken wij hier spreken, de derde in dezen bundel, behoort nog tot het herdersdicht, omdat er Bethlehemsche herders zonder dwang kunnen worden ingebragt; maar dat kan niet zoo gemakkelijk in den vierden, *de kruisiging*. Wij vragen, waartoe hier herders, dan omdat men een Herdersdicht wilde geven? Waren andere personen gekozen, het bezongen onderwerp bleef toch hetzelfde, en dit staat in geene de minste betrekking tot herders of wat tot hen behoort. Op die wijze is er niets, dat tot deze dichtsoort niet kan gebragt worden, en vervalt men in den ouden misslag. Met dit alles willen wij het dichtstuk zelve daarom niet gering achten. De aanleiding is naar den eisch van het dichtstuk wel gevonden, schoon, zoo als wij reeds aanmerkten, beneden de waardigheid van het onderwerp; en toch zou ons dat verscheurde schaap, in verband gebragt met de voorspelling van den stervenden LAMECH:

> Door wreede wolven wordt het schuldloos lam verscheurd!
> De goede herder geeft zijn leven voor de schapen,

bijna met de idée des dichters verzoenen. De beschrijving van het wijken der duisternis bij CHRISTUS dood treft; maar dat de maan op het midden van den dag door eene wolk heenbrak, behoort tot de onmogelijkheden, dewijl het volle maan was. De dichter wil hier toch niet aan een ander wonder denken? Het slot is roerend. De oude LABAN wil naar het kruis heen, dat nu verlaten was.

> De bevende arm omhoog,
> Stond de oude man en bad, met roodgekreten oog:
> ‘Mijn God! mogt ik geen gift aan Bethlems kribbe brengen,
> Laat me aan den voet Uws kruis thans mijne tranen plengen;
> Dan moog Uw dienaar, Heer, in vreê ten grave gaan!
> Ach voor mijn ouden dag heeft alle vreugd gedaan!’

Leenende op den arm van RUBEN en RACHEL ging hij

> met wankle schreên
> Langs 't rotsig heuvelpad ten droeven kruisberg heen.

Wij komen tot de tweede helft der Herders-kouten, en bevinden ons op een ander grondgebied. Deze kunnen haren naam met regt dragen; ze zijn in den geest der Bucolische dichters, vooral de vijfde en zesde. De vorm is dezelfde; zij zijn overeenkomstig den regel, verhalende of dramatisch of van gemengden vorm. De namen der sprekende of handelende personen zijn dezelfde, en de dichter moet het zelf gevoelen, dat, bij verdere bespeling der veldfluit, die muzijk in gevaar verkeert van aan schraalheid en eentoonigheid te lijden, ook dan zelfs, als hij zijne herders, gelijk in de zevende en achtste kout, tot Christenen, tot Roomsch-Catholieke Christenen, maakt. Een enkele veldzang zal den beminnaren der Nederduitsche poëzij nooit ongevallig wezen, vooral wanneer men dien toon hoort, welken de Heer LEESBERG aanslaat. Wij erkennen het, bij al de gebreken, die het meest den bouw zijner verzen ontsieren, hij bezit de eenvoudigheid, die tot deze dichtsoort volstrekt behoort, en de zuiverheid van toon, die hij THEOCRITUS toeschrijft, en die hij hem vrij goed heeft afgezien, terwijl hij de ruwheid en boerschheid vermeden heeft, in welke hij zegt dat des Griekschen dichters eenvoudigheid soms ontaard is. Gevoel en verbeelding mogen wij hem niet ontzeggen, maar hij heeft toch de versletene mythologie niet geheel kunnen verlaten, en ons in den *verjaardag van* CHLOË, nog eens de fabel van SYRINX opgedischt. En dan dat zingen met de fluit! Hoe kan dat toch in zijn werk gaan? - Een instrument, met de handen bespeeld, laat zich door gezang van den muzijkant zelven vergezellen, maar de fluit? - Zeker eene kleinigheid, maar die ons steeds bij die veldzangen hinderen moet. Overigens schildert de dichter met veel bevalligheid zijne tafereelen; *het Afscheid* levert daarvan verschillende bewijzen; en de beschrijving van LISEMONTS huwelijksvreugde in *de Gelofte* is ons een blijk, hoe veel goeds en schoons in de Herderszangen kan worden opgenomen. Neme slechts de versificatie toe in beterschap, in kracht en onafhankelijkheid van het rijm, dan willen wij nu en dan weder zoodanig een gedicht ontmoeten, en met genoegen lezen. Maar vooral niet te veel! Vooral begrijpe de dichter, dat zeker het Herdersdicht de koelheid en onverschilligheid dezer eeuw - indien ze bestaan - niet tot gloed en ijver zal verhoogen: onze eeuw eischt iets, dat meer degelijk is, krachtiger, stouter, hoe zal ik het uitdrukken? - in allen gevalle geene idealen van vervlogene - en toch altijd slechts gedroom-

de - dagen van onschuld. Onze eeuw ziet vooruit naar de toekomst; zalig wie ze den regten weg tot eene heuchelijke toekomst mag opleiden! Het ‘stellige, afgemetene en koude van onzen maatschappelijken toestand’ eischt eenen anderen hefboom om het omver te werpen, dan wat de poëzij geven kan, tenzij een genie in scheppende kracht opsta, en de aarde door zijne toonen herleven doe: de menschheid is met geene veldfluiten meer te leiden. Zulke genieën, als wij bedoelen, worden er jaarlijks niet geboren. Indien de maatschappij ondichterlijk is, het is louter, omdat de dichter den toon niet vat, die haar tot de poëzij moet opheffen. Koel en onverschillig is onze eeuw niet; zij heeft alleen haren ijver ten koste gelegd aan andere zaken, misschien niet zoo verheven als die van andere tijden. Verschijne slechts de dichter, die onze eeuw versta en aangrijpe, dien ijver heenwende naar edeler voorwerpen, der menschheid en harer bestemming meer waardig!

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Satirieke, boertige en ernstige schetsen en fantasiën; door M.H. de Graaff. *Leeuwarden*, L. Schierbeek. 1845. 8°.

Het kan bijna onnoodig heeten, deze nieuwe lettervrucht van den Heer DE GRAAFF aan te kondigen, en, ze te beoordeelen, daar zien we wat tegen op. Indien het ons geoorloofd ware, dan zouden wij gaarne in het breede uitweiden over de verbazende vruchtbaarheid en veelzijdigheid der talenten van dezen schrijver. Verzen en plat proza, romans, geschiedenis, oudheidkunde, staathuishoudkunde, statistiek, zedekunde, verdringen zich onder zijne pen; ernst en luim, satire en diepzinnig geleerde navorschingen, ontvloeijen er met dezelfde gemakkelijkheid aan. En zoo heeft de schrijver zich, om niet tot vroeger op te klimmen, nog in den laatsten jaarkring loffelijk bekend en bevriend weten te maken bij de schamele gemeente, door middeleeuwsche en vaderlandsche vertellingen ten voordeele van nooddruftige Schokkers of Twenten geveild; en bij de sommiteiten van de aristocratie dezer eeuw de industriëlen - door een dik boek over landbouw, fabrijkwezen en koophandel, waarvan hij de opdragt heeft vereerd aan niet minder dan een twintigtal dier sommiteiten, namen, die klinken als eene klok; en zoo weet hij thans weder de groote menigte, die zich in de leesgezelschappen zamenpakt, in te pakken met zijne satire, boert en ernst (kost voor alle monden), terwijl hij daarenboven, alsof dit *nog* niet genoeg ware, het couran-

tenlezend publiek bezig weet te houden door velerlei artikelen. Maar wat zal men ook anders doen, als men zóó gezocht is, en de uitgevers u elkander uit de handen grissen. Leest slechts de op bl. 136 gedrukte *Missive aan de Heeren Gebroeders Vermande*: ‘Uwe vereerende uitnoodiging, om aan den Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen mede te werken, heb ik wederom, volgens ouder gewoonte (NB.), ontvangen. Dezelve ligt voor mij met meer andere invitatiën, alle op onze legio van jaarboekjes betrekking hebbende (NB.), zoodat ik er waarlijk mede verlegen word (NB.), en niet weet, op welk eene gepaste wijze mij aan dien brievenstroom (NB.) te zullen ontworstelen.’ - zegge *ontworstelen*!

Dit alles echter strekt nog maar ten bewijze, hoe *veel* onze schrijver vermag. Hoe *veelzijdig* zijn arbeid en wetenschap is, zal u dit boek alleen reeds toonen. Ziet, hoe vele vreemde schrijvers hij bestudeerd heeft; want natuurlijk heeft de schrijver begrepen, dat, wanneer men door vertaling de lettervruchten van merkwaardige vreemdelingen bij ons bekend wil maken, het in de eerste plaats pligt is, al hunne werken grondig te beoefenen, en dan eene keuze te doen van het geschiktste, om het karakter der oorspronkelijke schrijvers te doen kennen, vooral indien men zich niet houdt aan oude kennissen, als ALPHONSE KARR, DE LAMENNAIS, JULES JANIN, DICKENS, BORNSTETT, MÖSER, STURZ en LÉMONTEY, maar daarbij ook zijnen werkkring uitbreidt tot auteurs, die overigens aan ons publiek weinig bekend zijn, gelijk de Russische dichters BULGARIN en POUSCHKIN, en zekere Graaf VAN OXENSTIERNA, GOETHE, WAGNER, ENZ. (bl. 47), van wien 68 diverse *gedachten* worden medegedeeld.

‘Maar dit is nog niemendal niets,’ zegt de man van de tooverlantaarn. De boekenkennis, door onzen schrijver ten toon gesteld, is het minst bewonderenswaardige, wanneer men ze vergelijkt met de taal-, historie- en oudheidkennis, en wat al andere kennis meer, die hij onder dit luchtig kleedje van *satirieke, boertige en ernstige schetsen en fantasiën* laat doorschemeren; en wanneer men de kernvolle gedachten en krasse zetten opmerkt, die u, bijzonder in zijne oorspronkelijke stukken, op iedere bladzijde tegenschitteren. - Van politiek zullen we maar zwijgen, want onze officiers van justitie zijn tegenwoordig zoo bijster knorrig gestemd, dat er courage toe noodig is, om ook maar den Heer DE G. te durven *na*drukken, ‘dat er geene grootere contrasten *als* een luchtstoomschip en de

staten-generaal zijn uit te denken,' en dergelijke bitterkoekjes meer. Liever volgen wij hem op het gebied der filozofie, waar wij slechts geestelijke wapenen te vreezen hebben; en daar kunnen wij met den Heer DE G. de trompet steken over de zege (bl. 145), op '*der Herr Doctor* STRAUSS met zijne Grieksche en Hegeliaansche kramerijen,'... ja op de geheele 'zich noemende *hoogere kritiek*' (bl. 123)! behaald. - En wel degelijk is de zege behaald, en met eerlijke wapenen; want de Heer DE G. is de man niet, om te verachten, wat hij niet kent. Integendeel: van die zelfde Grieksche kramerijen is hij zelf een warm vriend - waar het te pas komt namelijk - en kraamt in dit boek een tal van Grieksche en Latijnsche woorden, ja zelfs halve regels van HOMERUS en HORATIUS uit, die door hunne schoonheid en toepasselijkheid treffen, maar nog meer door eene eigenaardige orthografie, waarmede de schrijver ze (bijkans alle) heeft weten op te luisteren. Ja, indien we niet vreesden der bescheidenheid van onzen schrijver te kort te doen, we zouden er bijvoegen, dat er zelfs ééne Hebreeuwsche letter, de *ע*, in het boek te vinden is (bl. 116), mitsgaders, dat hem (verg. bl. 115) ook de tegenstrijdige gevoelens van CHAMPOLLION en SEYFRATH over de Egyptische Hieroglyphen niet geheel onbekend zijn.

Van 's schrijvers historische en antiquarische studiën moeten wij desgelijks wel met een paar woorden gewag maken, omdat daaruit blijkt, dat hij toch niet zoo groot een vijand is van de *hoogere kritiek*, als hij voorgeeft. Anders toch konden wij daarvan niet die verrassende nieuwe resultaten gewonnen hebben, als wij nu hier en daar verstrooid vinden; b.v. dat SALOMO zijne 1000 vrouwen alleen gehouden heeft 'om zich eenen naam te maken (bl. 112);' dat de moordenaar van HENRI IV eigenlijk CONDILLAC heeft geheeten (bl. 113) enz., enz.; en zouden wij verstoken zijn gebleven van de niet minder verrassende ontdekking van de allerinnigste gelijkvormigheid van Romeinsche en Grieksche gebruiken, aan den dag gebragt in het: '*Iets over den wedren der Grieken en Romeinen* (bl. 147 v.v.).' Wij bevelen deze satirieke óf luimige óf ernstige schets óf fantasie met bijzonderen aandrang in de opmerkzaamheid der Derde Klasse van ons Koninklijk Nederlandsch Instituut aan.

Nog ééne opmerking: even als elk waarachtig genie, is onze schrijver een *innovator*. Niet alleen dat hij onze taal met nieuwe woorden en vormen verrijkt, als: *ontkrachten* (bl. 186),

en, *eene voorrede verteekenen* (Voorr., bl. VII), of aan oude woorden eene nieuwe beteekenis geeft, gelijk hij op bl. 189 aan *vuilnis* die van *bederf* toekent; maar ook moeten wij hem dankbaar zijn voor de stoutmoedigheid, waarmede hij ons door zijn voorbeeld van de lastige banden des zoogenaamden ongebonden stijls gaat losmaken. Men leze slechts den aanhef der Voorrede, waarin geen taalkenner eene bijkans Pindarische vrijheid en losheid van wending zal miskennen. ‘De titel van dit boek: Satirieke, boertige en ernstige schetsen en fantasiën, brengt ieder lezer reeds op de gedachte, dat hij in hetzelve iets zal vinden wat hem bevalt, en schaft het daarom aan op eigene kosten of voor de algemeene rekening eens leesgezelschaps.’ Gaan wij zóó voort, dan zal eerlang Prof. GEEL zijne klagten over het *Proza* intrekken.

Ten slotte ééne aanmerking, die ons vergund moet zijn, opdat wij kunnen bewijzen niet te behooren tot het *servum adulatorum pecus*. In zijne Voorrede geeft de Heer DE GRAAFF: ‘eene specifieke opgave, wat oorspronkelijk, en wat door hem verduitscht is,’ met verzoek, ‘om hem voor het overige het noodige crediet te willen verleenen.’ Wij verleenen hem dit gaarne, en twijfelen dus geen oogenblik, bij gemis van nadere opgave, of de beide stukken van BULGARIN en POUSCHKIN, *naar het Russisch* medegedeeld, zijn door den schrijver uit het oorspronkelijk Russisch overgebragt. Maar ééne zwarigheid wenschten wij wel opgelost te zien. De laatste fantasie in het boek van den Heer DE GRAAFF, is *de dood van den dronkaard, naar het Engelsch van* CH. DICKENS. Nu is juist in dezelfde maand, waarin dit boek het licht heeft gezien (de Voorrede is gedagteekend 25 Aug. 1845), in BOUDEWIJNS *Tijd* (N°. 16, van 15 Aug. 1845), die, zoo men weet, uitgebreide relatiën heeft, verschenen: *Een dronkaard, door* CHARLES DICKENS IN*gezonden*, gelijk op den omslag, en, TOE*gezonden*, gelijk boven het stuk zelf staat, door welke IN- of TOE*zending* immers blijkt, dat BOUDEWIJN dit stuk direct van DICKENS, en bij uitsluiting voor zijnen *Tijd*, cadeau heeft gekregen. Hoe is dit nu te rijmen? Zeker heeft DICKENS, om toch vooral in *Holland* gelezen te worden, zijn' arbeid tegelijk aan twee verzamelaren toegezonden!....

Mijnheer DE GRAAFF en Mijnheer BOUDEWIJN! laten wij toch ons best doen, om dier vervl..kte letterkundige kwakzalverij den hals te breken!

***Diagnostische tabel der Huidziekten, volgens het stelsel van* Biëtt, *waarbij de Classificatie van* Willan *doorloopend in het oog gehouden is, ontworpen door Dr.* C.W.A. Schriever, *naar de tweede verbeterde uitgave uit het Hoogduitsch vertaald*. Amsterdam, M. Coster Jz. 1845.**

Er is inderdaad geene enkele reden, waardoor wij meenen dat de uitgave van deze tabel, in den tegenwoordigen tijd, nog geregtvaardigd kan worden. Zij wordt gezegd opgemaakt te zijn, volgens het stelsel van BIËTT. Maar BIËTT heeft nooit aanspraak gemaakt op een eigen stelsel. Wel hebben zijne leerlingen CAZENAVE en SCHEDEL een *abrégé pratique des maladies de la peau d'après les auteurs les plus estimés* uitgegeven, en hebben daarvoor, zoo als zij zelve aankondigen, voornamelijk geput uit de clinische lessen van BIËTT in het Hôpital St. Louis, maar het daarin aangenomen stelsel is zelfs niet het eigendom van beide bovengenoemde geleerden, maar is eene vrij getrouwe navolging van het werk van BATEMAN, die wederom het systeem van WILLAN teruggeven en meer uitgewerkt heeft. Men ziet dus, hoe onnaauwkeurig de uitdrukking is, dat bij deze tabel doorloopend de classificatie van WILLAN in het oog gehouden is.

En nu die classificatie zelve; is deze zoo toereikende, en aan het tegenwoordige standpunt der wetenschap geëvenredigd te noemen, dat zij nog eens in eene tabel gereproduceerd moest worden, iets hetgeen GOMEZ in zijn *tableau synoptique des maladies de la peau* daarenboven reeds gedaan had? Wij ontkennen het ten sterkste en willen hier niet in het breede alle gebreken van het *Willan-Batemansche* systeem opsommen, niet den onwetenschappelijken grondslag, die alleen in het verschil van niet standvastige vormen berust, aantoonen. Wij willen zelfs erkennen, dat eene nomenclatuur, die op dit verschil berust, veel gemak oplevert, wanneer het geldt, elkander omtrent de zaken wel te verstaan, mits het maar strenger opgevat en scherper geteekend zij, dan door WILLAN geschiedde; maar wij zouden toch meenen, dat voor eene tabel, die ons den aard en het wezen van het exantheem wil leeren kennen, een betere grondslag had behooren gezocht te worden. Verwerpt men eene pathogenetische basis, zoo als FUCHS ze aannam, als voor eene diagnostische tabel te onzeker en te breedvoerig; wil men niet gediend van de op de pathologische Anato-

mie gebaseerde synoptische tabel, die HEBRA onlangs in het tijdschrift van ZEHETMAYER volledig bekend gemaakt heeft, als te moeijelijk en niet genoeg in het oog vallende, dan toch had men de nadeelen, die het *Willansche* systeem aankleven, moeten trachten te vermijden en het althans niet slaafs behooren na te volgen. De herkenning der huiduitslagen zou daarbij ongetwijfeld aan gemakkelijkheid en zekerheid gewonnen hebben. En had men eindelijk het werk van CAZENAVE en SCHEDEL slaafs willen volgen, dan had men wel gedaan van, al ware het ook met een woord, gewag te maken van hunne onderafdeelingen. Zeker is het, dat de definities, zoo als van *vesiculae, bullae* enz., wel naauwkeuriger hadden moeten overgenomen worden, en dat de vertaling zelve nog veel te wenschen overlaat, zoodat *summa summarum* de geheele tabel niet veel aanbeveling verdient. Het is waar, dat men in ons land weinig aan de leer der huidziekten doet, dat de behandeling vrij empirisch en in de meeste gevallen gelijk en dezelfde is, maar wilde men dan aan dit gemis door eene tabel als deze te gemoet komen, dan was het welligt verkiesselijk alles maar scabies en herpes te blijven noemen en elken huiduitslag met zweet- en purgeer- of zoogenaamde bloedzuiverende middelen te blijven behandelen, liever nog dan door het misbruik van eene uitgebreidere nomenclatuur, waaraan men geene vaste beteekenis hecht, de verwarring in de diagnose nog grooter te maken en aan de behandeling eenen schijn van verscheidenheid en rationaliteit te verleenen, waarop zij zeker in langen tijd nog geene billijke aanspraak mag maken.

S.

***Geneeskundig Jaarboekje van het Koningrijk der Nederlanden voor* 1846, 2de Jaargang. *Te Gorinchem*, bij J. Noorduijn en Zoon.**

Wanneer de Redactie haar plan ten uitvoer brengt van voortaan elk jaar zulk een boekje uit te geven, dan mag zij in het vervolg wel meerdere naauwkeurigheid in acht nemen bij hare opgave van de zamenstelling der geneeskundige faculteiten aan de Hoogescholen en Athenaea, opdat niet mannen, die reeds lang zaliger gedachtenis zijn, zoo als Prof. FRANS VAN DER BREGGEN, hierin vermeld worden, alsof zij nog collegiën te geven hadden. Diezelfde naauwkeurigheid wordt ook geëischt

bij de opgave der beoefenaren van de onderscheidene takken der Geneeskunde in de verschillende provinciën, waarin al te veel verkeerde spellingen, weglatingen en namen gevonden worden van mannen, die reeds lang overleden zijn. Zoo als zij hier staat, zouden wij bijna vreezen, dat de Redactie óf geene authentieke bronnen geraadpleegd heeft, óf, hetgeen erg genoeg zou wezen, deze bronnen voor haar niet hebben kunnen of willen vloeijen.

Wat de lijst der sedert 1844 uitgekomene Natuur- en Geneeskundige Werken betreft, deze zou eene nog eenigzins betere figuur gemaakt hebben, indien daarin de boeken opgenomen waren, die sedert 1842, toen de eerste jaargang het licht zag, in ons land uitgegeven zijn. Ook in deze lijst zijn eenige grove onnaauwkeurigheden ingeslopen, zoo als onder anderen pag. 136, alwaar de vertaling van SIEBERTS Algemeene Herkenningsleer, welke door D^{r}. C.E. HEYNSIUS bewerkt is, op naam van de Heeren SOUTERS en V.D. HOUT gebragt is, die daarentegen BUDGE's Algemeene Pathologie vertaald hebben, van welk Werk in het geheel geene melding gemaakt is.

Armzalig is vooral de rubriek der Boekbeoordeelingen van Geneeskundige Werken. Indien men daarbij niet met minder oppervlakkigheid en minder onbeduidendheid had kunnen te werk gaan, had zij liever oningevuld moeten blijven. Want het is toch wat heel erg, om ons hier nu nog eens aankondigingen uit den Recensent der Recensenten, ja soms slechts enkele fragmenten daaruit op te disschen. Ook de overige inhoud van ons Jaarboekje is van zoo weinig beteekenis, dat ons de lust ontbreekt, om er eenige bijzondere melding van te maken.

De Redactie heeft daarbij strekking en doel van een Jaarboekje geheel uit het oog verloren. ‘Het voornaamste doel,’ zegt zij, ‘dat wij ons thans, ten gevolge van het ingewonnen gevoelen van eenigen der meest geachte geneeskundigen, met het in dit Jaarboekje voorkomende bijwerk voorstellen, en waarvan de beoordeeling, schikking enz. aan eene geneeskundige Redactie is overgelaten, bestaat in het daarstellen van eenen geneeskundigen legger (!) zoo veel mogelijk uit stukken bestaande, die het geheugen te hulp komen en tot klapper (!) voor de beoefenaars van de verschillende takken der Geneeskunde kan strekken.’ Zoo'n banale annonce dwingt ons tot eenen onwillekeurigen glimlach; die *legger* in een Jaarboekje zal nog minder wetenschappelijk moeten zijn dan

de ergste ezelsbrug, en zoo'n *klapper* kan ter naauwernood voor den minsten baardschraper eenig nut hebben, althans zoo wij rekenen naar hetgeen ons dit jaar in het bijwerk geleverd is.

Begrijpen wij het doel, dat dit Jaarboekje in ons land hebben moet, wel, dan behoort het slechts zaken en feiten te bevatten en kan zich des noods alle beschouwingen en beoordeelingen besparen. Het kan en wil er toch geene aanspraak op maken, om SCHMIDT's of CANSTATT's Jaarboeken na te volgen, waarin de vorderingen der geheele wetenschap, als in een Archief, jaarlijks gedeponeerd moeten worden. Ons Jaarboekje make ons liever naauwkeurig met ons geneeskundig personeel in zijne verschillende betrekkingen bekend. Het geve ons een getrouw verslag van alle gebeurtenissen, die tot de geheele Nederlandsche geneeskundige wereld, of althans tot een groot deel daarvan betrekking hadden, zoo als in dezen jaargang een kort overzigt had behooren opgenomen te worden van hetgeen er in den laatsten tijd ten opzigte van onze geneeskundige wetgeving heeft plaats gegrepen. Het levere ons den eenvoudigen catalogus van de nieuwe geneeskundige werken; het deele ons volledige statistieke tabellen van verschillenden aard mede; wil de Redactie nog verder gaan, dan verhale zij ons van epidemisch en endemisch geheerscht hebbende ziekten, en is zij daarmede nog niet tevreden, dan vergaste zij ons op levensbeschrijvingen en necrologiën van beroemde hedendaagsche mannen, of brenge de nieuwste ontdekkingen of de belangrijkste vorderingen van den laatsten tijd kortelijk ter onzer kennisse. Mogt de Redactie voor eene zoodanige bewerking geene voldoende ondersteuning van de geneeskundigen ondervinden, dan ware het te wenschen, dat zij zich slechts bij de eerste rubrieken bepaalde, en ons van dat bijwerk, dien geneeskundigen legger en klapper, verschoonde.

S.

Boekbeoordeelingen.

Rutger Jan Schimmelpenninck, en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd, beschreven door zijnen zoon *G. Graaf Schimmelpenninck*, Minister van Staat, Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal enz. Met Portret en Fac simile. I. D., x en 365, II. D., 362 bladz. in 8°. 's Gravenhage en Amsterdam, Gebr. van Cleef, 1845.

Het leven van m^r^. Samuel Iperuszoon Wiselius, beschreven door zijnen behuwdzoon *P. van Limburg Brouwer*. Met Portret en Fac simile. Groningen, van Zweeden, 1846. 305 bl. in 8°.

Twee namen, die ons in den treurigen tijd onzer grootste omwenteling terugvoeren; treurig niet van wege de zaak zelve; zóózeer, als eenig land, behoefden wij omwenteling; maar van wege onze onmagt, de geschonken vrijheid te gebruiken.

Onlangs, den 1 Maart jongstleden, waren het *vijftig* jaren, sedert eene *algemeene* volksvertegenwoordiging voor 't eerst bij ons zamenkwam; onze intrede in de nieuwe constitutionele loopbaan, misschien naauwelijks door iemand herdacht; doch die, herdacht, de vraag, den jaardag waardig, moest doen oprijzen: wat hebben wij in die halve eeuw, ik zeg niet geleden, maar uitgerigt, wat door eigen kracht verworven?

Hetgeen *Frankrijk* alleen aan zich zelf was verschuldigd, lieten wij ons brengen. De Franschen hebben op niemand, wij hebben op de inkomst der Franschen gewacht. Dit onderscheid zou evenwel beslissender zijn, zoo onze Staat minder afgeleefd, dan die van *Frankrijk*, ware geweest; of zoo wij de revolutie

slechts, uit dwang, van de spits der fransche bajonetten hadden genomen. Doch deze behoefden zich naauwelijks te vertoonen, of onze oude vormen, niet dan door dwang nog overeind, bezweken van zelfs. De voorboden der omwenteling waren bij ons vroeger verschenen, en hadden sterker aangeklopt dan in *Frankrijk*. De drang naar politische vernieuwing, sedert het midden der XVIII eeuw in gansch westelijk *Europa* werkzaam, had zich bij ons, vooral sedert 1747, zoowel in verschijnselen eener ongeneeslijke ziekte van hetgeen bestond, als in levensteekenen van hetgeen zou opvolgen, geopenbaard. De uitbarsting der fransche revolutie, het tijdstip der overmagt van de nieuwigheid over het oude, is geenszins het begin harer geschiedenis, zij is enkel de beslissende slag eener ook hier lang voorbereide verandering geweest. Men herdenke inzonderheid de beweging der jaren, welke den pruissischen togt van 1787 onmiddellijk voorafgingen. Daarna had men, onder bedekking der Pruissen, een stervenden, reeds half ontwortelden boom weder, dacht men, vastgezet. Zoo dat de rasse, plotselijke val niemand kon bevreemden dan hem, die de geschiedenis der omwenteling vóór de omwenteling niet overzag.

Den 17 Januarij 1795 verschenen de Franschen in *Utrecht*. Begonnen op dien dag te *Leyden* en te *Amsterdam*, werd de verandering der overheid in de onderscheidene steden en ten platten lande van *Holland* binnen de eerstvolgende acht of tien dagen volbragt; den 26 Januarij kwam de vergadering der provisionele representanten van het volk van *Holland* in de plaats der Staten. Hetzelfde gebeurde in die en de volgende maand in al de andere provinciën; met het gevolg dat reeds den 16 Februarij de meerderheid der staten-generaal, en den 13 Maart de geheele vergadering, uit afgevaardigden, op den nieuwen voet gekozen, bestond. Gelijk door elke groote verandering, werden ontelbare bijzondere belangen gekrenkt; het was eene algemeene verbeurdverklaring der regten om het geluk der goede burgerij te behartigen; niet ééne slechts, maar duizend regerende familiën werden uit haar bezit gestooten; de gewapende vreemdeling viel de aanhangers van het oude veel minder hard, dan de vorige overheid de voorstanders van nieuwigheid; en niet te min naauwelijks een spoor van verzet; geen openbaar blijk van gehechtheid aan de orde, waaronder men zoo lang had gewoond. Ware men overheerd geweest, men zou zich, bij eene eerste gelegenheid om het juk af te schudden, niet anders hebben gedragen. Men geeft ons den roem,

in 1813 zelve onze vrijheid te hebben hernomen. Draagt het jaar 1795 min duidelijke kenmerken eener vrije volksdaad? Indien de fransche benden zich de eer der plotselijke wending toeschreven, zij moesten dan tevens gelooven, nog geen zoo wél voorbereiden bodem te hebben betreden, noch bij eene zóó revolutiegezinde natie te zijn ontvangen.

Één besluit zal ieder uit de gebeurtenissen van 1795 afleiden: er was geen geloof meer van behoud. Wat er van ons moest worden, kon twijfelachtig schijnen; maar dat onze inrigting van top tot grondslag reddeloos was, de heerschappij van dit eenparig besef was een oneindig sterker bondgenoot der verandering, dan alle magt der fransche republiek.

Voor 't overige kwam er veel minder op aan, in hoeverre de val van hetgeen te zwak was om te staan, *ons* werk mogt heeten, dan dat de opbouw het wierd. Eene groote zege was behaald; onze vrees voor nieuwigheid, als de angst van den onbedreven soldaat die zich onverhoeds in het vuur ziet, bedwongen. De snelle afloop van den eersten schok was een geluk. Het lot was ons gunstig geweest; het werd nu de beurt van wijsheid en karakter. Men moest op nieuw regelen. Hoe vingen wij het aan? Eene schudding, als die van 1795, moet aan den dag brengen wat er nog van politische levens- en vormkracht in een volk aanwezig is. Welke vruchten der revolutie hebben wij *aan ons zelve* te danken?

Op den 26 Februarij 1795 stelde *Holland* in de staten-generaal benoeming eener commissie voor, die een plan van zamenstelling eener algemeene Nationale Vergadering zou beramen. Het plan werd den 29 Mei ingediend, en aan de provinciën rondgezonden. Het liep tot den 30 December, eer het, en nog zelfs onvolkomen, wierd vastgesteld. Nog ontbrak de toestemming van *Zeeland, Vriesland* en *Stad en Lande*. Zou men een congres van vele kleine volkjes, of ééne nederlandsche volksvertegenwoordiging bijeenroepen? Eerst den 18 Februarij 1796 kon tot de proclamatie worden besloten, welke de Nationale Vergadering tegen 1 Maart opriep. Men had een geheel jaar niet slechts verloren, men was achteruit gegaan. Men was verder van het doel, dan in Maart 1795. In de twee eerste maanden van dit jaar snel uit opwelling van hartstogt, wisten wij het daarna niet te zijn uit beleid.

Het Reglement v. 30 Dec. 1795[1] bevat drie hoofddeelen.

1 *Verz. d. Publicatiën*, te Leyden, bij HERDINGH en DU MORTIER, III, N°. 122.

Het eerste (art. 1-72) regelt de verkiezing der representanten en de instelling van hunne vergadering, als van *het repraesenteerend Lichaam van het volk van Nederland*; het tweede (art. 73-101) de bevoegdheid der vergadering als vervangende de Statengeneraal; het derde (art. 102-109, 144 sqq.) hare taak met betrekking tot de nieuwe Constitutie.

Het laatste was de hoofdzaak. De toekomst hing er van af. Men begreep, dat aan de vergadering een plan van Constitutie behoorde te worden voorgelegd. Had men het gereed om er de vergadering mede op te wachten? Niets minder. Het ontwerp zou eerst, na zamenkomst der vergadering, door eene commissie van 21 leden uit haar midden worden geformeerd. De leden dezer commissie moesten, tot een bij het Reglement bepaald getal uit elke provincie, worden gekozen door de afgevaardigden van elke provincie afzonderlijk. Van de vergadering, welker vaste bijwoning hun zelfs werd ontzegd, gescheiden en onafhankelijk, hadden de 21 tot vervaardiging van het ontwerp zes maanden. Zes maanden bij het reeds verloren jaar gevoegd, niet om het besluit rijper, maar om de zwarigheden grooter te doen worden. Daarna werd het ontwerp, zoo de vergadering het tot grondslag harer raadpleging meende te kunnen leggen, door haar onderzocht, en goedgekeurd of verbeterd.

Was dan eindelijk de Constitutie opgerigt? Neen. De overweging op alle punten tot besluit gebragt, was er niet meer dan een ontwerp geboren, naar de provinciën te verzenden, ‘om in ieder van dezelven afzonderlijk door het volk te worden onderzocht, en goed- of afgekeurd.’

Het repraesentatief Ligchaam van het volk van *Nederland* dus enkel ingesteld om te raadplegen over hetgeen door het volk zou worden aangenomen of verworpen. Inderdaad een met het begrip van *Vertegenwoordiging* strijdig voorschrift, en dat, zoodra verwerping mogelijk wierd geacht, den arbeid van den beginne af moest verlammen.

Aangenomen, welke meerdere kracht had het plan van staatsregeling, aangenomen door het volk zelf, dan door zijne vertegenwoordiging?

Verwerping daarentegen, zonder opgave van redenen, door de stemgeregtigde burgers, hoe kon zij tot voordragt van een aannemelijk plan leiden? Hoe wist men wat wierd geëischt? Het werd avontuurlijk Constitutie-maken.

De Nationale Vergadering, op den 1 Maart 1796 bijeenge-

komen, ontving het ontwerp den 10 November. Zij besloot den 29 November, het voor leiddraad aan te nemen. Hierop, als waren ontwerp en rapport van eene haar vreemde commissie afkomstig, liet de vergadering er zich verslag over doen door eene nieuwe commissie van 7. Dan begon eindelijk den 10 Januarij 1797 de hoofdoverweging, die voortduurde tot 30 Mei. Het ontwerp, na moeijelijke raadpleging over de wijze van berekening der uit te brengen stemmen, aan het volk voorgedragen, werd eindelijk op den 8 Augustus, tegen de ernstige aanbeveling van den franschen gezant, door de grondvergaderingen in alle provinciën met groote meerderheid verworpen.

De Tweede Nationale Vergadering, den 1 September geopend, was gehouden, denzelfden langen, hopeloozen omweg andermaal te betreden. Het heerschende gevoel van nationaal onvermogen sprak in SCHIMMELPENNINCK en andere zeer geachte leden der Eerste Vergadering, toen zij weigerden in de Tweede zitting te nemen. Ondertusschen begon de toestand ondragelijk te worden. De omwenteling was stukswijze, plaatselijk en provinciaal, geschied; het waren, hoezeer alle in gelijken geest, zoovele gedeeltelijke omwentelingen, die zich in ééne algemeene wet, welke het gansche land als een nieuw geheel vestigde, volstrekt moesten oplossen. Tot aan die vestiging bleef alle verandering voorloopig en onzeker. Bij de algemeene overtuiging, dat men niet terug kon, werd het hoe langer zoo duidelijker, dat beslissing slechts nog van dwang en toeval mogt worden gewacht. Inderdaad, eer de commissie, andermaal op den voet van het Reglement van 1795 benoemd, met haar ontwerp van staatsregeling gereed was, viel de slag van 22 Januarij 1798. Nu werden de algemeene gronden der aanstaande staatsregeling terstond, reeds op den 25 Januarij, door de vergadering zelve vastgesteld, zoodat de nieuwe commissie van 7 een rigtsnoer had. Haar ontwerp, den 6 Maart ingediend, droeg nog minder blijken van eigen onderzoek, dan het verworpen plan. Het laatste was van de fransche Constitutie van 23 Sept. 1795 in sommige stukken afgeweken, die nu getrouwer naar het model werden gevolgd. Het ontwerp wert den 17 Maart, op rapport eener andere, twee dagen te voren benoemde, commissie, zonder raadpleging aangenomen; en den 23 April met overgroote meerderheid door het volk in de gezuiverde grondvergaderingen aller provinciën bekrachtigd. De terugslag, onder aanvoering van DAENDELS, op den 12 Junij, niet tegen het

stelsel, maar tegen sommige verkeerdheden en onwettige maatregelen der bewerkers van den 22 Januarij, liet de staatsregeling in wezen.

Na eene woeling van meer dan drie jaren had een volk, welks bestaan *zijn* werk scheen, geroemd steeds, toen andere natiën haren politischen glans enkel van de kronen harer vorsten ontleenden, om zijne individualiteit, onafhankelijken zin en verstand, het zoo ver gebragt, in een staatsvorm, elders als proeve opgerigt, bij verrassing te worden gestoken.

Van waar dit volslagen gebrek aan zelfbepaling? Van waar dat dezelfde omwenteling, die aan *Frankrijk* nieuw leven instortte, slechts onze krachteloosheid ontdekte?

Hinderde ons vreemde dwang? Men trachtte zich dit, tot zelfverschooning, te overreden. In waarheid echter was het zoo niet. De Franschen belemmerden ons, maar lieten onze wetgeving vrij. Zij verlangden niets meer, dan dat wij ons vestigden.

Was de Republiek te vroeg ontbonden, zoodat hare stukken ons in den weg bleven? Integendeel, zij had haren tijd lang overleefd. Het is waar, dat het tijd kostte, haar te begraven. Evenwel vat men de meening niet van de woorden des Graven SCHIMMELPENNINCK (I, p. 69), sprekende van ‘mindere afscheidingen,’ ‘die de toepassing van de volksregering op een Gemeenebest, *in eenen geheel verschillenden geest ingerigt*, hoogst moeijelijk maakten.’ Het kwam er juist op aan, in plaats van de vernietigde, zeer verschillende inrigting, van *het nu uitgediende Staatsgestel van Nederland*, zoo als SCHIMMELPENNINCK het in de vergadering van 27 Julij 1796 noemde (I, p. 103), eene andere inrigting te brengen.

In *Frankrijk* was regeling geruimen tijd door algemeene bandeloosheid eener onderst boven gekeerde maatschappij verhinderd. Bij ons bleef de maatschappij binnen hare bedding. De instelling van orde en veiligheid bewarende overheden kostte geene moeite; en des noods konden zij op ondersteuning der fransche gewapende magt rekenen. Geene schriktooneelen van wild oproer stoorden, hier te lande, den wetgever.

‘Men wilde theoriën verwezenlijken.’ Theorie noemt men gemeenlijk een ander stelsel van regels of begrippen, dan hetgeen door de praktijk tot hiertoe wierd gevolgd. In dezen zin *moest* de omwenteling theorie invoeren; haar wezen bestond in het vervangen der oude door nieuwe, en dus nog onbeproefde, regels. Of waarheen zal men zich, wanneer het beginsel der

praktijk slecht of uitgeput is, keeren dan tot het denken of de theorie? Eischen, dat de revolutie hare wetgeving ontleende van de ondervinding, het ware eischen, dat er geene revolutie plaats had. Dit verwijt of deze verklaring der vruchteloosheid onzer pogingen schijnt dus uit misverstand voort te komen. Wij zondigden veeleer door te flaauwe, dan door te hartige verwezenlijking van theorie.

Er waren, zegt men, partijen. Vorderde men daarom niet, dewijl er partijschap, verschil van inzigt en belang, gelijk alom, bestond? Of zijn wij zooveel partijzieker, dan andere natiën? Wanneer de ontevredene met onze tegenwoordige constitutionele regering hare matte, moedelooze, onzekere werking of hare stelselloosheid beklaagt, zal hij uit veler mond het antwoord hooren: ‘wij missen partijschap. Vereeniging van personen om met hetzelfde inzigt, onder één beleid, te handelen, is een noodzakelijk roersel van constitutionele ontwikkeling.’ En datzelfde roersel zou ons op het eind der vorige eeuw hebben verlamd? Wij zouden, *dewijl* er bij ons partijen waren, uit dien hoofde de eenheid niet hebben kunnen vinden? Hij, die aldus oordeelt, kon wel eens zijn vervallen in de gemeene dwaling van den tijdgenoot, wiens blik door de bijzonderheden te zeer wordt verstrooid, om het beloop der gebeurtenissen in haar verband en geheel te omvatten. Hij neemt, vrees ik, gevolg voor grond. Hij moet beweren, hetgeen de geschiedenis logenstraft, dat allerwege, waar partijen streden, regeling onmogelijk was. Hij schijnt te vergeten, dat op geen gebied van menschelijk bedrijf beweging zonder partijschap ontstaat, en dat de grootste uitkomsten steeds de prijs van den heftigsten partijstrijd zijn geweest. Verdeeldheid, sterker dan de eenheid, welke de regering belast is te scheppen en te handhaven, is een verschijnsel van regeringloosheid, doch verklaart haar niet.

Wij zochten in bijzondere omstandigheden wat aan eene algemeene reden was te wijten, en gelijk alle trage menschen, gelijk nog de raadpensionaris bij zijne aanvaarding (II, p. 130), buiten ons hetgeen in ons lag. Niet de worsteling van partijen hield ons tegen; zij zou het nieuwe levensbeginsel hebben geoefend en versterkt; indien hoofd en karakter om te regeren bij eenige partij, of bij den volkszin over 't algemeen, waren te vinden geweest. Hieraan echter twijfelde niemand zóó sterk, als wij zelve; blijkens het gestadig beroep, bij al wat wij ondernamen, op de goedkeuring der fransche Republiek, hetzij tot regtvaardiging, hetzij om door vrees van wederstand

af te schrikken[1]. De kracht van den wil zal doorgaans met de levendigheid des gevoels en met de helderheid der gedachte overeenstemmen. Schoon wij de noodzakelijkheid van verandering volkomen begrepen, wat te doen, het begrip hiervan was onbestemd en schemerachtig[2]. Weerschijn van buiten kon het gemis van eigen licht niet vergoeden. Aan de fransche omwenteling had hartstogt een overmatig, aan de onze te weinig deel, of het moest de vrees zijn. Geestdrift, warmte, innige liefde voor de zaak, met beraden handeling zeer wel te vereenigen, ja noodig tot elke groote daad, werden bij ons aldra in besluiteloosheid uitgebluscht. Naauwelijks eenige passen op de nieuwe baan gezet, en wij vreesden het doel reeds voorbij te zijn. Bovenal bang voor ons zelve en eigen stoutheid, schenen wij van eene uitwendige magt het heil te wachten.

Wordt door een zoo hard klinkend oordeel niet menig wakker man verongelijkt? Het is merkwaardig, hoe weinig de geschiedschrijving tot hiertoe deed om onze revolutiemannen persoonlijk te doen uitkomen; als had zij dit geheele tijdvak met opzet in de schaduw willen laten. Doch men oordeele nu niet deze of gene handelende personen, maar onze houding in 't algemeen; de feiten, niet de individus. Wat ook de laatsten zijn geweest, de kiem van hervorming, die in de natie lag, scheen niet te kunnen uitwerken. Al drong het oog van sommigen door de wanorde der afbraak tot het plan der nieuwe orde, wij kwamen scheppingsvermogen te kort.

1 Onder tallooze bewijzen zie b.v. R.J. SCHIMMELP. I, p. 150, 237 sq.; BROUWER, p. 99, 112, 115 noot 1, p. 116; ROGGE, *Gesch. d. Staatsreg.* p. 508, 511 sq.; PYMAN, p. 107 sqq.

2 Een voorbeeld geeft de brief van SCHIMMELPENNINCK (I, p. 230 sqq.), te opmerkelijker, daar onze omwenteling, toen hij werd geschreven, reeds zes jaren oud was. S. prijst de noordamericaansche Constitutie als model voor ons aan (vergel. I, p. 51), en wil evenwel verkeerd zijn gevat, toen men hem overhelling tot een foederatief stelsel toeschreef? Hij is niet tegen ‘algemeene eenparige impositiën, *voor zoover zij uitvoerlijk zullen bevonden worden:*’ als ware dit laatste niet juist de vraag. De brief moest, zegt zijn zoon (p. 230), dienen om eene vorige, niet wel begrepene, mededeeling op te helderen. Doch deze opheldering blijft zoozeer bij algemeene gezegden, zij schijnt tevens zoo strijdig in zich zelve, dat men vruchteloos tracht zich te verbeelden wat de schrijver wilde. Het is geoorloofd te twijfelen, of zij, die bij het ontwerpen eener staatsregeling op zulk een raad wachtten, er veel beter aan toe waren dan nevens een wegwijzer zonder weg.

Hoe zeer wij met onze taak verlegen waren, toonden de drie jaren van 1798 tot 1801 op nieuw. Meer bij geluk, dan uit wijsheid, hadden wij eene staatsregeling erlangd; maar wij hadden haar; en dit was een stap voorwaarts. Zij miskende de ware betrekking zoowel tusschen wetgevende magt en bestuur, als tusschen de deelen, departementen of plaatselijke gemeenten, en de eenheid. Bestuur en deelen zouden bloot werktuigen zijn. Doch de vraag was niet, dat wij met den eersten worp terstond het wit troffen; niet eene staatsregeling op eenmaal voor altoos; maar dat de bron, die ons wetten kon schenken, wierd geopend. En was de volstrekte eenheid, welke de Staatsregeling van 1798 bijkans uitsluitend in 't oog had, toen niet noodzakelijk? Onze behoefte aan *algemeene* wetten was nog veel grooter, dan die van *Frankrijk. Frankrijk* moest zijne algemeene wetgeving vernieuwen; wij moesten de onze eerst beginnen. Om haar te stichten, moest alle wetgevende magt in één middenpunt worden zamengevat. Vervulde deze echter hare roeping? Wat deed zij?

Drie hoofdzaken eischten bovenal voorziening: de finantiën; het beleid der justitie; en het bestuur der departementen en plaatselijke gemeenten. Welnu, hoever hadden wij het in 1801 gebragt? De finantiën, buiten de gedwongen geldheffingen, waren nog op den ouden voet; men had nog geen nieuw stelsel, noch gelijkheid van belasting. De justitie werd uitgeoefend als vóór de omwenteling; de regtbanken of hoven, welke de Constitutie in art. 264 en volgg. verordende, waren nog niet ingesteld; behalve het ongelukkig reglement van krijgstucht voor de militie van 26 Junij 1799 en eene algemeene manier van procederen in civiele en criminele zaken, doch die eerst na invoering der departementale geregtshoven, burgerlijke regtbanken en vrederegters kracht van wet zou hebben[1], geene burgerlijke of strafwetgeving. De departementale besturen waren den 30 Maart 1799 in werking gebragt[2]. Daarentegen was de verdeeling en inrigting der plaatselijke gemeenten nog slechts op 't papier vastgesteld, toen de Eerste Kamer den 15 Junij 1801 eene commissie benoemde om dat decreet, ‘waartegen zoovele klagten zijn ingekomen, te examineren en der Vergadering te dienen van consideratiën en advijs, in hoe verre dezelve door eene geheele of gedeel-

1 Publ. v. 24 Oct. 1799, *Verzam. van Publ.* XII, N°. 137.

2 Publ. v. 29 Nov. 1798, ibid. X, N°. 57, XI, N°. 88.

telijke verandering - op eene spoedige en krachtdadige wijze in werking zouden kunnen en behooren te worden gebragt'[1].

Voor 't overige bepalen de gewrochten der wetgeving zich voornamelijk bij de doodgeborene verordeningen over een algemeen armenbestuur[2] en de gewapende burgermagt[3], en eenige voorschriften over de gilden[4], over het onderwijs in de lagere scholen[5], de jagt[6], de runderpest[7] en de haringvangst[8].

Te regt zeide GULJÉ in de zitting der Eerste Kamer van 20 Maart 1801, dat de Staatsregeling, na drie jaren, in naam meer dan in daad bestond. Men zat en sprak, in de beide Kamers van het vertegenwoordigend Ligchaam, dagelijks; de zeer eenvoudige reglementen van orde waren niet hinderlijk; zij vergunden, dat men sneller onderzocht en veel meer afdeed dan thans; men nam ook duizende besluiten, maar over bijzondere gevallen, aangelegenheden van dagelijksch bestuur, plaatselijke en individuële belangen, verzoekschriften, benoemingen, of dispensatiën. In de hoofdzaken echter stelde men uit, of nam men halve maatregelen, of beschikte men bij voorraad. Men verzwaarde aldus eene eindelijke regeling, ja gaf die uit de hand. De uiterste gedweeheid van ons volk verloochende zich nimmer. Het bleef ook nu rustig, schoon het niet werd geleid, en regering zich nagenoeg bij ontzaggelijke geldheffingen bepaalde. Het had al den last der omwenteling, en geen genot der beloofde herschepping. Ondertusschen bragt de verlengde onzekerheid te weeg, dat het gevoel zoo veler gekrenkte belangen, waarvoor eene wél gevestigde nieuwe orde vergoeding of genezing zou hebben aangebragt, levendig bleef en zelfs tot terugwerking neigde. Op den door eene trage regering verwaarloosden bodem woekert het onkruid van verdeeldheid en eigenbaat. Elk wil iets anders waar de band der gemeene zaak los is.

Het voorstel van het Uitvoerend Bewind aan de Eerste Kamer van 2 Maart 1801 tot vervroegde herziening der Staatsre-

1 *Dagverh.* XII, N°. 1349, p. 579.

2 *Verzam. v. Publ.* XIV, N°. 195, *Dagverh.* XII, p. 579.

3 *Verzam. v. Publ.* XI, N°. 95, XV, N°. 257, XII, N°. 112, XIV, N°. 219.

4 Ibid. IX, N°. 39, X, N°. 64. XI, N°. 86, XII, N°. 108.

5 L.c. XV, N°. 251, 264.

6 Ibid. XII, N°. 141.

7 L.c. XII, N°. 153, XIII, N°. 159, 175, 187.

8 L.c. XV, N°. 258.

geling[1] gaf blijk, dat men de kwaal, niet dat men de oorzaak of het middel van herstel besefte. Ieder weet de algemeene onmagt aan zijne tegenpartij; men vroeg niet, of hetgeen werd verlangd, juist, goed, regt ware, maar door wie, en met welk inzigt, het wierd verlangd; en ten laatste wierp men de schuld op de Constitutie. Alsof het verkeerde werking, en niet werkeloosheid was, die ons bedierf. Het werktuig moest voor de werklieden boeten[2]. De nietigste redenen schenen goed er achter te schuilen. Eene bedenking, breed uitgemeten en waarop men telkens terugkwam, was de onmogelijkheid, dat zoo talrijke vergaderingen, als die onzer Vertegenwoordiging, goede wetten maakten. Het Vertegenwoordigend Ligchaam bestond uit twee Kamers, waarvan de Tweede dertig, de andere ruim zestig telde. En men had de Eerste Nationale Vergadering van *Frankrijk*, twaalf honderd leden sterk, ongeoefend, zonder eenig beleid van gouvernementswege, binnen den tijd van twee jaren, te midden van onnoemelijke andere verrigtingen van wetgeving en bestuur, eene Constitutie zien opbouwen, waarin de gronden aller, sedert ondernomene, constitutionele regeling der Staten van ons werelddeel waren gelegd! Men schermde met ‘den politieken toestand van *Europa*,’ met ‘de omstandigheden,’ met ‘betrekkingen tot vreemde Mogendheden,’ met ‘oogpunten, waaruit zij ons beschouwen.’ Inzonderheid verborg men zich achter het fransche Gouvernement en den Eersten Consul[3], schoon het boven twijfel is, dat, hoe weinig aanspraak onze radelooze Staat op eenige achting der Franschen had, van die zijde toen nog geenerlei dwang ten aanzien onzer huishoudelijke inrigting werd geoefend[4]. Het toppunt van regeerwijsheid scheen, de partijschap door toegeeflijkheid aan wederzijdsche denkbeelden, grieven en vooroordeelen uit te dooven[5].

Evenwel ontmoette het voorstel van het Bewind in de Eerste Kamer bijkans algemeenen tegenstand; ook toen na het eerste

1 *Dagverh.* XI, Bijl. N°. 1 sqq.
2 Vergel. de rede van AMENT in de zitting der Eerste Kamer v. 20 Maart 1801, *Bijlage tot het* XIe *D. van het Dagverh.* N°. 3, p. 21.
3 Zie b.v. de redevoering van DE LEEUW in de zitting der Eerste Kamer van 5 Junij 1801, *Dagverh.* XII, N°. 1333, p. 449; vergel. het antwoord van ONDORP in de zitting v. 9 Junij, ibid. N°. 1336, p. 478 sq. en van DERIKS, ibid. N°. 1338, p. 489 sq.
4 Zie het verhaal van PYMAN, p. 103 sqq.
5 Vergel. R.J. SCHIMMELPENN. I, p. 244 sqq.

verslag van 17 Maart, met het tweede van 19 Mei, een ontwerp van nieuwe Staatsregeling werd voorgelegd[1]. De raadpleging op 4 Junij en volgende dagen eindigde den 11 met verwerping door vijftig stemmen tegen twaalf[2].

Ondanks dit verzet en ten blijke, hoe ras men moed en hoofd verloor, of hoe flaauw men was gehecht aan 'tgeen men voorstond, slaagde het Uitvoerend Bewind, eene nieuwe, in zijn boezem ontworpene, Staatsregeling, met voorbijgang en sluiting van het Vertegenwoordigend Ligchaam, door het volk onmiddellijk te laten aannemen[3]. Het Bewind had de stembevoegden in de tweede helft van September met een ontwerp overvallen, waarover van 1 tot 6 October in de publieke stemregisters ja of neen kon worden verklaard; zoo dat eigenlijk slechts de neenzeggers werden opgeroepen; want zij, die zich niet verklaarden, werden geacht te hebben goedgekeurd[4]. De Staatsregeling van 1798 viel door een dergelijken maatregel, als waardoor zij was ingevoerd. Het werd een spel met Constitutiën; spot drijven met Volk en Vertegenwoordiging.

Wij kregen een wetgevend Ligchaam, gelijk aan dat der fransche Constitutie van 1799; vijf en dertig personen, op eene jaarwedde van ƒ 4000, voor de eerste reis allen door het Staatsbewind benoemd[5], en vervolgens door departementale kiezers uit eene nominatie te vernieuwen; twee malen jaars gedurende anderhalve tot twee maanden vergaderd, om op de voorstellen van wet, door het Staatsbewind te doen, slechts ja of neen te zeggen; behoudens een troepje van twaalf, bij den aanvang van elke zitting benoemd, die over de ontvangen voordragten het woord mogten voeren; eene vergadering dus zonder regt van algemeene raadpleging, zonder regt van voordragt en zonder geregelde openbaarheid. De vergadering werd wel van tijd tot tijd geopend om notulen en rapporten te lezen, of missives van het Staatsbewind te ontvangen, soms ook om te besluiten; maar meestal achter gesloten deuren gehouden. Wij hadden geene Vertegenwoordiging meer; hetgeen men er voor

1 *Dagverh.* XII, N°. 1310, 1312, p. 282 sqq.; N°. 1313, p. 290 sqq.; N°. 1314, p. 298 sqq.; N°. 1315, p. 308 sqq.

2 Ibid. N°. 1323, p. 373 sqq.; N°. 1345, p. 547 sqq.

3 PYMAN, p. 103 sqq. Publicatie en Proclamatie v. 14 Sept. 1801, *Verz. v. Publ.* XVI, N°. 269 en 270; *Dagverh.* XIII, N°. 1448, p. 695 sq.

4 Proclamatie van 16 Octob. 1801, *Verzam. v. Publ.* N°. 273.

5 Zie het besluit van benoeming in de *Notulen van het Staatsbew.* 22 Oct. 1801, N°. 30, p. 52 sq.

in de plaats bragt, was eigenlijk werktuig om de ontwerpen van het Staatsbewind tot wet te stempelen; op 't hoogst middel om te keeren, niet om voort te brengen. De nieuwe Staatsregeling zeide, dat wij de eenheid niet met de vrijheid wisten te paren. Op een tijdstip, waar de Staat, zoo ooit, eenparige en de uiterste volksinspanning behoefde, meende men hem weder ineen te kunnen zetten als eene machine, welker gang van mede- of tegenwerking des volks niet afhing. Werd soms, gelijk in *Frankrijk*, de vrijheid onderdrukt, ten einde voor de voogdij van één hoog, den scepter waardig regeerverstand baan te maken? Men ga de geschiedenis onzer wetgeving, onze houding als Mogendheid, van 1801 tot 1805 na.

Den rang van Mogendheid, vleiden wij ons, met den vrede te hebben herkregen. Doch was het genoeg, om Mogendheid te zijn, met dezen titel in een Tractaat te worden begroet? Verschafte het Staatsbewind ons eenige aanspraak op achting naar buiten? Wij hadden haar te eenen maal verloren, daar wij tot hiertoe in onze binnenlandsche zaken naauwelijks een beslissenden maatregel durfden te denken zonder de Franschen te vragen. De geschiedenis van de ontwerping en invoering der Staatsregeling was er laatstelijk het meest volledige bewijs van. BONAPARTE wilde ons de wet nog niet stellen, toen wij ons reeds aan zijne raadgeving en zijn bevel opdrongen. Doch de wetgevende Magt ingekrompen om aan de uitvoerende Magt des te ruimer beweging te gunnen, zou een verhoogd, geconcentreerd Bewind een vasten koers nemen, en de nationale eer herstellen. Zag men dit bewaarheid? Onze vernedering was nooit grooter. Wij moesten BONAPARTE toonen, dat het bondgenootschap met ons hem nuttig kon zijn; dat wij den wil hadden om wat mogelijk was te doen; doch dat wij de grens van het mogelijke kenden, en onverzettelijk hadden besloten, slechts tot zoo ver mede te gaan. Niet met physische, maar met zedelijke magt, was het mogelijk tegen BONAPARTE te strijden. Het schitterende punt in SCHIMMELPENNINCK's gedenkschrift is het voorstel, dat hij in den aanvang van 1804 aan het Staatsbewind doet (II, p. 57 sqq.), geheel overeenkomstig met de taal der hollandsche representanten in 1795[1]. Het

1 'Wel te verstaan, indien het Gouvernement der fransche Republiek besluiten kan, zich met eene pecuniële erkentenis voor de aan ons bezorgde vrijheid, en met eenige verdere redelijke voorwaarden te vergenoegen, om het bataafsch Gemeenebest der zeven Vereenigde Provinciën als een vrij en gantsch independent volk aan te zien, als zodanig te behandelen en zich met hetzelve als eene natie, die, hoewel zwakker, echter alle rechten heeft te alieneren. Want bij onverhoopte ontstentenis daarvan, willen wij niet ontveinzen, dat de brave Repraesentanten van Holland geensins van intentie zijn, zich te preteeren om de natie vruchtloos uit te putten; *maar veel liever het bestuur van zaaken willen overlaaten aan de geenen, tegen welker meerdere sterkte zij noch zich noch hunne medeburgeren kunnen beschermen; dan de naam, veel min de daad, voor hunne rekening te hebben, dat zij de hand geleend hadden aan de uitmergeling en verdeeling van een volk, hetwelk deszelfs belangen hun hadt aanbevoolen, ten einde zij als Repraesentanten over hetzelve zouden kunnen blijven heerschen*. Wie zich ooit aan zulk een schennis van het regt des volks schuldig gemaakt, of daartoe pogingen aangewend hebbe, nooit zal zoodanig iets, er gebeure wat er wil, van Hollands tegenwoordige Repraesentanten gezegd worden.' ROGGE, *Taf. d. Omwent.* p. 528 sq.

gronddenkbeeld is: geene regering mag zich, in vreemd belang, laten gebruiken tot willekeurige uitputting harer eigene natie. Zoo het Staatsbewind met dergelijke verklaring BONAPARTE niet eerst in 1804, maar van den beginne af, ware te gemoet getreden, en niet enkel hadde verklaard, maar volgens de verklaring, des noods, gehandeld, men zou gevallen, niet vertreden zijn. Doch men had dien moed zelfs in 1804 niet. Het kon BONAPARTE niet gelegen komen, tot vernietiging of inlijving van ons gemeenebest te worden gedwongen. Zijn, toen nog niet geheel beneveld, oog was te scherp, om aan deze kusten niet liever een verbonden Staat, dan eene fransche provincie, in zijne dienst te zien. Liever matige hulp door middel eener nationale regering, dan het dubbel door middel zijner prefecten. Liever, zoo het kon, een nederlandsch, dan een fransch, werktuig van onderdrukking. Ons Bewind zuchtte en klaagde steeds over de fransche bezetting en *Vlissingen*; welken steun kon echter BONAPARTE, zoo hij toegaf, gelooven in ons te zullen hebben? Dit alleen zag hij, dat hij had te doen met een gouvernement zonder plan en zonder besef van 'tgeen het kon of mogt; een gouvernement, dat, zonder volkskracht achter zich, zoo min wist te geven als te weigeren, zoo min zich in het onvermijdelijke te schikken als weerstand te bieden[1]. Welke verbindtenis kon BONAPARTE met zulk een Land of Bestuur aangaan, die hem eenigen waarborg schonk?

1 'Dat Bestuur, zoo binnen als buiten lands in minachting gevallen en tot de beklagenswaardigste gesteldheid gebragt, had zich vooral de zwakheid te verwijten van, in moeijelijke omstandigheden, slechts voortgeadministreerd te hebben op eene wijze, die het schip van Staat langzaam liet wegzinken, en dit wel bij gebrek aan het overleg of de geestkracht, die vereischt werd om hetzelve te redden.' R.J. SCHIMMELPENN. II, p. 90 sq.

Hoe geboeid in onze betrekking tot *Frankrijk*, ten aanzien onzer binnenlandsche regeling waren wij, zoo wij wilden, vrij. En wat hebben wij verrigt? Het Staatsbewind zou niet enkel het uitvoerend deel, het zou het denkend en beramend hoofd der regering zijn. Waaruit blijkt, dat het door eene andere gedachte wierd bezield of geleid, dan een huishouden, 'twelk ieder oogenblik dreigde stil te staan, van heden tot morgen gaande te doen blijven?

Wanneer men de instructiën voor eenige hooge collegiën, door de Staatsregeling verordend, als het Nationaal Geregtshof[1], de militaire Vierschaar[2], den Zeeraad[3], de Rekenkamer[4], uitzondert, bestonden de uitkomsten der wetgeving van 1801 tot 1805 hoofdzakelijk in eene nieuwe verdeeling der Republiek in ringen en grondvergaderingen met bepaling van de wijze, waarop het stemregt wordt uitgeoefend, en van de gegoedheid der kiezers[5]; in het reglement van burgerwapening binnen de steden[6]; en in de wetten van eene meer dan voorbijgaande beteekenis, dewijl zij een grond konden worden voor de toekomst, betreffende de geneeskundige politie[7] en het openbaar lager schoolwezen[8], doch welker uitvoering bij de departementale besturen juist tegenstand ontmoette[9]. Nog enkele andere wetten werden uitgevaardigd

1 Publ. v. 18 Febr. 1802, *Verzam. v. Publ.* XVI, N°. 291.

2 Publ. v. 25 Junij 1802, *Publ. gearrest. in de maand Junij* 1802, p. 26 sqq.

3 Publ. v. 2 April 1802, *Verzam. v. Publ.* XVI, N°. 297; add. Publ. v. 19 Nov. 1804, ibid. XX, N°. 431.

4 Van 16 Febr. 1802, *Notul. van het Staatsbew.* 9 Febr. 1802, N°. 90, p. 142 sqq.

5 Publ. v. 18 Febr. 1803, *Verzam. v. Publ.* XVII, N°. 344; add. Publ. v. 23 April 1804, ibid. XIX, N°. 414.

6 Publ. v. 20 Dec. 1803, l.c. N°. 403.

7 Invoering eener Pharmacopaea Batava, goedgekeurd door het Wetgev. Ligchaam 29 Julij 1803, *Notul. van het Staatsbew.* v. 4 August 1803, N°. 2, Besluit van het Staatsbewind v. 26 Jan. 1804, ibid. N°. 27, p. 181 sqq. Publ. v. 20 Maart 1804 (*Verzam. v. Publ.* XIX, N°. 413) en v. 25 Febr. 1805, ibid. XX, N°. 440; Besluit van het Staatsbewind v. 23 April 1804, *Notul.* van dien dag, N°. 40, p. 137 sqq.

8 Publ. v. 29 Julij 1803, *Verzam. v. Publ.* XVIII, N°. 387.

9 Zie b.v. *Notul. van het Staatsbew.* 8 Nov. 1803, N°. 31, p. 78 sq., 14 Nov. 11*a*, p. 110, 1 Dec. N°. 20, p. 7; en de bescheiden in de *Leydsche Cour.* v. 11 Nov. 1803, N°. 135, 16 en 18 Jan. 1804, N°. 7 en 8.

over bijzondere onderwerpen, zoo als die van 23 Febr. 1802[1] over het vragen en verleenen van dispensatie en abolitie of remissie, van 21 Jan. 1803 over het verleenen van militaire pensioenen[2], van 17 Febr. 1803[3] wegens beroep aan het Nationaal Geregtshof van sententiën, in de koloniën gewezen, v. 3 Junij 1803[4], afschaffende privilegiën en octrooijen om boeken te drukken of uit te geven en tegen nadruk. De hoofdtakken, waaraan de eenheid onzer Staatsontwikkeling zigtbaar moest worden, finantiën, burgerlijk en strafregt, het krijgswezen, bleven ongeregeld; de regterlijke inrigting grootendeels aan departementale en plaatselijke beschikking overgelaten.

Het opmerkelijkste deel der Staatsregeling, en het opmerkelijkste tevens onzer constitutionele geschiedenis van 1801 tot 1805, doch dat schier geheel buiten de algemeene wetgevende magt omging, bestond in de departementale en gemeentelijke inrigting. Doch ook zij was achteruitgang. Al noemde men het niet met VAN HASSELT, bij zijn advijs in het Wetgevend Ligchaam op 21 Jan. 1805[5], 'eene compleete anarchie, in 1801 constitutioneel ingevoerd,' aan de departementen en gemeenten nu reeds meer zelfstandigheid, in welken geest ook aangelegd, toe te kennen, was ontijdig; zij kon altoos eerst in een door de algemeene wetgeving opgetrokken en stevig geklonken Staatsgeheel met vrucht werken. In welken geest echter werd hier gehandeld? Het bestel der departementale en gemeentelijke magt, op de wijze door art. 63 der Staatsregeling voorgeschreven[6], *zonder* eenige tusschenkomst der wet, even als de veel te groote omvang dier magt, aan welke zeer gewigtige deelen van Landswetgeving werden overgelaten, moest ras de meening doen ontstaan, dat men het Wetgevend Ligchaam wel zou kunnen missen. Omkeer tot oud-nederlandsche hebbelijkheden was de stroom, waarmede men afdreef. Voor WISELIUS en die van zijne denkwijs moest de teleurstelling hard zijn.

1 *Notul. van het Staatsbew.* v. 23 Febr. 1802, N°. 14^{a}, p. 334.

2 *Public. d. maand Januarij* 1803, N°. 4, p. 6 sqq.

3 *Verzam. v. Publ.* XVII, N°. 343.

4 Ibid. XVIII, N°. 369.

5 *Leydsche Cour.* 28 Jan. 1805, N°. 12.

6 Benoeming der commissien, om den voet en inrigting van bestuur voor elk departement te ontwerpen, door het Staatsbewind bij besluit v. 27 Oct. 1801, *Notul.* van dien dag, N°. 43, p. 89. sqq. Publ. van het Staatsbewind v. 29 April 1802, houdende de reglementen voor de departementen, *Verzam. v. Publ.* XVI, N°. 299-306.

Den arbeid der revolutie staken, of, zoo als men zeide, *eindigen*, dit was haar verloochenen; het was niet eindigen, maar een gewonnen strijd, terwijl men de overwinnaars ontwapende, andermaal openen. Bij de benoeming voor de departementale en plaatselijke besturen, welke voor de eerste maal door het Staatsbewind[1] en de departementale besturen werd verrigt, kwamen alom oude oligarchische familienamen weder op de zetels; en een uiterst bekrompen kiesregt verzekerde hun of hunnen aanhang het bezit ook voor het vervolg. Het geslacht der bedachtzame burgervaderen, niet zoozeer gemaakt voor publieke betrekking, als overtuigd, dat de posten voor hen en de hunnen waren gemaakt, werd andermaal meester, *eer* nevens hen een geslacht van nieuwe menschen zich had geformeerd of politische vastigheid verkregen. Men waande zoo even zich onder eene jeugdige natie te bevinden, en zag haar plotselijk weder aan de gebreken des ouderdoms ter prooi. Elders heeft de revolutie eene tot dus ver ambtelooze classe der maatschappij van den achtergrond naar voren drijvende, tot versterking van het personeel der regering, versch bloed in hare aderen gebragt. Een onschatbaar voordeel, dat ons, ten gevolge der wending van 1801, tot gevoelige schade van later jaren grootendeels ontging.

De ondervinding van 1801 tot 1805 regtvaardigde volkomen de boven gemaakte bedenking, dat, vóór eene vestiging aller takken van het staatswezen door algemeene wetten, vrijheid van departementale en plaatselijke wetgeving te vroeg kwam. Ondanks zijne ingenomenheid met de noordamericaansche Constitutie, moest de raadpensionaris zelf, blijkens de wetten v. 19 Julij[2] en 20 Dec. 1805[3], tot centralisatie omkeeren.

Onder het Staatsbewind verstreek de termijn van gratie. In die jaren konden wij ons nog organiseren, zoo wij talent van organiseren bezaten. Tegen 1805 was het te laat. Wij werden in het stelsel van *Frankrijk* te vast geklemd, dan dat men zich zelfs met het behoud eener vrije wetgeving mogt vleijen.

Men zegge niet, dat het onverschillig was wat wij deden of niet deden; dat onze stand toch hopeloos was; dat wij de fran-

1 Besluit van benoeming, *Notul. van het Staatsbew.* v. 4 Junij 1802, N°. 42, p. 70 sqq.

2 *Public.* v. Julij 1805, p. 8 sqq.

3 *Staatsbesluit.* 20 Dec. 1805, N°. 2, p. 264 sqq. *Public.* v. Decemb. 1805, p. 183 sqq.

sche dwingelandij toch niet zouden zijn ontkomen. Stel, dit laatste ware zoo, moesten wij haar in de hand werken? Neen, wij moesten handelen, alsof de waarborg onzer onafhankelijkheid aan onze inspanning was toevertrouwd. En al meenden wij met gewisheid te kunnen voorspellen, dat onze inspanning vruchteloos zou zijn, wij moesten haar evenwel niet sparen; wij moesten, zoolang men ons de armen niet bond, onverdroten de beginselen van nationale wetgeving en ontwikkeling leggen, waarin wij, nadat de dagen van vreemden druk zouden zijn geweken, ons zelve wedervonden.

Welke is echter de nalatenschap dezer eerste tien jaren, van 1795 af, geweest? Zoo men erkent, dat de omwenteling een zegen was, niet minder groot dan onze afscheuring van *Spanje*, zal men niet, helaas, tegelijk moeten erkennen, dat zij ons heeft gered *zonder* ons? Of hoeveel hebben wij er toe gedaan? Vergelijk de eerste tien jaren der omwenteling in *Frankrijk*. Hoe werkzaam zijn daar de nationale vergaderingen, te midden der sterkste revolutionaire golving, als wetgeefsters geweest! In de meeste takken hebben zij de grondslagen voor de volgende tijden gelegd. En wat hebben onze vergaderingen gesticht, dat kon blijven staan? De Staatsregelingen van 1801 en 1805 waren niet eens haar werk.

Indien wij soms beweging genoeg schenen te maken, het was beweging zonder gang. Dat, gelijk de heer BROUWER (p. 90 sq.) opmerkt, dolken, bloed en lijken slechts in onze woorden voorkwamen, was een geluk; doch ook in andere opzigten verschilden spreken en handelen eene hemelsbreedte, en voerden wij met grooten omslag niet of weinig uit.

De fransche omwenteling heeft de verbruikte stoffe, die Staat en maatschappij sinds lang drukte, weggeruimd. Ook bij ons; maar met een ander gevolg, dan in *Frankrijk*. In *Frankrijk* werd de stroom der volkskracht vrij, en een nieuwe Staat kwam er uit te voorschijn. De geest der natie was door een doodziek ligchaam, waarboven zij zich verhief, niet gekrenkt. Wij daarentegen schenen, als de regering die ons verliet, versleten en uitgeput. De indruksels en sporen der verbrijzelde vormen bleven in onze houding zigtbaar. Men kon twijfelen, of onze tijd niet reeds voorbij was, of wij niet te oud waren voor herschepping.

Ik wil nu niet nagaan, welk een wijden, verderfelijken invloed de toenmalige karakterloosheid heeft gehad op ons volgend lot, ja nog op onzen hedendaagschen geest en toestand.

Wat wij toen nalieten, is niet weder ingehaald. Doch ik vraag, of wij niet de straffe droegen van een, onder de Unie ingedrongen, *nationaal* verval, erger dan de slechtste en veegste staatsinrigting. Wij waren, vóór 1795, in allerhand kleine kringetjes, aan den leiband der gewoonte, onder het gebod van eindelooze bijzondere ‘consideratiën,’ te lang rondgewandeld, dan dat de taak, met vrijheid en nadruk uit ons zelve te handelen, niet zou hebben verrast. Steeds op beter tijd wachtende, heden uitstellende om morgen meer moed te hebben, waren wij in politische traagheid zóó diep weggezonken, dat eigen opbeuring vruchtelooze poging bleef. Wij waren zoo *ontwend* op ons zelve ons te verlaten, dat wij niets durfden wagen, en het voor noodzakelijke behoedzaamheid hielden, niets buiten den raad van vreemden te doen. Wij hadden tegen het maken van wetten zóó lang opgezien, hoe zouden wij nu eensklaps bekwame en gelukkige wetgevers wezen? Wij hadden zóó lang in een ongeregelden Staat, onder verdeelde belangen, geleefd, van waar zou de zin voor eenheid van regels, van bestuur en publiek belang komen? Niets doen had ons ontzenuwd. De middelmatige, brave, voorzigtige menschen, vlijtig in betrachting van dagelijkschen en huisselijken pligt, groot in kleinigheden, geneigd om te zoeken, te wikken en te wegen, maar, zoodra moest worden beslist, zonder wil, zonder het geloof en de stoutheid, die alleen nieuwe en treffelijke dingen onderneemt, waren het hart, de ziel en toon der maatschappij geworden. In zaken van regering, als in die van wetenschap en andere. Soms kan één man middenpunt voor vele weifelende geesten worden. Zulk een man, onder wiens beleid men wonderen deed, bezaten wij welligt niet; en, zoo wij hem bezaten, moeijelijker dan elders zou hij zijn erkend voor hetgeen hij was. Want wij sloten ons niet gaarne aan; en vooral niet aan eene *bewegende* kracht. Ook wantrouwden wij; daar in ons oog een buitengewoon hoofd zoo ligt het onmogelijke scheen te beproeven.

De twee bovengenoemde geschriften, met dankbaarheid ontvangen, behooren tot eene letterkunde, waarin wij niet rijk, waarmede wij veeleer zuinig zijn. Is het bescheidenheid? Is het een nederlandsch ontzag voor publiciteit? Zooveel is zeker, dat wij doorgaans dicht houden, en niet dan hier of daar met uiterste omzigtigheid open doen. *Frankrijk* vloeide van

persoonlijke gedenkschriften over, toen het nog geen openbaar politisch leven had, en de geschiedschrijver niet vrij was. *Engeland* komt in rijkdom van dergelijke Mémoires het naast bij *Frankrijk*. Dan in *Engeland* zijn zij oorspronkelijk van de zucht, van persoon of familie, gelijk van provincie of stad, om elke bijzonderheid voor de geschiedenis te bewaren. Wij verbergen niet enkel voor den tijdgenoot, maar ook voor de nakomelingschap. Wij duchten het licht; het zou iemand kunnen krenken. Hetgeen zoo velen in geheugenis of papieren bezitten, blijft onderdrukt. En zoo men al eens tot eene enkele mededeeling besluit, zij is niet opregt. Al zegt men niets dan de waarheid, de geheele waarheid zegt men niet. Miskennen wij niet het regt aller op hetgeen aan de geschiedenis des publieken levens behoort? Wij doen tevens hun, die wij ontzien, onregt. Er zijn, in hoogere of lagere kringen, over personen en feiten eene menigte verhalen in omloop, die bezwalken of met vuile kleuren schilderen, nooit kritisch gezuiverd, en wier shaduwpartijen door eene ongetoetste overlevering gedurig sterker worden.

SCHIMMELPENNINCK en WISELIUS, nevens elkander geplaatst, komen, de een tegen den ander, treffend uit. Hun leven, eerst, in verschillende banen, evenwijdig, wijkt dan voor altoos uit een. Dat van SCHIMMELPENNINCK was, tot het laatst, alléén politisch; dat van WISELIUS voor het grootste deel studie en poëzij. De Heer B. vergeve, zoo in dit opstel enkel van het politische element sprake is.

Beiden, SCHIMMELPENNINCK en WISELIUS, na eene korte verschijning op het revolutietonneel, verwijderden zich, de een in diplomatische zending, doch die hem later terug, en voor eene kleine poos zelfs aan het hoofd der Republiek voerde; de ander in het Comité der oostindische zaken, om na zijn ontslag, in 't voorjaar van 1804, ambteloos te blijven. De een trok zich, na de eerste proeve, terug, dewijl men te ver, de ander, omdat men niet ver genoeg ging. De eerste boog voor de omstandigheden; de ander bleef op eenige algemeene stellingen, reeds door allen verlaten, staan. De een cijferde met gebeurtenissen, de ander met begrippen. Bij den een was meer politische logica; bij den ander stonden verstand en karakter onder de heerschappij eener zachte, hupsche, hoflijke, allengs hoofsche gezindheid. Beiden meenden het wél met de omwenteling. Doch SCHIMMELPENNINCK nam haar als feit, dat men, om er alle partijen mede te verzoenen, moest temperen en men-

gen; voor WISELIUS was zij beginsel met uitsluitend regt. SCHIMMELPENNINCK zag in haar slechts een strijd over vormen van regering, een krijg van meeningen en belangen, dien men bij verdrag kon afdoen; bij lieden van den stempel van WISELIUS was, zoo niet de uitgedrukte gedachte, althans een gevoel, dat de omwenteling een nieuwe wereld, een *novus saeclorum ordo* beteekende. De een, man van vrede, genegen tot onderhandelen en schikken, wilde de wonden, door de omwenteling geslagen, zoo spoedig mogelijk verbinden; de ander, forsch, heftig, man van oorlog, wenschte de gisting tot aan geheele afzondering of vernietiging der kwade sappen ten einde toe te laten uitwerken. Beiden, schoon op onderscheiden gebied, meer besturende, administratieve, dan wetgevende hoofden; geschikter om naar gegevene regels te handelen, dan regels te stichten.

De geschriften, aan deze twee mannen door zoon en schoonzoon gewijd, verschillen in aanleg zeer. De Heer B. laat over 'tgeen hij zich voorstelde geen twijfel. Het is rond, eenvoudig levensverhaal. Welk het plan was van Graaf S., valt niet zoo gemakkelijk te zeggen. Wilde hij ons eene bijdrage tot geschiedkennis, eene nieuwe historische bron schenken? Nergens wordt, zooveel ik mij herinner, te kennen gegeven, dat hij deze beteekenis aan zijn werk hecht. Of is het een staatkundig geschrift, bestemd om, door uitleg en oordeel, onze begrippen over reeds bekende feiten te louteren of te formeren?

Men ziet spoedig, dat dit het doel niet is geweest. De hoofdinhoud bestaat in zaamgevoegde stukken; en dat Graaf S. het hierbij wilde laten, zegt hij zelf I, p. 20: ‘een werk, als 't ware slechts bestemd om datgene, wat ons door SCHIMMELPENNINCK nagelaten of nopens hem uit echte bronnen verzameld is, aan een te strengelen.’

Moet men het boek aanmerken als gedenkteeken, dat een dankbaar zoon zijnen geliefden, geëerbiedigden en eerbiedwaardigen vader oprigt, men zou dan liefst niet oordeelen, en evenwel twee eigenschappen wenschen:

Vooreerst: dat het licht niet uitsluitend op SCHIMMELPENNINCK viel, maar, al kwam het van hem, den ganschen kring, waarin hij werkte, bescheen. De titel zegt: *R.J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*. SCHIMMELPENNINCK wordt doorgaans alléén sprekende, schrijvende of handelende, afgezonderd van de voorvallen en personen, onder welke hij handelde, ingevoerd. Ééne figuur uit een tafereel, dat men als

historische ordonnantie wenscht te zien. Om het aandeel, dat SCHIMMELPENNINCK had aan de gebeurtenissen van zijnen tijd, op te helderen, moest hij in volledíger, levendiger verband met het geheel zijn voorgesteld.

Ten andere: scherper teekening over 't algemeen en verduidelijking van menig punt, dat onverklaard of half in duister bleef.

Eenige voorbeelden.

Was SCHIMMELPENNINCK in de jaren van 1787 tot 1795 in *geenerhande* betrekking met de vrijheidsvrienden? Op bl. 35, 36 van het I^e^ D. lezen wij, dat SCHIMMELPENNINCK, 'hoezeer ook het gebruik, door de bovendrijvende partij van hare zege in 1787 gemaakt, afkeurende, zich standvastig onthield van alle kuiperijen met de uitgewekenen of buitenlandsche vijanden van den Staat, en steeds alle aanzoeken daartoe van de hand wees.' Wil dit zeggen, dat tusschen hem en de omwentelinggezinden of hunne comités hier te lande geene verbindtenis bestond[1]? Hoe komt het dan, dat wij SCHIMMELPENNINCK reeds den 17 Jan. 1795, eer nog KRAIJENHOF of de Franschen te *Amsterdam* waren, aan het hoofd eener commissie zien verschijnen, om bij den burgemeester aan te dringen op wapening van 'eenige vertrouwde en brave lieden;' waarna de commissie 'voor alles wilde instaan'[2]?

Het verhaal van hetgeen SCHIMMELPENNINCK in de Eerste Nationale Vergadering deed (I, p. 70-140) bestaat in stukken van redevoeringen, uit het gedrukte Dagverhaal overgenomen. 'Uit vrees van in langwijligheid te vervallen' (I, p. 140), liet de Graaf het daarbij. De vrees zou hem, geloof ik, niet hebben bevangen, indien hij goed had kunnen vinden, ons eene schets van parlementaire geschiedenis, en SCHIMMELPENNINCK daarin zijne plaats te geven. Of zoo hij dit niet verkoos, zou welligt eene volledige verzameling van SCHIMMELPENNINCKS gezegden, als bijlage, de vrienden van zijn' naam meer hebben bevredigd, dan deze losgescheurde, vliegende blaadjes.

Even eenzijdig en gebroken schijnen de mededeelingen, het grootste gedeelte van het werk, uit het diplomatische kabinet van SCHIMMELPENNINCK te *Parijs* en te *Londen*. Meer beschouwingen, causerie, van den gezant, dan diplomatische geschiede-

1 Vergel. BROUWER, p. 31 sqq.
2 ROGGE, Taf. p. 276.

dis. Alles van SCHIMMELPENNINCK alléén, berigten over hetgeen hij om zich opmerkte, raadgevingen en vermaningen, maar buiten verband met het beleid of stelsel in *'s Hage*. Zoo leert men, in stede van het beloop eener onderhandeling over bepaalde onderwerpen en belangen, SCHIMMELPENNINCKS individuële gevoelens kennen; als wierden uit een drama slechts de monologen voorgedragen.

Gaarne wisten wij, in hoe verre onze Staatsregeling van 1801 met SCHIMMELPENNINCK wierd overlegd[1]. De brief van 16 Jan. 1801 kan geen overleg heeten. En in hoeverre werd zij met het fransche Gouvernement overlegd? De Graaf zegt: 'in hoeverre fransche invloed daarin werkzaam was, wil ik niet beoordeelen.' Geldt het hier 'beoordeelen,' of onderrigting? Deze moest, schijnt 't, zoo ergens, in de papieren van den gezant, welke met het fransche Gouvernement over het ontwerp dier Staatsregeling handelde (I, p. 237 sq.), te vinden zijn.

In 1796 moest SCHIMMELPENNINCK tot aanneming van het lidmaatschap der Eerste Nationale Vergadering worden 'gedwongen' (I, p. 66 sq.). In 1797 weigerde hij dat der Tweede Nationale Vergadering (I, p. 141), en in 1801 dat van het Staatsbewind (I, p. 244). Het is, wanneer men voorziet niet naar zijne overtuiging te zullen kunnen handelen, zonder twijfel geoorloofd, zich aan eene publieke roeping te onttrekken; maar ook, dewijl men niet kan hopen zijne overtuiging te zien zegevieren of te bereiken wat men voor goed houdt? In allen gevalle is eene natie verlaten, waar de eerste mannen zoo weinig politischen zin hebben om, zoodra niet alles dadelijk medegaat, zich uit de vaart op een eiland te redden.

SCHIMMELPENNINCK was, volgens het verhaal, evenmin genegen om in October 1798 (I, p. 154, 156 sq.) en in September 1803 de zending naar *Parijs* (II, p. 38) te aanvaarden; maar liet zich overhalen. Waardoor?

Inzonderheid is de geschiedenis der onderhandeling te *Amiens* verre van helder.

Hoe kon SCHIMMELPENNINCK, overtuigd, blijkens zijne briefwisseling, van de onvermijdelijke afhankelijkheid onzer diplomatie van *Frankrijk*, zich vleijen, gelijk hij in zijne missive v. 20 Nov. 1801 (I, p. 248 sqq.) doet, invloed te zullen kunnen hebben op een vredesverdrag, aan welks preliminaires wij te eenen-

1 Vergel. PYMAN, p. 105; R.J. SCHIMMELPENN. I, p. 230 sqq, 244 sqq.

male vreemd waren gebleven? En het kon hem niet ontgaan, dat de preliminaires van *London* alle wezenlijke punten van den vrede, zooveel die thans mogelijk was, behelzende, om de onderhandelaars te *Amiens* een zeer naauwen cirkel hadden getrokken[1].

Na de mislukte, inderdaad weinig belovende, ja hagchelijke poging, om hetgeen wij van BONAPARTE ten aanzien der vrijheid van *Vlissingen* en de opheffing van het haagsche bondgenootschap van 1795 wenschten te erlangen, door de Engelschen te doen eischen (I, p. 257 sqq.), welk doel stelde SCHIMMELPENNINCK zich voor? Nevens de bevrediging van *Engeland* met *Frankrijk*, het eenige onderwerp te *Amiens*, eene onderhandeling tusschen *Frankrijk* en onze Republiek te plaatsen? *Onder het oog*, zoo als TALLEYRAND verweet (I, p. 350), ja met bijstand *van de britsche gevolmagtigden, bondgenooten, geroepen om met den vijand gezamenlijk vrede te sluiten, hunne gemeene belangen te doen vereffenen*? SCHIMMELPENNINCK verklaarde (I, p. 266 sqq), dat voldoening ten aanzien der zoo even genoemde punten de voorwaarde was onzer aanneming der preliminaires. Eene verklaring, die, vastgehouden, niets anders dan het sluiten van den vrede buiten ons ten gevolge zou hebben gehad. SCHIMMELPENNINCK, dit inziende, keerde, eerst bij de nota v. 3 Jan. 1802 (I, p. 348 sq.) half, en dan, in de eerste bijeenkomst met de overige gevolmagtigden, geheel tot de verlangde aanneming der preliminaires. 'JOSEPH BONAPARTE,' zegt THIERS[2], 'eut ordre de notifier à M. SCHIMMELPENNINCK, qu'il ne serait reçu au congrès qu'à la condition de reconnaître préalablement les préliminaires de Londres, comme base de la négociation.' Daar de gezant, berigt zijn zoon (I, p. 279), volstrekt geene afzonderlijke acte wilde geven, werd zijne toestemming in het protocol opgeteekend; een verschil van vorm, welks gewigt niet wordt aangewezen. In allen gevalle was de toestemming verklaard, en de tegenstand bij vertoon gebleven.

Waarin bestond de 'eenige meerdere ruimte, door de onderhandelaars ontvangen, welke gelegenheid gaf tot eenen voortgang, die het voor onzen Gezant volstrekt noodig maakte, dat er eenige afdoening wegens de aangelegenheden, waar-

1 Vergel. b.v. A. LEFEBVRE, *Hist. des cabinets de l'Europe*, I, p. 166; THIERS, *Hist. de Consul.* III, p. 176 sqq., 416 sq.

2 L.c. p 373.

bij zijn Vaderland belang had, tot stand kwam' (I, p. 281)? Zóó onbepaalde uitdrukkingen zouden bij juiste onderscheiding der reeds afgedane en nog te behandelen punten zijn gemijd[1]. Het verhaal wordt nog duisterder door gemis van dagteekeningen, die somwijlen zelfs aan het hoofd van medegedeelde stukken ontbreken.

Niet minder nevel rust op het berigt der onderhandeling tusschen SCHIMMELPENNINCK en CORNWALLIS over art. 12 der preliminaires, te vergelijken met art. 14 van het Tractaat, en over de schadevergoeding, aan het Huis van *Oranje Nassau* toe te kennen (I, p. 284 sq., 286 sq.). In stede dat vragen worden opgelost, krijgt men tot vragen aanleiding. Waarin bestond *al het ten voordeele van ons Land geprotocolleerde* (p. 288)? Waarin bestond *die drom van zwarigheden, in het tractaat opgerezen*, dien SCHIMMELPENNINCKS tusschenkomst tusschen den engelschen en franschen gevolmagtigde, na *acht dagen van onvermoeiden arbeid uit den weg ruimde* (p. 290-303)[2]?

De hoofdsom van hetgeen bij het Tractaat van *Amiens* voor ons werd verkregen, komt neder op het additionele artikel, betreffende de schadevergoeding aan het Huis van *Oranje Nassau* en eene schriftelijke verklaring (I, p. 353, 354). Het eerste zou van meer waarde zijn, indien het beteekende wat op bl. 304 wordt beweerd, dat *Frankrijk* die schadeloosstelling *voor zijne rekening nam*. Doch het artikel zegt veel minder. *Frankrijk* waarborgt slechts, overeenkomstig met de tusschen beide Landen reeds bestaande conventiën, de Republiek, dat de schadeloosstelling niet ten haren laste zal komen. Vergel. I, p. 287. De schriftelijke verklaring van JOSEPH BONAPARTE, dat de Eerste Consul jegens het Bataafsche Gemeenebest welwillend gezind is, en voornemens de zaak van *Vlissingen* en de overige punten, bij SCHIMMELPENNINCKS nota genoemd, ten genoegen van dat Gemeenebest en *overeenkomstig de belangen der beide Natiën* af te doen, zou, zonder de laatste bijvoeging, eenige kracht hebben. *Met* dit bijvoegsel echter, dat de afdoening aan de belangen der *beide* Natiën onderschikt, is het stuk, ondanks de nieuwe Nota van SCHIMMELPENNINCK van 26 Maart (I, p. 354 sq.), niets anders dan eene bereidverklaring tot nadere onderhandeling.

1 Vergel. THIERS, l.c.p. 418 sqq.
2 Vergel. THIERS, l.c.p. 418-425.

Waarom al deze bescheiden niet in hunne oorspronkelijke taal medegedeeld? De vertaling van een diplomatisch stuk heeft eene zeer twijfelachtige waarde. Liet Graaf S. drukken voor lezers, die geen woord fransch kennen?

Het is merkwaardig, hoe de vrede van *Amiens* den tijdgenoot misleidde. Alleen het groote verlangen naar, de algemeene behoefte aan vrede verklaart, dat men in dien van *Amiens* méér zag dan een oogenblikkelijken wapenstilstand. Te *Amiens* toch was het fransche stelsel van diplomatie, dat *Grootbritanje* van de nieuwe Statenmaatschappij des vasten lands wierd uitgesloten, voldongen. Het was de duidelijke strekking van dat Tractaat, gelijk van het verdrag van *Luneville*, dat de regeling dier maatschappij, onder het beleid van *Frankrijk* geplaatst, door een ander beginsel, dan dat van het zoogenaamde evenwigt, zou worden bestuurd. Geen Staat had bij het behoud van den vrede wezenlijk en duurzaam belang, dan *Frankrijk* alléén, welks meesterschap hij bevestigde. Voor de continentele, kleine of groote, Mogendheden was behoud van den vrede toehaling harer afhankelijkheid, voor *Grootbritanje* oorlog het eenige middel om zijne betrekking met het vaste land, zonder welke het in den toestand was van een groot vaartuig op zee, dat nergens voor anker kan gaan, te hernemen. Zoodat, wanneer Graaf S. (II, p. 24) de verbreking van den vrede *roekeloos* noemt, dit verwijt *Engeland* niet treft, en de redenen, door zijn vader te *London* ter gunste van den vrede aangedrongen (II, p. 11 sq., 18 sq.), geen indruk konden maken.

In de geschiedenis der oprigting van het raadpensionarisschap trekken den aandachtigen beschouwer onderscheidene plaatsen, waar hij meer licht wenscht.

In Augustus 1804 had SCHIMMELPENNINCK, op nieuw gezant te *Parijs*, naar *Holland* vertrokken, ‘den onaangenamen pligt te vervullen, van zijn Bestuur 's Keizers gevoelens nopens het staatkundige beheer van ons Vaderland, en tevens deszelfs toenemend verlangen, om daarin verandering gebragt te zien, open te leggen’ (II, p. 85). Waarin deze mededeeling bestond, en wat er onmiddellijk aanleiding toe had gegeven, mogt men wachten nader te zien uitgelegd.

Bij het Tractaat van 25 Julij 1803 had het Staatsbewind zich verbonden tot een oorlogssubsidie; de formatie, administratie, de soldij en het onderhoud der 18000 man fransche troepen, krachtens dat tractaat hier te lande in dienst, waren geregeld bij de overeenkomst, door SCHIMMELPENNINCK den 1^{en} November

1803 gesloten[1], doch waarvan Graaf S. niet gewaagt. Ons Gouvernement had méér op zich genomen, dan het kon uitvoeren; en een hoofdbezwaar van NAPOLEON betrof het nietnakomen dier verbindtenis. Hij wilde dus een Bestuur, in staat voor *Frankrijk* te doen hetgeen hij verlangde. Onder deze omstandigheden wordt SCHIMMELPENNINCK door den keizer uitgenoodigd, zich aan het hoofd der Republiek, met verandering harer inrigting, te plaatsen (II, p. 86 sqq.). SCHIMMELPENNINCK liet zich, zijns ondanks, getuigt zijn zoon, overhalen. Met welk uitzigt en onder welke voorwaarden?

Hij trachtte vooreerst den keizer te bewegen ons te ontheffen van de 'ondragelijke verpligtingen, ons bij wijze van tractaat in 1803 opgelegd, welke voor ons geheel onuitvoerbaar werden, zonder het Vaderland te gronde te rigten' (II, p. 90, 95); dus tot iets, dat met de reden, om welke NAPOLEON SCHIMMELPENNINCK aan de spits der Republiek wenschte te zien, lijnregt streed. Ook verkreeg SCHIMMELPENNINCK niets, dan de toezegging: 'ons Land met het laatst van 1806 van een groot deel van den last des oorlogs te bevrijden, en de kosten van onderhoud der 18000 man Fransche troepen, die tot 22 September van dat jaar door ons nog zouden betaald worden, van 22 September 1805 af voor rekening van het Fransche Bestuur te nemen, en ons het uitgeschotene, in de vier eerstvolgende jaren, in gelijke termijnen terug te betalen' (II, p. 122). De Graaf zegt niet, in welken vorm NAPOLEON zich verbond; doch hoe ook, de belofte schonk voor 1805 en 1806, de twee eerste jaren van een nieuw bestuur, geene verligting, en wat waarborgde vervolgens hare uitvoering? Ondertusschen was SCHIMMELPENNINCK overtuigd van de onmogelijkheid om, zonder die verligting, de zaken bij ons gaande te houden (II, p. 90, 95, 96, 103, 104, 113).

Het ander punt, met NAPOLEON te beramen, was de nieuwe Staatsregeling. Waarom niet SCHIMMELPENNINCKS ontwerp, 'in de groote trekken op de Noord-Amerikaansche constitutie gegrond' (II, p. 105), medegedeeld? Men moest gelooven, dat een burger, zoo ijverig voor onafhankelijkheid der huisselijke regering zijns Lands, zou weigeren over dat onderwerp met eene vreemde Mogendheid te handelen. SCHIMMELPENNINCK echter, verre dit te mijden, neemt eene Staatsinrigting aan, 'welke

1 *Notul. van het Staatsbew.* 7 Nov. 1803, N°. 31, p. 43 sqq.

als 't ware door hem bij capitulatie was bedongen' (II, p. 94, 95, 102, 104, 105, 106, 113 sq., 120, 121, 122). 'Op ééne voorwaarde bleef hij onverzettelijk staan, en deze was, dat zoo wel de nieuw in te voeren constitutie als zijne benoeming tot hoofd van den Staat, aan de vrije keuze zijner stemgeregtigde medeburgers moest worden overgelaten' (p. 122). Dit schijnt even vreemd als het voorgaande. Welke waarde kon, in 't oog van een verstandig man, zoodanige stemming hebben over een ontwerp, waarmede men, zonder het aan publiek onderzoek te hebben blootgesteld, de natie overrompelde? Eene stemming daarenboven, tot welke men eigenlijk slechts hen opriep, die afkeurden en genegen waren die afkeuring in de publieke registers op te teekenen[1]? Het ontwerp, bij missive van 14 Maart 1805 door het Staatsbewind aan het wetgevend Ligchaam gezonden, was in de vergadering van den 22sten, op een kort, onbeduidend verslag der daartoe benoemde commissie[2], onmiddellijk bekrachtigd.

Men vat, dat iemand, de genie om zijn land te regeren in zich voelende, de hand naar de teugels uitstrekt. Maar in denzelfden toestand, waarin hij kort te voren het Staatsbewind met zoo treffenden aandrang had geraden, liever af te treden, dan werktuig van slavernij en verderf te blijven (II, p. 58-79), zelf werktuig der slavernij te worden, hoe is dit verklaarbaar? Welke zekerheid, dat hij meer zou kunnen uitrigten dan het Bestuur, dat hij verving? Het blijkt, dat SCHIMMELPENNINCK zich zoo min in NAPOLEON, als over onze nationale verslapping (zie b.v. II, p. 102) bedroog. Waarmede heeft hij zich gevleid? Lokte, begoochelde hem het voorbeeld van BONAPARTE? Dacht hij te kunnen regeren, naar het stadhouderlijke stelsel, door aantrekking van persoonlijke belangen? De kansrekening, waaraan Graaf S. (II, p. 194-196) zich overgeeft, schijnt de vraag geenszins af te doen. 'Eene hervorming,' zegt hij (p. 196), 'die den toestand van het Vaderland grondig verbeterde, die het verdwenen crediet herstelde, en zwakheid, besluiteloosheid en vertwijfeling door vastheid, orde en moed deed vervangen, - dit was eene bepaalde en ontegenzeggelijke weldaad, en derzelver verkrijging mogt niet aan de onzekerheid van een verwijderd verschiet worden opgeofferd.' Had SCHIM-

1 *Public.* d. maand Maart 1805, p. 15.

2 Te vinden in de *Leydsche Cour.* v. 25 Maart, N°. 36.

MELPENNINCK die weldaad in zijne hand? Van waar de zelfstandigheid, de vrijheid, de medewerking, noodig tot hervorming, ontleend in een Land, hetwelk reeds, naar de belijdenis des Graven (II, p. 195 sq.), 'tot een staat van ontbinding was genaderd'?

De eerlijke, vaderlandlievende bedoeling van SCHIMMELPENNINCK is ook hier niet twijfelachtig. En juist daarom toont zijn voorbeeld te helderder, hoe bedriegelijk de, soms als toppunt van staatkunst geprezene, *toegevendheid aan de omstandigheden* is, zoodra zij ons verleidt te doen wat wij laken. Of wat kon hij, wanneer men de redenen, die hij aan het Staatsbewind te gemoet had gevoerd (II, p. 58, 79), tegen hem zelven keerde, antwoorden?

SCHIMMELPENNINCK was nog geen negen maanden aan het bestuur, of de brief van TALLEYRAND van 6 Febr. 1806 verscheen, als inleiding tot eene onderhandeling, die met de vestiging van het koningrijk *Holland* eindigde. Wat hadden wij toen, welke vrucht onzer inspanning sedert 1795, te verdedigen? Eene Grondwet, regten, instellingen, die wij als nationaal goed lief hadden? Neen. Niets dan een valsch en kostbaar schijnsel van onafhankelijkheid. Ook was de verdediging er naar. De houding van het Groot Besogne, door Graaf S. beschreven (II, p. 171), was die van menschen, overrijp tot onderwerping. De vrees deed wonderen. Staatsregeling, Vertegenwoordiging, Volk, alles ter zijde gesteld, om tot de geëischte ratificatie van den uitheemschen dwang een weg te vinden. Het wetgevend Ligchaam lost zich op in eene vergadering, waar de leden, 'niet in hunne qualiteit, maar als mannen, die in posten van het hoogste vertrouwen zijn gesteld, als liefhebbers van hun Vaderland'[1], gaan doen hetgeen buiten hunne bevoegdheid lag. Vier leden slechts waren met den raadpensionaris van oordeel, dat het Groot Besogne niet bij magte was, de opgedrongen verandering, zonder voorafgaande goedkeuring van het volk, te bekrachtigen. Wat beteekende het echter, wanneer men niet als Vertegenwoordiging en Wetgevende Magt zijne overtuiging dorst laten spreken[2], alles op een onvoorbereid gevoelen der stemgeregtigden te doen aankomen? En wat kon hun gevoelen hier inderdaad gelden? Ware de zaak of het

1 *Notul.* v. 5 April 1806, aangehaald II, p. 173 sq.
2 Zie II, p. 173, 174.

regt door eene openlegging der stemregisters veranderd? Verborg men zich niet achter een ijdelen vorm? Was het niet de verantwoordelijkheid afschuiven op een ander, dewijl men zelf niet waagde een fiksch besluit te nemen? Wat viel er te doen, dan voor dwang te wijken, zoodat men, alle medewerking weigerende, geen zweem van regt aan de overmagt leende?

Men wendt zich gaarne van zulk een tooneel af, en toch is het minder heilzaam, onze grootheid te bewonderen, dan ons zwak in de oogen te zien. Welgezinde, hun Land opregt beminnende mannen laten, uit angst, eed, pligt, overtuiging en eere zwijgen om eenen Koning te vragen, dien zij niet willen. Een verschijnsel, niet het eerste noch het eenige in onze politische geschiedenis; men herdenke b.v. de wending der Staten van *Holland* op 4 Julij 1672 en 3 Mei 1747, waar *dezelfde* personen heden een stadhouderschap inroepen, dat zij gister verderfelijk achtten; noch alléén in zoo heftig kritische tijden waargenomen. Of zou men den grond van dat verschijnsel niet ook in gewone tijden onder de drijfveren onzer publieke gedraging wedervinden?

Hij, die toen leefde, hield onze onderwerping aan den vreemden Koning en eene vreemde wetgeving voor het gevolg alléén of hoofdzakelijk van NAPOLEONS overmoed en geweld. Wij zijn verre genoeg van de gebeurtenis, om haar in verband met de gansche reeks sedert 1795 te beschouwen. Hoe smartelijk de twijfel zij, waagt iemand onzer te beweren, dat wij beter lot verdienden? Zou het ons hebben gebaat, op ons zelve te blijven? Onze verwarring zou nog oneindig grooter en zonder uitkomst zijn geweest. Ons ongeluk was niet het geleide of de heerschappij der Franschen, maar dat wij onze hervorming zonder hen niet wisten te volbrengen.

De regering van den raadpensionaris wordt in het II Deel, p. 141 sqq., op naauwelijks twintig bladzijden afgedaan. Hier ware eene volledige geschiedenis der wetgeving en maatregelen van bestuur uitnemend welkom geweest. Moest men kiezen tusschen haar en de schrifturen van den diplomaat, men gaf welligt aan de eerste de voorkeur.

Het leven van WISELIUS zal, geloof ik, worden geoordeeld met vaster en tevens vrijer hand, ronder en klaarder te zijn voorgesteld, dan R.J. SCHIMMELPENNINCK. Het geeft wel geen nieuw begrip van den tijd, waarin WISELIUS handelde, maar heldert toch eenige bijzondere feiten op. Intusschen voldoet het op

één hoofdpunt den weetlust niet. WISELIUS werd in 1796 lid van het Comité der oostindische zaken, en bleef het tot in 1804. Hier vond zijne deelneming aan het bestuur haren voornamen werkkring. Evenwel wordt noch de geschiedenis van het Comité over 't algemeen, noch van hetgeen WISELIUS er uitrigtte, zóó duidelijk als men haar uit de papieren van den laatste zou wachten aan den dag te zien komen. De beschrijving is meer persoonlijk, dan zakelijk; meer den werkman afbeeldende, dan het werk.

Opregt en vrijmoedig, schijnt de Heer B. echter bezorgder, men zou bijna zeggen angstvalliger, dan de zaak verdient, in herhaalde poging om te betoogen, dat WISELIUS steeds zich zelven gelijk bleef. Eischt de eer, dat wij trouw zijn aan vorige overtuiging, of aan de waarheid? Ook loopt de auteur gevaar, zijn doel te missen. De lezer, dien de standvastigheid van den held reis op reis wordt voorgehouden, gaat, al twijfelende of de schrijver, indien de feiten stelliger spraken, zooveel moeite zou doen, naar ongelijkheid zoeken. Eveneens heeft Graaf S. zich door een hartelijk gevoel laten vervoeren, op de *belangeloosheid* van zijn' vader dikwerf terug te komen. Gewis eene niet alledaagsche deugd. De hoofdvraag evenwel, zoodra men SCHIMMELPENNINCK als publiek man beschouwde, was toch eigenlijk niet, of hij zijn belang vergat, maar of hij *het algemeene belang* naar eisch voorstond.

Mag ik ten slotte een woord over den stijl der beide werken in 't midden brengen? In ons proza is sedert eenigen tijd nieuws ingedrongen. Ik heb een oud, schrander, achtbaar geleerde gekend, die eene mooije, uitnemend klare hand schreef; doch mijn en het schrift der meeste hedendaagsche menschen niet of naauwelijks leesbaar achtte; een bederf, dat, zeide hij, kwam van de fransche revolutie: en hij ging het bewijzen met hetzelfde gelaat, waarmede hij op het bord eene wiskundige stelling uitwerkte. Kan iemand, al ware het zonder dergelijk bewijs, ons zeggen, of de tegenwoordige beweging in het taalgebruik eene beweging aanduidt in het leven des volks? Van een individu zou ik niet durven beweren, dat hij, onedel, slordig, krachteloos schrijvende, niet de tegenovergestelde deugden persoonlijk zou kunnen bezitten. Neemt men echter eene geheele natie, het zal eer doorgaan, dat de spreek- en schrijfwijze niet slechts een bijzonder deel, maar algemeen afschijnsel is harer ontwikkeling. Of zou een rijke, levendige, gespierde, beschaafde volksgeest niet in de

taal aanschouwelijk worden? Hoe het zij, wij zijn de preek, zoolang rigtsnoer van onzen stijl en grootmoeder onzer welsprekendheid, niet meer uitsluitend getrouw. Verscheidenheid van vormen en uitdrukking wordt beproefd. Wij pogen minder dof en mat, dan voorheen, te schrijven; wij trachten naar kleur en toon; slordige spraak vindt niet meer zoo ligt genade, als vroeger; voor eene wijde, omslagtige, over de verschillendste onderwerpen in dezelfde plooijen gespreide rede wordt juiste, eigenaardige voorstelling verkozen. Spreken, in 't publiek meer geoefend, en schrijven komen nader tot elkander. De losheid van het verhaal en der beschaafde zamenspraak begint in geschriften over te gaan. Het boek van den Heer B. is er een blijk van. Graaf S. onthoudt zich van die nieuwigheden, zou men welligt denken, indien men niet moest vermoeden, dat wij hier eene niet gelukkige vertaling van een oorspronkelijk fransch opstel voor ons hebben. Ik zal daarom de lijst der vragen, die ik over menige bewoording gaarne deed, achterhouden. Ligt het ook aan de overbrenging, dat men de deelen van het zamenstel, gelijk op eene schilderij van eertijds, toen de kunstenaar nog geen verschiet uitdrukte, als op ééne lijn ziet, het een niet wijken, noch het ander vooruitkomen? Zooveel men echter in de vertaling eene schaduw van het oorspronkelijke meent te ontwaren, gelooft men den zachten, hoflijken trant te erkennen, die scherpheid van omtrek, hoeken en kanten, verbloemt of uitwischt. In allen geval laat het leven van SCHIMMELPENNINCK de verbeelding in volle rust; de Heer B., minder huiverig, laat, in dat van WISELIUS, soms gedaante, toets en tint doorschijnen.

THORBECKE.

Het zenuwstelsel en deszelfs ziekten, door *Marshall Hall* (met 14 platen). Naar het Engelsch door *L.C.E.E. Fock*, M.D. Te Amersfoort, bij W.J. Bommel van Vloten, 1845, in 4 Stukken, 537 bl. gr. 8°.

Het nut, ja de onontbeerlijkheid der physiologie voor de pathologie werd wel van de vroegste tijden af erkend, doch men verzuimde daarbij meestal de overgeleverde pathologische wijsheid aan de kritiek, welke de physiologie konde leveren, te onderwerpen, terwijl er aan het ziekbed veelal gehandeld werd, als bestond er geene physiologie. Daar men de vreemdste dingen tot grondslag van de ziektekunde maakte, verloor men juist den eenigen waren grondslag uit het oog, en nog heden zijn er geneeskundigen, die reeds op het hooren van het woord physiologie medelijdend glimlagchen, of het als een kind van eene verbasterde eeuw beschouwen, dat gevaar dreigt aan *hunne* kunst. Trouwens, zij tasten hierin niet mis: want alle willekeur, alle individuële meeningen zullen uit de wetenschap verdwijnen, naarmate zij opgebouwd wordt. Dat overigens onder den dekmantel der physiologie soms te koene pogingen tot hervorming gewaagd zijn, zal ik niet ontkennen; maar hoe gering is het nadeel, daaruit voortvloeijende, thans, nu de wetenschappelijke mededeelingen zoo snel plaats hebben; nu de groote strijd in tijdschriften gestreden wordt, waaruit, na eenige jaren, slechts het als goed en waar bevondene bewaard blijft; terwijl vroeger in lijvige folianten en quartijnen, met het goede, ook het kwade in leven bleef. Toen was dikwerf eene halve of geheele eeuw noodig, om eene ongegronde vooronderstelling te doen vallen: nu zijn eenige maanden daartoe genoegzaam.

Als een uitvloeisel van dezen staat van zaken beschouw ik het geschrift, waarvan de titel boven is opgegeven, waarin over de gewigtigste toepassing misschien, welke nog van de physiologie op de pathologie te maken is, gehandeld wordt, en hetwelk, reeds daarom alleen, al ware het niet door den ontdekker der reflexiebewegingen zelven geschreven, de aandacht in volle mate verdient. Het is derhalve, zoo als het mij voorkomt, belangrijk den lezer van dit tijdschrift met den inhoud van dit werk bekend te maken, en daaruit de betrekkelijke waarde van des schrijvers pogingen af te leiden.

Het eigenlijke werk begint op bl. 17. Na eene tamelijk lange Voorrede, en een stuk, ‘Voorloopige bemerkingen’ genoemd, waarin slechts zaken bevat zijn, die later wederom herhaald worden, vinden wij het volgende ‘tabellarisch overzigt van het zenuwstelsel:

I. Het geheele zenuwstelsel kan men verdeelen in:
   1. het cerebraalstelsel,
   2. het eigenlijke spinaalstelsel,
   3. het zenuwknoopstelsel.

II. Het cerebraalstelsel is:
   1. de zitplaats der *ψῦχη*, ziel, en
   2. het stelsel
      a. van het gevoel en der zintuigen,[+]
      b. van den wil, en der spontane bewegingen,[+]
      c. van den slaap, en der vermoeidheid.[+]

[+]gemengde verrigtingen.
[+]gemengde verrigtingen.
[+]gemengde verrigtingen.

III. Het eigenlijke spinaalstelsel:[+]
   1. het beginsel van deszelfs verrigtingen is de *vis nervosa*,[+]
   2. deszelfs verrigtingen zijn opgewekt, gereflecteerd of direct.[+]
      a) De reflexieverrigtingen zijn:
         a. ingestie en retentie,[+]
         b. egestie en exclusie.[+]

      b) De directe verrigtingen zijn:[+]
         a. de tonus[+] van den spiervezel.
         b. de irritabiliteit[+] van den spiervezel.

[+]gemengde verrigtingen.
[+]gemengde verrigtingen.
[+]gemengde verrigtingen.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.

IV. Het zenuwknoopstelsel:[+]
   1. het beginsel van deszelfs verrigtingen is de *vis nervosa*,[+]
   2. deszelfs verrigtingen zijn opgewekt, direct of onmiddellijk,[+]
   3. die verrigtingen bepalen zich bij:[+]
      a) de bewegingen der inwendige spierachtige organen,[+]
         a. het hart en de slagaderen,[+]
         b. de maag en de ingewanden.[+]

      b) de voeding,
      c) de afscheiding.

[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.
[+]gemengd in den slokdarm, den endeldarm.

V. Het stelsel der gemoedsbewegingen. Zij zijn physische aandoeningen, die werken door:
   a. het eigenlijke spinaalstelsel, en door
   b. het zenuwknoopstelsel.’

Het zoude overbodig zijn dit tabellarisch overzigt aan eene gestrenge kritiek te onderwerpen. Ik heb het medegedeeld, om dadelijk den lezer een bewijs te leveren, op welk eene gebrekkige wijze de schrijver zijne, veelvuldig voorkomende, overzigten ontwerpt, alsmede om te doen zien, dat hij hier een zenuwstelsel voor gemoedsaandoeningen aanneemt, en op ééne rij plaatst met de drie overige zenuwstelsels, ofschoon men in het boek zelf te vergeefs naar dit, uit de lucht gegrepene stelsel zoekt. Hij verstaat dan ook, zoo als elders blijkt, onder den naam van stelsel, minder bepaalde, te zamenhangende, uit gelijksoortig weefsel bestaande werktuigen, dan wel eene zekere klasse van verrigtingen. Dat zulks geenszins de duidelijkheid bevorderen, behoef ik naauwelijks te doen opmerken.

Dadelijk op het tabellarisch overzigt, begint het eerste hoofdstuk, getiteld: ‘het cerebraalstelsel, of het stelsel van het gevoel en van den wil.’ Het wordt geopend met de belofte, bij de behandeling van ieder der groote afdeelingen van het zenuwstelsel, de volgende orde in acht te zullen nemen: 1°. de anatomie; 2°. het beginsel der werkzaamheid; 3°. de physiologie; 4°. de pathologie; 5°. de therapie. Vervolgens wordt in 9 bladzijden de anatomie van het cerebraalstelsel geleverd. Men vindt hier evenwel niets dan eene opnoeming van eenige hersendeelen en zenuwen, en enkele opmerkingen over de *Lex Belliana*; waarna de schr., § 97, besluit, met te zeggen: ‘Zoo heb ik dan, zoo duidelijk mogelijk, het tegenwoordige standpunt onzer kennis aan het cerebraal gedeelte van het zenuwstelsel blootgelegd;’ alsof er niet oneindig meer diende geleverd te worden, alvorens met eenig regt zulk eene verklaring af te kunnen leggen. Men ziet het, de Heer MARSHALL HALL neemt het niet zeer naauw, wanneer het er op aankomt zijn eigen werk te beoordeelen.

Na deze verzekering volgen nog 3 paragraphen, te zamen 8 regels bevattende, in welke wederom herinnerd wordt, waaruit dit stelsel bestaat, ofschoon het een weinig vroeger uitvoeriger gezegd was. Doch dit is niet de eenige onnoodige herhaling. Zoo vindt men in § 67 en 70 eene bijna gelijke bepaling van het cerebraalstelsel.

Op de anatomie zoude de behandeling van ‘het beginsel der werkzaamheid van het cerebraalstelsel’ moeten volgen; maar de schrijver heeft zulks vergeten, zoodat nu onmiddellijk de physiologie volgt, welke in 4 bladzijden afgedaan wordt. Dat

er onmogelijk iets volledigs in die beperkte ruimte over zulk een onderwerp kan gezegd worden, is blijkbaar; maar moeijelijk zoude men er minder over kunnen zeggen, dan hier het geval is. De bedoeling is dan ook slechts, om het verschil tusschen het cerebraal- en spinaalstelsel aan te toonen. Eerst 12 paragraphen later wordt dit, hoewel eeniglijk ten opzigte der bewegingen, opgegeven. Het bestaat daarin, dat de bewegingen, door het cerebraalstelsel ontstaande, ‘dikwerf spontaan,’ door het spinaalstelsel nimmer spontaan en steeds opgewekt zijn. De schr. vergeet echter over de niet spontane bewegingen, door het eerstgenoemde stelsel veroorzaakt, te spreken. Had hij zulks beproefd, zoo had hij er over moeten nadenken, en er zouden daardoor voorzeker gunstige veranderingen in zijn boek gekomen zijn. - Ook bij andere gelegenheden maakt hij er zich gemakkelijk af. Aldus leest men (§ 108): ‘Het is bijna overbodig over die reeks van handelingen te spreken, in welke het zoo eenvoudige proces der willekeurige bewegingen, wanneer men door het gevoel iets is gewaar geworden, schijnt plaats te grijpen. Ik wil slechts kortelijk zeggen, dat dat gevoel onmiddellijk door eene bijzondere zenuw naar de hersens, den zetel der *ψῦχη*, moet geleid worden, en dat van daar ook de wil door eene zenuw der willekeurige bewegingen moet werken.’

Dit alles nu is waar, maar veel, dat tevens waar is, is verzwegen. Immers, wij hebben onze willekeurige bewegingen slechts in zooverre in onze magt, als wij haar aangeleerd hebben, en nimmer volgen zij onmiddellijk op eene wilsbepaling, maar door eene voorstelling, waarop de wil wel invloed kan uitoefenen, maar die toch iets geheel anders is als de schrijver het voorstelt. Ware het geen te regt beroemde geleerde, die aldus met de wetenschap omspringt, men zoude zich verwonderen, zoo veel onkunde bij iemand aan te treffen, die openlijk als schrijver optreedt.

Na deze zoogenoemde physiologie van het cerebraalstelsel, volgt de pathologie in 10, de therapie in 2 bladzijden. Het eerste bestaat voornamelijk uit aanhalingen van MAGENDIE, LEGALLOIS en anderen, en bevat veel, wat in de voorgaande afdeeling behoorde. Hetgeen onder de benaming van therapie geleverd wordt, is echter nog zonderlinger, en misschien het zonderlingste uit het geheele boek. Het begin luidt aldus: ‘Groene thee veroorzaakt, gelijk bekend is, slapeloosheid, en opium verwekt slaap,’ enz. enz. Het eenige goede uit deze

afdeeling zijn aanhalingen van FLOURENS, doch welke slechts in een verwijderd verband staan met het behandelde onderwerp. Zij vullen 17 paragraphen van de 20, waaruit het geheel bestaat. -

In het tweede hoofdstuk behandelt de schrijver het eigenlijke spinaal- of excitomotorische stelsel. Hij begint, volgens gewoonte, te verhalen, wat hij er van zeggen zal, en zulks moet in dier voege plaats hebben, dat 1°. anatomie, 2°. physiologie, 3°. beginsel van werking, 4°. pathologie, en 5°. therapie behandeld zullen worden. Hij vangt desniettemin met het beginsel van werking aan, en dit is niets anders dan de *vis nervosa* van HALLER. Maar deze werkt in andere rigtingen dan men vroeger wist, en de ontdekking hiervan is juist de verdienste, die zich de schrijver toeëigent. Hij bewijst nu door aanhalingen, dat HALLER, BICHAT, CUVIER, FLOURENS, MULLER, de werkingen der terugstralende zenuwen tot opwekking van bewegingen niet gekend hebben. De aangehaalde plaatsen laten echter bijna allen eene andere verklaring toe; want er wordt daar van de directe werking gesproken, die de schrijver in andere gedeelten van zijn werk zelf erkent. Inzonderheid wordt MULLER verkeerd aangehaald: want deze spreekt over de werking der bewegingszenuwen, geenszins over de werking der zenuwen in het algemeen.

Vervolgens worden eenige proefnemingen met eene onthoofde schildpad verhaald, waarbij prikkelingen van huid, slijmvlies en ruggemerg duidelijk doelmatige bewegingen veroorzaakten; en dewijl men nu zulks vroeger niet zoude geweten hebben, zoo heeft de schrijver zulks ontdekt. Zoo als de zaak hier wordt voorgedragen, stelt de beroemde ontdekk der reflexiebewegingen zich zelven in het ongelijk; want niet een enkele, maar vele oudere schrijvers kunnen aangevoerd worden, die melding maakten van doelmatige bewegingen na het wegnemen der hersenen. Niet in de waarneming, maar in hare verklaring, en vooral in hare toepassing, is de groote verdienste van MARSHALL HALL gelegen. Desniettegenstaande worden deze proeven, maar nu in het Fransch, in dezelfde afdeeling nog eens herhaald.

Men ziet uit dit korte verslag, dat er eigenlijk over het beginsel van werkzaamheid niet gehandeld wordt: want de medegedeelde proeven, die eenige weinige van de ruggemergswerkzaamheden doen kennen, kunnen toch niet gezegd worden, het beginsel aan te toonen van die werkzaamheden. Zij toch betreffen slechts het formele, en laten het reële geheel

onaangeroerd. Even goed kan men beweren het beginsel der willekeurige bewegingen op te helderen, door een arm te bewegen.

In de eerste § van de volgende afdeeling, over de anatomie van het spinaalstelsel handelende, wordt verzekerd, dat de schrijver eene nieuwe werking van de *vis nervosa* aangetoond heeft, terwijl, 7 paragraphen verder, verhaald wordt, dat deze nieuwe werking de eerste physiologische toepassing is van die kracht; zoodat HALLER haar alleen uit phantasie moet geschapen hebben, om aan een' physioloog uit het midden der negentiende eeuw de eer te ontnemen, eene kracht uit waarnemingen te vormen. Op de nieuwe werkingswijze van deze oude kracht, wordt nu de anatomie van het ruggemergstelsel gebouwd, met zulk eene zekerheid, met zoo veel goede trouw, dat de schrijver geenszins schijnt te twijfelen aan de meer of mindere gepastheid, om op eenige physiologische waarnemingen anatomische waarheden te gronden.

Zouden b.v. de geheime urinewegen en dergelijke zotheden meer, op zulk eene wijze in de wereld gekomen, aan den schrijver onbekend zijn? In allen gevalle moest de schrijver beproefd hebben, zijne vooronderstelde anatomische uitkomsten met het oog te bevestigen; doch zelfs geene poging wordt hiertoe in het werk gesteld; integendeel, hij zegt: ‘ik spreek niet van vezelen of van draden, waarover men zoo veel getwist heeft, maar van werking in zenuwen, die men duidelijk zien kan.’ - Op dezelfde gronden werden vroeger de geheime urinewegen verdedigd, want duidelijk zag men het rhubarbervocht in de maag en weinig later in de urine. Ik wil door deze vergelijking niet te kennen geven, dat de schrijver in den grond der zaak onregt heeft, maar alleen, dat hij zijne zaak op eene verkeerde wijze bewijst; iets, dat daarom te meer te beklagen is, dewijl het een zoo gewigtig punt geldt, welks algemeene erkenning zulk een' grooten invloed op de wetenschap kan uitoefenen.

De vermelde proeven geven den schrijver aanleiding, de ruggemergszenuwen in twee klassen te verdeelen, namelijk: in de *incident-* en *excitomotorische- of reflex-zenuwen*. De schrijver dwaalt echter in de opnoeming van deze klassen van zenuwen. Zoo zoude de *nervus vagus* tot de eerste klasse behooren, ofschoon het duidelijk is, dat hij tot beide klassen tegelijk geteld moet worden. Ook de *pars minor* van den *nervus trigeminus*, die tot de tweede klasse zoude behooren, is ten minste groo-

tendeels tot de willekeurige zenuwen te rekenen; gelijk verscheidene anderen. De schrijver weet dit zelf zeer goed, want op andere plaatsen brengt hij er verscheidene der opgenoemde zenuwen toe, en hij erkent dus door de daad hunne dubbele werkkring, maar verzuimt slechts hier ter plaatse van dit gewigtig punt melding te maken.

Dezelfde onduidelijke, verwarrende wijze om zich uit te drukken, vindt men weder in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk, over de *physiologie van het spinaalstelsel* handelende. Hier wordt namelijk geleerd, dat de mensch door het spinaalstelsel met de buitenwereld op eene stoffelijke, door het cerebraalstelsel op eene geestelijke wijze, in verband staat. Wanneer mijne oogzenuw dus het geheele, volgens physische wetten gevormde beeld van de retina in de hersens overbrengt, dan geschiedt zulks niet op eens stoffelijke, maar op eene geestelijke wijze. Hetzelfde heeft plaats, wanneer mijne gevoelszenuwen uit de topjes der vingeren iets naar de hersens overbrengen! Het is ongelukkig, dat een man, als MARSHALL HALL, zulke dingen kon nederschrijven. Had hij nagedacht, voorzeker zijne ‘ontdekkingen’ zouden er bij gewonnen hebben. Dan zoude het groote verschil, dat, volgens hem, in de werkingswijze van cerebraal- en spinaalstelsel bestaat, weggevallen zijn, maar des te heerlijker zoude zijne verdiensten uitgeblonken hebben; want had hij de analogie tusschen de terugstralende hersens- en ruggemergszenuwen erkend; had hij bewezen, gelijk zulks voor bewijs vatbaar is, dat beide op gelijksoortige wijze op de uitstralende zenuwen werken, maar dat wij door het bewustzijn die werking, wat het cerebraalstelsel aangaat, kunnen erkennen en wijzigen; voorwaar, hij had eene zeer groote dienst aan de wetenschap bewezen.

Verlaat de schrijver die punten, welke eene meer algemeen wetenschappelijke strekking hebben, om in de bijzonderheden de werking des ruggemergs te behandelen, dan is hij blijkbaar op zijn eigen grondgebied, en ofschoon men er ook al weinig nieuws aantreft, volgt men zijne opgaven met belangstelling; want zij zijn duidelijk, en bijna alle van praktische toepassing. Vooral met dit doel is, hetgeen over het sluiten der oogleden, het sluiten van het strottenhoofd, de ademhaling, het slikken, enz. gezegd wordt (§ 279 tot 342), belangrijk; iets, hetwelk ik niet zoude durven verzekeren omtrent het nu volgende, waar over den invloed van het ruggemerg op de irritabiliteit en tonus van het spierstelsel gehandeld wordt. Neemt men

namelijk, hetgeen hier gezegd wordt, volgens de letter op, dan zijn irritabiliteit en tonus gelijk te achten met beweging der spieren. Had de schrijver eene bepaling gegeven, wat hij door de beide genoemde woorden verstond, zoo zoude hij zich beter uitgedrukt hebben, althans meer verstaanbaar geweest zijn.

Doch behalve onduidelijkheid, ontwaart men in dit gedeelte ook valsche gevolgtrekkingen. Aldus leest men (§ 347): ‘Na verloop van eenige weken, was de irritabiliteit verminderd in den poot van een' kikvorsch, waarvan de *nervus ischiadicus* doorsneden was;’ waaruit dan de invloed van het zenuwstelsel op de irritabiliteit afgeleid wordt. Ging deze redenering door, dan ook kon men vaststellen, dat het zenuwstelsel noodig is, om spierweefsel spierweefsel te doen blijven; want men vindt niet zelden verlamde spieren in celweefsel veranderd. Trouwens, het is duidelijk, dat in beide gevallen de veranderde voeding, door den verlamden toestand veroorzaakt, veel waarschijnlijker dan gebrek aan zenuwinvloed, als de oorzaak der verminderde of geheel vernietigde irritabiliteit te beschouwen is. Kon men er overigens toe komen, dit woord uit de wetenschap te verbannen, en door spierwerkzaamheid te vervangen, de duidelijkheid zoude er door winnen. Immers, men schept eene kracht, de irritabiliteit, om de spierwerkzaamheid te verklaren; want, gelijk men ons leert, werkt de spier door de irritabiliteit. Maar wat is deze zoogenoemde kracht anders dan een tusschengeschoven woord voor eene onbekende zaak? Dit woord wordt vervolgens in de boeken eene zaak, die zich, als alleen op eene abstractie berustende, laat plooijen en draaijen naar willekeur.

In dit bijzondere geval heeft men overigens meer nog dan in andere gezondigd, door het woord af te scheiden van de zaak, welke het moet verklaren (spierzamentrekking). Vandaar het angstvallig zoeken naar dit produkt der phantasie, ook bij weefsels, die geenszins tot dat der spieren behoorden, ja, bij planten zelfs. Vandaar eindelijk, dat de zoogenoemde natuurphilosophen dit denkbeeldig ding tot een' factor van hunne, geheel hersenschimmige levenskracht verkiezen.

Het had eenen man als MARSHALL HALL gevoegd, tegen dit en dergelijke misbruiken zijne stem te verheffen, en hij zoude het waarschijnlijk gedaan hebben, had hij meer nagedacht over het wetenschappelijke gedeelte van zijne taak; want het ontbreekt hem niet aan helderheid van inzigten en onafhankelijkheid in oordeelvellingen. Maar slechts de praktische toepassing is zijn

doel, gelijk blijkt uit de hooge waarde van de aanteekeningen, die nu in de vierde afdeeling volgen, als toepassing van het voorgaande. Op eene voortreffelijke wijze wordt hier over de verstikking, enz. enz., in verband met de werkingswijze van het ruggemerg, gehandeld. Ieder, die niet volkomen overtuigd ig van de volstrekte onontbeerlijkheid der physiologie voor de praxis, kan hier die overtuiging erlangen, en tevens leering ontvangen, niet van wetenschap; maar leering, dagelijks noodig, niet alleen bij het behandelen van zieken, maar ook bij het bewerkstelligen van chirurgische manipulatiën. Het is wezenlijk te bejammeren, dat de schrijver, in plaats van een algemeen systematisch werk te willen schrijven, aan dit en andere dergelijke punten geene grootere uitbreiding gegeven heeft. Hierdoor is hij op een grondgebied getreden, waar hij niet te huis is, en waartoe de grootste krachten voorshands slechts ter halverwege tot het doel konden leiden.

In de vijfde afdeeling van dit hoofdstuk, waarin de pathologie van het spinaalstelsel behandeld wordt, heeft deze valsche stelling den schrijver weder gedwongen een systematisch overzigt van de ziekten van dit zenuwmiddelpunt te geven, waarbij zeer zeker meerdere vooronderstellingen dan zaken voorkomen; terwijl de volgende afdeeling, over de therapie van deze ziekten handelende, blijkbaar eeniglijk geschreven is, omdat het plan des werks medebragt, iets te zeggen, waarboven men dezen titel konde plaatsen.

In het derde hoofdstuk wordt het zenuwknoopstelsel op dezelfde wijze behandeld als in de beide voorgaande de andere zenuwstelsels. Men vindt hier dus dezelfde afdeelingen, maar deze zijn nog veel minder van inhoud dan de vroegere. Dadelijk begaat de schrijver eene groote onnaauwkeurigheid. - Hij zegt namelijk, dat het knoopstelsel zich alleen bepaalt tot de regeling der scheikundige veranderingen (§ 536), en dit wordt later wel verbeterd, in zooverre, dat hij er voeding en afscheiding door doet regelen, maar ook dit drukt de zaak zeer onvolledig uit. Immers spierzamentrekkingen in hart, darmen, enz., van de zenuwknoopen afhangende, behooren niet tot deze verrigtingen. Ook ontgaat het den schrijver, dat dit stelsel even zoo werkt door incident- en reflex-zenuwen als het ruggemerg, gelijk ik reeds voor eenige jaren heb trachten te bewijzen. In plaats echter van de verrigtingen van dit stelsel na te gaan, zegt hij te gelooven, dat de *vis nervosa* ook hier werkt (§ 554). Voorwaar, eene schoone uitkomst! Aan de physiologie van dit

stelsel wanhoopte hij (§ 556); want BRACHET heeft, volgens zijne meening, er de werkingen van het ruggemerg mede verward (§ 535), iets, dat slechts plaats heeft bij enkele proefnemingen van dezen geleerde. Doch van proeven is de schrijver geen vriend, ten minste niet om ze te bewerkstelligen; en waarschijnlijk daarom zal hij de physiologie uit de pathologie ophelderen, alsof men van wezenlijke ziektekunde kon spreken bij deelen, waarvan de gezonde verrigtingen onbekend zijn. Ik zal derhalve deze pathologische physiologie laten rusten, hoewel zij ook al niet aan de belofte voldoet, en meer uit losse, onzamenhangende herinneringen van vroegere studiën schijnt te bestaan, dan wel een organisch geheel te vormen, waardoor eenige algemeene gezigtspunten geopend worden. - De vierde afdeeling eindelijk levert de therapie, welke uit vier § § bestaat, waarvan de eerste verhaalt, dat het onderwerp duister, de tweede, dat de gemoedsbewegingen invloed op het zenuwstelsel, alsmede op de bloedmenging hebben; terwijl de derde niets bevat dan het volgende: ‘Wij zien hier een ander veld voor nieuwe nasporingen geopend, hetwelk rijpe vruchten belooft.’ - De vierde, eindelijk, wil, dat men bij een' kikvorsch het zenuwknoopstelsel alleen late bestaan, en dan onderzoeke, welk eenen invloed uitwendige dingen op het dier hebben. Jammer, dat de schrijver deze fraaije proeve niet bewerkstelligd heeft; met een' goeden wil, geëvenredigd aan de onkunde, welke zulk eene proeve konde voorstellen, zoude hij de geheele physiologie omvergeworpen hebben.

Ik zoude nu, de orde van het boek volgende, moeten overgaan tot de beschouwing van het pathologisch gedeelte, doch in dat geval met de beschouwing van eene andere physiologische verhandeling moeten eindigen, die, later dan het eigenlijke werk geschreven, door den vertaler daaraan als toegevoegd is. Om in eens des schrijvers physiologie te kunnen beoordeelen, zal ik dus tot de beschouwing van dit stuk overgaan.

De schrijver wil het aangemerkt hebben, als bevattende ophelderingen voor het andere werk, en in zooverre is het doelmatig, dat de vertaler dit nieuwe voortbrengsel ook onzen landgenooten aanbood. Als het belangrijkste, wat de inleiding bevat, is de verklaring aan te merken van hetgeen MARSHALL HALL eigenlijk wil met zijne verschillende werken. Ik geef dit, hoewel verkort, meest met zijne eigene woorden: ‘1°. Het verschil aan te toonen tusschen de reflexbewegin-

gen en de andere bewegingen, die het gevolg zijn van het gevoel of van den wil.

2°. Deze bewegingen te verklaren door een bekend beginsel, de *vis nervosa* van HALLER.

3°. Te bewijzen, dat de reflexwerkingen alleen van het ruggemerg afhangen.

4°. Dit beginsel van werkzaamheid toe te passen op alle bewegingen van ingestie, exclusie, retentie en expulsie.

5°. Dit toe te passen op pathologie, en

6°. op therapie.

7°. Eindelijk maak ik bovenal aanspraak daarop, dat ik de eerste geweest ben, die deze onderwerpen bij elkander tot een geheel, tot een stelsel teruggebragt heb.'

De hier volgende redeneringen, om aan te toonen, dat hij voldaan heeft aan deze punten, ga ik stilzwijgend voorbij, dewijl zij slechts de overdrevene eigenliefde van den schrijver doen uitkomen.

Ik ga dus tot de eigenlijke verhandeling over, welker eerste deel over de excito-motorische kracht handelt, en wel in de eerste plaats over de zitplaats van deze kracht. Dadelijk wordt het zenuwstelsel verdeeld: in een niet excitomotorisch deel (cerebraalstelsel), een traag excitomotorisch (ganglionairstelsel) en in een excitomotorisch deel (spinaalstelsel). Een weinig verder worden in 2 § § eenige proefnemingen van FLOURENS medegedeeld over de al of niet geschiktheid van hersendeelen, om op onmiddellijke prikkeling spierzamentrekkingen op te wekken, terwijl de deelen, waaruit zulks onmogelijk is, door den schrijver als niet excitomotorisch beschouwd worden. Hij vergeet hierbij echter het onderscheid tusschen bewegingen, op onmiddellijke prikkeling der zenuwen volgende, en die door reflexie opgewekt. Weinige § § verder, wordt echter aan HALLER en MULLER de leer ten laste gelegd dat alleen de zenuwen van hun middelpuntig einde naar de peripherie werken, hetgeen ook, in den zin, waarin deze beide geleerden spreken, volkomen waar is. Zij toch handelen over onmiddellijke prikkeling, en kenden (althans HALLER) de reflexwerkingen niet, toen zij aldus spraken. Maar wat heeft FLOURENS anders bedoeld bij zijne aangehaalde proeven? Welke andere gevolgen zijn er uit af te leiden? Uit de geheele redeneringen schijnt te blijken, dat de schrijver, in dit gedeelte van zijn werk, geen verschil kent tusschen reflexbeweging en directe beweging, zoodat hij bewegingen, op onmiddellijke prikkeling van het ruggemerg volgende,

hier voor reflexie houdt. Vervolgens wordt nog eens MULLER aangehaald, om hem ten toon te stellen; de plaats is ontleend uit zijn handboek, en bevat hoofdzakelijk, dat de bewegende kracht in de spierzenuwen van hun centraal uiteinde naar de peripherie werkt. Is dit geene volstrekte waarheid? Of heeft MARSHALL HALL ontdekt, dat eene stellig motorische zenuw uit de peripherie de oorzaak der beweging naar het centrum bragt? Niets van dit alles; maar hij verwart de terugstralende zenuw, die de oorzaak van reflexie naar het ruggemerg voert, met de motorische. Hij besluit dan ook, geheel zeker van zijne zaak, dat van dusdanige leeringen geene toepassing op de physiologie kan gemaakt worden (§ 93); maar dat hij de eerste stap gedaan heeft tot deze toepassing door eene rij van proefnemingen, waardoor ontdekt en bewezen is, dat de excitomotorische kracht in incident en reflexrigtingen werkt, - iets, dat door MULLER niet ontkend, noch tegengesproken wordt. De schrijver vecht hier dus tegen eene schaduw, maar maakt er zijn werk voor den oningewijde onverstaanbaar door.

Met de 94ste § wordt het gedeelte, handelende over de zitplaats der excitomotorische kracht, besloten, zonder dat wij letterlijk iets verder komen. Geene enkele proefneming, zelfs volslagen onkunde van bekende zaken. Of is niet door Duitsche en ook door Hollandsche onderzoekingen veel bekend geworden over dit punt? Kent men niet de deelen, waaruit deze zoogenoemde kracht opgewekt kan worden in het ruggemerg? Van al deze uitkomsten geen woord; maar daarentegen doellooze aanhalingen, doellooze strijd, om met zelfverheffing te eindigen, iets, waardoor de schrijver als het ware zijne beoordeelaars uitlokt, zijne verdiensten streng te toetsen, en, gelijk op het gebied der physiologie steeds met meer of minder grond kan geschieden, de nieuwe ontdekking aan geleerden uit een vroeger tijdperk toe te kennen.

De volgende afdeeling heeft tot opschrift: ‘Nieuw ontdekte wetten der werkzaamheid der excito-motorische kracht’ (§ 95 tot 103), waarin echter niets nieuws geleerd wordt, daar de uitkomsten, hier vermeld, uit andere geschriften te overbekend zijn. Nu worden zij echter door platen opgehelderd, die geheel overtollig zijn. In het besluit, § 104, lezen wij: ‘Men zal hebben opgemerkt, dat deze daadzaken onmiddellijk tegenspreken de wet der werkingswijze der excitomotorische kracht, gelijk zij wordt opgegeven door HALLER, Prof. MULLER en anderen.’ - Zoo wordt hier wederom de werking op on-

middelijke prikkels met de reflexbewegingen verward. Immers HALLER wordt hier gerekend deze laatste gekend te hebben, en MULLER, de groote uitbreider, ook van onze kennis der reflexie, wordt voorgesteld als haar verwarrende met andere zenuwwerkingen.

Het is aanstootelijk dergelijke dingen te moeten lezen!

Wij komen eindelijk tot ‘de natuur der excitomotorische kracht,’ waaromtrent wij echter niets lezen in de elf § §, die dit opschrift voeren, dat óf niet veel vroeger, óf veel vollediger bekend was. Vermoedens als deze b.v.: ‘dat het ruggemerg en het stelsel der excitomotorische zenuwen in hare gansche lengte, en in hare naauwe vereeniging met het slagaderlijk stelsel, eenen galvanischen toestel zouden vormen,’ zullen wel niets dan een' medelijdenden glimlach opwekken; terwijl de op deze plaats volgende verzekering: dat de excitomotorische kracht in hare evenredigheid tot de physiologie staat, als galvanismus tot de physica, zeker geene andere ontvangst verdient.

Nu volgen eenige § § met het opschrift: ‘Schijnbaar willekeurige bewegingen,’ waarin betoogd wordt, dat de reflexiewerkingen doelmatig zijn; en ofschoon ik zulks voor eene gewigtige waarheid houde, kwam mij toch de wijze van betoog zonderling voor. Men oordeele zelf. - Na de gevoelens van NASSE en VOLKMANN aangehaald, en gezegd te hebben, dat bij prikkeling van onthoofde amphibiën, de poot naar de geprikkelde plaats gebragt wordt, zegt hij: ‘de bedoeling is in al die gevallen duidelijk. Doch of zij van het onthoofde of door midden gesneden dier de bedoeling zijn? Gewis niet, doch van den alwetenden Schepper!’

Tegen deze stelling in het algemeen zal wel niemand iets inbrengen; hoezeer het als hoogst onwetenschappelijk af te keuren zij, bij een verschijnsel, dat voor oplossing vatbaar is, dat gekend kan worden, onmiddellijk het Opperwezen als laatste oorzaak aan te duiden, alsof niet de geheele natuur Zijn werk ware, maar alleen datgene, wat men niet kan verklaren. Zulke verklaringen zoude men overigens in een' Oosterling kunnen verwachten, maar niet van een' Westerschen geleerde uit het midden der 19de eeuw.

Het betoog, waarmede deze afdeeling besloten wordt, heeft tot titel: ‘Afwezigheid van gevoel en van wil.’ Het is voorzeker een der beste uit de geheele verhandeling; terwijl de proeven tot bevestiging van de stelling, dat bij onthoofde dieren noch gevoel, noch wil bestaat, vrij overtuigend zijn. Door

onthoofde en ongeschondene kikkers in bijtende vochten te plaatsen, zouden echter betere bewijzen geleverd zijn. Ik moet desniettemin bekennen, dat MARSHALL HALL het pleit eindelijk voldingend bewijst door pathologische waarnemingen, waartegen, volgens mijn inzien, niets in te brengen is.

De afdeelingen, die nu volgen, over de anatomie, de physiologie, over de pathologie en de therapie van het spinaalstelsel, zijn op dezelfde leest geschoeid als die, welke in het hoofdwerk over deze onderwerpen handelen en waarvan wij reeds gesproken hebben.

Deze verhandeling wordt eindelijk besloten met een stuk over de ademhaling, waarin, ook op grond van eigene proeven, de waarachtige aard van deze gewigtige functie wordt aangetoond, als zijnde geheel volgens de wetten der reflexbewegingen te verklaren; iets, dat ik trouwens zelf reeds vóór zes jaren meen bewezen te hebben, hoewel niet zoo overtuigend. Ook vindt men hier, zoo veel ik mij herinner, volkomener dan ergens elders, het onderscheid opgegeven tusschen de onregelmatige ademhalingsbewegingen bij asphyxie en de gewone, als ontspringende de eerste uit centrische bewegingen, hetwelk, in sommige gevallen althans, niet te loochenen valt.

Aldus opgegeven hebbende, wat men in het physiologische gedeelte van dit werk aantreft, zal ik mij eenige algemeene aanmerkingen veroorloven over het gehalte daarvan. - Al dadelijk moet ik verklaren, dat alle zaken, welke de schrijver mededeelt over de reflexwerkzaamheden, geheel in overeenstemming zijn met hetgeen in de natuur plaats heeft; maar dit alles was vroeger, op geringe, bijkomende omstandigheden na, even goed, en in vele opzigten volledіger, bekend, dan zulks in het onderhavige werk opgegeven wordt. Omtrent de overige zenuwstelsels wordt hier verder niets nieuws, maar veel onnaauwkeurigs geleerd. Uit het verslag blijkt het reeds, dat de schrijver volstrekt geen denkbeeld heeft van de physiologie van het hersenzenuwstelsel, ja, de elementaire waarheden betrekkelijk dit gewigtig punt geheel niet kent. Aldus is het de ziel, volgens hem, die onmiddellijk bevelen zendt aan de willekeurige spieren; ofschoon het minste nadenken reeds genoeg is, om deze dwaling te vernietigen. Zijne kennis aan het knoopzenuwstelsel is weinig verder gevorderd, en ook hier ontmoet men een' man, die geheel geene aandacht hecht aan hetgeen vóór hem geschreven is.

Dit is voorwaar zonderling, en alleen bij een' Engelschman mogelijk. De schoone ontdekkingen toch, door MARSHALL HALL vroeger gemaakt over de werking van het ruggemerg, zouden doen vermoeden, dat hij sinds jaren met belangstelling de wetenschap beoefende, zich met het vroegere bekend gemaakt had en met het dagelijks ontdekt wordende bekend hield. Dit is echter zoo niet. Alleen zijne ontdekkingen, de reflexiebewegingen, boezemen hem belang in; hetgeen daarover geschreven wordt, onderzoekt hij, doch niet om zijne kennis uit te breiden, maar om angstig toe te zien, dat hem geene eere ontnomen wordt; vandaar die uitvallen, die ziekelijke prikkelbaarheid, op vele punten doorstralende. Ik wil hem door deze aanmerkingen geene eer ontnemen, maar slechts de eenzijdige rigting doen kennen van dezen ontdekker, die het nageslacht misschien eens naast HARVEY zal plaatsen. Wat toch wist men vóór hem van den zenuwinvloed op de gewigtigste levensverrigtingen? Hoe beperkt, hoe verward, hoe onderling in tweestrijd was alles, wat men aangaande de werking van den *nervus vagus*, enz. enz. wist? Hoe oneindig veel meer werd door de ontdekking van MARSHALL HALL opgehelderd, dan door die van BELL! Waarheid echter is het, dat, was deze niet voorafgegaan, de eerste moeijelijk konde opgestaan zijn, terwijl ook de ontdekkingen van FLOURENS bijdroegen, om de waarde van de eersten te verhoogen. De werken van deze drie mannen hebben eigenlijk de physiologie van het zenuwstelsel gegrondvest. Ik had gehoopt ze in het aangekondigde werk vereenigd te vinden, door een' hunner geschreven, en in hun onderling verband voorgesteld te zien, met die helderheid, welke men mogt verwachten van den ontdekker der reflexiewerkingen.

In plaats daarvan, heb ik een werk gevonden, dat, door een' veel minder beroemd geleerde, volgens hetzelfde plan voltooid, waarschijnlijk oneindig minder leemten zoude opgeleverd hebben, terwijl in dat geval even goed de ontdekkingen van den schrijver konden vermeld zijn, omdat zij reeds lang bekend waren, waarom ik haar dan ook niet aan eene eigenlijke beoordeeling onderwerpen wil, dewijl zoo iets te laat zoude komen, en dit door velen, en ook door mij voor eenige jaren, reeds geschied is.

Werpen wij thans nog eenen blik op den inhoud van het gedeelte over de ziektekunde. Het eerste hoofdstuk van dit gedeelte, het vierde van het geheele werk, heeft ten opschrift:

‘het zenuwstelsel bij de vrucht en bij kinderen.’ Het vijfde handelt over de ziekten van het zenuwstelsel bij zuigelingen en kinderen. - Dat zulk eene verdeeling verwarring ten gevolge moet hebben, is zeer duidelijk; want in beiden wordt over het ziekelijk zenuwstelsel van kinderen, in het eerste ook over dat der vrucht, in het andere tevens over dat van zuigelingen gehandeld. Waar is echter het onderscheid tusschen kind en zuigeling? - Men zoeke hier overigens geen algemeen overzigt van de zaken, in den titel vermeld; het zijn aanteekeningen wegens gevallen, den schrijver medegedeeld, of in zijne praktijk voorgekomen, die ieder op zich zelve belangrijk genoeg zijn, om gelezen en overdacht te worden, maar verre zijn van dat, waarvoor ze uitgegeven worden. Slechts op eene enkele waarneming, hier vermeld, moet ik opmerkzaam maken. Het is een verhaal wegens eene levend geborene, onthersende vrucht, bij welke de verloskundige het schreeuwen slechts met geweld kon beletten, en die verder afgemaakt werd door het stooten met een stomp werktuig in het ruggemergskanaal. Deze moordgeschiedenis wordt medegedeeld door den dader, zonder dat hij zelf iets bijbrengt tot verschooning, als een zeer natuurlijk geval. Ik had wel gewenscht, dat de vertaler in eene noot de lezers opmerkzaam gemaakt had op de omstandigheid, dat bij ons te lande zulk eene handeling, zoo zij al niet tot eene criminele procedure aanleiding gaf, ten minste de verachting van alle weldenkenden tot loon zoude ontvangen.

Het nu volgende zesde hoofdstuk heeft ten opschrift: ‘de pathologie van het zenuwstelsel bij volwassenen,’ en bestaat (behalve 27 § § tot inleiding, inzonderheid over het verschil tusschen de verrigtingen van hersens en ruggemerg) uit drie verschillende verhandelingen, die reeds vroeger in de *Transactions* van *The medical and chirurgical Society* gedrukt, in gezelschap van het voorgaande herdrukt, en daardoor tevens vertaald ons aangeboden worden.

Het eerste van deze opstellen handelt over de irritabiliteit der spieren in geparalyseerde ledematen. Dezelfde leemten, in de voorgaande gedeelten aangetoond, vindt men ook hier. Stilzwijgend vooronderstelt de schrijver, dat de irritabiliteit óf van het ruggemerg, óf van de hersenen moet afhangen.

Eindelijk komt hij in § 1038 zoo ver, van te verklaren, dat ‘het ruggemerg de zitplaats van de bron, ook der irritabiliteit van de spiervezel is.’ Dit overdrijven wordt, zoo mogelijk, nog sterker, wanneer onder de conclusiën van de verhandeling

het ruggemerg als de bron van het animale leven voorgesteld wordt. MARSHALL HALL kan inzonderheid dit laatste niet in eenen eigenlijken zin gemeend hebben, gelijk uit vele andere plaatsen blijkt, hoezeer wij het met zoo vele woorden uitgedrukt lezen. Dat dus ook in dit stuk groote gebreken te gispen zijn, is zeer duidelijk, en echter bevat het praktische opmerkingen, die, even juist als schrander, den nadenkenden physiologischen arts door kennen en waarderen; wij noemen daarvoor, hetgeen gezegd wordt b.v. over het onderscheid der verlamming, naarmate zij door het ruggemerg of de hersens veroorzaakt wordt. Zoo ook bevatten de pogingen tot verklaring der reden, waarom de zamentrekbaarheid der spieren bij verlamming der hersenwerkzaamheid vermeerderd gevonden wordt, zeer veel goeds en waars.

De tweede verhandeling handelt over de ziekelijke reflexwerkingen, en begint met een overzigt van de physiologie dier werking. Wij stuiten hier weder op dezelfde gebreken als vroeger. Aldus wordt hier b.v. verzekerd (§ 1097), dat er geene toepassing van *vis nervosa* op de physiologie kon gemaakt worden, hetwelk genoemd wordt ‘eene *a priori* zeer onwaarschijnlijke omstandigheid;’ en wezenlijk is het zeer onwaarschijnlijk, dat HALLER eene kracht zoude vormen om iets te verklaren, waarmede men niets konde verklaren, een ding, dat onbruikbaar was gedurende bijna eene eeuw.

Vervolgens worden een aantal gevallen medegedeeld, om aan te toonen, dat bij verschillende ziekten van het zenuwstelsel de reflexwerkzaamheden waargenomen worden. Ik had hier iets anders verwacht; ik had verlangd, dat hier gesproken ware over eigenlijke ongesteldheden, zoo als er in genoegzame hoeveelheid bestaan, die eeniglijk uit de aandoening van deze werkzaamheid verklaard kunnen worden.

De derde verhandeling heeft tot opschrift: ‘over den invloed van den wil, van gemoedsbeweging en van de *vis nervosa*.’ - Dadelijk wordt hier de invloed van den wil, ten koste der reflexiewerkzaamheid, vergroot; want in § 1246 wordt de geregelde ademhaling aan den wil toegeschreven, terwijl de schrijver beweert, dat wij in den slaap bij gespannen aandacht, en gedeeltelijk ook bij comateuse toestanden, ongeregeld ademen, omdat de wil dan afwezig is. Ofschoon ik de onregelmatigheid in het eerste geval ontken, en in de beide anderen aan verschillende oorzaken toeschrijf, zoude ik weleens de vraag willen opgelost zien: Waarom het pasgeboren kind geregeld ademt?

Hier kan toch van den wil geene rede zijn, want deze vooronderstelt bewustheid. Ware de schrijver dus begonnen met eene bepaling van den wil te geven, hij zoude niet in deze grove dwaling vervallen zijn. Hij komt, een paar § § verder, nog in grootere verwarring, wanneer hij over den invloed van de gemoedsbeweging handelt; want den invloed der voorbijgaande gedachte op bewegingen (§ 1248) rangschikt hij onder de gemoedsbeweging. De beweging op voorstellingen is hem derhalve ook hier geheel onbekend. Nimmer heeft hij dus bij zich zelven nagegaan, wat er bij die zoogenoemde willekeurige bewegingen geschiedt; nimmer heeft hij zich de moeite getroost, om het, anders aan hem niet onbekende, handboek van MULLER op dit punt na te slaan. Immers, dan zoude hij gevonden hebben, dat in onze hersens het beeld der uit te voeren beweging aanwezig moet zijn, vóórdat wij haar uit kunnen voeren. Hij zoude dan tevens weten, dat, wanneer deze bewegingen door te snelle opvolging van voorstellingen zich verwarren, de eigenlijke bewegingen, door gemoedsaandoeningen ontstaan, voorkomen, en dat, bij gevolg, zijne willekeurige bewegingen, die, zoo als uit vroegere gedeelten van zijn werk blijkt, door hem, als op onmiddellijke bevelen der ziel rustende, voorgesteld worden, niet bestaan; en dat zijne gemoedsbewegingen veel te ver uitgebreid zijn, dewijl zij grootendeels met de willekeurige bewegingen zamenvallen.

Men ziet uit deze opgaven, dat de drie verhandelingen zeer slecht aan hunnen algemeenen titel, als bevattende de grondbeginselen der pathologie van het zenuwstelsel, voldoen. Immers men mogt verwachten, dat hier de grenzen tusschen ziekte van het eigenlijke zenuwstelsel, en die van andere deelen, waarmede dit stelsel in verband staat, zouden behandeld zijn; men moest hier de physiologie ten dienste der pathologie aangewend vinden, en in breede trekken de ziekelijk verhoogde zenuwwerkzaamheid geschilderd zien. Doch niets van dit alles. Slechts herhalingen en enkele uitbreiding van vroeger reeds behandelde punten, hier en daar door pathologische waarnemingen gestaafd, treft men ruimschoots aan.

Thans gaat de schrijver in het 7de hoofdstuk tot de ziekte van het zenuwstelsel bij volwassenen over, en wel in de eerste afdeeling tot die van het cerebraal stelsel, welke afdeeling volgens de oude routine met encephalitis geopend wordt. Deze en de apoplexie worden, gelijk in een handboek voor de praktijk, in 54 § § afgehandeld, en men verwacht, dat de schrijver aldus

voort zoude gaan. Maar neen; in eens begint nu eene aanprijzing der tracheotomie, die wel de eer om gedrukt te worden in ruime mate verdient, maar die toch hier zeer misplaatst is. Daarna volgt als N°. II (want de § § over de tracheotomie worden met N°. 1 aangeduid) werkingen, die het zenuwstelsel aandoen. In welk verband de 8 § §, met dit opschrift voorzien, tot het voorgaande of volgende over de localisatie der ziekten van het cerebraal stelsel staan, is voor mij een diep geheim. - Na deze stukken gaat het werk wederom geregeld voort met de vermelding van ‘andere ziekten in den schedel,’ die nu, in 3½ bladzijden, dus zeer kort en tamelijk onvruchtbaar, onder de volgende hoofden behandeld worden: tubercula, gezwellen, hypertrophie en atrophie der hersens. Het hierop volgende hoofdstuk: over ‘krankzinnigheid en de ziekten die haar gelijken,’ beloont in allen gevalle de moeite om het te lezen; want bij groote oppervlakkigheid en onvolledigheid, ontmoet men toch het een en ander, dat ons boeit.

Thans worden nog de ziekten der hersenzenuwen behandeld, die, gedeeltelijk althans, onder de vorige rubrieken vermeld hadden moeten worden. Bij de hierop volgende rubriek over de aandoeningen van het spinaalstelsel, treft men den schrijver op het gebied van zijne eigene onderzoekingen, met belangstelling, en tevens met groot genoegen aan. De verschillende bekende aandoeningen, die gewoonlijk aan het ruggemerg toegeschreven worden, zijn hier inzonderheid bij het licht, uit de kennis der reflexie voortvloeijende, beschouwd; en hoewel kort, zal ieder hier iets, en velen alles nieuw vinden. Zaakrijk, stellig en helder wordt dit voorgedragen, en ook zonder de objectieve wetenschap, dat het geleeraarde waarheid is, of althans kan zijn, dringt zich de subjectieve overtuiging op, dat hier door eenen eigendenker eigene waarnemingen medegedeeld worden. Men leze b.v. hetgeen over tetanus, over epilepsie, enz. geleverd wordt, en ik zoude mij zeer bedriegen, indien niet eigenlijke practici, ofschoon geheel vreemd aan de nieuwere physiologie, de hooge waarde van hetzelve inzagen voor hun vak, en volkomen alles beäamden, wat de schrijver hier leert. Ook zullen deze lieden, hoewel juist door hunne bekrompenheid vijandig gestemd tegen de eigenlijke wetenschap, toch hier, zoo immer, moeten bekennen, dat de physiologie, bij de behandeling van zenuwziekten althans, onontbeerlijk is. Nog wil ik aanteekenen, dat de schrijver het zoogenoemde dierlijk magnetismus eene belagchelijke zaak noemt, iets, dat wel ontegen-

zeggelijk waar is, maar dat niet te dikwerf door mannen van erkende verdienste gezegd kan worden, zoo lang er magnetiseurs bestaan, die de lijders door Courant-artikels lokken.

Het nu volgende 8ste of laatste hoofdstuk handelt over ziekten in het zenuwstelsel, die eenen meer verwijderden oorsprong hebben. De eigenlijke zenuwongesteldheden, hier beschreven, moesten reeds in het voorgaande hunne plaats gevonden hebben. Verder is onder de zaken, welke mede in dit hoofdstuk behandeld worden, ofschoon zij misplaatst zijn, het stuk over den invloed van het bloedverlies zeer leerrijk, en praktisch van hoog belang, zoodat men den schrijver voor de mededeeling daarvan behoort dank te weten.

Na dus den inhoud van de verschillende stukken, waaruit dit werk bestaat, te hebben doen kennen, zal het niet moeijelijk zijn, de betrekkelijke waarde van dezen arbeid te bepalen. Ik aarzel geenszins, den vorm voor verward te verklaren, en het geheele plan, als op eene veel te omvattende schaal in vergelijking met het geleverde aangelegd, af te keuren; terwijl de verdeeling in § § de lezing bijzonder onaangenaam maakt. Ook de wetenschappelijke verdienste is zeer gering, wanneer men deze wil zoeken in het mededeelen van nieuwe zaken; want hoewel er vele proeven in vermeld worden, zijn deze bijna allen reeds veel vroeger bekend gemaakt. De geheele leer der reflexiewerkzaamheden, welke hier, overal bijna, als nieuw ontdekt voorkomt, heugt reeds een dozijn jaren. Doch deze leer zelve is zeer onvolkomen medegedeeld; slechts het voornaamste, dat voor de praktijk reeds nu van gewigt is, vindt men hier; want, en dit blijkt uit alles, de schrijver is geen wetenschappelijk physioloog, maar een denkend, kundig practicus, die, als bij toeval, eene gewigtige ontdekking gemaakt heeft; iets, hetgeen trouwens gemakkelijker aan eenen practicus, dan aan een' eigenlijken physioloog konde wedervaren. Daarom slaagde hij, volgens mijn inzien, beter dan MULLER, VOLKMANN en anderen, in de verklaring der reflexiewerkzaamheden, terwijl hem de onbetwistbare eer toekomt, het eerst deze rij van verschijnselen wederom ter sprake gebragt te hebben. Met regt is hij dus als de ontdekker aan te merken van de ware ruggemergswerkzaamheden. Onberekenbaar wordt en is nu reeds de invloed hiervan op physiologie en pathologie, en ik aarzel niet als mijne meening op te geven, dat deze ontdekking eens de tweede zal genoemd worden, wanneer men die van HARVEY als de eerste aanduidt.

Of zich MARSHALL HALL, in het belang van zijn eigen' roem, met deze onbetwistbare waarheid niet moest tevreden houden, dewijl hij niet in staat schijnt met de voornaamste der hedendaagsche physiologen te kunnen wedijveren in het verder uitbreiden der wetenschap, wil ik niet beslissen. Ik kan echter niet ontkennen, dat het een' pijnlijken indruk bij mij maakt, dezen man, dien ik, en zoo velen met mij, opzegt vereer, zich zelven in verschillende geschriften te zien herhalen en naschrijven, zonder de zaak verder te kunnen brengen, terwijl hij blijkbaar naijverig is op ieder, die niet openlijk hulde doet aan zijne verdiensten, of ze in twijfel durft te trekken. Uit vele plaatsen zoude ik zijne groote prikkelbaarheid op dit punt kunnen aantoonen. Doch *cui bono*? Genoeg, hij heeft goedgevonden een werk, als het aangekondigde, te schrijven, dat, bij groote leemten, enkele nuttige stukken bevat; dat, met een' te ruimen aanleg, bij verre niet geeft, wat het belooft. De straf daarvoor zal hem in ruime mate toegediend worden door zijne recensiën-schrijvende landgenooten, welke tot de ‘boekphysiologen’ behooren; en zeer zeker zullen zich zijne ‘vijanden’ in *Engeland* verheffen, wanneer zij met de nieuwste Duitsche werken over de pathologie van het spinaalstelsel bekend zijn; want dan zal het den meester duidelijk worden, dat zijne overzeesche leerlingen hem verre vooruit zijn. Wenscht men hiervan bewijs, dan zij het genoeg te doen opmerken, dat hij weinig weet van de zoo gewigtige *irritatio medullae spinalis*, ofschoon de kennis aan dezen toestand van het ruggemerg zonder twijfel de kostbaarste vrucht is van zijne ontdekking, en misschien de grootste schrede, die in eene eeuw als deze in de ziektekunde gedaan is.

Er blijft mij, als aankondiger van eene Nederlandsche vertaling van dit werk, nog eene vraag over: Was deze vertaling noodig? Zal zij gelukkige gevolgen hebben voor de wetenschap? Het was voorwaar geheel onnoodig voor onze wetenschappelijke artsen, deze vertaling te leveren; maar het meerendeel der geneeskundigen hebben andere behoeften. Slechts vlugtig kennis nemende van Journalen, voornamelijk van praktischen inhoud, is hun een werk, dat tot leiddraad kan verstrekken bij de behandeling van de zoo moeijelijke zenuwziekten, bijna onmisbaar. Het aangekondigde werk kan deze behoefte niet volledig vervullen, maar juist die onvolledigheid maakt het misschien beter bruikbaar, dan vele werken over dit onderwerp, welke uit een wetenschappelijk

oogpunt minder berispelijk zijn. Juist de vele herhalingen, juist de armoede in het physiologische gedeelte, maakt het misschien beter geschikt tot dit doel. Zeker is het treurig van het geneeskundig publiek zoodanige voorstelling te moeten geven, en juist in de gebreken van het werk eene reden tot aanbeveling te vinden! Hoe dit zij, het aangekondigde boek verdient ook daarom eenige belangstelling, omdat het, zoo veel ik weet, het eenige werk in onze taal is, tot dit doel geschikt. Wat overigens de vertaling zelve aangaat, deze is, hoezeer over het algemeen duidelijk, soms echter eenigzins stootend, en niet vrij van grammaticale fouten. Ook zoude er stof genoeg zijn, om bij het register van drukfouten, hetgeen aan het einde van het werk geplaatst is, nog eene aanzienlijke lijst van dergelijke bewijzen van achteloosheid te voegen. Wij willen daarmede evenwel het geduld van onzen lezer niet op de proef stellen, daar wij door de uitgebreidheid van deze beoordeeling misschien reeds te veel van hem gevergd hebben.

Hoogeveen, 16 Maart 1846.
Dr. DASSEN.

Verscheidenheid van ligchamen, in betrekking tot atomen-leer, door *H.J. Cop*, Hoogleeraar te Deventer. Te Deventer, bij J. de Lange, 1845, 79 blz.

Groote schreden hebben de natuurkundige wetenschappen in de twee laatste eeuwen voorwaarts gedaan, en met immer verdubbelende snelheid volgen de belangrijkste ontdekkingen elkander op, niettegenstaande men telkens aan het eind meent genaderd te zijn. Het is den mensch onmogelijk zich iets voor te stellen wat hij nog niet kent, en daarom verbeelden wij ons zoo gaarne en houden wij het er ligtelijk voor, dat wij dat eind weldra zullen bereikt hebben. Wel zullen, zoo meent men, de leemten, die nog overig gebleven zijn, in het vervolg worden aangevuld; wel zal hier en daar nog eene schrede voorwaarts gedaan worden in de eenmaal ingeslagene rigting, maar een geheel nieuw spoor zal men zich toch wel niet meer banen; de volgende eeuw zal niet zoo rijk kunnen wezen aan belangrijke ontdekkingen als die, welke wij het

geluk hebben te beleven. Het zij mij vergund kortelijk de valschheid van deze stelling aan te wijzen, terwijl uit het vervolg blijken zal, hoe de inhoud van het boven vermelde boekje, hoe de hypothese, daarin behandeld, een van de middelen kan wezen tot ontdekking van belangrijke, nog in het duister gehulde waarheden. Stellen wij ons voor, in het midden van een ons nog onbekend ligchaam geplaatst te zijn en niets te kennen, dan hetgeen wij van dat ligchaam óf zelve onderzocht hebben, óf wat ons door anderen daarvan is medegedeeld, zoo zal, ingeval men zich in verschillende rigtingen, gelijk waarschijnlijk is, van het middelpunt uit bewogen heeft, het ons bekende gedeelte van het nog onbekende door zekere grenzen afgescheiden zijn, die een meer of min spherische oppervlakte zullen vormen; de inhoud van deze oppervlakte zal met den inhoud onzer kennis toenemen; de grenzen zullen steeds uitgebreider worden, en ligter zal het zijn dezelve hier of daar te overschrijden. Hoe uitgebreider grenzen men tegen een' vijand te bewaken heeft, des te eerder is het mogelijk een of ander punt te overrompelen: even zoo wordt het den beoefenaar der wetenschappen steeds gemakkelijker op de domeinen van het onbekende strooptogten te ondernemen, daar de uitgestrekte grenzen, steeds bezwaarlijker door de tegenpartij verdedigd, de moeijelijkheden, die aan de onderzoekingen in den weg staan, voor zoodanige aanvallen eene ruime gelegenheid aanbieden. Ten deele ligt dus reeds hierin eene oorzaak tot immer snellere uitbreiding onzer kennis. Maar er is nog eene andere reden. Wanneer men tegen het voorgaande mogt willen aanvoeren, dat men toch eerst de grenzen moet bereikt hebben, voor men ze zal kunnen overschrijden, en men bij den grooteren afstand van het middelpunt langeren tijd alleen daartoe zal behoeven; voorts dat de moeijelijkheden, die óf als bergen onzen voortgang belemmeren, óf als zoovele wel verdedigde vestingen den voortgang onmogelijk dreigen te maken, steeds hooger of ongenaakbaarder worden, daar die, welke van het minste gewigt zijn, reeds zijn beklommen of vermeesterd, zoo bedenke men toch ook, dat het tegenwoordig niet meer tijds dan vroeger, zelfs niet zoo veel tijds kost, om die grenzen te bereiken, nu men met snelle vaart en met wissen gang voorwaarts treedt, nu eene veel beter ontwikkelde taktiek onze pogingen leidt. Hooren wij wat de Hoogleeraar MULDER zegt in zijne redevoering: *De stoffelijke wereld, een middel tot hoogere ontwikkeling*: ‘Eerst voor ongeveer eene eeuw dagteekent de natuurkundige wetenschap, eerst in het

laatst der vorige eeuw dagteekent de oorsprong der scheikunde. Alle voorgeslachten raadden er naar, maar misten den tact om een enkel harer geheimen te ontdekken. Het moet ons verbazen, maar het is waarheid, dat het menschelijk geslacht zes à zeven duizend jaren onvatbaar was, om iets van de werkende oorzaken der stoffelijke wereld te verstaan.

Gelukkig noem ik mij en u, dat wij geboren zijn in eenen tijd waarin dat raden voorbij is. Hetgeen tot vóór eene eeuw voor de schranderste hoofden bedekt was, wordt thans aan de jongelieden op wel ingerigte scholen voorgedragen. Voor weinige guldens koopt men in geschriften, waarin de vlijt, de nasporing, de denkenskracht, ja het geheele leven van duizende natuuronderzoekers is weggelegd, eenen schat van natuurwaarheden, waarnaar het menschelijk geslacht zes à zeven duizend jaren te vergeefs getracht heeft.'

Hoe meer wij weten, des te doelmatiger rigten wij onze onderzoekingen in, des te beter hypothesen nemen wij ter hand, die ons spoedig tot aan, ja tot over de grenzen brengen, en zonder welke alle voortgang ondenkbaar is. Een blik op de geschiedenis der wetenschappen doet ons dit dadelijk inzien; zoolang alleen waarneming de Grieken geleidde, zijn weinig natuurwaarheden ontdekt, maar sedert men begonnen is proeven in het werk te stellen, proeven, waarvan geene enkele zonder hypothese gedaan is, toen verkreeg weldra de wetenschap een geheel ander aanzien. Zelfs de meest volmaakte wetenschap heeft deze noodig gehad; twee duizend jaren heeft zij gezocht, eer zij de bewegingen der planeten eenigermate konde verklaren; zoolang zij geene hypothese bezat, vorderde zij niets. Ieder toch zal wel met mij erkennen, dat het stelsel van PTOLEMAEUS reeds lang geene hypothese meer was, daar ook zelfs de weinig naauwkeurige waarnemingen van die tijden hare ongenoegzaamheid hadden betoogd en het slechts om andere toen geldende redenen met geweld als waarheid opgedrongen werd. Toen echter COPERNICUS de reeds eenmaal vermoede hypothese weder uitsprak, heeft zij zich begonnen te ontwikkelen. KEPLER en NEWTON hebben er de hunne bijgevoegd, en deze, die later door de waarnemingen in die hooge mate geruggesteund werden, dat zij den naam van wetten en theoriën verdienden, schijnen de algenoegzame te zijn om het mechanismus des heelals te verklaren, zoodat de eenige veronderstelling, dat alle stofdeeltjes elkander wederkeerig aantrekken in de regte reden der massa's en de omgekeerde van

de vierkanten der afstanden, alleen tot nog toe van alle verschijnselen rekenschap geeft!

Zoodanige ontdekkingen en vorderingen meen ik ook van de atomistische hypothese, die in het opgegeven werkje behandeld wordt, indien zij namelijk aan de waarnemingen voldoet, te kunnen verwachten; moge het nog slechts een wensch zijn, zoo staat het toch gelijk met dien zoo menigmaal geuiten wensch, volgens welken men zich voorstelt eenmaal de verschijnselen der levenskracht te zullen kunnen verklaren uit de bekende physische en chemische krachten. Men kan zich dan toch eenigzins verheugen in het vooruitzigt, dat de atomenleer eenmaal rekenschap zal kunnen geven van alle werkingen, die in de natuur, zoo als zij zich op onze aarde vertoont, plaats hebben, dat zij, eenmaal den naam van theorie verdiend hebbende, een goede leidsvrouw en ver vooruitziende gids zal wezen, om de grenzen van het onbekende, daar, waar zij zwak zijn, ons te doen overschrijden. Geen wonder dan, dat wat in het aangekondigde boekje door den Hoogleeraar COP behandeld is, de aandacht in hooge mate verdient, daar het de levensvraag der hypothese geldt. Wij willen dan ook nagaan, in hoeverre het onderzoek omtrent hare waarde, door den Heer COP beproefd, ten haren voordeele is uitgevallen, en daartoe aanvangen met den vorm en kortelijk den inhoud mede te deelen, om nog iets omtrent deze zaak toe te voegen wat niet in het werkje vervat is, daar de geachte schrijver de hypothese niet in haren geheelen omvang heeft willen behandelen.

Na eene korte uiteenzetting, hoe en waarom wel de bespiegelende wijsbegeerte tot een ander oordeel omtrent de genoemde hypothese geleid heeft dan de natuurlijke wijsbegeerte in het algemeen, wordt de atomistische hypothese boven de dynamische gesteld, als beter in verband te brengen met de verschijnselen. Mijns inziens heeft de Hoogleeraar regt dit te doen, daar wel is waar KANT tot de dynamische hypothese gekomen is, maar die wijsgeer toch niet, en evenmin de latere wijsgeeren, der atomistische hypothese met grond ongerijmdheid hebben kunnen toeschrijven. Indien dit laatste het geval ware geweest, zoo had men haar noodzakelijk moeten verlaten. Verder kan ook werkelijk de bespiegelende wijsbegeerte niet gaan, wijl het haar aan gegevens daartoe ontbreekt en zij het aan de natuuronderzoekers moet overlaten, om de uitspraken der hypothese aan de natuur te toetsen. In het vermelde werkje wordt

de atomistische hypothese naauwkeurig en duidelijk omschreven, zoodat men dus niet, als bij zoo vele andere werken, behoeft te vreezen, dat men de woorden in eenen anderen zin op zal vatten, dan waarin de schrijver ze bedoeld heeft.

Atomen zijn uitgebreid, ondoordringbaar, physisch ondeelbaar, onveranderlijk. Het begrip van het laatste praedicaat wordt op blz. 13-22 voldoende uitéengezet; het wordt als waarschijnlijk voorgesteld, dat elk dier atomen omringd is door aether-atomen, die veel fijner zijn; zeker is het, dat elk atoom steeds dezelfde krachten uitoefent en wel met dezelfde sterkte. Juist wordt hier over het begrip van stof en kracht gesproken als eigenlijk slechts één begrip uitmakende, daar het ééne zonder het andere niet denkbaar is, en het dus alleen als vorm van uitdrukking kan toegelaten worden te zeggen, dat kracht aan stof eigen is, stof deze en gene kracht bezit. Ik stel mij dus kracht voor als tot het begrip van stof behoorende; zij staan in verhouding als de orchesttoon tot het begrip van stemvork. Houdt deze op toon te geven, zoo is het geen stemvork meer, en denkt men de stemvork weg, zoo geve men het ook op, den toon te willen vernemen. Wanneer ik de stemvork onveranderlijk zeg te zijn, zoo druk ik daardoor niet alleen uit, dat de grootte, gedaante en aard van de stemvork dezelfde blijft, maar tevens onafscheidelijk daarvan, dat zij steeds denzelfden orchesttoon geeft. Op die wijze zijn alleen *atomen* onveranderlijk, reeds niet meer scheikundige elementen, welke eene verzameling van gelijksoortige elementen zijn, maar die, door op verschillende wijze verzameld te zijn, zich als *α, β, γ* wijziging kunnen voordoen. Atomen alleen zijn ook continu. Hier zoude ik vragen, of volgens de bovengestelde bepaling nog wel eens continuïteit aan hen mag worden toegewezen; wat physisch ondeelbaar is, kan toch nog op eene andere wijze deelbaar zijn (althans indien physisch in den gewonen engeren zin wordt genomen), en wat deelbaar is, is niet noodzakelijk continu. Deze aanmerking moge van weinig gewigt schijnen; ik hecht daar ook niet zoo groote waarde aan; maar het is de eenige, die ik mij op de juistheid der in het werkje voorkomende bepalingen zoude durven veroorlooven. Overigens zal wel niemand met reden er een bezwaar in zien tegen de atomistische hypothese, als zij geene continuïteit toelaat, meer dan tegen de dynamische, dat zij ze wel aanneemt.

Daar de ligchamen, zoo als wij ze erkennen, gevormd zijn door zamenvoeging der atomen, en de atomen op zoodanige afstanden van elkander geplaatst zijn, dat ieder hunner in

evenwigt zij; daar voorts dit evenwigt veelal verbroken wordt, wanneer, hetzij de dynamiden, hetzij andere ligchamen, hunne werking daarop kunnen uitoefenen, zoo zal de atomenleer dit evenwigt en deze veranderingen moeten verklaren, waardoor zij dadelijk vervalt in eene statica en dynamica der atomen; beide deelen kunnen in geen geval zonder behulp der wiskunde worden opgelost. Dat dit evenwel niet gemakkelijk en tot heden toe nog niet gedaan is, behoeft wel niet gezegd te worden; waaruit dus volgt, dat wij nog slechts naar eene atomenleer zoeken, maar ze geenszins bezitten.

In het tweede en hoofddeel wordt in het algemeen aangetoond, dat wij voor verscheidenheid van ligchamen in de atomistische theorie gereede rekenschap vinden. In den aanvang worden eenige begrippen omtrent stof, elementen, ligchamen, toestanden van ligchamen in het algemeen ontwikkeld; voorts als nadere oorzaken van verscheidenheid van ligchamen in rekening gebragt *stoffelijk verschil* en *inwendige gesteldheid*. Dit punt van onderzoek wordt in drie onderafdeelingen behandeld; I wordt aangetoond, dat wij verscheidenheid van ligchamen zien bij (d.i. en tevens) stoffelijk verschil; II dat wij deze zien bij (en tevens) verschil van inwendige gesteldheid; III wordt aan het slot van het werkje de vraag behandeld, of men regt heeft een *oorzakelijk* verband aan te nemen, en dus de verscheidenheid der ligchamen afhankelijk te stellen van de beide omstandigheden, die naar de atomen-leer bronnen van verschil *kunnen* zijn. Bij de groote voorzigtigheid, die de schrijver overal in het oog gehouden heeft in het maken van zijne gevolgtrekkingen, was het niet te verwachten, dat deze vraag bevestigend zoude beantwoord worden, waarmede dan de atomistische hypothese stellig zoude aangenomen geweest zijn. ‘Atomen-leer,’ zoo luidt het antwoord, ‘wijst ons aan, dat onderzoek van inwendige gesteldheid moet gepaard gaan met bepaling van stoffelijk verschil.’ Daar het nu den schrijver ‘gelukt is ons hiervan te overtuigen,’ zoo *heeft* hij ‘aangetoond, dat wij in haar nog gereede rekenschap vinden voor verscheidenheid van ligchamen, dat zij leiden kan bij het zoeken naar verklaring.’

Het heeft niet in het plan van den Hoogleeraar COP gelegen, de atomistische hypothese meer te ontwikkelen of haar op verschijnselen toe te passen, tot welker verklaring men tot nu toe hare hulp niet heeft ingeroepen; het kan daarom ook niet als een gebrek, maar moet integendeel als eene deugd worden

aangemerkt, dat de Hoogleeraar zijn plan zoo volmaakt is getrouw gebleven, ‘altijd zoo goed onderscheiden heeft, trouw en wettig heeft afgeleid, niets wat aan beginselen vreemd was, heeft toegevoegd.’ Voorzeker weinigen zullen zich bij het verdedigen eener hypothese zoo zeer kunnen matigen, om ze te verdedigen zoo als zij is, en ze niet hier of daar wat verder te brengen. De schrijver bepaalt zich dan ook in I en II tot het opnoemen van zeer belangrijke gevallen, die zeer duidelijke voorbeelden opleveren, waarvan ik echter hier niet weder eene bloemlezing maken wil, opdat niet misschien een lezer, hiermede genoegen nemende, zoude nalaten het werkje zelf ter hand te nemen. Daar ik bovendien gevaar zoude loopen, om, ingeval ik nog korter dan de schrijver iets van het in het werkje behandelde wilde voordragen, toch onduidelijk te zijn, wil ik den lezer naar het boekje zelf verwijzen, waarin hij vele merkwaardige zaken aantreffen zal. Liever zal ik nog eenigzins uit elkander zetten, wat ik er gaarne bovendien in had opgenomen gezien, maar er in miste; namelijk het meer bepaald terugwijzen der bedenkingen, welke tegen de atomistische hypothese zijn ingebragt, waaromtrent ik hier en daar iets toe zal voegen. Het komt mij namelijk eenigzins als een verzuim voor, niet zoo zeer, dat niet alle bewijsgronden, of als men wil waarschijnlijkheidsgronden, vóór de atomistische hypothese zijn aangevoerd, want het is steeds voorzigtig troepen in reserve te houden, maar dat niet de aanvallen behoorlijk afgeweerd zijn. Dit zoude slechts dan kunnen worden toegelaten, als men ze geheel uit de hoogte konde verachten, hetwelk wel niet van alle tegenwerpingen tegen de hypothese kan gezegd worden. De heer COP had, mijns inziens, moeten bedenken, dat het niets baat alle gevallen op te noemen, waarin eene hypothese goede diensten bewijst, waardoor zij dus waarschijnlijkheid erlangt, zoo lang er nog één geval, nog ééne tegenwerping overblijft, die met zekerheid hare onwaarde betoogt. Niet elk geval, dat nog onverklaard is; want hoe dikwijls had dan niet zelfs de Newtonsche wet der zwaartekracht moeten vervallen, als eens eenigen tijd lang de analyse eene ontdekte ongelijkheid niet uit haar wist af te leiden; maar elk geval, dat het tegendeel van het in de hypothese aangenomene bewijst, is voldoende, om alle overige diensten te doen vergeten. Dan heeft zoodanig eene hypothese het eind van hare nuttigheid bereikt, en schadelijk zoude zij worden, als men haar bleef aankleven. Zoo bij voorbeeld zijn niet zoo zeer de

polarisatie des lichts, noch de kleuren van dunne plaatjes, als bewijzen tegen de emanatie-hypothese des lichts geldend te maken. Deze verschijnselen maken haar slechts *onwaarschijnlijk*; maar de mindere snelheid, welke het licht in de ligchamen van sterker brekend vermogen heeft, zal, zoodra die naar den voorslag van ARAGO aangetoond zal zijn, haar, onafhankelijk van al het overige, *onwaar* maken. Zij is dan ook geheel, kan men zeggen, door hare mededingster, die zich theorie noemt, verdrongen, niettegenstaande hare verdedigers veel moeite en scherpzinnigheid hebben aan den dag gelegd, om haar te behouden. Zien wij dus wel toe, of ook niet aan de behandelde hypothese alle moeite verspild is, of niet misschien onoverkomelijke zwarigheden in den weg staan en ons verhinderen, dat wij ze zouden aannemen. Gaarne geef ik toe, dat de bekende tegenwerpingen van FARADAY, hoe dreigend en schoonklinkend ook, meer spitsvondig dan waar zijn, en hier hoegenaamd niets afdoen. Ofschoon nu deze geleerde over het algemeen zeer ongelukkig is met zijne bespiegelingen, zoo heeft hij toch om zijne schoone reeksen van waarnemingen, waarmede de wetenschap door hem verrijkt is, en die zeker bij zijne groote geleerdheid nog meer vruchtdragende zouden geweest zijn, als betere hypothesen ze hadden geleid, te veel gezag. Zijne tegenwerpingen zijn te stellig uitgesproken, dan dat zij met stilzwijgen kunnen worden voorbijgegaan. Ik zoude het niet gewaagd hebben, ongevraagd mijn gevoelen daaromtrent te uiten, indien niet BERZELIUS, de hoeksteen en toetsteen der wetenschap, een man boven allen lof verheven, die alleen waarheid beoogt, die getoond heeft niet te schromen, ook zelfs eene van zijn lievelingstheoriën openlijk terug te trekken, zoodra hij van de gegrondheid harer mededingster overtuigd was, en die daarom billijk nog grooter blijkt, - indien niet deze in zijn allerkeurigst *Jahresbericht* het oordeel daarover reeds had uitgesproken. Er zijn nog andere bezwaren. Tegen de onveranderlijkheid der atomen schijnt voornamelijk dit te strijden, dat meerdere metalen op verschillende temperaturen andere affiniteit voor oxygenium toonen, en soms plotseling, zoo als het osmium, al het oxygenium laten varen, dat zij trapswijze hebben opgenomen; voorts de status nascens der elementen en de schijnbaar grootere verwantschap van sommige zwakkere zuren voor zwakkere bases, dan wanneer beiden sterker zijn; zoodat het schijnt, alsof men niet eene onveranderlijke reeks zoude kunnen vormen, beginnende met het sterkste zuur en door de minder en min-

der sterke zuren langzamerhand overgaande tot de zwakke, minder zwakke en sterke basis, waarin de verst van elkander geplaatste ligchamen de meeste onderlinge verwantschap zouden hebben; eindelijk het bij herhaling aangevoerde voorbeeld van ijzeroxyde, dat door hydrogenium ontleed wordt, terwijl het (maar op eene andere temperatuur en onder andere omstandigheden, uit ijzer door hydrogeniumoxyd gevormd is. Deze geheele klasse van verschijnselen, die in den eersten oogopslag in strijd schijnen met de onveranderlijkheid van atom-krachten, is tot mijn leedwezen in het boekje niet afzonderlijk opgenomen, misschien alleen, omdat het zich zoo ligt laat aantoonen, dat ook deze tegenwerping slechts op schijn berust en men er alleen dàn eene tegenstrijdigheid met de atomistische hypothese in zien kan, wanneer men buiten rekening laat, dat het al of niet vormen eener verbinding niet functie der affiniteit alleen, maar van vele andere omstandigheden en van andere physische krachten, expansiekracht b.v., afhankelijk is; het komt er enkel op aan, om te verklaren, hoe warmte, affiniteit en expansiekracht beiden, in gunstiger omstandigheden kan doen werken en zóó schijnbaar verhoogen kan; en wanneer iemand mij aantoont, hoe het mogelijk zij, dat de ligchamen door warmte, dat is door eene trilling der deeltjes uitgezet worden, terwijl zij door de waarschijnlijk alleen in timbre verschillende lichtveroorzakende trillingen dier zelfde deeltjes niet worden uitgezet, zoo schijnt het mij zeer doenlijk alle die schijnstrijdigheden naar de atomistische hypothese volledig te verklaren. Het kan zeer wel zijn, dat werkelijk zelflichtende ligchamen, die met warme ligchamen vergeleken moeten worden, dien ten gevolge uitgezet zijn, en dat het nog slechts der waarneming ontsnapt is, ook omdat beide toestanden meestal te zamen gaan; doch de zwarigheid zoude daar niet mede opgeheven zijn; want hoe kan sterker trilling het vormen eener verbinding bevorderen, door schijnbaar de affiniteit te verhoogen? hoe kan trilling oorzaak zijn van uitzetting en afstooting? Juist omdat ik mij met dit punt veel heb bezig gehouden, meermalen naar eene waarschijnlijke verklaring van dergelijke toestanden, als die, waarin de dynamiden zich vertoonen, getracht heb, en meerdere verschijnselen tamelijk bepaald zoude kunnen te huis brengen, als ik slechts het bovengenoemde bij onveranderlijkheid van atomen wist te verklaren, had ik gaarne in het werkje van den Hoogleeraar COP hieromtrent opheldering gevonden en zijne gedachten op dit punt vernomen. Nu zijn alle deze opge-

noemde gevallen wel onder III begrepen, maar zoo algemeen, dat het weinig bevrediging oplevert. Ik geloof althans niet, dat het lezen van het bedoelde werkje eenen tegenstander der atomistische hypothese zal overhalen, ofschoon het iemand, die deze reeds aangenomen heeft, veel genoegen zal doen. Door deze groote algemeenheid wordt, naar mijn gevoelen, eer eenige schijn gegeven aan de beschuldiging van willekeurigheid, die zoo vaak tegen de atomistische hypothese door hare tegenstanders (men zie vooral het ook door Prof. COP aangehaalde werk van Dr. KARSTEN) wordt ingebragt, dan dat zij, zoo als behoorde, afgewezen wordt.

Mijne derde en laatste aanmerking staat hiermede in verband. De onmiddellijk voorgaande door mij geopperde bedenkingen beschouw ik als zwarigheden van minder belang tegen de atomistische hypothese, welke, naar ik hoop, door opzettelijke toepassing der wiskunde zullen verdwijnen; maar deze, de beschuldiging van willekeurigheid, ontneemt waarde aan alles, wat de hypothese tot nu toe scheen te verklaren, en laat haar zonder steun voor den minsten aanval bezwijken. Ook de Heer COP gevoelt het, dat men dezen schijn niet op haar mag laten rusten, als hij op bl. 25 zegt: ‘Naar waargenomen verschijnselen maakt men zich meer of minder bepaalde en uitvoerige voorstelling van gesteldheid van verbindingen en ligchamen; zoekt in die voorstelling weder rekenschap van verschijnselen; het redeneren over kracht van zamenhang en van vereeniging hangt van de voorstelling af, is even onbepaald, heeft voor toepassing geen zekerder grond.’ ‘Dat die voorstelling nu met de middelen, welke der verbeelding ten dienste staan - met vorm, afmeting en kracht - aan de verschijnselen *gepast* kan worden, lijdt geen twijfel, evenmin dat de atomen leer *zoo* ontwikkeld geene waarde heeft.’ Dit is volkomen waar, als *passen* beteekent *willekeurig passen*, nu eens door dit, dan weder door wat anders aan te nemen; maar wanneer men aan de verschillende atomen naar vaste regelen vorm, afmeting en kracht uitdeelt, dan houdt de beschuldiging van willekeurigheid op, die ontegenzeggelijk met veel meer grond tegen de dynamische theorie kan ingebragt worden, gelijk men bij het lezen van Dr. KARSTEN's werk onmiddellijk zal inzien, en men zal wel degelijk meer waarde aan de atomistische hypothese geschonken hebben, wanneer men gelukkig genoeg geweest zal zijn naar vaste regelen te hebben kunnen passen. Zoodanig passen toch is juist het aan-

wenden der analyse op de hypothese, welke zoo te regt door den Hoogleeraar COP (bl. 25) gezegd wordt, het eenige geldige middel te zijn, om over mogelijkheid en waarschijnlijkheid te kunnen oordeelen. Dit is ook zeker, dat, wanneer wij geen onderzoek doen naar dien vorm, afmeting en kracht, wij nooit verder zullen komen. Wij hebben *a priori* grond genoeg, om voor heterogene atomen verschil in deze grootheden aan te nemen. Het zoude oneindig toevallig zijn, dat, toen de atomen geschapen werden, zij alle denzelfden vorm en dezelfde afmeting zouden hebben verkregen; het was bijna noodzakelijk, dat sommige deze, andere die grootte en gedaante erlangden, en *ook* daarom, misschien wel *juist* daarom, zich nu nog als andere elementen voordoen; zoodat misschien wel de werkingen, die zij uitoefenen, alleen daarom verscheiden zijn, en ons nu verkeerdelijk verschillende krachten met verschillende atomen doen vereenzelvigen. Wij weten, dat LA PLACE reeds groot gewigt hechtte aan den vorm der atomen; ook de afmeting is in den laatsten tijd in rekening gebragt. Sedert KOPP en SCHRÖDER spreekt men van Specifiek Volumen; KARSTEN en BRUNNOW hebben relatieve atom-afstanden aangegeven; LAURENT heeft uit de undulatie-theorie de verhouding van de grootte der atomen tot hare afstanden willen opmaken; ROTHER - maar waartoe allen opgenoemd, die zich met de beide eerste gegevens reeds min of meer hebben bezig gehouden. Ook naar de wet, die de krachten volgen, heeft men reeds getracht. Vooreerst komt daarbij in aanmerking het onderzoek, welke soort van krachten men tusschen de grovere atomen onderling, tusschen de grovere atomen en den aether, en tusschen de aetheratomen onderling moet aannemen, of men in ieder dezer systemen aantrekkende of afstootende krachten moet veronderstellen. Gelijk de Engelsche analysten hebben aangetoond, is voor het evenwigt alleen noodig, dat in één dezer systemen krachten worden aangenomen van tegenovergestelden aard aan die van de beide overige systemen, zoodat wij, in geval als het waarschijnlijkst aangenomen wordt, dat tusschen de grovere stofdeelen onderling aantrekkende krachten heerschen, nog de keus hebben in een der beide andere systemen afstootende krachten te veronderstellen, dat wil zeggen, om door verdere waarnemingen, met behulp der wiskunde, te onderzoeken, welke van deze beide gevallen in de natuur gegrond zij. Is het niet misschien het waarschijnlijkst, dat alleen tusschen de atomen van den aether afstootende krachten plaats grijpen, in de beide an-

dere systemen aantrekkende? Welligt zal de astronomie in staat zijn, in het vervolg hierover te beslissen, wanneer zij zal hebben uitgemaakt, of de aether in de nabijheid der hemelligchamen meer of minder digtheid heeft dan op groote afstanden. Ook LA PLACE heeft zich met het onderzoek over den aard der krachten reeds bezig gehouden, en, gelijk na hem POISSON, nasporingen gedaan omtrent de wet, volgens welke de krachten bij het toenemen der afstanden in uitwerking verminderen. Deze is dan, volgens hem, van den vorm:

$A\,\varphi\,(R) + B/R^2$,

zoodanig, dat bij merkbaren afstand de eerste term verdwijnt, en de Newtonsche term alleen overblijft. De functie $\varphi\,(R)$ is nog niet naauwkeuriger bepaald. Indien het nu in het vervolg niet gelukt, eene vaste wet te ontdekken, maar men nu eens dezen, dan weder dien vorm daarvoor moet aannemen, om aan de verschijnselen te voldoen, zoo noeme men de atomistische hypothese willekeurig; doch in het tegenovergestelde geval spreke men haar dan ook van deze beschuldiging vrij, en erkenne men, dat zij bij het welgelukken van zoodanige pogingen hooge waarschijnlijkheid erlangen kan. Men weet, dat Prof. KELLAND tegen EARNSCHAW en O'BRIEN de stelling uitvoerig verdedigd heeft, dat, voor tot nog toe bekende gevallen, reeds de term van NEWTON alleen voldoet: hieronder heb ik echter de capillaire werkingen niet opgenomen gezien; en buitendien komt het mij, om andere redenen, niet waarschijnlijk voor, dat alle andere voorbeelden, waarop wij deze wet zouden willen beproeven aan te wenden, werkelijk door dien eenvoudigen vorm zouden worden verklaard. Het gaat mijne krachten ver te boven hier te beslissen, maar het kwam mij toch van belang voor, er de aandacht op gevestigd te hebben, en zoo het begrip van al of niet willekeurigheid eenigzins nader te hebben bepaald.

Ik wil besluiten met de opmerking, of het ook niet in het voordeel der atomistische hypothese pleit, dat alle hare bestrijders, en in het bijzonder Dr. KARSTEN, die als hoofdbestrijder genoemd wordt, zoodra zij een oogenblik vergaten, dat zij tegen haar schreven, en zij toepassingen gingen maken, haar verdedigden en zich dus aan inconsequentie hebben schuldig gemaakt; voorts, zoo als de Hoogleeraar COP aanmerkt, niets nieuws hebben te voorschijn gebragt, hetzij

in beschouwing, hetzij in toepassing. Moge de Heer COP het mij ten goede houden, dat ik hier en daar heb aangestipt, wat niet in zijn plan van behandeling lag, en eigenlijk geene zoo geleidelijke beoordeeling van zijn werkje gegeven heb als dit verdiende; wijte hij dit daaraan, dat men, waar men niets onjuists aantreft, toch ook niet veel aanmerken kan; het schoone zal door den lezer van het werkje genoegzaam worden opgemerkt. Ik had zoo gaarne de beschuldigingen, die tegen de hypothese gewoonlijk ingebragt worden, in dit werkje afgewezen gezien, en vind er niet zoo veel bezwaar in, als de Hoogleeraar COP, om aan eene *hypothese* iets toe te voegen; immers ook andere hypothesen, zoo als de contacttheorie, heeft toevoegselen moeten ontvangen, sedert zij door VOLTA is opgesteld, eer zij van de verschijnselen behoorlijk rekenschap heeft kunnen geven, en boven hare mededingster duidelijk de overwinning heeft kunnen behalen.

Het boekje moge vele lezers hebben, voornamelijk eenige, die omtrent de aangevoerde punten hunne gedachten en liefst hunne bedenkingen daartegen openbaar maken, opdat zij zoo mogen bijdragen tot de beantwoording van deze belangrijke vraag; hetgeen, in welken zin het dan ook moge geschieden, niet zal kunnen plaats hebben, zonder aanmerkelijk veel lichts te verspreiden over verschijnselen, welker oorzaak nu nog zeer in het duister ligt.

Utrecht.

BUYS BALLOT.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Latijnsche Spraakkunst voor eerstbeginnenden, door Dr. H.M. Moll, *Rector te Zierikzee. Amsterdam*, P.N. van Kampen. 1845.

Het moet erkend worden, dat de Grammatica der oude talen in den algemeenen vooruitgang der wetenschappen gedeeld heeft. Niet alleen is in de laatste tijden de stof door grootere volledigheid van voorbeelden aanmerkelijk uitgebreid, maar vooral ook in de methode is vooruitgang zigtbaar, in zooverre deze zich thans niet meer vergenoegt met het enkel opteekenen der verschijnselen, maar er met onvermoeiden ijver naar streeft, om de grammaticale begrippen scherper af te bakenen en de bijzondere regels onder algemeene gezigtspunten te brengen. Voorzeker moet het verwondering wekken, dat deze vooruitgang in wetenschap eerder schadelijk, dan voordeelig gewerkt heeft op die schoolboeken, welke de elementen van het nieuwe leven in zich hebben trachten op te nemen. Uit den aard der zake zou men immers de niet ongegronde gevolgtrekking kunnen maken, dat, naarmate eenige wetenschap zich meer ontwikkeld heeft, ook haar beeld, schoon in korte trekken geteekend, zich in een duidelijker licht aan de jeugd moest vertoonen. De oorzaak van dezen achteruitgang, die zich hoofdzakelijk in den vorm openbaart, meenen wij op Duitschen bodem te moeten zoeken.

Vooreerst moet men in het oog houden, dat bepaaldelijk de

Grammatica der Latijnsche taal, met hoeveel ijver ook door de Duitschers in hare bijzonderheden onderzocht, nog niet tot vaste beginselen gebragt is. De regels van RAMSHORN waren te wijdloopig en te inconsequent, de invallen van REISIG te spitsvondig, en de methode van WEISZENBORN te veel zwevende in etymologieën, om vasten grond te geven in eene wetenschap, welke dezen nog zoo zeer behoefde. Eene betere methode werd voorbereid door ZUMPT, maar eerst regt begrepen door den scherpzienden Deen MADVIG. Deze geleerde, niet tevreden met de resultaten der Duitsche philologen, heeft niet alleen door zijnen scherpen en bondigen stijl boven hen vooruit, maar hij heeft ook door eene meer juiste bepaling van grammatische begrippen en door grootere eenheid van beginselen de Grammatica eene groote schrede vooruit doen gaan. Daar nu onze vroegere schoolboeken voor Grammatica, voor zooverre zij niet hardnekkig bij het oude bleven stilstaan, weinig meer dan loten van den Duitschen stam zijn, moest eene zwevende onzekerheid en gebrek aan scherpe afronding noodzakelijk daarin overgaan; en deze moesten des te nadeeliger werken, naarmate eene korte en zekere opgave der regels meer en meer als hoofdvereischte eener schoolgrammatica wordt aangemerkt.

Eene tweede, niet minder gewigtige oorzaak ligt in de wijze, waarop onderzoek en resultaat dooreengemengd zijn. De Duitscher, van nature wijsgeerig, is door overdrijving van het goede dikwerf in uitersten vervallen, en heeft inzonderheid op het gebied der School-literatuur eene wijsgeerige tint gelegd, welke niet geschikt is voor Duitsche, en nog minder voor Hollandsche Latinisten. Een schoolboek der Grammatica moet alleen de resultaten der wetenschap in korte en bondige regels bevatten en zich van alle redenering daarover onthouden. Wordt dit niet in het oog gehouden, dan zal het boek voor den philoloog aangenamer te lezen, maar voor den docent een onbruikbaar materiaal zijn.

De genoemde onpraktische rigting is in meerdere of mindere mate in onze schoolboeken overgegaan, naar gelang zij de latere resultaten meer in zich opgenomen hebben. Ook de Rudimenta van Mr. A.J.J. BAKE, welke vele bewijzen van grondige en zelfstandige taalstudie opleveren, waren in een' redenerenden trant geschreven; en toen het gunstig onthaal, deze Grammatica te beurt gevallen, een' tweeden druk noodzakelijk maakte, heeft grootere uitgebreidheid en nog meer ontwik-

kelde zucht tot redeneren het boek voor philologen in waarde doen stijgen, maar voor pasbeginnenden onbruikbaar gemaakt.

Dr. MOLL heeft met mij en andere collega's het minder doeltreffende eener redenerende Grammatica gevoeld, en heeft handen aan het werk geslagen, om een boek te leveren, dat meer voldeed aan de behoeften van eerstbeginnenden. Het moet erkend worden, dat de schrijver ons eene schrede nader bij ons ideaal gebragt heeft. Althans vinden wij hier grootere kortheid, geene wijdloopige redeneringen en in het algemeen toenadering tot de methode van MADVIG, welke wij reeds in onze inleiding als den beteren weg poogden voor te stellen. Wij keuren dan ook het doel, dat de schrijver zich blijkens zijne voorrede voor oogen gesteld heeft, goed, en willen, om onze belangstelling in zijnen arbeid te toonen, eenige leemten aanwijzen, welke ons zijn voorgekomen de bereiking van zijn ideaal te hebben verhinderd. Eerst spreken wij over de methode, welke door den schrijver in het zamenstellen zijner Grammatica gevolgd is, dan over den vorm, welken hij haar gegeven heeft.

Bij de indeeling der Grammatica hadden wij het beter gevonden, zoo MADVIG op den voet gevolgd ware. De bepaling der Etymologie had onzes inziens geheel voorop moeten staan, omdat de letters, als uitmakende het eerste onderdeel der Etymologie, niet als meteören in de lucht kunnen zweven. Daarenboven hadden wij ook eene plaats verlangd voor het derde onderdeel der Etymologie, de woordafleiding. Niet dat wij dezelve zoo uitvoerig en wetenschappelijk wenschten behandeld te zien, als in de Rudimenta van BAKE, maar eene korte opgave der meest in het oog loopende analogieën houden wij daarom voor wenschelijk, omdat het afleiden van woorden en het opmerken van dezelfde beteekenis in gelijke uitgangen den geest der jongelieden prikkelt en belangstelling inboezemt.

In de bepalingen is de schrijver over het geheel kort en bevattelijk. Daarom heeft ons te meer de bepaling der conjunctio bevreemd, waarin over het verbinden van afzonderlijke begrippen en uitgedrukte gedachten gesproken wordt; woorden, welke schipbreuk lijden op de bevatting des leerlings, omdat zij de zaak te veel *in abstracto* voorstellen. Somtijds is de omschrijving der te bepalen zaak onjuist en zwevend. De ablativus dient, volgens den schrijver, om de verschillende betrekkingen van substantiva uit te drukken. Vooreerst is deze be-

paling onduidelijk, omdat zij niet aangeeft, of deze betrekkingen tusschen de substantiva onderling bestaan, zoo als in den genitivus, dan of zij plaats vinden tusschen het subject en een substantivum, dat tot aanvulling van het praedicaat dient. De onjuistheid der bepaling loopt in het oog, wanneer men opmerkt, dat het woord *verschillende* alle eenheid van begrip uitsluit, dat eene dusdanige bepaling even goed op den genitivus en dativus zou kunnen toegepast worden, en dat eindelijk het opgeven der voorzetsels, waardoor de ablativus in onze taal kan uitgedrukt worden, niet tot de bepaling, maar tot hare aanwending in de verschillende gevallen betrekking heeft. Wij gelooven, dat de schrijver beter gedaan had, met zich in de bepaling en verdere behandeling van den ablativus nader aan MADVIG aan te sluiten. Hierdoor zoude het begrip van ablativus, schoon ook door dezen scherpzinnigen geleerde meer negatief dan positief omschreven, nogtans zeer gewonnen hebben, en dan zouden inzonderheid de verschillende gevallen, waarin de ablativus gebruikt wordt, met meerdere helderheid van voorstelling en grootere éénheid van beginsel gerangschikt en behandeld zijn geworden. Wij willen onze meening nog met een enkel voorbeeld trachten te staven.

In § 230 wordt ons als eerste regel opgegeven, dat de ablativus bij verba passiva gevoegd wordt, om de zaak, die iets bewerkt, uit te drukken: *sole mundus illustratur*. Eerst in § 233 heet het, dat de ablativus *ook* het middel of werktuig uitdrukt, waardoor iets geschiedt. Hoe veel duidelijker en juister zou de voorstelling der zaak geworden zijn, indien als regel vooraan geplaatst was: De ablativus duidt het werktuig aan, waardoor iets geschiedt. § 230 ware dan de zuivere toepassing van den in § 233 vervatten regel geworden, terwijl zij nu, als een verschillend geval behelzende, vooraan wordt gesteld. Dat nu beide § § de toepassing zijn van éénen regel, zal genoegzaam blijken uit de vergelijking der twee gevallen: *manu gladium tenere* en *veneno exstingui*, waarin de ablativus evenzeer ablativus *instrumenti* is. Aan den ablativus instrumenti had zich zeer gevoegelijk de ablativus *caussae moventis* kunnen aansluiten, die thans de twee gevallen van den ablativus instrumenti op eene hinderlijke wijze van elkander scheidt.

Wanneer ik mij het doel van den schrijver voor oogen stel, om namelijk alleen voor eerstbeginnenden zijne Grammatica in te rigten, dan komt het mij voor, dat de aanmerkingen nog

te veel in bijzonderheden treden. In een boek voor pasbeginnenden moet men zooveel mogelijk het licht op de hoofdregels en de algemeene resultaten vereenigen. Worden de nevenbeelden met te veel zorg bewerkt, dan zal het hoofdbeeld minder in het oog springen, en de ongeoefende aanschouwer loopt gevaar, om, terwijl hij zich in détails verliest, de groote zaken te vergeten. In hoeverre deze aanmerking van toepassing zij, beoordeele men aan § 232, A. 1, 3, § 234, A., § 239 en andere plaatsen.

Met een enkel woord over den stijl willen wij besluiten. Over het geheel hadden wij denzelven meer aphoristisch gewenscht, daar deze wijze van zich uit te drukken het meest geschikt is, om de regels vast in het geheugen te prenten. De regels eener Grammatica moeten zoovele wetten zijn, waardoor de leerling zijn eigene zaak verdedigt of die zijner tegenpartij aanvalt. Zij moeten zóó afgerond en zóó bondig zijn, dat men er niets bij of afdoen kan. Daarom hadden wij den stijl des schrijvers op vele plaatsen nog korter en scherper verlangd, en vooral vrij van onnaauwkeurigheden, die hier en daar ingeslopn zijn. Het zoude te veel van den lezer gevergd zijn, dit in voorbeelden met mij te willen nagaan; alleen doen wij hem opmerken, hoeveel korter de bepaling der interjectio had kunnen gegeven worden, en hoe § 292 door haren langen volzin ten eenemale ongeschikt is om in het geheugen te worden geprent.

Hiermede besluiten wij onze recensie. Wij hopen ten slotte, dat deze Grammatica, welke bovendien door netheid van druk en uitvoering uitmunt, een ruim debiet moge vinden, omdat zij het eerst getracht heeft, de laatste resultaten in het oude goed passende kleed van VOSSIUS te steken.

P. HALBERTSMA.

Izabella. Een geschiedkundige Roman, door H.W. Herbert. *Uit het Engelsch. Twee deelen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren, 1845.

Madame AMABLE TASTU zegt in de inleiding voor hare belangrijke *scènes de la Fronde*: ‘In de geschiedenis van *Frankrijk* zijn zeker weinig tijdvakken, die onvruchtbaarder zijn in uitkomsten, dan dat van den volksopstand, die in onze dagen den

naam van de *Fronde*[1] heeft ontvangen. Maar zoo het daar al arm in wezen moge, des te rijker is het aan pikante trekken. De feiten ontbreken - niet de groote mannen, en welligt verdienen die belangrijke karakters, te midden der onbeduidende voorvallen van dat tijdperk geworpen, van den dichter de opmerkzaamheid, die de geschiedvorscher er aan weigert. Ongetwijfeld is de *Fronde* aan de weinige verhouding, die men tusschen de personen en de handeling, tusschen het einde en de middelen opmerkt, dat *theatrale* voorkomen verschuldigd, hetwelk zelfs de oogen niet is ontsnapt van de vertooners der komedie zelve: *comoedia in comoedia*, zoo als de kardinaal DE RETZ haar ergens genoemd heeft.'

De verdienstelijke romanschrijver HERBERT, die reeds van eene gunstige zijde bij ons bekend was, schijnt ook geheel doordrongen van de waarheid dezer uitspraak. Immers reeds in zijn *Alice Selby* koos hij dit tijdperk der Fransche geschiedenis, om er zijne helden in te laten handelen - en ook het tooneel van den roman, dien wij thans willen aankondigen, is genomen uit die woelige dagen, welke de roemrijke regering van LODEWIJK XIV voorafgingen. Even als *Alice Selby* achten wij *Izabella* welgeslaagd.

IZABELLA DE COUCY is een voor wees gehouden meisje van hooge geboorte, die door hare tot de *Frondeurs* behoorende bloedverwanten ten felste vervolgd wordt, opdat deze zich zouden kunnen meester maken van haar vermogen (hetwelk, volgens eene familiebepaling - eene akte zoo oud, dat de Salische wet haar niet treffen kan - in de vrouwelijke lijn overgaat), nadat zij eerst hare moeder door schandelijken laster hebben vermoord, en haren vader het land doen ruimen of door gehuurd staal omkomen. Zij wordt aan hunne geweldenarijen ontrukt door HARRY MORNINGTON, een' Engelsch edelman, in dienst van den kardinaal DE MAZARIN, die haar toevallig ontmoet, en door beradenheid en geestkracht haar aan de magt harer bloedverwanten en aan groote gevaren ontrukt. Zijn huwelijk met haar - dank hebbe een perkament van den kardinaal, dat hij bij zich heeft - kort na die ontmoeting gevolgd, moge wat plotseling op het tapijt komen, de situatie is misschien

1 Dezen naam ontving het naar de wijze, waarop de jongens op straat van tijd tot tijd den policiedienaars, die hen uiteen moesten jagen, met slingers en steenen weêrstand boden.

bijzonder genoeg om dit te regtvaardigen. Maar uit deze redding en verbindtenis ontstaat eene nieuwe reeks van rampen, waarmede de echtgenooten te worstelen hebben. Reeds terstond na hunne vereeniging worden zij gescheiden. MORNINGTON begeeft zich waar zijn pligt als krijgsman hem roept - en IZABELLA wordt door haren laaghartigen neef DE CHATEAUFORT uit het klooster gesleept, waarin zij was achtergebleven, en dat door haar eene veilige schuilplaats geacht werd, om het met een' kerker te verwisselen. Nogtans voert DE CHATEAUFORT haar overal mede, waar de dienst der *Frondeurs* zijn' arm eischt, en weet haar aan de zorgvuldige nasporingen van MORNINGTON te onttrekken, wiens leven hij heeft gezworen te sparen, mits IZABELLA den eed aflegt, haren echtgenoot gedurig schriftelijk aan te manen, geene pogingen in het werk te stellen om haar verblijf uit te vorschen, en nog minder om haar te bevrijden - een eed, dien zij naauwgezet naleeft, schoon hij den zijnen gedurig uit het oog verliest. Evenwel door een' zamenloop van voorvallen ontdekt MORNINGTON - die intusschen door zijne uitstekende dapperheid en krijgsmanstalenten het koninklijk leger gered en de legerafdeeling onder TURENNE voor de hofpartij gewonnen heeft - het oord, waar zijne gemalin als eene gevangene behandeld wordt, en ontrukt haar ten tweeden male aan de magt van haren geldgierigen neef. Deze, die in een gevecht gevangen is genomen, beschuldigt nu MORNINGTON bij D'HARCOURT, den generalissimus der koningsgezinden, die onzen held geen goed hart toedraagt, van moord en verleiding, waarom de vlekkelooze krijgsman naar *Parijs* wordt opgezonden en in de *Bastille* geplaatst. Voor de regtbank weet hij gelukkig die valsche beschuldigingen te ontzenuwen, terwijl het blijkt, dat de priester, die het huwelijk heeft gesloten, de toestemming van IZABELLA's vader bezat. Hij wordt dus niet alleen in zijne eer hersteld, maar zelfs ter belooning zijner gewigtige diensten tot Maarschalk van *Frankrijk* verheven, en bevestigd in het bezit van de *Lady of his heart*.

Onder de handen van een gewoon talent zou deze eenigzins arme conceptie bezwaarlijk tot een belanginboezemend verhaal hebben kunnen leiden; maar HERBERT verstaat zoo zeer de kunst om de verwikkelingen natuurlijk aan te wenden, de feiten elkander ongezocht te doen opvolgen en verrassende uitkomsten te doen ontstaan; hij is zulk een meester in het schilderen van karakters, dat men bijna vergeet een verdichtsel te

lezen. Daarenboven weeft hij met kwistige hand de levendigste scènes in zijn werk in, en wekt hij beurtelings vrees en hoop zoo zeer in het hart zijner lezers op, dat deze onwillekeurig worden voortgedreven om de lezing van het boek ten einde te brengen, al zien zij zich herhaalde malen opgehouden door verheven gedachten en schoonheden *de détail*, die zij meer dan eens zouden willen genieten.

Dat HERBERT een grondig kenner is van het menschelijk hart, - een eerste vereischte voor een' romanschrijver, - dit bewijst u bijna ieder hoofdstuk; maar vooral ontwaart gij dit in haar, van wie deze roman zijn' titel ontleent, en die de auteur ons heeft geschetst als eene meer dan gewoonlijk moedige, maar tevens edelaardige en fijngevoelende vrouw. MORNINGTON is de type van een' krijger zonder vrees of blaam en van de edelste grondbeginsels - een man, die, opgewassen in de school des tegenspoeds, zijne ziel rein heeft gehouden, te midden der afdwalingen van die bloedige dagen, en die uit innige overtuiging de zaak van het hof was toegedaan, in tegenstelling van zoo velen, die uit volslagen beginselloosheid en ligtzinnigheid zich aan het volk hadden aangesloten, hetwelk zij morgen weder verzaakten, om er zich eene week later andermaal mede te verbroederen. En niets is natuurlijker, - de krijgsman, die zijn' geboortegrond verlaten had, omdat hij zijn' arm niet wijden wilde aan den magtigsten der overweldigers en den schrandersten der veroveraars, die zijn' koning het schavot had doen bestijgen, kon geen man van het volk zijn, en allerminst een van hen, wier opstand niet, zoo als HUME zegt, door de vrijheid was geadeld. Wij zien in hem een getrouw aanhanger van zijnen vorst, schoon hij de schandelijke gedragingen van een' KAREL II verfoeit. Wij betreuren het slechts, dat de schrijver aan MORNINGTON zelven het verhaal zijner geschiedenis heeft in den mond gelegd. Want, terwijl hij hem tot het toonbeeld maakt van alle ridderlijke deugden, verliest hij in het oog der lezers, door het verkondigen van eigen lof, de beminnelijkste van alle, de nederigheid. In DE CHATEAUFORT heeft de schrijver ons den lagen hebzuchtige geteekend, wien logen noch verraad, kuiperij noch sluipmoord, verkrachting van de stem des bloeds noch vrouwenmarteling, te veel zijn om tot zijn doel te geraken. De gehechtheid van den bediende aan zijn' meester is schoon kontrasteerend geschetst in LYDFORT en in den handlanger van DE CHATEAUFORT. De geslepen Italiaan MAZARIN,

de onverschrokken CONDÉ, de achtingswaardige en alleen consequente voorzitter van het parlement, MOLÉ, de jonge LODEWIJK XIV, ANNA VAN OOSTENRIJK, groepeeren zich met TURENNE en andere bevelhebbers der beide partijen rondom de hoofdpersonen, en zijn meerendeels met de naauwgezetheid van een' geschiedvorscher geschetst. Alleen merken wij op, dat de schaduwzijde van CONDÉ's karakter ontbreekt, maar wij moeten er bijvoegen, dat ook de geschiedenis ze ons vooral eerst in het latere gedeelte van den oorlog der *Fronde* vertoont. De gebeurtenissen, die met de eerste bevrediging der partijen eindigen zijn ordelijk voorgesteld, en de zeden van het hof naar waarheid geschilderd.

Een paar proeven, die van de geoefende pen en het warme dichterlijke hart van HERBERT getuigen, mogen hier een plaatsjen vinden. De eerste is uit het einde van het IV^{de} hoofdstuk genomen, waar MORNINGTON zijne hand aan IZABELLA aanbiedt:

'Toen ik geheel geëindigd had' (zegt MORNINGTON) 'hief zij haar helderblaauw oog vol vertrouwen op, om mijnen blik te ontmoeten, en daarbij was geene siddering, geene gejaagdheid, geen aangenomen schijn van smart of gevoeligheid; alles was zuiverheid en argelooze onschuld.'

'"Gij weet niet, wat gij vraagt," zeide zij, diep bewogen, maar hare aandoening volkomen overmeesterende, "gij weet niet, wat gij vraagt, noch aan wie. Edel, grootmoedig man, meent gij, dat ik zou kunnen dulden, dat ik mij zou kunnen verlagen, zelfs tot mijn eigen voordeel, om eene toewijding en overgave, als de uwe, te misbruiken en te misleiden? Nimmer, nimmer! Er is een geheim, een diep en vreesselijk geheim, dat mij omgeeft. En meent gij, dat ik zelfs voor een oogenblik eene schaduw zou willen werpen op den naam, het toekomstige lot van mijnen redder? Er rust eene wolk van ellende en schuld en waanzin op ons gedoemd geslacht, en ik, het ongelukkige, onschuldige offer, zal ik een' tweede als slagtoffer slepen in den afgrond, waaruit hij mij zoo gaarne zou willen redden? Laat mij u slechts volgen - als uwe slavin, als uwe zuster, - hoe gij wilt, laat mij u slechts volgen, tot dat ik een rustig graf kan vinden, om mijn vermoeid hoofd in neder te leggen. Ik kan en mag u niet alles verhalen, maar wees daarvan verzekerd, voor dat gij de plaats uwer bestemming zoudt kunnen bereiken, zouden zij mij uit deze muren slepen, gelijk zij mij uit meer dan ééne veilige schuilplaats gesleept hebben."'

Onze tweede proeve zij de beschrijving van een slagveld, uit het tweede deel genomen:

‘Een slagveld kort na het gevecht, het is een treurig, ja, een beschamend en vernederend gezigt. De koude en gevoellooze lijken, het paard en hij, die het beteugelde, zijn daar uitgestrekt in den langen slaap, die op aarde geen ontwaken kent! De ellendige gewonden, steunende en worstelende in hunnen akeligen doodstrijd! De muzijkinstrumenten zelve en de standaarden, die hunne jammerlijke hulp boden, om aan deze vernieling eene fraaije vertooning bij te zetten, verbrijzeld en stom, verscheurd en bloedig! De wapenen zelve, de bewustelooze oorzaken van al dezen moord, nog rookende van het roode bloed, schoon niet langer gezwaaid door de sterke hand naar den wil van het moedige hart! Indien een man onbewogen zulk een schouwspel kan aanstaren, bij de bewustheid, dat hij zelf mede het zwaard des doods heeft gewet, dat zijn verstand is verkeerd, zijn hand afgewend van de pligtmatige oogmerken en daden van welwillendheid en onderlinge weldadigheid, om het tijdelijke en misschien het eeuwige verderf in zijne medezondaren te bewerken, indien hij zulk een schouwspel kan aanstaren, met dat denkbeeld zich kan vereenigen en daarbij niets gevoelen of zich trotsch gevoelen, dan is hij geen man. O, overwinnaars, overwinnaars, men heeft u de geessels der godheid genoemd, maar gij waart het door de inblazing van eenen duivel!’

Doch met al den lof, dien wij niet schromen aan den roman van HERBERT toe te kennen, mogen wij eene bedenking niet terughouden. Hoe men ook moge denken over de onbeduidendheid der *Fronde* in hare gevolgen; aan een' dieperen blik in hare geschiedenis kan de waarheid der opmerking van haren geschiedschrijver, den graaf DE ST. AULAIRE, niet ontgaan: ‘Qu'à aucune époque de l'histoire française la question n'a été plus nettement posée entre le pouvoir et la liberté, et que jamais pour rétablir l'équilibre entre ces deux grands intérêts de toute société civile, il n'avait été proposé des réformes plus rationnelles et mieux adaptées à l'état de la civilisation.’ Inderdaad verdient de partij der parlementen, waaraan een MATHIEU MOLÉ en OMER TALON hunne krachten wijdden, al onze achting, al onze sympathie, en slechts de opgedrongen vereeniging met eene adelijke partij, die alleen de handhaving van eigene voorregten bedoelde, en zich om het algemeen welzijn

in het minst niet bekommerde, stelde den doortrapten MAZARIN in staat, de zaak der vrijheid te onderdrukken, en hare zegepraal schier anderhalve eeuw te verdagen. Doch deze partij, welker edel doch vruchteloos streven ons alleen voor de *Fronde* belang kan inboezemen, treedt in HERBERT's verhaal geheel op den achtergrond, en hare hooge beteekenis, door straks genoemden geschiedschrijver uit authentieke stukken en gelijktijdige pamfletten aan het licht gebragt, schijnt hij zelfs naauwelijks te hebben bevroed. Wij beslissen hier de vraag niet, in hoeverre de historische roman zich aan de geschiedenis behoort aan te sluiten, en behulpzaam zijn kan of moet, om hare feiten door indringen in den geest van tijden en karakters in het ware licht te stellen. Wij bedoelen geene beschuldiging van HERBERT, maar alleen eene waarschuwing van den lezer, als wij beweren, dat ons in IZABELLA een belangwekkend verhaal is geleverd, maar dat bij alle getrouwheid in het schilderen van historische personen, het ware karakter en de gewigtige beteekenis van het tijdperk der *Fronde* er slechts voor een gering gedeelte uit kunnen gekend worden.

De vertaling verdient hoogen lof, schoon ze even als alle menschelijke arbeid hare gebreken heeft; nu en dan toch stieten wij op minder gelukkige zinnen en uitdrukkingen, als op bl. 59 van Deel I: ‘Dit alles zou bij eenen man van des kardinaals stugge en stroeve strengheid eene groote misdaad zijn, *die misschien eenen gang naar de Place de Grêve zoude gerekend worden te verdienen*.’ Op bl. 82: ‘Ik vond haar op de knieën nedergebogen met opgehevene handen en *overstroomende* oogen.’ Op bl. 87: ‘Opregter en *liefhebbender*,’ terwijl het stootende *dezelve* en *hetzelve*, met de verbuigingen daarvan - die wij nog slechts in pacht meenden bij de verhandelaars en verhandelaartjens - gedurig den anders goeden stijl ontsiert. Het verwonderde ons te meer, die wanklinkende woorden te ontmoeten bij iemand, die de motto's en de in het werk gelaschte dichtregels zoo fraai heeft overgebragt. Waarom de titel alleen IZABELLA, en de rugtitel IZABELLA DE COUCY te lezen geeft, begrijpen wij niet, maar nog minder, hoe een dappere als MORNINGTON en eene jonkvrouw als IZABELLA, door den teekenaar tot zulk een paar hideuze figuren zijn vernederd, als het foeileelijke vignet te aanschouwen geeft. De druk is daarentegen den roman waardig. Onder het drietal novellen van denzelfden schrijver, achter dezen roman ge-

voegd - om er toch vooral twee deelen van te fabrieken? - verdient inzonderheid de *St. Bartholomeusnacht* opmerkzaamheid.

Mijne Heeren Uitgevers! wat wij u bidden mogen, laat toch ook deze aanprijzing u later niet als gieren doen aanvallen op al wat HERBERT publiceeren zal; spiegelt u aan JAMES en anderen; leest eerst wat gij den hongerigen overzetmachines ter bewerking voorhoudt; want waarlijk, gij toch behoeft u de onlangs geuite klagt niet aan te trekken, dat men geen' eerbied meer voor namen heeft; - u is de *naam* dikwijls meer dan het boek.

- GH.

Celestina, of de Blinde van Paturages. Een verhaal uit België. Met een Voorberigt over de Protestantsche School te Gent, en ten voordeele dezer School uitgegeven door P. Hofstede de Groot, *Hoogl. te Groningen. Groningen*, M. Smit. 1845. X en 77 bl. kl. 8°.

Onder de godsdienstige traktaatjes van den dag mag het aangekondigde een' hoogen rang innemen. CELESTINA is een dier sterke karakters, die slechts door een in aanhoudende tegenspoeden geoefend geloof gevormd worden. Blind sedert haar negende jaar, van hare vroegste kindschheid af deelende in de verachting en verdrukking van godsdiensthaat, arm en vergeten door de wereld, lijdende aan de onverschilligheid en ongodsdienstigheid eener zuster, zelve aangetast en na een bitter lijden van één jaar lang ten grave gesleept door den kanker, - levert zij, zoo geen ideaal, dan toch eene type eener lijderes, waardig de aandacht van elken Christen tot zich te trekken.

Doch ook behalve deze hoofdzaak, - het eenvoudig levensverhaal eener lijdende Christin uit geringen stand, door eene met haar bekende Belgische Protestantsche dame beschreven, - is het boeksken den Nederlandschen Protestant aan te bevelen. Het leert hem de moeijelijkheden kennen, waarmede de bijbellezers en Evangelische Christenen vóór eenige jaren in *België* te worstelen hadden, maar ook tevens de vermeerdering der verdraagzaamheid en de uitbreiding van het Protestantismus in

een land, dat tot hiertoe nog altijd onder de meest Ultramontaansche geteld wordt. Het verlevendigt onze hoop op de (schijnbaar onmogelijke) religieuse nadering der beide Nederlandsche volken. De politieke nadering en het *ton* geworden Vlaamsche provincialismus, of patriotismus, mogen daartoe de behulpzame hand bieden; een der eerste pligten van elk, die tot dit groote doel het zijne wil bijdragen, is de ondersteuning der Protestantsche school te *Gent*. De Hollandsche geest behaagt den Vlamingen van alle on-roomsche elementen het best. Een kundig, de roeping van zijn' tijd kennend onderwijzer, die zich als fatsoenlijk man in voorkomen en daad weet te gedragen, die het proselyten-maken verfoeit, maar de jeugd der Gentsche Protestanten tegen het bijgeloof der Roomsche kerk en het ongeloof der liberalen weet te verdedigen, en, in één woord, aan het Protestantismus in *Gent* eene waardige (en, men begrijpe dit regt, eene Hollandsche) houding weet te geven, - zulk een onderwijzer is gewis daartoe een persoon van groot nut. Dat men dan zijn penningsken niet onthoude. Het werkje kost slechts ƒ 0, 40, en het Voorberigt van Prof. DE GROOT alleen is den prijs waardig.

De geest, welke den toon van dit verhaal bezielt, moge voor velen al te zeer het Methodismus ademen, hij is nogtans een reine, echt Christelijke geest. Men mag het veilig in ieders handen geven, en niet het minst aan lijders en lijderessen, die in de godsdienstbegrippen der vorige eeuw zijn opgevoed. Zij zullen er opbeurende, aangename oogenblikken door hebben, en er door kunnen naderen tot eene mildere, zachtere opvatting van het Christendom.

Het Protestantismus in *België* en misschien in *Frankrijk* en *Engeland* verkeert nog te zeer in een' toestand, gelijkvormig aan dien van voor drie eeuwen: het lijdt, waakt en strijdt. Vandaar, dat het speculatief lijdzame en lijdelijke, maar het praktisch ijverige, volhardende en geestkrachtige Methodismus doorgaans de vorm is, waarin zich het echte Christelijke levensbeginsel ontwikkelt. Zoo kan misschien de geest der *Société Evangelique Belge* uit het aangekondigde werkje best worden gekend en geschetst. Het is immers een traktaatje, uit een der Tijdschriften dier veelzins loffelijke *Société* overgenomen. Een streven tot bevordering van hoogen ernst, van gemoedelijke godsvrucht, van innige vroomheid, van stipte naauwgezet-

heid des gewetens, en van een leven naar de woorden van Bijbel en Evangelie, zal niemand bij de pogingen, die zij - naar wij hopen, gezegend - aanwendt, in haar miskennen. Mag zulk een geest door velen beschouwd worden als der Protestantsche vrijheid van denken onwaardig, nog veel meer is de religieuse *libertinage*, welke velen voorstaan, het Protestantismus onwaardig. Op het terrein des gemoedelijken levens ontmoeten oud en nieuw, CALVIJN en SCHLEIERMACHER, oud-*Genève* en *Groningen* elkander; en dit is het, waarop eenmaal alle strijdende partijen in de Kerk zullen moeten zamenkomen, om vrede te maken: vrede in het bloed des kruises.

K.

Boekbeoordeelingen.

Het leven van Jezus, door Dr. *J.J. van Oosterzee*, Predikant te Rotterdam. Eerste Deel, eerste Stuk. De Inleiding. Utrecht, Kemink en Zoon. 1846. IX, 256 bl.

Wien het ook bedenkelijk moge voorkomen, dat vrienden elkanders werk beoordeelen, niet hem, die weet, dat, waar liefde tot de waarheid de pen deed opvatten, geene ingenomenheid met den schrijver tot partijdigheid des oordeels verleiden zal. Het *magis amica veritas* is te zeer mijne leus, zoowel als die van den mij bevrienden schrijver, dan dat *ik* niet evenzeer aan den eisch der wetenschappelijke kritiek, om niet den persoon, maar alleen de zaak in het oog te houden, zou trachten te voldoen, als *hij* begeerd heeft, dat ik zijn werk geheel onpartijdig zou beoordeelen. Moet men dan ook den schrijver óf geheel vreemd, óf vijandig gezind zijn, om wat hij levert naar waarde te kunnen schatten? De volgende regelen zullen, hoop ik, bewijzen, dat het geen volstrekt noodzakelijk vereischte is. Het zou mij ook waarlijk leed doen, indien de wetenschap er bij verloren had, dat ik mijn oordeel over het hier aangekondigde werk openhartig mededeel. Heeft de schrijver zelf mij aangespoord, om mijne aanmerkingen op zijn geschrift bekend te maken, ik doe het gaarne, omdat ik mij dan tevens de uren herinner, waarin wij over de hier behandelde onderwerpen spraken, en bij verschil in bijzaken telkens meer eenheid, wat de hoofdzaak betreft, in onze denkbeelden en voorstellingen ontdekten. Deel ik nu mijne aanmerkingen mede, ik wenschte ze niet anders beschouwd te zien, dan als losse opmerkingen, met geen ander doel bekend gemaakt, dan om tot een nader onderzoek omtrent even belangrijke, als nog altijd betwistbare punten op te wekken. Dat ik evenmin mijn oor-

deel voor onfeilbaar houde, als de schrijver het zijne, behoeft geene nadere verzekering.

Het is mij nu geenszins te doen om eene lofrede op deze inleiding tot *Het Leven van Jezus*. Schoon zij het om meer dan eene reden verdient, zou dit toch eenigzins voorbarig zijn. Den bouwmeester, die mij eene vestibule binnenleidt, en vraagt: of ik hare evenredigheid en schoonheid niet bewonder? zou ik moeten verzoeken, mij eerst een goed deel van het geheele gebouw te laten zien. Eerst, wanneer het geheele werk voltooid is, zal een juist oordeel over deze inleiding kunnen geveld worden. Dan eerst zal het blijken, of zij in juiste verhouding tot het geheel staat, of er op den hier gelegden grondslag een goed gebouw is opgetrokken, of er gegeven is, wat er beloofd werd. Nemen wij echter de inleiding alleen zoo als zij nu voor ons ligt, zonder aan hetgeen volgen moet te denken, er is dan nog genoeg, waarover wij ons oordeel nu reeds kunnen uitbrengen, en wij hopen het te doen met die vrijmoedigheid, welke liefde tot de wetenschap en belangstelling in den schrijver in even groote mate geven.

Wij beginnen met de verklaring, dat wij hem van harte toejuichen om het ontworpen plan, en dank zeggen, dat hij handen aan het werk geslagen heeft. Terwijl in *Duitschland* bijna ieder jaar een *Leven van Jezus* in het licht ziet verschijnen, ontvingen wij in ons vaderland wel bijdragen tot de kennis en apologie van 's Heeren levensgeschiedenis, maar niet eene eigenlijk gezegde biografie als oorspronkelijk werk. De schrijver vult dus eene gaping in onze vaderlandsche letterkunde aan, die waarlijk lang genoeg onaangevuld bleef. Maar er behoort aan den anderen kant moed toe, om in dezen tijd aan eene levensbeschrijving van JEZUS te denken, zoo men voldoen wil aan de eischen der tegenwoordige wetenschap. In de drie laatste jaren is alles, wat een vroeger geslacht óf geloofde, óf betwijfelde, óf op losse gronden ontkende en verwierp, met zoo veel zorg onderzocht, met zoo veel scherpzinnigheid als onjuist voorgesteld, met zoo veel kunst in een geheel nieuw licht geplaatst, dat b.v. de Straussische kritiek, vergeleken met die van BAUR en SCHWEGLER, eene antiquiteit mag genoemd worden. Luider en luider spreekt men van de onmogelijkheid, om eene schets van 's Heeren levensgeschiedenis te geven, of een beeld van zijne persoonlijkheid, of een tafereel van zijne werkzaamheid, al was het slechts in losse omtrekken, te ontwerpen. Wie de schriften van BAUR en SCHWEGLER, wie de rigting der

nieuwe Tubingsche school van nabij kent, en zich niet vergenoegt met slechts protest in te dienen door middel van magtspreuken, maar ook hare resultaten zorgvuldig toetst, weet, dat, al is er veel kaf onder het koorn, er nog genoeg overblijft, dat ons dwingt eenige vooronderstellingen te laten varen, die eene traditioneel gewordene voorstelling ons als ontwijfelbare waarheid leerde aannemen. Doch hoe dit zij, indien de Tubingers goed gezien hebben, had mijn vriend v.O. zijn *Leven van Jezus* wel kunnen achterhouden.

Nog eens - er behoort moed toe, om in dezen tijd eene levensbeschrijving van JEZUS te willen geven. In de laatste jaren hebben velen het beproefd, maar wie bereikte eenigzins het ideaal, dat de biograaf zich moet voorstellen; wie voldeed aan de eischen, die de wetenschap in onzen tijd regt heeft te doen en te laten gelden? Onzes inziens nog niemand. Rekent men de werken van HASE, NEANDER en LANGE tot de besten op dit gebied, gij neemt ze te vergeefs in handen, om er in te vinden, wat eene biografie volgens de juiste omschrijving van v.O. zijn moet, eene naauwkeurige, welgeordende en aanschouwelijke voorstelling der geschiedenis van 's Heeren daden en lotgevallen op aarde. Nu eens heeft men het zich door den vorm, die het 'Leven van JEZUS' te veel naar een handboek deed gelijken, onmogelijk gemaakt, de regten der pragmatische historiografie te laten gelden, dan weêr door polemische houding zich van zijne tegenpartij afhankelijker gemaakt, dan dienstig is, om de eenheid des geheels te bewaren. Hier vindt gij weinig meer dan een' bundel verhandelingen, dáár niet veel meer dan louter apologie of kritiek. Welkom is daarom eene Christelijk wetenschappelijke levensbeschrijving van JEZUS naar de behoeften onzer dagen, zoo als v.O. haar geven wil. In het door zijne voorgangers geleverde vindt hij toch altijd nog veel, wat als tegenwigt dienen kan van de moeijelijkheden, die de negatieve resultaten der nieuwste kritiek hem in den weg leggen, en met een oog op WIESELER's *Synopse* zou het ook dwaasheid zijn te beweren, dat de biograaf des Heeren geen' vasten grond onder de voeten heeft.

Het eerste stuk des eersten deels, waarmede wij ons nu moeten bezig houden, bevat de Inleiding, die in vier hoofdstukken 1. over den aard en het karakter, 2. over de bronnen, 3. over de geschiedenis, 4. over de beginselen der levensbeschrijving van JEZUS handelt. Door haar vooraf te zenden, toont de schr. te gevoelen, wat er aan vele levensbeschrijvingen van JEZUS

ontbrak. Wie b.v. met NEANDER[1] in eene inleiding van ongeveer acht bladzijden meent te kunnen afdoen, wat uitvoerig verdient besproken, wie eene noot voldoende keurt, om af te handelen, wat grondig behoort onderzocht te worden, kan onmogelijk op vaste grondslagen voortbouwen. Deze Inleiding laat ons dus reeds vermoeden, dat de schrijver zeer goed weet, wat tot eene wetenschappelijke levensbeschrijving van JEZUS behoort.

Zoo duidelijk als hij in het eerste hoofdstuk het *begrip der zaak* ontwikkelt, zoo overtuigend is daarnevens zijne aanwijzing van *hare hooge belangrijkheid*, en moge hij van *hare moeijelijkheid* niet te veel gezegd hebben, aan *hare mogelijkheid* twijfelen wij toch niet. Het hangt evenwel geheel af van de gesteldheid der bronnen, die den levensbeschrijver hierbij ter dienste staan. Laat zich ook *de tijdigheid* van hetgeen de schr. ondernomen heeft niet in twijfel trekken, indien hij toch niet uit goede bescheiden kan putten, is het een schrale troost, dat eene biografie van JEZUS eene hoogst belangrijke en schoon moeijelijke, niettemin tijdige onderneming is. Zonder geloofwaardige bronnen zou de biografie niets meer zijn dan verdichtsel en roman. Wien verwondert het dan, dat wij ons nu niet lang bij het eerste hoofdstuk dezer Inleiding ophouden, hoe gaarne wij het ook deden, om het vele belangrijke, dat daarin gevonden wordt, maar oogenblikkelijk met al de belangstelling, die hier natuurlijk, en met al de naauwlettendheid, die hier noodig is, overgaan tot de beschouwing van het tweede hoofdstuk, om de fundamenten in oogenschouw te nemen, die het geheele gebouw schragen zullen. Indien de schrijver zijn werk mag voltooijen, en het mij te beurt valt, het te beleven, zullen wij later op dit eerste hoofdstuk terugkomen. Nu verwachte men slechts geen uitvoerig verslag, niets dan aanmerkingen op het geschrevene, waarmede wij, wat de hoofdzaken betreft, volkomen instemmen.

De schr. onderscheidt in het tweede hoofdstuk tusschen bronnen van den eersten en van den tweeden rang. Tot de eerste brengt hij de vier Kanonische Evangeliën, tot de andere de zijdelingsche of regtstreeksche berigten, elders voorkomende, hetzij Christelijke (de overige schriften des N.T., de apostolische vaders, de apokryfe Evangeliën, de mondelinge overlevering), hetzij niet Christelijke (van Joden, Heidenen en Mohammedanen). Dat de vier Kanonische Evangeliën tot bronnen

1 Derde uitgaaf van zijn *Leben Jesu*.

van den eersten rang verheven worden, kan ons niet verwonderen, zoodra hunne echtheid bewezen is. Maar wie den schr. op de door V. AMMON gemaakte onderscheiding tusschen Christelijke, Joodsche en Heidensche bronnen de aanmerking hoort maken, dat hij niet alleen tegen de symmetrie zondigt, maar ook het specifisch onderscheid miskent, dat tusschen de eerste en de beide laatste soorten plaats vindt, zal moeijelijk een paar vragen kunnen terughouden, als hij de rangschikking der bronnen van den tweeden rang hier ziet. Kunnen de Handelingen der Apostelen en de Paulinische brieven als bronnen voor eene levensbeschrijving van JEZUS op ééne lijn geplaatst worden met de apokryfe Evangeliën en de schriften der apostolische vaders? Dan miskent men, onzes inziens, ook het specifisch onderscheid, dat er is en blijft tusschen geschriften uit de apostolische en die uit de daarop volgende eeuw. LUCAS en PAULUS stonden in eene geheel andere betrekking tot de mondelinge overlevering, dan zij, die in de tweede eeuw of later leefden. Is het beginsel der verdeeling, door den schr. tot het zijne gemaakt, wel goed te keuren? Bronnen van den eersten rang zijn, onzes inziens, de berigten van oog- en oorgetuigen, van tijdgenooten, van hen, die niet uit de tot ons gekomene bescheiden geput hebben, onverschillig verder, of zij Christenen, Joden of Heidenen zijn. Blijkt het nu, dat de schrijvers der vier Kanonische Evangeliën, der Handelingen, der brieven in het N.T., oorspronkelijke berigten mededeelen of geraadpleegd hebben; dat daarentegen de apostolische vaders of de schrijvers der apokryfe Evangeliën geene oorspronkelijke berigten konden geven, omdat zij na de apostolische eeuw leefden, dan worden deze laatsten daarom bronnen van den tweeden rang, in onderscheiding van de eersten, die wij bronnen van den eersten rang noemen, en hetzelfde geldt van Joodsche, Heidensche en Mohammedaansche schrijvers. Deze laatsten hadden, dunkt mij, zonder schade hier onvermeld kunnen blijven, daar de kerkvaders en kerkelijke schrijvers anders met niet minder regt hadden genoemd moeten worden. - Wat verder door den schr. bedoeld wordt, als hij ook nog van ‘de mondelinge overlevering’ spreekt, heb ik niet begrepen. Tot mij is nooit eens mondelinge overlevering gekomen, dan door middel van de schriften des N.V. of van oude Christelijke schrijvers. Eene mondelinge overlevering, die voor eene biografie van JEZUS bron kan zijn, nevens de andere reeds genoemde bronnen, en niet in schriften uit den ouden tijd is bewaard, bleef mij tot heden onbekend.

Wij verwachten natuurlijk niet, dat de schr. in het klein bestek van ruim honderd bladzijden alle vragen uitvoerig zou behandeld en beantwoord hebben, die er bij eene kritische beschouwing der bronnen van den eersten rang kunnen gedaan worden. Ook zijn wij voldaan, als hij minder uitvoerig is over de tweede soort van bronnen. Slechts dit verlangen wij, dat ons, nevens de resultaten van zijn onderzoek, in het kort de gronden worden medegedeeld, waarop het oordeel rust. Zijn die gronden voldoende, dan kunnen wij de resultaten bevredigend noemen.

Wat de schrijver omtrent de noodzakelijkheid en de grenzen van zijn onderzoek naar de bronnen van den eersten rang vooraf aanmerkt, zal wel bij ieder toestemming vinden. ‘De echtheid en geloofwaardigheid dier bronnen moet op voldoende gronden kunnen bewezen worden, of wij worden tot een gebied van gissingen en ontkenningen teruggewezen.’ Een volledige inleiding op de vier Kan. Evangeliën wachten wij niet; maar wel verlangen wij te vernemen, op welk standpunt de schr. zich bij zijne historische kritiek geplaatst heeft. Hij drukt het uit in deze twee stellingen: ‘De uitwendige *historische* getuigenissen aangaande den oorsprong der Evangeliën hebben de eerste stem. Eerst na deze komen inwendige bewijzen’ (zou de tegenstelling geene aanleiding kunnen geven, dat men deze voor niet-historische bewijzen hield?) ‘uit hunnen aard en hun karakter in aanmerking. 2. Bij de beoordeeling van geen dezer beiden mag men zich door willekeurige wijsgeerige praemissen laten leiden.’ De schr. had er wel mogen bijvoegen, dat men zich evenmin door willekeurige dogmatische of historische praemissen het vrije oordeel mag laten belemmeren. Eene willekeurige dogmatische vooronderstelling is het, de vier Evangeliën voor echt te houden, omdat de kerk het doet; eene willekeurige historische vooronderstelling is het, iets onbepaald voor waarheid te houden, omdat de eene of andere kerkvader het zegt, zonder nader onderzoek naar het regt, dat hij heeft, om geloof te eischen. Juister ware het dan ook geweest, het woord ‘wijsgeerige’ weg te laten, en in het algemeen van willekeurige praemissen te spreken. Verder schijnt de schr. aan de voorliefde voor het *inwendige* bewijs bij sommigen de onzekerheid der kritische resultaten, waartoe zij gekomen zijn, toe te schrijven. Maar het is de vraag nog, of men, door het uitwendige bewijs op den voorgrond te stellen, tot meerdere zekerheid komt? Wij zullen zien.

Uitwendige bewijzen voor den oorsprong, d.i. in dezen zamenhang, voor de echtheid der Evangeliën zijn de beste, die er kunnen gevonden worden, als het oordeel, dat daarin wordt uitgesproken, onbepaald geloof verdient. Maar elke getuigenis aangaande een Evangelie is en blijft het gevoelen van een' persoon, die dwalen kon, of, indien hij eene overlevering berigt, van personen, die feilbaar waren. Daar niemand, die niet aan de onfeilbaarheid der oude Christelijke schrijvers gelooft, dit ontkent, zullen wij ook wel niet behoeven te bewijzen, dat, om tot historische zekerheid te komen, uit eene oplettende beschouwing van een Evangelie zelf dikwijls meer geleerd kan worden, dan uit zulke getuigenissen van anderen. Omdat de inwendige kritiek weleens aan den leiband van willekeurige praemissen heeft geloopen, is zij daarom onzeker, als zij niet aan dien leiband loopt? Och, of de uitwendige kritiek reeds in onzen tijd bevrijd wierd van dien leiband! ‘Waar op goede historische gronden de echtheid van een Evangelie is gebleken, kan deze niet meer worden ontkend, omdat het oog des oordeelkundigen beschouwers in de innerlijke gesteldheid van zulk een geschrift raadselen vindt, die hij niet terstond kan ontknoopen’ (bl. 32). De schr. denkt aan uitwendige bewijzen; maar mij dunkt, dat de inwendige bewijzen wel degelijk insgelijks historische getuigenissen zijn, omdat het geschrift, dat voorwerp des onderzoeks is, zelf spreekt. Bovendien is het juist de vraag, wat ‘goede historische gronden’ zijn; men vergeet al te dikwijls, dat eene getuigenis van een' ouden schrijver als zoodanig nog geen goede historische grond is, omdat zij een individuëel gevoelen zijn kan, waartoe hij door eigen nadenken of gissen gekomen is[1]. ‘Uitwendige getuigenissen, eenmaal regt opgevat en verklaard, blijven onwankelbaar staan.’ - Inwendige staan in dat geval even onwankelbaar; maar het is juist de vraag: wie de regte opvatting en verklaring heeft. - ‘Inwendige kunnen veranderen, naarmate de blik wordt gewijzigd, waarmede zij aangestaard worden. Zij

1 Zoo hecht v.O.b.v. geene waarde aan de verzekering van EUSEBIUS, H.E. III: 24, dat JOHANNES door zijn gezag de andere Evangelien heeft willen bekrachtigen; want - ‘het schijnt uitgedacht, om de harmonie tusschen JOHANNES en de synoptici te herstellen’ (bl. 145). Wij lezen daar verder, dat, schoon het door EUSEBIUS als waarheid aangenomen is (*καὶ ἀλήθης γε ὁ λόγος*), het niet, gelijk het berigt van CLEMENS, op eene oude overlevering, maar op een bloot gerucht (*φησιν*) rust. Evenmin de onderscheiding, als de gevolgtrekking uit de aangehaalde Grieksche woorden wil mij helder worden.

kunnen wapenen tegen, of steunsel voor het historisch geloof zijn, al naar gelang van de hand, die ze aangrijpt.' - Maar dit geldt immers evenzoo van de uitwendige bewijzen, indien men namelijk toegeeft, wat ik hoop, dat de schr. niet zal ontkennen, dat zij vooraf getoetst moeten worden, om te weten, of zij eene waarheid verkondigen. - 'Eerst uit de regte vereeniging van het uit- en inwendige bewijs wordt eene onbedriegelijke historische zekerheid geboren.' Ik ben het er geheel mede eens, maar vrees, én dat de schr. hier meer toegeeft dan volgens het onmiddellijk voorafgaande hem vrij stond, én dat het volgende onderzoek in zekerheid niet gewonnen heeft door het hier bewaarde stilzwijgen omtrent de wijze dier vereeniging. De zaak had wel naauwkeuriger uiteenzetting en behandeling verdient, omdat er zoo veel op het hier gestelde moet gebouwd worden, en nu eenige onzekerheid omtrent des schrijvers beginselen overblijft.

Wanneer ik b.v. eene getuigenis van een' der oude Christelijke schrijvers omtrent eenig Evangelie ontmoet, doe ik mij de volgende drie vragen: 1. Vanwaar weet hij dit? 2. Kon hij een geloofwaardig berigt inwinnen? 3. Op welke gronden heeft hij het aangenomen? Bij de beantwoording der eerste vraag moet reeds aanstonds blijken, of het overlevering[1], dan wel door hem zelven gemaakte gissing is, en moet onderzocht worden, of deze getuigenis ook in strijd is met andere ontwijfelbaar zekere berigten. *A priori* kan in dezen niets bepaald worden, - maar dan moet men ook nooit iets als waarheid aannemen, alleen *omdat* deze of gene kerkvader het heeft gezegd. Het kwam mij voor, dat de schr. wel wat ligtgeloovig op dit punt geweest is, en niet genoeg onder het oog gehouden heeft, dat, als de geloofwaardigheid (niet van een' kerkvader in het algemeen, maar) van eene bepaalde getuigenis in het bijzonder niet kan bewezen worden, zij den naam niet verdient van goeden historischen grond.

Met den schr. vereenigen wij ons volkomen in hetgeen hij aanmerkt tegen STRAUSS en wie zich, als hij, door wijsgeerige praemissen laat leiden. Maar wij hadden wel gewenscht, ook een woord te hooren tegen hen, die zich door dogmatische en historische vooroordeelen het vrije uitzigt belemmeren; tegen hen, die *a priori* vaststellen, dat de Evangelien echt *moeten*

1 De overlevering is niets anders dan een *overgeleverd berigt*, onverschillig, of het geloofwaardig, dan of het ongeloofwaardig is.

zijn en daarnaar alles wringen en plooijen. Is er ‘eene historische kritiek des ongeloofs,’ die niet gelooven, er is ook eene historische kritiek des geloofs, die alles, ook het onbewezene, indien het slechts de eens opgevatte meening bevestigt, gelooven wil en hierdoor ligtgeloovig wordt. De historische kritiek zou in vele opzigten tot meer bevredigende resultaten gekomen zijn, indien de hardnekkigheid van sommigen, die *à tort et à travers* alles verdedigen, van de andere zijde de zucht tot tegenspraak niet had doen steigeren tot systematisch scepticisme.

Voordat wij met v.O. tot de beschouwing der bronnen van den eersten rang overgaan, moeten wij nog eene aanmerking maken op zijne beantwoording der vraag: welke bron wij hier missen? Hij bedoelt natuurlijk eene door JEZUS zelven vervaardigde levensbeschrijving of door Hem gemaakte aanteekeningen, waaruit de *biograaf* zou kunnen putten. Met een paar woorden is dit afgehandeld, daar wij niets van 's Heeren hand bezitten. Immers houdt v.O., onzes inziens teregt, den brief aan ABGARUS voor onecht. Bevreemdend is het echter, dat de voorgestelde vraag met eene andere wordt verwisseld: ‘*Waarom* JEZUS zelf volstrekt geene schriftelijke gedenkstukken aangaande Zijn leven en werken heeft nagelaten.’ Dit had later, in de biografie zelve, besproken moeten worden, maar is hier misplaatst, waar wij alleen moeten vragen: *Wat* bezitten wij? niet - *waarom* bezitten wij *niet* deze of gene bron? Een ander zou met hetzelfde regt kunnen vragen: waarom BARTHOLOMEUS of THOMAS niets van 's Heeren leven opgeteekend heeft? Bovendien heeft de schr. verward, wat onderscheiden moet worden. Hij verblijdt er zich over, dat de Heer geen eigenhandig geschrift heeft nagelaten, onder anderen ook, omdat dan niet meer de vrije en levende *geest* van CHRISTUS de gedaante der zedelijke wereld vernieuwd had, maar eene nieuwe *bediening der letter* ontstaan was, waarvan ieder woord even verbindende kracht had, als de Wet der tien geboden onder Israël. Daarvan begrijp ik niets. Hoe? Indien JEZUS *zijne levensgeschiedenis* (want hierover moet nu gehandeld worden) beschreven had, zou er dan eene nieuwe bediening der letter zijn ontstaan? Denkt de schr. ook meer aan eene systematische uiteenzetting der geloofsleer van 's Heeren hand? Maar wie der lezers denkt nu aan iets anders, dan aan *bronnen voor 's Heeren levensgeschiedenis*? Wij verwachten, dat v.O. de vraag, die hij hier te vroeg beantwoord heeft, later, waar zij werkelijk gedaan zal worden, opzettelijk zal beantwoorden.

Hebben wij dan niets van 's Heeren hand, des te belangrijker wordt ons het viertal Evangelien als bronnen voor het leven (liever voor de levensgeschiedenis) van JEZUS, en vol belangstelling volgen wij den schr., als hij eerst in het algemeen onderzoekt, met welk regt wij dit viertal vereenigd als hoofdbron beschouwen, en van welken aard de kennis zij, die zij ons aangaande de levensgeschiedenis van JEZUS mededeelen. Voor het grootste gedeelte moge de schr. regt hebben in hetgeen hij beweert omtrent het gebruik, dat in de tweede eeuw van onze Evangeliën gemaakt is, minder juist oordeelt hij onzes inziens over JUSTINUS. Dat deze het Evangelie der Hebreën als hoofdbron gebruikt heeft, is op zijn zachtst gesproken even gemakkelijk te bewijzen, als dat hij eenige van onze vier Evangelien heeft gekend. Op CREDNERS arbeid had wel iets meer mogen gelet worden. De sporen van kennis en gebruik der Kan. Evangelien bij de Apostolische Vaders zijn niet noemenswaardig. Hoe v.O. beweren kan, dat er wel weinige, maar toch zekere sporen van dat gebruik bij de meeste dezer oudste getuigen gevonden worden, is mij onbegrijpelijk, vooral, omdat hij daarbij het oog heeft op de aanhaling van Matth. XX: 16, in den brief van BARNABAS[1], 'met het belangrijk bijvoegsel: *Sic ut scriptum est*,' terwijl men toch weet, dat niets vóór, maar alles tegen de aanwezigheid van een *ὡς γεγράπται* in den nu verloren' Griekschen tekst van den brief pleit. Het tusschengevoegde 'zoo dit laatste' (namelijk *sic ut scriptum est*) 'althans echt is' (bl. 40 noot 1) had wel met een paar woorden nadere regtvaardiging verdiend; want het is stellig onecht, d.i. bijvoegsel van de hand des vertalers, gelijk Prof. STUFFKEN, voor wie zien wil, zoo overtuigend mogelijk heeft bewezen (*Het gezag der Apostelen*, enz. bl. 81 en verv.). Evenmin komt CLEMENS ROMANUS, c. 13 en 46 van den eersten brief, in aanmerking. Wat deze daar schrijft, kon hij even goed door mondelinge overlevering weten, en kan hij niet uit LUCAS of MATTHEUS (op wien hij zich trouwens ook niet beroept) genomen hebben, omdat er slechts in de verte eenige overeenkomst bestaat. Men vergelijke de plaatsen slechts, om te

1 Wij lezen daar, c. 4. in de Latijnsche vertaling van den verloren Griekschen tekst: 'Attendamus ergo, ne forte, sic ut scriptum est, multi vocati, pauci electi inveniamur.' Houden wij nu onder het oog, dat de woorden *sic ut scriptum est* onecht zijn, dan is het nog zeer twijfelachtig, of de schrijver van dezen brief noodzakelijk Matth. XX: 16 (of XXII: 14) moet gekend hebben, om zich zoo uit te drukken.

zien, dat wij niets beweren, wat niet kan bewezen worden. Wij zouden den schr. over een enkel woord niet hard vallen, vreesden wij niet, dat men, op die wijze te werk gaande, met bewijzen zich geruststelt, die geene bewijskracht hebben, ook voor hen niet, die toch geenszins tot de 'ongeloovige' critici begeeren gerekend te worden.

Zoo is er nog iets, wat ons niet regt helder was. Ieder Evangelie draagt, volgens v.O. (bl. 44), den stempel der bekende individualiteit des schrijvers, en ieder schrijver vertoont eene individualiteit, door de kracht der Evangelische waarheid vernieuwd en geheiligd. Dit laatste moge waar zijn, het eerste is onjuist. Draagt ieder Evangelie den stempel der bekende (natuurlijk der *van elders* bekende) individualiteit des schrijvers, ik zou wel verlangen te weten, wat iemand ons van de individualiteit van MATTHEUS en LUCAS kan berigten. Van MATTHEUS weten wij niets, dan dat hij een tollenaar, van LUCAS, dan dat hij een arts was; maar dit geeft nog niets voor de kennis hunner individualiteit. MARCUS (niet JOHANNES MARCUS) is een onbekend persoon. Bedenkt men nu, dat v.O. ons MATTHEUS-Evangelie teregt voor vrije bewerking van het Hebreeuwsche geschrift des tollenaars houdt, dan wordt het nog moeijelijker, om te begrijpen, hoe hij in *elk* Evangelie den stempel der 'bekende' individualiteit des schrijvers heeft kunnen wedervinden. Men late zich toch niet verleiden door schoonklinkende, maar niets bewijzende redeneringen, als die van LANGE, die zich eerst het beeld der individualiteit van de Evangelisten schiep (of eigenlijk uit elk Evangelie opmaakte, hoe die individualiteit van zijn' schrijver moest geweest zijn), waarbij hij zich liet leiden door den indruk, dien de Evangeliën op hem maakten, en dan bewees, dat die individualiteit in die Evangeliën is uitgedrukt, alsof hieruit nu volgde, dat derhalve de door hem bedoelde personen de schrijvers zijn. Evenmin als LANGE van de individualiteit der Evangelisten iets weten kan, indien hij haar niet uit hunne schriften, welker echtheid hij uit de individualiteit der schrijvers bewijzen wil, te zamen stelt, evenmin kunnen wij het. Maar dan kan er ook niet van een' stempel der bekende individualiteit, dien elk Evangelie dragen zou, gesproken worden.

Zien wij nu, of de gronden, waarop v.O. de vier Evangeliën als bronnen van den eersten rang voor echt en geloofwaardig houdt, voldoende zijn.

Het eerste Evangelie is niet eigenhandig door MATTHEUS opgesteld, want deze heeft oorspronkelijk in het Hebreeuwsch (Ara-

meesch) geschreven. Zeer juist toont v.O. aan, dat men alle historisch geloof moet vaarwel zeggen, indien men dit ontkent, en weerlegt dan ook al wat tot verdediging van een ander oordeel omtrent MATTHEUS geschrift in het midden gebragt is. PAPIAS wordt teregt in bescherming genomen tegen hen, die het Eusebiaansche *πανὺ σμίκρος τὸν νοῦν* uit zijn verband rukken. Op eene volledige opgaaf van de voornaamste bezwaren, die velen tegen het Hebreeuwsche Evangelie van MATTHEUS ingebragt hebben, laat hij eene korte maar treffende wederlegging volgen. In eene kleine ruimte vindt men hier het belangrijkste en gewigtigste bijeen, wat tegen de waarheid der getuigenis van PAPIAS en der geheele oude Chr. Kerk gezegd is, en voor hare geloofwaardigheid gezegd kan worden. Wij kunnen er ons geheel mede vereenigen, uitgezonderd de bewering, dat het Evangelie der Hebreën niet oorspronkelijk hetzelfde geschrift als de *λόγια* is geweest, niettegenstaande weinige regelen vroeger dat Evangelie eene slechte recensie van den oorspronkelijken MATTHEUS wordt genoemd. Is het Evang. der Hebr. eene recensie van de *λόγια*, (of, zoo als bl. 56 gezegd wordt, eene bedorvene en met fabelen opgesierde uitgave van ons (?) Evangelie van MATTHEUS) dan zijn zij immers oorspronkelijk identisch, dan is het Evang. der Hebr. uit het Hebreeuwsche MATTHEUS-Evangelie voortgekomen.

En nu zouden wij meenen, dat ieder door het op bl. 46-52 geschrevene, het resultaat van grondig onderzoek, overtuigd moest zijn. Maar op een' recensent van deze Inleiding in een ander tijdschrift heeft het dien invloed niet gehad. Op nieuw beweert men: ‘Niemand heeft het (Hebr.) Evangelie onder de oogen gehad, zelfs, voor zoo ver wij weten, PAPIAS niet.’ Voor zoo ver wij weten? Maar wij weten volstrekt niet, dat PAPIAS het *niet* gezien heeft. Of zegt hij het zelf? Neen. Wat geeft dan regt om te stellen, dat niemand het onder de oogen gehad heeft? PAPIAS zegt ook niet, dat hij het Evangelie van MARCUS gezien heeft. Volgt daaruit, dat hij het *niet* gezien heeft? Vreemde gevolgtrekking. Hoe men zich ook wende, PAPIAS zegt, dat MATTHEUS in het Hebreeuwsch *λόγια* geschreven heeft; de geheele oudheid zegt het met hem, wat te meer bewijst, daar men moet aannemen, dat onze Grieksche MATTHEUS in de tweede eeuw reeds bestond. Vóór ERASMUS heeft niemand beweerd, dat MATTHEUS in het Grieksch geschreven heeft. Wat baten dan rederingen, die voortkomen uit den wensch: mogt toch ons Grieksche MATTHEUS-Evangelie van den tollenaar-Apostel zelven afkomstig zijn! De historische kritiek mag zich niet door vrome

wenschen de resultaten van historisch onderzoek laten ontnemen. Langs dien weg voortgaande, verheft men de willekeur op den troon.

Heeft nu v.O. met het grootste regt beweerd, dat MATTHEUS oorspronkelijk niet in het Grieksch, maar in het Hebreeuwsch schreef, de vraag is dan nu, hoe men over het verband van onzen tegenwoordigen Griekschen tekst (van 't MATTH.-Evang.) met het eerste verloren geraakte opstel des Apostels te denken hebbe. De schr. keurt SCHLEIERMACHERS bekende verklaring van het woord *λόγια* af, en naar het ons voorkomt, op goede gronden. Ook wij durven bij die *λόγια* niet meer *alleen* aan redenen denken. Ook wij durven in onzen Griekschen MATTHEUS niets anders zien, dan eene ‘genoegzaam getrouwe overarbeiding van den Hebr. door eene onbekende hand.’ Maar met hetgeen v.O. verder volgen laat tot nadere bevestiging van zijn gevoelen kunnen wij ons niet geheel vereenigen. Het komt hem waarschijnlijk voor, dat men reeds *spoedig* behoefte aan eene Grieksche bearbeiding van MATTHEUS moet gevoeld hebben. ‘Had iedere gemeente hare eigene verzameling van Evangeliën en Apostolische schriften’ (vóór PAPIAS? want in dit tijdvak zou de overarbeiding der *λόγια* moeten vallen,) ‘den Christenen uit de Heidenen kan niets belangrijker zijn geweest, dan een Evangelie, door een Apostel zelven geschreven, spoedig in handen te krijgen’ (bl. 55). Hiertegen valt aan te merken: 1. dat het nog zeer twijfelachtig is, of iedere gemeente toen reeds hare eigene verzameling had; 2. dat het verlangen der Christenen uit de Heidenen naar het MATTH.-Evangelie zoo groot niet zal geweest zijn, daar er toch zulk eene volmaakte sympathie niet heerschte tusschen de Christenen uit de Joden en die uit de Heidenen; 3. dat immers ‘de stroom der mondelinge overlevering rijkelijk’ ook ‘voor hen en om hen vloeide’ (bl. 114), en zij dus niet zulk eene dringende behoefte konden gevoelen aan een geschrift, dat voor Christenen uit de Joden was opgesteld. Om deze en andere redenen blijft de stelling, dat de Grieksche bearbeiding der *λόγια* (= ons Evangelie van MATTHEUS) ‘zoo niet vóór, althans spoedig na *Jeruzalems* verwoesting’ geschreven is, eene gissing, voor welke de gronden nog moeten gegeven worden. Zegt v.O. verder, dat het Grieksche MATTHEUS-Evangelie eene *vrij getrouwe* bearbeiding des Hebreeuwschen geweest moet zijn (liever: zijn moet), hij kan het - wat trouwens in den aard der zaak ligt - niet verder dan tot vooronderstellingen brengen. Dat het spoedige dier bearbeiding er tot bewijs van strekken kan, zie ik

niet in. Iets anders is het met de goedkeuring en aanneming van die bearbeiding door de kerk der tweede en derde eeuw. Maar voor ons blijft het onmogelijk, iets met zekerheid omtrent de getrouwheid van den bearbeider te bepalen, en zegt v.O., bl. 57: ‘al kan de woordelijke echtheid van onzen Griekschen MATTHEUS, d.i. zijne letterlijke overeenkomst met het verloren Hebreeuwsch geschrift, niet volkomen bewezen worden, veel moeijelijker zou het bewijs van het tegendeel te voeren zijn;’ wij meenen, 1. dat het woord ‘volkomen’ wel had kunnen wegblijven, en 2. dat het ‘bewijs van het tegendeel’ niets moeijelijker is dan dat voor des schr. stelling geleverd kan worden, om de zeer eenvoudige reden, dat de *λόγια* voor ons verloren zijn, zoodat niemand er iets van weet.

Ik begrijp dan ook niet, hoe het mogelijk is (bl. 58) van ‘inwendige blijken van echtheid’ (zonder nadere bepaling van den zin, waarin dit laatste woord genomen wordt) te spreken. Als MATTHEUS niet in het Grieksch geschreven heeft, is het Grieksche Evangelie van MATTHEUS niet echt, niet authentiek. Ook bl. 54 had er op de vraag: ‘Is daarmede dan de echtheid van onzen MATTHEUS gevallen?’ iets anders dan: ‘nog niet,’ moeten geantwoord worden. Wie zal de Hollandsche vertaling der Kerkgeschiedenis van EUSEBIUS door VAN DER MEERSCH een echt geschrift van EUSEBIUS noemen? Men kan het dan alleen, als de *inhoud*, niet de taal wordt bedoeld. Hoeveel minder dan bij het Grieksche MATTH.-Evang., dat niet vertaling (bl. 54: ‘*vertaling* schijnt dus ons Evangelie in geen geval,’), maar bearbeiding der *λόγια* is, waarin derhalve een gedeelte, hoe klein dan ook, niet van MATTHEUS afkomstig is. V.O. bedoelt dan ook eigenlijk, dat de inhoud hoofdzakelijk van MATTHEUS is; maar nu moest er niet meer over *echtheid*, maar over *geloofwaardigheid* van dit Evangelie gesproken worden. Wat overigens hieromtrent bl. 58-62 wordt gezegd, schijnt ons voldoende toe, al zouden wij aan het eind daarvan niet met den schr. durven zeggen: dat er de echtheid van het MATTHEUS-Evangelie (*namelijk van het Grieksche*) door bewezen is. Namelijk van het Grieksche, herhalen wij, en meenen dit te moeten doen, omdat de schr. zich hier niet altijd even naauwkeurig heeft uitgedrukt. Immers heeft hij aangetoond, dat ons Grieksch MATTHEUS-Evangelie, wat den inhoud betreft, hoofdzakelijk van den Apostel afkomstig is en vervolgt dan op deze wijze: ‘Is alzoo de echtheid van MATTHEUS Evangelie’ (*'t Grieksche natuurlijk*) ‘bewezen, niet moeijelijk zal de staving der opmerking

zijn, dat dit, namelijk het oorspronkelijk Hebreeuwsch, of liever Arameesch, Evangelie is geschreven ten behoeve van Christenen uit de Joden, en wel nog eenige jaren vóór *Jeruzalems* verwoesting' bl. 62.

Het bewijs voor het eerste gedeelte dezer stelling wordt nu gegeven door beroep op de getuigenissen der ouden (die natuurlijk van de *λόγια* = 't Hebreeuwsch MATTHEUS-Evangelie spreken) en op de innerlijke gesteldheid des boeks (*λόγια*? neen, van het *Grieksche* MATTHEUS-Evangelie). Dit laatste is minder juist geredeneerd, en rust op de vooronderstelling, dat wij onbepaald uit het Grieksche tot het Hebreeuwsche Evangelie mogen besluiten. Maar de schr. gaat nog verder en verwisselt beiden. Want terwijl hij kennelijk van ons Grieksche MATTHEUS-Evangelie spreekt, gaat hij voort: 'Mogen wij de overlevering gelooven, - dan heeft de Apostel dit werk geschreven, toen hij op het punt stond om uit Palaestina te vertrekken.' Dit werk? EUSEBIUS spreekt van de *λόγια*, de schrijver van den Griekschen MATTHEUS, indien wij namelijk den zamenhang raadplegen.

'Wat den *tijd* aangaat, waarop de Hebreeuwsche MATTHEUS geschreven is, alles noopt ons, om dien nog vóór *Jeruzalems* verwoesting te plaatsen.' Het tijdstip wordt nog nader bepaald als vóór het jaar 67 ingevallen. Dan lezen wij: 'vóór dien tijd moet dus ons Evangelie reeds geschreven zijn.' Ons Evangelie is het Grieksche en de schr. moest spreken over het Hebreeuwsche. Maar hij spreekt ook werkelijk van het Grieksche, want hij vervolgt aldus: 'En waarom welligt meer dan één jaar voor dat tijdstip? Ook *dit* spreekt voor die stelling, dat in den tijd, waarin dit Evangelie (welk? het Hebreeuwsche of het Grieksche?) geschreven werd, de oorlog in *Judea* nog niet schijnt uitgebroken te zijn geweest, en stad en tempel nog stonden. Anders ware voorzeker wel een wenk gegeven van de vervulling der voorspellingen onzes Heeren, Matth. XXIV geboekt, en eene grenslijn getrokken tusschen zijne toekomst bij *Jeruzalems* verwoesting en het einde der wereld, die naar de voorstelling onzes Apostels nog geheel vereenigd zijn' (bl. 64). Hierbij valt op te merken: 1. dat de schr. geen onderscheid maakt tusschen het Hebreeuwsche en Grieksche Evangelie van MATTHEUS; 2. dat hij uit het laatste tot het eerste besluit; 3. dat hij ook van het Grieksche aanneemt, dat het vóór *Jeruzalems* verwoesting geschreven is. Dit laatste is duidelijk uit hetgeen hij verder zegt: 'Dat bij het schrijven van dit (het Grieksche?) Evangelie de Joodsche burgerstaat nog voortduurde, toont ook de

vermelding van benamingen en spreekwoorden, die "*tot op den huidigen dag*" nog gebruikelijk waren.' (Dit ziet kennelijk op het Grieksche Evangelie.) 'De opmerking, dat waarschijnlijk de Hebreeuwsche MATTHEUS ouder moet geweest zijn, dan de Evangelien van MARCUS en LUCAS, dringt ons tot dezelfde gevolgtrekking.' (Hier is het mij niet duidelijk, welke die gevolgtrekking is. Dat het Grieksche Evangelie ook vóór *Jeruzalems* verwoesting geschreven is? Maar wij hebben hier immers eigenlijk met het Hebreeuwsche te doen?) 'Tegenover deze gronden kan de *bloot dogmatische* reden, waarom CREDNER meent, dat dit (het Grieksche dus?) en de beide andere synoptische Evangelien eerst *na Jeruzalems* verwoesting geschreven zijn, niet in aanmerking komen' (Derhalve v.O. houdt het er voor, dat èn de *λόγια*, èn het Grieksche MATTHEUS-Evangelie vóór *Jeruzalems* verwoesting geschreven zijn, want tegen het genoemde gevoelen van CREDNER wordt aangemerkt:) 'Integendeel meenen wij ook hier nieuwe bewijzen te hebben gevonden, zoowel voor het spoedige als voor het getrouwe der Grieksche overarbeiring, die voor ons ligt,' - met de volgende daarbij gevoegde noot: 'Ware toch die bearbeiding *lang* na het verschijnen van den Hebreeuwschen MATTHEUS ondernomen, of met minder eerbied voor den oorspronkelijken tekst behandeld, dan had de bewerker voorzeker op eene of andere der plaatsen, die van den tijd vóór *Jeruzalems* verwoesting de sporen droegen, eenige aanmerking ingelascht ter aanvulling en wijziging.' Uit deze noot, zoowel als uit het in den tekst gezegde, volgt dus, dat volgens v.O. niet alleen het Hebreeuwsche, maar ook het Grieksche MATTHEUS-Evangelie *vóór Jeruzalems* verwoesting geschreven is.

Dit is evenwel eenigermate in strijd met het op bl. 55 beweerde, waar wij lezen: 'Waarschijnlijk zullen er dus *verscheidene* vertalingen van den Hebreeuwschen MATTHEUS zijn gemaakt. En nu gesteld, wat later zal worden bewezen, dat deze laatste nog eenige jaren vóór *Jeruzalems* verwoesting is geschreven, dan schijnt ook wel de bearbeiding van den Griekschen naar dien Hebreeuwschen tekst, *zoo niet vóór, althans spoedig na die gebeurtenis* te moeten gedacht worden.' Hieruit kan men ten minste opmaken, dat v.O., toen hij dit schreef, nog niet geheel tot zekerheid was gekomen omtrent den tijd, waarop ons Grieksche Evangelie van MATTHEUS geschreven werd. Anders toch zou hij, in plaats van te schrijven: 'zoo niet vóór, althans spoedig na die gebeurtenis,' zich reeds dadelijk geheel gehouden hebben aan de tijdsbepaling, die hij later verdedigt, volgens

welke het MATTHEUS-Evangelie, ook zoo als wij het thans bezitten, vóór *Jeruzalems* verwoesting geschreven is.

Dat ik hier uitvoeriger geweest ben dan welligt sommigen noodig zullen achten, moet verklaard worden uit de belangstelling, waarmede ik het onderzoek van mijnen hooggeschatten vriend ben gevolgd. Ik voor mij acht het onbewijsbaar, dat ons Grieksche MATTHEUS-Evangelie vóór de tweede eeuw geschreven is, niet om de voorzeggingen (op *vaticinia post eventum* zal ik mij niet beroepen), maar omdat uit niets het tegendeel blijkt. Wel meent v.O. in de vermelding van benamingen en spreekwoorden, die '*tot op den huidigen dag*' nog gebruikelijk waren, een bewijs te vinden, dat bij het schrijven van dit (het Grieksche) Evangelie de Joodsche burgerstaat nog voortduurde, maar zonder eenigen grond. Omdat volgens Matth. XXVII: 8 de akker, die voor JUDAS' zilverlingen gekocht was, nog akker des bloeds heette, toen de bearbeider der *λόγια* schreef; omdat toen ook nog het gerucht van den door 's Heeren Discipelen aan zijn lijk gepleegden diefstal onder de Joden rondging (Matth. XXVIII: 15); volgt daaruit, dat de Joodsche burgerstaat nog voortduurde, d.i., volgens den zamenhang, dat *Jeruzalem* nog niet verwoest was? Dan zou men toch eerst moeten bewijzen, dat die akker na *Jeruzalems* verwoesting niet meer akker des bloeds genoemd werd en dat dit gerucht na dit tijdstip ook niet meer in omloop was. Neen, *ἕως* of *μέχρι τῆς σήμερον* is alleen bepaling van den tijd, waarop de Grieksche bearbeider schreef, en van dezen tijd moet nu weder nadere bepaling gegeven worden. - En nu meen ik tevens uit Matth. XXIV te kunnen bewijzen, dat deze bearbeider zich geene vrijheden veroorloofd heeft; 'anders ware voorzeker wel een wenk gegeven van de vervulling der voorspellingen onzes Heeren.' Deze woorden gebruikt v.O., om het waarschijnlijk te maken, dat de Grieksche bearbeiding vóór *Jeruzalems* verwoesting geschreven is, even alsof de bearbeider anders noodzakelijk, of ten minste hoogstwaarschijnlijk, zich vrijheden zou veroorloofd hebben.

Ons besluit is, dat wij op de vraag naar den tijd, waarin ons Grieksche Evangelie van MATTHEUS geschreven is, een onbepaald en onvoldoend antwoord ontvangen, een antwoord, waartegen te veel kan worden ingebragt, dan dat er verder zonder nader onderzoek op mag voortgebouwd worden.

En nu vraagt ieder natuurlijk: Hoe dan te oordeelen over de geloofwaardigheid van ons eerste Evangelie? '*In het algemeen*,'

verzekert de schr., ‘moet zij als ontwijfelbaar worden beschouwd.’ Ach, dat ik het op betere gronden, dan die mij in het voorgaande gegeven zijn, gelooven kon! En het maakt de zaak niet duidelijker, als de schrijver later voortgaat: ‘Over het geheel is de scheiding tusschen hetgeen men voor geloofwaardig en ongeloofwaardig houdt, bijzonder moeijelijk en onbestemd’ (bl. 69). Ik geef het van ganscher harte toe, maar zou dan ook niet schrijven: ‘de geloofwaardigheid van MATTHEUS Evangelie moet *in het algemeen* als ontwijfelbaar worden beschouwd;’ want dit gezegde is evenmin van onbestemdheid vrij te pleiten, als het ‘ontwijfelbaar’ boven alle verdenking verheven is.

Wij gaan over tot de beschouwing van des schr. oordeel over het tweede Evangelie. Hij houdt het met mij voor het werk, niet van JOHANNES MARCUS, maar van eenen ons onbekenden MARCUS, volgens PAPIAS *ἑρμηνευτὴς*[1] en volgeling van PETRUS, die echter niet de Godzalige krijgsknecht van CORNELIUS is. Ik geloof, dat de schr. regt heeft, als hij zich ter verklaring van het eigenaardig karakter des tweeden Evangelies niet beroept op den krijgmansstand van den Evangelist; maar aarzel toch, om met hem een beroep te doen op de subjectieve levendige geestesrigting van MARCUS, daar ik van dezen MARCUS volstrekt niets anders weet, dan wat PAPIAS meldt of wat CLEMENS AL. en EUSEBIUS van hem verhalen, waaruit ik echter niet tot eene subjectieve levendige geestesrigting des Evangelisten kan besluiten. Ik zou dat eigenaardige liever uit het karakter van PETRUS verklaren, wiens levendige geestesrigting bekend is, en wiens karakter zich in zijne prediking, en daarom ook in dit Evangelie, weerkaatst. Om deze reden kan ik ook aan de bewijsvoering van LANGE geen gewigt hechten, die JOHANNES MARCUS voor den schrijver houdt; en het verwondert mij, dat v.O., die niet JOHANNES MARCUS, maar een' anderen MARCUS als Evangelist begroet, bl. 72 schrijven kon: ‘Kan het’ (levendige, snelle, afgebrokene enz. in dit Evangelie) ‘niet zeer gemakkelijk eene vrucht zijn van de *subjectieve* levendige geestesrigting des schrijvers, gelijk dit door LANGE zeer goed is gevoeld?’ LANGE zou dit niet gevoeld hebben, indien hij in JOHANNES MARCUS niet den Evangelist had gezien. - Over den invloed van PETRUS op het Evangelie van MAR-

1 De schrijver neemt *ἑρμηνευτὴς* in een' anderen zin dan *ἡρμήνευσε*, dat kort te voren van degenen, die de *λόγια* van MATTHEUS ‘vertaalden,’ gebruikt wordt. Zou *ἡρμήνευσε* niet iets anders beteekenen? Of zou anders bij *ἑρμηνευτὴς* ook niet aan een' *vertaler* moeten gedacht worden?

CUS, over de wijze waarop het onstaan, en de plaats, waar het geschreven is, denk ik anders dan v.O. Ik houd het voor eene onmogelijkheid, de getuigenissen van CLEMENS AL., IRENAEUS en EUSEBIUS hieromtrent te vereenigen, wanneer namelijk deze kanon geëerbiedigd wordt: Bij de beoordeeling van de uitwendige getuigenissen mag men zich niet door willekeurige wijsgeerige - ik voeg er bij: historische - praemissen laten leiden. En ik noem het eene willekeurige historische vooronderstelling, dat CLEMENS AL. en EUSEBIUS *niet* met IRENAEUS in strijd zijn, daar het tegendeel uit de vergelijking der plaatsen blijkt[1]. Nu zegt ook v.O., bl. 73, dat zij met elkander strijden en dus niet eenmaal allen waar kunnen zijn; maar, bl. 74, dat zij met elkander in strijd schijnen en op eene gemakkelijke wijze kunnen overeengebragt worden, en bl. 75 vereenigt hij ze werkelijk en verdedigt ze bovendien. Ik hoop, dat mijn vriend het mij niet ten kwade zal duiden, als ik aan zijne bewijsvoering geene bewijskracht toeken. - PAPIAS heeft het eenvoudigste bezigt, de anderen een van die vele ongegronde verhalen, die oudtijds geloofd werden, omdat men er niets tegen inbragt, noch tegen inbrengen kon (tenzij men wil aannemen, dat IRENAEUS het gevoelen van CLEMENS tegenspreekt), een van die vele verhalen, zoo als er door EUSEBIUS onderscheidene geboekt zijn, als viel er niet aan te twijfelen. Wie EUSEBIUS gelezen heeft moest hem zulk een groot gezag in dergelijke dingen niet toekennen. Het is hier verder de plaats niet, om de gronden aan te voeren, waarom ik niet geloof, dat PETRUS ooit te *Rome* geweest is. De schr. zal er wel zijne gronden voor hebben, als hij gelooft, wat IRENAEUS zegt, dat PETRUS en PAULUS de gemeente te *Rome* hebben gegrondvest; want dit moet hij gelooven, indien hij meent, dat PETRUS te *Rome* geweest is. Maar is het wel voorzigtig, te schrijven: ‘de ontkenning van PETRUS geheele verblijf te *Rome* is ons te hyperkritisch, om haar te durven overnemen,’ daar een voorstander van die hyperkritische ontkenning het oordeel

1 Volgens CLEMENS en EUSEBIUS heeft MARCUS te *Rome*, terwijl PETRUS zich daar ophield, zijn Evangelie geschreven voor de Christenen, die de mondelinge prediking van PETRUS op schrift verlangden (CLEMENS en EUSEBIUS wijken dan nog in eene bijzonderheid van elkander af). IRENAEUS daarentegen zegt, dat MATTHEUS heeft geschreven terwijl PETRUS en PAULUS te *Rome* predikten en de gemeente grondvestten, en gaat dan voort: *μειὰ δὲ την τούτων ἔξοδον Μάρχος - τὰ ὑπὸ Ηέτρου χηρυσσόμενα ἐγγράφως ἡμῖν παραδέδωχε*. Wat volgens de beide eersten *bij het leven* van PETRUS moet gebeurd zijn, is volgens den laatsten *na zijnen dood* geschied.

van mijnen vriend met hetzelfde regt onkritisch zou kunnen noemen? Hoever mag toch wel de kritiek gaan, zonder gevaar te loopen van als hyperkritiek gebrandmerkt te worden - vooronderstelt al, dat iemand het duidelijk kon maken, wat eigenlijk 'hyperkritisch' is? Eindelijk meen ik den schr. nog te moe ten herinneren, dat, wie de zamenkomst van SIMON MAGUS met PETRUS te *Rome* voor 'een verdichtsel' houdt, 'waarvan de onwaarheid bewezen is' (bl. 82), dan ook het verhaal van PETRUS verblijf te *Rome* voor een verdichtsel moet houden. Want beide verhalen behooren zoo bij elkander, dat men het eene niet naar willekeur als geloofwaardig, het andere te gelijk als verdichtsel beschouwen kan.

Maar al meen ik ook, dat er geen vaste grond bestaat, om *Rome* voor de plaats te houden, waar ons tweede Evangelie geschreven is, al hecht ik ook minder waarde aan de getuigenissen van CLEMENS AL., IRENAEUS en EUSEBIUS, voor zoo ver zij PETRUS te *Rome* laten vertoeven, of op dit verblijf andere berigten bouwen, in de hoofdzaak stem ik volkomen met v.O. overeen. Het doet ook minder ter zaak, hoe men over het eerste denkt, als eenmaal vaststaat, *dat* MARCUS ons tweede Evangelie geschreven *heeft*. Het tijdstip, waarop dit plaats vond, stelt de schr. in of kort vóór het jaar 67 - omdat PETRUS in dat jaar gestorven is - als hij namelijk tegelijk met PAULUS *te Rome* den dood heeft ondergaan. In allen geval schijnt het vóór *Jeruzalems* verwoesting bekend te zijn geworden.

Het kenmerkende van dit Evangelie wordt èn uit de betrekking waarin de Evangelist tot PETRUS stond, èn uit zijn karakter verklaard. Mij schijnt het eerste, om reeds opgegevene redenen, ter verklaring voldoende. Hoe de schr. uit het leven van MARCUS kan vooronderstellen, dat hij met heilige *geestdrift* voor de zaak van het Godsrijk bezield is geweest, begrijp ik niet regt[1], omdat wij, zoo als reeds aangemerkt is, van zijn leven, bepaaldelijk van zijne geestdrift, niets weten. 'Zelfs uit de kortheid van zijn Evangelie kan men,' volgens v.O. 'den man van misschien meer vurigen, dan gestadigen ijver leeren kennen.' LANGE zegt dit ook en denkt daarbij aan de Handelingen der Apostelen, waar verhaald wordt, hoe JOHANNES MARCUS eerst met PAULUS en BARNABAS afreist, dan weder door de moeijelijkheden der

1 Indien namelijk in MARCUS daarvoor nog eene bijzondere geestdrift, onderscheiden van die, waarmede de overige Evangelisten bezield waren, vooronderstelt wordt

reis (volgens LANGE) afgeschrikt, huiswaarts keert, dan weder zich op nieuw bij hen voegt. Is ons iets dergelijks van *onzen* MARCUS bekend?[1]

Het resultaat blijft, dat wij in het tweede Evangelie eene geloofwaardige bron hebben voor 's Heeren levensbeschrijving, omdat de volgeling eens Apostels de schrijver is, die opgeteekend heeft, wat PETRUS vroeger gepredikt had; en wat v.O. hierover verder schrijft, bevredigt veel meer, dan wat hij omtrent het eerste Evangelie beweerde.

Zoo zijn wij tot het derde Evangelie genaderd, waar ik aanstonds van den schrijver verschillen moet in de beantwoording der vraag naar den oudsten getuige voor de echtheid. Een eerste grond daarvoor is volgens v.O. gelegen in de getuigenis van de Handelingen der Apostelen. De eigenaardige kracht van dit bewijs bleef tot heden voor mij eene verborgenheid. Het is, alsof men zich voor de echtheid der *Ilias* beroepen wilde op de *Odyssea*. Het is waar, in de Handelingen noemt de schrijver ons Evangelie zijn eerste boek; maar zal dit iets voor de echtheid van het LUCAS-Evangelie bewijzen, dan moet vooraf bewezen worden, dat de Handelingen ook door LUCAS geschreven zijn. Schoon dit bewijs wel kan geleverd worden, is het toch niet waar, wat v.O. bl. 88 beweert, dat de oude Kerk altijd aan LUCAS de vervaardiging van beide geschriften heeft toegekend. Om hierin waarheid te vinden, zou men moeten ontkennen, wat niet ontkend mag worden, dat men namelijk oudtijds niet algemeen LUCAS voor den schrijver der Handelingen gehouden heeft. Immers zegt PHOTIUS (*Amph. Quaest.* 145 in *Galland. Bibl. Patr.* XIII: 722): *τὸν δὲ συγγραφέα τῶν πράξεων οἱ μὲν Κλήμεντα λέγουσι τὸν Ῥώμης, ἄλλοι δὲ Βαρνάβαν, καὶ ἄλλοι Λουκᾶν τὸν εὐαγγελιστήν*.[2] Doch hoe dit ook zij, de echtheid van de Handelingen steunt immers op dezelfde getuigenissen der oudheid, als die van het derde Evangelie, en men kan derhalve niet zeggen, dat de getuigenis, door de Handelingen voor het Evangelie afgelegd, 'de oudste

1 Hier en daar schijnt het beeld van JOHANNES MARCUS den schr. voor den geest te zweven, als hij van onzen MARCUS spreekt. Daaruit verklaar ik dan het bovenstaande en de noot (3) bl. 85: 'Men is zelfs zoo ver gegaan, om MARCUS als den schrijver der Apocalypse te begroeten.' Ja, maar dan bedoelde men JOHANNES MARCUS, niet den persoon, dien v.O. met mij als Evangelist begroet.

2 V.O. haalt deze woorden van PHOTIUS aan in zijne *Verhandeling over de waarde van de Hand. der Ap.*, bl. 40, maar miskent de waarde dier getuigenis. Welke waarde zij echter moge hebben, men kan niet zeggen, dat de oude Kerk *altijd* aan LUCAS de vervaardiging der beide geschriften, die op zijnen naam tot ons zijn gekomen, toegeschreven heeft.

is, die ooit voor de echtheid van een Evangelie gegeven werd.' Het schijnt wel zoo, maar bij eenig nadenken blijkt het, dat de getuigenis der Handelingen hare waarde verliezen zou, indien de getuigenissen der ouden, waarop zij rust, bleken zonder waarde te zijn. Met de geloofwaardigheid dier oude getuigenissen voor de Handelingen staat of valt de geloofwaardigheid der getuigenis van dit boek voor het Evangelie. Alleen dit volgt uit het gezegde, dat èn het Evangelie èn de Handelingen tegelijk echt of onecht moeten zijn. De oudste getuige voor het derde Evangelie als geschrift van LUCAS is en blijft IRENAEUS; want PAPIAS zwijgt. In dit stilzwijgen zouden wij gaarne met v.O. een zijdelingsch bewijs voor de echtheid zien, wanneer er niets viel aan te merken op de bewering (bl. 89), dat, zoo in de dagen van PAPIAS een onecht geschrift op den naam van LUCAS ware verspreid, de naauwgezette man daartegen voorzeker opzettelijk zou hebben gewaarschuwd. Weten wij dan, of hij het niet gedaan heeft? Is het niet mogelijk, dat PAPIAS, die toch niet alwetend was, van die verspreiding geene kennis droeg, vooral, indien zij in het laatste tijdperk van zijn leven viel? Is het volstrekt onmogelijk, dat het derde Evangelie *na* PAPIAS is geschreven? Wel geloof ik het niet; integendeel houd ik LUCAS voor den schrijver; maar zoolang dit niet bewezen is op andere gronden, kan PAPIAS niet als zijdelingsche getuige voor de echtheid opgeroepen worden. Maar indien eens ARISTION, van wien PAPIAS spreekt, dezelfde als LUCAS ware! LANGE heeft het beweerd, omdat ARISTION van *ἀριστεύειν*, LUCAS of liever LUCANUS (NB!) van *lucere* afstamt, en *ἀριστεύειν = lucere* is. Derhalve - o wonderlijke gevolgtrekking! - ARISTION = LUCAS. Al gaven wij de praemissen toe, volgt dan uit gelijkluidendheid van namen reeds aanstonds de identiteit van personen? Is het niet vreemd, dat dan alléén PAPIAS LUCAS met eenen naam noemt, onder welken hij nergens elders voorkomt? v.O. noemt deze gissing hoogstvernuftig. EBRARD daarentegen oordeelt (in THOLÜCK's *Lit. Anz.* 1844, S. 504), dat LUCAS onmogelijk ARISTION kan heeten, 'da weder LUCANUS von *lucere* kömmt (indem es vielmehr ursprünglich *nom. propr.* und Volksname ist, von *Lukaniën*, welches er von *lucus* - also *a non lucendo* - abzuleiten scheint) noch *lucere* gleichbedeutend ist mit *ἀριστεύειν*.' 'Het blijft eene gissing,' zeggen wij met v.O. Wat het hoogstvernuftige betreft, moet ik van hem verschillen.

Wat hij verder over het doel van LUCAS schrijft, komt mij volkomen juist voor; een ander geval is, waar hij handelt over

den invloed van PAULUS op het derde Evangelie. Dat 's Apostels denkwijze omtrent het wezen des Christendoms grooten invloed op LUCAS gehad heeft, blijkt spoedig. LUCAS was Paulinist. Maar daar PAULUS geen ooggetuige van 's Heeren leven geweest is, en even als LUCAS berigten moest inwinnen; daar verder LUCAS in staat was, om dezelfde bronnen te raadplegen, tot welke PAULUS zich verwezen zag, vind ik mij niet genoodzaakt, om aan PAULUS in zoo verre invloed op LUCAS toe te schrijven, dat deze van hem ontvangen zou hebben, wat MARCUS van PETRUS ontving. Een beroep op de oude getuigenissen heeft op mij geen' invloed, als ik zie, dat zij rusten op verwarring van denkbeelden. De geloofwaardigheid van LUCAS moet uit den Proloog alleen bewezen worden. Overigens vereenig ik mij geheel met den schrijver, al schijnt het mij toe, dat in de woorden, waarmede hij de slotsom van zijn onderzoek opgeeft: ‘Schriftelijke gedenkstukken, opgenomen na behoorlijke kritiek, en vereenigd met de mondelinge overlevering, zoo als die door PAULUS prediking werd aangevuld en gezuiverd, zie daar wat wij ons voorstellen als bronnen van LUCAS,’ - het laatste gedeelte eene gissing blijft.

De schr. onderzoekt nu verder, hoe wij ons de verwantschap der drie eerste Evangeliën hebben voor te stellen en te verklaren. Indien ik hem van stap tot stap wilde volgen, waar zou dan het einde dezer beoordeeling zijn? Ik moet er mij van onthouden, schoon het mij moeite kost, omdat ik hier gelegenheid zou vinden, menig hoogstbelangrijk punt ter spraak te brengen, en, wat mij niet weinig aangenaam zijn zou, te doen opmerken, hoe v.O. in kleine ruimte een' grooten rijkdom van zaken zamenperst. Daar ik welligt elders op dit vraagstuk naar de verwantschap der drie eerste Evangeliën terugkom, deel ik nu slechts mijne aanmerkingen mede, voor zoo ver zij in onmiddellijk verband staan met het onderwerp, dat ons nu geheel bezig houdt: de levensbeschrijving van JEZUS.

Na de verschillende hypothesen, die uitgedacht zijn, om de overeenkomst en het verschil tusschen de synoptici te verklaren, beoordeeld te hebben, geeft v.O. als zijn gevoelen op: ‘dat *de mondelinge overlevering* hoofdbron der synoptische Evangeliën geweest is.’ Ik wil niet beweren, dat er niet veel waarheid in de voorstelling van mijn' vriend gevonden wordt; maar zij heeft mij toch niet kunnen terugbrengen van mijn gevoelen, dat de hypothese der mondelinge overlevering volstrekt niets opheldert. De *woordelijke* overeenkomst op vele plaatsen, tegelijk met afwijking in kleinigheden, de *gelijkheid* in de volg-

orde der verhalen, nevens het verschil, dat daarin wordt opgemerkt, dit alles kan onmogelijk verklaard worden uit eene stereotyp geworden mondelinge overlevering, van welke niemand weet aan te wijzen - ook v.O. niet - *wat dan toch eigenlijk stereotyp geworden is*. Nemen wij eens voor een oogenblik aan, dat wij in die gedeelten der synoptici, waar zij woordelijk overeenkomen, stereotyp geworden mondelinge overlevering terugvinden. Maar heeft de schr. ons niet vroeger geleerd, dat LUCAS *schriftelijke* bronnen had, dat ons Grieksch MATTHEUS-Evangelie eene vrij getrouwe bearbeiding der Hebreeuwsche *λόγια* is? De bearbeider van MATTHEUS had zich dan met de stereotyp geworden mondelinge overlevering nagenoeg niet op te houden; hij was naar de *λόγια* verwezen. Zoodra men de overlevering op hem haren invloed laat uitoefenen, is het verband tusschen den Hebreeuwschen en Griekschen MATTHEUS verbroken. Kon men aanwijzen, dat ons Grieksch MATTHEUS-Evangelie alleen dáár met MARCUS en LUCAS woordelijk overeenstemt, waar zijn inhoud niet aan de *λόγια* is ontleend, de mogelijkheid kon toegegeven worden, dat dáár de Grieksche bearbeider, even als MARCUS en LUCAS, uit de stereotyp geworden mondelinge overlevering geput heeft. Maar wie weet niet, dat MARCUS en LUCAS ook dáár somtijds woordelijk met onzen MATTHEUS overeenkomen, waar wij naar alle waarschijnlijkheid de *λόγια* ons teruggegeven zien? En zoodra niet al de synoptici onder den invloed dier overlevering staan, is er niets verklaard; want de schr. beweert, dat de Evangelisten onafhankelijk van elkander hebben geschreven (bl. 115). Wie zich nu bovendien eene stereotyp geworden mondelinge overlevering denken kan, die dezelfde zaken met dezelfde woorden, zoowel dáár, waar de bearbeider der *λόγια*, als waar MARCUS en LUCAS leefden, wedergaf; wie het verder zich denken kan, dat de drie schrijvers onzer synoptische Evangeliën onafhankelijk van elkander somtijds dezelfde zaken met dezelfde woorden te boek stelden, zonder dat zij dezelfde schriftelijke bronnen gebruikten, moge het mijnentwege doen. Mij is het onmogelijk. De woordelijke overeenkomst tusschen de synoptici is en blijft mij onverklaarbaar, als ik moet aannemen, dat zij noch elkanders werk gekend, noch gemeenschappelijke schriftelijke bronnen gebruikt hebben. Eindelijk vraag ik nog, waarom JOHANNES alleen niet onder den invloed dier mondelinge overlevering stond, JOHANNES, die, als een van de meest geachte en niet aanstonds uit *Jeruzalem* vertrokken Apostelen, die mondelinge

overlevering dan mede heeft helpen vaststellen[1]? Waarom spreekt hij alleen zijne eigene taal? Waarom heeft hij ook niet veel met de synoptici gemeen, als deze uit eene mondelinge overlevering putteden, die toch dezelfde bestanddeelen moet gehad hebben als de Johanneïsche prediking? Denkt men hierover na, beantwoordt men deze vragen onpartijdig en onbevooroordeeld, mij dunkt, de stereotyp geworden mondelinge overlevering begint een phantastisch aanzien te krijgen.

Maar wij kunnen ons hiermede niet langer bezig houden. De schr. heeft tot aanprijzing van zijn gevoelen gezegd, wat er voor te zeggen is. Men heeft meer regt, om er zich over te verwonderen, dat hij ook hier weder zoo vele zaken in zulk eene beperkte ruimte behandeld en zoo ongedwongen aan alles zijne plaats aangewezen heeft, dan om hier die uitvoerigheid en grondigheid in de behandeling en bewijsvoering te verwachten, die in eene opzettelijke beantwoording van dit vraagstuk niet zouden mogen gemist worden.

De schr. gaat daarna over tot de beschouwing van het JOHANNES-Evangelie. Onder de uitwendige bewijzen voor de echtheid komt naar zijn oordeel het eerst in aanmerking de verklaring, ‘door eene ons onbekende hand’ aan het slot van dit Evangelie gegeven. Daar ik voor mij geen gewigt hecht aan de getuigenis van eene *onbekende* hand, denk ik ook anders over hare waarde. Zegt v.O. met THOLÜCK: ‘verdichters, die er in geslaagd waren, om op een apokryf Evangelie den stempel van apostolisch gezag te drukken, zouden waarschijnlijk hunnen naam niet hebben verzwegen,’ ik zeg liever met ZELLER (*Theol. Jahrb.* 1845, IV, S. 591): ‘Alsob ein unbekannter Interpolator sich hätte nennen können, um durch das “Gewicht” seines Namens einer Schrift den Eingang zu verschaffen, den ihr der Name des Apostels nicht verschaffte, und als ob nicht der Verfasser von Joh. 21 : 24 so gut, wie der von 3 Joh. 12, sich deutlich genug als den Apostel und Evangelisten bezeichnete.’ Ik twijfel er geen oogenblik aan, of v.O. zou de getuigenis der ‘onbekende hand’ als ongeloofwaardig verwerpen, indien zij tegen de echtheid des Evangelies sprak. Wij moeten naar betere bewijzen voor de echtheid omzien.

Teregt maakt de schr. opmerkzaam op den band, die het vierde Evangelie met den eersten brief van JOHANNES verbindt. Minder gelukkig schijnt mij evenwel de opmerking, dat de tekst, die aan een der beroemdste Handschriften ten

1 Ik wil hier niet aan onderlinge afspraak gedacht hebben, want dit is ongerijmd.

grondslage lag, de brieven van JOHANNES nog vóór de Handelingen plaatste, ten blijke, dat men reeds vroeg niet vreemd aan het vermoeden der naauwe betrekking tusschen die brieven en het Evangelie (van JOHANNES) geweest is (bl. 133). Hij bedoelt den Cantabrigiensis, waar, even vóór den aanvang der Handelingen, de woorden: 'epistulae JOHANNIS III explicit. Incipit Aetus Apostolorum' gelezen worden. Zeker zou dit veel voor het door v.O. bedoelde bewijzen, indien in dit HS. de volgorde der Evangeliën dezelfde was, als in de andere HSS. Maar het Evangelie van JOHANNES is hier niet achter LUCAS geplaatst. De vier Evangeliën volgen namelijk in deze orde: MATTHEUS, JOHANNES, LUCAS, MARCUS, en heeft dus het drietal brieven van JOHANNES hier vóór de Handelingen eene plaats gevonden, het is dan toch van het Evangelie dezes Apostels gescheiden door de Evangeliën van LUCAS en MARCUS.

Kan ik mij overigens zeer goed vereenigen met het door v.O. geschrevene omtrent het groote aantal oude getuigen, die voor de echtheid des vierden Evangelies pleiten, minder is dit het geval met de bewering, dat wij bij IGNATIUS reeds een gezegde vinden, 'dat van bekendheid met de uitspraken des Heeren, door JOHANNES opgeteekend, onmiskenbare blijken vertoont.' IGNATIUS schrijft ad *Philad.* c. 7 - *ἀλλὰ τὸ πνεῦμα οὐ πλανᾶται, ἀπὸ θεοῦ ὄν. Οἰδεν γὰρ πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει καὶ τὰ κρυπτὰ ἐλέγχει*. JOHANNES schrijft, III: 8, *τὸ πνεῦμα ἔπου θέλει πνεῖ, καὶ τὴν φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ᾽ οὐκ οἰδας πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει*. IGNATIUS zegt derhalve van het *πνεῦμα*, dat *het weet*, vanwaar het komt en waar het heengaat. JEZUS zegt bij JOHANNES van het *πνεῦμα*: *gij weet niet*, vanwaar het komt en waar het heengaat. IGNATIUS spreekt bovendien van den Heiligen Geest, JEZUS van den wind. Al komen nu de woorden overeen, ik durf er niet uit afleiden, dat IGNATIUS het vierde Evangelie gekend heeft. Er zijn wel plaatsen bij IGNATIUS, die meer zouden kunnen bewijzen, maar aan v.O. komen zij te zwak voor, om er eenig bewijs op te bouwen.

Ook omtrent PAPIAS oordeelt hij anders dan wij. 'Weten wij ook niet van PAPIAS, dat hij uit dien eersten brief van JOHANNES plaatsen heeft aangehaald, en daarom waarschijnlijk ook het Evangelie moet gekend hebben?' 't Is waar, van hem getuigt EUSEBIUS: *κέχρηαι δ᾽ ὁ αὐτὸς μαρτυρίαις ἀπὸ τῆς ἰωάννου προτέρας ἐπιστολῆς*. Maar indien EUSEBIUS eens op dezelfde wijze overeenkomst gevonden had tusschen woorden van PAPIAS en die van JOHANNES, als v.O. haar vindt tusschen IGNAT. ad *Philad*, c. 7 en Joh. III: 8? Nog eens zeg ik met ZELLER (a.a.O.S. 548): 'Man setze z.B., es

habe sich in der Schrift des PAPIAS die Aeusserung gefunden: “Wie uns auch JOHANNES ermahnt hat, dass wir einander lieben sollen,” EUSEBIUS würde darin unfehblar ein Citat von 1 Joh. 3, 11 gefunden haben, und doch wird Niemand läugnen können, das sich eine solche Aeusserung ebensogut auf eine persönliche Erinnerung, oder eine Ueberlieferung, wie die von HIERONYMUS *ad Gal.* c. 6 erzählte - beziehen könnte.’[1] Zoolang ik niet weet, wat PAPIAS heeft gezegd, durf ik hem niet op het gezag van EUSEBIUS - tenzij deze onfeilbaar is geweest - als getuige voor de echtheid van den eersten Johanneïschen brief, en daarom ook niet aanstonds als getuige voor de echtheid van het vierde Evangelie bijbrengen.

Maar al zouden er ook eenige door v.O. opgeroepene getuigen moeten wegvallen, toch heeft hij er in het algemeen goede gronden voor bijgebragt. Over de nieuwste kritiek van BAUR en SCHWEGLER verlangen wij hem elders te hooren. In zijn oordeel over de ongeschondenheid en geloofwaardigheid van dit Evangelie kunnen wij volkomen berusten. Dat JOHANNES het laatst van al de Evangelisten geschreven heeft, gelooven wij ook, al zouden wij niet durven beweren, dat de betrekking, waarin zijn werk tot de synoptici staat, juist zoo gedacht moet worden, als v.O. het voorstelt. Waar de schr. over het kenmerkende van dit Evangelie spreekt, verwonderde het ons zeer, deze aanmerkingen gemaakt te vinden: ‘Het woord van den beroemden JOHANNES VON MÜLLER over het onderscheid tusschen oudere en nieuwere geschiedschrijvers: “deze *zeggen* ons wat geschied is, gene *toonen* het ons,” drukt treffend de eigenaardige voortreffelijkheid van JOHANNES, vooral boven MATTHEUS uit. Het *détail* zijner voorstelling is rijk, zijn vorm afwisselend, zijne opvatting sterk individueel’ (bl. 154). ‘Hij vooral laat zijne eigene gemoedsstemming op iedere bladzijde van zijn Evangelie helder doorstralen’ (bl. 155). Vraagt men, wat hierin

1 Waarheid is het ook, wat ZELLER nog verder zegt: ‘Diese Angabe beweist jedoch nichts weiter, als dass EUSEBIUS in einer Aeusserung des PAPIAS eine Anspielung auf eine Stelle des Briefs zu finden glaubte; dass aber auch wirklich eine solche darin lag, ist damit noch nicht dargethan, da es ebenso denkbar ist, dass die Stellen, von welchen EUSEB. die eine aus der andern ableiten zu müssen glaubte, nur zufällig zusammentrafen, oder dass nur der mittelbare Zusammenhang einer gemeinsamen Abhängigheit von kursirenden kirchlichen Ueberlieferungen, Anschauungen und Losungswörter - bei ihnen Statt fand.’ Wat wij hebben weggelaten en wat hij verder zegt, komt ons minder waarschijnlijk voor.

dan bevreemdend is, wij antwoorden, dat de schr. zich niet gelijk blijft en eenigzins vergeten heeft, wat hij vroeger (bl. 43) schreef: ‘Bij allen (namelijk bij alle vier Evangelisten) dezelfde kalmte en gematigdheid van toon, waarbij zij naauwelijks schijnen te weten, hoe wonderbaar en bijna ongeloofelijk hunne berigten moeten schijnen. Bij allen - dezelfde objectiviteit in de mededeeling van het gebeurde.’ Den schr. moge het niet moeijelijk vallen, om bij alle vier de Evangelisten *dezelfde objectiviteit* in de mededeeling van het gebeurde te vinden, en toch, wat V. MÜLLER van de nieuwere geschiedschrijvers in onderscheiding van de oudere zegt, op de synoptici (vooral op MATTHEUS) in onderscheiding van JOHANNES over te brengen; - den schr. moge het niet moeijelijk vallen, om bij alle vier de Evangelisten *dezelfde objectiviteit* in de mededeeling van het gebeurde te vinden, schoon hij op iedere bladzijde van het vierde Evangelie de eigene gemoedsstemming van JOHANNES helder ziet doorstralen (volgens bl. 43 schijnen de Evangelisten naauwelijks te weten, hoe wonderbaar en bijna ongeloofelijk hunne berigten moeten schijnen), en de opvatting van JOHANNES *sterk individueel* moet noemen, - ik vind het nog al moeijelijk, om het een met het ander te vereenigen.

Niettegenstaande ik verscheidene aanmerkingen moest maken op de eerste afdeeling des tweeden hoofdstuks, waarin de bronnen van den eersten rang van nabij worden beschouwd, zou men mij toch verkeerd beoordeelen, indien men meende, dat ik het vele voortreffelijke, wat er in voorkomt, niet op prijs wist te stellen. Waar zoo vele zaken in zoo kleine ruimte behandeld worden, kan het niet anders, of er blijft veel over, dat ook van eene andere zijde kan beschouwd worden, of waaromtrent men een ander gevoelen is toegedaan. Schoon ik het minste voldaan ben over hetgeen v.O. van het MATTHEUS-Evangelie, het meest daarentegen over hetgeen hij van het JOHANNES-Evangelie zegt, erken ik gaarne, dat hij èn belangrijke wenken geeft, die het nader en grondiger onderzoek voordeel kunnen aanbrengen, èn dat het niet velen gelukken zal, om met zoo weinige woorden op zulk een betrekkelijk klein aantal bladzijden zooveel goeds te zeggen. Den lof, dat de schr. zich hier altijd gelijk bleef, durf ik hem niet in opregtheid geven; want hij schijnt mij soms veel meer waarde en gezag aan uitspraken van Kerkvaders toe te kennen, dan sommige zijner uitdrukkingen en oordeelvellingen over hen toelaten. Dit is het onvermijdelijke gevolg, als men niet vooraf zich deze wet gesteld heeft:

aan geene getuigenis der oudheid om haars zelfs wil geloof te hechten, maar *telkens* eerst te vragen naar den grond, waarop hare geloofwaardigheid rust.

Over de bronnen van den tweeden rang handelt de schr. in de tweede afdeeling natuurlijk veel korter, dan over die van den eersten rang in de eerste afdeeling. Wij moeten het volkomen goedkeuren, dat hij er niet meer van gezegd, ook, dat hij er niet geheel over gezwegen heeft. Beknoptheid en juistheid in de voorstelling zijn de onmiskenbare eigenschappen van dit gedeelte zijner inleiding. Het resultaat des schr. deelen wij met zijne eigene woorden mede, om te doen zien, hoe stijl en voorstelling den lezer voor het onderwerp moeten innemen. ‘Zoo hebben wij dan de lange rij van bronnen overzien, waaruit wij de geschiedenis van JEZUS leven leeren kennen. Zien wij terug op den afgelegden weg, dan vinden wij een onmiskenbaar onderscheid in aller waarde en gezag. Geene soort is er, waaruit wij niet iets kunnen opmaken, hetzij ter opheldering, hetzij ter staving van de Evangelische oorkonden. Klimmen wij van de mindere tot de betere bronnen op, dan vermelden ons zelfs *Heidensche* schrijvers een' CHRISTUS, die, in *Palaestina* geboren en aan het kruishout gestorven onder den landvoogd PILATUS, een' geheel éénigen indruk op zijne tijdgenooten gemaakt, de verhevenste zedeleer gepredikt, duizende aanhangers met onweêrstaanbare kracht aan zich gekluisterd heeft. De *Islam* begroet Hem met den titel, dien het ongeloof onzer eeuw Hem ontroofde, den eernaam van Godsgezant bij uitnemendheid (??), krachtig beide in woorden en werken. De *Joodsche* geschiedschrijver brengt onwillekeurige hulde aan de beteekenis zijner verschijning, en zelfs de laster zijner vijanden onder die natie levert een' zijdelingschen steun aan ons geloof van het buitengewone zijner komst in de wereld. Zoo wordt van alle zijden het voorgevoel in ons opgewekt van iets onuitsprekelijk groots en heerlijks, dat in den persoon van CHRISTUS moet te aanschouwen geweest zijn. Met een kloppend hart wenden wij ons naar den tempel der *Christelijke* gemeente, en hoe nader wij treden tot zijne verhevene wanden, des te luider klinkt ons CHRISTUS naam in het oor, en hoe digter wij naderen aan de hoofdpilaren, des te duidelijker zien wij dien naam daar ingegrift. Wij vestigen ons oog op het leven en de leer Zijner eerste getuigen, en op hun gelaat vinden wij als den wederschijn van Zijn heerlijk beeld; uit hunne taal vernemen wij van dat beeld

steeds juistere beschrijving, en sterker wordt de lichtgloed, die over den geheimzinnigen oorsprong des Christendoms zweeft (?), en dunner, doorschijnender de nevel, die den Stichter voor ons oog heeft verborgen. Door den voorhof der Christelijke oudheid in het heilige der Apostolische eeuw binnengedrongen, staan wij weldra aan den drempel van het heilige der heiligen, ons in het Evangelie ontsloten. Wij slaan dat Evangelie op, de sluijer valt weg, en ziet - daar aanschouwen wij al, wat het overige ons deed vermoeden, maar eindeloos schooner: daar staat Hij voor ons, van hemelsch licht omstraald: daar wordt de rijke verscheidenheid van de getuigenissen Zijner Apostelen opgelost in de heerlijke éénheid van Zijn eigen woord. Wij zien schitterende waarheid, volheid van genade, en in beiden - *het Leven* geopenbaard.'

Stonden wij lang stil bij het tweede hoofdstuk, het zal niemand verwonderen. Want alles hangt hier af van de wijze, waarop men de bronnen der levensbeschrijving van JEZUS, vooral die van den eersten rang, beschouwt. Wij kunnen dan nu ook korter zijn, waar wij een oog laten gaan over de geschiedenis der levensbeschrijving van JEZUS, in het derde hoofdstuk geschetst. De schr. splitst haar in drie perioden. De eerste periode wordt door geloovige, maar onkritische voorstelling, de tweede door kritische, maar ongeloovige voorstelling gekenmerkt, de derde mag de periode heeten der aanvankelijke vereeniging van kritiek met geloof. De eerste periode omvat al wat er voor de beschouwing van JEZUS leven gedaan is, tot op het ontwaken (liever: het ontstaan) van het Deisme en Rationalisme; de tweede vervolgt de geschiedenis vandaar, tot op de nieuwste aanvallen des ongeloofs; de derde behelst het overzigt van hetgeen er onder en na dien strijd is beproefd, om op Christelijk grondgebied het leven van JEZUS op eene wijze te behandelen, die tevens aan de billijke eischen der kritiek kon voldoen. 'De eerste periode zouden wij die der *voorbereiding*, de tweede die der *zuivering*, de derde die der *ontwikkeling* van dit gedeelte der historische wetenschap kunnen noemen' (bl. 174 en 175).

V.O. geeft nu een overzigt van hetgeen er in de eerste periode, die der geloovige maar onkritische voorstelling, voor de levensbeschrijving van JEZUS gedaan is. Wij vinden hier de opmerking, dat de historische bearbeidingen in dit tijdvak zóó geloovig waren, dat de historische kritiek bijna geheel terugtrad. Wij kunnen hier den wensch niet onderdrukken, dat de schr. ons toch eens helder mogt maken, wat hij bij het woord

‘geloovig’ denkt, als hij het tegenover ‘kritisch’ stelt. ‘Het leven van JEZUS moet *kritisch*, maar ook *geloovig* behandeld worden’ zegt hij bl. 174. Maar wat is toch eene *geloovige* behandeling van 's Heeren levensgeschiedenis? Zulk eene, die de mogelijkheid des wonders vooronderstelt, of zulk eene, die alles gelooft, wat er in de Evangeliën verhaald wordt? Dit laatste kan niet bedoeld worden. Derhalve is het eerste bedoeld. Wie dus niet slechts verzuimt de mogelijkheid des wonders in het algemeen te bewijzen, maar ook telkens te onderzoeken, of juist het wonder, dat nu verhaald wordt, voor eene werkelijke gebeurtenis mag gehouden worden, is te geloovig. Wie de mogelijkheid des wonders laat gelden, maar daarom nog niet alle wonderen, die verhaald worden, als gebeurde daadzaken beschouwt, tenzij de geloofwaardigheid der berigtgevers boven elken twijfel is verheven, is èn een geloovig èn toch een kritisch onderzoeker. Indien de schr. het zoo bedoelt, zou men er in kunnen berusten, dat er van geloovige en ongeloovige kritiek gesproken wordt, schoon wij liever die woorden nooit meer gebruikt zagen. De kritiek moet vrij zijn; geloovige kritiek is eigenlijk even zoowel een onding, als ongeloovige kritiek. Bovendien staan deze epitheta voor misvatting bloot, omdat zij altijd onbestemd blijven.

Van de tweede periode, die der kritische maar ongeloovige voorstelling, zegt de schr., dat, wat in dit tijdperk gedaan werd, op weinige uitzonderingen na, den naam van *Christelijk*-wetenschappelijke voorstelling der levensgeschiedenis van JEZUS niet dragen kon; dat zij maar al te vaak van vooronderstellingen uitging, die kwalijk strookten met den eerbied, aan de gewijde oorkonden verschuldigd; dat afkeer van het wonderbare, op wijsgeerige gronden gekoesterd, haar verborgen drijfveer werd en bleef. Niemand zal dit ontkennen; maar is het dan niet eenigzins vreemd, dat de schr. deze periode die der *zuivering* van dit gedeelte der historische wetenschap genoemd heeft? Moest de kritische maar ongeloovige periode zuiveren, wat in de geloovige maar onkritische periode verkeerd was voorgesteld, er volgt dan wel uit, dat het geloovig standpunt op het dwaalspoor voert, als het onkritisch is, maar even zoo, dat het kritisch standpunt, ook wanneer het ongeloovig is, toch nog - uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd - boven het geloovige, maar onkritische, de voorkeur verdient. Is dit waar, dan mogt de ongeloovige kritiek wel iets zachter behandeld worden en verdient zij niet geheel de bitse bejegening, die haar soms te beurt valt. De schr. geeft hier voorts een over-

zigt van al, wat er voor de levensbeschrijving van JEZUS gedaan is door Deïsten en Rationalisten, verder door STRAUSS, WEISSE, GFRÖRER, SALVADOR en BRUNO BAUER, van wiens werk hij zegt: dat het ‘waardig eene rigting der ongeloovige kritiek besluit, die wij hier tot haar verderfelijk toppunt zien gekomen.’ ‘Na BAUER kon deze negatieve kritiek slechts ééne schrede verder gaan, en de vervaardigers der Evangeliën voor opzettelijke bedriegers verklaren. Maar dan ook zal zij den laatsten zweem van Christelijk en wetenschappelijk karakter tevens voor altijd verloren hebben.’ Met een woord over den nietsbeteekenenden WERNER HAHN eindigt hij. Maar mogen wij nu niet vragen, of de schr. deze periode nu ook werkelijk *als periode der zuivering* heeft voorgesteld? Uit zijne woorden zou men bijna opmaken, dat, hoe eer die periode eindigt, des te meer de Christelijke waarheid er bij winnen zal, en dit is toch vreemd, als zij zoo zuiverend werkt. Het door den schr. gegeven overzigt maakt den indruk, dat de geheele tweede periode niets anders is, dan het streven van eene verkeerde rigting naar ‘haar verderfelijk toppunt,’ waar zij slechts ééne schrede verder behoeft te gaan, om allen zweem van Christelijkheid en wetenschappelijkheid te verliezen. Het is dan ook niet te denken, dat de schr. van haar veel heil verwacht, of van hare resultaten zich veel toe eigenen zal. Blijft het dan toch evenwel niet bevreemdend, dat hij haar de *zuiverings*-periode genoemd heeft?

De derde periode wordt gekenmerkt door de aanvankelijke vereeniging der kritische en geloovige voorstelling. Zij begint met J.J. HESS en heeft voorts HERDER, REINHARD, HASE, THEILE, de door het werk van STRAUSS opgewekte Apologeten, vooral OSIANDER, KERN, KRABBE, HUG, verder NEANDER, KUHN, LANGE, en uit de Roomsche Kerk RIEGLER en SEPP, om van anderen te zwijgen, opgeleverd. Van DA COSTA's *Voorlezingen* en DE GREUVE's *Wederlegging* en andere vaderlandsche geschriften zegt de schr. in eene noot, bl. 197, dat hij er niet opzettelijk van spreekt, dewijl zij genoegzaam bekend zijn. Was dan NEANDER, om slechts dezen te noemen, onbekend? Maar wat doet hier meerdere of mindere bekendheid ter zaak, daar het den schr. niet te doen was, om eene opgave van werken, die niet genoegzaam bekend waren, maar om eene schets te geven van de geschiedenis der levensbeschrijving van JEZUS. Dan moesten ook de belangrijkste werken ter spraak gebragt worden, wat DA COSTA's en DE GREUVE's werken meer verdienden, dan die van OSIANDER, RIEGLER en SEPP. De beide genoemde vaderlandsche geleerden

zijn bovendien geene onwaardige repraesentanten van het geloovigkritisch standpunt (ik houd mij aan des schr. spraakgebruik) hier te lande. Ook doet het mij leed, dat EBRARDS *Wissenschaftliche Kritik* hier niet opzettelijk is genoemd geworden. Welligt heeft de schr. gemeend, van EBRARD hier niet te moeten spreken, omdat deze minder eene biografie, dan eene beoordeeling van de Evangelie-verhalen en van de Evangeliën-kritiek geeft. Evenwel, het leven van JEZUS wordt toch ook door EBRARD beschreven, en heeft STRAUSS dan niet insgelijks de geheele Evangeliegeschiedenis aan zijne kritiek onderworpen? Of was het welligt, omdat EBRARDS werk niet op den titel als 'Leben JESU' aangekondigd is? Maar WEISSE's *Evangelische Geschichte* dan? Dat v.O. EBRARD zeer goed kent, blijkt uit meer dan ééne aanhaling van diens werk.

Nog heb ik eene andere vraag te doen. Ik kan mij in eene geschiedenis geene perioden denken, die gelijktijdig voortduren en naast elkander zich ontwikkelen. De derde periode begint volgens v.O. met HESS (1781), derhalve lang voordat de mythische voorstelling zich op noemenswaardige wijze gelden liet, omstreeks veertig jaren nadat de tweede periode was aangebroken. Gedurende ruim zestig jaren loopen die beide perioden nu reeds nevens elkander voort. Geene van beiden is nog geeindigd. Is deze voorstellingswijze te regtvaardigen? Kan de derde periode vóór zestig jaren gezegd worden begonnen te zijn, als de tweede nu nog niet geëindigd is? Leven wij dan nu niet in de tweede en derde periode op hetzelfde oogenblik? Beter ware het daarom, niet van perioden te spreken, maar eenvoudig te zeggen: In de geschiedenis der levensbeschrijving van JEZUS onderscheiden wij eene geloovige maar onkritische, eene kritische maar ongeloovige, en eene geloovig-kritische voorstellingswijze. Daarna hadden dan de repraesentanten van elke rigting achtereenvolgend kunnen opgenoemd worden. Hieruit zou nog een ander voordeel zijn voortgevloeid. Ook in de achttiende, zoowel als in de negentiende eeuw, heeft de geloovige maar onkritische voorstelling hare vertegenwoordigers. Waar zal v.O. hun eene plaats aanwijzen in zijne geschiedenis der levensbeschrijving van JEZUS, daar hij de periode der geloovige maar onkritische voorstelling laat eindigen, waar die der kritische maar ongeloovige voorstelling begint? Of met andere woorden, de drieërlei voorstelling, die den schr. aan periodenverdeeling deed denken, bestaat ook nog in onzen tijd even als vroeger. Dit maakt die periodenverdeeling tot eene onmogelijkheid. En

dan nog ééne bedenking. Zijn er niet onder de schrijvers, die v.O. tot de tweede periode rekent, wier voorstelling zoowel onkritisch als ongeloovig heeten mag? Men denke slechts aan Heer WERNER HAHN. Zou er dan niet, behalve van eene onkritisch-geloovige en kritisch-ongeloovige, van eene onkritisch-ongeloovige voorstelling hebben moeten gesproken zijn?

Wij maakten aanmerkingen op den vorm. Voor het overige heeft de schr. zijne voorgangers in het kort, maar duidelijk geschetst. Men vindt hier eene beknopte en naauwkeurige beschrijving van hetgeen vóór hem op dit gebied gedaan is, die, schoon nu reeds van groote waarde, toch nog in waarde zou gewonnen hebben, als zij, door op het in ons Vaderland geleverde meer opzettelijk het oog te vestigen, vollediger geworden was.

Ik kan van dit derde hoofdstuk nog geen afscheid nemen, voordat ik het in het voorbijgaan de plaats betwist heb, die het door den schr. zich ziet aangewezen. Mijns inziens had het de inleiding moeten besluiten. De schr. oordeelt anders. Op bl. 172 zegt hij van HASE, dat zijn rijk en bijna volledig overzigt der literatuur van de geschiedenis der levensbeschrijving onzes Heeren in geen verband met het geheel van zijn werk staat, slechts volledigheidshalve er aan toegevoegd is, en zeer weinig bijdraagt, om het tegenwoordige standpunt der beschouwing van de heiligste geschiedenis voldoende te verklaren. ‘En toch,’ - zoo gaat hij voort - ‘kan dat standpunt alleen naar waarde worden erkend en beoordeeld, zoo men een' dieperen blik, dan tot nog toe geschied is, op het verledene slaat.’ HASE regtvaardigt zich met te zeggen: ‘die Literatur der Geschichte JESU hat nicht das eigenthümliche Interesse einer fortschreitenden Wissenschaft, als die reale Entwicklung ihrer Idee, so dass ihre gegenwärtige Gestaltung auf dieser Entwicklung ruhte und nur durch sie verstanden werden könnte.’ Met dit gezegde vereenigt v.O. zich niet (zie bl. 174, noot); maar wij kunnen niet anders, dan HASE gelijk geven. De geschiedenis eener wetenschap is de ontwikkeling van het denkbeeld, dat in haar opgesloten ligt. Wie in onzen tijd eene wetenschap beoefent, moet noodzakelijk hare geschiedenis kennen, om haren tegenwoordigen toestand te begrijpen, en in te zien, in hoe verre de idée zich reeds in den haar passenden vorm heeft uitgedrukt, d.i., in hoe verre de wetenschap haar doel reeds bereikt heeft. Dan eerst kan men er aan beginnen te denken, hoe de wetenschap te volmaken, d.i., het ideaal te doen bereiken, waarnaar zij in hare ontwikkeling streeft. De geschiedenis eener wetenschap

heeft daarom natuurlijk hare perioden, waarvan de eene ein digt, als de volgende begint. Maar de levensbeschrijving van JEZUS is geene wetenschap, evenmin als de levensbeschrijving van PAULUS, AUGUSTINUS, LUTHER of wie ook. Omdat zij wetenschappelijk, d.i. overeenkomstig haar wezen, moet behandeld worden, kunnen wij haar nog geene wetenschap noemen, gelijk de Kerkgeschiedenis in het algemeen of de Apologetiek. Eene levensbeschrijving van JEZUS moet ‘eene naauwkeurige, welgeordende en aanschouwelijke voorstelling der geschiedenis van Zijne daden en lotgevallen op aarde zijn.’ De geschiedenis der levensbeschrijving van JEZUS heeft slechts pogingen aan te wijzen, om zulk eene voorstelling te geven, weet alleen van proeven te verhalen, die men genomen heeft, om 's Heeren leven zoo te schilderen, als het behoort. Zij is niet de ontwikkeling van eene idée, zoo als bijv. de geschiedenis der Dogmatiek of der Dogmahistorie het is. Zij kan zich daarom niet in perioden ontwikkelen, en v.O. beproefde te vergeefs, eene splitsing in perioden, zoo als zijn derde hoofdstuk bewijst. De geschiedenis dezer levensbeschrijving kan derhalve, indien wij ons niet bedriegen, geen ander nut of doel hebben, dan dat zij laat zien, hoe men in verschillende tijden op verschillende wijzen beproefd heeft, zulk eene voorstelling van 's Heeren leven te geven, als gevorderd werd; en aanwijzen, wie er in geslaagd is, waarom men er niet beter in kon slagen, en hoe men nu op de beste wijze zal bereiken, wat tot heden in meerdere of mindere mate vruchteloos werd beproefd. Met v.O. zeggen wij dan: ‘alzoo zal men tevens het best de klippen ontdekken, waartegen de beschrijver van JEZUS leven in de toekomst gewapend moet zijn. Zelfs het ideaal van een leven van JEZUS, zoo als het den onderzoeker onzer dagen voor den geest staat, wordt eerst door het licht der historie voldoende verhelderd’ (bl. 174). Als hij dan verder die lichtstralen wil opvangen ‘om zich alzoo te veiliger weg te banen tot het onderzoek naar de *beginselen*,’ die hij in het vierde hoofdstuk moest vaststellen, gelooven wij, dat hij van de geschiedenis der levensbeschrijving des Heeren verwacht heeft, wat zij hem niet geven kon. Want zij kan bijv. alleen leeren, *dat* er beginselen moeten worden vastgesteld voor de levensbeschrijving, maar niet, van *welke* beginselen men daarbij moet uitgaan. Die beginselen moesten gedeeltelijk uit de resultaten van het onderzoek naar de bronnen afgeleid worden, en zijn overigens waarheden, die de schrijver op goede gronden vooronderstelt,

maar stellig niet uit de geschiedenis der levensbeschrijving afgeleid heeft. Hij begint dan ook het vierde hoofdstuk (over de beginselen der levensbeschrijving van JEZUS) met de aanmerking: ‘Het voleindigd geschiedkundig overzigt deed ons niet slechts zien, hoeveel er reeds gedaan is tot wetenschappelijke behandeling der levensgeschiedenis van JEZUS, maar leidde ons tevens tot de opmerking, dat hier nog veel te verrigten is overgebleven.’ Wie oordeelt nu juister over de waarde van de geschiedenis der levensbeschrijving, schrijver of referent? - Beter ware het dan geweest, het hoofdstuk over de beginselen aan dat over de geschiedenis te laten voorafgaan, en daarna, door eene schets der geschiedenis van de levensbeschrijving, den overgang te banen tot de eigenlijke biografie, waardoor het duidelijker zou geworden zijn, in hoever het werk des schr. eene aanwinst is voor de wetenschap, als voldoende aan eene behoefte, die tot heden onbevredigd bleef.

Mogen wij uit den inhoud van het vierde hoofdstuk besluiten tot hetgeen volgen zal, dan schijnt het, dat hij werkelijk aan die bestaande behoefte zal voldoen. De beginselen, door hem voor de levensbeschrijving van JEZUS vastgesteld, behagen ons zeer. Hij heeft ze in de drie volgende stellingen uitgedrukt. 1. GOD is het absoluut-persoonlijk wezen, dat als zoodanig de helderste zelfbewustheid met de hoogste vrijheid vereenigt, dat, schoon wezenlijk van de schepping onderscheiden, echter tot haar in eene voortdurende, levende, onmiddellijke betrekking staat, en zich aan de menschheid niet slechts openbaren kan, maar ook wezenlijk geopenbaard heeft. 2. JEZUS CHRISTUS, de Zaligmaker der wereld, de Zoon van GOD, in eene geheel eenige beteekenis van het woord. 3. Noch de natuurlijke, noch de mythische opvatting der Evangeliën kan de ware zijn; beide zijn verouderd, en moeten voor eene andere beschouwing plaats maken, die meer aan de eischen des geloofs en der wetenschap voldoet. De schrijver ontwikkelt deze stellingen en verdedigt ze, het *theologisch* beginsel tegen de kritische en pantheistische opvatting der betrekking tusschen den Schepper en het schepsel, het *christologisch* beginsel tegen de ebionitische en docetische opvatting van den persoon des Heeren, het *historisch* beginsel tegen de natuurlijke en mythische verklaring van den inhoud der Evangeliën. Het oordeel over de waarde dezer beginselen moet natuurlijk verschillen, naarmate men met den schrijver op hetzelfde standpunt staat, of de door hem bestredene beginselen toegedaan is. Daar ik bij eene levensbeschrijving van JEZUS van

dezelfde beginselen zou uitgegaan zijn, blijft voor mij alleen de vraag over, of de schr., wat hij stelt, ook voldoende heeft geregtvaardigd, en dan schijnt het mij aan geen' twijfel onderhevig, dat hij, voor zoo ver dit noodig en mogelijk was, beknopt maar volledig de gronden ontwikkeld heeft, waarom hij juist van die beginselen meende te moeten uitgaan. Daar nu de hoog geroemde ‘Voraussetzungslosigkeit’ toch ook bij niemand gevonden wordt, zal men het den schr. niet ten kwade kunnen duiden, dat hij van beginselen uitgaat, d.i. bij den aanvang van zijn onderzoek waarheden vooronderstelt, die hij bij zijne beschouwingen ten grondslag legt, en waarvan deze laatsten slechts de ontwikkeling en toepassing bevatten (bl. 202). Hij zou alleen dan met regt overal tegenspraak vinden, wanneer hij had vergeten, wat hij nu uitdrukkelijk (bl. 204) herinnert, dat die waarheden, waarvan hij uitgaat, genoegzaam duidelijk en bewijsbaar moeten zijn, dat zij nog eenen anderen grondslag moeten hebben, dan de geschiedenis van het Evangelie alleen, en dat zij juist door het geschiedkundig onderzoek zelf voldoende geregtvaardigd moeten worden. De schr. plaatst zich derhalve op het theïstisch standpunt, en erkent de mogelijkeid van het wonder nog op een' anderen grond, dan omdat de Evangeliën van wonderen verhalen. Hij kon zich omtrent den persoon, wiens leven hij zal beschrijven, in het algemeen eene voorstelling maken, zonder nog bepaald diens geschiedenis geschilderd te hebben. Zijn oordeel over de natuurlijke en mythische opvatting der Evangeliën is geregtvaardigd door den toets, waaraan hij haar onderwerpt, terwijl zij zelve toetssteen zijn. Eerst na het einde van zijne levensbeschrijving zullen wij kunnen zien, of hij van deze beginselen mogt uitgaan, en of zij aan zijne geheele voorstelling verdienden ten grondslag gelegd te worden. Het minst kan dit betwijfeld worden van zijn historisch beginsel. Hooren wij hem slechts zelf spreken: ‘Op dit standpunt (het zuiver historische) staande, houden wij vast aan de gestaafde echtheid en ongeschondenheid der bronnen, waaruit wij die geschiedenis leeren kennen. Wij verklaren ze volgens de beproefde regelen eener gezonde uitlegkunde, die overal gelden, maar trachten ze tevens in dien geest op te vatten, die er in spreekt en leeft. Wij zoeken iederen Evangelist uit zich zelven te verklaren, en eerst waar wij vernomen hebben, wat elk, naar zijn bijzonder spraakgebruik, mededeelen wil, onderzoeken wij, in hoever hij met de anderen overeenkomt. Wij wachten ons, waar verschillende Evangelisten in

de hoofdzaak hetzelfde mededeelen, evenzeer voor gedrongene pogingen tot vereeniging van hetgeen zich niet vereenigen laat, als voor die partijdige ingenomenheid tegen hen, die verschil en strijd terstond voor woorden van dezelfde beteekenis houdt. Waar wij alzoo den zin der gewijde verhalen leerden kennen, onderzoeken wij naar de gronden, die voor hunne geloofwaardigheid pleiten, en sporen daartoe zooveel mogelijk de bronnen na, waardoor zij ter kennis der berigtgevers kwamen. Terwijl wij geene dogmatische of wijsgeerige bedenkingen tegen die geloofwaardigheid laten gelden, toetsen wij daarentegen ieder historisch bezwaar met des te meerdere zorg. En wat blijkt dien toets te kunnen doorstaan, nemen wij onvoorwaardelijk aan, hetzij het tot het gebied van het wonderdadige of van het gewone behoort, hetzij het binnen of buiten den kring onzer beperkte vatbaarheid valt' (bl. 231). Voor het tegenwoordige zij dit genoeg gezegd van de beginselen des schrijvers. Wij eindigen met zijne woorden over te nemen, waarin hij het geheel te zamenvat: 'Zoo zal - wil men dien naam nog behouden - de beschouwing van JEZUS leven, welke wij wenschen aan te bevelen, den naam van een beter gegrondvest, dieper opgevat, wetenschappelijker geregtvaardigd, in één woord van een *veredeld Supranaturalisme* mogen dragen' (bl. 233). Later, wij twijfelen er niet aan, zal er overvloedige gelegenheid zijn, om op het door den schr. gezegde nader terug te komen.

In ditzelfde hoofdstuk heeft hij eene plaats ingeruimd aan de opgave der regelen bij de behandeling der bijzondere verhalen. Daar zij eigenlijk niet in een hoofdstuk behooren, dat tot opschrift draagt: 'Beginselen der levensbeschrijving van JEZUS,' evenmin als wat later volgt over de wijze, waarop hij die levensbeschrijving hoopt in te rigten, zou men op den vorm eenige aanmerking kunnen maken, ware het niet, dat de schr. uitdrukkelijk zegt: 'dit alles wordt hier kortheidshalve bij het onderzoek der beginselen te zamengevat, schoon dat woord, in zijne strengste beteekenis, slechts op het eerste gedeelte van dit drieledig onderzoek toepasselijk is.'[1] Op zijne exegetische, synoptische en chronologische regelen weten wij niets aan te merken. Hij zal zich een voorstander betoonen dier naauwkeurige wijze van schrift*verklaring*, die, in Duitschland door de school van WINER bevorderd, ook in ons Vaderland

1 Waarom niet liever aan het vierde hoofdstuk dit opschrift gegeven: Beginselen, regelen en plan der levensbeschrijving?

beroemde voorstanders vindt, zonder daarom bij enkele woordverklaring te berusten, daar hij vooral naar historische, logische, aesthetische en psychologische opvatting der gewijde berigten streven wil. Bij de *overeenbrenging* der verschillende verhalen zal hij, waar het betwistbaar is, of zij op dezelfde, dan wel op verschillende gebeurtenissen doelen, de volgende drie algemeene regelen eerbiedigen: 1. Twee verhalen zijn dan aan elkander gelijk, en op dezelfde gebeurtenis toepasselijk, wanneer zij in alle of de meeste kenmerkende omstandigheden overeenkomen, ofschoon zij door verschillende schrijvers in een afwijkend historisch verband geplaatst worden. 2. Twee gebeurtenissen moeten voor verschillend gehouden worden, *wanneer zij wel*[1] eenige punten van overeenkomst vertoonen, maar in meerdere punten van elkander afwijken. 3. Men vrage, of er al dan niet *innerlijke* waarschijnlijkheid voor is, dat JEZUS eenige daad of eenig woord herhaald heeft. - Later zullen wij moeten onderzoeken, of de schr. deze algemeene regelen, zoowel als de bijzondere, die hij verder opgeeft, heeft in acht genomen en dan tevens kunnen zien, of wij ze, wat wij nu aannemen, kunnen laten gelden. Als algemeene regel bij het onderzoek, hoe de schijnbare of wezenlijke tegenstrijdigheden, in verschillende berigten van dezelfde daadzaak voorkomende, behandeld moeten worden, stelt hij: men ga hier te werk, geheel op dezelfde wijze, als men in soortgelijk geval met andere schrijvers zou doen, voor wier geloofwaardigheid men achting gevoelt. Om de *opvolging* der gebeurtenissen in de tijdsorde zoo na mogelijk te bepalen, hebben sommigen zich onbepaald aan een der vier Evangelisten willen toevertrouwen. V.O. denkt er anders over. LUCAS zal de eerste stem hebben in de rangschikking der *synoptische* verhalen, behalve in die gevallen, waar MATTHEUS of MARCUS een bepaald tijdmerk van zulk eene gebeurtenis opgeven, waarvan de derde Evangelist het historisch verband niet nader bepaalt. Dit neemt niet weg, dat aan JOHANNES in de rangschikking der verhalen de eerste stem zal gegeven worden, natuurlijk behoudens de uitzonderingen, waarvan de schr. reeds gesproken heeft. De rangschikking der gebeurtenissen bij den vierden Evangelist zal het schema zijn, onder hetwelk de historische stof der synoptici geordend moet worden. Wij ontveinzen niet, dat wij met gespannen ver-

1 Elke regel moet vrij zijn van eenige dubbelzinnigheid. Daarom zouden wij liever geschreven hebben: '*Wanneer zij, niettegenstaande* eenige punten van overeenkomst, in meerdere punten van elkander afwijken.'

wachting uitzien, of het den schrijver gelukken zal, op deze wijze de stof der vier Evangeliën inéén te smelten, zonder een der vier Evangelisten geweld aan te doen. Gelukkig is het, dat hij zich niet te veel voorstelt van de mogelijkheid, om al de berigten in hun geschiedkundig verband terug te brengen.

De inleiding eindigt met een woord over het oogpunt, de inrigting en het doel dezer levensbeschrijving. De schr. zal JEZUS leven beschouwen als *het leven van den Stichter des Godsrijks*. Ziet, zoo moet er eenheid in het geheel komen. Dat leven zal in drie perioden zich voor onze oogen splitsen, waarvan het eerste 's Heeren *afgezonderd*, het tweede zijn *openlijk*, het derde zijn *aanvankelijk verheerlijkt* leven op aarde zal voorstellen. Wat er nog aan de kennis van de harmonie des levens van JEZUS ontbreken mogt, hoopt hij door eene slotverhandeling te vergoeden, die het groot en Goddelijk geheel nog eenmaal uit eenige meer algemeene oogpunten zal overzien. En indien het hem mag gelukken, zijne levensbeschrijving, ook wat den vorm betreft, zoo in te rigten, als hij zich dit heeft voorgesteld, wij zouden bijna vreezen, dat wij onze verwachting bij de verschijning der volgende deelen van dit werk niet hoog genoeg kunnen spannen.

En nu aan het einde onzer beschouwing van deze inleiding gekomen, durven wij met vrijmoedigheid herhalen, wat wij bij den aanvang reeds zeiden, dat de schrijver zeer goed toont te weten, wat tot eene wetenschappelijke levensbeschrijving van JEZUS behoort. Deze inleiding regtvaardigt het volkomen, dat hij die taak op zich genomen heeft. Goed bekend met alles, wat tot heden voor de levensbeschrijving van JEZUS gedaan is, heeft hij een geopend oog voor de leemten, die haar tot dusverre ontsierden, en voor de behoeften van onzen tijd. Hij weet, wat er toe behoort, om het leven van JEZUS zoo te schilderen, dat zoowel de klip eener phantastische weelderigheid, als die van dorheid, duisterheid of oppervlakkigheid vermeden wordt. Kan de stijl en de vorm van voorstelling in het algegemeen er veel toe bijdragen, dat ieder met hooge ingenomenheid een werk uit de handen legt, het is bij ons aan geen' twijfel onderhevig, dat de schrijver op veler belangstelling rekenen kan, al had hij daarvan niet reeds de toezegging door het onderwerp, dat hij behandelen wil. Ware de lof, die het algemeen bekende slechts herhaalt, niet zonder eenige waardij, ik zou niet aarzelen, des schrijvers werk, ook wat den vorm betreft, hoog te roemen.

Maar waartoe meer woorden? Het geheel draagt zijne aanbeveling in zich. De door mij gemaakte aanmerkingen hadden voor een goed deel betrekking op punten, waaromtrent men ook in onzen tijd nog volstrekt niet eenstemmig denkt. En is het wonder, dat, waar een groote rijkdom van zaken in kleine ruimte behandeld wordt, het oog eene onjuistheid spoediger ontdekt te midden van veel voortreffelijks, dan waar het geheel het zeer gewone en alledaagsche niet te boven gaat? Voorts geven wij zonder bedenking toe, ‘dat het geleverde genoegzaam is, om het gekozen standpunt der voorgenomene levensbeschrijving van JEZUS te regtvaardigen en een' grondslag voor het later onderzoek der gewijde verhalen te leggen.’ Met deze inleiding in handen, hopen wij de volgende deelen aan eene strenge kritiek te onderwerpen, waarvoor de schrijver niet zal behoeven te vreezen, indien hij der beginselen getrouw blijft en de regelen volgt, waarvan hij hier rekenschap gaf.

Hall, 6 Mei 1846.

J.I. DOEDES.

De onverbindbaarheid in regten van de tegenwoordige organisatie der hervormde kerk. Pleitrede voor den Hoogen Raad van Mr. *P.L.F. Blussé*. Teregtzitting van 20 Nov. 1845. Dordr. Blussé en v. Braam. IV en 32 bl. in 8°.

Regtsgeding over de verpligting tot betaling eener som van uitkoop, wegens het niet-aanvaarden der betrekking van diaken. Het collegie van kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Zutphen, Eischer, tegen Mr. F.G. Nieuwenhuys, Gedaagde. Behelzende deze verzameling de voornaamste dingtalen, de daarin gevallen regterlijke uitspraken en de pleidooijen van Mr. *L.A.J.W. Baron Sloet*, Procureur te Zutphen, en Mr. *G.M. van der Linden*, Advocaat te 's Gravenhage. 's Gravenh. Gebroeders Belinfante. 1846. IV en 73 bl. in 8°.

Dit geding, meende ik, zou uitstekend leerzaam zijn. Het leidde op de gewigtigste regtsvragen aan, die ik hoopte te zien beantwoorden. Ik wil er eenige aanstippen.

I. De regter wordt herhaalde malen en nadrukkelijk vermaand, het onderscheid van zigtbare en onzigtbare kerk in 't oog te houden. De Zutphensche pleiter voor het kerkelijk collegie dringt, zoowel in zijne conclusie als in zijne rede, op dat onderscheid aan (bl. 16, 17, 21, 22), en de regtbank verklaart in het vonnis (bl. 36): ‘dat in het onderhavig regtsgeding geene sprake is van den inwendigen aard van het Christendom, noch van eenig punt van geloof, betrekkelijk het inwendig of geestelijk leven van de leden van dat genootschap, maar *alleen* van hetgeen den uitwendigen vorm of het genootschappelijk leven van hetzelve betreft.’ Voor den Hoogen Raad komt Mr. VAN DER LINDEN, de gevraagde cassatie bestrijdende, op hetzelfde punt terug. ‘Men kan,’ zegt hij bl. 53, ‘lid zijn van de Hervormde Kerk, zonder dat men lid zij van een zedelijk ligchaam, in den Staat gevestigd, van een genootschap; men kan lid zijn van eene onzigtbare kerk, zonder dat men lid zij van het zigtbare, door den Staat, het koningrijk der Nederlanden, erkend Hervormd Kerkgenootschap.’ Inderdaad is deze tweeledigheid van karakter aan kerkelijke vereeniging boven zóó vele andere zedelijke ligchamen eigen. De kerk bestaat ook zonder als regtsligchaam geformeerd en erkend te zijn. Andere universitates bestaan niet dan in en door dien vorm. Bij de kerk zijn het innerlijk wezen en de handelingen, waarin het zich openbaart, onafhankelijk van de genootschappelijke instelling, die bij andere universitates het gansche leven en al zijne verrigtingen omvat, doordringt en beheerscht. Eene vereeniging, als die in het kerkelijke de geloovigen van zelfs verbindt, ontspringt bij andere onderwerpen van werkzaamheid, om welke gezamenlijk te plegen zedelijke ligchamen worden opgerigt, eerst uit deze oprigting. Ook ziet men, bij dit geding, pleiters, openbaar ministerie en alle regters eenparig in het besef, dat de regtsvraag met de onzigtbare kerk of de geloofsgemeenschap en de handelingen, hiertoe betrekkelijk, niets heeft te doen. Evenwel wordt, in ditzelfde geding, van den beginne ten einde toe, uit feiten, wier aard alléén tot de geloofsgemeenschap betrekking heeft, het lidmaatschap der zigtbare kerk afgeleid. Of wat zijn belijdenis, wijding tot lidmaat op die belijdenis, doop, genot van het avondmaal[1]? Raken zij het burgerlijk genootschap, zijne

1 *Regtsgeding*, bl. 17, 30, 31, 34, 38 sq., 48, 65, 66.

regten of inrigting van bestuur? Drukt zich in die handelingen het ‘zigtbaar’ of het ‘onzigtbaar’ lidmaatschap der kerk uit?

Bij andere zedelijke ligchamen, waar het innerlijke en het burgerlijke bestaan niet zoo, als bij de kerk, zijn afgescheiden, zal deelneming doorgaans lidmaatschap van het burgerlijk ligchaam van zelfs en dadelijk onderstellen. Doch wanneer men in eene kerk zijne belijdenis doet, of laat doopen, of ten avondmaal gaat, sluit dit in, dat men zich als lid van het *burgerlijk* genootschap beschouwt? Erkent men het laatste, *dewijl* men die geloofspligten in de kerk betracht? Eene niet onverschillige vraag, vooral zoo de verbindende kracht der reglementen van een zedelijk ligchaam wordt geacht, volgens het oordeel van pleiters, openbaar ministerie en regters in deze zaak, op aanneming door de leden of op hunne onderwerping neder te komen.

Een onregtskundig reglement kan wel verklaren, gelijk dat van 7 Jan. 1816, art. 1 doet, dat ‘tot het hervormde kerkgenootschap behooren allen die,’ hetzij ‘op belijdenis des geloofs, tot ledematen zijn aangenomen,’ hetzij ‘in de hervormde kerken gedoopt zijn.’ Maar druischt het niet tegen het wezen der zaak aan, dat handelingen, die met het burgerlijk lidmaatschap niets gemeen hebben, als grond, kenteeken of bewijs van dat lidmaatschap zullen gelden? In regten kan het laatste slechts het gevolg eener vrijwillige *burgerlijke* handeling zijn.

Is derhalve het lidmaatschap van den veroordeelde een *feit*, door den eersten regter uitgemaakt, en waarop de Hooge Raad niet mogt terugkomen? Of is het eene uit zekere feiten geenszins bewezene en zeer betwistbare gevolgtrekking?

II. Allen, pleiters, openbaar ministerie en regters, houden of zeggen te houden de kerk voor een *zedelijk ligchaam*; doch behandelen voorts het geding, alsof het eene *maatschap* gold. Hetgeen de wet, volgens de natuur der dingen, uitdrukkelijk onderscheidt, onderscheiden regtsgeleerden en regters niet. Eene verwarring, die tevens, dunkt mij, een zeer wezenlijk onderscheid tusschen de kerk en andere zedelijke ligchamen aan hun oog heeft verborgen.

Er is, zeggen zij, verpligting ex contractu. Bij maatschap, ja, rust de betrekking van elken vennoot tot alle andere en tot het gemeene goed op overeenkomst, waaruit de maatschap zelve ontstond. Doch waarop rust bij een zedelijk ligchaam, evenbeeld van den Staat zelven, de betrekking zijner leden

onderling en tot het geheel? Is ook hier geen andere oorsprong noch grond, is de wetgevende magt, die het zedelijk ligchaam overeenkomstig met zijn wezen en doel bezit, niets anders dan privaatregtelijk verdrag?

Eerste voorwaarde eener overeenkomst tusschen bijzondere personen is vrije toestemming. Wanneer ik, genegen om in eene societeit te gaan, weet, dat een lid aldaar, tot commissaris gekozen, de keuze moet aannemen of ƒ 100 storten, en dit beding mij te lastig schijnt, zal ik mij van het lidmaatschap onthouden, en eene andere vereeniging zoeken. Bevindt men zich omtrent aansluiting aan een kerkgenootschap in denzelfden toestand? Is zij eene willekeurige daad, gelijk in dat voorbeeld, of gelijk het treden in eene maatschap? Neen. Het geloof beveelt den hervormde, zich in eene hervormde kerkgemeente te begeven. Leg hem drukkende voorwaarden op, die hem in elke andere betrekking zouden afschrikken, hij zal evenwel, om de godsdienstige handelingen, die zijn geweten eischt, te kunnen plegen, lid worden; maar moogt gij zijne verbindtenis vrij noemen?

De verwarring van zedelijk ligchaam met vennootschap heeft vervolgens in den zoogenaamden uitkoop slechts eene civiele clausula poenalis doen zien. Zeer stellig, schoon zonder opgave van grond, verklaart de Zutphensche regtbank[1]: ‘dat zoodanige uitkoop, bij de reglementen en verordeningen van eenig genootschap vastgesteld, om de naleving van de daaruit voortvloeijende verpligtingen te verzekeren, en die de vervulling van dezelve vervangt, nimmer als eene straf kan beschouwd worden, maar gelijk staat met de poenale clausule, bij eene overeenkomst gevoegd, om daardoor de voldoening aan de hoofdverbindtenis aan te dringen.’ En in deze meening, later niet tegengesproken, wordt ook door den Hoogen Raad zwijgend berust.

Eene wet van het genootschap verbindt de leden om, gekozen tot een kerkelijk ambt, het te aanvaarden. Den weigerachtige wordt, bij gebreke van middel om tot aanvaarding regtstreeks te dwingen, betaling eener geldsom opgelegd. Welk onderscheid is er tusschen dit gebod en eene boete, door de Staatswet op niet-vervulling van haar voorschrift gesteld?

Het is eene bepaling van wetgevend gezag, welker verbindende kracht rust op het regt des wetgevers, niet op aanne-

1 Bl. 36, 37.

ming of toestemming van hen, die zij verbindt; eene bepaling, welke, zonder hen te vragen, door denzelfden wetgever naar goedvinden kan worden veranderd.

Of de bepaling van de autonomie der universitas, dan van den Koning ontsprong, doet hier niets ter zake; de grond harer verbindende kracht blijft in beide gevallen het regt van den wetgever. Is het juist te zeggen, dat de bepaling, door intrede van een lid in de universitas, den aard eener overeenkomst verkrijgt? Dit zal, geloof ik, niemand beweren, dan die zich sterk maakt alle wet hoegenaamd in privaatregtelijke overeenkomst op te lossen.

Het onderscheid van *grond* tusschen twee verbindtenissen, waarvan de eene uit overeenkomst, de andere uit de wet voortspruit, schijnt onmiskenbaar. Is er ook niet onderscheid in de *gevolgen*? In het eerste geval zal het beweren van den procureur-generaal[1], dat men niet bevoegd is op te komen tegen eigen toestemming, doorgaan; maar gelooft de procureur-generaal, dat de burger in den Staat niet zal mogen vragen, of eene wet, die het bestuur op hem wil toepassen, regtens besta? Gelijk geval vindt hier plaats. Lid zijn van een geheel, Staat, gemeente, ligchaam of universitas, is, aan de wetten van dat geheel onderworpen zijn. Het lid zal aan hetgeen men als wet doet gelden, deze eigenschap of verbindende kracht kunnen betwisten. Doch evenmin als hij zich hierbij op zijne niet-toestemming zal kunnen beroepen, zoo min kan men hem zijne zwijgende of uitdrukkelijke toestemming tegenwerpen.

De civiele clausula poenalis onderstelt, zoo ik mij niet bedrieg, dat het individu vrij zij, de verbindtenis, welker nakoming door de clausula zal worden gewaarborgd, aan te gaan of niet. Deze vrijheid is in het geval, dat wij behandelen, niet grooter, dan bij eene door de Staatswet regtstreeks opgelegde verbindtenis. Gelijk de ingezeten zich aan deze niet, dan door verlating van den Staat, kan ook de geloovige zich aan het gebied der wetgeving zijner kerk niet, dan afziende van het lidmaatschap, onttrekken. Er bestaat echter voor hem slechts ééne hervormde kerk; zij omvat hem van zelfs, zóó natuurlijk als het Land zijner geboorte en woning; hij moet er zich van afscheuren, hij moet kerkelijke godsdienstoefening, de hoogste behoefte van zijn hart, verzaken, of zich aan de bestaande kerkelijke wetgeving onderwerpen. Herkent men hierin

1 Bl. 65, 66.

het individu, die eene privaatregtelijke verbindtenis onder eene clausula poenalis sluit?

Tusschen wie werd het geschil gevoerd? Niet tusschen twee partijen als bijzondere personen, en die als zoodanig gelijk staan, maar tusschen een hooger en een ondergeschikten persoon, tusschen regeerder en geregeerde. Ook uit dit gezigtspunt schijnt de zoogenaamde uitkoopsom wel degelijk straf. Eene boete, door eene wet der gemeente bedreigd tegen het lid, dat eenen opgelegden pligt niet vervult.

Deze strafmagt moest, gelijk elke andere strafmagt, op de *wet* rusten; of de bedreigde straf kan door den regter, onder de heerschappij onzer Grondwet, regtens niet worden uitgesproken. Misschien zou men dit ook nu nog, gelijk mij dikwerf gebeurde, vruchteloos betoogen. Gelukkig, dat het arrest van den Hoogen Raad van 21 April 1846[1] bestaat. Nu zal ook voor hen, welke liever de feiten, dan de redenen laten beslissen, de twijfel zijn weggenomen.

De Staten eener provincie, of een plaatselijk Bestuur, de Koning zelf, mogen tegen het niet in acht nemen hunner verordeningen geene boete bedreigen, dan op grond der wet, en binnen de perken, door de wet gesteld. En het regt van een provinciaal kerkelijk collegie[2], om met agreatie van het ministeriëel departement boeten op te leggen, zou kunnen worden ontleend van een koninklijk Besluit en onbepaald zijn?

Het reglement stelt de zoogenaamde uitkoopsom op ƒ 100; het kon die op ƒ 1000 hebben gesteld; en het zou voor een of ander kerkelijk collegie een middel kunnen worden om de kas te stijven door benoeming van een aantal personen, van wier weigering men zeker was. Hier komt de noodzakelijkheid, dat de grens van dergelijke dwangmagt, gelijk die van de bevoegdheid van het ligchaam over 't algemeen, om finantiële of andere lasten aan de leden op te leggen, door de wet worde bepaald, vooral helder uit. Bij onze hervormde gemeenten inzonderheid, die geene ware gemeentelijke vertegenwoordiging, en slechts een oligarchisch, bij coöptatie zamengesteld, bestuur hebben.

1 Op de voorziening in cassatie van het openbaar ministerie ter zake eener keur van het Hoogheemraadschap van Rijnland, *Weekbl. van het Regt*, N°. 698, 27 April.

2 Reglement op de administratie der kerkel. fondsen enz. in Gelderland v. 23 Julij 1821 (*Bijvoegs. tot het Stbl.* 1821, II, p. 711 sqq.), art.

III. De procureur-generaal[1] verwijt aan den eischer in cassatie eene ‘belangrijke onnaauwkeurigheid.’ Volgens den laatsten rust het reglement van 23 Julij 1821 op art. 42, volgens den eersten ‘veeleer’ op art. 92 en 93 van het reglement van 7 Jan. 1816. Kan onnaauwkeurigheid ‘rijk in belang’ heeten? Zoo ja, dan vraag ik, of de procureur-generaal niet zelf, eenige regels lager, ‘eene belangrijke onnaauwkeurigheid’ pleegt. Hij zegt, dat het reglement van 1821 ‘met medewerking van Gedeputeerde Staten der provincie en van het provinciaal kerkbestuur door den Koning is vastgesteld.’ Heeft dit zin, dan beteekent het, dat de vaststelling het gezamenlijk werk was des Konings en dier collegiën. Doch dit is zoo niet. De Koning alléén heeft vastgesteld. Heeft de procureur-generaal medewerking bij het ontwerpen of opstellen bedoeld? Er blijkt ook in dezen zin van geene ‘medewerking’ dier collegiën. In de inleiding der Resolutie van 23 Julij 1821 wordt slechts gezegd, dat de directeur-generaal voor de zaken der hervormde kerk bij zijn rapport van 12 Junij, ‘ten gevolge van de deswege gehoudene correspondentiën met de Gedeputeerde Staten en het provinciaal kerkbestuur van Gelderland, heeft overgelegd een conceptreglement op de administratie der kerkelijke fondsen.’ Er blijkt dus niet eens van zooveel ‘medewerking’ dier collegiën, als den Raad van State, ten aanzien van voorstellen van wet en algemeene maatregelen van inwendig bestuur, is opgedragen.

De hoofdvraag is echter: hoe het voorschrift des reglements van 23 Julij 1821, waaruit men veroordeelde, geregtvaardigd?

1. De zoogenaamde reglementen *op de administratie der kerkelijke fondsen en de kosten van de eeredienst bij de hervormde gemeenten* regelen het geheele finantiële stelsel, wetgeving en bestuur, dier gemeenten voor elke provincie. Zij gebieden, hoe de collegiën of ambtenaren, met die wetgeving of dat bestuur belast, zullen worden zamengesteld en benoemd; zij bepalen hunne regten en pligten.

Dat de *wet*, oprigting en regt van zedelijke ligchamen regelende, algemeene voorschriften geve omtrent hunne verkrijging van en beschikking over goederen, omtrent hunne bevoegdheid om de leden te belasten, beheer en rekenpligt, en een publiek toezigt instelle, dit zou even natuurlijk als noodig schijnen. Doch van waar het regt des Konings om, gelijk bij de

1 Bl. 65.

genoemde reglementen geschiedt, als finantiële grondwetgever op te treden?

Zoo de Koning dat regt niet over *alle* kerkgenootschappen heeft, van waar dan over de hervormde kerk eer dan over de andere? Zoo de Koning het niet over *alle* zedelijke ligchamen heeft, van waar dan over de kerk eer dan over andere universitates?

De verklaring uit het zoogenaamde jus advocatiae, door den kantonregter, den pleiter en de arrondissementsbank te Zutphen[1] aangenomen, is denkelijk louter misverstand, en kan in allen gevalle niets afdoen. Advocatia, overeenkomstig evenzeer met het gewone gebruik als met de natuurlijke beteekenis van het schoolsche woord, eenvoudig bescherming der kerk in het genot harer erkende regten, is aan bevoegdheid tot finantiële wetgeving te eenenmale vreemd. Doch al lag deze in advocatia, zijn compendia van kerkelijk regt, al waren zij niet veelal uitdrukking van vorige feiten en van eenen reeds zeer veranderden toestand, of is de Grondwet regel van ons Staatsregt? En waar in de Grondwet leest gij van jus advocatiae? Eindelijk, al erkende onze Grondwet, en wel in den door u beweerden zin, het jus advocatiae voor een regt der Staatsmagt, zou er van zelfs uit voortvloeijen, dat het aan den Koning behoorde? Is de Koning alléén de nederlandsche Staatsmagt? Hetzelfde misbruik, dat in de eerste kindschheid onzer instellingen, bij het antwoord van den Commissaris-generaal van 28 Maart 1816 op het adres der Classis van *Amsterdam*, werd gemaakt van het woord *Souverein*, zien wij, veertig jaren later, in den loop van dit geding op nieuw maken. Men neemt, uit eene willekeurige meening van zoogenaamd Algemeen Staatsregt, aan, dat zeker regt toekomt aan den Souverein; *ergo*, zegt men, komt het toe aan den Koning. Wie is bij ons Souverein? Ik zou met de vraag verlegen zijn. De grondwetgevende Magt? De gewone wetgevende Magt? Onze Staatswet kent den naam niet. Buiten die twee magten hebben wij een Koning met grondwettige regten. Zouden pleiters en regters Souverein als titel, gelijk Sire, hebben willen bezigen?

Indien de bevoegdheid tot dergelijke provinciale regeling, als in het reglement van 1821 is vervat, volgde uit eene van Staatswege verzekerde bescherming, zouden niet de provinciale Staten het tot handhaving van die bevoegdheid of van het toezigt

1 Bl. 23, 29, 37, 38.

over hare uitoefening door de Grondwet art. 143 aangewezen gezag schijnen?

Dat die bevoegdheid op art. 193 der Grondwet zou kunnen worden gevestigd, zal, geloof ik, naauwelijks iemand, bij eenig nadenken, willen staande houden. Het toezigt, den Koning bij dat artikel opgedragen, geenszins, zoo als de Zutphensche regtbank doet,[1] met *regeling* in één begrip te mengen, gaat *enkel* de besteding der uit Lands kas tot bepaalde einden toegestane penningen aan. Het is in 't belang der schatkist of liever der publieke rekenpligtigheid, geenszins in dat der gemeenten zelve, voorgeschreven. Het kan leiden tot het vragen van zekerheid en rekening ten aanzien dier besteding; maar niet dienen als grond om er het regt van wetgeving, bij de genoemde reglementen uitgeoefend, op te bouwen. Moet er echter iets ten aanzien eener huishoudelijke *wetgeving* uit voortvloeijen, het artikel zal dan pleiten tegen hetgeen uit het zoogenaamde jus advocatiae wordt ontleend. Ware toch, ten gevolge hiervan, de Koning vrijmagtig wetgever, dan zou het beperkte voorschrift van art. 193 niet te pas komen.

Te zeggen, met den procureur-generaal[2], dat die bevoegdheid van wetgeving haren grond heeft in art. 92 en 93 van het Algemeen Reglement, is, dunkt mij, in een cirkel draaijen. Art. 92 en 93, zooveel zij op de *naast* voorgaande artikelen slaan, zeggen niets anders, dan hetgeen elk in het Besluit, waarbij het reglement van 23 Julij 1821 is vastgesteld, leest, namelijk dat de Koning zich het regt heeft toegekend. Doch de vraag is niet, of de Koning zich het regt toekende, maar op welken grond? Welke eigenschap der grondwettige koninklijke magt maakt haar bevoegd? Hebben de gemeenten in de koninklijke regeling berust, dit moge een feit zijn, het verklaart geen regt. De Koning kent zich bij de aangehaalde besluiten het regt toe, de finantiële huishouding der gemeenten niet slechts voor de eerste reis in te rigten, maar die naar goedvinden te veranderen[3]. Heeft de Kroon dat regt, dewijl naar die voorschriften in de gemeenten tot dus verre wierd gehandeld? Zou men uit deze omstandigheid eene bestendige opdragt, eene vervreemding van wetgevende magt willen afleiden, en hierin een *regtsgrond* zoeken?

Waar behoort de finantiële regeermagt, door het reglement

1 Bl. 38.
2 Bl. 65.
3 Art. 80 van het reglement van 23 Julij 1821, vergel. ook art. 79.

van 1821 uitgeoefend, *eigenlijk* te huis? Bij het zedelijk ligchaam? Of bij den Koning? Het laatste wordt door de Zutphensche regtbank aangenomen, in eene reeks van vreemde stellingen,[1] die zij zonder eenig bewijs voordraagt. De procureur-generaal acht die stellingen zeer wel verdedigbaar[2]. Had hij ze niet enkel verdedigd, maar er de waarheid van betoogd, wij wisten waaraan ons te houden. Doch hij doet, met eene verrassende wending, juist het tegendeel. Hij laat wat hij ‘zeer wel verdedigbaar’ acht ter zijde, om de verbindende kracht van het reglement uit aanneming van de zijde van het kerkgenootschap te betoogen. Is hem dit gelukt, dan behoort de magt om reglementen, als dat van 1821, vast te stellen, oorspronkelijk aan het genootschap zelf, dat, bij uitoefening dier magt door de Kroon, eerst ten gevolge hetzij van overdragt, hetzij van onderwerping, wordt verbonden. Een stelsel, 't welk met het te Zutphen beweerde regt des Konings niet zamengaat.

2. Het reglement van 23 Julij in 't algemeen aangenomen voor hetgeen het is, hoe komt het aan de voorschriften van art. 83 sqq., onder Afdeeling IV § 2, ten aanzien der ‘verpligting tot het aanvaarden van kerkelijke benoemingen’? Stel de Kroon bevoegd om het onderwerp, in het opschrift van het reglement aangeduid, te regelen, de wetgevende magt over de verpligting tot het aanvaarden van kerkelijke benoemingen valt buiten dien kring. Er is hier ook niet alleen van ambten van finantieel bestuur, maar van ambten van bestuur in 't algemeen spraak. En het schijnt zonder betoog duidelijk, dat regeling der finantiële huishouding en de bepaling van den pligt der gemeenteleden om persoonlijke diensten te doen, twee geheel verschillende takken van gemeentelijke regeermagt zijn. Al ware het mogelijk, voor eene eigening van den eersten aan de Kroon in art. 91 en 92 van het Algemeen Reglement grond te vinden, dezelfde grond kan het bezit van den anderen tak niet regtvaardigen. Intusschen komt deze zeer wezenlijke onderscheiding in den loop van het geding nergens voor. Allen, pleiters, openbaar ministerie en regters, spreken van het reglement van 1821 *in 't algemeen*, als gevestigd op het Reglement van 1816, zonder, schijnt 't , op te merken, dat de artikelen, begrepen onder de aangehaalde § 2, waarmede het geding uitsluitend heeft te doen, inderdaad van anderen aard, een reglement op zich zelf zijn, dat, waaraan men ook de overige dee-

1 Bl. 37, 38.
2 Bl. 68.

len der verordening v. 23 Julij 1821 vastmake, in de lucht blijft zweven.

IV. Het meest heeft de stelling mij getroffen van den pleiter voor het kerkbestuur, van den procureur-generaal en van den Hoogen Raad, ‘dat het regtens onverschillig is, of het genootschap zich grondregelen voorschrijve, deze ter inzage en goedkeuring den Souverein aanbiede, en hij ze bij besluit sanctionere, - dan of de Souverein zelf het initiatief neme, aan eene menigte ééner gezindheid, die in verstrooijing leeft, regelen geve, welke zij dan slechts hebbe op te volgen, om als kerkelijk genootschap wettig in den staat aanwezig te zijn, en zij, wie dat vooruit reeds gesanctioneerde reglement wordt aangeboden, het aannemen[1].’

Wie toch ziet niet, dat in het laatste geval zij, die in een genootschap willen leven, worden *gedwongen*? Zij zouden, ware het voorstel van hen gekomen, een gansch ander ontwerp hebben geformeerd, met de publieke orde of veiligheid even min, als hetgeen hun wordt aangeboden, strijdig. Doch wat zullen zij nu, na voorlegging van overheidswege, doen? Niet-aannemen? Dan worden zij, die niet aannemen, als genootschap niet erkend. Bedenkingen inleveren? Wie zal bedenkingen inleveren? Er bestaat immers geen vertegenwoordigend ligchaam, 'twelk voor allen te zamen met de overheid zou kunnen handelen, gelijk dat, 'twelk in het ander geval, zoo het voorstel der statuten van de zijde der kerk ware gekomen, zou hebben bestaan. Nu vinden zich tegenover het Gouvernement, dat het reglement aanbiedt, niet dan bijzondere plaatselijke gemeenten, wier publieke erkenning van de aanneming afhangt, en wier aanneming of liever zwijgende onderwerping, *eene voor eene*, niemand met *gezamenlijke* aanneming, waarop het hier juist aankomt, regtens zal durven gelijkstellen.

Indien eenig Gouvernement met hen, die een of ander vennootschap, stel voor de walvischvangst, wilden oprigten, zóó handelde, als onze overheid in 1815 met de hervormden deed, men zou uit de aanneming of werkelijke oprigting van het vennootschap kunnen besluiten, dat de vennooten de aangebodene statuten hadden goedgekeurd. Is het met eene kerkelijke geloofsvereeniging eveneens gelegen? Verre van daar. De alom verspreide geloofsgenoten hebben de keus niet, zich al of niet te organiseren. Eene onweerstaanbare behoefte dringt hen tot

1 Bl. 62.

gezamenlijke, tot kerkelijke godsvereering, tot instelling van een genootschap. Zij moeten zich den vorm laten welgevallen, waarin hen eene overheid brengt, die hun geen vrije beweging, geen initiatief liet. Zij hebben geen orgaan, geen middel van verzet. Zoodat de aanneming *rebus et factis*, waarop men zoo vaak terugkomt, slechts dan in regten iets zou beteekenen, indien de hervormden vrij waren geweest niet aan te nemen.

De verweerder in cassatie doet het voorkomen, alsof het hervormde kerkgenootschap nog in 1816 erkenning van staatswege behoefde, en alsof deze in het reglement van 7 Januarij van dat jaar lag. Volgens hem, hij zegt het met zooveel woorden[1], had het genootschap aan dat Reglement *zijn bestaan te danken*. Is deze voordragt wel juist? Verwart hij niet *het bestaan zelf* van het genootschap met *den veranderden vorm van bestaan*, die in 1816 van Koningswege werd opgedrongen? Gewis bestond er vóór het Reglement van 7 Januarij 1816 geen hervormd kerkgenootschap *volgens* dat Reglement. Maar de erkenning eener hervormde kerk als genootschap, was reeds door art. 136 sqq. der Grondwet van 1814 en art. 191 en 194 der Grondwet van 1815 beslist. Of dat, 'tgeen daarbij van Staatswege voor een hervormd kerkgenootschap was erkend, eenheid van vertegenwoordiging, van genootschappelijk bestuur had, of er toen een ander waarmerk dan dat van eenheid van geloofsbelijdenis was, waaraan het hervormde kerkgenootschap door de overheid kon worden onderscheiden van andere kerkgenootschappen, dit is eene tweede vraag, doch die aan de waarde der werkelijke erkenning niets ontneemt. In 't oog der wet bestond er een hervormd kerkgenootschap, dat nu, krachtens die erkenning, jure communi zonder twijfel bevoegd was zich naar verkiezing te organiseren in een vorm en door regels, welke niet, dan van wege strijd met de openbare orde of veiligheid, door de overheid mogten worden geweerd.

Ik sla menig punt over, dat aandacht wel verdient. B.v. hetgeen de Zutphensche regtbank stelt (2), dat ‘een corpus morale in den staat *als individu* moet aangemerkt worden.’ Ware dit zoo, de regtsvordering, die zij toewijst, kon niet voorkomen. Of heeft een *individu* leden, tusschen welke en het geheel een geding kon ontstaan?

Mijn hoofddoel bij dit advijs is, de vraag aan te bevelen, of niet onze begrippen en onze wetgeving ten opzigte van zedelijke

1 Bl. 37.

ligchamen velerlei ontwikkeling dringend eischen. De Titel van zedelijke ligchamen in het Burgerlijk Wetboek voldoet niet, en de burgerlijke wetgever kan ook alléén de taak niet vervullen. Daargelaten de betrekking der zedelijke ligchamen tot den Staat, keert de onderscheiding van publiek en privaatregt, die in den Staat over 't algemeen geldt, in den boezem van elke universitas weder. De burger kan met den Staat een civiel geding hebben over eigendom of andere regten, waar de Staat loco privati is; en eveneens het lid van een zedelijk ligchaam met de universitas. Maar in de betrekking van lid tot de universitas, waarvan het lid is, als zoodanig, vindt privaatregt, zoo men dit het regt wil noemen van *den bijzonderen persoon op zich zelven*, in betrekking tot andere *bijzondere* personen en tot zaken, geene plaats. Houdt men dit begrip van privaatregt vast, dan valt regeling van staatswege der wetgevende magt van zedelijke ligchamen, en hunner betrekking met de leden, buiten het onderwerp der privaatregtelijke wetgeving.

10 Junij 1846.
THORBECKE.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes. Ouvrage couronné et publié par la troisième classe de l'Institut Royal des Pays-Bas, par R.P.A. Dozy. *Amsterdam*, J. Müller, 1845. 445 *pag.*

Door de derde klasse van het Kon. Ned. Instituut werd in de zitting van 16 December, 1841, de volgende prijsvraag uitgeschreven: ‘De vestibus, quibus Arabes utriusque sexus diversis temporibus et in diversis terris usi sunt, aut etiam nunc utuntur, ita exponatur, ut, post brevem de universis disputationem, singulae secundum ordinem literarum Arabicarum deinceps recenseantur, earumque forma, materia atque usus explicentur.’ In de zitting van 20 November, 1843, werd de prijs toegewezen aan den Heer R.P.A. DOZY, en het is zijne bekroonde verhandeling, welke thans ter aankondiging voor ons ligt.

Men heeft zich, èn bij het uitschrijven, èn bij het bekroonen dezer prijsvraag, zeer vrolijk gemaakt over het onderwerp, schoon het slechts bij de alleroppervlakkigste beschouwing beneden de aandacht van het Instituut kon gerekend worden. Wanneer wij ons ten doel stellen in te dringen in den geest van een volk, en ons een' bijzonderen vorm van beschaving willen vertegenwoordigen, zal de kleederdragt nimmer een onbelangrijke *factor* zijn. In hare verschillende gestalten zien wij den smaak afgespiegeld der verschillende volken en tijden, en terwijl zij zich wijzigt naar levenswijze en luchtsgestel, lezen wij in hare toenemende of verminderende weelde de geschiedenis der welvaart, in de bereiding en bewerking der stoffen de geschiedenis der industrie, in de keuze van snede en kleuren de geschiedenis van den schoonheidszin der volken. Onze alles *nivellerende* nieuwere beschaving moge ook uit de kleederdragt der natiën van *Europa* meer de scherpe karaktertrekken wegvagen, maar als wij aan onze beschaafde lezers de vraag voorstellen, of niet de stugge ernst der oude Egyptenaren, de fijne aesthetische ontwikkeling der Grieken, de majesteit van het oppermagtige

volk van *Rome*, en, om ook eenige voorbeelden uit lateren tijd aan te halen, of niet de onkreukbare deftigheid van den Spaanschen *hidalgo*, de fiere bandeloosheid van den Schotschen Hooglander, de trage vadsigheid van den Turk, zich welsprekend in hunne kleederdragt uitdrukken, twijfelen wij geen oogenblik of het antwoord zal bevestigend luiden. En is het vooral niet klaarblijkelijk, dat de vlugtige wisselzin eener telkens veranderende, en alles in haren maalstroom medeslepende mode, een verschijnsel onbekend aan het ernstige en statige *Oosten*, en waarvan *Rome* eerst de sporen vertoonde in de dagen van verval, de wufte ligtzinnigheid afspiegelt van het volk, dat in de vormen van uitwendige beschaving aan geheel *Europa* de wet voorschrijft? Doch waartoe meerdere voorbeelden? Maken wij liever op een paar andere bijzonderheden opmerkzaam. Schier onder alle natiën zijn bijzondere kleedingstukken en sieraden aan bijzondere standen verbonden, als symbolen van rang en waardigheid, als uitdrukking van een' bijzonderen staat, die of meer hoogmoed of meer ootmoed vordert dan het lot van gewone stervelingen; schier bij alle natiën vindt men sporen van behoefte, om sterke gemoedsbewegingen ook door kleur en vorm van kleeding en sieraden uit te drukken, waarbij onze lezers vooral aan de rouwkleederen zullen denken, welker ernstige somberheid de smart teekent over den dood van geliefde betrekkingen; onder schier alle natiën eindelijk vindt men kleederen of sieraden van bijzonderen vorm of kleur gebruikt als leuzen van sekten en partijen, die elkander in kerk of staat den voorrang betwisten, of als teekenen door de zegevierende partij aan andere als onderscheidingsmiddel opgedrongen. Het opsporen van den oorsprong van al zulke gebruiken, het nagaan der denkbeelden, die daarbij ten grondslag liggen, maakt ons vertrouwd met de zienswijze van een volk, en laat ons dikwijls dieper blik slaan in zijn karakter en denkwijze, dan de betrekkingen met andere volken in oorlog of vrede, die het gewone onderwerp der geschiedenis zijn. Wil men een voorbeeld, wij herinneren aan hetgeen BÄHR in zijne *Symbolik des Mosaischen Cultus* over de kleeding der Israëlitische priesters, vooral over de insigniën der Hoogepriesterlijke waardigheid gezegd heeft, en als men om het vele voortreffelijke het vele gewaagde wil over het hoofd zien, zal men erkennen, dat uit zijn onderzoek inderdaad niet weinig aangaande de voorstellingen der oude Hebreën te leeren valt.

Indien de Heer DOZY zijn onderwerp van de hier aangegevene

zijde had aangevat, zou zonder twijfel de *disputatio de universis*, die, volgens de prijsvraag, aan de beschrijving der bijzondere kleedingstukken naar alphabetische orde moest voorafgaan, grootere uitgebreidheid hebben verkregen, en tot het overige in eene geheel andere verhouding staan. Wij zouden dan niet bij hem missen eene meer uitvoerige beschrijving van de wijze, waarop personen van verschillenden rang, stand en sekse, in de verschillende landen aan het Arabisch gebied onderworpen, en in de verschillende tijdperken, gekleed waren, gelijk zij, b.v., in het eerste hoofdstuk van LANE's *Modern Egyptians* voor het hedendaagsche *Egypte* geleverd is. Wij zouden dan niet vergeefs bij hem zoeken naar eene beschrijving en verklaring der teekenen van rang en stand, aan de kleederdragt verbonden, van vorsten en staatsdienaren af, tot aan fakirs en kalenders toe[1]. Wij zouden hem dan niet vruchteloos inlichting vragen omtrent de zwarte kleur in de kleeding, aangenomen door de Abbassiden en hunne dienaren (schoon daarvan toch in het voorbijgaan gesproken wordt), de groene kleederen der Aliden, de witte kleederen der Fathemiten van *Egypte* en der volgers van MOKANNA, en de roode kleederen der aanhangers van BABEK[2]. Wij zouden mogen verwachten de voorwaarden vermeld te zien, waaraan de Christenen en Joden, die in de gewesten wilden blijven wonen, welke aan de heerschappij der Arabieren gehoorzaamden, ten opzigte der kleederdragten werden onderworpen, en de gronden daarvan zooveel mogelijk te vinden aangewezen[3]. Eindelijk zouden wij in dit geval vele belangrijke

1 Hiertoe behooren onder andere de bijzonderheden, bij DE SACY, *Chr. Ar.*, T. II, pag. 266-269, vermeld, en wat aldaar in den Arabischen tekst, blz. 115 en volgg., voorkomt over den طِراز . Aangaande de kleeding der monniken vindt men bij DOZY wel belangrijke bijzonderheden op de artikelen خرقة en دلق ; maar ook dit onderwerp is slechts in het voorbijgaan behandeld en niet uitgeput. Men denke b.v. aan de uitdrukking لبس صوف . Zie THOLUCK, *de Ssufismo*, pag. 36.

2 Men zie over deze partijkleuren DE SACY, *Chr. Arab.*, T.I., pag. 49-53, en wat de volgelingen van BABEK betreft, REISKE op ABULF., D. II, bl. 686, en den *Lobbo'l-lobâb* in الحمرى .

3 De voornaamste hiertoe betrekkelijke bijzonderheden vindt men in de noot van HAMAKER, op PS. WAKEDI, pag. 165, volgg. Het voorname onderscheidingsteeken der Christenen en Joden, die zich in de bescherming der Muzelmannen hadden begeven, was eene bijzondere soort van gordel, زُنّار genoemd. De Heer DOZY neemt ook dit woord in zijn woordenboek op, doch alleen wijl het nog eene andere beteekenis heeft. 'Il n'appartient pas á ma tâche,' zegt hij 'de parler des vêtements, portés par les Chrétiens en Orient.' Voor zooverre deze Christenen Arabieren zijn, of, als onder Arabische heerschappij levende, wel als zoodanig kunnen worden aangemerkt, zien wij de reden hiervan niet geheel in.

bijzonderheden betreffende het gebruik en de bewerking van stoffen, voor het vervaardigen van kleederen geschikt, in een historisch overzigt hebben vereenigd gevonden, die thans wel niet geheel ontbreken, maar hier en daar in het werk, vooral in de aanteekeningen, verspreid liggen, en waartoe wij, b.v., de belangrijke aanteekening op bl. 357, over het gebruik der pelterijen in *Egypte*, mogen brengen. Ook moeten wij nog doen opmerken, dat de schrijver het woord *kleederen* in den strengsten zin heeft opgevat, en wij bij hem geen gewag vinden van de behandeling van haar of baard, van het tatoueren van armen, handen, borst en kin, van het bestrijken der oogleden met *kohl*, en het verwen der vingeren met *henna*, en de duizende andere hulpmiddelen van het toilet, welk alles zeker in het woordenboek moeijelijk te brengen was, maar waarvan een overzigt in de inleiding zeer zou hebben medegewerkt, om ons de gewenschte algemeene voorstelling te verschaffen van het uiterlijk voorkomen der Oosterlingen, voor zoo ver dit het werk der kunst is, en met de kleeding in genoegzaam verband stond, om het verleenen van eene plaats daaraan te regtvaardigen.

Doch de Heer DOZY heeft zijne taak uit een geheel ander oogpunt beschouwt, dat de kortheid en schraalheid zijner inleiding, onafhankelijk nog van de groote en vooreerst nog wel ten deele onoverkomelijke moeijelijkheden, die aan eene volledige behandeling van alle door ons geschetste bijzonderheden verbonden waren, begrijpelijk maakt en verantwoordt. Een vlugtige blik op zijne voorrede leert ons, dat hij de aanvulling onzer nog zoo hoogst onvolledige Arabische woordenboeken, door eene naauwkeurige, kritische en door de getuigenis van Oostersche schrijvers en reizigers bevestigde, verklaring der namen van de verschillende kleedingstukken der Arabieren, als datgene beschouwd heeft, waartoe hij in de eerste plaats geroepen was. Inderdaad verkeert onze Arabische Lexicographie nog in een' zeer gebrekkigen en chaotischen staat, en laat ons ieder oogenblik in de schromelijkste verlegenheid bij de termen van kunsten en wetenschappen, en alles wat betrekking heeft tot bijzondere zeden en gewoonten in de uitgestrekte landen, die éénmaal aan de heerschappij der Chalifen onderworpen wa-

ren. Indien wij al door de woordenboeken van DJAUHARI en FIRUZABADI met het klassieke taalgebruik in geleerde geschriften (altijd nog met uitzondering van eigenlijke kunstwoorden) meer volledig bekend zijn, zoodra wij de volksliteratuur, en de schriften, waarop de taal van vreemde natiën belangrijken invloed heeft uitgeoefend, tot het voorwerp onzer beoefening maken, blijken onze woordenboeken geheel en al ontoereikend. De uitvoerige, afzonderlijke behandeling van woorden, die tot eene bijzondere klasse behooren, kan, indien zij met zoo uitgebreide belezenheid en zooveel juist oordeel gepaard gaat, als waarvan het hier aangekondigde werk de blijken draagt, een uitstekend hulpmiddel zijn, om langzamerhand een' beteren toestand der Arabische woordenboeken voor te bereiden. En de kleederdragten vooral, op welke beurtelings Perzische weelde en verfijning, en de eenvoudigheid en ruwheid van Berbers en Mooren haren invloed hebben uitgeoefend; de kleederdragten, die zoo talrijk en menigvuldig zijn, als de stammen die zich de Arabieren onderwierpen, de volken waarmede zij zich vermengden; de kleederdragten, die tot dusverre zoo zeer de aandacht der Lexicographen ontsnapten, en zonder welker kennis ons echter vaak de eenvoudigste Oostersche vertelling onverstaanbaar blijft, verdienden zeker wel de opzettelijke behandeling, die de Heer DOZY met verbazende vlijt daaraan heeft toegewijd.

Ten gevolge der wijze, waarop de schrijver zijne taak heeft opgevat, is de inleiding blijkbaar verwaarloosd, en slechts daar, om aan den eisch der prijsvraag - eene korte behandeling der Arabische kleeding in het algemeen - althans eenigermate te voldoen. Zij beslaat dan ook slechts een twintigtal bladzijden, op welke echter de schrijver met kwistige hand een' rijken schat van wetenswaardige zaken gestrooid heeft, waarom wij het slechts te meer betreuren, dat hij eene inleiding, gelijk wij die wenschten, óf niet van zijne taak, óf boven het bereik onzer tegenwoordige kennis van het Oosten geoordeeld heeft. In het laatste geval echter zouden wij dankbaar geweest zijn, ook indien de voorstelling nog veel te wenschen had moeten overlaten. Wij willen die inleiding eenigzins nader doen kennen.

De schrijver begint met eene korte schets van den invloed, dien vreemde zeden op de kleeding der Arabieren uitoefenden, en bepaalt vooral ook de aandacht bij de navolging van de kleeding der Christelijke ridders; hij gewaagt van het onderscheid in kleeding tusschen de Arabieren van het Oosten en van het Wes-

ten; en spreekt met een woord van de verschillende vormen des tulbands, als voornamelijk tot onderscheidingsteeken strekkende van de verschillende rangen en standen, waaromtrent op de artikels عمامة , مقلة en andere nadere bijzonderheden voorkomen. Wij voegen er bij, dat, volgens LANE, t.a.p., de Muzelmannen in *Egypte* zich ook door de kleur van den tulband van de Joden en Kopten onderscheiden, zoodat de laatste, die in het geheel slechts stille en sombere kleuren mogen dragen, het hoofd met zwarte, blaauwe, grijze of ligtbruine tulbanden dekken.

Vervolgens gaat de schrijver over tot de voorschriften der Mosleemsche wetgeleerden over de kleeding en tot beteugeling der weelde, die op de ware of vermeende uitspraken van den Profeet zijn gegrond. Hij heeft daarover slechts Hanefitische en Malekitische geschriften kunnen raadplegen, van welke echter op dit stuk het gevoelen der Sjafeïten niet schijnt te verschillen. Jammer is het, dat de voorschriften der Hanbaliten, die onder de Islamitische wetgeleerden door bijzondere strengheid uitmunten, door den schrijver niet konden worden geraadpleegd, schoon hij een voorbeeld aanhaalt van hunne vergedrevene ingetogenheid. Om een denkbeeld te geven van den eenvoud der oude, van de weelde der latere Arabieren, vergelijkt de schr. vervolgens de kleeding door MOHAMMED gedragen met die van een welgesteld burger van *Caïro* uit de zestiende eeuw. Had hij daarbij ook van de kleeding en tallooze sieraden der vrouwen (waarover zie LANE's *Modern Egyptians*, Appendix A) willen spreken, hij zou de toenemende weelde voorzeker nog sterker hebben doen uitkomen.

Eene volgende opmerking toont ons, dat ook in het Oosten de kleederen den man maken, en dat de schoonheid, en vooral ook de hoeveelheid, der kleedingstukken veeltijds den maatstaf geven voor de achting, waarmede men bejegend wordt. Bijzonder staat de schrijver stil bij de gewoonte der aanzienlijken, om hunne kleederen te doen doortrekken met welriekende geuren. Alsdan volgen eenige aanteekeningen over de *khilas* of eerekleederen, door de vorsten van het Oosten, volgens overoude gewoonte, vaak als bewijs van achting of belooning voor bewezene diensten geschonken. Het blijkt, dat de *khila* niet altijd uit, dezelfde kleedingstukken bestaan heeft. De bijzonderheden, die de schrijver vervolgens aanvoert van het misbruik, soms van geschenken in kleederen gemaakt, om iemands leven op verraderlijke wijze te belagen, behooren echter (ge-

lukkig!) te weinig tot de gewone gebruiken, dan dat men ze in deze vlugtige schets zou gewacht hebben. Zulke speciale feiten late men liever der geschiedenis over; in algemeene zedenschetsen behoort slechts wat aan eenige landstreek, en gedurende eenig tijdvak, als dagelijksche gewoonte eigen is.

Het laatste gedeelte der inleiding betreft de kleuren als teeken van rouw, en soms als teeken van haat en toorn gedragen. De rouwkleederen waren oudtijds in het Oosten altijd zwart, gelijk ook de zwarte kleeding der Abbassiden oorspronkelijk als rouwkostuum moet beschouwd worden. In *Spanje* daarentegen waren de rouwkleederen wit, gelijk de schr. in de bijvoegselen (blz. 435) nog met een nieuw voorbeeld bevestigt, terwijl hij daar tevens van het binnenst buiten keeren der kleederen, als bewijs van rouw gewaagt. Later raakte het rouwdragen, althans bij de mannen, geheel in onbruik; voor de vrouwen is het nog hier en daar in zwang. Voorts was bij de oude Arabieren een zwarte tulband het teeken der nog onvolvoerde wraak (bijvoegselen, bl. 436), later vindt men somtijds van roode of gele kleederen, als teekenen van toorn, melding gemaakt.

Dit overzigt van den inhoud der inleiding zal genoegzaam zijn om te doen zien, dat wij hier slechts belangrijke *adversaria*, geene doorwerkte en op eenige volledigheid aanspraak makende schets aantreffen. Wij hebben reeds een paar malen doen opmerken, dat vele andere bijzonderheden, die wij gaarne in het algemeen overzigt gevonden hadden, uit de beschrijving der enkele kleedingstukken en de daarbij gevoegde aanteekeningen kunnen gesuppleerd worden. Het is tot deze beschrijving der enkele stukken, dat wij ons thans wenden. Men zal ons ten goede houden, dat wij ons tot enkele algemeene opmerkingen bepalen. Wie zal in ons tijdschrift eene in bijzonderheden tredende kritiek van een' ‘Dictionnaire détaillé’ verwachten?

Het woordenboek bevat eene zooveel mogelijk naauwkeurige beschrijving van den vorm, de stof en het gebruik der Arabische kleedingstukken, zonder zich in etymologische gissingen over den oorsprong der veeltijds duistere namen te verdiepen. Bij eene uitgebreide lectuur in uitgegevene Arabische schriften, toont de Schr. bovendien op elke bladzijde, dat de Leidsche bibliotheek haren rijken schat van Oostersche handschriften niet vergeefs voor hem geopend heeft. Belangrijke hulpmiddelen vond hij mede in zijne kennis der Perzische en andere Oostersche talen, en niet het minst in zijne uitgebreide belezenheid in de Spaansche literatuur, waarvan wij overal de sporen aantreffen. Ook zijne be-

kendheid met oudere en nieuwere, deels hoogst zeldzame, reisbeschrijvingen verdient onze bewondering, en gerust durven wij den Schr. de getuigenis geven, dat hij de verschillende en veelsoortige kundigheden, tot zijne taak vereischt, in zoo hooge mate vereenigt, als men waarlijk niet alle dagen aantreft. De naamlijst van Europesche, inzonderheid Spaansche woorden (zie blz. 445), welker oorsprong uit het Oosten in dit Woordenb. verklaard wordt, toont dat het ook voor de woordvorsching der Westersche talen met vrucht kan worden geraadpleegd. De Romaansche talen zijn rijk aan woorden, die uit het Arabisch hunnen oorsprong ontleenen, en ook in de Germaansche zijn daarvan een grooter aantal overgegaan, dan men gemeenlijk gelooft. Zoodanige woorden hebben dikwijls tot de zonderlingste vergissingen aanleiding gegeven; men herinnere zich b.v. BILDERDIJK's gevoelen over het in onze taal gebruikelijke *kabaai*, waarover onze Schr. (blz. 362) te regt aanmerkt: ‘c'est du nom d'unité Persan (قبای ’ [van het Arabische قباء]) ‘que les Hollandais ont formé leur *kabaai*, qu'ils emploient pour désigner une *robe de chambre*.’ Wij voegen er slechts bij, dat dit woord, met vele andere Arabische en Perzische, ook bij de Maleijers gebruikelijk is, en waarschijnlijk door dezen aan de Nederlanders is bekend geworden. Op bl. 117 lezen wij het volgende: ‘Du mot arabe جُبَّة les Espagnols ont fait: *aljuba, juba, chupa, jubon*; les Portugais: *aljuba*; les Italiens: *giuppa* et *giuppone*, et les Français: *jupe* et *jupon*.’ Hierbij had ook het Nederlandsche *japon* vermelding verdiend, dat echter waarschijnlijk uit Frankrijk tot ons is gekomen. Wij maken bij deze gelegenheid opmerkzaam op eene voordragt van Dr. FUCHS, *Ueber den Einflusz des Arabischen auf die Romanischen Sprachen*, opgenomen in de *Verhandlungen der ersten Versammlung Deutscher und ausländischer Orientalisten in Dresden*, 1844, blz. 16-31, waarvan ons eene afzonderlijke uitvoeriger bewerking is toegezegd, en op hetgeen door WENRICH in zijne *Rerum ab Arabibus in Italia insulisque adjacentibus gestarum commentarii*, bl. 307-313, over den invloed van het Arabisch op de Italiaansche taal gezegd is.

Wij merkten reeds boven op, dat de Schrijver het woord kleederen in den strengsten zin heeft opgevat, en overeenkomstig daarmede zijn ook van het Woordenboek de talrijke *vrouwelijke sieraden* uitgesloten, welke, te oordeelen naar hetgeen LANE, in zijn eerste aanhangsel, alleen over de sieraden der Egyptische vrouwen gezegd heeft, bij eene even naauwkeurige

behandeling, ligt weinig minder ruimte, dan de eigenlijke kleedingstukken zouden vorderen. Het onderwerp is zeker ten naauwste met dat der kleeding verwant, en zelfs zijn de grenzen eenigzins moeijelijk te bepalen. Wij rekenen het echter den Schrijver niet als misslag toe, dat hij zich engere grenzen getrokken heeft, vooral daar het onderwerp der vrouwelijke sieraden, bij veel geringer belang, nog veel grooter moeijelijkheden heeft, en men er zelfs naar enkel schriftelijke getuigenissen, zonder behulp van autopsie, wel naauwelijks een regt denkbeeld van vormen, noch dit, zonder behulp van platen, aan anderen mededeelen kan.

Dat men zelfs binnen de grenzen, die de Schrijver zich gesteld heeft, geene volstrekte volledigheid kan verwachten, volgt uit den aard van zulk een veelomvattend werk, dat, gelijk wel van zelve spreekt, slechts langzamerhand, en door de vereende pogingen van velen, tot volkomenheid kan gebragt worden. Om ook een penningske bij te dragen, willen wij dit artikel besluiten met de vermelding der zeer enkele namen van kleedingstukken, die het ons inviel in dezen ‘Dictionnaire détaillé’ na te slaan, doch die wij daarin niet hebben mogen aantreffen.

سَابَرِيّ . *Lobb'ol-lobâb* op het artikel السابرى: الى نوع من الثياب يسمّى السّابرى . FREYTAG heeft op het woord slechts: *pannus praestantior tenuis ac subtilis*, doch de aangehaalde plaats doet ons denken, dat ook de daarvan gemaakte kleedingstukken dezen naam droegen, ten zij men mogt aannemen, wat echter niet zeer waarschijnlijk is, dat ثوب hier slechts zooveel als *pannus* beteekent (zie het Woordenb. van GOLIUS, en de Chrestom. van KOSEGARTEN, bl. 10). Het blijkt niet, welk kleedingstuk bedoeld wordt.

شمشك en شمشكة . Den eersten vorm heeft FREYTAG in zijn Woordenboek opgenomen uit de MI *nacht*, uitgave van HABICHT, D. IV, blz. 151, en verklaard: *pedum vestimenti genus*. Op de aangehaalde plaats lezen wij: شمشك مطبوع بالابريسم والحرير الاخضر موضع بالذهب الاحمر هذا , en een weinig verder: شمشك مداس لرجليك . Hieruit blijkt, dat de شمشك eene soort van rijk versierde sandaal moet geweest zijn. (In het voorbijgaan merken wij hier op, dat de Schr. de omschrijving van مداس door GOLIUS: *calcei genus, calce altiore, fere rusticis usitatum, quod loris fibulave constringitur; cum alias Orientalium calcei depressiore esse calce soleant nec ligari*, tot onze verwondering

niet aangehaald of nader getoetst heeft. Hij beschouwt مداس (blz. 186) als geheel synoniem met نعل , en verklaart dit laatste (blz. 421) door *une sandale*.) De vrouwelijke vorm شمشكة komt voor in het *Specimen El-Lobabi*, op het artikel الاسكاف , waar wij lezen: يقال هذا لمن يعمل اللوالك والشمشكات .

لالك . Eigenlijk een Perzisch woord, dat mede *sandaal* beteekent, maar toch ook door de Arabieren gebruikt wordt, die daarvan het meerv. لوالك en het *nomen relat*. لالكاءى hebben afgeleid. Men zie over dit woord, dat in het Lexicon van FREYTAG ontbreekt, mijne aanteekening op den *Lobbo'l lobâb*, op het artikel الصرّام .

Over het gebruik der Fransche taal zegt de schrijver op het slot zijner voorrede het volgende: ‘J'ose espérer, qu'on me pardonnera quelques fautes de Français, qu'il est presque impossible à un étranger d'éviter. Peut-être m'eût il été plus facile d'écrire en latin, mais le sujet s'y opposait, car, en me servant de cette langue, j'aurais dû expliquer des mots arabes par des termes empruntés a l'antiquité romaine, dont le véritable sens ne nous est pas toujours connu aujourd'hui.’ Ook wij zouden geen oogenblik aarzelen bij een onderwerp als dit het Fransch boven het Latijn te verkiezen; maar wij betreuren het innig, dat de Nederlander, in het behandelen van wetenschappelijke zaken, zoo dikwijls genoodzaakt schijnt, zich van eene vreemde taal te bedienen, wijl men (met hoogst zeldzame uitzonderingen) slechts in de moedertaal hopen kan, niet slechts verstaanbaar, maar ook net en bevallig te schrijven.

P.J. VETH.

Proeve eener verhandeling over den aard, de eigenschappen en het karakter der hedendaagsche philanthropie, door Mr. J. van der Schaaff. *Amsterdam*, Weytingh en van der Hart, 1846. VIII en 88 bll. in 8°.

Toen de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen den 4 September 1843 de prijsvraag had uitgeschreven: ‘Welk is het karakter der hedendaagsche philanthropie? Hoe heeft deze zich in den laatsten tijd ontwikkeld? en welke gevolgen zijn daarvan voor de menschheid te wachten?’ ontwaakte bij Mr. J. VAN DER SCHAAFF de lust *zijne krachten aan hare beantwoording te beproeven*, (bl. I) en de belangwekkende omstandigheid dat hij daartoe werkelijk *door een lid en voorstander van gemelde Maatschappij werd aangemoedigd* (bl. I)

versterkte hem in zijne bedoeling. Één bezwaar echter had hem bijna teruggehouden: hij voorzag dat hij *zich met den Geest des Tijds in strijd zou moeten begeven* (bl. I). Maar ge gevoelt, lezer, dat die aarzeling slechts eene kortstondige zijn kon: de hagchelijkheid der onderneming werd een nieuwe prikkel, Mr. J. VAN DER SCHAAFF *sloeg de handen aan het werk*, (bl. II) en het manuscript werd bij de Maatschappij ingezonden.

Wij zagen met leedwezen dat de uitslag slechts ten halve de pogingen des Heeren Mr. J. VAN DER SCHAAFF bekroonde. Althans, zoo als hij ons in veelbeteekenende *Italiques*, scherp bij het *Curcijf* der Inleiding afstekende, vermeldt: 'het verslag heeft uitgewezen dat het eenige stuk hetwelk over dat onderwerp ingekomen was het voorregt der bekrooning niet heeft mogen genieten; maar ook tevens dat de vraag zelve niet weder opgegeven is.' Ligt het aan ons, of schuilt er werkelijk meer in die woorden dan ge bij de eerste lezing meenen zoudt? Dat *ook tevens* vooral komt ons verdacht voor. Dunkt het u niet als mij, dat, zoodra de Maatschappij de prijsvraag niet weder op nieuw uitschreef, zij hierdoor dan toch het bewijs leverde dat hare nieuwsgierigheid op het punt der *hedendaagsche philanthropie* bevredigd en dus het antwoord voldoende geweest was? En toch hield ze het eermetaal in! Ik weet het niet, maar mij komt de zaak schuins voor, en dat OOK TEVENS *en dit plus qu'il n'est gros*.

Mr. J. VAN DER SCHAAFF geeft zich dan ook het hart lucht door eene allerbelangrijkste plaats uit de *Letteroefeningen* van Junij 1830 af te schrijven, waarin een bescheiden twijfel geopperd wordt omtrent de bevoegdheid en onfeilbaarheid van prijsvraagbeoordeelaars in het algemeen, en schoon Mr. J. VAN DER SCHAAFF *niet hoogmoedig genoeg is* (bl. III), om die uitspraak op de beoordeelaars zijner prijsvraag in het bijzonder toe te passen, gelooft hij toch wèl te doen, de verhandeling, *in zamenhang, stijl als anderzins* verbeterd, aan het onpartijdig oordeel des publieks aan te bieden: *althans aan dezulken die niet, door een slaafsch vooroordeel, met den geest des tijds ingenomen zijn* (bl. VIII). Deze toch zouden hoogst partijdige toeschouwers zijn van den strijd, welken Mr. VAN DER SCHAAFF tegen dien Geest voert, en er al te veel belang bij hebben, de glorie der overwinning, door Mr. VAN DER SCHAAFF aan het einde van den kamp behaald, te bezoedelen of te verbloemen.

Niemand zal Mr. VAN DER SCHAAFF kunnen te laste leggen, dat hij met schroomvallige flaauwhartigheid gezocht heeft, het veld zijner beschouwingen naauw af te perken. Integendeel

zult gij u verwonderen, wat er al niet onder de benaming van philanthropie is opgenomen. Mr. VAN DER SCHAAFF dunkt ons tot die soort van menschen te behooren, wier genie te groot is om zich immer binnen de grenzen eener speciale questie op te sluiten, maar die, zoowel in hunne dagelijksche gesprekken als in hunne geschriften, onophoudelijk den band in het oog houdende, die volgens CICERO tusschen alle kunsten en wetenschappen bestaat, gelegenheid vinden om bij de behandeling van elk bijzonder onderwerp, den ganschen kring der menschelijke kennis te doorzweven. Van daar dan ook dat onder het nederige opschrift, op het titelblad vermeld, Mr. VAN DER SCHAAFF ons eigenlijk een traktaat van 89 bll. *de omnibus rebus et quibusdam aliis* geleverd heeft. Inderdaad: alles wat, op welk gebied ook, in de wereld gebeurt, gebeurd is en gebeuren zal wordt hier op rekening der philanthropie gesteld en als hare vrucht beschouwd. Het is zeker dat op deze wijze de uitspraak over den aard en het karakter dier philanthropie niet gemakkelijk wordt, en de vraag, door de Hollandsche Maatschappij voorgesteld, krijgt veel van eene andere, die ik eens in eene diligence door een Engelschman aan zijn buurman hoorde doen: *Sir, what is your opinion about matters and things in general*? Het is Mr. VAN DER SCHAAFF echter gelukt eenige orde in dien chaos te brengen door eene zeer scherpzinnige schifting der verschillende philanthropen in echte en valsche, die *onder den* NAAM *van* ZOO-GENAAMDE *philanthropen de wereld willen herscheppen* (bl. 57). Het *schibboleth*, waaraan Mr. VAN DER SCHAAFF de bokken en schapen op de uitgestrekte weide der philanthropie erkent, is natuurlijk hunne denkwijze over schavotstraffen, gelijk dan ook de geeselpaal eigenlijk het middenpunt uitmaakt, waarvan de overigens zoo uiteenloopende draden zijner redenering uitgaan, en waartoe zij dan ook, soms langs de verwonderlijkste omwegen, ten slotte altijd terugkeeren. Doch hierover straks nader.

Dat de eenigzins divagerende beschouwings- en schrijfwijze van Mr. VAN DER SCHAAFF niet zeer gunstig op zijne definitiën werken moet, laat zich gissen. Ofschoon dan ook zijne verhandeling, volgens 's mans eigen verklaring, *tot het vak der wijsbegeerte behoort* (bl. 28), missen wij tot ons leedwezen eene bepaalde omschrijving van haar onderwerp, tenzij wij de scherpzinnige exegese van het woord *φιλανθρωπος*, dat, ter volkomene bevrediging van den lezer, eerst uit het Grieksch in het Latijn en vervolgens uit het Latijn in het Hollandsch vertaald wordt, (bl. 6) daarvoor houden willen. Zoo echter Mr. VAN DER SCHAAFF zich ongaarne binnen de enge

grenzen der definitie laat dwingen, te vrijer voelt hij zich op het veld der beschrijving en vooral op de onafzienbare vlakte der voorbeelden. Wij vinden den echten philanthroop afgeschilderd als iemand, *bij wien ieder mensch beschouwd wordt als zijn natuurgenoot, als een schepsel van eenen en denzelfden maker*, welke allezins nieuwe wijze van beschouwing dan ook tot verschillende belangrijke praktische resultaten leidt: b.v. *dat het menschlievend hart van den philanthroop, waar hij zulk een' natuurgenoot onschuldig in boeijen gekneld ziet, den lijder balsem en lafenis toereikt*, ja zelfs *poogt zijn kluisters te ontgrendelen* (wij twijfelen of, zoo het geval zich eens werkelijk opdeed, Mr. VAN DER SCHAAFF op dat punt van ontgrendeling van kluisters van hetzelfde gevoelen blijven en het waarlijk voor echte philanthropie houden zou); dat hij overigens dien *natuurgenoot redt* (*wanneer zich daartoe de gelegenheid aanbiedt*); verder *geene gemeenschap aanknoopt met de werkers der ongeregtigheid, met den veinsaard, den dronkaard of den bedrieger, inschikkelijk is tegen menschen van een gramstorig karakter* (bl. 7); *en eindelijk, opdat ik er laatstelijk dit nog bijvoege: een braaf burger, teeder echtgenoot en goed huisvader zijn zal*, (bl. 8). Mr. VAN DER SCHAAFF dunkt ons echter wat heel pessimist, wanneer hij een paar regels verder beweert dat dergelijke philanthropen in onzen bedorven tijd haast niet meer te vinden zijn. Wij voor ons vonden in zijne dichterlijke beschrijving de juist niet bijzonder zeldzame *type* terug van den *épicier peint par lui-même: bon père, bon époux, bon garde national*, die in dergelijke onmogelijke gevallen, als zich gewoonlijk in niemands leven opdoen, gereed is zijn evenmensch de hand te reiken, en zich overigens zoo veel mogelijk buiten rusie houdt. Mr. VAN DER SCHAAFF daarentegen heeft noodig het gansche veld der menschelijke geschiedenis te doorloopen om zijn ideaal verwezenlijkt te vinden, en geeft ons dan ook een lijst van ware menschenvrienden - wij durven niet beslissen of de opsomming enunciatief dan limitatief is - *qui seraient bien étonnés de se trouver ensemble*. Om niets aan het effect te kort te doen zullen wij de namen in Mr. VAN DER SCHAAFF's rangordening laten volgen: *de Aartsvader* ABRAHAM (bl. 9) *Koning* DAVID (ibid) *de barmhartige Samaritaan* (bl. 10) *de wijsgeer* SOCRATES (bl. 11) MARCUS TULLIUS CICERO (bl. 12), WOLTEMADE (bl. 13), FRANS NAEREBOUT (bl. 14) en HAMBROEK (bl. 15) (vóór tien jaren hadden wij er VAN SPEYK en HOBEIN bij gehad). De voorstelling der philanthropische tooverlantaarn sluit met een fragment uit een dichtstuk dat de *Diemer* leeraar B. BOSCH, EELHART tegen vrouw EIGENBAAT laat opzeggen,

welke allegorische persoon aldus de lijst der echte philanthropen schijnt te besluiten.

De lezer gist reeds dat Mr. VAN DER SCHAAFF dien toren van groote philanthropen uit ouden en nieuweren tijd met geen ander doel heeft opgebouwd dan om er de philanthropen van den nieuwsten tijd onder te verpletteren. Ter loops worden hier - want Mr. VAN DER SCHAAFF is een billijk man - eenige in allerwonderlijkste orde gerangschikte *instellingen* dier nieuwste philanthropie opgenoemd, waarmee men vrede mag hebben: *het Instituut voor doofstommen, de uitvinding van de koepokinenting, de afschaffing van den slavenhandel in de Engelsche Koloniën, de kweekschool* aan den Buitenkant (bl. 21) enz. enz., en ten slotte - *je vous le donnerais en mille* - de *Sainte-Alliance*!! Alras echter komen wij aan het *schibboleth*, en van nu aan is het vonnis der hedendaagsche philanthropie geveld. In het tweede hoofdstuk, dat over de ontwikkeling van het karakter der philanthropie in den laatsten tijd handelt, laat de schrijver al zijne grootsche en veruitziende beschouwingen van de eerste helft der verhandeling varen, en weeklaagt met die innige gemoedelijkheid, die men gemeenlijk bij de voorstanders der schavotstraffen pleegt aan te treffen, over *de diepe wonden*, door de Fransche revolutie *aan de bedeeling van het Regt toegebragt, waarvan hetzelve, helaas! nimmer geheel zal te genezen zijn* (bl. 32). Hooge ingenomenheid met een bepaald vak lijdt dikwerf tot eene zekere eenzijdigheid van beschouwing, en wij kunnen het Mr. VAN DER SCHAAFF, die, volgens zijne eigene verklaring, *jaren lang in eene Criminele Regtbank of Provinciaal Hof gezeten geweest is* (sic) (bl. 27), niet ten kwade duiden, dat hij alle maatschappelijke instellingen (en ook dat woord, waaronder (bl. 21) zelfs de uitvinding van de koepokinenting begrepen wordt, heeft bij onzen schrijver eene zeer elastische beteekenis) beoordeelt naar de mindere of meerdere zekerheid, die zij voor de arrestatie, condemnatie en executie der misdadigers opleveren. Al wat zich tusschen het zwaard der geregtigheid en den beschuldigde plaatst of wil plaatsen of schijnt te plaatsen, is hem een doorn in het oog, en nu ziet hij in de *Philanthropie* en *hare uitvloeisels* (bl. 43) vooral een middel *om Heeren verdedigers de taak gemakkelijk te maken en doorslepen misdadigers in de hand te werken* (ibid.). Die uitvloeisels zijn: de Jury, de afschaffing der doodstraf, de leer der *circonstances atténuantes*, en eindelijk en vooral de geregtelijke geneeskunde, namelijk de hedendaagsche, die de volgende belangrijke phrase

naar het hoofd krijgt: *Wij bedoelen het misbruik, naar eene nieuwe leerwijze, daaruit voortspruitende, als bestaande in gemoedsaandoeningen en zielsgesteldheden, waaraan lijders, welke moord of manslag begaan hebben, ofschoon de schuld duidelijk en klaar bewezen is, zouden zijn blootgesteld* (bl. 40). Het is u misschien niet duidelijk, hoe de geregtelijke geneeskunde een uitvloeisel der philanthropie kan zijn: het ligt alleen aan uwe bekrompene opvatting van het woord. In den zin, waarin Mr. J. VAN DER SCHAAFF het opvat, laat er zich alles onder brengen, tot *de woelingen in het hervormd kerkgenootschap, woelingen, die meerendeels, indien we op geloofwaardige berigten mogen afgaan, aan gekrenkte eerzucht en hoogmoed derzelver oorsprong verschuldigd zijn* (bl. 48), *rationalismus en scepticismus* (ibid.) en *de drukpersdelicten* (bl. 49) toe. Dat mag heeten de termen eener discussie uittebreiden. Intusschen, de doodzonde der philanthropie is de afkeer van schavot- en lijfstraffen, welke Mr. VAN DER SCHAAFF bij haar bevonden heeft of vooronderstelt. Ja, zelfs schijnt Mr. VAN DER SCHAAFF te gelooven, dat eigenlijk de philanthropen daarom zoo met de afschaffing dier straffen ingenomen zijn, *dewijl hierdoor aan elken misdadiger een vrijbrief in handen gespeeld wordt* (bl. 39), gelijk het ons uit eene andere plaats (bl. 37) voorkomt, alsof ook de *pijnbank* onder die voorvaderlijke instellingen behoort, welker verzwelging door de golven der Fransche omwenteling Mr. VAN DER SCHAAFF met leede oogen aanziet. Geen wonder dan ook, dat het finaal oordeel des prijsverhandelaars over de hedendaagsche philanthropie, gelijk hij dat aan het einde resumeert, niet zeer gunstig kan zijn: wij schrijven de laatste der conclusiën af, die zich door haren wetenschappelijken toon en het doeltreffend gebruik van het woordje *zoogenaamd* - een lievelingswoordje van Mr. VAN DER SCHAAFF - aanbeveelt. ‘Eindelijk, dat onder alle de woelingen en bemoeijingen dier werkzaamheid, een zeker voorgewend mededogen zich openbaart omtrent allerlei soort van booswichten en misdadigers, een *zoogenaamd* afgedwaald menschdom, gelijk men het noemt, waarom zij dan ook voor de afschaffing van dood- en lijfstraffen ijvert, terwijl daarentegen die *zoogenaamde* meewarigheid, dat Philanthropisch gevoel, zich nergens meer in zijne ware gedaante vertoont, dan in het geval tusschen den Franschen *zoogenaamd* gevoeligen Jury en zijnen knecht, dien hij, op braak en diefstal betrappende, alle genade ontzeide, zoo als wij zulks bladz. 45, uit de Fransche papieren ontleend, hebben aangehaald (bl. 60).’

Ons bestek veroorlooft ons niet ons verslag veel te verlengen, hoe gaarne wij ook, na een overzigt van het geheel, den lezer op de vele schoonheden van détail hadden opmerkzaam gemaakt. Wie na al het gezegde Mr. VAN DER SCHAAFF nog voor een man van den sleur houdt, dien verwijzen wij naar de ridderlijke onafhankelijkheid, waarmede hij zich van het dwangjuk van woordvoeging en taalgebruik ontslaat, ja zelfs naar willekeur de beteekenis der woorden wijzigt en omzet. Wat zegt ge van ‘een glimp tot afkeer’ (bl. 1), van ‘een geluk, dat verbeterd en verergerd wordt,’ van een beschuldigde, ‘die door zijne medeburgers aangaande het al of niet bestaan der misdaad *beoordeeld* wordt’ (bl. 37), van ‘een inhoud die een stelregel beweert’ (bl. 38), van ‘iemand, die zich *toelegt, om* onschuldig gevangenen te verdedigen,’ van ‘eene gratie, die *uitsluitend* aan elk misdadiger verleend wordt’ (bl. 70), van ‘een geest des tijds, aangevuurd door eene wijziging van menschlievendheid’ (bl. 51), en, *last, not least*, van ‘onze *eeuw*, die, *vooral sedert het laatst der vorige*, in de opvoeding der jeugd heeft uitgemunt.’ *J'en passe et des meilleurs*. Houdt ge van ironie, wat dunkt u dan van die plaats, waar de *philanthropie*, die de afschaffing der lijfstraffen verlangt, *bij wijze van satyre*, zoo als Mr. VAN DER SCHAAFF zeggen zou (bl. 45), *philoboevie* heet? Hebt ge eindelijk zin voor dichterlijke beeldspraak, dan geef ik u de Philanthropie ten beste, ‘die dan eens, als een wreede PROTEUS, openlijk te voorschijn treedt, dan weder, gelijk een gevaarlijke adder, al schuifelend de Collegiën van den Staat doorkruipt (bl. 35),’ of ‘den brandstichter, die uit vuil gewin zijne *belendende* geburen in gevaar brengt’ (bl. 68), een epitheton ornans, dat voor geen Homerisch wijkt.

Maar waar zouden wij eindigen, indien wij onze citeerdrift niet bedwongen? Veroorloof ons nog slechts twee staaltjes uit de aanteekeningen, ten bewijze wat liefelijke geur van wetenschappelijkheid u daaruit tegenwalmt. In eene opzettelijke noot wordt, ter gelegenheid dat de persoon van Koning DAVID in den tekst vermeld wordt, den belangstellenden maar min bijbelvasten lezer onderrigt, dat de geschiedenis van dien Vorst in het 1^{e} en 2^{e} boek van SAMUEL te lezen staat (bl. 73), terwijl in eene andere het weinig bekende, door den Heer VAN DER SCHAAFF medegedeelde feit, dat de Nationale Conventie destijds de tijdrekening gewijzigd heeft, door eene naauwkeurige opgave der bronnen, gestaafd en tegen allen twijfel gewaarborgd wordt.

En hiermede leggen wij het *monumentum aere perennius*, dat

Mr. J. VAN DER SCHAAFF zich in zijne snipperuren of de puinhoopen van Philanthropie en Tijdgeest heeft opgerigt, in stille opgetogenheid uit de hand.

De algemeene Kaarten van de provincie Friesland verzameld, beoordeeld en geschiedkundig beschreven door Mr. J.T. Bodel Nyenhuis *en* W. Eekhoff. *Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans, *en te Leeuwarden, bij* W. Eekhoff. 1846. 106 bl.

Sedert dertig jaren, heeft de Heer BODEL NYENHUIS er zich op toegelegd, om eenen Atlas der *Nederlanden* te verzamelen, die niet alleen kaarten, maar ook platte gronden, geteekende en gegraveerde afbeeldingen van Nederlandsche plaatsen in grooten getale bevat. De welwillendheid, waarmede het gebruik er van aan letterkundigen wordt toegestaan, is algemeen bekend, en de rijkdom van dien Atlas kan men uit eene bloote inzage van het werk: *Oud-Nederland in deszelfs Burgten en Kasteelen*, opmaken.

Vóór eenige jaren gaf de Heer B.N., dezen Atlas tot rigtsnoer nemende, reeds eene lijst van de *Algemeene Kaarten der provincie Utrecht* uit. Als het ware ten vervolge, verschijnt nu het boven aangekondigde werkje, waarvan wij den vorm en de wijze van behandeling verre verkiezen boven die van de zoo even aangehaalde lijst. De vereeniging toch van de uitgevers heeft zulk een nuttig werkje tot stand gebragt, dat wij hopen, dat ook de andere gewesten door eene dergelijke vereeniging van twee kenners van *kaarten* en *bodem* zich weldra in zulk eene kritische beschouwing van hunne kaarten mogen verheugen.

Het doel, dat de uitgevers zich voorstelden, is ook verre van provinciaal te zijn. Want behalve dat ieder Nederlander niet onkundig mag zijn in de geschiedenis van het gewest *Friesland*, als een deel van zijn vaderland, zoo verliest men dikwijls door den verren afstand die eeuwen uit het oog, waarin de naam van *Friesland* aan eene veel grootere uitgestrektheid gronds verbonden was. De kaarten toch, die *Friesland*, gedurende de tien eerste eeuwen van onze jaartelling, voorstellen, moeten een zeer groot gedeelte van ons tegenwoordig *Nederland* bevatten. Het is verwonderlijk, hoe men hiermede is omgesprongen, en dat niet alleen in vroegeren tijd, toen het maken van kaarten nog op eenen lagen trap stond, maar zelfs later, toen er reeds tamelijk goede voorstellingen van dien ouden toestand bestonden. Het is alsof men ziende blind geweest is.

Dat nu zulk eene geheel verkeerde voorstelling van den alouden toestand van *Vriesland* de donkerheid, over die eeuwen verspreid, niet weinig moest doen toenemen, was een natuurlijk gevolg, en ongelukkig komen bovendien die verkeerde kaarten voor in atlasjes, leerboekjes en dergelijke werkjes, waarnaar de groote menigte cours zet. De eene graveur kopieerde getrouw den anderen, of gaf eene fantasiekaart; want bij ons was en is nog veelal de graveur of lithograaph tevens de *kaartenmaker*.

Het is meer dan tijd, dat zulke geheel verkeerde denkbeelden over den vroegeren toestand van ons vaderland niet alleen den bodem worden ingeslagen, maar dat ook *betere, goedkoope* en daardoor *algemeen verspreide* kaarten van den toestand van den vaderlandschen grond op verschillende tijdperken de jeugd of iederen anderen beoefenaar der vaderlandsche geschiedenis in handen worden gegeven. De aankondiging van dit werkje van de Heeren BODEL NYENHUIS en EEKHOFF moge daartoe opwekken. Het is voor hem, die zulk eenen arbeid voor de oudste tijden goed ten einde wil brengen, bijna evenzeer onmisbaar als de schets-kaarten, gevoegd achter de beide uitmuntende verhandelingen van Dr. J.G. OTTEMA, *Over den loop der rivieren door het land der Friezen en Batavieren in het Romeinsche tijdperk* en die *over het ontstaan der Zuiderzee* (zie *de Vrije Fries*, IV, 2), benevens die, welke, in 1664, door B. SCHOTANUS à STERRINGA, in klein plano-formaat (N°. 8, p. 5) is uitgegeven.

Eene vergelijking van het door de uitgevers te boek gestelde *bij de kaarten zelve*, heeft ons van hunne naauwkeurigheid overtuigd. Hier en daar zijn zeer juiste aanmerkingen over zaken, tot het onderwerp in verband staande, zoo als de slaafsche kopiëring, de broodspeculatie, ja opzettelijke misleiding van sommige kaartuitgevers, zeer gepast ingevlochten. - 121 kaarten worden beoordeeld en vergeleken. Onder deze wordt (N°. 1) die van den bekenden JOACHIM HOPPERS te regt gegispt. De uitgevers hadden er nog kunnen bijvoegen, dat HOPPERS, blijkens zijne kaart, precies wist, waar het *herba Brittannica* groeide; men zoeke het bewesten *Groningen. Siatutanda* ligt, op eene andere kaart (N°. 5), ter plaatse van *Appingadam*, bij anderen als *zee-uiteinde* bij *Berlikum*, het oude *Uitgong* op *het Bildt*. Sedert MÜLLER's scherpzinnige opmerking, dat PTOLEMAEUS de plaats bij TACITUS (*Ann.* IV, 73): *ad sua tutanda*, niet begrepen heeft, moet ook *Siatutanda* verdwijnen. - Over de kaarten van ALTING, door WAGENAAR nog opgenomen,

ergeren zich de uitgevers te regt, te meer, daar hij aan SCHOTANUS kaart (N°. 8) zulk een goed voorbeeld had. *Friesland* is bij ALTING bijna *in blanco* gelaten; het heeft er veel van het onbekende Zuiden op de oude wereldkaarten. - Op bl. 11 zeggen de uitgevers van kaart N°. 14: '*ons onbekend; uit welk* 8° *werkje van tusschen* 1720 *en* 1750 *genomen*?' Men vindt het in de *Antiquitates Belgicae of Nederlandsche Oudtheden*, bij JACOB VAN ROYEN, te *Amsterdam*, reeds in 1700 uitgegeven, in 12mo, en ook door dezen geschreven. - Merkwaardig is de kaart N°. 27 van SIBRANDUS LEO (?), om de daarop in het Friesch voorkomende namen, in een tijdperk, dat ze nog minder verbasterd waren dan thans. Ook de kaarten N°. 29 van TRAMEZINI, *Venetië* 1558; van JOHAN VAN DOETECUM, N°. 35, de laatste als zeldzaam, verdienen opmerking. Regtmatig is de lof, die door de schrijvers aan de Staten van *Friesland* wordt toegebragt voor de aanzienlijke kosten, die zij, in der tijd, zich getroost hebben, om goede kaarten van dat gewest te verkrijgen, van welke de *laatste* (N°. 73, de kaart van OTTENS (1739)) het *finis coronat opus* waar maakte. De bewijzen voor de onbekrompene ondersteuning van zulk een nuttig werk kan men in de bijlagen, p. 94-106, vinden. - Eene nieuwe in kaart brenging is thans bij de Staten van *Friesland* in ernstige overweging. Wij vreezen echter, dat de reeds begonnen ten uitvoerlegging door de spoorwegplannen en daaruit voortvloeijende nieuwe verbindingswegen nog wel eenigen tijd zal geschorscht worden. De nieuwere kaarten staan bij de schrijvers niet hoog aangeschreven. N°. 83 is historisch merkwaardig, als bevattende de kaart van het departement van de *Eems*, volgens de Staatsregeling van Mei 1798. Die Staatsregeling was echter zoo spoedig vervangen, dat van de andere gewesten de kaarten niet zoo snel, in dat formaat, gereed konden zijn, en dus achterwege bleven.

Moge onze aankondiging strekken, om het debiet van dit nuttig werkje te bevorderen.

Mr. J. DIRKS.

Boekbeoordeelingen.

Over den priester, de vrouw en het huisgezin. Naar het Fransch van *J. Michelet*, door den vertaler van Michelet en Quinet, over de Jezuïten. Amsterdam, bij D.H. Fikkert. 1845.[1]

Op den weg, eenmaal door MICHELET ingeslagen, was voor hem geen stilstand mogelijk. Zijne vijanden zouden het niet gedoogd hebben. Wie daarenboven eenige dwaling der Roomsche kerk aantast, ziet zich zijns ondanks steeds verder voortgedreven. Dit was het geval met de meesten dergenen, welke tegen die kerk de wapenen hebben opgevat, en is het ook met MICHELET. Eerst heeft hij de Jezuïten aangevallen, maar weldra vond hij zich verpligt een' meer algemeenen aanval te wagen. Het geldt nu niet langer de Orde alleen, maar den geheelen priesterstand, en wel ter gelegenheid van een allergewigtigst deel zijner ambtsbediening. Maar ook hierbij zal het niet blijven, en reeds schemert in het aangekondigde werk de toekomstige bestrijder van het gansche Katholijke stelsel, zoo in zijnen geheelen zamenhang, als in elk zijner deelen, door. Naarmate MICHELET verder in die Roomsche wereld doordringt, ziet hij bij elke schrede in, dat het kwaad dieper schuilt, dan in dezen of genen uitwendigen vorm of bijzondere instelling, en komt hij, zonder de vertakkingen uit het oog te verliezen, steeds nader aan den wortel. Maar zij, sedert de uitgave der *Jezuïten*, de kampplaats al verbreed, zoowel het beginsel en de motieven van den strijd, als zelfs eenigermate de wapenen, waarmede de vijand bestreden wordt, zijn onveranderd gebleven. Doch juist

1 [De Redactie vertrouwt, dat de eenigzins eenzijdige godsdienstige denkwijze, die in dit artikel doorstraalt, al verwijdert zij zich van den geest, die gewoonlijk ook de theologische stukken in ons tijdschrift bezielt, toch haren lezers niet mishagen zal, die er zulk eene scherpe analyse van MICHELET's jongste werk aan verschuldigd zijn.]

hierin scheiden wij, Protestanten, ons van den schrijver af. Wij kennen voor zulk een' strijd slechts één standpunt, de rots des geloofs, en dat standpunt is het zijne niet. Ons is geene andere drijfveêr geoorloofd, dan de bevordering van het Godsrijk; en het eenige geneesmiddel, dat wij kunnen aanbevelen, maar waarvan de toepassing ook onfeilbaar is, is de genade: niet die menschelijke dwaasheid, welke de schrijver in zijn eerste deel bestrijdt, maar eene andere, welke hij nog niet van de droomerijen der XVII^{de} eeuw heeft weten te onderscheiden, de genade, door CHRISTUS aangebragt.

Het heeft ons inderdaad verwonderd, MICHELET door eenen Protestant te zien prijzen als een' man *van zuiver godsdienstige beginselen* (Voorberigt, bl. V), en zijn werk aan Protestanten en Katholijken te zien aanbevelen, ter beveiliging der eersten, ter bevrijding der anderen, en dat alles, wijl de schrijver *de verhevenheid der godsdienst geroemd* heeft (ald. bl. VI). Men kan de dwaling aanvallen, de huichelarij ontmaskeren, met verstand en geest tegen de Roomsche kerk schrijven, zich moedig tot haren vijand verklaren, en toch nog geen Christen zijn; hoe vele ongeloovigen en wijsgeeren doen niet hetzelfde? Het geloof van den echten Christen lost zich niet in haat tegen het Katholicisme op; zijne polemiek tegen die kerk staat noch op zich zelve, noch of den voorgrond; zij is eene noodzakelijke vrucht van de vernieuwing zijns gemoeds. Zijne eenvoudige geloofsbelijdenis is reeds eene daad van vijandschap tegen de Roomsche kerk.

Niet ligt zouden wij, wanneer wij ons over de godsdienstige overtuiging van MICHELET verklaren moesten, hem aanstonds als Christen begroeten. En toch is eene stellige uitspraak moeijelijk, en laten zich zijne gevoelens niet gemakkelijk bepalen. Nog zijn zij wankelend en in meer dan één opzigt met elkander in strijd. Men gevoelt, dat wij hier niet van *den mensch*, over wien het oordeel alleen Gode toekomt, maar van *den schrijver* spreken, zoo als hij zich in zijne werken kennen doet. MICHELET heeft, wel is waar, onophoudelijk de woorden CHRISTUS en *Christendom* in den mond, maar aan die woorden hecht hij geenerlei vaste beteekenis, en bezigt ze vaak op de vreemdste wijze. Gewoonlijk zijn het zijne eigene denkbeelden, welke hij ons voor Christendom opdischt, schoon hij met even veel regt, en met meer duidelijkheid voor zijne lezers, zich van ieder ander woord, dat op *dom* uitgaat, had kunnen bedienen. In zijne uitgebreide *Histoire de France* is de Christus meestal slechts een ideaal van volkomenheid, dat zich gedurende den loop

der eeuwen al meer en meer ontwikkelt. Men oordeele: ‘L'humanité devait reconnaître le Christ en soi-même, apercevoir en soi la perpétuité de l'incarnation et de la passion..... Ce Christ de douceur et de patience, il apparaît, dans Louisle-Débonnaire, conspué par les évêques; dans le bon roi Robert, excommunié par le pape; dans Godefroi de Bouillon.... L'idéal grandit encore dans S. Thomas de Kenterbury.’ Vervolgens is het de H. LODEWIJK, en nog verder de Maagd van *Orléans*. ‘Cette transfiguration du genre humain, qui reconnut l'image de son Dieu en soi, qui généralisa ce qui avait été individuel, qui fixa dans un présent éternel ce qu'on avait cru temporaire et passé, qui mit sur la terre un ciel; elle fut la rédemption du monde moderne’ (T. II, p. 695, 696). Krachtens deze wet van ontwikkeling heeft onze tijd door zijne *eerwaardigheid* en *heiligheid* boven vroegere eeuwen den voorrang (*Over den Priester*, bl. 4). Elders wordt aan den Christus wel eenige wezenlijkheid toegekend, maar hoogstens die van eenen historischen persoon, wiens geheele leven een *drama* is, waarin het grootere drama der menschheid zich afspiegelt. Zoo zijn wij sedert de Fransche omwenteling tot de *opstanding* gekomen. ‘In onze dagen,’ zegt het werk, dat wij beoordeelen,[1] ‘is die God verschenen in het licht der wetenschappen, in de beschaafdheid der zeden en de billijkheid der wetten’ (bl. 4). Met dat leven van den Christus handelt hij verder naar welgevallen. De middeleeuwen zijn het *lijdens*tijdperk. Men moet echter tusschen het Oostersche en het Westersche, tusschen het aloude en het goddelijke lijden onderscheiden. In één punt echter komen allen overeen: in den twijfel. ‘Le Christ lui-même, dont Job était la figure, a connu cette angoisse du doute, cette nuit de l'âme, où pas une étoile n'apparaît à l'horizon’ (*Hist. de France*, T. II, p. 638).

Zoo vaak het echter MICHELET behaagt, zich duidelijk te verklaren, herkent men in hem den verklaarden vijand van elke stellige godsdienst, wijl hij overal een beginsel van uitsluiting en dus van moorddadige afsnijding ziet. Wanneer de menschelijke ziel aan de

1 De uittreksels van het werk, dat wij aankondigen, geven wij doorgaans naar de Nederlandsche vertaling, schoon zij voorzeker geen sieraad van ons artikel zullen uitmaken. Wij behoeven het onzen lezers niet aan te wijzen, hoe weinig die vertaling den geest van het Nederduitsch getrouw blijft. Onze aanhalingen zonder eenige opmerking, zullen er eene toereikende kritiek van zijn. Wanneer toch zullen de Nederlanders begrijpen, hoe men behoort te vertalen?

wijsbegeerte naar den weg ter zaligheid vraagt, wacht haar een antwoord, geheel verschillende van dat, wat de positieve godsdiensten geven. Volgens den wijsgeer is het de vrije uitoefening van het goede, die zaligt. De vrije wil, de vrijmaking des geestes, gaat bij MICHELET boven alles. De groote, onfeilbare, onoverwinnelijke magt, is: '*le jury que tout homme porte en soi*' (p. 8). Zoo lang die regtbank niet volstrekt vrij is, is er geen heil, geen vooruitgang, geene wetenschap mogelijk. Vandaar uitgaande, splitst hij de geheele menschheid in twee afdeelingen, die der genade en die van den vrijen wil. De genade is de leer dergenen, die den mensch in God willen oplossen, en hem ter dood voeren, om zich aldus van het ligchaam meester te maken, waarin zij de vonk des levens gedoofd hebben. De genade bluscht alle licht uit, houdt elken vooruitgang tegen en vernietigt alle godsdienst (vergel. inzonderheid Hoofdst. 3). Wie ziet niet, dat MICHELET het Christendom, als stellige godsdienst, alleen uit de mystieke of polemische werken der XVII^{de} eeuw heeft leeren kennen, in plaats van tot de bron te naderen, waaruit het ontspringt? De Bijbel is voor hem, volgens eene zijner eigene uitdrukkingen, nog (bl. 129) *een sprakeloos voorwerp* [Fr. *un livre muet*][1]. Het zou voor hem hoogst noodig zijn, hier, als bij zijne geschiedkundige studiën, zonder vooroordeel, zonder wijsgeerigen omhaal, zonder bijoogmerken, tot de bronnen op te klimmen. Dan zou hij zien, dat zijne verdeeling der menschheid juist de ware Christenen uitsluit, voor wie de genade iets anders is dan de *liefde* van Mad. GUIJON of de *onverschilligheid* van MOLINOS, en dat de vrije wil van den Christen noch eene hersenschim, noch die zedelijke dood is, waarvan hij ons nu een zoo treffend tafereel ophangt. Door eene zoodanige studie had hij den grooten Saksischen hervormer en zijne rigting leeren begrijpen, en ons van zijne *Mémoires de Luther* verschoond.

1 Het is niet onbelangrijk op te merken, dat wij deze of nagenoeg gelijke uitdrukkingen uit den mond van iemand gehoord hebben, die voor zeer ultramontaansch doorgaat. '*La Bible est un code muet*,' zeide men, en uit deze als een *axioma* voorop gezette bewering moest de noodzakelijkheid eener onfeilbare en van dit boek onderscheidene uitlegging volgen. Bij eene andere gelegenheid verklaarde dezelfde prediker, dat de onfeilbare magt der uitleggers den Bijbel zelven tot grondslag had. Welke naauwkeurige en gezonde logica! - In de hier door ons opgemerkte overeenstemming tusschen MICHELET en den bedoelden Roomsch-Katholijken prediker vinden wij de bevestiging eener niet onbekende waarheid, dat, in het leerstellige, de schijnbaar het meest uiteenloopende dwalingen vaak uit eene eerste gemeenschappelijke dwaling voortkomen.

En toch staat dat beginsel van den vrijen wil bij MICHELET zoo vast niet, als men op den eersten oogenblik zou meenen. Met al zijne wetenschap, met al zijne ondervinding, zien wij den Hoogleeraar telkens weifelen. Hij zelf bevroedt de rede niet; maar welk Christen zal ze niet erkennen? Zoo dikwerf hij de onbestemdheid, die hem eigen is, laat varen, en zich over eenig onderwerp stellig verklaart, kan men hem eene strijdige bewering, uit zijne eigene schriften geput, tegenwerpen. Wij zullen gelegenheid vinden enkele dier tegenstrijdigheden aan te wijzen. Zelfs heeft MICHELET ergens eene bladzijde over den twijfel geschreven, die door de schrikkelijke waarheid der teekening ons bijna evenzeer als deze en gene tegenstrijdigheid, regt zou geven tot des schrijvers gemoedstoestand te besluiten: ‘Placer sa vie sur une idée, la suspendre à un amour infini, et sentir que cela vous échappe!..... sentir que le sol fuit, que l'on s'abîme dans son impiété, dans cet enfer de glace, où l'amour divin ne luit jamais..... et cependant se raccrocher aux branches qui flottent sur le gouffre, s'efforcer de croire qu'on croit encore, craindre d'avoir peur, et douter de son doute..... voilà la tentation des tentations; les autres ne sont rien à côté’ (*Hist. de France*, T. II, p. 637).

Maar vooral tegenover enkele historische feiten ontsnappen hem bekentenissen, die in zijnen mond wel vreemd klinken, maar welke zijne eerlijkheid hem verbiedt ook maar eenigermate te bemantelen. Zoo, bij voorbeeld, waar hij de geschiedenis ten einde brengt van dien *Heiligen* LODEWIJK, dien vorst, wien zijn geloof zoo hoog boven zijnen tijd verhief, dat hij, met de hand op de heilige bladen, een ander gevoelen durfde hebben dan zijne bisschoppen en de Paus zelf, is hij zelf getroffen door dat beeld van een Christelijk leven, waarvan hij de teekening met liefde en ingenomenheid volbragt, en laat zich deze woorden ontvallen: ‘Cette pureté, cette douceur d'âme, cette élévation merveillcuse, où le Christianisme porta son héros, qui nous la rendra? Certainement la moralité est plus éclairée aujourd'hui: est-elle plus forte? voilà une question bien propre à troubler tout sincère ami du progrès.’ En een weinig verder: ‘Le coeur se serre quand on voit que, dans ce progrès de toute chose, la force morale n'a pas augmenté.’ Zelfs de toekomst stelt hem niet volkomen gerust: ‘Peut-elle manquer (cette liberté morale)? Jamais sans-doute. Nous avons besoin de le croire et de nous le dire, sans quoi nous tomberions de découragement’ (ibid. T. II, p. 622 sqq.).

Met eene natuur begaafd, in de hoogste mate voor allerlei indrukken vatbaar, heeft MICHELET van die onverwachte omwendingen, van die plotselinge lichtstralen, bij wier gloed zijn blik somwijlen tot den diepsten grond der zaken doordringt. Heerlijke, maar kortstondige schittering, te snel door zijne bedriegelijke theoriën uitgedoofd. ‘Waarom gaat gij niet voort?’ (het is tot de Jezuïten, dat zich deze woorden rigten) ‘zoo gij een oogenblik met uw geschreeuw en gebarenspel wilt ophouden, zal ik het u zeggen. Gij zijt talrijk en maakt veel geweld; gij zijt sterk door duizend werktuigelijke [Fr. *matériels*] hulpmiddelen, door geld, crediet, kuiperij, door vele wapenen der wereld.... *Gij zijt alleen zwak in God*’ (*Over den Priester*, bl. 3).

O! waarom heeft de schrijver dat terrein niet bewaard; waar om treedt ons, weinige bladzijden verder, eene nieuwerwetsche en bedriegelijke Godheid te gemoet, ons en elken Christen vreemd?

Helaas! het gaat hem met die plotselinge lichtstralen, als met zijn medelijden voor de kerk en den priester, dat weldra weder plaats maakt voor den heftigsten tegenstand. ‘Nimmer,’ zegt hij, ‘hebben de vernedering der kerk of de smarten van den priester mij ongevoelig gevonden’ (bl. 176 en 177). Reeds vroeger vinden wij in zijne *Mémoires de Luther*: ‘Nous ne montrerons pas les plaies d'une église, où nous sommes nés et qui nous est chère. Pauvre vieille *mère du monde moderne*, reniée, battue par son fils, ce n'est pas nous qui voudrions la blesser encore.’ Niet tegen den priester, tegen de methode slechts trekt hij te velde, maar hij doet ons die bekentenis eerst na een' heftigen aanval op de goede faam van St. FRANCISCUS van *Sales*. Men legge nu naast al die verklaringen zijne beide werken, zoowel dat over de Jezuïten als dat, met welks ontleding wij ons nu gaan bezig houden, en men zal zien, welken zin men daaraan hechten moet. Wel voelt zich de schrijver het hart met die ongelukkige priesters bewogen, want niet tegen hen zijn zijne wapenen gekeerd, slechts tegen hunnen tegennatuurlijken toestand, tegen de verpligtingen, welke *men* hun oplegt; maar juist dit *men* maakt eene vreemde uitwerking in een' volzin, waarin anders zoo veel welwillendheid doorstraalt. In de hitte van den strijd, gespitst, om de zwakke zijde zijner tegenpartij uit te vinden, en haar dáár met de scherpste wapenen te treffen, heeft hij aan dit *men* duchtige wonden toegebragt, zonder er veel naar te vragen, of zijne slagen ook op de kerk of op hare dienaars nederkwamen;

eindelijk, na den afloop van den kamp, begint hij als het ware in te zien, wàt er geschied is. Nu komen hem die arme priesters voor den geest, met ketenen beladen, en onmagtig zich te bevrijden, sinds hunne opvoeding hun voor immer de bronnen des levens verstopte, den fakkel der verlichting uitdoofde. Hij geeft zich aan het medelijden, dat hem vervult, over, en rigt tot hen woorden van troost en bemoediging. Daarom vindt gij dat medelijden slechts aan het einde van het boek, en schijnt het den schrijver niet te zijn ingevallen, dat de lezer de vroegere bladzijden weleens weder konde opslaan. Met al de naïveteit van een kind, dat de zachtheid van zijn' inborst in een oogenblik van drift verloochent, slaat hij toe en met kracht, waar hij eenig onregt meent te bespeuren, maar roept, zoodra de slag is gevallen: ‘Lieve hemel, heb ik u ook zeer gedaan?’

Juist om dat gevoel van goedwilligheid kunnen wij in het laatste werk van M. MICHELET geene oprakeling van het Voltairianisme zien, gelijk onlangs een ander beoordeelaar volhield (*Revue des deux mondes*, 1845, liv. 2). Er is te veel hart, te veel warmte van sympathie bij hem aanwezig, om hem met den meedoogenloozen spotter der vorige eeuw op ééne lijn te stellen.

Maar het is tijd de aandacht onzer lezers meer bepaaldelijk op het voor ons liggende werk te vestigen.

Sinds de uitgave der *Jezuïten* heeft MICHELET, wiens blik zich voortdurend op de werkzaamheden en de geheimzinnige machinatiën dier Jezuïten bleef vestigen, dien ook op het huisgezin gerigt, en daar een verwoestend bestanddeel ontdekt, welks onophoudelijke werking ten laatste de vrouw van haren echtgenoot afgezonderd en de eenheid en den vrede, welke tusschen beiden plagt te heerschen, vernield heeft. Dat verderfelijke bestanddeel is aan de tegenwoordigheid des priesters zijn aanwezen verschuldigd. De invloed, door dezen én als biechtvader én als bestuurder geoefend, heeft de banden des gezins beroofd van wat hunne kracht en hunne bekoorlijkheid tevens was. En om te beter dien invloed te doen erkennen, zijnen aard te schetsen, en een middel te vinden tegen de kwalen, welke hij voortbrengt, heeft hij zich begeven tot het onderzoek van de eigenaardigheid, den oorsprong en de uitbreiding dier priesterlijke *besturing*. Hij is daartoe tot den aanvang der zeventiende eeuw opgeklommen, wijl, naar zijne meening, daar de theorie gezocht moet worden eener kunst, waarvan de tegenwoordige tijd slechts de praktijk behouden heeft.

Wat hij ook zegge, van alle vooroordeel was de Hoogleeraar bij dat onderzoek niet vrij. Geen oogenblik verloor hij én de Jezuïten én zijne eigene geliefkoosde gevoelens over het leerstuk van den vrijen wil uit het oog. Zoo hij tot 1600 opklimt, het is niet wijl daar de oorsprong van den schadelijken invloed des priesters moet gezocht worden, maar omdat op dien tijd de werking der Jezuïten zich voor het eerst in alle landen heeft doen gevoelen. - Maar eene enkele opmerking, eer wij verder gaan. Overal treffen wij bij MICHELET de woorden: *eeuw, Europa, algemeene rigting der gemoederen* aan; men versta ze echter telkens in dien zin, waarin wij ze tegenwoordig bij de meeste Fransche schrijvers aantreffen, die gewoon zijn op geheel *Europa* toe te passen, wat zij van *Frankrijk* en vaak slechts van *Parijs* zeggen. Want behalve eenen enkelen uitstap naar *Italië* ter gelegenheid van MOLINOS, en enkele bladzijden over den dertigjarigen oorlog, komt onze schrijver niet buiten *Frankrijk* en vaak niet buiten de hoofdstad[1]. Wij laten hier thans een overzigt volgen van de drie deelen, waarin het werk gesplitst is, en zullen de analyse van elk deel met onze aanmerkingen besluiten.

EERSTE GEDEELTE. Aan het einde van de oorlogen der *Ligue* was eene onweêrstaanbare afmatting, gelijk zij na een' oorlog

1 Deze gewoonte spruit daaruit voort, dat de Franschen zich voor het middenpunt houden, vanwaar alle beschaving moet uitgaan. MICHELET komt er in dit werk openlijk voor uit. ‘Zoo *Rome*,’ zegt hij (blz. 176), ‘immer de geestelijke algemeenheid (die toch de eenige ware is) bezeten heeft, dan heeft het dezelve sinds lang verloren. Zij is ergens wedergevonden in den nieuweren tijd, en wel in *Frankrijk*. Sedert twee eeuwen kan men zeggen, dat *Frankrijk* zedelijk de paus is Het gezag berust hier onder den eenen of anderen vorm. Hier door LODEWIJK XIV, door MONTESQUIEU, VOLTAIRE, ROUSSEAU, door de *Constituante*, het *Wetboek* en NAPOLEON. *Europa* heeft altijd deszelfs middenpunt, elk ander volk is daar buiten gelegen. (Fr. *est excentrique*.)’ Men moet Franschman zijn, om deze woorden zonder beperking tot de zijne te maken. Wij laten het brommende dezer uitdrukkingen op zijne plaats, maar veroorloven ons op te merken, dat in de XVII^{de} eeuw de invloed van *Italië* en *Spanje*, zoowel op de letterkunde als op de politiek van *Frankrijk*, onmiskenbaar is; dat in de volgende eeuw die van *Engeland* nog sterker uitkomt, en dat eindelijk, in onze dagen, de Fransche nationaliteit door de inwerking van *Engeland* en *Duitschland* beide meer wordt gewijzigd, dan onze Schrijver zou willen toegeven. Hier, als in de letterkunde, zijn de oorzaken van vooruitgang te zamengesteld, dan dat men eene enkele, afgescheiden van alle andere, tot verklaring zou moeten aanwenden. Overigens willen wij het sterke terugwerkende vermogen niet ontkennen, dat een volk verkrijgt door krachtige centralisatie; wij willen slechts doen opmerken, dat het niet onbegrensd is.

zonder eind-uitkomst volgen moet, op alle gemoederen gevallen: ‘de onvermoeide BEÄRNER, die insluimerde gelijk de anderen, of hen wilde in slaap wiegen, gaf hun het voorbeeld, en stelde zich vrijwillig in de handen van P. COTON en van GABRIELLE’ (blz. 10). Men ziet het, reeds bij de voorafspraak zijn wij onder de Jezuïten verplaatst, ‘want waar konden zij, die onherstelbaar verslagen waren in de wereld der denkbeelden[1], den oorlog anders hervatten, dan op het veld der kuiperij, der hartstogten, der menschelijke zwakheden?’ (ibid.) Zonder zich in het minst te bekreunen om het wantrouwen, dat zij wekken, hangen die goede vaders zich de schapenvacht om. Inzonderheid beginnen zij de kleine kinderen lief te krijgen, zoo zelfs, dat zij zich uitsluitend met hunne opvoeding willen belasten.

‘Et que vos enfants suivent nos leçons.
C'est nous qui fessons
Et qui refessons
Les jolis petits, les jolis garçons.’

Geene grootmoeder of voedster wist ze beter te vleijen, of de lieve woordjes te vinden, om ze te doen lagchen.

Door middel van de kinderen nu kan men zich ook meester van de moeder maken, en langs dezen dubbelen weg zoekt men den echtgenoot over te halen, die nog niet gunstig genoeg jegens den priester gestemd is, om zich regtstreeks tot hem te wenden. - Maar hunne uitzigten strekken zich veel verder uit.

Het jeugdig geslacht, dat de Eerw. Vaders aldus door liefkozingen hebben doen insluimeren, moet, volgens hun plan, niet weder ontwaken, maar, in zijnen slaap, hun tot een' magtigen bondgenoot tegen zich zelve verstrekken. Zij zullen niet gedogen, dat het in den waren zin des woords handele; alles, wat het te doen heeft, is de methode der zedelijke versterving in beoefening te brengen, en er de werktuigen voor te verschaffen. Deze methode, die men, in systema gebragt, *quietismus* genoemd heeft, ‘is niets anders dan de ontwikkeling onzer lijdelijkheid, onzer neiging tot werkeloosheid; ten laatste is de verlamming van onzen wil, de vernietiging van hetgeen den mensch zelven daarstelt, derzelver rampzalig gevolg’

1 Intusschen beschouwden de Jezuïten de zaak zoo niet, en zelfs begonnen zij, juist van dit tijdstip af, het meest en over alle onderwerpen te schrijven - goed of slecht, dit doet er niet toe. Bijna zou men zeggen, dat de Schrijver deze woorden slechts had noodig gehad, om zijnen volzin behoorlijk af te ronden.

(bl. 27. De vertaling laat hier vrij wat te wenschen overig.). In deze rigting begeven zich weldra zoo biechtvaders als biechtelingen, om er voortdurend in te volharden.

Wie nog niet slaapt van dit geslacht, komt echter tot denzelfden toestand, ofschoon dan ook door andere middelen, door verveling en werkeloosheid (hoofdst. III), wat niet veel beter is. Waarmede zal men zich bezig houden, nu de godsdienstoorlogen geëindigd zijn? De edelman heeft den degen aan den wand gehangen; de burgerstand heeft niets meer, dat hem schokt en aangrijpt; de zamenzweringen en oproeren, zoowel als de processiën, hebben hunnen tijd gehad. Maar die zich het meest van allen verveelt, is de vrouw. De man heeft althans nog eenigen post of beroep, die hem tot eenige werkzaamheid, hoe gering dan ook, aanspoort, maar de vrouw heeft geene andere tijdkorting meer, dan den geestelijken bestuurder en den minnaar. De eerste maakt zich zelven tot den vertrouweling van al hare kleine smarten, haren trooster, zoo dikwijls zij zich in hare wenschen bedrogen ziet, den geneesheer van al hare zonden, en somtijds zelfs.... Zoo zal hij zich van die arme vrouw meester maken, haar met zijne eigene ziel bezielen, haar weldra onherroepelijk aan zich verbinden, en de *vrome besturing* is aangevangen.

Echter hebben wij hiermede niet al de hulpmiddelen der Jezuïten opgesomd.

De groote vraag, welke deze arme vrouwen deed beven, was die naar hare zaligheid. Tot hare oplossing leiden twee middelen: dat van den godgeleerde, d.i. de genade, en dat van den regtsgeleerde, volgens hetwelk de mensch behouden wordt of verloren gaat door zijne werken, volgens het gebruik, dat hij van zijnen vrijen wil maakt. Welk middel zullen wij nu kiezen? Immers beiden! De Jezuïten laten diegenen, welke zij gevormd hebben, volgens de leer der genade handelen, maar, wat hen zelven betreft, ‘zij vertoonen zich aan de wereld als de vrienden en kampvechters van den vrijen wil’ (bl. 32). Het middel, om de verantwoordelijkheid en de schulduitdelging gemakkelijk te maken, zullen zij wel weten te vinden, want de *casuistiek* is reeds geheel gereed. ‘Rome leverde het *Christendom*[1], het beginsel, dat deszelfs grondslag is (de verlossing door CHRISTUS).... De Jezuïten leverden *de zedeleer* na de

1 Deze redenering van MICHELET onderstelt, dat *Rome* het Christendom in bezit had, en dat hetgeen de XVII^{de} eeuw *de genade* noemde, hetzelfde is, als hetgeen aldus in het Evangelie heet.

Godsdienst.... Wat leverde de Wereld daartegen? De wereld (dat gedeelte der wereld, dat het meest wereldsch is, de vrouw) leverde het allerbeste, het huisgezin, den huisselijken haard. EVA verried nogmaals ADAM, de vrouw verried den man, haren echtgenoot, haren zoon. Zoo verkocht elk zijnen God. Rome verkocht de Godsdienst, de vrouw verkocht de Godsdienst van het huisgezin' (bl. 32, 33). Hoe het nu ook mogt gaan, welke partij ook de overwinning mogt behalen, de Jezuïten konden niet anders dan er bij winnen.

Weldra wisten zij, krachtens eene wet, die zij met welbehagen uitbazuinden, en die hen verbood *als biechtvaders* in vrouwenkloosters werkzaam te zijn, zich daar in te dringen als geestelijke bestuurders. Mogten er overigens nog onhandelbare biechtvaders zijn, die aan de oude overleveringen de voorkeur gaven, zoo als b.v. de Vaders van het *Oratoire*, de Sorbonnisten van het echte ras, dan had de Orde nog altijd een wapen overig, dat in hare handen bijzonder te duchten was, namelijk den laster. 'Deze is juist de kunst der Jezuïten, waarin zij onvergelijkelijk bedreven zijn geweest. Het werd hun bij hunne geboorte gezegd, nagenoeg gelijk VIRGILIUS zegt tot zijnen Romein op de bekende plaats (*Excudent alii spirantia mollius aera*): anderen zullen het metaal bezielen, of het leven brengen in het marmer, zij zullen in andere kunsten uitmunten.... gij, o Jezuït! bedenk het toch, uwe kunst is de laster' (bl. 47)!

Na dit zoo veel omvattend stelsel van list en kuiperij te hebben ontwikkeld, heeft de Heer M. de handen ruim. Hij behoeft nog slechts naar namen van geestelijke bestuurders om te zien. Ofschoon hij de Jezuïten niet meer noemt en zijne voorbeelden tot zelfs in de gelederen hunner weêrpartijders zoekt, vindt hij echter overal den Jezuïtischen invloed, zoowel als het werk en de vruchten hunner instelling terug. Intusschen neemt de schrijver onderscheidene tijdperken in de opleiding en besturing aan.

Het eerst ontmoeten wij St. FRANCISCUS van *Sales*, '*hem, die de eeuw voor de stem der lijdelijkheid opende*,' met zijne boetelinge, Mad. DE CHANTAL (zoo stelt M. altijd den naam eener vrouw nevens dien van elken bestuurder): den kweekeling der Jezuïten aan de zijde der stichteres der orde van de Heilige Boodschap. Eene sterke gehechtheid, of, om juister te spreken, eene innige liefde[1], vereenigde deze beide wezens van zoo

1 De Heer M., die de brieven van Mad. DE CHANTAL geraadpleegd heeft, had, op zijn standpunt, niet mogen nalaten, melding te maken van een briefje, door haar, kort na den dood van St. FRANCISCUS van *Sales* geschreven, dat van kwalijk verholen onrust en grievend lijden getuigt (*Lettre* 345) Andere brieven bevatten uitdrukkingen, die de beste romanschrijver aan Mad. DE CHANTAL zoude benijden. Zoo leest men in den 3^{den} brief: 'Vous n'avez point de nouvelles a m'écrire, dites-vous, et n'auriez-vous point quelque mot a tirer de votre propre coeur?' Men zie ook den 12e brief, die eene zoo diepe droefheid inademt: 'Je suis bien aise de toutes ces ordonnances et que vous gardiez votre solitude... je n'ai pas su dire notre;' (hoe bevallig en tevens zedig is dit uitgedrukt!) 'il me semble n'y avoir plus de part; tant je me vois nue et dépouillée de tout ce qui m'était le plus précieux. Mon Dieu, mon vrai père, que le rasoir a pénétré avant.' (Zie ook den 1sten en den 345sten brief).

verschillende geaardheid (hoofdst. I en II). Maar reeds hier is dit de uitwerking op Mad. DE CHANTAL, dat zij, na een leven, *geheel aan ernstige zorgen, aan het daarstellen en besturen van godsdienstige inrigtingen* gewijd, zoo veel heeft te lijden, dat geene andere verligting meer voor haar mogelijk is dan de dood. Zoo ver was het bij haar reeds met de zedelijke vernietiging gekomen. En toch was St. FRANCISCUS van *Sales*, 'naar het schijnt, een van degenen, die beter dan anderen, het leven in een dood stelsel konden bewaren.' (Blz. 27.) - 'Alles, wat hij gezegd of geschreven heeft, is, zonder onberispelijk te zijn, aanlokkelijk, vol geest, van eene oorspronkelijke bevalligheid, als van een geestig kind, dat doet glimlagchen en tevens niet minder aandoening verwekt.' (Blz. 15.) - 'Wij zijn thans,' dus besluit de schrijver, 'bij het eerste aanbreken van den dageraad dier eeuw, in den frisschen ochtendstond; het koeltje waait van de Alpen, en toch valt Mad. DE CHANTAL in zwijm en kan naauwelijks ademhalen.... Wat zal het dan des avonds zijn?'

Met het jaar 1621 wordt de besturing *toegefelijk*; het is het tijdperk van den onderlingen wedstrijd der *Casuïsten*, om gronden te vinden voor steeds verder uitgestrekte verschooning en voor het onschuldig verklaren der meest mogelijke gevallen, waarin tot nog toe niet voorzien was. Nog ééne schrede, en de besturing gaat van *toegefelijkheid* tot *galanterie* over; de geestelijke bestuurders overladen *Frankrijk* met vrome romans en wijden de vrouwen in de geheimen eener liefde in, waaraan zij zich vermeten den naam van *Goddelijk* te geven, zoodat de scheidslijn tusschen de galanterie en de vroomheid, tusschen den minnaar en den *Geestelijken Vader*, eindelijk inderdaad onmerkbaar wordt (bl. 36).

Hoewel de Jezuïten reden hadden om zich van de overwin-

ning zeker te achten, was de zedeleer *wel ziek, maar niet dood*. Het boek van ARNAUD, *La fréquente Communion*, in 1643 uitgegeven, stortte als een' bliksemstraal op dezen armzaligen toestel van bedriegelijke vroomheid neder. Echter veroorzaakte het wel veel beweging, maar had geene gevolgen van groot belang. Noch de *Provinciales*, noch de gansche partij van *Port-Royal*, waren vermogend, genezing aan te brengen. Immers, zij ondermijnden de leer van den vrijen wil; hoe hadden zij dan het toenmalig geslacht uit den slaap kunnen wekken? Bovendien vond deze wereld, ofschoon zij de Jezuïten verachtte, hunne zedeleer te gemakkelijk om ze te verstooten. Zonder vrucht veroordeelde *Rome* de Eerwaarde Vaders en betoonde de koning zich koel jegens hen. Zij kochten het stilzwijgen van den Paus, door zijne *onfeilbaarheid in daadzaken* te verkondigen, en de koninklijke gunst door een weinig inschikkelijkheid. ‘De Jezuïten zijn verleiders en verdervers geweest, zoowel van de Pausen als van de Koningen. De Koningen hebben zij in het net gelokt door de begeerlijkheid[1], de Pausen door den hoogmoed!’ (bl. 51).

Nu zou men denken, dat niets meer der Jezuïten volkomene zegepraal in den weg stond. Verre van daar! Verschrikt door het licht van dien fakkel der wetenschap, dien zij niet hadden kunnen uitblusschen, geraken zij tot het besef van hunne eigene onwaarde; zij twijfelen aan zich zelve, verachten zich zelve en vervallen tot moedeloosheid. Maar in plaats van zich te hervormen, wilden ‘die goede arbeiders, die zich zooveel moeite hadden gegeven, om de genietingen van anderen te regtvaardigen,.... eindelijk zelf genieten. Zij verkozen tot hunnen generaal eenen man naar hun hart, beminnelijk, zachtmoedig en goed, den Epicurist OLIVA.... Op eene heerlijke villa wonende, zeide deze: “*De zaken tot morgen*,” en liet de Orde zich zelve besturen.’ (bl. 53).

Toen de Jezuïten, zoowel in het leerstellige als in het zedekundige, zoo diep gevallen waren, breidden zij, door het zonderlingste bondgenootschap, hunne partij uit. Zij verbonden zich, zonder voorbereiding, zonder langzamen overgang met die

1 In deze woorden is minder overdrijving dan men welligt denken zou. Zonder van de dubbelzinnige rol der Vaders ANNAT en LA CHAISE (zie BUSSY RABUTIN en anderen) te spreken, herinneren wij aan MENOU, biechtvader van STANISLAUS van *Lotharingen*. Deze noodigde onbeschroomd Mad. DU CHÂTELET, de *vriendin* van VOLTAIRE uit, om Mad. DE BOUFFLER, van welke genoemde vorst nu en dan afkeerig werd, bij dezen te vervangen. (Zie VOLTAIRE's briefwisseling).

mystieken, die alle vrijheid in God oplosten; zij reikten de hand aan het opkomend *quiëtismus*, aan de predikers der *liefde*, den dweeper DESMARETS DE ST. SORLIN (ald.) - De verschijning van den *Tartuffe* was eene nieuwe poging der zedelijke terugwerking, maar eene poging, die zonder uitwerking bleef. Aan den *Tartuffe* ontbrak een zeer wezenlijk kenmerk: het mystieke gevoel. *Tartuffe* was te zeer een huichelaar, en het ware beter geweest, dat hij zich langer in een dubbelzinnig licht had vertoond, en, in plaats van zich zoo plotseling te ontmaskeren, geëindigd had met zelfmisleiding en den waan, dat hij werkelijk een Heilige was (bl. 62).

Eindelijk verschijnt met MOLINOS (1675) het *quiëtismus* als een systeem. Het dringt *Frankrijk* door, maar neemt daar een ander karakter aan. In dit *levende*[1] land vertoonde zelfs het leerstelsel van den dood nog leven. Nu is het de beurt van den Eerwaarden Vader LACOMBE en FÉNÉLON, met hunne boetelinge Mad. GUYON; vervolgens andermaal van FÉNÉLON met Mlle DE MAISONFORT, en daarna van BOSSUËT met zuster CORNUAU. Gij hieldt misschien BOSSUËT voor den onverbiddelijken vijand van het *quiëtismus*? Louter dwaling! Lees slechts zijne briefwisseling met zijne geliefde geestelijke zuster[2]. ‘De personen doen hier niets af; er bestaat hier eene redekunstige (?) noodlottigheid. De man, die door zijn karakter en zijn vernuft het verst verwijderd is van de wegen der lijdelijkheid, hij, die ze in zijne geschriften met de meeste kracht veroordeelt, bewandelt die wegen even als de anderen.’ (bl. 82).

Om het tafereel te voltooijen, komt M. op MOLINOS terug en geeft ons, tot opheldering van zijn' *Geestelijken Leidsman*, eenige niet zeer stichtelijke anekdoten ten beste. Hij doet de uitwerkselen opmerken, die de vernietiging der ziel op zwakke en ligtgeloovige schepselen heeft, zoo als b.v., dat de boetelinge, terwijl zij zondigt, opregtelijk meent, aan de stem des hemels te gehoorzamen en zich het goddelijk welgevallen te verwerven.

Ondertusschen snelt de eeuw ten einde. Zij had alle uitersten doorloopen en was zoo zeer door afmatting en verveling uitgeput, dat zij den Jezuïten weder in de handen viel[3],

1 De opmerking is niet ontijdig. Immers, wij hielden *Frankrijk* voor dood of althans voor tamelijk vast ingesluimerd.

2 Men moet bekennen, dat het den Hoogleeraar niet aan moed ontbreekt. Een ander recensent heeft reeds opgemerkt, dat de briefwisseling iets geheel anders bewijst, dan de schr. er in gezien heeft. Voorwaar, ook wij hebben er geenszins iemand in herkend, die den weg der lijdelijkheid bewandelt.

3 Volgens de voorgaande hoofdstukken, zou men gemeend hebben, dat de eeuw reeds geheel Jezuïtisch was, maar dit schijnt nu weder geheel anders te zijn.

bijna op hetzelfde tijdstip, dat de Gallicaansche geestelijkheid meende, hare vrijheden verzekerd en bevestigd te hebben (1682-1685). Maar de Jezuïten hadden noch stelsels noch denkbeelden meer. Hun eenig leerstuk, het eenig voorwerp hunner vereering, was een zinnebeeld, een stom teeken, een *fetiche* God, in één woord, '*het hart van* JEZUS, ten toon gesteld in Zijne geopende wonde aan de borst, of uitgerukt en bloedig. Het was (bl. 92) nagenoeg even zoo gegaan bij het verval van het Heidendom. De godsdienst had de toevlugt genomen tot het zoenoffer van een' stier, tot de bloedige verzoening van MITHRAS, de eeredienst van het bloed[1].' De Jezuïten wachtten er zich wel voor, het dubbelzinnige van het woord *hart* weg te nemen. In den zin van het *ligchaamsdeel* en van de *gemoedsbewegingen*, waarvan dit voorondersteld wordt het orgaan te zijn, diende het hen evenzeer, om de vrouwen te lokken, want 'dit werktuig, het middelpunt van den bloedsomloop, en krachtig aangedaan wordende door de veranderingen van het bloed, werkt niet minder krachtig in de vrouw, dan de sekse zelve (bl. 93).' Deze dubbelzinnigheid had dus een gewenscht gevolg, zoodat men binnen 40 jaren in *Frankrijk* niet minder dan 428 *Broederschappen van het H. Hart* telde. Zoo zijn wij dan tot het tijdperk der *dubbelzinnigheid* gekomen, die hare plaats, zoowel met Mad. DE MAINTENON op den troon, als daarnaast met *Père* LA CHAISE inneemt, en onder de geestelijken, bij de Jansenisten heerscht, welke den Paus bestrijden, terwijl zij voor hem op de knieën liggen. Wat bedekt de zeventiende eeuw, onder haar uiterlijk van indrukwekkende harmonie eene menigte valsche en wanklinkende toonen! (bl. 95)[2].

Ook deze nieuwe vorm der *besturing* moest zijnen held en zijne heldin hebben. Deze waren MARIE ALACOQUE en *Père* LA COLOMBIÈRE. Van de nieuwe magt, die men verkregen had, wilde men ook ge-

1 Wij wenschen den Vertaler geluk, dat hij uit den Franschen tekst een' redelijken zin heeft weten te halen. Wij voor ons, zagen er in het eerst niet meer licht in, dan in dezen bewonderenswaardigen volzin van KRAUSE, over de *mythe* van AENEAS, welke '*im Ascanischen Kreise, auf dem troïschbebrykischen Bodem in Lampsakos, mit Hereinfügung dionysischer Begriffe, priapeïsch gemildert*' wordt (AENEAS, *u. die Penaten*, s. 124).

2 BRUNO *le Fileur* zegt eenvoudiger, na eene wijsgeerige toepassing van zijn handwerk op de wereld, dat deze niets anders is dan 'eene groote spinnerij.'

bruik maken. Men slaagde er in, de herroeping van het Edict van *Nantes* en de vernietiging van *Port-Royal* te verkrijgen, maar de Katholieke zamenzwering in *Engeland*, het voorname doel der broederschap, bragt niets anders te weeg, dan dat aldaar het Protestantismus nog duurzamer gevestigd en dat land naauwer met *Holland* vereenigd werd, hetgeen *Frankrijk* op den rand des afgronds bragt (bl. 99). - Intusschen bleef het zinnebeeld daarom niet minder in eere, en de Jezuïten stelden in 1708 het handboek op, dat sedert de grondslag van het onderwijs in hunne seminariën is geworden.

Zoo zijn wij aan het einde van het eerste deel gekomen. Het was hoog tijd, want de moed begon ons te ontzinken. Of is het geene onaangename taak, te moeten aantoonen, hoe diep een man van geest en zelfs van genie kan vallen? En toch, dit moesten wij aantoonen, opdat zijn groot gezag in de wetenschap de zwakken niet mogt misleiden.

Men moet den Heer M. regt laten wedervaren, door te erkennen, dat hij gevoeld heeft, dat de Roomsche Kerk aan eene algemeene en van haar wezen onafscheidelijke kwaal lijdt. Hij heeft talrijke bewijzen verzameld, die het bestaan dier kwaal aantoonen. Maar dat is ook zijne eenige verdienste. Daar hij noch de ware oorzaak der kwaal doorgrond, noch zelfs hare gansche uitgestrektheid overzien heeft, is hij genoodzaakt geweest, een aantal feiten, die van zijn standpunt met elkander in tegenspraak moesten blijven, te schikken en te plooijen, om ze in zijn tafereel te vereenigen. Om uit zijne nasporingen nut te trekken, moet men derhalve beginnen, met het stelsel af te breken, waarnaar hij de feiten heeft gerangschikt.

Van de vestiging der Hervorming af, trachtte de Roomsche Kerk hare vorderingen te stuiten. *Herwinnen en behouden* was hare leus. Zij beproefde het op twee wijzen: door de genade, en door het beginsel van den vrijen wil: dat is, door den mensch in God op te lossen, of door het lokaas eener schijnbare vrijheid, aangezien de Kerk zich voorbehield, de wijze van boete en verzoening te bepalen. Ziedaar de gansche *Kerkelijke Geschiedenis* van den Heer M.; uit deze praemissen, heeft hij zijne conclusie tegen alle postitieve Godsdienst getrokken. Zoo is hij er toe gekomen, de vreemdsoortigste namen en zaken op eene monsterachtige wijze aan elkander te paren, en, b.v., BOSSUET met de *quiëtisten*, de Gallicanen met de Jezuïten, de verdooving en slaperigheid der XVII^{de} eeuw met RICHELIEU en LODEWIJK XIV, MARIA ALACOQUE met den ondergang van *Frankrijk*, de Protestanten met de Thomisten, MALEBRANCHE met MOLINOS, op eene

en dezelfde lijn te plaatsen. Na de aanwezigheid van uiteenloopende rigtingen in de Kerk op zijne wijze verklaard te hebben, moest hij trachten, in de eenheid van doel, den draad te vinden, die hem door dezen doolhof zoude voeren. Die éénheid vond hij bij de Jezuïten. Vervolgens moest hij hun een vooraf beraamd plan, dat het doel van de instelling der Orde uitmaakte, toeschrijven, gelijk wij dit boven ontwikkeld hebben. Op deze grondslagen heeft de schr. anekdoten, schetsen, korte levensbeschrijvingen, ontledingen van karakters en geschriften, met eenen inderdaad verbazenden rijkdom, opeengestapeld. De slotsom van dat alles hebben wij gezien.

Inderdaad, de Heer M. heeft ditmaal te veel vertrouwen gesteld in zijne eigene nasporingen en in die inwendige jury, die hij met zich omdraagt Hij heeft gemeend - men vergeve ons deze herhaling, maar het geldt hier de groote vraag - dat men, om de leer der genade te kennen, slechts de geschillen en dwaze inbeeldingen van sommige droomers der XVII^{de} eeuw had te raadplegen. Hij heeft zich weinig of niet aan het Evangelie laten gelegen liggen, waar deze leer in al hare zuiverheid te vinden was[1]. Voorzeker, de genade is geen stelsel van lijdelijkheid, dat het *ik* vernietigt. Vindt men ergens eene meer oorspronkelijke, sterker geteekende individualiteit dan bij de Apostelen? Het is waar, de Christen onderwerpt zich aan God, maar opdat God hem tot den hoogsten graad van ontwikkeling opvoere, en, door de werking der wedergeboorte, in zijne oorspronkelijke zedelijke kracht herstelle. God wil, dat de Christen deze verandering toone door werken, die er van getuigen. Had dit punt eenmaal bij hem vastgestaan, dan had de Heer M. verder niets anders te doen gehad, dan al de rampen aan te wijzen, die het verlaten van dit groote beginsel der zaligheid aan het menschdom heeft berokkend. In plaats van bij het jaar 1600 of bij de Jezuïten te blijven stilstaan, had hij ons dan moeten aantoonen, hoe de Roomsche Kerk, sedert zij zich zelve in de plaats van het Christendom stelde, de middelijke of onmiddelijke oorzaak van al die afdwalingen geworden is, die hij teregt gispt en bestrijdt. Toen die Kerk hare tijdelijke magt had verloren, klemde zij zich, als aan haar laatste plegtanker, aan het beginsel van haar geestelijk gezag vast, ontwikkelde dit en dreef het door tot in zijne uiterste gevolgen, zoodat het leerstuk der Pauselijke waardig-

1 Het Evangelie wil, dat over het vleesch eene werkzame en aanhoudende waakzaamheid geoefend worde. Het tegendeel vond bij de *qu ëtisten* plaats, en het vleesch, men weet het, vond bij die zorgeloosheid zijn baat

heid en magt eene uitbreiding kreeg, die het, zelfs in de middeleeuwen, nimmer had bezeten, en de verdediging daarvan als een bij uitstek verdienstelijk werk beschouwd werd. De Jezuïten waren de helden van dezen nieuwen staat van zaken in het Katholicismus; maar al die gemoederen, welke dit nieuwe geloof niet voldeed, al diegenen, welke de leer der werken niet van hunne zielsonrust bevrijdde, al diegenen, die te wel gevoelden, hoe zeer deze Roomsche regtzinnigheid eene leering van menschen was, namen, om van dit gevoel van onbevredigdheid verlost te worden, hunne toevlugt óf tot de wetenschappen, de studie en de wijsbegeerte, óf wierpen zich, met veronachtzaming van dit laatste hulpmiddel, in de armen der *onverschilligheid*, der droomerijen van het *quiëtismus*, der *goddelijke liefde* en dergelijke. Zij allen dwaalden daarin, dat zij hunne toevlugt niet tot de H. Schrift namen - trouwens, op deze gedachten konden zij bijna niet komen, sedert men hun de gewijde bladen uit de handen genomen had; - en het gevolg was voor allen de zedelijke dood, volgens het woord van CHRISTUS: ‘Ik ben de weg, de waarheid en het leven; niemand komt tot den Vader dan door mij.’ Ten laatste bleef dan den schr. nog overig, aan te toonen, hoe de Jezuïten, meer in hun eigen belang dan in dat der Kerk, van die onbevredigdheid partij wisten te trekken door hunne buigzame bereidvaardigheid, om elken zieke volgens zijnen eigenen smaak te behandelen, en hunne behendigheid in het ondermijnen van alles, wat hun in den weg stond. Maar hiermede had hij dan ook kunnen volstaan, zonder hun de magt toe te schrijven, van de gebeurtenissen te voorzien en daarnaar hunne plannen voor de toekomst te beramen.

Indien de Heer M. zich op deze wijze tot den geschiedschrijver had gemaakt van al die rigtingen, die in de werkelijkheid zoo zeer van elkander afweken, maar echter alle uit dezelfde dwaling voortsproten, en tot dezelfde uitkomst leidden, dan zou hij zich de moeijelijke opbouwing van zijnen ganschen kunstmatigen toestel van daadzaken en onderstellingen bespaard hebben; dan zou hij zich het regt hebben verworven, om als een streng zederegter over St. FRANCISCUS van *Sales*, BOSSUËT en FÉNÉLON het vonnis te spreken. Zoo zou dit eerste deel eene heilzame waarschuwing voor allen, eene veelbeteekenende roepstem tot het tegenwoordige geslacht zijn geworden. In de geschiedkundige ontwikkeling, zou men dan reeds in staat geweest zijn, het middel tegen de kwaal vooraf te gissen, en dit middel ware voorzeker meer geweest, dan eene wijziging van den werkkring des

priesters; het zou bestaan hebben in eene schier algeheele verandering van geloofsleer; want zoo als eene godsdienst is, zullen ook altijd hare dienaars zijn.

Maar dit is nog niet alles. Door zich op een verkeerd standpunt te plaatsen, heeft de Heer M. zich van den zekeren en onveranderlijken toetssteen beroofd, dien hij noodig had om de personen en zaken op hunnen regten prijs te schatten; zijne oordeelvellingen komen ons dan ook zeer ligtvaardig voor. Op sommige plaatsen heeft hij zelfs de feiten naar zijne redeneringen verwrongen, of althans slechts die zijde er van aangetoond, die zijne beweringen scheen te begunstigen.

Zoo maakt hij, b.v., van Mad. DE CHANTAL het eerste offer van dat rampzalige stelsel van devotie. De liefde zou dus die zoo hartstogtelijke ziel, dien vurigen wil, die vasthoudendheid aan eens gevormde ontwerpen, vernietigd hebben! Inderdaad, hare briefwisseling, hoe onvolledig wij die ook bezitten, haar zoo werkzaam leven, welks veêrkracht nog verdubbelt na den dood van haren geliefden Heilige[1], bewijzen gansch wat anders dan haren zedelijken dood, even als ook die onrust, die haar tot haar laatste oogenblik niet verlaat, en die zoo sterk afsteekt bij de rust van het ontluikende *quiëtismus*, ondanks haar zelve, doet zien, dat zij 'het nog niet gegrepen heeft.' De schr. heeft uit eenige weinige woorden een te overijld besluit getrokken. Bovendien doet hij ons slechts ééne zijde der zaak aanschouwen. Wat eindelijk het denkbeeld aangaat, om de *Orde der H. Boodschap*, door Mad. DE CHANTAL gesticht, met het Jezuïtismus in verband te brengen, de schr. vergeet, waar hij dit zegt, de klagten van deze vrouw over de Eerwaarde Vaders, en de naauwe betrekking, waarin zij, tegen het einde van haar leven, met ST. CYRAN en Moeder ANGÉLIQUE stond[2].

Het schijnt, dat de Heer M. de vermelding dier *quiëtisten* met opzet vermeden heeft, die in geen verband stonden met de Jezuïten of hun vijandig waren; waarschijnlijk zouden hem die namen in verlegenheid gebragt hebben. Om toch aan een onwillekeurig verzuim te gelooven, zijn enkele dier namen te bekend. Zoo stond het den Heer M. niet vrij, ANTOINETTE BOU-

1 MICHELET laat in de wijze, waarop hij deze liefde schetst, even als daarin, dat hij, gelijk wij boven opmerkten, overal den naam van eene vrouw nevens dien van eenen geestelijken bestuurder stelt, wel eenig boos opzet doorschemeren Zonder twijfel zijn het deze en dergelijke trekken, die aanleiding gegeven hebben tot de beschuldiging van *Voltairianismus*.

2 Zie hare Brieven t. II, passim.

RIGNON voorbij te gaan, priesteresse eener rij van *quiëtisten*, maar verklaarde vijandin der Jezuïten[1]. Hij had ons van dien MORIN moeten spreken, die, na herhaaldelijk veroordeeld te zijn, eindelijk den 14^{den} Maart 1663 met zijne werken verbrand werd. MICHEL-ANGE MARIANI, die zich tijdens de voltrekking van het vonnis te *Parijs* bevond, heeft ons de laatste oogenblikken van den ongelukkige, in zijn *piu curioso e memorabile della Francia* (*In Venetia*, 1673, 4°) vermeld. Ook DES MARETS DE ST. SORLIN, tegen wien de *visionnaires* van NICOLE eigenlijk geschreven zijn, verdiende meer dan een woord in het voorbijgaan. Al werd de geschiedenis van *Père* GERARD en de *Cadière* in het slijk gelaten, van den beroemden LABADIE[2], van FRANÇOIS DAVERNE DE FLEURANCE, van FRANÇOIS RONDON en MARIN THOUET mogt er wel sprake zijn; te meer daar M. twee vrouwennamen had kunnen vinden, om naast de beide laatsten te plaatsen: Mlles MALHERBE en LA CHAPELLE (NICÉRON, *mémoires*, T. XXVII, p. 73). Wij zouden, schoon ons buiten den invloed der Jezuïten houdende, verscheidene namen meer kunnen optellen.

In het derde hoofdstuk schetst de Heer M. het algemeene en gedurig vermeerderende gebrek aan bezigheid, dat zich in de maatschappij openbaarde. Dit kan, ten ruimste genomen, alleen van het hof van HENDRIK IV gezegd worden. Men had in *Frankrijk* slechts tien jaren, om weder op te rigten wat in 40 jaren door den burgeroorlog was vernield geworden; kan men dit met regt gebrek aan bezigheid noemen?

Na den dood van HENDRIK IV barstte de oorlog op nieuw aan alle kanten uit, burgeroorlog onder het regentschap en godsdienstoorlog bovendien, oorlog in de *Université* tegen de Jezuïten, onder de geestelijkheid en voor de *parlementen* over de magt van den Paus. Preêken en vlugschriften verraden als om strijd de algemeene gisting, en voorzeker, zoo het de taak der Jezuïten was, die werkeloosheid te begunstigen, hebben zij vreemde middelen aangewend, om dit doel te bereiken. GONTHIER, die in 1610 pre-

1 Zoo wij ook haar beoordeelen moesten, zouden wij haar zelve laten spreken. In hare autobiographie, getiteld: *la Parole de Dieu*, drukt zij zich, p. 41, aldus uit: '*Sitôt qu'on m'eût envoyé un livre du Nouveau Testament.... je sentis une telle conformité avec mes sentiments intérieurs, que s'il m'eût fallu les mettre par écrit, j'aurais formé un semblable livre qui soit l'Evangile. Je ne m'arrêtay à lire d'avantage.... Bien que tous les livres périraient, je sçay assez pour ma conduite*.' Men ziet, dat hare dwaling uit dezelfde bron als die harer tijdgenooten voortvloeit, en derhalve mede in onze vroegere opmerkingen hare verklaring vindt.

2 Hoewel LABADIE eerst zelf Jezuït geweest is, werd hij later een heftig tegenstander der Orde.

dikte, dat er slechts een *pion* noodig was, om den Koning schaakmat te zetten; GARASSE, die met de geheele wereld overhoop lag, ARNOUX, die in de *Sorbonne* zijne muts op den grond wierp, uit spijt, dat hij tot zwijgen was gebragt; DELRIO, IGNACE ARMAND en MACHAULT, de tegenstander van DE THOU, en zoo vele anderen, waren nog niets minder dan navolgers van Père COTON. Gaat men eenige jaren verder, dan voorzeker is het vrij onhandig, van werkeloosheid (in den tijd van RICHELIEU!) te spreken. Waarschijnlijk zullen de namen van COTON en St. FRANCISCUS van *Sales* voor den Heer M. voldoende geweest zijn, om eene zoo algemeene bewering ter neder te stellen.

Wij ontkennen geenszins den ontzettenden invloed, dien de Jezuïten door de biecht en de opvoeding der kinderen verkregen. Slechts is het voorbeeld van LESDIGUIÈRES (bl. 33) ongelukkig gekozen. De *Koning van Dauphiné*, gelijk men hem toen noemde, was bijna enkel in naam Protestant. Nooit toch zou een vader, opregtelijk dit geloof toegedaan, zijne dochter aan Père COTON hebben toevertrouwd. Overigens behoeft men niet zoo ver te zoeken, om zijnen overgang tot het katholicismus te verklaren: zonder dezen had hij geen *connétable* kunnen worden, en het moest dezen eerzuchtige niet veel kosten, eene partij te verlaten, waarin hij geen' overwegenden invloed had kunnen verkrijgen. Om hem te sparen, zwijgen wij van het vermogen, dat MARIA VIGNON op hem uitoefende.

In het IV^{de} hoofdstuk wordt met de verveling, even als in het vorige met het gebrek aan bezigheid, omgesprongen. De Heer M. heeft slechts oogen voor één enkel feit: de vermenigvuldiging der kloosters, en vindt voor dit feit slechts ééne enkele verklaring: de verveling. Deze verveling, deze loomheid en slaperigheid, naauwelijks een oogenblik afgewisseld door de opschudding, die de Jansenisten veroorzaakten, en door den *Tartuffe*[1], is de gewone toestand der eeuw. MALEBRANCHE, SPINOZA, HOBBES, MOLINOS, spannen, als het ware, allen te zamen, om de vrijheid van den mensch te vernietigen, en, om de maat vol te maken, verliezen eindelijk de Jezuïten zelve den moed! Hoeveel zouden wij hier moeten aanmerken, zoo niet ons enkel

1 Om niet te zeer in bijzonderheden te treden, en aldus te wijdloopig te worden, moeten wij ons hier vergenoegen met de verklaring, dat wij het oordeel des schrijvers over dit stuk in geenen deele willen onderschrijven. Zoo MOLIÈRE van zijnen *Tartuffe* geenen mystieken dweeper gemaakt heeft, is dit daaraan toe te schrijven, dat hij op de feiten, en niet op eigene bevooroordeelde zienswijzen afging.

verslag alle wederlegging overbodig maakte. Nog kan ik mij niet overtuigen, dat de Heer M. in ernst zoo over BOSSUET heeft kunnen spreken; nog blijft het mij een raadsel, hoe hij FÉNÉLON zoo uitsluitend van de ongunstige zijde heeft kunnen voorstellen. De wijze, waarop hij de werken van verschillende schrijvers ontleedt, voldoet ons ook niet altijd; men ziet er te veel den beoordeelaar in, die met zijne eigene zienswijze hoog, zoo niet uitsluitend, is ingenomen. Bovendien is, hetgeen hij in dat opzigt levert, verre van volledig. Eindelijk, gelijk men heeft kunnen zien, waar hij over de *Broederschappen van het H. hart* spreekt, is er geene gevolgtrekking, waarvoor hij terugdeinst.

Er zijn echter sommige plaatsen, die voordeelig bij dit alles afsteken. Hiertoe behooren die over de vervolgingen, door de Jezuïten tegen de *Waldenzen* uitgedacht (hoofdst. I), en later op eene grootere schaal in de *Cévennes* toegepast; die over de wijze, waarop de Jezuïten den laster weten aan te wenden (hoofdst. IV), en die (in hoofdst. III), waar ons de galante vroomheid geschetst wordt! Jammer maar, dat er zoo weinig dergelijke plaatsen in het werk gevonden worden. Het oordeel van den schrijver over de quiëtisten biedt niets nieuws aan; deze hebben door eigen toedoen hunne veroordeeling al te gemakkelijk gemaakt.

TWEEDE GEDEELTE. Na den oorsprong der *geestelijke besturing* en hare vruchten in de XVII^{de} eeuw aangewezen te hebben, gaat de Heer M. tot de tegenwoordige besturing over, die niets anders is dan de praktijk van hetgeen vroeger in theorie was voorbereid en tot stand gebragt. Wij hadden gemeend in het eerste Gedeelte theorie en praktijk vereenigd te zien. Waarschijnlijk zullen wij ons vergist hebben.

Na twee tegenwerpingen beantwoord te hebben, die voorzeker nimmer bij ons zouden zijn opgekomen, vergelijkt de schr. den tegenwoordigen priester met dien van vroegere tijden. Natuurlijk valt deze vergelijking ten voordeele van den laatste uit, en om te beter die meerderheid te doen uitkomen, worden nu in de priesters der XVII^{de} eeuw voortreffelijke hoedanigheden ontdekt, die men hun, volgens het eerste deel, niet zou hebben toegeschreven. In de eerste plaats hadden zij voormaals uitgebreide studie, die hun de eenzaamheid dierbaar maakte, en hen aldus voor de verleiding bewaarde; ten andere was de liefde tot God, de liefde van het genie voor zich zelve, in staat, hen op het beslissend oogenblik aan de aarde te ontrukken; voorts beseften zij, als opperhoofden der Fransche gees-

telijkheid, hunne *verantwoordelijkheid aan de wereld voor degenen, die van hun geloof leefden en teerden* (een ander zou eenvoudig gezegd hebben: het *decorum*, het gevoel der betamelijkheid), en ten laatste bezaten zij groote wereldkennis, die hen in staat stelde, tusschen de klippen door te zeilen. In het volgende hoofdstuk is de Heer M. nog duidelijker. De priester uit dien vroegeren tijd geloofde, hij ondervroeg minder, hij muntte uit door beschaving en doodde zijn vleesch. Te oordeelen naar de wijze, waarop de schrijver over het dooden van het vleesch spreekt (bl. 113), en vooral naar zijn herhaald terugkomen op dit onderwerp, zou men bijna zeggen, dat hij er eenen der zekerste waarborgen, een der krachtigste middelen in ziet. De tegenwoordige biechtvader nu is in al deze opzigten het tegendeel van dien van voorheen. Onwetend, ongeloovig, zonder wereldkennis, naar verstand en hart van de regte baan afgeleid door zijne opvoeding in de seminariën, treedt hij de wereld in, zonder eenigen waarborg tegen hare klippen. Zijn verfoeijelijk *directorium*, voor eenen diep gezonken' tijd geschreven, geeft hem slechts vragen aan de hand, die voor hem en zijne boetelingen beiden even gevaarlijk zijn. Zijn hoogmoed gaat zoo ver, dat hij meent, alle hinderpalen te kunnen overwinnen; maar het vleesch, door niets meer in toom gehouden, omdat hij het niet meer door kastijding en onthouding bedwingt, spreekt luider dan alle besef van betamelijkheid of pligt. Hij valt.... of wel wordt soms plotseling uit zijne hartstogtelijke droombeelden opgewekt, ‘door de les, welke hem door eene geestige en spotachtige vrouw, aan zijne voeten geknield, wordt gegeven’ (bl. 115). In het laatste geval wordt zijn hart met gal en bitterheid vervuld, en hij vloekt de wereld. Hoogmoed, haat en begeerlijkheid, ziedaar de wrange vruchten, die de biechtstoel den priester oplevert. En wat zijn nu de gevolgen voor de wereld? Die zelfde priester, welke door de biecht meester van alle geheimen is geworden, oefent als geestelijke bestuurder eene terugwerkende kracht uit. In deze laatste betrekking is hij niet tot stilzwijgendheid verpligt, en wordt aldus een der magtige handlangers dier kerkelijke policie, waarvan *Rome* het middelpunt uitmaakt. Wat zulke handen met een dergelijk wapen kunnen uitrigten, laat zich gemakkelijk begrijpen.

Het is voor ons moeijelijk te beoordeelen, in hoeverre dit afzigtelijk tafereel met de waarheid overeenkomstig is. Daartoe zouden wij ons, op de plaats zelve, met onze eigene oogen moeten overtuigen, want wij bekennen rondborstig, dat het

gezag van den Heer M. voor ons niet groot genoeg is, om hem op zijn woord te gelooven. Immers wij kennen te zeer zijne neiging, om het bijzondere tot het algemeene uit te breiden, en van het eerste tot het laatste te besluiten; wij kennen te zeer die gloeijende verbeelding, die zijne tafereelen zoo sterk kleurt, dat de overdrijving tastbaar wordt, dan dat wij aan zijne woorden een gewigt zouden hechten, dat te naauwernood gehecht wordt aan die van den bedaarden, nadenkenden man, den onpartijdigen opmerker en opregten Christen, die boven de twisten der partijen verheven is.

Men kan, wel is waar, aldus redeneren: De Roomsche Kerk heeft dit of dat stelsel, en put hare denkwijze, den regel van hare handelingen, uit deze of gene bron; hare werken geven getuigenis van dat stelsel, van die bron; want waar het hart vol van is, daar loopt de mond van over. Ook staat het vast, dat het gebrek aan geloof ver van den regten weg kan afvoeren: de ijver is dan toch niets meer dan heerschzucht; men wordt minder streng in de keus der middelen, en de booze hartstogten bewijzen even goede diensten als de deugden. Maar ondanks dit alles, zijn de redeneringen van den schrijver niet van dien aard, dat zij ons het regt geven, tot de feiten te besluiten, zonder dat die feiten ook langs andere wegen als volkomene waarheid bewezen zijn; terwijl wij ook aan den anderen kant niet mogen vergeten, dat soms het verstand wel dwaalt, maar het hart zijne dwalingen in de praktijk onschadelijk maakt.

Wij hebben in dit gedeelte twee plaatsen aangetroffen, die bijzonder onze aandacht tot zich getrokken hebben. Het IV^{de} hoofdstuk: *over de gewoonte*, verdient door de Protestanten met aandacht gelezen te worden. Ook voor hen is de gewoonte een ‘zachte en verschrikkelijke afgrond, waarin men zoo gemakkelijk afglijdt.’ Maar al te dikwijls bedienen ook zij zich van de magtspreuk: ‘het is voor mij eene tweede natuur,’ of zelfs: ‘*dat is zoo mijne natuur*.’ De andere plaats is die, waar MICHELET aanwijst, hoe diep de vrouw kan vallen door God te verlaten. Hij besluit deze aanwijzing met de volgende woorden: ‘Welke is, naar uwe meening, in deze wereld de meest getrouwe voorstelling van den Duivel in het vleesch?.... Deze of gene Inquisiteur, deze of gene Jezuït? Neen, eene Jezuïtesse, eene voorname bekeerde vrouw, die zich waant geboren te zijn voor het Bestuur; die onder deze schaar van bevende vrouwen’ (geestelijke zusters) ‘den *Bonaparte* speelt, en die, willekeuriger dan de willekeurigste tiran, de woede der kwa-

lijk genezene hartstogten gebruikt, om deze weerlooze rampzalige wezens te martelen' (bl. 134, vg.).

Wij kunnen het overigens in onzen schrijver slechts prijzen, dat hij den moed gehad heeft eene dwaling te doen opmerken, die hem in zijne *Histoire de France* uit de pen was gevloeid. Over het kerkelijke celibaat sprekende, had hij gezegd, dat nimmer gehuwde mannen zulke verhevene gedenkteekenen als den toren van *Straatsburg* zouden hebben kunnen oprigten. Maar bij nader onderzoek blijkt het, dat de bouwmeesters der Gothische kerken leeken en meestal gehuwd zijn geweest. - Intusschen is dit niet genoeg; de schr. had moeten erkennen, dat zijne geheele redenering over de hoogere voortreffelijkheid van den ongehuwden staat eene loutere dwaling was, die op verkeerde waarneming berustte. Tevens zou hij daardoor de regtstreeksche tegenstrijdigheid hebben weggenomen tusschen de aangehaalde plaats uit zijne *Histoire de France* en het eerste hoofdstuk van het eerste gedeelte. Nog een' anderen volzin zouden wij gaarne, zelfs ten koste van den vorm, willen wijzigen. Het is deze: 'De Kerk heeft tegenstand geboden aan de omwentelingen, aan den tijd; zij zal zich niet kunnen verzetten tegen de zamenzwering van den metselaar met den Priester' (bl. 108, in de derde noot). De Roomsche Kerk, die zich met elke omwenteling gewijzigd heeft, zal vallen, omdat zij te *consequent* is in hare dwalingen, en er alleen genoegen in schijnt te scheppen, om ze vol te houden.

DERDE GEDEELTE. In dit derde en laatste gedeelte komt de schr. op het huisgezin. Hij doet zien, hoe daar de band ontbreekt, zonder welken het slechts eene nuttelooze vereeniging van namen is. Even als overal in de maatschappij is ook hier de priester de oorzaak van al het kwaad. Zoo gij dus aan den haard de vrouw en de dochter aan de eene, en den man aan de andere zijde ziet, herkent gij daaraan de sporen van den priester, den geboren' vijand van het huisgezin, welks genoegens hem afkeer inboezemen. De man heeft door het huwelijk eene magt verkregen, die den priester in de volvoering zijner ontwerpen in den weg staat; daarom moet hij zich van den echtgenoot ontslaan. Men weet hem over te halen, of door gestrengheid in den biechtstoel te bewerken, dat hij zijne kinderen aan den priester overlaat. De knapen verwisselen alsdan de school met het kleine seminarium, en de dochters verlaten de ouderlijke woning, om het aantal dier jonge meisjes te gaan vergrooten, die onder het opzigt der vrouwelijke Jezuïten staan, en wier aantal tegenwoordig niet minder dan 620,000 bedraagt.

Echter is ditmaal de geestelijke bestuurder niet de eenige oorzaak van het kwaad. De schuld rust mede op de maatschappij, die de vrouw te veel van zich stoot. Haar echtgenoot maakt haar niet genoeg tot de deelgenoote zijner pogingen, zijner ontwerpen, zijner hoop en zijner toekomst; hij maakt haar niet genoeg tot zijne *gezellin* in den volsten zin des woords, of, zoo hij het al beproeft, verliest hij zijn geduld bij het eerste woord, dat niet begrepen wordt, en van dit oogenblik af aan gaan beide hunnen eigenen weg. Zal de vrouw zich nu aan hare kinderen hechten? Maar weldra worden zij haar ontnomen door de ernstiger studiën, die de maatschappij hun oplegt. Zoo verliest het kind de vruchten der moederlijke opvoeding, terwijl der vrouw niets overblijft dan de eenzaamheid, de verveling of den biechtvader.

Is eenmaal de band van het huisgezin verbroken, dan blijft er geen steun meer overig voor de maatschappij; want ‘die nederige steun, waarin wij slechts onzen goeden Huisgod zien, is, wij mogen dit niet vergeten, de hoeksteen van den Tempel en de grondslag van den Staat’ (bl. 174). - Hetgeen ons derhalve te doen stond, is den band des huisgezins weder te bevestigen. ‘Mensch! gij zoekt God, van den Hemel tot in den afgrond..... maar Hij is in uw huisgezin aanwezig’ (bl. 173). ‘En wat zij niet hebben kunnen doen, zult gij doen, man van den nieuweren tijd! dat zal uwe taak zijn’ (bl. 174). Deze dus zal den bouwval herstellen, en bevestigen, wat aan het wankelen was gebragt.

Wij hebben reeds gezegd, dat de Heer MICHELET niet zóó uitsluitend den tijdgeest is toegedaan, of hij zou niet nu en dan de hoogste waarheden zien doorschemeren. Hij erkent, dat *het Christendom het huisgezin op den altaar geplaatst* (bl. 173) en den band tusschen zijne leden geheiligd heeft; maar het komt hem niet in de gedachte, dat men juist tot dat zelfde Christendom zijne toevlugt zou moeten nemen, indien men den huiselijken zin wilde aankweeken. Wel verre van dit te bevroeden, beweert hij eenige regels verder, met uitdrukkelijke woorden, dat door het huisgezin de godsdienstige gezindheid zou moeten herboren worden. Hoe logisch! En nu kan men in de ‘*Histoire de France*’ (t. II. p. 69) lezen: ‘Non, il y a dans le plus saint mariage, il y a dans la femme et dans la famille, quelque chose de mal et d'énervant, qui brise le fer et fléchit l'acier. Le plus ferme coeur y perd quelque chose de soi. Le prêtre était plus qu'un homme, marié, il n'est plus qu'un homme. Il dira, comme JÉSUS, quand la femme a tou-

ché ses vêtements: “Je sens qu'une vertu est sortie de moi.”’ Op eene andere plaats luidt het: ‘Louis tomba d'un cran, quand il épousa Judith’ (t. I. p. 361).

Voorzeker, wij betreuren met MICHELET het gebrek aan huiselijke banden in *Frankrijk*, maar naar onze meening is de oorzaak daarin te zoeken, dat *Frankrijk* de ware godsdienstige grondbeginselen verlaten heeft. - Evenmin gelooven wij, dat het kwaad zou verdwijnen, zoo slechts de man zijne vrouw meer tot deelgenoote van geheel zijn bestaan maakte. Integendeel, juist omdat de man haar uit haren werkkring heeft willen rukken; juist *omdat de Fransche vrouw meer dan de Engelsche haren man in alles kan ter zijde staan*; juist omdat de vrouw aldus niet meer vrouw is, en aan den anderen kant toch ook geen man is en het nimmer worden zal, zijn de banden van het huisgezin verbroken.

Het huisgezin is uit twee onderscheidene bestanddeelen te zamen gesteld, die door de beide echtgenooten vertegenwoordigd worden. Voor deze beide elementen bestaat een punt, waarin zij zich kunnen vereenigen, maar niet vereenzelvigen. Dit punt is de godsdienstzin. Zoo spreekt de stem der natuur, geheiligd door die der Openbaring. Hoe toch zou de eerzucht, die men te vergeefs onder de namen van hoop en uitzigt in de toekomst verbergt, een wezenlijke band kunnen zijn? Zal men dan de booze hartstogten van den mensch tot grondslag nemen? Dat verhoede God, die ons eenen beteren weg heeft aangewezen, voor welke genade wij Hem uit den grond onzes harten danken.

Veeleer dus zullen wij de redenering van MICHELET moeten omkeeren. Breng de vrouw tot hare oorspronkelijke natuur terug; maak haar tot eene Christin, en gij zult in haar de moeder des huisgezins terugvinden, in al hare zelfopofferende liefde, in al de verhevenheid van den werkkring, dien God haar van den beginne heeft aangewezen. Zoodra de Christelijke gezindheid herboren wordt, zal het huisgezin door eenen diamanten en onoverkomelijken muur tegen allen verderfelijken invloed van buiten beveiligd zijn. Wat toch zouden de biechtvader en de geestelijke bestuurder er langer zoeken? Bij het eerste woord, dat zij vernemen, zullen zij den dampkring ontvlugten, waarvoor zij niet geschapen zijn.

Het is zeer opmerkenswaardig, dat de Heer M., die onvermoeide en, voor zoo ver hem zijne levendige en altijd werkzame verbeelding toelaat, onpartijdige beoefenaar der geschie-

denis, geene acht geslagen heeft op hare uitspraak over een onderwerp, waarover zij zoo duidelijk en beslissend heeft geoordeeld. Weet hij dan niet, dat, toen bij de Israëlieten de godsdienstzin verminderde, de *emancipatie* der vrouwen door de profeten als een bewijs des vervals werd aangehaald (JESAIA, hoofdst. III)? Evenzoo ging het met de Grieken en Romeinen, toen hunne godsdienst, de vaderlandsliefde, het volksegoïsmus, voor het individueel egoïsmus had plaats gemaakt; en in de nieuwe geschiedenis, in die van *Frankrijk* zelfs, behoeft men niet lang te zoeken, om tijdrekenkundig aan te toonen, dat deze beide zaken, verval van den godsdienstzin en emancipatie der vrouw, tot elkander in het verband staan van oorzaak en gevolg.

Wij zullen, even als de schrijver, besluiten met de uitdrukking onzer hoop, vertrouwende niet op den mensch van onzen tijd, maar op dat beginsel, waarvan God beloofd heeft, dat het eeuwig zal duren, en dat de maatschappijen der oudheid niet bezeten hebben.

Zoodanig is dan het jongste werk van den Heer M. Wij kunnen niet ontveinzen, dat wij er al de gebreken in hebben teruggevonden, die hij in zijne vroegere werken slechts even had laten doorschijnen, en bijna geene van die schoone eigenschappen, welke hij in eenen zoo hoogen graad bezit. Voor hem en voor ons zou het duizendmaal beter zijn, dat hij tot zijne zoo verdienstelijke historische studiën, tot zijne streng zorgvuldige en geduldige nasporingen terugkeerde.

Wat de vruchten aangaat, die dit werk dragen zal (dat wij, wat de schrijver ook zeggen moge, met andere zijner jongste schriften slechts als een *intermezzo* beschouwen), het is daarmede ongeveer evenzoo gesteld als met de bewegingen van RONGE in *Duitschland*. Onvoorzigtig zou het zijn daarvan iets vooruit te willen bepalen, want de wegen der Voorzienigheid zijn ondoorgrondelijk. Daar, waar de mensch niets dan dwaling en zwakheid ziet, ontdekt het goddelijk oog eene schrede tot het betere, die het bewaakt Ons is het slechts geoorloofd de zaken op zich zelve te beoordeelen, volgens den toetssteen, dien God ons in de hand heeft gegeven.

E. PIAGET.

Schets der Syphilitische ziekten, volgens de klinische lessen van *Ph. Ricord*, ontworpen door Dr. *Ludwig Türck*. Uit het Hoogduitsch vertaald en met eenige bijvoegsels vermeerderd. Alkmaar, H.J. van Vloten. 1846.

Terwijl den kranke in het algemeen belangstelling en medelijden als tot leniging zijner smarten ten deele valt, stelt de syphilis den lijder meer dan andere ziekten aan minachting bloot; niet zelden beschouwt men deze ziekte zelfs nog in onze dagen als eene straf van den Hooge. Eene straf! Quia peccatum est? Dan moet die straf staan in verhouding tot de grootheid en menigvuldigheid van de overtreding; maar er is geen arts, die op eenen enkelen misstap, uit ligtzinnigheid en zwakheid begaan, niet de hevigste gevolgen zag voortvloeijen; die den berekenenden, overleggenden wellusteling daarentegen niet jaren achtereen van alle kwade gevolgen zag vrij blijven. Maar de onschuldige, trouwe gade en haar nog ongeboren kroost worden mede door dien vreesselijken geesel dikwerf, en niet zelden veel heviger, geteisterd, dan de schuldige echtgenoot en vader. Eene straf! Ne peccetur? Dan moest men dusdanige lijders, tot afschrik voor anderen, ten toon stellen; dan moest men het geneeskundig personeel geenen eed van geheimhouding opleggen, maar het tot openbaarmaking aansporen; men moest de ziekte aan zich zelve overlaten, en niet gedoogen, dat het kwaad gestuit wierd. Toch doet men dit niet. Het gevoel van billijkheid en menschelijkheid verzet zich tegen zoo groot eene wreedheid. Men deinst terug voor de gevolgtrekkingen der stelling, die men aanneemt, waaruit men zou opmaken, dat men het valsche der bewering voelt, doch ze desniettegenstaande vasthoudt. Het is echter meer dan tijd, dat dergelijke vooroordeelen worden weggenomen. Zij oefenen niet alleen eenen schadelijken invloed uit op de zieken, wier gemoedsstemming zij ter nederdrukken, zij staan ook middellijk het nemen van algemeene maatregelen tot vermindering en uitroeijing dezer ziekten in den weg. Om dit laatste te bereiken, zou zeker niets geschikter zijn, dan dat men de zedelijkheid - niet van een enkel volk - maar der geheele menschheid, tot zulk eene hoogte opvoerde, dat bij het bruisen der hartstog-

ten en het haken naar verboden genot, aan de stem van pligt altijd wierd gehoorzaamd. Wie zou zich niet verheugen, indien dit ooit verwezenlijkt werd? Maar wie is er, die aan de uitvoerbaarheid daarvan gelooft? Er schiet dus wel niet anders over, dan dat men de voor het ligchaam noodlottige gevolgen trachte te keeren van een moreel kwaad, dat, schier even oud als het menschelijk geslacht, tot op onze dagen voortduurt, en dat men alzoo wanhopen moet, zelfs ooit geheel te kunnen overwinnen. In dit opzigt kan er veel gedaan worden; doch het streven van enkele personen is hierbij onvoldoende. Het komt er voornamelijk op aan, dat de hoofden van den staat, inziende, hoe zeer deze kanker allerwege om zich grijpt, de gezondheid, kracht en ontwikkeling der burgers ondermijnt, en zijne verwoesting over nog ongeborene geslachten uitbreidt, algemeene en afdoende maatregelen aanwenden, dien te onderdrukken. Onze tijd kenmerkt zich door de meest loffelijke pogingen der meer gegoede standen, tot verligting en verbetering van het lot der minvermogenden; van alle kanten wordt der armoede de hand van liefderijke hulp en opbeuring gereikt en ieder weldenkende verblijdt er zich in. Een onpartijdig onderzoek zoude evenwel spoedig kunnen doen zien, dat eigen schuld zeer dikwerf oorzaak dier armoede is. De krankzinnigen, vroeger - en die tijden zijn niet verre van ons - mishandeld, als hadden zij de regten van den mensch verbeurd, als bezetenen veracht, als vreemde dieren ten toon gesteld, zien zich, dank der meer algemeene verspreiding van helderder begrippen omtrent hun droevig lot, ook hier te lande eene liefderijker toekomst geopend; betrekkelijk zeer groote sommen worden daartoe verstrekt. Meent gij, lezer! dat er ook onder hen geene gevonden worden, die het verlies van het edelste huns zijns aan eigen schuld te wijten hebben? Voorzeker maar al te veel. Dit mag en kan echter geene reden zijn, in dat weldadig streven te verflaauwen. Waar geleden wordt, is aanspraak op deelneming en hulp; wie die geven kan, mag ze niet onthouden. Jegens lijders aan de door ons hier bedoelde ziekten is men echter hardvochtiger; zij deelen niet, of althans zeer weinig, in de voorregten van hulpvaardige deelneming, en men is ten hunnen opzigte schier nog even ongevoelig, als in vroegere dagen voor het deerniswaardige lot der krankzinnigen. Voor hen is doorgaans - enkele groote steden welligt uitgezonderd - zoo zij behoeftig zijn, zonder daarom nog tot de eigenlijke bedeelden te behooren, geen

verblijf, waar zij het kranke ligchaam rust en verkwikking geven en herstel hunner ziekte hopen kunnen; voor hen zijn de deuren van de ziekenhuizen in sommige steden gesloten, voor hen - althans naar hetgeen mij bekend is - in ziekenfondsen geen bijstand. Onbekwaam tot werken, naar ligchaam en ziel gedrukt, verarmd en verstooten, schijnen zij de verworpelingen der maatschappij. Hunne kwaal verergert, en, wat vooral van gewigt is, zij deelen die aan anderen mede; onschuldigen en schuldigen worden door dezelfde ramp getroffen. Ofschoon nu ieder overtuigd is, dat eene goede, strenge geneeskundige policie, in verbinding met voor deze ziekte ingerigte verblijven of daartoe afgezonderde gedeelten van hospitalen, van overgroot nut zoude zijn; dat niet alleen de verdere uitbreiding der syph. zoude kunnen worden voorkomen, maar dat zelfs de mogelijk heid bestaat, haar, zoo al niet geheel uit te roeijen, ten minste binnen zeer enge grenzen te beperken, ziet men te vergeefs om naar bepalingen en inrigtingen, geschikt om dit zoo gewenschte doel te bereiken. Wanneer toch zullen vermogenden en magtigen in den lande deze aangelegenheid tot het onderwerp hunner ernstige bemoeijingen maken?

Is er, sedert zij met zoo veel vlijt en volharding is bestudeerd geworden, geene ziekte, die ligter in haren voortgang gestuit, wier verspreiding meer tegengegaan kan worden, dan degene, waarover wij hier spreken; jammer is het, dat hare behandeling zoo vaak aan onkundigen en onbevoegden van allerlei aard wordt toevertrouwd.

Bij ons wordt aan hare beoefening betrekkelijk nog weinig gedaan. Dit valt inzonderheid in het oog, als men nagaat, wat elders, vooral in *Frankrijk*, in dit opzigt geschiedt. Daar worden verschillende meeningen getoetst aan hetgeen de waarneming leert, en, naarmate der verkregene uitkomsten, voorgestaan of bestreden door mannen van grooten naam in de wetenschap. Onder deze blinkt RICORD uit door studie, ondervinding, vooral echter door ijverig streven in eene meer stellige rigting, en - wat niet weinig zegt - door goede trouw, welke zelfs zijne hevigste tegenstanders in hem prijzen. Zijne welwillendheid jegens vreemdelingen, die zijn hospitaal bezoeken, en het belangrijke zijner lessen, voorgedragen met al de kracht en het vuur eener hevig aangevallene, doch innige overtuiging, zouden hem bij de artsen, die zijne kliniek volgden, hoog doen aanschrijven, ook al had hij zijn *Traité pratique* niet uitgegeven, noch HUNTER met aanteekeningen voorzien, noch

eene menigte losse stukken over de door hem beoefende specialiteit in tijdschriften geplaatst. De verspreiding door den druk der klinische lessen van RICORD kan groote waarde hebben, omdat zij zijne denkbeelden en die zijner school, door latere waarneming en ondervinding gelouterd, bevestigd, ontwikkeld, veranderd, vervallen als zij zijn kunnen, op eenen bepaalden tijd leeren kennen. Vandaar, dat de mededeelingen van Dr. TÜRCK door velen met graagte zijn ontvangen. '*Dezelve* (p. III) bevatten naauwkeurige uittreksels uit de in het jaar 1844 gehoudene klinische lessen.' Zij beperken zich 'tot de eigenlijke syph. met uitsluiting der leer van de blennorr. De behandeling is slechts kort aangegeven. Wie *dezelve* in extenso wil leeren kennen, kan *dezelve* in het *Traité pratique des mal. Ven.* vinden.' De vertaler heeft deze mededeelingen hier en daar met aanteekeningen voorzien, waarbij vooral van het *Traité de la syph.*, par J. HUNTER, traduit de l'Anglais par G. RICHELOT, annoté par PH. RICORD, enz. Paris, 1845, is gebruik gemaakt, en die ook ontleend zijn aan hetgeen R. op andere plaatsen gezegd heeft: 'waarbij echter (p. VI) zoo veel mogelijk vermeden is, *om* dat te herhalen, hetgeen in het *Traité pratique* reeds uitvoerig vermeld was.' Vertaler 'meent nu zich te mogen vleijen, dat door zijne vertaling en aanteekeningen, in verband met de Hollandsche vertaling van het *Traité pratique*, bij ons eene volledige schets der leer van RICORD over de syphil. ziekten gegeven is.' In een bijvoegsel (p. 133-164) handelt de vertaler over de blennorr. Hierdoor bevat dit werkje meer dan de klinische lessen, in 1844 door R. gegeven; maar alleen in verband met het *Traité pratique* verlangt de vertaler zijnen arbeid beschouwd te hebben; alleen daarmede vergeleken, vormt het een geheel. Maar vandaar dan ook, dat het omslagtig te lezen is, minder om de aanteekeningen, dan omdat men het ontbrekende in RICORD's *Traité* zelf moet naslaan, dat het geheel te los ineen zit, dat het boekje voor klinische lessen te veel, voor een handboek veel te weinig bevat. Wat in het bijvoegsel behandeld is, had geschikter plaats gevonden als eerste hoofdstuk van een eenigzins uitvoeriger werk, daar toch de vertaler hierin herhaaldelijk zijn voornemen, om te vermijden, wat in het *Traité prat.* staat, ontrouw wordt. Had de vertaler goedgevonden een beknopt overzigt der syph. ziekten, naar aanleiding van RICORD's *Traité prat.* en nieuwere stukken, te schrijven, hij zoude met weinig meer moeite een veel bruikbaarder en daardoor nuttiger werk gele-

verd hebben; terwijl nu in het bijvoegsel, handelende over eenvoudiger ziektevormen, datgene medegedeeld wordt, wat aan het werk in het oorspronkelijk niet gevonden wordt. Wij willen dit gedeelte het eerst beschouwen.

Het is bekend, hoe zeer men gestreden heeft en nog oneenig is over de vraag, of eene blenn. zonder ulcer. syph., *lues venerea* kan ten gevolge hebben. RICORD beweert, dat, waar zij na eene blenn. ontstond, zonder dat men ulc. had waargenomen, deze in de *urethra* verborgen waren. Door inenting der uitgevloeide stof en de daarop volgende verschijnselen, tracht R. zich van het al dan niet voorhanden zijn dier aan het oog onttrokken ulcera te overtuigen; ontstaat, namelijk, op die inenting de karakteristieke puist, dan kan men zich van de aanwezigheid van ulcer. syph. in de urethra verzekerd houden, dan bestaat er eene blenn. syph. of virulenta. Zijn er met de slijmvloeijing geene ulcer. syph. in de urethra, dan wordt zij voor eenvoudig catarrhaal gehouden. Beide vormen worden met den naam venerisch bestempeld, omdat zij hun ontstaan, in verre weg de meeste gevallen, aan den coitus verschuldigd zijn, ofschoon andere prikkels eene blenn. catarrh. kunnen te weeg brengen. Zoo, om een enkel voorbeeld aan te halen, zegt SWEDIAUR (*Traité des mal. syph.* Paris, 1817, I, p. 150) dat hij, na eene inspuiting met, door bijvoeging van *ammonia* prikkelend gemaakt, water, eene vloeijing zag ontstaan van dezelfde kleur, als in de blenn. virul. Bij RICORD is het onderscheid tusschen eene blenn. syph. en eene blenn. catarrh., door het al dan niet bestaan van ulc. syph., streng bepaald en voor den geneesheer van het uiterste gewigt. De vert. had dit verschil duidelijker kunnen doen uitkomen, indien hij, bij de keuze zijner woorden, hierop meer gelet had, en vooral zoo hij meer helderheid in zijnen stijl had weten te brengen. Een voorbeeld; pag. 136 lezen wij: ‘Er is geene ware virulente slijmvloeijing, maar *dezelve* kan vergezeld worden door venerische zweren, of bij oppervlakkige beschouwing zich voordoen als de uitvloeijing die bij de laatste voorkomt. Het is dus onmogelijk *om* de voor venerisch gehoudene slijmvloeijing en de goedaardige van elkander te onderscheiden.’ Nu is eene virulente slijmvloeijing (blijkens hetgeen bl. 133 gezegd wordt) hetzelfde als eene syphil. slijmvloeijing; de venerische, als staande tegenover de goedaardige, mede = syphil. slijmvloeijing. En moet men nu, zoo als schijnt bedoeld te wezen, door venerische zweren ulcera syph. verstaan, dan is deze zin onverstaan-

baar of minstens zeer duister, hoofdzakelijk door de verwisseling van kunstwoorden, iets, wat vooral, wil men verwarring van denkbeelden voorkomen, bij het hier behandelde onderwerp moet vermeden worden. De bedoeling kan geene andere zijn dan deze: ulcera syph. der urethra doen niet op zich zelve slijmvloeijing ontstaan; maar deze is het gevolg van met de zweren gepaard gaande ontsteking of van de verzwering der urethra. - Om dus eene blenn. syph. van eene blenn. catarrh. te onderscheiden, heeft men, volgens RICORD, hetzelfde te verrigten, wat TÜRCK (p. 18) naar R., als onderkenningsmiddel voor sommige aandoeningen van het collum uteri opgeeft: de kunstmatige inenting namelijk, die het eenige *zekere* kenteeken genoemd wordt. Maar blijkens de ondervinding van den grootsten voorstander der inentingen, RICORD zelven, geven ulcera syph. alleen gedurende het *eerste* tijdperk van hun bestaan (*période de progrès*) eenen inoculabelen etter; is dit tijdperk eens voorbij, dan verkrijgt men door de inenting geene karakteristieke puist meer, maar slechts eene negatieve uitkomst, en zij leert ons dan alleen, dat op het oogenblik der inenting geen ulcus syph. in de *période de progrès* voorhanden was. Wij zijn dus door de inoculatie en de proeven van RICORD en anderen, in de onderkenning wel vooruitgegaan, doch zij blijft in eene menigte van gevallen nog zeer onzeker. Voor de voorzegging is, bij eene positieve uitkomst, de inenting van uiterst veel gewigt. Op de behandeling heeft zij minder invloed; immers bij blennorr. syph. worden, zoowel als bij blenn. catarrhalis, inspuitingen met nitr. argenti aangewend (p. 144), en tot eene antisyph. behandeling wordt eerst bij het ontstaan van verschijnselen van *lues*, waartoe ook het hard worden der primaire zweer behoort, overgegaan. De inenting zal, als onderkenningsmiddel, moeijelijk het burgerregt verkrijgen. De vrees van door inoculatie het ontstaan van *lues* te begunstigen, moge in het algemeen overdreven zijn, zeker is het, dat zij somwijlen nadeelige gevolgen heeft; ik herinner mij in RICORD's kliniek in 1842 eenen lijder gezien te hebben, die aan een' ulcus leed, hetwelk zich over het bovenste gedeelte der eene dij en de grootste helft van den buik uitstrekte, en aan eene inenting zijn ontstaan verschuldigd was. Het is waar, R. had die inenting niet zelf verrigt en de man scheen reeds lang scorbutisch te zijn. Met dat al, dergelijke voorbeelden mogen ons omzigtig maken en ons regtvaardigen, zoo wij met de inentingen niet te grif zijn, vooral in burgerpraktijk, waar men ook nog gevaar zou kunnen loopen, den

lijder, na de inenting, uit het oog te verliezen, en alzoo verhinderd worden, door branding der ontstane puist, de uitbreiding van het hem toegebragte ulcus tegen te gaan. Vandaar dan ook, dat de uitkomsten van RICORD's proeven voor als nog van meer gewigt zijn voor de wetenschap dan voor de kunst.

Na eenige algemeene beschouwingen, wordt door den vert. gehandeld ‘over de blennorrhoeën bij den man.’ Hiervan wordt geene afzonderlijke, uitvoerige beschouwing gegeven, en het hier vermelde behoort tot het algemeen bekende. Een enkel punt verdient nadere overweging, namelijk RICORD's hier medegedeelde meening, dat prikkelende inspuitingen nimmer de oorzaak zijn van later ontstaande vernaauwingen. Dat vooral de lange en harde vernaauwingen veelal het gevolg zijn van slepende ontsteking, is aan geen' twijfel onderhevig. Deze te voorkomen, of, waar zij bestaat, ze weg te nemen, is dus van het hoogste gewigt; tot dit einde inspuitingen aan te wenden, daartegen verheft zich de zoo veel gezag hebbende stem van CIVIALE en die van anderen. Wat bij eene, na voorafgegane en met inspuitingen behandelde urethritis chronica, ontstane vernaauwing op rekening der aangewende middelen komen moet, is niet met juistheid te bepalen, omdat men bij dergelijke waarnemingen niet vindt opgegeven, of men zich, vóór de inspuitingen te doen, overtuigd heeft, dat er toen reeds niet eene vernaauwing bestond. Daarbij lette men op hetgeen CIVIALE [1] zegt van den staat, waarin hij de weefsels na den dood vond: ‘les tissus sous-muqueux et la membrane qui les recouvre sont confondus ensemble, à tel point qu'on n'aperçoit aucune trace de la disposition primitive.... et le tissu semble n'être plus que ligamenteux.’ De oorzaak dezer vernaauwingen schijnt dus minder in den toestand van het slijmvlies zelf, dan in dien van het zoogenaamde tissu sous-muqueux te liggen. Daarom heeft men, als men er in slaagt, door inspuitingen, hetzij met nitr. arg., hetzij met zamentrekkende stoffen - vooral in het tweede tijdperk der blenn. - de vloeijing te doen ophouden, nog niet de zekerheid, het geheele ziekte-proces te hebben weggenomen. Somwijlen zeggen de lijders, als men hen naauwkeurig ondervraagt, nog een ligt gevoel van spanning langs den loop der urethra gewaar te worden, lang nadat de slijmvloeijing, onder de aanwending van inspuitingen,

1 *Mémoire sur l'anatomie pathologique des rétrécissemens de l'urètre*. Paris, 1842, p. 18.

gestild is; 't heeft in die gevallen niets onwaarschijnlijks, dat, door de werking der inspuitings-vochten, de slijmhuid veranderd, en hare afscheiding onderdrukt zijnde, het onder het slijmvlies liggend celweefsel in slepende, later in verharding overgaande ontsteking kan gebragt zijn.

Van de inspuitingen met eene sterke oplossing van salpeterzuur zilver, als abortief middel, schijnt RICORD te zijn teruggekomen. Wat hier, omtrent hare werking, wordt aangevoerd, bepaalt zich tot algemeene uitdrukkingen. Het ware wenschelijk, de door R. verkregen uitkomsten met juistheid vermeld te zien; men had dan kunnen beoordeelen, in hoeverre zijne meening ‘dat het plotselinge terugdrijven van de blennorr. de aanleidende oorzaak der epididymitis niet zijn kan’ (p. 143) en ‘veeleer de abortieve handelwijze het beste voorbehoedmiddel tegen het ontstaan der epididymitis’ zij, al dan niet boven die van D^{r}. GUTTCEIT, die hieromtrent uitvoerige waarnemingen heeft bekend gemaakt,[1] en die de abortieve methode bij lijders met neiging tot epididymitis als tegen-aangewezen beschouwt, te verkiezen zij.

Over de blenorrhoeën bij de vrouw, geeft de vertaler eene nagenoeg woordelijke overzetting van RICORD's aanteekeningen op HUNTER, p. 236 en p. 265, met weglating der twee aldaar, p. 237 en p. 238, medegedeelde ziekte-geschiedenissen. Wat omtrent de ophthalmia blennorr. gezegd wordt, is vertaling van RICORD's aanteekeningen op HUNTER, p. 577 en volg.; alleen is de opeenvolging der zinsneden eene andere, en is daarbij een stuk van R. (Bulletin de Therap. XXI, p. 347 en XXII, p. 27) geraadpleegd. De vertaling is hier minder juist, misschien wel, omdat zij minder woordelijk is. In het oorspronkelijke staat: ‘si l'homme en est plus souvent *affecté*.... si l'enfant y est plus souvent *exposé*,’ en in de vertaling, (p. 155): ‘De man is meer *voorbeschikt*;.... het kind is *voorbeschikter*.’

Wij gaan over tot de beschouwing van TÜRCK's lessen van RICORD. Bladz. 1 lezen wij: ‘De beide, alleen zekere kenteekenen der oorspronkelijke (*primaire*) syphil. zweer.... zijn eene kenschetsende puist, door inënting van den afgezonderden etter gevormd en het ontstaan van algemeene (*constitutioneele*) syph.’ Deze twee teekenen zijn echter, voor de onderkenning eener aanwezige zweer, in vele gevallen van weinig nut. Immers, wat het eerst vermelde aangaat, twee bladzijden verder staat:

1 SCHMIDT's *Jahrb.*, 45 Bd., p. 227.

‘Brengt men etter uit eene oorspronkelijke syphilit. zweer, op van opperhuid of van epithelium ontbloote plaatsen, dan grijpt er geene vorming van eene puist, maar alleen die van eene zweer plaats,’ en op deze wijze ontstaan de meeste ulcera bij den coitus; terwijl, wat het tweede kenteeken, de constitutioneele syphil., betreft, de primaire zweer reeds lang kan genezen zijn, voor de *lues* zich openbaart. Juiste en duidelijke onderkenningsteekenen worden bij de beschrijving der verscheidenheden der primaire ulcera (p. 5-12) aan de hand gegeven. De onderscheiding der ad penem geplaatste secundaire ulcera van de primaire - welke uit een geregtelijk oogpunt van gewigt is, kan in vele gevallen, niettegenstaande het p. 14 en 15 aangevoerde, nog uiterst moeijelijk zijn. Althans, noch de anamnesis, noch de gevolgen eener inënting, zijn altijd voldoende, omdat de duur van primaire ulcera, onbepaald van 14 dagen tot 7 jaren (p. 18), en welligt nog langer zijn kan, en de inënting alleen bij eene positieve uitkomst licht zal geven.

Het door den vert. p. 16 aan de hand gegeven middel, om in de urethra verscholen ulcera door het inbrengen eener bougie te ontdekken, verdient weinig aanbeveling, omdat men gevaar loopt, bij aanwezigheid van ulcera syph., den welligt inoculabelen etter dieper in de urethra, zelfs in de blaas zelve te brengen, en daar - bij eene ligte verwonding - nieuwe ulcera te doen ontstaan. Onder de kenteekenen van, ten gevolge van παιδεραζτία, ad anum ontstane ulcera prim., missen wij de ligte inscheuring door R., *coup de sabre caractérisque* genoemd.

Bij de behandeling van primaire syph., is het van zeer veel gewigt, de kansen te kunnen berekenen, voor en tegen de waarschijnlijkheid van het ontstaan der secundaire *lues*. Het verschil hangt hierbij hoofdzakelijk af van den aard en duur der primaire zweer. ‘RICORD is (p. 21) van meening, dat het gevaar voor algemeene syph. vermindert, als de zweer langer dan een half jaar geduurd heeft.’ Dit *mindere* van het gevaar berust echter niet op dien langen duur zelven; verre vandaar; maar ofschoon bij een ieder, door inënting, primaire zweren kunnen worden voortgebragt, zijn er enkele individu's, die onvatbaar schijnen, om door lues secund. te worden aangetast. Daar nu de secundaire verschijnselen gewoonlijk reeds 3-6 weken na de primaire (p. 49) uitbreken, zoo is, uit hun niet te voorschijn komen binnen een half jaar, een grond te ontleenen voor de waarschijnlijkheid, dat zij, of door des lijders

bijzondere gesteldheid, of door den aard der zweer, geheel zullen achterwege blijven.

De bepaling van den tijd - eene week - na den onzuiveren coitus, binnen welken de geschikte aanwending van het bijtmiddel tegen secundaire syph. voorbehoedt, is wat ruim genomen. ‘La guérison est très rapide et le malade est à l'abri de l'empoisonnement général’ als de cauterisatie *vóór* den *zesden* dag, post coitum impurum, plaats heeft (RICORD bij HUNTER, l.l. (p. 438).

Om primaire ulcera zoo spoedig mogelijk tot genezing te brengen, en secundaire syph. te voorkomen, geeft R. aan de cauterisatie de voorkeur boven de uitsnijding, om redenen, door R. (Traité de HUNTER, p. 439) opgegeven. RICORD zegt: (p. 440) ‘l'excision de l'induration ne previent pas les *autres* phénomènes de l'empoisonnement général.’ In eene noot (p. 23) zegt de vertaler: ‘Pleit dit laatste (het uitbreken der syph. na de uitsnijding) voor de waarde der geheele methode van RICORD, daar toch het uitsnijden eigenlijk op hetzelfde nederkomt als het cauteriseeren, en geeft RICORD hierdoor zijne bestrijders niet eenen grond aan de hand, om te twijfelen aan het bloot plaatselijke des ulc. syph.?’ Het antwoord is niet ver te zoeken. Noch de cauterisatie, noch de uitsnijding van eene verharde zweer, verhoeden het uitbreken der algemeene syph., omdat die verharding zelve niet meer een primair verschijnsel, maar reeds de eerste uitdrukking der secund. syph. is. De vertaler heeft het (p. 9) zelf ter neêr gesteld. Zoodat in RICORD's gezegde niets vreemds gelegen, en het met zijne overige denkbeelden in overeenstemming is, en niets tegen zijne methode bewijzen kan.

Na het lezen der mededeelingen omtrent de uitkomsten van hooge giften, *protoïod. hydrarg.* bij primaire syph., welke in deze vertaling (p. 26) uit het *Bulletin de Thérap.* overgenomen zijn, ontstaat de vraag, of het hier niet veeleer als tegenprikkel - onder zekere omstandigheden hebben ook purgeermiddelen, bij primaire zweren, zeer gunstigen invloed - dan als antisyphiliticum gewerkt heeft?

Nog altijd blijft het moeijelijk, zoo niet ondoenlijk, algemeene regelen op te geven, waarop men zich verlaten kan, ter bepaling van den tijd, gedurende welken de inwendige, tegen syph. gerigte behandeling, moet worden voortgezet. Onder anderen hebben DUPUYTREN en DZONDI dit getracht, en de laatste heeft, bij de naar hem genoemde geneeswijze, voor de groote meerderheid der gevallen den tijd aangegeven. Maar de voor-

beelden zijn niet zeldzaam, 1°. dat DZONDI's kuur in den steek laat en 2°., dat, waar zij gunstig gewerkt heeft, nogtans tertiaire aandoeningen ontstaan. DUPUYTREN's opgave schijnt geheel willekeurig te zijn, ten minste, het valt moeijelijk, den grond zijner bewering in te zien. RICORD heeft getracht, eenig vast steunpunt te vinden. ‘Zoo lang (p. 28) er na het plaats grijpen der cicatrisatie nog eene verharding overblijft, kan de lijder niet als genezen beschouwd worden, maar hij lijdt nog aan algemeene syph. Hier gebruikt RICORD.... eene ligte drukking.’ Indien deze wijze van beschouwen in waarheid gegrond was, dan waren wij minstens iets gevorderd; maar dan zou men die verharding ook als een punt, waarvan de algemeene infectie uitstraalt, en niet als een teeken der reeds aanwezige moeten beschouwen, waaruit dan ook verklaard zou worden, waarom R. aanraadt, er plaatselijk ook na de genezing der zweer op te werken. Maar dit is lijnregt in strijd met zijne bewering, dat de verharding reeds het eerste voortbrengsel is der syphil. bloedsverandering (p. 50).

Het hoofdstuk over de bubones heeft, door de p. 41 en volg. voorkomende noot van den vertaler, waarin (volgens het *Bulletin de Thérap.*) over het *débridement sous-cutané* wordt gesproken, in volledigheid boven het oorspronkelijke vooruit. Vroeger hield R. het ontstaan van syph. bubones, zonder dat er ulcera syph. waren voorafgegaan, voor zeldzaam; latere waarnemingen hebben hem dit geheel doen ontkennen.

Tot nog toe is het niet gelukt, secundaire syph. door inënting voort te planten; daarentegen is het bewezen, dat zij van de moeder op de vrucht overgaat. Of eene door haar aangedane min ze den zuigeling mededeelen kan? is nog niet uitgemaakt. RICORD ontkent dit ten stelligste en zegt, dat, waar men gemeend heeft, dit te zien plaats grijpen, het primaire lijden bij het kind wel bestaan heeft, doch niet is opgemerkt geworden. Tegen eene dergelijke tegenwerping valt weinig in te brengen; redeneringen uit theorie doen niets af; men zou anders met eenigen schijn van regt kunnen beweren, dat tusschen het inbrengen onder de opperhuid van eenig afgescheiden vocht, en de innige betrekking tusschen min en zuigeling, een in het oog vallend onderscheid bestaat, en de laatste wel eens andere uitwerkselen zou kunnen hebben dan het eerste; maar hier mag en kan alleen trouwe waarneming beslissen.

Onder de voorboden der secundaire syph. wordt het eerst genoemd de *chlorosis syph.* Het bloed van lijders aan syph.,

heeft namelijk dikwerf in zamenstelling veel overeenkomst met de door ANDRAL en GAVARRET[1] beschreven, vooral aan bleekzucht eigene gesteldheid; de bloedbolletjes hebben eene aanmerkelijke vermindering, de hoeveelheid fibrine geene verandering ondergaan. Deze *chlorosis syph.* heeft echter, naar het schijnt, niets wat haar van de gewone onderscheidt, behalve gelijktijdig aanwezige, der syphil. eigene verschijnselen. Daarom schijnt het twijfelachtig, of de *chlorosis* bij het *begin* der syph. wel teregt met den bijnaam *syphilitica* wordt bestempeld, en of niet veeleer van haar hetzelfde geldt, wat men van de zoogenaamde *scabies syph.* thans vrij algemeen erkent, zoodat er niets anders plaats heeft, dan een toevallig zamentreffen van syph. met chlorosis. Iets anders is het, waar de chlorosis eerst later ontstaat, zoo als in de gevallen, waarop p. 127 (noot) gedoeld wordt; ofschoon ook hier de invloed der voorafgegane behandeling - zoo die heeft plaats gehad - met antiplastica (kwik, iodium en hunne bereidingen) niet mag uit het oog verloren worden. De heilzame werking van het *ioduretum ferri* in dezen ziekte-toestand, vooral als hij met klierachtige gesteldheid gepaard gaat, is in het oog vallend; men wachte zich hierbij dit middel in den vorm van poeder - hetwelk meestal ontleed is - voor te schrijven.

Onder de zenuw-aandoeningen worden ook de aangezigts-verlammingen vermeld, als moetende er een groot aantal aan syph. worden toegeschreven. Pag 60 leest men: ‘de zenuw schijnt niet binnen de schedelholte, maar gedurende (in?) haren verderen loop (eerst voorbij de kniewijze bogt) aangedaan te zijn, dewijl bij deze aangezigts-verlammingen geene afwijkende *uvula* waargenomen wordt,’ waarop de vertaler aanmerkt: ‘Dit doelt waarschijnlijk op den oorsprong van het 7de zenuwpaar; deze is echter niet in de kleine hersenen, aan de *uvula* te zoeken, maar de zenuw komt te voorschijn aan den achterrand van de brug van Varolius; terwijl de zenuwdraden zelve afgegeven worden uit de bundels tusschen de koortswijze en de olijfvormige ligchamen.’ Deze noot heldert den tekst niet op, maar maakt dien integendeel onverstaanbaar. Zonder haar zou de tekst niets vreemds hebben. Immers de *uvula* (huig) ontvangt hare zenuwdraden, namelijk de middelste of kleine gehemelte-zenuwen, van den tweeden tak der drie-

1 *Recherches sur les modifications de quelques principes du sang*, enz. *Paris* 1842, p. 234.

lingszenuw, die zelve, wel is waar, alleen gevoels-zenuw is (MULLER, *Handb. der Physiol. d. Menschen*, Coblenz. 1838, Th. I, p. 788), maar door de vereeniging van den oppervlakkigen tak der Vidiaansche zenuw met de aangezigts-zenuw in den aquaeductus Fallopii, erlangt zij bewegings-zenuwdraden (BIDDER) en kan alzoo de in de huig verloopende vezelen van den musc. constrictor isthmi faucium tot zamentrekking brengen. Was nu de aangezigtszenuw van eene zijde verlamd in de hersenholte, dat is *boven* de plaats harer vereeniging met den N. Vidianus, dan zoude ook de *uvula* aan de aangedane zijde verlamd wezen en naar de zieke zijde worden toegetrokken. Nu is er geene afwijking van de *uvula* en toch verlamming der gelaatsspieren; alzoo moet de plaats der aandoening van den N. Facialis beneden het punt van vereeniging met den N. Vidianus, en boven het punt, waar de spierzenuwen van de gelaatszenuw afgaan, gezocht worden.

De schrijver vermeldt, bij de aandoeningen van het zenuwstelsel, niet de zwaarmoedigheid van vele lijders aan secundaire syph., welke te dikwerf voorkomt, om ze als louter toevallig te kunnen aanzien. Het denken aan hunne ziekte verkrijgt niet zelden de overhand boven andere werkingen van hunnen geest; hun gevoel wordt ziekelijk verhoogd, hun oordeel vooral omtrent hunnen eigen' toestand minder juist. Niet alleen brengen zij vele physiologische en alle pathologische verschijnselen (b.v. eene toevallige verkoudheid) met hun lijden in verband en ontleenen hieraan nieuwen grond voor angst en onrust; maar ook de toekomst wordt hun door eene ontstemde verbeelding met de zwartste kleuren afgeschilderd; zij zijn vol bezwaren omtrent hun volgend levenslot. Met het voortgaan der genezing neemt deze zwaarmoedigheid gewoonlijk af; en is de lijder gegeheel hersteld, dan ziet men hem als tot een nieuw leven, vol hoop en blijde verwachting ontwaken; hij is dan niet zelden over zijne vroegere kleinmoedigheid beschaamd. Met dezen ziels-toestand moet men de *syphilidophobie* niet verwarren, wier kenmerk bestaat in een slechts *denkbeeldig* lijden aan syphil., welke *niet* aanwezig is. Deze blijft soms uit den boven vermelden toestand na de genezing over; soms ontstaat zij, zonder dat er syph. is voorafgegaan. Zij is een der veelsoortige vormen van hypochondrie, die, even als iedere andere, tot velerlei stoornis in het ligchaam kan aanleiding geven, en daar wij, in den meer gewonen vorm van hypochondrie, vele afscheidingen in aard en hoeveelheid zien veranderen, begrij-

pen wij niet regt, waarom er p. 125 een (?) gevoegd is achter de waarneming van RICORD, van eenen lijder aan syphilidophobie, bij wien herhaaldelijk speekselvloed ontstond, omdat men hem op dat verschijnsel had opmerkzaam gemaakt.

Als verschijnselen der duidelijk ontwikkelde secundaire aandoeningen worden alleen behandeld: 1°. de verschillende vormen van uitslag, en 2°. de iritis syphilit. Wat de eerste betreft, het is moeijelijk deze uit beschrijvingen alleen duidelijk genoeg te erkennen, om bij voorkomende gevallen eene - wat den vorm aangaat - juiste onderkenning te maken; zelfs platen, hoe goed ook uitgevoerd, kunnen het gemis aan praktisch onderrigt aan het ziekbed niet vervangen. Trouwens de verdeeling der huidziekten in eene menigte species is voor den praktiserenden arts van minder gewigt dan de kennis van haren aard. Die verdeeling toch, op verschil in vorm alleen gegrond, is noodzakelijk gebrekkig. Teregt zegt daaromtrent de Hoogl. PR. V.D. HOEVEN[1]: 'In illis morborum formis recte determinandis tenendum est, alias magis ad lepram, alias magis ad syphilidem accedere, *neque deesse plurium dyscrasiarum in pluribus connubia*, quibus fit, ut earum dispositio et classificatio magnis prematur difficultatibus, quae ut expediantur, opus foret critica singularum perquisitione *visque constitutionis endemicae in utrumque morbum expositione*.'

Behartiging verdienen de p. 65 opgegeven onderscheidingsteekenen tusschen roseola en erythema syph. en de door Pip. cubeb. en Bals. copaiv. voortgebragte huidaandoeningen.

Bij de *iritis syph.* zegt de schrijver, dat de lichtschuwheid zelden duidelijk aanwezig is, hetwelk door den vert., naar aanleiding van RICORD's beschrijving in het *Traité de* HUNTER enz., met grond tegengesproken wordt. Voor de behandeling wordt naar het *Traité pratique van* RICORD verwezen.

Van p. 95-132 wordt over de tertiaire aandoeningen gesproken. Dit gedeelte is het belangrijkste en volledigste van het geheele boek. De sarcocele syph. wordt zeer duidelijk en uitvoerig beschreven, en inzonderheid daarop aangedrongen, dat men, alvorens tot de amputatio testiculi over te gaan, altijd de werking eener cura antisyphilitica moet beproeven, omdat zij, zelfs waar men uit de anamnesis weinig of geen grond vindt om er veel heil van te wachten, niet zelden de kunstbewerking overbodig maakt.

1 *De historia morborum. Lugd. Bat.*, 1846, p. 81.

‘RICORD houdt het voor niet onwaarschijnlijk, doch nog voor volstrekt niet bewezen, dat in sommige gevallen de longknobbels van syphilitischen aard zijn, en dan geheel overeenkomen met de aan het 3de tijdperk eigene knobbels van het celweefsel’ (p. 123). Hierbij verwijst de vert. op *de observationes anatomico-pathologicae* van Prof. SCHROEDER VAN DER KOLK. Men leest bij dezen schrijver (l.l., p. 130) het volgende: ‘perscrutando cadavera syphiliticorum, qui dum vivebant, phthisici videbantur inveni in pulmonibus praecipue in medio lobo ulcus quoddam seu pus collectum *sine ullo tuberculo* cingente, ita ut pus quodam cavo contineretur.’ Uit de door Prof. S.V.D.K.t.a.p. medegedeelde belangrijke ziekte-geschiedenis blijkt wel niet duidelijk, dat er met de syph. niet gelijktijdig tubercula pulmonum aanwezig waren, - auscultatie en percussie werden hier niet aangewend; - maar het verloop der ziekte maakt het zeer waarschijnlijk, dat zij tot die gevallen behoorde, waarin bij de lijkopening de boven vermelde bevindingen gemaakt zijn. Volgens Prof. S.V.D.K. was het alzoo wel *phthisis typh.*, doch *sine tuberculis pulmonum*; volgens RICORD ‘vloeit (p. 114) uit de opening der huid’ (bij syph. knobbels van het celweefsel) ‘geene gewone knobbelstof, maar een weiachtige, bloederige, vliezige deelen bevattende etter.’ Voor zoo verre klierziekte en tuberkelvorming met elkander in verband staan, en de eerste niet zelden door syph. der ouders, inzonderheid der moeder, schijnt te worden voortgebragt, kan men de syphilis wel als een de vorming van longknobbels begunstigend moment beschouwen, maar voor het overige schijnt er voor als nog zeer weinig grond te zijn, hun ontstaan door eene onmiddellijke werking, of als een dadelijk gevolg der syph. aan te nemen, of van tubercula pulmonum syphilit. te spreken.

Dordrecht, Julij 1846.

J.A. DELHEZ.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Th.C.M. Hanegraat, *Specimen Critico-Litterarium, de Temporum computatione, quam in Libri de conjuratione Catilinae Capite XVIII, sequi videtur* Sallustius. *Zutphaniae, ap.* W.J. Thieme. MDCCCXLVI.

Een slechte titel. - SALLUSTIUS spreekt in dit hoofdstuk over de vroegere zamenzwering, die onder de consuls L. TULLUS en M. LEPIDUS (688 u.c.) gesmeed werd. Reeds toen beraamde men, om de consuls voor het volgende jaar, L. COTTA en L. TORQUATUS, te dooden; daarop zouden de hoofden van dezen aanslag, waaronder ook CATILINA, zich met geweld meester maken van *Rome's* opperheerschappij. Tweemaal mislukte het plan; maar het zaad was gestrooid, en drie jaren later had de groote zamenzwering van CATILINA, in dien tusschentijd rusteloos door hem voortgezet, onder het consulaat van CICERO, haar bekend uiteinde. - SALLUSTIUS zegt weinig van deze eerste zamenzwering. Wij gelooven daarom niet, met sommige uitleggers, dat zulks juist met inzigt geschiedde, om hierbij CRASSUS, CAESAR, of wien meer ook, te ontzien. Zijn gansch verhaal is reeds zeer kort, en het gewigt dezer eerste poging was betrekkelijk niet zwaar genoeg, om hem nog langer af te houden van de gebeurtenissen, wier vermelding hij zich ten hoofddoel gesteld had. Intusschen plaatst SALLUSTIUS het ontwerp, dat hij in het voorbijgaan aanroert, zoo uitdrukkelijk onder de hier eerstgenoemde consuls, dat niet ligt iemand, die zich slechts de moeite geeft even de plaats op te slaan, hier dat *sequi videtur* begrijpen zal. Niet dat wij daarom voor die twee woorden eenvoudig weg *sequitur* wilden stellen, dewijl ook die titel nog zou doen verwachten, hier een kritisch-chronologisch onderzoek te vinden naar eenen onzekeren tijd, waarover men getracht had eenig licht te verspreiden. Hetgeen men ten dezen opzigte in dit *Specimen* aantreft, is even oppervlakkig als

onnoodig omvergehaald, en mag, zonder misbruik van den naam, geene kritiek genoemd worden. Daarbij komt de inhoud er van hoofdzakelijk hierop neder: SALLUSTIUS noemt onder de deelnemers aan die vroegere zamenzwering ook CATILINA, ten onregte, volgens den schrijver, doordien men bewijzen kan - dit is ten minste het voornaamste argument, dat hier aangevoerd wordt - dat CATILINA in hetzelfde jaar, waarin hij alzoo te *Rome* had moeten zijn, Praetor van *Afrika* was. Hieruit wordt de gevolgtrekking afgeleid, dat SALLUSTIUS op dit punt CATALINA ten onregte beschuldigd heeft, - en daarmede afgedaan. Over een en ander nogtans wordt in de verte meer beloofd. Men vergunne ons nu eene vergelijking, om, kan 't zijn, uit het voorgaande kort en duidelijk de slotsom te trekken. LIVIUS berigt b.v., dat de consul AEMILIUS, de ambtgenoot van TERENTIUS VARRO, omkwam bij *Cannae*. Men neme eens aan, dat iemand daartegen inbrengt, dat AEMILIUS, om welke redenen ook, dien slag onmogelijk heeft kunnen bijwonen. Zou hij daarom, op een geschrift over die plaats van LIVIUS, eenen titel zetten als dezen ongeveer: *onderzoek naar den tijd, waar in het schijnt, dat* LIVIUS *den slag bij Cannae stelt*? Welnu, - hier geschiedt zulks *mutatis mutandis*. Ook SALLUSTIUS geeft de consuls op bij de gebeurtenis, waarvan hij spreekt; hij noemt TULLUS en LEPIDUS, op wie TORQUATUS en COTTA volgden; verder nagenoeg den dag zelven onder het bestuur van eerstgenoemden, waarop de booswichten hunnen plannen vaststelden. Wat zal nu de zachtste benaming zijn voor al dat geschrijf, dat slechts dienen moet, om ons te verzekeren, dat SALLUSTIUS hier geen ander jaar bedoelt, dan het jaar 66 v. Chr.? Ziehier een staaltje van dusdanig scherpzinnig onderzoek (p. 9): '*Et incipit* (SALLUSTIUS) *quidem narrationem a temporis definitione, his verbis: "L. Tullo, M. Lepido Coss. P. Autronius et P. Sulla designati consules legibus ambitus interrogati poenas dederant." Eum his verbis annum* LXVI *a. Chr. n., quo Tullus et Lepidus consules erant*[1], *significare voluisse, satis patet, quum diserte horum consulum mentionem faciat*.' Reeds meer dan genoeg, zal men zeggen; maar ook wij, opdat de overtuiging van den lezer des te vaster worde, schrijven nog het volgende af: '*Liquet etiam ex iis, quae mox addit: "parabant* (*Catilina Autronius, ceterique conjurati*) *in Capitolio Kalendis Januariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere*."

1 *Pigh Ann. ad hunc annum*.

Inibant scilicet magistratum suum consules Kalendis Januariis, quum e consulibus designatis fierent consules. Quodsi significare voluisset, *conjurationem Cotta et Torquato Coss. esse institutam, et prima conamina esse instituta Kalendis Januariis, quibus Cotta et Torquatus magistratum deponentes, hunc Caesari et C. Marcio Figulo tradebant, dicere debuisset, Caesare et Figulo Coss. eos parasse Cottam et Torquatum consulares interficere. Quod hac ratione apparet Sallustium tempus consilii suscepti retulisse ad Tulli et Lepidi consulatum, id aliis etiam argumentis confirmatur, quorum duo attulisse sufficiat*,' etc. Van dat *quodsi significare voluisset* had men geweldig partij kunnen trekken, door telkens op nieuw aan te wijzen: hoe SALLUSTIUS, wanneer hij eenen anderen tijd bedoeld had, *summa summarum* ook anders zou geschreven hebben. Zóó iets noemt niemand een paradox. Ter loops zij nog aangemerkt: dat het nog altijd doelmatiger geweest ware, voor dat jaar 66, het jaar van *Rome* te noemen; daar toch ook bij PIGHIUS, op wien verwezen wordt, juist geene jaren vóór Chr. worden aangewezen. - Na intusschen alzoo ontwikkeld te hebben, welke bedoeling SALLUSTIUS daarbij had, of liever welken tijd hij meende, als hij nagenoeg neêrschreef, dat onder TULLUS en LEPIDUS de zamenzwering tot stand werd gebragt, laat de schrijver, zeer voorzigtig, daarop nog deze woorden volgen, om zijne meening hieromtrent volkomen te bevestigen (p. 11): '*Rem ita spectandam esse probatur consensu testimoniorum omnium tum veterum tum recentiorum quae* (?) *de Salustii conjuratione Catilinaria referunt. Ex quibus unum etiamsi recentioris auctoris, tamen* maximi momenti, *afferre sufficiet. Invenitur in castigatione Joh. Rivii in Sallustii Catilinam. Hic enim de tempore, quo prima illa conjuratio secundum Sallustium sit suscepta, haec habet: "His igitur consulibus* (*Tullo et Lepido*) *coepta prior conjuratio est. Post hos L. Torquatus et L. Cotta fuere consules, quos consulatum ineuntes interficere in capitolio P. Antronius et L. Catilina parabant: sicuti paullo post testatur Sallustius. His autem in P. Sullae et Autronii locum, quos ambitus ipsi damnarant, creati fuerant. Dein fuere L. Julius Caesar et C. Marcius Figulus, quorum supra Sallustius meminit. His consulibus altera conjuratio coepta est*"'[1]. Te regt mag zoo iets *maximi momenti* heeten. Annotatiën als deze, hoe oud ze

1 JOANNIS RIVII, *Cast.* in SALL., Lib. I, p. 13. Edit. L. CARRIONIS. Antv. 1579.

ook zijn mogen, doen als het ware de schellen van de oogen vallen. Die nu toch met al deze stukken, met PIGHIUS en CARRIO in de hand, er nog aan twijfelt, of SALLUSTIUS, in het 18e hoofdstuk van zijnen *Catilina*, ook iets anders gemeend heeft, dan dat onder meergenoemde TULLUS en LEPIDUS, en dus vóór het consulaat van CICERO, reeds een aanslag gesmeed werd van gelijken aard als die, welke laatstgenoemden zoo bitter te staan kwam, dien mag men gerust van koppigheid beschuldigen; want grootere hardnekkigheid, om alles *à tort et à travers* te ontkennen, kan er niet wel uitgedacht worden. - Maar was CATILINA welligt ook op eenen anderen tijd Praetor van *Afrika* geweest? Wij gelooven zulks niet, en nemen gaarne met den schrijver aan, dat hij, dat zelfde jaar, waarin te *Rome* deze gebeurtenissen voorvielen, zijne provincie bestuurde, zonder daarom nogtans genoegen te nemen in al de bewijzen, die daarvoor worden bijeengebragt. Zoo houdt ons ten minste juist die bedenking niet tegen, dat CATILINA geen jaar vroeger Praetor te *Rome* had kunnen zijn, omdat hij toen den wettigen ouderdom nog niet bereikt had, voor dat ambt gevorderd. Als CATILINA in 647 a.u. geboren is, en zoo men 40 jaren moest bereikt hebben, om Praetor te kunnen worden (staat dit alles zoo onvoorwaardelijk vast, en loopt daarom de schrijver er maar vlugtig over heen, met te zeggen, dat het jaar te voren CATILINA de jaren nog niet had, zonder - hetgeen hier wel mogt - daar verder iets bij te voegen?), dan ontmoet men nog telken reize uitzonderingen genoeg op de *Leges Annales*, die dit wapen verstompen. Genoeg evenwel, dat het uit stellige berigten, vooral bij CICERO, duidelijk genoeg blijkt, dat CATILINA onder het consulaat van TULLUS en LEPIDUS in *Afrika* was; en dewijl het van den anderen kant geen' twijfel lijdt, of hij behoorde mede onder de hoofden van den aanslag op het einde van dat jaar, had de schr. liever naar een middel moeten omzien, om deze zwarigheid op te lossen, dan er eene beschuldiging van te maken, geheel krachteloos, of liever door niets ondersteund, tegen de goede trouw van SALLUSTIUS. Wij durven verder gaan, en beweren, dat hij over de gansche zaak weinig heeft nagedacht; hoe kon hij anders het volgende nederschrijven? (p. 13): '*Quod si quis contendere vellet Catilinam hoc tempore jam e provincia Romam rediisse, statuendum est, eum saltem Kalendis Januariis, quibus instituebantur conamina, in urbe affuisse. Quod fieri potuisset, si modo paucos dies ante tempus constitutum provinciam reliquisset. His au-*

tem respondeo, magistratibus haudquaquam licitum fuisse provinciam relinquere antequam sussessori munus tradidissent, quod fieri solebat Kalendis Januariis. Et quum Catilinae eo tempore nondum alius successisset, Romae esse non potuit.'
Vanwaar is dit alles toch gehaald? - Zuivere redenering, zal men antwoorden. - Zoo onzuiver, als er eene is, nemen wij alsdan de vrijheid van op te merken. Vooreerst was het nog zoo lang niet geleden, dat door de Lex Cornelia *de Provinciis ordinandis* (zie ORELL) uitdrukkelijk was voorgeschreven, dat de Praetor zijne provincie niet verlaten mogt binnen dertig dagen na de aankomst van zijnen opvolger. Indien de schrijver hierop indachtig geweest ware, had hij zeker nog sterker tegen SALLUSTIUS uitgevaren, want de hinderpaal, die hem hier in den weg staat, wordt daardoor nog veel hooger. Maar ten andere is de wijze, waarop hij schijnt te vooronderstellen, dat eene provincie van den eenen praetor op den anderen overging, ten eenemale onmogelijk. Zulks geschiedde, zegt hij, gewoonlijk op den eersten Januarij. Daarop volgt: dat CATILINA, omdat hij toen nog geen opvolger had, niet te *Rome* kon zijn. Waar staat juist ergens, dat CATILINA op dien tijd nog geen opvolger had? Wij gelooven nergens, en bovendien - gewis niet zonder grond - dat de schrijver hierbij dacht, dat, dewijl meestal hij, die praetor te *Rome* geweest was, na het eindigen van dit ambt in de stad, het onmiddellijk daarop in eene provincie ging bekleeden (in dezen tijd ten minste nog), daarom een opvolger voor CATILINA, ook eerst na het neêrleggen van zijn gewoon praeturaat in Januarij, uit *Rome* vertrokken kon zijn, om het op nieuw in *Afrika* te gaan aanvaarden. Tot welke ongerijmdheid deze voorstelling leidt, behoeven wij naauwelijks aan te wijzen. Hoe kon toch iemand, die op deze wijze van de eene betrekking tot de andere overging, die onmiddellijk na elkander neêrleggen en op nieuw aanvaarden, wanneer de zee daar tusschen beiden lag? Aan welken tegenspoed kon men daarbij op dien overtogt naar *Afrika*, meer nog naar *Azië*, zijn blootgesteld; waardoor het immers onmogelijk werd, hoe juist men zijne berekeningen ook gemeend had te maken, op eenen bepaalden dag, zoo als men hier wil, het bestuur van zijnen voorganger over te nemen? En als die opvolger nu niet daar was, op den tijd, dat men mogt aftreden, en men even als CICERO wel naar huis wilde gaan? - Welnu, dan gaf men eenvoudig weg het bestuur aan een' quaestor over (ad. *Att.* VI, 6). - Maar dit deed men dan toch eerst in Ja-

nuarij, en zoo doende kon toch nooit CATILINA in het begin van December reeds te *Rome* geweest zijn? - Volkomen waar, mits men maar wil bewijzen, dat eerst in Januarij de tijd, om het zoo te heeten, voor hem verschenen was; of met andere woorden, dat hij zijne provincie ook met Januarij had aanvaard; CICERO b.v. aanvaardde de zijne in Augustus, of, zoo men wil, den dag te voren (ad. *Fam.* III, 6); - bij overzeesche togten was men toen natuurlijk nog afhankelijker dan nu. - Maar, zal men nog tegenwerpen, CATILINA is gewis niet in Augustus of iets later vertrokken, dewijl hij immers, het jaar voordat hij *Afrika* bestuurde, Praetor te *Rome* was? - In dit geval vervallen wij wederom in de vroegere malerij; als hij op den eersten Januarij zijn ambt te *Rome* moest neêrleggen, en het op dien dag in *Afrika* aanvaarden, had hem zelfs geen luchtreis geholpen. Wij stellen de zaak, waarmede alle partijen moeten bevredigd worden, ons dus voor: CATILINA ging vóór dien tijd naar *Afrika*, en gaf zijn bestuur te *Rome* over aan den Praetor designatus. Daarbij kwam hij in niets te kort, als men slechts bedenkt, dat hij zelf even zóó als Praetor designatus voor zijnen voorganger te *Rome* zal ingevallen zijn. Eindelijk, wanneer wij zelfs dezen middelweg, dien niemand gedwongen zal vinden, niet geopend zagen, om het verhaal van SALLUSTIUS met vertrouwen te kunnen aannemen, dan zouden wij nog altijd, liever dan te zeggen: SALLUSTIUS zegt, dat CATILINA in *Rome* was, en die moest toen in *Afrika* zijn, *ergo* liegt SALLUSTIUS - tot deze gevolgtrekking besluiten: CATILINA had toen wel niet te *Rome* moeten zijn, maar SALLUSTIUS zegt uitdrukkelijk, dat hij zich daar bevond, *ergo* zal hij, regtens of niet, er ook wel geweest zijn. Op de naauwkeurige betrachting der wet moet men toch ook in deze ongelukkige jaren, waarin zoo veel *malgré* de fraaiste bepalingen voorviel, niet te naauw toezien. Maar wij herhalen zulks: dit zou eerst een argument *casu quo* zijn; nu achten wij het zelfs geheel onnoodig. En waarom nog te meer? Omdat toch ook SALLUSTIUS alléén niet berigt, dat CATILINA deel had aan de zamenzwering onder de consuls van het jaar 688, alhoewel de schrijver ons verzekert (p. 15): '*Hujus enim conaminis reipublicae occupandae, tamquam Catilinae operis*, nulla alibi fit mentio, *ne in orationibus quidem Catonis et Caesaris, a Sallustio memoratis, neque etiam in Ciceronis Catilinariis*.' Eene plaats uit laatstgenoemde redevoeringen, waarin CICERO duidelijk zegt, dat CATILINA reeds den dag voor den overgang van het consulaat, met het

zwaard in de hand, op zijne prooi wachtte (de uitdrukking moge overigens wat oratorisch zijn), wordt door den schrijver zelven aangehaald; maar zonder veel omslag op hetzelfde oogenblik verworpen, met deze woorden (p. 18): '*Vitium autem ibi in textu adesse verisimile est, nisi credere malis, Ciceronem variis in locis sibimet ipsi, quin etiam veritati historicae, qualem* (?) *jam exposuimus, adversari. Quale vitium eo facilius in textum irrepere potuit, quum variant codices eo in loco*.' Welke zijn die codices? Intusschen was het voornaamste bewijs, dat CATILINA onder LEPIDUS in *Afrika* was, weinig vroeger uit denzelfden CICERO ontleend; eenvoudiger kan het wel niet. - Maar wij vinden bij dezen evenwel nog meer plaatsen, door den schrijver bij zijn *nulla alibi fit mentio* geheel over het hoofd gezien. SULLA, XXIV, 67. - '*Quia furorem incredibilem, biennio ante conceptum, erupisse in meo consulatu scripsi, me hoc demonstrasse dicis, Sullam in illa fuisse superiore coniuratione. Scilicet is sum qui existimam, Cn. Pisonem, et Catilinam et Vargunteium, et Autronium nihil scelerate, nihil audacter ipsos per sese sine P. Sulla facere potuisse*. - Pro MURENA, XXXVIII, 81: *Omnia, quae per hoc triennium agitata sunt, iam ab eo tempore, quo a L. Catilina et Cn Pisone initum consilium senatus interficiendi scitis esse, in hos dies, in hos menses, in hoc tempus erumpunt*.' En verder bij DIO CASSIUS, XXXVI, 27: Πούπλιός τε γὰρ Παῖτος καὶ Κορνήλιος Σύλλας, ἀδελφιδοῦς ἐκείνου τοῦ πάνυ Σύλλου, ὕπατοί τε ἀποδειχθέντες, καὶ δεκασμοῦ ἁλόντες, ἐπεβούλευσαν τοὺς κατηγορήσαντας σφῶν Κόπταν τε καὶ Τορκουᾶτον Λουκίους, ἄλλως τε κ᾽αὶ ἐπειδὰν αὐτοὶ ἀνῃρέθησαν, ἀποκτεῖναι· καὶ παρεσκευάσθησαν μὲν ἄλλοι τε καὶ Γνάϊος Πίσων, καὶ Λούκιος Κατιλῖνας, ἀνὴρ θρασύτατος κ. τ. λ.

Wij gelooven onze trouwens niet aangename taak hiermede te mogen eindigen, zonder verder in bijzonderheden te treden. Dat men b.v., om consul te worden, zich 24 dagen voor de comitiën moest aangeven, is onjuist; daarbij zijn sommige redeneringen hier van dien aard, dat niemand ze zou willen wederleggen. Zoo heet het onder anderen (p. 16): dat men in deze woelige jaren, na den eersten aanslag, daar ieder dag weer wat nieuws opleverde, gemakkelijk vergeten kon, dat CATILINA op dien tijd Praetor van *Afrika* was geweest. Als wij den schr. wel begrijpen, wil hij daarmede zeggen: dat SALLUSTIUS, toen hij over dien aanslag schreef, er CATILINA maar zal bijgeplakt hebben, zonder regt na te denken, waar die kon gezeten hebben, alleen er op af gaande, dat zulks juist zoo iets voor dien

vriend geweest was. Als een *curiosum* voegen wij hier ten slotte bij, het manifest, dat dit *Specimen* voorafgaat: ‘Ex decreto Nobilissimae Phil. Theor. et Litt. Hum. Facultatis cujus judicio hoc specimen subjecit auctor, sequitur articulus CVIII decreti regii de Institutione Academica (2 Aug. 1815).’ - ‘Het specimen opgesteld zijnde, zal hetzelve aan de beoordeeling der Faculteit onderworpen worden, om toe te zien, dat daarin niets gevonden worde, strijdig met de openbare orde en goede zeden; blijvende het voor het overige ieder onverlet, de vruchten zijner overtuiging voor te dragen, zonder dat die in eenig geval voor het gevoelen der Faculteit of der School zal gehouden worden.’ *Satis*.

H.

C.A.E.

***Friedrich Schiller. Eene Schets van* Sir Edward Bulwer Lytton, *Bart. Vertaald door* s. vissering. *Amsterdam*, P.N. van Kampen, 1845.**

Wij beamen ten volle wat de Heer VISSERING in zijne voorrede (bl. IX en X) aanvoert ter regtvaardiging van zijnen arbeid. Hij heeft een schoon werk vertaald, welks inhoud volkomen beantwoordt aan den aard en den graad der behoefte aan kennismaking met SCHILLER, die er bij onze landgenooten bestaat.

De schrijver volgt den draad der in- en uitwendige geschiedenis van den dichter. Slechts éénmaal, kort na den aanvang, vergunt hij zich eene uitweiding, *eenen blik* behelzende *op den toestand van een deel der Duitsche letterkunde kort vóór de verschijning van* die RÄUBER. Deze blik moet ons op de hoogte brengen om te beseffen, hoe SCHILLER's eerste voortbrengsel zich aansluit aan hetgeen kort vóór hem door *Duitschlands* toenmalige dichterlijke vernuften gedaan was, om eene stem te geven aan den geest van den tijd. SCHILLER, dit tracht hij uitéén te zetten, vertegenwoordigde met dat stuk eene rigting, die zulk eene opzettelijke uitdrukking nog niet gevonden had.

Maar hoe vertoont zich BULWER hier als levensbeschrijver? Het antwoord op deze vraag kan, mijns inziens, niet anders dan eene onbekrompene lofspraak op den Engelschen dichter inhouden. In den *biograaf* verloochent zich nergens de *dichter*. Waar hij ons met korte trekken als het ware, de *scénerie* schetst, te midden van welke de hoofdpersoon zich in belangrijke oogenblikken van zijn leven bevindt, toont hij te weten, hoe veel zulke bijzonderheden toebrengen, om den man voor ons te doen leven en ons met hem te doen lijden. Bij voorbeeld: ‘En

zoo zeide dan op een winteravond - de sneeuw lag hoog op de velden - de goede STREICHER zijnen vriend (toen deze zich naar de hem te *Bauerbach* verleende wijkplaats begaf) vaarwel; of liever, geen woord werd gesproken, geene omarming gewisseld - een lange, stille handdruk was de eenige uitdrukking eener liefde, die zoo veel hards had helpen dragen en zoo veel zorgen had gelenigd' (bl. 51). Toen SCHILLER zich, na zijne vlugt uit *Stuttgart*, door geldnood gedrongen, tot VON DALBERG gewend had, om een voorschot op het honorarium van zijnen *Fiesco* te vragen, 'was het hem' (zegt de schrijver), 'na dit schrijven, ruimer om het hart; maar toch, toen hij van het postkantoor, waar hij zelf den brief gebragt had, naar huis keerde, hield hij stil op de Mainbrug (hij was te *Frankfort*) en staarde langen tijd zwijgend in den stroom en murmelde ten laatste: "Wat mag wel dieper zijn, dit water of mijn lijden?" Doch geen man, geen waar dichter kan lang moedeloos blijven te midden eener wereld, die verheerlijkt wordt door de nijvere werkzaamheid van zijn geslacht en bewaard door de liefde des Scheppers. Het aanschouwen van die tooneelen van bezigheid: de schepen, die af en aan zeilden; de rivier, glinsterende in de ondergaande zon; de zoele zomeravondlucht; het frisch en dartel golfgekabbel; overal, onder den glimlach der natuur, het bewijs, dat die natuur onderworpen is aan den wil en de kracht des menschen - dit alles deed hem allengs ontwaken uit zijne neêrslagtigheid en gaf zijner ziel hare veerkracht terug' (bl. 48). Waar BULWER van uit ons tegenwoordig standpunt een' blik slaat op SCHILLER's zorg en strijd, openbaart hij, hoe levendig zijn hart in het lot eens dichters deelt, terwijl hij uit het voorbeeld van éénen opwekking afleidt voor jeugdige vernuften, en waarschuwing voor hunne oppervlakkige beoordeelaars Zoo schrijft hij (bl. 43): 'Zoo vlugtte FRIEDRICH SCHILLER uit de hoofdstad van *Wurtemberg*, arm aan geld, arm aan hoop (zegt hij zelf zonder veel overdrijving), een oproerling in de oogen van zijnen landsheer, door zijnen vader veroordeeld als een zonderling, beklaagd door zijne makkers als een dwaze, zorgelooze prulschrijver, die de schoonste vooruitzigten aan eene ijdele eerzucht opofferde. Wie thans de hoofdstad van *Wurtemberg* bezoekt, vindt weinig, dat zijne belangstelling gaande maakt, uitgezonderd een kolossaal standbeeld op een ruim plein nabij het koninklijk paleis, - waarbij zijn wegwijzer hem stilhoudt en verklaart, dat dit is FRIEDRICH SCHILLER - de glorie van zijn

vaderland.' Vermeld hebbende, hoe SCHILLER op de vlugt uit *Stuttgart*, na een te voet afgelegd eind weegs, de krachten waren ontzonken en hij uitgeput was neêrgezegen, voegt zijn levensbeschrijver er bij (bl. 46 en 47): 'Jongeling, die worstelt met uw noodlot! vat moed voor de toekomst, wanneer gij den blik vestigt op dien slapende, zonder dak, zonder iets, dat het zijne is; maar reeds op den weg, die hem zal leiden tot de overwinning op het noodlot zelf, en tot den troon, welken geene omwenteling schokt en geen tijd ondermijnt - den troon in de harten der menschen!' En hoe oordeelt de lezer over deze waarschuwende woorden? (bl. 55): 'In *Engeland* zouden dergelijke geschriften' [als SCHILLER's *Räuber, Fiesco, Kabale und Liebe*] 'straffeloosheid verzekerd hebben aan de lastertaal van letternijd, en aan de schijnheilige aanvallen van partijhaat. Maar een edeler geest bezielde het Duitsche publiek. Men liet bij SCHILLER de verontschuldiging gelden, die, ondanks de sterkere verleiding van hooge geboorte, schoonheid en rijkdom, aan BYRON ontzegd werd - men nam zijne ongeoefende jeugd, zijne gebrekkige opvoeding in aanmerking en - moge de uitkomst eene les zijn voor het publiek in alle landen! - zijn mannelijke leeftijd was de schitterendste betering van de feilen zijner jeugd.'

Over het algemeen verschaft dit boek eene hoogstaangename lektuur; het is helder, levendig en onderhoudend geschreven. Hier en daar evenwel voelt men zich geneigd van het gevoelen des schrijvers te verschillen, en ook de vertaler wil, blijkens zijne voorrede (bl. XI), niet geoordeeld worden, alles lofwaardig te keuren, wat BULWER geschreven heeft en hij heeft overgenomen. Zoo dunkt mij des schrijvers oordeel over WOLFGANG MENZEL te gunstig. Bl. 26 zegt hij: 'MENZEL, hoe men ook moge oordeelen over zijne onregtvaardigheid jegens GOETHE, eischt hoogachting wegens zijne eerlijke geestdrift voor hetgeen waar en edel is, wegens zijn' gespierden zin, wegens zijnen onbuigbaren moed.' In onze oogen is MENZEL een middelmatig wezen met onbegrensde inbeelding. Hij is onvermogend om datgene te begrijpen, wat boven het peil van het middelmatige stijgt, en wreekt zich daarop door hardnekkig lasteren en schelden. Daarom staan juist GOETHE en HEGEL aan zijne aantijgingen ten doel. En wat zijn' stijl aangaat: hij vervolgt ook de bastertteelt van *Duitschlands* grootste geniën, het zoogenaamde *jonge Duitschland*; maar hij zelf had hun het

voorbeeld gegeven van dien stijl, welke naar antithesen jaagt, en gewetenloos zoekt te schitteren, al ware het ten koste der waarheid. - Belangrijk is het, op bl. 113, het oordeel van den Engelschman over SCHILLER's *Maria Stuart* te lezen. Hij noemt dit stuk het zwakste tooneeldicht van zijnen rijperen leeftijd, en verklaart, dat MARIA en ELISABETH veel van de fletschheid en den valschen praal der Fransche tooneelheldinnen bezitten. Doch, als ware het om ons te waarschuwen voor het subjectieve, dat deze oordeelvelling aankleeft, heeft hij er bijgevoegd: 'Voor den Engelschman is het hier geschilderd karakter zijner groote ELISABETH stuitend.' Onzes inziens is het SCHILLER's doel geweest in ELISABETH den strijd tusschen de heerschende vorstin en de vrouw, in MARIA tusschen de onttroonde vorstin en de vrouw te vertoonen. Dit doel bereikt hij op eene meesterlijke wijze, en of dan de Engelschman al of niet in de heldin het beeld moge terugvinden, dat hij zich van zijne *groote* ELISABETH gevormd heeft, de kunst is niettemin voldaan. - Eene derde aanmerking betreft de plaats op bl. 118 en 119, waar BULWER zonder grond tegen eene uitspraak van GOETHE te velde trekt. Hij zegt aldaar: 'GOETHE heeft doen opmerken, dat, terwijl de gedachte van *vrijheid* door al de werken van SCHILLER speelt, zijn eerste stuk (*die Räuber*) echter meer bepaaldelijk ligchamelijke vrijheid, zijn laatste (*Wilhelm Tell*) meer ideale ten onderwerp had. Maar dit kan toch niet als het ware onderscheid tusschen deze beide stukken worden aangemerkt.' De schrijver (dit blijkt uit hetgeen hij onmiddellijk hierop laat volgen) zou GOETHE's woorden bijna juist willen omkeeren. Maar heeft hij deze wel genoegzaam begrepen? Om dit te beoordeelen, moeten wij de uitdrukkingen kennen, door GOETHE gebezigd, en het ware de moeite waard geweest, zoo de schrijver of de vertaler de plaats, waarop gezinspeeld wordt, had aangehaald. Men kan haar vinden in ECKERMANN's *Gespräche mit Goethe*, I, s. 306 (Leipz., BROCKHAUS, 1837); zij luidt aldus: '*Durch* SCHILLER's *alle Werke, fuhr* GOETHE *fort, geht die Idee von Freyheit, und diese Idee nahm eine andere Gestalt an, so wie* SCHILLER *in seiner Cultur weiter ging und selbst ein Anderer wurde. In seiner Jugend war es die physische Freyheit, die ihm zu schaffen machte und die in seine Dichtungen überging; in seinem spätern Leben die ideelle*.' Hier wordt, vooreerst, niet bepaaldelijk van de *Räuber* en den *Wilhelm Tell* gesproken, en, ten tweede, schijnt de tegenstelling tusschen *physische* (minder juist *ligchamelijke*) en *ideäle* vrijheid

op zulk eene wijze opgevat te kunnen worden, dat GOETHE's uitspraak de juiste waarheid blijkt te bevatten. Of was het geene *physische* vrijheid, waarvoor de jongeling SCHILLER dweepte? vrijheid door verbreking van die *uitwendige* perken, waarbinnen de mensch zich in elke maatschappij ziet besloten. En trachtte dezelfde dichter, tot de rijpheid der mannelijke jaren gekomen, daarentegen niet, door zijne leer en prediking het menschdom ter verwezenlijking der *idee* van schoonheid en zedelijkheid op te leiden en zoo tot ware vrijheid te vormen? - Nog eene uitdrukking had eene nadere bepaling of wijziging behoefd. Ik bedoel de plaats (bl. 137), waar hij van SCHILLER's dramatische helden zegt: ‘Het zijn heerlijke antieke beelden, maar bij welke onder het marmer geen ader klopt.’ Wij laten het den lezer zelven over te beoordeelen, in hoeverre deze woorden, op SCHILLER toegepast, juist zijn.

En wat nu het werk van den vertaler aangaat, hij heeft zich meesterlijk van zijne taak gekweten. Na de boven aangehaalde proeven, behoef ik dit hier niet opzettelijk te bewijzen. De stijl is vloeijend en keurig; alle sporen van het karakter der taal, waaruit hij overzette, zijn weggewischt; zelfs zou men hier en daar kunnen twijfelen, of hij niet veeleer een' Hoogduitschen text voor oogen gehad heeft. Bij voorbeeld, waar hij, op bl. 44, de uitdrukking bezigt: ‘hij *raadde tot* de dadelijke afzending, enz.,’ of, op bl. 48, ‘hij *murmelde*,’ voor *mompelde*, of, op bl. 65, waar hij spreekt van het *bedrijven* eener studie, of eindelijk, op bl. 112, waar *den doorslag geeft* aan het Hoogduitsche *den Ausschlag geben* herinnert. Ik sla een paar ligte feilen over, die de vermelding onwaardig zijn; maar neem de vrijheid, om op een tweetal plaatsen te wijzen, om de eigenaardige syntaktische moeijelijkheid, die zij aanbieden. ‘Maar’ (lezen wij bl. 14) ‘behalve dit dichterlijke bewustzijn, bezat hij er twee andere -.’ Hier dwingt ons de zamenhang het woord *bewustzijn* in het meerv. te herhalen, hoezeer dit woord geen meerv. heeft. De andere plaats (bl. 40) luidt: ‘De twee vrienden bepaalden, dat SCHILLER hem zoude vergezellen.’ Is het niet, of hier van vier verschillende personen gewaagd wordt? Intusschen wil de schrijver zeggen, dat de twee vrienden, SCHILLER en STREICHER, afspraken, om te zamen de reis te doen. - In de plaats op bl. 24: ‘Voss had zijne *Louise* en zijne *Idyllen*, de herderszang van de huiskamer eens landpredikers, nog niet in het licht gezonden,’ is welligt eene drukfout ingeslopen, en de uitdrukking op

bl. 36: ‘deze liefde was klaarblijkelijk geheel onderscheiden van de ernstige, reine en standvastige gehechtheid, die namaals het geluk van zijnen mannelijken leeftijd uitmaakte,’ zal duidelijker zijn, wanneer men voor: *geheel onderscheiden van*, leest: *van geheel anderen aard dan*. Ten slotte. Juist omdat ik de in eene noot door den vertaler gegevene verklaring van de duistere plaats op bl. 22 voor de ware houd, zou ik voor de woorden: *als Christendom tot den mensch*, liever lezen: *als het karakter van Christen tot dan van mensch*; doch ik geef deze vertaling voor eene betere gaarne over. Bovendien moet de lezer, die het oorspronkelijke niet bij de hand heeft, raden, of het Engelsch hier het woord *Christendom, Christianity* of *Christianism* heeft.

Junij. 1846.
W.G. BRILL.

Communistische Geloofsbelijdenis van M. Cabet, *ex-député, exprocureur-generaal en advokaat. Naar het Fransch met de belijdenis des vertalers*, 1846, *in* 8°. 51 blz.

CABET, wiens *credo* hier aan het Nederlandsch publiek wordt aangeboden, heeft, schoon hij eerst in de laatste jaren tot het communisme toetrad, grooten invloed op de vestiging en uitbreiding dier sekte in Frankrijk geoefend. In 1815 en 1816, bij de talrijke staatkundige regtsgedingen, welke de eerste dagen der restauratie kenmerkten, met grooten roem als verdediger werkzaam, had hij aan den naam, welken hij zich bij die gelegenheid verwierf, eene plaats te danken in de Kamer der Afgevaardigden, waar hij de zijde der oppositie koos en weldra onder de heftigste en bekwaamste tegenstanders der regering gerekend werd. Ook aan de omwenteling van 1830, tot welker voorbereiding hij ijverig had medegewerkt, nam hij met warmte en ingenomenheid deel. Even als vele anderen echter zag hij door den eindelijken uitslag zijne uitzigten verijdeld en zijne hoop bedrogen; en alras schaarde hij zich bij de in den aanvang magtige staatspartij, die de geheele omverwerping der monarchie en de vestiging eener republiek beoogde. Zijne heftige deelname aan de pogingen dezer partij, welker beginselen en belangen hij in zijne *Histoire de la Révolution*, in zijne *Révolution de* 1830, en vooral in zijn Tijdschrift *le Populaire* ontwikkelde en voorstond, stelde hem niet alleen aan herhaalde geregtelijke vervolgingen bloot, maar dwong hem zelfs, na den mislukten opstand van 1834, zijn vaderland te ontvlugten

en naar *Engeland* de wijk te nemen. Tot dus verre was CABET echter de grenzen van een zuiver democratisme niet te buiten gegaan: verder dan tot de vestiging eener republiek, waar eene volstrekte staatkundige gelijkheid onder alle burgers heerschen zoude, reikten zijne eischen niet. Had hij echter bijna twintig jaren lang in de hitte van den strijd zijne staatkundige ontwerpen tegen de aanmatiging der feodalistische aristokratie zoowel als tegen de zelfzucht eener zegepralende middelklasse verdedigd: van het slagveld verwijderd, begon hij die ontwerpen zelve aan een onbevooroordeeld onderzoek ter toetse te brengen, en alras werd het hem helder, dat het lijden en de ellende des volks andere en dieper liggende oorzaken had, dan de staatkundige onbevoegdheid der menigte, en andere en doortastender geneesmiddelen eischte, dan de oprigting eener Republiek. Naar de vestiging niet slechts eener staatkundige, maar eener maatschappelijke gelijkheid, rigtte hij van nu aan zijnen blik en zijn streven, en, bij zijne terugkomst te *Parijs* in 1839, legde hij openlijk van zijne veranderde denkwijze rekenschap af in zijne *Voyage en Icarie*, welk geschrift ongemeenen opgang maakte en hem eensklaps en bijna zijns ondanks aan het hoofd eener communistische partij plaatste, wier leden zich naar den titel van zijn werk Icarische Communisten (*Communistes Icariens*) noemden.

Het is niet gemakkelijk de juiste grenslijn te trekken tusschen wat men tegenwoordig, in *Frankrijk* vooral, socialisme en communisme heet. Veelal pleegt men die stelsels socialistische te noemen, welke, in wetenschappelijken vorm medegedeeld, door een enkel wijsgeer of economist, soms van weinige discipelen omgeven, beleden worden, terwijl men elk programma, dat door populariteit van inhoud en vorm opgang maakt bij de lagere klassen en tot de leuze eener eigenlijke volkspartij wordt, communistisch heet. Eene zoodanige onderscheiding echter, die zich slechts aan uiterlijkheden hecht, en minder naar den aard eener leer dan naar den toevalligen uitslag van hare prediking vraagt, mist allen wezenlijken grond. Het verschil tusschen beide stelsels ligt dieper, schoon het niet overal even ligt zij dit aan te wijzen. De socialist bedoelt de vestiging van een nieuwen staat, waarin aan allen een geluk en eene welvaart ten deel zal vallen, die thans slechts het lot van enkelen zijn; waarin alle beletselen, die den voortgang en de uitbreiding der beschaving in den weg staan, zullen worden opgeheven, en de menschheid zich vrij en harer hooge

bestemming overeenkomstig ontwikkelen zal. De communist daarentegen is zoowel jegens het denkbeeld van staat en staatsvorm, als jegens dat van beschaving en verfijning, in den grond onverschillig, zoo al niet vijandig. Het uitsluitend voorwerp van zijn streven is *gelijkheid*, en zonder aarzelen brengt hij aan die gelijkheid alles wat haar in den weg staat, hoezeer het eene algemeene beschaving in de hand werke, ten offer. Die tegen stelling komt vooral bij het oorspronkelijk communisme - het Babouvisme - thans door de sekte der *travailleurs égalitaires* gehuldigd, scherp uit. Opheffing van huwelijk en huisgezin, afschaffing van alle weelde, vernietiging der steden, veronachtzaming van alle kunsten en wetenschappen, openlijke verkondiging van het materialisme: ziedaar de middelen, welke deze partij gereed is aan te wenden om het gebouw eener volstrekte maatschappelijke gelijkheid op te trekken op de puinen van alle maatschappelijke vooruitgang en beschaving. Het communisme van CABET heeft veel min afschrikkende vormen; de regten van huwelijk en bloedverwantschap worden geëerbiedigd, en het betoog wordt telkenreize beproefd, dat, bij de vestiging van gelijkheid en gemeenschap van goederen, de beschaving geenszins lijden, maar winnen zal, en het belang van kunsten en wetenschappen niet minder dan dat der enkele burgers bevorderd zal worden. Intusschen blijft ook hier eene volstrekte gelijkheid van alle leden der maatschappij, berustende op algeheele gemeenschap van goederen en algemeene verpligting tot arbeiden, en gewaarborgd door eene gelijke opvoeding van alle kinderen, het middelpunt des stelsels.

Op verschillende wijzen heeft CABET in de laatste jaren de verspreiding zijner denkbeelden en hunne handhaving, zoowel tegenover den weêrstand, dien zij in de groote maatschappij ontmoeten, als tegenover de overdrijving van enkele leden zijner eigene partij en der *Babouvisten*, trachten te bevorderen, zoo door de wederoprigting van zijn tijdschrift: *Le Populaire*, als door de uitgave van verschillende brochures. Eene van deze, *le credo communiste*, dat hier aan het Nederlandsch publiek wordt aangeboden, bevat in eene opeenvolging van losse stellingen, de belangrijkste wijsgeerige en maatschappelijke vraagpunten betreffende den hoofdinhoud zijner leer, en in zooverre gelooven wij, dat de vertaler eene goede keuze gedaan heeft. Men had echter met regt mogen verwachten, dat de vertaling dezer brochure, waarin denkbeelden, zoo geheel vreemd aan de gebruikelijke beschouwingswijze, meer geschetst als ontwikkeld wor-

den, van een enkel woord ter inleiding of opheldering, van eene enkele poging, om den lezer op het ware standpunt te plaatsen, zoude verzeld zijn geweest: dat, hetgeen wij hier in een paar bladzijden beproefden, met eenige meerdere uitvoerigheid en naauwkeurigheid geschied ware: dat althans met een woord vermeld ware, wie CABET is, welken invloed zijne denkbeelden oefenen en in welke verhouding zij tot die der overige maatschappelijke hervormers staan. Niets van dat alles. Geen enkel woord van toelichting gaat de vertaling vooraf, geene enkele aanteekening verzelt ze. En toch zijn bijna drie vierden der brochure het oorspronkelijke werk van den vertaler: maar zij hebben noch op CABET, noch op zijn communisme betrekking; zij bevatten eene maatschappelijke geloofsbelijdenis van den vertaler zelve, de omtrekken eener foederatief-socialistische maatschappij, van welker oprigting de vertaler de opheffing van allen menschelijken jammer en de verwezenlijking onzer schoonste wenschen te gemoet ziet, - hetzelfde in één woord, wat CABET van de invoering zijner gelijkheidstheorie verwacht. Wij moeten ronduit bekennen, dat wij de uitgave dier belijdenis des vertalers voor even nutteloos houden als wij een woord ter toelichting van het vertaalde dienstig geacht zouden hebben. Niets toch is sneller opgebouwd en sneller omvergeworpen dan eene maatschappelijke utopie. Wie onzer voelt zich niet in staat, om, het terrein der historische ontwikkeling ontzwevende en uit de hoogte op feiten en bestaande verhoudingen neerziende, zich een eldorado te droomen, dat men slechts met een tooverslag in het leven moest kunnen roepen, om aanstonds aan alle kwalen en ellende een einde te maken. Maar wie onzer voelt niet tevens, hoe ijdel en vruchteloos zulke droomerijen zijn, en hoe geringe dienst zij tot de verhelping van werkelijke maatschappelijke gebreken, tot de verbetering van onzen wezenlijken toestand doen. Somwijlen, het is waar, kunnen dergelijke utopiën onze aandacht verdienen, hetzij om de grootschheid der bouworde van de gedroomde maatschappij, hetzij om de vindingrijkheid, waarmede haar bouwheer van ieder element gebruik maakt, iedere zwarigheid voorzien heeft, hetzij eindelijk om de bruikbaarheid van enkele instellingen, die zich vaak met eene ligte wijziging in het wezenlijk leven laten overbrengen en toepassen - wie denkt hier niet vooral aan het Fourierisme; - somwijlen hebben zij regt op onze belangstelling, minder om hunnen inhoud dan om den invloed dien zij oefenen, de verwachtingen die zij opwekken, den blik

dien hunne geschiedenis ons vergunt in de gemoederen van zoo vele leden der maatschappij te werpen - iets dergelijks was met het Saint Simonisme, maar is vooral met het Communisme het geval, en zeker zullen wij het *credo* van CABET met een ander oog beschouwen, wanneer wij bedenken, dat duizenden Fransche arbeiders en handwerkslieden in die belijdenis het programma hunner wenschen en verwachtingen zien, een programma, dat weldra misschien eene krijgsleuze worden kan: - zoodra eene utopie echter, noch om hare eigene kunstmatigheid, noch om haren historischen of actuëlen invloed belangstelling verdient, is zij ook van alle belang ontbloot, en dit is met de *belijdenis des vertalers*, gelooven wij, het geval. Naast de belijdenis van CABET geplaatst, heeft zij vooreerst het nadeel, dat deze de uitdrukking is van de wenschen en verwachtingen eener aanzienlijke menigte, zij daarentegen slechts de uitzigten van eenen enkelen onbekende formuleert; maar zij staat daarenboven nog verre bij het *credo communiste* in eenvoud, helderheid en logische consequentie achter. CABET wil slechts de huldiging van het gelijkheidsbeginsel, en geeft in breede trekken de noodzakelijke uitvloeisels van dat beginsel aan. Zijn vertaler heeft geen bepaald punt waarvan hij uitgaat. In plaats van persoonlijken eigendom, verlangt hij gemeente-eigendom, in stede van gelijkheid van allen, gelijkheid van de leden eener enkele gemeente, terwijl tusschen de verschillende gemeenten ongelijkheid van welvaart en vermogen heerschen mag. CABET eerbiedigt het bestaande, in zooverre het niet in volstrekten strijd is met het gelijkheidsbeginsel. Zijn vertaler predikt, met geheele voorbijzage zoowel van de menschelijke behoeften als van de geschiedkundige ontwikkeling der Germaansche maatschappijen, de opheffing van het familieleven ter gunste eener openbare opvoeding, de ontzegging der godsdienstvrijheid ter gunste eener bevoorregte kerk. CABET eindelijk vergenoegt zich in breede trekken den invloed aan te wijzen, die de invoering eener algemeene gelijkheid op alle maatschappelijke instellingen zal moeten oefenen. Zijn vertaler treedt in kleinigheden, welke het ongerijmd is vooraf te willen voorzien en regelen, en bepaalt de wijze, waarop de gemeenten met elkander omgaan en over elkander toezigt houden zullen, ja, tot de voorwaarden toe, waarop het lidmaatschap in die gemeenten verkregen zal worden. Het gelijkheidsdenkbeeld, hoe men ook, zoowel over het beginsel zelve als over de mogelijkheid der toepassing denke, is zeker een groot denkbeeld, en het

onderzoek naar die mogelijkheid verdient aandacht en belangstelling: maar wie zal zich verdiepen in een zamenstel van maatschappelijke hervormingen en instellingen, door geen anderen band met elkander vereenigd dan door de subjectieve opvattings- en beschouwingswijze van een enkelen utopist. Wij wenschen dat de studie der verschillende socialistische en communistische stelsels, ten onzent te lang veronachtzaamd, meer en meer de algemeene belangstelling wekke; maar wanneer die studie geene andere vruchten moest opleveren dan de vorming van inheemsche utopisten, onbekookter en roekeloozer nog veelal dan de vreemde, wij zouden er weinig heil in zien. Gelukkig is er van de hier aangekondigde brochure, zoo al weinig voordeel, toch even weinig schade te wachten, want, zoo zij die wetenschappelijkheid mist, waardoor een belangrijk vraagstuk eene schrede nader aan de oplossing gebragt wordt, het faalt haar welligt nog meer aan die populariteit van voorstelling, die vaak ook aan de ongerijmdste en overdrevenste stelsels en ontwerpen een gereeden ingang bij de groote menigte doet vinden.

***Proeve van eene algemeen bevattelijke beantwoording der vraag: Wat is de reden, dat wij op het eerste aanschouwen van sommige menschen, een zeker gevoel - óf van behagen, óf van mishagen - omtrent hen bij ons waarnemen. - Eene bijdrage tot mensch- en zielkundig onderzoek, door* J.B. Christemeijer. *Tweede, vermeerderde, met aanteekeningen voorziene druk. Schoonhoven*, van Nooten. 1845.**

De schrijver wijst ons eerst op de gevaren, die ons bij alle beschouwingen van dezen aard bedreigen, als daar zijn: te veel toegeven aan phantastische denkbeelden; te veel bouwen op hypothetische gronden, en zóó de praktijk misleiden; het verheffen tot algemeene waarheden, wat slechts betrekkelijke waarheden zijn; de eenzijdige beschouwingswijze, die aan een enkel gezegde, stelregel of opvatting te veel waarde hecht, en zoo ons over het paard, in plaats van op het paard zet, ons doet dwalen door eene eenzijdige en dus onjuiste toelichting. Het is dan beter, om, zoo als de schrijver doet, op eenen lageren trap en een minder uitgestrekt punt van beschouwing te blijven staan, te meer, omdat het algemeen, de dagelijksche lezer, ons dan beter en ligter begrijpt.

Zoo doende wordt het boekje bij eenen aanlokkenden titel

meer allemans gading, en ofschoon voor de wetenschap, voor de wijsbegeerte en zielkunde geene aanwinst, is het toch eene nuttige lectuur voor de meest dagelijksche lezers, die daaruit bedachtzaamheid in het oordeelen leeren, en althans gewezen worden op *onderscheidene* oorzaken, welke hun om verschillende redenen in verschillende gevallen een' voor- of nadeeligen indruk van eene eerste ontmoeting doen ontvangen.

Hier wordt eerst de invloed van den inwendigen mensch op den vorm, op zijn uiterlijk aangewezen, - bekende zaken; en het beschouwde voorwerp in tien bladzijden klein octavo afgehandeld, zonder praktische aanwijzing.

Daarna wordt gesproken over de oorzaken van verschillende opvatting van den eersten indruk bij den beschouwer: de meerdere of mindere kennis der gewone beteekenis van uitwendig aan houding en tronie zigtbare verschijnselen, hetwelk passief bij den beschouwer, actief en in veel hoogeren graad ontwikkeld bij den voortbrenger, d.i. schilder, beeldhouwer en dichter, bestaat, waartoe dan ook stem en geste kunnen bijdragen.

Tot de oorzaken van verschillende opvatting bij den beschouwer behoort de verbinding van voorstellingen, welke de schrijver hier onwillekeurig had moeten noemen, en die doorgaans zoo duister is, dat de persoon deze oorzaak niet opmerkt, alzoo verkeerdelijk aan eenen eersten indruk toeschrijvende, hetgeen ontstaat uit eene onwillekeurige associatie van dezen indruk met gelijksoortige verledene indrukken, en naar den bekenden aard van den vroegeren indruk, den onbekenden aard van dezen *gelijkvormigen* indruk bepaalt, doorgaans zonder willen en weten van den persoon zelven.

Almede is oorzaak van verschillende opvatting bij den beschouwer: *het vooroordeel*, waarmede hij behebt kan zijn voor of tegen deze of gene vormen, manieren, kleur en spraak en houding. - De *vooropgevatte neiging*: de *neiging* zal met meer grond moeten geacht worden te zijn de door gewoonte heerschende zucht, lust, hartstogt; zoo zal b.v. iemand, die veel passie voor vrouwen heeft, ongunstige gelaatstrekken, die eenen onaangenamen indruk omtrent het karakter van de vrouw moesten maken, voorbijzien en niet opmerken, wanneer slechts haar leest schoon en haar oog veelbeteekenend is, enkel omdat zijne neiging hem toegankelijker maakt voor deze laatste indrukken, en hij alzoo geen helderziend en kalm opvattend beschouwer is van het *geheel*. De Heer CHRISTEMEIJER heeft hier den lezer niet juist voorgelicht;

de door hem aangevoerde voorbeelden berusten op vooroordeel en niet op vooropgevatte neiging.

Verder komt als oorzaak van min juist oordeel op den eersten indruk in aanmerking bij den beschouwer: *de verkeerde toepassing van gelaatkundige regelen*. Is de gelaatkunde op zich zelf reeds eene onzekere wetenschap, geheel nadeelig wordt zij, als zij door verwarde en excentrieke verstanden wordt beoefend en toegepast; trouwens dit geldt van alle wetenschappen.

Voorts bij het beschouwde voorwerp: *misvorming des gelaats door ziekte of andere oorzaken*. Dat deze eenen ongunstigen indruk moeten maken, en vooral daarom ook de schoonheid en regelmatigheid begeerlijk is en begeerd wordt, behoeft wel aan niemand te worden gezegd.

Verder, bij den beschouwer en beschouwde beide, *de gemoedsstemming van het oogenblik*, welke den eerste iederen ontmoetenden in een gunstig of ongunstig daglicht doet zien, of bij den beschouwden persoon ook naarmate zijn aangezigt in eene opgeruimde of nedergedrukte plooi is, naarmate hij op dat oogenblik door edele of onedele hartstogten bewogen wordt, eenen toestand te weeg brengt, die op den kalmen beschouwer ongelijk werkt, en dus naar voorbijgaande oorzaken den indruk van de eerste ontmoeting bepaalt.

Eindelijk zijn tot het bepalen van den eersten indruk ook nog dikwijls afdoende: *zekere, door opvoeding, stand, werkkring en leefwijze aangenomene vormen*.

Hierbij had de schrijver, naar de meening van Rec., ook den valschen schijn, die door eene vormbeschaving op de aangezigten der menschen gelegd wordt, moeten gedenken, daar juist deze zeer veel een' bedriegelijk gunstigen indruk op den onervarene maakt, en wel het meeste het onkenbaarste bedrog van den eersten indruk in dezen valschen schijn gelegen is.

Het is juist deze, die ons noopt op onze hoede te zijn; want hier heeft de kunst met schendende hand het heilige schrift der natuur uitgewischt; en des Scheppers wijsheid, waarheid en liefde, die overal het inwendige aan het uitwendige deed beantwoorden, vindt zich hier erg misleid. Ieder onkundige is hier althans op den eersten indruk stellig de dupe van zoodanige gedresseerde personen, en er is niet anders dan een door ondervinding verkregen scepticisme, dat ons voor dagelijksche misgrepen hoeden kan.

Het schilderen van zulke bedriegelijke karakters en physionomiën zou nog wel eene interessante taak voor den eenen of

anderen menschenkenner onzer dagen wezen kunnen. Onze schrijver komt tot de volgende resultaten, uit zijne beschouwingen afgeleid.

‘1°. Daar er zoo vele oorzaken op het doen ontstaan van het bewuste gevoel kunnen invloeijen (invloed kunnen uitoefenen), is op hetzelve over het algemeen met geene zekerheid af te gaan.

2°. Zoo het ons al, in sommige gevallen sterk waargenomen wordende, tot zekere waarschuwing moge (mogt) verstrekken, zal men nogtans voorzigtig doen zich niet naar hetzelve alleen te regelen, in het schenken of onthouden van zijn vertrouwen of zijne vriendschap *aan eenen ander* (sic!).

3°. Het is, in dit geval, meer veilig, zich te houden aan de kennis, welke iemands doorgaande denkwijze en gedrag ons aangaande den (zijn) persoon doet verkrijgen, dan te rade te gaan met een oogenblikkelijk ontstaan gevoel, dat soms voortgebragt of gewijzigd wordt, ten gevolge van oorzaken, welke wij ons niet eenmaal (eens) klaar bewust zijn.’

Tevens een proefje van stijl en redenering, die geen van beide keurig zijn.

De stijl is gerekt, schoolmeesterachtig, en *would be philosophical*; daardoor dikwijls onduidelijk, zeer dikwijls vervelend, echt Hollandsch soppig.

Dat wij den tweeden druk van dit oppervlakkige boekske zien verschijnen, bewijst maar alleen - den smaak van ons publiek.

Arnhem, 17 Junij 1846.

Dr. SCHELTEMA.

Boekbeoordeelingen.

Het wezen en de rationele behandeling van den zoogenoemden Diabetes mellitus (*Phthisuria saccharina*), door Dr. L. Ali Cohen. Groningen, bij C.M. van Bolhuis Hoitsema, 1845; 8°. 173 bl.

Wanneer wij de tegenwoordige rigting der geneeskundige wetenschap meenen uitgedrukt te zien in het streven naar positieve kennis; wanneer wij dáárin de voortreffelijkheid van onzen tijd boven vroegere tijdvakken zoeken, dat men zich thans niet met ledige vormen en systematische begrippen vergenoegt, maar strengere eischen doet om het wezen der ziekten in de natuur zelve te bestuderen, mogen wij ons niet ontveinzen, dat tot nu toe de erkenning dier waarheid nog weinig vruchtbaar is geweest in resultaten voor de practische geneeskunde. Nog heerscht er omtrent de wijze, waarop men tot het voorgestelde doel zal geraken, onder de voornaamste ziektekundigen eene groote verdeeldheid. In *Frankrijk* zien wij steeds dezelfde rigting, welke sinds langen tijd den arbeid der geleerden aldaar kenschetste. Het zijn meerendeels uitvoerige ziekte-geschiedenissen, welke met zorg waargenomen en waarbij de verschillende hulpmiddelen met ijver aangewend zijn, om de diagnostiek te verrijken; het zijn als het ware bouwstoffen, welke daar verzameld worden, zonder dat die bouwstoffen tot één geheel verbonden worden, om tot breedere inzigten te geraken. Zelfs de arbeid van eenen ANDRAL en GAVARRET draagt ditzelfde kenmerk. Wel vindt men daarin enkele punten, die tot eene juistere kennis der chemische veranderingen in het bloed bij verschillende ziekten leiden; doch het is alsof deze geleerden vreesden, hunne beginselen ontrouw te worden, wanneer zij beproefden, de gevolgtrekkingen, welke hunne nasporingen aan de hand doen, verder af te leiden. In

Engeland daarentegen vindt men eenige mannen, welke met een krachtiger streven de vorderingen van physiologie en scheikunde aan de geneeskundige wetenschap trachten dienstbaar te maken. Wij behoeven hier naauwelijks de namen van eenen MARSHALL-HALL en BENCE JONES te noemen, als de zoodanigen, die zich boven anderen onderscheiden. Intusschen heeft de arbeid van den eerstgenoemden eene zoo groote eenzijdigheid, dat men in hem veel meer den ontdekker der reflexie-theorie moet huldigen, die zijne eigene zaak bepleit, dan dat men daarin eene reorganisatie van onze wetenschap zal erkennen. De toepassing van scheikundige ontdekkingen op de pathologie, zoo als wij die in de geschriften van den laatstgenoemden Schrijver opmerken, heeft ongetwijfeld eene groote waarde; doch men mag zich niet ontveinzen, dat, bij de hooge ingenomenheid met de geschriften van LIEBIG in *Engeland*, en eene voorbarige toepassing der vaak zoo verleidelijke denkbeelden en theoriën van den Giessenschen Hoogleeraar, hypothesen zijn geboren geworden, welke, op onzekere grondslagen gevestigd, geenen genoegzamen waarborg voor hunne deugdelijkheid aanbieden.

In *Duitschland*, waar men steeds een onvermoeid streven tot organisatie der wetenschap vindt, is in de laatste jaren het denkbeeld, om de vorderingen der natuurkundige wetenschappen te doen strekken tot een' hechten grondslag voor de geneeskunde, duidelijk uitgedrukt. Wij zullen, om kort te zijn, slechts verwijzen op de twee meest belangrijke verschijnselen: de physiologische school, die eenen WUNDERLICH als haren vertegenwoordiger bezit, en de rationele geneeskunde, welke door HENLE gepredikt wordt. De eerste onderscheidt zich door zijne scherpzinnigheid in de kritiek, door zijne uitsluitende, positieve rigting, terwijl de laatstgenoemde, dieper trachtende door te dringen, met eene buitengewone helderheid van oordeel de verhouding der theorie tot de zuivere waarneming poogt te bepalen. WUNDERLICH heeft ongetwijfeld daarin eene groote verdienste, dat hij vele dwalingen, die in de geneeskunde herkomstig waren, die als de grondvesten onzer wetenschap geeerbiedigd worden, bestreden heeft, en op eene overtuigende wijze aangetoond heeft, hoe wij door ijdele kunsttermen maar al te dikwijls het gebrek aan grondige kennis bemantelen. Doch bij het vernietigende zijner redeneringen, moest het hem moeijelijk vallen, voor het verlorene iets terug te geven, hetgeen het verlies van die vroegere herkomstige begrippen konde vergoeden; hij heeft althans tot nu toe geenen uitgebreiden arbeid

tot dat doel geleverd, en zich slechts bepaald, enkele hoofdstukken der geneeskunde te bearbeiden.

Bij HENLE treffen wij daarentegen dien organiserenden geest aan, die, met een helder bewustzijn van het doel, tevens de schranderheid en degelijkheid paart, welke tot eene hervorming der wetenschap vereischt worden. Voorzeker moet men erkennen, dat de bouwstoffen, waarmede wij eene rationele geneeskunde zullen vormen, te onvolledig zijn, dan dat men reeds nu het voorgestelde doel zoude kunnen bereiken. Desniettemin is zijne opvatting van de verhouding der theorie tot de waarneming van het hoogste belang; immers mag men veilig aannemen, dat, zonder helder bewustzijn van die verhouding, eene vruchtbare ontwikkeling der wetenschap niet wel denkbaar is. ‘Da die reine Empirie nicht für alle Fälle ausreicht, und nur für die wenigsten allein die Richtschnur unser Handelns sein kann; da wir nicht umhin können, im besondern Fall nach besondern Erwägungen zu verfahren, welche nur aus Ansichten über die Bedeutung der Symptome und die Natur der Mittel entspringen können; so ist es Pflicht, so tief als möglich auf das Wesen und den innern Zusammenhang der Erscheinungen, in die wir eingreifen sollen, einzugehen. Wer einmal zu theoretisiren genöthigt ist, handelt thöricht, und, wo er Verantwortlichkeit ubernimmt, gewissenlos, wenn er es dem Zufall uberlässt, welche Theorie ihm im entscheidenden Moment anfliegen werde[1].’ Al moge dan ook hier en daar de rigting van HENLE meer speculatief zijn, dan men zulks in dezen tijd gewoon is bij de trouwe waarnemers der natuur, hij heeft ongetwijfeld eene groote verdienste daarin, dat hij met eene ongewone vastheid in het wezen der zaak doordringt.

Na deze vlugtige vermelding van de wijze, waarop door de uitstekendste geleerden van onzen tijd de toepassing der natuurkundige wetenschappen tot ontwikkeling der geneeskunde begrepen wordt, komen wij tot de beschouwing van den arbeid van D^{r}. ALI COHEN, welke, blijkens de verdere omschrijving op den titel, beschouwd moet worden als: *eene proeve, gegrond op eigene onderzoekingen en een kritisch gebruik der litteratuur, uitgegeven als eene bijdrage ter bevordering van de toepassing der natuurkundige wetenschappen op de practische geneeskunde*. Voorzeker is de aard der ziekte, waarover hier gehandeld wordt, meer dan eenige andere, geschikt om het nut der toe-

1 HENLE, *Handb. d. Rationellen Pathologie*, pag. 19.

passing van natuurkundige wetenschappen op de geneeskunde te staven. De scheikundige verandering en de zamenstelling der urine is als het ware de grondslag, waarop de onderkenning der ziekte steunt; maar die verandering hangt ook ten naauwste zamen met het wezen der ziekte, of, zoo als men het gewoonlijk uitdrukt: de scheikundige verandering maakt het karakteristieke der ziekte uit. Vandaar, dat men de verschijnselen in deze ziekte zoo geleidelijk uit elkander kan afleiden en op scheikundige beginselen terugbrengen; vandaar, dat men uit de scheikundige gegevens zoo gemakkelijk meer algemeene gevolgtrekkingen kan afleiden. ‘Er bestaat zeker,’ dus lezen wij in de Inleiding, blz. 1. ‘naauwelijks ééne ziekte, die in meer opzigten zoo hoogst belangrijk is, en meer onze geheele aandacht verdient, dan die, waarover ik thans wensch te handelen, de zoogenoemde *Diabetes mellitus*. Want uit een physiologisch oogpunt deze ziekte beschouwende, zal ons het verband tusschen de onderscheidene verrigtingen des ligchaams moeten dienen, om, met eenige hoop op goed gevolg, tot het zoo onbekende wezen der ziekte zelve door te dringen: wij zullen daarbij kunnen opmerken, *hoe* en *waarom* sommige verschijnselen, die ons zonderling en als het ware onbegrijpelijk voorkomen, niets zijn dan noodzakelijke en zeer natuurlijke gevolgen van even zoo natuurlijke oorzaken; wij zullen bij deze ziekte, beter dan bij de meeste anderen, zien, dat door de verstoring van ééne hoofdverrigting van het organismus, de oorsprong gegeven is van eene oneindige reeks van andere stoornissen, die *allen* onderling in het naauwste verband staan, zich uit elkander ontwikkelen.

Maar in het bijzonder is deze ziekte gewigtig uit een scheikundig oogpunt. Wanneer toch niemand thans meer kan twijfelen aan den heerlijken vooruitgang, dien de wetenschappelijke geneeskunde sedert eenige jaren ondergaan heeft door behulp der scheikunde, dan moet de ziekte, die wij thans wenschen te beschouwen, voor de toepassing der scheikunde op de theorie en praktijk der geneeskunde, misschien meer dan eenige andere geschikt zijn; omdat de scheikunde ons zal leeren, *hoe* men h i e r verschijnselen en gevolgen door haar, en door haar alleen misschien, zoo voldoende voor onzen geest kan verklaren, als men bij den tegenwoordigen stand onzer kennis van de zieke natuur en hare verschijnselen, kan en mag eischen; omdat die scheikunde ons h i e r zal aantoonen, door middel van getallen en redenering, dat door haar de sleutel gegeven wordt, ter verklaring van daad-

zaken, die men vroeger, bij gemis aan iets beters, door middel van eene zinledige uitdrukking, eene of andere hypothetische kracht poogde te verklaren.'

De schrijver, die zoo levendig de belangrijke zijden van zijn onderwerp opvattede, zal ongetwijfeld in de bewerking zelve daardoor vervuld zijn, zoodat de geest van wetenschappelijke vooruitgang daarin onmiskenbaar doorstraalt. Wij willen, bij de mededeeling van den inhoud van dit geschrift, onze meening omtrent de waarde van den arbeid des Heeren ALI COHEN rondborstig doen kennen, en zijne dwalingen, waar wij die meenen te ontdekken, hetzij in de natuurkundige beginselen door hem tot grondslag genomen, hetzij in de toepassing daarvan en de verdere redeneringen omtrent het wezen der ziekte, trachten aan te toonen, evenzeer als wij der verdienste van dit werk eene regtmatige erkenning wenschen te verzekeren.

In de eerste plaats zullen wij des schrijvers denkbeelden omtrent het doel en de bewerking van deze proeve mededeelen. Wat het doel betreft, de schrijver spreekt hierover in verschillende bewoordingen. Bij den aanvang van het werk, wordt bij herhaling gewezen op het ingewikkelde en moeijelijk te ontsluijeren wezen van den *Diabetes mellitus*; er wordt daar betoogd, dat 'bij het hooger standpunt, hetwelk de geneeskundige hulpwetenschappen, in het bijzonder de physiologie en nog meer bepaald de dierlijke scheikunde, benevens de toepassing der optica op de geneeskunde bereikt hebben,' juist daardoor een duidelijker en grondiger inzigt in het wezen der ziekte vergund is; zoodat de toepassing der natuurkundige wetenschappen op de praktische geneeskunde hier vooral in verschillende rigtingen haar uitstekend nut bewijst, zoowel ter bevordering eener juiste waarneming en scherpe onderkenning, als tot de ontwikkeling van eene grondige kennis aangaande het wezen der ziekte en ter vestiging van een doeltreffend geneesplan. Deze beginselen, wij zijn er verre af zulks een oogenblik te betwijfelen, zijn door den schrijver trouw gevolgd; doch daarentegen lezen wij aan het slot van het werkje: 'Men bedenke voor het overige wat het doel is geweest van deze Verhandeling. Ik poogde er, zoo mogelijk, in aan te toonen, dat de P h t h i s u r i a s a c c h a r i n a niets is dan een eigene vorm der Scrophulosis, - of bijaldien dit denkbeeld nog niet ten volle mogt bewezen zijn, dat er dan toch stellig een zoo innig mogelijk verband bestaat tusschen beide deze aandoeningen.' (bl. 160) Uit deze woorden blijkt het, dat het doel veeleer is geweest eene

stelling te ontwikkelen in denzelfden geest, als wij van den Hoogleeraar SEBASTIAAN voor eenige jaren een betoog ontvangen hadden omtrent de overeenkomst van *jicht* en *scrophulosis*. De aanwijzing van dit doel is bij de beoordeeling van het werkje niet onverschillig, en geeft ons het gezigtspunt, van waaruit wij het beoordeelen willen, aan de hand.

Wij zullen een overzigt van den inhoud vooraf laten gaan, en daarna ons bepalen tot de beantwoording der vraag: in hoe verre de stelling van het verband tusschen den Diabetes en de Scrofulosis door onzen schrijver op eene overtuigende wijze bewezen is. Behalve de inleiding bevat het werkje zeven hoofdstukken, waarvan het eerste drie ziekteverhalen bevat van gevallen, door den schrijver zelf waargenomen; het tweede hoofdstuk handelt over de symptomatologie en diagnostiek, het derde over het beloop en de prognostiek, het vierde over de resultaten der gedane lijkopeningen, het vijfde over de aetiologie, het zesde over de theorie der ziekte, het zevende over de rationele behandeling. Men ziet uit deze bloote opgaaf reeds terstond, dat het werkje geheel in den strengen vorm eener monographie is ontworpen en bearbeid. Die vorm, op zich zelven voorzeker als systematisch onberispelijk, heeft bij de bearbeiding eenig ongerief, in zoo verre zij den schrijver bij verschillende hoofdstukken tot herhalingen noodzaakt. Dat voor het overige de bewerking van het streven naar eene grondige kennis van het onderwerp getuigt, zal uit onze verdere beschouwingen voldoende blijken; doch ook bovendien is de litteratuur over het onderwerp met zoo veel ijver door onzen schrijver geraadpleegd, dat zeker reeds ten dezen opzigte zijn geschrift eene gunstige onderscheiding zoude verdienen.

Wij mogen ons van de verpligting ontslagen rekenen, om in meerdere bijzonderheden de ontleding van des schrijvers arbeid te vervolgen, en gaan liever terstond tot de beschouwing der stelling over, welke in dit werkje ontwikkeld wordt.

‘Zoude men nu eene definitie willen geven van de *Phthisuria saccharina*,’ dus lezen wij aan het einde van het betoog over het wezen dezer ziekte, ‘dan zal men misschien ten naastebij kunnen zeggen, dat het is die vorm van de Scrophulosis, welke zich ontwikkelt op dezelfde wijzen, als men zulks bij dien ziektentoestand, in den zuiveren en gewonen staat, pleegt waar te nemen, maar waarbij de in de maag uit de amylum houdende voedingsmiddelen enz. gevormde druivensuiker grootendeels geene verdere omzetting ondergaat, en

waaruit in verreweg de meeste, waarschijnlijk in alle gevallen, de longtering zich ontwikkelt, - al hetwelk een gevolg is grootendeels van de in het organismus achtergeblevene en opgehoopte koolstof, of liever, van het gebrek aan zuurstof; zijnde deze verschijnselen eigen aan alle scrophuleuse ziekten en vooral aan de hooger ontwikkelde vormen van dezelve.' Wanneer wij deze zoogenaamde bepaling hier vooraf laten gaan, is het niet zoo zeer, dewijl wij met deze woorden van den schrijver zijne ontwikkelde beginselen het duidelijkst en het naauwkeurigst meenen te omschrijven; zij geven toch ter naauwernood een helder begrip der ziekte; maar wij wilden daardoor aantoonen, hoe de schrijver door zijne zucht om het wezen der ziekte op scheikundige beginselen tot de Scrophulosis terug te brengen, de ziekte zelve in hare uitwendige verschijning bijna uit het oog verloren heeft. Van de groote hoeveelheid suiker, welke met de urine ontlast wordt, zwijgt de schrijver geheel. En toch is dit eene zaak, welke bij de definitie niet uit het oog mogt verloren worden. Het is misschien, omdat de schrijver zich voorgesteld heeft het begrip der ziekte in de meest algemeene termen te omschrijven en het verschijnsel, uit de urine ontleend, slechts als eene schakel in de rij der verschillende secretiën en excretiën beschouwd wilde hebben. Doch de bestendigheid van dit verschijnsel, alsmede de noodzakelijkheid, op physiologische gronden gemakkelijk te bewijzen, had het onmisbaar gemaakt daarvan melding te maken. Geheel inconsequent is het dan ook, dat van de longtering in deze bepaling gewag gemaakt wordt; wanneer men immers eenige plaatselijke ontaarding, zoo als die der longen, vermeldt, zoude het toch met regt mogen gevorderd worden, dat van de verschijnselen, ontleend uit de functie der nieren, melding gemaakt werd. Bij deze definitie is het bijna niet te begrijpen, welke ziekte hier wel bedoeld zij, daar men zoude wanen; dat er slechts sprake was van eene hooger ontwikkelde vorm van Scrophulosis; maar dan kan men toch de vraag niet onderdrukken, of, bij die hooger ontwikkelde vormen van Scrophulosis, de wet, dat de druivensuiker, gevormd uit de amylum houdende voedingsmiddelen, grootendeels geene verdere omzetting ondergaat, bestendig zij? Voorzeker neen! Intusschen kan men op meerdere plaatsen in dit werkje zien, hoe zeer de schrijver door het denkbeeld, om de *Phthisuria saccharina* met de Scrofulosis te identifiëeren, tot eenzijdigheid verleid is. Zoo lezen wij onder anderen op bl. 111. 'De *Diabetes* is slechts een andere vorm der gewone

longtering, maar komt overigens in hoofdverschijnselen, in beloop, in gevolgen, in oorzaken, in wezen daarmede overeen.' Wanneer men van Scrophulosis als een bepaald ziekteelement spreekt, dan laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat men, het afgeleide begrip eenmaal tot basis stellende, daarbij de ziektevormen, welke ons tot het begrip van die dyscrasie gebragt hebben, ter zijde stelt, om in de meest algemeene bewoordingen het wezen der ziekte te bepalen; maar wanneer men met onzen schrijver de chemische beginselen tot leiddraad gebruikt, en daarop zijne verdere redeneringen grondvest, dan is het dubbel gevaarlijk, daarnevens eenen specialen ziektetoestand, welke door abstractie als eene denkbeeldige realiteit gevormd is, te plaatsen. Het gevolg hiervan is, dat de schrijver aan de Scrophulosis eene te groote ruimte moest inwilligen en dus den *Diabetes* als een' anderen vorm der longtering bestempelde. Zoo natuurlijk deze dwaling nu zijn moge, desniettemin blijft het eene dwaling, daar men op dezelfde wijze tubercula cerebri, emollitio cerebri, gastromalacia en ulcera intestinorum, enz., als andere vormen der gewone longtering zoude kunnen aanduiden.

Doch wij willen den schrijver in zijne redeneringen volgen, en zullen met dat doel het werkje vlugtig doorloopen.

In de inleiding vindt men in § 7 de reden aangegeven, waarom men, volgens het oordeel van den Heer ALI COHEN, tot dus verre niet tot het wezen der ziekte heeft kunnen doordringen. Eene hoofdreden van die gebrekkige kennis zocht hij in het dikwijls voorkomende gemis aan alle logische redeneringen, in het ontbreken van alle vaste en juiste begrippen, in het heerschen van eene niet zelden volledige begrippeloosheid. Zoo gebeurde het, dat men groote urine-afscheiding en zoeten smaak bijna overal opgegeven heeft, als uitdrukkende het wezen onzer ziekte. Waar men zich nog bekommerde om het wezen der ziekte, daar koesterde men de zonderlingste denkbeelden aangaande de naaste oorzaak. Zelfs bij de beste schrijvers over dit onderwerp, zoo als ROLLO en BOUCHARDAT, zoekt men te vergeefs naar heldere wenken 'omtrent het *hoe* en *waarom* der verschijnselen en oorzaken.'

Deze erkenning van het gebrekkige der inzigten in de onderhavige ziekte belet evenwel niet, dat men in de litteratuur eene rijke bron voor hare kennis zoude vinden. Integendeel, verklaart de schrijver volmondig: 'dat de beginselen der door hem voorgedragene theorie noch hem be-

hooren, noch nieuw zijn; maar dat zij, in de geschriften der geneeskundigen wijd en zijd verspreid, ten gebruike voor ieder voorhanden waren, dat er evenwel een grondig doorgevoerd onderzoek ontbrak, ten betooge, dat de aanwijzingen, alom te vinden, daadwerkelijk gegrond waren.'

Ten einde dus de dwalingen zijner voorgangers te mijden, heeft de schrijver zich in de eerste plaats bepaald tot eene strenge en naauwkeurige diagnosis, zoowel in betrekking tot de ziekte gedurende het leven, als tot hetgeen de lijkopeningen leeren. Onder hetgeen gedurende het leven werd gadegeslagen, verdient vooral de urine in aanmerking te komen. Het specifiek gewigt, de scheikundige toestand en de hoeveelheid, ook met betrekking tot den gebruikten drank, werden naauwkeurig onderzocht. Microscopische waarnemingen werden met de vereischte zorg, gedurende 198 dagen, op dezelfde urine vervolgd; eindelijk werd met BIOT's toestel voor de centrale polarisatie dagelijks de hoeveelheid der met de urine ontlaste suiker bepaald. Wat de overige excretiën betreft, ook deze verzuimde men niet aan een microscopisch en chemisch onderzoek te onderwerpen, terwijl eindelijk zoowel de objectieve teekenen, als de subjectieve verschijnselen met zorg werden opgemerkt. Voor de aetiologie heeft de schrijver zich verpligt gerekend, om zoowel de verwijderde als de naaste oorzaak van den *Diabetes* zoo streng mogelijk uit te vorschen. Langs dezen weg heeft hij getracht, tot de eigenlijke kennis der ziekte door te dringen. Van de verschijnselen opklimmende tot de oorzaken, heeft hij zich een beeld der ziekte gevormd, waarin alles zóó gebeurt en alles zóó met elkander in verband staat en zich uit elkander ontwikkelt, als men door de waarnemingen en onderzoekingen genoodzaakt wordt aan te nemen.

Na dus den lezer bekend gemaakt te hebben met den geest, waarin hij, als onderzoeker der natuur, de ziektegevallen, die zich voor zijne waarneming aanboden, heeft gadegeslagen, gaat de schrijver tot de beschrijving der waargenomene ziektegevallen over. Wij brengen gaarne daaraan onze ondubbelzinnige hulde toe, wegens de zorg en den uitmuntend wetenschappelijken geest, welke in het verhaal van deze ziektegevallen doorstraalt. Men mag dit als een voorbeeld roemen van het nut der toepassing van de natuurkundige wetenschappen op de uitoefening der geneeskunde; en al bevatte het werkje niet buitendien zoo veel uitmuntends, dan nog zoude dit gedeelte alleen toereikende zijn, om er eene blijvende waarde aan te verzekeren. Wij moeten

hierbij nog doen opmerken, dat men, blijkens het voorberigt, later nog een uitvoerig werk over den *Diabetes*, met daarbij behoorende teekeningen, van onzen schrijver te wachten heeft.

Het zoude niet mogelijk zijn, in een gedrongen overzigt een verslag te geven van de hier geleverde ziektegeschiedenissen, waarvan vooral de eerste met eene groote uitvoerigheid bewerkt is. Wij gaan dus terstond over tot het volgende hoofdstuk, waarin de waargenomen verschijnselen toegelicht en de onderkenning der ziekte in haar wezen wordt onderzocht, naar aanleiding van hetgeen de waarneming dienaangaande geleerd heeft.

In de eerste plaats vestigt de schrijver de aandacht op den toestand van het bloed, daarna op den staat der urine, op de betrekking tusschen de hoeveelheid der urine en des dranks, op de oorzaak van het veelvuldig voorkomen van kataract bij *Diabetes mellitus*. Hier vertoont zich de strekking, om de kennis van de scheikundige zamenstelling tot grondslag van ons begrip aangaande de ziekte te doen dienen, en daaruit het wezen der ziekte af te leiden, het duidelijkst. Het was eene grove dwaling van de meeste vroegere schrijvers, dat zij de suiker, welke in de urine van *Diabetes* gevonden wordt, als eene door de nieren afgescheiden stof beschouwden. Zij bepaalden zich tot de kennis van het symptoom en verwaarloosden het onderzoek van het bloed en van andere stoffen, die ons nader tot de kennis der oorzaken konden brengen, en toch had, voor omtrent 200 jaren, WILLIS reeds uitdrukkelijk gezegd: ‘Diabetes sanguinis potius et immediatius, quam renum affectio.’ Hoezeer nu onder de nieuwere scheikundigen verscheidene gevonden worden, die geene suiker in het bloed van *Diabetes* konden ontdekken, heeft echter de laatste tijd eene zoo belangrijke reeks van waarnemingen opgeleverd, die het tegendeel bewijzen, dat men als algemeenen regel kan aannemen, dat het bloed van *Diabetes* suiker bevat.

Eene andere merkwaardige eigenschap van het bloed in deze ziekte bestaat daarin, dat het niet coaguleert en langzamer dan gewoon bloed in rotting overgaat. Dat het *ureum*, hetwelk door enkele scheikundigen in het bloed van *Diabetes* gevonden is, hiervan de reden zijn kan, dat de suiker eveneens tot dit verschijnsel aanleiding kan geven, wordt door onzen schrijver, als niet onwaarschijnlijk, ter loops aangevoerd.

In de beschouwingen omtrent den staat der urine, wordt vooraf met een enkel woord gewag gemaakt van de zure reactie, waarschijnlijk ten gevolge van het melkzuur, hetwelk

daarin door vele scheikundigen aangenomen wordt. Intusschen missen wij bij onzen schrijver de noodige bewijzen om dit te staven, en vergenoegt hij zich op de overeenkomst te wijzen tusschen de atomistische zamenstelling van melkzuur en druivensuiker. ‘Melkzuur bestaat uit C^6 H^{10} O^5 + H^2 O en is dus in den waterhoudenden staat isomerisch met druivensuiker.’ Wij mogen hierbij niet nalaten, op eene zaak te verwijzen, welke bij de toepassing van dit feit belangrijk te achten is. De watervrije rietsuiker bestaat volgens LIEBIG[1] uit C^6 H^{10} O^5; de gekrystalliseerde daarentegen uit C^{12} H^{22} O^{11}, of uit 2 (C^6 H^{10} O^5) + H^2 O. Voor de zamenstelling der druivensuiker heeft men de volgende formule: C^6 H^{12} O^6, waarbij voor de gekrystalliseerde nog bijgevoegd moet worden een atome water (H^2 O). De ontledingen van MULDER hebben daarentegen eene andere uitkomst opgeleverd, zoo als wij straks nader bespreken zullen.

Behalve de zure reactie, verdient ook nog het bestaan van ureum in de bedoelde urine vermeld te worden; terwijl door sommigen albumine, bloed en pus aangetoond zijn. De hoofdzaak evenwel is de suiker, welke als karakteristiek teeken van den *Diabetes mellitus* aan te merken is. In de eerste plaats vraagt de schrijver, vanwaar die suiker in het bloed herkomstig is, ‘en het antwoord is natuurlijk dit: de suiker wordt bereid in de digestieorganen en komt vandaar onveranderd in het bloed. - Daar het nu bewezen is, dat suiker, en wel druivensuiker, een normaal bestanddeel is van de in een gezond organisme gedigereerde voedselstoffen; daar wijders de proeven geleerd hebben, dat men korten tijd na den maaltijd, in het bloed van Diabetici, de suiker het gemakkelijkst kan aantoonen; daar wijders de ondervinding leert, dat stijfsel in suiker veranderd wordt, zoodra zij in de maag komt en allengs geheel oplosbaar wordt door in suiker over te gaan, die dan in de aders wordt opgenomen,’ zoo behoeft het ons niet te bevreemden, dat in het bloed van diabeticisuiker gevonden wordt. Ter liefde van zijne zaak, gaat de schrijver zelf zoo ver, van de onderstelling aan te nemen, dat veelligt eerlang de suiker als een normaal bestanddeel van het bloed zal gevonden worden. ‘Wanneer nu latere nasporingen zullen bewijzen, dat suiker, bij name druivensuiker, een normaal bestanddeel is des bloeds, dan zal men daaruit voor de verklaring van onze ziekte dit physiologische gevolg trekken, dat in den Diabites niets gebeurt dan

1 WÖHLER, *Grundriss der Chemie*, Th. II, pag. 38 en 40.

wat in den gezonden staat, in geringen graad, ook plaats vindt, - dat bij den Diabetes de abnormiteit niet gelegen is in de soort van de in het bloed aanwezige stof, maar in eene te groote hoeveelheid daarvan, die de natuur dan poogt te verwijderen, vooral door de nieren.'

Terwijl de schrijver deze redenering straks als eene hypothese, op niet genoegzaam bewezene daadzaken steunende, prijs geeft, mogen wij ons ontslagen rekenen van eene bepaalde wederlegging. Wij zouden anders hierbij moeten doen opmerken, hoe weinig kans er bestaat, dat die grondstelling ooit tot eene waarheid zoude worden; hoe de geheele redenering overtollig wordt, wanneer men slechts in het oog houdt, dat er in het bloed stoffen gevonden worden, die door eene eenvoudige omzetting gemakkelijk in suiker kunnen overgaan en dus de verklaring geven van het ontstaan der suiker in ziekelijken toestand. Doch, zoo als wij zeiden, deze aanmerkingen worden overbodig door des schrijvers bekentenis.

Wij gaan dan nu over tot de verdere deelen van het betoog, waar in de eerste plaats gehandeld wordt over den oorsprong van de suiker uit amylum-houdende voedingsstoffen. Wanneer reeds vroeger, bij het lezen van dit werkje, eenige bedenking bij ons rees aangaande de degelijkheid van des schrijvers redeneringen, waar zij op scheikundige beginselen rustten, die twijfel wordt, door hetgeen wij over den oorsprong van suiker uit amylum-houdende voedingsstoffen aangeteekend vinden, nog meer versterkt. De geheele redenering is deels uit argumentatiën van LIEBIG, deels uit beschouwingen van MULDER zamengesteld. Hoe weinig deze overigens op elkander sluiten, schijnt de schrijver niet gevoeld te hebben. Wanneer men evenwel, op gezag van LIEBIG, hier vermeldt vindt, dat amylum voor hetzelfde aantal equivalenten-koolstof, 10 equivalenten water bevat, terwijl druivensuiker voor hetzelfde aantal koolstof-equivalenten, 14 eq. water bevat, dan zoude men verwachten, dat die stelling, 'door allen beaamd', consequent volgehouden zoude zijn; doch reeds terstond vinden wij op de volgende bladzijde de grondformule van suiker, zoo als zij door MULDER gevonden is (C^{12} H^{18} O^{9}), aangenomen, om daaruit de omzetting van amylum, gom, suiker, azijnzuur, glueinzuur, inuline, enz., onderling de eene in de andere te verklaren. 'Door de toevoeging van de grondstoffen van water, kan men amylum in druivensuiker veranderen,' zoo leest men op bl. 55; en op bl. 56 vinden wij desniettemin de volgende formules als de ware erkend:

	C	H	O
Amylum	12	18	$9 + H^2 O$.
Suiker	12	18	9

Hetgeen dus regtstreeks het vroeger gezegde tegenspreekt. Daar derhalve amylum, gom, suiker, enz., allen uit dezelfde elementen in dezelfde verhouding zijn zamengesteld, zoo is de grondformule van suiker in het algemeen = $C^{12} H^{18} O^9$, en verschillen de onderscheidene suikersoorten onderling in watergehalte, d.i. in de elementen van water, H en O: zoo is

‘Melksuiker	$= C^{24} H^{38} O^{19} + 5 H^2 O$.’
‘Rietsuiker	$= C^{22} H^{18} O^9 + 2 H^2 O$.’
‘Druiven-suiker	$= C^{12} H^{24} O^{12} + 2 H^2 O$.’
‘Diabites-suiker	$= C^{12} H^{24} O^{12} + 2 H^2 O$.’
‘Amylum-suiker, enz.	$= C^{12} H^{24} O^{12} + 2 H^2 O$.’

Wij eindigen hiermede eene aanhaling, waarin wij zoo vele misgrepen en dwalingen vinden, dat wij werkelijk niet weten, waarmede aan te vangen. Amylum, gom, suiker, azijnzuur, glucinzuur, inuline, zijn wel uit dezelfde grondstoffen zamengesteld, doch de verhouding dier elementen is zoowel in hunne atomistische formulen, als in de elementaire analyse, niet bij allen dezelfde. Men oordeele slechts:

	Amylum.	Suiker.
Koolstof.....	12 — 44,47.....	12 — 36,8
Waterstof.....	20 — 6,28.....	28 — 7,0
Zuurstof.....	10 — 49 25.....	14 — 56,2

	Amylum.	**Suiker.**
Koolstof	12-44,47	12-36,8
Waterstof	20-6,28	28-7,0
Zuurstof	10-49 25	14-56,2

Deze opgaaf, die uit de physiologische scheikunde van MULDER ontleend is, zal genoegzaam zijn om de praemissen te wederleggen; wij gaan dus verder en stuiten reeds dadelijk op het raadselachtige der gevolgtrekking uit de gestelde praemissen. Voor mij is het ten minste onbegrijpelijk, wat kracht van bewijs er voor de grondformule van suiker gevonden kan worden in de omstandigheid, dat amylum, gom, suiker, enz., allen uit dezelfde elementen in dezelfde verhouding zijn zamengesteld. In omgekeerden zin zoude men moeten stellen, dat, door het vinden der grondformule der suiker, welke formule uit eene vergelijkende ontleding der verschillende suikersoorten afgeleid is, de sleutel gevonden is, waarmede men den overgang van amylum, gom, enz., in suiker kan verklaren. - Dat slechts weinige regels vroeger gezegd was: ‘amylum, gom, suiker, enz., zijn uit dezelfde elementen in dezelfde verhouding zamenge-

steld,' wederhoudt den schrijver niet, hier te spreken van verschil in elementaire bestanddeelen voor de onderscheidene suikersoorten. Dat de elementen van water H^2 O verkeerd voorgesteld zijn door H en O, kan misschien eene drukfout zijn. Doch zeker is het geene drukfout, wanneer wij in de nu volgende opgaaf, in plaats van de grondformule, allerlei andere getallen vinden. De zaak is kortweg deze: Melksuiker heeft een atomengewigt, onderscheiden van alle andere suikersoorten (C^{12} H^{24} O^{12}) (MULDER, *Physiol. Scheik.*), en dus kan men de bewuste grondformule hierop onmogelijk toepasselijk rekenen. De beide voorbeelden in deze opgave hadden aldus moeten gesteld zijn:

Rietsuiker	C^{12} H^{18} O^9 + 2 H^2 O.
Druivensuiker, enz.	C^{12} H^{18} O^9 + 5 H^2 O.

Waarlijk, het moet ons bevreemden, hoe de schrijver hier den weg geheel en al verloren heeft, en als een onkundige met cijfers en formules en woorden in het wilde schermt. Somwijlen gaat het nog verder, zoo als op bl. 58, waar wij lezen: 'Zoo als wij gedeeltelijk reeds gezien hebben, bestaat onze Druivensuiker, uit amylum enz. ontstaande (C^{12} H^{14} O^{14} = C^{12} H^{24} O^{12} + 2 H^2 O, berekend), uit $C^{36,80}$ $H^{7,01}$ en $O^{56,19}$.' Dat men, in plaats van C^{12} H^{14} O^{14}, moet stellen: C^{12} H^{28} O^{14}, valt zoo spoedig in het oog, dat men hier zeer gereedelijk eene drukfout kan vooronderstellen; maar dat de procentische gewigtsberekening der grondstoffen als equivalenten voorgesteld is, maakt eene zoo avontuurlijke vertooning, dat men naauwelijks kan begrijpen, hoe zoodanig eene drukfout aan het oog van den schrijver kan ontsnapt zijn. Evenzoo is het blijkbaar, dat het woord 'berekend' op eene verkeerde plaats gekomen is, en achter de procentische berekening der grondstoffen van de suiker, dus aan het einde van den volzin, had moeten geplaatst zijn. Nog zijn wij hiermede niet aan het einde der fouten; de formule van amylum, volgens hetgeen de schrijver dienaangaande zelf medegedeeld heeft, is: C^{12} H^{20} O^{10}, en men moet dus, in plaats van C^{12} H^{24} O^{12} + 2 H^2 O, lezen: C^{12} H^{20} O^{10} + 4 H^2 O.

Wij hebben ons verpligt gerekend het gebrekkige van dit gedeelte van des schrijvers arbeid door dit voorbeeld in het licht te plaatsen, omdat hierop zoo veel van de verdere beschouwing steunt. Het zal dan wel naauwelijks noodig zijn meer in het breede de geheele reeks van redenering te volgen,

en te betoogen, dat de scheikundige beginselen, welke nu verder ontwikkeld worden, almede aan vele zijden gebrekkig zijn. Zoo is het zeer ten onregte, dat de amylum houdende voedingsstoffen zoo uitsluitend als de bron van de suiker, die in het bloed gevonden wordt, voorgesteld zijn, daar nevens het zetmeel ook de cellulose, de dextrine en de gom hadden genoemd moeten worden; zoo is de onderstelling, dat het maagzuur, waaraan de Diabetici in het begin hunner ziekte lijden, een punt aangeeft, vanwaar de verklaring van het ontstaan der suiker in de maag van deze lijders kan uitgaan (bl. 55), te algemeen, dewijl op dien grond Diabetes mellitus eene zeer algemeene ziekte moest zijn, hetgeen evenwel regtstreeks tegen de ervaring strijdt; zoo is het gronddenkbeeld van des schrijvers theorie, dat namelijk de suiker als een *hydraat van koolstof* gevormd wordt, omdat er geene genoegzame hoeveelheid koolzuur uit het ligchaam verwijderd wordt, eene voorbarige toepassing van de hypothesen van LIEBIG omtrent de betrekking der voedingsmiddelen tot de ademhaling. Immers men kan elke stof, welke uit koolstof, waterstof en zuurstof bestaat, met hetzelfde regt als *koolstof-hydraat* bestempelen, en dus met zoodanige beginselen alles verklaren, wat betrekking heeft tot de stoffen, die uit de genoemde drie grondstoffen zijn zamengesteld. Dit mag geene verklaring heeten, die van eene getrouwe waarneming der natuur uitgaat; het is eene willekeurige verdichting, welke daarom te gevaarlijker wordt, omdat zij den schijn aanneemt eener grondige kennis, op stellige scheikundige gegevens steunende.

Doch genoeg hiervan; zien wij thans nog, wat er van de betrekking dezer ziekte tot de Scrophulosis door onzen schrijver wordt ontwikkeld. In het vierde hoofdstuk, handelende over de resultaten der gedane lijkopeningen, vinden wij vermeld, dat de *nieren* somwijlen geene verandering vertoonden, doch in andere gevallen wordt van eene verettering van eene of van beide nieren gesproken. ‘En inderdaad, niets natuurlijker dan een' meerderen of minderen graad van niertering bij onze ziekte! Ook in ons eerste geval b.v. waren de nieren vol tuberkels, die later hoogst waarschijnlijk zouden verweekt zijn en de *Phthisis renalis tuberculosa* veroorzaakt hebben, - wanneer de lijderes inmiddels niet gestorven ware aan eene gelijksoortige longtering.’ Wat de *longen* aangaat, ‘in de litteratuur van dit onderwerp vinden wij tallooze bewijzen verspreid, dat de longtering eene der meest voorkomende

anatomische ontdekkingen was in de gevallen, waarin men de lijkopening behoorlijk had in het werk gesteld.' 'Ook de *darmscheils-klieren* zijn even dikwijls aangedaan gevonden.' Wat de *lever* betreft, reeds zonder regtstreeksche waarnemingen 'zoude men èn door de betrekkingen tusschen longen en lever, èn door hetgeen bij de gewone longtering in den regel met de lever plaats vindt (?), tot een grooter of geringer aandeel der lever bij onze ziekte moeten besluiten.'

Met voorbijgaan van het gedeelte, waar de schrijver handelt over het Gelatinoma, hetgeen in de spiermassa der beide nierstreken, in het wervelkanaal, tusschen de beenmassa en de dura mater, in de atrophische ovaria en in den hilus van beide nieren gevonden werd, en waarbij wederom de scrophuleuse oorzaak willekeurig ondersteld wordt, gaan wij thans over tot het hoofdstuk, waarin men de aetiologie behandeld vindt. Dat de Diabetes niet zoo zelden voorkomt, als men wel algemeen gelooft, wordt hier in de eerste plaats betoogd, doch almede niet met zeer overtuigende bewijzen gestaafd. Wel is waar erkent de schrijver, dat zij in *Nederland* meer tot de zeldzame ziektegevallen behoort, doch hij hecht zich bijzonder aan de waarneming, dat zij in noordelijke landen het veelvuldigst gezien wordt; dit dient alweder, om het verband met *Scrophulosis* te staven. De erfelijkheid van den Diabetes schijnt den Heer C. boven twijfel. 'En geen wonder! want uit de erfelijkheid van de fundamenteele aandoening, de *Scrophulosis*, en uit de erfelijkheid van derzelver gevolgen, - de longtering, enz., - verklaart zich, mijns bedunkens, dit anders duistere verschijnsel.' De constitutio scrophulosa meent de schrijver uit eigene waarnemingen en uit die van anderen, dat bij de diabetici niet te miskennen is. Wat het geslacht betreft, hetgeen het meest voor deze ziekte blootstaat, zoo moet men hier onvoorwaardelijk de mannen noemen, hoezeer ook de vrouwen daardoor kunnen aangetast worden. De leeftijd van 30-40 jaar is het meest aan den Diabetes blootgesteld; doch ook de waarnemingen van kinderen, die aan Diabetes leden, zijn niet zeldzaam.

Op de vraag: Welke zijn de gelegenheidsoorzaken van den Diabetes? vinden wij het volgende antwoord: 'De inwerking van atmospherische oorzaken kan even goed gelegenheid geven tot het ontwikkelen van den Diabetes als van de gewone longtering. Dat overigens slecht voedsel, ongezond klimaat, vochtige woningen, weinig zuivere lucht, gebrek aan licht en

derg. meer tot de gelegenheidsoorzaken van onze ziekte behooren, bewijst wederom, wat wij pogen te bewijzen: het verband tusschen de *Scrophulosis* en den *Diabetes*.'

Dit gedeelte bevat weinig, wat den onbevooroordeelden lezer zal overtuigen van de juistheid der onderstelling, welke de schrijver zich zoo zeer beijvert te bewijzen. Het zijn meestal zeer eigendunkelijke gevolgtrekkingen uit eenige niet zeer talrijke waarnemingen, of aangehaalde plaatsen uit schrijvers, waar men een enkel woord vindt, hetgeen dienen konde, om de vooronderstelde betrekking tusschen *Scrophulosis* en *Diabetes* te staven. Somwijlen zelfs is de gevolgtrekking bijna geheel zonder eenigen klem.

Met eene bijzondere uitvoerigheid wordt in het hoofdstuk over de verwijderde oorzaken van *Diabetes*, beredeneerd, dat deze ziekte slechts eene bijzondere wijziging is van de gewone uitgangen in tering, en dat die wijziging niet eens zoo afwijkend is, als men, oppervlakkig beschouwd, genegen zoude zijn te gelooven. In de k o r t e b e s c h o u w i n g van de scrophulosis en scrophuleuse longtering, met toepassing op den *Diabetes mellitus* (bl. 106-132), doorloopt de schrijver eerst de symptomatologie van de scrophulosis en de scrophuleuse longtering: de *dyspepsia scrophulosa* wordt met de dyspepsie bij diabetici gelijkgesteld; de toestand van het bloed, de urine, het zweet en andere afgescheidene stoffen bewijzen, naar de meening van Dr. ALI COHEN, langs den weg van scheikundig onderzoek eene gelijke gesteldheid bij scrophuleuse longtering en Diabetes. Wij moeten hieromtrent doen opmerken, dat alleen de bijzonderheden, die aangaande de scheikundige zamenstelling van het bloed medegedeeld worden, eenige wezenlijke waarde bezitten, en zelfs dit gedeelte is nog zeer onvolledig en weinig overtuigend. Het hoofdresultaat is, dat bij longtering, even als bij Diabetes, de hoeveelheid van het water, in verhouding tot het vaste restant, vermeerderd is. Het middelgetal der bloedligchaamtjes komt dat van het gezonde bloed in twee van de drie medegedeelde analysen tamelijk nabij, terwijl eindelijk van de fibrine slechts in twee analysen gesproken wordt, waar men een zeer gering cijfer vindt: 1,95 en 2,43, terwijl in het gezonde bloed 3,00 en in dat van teringlijders 4,4, dus integendeel eene vermeerdering wordt gevonden. Hierna wordt over de ademhaling gehandeld. In plaats van waarnemingen, vindt men hier slechts spe-

culatieve redeneringen. Wij hebben reeds te veel gezegd over het ijdele van de hypothese, die zich louter beperkt tot de rol, welke de teruggehoudene koolstof in den Diabetes vervult, dan dat wij het onvoldoende van de argumentatie op dit punt nader zouden behoeven aan te toonen. Eindelijk wordt hier nog van de kataract, bij Diabetes zoo veelvuldig voorkomende, gesproken. De phosphorzure kalk wordt in dat geval tusschen de vezelen van den lens gedeponeerd; en daar nu de tuberkels zelve uit vrij veel phosphas en carb. calcis bestaan, zal men hier wederom een bewijs voor de overeenkomst tusschen de bedoelde ziekten moeten vinden.

Dat de argumenten, uit het beloop der longtering en van den Diabetes, alsmede uit de prognose ontleend, geene bijzondere kracht kunnen hebben, zal men gaarne toestemmen, zonder dat ik daarover bijzonder uitweide. Van meer gewigt kan de ver gelijking der aetiologie geacht worden. Doch ook hierdoor zijn wij niet tot eene vastere overtuiging gekomen. De resultaten omtrent het geslacht zijn veeleer ongunstig voor de onderstelling. De leeftijd der diabetici levert, zoo als wij gezien hebben, geen vast punt ter vergelijking. Omtrent de geographische verbreiding worden zoo weinige naauwkeurige gegevens vermeld, dat ook hierin geen degelijke grond voor de te bewijzene stelling gevonden wordt. Daar nu alles, wat van de aetiologie hier ter plaatse gemeld wordt, zich tot deze drie punten bepaalt, mogen wij veilig zeggen, dat de schrijver hier in gebreke gebleven is, om zijne stelling te bewijzen.

De wijze eindelijk, waarop uit de lijkopeningen geargumenteerd wordt, is alles behalve grondig. Er wordt hier in weinige woorden vermeld, welke bijzonderheden de lijkopening van teringlijders opleveren, en daarna kortweg gezegd: ‘dit alles nu wordt bij den echten Diabetes ook gevonden.’ Een staaltje van de wijze, waarop de resultaten der lijkopening medegedeeld worden, zal den lezer overtuigen, dat wij geen onregt deden, toen wij dit wegens de oppervlakkigheid afkeurden: ‘Er is algemeene vermagering, het gezigt is ingevallen, er is zuchtige zwelling der voeten; ook onder de huid van het scheenbeen is dikwijls veel weiachtig vocht uitgestort; de kleur der huid is graauwachtig geel. Het bloed is dun..... De luchtpijp is met taai slijm gevuld, en het slijmvlies daarvan is roodachtig. Het net is geheel zonder

vet. De maag is soms uitgezet, en in ¾ der gevallen vindt men het slijmvlies van dat orgaan verweekt, verdund, geinjiciëerd, verdikt, enz.; de milt is meestal gezond, dikwijls echter niet (!!). De nieren eveneens!' Wie zal op zoodanige feiten met onzen schrijver de overeenkomst van den Diabetes met de longtering willen verdedigen? Waarlijk, men moet al zeer vooringenomen zijn met het denkbeeld, om die overeenkomst *quand même* te willen bewijzen, wanneer men het nietswaardige van deze argumenten niet dadelijk gevoelt.

Wij willen ons tot het aangevoerde bepalen, waarbij wij onze overtuiging onverheeld uitgesproken hebben. Waar wij onzen schrijver als waarnemer der natuur aantreffen, daar huldigen wij volmondig zijnen ijver en zorg in het gadeslaan en opsporen der verschijnselen. Zijne poging, om daartoe al die hulpmiddelen te bezigen, welke de wetenschap aan de hand geeft, verdient eene openlijke erkenning. Mogt onze beoordeeling hem overtuigd hebben, dat hij op dien weg der wetenschap wezenlijk nut kan aanbrengen, en mogt hem dit tot spoorslag strekken, om door onvermoeide waarneming onze kennis van de ziekten meer en meer te verrijken. Hij heeft getoond daartoe meer dan vele anderen berekend te zijn. Zijn geschrift heeft ons op nieuw overtuigd, dat er op dit veld met vrucht nog veel gearbeid kan worden. Eerst wanneer men een rijker materiaal bezit, beproeve men dit aan te wenden, ten einde het wezen der ziekte nader uit te vorschen; doch men wachte zich, door voorbarige toepassing van hetgeen nog niet rijp voor het gebruik is, zich in ijdele bespiegelingen te verdiepen.

Amsterdam, Augustus 1846.

J. VAN GEUNS.

Reizen in Engeland en Wallis. Uit het Hoogduitsch van *J.G. Kohl*. III Dln. 281, 304 en 268 bll. in 8°. Te Amersfoort, bij W.J. van Bommel van Vloten. 1845 en 1846.

In onze eeuw van snelheid en beweging, van stoombooten en spoorwegen, waarin zich dagelijks de afstanden verkleinen, die landen en natiën voormaals scheidden, en steden en volkeren elkander telkens digter naderen, worden ook meer en meer die scherpafstekende trekken uitgewischt, welke weleer de bevolkingen der verschillende landen haast in zoovele onderscheidene menschensoorten splitsten. De algemeene beschaving, die zich over geheel *Europa* uitbreidt, slecht allengs de grenzen, weleer tusschen de verschillende nationaliteiten opgetrokken, en effent de velerlei hinderpalen, die vroeger alle toenadering in den weg stonden en belemmerden. Elk verlicht en wélopgevoed bewoner van westelijk *Europa* is tegenwoordig cosmopoliet in eene mate, waarvan de ouden geen denkbeeld hadden, wanneer zij zich op hun vrijzinnig wereldburgerschap beroemden. Gelijksoortigheid van vormen, van zienswijze, van kennis, wekt sympathie en belangstelling, waar vroeger wantrouwen en weerzin heerschten, en sinds de onbekendheid week, waarin men vroeger omtrent den vreemdeling en het vreemde land verkeerde, verdween ook de afkeer, welken men jegens beide koesterde. Er zijn er die meenen, dat onze tijd dien effeningsarbeid niet zal staken, eer zijn werk volkomen, en alle verschil van zeden, van regeringsvorm, van taal, opgeheven zal zijn; die in alle nationaliteit slechts een voorbijgaand verschijnsel, in dier ontwikkeling slechts eene periode van overgang zien, en in de verschijnselen van onzen tijd de wording willen onderscheiden eener wereldnatie, welker burgers in geene andere dan mathematische grenzen ingedeeld en door geene andere dan materiële afstanden zullen gescheiden zijn. Wij zullen hier de redenen niet ontwikkelen, waarom eene zoo platte gelijkvormigheid, die wij verre van wenschelijk zouden achten, ons, ook zelfs in eene verre toekomst, hoogst onwaarschijnlijk, ja onmogelijk dunkt. Wij zullen den lezer niet op het sterk geteekend individualisme wijzen, niet slechts aan elken mensch,

maar ook aan elke natie, die werkelijk dien naam verdient, op het voorhoofd gedrukt, noch aan de gebeurtenissen herinneren, die juist te midden van het cosmopolitisme onzer dagen van den krachtigen voortduur, ja van de onverwachte herleving der verschillende nationaliteiten getuigen. Genoeg zij het voor ons tegenwoordig oogmerk, dat, zoo de toekomst ons met eene zoodanige nivellatie bedreigt, die toekomst nog verre verwijderd is, en de verschillende Europesche bevolkingen van onze dagen de kenschetsende trekken hunner individualiteit behouden hebben, schoon de hoekige vormen afgerond zijn, waarmede zich die individualiteit vroeger tegen die van andere natiën aankantte. De eigenaardigheden van het volkskarakter verloochenen zich nog nergens, schoon ze misschien minder op de oppervlakte liggen als vroeger, en wie van eene buitenlandsche reis geen ander resultaat medebrengt dan het *tout comme chez nous*, heeft stellig niet dieper dan die oppervlakte gezien.

Voor den opmerkzamen echter behoudt het reizen ook in die landen, welke in zeden en gewoonten het naast aan ons verwant en welker beschaving schijnbaar aan de onze gelijkvormig is, zijne belangrijkheid. Ja zelfs is men welligt thans, juist omdat de algemeene gang der zaken in den vreemde minder van dien ten onzent verschilt, en wij ons dus daar genoeg te huis vinden, om de verschillende elementen dier ontwikkeling te onderscheiden, en genoeg sympathie hebben voor den toestand in het algemeen om ons gaarne met de enkelheden bekend te maken, meer dan vroeger in staat die kleine onderscheidende trekken op te merken, waarop de stempel der nationale ontwikkeling gedrukt staat. Het is echter niet te ontkennen, dat het reizen, zoo als het door de ontzaggelijke menigte touristen gedreven wordt, die jaarlijks enkele bevoorregte streken van *Europa* doorzwermen, zelden dergelijke vruchten zal opleveren. De reisrouten, die ge, zoo ge den stroom volgt, langs trekt, hebben meestal alle karakter verloren. Stoombooten en spoortreinen, hotels en *table d'hôte's* hebben volkomen hetzelfde voorkomen, in welk land ge ze ontmoet. Voorts ziet ge bergen en rivieren, musaea en kerken in menigte, en zoo ge zin hebt voor natuur- en kunstschoon, kan uwe reis voor de ontwikkeling van uwen geest en de verfijning van uw gevoel zeker rijke vruchten dragen; maar de natie, die ge doortrekt, blijft u volkomen vreemd; de stroom van vreemdelingen vloeit en ebt af en aan, door

eene onoverkomelijke grens van de bevolking, waardoor zij zich beweegt, gescheiden, en zonder zich immer met de inboorlingen te vermengen. Wat leeren wij van de bewoners der *Rijn*- oevers kennen, hoe vaak we ook die rivier op en neder stoomen? Wat leert de massa Engelschen, die telken dage tegenwoordig, met hunne *Murray's* en *long-views* gewapend, te *Ostende* ontscheept, van *België* en de Belgen? Wat ziet men van de Zwitsers en de Italianen, dan juist het uitvaagsel van beide natiën, dat op den vreemdeling teert en sinds lang voor het Engelsche goud met zijne onafhankelijkheid ook zijne oorspronkelijkheid heeft verloochend. Ja, wat meer is, de tallooze vreemdelingen, die zich voortdurend in *Frankrijks* hoofdstad bevinden en daar vaak weken en maanden doorbrengen, zullen u, op hoogst weinige uitzonderingen na, willen ze opregt zijn, moeten bekennen, dat, zoo ze *Parijs* hebben leeren kennen, de Parijzenaars hun volkomen vreemd zijn gebleven. Het kost moeite buiten den magischen kring te treden, die overal den vreemdeling omgeeft en hem van alle aanraking met de natie, waarin hij verkeert, afsluit. Niet allen verkiezen het, en niet allen, die het gaarne zouden willen, gelukt het. Vandaar, dat niet slechts de verhalen van vele reizigers ons zoo weinig baten, om ons van de streken, welke zij doorgetrokken zijn, een zuiver denkbeeld te vormen, maar dat wij veelal van den toestand der natiën, welke wij zelve bezochten, onkundig blijven en tot de reisbeschrijving van enkele gelukkiger of geoefender touristen moeten omzien, om de beschrijving te vinden van menig nationaal verschijnsel, dat ons ontsnapte, of de verklaring van menig ander, dat ons duister bleef.

Zoo men echter al te vaak bij het bezoeken van vreemde landen omtrent den aard en den toestand der bevolkingen onverschillig is en onkundig blijft, bij eene reize door *Engeland* is dit zeker veel minder het geval dan elders. Bij een togt langs *Rijn, Maas* en *Donau* moge men om het betooverende der vaart de oeverbewoners vergeten; men moge bij het aanstaren der Alpgevaarten de natie voorbijzien, die zich aan den voet der ontzagwekkende gebergten ontwikkelt of hunnen rug bebouwt; men moge in *Italië*, opgetogen over de gedenkteekenen van het verledene, het tegenwoordige veronachtzamen; men zal het wel eens zijn, dat het belangrijkste, wat den vreemdeling in *Engeland* verbeidt, de Engelschen zelve zijn. Reizigers zijn daarenboven dáár zeldzamer dan elders, en hun doel is meest iets anders en ernstigers dan het bloote jagen naar afwisseling

en zingenot; vandaar dat men meer behoefte heeft zich aan de inboorlingen aan te sluiten en zich meer moeite geeft om bij hen ingeleid te worden. De scherpgeteekende nationaliteit der Engelschen eindelijk treft den bewoner van het vasteland veel sterker en wijkt veel meer van de zijne af, dan de nationaliteiten van het vasteland onderling verschillen. Vandaar dat in eene reisbeschrijving, die *Engeland* ten onderwerp heeft, de bewoners eene veel gewigtiger rol spelen dan in elke andere. Maar niettegenstaande dat alles, hoe belangrijke werken er ook over *Engeland* geschreven zijn, en hoe uitvoerig, van verschillende zijden en uit verschillende standpunten, deszelfs letterkunde, politiek, maatschappelijke instellingen en industriële ontwikkeling behandeld zijn, die geschriften, waarin als in een' breeden spiegel de geheele nationaliteit zich terugkaatst en den lezer ter aanschouwing gegeven wordt, zijn ook onder de vele Engelsche reisbeschrijvingen zeldzaam. En toch, niemand is geschikter zulk een beeld te ontwerpen dan de vreemdeling. De inboorling, hoeveel beter ook omtrent vele omstandigheden ingelicht, staat haast altijd op een veel ongunstiger standpunt.

Het onderscheid zal u aanstonds in het oog vallen, wanneer ge KOHL's werken over *Engeland* en BULWER's *England and the English* naast elkander legt. Heezeer BULWER er zich op toelegge om het Engelsche karakter te doen uitkomen, hoe hij telkens zijne landgenooten tegen Duitschers en Franschen overstelle, hoe hij hen op elk gebied, op dat van letterkunde en staatkunde, in hunne maatschappelijke instellingen en in het gezellig verkeer volge, een zuiveren indruk van Engelsche nationaliteit zult ge door de lezing niet ontvangen hebben; ge zult omtrent velerlei zaken, *Engeland* betreffende, nader ingelicht zijn; maar de menschen, waarover sprake was, de karakters, die afgeteekend, de gebreken, die gegispt werden, troft ge ook vaak in uwe eigene omgeving aan; somwijlen was het u, alsof er over u zelven, over uwe eigene instellingen en inrigtingen sprake was. De rede ligt daarin, dat BULWER het nationale element niet van het algemeen menschelijke weet te schiften, en haast niemand kan dat, wanneer hij over zich zelven of zijn eigen volk spreekt. Zoowel ter onderkenning als ter afteekening der echt nationale trekken zijn het oog en de hand eens vreemdelings noodig.

KOHL daarentegen bezit in eene hooge mate zoowel de opmerkingsgave als de voorbereidende kundigheden, tot eene taak

als die, welke hij zich voorstelde, vereischt. Van eigenlijke geleerdheid, van diepte van onderzoek of inzigten, van eene hooge vlugt der verbeelding vinden wij weinig of geene proeven; evenmin is de observatiegeest, waaraan het hem zeker niet faalt, die fijne en microscopische ontleding der uitwendige voorwerpen, die werelden schept in waterdruppels en bronnen van aandoeningen en belangstelling ontdekt in de schijnbaar onbeduidendste en meest dagelijksche omstandigheden. Maar juist de mangel aan die hoedanigheden, welke wij vaak ten overvloede bij andere reisbeschrijvers aantreffen, geeft aan de werken van KOHL een bijzonder belang. Hij vergt van uwen geest noch groote inspanning, noch warme sympathiën; hij geeft u avonturen noch mysteriën ten beste; hij stelt zijnen persoon zoo weinig op den voorgrond, dat ge den reiziger zelven, bij het lezen der reis, gedurig vergeet; maar juist door dat alles treden het land, de menschen, de instellingen zelve u te duidelijker in het oog; ge meent werkelijk mede te reizen, omdat juist die omstandigheden en inrigtingen, waarnaar ge zelve zoudt omzien, zoo ge u daar ter plaatse bevondt, u voor oogen gesteld worden; omdat juist die vragen beantwoord worden, welke gij zelve doen zoudt; omdat ge, in één woord, in KOHL's werken bijeenvindt al wat een beschaafd, welonderrigt, helderdenkend en opmerkzaam mensch met vrije tijdsbeschikking en goede introductiën op de reize zien zoude. En daarom, zoo wij eene keuze moesten aanraden tusschen de velerlei werken over *Engeland* geschreven, en zoo het dengene, die onzen raad inriep, niet om eenig bepaald doel, hetzij staatkunde of letterkunde, industrie of natuurkennis te doen was, maar hij het eilandvolk en zijne huishouding in hun geheel wilde leeren kennen, en den algemeenen indruk wenschte te ontvangen, ter welker liefde zoo velen onzer de zee oversteken, wij zouden niet aarzelen de werken van KOHL verre boven alle anderen te stellen, welke ons immer in de handen kwamen.

Die werken zijn nu reeds vrij talrijk, schoon wij nog niet eens aan het einde zijn. Althans in het hierboven aangekondigde werk zegt de schrijver eene afzonderlijke beschrijving van *Londen* toe, van welker verschijning ons nog niets bekend is. Intusschen bezitten wij reeds, behalve de drie deelen over *Engeland en Wallis*, waarmede wij ons thans zullen ophouden, twee deelen eener reize in *Schotland*, twee andere over *Ierland*, een werk, getiteld: *Land und Leute der Britischen Inseln*, in

drie dikke octavos, en ter voltooijing der verzameling nog twee deelen: *Skizzen aus den Britischen Inseln*, waartoe ook de zuster des reizigers, IDA KOHL, medewerkte. - Vereenigd bevatten zeker die verschillende boekdeelen zoovele belangwekkende mededeelingen over Britsche zeden en toestanden, als men niet ligt elders bijeenvinden zal, en vooral laten zij een helderen indruk van het eigenaardige en exceptionnele der Engelsche nationaliteit achter. Die verdiensten zijn zij echter ook ten deele aan hunne uitvoerigheid verschuldigd, die den schrijver veroorloofde bij allerlei, ook bij de schijnbaar minstbeduidende omstandigheden, stil te staan, en een schat van details te vermelden, uit wier aaneenschakeling en verband het licht opgaat, dat zijne werken over de Engelsche nationaliteit verspreiden. De mededeelingen vooral, die in de twee laatste deelen van zijne *Land und Leute* voorkomen over het huisselijk leven der Engelschen, over de inrigtingen hunner woningen, hunner ligchaamsoefeningen, hunner clubs, hunner journalen en vele onderwerpen van dien aard meer, munten door eene verbazingwekkende naauwkeurigheid en volledigheid uit. De verdiensten van KOHL als opmerker, welke men in zijne gewone reisverhalen, juist om de eenvoudigheid en natuurlijkheid der voordragt, weleens over het hoofd ziet, treden hier in het helderste licht. Het is echter niet wel mogelijk door uittreksels eenig denkbeeld van dien schat van opmerkingen en mededeelingen te geven. Daarenboven is het werk, dat wij destijds met groote belangstelling lazen, ons, terwijl wij deze regelen schrijven, niet ter hand. Wij moeten ons dus bij het hierboven aangekondigde bepalen, en zullen pogen onzen lezers eenig denkbeeld te geven van de gemakkelijkheid, waarmede de Duitsche reiziger hen door de verschillende en meest afwisselende tooneelen heenvoert.

Vooraf ga een woord over de magtige natie, wier beeld KOHL heeft trachten te ontwerpen. *Engeland* en de Engelschen wekken gewoonlijk op het vasteland weinig sympathie. Zoo geïsoleerd als de Engelsche, die zijn *tour on the continent* maakt, daar staat in de steden en landen die hij doortrekt, en tusschen de reizigers, die met hem denzelfden weg volgen, zoo afgescheiden en op zich zelve staan de Britsche eilanden tegen het overig *Europa* over. Terwijl Fransche taal en zeden zich overal verspreiden en overal gereeden ingang vinden, blijft de Anglomanie eene zeldzaamheid. Jegens geene natie gevoelen wij ons vreemder dan jegens die fiere

eilanders, die, trotsch op magt en materiëlen invloed, op het Europesche vasteland sympathie noch welwillendheid zoeken. Tegenover den band, die nu reeds de natiën van midden-*Europa* omsnoert en vaster omsnoeren zal, naarmate de spoorwegen de materiële afstanden verkleinen zullen, staat *Engeland*, het gescepterde Eiland, zoo als het in SHAKESPEARE's *Richard* heet, als eene wereld op zich zelve.

Maar welk eene wereld! Zoek op de aardglobe het plekje gronds, dat den naam van *Brittannië* voert; hoe wordt het overschaduwd door vele andere eilanden over onzen aardbol verspreid, maar vooral door de magtige vastelanden, waarvan die eilanden slechts losgerukte onderdeelen schijnen! En toch de schepter, die van dat eiland uitgaat, weegt niet alleen zwaar in de balans van *Europa*, maar wordt over alle zeeën, in alle deelen der aarde, door alle natiën geëerbiedigd. Wat zijn de reusachtige rijken der Oostersche oudheid; wat de veroveringen van ALEXANDER *den Groote*; wat is de wereldmagt der Romeinen zelve, vergeleken bij dat wijduitgestrekte en alomverspreide gebied, dat het gezag van Koningin VICTORIA huldigt? *Indië*, het Eldorado van de veroveraars der oudheid, reeds in de vroegste tijden het tooneel der zegetogten van BACCHUS, door ALEXANDER nooit volkomen veroverd, door de Romeinen naauw aangeraakt, buigt zich onder de Engelsche heerschappij. De talrijke vorstenstammen, die weleer onafhankelijk over de uitgestrekte bevolkingen van het magtige schiereiland heerschten, zijn betaalde beambten der Engelsche Oost-Indische Compagnie geworden, en hebben voor een schijngezag en eene ruime bezoldiging alle werkelijke magt en invloed opgegeven. Maar verder breidt zich van daar de steeds aangroeijende magt der Engelschen uit. Reeds beginnen zij zich ten Zuiden in het uitgestrekte eilandgebied der Indische zeeën hier en ginds te vestigen; reeds heeft ten Oosten het Britsche kanon de vastgesloten Chinesche havens opengesperd, terwijl ten noorden de woeste Indiaansche bergstammen telkens hunne onafhankelijkheid bedreigd en zich naar hooger gelegene streken heen zien gedrongen. Haast even merkwaardig daarenboven als dat Aziatische gebied, het moederland zoo veel malen in grootte en bevolking overtreffende, is de wijze, waarop het met dat moederland verbonden is. Neem de wereldkaart ter hand en sla het oog op die rij van posten, welke, hetzij langs de punt van *Afrika* om, hetzij over den Isthmus van *Suez*, - de eenige schakel der keten, die nog aan *Engeland* ontbreekt

- de Heeren van *Indië* naar hun rijk overvoeren en daarmede in voortdurende gemeenschap houden: *Gibraltar, Malta, Ascension, St. Helena, de kaap*, en ge zult moeten erkennen dat geene gelukkiger aaneenschakeling had kunnen gekozen worden, al hadden de Engelschen zich het eerst toegeëigend wat hun in de wereld aanstond en slechts dan het overige aan hunne mededingers overgelaten. - En tevens, terwijl zich de Engelschen langs de Afrikaansche kust eene rij landingsplaatsen op hunne togten naar *Azië* verzekeren, bereiden zij het reusachtige werelddeel, waarvan als het ware slechts de uiterste grenzen door de Europeërs zijn aangeroerd, tot eene aanstaande kolonisatie voor, waarvan in het Kaapland reeds belangrijke proeven genomen zijn.

Zoo mogelijk is intusschen de ontwikkeling van het Angel-Saksische ras in het tegenoverliggende halfrond nog verbazender. De rijke buit, door Spanjaarden en Portugezen in de 15de en 16de eeuwen gemaakt, ontvalt allengs aan de handen, waarin hij zoo slecht bewaard was. Reeds is menige schakel der eilandketen, die *Noord-* aan *Zuid-Amerika* bindt, in handen der Engelschen overgegaan; reeds hebben zij in *Yucatan* en *Guyana* voet op het vasteland van *Centraal-* en *Zuid-Amerika* gezet, en wappert de Britsche vlag haast gebiedend in de talrijke havens der vroegere Spaansche en Portugesche koloniën, destijds met zoo wantrouwenden naijver voor de vreemde schepen gesloten. En *Noord-Amerika*! Zijn het de reusachtige ijsvelden, aan het gezag der *Hudsons-baai-Compagnie* onderworpen en door deze aan hare geweldige ondernemingen dienstbaar gemaakt, of de uitgestrekte en vruchtbare vlakten der beide *Canada's*, welke slechts op talrijker bevolking en geregelder ontginning wachten om de weelderigste vruchten af te werpen, die het meest onze bewondering verdienen? Maar wij hebben voor beide naauwelijks oog, overschaduwd als zij worden door de nergens of nimmer geëvenaarde ontwikkeling der Vereenigde Staten; en schoon daar thans de bedrijvige *Yankees* en *the browny Mississippi-men* met verachting op de *old country* nederzien, zij blijven daarom niet minder krachtige, schoon afgerukte en overgeplante loten van dien magtigen Angel-Saksischen stam, aan wien zij hunne beste sappen verschuldigd zijn, van wien zij die voortvarendheid en veerkracht ontvingen, die straks het geheele vasteland van *Noord-Amerika* aan hunnen overwegenden invloed onderwerpt.

Waar CAMOËNS in zijne *Lusiade* den roem der Portugezen

schildert, magtig als zij waren in vier werelddeelen, voorspelt hij, dat, zoo er een vijfde bestond, het hun ten deele zou vallen. De voorspelling is vervuld, maar niet ter gunste van *Portugal*, dat thans zelve, door Engelschen invloed beheerscht, door Engelsche kapitalen ontgonnen, haast niets meer is dan eene Engelsche volkplanting, maar ter gunste der tegenwoordige meesters van *Portugal. Azië, Afrika* en *Amerika* waren reeds ten deele bezet en bevolkt, toen de drietand voor goed in de handen der Engelschen viel; de ontdekking van *Australië* is van latere dagteekening. Vandaar ook in *Nieuw-Holland* en *Nieuw-Zeeland* - wat treurige herinneringen aan vervlogen grootheid die namen bij ons wekken! - en over de geheele eilandzee, die zich aan beide aansluit, geen andere invloed of gezag als die der Engelschen. Een stroom van volkplanters, ten deele veroordeelde, ten deele vrijwillige, is uit *Engeland* op die landen gerigt en legt de kiem tot eene geheel nieuwe en vreemdsoortige volkplanting, geëigend aan een werelddeel, dat op zoo vele punten van alle overige verschilt en zoo vreemde natuurverschijnselen in dieren- en plantenwereld aan den beschouwer aanbiedt.

Maar de overblik dier uitgebreide bezittingen in vijf werelddeelen geeft nog slechts een gering en onvolledig denkbeeld van *Engelands* grootheid en magt. Het is veel minder uit een oogpunt van territoriaal bezit, dat *Engeland* zijne koloniën met ijverzucht bewaakt en op hunne uitbreiding bedacht is, dan om het belang van den handel, zoo met die koloniën zelve, als met de overige wereld. Men heeft te regt opgemerkt, dat de handel met *Noord-Amerika*, sinds de vrijwording dier voormalige koloniën, aan *Engeland* oneindig meer voordeelen heeft opgeleverd dan vroeger. En uit dat oogpunt beschouwd, hoeveel uitgebreider is dan de kring van den Engelschen invloed! Zoo het aantal kusten groot is, waar de Brit als gebieder aanlandt, talloos is de reeks der havens, welke hij als handelaar binnenzeilt. Welk rijk ter wereld, waar Engelsche schepen en Engelsche goederen vreemd zijn, welk strand, dat de Engelsche vlag niet begroet, sinds de muur doorgebroken is, die *China* van de overige aardbewoners scheidde, een voorbeeld, dat weldra door *Japan* zal moeten gevolgd worden. Zoo is dat handelsgebied, waarom het der Engelsche natie eigenlijk te doen is, niet alleen tot hare koloniën beperkt, maar over de geheele aarde uitgebreid - eene heerschappij, voordeeliger en duurzamer dan die, welke

door veroveringen verworven wordt; want zij is op de behoefte gegrondvest, welke overal aan Engelsche waren, straks aan Engelsche kapitalen bestaat, en, terwijl zij geenerlei kosten van bestuur vordert, werpt zij slechts te rijker voordeelen en winsten af.

Het mag belangrijk heeten, in de werkplaats, van waar zoo vele der behoeften eener geheele wereld bevredigd worden, te worden toegelaten, de markt te bezoeken, waar al de volkeren der aarde zich ter hunner keuze vaak van de eerste benoodigdheden des levens voorzien; maar vooral is het belangrijk, de kooplieden zelve te leeren kennen, wier handelsgeest en nijverheid eene zoo beslissende zege over al hunne mededingers behaalde, de koningen der wereld in hunne werkzaamheden te bespieden, en zoo mogelijk het geheim te raden, waaraan zij hunne aanhoudende zegepralen op de velden van industrie en handel verschuldigd waren, tot de oorzaken op te klimmen, die zulke verbazende uitwerkselen na zich sleepten.

Eene eerste omstandigheid, die zelfs bij eene oppervlakkige beschouwing der Britsche eilanden onze bevreemding wekt, is het gebrek aan homogeniteit der bevolking. Dat eene natie van 26,000,000 menschen eenen invloed over de geheele wereld uitoefent gelijk door *Engeland* geoefend wordt, dat zij over talrijke koloniën, het moederland veelmalen in uitgebreidheid en bevolking overtreffende, heerscht, en over de wereldzee zelve gebiedt, is op zich zelve verwonderingwaardig genoeg. Maar men verwacht dan althans bij die natie éénheid van afkomst, van neigingen, van streven, te vinden, waardoor zij tegenover de geheele wereld, vast aaneen gesloten, een nieuw bewijs leveren zou, hoeveel men met vereenigde krachten kan uitwerken. Het tegendeel vindt in de Britsche eilanden plaats: de verschillende stammen, over die eilanden verspreid, hebben van den aanvang der Engelsche geschiedenis af in krijg en onmin geleefd, en zoo allengs een dier stammen een beslissend overwigt heeft verkregen, het is er verre van af dat alle tegenstand voor goed zoude gebroken zijn. Integendeel zijn de onrustigste en gevaarlijkste onderdanen van Koningin VICTORIA niet in de verafgelegene streken waar haar schepter geëerbiedigd wordt, maar veel meer in hare nabijheid te zoeken.

Het is van algemeene bekendheid, van hoeveel verschillende volksstammen, die elkander in den loop der tijden zijn opgevolgd, het tegenwoordige Engelsche volk het nakroost is. De

Celtische stam, welke oorspronkelijk de eilanden bevolkte, werd achtereenvolgens overvallen en vervangen door Romeinen, Angelen en Saksers, Deenen en Normandiërs. Minder algemeen misschien heeft men er echter op gelet, dat aanvankelijk die verschillende elkander opvolgende veroveraars zich weinig verder uitbreidden dan over het eigenlijk gezegde *Engeland*, en een gedeelte der laaglanden van *Schotland*. Binnen die grenzen was daarentegen dan ook hun overwigt, vooral dat der Angelen en Saksers, van dien aard, dat de oorspronkelijke bevolking haast geheel voor de aankomelingen plaats maakte of zich onder hen verloor. Zoo vonden de Normandiërs het overschot der gekruiste Romeinen en Celten haast geheel door Angelen en Saksers, die zich sinds op nieuw met de Deenen vermaagschapt hadden, verdrongen, en van dien tijd af kent de geschiedenis, zoo als zij zich vooral sinds WALTER SCOTT ontwikkeld heeft, geene andere bewoners van het eigenlijk gezegde *Engeland* meer, dan de Saksers en de Normandiërs, veroverden en veroveraars, die langen tijd in halfgesmoorden, maar ook vaak uitbarstenden wrok naast elkander woonden, maar wier afkomelingen, allengs de oude veete hunner vaderen vergetende, zich met elkander verzwagerden, en uit wier verbroedering de JOHN BULL's onzer dagen zijn voortgesproten. Maar terwijl de oorspronkelijke bewoners der Britsche eilanden in *Engeland* voor vreemdelingen plaats maakten, hielden zij elders stand, en bewaarden, met uitzondering van eenige voorbijgaande betrekkingen met de Deensche en Noorsche zeeroovers, de zuiverheid van hunnen stam. Terwijl *Engeland* aan de Anglo-Normandiërs verviel, bleven zij in de hooglanden van *Schotland*, in *Ierland* en in *Wallis* gevestigd. Zoo stonden op nieuw, nadat ook de laatste sporen van den inval van WILLEM *den Veroveraar* in *Engeland* uitgewischt waren, over den geheelen omvang der Britsche rijken twee stammen tegen elkander over, tusschen welke in de eng beperkte ruimte, waarbinnen zij begrensd waren, de aanleidingen tot strijd veelvuldig zijn moesten, en weldra, zoo geene spoedige verbroedering volgde, een geweldige volkshaat zich ontwikkelen moest. Dit was dan ook het geval. Eeuwen lang gewagen de geschiedrollen van *Engeland* en *Schotland* haast enkel van onderlingen krijg; tusschen de grensprovinciën der beide rijken is haast geen oogenblik van vrede. Zelfs nadat beide natiën eindelijk onder één schepter vereenigd zijn, blijft, bij onverminderden nationalen tegenzin, het zwaard ook niet altijd in de scheede, en zoo de laaglanden zich allengs met *Engeland* ver-

eenzelvigen, de tegenstand in de *Highlands* duurt tot aan het einde der vorige eeuw voort - een tegenstand, vereeuwigd in de werken des mans, die er de nationaal-dichterlijke zijde zoo gelukkig van wist te vatten. Even bloedige, maar nog treuriger bladzijden levert de geschiedenis van *Ierland* op: het was hier geen strijd tusschen twee magten, die elkander opwogen; het was hier eene stelselmatige verdrukking, eene gewetenlooze dwingelandij aan de eene zijde, wanhopige en barbaarsche wederstand aan de andere. Aan nationalen afkeer paarde zich weldra godsdiensthaat, de burgeroorlog steeg alras tot de woede van een verdelgingskrijg, en wie durft bepalen, hoe spoedig misschien weêr dergelijke tooneelen ophanden zijn? Althans dat nog na zoo vele eeuwen het veroveringswerk van HENGIST en HORSA in *Ierland* niet voltooid is, bewijst de wrevel, waarmede men op de talrijke *Repeal-meetings* den Engelschen nabuur zijne vreemdelingschap blijft verwijten, en hem nooit met een anderen naam dan met dien van den *Saxon* bestempelt. In *Wallis*, zoo veel armer aan bevolking, zoo veel naauwer door *Engeland* ingesloten, kon de tegenstand der Celten zoo heftig niet zijn. Althans zij sloeg minder dikwerf tot dadelijkheden over, schoon nog in de laatste jaren de strooptogten der *Rebeccaïten* het bewijs leverden, dat ook hier nog een kern van oorspronkelijken tegenstand aanwezig was. Maar zoo het verschil van nationaliteit tot minder bloedige uitkomsten leidde, het komt er niet te minder sterk om uit. Na zoo vele jaren van eene zoo veel naauwer vereeniging, als aan *Ierland* of *Schotland* ten deele viel, heeft *Wallis* nog zijne eigene taal en zeden en volkskarakter, en biedt nog al de eigenaardigheden eener geheel afgescheidene en oorspronkelijke natie aan.

Heeft echter het Germaansche beginsel nog geene volkomene zege op het Celtische behaald, en zijn er na zoo vele eeuwen nog overblijfsels van de oorspronkelijke bewoners der Britsche eilanden aanwezig, niet alleen in enkele gebruiken en overleveringen, maar in de geheele rigting van den volksgeest: die zege kan op den langen duur, althans op het eiland van *Groot-Brittannië* zelve, niet uitblijven. In de hoogere standen en vooral in de steden begint de Anglo-Normandische nationaliteit uitsluitend te heerschen, en om de eigenaardigheden van Schotsche en Waalsche dialecten en zeden aan te treffen, moet men zich steeds dieper in het land en bij eenvoudiger menschen begeven. In elk geval, welke sympathie wij voor de dichter-

lijke rampen der *Highlanders* en het bittere lijden der Ieren moge hebben, de Engelsche natie, van wier grootheid en wereldheerschappij ik zoo even eene ruwe schets beproefde, moeten wij onder de afstammelingen der Anglo-Normandiërs, onder de Engelschen *pur-sang* zoeken. Van daar, dat ook KOHL van Ieren, Schotten en Waalschen slechts als uitzonderingen op den Engelschen nationaal-typus gewaagt, aan welks teekening hij zijne veelzijdige gaven gewijd heeft.

Zoo echter de nationale contrasten onder de bevolking der Britsche eilanden, die vroeger aan de ontwikkeling van *Engeland's* grootheid zeker geene geringe zwarigheden in den weg gelegd hebben, allengs beginnen ineen te smelten, er is eene andere soort van niet minder bevreemdende contrasten op den bodem van het volksleven der magtige natie aanwezig. Wij zijn gewoon, zoowel tusschen de verschillende staatkundige en maatschappelijke instellingen van een volk onderling, als tusschen die instellingen en den stoffelijken en zedelijken bloei van dat volk, eenig bepaald verband te zien; maar welke denkbeelden wij ons omtrent dat verband gevormd hebben, wij zien ze haast allen in het voorbeeld van *Engeland* tegengesproken en gelogenstraft. Wij ontmoeten daar een' graad van staatkundige ontwikkeling en individuele vrijheid tevens, zoo als wij ze elders in *Europa* vruchteloos zoeken zouden, te midden eener maatschappij, die in het verledene wortelt, en, met uitzondering van enkele nieuwe wetten, het oorspronkelijke feudale karakter nog in volle zuiverheid behouden heeft, te midden van instellingen, die grootendeels nog van de tijden van ALFRED, van WILLEM *den Veroveraar* of van HENDRIK DE EERSTE dagteekenen. Wij vinden eene afgodische vereering van het koningschap naast eene strenge beperking van het gezag en den invloed der kroon - eene aristocratie, magtig en gevestigd als geene andere, tegenover eene krachtige ontwikkeling van het democratisch beginsel, - een overwegenden invloed van den grondeigendom naast mobiliaire rijkdommen en kapitalen, gelijk zij nergens elders worden aangetroffen, - eene schaarsch geëvenaarde gelijkheid van regten, tegenover de scherpstafstekende ongelijkheid van rang - de volstrekte suprematie eener nationale kerk naast eene ontwikkeling van godsdienstige secten en gezindheden, wier aantal misschien alleen in *Amerika* overtroffen wordt. Wij zien eindelijk in een rijk, welks uitgebreidheid, naar de op het vasteland geldende denkbeelden, eene krachtige centralisatie onvermijdelijk moest maken, eene verbrokkeling van de uitvoerende en

regterlijke magt, die overal elders tot verwarring en regeringloosheid lijden zou.

Zonder de oorzaken van die velerlei tegenstrijdigheden in de geschiedenis op te sporen, valt het ieder op, hoe krachtig een bewijs zij zijn voor het levensbeginsel, dat in het Engelsche karakter aanwezig is en door geenerlei schijnbaar nadeelige en verderfelijke omstandigheden kan worden uitgedoofd. Er moet een hooge ingenomenheid met, een diepe eerbied voor individuële vrijheid bij een volk aanwezig zijn, dat die vrijheid bewaren kon, trots den invloed en het gezag van koningschap en aristocratie. Er moet een zeldzame ijver en werkzaamheid gevonden worden bij eene burgerij, die in schaduw eener wetgeving, welke alle grondbezit voor immer in de handen der aristocratie bevestigt, zich zulke aanzienlijke kapitalen en goederen verwerven kon. Er moet een overvloed van godsdienstig leven aanwezig zijn, waar, naast eene heerschende kerk, die elders veelal zelve insluimert en onverschilligheid om zich verspreidt, zoo vele godsdienstige genootschappen ontstaan, zelve vol kracht en leven, en dat leven ook bij de staatskerk aanvurende en wakker houdende. Maar er moeten eindelijk - en hier vooral komt de schoonste zijde van het Engelsche volkskarakter uit - krachtige beginselen van orde en burgerzin verspreid zijn onder een volk, dat vatbaar zal zijn voor zulk een zelfbestuur, als in vele gevallen de Engelsche natie werkelijk oefent. Wij zouden, vooral ten bewijze van dit laatste, belangrijke bijzonderheden kunnen aanhalen, waaruit ten overvloede blijken zou, hoe weinig de tusschenkomst der hooge regering, die zich zelve elders, zelfs ter regeling der geringste locale belangen, zoo onmisbaar acht, dit werkelijk is en hoeveel elementen van organisatie in het volk zelve voorhanden zijn, wanneer men slechts hunne ontwikkeling door geene gedwongen werkeloosheid belemmert en verhindert. Maar wij gevoelen, dat het tijd wordt, het veld der algemeene beschouwingen, waarop wij reeds te lang ronddwaalden, te verlaten en in de weinige bladzijden, die ons nog overig zijn, ons meer bepaald met het werk bezig te houden, ter welks aankondiging wij de pen opnamen en dat wij bijna uit het oog verloren.

Reeds herinnerden wij den lezer, dat hij, zoo het hem lust den schrijver op zijne reize te volgen, *Londen* niet aan zal doen. Trouwens, die stad, eene wereld op zich zelve, bij welker beschouwing en beschrijving, zich zoo vele vragen opdoen, verdient eene afzonderlijke behandeling van de uitvoerige pen,

waaraan wij reeds vroeger eene dergelijke *monographie* over *Petersburg*, welker vertaling wij ter loops HH. uitgevers kunnen aanbevelen, te danken hadden. Zoo wij echter *Londen* voorbijgaan, menige andere stad van *merry old England* ontsluit zich voor onzen blik. Door *Birmingham, Stafford, Chester, Liverpool, Carlisle, Newcastle, Durham, York, Wakefield, Oxford, Salisbury, Eton, Wincester* en *Portsmouth*, worden wij beurtelings rondgeleid en bijna het geheele tweede deel is aan de naauwkeurige teekening der reusachtigste van alle fabrieksteden, van *Manchester* gewijd. Veel zorg heeft de schrijver ten koste gelegd, om eenen zuiveren indruk van het industriële *Engeland*, zoo als het zich in fabrieksteden en fabriekdistricten vertoont, bij den lezer te wekken. Als in eene welgeordende werkplaats, vindt ge, uit dat oogpunt *Engeland* overziende, aan elke industrie een bepaald district, eene eigene stad toegewezen, eene afscheiding, die eene geregelde arbeidsverdeeling - dat eenvoudige hulpmiddel dat tot zulke verbazende uitkomsten leidt - in de hand werkt; ja met dezelfde naauwkeurigheid, waarmede in elke fabriek de verschillende bewerkingen, welke de ruwe waar achtereenvolgens ondergaat, eer zij als voltooid product de werkplaats verlaat, aan verschillende werklieden opgedragen, en vaak in verschillende zalen gedreven worden, ziet ge het groote werk der nationale productie onder de verschillende steden en gewesten des rijks gesplitst. Zoo treft ge bijv. in het westelijk gedeelte van *York*, vooral in de stad en den naasten omtrek van *Leeds*, de wolspinnerijen en laken weverijen aan; zuid westelijker ligt *Manchester*, de hoofdstad der reusachtige katoen-fabricatie; *Sheffield* bewerkt het staal; *Wolverhampton* smeedt het ijzer; *Birmingham* vervaardigt in zijne duizenden groote en kleine werkplaatsen die ontelbare soorten van kleine metalen voorwerpen, welke de Engelsche *hand-ware* heeten en waarvoor in onze taal de passende benaming ontbreekt. Rondom en in *Burslem* rooken de tallooze ovens der pottenbakkerijen, terwijl het noordoostelijk gelegen district van *Northumberland* bijna geheel door de delving, behandeling en verzending bloeit en bestaat dier steenkolenmassa, welker verstoking de duizenden stoomwerktuigen door geheel *Engeland* in beweging zet, en den rookwolk wekt en voedt, die over geheel het nijvere eiland ligt uitgebreid.

Even scherp zijn fabriek- en handelsteden gescheiden en aan elk van deze is weder bijna uitsluitend de handel met dat land toebetrouwd, waartoe hare ligging haar de meeste geschiktheid geeft.

Denk u die velerlei steden en distrikten, elk opgevuld met tal van werkplaatsen, waarin eene bepaalde soort van voortbrengselen verschillende bewerkingen ondergaat of de verschillende onderdeelen van die soort worden toebereid - aan elkander verbonden door talrijke spoorlijnen, waarvan sommige het eiland in zijne volle breedte doorsnijden, andere in breede vertakkingen tot de afgelegen deelen doordringen; andere weder reeds digt aaneengelegen steden en gehuchten nog nader verbinden en slechts tot vervoer van werklieden en fabriekgoederen van de eene werkplaats naar de andere dienen, en ge zult u een beeld kunnen vormen van de rustelooze en onophoudelijke arbeidskoorts, waarin zich *Engeland* voortdurend bevindt.

Somwijlen eischte de ligging van eenig gewest gebiedend, dat eene bepaalde tak van nijverheid daar gedreven werd. Zulks was wel voornamelijk het geval met de kolenstad *New-Castle*, gelegen als zij is op uitgestrekte kolenbeddingen, die zich over aanzienlijke gedeelten der distrikten *Northumberland* en *Durham*, tusschen de beddingen der rivieren, welke die gewesten doorstroomen, uitbreiden. De geheele massa der brandstof, welke in die breede schatkamers verzameld is, wordt door den bekenden Engelschen statisticus MACCULLOCH, op 900 millioen tonnen geschat, terwijl voor het gebruik van *Engeland* alleen, buiten wat naar het vasteland verzonden wordt, uit de bergwerken, die de stad omringen, jaarlijks 5 millioen tonnen gedolven worden. Slechts de openingen der mijnen, die men overal tusschen lagchende weilanden of welige akkervelden aantreft, maken den reiziger met den aard der landstreek bekend; want boven op den grond ploegt en spit de landman, terwijl onder den bodem de mijngraver wroet en delft. In de bergwerken zelve, digt aan den mond, worden de kolen reeds geschift, van vreemdsoortige zelfstandigheden gezuiverd en ter verzending gereed gemaakt en van daar, meestal met spoortreinen, naar de oevers der rivier *de Tijne* vervoerd, welke naar *New-Castle* heenstroomt en zich daar in zee stort. Eene moeijelijkheid, die te overwinnen bleef, was de steilte, welke den rivieroever tot in de stad zelve eigen is. Men is die zwarigheid te boven gekomen op eene wijze, die van de reusachtige vindingrijkheid en ondernemingszucht der Engelschen eene te eigenaardige proeve levert, om ze hier te verzwijgen. Wij zullen hare beschrijving in de woorden van KOHL zelve geven.

‘De spoorweg, langs welken de kolenwagens aankomen, voert

niet slechts tot aan den rand van den hoogen oever, maar loopt op een hechten, stevigen, van balken vervaardigden steiger eenige voeten in de lucht voort, zoodat het uiteinde geheel boven de rivier zweeft en de schepen vlak daaronder ten anker kunnen liggen. Is de wagen op dat punt gekomen, dan wordt het geheele in de lucht zwevende stuk van den spoorweg losgemaakt, en, door middel van lange kettingen en groote ijzeren armen, die in de lucht een boog beschrijven, met wagen, kolen, voerman en al, van den 80 voet hoogen oever in het schip nedergelaten. Zware tegenwigten, die met den last zelve evenwigt maken, regelen de snelheid van den val. Daar de wagens derwijze zijn ingerigt, dat de voerman slechts ééne pen heeft uit te rukken om den bodem te doen loslaten en de geheele vracht in het schip te laten storten, en wijl terstond daarop het stuk van den spoorweg met den ledigen wagen weder even snel naar boven gaat, geschiedt de geheele zaak op eene even vaardige als verrassende wijze, en kan door deze inrigting, welker bestuur slechts den bijstand van twee menschen vereischt, het grootst mogelijke schip in een betrekkelijk korten tijd worden volgeladen.'

Dergelijke scheepsladingen gaan er jaarlijks zes duizend, alléén uit de haven van *New-Castle*, naar de verschillende havens van *Engeland*, en ook de bemanning dier schepen, bijna uitsluitend inwoners van *Durham* en *Northumberland*, worden onder den algemeenen naam van kolenwerkers (*colliers*) begrepen, onder welke klasse dus niet slechts haast de geheele bevolking van *New-Castle*, maar ook een aanzienlijk gedeelte van de bewoners der omstreken, te rangschikken valt.

Gelijk de kolenbedding over het lot van *New-Castle* beslist heeft, heeft de nabijheid der ijzermijnen reeds van oudsher aan *Staffordshire*, waarvan *Birmingham* het voorname middelpunt is, de bewerking van dat metaal aangewezen. Reeds CAMDEN, die oudtijds eene Latijnsche beschrijving van *Engeland* vervaardigde, noemt die stad eene van aanbeelden weêrklinkende (*incudibus resonans*). Nog dreunt zij als vroeger van den hamerslag; maar die hamers zijn eenerzijds tot zulke onzaggelijke mokers geworden, dat zij slechts door stoomkracht in beweging kunnen worden gezet, en zijn anderdeels in zulke keurige hamertjes en vijltjes, polijst- en slijpsteenen verbrokkeld, dat de aeloude Birminghamsche smeden met moeite in de zamengestelde werktuigen onzer dagen, de hamers en aanbeelden erkennen zouden, welke tot hunnen eenvoudigen arbeid ver-

eischt werden. Eene bijzonderheid, waardoor zich de Birminghamsche industrie van die van al de overige Engelsche fabrieksteden onderscheidt, is het ontzettend aantal der fabrieken, waarvan natuurlijk de betrekkelijk geringere omvang der enkele werkplaatsen het gevolg is. De verdeeling van den arbeid, welke elders in hetzelfde gebouw plaats heeft, wordt hier dan ook op eene andere wijze in toepassing gebragt. Elke fabrijkant houdt zich met de bewerking eener bijzondere soort van voortbrengselen of van eenig bepaald gedeelte van eenig voortbrengsel op, en die schifting van soorten en deelen wordt tot eene hoogte gedreven, waarvan men buiten *Engeland* en ook dáár buiten *Birmingham* vruchteloos een voorbeeld zoeken zoude. Eene bloote inzage van den Birminghamschen beroeps-almanak leidt in dit opzigt tot verbazende ontdekkingen; KOHL geeft verscheidene voorbeelden op; een daarvan, de geweermakerij betreffende, nemen wij van hem over. Men ontmoet in *Birmingham* afzonderlijke geweerloopmakers, geweerloopribbers, geweerkolfmakers, geweerschroefmakers, geweergraveurs, geweerpolijsters, geweervijlers en geweerlaadstokmakers, en elk dier fabrijkanten staat aan het hoofd eener werkplaats, waar bij uitsluiting dat onderdeel der geweermakerij gedreven wordt.

Nog luider spreekt eene andere omstandigheid van gelijke beteekenis. Het is in *Birmingham* niet ongewoon, dat de eigenaar van eenig perceel zijne vertrekken, in stede van met gewoon huisraad, met werktuigen tot verschillende industriëele doeleinden dienstig, meubelt; in zijn huis eene stoommachine oprigt, en door de aanwending van verscheidene hefboomen en raderen middel vindt, de verschillende werktuigen, des noods gelijktijdig, in beweging te brengen. Daarna worden de vertrekken te huur geboden, en eenig werkman of fabrijkant, die zelve geene of eene voor zijne behoeften te bekrompen werkplaats bezit, huurt, wanneer hem bestellingen mogten gedaan zijn, die hem eene maand, eene week, of korter bezig kunnen houden, voor eenen evenredigen tijd een of meer dier vertrekken, met het beding dat eene bepaalde mate van stoomkracht ter zijner beschikking zal gesteld worden. Zoo kan hij, met een gering kapitaal en op eene kleine schaal werkende, dezelfde voordeelen genieten, die men elders slechts in grootsche inrigtingen en met behulp van aanzienlijke kapitalen verwerft. Vandaar dan ook, dat, terwijl de groote stoommachines der *Manchestersche* spinnerijen dikwerf tot eene kracht van 300 paarden toe bezitten, er in *Birmingham* meermalen gevonden en gebruikt

worden, die slechts de kracht van een enkel paard, ja somwijlen slechts een gedeelte van die kracht oefenen kunnen.

Even als in de nabijheid van alle groote Engelsche fabrieksteden zich kleinere plaatsen bevinden, waar bepaalde onderdeelen of specialiteiten van denzelfden nijverheidstak gedreven worden, wordt ook de ijzerbewerking rondom de groote hamerstad in velerlei kleinere, schoon altijd, wat het aantal der bevolking belangt, vrij aanzienlijke gehuchten uitgeoefend. Onder dezen wekt vooral *Willen-Hall* de aandacht, waar de 10,000 inwoners zich, bijna zonder uitzondering, met het slotenmaken bezig houden.

Ons bestek veroorlooft ons niet den schrijver op zijne reize door al de fabriekdistricten te volgen; wij moeten de lakenweverijen van *Leeds*, de messen-makerijen van *Sheffield*, de pettenfabrieken van *Nottingham*, en zelfs de belangwekkende *posteries* van *Staffordshire* ter zijde laten liggen. Nog een oogenblik echter voelen wij ons genoopt, met hem te vertoeven in de reusachtige hoofdstad der Engelsche, ja der geheele Europeesche industrie - in *Manchester*.

Reeds bij het hooren van dien naam denken wij aan den nijverheidstak, waaraan de stad haren bloei verschuldigd is en waarmede die bloei voortdurend ten naauwste zamenhangt - de katoen in zijne verschillende bewerkingen, maar vooral de katoenspinnerij. Zoo op het gansche gebied der nijverheid, met uitzondering misschien alleen van stoom en drukpers, eene enkele uitvinding eene onverwachte en geweldige omkeering heeft te weeg gebragt, het is die van ARKWRIGHT geweest, die door eene even eenvoudige als vernuftige gedachte de mogelijkheid opende om meer dan ééne draad tevens te spinnen en daardoor de katoenspinnerij onder het bereik eener werktuigelijke behandeling bragt. In de laatste helft der achttiende eeuw werd in geheel *Europa* naauwelijks een enkel stuk katoen verbruikt, dat niet in *Indië* vervaardigd was: twintig jaren later, en de oneindig vermeerderde voorraad, in *Europa* gebezigd, werd bijna zonder uitsluiting in dit werelddeel vervaardigd; ja zelfs werd reeds in 1836 voor eene waarde van meer dan 30 millioenen guldens van *Engeland* naar *Oost-Indië* uitgezonden. In het jaar 1761 werden in *Engeland* nog geene 2,000,000 ponden katoen ingevoerd: dat bedrag was in 1841 tot 400,000,000 gestegen. En zoo zeer hebben zich op dit gebied de uitvindingen voortdurend opgevolgd en verbeterd, dat, schoon de oorspronkelijke vinding van ARKWRIGHT reeds van het jaar 1769 dagteekent, nog

tusschen de jaren 1814 en 1834 de prijs van het geweven katoen in *Engeland* tot op een vierde gedaald is.

Manchester, of liever het geheele district van *Lancashire*, is eene schepping dier industrie. In de eerste jaren hield zij naauwelijks 40,000 arbeiders bezig: thans telt men alleen binnen een kring van twaalf mijlen rondom de beurs van *Manchester* een aantal steden en dorpen, door een millioen menschen bewoond, die alleen aan de katoen opkomst, bestaan en bloei verschuldigd zijn, en het enkele *Manchester* telt bijna 400,000 inwoners. En inderdaad, alles schijnt in den omtrek dier stad ter bevordering van dien bloei mede te werken. Een bergketen, die den noorden- en oostenwind afkeert, geeft het aanzijn aan eene rij van rivieren en beken, die, in snelle vaart van de toppen afdalende en hunne beweegkracht door die snelheid vermeerderende, een groot aantal werkplaatsen in beweging brengen. Eene onuitputtelijke en hooggelegene kolenbedding strekt zich over een groot gedeelte van het district uit; in de aangrenzende gewesten wordt ijzer in menigte gevonden en verwerkt; eindelijk is *Manchester*, dank den spoorwegen, slechts eene dagreize van *Londen*, en niet veel meer dan een uur van *Liverpool* verwijderd.

Geheel in tegenoverstelling van wat in *Birmingham* plaats grijpt, wordt de Manchestersche industrie slechts in reusachtige werkplaatsen en met ontzettende kapitalen gedreven. Veelal wordt in dezelfde fabriek de wol, zoo als zij uit *America* aankomt, gereinigd, gesponnen, geweven, ja dikwerf nog gedrukt en gebleekt tevens, en dit alles op de uitgebreidste schaal. Zulke werkplaatsen zijn het dan ook, waar elke denkbare wij ziging en verbetering, die de menschelijke vindingrijkheid in den reeds zoo kunstmatigen toestel der fabricatie nog weet aan te wijzen en te ontdekken, aanstonds wordt aangewend en in werking gebragt. Haast alles geschiedt werktuigelijk en van de ontzettende stoomkracht, die de gansche kolossale machinerie in werking brengt, wordt op de meest verschillende wijze en tot de schijnbaar geringste doeleinden gebruik gemaakt. Geen tiental jaren gaat er voorbij, of op een of ander punt van den veelomvattenden nijverheidstak wordt eene nieuwe wijziging aangebragt, die de zaak-ten eenenmale van gedaante doet veranderen. Nu reeds is er haast niets aan den handenarbeid overgelaten, dan het aaneenhechten der draden, die somwijlen door eene te sterke spanning breken. Zelfs de vuurhaard wordt werktuigelijk door een scheprad gevuld, dat een voortdurenden

kolenregen derwijze over den haard uitstrooit, dat de brandstof zich overal gelijkmatig verdeelt. Er zijn in de katoen-industrie bewerkingen, waarbij het menschelijk voortbrengingsvermogen vertweehonderdvoudigd is. Doorgaans echter is die vermeerdering althans eene honderdvoudige, en men maakt zich aan geene overdrijving schuldig door te beweren, dat de 1,000,000 menschen, die zich thans in *Engeland* met de katoenbewerking bezig houden, jaarlijks eenen voorraad van katoenen stoffen leveren, ter welker vervaardiging vroeger de arbeid van 100,000,000 menschen naauwelijks voldoende geweest ware.

Het behoeft naauw gezegd te worden, dat de eigenlijke katoen*handel* dezelfde verhoudingen van snelheid en uitgebreidheid heeft aangenomen. Vroeger waren het vooral de Liverpoolsche kooplieden, die den Manchesterschen fabrijkant met de buitenwereld in aanraking bragten; thans wonen de kooplieden veelal in *Manchester* zelf en gebruiken die van *Liverpool* slechts als expediteurs ter verdere verzending. De Manchestersche pakhuizen zijn in hunne soort even eenig als de fabrieken, en verbazen den vreemdeling niet minder. Ook hier wordt tot het ophijschen der groote balen veelal stoomkracht gebezigd, en is de kunst van het inpakken en verzenden der katoenen stoffen bijna tot gelijke hoogte gestegen als elders die der vervaardiging. De naauwkeurigheid, waarmede bij de verzending niet slechts op den aard der luchtstreken, welke de balen zullen moeten doortrekken, en de wijze, waarop zij vervoerd zullen worden, maar zelfs op de geringste eigenheden en voorkeuzen van het land, waarheen zij verzonden worden; wordt acht gegeven, grenst aan het ongeloofelijke. Een van die details, die vaak kenschetsend voor het geheel zijn, zijn de staalboeken, welke door al de Manchestersche kooplieden gehouden worden en waarin met de uiterste getrouwheid de monsters van elke verzending bewaard blijven, om bij eene nieuwe bestelling den handelaar de gelegenheid te geven, zich aanstonds al de vroegere, indien daarnaar mogt verwezen worden, voor oogen te stellen. Veelal zijn zulke staalboeken bij de beslissing van geschillen, zoo als er somwijlen ook bij de geregeldste en meest bevredigende handelsbetrekkingen voorkomen, van het grootste gewigt. Komt, gelijk bij zulke uitgebreide verzendingen, die zich tot in het hart van *Azië, Afrika* en *Amerika* uitstrekken, het geval kan zijn, eerst na jaren de klagt op, dat de toegezonden goederen aan bederf of verkleuring geleden hebben, de stalen zijn

niet slechts daar, ten bewijze, welke de toestand der stof na een bepaald tijdsverloop is, maar zij geven zelfs de gelegenheid om zich door scheikundige proefnemingen te verzekeren, welke de oorzaak van het aangewezen bederf geweest is, en daarnaar te beslissen, of de fabrijkant al dan niet tot schadevergoeding gehouden is.

Om de vlugtige schets, welke wij aan KOHL's uitvoerige mededeelingen ontleenden, te voltooijen en een denkbeeld te geven van de snelheid, waartoe de productie door de gelijktijdige volmaking van handel, industrie en vervoermiddelen geraken kan, willen wij een voorbeeld geven van den spoed, waarmede in tijden van drukke werkzaamheid eene bestelling volvoerd kan worden. Stel, dat zulk eene bestelling nog in den morgen van *Hull* naar *Manchester* wordt opgezonden, en de voorraadschuren van den Manchesterschen fabrijkant op dat oogenblik uitgeput zijn. Met den spoortrein verzonden, heeft de order den fabrijkant nog voor den middag bereikt en deze kan nog in den avond om ruwe boomwol naar *Liverpool* zenden. Ook de Liverpoolsche handelaar heeft, dank der snelheid, waarmede de aan de spoortreinen toevertrouwde bezendingen worden afgeleverd, den tijd, de verzochte partij reeds dien avond uit zijn pakhuis te ontbieden. Met den vroegen trein van den volgenden dag, die reeds om drie ure des morgens afrijdt, wordt zij naar *Manchester* gesleurd, daar aanstonds bij hare aankomst aan de machines overgegeven en door deze losgemaakt, ontpluisd, gereinigd en in breede ligte sluijers uitgespreid. Deze worden weder tot smalle strooken gerekt en de strooken tot fijne draden gesponnen. Reeds om 11 ure des morgens kan het garen aan de weefstoelen worden toevertrouwd. Zoo kan denzelfden avond, met den laatsten trein, nog een monster naar *Hull* worden gezonden en de geheele partij geweven doek den volgenden dag gedroogd, gedrukt, geglansd, opgevouwen en ingepakt volgen.

De reusachtige ontwikkeling der industrie is zeker het belangrijkste feit, dat *Engeland* aan den beschouwer aanbiedt. Geen wonder dan ook, dat KOHL voornamelijk bij de verschijnselen, welke die ontwikkeling aanbiedt, stilstaat, en wij dan ook de gansche beide eerste deelen door ons bijna voortdurend tusschen de rookwolken bevinden, die uit de tallooze schoorsteenen van locomotieven en fabrijken opstijgen. De lezer vreeze echter geene eenzelvigheid. Een uitstapje naar *Wallis* en *Anglesey*, eene beschrijving der cathedraalkerk van *York*, en menig tooneel uit het landleven van *Staffordshire* en *Yorkshire* schenken

den lezer op zijne vermoeijende wandeling door fabrijken en fabrijkplaatsen ter gelegener tijd afwisseling en verpoozing. Gaarne namen wij onder anderen, zoo ons bestek het veroorloofde, de uitlokkende beschrijving over van de keurige en rijkelijke huishouding van den *farmer* in de nabijheid van *Stafford*, tot wiens pachthoeve de reiziger werd toegelaten. Ook aan den toestand der werklieden zelve is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. Wij gaan echter dit gewigtig onderwerp, dat zich trouwens moeijelijk in een paar bladzijden behandelen laat, te eerder voorbij, daar wij op de verouderde economistische solutie, waarmede de schrijver zich van de zaak afmaakt, heel wat zouden aan te merken hebben, en de inlichtingen, die hij omtrent dit punt geeft, in volledigheid en naauwkeurigheid verre bij de uitvoerige mededeelingen achterstaan, welke de lezer in de bekende werken van LÉON FAUCHER en EUGÈNE BURET kan aantreffen. Aan het einde van het tweede deel vinden wij eene beschrijving der *anti-corn-law-league*, die thans, nu COBDEN aan de tafels der Fransche economisten en zelfs aan den disch van LOUIS PHILIPPE van zijne onvermoeide propaganda uitrust, reeds tot de geschiedenis behoort. KOHL werd tot eene vergadering der leagisten toegelaten en door hunne magazijnen en bureaux rondgevoerd. Ook hier echter blijkt het, dat eene heldere opvatting van en levendige sympathie met beginselen het *fort* van onzen reiziger niet is, terwijl daarentegen menige pikante bijzonderheid door hem werd opgemerkt en opgeteekend, die aan meer wetenschappelijke en ingenomen bezoekers der instelling ontsnapte.

Het derde deel opent in eene geheel andere omgeving: ‘Toen ik op het stationsplein van *Manchester* was aangekomen,’ schrijft KOHL op de eerste bladzijde, ‘ontstond er in mij een reikhalzend verlangen om, kon het zijn, op eens uit het dampige, rookerige, drokke, nering- en geraasrijke *Manchester* in het oude, Gothische, wetenschap kweekende, heldere, sierlijke, kloosterlijke, neringlooze *Oxford*, ja, met éénen slag, uit dit fabricerend noordwesten van *Engeland* in het wetenschappelijke zuiden van het land verplaatst te worden. Ik voelde dit verlangen, en hulde mij, zoo al niet in OBERON's wenschmantel, die tegenwoordig, in den tijd van verwezenlijlijking der wonderen, alle bekoorlijkheid en tooverkracht verloren heeft, dan toch in den rookwolk eener locomotief en in het mollige bekleedsel van den gemakkelijken grootvaderlijken armstoel eens Engelschen spoorwagens, en ziet, nadat ik

eene poos gehuld geweest was, bevond ik mij werkelijk in *Oxford*.'

Oxford, Eton en *Winchester* - de academie- en schoolsteden - staan dan ook in het derde deel op den voorgrond, gelijk *Birmingham* en *Manchester* in de beide eersten. Wij hebben daardoor eene geheel nieuwe wereld, eene geheel andere zijde van het Engelsche karakter voor ons; niet alleen omdat de kalmte der wetenschappelijke afzondering tegen de woeligheid en bedrijvigheid van handel en fabricatie afsteekt, maar omdat wij uit eene maatschappij, die als het ware uit den grond is opgerezen, eene schepping van den dag, die zich telken oogenblikke wijzigt en hervormt, in eene wereld worden overgebragt, welks versteende vormen bij elke schrede het verledene voor den geest roepen, waar de adem der hervorming niet doordringt en waar letteren en wetenschappen sinds eeuwen met dezelfde kalmte en statigheid onderwezen en beoefend worden, als ware in dien tijd de gedaante van geheel *Engeland* onveranderd gebleven, als wachtte den leerling bij zijne intrede in de wereld nog dezelfde feodale maatschappij, in wier schaduw die instellingen werden opgerigt. Zoo de gehechtheid aan oude gewoonten en vormen, welke zich in *Engeland* bewaart, in de universiteiten meer dan elders wordt waargenomen, even scherp komt een andere karaktertrek uit, welke aan alle oude Engelsche instellingen, ja aan de geheel constitutie en wetgeving des rijks eigen is, de onregelmatigheid namelijk, welke in de verschillende deelen heerscht - een natuurlijk gevolg van de onafhankelijkheid, waarmede elk derzelve zich ontwikkeld heeft - waardoor het geheel vaak de ongelijkvormigste en willekeurigste gedaante aanneemt, in lijnregten strijd met de regelmaat, welke wij in onze inrigtingen op het vaste land, waar het gezag van een bepaald punt uitgaat en gelijkmatig naar alle zijden werkt, gewoon zijn te vorderen en te ontmoeten. De Engelsche universiteiten en de vele stichtingen, welke er aan verbonden zijn, zijn dan ook geenszins het voorbedachte werk van opvolgende regeringen; zij zijn letterlijk bijna van zelve ontstaan, uit giften en erfmakingen van privaat-burgers of van andere instellingen, die weder op gelijke wijze een onafhankelijk aanwezen verkregen hadden.

Aanvankelijk schijnt de Oxfordsche universiteit, schoon zich de dagteekening van haren oorsprong in den nacht der tijden verliest, eene toevallige en vrijwillige vereeniging geweest te zijn van enkele leeraren in verschillende vakken, welke hun onder-

wijs in hetzelfde locaal en in een zekeren zamenhang aan desbegeerigen mededeelden. Eene zekere eenheid, die de toevallige vereeniging tot eene blijvende instelling verhief, werd verkregen, toen de Oxfordsche leeraars zich het regt toekenden om aan hunne leerlingen, na voorafgaand onderzoek, een wetenschappelijken graad en de bevoegdheid om zelve te onderwijzen, te verleenen. Allengs schaarden zich de zonen van *Albion*, uit begeerte naar de wetenschap of naar den titel, om de leerstoelen, en van nu aan was de toekomst van *Oxford* verzekerd. Van die oorspronkelijke orde van zaken zijn echter reeds lang de sporen uitgewischt en hare tegenwoordige inrigting heeft *Oxford* geheel aan de vrijgevigheid van Engelsche vorsten en burgers te danken. Zoo zijn bij voorbeeld al de Hoogleeraarsplaatsen de vruchten van bijzondere stichtingen, waarbij bepaalde fondsen aan de universiteit werden toegewezen, met de voorwaarde, dat de inkomsten tot bezoldiging zouden strekken van een hoogleeraar in eenig bepaald vak, terwijl door den schenker of erflater in de meeste gevallen tevens de wijze werd voorgeschreven, waarop zulk een hoogleeraar telkens gekozen moet worden. Vooraan staan de vijf *Regius Professors* in de godgeleerdheid, het burgerlijk regt, de geneeskunde, het Hebreeuwsch en het Grieksch, door HENDRIK VIII ingesteld. Ook de overige hoogleeraars dragen, in tegenstelling der *Regii*, den naam van hunnen stichter. Zoo is er een *Laudian-professor* in het Arabisch, wiens leerstoel destijds door WILLIAM LAUD, aartsbisschop van *Canterbury*, werd opgerigt; zoo heeten de hoogleeraars in botanie en geologie naar de stichters der beide professoraten, WILLIAM SHERARD en Sir HENRY SAVILE, *the Sherardian* en *the Savilian Professor*.

Maar eene nog veel eigenaardiger soort van stichtingen zijn de *colleges*, die, wat het doel hunner instelling betreft, met de universiteit zamenhangen, schoon ze overigens eene geheel onafhankelijke inrigting hebben. Het zijn afzonderlijke gebouwen, oorspronkelijk daargesteld om aan minvermogende studenten, of aan geleerden, van geene bepaalde standplaats voorzien, vrije kost en inwoning te verschaffen. Natuurlijk zijn zij ook weder de vrucht der vrijgevigheid van bijzondere personen en instellingen; maar aan die vrijgevigheid hebben zij niet alleen hunne oprigting, maar ook later hunne uitbreiding te danken, eene uitbreiding, welke bij enkelen dien omvang bereikt heeft, dat de *colleges* allengs tot prachtige gebouwen, met weidsche eet- en gehoorzalen, kerken, tuinen,

bibliotheken en museën voorzien, zijn aangegroeid, terwijl het getal der *fellows*, die uit de inkomsten der stichting een ruim en vaak weelderig onderhoud trekken, niet zelden de 100 overtreft. Niet alleen de fellows echter verkeeren in die veelvuldige Oxfordsche *colleges*; haast alle studenten zoeken daar huisvesting en onderhoud, maar erlangen die, zoo ze niet tot de stichting behooren, slechts tegen bovenmatig hooge prijzen, hetgeen niet weinig tot het aristocratisch aanzien der Oxfordsche universiteit bijbrengt. Deze, de *members not on the foundation*, worden daarenboven nog in drie klassen gesplitst. De eerste bevat de *noblemen*, in welke klasse alleen de erfgenamen der Engelsche hertogen, markiezen en graven opgenomen worden, de tweede de *gentlemen commoners*, waaronder de zoons der *baronets en gentry* begrepen worden, terwijl onder de laatste klasse, die der *commoners*, zonder onderscheid al de overige studenten worden opgenomen; zoodra deze echter gegradueerd zijn, zien zij zich aanstonds tot de klasse der *gentlemen commoners* verheven. De scheiding dier klassen wordt zoo streng in het oog gehouden, dat zij niet eens aan dezelfde tafel spijzen. Eene *high table* wordt in elke eetzaal, meestal op eene kleine verhevenheid, aangerigt voor de *masters, fellows* en *gentlemen commoners*; lager staat de tafel der *commoners*, en vaak nog lager eene derde en vierde voor de *stipendiaries* en *servitors*, die in enkele *colleges* aanwezig zijn. Ook in hunne kleeding zijn de *commoners, gentlemen-commoners en noblemen* onderscheiden, daar het alleen aan de hoogere klassen vergund is de universiteits-uniform - eene ruime effen zwarte toga en een pet met vierkanten bodem, waarvan een lange kwast neerhangt - met garneersels te versieren, terwijl de *noblemen* zelfs het voorregt hebben, hun pet met gouden lussen en koorden te tooijen. Maar gij hebt u van den Oxfordschen chaos nog geen zuiver denkbeeld gevormd, wanneer ge u niet herinnert, dat aan al de 20 colleges weêr even vreemde stichtingen en donatiën verbonden zijn als aan de universiteit zelve, en er geene enkele verandering of hervorming mogelijk is, zonder aan de vreemdsoortige en uiteenloopende bevelen en voorwaarden der verschillende donateurs en erflaters te kort te doen en aldus het fonds der inrigting, welke men wijzigen wilde, te verbeuren.

Toch maakt de universiteit een zeker geheel uit, welks leden in twee vergaderingen, *the house of congregation* en *the house of convocation*, gesplitst worden. Een kanselier en vice-

kanselier staan aan het hoofd der geheele inrigting. De eerste, tegenwoordig de hertog van WELLINGTON, oefent weinig dadelijken invloed uit; aan den tweeden daarentegen is het beheer niet alleen der universiteit, maar zelfs der geheele stad *Oxford* opgedragen. Jaarlijks legt de burgemeester in zijne handen den eed af, terwijl het hem bovendien vrijstaat, elken burger, wiens tegenwoordigheid hem voor de universiteit gevaarlijk of nadeelig dunkt, *sans forme de procès* uit de stad te verbannen. Den vice-kanselier staan twee zoogenaamde *proctors* ter zijde, die, als de volkstribuinen te *Rome*, slechts een negatieven invloed oefenen, en alleen door hun *veto* gebieden. Wij herinneren ons, dat van dat regt onlangs bij eene gelegenheid gebruik werd gemaakt, te eigenaardig om ze hier niet nog ten slotte mede te deelen, schoon KOHL waarschijnlijk *Oxford* reeds verlaten had eer ze plaats vond, en wij dus voor de details naar elders moesten omzien.

Wie aan de Oxfordsche universiteit eenigen graad, in welk vak ook, verkrijgt, moet de zoogenaamde *Caroline Statutes*, waarin de hoofdleerstukken der Engelsche kerk vervat zijn, onderteekenen. Blijvende gehechtheid aan die kerk maakt dus eenigermate eene voorwaarde van het lidmaatschap der universiteit uit. Intusschen hadden in den laatsten tijd enkele Oxfordsche doctoren zoo openlijk vreemde leerstellingen, vooral die der Roomsch-Katholieke kerk, verkondigd, dat men de noodzakelijkheid gevoelde, de bedreigde Oxfordsche orthodoxie door een' stouten stap te redden. Een zekere Dr. WARD, die meer dan anderen de algemeene aandacht tot zich had getrokken, werd tot offer gekozen, en de talrijke *fellows* der universiteit, uitmakende *the house of convocation*, werden door den vicekanselier bijeengeroepen om: vooreerst de leerstellingen van Dr. WARD voor heterodox en kettersch te verklaren, vervolgens Dr. WARD zelve van zijnen academischen graad te ontzetten, en eindelijk den zin te bepalen, waarin voortaan de *Caroline statutes* zouden moeten verstaan en onderteekend worden.

Het prachtige theatrum, met grootsche rostra en galerijen voorzien, waarin de middeleeuwsche plegtigheid zou plaats hebben, was geheel gevuld. Ten getale van meer dan vijftien honderd waren de geloofsregters opgekomen. Na een korte wisseling van Latijnsche redenen voor en tegen den beschuldigde ging men tot de stemming over. Met groote meerderheid werd WARD voor ketter verklaard, en met eene geringere van zijnen academischen graad ontzet. Maar toen men tot de beraadslagin-

gen over het derde punt wilde overgaan, stonden de beide *proctors* op en uitten, te midden der algemeene verwarring, welke hunne daad verwekte, de sacramentale woorden: *nobis procuratoribus non placet*, waarop, zonder dat de vergadering gesloten of één woord meer gesproken werd, de vice-kanselier de slippen van zijn toga opnam, en de trappen, die zijnen verhevenen zetel van de zitplaatsen van het auditorium scheidden, af, en van daar het theatrum uitstoof, gevolgd door alle aanwezige *doctors* en *bachelors*, zoodat in vijf minuten de geheele zaal ledig was.

Dezelfde inrigting, welke men te *Oxford* aantreft, vindt men, met enkele uitzonderingen en op een kleiner schaal, ook op de antieke Engelsche gymnasiën terug. De wijze, waarop de stichting van het voornaamste dier gymnasiën - de school van *Eton* - onder HENDRIK VI plaats vond, is weder karakteristiek. Er werd namelijk besloten tot de oprigting van een gebouw, waarin 25 *poor grammar scholars* en 25 afgeleefde grijsaards om niet zouden worden gehuisvest, ‘om voor den koning te bidden.’ De 25 afgeleefde grijsaards zijn allengs uitgestorven en ten laatste niet weêr aangevuld; de *grammar scholars* zijn van 25 tot boven de 600 aangegroeid, maar in stede van arme knapen, die uit liefdadigheid werden opgenomen, bestaan zij thans grootendeels uit de zonen der aanzienlijkste Engelsche geslachten. Wat echter nog bijna onveranderd is gebleven, is de wijze, waarop die *grammar* onderwezen wordt. KOHL kreeg een *Eton Latin Grammar* in handen, nog in 1842 naar den onveranderden *Common Eton text*, in het Latijn en Engelsch tevens, zonder scheiteekens gedrukt, waarin de regels op de geslachten en de uitzonderingen, de onregelmatige werkwoorden en wat dies meer zij, nog op de ouderwetsche wijze in rijmpjes geleerd worden.

Eene soortgelijke school als die te *Eton*, is in *Winchester* aanwezig, door den beroemden prelaat WIJKEHAM gesticht, naar wien de 70 arme scholieren, die in die inrigting kosteloos verpleegd en onderwezen worden, nog den naam van *Wijkehamisten* dragen. Ook hier is de moderne geest met kracht geweerd, en is alles in echt middeleeuwsche. Latijnsche vormen gehuld. Tot proeve strekken de Latijnsche opschriften, die in alle vertrekken worden aangetroffen en waarvan KOHL eenige voorbeelden opgeeft, waarvan wij er weder enkele willen overnemen. IN TEMPLO: *Deus colitor, preces cum pio animi affectu peraguntor. Oculi ne vagantor. Silentium esto. Nihil profanum legitor*. IN SCHOLA: *Diligentia quisque utitor. Submisse loquitor secum. Clare ad*

praeceptorem. Nemini molestus esto. Orthographice scribito. Arma scholastica semper in promptu habeto. IN ATRIO: *Ne quis saxis fenestras pilisve petito. Aedificium neve inscribendo neve insculpando deformato. Neve operto capite, neve sine socio coram magistris incedito*.

Nu wij ons eens aan eene Latijnsche citatie schuldig gemaakt hebben, gevoelen wij grooten lust er eene tweede te begaan en naast het Latijn der Winchestersche *provosts* en *deans*, ook dat der Wijkehamisten zelve te geven. Wij bedoelen een lied, dat, bij eene even geringe aesthetische waarde, in *Engeland* dezelfde populariteit heeft als het *Iö Vivat* bij ons en door het geheele land even algemeen als het *God save the King* of het *Rule Brittannia* bekend is. In de *Winchestersche* school echter staat het in bijzondere achting, en de discipelen breken tegen de vacantie niet huiswaarts op, dan na alvorens bij eene plegtigheid, waaraan de geheele geestelijkheid der stad en de gentry der omstreken deelnemen, het *dulce domum* statig gezongen te hebben.

De hymne, zou, volgens de overlevering welke KOHL ter oore kwam, van een Wijkehamist afkomstig zijn, die gedurende den vacantie-tijd tot straf in zijne kamer opgesloten bleef. Reikhalzende naar huis, vervaardigde hij het lied en maakte er de wijs op. Om zijn leed te verligten, zong hij het van den morgen tot den avond, tot hij onder het zingen wegkwijnde en eindelijk op een morgen, van verlangen uitgeteerd, dood te bed werd gevonden.

Wij halen slechts een paar coupletten aan:

Concinnamus, o sodales! Eja quid silemus.
Nobile canticum, Dulce melos domum!
Dulce domum resonemus!
CHORUS Domum, Domum, Dulce Domum!
Domum, Domum, Dulce domum!
Dulce, Dulce, dulce domum.
Dulce domum resonemus.
Musa, libros mitte fessa, Mitte pensa dura,
Mitte negotium, Jam datur otium,
Me mea mittito cura. Domum, domum etc.
Heus Rogere, fer caballos: Eja nunc eamus,
Limen amabile, Matris et oscula
Suaviter et repetamus. Domum, domum etc.

Voormaals waren de *mailcoaches* tegen vacantietijden, vooral bij het naderen van den grootsten der Engelsche feestdagen, den *Christmas*, tot op den top met scholieren vervuld, die onder het zingen van dit lied en het zwaaijen van vlaggen, waar-

op de woorden: *dulce domum* prijkten, van de verschillende gymnasiën huiswaarts togen. Tot dergelijke vertooningen schikken zich echter de spoortreinen niet, en zoo is reeds ééne der Engelsche school-traditiën althans voor den invloed van den industriëlen geest onzer dagen bezweken.

Wij hebben bij den voorraad, waaruit ons het werk van KOHL de keuze liet, bij voorkeur onze lezers bij de ontwikkeling der Engelsche industrie en bij het Engelsche universiteitsleven bepaald. Wij deden het niet alleen om het belang der beide onderwerpen, maar vooral om het contrast, dat zij aanbieden, een contrast, dat zich ook bij eene naauwlettender beschouwing van Engelsche zeden en toestanden telkens aan ons opdoet: rustelooze bedrijvigheid naast onbewegelijken stilstand; menschen, volkomen van hunnen tijd, te midden der instellingen van een overoud verleden; gretige vatbaarheid voor het nieuwe, bij standvastige gehechtheid aan het oude. Om die schijnbare tegenstrijdigheid op te lossen en te verklaren, behoort meer ruimte dan in een tijdschriftsartikel voorhanden is: men dient in den geest der Engelsche natie en instellingen beide te zijn ingedrongen, om de redenen te kunnen ontwikkelen, waardoor het Engelsche volksleven zich in een atmospheer ontwikkelen en bloeijen kan, die schijnbaar voor elk ander doodend en uitdoovend zijn zou. De eerste grond echter dier verschijning moeten wij zeker in den individu zelven en diens ontwikkeling zoeken. De opvoeding in dien ruimen zin, die ontwikkeling van ligchaam, verstand en hart omvat, is nergens zoo volkomen als in *Engeland*, en het goede zaad valt misschien nergens in zoo goeden grond: waar toch zullen wij in Europa of elders een ras vinden als het Engelsche, dat op den weg der beschaving geene hinderpalen ontziet, en van alle instellingen, ten goede, ten voordeele van vrijheid en verlichting, weet gebruik te maken? Ter studie van dat Engelsch karakter, zoo als het zich in den waren *gentleman* openbaart, bevelen wij nog eens de lezing van KOHL's *Land und Leute der Britischen Inseln* aan, een werk, dat op dit punt de belangrijkste donnees geeft, en zoo het juist om zijne volledigheid en naauwkeurigheid, misschien, eene minder uitgebreide klasse van lezers trekken zal, twijfelen wij niet, of de meeste dergenen, die de aangekondigde drie deelen gelezen hebben, zullen met verlangen naar de drie anderen uitzien, want zoo het KOHL weleens aan diepte, zoo van opvatting als van gevoel, faalt; in de gave om toestanden te veraanschouwelijken, en den lezer op het terrein zijner

observatiën te plaatsen, vindt hij zijns gelijken zoo ligt niet, en juist zijne groote eenvoudigheid, schoon zij somwijlen een zeker waas van alledaagschheid over zijne voorstellingen werpt, drukt er tevens het zegel van waarheid en getrouwheid op af.

Reeds hebben zich de grenzen onzer aankondiging veel verder uitgebreid, dan wij bij het opvatten der pen bedoelden. De veelzijdige belangrijkheid van het oorspronkelijke werk is er schuld aan, dat ons slechts een oogenblik overschiet om over de vertaling te spreken. Zij heeft in ons oog evenmin aanspraak op lof, als zij stellige berisping verdient. Hier en daar trof ons eene uitdrukking, welke, schoon wij het oorspronkelijke niet naast ons hadden, ons kennelijk verkeerd begrepen bleek; hier en daar stuitte ons een germanisme: over het geheel echter is het werk van KOHL met veel getrouwheid en in tamelijk vloeijend Hollandsch overgegoten. Maar verder is de vertaler ook niet gegaan: van eene poging, om den gemakkelijken en levendigen toon, die in het oorspronkelijke heerscht, in de vertaling te behouden, is geen spoor. En toch, wie een werk als het onderhavige, in een lossen verhaaltrant geschreven, goed vertalen wil, mag niet angstvallig bij elk woord naar de Hollandsche gelijkwaardige zoeken: hij moet zich somwijlen eens verstouten een eigen wiek te kleppen, en aan den zin en bedoeling van den schrijver de letterlijke overbrenging, waar het noodig is, weten op te offeren. Wij moeten veronderstellen, dat de schitterende vertolking van *the song of the shirt*, door KOHL, Deel III, blz. 188, medegedeeld, die in onze taal bestaat, den vertaler onbekend bleef. Wij zouden anders geen naam weten voor den voorkeur, welken hij aan zijne eigene proza-overzetting gaf.

Het papier onderscheidt zich door dikte en hardheid; wij weten niet of die eigenschappen waarlijk van de duurzaamheid van het papier onafscheidelijk zijn. Maar zelfs in dat geval hebben wij er nog weinig vrede meê, vooral, wanneer het de vertaling geldt eener reisbeschrijving, die toch niet voor het nageslacht geschreven is, en het ook op dunner en glanziger papier onzen tijd wel uit zal houden. Zoo er echter nog eenige verdediging denkbaar is voor het papier, voor den omslag zal er toch wel geene zijn: hoe het mogelijk is, dat een uitgever, die toch dagelijks - ik spreek hier niet van de weelde der Engelsche publicatiën - maar althans zoo vele Fransche en Belgische werken in handen krijgt, aan den alleronbevalligsten verouderden rood gespikkelden omslag met het wit papieren opschrift de voorkeur blijft geven, verklaren wij niet in te zien.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Pligt en roeping der Vrouw. Een boek voor Vrouwen en Meisjes, door Mrs. Ellis. *Naar de* 20ste *Engelsche Uitgave door* K. Sybrandi. (*Tweede Druk*.) *Amsterdam*, J.D. Sybrandi.

Het is eigenlijk eene zeer overtollige en daardoor ondankbare taak, een werk aan te kondigen, dat in de oorspronkelijke taal niet minder dan twintig uitgaven en in de onze reeds de tweede mogt beleven. Het oordeel des publieks is daarover toch zoo gevestigd, is zoo ten gunste daarvan uitgesproken, dat men zich ter naauwernood behoeft voor te stellen, daaraan nog iets te kunnen wijzigen. Desniettegenstaande is het de pligt en roeping van een tijdschrift, dat zich ten doel gesteld heeft, om invloed uit te oefenen op het verstand en hart van zijne tijdgenooten, zulk een verschijnsel niet onopgemerkt te laten voorbijgaan, maar er, hetzij protest tegen aan te teekenen, al zou zijne stem ook zijn als die eens roependen in de woestijne, hetzij zich met de strekking te vereenigen, en de lezing daarvan aan te bevelen. Wij kunnen zoowel het eene als het andere in gemoede doen, zonder daarom het boek als litterarisch product al te hoog op te vijzelen, of de kracht onzer aanmerkingen daardoor te ontzenuwen.

Pligt en roeping der vrouw is zeker een weidsche titel, die veel belooft, ja veel meer dan de schrijfster ons geeft. Men zou, naar aanleiding van hem, het antwoord kunnen wachten op de vraag, waartoe de vrouw door haren natuurlijken aanleg en door haar karakter geroepen is? welke pligten de godsdienst en de maatschappij haar opleggen? en dat antwoord zou dus bijna tot eene anthropologische, philosophische, ethische, sociale verhandeling over de vrouw moeten uitgerekt zijn.

Maar alleen dit laatste vinden wij in het boek van Mrs. ELLIS, zoo als reeds uit de inhoudsopgave blijkt: *het vrouwelijk karakter, de invloed der vrouw, de hedendaagsche opvoeding, kleeding en manieren, gezellig onderhoud, huisselijke pligten, gezellig verkeer* (*luimigheid, gemaaktheid, behaagzucht*), *openlijke meening* (*geldelijke omstandigheden, degelijkheid van karakter*), *verstandsontwikkeling, gebruik van den tijd, zedelijke moed*. - Hoe verward deze inhoudsopgave ook moge zijn, hoezeer daarin noch plan en strekking van het werk, noch orde en regelmaat van de behandeling, noch gelijkmatigheid en volledigheid der deelen te herkennen zijn, zoo kan men er toch reeds zoo veel uit opmaken, dat de pligt en roeping der vrouw slechts in zooverre hier behandeld zijn, als de maatschappij, en nog meer het gezellig leven, haar die opleggen. Daarbij moet nog wel in het oog gehouden worden, dat de schrijfster alleen de vrouwen van de middelklasse als types voor hare schilderij gekozen, en daarbij de bijzonderheden van die uit de hoogste, zoowel als uit de laagste, buiten acht gelaten heeft. ‘Overzien wij,’ zegt zij, ‘onze natie als met éénen blik, en verdeelen wij de maatschappij in drie klassen, wat den rang betreft, dan gevoelen wij gereedelijk, dat de middelklasse zulk een groot deel van het verstand en de zedelijke kracht des lands in het algemeen omvat, dat wij haar gepastelijk de steunpilaar van onze sterkte mogen noemen; de voet, waarop zij rust, is de belangrijke klasse der arbeidzame armoede; haar sierlijk kapiteel is de adel en de groote wereld.’ - Naarmate Mrs. ELLIS nu hierdoor haar gebied meer beperkt heeft, kon men ook eene volledigere kennis daarvan bij haar onderstellen, en eenen breederen grondslag en naauwkeurigere details van haar verwachten. Daardoor zouden alle voortreffelijkheden en ondeugden van die middelklasse duidelijker voor den dag gekomen, de teekening van hare hoofdsituatiën meer afgerond geworden en hare pligt en roeping daaruit als van zelf voortgevloeid zijn. Maar daarin is zij zeer te kort geschoten. Het hoofdstuk over het vrouwelijke karakter is zoo onvolledig als oppervlakkig, en bevat hoogstens slechts enkele kenmerken, waaruit men moeijelijk een geheel zou kunnen maken. Dit is te meer jammer, omdat de vele juiste opmerkingen, het heldere oog en de fijne tact, welke in die enkele trekken doorstralen, ons den zekersten waarborg geven, dat de schrijfster met een weinig meer studie en

mindere haastigheid ons een volledig beeld van het vrouwelijk karakter, zoo als men het in die klasse vindt, zou hebben kunnen leveren. Eenige aanhalingen mogen hier tot bevestiging dienen: ‘daar is iets in de liefde eener vrouw, dat het haar onmogelijk maakt, om zich tevreden te stellen, zoo lang zij niet iets *gedaan* heeft voor het voorwerp harer genegenheid. Ik spreek slechts van de vrouw in haar edelst en verheven karakter. IJdelheid kan zich vergenoegen met bewondering, en baatzucht voedt zich met ontvangene diensten; maar de liefde der vrouw is eene altijd opwellende, onuitputtelijke bron, die onophoudelijk van haar eigen geluk en overvloed moet mededeelen’ (bl. 7). ‘Doch wat de vrouw vooral onderscheidt, is het fijne zedelijke gevoel, dat zelfs hare niets beduidende en gewone handelingen bezielt; en hierin vooral ligt de oorzaak, dat zij zulk eene hooge plaats in het maatschappelijke leven bekleedt. De schijnbare koelheid en mindere voorkomendheid van vele onzer vrouwen moet beschouwd worden als een middel ter bewaring van de zuiverheid harer ziel’ (bl. 22). ‘Men beschuldigt onze vrouwen wel eens van stroefheid en van koelheid; doch onder hare mindere verfijning, onder het verlegene zelfs van hare manieren schuilt meermalen eene kieschheid, die hare handelingen in den gemeenzamen kring door het fijnste en verhevenste gevoel kenmerkt.’ - ‘Er zijn bloemen, die ons als in het oog springen en ons door de pracht harer schoonheid verbazen; wij staren er op, totdat wij er als door verblind zijn, en keeren ons af, terwijl wij ons enkel hare schitterende kleuren herinneren. Er zijn er anderen, die den wandelaar verkwikken door den zoeten geur, dien zij verspreiden; maar hij moet zoeken naar datgene, wat de oorzaak van zijn genot is. Hij vindt haar verscholen tusschen groene bladeren; zij moge minder schoon zijn, dan hij had verwacht, wat gedaante en kleur betreft; maar o hoe welkom is de herinnering van die bloem, als het avondkoeltje andermaal hare welriekende geuren op zijne wieken draagt.’

Men ziet reeds uit het aangehaalde, dat het voornamelijk eene practisch-maatschappelijke strekking is, die de schrijfster met haar boek beoogt. Zij moest daarom meer hare aandacht vestigen op de standplaats, die de vrouw in de tegenwoordige maatschappij bekleedt, dan wel opden rang, dien zij, op grond van haren aanleg en van haar karakter, in de wereld beklee-

den kon. Voor de vrouwen, voor welke zij schreef, is het *at home* het eigenlijke en engbegrensde gebied, waarop zij hare krachten te ontwikkelen en haren invloed uit te oefenen hebben. De schrijfster had meerdere van die situatiën kunnen aangeven en ze althans breedvoeriger moeten ontwikkelen. Want ofschoon zij de gevolgen van den invloed der vrouwen, op haren huisselijken kring uitgeoefend, tot op de ontwikkeling van het geheele zedelijke volkskarakter wil uitstrekken; ofschoon zij als ter loops herinnert, hoeveel de jeugd van de eerste opvoeding en leiding der vrouw te wachten heeft, en hoe daarvan de latere vorming van den mensch dikwerf grootendeels afhangt, zoo is zij toch in de behandeling van deze zoo rijke stoffe al te karig en oppervlakkig, en vult dan ook haar geheele hoofdstuk over den invloed der vrouw met algemeene aanmerkingen, met eenige al te verhevene declamatiën, en sommige minder goed volgehoudene beelden. Al willen wij den invloed, dien de vrouw op het zedelijk en godsdienstig karakter van den man kan hebben, niet zoo ver ophalen als Madame de Gravin AGÉNOR DE GASPARIN, volgens wier werk: *het huwelijk beschouwd in het licht des Christendoms*, eigenlijk zij de beste en meest vermogende echtgenoote zijn zou, die, om hare huwelijkspligten te betrachten, zich de meeste zelfverloochening had moeten opleggen, hare natuur het meest geweld had moeten aandoen, en die het meest de Christelijke wedergeboorte noodig gehad en verworven had; dan toch ware er, indien men de zaak van een meer practisch standpunt en de vrouw meer als huisvrouw en medgezellinne van den man beschouwt, meer over te zeggen geweest, dan wij hier vinden. Vooral geldt dit ook van de pligten en roeping der vrouw als moeder, uit welk oogpunt Mevrouw NECKER DE SAUSSURE haar voornamelijk geschilderd en haren onberekenbaren invloed en onschatbare verdienste zoo krachtig en waar ontwikkeld heeft. Deze leemte in het werk van Mrs. ELLIS springt nog te meer in het oog, omdat haar hoofdstuk over de hedendaagsche opvoeding wederom minder de pligten en de roeping der vrouw ten opzigte daarvan behandelt, maar meer algemeene en soms minder practische aanmerkingen over het verkeerde dier opvoeding bevat. Dat zij daarbij niet altijd vrij blijft van overdrijving, en daardoor onregtvaardig wordt, moge de volgende aanhaling bewijzen: ‘hoeveel leeren de jonge meisjes op de school, wat haar later in het leven nimmer

weer te pas komt, of wat haar althans in hare omstandigheden *hoogst waarschijnlijk* nooit weer te pas zal komen? Dat men de uren, aan de muzijk besteed, door haar, die geen gehoor hebben, aan de teekenkunst, door haar, wie het aan het oog ontbreekt, aan het leeren van talen door haar, die later nooit eenige andere taal spreken of lezen, dan hare moedertaal, dat men al deze uren jaar op jaar bijeen telle, en welk eene som van verspilden tijd zal men verkrijgen, groot genoeg, om hem te bedroeven, die de waarde van dien tijd gevoelt en doordrongen is van het hooge belang, dat een goed gebruik maken van denzelven heeft!' In de plaats van deze of gene nuttelooze aardigheden te leeren, zoude zij wenschen, dat onze meisjes bekend gemaakt werden met de meest in het oog vallende verschijnselen der meest gewone en dikwijls voorkomende ziekten, waaraan het menschelijke ligchaam blootstaat, en met de beste wijze van behandeling. Er is wezenlijk al genoeg bakers-natuur in onze Hollandsche vrouwen; de huisapotheek telt al genoeg middelen, om nog, even als zij, te wenschen, dat deze kennis tot *algemeene* (NB.) beginselen gemaakt worde, *opdat het een belangrijk en hoogst nuttig vak van de opvoeding zou kunnen worden*. Het is waar, dat over het algemeen de meisjes op de tegenwoordige scholen weinig voorbereid worden voor de pligten en werkzaamheden van den huisselijken kring, waarin zij naderhand zich zullen bewegen; het is waar, dat geene opvoeding eene goede en doeltreffende kan genoemd worden, die den mensch niet voorbereidt en geschikt maakt, om zijne bestemde plaats in de maatschappij op de best mogelijke wijze te bekleeden; het is waar, dat aankweeking van belangelooze welwillendheid het hoofddoel voor de opvoeding der meisjes moet wezen; maar het was niet genoeg, deze algemeene waarheden uit te spreken; er had ook tevens aangetoond moeten worden, dat de vrouwen uit den bedoelden stand hare pligt en roeping niet kennen, of althans daaraan niet beantwoorden, indien zij dit kwaad onverbeterd laten voortduren; indien zij niet krachtdadig de handen aan het werk slaan, om dit gebrek te verhelpen en te wijzigen, of om aan te vullen, wat onze schoolopvoeding verkeerds heeft, of waarin zij niet voorziet. Van de middelen tot herstel, waardoor eigenlijk de pligten der vrouw gekarakteriseerd zouden worden, vindt men hier bijna niets.

Veel vollediger en practischer is het hoofdstuk over kleeding

en manieren. Gepastheid en overeenstemming is de grondregel, die bij de kleeding zoowel als bij de manieren in acht genomen moeten worden. ‘Eene verstandige beschouwing der zaak moet iedere vrouw leeren, waar de grenzen zijn, die zij zich moet stellen, en hoe zij het best zich zou kunnen kleeden, dat hare kleeding *geene opmerkzaamheid trekt*, en in overeenstemming is met haren stand, met haar voorkomen, met hare beschaving en manieren. Ook dit staat veel meer, dan men gewoonlijk denkt, in verband met de vervulling van hare gezellige, huisselijke en persoonlijke kleine pligten.’ Maar hier zal de schrijfster, vreezen wij, wel vele dames ziende blind, en hoorende doof gevonden hebben. Te midden van die eenvoudig practische opmerkingen en waarschuwingen trof ons die bombasterige overdrevene tirade (bl. 83), zoo als er trouwens in het werk wel meer aangetroffen worden, zeer onaangenaam: ‘Zie ginds op eenen afstand dat prachtige voorwerp, met al de kleuren van den regenboog, met juweelen en schitterende plooijen,

En bloemen, zoo schoon, als ooit vlinder verkoos.

Een gouden diadeem bekroont het geheel, en vederen versierselen doen zwakke zilveren draden glinsteren en golven en trillen bij elke beweging. Zeker bloeit daaronder een gelaat, als van FLORA, en ZEPHYRUS sluit zijne wieken bij hare *nadering* (foei!). Treed digter naar haar toe. Gij ziet geene gezondheid, geene jeugd, geene schoonheid; maar zwakke hulpelooze, ellendige vervallene grijsheid. Gij staart haar aan, en eene huivering overvalt u, want de dood grijnst achter haar, en gij hoort hem zegevierend uitroepen: zij is de mijne!’

Hoezeer er veel goeds in de twee hoofdstukken over het *gezellig onderhoud* moge bevat zijn, zoo hadden wij de schrijfster wel wat krasser en uitvoeriger willen zien te velde trekken tegen onze gedwongene theevisites, tegen onze lange diners en soupers, die bijkans alle middelen uitmaken, welke ons het gezellig onderhoud moeten bieden, en die, naarmate zij, zoowel ten opzigte der schotels als der gasten, uit meer heterogene bestanddeelen zijn zamengesteld, naar die mate verderfelijker zijn voor het ligchaam en meer verdoovend voor den geest, en naarmate zij meer het uitvloeisel van lastige convenance en ijdele pligtpleging kunnen geacht worden, naar die mate ook eminentere toonbeelden opleveren van aanstekelijke *gezellige ver-*

veling. Doch welligt zijn deze in *Engeland* vermakelijker of was de schrijfster zoo wijs en zelfstandig, om er zich aan te onttrekken en zich tot een kleiner getal van vrienden of tot haren huisselijken kring te bepalen. Dáár althans schijnt zij regt tehuis te zijn, en dáár schijnt haar het harte over te vloeijen van warme belangstelling. Dáár maakt zij hare fijnste opmerkingen en dáár geeft zij haren besten raad, en meer dan een derde gedeelte van haar boek wijdt zij aan de beschouwing der pligten, die de vrouw dáár te vervullen heeft. Eerst zijn het eenige onmisbare eigenschappen en deugden, die zij op den voorgrond stelt; daarna ontwikkelt zij de verpligtingen, die zusters tegen elkander en tegen hare broeders te vervullen hebben; vervolgens toont zij den band aan tusschen de dochter en de ouders, en de pligten, die daaruit voortvloeijen, en eindelijk schroeft zij den pligt van welwillendheid, bedachtzaamheid en oplettendheid voor anderen in het huwelijk aan. Liefde voor anderen en zelfverloochening zijn de alpha en het omega van de geheele wetgeving, waaraan de vrouw hier onderworpen is en waardoor zij alleen gelukkig kan zijn en geluk kan verspreiden. Zekerlijk steekt dit in den tegenwoordigen tijd zeer af van de stoute geloofsbelijdenis, waartoe GEORGE SAND hare geslachtsgenooten wil overhalen, en waarbij, in plaats van zelfverloochening, vrijheid van allen zedelijken en maatschappelijken dwang gevorderd wordt, ten dienste van de bevrediging der onbeteugelde hartstogten; waarbij, in plaats van onderwerping, gelijke regten als voor den man; in plaats van huisselijkheid en deugd, dezelfde werkzaamheid, waartoe de man verpligt is, dezelfde roem, als waarvoor hij vatbaar is, en dezelfde ondeugden, die aan zijne natuur eigen zijn, geeischt worden. Ofschoon waarschijnlijk eene zoo stoute eeredienst der onnatuur geene openlijke belijdsters in ons vaderland te wachten heeft, zoo heeft toch zeker de lectuur van hare verderfelijke romans het vergif ongemerkt in menig hart uitgestrooid, waar het in stilte zijne wortelen kan geschoten hebben. Wij zouden hiertegen de eenvoudige, duidelijke en gemoedelijke opvatting van de roeping der vrouw, zoo als Mrs. ELLIS die ons ontwikkelt, willen stellen, en de gifplant zou reeds zeer stevig geworden moeten zijn, indien zij daardoor niet geknakt werd.

Ofschoon in de volgende hoofdstukken juist niet de duidelijkste orde in acht genomen is, zoo bevatten zij toch vele scherpzinnige opmerkingen en gepaste waarschuwingen, vooral tegen

eenige gezellige ondeugden, waaraan zoo vele vrouwen lijden, zoo als luimigheid, waardoor de gril van het oogenblik tot den regel des gedrags wordt gemaakt; gemaaktheid, dat bedrog, die tastbare naäping van datgene, waarvan men den schijn aanneemt om daardoor bewondering of sympathie te verwerven; behaagzucht, die eerste stap tot ontrouw en onzedelijkheid; slaafsche vrees voor de openlijke meening en doodelijke angst om in hetgeen men fatsoen noemt te kort te komen, waardoor de welvaart en het geluk van zoo menig huisgezin vernietigd wordt, enz., enz.

Doch wij eindigen, na al deze grieven tegen het vrouwelijk karakter, met eene wezenlijk zeer menschkundige verdediging van eenige zijner zwakheden: ‘Ja, het is naar het menschelijke oordeel de vergefelijkste, maar het is tevens de meest algemeene zonde der vrouw, dat zij onophoudelijk in aardsche voorwerpen een belang stelt, te groot voor haar geluk en door eene onverzadelijke liefde wordt gedreven. Zij moge, zoo veel zij wil, naar de toejuiching der wereld jagen, deze voldoet niet aan de behoeften van hare ziel. Zij moet iets hebben, waarop zij als te huis komt, een toevlugtsoord, zelfs bij den heldersten zonneschijn; een eigen altaar in den prachtigsten tempel. Zij kan niet eene van de duizenden zijn, die op den stroom des levens voortdrijven, onverschillig voor elkander. Eene eenzame eereplaats begeert zij niet. De wereld heeft geene schatten, die zij alléén zou willen bezitten. Dit is het ware karakter der door het te huis, dat zij zoekt, is in de harten van hen, die door genegenheid aan haar verbonden zijn. Zij weet, dat hare plaats in die harten niet kan behouden worden zonder gedurige moeite, en van daar de zorg, die zij besteedt aan dingen van gering belang; zij weet ook, dat zij in sommige gevallen gevaar loopt van te worden verjaagd door anderen; zij gevoelt misschien, dat zij niet verdient alléén in het bezit van zulk eenen schat te zijn, en van daar hare gedurige onrust en jalouzij. Het is mogelijk, dat zij uit dat hart verbannen wordt; want de menschelijke liefde is somwijlen verraderlijk; en van daar hare prikkelbaarheid en de uitboezemingen van ligt geraakt gevoel, waardoor zij de beschuldiging van bitsheid en wraakzucht op zich laadt.’

Nog vele dergelijke plaatsen zouden wij kunnen aanhalen. Doch genoeg om den wensch toe te lichten, dat dit boek nog in de handen van vele onzer vrouwen en meisjes moge komen

en daar de plaats innemen van zoo menigen flaauwen roman, ja zelfs van zoo menig overdreven godsdienstig geschrift. Het zal wel is waar noch door zijnen inhoud, noch door zijne taal eenen hevigen schok in haar gemoed te weeg brengen, maar het zal haar menige waarheid op nieuws en levendig in haren geest prenten, haar aan menigen pligt herinneren, dien zij tot nog toe verzuimd hadden; haar op menige goede eigenschap en deugd opmerkzaam maken, wier gewigt en invloed op haar eigen geluk en dat van anderen zij nog niet zoo duidelijk besefd hadden. Zij zullen daaruit de overtuiging kunnen verkrijgen, dat zij langs eenen eenvoudigen practischen en daarom zeer natuurlijken weg beter en zekerder aan het doel haars levens kunnen beantwoorden, dan door allerlei overspannene en gedwongene maximes aan te kleven en op te volgen, die aan hare natuur niet eigen zijn, die zij daaraan slechts voor eenigen tijd kunnen opdringen, maar die nimmer haar eigendom zullen worden, en daarom ook niets dan ziekelijke vruchten kunnen voortbrengen.

Wij zouden den uitgever, indien dat gebruikelijk was, dank kunnen zeggen voor de bijdrage, die hij tot bevordering der zedelijkheid van onze vrouwen geleverd heeft, maar vreezen, dat ook minder de zedelijke strekking, waarom het bij de boekannonces aangeprezen werd, dan wel eene meer materiele reden hem tot de uitgave daarvan zal bewogen hebben. Wij meenen die vrees te kunnen regtvaardigen, wanneer wij het lezend publiek herinneren, dat diezelfde uitgever, die Mrs. ELLIS bij ons geïntroduceerd heeft, om onze vrouwen en meisjes te leeren, hoe zij deugdzaam, lief en huisselijk moeten worden, onze jongelui door AINSWORTH laat leeren stelen, rooven en moorden en hun in JACK SHEPPART de idealisatie zal geven van galg en rad. Wij willen dus liever den uitgever opmerkzaam maken, dat noch de druk, noch het papier, aan die eischen van sierlijkheid en fijnen smaak voldoen, die in een boek, dat uitsluitend voor vrouwen bestemd is, wel in acht genomen hadden mogen worden.

Ook de vertaling laat nog al iets te wenschen over. Zij is vaak stroef en gedwongen, gerekt en slepend, slordig en ongrammaticaal; zoo als pag. 89: ‘Helaas! helaas! dat onze vrouwen het *immer hebben uitgevonden*, dat zij zenuwen *hadden*!’ Pag. 9: ‘Waren dezelfde personen vroeg gewend aan ligchamelijke inspanning, vlug en vrolijk op zich genomen, bij den eersten

wenk, zonder vooraf te vragen, of die inspanning aangenaam zoude zijn, of niet, dan zou zij zelve een genoegen zijn geworden, en de weldadige oogmerken, waaraan zij dienstbaar kon worden gemaakt, bronnen van het hoogste genot.' Soortgelijke stroefheden en nog ergere onnaauwkeurigheden in taal en stijl vindt men in menigte, zoo als blz. 2, r. 11, enz.; blz. 29, r. 8, enz.; blz. 31 (bijna geheel); blz. 33, r. 23, enz.; blz. 36, r. 5, enz.; blz. 38, r. 19, enz., enz.

Wij willen hopen, dat de heer SYBRANDI, indien dit werk nog meerdere editiën bij ons mogt beleven, zich wel, uit galanterie voor de Dames en uit liefde voor onze taal, met eene strenge en naauwkeurige revisie zal willen belasten, of, zoo hij zelf daartoe noch opgewektheid, noch kracht mogt gevoelen, ze dan wel aan eenen anderen zal willen opdragen.

Boekbeoordeelingen.

Encyclopaedia theologi Christiani. In scholarum suarum usum breviter delineata, a *P. Hofstede de Groot* et *L.G. Pareau*, Theologiae Professoribus in Academia Groningana. Editio altera, aucta et emendata. Groningae, apud C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1844. 136 pagg.
Compendium dogmatices et apologetices Christianae. In scholarum suarum usum scripserunt *L.G. Pareau* et *P. Hofstede de Groot*. Editio altera, aucta et emendata. Groningae, apud C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1845. xii et 188 pagg.

De *Compendia*, welke Ref. heeft aan te kondigen, zijn geene boeken als andere boeken. Verwacht eer zij beloofd, gebruikt en beproefd eer zij uitgegeven, beoordeeld en veroordeeld eer zij gelezen werden, behooren zij in zekeren zin reeds tot de geschiedenis der Nederlandsche Christenkerk, en vertegenwoordigen eene rigting, welke men volgen of tegenwerken, aanprijzen of verketteren, wetenschappelijk verdedigen of wederleggen, maar zonder ijdele aanmatiging niet wel *recenseren* kan. Reeds het woord *recensie*, zoo als het onder ons gangbaar is, heeft in dit geval iets stuitends en onvoegelijks. De naam van Groningen had in de laatste jaren binnen- en ook buiten'slands godsdienstige en theologische beteekenis; men hoorde dien in aller mond, bij de meesten als partijnaam en strijdleuze. De gemeente werd opgeruid, om de twistzaak mede te twisten; hetgeen in de scholen verkondigd werd, klonk met

daverenden weêrgalm door de kerk. De kruistogt, tegen *Groningen* gepredikt, zal, bij den Dordrechtschen oorlog en den krijg tusschen VOETIUS en COCCEJUS, eene bladzijde toevoegen aan de geschiedenis onzer kerkgeschillen. De inhoud der aangekondigde boeken is - schoon in min volkomen vorm - duizenden in ons vaderland sinds lang tot stichting, duizenden tot ergernis geweest. En thans, nu de lang verwachte, lang gewenschte schriften verschijnen, zal men van deze *phaenomena*, van deze godsdienstig-wetenschappelijke geloofsbelijdenis, eene recensie gaan schrijven? Dat ware, om niets meer of niets anders te zeggen, toch over- en overphlegmatisch!

Het is waar, daar is ook nog hooger recenseren denkbaar dan het uitbrengen van een goed- of afkeurend oordeel, meer of min gemotiveerd, met eenige aanhalingen gestaafd, met wat eigene geleerdheid versierd, met eene lijst van drukfouten gekroond, en besloten met de krachtige verzekering: ‘dat men, naar het oordeel van Rec., welgemeld boek niet zonder nut of stichting zal ter zijde leggen.’ Daar is een *census* in beteren, in klassieken zin denkbaar, waarbij van de hoogte der wetenschap aan ieder werk naar zijne innerlijke waarde plaats en rang wordt aangewezen; een *χρίσις* in hoogen, Christelijken zin, waarbij in den geest der wijsheid en der kracht scheiding wordt gemaakt tusschen waarheid en dwaling. En elke beoordeeling van ieder geschrift behoort naar zulk een *census* te zweemen, en moet van zulk een *χρίσις* uitgaan. Maar juist daarom is het recenseren van schriften, die schrijver en recensent zullen overleven, zoo zwaar en hagchelijk eene taak, alleen den vergevorderden te betrouwen, zulken, die de gave van onderscheiding der geesten hebben; liever den nakomeling over te laten, dan door den tijdgenoot *mit beliebter Kürze und Eile* te verrigten. En waar het boeken geldt als deze, op welke de wetenschap wacht, de kerk met belangstelling het oog houdt, en de geschiedenis bij voorraad aanspraak maakt, daar trede voor de beoordeeling der Tijdschriften het oordeel van den tijd in de plaats, - van den Heer der tijden, die, meer dan wij erkennen of bedenken, zich zelven al het oordeel voorbehoudt.

Ik meen genoeg gezegd te hebben, om mij bij de lezers van *de Gids* te verontschuldigen, wanneer ik althans mij zelven geroepen acht noch geregtigd, om de Groningsche Compendia te *recenseren*. Bij de Redactie heb ik die verontschuldiging niet noodig. Zij verlangde geene recensie; zij zelve gaf mij

den wenk, dien ik dankbaar en gaarne volg, dat eene beschouwing, een overzigt van hetgeen men de Groningsche rigting pleegt te noemen, meer dan eene bloote boekbeoordeeling voor haar tijdschrift voegde en voor hare lezers belangrijk kon wezen. Zal ik er bijvoegen, dat ook zulk een overzigt zijne bezwaren heeft; dat men daartoe niet *in mediis rebus*, maar op een afstand geplaatst moet zijn; en dat het regt verstand van zulk eene godsdienstig-wetenschappelijke rigting, in haren zamenhang met oorzaken, omstandigheden en gevolgen voor een later geslacht, voor den geschiedvorscher bewaard blijft? Men verwachte van mij niets anders, niets meer dan enkele opmerkingen, hier en daar met eene enkele bedenking doorweven. Een doorgaand verslag van den inhoud dezer Compendia ware geheel overtollig; ik mag dien als bekend onderstellen, en mij vergenoegen met er voorbeelden en proeven uit aan te halen. Zoo wensch ik dan vooral van de Groningsche *rigting* te spreken; ik hoop het te doen, niet met de vooringenomenheid van een' partijganger, maar op den bescheiden toon van een' leerling, die aanvangt te schiften en te scheiden en te beproeven wat hij gehoord en geleerd heeft, en die zich verstout nu en dan eene aanmerking te maken op hoop van nader onderrigt.

Wij spreken van eene *Groningsche* rigting, van de *Groningsche* school, en erkennen daarmede school en rigting voor echt vaderlandsch. Ongewoon en heugelijk verschijnsel! Wel heeft het ons nooit aan Godgeleerden ontbroken, die de verschillende vakken hunner wetenschap met vrij en zelfstandig onderzoek bewerkten en verrijkten; maar zij droegen veelal steenen aan voor der buren bouw, en vraagden tot loon daarvan eene woonplaats onder buurmans dak. Sinds wij verleerd hadden den toon te geven, gewenden wij ons na te spreken. En ontkend kan het niet worden, dat achtervolgens de stelsels der Duitsche Godgeleerden in ons vaderland werden overgenomen en nagebouwd, zij het ook dat wij er veel van het onze aan toevoegden, meer nog van het vreemde afkeurden en verwierpen. Met de opkomst der Groningsche school begint in dit opzigt een nieuw tijdperk voor de vaderlandsche Godgeleerdheid. Want deze school heeft noch hare wijsbegeerte, noch hare beginselen van opleiding, noch hare terminologie, noch haar plan en aanleg van vreemden geborgd; het is alles oorspronkelijk-Nederlandsch; niet in dien verkeerden zin, als had zij versmaad van de naburen te leeren, als bleef zij gesloten

voor hetgeen er goeds en groots is in den algemeenen geest des tijds; maar in den waren echten zin van oorspronkelijkheid en nationaliteit heeft zij hare grondslagen gelegd in de geschiedenis van ons volk, en haren bouw ingerigt naar het karakter van ons volk, en overeenkomstig de behoeften van ons volk verkondigt zij de wetenschap van het geloof. Daarom heeft zij bij een groot deel des volks zoo ruimen, vollen ingang gevonden, en heerscht haar invloed niet slechts over Stad en Ommelanden, maar meer of minder over al onze vaderlandsche gewesten. Daarom verdiende zij ook van hare gemoedelijke tegenstanders meer belangstelling en deelneming en inschikkelijkheid. Ik spreek van de hoogregtzinnigen onzer dagen, en ik wenschte bij hen een gunstig oor te vinden voor hetgeen mijne jeugd zou zwijgen, wanneer de Evangeliebediening mij niet eenig regt, en de ongeveinsde, broederlijke liefde mij niet sterken aandrang gaf om het uit te spreken. Het strekt der oude Gereformeerde kerk in *Nederland* - ook de dissenter, de uitgestootene, gunt haar gaarne den eerenaam van *landskerk* - het strekt haar waarlijk *niet* tot eer, dat zij de melkspijs voor hare kinderen, het vaster voedsel voor hare volwassen leden, bij vreemden, bij Schotten en Engelschen, bij Franschen en Zwitsers, gaat zoeken. Ook in het Godsrijk op aarde wordt de nationaliteit niet ongestraft verloochend; en schoon er geen onderscheid is voor God tusschen Jood en Griek, nogtans blijve een ieder gelijk hij geroepen is, en die Nederlander geroepen is, blijve Nederlander. In de taal onzer moeder bidden we toch zeker altijd best en meest ongeveinsd. Vreemde boeken en tractaten geven vreemde kreuken aan onze vroomheid. En wat aan uiterlijke regtheid des geloofs daarbij gewonnen mogt worden, gaat ligt dubbel aan innige zuiverheid verloren. - Wel wordt de waarheid geene dwaling, wanneer wij haar van de vreemden, en de dwaling geene waarheid, wanneer wij haar van onze landgenooten hooren; maar hebt gij dan ook naauwkeurig onderzocht, of al de waarheid bij genen, en bij dezen al de dwaling is? Eer gij voor uwe zonen en dochteren al die uitlandsche boeken hebt besteld, hebt gij ook voor u zelven gelezen en beproefd hetgeen MUURLING en AMSHOFF en HOFSTEDE DE GROOT en de mede-arbeiders van *Waarheid in Liefde* tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke kennis onder ons deden uitgaan? Toen PAULUS zijn volk in de Hebreeuwsche moedertaal aansprak, hield de schare zich te meer stil, en de vorige verbittering week

voor toegenegene aandacht. Onder ons - maar aan de toepassing waag ik mij niet!

Wij spreken van eene Groningsche *rigting* en eene Groningsche *school*, en wekken daardoor beklag en tegenspraak bij de Groningsche hoogleeraren zelve. Ref. heeft nog niet regt leeren inzien waarom? Men gewaagt met achting van de Alexandrijnsche en Antiocheensche scholen, met ingenomenheid van de Socratische school; waarom zal dit woord, van *Groningen* gebezigd, een naam tot oneere zijn? Eene school is geene partij, geene factie; wij denken daarbij veeleer aan onderwijs en onderzoek, aan een *συζητεῖν* van leeraars en kweekelingen, en - waar dat onderzoek Christelijke waarheid geldt - aan Israëls Profetenscholen, een schaduwbeeld der oude bedeeling, dat in de Christenkerk nog zijne vervulling wacht! Het is waar, *verba valent usu*, en het gemeen spraakgebruik verbindt met den naam van *school* het denkbeeld van *éénzijdigheid*. Maar is dan alle éénzijdigheid verwerpelijk? Wie niet zeggen kan, gelijk de Eenige onder de menschenkinderen van zich zelf getuigde: '*Ik ben* de weg en de waarheid,' voor dien blijft wel niets anders over, dan dat hij in de eene of andere bepaalde rigting naar waarheid zoeke. In zooverre de éénzijdigheid *an und für sich* een gebrek is, schijnt zij van de menschelijke natuur onafscheidelijk, en een *vitium inhaerens* van al het eindige te wezen. Maar juist dat we dit weten en erkennen, kan haar onschadelijk maken, kan haar tot groot voordeel doen strekken. Men zou drie soorten van eenzijdigheid kunnen onderscheiden. De eerste en uitnemendste is die, waarbij men eenzijdig wil zijn en weet, dat men het is; deze is de eenzijdigheid der wetenschap, de moeder van het dialectisch onderzoek, hetwelk ééne zijde der waarheid volgt, zoo lang en zoo trouw, dat de uitkomst van zelf tot eene andere, en zoo vervolgens tot al de verschillende zijden der ééne waarheid leidt; een onderzoek, hetwelk dan alleen met waan van wijsheid begoochelt en bedriegt, wanneer men meent de waarheid doorgrond te hebben, omdat men haar van alle *kanten* kent. De tweede soort van eenzijdigheid noem ik eenzijdigheid des levens, de niet bewuste en niet gewilde, die als actie en reactie werkt in al wat leeft, ook in den mensch, ook in den Christen, ook in de Christenkerk; voor haar is het alleen te wenschen, dat actie en reactie niet te heftig tegen elkander inwerken, opdat niet de mensch, de Christen, de kerk, bij het botsen schade lijden, maar door beider welgepaarde kracht

gedragen worden en verder komen. De derde en laatste soort, de wel gewilde, maar niet bewuste eenzijdigheid (want de vierde soort, die mogelijk zou zijn, waarbij men weten zou, dat men éénzijdig sprak of schreef, zonder het te willen, is alleen denkbaar als scherts, als eenzijdigheid der *ironie*), deze *derde* eenzijdigheid, die met blind geweld haar gevoelen tracht door te drijven, is eigenlijk alleen verwerpelijk, is hetgeen de Duitschers *slechte* eenzijdigheid zouden noemen, de eenzijdigheid der partijzucht, die driftig volhoudt en bezweert, dat haar bijpad de eenige ware weg, en het stuksken der zake, hetwelk zij ziet, hoofdzaak en één en alles is. Deze laatste, deze slechte soort van eenzijdigheid is dan ook alleen schadelijk, omdat zij alleen eenzijdig *blijft*. In de beide eerste gevallen daarentegen ontwikkelt zij zich tot veelzijdig onderzoek en tot het regte, volle leven. Wanneer wij nu de Groningsche school, den geest, die in haar heerscht, en de geschriften, die van haar zijn uitgegaan, aan dezen regel toetsen, dan zal door vriend en vijand erkend moeten worden, dat ze zich van dien laatsten boozen zuurdeesem volkomen rein heeft bewaard; - ik spreek van de Groningsche school in haar geheel, en ik spreek er van menschelijkerwijze, niet lettende op een enkel woord, 't welk dezen of genen kan zijn ontglipt. Van den anderen kant is het niet te loochenen, dat de Groningsche school eene bepaalde rigting heeft; wat van haar uitgaat, is ook voor den mingeoefende, is ook bij alle verscheidenheid en verschil kenbaar aan een' eigen' tint en grondtoon. Het geldt van hare compendia, van haar tijdschrift, van hare dissertaties: *facies non omnibus una, nec diversa tamen, - qualis* decet *esse sororum*, voegen wij er bij, en kunnen wederom niet inzien, waarom men die gelijkenis zou willen ontveinzen. Voorzeker is zij opmerkelijk; wij noemen het een hoogst zeldzaam verschijnsel, dat een *series compendiorum* door eene theologische faculteit wordt uitgegeven; allerzeldzaamst, dat een *dogmatiek* door de broederlijke zamenwerking van *twee* Godgeleerden tot stand komt. Het moet een groot, een veelomvattend en een *waarachtig* beginsel wezen, hetwelk niet alleen de harten, maar de hoofden doet zamenstemmen; wij worden zeer begeerig meer daarvan te hooren. En de Groningsche school heeft van hare beginselen geen geheim gemaakt. CHRISTUS, de levende, de historische CHRISTUS, is de grondslag, waarop zij staat en voortbouwt. Met die belijdenis heeft zij, naar onze meening, veel, in zekeren zin alles, en toch voor velen

niet genoeg, naar het oordeel van sommigen bitter weinig gezegd. Vreemd en zonderling toch, en verkeerd en onevangelisch tevens! Had zij zich naar een menschennaam, naar CALVIJN of naar ZWINGLI, naar HENGSTENBERG of naar THOLUCK genoemd, men ware gerust gesteld; want in gemeenschap met deze jongeren van CHRISTUS houdt men grove dwaling voor onmogelijk. Maar die CHRISTUS zelf belijdt, heeft nog niets beleden, en kan een aartsketter wezen, van wien niets goeds te hopen valt. *Νηπίοι* die we zijn! - Maar zullen wij ons dan door den *naam* van CHRISTUS alleen laten gerust stellen? - Voorzeker neen! maar wij behoorden toch voor het minst evenveel eerbied en goed vertrouwen te hebben op het hooren van des Meesters naam, als waar men bij den naam van een' discipel zweert. - Zijn er dan geene valsche profeten opgestaan, met dien naam des Meesters op de lippen? - Voorzeker ja! Daar zijn *leugenaars* en *bedriegers* geweest, die de zwakken misleid hebben; ze zijn er nog; maar in onze dagen is van zulk *opzettelijk* bedrog weinig gevaar; want tegenwoordig, God dank! plegen zij, die niet uit ons zijn, ook van ons uit te gaan. En wat menschelijke *dwaling* betreft, - kan men in ernst volhouden, dat het volgen en aankleven van eenigen mensch daartegen beter waarborg geeft dan het geloof in den Zone Gods? Ik voorzie, wat men mij zal tegenwerpen. Die zich aan leeraars uit de menschen en aan kerkelijke formulieren of systemen houden, stellen daarmede de menschelijke opvatting van Gods Woord niet boven dat Woord zelf, maar alleen boven hunne eigene, bijzondere opvatting, die toch ook menschelijk is. In deze tegenwerping is veel waarheid. Men geeft daarmede de eer aan den H. Geest, aan den Geest van CHRISTUS, die in Zijne Gemeente leeft en werkt en haar in al de waarheid leidt. En - wij willen het hier terstond opmerken - het is niet de geringste verdienste der Groningsche school, dat zij dit historisch beginsel even krachtig en veel zuiverder voorstaat, dan in onzen tijd pleegt te geschieden. Want, is het ernst met dat beweren, wil men in de daad en in waarheid zich laten leiden door den Geest, die in de Gemeente woont, men stelle dan voor de Gemeente geen' bijzonderen aanhang, niet een enkel lid voor het ligchaam, geene kerkpartij voor de kerk in plaats. Dáárin bestaat, volgens het spraakgebruik en naar den geest der Apostelen, dáárin juist, niet in eene enkele verkeerde meening, bestaat alle ketterij, alle *haeresis*, ketterij en haeresis, waaraan zich dikwijls niet

het minst schuldig maken *οἱ δοκοῦντες ὀρθόδοξοι εἶναι*. Maar hoe dan? Zal men bij het groote verschil van meening zich tot de oppervlakkige behandeling der meest algemeene waarheden bepalen, of de toevlugt nemen tot een weifelend en bemantelend syncretisme? Geenszins! De Christen en ook de Christelijke Godgeleerde heeft eene betere toevlugt. Verrijkt met de Christelijke ervaring en Gnosis van alle eeuwen, keere hij weder tot Hem, die het Hoofd en die ook zelf de Geest is. PAULUS en JOANNES, AUGUSTINUS en LUTHER, CALVIJN en ZWINGLI, heeft hij gehoord; thans, als door hen gedragen en geleid, verheffe hij zich tot den Eenige, van wien de Vader gesproken heeft: 'Hoort Hem!' Thans zoeke hij bij aller eenigen Meester hoogere éénheid, dieper inzigt; en schenke ons eene dogmatiek, eene wetenschappelijke uiteenzetting des geloofs, ontdaan van het stof - niet van de geleerdheid - der scholen, van de doornen - niet van de fijne onderscheidingen - der oude systemen, eene dogmatiek, naar het gulden woord van DA COSTA:

In haar wezen vrucht der tijden, in haar vorm van dezen tijd!

Inderdaad vinden wij in de Groningsche compendia dit historisch en kerkelijk beginsel duidelijk uitgesproken en trouw volgehouden. En wanneer Ref. het waagt, gelijk hij boven deed, van *eenzijdigheid* en van *eene bepaalde rigting* te spreken, dan is het waarlijk niet in den zin van partijdigheid of ketterschen sectengeest. Dit alleen meen ik opgemerkt en wil ik met alle bescheidenheid gezegd hebben, dat de hooggeleerde schrijvers bij voorkeur de buitenzijde der Christelijke waarheid in het licht schijnen te stellen, en zich met opzet onthouden van het onderzoek dier diepten, waarvan nog geen eindige geest den bodem heeft gepeild. Ik wil trachten mij hieromtrent breeder en duidelijker te verklaren.

De Groningsche school kent geen' anderen grondslag, dan die eenmaal gelegd is, CHRISTUS. Gaarne spreekt zij van den levenden, historischen CHRISTUS; al wat tot de menschelijke verschijning van den Zoon van God, tot zijn aardsch en tot zijn voortgezet hemelsch leven, behoort, neemt zij met liefde en trouw in hare Gnosis op. Hare Encyclopaedie, en daarmede hare geheele Theologie, gaat uit van de *apparitio Jesu Christi*, en van het *vita Jesu Christi in Ecclesiae sociis*. Zoo wekt zij zelve ons verlangen, om eerst en vooral te onderzoeken, welk antwoord zij geeft op de vraag; 'Wat dunkt

u van den CHRISTUS?' - Wij vinden dat antwoord in de Christologie, die het eerste deel en tevens de grondslag is van hare dogmatiek. Hier wordt CHRISTUS ons voorgesteld eerst als *waarachtig mensch, met de overige menschen verbonden* (*Dogmat*. § 27 sq.), daarna als *van de overige menschen onderscheiden* door *uitstekende gaven*, en door de *anamartesie*; ('divinitus generatus, - quasi novus surculus erat stirpi humanae insertus'); *volmaakt heilig en steeds grootere volkomenheid openbarende, welk volmaakt leven Hij nog altijd voortleeft* (§ 30 sq.). Eindelijk (§ 32) wordt diezelfde JEZUS ook erkend als *Gods Zoon*, 'prae hominibus, qui et Dei filii appellandi sunt, ille unico plane modo est Dei Filius. Haec dictio significat, eum *et* vitam camque spiritualem habere auctore Deo, *et*' etc. - Wij breken hier af, om betrekkelijk dit *vita auctore Deo* terstond de volgende zinsnede te laten volgen, die karakteristiek is voor de geheele Groningsche rigting: 'Jesus autem a Deo auctore habebat non modo vitam a matre Maria terrenam, sed etiam vitam, quam jamdiu ante gesserat, et habet pariter acceptam vitam, quam perpetuo agit, coelestem.' Hier wordt dus, even als in de voorgaande §, het voorbestaan van CHRISTUS uitdrukkelijk geleerd, maar in eene gelijkstelling met het aardsch en voortgezet hemelsch leven, en met eene bepaling van duur (*jamdiu*), die ons reeds hier doen vermoeden, wat in de volgende § duidelijk blijkt, dat het voorbestaan in de dogmatiek der Groningsche school weinig meer is dan eene voorbereiding tot het aardsche leven: 'vita ante acta cum vita, quam Jesus Christus his in terris degit, sic est conjuncta, ut illa sit fons ejus excellentiae, nominatim ejus sanctitatis perfectae, quae in hac apparuit (Joh. 10: 36; conf. 3: 11-13; 5: 19); - haec illius continuatio et ad majorem excellentiam explicatio.' - Ik noem deze beschouwingswijze van het voorbestaan karakteristiek voor de geheele rigting der Groningsche school. Godsdienstig-wijsgeerige ontwikkeling van *het geopenbaarde*, veelzijdig onderzoek van *de verschijning* (hier van het *vita Christi*), daarmede houdt zij zich eerst en liefst en tot hiertoe bijna uitsluitend bezig; daarin ligt hare kracht, hare hooge en eigene verdienste; daaraan besteedt zij gaven en talenten, welke wij niet wederom willen prijzen, maar van welke wij dankbaar erkennen, hoeveel waarde zij hebben voor *dezen* tijd, die door overspannen en afgetrokken denken den tact van waarnemen verliest en den zin voor de werkelijke verschijningen des levens. Van den anderen kant moeten wij

opmerken, hoe de Groningsche school het peilen der diepten, het onderzoek naar het verborgen wezen, hetwelk zich in de verschijningen openbaart, tot hiertoe buiten den kring harer bemoeijing heeft gehouden. Of waar zij zich tot dit onderzoek begeeft, acht zij zich toch altijd streng aan de verschijning gebonden. In de Christologie, gelijk wij zagen, is het *vita*, de *apparitio Christi* haar de hoofdzaak; en spreekt zij toch ook van *het voorbestaan*, van *den Logos*, dan is het voorbestaan haar niets meer dan een *vita Jesu quam jamdiu ante gesserat*, de Logos een goddelijk wezen, hetwelk wij ons hebben voor te stellen naar de gelijkenis van den mensche JEZUS. Over het geheel is de leer van den Logos in de Groningsche dogmatiek zeer weinig ontwikkeld. Van de schepping heet het (§ 49): 'Apostoli mundum quoque per hunc Deï Filium creatum - interdum proposuerunt.' In § 35 sq., waar gesproken wordt *de modo quo J.C. egerit agatque in genus humanum, deque ejus actionis effectu in genere humano*, begint de ontwikkeling met *Ipsius adventus in terram*, zonder dat hier of elders (b.v. § 38, *conjunctio apparitionis et operis Christi cum historia generis humani antecedente*) de betrekking ter sprake komt, waarin de Logos vóór de verschijning in het vleesch tot de wereld en de menschen stond. Met één woord, hoewel de Groningsche school verre af is van Ebionisme, hoewel zij de goddelijke natuur van CHRISTUS en het voorbestaan erkent, toch bepaalt zich haar onderzoek tot de menschelijke verschijning des Heeren, en hare dogmatiek gaat uit, niet zoo zeer van *het vleesch geworden Woord, van den mensch geworden Zoon van God*, als van *den mensche Jezus Christus*. Onder de Godgeleerden van lateren tijd, die hun systeem op de Christologie bouwen, meenen wij ook NITZSCH te mogen noemen, daar hij alleen wat den vorm betreft van dit plan is afgeweken. En toch stelt hij zich van den beginne af op een ander, en - ik waag het met bescheidenheid mijne meening te zeggen - op een hooger, vaster standpunt dan de Groningsche dogmatiek heeft gekozen. 'Die Lehre von der Person des Erlösers ist aber Lehre von Gott und vom Menschen, und zwar zunächst von Gottes Wesen, Eigenschaften und Werken; *denn der Logos Gottes* ist an allem Göttlichen betheiligt, und über die Engel erhaben' (*System*, 5te Aufl., § 57, S. 129). En terstond daarop (§ 60) vangt hij zijne ontwikkeling der Theologie in engeren zin van de Openbaring Gods *in en door den Logos* aan. 'Für das menschliche Bewusstsein *ist* Gott nicht allein an sich,

sondern auch in der Natur und Geschichte *da*. “Im Anfang war das Wort, und war bei Gott.” Der nicht allein Seiner selbst bewusste, sondern auch sich offenbarende, sprechende Gott, sprach sich schaffend aus und schuf redend. So wirkte er das endliche Dasein und im endlichen Dasein das endliche Bewusstsein. “Im Logos war das Leben und das Leben war das *Licht* der Menschen,”’ u.s.w., tot de openbaring Gods in het vleesch geworden Woord. Vergelijken wij hiermede § 41 der Groningsche dogmatiek: *Deus undenam nobis sit cognoscendus*. ‘Deus universe cognosci potest ex tota rerum natura, specialiter humana’ (bij NITZSCH: ‘Gott ist für das menschliche Bewusstsein auch in der Natur und in der Geschichte da’); sed in Theologia Christiana, omnia e Christo petenda sunt. Itaque nobis nunc 1. Deus unice ex Christo ipsiusque opere cognoscendus est, ex quo perfectissime cognoscitur. 2. In adjumentum vero adhibenda sunt reliqua omnia Dei opera, creatio, providentia, natura humana, quum illa perfectissima in Christo data patefactio non sit data sola, sed in complementum reliquarum. Ligt het aan mij, wanneer ik hier in den vorm iets onzekers, bijna zou ik zeggen eene contradictie, vind? *Unice ex Christo* en *in adjumentum vero adhibenda? Omnia e Christo petenda* en *illa in Christo patefactio non data sola, sed in complementum reliquarum*? Later wordt wel het *verband* tusschen deze verschillende openbaringen Gods aangewezen (§ 49), en het is dan ook bij die gelegenheid, dat de zinsnede voorkomt, welke ik reeds vroeger aanhaalde: ‘Quare Apostoli mundum quoque per hunc Dei Filium creatum, et reliquam Providentiam Divinam per eundem Dei Filium olim agentem, interdum proposuerunt.’ Maar gelijk deze voorstelling der Apostelen hier bijna als tusschenzin voorkomt (in de Christologie wordt van haar niet gerept), zoo heeft zij ook op de geheele ontwikkeling der dogmatiek weinig invloed; en de *éénheid* der openbaring Gods in en door den Logos *van den beginne tot de menschwording des Zoons* wordt nergens gehandhaafd. Maar hoe kan dit ook geschieden, waar de menschelijke verschijning, het aardsche leven van den Zoon van God, wordt overgebragt op den Logos, die van den beginne bij God was; zoodat b.v. in éénen adem geleerd wordt (§ 34): ‘Nempe a Deo institutus informatusque est [Jesus ille, cujus personam contemplati sumus,] cum in vita antecedenti, Joh. 10: 36, tum his in terris in pueritia atque juventute sua, Luc. 2: 52.’ Ik voor mij vind deze voorstelling noch in

Joh. 10: 36, noch in Joh. 5: 19 [vergel. Joh. 8: 38], welke laatste plaats in § 33 wordt aangehaald. In allen gevalle is het mij onbegrijpelijk, hoe JOANNES van zulk een persoon ‘qui in vita antecedenti a Deo institutus informatusque est,’ den proloog van zijn Evangelie zou hebben geschreven.

Het is onnoodig met vele woorden of voorbeelden te doen opmerken, hoe de behandeling der Christologie invloed heeft op al de hoofd- en onderdeelen der Groningsche dogmatiek. Overal vinden wij dezelfde naauwkeurige en rijke ontwikkeling van de openbaring in CHRISTUS; daarentegen missen wij het diepere onderzoek der verborgenheden, b.v. van het wezen en den raad Gods, van de natuur des menschen, van de noodzakelijkheid der verlossing, enz. Wel ontbreekt het niet aan beschrijvingen van deze *loci classici*. Hoe Gods liefde zich openbaart in CHRISTUS; hoe de menschelijke natuur zich in Hem, de zonde der menschen zich aan Hem vertoont; hoe de behoefte aan verlossing zich doet gevoelen; hoe die verlossing zelve tot stand komt; dat alles wordt *beschreven*, met breede en toch zoo fijne, juiste trekken beschreven, maar *verklaard*, in aard en wezen doorgrond en blootgelegd, wordt het niet. Het antwoord op de vragen: wie en wat *is* God? wat hebben wij te denken van den aard der menschelijke vrijheid en der menschelijke zonde? waarom was de verlossing noodzakelijk? hoe is zij mogelijk? waarom *moest* de Chr. deze dingen lijden? - het antwoord op al die vragen blijft achterwege. Nog een enkel voorbeeld moge duidelijk maken, wat wij, met dankbare erkentenis van het zeer vele dat gegeven wordt, nog meer zouden wenschen. Van *de almagt Gods* wordt eigenlijk niet gesproken, en naar den geheelen aanleg der dogmatiek kon men ook geene §. met dit opschrift verwachten. Wel wordt aangetoond (§ 47, 2) *actionem amoris Divini esse omnipotentem*; of juister: wij vinden daar ter plaatse eene beschrijving, hoe in JEZUS leven en werk, in zijne geschiedenis en in de geschiedenis der kerk, blijkt, dat God alles vermag wat Hij wil, maar ook, dat Hij die magt gebruikt om de menschen te leiden, niet om hen te dwingen. Maar hiermede staan wij toch nog niet op vasten, onwrikbaren bodem. Zoo lang het denkbeeld van Gods magt niet in verband is gebragt met Zijn oneindig Wezen; zoo lang niet is aangetoond, dat de God, die zich in CHRISTUS openbaart, almagtig wezen moet, omdat Hij anders geen God, *die God en Vader* niet zijn kan, - zoo lang blijven alle openbaringen van Gods magt in de ge-

schiedenis van JEZUS slechts proeven en voorbeelden, waartegen de eerlijke twijfelaar uit diezelfde geschiedenis proeven en voorbeelden zou kunnen overstellen. - Daar is nog één punt, hetwelk ik niet mag voorbijgaan, al maken mijne losse opmerkingen ook van verre geene aanspraak op volledigheid; een punt, dat de groote levensvraag geworden is tusschen de Groningsche school en hare oud-regtzinnige bestrijders. *Groningen* heeft van den beginne in den naam van het rein en onvervalscht Evangelie de voldoeningsleer van ANSELMUS verworpen. Zoo volkomen ik mij met dit oordeel kan vereenigen, zoo weinig gevoel ik mij bevredigd door hetgeen de Groningsche dogmatiek daarvoor in plaats heeft gesteld. Ook hier blijft zij staan bij de uiterlijke verschijning, en vergenoegt zich met de beschrijving en ontwikkeling van hetgeen gebeurd is. ‘De menschen,’ zegt zij, ‘hebben Chr. den dood aangedaan; Chr. heeft dien geleden; God heeft het toegelaten, en door Zijn voorzienig bestuur geleid’ (§ 64, C. 1). Deze voorstelling heeft haar goed regt; het is eene eigene verdienste der Groningsche school, dat zij dit regt heeft doen gelden. Maar toch meenen wij ook verder te mogen gaan, en blijven vragen: waarom *moest* de Chr. deze dingen lijden? Zoo men ons wilde antwoorden: dit *moeten* is geen noodzakelijk moeten geweest; de kruisdood van Gods Zoon behoort tot die gebeurtenissen, welke *ook niet* hadden kunnen gebeuren, - dan gelooven wij, dat het Christelijk bewustzijn der gemeente, al ging bij velen het regt verstand der zake verloren, zich ten stelligste zou verklaren tegen zulk eene mogelijkheidstheorie, die het ten slotte, om consequent te zijn, van PILATUS moet laten afhangen, of het bloed van CHRISTUS vergoten zal worden tot vergeving van zonden[1]. Of hoe kan de overgave des Zoons een onderpand zijn van de liefde des Vaders, indien zij niet om onzentwil volstrekt noodzakelijk was? Dien mensch vertrouw ik niet, die, om mij zijne liefde te toonen, buiten noodzaak, als uit willekeur, eene opoffering doet, welke hem dan ook zeker weinig moet kosten. - De Groningsche dogmatiek erkent wel de noodzakelijkheid van 's Heeren kruisdood: ‘Vita vero sua ple-

1 Men pleegt zich ten gunste dezer *mogelijkheid* te beroepen op Luc. XX: 13. Maar *ἴσως* staat niet gelijk met ons *misschien*, in den zin van: *het kan wel zijn* (*het mag geschiên*); *ἴσως* drukt eene *stellige* of *zeer waarschijnlijke* verwachting uit, even als ons *immers*. De plaats zou dus veel te veel bewijzen.

nam in multis regenerationem efficere Dei Filius non potuit, nisi accederet etiam ipsius mors' etc. (l. cit.); maar op dit *non potuit* wordt toch niet sterk gedrukt, en de verdere ontwikkeling daarvan, in § 63, coll. 35, 36, bepaalt zich weder tot de beschrijving van hetgeen de kruisdood des Heeren op de menschen heeft uitgewerkt. Het antwoord op onze vraag: waarom moest de CHRISTUS lijden? wordt dus ten deele alleen met verwijzing op de uitkomst, ten deele negatief beantwoord: 'hoc [*τήν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν* a Deo per Christum, et imprimis per Christi mortem, nobis concedi] non ita intelligendum, quasi mors Christi sit causa, quae apud Deum meruerit vel effecerit amorem condonantem sive peccatorum veniam. Haec ab ipso Jesu jam data est ante ipsius mortem, v.c. Matth. 9: 2-8, imo jam sub V.F. eam concedebat Deus, etiam sine sacrificiis, conf. Ps. 32.' Wat dit laatste betreft, in Ps. 32 wordt *niet* gezegd, dat de vergeving zonder offer is geschonken; eer zou men dit uit Ps. 51 kunnen opmaken; schoon ook daar tegen het uiterlijke, zinnebeeldige offer, de waarachtige, geestelijke offerande wordt overgesteld, die ook bij het zinnebeeldige offer altijd hoofdzaak was, die ook van den Christen gevorderd wordt, zal hij zich het offer van CHRISTUS mogen toeëigenen. Ook moet hierbij in het oog gehouden worden, dat de dood van CHRISTUS, in verband met de vergeving der zonden, te voren in den raad van God bepaald was; en het zou eene zeer bekrompene opvatting wezen, geheel strijdig met de Apostolische voorstelling, wanneer men dit verband niet wilde laten gelden vóór den dag en de ure, waarop CHRISTUS aan het kruis den geest gaf. De Logos - het is ook bij deze vraag van toepassing - de Logos, die in de volheid der tijden vleesch zou worden, was van den beginne met de menschheid in onafscheidelijke betrekking. Wat Matth. 9: 2-8, en dergelijke plaatsen betreft, hier geldt evenzeer de opmerking, dat CHRISTUS, even als God zelf, ook vóór Zijn dood de zonden kon vergeven, zonder dat *daaruit* zelfs tegen de theorie van ANSELMUS eenig bewijs kan worden afgeleid; eer nog tegen de theorie der Groningsche dogmatiek: 'per Christum mortemque ejus nos acquirimus et plenam persuasionem et omnem fructum veniae peccatorum' (l. laud.); immers deze subjective *persuasio* kon eerst door de aanschouwing, kon eerst *na* den dood plaats vinden, en de geraakte in Matth. 9 zou dus *niet* ten volle overtuigd zijn geweest. Over het geheel komt het mij voor, dat men bij dergelijke plaatsen den *zamen-*

hang van Gods raad tot ons behoud, en den persoon van den Heiland zelf, Hem die spreekt en handelt, te dikwijls uit het oog verliest. In de gelijkenis van den verloren zoon wordt in het geheel van geene tusschenkomst gesproken; wil men daaruit bewijzen, dat de dood van CHRISTUS niet de *conditio sine qua non* der vergeving wezen kan, men erkenne dan, dat de Heer met diezelfde gelijkenis ook zijn eigen woord weêrlegt: 'Niemand komt tot den Vader dan door mij.' En deze gewisheid - ik kom voor mijne innige overtuiging uit - dat *het lijden en sterven des Heeren het noodzakelijk vereischte* (de conditio sine qua non) *der vergeving van zonden en onzer zaligheid* is, moet het Christelijk geloof te meer vasthouden, hoe minder de Christelijke wetenschap tot hiertoe in dit *mysterium tremendum* is ingedrongen.

Ref. is niet de eerste, die opmerkt, dat de Groningsche school meer aanstoot heeft gegeven en geleden door hetgeen zij terughield, dan door hetgeen zij gaf, meer door haar zwijgen, dan door haar spreken. Men is zeer onbillijk geweest, door dit stilzwijgen in elk geval voor ontkennen te nemen; men heeft niet *willen* hooren noch letten op hare herhaalde betuiging: 'veel van hetgeen gij vraagt en vordert behoort, naar ons inzien, niet tot het Evangelie, en kan dáárom in onze theologie niet worden opgenomen.' Zij zegt het in hare Dogmatiek onder anderen ook van den locus de origine peccati, 'qui de industria tractari in Dogmatica *Christiana* non potest, cum - - Evangelium - - de peccati origine neque historice disquirat neque philosophetur.' Het zij mij geoorloofd te vragen, of er dan toch in het Evangelie geene uitspraken, geene aanwijzingen voorkomen, waaruit de Christelijke dogmatiek hare gevolgtrekkingen zou kunnen maken? Immers, juist omdat het Evangelie *niet* philosopheert, moet de Dogmatiek philosopheren (§ 16)? - Wel worden wij verwezen naar de *Theologia Naturalis*, en inderdaad, veel van hetgeen wij vroeger opnoemden en in de Dogmatiek te vergeefs zochten: dieper onderzoek van Gods Wezen en eigenschappen, van de menschelijke vrijheid, enz., wordt in de *Instit. Theol. Nat.* gegeven. En toch had ik voor mij zelven dat alles hier gaarne teruggevonden, in het volle licht der Evangeliewaarheid, waarvan de *Theol. Nat.* slechts een weêrschijn is. In den Cyclus der theologische wetenschappen (*Encyclop.* § 27) wordt de *Theol. Nat.* niet eens medegeteld; zij wordt daar gebragt tot de *praevia Dogmatices institutio*; juist daarom wenschte ik in de Dogma-

tiek de *perfecta institutio* omtrent al wat de Naturaal slechts voorloopig behandelt. Meer nog stelt de *Eschatologie* (§ 67, pag. 134-139) den leergragen lezer te leur, die, waar hij op weinige bladzijden zoo veel voortreffelijks vindt, te minder vrede kan hebben met de vlugtige behandeling van dezen locus, die ten slotte bijna voor een appendix wordt verklaard. Wel is het volkomen waar, wat daar aan het slot gezegd wordt: ‘Evangelium non id spectat ut de rebus in altera vita futuris exponat, sed patefactionem continet praesenti vitae et inservientem et adaptatam.’ Maar van die *patefactio praesenti vitae inserviens* is de Eschatologie zelve een allerbelangrijkst deel. Al luidt het vreemd, de toekomst heeft even grooten, misschien grooteren invloed op het tegenwoordige dan het verledene. Ons leven is nog wel met CHRISTUS verborgen, maar *ons* leven is het toch, en in zekeren zin meer waarachtig ons *leven*, dan dit aardsch bestaan, dat zeer haast voorbijgaat. Wij miskennen geenszins, hoe zeer het voor onzen tijd behoefte is, de waarde ook van het aardsche leven, van het *Diesseits*, te erkennen. Maar zal de Christen zich op aarde te huis gevoelen, dan moet hij - mag ik zoo spreken - den hemel op aarde, het *Jenseits im Diesseits* hebben; zal hij niet ongeduldig haasten naar de toekomst en openbaring des Heeren, dan moet hem die met al hare beelden en vormen zoo na mogelijk gebragt, dan mag zij hem vooral niet als in een' nevel onttrokken worden.

En hier zal ik een einde maken van mijn vragen en opmerken en bedenkingen opperen, van mijne beschouwing der Groningsche school en rigting, zoo deze bladzijden dien naam verdienen. Zoo veel ik weet, ben ik een van de eersten, die, noch kweekeling noch tegenstander dier school, openlijk zijne gedachten over haar in het midden brengt. Ik deed het met schroom; ik deed het alleen, omdat anderen zwegen. En daarom vraag ik, in de eerste plaats van de Groninger Hoogleeraren zelve, eene verschoonende beoordeeling van mijn opstel. Zal ik ten slotte nog eens met korte woorden den indruk weêrgeven, dien de *series compendiorum*, bepaaldelijk de *dogmatiek*, op mij maakte? Van den éénen kant komt dit godgeleerd zamenstel mij zoo *omnibus numeris absolutum*, zoo wel afgerond en in zich zelf sluitend voor, als eenig ander der nieuwere wetenschap. En toch blijf ik de keerzijde, de wederhelft missen. Toch komt het mij voor, als had de Groningsche school haren arbeid nog maar ter helft voltooid, als ontbrak aan haar

standpunt van vrije ontwikkeling het steunpunt van inwendige noodzakelijkheid, aan hare *διήγησις τῶν ἀνθρωπίνων* de *ἐξερεύνησις τῶν θείων*, aan hare juiste en rijke beschouwing der Christelijke openbaring, het dieper onderzoek der Christelijke waarheid. Ik erken niet te kunnen berusten in hare voorstelling der *religio Christiana* als *religio una verissima*, die eene vergelijking van *meer* en *minder* toelaat, waar ik het onderscheid van *ten deele* en *ten volle* wensch vast te houden; noch in hare bepaling der dogmatiek als *aestimatio rei Christianae ex vero*, die altijd aan een *verum* buiten of boven de Christelijke waarheid doet denken. Voor mij zelven acht ik niet dat ik het gegrepen heb, eer de Christelijke Godsdienst voor mijne Gnosis werd, wat zij is voor mijn innigst geloof: de *religio absoluta*, het *verum*, waaraan alle waarheid getoetst moet worden, maar dat zelf slechts behoeft gekend te worden, om bewezen te zijn. Of ik - of de kerk van *Nederland* ook dit nog van de Groningsche school mag hopen en verwachten? Of zij ons zal willen leiden en voorgaan ook op dezen weg? - De mogelijkheid daartoe heeft zij zich voorbehouden; hare eenzijdigheid is geene eenzijdigheid van uitsluiting; wat zij tot hiertoe niet gaf, ten deele niet geven *wilde*, ten deele in het verband *dezer* dogmatiek niet geven *kon*, dat voegt zij misschien later in eene *Philosophia religionis Christianae* aan haar stelsel toe; of - acht zij daarvoor onzen tijd niet rijp - welligt verrijkt zij haren bouw met monographiën, die zulk een doel en strekking hebben. De grootste verwachting zou ik voor mij zelven dáárvan opvatten, wanneer zij besluiten kon hare Christusleer in naauwer, inniger verband te brengen met de Logosleer, en die beide met elkander te verzoenen, maar niet - gelijk zij naar mijne meening tot hiertoe deed - door de diepe verborgenheid der laatste op te offeren aan de klare ontwikkeling der eerste. Doch ik gevoel, hoe weinig het mij past aanwijzingen te geven, waar ik die zelf behoef. Ook zal *Groningen* op meer dan ééne wijze kunnen voortgaan met stralen van licht over *Nederland* uit te zenden. Nog heugt mij de indruk, dien bij de eerste lezing Dr. THODEN VAN VELZEN's geschrift op mij maakte: *het Evangelie aan de dooden verkondigd*; hoe helderen dag het mij deed opgaan over vele duistere punten; hoe het mij boeide door zijn bondig betoog, opwekte en verkwikte door zijn' evangelischen gloed. Niet alleen de keuze, maar vooral ook de behandeling van het onderwerp, eene behandeling in alle opzigten zoo *echt-theologisch*, deed mij veel voor de toe-

komst hopen, wanneer ook langs zulk een' weg van onderzoek steeds dieper werd ingedrongen in den raad Gods tot behoud der menschen. De voortreffelijke monographie, welke in *Duitschland* alléén voldoende zou zijn geweest om den schrijver eene eereplaats onder de Godgeleerden te verzekeren, heeft onder ons niet die opmerking gevonden, welke zij verdiende. Het ligt althans niet aan hare recensenten, wanneer zij niet verdronken is in den vloed van middelmatige geschriften; buiten de aankondiging in de *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, viel haar niet ééne billijke beoordeeling te beurt. Mogt de schrijver zich daardoor niet laten afschrikken! De ure komt - ik ging er bij dit opstel van uit, ik keer er toe weder, beseffende hoe zwak mijn eigen arbeid is - de ure komt, dat de beoordeeling der tijdschriften ophoudt waarde voor on te hebben, de ure, dat eene hoogere kritiek over onze werken gaan zal. Reeds nu oordeelt de dag den dag, en in het verborgen gaat de *χρίσις* door tot allen, louterend of verterend, levenwekkend of doodend. Voor de Christelijk-Godgeleerde school van *Groningen* zij die *χρίσις* eene *χρίσις ζωῆς καὶ δόξης*!

U.

V.D.H., JR.

Bijdragen tot geneeskundige staatsregeling. Deel III. Amsterdam, Johannes Müller, 1845.

Toen dit laatste deel der *Bijdragen* het licht zag (April 1845), waren er reeds drie jaren sedert het ontstaan der *Bijdragen* verloopen, en thans, Julij 1846, zijn ruim vier jaren verloopen, sedert men bij de regering den schijn bespeurde, alsof er iets tot verbetering aan onze geneeskundige zaken zoude gedaan worden, alsof onderwijs en toezigt en bestuur in geneeskundige zaken stonden te worden gereorganiseerd. De door de regering toen benoemde commissie deed alles verwachten; en om toch voor deze commissie, zoowel als voor de toetsing harer voorstellen en het ontwerpen van wetten, alle bouwstoffen gereed te maken, iedere leemte in het thans bestaande aan te wijzen, de middelen tot verbetering aan de hand te doen, de voorbeelden uit andere landen omtrent de dáár heerschende voor- en nadeelen op te geven, daartoe meenden eenige geneeskundigen met regt niet spoedig en ijverig genoeg de handen te kunnen aan het werk slaan. Het gebeurde, en menig schoon vertoog, waarvan wij bij vroegere aankondiging in *de*

Gids den hoofdinhoud vermeldden, vond zijne plaats in deze *Bijdragen*.

Men heeft zich bedrogen gevonden, en de ijver van onze Nederlandsche geneeskundigen werd slecht beloond. Een onbeduidend en zielloos ontwerp, door de regering voorgesteld, verworpen zijnde door de vertegenwoordiging, is door geen ander ontwerp gevolgd geworden, alsof men daarin de bekentenis aflegde, geen beter ontwerp te kunnen voorstellen. Zeker gaat het, dat men óf tot weinig talent, óf tot weinig belangstelling van de zijde des gouvernements moet besluiten.

Echter vermaant de Redactie dezer *Bijdragen* ons in het voorberigt tot dit derde deel, om voort te gaan op den ingeslagen weg, om de gebreken te blijven aanwijzen, goede voorbeelden van elders te blijven mededeelen; ‘vroeger of later toch zal de zaak zich zelve regt verschaffen. Men trachte dus eene degelijke hervorming voor te bereiden en het tijdstip te bespoedigen. Eene veelzijdige en grondige beschouwing van de *Geneeskundige Staatsregeling* in al hare vertakkingen, uitgaande van vaste beginselen, en gesteund door de kennis van hetgeen elders gevonden wordt, zal de overtuiging van de noodzakelijkheid eener hervorming het zekerst doen rijpen, en wanneer deze overtuiging eenmaal weêrklank gevonden heeft bij de regering, zal men met regt van hare pogingen eene betere uitkomst mogen verwachten.’

Dit deel begint met een opstel van Dr. RAMAER over *geneeskundige stand en contrôle*. ZEd. onderzoekt daarin eerst, waarom de geneeskundige stand bij ons over het algemeen niet die achting geniet, welke beantwoordt aan de diensten, door dien stand aan staat en burgers verleend. De schrijver zoekt de schuld minder bij het publiek, en minder bij het geneeskundig personeel, als wel bij den staat. In zoo verre namelijk als de staat invloed heeft op de keus van hen, die tot de uitoefening worden toegelaten, op het onderwijs, op hunne wetenschappelijke vorming, op het toezigt over de uitoefening, en op de handhaving der regten van den geneeskundigen stand, oefent de staat én op de geneeskundigen én op het publiek veel invloed. Hier wordt het belang van de geneeskunde voor den staat aangewezen en het moeitevolle van den werkkring des geneesheers. Maar ook wordt er gewezen op den hoofdregel: *men veredele den geneeskundigen stand, door te zorgen*,

dat er slechts menschen van wetenschap en bekwaamheid in werkzaam kunnen zijn; waartoe de aandacht wordt gevestigd op hetgeen Dr. ARNTZENIUS op pag. 78 en 226 van het eerste deel der *Bijdragen* heeft ontwikkeld, alsmede op andere stukken, betrekking hebbende op de hervorming van het onderwijs, welke voorkomen op verschillende plaatsen in deze *Bijdragen*. Rec. zoude hierbij nog willen voegen, dat men doorgaans te veel let op aangeleerde kundigheden, wat betreft het intellectuële, en op het volgen der aangenomen vormen, wat betreft het morele, zonder tot den eigenlijken grond van verstand en karakter bij de jonge lieden door te dringen; trouwens daartoe behoort ook meer dan een examen. Wetenschap toch kan geene vruchten dragen zonder het heldere begrip, dat ons in staat stelt de natuur in hare pogingen waar te nemen en te begrijpen, zonder den wil ten goede, die belang stelt in regt en waarheid, die het lijden gevoelt en ook bij den onvermogende door belangstelling wordt gedreven. Zoo waar het is, dat de geleerdheid hulpmiddel is voor het verstand, het werktuig, dat door het verstand gebruikt wordt, even zoo waar is het ook, dat de geleerdheid het gebrek aan verstand evenmin vergoedt, als onze maatschappelijke vormen de plaats van het goede karakter kunnen vervullen. Beide, verstand en karakter, zijn de grond: geleerdheid en maatschappelijke vormen zijn de middelen, waardoor de geneeskunde goed wordt uitgeoefend, en maar al te dikwijls ziet men den grond voorbij, om alleen aan de middelen, welke zonder dezen grond geene waarde hebben, alle aandacht te wijden. Van het publiek mag men niet verwachten, dat het zoo iets begrijpt; maar van de mannen, die staan aan het hoofd der regering, die staan aan het hoofd van het onderwijs, mag men zoo iets wel verwachten, ja eischen. Wat zal een staatsexamen hiertoe afdoen? De Heer RAMAER ziet in het maken en controleren van ziektegeschiedenissen het middel, om het oppervlakkige van de slenterpraktijk te verbeteren. Rec. gelooft gaarne, dat deze weg veel nut doen zoude, schoon de moeijelijkheid van uitvoering blijkbaar is. Want wie oppervlakkig is en bedriegen wil, zal daardoor niet genoodzaakt worden zich te verbeteren, en wat de gelegenheid betreft voor het publiek, om hem in zijne gebreken te leeren kennen, daarvan is niet veel te wachten. De contrôle zou moeten worden uitgeoefend door niet practiserende, maar toch ten minste tien jaar gepractiseerd hebbende geneeskundigen. Maar wie zal eene ziektegeschiedenis kunnen controleren van een

geval, dat hij zelf niet gezien heeft? Hoe zal men, anders dan bij zeer grove fouten, uit deze ziektegeschiedenissen tot eene ongeschiktheid van den persoon voor zijne betrekking kunnen besluiten? Om deze grove fouten te maken, moet men al buitengewoon dom zijn; zal dan de zoodanige nog eerlijk genoeg zijn om ze op te teekenen? Hangt niet zeer veel in de diagnose, zoowel als in de behandeling, van de individuële zienswijze af, en hangt niet de behandeling van de diagnose af? en wie zal de diagnose controleren, als het voorwerp begraven of hersteld is? Wij zeggen nu wel niet met SCHARLAU, dat de kunst geene vaste regelen heeft, en zijn het daarentegen met Dr. RAMAER eens, dat niets vaster en onwankelbaarder is dan de regelen der kunst, omdat het de wetten der natuur zijn; en (het zij in het voorbijgaan gezegd), het is de schoonste zijde van de geneeskunde, het is voorwaar eene schoone roeping, tolk van de natuur te zijn bij het menschelijk geslacht, dat, als ware het met opzet, overal en altijd de natuur zoo heeft miskend, en ze nog miskent en nog verkeerd verstaat. Het is waar, dat de meeste geneeskundigen, zoo als ook de meeste menschen, die natuurwetten niet verstaan en dus geen tolken van de natuur, maar integendeel dwarsboomers van de natuur zijn; doch zal men of kan men hen nu weren, te meer daar de handelingen van den geneeskundige doorgaans geheim zijn; zijne motieven nog geheimer; zijne denkbeelden zoo geheim, dat het dikwijls in den geheelen levensloop van een' medicus aan het publiek niet blijkt, of hij denken *kan*; want de meesten schuwen niets zoo zeer, als publiciteit aan hunne denkbeelden te geven of de pen op het papier te zetten; en, te oordeelen naar hunne houding, handel en spreekwijzen in het dagelijksch leven, is het alleen nederigheid, die hen hiervan terughoudt! Wie zal de ziektegeschiedenissen eerlijk schrijven? wie zal ze geduldig en gezet lezen? eindelijk, wie zal ze regtvaardig beoordeelen? Drie punten van bezwaar, welke de moeijelijkheid, zoo niet de onmogelijkheid, van zoodanige contrôle duidelijk aanwijzen. Voorts wil Dr. RAMAER, gelijk ook door anderen verlangd is, het aantal geneeskundigen bepalen. Dit zou veel bijdragen tot het waarderen van den geneeskundigen stand, en vooral van de goede geneeskundigen; want *daardoor* verlaagt zich de geneeskundige stand, *doordat* hij de onderdanige dienaar is van alle caprices, doordat hij buigt en zich komt aanbieden; buigt nu de een uit laagheid, de ander doet het uit noodzakelijkheid.

En de geneeskundigen laten zich de grootste insolentiën wel gevallen, accorderen voor een vast sommetje in het jaar, en behandelen daarvoor het geheele huishouden; drijven allen mogelijken handel met hun vak, en drijven alle mogelijke vriendschap als handel. Wie zal nog achting van het publiek verwachten voor een' stand, die zich zelven zoo verlaagt? Niet ten onregte zeide een Duitsch dichter:

> Der Grossen Hochmuth wird sich geben,
> Wenn unsre Kriecherei sich gibt.

Charlatanisme voorts, wat is er niet al charlatanisme in het vak, in alle vakken, in de edelste, de beste, de hoogste betrekkingen! Achting van hem, die het charlatanisme ziet, is onmogelijk; achting van hem, die dupe is, heeft geen waarde. Wat blijft er over? Weinige achtingwaardige geneeskundigen en weinigen van het publiek, die dezen weten te onderscheiden, van het vulgus.

Rec. erkent in het opstel van Dr. RAMAER wel de zucht tot verbetering, ook wel de doelmatigheid van eenige zijner voorslagen, maar of het hoofmiddel van contrôle goed gekozen en uitvoerlijk zij, daaraan twijfelt Rec.; liever zou hij het geneeskundig bestuur beter organiseren, gelijk zulks door hem is voorgeslagen, en ook door anderen in deze *Bijdragen* daarop is aangedrongen.

Hierop volgt pag. 120 eene mededeeling van Dr. VAN GEUNS omtrent het geneeskundig staatsbestuur in *Pruissen* en het groothertogdom *Hessen* (*Darmstadt*). De schrijver neemt aanleiding tot het noodzakelijke van dergelijke mededeelingen bij ons te lande: 1°. omdat bij ons het geneeskundig bestuur in inwendige organisatie, zoowel als in uitwendige verhoudingen, hoogst gebrekkig is; 2°. omdat wij daaruit zouden kunnen nemen wat voor onze verhoudingen passend is, natuurlijk zonder slaafsche navolging; 3°. omdat de kennis der bestaande wetten en inrigtingen in onderscheidene staten voor den wetgever onmisbaar is. De schrijver geeft geene vergelijkende mededeeling van het buitenlandsche met het bij ons bestaande, en even min eene beoordeeling van deze buitenlandsche staatsregeling. Hij heeft later ook meerdere staatsregelingen uit andere landen mede te deelen, te meer, omdat een zoodanig overzigt van de bestaande buitenlandsche geneeskundige staatsregelingen bij ons geheel gemist wordt, daar het werk van J.P. FRANK, hetgeen in het laatst der vorige eeuw het licht zag, verouderd is en voor den tegenwoordigen tijd slechts als historiëele hulpbron kan dienen.

‘Voor eenige jaren gaf NICOLAI zijne *Grundriss der Sanitätspolizey* in het licht, waarin slechts zeer kort en in algemeene trekken de verschillende geneeskundige staatsregelingen van *Duitschland* vermeld worden. Het lag niet in zijn plan, daaromtrent in nadere bijzonderheden te treden. Intusschen is de kennis dier bijzonderheden noodwendig, zoodra het op invoering eener bepaalde geneeskundige wetgeving aankomt. In andere werken, zoo als die van BERNDT en SPORER, treft men evenmin eene uitvoerige vermelding van hetgeen voor dezen tak van staatsbestuur in *Duitschland* geschied is. Daarom was het noodig, de verzamelingen van wetten zelve ter hand te nemen, en daaruit datgene te zamen te stellen, wat dienen kan, om de geneeskundige staatsregeling ook in bijzonderheden te leeren kennen.’

De wetgeving in *Pruissen* komt hier het eerst in aanmerking, omdat de aldaar bestaande inrigting en wetgeving als voorbeeld en grondslag voor verschillende andere Duitsche staten gediend heeft.

Het thans aldaar volgende is ontleend uit het werk van AUGUSTIN (*die Königl. Preussische Medicinal-verfassung*, Ier - VII^{er} Band, 1818-1843), ook uit C.F. KOCH, *Volständige systematische Sammlung der Preussischen Medicinal-gesetze und Verordnungen*, 2^{e} Aufl., *Magdeburg*, 1841; *nebst Nachtrag zur systematischen Sammlung der Preussischen Medicinal-gesetze auf dem Jahre* 1833-1841, *Magdeburg*, 1841. Het spreekt van zelf, dat wij den schrijver in deze lezenswaardige mededeeling hier niet volgen kunnen. Des schrijvers heldere denkbeelden, klare en geordende stijl (welk laatste, met goede rangschikking, zoo zeer hoofdvereischte is bij zulke onderwerpen), zijn bekend, en het geneeskundig publiek, zoowel als zij, die welligt later eene nieuwe staatsregeling zullen ontwerpen, mogen den schrijver voor dezen arbeid dankbaar zijn. Alleen de woorden, waarmede de schrijver op pag. 173 besluit, willen wij hier nog mededeelen.

‘Bij de vergelijking van de beide geneeskundige staatsregelingen, die wij hier in hare organisatie geschetst hebben, biedt het verschil in de beginselen, welke daaraan tot grondslag liggen, ruime stof tot belangrijke opmerkingen.

In *Pruissen* vinden wij een zamengesteld systeem, geëvenredigd aan de behoeften van eenen uitgebreiden staat, waar het niet wel mogelijk zoude zijn, zonder zoodanige contrôle, de bemoeijingen der individus naauwkeurig genoeg gade te slaan. Dat systeem is, zoo niet tot uitersten opgevoerd, althans in menig opzigt te omslagtig zamengesteld. Daarentegen vindt

men in *Hessen*, eenen kleinen staat, alles op eenen eenvoudigen voet geregeld, waarbij men op den ijver, op de naauwgezetheid der individus in hunne ambtsvervulling, misschien te veel vertrouwen gesteld heeft.

In *Pruissen* is alles meer in eenen theoretisch speculatieven geest zamengesteld. In *Hessen* daarentegen erkent men terstond eene zuiver praktische strekking.

Bij dit alles is ook het verschil van de geheele staatsinrigting niet uit het oog te verliezen, welke ongetwijfeld den eersten grondslag van het geneeskundig bestuur uitmaakt.

Overweegt men verder, hoe dit verschil in beginselen, bij het in toepassing brengen, ook tot verschillende uitkomsten moet leiden, dan zal men spoedig inzien, dat, bij eene inrigting als de Hessische, wel is waar eene levendige en krachtige bewaking van geneeskundige aangelegenheden tot stand zal komen, doch dat daarentegen minder gelegenheid gevonden wordt voor de bevordering der wetenschappelijke belangen, hetgeen alweder daartoe moet leiden, dat de geneeskundige staatsregeling in hare beginselen minder veelzijdig overwogen wordt. Doch wij willen ons thans niet in eene bepaald kritische beschouwing van dit onderwerp verdiepen, daar het slechts ons doel was, eene naauwkeurige mededeeling der inrigting van het geneeskundig staatsbestuur in deze beide landen te geven. Welligt dat wij later de gelegenheid vinden, ook van andere staten dergelijke overzigten te geven, waarna dan eene oordeelkundige vergelijking op ruimere schaal gemaakt kan worden. Daartoe is het ook noodig eenige onderwerpen meer in het bijzonder na te gaan, zoo als de officiële gezondheidsberigten en geneeskundige plaatsbeschrijvingen, de regeling der betrekking van Physicus, de bijzondere maatregelen ter bewaring van den openbaren gezondheidstoestand, en die, welke bij dreigende of reeds heerschende volksziekten vastgesteld zijn. Wij hopen daarop later de aandacht onzer lezers te vestigen.'

Het bovenstaande bevat eene korte aanwijzing van het aldaar medegedeelde, het verband, waarin zulks onderling staat, het gebruik, dat er van gemaakt kan worden, en de verdere oogmerken van den schrijver tot completering van deze rubriek.

Een interessant en vrij uitvoerig opstel van dezelfde hand, die van Dr. VAN GEUNS, begint op pag. 174, en behandelt *het verlof tot begraven*, en *de voorzorg tegen het begraven van schijndooden*. De schrijver telt eerst de verschillende redenen op, waarom men eene strenge en zorgvuldige lijkschou-

wing van staatswege eischen mag; als 1°. het gevaar van schijndood; 2°. de oorzaken van den dood te constateren, ter ontdekking van misdaad of kwakzalverij of fouten van geneeskundigen; 3°. bij heerschende ziekten, om hunnen aard beter te leeren kennen; 4°. bij zwangeren; 5°. voor de statistiek. Voorts leert de schrijver ons de bepalingen kennen, die hieromtrent in verschillende staten ingevoerd zijn, ten einde daarin de middelen te vinden, die de wetgevers tot bereiking van het doel beproefd hebben, en bij de vergelijking, zonder veel moeite, de waarde daarvan te kunnen schatten. De schrijver zal, na de vermelding der bepalingen en wetten hier te lande, den lezer bekend maken met de wetten en inrigtingen, zoo als die in *Frankrijk* en in de verschillende Duitsche staten gevonden worden, ten einde daarna uit dit alles een algemeen overzigt af te leiden, in verband met enkele voorstellen van geleerden, die hunne aandacht bijzonder op dit onderwerp gevestigd hebben.

Het is alweder niet mogelijk, den schrijver hier te volgen, tenzij men het geheel wilde afschrijven; wij verwijzen den lezer naar het stuk zelve; het beschaafde publiek neemt veel te weinig kennis van dergelijke schriften; vandaar dan ook, dat, als een of ander philantroop of regeringslid eens toevallig tot het verbeteren wordt opgewekt, hij volstrekt niet weet, hoe het aan te vangen, en den moed aldra weêr laat zinken. De kennis toch der gebreken en de kennis van de middelen tot verbetering is een groote hefboom, om de verbeteringen werkelijk tot stand te brengen; en de lieden uit den beschaafden stand zijn te veel bezig met de lectuur van den dag, dan dat zij meenen zouden, dat ook dergelijke onderwerpen hun zouden aangaan. Het is er intusschen verre van af, dat dergelijke opstellen alleen voor geneeskundigen zouden geschreven en geschikt zijn; ieder philantroop, ieder, wien het volksgeluk, het algemeene welzijn ter harte gaan, behoort belang te stellen in deze lectuur en zal ze ook met genoegen lezen; en zij zoude den tegenwoordigen philantropen zoo zeer te pas komen, omdat zij eenige middelen aanwijst, langs welke sommige van hunne goede oogmerken kunnen verwezenlijkt worden. In het algemeen toch schijnt het niet aan den goeden wil, maar wel aan de goede keus van middelen en aan de kennis van de middelen en wijze van uitvoering te haperen. De uitvoering is trouwens altijd het moeijelijkste, gelijk wij dan ook pag. 227 lezen: ‘Wie, die de onderscheidene reglementen,

welke wij hier medegedeeld hebben, naleest, zal niet erkennen, dat daaraan meerendeels de beste bedoelingen en een levendig bewustzijn der behoefte tot grondslag lagen? En toch, wanneer men de verschillende schrijvers raadpleegt, die over deze wettelijke bepalingen hunne gevoelens geuit hebben, zal men zien, hoe de meesten over gebreken in de toepassing klagen.'

De bovenvermelde voordeelen der lijkschouwing worden hier nog nader opgegeven, en zij is in alle Duitsche staten wettelijk ingevoerd. Zoo lezen wij hier ook, dat men in *Duitschland* vrij eenstemmig oordeelt omtrent het nut van lijkenhuizen of lijkenkamers, althans in verband met de regeling der lijkschouwing; de algemeene stem heeft zich ten voordeele dier inrigtingen verklaard, zoodat dan ook in de wetgevingen, die van lateren tijd dagteekenen, op het daarstellen van zoodanige gebouwen of vertrekken steeds aangedrongen wordt.

Voorgelicht door de kennis van de verschillende wetgevingen, die omtrent de lijkschouwing en de begraving in andere landen bestaan, wil Dr. VAN GEUNS eindelijk nog beproeven, daaruit de beginselen voor eene regeling dezer aangelegenheden naar de behoeften van ons land af te leiden. Van pag. 228 tot 242 wordt dit punt besproken, en eindelijk nog een paar bladzijden gewijd aan de mededeeling en wederlegging van een geschrift van Dr. HEDERICH uit *Saksen*, die tegen deze inrigting bedenkingen opperde. Hierna komt de schrijver tot het resultaat, dat eene goede, volledig georganiseerde lijkschouwing alleen aan de eischen voldoen kan, welke in dit geschrift daaraan gedaan worden, dat slechts door een goed personeel de verwachtingen, die men er van koestert, kunnen verwezenlijkt worden; maar dat zij, onder die voorwaarden, ook als eene heilzame en hoogst wenschelijke inrigting in de geneeskundige policie te beschouwen is.

Hierop volgt, pag. 247, een adres aan de tweede kamer, door de geneeskundige commissie van *Schiedam*, ter zake van het aangeboden ontwerp van wet op de uitoefening der geneeskunde ingediend.

1°. Bezwaar over inspectie van den voorraad der apothekers en drogisten.

2°. Bezwaar over de afschaffing van den stand van plattelands heelmeesters.

3°. Tegen de vestiging van een' apotheker op het platte land.

4°. Tegen de wijze van examineren.

Hierna vinden wij een groot deel van dit stuk, van pag. 253 tot pag. 431, toegewijd aan eene beschouwing van al de geschriften over de nieuw te wachten geneeskundige wetgeving, die in het tijdvak tusschen het rapport en het ontwerp van wet zijn verschenen, even als vroeger hier behandeld waren al de geschriften, die verschenen zijn tusschen de benoeming der commissie en de uitgave van het rapport.

Het aantal der thans beschouwde geschriften en opstellen is twee en twintig, en de wijze, waarop dit door Dr. V. GEUNS is uitgevoerd, verdient den hoogsten lof, ja, bewondering, om het oordeelkundige in de manier, van alle de zaken onder verschillende rubrieken te rangschikken, zoodat men de meeningen van verschillende schrijvers over dezelfde punten bijeenvindt, en alzoo de vergelijking gemakkelijk wordt. De helderheid en kortheid, waarmede het verschil van alle die denkbeelden wordt opgevat en den lezer voorgelegd; de bedaardheid en juistheid, waarmede alles vergeleken en gewogen wordt; de goede toon en de kennis van zaken, die in het geheel doorstralen, waar dikwijls zoo veel aanleiding bestond om scherp te worden, om, door het hartstogtelijke van sommige schrijvers geprikkeld, zelf hartstogtelijk te worden en hun in al hunne kleingeestigheid den volke te vertoonen; dit alles verdient de bewondering van ieder, die onpartijdig leest. Waarlijk, het is eene geduldsproef, om alles zoo te lezen als Dr. V. GEUNS het gelezen heeft, en het is eene proef van talent, om het zoo te schiften en zoo te behandelen. Meestal valt bij dergelijk werk onder het geduldoefenen het talent in slaap, of bij het wakker blijven des talents schiet het geduld te kort. Hier vinden wij beide vereenigd, en het zal een *monumentum aere perennius* blijven, een teregtwijzer in den doolhof van brochures en meeningen, die elkander in die dagen hebben doorkruist of verdrongen.

De hoofdpunten van verdeeling vermelden wij hier kortelijk. Inleiding: 1°. Het oordeel over den tegenwoordigen stand onzer zaken. 2°. De erkenning van de behoeften eener betere regeling. 3°. De geest, waarin men de herziening onzer geneeskundige wet heeft opgevat.

Bij het onderzoek, wat omtrent de verschillende onderwerpen, welke tot de geneeskundige staatsregeling behooren, of daarmede in onmiddellijk verband staan, door onzen schrijver is aangevoerd, wordt de aandacht bepaald tot de volgende hoofdpunten:

1°. Het onderwijs. 2°. De examina. 3°. De uitoefening der

geneeskunde. 4°. Den apothekersstand. 5°. Geneeskundige policie. 6°. Het algemeen geneeskundig staatsbestuur. 7°. De geregtelijke geneeskunde. - Wat de laatste rubriek betreft, wordt door Dr. VAN GEUNS nog vermeld het werk van de Heeren J.C. VAN DEN BROECKE, Med. Dr., en Mr. PH V.D. BROECKE, *De geregtelijke geneeskunde in Nederland, hare gebreken en middelen tot herstel derzelve*. Dr. VAN GEUNS zegt daarvan, dat de grondige beschouwing van de bestemming der geregtelijke geneeskunde, welke in dit werk gevonden wordt; de juiste waardering van deze wetenschap, in betrekking tot de regtspleging; de heldere wijze, waarop de gebreken aangetoond zijn, en de voortreffelijke voorstellen om die gebreken te verhelpen, dit werk der algemeene aandacht bij uitstek waardig maken.

Het was des Ref. voornemen om de hoofdresultaten, waartoe Dr. VAN GEUNS bij iedere rubriek komt, mede te deelen. Doch dit werd bij nadere beschouwing hoogst moeijelijk gevonden, omdat men, het geheel doorziende, in den geest der zaak geheel moet indringen, en bij de vele punten, die ter sprake komen, met deze alléén te vermelden, den lezer weinig bevredigt en toch nog vrij wat ruimte zoude behoeven; wij verwijzen dus naar het stuk zelve.

Zoo men er later toe komen mogt, om eene nieuwe en betere geneeeskundige staatsregeling te ontwerpen, zal de lectuur van dit geschrift, zoowel als de opstellen van Dr. HEIJE, in zijn *Archief* in der tijd medegedeeld, van groot nut kunnen zijn.

Dit deel wordt besloten met eene beschouwing van het toen gegevene en later verworpene ontwerp van wet op de uitoefening der geneeskunde (door Dr. V. GEUNS). De geest, die in het ontwerp doorstraalt, wordt onbeduidend genoemd, en slechts aantoonende, dat de regering voor de leus iets wilde doen, doch dat de zaak zelve haar weinig ter harte ging. In *détails* omtrent dit reeds weder begraven stuk zullen wij niet treden; den doode weêr op te wekken, zou jammer zijn; trouwens het zou ook niet gelukken, er was te weinig levensbeginsel in.

Wij wenschen de redactie van deze *Bijdragen* moed en kracht toe om voort te gaan, en voor zoo veel noodig is, den weg *verder* aan te wijzen, de gebreken *verder* aan te toonen. Het doel van hare bemoeijingen moge haar sterken, waar zij te weinig vruchten ziet en te weinig aanmoediging vindt bij het publiek en bij de regering.

Arnhem, 8 Julij 1846.

Dr. SCHELTEMA.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

***Verzameling van Wetten, Besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong, in zooverre deze, ook sedert de invoering der nieuwe Wetgeving, in Nederland van toepassing zijn. Uitgegeven door* Mr. C.J. Fortuyn, *Advocaat te Amsterdam. Drie Deelen in groot* 8°. *Amsterdam, bij* Johannes Müller. 1839-1841.**
***Verzameling van Vaderlandsche Wetten en Besluiten, uitgevaardigd sedert* 22 *Januarij* 1798 *tot* 10 *Julij* 1810, *in zooverre zij ook, sedert de invoering der nieuwe Wetgeving in Nederland, middellijk of onmiddellijk van toepassing zijn. Uitgegeven door* Mr. J. van de Poll, *Advocaat te Amsterdam. Een Deel in groot* 8°. *Amsterdam, bij* Johannes Müller. 1840.**

Door de invoering der Grondwet van 1815 moesten van zelf alle wettelijke bepalingen vervallen, onder vroegere staatsregelingen gemaakt. De uitdrukking zijnde van de beginsels, welke deze stelden, de toepassing bevattende der regels, door deze erkend, konden zij niet blijven leven, nadat haar de grondslag ontrukt is, waarop zij steunden. Dit begrepen ook de makers dier Grondwet; doch dewijl het onmogelijk was tegelijk met haar voor al de punten, welke bijzondere regeling behoefden, wettelijke bepalingen in te voeren, hield men de bestaande wetten en verordeningen in kracht, totdat daarin nader voorzien zou wezen. Noodzakelijk als art. 2 der additionele bepalingen was, ten einde wetteloosheid te voorkomen, kon de grondwetgever moeijelijk denken, dat zijne *provisionele* bekrachtiging aan die verordeningen een langer leven geven zou, dan dikwerf aan zeer definitieve geschonken wordt.

In het *Rapport aan den Koning*, gedaan door de commissie tot herziening der Grondwet van 1814, werd gezegd: ‘Volgens

die (additionele) artikelen blijven ook in volle kracht de wetten, welke de onderscheiden gedeelten van het Rijk bestieren, tot op het oogenblik, dat zij met den *wenschelijken spoed*, maar tevens *zonder overhaasting*, door andere *rijpelijk doordachte* wetten zullen zijn vervangen.' Of de commissie nu juist *dien spoed* gewenscht heeft, welke bij ons gemaakt is, zou ik betwijfelen. Oppervlakkig schijnt een vierde, bijna een derde, eener eeuw lang genoeg, om zelfs *rijpelijk doordachte* wetten tot stand te brengen. Met echt Hollandsche bedachtzaamheid heeft onze regering zich vrij weten te houden van *overhaasting*, en zoo zag men, ruim vier en twintig jaren na het rapport en de invoering der Grondwet van 1815, de twee hierboven genoemde werken, te zamen vier lijvige boekdeelen uitmakende, te voorschijn komen, waarin ons de lange reeks van wetten, besluiten, enz. wordt medegedeeld, welke, ten gevolge van dat tweede additionele artikel, nog altijd *provisioneel* hier te lande van kracht zijn.

Hoe goed het ook in een' wetgever wezen moge, zich niet te overhaasten, heeft echter al te groote vrees voor zulk eene fout ook hare nadeelen. Zij veroorzaakt onzekerheid omtrent het bestaande regt; zij verbreekt de eenheid, welke in de wetgeving van geen volk gemist kan worden.

De omstandigheden hebben somtijds gedwongen, die vrees te laten varen, en wetten doen maken of besluiten doen nemen. Hoe goed doordacht men deze ook wanen mogt, het gebeurde dikwijls, dat het onzeker was, of zij geacht moesten worden het gansche punt te regelen, en dus de bestaande verordeningen af te schaffen, of enkel daarin wijzigingen te brengen. Ook dan, wanneer dit laatste boven bedenking was, liet zich het overblijvende gedeelte van een Fransch Napoleontisch decreet niet altijd best met eene constitutioneel Nederlandsche bepaling in overeenstemming brengen. De moeijelijkheid, welke daarvan het gevolg wezen moest, werd te grooter, dewijl de veranderde staatsinrigting, andere organen noodig gemaakt hebbende, de ambtenaren of ligchamen, in de oude wetten en besluiten opgenoemd, in het geheel niet meer, of niet zóó bestonden als vroeger. Naarmate men zich meer en meer van de bron verwijdert, wordt zij onzuiverder en vol inmengselen, aan haren oorsprong geheel vreemd. Daarenboven ziet men alles met andere oogen; op vele punten heeft zich eene betere overtuiging, een juister oordeel gevormd, en zoo tracht men nu deze, dan gene bepaling onder het juk der tegenwoordige

wijze van zien te brengen. Dat dit niet geschieden kan zonder aan de bepaling zelve geweld aan te doen; dat dit geene regtszekerheid geeft, spreekt genoeg van zelf. Waar men meent, dat de wetgever te kort komt, de behoeften aan wettelijke regeling miskent, plukt en draait en wringt men aan het bestaande, totdat het in niet al te scherpe tegenspraak sta met hetgeen de tijd eischt.

Nieuwe zwarigheden ontstaan uit de wijze, waarop hier wetten gemaakt worden. Onbekommerd om eenheid en consequentie, herziet men bij gedeelten en zonder vast beginsel. Even onmogelijk als het daardoor dikwerf is te weten, wat de wetgever gewild heeft, even moeijelijk is het te zeggen, wat behouden, wat vervallen is.

In dien doolhof heeft men, om niet te verdwalen, goede wegwijzers noodig. Die taak is echter niet ligt. Het gouvernement zelf is er voor teruggedeinsd, en toen de Staten-Generaal het om opgave vroegen, welke bepalingen, ouder dan de grondwet, hier nog *provisioneel* van kracht waren, heeft het zich voor dien zwaren arbeid onmagtig verklaard. Hoe zou de eenvoudige burger zich durven vleijen den goeden weg te bewandelen, waar het hooge Staatsbestuur zelf erkent, dien niet te weten? Gelukkig voor hem, dat twee bekwame mannen de taak, voor welke het gouvernement zich niet opgewassen gevoelde, op zich genomen hebben. Wij hebben geene redenen, om ons over die verwisseling van rollen te beklagen, want wij hebben daaraan, spoedig na de invoering der nieuwe wetboeken, hoewel *zonder overhaasting*, een beter doordacht en naauwkeuriger uitgevoerd werk te danken, dan wij gewoon zijn uit de handen der regering te ontvangen. Zoo goed het mogelijk was aan hen, die slechts mededeelen, hun oordeel zeggen, maar niet beslissen konden, hebben de uitgevers dezer verzamelingen de op zich genomene taak volbragt. Zekerheid konden zij niet geven, want bij verschil van gevoelen waren zij verpligt, zoodra eenigen eene andere meening koesterden, ook zoodanige wetten of besluiten te plaatsen, welke naar hunne meening afgeschaft waren. Met hunne gronden zal men echter bijna altijd, als de verstandigste, instemmen.

Bij eene door toevallige omstandigheden lang vertraagde aankondiging dezer werken, gelooft schrijver dezer regelen zich van het motiveren van zijn gunstig oordeel over het werk dezer twee, helaas! te vroeg gestorvene verdienstelijke mannen te kunnen ontslaan. De ondervinding van vijf à zeven jaren heeft

vóór hem reeds uitspraak gedaan, en beide onmisbaar verklaard voor elkeen, die met den toestand onzer wetgeving bekend moet zijn. Zeldzaam kan men zoo gerust prijzen als hier. Beide werken vereenigen al de vereischten, welke men er aan stellen mag; zij munten uit door volledigheid, naauwkeurigheid, scherpzinnigheid, grondige regtskennis, juistheid van oordeel en helderheid van begrip. Vooral bij het werk van den Heer FORTUYN, het uitgebreidste en moeijelijkste, vindt men die in de hoogste mate.

Men rekene de moeite der onderneming, welke de Heeren FORTUYN en VAN DE POLL op zich namen, niet gering. Er behoort veel tijd en nasporens, er behoort veel naauwkeurigheid toe, eer men zich vleijen mag de bouwstoffen bijeen te hebben. Dan echter komt het zwaarste werk eerst aan: nu moet men elk stuk toetsen aan de grondwet, nagaan, in hoeverre het nog bestaan kan of door latere bepalingen afgeschaft is: niet het stuk in het algemeen moet onderzocht worden, maar ook elk zijner onderdeelen, dikwijls artikel voor artikel; want het eene kan gelden, het andere niet. Die moeijelijkheden worden nog vermeerderd, dewijl men zich niet op zijn eigen oordeel verlaten kan; maar ten einde alle onvolledigheid, de grootste fout, welke men aan zulke werken verwijten kan, te vermijden, moet men ook op de meening van anderen letten, en dikwerf plaatsen, wat men voor zich zelven niet meer als geldig beschouwt. Men moet diep overtuigd zijn van de noodzakelijkheid van zulk een werk, om eene zoo verdrietige, moeijelijke en ondankbare taak op zich te nemen. Bij het goed voleindigen daarvan mist men het streelende, dat ieder ander werk voor de eigenliefde heeft; want dit heeft naar buiten den glans niet, welken andere hebben. Men werkt voor een ander, zonder op dankbaarheid, aan de verdiensten van het werk geëvenredigd, te kunnen hopen. Bij de groote menigte zelfs van hen, die dagelijks gebruik van zulk een werk maken, is de uitgever toch niets meer dan een verzamelaar, wat iedereen wel wezen kan; maar ik wenschte hen, die zoo spreken - en hun getal is groot - zelven weleens aan het werk te zien. Er kan geen betere roem wezen, dan nuttig geweest te zijn. Dien roem hebben beide uitgevers door deze verzamelingen aan hunne betrekkingen nagelaten.

De groote bedachtzaamheid, met welke men bij ons de vreemde en slechts provisioneel geldende bepalingen door oorspronkelijk Nederlandsche vervangt, en de vrees der regering, van

zich daarbij te zullen overhaasten, maken, dat ook nu nog slechts zeer enkele der in bovenstaande werken opgenomene verordeningen geheel of gedeeltelijk niet meer gelden. Onder de voornaamste veranderingen behooren de wijziging der wetten van 21 April 1807, 16 van Grasmaand 1809 (VAN DE POLL, bl. 398 en 441), van 3 Frimaire, an VII (FORTUYN, I, bl. 414), door de wet van 6 Junij 1840 (*Staatsblad*, N°. 17), omtrent den vrijdom van lasten ter zake van landontginningen en landverbeteringen; het keizerlijk decreet van 21 September 1810 (FORTUYN, III, bl. 171) tot vaststelling der salarissen van de bewaarders der hypotheken, vervangen door het koninklijk besluit van 4 Februarij 1841 (*Staatsblad*, N°. 7); de wet op de onteigening ten algemeenen nutte, van 8 Maart 1810 (FORTUYN, III, bl. 101), vervangen door de wet van 29 Mei 1841 (*Staatsblad*, N°. 19); reglement, behoorende bij de wet van 3 April 1806, op het lager onderwijs (VAN DE POLL, bl. 314), gewijzigd bij koninklijk besluit van 2 Januarij 1842 (*Staatsblad*, N°. 1); wet van 25 Ventose, an XI, met de daarbij behoorende besluiten op het notariaat (FORTUYN, II, bl. 231), vervangen door de wet van 9 Julij 1842 (*Staatsblad*, N°. 20); Arrêté van 16 Thermidor, an VIII (FORTUYN, II, bl. 123) op de invordering der directe belastingen, gewijzigd bij koninklijk besluit van 19 Januarij 1844 (*Staatsblad*, N°. 3); 3 Frimaire, an VII, 4 Messidor, an VII, reglement van 16 Thermidor, an VIII, wet van 12 November 1808 (FORTUYN, I, bl. 414, II, bl. 86, 123, III, bl. 33), gedeeltelijk of geheel vervangen door de wet van 22 Mei 1845 (*Staatsblad*, N°. 22), op de invordering der directe belastingen.

De hier aangekondigde werken en die van gelijke strekking der Heeren LUTTENBERG en VAN HASSELT hebben in den bajert onzer wetgeving eenige orde doen ontstaan. Zal men zich hierbij blijven bepalen? Zal de wetgever nog langer dien provisionelen toestand doen voortduren en aldus het tweede additionele artikel der grondwet tegen zijne bedoeling doen werken? Zal, wanneer de wetgever de noodzakelijkheid van herziening niet mogt inzien, wanneer hij ook hier een stelsel van behoud boven een van vooruitgang verkoos, de Nederlandsche regtsgeleerde mede stil blijven zitten, of zal hij inmiddels de bestaande stof bearbeiden en daardoor eene betere toekomst voorbereiden?

Nu de wetgeving, onder welke wij leven, door de werkzaamheid van eenige verdienstelijke mannen voor ieder meer toe-

gankelijk gemaakt is, behoort men de beginselen op te sporen, die haar ten gronde liggen, deze zamen te vatten en tot een geheel, een stelsel te maken; waar die beginselen, gelijk bij den verschillenden oorsprong der bij ons heerschende bepalingen zeer dikwijls het geval is, met elkander strijden, moet men dit aanwijzen; men moet de bepalingen, die ons beheerschen, aan het verstand toetsen, opdat er later geen twijfel kunne overblijven, wat behouden, wat veranderd, wat verworpen behoort te worden. Men vordert bepaalde oefening, bewijzen van bekwaamheid voor de praktijk van burgerlijk of strafregt; verdient het administratieve regt minder zorg? Tot hiertoe liet men de regeling daarvan over aan het toeval, aan oogenblikkelijke noodzakelijkheid, die zich zelden boven het tegenwoordige en bijzondere te verheffen weet. Het wordt tijd, dat de wetenschap ook hier zich doe gelden. In de toepassing zocht men niet naar bewijzen van bekwaamheid in het vak, dat men den ambtenaar toevertrouwde: men meende, dat de eerste de beste, die eene gewone opvoeding genoten had, hoewel deze hem, zeer verkeerdelijk, omtrent de regten van zijn land geheel onkundig laat, voor de ten uitvoerlegging der regels van het administratieve regt geschikt was. Oordeelt men naauwkeurige kennis misschien van te gering belang bij de toepassing van regels, van welke de materiële welvaart, de intellectuële, morele en ligchamelijke gezondheid der burgerij afhangt? Gelooft men hier waarborgen te kunnen ontberen, welke iedereen elders, ook in vakken van zeer ondergeschikt belang, ten strengste eischen zou? Het schijnt eene vreemde tegenstrijdigheid, dat men bij landmeters, ijkers, machinisten van stoomwerktuigen, niet enkel kennis, in de praktijk opgedaan, vordert, maar hen vooraf de gronden meent te moeten leeren kennen, op welke hun werk rust; doch daarentegen gelooft, dat bij het besturen van den staat de bekwaamheid van zelve komt.

De taak, om hierin verandering te brengen, is echter geene geringe. Het veld ligt nog geheel braak; alles is hier nog te scheppen: wij staan ook hierin verre ten achteren bij onze naburen, waar het administratief regt, hoewel nog in zijn opkomen, onder de noodzakelijke kundigheden gerekend wordt. Aan onze hoogescholen, of onder onze regtsgeleerden, zal nog wel een enkel man gevonden worden, die, met de lust daartoe, tevens de krachten bezit. De bewustheid, iets geschapen te hebben, wat onmisbaar schijnt, en echter tot hiertoe geheel

verwaarloosd lag, zal de schoonste burgerkroon wezen, welke hij zich voor zijne moeite zal kunnen wenschen.

De klagten over het onvoldoende onzer wetgeving, én in beginsel én in uitwerking, zijn algemeen. Wij mogen geene verbetering hopen, zoo lang de kennis slechts van een klein gedeelte van ons regt op wetenschappelijke gronden rust en het overige van dat voorregt uitgesloten blijft. Wanneer het administratief regt in de ontwikkeling van burgerlijk en strafregt zal deelen, zullen die klagten verminderen. Naauwgezette beoefening daarvan zal eindelijk, al is daartoe nog een lange tijd noodig, ook tot wetboeken van administratief regt leiden. Wij hebben evenveel belang, dat hier alle onzekerheid ophoude, als bij burgerlijk of strafregt.

Aanmerkingen op de Grondwet van het Koningrijk der Nederlanden, door F.W. von Mauvillon. *Amsterdam*, 1846. 79 blz. 8°.

Eerst sedert weinige jaren hebben wij Nederlanders onze Grondwet ontdekt. Vóór 1840 was ze ons nagenoeg eene *terra incognita*, waarvan wij, ja, weleens hadden hooren spreken, doch wier bestaan in veler bedachtzamen oogen voor fabelachtig was te houden. Dank hebbe de arbeid van moedige ontdekkers, thans is het bestaan van dat ‘onbekende Zuidland’ voor de meesten onzer boven allen twijfel verheven. Maar met natuur, eigenschappen en hoedanigheden van het ontdekte zijn velen nog weinig bekend; en wij zouden niet stellig durven beweren, dat er onder de petitionnarissen voor eene grondwetsherziening in 1845 niet enkelen geweest zijn, die eene vermindering van grondlasten in het oog hadden.

Om deze reden moet elke bijdrage, die, afgaande van het streng beperkte gebied der wetenschappelijke behandeling, in populairen vorm en toon, kennis nopens de Grondwet tracht te verspreiden, welkom zijn aan allen, die nog op staatkundige ontwikkeling des Nederlandschen volks, en van deze materiële en zedelijke verheffing der natie durven hopen. En zoo heeten wij ook deze nieuwe brochure van den Heer v.M. gaarne welkom. Dat het hart hem warm klopt voor het geluk van het volk, waaronder hij zoo lang verkeerd heeft, blijkt ook hier, gelijk uit zijne onderscheidene andere vlugschriften. Doch

het *goede hart* behoeft niet tot paspoort voor zijn boekje te dienen. Het moge sommigen wat stout gegrepen voorkomen, dat, terwijl onze THORBECKE zich vergenoegde met eene *Aanteekening* op de Grondwet te schrijven, de Heer v.M. - en wel na de verschijning van het voorstel der IX mannen - *Aanmerkingen* op de Grondwet aanbiedt en verbeteringen aanwijst. Wij willen daarover met hem niet regten. Integendeel houden wij het er voor, dat zijne aanmerkingen op vele artikelen wel de moeite eener overweging waardig zijn, omdat zij niet minder op onze volksgebreken, dan op die der Grondwet wijzen; en onze vaderlandsliefde gaat niet zoo ver, dat wij het eenen buitenlander kwalijk zouden duiden, die ons nu en dan waarschuwend in onze eigene taal herinnert, wat men elkander in den vreemde al van ons vertelt.

Over stijl en taal van den Heer v.M. had wel eene fijnere schaaf mogen gaan. Zijne figuurlijke spreekwijzen zijn somtijds uitgerekt als kokinjes. Maar nu en dan schittert er een vonk van geest door. Niemand zal, b.v., eene fijne wending ontzeggen aan de periode op bl. 38, die, met het oog op onze Tweede Kamer der Staten-Generaal - waarvan de meeste leden zich individuëel voor eene grondwetsherziening verklaarden, maar die ze *in corpore* afkeurde - de conceptie *profetisch* noemt van SCHILLER's epigram:

> Jeder, sieht man ihn einzeln, ist leidlich, klug und verständig, Sind sie in Corpore, gleich wird euch ein Dummkopf daraus.

V.

***Mohammed de Propheet, zijn leven en zijne leer. Uit Handschriften en uit den Koran geput en voorgesteld, door* Dr. Gustav Weil, *Bibliothekaris aan de Universiteit te Heidelberg, Lid van het Aziatische Genootschap te Parijs. In het Nederduitsch bewerkt door* Iz. J. Lion. *Eerste Deel. Amsterdam*, J.M.E. Meijer. 1846. XVI en 349 bll. gr. 8°.**

Wij vertrouwen, dat het werk van den Heer WEIL over MOHAMMED, door onze artikelen in het mengelwerk des vorigen jaargangs, genoegzaam aan de lezers van ons tijdschrift bekend is, en zien geene reden, om op nieuw onze beschouwing van den Profeet van *Mekka*, of ons oordeel over zijne jongste le-

vensbeschrijving uiteen te zetten. Dus een woord slechts van deze vertaling.

Dat het werk van WEIL voor de weinige Orientalisten in ons vaderland geene vertaling behoefde, vereischt geen betoog. Sedert lang is het in de handen van die allen, en niemand hunner is der taal van het oorspronkelijke onkundig. De vertaler wendt zich dan ook tot een grooter publiek, en heeft de goedheid in zijne voorrede te vooronderstellen, dat onze artikelen over MOHAMMED, in dit tijdschrift, bij velen den lust zullen hebben opgewekt, om dezen merkwaardigen persoon beter te leeren kennen, en zijne bestemming op het tooneel der wereldgeschiedenis dieper te doorgronden.

Van ganscher harte wenschen wij hem vele zulke lezers toe, en waarlijk niet alleen uit eigenliefde, maar omdat eene betere kennis van MOHAMMED en den Islam in ons vaderland groote behoefte is. Men bedenke slechts, om van geene andere redenen te gewagen, dat millioenen volgers van MOHAMMED in *Indië* aan den schepter van *Nederland* gehoorzamen, en dat onze zendeling- en bijbelgenootschappen geroepen zijn, het Evangelie uit te breiden, vooral onder de belijders van den Islam. Zeer waar is het, wat de vertaler op bl. XI zijner voorrede aanmerkt: ‘Het leven en de leer van MOHAMMED, zoodra het iets meer gold, dan de ongerijmdste sprookjens omtrent beide, waren, zóó ergens, dan hier te lande, uitsluitend het eigendom van den geleerden stand.’ Welke sprookjes men den ongeletterde ten onzent nog over MOHAMMED en den Koran opdischt, hadden wij zeer onlangs gelegenheid op te merken, toen ons oog viel op een artikel in het *Nederlandsch Magazijn, de Koran* getiteld, hetwelk bijna een even groot aantal logens en ongerijmdheden, als regelen schrifts telde. Weinig mogt het baten, dat RELAND reeds voor schier anderhalve eeuw het volksgeloof bestreed, volgens hetwelk MOHAMMED de gelukzaligheid van het paradijs aan de vrouwen ontzeide, - daar vinden wij op nieuw geleerd, dat zij slechts uit de verte getuigen zullen zijn van het genot, waarin zich hunne echtgenooten baden. Weinig mogt het baten, dat wij in dit tijdschrift opzettelijk aantoonden, dat naauwelijks een woord in den Koran op MOHAMMED's beruchte nachtreis kan worden toegepast, - daar vinden wij op nieuw de grofste ongerijmdheden eener legende, door de teugellooze phantasie van het Oosten uitgedacht en opgesmukt, als door het eigen gezag van MOHAMMED in den Koran gestaafd, voorge-

steld. Doch het lust ons niet al de dwaasheden ten toon te stellen, die in het recueil van gebroeders DIEDERICHS *tot verspreiding van nuttige kundigheden* in weinige regels zijn opeengehoopt. Het is de vloek van dergelijke oppervlakkige volksliteratuur, dat de kolommen gevuld worden met wat van regts en links zonder schifting of oordeel des onderscheids wordt bijeengehaald, zoodat lang erkende en reeds verouderde dwalingen op nieuw als resultaten der wetenschap worden opgedischt, en de heilzame artsenij der ware kennis vermengd wordt met het verderfelijk vergif van den logen. Moesten wij met leedwezen ontwaren, dat onze poging, om MOHAMMED beter te doen kennen, en van menige onverdiende blaam te zuiveren, nog verre bleef van overal het doel te bereiken, hartelijk wenschen wij den Heer LION toe, dat zijne poging beteren uitslag moge hebben, en de nevelen van het vooroordeel en de dwaling alom verdrijve.

Of echter het werk van Dr. WEIL, hoe verdienstelijk door grondig onderzoek en gezonde kritiek, voor een' grooten kring van lezers geschikt is, meenen wij met eenige reden te kunnen betwijfelen. De stijl van Dr. WEIL is die van kalm en bezadigd onderzoek, maar heeft weinig verheffing, en laat gevoel en verbeelding in rust. Vele kleine détails zullen slechts den Orientalist van 't vak interesseren, en de noten, die de vertaler achter den tekst bijeen heeft gevoegd, en die meer dan de helft van dit boekdeel (blz. 163-349) innemen, hebben voor den gewonen lezer een vrij afschrikkend aanzien behouden, ofschoon de aanhalingen in het Arabisch (altijd, zoo als ook in het oorspronkelijke, met Europesche karakters) voor een goed deel zijn weggesneden. Eene oordeelkundige bekorting dezer noten, waarin slechts behouden bleef, wat voor den gewonen lezer van belang kon geacht worden, terwijl de redactie van het overige naar zijne behoeften werd gewijzigd, was eene taak, die blijkbaar de krachten des vertalers te boven ging, en, zou niet welligt het belangrijkste verloren gaan, meer kennis van het Oosten vordert, dan hem ten deel viel. De lezer kan uit zijne voorrede zien, dat hij ons nu en dan over zijn werk heeft geraadpleegd: in de bekorting der noten verder te gaan, dan hij gedaan heeft, durfden wij hem niet aanraden.

Vertalers van wetenschappelijke werken plegen veelal hunne vertalingen te verrijken met aanteekeningen of bijvoegsels, hetzij door den schrijver van het oorspronkelijke zelven elders

medegedeeld, hetzij aan andere schrijvers of aan eigene studie ontleend, ten einde alzoo de vertaling zoo mogelijk in het een of ander opzigt boven het oorspronkelijke te doen uitmunten, en alzoo het debiet daarvan te bevorderen, ook bij hen, voor wie het oorspronkelijke toegankelijk is. Op deze wijze heeft zich in ons vaderland eene uitgebreide medische literatuur gevormd; denzelfden weg heeft ook de Heer LION ingeslagen, zoo goed hem dit zonder kennis van het Arabisch mogelijk was. Hij heeft zich zeer beijverd, om eenige hier en daar door WEIL gebezigde Oostersche woorden, en sommige toespelingen op zaken, waarmede slechts de Orientalist gemeenzaam kan zijn, voor den ongeletterde in korte aanteekeningen op te helderen, en het zou ons weinig baten te verzwijgen, dat wij hem daarin soms behulpzaam waren, daar zijne voorrede het dankbaar vermeldt. Enkele aanteekeningen, waarin de vertaler, niet altijd even gepast, zijne historische reminiscentiën ter vergelijking bijbrengt (zie b.v. blz. 55 en 69), hadden wij liever niet opgenomen gezien; doch in het algemeen heeft het werk door deze ophelderingen voor den gewonen lezer ongetwijfeld gewonnen. Een ander voorregt der vertaling boven het oorspronkelijke is daarin gelegen, dat de noten, door WEIL in het aanhangsel medegedeeld, die meest de vergelijking van IBRAHIM HALEBI met de overige bronnen betreffen, thans op hunne plaats aan de overige zijn toegevoegd, schoon de zamensmelting volkomener had kunnen zijn, en de sporen beter weggewischt, waaraan de ingeschoven fragmenten kunnen herkend worden. Overigens bevat dit eerste deel de zes eerste hoofdstukken van het oorspronkelijke werk; de drie overige, nevens het register, zijn voor een tweede deel bewaard, terwijl de vertaler tevens het voornemen heeft, aan het laatste hoofdstuk het belangrijkste toe te voegen, wat in WEIL's *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran* (mede uit onze artikelen over MOHAMMED aan de lezers van dit tijdschrift bekend) in de hoofdstukken over den Koran en den Islam gevonden wordt. Naar onze meening is het daar over den Koran, volgens WEIL's eigen kritisch onderzoek, gezegde de noodzakelijke aanvulling van hetgeen in het leven van MOHAMMED volgens Arabische overlevering over de ware tijdsorde en de gelegenheid der openbaring van de verschillende hoofdstukken is ter neder gesteld, en zal dus de vertaling door deze toevoeging in volledigheid eene aanmerkelijke schrede boven het oorspronkelijke werk vooruit hebben. Ook zal zich

deze kritische beschouwing des Korans gemakkelijk, en zonder dat daaruit herhalingen ontstaan, in het negende hoofdstuk laten invoegen; doch anders is het met het hoofdstuk over den Islam in WEIL's Inleiding gesteld, waarin een onderwerp (MOHAMMED's leer namelijk) in een aaneengeschakeld overzigt wordt behandeld, dat reeds in het leven van MOHAMMED *passim* in tekst en noten is aangeroerd. Wil de vertaler, wat daarin, na het reeds medegedeelde, nog nieuws en belangrijks gevonden wordt, mede in zijn werk opnemen, hij zal daarvoor welligt het best den vorm van een aanhangsel kiezen, wijl de gelegenheid tot inlassching ter geschikte plaatse hem reeds grootendeels ontgaan is, en hij zal dan nog vrij wat moeite en zorg moeten aanwenden, om in geene herhalingen te vervallen.

De vertaling komt ons voor tamelijk vrij te zijn van grove germanismen, en in dit opzigt gunstig af te steken bij een vroeger werk van den Heer LION, zijne vertaling van JOST's *Algemeene Geschiedenis des Israëlitischen Volks*. De correctie daarentegen laat vrij wat te wenschen overig; ook bevelen wij den vertaler grondige studie van de Nederduitsche Spraakkunst aan. Zijne zonderlinge gewoonte, om de voorzetsels van hun werkwoord te scheiden, waarvan b.v. reeds de titel in *voor gesteld* ons een voorbeeld geeft, zouden wij hem raden in het vervolg te laten varen.

De Heer LION schijnt als vertaler zijne keuze op degelijke geschriften te doen vallen; maar hij vindt zich daardoor eenigermate tusschen *Scylla* en *Charybdis* geplaatst. Voor den geletterde zijn zijne vertalingen overbodig, voor den ongeletterde zijn, vreezen wij, de door hem vertaalde werken te hoog. Moge onze vrees ten opzigte dezer laatsten ongegrond worden bevonden! Wij zullen er hem en het vaderland mede geluk wenschen.

P.J. VETH.

***Vrolijke Tooneelen uit het leven van Heldewijs, in zijn' tijd Pastoor ter gemeente Lapscheure, provincie West-Vlaanderen; meer algemeen bekend onder den naam van Paap Lapscheure. In losse verzen door twee Aardenburgers*.**

> Wie hier te vinden meent een' schimp op Christenkerken,
> Die zal, zoodra hij leest, zijn' dwaling reeds bemerken.

***Te Middelburg, bij* E. Hendrikse. 1846.**

Zouden wij Hollanders niet zelf schuld hebben aan de weinige echt geestige poëzij, die onze letterkunde, en dan als het ware nog slechts bij uitzondering, weet aan te wijzen? Wij gelooven, zonder in het minst ons geweten te bezwaren, die vraag met een volmondig ja te mogen en te moeten beantwoorden. Immers, wanneer wij acht geven op den bijval, die sedert een jaar of twintig de dus genoemde *luimige* poëzij ten onzent genoot; wanneer wij ons herinneren, met welk een uitbundig geginnegap en geschater de gemoderniseerde fabels van Goden en Godinnen verwelkomd werden; wanneer wij ons voor den geest brengen, welk eene gulle ontvangst den berijmden anekdoten - op zijn best geschikt om de lachspieren in beweging te brengen van de heffe des volks, dat met gapenden mond naar de walgelijke, en zin noch slot hebbende, deunen der liedjeszangers staat te luisteren - te beurt viel, die in Blijgeestige (?) Almanakken, in grootere en kleinere bundels werden gedebiteerd; wanneer wij nog naslaan de duizend en een koddig geheeten verzen uit de dagen der ‘ontzinde Belgen,’ met een daverend handgeklap in Nuts- en Genootschapsvergaderingen begroet, terwijl de meeste ooren te grof waren om STARING's humoristische - dat is toch het woord van den dag - gedichten te genieten; wanneer wij dit alles, herhalen wij, ons andermaal voorstellen, dan gelooven wij niet te hebben misgetast, als wij de oorzaak van de schier volkomene afwezigheid van *geestige* poëzij niet zoo zeer aan de dichters zelven, als wel aan de zoo gemakkelijk te voldoene, met heel ligten kost tevreden te stellen, en voor geen fijnere luim vatbare menigte wijten; en zoo al de Heer VAN ZEGGELEN zich verre verheft boven de pygmaeën in het komische genre, zich zelven hoogere eischen doet, en van tijd tot tijd werkelijk toont STARING bestudeerd te hebben, en toch oorspronkelijk te blijven - hebben wij dit slechts aan zijn' eigen' zucht tot vooruitgang, aan zijn waarlijk humoristisch gemoed te danken, en

niet aan een publiek, hetwelk even toegevend is in het letterals in het staatkundige. - Wanneer wij hier het woord publiek bezigen, hebben wij daartoe geenszins de hoogere standen op het oog, want of wij het ons al dan niet zoeken te ontveinzen, het Hollandsch is bij hen een balling, en menig staaltje zouden wij kunnen aanvoeren van de verregaandste onbeschoftheid, van de vreesselijkste domheid, dat ons ter ooren kwam, van die heffe der grooten, ja, zelfs van hen, die door de betrekking, welke zij bekleeden, geroepen zijn, ten minste zoo veel kennis van onze literatuur te bezitten, dat de naam van onze eerste schrijfster hun niet onbekend mogt zijn, - maar wanneer wij van publiek spreken, bedoelen wij die klasse van menschen, welke lezen, om den tijd te dooden, en die, hunne koetjes op het droog hebbende, nog wel eens een stuivertje overhebben, om een boek te koopen, of de veelal slecht bestuurde leesgezelschappen, daar toch de *woulds-be-fashionables* zich enkel ‘met Fransche werken ophouden,’ en de Hollandsche allen zonder eenig onderscheid met denzelfden maatstaf veroordeelen: een opgetrokken neus en een ‘fi du Hollandais!’ Of zulke koekebakkerachtige wezens ooit brein genoeg zullen verkrijgen, om naar een' geestigen Hollandschen BÉRANGER of HEINE te verlangen, staat ons nu niet te onderzoeken: wie weet of echter met den ongemeen warmen zomer ook het waterige element niet verdampt zal zijn!

Een bewijs te meer voor de stelling, die wij in den beginne aanvoerden, is het aangekondigde bundeltje der Heeren DE LIGNY en ROOS, - een paar van de ‘twee aan twee in de Arke gaande,’ die, bedriegen wij ons niet, reeds vroeger in *de Ithaka van Jan Trochée wedergevonden*, ‘meer dan voldoende’ bewijzen hebben geleverd, dat ze beiden misdeeld zijn van komischen zin, om het zoo spoedig weder te wagen ons met hunne rijmknutselarijen te komen vervelen: en dit is de juiste uitdrukking; want wie dergelijke uitgedegen anekdoten in de wereld durft sturen, doet het niet, dan bouwende op de toegevendheid van het volk, waarvoor hij schrijft, - en bemoedigd door de verkochte exemplaren van een vroeger zouteloos geestprodukt. Wij willen toch hopen, dat het niet alleen om den wille van ‘het goede honorarium’ wezen zal, - in dat geval zouden we niet weten, wie meer te beklagen, den uitgever, die bovendien nog redelijken druk en papier verspilde, of de beide..... ja, Zeeuwsche rijmelaren.

Wij treffen hier, de Inleiding en het Besluit niet medegere-

kend, een vierentwintigtal ‘vrolijke tooneelen’ van den Lapscheurschen pastoor aan, die men misschien in aardig verteld proza *après boire* kan aanhooren, maar in geenen deele geschikt zijn, om, zoo allerplatst berijmd en smakeloos voorgedragen, onder de oogen van een beschaafd mensch te worden gebragt. Die uitspraak is niet vleijend, maar zij is waar, en wij achten de keuze van het banale onderwerp zelve reeds afdoend bewijs genoeg voor den geringen smaak der twee Aardenburgers. Wij betwijfelen het geen oogenblik, dat Pastoor HELDEWIJS een zegen is geweest voor de gemeente, die hij tot herder (?) verstrekte; wij nemen zeer gaarne aan, dat hij de boeren dikwijls des Zondagavonds in de kroeg tot rede wist te brengen, en hij zeer bemind en geëerd was door zijne parochianen; het is bij ons aan geene tegenspraak onderhevig, dat hij een vriend was van het kaartspel, en hij zich tamelijk wel op den predikstoel redde, toen hij er bij vergissing een volkomen jasspel uit den zak haalde; wij rekenen het hem niet als een vergrijp aan, dat hij zich Gods gaven liet smaken, ja zelfs aanspraak maken mogt op den naam van smulpaap; wij zouden hem het achtste gebod niet voor de voeten werpen, omdat hij zich de kleederen van den kanunnik wist toe te eigenen; wij gelooven van ganscher harte, dat hij liever geen boek van ontvangst en uitgaaf hield.... maar, bij de schim van Apollo! wat hebben al die dingen met de komische Muze gemeens? Wat *fonds* is er in opgesloten, om ze met een' dichterlijken vorm te omkleeden? Wij hopen voor den smaak van het algemeen, dat *alleen* de Heeren DE LIGNY en ROOS er eenig bruikbaar timmerhout in vinden, om er een rijmgebouw van op te trekken.

Maar het zou daarenboven ‘te veel eers’ zijn, als wij deze rijmsels een' dichterlijken vorm toekenden; we zouden dan geen onderscheid weten te maken tusschen welluidende taal en armzalige gecadanceerde woorden; en toch, wij kunnen de dictie der beide Heeren op geene andere wijze omschrijven. Op welke bladzijde men het boek ook opensla, kan men zich van de waarheid onzer bewering overtuigen; eene proeve of wat zette echter onze meening kracht bij. Bl. 9:

> Maar om het groot getal van vrienden,
> Werd elk niet steeds door hem bezocht,
> En allen mogten wèl hem lijden.
> Nooit liet men vroeg hem gaan of rijden,
> Wat drangreên hij ook geven mogt.

Bl. 13:

Eens zal de paap weêr aan 't diner -
Nadat de meeste magen
Reeds waren uiterst wèl voorzien,
Alle oogen, als gevolg van dien,
Minachtend op de spijs, daar nog aanwezig, zagen.

Dit tweede couplet moge ook strekken, om het voorstellingsvermogen der beide Heeren te leeren kennen, al onthouden wij ons niet ook den aanhef der vijfde afdeeling hierbij te voegen, die een Jan de Wasschersprint uit onze jeugd niet ontsieren zou:

Lapscheure eens ten disch gezeten
Bij den kommandant van Sluis, - -
Waar hij, als in eigen huis,
Durfde schertsen, lagchen, eten, - -
Werd veel officieren dáár
Voor en nevens zich gewaar.

Wij zouden, zoo voortgaande, nog veel kunnen aanwijzen, - maar we willen de aanhalingen staken, na er nog een tweetal te hebben medegedeeld uit § XV en XVII:

Nadat het gezelschap genoeg was doorvoed;
C a ï m o ter deeg had ontlast zijn gemoed, -
Toen reden zij voort, op vergelding bedacht,
En 't was, als ze in de stad kwamen, bijna reeds nacht. -

Hier zweeg hij, en door Lapscheur werd
Weldra 't besluit genomen,
Dat niet dien dag zijn ambtgenoot
Te huis meer zoude komen.

Der *Middelburgeren* pastoor
Kwam steeds te paard gereden,
En was reeds 's morgens vroeg present
Bij kermisprettigheden.

Wij hebben hier niets meer bij te voegen, dan de verzekering aan de auteurs, dat, al ‘wenschen’ zij ‘ieder veel pleizier’ bij het lezen van LAPSCHEURES bedrijven, wij er niet het geringste genoegen bij gesmaakt hebben, en het ons leed zou doen, indien de paap ‘bij Nederlandsch blijgeestigheid (!?) in veler harten zou leven.’ Hun boekje, al is het van een geheel ander allooi, zal hem misschien doen blijven bestaan, even als BILDERDIJK's en KINKER's keukenparodie de *Alrik en Aspasia* van FEITH.

Was het den Heer SIFFLÉ vooraf bekend, dat dit bundeltje aan hem zou worden opgedragen, dan spijt het ons dat hij de opdragt aannam: in een tegenovergesteld geval is ze voor den filozoof-poëet of poëet-filozoof evenmin vereerend.

17 September 1846.

- E -

F.L.A. de Jagher, *Imitations de quelques fleurs de poésie hollandaise. Utrecht*, J. De Kruyff, libraire éditeur. 1846.

De Heer DE JAGHER biedt in zijn *Voorberigt* eenige bloemen aan: *cueillies au hasard dans le grand et riche parterre de la poésie hollandaise*, en wij mogen, na het register te hebben geraadpleegd, met reden betreuren, dat niet eenige voorkeur de pen des vertalers bestuurd hebbe. *Bons* kunnen ze wezen; of ze tot de *morceaux classiques* behooren, gelijk hij beweert, zij het algemeen ter beslissing onderworpen. Uit de gedichten van BILDERDIJK, van BEETS, van BELLAMY, van TOLLENS, van WISELIUS, had eene gelukkiger keuze gedaan kunnen worden, ten minste als men zich ten doel stelt er onze letterkunde door te laten *appreciëren*, hetgeen bovendien onnoodig was, dewijl de vertaler er niet bijvoegde, of zijn verlangen was, dat de *vreemdelingen* zulks doen zouden, hetgeen trouwens toch, na de menigvuldige, door sommige landgenooten ondernomene en telkens mislukte proeven, eene, zachtst gesproken, vrij gewaagde poging zou geweest zijn. Voor het meerendeel komt hier de verzameling op allerlei kleine, onbeduidende versjes neder, zoodat men meermalen in zeven bladzijden maar vier regels dicht ontmoet. Met dat al is de vertaling zoo kwaad niet. Op de hiaten na, is de versificatie redelijk vloeijend, en, even als de taal, veelal zuiver, ofschoon wij, bij de vlugtige lezing, stuitten op: *quoique le jour s'éteint* (*s'éteigne*); *loin du monde et* (*de*) *sa folle tourmente; o pensers douloureux fuis* (*fuyez*); *l'atmosphère enflammée* (*enflammé*); *car tes maux sont navrants, ta détresse* (*est*) *profonde; ne peut sauver un coeur prêt de* (*près de*) *mourir*); en op den laatsten zin van het *Voorberigt*, die in eene *cacologie* te huis behoort. Maar in VAN ALPHEN's *Sterrenhemel*, met het versje van VONDEL (*Maman*, in het laatste, is onbetaalbaar), het eenige werkelijk klassieke stuk, is veel goeds, ja, schoons. Iets ten bewijze:

> Les astres montent en cadence;
> La nature écoute en silence,

Muette d'admiration,
Et dans le lac dont rien n'altère
L'azur l'étoile solitaire
Contemple et baigne son rayon.
Tout le ciel aux yeux vient d'éclore,
Les monts dans la nuit semblent fuir,
Et la feuille n'ose gémir (frémir),
Les astres seuls parlent encore.

Ah! si le jour éveille la pensée,
L'âme reconnaissante est muette, oppressée,
En face, ô nuit, de ta splendeur!
Car chaque astre brillant où le regard s'abîme
Murmure doucement sa prière sublime
Ou chante le Seigneur.

Chrétiens, pour vous n'est-ce pas une ivresse
De pouvoir contempler ces sublimes splendeurs!
Là-haut, foyer divin, toute souffrance cesse:
Les célestes enfans ignorent les douleurs.

Vieillards, dont les longues années
Argentent le front, sans effort
Quittez vos couronnes fanées,
Du ciel contemplez l'heureux port!

Oui, c'est là qu'habitent vos pères,
Jeunesse, ils vous tendent les bras!
Imitez leurs vertus austères,
Aimez Dieu, suivez leurs pas!

Vivre et mourir is ook gelukkig geslaagd, en in *l'Ossuaire* van FEITH worden goede coupletten aangetroffen. Men vergunne ons de aanhaling van de volgende:

C'est ici que du temps s'arrête enfin la course,
Ici de nos rumeurs s'éteignent les échos,
Ici de nos erreurs s'épuise enfin la source,
Un silence éternel ombrage les tombeaùx.

Tyran audacieux, qui comptes tes victimes,
En voulant tout courber sous ton sceptre d'airain,
Sais-tu ce que la mort réserve à tant de crimes?
L'anathème brûlant de tout le genre humain!

Avide conquérant, dont le règne éphémère
Aux yeux de l'univers n'est qu'un drame sanglant,
Tremble! car la vengeance au bout de ta carrière
A nud te montrera son glaive menaçant.

Le donte cependant, ô mort livide et blême,
Subjugue mon esprit, tristement agité;
Non! je ne puis résoudre un mot de ton problême,
Au sein de ces débris rêver l'éternité!

Que dois-je attendre au moins au bout de ma carrière?
Le néant serait-il le prix de mes efforts,
Et comme un faible atôme, en quittant cette terre,
Est ce encor le néant qui m'attend sur ses bords?

Non! l'horrible néant cet asile (refuge) du crime,
N'est pas ton héritage, infortuné mortel!
Élève ton regard vers la voûte sublime,
La foi te prêtera son éclat immortel.

Men zou echter in het geleverde moeijelijk iets eentoonigs en fabrijkachtigs over het hoofd zien, nog al eens veel de uitkomst van soortgelijke dichtstudiën kenmerkende, gelijk onder anderen in het stukje van BEETS het geval is geweest, waar uit het vierde couplet al het echt Hollandsch eenvoudige verdwenen is. Verder heerscht in al wat wij in het bundeltje ontmoetten, eene zekere behulpelijkheid en armoede, in meerdere of mindere mate het natuurlijk gevolg van elken arbeid in eene taal, welke niet de moedertaal is: het blijft altijd een *à peu prês*.

Bij de keurigheid, waarmede het boekje is uitgegeven, blijkbaar bij voorbeeld uit de toepasselijke poppetjes en arabesken, als *culs de lampe* onder ieder stukje, maken de talrijke drukfouten, averegtsche accenten en verkeerde of ontbrekende leesteekens een' treurigen misstand.

R., Junij 1846.

J.K.

Tylney Hall, of Misdaad en Vergelding. Een Roman van Thomas Hood. *Naar het Engelsch, door* Mr. C.J. Zweerts. *Twee Deelen. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1845.

Ongetwijfeld hebben onze lezers in der tijd zich verlustigd met THOMAS HOOD's luimige reis langs den *Rijn*, die gunsteling der meeste Engelsche Tijdschriften en ook van den Hollandschen beoordeelaar, welke dat vermakelijk boek in onzen *Gids*[1] het verdiende regt heeft laten wedervaren. Zij zijn dus niet

1 Deel IV, bl. 465.

onbekend met den humoristischen schrijftrant van den auteur dezes romans, en zullen zich met ons, na het lezen van den titel, verbeeld hebben, dat de geestige Engelschman op nieuw was teruggekeerd tot de ernstige Muze, die hij in vroegere dagen huldigde. Het tegendeel nogtans is maar al te waar, en het schijnt zelfs, dat hij meer dan ooit in het hierboven genoemde werk zich heeft toegelegd, om zijne komische ader te laten uitspatten, iets, waartoe de horribele inhoud - wraakzucht, haat en broederslagting - hem zeker niet had mogen verlokken. Ons ten minste heeft het menigmaal gestuit; - om al de plaatsen op te noemen, waar dit het geval was, zouden we deze regels even kokinjeachtig moeten rekken, als ons het tweede deel toeschijnt geschreven te zijn, - dat hij, waar het de ernstigste zaken geldt, die zoo grappig mogelijk voorstelt, en dikwijls hebben wij het ‘waarom?’ op de lippen genomen bij al het onwaarschijnlijke en overdrevene, dat den personen aankleeft, die HOOD voor het grootste gedeelte heeft gekarikaturiseerd. Opregt gesproken, kostte het ons zelfs moeite de lezing, die hoogst vermoeijend wordt door het oververzadigde koddige, ten einde te brengen: eene verklaring, die de vertaler zich echter niet heeft aan te trekken, daar hem zijne taak als naar gewoonte goed is gelukt, even als den Heer LAST lof toekomt voor de teekening der voorstelling van het ‘zwarte en roode beest’ - al gelijkt dit laatste in verhouding tot de figuren wel wat op eene koe der voorwereld - waarmede hij het goed uitgevoerde boek heeft opgeluisterd. Toch niet alleen om koopers te lokken, Mijnheer BALLOT? Wij zouden het schier gelooven, omdat het zulk een *inférieure scène* voorstelt. Wanneer zal het publiek de uitgevers toch eens in staat stellen hunne boeken zonder vignet, en dus goedkooper, in de wereld te kunnen sturen? Men aapt zoo veel van de Franschen na - hier zou de navolging te regt verbetering heeten.

Augustus 1846.

- GH.

Boekbeoordeelingen.

De vereering van Maria, de Moeder onzes Heeren. Geschiedkundig nagespoord en beoordeeld door *J.A.M. Mensinga*, Predikant te Sybecarspel. Eerste en tweede Stuk. Haarlem, Erven F. Bohn. 1846. XXX en 198, xx en 282 blz. in 8°.

De schrijver geeft ons in deze twee boekdeelen, en in een derde, dat staat te volgen, ‘de vrucht der studie van zijne jongste twee jaren.’ Naar de meening van Ref. zou men niet veel korter tijd van studie en voorbereiding noodig hebben, om eene grondige en volledige beoordeeling van dezen letterarbeid te leveren. Ds. MENSINGA laat ons eene reis doen door vijftien, zestien eeuwen der kerkgeschiedenis; wel verre van daarbij den grooten, algemeen bekenden heirweg te volgen, noodigt hij ons langs velerlei slingerpaden tot zeer aangename en interessante uitstapjes; hij zelf is overal te huis, heg en steg kundig, een gids, die ons nergens verlegen laat; hier teekent hij ons tempels en monumenten uit; wat verder verklaart hij ons schilder- en beeldwerk, verhaalt ons van elke plaats de legenden, die er bij behooren, en reciteert ons verzen, die er bij passen; nu en dan staat hij stil op den weg, en houdt voor het reisgezelschap eene bergrede of hagepreek. Ik ontveins niet, dat de togt mij soms vermoeid heeft; niet overal heeft de schrijver, die zelf van geene vermoeijenis weet, den weg gebaand en geëffend; het gaat over hoogten en diepten, struiken en steenen, door woud en wildernis. En wie den gids bij al zijn verhalen en opmerken en aanduiden wil controleren, moet op de reis eene gansche bibliotheek van

kerkvaders, van kronijkschrijvers, van wonderboekjes, van wat niet al, medenemen.

Maar de lezer heeft regt van te vorderen, dat ik den inhoud dezer twee stukken voor het minst nader aankondig, al moet ik in het belang der wetenschap hopen, dat Ds. MENSINGA, na het verschijnen van zijn derde deel, een' recensent mag vinden, meer bekwaam, dan ik het ben, om zijn' geheelen arbeid met archaeologischen blik te overzien en te schatten. Het eerste hoofdstuk bevat eene inleiding tot regt verstand van de MARIA-dienst; zij wordt ons daarbij voorgesteld als van Oostersche afkomst, geen Paganisme, in oorsprong en aard wel te onderscheiden van de vereering der Heiligen, in strekking en gevolgen hoogst nadeelig voor godsdienst en zedelijkheid. Reeds deze *praeludia* bevatten zoo veel en zoo velerlei, dat men over elke § eene eigene verhandeling zou kunnen schrijven. B.v. het denkbeeld van den schrijver, om de vereering der Moeder Gods, der *θεοτόκος*, af te leiden van den eerbied, dien de Oosterlingen aan de koninginne-moeder plagten te betoonen. Het komt mij voor, dat de schrijver zelf al aanstonds tegen die verklaring geene kleine zwarigheid in het midden brengt, en haar in den loop van zijn onderzoek allengs geheel opgeeft. ‘Men zoude kunnen vragen, waarom dan aan MARIA, als moeder van den Messias, van den Koning der Kerk, niet reeds veel vroeger zoodanige eer is bewezen? Ik antwoord: eensdeels en voornamelijk, omdat de Apostelen zelve de betrekking van JEZUS tot zijne moeder naar den vleesche, geheel en al in de schaduw geplaatst hebben. Anderdeels, dewijl de leer aangaande JEZUS koninklijke heerschappij altijd in geestelijken zin is begrepen geworden, ja zelfs de oud-testamentische vorm van dit leerstuk: “Koningrijk der Hemelen,” al vroeg verloren is geraakt,’ enz. Maar hoe dan? Wanneer die leer zoo geestelijk opgevat, en die vorm zoo vroeg verloren is geraakt, *te* vroeg om *in de eerste eeuwen* aanleiding te geven tot MARIA-dienst, hoe kan men er dan *voor lateren tijd*, toen leer en vorm dus al lang veranderd en verloren waren, zoo veel uit willen afleiden en verklaren? Zou in dat geval ook de eernaam van *χριστοτόκος* niet veel meer natuurlijk en eigenaardig zijn geweest, dan die van *θεοτόκος*? - Maar de schrijver wil zijne gissing slechts als bijdrage en proeve ter verklaring aangemerkt hebben, en geeft haar, gelijk ik meende te bespeuren, in den loop van zijn onderzoek weêr prijs (zie vooral St. II, bl. 126-128).

Het tweede hoofdstuk handelt over MARIA *in de vier eerste eeuwen der kerk*, het derde over de *Vereering van de Heilige Maagd, Moeder Gods, in de eerste helft der middeleeuwen*. En nadat de schrijver ons zoo, aan den leiddraad der geschiedenis, tot het punt heeft gebragt, waar de MARIA-dienst hare middaghoogte bereikt, geeft hij in het vierde hoofddeel, hetwelk alleen den inhoud uitmaakt van het tweede stuk, onder het opschrift: *de Koningin der Hemelen*, een overzigt van al hetgeen kerkgebruik en liturgie, en bouwtrant, en beeldhouw- en schilderkunst, en reliquiën en legenden, mirakelen en visioenen, allegoriën en vertelsels, hebben bijgedragen tot de vergoding van de nederige 'dienstmaagd des Heeren.'

Het werk van Ds. MENSINGA heeft overigens eene dubbele polemische strekking, en het is daarover inzonderheid, dat Ref. met bescheidenheid zijn gevoelen in het midden wenscht te brengen[1]. Eerst en vooral heeft de schrijver zijne pen gescherpt tegen de MARIA-dienst, welke hij beurtelings met de pijlen van zijn vernuft en met het slagzwaard eener edele verontwaardiging aanvalt. Hij kon daarin niet ligt te ver gaan. Waar de leugen zóó schaamteloos wordt gepredikt, waar men den Heiligen Geest zoo hardnekkig wederstaat en bedroeft, waar de ketterij het geheele godsdienstig en zedelijk leven zoo jammerlijk verpest en moordt, als in het Marianisme geschiedt, daar kan het gezond, Christelijk, echt-katholijk bewustzijn zich niet te luid noch te krachtig doen hooren, daar kan men het zout der Evangelische waarheid niet te sterk noch te diep inwrijven in de vuile, stinkende wonde. Daar durven wij - stouter in dit opzigt dan de schrijver (II, bl. 276) - ook den Roomschen Christen oproepen, om Gode en der waarheid eere te geven tegen deze anti-Christelijke afgodsdienst; - noem het toch, tot dit uiterste gedreven, geen *katholisch dogma* meer (II, bl. 275)! - Daar is eene vereering van MARIA, die in den goeden, echten zin des woords *katholijk* mag heeten, omdat zij ook geheel *Evangelisch* is. De schrijver heeft haar niet over het hoofd gezien, al bragt zijn onderwerp mede, dat hij zeer matig moest aanprijzen, waar zoo veel en zoo ernstig viel

1 Een paar kleinigheden hebben wij bij de lezing onder de rubriek van druk- en schrijffouten opgeteekend: CHRYSOSTHOMUS voor CHRYSOSTHOMUS, eene kakographie der *Catholieke Stemmen*, waarbij men zich niet moet kunnen beroepen op het voorbeeld van den geleerden schr.; *alleen* voor *maar* (I, bl. 146 en 147); *begeesterde* priesteres (II, bl. 145), enz.

te waarschuwen. Ik kan mij niet weêrhouden hier eenige regelen in te lasschen uit *A Letter to* Dr. A. NEANDER, etc. *by* EDWARD H. DEWAR, *chaplain to the British residents at Hamburg*, ten vorigen jare in het licht gegeven. ‘You, again,’ zegt de zoon der Engelsche kerk, shrink from expressions of *excessive* love and reverence towards the Blessed Virgin, and would probably think and speak of her as of any other pious and virtuous woman. I on the other hand, am thankful that, as a minister of the Church of England, I can adopt the following language: ‘Our Church, in her Liturgy, her Homilies, her Articles, in the works too of the best and most approved among her divines and teachers, ever speaks of St. Mary, the blessed Virgin, in the language of reverence, affection and gratitude. She was a holy Virgin, and a holy mother. She was highly favoured, blessed among women. The Lord was with her, and she was the mother of our only Saviour. She was herself blessed, and blessed was the Fruit of her womb. We delight in the language of our ancestors, in which they were used to call her “Mary, the Blissful Maid.” Should any one of those, who profess and call themselves Christians and Catholics, entertain a wish to interrupt the testimony of every succeeding age, and to interpose a check to the fulfilment of her own recorded prophecy, “all generations shall call me blessed,” certainly the Anglican Catholic Church will never acknowledge that wish to be the genuine desire of one of her own sons. The Lord hath blessed her; yea, and she shall be blessed.’ I rejoice, among the beautiful compositions of the sweet minstrel of our Church, to read these glowing strains:

Ave Maria! blessed Maid!
Lily of Eden's fragrant shade,
  Who can express the love
That nurtur'd thee so pure and sweet,
Making thy heart a shelter meet
  For Jesus' holy Dove?

Ave Maria! Mother blest,
To whom, caressing and caress'd,
  Clings the Eternal Child;
Favour'd beyond Archangel's dream,
When first on thee, with tenderest gleam,
  Thy new-born Saviour smil'd: -

Ave Maria! Thou whose name
All but adoring love may claim,
  Yet may we reach thy shrine;
For He, thy Son and Saviour, vows
To crown all lowly lofty brows
  With love and joy like thine.

Bless'd is the womb that bare Him - bless'd
The bosom where His lips were press'd;
  But rather bless'd are they
Who hear His word and keep it well,
The living homes where Christ shall dwell
  And never pass away.'

Zóó ver mijne aanhaling. Bedrieg ik mij, of kan Ds. MENSINGA zich vereenigen, al is het niet met ieder woord, toch met den geest en de strekking dezer regelen? Zulk eene vereering van MARIA zal hij in geen geval *afgodisch* noemen. Ja, zelfs waar die vereering *meer Roomsch*, en in diezelfde mate *minder Katholijk* wordt, waar zij overslaat tot verzoek en bede om voorspraak, zelfs daar laat ze zich voor het Christelijk gevoel *verschoonen*; zelfs daar is het nog altijd CHRISTUS, die vereerd wordt, ook door de vereering Zijner moeder. Eerst waar die grens overschreden, waar CHRISTUS voor MARIA ter zijde gesteld, waar de Moeder niet meer *om* den Zoon wordt vereerd, daar begint de eigenlijke *haeresis*, de verderfelijke ketterij, de gruwel der afgodsaanbidding. Daar eerst, maar daar ook zonder schroom of terughouding, behoorde de Christenheid haar *anathema*! uit te spreken. Waarlijk, wanneer wij de scheuringen in de Christenkerk betreuren, het is niet het minst omdat hare kracht en de volmagt haar van den Heer verleend, om op aarde te binden en los te maken, daarmede verbroken en verbrokkeld is, omdat zij tegen zulke leugengeesten en valsche profeten, als weder in onze dagen zijn opgestaan, hare tucht niet kan doen gelden. o Ware zij, als zij wezen moest, één in CHRISTUS, hoe zou zij met de magt en majesteit, die haar toekomt, dezulken uitstooten en overgeven den Satan, opdat ze leeren niet meer te lasteren! Maar nu mist haar ban, althans voor het uiterlijk, klem en nadruk, en voor het beslissende: 'het heeft den Heiligen Geest en ons goedgedacht,' laat zich hier en daar eene enkele stem hooren, door weinigen vernomen en door de meesten nog gewantrouwd, omdat ze uit vijands leger komt. Intusschen, dank zij elken ijverigen geschiedvorscher en getrouwen getuige

der waarheid, die zulk eene stem doet uitgaan; dank den schrijver voor zijn onderzoek, hetwelk hem, behalve moeite en inspanning, ook dikwijls veel zelfverloochening gekost moet hebben. Ik zeg *zelfverloochening*! Het is geene aangename taak in zulk een' mesthoop te wroeten, gelijk hij zelf het meer dan eens genoemd heeft; of, wil men een beeld, hetgeen mij voorkomt niet minder sprekend en meer juist te zijn, aan zulk een' kanker ter uitsnijding en genezing de hand te slaan, vooral wanneer het niet in wilde drift, maar met naauwgezetheid, met welberadene vastheid geschiedt. De schrijver heeft de kwaal *bestudeerd*, en geeft ons ook de *historia morbi.* Hij toont aan, hoe de vereering van MARIA niet op Heidenschen, maar op Christelijken bodem ontstond; hoe zij zamenhangt met de vereering van CHRISTUS, en hoe ze eerst laat in de middeleeuwen, met velerlei andere dwaalleeringen verbonden, - ook de zonde en zinnelijkheid daarbij komende, - tot die afgoderij is verkeerd, welke, tot schande der negentiende eeuw, nog in onze dagen hare leugenprofeten vindt. Tot zulk eene studie der kerkgeschiedenis, ook in hare minst vruchtbare, in hare afzigtelijke partijen, behoort moed en zelfverloochening, behoort liefde tot de kerk, liefde, die mede lijdt met ieder lijdend lid van het ligchaam des Heeren. Zonderling, dat Ds. MENSINGA, naar het mij voorkomt, juist in dit opzigt zich zelf miskent, en in theorie bestrijdt, wat hij met de daad heeft betoond en gestaafd!

Te weten: zijn boek voert, gelijk wij zeiden, eene dubbele polemiek; behalve die tegen het Marianisme, nog eene andere tegen - liefst gebruik ik des schrijvers eigene woorden - ‘die rigting, welke HASE (in zijne kerkgeschiedenis) gerekend mag worden te vertegenwoordigen, en die in ons vaderland veel navolging begint te vinden’ (II, bl. VII). = ‘Die rigting’ - het is altijd Ds. MENSINGA, die spreekt - ‘die rigting, ik geloof ze niet beter te kunnen kenschetsen, dan met de woorden, waarmede HASE zijne kerkgeschiedenis aanvangt: “Der von Jesu ausgehende Geist hat die Kirche gegründet als die Gemeinschaft des von Christo empfangenen oder ihm angeschlossenen religiösen Lebens. Alle Kirchen und Secten innerhalb dieser geistigen Gemeinschaft sind die verschiedene Erscheinungen desselben Geistes. Die Kirche steht im Gegensatze zur Welt als der Gesammtheit des natürlichen d.h. nicht religiösen Lebens. - Die Kirche ist ein stetes Werden, d.h. ein Streben darnach, der in der Menschheit fortleben-

de Christus zu seyn, oder sein Leben immer vollkommner und im weitern Kreise darzustellen, theils im Kampfe, theils im Bunde mit der Welt. Die Kirchengeschichte ist die Darstellung der Kirche in diesem ihrem Werden, durch die Thatsachen desselben"'[1]. - 'Waar moet het heen,' vraagt de schrijver wat verder in diezelfde Voorrede van het tweede Stuk, welke ik niet geheel voor mijne lezers kan uitschrijven, schoon ik zal trachten de redenering van Ds. MENSINGA in al hare kracht weder te geven: 'waar moet het heen, wanneer men, om de stelling vast te houden: *alle secten zijn slechts verschillende verschijningen van denzelfden, van Jezus uitgaanden geest*, vergeet, dat de kerk een vischnet is, waarin zoowel als de goede, ook de kwade visschen gevangen worden, en gevangen niet alleen, maar ook eenmaal uitgezocht en verworpen; dat SIMEON STYLITA zoowel als CATHARINA van *Siëna* krankzinnigen geweest zijn, monomanen; - - kortom, wanneer men de chronique scandaleuse der middeleeuwen vereerlijkt, en ze, God beter 't, tot eene *Erscheinung des Geistes Christi* maakt. Waar moet het heen, als de philosophie van het inwendig Christendom wordt veraanschouwelijkt in eenen BÖHME, die, vroom en gemoedelijk Christen als hij was, zich zelven nooit begrepen heeft, - een schoenmaker, wien zijn zittend leven en zijne obstructies het hoofd in de war bragten en over wien allen, vóór HASE, de schouders hebben opgehaald?' - Een woordeken hier tusschen beide. Hetgeen Ds. MENSINGA van BÖHM zegt, zou den min kundigen lezer aan een' FRANS BALTESZ. doen denken. De schriften van BÖHM mogen niet overal even verstaanbaar zijn; het mag zelfs wezen, dat hij hier en daar 'zich zelven niet begreep;' men vergete niet, dat bevoegde regters, lang vóór HASE, hem voor den meester van het Duitsche proza hebben verklaard, dat de naam van PHILOSOPHUS TEUTONICUS hem van geleerden en ongeleerden, aanzienlijken en geringen werd toegekend, en dat HAGENBACH in zijne *Vorles. üb. Wesen u. Gesch. der Reform.*, III, S. 370, na de mededeeling van eene bloemlezing uit zijne schriften, dus voortgaat: 'So wenig ich die Böhmische Theosophie unbedingt empfehlen möchte, eben so wenig und noch weniger

1 De schrijver geeft niet op, welke uitgave van HASE's werk hij gebruikt. In de derde luiden de aangehaalde woorden eenigzins anders; maar ik acht te minder noodig dit verschil aan te geven, daar ik juist niet elk *woord* van HASE zou willen verdedigen.

kann ich mich dem Urtheil derer anschliessen, welche über den Schuster von Görlitz hochmüthig ihre Achseln zucken und ihn mit seinem ganzen Anhang ins Tollhaus verweisen. Wer wird diess auch nach dem bisher Mitgetheilten noch thun wollen, ohne sich einer offenbaren Sünde schuldig zu machen? Sein Christenthum war ein lebendiges, sein Wandel ein reiner, und schon desshalb nimmt er eine nicht geringe Stellung in der Geschichte des religiösen Denkens und Lebens ein.' - Maar genoeg! Mijn citaat moest alleen toonen, dat Ds. MENSINGA nog tegen anderen, dan tegen HASE en tegen de school van HEGEL alleen, zijn beweren omtrent BÖHM zal hebben goed te maken. Thans willen wij hem zelven weder hooren. 'Waar,' vraagt hij verder, 'waar blijft het antwoord op die groote vraag, wier beantwoording toch wel mede het doel van de kerkgeschiedenis zijn mag: *wat is waarheid*? Wat wordt de dogmengeschiedenis, wanneer men het vergeet, dat de geheele kerkgeschiedenis, indien zij ook, *in enkele individuën*, nog den *niet onafgebroken voortlevenden*, maar *somtijds* aan *sommigen* geschonkenen geest van CHRISTUS vertoont, toch nog veel meer bestaat uit eene reeks van afwijkingen en verlies van dien Geest?' enz. enz. Al die dwalingen en verkeerdheden in de behandeling der kerkgeschiedenis, meent de schrijver, zijn het gevolg van misverstand van het groote denkbeeld, waar alles op aan komt: KERK. 'Wat is de kerk?' - De vraag is zeker ligter gedaan dan beantwoord, vooral bij zulke strenge eischen, als Ds. MENSINGA meent te moeten vasthouden. 'Leg toch,' zoo vaart hij zijne tegenpartij in het schild, op bl. XVI van deze zelfde voorrede, 'leg geene stellingen ten grondslag als: "de kerk is het ligchaam van CHRISTUS, waar zijn Geest in leeft en werkt." Dat weet gij beter, dat dat geene wetenschappelijke, historische definitie is. Ze is niet eens dogmatisch. Toon toch, dat gij niet te vergeefs Logica en Mathesis gestudeerd hebt, en heb meer eerbied voor uwe wetenschap.' - Ref. weet niet, dat deze stelling: 'de kerk is het ligchaam van CHRISTUS, waar zijn Geest in leeft en werkt,' ooit ten grondslag is gelegd bij eene wetenschappelijke behandeling der kerkgeschiedenis; HASE voor het minst geeft, blijkens de boven aangehaalde woorden, eene andere definitie van de kerk. Maar *wanneer* iemand deze stelling ten grondslag *wilde* leggen, kan ik niet zien, dat de redenen, waarmede Ds. MENSINGA zijn *veto* motiveert, hem behoeven af te schrikken. De lezer oordeele! - 'Die geheele grondstel-

ling: “de kerk is het ligchaam van CHRISTUS, waar zijn Geest in leeft en werkt,” is, op de historie toegepast, eene dwaling, eene onwaarheid.’ - ‘Op de historie toegepast,’ zegt Ds. MENSINGA, en zal zich achter die woorden terugtrekken, wanneer men zich tegen hem op het gezag en voorbeeld van den grooten, wijsgeerigen Apostel PAULUS beroept, die dit beeld bijkans met uitsluiting van alle andere vasthoudt en zeer *en détail* ontwikkelt. ‘Op de historie toegepast,’ zegt Ds. MENSINGA; en niettegenstaande die bijvoeging, vreezen wij voor de eer des Apostels, die ongelukkig genoeg was een beeld te kiezen, dat bij toepassing op de geschiedenis *eene dwaling, eene onwaarheid* wordt. Dit is nog meer dan: *omnis comparatio claudicat*. En waarom dan eene dwaling en onwaarheid? Toch niet omdat dit beeld in de toepassing zou strijden met de gelijkenis van het vischnet, waarin goede en kwade visschen gevangen worden? Ook bij het beeld des ligchaams spreken wij van verdorde en doode leden, die afvallen en afgesneden worden, van smetten en rimpels, die de Gemeente des Heeren moet afleggen. Ook kan het den schrijver geene ernst wezen met zijn beweren, dat de Geest van CHRISTUS niet onafgebroken in de kerk voortleeft, maar *somtijds* aan *sommigen* wordt geschonken. In verband met de leer van PAULUS, welke ook de uitspraak is van het Christelijk bewustzijn: ‘zoo iemand den geest van CHRISTUS niet heeft, die komt Hem niet toe;’ - in verband met die leer en uitspraak zou er uit volgen, dat er eigenlijk geene Kerk, geene Gemeente van CHRISTUS bestaat, maar dat er *somtijds sommige* Christenen worden gevonden. ‘Maar die grondstelling is een beeld,’ gaat Ds. MENSINGA voort; ‘en is zij een beeld, gebruik haar dan vrij in poëzij, in uwe leerredenen, in uwe ascetiek zelfs, maar laat het buiten uwe dogmatiek, vooral buiten uwe geschiedenis.’ Altijd beeldenstormer! Voor het minst in theorie; in de praktijk blijft Ds. MENSINGA zich zelven *niet* altijd gelijk. B.v. bl. 10 van ditzelfde tweede stuk lezen wij reeds van ‘den Koning der Kerk, die door Zijnen Geest gemeenschap oefent met ieder harer leden, - die in de harten leeft door Zijn Geest,’ enz. Hoever zijn wij nog van het beeld des ligchaams verwijderd? ‘*Διὸ ἀναπολόγητος εἶ, ὦ ἄνθρωπε.*’ *χ. τ. λ.* zou ik hier mijn' hooggeschatten vriend en broeder willen toeroepen, wanneer ik niet nog zwaarder bedenking tegen hem had. Allervreemdst zien wij op, wanneer nu aan het slot van die voorrede, na zulke strenge eischen, op de vraag, waarvan alles gezegd wordt af te hangen, de vraag:

wat is de Kerk? wanneer wij op die vraag ten slotte het antwoord van den schr. zelven vernemen: ‘De Kerk - wat zij dan is? - wel, gij en ik, en al wie den naam van Chr. met den mond belijdt.’ - Waarlijk, zulk een goedkoop antwoord was mij niet ingevallen! Is dat in ernst gemeend, en mogen wij daarop voortredeneren: ‘dus is dan de kerkgeschiedenis de geschiedenis van u en van mij en van al wie den naam van Chr. met den mond belijdt?’ En zal dit de wetenschappelijke historische definitie wezen, waarin wij onze kennis van Logica en Mathesis en onzen eerbied voor kerk en kerkgeschiedenis aan den dag leggen? - Neen, zoo heeft Ds. MENSINGA het niet gemeend; hij heeft het in het geheel niet gemeend; het was hem te doen, om zijne tegenpartij een weinig te plagen en in het naauw te brengen. Wanneer hij na deze schermutseling een wapenstilstand wilde sluiten, zou ik het wagen aan des schrijvers ernstig oordeel eenige voorslagen van bemiddeling en vrede te onderwerpen.

Wij willen om des vredes wil het beeld des ligchaams van CHRISTUS, en alle beelden vooreerst ter zijde stellen. Ja, daar Ds. MENSINGA verlangt: ‘men moet de kerkgeschiedenis zóó bestuderen, dat ze in verband kan blijven met de algemeene geschiedenis der menschheid en der volken’ - een zeer billijk verlangen! willen wij voor een oogenblik het middelpunt der kerkgeschiedenis verlaten, en de kerk van het standpunt der algemeene geschiedenis, als van buiten beschouwen. En dan is toch wel onze *eerste* en *eenvoudigste* waarneming deze: Daar bestaat sinds achttien eeuwen eene gemeenschap of gemeente van menschen, die zich, naar CHRISTUS, Christenen noemen; die, onderling zeer verscheiden in aanleg, vermogens en ontwikkeling, zeer verdeeld in gevoelens, meeningen en praktijk, toch iets gemeen hebben, dat hen zeer kennelijk onderscheidt van andere menschen, die geene Christenen zijn. Ik zeg: *zeer kennelijk*; en ik geloof, dat juist de beoefenaar der algemeene geschiedenis dit kenmerkend onderscheid, en deze éénheid der Christenen tegenover hen die buiten zijn, spoediger en klaarder zal bespeuren, dan hij, die zich zijn standpunt in de kerk en in hare geschiedenis kiest. Waar men midden onder de strijders medestrijdt en partij neemt, let men alleen op het punt van verschil, en pleegt de overeenstemming uit het oog te verliezen. Zoo komt men er dan toe, om, als Ds. MENSINGA, in de hitte van het gevecht een deel der tegenstanders naar de krankzinnigengestichten te verwijzen, om van de Roomsche Kerk te vra-

gen: ‘houdt gij het daarvoor, dat uwe voorvaderen en voorgangers zich te regt hebben afgescheiden van de verbasterde Christengemeente, van de onechte kerk? Welnu, dan hebt gij met hare geschiedenis niets meer te maken, en alleen de redenen der afscheiding te kennen. Al het overige behoort enkel der wetenschap,’ enz. (St. II, Voorr. bl. XV); en om die wetenschap zelve dienstbaar te maken aan de ‘handhaving van die Evangelische geloofsbelijdenis, die onze voorouders, stouter dan wij, maar toch niet zóó geheel ten onregte, als de *juste-milieu*- mannen van onzen tijd beweren, “de ware Christelijke religie” noemden.’ Zulk eene polemische beschouwing en behandeling der kerkgeschiedenis heeft ook wel in zeker opzigt haar regt. De waarheid is niet overal gelijkelijk verdeeld, of evenzeer met leugen en dwaling vermengd; en waar die leugen en dwaling een beslist overwigt hebben, daar mag men eene uitzondering maken op den gulden regel van SPINOZA: *humanas actiones neque ridere, neque lugere, neque detestari, sed intelligere*. Maar op dit *intelligere* komt het ten slotte toch aan; en daarvoor is het inderdaad niet genoeg CATHARINA van *Siëna* in een dolhuis te plaatsen, en van BÖHM te zeggen, dat zijn zittend schoenmakersleven en zijne obstructies hem het hoofd in de war bragten. Of is dan iedere maanzieke eene CATHARINA van *Siëna*, en elk hardlijvig schoenmaker een JACOB BÖHM? Waar moet het heen, vragen wij op onze beurt, waar moet het met de wetenschap der kerkgeschiedenis heen, wanneer men op deze wijze zich door eene oppervlakkige sympathie of antipathie laat medevoeren; wanneer men alle verschijnselen in het rijk Gods wil meten, *con la veduta corta d'una spanna*, met de menschelijke ellemate van deze of gene geloofsbelijdenis, ware het ook, dat zij boven alle andere den naam van *Evangelische* verdiende? Voorzeker moet de kerkgeschiedenis tegelijk kritiek zijn, en hooggerigt houden over de dwalingen en dwaasheden der menschen, en met den vinger aanwijzen, waar in de Kerk van Chr. de geest der wereld en van den overste der duisternis zich openbaart. Zij late zich daarbij door geen valsch aesthetisch gevoel misleiden, door geen *juste-milieu*-stelsel, door geen karakterloos beginsel van geven en nemen. Haar pad zij louter licht en enkel waarheid; hare *χρίσις* scherp als een tweesnijdend zwaard. Maar toch vergete zij nooit, van welken geest zij is; zij wandele haren weg door de verloopene eeuwen naar het voorbeeld van Hem, die ook het geknakte riet verschoonde en de rookende vlaswiek niet doofde. Hoe is het mogelijk, dat Ds. MENSINGA, die zelf op

zoo vele plaatsen het voorbeeld geeft van zulk een' Christelijken zin voor al wat Christelijk is, die zelfs in het tellen der gebeden van den rozenkrans nog iets goeds wist op te speuren (St. II, bl. 45); hoe is het mogelijk, dat hij elders (St II, bl. XIV en XV der Voorr.) het geheele middeltijdvak der kerkgeschiedenis beschouwd wil hebben als eene kronijk van dwaasheden, die men kennen moet, omdat ze nu eenmaal gebeurd zijn, maar waar de Christen als Christen niets meê te maken heeft? Op bl. 189 van zijn 2de St. noemt de schr. het een Roomsch denkbeeld: dat het Evangelie en de geschiedenis der kerk één doorloopend phenomeen, ééne openbaring Gods in Chr. zou zijn. De oudste schrijver, bij wien ik dit denkbeeld vind, is de Evangelist LUCAS, in de voorafspraak voor zijn tweede boek. En het komt mij voor, dat de Roomsche Kerk juist daarin, en daarin misschien meest en zwaarst gezondigd heeft, dat zij deze waarheid miskent, dat zij de geschiedenis ignoreert, en de voortdurende openbaring Gods in CHRISTUS schaamteloos loochent. Daardoor heeft zij opgehouden Katholijk te zijn, en is eene secte geworden; en eene secte wordt iedere kerkgemeenschap, die zich aan het groot geheel, en aan de geschiedenis, d.i. aan de leiding van den Heer der kerk, onttrekt. Daarmede is natuurlijk niet gemeend, dat er in de geschiedenis der Christenkerk niet veel onchristelijks, ja antichristelijks zou wezen; en gaarne geven wij toe, dat de Evangeliegeschiedenis altijd norm en keursteen blijft, waaraan wij de verdere openbaringen Gods in CHRISTUS moeten toetsen en onderscheiden. Maar dit is er mede gemeend, dat, waar geschiedenis is, ook ontwikkeling wezen moet; dat, zoo waarlijk wij in God gelooven, die niet varen laat de werken Zijner handen, en in CHRISTUS, die met ons zijn wil al de dagen, zoo waarlijk die ontwikkeling voor de Christenkerk niet anders dan vooruitgang wezen kan, een opwassen, niet slechts van sommigen, maar van allen te zamen, tot de volkomene mate en mannelijke grootte. *Tijdperken* van stilstand zijn daarbij mogelijk, van achteruitgang en bederf; geschiedvorscher en prediker kunnen niet te ernstig waarschuwen, dat men toch zijn eeuwig heil niet wachte van de uiterlijke gemeenschap met de kerk, niet te dringend vermanen: ‘strijd gij, elk voor u zelven, strijd om in te gaan!’ Maar de Christen, die ooit met een: ‘sauve qui peut!’ de kerk verloren kon geven, wij zouden niet weten, waarin hij zwakker was te achten, in liefde tot de broederen, in geloof aan den Heer, of in de hope des heils. Die hoop moet voor elk onzer het leven van zijn leven zijn, het wezen

van zijn wezen. En wacht *Rome* van MARIA de uitroeijing aller ketterijen, wij hebben veel hooger, heerlijker moed en uitzigt in de toekomst, want meer dan MARIA, CHRISTUS de Heer is met ons. Op de vraag: *wat is de kerk*? blijft het antwoord moeijelijk, en daaromtrent zullen de meeningen steeds wijd uiteen loopen, naarmate men haar beschouwt, of zoo als ze in wezen en aanleg, of gelijk zij in de werkelijkheid is. Wat nog eerst *wordt*, kan bezwaarlijk met volkomene juistheid *omschreven* en *gedefiniëerd* worden. Maar wat zij worden moet en eenmaal wezen zal, daaromtrent hebben wij het prophetisch woord, het vaste en gewisse, waarop wij staren als op een baak in de duisternis. Kunnen wij er alleen in beelden van spreken, omdat de Geest zelf er alleen in beelden van spreekt, wij troosten ons met de zekerheid, dat de vervulling niet bij de voorspelling zal achterstaan. En moet de kerkgeschiedenis maar al te dikwijls eene *historia errorum humani generis* zijn, zij blijve zich tevens bewust, dat zij de openbaring is der veelvuldige wijsheid Gods, en dat ze zal uitloopen op het eeuwig raadsbesluit, hetwelk God bij zich zelven heeft voorgenomen: ‘om tegen de huishouding van de volheid der tijden wederom alles bijeen te vergaderen, in CHRISTUS als Heer en Hoofd, beide dat in de hemelen en dat op de aarde is.’

Mogt het mij gebeuren de toestemming van Ds. MENSINGA tot deze of dergelijke vredesartikelen te verkrijgen, ik zou mij grootelijks verheugen, en daarin voor mij zelven geruststelling en verschooning vinden, bij het besef, dat ik mij leende tot eene taak, die beter aan bekwamer handen ware toevertrouwd.

U.

V.D.H., JR.

Natuurkunde van den mensch, door *G. Valentin*, Hoogleeraar te Bern. Uit het Hoogduitsch, door *J.G. Rooseboom*, M.D. te Gouda. Met 234 tusschen den tekst geplaatste houtsneê-figuren. Gouda, G.B. van Goor, 1845, 2 deelen 8°., 764 en 930 blz.

In de geschiedenis der natuurkundige wetenschappen, zal aan het tijdperk, waarin thans gearbeid wordt, ongetwijfeld eene eervolle plaats worden toegekend. Het is het tijdperk van onderzoek, - de onuitputtelijke bron der wetenschap; het tijdperk van feiten, die met een aangeboren regt in de wereld komen, en bij elke strijdvraag de beslissende stem hebben. Beter dan vroeger heeft men begrepen, hoe waarachtige kennis te verkrijgen is, - heeft men ingezien, dat natuur-waarheden alleen in de natuur zijn op te sporen, en heeft men zich de moeite gegeven, haar zelve door waarneming en proefneming te ondervragen, waarop zij maar zelden het antwoord schuldig bleef. Door de antwoorden is men ook allengs wijzer geworden in het stellen der vragen.

Met de verbetering der *methode* heeft tevens de *omvang* gewonnen. Over het grootste gedeelte der beschaafde wereld is het aantal onderzoekers belangrijk aangegroeid, en, bij de doeltreffende verdeeling en toegankelijkheid der litteratuur, behoeft genoegzaam niemand, wien het niet aan ijver en lust ontbreekt, met hetgeen, bepaaldelijk op het door hem gekozen veld, belangrijks aan den dag komt, langen tijd onbekend te blijven. Die omstandigheid is gewigtig; door haar is een der grootste hinderpalen voor eene gelukkige en gelijkmatige ontwikkeling der natuurkundige wetenschappen, namelijk gebrek aan eenheid van standpunt en streven, uit den weg geruimd; menige nuttelooze arbeid wordt hierdoor vermeden, en de tijd en moeite, hieraan anders ten koste gelegd, worden op eene betere wijze dienstbaar gemaakt.

Zoo is dan aan de natuurkundige wetenschappen in de laatste 30 jaren een grooter schat van feiten aangebragt, dan tot dusverre haar geheele rijkdom was, en voor de physiologie was de oogst misschien het overvloedigst van allen. Wie weet niet, dat het geheele leerstuk der stofwisseling de buit is der laatstverloopen jaren; dat eerst sedert BELL's gewigtige ontdekking van afzonderlijke, voor gevoel en beweging bestemde, zenuwen, - eene ontdekking, die MUELLER, in geestdrift ontstoken, met het oog op de ontdekking van HARVEY, *de tweede*

noemt in de physiologie, - eene grondige nasporing der verrigtingen van het zenuwstelsel een' aanvang nam; dat men in het leerstuk der ontwikkelingsgeschiedenis naauwelijks een' stap hooger dan VON BAER behoeft op te klimmen, en dat, hoewel BICHAT de grondlegger is der weefselleer, zij hare tegenwoordige gestalte bijna geheel in het laatste tiental jaren verkregen heeft?

Wie nu eenmaal de volle waarde van feiten begrepen, en deze alleen als de onvergankelijke bouwstoffen der wetenschap erkend heeft, zal zich niet verwonderen, dat de natuurkundige wetenschappen in het algemeen, en inzonderheid de wetenschap van het leven, in de laatste jaren een geheel ander aanzien verkregen hebben; dat de blik, dien men op het leven werpt, geheel gewijzigd is; dat het leven zijnen geheimzinnigen sluijer heeft afgeworpen, en, zijne oude regten verzakende, zich *anspruchlos* naast andere natuurverschijnselen een plaatsje heeft gezocht.

Die snelle ontwikkeling kan ons juist in de physiologie minder bevreemden, omdat zij uit zoovele bronnen put, als er natuurkundige wetenschappen zijn, in den ruimsten zin des woords, en dat zij aan geene ontdekking van gewigt, in eene van deze, vreemd blijven kon.

In dit onvermoeide streven en opsporen van feiten, door al de hulpmiddelen, die de wetenschap aan de hand gaf, heeft VALENTIN het werkdadigst en veelzijdigst aandeel gehad. Naauwelijks is er eene enkele plek op het ruime veld der physiologie aan te wijzen, waarop VALENTIN niet gearbeid heeft, en waar hij arbeidde, heeft hij de wetenschap altijd met vele en gewigtige zaken verrijkt. Ik behoef slechts te herinneren aan zijnen klassieken arbeid: *De phaenomeno generali et fundamentali motus vibratorii continui in membranis cum externis, tum internis animalium plurimorum et superiorum et inferiorum ordinum commentatio physiologica*, gemeenschappelijk met zijnen leermeester, den grooten PURKINJE, uitgegeven; aan zijne verschillende bijdragen in de *Acta Acad. Caes. Leop.*, inzonderheid *Ueber den Verlauf und die letzten Enden der Nerven*; aan zijne *Libri quatuor de nervis*; aan zijne belangrijke *Entwickelungs-geschichte*; aan zijne uitgebreide en voortreffelijke ontleedkunde van het zenuwstelsel, een deel van SOEMMERING's *Anatomie* uitmakende; aan zijn 8 jaren lang met ijver voortgezet *Repertorium für Anatomie und Physiologie*, waarin hij, behalve eene kritische beschouwing van de ge-

heele litteratuur, steeds een' schat van eigene onderzoekingen heeft neêrgelegd; aan zijn werkdadig aandeel aan BURDACH's *Physiologie als Erfahrungswissenschaft*; aan de menigvuldige en doorgaans rijke opstellen, die, als zoovele monographieën, WAGNER's *Handwörterbuch für Physiologie*, enz. versieren; aan zijne kritische verslagen over physiologie, die CANSTATT's und EISENMANN's *Jahresberichte* aan zijne pen verschuldigd zijn, enz. enz., om te doen zien, dat elk gedeelte der physiologische wetenschap door VALENTIN, op zijnen nog jeugdigen leeftijd, op eene wijze behandeld is, die van grondige eigene nasporingen getuigt.

Mogen wij nu aan VALENTIN niet het schitterend vernuft toekennen, dat geheel nieuwe en vruchtbare gezigtspunten opent, - wij moeten hem huldigen als den scherpzinnigen, zeker als den ijverigsten en onvermoeidsten naspoorder.

Men begrijpt ligt, dat een *Lehrbuch der Physiologie* van VALENTIN, hetwelk ons weder met eene voorbeeldelooze snelheid werd toegeworpen, met warme belangstelling werd ontvangen, - en wij kunnen er bijvoegen, dat het aan de gespannen verwachting in vele opzigten heeft beantwoord. Vooreerst heeft het geheele werk een oorspronkelijk karakter; door elk hoofdstuk wordt onze kennis verrijkt, en de wetenschap heeft dus VALENTIN op nieuw aan zich verpligt. Afgezien van het groot aantal waarnemingen en proeven, die hier voor het eerst zijn neêrgelegd, kenmerkt het geheele werk zich door een streng dogmatisch karakter, en door een streven naar juistheid en stelligheid; op den weg, in de laatste jaren meer algemeen betreden, is VALENTIN met vasteren tred, dan een zijner voorgangers, het doel genaderd. Onbepaalde uitdrukkingen van hoeveelheden heeft hij overal getracht door bepaalde waardijen te doen vervangen. Hij heeft getallen, als absolute of betrekkelijke hoeveelheden, geleverd, waar de physiologie ze niet bezat, en zich hierdoor jegens haar eene verdienste verworven, die men naar waarde leert schatten, wanneer men bedenkt, dat natuur- en scheikunde juist hieraan haar hooger standpunt verschuldigd zijn. Men zegge niet, dat getallen, zoo lang zij het karakter van mathematische juistheid missen, geene waarde hebben. Leven wij niet juist in een tijdstip, waarop de meeste constante getallen, die de natuurkunde bezit, door naauwkeuriger hulpmiddelen aan eene herziening worden onderworpen, en hierdoor veranderingen ondergaan, grooter dan men had kunnen verwachten? En was intusschen de practische bruikbaarheid dier getallen, bij hunne mindere naauwkeurigheid, reeds niet in de meeste ge-

vallen gebleken? - Van de andere zijde mogen wij intusschen niet vergeten, dat de physiologie nimmer volstrekt constante waardijen hebben kan, en dat zelfs de betrekkelijke waardijen nooit geheel onveranderlijk zijn. Terwijl b.v. de uitzettingscoëfficiënten door warmte, de atomistische, de specifieke gewigten, en zoovele andere hoegrootheden in natuur- en scheikunde even bestendig mogen voorondersteld worden, als de wetten der natuur zelve, zijn daarentegen alle bepalingen in physiologie aan wijzigingen onderworpen, van individuële verscheidenheid, van bijzondere omstandigheden afhankelijk. Niet alleen het absoluut gewigt van het hart, maar ook de verhouding tusschen de gewigten van de regter- en linkerzijde is niet constant; niet alleen de absolute hoeveelheid opgenomen zuurstof is bij verschillende menschen zeer onderscheiden; maar zij kan noch in betrekking tot het gewigt des ligchaams, noch tot de hoeveelheid bloed, noch tot de capaciteit der longen, noch tot de hoeveelheid uitgescheiden koolstofzuur onveranderlijk bepaald worden, en wordt door honderde omstandigheden gewijzigd. Maar zeker is het, dat men door een groot aantal bepalingen tot gemiddelden komen kan, die niet ver van de waarheid afwijken; dat men de grenzen kan leeren aanwijzen, binnen welke de afwijkingen besloten blijven, en dat men op gelijke wijze den invloed van bepaalde omstandigheden kan leeren waarderen. En het heeft toch oneindig meer waarde te weten, dat eene gevraagde hoeveelheid b.v. tusschen 60 en 100 dobberen kan, dan dat men zich met onbepaalde uitdrukkingen van veel, zeer veel, minder, meer, enz. moet vergenoegen. Dergelijke getallen zijn reeds in staat, om het ongegronde van vele voorstellingen te betoogen, en de mogelijkheid en waarschijnlijkheid van anderen te toetsen, te bewijzen.

Ik heb hiermede het karakter van VALENTIN's *Leerboek* op den voorgrond gesteld, en wanneer men ook met eenig regt beweren kan, dat sommige berekingen overbodig, enkelen, zoo als wij zullen aantoonen, onjuist zijn, of van eenen valschen grondslag uitgingen, ik heb de hoofdverdienste van het werk uitgesproken, en die verdienste blijft gehandhaafd. Alleen zou ik meenen, dat VALENTIN zich sommige betrekkelijke hoeveelheden te constant voorstelt, constanter, dan waartoe hij regt heeft, zoolang hij zijne bepalingen niet onder de verschillendste omstandigheden heeft gedaan.

Welke zijn de grenzen van het werk?

De beteekenis van het woord physiologie heeft meerdere wij-

zigingen ondergaan. In den uitgebreidsten zin omvat zij de leer der geheele natuur, en in deze beteekenis, overeenkomstig zijne etymologie, werd dit woord door ARISTOTELES gebezigd. Sedert FERNELIUS is het tot een fragment uit die omvattende leer der natuur beperkt, dat zich alleen met de verrigtingen der bewerktuigde voorwerpen, of zelfs meer bepaald met die van den mensch bezig houdt.

VALENTIN verklaart zich in zijn voorberigt (dat de Vertaler, mijns inziens, niet had mogen achterwege laten, om het door het zijne te vervangen) bepaald, dat zijn Leerboek der Physiologie (hetwelk in het Nederduitsch zijnen titel van Leerboek verloren heeft) eene proeve is, om de physiologie van den mensch uitsluitend, en zonder de verrigtingen der dieren, te omvatten, naar het tegenwoordig standpunt der wetenschap te behandelen.

De physiologie nu van den mensch bepaalt VALENTIN als de leer, welke zich bezig houdt met het verklaren van de verschijnselen en wetten der stoffelijke en stoffelijk-geestige (*materiell-psychischen*) verrigtingen van het levend menschelijk ligchaam. Zij omvat alzoo de verrigtingen van den mensch, zoowel in den gezonden als in den zieken toestand, hoewel ook doorgaans alleen de eerste in de physiologie begrepen worden, de laatste in de ziektekunde, als physiologia pathologica, ter sprake komen. Daar de verrigtingen in den zieken toestand slechts gewijzigde physiologische processen zijn, heeft VALENTIN gemeend, de pathologische verschijnselen zoo veel mogelijk in hun verband tot de physiologische te moeten ontwikkelen, te meer, omdat het voor geneeskundigen bestemde leerboek hierdoor aan bruikbaarheid winnen moet; - en wij juichen dit toe, want ook de physiologie zal hierdoor gewonnen hebben, vooral in een' tijd, waarop men met HENLE zeggen kan, dat niet slechts de pathologie physiologisch, maar dat vooral de physiologie pathologisch geworden is.

De voorbereidende wetenschappen heeft VALENTIN minder in zijne bescherming genomen. Hij sluit alles buiten, wat niet reine *verrigtingsleer* is. De weefselleer, de bijzondere ontleedkunde, de natuur- en scheikunde worden door VALENTIN vooronderstelt, en van de uitkomsten dezer wetenschappen gaat hij als bekende grondslagen uit, de physiologie als eene toegepaste wetenschap beschouwende van de genoemde oorspronkelijke wetenschappen.

Ik vind deze grenzen niet gelukkig. Logisch zijn ze; maar praktisch, - ik betwijfel het. Waarom de vergelijkende phy-

siologie ook op die plaatsen, waar zij onzen blik zoo veel helderheid en diepte kan bijzetten, geheel versmaad? Waarom ter plaatse, waar alleen de weefselleer in staat is, aan het oordeel grondigheid, aan het begrip juistheid te verzekeren, haar, zeker bij de meeste lezers wel ten onregte, geheel voorondersteld, terwijl het noodzakelijkste toch zoo gemakkelijk was in te vlechten? Waarom zich binnen eene digte heining van scherpe palen verschanst, en niet gewacht, welke palen overal, naar behoefte, met eenen zekeren graad van vrijheid en losheid, uit zich zelven uit den grond zouden oprijzen? Waarom zijn werk reeds bij de geboorte door banden omringd, waarin het, bij zijne vrije ontwikkeling, eene te groote speelruimte zal behouden, of de knelling niet zal kunnen ontgaan, die het hier en daar misvormen moet? - Gelukkig blijkt het, bij nadere kennisneming, dat VALENTIN de weefselleer althans niet zoo consequent heeft uitgesloten, als hij het beweerde.

Doch de belangrijkheid van het werk heeft regt te eischen, dat wij ons niet uitsluitend tot het algemeene bepalen, maar ook een' blik werpen op de bijzonderheden. Ik heb mij hierom voorgesteld het werk in zijn geheel te doorloopen, hier en daar mijne aanmerkingen invlechtende, - waardoor het den lezer klaar worden zal, wat men door physiologie te verstaan hebbe, en in het bijzonder, wat VALENTIN hierdoor verstaat, - om later enkele bijzonderheden aan eene nadere beschouwing te onderwerpen, daarna de waarde en bruikbaarheid van het werk als leerboek, meer bepaaldelijk voor onze landgenooten, te toetsen, en ten slotte te zien, hoe de Vertaler zich van zijne taak gekweten heeft.

Aan het slot eener inleiding, waarin de hulpwetenschappen der physiologie, de wijzen van onderzoek, het verband tusschen de verschillende verrigtingen, het verschil tusschen planten en dieren, en het begrip van leven worden uiteengezet, waarbij levenskracht tot eenen eigendommelijken weêrstand of aantrekking in de levende voorwerpen wordt beperkt, vinden wij de verdeeling der physiologie, in het Handboek gevolgd. VALENTIN splitst ze in drie hoofdafdeelingen, in de algemeene physiologie van den volwassenen, in de bijzondere physiologie van den volwassenen, en in de ontwikkelingsleer der verrigtingen, die de wijzigingen in de verrigtingen op verschillende leeftijden tot onderwerp heeft, aan welke laatste afdeeling echter naauwelijks eene afzonderlijke behandeling ten deel valt. De algemeene physiologie neemt een betrekkelijk klein gedeelte (van

bl. 21-195) van het werk in. Zij is niet in dien ruimen zin opgevat, waarin RUDOLPHI, TIEDEMANN, SEBASTIAN, en onlangs weder GUENTHER, haar begrepen hebben. Aan de verrigtingen der weefsels, de grondslagen der verrigtingen van werktuigen en stelsels, had ik in de algemeene physiologie gaarne eene plaats ingeruimd gezien. De verdienste is echter deze: zij heeft geen model gehad, zij is oorspronkelijk.

De algemeene physiologie, zegt V., beschouwt het levend organismus in zijn geheel, zoowel ten opzigte van zijne natuur-scheikundige verhoudingen, als van zijne levensbetrekkingen. In het natuur-scheikundig onderzoek gaat hij vooreerst de natuur-scheikundige voorwaarden en omstandigheden na, die door de bewerktuiging ‘gebezigd’ worden, en bij hare verschillende werkzaamheden te voorschijn komen; ten tweede overweegt hij de veranderingen, die door inwerking van verschillende natuurkundige invloeden en van onderscheidene scheikundige zelfstandigheden in de verrigtingen worden te weeg gebragt. Bij de behandeling blijkt intusschen, dat hij zich niet streng aan deze onderscheiding gehouden heeft, en ook niet houden kon. Wel worden in de eerste categorie de grootte der werkzame deeltjes, de digtheid en zamenvoeging, de zwaarte en drukking, de veerkracht, rekbaarheid en verschuifbaarheid, de adhaesie, de capillaire aantrekking en de poreusheid beschouwd, als zoovele eigenschappen van het organismus, die als voorwaarden en omstandigheden door het organismus *gebezigd*(?) worden; maar eene der gewigtigste voorwaarden voor de eigenaardige stofwisseling, die aan het leven ten gronde ligt, - eene bepaalde temperatuur, - verder de electrische toestand van ons ligchaam, enz., worden hier voorbijgegaan, en in de volgende categorie, waar zij als invloeden van buiten voorkomen, begrepen. Voor het overige leest men hier veel, wat men elders te vergeefs zoeken zal, terwijl ook in de tweede categorie meerdere onderwerpen, zoo als de drukking van den dampkring en inzonderheid ‘de hydro-dynamische aangelegenheden’ en de werktuigkunde der vaste deelen (die hier intusschen minder op hare plaats schijnt) met bijzondere zorg zijn uitgewerkt. Verder vinden wij hier licht, warmte, magnetismus, electriciteit en galvanismus, zoowel wat hunnen invloed op, als hunne ontwikkeling in het organismus betreft, besproken, en eindelijk over eenige scheikundige verhoudingen, omzettingen, enz. in het organismus en van organische stoffen in het algemeen gehandeld, die men wel geene plaats kan toeken-

nen onder de invloeden van buiten. In eene der berekeningen bij de dierlijke warmte heeft V. zich vergist. Bij eene gelijkmatige ontwikkeling der warmte in alle deelen des ligchaams berekent hij namelijk (bl. 147) uit onzekere gegevens, dat elk gedeelte des ligchaams dagelijks 46°, 820° C. voor zich zelf zou voortbrengen, zoodat door de warmte, in één' dag ontwikkeld, het geheele ligchaam van 0° op 46, 820° zou kunnen gebragt worden. Hieruit volgt natuurlijk, dat elk ligchaamsdeel, om zijne eenmaal verkregene temperatuur (van 37° 18) te behouden, dagelijks 46°, 820° C. kan verliezen. VALENTIN besluit echter: ‘Er kan dus elken dag voor de verschillende oorzaken van afkoeling, zoo als de uitwaseming, de aanraking met den kouderen dampkring en den bodem, het gebruik van koude spijzen en dranken nog 9°, 64 C. afgaan en de temperatuur zou zich nog altijd op 37°, 18 houden.’ Het is klaar, dat, wanneer er 46°, 820 ontwikkeld werden en er slechts 9°, 64 verloren gingen, de temperatuur niet op 37°, 18 blijven, maar tot 74°, 36 C. stijgen zoude.

Tot geheel negatieve resultaten kwam V. bij zijn onderzoek naar den invloed van magneten, waarvan VON REICHENBACH ons kort daarna eene zoo zonderlinge droomwereld heeft geschilderd.

Hiertoe bepalen zich de natuurscheikundige verhoudingen. Van de levensverhoudingen zou men, naar VALENTIN, eene soortgelijke verdeeling kunnen beproeven, als bij de natuurscheikundige verhoudingen gevolgd is. Doch hier beweegt V. zich nog vrijer en bepaalt zich tot de beschouwing van organische voortplanting, organische ontwikkeling, organische aantrekking, organisch evenwigt en organische periodiciteit, die vooral daarom gewigtig zijn, omdat V. hier zijn begrip over leven nader ontwikkelt, dat ons in de inleiding niet regt duidelijk geworden was. ‘Met één woord,’ zegt hij hier: ‘de verschijnselen van zelfbehoud en voortteling zijn eenvoudige gevolgen der organisatie; de zenuwkracht is niet alleen dit, maar vertoont zich ook als een bijzonder beginsel, dat met geen ander soortgelijk te vergelijken is.’ Ik begrijp die tegenstelling niet. Aan de vroegere opvatting (bl. 11 en 12) eener organische aantrekkingskracht, als *qualitas occulta*, schijnt hier de bodem te worden ingeslagen, wanneer wij (bl. 188) lezen, dat bij eene hoogere wijze van opvatting eene zoodanige kracht niet wordt aangenomen; dat de wetten van werking niet verschillen van die der natuur-scheikundige verschijnselen. Is het mij gelukt, mij geheel op het standpunt van V. te plaatsen, -

hetgeen ik niet wagen zal, stoutweg te beweren, - dan zou ik meenen eenige weifeling bij hem te ontdekken, die hier zijne gewone helderheid en juistheid eenigzins in de schaduw stelt. - Op het begrip van leven dien ik echter later terug te komen.

En zoo zijn wij tot de bijzondere physiologie van den volwassenen genaderd, verreweg de uitgebreidste (eerste deel van bl. 197 tot bijna aan het einde van het werk) en belangrijkste hoofdafdeeling, die zich weder in drie leerstukken splitst, dat der stofwisseling, dat van het zenuwleven en dat der voortplanting.

In het leerstuk der stofwisseling beschouwt hij de stoffelijke instandhouding van het organismus, door de zoogenoemde voedingsverrigtingen, plantaardige of organische verrigtingen, aan welker hoofd wij de *spijsvertering* behandeld vinden, gevolgd door de *opslorping*, den *bloedsomloop*, de *ademhaling*, de *afscheidingen*, de *uitscheidingen* en de *voeding*. In dit leerstuk stelt V. zich ten doel, de genoemde verrigtingen van een zoo zuiver mogelijk natuur-scheikundig oogpunt op te helderen, zonder van de verrigtingen van het zenuwleven anders te gewagen, dan als bloote verschijnselen van beweging, welker betrekking tot het zenuwstelsel hier niet nader wordt opgespoord. Dit is zeker de gelukkigste weg, om de schaduwzijde, die alle verdeeling van overal in elkander grijpende verrigtingen, en bij gevolg ook de BICHAT'sche, hier door V. gevolgd, noodwendig moet aankleven, zoo onschadelijk mogelijk te maken voor duidelijkheid en geleidelijkheid. In allen opzigte komt mij deze weg verkieslijk voor boven den door R. WAGNER ingeslagenen, die, in zijn overigens voortreffelijk *Lehrbuch der speziellen Physiologie*, de bewegingen, welke tot de organische verrigtingen betrekking hebben, zoo als het kaauwen en slikken, de bewegingen der ademhaling, van het hart en van het geheele bloeden weivatenstelsel, ook als zoodanig, van de verrigtingen van spijsvertering, ademhaling, bloedomloop enz. gescheiden heeft en bij de betrekkingsverrigtingen behandelt. Hierdoor verliest het leerstuk der stofwisseling bij WAGNER een onmisbaar element, dat der beweging, hetwelk zeer logisch, maar zeker minder doelmatig, met alle andere bewegingen, als één geheel, naar het leerstuk van het zenuwleven wordt verschoven.

Spijsvertering. Eene verrigting, als bekend in den mond van elken leek, en een groot struikelblok voor den physioloog. In geene verrigting, - ik aarzel niet het uit te spreken, - zijn wij

zoo arm aan positieve, feitelijke kennis, althans, wat de afscheidingen betreft, die tot het eigentlijke spijsverteringsproces bijdragen, en de veranderingen, die de bestanddeelen der voedsels ondergaan, vóórdat zij in de algemeene vochtmassa worden opgenomen.

Volgen wij VALENTIN, dan zien wij, dat hij geneigd is de drijfveeren voor het opnemen van spijzen en dranken, - honger en dorst, - meer te localiseren dan VOLKMANN, die, mijns inziens teregt, althans in den dorst, eenen meer algemeenen ligchaamstoestand ziet. Het begrip van voedsel schijnt door VALENTIN eenigzins eenzijdig te worden opgevat. Niet slechts organische stoffen verdienen den naam van voedsel; ook aan anorganische heeft het organismus voortdurend nieuwe behoefte, en ik ken geene enkele reden, om aan deze den naam van voedsels te ontzeggen. En wat de organische stoffen aangaat, behoeft men slechts aan zoo vele stikstofhoudende vergiftige planten-alcaloïden te herinneren, om de overtuiging te hebben, dat geene elementair-analysen met zekerheid over het voedend vermogen van bepaalde stoffen beslissen kunnen, - veel minder nog de analysen van mengsels van allerlei bestanddeelen, - noch aantoonen, dat stoffen scheikundig verwant zijn, hetgeen door VALENTIN, op het voetspoor van LIEBIG, van vleesch en bloed wordt aangenomen. De schaal van voedingsstoffen, onlangs door SCHLOSSBERGER en KEMP geleverd, en op elementair-analyse gegrond, heeft hierom ook zeker geene bepaalde waarde, zoolang niet het bewijs geleverd is, dat deze stoffen buiten proteïnica geene stikstofhoudende bestanddeelen bevatten. Overigens geeft de melk, mijns inziens, een gelukkig uitgangspunt voor de geheele voedselleer en voor de vereischten eener af wisseling van voedsel, door VALENTIN uiteengezet, waarvan door hem echter geen gebruik gemaakt wordt.

Na over toebereiding van spijzen te hebben gehandeld, schetst hij de gevolgen van onthouding en van hongerdood, en vervolgens van overmaat, zoowel in het gebruik van geschikte voedsels, als van meer nadeelige warme of door gisting verkregene dranken. Door zijne levendige schildering van de gevolgen der dronkenschap, hecht V. zijn' zegel aan het edel doel der afschaffings-genootschappen.

Nu eerst begint de eigenlijke spijsvertering, waarvan hij eerst het mechanismus, daarna het chemismus behandelt. Gewigtige nieuwe feiten, het mechanismus betreffende, vinden wij hier niet; maar grondig en duidelijk wordt al het hiertoe be-

trekking hebbende naar het standpunt der wetenschap geschetst, - de tanden, hun verschil en verrigting, de beweging der kaken bij het kaauwen, de slikking tot in de keelholte, de bewegingen van den slokdarm, die der maag, in betrekking tot hare ontleedkundige zamenstelling, - waarbij aan oprisping en braking, zeeziekte enz. eene voor de pathologie gewigtige beschouwing ten deel valt, - verder de peristaltische of wormsgewijze bewegingen der darmen, weder in betrekking tot de ontleedkundige zamenstelling, en waarbij op het nut van den karteldarm wordt gewezen, door welks cellen vaste stoffen meer, vloeistoffen minder worden teruggehouden, terwijl luchtvormige stoffen zeer ligt daardoor heentogen, - eindelijk de behoefte aan stoelgang en de stoelgang zelve.

Het chemismus begint V. met eene algemeene beschouwing over de uittrekking van spijzen door het spijsverteringsproces. Meer in het bijzonder wendt hij zich nu tot het speeksel (waarin MIALHE onlangs eene met diastase overeenkomstige, welligt nog niet genoeg gekarakteriseerde, stoffe gevonden heeft), vestigt niet alleen zijne aandacht op het water, op de alcaliën of zuren, die het bevat, maar ook op de organische stof, waarop LEHMAN, - en op het in zich opnemen van zuurstof, waarop LIEBIG reeds vroeger oplettend maakte, - alsmede op de vergiftige eigenschappen, die het onder sommige omstandigheden kan aannemen.

Tot de oplossing der spijzen in de maag overgaande, beschrijft hij eerst de gewone eigenschappen van chijm, behandelt nu het maagsap, voegt bij den chaos over deszelfs zamenstelling, die sedert dien tijd nog ontzettend vermeerderd is, niets nieuws, en ordent hem evenmin tot iets goeds, waarvoor hij misschien naauwelijks vatbaar is. Na vermelding van meerdere proeven, de kunstmatige spijsvertering buiten het ligchaam betreffende, bepaaldelijk de verhouding der proteïne-verbindingen tot azijnzuur en zeezoutzuur, de eigenschappen der pepsine, haar katalytisch vermogen enz., wordt de oplossing in de maag met de processen van rotting en gisting vergeleken, en worden de oplossingsveranderingen der meest gebruikelijke voedsels in de maag nagegaan. Hierbij schijnt mij aan LEHMAN's meening, dat uit de meeste niet stikstofhoudende bestanddeelen in de maag melkzuur gevormd wordt, bij al de negatieve uitkomsten, die de opsporing van dit zuur in het organismus heeft opgeleverd, te veel waarde gehecht te worden. De tijd, gedurende welken de verschillende spijzen in de maag vertoeven, wordt als

gewigtig voor de voedingsleer voorgesteld; en ten slotte valt aan de ziekelijke spijsvertering, de gasontwikkeling in de maag en de wijzigingen in de spijsvertering, onder verschillende omstandigheden, eene uitgebreide beschouwing ten deel, die, hoe belangrijk over het geheel, hier en daar te gewaagd schijnt.

De spijsvertering in de darmen begint met eene beschouwing der verschillende vochten, die hieraan deel nemen, namelijk van het alvleeschsap, van de gal, die langen tijd zoo bitter mishandeld is en thans op het punt staat, door MULDER in haar ware licht gesteld te worden, en het darmsap; waarbij eene uitgebreide reeks van eigene proeven betreffende het oplossend vermogen dezer vochten op verschillende stoffen gevoegd wordt, die onze feitelijke kennis wel vermeerderen, maar nog weinig licht verspreiden over de scheikundige veranderingen der bestanddeelen onzer voedsels.

Aan de hoedanigheid van den inhoud der darmen liggen nog bijna uitsluitend de klassieke onderzoekingen van TIEDEMANN en GMELIN ten gronde, waarbij door V. mikroskopische onderzoekingen van den chijl en van de zich ontwikkelende schimmels gevoegd zijn, terwijl eindelijk de spijsvertering met de zoogenoemde tweede werkzaamheid in den aanvang der dikke darmen, en met de vorming en verandering der drekstoffen besloten wordt.

Opslorping. Deze verrigting wordt hier in den ruimsten zin genomen. Wij vinden, onder dit opschrift, niet slechts den overgang van de bestanddeelen der voedsels in de chijl- en bloedvaten, en de opslorping in het algemeen behandeld, - ook de chijl en wei zelve, derzelver eigenschappen en beweging, en zelfs de verrigting der weivaats- en bloedvaatsklieren vinden hier hare plaats. Een nieuw tijdperk in de geschiedenis der opslorping openden DUTROCHET's onderzoekingen over het doordringen van dierlijke vliezen en zijne hierop gegronde wetten van endosmose en exosmose. Overal, waar de overgang in het organismus niet proefondervindelijk is aangetoond, gaat V. uitsluitend van deze wetten uit. Hij erkent echter zelf, dat zij niet alles verklaren, en zijne proeven hebben hem geleerd, dat vette ligchamen niet endosmotisch doorgaan, terwijl het intusschen vaststaat, dat zij uit het darmkanaal in de chijlvaten overgaan. Dat de wetten van endosmose en exosmose niet zoo eenvoudig zijn, als DUTROCHET zich voorstelde, dat zij door den aard der vliezen en door velerlei omstandigheden gewijzigd worden, is eene uitgemaakte zaak; en wil men de minder gecon-

centreerde toestand der in de wei- en chijlvaten bevatte vloeistof, vergeleken met het bloed, verklaren, dan moet men, dunkt mij, wel zijne toevlugt nemen tot de hypothese, dat de vloeibare bestanddeelen gemakkelijker door de wanden der kleinste weivaten, dan door die der haarvaten heendringen. Eene schijnbare anomalie, dat namelijk de verdoovende stoffen door de weivaten niet zouden worden opgeslorpt, vindt in HENLE's hypothese, door BEHR's proeven bevestigd, en door V. insgelijks aangenomen, dat deze stoffen wel opgeslorpt, maar door verlamming der weivaten niet verder gevoerd worden, eene gereede verklaring, die door BISCHOFF's proeven, zoo als een van HENLE's leerlingen aantoonde, niet weêrlegd is. Vreemd is het intusschen, dat men zich altijd van strychnine en nooit van andere stoffen bij deze proeven bediende, waartegen eenige bedenking niet geheel misplaatst schijnt.

Bij de beweging der chijl en wei heeft V. inzonderheid op den vorm der klapvliezen acht gegeven. Wat van de scheikundige zamenstelling, onder verschillende omstandigheden, bekend is, vinden wij vermeld, en grondige eigene nasporingen verhoogen de waarde der mikroskopische analyse.

De klassieke onderzoekingen van HERBST, die over menig punt, inzonderheid over de gemeenschap tusschen bloed- en weivaatstelsel, zeer veel licht verspreid hebben, waren V. nog niet bekend.

Na de gevolgen van verhoogde en verminderde opslorping, hoogstbelangrijk voor de pathologie, te hebben uiteengezet, wordt de verrigting der weivaats- en bloedvaatsklieren behandeld. Die der laatsten blijft nog altijd even duister; als het waarschijnlijkst neemt V. aan, dat de milt in betrekking staat met de veranderingen der chijl en wei, bij welke onbepaalde voorstelling wij ons onwillekeurig de oude mythe herinneren, dat wij de milt aan het werk van PROMETHEUS te danken hebben, toen hij zich in dronkenschap vergeten had. Veel droegen, na VALENTIN's arbeid, de onderzoekingen van SIMON, over sommige bloedvaatsklieren, tot de kennis van derzelver verrigting bij, die met een naauwkeuriger histologisch en vergelijkend anatomisch onderzoek dient te worden in verband gebragt, dan bij V. geschied is.

Bloedsomloop. Gewigtiger bij V. dan de spijsvertering en de opslorping, door den rijkdom aan eigene onderzoekingen, waarvan ik de voornaamste uitkomsten kort vermelden zal. Na de algemeene baan van den bloedsomloop te hebben aangewe-

zen, worden achtereenvolgend de verrigtingen van het hart, van de slagaderen, van de haarvaten en van de aderen onderzocht.

Bij de werkzaamheid van het hart, dat als eene perspomp wordt voorgesteld, die, zonder tevens zuigpomp te zijn, eene zekere aspiratie uitoefent, vinden wij bepalingen over de drukking, die tot sluiting der klapvliezen bij den bloedsomloop vereischt wordt, welke de belangrijke uitkomst hebben opgeleverd, dat deze voor alle klapvliezen genoegzaam gelijk en zoo gering is, dat bij de allerzwakste werking van het hart, zoo als bij flaauwten of reeds vergevorderden doodstrijd, de sluiting zeker nog volkomen geschieden kan. Omtrent de zamentrekking en de bewegingen van het hart en de oorzaken van den hartslag wordt KÜRSCHNER's bekende verklaring, door velen bestreden, aangenomen, met bevestiging der proeven, waarop zij gegrond is: de kracht van den bloedstroom bepaalt de voor- en achterwaartsche beweging - de rigting van den bloedstroom bepaalt de draaijing van het hart om zijne as. Ook in de verklaring der hartsgeluiden sluit V. zich aan KÜRSCHNER. In verband met de kracht van werking bepaalde V. de verhouding van de spiermassa's van het hart, bij den mensch en meerdere dieren, en bevond, dat de spiermassa's der regter- en linkerkamer zich ongeveer tot elkander verhouden = 1 : 2; - die der respectieve boezems = 2 : 3, misschien naauwkeuriger = $\sqrt{2}$ 1: $\sqrt{2}$ 2. Het komt mij voor, dat LUDWIG's bestrijding aan de waarde dezer uitkomsten weinig afbreuk doet, wanneer men slechts in het oog houdt, wat wij over physiologische getallen-waarden in het algemeen gezegd hebben. Er zouden namelijk uitzonderingen voorkomen, en, hetgeen hoogst vreemd is, eene andere verhouding verkregen worden, wanneer men de bij 100° gedroogde spiermassa's, in plaats van de vochtige, vergeleek. Wel stem ik LUDWIG toe, dat men op eene bepaling der gewigten, zoo als zij door hem is voorgesteld, meer bouwen kan. (Vergelijk LUDWIG in *Zeitschrift f. rationelle Medizin*, herausgegeben VON HENLE u. PFEUFER, B. III, H. 1 en B. IV; en VALENTIN in CANSTATT's u. EISENMANN's *Jahresbericht*).

VALENTIN's bepalingen over de drukkracht van het hart stemmen met die van POISEUILLE en MAGENDIE genoegzaam overeen. Hij berekent hieruit de absolute drukkracht van de linkerkamer tot het gewigt des ligchaams ongeveer = 1 : 50; dat der regterkamer, naar de spiermassa hieruit afgeleid, = 1 : 100. Uit de spiermassa de kracht der werking af te leiden,

moet altijd eenigzins willekeurig heeten, zoo lang niet is aangetoond, dat de kracht eener spier aan hare massa geëvenredigd is. Onlangs is het mij gelukt, dit voor de oogspieren waarschijnlijk te maken, en het willekeurige is hierdoor eenigzins vervallen. Door ontbinding van de krachten der beide schuinsche en der bovenste en onderste regte spieren op de dwarse horizontale en op de gezigtsas, in verband gebragt met de bewegingen der oogen, uit den stand der nabeelden opgespoord, heb ik berekend, dat, in de gewone gevallen, de krachten van werking van de bovenste schuinsche tot de onderste regte, en van de onderste schuinsche tot de bovenste regte spier, zich verhouden = 1 : 2,395. (Zie *Nederlandsch Lancet*, Augustus 1846). Ik heb nu de verschillende oogspieren, van peesvezelen enz. ontdaan, bij genoegzaam 100° gedroogd, en vond nu de gewigten als volgt:

Bovenste schuinsche	= 32 milligrammen.
Onderste regte	= 75 milligrammen.
Onderste schuinsche	= 26½ milligrammen.
Bovenste regte	= 60¼ milligrammen.
Binnenste regte	= 72½ milligrammen.
Buitenste regte	= 72 milligrammen.

32 : 75 = 1 : 2,344, en 26½ : 60¼ = 1 : 2,2755; hetgeen zoo naauwkeurig overeenkomt met de berekende verhouding 1 : 2,395, dat, wanneer in meerdere gevallen deze verhouding blijkt genoegzaam constant te zijn, het als zeer waarschijnlijk gelden mag, dat kracht van werking en massa in de spieren aan elkander geëvenredigd zijn.

Verder wordt de drukkracht, in de verschillende slagaderen, naar eigene bepalingen van haar lumen berekend, en proefondervindelijk de omvangsvermeerdering der slagader bij de systole van het hart op 1/22 (door POISEUILLE op 1/23) bepaald.

Ook vergeleek V. de dikte van de wanden der slagaderen met de drukking van het doorstroomende bloed, en kwam tot de merkwaardige uitkomst, dat de genoemde dikten zich tot elkander verhouden als de $\sqrt{2}$ der absolute drukkrachten van het doorstroomend bloed. Zeer goed schijnt mij hiermede overeen te stemmen de dunheid van de rokken der hersenslagaderen, waarin de drukkracht door den bogtigen loop der hoofdstammen verminderd is. Nemen wij ook in aanmerking, dat, bij onderbinding van eenen slagaderlijken hoofdstam, de collaterale takken, naar gelang van de drukking, met een grooter lumen tevens dikkere wanden verkrijgen, dan kan ons de

genoemde genoegzaam constante verhouding, hoe zamengesteld de wanden der slagaderen zijn mogen, niet bevreemden; en bij de bezwaren, om de drukkracht in elke slagader met eenige naauwkeurigheid op eene andere wijze te bepalen, zou het welligt reeds eenigermate geoorloofd zijn van de dikte der wanden uit te gaan. Ik zou althans niet aarzelen te besluiten, dat in de dunwandige slagaderen der schedelholte de drukkracht geringer is, en mij hierom aan de zijde scharen van hen, die aan een gekronkeld verloop der slagaderen, vooral door beenige kanalen, het vermogen, om de drukkracht te verminderen, toekennen.

Na over den pols en de geluiden der slagaderen gehandeld te hebben, gaat V. tot den bloedsomloop in de haarvaten over, waarbij hij het onderzoek in het mesenterium afkeurt, dat toch zeker, wegens de uitnemende doorschijnendheid en de duidelijkheid van den bloedsomloop in de kleine slagaderen en aderen, zijne eigene voordeelen aanbiedt boven het onderzoek in de zwemvliezen, de tong enz. De snelheid bepaalde V. op ⅕ - ⅓‴ in de sekonde voor de gekleurde bloedligchaampjes; die der ongekleurde was 12 malen minder. De gelijkmatige stroom, de zamentrekbaarheid der haarvaten, de gevolgen van stasis en het werktuigelijke der ontsteking vinden hier hunne plaats.

Bij den bloedsomloop in de aderen vinden wij niets opmerkelijks. De drukking van het hart (bepaald op ongeveer 1/10 der vergezellende slagaderen), eene soort van aspiratie van het hart, de veêrkracht en de zamentrekbaarheid der aderrokken, en het mechanismus der klapvliezen, komen als zoo vele momenten tot bevordering van den aderlijken bloedsomloop ter sprake, waarbij zich in het poortaderstelsel eenige gunstige omstandigheden, doch geene nieuwe momenten voegen.

Uit de capaciteit van het hart na den dood, die, blijkens de uiteenloopende opgaven, niet naauwkeurig te bepalen is, wordt de hoeveelheid bij elken hartslag uitgedreven bloed afgeleid, en hieruit de snelheid of de duur van den bloedsomloop op 41¾ of 31½ sekonden bepaald, welke bepaling, hoewel genoegzaam overeenstemmende met de uitkomsten, door HERING en POISEUILLE langs eenen anderen weg verkregen, zeker op geene hooge waarde mag aanspraak maken; want ook deze laatste proeven kunnen, om meerdere redenen, geene naauwkeurige resultaten opleveren.

Een' eigen', zeer vernuftigen weg sloeg VALENTIN reeds vroeger in tot bepaling van de hoeveelheid bloed, in het ligchaam voorhanden.

Hij ontlast eene zekere hoeveelheid bloed uit de vena jugularis, spuit eene gelijke hoeveelheid water of wel van eene zoutoplossing in, onttrekt, na een paar minuten, op nieuw eene zekere hoeveelheid bloed, en berekent uit de verschillende hoeveelheid van de vaste bestanddeelen in het eerst en laatst onttrokken bloed de hoeveelheid bloed, in het ligchaam aanwezig. Deze wijze van handelen zou voor eene kuip vol bloed, buiten het ligchaam, tot zeer naauwkeurige resultaten voeren; een gewigtig bezwaar, bij mij opgerezen, is de verbazende snelheid, waarmede zich de verschillende vochten in het ligchaam in evenwigt stellen. Het lijdt geen' twijfel, of, in 2 minuten tijds, waarin de geheele bloedsomloop waarschijnlijk ten minste drie malen volbragt is, zal een niet onbelangrijk gedeelte van het ingespoten water in de weefsels zijn overgegaan. Zelfs na het drinken eener groote hoeveelheid water, dat eerst nog in de maag moest opgeslorpt worden, zag J.A. MULDER (*Ned. Lancet*, 1 série, 1 jaarg., bl. 612), bij eene splijting van den voorwand der piswerktuigen, reeds na 2 à 3 minuten beweging in den onmiddellijken omtrek van de mondjes der ureteres in de blaas, die onmiddellijk door ontlasting van urine in de blaas werd opgevolgd; en stellig mag men aannemen, dat het voedingsvocht in alle weefsels, reeds vroeger dan 2 minuten na de gedane inspuiting, aanmerkelijk verdund is.

De gevondene verhouding bij honden, past V. op den mensch toe; hij bepaalt de verhouding der hoeveelheid bloed tot het ligchaamsgewigt, en berekent hieruit tabellen voor de verschillende leeftijden, van QUETELET's tabellen omtrent het menschelijk ligchaamsgewigt uitgaande. Men vertrouwe deze tabellen niet te veel. Vooreerst is de verhouding van 1/4.3647 (voor den man) en 1/4.4127 (voor de vrouw) bloed, in betrekking tot het ligchaamsgewigt, veel te groot, daar men veilig kan aannemen, dat bij de ontlasting der tweede hoeveelheid bloed bij honden reeds een niet onbelangrijk gedeelte van het ingespoten water aan het bloed onttrokken was; en in de tweede plaats heeft men geen regt aan te nemen, dat de verhouding tusschen het ligchaamsgewigt en de hoeveelheid bloed op de meest verschillende leeftijden gelijk is.

De bloedsomloop wordt gesloten met den invloed van den ligchaamsstand op den bloedsomloop; de ademhalingsdrukking en aspiratie, zoowel van het aderlijke als slagaderlijke bloed, alles proefondervindelijk nagespoord; verder de erectie, het indringen van lucht in het bloed, en de verdeeling van het bloed na den dood.

Ademhaling. Aan geene verrigting is door V. meer moeite en tijd ten offer gebragt; doch nergens was zijn arbeid zoo ondankbaar. Bij de meeste proeven, die hieraan ten gronde liggen, met de meeste zorg gemeenschappelijk met BRUNNER verrigt, en voor een gedeelte uitgebreider in ROSER's en WUNDERLICH's *Zeitschrift für physiologische Heilkunde* medegedeeld, is V. van praemissen uitgegaan en tot gevolgtrekkingen gekomen, die van sommige zijden, onder anderen van de zijde van LUDWIG en van mij zelven, tot bedenkingen hebben aanleiding gegeven, waarvan ik het gegronde hier ter plaatse hoop te staven en door cijfers aan te toonen.

Het eigenlijk mechanismus der ademhaling, de in- en uitademingsbewegingen en de afwijkingen, hierin waargenomen, ga ik, even als de ademhalings-geruischen, met stilzwijgen voorbij. Alleen wil ik opmerken, dat V., met den pneumato-meter, bij verschillende volwassene voorwerpen de hydrostatische inen uitademingsdrukking bepaalde: bij rustige ademhaling op 4-10 mill. kwikzilver, dobberende zelfs bij hetzelfde individu van 5-10 mill., en klimmende bij de sterkste inspanning tot 40 mill.

Het onderzoek der uitgeademde lucht begint met de bepaling der temperatuur, die, bij een verschil van temperatuur van 31°,25 C. der ingeademde lucht, slechts 2°,1875 C. verschil opleverde en dus vrij gelijkmatig is. Hierop volgt eene berekening van de uitzetting der lucht in de longen, waarbij, mijns inziens, te veel wordt uit het oog verloren, dat de uitzetting der lucht, bij de gewone rustige ademhaling, waarbij telkens slechts een zeer klein gedeelte der lucht wisselt, zeker slechts zeer weinig in de longen zelve geschiedt. Reeds vroeger (bl. 84) was mij gebleken, dat V. aan de digtheid en de temperatuur der lucht eenen te grooten invloed op de hoeveelheid der ingeademde lucht toeschrijft, en de inwendige bepalende momenten niet de waarde schenkt, die ze verdienen. Op eene andere plaats heb ik op deze momenten meer bijzonder de aandacht gevestigd en getracht aan te toonen, dat inwendige oorzaken het getal en de uitgebreidheid der ademhalingen bepalen, niet uitwendige; dat bij eene verdunde lucht sneller of ruimer geademd wordt, evenzoo, wanneer de lucht koolzuur bevat, niet wegens den toestand der lucht, maar wegens den inwendigen toestand van het organismus; dat bij koud weder hierom niet meer zuurstof zal worden ingeademd dan bij warm weder, en eindelijk, dat de toestand van het bloed

zelf niet slechts middellijk op de ademhalingsbewegingen, maar ook onmiddellijk op de verandering der in de longen aanwezige lucht van invloed is.

Om de hoeveelheid uitgeademde lucht te berekenen, en hierop weder nieuwe berekeningen te gronden, gaat V. van de stelling uit, dat de uitgeademde lucht met waterdampen verzadigd is, en vergenoegt zich hierom met waterbepalingen. Hoewel dit niet onwaarschijnlijk mogt heeten, moest het toch eenigzins bevreemden, dat V. het waagde op dezen grond een geheel gebouw op te rigten, zonder zich proefondervindelijk van zijne deugdelijkheid overtuigd te hebben. Deze bedenking maakten meerderen met mij, en noopte MOLESCHOTT, in het scheikundig Laboratorium alhier (zie: *Holländische Beiträge zu den Anatomischen und Physiologischen Wissenschaften*, herausgegeben von Dr. J. VAN DEEN, Dr. F.C. DONDERS en Dr. JAC. MOLESCHOTT, B. 1, H. 1, S. 86) eene reeks van proeven te verrigten, die een nieuw bewijs leveren, hoe gevaarlijk het is, eene beslissende uitspraak te wagen, alvorens feiten de beslissing op zich nemen. De uitgeademde lucht namelijk is in de meeste gevallen niet met water verzadigd. VALENTIN's uitkomsten zelve moesten er aan doen twijfelen: de groote verschillen in de absolute hoeveelheden uitgeademde lucht, naar mijn inzien (bl. 522) zeer onvoldoende verklaard, en vooral de groote hoeveelheid uitgeademd water, na het gebruik van drank waargenomen, moesten tot omzigtigheid leiden in het besluit, en in het construëren van eene geheele serie van tabellen, die door MOLESCHOTT's onderzoekingen, als met een' enkelen pennestreek, zijn doorgehaald. Al de door V. dienaangaande medegedeelde proeven, met eenen eigen' toestel van BRUNNER verrigt, hebben alleen geleerd, hoeveel water doorgaans, zonder wijzigende omstandigheden in aanmerking te nemen, langs de longen verwijderd wordt, hetgeen gemiddeld 0,3459 gr. in de minuut bedraagt. Maar de hieruit berekende volumina uitgeademde lucht, de bepaling dezer hoeveelheid voor elk grein ligchaamsgewigt, de berekening der hoeveelheid lucht, die telkens wordt uitgeademd, hetzij bij gewone, hetzij bij diepe inademing, de berekening der hoeveelheid water, door ons ligchaam zelf aan de uitgeademde lucht afgestaan, dit alles was op eenen zandgrond gebouwd, en is ingestort.

Wij moeten thans nagaan, of V. in het opsporen van de scheikundige veranderingen, die de lucht bij de ademhaling

ondergaat, gelukkiger is geweest. Aan het hoofd vinden wij een groot aantal met de meeste voorzorg en naauwkeurigheid verrigte eudiometrische bepalingen der uitgeademde lucht, waaruit blijken zou, dat de hoeveelheid koolstofzuur gemiddeld 4,380 pCt., als maximum 5,459 pCt., als minimum 3,299 pCt. bedraagt, terwijl de zuurstof 23 pCt. verminderd is.

Bij een groot aantal bepalingen meenden VALENTIN en BRUNNER bestendig te vinden, dat de hoeveelheid opgenomene zuurstof en verwijderd koolstofzuur zich tot elkander verhielden in de omgekeerde reden van de $\sqrt{2}$ van de digtheden dier beide gazen = 1 : 1,17421; - en dat de wisseling dier beide gazen derhalve plaats had volgens de wetten van diffusie, door GRAHAM vastgesteld. VALENTIN hecht hieraan zoo groote waarde, dat hij bij zijne verdere berekeningen niet van de verhouding, die hij meende gevonden te hebben, maar van de naar de wet van diffusie berekende uitgaat, hoewel het gemiddeld verschil tusschen het gevondene en het op zijne wijze berekende koolstofzuur 0,0818 pCt. bedraagt, en bij verreweg de meeste proeven een plus van koolstofzuur verkregen werd.

Wij hebben in de eerste plaats te vragen: had VALENTIN het regt, uit zijne proeven, hoe menigvuldig ook, tot eene constante verhouding tusschen de opgenomene zuurstof en het uitgeademd koolstofzuur te besluiten? - Naar mijne meening, geenszins. Daartoe werden proeven vereischt onder verschillende omstandigheden, en wel in de eerste plaats onder eene verschillende voeding. Op die wijze, en op die wijze alleen, kon de mogelijke invloed der voedingsmiddelen blijken. Het verschil in de verhouding tusschen de wisselende gazen, bij plantetende en vleeschetende dieren, uit de proeven van DULONG en DESPRETZ gebleken, in verband met hetgeen aangaande de zamenstelling der voedingsmiddelen en de laatste producten der stofwisseling bekend was, deed mij reeds vroeger de mogelijkheid verwerpen, dat die verhouding constant zijn kon, en in mijn *Blik op de stofwisseling* (bl. 52) heb ik mijne gronden voor dit gevoelen nader ontwikkeld, hetgeen een' nieuwen steun vindt in de uitkomsten, later door MARCHAND bij zijne proeven op kikvorschen verkregen, en welke theorie thans ook door VIRORDT (WAGNER's *Handwörterbüch*, Lief. 12) gehuldigd wordt. Ook ERLACH's proeven, onder VALENTIN's leiding bewerkstelligd, die in de vereenigde wisseling van zuurstof en koolstofzuur langs de longen en de huid, bij verschillende dieren, de wet van diffusie, bij zijne wijze van berekenen, ge-

noegzaam bevestigd vond, hebben mij niet doen wankelen. Bij de vroeger minder bekende wisseling langs de huid zou men vóór deze proeven nog aan de mogelijkheid eener compensatie langs de huid hebben kunnen denken, waardoor langs de longen, onder alle omstandigheden, de verhouding der wisselende gazen vrij constant kon blijven; maar ook aan deze uitlegging van VALENTIN's uitkomsten zou reeds hierdoor de bodem ingeslagen zijn. Van VALENTIN en BRUNNER, door rijke ervaring geoefend in deze soort van proefnemingen, hadden wij reeds eene nieuwe reeks van proeven, bij verschillende voeding, te gemoet gezien, om aan de gemaakte bezwaren te gemoet te komen; en wanneer dergelijke proeven, *bij eene goede berekeningswijze uit de onmiddellijke resultaten*, de uitkomst mogten opleveren, dat bij eene eenige dagen voortgezette vleeschen vetdiëet, - plantaardige diëet, met onthouding van vet, - en geheele onthouding van voedsel, de verhouding tusschen de hoeveelheid opgenomene zuurstof en uitgeademd koolstofzuur constant blijft, dan heb ik te veel eerbied voor de experimentele physiologie, en in het bijzonder voor de naauwgezette onderzoekingen van VALENTIN en BRUNNER, waarvan ik geene enkele uitkomst zou wagen te betwijfelen, om niet onmiddellijk mijn gevoelen te laten varen, en niet gaarne een' schat van gewaande kennis omtrent de stofwisseling in het dierlijk organismus, waarop mijne meening zich grondt, voor de aan het licht gekomene waarheid prijs te geven.

Maar ook dan zouden wij in de tweede plaats te vragen hebben: mag hier aan de wetten van diffusie, door GRAHAM vastgesteld, gedacht worden? - Ik heb LUDWIG's bedenkingen, VALENTIN's verdediging en LUDWIG's repliek naauwkeurig overwogen, en moet mij in dit punt aan de zijde van LUDWIG scharen.

Onze kennis, althans het positief gehalte van onze kennis aangaande de eigenlijke veranderingen van het bloed in de longen is tot dusverre bijster klein (vergelijk hierover het grondige stuk van SCHLOSSBERGER, in *Archiv für physiologische Heilkunde*, 1846, H. 2), doch dit is, dunkt mij, zeker, dat hier in de wisseling tusschen koolstofzuur en zuurstof zoo vele momenten in aanmerking komen, dat, wanneer de einduitkomsten ook mogten overeenstemmen, aan eene vergelijking, met eene wisseling van twee vrije gazen, onder gelijke drukking, door een laagje drooge gips niet te denken valt. De vochtigheid der vliezen moest reeds alle vergelijking verbannen.

Ik geloof echter, dat ik mij bij deze negatieve kritiek,

schijnbaar in strijd met de uitkomsten der naauwgezette proeven van VALENTIN en BRUNNER, niet behoef te bepalen. Ik geloof het bewijs te kunnen leveren uit die proeven zelve, dat er noch van eene standvastige verhouding tusschen de hoeveelheden opgenomene zuurstof en verwijderd koolstofzuur, noch van eene verhouding, die de wet van diffusie nabij komt, kan sprake zijn. Tot dit bewijs wordt alleen eene grondige beschouwing der proeven zelve, en der berekeningswijzen uit de onmiddellijk verkregene resultaten vereischt. Ik mag hier echter niet zoo uitvoerig zijn, als noodig was, om den lezer zelven in staat te stellen een grondig eigen oordeel te vellen omtrent dit onderwerp; hiertoe wordt eene vergelijking der onderstaande kritiek met VALENTIN's *Physiologie*, en met de mededeelingen van VALENTIN en BRUNNER, in *Archiv für physiologische Heilkunde*, Zweiter Jahrgang, H. 3, gevorderd.

Drie reeksen van proeven van BRUNNER en VALENTIN liggen aan de bepaling van de veranderingen der lucht bij de ademhaling ten gronde.

Bij de eerste reeks werd door eene flesch van ongeveer 1200 kubiek-centimeters inhoud, bij eene zeer doeltreffende inrigting, ongeveer 67500 kubiek-centimeters uitgeademde lucht gevoerd, na in de uitademingsbuis door zwavelzuur en asbest gedroogd te zijn, waardoor de in de flesch te voren aanwezige dampkringslucht wel geheel verdreven, en de flesch enkel met uitgeademde lucht gevuld was.

Bij de tweede en derde reeks werd de uitgeademde lucht boven eene verzadigde oplossing van keukenzout opgevangen, die het koolstofzuur minder oplost dan gewoon water.

Bij de analyse der uitgeademde lucht werd in de eerste en tweede reeks, in dezelfde proef, de zuurstof door middel van een' phosphorus-eudiometer, en het koolstofzuur door een' kalkeudiometer bepaald, waarbij gezorgd werd, dat de lucht vóór de analyse volkomen gedroogd was, en dat de stikstof uit den kalk-eudiometer ook geen water medevoerde. Bij de eerste reeks werd eene bepaalde hoeveelheid lucht door het invloeijen eener bepaalde hoeveelheid kwikzilver uit de flesch gedreven en aan analyse onderworpen, van welke hoeveelheid het gevondene koolstofzuur en zuurstof, tot volumina, bij gelijke drukking en temperatuur, herleid, werden afgetrokken, waardoor de stikstof gevonden werd. Bij de tweede reeks werd door eenen aspirator met olie eene bepaalde hoeveelheid lucht uit de flesch getapt, die langs een hevel door eene verzadigde

oplossing van keukenzout werd vervangen. Daar aan de lucht het koolstofzuur en de zuurstof onttrokken werden, zoo beantwoordde de afgetapte olie aan de hoeveelheid stikstof, waarbij de gevondene waardijen aan koolstofzuur en zuurstof geteld werden. Uit de op deze wijze verkregen getallen werden de volumen- en gewigts-*procenten*, in de uitgeademde lucht aanwezig, berekend (tabellen op bl. 537, 538, 541, 542).

Bij de derde reeks werden zuurstof en koolstofzuur elk bij eene afzonderlijke proef bepaald, beiden door aftapping van lucht door middel van den aspirator. Tot bepaling van het koolstofzuur werden 1731,687 kubiek duimen lucht (stikstof en zuurstof) door de kalkbuis verwijderd; tot bepaling der zuurstof 529,420 kubiek duimen lucht door den phosphorus-eudiometer, *welke* 529,420 *kubieke duimen lucht uit stikstof en koolstofzuur bestaan*. Hieruit volgt, dat de gevondene hoeveelheid zuurstof aan 529,420 kubieke duimen stikstof + koolstofzuur beantwoordt.

VALENTIN en BRUNNER hebben hunne berekening anders gemaakt; zij hebben de 529,420 kubieke duimen gas als enkele stikstof beschouwd, en hebben het berekende koolstofzuur er nog bij opgeteld. Het totaal der lucht is hierdoor te groot, en het procent zuurstof te laag geworden.

Het komt mij voor, dat BRUNNER en VALENTIN aanvankelijk hebben over het hoofd gezien, dat in de 529,420 kubiekduimen het koolzuurgehalte reeds vervat was; want overal spreken zij in het *Archiv für physiologische Heilkunde* van 529,420 kubiekduimen stikstof, als constant bij deze derde reeks. De wijze van berekening wordt hier ook niet regt klaar, en is nog te moeijelijker te volgen, omdat men met zinstorende drukfouten te kampen heeft. Men vindt hier het volgende: ‘In dem Versuche N°. 8, z.B., ergaben sich unmittelbar 0,147 Gramme (lees: Gramme Kohlensäure) und durchschnittlich 0,124 Grm. Sauerstoff. Das Barometer stand auf 710″ (in de tabellen staat, zoowel hier als in de Physiologie, 716, doch 710 is bij de berekening gevolgd) Millimeter, das Thermometer auf + 18° C. Die abgezapften 1731,687 Cub. Cent. Gas enthielten Sauerstoff und Kohlensäure (lees: *Sauerstoff und Stickstoff*). Nach der bald anzugebenden Berechnungsweise (er wordt geene berekeningswijze verder aangegeven) entsprechen unter den obigen Gewichten 529,420 Cub. Cent. Stickstoff (moest zijn: Stickstoff und Kohlensäure), 99,297 Cub. Cent. Sauerstoff. Wir haben also im Ganzen 628,717 Cub. Cent.

Stickstoff und Sauerstoff (moest zijn: für die gesammte Luft). Hieraus ergiebt sich dan die Proportion:

1731,687 : 628,717 = 0,147 : 0,053371. Folglich müssen wir als gefundenen Werth 0,53371 Gramme Kohlensäure eintragen.' Het is intusschen klaar, dat, wanneer de 529,420 kubiek duimen stikstof en koolstofzuur zijn, de gezamentlijke lucht slechts 628,717 kubiek duimen bedraagt, zoodat men, tot berekening der hoeveelheid koolstofzuur, hierin vervat, de volgende evenredigheid heeft:

1731,687 kub. duimen + 0,147 mgr.: 628,717 kub. duimen = 0,147 mgr.: *x*; en dat men de gevondene *x*, in kub. duimen koolstofzuur berekend, van 529,420 heeft af te trekken. Men vindt alsdan voor de zamenstelling der geanalyseerde lucht:

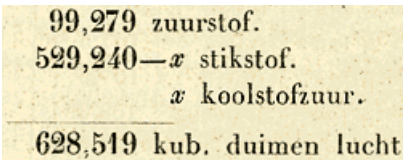
99,279 zuurstof.
529,240—*x* stikstof.
x koolstofzuur.
628,519 kub. duimen lucht

99,279	zuurstof.
529,240-*x*	stikstof.
x	koolstofzuur.

628,519	kub. duimen lucht

Dat de genoemde verkeerde berekeningswijze bij de derde reeks gevolgd is, en dat de 529,420 kub. duimen lucht, waarvan hier sprake is, niet enkel stikstof, maar stikstof en koolstofzuur zijn, blijkt nader in VALENTIN's *Natuurkunde van den mensch* (bl. 558 en 559), waar men eene soort van verklaring voor, en zelfs gevolgtrekkingen bepaaldelijk uit, deze berekeningswijze vindt, die ik gaarne erken, niet wel te begrijpen.

Bij de twee eerste reeksen is de procentische zamenstelling der uitgeademde lucht goed berekend. Het zal later blijken, dat hierin echter ook andere fouten in de verdere berekeningswijzen schuilen; doch daar deze twee reeksen geene aanspraak maken, de diffusiewet voor de wisseling der gazen bij de ademhaling te bewijzen, en VALENTIN en BRUNNER zelve hierin niet meer dan *eine schwankende Beantwortung des Problemes* zien, zoo schijnt het overbodig, bij deze tabellen langer stil te staan.

Voor de proeven der derde reeks, die nog met meer voorzorg en naauwkeurigheid verrigt zijn, en die eigenlijk diegenen zijn, waardoor VALENTIN en BRUNNER de wet van diffusie meenen bewezen te hebben, heb ik de ware uitkomsten der analysen berekend, en in de onderstaande tabel 1 vereenigd, die als eene gecompleteerde en verbeterde kan worden aangezien der tabel (bl. 555 en 556), bij VALENTIN voorkomende.

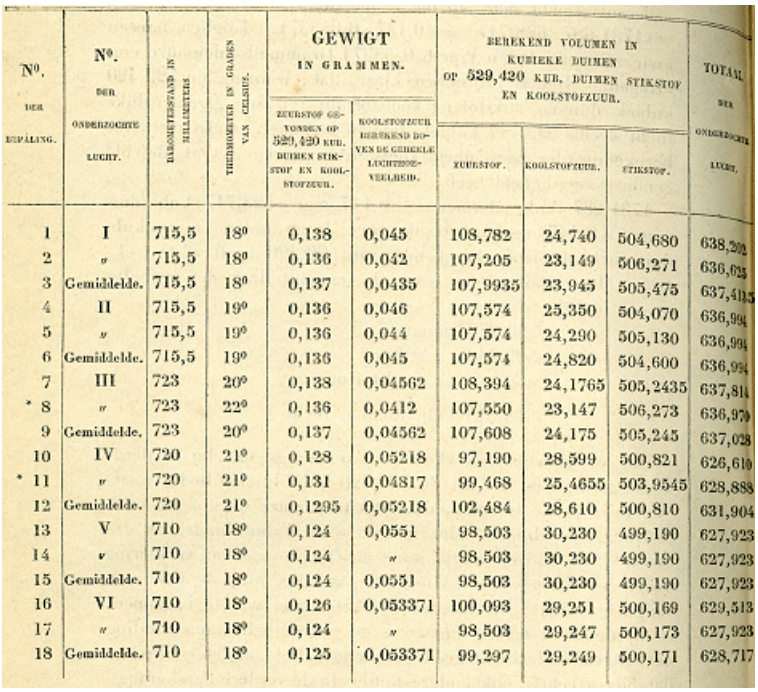

Nº. der bepaling.	Nº. der onderzochte lucht.	Barometerstand in millimeters	Thermometer in graden van Celsius.	Gewigt in grammen. Zuurstof gevonden op 529,420 kub. duimen stikstof en koolstofzuur.	Koolstofzuur berekend boven de geheele luchthoeveelheid.	Berekend volumen in kubieke duimen op 529,420 kub. duimen stikstof en koolstofzuur. Zuurstof.	Koolstofzuur.	Stikstof.	Totaal der onderzochte lucht.
1	I	715,5	18º	0,138	0,045	108,782	24,740	504,680	638,202
2	〃	715,5	18º	0,136	0,042	107,205	23,149	506,271	636,625
3	Gemiddelde.	715,5	18º	0,137	0,0435	107,9935	23,945	505,475	637,413
4	II	715,5	19º	0,136	0,046	107,574	25,350	504,070	636,994
5	〃	715,5	19º	0,136	0,044	107,574	24,290	505,130	636,994
6	Gemiddelde.	715,5	19º	0,136	0,045	107,574	24,820	504,600	636,994
7	III	723	20º	0,138	0,04562	108,394	24,1765	505,2435	637,814
* 8	〃	723	22º	0,136	0,0412	107,550	23,147	506,273	636,970
9	Gemiddelde.	723	20º	0,137	0,04562	107,608	24,175	505,245	637,028
10	IV	720	21º	0,128	0,05218	97,190	28,599	500,821	626,610
* 11	〃	720	21º	0,131	0,04817	99,468	25,4655	503,9545	628,888
12	Gemiddelde.	720	21º	0,1295	0,05218	102,484	28,610	500,810	631,904
13	V	710	18º	0,124	0,0551	98,503	30,230	499,190	627,923
14	〃	710	18º	0,124	〃	98,503	30,230	499,190	627,923
15	Gemiddelde.	710	18º	0,124	0,0551	98,503	30,230	499,190	627,923
16	VI	710	18º	0,126	0,053371	100,093	29,251	500,169	629,513
17	〃	710	18º	0,124	〃	98,503	29,247	500,173	627,923
18	Gemiddelde.	710	18º	0,125	0,053371	99,297	29,249	500,171	628,717

TABEL I[1].

Nº. DER ONDERZOCHTE LUCHT.	BAROMEERSTAND IN MILLIMETERS	THERMOMETER IN GRADEN VAN CELSIUS.	gewigt in grammen. ZUURSTOF GEVONDEN OP 529,420 KUB. DUIMEN STIKTOF EN KOOLSTOFZUUR	KOOLSTOFZUUR BEREKEND BOVEN DE GEHEELE LUCHTHOEVEELHD	BEREKEND VOLUMEN IN KUBIEKE DUIMEN OP 529,420 KUB. DUIMEN STIKSTOF EN KOOLSTOFZUUR ZUURSTOF.	KOOLSTOFZUUR	STIKSTOF.	TOTAAL DER ONDERZOCHTE LUCHT.
I	715,5	18º	0,138	0,045	108,782	24,740	504,680	638,202
I	715,5	18º	0,136	0,042	107,205	23,149	506,271	636,625

1 In de Tabel van VALENTIN en BRUNNER vindt men, voor den barometerstand van 16, 17 en 18, 716 millimeters. Daar hunne berekening echter, zoo als mij gebleken is, op 710 millemeters gedaan is, en dit laatste getal ook in den tekst voorkomt, heb ik gemeend voor 716, 710 te moeten lezen.

Gemiddelde	715,5	18°	0,137	0,0435	107,9935	23,945	505,475	637,4135
II	715,5	19°	0,136	0,046	107,574	25,350	504,070	636,994
II	715,5	19°	0,136	0,044	107,574	24,290	505,130	636,994
Gemiddelde	715,5	19°	0,136	0,045	107,574	24,820	504,600	636,994
III	723	20°	0,138	0,04562	108,394	24,1765	505,2435	637,814
III	723	22°	0,136	0,0412	107,550	23,147	506,273	636,970
Gemiddelde	723	20°	0,137	0,04562	107,608	24,175	505,245	637,028
IV	720	21°	0,128	0,05218	97,190	28,599	500,821	626,610
IV	720	21°	0,131	0,04817	99,468	25,4655	503,9545	628,888
Gemiddelde	720	21°	0,1295	0,05218	102,484	28,610	500,810	631,904
V	710	18°	0,124	0,0551	98,503	30,230	499,190	627,923
V	710	18°	0,124	0,0551	98,503	30,230	499,190	627,923
Gemiddelde	710	18°	0,124	0,0551	98,503	30,230	499,190	627,923
VI	710	18°	0,126	0,53371	100,093	29,251	500,169	629,513
VI	710	18°	0,124	0,053371	98,503	29,247	500,173	627,923
Gemiddelde	710	18°	0,125	0,053371	99,297	29,249	500,171	628,717

Uit bovenstaande tabel moeten nu de veranderingen worden opgemaakt, die de ingeademde lucht ondergaan heeft, en moet de verhouding gezocht worden tusschen de opgenomene zuur stof en het toegetreden koolstofzuur. Ook hierin kan ik mij met geene der berekeningswijzen van VALENTIN en BRUNNER vereenigen.

Bij hunne eerste wijze van berekenen bepalen zij (insgelijks bij de twee eerste reeksen) de volumen- (en de gewigts-) *procenten* en trekken de gevondene zuurstof-procenten van het

oorspronkelijk procentisch gehalte der dampkringslucht aan zuurstof = 20,815 af; de tekort komende procenten beschouwen zij als opgenomene zuurstof, en deze vergelijken zij met de berekende procenten koolstofzuur. Zij noemen dit: *onder vooronderstelling eener vermindering van het luchtvolumen en der gelijkheid van de stikstof*.

Bij de tweede wijze van berekenen gaan zij uit van de *procenten* lucht *l*, bij de eerste berekeningswijze gevonden. Zij berekenen eerst, aan hoeveel dampkringslucht de gevondene procenten stikstof *s* beantwoorden, en bepalen de hoeveelheid zuurstof Z, die de ingeademde dampkringslucht L bevat.

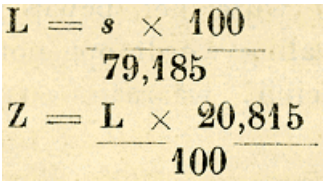

$$L = \frac{s \times 100}{79{,}185}$$

$$Z = \frac{L \times 20{,}815}{100}$$

L = $\frac{s \times 100}{79{,}185}$

Z = $\frac{L \times 20{,}815}{100}$

De in *l* gevondene procenten zuurstof *z* en koolstofzuur *k* worden nu zoo berekend, alsof deze hoeveelheden niet in *l* = 100, maar in L gevonden waren. Noemen wij de op deze wijze herleide *z* en *k*, *z'* en *k'*, dan hebben wij:

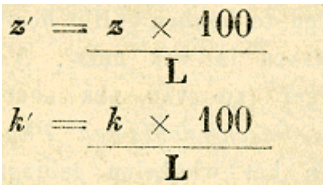

$$z' = \frac{z \times 100}{L}$$

$$k' = \frac{k \times 100}{L}$$

z' = $\frac{z \times 100}{L}$

k' = $\frac{k \times 100}{L}$

Z-*z'* worden nu als de procenten opgeslorpte zuurstof beschouwd en *k'* als de bijgekomene procenten koolstofzuur.

Deze wijze van berekenen zou gegrond zijn *op de vooronderstelling, dat het luchtvolumen bij de ademhaling gelijk blijft door uitscheiding eener zekere hoeveelheid stikstof*.

Het is, dunkt mij, klaar, dat op geene dezer wijzen de hoeveelheden opgeslorpte zuurstof en uitgeademd koolstofzuur te vinden zijn. Vreemder nog is het, wanneer

wij VALENTIN en BRUNNER uit de uitkomsten dezer berekeningswijzen het besluit zien trekken, dat het volumen stikstof bij de ademhaling onveranderd blijft; omdat namelijk de uitkomsten der berekening volgens de eerste methode, die op de vooronderstelling van een onveranderd stikstof-volumen zou gegrond zijn, beter met de wet van diffusie strooken, dan die volgens de tweede methode. Eene gezonde logica duldt een dergelijk besluit niet; men noemt dit eene petitio principii. De wet van diffusie en het onveranderd stikstof-volumen moeten elk voor zich bewe-

zen worden, en VALENTIN en BRUNNER willen beiden door elkander bewijzen. Was hunne berekeningswijze goed, dan zou hier alleen bewezen worden, dat beiden staan of vallen, - geenszins, dat beiden staan. Zelfs leeren deze proeven evenmin, dat geene stikstof uit de dampkringslucht wordt opgenomen, zoo als VALENTIN en BRUNNER hieruit reeds onmiddellijk afleidden; want eene verhooging van het procentisch gehalte aan stikstof in de uitgeademde lucht kan zeer goed gepaard gaan met eene absolute vermindering. Hiertoe was alleen noodig, dat de opgenomene zuurstof het uitgeademd koolzuur verre overtrof; en de mogelijkheid hiervan blijft zoo lang bestaan, tot op eene andere wijze het bewijs geleverd is, dat geene stikstof bij de ademhaling wordt opgenomen. Dit is alzoo eene tweede petitio principii, waaraan VALENTIN en BRUNNER zich schuldig maken[1].

1 VON ERLACH (*Versuche über die Respiration einiger mit Lungen athmender Wirbelthiere*. Bern, 1846) meent door zijne onderzoekingen over de uitgeademde en langs de huid verwijderde gazen, onder de leiding van VALENTIN verrigt, de wet van diffusie voor de wisseling van gazen langs de longen en de huid bevestigd te hebben. Hij heeft ook MOLESCHOTT (zie zijne aankondiging van VON ERLACH in VAN DEEN, *Nieuw Archief voor Geneeskunde*, 1846), die vroeger (zie VAN DER HOEVEN en DE VRIESE, *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie*, 1845) mijne meening was bijgetreden, aan het wankelen gebragt. Eene grondige beschouwing dezer proeven leert echter, dat zij noch de diffusie-theorie, noch eene constante verhouding voldoende bewijzen. V. ERLACH heeft de zuurstof en het koolstofzuur bij dezelfde analyse bepaald, en de zamenstelling der uitgeademde lucht hieruit goed berekend. Maar tot bepaling der veranderingen, die de lucht heeft ondergaan, bezigt hij twee verschillende berekeningswijzen, namelijk: 1°. het bepalen van de procentische zamenstelling der uitgeademde lucbt, en het verschil tusschen 20,815 pCt., en de gevondene procenten zuurstof, met de gevondene procenten koolstofzuur te vergelijken (Procentische Werthe durch unmittelbare Berechnung); 2°. door berekening der procenten koolstofzuur en zuurstof op de hoeveelheid ingeademde lucht, afgeleid uit het stikstof-gehalte der uitgeademde lucht. Deze berekening is eene geheel andere dan de tweede van VALENTIN en BRUNNER. Zij is wat omslagtig; want men kan even goed eenvoudig van het gevondene stikstof-gehalte uitgaan en de zuurstof- en koolzuur-volumina op 79,815 stikstof bepalen, en men zal alsdan gelijke uitkomsten verkrijgen. Ik heb er slechts ééne aanmerking op, die echter de uitkomsten niet verandert, omdat men alleen de zuurstof en het koolstofzuur te vergelijken heeft; zij is deze: dat men bij deze tweede wijze van berekening (*Procentische Werthe bei ursprünglichen Luftvolumen*) de hoeveelheid stikstof constant op 79,815 stellen moet, en dat men geen regt heeft de procenten stikstof zoo veel hooger te stellen, dat zij met de berekende procenten zuurstof en koolstofzuur 100 uitmaken Wat er met 79,815 stikstof minder dan 100 is, moet als vermindering van het volumen lucht en niet als stikstof worden in rekening gebragt. Zoo berekent V. ERLACH bij zijne eerste proef, pag. 25, bij de tweede berekeningswijze:

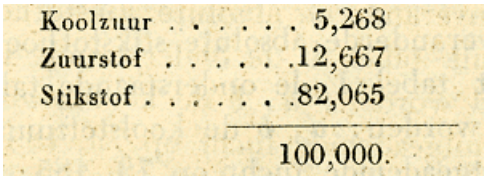
Koolzuur 5,268
Zuurstof 12,667
Stikstof 82,065
100,000.

Koolzuur	5,268
Zuurstof	12,667
Stikstof	82,065

	100,000.

Lees hiervoor:

Slechts ééne wijze van berekening is hier *a priori* mogelijk, en de deugdelijkheid van den grond, waarvan men uitgaat, kan niet door eene toetsing der uitkomsten aan onbekenden worden aangetoond. Deze wijze van berekening gaat uit van de vooronderstelling, dat het stikstofgehalte der lucht bij de ademhaling onveranderd blijft. Blijkt het later, dat deze vooronderstelling ongegrond is, dan vervallen al de hier beneden staande berekeningen; en wordt er eene bepaalde verhouding tusschen de hoeveelheid in- en uitgeademde stikstof aangetoond,

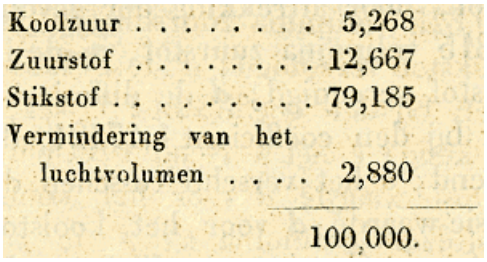

Koolzuur	5,268
Zuurstof	12,667
Stikstof	79,185
Vermindering van het luchtvolumen	2,880
	100,000.

Koolzuur	5,268
Zuurstof	12,667
Stikstof	79,185
Vermindering van het luchtvolumen	2,880

	100,000.

Overigens blijkt hieruit, dat de tweede berekeningswijze datgene geeft, wat men te zoeken heeft, namelijk, hoeveel zuurstof op 20,815 deelen ingeademde zuurstof zijn opgeslorpt, en hoeveel koolstofzuur hiervoor in de plaats is gekomen.
En welk is nu het vonnis, dat V. ERLACH over zijne twee wijzen van berekening uitspreekt? Pag. 78 lezen wij: ‘Man sieht hieraus (uit eene bovenstaande tabel), dass sowohl Maximum als Minimum, daher auch das Medium der Abweichungen für die durch unmittelbare Berechnung (eerste berekeningswijze) erhaltenen Werthe kleiner sind, als für die ursprünglichen Luftvolumen (tweede berekeningswijze) gefundenen. *Es folgt daraus, das jene Berechnungsart die richtigere ist*.’ Het is opmerkelijk, dat men met eene diffusie-theorie bij de ademhaling, waartegen zoowel physische gronden, door VALENTIN zelven vroeger (*Natuurkunde van den mensch*, D.I, bl. 80) vermeld, als physiologische gronden (zie *Blik op de stofwisseling*, bl. 54), ten sterkste pleiten, in zoo hooge mate kan zijn ingenomen, dat men meent geregtigd te zijn, op grond der uitkomsten, die deze theorie eischen zou, eene verkeerde berekeningswijze te volgen en eene goede te verwerpen.
Bij eene latere gelegenheid hoop ik V. ERLACH's proeven en berekeningen nader te bespreken.

dan kunnen zij later altijd gemakkelijk naar deze verhouding gecorrigeerd worden. Maar naar alle waarschijnlijkheid is de vooronderstelling, waarvan wij uitgaan, juist. Hiervoor pleiten vooreerst de eigenschappen der stikstof zelve, waarvan men moeijelijk kan aannemen, dat zij bij de stofwisseling in het dierlijk organisme, waar zij dan toch altijd in *statu nascenti* zou verkeeren, vrij wordt; verder, van de andere zijde, de groote onwaarschijnlijkheid, dat in het dierlijk organisme organische stof uit anorganische verbindingen gevormd wordt, en eindelijk de proeven van BOUSSINGAULT (hoewel hij zelf het tegengestelde beweert), dat bij eene koe en een paard eene hoeveelheid stikstof met de urine en de faeces verwijderd wordt, die de stikstof, in de voedsels bevat, zoo nabij komt, dat het overschietende wel uit het verlies van haren, epithelium, enz. langs de huid te verklaren is.

Van eene onveranderde absolute stikstofhoeveelheid uitgaande, heb ik uit tabel I de onderstaande tabel II berekend, waarin bepaald worden: *a, b* de koolstofzuur- en zuurstof-volumina in de uitgeademde lucht op 79, 185 stikstof; *c* de opgeslorpte zuurstof, door aftrekking der gevondene zuurstofvolumina van 20,815 volumina zuurstof, in de ingeademde lucht met 79,185 stikstof vereenigd; *d* de diffusie-waarde der opgeslorpte zuurstof, bij den coëfficient 1,17421, door VALENTIN aangenomen, berekend; *e* het verschil tusschen de uit de zuurstof berekende diffusie-waarde *d* voor het koolstofzuur en de gevondene koolstofzuur-volumina *a; f* de verhouding tusschen de opgeslorpte zuurstof en het vrij geworden koolstofzuur, die, volgens VALENTIN en BRUNNER, constant 1,17421 zou zijn; *g* de volumina uitgeademde drooge lucht voor 100 volumina ingeademde drooge lucht; en *h* het verschil tusschen het volumen in en uitgeademde lucht. Tabel II kan als de gecompleteerde en verbeterde tabel worden aangezien der tabel, bl. 557 bij VALENTIN voorkomende.

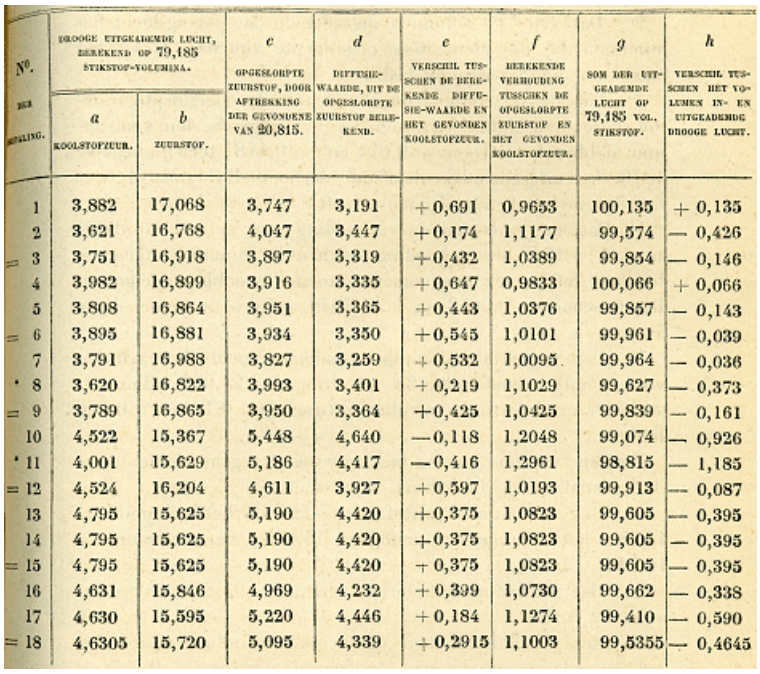

N°. DER BEPALING.	DROOGE UITGEADEMDE LUCHT, BEREKEND OP 79,185 STIKSTOF-VOLUMINA.		c	d	e	f	g	h
	a KOOLSTOFZUUR.	b ZUURSTOF.	OPGESLORPTE ZUURSTOF, DOOR AFTREKKING DER GEVONDENE VAN 20,815.	DIFFUSIE-WAARDE, UIT DE OPGESLORPTE ZUURSTOF BEREKEND.	VERSCHIL TUSSCHEN DE BEREKENDE DIFFUSIE-WAARDE EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	BEREKENDE VERHOUDING TUSSCHEN DE OPGESLORPTE ZUURSTOF EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	SOM DER UITGEADEMDE LUCHT OP 79,185 VOL. STIKSTOF.	VERSCHIL TUSSCHEN HET VOLUMEN IN- EN UITGEADEMDE DROOGE LUCHT.
1	3,882	17,068	3,747	3,191	+ 0,691	0,9653	100,135	+ 0,135
2	3,621	16,768	4,047	3,447	+ 0,174	1,1177	99,574	— 0,426
= 3	3,751	16,918	3,897	3,319	+ 0,432	1,0389	99,854	— 0,146
4	3,982	16,899	3,916	3,335	+ 0,647	0,9833	100,066	+ 0,066
5	3,808	16,864	3,951	3,365	+ 0,443	1,0376	99,857	— 0,143
= 6	3,895	16,881	3,934	3,350	+ 0,545	1,0101	99,961	— 0,039
7	3,791	16,988	3,827	3,259	+ 0,532	1,0095	99,964	— 0,036
* 8	3,620	16,822	3,993	3,401	+ 0,219	1,1029	99,627	— 0,373
= 9	3,789	16,865	3,950	3,364	+ 0,425	1,0425	99,839	— 0,161
10	4,522	15,367	5,448	4,640	— 0,118	1,2048	99,074	— 0,926
* 11	4,001	15,629	5,186	4,417	— 0,416	1,2961	98,815	— 1,185
= 12	4,524	16,204	4,611	3,927	+ 0,597	1,0193	99,913	— 0,087
13	4,795	15,625	5,190	4,420	+ 0,375	1,0823	99,605	— 0,395
14	4,795	15,625	5,190	4,420	+ 0,375	1,0823	99,605	— 0,395
= 15	4,795	15,625	5,190	4,420	+ 0,375	1,0823	99,605	— 0,395
16	4,631	15,846	4,969	4,232	+ 0,399	1,0730	99,662	— 0,338
17	4,630	15,595	5,220	4,446	+ 0,184	1,1274	99,410	— 0,590
= 18	4,6305	15,720	5,095	4,339	+ 0,2915	1,1003	99,5355	— 0,4645

TABEL II[1].

N°. DER BEPALING.	DROOGE UITGEADEMDE LUCHT, BEREKEND OP 79,185 STIKSTOF-VOLUMINA.		*c* OPGESLORPTE ZUURSTOF, DOOR AFTREKKING DER GEVONDENE VAN 20,815.	*d* DIFFUSIEWAARDE, UIT DE OPGESLORPTE ZUURSTOF BEREKEND.	*e* VERSCHIL TUSSCHEN DE BEREKENDE DIFFUSIEWAARDE EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	*f* BEREKENDE VERHOUDING TUSSCHEN DE OPGESLORPTE ZUURSTOF EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	*g* SOM DER UITGEADEMDE TUSSCHENLUCHT OP 79,185 VOL. STIKSTOF.	*h* VERSCHIL TUSSCHEN HET VOLUMEN IN- EN UITGEADEMDE DROOGE LUCHT.
	a KOOLSTOFZUUR.	*b* ZUURSTOF.						
1	3,882	17,068	3,747	3,191	+ 0,691	0,9653	100,135	+ 0,135
2	3,621	16,768	4,047	3,447	+ 0,174	1,1177	99,574	- 0,426
= 3	3,751	16,918	3,897	3,319	+ 0,432	1,0389	99,854	- 0,146
4	3,982	16,899	3,916	3,335	+ 0,647	0,9833	100,066	+ 0,066
5	3,808	16,864	3,951	3,365	+ 0,443	1,0376	99,857	- 0,143
= 6	3,895	16,881	3,934	3,350	+ 0,545	1,0101	99,961	- 0,039
7	3,791	16,988	3,827	3,259	+ 0,532	1,0095	99,964	- 0,036
* 8	3,620	16,822	3,993	3,401	+ 0,219	1,1029	99,627	- 0,373

[1] De gemiddelden uit de beide voorgaanden zijn met = geteekend. N°. 8 en 11, met * geteekend, zijn, wat de bepaling van het koolstofzuur betreft, niet gebezigd voor het berekenen der gemiddelden; omdat deze koolstofzuur-bepaling later gedaan was en daarom door oplossing van eenig koolstofzuur in de zout-oplossing blijkbaar te laag uitviel. Ik heb hierin juist zoo gehandeld als VALENTIN en BRUNNER.

= 9	3,789	16,865	3,950	3,364	+ 0,425	1,0425	99,839	- 0,161
10	4,522	15,367	5,448	4,640	- 0,118	1,2048	99,074	- 0,926
* 11	4,001	15,629	5,186	4,417	- 0,416	1,2961	98,815	- 1,185
= 12	4,524	16,204	4,611	3,927	+ 0,597	1,0193	99,913	- 0,087
13	4,795	15,625	5,190	4,420	+ 0,375	1,0823	99,605	- 0,395
14	4,795	15,625	5,190	4,420	+ 0,375	1,0823	99,605	- 0,395
= 15	4,795	15,625	5,190	4,420	+ 0,375	1,0823	99,605	- 0,395
16	4,631	15,846	4,969	4,232	+ 0,399	1,0730	99,662	- 0,338
17	4,630	15,595	5,220	4,446	+ 0,184	1,1274	99,410	- 0,590
= 18	4,6305	15,720	5,095	4,339	+ 0,2915	1,1003	99,5355	- 0,4645

Uit bovenstaande tabel nu, uit de onmiddellijke resultaten der onderzoekingen van VALENTIN en BRUNNER afgeleid, zien wij geheel andere uitkomsten volgen, dan door VALENTIN en BRUNNER berekend waren.

Zien wij van 8 en 11 af, waar het koolzuur-gehalte bij de proef te gering is uitgevallen, dan zien wij:

1°. Dat in de uitgeademde lucht op 79,185 volumina stikstof (100 volumina ingeademde dampkringslucht), het minimum

koolstofzuur 3,621, het maximum 4,795, het minimum zuurstof 15,367, het maximum 17,068 bedraagt.

2°. Dat van 100 volumina ingeademde dampkringslucht het minimum bij de ademhaling opgeslorpte zuurstof 3,747, het maximum 5,448 volumina bedraagt.

3°. Dat de verschillen tusschen de uit de opgeslorpte zuurstof berekende diffusie-waarden en het uitgescheiden koolstofzuur dobberen tusschen + 0,691 en - 0,118; terwijl, behalve in 10, het uitgeademd koolstofzuur de hoeveelheid, naar de wet van diffusie berekend, altijd overtreft.

4°. Dat, in plaats van de verhouding naar de wet van diffusie = 1 : 1,1743, de verhouding tusschen de volumina uitgescheiden koolstofzuur en opgenomene zuurstof is dobberende gevonden tusschen 1:0,9653 en 1:1,2048, en dus in geenen deele constant is.

5°. Dat voor 100 volumina ingeademde lucht als maximum worden uitgeademd 100,135, als minimum 99,074 volumina; zoodat de veranderingen in volumen tusschen +0,135 en - 0,926 dobberen.

Bepalen wij ons tot de beschouwing der gemiddelden voor elke geanalyseerde luchtsoort, dan vinden wij:

1°. Het minimum koolstofzuur = 3,751, het maximum = 4,795; het minimum zuurstof = 15,625, het maximum = 16,918.

2°. Het minimum opgeslorpte zuurstof = 3,897, het maximum = 5,190.

3°. Het verschil tusschen de berekende diffusie-waarde en het gevonden koolstofzuur, dobberende tusschen + 0,597 en + 0 2915.

4°. De verhouding tusschen de volumina uitgescheiden koolstofzuur en opgenomene zuurstof, dobberende tusschen 1:1,0101 en 1 : 1,1003.

5°. De volumina uitgeademde lucht voor 100 volumina ingeademde lucht als maximum 99,854, als minimum 99,5355, zoodat het minimum van vermindering 0,146, het maximum 0,4645 bedraagt.

De belangrijkste resultaten verkrijgt men echter, wanneer men de gemiddelden zoekt, uit de analysen der uitademingslucht van BRUNNER, en van VALENTIN afzonderlijk, en van beiden vereenigd, die ik in tabel III heb zamengesteld.

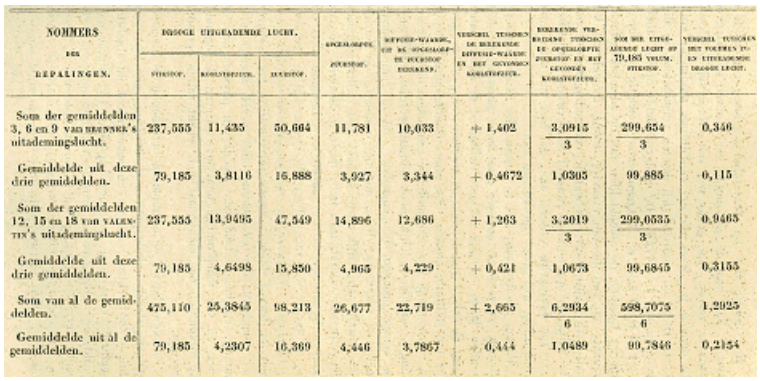

NOMMERS DER BEPALINGEN.	DROOGE UITGEADEMDE LUCHT.			OPGELOSTE ZUURSTOF.	REEDS-WAARDE, UIT DE OPGELOSTE ZUURSTOF BEREKEND.	VERSCHIL TUSSCHEN DE BEREKENDE REEDS-WAARDE EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	BEREKENDE VERHOUDING TUSSCHEN DE OPGELOSTE ZUURSTOF EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	SOM DER UITGEADEMDE LUCHT OP 79,185 VOLUM. STIKSTOF.	VERSCHIL TUSSCHEN HET VOLUMEN EN DE UITGEADEMDE DROOGE LUCHT.
	STIKSTOF.	KOOLSTOFZUUR.	ZUURSTOF.	ZUURSTOF.					
Som der gemiddelden 3, 6 en 9 van BRUNNER's uitademingslucht.	237,555	11,435	50,664	11,781	10,033	+ 1,402	$\frac{3,0915}{3}$	$\frac{299,654}{3}$	0,346
Gemiddelde uit deze drie gemiddelden.	79,185	3,8116	16,888	3,927	3,344	+ 0,4672	1,0305	99,885	0,115
Som der gemiddelden 12, 15 en 18 van VALENTIN's uitademingslucht.	237,555	13,9495	47,549	14,896	12,686	+ 1,263	$\frac{3,2019}{3}$	$\frac{299,0535}{3}$	0,9465
Gemiddelde uit deze drie gemiddelden.	79,185	4,6498	15,850	4,965	4,229	+ 0,421	1,0673	99,6845	0,3155
Som van al de gemiddelden.	475,110	25,3845	98,213	26,677	22,719	+ 2,665	$\frac{6,2934}{6}$	$\frac{598,7075}{6}$	1,2925
Gemiddelde uit al de gemiddelden.	79,185	4,2307	16,369	4,446	3,7867	+ 0,444	1,0489	99,7846	0,2154

TABEL III.

NOMMERS DER BEPALINGEN.	drooge uitgeademde lucht.			OPGELOSTE ZUURSTOF.	UIT DE OPGELOSTE ZUURSTOF BEREKENDE DRUKWAARDE.	VERSCHIL TUSSCHEN DE BEREKENDE DRUKWAARDE EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	BEREKENDE SOM DER TUSSCHENLUCHT EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	VERSCHIL TUSSCHEN DE OP 79,185 VOLUM. STIKSTOF. BEREKENDE SOM DER TUSSCHENLUCHT EN HET GEVONDEN KOOLSTOFZUUR.	VERSCHIL TUSSCHEN HET VOLUMEN EN DE UITGEADEMDE DROOGE LUCHT.
	STIKSTOF.	KOOLSTOFZUUR.	ZUURSTOF.						
Som der gemiddelden 3, 6 en 9 van BRUNNER's uitademingslucht	237,555	11,435	50,664	11,781	10,033	+ 1,402	3,0915/3	299,654/3	0,346
Gemiddelde uit deze drie gemiddelden	79,185	3,8116	16,888	3,927	3,344	+ 0,4672	1,0305	99,885	0,115
Som der gemiddelden 12, 15 en 18 van VALENTIN's uitademingslucht	237,555	13,9495	47,549	14,896	12,686	+ 1,263	3,2019/3	299,0535/3	0,9465
Gemiddelde uit deze drie gemiddelden	79,185	4,6498	15,850	4,965	4,229	+ 0,421	1,0673	99,6845	0,3155

Som van alle gemiddelden	475,110	25,3845	98,213	26,677	22,719	+ 2,665	6,29346	588,0756	1,2925
Gemiddelde uit alle gemiddelden	79,185	4,2307	16,369	4,446	3,7867	+ 0,444	1,0489	99,7846	0,2154

Een enkele blik op deze tabel is genoeg om ons te overtuigen, dat, naar de uitkomsten der proeven van VALENTIN en BRUNNER zelven, aan geene wet van diffusie bij de ademhaling te denken is. Naar de wet van diffusie zouden de volumina koolstofzuur en zuurstof zich moeten verwisselen, in de verhouding van 1 : 1,1743. De eindgemiddelde op de tabel wijst = 1 : 1,0489 aan; en, hetgeen vooral gewigtig is, eene vergelijking tusschen de gemiddelden van de ademhalingslucht van BRUNNER en van die van VALENTIN, toont, zoowel wat het gehalte aan koolstofzuur, als wat de verhouding betreft tusschen de volumina opgenomene zuurstof en verwijderd koolstofzuur, een zoo belangrijk verschil aan, dat hier van eene constante verhouding wel geene sprake zijn kan.

Ik zou geneigd zijn, aan te nemen, dat VALENTIN meer eene vleesch- en vetdiëet, BRUNNER eene meer plantaardige diëet gehouden heeft, zonder dit met stelligheid te willen beweren; want ik erken gaarne, dat, in weêrwil der positieve gronden, die ten stelligste pleiten voor eene afhankelijkheid der gemelde verhouding van den aard der gehoudene diëet, deze meening proefondervindelijk moet getoetst worden. Eerlang hoop ik eenige proeven dienaangaande, die ik gemeenschappelijk met VAN DEN BROEK, thans met het onderwijs in Natuur- en Scheikunde aan 's Rijks Kweekschool voor militaire geneeskundigen belast, ondernomen heb, mede te deelen. Voor als nu beweer ik alleen, dat de genoemde verhouding niet constant is, en dat de wet van diffusie bij de ademhaling verkeerdelijk is toegepast. VALENTIN en BRUNNER zullen mij deze bewering niet ten kwade duiden; hunne verdienste in het opsporen van het chemismus der ademhaling blijft hierbij ongeschonden bewaard, en hun arbeid een model van physiologisch onderzoek en van scheikundige analyse, waarvan de onmiddellijke uitkomsten nog menigmaal met vrucht zullen geraadpleegd worden.

Het gewigtigste, de ademhaling betreffende, is hiermede afgedaan; slechts enkele punten eischen nog eene korte vermelding. Zoo hebben VALENTIN en BRUNNER ook de absolute hoeveelheid koolstofzuur, in eenen bepaalden tijd uitgeademd, bepaald, bij welke proeven inzonderheid het oplossend vermogen eener verzadigde zoutoplossing voor koolstofzuur gebleken is, en eene correctie, uit de vorige proeven ontleend, noodzakelijk was. Men begrijpt, dat, door deze correctie aan te bren-

gen, de analysen der uitgeademde lucht eigenlijk ongebruikt zijn gebleven.

Opmerkelijk is het, dat VALENTIN de absolute hoeveelheid koolstofzuur niet berekend heeft uit het gevondene procentisch koolzuur-gehalte der uitgeademde lucht en de hoeveelheid uitgeademde lucht, uit water-bepalingen afgeleid. Intusschen zou de berekening te laag zijn uitgevallen, omdat, zoo als wij boven zagen, de lucht niet altijd met water verzadigd is, en VALENTIN dus uit eene gevondene hoeveelheid water te weinig uitademingslucht berekend heeft.

Verder hebben VALENTIN en BRUNNER door proeven uitgemaakt, dat de uitgeademde lucht geen spoor van koolstofoxydegaz of koolwaterstofgaz bevat.

Van de wijze, hoe de opgeslorpte zuurstof in ons ligchaam wordt verbruikt, laat zich, wanneer men de zamenstelling der voedsels en der laatste producten van stofwisseling in aanmerking neemt, wel iets meer bepalen, dan wij bij VALENTIN vinden. Hierin juist ligt de physiologische grond voor de onmogelijkheid eener constante verhouding tusschen het volumen opgenomene zuurstof en uitgeademd koolstofzuur; dewijl bij het verbruik van vleesch en vet veel meer ingeademde zuurstof, als laatste uitkomst, tot vorming van water in het ligchaam dient, dan bij het verbruik van plantaardige voedsels, die voor het grootste gedeelte uit stoffen bestaan, waarin zuurstof en waterstof reeds in de verhouding, om water te vormen, aanwezig zijn.

Met eene beschouwing der vergiftige werking van het koolstofzuur, van de verhouding tusschen het aantal ademtogten en van de verstikking wordt het belangrijk hoofdstuk der ademhaling gesloten; terwijl de veranderingen, die het bloed bij de ademhaling ondergaat, eerst later bij de voeding, als voedingsveranderingen van het bloed, ter sprake komen.

(*Slot volgt.*)

Geschiedenis van Djohor Manikam, uitgegeven door Dr. *J.J. de Hollander*, Lector in de Oostersche talen aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda. Breda, Broese en Comp. 1845. kl. 8°.

اف گون فاسغ فليت
جكلو تيدق دغن سمبوڤ
(Wat baat het de lamp te ontsteken,
Indien zij zonder pit is.)
Mal. liedje.

Indien er niet zoo vele Maleische handschriften bestonden, en wij ons, bij gebreke van meer belangrijke stukken, genoodzaakt zagen, dat alles, wat ons het Maleische volk in zijne instellingen kan doen kennen, allengskens en met naauwlettende zorg uit zulke onbeduidende geschriften op te zamelen, als dat, hetwelk ons hier door den Heer DE HOLLANDER wordt aangeboden, - dan zouden wij, in weêrwil der geringe waarde van dit Maleische geschrift, onze toejuiching aan den uitgever niet weigeren. Maar zoo lang de beoefenaar van het Maleisch verstoken blijft van werken, die meer onmiddellijk op de wetten[1], geschiedenis en godsdienst van het Maleische volk betrekking hebben, - zoo lang ook heeft hij het regt het uitgeven van vertellingen, die, gelijk de onderhavige, niet de minste aesthetische waarde bezitten, als voor de wetenschap van niet genoegzaam aanbelang, af te keuren. Terwijl schier alleen vreemdelingen zich de verdienste mogen toeëigenen, van ons aanvankelijk met de Maleische geschiedenis en wetgeving uit oorspronkelijke bronnen te hebben bekend gemaakt[2], gaat zich een Nederlander, - voor wien de naauw-

1 Men zie b.v. de menigte van اندع in DULAURIER's opgave der Maleische Handschriften van *the Royal Asiatic Society*, in *Journal Asiatique*, 1840, Juillet, of ook in de *Handleiding tot de kennis der Maleische taalen letterkunde voor de Kadetten van alle wapenen, bestemd voor de dienst in Nederlands Indië*, van den Heer DE HOLLANDER zelven, blz. 165, 166.

2 Wij vergenoegen ons als voorbeelden te noemen: LEYDEN's *Malayan annals*, eene vertaling der سلالة السلاطين, na des vertalers dood uitgegeven door RAFFLES, *Londen*, 1821 (eene analyse van dit zelfde werk, met uitvoerige uittreksels in het Maleisch, is door den Heer ROORDA VAN EIJSINGA medegedeeld in den zesden jaargang van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*): DULAUBIER's *Chronique du Royaume d'Atcheh* (in het *Journal Asiatique*, 1839, Juillet); *Les Institutions maritimes de l'Archipel d'Asie*, door DULAURIER uitgegeven in het zesde deel der *Collection de lois maritimes, par* J.M. PARDESSUS, Parijs, 1845; de *Lettres politiques*, van denzelfden, en eindelijk het minder bekende: *A code of laws as established by the Pangeran's court at Fort Marlborough, collected by* H.R. LEWIS, Londen, 1821.

keuriger kennis des volks wel het meest van belang moest zijn, - met beuzelingen bezig houden, die ten hoogste het nut kunnen hebben, ons het een of ander woord beter te doen begrijpen; maar die niet rijk genoeg zijn aan détails, om er veel over de zeden uit te putten. Doch laat ons, hetgeen de Heer DE HOLLANDER geleverd heeft, een weinig van naderbij beschouwen, laat ons zien, of hij zich goed uitgerust tot zijne taak heeft begeven, en ten minste gedaan heeft, wat in zijn vermogen was, om de uitgave van een in zich zelf onbeduidend geschrift der wetenschap tot nut te doen strekken.

'Ons doel met de uitgave van dit Handschrift, dat wij voornemens zijn van tijd tot tijd door andere te doen volgen, is *vooreerst* de kennis van de voortbrengselen der Maleische letterkunde onder de Nederlanders te helpen bevorderen, en *ten andere* ook de Maleijers zelve in de gelegenheid te stellen, zich voor een geringen prijs de schriften hunner landgenooten aan te schaffen, die zij thans niet dan bezwaarlijk kunnen bekomen.' Zoo de Heer DE H. in het voorberigt. Wat de uitgever hier als zijn tweede oogmerk doet kennen, komt ons inderdaad al vrij hersenschimmig voor. Mag men het zelfs als waarschijnlijk beschouwen, dat de Maleijers niet ongeneigd zijn zouden hunne geschriften gedrukt uit onze handen te ontvangen, dan zouden zij althans naar een geheel ander plan moeten worden uitgegeven. Bij eene bewerking als die van den Heer DE H., zou men bij den Maleijer ten minste de kennis van het Nederduitsch moeten vooronderstellen, daar de tekstverbeteringen niet altijd in den tekst zelve zijn geplaatst, maar veelal in Nederduitsche aanteekeningen daaraan toegevoegd. Wat het andere oogmerk aangaat, wij vreezen, dat weinigen hunne *Mystères* en hunnen *Juif errant* voor eenen Maleischen roman uit de hand zullen leggen, al ware hij zelfs vertaald, en zoo wij al mogten aannemen, dat belangrijker verhalen, zoo als de Maleische *Mahâ-bharâtâ* (حكاية فنداو ليم), of de Maleische *Ramâjana* (حكاية سرى رام , in het oorspron-

kelijk uitgegeven door den Heer ROORDA VAN EIJSINGA, *Amsterdam*, 1843), in het Nederduitsch uitgegeven, eenigen bijval bij het lezend publiek zouden verwerven, nimmer voorzeker zouden wij dien aan de Geschiedenis van DJOHOR MANIKAM voorspellen. Intusschen gelooven wij, dat ook de Heer DE H. wel overtuigd zal zijn, dat hij dit verhaal voor een klein publiek heeft uitgegeven - de weinigen namelijk, die in de kennis van het Maleische volk belang stellen. Doch dat ook voor hen dit boekske slechts geringe aantrekkelijkheid bezitten kan, vreezen wij, dat de korte analyse, die wij hier willen doen volgen, maar al te zeer zal bevestigen.

DJOHOR MANIKAM wordt ons voorgesteld als de dochter van den beroemden Oosterschen Vorst HAROEN ARRASJÎD, die hier Sultan van *Bagdad* genoemd wordt. Terwijl deze vorst met zijn gansche gezin de bedevaart naar *Mekka* verrigt, laat hij deze dochter alleen in het paleis achter, onder de bescherming van eenen *Kadi*, aan wien hij de rijksaangelegenheden toevertrouwt. Aanvankelijk gaat alles wel; maar als zich de afwezendheid van den Sultan verlengt, vaart de duivel in het hart van den *Kadi*, zoodat hij de aan zijne zorgen toevertrouwde prinses zoekt te verleiden. Diensvolgens verrast hij haar bij het avondgebed, doch zij, hare bescherming zoekende bij het woord des Korans, verdedigt hare onschuld door hare vroomheid, en beschaamt den verleider. Deze, naar het voorbeeld van POTIFAR's huisvrouw, beschuldigt in eenen brief de prinses bij den Sultan van de misdaad, die hij zelf had willen plegen; en de vorst geeft in zijnen toorn last aan zijnen zoon, om dadelijk naar *Bagdad* te gaan, en zijne schuldig gewaande zuster te dooden. Terwijl deze met het hoofd in zijnen schoot ligt te rusten, maakt hij zich gereed den wreeden last te volbrengen, niet durvende ongehoorzaam zijn aan het vaderlijk bevel, schoon zijn hart met medelijden vervuld is. Hij bedekt zich derhalve het aangezigt, om zich ten minste het gezigt der vreeselijke daad te besparen. Doch de vrome prinses wordt door een wonder gered, en terwijl de prins meent zijne zuster den hals af te snijden, doodt hij slechts een steenbokje, dat door Gods wil heimelijk hare plaats was komen innemen. Door dit wonder van de onschuld zijner zuster overtuigd, keert hij haastig naar *Mekka* terug; echter verhaalt hij zijnen vader niets van het gebeurde, vreezende voor zijnen toorn wegens het niet stiptelijk volbrengen des bevels, en toont hem alleen het bloedige mes, zoodat deze zijne schuldige dochter gestraft waant.

De prinses inmiddels uit haren slaap ontwakende, en den gedooden steenbok naast zich ziende liggen, begrijpt (waardoor wordt niet gezegd), dat zij bij haren vader belasterd was, en dat haar broeder haar had moeten dooden. Zij besluit dus ijlings de stad te verlaten, en kiest haar verblijf in een lusthof, onder een' heiligen boom, die een' fraaijen vijver overschaduwde.

Terwijl de prinses DJOHOR MANIKAM zich daar ophoudt, raakt SJAH DJOHAN, de koning van *Damaskus*, op de jagt verdwaald; de voorraad van water is opgeteerd, en van dorst brandende, gelast hij een' zijner volgelingen water voor hem te zoeken. Toevallig bevinden zij zich in de nabijheid van den lusthof der prinses, en de dienaar ontdekt haar weldra bij den vijver zittende, wordt door haar met de voorkomendste vriendelijkheid ontvangen, en krijgt verlof om zijnen waterzak te vullen. Teruggekeerd, weidt hij bij zijnen heer in den lof harer schoonheid uit, en deze aarzelt geen oogenblik, om hem op zijn voorstel naar het verblijf der prinses te vergezellen. Doch deze, daar zij twee mannen te paard op zich ziet afkomen, wordt door vrees bevangen, en smeekt God om bescherming, waarop de boom dadelijk door een wonder vanéén splijt, en zich weder sluit, na de prinses in zijnen stam te hebben verborgen. SJAH DJOHAN intusschen, verwonderd dat hij geen spoor van de schoone vrouw ontdekt, en vermoedende, dat zij tot zijne echtgenoot bestemd is, bidt tot God, dat zij zich aan hem vertoonen moge, waarop zich de boom weder opent, de prinses zich bekend maakt, en de vorst haar met zich naar *Damaskus* voert, waar hij zich met haar in het huwelijk laat verbinden, uit welke verbindtenis achtervolgens drie zonen geboren worden.

Na eenigen tijd wordt de prinses door het verlangen gedreven, om zich met haren vader te verzoenen. Haar echtgenoot, de nadere bijzonderheden harer geschiedenis vernemende, laat prachtige geschenken gereed maken, en onder geleide van een' vertrouwden staatsdienaar gaat zij met hare kinderen en een talrijk gevolg op reis naar het hof haars vaders, om later door haren echtgenoot gevolgd te worden. Onder weg wordt hare kuischheid met nieuwe gevaren bedreigd van den staatsdienaar, die haar verzelde. Vertoornd over hare standvastige weigering, vermoordt hij hare drie kinderen, en wil ten laatste haar zelve ombrengen; zij ontkomt echter aan zijne woede, en zwerft alleen rond in een' regenachtigen nacht, en klimt bij het aanbreken van den dag in eenen boom, waar zij echter weldra

door een' koopman ontdekt wordt, die haar noodzaakt om af te stijgen, en met zich naar *Egypte* voert; maar haar op hare verzekering, dat zij eene gelofte gedaan had, om in veertig dagen geenen man aan te zien, met rust laat en veilig in zijne woning bewaart.

Wij zijn nog niet op de helft van ons verhaal gekomen, en toch vreezen wij, dat onze lezers reeds genoeg hebben van de lotgevallen der schoone en kuische prinses. Wij vergenoegen ons dus met het overige in groote trekken te geven. De staatsdienaar, die de prinses vergezeld had, vervolgt zijne reis, maar laat de lijken der vermoorde kinderen naar *Damaskus* voeren, en aan SJAH DJOHAN berigten, dat de prinses verdwenen is. De vorst, na zijne zonen te hebben begraven, gaat, als *Derwisj* gekleed, zijne verlorene echtgenoot zoeken. Een dienaar echter, mede door hem ten dien einde uitgezonden, is gelukkiger, komt haar op het spoor, en is op het punt haar des nachts uit het huis des koopmans weg te voeren. Reeds heeft zij een paard bestegen, maar in plaats van te worden weggeleid door den in slaap gevallen dienaar, maakt een Ethiopiër, die het huis kwam bestelen, onder begunstiging der duisternis, zich meester van den teugel, en voert haar, zonder dat zij de verwisseling bemerkt, naar zijne woning. Daar ziet zij zich van nieuwe gevaren omgeven; doch gelegenheid gevonden hebbende, om den zwarte dronken te maken, ontvlugt zij te paard in prachtige manskleederen, waarvan zij zich had meester gemaakt. Overal rondzwervende, komt zij eindelijk in het koningrijk *Roem* (*Griekenland*), waar juist de koning gestorven, en de troonsopvolger nog een kind is. De schoone, prachtig gekleede vreemdeling wordt daar dadelijk tot den troon verheven, neemt den naam van SJAH DJOHAN aan, en regeert met regtvaardigheid en billijkheid, terwijl zich zijn roem naar alle kanten verspreidt. Intusschen laat de prinses in het geheim een portret van zich vervaardigen, waarop zij zonder vermomming is voorgesteld, en van sprekende gelijkenis. Zij geeft bevel dit in het openbaar ten toon te stellen, en ieder tot haar te brengen, die op het gezigt van dit portret zou weenen.

Niet slechts SJAH DJOHAN en zijn dienaar, maar bovendien ook de koopman en de Ethiopische dief, hadden zich thans op weg begeven, om de schoone prinses te gaan opzoeken. Het eerst kwam de Ethiopiër in *Roem*, en barstte bij het gezigt van het portret in tranen uit. Daarop werd hij tot den gewaanden vorst gebragt, die hem in verzekerde bewaring liet stellen.

Geheel hetzelfde lot wedervoer den koopman, die een weinig later, als *Derwisj* verkleed, op zijne reizen ter nasporing der prinses, het koningrijk *Roem* aandeed. Eindelijk komt ook SJAH DJOHAN in *Roem*; ook hij ziet het portret, dat hij omhelst en met kussen en tranen bedekt; hij wordt tot den koning gevoerd, die zich aan hem als zijne gade ontdekt, en hem luisterrijk aan het hof onthaalt.

Thans keert het verhaal tot den staatsdienaar terug, die de zonen der prinses had vermoord. De schatten, die tot geschenken voor den Koning HAROEN ARRASJÎD bestemd waren, voerde hij naar *Bagdad*, om er handel mede te drijven. De Sultan echter, ontwarende, dat de goudstukken met zijnen naam en dien zijner dochter gestempeld waren (gelijk werkelijk op bestel van SJAH DJOHAN geschied was), eischt ze op als zijn eigendom. Hierover ontstaat een twist, maar eindelijk komen de beide strijdende partijen overeen, om het verschil aan het oordeel van den koning van *Roem* te onderwerpen, van wiens regtvaardigheid het gerucht zelfs tot *Bagdad* was doorgedrongen.

Op deze wijze worden al de hoofdpersonen des verhaals tot elkander gebragt, en gemakkelijk ontwikkelt zich nu de knoop. Alle ophelderingen worden gegeven, en de staatsdienaar belijdt, dat hij de moordenaar der kinderen is. Daarop zendt de prinses den Ethiopiër terug naar zijne woonplaats, met geschenken en vermaningen, om zich voortaan van het kwade te onthouden; ook de koopman wordt naar huis gezonden, de bewijzen van de gunst der prinses met zich voerende. Vervolgens straft zij den staatsdienaar, die hare kinderen vermoord had, door den dood zijner drie zonen, en laat hem daarop naar *Damaskus* vertrekken met de vermaning, om zich tot God te bekeeren. Ook de *Kadi*, die haar belasterd had, ontvangt de verdiende straf, en wordt op last van HAROEN ARRASJÎD in vier stukken gehouwen. De prinses trekt weder vrouwelijk gewaad aan, en maakt aan de rijksgrooten van *Roem* bekend, dat HAROEN ARRASJÎD haar vader en SJAH DJOHAN haar echtgenoot is. Zij stelt den jeugdigen troonsopvolger in hare plaats op den troon van dat rijk, en keert met haren echtgenoot naar *Damaskus* terug, waar haar tot loon harer deugden de steeds beweende dood harer drie zonen door de geboorte van drie anderen vergoed wordt.

Wij hebben hier dit kort overzigt van de geschiedenis van DJOHOR MANIKAM ingelascht, om den lezer eene proeve te geven, van wat de Maleische letterkunde in het vak van romans en

verhalen oplevert. Wij zeggen de *Maleische letterkunde*, want schoon, blijkens de eigennamen (waarover nader), de overleveringen, hier te boek gesteld, uit westelijk *Azië* ontleend zijn, is er echter geene genoegzame reden met den Heer DE H. (blz. II) aan eene eigenlijke vertaling uit het Arabisch te denken. Veeleer vertoonen zich duidelijke sporen, dat dit verhaal, gelijk vele andere dergelijke vertellingen van Arabischen oorsprong, en zelfs de Maleische bewerkingen der groote Indische heldendichten[1], na eerst mondeling in omloop te zijn geweest, door verschillende personen uit het geheugen, nu eens korter, dan weder uitvoeriger, en, zoo als van zelf spreekt, met belangrijke wijzigingen werd opgeteekend. Het handschrift, door den Heer DE H. gebruikt, verschilt dan ook aanmerkelijk van dat, waaruit de Heer ROORDA VAN EIJSINGA in het *Maleisch Nederduitsch Woordenboek* zijne aanhalingen geput heeft[2]. De vergelijking daarvan leert, dat ze niet slechts in woorden en uitdrukkingen van elkander afwijken, maar dat het door ROORDA VAN EIJSINGA gebezigde HS. veel uitgebreider is. Ook RAFFLES[3] maakt melding van een Javaansch verhaal, dat slechts in titel en beloop met het voor ons liggende overeenkomt, terwijl het overigens, - naar de brokken, die hij er van mededeelt, te oordeelen - meer gedetailleerd, doch tevens op het einde veel korter is, daar de prinses door haren echtgenoot dadelijk wordt teruggevonden in de wildernis, werwaarts zij na den moord harer drie kinderen is gevlugt. Intusschen verschilt het verhaal ook in andere bijzonderheden. Zij wordt voorgesteld als de dochter van een' heilige, wiens

1 Men vergelijke de stukken uit het gedicht *Raden Mantri en Keni Tamboehan*, achter de Spraakkunst van MARSDEN, met de uitgave van het geheele gedicht, in DE HOLLANDER's *Handleiding tot de kennis der Maleische taal- en letterkunde*, blz. ۲۵۹ ; de *Geschiedenis van Sri Rama*, van ROORDA VAN EIJSINGA, met de door MARSDEN in de praxis achter zijne Spraakkunst uitgegevene brokken; en de حکایة سلطان حشرف د نگری عجم , achter ROORDA VAN EIJSINGA's *Maleisch Nederduitsch Woordenboek*, met de *Kroon der Koningen*, blz. ۱۹۷ , reg. 7 en volgg., welk laatste verhaal ook onder N°. 13 voorkomt in ROSEN's *Narrationes Persicae*.

2 حرام، حج، چیم، چورى
زادة، رمبت، رضا، دندم، داکف، دارة، خیمه، خیانة
Men zie b.v. op de woorden: سلم، سنسچای، شیطان، صاحب , enz. enz.

3 *History of Java*, I, p. 441, sqq., second edition.

naam niet genoemd wordt; de onschuld der dochter wordt door den vader veel vroeger dan in het Maleisch verhaal herkend, en deze huwt haar zelf uit aan een' naburigen Vorst.

Wij behoeven voor den kenner der Oostersche geschiedenis geen enkel woord van bewijs te verspillen aan de opmerking, dat alle historische grond aan dit verhaal ten eenemale ontbreekt. De eenige historische naam, die er in voorkomt, is die van HAROEN ARRASJÎD, en de eenige historische omstandigheid, de bedevaart van dezen vorst, daar de geschiedenis meldt, dat hij, en wel het laatst onder de Chalifen, werkelijk de bedevaart naar *Mekka* heeft volbragt[1]. Vruchteloos moesten derhalve alle pogingen zijn, door den Heer DE H. hier en daar beproefd, om de hier vermelde personen met historische te vergelijken. De eigennamen zijn in dergelijke verhalen even willekeurig als in de middeleeuwsche romans; en dienen tot niets meer, dan om een' naam te geven aan de kinderen der verdichting. Wil men slechts op hunne beteekenis letten, dan blijkt het, dat zij meerendeels bloote titels zijn. Sommige zijn door den Heer DE H. goed, andere kwalijk, andere in het geheel niet verklaard. Wij zullen ons gevoelen in weinige woorden opgeven. De naam der prinses جوهر (DJOHOR) is het Arabische, جَوْهَر *edelgesteente*, en wordt door het bijgevoegde Maleische مانكم eigenlijk slechts verklaard. Bij RAFFLES lezen wij dan ook: ‘There was a woman, who shone like a *gem* in the world, for she was distinguished by her conduct, and her name was JÓWAR MANIKAM.’ Inderdaad vinden wij dikwijls namen van edelgesteenten aan prinsessen gegeven, zoo als كمال رتن , enz. De naam van haren broeder شَاهْزَادَه (SJAH ZADEH) is Perzisch, en beteekent niets dan *koningszoon*. Van AL-AMIN en AL-MAMOEN (zie DE H., blz. VI) had de schrijver waarschijnlijk nimmer gehoord. SJAH DJOHAN ((شاه جوهن)) is waarschijnlijk eene verbastering van den gewonen Perzischen titel شَاهِ جَهَان (Sjahi Djehân), d.i. *koning der wereld*. Wat de ongetwijfeld verbasterde naam van den dienaar, die hem op de jagt vergezelt (اسرى افيل , door DE H. *Asrie Afîl* uitgesproken), beteekent, wordt ons toevallig schier met zekerheid geleerd door eene aanhaling uit de *Djohor Manikam* in het Woordenboek van ROORDA VAN EIJSINGA op het woord سهاى . Wij vinden daar den

1 Zie D'HERBELOT, in *Haroun Al-raschid*.

naam *Isrâf'l Khaum*, klaarblijkelijk verkeerd gespeld voor اشرف القوم d.i. *voortreffelijkste des volks*. Dien naam heeft de afschrijver van het hier uitgegeven handschrift waarschijnlijk verward met den engelennaam اسرافيل , maar nog een spoor van het woord قوم is misschien bewaard in het woord قوة , dat op blz. Λ, reg. 6, zoo zonderling aan dien naam is toegevoegd. De naam van den dienaar, die met SJAH DJOHAN de vorstin gaat zoeken, is bij DE H. حسرو , bij ROORDA VAN EIJSINGA (op het woord چوری) Hastrie ((حستری)). Men denkt daarbij het natuurlijkst aan den Perzischen koningstitel خُسْرَوْ (*Chosroës*), of, zoo men er zwarigheid in mogt vinden, dat deze naam aan een' dienaar gegeven wordt, aan eene verbastering van het Arabische قَصْری , *hoveling*. Omtrent den naam van den koopman, بغکل , is het moeijelijker iets vast te stellen, daar hij wegens de neusletter een geheel Maleisch voorkomen heeft, en wij durven slechts de gissing wagen, dat het eene verminking is van بَقَّال een *kruidenier*, en in het algemeen een *koopman*, of ook van بَكَّال (Perz.), *graankooper*.

De Heer DE H. heeft voor de uitgave van deze vertelling slechts één handschrift kunnen gebruiken[1], dat hier en daar vrij wat verminkt is. Voor ons zou dit, - ten ware wij de overtuiging bezaten, dat het het eenige der geheele wereld was, - eene reden geweest zijn, om de uitgave te laten rusten. Immers moeten aanvullingen, door een' vreemdeling in een' Maleischen tekst aangebragt, daaraan, uit een wetenschappelijk oogpunt, ten minste een zeer dubbelzinnig karakter geven. Daar overigens de uitgever in de voorrede zijn voornemen uitdrukt, om van tijd tot tijd ook andere Maleische handschriften publiek te maken, rekenen wij hem en der wetenschap geene ondienst te zullen doen, indien wij de waarde van zijnen arbeid nog wat nader in bijzonderheden toetsen, en hem op eenige feilen opmerkzaam maken.

1 Zijn de handschriften van *the King's College, the Royal Society*, enz. zoo ontoegankelijk, dat N^{O}. 58 van DULAURIER's opgave in het *Journal Asiatique*, getiteld
حكاية شاه جهان دان فتری جوهر , niet voor eene poos te verkrijgen was. Het is te bejammeren, dat nog geene Nederlanders gelegenheid vonden van de HSS. te *Londen* gebruik te maken.

Doch alvorens wij tot de behandeling van bijzondere plaatsen overgaan, moeten wij over een gebrek spreken, dat dit werkje doorloopend ontsiert, namelijk de misslagen in de vocalisatie der Arabische woorden. Wij willen hier niet breed over uitweiden, maar slechts op eenige voorbeelden wijzen, zoo als قُدْرَةُ اللهِ, اَلْكُرْسِيُّ, اَلْقِصَّةُ, enz., om te doen zien, dat de Heer DE H. zich de regelen der *nunnatie* niet naar behooren heeft eigen gemaakt. Immers moet zij achterwege blijven, zoo dikwijls een woord gedefiniëerd is. Doch bovendien had de Heer DE H. behooren te weten, dat in de gewone uitspraak van het Arabisch de nunnatie geheel achterwege blijft, en zij ook door de Maleijers in Arabische woorden niet wordt uitgesproken. Ja zelfs de casus-vokaal op het einde der woorden wordt in de Maleische uitspraak van Arabische woorden (die het *Arabe vulgaire* volgt) meestal niet vernomen[1]. In de schrijfwijze قَاضِ is eene dubbele fout, daar niet slechts de nunnatie had moeten wegblijven, maar ook de letter ى den langen klinker had moeten aanwijzen, die slechts om de nunnatie in het Arabisch somtijds verkort wordt, maar in het Maleisch altijd, als in het Perzisch en het *Arabe vulgaire*, lang blijft. Ware echter قَاضِ geschreven, dan liet zich dit verdedigen door den regel van SCHLEIERMACHER, dat in het Maleisch in een tweesylbig woord slechts ééne lange vokaal mag geschreven worden. Doch de Heer DE H. heeft ook elders dezen regel niet altijd gevolgd, daar wij, b.v., bl. ۴, reg. 1, en *passim*, de spelling مالو vinden. Hoe duchtig overigens DE H.

1 Uitgezonderd zijn slechts het eerste woord, in verbindingen als عَبْدُ اَللّٰهِ, enz., en de woorden وَحْيُ, نَفْسُ, عِلْمُ, en eenige andere. Het is om deze reden, dat een korte bindvokaal gehoord wordt in die woorden, welke bij het weglaten van den casusklinker op twee medeklinkers zouden uitgaan, en derhalve naauwelijks zouden kunnen worden uitgesproken. Zoo luidt bij voorbeeld حُكْمُ niet *hoekm*, maar *hoekům*. Deze bindvokaal is zoo kort, dat men niet bepalen kan, welke klinker het is; maar veilig mag men aannemen, dat zij meestal overeenkomt met de Javaansche Pêpêt, en, zoo als natuurlijk is, vóór de lipletters meer naar de korte *ů* zweemt. Ook rigt zij zich wel eenigzins naar den voorgaanden klinker, b.v. in مِلِيكِ (*milîkie*) [iets] *bezitten*, van het Arabische مِلْك.

met de vokalen in de weer is, vinden wij toch tot onze bevreemding وَبِهِ نَسْتَعِينُ en andere dergelijke formules zonder punten geschreven. Eene hinderlijke wanspelling is verder صلى الله عليه وسلام, in plaats van صَلَّى ٱللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. De schrijfwijze شاه زاد, door DE H. gevolgd, is niet minder foutief, dan de overige spellingen van dit woord, die (volgens blz. VI) in het HS. voorkomen. Waarom de Perzische orthographie noodzakelijk شاه زاده is, kan men bij VULLERS, *Institt. ling. Pers.*, § 51, nazien. Thans gaan wij over tot de behandeling eeniger bijzondere plaatsen en de daarbij behoorende aanteekeningen.

Bl. 1 reg. 7, (l. زاده) برنام شاه زاد - Dat برنام eigenlijk برکُنار moest wezen, en slechts uit onkunde is gebezigd, kunnen wij den Heer DE H. niet toegeven, daar wij gelooven, dat نام eene ruimere beteekenis heeft, dan ons *naam*, en ook is *de titel, dien iemand voortdurend voert, en waarmede men hem aan-, of over hem spreekt*, terwijl کُنار meer bepaaldelijk is, de naam of titel, om eene bijzondere reden (goed of kwaad), aan iemand gegeven. De Schrijver van de *Kroon der Koningen*, die toch wel degelijk zijn Perzisch en Arabisch kende, bezigt نام zeer dikwijls in den straks gemelden zin. Zoo wordt, op bl. ۳ reg. 8, van ABOE BEKR gezegd امیر المومنین نماپ; zoo p. ۴۳ r. 4, شَهْرِیَار نماپ, terwijl dit in het Perz. *Koning*, (eigenl. *Stadbeheerscher*) beteekent; zoo p. ۱۵ r. 8 v.o., نُقَبَا نماپ, terwijl, een weinig later, نقیب door فقهول veklaard wordt; zoo eindelijk, bl. خُسْرَوْ نماپ, terwijl خسرو geen bijzondere naam, maar een gedurig voorkomende vorstentitel is. Desgelijks bij MARSDEN, *Mal. Spr.* p. 269, der Nederd. vert., مها رِشِی کل نماپ, terwijl رشی een *heilig man* beteekent (Sanskr. ऋषि, Jav. ꦫꦶꦱꦶ). Het is intusschen opmerkelijk, dat کُنار zelfs niet éénmaal in de *Kroon der Koningen* voorkomt.

Ald. دان سورغ ــ مک دتفکلکن. Dat deze plaats corrupt is, is aan geen' twijfel onderhevig; maar waarom de toevlugt genomen tot een' sleep van woorden? Zoo men ادقون in plaats van دان leest, en مک (misschien door afdwaling der oogen van

den kopist naar het voorafgaande مانکم ontstaan) achterwege laat, is de zin hersteld.

Bl. reg. 4 v.o., leest DE H. ڤون voor ادفون . Hier ware ايتفون nader bij de lezing van den Codex geweest, gelijk het dan ook ald. r. 1 v.o. achter سلطان gelezen wordt.

Bl. ۳ reg. 1, ای ڤون کتبو . Teregt is ايتفون hier in ای ڤون veranderd. Van کتبو zegt DE H., dat de form aan het Maleisch vreemd is, en als uit het Javaansch overgenomen moet beschouwd worden. Het is waar, deze form is zeldzaam, doch men vindt er nog te veel sporen van, dan dat het geoorloofd is, haar voor uitsluitend Javaansch te verklaren. Zoo wordt van het lijk van NOESJIRWÂN, *Kroon der Kon.*, p. ۹۸ r. 8 v.o.,

مک کلیهت نوشروان دالم تانه سفرت اورغ يغ تيدر دغن

gezegd: سنتوساپ ـ ـ ـ دان کداقت تيڠ چنچن ڤد تاغنپ en in hetzelfde werk, bl. ۱۰۹ reg. 6 v.o., leest men: کَتَکْتيله اوله کام سکلين اکن دعا اورغ يغ ترانيای. Zoo ook bij MARSDEN,

ابغک بايق بدی

t.a.p. bl. 300, ابغک تيدق کتراکن ابغک تيدق کبندغکن . Men vergelijke ook het zoo gebruikelijke ککاسه .

Ald. حج اکبر , (حج is eene drukfout). Hier had zich DE H. verscheidene gissingen kunnen besparen, اکبر is wel ongetwijfeld de Arabische Superlativus. De Sultan trof de grootste bedevaart in dat jaar aan, en zich bij zulk eene gelegenheid bij God welgevallig kunnende maken, door de menigte armen, daarbij aanwezig, te spijzigen, besloot hij ook die van een ander jaar af te wachten, daar zijn leeftogt, als door een wonder, nog zeer overvloedig was.

Bl. ۳ reg. 5, منواری . DE H. vertaalt dit teregt in de noot: een meisje *trachten te verleiden*; maar deze beteekenis wordt niet geleidelijk uit de oorspronkelijke ontwikkeld. Het werkwoord تاور beteekent *tooveren, toovermiddelen aanwenden*, en van daar منواری , nu eens *door toovermiddelen genezen*, dan weder *door tooverij bedwelmen*. In de eerste beteekenis, op de liefdedrift toegepast, beteekent het die *bevredigen*, zooals in het liedje bij MARSDEN, t.a.p. bl. 327:

سمڤی مسرة د دالم توبه
,تون سڠورغ جاد فناور

d.i. ‘de liefdedrift in mijn ligchaam, kunt gij alleen *bezweren, bevredigen*[1];’ in de andere, *door het opwekken van minnedrift bedwelmen*.

Bl. ٣ reg. 8 v.o., دتلف . Dus leest DE H. teregt voor دکلب .

Bl. reg. 9, مک کات شاه زاد هی ادند . De lezing van het HS. had kunnen behouden worden, indien iets later, in plaats van سفای هیب , slechts سفای ککند ware gelezen. Het is dan de prinses, die haren broeder voorstelt, op zijnen schoot te slapen, en door hem gekemd te worden, (iets dat bij de volken van den Indischen Archipel, vooral bij de Madurezen, voor zeer aangenaam gehouden wordt). De verbetering van DE H. heeft dit tegen zich, dat de oudere broeder zich niet ligt tegen over zijne zuster هیب zal noemen.

Bl. reg. 7 v.o., بنتل . Deze verbetering is zeer gelukkig, maar wij zouden ook in plaats van در باوه hebben geschreven: ٥٠ باوه .

Bl. reg. 2 v.o., دتوتفپ مکاپ . De lezing van DE H. wordt ook bevestigd door RAFFLES, (l.c.): ‘Her brother is about to put this order (of putting her to death) in execution, when placing his hand before his eyes, while he inflicts the blow, he stabs a small deer in lieu of his sister.’

Bl. ٩ reg. 10, یغ کبونه . Achter کبونه , dient دی te worden ingelascht, want یغ staat, als meermalen, in den zin van het voegwoord *dat*. Zie hier eenige voorbeelden:

جاغن د کنل
اورغ یغ ای فسوره راج ایت , (dat men niet wete, *dat* hij 's Konings

ای معشتاکن
کفد مریکثیت حالپ دان ثری کسکارنپ کتاپ یغ ای در
فد لاثر سام دغن فرمفونپ سده منغکلکن رومهپ (hij gezant is), *Kr. d. Kon.* bl. ٩٣ reg. 7; verhaalde aan die lieden zijnen toestand, en den aard van zijne bedruktheid, zeggende: *dat* hij, wegens den honger, met zijne vrouw zijn huis had verlaten). In deze beteekenis wordt یغ na de werkwoorden van *verklaren, weten, bevelen*, en dergelijke, gevonden, en komt dus eenigermate met بهو overeen;

1 De beide voorafgaande regelen van dezen panton beteekenen letterlijk: ‘kranga mieren in een bamboes riet, een flesch gevuld met rozenwater.’ Is het verband misschien aldus: ‘gelijk de mieren in het bamboesriet slechts door eene flesch rozenwater (namelijk: door den geur) bedwelmd worden en het zóó verlaten, zoo kunt gij alleen de liefdepijn, die in mijn ligchaam is, verdooven, zoo dat ik er van bevrijd word?’ In dat geval moeten wij ook hier aan de beteekenis *bedwelmen* denken.

echter niet geheel, want dit laatste laat zich meer met het Perzische كه , of het Grieksche *ὅτι* vóór de *oratio directa* vergelijken, waar wij eenvoudig de dubbele punt zetten. Reeds SCHLEIERMACHER heeft op deze beteekenis van يغ opmerkzaam gemaakt (§ 101), en (op blz. 614) nog een paar andere voorbeelden opgegeven. In dezen zin verschilt يغ misschien niet van het Javaansche ꦪꦒ .

Bl. ٩ reg. 4 v.o., عجايب. . De aanteekening van DE H. is niet geheel juist. De zin is: ‘de Kroonprins verhaalde geenszins de door hem geziene *wonderen* van den toestand zijner zuster.’ Er bestaat dus geene overtreding der getalsregelen. Intusschen is het waar, dat عجايب in het Maleisch als enkelv. en zelfs als *bijv. naamw.* wordt gebezigd. Zie b.v. MEURSINGE, *Mal. Leesb.*, 1e. Stukje, bl. 31 reg. 9 v.o., عجايب فول , ‘ook ik ben zeer *verwonderd* te zien,’ enz. Vgl. ook *Sulthan Ibrahim*, uitgegeven door ROORDA VAN EIJSINGA, bl. 57.

Bl ٧ reg. 3, مبونه . Liever lazen wij ماو بونه . Met deze verbetering ware de moeijelijkheid opgeheven.

Bl. ٧ reg. 8, فوهن كايو منديس . Deze boom is bij RAFFLES, l.c., *a waringen tree* (فوهن بريفن). Hier is het de *Erythrina fulgens*, in het Sanskritsch en de daarvan afgeleide talen मन्दार (*mandâra* of *mandâras* met den nominatief-uitgang) genoemd. Deze boom wordt voor heilig gehouden, en is, volgens de Indische Mythologie, één der vijf hemelboomen. Hij is eene soort van *Dadap*, van welk geslacht de lommerrijkheid algemeen bekend is. In het onlangs uitgekomen werk van HASSKARL wordt van deze *Dadap* geen melding gemaakt, en andere berigten zijn hierin ook onvolledig. In de *Bloemlezing* van DE H. achter zijne handleiding, bl. ١٨٧ reg. 6 v.o., komt hetzelfde woord voor: مك اندرجاى ايت فون فولقله لال دودق ددالم منديس بربوت عبادة. . Ook de waringin boom is, wegens zijn grooten omvang en digt gebladerte, voor eene plaats van godsdienstige afzondering bijzonder geschikt.

Bl. ٨ reg. 5. Zeer gelukkig is de verbetering van بڤى كندى voor بريكن دى , en zij wordt tot zekerheid verheven door de aanhaling in ROORDA V. EIJSINGA's Woordenboek onder سلم .

Bl. reg. 5, تضهتپ . Dit woord is blijkbaar corrupt. Wij gissen يغ قصدپ , ‘wiens *doel* dit water is,’ d.i. *die naar*

dit water verlangt; doch geven die gissing gaarne voor beter. لذة voor لذ is stellig eene drukfout, schoon men het zou kunnen verdedigen door de opmerking, dat de Maleijers de Arabische ذ en de Portugesche *z*, met weglating der sissing, even als de Javanen, gelijk إذن uitspreken, zoo als blijkt uit بُدِل, إذن in plaats van اشرف القوم in plaats van *fuzil*.

Bl. ٩ reg. 7. De lezing, die DE H. voorstelt, sluit niet genoeg op de tegenwerping van اشرف القوم : 'Indien mijnheer naar de plaats gaan wil, dat dan mijnheer er henenga alleen van mij vergezeld; want het is eene vrouw,' enz. Wij zouden de door DE H. verworpen woorden van den Codex behoudende, de volgende inlassching voorslaan:

مک تیته راج هی اسری افیل
مریله کامی سکلیین فرڠ کتبفت ایت مک سبه اسری افیل.

Bl. ٩ reg. 3 v.o. درفه is zinstorend. Men leze کفد , en vergelijke de aanhaling bij ROORDA VAN EIJSINGA, onder سید : کو لندغکن افاله کراپ همبام کفد فوهن کایو ایت . Op den vorigen regel zal men wel, even als op blz. ١٠ reg. 10, het Arabische مَوْلَىَّ , in plaats van het Indische ملی , moeten lezen.

Bl. ١٠ reg. 6, تاکت رڠاپ . Teregt acht DE H. het waarschijnlijk, dat, na deze woorden, لیهت اورغ لاک٢ is uitgevallen. Waarom die woorden niet tusschen haakjes in den tekst ingelascht.

Bl. ١٠ reg. 7, مک راج فون منت . Dat de woorden, van hier af tot aan مک د لیهت اوله راج , door elkander staan, is niet te betwijfelen. Hoe kan hier DE H. lezen:

مک راج
فون ماسقله کتبفت فوهن daar reeds, reg. 2,
مک سمڤیله
راج همڤر کفد فوهن ایت staat? Wij ordenen de woorden van den

مک راج فون منت دعا کفد الله تعالی
یا إلاهی یا رَبّ یا سَیِّدِی یا مَوْلَىَّ جک ای اکن استریک
مک بله کراپ فوهن کایو ایت دمکینله دعاپ شاه جوهن
ایت مک دغن تقدیر الله تعالی فوهن کایو ایت تربکاله

tekst aldus: مک راج فون ماسقله کدالم فوهن ایت مک د لیهتپ , enz.

Bl. ١١ reg. 5, ممڤن . Dit staat voor ممڤن . In gedichten heeft deze verkorting zeer dikwijls plaats; maar ook in proza is zij niet zeldzaam, zoo als men ook uit andere woorden zien

kan, b.v. منت voor ممت voor مرشن enz. Ditzelfde heeft in het Javaansch zijn analogon. Zie Prof. ROORDA in noot *a* bij § 232 der *Jav. Spraakk*. van CORNETS DE GROOT.

Bl. مبرشن reg. 4 v.o., § . Dit enkele woord schreef DE H. in plaats van فون . Wij zouden deze woorden behouden, en alleen ای met بسرت verwisselen.

Bl. برکات reg. 8, برکات . Wat over dezen persoon in de noot gezegd is, is vrij onvoldoende. Men raadplege WEIL's *Biblische Legenden der Muselmänner*, p. 184, waaruit blijkt, dat KAROEN de KORACH des Bijbels is, en dat hem de kunst van goud te maken werd toegeschreven. Over de schoonheid van JOZEF vergelijke men aldaar bl. 112.

Bl. برکاله reg. 1, قارون . Hiervoor moet ongetwijfeld دافت فتنه اکن gelezen worden.

Bl. د فتنهکن reg. 5, مک راج فون مپورة . Wij stellen voor:

فرن مپورة فردان منتری ممشکل منتری مک سکل مک راج , dat nader aan de lezing van den Codex komt, dan wat DE H. voorslaat.

Bl. سرت reg. 10, سکرة . Het verwondert ons, dat DE H., door de vergelijking van bl. سکیرة reg. 3, niet op het denkbeeld gebragt is, dat het foutieve بایقله van den Codex in تون لاک moest veranderd worden.

Bl. کارن انق reg. 5 v.o. Ofschoon DE H. erkent, dat hier تون بیلا niet noodig is, lascht hij het toch in den tekst in. Op zulk eene wijze verwoest men de eigenaardigheid van de Maleische spraakwending; want deze weglating is zeer gebruikelijk, en mag dus niet, duidelijkheidshalve, verholpen worden. Hiervan is bij MARSDEN, t.a.p. bl. 300, dit voorbeeld waardig aangegehaald te worden: جاغنله .

Bl. بچار تون reg. 2, بسر مان . Hier heeft DE H. teregt کچل جک uitgeworpen; maar vóór غد ادند این zou het zeer gepast zijn geweest.

Bl. فادک reg. 4. In plaats van ایهند , ware het misschien beter امفت فوله اورغ (*veertig palankijnen*) te lezen.

Bl. امفت فوله اسرشن reg. 8-15. Waarom hier de woorden van den Codex veranderd, die toch zeer wel te behouden waren? Wij vertalen ze aldus: 'Toen de prinses een' geruimen tijd in gezelschap van den *pradana-mantri* en de onderdanen, die volgden, van de

eene rustplaats naar de andere gereisd had, (en) de dag in nacht overging, liet de mantri (voor de prinses) eene tent oprigten. Toen deze gereed was, trad de prinses in de tent, terwijl het gevolg de wacht hield rondom die tent, tot dat, na het 'isja-tijdstip, de duivel kwam,' enz.

Bl. دی reg. 3 v.o. en bl. داک reg. 4, moet de verzwijging van ی en کن niet worden opgeheven. Zij is bij werkwoorden met de aanhechtsels ﹩ en ﹩ (die in de Polynesische talen eigenlijk praeposities zijn, zie CHAMISSO, *Ueber die Hawaï-Sprache*, bl. 16, vgg., en BUSCHMAN, *Aperçu de la langue des îles Marquises*, p. 73) niet ongebruikelijk, mits van den persoon of de zaak reeds melding is gemaakt. De reden is, dat deze werkwoorden een object *moeten* hebben, hetwelk in geval van verzwijging er gemakkelijk bij gedacht wordt. Vgl. nog CORNETS DE GROOT, *Jav. Spr.* § 191 en Prof. ROORDA in aant. *a* bij § 224.

Bl. لَعْنَة الله reg. 9, الله . DE H. doet vergeefsche moeite, om deze foutieve woorden te verklaren. Men leze لَعَنَهُ, , (*God vervloeke haar*), hetgeen bij de Muzelmannen eene zeer frequente formule is.

Bl. شفاعة reg. 10. Teregt حکم الله نباپ , *voorspraak, tusschenkomst*. Immers de voorspraak des Profeets, op den dag der opstanding, is het voorregt van den geloovige. Verg. *Kr. d. Kon.* bl. الله reg. 6.

Bl. حکم reg. 6 v.o., سکاله . De zin is zeker zoo als DE H. wil; 'zoo als het God behaagt,' of iets dergelijks; doch het is ons nog niet duidelijk, hoe die zin uit de woorden kan worden afgeleid, die ons toeschijnen verbetering te behoeven. Voor سکال leze men لاکی .

Bl. اورغ reg. 1. De vermelding van den moord van het derde kind is waarschijnlijk uitgevallen. Men zou echter de plaats eenigzins kunnen verhelpen, door دو, , in plaats van لاکی , te lezen. Intusschen is zulk eene bekorting naauwelijks bestaanbaar met den geest van dit verhaal.

Bl. سئورغ reg. 6 v.o. فری (beter بیا) is Sanskritsch, maar meer onmiddelijk uit de taal der Mahratten overgenomen, waarin een *koopman* بیاپاری (*wjâpârî*) heet. Dat bij de Maleyers de و in het begin der woorden onaangenaam is, en, bij het overnemen van vreemde woorden, meestal in ب overgaat, zal men gereedelijk inzien bij de vergelijking van بریغن en

, بات en , بناس en विनाश (*winâsa*), en vele andere.

Bl. ۱۷ reg. 6. Hier zouden wij برندر gewacht hebben, ofschoon MARSDEN, in zijn Woordenboek onder het woord نية, eenige voorbeelden aanhaalt, die de beteekenis wettigen, in dit verhaal aan برنية gegeven.

Bl. ۱۷ reg. 7 v.o. د فرسبهکن houdt DE H. voor corrupt, en wil دان فرسبهکن lezen. Hij heeft er dus niet aangedacht, dat deze passieve form vaak in de bevelende wijze gebezigd wordt, en ieder die de plaats naauwkeurig leest kan zich overtuigen, dat de mantri hier zelf spreekt.

Bl. ۲۱ reg. 10, اغکو د بونهپ. Bij de inlassching hier door DE H. voorgesteld, en het behoud van اغکو, ontstaat die tegenstrijdigheid, dat de prinses *alleen* voor den roover het gevaar van dronken te worden zegt te vreezen, en hem echter dadelijk daarop de arak inschenkt. Wij zouden voorslaan slechts اکو voor اغکو te lezen, en te vertalen: 'indien wij drinken, en beiden dronken worden, word ik immers gedood,' d.i. 'zal ik ten gevolge der dronkenschap sterven.' Mogelijk moet men ook voor د بونهپ schrijven د تنوپ, en dus in de vertaling (door den arak) *verbrand* in plaats van *gedood* stellen.

Bl. ۲۲ reg. 2. Was de lezing van den Codex, فادغ کفد سوات رمب, zoo onduldbaar? Moeten wij dan aannemen, dat de Maleijers volstrekt geene individualiteit bezitten, en langwijligheid een algemeene karaktertrek is?

Bl. ۲۳ reg. 2, فصاحة. Om dus te lezen in plaats van فصحة, behoefde men niet lang te aarzelen. Ieder die handschriften gezien heeft, weet hoe willekeurig met de lange klinkers wordt omgesprongen.

Bl. ۲۴ reg. 1. Teregt heeft hier DE H. فرمنون ingelascht.

Bl. ۲۴ reg. 3 v.o., سکلین. Het bevreemdt ons, dat DE H. hier omtrent سکتی, in plaats van سکلین, nog in twijfel is, en nog سکندی voorslaat, daar wij کتی, bl. ۳۴ reg. 3 en 8 v.o., evenzoo gebezigd vinden.

Bl. ۳ reg. 7, 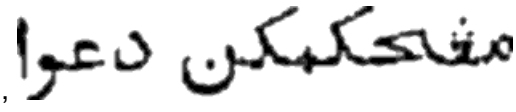 . De lezing van den Codex مفحکمکن هرت is wel te verdedigen, daar مفحکمکن ook beteekent *uitspraak geven over* iets. De zin is dus: 'zij konden geen uitspraak doen over die goederen.'

Bl. ۳ reg. 10. بچار behoeft zeker geene verbetering. Men vertale het *redekaveling* (euphemice voor *kibbelarij*, daar

de partijen voorname lieden zijn). Wil men volstrekt verbeteren, dan ligt اچار het meest voor de hand.

Bl. ٣٢ reg. 3, منداقتکن . Wij weten niet, waartoe de noot bij dit woord moet dienen, of moet het zijn, om het orakel SCHLEIERMACHER eene vlieg af te vangen? Immers wordt de suffix *kan* bij een persoonlijk object telkens zonder eenige causative beteekenis aangetroffen, en منداقتکن beteekent (eenen persoon) *vinden*, en van daar *bezoeken*, in tegenoverstelling van منداقت , (eene zaak) *vinden*.

Bl. ٣٧ reg. 3, بربوت شفاعة . De aanteekening op deze woorden is niet juist. Het is met بربوت als met het Perzische کردن gelegen. Te zamen met het substantief, waarmede het onmiddellijk verbonden is, wijst het doorgaans een intransitief begrip aan, dat een voorzetsel noodig heeft om op een object over te gaan.

Wij hebben thans den geheelen tekst en inzonderheid de kritische aanteekeningen doorloopen. In weerwil van eenige bedenkingen, erkennen wij gaarne, dat de arbeid van den Heer DE H. zich in vele opzigten gunstig onderscheidt. Hij heeft zich beijverd, om een' zuiveren tekst te geven, en de eerstbeginnende zal hem voor menige ophelderende noot dank weten. Zoo is b.v. de noot over الکرسی , voor wie met het Arabisch onbekend is, zeer belangrijk en zeer gepast opgeluisterd door eene aanhaling uit *Bidasari*.

Wij eindigen met den wensch, dat de Heer DE H. ons spoedig weder met eenig voortbrengsel der Maleische letterkunde moge verblijden, maar kunnen niet nalaten hem, nevens eene grondige beoefening van het Arabisch, de ernstige overweging aan te bevelen, of de Maleische geschriften, die hij voor de pers gereed maakt, wel geschikt zijn der wetenschap eenig belangrijk voordeel aan te brengen.

S.B.

Bijdrage tot de kennis onzer marine, door *Arriens*, gepensioneerd Schout-bij-nacht. 's Gravenhage, bij Gebroeders J. en H. Langenhuizen. 1846.
Iets over de brochure van den heere arriens, en Nog iets over de marine. Beide door *L. van Vliet*. Te Amsterdam, bij J.A. Hoogendoorn en Comp. 1846.

Het hooge belang van de Marine voor onzen Staat doet alles, wat strekken kan om haar in alle bijzonderheden meer algemeen bekend te maken, welkom zijn bij een ieder, die het wél met het vaderland meent. Het *goede* naar waarde te leeren schatten, het *gebrekkige* bekend te maken, met de middelen, om het te verbeteren, of althans met aangave van den *aard* der middelen, die daartoe leiden kunnen, is eene taak, den opregten beminnaar van zijn vaderland waardig.

De tamelijk algemeene belangstelling in de Marine is echter veelal oppervlakkig en onbestemd, en gaat zelden met genoegzame kennis van zaken gepaard. Men moet zich geheel laten leiden door diegenen, welke zich op den voorgrond stellen, op den weg, dien zij willen laten inslaan, omdat men niet genoeg op de hoogte staat, om het ware van het valsche te onderscheiden. En daarom was het ons aangenaam, den naam des schrijvers op den titel van de eerste der aangekondigde brochures aan te treffen. Niet omdat wij overigens zoo zeer aan namen hechten, of ingenomen zijn met zoo menigeen, die zich, te regt of te onregt, zekeren naam heeft weten te verwerven, maar omdat de eervolle naam ons borg staat voor de eerlijke bedoeling des schrijvers. En dat wij niet de eenigen zijn, die zoo denken, bewijst, meenen wij, de opgang van dit vlugschrift, waarvan wel niet zoo ligt een tweede druk zou noodig geweest zijn, zoo het anoniem het licht hadde gezien.

Bij de vroegere beoordeeling van eenige vlugschriften over de Marine[1] openbaarden wij ons gevoelen over haren toestand en hare geschiedenis sedert 1813; en tot nog toe vonden wij geene redenen om het te wijzigen. In vele opzigten

1 *Gids*, 1845, bl. 362 en verv.

komt dat gevoelen, vooral met betrekking tot het verwaarloozen der dierste belangen van de zeemagt door vroegere besturen, zoo zeer overeen met dat van den Schout-bij-nacht ARRIENS, dat het wel onnoodig wezen zal, daarover thans uit te weiden, en wij meenen te kunnen volstaan met onze lezers naar het vroeger gezegde te verwijzen. Verschillende voorbeelden, door den Heer ARRIENS omtrent het een en ander thans bijgebragt, mogen dienen, om beider gevoelen te bevestigen.

De schrijver noemt, als zijn eigenlijk doel, het openbaarmaken zijner denkbeelden over eene zeemilitie, waaromtrent weldra eene wet in de Tweede Kamer voorkomen moet, die in verband kan staan met de herziening der grondwet. Getrokken uit een vlugschrift over een ‘marine-systema,’ door den schrijver vroeger gereed gemaakt, heeft dit werkje dus de strekking, om de Tweede Kamer in te lichten, en hare leden in staat te stellen, althans met eenige kennis van zaken over die gewigtige aangelegenheid hunne stem uit te brengen. Met het oog op het artikel der grondwet, waarbij verboden wordt de militie buiten 's lands te zenden, stond de Heer A., als lid der Commissie tot herziening der wetten op de militie en schutterijen, tegenover zijne medeleden niet slechts maar ook (zie bl. 67) tegenover eene commissie van hoofdofficieren der marine, in zijn oordeel omtrent het ondoelmatige van eene zeemilitie, uitsluitend voor binnenlandsche dienst bestemd, alleen; en de redenen voor dit zijn afwijkend gevoelen, op bl. 68-71 opgegeven, zijn zoo zeer afdoende, dat wij vooral dit gedeelte der lezing en behartiging aanbevelen. Het denkbeeld van eene maritime schutterij, bl. 73, is te los daar neêrgeworpen, dan dat wij zouden kunnen beoordeelen, in hoeverre deze aan het doel zou kunnen beantwoorden.

De schrijver stelt, bl. 3, voorop, ‘dat de deugdelijkheid van eene zeemagt bijna geheel alleen bestaat in de deugdelijkheid van het personeel, zonder echter te willen zeggen, dat het materiëel, de administratie, daarbij kunnen verwaarloosd worden.’ Hij behoefde echter, om het hooge belang van een goed personeel te betoogen, geen' zoo exclusieven grondslag. Is het al waar, ‘dat goed volk met slechte schepen wonderen doen kan,’ men zal moeten toestemmen, dat wonderen, juist omdat het wonderen zijn, niet zoo dagelijks voorkomen, en dat men, in den regel, met slecht materiëel slechte resultaten verkrijgt. Maar bij eene marine is daarenboven het materiëel

niet ‘hoogstens eene zaak van geld.’ Het is eene zaak van tijd - en tijd is, zeker in een' zeeöorlog, het onbetaalbaarste van alle elementen. De Heer A. zelf betoogt later, bl. 29, het belang van het materiëel, van den aard der bodems, uit de resultaten, bij de Fransche marine, in der tijd, door gelijkheid van schepen, wapening en stuwing verkregen.

De Heer A. gelooft niet, dat de marine-administratie in eenig tijdvak op eene harer waardige hoogte is geweest, en noemt hare geschiedenis in onzen leeftijd allertreurigst. Hij doorloopt vlugtig de vier tijdvakken, waarin hij de geschiedenis der Marine verdeelt, en noemt het tegenwoordige verreweg het slechtste van alle. Maar al ware het ook te bewijzen, dat de Nederlandsche marine nog ongelukkiger tijden heeft beleefd, dit doet hier weinig ter zake. Het moet ons te doen zijn, om het gebrekkige te verbeteren, onverschillig of men al dan niet op nog slechter tijden wijzen kan. En des schrijvers opsomming der ellendigheden van het ministerie van het smidswatertje en andere besturen sedert 1813, kan alleen in zooverre nut hebben, als het strekt om het nog daarvan overgeblevene te leeren kennen, en tevens de moeijelijkheden te doen inzien, die men onvermijdelijk, bij elke schrede tot verbetering, ontmoet.

Op blz. 24 gaat de schr. over tot zijn hoofdonderwerp: de scheepsbevolking. De grondige verbetering van dit personeel is eene allermoeijelijkste taak, en ‘de Minister, die dit werk begint, kan nog kwalijk hopen succès er op te zullen beleven, want de herschepping eener sedert 30 jaren vermorste marine is niet het werk van een oogenblik.’ Wij willen hier niet met den schrijver twisten over zijne verdeeling van een staatkundig en een administratief stelsel, - schoon wij de bepaling van het getal en de soort van schepen beschouwen als tot het eerste te behooren -; maar, wat hiervan ook zij, wij stemmen den schrijver - die overigens geene bepaalde denkbeelden omtrent dit zoo hoog belangrijke onderwerp ontwikkelt - gaarne toe, dat ‘volmaakte eenheid in soort en constructie’ een vereischte is; schoon er toch gewis altoos verschillende charters van schepen zullen noodig zijn, waarvan de schrijver zwijgt. Bestaat tegenwoordig de zeemagt uit eene ‘staalkaart van allerlei soort van schepen,’ bl. 28, wij weten, dat er voor de verschillende charters der thans in aanbouw zijnde schepen vaste bepalingen gesteld zijn. Er moet echter veel tijd voorbijgaan, eer de oude schepen, die men

toch wel niet verbranden kan, zullen versleten zijn, en er volstrekt geene andere dan van de nieuwe charters overblijven. En zoo men met zijn' tijd wil medegaan, en gebruik maken van elders ingevoerde doelmatige verbeteringen, moet er altoos eenige ongelijkheid bestaan, tenzij men zich de geweldige kosten zoude willen getroosten, van al het verouderde telkens uit of af te breken. - Daarenboven weet ieder zeeman, dat twee eveneens gebouwde en ingerigte schepen nog aanmerkelijk in eigenschappen kunnen uiteenloopen, zoodat zelfs bij gelijkheid van constructie de eenheid van uitkomsten op verre na niet zoo stellig zeker is, als zij hier voorgedragen wordt.

De schrijver begrijpt, bl. 30. ‘met betrekking tot de zuinigheid, in het belang van het personeel,’ het nut der transportschepen niet. Het punt zou alleen kunnen uitgemaakt worden door een overslag van hetgeen zij den Staat kosten, in vergelijking van de vruchten, die er door verkregen worden. Wij voor ons zijn er niet voor, de zaken uitsluitend uit een pecuniëel oogpunt te beschouwen, en achten het varen op transportschepen nadeelig in het belang der *militaire dienst*, die alleen op groote schepen goed geleerd en gehandhaafd worden kan.

Nu meer bepaaldelijk overgaande tot het personeel, staat de schrijver het eerst stil bij de officieren, en verklaart zich al dadelijk tegen het stelsel van bevordering naar ouderdom van dienst, dat door gewoonte, ondanks het grondwettelijk koninklijk prerogatief, bijna wet geworden is. De laatste voorschriften, dat men zekeren bepaalden tijd in elken rang moet hebben gediend, om in aanmerking te komen voor keuze, ‘als keuze noodig is,’ worden, bl. 35, door den schrijver geprezen als ‘eene concessie van Z.M. in het welbegrepen belang van de dienst.’ Het nadeel van het niet handhaven van gemaakte bepalingen springt van zelf in het oog; maar wij achten het verwijt, door den schrijver den minister toegevoegd, dat hij, strijdig met art. 7 van het Koninklijk Besluit, zijne eigene bevordering tot vice-admiraal heeft geteekend, onverdiend. Immers was de Heer RIJK, met zijne benoeming tot gouverneur - niet van *Suriname* alleen, maar van de Nederlandsche West-Indische bezittingen - in 1839 tot schout-bij-nacht *in het corps* benoemd, niet titulair, maar effectief, zonder prejudice, ‘niet van het corps[1],’ maar van de

1 Zeker is ver van den schout-bij nacht ARRIENS de hatelijke bewering, welke men in deze woorden zou kunnen zoeken, dat het corps zeeöfficieren geprejudiciëerd werd door den Heer RIJK als schout-bij-nacht.

oudere kapiteins ter zee; hij was dus meer dan drie jaren schout-bij-nacht, toen hij den rang van vice-admiraal verkreeg. Zoo er dus geene meer wezenlijke inbreuken op bestaande reglementen tegen den minister R. aan te voeren zijn, bestaat er althans te dien opzigte geene reden tot ontevredenheid. Heeft de Heer A. iets onbillijks gezien in zijne eigene benoeming tot en pensionering als schout-bij-nacht, schoon hij toch nooit effectief kapitein ter zee in het corps is geweest? Dat de directeur-generaal WOLTERBEEK hem, die zijn ontslag genomen had, den rang van kapitein-luitenant aangeboden heeft (noot bl. 7), is niets anders als een bewijs te meer van de inconsequentie van den man, die welligt het meest van alle hoofden der zeemagt heeft toegebragt, om de marine tot in hare diepste grondslagen te bederven.

Met eene pennestreek als geheel onbeduidend te veroordeelen, bl. 37, wat ten voordeele van het personeel gedaan is, is eene onbillijkheid, welke wij wenschten niet te hebben aangetroffen. Na hetgeen de schrijver zelf zegt van de *vroegere* karige bedeeling der zeeöfficieren, bij die der landmagt vergeleken (schoon de aangehaalde berekening uit het *Advertentieblad* van Dec. 1828 vrij wat meer nonactiviteit op den voorgrond stelde dan thans voorkomt), mogt de ‘tractements-verandering,’ bl. 36, toch wel eene gewenschte tractements-verbetering, althans voor de luitenants, heeten. En het ‘afdanken der kapiteins-zoontjes’ durven wij althans wel op gelijke lijn plaatsen met het afschaffen der stuurlieden, waarop de Heer A. later aandringt. De kapitein van een oorlogschip moet geene indirecte voordeeltjes genieten; wat hem toegelegd wordt, behoort direct te zijn, om met krijgsmanseer bestaanbaar te wezen. Met volle regt wijst overigens de schrijver die leden van de Tweede Kamer teregt, welke uit zuinigheid tegen het getal admiraals uitvaren, en dus de marine willen verheffen, door den officieren het vooruitzigt op een voegzaam bestaan, op gevorderde jaren, te benemen.

Dat nooit een zeeöfficier zitting in de Staten-Generaal zou gehad hebben, is niet geheel juist. Dat echter overigens de zeeöfficieren zoo veel mogelijk uit alle collegiën geweerd worden, is eene droevige waarheid, die intusschen te minder verwondering zal baren, wanneer men eens weet, hoe, al-

thans vroeger, het hoofdbestuur der marine daarvan het voorbeeld gaf[1].

Overgaande tot de onderofficieren en matrozen, begint de schrijver met mededeeling van een' daarover geschreven' brief aan den minister van marine en koloniën, het betoog inhoudende van de nuttelоosheid van stuurlieden op de oorlogschepen: - eene stelling, reeds voor vele jaren algemeen toegestemd, en hoofdzakelijk alleen tegengesproken door enkele kapiteins, die, om zich voor hunne officieren *caché* te houden, gestadig met ondergeschikten willen knoeijen, waarbij zeker de dienst schade lijdt. De bezuiniging, door hunne afschaffing verkregen, wenscht de Heer A. gedeeltelijk gebezigd te zien tot belooning en aanmoediging van matrozen, die bij voorkeur tot bijzondere diensten, als roergangers, kommandeurs, enz. gebruikt worden.

Ondanks het bestaande vaste corps onderofficieren en ambachtslieden, ontbreekt het aan eene goede kern en voldoende opleiding van deze zoo hoogst nuttige schepelingen. De schrijver geeft dit aan, en klaagt, met veel regt, dat de werving geene matrozen, maar alleen jongens en onbevaren volk oplevert. Als eerste middel tot het verkrijgen van matrozen, stelt hij op den voorgrond, het openen van vooruitzigten voor hunnen ouden dag, door eene inrigting onder de benaming van *zeemansrust*.

Dit denkbeeld is niet nieuw, en was reeds in het laatst der vorige eeuw bij de admiraliteit op de *Maas* in overdenking. Wij achten het noodig en billijk, voor de oude, uitgediende verdienstelijke krijgslieden, te land en ter zee, te zorgen en hen voor gebrek te behoeden, en juichen van harte des schrijvers plan toe. Intusschen zien wij daarin niet uitsluitend het middel, om matrozen voor de Marine te bekomen. ‘De matrozen zijn,’ zegt de schrijver op bl. 75, ‘vooral de goede, zorgeloos als kinderen.’ Men moet ze kennen, om te weten, hoe zij enkel voor het tegenwoordige leven, en hoe weinig waarde voor hen de toekomst heeft. Wij voor ons houden het er echter voor, dat het denkbeeld van nog op den ouden dag onder discipline te staan - en zonder deze geen heil voor *zeemansrust* - voor menig jong matroos eer afschrikkend dan aanmoedigend zou zijn.

En toch zijn wij zeer gestemd voor eene inrigting als *zee-*

1 *Gids*, 1845, bl. 371.

mansrust, en danken den schrijver voor het weder opperen van dit denkbeeld, zonder echter daarom geheel in te stemmen met alle voorgestelde bijzonderheden, daar wij de gegevens missen, om tot eene stellige begrooting te geraken, en het ons ook uit het schrijven van den Heer A. niet is gebleken, dat hij in het bezit van zoodanige gegevens is geweest.

Om verder zonder zeemilitie, die het vaderland niet mag verlaten, zeelieden te bekomen, daar de schrijver zich, bl. 64, alleen bij *geheel vrijwillige* dienst bepaalt, is, volgens bl. 71, 'eenvoudige vrijstelling van militie en schutterij het beste middel.' Maar de vrijstelling van de militie bestaat reeds[1], en de vrijstelling van de schutterij is weinig meer dan eene mystificatie, want eerst dan, als de jaren der schutterij daar zijn, heeft de matroos zijne volle waarde. Hij behoeft zich dus om geene schutterij te bekommeren, als eens het middel bestaat, om hem te bewegen in dienst te *blijven*. Te regt eischt de schrijver voor hen, die zich aan de zeedienst wijden het vooruitzigt op een gevestigd maatschappelijk bestaan, en wij voor ons zijn overtuigd, dat juist daarin het middel gelegen is, om het goede zeevolk, met zoo veel zorg uit de onbevarene jongens aangekweekt, die zich in meer dan genoegzaam aantal aanbieden, te *behouden*. Het wegnemen van redenen tot klagen moet daartoe strekken, en wij volgen den schrijver gaarne in de bijzonderheden, waarin hij treedt.

1°. De *betaling* is te gering, en het zeevolk wordt op verschillende wijzen besnoeid.

2°. De *kleeding* - eene der grootste moeijelijkheden van het huishouden aan boord - dompelt den matroos in schulden, vooral bij vele verplaatsingen, en bij de steeds heerschende neiging om kleedingstukken, die toch hun eigendom zijn, voor een oogenblikkelijk genot te verkoopen, terwijl toch ieder kapitein zijn volk gaarne goed gekleed ziet.

De schr. zegt hier niet uitdrukkelijk, wat wij meenen zijne bedoeling te zijn. Die slapheid van vele kapiteins ten opzigte van hen, die hunne kleeding verkoopen of verwaarloozen - een kwaad, dat aanstonds door strenge straffen moest worden tegengegaan -, gerugsteund door nog grootere slapheid van het hoofdbestuur, is

1 De moeijelijkheden, waaraan de militie-wet de zeevarenden blootstelt, en waardoor jonge matrozen, bl. 75, tot desertie zijn gebragt, liggen enkel in den vorm: verzuim van aangifte, doorgaans buiten hunne schuld. Daarin ware te voorzien.

de groote bron van het kwaad; waarvan het gevolg is, dat de matroos, die bij zijne afrekening, of niets, of op verre na niet zoo veel krijgt als hij meende te goed te hebben, geheel den lust verliest, om zich op nieuw te engageren en andermaal louter voor kleeding te gaan varen.

De zakboekjes, waarin de matroos ten allen tijde den staat zijner rekening kan zien, worden door den schr., bl. 83, afgekeurd, omdat men ze in Engeland niet heeft, en op bl. 90 door hem aangeprezen.

3. De *diensttijd* voor een bepaald aantal jaren is een groot bezwaar, daar de matroos, nog slechts betrekkelijk korten tijd te dienen hebbende, bij verplaatsing, voor zijne kleeding, willens of onwillens, weder schulden maken moet, en soms, naauwelijks van eene lange reis teruggekeerd, weder eene andere moet aannemen; wij voegen er bij, welligt zonder eenige dagen verlof te kunnen bekomen, om, na jaren afzijns, zijne dierbaarste betrekkingen te gaan bezoeken: wie dit eens ondervonden of slechts bijgewoond heeft, wordt van alle reëngagement afgeschrikt.

Na de opsomming van dit een en ander, komt de schrijver op de mogelijkheid van het formeren van een vast corps matrozen, waarnaar zoo lang reeds verlangd is. Hiertoe zou men jongens van 12 jaren aannemen (die echter, des verkiezende, op 25 jarigen ouderdom ontslag konden bekomen), met het uitzigt op *zeemansrust*, op 40 of 45 jarigen leeftijd.

De schrijver verlangt voorts voor den matroos verlof en afbetaling na volbragte reis; en deze twee zaken beschouwen ook wij als van het hoogste belang voor het *behouden* van matrozen, en dus voor de hoofdzaak.

De vermeerdering van de gagie, door den schr. voorgeslagen, met ƒ 1,00 in de maand, komt ons onvoldoende voor. De matroos, die ƒ 25,00 in de maand bekomen kan bij de koopvaart, om er jaarlijks naar goedvinden over te beschikken, neemt niet voor ƒ 16,00 dienst bij de Marine, zelfs niet met het vooruitzigt op de gratificatiën, door de afschaffing der stuurlieden mogelijk.

Een der leegliggende schepen wenscht de Heer A. tot aankweeking van matrozen in dienst te stellen. Wij zien niet in, waarom de wachtschepen daartoe niet kunnen dienen, die op bl. 79 met eene pennestreek, en zonder opgaaf van redenen, niet berekend genoemd worden voor aankweeking van dienst en discipline.

Sprekende over de bemanning der schepen, dringt de schr. aan op eenheid. Hij had echter niet uit het oog mogen verliezen, dat verschil van bestemming tot verschil van bemanning aanleiding geven kan. Daarin willen wij echter niet worden geacht de nadeelen van eene overlading met volk tegen te spreken.

Over het corps mariniers sprekende, schrijft de Heer A. de weinige promotie en het geringe vooruitzigt der officieren daaraan toe, dat niemand zich hunner aantrekt. Hij oppert voorts de vraag, in hoe verre het nuttig en hoogst belangrijk zijn zou, dit corps met eenige regimenten te vermeerderen, om voor de dienst der Koloniën steeds volk voorhanden te hebben, dat minder door de reis aangedaan wordt. Wij hebben hier alleen tegen, dat, zoo het corps mariniers, uit 9 kompagniën bestaande, met *eenige regimenten* werd vermeerderd, er geene gelegenheid bestaan zou, om ze, tot gezegd doel, aan de zee te gewennen.

De schrijver acht het dragen van epauletten door de officieren van gezondheid ondoelmatig. Hoe hij er toe komt, om juist op dit ondergeschikte punt het bestaande te prijzen, zien wij niet in. Wij zijn het ook niet met hem eens, dat twee Chirurgijns op een fregat genoeg zijn (bl. 98); in oorlogstijd zijn zij dit zeker niet; en vanwaar zal men ze krijgen, zoo het corps in vredestijd niet voltallig wordt gehouden?

Gewis zal een ieder met den schrijver instemmen in het verlangen naar vereenvoudiging van administratie; van zijne ondervinding ware echter iets meer bepaalds, dan eene zoo los daarheen geworpene opgave te wachten geweest.

De voeding der schepelingen wordt over het algemeen goedgekeurd, met uitzondering, en te regt, van het brood. De schr. wil van de potspijs geen rantsoen bepaald hebben, om de zoogenaamde oeconomie te doen vervallen; wij voor ons beschouwen juist het voordeel der oeconomie als een' geschikten prikkel tot eene gewenschte zuinige huishouding, altoos onder de zorg des bevelhebbers, dat het volk goed gevoed worde. Het afschaffen der rantsoenbepaling zou, meenen wij, zeer nadeelige gevolgen voor den lande en voor de eer van menigeen hebben.

Behartigenswaardig is hetgeen de schrijver zegt over den invloed eener goede, zelfs strenge, discipline op het wezenlijk heil van alle schepelingen, en zijne klagt over de vele gevallen van insubordinatie in dezen tijd, schoon hij niet uit-

drukkelijk beslist, of zij juist door het verval der discipline veroorzaakt worden. Het journaal en het strafregister zoude eene juiste contrôle - ook omtrent de scheepstucht - kunnen opleveren.

De omslagtigheid der verantwoording van scheepsbehoeften wordt met reden gelaakt, omdat het toch, met al de contrôle, niet mogelijk is oneerlijkheid te weren[1], ‘Een dief gehangen,’ zegt de schrijver ‘zal meer nut aanbrengen en de contrôle beter bevestigen, dan dagelijksche bepalingen, circulaires, dreigementen, waar men reeds te lang aan gewend is en die nimmer effect doen.’

Het hoog militair geregtshof wordt, althans voor de Marine, door den schrijver als ondoelmatig beschouwd. Hij zou daarvoor aan krijgsraden de voorkeur geven. Wij vreezen echter, dat de studie, tot eene juiste regtsspraak vereischt, de officieren in hunne overige diensten en oefening belemmeren zou. Wij zijn het overigens met hem eens omtrent de noodzakelijkheid van het verbeteren van het militaire wetboek, en het afschaffen der middeleeuwsche straffen.

De afschaffing der werf te *Rotterdam* is een pijnlijk offer, doch dat door de omstandigheden gebiedend wordt gevorderd. Deze werf zou gedeeltelijk voor het gebouw van *zeemansrust*, gedeeltelijk tot andere einden, doelmatig kunnen aangewend worden. Wij hebben het bestaan dier werf meermalen hooren toejuichen, doch al de aangevoerde gronden zouden even zeer geldig zijn voor het aanleggen van nog meerdere werven, op punten, het eene voor dit, het andere voor dat doel bijzonder geschikt. Wij moeten dus hierin met den schrijver geheel instemmen, zoowel als met hetgeen hij zegt over het nadeel der bepaling, dat de opbrengst van den verkoop van onbruikbare schepen en goederen, zelfs voor hetgeen in nood aan koopvaarders verstrekt wordt, als toevallige bate in 's lands kas komt en dus voor het departement van Marine verloren gaat. Het gevolg hiervan is o.a., dat de oude schepen, om er voor de Marine nog iets aan te hebben, onder eigen beheer gesloopt of tot schoenpennen versneden worden.

Behalve het omslagtige recueil van zeeorders, dat echter nog onvolledig is met betrekking tot vele vraagpunten, welke zich voor een' bevelhebber ter zee kunnen opdoen, ontvangt deze voor elken togt eene instructie, waarvan het laatste artikel altijd

1 *Gids* 1845, bl. 374.

zegt: ‘dat bij onvoorziene gevallen alles van zijne soldaat- en zeemanschap wordt verwacht.’ ‘Wat wil zeggen soldaat en zeemanschap?’ vraagt de schrijver, alsof hij - de vlagofficier - het niet wist. De last om, onder nadere verantwoording, naar eigen inzien te handelen, kan, meenen wij, bij *onvoorziene* gevallen niet anders dan doeltreffend geoordeeld worden. Ontmoeting van slavenhalers, protectie aan koopvaarders, zich te doen gelden, waar geene gevestigde autoriteiten aanwezig zijn, enz. zijn blijkbaar geene onvoorziene gevallen, en er behoort, of in het recueil, of in de instructie, in voorzien te worden. Ieder bevelhebber kan overigens vragen, hoedanig hij in zoodanige gevallen handelen moet. Onbekendheid met de traktaten en de betrekking van ons land met mogendheden, waarmede hij op zijnen togt in aanraking komen kan, mag men van een' bevelhebber ter zee, die toch volgens zijne bestemming iets meer moet zijn dan eenvoudig zeeman, niet verwachten. Die traktaten toch zijn publieke stukken, waarmede een ieder zich bekend maken kan; en zoo een vlagofficier zijne onbekendheid daarmede als een verwijt tegen het bestuur wilde laten gelden (bl. 118), zou hij bewijzen, niet op de hoogte van zijnen rang en zijne betrekking te staan. Met regt zoude men het hoofdbestuur der Marine bekrompenheid van inzigten verwijten, zoo het van den zeeofficier niets meer verlangde, dan ‘zijn schip over zee te brengen.’ De eischen zijn tegenwoordig hooger en worden het al meer en meer.

Dat vlag 2 in het groot en het telegraphisch seinboek verschillend zijn, is zeker dwaas; maar, in 's hemels naam, waren er tegen het bijna zeventigjarige groote seinboek (onder het Wolterbeeksche wanbestuur, naar wij meenen, nog eens onveranderd herdrukt) door een' vlagofficier niets ernstigers in te brengen geweest!!

‘Toen *ik*, zegt de Heer A., bl. 118, in 1718 de telegraphische seinen bij de Marine heb ingevoerd.’ Zonderling, dat er in het besluit en omtrent het invoeren van het telegraphisch seinboek staat: ‘door den kapitein ter zee Jonkh. J.J. MELVIL VAN CARNBÉE ingezonden, onder deszelfs opzigt door den Luitenant ter zee der 2de klasse, H.M. LEVERINK, vervaardigd.’ Wij herinneren ons ook, dat in 1815 en 1816 reeds de Luitenant VAN DER LEEUW zich daarmede bezig heeft gehouden: maar het aandeel van den Heer ARRIENS was ons onbekend gebleven.

Het teedere onderwerp der conduite-rapporten wordt niet

onopgemerkt gelaten door den schrijver, die zich niet vereenigen kan met het voorlezen aan een' ondergeschikte van wat tot zijn nadeel gezegd wordt. Wij zijn overtuigd, dat het openbaar maken van het *kwade* niet *alles* is, en stemmen toe, dat het verzwijgen van *het goede* vaak den ondergeschikte benadeelt; toch heeft de zaak, ook zoo als zij nu is, hare voordeelen, en wij werden in ons oordeel bevestigd, door het voorbeeld bij het ministerie van het *smidswatertje*, hetwelk de schrijver aanvoert. De zaak blijft altijd moeijelijk. De chef, die een *algemeen erkend* onkundig ondergeschikte niet, zoo hij meent, nog meer bezwaren wil, geeft al ligt al het *goede* op, wat hij naar eed en geweten van hem te zeggen weet. Gelukkig nog maar, zoo hij niet, uit vrees voor eentoonigheid, met de *erkend goeden* een' tegenovergestelden weg inslaat, omdat die wel eene aanmerking velen kunnen. Waaraan anders is het toe te schrijven, dat van wezenlijke schandvlekken van het corps officieren, die als zoodanig ook later verwijderd werden, geene andere dan de uitmuntendste conduite-rapporten bestonden, terwijl aan anderen, waarop volstrekt niets aan te merken viel, nog na verloop van jaren, eene onbeduidende veronachtzaming van de dienst of welligt van de bijzondere denkbeelden van hunnen chef verweten werden? Wij zien geene mogelijkheid op een *volmaakt* systeem van conduite-rapporten, maar gelooven, dat in allen gevalle het bekend maken van het gerapporteerde aan den belanghebbende veel kwaad kan tegengaan. Tegen hetgeen de Heer A. bijbrengt, zouden wij durven aanvoeren, dat een bevelhebber energie genoeg hebben moet, om voor zijne conduite-rapporten uit te komen; ten minste dan, als zoodanige bekendheid geen' nadeeligen invloed meer op de loopende dienst uitoefenen kan.

Ten slotte handelt de schrijver over de sommen, voor de Marine besteed, en oordeelt, dat het loodswezen en de quarantaine niet op haar budget behooren. Ons komt het tamelijk onverschillig voor, tot welk departement deze of gene zaak wordt gebragt, en wij zijn van meening, dat, zoo dit een en ander van de Marine afgenomen wierd, en haar budget daardoor eene evenredige vermindering onderging, de Heer A. een der eersten wezen zou, om deze verandering af te keuren.

Wij beamen ten volle hetgeen de schrijver zegt van onze Marine in *Indië*, en beklagen hare afhankelijkheid van den ook aldaar heerschenden anti-maritimen geest, en van de zucht om onbepaald te gebieden, die vroeger aanleiding heeft gegeven

tot allerlei, thans meerendeels afgeschafte, knoei-inrigtingen. - Niemand verlangt meer, dan wij, versterking der Marine in *Indië*; maar zij wordt door de kolonie betaald, en is, door den daar heerschenden geest. veelal de lijdende partij bij bezuinigingen, of zelfs bij misrekeningen. De Tweede Kamer zou kunnen aandringen op het beschikbaar stellen van een deel van het Indische overschot voor de Marine aldaar. Dit heeft zij, ondanks het autocratisch bestuur in *Indië*, in hare magt. Intusschen stemmen wij niet in met de verdraaide voorstelling van de zaak met *Bali* door den Heer A. De vertraging dier expeditie werd veroorzaakt door gebrek aan *koopvaardijschepen*, tot overvoer der troepen - een gevolg van het verval der kustvaart. De Marine was althans zoo sterk, dat menigeen heeft verbaasd gestaan over de som, besteed tot den wederaankoop van een' vroeger afgeschaften bodem, die toch niets noemenswaardigs tot de sterkte der vloot toebrengen kon.

Wij hebben vroeger[1] ons oordeel te kennen gegeven over het in dienst houden van schepen, ook waar zij niet zoo onmiddellijk gevorderd worden, en beschouwen alzoo de oefening-eskaders uit een geheel ander oogpunt, dan de Heer A., bl. 48, juist omdat men zich niet altoos bij *eenvoudig zeilen* bepalen moet. De opperbevelhebber van zoodanig eskader moet er beter partij van weten te trekken: de Heer ARRIENS, die zelf er een onder zijn bevel heeft gehad, weet dat het best. Maar als een opperbevelhebber geen geduld genoeg heeft, om zich naar de slechtst bezeilde schepen te regelen, kan nooit eene manoeuvre goed volbragt worden, en het doel, oefening van kapiteins, officieren en equipagiën, blijft onbereikt.

En hiermede zijn wij gekomen aan het einde der brochure van den Heer ARRIENS: de schrijver houde het ons ten goede, zoo wij zijn slotbetoog weinig afdoend vinden. Voor het gebruik der 300 millioenen moet, niet hetgeen er overgebleven is, maar hetgeen *gedaan*, hetgeen *voorgekomen* is, pleiten. Is het om een getal millioenen te doen, eene eeuw er bijgenomen had de som in de duizenden millioenen doen loopen. Zulke cijfers beteekenen niets, en dienen slechts, om het aan het vulgus voor de oogen te doen schemeren. Dat het beter zou zijn de Marine geheel af te schaffen, dan er op dezelfde lamzalige wijze mede om te springen, zouden wij nog niet eens toegeven, zelfs al had de Heer A. aangetoond, dat zij

1 *Gids*, 1845, bl. 368, 369.

thans niet op een' beteren weg is. Hij zelf heeft erkend, dat er tijd, en veel tijd noodig is, om al het bedorvene te herstellen. Maar is er verbetering: dan is er ook hoop op herstel. De Heer A. heeft geene opzettelijke beschouwing geleverd van het tijdvak sedert 1849, en laat ongezegd, wat er van den ouden zuurdeessem al dan niet is overgebleven. Wij moeten ons bepalen tot hetgeen hij geleverd heeft, en voelen geene roeping hem vooruit te loopen, en zaken op te halen, welke hij onaangeroerd liet.

Over de stukjes van den Heer VAN VLIET valt weinig te zeggen. Het eerste is eene doorgaande aanprijzing van dat van den Heer ARRIENS, als het werk van een' man van ‘vele kundigheden en steeds onberispelijk gedrag, *want* hij was de leermeester van een telg van Oranje.’ Wij zijn niet genoeg met den Heer v.V. bekend, om te bepalen, of zijne aanprijzing de waarde van hetgeen een vlagofficier over de Marine schrijft verhoogen kan, maar spreken hem vlakuit tegen, dat de staat der Marine *beneden alle kritiek* is. Dat is het middel niet om verbetering van het gebrekkige te erlangen! De instellingen der Marine zijn, schoon er op bijzonderheden aanmerkingen te maken zijn, niet zoo slecht, of men zou althans kunnen beproeven, hoe het gaan zou, zoo ze met klem gehandhaafd, en de overtreders streng teregtgewezen of gestraft wierden, en men nergens personen aantrof, die, schoon ze elders nuttig zouden kunnen zijn, op de posten, waar zij staan, niet op hunne plaats zijn.

Het tweede stukje van den Heer VAN VLIET is gerigt tegen een echt dolhuis-artikel in de *Arnhemsche Courant*, in een volgend nommer van dat blad zelf zoo bondig wederlegd, dat deze zaak als afgedaan beschouwd kan worden.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Olivier Cromwell. Historische Roman. Naar het Engelsch van Henry Wm. Herbert, esq., *Schrijver van Alice Selby en De Broeders*. II *Deelen. Middelburg*, J.C. en W. Altorffer. 1846.

Het was feest binnen *Londen*, op den 27^{en} Maart des jaars 1625, toen KAREL I den vorstenzetel innam, dien JAKOBUS I had ledig gelaten door zijn' dood. Gansch *Engeland* gaf zich over aan de uitbundigste vreugd, of vleide zich met de schoonste vooruitzigten. Er rees eene stem op in het huis der Gemeenten, die er op aandrong, dat men toch alles aanwenden zou, wat doenlijk was, om tusschen vorst en volk eene volkomene overeenstemming te bewaren. - 'Want,' zei ze, 'we mogen immers van den vorst, die ons regeert, voor het geluk en de vrijheden van ons land alles hopen'[1]?

Helaas, noch de vorst, noch het volk wisten, hoe zeer ze reeds van elkander waren vervreemd; ze zagen niet, hoe sinds lang het zaad gestrooid was van twist en krijg; hoe de kiem zich al sneller en sneller begon te ontwikkelen, totdat de breuke volkomen worden en eendragt en rust eene onmogelijkheid wezen zou.

JAKOBUS was gestorven; de natie zag hem zonder smart ten grave gaan. Ze was den koning moede, die even min geschikt was, de teugels te voeren van het bewind, als hij gebied voerde over zich zelven; wiens besluiteloosheid tot een spreekwoord was geworden; wiens heftige begeerte, om het ieder naar den zin te maken, hem ten speelbal deed verstrekken voor partij-

1 Het zijn de woorden van Sir BENJAMIN RUDYARD, een edel man van strenge grondbeginselen, die bij het vorige koningschap tot de eerste tegenstanders van het hof had behoord. Vgl. COBBETT's *Parliamentary History*, London, 1806, Tom. II, en F. GUIZOT, *Histoire de la révolution d'Angleterre, depuis l'avènement de Charles* Ier, *jusqu'à sa mort*. Bruxelles, 1841.

schap en burgertwist. Zóó had hij, omtrent twaalf jaren, zijn volk geregeerd, toen er een man opstond, die hem weldra de koninklijke magt ontrooven zou, terwijl hij hem den koninklijken titel liet behouden. Van dien tijd immers dagteekent de voorbeeldelooze invloed van GEORGE VILLIERS, hertog van *Buckingham*, die, na den val van SUMMERSET, 's konings eerste gunsteling werd en tot des vorsten dood bleef. Op hem rust het grootere deel der verantwoordelijkheid van 's konings handelingen, en men is in het onzekere, wat wel het meest opmerking verdient: de onbeschaamde aanmatigingen van het koninklijk troetelkind, of de medelijdenswaardige zwakheid van JAKOBUS, die den scepter van drie koningrijken heeft gelegd in de hand van dien trotschen en sluwen edelman. BUCKINGHAM, meester in de kunst om de neigingen van den zwakken vorst te vleijen, had dezen geheel van zijnen wil afhankelijk gemaakt, en was voorzigtig genoeg zich een gelijk overwigt te verzekeren op het gemoed van den jeugdigen troonopvolger. Zoo had hij zijne magt op hechte grondslagen gebouwd.

Het viel al spoedig in het oog. dat een strijd tusschen het koningschap en den onstuimig aanwakkerenden vrijheidszin des volks onvermijdelijk worden zou, en KAREL I was door het lot bestemd, om de misgrepen te boeten, die zijne voorvaderen hadden begaan. JAKOBUS had door laakbare zwakheid of hatelijke willekeur de systematische vereeniging der ontevredenen, tot eene oppositiepartij, ontwikkeld; zoo had hij op de heerschende misbruiken een helder licht geworpen, dat het volk in de oogen schijnen moest; zoo was er langzamerhand een staat van spanning ontstaan, die het naderend onweder verried; zoo had hij daarvan - vooral in de laatste jaren zijner regering - reeds den invloed gevoeld in de onhandelbaarheid van zijn Parlement. Daarbij was de jonge vorst, dien zijne vijanden van onverzettelijke hoofdigheid beschuldigden, reeds in de schatting der natie gedaald door de neiging tot den gehaten gunsteling, en stak ook godsdiensthaat en kerkelijk geschil het slangenhoofd op, waardoor aan de verbitterde vijanden des troons misschien grond, zeker voorwendsel werd verschaft, tot uitvoering van zelfzuchtige of misdadige oogmerken. Hoe duister zou nu het vooruitzigt zijn voor den vijfentwintigjarigen koning, wiens opvoeding en vorming zoo weinig beantwoordden aan de behoeften van zijn volk en zijnen tijd! Maar nog was de hemel helder; nog scheen het volk op den vorst,

de vorst op het volk een vertrouwen te stellen, dat borg zou moeten zijn voor toekomstige eenstemmigheid en vrede, toen de eerste bijeenroeping van het Parlement - op den 2^{en} April 1625 - de eerste botsing veroorzaakte. De oppositie, die zich langzaam gevormd had en ontwikkeld, vertoonde zich nu even trotsch, maar met meer zelfvertrouwen, dan de koninklijke magt. Het was eene partij, die geene grooten des rijks, geene baronnen of pairs in haar midden telde, maar het was ‘het huis der Gemeenten,’ dat zich eene stelling verzekerd had in den Staat en een' invloed bezorgd op het bewind, zoo als het nimmer had bezeten. ‘Zoo was het bijna’ - zegt GUIZOT - ‘eene raadsvergadering van koningen, die een oppermagtig vorst om zijn' troon schaarde, toen KAREL het Parlement bijeenriep.’ Noch de vorst, noch het volk - en dit wel het minst - waren het eens met zich zelven over het grondbeginsel, dat ze huldigden; ze hadden de vlugt hunner eischen nog niet gemeten; ze naderden elkander met het voornemen en de vaste hoop, om zich aan te sluiten..... maar hunne vijandschap was reeds voorbereid en bepaald, want beiden wenschten souverein te wezen.

Het Parlement ging kort daarop uiteen. Vorst en volk hadden zich, ter gelegenheid dezer eerste ontmoeting, gevoelig tegen elkander gekant Ze scheidden, zonder dat de een of de ander zich zwak gevoelde, of zich een ongelijk bekennen wilde; beiden overtuigd van de wettigheid hunner eischen; beiden vast besloten, om daarbij te blijven volharden. Het is bekend, hoe er uit die schijnbaar geringe botsingen eene wijde klove is ont staan; hoe we, onder al die namen, welke de geschiedenis dier dagen ons te lezen gaf, een' eenvoudigen, onbekenden naam aantreffen, dien we, kort daarop, omgeven zien door den straalkrans des roems; hoe we in OLIVIER CROMWELL, den verachterden landedelman, wiens eerste redevoering in het Parlement zich verzette tegen de droogmaking der moerassen in *Cambridge*, waar het landvolk een middel van bestaan vond in de kleine visscherij, eindelijk den Lord-Protector van oud *Engeland* groeten moeten, nadat hij het koningschap had omvergeworpen en het gekroonde hoofd had doen vallen voor de bijl des beuls! Toen was de reusachtige omwenteling geschied, waarvan de historieschrijver naar waarheid verklaart: ‘Avant la révolution française, celle-ci était le plus grand événement, que l'Europe eût à raconter.’

Ge begrijpt, dat het tijdperk van dien grooten burgerkrijg hoogst geschikt was, om den bijzonderen toestand en de verschillende karakters van beide partijen scherp te doen uitkomen. De romandichter, die de stoffe voor zijne verhalen aan dit tijdperk ontleenen wil, is verlegen in zijne keus; immers iedere episode is voor eene romantische behandeling geschikt; iedere positie is pikant? De gebeurtenissen wisselden zich met verwonderlijke snelheid af, en de ontknooping was dikwerf zoo verrassend en buitengewoon, dat er meer opmerkzaamheid gevorderd wordt dan vinding, om deze bouwstoffen tot een schoon geheel te verwerken.

HENRY WILLIAM HERBERT, wiens pennevruchten ook bij ons met graagte zijn ontvangen en genoten, wiens *Alice Selby* vooral den opgang heeft gemaakt, dien ze verdiende, koos OLIVIER CROMWELL tot hoofdpersoon van zijn' eersten roman.

Wanneer de jongste werken van eenen uitheemschen schrijver, die zich ten zijnent de gunst van het publiek heeft verzekerd, op vaderlandschen bodem overgebragt, ook hier een gunstig onthaal genieten, dan wordt gewoonlijk alles, wat onder zijn' naam is uitgegeven, aan het leesgrage *Nederland*, zonder onderscheid, aangeboden. Dan verduisteren soms de weinig gelukte voortbrengselen zijner ongeoefende pen den glans, die er reeds blonk om zijnen naam, en de schrijver, die, nog kort te voren, de lieveling was van het publiek, wordt weldra vergeten *pour passer avec le reste*. Doch ge behoeft nu althans niet te vreezen, dat gij uwe ingenomenheid met HERBERT zult moeten opgeven, als ge zijn' eersteling in handen neemt; veeleer zal uwe sympathie met den geletterden Brit aangroeijen, als ge ziet, dat zijne eerste schreden op den litterairen loopbaan onder zulke voorteekenen aanvingen, en ge zult met mij bekennen, dat het zoo ingewikkelde en verschillend beoordeelde tijdperk der Engelsche omwenteling een onderwerp is, geëvenredigd aan de krachten, waarover hij kon beschikken.

Het boek werd door HORACE SMITH - die ook ten onzent geen vreemdeling is - bij het Engelsche publiek ingeleid met eene aanprijzende voorrede. We zijn het grootendeels met hem eens, als hij aan dit werk eene eervolle plaats belooft onder de romans; maar mogen niet onvoorwaardelijk instemmen met den lof, dien SMITH aan de onpartijdigheid en den kritisch-historischen blik van HERBERT heeft toegezwaaid. Of

dunkt u niet, dat de verdediging, waarmede de uitgever de zaak des jeugdigen schrijvers bepleitte, voor het minst een bewijs is, dat HERBERT den Protector uit een ander oogpunt zag, als waaruit hij gewoonlijk beschouwd werd[1]? En valt het niet in het oog, dat SMITH het niet overtollig achtte de eigene opinie van zijn' beschermeling in hoede te nemen tegenover de algemeene meening?

De schrijver heeft zich veel moeite gegeven, om CROMWELL vrij te maken van de blaam der schijnheiligheid, die sommige zijner tijdgenooten en latere historieschrijvers hem aanwreven. Het is bekend, dat de jeugd van den Protector gansch niet onberispelijk was, maar zich door allerlei uitspatting kenmerkte, die reeds toen op zijn ijzeren ligchaamsgestel haren sloopenden invloed uitoefende. Zijn overgang tot dweepzuchtige vroomheid en verslaafdheid aan kerkelijke gebruiken was plotseling en gedreven tot in het uiterste. Er was ontegenzeggelijk in zijn leven een tijdstip, dat men hem enthusiast heeten mogt. De dweeperij - die toen zoo menig hart beheerschte en zoo menig verstand benevelde - schoot gaarne wortel in een gemoed, dat gedrukt werd door eene klimmende hypochondrie, welke, soms tot manie stijgende, ons de hallucinatiën verklaart van zijn kranke brein. Maar we erkennen ook tijdstippen in zijne staatkundige loopbaan, waar we onze beschuldiging van huichelarij niet behoeven terug te houden. Wel moeten we, bij de beoordeeling van het karakter der toen levende personen, bedenken, hoe zeer de omstandigheden, door leer en voorbeeld, op de godsdienstige begrippen invloed hadden, maar tevens niet vergeten, dat deze vaak een dekmantel waren voor egoïsme of streven naar materiëel be-

1 Schoon tegen de meerderheid over, staat echter HERBERT in zijn oordeel over den Protector niet alleen. Een wakker en veelvermogend medestrijder vindt hij in THOMAS CARLIJLE, aan wien wij een der belangrijkste werken verschuldigd zijn, immer over CROMWELL en zijn' tijd geschreven. OLIVIER CROMWELL's *Letters and Speeches, with elucidations by* TH. CARLIJLE, second edition, 3 voll. in 8°. London, 1846. Niet minder heftig dan HERBERT, komt CARLIJLE tegen het standpunt op, waaruit CROMWELL tot nog beschouwd werd. Eene bepaalde zamenvatting der resultaten, waartoe de lezing der verzameling leiden moet, heeft hij echter nergens beproefd, maar laat ze geheel aan den lezer over. ‘And so,’ heet het in de Inleiding, ‘- a minimum of annotation being added, what minimum would serve the purpose - here are the Letters of CROMWELL, of which the reader, with my best wishes, but not with any very high immediate hope of me in that particular, may make what he can’ (*Introduction*, p.103).

lang. ‘And so ingenious,’ zegt SCOTT, ‘is the human heart in deceiving itself as well as others, that it is probable neither CROMWELL himself, nor those making similar pretensions to distinguished piety, could exactly have fixed the point at which their enthusiasm terminated and their hypocrisy commenced; or rather, it was a point not fixed in itself, but fluctuating with the state of health, of good or bad fortune, of high or low spirits, affecting the individual at the period.’

Het beeld van den Protector is streng geteekend en goed vol. gehouden, terwijl ons ruime gelegenheid geboden wordt hem gaêteslaan in al de schakeringen van zijn prikkelbaar en heftig karakter. Zijn eigenaardige spreektrant wordt met veel kunst en getrouwheid weêrgegeven. Intusschen kwam die ons somtijds wat te *duidelijk* voor, want we weten, dat CROMWELL er veel van hield den redenaar te spelen, en gaarne de ooren des volks streelde, zonder het meer te doen begrijpen, dan hij oorbaar achtte. Dan hulde hij zijne meening (of hetgeen zijn meening scheen te wezen) in zulk een' nevel van woorden, die hij weder met zulk een' doolhof van tusschenzinnen omgaf, dat het genoegzaam onmogelijk was hem in zijne redenering te volgen. Reeds voorlang zei een historieschrijver, dat ‘eene verzameling van aanspraken des Protectors het onzinnigste (*nonsensical*) boek ter wereld zou uitmaken,’ maar hij had er mogen bijvoegen, dat niemand meer omschreven, meer gespierd, meer begrijpelijk wezen kon, als hij *wilde* dat men hem begreep. Zoo hebben we met belangstelling den Protector gevolgd door den loop van dezen roman, zoo hebben we hem beurtelings misprezen en bewonderd, maar kunnen niet geheel instemmen met den lof, die een' zijner vrienden, bij CROMWELL's sterf bed staande, wordt in den mond gelegd: ‘Daar gaf de grootste man den geest, dien *Engeland* ooit heeft zien geboren worden.’

En naarmate wij het beeld van CROMWELL in een gunstiger licht geplaatst zagen, vonden we den ongelukkigen KAREL te zeer in de schaduw gebragt. De schrijver laat aan zijne vele goede hoedanigheden regt weêrvaren, maar verzuimt ook niets, om zijne zwakheden scherp te doen uitkomen, en we zouden moeite hebben, in de verschillende toestanden, waarin hij ons hier wordt geschilderd, den prins te herkennen, dien GUIZOT ons teekent als: ‘de moeurs graves et pures, d'une piété reconnue, appliqué, instruit, frugal, pen enclin à la prodiga-

lité, réservé sans humeur, digne sans arrogance, il maintenait dans la maison la décence et la règle; tout en lui annonçait un caractère élevé, droit, ami de la justice; ses manières et son air imposaient aux courtisans et plaisaient au peuple: ses vertus lui avaient valu l'estime des gens de bien.' Misschien ook had de schrijver (zonder te kort te doen aan de waarheid) der ongelukkige HENRIËTTE-MARIE wat minder hard kunnen vallen. Er is in de omstandigheden zooveel te vinden wat het gedrag der koninklijke echtgenooten kan vergoêlijken; er is in het leven van KAREL zooveel op te merken, dat de grootheid van zijn karakter in het licht stelde; er zijn zoovele oogenblikken aan te wijzen, waar hij zich koning of held betoond heeft, dat het geen medelijden is, als de geschiedenis verbiedt op KAREL den steen te werpen. Vooral had HERBERT bij de vermelding van het regtsgeding - waarvan hij uitvoerig spreekt - de waardige houding van den ongelukkigen vorst tegenover zijne verbitterde regters meer kunnen in het licht stellen. KAREL's gedrag verdient die onderscheiding. Immers hij handhaafde steeds de majesteit des konings en vergat nooit zijne waardigheid als man en vorst. Moedig en beraden toonde hij, in elk antwoord, de grootste kalmte en orde in gedachten en uitdrukking[1]. De kleine bijzonderheden, die de laatste uren van zijn leven zoo aandoenlijk en verheven maken, worden te veel over het hoofd gezien, alsof de schrijver vreesde een medelijden op te wekken, dat meestal voorwaarde is van zachter oordeel. Thans, nu er bijna twee eeuwen zijn heêngetogen over de laatste woonstede van den ongelukkigen vorst, nu partijschap zwijgt, de volkshaat bekoeld en de blik, dien we op het voorhêen werpen, helderder en onpartijdiger wezen kan, spreken we met weemoed het 'requiescat' uit over zijne assche, en betreuren het, dat de 30ste Januarij 1648 in *Engeland's* geschiedboeken een nevelachtige, sombere dag blijven moet, die veel gloeds overschaduwt en veel roems doet tanen[2]!

1 Verg. JOHN LINGARD, *History of England*. London 1825. Tom. X.

2 We merken hier eene misstelling op in de dagteekening van 's konings teregtstelling, die (Deel II, bl. 243) wordt opgegeven als geschied op den 24sten Januarij, terwijl tevens iets later (ibid. bl. 245) wordt vermeld, dat de zilveren plaat, die op de lijkkist gehecht was, het opschrift droeg: CAROLUS REX. 1649. Volgens den ouden stijl moet die datum 30 Januarij 1648 wezen. Het Engelsche jaar, dat zich nog niet naar de Gregoriaansche tijdrekening regelde, begon met den 24sten Maart. De 30 Januarij 1648. - sterfdag van KAREL I, komt overeen met onzen 9den Februarij 1649.

Overigens is de knoop van dit verhaal eenvoudig. Rondom de geschiedkundige hoofdpersonen zijn maar weinige romantische karakters gegroepeerd, dewijl de schrijver gevoelde, dat het eene onmogelijkheid zijn zoude, hunne individualiteit te handhaven, tegenover de reusachtige verschijning, die de historie hem aanbood. Want wie ziet niet met ontzetting op naar dien grooten man, die uit lagen stand tot de hoogste waardigheid opklom, die, te midden van zooveel opgewonden sectengeest, de baan wist te vinden naar het opperste gezag; die zich van alle partijen wist te bedienen, maar ze verpletterde als ze hem in de weg traden; die eene verwonderlijke gave bezat, zich iedere wending der fortuin ten nutte te maken; die aan volharding, aan kloekheid, aan menschenkennis, aan het begrijpen van den geest des tijds, zijne grootheid moest dank weten; die beurtelings spitsvondig godgeleerde was, òf moedig veldheer, òf sluwe staatsman, òf voorzigtig wetgever, en, in elke betrekking, de eigenschappen ontwikkelde, die hem noodig waren tot bereiking van zijn doel.

De bewerking der romantische stoffe is zoo als we die van HERBERT mogten verwachten en verraadt den meester. Of wuift u geen adem van vrede tegen uit het landschap, dat hij u teekent, zoo als het daar gloeit in de laatste stralen der dalende avondzon?

‘Een dier verspreide zonnestralen was tot een plekje doorgedrongen, zoo schoon als dichters immer bezongen of Najaden ooit begroetten. Het was een uithoek in eene dier wijde, groene lanen, die eene zoo schoone en karakterestieke uitdrukking aan het Engelsche landschap geven. Bedekt met een kleed van welig onverwelkt groen, waarin zich het kronkelende wagenspoor verloor, omringd met hagen, zoo digt bewassen en zwaar getakt, dat ze eerder natuurlijk hakhout dan eene kunstmatige omheining schenen te wezen; hier prijkende met welriekende kamperfoelie, of daar met de reeds bedauwde bloemen van den geurigen egelantier, hooger omgeven door de gouden bloesems der gemst, de franjeachtige varen en de golvende klokjes van het witte en roode vingerhoedskruid; en bedekt door het digte loof van den breedgebladerden vijgeboom, den statigen, met klimop begroeiden

eik, of den ranken en meer sierlijken esch; bespoeld eindelijk door eene kleine beek, die nu eens aan deze, dan weder aan gene zijde van het zeldzaam betredene pad zigtbaar werd; hier met een liefelijk geluid over haar veelkleurig kiezelgruis heenspoelende, en dáár onbewogen, het digte bies en de mossige tronken weêrkaatsende, die over haren grond eene saterburg schenen te vormen, - zou deze eenzame plek wel een geschikt verblijf voor SHAKSPERE's woeste TITANIA hebben kunnen zijn' (Deel I, bl. 24).

Ge behoeft geen bewijs meer, dat de gave der opmerking aan HERBERT in ruime mate geschonken, en zijne dichterlijk gestemde ziel vatbaar is voor verheven indrukken. Ge kent de forsche trekken, waarmeê hij zijne veldslagen en legertooneelen schetst, uit andere verhalen. Maar we willen grooter sympathie bij u opwekken voor den edelen mensch, als we de plaats afschrijven, waar CROMWELL, door zielesmart verpletterd, staat aan de vege sponde zijner stervende dochter, en zich verliest in de beschouwing van den schat, dien de dood hem weldra voor altijd zal ontrukken.

'In de gansche ruimte zijner uitgestrekte staten - die staten, waarin de zoete, liefelijke bloesems der innige gehechtheid van bloedverwanten aan bloedverwanten steeds zoo heerlijk praalden - was niet één vader, die teederder, bezorgder, meer geduldig, meer hartelijk was in zijne ouderlijke liefde, dan deze overwonnen overwinnaar - deze onbarmhartige vervolger - deze gestrenge regter - deze koningsmoordenaar - deze overheerscher! Hoe norsch hij ook was in zijn uiterlijk, hoe koel en onbuigzaam hij zich ook aan het oog der wereld vertoonde, in zijne uren van huisselijke vereeniging was niemand warmer en opgeruimder en liefderijker dan hij.'

'Was hij aldus jegens al zijne kinderen gezind - de dierbaarste aan zijn hart, en de hoogstgeroemde, hoogstgeschatte, naar zijn oordeel, was ELISABETH (CLAYPOLE, gest. 8 Augustus 1658), die, thans door eene doodelijke ziekte aangetast, van uur tot uur voor zijne oogen in krachten afnam. Zij was de eenige van al zijne huisgenooten, de eenige van al zijne vrienden, die ooit eene poging gewaagd had, om hem te doen stilstaan op de immer hooger stijgende loopbaan zijner eerzucht. Zij had zoo vaak zijne sophistische denkbeelden durven toetsen aan die redelijkste aller wijsbegeerten: het zuivere geloof

des Christens; zij had hem met bedaarden, godsdienstigen ernst over zijne ijverende, dweepzuchtige bijgeloovigheid bestraft; zij had hem beschuldigd van het misschien onwetend voeden dier rustelooze, onverzadelijke begeerte naar magt en roem, welke zij - te regt of ten onregte - de prikkel en de ontwerpster meende te wezen van al zijne verborgene daden. En - meer dan dit alles! - zij had hem, gedurende het regtsgeding van Koning KAREL, met gebeden en vermaningen als 't ware achtervolgd - zij had, vóór de teregtstelling van den veroordeelden vorst, in een der prachtige vertrekken van het heerlijke paleis, dat CROMWELL toen reeds betrokken had, en waarin nog een levensgroot afbeeldsel des Konings hing, haren vader opgezocht; daar was zij op hare kniën voor den onvermurwbaren man nedergezonken, en had hem, met een blik op de beeldtenis van den ongelukkigen Monarch, te vergeefs gevleid en gesmeekt en gebeden, om niet enkel dat gekroonde slagtoffer te sparen, maar ook de eer van zijn eigenen, onvergankelijken naam - en de rust zijner eigene, onsterfelijke ziel! - Doch toen hare smeekingen onverhoord, hare gebeden onvervuld bleven, had zij ook geene enkele maal - neen, niet één oogenblik zelfs - geklaagd, of gemord, of zich verzet! Zij had hem nimmer datgene verweten, wat nu toch niet meer ongedaan kon gemaakt worden, maar was steeds de troosteres geweest van zijnen beangstigden geest. Wanneer hij door zijne gewone hypochondrische toevallen werd aangetast, met hunne wroegingen en verschrikkingen en hunne voorspellende visioenen van naderend onheil, dan was zij immer zijne bedaarde raadgeefster, die in hem een zachter, een heiliger geloof verlevendigde - en hem vermaande tot berouw en boete, als de eenige weg om vergeving en vrede te verkrijgen voor zijne ziel.’.....

Deel II, bl. 359.

Doch we zouden te veel afschrijven, en meer ruimte innemen, dan ons kan worden afgestaan voor de aankondiging van dit werk; terwijl de lezer regt hebben zou, het ons euvel te duiden, zoo we hem het genot der verrassing roofden, of het geheel verbraken der schoonheden, die in hun verband verdienen genoten te worden. Het zou arme lofspraak zijn, als we zeiden, dat niemand dat boek onvoldaan uit de handen leggen zal. We durven den lezer grooter voldoening voorspellen bij

het doorbladeren van een' roman, die waardig is historisch te heeten; die zoo veel bewijzen geeft, dat de schrijver te huis is in het hart des menschen, die zoo menige gelukkige greep heeft aan te wijzen, gedaan in de opeenvolgende gebeurtenissen dier troebele tijden; die zoo veel lichts verspreiden kan over de handelende personen, al is het, dat vooringenomenheid met den een' soms te kort deed aan de verdiensten van den ander'; die geschreven is in een' stijl, nu los en bevallig, dan krachtig en gespierd, altijd helder en onderhoudend.

Den vertaler komt de lof toe, dat hij zijne taak met ingenomenheid en bekwaamheid heeft volbragt. De overzetting is in zuiver Hollandsch gevat, en deed ons geene der schoonheden missen, waarvan het oorspronkelijke overvloeit. Het zou kleingeestige vitterij zijn, als we op enkele vlekjes wezen, die de vertaling ontsieren, of de drukfouten aangaven, aan het oog van den corrector ontsnapt. Over het algemeen is de overbrenging der motto's - meest aanhalingen uit beroemde Engelsche dichters van vroegeren of lateren tijd - het minste gelukt; maar waar de schrijver een verdienstelijk boek leverde, waar de vertaler met lust en bekwaamheid de overzetting bezorgde, waar drukker en uitgever het hunne hebben gedaan (de laatste ook door versiering van het boek met twee welgeslaagde vignetten, die aan beroemde gravuren zijn ontleend), zou het hatelijke gispingszucht wezen, als we niet met den dichter verklaarden:

> ‘Ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
> Offendar maculis!’

Amsterdam.
H.R.

***Bijdragen tot de Geschiedenis der Mikroskopen in ons Vaderland, door* P. Harting. *Utrecht*, van Paddenburg en Comp. 1846. 58 en VI bl. 8°.**

De naam van den Hoogleeraar HARTING heeft in de wetenschap eenen te goeden klank, dan dat een boek, van hem afkomstig, de belangstelling niet levendig zou opwekken. Het geschrift, dat thans voor ons ligt, maakt er dubbel aanspraak op, daar het de aankondiger is van een meer uitvoerig werk, namelijk van eene *algemeene geschiedenis der Mikroskopische Werktuigen van derzelver eerste uitvinding tot op onzen tijd*. Aan zulk eene geschiedenis bestaat, volgens den schrijver, wer-

kelijk behoefte, en wie voelt zich niet ingenomen met den bescheidenen man, die, vóórdat hij overgaat tot de uitgave van zijn werk, de vrucht van jaren onderzoeks, zich tot allen wendt, die hem leemten daarin kunnen aanwijzen, opdat hij teregtwijzingen en mededeelingen ontvange, en zijne geschiedenis der mikroskopische werktuigen dus zoo volledig mogelijk make. Te dien einde heeft hij eene opgave van haren inhoud bij het hier aangekondigde werkje gevoegd, en ieder, die deze doorloopt, zal met ons overtuigd zijn, dat de geschiedenis der mikroskopische werktuigen er zoo volledig in behandeld wordt, als men slechts eischen kan; want de weinige mikroskopen van den allernieuwsten tijd, die men er niet in aantreft, zullen den schrijver waarschijnlijk na de uitgave van dit werkje bekend geworden zijn; en wanneer wij opmerken, dat PURKINJE (Art. *Mikroskop*, in WAGNER's *Handwörterbuch der Physiologie*, S. 424), op het voetspoor van CHEVALIER, eenige mikrotomische werktuigen vermeldt, van welke de schrijver in zijne inhoudsopgave niet spreekt, of dat wij onder de handelwijzen tot bewaring van mikroskopische praeparaten die van BERRES, HYRTL en HANNOVER niet aantreffen, noch ook het electrochemische toestel van CHEVALIER, noch de ronddraaijende voorwerptafel van OBERHÄUSER genoemd vinden, dan randen wij daarmede geenszins de volledigheid van des schrijvers ontwerp aan; immers heeft hij zich ten doel gesteld, *de onjuiste opgave van vele der gewigtigste daadzaken te verbeteren*, en ligt ware het mogelijk, dat hij onder andere ons onbekende namen dezelfde zaken heeft herdacht. - Zal de schrijver echter, wanneer hij het daadzakelijke van de geschiedenis der mikroskopische werktuigen met de meeste volledigheid behandeld heeft, eene werkelijke behoefte hebben vervuld? Wij beantwoorden deze vraag ontkennend, en vermeenen, dat het zoo even vermelde oogmerk des schrijvers langs eenen gemakkelijkeren en minder omslagtigen weg te bereiken ware, dan dien, welken hij gekozen heeft; dat het werk derhalve, welks inhoud ons hier medegedeeld wordt, volstrekt overbodig is! Wie toch zal zich onledig houden met het lezen eener bloote beschrijving der mikroskopen en hunne hulpwerktuigen? Wie zal het geheel kunnen overzien, en wien zal zij van nut wezen? Want uit den inhoud blijkt nergens zelfs een woordje kritiek, nergens het voornemen eener vergelijking, de mogelijkheid er zelfs niet van. En wat is de geschiedenis zonder kritiek, zonder den

levendmakenden geest, door welke zij op het leven, op de praktijk van toepassing wordt? Schonk de schrijver ons eene kritische geschiedenis der mikroskopische werktuigen, eene geschiedenis, die ons met alle graden van hunne ontwikkeling bekend maakte, de gebreken van ieder werktuig in het bijzonder aanwees, om ons eindelijk het beste, met aanwijzing der gronden, waarop wij daaraan de voorkeur moeten schenken, te doen kennen, - dan zouden allen, die met het mikroskoop werken, den schrijver dank weten voor zijn nuttig en leerrijk boek, want bij den rijkdom der bouwstoffen, welke hem ten dienste staan, zou hij er hun eene wezenlijke dienst mede bewijzen; het is waar, zijn werk zou eene geheel andere gedaante moeten aannemen, daar hij, zoo als J. VOGEL (*Anleitung zum Gebrauche des Mikroskops*, u.s.w.) gedaan heeft, de mikroskopen zou moeten afbreken, om ieder van hunne deelen in het bijzonder te beschouwen, en alsdan de chronologische rangorde, die thans door den schr. natuurlijk gevolgd wordt, dikwijls door de kritische beschouwing verloren zou gaan; doch de platen, welke zijn werk zullen vergezellen, bieden als van zelve de gelegenheid voor een chronologisch overzigt aan.

Wij hebben onze meening rondborstig uitgesproken, daar wij gaarne een lezenswaardig, nuttig werk in plaats van de dorre opsomming en beschrijving der mikroskopische werktuigen in het leven zagen treden, en de schrijver daarbij toch zijn tegenwoordig oogmerk niet zou behoeven uit het oog te verliezen; dit oogmerk, wij hebben het reeds vermeld, bestaat daarin, dat de schr. het regt van eerstgeboorte voor ons vaderland van die uitvindingen en verbeteringen der mikroskopische werktuigen, welke ten onregte aan buitenlanders worden toegeschreven, wenscht te handhaven, en wordt voor het grootste gedeelte reeds in het voor ons liggend werkje uitgevoerd. Hij begint hetzelve met verwijzing op de zonderlinge omstandigheid, dat de toepassing van feiten, die van oudsher bekend zijn, soms eeuwen lang achterblijft; ten voorbeelde waarvan hij de geschiedenis der electriciteit en van den waterdamp aanhaalt; ook in de geschiedenis der mikroskopische werktuigen vindt men de bevestiging hiervan. In overoude tijden toch was het vergrootend vermogen van bol- en lensvormige glazen reeds bekend, en echter kwamen de bollen eerst omstreeks het jaar 1300 in gebruik, terwijl de uitvinding van mikroskoop en verrekijker eerst in de 17de eeuw is geschied (bl. 8). Hollanders

en Italianen betwisten elkander de uitvinding van het mikroskoop, en HARTING eigent haar met klem van goede gronden aan HANS en ZACHARIAS JANSSEN van *Middelburg* toe (bl. 10 15); voorts verklaart hij de omstandigheid, dat DREBBEL voor den uitvinder des mikroskoops heeft kunnen doorgaan (bl. 16), en lost eene dwaling op, welke omtrent het mikroskoop van JANSSEN verspreid is, en waaruit men opgemaakt had, dat het werktuig der Middelburgsche uitvinders geen mikroskoop geweest was (bl. 17). Ofschoon nu de uitvinding gedaan was, bleef zij, hetgeen waarlijk vreemd mag schijnen, bijna geheel onbekend, doch de schrijver meent de verklaring hiervan te vinden in de kort daarop gevolgde uitvinding des verrekijkers, die veel meer scheen te beloven, en waardoor de algemeene aandacht van het mikroskoop was afgewend geworden (bl. 18). Misschien is zij ook voor een gedeelte te zoeken in de onvolkomenheid der eerste zamengestelde mikroskopen, die slechts onduidelijke en onzuivere beelden gaven, hetgeen dan ook veroorzaakte, dat men zijne toevlugt nam tot het enkelvoudig mikroskoop, hetgeen in ons vaderland weldra tot eenen hoogen graad van volkomenheid werd gebragt (bl. 19, 20). Onder degenen, die zich daarmede onledig hebben gehouden, noemt de schrijver den vooral als taalkenner beroemden ISAÄC VOSSIUS, den Amsterdamschen burgemeester HUDDE, den Leidschen instrumentmaker SAMUEL MUSSCHENBROEK, en vooral ANTHONIE VAN LEEUWENHOEK, ‘omtrent welken mij,’ zegt de schrijver, ‘onlangs door een hier doorreizend doctor de vraag gedaan werd, waar hij professor geweest was, maar die, schoon hij slechts de nederige betrekking van *kamerbewaarder van heeren schepenen* te *Delft* bekleedde, nog dan in de wetenschap zal leven, wanneer de naam van menig hooggeleerden reeds bij niemand meer bekend zal zijn. Wij hebben regt om trotsch te zijn op eenen landgenoot, wiens groote verdiensten ook thans nog algemeen, zoowel binnen- als buitenslands, erkend worden, en die als vader te beschouwen is van dat gedeelte der ontleedkunde, hetwelk tegenwoordig zoo algemeen en met zoo veel ijver beoefend wordt, namelijk de dierlijke weefselleer’ (bl. 21). Wij hebben deze plaats aangehaald, daar wij van oordeel zijn, dat, even weinig als de tegenstelling van LEEUWENHOEK en den professor smaakvol te noemen is, de hoogschatting van LEEUWENHOEK's verdiensten van overdrijving vrij te spreken is: LEEUWENHOEK's waarnemingen vormden nog geene wetenschap, ‘es war

die naive Freude an den Wundern dieser, dem nackten Auge verborgenen Welt, welche Männer wie LEEUWENHOEK, LEDERMÜLLER, V. GLEICHEN zu observiren trieb. Der Erste erzählt oft in seinen Briefen, wie ihm eines Morgens der Einfall gekommen sey, diese und jene Materie zu untersuchen, heute Schleim aus seinen Zähnen, morgen Bodensatz aus seinem Wein. Diese erste Periode kindlicher Neugier macht wohl jeder, der in den Besitz eines Mikroskops gelangt, wieder durch. Häufig wird LEEUWENHOEK auch durch eine Entdeckung auf eine Reihe methodischer Beobachtungen geführt; oft macht er die glücklichsten Anwendungen auf physiologische Vorgänge, z.B. auf den Kreislauf und die Zeugung. Er kommt aber nicht dazu, die Elemente verschiedener Organe unter einander zu vergleichen; auf blosses Gutdünken beschreibt er die Fasern bald als Sehnen, bald als Muskeln, bald als Gefässe, und die Zellen als Körnchen, Bläschen oder Schüppchen' (J. HENLE, *Allgemeine Anatomie*, S. 126). Eerst toen konden die op zich zelve staande waarnemingen tot wetenschap worden, toen de schakel gevonden was, welke haar vereenigt; eerst toen kon de dierlijke weefsel*leer* bestaan, toen het overeenkomstige der verschillende vormbestanddeelen was ontdekt. - LEEUWENHOEK's verdiensten als vervaardiger van mikroskopen worden door den schrijver helder in het licht gesteld, en in zijne voorstelling daarvan treft men bijzonderheden aan, welke men elders te vergeefs zal zoeken (bl. 23).

Van LEEUWENHOEK gaat de schrijver over op HARTSOEKER, wiens mikroskoop, dat onder den naam van WILSON's zakmikroskoop beschreven is, beter dan de Leeuwenhoeksche mikroskopen was, waarna JOHANNES MUSSCHENBROEK van *Leyden* vermeld wordt, die de rij der vervaardigers van enkelvoudige mikroskopen sluit (bl. 25). In denzelfden tijd valt de uitvinding van het zonmikroskoop, die door FAHRENHEIT is gedaan, maar gewoonlijk aan LIEBERKÜHN toegeschreven wordt (bl. 26). Intusschen werden in ons vaderland ook zamengestelde mikroskopen vervaardigd, welker makers echter, met uitzondering van JACOB LOMMERS, die in 1760 te *Utrecht* leefde, niet bekend zijn, totdat DELLABARRE, instrumentmaker te *Leyden*, de mikroskopen vervaardigde, welke men nog in veler handen vindt, en welker maaksel in verscheidene opzigten van de vroegere afweek. 'De beroemdheid echter, welke zij eenen tijd lang genoten,' schijnt den schrijver 'niet van overdrijving

vrij te pleiten, want dezelve waren er nog verre af van in helderheid en scherpte van beelden met het enkelvoudige mikroskoop te kunnen wedijveren, en het scheen inderdaad, dat het zamengestelde mikroskoop zich nooit uit den staat van middelmatigheid zoude verheffen, waardoor het meer en meer tot een speelwerktuig vernederd werd, dat men zich tot tijdverdrijf aanschafte' (bl. 27-29). Bij den levendigen wensch derhalve, om van de gemakkelijke mechaniek der zamengestelde mikroskopen gebruik te kunnen maken, was men toch genoodzaakt, uit hoofde van de meerdere duidelijkheid der begrenzing van de beelden, het enkelvoudig mikroskoop te blijven bezigen, totdat het eindelijk aan twee onzer landgenooten gelukte de objectief lensjes voor het mikroskoop ook (sedert 1733 bezat men achromatische verrekijkers) achromatisch te maken; de eerste van hen is F. BEELDSNIJDER, een Amsterdammer, van wien een wel niet volkomen, maar toch achromatisch mikroskoop van het jaar 1791 bestaat: de andere is HERMAN VAN DEYL, die in de werken der Haarlemsche Maatschappij van 1807 zijn achromatisch mikroskoop beschreven heeft (bl. 30), 'welks lenzen niet slechts veel beter dan die van FRAUENHOFER waren, en zelfs die, welke in latere jaren door DOMET, TULLEY en DOLLOND vervaardigd zijn, ja zelfs die van het beroemde mikroskoop, dat door VINCENT CHEVALIER in 1824 voor *Selligue* gemaakt is, overtroffen' (bl. 33).

Keeren wij nu met den schrijver onzen blik op het verhandelde terug, dan zijn de uitkomsten voorzeker streelend voor onze vaderlandsche ijdelheid; een Nederlander was uitvinder van het mikroskoop; Nederlanders bragten het enkelvoudig mikroskoop in aanwending; een door vijf en twintig jaren verblijf hier te lande tot Nederlander geworden Duitscher vond het zonmikroskoop uit, en een Nederlander wederom was de eerste, die de achromatische lenzenstelsels aan het mikroskoop aanbragt (bl. 35). Wij zijn er den schrijver dank voor schuldig, dat hij deze, voor een groot gedeelte onbekende, feiten aan het licht bragt, en de verdiensten des vaderlands ten aanzien van het werktuig, aan hetwelk de wetenschap zulke aanzienlijke vorderingen te danken heeft, leerde kennen. Maar, wanneer het ook waar is, dat men bij het opslaan van de geschriften van buitenlanders andere namen, dan die van de Nederlandsche uitvinders genoemd vindt (bl. 36), is dan de hooggespannene verontwaardiging des schrijvers wezenlijk te billij-

ken, wanneer wij hem, als waren de heiligste regten des vaderlands aangerand, eenen wapenkreet hooren aanheffen ter verdediging van den naam en den roem onzes voorgeslachts en ter verdrijving der vreemde indringers, die zich hunne eeretitels toegeëigend hebben (bl. 37)? Wij opperen hieromtrent bescheiden onzen twijfel, want niet is het GALILEI, maar DREBBEL van *Alkmaar*, die door de vergissing, welke de schrijver opgelost heeft, gewoonlijk als uitvinder van het mikroskoop genoemd wordt. LEEUWENHOEK's verdiensten worden, wanneer ook de zoogenaamde *Lieberkühnsche* spiegeltjes van zijne uitvinding zijn, toch waarlijk in den vreemde niet te gering geschat; en wanneer de uitvinding der diaphragma's aan MUSSCHENBROEK en niet aan LEBAILLIF, aan wien zij gewoonlijk toegeschreven wordt, toebehoort, en VAN DEYL's verdiensten als uitvinder der achromatische lenzen voor die van FRAUENHOFER vergeten zijn, dan vergeet de schrijver, dat LEBAILLIF en FRAUENHOFER hunne uitvindingen onafhankelijk van MUSSCHENBROEK en VAN DEYL maakten, en dat de prioriteit eener uitvinding op ontdekking daar te huis behoort, van waar hare verdere ontwikkeling uitgegaan is.

De daden der Zeeuwen gedurende den opstand tegen Spanje, door E.B. Swalue, *Th. Dr. en Pred. te Goes. Amsterdam*, P.N. van Kampen, 1846.

Het Zeeuwsche Genootschap van Wetenschappen schreef bij deszelfs programma van 1837 eene prijsvraag uit, welke voor Zeeuwen van den ouden stempel, wanneer er nog zoodanige gevonden worden, iets zeer aantrekkelijks moest hebben. Het loofde een' gouden eerepenning uit voor ‘een beknopt verhaal van de daden, *door de Zeeuwen*, van het begin des opstands tegen *Spanje* tot aan den Munsterschen vrede, zoowel binnen als buiten *Europa*, verrigt; met aanwijzing van den invloed dier daden op den staatkundigen toestand van het vaderland en op de welvaart van deszelfs ingezetenen.’ Het duurde evenwel tot het jaar 1842, eer het publiek iets vernam van den uitslag. Toen werd bekend gemaakt, dat er één antwoord op de vraag was ingekomen, hetwelk wel veel lof verdiende, wat de zaken en het gebruik maken der bronnen betrof, maar daarentegen ten aanzien van den stijl zóó veel te

wenschen overliet, dat het voor onvoldoende moest worden verklaard, en de vraag werd andermaal uitgeschreven. Wederom kwam er slechts één antwoord, blijkbaar van dezelfde hand als het vorige. Men moest nu erkennen, dat het stuk bij de omwerking groote verbeteringen had ontvangen, zoowel ten aanzien van de zaken als van den stijl; maar ten aanzien van taal en stijl, inzonderheid van beknoptheid en wijze van voorstelling, voldeed het evenwel nog niet aan 's Genootschaps verlangen en uitdrukkelijk gestelde voorwaarde; want het antwoord moest, wat den stijl betreft, met de beste voortbrengselen van dien aard in letterkundige verdiensten kunnen wedijveren. Men beloofde evenwel den schrijver, wanneer hij vrijheid wilde geven tot het openen van zijn naambiljet, als eene hulde aan de door hem betoonde vlijt in het ophelderen en in het licht stellen van een zoo gewigtig en voor *Zeeland* roemrijk tijdperk onzer geschiedenis, *de zilveren medaille*, met vrijlating om zijne verhandeling op eigen naam uit te geven. In het laatste geval zou men hem ook bekend maken met de door beoordeelaren gemaakte aanmerkingen, opdat hij er gebruik van zou kunnen maken. De bekwame en ijverige Dr. SWALUE heeft zich als schrijver er van bekend gemaakt, en op latere aansporing, zoo van het Genootschap zelf, als van sommige zijner beoordeelaren, ook besloten tot de uitgave; maar hij heeft daarenboven nog den moed gehad, om zijne verhandeling andermaal voor een groot gedeelte om te werken. Ziethier de geschiedenis van het boek, dat wij bij dezen aankondigen, zoo als ze in het voorberigt door den schrijver wordt medegedeeld.

Het beantwoorden van prijsvragen is veelal een ondankbaar werk, en het wordt dit te meer, wanneer de vraag niet duidelijk uitdrukt, wat men verlangt, of meerdere, dikwerf niet wel te paren, eischen insluit; twee gebreken, van welke de vraag van het Zeeuwsche Genootschap ons niet geheel schijnt vrij te zijn. Want wat verlangde het? - een beknopt verhaal van de daden der Zeeuwen; ja, maar toch tevens een verhaal, waarin de verspreide berigten zouden zijn zamengevat: derhalve afdaling tot bijzonderheden, en evenwel ‘bepaling bij de hoofdzaken, met vermijding van alle bijzonderheden, en voordragt der gebeurtenissen in groote omtrekken, en in onberispelijken stijl.’ Had Dr. SWALUE zijne verhandeling gegoten in den vorm, door Mr. KOENEN gebezigd voor zijne *Geschie-*

denis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland, wij vertrouwen, dat het uitgeloofde goud aan hem, zoowel als aan dezen, zou zijn toegekend geworden; want bij dien vorm vallen de leemten en onnaauwkeurigheden op verre na niet zoo in het oog, als bij den door SWALUE gekozenen vorm eens doorloopenden verhaals; en leemten en onnaauwkeurigheden zijn er aan te wijzen in de bekroonde, zoowel als in de onbekroond geblevene verhandeling.

Er komt bij, dat het Genootschap vroeg: ‘een verhaal van de *daden*, door *de Zeeuwen* verrigt.’ Wat begreep men onder het woord ‘daden?’ Wie werden er bedoeld door de bepaling ‘Zeeuwen?’ Uit het geheel der vraag zou men kunnen opmaken, dat het woord ‘daden’ hier synoniem is met ‘krijgsbedrijven;’ want er werd verlangd: ‘aanwijzing van derzelver invloed op den staatkundigen toestand van het vaderland en op de welvaart van deszelfs ingezetenen.’ Sw. heeft evenwel aan dit woord eene meer uitgebreide beteekenis gegeven. En aan welke personen hebben wij te denken, wanneer er in de vraag van ‘Zeeuwen’ gesproken wordt? Zijn het Zeeuwen van geboorte en herkomst, of slechts tijdelijke ingezetenen van de Zeeuwsche eilanden? of moet men er ook die streken in betrekken, welke thans tot *Zeeland* gerekend worden, en wier eerste bewoners, na de uitdrijving van den Spanjaard, Zeeuwsche kolonisten waren? - Van dat de Vlissingers den vreemdeling buitensloten, was *Walcheren* de wijkplaats voor alle vrijheidlievenden, die, hunne omzwervingen moede, naar eene rustplaats uitzagen. Zuid- en Noord-Nederlanders ontmoetten er elkander; de Waal en de Vlaming reikte er de hand aan den Hollander en den Gelderschman, en Engelschen en Duitschers streden er nevens elkander, terwijl de Zeeuwsche burgerijen van *Goes* en *Middelburg* nog te zelfden tijde den Spanjaard ondersteunden. De daden der Zeeuwen te bijzonderen, is dus niet gemakkelijk, en moeijelijker wordt dit nog, wanneer men in aanmerking neemt, dat zelfs de bewindvoerders in *Zeeland* te dien tijde niet allen Zeeuwen waren, en dat veel van het, zoogenoemd door Zeeuwen, binnen en buiten *Europa* verrigte, geschiedde op bevel van vreemdelingen, en werd ter uitvoer gebragt door buitenlanders, die in Zeeuwsche soldij stonden. Sw. is ook hier zoo veel mogelijk tusschen de druppelen doorgegaan, ten einde voor *Zeeland* een monument te kunnen oprigten.

Wij hebben evenwel de thans uitgegevene *Daden der Zeeuwen gedurende den opstand tegen Spanje* niet meer te beoordeelen in verband met de vraag van het Zeeuwsche Genootschap, maar als een zelfstandig uitgegeven werk, en als zoodanig verheugen wij ons over zijne verschijning, vermits wij het houden voor eene belangrijke bijdrage tot de kennis der vaderlandsche geschiedenis gedurende dat gewigtige tijdperk. De schrijver heeft zich veel, misschien te veel, moeite getroost, en verdient onze erkentenis. In de eerste afdeeling, van bl. 14 - 226, geeft hij, na eene Inleiding, in welke wordt opgegeven, ‘hetgeen in *Zeeland* den opstand tegen *Spanje* heeft voorbereid,’ een beknopt verhaal van de daden der Zeeuwen, gedurende den opstand tegen *Spanje*, ‘binnen *Europa*;’ en in de tweede, bl. 227 - 336, op gelijke wijze zoodanig verhaal van die daden ‘buiten *Europa*.’ Heeft hij in de eerste een goed gebruik gemaakt van de beste, schoon niet voor allen even toegankelijke bronnen, de tweede heeft hij daarenboven geput uit eene onbekende, of liever tot dusverre ongebruikte, namelijk het Archief van de Zeeuwsche Kamer der W.I. Comp., en hij heeft vele belangrijke bijzonderheden aan het licht gebragt. Wij verblijden ons over zijn besluit tot bekendmaking van zijnen arbeid, waarop, ja, aanmerkingen zijn te maken, doch die desniettegenstaande eene blijvende waarde bezit. Taal en stijl zijn wel niet geheel onberispelijk, doch evenwel vrij wat beter, dan men zou verwachten bij eene verhandeling, welke tweemalen, inzonderheid van wege den stijl, afkeuring heeft ondergaan. Soms moet een onpartijdig lezer zich afvragen: wat was hier te berispen? - De typographische uitvoering doet den uitgever eere; maar - de correctie is slordig geweest. Eene bladzijde met *errata* getuigt er van, en eene tweede zou gemakkelijk zijn vol te maken.

Boekbeoordeelingen.

Twaalf preken over teksten uit het O.T., door *F.J. Domela Nieuwenhuis*. Utrecht, W.H. van Heyningen. 1845.

Van het eerste oogenblik af, dat ik de taak op mij nam, om van dezen bundel preken een beoordeelend verslag te geven, gevoelde ik, dat ik een moeijelijk werk had aanvaard. Met gunstige vooringenomenheid had ik mij tot de lezing van den bundel gezet. De Heer NIEUWENHUIS behoort onder onze kanselredenaars, die naam maken. Ik weet wel, daaruit volgt nog niet noodzakelijk, dat zijn kanselarbeid in alle opzigten uitstekend moet zijn. Pred. IX, vs. 11, is vooral ook op de verkondigers des Evangelies van toepassing. Daar zijn ware meesters in de kunst der homiletiek, wier naam besloten blijft binnen de enge grenzen van hunne kleine landgemeente. En wilde men in onze groote stadgemeenten alleen bij voorkeur datgene hooren, wat in zijne soort waarlijk het beste is: menigeen zou zich vaak een' verren kerktogt kunnen sparen. Met dit al, waar de goedkeuring eene zoodanige is, als die, welke de Heer NIEUWENHUIS te *Utrecht* op zijn preekwerk ondervond, waar zij niet voorbijgaat als een morgenwolk, maar jaren lang bestendig blijft, daar kan zij niet geheel onverdiend zijn. Zoo verkeerd oordeelt het publiek niet. Ziedaar de reden, waarom ik met zeer gunstige verwachting dezen bundel preken in handen nam. Vraagt gij, of ik mij na de lezing teleurgesteld vond? Met opregtheid kan ik daarop ‘neen’ antwoorden. Ik vond veel, zeer veel, wat mij behaagde, en waarin ik den rijk begaafden man herkende. Maar toch geheel voldaan was ik ook niet. Het kan zijn, dat ik mijne eischen

wat te hoog stemde, dat ik te veel de aanleiding tot het uitgeven der preken vergat: het verzoek eener geliefde gemeente, die zulk een aandenken van haren scheidenden leeraar vroeg, een verzoek, zoo moeijelijk te weigeren. Ligt stelde ik mij onder het lezen den auteur te zeer voor als den man, die geroepen is, om door voorbeeld en onderrigt anderen tot het werk der prediking op te leiden, en van wien men modellen mag verwachten, waarop gewezen kan worden; stukken, die inderdaad eene aanwinst zijn voor onze homiletische literatuur; preken, zoo als wij er in onze taal reeds veel hebben, maar zoo als wij er nog altijd meer wenschen te krijgen. Zulke preken - het is mijn gevoelen, dat ik rondborstig, maar met alle bescheidenheid uitspreek - heeft de Heer NIEUWENHUIS ons niet gegeven. Ware mijn oordeel gunstiger: de recensie had reeds eerder het licht gezien. Het is geene gemakkelijke taak, een billijk en goed gemotiveerd oordeel uit te brengen, wanneer men niet alleen heeft te prijzen of te laken, maar veel moet prijzen en veel moet laken.

Zoo werd het opstellen en inzenden der recensie van maand tot maand vertraagd. Inmiddels is mijne taak door dat uitstellen niet gemakkelijker geworden. Onze meeste recenserende tijdschriften hebben hunne stem over het preekwerk van den Heer NIEUWENHUIS laten vernemen, en de meesten deden zulks - zoo als dat werk verdient - naauwkeurig en uitvoerig. Niet dat ik mij daarover beklaag, dat mijne beoordeeling later het licht ziet, dan die van anderen, alsof ik vreezen moest, dat zij te laat zoude komen. Zulk eene vrees kan alleen bij hen bestaan, die aan de kritiek geen ander doel toekennen, dan om den aankoop van een werk te bevorderen of te verhinderen. En ik geloof, dat men bij zulk eene meening het vermogen der kritiek veel te hoog aanslaat; terwijl ik mij overtuigd houde, dat men op deze wijze hare ware bedoeling geheel en al miskent. Immers dat doel is geen ander, dan, met de eischen der wetenschap voor oogen, aan te wijzen, wat wezentlijke waarde een boek bezit. En daarom komt eene recensie niet ligt te laat, en kan de recensent, die met gemoedelijkheid zich kwijt van zijne taak, zonder leedwezen verdragen, dat anderen hem voor zijn. Maar die anderen, die hem voor zijn, kunnen hem zijne taak wel moeijelijker maken. Hen geheel te ignoreren, en te doen, alsof zij niet gesproken hadden, dat gaat niet aan. Vooral niet in een geval als dat met de preken van Prof. NIEUWENHUIS, waarin de een niets anders

vond, dan wat hij meende te moeten prijzen, terwijl de ander onder zijn' hoogen lof nog al wat afkeuring mengde, totdat onlangs uit een' hoek, waaruit niemand het verwachtte, eene stem zich verhief (de redactie van *de Boekzaal der geleerde wereld* neme het mij niet kwalijk, dat ik dit zeg; als Ds. MENSINGA zich haar lot aantrekt, dan is zij op den weg, om haren titel eer aan te doen!), eene stem, die zoo onbepaald en zoo beslissend afkeurde, dat ik schier niet wist, hoe ik het had, en ik den bundel nog eens in handen nam, om mij te overtuigen, dat ik toch niet geheel verkeerd had gezien, toen ik vroeger meende, dat er toch heel veel goeds en loffelijks in gevonden wordt. Hoe wenschte ik toen, dat, niet ik, maar een van onze autoriteiten in het vak der homiletiek mogt optreden, om den strijd te beslechten; om met de talenten, de bekwaamheid, de onpartijdigheid, die den meester in het vak kenmerken, den bundel op zijn' waren prijs te schatten, en, met den bundel, tevens het oordeel, door recensenten ter regter- en linkerzijde daarover geveld; om dat zóó te doen, dat *Godgeleerde Bijdragen* en *Boekzaal der geleerde wereld, Letteroefeningen* en *Letterlievend Maandschrift*, Prof. NIEUWENHUIS en Ds. MENSINGA, dat, met één woord, allen er over tevreden moesten zijn, en er gaarne het zwijgen toe zouden doen! Helaas! dat het bij wenschen moest blijven! De redactie van *de Gids* wil mijne recensie, en ik geef die zoo als zij is. Doch ik wilde haar niet geven, zonder ook aan het publiek te zeggen, hoe zij, naar mijn inzien, wezen moest, en er de erkentenis bij te voegen, dat zij niet is, wat zij moest zijn. En nu ter zake!

Mijn oordeel heb ik reeds eenigermate uitgesproken, toen ik te kennen gaf, dat de preken van Prof. NIEUWENHUIS, mijns inziens, niet zijn, wat ik zoo gaarne wenschte dat zij wezen mogten, modellen, waarop men zou kunnen wijzen, als op zoo vele teekenen van vooruitgang op het veld onzer homiletiek. Daartoc staan zij te verre beneden de preken van..... Ja, van wie? Het zou miskenning van het wezen der homiletiek, als kunst, verraden, wanneer ik hier een' eenigen naam, welke dan ook, noemde. Het kan noch mag hier de vraag wezen, of de preken van NIEUWENHUIS beter of slechter zijn, dan b.v. die van VAN DER PALM, of wien onzer beste kanselredenaars men wil noemen. Waar het er op aankomt, om de waarde te schatten van de voortbrengselen eener kunst - en de homiletiek is eene kunst in den waren zin des woords -, daar vraagt men niet, of zij gelijken aan dit of dat, al is het dan ook in

zijne soort een meesterstuk, maar of ze naderen tot dat ideaal, dat iedereen, wien het ernst is met zijne kunst, voor den geest staat. Zoo eerst komt men tot een waar oordeel. Immers wat zou het baten, of men den kanselarbeid van Prof. NIEUWENHUIS met dien van VAN DER PALM vergeleek? Men zou moeten erkennen, en de auteur zou het met ons doen, dat de laatstgenoemde het verre, zeer verre van hem wint, in juiste opvatting en kunstige aanwending van den tekst, meestal in een' zeer eenvoudigen vorm; vooral in juistheid en klaarheid van stijl, in het fraaije, nette, welluidende van dictie, en in zoo veel meer nog, dat wij hier niet alles kunnen opnoemen; - de auteur zal misschien alle aanspraak op vergelijking met dien grooten meester opgeven. En toch, daar is in de preken van NIEUWENHUIS iets, wat men in die van VAN DER PALM mist, en wat er - vooral bij het hooren, niet zonder schade in gemist werd: dat levendige, dat aangrijpende, dat op den man af, of hoe men het noemen wil. Het zou misschien niet moeijelijk zijn die vergelijking voort te zetten, en tegenover veel voortreffelijks het minder goede te doen uitkomen. Maar daardoor zouden de preken van den Heer NIEUWENHUIS noch gekarakteriseerd, noch op hare waarde geschat worden. Zonder eenige vergelijking met den arbeid van anderen, willen wij ze daarom op zich zelve beschouwen. Wij staan bij elke preek afzonderlijk stil, en geven eerst onze bedenkingen, zoo wij die hebben, omtrent iedere in het bijzonder op.

De eerste preek heeft tot tekst Gen. XXI, vs. 33: ABRAHAM *plantte boomen te Berseba, en predikte aldaar den naam des Heeren, des eeuwigen Gods*. De Heer NIEUWENHUIS vindt in dien tekst een tafereel ‘der vereeniging van de zorg voor het eeuwige belang van zich zelven en de zijnen met die ter bevordering van hun tijdelijk genoegen,’ blz. 6. Het onderwerp is noch fraai, noch juist uitgedrukt. ‘Zorg ter bevordering van tijdelijk genoegen’ kon met minder woorden juister en beter aldus zijn genoemd: ‘zorg voor tijdelijk genoegen.’ Ook kon dat ‘van zich zelven en de zijnen’ zonder hinder wegblijven, en het thema dus eenvoudig luiden: ‘de regte vereeniging van de zorg voor het eeuwige en het tijdelijke.’ Anders heeft deze opvatting van den tekst iets geniaals en treffends. Is zij daarom juist? Ik twijfel er aan. Vooreerst klinkt het wel wat heel modern, als wij ons ABRAHAM hooren voorstellen als een man, die op eene plaats, door hem tot woning gekozen, een bosch of een' tuin aanlegt voor zijn genoegen. Immers

daarop komt de voorstelling van den Heer NIEUWENHUIS, blz. 5, neder. Maar daarenboven kan ik niet gelooven, dat ABRAHAM die boomen alleen maar tot genoegen van zich en de zijnen zou geplant hebben. Veel waarschijnlijker is het, dat die boomen daar geplant werden, om de plaats tot eene waardige plaatse der aanbidding te maken. In de gansche oudheid vindt men boomrijke plaatsen tot het plegen van godsdienstige vereering uitgekozen. Zou het bij de aartsvaders anders geweest zijn? Gen. XIII: 18 wordt *Mamre*, bij *Hebron*, als eene plaats genoemd, waar ABRAHAM zijne tenten opsloeg en den Heere een altaar bouwde. Daar behoefde hij geene boomen te planten, want daar waren eikenbosschen. Te *Berseba* schijnt het anders te zijn geweest. Daarom plantte ABRAHAM er boomen, om onder hun lommer zijnen God te aanbidden en te vereeren. Het aanleggen van een bosch diende dus evenzeer tot de godsdienstoefening als het bouwen van eenen altaar, en er is derhalve geene sprake van zorg voor tijdelijk genoegen. De opvatting van den tekst kan daarom, dunkt mij, voor de regtbank eener eenvoudige, historische exegese geen' stand houden. Zij is een vernuftige inval, niets meer.

De tweede preck behandelt de geschiedenis van EZAU's zegening door IZAÄK, en de Heer NIEUWENHUIS stelt ons eerst ‘Gods handelwijze’ daarin voor, ‘in het onthouden van het grootste en het schenken van een minder voorregt,’ en daarna ‘EZAU's handelwijze als een voorbeeld voor hen, die meenen den grooteren zegen te missen.’ Deze preek heeft de tegenspraak van velen gewekt, en zekerlijk niet ten onregte. Wij bedoelen daarmede niet de tegenspraak, door een' der hoorders op vrij onheusche wijze, lang vóór de uitgave, openbaar gemaakt. Deze betrof de opvatting van den tekst. En daarin heeft de Heer NIEUWENHUIS ontegenzeggelijk het regt aan zijne zijde. Maar met meer grond voorzeker heeft men het bedenkelijk geacht, om van den Christelijken leerstoel eenen man ten voorbeelde te stellen, die in het N. Verbond als een ‘onheilige’ beschreven wordt; te bedenkelijker, omdat de auteur het goede, dat hij in dit geval van EZAU zegt, moeijelijk uit de geschiedenis zou kunnen bewijzen. Onder dat goede wordt eerst dit genoemd: ‘schoon bedroefd, hij wanhoopt niet.’ Mij dunkt uit den geheelen toon der woorden: *hebt gij (maar) dezen éénen zegen, mijn vader! Zegen mij, ook mij, mijn vader! en* EZAU *hief zijne stemme op en weende* (Gen. XXVII: 38), uit den geheelen toon dezer woorden blijkt ten duidelijkste, dat de

geschiedschrijver ons EZAU heeft willen voorstellen als meer dan bedroefd, als radeloos en wanhopig. Zoo verstond het ook de schrijver van den brief aan de Hebreën, als hij zegt: ‘EZAU vond geene plaatse des berouws, hoewel hij die met tranen zocht.’ Het tweede navolgenswaardige in EZAU's handelwijze zal dit zijn: ‘Schoon niets bepalende, hij vraagt een' anderen zegen.’ Hoe dat *schoon*, blijkbaar om den parallelismus der onderscheidene deelen hier geplaatst, in de laatste woorden der periode zijn antidoton vinde, verklaar ik niet te begrijpen, evenmin als het navolgenswaardige in den radeloozen uitroep: *zegen ook mij, ook mij, mijn vader*! Het is zoo, hij bepaalt niets; maar hij vraagt *een zegen*, en ongetwijfeld een zegen, gelijk aan dien, welken JACOB had ontvangen. Het derde, wat in EZAU's gedrag ter navolging wordt aangeprezen, is: ‘Schoon gramstorig, hij benijdt zijnen broeder niet.’ Hoe, EZAU benijdt zijnen broeder niet? Gen. XXVII: 41 lezen wij met zoo vele woorden: *En* EZAU *haatte* JACOB *om dien zegen, waarmede zijn vader hem gezegend had*. Benijdde hij dan zijnen broeder niet? Hoe kon het meer duidelijk gezegd zijn, dat hij hem benijdde, ja doodelijk haatte? Het laatste, waarin EZAU ons ten voorbeelde wordt gesteld, is: ‘schoon minder gezegend, hij is tevreden.’ - Dat die tevredenheid van EZAU zich kwalijk uit de geschiedenis laat aantoonen, behoeft, na het gezegde, niet bewezen te worden. Wat NIEUWENHUIS er voor ten bewijze bijbrengt, dat EZAU, om zijnen ouders genoegen te doen, bij zijne twee Kanaänitische vrouwen ook nog eene dochter van ISMAËL huwde, was zekerlijk geen teeken van zijne tevredenheid over den minderen zegen, dien hij verkregen had, maar veel meer eene poging, om, zoo mogelijk, het gemoed zijner ouders voor zich gunstiger te stemmen, en zoo veel hij kon goed te maken, wat hij verdorven had. Maar genoeg reeds, om ook mijn ongunstig oordeel over deze preek te staven. Zij ontsiert den bundel. Om EZAU in een gunstig licht te doen voorkomen, wordt blijkbaar der geschiedenis geweld aangedaan. Was het den Heer NIEUWENHUIS er om te doen, zijnen hoorders eens eenen meer gunstigen dunk van het karakter van EZAU te doen opvatten, dan men er gewoonlijk van heeft: het verhaal van zijne ontmoeting met JACOB, na diens terugkomst uit *Mesopotamië*, had daartoe veel meer geschikte aanleiding gegeven. Daar komt EZAU in zijne opregtheid en rondborstigheid tegenover de beschroomdheid en het wantrouwen van zijnen broeder waarlijk gunstig uit. Maar ook dan

zou nog altijd de vraag overblijven of het goed en geraden is ter navolging aan te prijzen het gedrag van eenen man, over wien in de Schriften des N. Verbonds een bepaald ongunstig oordeel wordt uitgesproken. En was het alleen te doen om de voorstelling der zaken, die in deze preek behandeld worden, tevredenheid, stille berusting bij het zien van de grootere voorregten, die anderen genieten, dan waren er zekerlijk wel andere en meer gepaste teksten ook in het O. Verbond te vinden geweest.

Veel gunstiger is mijn oordeel over de derde preek, waarin ‘de bewaring van het kind MOZES’ wordt voorgesteld als ‘menschenwerk en toch Gods werk.’ In het eerste deel is het onderwerp uit de geschiedenis in den tekst, Exod. II. vs. 1-10, fiks ontwikkeld en ik aarzel niet, te verklaren, dat dit stuk alleen voldoende zou zijn om van de homiletische bekwaamheid des auteurs een voldingend bewijs te geven. Jammer dat hij in het tweede deel de klip niet heeft kunnen vermijden, waarop men bij de behandeling van dergelijke onderwerpen zoo ligt schipbreuk lijdt: het vervallen in algemeenheden. Reeds de wijze, waarop het geënuncieerd is: ‘deze beschouwing zal ons aanleiding geven tot eenige *toepasselijke* opmerkingen,’ duidt het genoegzaam aan. Men zou op die wijze elke preek kunnen besluiten, en in plaats van drie zulke toepasselijke opmerkingen, als de heer NIEUWENHUIS ons hier meêdeelt, had hij er even goed vier of vijf en misschien nog meer kunnen geven, terwijl juist datgene, wat hier op zijne plaats zou zijn geweest, gemist wordt. Of zou men niet na de ontwikkeling van het thema, als toepassing van het gesprokene op ons, verwachten de aanwijzing van hetgeen God heeft gedaan ter rigting van ons lot, eene aanwijzing van zijne wijze, liefderijke, vaderlijke zorg voor ons, en daartegenover van onze eigenzinnigheid, van onze traagheid, van ons onverstand in het bevorderen van ons waarachtig welzijn. Iets daarvan - het is waar - bevat de eerste ‘toepasselijke opmerking,’ maar de beide andere zijn van zoo algemeenen inhoud, dat zij aan het slot van menige andere preek zouden kunnen staan.

De vierde preek behandelt een' tekst, die zekerlijk onder die gedeelten van de geschiedenis des Bijbels mag gerekend worden, die men niet vaak op den Christelijken leerstoel hoort behandelen. Het is de geschiedenis van de verwerping van SAUL door God. De preek heeft tot opschrift: *de verwerping der verwerpers van Gods woord*. De woorden van het thema

klinken even onaangenaam als zijn inhoud hard is, en zoo men met regt in een goed thema eischt, dat ook de woorden eene zekere welluidendheid hebben, aan dien eisch voldoet het thema van deze preek zekerlijk niet. Maar misschien zijn de woorden juist zóó gekozen om door hunne hardheid te treffen en alzoo een regt pikant thema te vormen. Het zij zoo: maar dan zou men nog tegen zulk een thema de bedenking kunnen opperen, of het wel het onderwerp van eene *Christelijke* rede zijn kan. Elke preek moet Evangelie-verkondiging zijn, de verkondiging, dat God de wereld zoo heeft lief gehad, dat Hij zijnen eeniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk, die in hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe. Een onderwerp, dat in tegenspraak staat met deze groote Christelijke waarheid, met dezen hoofdinhoud des Evangelies, is ongeschikt om voor de Christelijke gemeente behandeld te worden. Dit nu geldt, naar mijn gevoel, van dit thema: de verwerping van de verwerpers van Gods woord. God verwerpt in dit leven, en daarvan spreekt de tekst, niemand, ook niet die hem verwerpen. Hij houdt niet op den zondaar te vermanen, en tot zich te lokken. Hij blijft getrouw in Zijne liefde en genade, ook bij 's menschen ontrouw. Het is zoo: het is eene heilige liefde, die des zondaars behoudenis zoekt. Juist in en door des zondaars behoudenis zoekt God zijne heiliging. Het eene is onbestaanbaar zonder het andere, even als in God zelven Zijne heiligheid en liefde één zijn. Maar eene uitspraak als deze: de zondaar verwerpt God, daarom wordt hij ook door God verworpen, strijdt, naar onze overtuiging, zoo ten eenenmale met datgene, wat de hoofdzaak, het middelpunt, het hart des Evangelies is: de oneindige genade Gods, dat zij op den Christelijken leerstoel niet voegt, veel minder het onderwerp eener geheel Christelijke rede mag uitmaken. Men ziet het dan ook in de uitwerking, hoe de heer NIEUWENHUIS zelf met de zaak is verlegen geweest en tot de erkentenis moest komen, dat zulke verwerpers van Gods woord, als hij eigentlijk met zijne preek op het oog had, wel niet in de vergadering, tot welke hij sprak, zouden tegenwoordig zijn (bladz. 88), en daarom zag hij zich gedwongen, om, ten einde zijn woord nuttig te maken voor de gemeente, aan het verwerpen van God, als het ware ongemerkt, een' anderen zin te geven dan het eerst had, en daaronder te verstaan onze overtreding van de wet van God, de zonden, waaraan allen zich schuldig maken. En als op deze wijze is aangetoond, dat wij

allen door God moeten verworpen worden, omdat wij Hem verworpen hebben, of liever, als de prediker de gemeente zelve haar vonnis heeft laten opmaken, dan, zouden wij meenen, was het tijd om aan de verootmoedigden het Evangelie te prediken en in den naam van CHRISTUS te verzekeren: gij zijt niet verworpen, indien gij gelooft! En geschiedt dit nu? Wij zouden onbillijk zijn, wanneer wij zeiden, dat het niet gedaan wordt (zie het slot van de preek, bladz. 93-95). Maar het geschiedt toch juist andersom dan wij meenden, dat het geschieden moet. Wanneer men met zoo veel kracht de gemeente van zonde heeft overtuigd, en onderstellen moet, dat zij vervuld is met het ootmoedig besef van hare onwaardigheid voor God, dan, dunkt ons, is het tijd om aan het woord des Heeren: ‘Wie tot mij komt zal ik niet uitwerpen,’ hier door den prediker zelven gebezigd, zijne geheele troostrijke werking toe te staan op de harten, en niet om aan te wijzen, dat toch eigentlijk de zin is van dat ‘komen tot CHRISTUS,’ het afstand doen van het kwaad, bekeering en heiliging. Wel zijn wij er verre af van te ontkennen, dat dit in het komen tot CHRISTUS ligt, maar de aanwijzing daarvan is hier ontijdig. Immers wat wordt nu de zin van het geheele slot der rede? Eigentlijk niets anders dan: verbetert u! En dat tot hen, in wie de leeraar het besef moet onderstellen, dat zij door God verworpen zijn! Waar zóó het hart is verbrijzeld geworden, daar is eerst en voor alles behoefte aan den balsem der vertroosting. - Intusschen is het zeer verklaarbaar, dat de heer NIEUWENHUIS aan die vertroosting hare volkomen vrije werking niet vergunt, wanneer men zich uit de inleiding herinnert, wat hem tot de behandeling van dit onderwerp heeft bewogen. Het is het misbruik, dat er gemaakt wordt (of zou kunnen gemaakt worden) van het geloof in de vergevende liefde en genade Gods. ‘Wee hem,’ zoo lezen wij bladz. 74, ‘van wiens lippen de bemoedigende taal vloeit: liefde is het wezen van God, behouden zijn lust, redden zijn leven: daarom bekommert u niet over uwe zonden. Hij zal niemand verdoemen. Hij moet allen genade bewijzen.’ - Tegen zulk eene wijze van denken en spreken is de preek gerigt. Het is mogelijk, dat ik mij vergis, maar mij komt zulk eene redenering zóó absurd voor, dat ik mij kwalijk kan voorstellen, dat men op deze wijze misbruik zal maken van de leer der genade. Die zeggen kan, dat het ‘Gods lust is te behouden,’ die aldus Gods liefde, dat is Zijn wezen kent, die kan niet tevens zeggen: ‘bekommert u niet over uwe zonden.’ En vandaar, dat

de geheele preek, in mijn oog, het voorkomen heeft van eene dwaling te bestrijden, die (zullen wij nog hoogst zeldzame uitzonderingen aannemen?) niet in de werkelijkheid maar in de verbeelding van den spreker bestaat. Maar het wordt tijd, dat wij tot het vervolg komen. Nog een enkel woord over het gebruik, door den heer NIEUWENHUIS hier van den tekst gemaakt. Ook in dit opzigt hebben wij hier belangrijk bezwaar. De tekst namelijk is hier willekeurig afgekapt en dien ten gevolge verkeerd gebruikt. Daar staat niet: 'Dewijl gij nu het woord des Heeren verworpen heeft, zoo heeft Hij ook u verworpen,' maar er wordt bijgevoegd: *dat gij geen koning zult zijn*. En juist door dat bijvoegsel wordt aangewezen, in welken zin SAUL door God *verworpen* was, namelijk in zoo verre, dat hij door zijne ongehoorzaamheid zich ongeschikt had betoond om koning over *Israël* te zijn. Hij werd dus door zijne verwerping niet uitgesloten van het deelgenootschap aan Gods gunst en liefde, zooals het naar de voorstelling van den heer NIEUWENHUIS zou kunnen schijnen, evenmin als ELIAB, de oudste zoon van ISAÏ, van wien wij ook lezen, dat God hem had *verworpen* (zie 1 Sam. XVI, vs. 7), hetgeen daar niets anders beteekent, dan dat God hem niet tot koning verkozen had (zie vs. 8, 9 en 10): hij hield slechts op koning te wezen, of liever: het koningschap zou in zijn geslacht niet blijven. Wij moeten op zulk een willekeurig uitligten van de woorden der H. Schrift uit hun verband opmerkzaam maken en ten ernstigste er tegen waarschuwen. Men maakt op die wijze van de woorden des Bijbels wat men wil, en vandaar dan ook, dat het onderwerp, hier door den heer NIEUWENHUIS behandeld, - een onderwerp, dat op zich zelf reeds onze bedenking wekt - niet eens in den tekst ligt, door hem gebezigd, ten minste zoo men dien tekst in zijn verband leest en gebruikt.

Korter kunnen wij zijn over de vijfde preek, behandelende het woord van God tot SAMUËL, toen hij was gezonden om DAVID te zalven: *de mensch ziet aan hetgene voor oogen is, maar de Heer ziet het harte aan*. Korter kunnen wij hier zijn, omdat ons zeer gunstig oordeel over deze preek niet uitvoerig behoeft gemotiveerd te worden. De tekst is tot thema genomen; iets, hetwelk bij eene uitspraak van dien aard allezins is goed te keuren. *Eerst* wordt de *waarheid* der spreuk door voorbeelden aanschouwelijk en *daarna* haar *invloed* op ons overwogen. Wij willen geene aanmerking maken op de woorden, waarin het eerste deel wordt aangekondigd, ofschoon men misschien

zou kunnen vragen, of het wel volkomen goed is te zeggen, dat men de *waarheid* van een woord van God - en dat is het woord in den tekst - *aanschouwelijk* wil maken. Die waarheid is bovendien *aanschouwelijk* genoeg in den tekst. Dat het moeijelijk is, ja onmogelijk, om de waarheid van het laatste gedeelte dier spreuk te bewijzen, heeft de heer NIEUWENHUIS zelf gevoeld en erkend (zie bladz. 100 en 101). Maar op meesterlijke wijze heeft hij zich uit die moeijelijkheid gered, door op CHRISTUS te wijzen, in wien wij den Vader aanschouwen en in wiens handelwijze wij ons als aanschouwelijk zien voorgesteld, hoe de Heer het harte aanziet. En dit wordt nu vervolgens zoo ontwikkeld, dat aangewezen wordt, hoe in onze schatting de *voorregten*, die men bezit, en de *daden*, die men verrigt, op den voorgrond staan; in de schatting van Gods evenbeeld, JEZUS CHRISTUS, daarentegen de *wijze*, waarop die voorregten gebruikt worden, en de *beginsels*, waarop die daden rusten (beter zekerlijk: 'waarvan die daden uitgaan'). Wilden wij eene aanmerking maken op deze wijze van behandeling, het zou zijn, dat er van de geschiedenis, waartoe de de tekst behoort, zoo weinig gebruik wordt gemaakt. In het *tweede* gedeelte, waarin de invloed, dien de overwogene waarheid op ons moet oefenen, wordt aangewezen, wordt aangetoond, hoe zij ons dringt tot *voorzigtigheid* in het beoordeelen van onze medemenschen; tot *behoedzaamheid* in het waarderen van het oordeel, door anderen over ons geveld; tot *naauwgezetheid* in de zorg voor ons hart, als hetwelk alleen onze waarde voor God bepaalt. Alles eenvoudig, krachtig, regt praktisch en hart-indringend.

Hoogst gelukkig komt ons de greep voor, door den heer NIEUWENHUIS in de zesde preek gedaan, om, bij gelegenheid van den geboortedag van LUTHER en ter herinnering van zijn zegenrijk hervormingswerk, tot tekst te kiezen het verhaal van DAVIDS strijd tegen GOLIATH. Hij heeft ons hier een bewijs gegeven, hoe men over eene geschiedenis, waarvan men anders bijna alleen als kind, bij het onderwijs der Bijbelsche geschiedenis, hoort, ook voor de gemeente stichtelijk kan preken. Het is als stond hem daarbij het denkbeeld voor den geest, door den vromen CLAUDIUS uitgedrukt in het versje, waarin hij, zoo geheel op zijne manier, de geschiedenis van DAVID en GOLIATH vertelt, en dat TOLLENS zoo meesterlijk in onze taal heeft overgebragt. 'De kleine leert u: strijdt met moed, wanneer gij het God ter eere doet!' - Inderdaad, het was een strijd als die van DAVID tegen GOLIATH, de

strijd, dien LUTHER ondernam tegen de reuzenkracht, die het menschelijk gezag in de kerk van CHRISTUS had verkregen. Maar hij stond met den moed en in de kracht, waarin eenmaal DAVID gestreden had, en hij overwon gelijk deze. Met veel bekwaamheid heeft de heer NIEUWENHUIS het gevaar ontweken, dat men bij dergelijke aanleidingen zoo ligtelijk loopt, om te veel geschiedenis op den predikstoel te brengen. Slechts nu en dan wordt de naam van LUTHER genoemd en de overeenkomst van zijnen strijd met dien van DAVID aangewezen, maar toch ook genoeg, om hem gedurig weder den hoorders voor den geest te brengen, die intusschen gedurig bij zich zelven worden bepaald en opwekking en vermaning ontvangen, ter regeling van hunne gezindheden en daden onder den strijd des levens. Vreemd kwam het ons daarbij voor, dat het vertrouwen, door DAVID betoond, herhaaldelijk een '*blind* vertrouwen' wordt genoemd. Blind was zijn vertrouwen niet. Immers, de heer NIEUWENHUIS zelf wijst aan, dat het steunde op 'de overtuiging van zijne roeping tot den strijd; op de zuiverheid van zijn doel; op de gepastheid der middelen door hem te gebruiken; op de herinnering van vroegere hulp, die hij van God had ondervonden.' DAVIDS vertrouwen was dus zeer beredeneerd. Zoo ook dat van LUTHER. En zoo moet ook ons vertrouwen zijn. Een *blind* vertrouwen is zeker nooit goed te keuren. Dat eischt God ook niet van ons. Ja, wij achten het bedenkelijk - en bij nadenken zal misschien ook de heer NIEUWENHUIS zelf het doen, onze hoorders op te wekken: op Hem (op God) blindelings vertrouwd! (bladz. 138). En wanneer daar als in éénen adem op volgt: 'Zijn geleide geloovig erkend!' dan moeten wij ten ernstigste er op aandringen, dat toch niemand het daarvoor houde, dat deze beide vermaningen ook maar eenigermate met elkander overeenkomstig zouden kunnen zijn.

Eene preek als de zevende in dezen bundel kan eigentlijk geen voorwerp van de kritiek zijn. Zij werd voor de gemeente uitgesproken, kort nadat den spreker een kind door den dood was ontvallen. De heer NIEUWENHUIS behandelt bij die gelegenheid het verhaal van DAVIDS gedrag bij het sterven van zijn kind, 2 Sam. XII, vs. 19 - 23. Aandoenlijk is de inleiding waarmede deze rede geopend wordt. De spreker had juist zich voorgenomen, om, bij wijze van vervolgstof, de opwekking, van den zoon der weduwe te *Zarphath* door ELIA voor de gemeente te behandelen. 'Toehoorders!' zoo spreekt hij, 'ik had

mij voorgesteld deze gebeurtenis als ten vervolge, heden met u te beschouwen: maar nu het God heeft behaagd mij en mijn huis te bezoeken, vordert mijne gemoedsstemming de behandeling van eene andere stof. Ook kunt gij niet verwachten, dat het ouderlijk gevoel zich zelf verloochenen, en de blijde betuiging: *uw zoon leeft*! van de lippen des vaders zal vloeijen, wiens ziel thans geheel vervuld is met de gedachte: *Ik zal wel tot hem gaan, maar hij zal tot mij niet wederkeeren*.' - Niemand voorzeker zal den prediker het regt betwisten, om op deze wijze aan zijne bijzondere aandoeningen invloed te verleenen op hetgene hij der gemeente voordraagt, ja om in die voordragt zelve zijne aandoeningen en gemoedsbewegingen uit te storten. Het kan veeltijds hoogst nuttig zijn. Zoo ooit, dán zal hij spreken uit de volheid des harten, terwijl daarenboven zijne ondervindingen zelden zóó buitengewoon zullen zijn, dat zij geheel en al verschillen van die van velen of van de meesten zijner hoorders. Daarbij mag hij uitgaan van de onderstelling, dat de gemeente zijne ondervindingen, hetzij die van droefheid of van vreugde, kent niet alleen, maar er ook hartelijk in deelt, en daarom zelfs verwacht, dat de leeraar, bij zijn eerste optreden, datgene, wat in dien oogenblik den grondtoon uitmaakt van zijn eigen denken en gevoelen, in zijne voordragt zal laten doorklinken. Wie zijne subjectiviteit in zulke omstandigheden met geweld trachtte te onderdrukken, die zou toonen den band te miskennen, die de gemeente met haren leeraar verbindt, en te vergeten, dat hij leeft, niet slechts in, maar ook met zijne gemeente. Doch aan den anderen kant wordt er in den prediker eene zekere tact vereischt, een fijn gevoel voor het passende en welvoegelijke, om niet bij zulke gelegenheden zijne eigene persoonlijkheid te veel te doen uitkomen en op den voorgrond te plaatsen. Het moet toch altijd de zaak zijn, waarover hij spreekt, en niet zijne persoon, wat de aandacht en belangstelling zijner hoorders wekt en boeit. VAN DER PALM, de man van fijnen smaak bij uitnemendheid, heeft in dezen ons het voorbeeld gegeven van dat niet te veel en niet te weinig, dat den Godsdienstleeraar niet genoeg kan worden aanbevolen; van die ware *sobrietas*, waartegen men zoo ligt zondigt. Leest eens de leerrede, door hem, naar ik meen, uitgesproken na den dood van zijnen eenigen zoon, den veelbelovende! Hij spreekt niet over *zijne* beproeving, niet over *zijn* lijden, niet over *zijne* aandoeningen. Het is de uitspraak van den man, die in den strijd des geloofs tot JEZUS roept: 'ik geloof,

Heere! kom mijne ongeloovigheid te hulp!’ het is die uitspraak, welke door hem in haren zin en kracht ontwikkeld wordt en die onverdeeld de aandacht der hoorders bezig houdt. En toch men hoort het ook: de spreker bevindt zich in een' gemoedstoestand, die hem den zin en de kracht van dat woord zoo geheel doet gevoelen en dat woord hem tot het zijne doet maken, al zegt hij dat ook niet uitdrukkelijk. Hetzelfde geldt van VAN DER PALM's leerrede, na den dood van zijne echtgenoot uitgesproken. Vraagt men, of de heer NIEUWENHUIS met dezelfde sobrieteit is te werk gegaan? Het antwoord kan niet geheel toestemmend zijn. Reeds de keuze van den tekst is in dat opzigt niet gelukkig. Aan den eenen kant, zouden wij zeggen, is de overeenkomst tusschen den toestand, waarin zich de spreker bevond, en de geschiedenis, waarover hij spreekt, te groot, om niet gedurig de gemeente te doen denken aan hem, die tot haar spreekt. En aan den anderen kant is er in dat sterven van het kind van DAVID iets zoo geheel bijzonders, dat ook op de gemoedsstemming van den ongelukkigen vader een' zoo eigenaardigen invloed moest oefenen, dat de tekst mij ongeschikt voorkomt, om bij eene gelegenheid, als waarbij Prof. NIEUWENHUIS hem bezigde, gebruikt te worden. Waarom niet liever bij zulk eene gelegenheid een onderwerp van meer algemeenen aard gekozen, maar dat gelegenheid gaf om den troost des Christelijken geloofs in lijden en druk voor te stellen, dan eene geschiedenis, die toch niet in alle bijzonderheden kan worden overgebragt en waarvan zelfs het voorname moment (de dood van het kind, eene straf voor de zonde der ouders) ongebruikt moest blijven liggen? - Voor het overige behoort eene uitboezeming, als die, welke wij lezen op bladz. 155: ‘Het is Uw dienaar bij het offer, dat Gij van hem eischte,’ enz., niet op den predikstoel. Zij moet in de binnenkamer blijven. En nu geen woord meer over deze preek, al hadden wij ook nog het een en ander te vragen over het gebruik, hier gemaakt van de bijzonderheid, dat DAVID brood liet brengen en at, en over een en ander meer.

De achtste preek heeft in zooverre overeenkomst met de voorgaande, als ook zij naar eene bijzondere aanleiding is opgesteld en uitgesproken. Het was het treurig afsterven van den Hoogleeraar A.C.G. SUERMAN in den bloei des levens, eene gebeurtenis, die in hooge mate de algemeene deelneming wekte, wat den Heer NIEUWENHUIS aanleiding gaf om voor zijne gemeente te behandelen de bede, Ps. 102, vs. 25[a]: *Heer, neem mij niet*

weg in de helft mijner dagen! (zoo heeft de Nederduitsch-Luthersche vertaling; VAN DER PALM: *ter helft mijner dagen*; de Staten-vertaling: *in het midden mijner dagen*, en het komt mij voor, dat dit laatste het denkbeeld best uitdrukt). Het is duidelijk, dat de kracht, de bloei des levens er meê bedoeld wordt, en het is zeker al een zeer minutieuse exegese van den tekst, wanneer men, zoo als de Heer NIEUWENHUIS doet, gaat uitrekenen, wat wel *de helft onzer dagen* zou wezen. De uitkomst is, dat het zal zijn de dertig- of veertigjarige leeftijd; derhalve niet zeer bepaald! Wil men een voorbeeld van gepaste mededeeling eener subjectieve aandoening, die den spreker op treffende wijze tot zijn onderwerp leidt? men leze de inleiding tot deze preek. Na eerst kort en krachtig den indruk te hebben geschetst, door het treffend doodberigt gemaakt, gaat de spreker dus voort (bl. 167): 'Mij - waarom zou ik het ontveinzen? - mij ging eene rilling door het gebeente; en, denkende aan de mijnen, vereenigde ik mijne gedachten in deze bede: *Heer! neem mij niet weg in de helft mijner dagen*!' De gepastheid van dien tekst, voor zulk eene gelegenheid, zal wel niemand ontkennen. Jammer dat de inhoud der rede - naar mijn inzien althans - niet beantwoordt aan de goede verwachting, waarmeê men na den aanhef de lezing aanvangt. Eerst vinden wij eene aesthetische beschouwing van den Psalm, waartoe de tekst behoort, met eene mededeeling van dat geheele lied, volgens de vertaling van V.D. PALM, met enkele ingevlochtene aanmerkingen. In de manier van den Heer NIEUWENHUIS, die met het verband van den tekst doorgaans zich niet meer bemoeit dan volstrekt noodig is (en daaraan doet hij wèl), is dit iets geheel ongewoons. En daar de tekst geheel op zich zelf wordt behandeld, is het hier geheel overtollig en ongepast. Dan wordt in het *eerste* deel de *inhoud* van het gebed in den tekst ontwikkeld. Die inhoud is, volgens bl. 174, drieledig. In betrekking tot *God* is die bede de eerbiediging (?) van Hem als Heer van ons leven. In betrekking tot *ons zelven* is zij de uitboezeming van een door God ons ingeschapen verlangen, en in betrekking tot *de onzen* een bewijs der behartiging van ons welzijn en dat der onzen. Het eerste onderdeel is wèl; maar het tweede en het derde wekken gewigtige bedenking. Hoe, de bede zou met betrekking tot *ons zelven* niets anders zijn dan de openbaring van den ons natuurlijken trek naar het leven! Bij de uitwerking blijkt het dan ook, dat de Heer NIEUWENHUIS meer heeft be-

doeld dan hij heeft uitgesproken; maar toch datgene, wat den *Christen* naar verlenging van zijn leven doet verlangen, het voortzetten van zijne vorming en ontwikkeling voor een zaliger leven, daarvan vinden wij hier niets. Iets komt daarvan in het derde punt. Maar daar is het niet op zijne plaats, gelijk dan ook de geheele stelling, dat de bede in den tekst, in betrekking tot *de onzen*, een bewijs is der behartiging van *ons welzijn* (?) en dat der onzen, logisch onjuist is. En ook hier mist men, wat men er vooral in zou verwachten, de aanwijzing, dat de bede om verlenging des levens natuurlijk voortvloeit uit ons verlangen om het welzijn der onzen te bevorderen, door den Apostel PAULUS uitgedrukt, als hij aan de Christenen te *Filippi* schrijft: 'maar in den vleesche te blijven, is noodiger om uwentwil.' Hiervan nu vinden wij weêr *iets* in 2, maar daar was het niet op zijne plaats. - In het tweede deel dezer leerrede worden eenige bedenkingen opgelost, die men tegen de bede: neem mij niet weg in het midden mijns levens! zou kunnen opperen. Die bede is ongeoorloofd, als verradende ongeloof omtrent Gods bestuur. Zij is nutteloos, daar God zich niet zal laten afbrengen van zijn besluit. Zij is ongepast, daar zij aan God schijnt voor te schrijven, wat Hij doen moet. Het blijkt niet, waarom juist bij de beschouwing van *deze* bede die bedenkingen moeten weêrlegd worden. Men kan ze immers tegen elk gebed opperen. En de hoorders daar in de kerk: het zijn immers allen menschen, die bidden? Dat onderstelt men toch. Waarom dan hun die zwarigheden in den mond gelegd? - Ten slotte wordt aangewezen, dat wij de bede: 'neem mij niet weg enz.,' moeten opzenden met *vast geloof*, dat wij van onzen kant moeten *meêwerken*, om te verkrijgen, wat wij bidden, door matigheid enz.; eindelijk, dat wij zoo bidden moeten met volkomene overgave aan Gods wil. Het eerste en het laatste, men ziet het, is weder van geheel algemeenen aard en op elk gebed van toepassing. Over het geheel lijdt deze preek aan armoede van gedachten.

De negende preek heeft tot onderwerp *den zegen der nagedachtenis van den regtvaardige*, volgens Spreuk X vs. 7a. Bijzondere aanleiding tot het behandelen van dezen tekst, die anders zeer vaak gebezigd wordt voor lijkpredikatie, schijnt de Heer NIEUWENHUIS niet gehad te hebben. Na eene korte, zeer goede verklaring van den tekst wordt de verdeeling der rede aldus opgegeven. 'De zegen der nagedachtenis van den

regtvaardige is tweeledig, als bestaande in den *troost*, dien zij geeft bij het gevoel van ons gemis, en in de *opwekking* tot *navolging* van den regtvaardige, wiens gemis wij betreuren.' Met de ontwikkeling van deze twee bijzonderheden loopt de geheele preek af. Zekerlijk zeer eenvoudig, maar toch ook niet zeer belangrijk. Men zou hier nog al iets meer verwachten, en van den prediker, die anders de teekenen des tijds niet onopgemerkt schijnt te laten, mogt men wel iets wachten over den waarachtigen zegen van de nagedachtenis des regtvaardigen, tegenover den ijdelen roem van hen, die de wereld vergoodt; ook wel iets ter aanbeveling van het *bewaren* van de nagedachtenis der regtvaardigen. Maar van dat alles niets.

De tiende is eene oudejaarspreek. Zij heeft tot tekst en thema: *de mensch gaat naar zijn eeuwig huis*, Pred. XII vs. 5^b. Met het *eeuwig huis* heeft SALOMO den toekomenden staat, door ons eeuwigheid genoemd, bedoeld, bl. 216. De preek behelst verder de aanwijzing van den invloed, dien de gedachte in den tekst op ons moet hebben, bij de herinnering van het goede, dat wij genoten, en van het kwade, dat wij verdragen hebben; bij de gedachte aan hetgeen wij hebben gedaan en gelaten, en aan het verlies, dat wij door den dood hebben geleden. - Er valt niet aan te twijfelen, of het woord zal met stichting zijn gehoord. Of het voor de regtbank der homiletische wetenschap kan bestaan, ja, of het wel eene preek mag genoemd worden: eene rede over een bepaald onderwerp? wij twijfelen er aan.

De elfde preek heeft, wat den inhoud aangaat, veel overeenkomst met de voorgaande. Het is eene najaarspreek over Jes. XL, vs. 6-8. De inleiding behelst eene vrij breede beschrijving van de natuur in het najaar. De aanmerkingen, die uit een aesthetisch oogpunt daarop gemaakt zijn, deel ik voor een goed gedeelte. Zij is te weinig poëtisch, om in waarheid eene schilderij te mogen heeten. - De gang der gedachte in de preek is deze: Gelijk de Profeet, zoo wordt ook de Evangeliedienaar door het zien der natuur in het najaar gewekt om te prediken de vergankelijkheid van het aardsche en daartegenover het eeuwig blijvende van het *hemelsche* (bl. 244), beter, zoo als wij op bl. 236 lezen: het *eeuwig durende van het woord Gods*. Men ziet het, de woorden van den tekst zijn getrouw gevolgd. En toch wordt van den tekst niet dat gebruik gemaakt, dat er, naar mijn inzien, van

te maken was Immers het laatste gedeelte van den tekst is ontegenzeggelijk in het woord van den Profeet de hoofdzaak, en het vergankelijke van het menschelijk leven (niet van het *aardsche*; de Heer NIEUWENHUIS zelf geeft dit toe, en erkent, dat hij met de uitbreiding van het begrip in den tekst verder gaat dan de letterlijke zin der woorden toeliet, bl 237) wordt alleen beschreven, om te doen uitkomen de onvergankelijkheid van Gods woord. Hier heeft de spreker te weinig op het verband gelet en daardoor den tekst geen regt laten wedervaren. Immers uit dat verband blijkt, dat den Profeet de gedachte voor den geest stond: al ging ook een geslacht van menschen voorbij, het woord des Heeren, dat *Jeruzalems* herstelling beloofde, dat woord wordt vervuld. Het is dus de onwankelbare trouw van God in het vervullen van Zijn woord, wat hier hoofdzaak is en ook in de preek hoofdzaak moest wezen. Ware dit in het oog gehouden, deze laatste zou vruchtbaarder en belangrijker zijn. Dan was het eerste gedeelte, de voorstelling der vergankelijkheid van het aardsche, niet even uitgebreid geworden als het tweede. En waartoe toch in dat eerste deel die uitvoerigheid? Zijn er dan zoo vele woorden noodig, om ons te overtuigen van de vergankelijkheid van het aardsche? En wat wordt die breede expositie van de vergankelijkheid anders dan eene verzameling van holle phrasen en een bewijs van waarheden, waaraan niemand twijfelt? - En dan nu het tweede deel. '*Gods Woord blijft in eeuwigheid*: en,' zoo lezen wij bl. 244, 'wij kennen dit woord als *wet, bedreiging* en *belofte*.' Vooreerst geheel buiten den tekst om Het woord Gods, waarvan JEZAIA spreekt, is ontegenzeggelijk het woord der belofte van verlossing, een woord van *vertroosting* (zie vs 1). Maar ten andere: is dat een *Christelijk* gebruik maken van deze Profetische uitspraak? Kennen wij het woord van God als *wet* (*bedreiging* en *belofte* behooren bij de wet en zijn daarmede één)? Joh. I, vs. 17 lezen wij: *de wet is door* MOZES *gegeven, de genade en de waarheid is door* JEZUS CHRISTUS *geworden*. Neen, dan heeft de Apostel PETRUS, 1 Petri I vs. 23-25, een ander gebruik gemaakt van dit woord van JEZAIA, en zeker meer overeenkomstig met den geest en de bedoeling van den Profeet, als hij de waarheid van het onvergankelijk woord des Heeren bevestigd ziet in onze *wedergeboorte door het levend en eeuwig blijvend woord van God*. En juist in die plaats van den Apostolischen brief wordt ons aangetoond, welk gebruik wij van het Profetisch woord op den Christelijken leerstoel moeten

maken. De trouw van God in de terugbrenging van ISRAËL, een beeld van zijne trouw in het vervullen zijner belofte aangaande 's menschen zedelijke herstelling in CHRISTUS.

Niet gunstiger kan mijn oordeel zijn over de laatste preek. Zij is mede eene gelegenheidsrede, en werd uitgesproken bij gelegenheid van het bijna gelijktijdig afsterven van twee mannen, beide door verschillende banden aan den spreker verknocht, beide te *Utrecht* en daarbuiten hartelijk betreurd. Het waren de Hoogleeraar J.F.L. SCHRÖDER en de Predikant der Hervormde Gemeente W. STORM, welke laatste slechts zoo korten tijd zijne nieuwe gemeente tot stichting mogt zijn. Dat de Heer NIEUWENHUIS, onder den indruk van dit dubbel, om verschillende redenen, smartelijk verlies, zijne gemeente er bij bepaalde, is allezins natuurlijk. Maar het wekt bevreemding, dat hij bij zulk eene aanleiding geen' anderen tekst behandelde dan de woorden, Jes. LVII, vs. 2: *die opregtelijk voor zich heen gewandeld hebben, komen tot den vrede en rusten op hunne kamers*. Toegegeven, dat de opvatting van den tekst door den Heer NIEUWENHUIS de ware is, wat heeft dan deze tekst, dat dien voor zulk eene gelegenheid meer geschikt maakt dan honderd andere? Van het bijzondere, dat hier twee achtingswaardige leden der zamenleving, waarvan de een aan den avond van een leven, rijk in nuttige werkzaamheid, genaderd was, terwijl de andere in den bloei des levens werd weggerukt, gelijktijdig gestorven waren; van het donkere en raadselachtige in Gods beschikking van het verschillend sterflot der menschen, van dat bijzondere komt er niets in voor. Integendeel zij, van wie JEZAIA spreekt, stierven onder geheel andere omstandigheden dan die beide, wier dood aanleiding gaf tot het uitspreken van deze preek. Het zijn de regtvaardigen, die omkomen, zonder dat iemand zich over hen bekommert; het zijn de weldadigen, die weggeraapt worden, zonder dat iemand aan hen denkt (zie vs. 1). Zoo was het met die twee verdienstelijke mannen niet, die gedurende hun leven, elk in hunnen kring, naar waarde werden geschat, en van wie bij hunnen dood, als ware het tot troost over de miskenning, die zij in hun leven ondervonden, niemand zal gezegd hebben: zij zijn gekomen tot den vrede, zij rusten in hun graf. Voorzeker, zulk een uitligten van den tekst uit zijn verband is in geen geval goed te keuren. Maar ook de willekeur, waarmeê de Heer NIEUWENHUIS aan den tekst een' geheel anderen zin geeft, dan er naar de woorden in ligt (hij erkent het zelf, bl. 261),

kan onze goedkeuring niet wegdragen. Daar staat niets anders in den tekst dan: zij rusten in hun graf. De Profeet heeft, ten minste hier, aan geen eeuwig leven gedacht, evenmin als wij juist aan de zaligheid der afgestorvenen denken, wanneer wij van hem, die zijn leven vol moeite en kommer ten einde bragt, zeggen: hij heeft de rust des grafs gevonden. Het is onjuist, wat wij lezen, bl. 261. 'Wij Christenen, het leven in CHRISTUS aanschouwende, lezen in de woorden van JEZAIA oneindig meer, dan zijne land- en tijdgenooten daarin konden lezen. Voor ons staat er duidelijk: die godvruchtig geweest zijn op aarde, hebben eene plaats in den hemel, enz.' Neen, wij zijn verpligt, om het woord der H. Schrift te lezen, en te verklaren, zoo als het daar ligt. De dienaar des Evangelies is uitlegger van Gods woord, en hoe loffelijk ook zijne bedoeling moge zijn, in geen geval mag hij daarin leggen, wat hij meent er te moeten invoegen. En waarom ook deze tekst gekozen en dus verklaard? Of levert niet het N.V. plaatsen in overvloed, die ons stof kunnen geven, om de gedachten onzer hoorders bij het zalig lot onzer afgestorvenen te bepalen? - Na de ontwikkeling van den zin der tekstwoorden, overeenkomstig met hunne opvatting door den Heer NIEUWENHUIS, wordt in het volgend gedeelte der preek het verband tusschen een godvruchtig leven op aarde en de zaligheid hier namaals aangewezen en ontwikkeld. En wat daarvan gezegd wordt, is allezins stichtelijk en regt Evangelisch.

Het doet ons leed, dat ons oordeel over de preken van den Heer NIEUWENHUIS ongunstiger moest worden, naarmate wij met de lezing van den bundel meer het einde naderden. Inderdaad, de rangschikking van de onderscheidene preken is niet gelukkig. De beste preken staan vooraan, en hoe nader men tot het einde komt, des te minder wordt hare gehalte. Die zes laatste preken bewegen zich dan ook alle in denzelfden kring van denkbeelden: vergankelijkheid, sterven, eeuwigheid. Dat geeft er reeds iets eenzelvigs en eentoonigs aan. Gedurig komen dezelfde gedachten terug; zelfs dezelfde benamingen, waarmeê de hoorders toegesproken worden, als *rouwdragenden, treurenden*, enz. Het is alsof het den Heer N. moeite heeft gekost, om uit zijnen voorraad van preken het twaalftal, dat hij bijeen wilde brengen, vol te krijgen met zulke stukken, die de eer der uitgave waardig waren. Dat zou het geval niet geweest zijn, indien hij zich zelven niet daardoor in zijne keuze had beperkt, dat hij alleen preken over teksten uit het Oude

Testament wilde geven. Waarom, vroegen wij ons zelven meermalen af, waarom heeft de bekwame prediker zich op die wijze de handen gebonden? Had hij het niet gedaan, en ook uit zijnen voorraad van preken over het N.T. willen kiezen, ongetwijfeld had hij ons dan een veel belangrijker en fraaijer bundel geschonken. Wij zijn er van overtuigd, dat de Heer N. doorgaans veel beter preekt, dan hij, naar dezen bundel te oordeelen, zou kunnen schijnen te doen. Daarenboven zou, naar het mij voorkomt, de bundel nog veel dierbaarder voor des predikers voormalige gemeente zijn geworden, wanneer hij daarin zulke preken had opgenomen, wier hoofdinhoud de prediking van het Evangelie der zaligheid is; zulke preken, bij wier lezing de gemeente, als Christelijke gemeente, zich den rijken zegen zou herinneren, die haar met en door haren leeraar te beurt viel, bij de verkondiging van die blijde boodschap, welke een kracht Gods is tot zaligheid voor een iegelijk, die gelooft. Wilde de Heer N. gelegenheidspreken geven, waarom dan alleen zulke, die meer het uitwendig dan het inwendig, geestelijk leven der gemeente raakten, en niet liever de zoodanige, waarin het gemeenschappelijk leven van leeraar en gemeente vooral aan het licht treedt; preken, bij zulke gelegenheden uitgesproken, waarbij het uitkomt, hoe leeraar en gemeente te zamen getroost worden door het onderling geloove, hoe zij met elkander in CHRISTUS leven; ware Christelijke gelegenheidspreken, zoo als die, welke de Christenleeraar bij de Avondmaalsviering of op de feesttijden uitspreekt. Wij zouden dat alles niet vragen, wanneer de auteur ons in zijn voorberigt had willen zeggen, waarom hij juist teksten uit het O.T. gekozen heeft. Maar dat voorberigt.... het geeft ons geen antwoord op onze vraag, en daar wij er niet in vinden, wat wij er in zoeken, hadden wij, ter wille van den goeden smaak des schrijvers, wel gewenscht, dat hij met die regels, waaraan hij den naam van ‘Voorberigt’ gegeven heeft, zijnen bundel niet had ontsierd.

Men versta ons echter wèl! Het was geenszins mijn oogmerk te ontkennen, dat de preken, die de Heer N. ons gegeven heeft, den naam van *Christelijke* preken zouden verdienen. Integendeel: op elke bladzijde van den bundel blijkt, dat de opwekkingen, vermaningen en bestraffingen, die wij hier vinden, uit een hart zijn gevloeid, waarin de geest des Evangelies leeft en werkt. Het zal wel onnoodig zijn, zulks met voorbeelden te staven. En toch zou ik die preken niet als modellen van Evangelische prediking over teksten uit het

O.T. kunnen aanbevelen. Wat er Christelijks in gevonden wordt, is er meer aan toegevoegd, dan dat het als het hoofdelement er in leeft en ze doordringt. Neem b.v. de eerste preek! Hoe geheel was het dáár op zijne plaats geweest, aan te toonen, dat het in den aard des Christendoms ligt, het gansche leven te doordringen en te verheerlijken, en zoo ook onze bezigheden en genietingen op aarde te verheffen en te heiligen. Dat vindt men er ook wel in; maar het is toch niet de grondtoon, die door het geheele stuk heenklinkt. Of in de derde preek over de redding van MOZES; - daar heeft de auteur zelf aan het slot aangestipt, wat, naar mijn inzien, hoofdzaak had moeten worden in het geheele stuk: de redding van MOZES, een beeld, eene type, zoo gij wilt, van onze behoudenis door CHRISTUS. Zoo is het ook in de zesde preek, de strijd van DAVID tegen GOLIATH. Daar geeft Prof. N. ook aan het einde, blz. 141, het denkbeeld aan, dat de geheele preek had moeten doordringen, en waardoor zij eene meer evangelische strekking zou verkregen hebben: de overwinning der wereld door CHRISTUS en onze overwinning door het geloof in Hem. Het is eene groote kunst, om over teksten uit het O.T. ook wezentlijk Christelijke preken te houden; maar in een' bundel als deze mag men vorderen, dat ze aan de eischen der homiletische kunst in dit opzigt volkomen beantwoorden. En dat doen zij niet, terwijl zelfs in eene enkele preek blijkt (het is de elfde), hoe de schrijver geheel op het standpunt des Ouden Verbonds kon blijven staan, gelijk wij bij de afzonderlijke beschouwing van dat stuk met een enkel woord hebben aangewezen. Over het geheel kwam mij de evangelische voorstelling van den auteur niet zeer duidelijk en bepaald voor. Hij is geen vriend van dogmatiseren. Dat komt duidelijk genoeg uit en soms op vrij onzachte wijze; zie b.v. blz. 116 en 271. Maar wat dan toch zijne eigene meeningen zijn omtrent de voorwerpen des geloofs, dat blijkt niet even klaar. Met blijdschap ontwaren wij zijn waarachtig evangelisch geloof; en van CHRISTUS spreekt hij op zulk eene wijze, dat zijne overtuiging aangaande het buitengewone en eenige van diens verschijning op aarde met klaarheid uitkomt. Maar daarom wekt het bevreemding, wanneer wij bij de opnoeming van voorbeelden, die wij moeten navolgen, in ééne rij, zonder eenige onderscheiding, nevens elkander zien geplaatst: JOB, ABRAHAM, PAULUS, de Heiland, blz. 156 en 157, of wanneer wij de nagedachtenis van CHRISTUS bij de Apostelen geheel geïdentifiëerd zien met de herinnering aan elken vromen afgestorvene, blz. 202 en 203.

Ook op den vorm dezer preken valt in het algemeen nog al wat aan te merken. De stijl is niet zonder groote verdiensten, levendig en afwisselend. Maar de beschavende hand is er niet genoeg over gegaan, en hier en daar vindt men nog al het een en ander, dat met de regelen van goeden smaak niet is overeen te brengen. - Ik ben een even groot vijand als Prof. N. van die pedanterie, welke voor den kansel eene eigene soort van stijl vordert, en daar niets anders wil dan vol klinkende perioden en verhevene spreekwijzen en beelden. Wij moeten er den auteur voor danken, dat hij, ook door het uitgeven van dezen bundel, krachtig heeft medegewerkt, om het te doen begrijpen, dat wij op den kansel onze gewone taal, de taal des dagelijkschen levens, moeten spreken. Maar dat op de regte wijze te doen, zonder tot het platte en triviale te vervallen; die taal des gewonen levens veredeld te spreken, dat is het geheim der ware populariteit. Doorgaans is het den Heer N. uitnemend gelukt, en in dit opzigt vooral verdienen zijne preken aan toekomstige leeraars ter beoefening te worden aanbevolen. Maar toch niet altijd heeft hij zich van het platte en onvoegelijke onthouden. Dat min voegzame zit zoowel in de dingen, die op den kansel ter sprake gebragt worden, als in de wijze, waarop zij worden besproken. De Heer N. gaat hier, naar mijn gevoelen, veel te ver, vooral waar het er op aankomt gebreken ten toon te stellen en te bestraffen. Het drinken van wijn, die niet betaald is; het dragen van kleederen, waarvan de rekening niet is voldaan, blz. 16; dat zijn van die specialiteiten, welke dáár niet behoeven genoemd te worden, waarvan het noemen ook geen nut doet, daar het misschien bij het meerendeel der hoorders zelfs een' glimlach op het gelaat brengt. Anders is het met hetgeen wij lezen, blz. 94: ‘die kinderstem, die de wet verbiedt den vadernaam te noemen,’ maar even ongepast zekerlijk voor den predikstoel. Weet de leeraar zoo iets van een der leden van zijne gemeente: zijn pligt gebiedt hem den zondigenden hoorder om zijne verkeerdheid te bestraffen, maar niet in de kerk. De redenaar - en zoo ook de kanselredenaar - heeft pligten jegens zijn gehoor, en onder die pligten staat de achting jegens zijne hoorders bovenaan. Wie nu zulke bijzonderheden noemt, verliest de achting voor zijne hoorders uit het oog. Daarenboven kan de uitwerking van zulk eene tirade wel geene andere zijn, dan dat misschien eenige oogen zich rigten op dezen of genen, van wien men zoo iets weleens heeft gehoord; terwijl al de hoorders te zamen maar regt te-

vreden zijn, dat er van hen dat toch niet kan gezegd worden. Maar zoo gaat het, wanneer men enkele *zonden* en niet in het algemeen *de zonde* aantast. Het is door een' ander' beoordeelaar van dezen bundel naar waarheid gezegd. Ik zal er dan ook geene andere voorbeelden van behoeven bij te brengen. Het gezegde zij genoeg, om hen, die van de manier van Prof. NIEUWENHUIS willen leeren, opmerkzaam te maken op het gevaar, dat hen daarbij dreigt. Bij eenige overdrijving van dat individualiseren en specialiseren, hoe goed op zich zelve, heeft men de manier van Pater ABRAHAM van St. Clara. En al geven wij ook toe, dat er ook van dien Pater nog veel te leeren is: zijne preekmanier.... o, mogten wij daarvoor bewaard blijven! Wij kunnen er ons alleen voor bewaren door oefening van den smaak, door het lezen van zulke preken, die, met opzigt tot den stijl, modellen kunnen heeten, in de eerste plaats, die van VAN DER PALM. Bij hem vindt gij niets, waaraan iemand zou kunnen twijfelen, of het wel van den kansel mag gezegd worden, maar ook bij hem nooit iets, dat een' glimlach zou kunnen wekken, nooit een ongepast of verkeerd aangebragt beeld. Zoo hangen keus van zaken en wijze van uitdrukking met elkander zamen, en komt alles ten laatste aan op goeden smaak. De Heer NIEUWENHUIS bedient zich ook nog al vaak van een beeld of eene vergelijking; niet altijd echter zijn ze even gepast. Ik zal niet herhalen, wat elders tegen dat ‘breken van het gestoelte.’ blz. 17, is aangemerkt. Veel meer hinderlijk en strijdig met den goeden smaak is, wat op blz. 21 als de wijze van spreken der wereldlingen wordt aangevoerd, waar wij hen onder anderen hooren zeggen: ‘liefde zonder geld is gelijk een hoofd zonder haar’!! Zeer stuitend kwam mij in dit opzigt mede voor, wat wij lezen blz. 90-92. Daar roept de spreker zijnen hoorders toe: ‘verbeeldt u een weegschaal, waarop gij gewogen wordt!’ Als zij doen, wat de spreker van hen eischt, dan stellen zij zich inderdaad iets voor, dat hoogst belagchelijk is. Mij is het ten minste altijd zoo voorgekomen, als ik een' mensch op eene schaal zag wegen. Maar veel erger wordt het, wanneer nu op die weegschaal aan den eenen kant wordt gesteld het gebod der liefde..... Maar ik wil er niet verder mede voortgaan. De Heer NIEUWENHUIS moet het, dunkt mij, zelf erkennen, tot welke ongerijmdheid men komt, wanneer men eene beeldspraak, hoe treffend ook op zich zelve, in bijzonderheden gaat uitwerken en uitspinnen, zoo als hij hier heeft gedaan. Evenmin acht ik het goed te keuren, dat men eene vergelijking van ons leven op

aarde met den leertijd in het menschelijk leven zoo uitwerkt als hier geschiedt, blz. 177 en 178. En evenmin zal men de volgende vergelijking kunnen goedkeuren, blz. 247: ‘CHRISTUS is gisteren en heden en (?) dezelfde in eeuwigheid. Gelijk de levenskracht in de natuur, zoo is Hij in de geloovigen. Alles trekt Hij tot zich, opdat de wet gehoorzaamd worde (?). Door de levenskracht ontkiemen zaden en gewassen, groeit de wol op de schapen, het vleesch aan de runderen, blad en bloesem en vrucht aan de boomen. Door dien CHRISTUS in ons ontstaan de goede gedachten,’ enz. Zonder ons nu in te laten met de vraag, of het al of niet goed is van eene levenskracht te spreken (dat laten wij gaarne aan de physiologen over), gelooven wij, dat men heel goed de kracht van CHRISTUS in den geloovige kan vergelijken met de werking der levenskracht in de natuur. Maar gaat men nu deze laatste beschrijven, en geeft men dus aanleiding om ook de vergelijking in bijzonderheden voort te zetten, dan ontneemt men haar het edele en welstandige, dat zij alleen kan behouden, zoolang men geheel bij het algemeene blijft. Evenzeer strijdt tegen den goeden smaak eene zoo uitvoerige beschrijving van onze begrafenis, als wij lezen, blz. 229: ‘ook ons ligchaam zal een enge planken woning omsluiten, en op het deksel, dat ons stof verbergt, zal de spade van den doodgraver worden gekeerd, terwijl het snikken der onzen den doffen klank verzwakt.’ Van dien aard vindt men in den bundel nog al het een en ander. Het ergste echter is wat wij op de laatste bladzijde lezen. DS. STORM had maar weinige weken in het midden der Utrechtsche gemeente verkeerd, en om dat korte, ras voorbijgaande verblijf te beschrijven, bezigt de Heer NIEUWENHUIS, met zinspeling op 's mans naam, de bekende woorden uit de geschiedenis der verschijning van JEHOVA aan ELIA: ‘niet in den storm was hier de Heer!!’ Dat iemand, die voor de vuist spreekt, zoo iets, gelijk men het noemt, uit den mond valt, is mij begrijpelijk, maar dat men het kan schrijven, en, na het geschreven te hebben, kan lezen, ja zelfs laten drukken, ik beken, daar heb ik geen begrip van.

Ik zou zoo gaarne prijzende en aanbevelende eindigen, en dat kan ik ook om het vele goede, dat in den bundel is. Aankomende leeraars van de godsdienst mogen er uit leeren zich los en vrij op den kansel te bewegen, op duidelijke en bevattelijke wijze te spreken, ernstig te bestraffen, krachtig te troosten. Zij mogen van den auteur zijne levendige, ongedwongene voordragt afzien! Maar dat zij er bij bedenken, dat de homile-

tiek eene kunst is, die, zal men er in slagen, oefening, studie, ijverige studie vereischt, uitgebreide kennis en goeden gekuischten smaak. Het geldt hier de eer onzer letterkunde. Wij zouden toch ongaarne achterblijven op dit veld, waarop wij voor weinige jaren nog gerustelijk de vergelijking met vreemdelingen konden afwachten, doch waarop thans onze Duitsche naburen het misschien van ons winnen. Maar wat meer is: het geldt hier den bloei van de gemeente des Heeren in ons midden, zooverre die bloei afhankelijk is van het werk der menschen. Immers dan alleen zullen wij op den duur de belangstelling in het Evangelie kunnen wekken en levendig houden, wanneer ook onze voordragten op den gewijden leerstoel de vruchten zijn van ernstige, onvermoeide studie, wanneer ze uit die studie gedurig leven, kracht en frischheid verkrijgen. Hoeveel goeds en stichtelijks de preken van Prof. NIEUWENHUIS mogen hebben: dat zijn ze niet, ten minste de meeste er van zijn zulks niet. Preken als de zevende, de achtste en de twaalfde konden dat uit den aard der zaak niet zijn. En zoo zal het wel met meerdere gegaan zijn. Maar zij bevielen den hoorders, gelijk men over het geheel onderwerpen, als die, welke in de zes laatste preken behandeld worden, gaarne hoort, en door dat gunstig oordeel over het gehoorde liet de auteur zich overhalen, om ze ook ter lezing te geven. Hij zelf zal het erkennen, dat men, wat men leest, anders beoordeelt, dan wat men hoort. Hij zal ons onpartijdig oordeel billijken. Wij vertrouwen ten minste, dat hij zich geheel zal houden aan zijn ‘Voorberigt.’

De uitgever heeft van zijnen kant niet veel gedaan, om den bundel een behagelijk uiterlijk te geven. De abreviatuur op den titel, O.T. is eene zeer kwalijk geplaatste zuinigheid. En daarenboven, wat is het papier graauw, en wat is de druk hier en daar bleek, en wat is de correctie slordig! *Mistte*, het Imperf. van *missen*, wordt altijd met twee *t*'s geschreven. Dat kan toch geene eigene spelling van den auteur zijn. Blz. 7, *versmaad*, l. *versmaadt*; bl. 73, *slecht* voor *slechts*; bl. 79, *gepaard*, l. *gespaard*; bl. 85, *puur gezworen*, l. *duur gezworen*; bl. 98, sla*ch*ten; bl. 137, de*n* Heer had geholpen; *rouwdragers* voor *rouwklagers*, enz. Woorden als *behartigen, doelmatigheid*, zedelijke *zin, eerbiediging*, troffen wij hier en daar aan Deze kunnen wij niet op rekening van den corrector stellen.

De Heer NIEUWENHUIS geve ons spoedig eens een' bundel preken over teksten uit het Nieuwe Testament!

Amsterdam, October, 1846.

Dr. J. VAN GILSE.

Natuurkunde van den mensch, door *G. Valentin*, Hoogleeraar te Bern. Uit het Hoogduitsch, door *J.G. Rooseboom*, M.D. te Gouda. Met 234 tusschen den tekst geplaatste houtsneê-figuren. Gouda, G.B. van Goor, 1845, 2 deelen 8°., 764 en 930 blz.

(*Vervolg van bl.* 783.)

Uitwaseming. Na eene korte beschouwing van de uitwaseming in het algemeen, wendt VALENTIN zich tot die der huid in het bijzonder. Hier vinden wij de uitspraak, dat de verhouding tusschen het verlies langs de huid en de longen = 2:1, die LAVOISIER en SÉGUIN uit hunne onderzoekingen hadden afgeleid, onmogelijk juist zijn kan, en dat het verlies langs de huid slechts een betrekkelijk zeer gering gedeelte van de *voortbrengselen* van het ademhalingsproces kan uitmaken. De dwaling is hier aan de zijde van VALENTIN. KRAUSE (WAGNER's *Handwörterbuch*, Art. *Haut*, B. II, S. 141) heeft uit de proeven van VALENTIN zelven, waaraan hij overigens den welverdienden lof toezwaait, uitkomsten berekend, die de door LAVOISIER en SÉGUIN verkregene zóó nabij komen, als men maar eenigzins verlangen kan. De laatste waarnemers vonden voor elke minuut een verlies van 12 gr. langs de huid, en 6 gr. langs de longen. Uit VALENTIN's proeven berekent KRAUSE ruim 9 gr. verlies langs de huid en ruim 5 gr. langs de longen, welke verhouding 9 : 5 weinig van genoemde 2 : 1 afwijkt, terwijl ook het absolute verschil niets te groot is, om het alleen aan de individualiteit van SÉGUIN en VALENTIN, die voor de proeven dienden, en aan het verschil van omstandigheden toe te schrijven. Men zou intusschen onregt doen, VALENTIN over zijne onjuiste bewering hard te vallen. De door hem gebezigde uitdrukking van *voortbrengselen* van het ademhalingsproces schijnt te bewijzen, dat hij meer de gezamenlijke langs de longen verwijderde stoffen, dan het eigenlijke verlies, - dat is na aftrek der opgenomene zuurstof, - op het oog had, en in zoo verre zou zijne bewering reeds minder van de waarheid afwijken. Doch zijn oordeel over LAVOISIER's en SÉGUIN's uitkomsten is van grond ontbloot, omdat deze bepaaldelijk de vermindering van het ligchaamsgewigt door het ademhalingsproces bepaald hebben; en hierom ware het wenschelijk geweest, dat VALENTIN, bij

zijn uitvoerig verslag (in CANSTATT's en EISENMANN's *Jahresbericht über die Fortschritte, u.s.w.*, im Jahre 1844, B. I, S. 182) van KRAUSE's Artikel *Haut*, zijne vroegere uitspraak met een enkel woord had teruggenomen, en KRAUSE's weêrlegging door berekening, in dit stuk voorkomende, niet geheel met stilzwijgen ware voorbijgegaan. Dwalingen te erkennen, is voor de wetenschap en voor eene gelukkige aanwending van den tijd en de krachten, aan hare ontwikkeling ten koste gelegd, gewigtiger, dan men zich schijnt voor te stellen. Door die erkenning, - en de gelegenheid bood zich hiertoe ongezocht aan, - had VALENTIN mij en zeker vele anderen de moeite bespaard, om KRAUSE's berekeningen te herhalen.

Aan SCHARLING's onderzoekingen omtrent de verwijdering van koolstof (door V. hier tot koolstofzuur herleid) en de verschillende omstandigheden, die op de verwijdering van invloed zijn, valt eene uitvoerige vermelding ten deel, en zij verdienen dit, mijns inziens, in allen opzigte. Met SCHARLING's methode, later ook door HANNOVER gebezigd, kan ik mij beter vereenigen, dan vele anderen. Door zich vrij en ongedwongen in de lucht te bevinden, waarvan men daarna de zamenstelling bepaalt, ruimt men vele bezwaren uit den weg, die aan het ademen door een mondstuk, zoo als mij reeds uit eigene ondervinding gebleken is, noodwendig verbonden zijn. Alleen was de kast, waarin SCHARLING zich opsloot, naar het schijnt, te klein. VON ERLACH's proeven op dieren, waarvan ik reeds vroeger melding maakte, zijn, wat de hoofdzaak betreft, naar dezelfde methode verrigt. - De uitwaseming wordt met eene beknopte vermelding der verschillende langs de huid verwijderde stoffen besloten, waarvan de kennis nog veel te wenschen overlaat.

Afscheiding. In dit hoofdstuk blinkt VALENTIN's lofwaardige zucht naar getallen weder regt uit, wanneer hij, het voetspoor van KRAUSE drukkende, aan wien de ontleedkunde van den mensch hare meeste getallen verschuldigd is, de grootte der afscheidingsvlakten berekent in de verschillende klieren, in welke allen wij den typus erkennen, waardoor, bij eenen betrekkelijk geringen omvang, eene groote afscheidende oppervlakte verkregen wordt. Wanneer het ook niet onmogelijk is, het verband tusschen den aard der verschillende afscheidingen, zoo eigenaardig voor de verschillende klieren, en den bouw dier organen duidelijk in te zien, zoo kan men althans verscheidenheid genoeg in den bouw en den toestand der klieren aanwijzen, om zich de verscheidenheid der afscheidingen hier-

van afhankelijk te denken. VALENTIN wijst hier vooral op de grootte en den vorm der afscheidingsvlakte, de hoeveelheid, de drukking en de snelheid van den stroom des bloeds, en eindelijk inzonderheid op den toestand van het bloed, die niet in alle klieren gelijk is. Hij bepaalt de grootte der slagaderen in betrekking tot de klieren, de digtheid van het net der haarvaten, de snelheid van den bloedstroom door de klier.

Wanneer de uitkomsten dezer onderzoekingen ons ook nog slechts hier en daar een lichtend punt, door een' nevel heen, doen raden, de onderzoekingen zelve, de positieve rigting, die ze te voorschijn riep, is bemoedigend. Men voelt dit zoo levendig, wanneer men zich terugdenkt, - en wie van ons kan dit niet? - in de kluisters dier mystische levenskracht, die, gewijzigd in elk orgaan, in elke klier zou optreden en het eigenaardige der afscheiding bepalen, hier deze, daar gene bestanddeelen aan het bloed onttrekken. Wij gevoelen het thans, dat zij zich alleen als eene verklaring aan ons kon opdringen, omdat een heir van ontologische begrippen ons als eene erfzonde waren aangeboren, en bij elken tred van onze ontwikkeling nieuw voedsel kregen; ik zeg als eene verklaring, achter welke het bijna vermetel scheen, een voor onderzoek toegankelijk veld te vooronderstellen.

Al de omstandigheden op te sporen, die bij elke afscheiding in aanmerking komen, door proeven omtrent de wetten, volgens welke dierlijke vliezen zich laten doordringen, zoo veel mogelijk geïsoleerd den invloed van den aard der vliezen, der van elkander gescheidene vloeistoffen, der drukking, waaronder zij zich bevinden, enz. te bepalen, de decompositie-producten van het klierweefsel zelf, onder verschillende omstandigheden te onderzoeken, is de éénige weg, om het hoogst zamengesteld proces, dat wij afscheiding noemen, en den grond van deszelfs verscheidenheden nader op het spoor te komen, wanneer ook bij het tegenwoordig standpunt der scheikunde geene volkomene opheldering te wachten is.

Meestal is dit proces te eenzijdig opgevat. Men trachtte al de bestanddeelen der afscheidingen in het bloed, hare gemeenschappelijke bron, aan te toonen; te bewijzen, dat ook die bestanddeelen, welke in het bloed niet werden aangetroffen, in genoegzame hoeveelheid konden aanwezig zijn, zonder dat het mogelijk was, hunne aanwezigheid aan te toonen, en men wilde de afscheiding als eene bloote doorzijging beschouwen; of wel, men stelde zich al de bestanddeelen als in de

klier zelve gevormd voor. In beide gevallen werd aan het vliesje, waardoor de vloeistof moest doorzweeten, om de vrije oppervlakte te bereiken, soms uitsluitend eenen bestemmenden invloed op den aard der afscheiding toegeschreven. Over het geheel scheidde men twee processen, afscheiding en voeding der klieren, die, eenigzins dieper ingedacht, geene scheiding gedoogen. Men ging zelfs zoo ver, dat men in de lever het bloed der poortader voor afscheiding der gal, en dat der leverslagader voor voeding der lever ‘b e s t e m d ’ beschouwde, alsof het voedingsvocht, dat uit de haarvaten van beiden zich tusschen de grondvormen van het weefsel verspreidde, gescheiden bleef en ‘eigene pligten’ te vervullen had. Die dwaling had eenen tweeledigen grond. Vooreerst zag men den schakel over het hoofd, die het voedingsvocht daarstelt tusschen het bloed van de eene zijde, de weefsels en afscheidingen van de andere zijde, en men stelde zich voor, dat voeding en afscheiding regtstreeks door het bloed en het haarvatenstelsel bemiddeld werden. Men erkende noch voeding, noch afscheiding, zonder bloedvaten, en stond op het punt, om aan de lens haren organischen bouw en eigenlijke voeding te ontzeggen, terwijl de opperhuid eene verdroogde slijmachtige stof was, - alleen omdat zij geene bloedvaten bezitten. Helder en klaar vinden wij de rol van het voedingsvocht, die ik het eerst bij CARUS (*System der Physiologie*, Th. II, 1839) duidelijk vond uitgesproken, en die door SCHWANN's ingrijpende onderzoekingen (*Mikroskopische Untersuchungen über die Uebereinstimmung in der Struktur und dem Wachsthum der Thiere und Pflanzen*. Berlin, 1839) meer algemeen begrepen is, ook door VALENTIN bij de voeding (blz. 666) ontwikkeld, waarop ik, even als op de werken van CARUS en SCHWANN, met eenigen nadruk meen te mogen verwijzen, omdat het bij herhaling blijkt, dat vele onzer landgenooten deze gewigtige waarheid, die alleen tot eene juiste voorstelling der morphologische verhouding van het normale voedingsproces en van alle ziekelijke processen, zonder onderscheid, leiden kan, niet juist genoeg hebben opgevat. Waar voedingsvocht doordringt, hoe ver ook van de haarvaten verwijderd, waaruit het zijnen oorsprong nam, kan nieuwe vorming, voeding, herstelling en afscheiding plaats hebben.

De tweede grond dier dwaling is dieper te zoeken, en in dezen heeft die eenzijdige opvatting dan ook diepere wortelen geschoten. Wij vinden hem in de teleologische voorstelling van de werking der verschillende organen, waarvan ook VALENTIN's

werk niet overal is vrij te pleiten. Zou kon men bij de ‘bestemming’ der maag, om de voedsels op te lossen, bijna vergeten, dat hier ook opslorping van voedende bestanddeelen mogelijk was; zoo kon men het bloed der poortader ‘bestemd’ rekenen voor galafscheiding, en niet dulden, dat het op de voeding der lever zelve iets zou vermogen, waarvoor wij immers eene eigene slagader hadden. Ik mag hier niet meer van zeggen, nu ik HENLE's handboek der rationele pathologie in aller handen zie.

De voorstelling, die wij ons van eene afscheiding te maken hebben, kan, dunkt mij, geene andere dan deze zijn: het voedingsvocht, dat het weefsel der geheele klier drenkt, is in gestadige wisseling, maar blijft, door ontvangst, uitgaaf en omzetting, in zijne zamenstelling gelijk. Het ontvangt voortdurend nieuwen aanvoer van stoffen uit de haarvaten, - en de aard dier stof kan door den wand der haarvaten, en inzonderheid door den aard van het aanwezige voedingsvocht zelf, bepaald worden, - terwijl uit het voedingsvocht stoffen in het bloed terugkeeren, doch zeker in mindere hoeveelheid. Dit voedingsvocht nu bemiddelt de herstelling der grondvormen van het weefsel en de afscheiding tevens. De producten der moleculaire omzetting van de grondvormen moeten in het voedingsvocht overgaan; aan het voedingsvocht worden de bestanddeelen onttrokken voor nieuwe vorming dier grondvormen, en uit dit voedingsvocht, dat de uit het bloed doorgezweete stoffen (die om twee redenen reeds eigenaardig zijn kunnen) en daarenboven de producten van stofwisseling der grondvormen van het weefsel bevat, dringen de stoffen, die wij in de afscheidingen vinden, door het eigen vliesje der klierblaasjes of klierbuisjes, en komen op de vrije oppervlakte. De aard van dit vliesje, en de stoffen, aan de andere zijde voorhanden, kunnen oorzaak zijn, dat niet alle bestanddeelen van dit voedingsvocht even gemakkelijk door dit eigen vliesje heentogen, en dat de zamenstelling der afgescheidene stof van die van het voedingsvocht in de klier afwijkt, zoo als wel meestal het geval is. Het lijdt geen' twijfel, of het vocht, dat door het eigen vliesje der klier-elementen tot op de vrije oppervlakte is doorgedrongen, hier, zoo als HENLE overtuigend ontwikkeld heeft, in de meeste gevallen nog eene organisatie en derhalve bepaalde omzettingen en veranderingen ondergaat, waartoe intusschen de voorwaarden reeds in de doorgedrongene stof moeten aanwezig zijn. Dit bewijzen de eigenaardige morphologische elementen,

die wij in alle afgescheidene stoffen, met uitzondering van de urine en ten deele van de gal, aantreffen, en die zich noodwendig in de doorgedrongene stof hebben moeten vormen, omdat zij, als zoodanig, niet doordringen konden.

In de nieren en in de lever, in welke laatste de cellen, naar de onderzoekingen van BACKER, insgelijks in kanaaltjes schijnen besloten te zijn, zou het proces in zoo verre verschillen, dat de cellen zelve nog in de klier ontbonden worden en tot vorming van het afscheidingsproduct wezenlijk bijdragen, waarom dan ook alleen in de urine en in de gal, met uitzondering van eenige epithelium-cellen, cholestearine-kristallen, enz. (V. GORUP-BESANEZ), geene morphologische elementen voorkomen. Over deze laatste voorstelling spreekt ook VALENTIN (bl. 598) in het algemeen, en houdt ze theoretisch voor niet onwaarschijnlijk, maar van stellig bewijs ontbloot. In het algemeen kan zij, naar mijne meening, wel *niet* geldig zijn; want in de meeste klieren worden de morphologische elementen met het afscheidingsproduct weggevoerd, en ondergaan somtijds, b.v. in het sperma, eene nog veel verdere ontwikkeling. Ook heeft HENLE, die hierbij, onder anderen, door VALENTIN genoemd wordt, nimmer eene dergelijke voorstelling aangekleefd, maar, ongeveer als boven, eene verdere ontwikkeling aangenomen van het vocht, dat door het eigen vliesje (*tunica propria*) was heengedrongen.

VALENTIN heeft overigens evenzeer tegen eene eenzijdige opvatting der afscheiding gewaarschuwd, doch, naar het mij toeschijnt, voeding en afscheiding welligt nog niet genoeg verbonden. Zoo vinden wij (bl. 592), ‘dat het langs de klierkanalen heenstroomende bloed het moedervocht vormt, waaruit de afscheidingsvoortbrengselen afstammen, en dat uit hetzelve dan zoowel het voedingsvocht, dat de klieren drenkt, als het afscheidingsvoortbrengsel te voorschijn treden,’ terwijl, naar de gegevene voorstelling, het voedingsvocht, in de klieren verspreid, zoowel voor de stofwisseling in de klier, als voor de afscheiding dient; - en als voorstelling, die men zich van het afscheidingsproces maakt, lezen wij (bl. 598): ‘dat uit het bloed, dat door eene klier vloeit, een vocht exosmotisch uitstroomt, dat dit *vooreerst* tot voedingsvocht voor de naburige weefsels gebezigd wordt, en dat, wat bij de ruimere afscheiding naar de vrije oppervlakten der klieren toe nog overig blijft, als afscheidingsvoortbrengsel wegvloeit.’ Bij de vroeger gegevene voorstelling, dat het voedingsvocht eene gelijkmatige zamen-

stelling behoudt, en als zoodanig zoowel voor de stofwisseling in de grondvormen der klier, als voor de afscheiding dient, kan van eene *eerste* aanwending der uit het bloed gedrongene stoffen voor het weefsel en van het *overblijvende* voor de afscheiding geene sprake zijn.

Uit al het medegedeelde blijkt voldoende, dat van proeven over het doordringen van verschillende stoffen door verschillende vliezen, waartoe VOGEL (*Ueber die Gesetze, nach welchen die Mischung von Flüssigkeiten und ihr Eindringen in permeable Substanzen erfolgt, etc.* 1846) ook regt velen tracht op te wekken, het licht te wachten is, dat het afscheidingsproces behoeft; en zoowel de proeven van VALENTIN zelven, als die van KÜRSCHNER, BRUECKE en LUDWIG, die wij hier allen vermeld vinden, leveren in dit opzigt reeds zeer opmerkenswaardige wenken. Ik wil hiervan alleen VALENTIN's bevinding aanstippen, dat, wanneer eene oplossing van eiwit of bloedwei door een dik dierlijk vlies gefiltreerd wordt, die oplossing in eenen meer verdunden staat te voorschijn komt, waaruit V. wil afleiden, dat het eiwit zich niet in eenen volmaakt opgelosten toestand bevindt; en verder de bevinding van BRUECKE, dat, wanneer bloedwei (of hoendereiwit) en water door het schaalvlies van een hoenderei gescheiden zijn, in den beginne slechts zouten en eene aan speekselstof herinnerende zelfstandigheid in het gedestilleerde water overgaat, en dat zich eerst op den tweeden of derden dag eiwit daarin vertoont. Beide waarnemingen zijn gewigtig, wanneer wij den zoo veel meer dan het bloed verdunden toestand van het voedingsvocht, van de wei in weivliesholten, en van alle afscheidingen in aanmerking nemen.

Na de afscheiding in het algemeen, de uitlozing en de krachten, waardoor zij geschiedt, worden de afzonderlijke afscheidingen, - langs de huid, de afscheiding van slijm, van weiaardige vochten, van tranen, van speeksel, van gal en van urine, - zoowel wat het mechanismus der afscheidingen, in betrekking tot den bouw der organen, als wat de eigenschappen, de zamenstelling en den oorsprong der afscheidingsproducten zelve betreft, aan een nader onderzoek onderworpen, waarvan ik slechts enkele punten kan aanstippen.

Voor de afscheiding van zweet hecht V. aan de zoogenoemde zweetkliertjes weinig of geene waarde, en houdt het voor waarschijnlijk, dat de afscheiding van zweet uit alle bloedvaten der huid, zonder onderscheid, plaats heeft. De hiervoor aangevoerde gronden schijnen mij echter niet geheel toereikend. Dat

de menigvuldigheid dezer kliertjes niet aan de neiging tot zweetvorming op verschillende plaatsen der huid zou beantwoorden, is, naar KRAUSE's onderzoekingen, slechts ten deele juist, en om zijne meening staande te houden, moet V. over de zwarigheid heenstappen, dat de verhoornde laag der opperhuid, zoo als uit vele proeven gebleken is, voor vloeistoffen hoogst moeijelijk of niet doordringbaar is.

KRAUSE's onderzoekingen, boven reeds vermeld, die kort na VALENTIN's Physiologie het licht zagen, hebben deze vraag, naar het mij toeschijnt, juister beantwoord. Hij toont door berekening aan, dat de oppervlakte van de gezamenlijke openingen der zweetkliertjes ontoereikend is, om de hoeveelheid water, die dampvormig langs de huid ontwijkt, te verklaren, - dat alzoo het grootste gedeelte der onzigtbare uitwaseming door de opperhuid zelve moet plaats hebben; en, hiermede in overeenstemming, bewijst hij proefondervindelijk, dat water en andere vloeistoffen, die gemakkelijk den dampvormigen toestand aannemen, door de opperhuid kunnen diffunderen. In zooverre vinden wij dus VALENTIN's gevoelen bevestigd. Maar terwijl zijne proeven hem leeren, dat vloeistoffen, die geen oplossend vermogen op de opperhuid uitoefenen, deze niet in vloeibaren toestand doordringen, dat water niet dan hoogst langzaam in het weefsel der opperhuid voortschrijdt, en niet verder dringt, dan wanneer de verweekte oppervlakte wordt afgekrabt (die alsdan reeds in eenen geheel anderen toestand verkeert, dan ooit gedurende het leven), zoo besluit KRAUSE wel te regt, dat de zigtbare verwijdering van vochten langs de huid, het zweet door de spiraalvormige kanaaltjes der zweetkliertjes naar buiten dringt. Het condenseren der onzigtbare uitwaseming op de huid, die onder sommige omstandigheden mogelijk schijnt, is zoo gering, dat hiervan met het ongewapend oog nimmer iets te bespeuren is. Aan de kliertjes, door BRESCHET, door PURKINJE en WENDT ontdekt, schijnt dus wel degelijk de naam van zweetkliertjes toe te komen, en de vraag, of er een onderscheid bestaat tusschen het vocht, dat bij merkbare en onmerkbare huiduitwaseming verwijderd wordt, welke vraag met VALENTIN's voorstelling, waarbij alle onderscheid tusschen deze stoffen, als onmiddellijk uit eene en dezelfde bron ontleend, vervallen moest, negatief scheen te moeten worden beantwoord, vereischt zeker, in zoo ver het mogelijk is, een bepaald onderzoek. Uit het bekende feit, dat een voorbijgaand zweet spoedig kristallen op de huid nalaat, die na eene langdurige

onmerkbare uitwaseming, waarbij veel meer water langs de huid ontwijkt, dikwijls niet of naauwelijks worden aangetroffen, meen ik te mogen opmaken, dat het product der zweetkliertjes veel rijker aan zouten is, dan de vloeistof, die onmerkbaar door de opperhuid ontwijkt.

Van de slijmafscheiding merkt V. te regt op, dat zij aan geenen bepaalden kliervorm gebonden is, en met nadruk dringt hij op eene onderscheiding aan der stoffen, die met den naam van slijm bestempeld worden. Na vermelding der ziekelijke afwijkingen en bijmengselen van het slijm, wordt dan ook in het bijzonder over neusslijm, het slijm der mondholte, maagen darmslijm, slijm der ademhalingswerktuigen en slijm der gal- en pisblaas gehandeld. Ik breng mij hierbij weder HENLE's erkend meesterstuk te binnen: *Ueber Schleim- und Eiterbildung und ihr Verhältniss zur Oberhaut*, 16 Febr. 1838 (in HUFELAND's *Journal der practischen Arzneikunde und Wundarzneikunst*, 1838, voorkomende), dat, - zeker geen gunstig teeken voor het standpunt der physiologische wetenschappen in ons vaderland, - bij ons zoo weinig begrepen werd, dat zelfs na jaren hiervan nog naauwelijks sporen in onze litteratuur te vinden waren, niettegenstaande HUFELAND's *Journal* hier vrij algemeen gelezen werd. Ik spreek er hier van, omdat het voor de geschiedenis van het slijm, en in meer andere opzigten, klassiek blijft, en omdat ik mij overtuigd houd, dat wie het thans nog ter hand neemt, zich rijk beloond zal achten.

Vervolgens vinden ook hier de wei-afscheidingen hare plaats, die doorgaans slechts als doorzweeting beschouwd worden, en in zooverre niet met afscheidingsproducten zijn gelijk te stellen, dat zij zonder tusschenkomst van klieren gevormd worden en in den normalen toestand geene organisatie ondergaan, geene morphologische elementen bevatten. Het proces is gelijk te stellen met de onzigtbare uitwaseming door de opperhuid, en het verschil in zamenstelling waarschijnlijk voor een groot gedeelte uit het verschil tusschen de dikke verhoornde opperhuid en het dunne enkelvoudig epithelium der weivliezen te verklaren. V. heeft de bestaande analysen, zoowel van gezonde als van ziekelijke wei, verzameld, en in eene tabel, welke een regt goed overzigt daarvan geeft, vereenigd.

Bij de traanafscheiding wordt tevens het mechanismus van verdeeling en voortbeweging der tranen besproken.

Bij de speekselafscheiding denkt V. reeds aan de mogelijkheid, dat er verschil zou bestaan tusschen de afscheidingspro-

ducten der verschillende speekselklieren, hetwelk later door MAGENDIE's onderzoekingen veel waarschijnlijkheid gekregen heeft.

Aan het hoofd der galafscheiding vinden wij SIMON's analysen van het bloed der *vena porta* vermeld. Het mechanismus der galafscheiding, door VALENTIN als onbekend voorgesteld, schijnt door BACKER's onderzoekingen, onder de leiding van den Hoogl. SCHROEDER VAN DER KOLK in het werk gesteld, wel eenigzins opgehelderd. De oorsprong der gal is naar LIEBIG's methode geconstruëerd, en is nog te minder op die wijze aannemelijk, omdat meerdere dier formules onbruikbaar zijn bevonden.

De pisafscheiding begint VALENTIN met de algemeene eigenschappen der urine, de bepaling der dagelijks verwijderde hoeveelheid, de mechanica der pisafscheiding, - waarvan wij, wat den overgang uit de pisleiders in de blaas betreft, de meer naauwkeurige beschrijving aan J.A. MULDER (*Nederlandsch Lancet*, 2de serie, 1ste Jaarg., bl. 592) verschuldigd zijn, - en gaat nu tot de afzonderlijke bestanddeelen der urine over. Uit zijne bepalingen van de hoeveelheid water leidt hij af, dat de hoeveelheid water, langs de nieren verwijderd, tot de langs andere wegen verwijderde hoeveelheid zich ongeveer verhoudt = 1½ : 1. Deze berekening vereischt in zooverre eene correctie, dat VALENTIN de langs de huid verwijderde hoeveelheid approximatief gelijk stelt met hetgeen langs de longen ontwijkt, hetgeen, zoo als wij vroeger zagen, niet aannemelijk is; want vooreerst bedraagt het verlies langs de huid ongeveer het dubbele van het verlies langs de longen, en daarenboven komen onder het langs de longen verwijderde betrekkelijk veel meer gazen en minder water voor. Deze correctie in acht nemende, zou langs de nieren gemiddeld wel niet meer dan de helft van het verwijderde water ontwijken. Overigens is zeker geene verhouding minder bestendig, en dus van minder waarde. Wat de overige bestanddeelen betreft, moeten wij opmerken, dat het melkzuur, naar LIEBIG's latere onderzoekingen, zeer twijfelachtig is; ook schijnt het uitgemaakt, dat, althans bij eene gedeeltelijk plantaardige voeding, naast het *acidum uricum, acidum hippuricum* in de urine aanwezig is. Na de zouten der urine besproken te hebben, wordt over den overgang van stoffen in de urine gehandeld, waartoe MULDER's bovengenoemd opstel insgelijks eene bijdrage levert. Zeer lezenswaardig is de uitgebreide beschouwing der urine bij ziekelijke afwijkingen, zoowel in hoeveelheid als in zamenstelling.

Aangaande het weefsel der nieren wordt BOWMAN's ontdek-

king reeds vermeld, die, wat de hoofdzaak betreft, door zoo velen bevestigd is, dat er, zoo als ik ook uit eigen onderzoek weet, niet aan te twijfelen valt. Hierom bevreemdt het mij, HYRTL nog onder de tegenstanders te tellen, te meer, daar deze zoo ervaren ontleedkundige zich jaren lang met de vergelijkende anatomie der nieren heeft bezig gehouden.

Voeding. De veranderingen, die het bloed en de weefsels voortdurend ondergaan, en die het eigenlijk voedingsproces daarstellen, worden eerst uit het morphologisch, daarna uit het chemisch oogpunt beschouwd.

Onze kennis der morphologische voedingsveranderingen blijft nog in vele opzigten hoogst gebrekkig.

Die van het bloed behandelt VALENTIN slechts kort, en hecht aan SCHULTZ's onderzoekingen weinig waarde. Het vetweefsel is meer dan eenig ander voor vermeerdering en vermindering vatbaar. Dat eene vermeerdering in omvang, zoo als VALENTIN zegt, uit eene vermeerderde afzetting van cellen zou te verklaren zijn, schijnt, naar HARTING's onderzoekingen, twijfelachtig. Eer zou elke cel in omvang toenemen, zonder vermeerdering der cellen in aantal. Aangaande het pigment, waarvan slechts met een enkel woord wordt melding gemaakt, meen ik hier des te eerder op MOLESCHOTT's onderzoekingen (in V.D. HOEVEN en DE VRIESE, *Tijdschrift voor natuurlijke geschiedenis en Physiologie*), die bij een verblijf in zuurstof het pigment bij kikvorschen zag verminderen, te moeten wijzen, omdat deze proeven juist door VALENTIN waren uitgelokt.

Hierop volgen die weefsels, welke slechts aan ééne zijde voedingsvocht ontvangen, en waarin alleen aan die zijde nieuwe vorming mogelijk is, - de opperhuid, het epithelium, de nagels en de haren. Alleen wat de nagels betreft, schijnt de wijze van herstelling nog eenigzins duister, bepaaldelijk wat de plaats aangaat, vanwaar de verschillende lagen uitgaan. Ik maakte reeds elders (*Holländische Beiträge*, H. I, S. 69) op eene methode opmerkzaam, om dit punt nader te onderzoeken; doch tot dusverre ontbrak mij hiertoe de tijd. Dat van de geheele ondervlakte van den nagel, zoo ver hij verbonden is, nieuwe lagen ontstaan, is mij intusschen onlangs uit een pathologisch geval overtuigend gebleken bij een' man, die geene eigenlijke matrix op een' zijner groote toonen had, en bij wien zich, gelijktijdig op de geheele oppervlakte, een nagel ontwikkelde, die nooit langer werd, maar om de twee of drie maanden afviel, wanneer reeds weder de jongste lagen

van eenen nieuwen nagel onder den afgevallenen gezien werden.

In de overige weefsels zijn de voedingsverschijnselen morphologisch in zooverre verschillend, dat zij geheel en al door het voedingsvocht doordrongen worden, zelfs die, waarin de bloedvaten tijdelijk of blijvend ontbreken, zoo als de lens en de kraakbeenderen, zoodat in al deze weefsels op elk punt nieuwe vorming en herstelling mogelijk is. Dat in de kraakbeenderen alle verschijnselen gemist worden, die eene weefselverandering stellig bewijzen, met uitzondering der verbeening, kan ik niet geheel beamen. Zonder van de uitkomsten van HARTING's onderzoekingen, aan VALENTIN nog onbekend, te gewagen, volgens welke het aantal kraakbeenligchaampjes bij den groei eene aanzienlijke vermindering zou ondergaan, behoef ik slechts te herinneren aan de geelachtige kleur, die de meeste ware kraakbeenderen allengs aannemen; aan de vezelen, die zich hierbij doorgaans in de tusschencellige zelfstandigheid ontwikkelen, en welker bestaan zich reeds op het bloote oog op de doorsnede der ribbenkraakbeenderen als een meer of minder volkomene ring van een asbestachtig aanzien en van een zacht weefsel te kennen geeft; aan de belangrijke hoeveelheid vet, die zich vooral in de kraakbeencellen, en bepaaldelijk in de kernen, soms ook in de tusschencellige zelfstandigheid, afzet, om hierin onmiskenbare bewijzen voor eene aanhoudende weefselverandering te vinden. Uit eigene onderzoekingen, meestal gemeenschappelijk met onzen scheikundige en physioloog MULDER verrigt, is mij gebleken, dat aan de vorming van vezelen eene verweeking van het kraakbeen op die zelfde plaatsen en niet zelden vorming van bloedvaten voorafgaat, dat in de verweekte gedeelten nieuwe celvorming en ontwikkeling van zeer groote kraakbeenligchaampjes plaats grijpt, terwijl, even als in de vezelkraakbeenderen (tusschenwervelbanden), de tusschenzelfstandigheid eerst korrelachtig en door aaneenrijging der korreltjes vezelachtig wordt. In het zachte weefsel van den asbestachtigen ring, vooral wanneer het nog zeer week is, is men soms in de gelegenheid, de nieuwe celvorming heerlijk schoon waar te nemen; in enkele gevallen was zelfs de inhoud dier cellen, even als in de weeke pulpa van de tusschenwervelkraakbeenderen der voldragene vrucht, nog vloeibaar, en de cellen zwollen door toevoeging van water, dat endosmotisch naar binnen drong, tot groote ronde spheroïden op. Wanneer ik nu aan HENLE (*Allgemeine Anatomie*, S. 798) ook moet toestem-

men, dat deze ontwikkeling van vezelen (ik stem het niet toe, wat de ontwikkeling van vet betreft) juist in die ware kraakbeenderen voorkomt, welke op lateren leeftijd aan verbeening zijn onderhevig, zoo zie ik toch tusschen deze beide processen niet het minste verband, dan dat beiden als voedingsverschijnselen der kraakbeenderen te beschouwen zijn, en ik grond hierop mijne bewering, dat er ook buiten de verbeening onmiskenbare voedingsverschijnselen in de van een haarvatenstelsel wel is waar ontbloote, maar gemakkelijk voor voedingsvocht doordringbare kraakbeenderen zijn aan te toonen.

Na eene korte vermelding der voedingsverschijnselen in de zoogenoemde draad-cilinderweefsels, in de dwars gestreepte spiervezelen (primitiefbundels) en in de zenuwvezelen, worden die der beenderen behandeld, en de uitkomsten medegedeeld, welke door het voegen van meekrap bij de voedsels, en door het onthouden van kalkzouten verkregen zijn. Dat de verandering van kromming, b.v. in de schedelbeenderen, eene ge heele metamorphose der beendeeltjes als noodzakelijk vooronderstelt, wordt door V. met stilzwijgen voorbijgegaan. Over het geheel zijn de morphologische voedingsverschijnselen in de afzonderlijke weefsels meer in het voorbijgaan behandeld, hetgeen wel niet anders mogelijk was, wanneer V. aan de weefselleer geene plaats meende te moeten inruimen. Zoo kan men bepaaldelijk de voedingsverschijnselen in de beenderen niet duidelijk ontwikkelen, zonder ze met den bouw en het weefsel der beenderen in verband te brengen. En wordt de kennis van bouw en weefsel ook geheel voorondersteld, dan kan deze door hetgeen men hier bij V. vermeld vindt wel niet worden aangevuld. Liefst had ik hierom deze verschijnselen óf in betrekking tot de weefsels ontwikkeld gezien, óf geheel aan de histologie overgelaten, die toch ook eenen veel ruimeren zin heeft, dan dien van mikroskopische anatomie, waartoe sommigen haar schijnen te willen beperken.

Ik mag hier niet vergeten op HARTING's *Recherches micrométriques*, Utrecht, 1845, te wijzen, die, wat de numerieke ontwikkeling aangaat, hier eene belangrijke klove hielpen aanvullen, en die wij met te meer dankbaarheid ontvingen, naarmate het veld onbekender was, waarop zij zich bewegen.

Alvorens tot de scheikundige voedingsverhoudingen over te gaan, behandelt V. de ontsteking met hare uitgangen, als eene gewijzigde voeding, hier even grondig als beknopt; spreekt over gezwellen en concrementen, over reproductie van opper-

huid en lens, welke laatste hij mikroskopisch heeft nagespoord, over genezing van beenbreuken, herstelling van pezen, van vaten, en over de deelen der amputatie-stompen. Dit pathologisch gedeelte beslaat eene waardige plaats in het verdienstelijke werk.

In de chemische voedingsverhoudingen komen de ontvangsten en uitgaven van het ligchaam ter sprake. Aangaande het quantitatieve der einduitgaven, en den weg, langs welken zij het ligchaam verlaten, waarover hier het eerst gehandeld wordt, vinden wij weder hoogst belangrijke eigene onderzoekingen vermeld, uitvoeriger in het *Repertorium* medegedeeld, die tot de uitkomst hebben geleid, dat de merkbare uitscheidingen zich tot de onmerkbare, langs de longen en de huid verwijderd, ongeveer verhouden = 3 : 2, hetgeen van de door SANCTORIUS's ontzagwekkenden arbeid verkregene verhouding = 1 : 1,66 zeer ver afwijkt, met die van DALTON = 1 : 0,846 daarentegen voldoende overeenstemt. Wij zullen ons wachten, SANCTORIUS hierom te verdenken, daar én de individualiteit van den proefnemer, die in beide tevens tot de proeven diende, én de temperatuur, die eenen belangrijken invloed op de langs de huid en de nieren verwijderde hoeveelheid uitoefent, reeds eene groote onbestendigheid in de genoemde verhouding doen verwachten.

VALENTIN bepaalt verder de hoeveelheid stofwisseling in betrekking tot het ligchaamsgewigt, en het verschil der perspiratie-grootheden naar de omstandigheden. Zeer belangrijk kan dit verschil zijn. Bij rustig schrijven verloor VALENTIN 4½ malen minder door de perspiratie dan bij eenen vermoeijenden bergtogt. Terwijl wij ook aan vele andere uitkomsten, uit deze met buitengemeene opoffering en zorg in het werk gestelde onderzoekingen afgeleid, eene groote waarde hechten, kunnen wij den wensch niet onderdrukken, ze door anderen, die over eenen langeren tijd onverdeeld beschikken kunnen, naar den door VALENTIN ingeslagen' weg, herhaald te zien, daar zij zich, mijns inziens, over langer dan drie dagen moeten uitstrekken, om ze in allen opzigte als beslissend aan te nemen.

Overigens is het geene gemakkelijke taak, VALENTIN op het gebied der scheikundige voedingsverhoudingen, van bl. 705-764, te volgen, en door den chaos van formulen en deductiën den zamenhang niet uit het oog te verliezen. Wij zagen, dat hij eerst het quantitatieve der uitgaven aan een bepaald onderzoek onderwerpt. Nu wendt hij zich tot de ontvangsten, en wel

het eerst tot de organische, zoowel stikstof houdende als stikstoflooze, waarbij hij onmiddellijk de wederzijdsche dekking van ontvangsten en uitgaven der organische stoffen, of liever alleen van derzelver elementen C H N O behandelt, om eerst later over de anorganische ontvangsten te spreken en haar met de uitgaven van dien aard te vergelijken.

Nadat reeds vroeger het hoofdzakelijkste over het gewigtsverlies der verschillende organen en weefsels bij onthouding, - bijna geheel op de klassieke onderzoekingen van CHOSSAT, *Recherches expérimentales sur l'inanition*, 1843 (*Prix de physiologie expérimentale*), gegrond, - is medegedeeld, vinden wij aan het slot der wederzijdsche ontvangsten en uitgaven de gevolgen geschilderd van onthouding van enkele bestanddeelen, hetzij stikstof houdende, hetzij vetten, hetzij de gewone niet stikstofhoudende plantaardige bestanddeelen, en de noodwendigheid betoogd eener verbinding dier verschillende bestanddeelen in onze voedsels (vergelijk § 541 en volgende, vooral § 542 met het eindbesluit op bl. 731). Het is mij twijfelachtig, of die noodwendigheid waar is. Zeker is het, dat de vleeschetende dieren de stikstofvrije plantendeelen, suiker, zetmeel, enz., niet behoeven, en waarschijnlijk komt het mij voor, dat het leven van plantetende dieren ook zonder het gebruik van vet bestaanbaar is. Mogt er, toen VALENTIN zijne natuurkunde schreef, nog eenigen twijfel zijn overgebleven aangaande de belangrijke en veel besprokene vraag, of in het dierlijk organismus vetvorming mogelijk is, - hetgeen mij bij eene naauwkeurige overweging der erkende feiten, zonder zich om de lijnregt tegenover elkander staande meeningen te bekommeren, toch ook toen reeds voor eene meer bepaald positieve beantwoording vatbaar scheen, dan wij bij VALENTIN vinden, - thans is dit antwoord eenstemmig, en de vetvorming is erkend. Ik wil geenszins beweren, dat hieruit veilig het besluit te trekken is, dat vet niet tot de levensbehoeften behoort; ik erken, dat het welligt reeds bij de spijsvertering, hoewel niet in den LEHMANN- schen zin, niet kan ontbeerd worden. Maar dat slechts sporen van vetten vereischt worden, dit bewijst zoowel de dagelijksche ondervinding van een groot aantal mager gespijzigden, als de proeven der zoogenoemde *commission de gélatine*, die bij uitsluitend gebruik van sommige plantaardige stoffen, waarin zeker hoogstens sporen van vet voorhanden waren, het leven maanden lang ongestoord zag voortduren. Niemand twijfelt er aan, of men kan zich bijna uitsluitend aan eene plantaardige

of aan eene dierlijke, aan eene magere of aan eene vette diëet gewennen; en besluit ik hieruit, dat de uitscheidingen insgelijks voor wijziging vatbaar zijn, en zich naar de verschillende voedsels inderdaad wijzigen, dan schijnt dit besluit niet gewaagd; - voor het ureum en acidum uricum is zulks door LEHMANN bepaaldelijk aangetoond. VALENTIN's betoog gaat intusschen juist van de tegenovergestelde zijde uit. Hij schijnt zich de uitscheidingen als bestendig voor te stellen, - bepaaldelijk zagen wij dit reeds vroeger betrekkelijk de hoeveelheden opgenomene zuurstof en uitgescheiden koolstofzuur, - en laat de noodwendigheid van bepaalde bestanddeelen in de voedsels door de uitscheidingen bepalen. Het is klaar, dat de stoffen, die er bij eene dergelijke gemengde diëet, als hij voor noodzakelijk houdt, onder het opnemen eener bepaalde hoeveelheid zuurstof, uitgescheiden worden, en bij VALENTIN zelven uitgescheiden werden, die bepaalde voedsels noodwendig vooronderstellen; doch even klaar schijnt het mij, dat de uitgescheidene stoffen door de voedsels gewijzigd worden, en dat de aard der voedsels den aard der uitgescheidene stoffen hoofdzakelijk bepaalt, niet omgekeerd. Hoe ware het anders mogelijk, dat men zich aan eene bijna uitsluitende diëet gewennen kan, en leven en gezondheid bewaren? - Men ziet gemakkelijk in, dat het hier dezelfde questie geldt, die wij bij de ademhaling behandeld hebben. Neemt V. eene bestendige verhouding aan tusschen de opgenomene zuurstof en het uitgescheiden koolstofzuur, dan is hij wel genoodzaakt eene noodzakelijke verhouding der verschillende bestanddeelen in onze voedsels van de uitgescheidene stoffen af te leiden, opdat er eene *bepaalde* hoeveelheid zuurstof, door de ademhaling opgenomen, aan eene bepaalde hoeveelheid waterstof, die in de voedsels zelfs de noodige zuurstof tot vorming van water niet vond, zou beantwoorden. Consequent neemt hij dus eene bestendige verhouding der verschillende bestanddeelen in de voedsels als noodzakelijk aan; doch aangezien die noodzakelijkheid, zoo als wij zagen, voor wederlegging vatbaar schijnt, zoo kunnen wij hierin ook niets anders zien dan eene ontkenning der diffusie-wet bij de ademhaling.

Hierna worden de gevolgen van het ontbreken van anorganische stoffen, vervolgens de niet voedende ontvangsten, die ik niet met dien naam zou durven bestempelen (men vindt hieronder zelfs suiker, olie, keukenzout, enz., § 545, vermeld), herdacht, en nadat over de mogelijke opslorping van voedende

bestanddeelen op andere plaatsen dan in het darmkanaal, over het snellere verbruik bij jonge voorwerpen en de hieruit voortvloeijende spoedigere uitputting bij onthouding, alsmede over de werking van vergiften gehandeld is, gaat V. over tot de voedingsveranderingen van het bloed, - het middelpunt der stofwisseling, het middelpunt tusschen ontvangsten en uitgaven. Hiervan worden zoowel de veranderingen in het haarvatenstelsel van den kleinen, als in dat van den grooten bloedsomloop onderzocht, echter minder uitvoerig, dan men, naar de buitengemeene zorg, aan het onderzoek van het geheele ademhalingsproces ten koste gelegd, zou verwacht hebben.

Intusschen was een gewigtig punt, namelijk de gazen van het bloed, § 58 en 437, reeds besproken. Eene meer bepaalde vergelijking der gazen van het aderlijke en slagaderlijke bloed, vroeger slechts in het voorbijgaan aangestipt, had hier, zoo niet nog liever bij de ademhaling, welligt eene plaats verdiend. Zeer uitvoerig worden daarentegen de uitkomsten medegedeeld der onderzoekingen van het bloed in verschillende ziektetoestanden, en zelfs de overtapping van bloed wordt niet met stilzwijgen voorbijgegaan.

Het laatste gedeelte, dat, naar het opschrift, aan de einduitgaven en voedingsuitgaven gewijd is, bevat eigenlijk een overzigt der scheikundige omzettingen, met behulp van empirische formules voor de hoofdbestanddeelen van de voedsels, van het bloed, van de gal, van de urine, of zelfs voor de zamengesteldste mengsels, - *atomen* van gal, van bloed, van vleesch, enz. -, altijd onder vrije beschikking over atomen zuurstof, koolstofzuur, water en ammonia, naar LIEBIG's methode geconstruëerd. VALENTIN doet zich hier kennen als geheel tot LIEBIG's school behoorende. Reeds vonden wij hiervan onmiskenbare blijken op bl. 48, 165, 633, enz., maar hetgeen van bl. 753 tot 773 voorkomt, is eene aaneenschakeling te noemen van dat formulen-spel, waarmede LIEBIG ons eene geheele natuur voor den geest voerde, waaraan slechts de werkelijkheid ontbrak. VALENTIN zoekt ook alleen empirische formulen. Hij heeft zich zelfs de moeite gegeven, uit de procentische uitkomsten der analysen van bijna alle dierlijke stoffen, de formules te berekenen, die de procentische zamenstelling het naastbij uitdrukten, over het geheel onverschillig, of er al dan niet gronden bestonden voor eene bepaalde atomistische zamenstelling. Ook voor hoornweefsels, ossenbloed, zwart pigment en rundvleesch acht V. het niet ongewigtig, empirische formulen te

berekenen, en bezigt deze bij het formuleren van omzettingen.

Terwijl ik mijne hulde breng aan de buitengemeene vlijt, aan het hoofdstuk der voeding ten offer gebragt, doet het mij leed, er niet met overtuiging te kunnen bijvoegen, dat die vlijt ook overal gelukkige vruchten gedragen heeft. Voor zoo ver V. alleen de *grondstoffelijke* zamenstelling der inkomsten en uitgaven heeft nagespoord, zijn zijne berekeningen geenszins van waarde ontbloot; maar weinig mag men, mijns inziens, hechten aan de wijze, waarop de vorming van de organische bestanddeelen der weefsels af- en uitscheidingen wordt voorgesteld. Het is door KOHLRAUSCH te grondig aangetoond, dat bij deze methode slechts ééne van duizende mogelijkheden willekeurig wordt aangenomen, en MULDER's waarschuwende stem heeft ons allen te krachtig en overtuigend in de ooren geklonken, dan dat ik zou meenen hier de zwakke zijde dier voorstellingen nog nader te moeten aantoonen. Maar V. had niet alleen noch KOHLRAUSCH, noch anderen gehoord, die later hunne stem tegen LIEBIG verhieven; hij was ook nog bijna onder den eersten indruk van LIEBIG's stoute boeijende taal en vaak heerlijke gezigtspunten, dien zeker weinigen ontgaan hebben. Ik waag het te vooronderstellen, dat ook V. hiervan reeds voor een groot deel is teruggekomen.

Zoo staan wij aan het einde van het eerste deel, en hebben V. hierin bijna voet voor voet gevolgd. Hoezeer ik mij beijverde mijne pen overal in toom te houden, en elke overbodige opmerking te vermijden, zie ik mij thans genoodzaakt den ingeslagen' weg te verlaten, en mij bij het tweede deel tot een meer algemeen overzigt te bepalen. Men vergeve mij, zoo ik toch reeds de grenzen eener beoordeeling mogt overschreden hebben.

Het eerste deel was aan de algemeene physiologie en aan de leer der stofwisseling gewijd; het tweede deel heeft het zenuwleven en de voortplanting tot onderwerp, en wordt met eene beknopte behandeling van de ontwikkelingsleer der verrigtingen besloten. Het veld, dat zich hier voor ons opent, is misschien nog ruimer, dan hetgeen wij verlaten. Verreweg het grootste gedeelte wordt door de behandeling van het zenuwleven ingenomen, waarin, na eene korte inleiding over de algemeene wetten van zenuwwerking, eerst de bewegingen, vervolgens de zinsgewaarwordingen, en eindelijk de zenuwwerkdadigheid, opvolgend in betrekking tot de organen van het peripherische en centrale

zenuwstelsel, aan een naauwkeurig en volledig onderzoek worden onderworpen. Bijna uit elke bladzijde spreekt ook hier weder VALENTIN's oorspronkelijkheid, en hoewel zich slechts zelden nieuwe meer algemeene gezigtspunten opdoen, heb ik met een klimmend genoegen den schat, dien zijne vlijt hierin heeft weggelegd, naar mijn vermogen opgezameld en getoetst, en zeker veel van het reinste goud gevonden.

Eene beknopte inleiding, waarin een duidelijk begrip van centripetale en centrifugale zenuwen gegeven wordt, waarvan de eerste in zintuigelijke en gevoelende (beter: gevoels-) zenuwen, de laatste, namelijk de bewegende (beter: bewegings-) zenuwen, in musculo-motorische en organo-motorische onderscheiden worden, voert ons tot de bewegingen, waarvan wij de uitvoerige behandeling (van blz. 11-308) als een der verdienstelijkste gedeelten van het werk erkennen. Vaak liet hier de physioloog te veel aan den anatoom, de anatoom aan den physioloog over, en de behandeling bleef gebrekkig. Wil men het aandeel voor elk bepalen, dan zou ik meenen, dat de anatoom van gewrichten en spieren moet uitgaan, en wat van de verrigting van elk in het bijzonder uit de ontleedkundige verhouding, naar de wetten van werktuigkunde, kan worden afgeleid, in verband met de ontleedkundige beschrijving hebbe te ontwikkelen; terwijl de physioloog de bewegingen zelven als uitgangspunt moet kiezen, en elke beweging, in verband zoowel tot de passieve als actieve organen van beweging, moet beschrijven en verklaren. VALENTIN heeft hier beiden gedaan. Met bijzondere zorg is hetgeen over de verschillende soorten van beweging, zoowel over de BROWN'sche moleculair-beweging, als over de elementaire bewegingen, bepaaldelijk aan de bewerktuigde voorwerpen eigen, - trilbeweging, zamentrekking van cellen, van gestreepte primitiefbundels, van eenvoudige spiervezelen, enz. - verspreid lag, verzameld en met eigene waarnemingen en proeven verrijkt; maar ik hecht eene nog hoogere waarde aan de dikwijls oorspronkelijke wijze, waarop wij hier de geheele reeks van bewegingen, en hierbij zoowel het aandeel der passieve als der actieve bewegingswerktuigen van het menschelijk organismus, zoowel in het algemeen als in betrekking tot de bijzondere ligchaamsdeelen, alsmede de meer zamengestelde bewegingen van plaatsverandering, enz. ontwikkeld vinden. Juist hierin kon het eigen karakter van het werk, dat wij bij den aanvang trachtten te schetsen, zich kennelijk uiten. Te vergeefs zal men dan ook elders naar

eene even grondige behandeling van dit thema omzien. Zoo als gewoonlijk, worden stem en spraak, waartoe intusschen, behalve de actieve bewegingen, nog geheel bijzondere natuurkundige voorwaarden vereischt worden, aan het slot der dierlijke bewegingen behandeld, en niet tevreden met MUELLER's klassieke onderzoekingen over de menschelijke stem, waarvan ik de uitkomsten in een merkwaardig ziektegeval op eene verrassende wijze bevestigd zag (*Ned. Lancet*, 2 série, 1 Jaarg., bl. 88), heeft VALENTIN MUELLER's proeven op het strottenhoofd, in verbinding met het geheele hoofd, bewerkstelligd en overigens op eene ruime schaal herhaald.

Na de bewegingen volgen de zinsgewaarwordingen (van blz. 308 tot 576). Hoewel grondig behandeld, is de oogst voor de wetenschap hier over het geheel minder groot. Eene beknopte, maar leerrijke beschouwing over zinsgewaarwordingen in het algemeen, gaat de afzonderlijke behandeling der zintuigen, - dit voor de wijsbegeerte zoo gewigtig veld, - vooraf. Met eene zekere voorliefde schijnt mij het zintuig des gezigts bewerkt. Bij het hooren is vooral aan de acustica een ruim deel toegewijd. Bij den reuk vinden wij eigene bepalingen over de minima van stofdeeltjes, die voor dit zintuig merkbaar worden, en over de rigting van den luchtstroom, waardoor ze in den neus gevoerd worden. Bij den smaak treft men de bepaling aan van zijne zitplaats, die niet tot de tong beperkt, doch bij verschillende voorwerpen onbestendig gevonden wordt. Voor den tastzin meent VALENTIN geene bijzondere zintuigelijke zenuwen te moeten aannemen.

Het zij mij geoorloofd, omtrent het zien nog enkele opmerkingen in het midden te brengen. Moeijelijk kan ik mij vereenigen met het geheel teleologische standpunt, dat VALENTIN bij de verrigting en het nut der organen voor bescherming van het oog gekozen heeft. Hierin alleen ligt ook de grond voor die zelfstandige beschouwing der verrigting van elke spier, en voor die neiging, om aan elke spier eene bepaalde verrigting, ik zou bijna zeggen, een bepaald doel toe te kennen, hetgeen men trouwens bij VOLKMANN in zijn zoo even verschenen, overigens uitmuntend Artikel *Sehen*, in WAGNER's *Handwörterbuch*, Lief. 14, S. 273, nog op gelijke wijze vindt. Ik ben tot de stellige overtuiging gekomen, dat alleen van de buitenste en binnenste regte spieren gedeeltelijk eene geïsoleerde werking mogelijk is, en dat het slechts eene denkbeeldige werking is, die men aan elke andere spier zou willen toeschrijven, omdat

die werking nimmer geïsoleerd voorkomt. Het is eene vruchtelooze moeite, op het lijk de werking van elke oogspier in het bijzonder te willen opsporen. De onmogelijkheid hiervan is mij door proeven, voor meerdere jaren te *'s Hage* met JANSEN verrigt, voldoende gebleken. Doch gesteld, het ware mogelijk, op het lijk de draaijing om het onveranderd draaipunt te verkrijgen, dan nog zou dit voor de meeste spieren eene beweging zijn, die in het leven nimmer bestaat. Eene juiste ontleedkundige kennis, de juiste plaats der punten van oorsprong en inhechting, de juiste kennis van de rigting der spier is voldoende, om hare werking, zoo ze geïsoleerd voorkomt, met mathematische naauwkeurigheid te bepalen. Daar dit echter, zoo als mij gebleken is, niet het geval is, zoo moet men van de bewegingen uitgaan, en van deze tot de gecombineerde spierwerking opklimmen, niet omgekeerd. Hiertoe wordt vereischt eene kennis der beweging zelve. De stand van het oog, en derhalve de beweging, die het ondergaan heeft, is volkomen bepaald, wanneer men de rigting kent der gezigtsas en den stand van het meridiaanvlak, waarin de gezigtsas en de verticale as gelegen zijn. De rigting der gezigtsas herkent men onmiddellijk, als zonder uitzondering loodregt op het midden van het hoornvlies. De rigting van het meridiaanvlak heb ik, door RUETE's denkbeeld geleid, om het uit den stand der nabeelden op te sporen, voor alle rigtingen der gezigtsas en standen van het hoofd bepaald (*Ned. Lancet*, 2 série, 2 Jaarg., bl. 104); en alleen omdat RUETE zijn denkbeeld noch duidelijk ontwikkeld, noch voldoende verwezenlijkt had, kon VOLKMANN nog onlangs (Art. *Sehen*, S. 278 u. 341) de deugdelijkheid van dien grond bestrijden. In mijn genoemd opstel heb ik echter eene dwaling begaan, die ik mij haast te erkennen, van namelijk van de vooronderstelling uit te gaan, dat elke schuinsche stand van het genoemde meridiaanvlak, met uitzondering van dien, welke door zijdelijke bewegingen van het hoofd wordt te weeg gebragt, van eene draaijing van den oogbol om de gezigtsas afhankelijk is. Het is mij later gebleken, dat de gevondene wet van afwijking, bij voor- en achterovergebogen hoofd, zich eenvoudig verklaart uit draaijing van het meridiaanvlak om de, door buiging van het hoofd, van den verticalen stand afgewekene verticale as, door de werking der buitenste en binnenste regte spieren. Maakt de verticale as van het oog, door voor- of achteroverbuiging van het hoofd, eenen hoek α met de verticaallijn, en is het meridiaanvlak om eenen hoek β om

de genoemde as gedraaid, dan zal het meridiaanvlak ophouden verticaal te zijn, en eenen hoek φ maken met een verticaal vlak, waarvoor de formule is:

sin. φ = sin. α sin. β;

hetgeen volkomen overeenstemt met de door mij uit de nabeelden afgeleide wet voor de afwijking van het genoemde meridiaanvlak. Ik hecht aan deze overeenstemming daarom eene hooge waarde, omdat het thans blijkt, dat de door mij uit de nabeelden afgeleide wet met de hoogste waarschijnlijkheid, zoo niet met zekerheid, *a priori* te wachten was, waarin ik alzoo niet alleen een magtig wapen tegen VOLKMANN, maar ook een' zekeren toetssteen voor de deugdelijkheid der door mij gevolgde methode en voor de overige uitkomsten, hieruit afgeleid, betrekkelijk de afwijkingen bij de bewegingen der oogen, enz., meen gevonden te hebben.

Door de kennis van den stand der oogen bij de verschillende bewegingen, is het nu mogelijk geworden, de werking der oogspieren, die, zoo als ik opmerkte, bijna altijd eene gecombineerde is, en die bij VALENTIN noodwendig verward en omslagtig zijn moest, met volkomene juistheid te bepalen, omdat, bij de bekende rigting, enz. der oogspieren, bij elken stand van het oog de verkorting, die elke spier ondergaan heeft, voor mathematische bepaling vatbaar is. Hiertoe is alleen noodig het oog, afgezien van de cornea, als sphacrisch aan te nemen, en de ligging van het draaipunt te kennen. Dat het oog naauwelijks van den sphaerischen vorm afwijkt, is uit KRAUSE's metingen, bij VALENTIN te vinden, gebleken, en dat het draaipunt in het centrum van het oog gelegen is, of althans hiervan zoo weinig afwijkt, dat men dit bij de berekening der spierwerking zonder nadeel kan verwaarloozen, is niet alleen uit de meer zamengestelde proeven van BUROW en VALENTIN (bl. 332) gevolgd, maar kan reeds uit eene eenvoudige door BUROW vermelde proef worden opgemaakt, die men eenigzins wijzigt, wanneer men den oogbol, bij het bewegen in verschillende rigtingen, even aanraakt, waarbij men, onder vermijding der cornea, de aanraking niet zal voelen vermeerderen of verminderen. VOLKMANN, die de groote verdienste heeft, van tot deze en vele andere onderzoekingen, de physiologie van het oog betreffende, den aanstoot gegeven te hebben, heeft het eerst klaar doen inzien, dat de ontleedkundige verhouding van het oog tot de oogholte eene draaijing van het oog om zijn middelpunt als noodzakelijk vooronderstelt. Ook heeft hij getracht

dit proefondervindelijk te bewijzen; doch deze proeven, welker waarde door LISTING's mathematische bewijsvoering, door VOLKMANN (Art. *Sehen*) volkomen toegestemd, - dat het kruispunt der rigtingstralen ten minste 1‴ a 2‴ vóór het middelpunt van het oog ligt, - vervallen is, schijnen door VALENTIN niet volkomen juist opgevat. VOLKMANN's proeven met zijnen *Gesichtswinkelmesser* (*Neue Beiträge zur Physiologie des Gesichtssinnes*, 1836, S. 31) leerden hem het *kruispunt der rigtingstralen* (hoewel, zoo als gebleken is, met geene juistheid) kennen; en uit al zijne proeven (S. 34 u.f.) tot bepaling van het draaipunt, - komende daarop neder, dat zich bedekkende voorwerpen, bij vrij sterke bewegingen van het oog, zich zouden blijven bedekken, hetgeen insgelijks niet volkomen juist is (zie de berekende parallaxe bij LISTING, *Beitrag zum physiologischen Optik*, 1845, S. 16), - kon hij niets *regtstreeks* besluiten omtrent *het draaipunt*, maar alleen, *dat het draaipunt met het kruispunt der rigtingsstralen zamenvalt*. Is zijne bepaling van het kruispunt der rigtingstralen nu onnaauwkeurig, dan vervallen klaarblijkelijk zijne middellijke bepalingen van het draaipunt; maar doordien zijne bewering onjuist was, dat kruispunt der rigtingstralen en draaipunt zamenvallen, zoo zijn, door eene zonderlinge toevalligheid, zijne onjuiste bepalingen van het kruispunt voor het draaipunt genoegzaam juist, maar natuurlijk zonder waarde. VALENTIN schijnen deze proeven niet regt duidelijk geworden te zijn; want hij beschrijft ze bij het bepalen van het draaipunt, schijnt ze hiervoor te laten gelden, en vergelijkt ze met zijne uitkomsten, langs eenen anderen weg verkregen; en bij het behandelen van het kruispunt der rigtingstralen (dat VALENTIN ook ten onregte op theoretische gronden in het middelpunt van het oog plaatst), schijnt hij te willen beweren, dat VOLKMANN niet het kruispunt der rigtingstralen, maar het draaipunt zou bepaald hebben. VOLKMANN zelf schijnt te hebben over het hoofd gezien, dat hij bij zijne proeven het draaipunt niet regtstreeks bepaald heeft; want in zijn Artikel *Sehen* erkent hij, dat het kruispunt der rigtingstralen meer naar voren is gelegen, en haalt desniettegenstaande, S. 274, zijne vroeger *indirect* (van het onjuiste kruispunt uitgaande) verkregene uitkomsten voor het draaipunt aan. Men ziet hieruit, dat hetgeen door VALENTIN omtrent de werking der spieren en het kruispunt der rigtingstralen gezegd wordt, over het geheel eene herziening behoeft, terwijl daarentegen zijne onderzoekingen over het draaipunt van het oog, hoewel nog niet

met alle mogelijke zorg verrigt, niet van waarde ontbloot zijn, en nog betere uitkomsten beloven.

Ik heb nog een paar andere opmerkingen kortelijk aan te stippen. Het is bekend, dat het, uit de brekings-coëfficiënten en krommingsoppervlakken der brekende middelstoffen van het oog, berekende vereenigingspunt der lichtstralen ongeveer 2‴ achter het netvlies viel. VALENTIN beweert nu, dat de gevolgde berekeningswijze onjuist is, en komt, bij den door hem ingeslagen' weg, tot de physiologisch bewezene uitkomst van vereeniging op het netvlies. Intusschen beweert VOLKMANN, dat de dwaling hier aan de zijde van VALENTIN is; en het schijnt inderdaad, dat eerst, nu de physici hebben ingezien, dat eene laagsgewijze lens, waarvan de binnenste lagen tot op de kern eenen allengs grooteren lichtbrekings-coëfficiënt bezitten, een grooter lichtbrekend vermogen bezit, dan eene lens van denzelfden vorm, die overal de digtheid der kern had, - zoo als door LISTING met een enkel woord, door VOLKMANN, naar aanleiding der onderzoekingen van SENFF, breedvoeriger betoogd is, - de mathematisch berekende uitkomsten met de physiologische genoegzaam overeenstemmen.

Van het accommodatievermogen, dat eene verplaatsing van het brandpunt vooronderstelt, is intusschen nog geene rekenschap gegeven. V. erkent dit, doch beweert, ‘dat de ongelijkheden van de gele vlek en van het centrale gat in het oog des menschen een groot gedeelte der uitgestrektheid van het zien dekken, en ieder accommodatie-vermogen binnen deze grenzen onnoodig maken.’ Hiermede kan ik geenszins instemmen, evenmin als met die physiologen of physici, - TREVIRANUS, SIMONOFF en onlangs STURM, - welke op eenige andere wijze de noodzakelijkheid van veranderingen in het oog voor het duidelijk zien op verschillende afstanden willen ontkennen of beperken. Het schijnt mij toe, dat het eenvoudige feit, dat twee voorwerpen, in gelijke rigting, doch ook op slechts weinig verschillenden afstand geplaatst, niet tegelijk duidelijk kunnen gezien worden, doordien het eene, zoo als zich door SCHEINER's proef bewijzen laat, dan reeds een verstrooid beeldje op het netvlies vormt, het onomstootelijk bewijs levert, dat er voor zeer geringe verschillen van afstand eene inwendige verandering in het oog vereischt wordt.

SCHEINER's proef beschouwt VALENTIN intusschen te regt als berustende op den verstrooijingscirkel, die er ontstaat, wanneer het voorwerp niet op den afstand van duidelijk zien is, en die door de kleine openingen in zoo vele verbeterde ver-

strooijingsbeelden veranderd wordt. En toch vinden wij hier eene proef vermeld, die, zoo zij juist was, met de genoemde voorstelling zou in strijd zijn. VALENTIN beweert namelijk (bl. 414), dat hij door 3 gaatjes op eene horizontale lijn van niet langer dan 1½ m.m. geplaatst, eene speld niet slechts als 3, maar als 4 loodregt nevens elkander staande spelden ziet, en beeldt deze 4 spelden fig. 148 *b* af. Dit is eene loutere vergissing. Bij het eerste aanzien is het verschijnsel inderdaad bedriegelijk, doch bij eenige oplettendheid merkt men spoedig op, dat er slechts 3 beeldjes zijn. De teekening, door VALENTIN gegeven, wijst er 4 aan; maar zij is geheel onjuist, en klaarblijkelijk uit het hoofd geconstruëerd. Men denke zich drie cirkels van gelijke grootte naast en zoo veel op elkander, dat de twee buitenste elkander een weinig snijden, en de middelste over deze beide heen in het midden der figuur staat. Waar de oppervlakten der drie cirkels zich dekken, namelijk juist in het midden, is de figuur zeer donker; aan de beide zijden, en in het midden boven en onder, waar geene bedekking plaats heeft, herkent men naauwelijks eene zwakke schaduw; en de tint van het overige, waar de oppervlakten van twee cirkels zich dekken, houdt het midden. VALENTIN zag het donkerste centrale gedeelte, dat door de snijding der beide buitenste cirkels ontstaat, voor eene snijding van twee binnenste cirkels aan, en kwam vooral hierdoor tot de dwaling, dat hij vier spelden zag. Wie deze ontwikkeling zonder figuur niet heeft kunnen volgen, en zich van de zaak wil overtuigen, prikke drie gaatjes naast elkander in eene kaart, neme deze digt voor het oog en houde eene speld ongeveer op eene handbreed afstand van de kaart, en zie zelf door de openingen naar de speld tegen den helderen hemel of tegen een licht.

In betrekking tot de vliegende muggen, die VALENTIN naauwkeurig onderzocht, moet ik de aandacht vestigen op LISTING's belangrijk werkje, boven reeds aangehaald, dat zich vooral met de door hem zoogenoemde entoptische verschijnselen bezig houdt, welke hij bij evenwijdig homocentrisch licht in het oog heeft onderzocht, en die hierdoor niet slechts voor de physiologie, maar ook voor de herkenning van vele oogziekten van hoog gewigt geworden zijn. Ten gevolge van LISTING's berekeningen en onderzoekingen, die ik eerstdaags elders hoop ter sprake te brengen, vereischen zoowel VALENTIN's leer over den loop der lichtstralen door het oog, als hetgeen over vliegende

muggen, enz. gezegd wordt, op meerdere plaatsen eenige herziening.

Eindelijk kan ik mij niet vereenigen met VALENTIN's voorstelling, dat de rigting, waarin de prikkel op het netvlies inwerkt, de rigting der projectie naar buiten bepaalt. Zonder in VOLKMANN's bij den eersten opslag paradoxe meening, dat er volstrekt geene projectie in eene bepaalde rigting, of liever volstrekt geene verplaatsing naar buiten geschiedt, te willen treden, wordt VALENTIN's meening door de drukfiguren, waarvan hij spreekt, eer weêrlegd dan bewezen, daar niet de rigting, waarin, maar slechts de plaats, wáár het oog gedrukt wordt, de rigting bepaalt, waarin de drukfiguur gezien wordt. Daarenboven dringen van zijdelings geplaatste voorwerpen, of van voorwerpen, welke men door eene zeer kleine opening ziet, welke niet ongeveer aan het midden der pupil beantwoordt, de rigtingstralen niet op het netvlies door, en desniettegenstaande ziet men de voorwerpen op dezelfde plaats.

Hiermede sluit ik mijne aanteekeningen op het hoofdstuk over de zintuigen, aan welks waarde door deze enkele opmerkingen zeker niet wordt te kort gedaan.

Het grootste gedeelte van het overige werk (van bl. 576 tot 829) is aan de verrigting der organen van het zenuwstelsel gewijd, waarin, na eene algemeene beschouwing der zenuwwerkzaamheid, eerst het peripherisch (van bl. 584-733), vervolgens het centrale zenuwstelsel (van bl. 733-829) wordt behandeld. Ik kan hierbij niet lang meer stilstaan; maar durf dit gedeelte niet slechts aan elken physioloog en geneeskundige, maar ook aan elken psycholoog en wijsgeer ter lezing aanbevelen. De physioloog zal hier veel oorspronkelijks vinden, dat zijne kennis uitbreidt; de psycholoog zal ontwaren, dat de physiologie zich reeds van een belangrijk gedeelte der psychologie heeft meester gemaakt, en dat de laatste, zal zij eene positieve wetenschap worden, de physiologie als grondslag niet ontberen kan.

Een enkel punt mag ik niet met stilzwijgen voorbijgaan. Het betreft het gewigtig vraagstuk over de zelfstandigheid en afhankelijkheid van den *n. sympathicus*. Toen de klassieke onderzoekingen van BIDDER en VOLKMANN (*Die Selbstständigkeit des sympathischen Nervensystems*, 1842) het licht zagen, had VALENTIN's hypothese, dat ook de vezelen van den *n. sympathicus* uit de hersenen en het ruggemerg afkomstig waren, en zijne geheele *lex progressus* bijna algemeen ingang gevonden. Hij had de argumenten van oudere physiologen, voor eene zelfstan-

digheid van den *n. sympathicus*, zegevierend bestreden, en zijne hypothese met schijnbaar afdoende gronden gewapend. Het kon dus niemand bevreemden, dat VALENTIN zich met kracht tegen de uitkomsten van BIDDER en VOLKMANN's onderzoekingen verzette; maar wij moeten het in het belang der wetenschap, in het belang van hare waardigheid, betreuren, dat de wapenen, waarmede gestreden werd, somtijds scherp en vergiftigd waren; en dat thans, hoewel voor een' onpartijdig beoordeelaar het pleit beslist is, tusschen twee mannen, zoo hoog geplaatst als VALENTIN en VOLKMANN, eene klove blijft bestaan (vergel. hunne laatste schriften: VALENTIN's *Jahresberichte* en VOLKMANN's Art. *Nervenphysiologie* u. *Sehen*), die der wetenschap nadeelig zijn moet.

Het hooge gewigt van het onderwerp noopte mij, onmiddellijk na het verschijnen der onderzoekingen van BIDDER en VOLKMANN, mij door eigene aanschouwing te overtuigen; en ik herkende al spoedig, dat hunne waarnemingen, wat de hoofdzaak betrof, juist waren, waarvan zich ook onder anderen de Hoogl. HARTING, MULDER en SCHROEDER VAN DER KOLK op de getoonde praeparaten van al de verbindingstakken tusschen den *n. sympathicus* en de ruggemergszenuwen bij den kikvorsch overtuigden. Was er nog eenige twijfel overgebleven, dan moest deze, door de later met MULDER in het werk gestelde micro-chemische onderzoekingen, waaruit het karakter van zenuwvezelen der door BIDDER en VOLKMANN beschrevene vezelen onmiskenbaar bleek, geheel worden opgeheven. Men zou intusschen te veel geeischt hebben, wanneer men van VALENTIN's zijde onmiddellijk eene algeheele onderwerping had willen vergen. Om de waarheid terstond te zien, werd een geheel onzijdig standpunt vereischt, en dit kon V. na zijne vroegere met zoo veel moeite, ijver en inspanning verkregene uitkomsten, die met eene hieraan geevenredigde kracht door zijnen geest geassimileerd moesten zijn, met geene mogelijkheid bereikt hebben. Voor KÖLLIKER's meer regtstreeksche waarnemingen van den oorsprong van zenuwvezelen uit de zenuwknoopbolletjes, en voor zijne bemiddelende bemoeijingen is V. niet doof gebleven; en in een naschrift, bij zijne physiologie gevoegd, erkent hij, dat de *n. sympathicus* althans gedeeltelijk zelfstandig is. Wenschelijk ware het intusschen geweest, dat V. nog vóór de uitgave van dit belangrijk gedeelte zijner physiologie, dat van eene krachtige, soms bittere polemiek tegen BIDDER's en VOLKMANN's uitkomsten niet vrij te pleiten is, tot die overtuiging gekomen ware. Hier vragen wij den

vertaler, waarom het naschrift in de Nederduitsche uitgaaf is achtergebleven (in meerdere exemplaren, door mij gezien, ontbreekt het althans), en nemen de vrijheid hem uit te noodigen, dit nog aan de eigenaren van het werk te verschaffen, opdat zij ten minste ongeveer weten, waaraan zij zich ten opzigte van VALENTIN's gevoelen over al of niet zelfstandigheid van den n. sympathicus te houden hebben.

Thans (*Jahresbericht* 1845) beweert V. alleen, dat de uitdrukking van ‘zelfstandigheid van den n. sympathicus’ onjuist is. Hij heeft hierin zeker in zooverre regt, dat in dat gedeelte van het zenuwstelsel, hetwelk de ontleedkundige n. sympathicus noemt, insgelijks vezelen voorkomen, uit hersenen en ruggemerg afkomstig; doch vergeet V. hierbij niet, dat er niet zoo zeer sprake is over den n. sympathicus der ontleedkundigen, dan over den physiologischen n. sympathicus? - Deze onderscheiding kan men vooral daarom maken, omdat aan eenen ontleedkundigen n. sympathicus geen juist bepaald begrip ten gronde ligt. - Ik zou hier gevaar loopen, te veel uit te wijden. Het zij genoeg te hebben opgemerkt, dat de leer van den n. sympathicus, zoo als zij in het leerboek van VALENTIN voorkomt, thans noch door hem zelven, noch door anderen erkend wordt.

In een naauw verband met deze vraag staat eene andere niet minder gewigtige. Zetten zich al de zenuwvezelen, in de wortels der ruggemergszenuwen aanwezig, onafgebroken tot in de hersenen voort? - Ook deze vraag, door VALENTIN affirmatief beantwoord, wordt door VOLKMANN, vooral op grond zijner ontleedkundige onderzoekingen op *Crotalus mutus*, ontkennend beslist. En niettegenstaande VALENTIN hiertegen bedenkingen geopperd heeft (*Jahresbericht* 1845), zou ik tot VOLKMANN's meening overhellen. Vooral verdient het hier opmerking, dat onze VAN DEEN door zijne rijke sériën van proeven op kikvorschen, die noch hier, noch elders de verdiende erkenning gevonden hebben, onder vele andere uitkomsten, deze verkregen had, dat de zenuwvezelen der ruggemergszenuwen haren loop niet onafgebroken tot in de hersenen voortzetten. In het belang der wetenschap spreek ik den wensch uit, dat de door hem aangekondigde *Physiologie der Central-theile des Nervensystems* de waarde van vele zijner onderzoekingen voor aller oogen in een helder daglicht stelle.

Zoo zou mij nog overblijven, een' blik te werpen op de leer van de voortteling en van de ontwikkeling der verrigtingen

(van blz. 833-903). Dit gedeelte komt mij voor, in betrekking tot het overige, eenigzins stiefmoederlijk behandeld te zijn. Arm aan eigene nieuwe waarnemingen, mag het naauwelijks op die oorspronkelijkheid aanspraak maken, die een doorgaand kenmerk is van het geheele werk. Duidelijkheid en klaarheid ontbreken hier echter niet, en men zal wel nergens de leer van de voortteling, bij zoo veel beknoptheid, met meer volledigheid vinden uiteengezet. De ontwikkelingsgeschiedenis, een veld, waarop in de laatste jaren met zoo veel ijver als goed geluk gearbeid is, heeft hier echter naauwelijks eenige plaats gevonden. VALENTIN beschouwt ze als niet tot de physiologie behoorende. Zeker is het, dat de bijzondere ontwikkelingsgeschiedenis zich wel meer aan de ontleedkunde sluit, dan aan de physiologie.

Zoo staan wij aan het einde van een werk, dat met de beste voortbrengselen van Duitsche vlijt en zin voor wetenschap kan wedijveren. VALENTIN's naam is hierdoor weder dieper in de wetenschap gegrift. Werpen wij een' blik terug, van alle zijden ontmoeten wij nieuwe feiten, uit eigen onderzoek gesproten, gewigtige waarheden, voor de wetenschap van het leven veroverd. Hierin juist bestaat de hoofdverdienste, die weinigen met VALENTIN deelen, en waarbij die, van uit vreemde bouwstoffen een bruikbaar handboek te hebben zamengesteld, schier in het niet wegzinkt. Wij aarzelen dus niet, VALENTIN's werk insgelijks als handboek te beoordeelen, overtuigd, dat, wanneer het in dit opzigt niet aan alle vereischten voldoet, VALENTIN's verdiensten van eene hoogere orde ongekrenkt blijven. Deze worden gemeten, waar de wetenschap hare eischen doet, waar zij, alle weten omvattend, zich toeëigent wat bruikbaar is, met onverbiddelijke gestrengheid afwijst, wat zij door haren inhoud weêrleggen kan, en onverschillig neêrziet op aangeboden gaven, die zij reeds haar eigendom noemen kon. Bij een leerboek eischt de leerling, - en zijne eischen zijn van geheel anderen aard, - geene nieuwe, welligt onrijpe, vruchten; hij eischt den inhoud der wetenschap zelve, waarin de regten van allen gelijkmatig vertegenwoordigd zijn, waarin niets is opgenomen, waarover hare uitspraak niet gehoord is. Scherp tegen elkander overgesteld, loopen de eischen der wetenschap en van den leerling dus hemelsbreed uiteen.

Naarmate de wetenschap meer vindt, wat voor hare balie te beslechten is, naar die mate worden de eischen van den leerling miskend. Hierom wachte men niet de bruikbaarste

handboeken van mannen van den eersten rang. Zij zijn aan minder waardige handen vaak beter toevertrouwd.

Ook VALENTIN's leerboek is geen werk voor allen. Zijn strenge vorm, de vereischten, die het bij zijne lezers vooronderstelt, maken het reeds minder algemeen toegankelijk. Over veel, wat door den schrijver, als de vruchten van zijn onderzoek, in het breede behandeld is, heeft de wetenschap haar vonnis nog niet geveld. Enkele zwakke zijden is het mij welligt gelukt, aan te wijzen; doch oneindig meer zal voor de kritiek te doen overblijven, vóór het beslist heeten mag, welke uitkomsten rijp zijn, om in de wetenschap te worden ingelijfd. Het zij genoeg op de hoofdstukken over ademhaling, voeding en over het verband tusschen het *cerebro-spinale* en sympathische stelsel terug te wijzen, om mijne uitspraak te regtvaardigen, dat VALENTIN's leerboek geen algemeen bruikbaar handboek, - het minst van allen, voor wie de eerste grondslagen van physiologische kennis nog te leggen heeft, - zijn kan. Ook VALENTIN's begrippen over leven en levenskracht schijnen mij niet in de wetenschap te kunnen ingang vinden. Elken dag wordt het mij helderder, dat het eene ijdele poging is, krachten te willen opsporen als oorzaken van verschijnselen. In de taal van vele scheikundigen, - minder van natuurkundigen, - heeft het woord *kracht* reeds de beteekenis verloren, en wordt voor de verschijnselen zelven, - warmte, licht, electriciteit, enz., gebezigd. Meer en meer wint de hypothese veld, dat er eene som kracht bestaat, even als eene som stof, onvernietigbaar als deze. En zou ook niet in duizenden van hoofden de gedachte meer of minder helder leven, dat die zoogenoemde kracht niets anders is dan stof in beweging? Of heeft men het niet reeds helder uitgesproken, dat de eene kracht, ik zou bijna zeggen, de eene vorm van beweging, nimmer vernietigd wordt, zonder als eene andere kracht, als een andere vorm van beweging, op te treden, en zijn niet reeds enkele pogingen, om aequivalenten van deze aan te toonen, met eenig gevolg bekroond? - En wanneer nu al deze krachten zich in beweging van weegbare massa's stof kunnen oplossen, als aequivalenten van beweging kunnen optreden, wat kunnen zij zelven dan anders zijn dan bewegingen, onder eenen anderen vorm? Of zouden heterogenea elkander kunnen aequivaleren en in elkander overgaan? - De natuurkunde schijnt alzoo het tijdstip te naderen, waarop zij verschijnselen, die zich niet slechts aan onze zintuigen als geheel verschillend voordoen, maar zich ook

door de verschijnselen, welke zij in andere stoffen doen geboren worden, kennelijk onderscheiden, onder een gezigtspunt, dat van beweging, zal kunnen vereenigen, en in deze uitkomst vinden de geabstraheerde krachten, die zij vroeger bezat, allen haren dood.

In het levend organismus is men nog niet algemeen zoo ver, dat men de ongelijksoortige verschijnselen overal duidelijk heeft aangewezen. Hier spreekt men niet alleen van krachten, in den zin der natuurkundigen, hier vindt men er nog, die als wezens optreden, waaraan de attributen van den menschelijken geest, - streven en handelen naar doeleinden, - worden toegekend. Voor velen is er nog eene enkele kracht, die de levende wereld beheerscht. Deze hebben nog meer dan een tijdperk van ontwikkeling te doorworstelen, vóór zij het standpunt der natuurkundigen bereiken kunnen. Zij zullen deze ene kracht verlaten voor zoovele krachten, aan gelijksoortige verschijnselen beantwoordende, en deze zullen hare hoogere attributen meer en meer verliezen, en aan eene noodwendigheid worden onderworpen. De krachten zullen hare beteekenis, als oorzaken van verschijnselen, opgeven, en de verschijnselen zullen aan bepaalde omzettingen van bepaalde stoffen gebonden worden. Zij zullen noch als afhankelijk, noch als oorzaken van deze omzettingen erkend worden; maar als onafscheidelijk van deze omzettingen, waarvan men de wetten, - het hoogst bereikbare, - zal trachten op te sporen. Vele dier verschijnselen zullen geene anderen zijn, dan die buiten het levend organismus worden waargenomen, maar het zou stout zijn te beweren, dat hier geene verschijnselen van eene andere orde, - welligt eigene vormen van beweging, - voorkomen. Immers de omzettingen van stof zijn, blijkens derzelver producten, verschillend. Maar in die stoffen zijn de voorwaarden voor die verschijnselen, omdat in hare zamenstelling de voorwaarden van die ontbindingen besloten zijn. Geene proteïne kan onder omstandigheden, waaronder leven mogelijk is, ontbonden worden, zonder verschijnselen van leven op te leveren. Dit feit is gewigtig.

Zoo kunnen, dunkt mij, ook alle abstractiën en alle beeldspraak uit de leer van het leven verdwijnen.

Voor wie geene levenskracht als beheerscheres eener organische wereld huldigen, treedt niet zelden de Natuur als abstract wezen op. Het woord *natuur*, waardoor velen de voor onze zinnen toegankelijke wereld verstaan, bezigen anderen insgelijks in de beteekenis van handelend wezen, dat in de be-

werktuigde en onbewerktuigde wereld alles naar bepaalde doeleinden beheerscht; - alzoo eene natuur heerscheres over de natuur. Die opvatting is de bron der teleologische beschouwingswijze, die nergens diepere wortelen geschoten heeft, dan in de leer van het leven. HENLE heeft in zijn *Handbuch der rationele Pathologie* (vertaling van MOLESCHOTT, bl. 10 en volg.) op eene onnavolgbare wijze ontwikkeld, hoe ‘de teleologische beschouwingen zich bij onderzoekingen in het gebied der organische wereld tusschenmengden, en wel onbewust, en daarom ook zonder zich gelijk te blijven, in eenen vorm, die onwaardig was voor het onderwerp, en dat zij met de aan ieder vooroordeel eigene taaiheid de waarnemingen beheerschten.’ Hij heeft regt, wanneer hij beweert, dat zij ook thans nog in de physiologie den scepter zwaait.

Hooren wij VALENTIN: ‘terwijl wij bij onze kunstmatige machines door het kiezen van eene zoo veel mogelijk duurzame stof voor het raderwerk, iedere stoornis, welke door veranderingen van dezelve zou kunnen ontstaan, zoeken te vermijden, gaat de natuur bij de schepping der bewerktuigde ligchamen, ten deele van juist tegenovergestelde beginselen uit. Terwijl zij veranderlijke stoffen voor haar kunstwerk bezigt, heeft zij aan den eenen kant het voordeel, dat zij de onderscheidene deelen gemakkelijker en meer van lieverlede kan omzetten, maar stoot zij aan den anderen kant ook op de zwarigheid, die anders zoo ligt veranderlijke verbindingen in zoo verre bestendig te maken, dat zij, ten spijt van de inwerking der omgevende dampkringslucht en van den invloed des waters, dat tot andere bedoelingen noodig is, die binaire verwoestende verbindingen, zoo als zij met den dood in menigte ontstaan, voor zoo verre dit tot hare levensuitingen noodzakelijk is, kunnen overwinnen.’ (D. I, bl. 12). Verder: ‘De kliertjes van MEIBOOM kunnen in velerlei opzigt als eene sterkere ontwikkeling der vetklieren, welke ieder huidhaar vergezellen, worden aangezien. Nogtans is het doel van hunne grootte en van hun eigenaardig beloop nog niet regt duidelijk. Men zou wel is waar kunnen denken, dat de natuur de ooglidswanden sterk, of liever ten allen tijde goed inoliede, opdat de tranen in de gewone toestanden niet door de ooglidsspleet naar buiten zouden treden. Dat evenwel dit doel de hoofdoorzaak’ (doel en grond vallen hier dus zamen. R.) ‘van de aanwezigheid en sterke ontwikkeling der kliertjes van MEIBOOM niet kan wezen, leert de digtere hoedanigheid van hun vet,

de betrekkelijk niet sterke insmering van de ooglidswanden en het wegvloeijen van de tranen door de ooglidspleet bij sterk weenen.' (D. II, bl. 322). Verder: 'Een enkele lintworm van den mensch b.v. had, volgens ESCHRICHT, meer dan 10,000 geledingen. Ieder derzelven bezit mannelijke en vrouwelijke geslachtsdeelen, en in de laatsten verscheidene honderde eijeren. Hun aantal klom dus bij één dier ten minste tot op eenige millioenen. Zij kunnen onmogelijk doelloos voorhanden zijn, en de natuurlijkste verklaring van hunne zoo groote menigte is deze, aan te nemen, dat de buitengewone moeijelijkheden, waarmede de ontwikkeling en nesteling dezer schepselen te kampen heeft, bijzondere maatregelen van voorzigtigheid ter zekere instandhouding van de soort noodzakelijk maken.' (D. II, bl. 836), enz., enz., enz.

Ik geloof niet, dat deze beschouwingswijze eene gelukkige is.

Wetenschap schijnt zij mij niet; zij moest openbaring zijn[1]. Ik heb het gewaagd, mijne meening hieromtrent bescheiden uit te spreken, hoewel niet slechts meerderen onzer meest geachte physiologen, maar ook vele Coryphaeen dier wetenschap in Duitschland en elders aan deze voorstellingswijze gehecht schijnen. Zij komt mij niet slechts eene onware voor; zij schijnt mij ook het onderzoek naar den grond der ontwikkeling uit te sluiten - want de noodwendigheid der typen moet eenmaal worden aangetoond -, omdat zij met het doel den grond meent gevonden te hebben. Zelfs wie HENLE reeds las, zal het mij vergeven, dat ik het volgende hier aan hem ontleen: 'Wie der Mensch und die Menschheit früher leidenschaftlich handelte als vernünftig, so dachte man sich das in der Schöpfung wirksame Geistige früher durch Affecte als durch Vernunftgründe geleitet, und da in den vernünftigen Motiven *unseres* Handelns Grund und Zweck häufig zusammenfällt, so galt auch in den Reflexionen über die Körperwelt eine Einsicht in den *Zweck* oft für eine Einsicht in den *Grund* der Vorgänge. Dieser teleologische Standpunkt aber ist doppelt gefährlich, weil man, wenn man die einem Ereignisz zu Grunde liegende Absicht zu errathen sich vermisst, nicht allein die ewige *Form* des menschlichen Denkens, sondern auch den zufälligen *Inhalt* desselben, d.h. die eben vorräthigen Kenntnisse zum

1 Giebt man uns nicht statt des Grundes der Erregung, den wir aus dem Zusammentreffen der Facta zu erschliessen berechtigt sind, den Zweck derselben, den uns nur Gott selbst in einer schwachen Stunde verrathen haben könnte? (HENLE, *Handbuch der rationellen Pathologie*, S. 8.)

Maassstab der Beurtheilung macht. POPE bezeichnet dies, wenn er eine gemästete Gans ausrufen lässt: “Siehe! der Mensch ist zu meinem Nutzen erschaffen.”’

Wil men een voorbeeld, uit het vroeger medegedeelde, ten bewijze, dat het gevaarlijk is, uit teologische beginselen argumenten te putten; ik zal het uit VOLKMANN ontleenen, die, zich volkomen bewust, deze beginselen is toegedaan, die het nog onlangs (*Nerven-Physiologie*) uitsprak, dat de natuur daarom den n. sympathicus met eene mindere gevoeligheid had toegerust, opdat de op deze zenuw aangebragte prikkels ons in de uitoefening onzer hoogere verrigtingen niet storen zouden. Na het besluit uit zijne proeven, dat kruispunt der rigtingsstralen en draaipunt van het oog zamenvallen, tegen BUROW verdedigd te hebben, laat hij volgen: ‘Diese Voraussetzung erhielt eine neue Stütze durch die Nachweisbarkeit eines verständingen Zweckes, den die Natur mit dieser Einrichtung beabsichtigte. Wenn nämlich die Richtungslinien sich im Drehpunkte der Augen kreuzen, so kann das Auge sich drehen, ohne dass die Deckung von Objecten, welche bei directem Sehen sich deckten, verloren geht. Dies ist zweckmässig, weil, wenn die Deckung verloren ginge, das heisst, wenn die sich deckenden Objecte aus ein ander treten eine irrige Vorstellung von Bewegung der Objecte begründet würde’ (MULLER's *Archiv für Anatomie* u.s.w. 1843, S. 3). En thans is het intusschen bewezen, en door VOLKMANN (Artikel *Sehen*) zelf erkend, dat de genoemde punten niet zamenvallen.

Ik heb slechts een voorbeeld uit duizenden gekozen, - genoeg, om mijne bewering te staven, dat het gevaarlijk is, aan een op teleogische beginselen gegrond argument waarde te hechten.

Buiten de wetenschap van het leven is elke teleogische zienswijs uit het onderzoek verbannen. De sterrekundige vraagt niet, waartoe die millioenen hemelligchamen, en die verscheidenheid in grootte, in afstand en loop? - Het is hem genoeg de wetten te kennen, en uit deze tot noodwendigheid der verschijnselen te besluiten, met eene onfeilbaarheid, die ons nog onlangs tot bewondering dwong. De natuurkundige vraagt niet naar het doel der natuurverschijnselen, die tot zijn gebied behooren; evenmin de scheikundige. Beiden beoogen het opsporen van wetten. En zelfs de geoloog, die ook zoo veelvuldig gevaar loopt in het net van teleologische droomerijen te verwarren, - hij heeft zich hieruit losgemaakt, en tracht, door het opsporen van feiten, tot den grond door te dringen, - de ge-

schiedenis der aarde uit de echte bronnen, die zij in haren schoot verbergt, op te sporen, en die geschiedenis als noodwendig uit de omstandigheden voortvloeijende voor te stellen.

Door dezelfde beginselen moeten wij bij het onderzoek der verschijnselen in de bewerktuigde wereld geleid worden. Dit schijnt mij eene waarheid, waarvan zelfs diegenen, bij onbevooroordeeld nadenken, zich overtuigen kunnen, die niet erkennen, dat de klove tusschen bewerktuigde en onbewerktuigde wereld is opgeheven.

Die beginselen leiden ons tot het opsporen en karakteriseren der verschijnselen, tot het verbinden dier verschijnselen aan bepaalde weefsels en grondvormen, microscopisch herkend, tot het onderzoek naar de zamenstelling en de stofwisseling in die grondvormen, en tot het bepaald aanwijzen van het verband tusschen die verschijnselen en die omzettingen, dat in het algemeen reeds niet te miskennen is.

Doelmatigheid moet er heerschen; want zij is de eerste voorwaarde van bestaan. Zij is dus noodzakelijkheid. Wat niet doelmatig is, draagt het kenmerk van vergankelijkheid; het moet zich zelf vernietigen. Wat ondoelmatig worden kon, moest ten ondergaan; alleen wat doelmatig werd, hield stand en is. Wij moeten het doelmatige dus als gevolg, niet als grond erkennen; het is een noodwendig uitvloeisel der voorwaarden voor wording. De wetenschap wijst die voorwaarden niet elke in het bijzonder aan; maar twee wetten meen ik te erkennen, die de rigting van verder onderzoek bepalen. De eerste wet is deze: elk bewerktuigd voorwerp wordt gewijzigd naar de invloeden, waaraan het is blootgesteld, naar de omstandigheden, waaronder het leeft; en elk orgaan wijzigt zich naar de werkingen, waartoe de omstandigheden het roepen. - Hierdoor beantwoordt het aan deze omstandigheden; hierom noemen wij het doelmatig.

De tweede wet is deze: alle eigenschappen der bestaande voorwerpen worden bij de voortplanting aan de volgende generatie medegedeeld. - De rassen niet slechts van den mensch, maar ook van de dieren vestigen deze wet Zij geldt voor den ligchamelijken toestand; zij geldt voor de hoogere vermogens, het kennelijkst bij de dieren.

Het streven der wetenschap moet zijn, deze wetten te doorgronden. Kan zij deze doorgronden, dan heeft zij eene gewigtige schrede gedaan in het doorgronden van de allengsche ontwikkeling der bewerktuigde wereld.

Voor het doorgronden der eerste wet, is de stand der wetenschap reeds rijp; het veld is hier bepaald aangewezen en voor onderzoek toegankelijk. Voor het doorgronden der tweede wet, is het verschiet eindeloos. Onze meest gewapende zintuigen ontdekken geen verschil in de kiem voor de volgende generatie, waar hare ontwikkeling leert, dat verschil bestond. Dit verschil aan te toonen, zou nog slechts de eerste schrede zijn voor het onderzoek naar deszelfs grond.

Ik wend mij ten slotte nog voor eenige oogenblikken tot de vertaling. Na al het gezegde, behoef ik het naauwelijks te betoogen, dat ik de verschijning van VALENTIN's Leerboek, in een Nederduitsch gewaad, niet onvoorwaardelijk kan welkom heeten. Wie zich meer bijzonder op physiologie toelegt, kende reeds het oorspronkelijk werk, en had er zich de rijke vruchten van toegeëigend. De vereischten van eerste handboek voor studerenden meen ik zeker geregtigd te zijn, aan hetzelve niet in allen deele toe te kennen. En de schare onzer geneeskundigen is, - getuige onze geneeskundige litteratuur voor wie getuigenis behoeven, - in het algemeen physiologisch niet genoeg ontwikkeld, om met eenige onderscheiding de schatten in te oogsten, hierin weggelegd. Vertalen heeft overigens de goede zijde, dat de boekhandel zich aan de verspreiding van het werk meer laat gelegen liggen, en dat het werk hierdoor in veler handen komt, waar het oorspronkelijke werk nimmer toegang zou gevonden hebben. Zoo zal ook VALENTIN's Natuurkunde in de boekenkamer van vele ijverige geneeskundigen ongetwijfeld hare plaats vinden; doch, neem ik het standpunt in aanmerking, dat er vereischt wordt, om dit degelijke werk met vrucht te lezen, den schat van kennis van veelzijdigen aard, die hiertoe bij den lezer voorondersteld wordt, dan kan ik de vrees niet onderdrukken, dat het bij de meesten slechts zelden op de leestafel zal worden aangetroffen. Wanneer ik ook gaarne erken, dat het hier en daar goede vruchten zal hebben opgeleverd en nog kan opleveren, - deze vruchten zullen niet geevenredigd zijn aan den ijverigen arbeid van den vertaler, en de kosten, aan de uitgaaf verbonden. Te vreezen is het alleen, dat vele geneeskundigen, tevreden en, als ik het zoo zeggen mag, met zich zelven verantwoord, van getracht te hebben, zich uit VALENTIN's leerboek de vorderingen der nieu-

were Physiologie eigen te maken, van den tegenwoordigen vorm dier wetenschap, zoo als zij door V. is voorgedragen, zullen zijn afgeschrikt, en hierdoor minder voor nieuwe vruchten toegankelijk gemaakt. MUELLER's voortreffelijk handboek schijnt mij eene meer algemeene bruikbaarheid te bezitten, hoewel het tweede deel, waarvan tot dusverre geene nieuwe uitgave verschenen is, reeds op vele plaatsen eenige herziening zou behoeven. Aan GUENTHER's *Physiologie* meen ik, uit het tot dusverre verschenen deel te oordeelen, eene groote bruikbaarheid te mogen toekennen. VALENTIN's kleiner handboek, thans ook in onze taal verschenen, ken ik niet genoeg, om er een oordeel over te vellen. Welligt beantwoordt dit meer aan het standpunt onzer geneeskundigen, in welker behoefte SEBASTIAN's handleiding, hoe verdienstelijk overigens, slechts onvolkomen kon voorzien, omdat het te veel voor de mondelinge voordragt overliet.

Vraag ik eindelijk, hoe de vertaler zich van zijne taak gekweten heeft, dan aarzel ik niet zijnen arbeid een over het algemeen goed volbragt werk te noemen. Niets is gemakkelijker, dan schier over elken vertaler, gewapend met een heir van ‘onhollandsche woorden,’ het anathema uit te spreken; en niet zelden ziet men den recensent de gelegenheid te baat nemen, om zijn overwigt op den vertaler vooral te doen gelden door eene lange lijst van germaansche zonden. Onschuldig genot, waarin ieder zich baden kan! - Zeldzamer is het daarentegen de plaatsen te vinden aangewezen, en wel juist te vinden aangewezen, waar de meening des schrijvers door den vertaler verminkt is, of waar de vertaler, in zijne onschuld, de schrijf- en drukfouten met eene onverbeterlijke naauwkeurigheid heeft weergegeven; welke zonden, van veel groveren aard, bij ons intusschen zeker niet minder algemeen zijn. Ik zou niemand laken, die van den vertaler eene zuivere Nederduitsche taal eischt, wanneer hij in staat is een veelzijdiger oordeel over de vertaling te vellen; maar wanneer ik zie, dat iemand eene vertaling slecht noemt, omdat hij er eenige germanismen in weet aan te wijzen, dan schrijf ik dit alleen daaraan toe, dat hij laag genoeg staat, om geenen anderen grond van beoordeeling te hebben. Wie op splinters vitten wil, moet voor balken niet blind zijn.

Niemand zal den vertaler minder hard vallen, dan ik, over eenige wat al te zamengestelde woorden, zoo als gelijkvormigmakingstoestel enz., over kort- en verzigtig, die men meer gewoon is in de overdragtelijke beteekenis te bezigen, voor

bij- en verziende, werkzame voor werkdadige, enz.; maar in het belang van den lezer moet ik enkele door mij opgeteekende plaatsen vermelden, waar de beteekenis niet goed begrepen is, of waar zinstorende drukfouten zijn ingeslopen:

D. I, bl. 43 enz. vindt men zwaarte voor zwaartekracht; bl. 44, de ongelukkige periode: ‘de zwaartekracht oefenende werkingen der drukking, alsmede alle andere aangelegenheden der zwaarte,’ die geheel onverstaanbaar is; bl. 35, langwerpig voor overlangsch; bl. 52, het voor hij (de oogbol); bl. 57 enz., pleister-epithelium (Pflaster-epithelium) voor plavei- of plaatvormig-epithelium; bl. 65 enz., enz., potassae voor potassii; bl. 567, ontbindt voor laat ontwijken; bl. 568 enz., bevestigd (beseitigt) voor weêrlegd; bl. 683, anderdeels voor van de andere zijde; bl. 727, organische voor anorganische; D. II, bl. 330, 387, 726 enz., overeenkomstige (entsprechende) voor hieraan beantwoordende (somtijds in tegengestelden zin); bl. 334, 2,8 voor 12,8; bl. 387, 453 enz., eenzelvigheid, eenzelvig (Identität, identisch) voor gelijkheid of overeenstemming, overeenstemmend; bl. 423, ‘wanneer men een digt voor het oog gehouden voorwerp *daarnevens* (nebenbei) ziet,’ voor: wanneer men *langs* een voorwerp ziet, enz.

Verder had men welligt regt, van den Heer ROOZEBOOM, die, zoo als mij uit een' prospectus gebleken is, de zware taak op zich genomen heeft, om ons voortaan met de vorderingen der Physiologie, in betrekking tot VALENTIN's Natuurkunde, bekend te maken, de verbetering te wachten van sommige schrijf- en drukfouten, in de Hoogduitsche uitgaaf ingeslopen, als: D.I, bl. 31, ‘het specifiek gewigt van zeewater van 1,02-103, *gemiddeld* 1,062,’ in plaats van *gemiddeld* 1,026; bl. 391, klapvlies van EUSTACHIUS voor klapvlies van THEBESIUS; bl. 513, ostium atrioventriculare sinistrum voor ostium arteriosum sinistrum; bl. 517, ‘de hoeveelheid water, die de uitgeademde lucht bevat,’ voor: de hoeveelheid water, die in eenen bepaalden tijd met de uitgeademde lucht verwijderd wordt; D. II, bl. 349, *g e* voor *g l*; bl. 333, *g f* = *k a* voor *g f* = *k h*; bl. 347, cirkels voor bollen; bl. 410, biconcave voor concaaf-convexe; eindelijk de verbetering van enkele figuren, zoo als fig. 117; *g m* moest hier *g l* naderen, in plaats van zich te verwijderen; verder fig. 148 *b*, waar men.... in plaats van... vindt.

Utrecht.

DR. F.C. DONDERS.

Album.
Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Chronologie de l'Histoire Romaine. Harlem, A.C. Kruseman, 1846.

De leerling ontvangt hier eene tabel der Rom. Geschiedenis op nog geene volle 12 bladzijden. Dus kan men er de verdienste van kortheid niet wel aan ontzeggen.

Als een bewijs, dat dit werkje zich niet door naauwkeurigheid onderscheidt, zal het voldoende zijn de navolgende bijzonderheden mede te deelen.

'NUMA POMP. favorise les arts et les sciences. Qui (CORIOLEN) investit Rome.' Wel wordt de opbouw van *Rome* door CAMILLUS vermeld, maar niet de verwoesting door de Galliërs. VIRIATUS. 'TIBERIUS GRACCHUS entreprend de réprimer la corruption des grands. Triomphe de CÉSAR à Pharsale.' In eene Rom. Geschiedenis kan *zegepraal* en *overwinning* niet verwisseld worden. 'CONSTANTIN-le grand - protège la religion chrétienne à laquelle il se convertit. Il *fonde* Constantinople.' Dit weinige zal wel voldoende zijn, om de zorgeloosheid en onkunde van den schrijver te doen kennen, en ik zou ongetwijfeld de moeite niet genomen hebben van dit boekje melding te maken, indien wij niet verlangden, protest in te leveren tegen al zulk soort van werkjes, voor eerstbeginnenden geschreven, die, door onkundigen vervaardigd, reeds zeer vroeg aan de jeugd verkeerde begrippen mededeelen, die zij naderhand eerst met moeite kan afwerpen, en haar een wezenlijke hinderpaal zijn tot goed begrip der geschiedenis.

Hoezeer wij niet willen beweren, dat reeds aan de kinderen moet worden medegedeeld, hoe het Rom. volk was verdeeld, hoe de regtspleging was geordend, welke de magten in den staat waren, en dergelijke zaken, die voor het vervolg het voorwerp harer studie zullen uitmaken, zoo blijft er toch overig hun een' anderen indruk te geven der geschiedenis van

dit merkwaardige volk, dan hier geschiedt, waar nagenoeg alleen van oorlogen, van veroveringen, van krijgsbevelhebbers wordt gesproken, waar het keizerrijk meer plaats beslaat dan de republiek. Dit werkje had voor twee honderd jaar eveneens kunnen zijn geschreven. Het werk van MILLOT of ROUSTAN had er de grondslag van kunnen uitmaken, of ook eene menigte van Abregé's, door onderwijzers geschreven, die, naschrijvende, veranderende en verwarrende, fouten maakten, welke onbegrijpelijk zijn voor den wezenlijk geletterde. Dit werkje heeft geen enkele der vorderingen, die de wetenschap in latere jaren gemaakt heeft, opgenomen. Het geeft den onderwijzer geene aanleiding om zeer merkwaardige en belangrijke punten aan te raken, kortom, het is een werkje, waarvan wij de uitgave bijna onmogelijk geloofden, waarvan wij het gebruik wenschten te kunnen verbieden; dat de pers van den Heer KRUSEMAN geenszins tot eere verstrekt.

Waarom moeten zich toch onderwijzers altijd zoo zeer met Rom. en Grieksche geschiedenis inlaten? Begrijpen zij dan niet, dat er kennis van de taal en van de oudheid toe noodig is, om de geschiedenis van deze volken te begrijpen; dat hij, die deze niet bezit, elk oogenblik gevaar loopt om zich zelven eene valsche voorstelling te maken der feiten, en, zoo hij als geschiedschrijver optreedt, telkens in een' kuil valt, dien hij niet had bemerkt, noch bemerken kon. Hebben zij dan in de geschiedenis der middeleeuwen en der latere tijden niet een veld ruim genoeg? Het is niets anders dan een streven om geleerder te schijnen dan men is - en dat is eengevaarlijk streven. - Op dit oogenblik is er geene behoefte aan werkjes voor de algemeene en oude en nieuwe geschiedenis; ook tabellen zijn er genoeg; maar in geval iemand zich aan de taak waagt om, óf een leerboek, óf eene populair geschrevene geschiedenis, óf eene tabel uit te geven, dan heeft men regt te vorderen, dat daardoor eene schrede voorwaarts worde gedaan. Het gebruik van zulke werkjes als het onderhavige, leidt langzamerhand tot den kreeftengang.

In het exemplaar, dat mij toevallig ter inzage werd aangeboden, was een berigt van den uitgever, waarin hij zegt: ‘dat het onderwijs in de Geschiedenis, vooral Romeinsche en Vaderlandsche, na de invoering der staats-examina, in onze dagen vooral noodig is.’ Is dan de Grieksche en verdere oude Geschiedenis in onze dagen vooral minder noodig? Wijst hij in deze woorden niet juist op eene gevaarlijke rigting, die het staats-examen hebben kan, en blijkens het rapport der staats-commissie ook werkelijk eeni-

germate gehad heeft? Namelijk, dat men gaat leeren om het examen te kunnen doen; dat men het geheugen overlaadt met de kennis van feiten, met korte schetsen der verschillende vakken; maar weinig streeft naar eene wezenlijk wetenschappelijke, liberale vorming, waardoor alleen ware geletterden worden gevormd? - De zaak verdient overweging, de commissie kan daaromtrent veel, alles doen; zij heeft het in hare hand; op haar rust de verantwoordelijkheid. '*Videant consules, ne quid detrimenti resp. capiat*!'

G.W. Vreede, *Beschouwing van de openbare meening. Amsterdam*, J.F. Schleijer. 1846. 23 bl.

Dit stukje is, even als alles wat van den heer V. in het licht verschijnt, met de edelste bedoeling geschreven, en wij kunnen het onzen lezers ter behartiging aanbevelen. De schrijver waarschuwt tegen de losbandigheid van sommige dagbladen en vlugschriften, waarin de vrijheid, welke met onze instellingen overeenkomt, miskend wordt. Hij wijst aan, hoe noodlottig het zijn zoude, indien een geest van minachting en oproer tegen het wettig gezag, en met name tegen het hoofd van den staat, bij ons veld won. Van de andere zijde dringt hij, met al de kracht der beginselen van ons staatsregt, der voorbeelden in andere landen en der herinnering aan vroegere vaderlandsche instellingen, op die vrijheid en openbaarheid aan, zonder welke het der regering zelve aan steun en medewerking bij de natie ontbreekt.

Met leedwezen zoude de schrijver eene wet tot beteugeling der drukpers zien voordragen; zulk een' maatregel houdt hij voor nutteloos en zelfs schadelijk. Wij stemmen hierin met den heer V. volkomen overeen; het zoude eene valsche poging van de regering zijn, om zich te versterken. Het gevaar, dat zulke onbehoorlijke aanvallen tegen de regering kunnen opleveren, heeft eene andere oorzaak dan de voorstanders van strafbepalingen vermoeden. Het is, wanneer eene regering zelve de gegronde klagten, de wettige, eerlijke oppositie, met de grove, kwaadwillige uitspattingen der drukpers verwart, wanneer zij beide gelijktijdig poogt te keer te gaan. Dan wordt de openbare meening eveneens misleid, en dan verkrijgen de heftige tegenstanders der regering eindelijk een' zeer bedenkelijken invloed, die niet zelden toeneemt door vervolgingen, welke hun de on-

verdiende eer van volksvrienden doen te beurt vallen. Het is die verblinding aan de zijde der regering, niet het gebrek aan strenge beteugeling, die het gevaar doet geboren worden. De historie van bijna alle omwentelingen heeft het geleerd.

En men ontveinze het zich niet, de eerlijke vriend van zijn vaderland mag het niet verzwijgen: het is onze eigene historie. Al het ongeluk, dat ons sedert 1830 getroffen heeft, al de bekommering voor de toekomst, welke ons thans vervult, is aan deze rampzalige dwaling toe te schrijven. Met de grootste hardnekkigheid werd elke berisping, elke raadgeving, ook van de opregtste vrienden van den koning en van het wettig gezag, teruggestooten; - zelfs de voorstellen in het dadelijk belang van zelfsbehoud voor de regering, ook nog onmiddellijk vóór de uitbarsting der onlusten in *Brussel* gedaan, werden met wantrouwen van de hand gewezen. De uitkomst was, dat bij den eersten onwettigen tegenstand de regering zich krachteloos gevoelde en voor het oproer radeloos terugtrad.

Op nieuw verheffen zich vele welmeenende stemmen, die de belangen van het gemeene vaderland aanbevelen. Dat toch de raadsmannen der Kroon, de leden der wetgevende vergaderingen wel onderscheiden, en het gevaar afwenden voor het te laat is. Volharding tegen alle oppositie, miskenning van regtmatige wenschen, verongelijking van hen, die uit gevoel van pligt gebreken aanwijzen, zouden de regering op denzelfden weg voeren, dien zij voor 1830 bewandelde; zij zouden haar den steun van het beste deel der natie doen verliezen; zij zouden aan een' kleinen kern van kwaadwilligen eene kracht kunnen doen toevloeijen, die ten verderve voerde.

7 Nov. 1846.

J. ACKERSDIJCK.

Mengelingen.

Louis Blanc.

Histoire de dix ans, 1830-1840. *Par* M. Louis Blanc. *Paris*, 1842-1843. *Organisation du travail, par* M. Louis Blanc. *Quatrième édition, considérablement augmentée et précédée d'une introduction. Paris*, 1845.

> Qui nova remedia accipere nolit, nova mala exspectet.
> BACON.

Vooruitgang, hervorming, verandering, is de leus van onze eeuw in het stoffelijke. De eene uitvinding volgt en verdringt de andere. Geene onderneming, hoe gewaagd en vermetel ze schijne, die geene hulpmiddelen en deelnemers vindt! Geene proefneming, waarvoor men terugdeinst! Geene bezwaren, waartegen men opziet! De renbaan is eerst sints weinige jaren ontsloten en welk eene ruimte heeft men niet reeds afgelegd. Ja, het onafzienbare veld, dat nog voor ons ligt, is voor den nog onverzwakten ijver slechts een nieuwe spoorslag.

Scherp en bitter steekt tegen die onvermoeide bedrijvigheid, tegen dat bijna overmoedige zelfsvertrouwen, de vreesachtigheid en onverschilligheid af, die wij bij elke schrede op een ander gebied, op dat der staatkundige en maatschappelijke hervormingen ontmoeten. Terwijl de gedaante der aarde zich als een kleed verandert, steden en gebouwen verrijzen, waar eertijds eenzaamheid heerschte en stilte, een spoornet over geheel *Europa* wordt uitgebreid, ja, door de wonderkracht van den stoom, de oude en nieuwe wereld zich naderen, afstanden ver-

dwijnen, en het voormaals onmogelijke een spel wordt, blijven de instellingen der verschillende rijken in denzelfden toestand, waarin de omwentelingen der vorige eeuw, of liever, de reactie uit die omwentelingen geboren, ze gelaten hebben; en hetzelfde geslacht, dat, waar het industriëelen vooruitgang geldt, geene zwarigheden kent, en voor elke inblazing der vrees, ja vaak voor de stem der voorzigtigheid doof is, klampt zich angstig vast aan het bestaande en wikkelt zich in den mantel van het behoud, zoodra er van maatschappelijke en burgerlijke veranderingen sprake is.

Dat de grootste omzigtigheid, de uiterste bezadigdheid gevorderd wordt, waar het hervormingen van zulken aard geldt, zal niemand gereeder toegeven dan wij. De instellingen, waaronder wij leven, zijn het voortbrengsel niet van een enkelen dag, zij zijn de vrucht van eeuwen van voorbereiding; zij zijn het erfdeel eener rij van voorgeslachten, eerbiedwaardig en dierbaar om den tijd, de inspanning, het bloed, dat zij gekost hebben; zij zijn digt ineengeweven met het vele goede dat wij genieten; zij staan onderling veelal in het naauwste verband; eene enkele schalm, door eene onvoorzigtige hand losgerukt, kan de gansche keten onherstelbaar vernielen. Maar waarom zouden wij het ontkennen, dat de ondervinding ons lessen gegeven heeft welke onze voorouders ontbeerden, dat de beoefening der maatschappelijke wetenschappen, eene vrucht der latere jaren, ons zaken heeft leeren inzien, die hun vreemd waren gebleven. Waarom vooral zouden wij het vergeten dat onze tegenwoordige instellingen, wel verre van als een onschendbaar kleinood van ouder tot ouder op ons te zijn overgedragen, juist het werk van herhaalde omwentelingen en worstelingen, en in het vuur van strijd en verdeeldheid gelouterd zijn; dat de maatschappelijke vorm, waarop men den stempel des behouds wil drukken, zelve eene vrucht is van onvermoeide en gedurige hervorming.

Hoe geheel anders was de geest in de laatste helft der vorige eeuw, in die jaren, welke de Fransche omwenteling voorafgingen en voorbereidden! Niet slechts dat bij alle schrijvers van naam en invloed het denkbeeld eener maatschappelijke hervorming levendig was en in hunne schriften verkondigd werd, maar die verkondiging vond overal weêrklank, zoover zich het gebied der taal uitstrekte, waarin zij geschiedde. De overtuiging dat de maatschappij den band ontgroeid was, waarin zij nog geklemd werd, dat de vormen, waarin zich het

volksleven ontwikkeld had, verouderd waren en door nieuwe moesten vervangen worden, dat er op den weg der beschaving eene groote schrede te doen was en gedaan moest worden, was, niet bij enkele verlichten en bevoorregten naar den geest, maar bij allen eene gevestigde. Het hervormingsbeginsel had zijne aanhangers niet slechts onder de misdeelden en verdrukten, maar evenzeer bij de hoogstgeplaatsten en aanzienlijksten, bij hen, wien schijnbaar de maatschappelijke ongelijkheid slechts tot voordeel was, bij adel en geestelijkheid, ja tot zelfs bij de Europeesche vorsten toe.

Vandaar de algemeene geestdrift, die den dageraad der Fransche omwenteling niet slechts in *Parijs*, maar door geheel *Europa* begroette; vandaar de eenstemmigheid tusschen zooveel verschillende afgevaardigden, toen het de verandering van het geheele staatswezen, de geboorte eener nieuwe staatswet gold; vandaar de snelheid, waarmede de denkbeelden, reeds lang in aller hoofd tot rijpheid gekomen, ook in de werkelijkheid werden overgebragt. Wij behoeven niet te herinneren, hoe dat opgaand zonnelicht in bloed en tranen onderging, hoe 1793 op 1789 volgde, hoe eerst eene teugellooze democratie, later eene schroomvallige vermiddelingszucht, het schip van staat aan al de woede der opgeruide baren blootstelde of ten prooi liet, tot eindelijk een reuzenvuist het roer omvatte en militair despotisme de gedroomde vrijheid verving. Het ontzaggelijke drama, waarin *Frankrijk* de hoofdrol vervulde, maar waaraan geheel *Europa* een gedwongen deel nam, ligt nog versch in elks geheugenis; nog zijn wij onder den indruk van den weêrstuit, die op die verschrikkelijke maar roemruchte dagen volgde, en welligt is de stationnaire geest, waarover wij ons beklaagden, slechts eene diepgewortelde vrees voor den terugkeer dier gebeurtenissen, die een vroeger geslacht op den rand des afgronds voerden.

Eene grondige en algemeene studie van de geschiedenis der Fransche revolutie zou misschien het zekerste middel zijn om die vreeze te keer te gaan. De zegenrijke vruchten, die zij heeft aangebragt, zijn tot duren prijs verkregen; maar die prijs werd niet onvermijdelijk gevorderd. Niet de vrijzinnige beginselen, die in 1789 aller hoofden en harten vervulden, zijn de oorzaak geweest der latere dwaasheden en gruwelen der revolutie. Daaraan was vooral de handelwijze der bedreigde aristocratie, hare zelfzucht, hare hardnekkigheid, hare oneerlijkheid schuld; maar die schuld lag ook bij de andere partij, aan onkunde aan de wetten en voorwaarden, waaraan

de bloei, ja het bestaan van elke menschelijke maatschappij onderworpen is. Het programma van 1789 was theoretisch voltooid en in al zijne gevolgtrekkingen doorzien; zoodra de volkspartij zich een stap verder waagde, kwam zij op een terrein, dat haar vreemd was, waar zij in den duister tegen herssenschimmen streed, waar zij bij elke nieuwe schrede in eene nieuwe dwaling verviel - dwalingen, waarvoor zij in blinde woede hare tegenpartij deed boeten.

Gerustelijk kunnen de vrienden van vooruitgang en licht aan de mannen van behoud en duisternis de beschuldiging met woeker teruggeven, wanneer zij door hen op een bloedig verleden gewezen worden. Is eene staatkundige of maatschappelijke hervorming noodzakelijk, geene zamenspanning van bedreigde belangen kan haar beletten; maar wel kan zulk een tegenstand de offers vermeerderen, den prijs verhoogen, waartegen die hervorming verkregen wordt. Maar schadelijker nog en schrikkelijker werkt die onkunde, welke juist door de mannen van het behoud wordt aangekweekt en toegejuicht, en die hun duur te staan komt, wanneer de opgeruide menigte het hun wijt, dat het schip dat naauw nog de zeilen ontplooid heeft, aanstonds op onvoorziene klippen stuit.

Die onkunde, het is waar, was aan de mannen der Fransche omwenteling niet te wijten. Zij konden niet voorzien, wat de toekomst in haren schoot droeg. De veranderingen en hervormingen welke zij wenschten hadden zij voorzien en berekend, en welligt ware het hun gelukt de grondslagen hunner constitutie te bevestigen, en zoo met kalmen en vasten tred op den weg der hervorming voort te gaan, had niet de dubbelhartigheid van den koning, de dolzinnigheid van adel en geestelijkheid en vooral de ongeroepene tusschenkomst der vreemde vorsten een storm gewekt, waarop bij de afreize niet te rekenen viel. Wij echter hebben nu bij ondervinding geleerd, wat er op den bodem der maatschappij verborgen ligt en door eene omwenteling wordt aan het licht en op de oppervlakte gebragt. Aan ons geslacht ligt het, de teekenen des tijds te onderscheiden, de hinderpalen vooraf uit den weg te ruimen, die anders op zoo schrikkelijke wijze vernietigd worden, en de bedding te effenen waarlangs de stroom der beschaving moet voortspoeden.

Niemand, die deze regelen in verband brengt met den naam aan het hoofd van dit opstel geplaatst, wane in ons een voorvechter dier socialistische theoriën te zien, die zich in de laat-

ste jaren in de aangrenzende rijken ontwikkelden. Wij verzetten ons slechts tegen die opzettelijke onkunde en onverschilligheid, welke men zoo gereedelijk aan den dag legt jegens elke theorie, die de bestaande ordening slechts eenigermate aantast. Wij vragen eerbied voor elke overtuiging, en gehoor, zoowel voor eene apologie onzer tegenwoordige maatschappij, als voor eene ontwikkeling der gebreken, die haar aankleven. Maar ook het gevoelen dergenen, die grootscher en breeder plannen van hervorming en verandering ontwikkelen, verdient een onpartijdig oordeel. En misschien zijn zelfs de overdrevenste utopiën minder belagchelijk dan de blinde goedgeloovigheid dergenen, die meenen, dat onze maatschappelijke instellingen de uiterste grenzen der volmaaktheid genaderd zijn, en alle volgende geslachten zich van zelve en gereedelijk in onze vormen voegen zullen, En meer afkeuring en scherper verwijt zeker dan de onbesuisde omwentelingszucht van communisten en chartisten, verdient het zelfzuchtig optimisme van dengene, die het er voor houdt *que tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes*, zoodra slechts zijne disch er wel voorzien en zijn leger zacht gespreid is.

Wij voor ons schrijven deze regelen in de overtuiging, die in *Frankrijk* eene spreekwoordelijke werd, sinds de minister TESTE ze op het spreekgestoelte van de Kamer der Afgevaardigden bezigde: *qu'il y a quelque chose à faire*; in de overtuiging, dat de beschaving, wel verre van tot stilstand gekomen te zijn, meer dan ooit zich uitbreidt en voorwaarts streeft, en eene verhoogde beschaving gewijzigde maatschappelijke vormen behoeft en schept. Steeds, de geschiedenis leert het, hebben zich die vormen naar de toenemende en ontwikkelde behoeften der volken en menschen geschikt; maar die veranderingen waren altijd schokken, waaraan de maatschappij onwillig en gedwongen gehoorzaamde. Altijd is deze worstelende en tegenstrevende door den stroom medegesleept. Eindelijk echter dient de tijd te komen, waarin de lange en harde leerjaren ten einde zijn en hare vruchten dragen, waarin men zelve naar de dienstige en wenschelijke hervormingen begint om te zien, in stede van af te wachten dat eene onontwijkbare noodzakelijkheid ze daarstelle, en zelve de grenpalen verzet eer gewelddadige handen ze uitrukken.

Uit dat gezigtspunt vooral verdient de beoefening der verschillende sociale wetenschappen, de studie der gewigtige vraagstukken,

die zich bij elke schrede op dat terrein opdoen, en der verschillende theoriën op dat gebied gevormd, onze hooge belangstelling - eene belangstelling, waarvan men zich wachte de verschillende socialistische stelsels uit te sluiten. Het is evenwel hier ons voornemen niet van zoodanige studie eenige resultaten mede te deelen. Al ware het dat wij tot een eenigzins volledig verslag dier stelsels en eene kritiek dier hervormingsprogramma's ons berekend achtten, wij zouden ons moeijelijk binnen de palen van een enkel artikel kunnen houden, wilden wij ons niet aan verregaande oppervlakkigheid of onvolledigheid schuldig maken. Wij wenschen alleen de aandacht van de lezers van *de Gids* op verschijnselen te vestigen, die al te lang ten onzent veronachtzaamd werden. Wij kozen tot zulk een doel om meer dan eene reden den man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel staat. Hoe vreemd toch ook zijne theoriën en hoe radikaal de middelen welke hij voorslaat aan velen mogen dunken, wij zullen weldra gelegenheid vinden aan te wijzen, hoeveel nader zijne beschouwingswijze bij de algemeen geldende komt, hoeveel praktischer vooral zijne voorslagen zijn, dan die der vele anderen, die voor of met hem zich op het uitgestrekte veld der sociale hypothesen gewaagd hebben. Eene ontwikkeling der mysteriën van het St. Simonismus, of eene naauwkeurige beschrijving der *phalanstères* van FOURIER, ware welligt het best in staat de aandacht te spannen en de nieuwsgierigheid te prikkelen; maar juist de zonderlinge tooi, waarin beide stelsels gekleed zijn, is maar al te geschikt om den ernstigen achtergrond te doen voorbijzien; en de indruk, welken wij van de hooge beteekenis der socialistische theoriën ontvangen moesten, gaat te loor in den glimlach, dien de zonderlinge overdrijving van enkele stellingen bij ons wekt. Maar er is meer. De belangrijke zijde der socialisten is hunne critiek. De stelsels, welke zij met bewonderenswaardige vlugheid opbouwen, lijden allen aan hetzelfde gebrek: zij zijn onuitvoerlijk. Men wijst u op prachtgebouwen aan de overzijde der rivier, maar het faalt u aan de middelen aan die overzijde te komen. Ook in dit opzigt verdient zeker LOUIS BLANC eene ernstiger bespreking, en is het anathema der hersenschimmigheid minder door hem verdiend. Maar daarenboven heeft hij zijn hervormingsplan slechts in breede trekken medegedeeld, en zijne scherpste wapenen tegen het bestaande gekeerd: de beoordeeling van den tegenwoordigen toestand der maatschappij, het voortreffelijkste dat de socialisten geleverd hebben, het punt

daarenboven waarin al hunne uiteenloopende of afwijkende stelsels overeenkomen, vindt gij in hare volle scherpte, in hare hoogste volkomenheid bij LOUIS BLANC. Met hem komen wij slechts zelden op het gevaarlijk terrein der utopiën, maar blijven gemeenlijk op den vasten grond der feiten. Die critiek verdient te meer belangstelling, omdat zij zich niet, zoo als veelal, tot enkele losgerukte feiten bepaalt - welke theorie is niet op haar eigenmagtig gekozen terrein onwederlegbaar - maar zich midden in het leven zelve beweegt, den vijand op den voet volgt, en geene burgerlijke of staatkundige verhouding, geen uitvloeisel van het in onze maatschappijen geldende stelsel, onbesproken laat.

Daartoe was het eene gelukkige greep, de geschiedenis van *Frankrijk* te behandelen in het belangrijke tijdperk van 1830-1840, een tijdperk, gedurende hetwelke zich de tegenwoordige orde van zaken allengs bevestigde, en haar terrein voet voor voet tegen de democratie verdedigde of op haar verwon, - een tijdperk, gedurende hetwelke bijna elke levensvraag der maatschappij ter sprake kwam en in den eenen of anderen zin werd opgelost! Van een eigenlijk overzigt van zulk een werk kan wel geene sprake zijn, willen wij ons niet tot eene drooge opsomming van algemeen bekende feiten bepalen; wij willen echter eene poging wagen, den schrijver bij zijne belangrijkste discussiën te volgen, en zoo, gedeeltelijk door overzigten, gedeeltelijk door aanhalingen, de grieven toe te lichten, welke zijne partij op zoo heftige wijze der maatschappij voor de voeten werpt.

Om den lezer op het standpunt te plaatsen, waarvan LOUIS BLANC in zijne beschouwing uitgaat, ga echter eene korte uiteenzetting der voorname bezwaren vooraf, door de hervormers van onze dagen tegen de maatschappij ingebragt; bezwaren, welke hun door velen zullen worden toegegeven, die anders geenszins tot hunne school behooren of hunne inzigten deelen.

Waar het geldt de wonderen der industrie, den reuzengang der materiëele ontwikkeling in onze dagen te schetsen, dunken ons de sterkste bewoordingen van de uitbundigste lofredenaars van onzen tijd naauwelijks overdreven; maar wie is verblind genoeg om, bij al de schittering der lichtzijde, het stikdonkere van den schaduwkant voorbij te zien. Terwijl de rijke en overvloedige vruchten der diepzinnigste nasporingen, der vernuftigste ontdekkingen, aanstonds ten dienste gesteld worden aan het genot en den welvaart van de eene klasse der maatschappij, zien wij eene andere klasse al lager en lager

zinken, en door de diepste onkunde tot de ergste dierlijk heid teruggevoerd. Terwijl eene beschaving, welker behoeften, zoowel ligchamelijke als zedelijke, telkens uitgebreider en verfijnder worden, die aangroeijende behoeften als het ware ziet voorgekomen door de vindingrijkheid eener industrie, die den bevoorregte onafhankelijk stelt van elke wisseling der seizoenen, van iedere weêrbarstigheid der natuur, en op eene enkele plaats in de liefelijkste vormen der meest overgehaalde weelde alles weet bij een te brengen, wat de milde hand der natuur over de verschillende deelen der aarde verspreidde, ziet zich een deel der bevolking gedwongen hare behoeften telkens in te krimpen, en telkens de bevrediging dier verminderde behoeften moeijelijker gemaakt. Naast den aanwas van het maatschappelijk kapitaal, van den algemeenen rijkdom, neemt ook de individueele ellende onophoudelijk toe. Terwijl zich de maatschappij uiterlijk steeds sierlijker tooit en behagelijker vormen aanneemt, vreet de kanker van het pauperisme dieper in haren boezem in.

Die bittere tegenstelling, welke men vruchteloos zou zoeken te loochenen, en welker aanwezen even stellig door den blik van den onbevooroordeelden opmerker waargenomen, als door de cijfers der statistiek gestaafd wordt, is misschien niet in zoo vollen zin in ons vaderland aanwezig. Ook wij lijden onder eene toenemende armoede; maar wat ten onzent de scheiding minder scherp maakt, is, dat over het geheel in die steden, waar de plaag der ellende het scherpst gevoeld wordt, inderdaad eene verstopping of opdrooging gevonden wordt der bronnen van bestaan, die vroeger mildelijk vloeiden. Vandaar dat de voorstanders van het *laissez faire* ten onzent, en niet zonder eenig regt, klagen dat de proef van hun systema nimmer met eenige volledigheid genomen is, dat duizenden gebreken en leemten in onze wetgeving den handel belemmeren en van onzen bodem weren of uitdrijven, en de toeneming van armoede en gebrek ten onzent meer aan eene algeheele uitputting der natie dan aan eene ongelijke verdeeling der middelen van bestaan moet geweten worden.

Om dus de beschuldiging door de socialisten tegen den huidigen toestand onzer maatschappij gerigt, alsof toenemende armoede en ellende daarmede onvermijdelijk verbonden waren, te waardeeren, moet men zich dáár verplaatsen, waar de tegenstelling tusschen rijkdom en armoede, tusschen voorspoed en verval, in al hare scherpte aanwezig is, in de groote fa-

brieksteden van *Engeland, Frankrijk* en *Duitschland*, in die grootsche scheppingen onzer eeuw, als met een tooverslag uit den grond gerezen, uit welke geheel *Europa*, ja de gansche wereld, zich van de behoeften des dagelijkschen levens voorziet, en die, tot loon van hunnen rusteloozen arbeid, de schatten van *Oost* en *West* in hunne voorraadschuren zien bijeenvloeijen. Wanneer zich daar, waar de bronnen van welvaart niet alleen onverstopt zijn, maar schuimen en overstroomen, het verschijnsel van het panperisme niet alleen evenzeer als elders, maar in al zijne verschrikkelijkheid en afzigtelijkheid, in reusachtige verhoudingen opdoet, dan laat zich de vraag begrijpen, of dat verschijnsel niet de noodzakelijke vrucht onzer tegenwoordige instellingen, de onvermijdelijke gezellin van industriëelen bloei en voorspoed zou moeten zijn.

Het aanwezen nu eener zoodanige Europeesche ellende, die niet slechts door geene toenemende beschaving, door geen overvloeijenden welvaart van enkelen wordt opgeheven, maar zich integendeel bij voorkeur in de middelpunten van weelde en verfijning schijnt te vertoonen, en met die weelde en verfijning gelijken tred te houden, valt niet te ontkennen. Nergens vertoont zij zich sterker en vreesselijker dan in *Engeland*, het vaderland en de hoofdzetel der tegenwoordige industrie. In *Londen*, leert ons LÉON FAUCHER - de bekende economist, wien niemand zeker van voorliefde voor socialistische utopiën verdenken zal - in zijne nieuwelings verschenen *Studiën over Engeland*: in *Londen* stijgt telken jare het aantal der armen in ongeloofelijke mate. In dat gedeelte der stad, dat tot het graafschap *Middlesex* behoort, was het getal der armen door de openbare liefdadigheid ondersteund, slechts van 49,814 in 1840, in 1840 tot 73,815 gerezen, terwijl in het bevallige kerspel van *Mary-le-Bone* dat de toegangen tot het *Regents park* omvat het aantal der bedelaars, gedurende 1841 en 1842, van 2,621 tot 5,396 steeg. Verlangt ge eene beschrijving der plaatsen, die der ellendige menigte tot woonverblijf verstrekken? Wij ontleenen de volgende aan een' schrijver, wiens werk, door de *Académie des sciences morales et politiques* te *Parijs* bekroond, niet minder dan dat van FAUCHER aan alle hartstogtelijke of opzettelijke overdrijving vreemd is.

'Vooral,' zegt EUGÈNE BURET, 'in het noord- en zuid-oosten der stad *Londen*, zetelt de armoede. Achter de weidsche *roads*, die dat uiteinde der groote stad doorsnijden en langs bevallige woningen heenloopen, welker uiterlijk althans welva-

rendheid teekent, zijn de afgrijslijkste holen verborgen, die aan menschelijke wezens ten verblijf kunnen strekken. Welligt levert geene stad ter wereld een rampzaliger schouwspel op dan de kerspelen van *Bethnal-Green* en *Shoreditch*, gezamenlijk 70,000 inwoners bevattende. Een groot deel van dien omtrek is bezet met gronden, die den naam van tuinen (*gardens*) behoudens hebben, en waar eigenaars en speculanten eene menigte hutten uit losse planken hebben opgeslagen, gemeenlijk slechts ééne verdieping hoog, en bestemd ter herberging van arme huisgezinnen. Het voorkomen dier tuinen laat zich niet beschrijven. Tusschen die ellendige hutten, door eene omheining van losse planken afgeschut, loopen noch straten, noch goten; de grond zelfs is niet eens geëffend. Hier vindt ge eene opgehoogde hoop aarde en slijk, ginds holten met stinkend water volgeloopen, dat in de open lucht verrot; de mesthoopen liggen vlak voor de huizen: overal vuilnis, wanorde en stank. Zonder eenige bescherming en toevoorzigt worden die rampzalige buurten aan hun lot overgelaten; de overheid dringt er niet toe door, en wordt er zelfs niet vertegenwoordigd. De hutten vallen ineen en zijn ten halve verrot, en toch is er geenerlei uitwatering, geene geregelde dienst voor de ophaling van het vuilnis, geene verlichting, niets, in één woord, dat eene beschaafde stad kenmerkt. De gansche buurt ligt buiten de wet, buiten de menschelijkheid; niets wordt hier verboden, niets voorgeschreven.'

Het is noodeloos aan dit tafereel een haast gelijkluidend verslag van LÉON FAUCHER toe te voegen, die van zijne zijde een ander deel der wereldstad - het beruchte *St. Giles* - bezocht. Wij zouden hem tot leidsman kunnen nemen te *Liverpool*, waar 20,000 menschen in 7000 kelders wonen, die zonder vensters, hun licht slechts uit de bovendeur ontvangen, door welke men langs een ladder in de vunzige diepte moet afdalen, waar zich water, stof en slijk ophoopen; en 30,000 anderen hunne woonsteden hebben in eene soort van binnenplaatsen, waarin twee rijen hooge, smalle huizen op een middenvak van 6 tot 15 voeten breedte uitzien, terwijl het geheel slechts door eene gang, welke men gebukt moet doorgaan, met de buitenwereld gemeenschap heeft. Gingen wij verder, wij zouden te *Leeds, Manchester, Birmingham, Glasgow*, overal waar de industrie van onze dagen hare wonderen ten toon spreidt, dezelfde tooneelen ontmoeten, en zouden het beeld kunnen voltooi-

jen door met verpletterende cijfers aan te wijzen, hoe met de toenemende ellende, dronkenschap, ontucht en misdaad, gelijken tred houden. Maar wij gelooven dat een enkel woord genoegzaam zal geweest zijn de treurige feiten in elks geheugen te herroepen, die, sinds zij in de laatste jaren eene heilzame publiciteit verkregen, geen' onzer vreemd bleven.

En *Frankrijk*! Ook hier weder zijn het de groote fabrieksteden, waar de meeste ellende geleden, de meeste misdaden gepleegd worden. Ook hier vallen de slagtoffers der armoede, aan den voet der zegebogen van de industrie. Niet in de verkwijnende, maar in de bloeijende; niet in de uitstervende, maar in de opkomende steden, - *Rijssel, Mulhouse, Lyon*, - heerscht het grootste gebrek; en *Parijs*, de stad van weelde en beschaving, de stad, waarop geheel *Europa* ziet, die dagelijks duizenden van vreemdelingen hare wallen ziet binnenstroomen, de eerste stad van *Frankrijk*, staat ook bovenaan in de verhouding van hare behoeftigen tot het overig deel der bevolking - eene verhouding, die volgens den gebrekkigen maatstaf der openlijke bedeeling van 1-12 zijn zou, maar naar de scherpzinnige berekeningen van M. BURET, die het aantal der in de verschillende gasthuizen stervenden en verzorgden tot grondslag neemt, van 1-4 wordt. Wie weten wil, welke de mate van ellende, verdorvenheid, barbaarschheid en verdierlijking is der lagere klassen, in de beschaafdste en verlichtste stad van *Europa*, neme het uitvoerige werk van A. FRÉGIER, *Des classes dangereuses dans les grandes villes*, ter hand, welks schrijver tien jaren lang als *chef de bureau* aan de prefectuur der *Seine* werkzaam was, en dat in het gouden eermetaal, waarmede het door het Fransche Instituut bekroond werd, althans een waarborg levert, dat wij hier geene hersenschimmen eens heethoofd vinden, waarvoor men anders de ijzingwekkende resultaten, zoo men ze in den een of anderen roman aantrof, gaarne zou uitkrijten.

'En dat is *Parijs*!' zeggen wij LOUIS BLANC na, 'de stad der wetenschappen, de stad der kunsten, de blinkende hoofdstad der beschaafde wereld; eene stad, voor het overige, die maar al te juist de afzigtelijke kontrasten dier hooggeroemde beschaving terugkaatst: prachtige wandelwegen en beslijkte straten; schitterende winkels en sombere werkplaatsen; schouwtooneelen, waar men zingt, en donkere holen waar men weent; gedenkzuilen voor de zegevier-

ders en bergplaatsen voor de drenkelingen; den *Arc de l'étoile* naast de *Morgue*.'

De oorzaken van het bedroevende verschijnsel, dat wij u in breede trekken schetsten, liggen niet verre, schoon wij iets hooger behooren op te klimmen, om ze geleidelijk te ontwikkelen. De tegenwoordige ordening onzer industrie dagteekent, althans voor het Vasteland, eerst van het einde der vorige eeuw. De instellingen, vóór de Fransche omwenteling van kracht, legden de nijverheid overal aan banden. Elke werkplaats werd, dank de voorschriften en kostumen der verschillende gilden, binnen zijne oude grenzen gehouden; de jongere broeders van het gild werden, zoolang er eenige ondernemingszucht, eenige zin voor verandering en verbetering in hen was, door de ouderen in toom gehouden, tot zij zelven onherroepelijk aan den ouden sleur gewend waren. Aan elke volmaking of wijziging eener eenmaal aangenomen wijze van bewerking, aan de invoering van ieder nieuw werktuig, waren dus bijna onoverkomelijke zwarigheden in den weg gesteld. Voeg daarbij de verstorende en belemmerende tusschenkomst der regeringen, die de nijverheid der burgers slechts uit het gezigtspunt eener inhalige fiscaliteit beschouwden, en bij den vrijdom van adel en geestelijkheid - overal haast de eenige grondbezitters - ter bevrediging hunner veelzijdige behoeften slechts de geldkisten der nijvere middelklasse konden aanspreken. En wat aan dat alles de kroon opzette en den handel met het buitenland zoo niet onmogelijk maakte, dan toch op alle denkbare wijzen verhinderde en in den weg stond, was de algemeene dwaling, dat alle rijkdom slechts in de kostbare metalen gelegen was, en men aan den vreemdeling moest zien te verkoopen, zonder ooit van hem te koopen - eene dwaling, die, van beide zijden met gelijke hardnekkigheid vastgehouden, haast elke handelsbetrekking reeds in de geboorte afsneed.

In de latere helft der vorige eeuw begonnen de economisten, zoo der Fransche als vooral der Engelsche school, het ongerijmde van zulk eenen toestand in te zien. Met meesterlijke scherpzinnigheid wezen zij overal na, hoe belemmerend eenen invloed elke beperking der vrijheid van handel en nijverheid onvermijdelijk op den algemeenen rijkdom oefenen moet; met kracht en warmte stelden zij hun *laissez faire, laissez aller* tegen de onverdedigbare bekrimpingen en beperkingen der toenmalige industrie over, en behielden althans ten deele het veld.

Gewend als men was, zoowel in de tusschenkomst der regeringen als in het inwendig beheer der gilden zelve, slechts de belangen der schatkist of van enkele personen en familiën behartigd te zien, werd vrijheid en individualisme nu de leus. En, zoo al hier en daar het beschermingsstelsel, vooral in het vermeend belang van den landbouw, tegenover den vrijen handel werd staande gehouden, de vrijheid en onafhankelijkheid der nijverheid werd zoowel praktisch als theoretisch haast overal erkend.

Een noodzakelijk gevolg van het verkeerde en kleingeestige stelsel, waarvan wij zoo even gewaagden, was geweest dat de nijverheid alom, der kindschheid naauw ontwassen en nog in het eerste tijdperk harer ontwikkeling, tot volstrekten stilstand veroordeeld was. Vandaar dat overal de kapitalen waarmede zij gedreven werd van gering aanbelang gebleven waren. De staathuishoudkunde leert ons, dat tot elke productie de zamenwerking van kapitaal en arbeid vereischt wordt. Tot het kapitaal behoort èn de ruwe stof, die verwerkt wordt, èn de uitschotten die de verwerking zelve vordert - de gebouwen waarin, de werktuigen waarmede zij plaats grijpt. - Naarmate eenige tak van nijverheid op een lageren trap staat en met mindere volkomenheid en in kleineren omvang gedreven wordt, moet dus ook het kapitaal in gelijke verhouding geringer zijn. En naar die zelfde mate is elk ligter in staat zich het fonds dat tot de oefening eener bepaalde industrie vereischt wordt te verschaffen, en draagt van den anderen kant de arbeid in sterker rede tot de productie bij, wijl de bekwaamheid van den arbeider des te noodzakelijker en van te hooger waarde wordt, zoo het werktuig waarvan hij zich bedienen moet onvolledigér is. Zoodra was dan ook het gildewezen niet opgeheven, en de vrije nijverheid uit de theoriën der economisten in de werkelijkheid overgegaan, of aanstonds veranderde de rol, welke het kapitaal tot nog toe in de productie gespeeld had, en werd van oneindig hooger belang. Aan ondernemingszucht en vindingrijkheid, vroeger beiden aan zoo knellende banden gelegd, werden plotseling de teugels vrijgelaten: de werkplaatsen werdrn telkens grooter, de zaken telkens op uitgebreider voet gedreven, en de eene uitvinding verving en verdrong de andere.

Maar een nieuw element, dat in gelijken zin nog sterker werkzaam was dan de vrijverklaring der nijverheid en dat uit zich zelve deze reeds onvermijdelijk zou gemaakt hebben, was ge-

boren in den stoom, die aldra aan de kleine industrie den doodsteek gaf, de reusachtige fabrieken onzer dagen in het aanzijn riep, en haast overal handenarbeid door machinale productie, menschen door werktuigen verving. De feiten, waaraan wij kortelijk herinnerden, zijn te overbekend, dan dat wij de aanhaling van voorbeelden noodzakelijk keuren, of beproeven zouden den afstand te teekenen, die de kolossale stoomspinnerij van het spinnewiel, den spoortrein van de vrachtkar scheidt. Nu was het evenwigt dat vroeger tusschen kapitaal en arbeid bestaan had verbroken, en werd de plaats, in het groote werk der productie den mensch toegewezen, hoe langer hoe geringer.

Maar er was meer: niet slechts werd de arbeid van minder aanbelang, maar zij moest in nog sterker rede in waarde dalen. Het kenmerk en doel tevens van alle vooruitgang en volmaking op het terrein der nijverheid is de goede koop, de voortbrenging van hoogere waarde met minder opofferingen, de verlaging der kosten van productie. En onder die kosten van productie behoort in de eerste plaats het loon den arbeider afgestaan, de vrucht van den arbeid. Dat arbeidsloon, reeds van zelve door den veranderden toestand der nijverheid gedaald, moest bij eene voortgaande concurrentie tusschen de hoofden der verschillende industriëele inrigtingen al lager en lager zinken. Die concurrentie, welke in de mogelijkheid de werkplaatsen voortdurend uit te breiden, de productie onophoudelijk te vermeerderen, prikkels en hulpmiddelen vond, noodzaakte elken fabrijkant zijne kosten telkens zooveel mogelijk te verminderen en de bezuiniging tot de uiterste grens te drijven. Die grens lag bij den arbeider in het strikt noodzakelijke levensonderhoud, en deze was dan ook weldra de lijn, tot welke, niet de hardheid van den ondernemer, maar eene onvermijdelijke noodzakelijkheid zijn loon beperkte.

Ware het daarbij gebleven, de arbeider had althans in zijnen arbeid de zekerheid kunnen vinden, zijn leven, schoon dan ook in de uiterste bekrompenheid, zonder vreemde hulp te rekken, en het belang der ondernemers zelve had hem voor honger en volslagen gebrek bewaard. Maar vooreerst stelde de steeds toenemende en vernieuwde menigte der uitvindingen en de telkens verhoogde volkomenheid der werktuigen den fabrijkant niet slechts in staat het arbeidsloon op de uiterste grenzen te houden, maar ook om het werk van mannen door dat van vrouwen en kinderen te doen vervangen, ja zelfs tel-

kens meerdere en nieuwe bezigheden, tot nog toe door menschenhanden verrigt, aan de werktuigen over te laten. Ten anderen trof in den moorddadigen veldslag, op het terrein der vrije concurrentie geleverd, de industriëele dood dan dezen dan genen ondernemer, die, bij mindere uitgebreidheid van zijn kapitaal, den kamp moest opgeven, zijne werkplaats sluiten, en hare bevolking op straat zetten. Eindelijk zag zich de geheele industrie bijna op gezette tijden gefolterd door de zoogenaamde industriëele crises, die zich aanstonds instelden, zoo dikwerf de plotselinge mededinging van een ander land, de sluiting eener enkele haven, de verstopping van een enkel débouché, een perk stelde aan de matelooze productie en den stroom der uitgezonden goederen in de magazijnen der ondernemers terugdreef. Dan vond wat anders de invoering eener nieuwe machine of het faillissement van een enkelen ondernemer voor een gedeelte der industriëele bevolking uitwerkte, voor allen plaats, en een gedwongen *chômage* beroofde de arbeidende klasse ook van dat strikt noodzakelijke, dat hun in den gewonen tijd gelaten was. Zoo werd hun lot: in den regel juist genoeg om niet te sterven, en, bij eene uitzondering haast even dikwerf geldende als de regel zelve, honger en volslagen gebrek. En vandaar armoede en ellende, niet slechts als een toevallig verschijnsel, maar als een noodzakelijk element, niet slechts bij vertraagden handel en nijverheid, maar te midden van den hoogsten industriëelen bloei. Vandaar het panperisme - de kanker, die aan onze tegenwoordige maatschappij knaagt.

Deze is de keerzijde van het zoo algemeen en luid geprezen stelsel van SMITH, maar dat vooral in deze zijne consequentiën het volkomenst door SAY vertegenwoordigd wordt. Vrucht eener reactie tegen den onverstandigen dwang, eeuwen lang door de baatzucht der regeringen en de willekeur der gilden der nijverheid aangedaan, kind van eenen tijd toen, in *Frankrijk* vooral, de burger in de hoogste overheid niets anders zien kon dan eene organisatie van onregt en geweld, roof en plundering, drukte dat stelsel den geest der eeuw - zucht naar vrijheid, afkeer van dwang - op het gebied der staathuishoudkunde volkomen uit. En zeker, in de vrijverklaring der nijverheid heeft de maatschappij eene reuzenschrede gedaan; men heeft slechts voorbijgezien, dat die vrijheid niet volkomen is, zoodra aan de eene zijde de arbeid, aan de andere het kapitaal staat, of liever, dat die vrijheid

dan slechts aan ééne zijde bestaat. De kapitalist kan bij elke overeenkomst de wet stellen, omdat hij, zoo dikwerf het hem lust, de onderneming opbreken en zijn kapitaal elders ter markte kan brengen, of het zelfs kan laten liggen, zonder iets meer dan hoogstens een deel van zijn' overvloed te verliezen, terwijl de arbeider, zoo hij gedwongen wordt zijn fonds - de arbeid - slechts één dag te laten rusten, dien dag hongert. De leer der economisten, dat de arbeid eene koopwaar is, welker prijs, even als die van elke andere, door de verhouding tusschen vraag en bod bepaald wordt, steune op eene juiste opmerking der feiten, de maatschappij mag er het hoofd niet bij nederleggen. Want, zoodra de prijs van den arbeid beneden een zeker peil gedaald is, zijn hongersnood, wanhoop en sterfte de gevolgen. Het zijn hier niet, als bij elke andere rijzing en daling van prijzen, kansen van winst en verlies die tegenover elkander staan, het is het leven of de dood der arbeiders, dat op het spel staat. De stelling dat de werkelijke prijs van den arbeid zich op den duur naar de redelijke behoeften des arbeiders regelen zou - het vooruitzigt, waarmede SAY en RICARDO zich vleiden - is verschrikkelijk gelogenstraft door de uitkomst, die geleerd heeft hoe elastisch die behoeften zijn, en hoe zij telkens krimpen om zich in evenredigheid met het loon te houden. *Ierland*, welks bevolking zich met eene aardappelensoort voedt, die door de varkens geweigerd wordt, en zich in lompen kleedt, staat aan de uiterste grens; maar reeds heeft elke der Engelsche fabrijksteden haar *klein Ierland* - een naam, ten deele aan de afkomst, ten deele aan de armoede der bevolking ontleend; - reeds beginnen zich ook op het Vasteland van *Europa* soortgelijke verschijnselen op te doen. Overal daalt de koopwaar - de menschelijke arbeid - en zinkt de arbeider dieper en dieper. De wetenschap verklaart het feit, maar welk geneesmiddel biedt zij aan?

De middelen, die beproefd zijn en worden, zijn velen. De vraag van het pauperisme heeft in onze dagen de belangstelling gewekt van al wie oog en oor heeft voor wat er buiten den engen kring zijner individueele belangen voorvalt, en zelfs zijn het eigenbelang en de vrees dergenen, die zich anders om het lot der armen weinig zouden bekommerd hebben, wakker geworden - in *Engeland* en *Frankrijk* vooral - toen zij zagen, dat ontzedelijking met de toenemende verarming hand aan hand ging, en het aangroeijend aantal en de stijgende ellende dergenen, wier schrikkelijk lot door geene straf verzwaard kan wor-

den, de veiligheid en eigendommen der meergegoeden voortdurend bedreigde. De philantropie heeft in onze dagen wonderen verrigt. Met geen mindere mildheid dan vroeger zijn de gaven uitgereikt, en met eene voorzigtigheid en zaakkennis, die buiten het bereik lag van vroegere geslachten, besteed. Wij gewagen hier niet eens van de duizenden rampen, door individueele liefdadigheid gelenigd, maar hebben het oog op de velerlei inrigtingen, die, zoo ze al niet allen scheppingen van onzen tijd zijn, althans in onze dagen een vroeger niet gekenken trap van volkomenheid bereikt hebben; inrigtingen, die niet eene oogenblikkelijke, maar eene voortdurende werking, geen stelping slechts van het bloed maar genezing der wond ten doel hebben. Zij staan u voor den geest, zonder dat ik ze noeme, die velerlei bewaar- en herhalingscholen, die instellingen van pleegzusters, die gasthuizen en krankzinnigengestichten, die toevlugtsoorden voor jeugdige misdadigers of berouwhebbende vrouwen, en hoevelen niet meer, welker opsomming ik niet beproeve, wijl ik het onmogelijk achte met volledigheid de velerlei vormen na te gaan, door eene alomtegenwoordige en tegemoetkomende liefdadigheid aangenomen, die geene soort van rampen ongeheeld, geene klasse van behoeften onvervuld wilde laten.

Geen minderen lof verdient wat de Staat zelve in vele rijken gedaan heeft: de generalisatie vooreerst van het Lager Onderwijs, de instelling der Spaarbanken door het krediet van den Staat zelve gewaarborgd, de genootschappen van wederzijdschen onderstand tusschen de verschillende werklieden van hooger hand daargesteld en aangemoedigd, de regtbanken der *prud'hommes* eindelijk, die gelukkige uitbreiding van het beginsel, dat bij de Fransche wetgeving ook in de regtsspraak der gezworenen en de regtbanken van koophandel gehuldigd werd.

Maar is er onder die vele lenigende middelen een enkel van genezende kracht? Een aanzienlijk deel dier verschillende inrigtingen hebben slechts exceptionnele toestanden - ligchaamsgebreken, ziekte, ouderdom - op het oog. Eene andere klasse van gestichten en instellingen, die op onderwijs en opvoeding betrekking hebben, al vangen zij - gelijk de onlangs te *Parijs* opgerigte *Crèches* - reeds bij de wieg aan, begeven den arme op een bepaald punt zijns levens. Gedurende den tijd die hem rest moge hem de spaarbank eene geschikte gelegenheid aanbieden, om zijne overwinsten te plaatsen en zich tegen eigene spilzucht te wapenen, moge de regt-

bank der *prud'hommes* hem verzekeren dat het verschuldigde loon hen zal worden uitbetaald en hem vrijwaren voor die beknibbelingen en afpersingen, waaraan, vooral in *Engeland*, de werklieden zoo vaak blootstaan: een en ander komt hem slechts te hulp, wanneer zijne inkomsten zijne nooddruft bevredigen of overtreffen: bij werkelijke armoede baten die middelen niet. En armoede, wij zagen het, heeft in onzen tijd niet in toevallige, persoonlijke, uitzonderings-toestanden haren oorsprong; zij vindt dien in het onvoldoende van het loon dat op den duur den werkman wordt uitbetaald, en in de gedwongen stakingen van den arbeid, die hem telkenreize en onverhoeds ook van het karigste loon berooven.

In dien toestand blijft dus niets dan de aalmoes, de openlijke bedeeling, over. Door de algemeene liefdadigheid moet het ontbrekende worden aangevuld, of de arme moet van gebrek omkomen. Hoe ijdel de verwachting was, dat men, door op den duur aan de lagere klassen werk te verschaffen, het bedrag der aalmoes verminderen en hare verderfelijke werking op den bedeelde opheffen zou, heeft de wetenschap reeds lang geleerd en de ondervinding bewezen. Maar de aalmoes, de bedeeling zelve, is zij op den duur uitvoerlijk? Is het denkbaar dat voortdurend de meervermogende leden der maatschappij de minvermogende zullen kunnen ondersteunen? Wij willen wederom het voorbeeld van *Engeland* laten spreken.

Men weet, welke de toestand van dat rijk was tijdens de armen-wet van ELIZABETH, die tot in 1834 van kracht bleef. Het beginsel bij die wet vastgesteld was, dat ieder onvermogende een stellig regt had op verpleging en onderhoud. Dat regt kon hij doen gelden tegen het kerspel, waarin hij zijn verblijf hield, en de verschillende kerspelen waren verpligt de som, tot onderhoud hunner armen benoodigd, van de overige inwoners te heffen. In 1833 was het vereenigd bedrag dier armenbelasting (*poor tax*) in *Engeland* alleen, buiten *Schotland* en *Ierland*, en dus op eene bevolking van 14,000,000 menschen, tot eene som van 8,000,000 ponden sterling (bijna ƒ 100,000,000) gestegen. En niettegenstaande, of liever, juist ten gevolge der ontzaggelijke opofferingen, welke zich de meervermogenden getroostten, steeg het getal armen voortdurend, en moest men weldra de onmogelijkheid inzien, het aangenomen stelsel langer vol te houden. Die overtuiging gaf aanleiding tot de wijzigings wet (*amendments-act*), welke na langdurige aarzeling in 1834 aan de Kamer der Gemeenten werd

voorgesteld en door haar aangenomen. Reeds de naam duidt aan dat de vorige wet slechts eene schijnbaar geringe wijziging ondergaan heeft. En inderdaad, het beginsel dat elk onvermogende het regt heeft van de maatschappij het noodzakelijk onderhoud te vorderen, is behouden; alleenlijk is aan deze erkentenis het beding toegevoegd, dat hij dat onderhoud zal moeten zoeken en genieten *in het Werkhuis*. Niets haalt bij de zorgvuldige verpleging en welwillende behandeling, welke in de verschillende werkhuizen, die sints de invoering der nieuwe wet overal in *Engeland* verrezen zijn, aan de ouden en zieken ten deele valt. Voor de overigen daarentegen is de wet: harde en voortdurende arbeid - de zwaarste mogelijk: die van den *tread-mill* - en volstrekte afzondering der bedeelden van verschillende jaren en kunne. De arme vindt dus in de Engelsche werkhuizen het strikt noodige tot behoud des levens, mits hij alles opoffere wat aan dat leven eenige waarde geeft: de vrijheid en het huisgezin. Het doodvonnis, door de tegenwoordige maatschappelijke orde over den arme uitgesproken, wordt door de openlijke liefdadigheid in eene voortdurende gevangenschap veranderd! - De economische resultaten der nieuwe wet hebben de algemeene verwachting verre overtroffen; in weinige jaren was het bedrag der armenbelasting op een derde teruggebragt, maar ten koste van hoeveel ellende en menschenlevens? Want haast overal zagen de armen, aan de uiterste ellende ten prooi, liever den hongersdood te gemoet, dan zich aan het gevreesde en gehate werkhuis aan te melden. Wie zich daarenboven aan de harde proef gewaagd en ze niet ten einde toe heeft doorgestaan, voor hem zijn de poorten van het werkhuis voortaan gesloten, hetwelk iedereen naar willekeur verlaten kan, maar waarin niemand ten tweedenmale wordt toegelaten.

Dat het Engelsche werkhuisstelsel voortreffelijk zijn zoude, zoodra de armoede inderdaad de schuld des armen, een bewijs van vadzigheid of spilzucht was, behoeft wel geen betoog. De hardheid ligt daarin, dat in verreweg de meeste gevallen de armoede, in stede eener vrijwillige eene noodzakelijke is, de vrucht niet van persoonlijke schuld, maar van onverbiddelijke omstandigheden. Eene maatschappij, waarin elk zich door arbeid het noodzakelijk levensonderhoud verschaffen kan, is geregtigd den luijaard het genadebrood met harde gestrengheid toe te meten. Maar zoo die maatschappij aan een aanzienlijk en telkens toenemend aantal van hare leden geene keuze laat

dan tusschen den hongersdood of het volslagen verlies der vrijheid en de ontbinding van het huisgezin, een lot, dat zij te vens den misdadiger als straf oplegt; zoodra zij dus eigenlijk de armoede straft, zonder middelen aan te wijzen of aan de hand te geven om haar te ontgaan, is het dan te verwonderen, zoo die maatschappij zich met heftigheid door enkelen ziet aangetast, zoo men hare ordening, waaruit zulke resultaten voortvloeijen, aan eene scherpe en bittere critiek onderwerpt.

En toch, tusschen de beide stelsels, dat der armen-wet vóór 1834 en dat der wijzigings-wet, ligt geen middenweg. De officiëele liefdadigheid, de geregelde bedeeling der armen, is op den duur eene onmogelijkheid. Al lag er geene onregtvaardigheid in, om door eene telkens terugkeerende en telkens verhoogde belasting de werkzame klassen der maatschappij van een deel der vruchten van hunnen arbeid ten behoeve der werkeloozen te berooven, het gevolg is op den langen duur, dat het aantal dergenen, van wie de gedwongen aalmoes gevorderd kan worden, telkens afneemt, en dat dergenen die ze behoeven in gelijke mate aangroeit. Aangroeit, omdat zelfs zij, die anders welligt gelegenheid tot arbeiden zouden gezocht en gevonden hebben, op de zekerheid dier bedeeling insluimeren, en ze daardoor in telkens ruimer mate behoeven. Aangroeit, omdat die zekerheid den laatsten dijk wegneemt, die den steeds wassenden vloed der verarmde bevolking tegenhoudt, het laatste bezwaar opheft, dat ontucht en zorgeloosheid zou kunnen voorkomen, en tot matigheid en onthouding in en buiten het huwelijk leiden. Aangroeit eindelijk, omdat bij eene toenemende concurrentie de industriëele ondernemer zich in de mogelijkheid ziet de beperking van het loon zijner werklieden, ook beneden het strikt noodige door te voeren, zoodra de maatschappij het ontbrekende aanvult. Het stelsel, uit een kwalijk opgevat begrip der Christelijke liefdadigheid geboren, - eene liefdadigheid, waarvan het beginsel met kracht kan worden vastgehouden, schoon zich de vormen der toepassing naar den gewijzigden toestand der maatschappij veranderen - wordt door wetenschap en ondervinding beiden luide veroordeeld. Het is olie in de vlammen, die de rust en het bestaan onzer maatschappelijke orde bedreigen. Het is vertroeteling der kwaal, in stede van genezing. Het leidt, waar men het in al zijne gevolgtrekkingen wil toepassen, niet tot wegname der armoede, maar tot verarming van allen.

Maar het tweede stelsel, schoon aan de strikte beginselen

der staathuishoudkunde overeenkomstig, in overeenstemming met de onwederlegbare resultaten van MALTHUS, is nog onmogelijker. Het tast de kwaal in het hart aan, maar het druischt tegen de inspraken der menschelijkheid, tegen het zedelijk gevoel van elken burger aan. Het is geene wijze van weldadigheid te oefenen, maar eene openlijke verklaring dat de maatschappij van die oefening afziet. En welke maatschappij, welke Christelijke maatschappij vooral, kan op den duur bij zulk eene verklaring, al wordt zij haar door den drang des oogenbliks afgeperst, volharden? Reeds verheft zich door geheel *Engeland* eene magtige stem tegen het nog kortelings zoo hooggeroemde werkhuisstelsel, eene stem, welke door de openlegging der meest bevredigende economische uitkomsten niet langer tot zwijgen kan gebragt worden. Wat meer is, men voelt zich nu reeds onvermogend dat stelsel in zijne volle gestrengheid toe te passen, en telkenreize zien zich de commissiën, met de toepassing der wet van 1834 belast, gedwongen van haren letter af te wijken, en, bij den volstrekten onwil van enkele gedeelten der bevolking om zich in de werkhuizen te laten opsluiten, de bedeelingen aan de huizen voort te zetten of te hervatten. Het zij zoo dat de arme geen bewijsbaar regt hebbe om bij het ontoereikende zijner middelen van bestaan het noodig onderhoud van de maatschappij te vorderen: welke maatschappij durft zich op de onvolledigheid dier titels beroepen, wanneer de armoede zich in haren schoot openbaart? Welke staat kan lijdelijk toezien, dat honger en ellende een deel harer bevolking vertient, zoolang onder het overig gedeelte dier bevolking nog welvaart en overvloed gebleven is. Zulk eene houding ware in onzen tijd onmogelijk.

Zoo hebben wij hier onmogelijkheid en onzedelijkheid aan beide zijden. Eene geregelde bedeeling der armen is onzedelijk, wijl zij luiheid en zorgeloosheid kweekt en aanmoedigt; onmogelijk wordt zij vroeg of laat. Maar die bedeeling te staken of te weigeren is even onmogelijk en zeker niet minder onzedelijk.

Het ligt buiten het bestek van dit artikel, de verschillende middelen aan te wijzen en te toetsen, door velen, ook dergenen die tot geenerlei socialistische school of sekte behooren, aan de hand gedaan, om uit dien onhoudbaren toestand te geraken. Wij willen slechts de tegenspraak aan den dag brengen, die op den grond onzer maatschappelijke orde ligt, en scherp en gewigtig genoeg is, om ons een belangstellend,

schoon omzigtig oor te doen leenen aan hervormings- en verbeteringsplannen, door mannen van zuivere beginselen en helderzienden blik voorgedragen, twee hoedanigheden, welke aan LOUIS BLANC ook door zijne heftigste bestrijders niet zullen ontzegd worden.

Maar het pauperisme heeft nog eene andere zijde, welke op de ontwikkeling en wijziging der denkbeelden van de Fransche socialisten althans, van grooten invloed geweest is, en die wij bij de kenschetsing van hun standpunt niet mogen voorbijzien. De schreeuwende maatschappelijke ongelijkheid, waarvan het pauperisme het toppunt is, is niet alleen onbestaanbaar met het absolute gronddenkbeeld eener maatschappij, maar is ook bepaaldelijk in strijd met de rigting, welke de beschaving, de Germaansch-Europeesche inzonderheid, volgt. Zij staat tege deze als een vijandig en onvereenigbaar element over; en wordt vooral in *Frankrijk* als zoodanig beschouwd en gevoeld, wijl nergens zoozeer als dáár die rigting theoretisch erkend wordt, nergens vooral zich zoozeer historisch ontwikkeld heeft. Op die historische ontwikkeling hebben wij nog een vlugtigen blik te slaan.

Het gronddenkbeeld van alle wezenlijke beschaving, in zooverre het voor ontleding vatbaar is, lost zich in twee verschillende denkbeelden op, of liever, heeft twee verschillende zij den. Wij geraken vooreerst tot het denkbeeld der goederen zelve, stoffelijke zoowel als zedelijke, welker zamenstel datgene uitmaakt, wat wij beschaving noemen: het maatschappelijk kapitaal, in dien uitgestrekten zin, waarin het somwijlen door de economisten wordt opgevat; maar vervolgens ontmoet ons ook het denkbeeld der toeëigening dier algemeene goederen, door - der verspreiding van dat maatschappelijk kapitaal over - de verschillende individuen, wier vereeniging de maatschappij daarstelt. Eene beschaving is onvolkomen en eenzijdig, zoolang zij zich tot eene bloote vermeerdering en volmaking dier algemeene goederen bepaalt; zij bestaat eerst in hare volheid dan, wanneer de goederen op verschillende personen overgaan, en bestaat in hoogeren graad, naar mate die overgang algemeener is, naar mate meerderen tot genot van - tot aandeel in - het maatschappelijk kapitaal geroepen worden. Vandaar de eenzijdigheid, de beperktheid, de vergankelijkheid der Aziatische, Grieksche of Romeinsche beschavingen. Bij hooge verfijning van zinnelijk genot en weelde, bij eene later nooit geëvenaarde volkomenheid van kunsten en letteren, bleven die be-

schavingen altijd in een engen kring bepaald. Tegenover den weelderigen en wellustigen Aziatischen despoot staan zijne verarmde en verdierlijkte onderdanen; tegenover de fijnbeschaafde Grieken, de barbaren, met wier woeste horden zij elke aanraking schuwden; tegenover de grootheid van *Rome*, de uitgeplunderde provinciën en het heirleger van slaven in de wereldstad zelve.

Wie zou de ontkentenis wagen, dat aan de Germaansch-Europeesche beschaving, al is zij misschien niet op alle punten tot de hoogte der Grieksche en Romeinsche wereld gestegen, een verhevener karakter, eene hoogere rigting eigen is. Die verhevenheid ligt juist in hare assimileerende kracht, in de haar eigene strekking, de eenmaal verkregen goederen zooveel mogelijk gemeen te maken, in hare onafhankelijkheid van elke beperking door nationaliteit, castewezen of slavernij. Dit karakter is inzonderheid in hooge mate aan de Fransche beschaving eigen, maar heeft zich ook dáár gelijk elders, eerst langzaam en historisch ontwikkeld. Het castewezen, ja bijna de slavernij, bestonden inderdaad gedurende de middeleeuwen, tijdens de alleenheersching van adel en geestelijkheid. De oorlog, door den Landsheer den magtigen leenmannen der Kroon aangedaan, was aanvankelijk der burgerlijke vrijheid en gelijkheid gunstig; maar weldra vonden deze in de willekeur der vorsten een nieuwen vijand. Van daar dat die onmiskenbare trek der Fransche beschaving in de zeventiende en het begin der achttiende eeuw juist dáár meer dan elders tegengewerkt en belemmerd werd. Ja, zij scheen in dezelfde rigting te zullen afdwalen, waarin de vroegere beschavingen waren te gronde gegaan. Weelde en verfijning aan het hof, bij den grooten adel en de hooge geestelijkheid, uittering en verarming bij het gros der natie, zoo was de toestand des rijks in het schitterende tijdperk van LODEWIJK XIV. Alles was op het voordeel en genot der bevoorregte klassen ingerigt, en eene lijn, haast even scherp getrokken en onoverschrijdbaar als bij de Aziatische casten, scheidde die klassen van het overig deel der natie, de *noblesse* van de *manants*, die, wederzijds in geheel vreemdsoortige denkbeelden opgevoed, aan afwijkende zeden gewend, door verschillende wetten beheerscht, haast niets gemeen hadden dan de lucht welke zij inademden.

Maar het levensbeginsel der Europeesch-Germaansche maatschappij was voor geene voortdurende onderdrukking vatbaar, en

langzamerhand begonnen op den bodem van het volksleven de zaden eener aanstaande hervorming te rijpen. Het gelijkheidsdenkbeeld, in de staatsvorm verloochend, won veld in de openbare meening, en vond vooral een magtigen bondgenoot in de letterkunde. De litteratuur der gulden eeuw van LODEWIJK XIV was, met al de keur en kunst harer vormen, geene nationale geweest. Zij had zich slechts tot de kleine schare gerigt, die, op grooteren of kleineren afstand, den koning en zijn hof omringde. Zij was eene *littérature de cour*. De letterkunde der achttiende eeuw daarentegen, zij het al dat hare voortbrengselen eene mindere, eene meer voorbijgaande kunstwaarde hebben, had eene hoogere beteekenis en een breeder publiek. Zij sprak tot geheel het Fransche volk en stelde de wapenen, zoo der helderste en overtuigendste redenering, als der scherpste en bitterste ironie, der lang verguisde en miskende natie ten dienste. De trots van den adel, de huichelarij der geestelijkheid, ja weldra elk der tallooze gebreken van het geheele staatsstelsel, vonden in haar eene onvermoeide en welgewapende vijandin; en men zegt niet te veel, wanneer men beweert, dat, toen LODEWIJK XVI door financiëelen nood gedrongen zijne generale staten bijeenriep, de omwenteling onvermijdelijk was geworden, en het vermolmde staatsgebouw, dat weldra onder de toejuichingen der ontwaakte natie ineen zou storten, reeds onherroepelijk door de openbare meening veroordeeld was. De vragen door SIÈYES in zijn beroemd pamphlet gesteld: '*Qu'est le tiers-état? Rien. Que doit-il être? Tout*.' waren door geheel *Frankrijk* gedaan, en in denzelfden zin beantwoord. Inderdaad, naauw had de vergadering hare werkzaamheden aangevangen, of elke nieuwe dag aanschouwde een nieuwen triomf van het gelijkheidsbeginsel, en eene enkele nacht, die van den eeuwig gedenkwaardigen 4^{den} Junij, 1789, was voldoende om het gebouw van ongelijkheid en onregt, waartoe elke der voorgaande eeuwen haren steen had bijgebragt, voor altijd omver te halen. Van dien tijd af was voor het Fransche volk de burgerlijke gelijkheid onherroepelijk verkregen. Gelijkheid van burgerlijke regten, opheffing van alle wettelijk onderscheid van standen, vernietiging van alle privilegiën, zijn in elke der constitutiën, die elkander sedert hebben opgevolgd en verdrongen, geschreven, en zullen wel in elke nieuwe constitutie geschreven worden, welke dat rijk nog zou mogen aanschouwen. De openlijke verklaring der wet, dat eene bepaalde klasse der burgerij onder afzonderlijke

wetten leeft, door bijzondere regters gevonnisd wordt, afzon derlijke vrijdommen heeft, zoo tegen de vorderingen van den staat als tegen die der gewone schuldeischers, en bij uitsluiting tot enkele betrekkingen benoembaar is, mogen wij, wat *Frankrijk* althans belangt, voor de toekomst onmogelijk stellen.

De strijd, bij den aanvang der Fransche omwenteling vooral tegen de burgerlijke ongelijkheid gevoerd, werd dan ook sedert op het gebied der staatkundige gelijkheid overgebragt. Men verlangde voortaan niet slechts door gelijke wetten beheerscht te worden, maar gelijk aandeel in de wetgeving zelve. De constitutie van 1793 beantwoordde aan dien eisch volkomen. De politische onderscheiding, welke de constitutie van 1791 tusschen den *citoyen* en den *citoyen actif* gemaakt had, werd opgeheven, en alle meerderjarige burgers verkregen een gelijk regt op de keuze der volksvertegenwoordiging. Men weet van hoe korten duur het rijk dier constitutie geweest is. Eene poging, die volkomene staatkundige gelijkheid bij de wet vast te stellen, is ten tweedenmale niet gewaagd, en, bij al de wisselingen, welke het kiesstelsel sedert in *Frankrijk* ondergaan heeft, is altijd eene zekere mate van eigendom als onmisbaar vereischte tot de uitoefening der staatkundige regten aangenomen. Het is er echter verre van daan, dat, hetzij in *Frankrijk*, hetzij in de overige Europeesche staten, de behoefte aan staatkundige gelijkheid zich vreedzaam in de grenzen voegen zou, waarbinnen men deze wil beperken. De belangstelling, welke de kiesvrage overal en voortdurend wekt, getuigt van de woeling van den volksgeest, pleit voor de waarheid der opmerking, door een onzer grootste staatsmannen gemaakt, dat, welke mate van eigendom men ook aan de staatkundige bevoegdheid ten grens stelle, eene ontwikkelde publieke opinie altijd zal trachten die grens te verzetten, en de aandrang daartoe in gelijke rede sterker zal zijn, als het getal der toegelatenen grooter wordt.

Van waar die strijd? Van waar de tegenstand, die het gelijkheidsbeginsel, welks zege ieder in de burgerlijke wetgeving goedkeurt of toejuicht, op het politisch terrein ontmoet. Zeker niet alleen aan de zelfzucht der hoogere klassen ligt de schuld. Ook de meest edelmoedigen en onbevooroordeelden onder hen zullen voor een algemeen stemregt terugdeinzen. De tegenspraak ligt daarin, dat staatkundige gelijkheid bij maatschappelijke ongelijkheid eene onmogelijkheid is. De fictie, waarin zich de voorstanders der algemeene verkiezingen zoo gaarne vermeiden, dat alle burgers van den staat gelijkelijk aan het vader-

land gehecht zijn, gelijk belang hebben bij den bloei der gemeene zaak, wordt door de waarheid verschrikkelijk gelogenstraft. Er is in elke staat, en in de grootste en bloeijendste staten vooral, eene ontzaggelijke massa, een aanzienlijk deel der bevolking, dat van den eenen kant, in zwaren handenarbeid een niet of naauwelijks tot rekking van een vreugdeloos leven voldoend loon vindende, bij de algemeene orde geen belang heeft, dat van den anderen kant, door gebrek en ellende in onkunde gehouden en tot onzedelijkheid gebragt, in het belang der overige burgers, ja van de veiligheid van den staat, buiten allen staatkundigen invloed moet gehouden worden. De constitutie van 1793, die het staatsgezag aan het geheele volk in handen gaf, bleek onuitvoerlijk en vergankelijk, niet omdat staatkundige gelijkheid op zich zelve een onding zijn zoude - zij is, verre vandaar, de wet der toekomst, tot welker heerschappij ons elke dag nader brengt - maar omdat zij bij eene zoo scherp afstekende maatschappelijke ongelijkheid onmogelijk is. De bloedige bladzijde der geschiedenis, door de lotgevallen van dat jaar gevuld, leert wat men van het gezag eener toomelooze, onbeschaafde, verarmde volksmenigte te wachten heeft; maar die schrikkelijke les, welverre van tegen staatkundige gelijkheid, tegen eene democratie in zuiveren zin te pleiten, veroordeelt integendeel een maatschappelijken toestand, waarin een deel der burgerij den invloed op het staatsgezag welke hun wettig toekomt, niet zonder gevaar voor zich zelven, hunne medeburgers en de geheele maatschappij oefenen kunnen, Het is hier welligt van belang, de getuigenis in te lasschen van een man, wien niemand van ziekelijk utopisme of heethoofdige overdrijving beschuldigen zal, van ALEXIS DE TOCQUEVILLE.

‘Overal,’ zegt hij in de Inleiding tot zijn werk *over de democratie in Noord-Amerika*, ‘overal heeft men de meest verschillende gebeurtenissen in het leven der volkeren ten voordeele der democratie zien uitloopen. Zoowel zij, die haren zegepraal wenschten, als zij, die zich in generlei opzigt om haar bekommerden; zij, die voor haar gestreden hebben, als zij zelfs die zich luide hare vijanden verklaard hebben: allen zijn langs denzelfden weg voortgestuwd, allen hebben vereenigd gewerkt, de een zonder het te weten, de ander zijns ondanks, - blinde werktuigen in de hand Gods.’

‘De trapsgewijze ontwikkeling van de gelijkheid der stan-

den is dus een providentiëel feit, en draagt er al de voorname kenteekenen van: zij is algemeen, zij is duurzaam, zij ontsnapt telken dage aan de menschelijke magt, alle gebeurtenissen, alle menschen, strekken haar ten goede.'

'Zoude het redelijk zijn te gelooven, dat eene maatschappelijke beweging, die sints zoo langen tijd zich ontwikkelt en vooruitgaat, door de pogingen van een enkel menschengeslacht zou kunnen worden tegengehouden. Gelooft men in ernst dat de democratie, die het leenstelsel verwoest en de koningen overwonnen heeft, voor den middelstand en den rijkdom zal terugdeinzen? Zal zij haren zegetogt staken, nu zij zoo magtig is geworden en hare vijanden zoo zwak?'

Er bestaat dus door geheel *Europa*, en bij de meest ontwikkelde natiën in de hoogste mate, eene behoefte, een trachten, zij het slechts naar staatkundige gelijkheid; maar terwijl de Europeesche maatschappij het beginsel meer en meer huldigt, wordt de toepassing telken dage verschoven en uitgesteld door een voortdurend toenemen der maatschappelijke ongelijkheid. In eene maatschappij als de onze zou de zege van het gelijkheidsbeginsel, het doel, waarop de geheele geschiedenis voortdurend het oog houdt, eene openbare ramp zijn. Staatkundige gelijkheid bij een verschil van maatschappelijke toestanden, zoo schreeuwend als in onze dagen, kan geene andere vruchten dragen, dan eene gewelddadige omkeering der maatschappij. En toch die beweging, schoon nog niet zoo heftig dat wij wanhopen zouden haar te leiden, is te krachtig om langer te worden tegengehouden. Wij nemen gaarne het denkbeeld aan, dat de mindere klassen onder de voogdij staan der hoogere, dat de opvoeding en leiding der eersten aan de laatsten is toevertrouwd; maar men vergete niet dat het oogenblik der emancipatie nadert, en de losbarsting verschrikkelijk zal zijn, zoo de meerderjarige, onvoorbereid en zonder overgang, eensklaps in het bezit zijner regten treedt. Wij wenschten dat de zoogenaamd praktische mannen van onzen tijd - in zoover hun praktische zin iets meer is dan het *après nous le déluge* - de vraag ook uit dat oogpunt beschouwden. Wij geven hun voor een oogenblik hunne minachting voor theoriën, hunnen afkeer zelfs van het gelijkheidsbeginsel toe. Laat hen aristocraten zijn zooveel zij willen, en slechts hun eigen belang en dat hunner onmiddelijke omgeving raadplegen; dan nog vragen wij hun, of zij ook dat belang niet door eene misschien niet zeer verwijderde toekomst bedreigd zien. Gaarne

geven wij toe, dat de symptomen, waarop wij hier het oog hebben, zich nog in *ons* volksleven niet ontwikkeld hebben, en juichen des noods met hen den kalmen, tevredenen en ordelievenden geest onzer natie toe; maar nimmer welligt was de solidariteit van belangen tusschen de verschillende natiën grooter dan thans, en wij gelooven aan geene gewapende of ongewapende neutraliteit van ons plekje gronds, zoo andermaal de storm der omwentelingen *Engeland* of *Frankrijk* beroerde - omwentelingen, die van andere en vreesselijker natuur zouden zijn dan in vroeger dagen. En wanneer wij meenen, dat welligt de toekomst van zulke gebeurtenissen zwanger gaat, hebben wij niet alleen de magtige en invloedrijke partij in het oog, die in beide landen blindelings het stemregt aan de geheele bevolking wil uitreiken, maar ook vooral de dreigende verschijnselen van communismus en chartismus.

De eigenaardige trek, die communismus en chartismus onherroepelijk van elke socialistische school onderscheidt, ligt in hunnen verschillenden oorsprong. De gelijkheid, zoo als zij ook door de overdrevenste socialisten - zelfs in de utopiën van FOURIER - gedroomd wordt, is een toestand van verhoogde beschaving; hun doel is opheffing van het leed der mindere klassen, door dezen aan de voordeelen en genietingen der beschaving deel te geven. De gelijkheid daarentegen, zoo als zij door chartisten en communisten gedacht wordt, is eene nederdalende en verlagende. Hun programma vordert gewelddadige slegting van elke maatschappelijke hoogte, opoffering des noods van alle voordeelen der beschaving ten koste eener ruwe gelijkvormigheid, terugkeer tot den onbeschaafden natuurstaat. Het behoeft wel geen betoog, dat zulke leerstellingen - vruchten eener fanatisch opgewonden verbeelding of van een tot wanhoop gestegen wrevel - op zich zelve wederlegging noch zelfs aandacht verdienen. Zoo bij het vernemen der tooverachtige resultaten, welke de Fourieristen zich van de verwezenlijking hunner theoriën belooven, een ongeloovige glimlach ons op de lippen komt, weidt toch ons oog met een zeker welgevallen over de bekoorlijke tafereelen, door eene weldadige doch al te weelderige verbeelding voor ons opgehangen. Met afgrijzen en walging daarentegen sluiten wij het oor voor de afschuwelijke kreten van haat en vernielingszucht, die ons uit de gezwollen programma's der communisten tegengalmen. De diepste onkunde daarenboven der wetten, waarvan de voortbrenging en verdeeling van het maatschappelijke kapitaal afhangen, heerscht in eene leer die, door onkundigen uitgedacht, slechts onder verblin-

den en onwetenden aanhangers vindt. Maar in het bloote feit, dat dergelijke theoriën, die opheffing van den eigendom en het huisgezin, gemeenschap van vrouwen en goederen, opstand en koningsmoord, slegting, niet slechts van alle maatschappelijk, maar ook van alle intellectueel onderscheid, door een stelsel van opvoeding, voor allen gelijk en tot het striktst noodzakelijke beperkt, ontkentenis en vernietiging eindelijk, zoowel der godsdienst als der individueele vrijheid leeren, den volke gepredikt worden, en talrijke en hartstogtelijke aanhangers vinden in een land, dat aan het hoofd der Europeesche beschaving staat, ligt eene verschrikkelijke waarschuwing opgesloten. Wij hebben het oog op de afgrijsselijke leer van BABEUF. Men kent de geschiedenis zijner zamenzwering en van hare ontdekking gedurende het *Directoire*. Als alle factiën boog en zweeg ook de zijne onder den ijzeren scepter van NAPOLEON. De geheime genootschappen tijdens de restauratie door geheel *Frankrijk* verspreid, hadden te veel mannen van talent en verlichting in hun midden, om aan zulke ongerijmde en hopelooze plannen en denkbeelden eenigen kans te laten. Zoo lang zelfs na de Julij-revolutie de republikeinsche partij met de eigenlijke volkspartij verbonden bleef, bepaalde zich het programma der verscheidene geheime genootschappen tot eene democratische staatsvorm en een algemeen kiesregt. Eerst in 1835, toen de beschaafde klassen, van zoo veel onrust en bloedstorting vermoeid, zich uit alle geheime verbindingen terugtrokken en alle omwentelingsplannen opgaven, ontwikkelde zich het communismus, ten gevolge vooral der pogingen van BUONAROTTI, een der vroegere aanhangelingen van BABEUF, tijdens diens gevangenneming uit *Frankrijk* gevlugt, en na 1830 weêrgekeerd, op nieuw. En sints dien tijd heeft zich de verderfelijke sekte, onophoudelijk in den donker uitgebreid. Somwijlen heeft eene mislukte poging tot opstand of koningsmoord vergund een blik te werpen in den afgrond, en telkens de verschrikkelijke zekerheid gegeven, dat op den bodem eener beschaafde maatschappij eene partij woelt en werkt, wier pogingen den ondergang van maatschappij en beschaving beiden bedoelen.

Zoo het communisme in *Frankrijk* echter slechts op voorwaarde eener volstrekte geheimhouding bestaat, en het donker, waarin het zijne vorderingen en overwinningen verbergen moet, zelfs eene slechts toenaderende schatting van zijne strijdkrach ten onmogelijk maakt, in *Engeland* - het land eener onbe-

schroomde publiciteit - is zulk eene schatting van het aantal der chartisten mogelijk. Zij hebben daartoe zelve de wereld in staat gesteld door de aanbieding der beruchte petitie, den 1steu Mei, 1842, bij het huis der gemeenten ingereikt, waarin niet slechts het algemeen stemregt, waartoe zich oorspronkelijk hunne eischen bepaalden, maar afschaffing van wat de petitionarissen, 'het monopolie van het papieren geld, de werktuigen, den grond, de middelen van transport, den godsdienst en de drukpers,' noemden, omverwerping in een woord en vernieling der geheele maatschappij. En die petitie, over welker dolzinnige inhoud zich zelfs Mr. DUNCOMBE, die zich als lid der kamer met de aanbieding belast had, meende te moeten verontschuldigen, telde 3,317,702 onderteekenaars.

Zulke feiten spreken luide. Wij behoeven ten overvloede niet van de talrijke vereenigingen te gewagen, door de verschillende arbeiders in de Engelsche fabrieksteden opgerigt, met het enkele en openlijk erkende doel, om elkander in den strijd tegen de fabrijkanten tot steun en hulpe te zijn - een strijd, die telkenreize zich in gedwongen stakingen van den arbeid, en maar al te dikwijls ook in moord en beandstichting kond doet. Nog onlangs hebben ook de Fransche geregtshoven van de willekeurige handelwijze eener soortgelijke vereeniging gewaagd. Overal is de brandstof voorhanden, en de vlam gereed bij de eerste vonk uit te barsten.

Wij vatten het gezegde zamen. De ellende is in onze tegenwoordige maatschappelijke ordening een algemeen en noodzakelijk feit. Zij mag niet lijdelijk geduld worden, en geen der vele aangewende middelen is voldoende haar uit te roeijen. Die ellende is in strijd met de rigting onzer beschaving, die zich voortdurend naar de verwezenlijking van maatschappelijke en staatkundige gelijkheid uitstrekt. Een donker voorgevoel dier rigting, gevoegd bij den bitteren druk der oogenblikkelijke ellende, beweegt ook de lagere klassen, en dreigt verwoesting en omverwerping, zoo men zich niet tot leiding en wijziging schikt.

Wij hebben in ruwe en breede trekken de voorname grieven geschetst, door de socialisten tegen onze maatschappelijke ordening ingebragt, en het standpunt aangewezen, waarvan zij in hunne wereldbeschouwing en hervormingsplannen uitgaan. Die beschouwingen echter zijn, tot op eene zekere hoogte althans, hun niet uitsluitend eigen. Ook onder de eigenlijk gezegde economisten, die met mindere of meerdere afwijking het stelsel van SMITH en SAY vasthouden, is de erkentenis algemeen geworden,

dat er, en wel te midden der overvloedigste productie, groote en toenemende ellende gevonden wordt, en het lot der geheele Europeesche maatschappij van de wijze, waarop de beangstigende vraag van het pauperisme zal worden opgelost, afhangt. Ten dezen opzigte zijn onder de menschen van werkelijke studie de optimisten schaarsch. Schoon de voorstelling van de ellende der lagere klassen aan de eene zijde al meer vergoêlijkend zijn moge, terwijl men aan den anderen kant met opzet de scherpste kleuren voor zijne tafereelen kiest, over haar bestaan is men het volkomen eens; men twist slechts over het geneesmiddel.

Wanneer de socialisten over de ongelijke verdeeling der middelen van bestaan klagen, heeft MICHEL CHEVALIER volkomen gelijk in zijne opmerking, dat, zoo de jaarlijksche productie van geheel *Frankrijk* in gelijke deelen tusschen al de inwoners verdeeld werd, het eenige gevolg eene algemeene armoede zijn zou, en men dus, eer men zich van zulk eene verdeeling goede vruchten kon belooven, die productie zelve ontzettend zou moeten vermeerderen; maar het is niet minder waar, dat, al werd op dezen oogenblik in eenig gegeven land de productie vertiendubbeld, het genot dat de arbeidende klassen er van hebben zouden, altijd even gering zou blijven, wijl hunne arbeidsloonen immer door de mededinging teruggebragt worden tot het uiterste, dat hun tot levensonderhoud onmisbaar is.

Wanneer dezelfde MICHEL CHEVALIER in de openingsrede, waarmede hij voor weinige jaren zijne lessen aan het *Collège de France* opende, bij de schildering der wonderen reeds nu door de industrie verwezenlijkt, het uitzigt liet doorschemeren, dat eenmaal misschien al de harde en vermoeijende arbeid, waartoe zich de mensch tot nog gedoemd zag, door werktuigen zal verrigt worden, en de Heer der Schepping, dien naam dan in wezenlijkheid waardig, gansch zijner hooge bestemming en der vorming van zijnen onsterfelijken geest zal kunnen leven, dan blijft de vraag, wat er bij zulk eene ontheffing van den arbeid, die nu inderdaad reeds gedeeltelijk heeft plaats gehad, worden moet van hen, die in dien arbeid de voorwaarde van hun bestaan, in deszelfs vergelding het eenige middel van levensonderhoud zien. In één woord: zoo lang bij de tegenwoordige vrijheid der nijverheid de scheiding tusschen arbeid en kapitaal bestaan blijft en dagelijks grooter wordt, zal elke volmaking en vermeerdering der productie slechts aan het kapitaal en deszelfs eigenaars ten goede komen.

Om evenwel der waarheid hulde te doen, moet men beken-

nen dat de klove tusschen economisten en socialisten eene kennelijke strekking heeft om zich aan te vullen, en de afstand die beiden scheidt begint te verminderen. De heftige voorstanders van het *laissez faire, laissez aller*, zijn van de absolute toepassing hunner theoriën zelve eenigzins huiverig geworden, sinds zij van den vernielenden en moorddadigen invloed der ganschelijk onbeperkte concurrentie, van de wrange gevolgen der onbelemmerde ontwikkeling van het individualisme getuigen zijn geweest. Die toenadering zou grooter en gereeder zijn, ware het niet dat men voor de overdreven denkbeelden van enkele socialisten, voor de onbesuisde wijze waarop zij hunne theoriën voordragen, en ook vooral voor de politieke middelen die zij gereed zijn tot dier verwezenlijking te bezigen, eene vrees koesterde, die huiverig maakt voor de bekentenis, dat men het ten deele met hunne inzigten eens is. De behoefte evenwel aan organisatie van den arbeid, de wensch naar associatie der thans verdeelde belangen van kapitalisten, ondernemers en arbeiders, twee magtige beginselen om tegen den overwegenden invloed van het individualisme in de schaal te leggen, vinden hunne, hoewel soms nog schoorvoetende, aanhangers en voorstanders in de gelederen zelve dergenen, die zich nog onlangs met volslagen vertrouwen om de banier van het *laissez faire, laissez aller*, schaarden.

De socialisten zelve zijn ook van hunnen kant een aanzienlijk eind weegs nader gekomen. De tijd is niet meer, toen aan elk hervormingsplan de voorslag ten gronde gelegd werd, de geheele tegenwoordige maatschappelijke orde om te keeren, en op hare puinhoopen den zetel van het *Couple prêtre* der *St. Simonisten* of de *phalanstères* van CHARLES FOURIER op te bouwen. Zelfs dees laatsten leerlingen, hoe getrouw zij den naam huns meesters blijven dragen, zijn tot de overtuiging gekomen, dat bij al de grootschheid en vernuftigheid tevens zijner wijduitziende plannen, hunne letterlijke verwezenlijking eene onmogelijkheid is. Naar mate de aanstaande, althans gedeeltelijke, zegepraal hunner denkbeelden waarschijnlijker wordt, zijn de socialisten zelve de eersten, om de bezwaren uit den weg te ruimen, welke de overdrijving en ongerijmdheid van enkele hunner ontwerpen bij de werkelijke toepassing zouden opleveren; en de tijd is misschien aanstaande, dat beide partijen, die elk van een zoo geheel verschillend standpunt uitgingen, elkander op een derde punt ontmoeten zullen, oorspronkelijk op gelijken afstand van beiden verwijderd.

Voor het oogenblik is echter de breuke nog groot genoeg om eene afzonderlijke studie der socialistische letterkunde belangwekkend, ja noodzakelijk te maken voor elk, die zich over de groote maatschappelijke vraagstukken van den dag een onafhankelijk oordeel vormen wil.

Van alle socialisten - schoon hem die naam blijft toekomen - heeft LOUIS BLANC zeker de grootste schrede van toenadering gedaan. Zoo uit de verwezenlijking zijner plannen misschien in eene verwijderde toekomst eene geheel veranderde orde van zaken zou kunnen ontstaan, voor het oogenblik is hij er verre van iets dergelijks te vorderen. Zijn eisch strekt zich niet verder uit dan tot de regeling der bestaande ordening van den arbeid, *l'organisation du travail*. Het woord dat misschien in staat zal zijn, later de strijdende belangen te vereenigen en de afwijkende beschouwingen te verzoenen, de brug, die de materiëele rigting van het gelijkheidsidee, zoo als het zich bij het Fransche volk ontwikkeld heeft, met het grondbeginsel van den persoonlijken eigendom verbindt, is door hem het eerst in dien zin uitgesproken. Zoo echter zijne eischen in tegenstelling van die van andere socialisten gematigd zijn, laat hij ze met eene warmte en gloed gelden die een nieuw belang aan zijne schriften geven, en vinden de belangen der *prolétaires* in hem een voorstander, wien bij de uitnemendste gave van schildering en voorstelling en een zeldzaam geëvenaard talent van schrijftrant, eene kracht van overtuiging eigen is, die zijne lezers, ondanks henzelve, medesleept. Wij willen in een volgend artikel beproeven, of het ons mogelijk zijn zal van zijne beschouwings- en voorstellingswijze onzen lezers eenig denkbeeld te geven.

Een Straatliedje, van Piet Bogcheljoen.

't Rijmt schijnbaar slecht met *de Gids: - een Straatliedje*! En toch, wanneer ik mij een zeker houtsneêvignet herinner, waar de zon opging, zou ik meenen, dat beiden te zamen te brengen waren. Of *daagt* het ook niet in *die* rigting van het volksleven, en behoort het dus niet tot de pligten van *de Gids* om ook dáárop te wijzen? 't Is waar, het zonnetje en de wijzende vinger zijn van het titelblad verdwenen. Is het uit bescheidenheid of uit overtuiging? Achtte *de Gids* het te zeer jong-Hollandsch, om altijd te wijzen naar een' morgen, die nimmer dag wierd, of meende hij, dat de dag gekomen was, en de zon te hoog stond, om er hand of vinger naar uit te steken? Ik wil er gaarne het gevoelen van de Redactie over hooren; doch voor zooverre '*Personeel en Profaan*,' en de inhoud der laatste jaargangen mij voor den geest staat, zou ik vreezen haar onregt te doen, met het eerste te onderstellen en het tweede te vermoeden. Ik beroep mij dus getroost op het geplaatdrukte antecedent (*vi verbi*) van *de Gids*, wanneer ik plaats verzoek voor een straatliedje, dat getuigenis geeft van den hernieuwden zin onzes volks, tot deelneming aan - en in het openbare leven.

Ik zeg *hernieuwden* zin: want ik stel prijs op mijne reputatie van conservatisme ('t is lastig dat daar geene goede Hollandsche woorden voor zijn!). Zie! ik ben door menige redevoering in onze Tweede Kamer innig overtuigd geworden van de noodzakelijkheid, dat alle vooruitgang geënt moet zijn op teruggang. Ik zou er zelfs toe kunnen komen, ons geheele tegenwoordige staats- en volksleven als eene cacographie of foutief opstel te beschouwen, dat aan de gezonde taalregelen van het laatst der zestiende en het grootste deel der zeventien le

eeuw getoetst en diensvolgens gezuiverd moet worden. Me dunkt, zoo iets zou bijval vinden bij de ‘Heeren!’

Mij zou echter dát werkje een beetje over de hand loopen. Ik wensch me dus enkel bij eene specialiteit ('t is immers het woord van den dag?) te houden, en heb mitsdien sinds lange gesnuffeld naar - en in oude en nieuwe straat- en volksliedjes. 'k Weet wel, dat er zijn zullen, die er den neus voor optrekken, of er om zullen lagchen! Maar hen, die 't in vroeger tijd deden, heeft menig straatliedje zulk een' knip voor den neus gegeven, dat hij voor altijd scheef en opgetrokken bleef; of zóó doen lagchen, dat hun de tranen nimmer weêr uit de oogen waren. Onze oude blaauwboekjes en vliegende blaadjes kunnen er u proefjes van opdisschen. 't Is waar, ‘zingende monden bijten niet,’ en MAZARIN (of was het RICHELIEU? - De Heeren Ministers van Financiën lijken op dat punt tot verwarrens toe op elkaâr) - MAZARIN beweerde: ‘s'ils chantent, ils payent;’ doch - als het lied uit is, zijn de monden gereeder tot bijten dan te voren, en er komt een tijd: ‘qu'ils chantent mais redemandent.’

Intusschen meenen de meesten: de tijd van het volkslied is bij ons voorbij, en van het politieke lied is er bij ons geen spoor meer.

'k Zou het jammer vinden, indien het zoo ware! 't Eerste is eene oud-Nederlandsche glorie, en al geloof ik niet dat ‘al wat braaf is, zingt,’ en al geloof ik nog veel minder: ‘böse Menschen haben keine Lieder,’ dan geloof ik toch wel, dat ‘zingen digter is bij doen, dan praten.’ En wat het tweede aangaat, daar heb ik zooveel meê op, en houdt het voor zulk een noodzakelijk levenselement voor *ons* land, dat ik waarlijk ‘schout BONDT’ zou willen zien herleven zoo een VONDEL hem en de zijnen nog eens ‘op 't hondekot zette.’ Maar ik behoef het niet jammer te vinden, want *het is niet zoo*. Het *Volkslied*, hoewel voor een groot deel diep gezonken, leeft nog, en schijnt zelfs zich weder tot iets beters te ontwikkelen. Het politieke lied (voor zoover het in den mond des volks is) gaat nog altijd bezwaard met herinneringen en inplantsels van 1830 *cum suis*, maar begint zich toch op het gebied van den dag te bewegen. Van het eerste zou ik u staaltjes in overvloed kunnen toonen, van het tweede heb ik er eenige opgevangen, waarvan ik er u ten slotte een zal mededeelen.

Wat het volks- en straatlied in het algemeen aangaat, moet ik nog doen opmerken, dat men zich eene zeer onjuiste voor-

stelling zou maken van hetgeen we daarin bezitten, wanneer men alleen wilde afgaan op dat, wat op straat gezongen wordt en bij liedjeszangers te koop is. Behalve deze toch bestaan er in de eerste plaats nog eene menigte blaauwboekjes en vliegende blaadjes, die hier en daar verkrijgbaar zijn, en van welke ik reeds eene geheele verzameling bezit. Over het geheel zijn zij onbeduidend en gemeen; maar toch zijn er enkele onder, die zich door naïviteit en frischheid onderscheiden. Gedeeltelijk zijn dit oude liedjes, welke traditioneel overgegaan zijn; gedeeltelijk stukjes van meer of min bekende dichters, welke volksregt verkregen hebben; gedeeltelijk liederen, welke blijkbaar uit het volk zelf zijn voortgekomen.

Een grooter schat dan die gedrukte bladen is echter bewaard, in de levende herinnering des volks. Ge zoudt verbaasd staan, wanneer ge - menschen uit de lagere volksklasse ongemerkt gadeslaande, of, nog liever, hun vertrouwen gewonnen hebbende - ontwaardet, welk eene menigte vertelsels en liederen nog burgerregt hebben bij ons zoogenaamd prozaïsch volk, en tevens hoe toegankelijk en ontvankelijk het is, voor zoodanige indrukken.

Het is dan mijne liefste uitspanning, mij in dien zin met het volk gemeenzaam te maken en bezig te houden, en ik beken gaarne dat ik menig denkbeeld of wending, welke men aan een' volksdichter als hoogst gelukkig zou toerekenen, uit den mond des volks heb gehoord. Het is echter moeijelijk, het vertrouwen des volks in die mate te winnen, dat het zich, in al zijne natuurlijkheid, zonder terughouding openbaart. Men moet zorg dragen het niet schuw te maken, of..... de bron is gesloten en niet ligt weder te openen. 'k Heb daarom tot nog toe niet veel van het gehoorde en opgevangene ten papiere kunnen brengen, en mij meestal moeten vergenoegen, met er fragmentarische aanteekeningen van te houden. Een paar malen is het mij echter gelukt, een geheel lied magtig te worden, en daaronder het volgende, wat mij als een zeer eigenaardig teeken des tijds voorkwam.

Ik wandelde namelijk tegen den schemeravond van een' der laatste zomerdagen dezes jaars, naar de *Schans* die tusschen de *Leidsche-* en *Raampoort* ligt. De plek was op zich zelve wel niet bijzonder aanlokkelijk, maar gedeeltelijk wenschte ik een oog te slaan op verschillende nieuwe werken, welke daar werden aangelegd, gedeeltelijk een' blik langs de *Baangracht* te werpen, op onze karakteristieke Jordaanders. Ik zie ze

graag, zoo als ze daar van hun dagwerk rusten. De smokende mannen behagelijk op de bank uitgestrekt, de babbelende wijfjes, die den *Nieuwspost* te wijs - en de dartele kinderen, die der *Keizersgracht* te rijk af zijn. Doch..... daarvan misschien eens nader. Op de *Schans* bij de Gazfabriek, zat een opgeschoten knaap - van een vijftien jaar, naar ik gis - boven op een' stapel hout, lustig te zingen. De jongen had eene stem als eene klok, en terwijl ik heen en weêr wandelde, nu eens hier dan eens daar ongezocht staan bleef, en eindelijk mij achter een' boom ongemerkt verborg, zong hij onophoudelijk en onvermoeid eene menigte liedjes, waaronder verscheidene, welke ik mij niet herinnerde ooit gehoord te hebben. Een van de laatste vooral, kwam mij, wat de wijs zoowel als de woorden betrof, zoo bijzonder voor, dat ik de begeerte niet kon weêrstaan, om het nog eens van naderbij te hooren, en er wat meer van te weten te komen.

Ik wandelde zeer bedaard naar den knaap, en begon een gesprek met hem over het hout, waar hij op zat, en of dat te koop was, enz., enz., tot we ongemerkt op zijne stem en zijne liedjes kwamen, en ik het eene mooi vond en op het andere een aanmerking maakte, en eindelijk zeî: dat ik het voorlaatste niet goed verstaan had.

‘O! je meent 't nieuw Lied voor *Amsterdam*! Dat kan ik ook nog niet lang, man! Maar 't is wel jollig! Wil 'k 't nog reis voor je zingen?’

‘Graag!’

En daarop begon hij:

> ‘En hiet je niet een hoofdstad?
> Gij, stad van Amsterdam!’ enz.

Met een tenoorgeluid, dat me aan den ‘tonnelier Lyonnais’ deed denken, en den jongen, zoo we in *Frankrijk* waren, en ik een Impresario ware geweest, misschien in plaats van een' goed ambachtsman een' halfbakken kunstenaar had kunnen doen worden.

‘Wel, jongen! dat is een aardig liedje,’ zeî ik, gansch verbaasd van wat ik gehoord had: ‘hoe kom je daar ân? Is dat gedrukt?’

‘Wel neen! daar heb ik geen centen voor, om liedjes te koopen; ze zingen 't bij ons in de buurt, en ik heb 't van me maat geleerd.’

‘En waar hêt die 't van daan?’

‘Ja, dat hettie me niet gezeid, maar 'k denk van PIET BOGCHELJOEN, die maakt ze!’

‘Maakt die ze?’

‘Ja, zeker! en veel mooijer nog!’

‘En waar woont die?’

‘Waar die woont?’ - de jongen begon me met al mijn vragen blijkbaar te wantrouwen - ‘waar die woont?..... ja, dat weet ik niet.’

‘'t Spijt me, ik wou graag zoo'n liedje gehad hebben. Maar jij kan me wel helpen; daar ginter bij de gazlantaarn van de fabrijk, is het licht genoeg. Als je 't nog eens zingen wilt, kan ik 't daar op een papiertje opschrijven.’

De knaap, die er eerst niet veel zin in had, liet zich echter door vriendelijke woorden en een paar mooije dubbeltjes overhalen, en zoo geraakte ik, door 't in een boekje met muzijklijntjes (wat ik tot dat einde altijd bij mij draag) te schrijven, in het bezit van het kostbare manuscript, wat ik u hierbij aanbiede.

Ik heb 't liedje sinds al meermalen op mijne avondwandelingen hooren zingen en neuriën, maar den auteur ben ik bij al mijne navorschingen niet nader op het spoor kunnen komen, en het is mij niet gelukt een gedrukt exemplaar in handen te krijgen. Ik zal mij des hoogst verpligt achten, zoo een mijner lezers mij toevallig iets naders van PIET BOGCHELJOEN zou weten te zeggen, of een gedrukt exemplaar zou kunnen bezorgen.

Ik ben bovendien van plan, eene lijst op te maken van de: ‘Straatliedjes uit den jongsten Tijd,’ voor zoo verre ik die magtig heb kunnen worden. Mogt *de Gids*, of eenig ander Tijdschrift die lijst willen opnemen, zoo zal ik daarbij allen, die in de zaak belangstellen, uitnoodigen, mijne poging te ondersteunen, en mij te helpen tot het completeren dier lijst en van mijne verzameling.

Ik twijfel aan die ondersteuning niet. Het onderwerp verdient de aandacht van iederen volksvriend in hooge mate, en wekt die meer en meer. Het volkslied (of wilt ge het bij ons het straatlied noemen) is bijna de eenige vorm, in welke het volk zijne behoeften en wenschen, zijn leed en lust, zijn liefde en haat uitspreekt. Het is een *vox populi*, die een' diepen blik in het hart des volks doet werpen, omdat zij er uit voort komt. Het oefent eene magt uit, ten goede en ten kwade, die

verdient gekend, en, is het mogelijk, geleid te worden. Die magt (menige regering heeft het te laat ingezien) is vaak sterker geweest dan kanonnen en bajonetten..... en ik zou den man willen kennen, die - zij het onwillekeurig en onbewust - van huivering niet trilde, bij een '*Ca ira*,' en van geestdrift niet tintelde bij een '*Marchons, enfants de la patrie*!'

Men werpe mij niet tegen, dat dit toch eigenlijk geene volksliederen zijn, en dat de meeste liederen, die het volk zingt, voortbrengsels zijn van personen, die boven het volk staan. - Gedeeltelijk zou ik de stelling betwisten en het tegendeel, uit de bestaande volksliederen, afdoende, naar ik meen, kunnen bewijzen. Gedeeltelijk echter zou ik daartegen aanvoeren, dat geen lied door het volk *geadopteerd* wordt, waarin het niet zich zelf en de uitdrukking van zich zelf terugvindt. Eene menigte mislukte proefnemingen hebben bewezen, dat het onmogelijk is een lied (hoe schijnbaar geschikt en populair ook) door het volk te doen aannemen, wanneer het daarin zich zelf, zijne eigene behoeften en neigingen niet herkende. Eene menigte andere liederen daarentegen, die, hoewel niet regtstreeks voor het volk vervaardigd, echter diens eigendom zijn geworden, en in de traditie voortleven - bewijzen daardoor als van zelve dat het *Volksliederen* waren. In dat geval nu is het onverschillig, of zij *door* of *voor* het volk gemaakt waren.

Ik geef voor het overige het hier volgende lied (en de daarbij gevoegde, mijns bedunkens, zeer eigenaardige melodie) met al de onregelmatigheid in rijm, taal en uitdrukking[(1)], zonder verdere commentarie dan dien, dat het mij toeschijnt, op eene zeer merkwaardige wijze te doen zien, welke op het oogenblik de politieke indrukken van het volk (alvast van het Amsterdamsche volk) zijn.

(1) Ter toelichting van den laatsten regel van het zesde couplet, is het misschien noodig te herinneren aan het oude: *Oranje, blanje, bleu*.

Een nieuw lied voor Amsterdam.

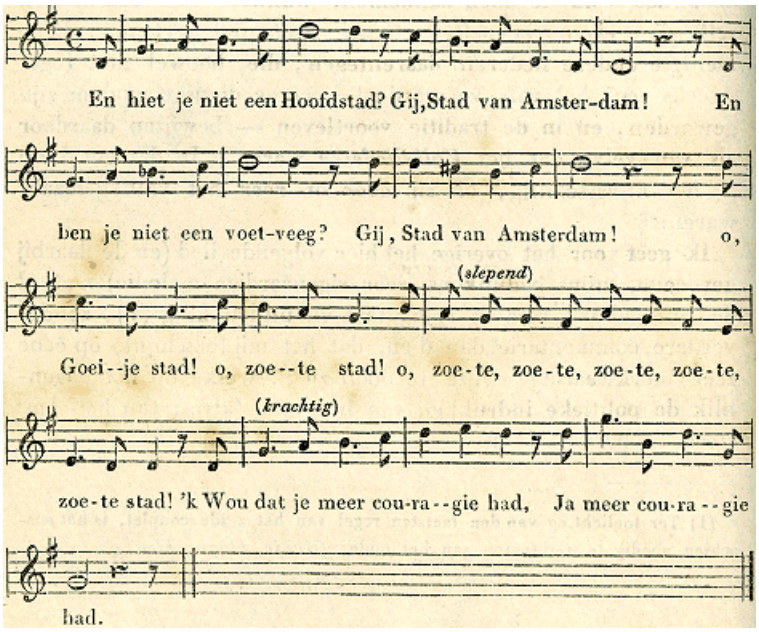
En hiet je niet een Hoofdstad? Gij, Stad van Amster-dam! En
ben je niet een voet-veeg? Gij, Stad van Amsterdam! o,
(slepend)
Goei--je stad! o, zoe--te stad! o, zoe-te, zoe-te, zoe-te, zoe-te,
(krachtig)
zoe-te stad! 'k Wou dat je meer cou-ra--gie had, Ja meer cou-ra--gie
had.

De wijven werden mannen
In lang verleden tijd,
Maar nou, gij arme Jannen!
'k 'Loof dat je wijven zijt!
o Goeije stad, enz.

Is je ellboog door je mouwen,
Je haar wel door je hoed,
Roep krachtig tot NASSOUWEN,
En toon je Hollandsch bloed,
o Goeije stad, enz.

En WILLEM zal je hooren
Al-of hij koning heet,
Zoo als prins WILLEM de Eerste
't Je brave vaders deed;
o Goeije stad; enz.

Roep dan, ORANJE boven!.....
Maar vrijheid onverstoord,
Maar knappe stuurluî boven,
Verrajers overboord!
o Goeije stad, enz.

Maar schepen als te voren,
Maar werk voor alle man,
En Amsterdam een hoofdstad,
Oranje, bleu en blan'! -
o Goeije stad, enz.

En mogt er nou een wezen
Die met dat roepen malt,
'k Denk dat hij gaauw na dezen
Uit angst van 't kussen valt.
Daar kon je op reeknen, brave stad!
Zoodra je maar couragie had. -

Mengelingen.

Louis Blanc.

Histoire de dix ans, 1830-1840. *Par* M. Louis Blanc. *Paris*, 1842-1843. *Organisation du travail, par* M. Louis Blanc. *Quatrième édition, considérablement augmentée et précédée d'une introduction. Paris*, 1845.

> Qui nova remedia accipere nolit, nova mala exspectet.
> BACON.

II.

Wij beloofden aan het slot van ons vorig artikel, in een volgend eene proeve te wagen, of het ons mogelijk zijn zoude van LOUIS BLANC's beschouwings- en voorstellingswijze onzen lezers eenig denkbeeld te geven.

Wij hadden bij die toezegging vooral op het eerste der beide werken het oog, welker namen wij aan het hoofd dezer artikels plaatsen. Later zal ons het tweede eene gereede aanleiding zijn, om ook bij de positieve zijde der socialistische stelsels stil te staan, en de onverschrokken afbrekers ook bij hunne pogingen tot opbouw gade te slaan. Voor als nog hielden wij ons slechts met hunne critiek op. Terwijl wij deze echter alleenlijk in breede trekken teruggaven, gelijk zij geheel de bestaande maatschappij aan haren toets onderwerpt, geeft ons de *Histoire de dix ans* gelegenheid, haar op de kampplaats des dagelijkschen maatschappelijken en staatkundigen levens zelve werkzaam te zien, niet slechts het grond-

denkbeeld der huidige maatschappelijke ordening tegensprekende, maar dat denkbeeld in elk van deszelfs veelzijdige en verschillende uitvloeisels vervolgende en bestrijdende.

Wij zullen daartoe echter het veelomvattend werk slechts van een der vele standpunten beschouwen, waaruit het gezien kan worden. Wij gaan de galerij der scherpgeteekende beeldtenissen van *Frankrijks* groote mannen uit het gewigtig tienjarig tijdperk met gedwongen stilzwijgen voorbij. Wij laten de rijke bron van anecdotische toelichtingen en bijzonderheden, die over zoo menige bladzijde van de geschiedenis der laatste jaren een nieuw en verrassend licht verspreidden, ongemoeid. Wij gewagen zelfs niet van de belangrijke hoofdstukken over *Frankrijks* buitenlandsche staatkunde, en zullen niet beproeven de grootsche plannen na te schetsen, welker verwezenlijking, volgens den schrijver, eenmaal in de magt dier staatkunde lag en slechts aan haren wil gehangen heeft. Wij zullen onze proeven bij voorkeur uit die gedeelten kiezen, waarin de tegenstelling tusschen middelstand[1] en volk ontwikkeld wordt, waarin de hoofdgedachte, die aan het geheele werk ten grondslag ligt, op den voorgrond treedt, de gedachte, dat de tegenwoordige staatkundige en maatschappelijke ordening alleen op het voordeel en den bloei eener enkele klasse der maatschappij, met veronachtzaming van de belangen der overige, uitloopt.

Zoo veel het ons mogelijk zal zijn, zullen wij aan den welsprekenden voorvechter der volksbelangen het woord laten, en wenschen dat onze voorstelling slechts de draad zij, die de verschillende fragmentarische beschouwingen aaneenhechte.

Het jaar 1789 had de eerste krachtsontwikkeling van den langverdrukten middelstand en tevens diens zegepraal op de beide hooge magten van het feudale staatsstelsel, den adel en de

(1) Ik heb door *middelstand, middelklasse* het Fransche *bourgeoisie* vertaald, dat door LOUIS BLANC steeds tegen het woord *peuple* wordt overgesteld. Ziehier zijne eigene bepaling van den zin, welken hij aan die uitdrukkingen hecht:
Door *bourgeoisie* (middelstand) versta ik de gezamenlijke burgers, die, in het bezit van eenig kapitaal, tot hunnen arbeid hulpmiddelen bezigen, welke hun toebehooren, en dus slechts eenigermate van anderen afhangen. Het *volk* zijn de gezamenlijke burgers, die, geen kapitaal bezittende, volslagen en voor de eerste levensbehoeften van anderen afhangen.

geestelijkheid, aanschouwd. Die zegepraal is eene duurzame gebleken. Hoe verpletterend de slagen schenen, waaronder sinds de middelstand het hoofd moest bukken, telkenreize verhief zij zich weder. Tot het schrikbewind toe, volgde de Fransche omwenteling eene hellende lijn. Elke wederstand werd door haar verbrijzeld; elke tegenwerking, zoo van binnen als van buiten, verijdeld. En toch bleek zij op den duur tegen den onwil der meervermogenden om zich langer onder het gelijkheidsjuk te buigen, onbestand. De reactie na den val van ROBESPIERRE was niet slechts eene vrucht van den weerzin der ontwaakte menschelijkheid tegen de gruwelen, in naam der vrijheid gepleegd; zij was wel degelijk tegen de beginselen der omwenteling, zoo als zij zich allengs ontwikkeld hadden, tegen de volksheerschappij waartoe die ontwikkeling geleid had, gekeerd. Het was de middelstand, die hare regten, waaraan zich het volk eene voorbarige deelname had aangematigd, hernam.

Ook het keizerlijk bewind was eene huldiging van het gelijkheidsbeginsel - gelijkheid van allen onder één hoofd. Naar stand, afkomst of vermogen werd niet gevraagd, slechts naar persoonlijke eigenschappen: moed, talent, bruikbaarheid. De Natie verpersoonlijkte zich in den keizer zelve; en in de grootsche, bezielende denkbeelden van nationalen roem en grootheid werden de belangen, ja bijna de hartstogten van de verschillende klassen der maatschappij opgelost. Zoodra was echter niet, even als tijdens de Nationale Conventie, de bedwelming der eerste zegepralen en veroveringen geweken, of de tegenstand der middelklasse verhief zich: in het eerst zeker met die schroomvallige omzigtigheid, welke ieder tegenstander van NAPOLEON wel gedwongen was in het oog te houden; maar naauw was de voorspoed van de zijde des keizers geweken, of zij nam hooger toon aan, en de *honderd dagen* zagen haar reeds toegerust met dien invloed en die vastberadenheid, welke haar in den langen strijd tegen de *Restauratie* bijblijven en ter zege voeren zouden.

De herstelling der BOURBONS had de middelklasse niet tegen zich. Meer dan iemand verlangden de groote en kleine kapitalisten, wier vermogen zich langzaam van den schok der omwenteling begon te herstellen, of die eene fortuin, welke zij aan de omwenteling verschuldigd waren, gaarne in veiligheid wenschten te zien, naar vrede met het buitenland en kalmte

van binnen; en slechts door de terugkomst der BOURBONS, met de noodige waarborgen voor de individueele vrijheid van den *tiers-état* en zijnen invloed op het staatsgezag, zag men die vrede en kalmte verzekerd.

En toch leverden de vijftien jaren der *Restauratie* slechts tooneelen op van strijd en verdeeldheid tusschen de verschillende staatspartijen. Men zou zich echter dien strijd verkeerdelijk voorstellen, wanneer men aan de eene zijde koningsgezinden, aan de andere zijde vrijzinnigen zag. Eigenlijk was men aan beide zijde koningsgezind of vrijzinnig, naar mate het belang des oogenbliks het vorderde: in den grond was men noch het een noch het ander. Het was minder een strijd tusschen beginselen dan tusschen belangen. En die belangen waren aan de eene zijde die van adel en geestelijkheid, aan de andere zijde die der middelklasse. Men verlangde, hier bestendiging van wat in 1789 verkregen was, ginds terugkeer tot de maatschappelijke ordening vóór dat tijdperk (*l'ancien régime*).

Schoon de voorliefde der beide vorsten, die in het vijftienjarig tijdvak den troon bekleedden, natuurlijk aan de zijde was dergenen, die met hen verdrijving en ballingschap gedeeld hadden, lag het echter althans niet aan LODEWIJK XVIII, dat er geene eenheid in het bestuur, geene verstandhouding tusschen Regering en Vertegenwoordiging bestond. Steeds trachtte hij zich in de keuze zijner raadslieden naar den wisselenden geest der kamers, welke hem de kiescollegiën toezonden, te rigten. Maar vruchteloos: elke partij wenschte het onmogelijke, en vandaar dat zij steeds in oppositie waren tegen de ministers van hare eigene kleur, de burger-kamer tegen den burgerminister DECAZES, de feudale kamer tegen den feudalen minister RICHELIEU.

KAREL X koos bij den aanvang zijner regering een anderen weg, en wierp zich onvoorwaardelijk in de armen der feudale partij. Vandaar de opeenvolging van zoo vele wetsontwerpen, die de belangen en sympathiën der middelklasse in het hart aantastten: de duizend millioenen schadeloosstelling aan de uitgewekenen, de wet op de heiligschennis, op de godsdienstige genootschappen, het eerstgeboorteregt en de erfstellingen over de hand; vandaar de hulde door het Hof aan den geboorteadel bewezen, even beleedigend voor superioriteit van rang als voor die van verdiensten; vandaar de toelating en bescherming der Jezuïten. Zoo was het even-

wigt, dat de wankele hand van LODEWIJK XVIII getracht had tusschen de partijen te bewaren, ten eenenmale verbroken. Terwijl adel en geestelijkheid met hunnen aanhang triomfeerden, ontwikkelden zich onder de middelklasse de zaden van haat en afkeer jegens de BOURBONS, die slechts een tijd lang gesluimerd hadden, en vormde zich eene oppositie, zoo magtig en heftig, dat de hertog DE VILLÈLE zijne portefeuille niet langer bewaren kon. De pogingen tot bemiddeling en bevrediging, door het ministerie MARTIGNAC aangewend, kwamen te laat. Aan de eischen van de verbitterde en opgewonden Kamer der Afgevaardigden was niet langer te voldoen; het vrijzinnig ministerie verloor de meerderheid, waardoor het zich tegen den weerzin des konings gehandhaafd had, en KAREL X willigde zijne voorliefde weder in door de keuze van DE POLIGNAC.

Op den tweeden Mei, 1830, den dag van de opening der Kamers, rigtte KAREL X tot de vergadering deze woorden: ‘Pairs van *Frankrijk*! afgevaardigden der departementen! ik twijfel niet aan uwe medewerking ter bereiking van het goede doeleinde dat ik beoog. Gij zult met minachting de laaghartige inblazingen afwijzen, welke de kwaadwilligheid zoekt te verspreiden. Zoo misdadige handelingen mijner regering hinderpalen in den weg stelden, welke ik niet mag, welke ik niet wil voorzien, zou ik in mijne beslotenheid om de openbare rust te handhaven, in het billijk vertrouwen der Fransche Natie, en in de liefde, welke zij altijd haren vorsten heeft toegedragen, de kracht vinden om ze te boven komen.’ En in het befaamde adres der 221, antwoordde de Kamer: ‘De grondwet heeft de voortdurende overeenstemming der staatkundige inzigten uwer Regering met de wenschen van uw Volk tot de onontbeerlijke voorwaarde gemaakt van den geregelden loop der zaken. Sire! onze regtschapenheid, onze gehechtheid aan uwen persoon, gebieden ons te zeggen, dat die overeenstemming niet bestaat.’

Van toen af was de laatste kans op bevrediging en zamenwerking geweken. De Kamer werd eerst verdaagd, later ontbonden. De heftigste tegenstanders van het liberalisme werden in het ministerie opgenomen, en, toen de kiesvergaderingen, door eene ijverige en verbitterde drukpers opgewonden, andermaal gereed stonden de vijanden van het ministerie ter hooge vergadering op te zenden, waagde KAREL X op den 25sten Julij den *coup d'état*, die hem de kroon kostte.

Eer wij bij de omwenteling zelve stilstaan, nemen wij de woorden over, waarin LOUIS BLANC, bij de ontbinding der Kamer die het adres der 221 had ingediend, de worstelingen der Restauratie zamenvat.

‘De Kamer was ontbonden. Slechts door de barricaden heen, bij het lijkgelui der klokken, door de met lompen bedekte kinderen des volks, zou zij weder op het tooneel gevoerd worden. Later zou men de proefneming op nieuw wagen; eene proefneming, die aan de moeders dergenen die zich opofferen, aan de moeders der armen, nieuwe tranen kosten zou.

Der armen, zeide ik, en het is de eerste maal dat ik dit woord bezig. En waarlijk, in dien vijftienjarigen strijd was er dan ook van hen geene sprake geweest. Zegepralen der oppositie, nederlagen of overwinningen van het Hof, wat hadden zij, waarover het volk zich met rede verheugen of bedroeven kon. Men had veel gedruisch boven zijn hoofd gemaakt: waarom? Men had het regt van schrijven verworven: was het voor den man des volks, die niet schrijft? De adel en het geld hadden om het kiesregt gestreden: was het ter wille van den man des volks, die van den eenen dag op den anderen leeft? Welke stemmen hadden op dat spreekgestoelte, waarvan zoo lang en zoo vaak de taal der factiedrift gehoord was, zich voor de verhooging van het dagloon des armen of voor de vermindering van zijn dagwerk verheven? Had men immer in die financiëele beraadslagingen, waar de partijhaat een zoo ruim voedsel vond, tot eenige afdoende wijziging van de ongelijke verdeeling der belastingen besloten? Hoe! men stond aan den rand eener geweldige crisis, na vijftien jaren strijds in naam van regt en vaderland gevoerd, en het volk, dat zich in die crisis storten zou, zoude aan de andere zijde in de jaarlijksche ligting de keizerlijke conscriptie, in de indirecte belastingen de vereenigde regten van het keizerrijk terugvinden, zoude eeuwig denzelfden last blijven torschen.

In haar geheel beschouwd, levert de Restauratie een onderwerp op van sombere bespiegelingen. Dikwerf behaalde in dat lange tijdvak, vervuld met gedruisch en beroering, het liberalisme verderfelijke overwinningen. Het beginsel eener onschendbare oppermagt werd met overdreven heftigheid aangevallen en bezweek. Het gezag, verdeeld tusschen twee magten, onderling voortdurend in strijd, verloor door zijne wankelbaarheid, zijne regten op den eerbied van allen. On-

vermogend de maatschappij te leiden, wijl in zijn eigen boezem strijd en verdeeldheid nestelden, en zijn eigen bestaan voortdurend in gevaar was, gewende het de gemoederen aan de heerschappij eener toomelooze verwarring. Der natie werd voortdurend geweld aangedaan, nimmer werd zij bestuurd. Om de priesters te bereiken, wier tirannij ondragelijk was geworden, zette men den voet op de godsdienst zelve en vertrad ze. Een oogenblik scheen de geheele achttiende eeuw in de negentiende herboren. De spot, die de koningen niet spaarde, tastte God zelve aan.

Geene mindere verwarring in de stoffelijke wereld dan in de zedelijke. Gelijk de middelklasse op het veld van staatkunde en godsdienst het gezag aan de vrijheid, het gemeenschappelijk geloof aan de volstrekte onaf hankelijkheid van den geest, de broederliefde aan den hoogmoed had ten offer gebragt, liet zij ook in de nijverheid de vereeniging der belangen varen voor de concurrentie, gevaarlijk beginsel, dat den wedijver herschept in onverbiddelijken krijg, elk misbruik van het geweld wettigt, den rijke pijnigt met nooit bevredigde begeerten en den arme in vergetelheid laat omkomen. Alras moest zich als eene vrucht dier onbeperkte mededinging bij de middelklasse matelooze gouddorst, verhitte speculatiegeest, het materialismus in één woord, in alles wat het wreeds en grofs heeft, ontwikkelen. De massa der goederen te vermeerderen, zonder op hunne verdeeling te letten, daarop kwamen de economische beginselen, door het liberalismus voorgestaan, neder. Zij waren zonder hart, zij weerden de tusschenkomst van elk beschermend gezag, zij beschermden den sterke, en lieten het bestaan van den zwakke aan de willekeur van het toeval ten prooi.

Men verwondere zich dan niet, zoo de middelklasse vergat wat zij verschuldigd was aan die mannen des volks, die haar steeds hadden ter zijde gestaan. Helaas! nog eens zouden zij in haren twist hun zuiverst bloed vergieten. Men zal zien of de dankbaarheid ditmaal de bewezen dienst evenaarde.’

Den 25sten Julij, 1830, werden de beruchte ordonnantiën geteekend, waardoor KAREL X zijne bedreigde regten meende te redden. De nieuwelings gekozen Kamer der Afgevaardigden werd, schoon ze nog niet eenmaal zitting had genomen, ontbonden, het geldende kiesstelsel afgeschaft en een nieuw daarvoor in de plaats gesteld, de vrijheid der periodieke pers opgeheven.

Het is der opmerking waardig, dat de ordonnantiën, toen zij den volgenden dag in *Parijs* bekend werden, geenerlei indruk op het volk maakten. Slechts de middelklasse voelde zich getroffen, en was op tegenstand bedacht. En toch ook onder deze droomden slechts weinigen van een weerstand, als in de volgende dagen zou geboden worden. Overal werden vergaderingen gehouden - van afgevaardigden, van kiezers, van dagbladschrijvers - maar overal was men verslagen en ontmoedigd. 'Het volk houdt zich stil (*le peuple ne remue pas*),' was het woord, dat bij haast allen den moed verzwakte en de hoop uitdoofde. En veelal waren het diegenen, die later van de overwinning de schoonste vruchten plukken zouden, die het meest aarzelden om den strijd te beginnen. THIERS drong er in eene vergadering van kiezers op aan, om toch den naam des konings, zelfs bij elke poging tot wettelijken wederstand, buiten het spel te laten. En in eene vergadering van afgevaardigden, waar de meesten tot een openlijk beroep op het volk bereid waren, was het CASIMIR PÉRIER, die elke poging van dien aard ontraadde, en wachten wilde tot de koning zelve weer op den goeden weg zou terugkomen. Het eenige, wat de eerste dag opleverde, was de protestatie van de *gérans* en *redacteurs* der verschillende dagbladen, die met de woorden sloot: 'De Regering heeft heden het wettelijk karakter, dat haar op onze gehoorzaamheid regt geeft, verloren. Wat ons belangt, wij zijn gereed haar te weerstaan. De Fransche natie oordeele, hoever zij van hare zijde dien wederstand drijven wil.'

En inderdaad verschenen den volgenden dag, trots de ordonnantiën, de verschillende dagbladen, en hiermede was de teerling geworpen. Al aanstonds werden bevelschriften ter gevangenneming van de onderteekenaars der protestatie en ter inbeslagneming der drukpersen uitgevaardigd. Het verzet, waarop de uitvoering dezer bevelen stuitte, was het teeken tot den opstand.

Op den avond van den 27sten was de omwenteling geopend. De tooneelen van wettelijken weerstand voor de deuren der drukkerijen, de ontplooijing der driekleurige vlag, hadden als eene elektrische vonk gewerkt, en weldra zagen de troepen, naar *Parijs* gezonden om de uitvoering der ordonnantiën te verzekeren, zich op alle punten der stad het hoofd bieden. Maar van nu aan was het ook het volk, dat zich de zaak aantrok en van de leiding der omwenteling meester maakte, terwijl integendeel de aanvoerders der middelklasse de be-

weging slechts zochten te beteugelen en tegen te gaan. ‘Neen,’ riep DE RÉMUSAT in eene vergadering in de bureaux der Globe op den avond van den 27sten uit: ‘het is geene omwenteling, die wij hebben willen bewerken. Er was slechts sprake van wettelijken tegenstand.’ Maar het was te laat: men daalde af langs eene helling, op welke het niet mogelijk was zich staande te houden. Eene enkele aanhaling uit BLANC geve eene proeve van den toestand der stad.

‘De burgerkrijg leverde in *Parijs* de vreemdsoortigste tooneelen op - tooneelen van heldenmoed, van dwaasheid, van jammer. Een detachement Zwitsers, van de *Tuileriën* aan het bedreigde stadhuis ter hulpe gezonden, stormde de *place de Grève* op. Op het zien der roode uniformen verdubbelt de woede der opstandelingen; uit alle stegen en straten schieten nieuwe strijders toe; eene barricade wordt door het volk bezet. De Zwitsers staan den aanval moedig door; de *Garde* schiet toe om hen te ondersteunen, en reeds weken de Parijzenaars, toen een jongeling, om hunnen moed te verlevendigen, een driekleurig vaandel op de punt eener lans zwaaijende, vooruit schiet met de woorden: “Ik zal u leeren sterven.” Op tien schreden van de *Garde* zijgt hij, van kogels doorboord, neder. Elders stootten de gegijzelden met een balk, die in een stormram herschapen werd, de poorten van *Sainte-Pélagie* open, en voegden zich vervolgens bij de wacht om de ontsnapping der boosdoeners te beletten. In de stoutmoedigheid van enkele strijders lag iets bovennatuurlijks. Een arbeider, eene compagnie van het 5de *ligne*, de *place de la Bourse* ziende oprukken, loopt regt op den kaptein aan en slaat hem met een ijzeren bout op het hoofd. De gewonde wankelt en het bloed stroomt hem langs het gelaat. Toch heft hij nog met zijn degen de bajonnetten op zijner soldaten, die op den aanvaller vuren wilden.

Maar de grootmoedigheid des volks verdiende niet minder bewondering dan zijne heldhaftigheid. Zoo het in de hitte van den strijd gebeurde, dat de rijke aan den afgematten en bezwijmenden arme zijne beurs aanbood, nam de arme niet meer dan het volstrekt noodige aan, en kwam tot onder het geschutvuur het overschot teruggeven van het goudstuk, dat hij in die dagen van brandende en voorbijgaande verbroedering ontvangen had. Dikwijls lag er in die eervolle onbaatzuchtigheid eene poëzie, zoo als zij slechts door edele harten, die onder lompen slaan, kan begrepen worden. Eenige arbei-

ders verdedigden eene barricade, in de *rue Saint-Joseph* opgerigt. Een aanzienlijk burger, die aan hunne zijde streed, ziet een hunner als in bezwijming tegen de steenen der barricade nederzijgen. Hij houdt hem voor gewond, want het hemd des jongelings is met bloed bevlekt en zijn gelaat van eene doodelijke bleekheid overtogen, en buigt zich over hem heen; maar de arbeider antwoordt met eene flaauwe stem: “Ik heb honger.” Een vijffrancsstuk wordt hem aangeboden. Toen voelt hij met de hand onder zijn bloedig hemd, brengt een lap van een' koninklijken standaard te voorschijn en zegt tegen dengene die hem had bijgestaan: “Neem aan mijnheer, dit bied ik u in ruil aan.”’

Terwijl dit in de straten plaats vond, nam de onrust en schroom van de leiders der middelklasse toe. AUDRY DE PUYRAVEAU had zijne medeafgevaardigden op den 28sten bijeengeroepen, maar hunne zwakheid gissende, liet hij aan verschillende studenten en eene menigte arbeiders weten, dat eene vergadering van afgevaardigden plaats zou hebben, en men hun vrees moest inboezemen, wilde men een afdoend besluit van hen verwachten. De afgevaardigden vonden het voorplein van het hôtel met volk opgepropt, en werden in eene zaal geleid, die zich op de onderste verdieping bevond, en welker vensters geopend waren. MAUGUIN nam het eerst het woord: ‘Het is een omwenteling die wij besturen moeten,’ zeide hij, ‘wij hebben te kiezen tusschen de koninklijke garde en het volk.’ Maar bij slechts weinigen vond die taal weerklank. De groote meerderheid wilde den eerbied voor KAREL X in niets gekrenkt zien, en slechts tegen de ordonnantiën protest inleveren. Ja zelfs vond eene verklaring in dien zin, door GUIZOT opgesteld, nog tegenstand bij velen, waaronder SEBASTIANI en CHARLES DUPIN, die hunne namen op geenerlei wijze in de volksbewegingen gemengd wilden zien.

Uit het omstandig verhaal van LOUIS BLANC, en uit de velerlei anecdoten uit de geschiedenis der Julijdagen door hem medegedeeld en nergens tegengesproken, blijkt onweersprekelijk, dat bijna geen van de leiders der middelklasse, zoo in als buiten de Kamer, op de hoogte was van het oogenblik, noch de beteekenis der gebeurtenissen giste, en dat de omwenteling door diegenen die er later de vruchten van geplukt hebben, noch geleid is noch willens voorbereid, maar integendeel eer belemmerd en tegengewerkt. Het was het volk, dat bij de stralen der brandende Julijzon den troon omverwierp, welken de op-

positie der hoogere klassen zich gaarne onderworpen had, maar aan welks vernietiging in de eerste dagen niet gedacht werd.

Maar het volk streed voor eene leuze welke de zijne niet was. Het ‘leve de Grondwet,’ was de kreet der middelklasse, wier regten en belangen door de beruchte ordonnantiën geschonden waren. Die schennis deerde het volk naauwelijks en had het dan ook in den aanvang koel gelaten: zijne deelname in den strijd had een anderen grond. Niet die van het schuim der bevolking, dat altijd in de groote steden aanwezig is, en bij elke stoornis der orde bovenkomt, maar van de echte zonen des volks, die in de gewone dagen arbeiden en lijden - der mannen, die de eersten waren om de gedenkstukken van geschiedenis en kunst voor alle schennis te bewaren, die, naar de getuigenis van alle partijen, de handen rein hielden van diefstal en roof bij zoo nijpende ellende en zoo ruime gelegenheid - der mannen, die, toen LAFAYETTE na den afloop van een dag van strijd en vermoeijenis aan elk hunner een vijffrancs-stuk wilde doen uitkeeren, schoon welligt onzeker waar zij hun avondmaal zouden vinden, eenstemmig uitriepen: ‘Wij hebben niet voor geld gestreden.’ De warme deelname, de vurige geestdrift dier mannen had toch een dieperen grond dan de bloote zucht naar verandering, de enkele kracht van het voorbeeld: of liever, vanwaar die zucht? vanwaar dat een enkel voorbeeld zoo vele, zoo snelle, zoo heftige navolging wekte? In het lijden der arbeidende klassen, in hunne armoede, in de ondragelijkheid van hunnen toestand lag de eenige oorzaak der omwenteling. In het denkbeeld dergenen die haar gemaakt hebben, was zij eene maatschappelijke, schoon hare gevolgen bloot staatkundige gebleken zijn.

Niet dat het volk zich een bepaald programma had voorgesteld, de verwezenlijking van eenig maatschappelijk stelsel wenschte of bedoelde. Slechts had men de overtuiging, de door dure ondervinding verkregene overtuiging, dat de mannen en klassen, welke sinds de herstelling der BOURBONS beurtelings het bewind in handen gehad hadden, de zaak des volks nimmer tot de hunne hadden gemaakt. Aan de namen, die tegen deze overstonden, hechtten zich andere denkbeelden: zij waren de symbolen van den heftigen tegenstand, welke in de laatste jaren aan eene zelfzuchtige en impopulaire regering geboden was, of herinnerden aan de roemruchte dagen van Revolutie en Keizerrijk. Was het wonder dat de hoop van het bewind, van zulke mannen andere vruchten te zien, aan het verdrukte volk

de wapenen in handen gaf. Zij wisten het niet, de wakkere mannen die op de pleinen en achter de barricades den dood trotseerden, dat hun bloed slechts aan de eerzucht van enkelen den weg naar het hoog bewind zou banen, dat zij zelven slechts speelballen waren in de nog weifelende handen van enkele eerzuchtigen. Zij leerden het te ras en toch te laat.

Reeds den 30sten Julij werd het Orleanistisch programma door LAFFITTE, THIERS, MIGNET en LARRÉGUY opgemaakt, en in de verschillende dagbladen, waarover die partij beschikken konde, opgenomen. Elders, in het Stadhuis, had zich een voorloopig bestuur opgeworpen, dat gedurende korten tijd alle magt in handen had, blootelijk wijl het er die naar had uitgestrekt. Wederom elders sloten de afgevaardigden zich aaneen. Overal was behoefte aan orde en eenheid, aan een gevestigd gezag. Slechts dit was niet noodig, en evenmin naar den wensch als in het belang van het volk, dat het nieuwe bestuur zich aanstonds in het platgetreden spoor van het vorige zou voegen.

De zegepraal van den kandidaat der middelklasse op de volkspartij is te karakteristiek, om de teekening, door BLANC geleverd, ditmaal niet in haar geheel over te nemen. Reeds hadden de te *Parijs* aanwezige Afgevaardigden bij meerderheid besloten, aan den Hertog van ORLEANS het Luitenant-Generaalschap des Rijks op te dragen, en had LAFFITTE de verklaring der Kamer aan den Hertog overgebragt en voorgelezen. Men behoefde evenwel ook de goedkeuring van het Stadhuis, eer men het nieuwe bewind gevestigd kon heeten. Daarheen dus! ‘De Hertog van ORLEANS en de Afgevaardigden namen hunnen weg langs de *place de Grève*. Toen zij het *Palais-Royal* verlieten waren de vreugde- en triomfkreten luid en talrijk. De hertog van ORLEANS ging te paard M. LAFITTE vooruit, die door Savoyaards in een stoel gedragen werd. Zij waren verpligt langzaam voort te gaan. Maar van tijd tot tijd hield de Hertog stil om hen in te wachten, en met de hand op den rug van het paard, wendde hij zich naar M. LAFITTE om, en sprak hem met een buitengewone en merkbare welwillendheid aan. Zoo dikwijls de omstanders het zagen, klapten zij in de handen. “Het gaat goed,” sprak M. LAFFITTE. “Wel zeker,” antwoordde de Hertog, “het gaat niet slecht.” O nietigheid der grootheid! Van het *Carrousel* af waren de toejuichingen veel minder levendig geweest. Naar mate men de de grachten verder langs trok, werd de houding der bevolking steeds bedaarder. Bij de *Pont-neuf* zweeg het vreugdegeroep geheel. Toen de optogt aan de *place de Grève* geko-

men was, bood deze een schrikwekkend schouwspel aan. Eene ontzettende menigte vervulde haar, en overal waren het dreigende blikken. Men verzekert dat in de donkere straten, die op de *place de Grève* uitloopen, mannen geplaatst waren om den Hertog van ORLEANS bij het voorbijgaan overhoop te schieten. In het Stadhuis zelve was de verontwaardiging ten top, en verschillende mannen van invloed deelden haar. De dokter DELABERGE was komen mededeelen dat eenige schreden vandaar enkele jongelingen gereed schenen alles te trotseren, en dat de vrees, bij vergissing BENJAMIN CONSTANT, LAFFITTE en enkele anderen te treffen, naauw vermogend was om hen terug te houden. “Voor mij,” riep de generaal LOBAU uit, “ik wil dezen evenmin als een ander. Het is een *Bourbon*.” Zeker is het dat de uitnoodiging door de Afgevaardigden aan den Hertog van ORLEANS gerigt, eene zoo heftige ontevredenheid, zelfs onder de leden der Stedelijke Raadscommissie, had opgewekt, dat men M. ODILON BARROT belast had den vorst te gemoet te gaan om hem tegen te houden. Maar zoo groot was de vermoeijenis in die afmattende dagen, dat deze, terwijl men een paard voor hem haalde, in slaap was gevallen. Men maakte hem wakker en hij vertrok. Wat ware er van die zending geworden, zoo zij uitgevoerd ware? Maar reeds was de Hertog op weg, en alles zou afhangen van de ontvangst, welke hem ten deel zoude vallen. Enkelen bewaarden er hem eene verschrikkelijke. Een jongeling had gezworen hem, op het oogenblik dat hij den voet in de zaal zette, neer te schieten. IJdel voornemen! toen hij het pistool, met dat doel geladen, opvatte, kon hij het niet gebruiken. Eene onzigtbare hand had het ontladen.

Er schenen schrikkelijke gebeurtenissen op handen. De hertog van ORLEANS ging langzaam door de barricades heen, zonder ter regter of ter linker zijde om te zien, overstelpt van gemoedsbewegingen, die hij met moeite bedwong. Bij zijn verschijnen op het plein werd binnen in het Stadhuis de trom geroerd. Naauwelijks was hij op het midden van het plein, of het geluid zweeg. Hij zette zijn togt voort; maar men bemerkte, toen hij de trappen van het Stadhuis opsteeg, dat zijn gelaat doodsbleek was. M. DE LAFAYETTE verscheen boven aan den grooten trap, en ontving zijnen koninklijken bezoeker met de hoffelijkheid van een edelman. Zij traden beiden de groote zaal binnen, waar de staf verzameld was. Eenige kweekelingen der Polytechnische School wachtten met opgestoken hoof-

den en ontbloote klingen. Eene sombere smart was op het gelaat der strijders van den vorigen dag te lezen: enkelen stortten tranen. M. LAFFITTE moest als voorzitter het besluit der Kamer voorlezen, maar M. VIENNET had hem het papier uit de handen genomen met de woorden: “Geef op, ik heb eene superbe stem.” Op het oogenblik, waarop de redenaar de woorden “de jurij voor de *délits de presse*” uitsprak, boog de Hertog zich naar M. LAFFITTE toe, en zeide met goedhartigheid: “Er zullen geene *délits de presse* meer zijn.” Toen de aanspraak was afgeloopen, beantwoordde hij ze, de hand op het hart leggende, met deze dubbelzinnige woorden: “Als Franschman betreur ik het bedreven kwaad en het gestorte bloed. Als Vorst acht ik mij gelukkig iets tot het heil der natie toe te brengen.” De Afgevaardigden juichten hem toe. De meesters van het Stadhuis sidderden van verontwaardiging. De Generaal DUBOURG trad vooruit, en zeide, de hand uitgestrekt naar het met gewapenden opgevulde plein: “Gij kent onze regten. Zoo gij ze vergeet, zullen wij ze u herinneren.” Door de welwillendheid van LAFAYETTE aangemoedigd, antwoordde de Hertog met gepaste waardigheid, en als verontwaardigd, dat men zijn patriotisme wantrouwde. Toch was de Vorst bij het verlaten van het Stadhuis niet geheel gerustgesteld. Wat konde hij vreezen? De zaak was afgedaan. Een driekleurig vaandel was binnengebragt. De Hertog van ORLEANS en M. DE LAFAYETTE waren beide daarmede aan de vensters van het Stadhuis verschenen. Eerst riep men alleen: “leve LAFAYETTE.” Toen hij den Hertog omhelsd had, riep men ook: “leve de Hertog van ORLEANS.” De rol des volks was uitgespeeld. De regering der middelklasse begon!’

Wij hebben het deel gezien, door het volk aan de omwenteling genomen. Ziehier de vruchten, welke door de Julijhelden geplukt werden, toen de laatste steen gelegd en het gebouw voltooid was.

‘De Hertog van ORLEANS was koning. Hij werd LOUIS-PHILIPPE I geheeten. Men had aan den onzekeren opvolger der vijfendertig *Capets* den naam niet willen geven van PHILIPPE V, waardoor men zich jegens het verledene zou verbonden hebben, noch dien van PHILIPPE I, waardoor men eene nieuwe toekomst zou geopend hebben. De titel van *Koning van Frankrijk* werd door dien van *Koning der Franschen* vervangen. Een woordenspel, waardoor men de menigte hoopte om den tuin te leiden.

Intusschen begon de toestand der arbeidende klassen ondragelijk te worden. Die mannen, die “leve de Grondwet!” geroepen hadden en zoo dapper voor haar gestreden hadden, bevreemdden zich er over, dat de zege hunne rampen slechts vermeerderd had. Door bedriegelijke beloften en enkele geldsuitdeelingen op het geschikte oogenblik gedaan, had men zonder moeite van het volk verkregen, dat het uiteenging en zich liet ontwapenen. Toen werd eene proclamatie aangeplakt, die met deze woorden begon: “Wakkere arbeiders, keert naar uwe werkplaatsen terug.” Zij deden het, maar vonden geen werk.

Zoo als men ligtelijk had kunnen voorzien, hielden de kapitalen zich schuil; alle industriëele betrekkingen waren geschorst of afgebroken; elk geweerschot, gedurende de drie dagen gelost, had een faillissement voorbereid. De Fransche bank, schoon het doel harer instelling vorderde dat zij juist bij dergelijke crises ter hulpe kwam, mat met wreede voorzigtigheid haar escompte naar hare ongerustheid af, en de gewone schildwacht bewaakte hare met goud gevulde kelders in de met armen gevulde stad.

Elke dag verhoogde den rampspoed des volks, waarvan in tallooze feiten bleek. De voornaamste van al de drukkerijen der hoofdstad hield, op het oogenblik dat de omwenteling uitbarstte, ongeveer tweehonderd arbeiders aan het werk, die geregeld van vier tot zes franken daags verdienden. Na de omwenteling bleef de werkplaats acht of tien dagen lang gesloten; eindelijk nam men weder tien of twaalf werklieden in dienst; zes maanden later waren er nog slechts vijf en twintig, die nu niet meer vijf of zes franken, maar vijf en twintig of dertig stuivers dagelijks verdienden. En toch zullen de drukkerijen zeker minder dan de meeste andere bedrijven van de gevolgen der crisis geleden hebben. Men besluite daaruit tot den omvang der ramp. Een groot gebouw, in eene van de meestbevolkte wijken der stad gelegen, en aan tweehonderd werklieden van verschillende ambachten verhuurd, bragt op het oogenblik der omwenteling 17,000 franken op. De opbrengst daalde plotseling tot op 10,000 franken, en heeft zich nog op dit oogenblik (1841), na meer dan tien jaren, niet verder dan tot 14,000 franken hersteld.

En wat deed men om zooveel leed te verzachten? Men zong in de Schouwburgen eene nieuwe *Marseillaise*, van de hand van CASIMIR DELAVIGNE. Men vierde in hoogklinkende taal de helden, die voor de vrijheid het leven lieten. Het

dagblad van den hertog van ORLEANS, de *National*, had uitgeroepen: “Gij zijt altijd de heldhaftigsten, de dappersten der menschen geweest. Eere zij u, wakkere Parijzenaars!” En met geen mindere geestdrift bezield dan de dagbladschrijvers, sloeg het Stedelijk Bestuur nog hooger toon aan: “Wie durft zich vleijen,” zeide M. ALEXANDRE DE LABORDE, in eene aan de Parijzenaars gerigte proclamatie, “den rang te verdienen van eerste bestuurder eener bevolking, welker heldhaftig gedrag de vrijheid en de beschaving gered heeft.” Intusschen heerschte in talrijke huisgezinnen sinds verscheidene dagen volslagen broodsgebrek.

In dien tusschentijd hield men zich aan het paleis met de herziening der Grondwet bezig. Men wilde de nationale garde weder oprigten, waarvan het ligt viel het volk uit te sluiten, door van een kostbaar uniforme eene noodzakelijke voorwaarde ter opname te maken; men wilde de drukpers, die tot nog toe zich weinig aan de belangen des volks had laten gelegen liggen, van allen band ontheffen; men wilde aan een grooter aantal burgers het regt om wetten te maken, toekennen; aan de wetgevers, door en uit de middelklasse gekozen, het regt van initiatief toekennen; eindelijk door de gelijkverklaring der eerediensten en de vernietiging van den adel de overlevering van 1789 voortzetten.

Maar de lasten te verligten, die den arme verpletterden; de indirecte belastingen der Restauratie, uit de *vereenigde regten* van het Keizerrijk geboren, af te schaffen; naar middelen om te zien om de moorddadige ongestadigheid der dagloonen te verhelpen; werkplaatsen te stichten voor de strijders van den vorigen dag - den volgenden dag arbeiders zonder werk..... niets van dat alles scheen der aandacht waardig; niets van dat alles bestond, zelfs als belofte.

Daarentegen legde men voor de mannen der beurs eene tederhartige bezorgdheid aan den dag. De ordonnantiën van KAREL X hadden plotseling de kans gewend ten gunste dergenen, die op daling der fondsen speculeerden. Enkelen hunner waren vooraf in het geheim der ordonnantiën gesteld, en hadden dus *à coup sur* gespeeld. Diegenen, welke op rijzing gespeculeerd hadden, wendden die omstandigheid aan om hun verzoek aan te dringen, dat de vereffening eerst den 9^{den} Augustus mogt plaats hebben. De bankiers, die dit verzoek deden en over millioenen beschikken konden,

rekenden van het verleende uitstel gebruik te maken om door goed berekende aankoopen den koers weder te vestigen. Maar de vergunning van dat uitstel was eene onregtvaardigheid. Want vooreerst maakte men al de contramineurs slagtoffers van een verraad, dat niet door allen gepleegd was; en ten anderen miskende men willekeurig, ter gunste van den een ten nadeele van den ander, het eigenaardig kansspelig karakter van alle beursoperatiën. Het mogt niet baten. De bankiers, wier vermogen door de plotselinge daling der fondsen in de waagschaal gesteld was, behoorden tot de zegevierende partij; het besluit, door hen verlangd, werd door den commissaris van het departement van finantiën genomen, en de rijkdom, door ongeoorloofde speculatiën op het spel gezet, erlangde eene bescherming, waarnaar de tot wanhoop gebragte arbeiders, die hun werk voor eene bete broods aanboden, vruchteloos uitzagen.

En toch voor de Grondwet, welke men herzien ging, had het bloed des volks bij stroomen gevloten.

Wee hunner die zich onnadenkend tot eene omwenteling laten vervoeren en hun leven wagen voor eene leuze welke zij niet verstaan.'

Wij hebben opzettelijk onze aanhalingen bij voorkeur uit de geschiedenis van het eerste gedeelte, of liever, der eerste dagen genomen van het tijdperk door LOUIS BLANC behandeld. Immers het denkbeeld, dat vooral ten grondslag ligt aan zijne geheele geschiedschrijving, vindt hier vooral zijne ontwikkeling: de Julij-revolutie is door het volk gemaakt - door het volk, dat bevrediging zijner velerlei behoeften, leniging zijner velerlei rampen en kwalen verlangde en verwachtte; diezelfde omwenteling heeft zich de middelstand ten nutte gemaakt, en uit haar is geenerlei voordeel den volke toegevloeid. Dit gezigtspunt is een geheel ander als dat, waaruit veelal de eerste jaren der regering van LOUIS PHILIPPE beschouwd worden. Diep waren in de herinnering van *Europa* de tooneelen der eerste omwenteling gegrift. Van den wassenden invloed der volkspartij wachtte men een schrikbewind in *Frankrijk* zelf, een stelsel van vijandigheid en aanval jegens het buitenland. Daarom juichte men de vestiging en bestendiging van het koninklijk gezag toe; maar men zag voorbij dat die vestiging veelal ten koste geschiedde van de wenschen en belangen des volks; men vergat dat LOUIS-PHILIPPE niet slechts het beginsel van orde en gezag handhaafde tegen den omwentelingsgeest van enkelen,

maar zich tevens aansloot aan, ja zich somwijlen liet gebruiken door de hoogere klassen, om de regtmatige eischen der lagere standen tegen te gaan. Die waarheid wordt in de *Geschiedenis der Tien Jaren* in het helderste licht gesteld. De verwijdering van LAFAYETTE en DUPONT (DE L'EURE), ja zelfs eenigermate de val van het ministerie LAFFITTE was niet slechts, of niet vooral, de zegepraal der openbare orde op een beginsel van onrust en voortdurende omwenteling, maar de zegepraal van de belangen der middelklassen op de volkszaak, eene reactie tegen het levensbeginsel der Julij-revolutie.

Van daar de verschillende houding der Regering, naar mate de volksbewegingen, die de eerste dagen na de Julij-revolutie vervulden, de belangen van LOUIS-PHILIPPE en zijne omgeving dienden of tegenwerkten. De optogt van het volk naar *Rambouillet* ter gewelddadige verdrijving van KAREL X, wien de huichelachtige weifelingen van zijnen opvolger op het Fransche grondgebied terughielden, was aan het Hof welkom, wijl zij den knoop doorhakte, voor welks oplossing men terug deinsde. Evenzeer hield zich de Regering stil, toen de lijkdienst ter herinnering aan den moord van den hertog VAN BERRIJ, waardoor de geestdrift der legitimisten opgewekt en hunne uitzigten verlevendigd waren, ook de gemoederen der Parijsche bevolking in beweging bragt en haar tot woede ontvlamde. Het aartsbisdom werd geplunderd, de altaren ontwijd, de Christusbeelden door het slijk gesleept, en men liet het razend gepeupel begaan, wijl men gaarne der Carlistische partij een bewijs gaf, hoezeer het volk op de Restauratie verbitterd was. Eerst toen, weinige dagen later, een aantal arbeiders de straten van *Parijs* doortrok, ditmaal niet om kruisen afterukken of gedenkstukken te vernielen, maar alleen om *arbeid en brood* vragende, werden zij met de bajonetten uiteengejaagd. Door eene list, waarvan de valschheid ieder onbevooroordeelden toeschouwer in de oogen sprong, trachtte men de strijders van Julij tegen de opstandelingen van later dagen over te stellen, en, terwijl men de bewerkers der omwenteling met eerekruisen tooide, werden dezelfde mannen, waar zij verlangden dat men aan de beginselen dier omwenteling getrouw zoude blijven en ze in hare gevolgtrekkingen doorvoeren, neergesabeld. De middelklasse deinsde voor geene volksbewegingen terug, zoodra het de bestendiging der nieuwe regering en de verschrikking der legitimisten gold: eerst waar het volk in zijne eigene zaak optrad, werd het onbarmhartig aan den geveinsden eerbied voor openbare rust en orde opgeofferd.

Ons ontbreekt de ruimte om de verschillende tooneelen van strijd en bloedstorting, welke de burgerkrijg tusschen de verschillende klassen der maatschappij in de eerste tijden na de Julij-revolutie opleverde, door LOUIS BLANC met zoo schitterende kleuren en fiksche trekken afgeteekend, na te schetsen. Als proeve mogen de Lyonsche November-dagen van 1831 volstaan. Meer dan eenige andere stad, behalve *Parijs*, had *Lyon* in de omwenteling van 1830 een werkzaam en beslissend deel genomen. Naauw waren de ordonnantiën van KAREL X dáár bekend geworden, of de geheele bevolking had voor de dagbladschrijvers, die aanstonds tot wederstand besloten waren, partij getrokken, en eer de tijdingen der Parijsche gebeurtenis overkwamen, had reeds het omwentelingsbeginsel in *Lyon* een volkomen zegepraal behaald. Maar even als in *Parijs* was ook hier de zege, door het volk bevochten, slechts door de hoogere klassen genoten, en zij die hun leven voor de verjaging der Bourbons hadden prijs gegeven, hadden geene enkele vrucht van de duurgekochte overwinning geplukt. Weder nemen wij de woorden van LOUIS BLANC over.

‘In de voorstad van de *Croix-Rousse*, sleepte eene ontelbare bevolking een ondragelijk leven voort, gekluisterd aan een harden en bijna onvruchtbaren arbeid. De zijde-werkers van *Lyon* gingen niet slechts onder het juk der ellende gebukt; zij waren de voorwerpen der onbillijkste verachting. Zij, die door hunnen arbeid rijk werden, veinsden hen als een ondergeschikt menschenras aan te zien; de schrikkelijke schatting, welke zij van van hunne jeugd en gezondheid hieven, de ongezonde woonstede en de vermoeijenissen der werkplaats, waartoe zij hen veroordeelden, leenden slechts nieuwe wapenen aan hunne minachting, en de beleedigende benaming van *Canuts* vatte al de vormen van het ongeluk der fabrijkarbeiders zamen. Welke denkbeelden moesten bij die paria's der nieuwere beschaving, gedurende hunne afmattende nachtwaken oprijzen, wanneer dikwerf in het midden van den nacht, bij het schijnsel eener lamp die het vonzige hol verlichtte, hunne weefstoelen klapperden voor den rustig ingesluimerden ledigganger? - En toch, hun opstand zou niet eene vrucht zijn van hunnen wil, maar van den noodlottigen dwang der omstandigheden!’

Men wete, om zich een denkbeeld van den toestand der arbeidende bevolking te vormen, dat de zijde-fabrijkaadje te *Lyon* van dertig tot veertigduizend werklieden bezig hield.

Boven die klasse, welke van den eenen dag op den anderen, zonder crediet, zonder kapitaal, zonder vaste woonstede, voortleefde, bevond zich die van de *chefs d'atelier*, wier getal van acht tot tienduizend bedroeg, en die, elk eigenaar van vier of vijf weefstoelen, aan de arbeiders, behoudens het genot der helft van het door den fabrijkant uitbetaalde loon, de werktuigen verschaften. De fabrijkanten, ten getale van achthonderd vormden eene derde klasse, geplaatst tusschen de *chefs d'atelier* en diegenen, welke onder den naam van *commissionaires* met de levering der ruwe stof belast waren, overbodige agenten, ware bloedzuigers der Lyonsche nijverheid. Zoo drukten de commissionnaires op de fabrijkanten, die weder op hunne beurt de *chefs d'atelier* hard moesten vallen, en deze legden het juk, dat hun werd te dragen gegeven, met dubbele zwaarte op den rug der arbeiders.

Die toestand, reeds op zich zelve drukkend, was gedragen, zoo lang de ongelijke verdeeling van de vruchten des arbeids ten minsten in den bloei der Lyonsche fabrijkaadje eenig tegenwigt vond. Zoodra echter de concurrentie, zoo van het buitenland als van de telkens in aantal toenemende Lyonsche fabrijkanten onderling, vele van dezen tot het uiterste gebragt had en de prijzen overal had doen dalen, werd hij ondragelijk. In September 1831 was het zooverre gekomen dat de werkman, tot de fabrijkaadje der effen zijden stoffen gebezigd, voor een dagwerk van achttien uren slechts een dagloon van achttien (Fransche) stuivers ontving. Toen werd de klagt algemeen, werklieden en *chefs d'atelier* sloten zich aaneen, en uit de uitgeputte en verarmde wijk steeg een kreet van wanhoop en vertwijfeling omhoog.

De overtuiging dat de stand van zaken niet langer houdbaar was, vestigde zich ook bij vele leden der hoogere klassen, met name bij den prefect. Hij was de eerste om aan een besluit van den raad der *prud'hommes* gevolg te geven, welks inhoud deze was:

‘Aangezien het van algemeene bekendheid is, dat vele fabrijkanten inderdaad te lage dagloonen betalen, is het nuttig dat een tarief het minimum van deze bepale.’

Naar aanleiding van deze verklaring, besloot de prefect, aan het hoofd eener vergadering, uit de leden der kamer van koophandel en de burgemeesters der stad *Lyon* en der voorsteden zamengesteld, dat een zoodanig tarief met gemeen goedvinden door eene commissie zou worden vastgesteld, waaraan tweeëntwintig werklieden en tweeëntwintig fabrijkanten zouden deelnemen. Na langdurig beraad, waartoe ook de

omstandigheid aanleiding gaf, dat de tweeëntwintig fabrijkanten, door de kamer van koophandel aangewezen, meenden de overigen niet te kunnen verbinden, eer zij met hen ruggespraak hadden gehouden, werd eindelijk het tarief tot stand gebragt, door beide partijen geteekend, en de raad der *prud'hommes* belast over de geschillen, welke bij de uitvoering ontstaan mogten, uitspraak te doen.

Vreugdevuren werden dien avond in de wijk der arbeiders ontstoken, maar de verslagenheid was tot het leger der fabrijkanten overgewaaid. Men ontkende aan de tweeëntwintig onderhandelaars eenige bepaalde volmagt gegeven te hebben; men beklaagde zich over de willekeur des bestuurs, dat niet geschroomd had de vrijheid der nijverheid te verguizen; men toonde zich gereed liever het uiterste af te wachten, dan de dagloonen volgens het tarief te betalen. Zulk eene houding van de meerderheid der fabrijkanten bragt ook diegenen aan het wankelen, die het warmste aandeel aan de invoering van het tarief genomen hadden. De prefect liet zich bewegen een brief aan den raad der *prud' hommes* te rigten, waarin te kennen werd gegeven dat het tarief eigenlijk geene bepaald verbindende kracht had, maar er voor de fabrijkanten slechts eene zedelijke verpligting bestond om deszelfs voorschriften na te komen. Nu weigerde ook de raad der *prud'hommes* langer op aanklagten wegens overtreding van dat tarief regt te doen, en weldra was de schennis haast algemeen. En bij de aangroeijende ellende der arbeiders nam men tot geene andere hulpmiddelen dan tot de verdubbeling der wachten en de caserneering der troepen de toevlugt.

De werklieden namen in dezen toestand het besluit, voor eene week allen arbeid te staken, en in orde en kalmte dagelijks de stad doortetrekken. Geenerlei ongeregeldheid werd gedurende den somberen optogt der hongerende scharen gepleegd. En toch lieten de fabrijkanten het niet aan aanleidingen ontbreken. De eene ontving zijne werklieden met geladen pistolen voor zich; een ander liet zich de woorden ontvallen: ‘zoo zij geen brood in den buik hebben, zullen wij wij er de bajonetten in stoppen.’ Eindelijk, den 21sten November, toen weder van vier tot vijfhonderd werklieden met zulk een doel de voorstad verlieten, werden zij door de grenadiers van het eerste legioen der nationale garde, haast uitsluitend fabrijkanten, ontmoet: de grenadiers geven vuur, en acht werklieden zijgen zwaar gekwetst neder. De overigen deinzen

in wanorde achteruit en rennen naar de voorstad terug. Oogenblikkelijk is de geheele wijk in beweging: elke woning braakt strijders; de bevolking beweegt zich als eene opgeruide zee; in een oogwenk is de geheele voorstad in hunne magt en rukken talrijke benden op *Lyon* aan, een zwart vendel in de lucht ontplooijende, waarop de roerende en sombere woorden geschreven staan: '*Arbeidende leven of strijdende sterven*.'

Ieder herinnert zich den afloop. Twee dagen lang was de stad in het bezit der opstandelingen. En niet slechts werd na den strijd geen bloed meer gestort, maar zelfs waren het de zegevierende werklieden, die zich overal tot rustbewaarders opwierpen, en voor de veiligheid niet slechts der personen, maar ook der eigendommen van de aanzienlijke burgers waakten. Van die kalmte der gemoederen wist de prefect, die door zijne vroegere houding het vertrouwen des volks gewonnen had, gebruik te maken om de hoofden van den opstand voor het behoud der staatkundige instellingen te winnen. Na twee dagen was reeds het oude bestuur hersteld, waaraan men voor de leus eenige werklieden had toegevoegd. Den 3^{den} December deden de maarschalk SOULT en de hertog van ORLEANS hunne intrede, en vonden de orde hersteld. En zoo trok wederom het volk van den opstand geene enkele vrucht. De eenige maatregel, welke het gouvernement nam, was de afzetting van den prefect, M. DUMOLARD, den man aan wiens beleid men het behoud der stad en misschien des rijks verschuldigd was - eene afzetting die slechts in zijne aanvankelijke poging om de grieven der arbeiders langs eenen vredelievenden weg op te heffen haren grond had. De Regering was te zeer aan het belang der middelklasse verknocht om zich op dit gebied eenige tusschenkomst ten voordeele der volks te veroorloven of die aan hare ambtenaars toe te laten. En zoo zeer was zij tevens van de ijdelheid en magteloosheid van elke poging, die de monopoliën dier klasse aantastte, overtuigd, dat zij zich volkomen gerustgesteld voelde, zoodra zij de zekerheid had verkregen dat de Lyonsche bewegingen geene staatkundige oorzaken hadden.

'En toch,' wie zegt het LOUIS BLANC tegenwoordig niet na, 'en toch had de opstand ditmaal een veel gewigtiger en vreesselijker karakter. Het was eene bloedige bewijsvoering tegen de economische gebreken van het nijverheidsstelsel, in 1789 gehuldigd; het was de ontsluijering der wreedheid en huichelarij, welke achter die zoogenaamde vrijheid der overeenkomsten verscholen ligt, waardoor de arme aan den rijke prijs gegeven en

aan de inhaligheid die kan wachten, eene gemakkelijke overwinning geschonken wordt op den honger, die niet wacht. *Arbeidende leven of strijdende sterven*: nooit was hartverscheurender en schrikkelijker devies in den dag des strijds op een standaard geschreven; het bewees dat in den opstand der ongelukkige werklieden van de *Croix-Rousse* de zaden van een werkelijken burgeroorlog aanwezig waren; en aan de kracht, door de slaven der nieuwere beschaving ontwikkeld - slaven, wien het slechts aan een SPARTACUS ontbroken heeft - viel het ligt te gissen, welke stormen de negentiende eeuw nog in zijnen schoot draagt. En toch wenschten de organen der Regering om strijd elkander geluk, toen van den waren aard des opstands bleek: “Het is niets,” riepen zij uit, “niets dan eene worsteling tusschen fabrijkanten en werklieden.” En CASIMIR PÉRIER, aan de kamer van den staat der zaken opening gevende, verklaarde “dat de gebeurtenissen ernstig waren, maar dat de maatregelen, door de regering bevolen, aan de eischen van het oogenblik door hunne kracht, hunne snelheid, hunnen zamenhang zouden beantwoorden.”

Dus: kanonnen om de rampen der concurrentie te verhelpen; vestingen om eene schare van ongelukkigen in toom te houden, die hunnen arbeid aanboden op de enkele voorwaarde, dat men hen niet van honger zou laten omkomen; arme soldaten, gewapend om de ongewapende armen te beteugelen.... Ministers, afgevaardigden, pairs van *Frankrijk*, niemand scheen een beter middel van bestuur te kennen!’

Geen wonder, dat een opstand, op zulk eene wijze gestild, slechts op eene gelegenheid tot nieuwe uitbarsting wachtte. Die gelegenheid bood zich ruim twee jaren later aan. Wie weet niet hoe schrikkelijk de Lyonsche opstand zich in 1834 herhaalde? De aanleiding lag in de wet van Maart 1834 over de vereenigingen. Een ministerie, een van welks leden (DE BROGLIE) zijn hôtel gedurende de Restauratie ten dienste der *Société des Amis de la Presse* had gesteld, terwijl een tweede (GUIZOT) de *Société aide-toi et le ciel t'aidera* bestuurd en een derde (BARTHE) een werkzaam deel aan de vereeniging der *Carbonari* had genomen, durfde eene wet voorstellen, die aan het beruchte artikel 291 van het *Code Pénal* eene zoodanige uitbreiding moest geven, dat niet slechts elke vereeniging van meer dan twintig personen op een bepaalden tijd bijeenkomende, maar ook elke vereeniging in sectiën van minder dan

twintig personen gesplitst, onverschillig of men al dan niet op bepaalde tijden bijeenkwam, onder den ban der wet gebragt werd, eene wet, die ditmaal niet slechts de hoofden, maar al de leden straffen zoude. Een hoog gekleurd en overdreven tafreel van den toestand des rijks en de werking der verschillende republikeinsche vereenigingen werd door de ministers ter aanbeveling van hun ontwerp opgehangen. Vruchteloos riep BERRYER hun toe: ‘Ik ken een cynismus afzigtelijker dan dat der omwentelingszuchtigen: het cynismus der verloochening van vroegere beginselen.’ Vruchteloos liet een ander afgevaardigde, PAGÈS (DE L'ARRIÈGE), de volgende welsprekende protestatie hooren: ‘Zoo een welgezind medeburger eene vereeniging wil om het Christendom te verbreiden en te bevestigen, ik ben zijn man, trots uwe ministers en uwe wet; zoo een welgezind medeburger een grootere verspreiding wenscht dier verlichting, die de zedelijkheid der toekomst en het geluk der menschheid bevordert, ik ben zijn man, trots uwe ministers en uwe wet. Slaaf van elke regtvaardige, vijand van elke onbillijke wet, zal ik nimmer tusschen de vervolgers en de slachtoffers weifelen. Ik ken geene menschelijke magt, die mij God, de menschheid, het vaderland, kan doen verloochenen. Om aan mijn geweten te gehoorzamen, zal ik ongehoorzaam zijn aan uwe wet.’ De wet werd aangenomen en aanstonds was door geheel *Frankrijk* het zwaard uit de schede. Ook over *Lyon* hadden zich de verschillende genootschappen als een net uitgespreid. Enkele waren vertakkingen der vereenigingen, welker hoofdbestuur in *Parijs* gevestigd was, zoo als de *Société du Progrès* en de *Société des droits de l'homme*, waarvan vooral de laatste door geheel *Frankrijk* een veelvermogenden invloed oefende en over aanzienlijke middelen te beschikken had. Maar vooral het zoogenaamde *mutuellisme* had in *Lyon* vele aanhangers. Het was eene vereeniging, zoo als in alle groote fabrijksteden bestaat, eene aaneensluiting der arbeiders, om zooveel mogelijk gezamenlijk aan de verdrukking der fabrijkanten het hoofd te kunnen bieden: overigens zonder eenig staatkundig doel. Vooral sinds den opstand van 1831 waren de werklieden tot die verschillende vereenigingen toegetreden, om daar die leiding en dat bestuur te vinden, welker gemis hun reeds eenmaal zoo duur gekost had. En wie der arbeiders al niet tot eenig genootschap behoorde, was daarom niet minder gereed ook de wanhopigste kans te wagen om aan een toestand van ellende en verguizing een einde te ma-

ken. Maar ditmaal zoude de opstand, die door geheel *Frankrijk* het hoofd opstak, eene magtelooze en slechts voor de volkspartij verderfelijke blijken. Zoo nog in de dagen van den 8sten Junij 1832 de volksbeweging, ter gelegenheid der begrafenis van den generaal LAMARQUE, de kroon van LOUIS-PHILIPPE andermaal had op het spel gezet, en bijna de Julijdagen herhaald had, ditmaal was men beter toegerust. Men wist bij de voorstelling der wet, wat men waagde, en was gereed bij hare uitvoering niets te ontzien. Zelfs schijnen de velerlei feiten, door BLANC aangevoerd, het schrikkelijk vermoeden maar al te zeer te wettigen, dat de Regering zelve, door middel dier geheime politie, die eene zoo afgrijselijke en afzigtelijke rol in de geschiedenis van *Frankrijks* laatste jaren gespeeld heeft, de uitbarsting bevorderd heeft. Ja meer nog, de wijze, waarop men in *Lyon* den opstand zich liet ontwikkelen, schoon het ontzagwekkend garnizoen ze ligt aanstonds had kunnen onderdrukken, zoo al het bestuur ze niet had kunnen voorkomen, geeft eenige waarschijnlijkheid aan de afschuwelijke gissing, dat men gaarne de beweging eenen zekeren omvang zag aannemen en eene zekere veerkracht ontwikkelen, om ze te beter te kunnen beteugelen en *Lyon* tot een schrikbeeld voor *Frankrijk* te stellen. En eene zoodanige bleek dan ook de uitkomst. De Aprildagen te *Lyon* waren verschrikkelijk. ‘Aan de bezetting was de *consigne* gegeven op elk te vuren, die op straat zou verschijnen. De soldaten bezetten al de hoofdlijnen, vervulden de sterkten, bedekten de openbare pleinen en verdrongen zich op de bruggen, en met de monden hunner kanonnen en de trompen hunner geweren naar de straten gekeerd, die op de beide rivieren uitliepen, beletten zij aan het volk de nadering dier grachten, waar thans de stilte des doods heerschte, en waar de doortogt des volks van den vorigen dag slechts door eene breede bloedstreep werd aangeduid. Het grof geschut bulderde over *Lyon* als over een slagveld. De bommen vlogen hier en ginds en stichtten brand, waar het toeval wilde dat zij neervielen.’ Na drie dagen van een militair schrikbewind, terwijl de afsluiting der burgers volstrekt en alle doortogt strengelijk ontzegd was, terwijl het op straffe des doods aan de inwoners verboden was hunne deuren of vensters te openen, terwijl het garnizoen de ongenoegzaamheid van zijn aantal door brand en

verwoesting verholpen had, werd de overwinning op de opstandelingen behaald: eene overwinning, die zich ditmaal - en in elke der verschillende plaatsen, waar volksbewegingen hadden plaats gehad - door de uitgezochtste wreedheid, door vernieling en brandstichting, door bloedbaden vaak onder de onschuldigste en vreedzaamste burgers aangerigt, kenmerkte. Het scheen alsof men tegen elken prijs der natie schrik wilde inboezemen en de zuilen van den waggelenden Julijtroon in het bloed wilde vastzetten.

'En bij dien strijd tegen het volk was het de middelklasse, die de zegepralen der monarchie toejuichte. Bij minder verblinding zou zij begrepen hebben, dat in de dienst eens enkelen mans de soldaten weldra satelliten worden, dat, zoo men ze heden inroept om de orde te handhaven, men ze morgen zal gebruiken om de tyrannij te beschermen, dat er geene vrijheid, geene waarborgen, geene onderscheiding meer mogelijk is tusschen wettelijken wederstand en schuldigen opstand, zoodra elke beweging aanstonds op zulk eene wijze bedwongen wordt, dat de parlementaire magt niet langer onafhankelijk is, zoodra aan hare militie - de nationale garde - de uitvoerende magt de hare - het leger - in de plaats stelt, dat in één woord de tusschenkomst van het krijgsvolk bij inwendige oneenigheden onvereenigbaar is met het staatkundig overwigt eener klasse, welke zich op de nijverheid steunt.'

En toch, zoo weinig zag men te *Lyon* de beteekenis van het gebeurde in, dat de eenige zorg der hoogere klassen, aanstonds na die dagen, welke zooveel bloed gekost en zoovele gezinnen in rouw gedompeld hadden, daarheen strekte om de schade vergoed te krijgen, welke zij in hunne eigendommen geleden hadden. Eene nota ten dien einde aan de Regering opgezonden, hield de volgende phrase in, voldoende om den zin van het geheel te doen kennen. 'De regering kan niet verlangen dat de herstelling der burgerlijke orde tranen en klagten zal kosten. Zij weet dat de tijd die ongevoelig de droefheid uitwischt, door de *smartelijkste persoonlijke verliezen* verwekt, onvermogend is om een *verlies van vermogen*, om *materiëele verwoestingen* te doen vergeten.' - 'Ziedaar,' zeggen wij BLANC na, 'wat de belangrijkste klasse der maatschappij geworden was in een land van ridders en dichters.'

Nog eens werden de opstandelingen voor de oogen der natie gebragt. Het was toen zij, bijna een jaar later, voor de Kamer der Pairs teregt stonden. Alle verschillende opstanden en bewegingen, welke gedurende den loop van 1834 in geheel *Frankrijk* hadden plaats gehad, waren, volgens de meening der Regering, vertakkingen van hetzelfde complot: vandaar dat al die verschillende feiten tot één groot proces vereenigd werden. Eene ontzaggelijke instructie, waarbij 2000 personen voorloopig gevangen gezet, en 17,000 stukken onder de oogen der daartoe gecommitteerde Pairs gebragt werden, bereidde de uitvoerige en woelige teregtzittingen vóór. Zoowel de staatkunde als de edelmoedigheid scheen eene amnestie aan te raden. Niet slechts de drukpers, maar ook verschillende der hoogstgeplaatste personen bemoeiden zich voortdurend om dezelve. De maarschalk GÉRARD trad in het ministerie alleen, om haar te erlangen. Alles stuitte op den onverzoenlijken wrevel dergenen af, wier belangen zoo scherp bedreigd waren. De houding der aangeklaagden was eene uitdagende en braveerende, en toen eindelijk, na honderden bezwaren en moeijelijkheden, die als het ware bij elk nieuw incident oprezen, het vonnis werd uitgesproken, zag geheel *Frankrijk* in die uitspraak niet zoo zeer de veroordeeling van strafschuldigen als de nederlaag eener partij. Een staatkundig ligchaam, welks leden door de naauwste banden aan het bestaande gehecht, mannen moesten zijn van het behoud, had het vonnis des ondergangs uitgesproken over eene partij, die eene juist tegenovergestelde lijn volgde en de leuze van hervorming en verandering in haar schild voerde. Hier hadden monarchalen en republikeinen, geene regters en aangeklaagden tegen elkander overgestaan.

Met dit al, de laatste slag was aan de republikeinsche partij, welker invloed en opwekking zoolang de spanning bij het volk had bewaard, die uit de omwenteling van 1830 was overgebleven, toegebragt.

‘Die partij,’ lezen wij bij deze gelegenheid in BLANC, ‘is op even valsche als uiteenloopende wijze beoordeeld. Zoo zij geene genoegzame kalmte en rijpheid had om door grondige studie in de diepten der maatschappelijke ordening door te dringen, en voor geenerlei vraagstuk van eenig gewigt eene afdoende oplossing aanbood, vestigde zij ten minsten op die vraagstukken de algemeene aandacht. Zij zaaide de beroering om zich heen,

maar onderhield ook bij het volk eene edele geestdrift. Zij wist zelfs de wanorde door hare heldhaftige zelfsopoffering te adelen. Zoo zij eindelijk uitgeput raakte, het was omdat zij zich nimmer gespaard of ontzien had. Door haar toedoen werd het rijk der baatzuchtige speculatiën, van den vuigen winzucht, van den Carthaagschen geest onzer dagen, althans uitgesteld. Maar zij had zich ongelukkiglijk voor enkele mannen opengesteld, onwaardig om in haren kring te worden opgenomen. Vandaar de vreemdste mengeling: onbaatzuchtigheid en dorst naar kennis naast nijd en onwetendheid, bij allen minachting voor den dood, maar bij dezen de zedigheid der zelfsopoffering, bij genen de zucht om uit te blinken. Zulk eene verwarring van tegenstrijdige bestanddeelen moest den ondergang der partij te weeg brengen. Door de ondeugden der eenen werden de deugden der anderen tot magteloosheid veroordeeld, of aan den laster prijs gegeven. Van daar dat zij verspreid en ontbonden werd, en slechts de onverdraagzaamheid der dwaasheid of van den haat achterliet om haar vonnis te vellen. Voor het overige: wat zijn personen anders dan werktuigen, door God bestemd om in den dienst der denkbeelden te slijten en verbroken te worden? Op het oogenblik zelve dat men in *Frankrijk* de *partij* voor altijd vernield achtte, ontwikkelde zich het *gevoelen*, in die partij verpersoonlijkt, met nieuw vermogen. Men verwondere er zich niet over. Onder de republikeinen, zeiden wij, waren vele mannen van geestigen, schitterenden, ridderlijken aanleg, steeds gereed zich op te offeren, vol van vrolijkheid in het midden des gevaars, en met meer getrouwheid en meer glans dan de legititimisten zelve het oude nationale type teruggevende; maar naast dezen telde men enkele waanzinnige demagogen, enkele verloopen fortuinzoekers, enkele verraders, wier overdrijving door de politie betaald werd. En deze laatsten, schoon zij de minderheid uitmaakten, waren voldoende om op de zaak der republikeinen een blaam te werpen, en de geheele partij bij de menigte verantwoordelijk te stellen voor hunne dwaasheid, hunne ongerijmde eischen, hunnen hoogmoed, hunne onwetendheid en hunne neiging om de hartstogten van 1793 natebootsen. Dus, wijl het een klein aantal raddraaijers, van verstand ontbloot, en tot matiging onbekwaam, was ingevallen om zich republikeinen te noemen en de republiek naar den zin van hunne blinde woede te bepalen, begon

men te twijfelen of de republiek niet een hersenschim blijven of een algemeene ramp worden zoude.

Om bezadigde en verstandige gemoederen tot eene juiste beoordeeling der zaak te brengen, moest de partij voor een oogenblik ontbonden zijn of schijnen, en zich later met meer zamenhang, met meer studie, met meer kalmte, weder zamenstellen, grooter vorderingen vooral maken in de kennis der maatschappelijke toestanden en omwentelingen. Aan deze partij voorzeker behoort de toekomst.'

De langgewenschte rust scheen nu eindelijk aan de regering van LOUIS-PHILIPPE beschoren. De partij, welke de omwenteling van 1830 tot hare uiterste gevolgtrekkingen wilde doordrijven, was gevallen; de contra-revolutie, zoo als zij reeds bij de eerste schrede van den hertog van ORLEANS op het staatstooneel was aangevangen, was bestendigd. En toch, volkomene rust was het niet. Nog meermalen riep eene ligte trilling van den grond de schokken van vroeger dagen aan de Regering voor den geest, meer dan eens gaf blinde wanhoop aan koningsmoorders de wapenen in handen, en nog in 1839 bewees de zamenzwering van BARBEZ, dat de brand, die eenmaal de geheele bestaande orde van zaken bedreigd had, verre van gebluscht te zijn, nog onder de assche voortsmeulde.

Wij zullen LOUIS BLANC gedurende die latere jaren, welker geschiedenis dan ook slechts eene betrekkelijk kleine plaats in zijne *Tien Jaren* inneemt, niet volgen. Liever sluiten wij de rij onzer aanhalingen met de vertaling van enkele plaatsen uit het hoofdstuk, waarin hij zijne voorstelling voltooit en zamenvat.

'Men gelooft in *Europa* vrij algemeen, dat de omwenteling door LOUIS-PHILIPPE gebreideld is, en zijne persoonlijke bekwaamheid den huidigen stand van zaken heeft daargesteld. Of men er hem eene eer of een verwijt van make, het is eene dwaling. De koning heeft slechts hoedanigheden van een zeer ondergeschikten rang ontwikkeld. Men zou moeijelijk in het verleden een vorst kunnen aanwijzen, wien het zoo geheel aan initiatief ontbroken heeft, en die, schoon zich veel met zaken inlatende, er zoo weinig den stempel van zijn persoonlijk karakter aan gegeven heeft. Men heeft aan LOUIS-PHILIPPE de eer gegeven van wat een onmisbaar gevolg was van de oppermagt der kwalijk geregelde en kwalijk begrepen belangen der middelklasse.

Tevreden met haren toestand, wilde de middelklasse niet dat een leed, hetwelk het hare niet was, haar door de alarmtrom zoude geöpenbaard worden. Van daar het stelsel der openbare orde, zich oplossende in het stilzwijgen der ongelukkigen, en door het geschut verdedigd.

Wat men derhalve in de geschiedenis der laatste tien jaren beoefenen moet, is niet het leven des koningsschaps: het is de regering der middelklasse.

In 1830 is zij aan het bewind gekomen, en wij hebben geene andere geschiedenis geschreven dan de hare.

In vele opzigten heeft zich de middelklasse omtrent de beschaving verdienstelijk gemaakt. Zij heeft uitnemende eigenschappen: liefde voor den arbeid, eerbied voor de wet, afkeer van dweeperij en toomelooze driften, zachte zeden, spaarzaamheid: in een woord, alle deugden, welke het huisselijk leven vordert. Maar haar ontbreekt in den regel diepte van denkbeelden, verheffing des gevoels, en vooral een ernstig en warm geloof Van daar hare ongeschiktheid voor het staatsbestuur. Een census bij de verkiezingen heeft enkele voorstanders gevonden: er is geen verderfelijker stelsel! Zoo men slechts aan den eigendom de leiders des volks, de wetgevers, vraagt, brengt men de regelen, waarnaar een huishouden bestierd wordt, op de leiding van den staat over, geeft men het lot der natiën in handen eener wijsheid, die den omvang van een stuk gronds tot maatstaf heeft. Zoo wordt de staatkunde verkleind en uit het spoor gevoerd.

En inderdaad, waardoor heeft zich het bestuur der middelklasse gekenmerkt?

Wij hebben de zedeleer van het stoffelijk belang met een maar al te gunstigen uitslag hooren prediken. Meer dan eens hebben tooneelen, die op de markt thuis hoorden, het paleis der beraadslagingen ontwijd. Om den kring der uittereiken gunsten te verbreeden en aan velen den mond te kunnen stoppen, is het bestuur der openbare werken, aan den staat ontnomen, een middel van beursspel voor de bankiers, van electorale kuiperij voor de ministers geworden. Het gezag heeft zich zelve te plunderen gegeven. En wat erger is dan nederlagen, dan veroverde gewesten en ingenomen steden, het nationaal karakter is verbasterd. Wie regeren wil moet zich zelve opofferen. Wat valt er van een stelsel

te wachten, dat juist het bijzonder belang tot bron van alle gezag, tot beginsel der regering verheven heeft?

Wat de maatschappelijke ordening betreft, zoo als zij door den middelstand verlangd en gevestigd is, zij heeft zich door eene volkomene veronachtzaming van den arme gekenmerkt. “Elk voor zich, elk ten zijnent,” hebben de aanvoerders gezegd: afzigtelijke en laaghartige stelregel, die alle verdrukkingen toelaat, tot zij alle wanordelijkheden bare. De dwaling der middelklasse is deze geweest, te gelooven, dat daar, waar geene gelijkheid is van ontwikkeling, de vrijheid ter bevordering van vooruitgang en regtvaardigheid voldoende zou zijn. Maar wat baat het regt om rijk te worden aan allen verleend, zoo de werktuigen en het crediet slechts aan enkelen behooren? Wat baat een regt op geluk, zonder de mogelijkheid om er toe te geraken? Wat baat het dat eene breede en geëffende weg geopend zij voor de voeten des ongelukkigen, die zich niet bewegen kan? De ware vrijheid bestaat, niet in het regt, maar in het vermogen aan elk verleend om zijne talenten te ontwikkelen. De vrijheid is dus slechts een valstrik, slechts de huichelarij van het despotisme, overal waar het bezit der arbeidsmiddelen een monopolie daarstelt; overal waar het bestuur van het crediet bij de enkele burgers berust, die slechts aan de rijken leenen, in stede van bij den staat te berusten, die aan de armen leenen zou; overal waar de concurrentie den kleinen kapitalist aan den grooten ten prooie geeft; overal waar de industriëele overeenkomsten gesloten worden tusschen den rijkdom en den honger; overal waar het leven der burgers afhangt, niet van hun goed gedrag en hunne voorzigtigheid, maar van eene ziekte die opkomt, van eene bestelling die gestaakt wordt, van eene nieuwe wijze van bewerking die uitgevonden wordt; overal waar het kind des armen geweldadig ontscheurd wordt aan de school waar men het zou onderwijzen, om levende begraven te worden in de werkplaats waar men het uitmergelt; overal waar de vrijheid der drukpers slechts ten voordeele dergenen bestaat, die een hoogen borgtogt betalen kunnen; overal eindelijk waar kinderen van zeven jaren zijn, die twaalf uren moeten werken om te leven, meisjes van zestien jaar die om te leven zich der wellust moeten prijs geven, landloopers die slapende worden opgeraapt aan den drempel van een onbewoond paleis, kindermoorden uit ellende, daglooners welke de ontdekking van een

nieuw werktuig hongerend op straat zet, duizenden van werklieden, die, de bleekheid op het gelaat en de woede in het hart, op een gegeven oogenblik oprijzen en ten strijde gaan met de schrikkelijke kreet: “arbeidende leven of strijdende sterven!”’

‘En in dezen ligt de schuld niet aan de menschen, zij ligt in de zaken. De feudale dwingelandij bestond uit eigennamen: men zag ze in het gelaat, men raakte ze met den vinger aan. Niets dergelijks bij deze dwingelandij, die slechts eene kwalijk begrepene vrijheid is. Geheimzinnig, onpersoonlijk, onzigtbaar, ontastbaar bijna, omwikkelt zij den arme, perst hem uit, verstikt hem, en vergunt hem zelfs niet zich rekenschap te geven van de kwaal, waaraan hij zich vruchteloos zoekt te ontworstelen en waaronder hij bezwijkt.

Daarom moet ook de omverwerping van zulk een despotisme het werk zijn der wetenschap, niet van den opstand. De godslastering ligt in het beginsel, de schuld aan den toestand. Men wreekt zich niet op een beginsel, men vervangt het; men straft een verkeerden toestand niet, men wijzigt dien. Een dolzinnig beroep op de drift der onderdrukten zou even ijdel zijn als noodlottig. En dat te meer daar de volksmassa op den huidigen dag niet genoegzaam verlicht is om te weten wat zij verlangen moet, en wat voor haar binnen de grenzen der mogelijkheid ligt. Maar te dringender is de verpligting om een middel te zoeken tegen zoovele kwalen. En vooral eischt dit het belang der middelklasse. Ook zij wordt door de concurrentie ondermijnd, die langzamerhand de matige fortuinen vernielt, en ze door de weelde der groote kapitalisten doet verzwelgen. Welke zekerheid kan der middelklasse ten deele zijn, tusschen het gevaar der volksberoeringen en het oligarchische juk dat langzaam voor haar gesmeed wordt in? Nieuw en treffend bewijs van de eenheid der verschillende en schijnbaar uiteenloopende belangen! De middelklasse loopt, zoo zij er niet tegen waakt, het verderf te gemoet langs denzelfden weg, waarop het volk lijdt. Ongelukkig schijnt zij zulks tot nog niet te gissen. “De arbeid is een teugel,” zeide eenmaal M. GUIZOT, en later verklaarde M. SAUZET van zijnen praesidialen zetel, dat de kamer niet in last had den arbeiders werk te verschaffen.

Waarom echter zouden wij wanhopen? Het kwaad is de vrucht eener dwaling, welke het zoo ligt zou zijn te herstel-

len. Hoe zoude men kunnen gelooven dat de middelklasse in hare verblinding zal volharden? Natuurlijke beschermster des volks als zij is, kan zij dit niet op den duur als een vijand wantrouwen. Wie haar daartoe aanzetten, bedriegen haar en zoeken haar te overheerschen. Door haar bevreesd te maken voor het volk, ontneemt men haar de bewustheid der wezenlijke gevaren, waardoor zij bedreigd wordt. Deze liggen niet aan haren voet, maar drijven haar boven het hoofd en waren rondom haar. Dat zij er op bedacht zij!

Zoo de middelklasse aan een edele inblazing wil gehoor geven, vermag zij alles voor de wedergeboorte des lands. Gevangen in hare monopoliën, beheerscht door de kleingeestige hartstogten, onvermijdelijke gevolgen van haar zelfzuchtig en geïsoleerd standpunt, zoude zij *Frankrijk* en zich zelve ten verderve voeren. In stede zich van het volk afgescheiden te houden, moet zij zich aansluiten en het initiatief nemen van een stelsel, dat de nijverheid van den scepter der concurrentie bevrijde en onder dien van de vereeniging der verschillende belangen brenge, het bezit der arbeidsmiddelen gemeen make, het staatsgezag tot bankier der armen verheffe, in één woord de slavernij des arbeids opheffe. Zulk eene onderneming zou van billijkheid en wijsheid, van hoog verstand en liefde tevens blijk getuigen. Door het volk ververscht en door zijne medewerking versterkt, zou de middelklasse in hare herwonnen veiligheid eene onuitputbare bron vinden van nieuwe hulpmiddelen. Daarenboven zou zij, door in vollen zin natie te worden, al de deugden erlangen, die haar ontbreken. Want zoo zij veel aan het volk te geven heeft, zij heeft ook veel te ontvangen. Zij kan aan het volk de kennis van menschen en zaken, de ware vrijheid en de schatten die daaruit voortvloeijen, schenken; zij zou daarentegen van het volk die kracht van wil, die zucht naar het verhevene, die vatbaarheid voor devouement erlangen, waaraan het haar faalt. Zalige wisseling van gaven, die ons land redden en opheffen zou door de overeenstemmende aanwending van den wil en de deugden van al zijne kinderen.’

Wij vertrouwen dat de velerlei aanhalingen voldoende zijn geweest om onzen lezers een denkbeeld te gevet van de *Geschiedenis der Tien Jaren*, en den geest waarin zij geschreven is. In de woorden welke wij het laatst overnamen is de hoofdgedachte van het geheele werk uitnemend zamengevat. Is echter die overtuiging, zoo helder en onbewimpeld uitgesproken, dat de wan-

klank der maatschappelijke ongelijkheid door de wetenschap, niet door den opstand moet worden opgelost, den schrijver gedurende het geheele werk, gedurende de gespierde teekening der tooneelen, die de omwenteling van 1830 verzelden en volgden, altijd even helder voor den geest geweest, of heeft zij zich misschien eerst langzaam gevormd, naar mate de verschillende bewegingen en beroeringen der laatste jaren voor zijnen geest voorbijgingen, en hij in geen van deze allen het levensbeginsel vond, dat de maatschappij moest redden - overal zaden van twist en tweedragt, nergens de palm des vredes? De onmagt althans der republikeinen van 1830 om de zuilen der waggelende maatschappij vast te zetten, is aan zijn scherpziend oog niet ontglipt, maar openlijk door hem erkend. Van waar dan die levendige sympathie voor eene partij, wie het aan levenskracht faalde; eene partij, welker zege slechts de zege van wanorde en regeringloosheid zou geweest zijn? Liever dan BLANC in tegenspraak met zich zelven te willen vinden, verklaren wij die sympathie uit een edel medegevoel voor overwonnelingen, bij wie zich, trots de onhoudbaarheid van hun stelsel, zoo veel moed, zoo veel hart, zoo veel adel des gemoeds vereenigde; uit den wrevel over de onmiskenbare zelfzucht dergenen, die eerst na den dag des strijds op het tooneel traden en al de vruchten der overwinning raapten, over den vloek van het *sic vos non vobis*, die op de heldhafte pogingen der Julij-helden rustte. In dien hoogstverklaarbaren wrevel moeten wij ook de verontschuldiging zoeken voor de overdreven schildering der zwakheden en gebreken van de leden der overwinnende partij; want waarlijk, zoo klein, zoo nietig, zoo beschroomd, zoo zelfzuchtig, als ze ons door BLANC worden voorgesteld, zijn de mannen die sints 1830 het staatsroer omklemd hebben, niet geweest. Zeker, menige sluijer is opgeheven, menig *prestige* verdwenen: maar men vergete niet dat het beginsel, aanstonds na de omwenteling met hand en tand vastgehouden, niet alleen de verdediging was der belangen eener bevoorregte klasse tegen de regtmatige eischen des volks, maar ook de handhaving der orde tegen de regeringloosheid, des oppergezags tegen de ontbinding van alle maatschappelijke bestanddeelen. Maar die orde was niets anders dan het kalme bezit van alle voorregten door eene enkele klasse, gedekt door het gedwongen stilzwijgen der anderen; maar dat gezag werd slechts in het belang der middelklasse gebezigd! Het zij zoo! maar wien anders dan die zelfde klasse zou op het

eind de volslagen omwenteling met haar nasleep van ellende en regeringloosheid ten goede gekomen zijn? De geschiedenis van 1793 is daar om het ons te leeren, waartoe staatkundige gelijkheid bij maatschappelijke ongelijkheid leidt, wat er van de oppermagt eener onbeschaafde menigte te wachten zij. En die maatschappelijke ongelijkheid, wij hebben de getuigenis van LOUIS BLANC zelve in ons voordeel, zij kan niet met een tooverslag worden opgeheven. Laat morgen eene onverbiddelijke *lex agraria* alle fortuinen gelijk maken: over dertig jaren hebt gij de oude ongelijkheid terug, en in dien tusschentijd verwarring en ellende tevens. Geene omwenteling, waarvan het doel niet bepaald en uitvoerbaar is, waarvan het programma niet naauwkeurig is afgeteekend, kan blijvend zijn: zij leidt slechts tot eene verderfelijke reactie, zij voert de maatschappij terug in stede van haar vooruit te brengen. En daarom, ja, wij hebben sympathie voor die echte zonen der omwenteling, voor die republikeinen, wier beeldtenissen met zulke levendige en gekleurde trekken door LOUIS BLANC zijn afgeschilderd, wier moed, wier zelfsopoffering, wier heldendood door zijne pen vereeuwigd is. Wie onzer is, waar zóó gestreden wordt, niet in zijn hart een CATO, wien de zaak der overwonnelingen ter harte blijft gaan, schoon zich de Goden voor den overwinnaar verklaren? Maar in het belang der maatschappelijke toekomst, in het belang van de opbeuring der verdrukte klassen uit den afgrond van hunnen jammer, in het belang der maatschappelijke gelijkheid zelve, voor wier nadering wij alle steilten geslecht en alle banen geëffend wenschen, in dat belang gelooven wij dat de val der republikeinsche partij, de verijdeling hunner uitzigten noodzakelijk was. Den draad, die ons uit den doolhof redden moet, hadden zij zoo weinig in handen als hunne overwinnaars. Zoo weinig als de opeenvolgende ministeriën van LOUIS-PHILIPPE, wisten zij het antwoord op de raadselachtige vragen, bij welker oplossing zich de sphinx der ellende voor altijd in den afgrond zal storten. Maar om zich in die verbijsterende duisternis voor te lichten, zouden zij den fakkel der tweedragt in hun eigen vaderland geworpen, en de vlam des oorlogs door de rijken van *Europa* gejaagd hebben. En zijn niet kalmte en orde de eerste voorwaarden, zoo men de middelen vinden wil, welke ons uit den huidigen toestand redden kunnen, en het verderf afwenden dat ons bedreigt? Die middelen, wij vragen ze dan ook niet aan de groothartige maar heethoofdige re-

publikeinen, die bij het lijden der armen slechts de alarmtrom wisten te roeren, en der onwetende menigte, die hunne hulp inriep, geen anderen weg wezen dan naar de barricaden: wij zoeken ze liever bij die theoristen, wien allen de leuze eigen is door LOUIS BLANC geformuleerd: het antwoord op de beangstigende vraag moet door de wetenschap, niet door den opstand gegeven worden. Hij zelve heeft die wetenschap ondervraagd, en het antwoord dat hij verkreeg, was het woord dat het eerste der beide werken, aan het hoofd dezer artikelen genoemd, ten titel voert: *Ordening van den arbeid*. Wij stellen ons voor aan de beschouwing van dit werk in een volgend nommer een laatste artikel te wijden.

Mengelingen.

Historische studiën uit het tijdvak van Prins Willem den eersten.

Pieter Lozeleur, des prinsen raad en hofprediker.

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau. Recueil publié avec autorisation de S.M. le Roi, par M^{r}. G. Groen van Prinsterer. *Première série, Tome* 1-7. *Leide*, S. & J. Luchtmans, 1835-1839.

Bij al het streven naar vooruitgang, waardoor zich onze tijd kenmerkt, openbaart zich tevens hoe langer zoo meer eene neiging, om, bij dat voorwaarts jagen, den blik tevens achterwaarts te werpen en op het verledene terug te zien. De meer ernstig gestemde wordt hierbij inzonderheid aangetrokken door de eeuw der Hervorming, met hare onoverzienbare schare van merkwaardige en groote mannen, waaronder nog zoo menigeen schuilt, wiens verdiensten tot dusver nog niet in het ware licht zijn gesteld; en treft hij eenen zoodanigen aan, omtrent wien hij dit onregt, zij het ook slechts gedeeltelijk, meent goed te kun nen maken, dan gevoelt hij eenen bijna onweêrstaanbaren prikkel, om, hetgeen hij weet, aan anderen mede te deelen, opdat ook dezen eere mogen geven aan wien eere toekomt. Ten minste zoo gaat het mij, lezer! en gij ontvangt, ten gevolge er van, deze regelen, gewijd aan de nagedachtenis van eenen bijna vergetene, opdat zijn naam op nieuw genoemd moge worden naast dien van zijnen voortreffelijken vriend en beschermer, dien onze tijd, op verschillende wijzen, eene zoo wèlverdiende hulde brengt, daar vorst en volk hem gedenkteekenen wijden, welke voor eeuwen bestemd zijn. Misschien

verwondert het u wel, dat een man, die deze eer waardig geacht kan worden, bij het volk zóó geheel in vergetelheid is gezonken, dat alleen nog mannen van studie hem eenigzins meer naar waarde kennen; doch het verschijnsel is evenwel gemakkelijk op te helderen, vermits 's mans werkkring, hoe belangrijk overigens, toch een meer afgeslotene was; en hij, als *Fransch* Hofprediker, door velen voor een' buitenlander werd gehouden. Zijn naam daarenboven, voluit M^{r}. PIETER LOZELEUR, *Heer* van VILLIERS en van WESTHOVEN, was, verfranscht en verhollandscht beide, voor velen onkenbaar geworden. Waar toch in de geschiedenis van hem gesproken wordt, is het soms: PETER VILLER of VILLERS, *een Fransoys, een Fransoys Predikant*, enz., waardoor hij in de rij wordt gebragt der vele gewone leeraren van dien tijd, die bij de Waalsche krijgsknechten of de zich van lieverlede vestigende gemeenten van uitgewekenen de dienst verrigtten. Anderen noemen hem weder DE VILERS, DE VILLERS, VILLEERS, toenamen, ook aan de edele geslachten van MONTIGNY, DE ZOETE, enz., eigen, zoodat men nu en dan gevaar loopt, om hem met een' van deze heeren te verwarren. Wie zijnen naam het beste uitdrukken, noemen hem L'OYSELEUR; doch hij zelf schreef zich alzoo niet. Zijne naamteekening op staatsstukken en kerk-archieven is P. LOZELEUR. In het latijn alleen onderteekende hij een weinig deftiger: P. LOSELLERIUS VILLERIUS. Aan het Hof noemde men hem *Mons"*. DE VILLIERS of *Dominus* VILLERIUS. Wie zal nu nog op rekening van 's prinsen geheimraad stellen, hetgeen van eenen Fransoysen predikant PETER VILLERS wordt verteld? Of omgekeerd, wie denkt aan dezen, wanneer er sprake is van eenen *Chevallier* of *Seig".* DE VILLIERS? Voegt er nu bij, dat men hem hield voor een' buitenlander in 's vorsten bijzondere dienst; dat hij slechts zelden als handelende optrad op het tooneel der gebeurtenissen, daar 's prinsen kabinet zijne eigenlijke werkplaats was, en van hetgeen dáár verhandeld werd, uit den aard niet veel mogt uitlekken. Voegt er bij, dat zijne zienswijze, waar zij bekend was, niet zelden afweek van anderer begrippen; dat hij, zich meestentijds aan 's vorsten zijde bevindende, slechts zelden genoodzaakt was zijne adviezen *schriftelijk* mede te deelen, en dat, voor hetgeen hij *uitgaf*, om bijzondere redenen, slechts zelden zijn naam staat uitgedrukt, dan zal men overvloedig gronden hebben ter verklaring van het verschijnsel, dat de naam van M^{r}. PIETER LOZELEUR, aan wiens groote verdiensten omtrent den Nederlandschen staat en kerk wij eene geringe hulde willen brengen,

in onze geschiedenissen zelfs niet eens gelezen wordt. Er komt bij, dat G. BRANDT, de eenige, die zijne lotgevallen en werkzaamheden allereerst onder een bepaald oogpunt heeft zamengebragt, hem in die werkzaamheden nog slechts ten halve kende, ofschoon hij belangrijke mededeelingen omtrent hem der vergetelheid heeft onttrokken[1]; en dat zij, die BRANDT navolgden, wel poogden, om hetgeen hij gegeven had uit te breiden, doch zonder evenwel veel stelligs aan te voeren[2]. Alleen de Heer GROEN VAN PRINSTERER heeft te dezen meer licht voor ons ontstoken, en, zoowel door zijne belangrijke aanteekeningen en wenken, als door het mededeelen van oorspronkelijke stukken, den opmerkzame in staat gesteld, om het verder te brengen dan zijne voorgangers. Ontvange dus ook deze heer, staatsraad van eenen lateren WILLEM VAN ORANJE, het hier aangebodene als blijk van erkentenis voor zijne zoo veel omvattende uitgaaf der *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau*, welker groote innerlijke waarde men te beter leert kennen en op prijs stellen, naar gelang men er meer gebruik van maakt, en welker voortzetting en voltooijing, uit dien hoofde, vuriglijk gewenscht moet worden door allen, die in de geschiedenis des vaderlands belang stellen. Een W. BROES en anderen mogen ruimer offer hebben gebragt, het hier voorkomende is evenwel toch ook eene proeve van hetgeen er uit kan worden opgezameld, wanneer men de verspreide wenken slechts oordeelkundig zamenvoegt, opdat het geheel de vereischte werking moge te weeg brengen.

Behalve deze beide redenen, heb ik intusschen nog eene derde, om welke ik èn LOZELEURS lotverwisselingen, èn zijne bedrijven aan mijne medeburgers wensch te herinneren. Hij is namelijk, in mijn oog, één van die kweekelingen der Voorzienigheid, in wier lotverwisselingen wij, *meer* dan in die van an-

(1) *Hist. der Ref.* D. I, blz. 665. Hij heet daar: PETRUS LOSELER VILLERS, met beroep op DE GROOT en HOOFT.

(2) Men zie D. GERDESII, *Scrin. antiq. s. miscell.*, Gron., T. I, pag. 121, sqq.; III, p. 391, sqq., die evenwel op naam van DE VILLIERS uitgeeft, waaraan hij geen deel had, en hem onttrekt hetgeen hem toebehoort, dat in het verdere zal worden aangewezen. VENEMA, *Hist. Eccl.*, Vol. VII, p.290, 310, heeft weêr BRANDT gevolgd. L.P. VAN DE SPIEGEL, *Bundel van onuitgegeven Stukken*, D. II, p. 262 en 267, alsmede GROEN VAN PRINSTERER, D. III, p. 102, hebben zich daarentegen wederom op GERDES beroepen, hoewel wij tevens moeten opmerken, dat deze laatste alleen de dwalingen van GERDES op sommige punten uit 's vorsten Archief, voor anderen ontoegankelijk, heeft aan den dag gebragt.

deren, eene onzigtbare en hoogere magt onafgebroken werkzaam zien aan hunne vorming en bekwaammaking tot de eerst bij de geheele ontwikkeling bekend gewordene levensbestemming. Wij kunnen dit ook wel bij ons zelven opmerken; maar het valt noch altijd, noch overal, even duidelijk in het oog. Wij moeten, om zoo te zeggen, aanschouwen en voelen. Om de harmonie der sferen te kunnen verstaan, moet men eerst de accoorden der zonnestelsels leeren kennen, die zich evenwel al wederom niet laten oplossen, dan door de bijzondere klanken of toonen der planeten en hare wachters, welke voor ons, eindige schepselen, evenwel nog krachtiger getuigenis afleggen van Gods alvermogen, dan de zonnestelsels zelve. Om Gods leiding met de wereldmonarchie eenigzins te doorgronden, moeten wij dus ook Zijne besturing van de bijzondere volken hebben leeren eerbiedigen; doch hoe zullen wij dit, wanneer wij Zijne hand voorbijzien, bij de bijzondere stammen en personen? - Prins WILLEM I was een man, die èn op zijnen tijd èn op de volgende tijden, eenen onberekenbaar grooten invloed heeft uitgeoefend(1); - doch anderen oefenden wederom eenen invloed uit op dien invloedrijke; en één van 's prinsen vrienden en bewonderaars, die ergens verklaarde, dat hij hem voor ‘den besten man van zijnen tijd hield,’ LANGUET, zijn staatsraad en vertrouweling, schreef aan SIDNEY (pag. 447): ‘*Nullus est, qui plus quam* VILLERIUS *apud Principem possit*.’ Zou het nu onverschillig geacht kunnen worden, of men dien VILLERIUS in zijne denkwijze en beginselen wat nader kende, of niet? Niemand, vertrouw ik, zal dit zeggen. Wie toch WILLEM I en zijnen tijd juist zal beoordeelen, hij moet niet enkel zien op *hem*, maar ook op een' VAN MARNIX, een' DE VILLIERS en zoo vele anderen, die aan zijne zijde stonden, en hunne talenten aan zijne meerderheid en aan den roem van zijnen naam ten offer bragten; terwijl de glans, die hen omstraalde, wederkeerig van hem ontleend was en een gevolg ook van het vertrouwen, waarmede de grootste man van zijnen tijd hen vereerde. VAN MARNIX is bekend. De waardige BROES

(1) Wie ten deze in kleinen omvang veel zamengevoegd wil vinden, hij leze de schoone redevoering van den heer GROEN VAN PRINSTERER, uitgesproken in de 14de Openbare Vergadering van de 2de Klasse van het Koninkl. Instituut, gehouden den 1sten Mei 1842, en gedrukt in het *Instituut*, D. II, bl. 281 verv., in welke WILLEM I op waardige wijze geschetst wordt: als *Veldheer*, als *Staatsman* en als *Christen*.

heeft hem in de laatste jaren op nieuw aan de vergetelheid ontrukt. Maar DE VILLIERS? - die man, die meer vermogt op WILLEM I, dan een van zijne bekende getrouwen, wie of wat was hij voor prins WILLEM I? - 'Zijn raad en hofprediker.' - Wel! Maar hoe dacht *die* man ten aanzien der hoofdverschilpunten van dien tijd? Wat ried hij den vorst in moeijelijke oogenblikken? Ik heb, lezer! nergens een bestemd standpunt, ter beoordeeling van 's mans invloed op den vorst, aangewezen gevonden, en uit dien hoofde heb ik *gepoogd* zelf te *vinden*, hetgeen mij elders niet werd medegedeeld. Bij dezen deel ik u nu het gevondene mede. Neem het zoo als het is. - Bij eene voorstelling van DE VILLIERS in den invloed, dien hij uitoefende op zijnen tijd, moest eene keuze worden gedaan, zou mijn geschrijf niet al te ruim uitvallen. Ik heb hem hierom slechts *geschetst*, en dit nog wel meer bepaald in zijne verdiensten omtrent *Nederland* en de Nederlandsche Hervormde kerk. Een ander moge er aanleiding uit nemen, om het ontbrekende op ruimere schaal aan te vullen. Niemand zal zich hierover meer verblijden, dan de steller van deze regelen.

Beschouwen wij DE VILLIERS uit het aangewezene, meer beperkte oogpunt, dan splitst zich zijn leven in twee hoofdafdeelingen, waarvan de eerste de langzame voorbereiding bevat in het eerste en grootste gedeelte van zijnen loop, en de laatste de aanwending van de in den weg der Voorzienigheid reeds ontwikkelde talenten en verkregene ervaring, inzonderheid ten nutte van *Nederland* en van de Hervormde kerk in *Nederland*. Volgen wij dus den man in deze zoo verschillende tijdperken van zijn aanwezen; doch merken we tevens de hand des Onzigtbaren op, zoo als die ons in zijne lotverwisseling en zijn bedrijf kenbaar zal worden.

Toen P. LOZELEUR[1] te *Rijssel* geboren werd, behoorde deze stad, zonder iemands tegenzeggen, nog tot het graafschap *Vlaanderen*. Hij is dus op Vlaamschen grond geboren; in Zeeuwschen is zijn lijk weggeborgen; en gedurende zijne laatste levensjaren waren zijne krachten toegewijd aan het heil van de

(1) Vanwaar hij DE VILLIERS heette, is onbekend; want LE CARPENTIER begint zijn artikel: *Ville, Villers, Villiers*, met te zeggen: 'Je connais plus de cent villages de ce nom en France et en nostre Belgique.' (*Histoire de Cambray*, T. II, p. 1085 suiv.). Op SMALLEGANGES *Wapenkaert der aanz. en edele geslachten in Zeeland* vindt men een schild met den naam VILLIERS, zijnde: *de sable à dix rustres d'or*; terwijl CARPENTIER er een opgeeft: '*de sable à dix lozanges d'or*, qui est *Villers-de-Saulx*,' hetgeen slechts een gering verschil oplevert. Intusschen is het, ofschoon waarschijnlijk, evenwel niet zeker, dat SMALLEGANGE het wapen van onzen LOZELEUR gegeven heeft; want van 1566 en later komt, zelfs onder de raadsleden te *Middelburg*, een ANTONIE DE VILLIERS voor, die destijds een der rijkste kooplieden der stad was. Zie 's GRAVESANDE, *Hist. aaneenschak.*, bl. 51 en 475. Misschien helpt dit medegedeelde een' ander op den weg, om het nader te bepalen.

zich ontwikkelende republiek der *Nederlanden*. Op grond van deze drie hoofdbijzonderheden, meen ik hem als Nederlander te mogen voorstellen, al heeft hij dan ook de eerste drie vierde gedeelten van zijn leven buiten de eigenlijke *Nederlanden* doorgebragt.

Wanneer onze LOZELEUR geboren is, hebben wij nergens aangeteekend gevonden. Zijne geboorte schijnt intusschen zoowat omtrent het jaar 1530 plaats gevonden te hebben. Van zijne jeugd en vorming weten wij almede niets. BRANDT berigt (I. 781), dat hij 'eerst advocaet is geweest voor het parlement van *Parijs*; maer, ter saeke van de felle vervolging tegens de Gereformeerden, naer Geneven geweken.' Wanneer wij in aanmerking nemen, dat hij aldaar naderhand huwde met JEANNE DE BRICHANTEAU, dochter van den Chev. CHARLES, Heer van *St. Martin en Nigerets*, die, even als hij zelf, om der godsdienst wil het land had verlaten, en dat hij in 1572 niet minder dan zeven kinderen had, dan mogen wij zijn vertrek uit *Parijs* brengen tot het jaar 1558, toen de zwakke HENDRIK II, opgezet door de hertogin DE VALENTINOIS en de eerzuchtige GUISEN, de vervolger werd van zijne Protestantsche onderdanen; terwijl de uitwijking zijner ouders een gevolg kan zijn geweest van de plakaten tegen de godsdienst, den 22sten September 1540 en later door keizer KAREL V uitgevaardigd.

Te *Geneve* kwam LOZELEUR in betrekking met BEZA, die hem overhaalde, om zich aan de Evangeliepredikiging toe te wijden, en tevens de beoefening der godgeleerde wetenschappen tot

zijne hoofdstudie te maken. Hoe lang hij er zich heeft opgehouden, wordt al weder niet gezegd. BRANDT verhaalt slechts in het algemeen, dat hij, alvorens zich aan de gemeente te *Rouaan* te verbinden, ‘de Koninginne van Navarre en den Admirael van Vrankryk by leening in 't predikambt gedient had.’ Dit weinige is intusschen van veel belang, omdat wij er uit zien, hoe zeer hij, door afkomst en beschaving, boven anderen geschikt werd geoordeeld, om bij de hoogste standen de eer der heilige bediening te handhaven. Hoe zou anders een BEZA hem bij de voortreffelijke JEANNE D'ALBRET en en den uitmuntenden DE COLIGNY hebben kunnen aanbevelen? Ook de hooge achting, welke HENDRIK IV hem later toedroeg, laat zich verklaren uit den indruk, welken hij op diens jeugdig gemoed zal gemaakt hebben. Hetgeen evenwel voor de *Nederlanden* van meer belang mag worden gerekend, is, dat wij hem in het gewigtige jaar 1567 reeds ontmoeten aan het hof van prins WILLEM I, te *Dillenburg*. Hoe hij er kwam, en in welke betrekking hij er was, wordt niet niet gezegd; doch dat hij er was, blijkt uit een' brief van KAREL VAN UTENHOVE, d.d. 20 Junij 1567: ‘A Monsr., Monsr. DE VILLIERS, chez Monseigneur le Prince D'ORANGE, a Dillenbourg,’ door den heer GROEN VAN PRINSTERER in zijne *Archives et Correspondance* opgenomen (III, 102-107), en het: *waarom* hij er was? laat zich, mijns inziens ten minste, uit het dáár verder voorkomende ook zeer goed beantwoorden.

Vorst WILLEM was, bij de nadering van ALVA, het gevaar ontweken, hetwelk hem in de *Nederlanden* dreigde, en wilde nu den meer van staatsbeslommeringen bevrijden tijd in zijn graafschap *Nassau* uitwoekeren, door zich toe te wijden aan een meer ernstig en onpartijdig onderzoek van de geloofswaarheden, over welke onder de Protestanten verschil was. Wij vernemen dit uit zijn schrijven van 13 Junij 1567 aan den landgraaf WILLEM VAN HESSEN: ‘Wan wir dan solchen Christlichen eiffer, ohn rumb zu melden, eine sonderliche affection tragen, und darzu eines *ehrlichen, gelerten, sanftmütigen und weltverständigen gueten mans* vonnöthen haben, und dan gern umb uns wünschen wolten, und wir nach vilfaltiger erforschung und nachfragung vernhemen das einer NICOLAUS ZELL genant, in E.L. Fürstenthumb zuw Freszen in Heszen sein soll,’ caet. - (III, p. 100 suiv.). Maar zou nu iemand, bij onpartig waarheidvorschen, zich uitsluitend aan ééne partij

hebben vastgeklemd? Is dit te verwachten van een' man als WILLEM I, die tot dusver de verschillen tusschen de Protestanten onderling niet van zoo veel beduidenis had geacht[1]? Is het niet veeleer waarschijnlijk, dat hij bij zijn onderzoek ook den gulden regel: *audi et alteram partem*! zal hebben opgevolgd? En indien hij ze opvolgde; indien hij, zoowel van den kant der Hervormden als van dien der Lutherschen, eenen leeraar had *uitgenoodigd* met de opgegevene vereischten, laat zich alsdan de tegenwoordigheid van DE VILLIERS op dat gewigtig tijdpunt niet zeer eenvoudig ophelderen? In hooge mate toch bezat hij, naar het getuigenis van tijdgenooten, de hoedanigheden, door den prins verlangd. Hij was, volgens DE GROOT: '*summus theologus*;' volgens LANGUET: '*vir doctus, facundus et admodum ingeniosus*.' Aan zijne zachtmoedigheid en wereldkennis valt niet te twijfelen. Indien wij dit alles in aanslag brengen, dan houden wij het er voor, dat zelfs GROEN VAN PRINSTERER te weinig zegt, wanneer hij schrijft (III, p. 102.): 'Vraisemblablement son influence aura contribué à rectifier l'opinion du Prince à l'égard des Calvinistes.' Wij meenen trouwens in DE VILLIERS het werktuig te zien, waardoor de prins voor de *Hervormde* Kerk is gewonnen geworden. Hij bezat toch bij uitnemendheid de gave, om personen van aanzien voor die kerk te winnen. Getuige het gebeurde met ridder ADOLF VAN MEETKERKEN, volgens zijne eigene beschrijving: 'Talis tantusque vir qualem non existimo habere Flanderam'[2]. En inderdaad was heer ADOLF een man, die alle achting verdiende; want hij was niet alleen een ervaren letterkundige, die zelf de lier hanteerde, maar ook een bekwaam staatkundige en doorkneed regtsgeleerde. Geboren te *Brugge*, had hij eerst als ontvanger en pensionaris van het Brugsche Vrije zijne krachten getoond, en was hij later in onderscheidene gewigtige zendingen gebruikt geworden. Toen hij zich bij de Hervormden voegde, was hij Lid van den Raad van Staten, en drie maanden daarna benoemde de hertog MATTHIAS hem tot president van den raad van *Vlaanderen*. De overgang van zulk een man was dus niet zonder gewigt. Hij stond in de mee ning, dat men zich niet ligt van de kerk moest scheiden, en was hierom tot dus ver een lid der Roomsche gemeente geble-

(1) Vgl. *Arch. et Corresp.*, II. p. 455.
(2) In zijn' brief aan VAN DER MYLE, te vinden in DAN. HEINSII *Epist. sel.* Cent. II, p. 792.

ven, ofschoon hij erkennen moest, dat het in de Roomsch Katholijke kerk krielde van dwalingen en misbruiken. Met dwalingen intusschen, welke men niet verhelpen kon, moest men, volgens hem, geduld oefenen, en er het geheel niet om verwerpen. Na eenigen omgang met DE VILLIERS veranderde hij van gedachten. ‘Sed’ (schreef deze er over) ‘quum jam ex nobis intelligat unicam nos agnoscere Ecclesiam, cujus Romana pars est, perque nos minime stare quominus communes habeamus coetus, nihilque nos amplius quam errorum reformationem, non Ecclesiae novae fundationem desiderare, ad haec, eos qui Ecclesiae Romanae praesunt praefractos esse, neque ullam aut in doctrinâ, aut in morum disciplinâ emendationem admittere, sibi in animo esse (dixit) ei coetui sese adjungere, qui puriorem sequitur religionem.’ DE VILLIERS bevestigde hem in dat goede voornemen. ‘Gods goedheid vergunde thans den Hervormden vrijheid van belijdenis,’ zeide hij; ‘men behoorde dus nu ook openlijk uit te komen voor hetgeen, waaraan men vroeger in zijn hart reeds zijne toestemming had gegeven;’ hij sprak voorts over het kerkelijke leven en de tucht bij de Hervormden, waarmede VAN MEETKERKE verklaarde zich te kunnen vereenigen, terwijl hij zich ook aan die tucht wel wilde onderwerpen. En hiermede was de zaak afgedaan. Heer ADOLF en de zijnen traden toe tot de Hervormde gemeente, en hij nam met zoon, dochter en nicht, reeds in Maart 1580, te *Antwerpen* deel aan het Avondmaal[1].

Ik moet er bijvoegen, dat DE VILLIERS, gelijk ons verder zal blijken, hoezeer van harte der Hervormde belijdenis toegedaan, evenwel verre was van de Lutherschen te verketteren. Hij beschouwde veeleer, even als de prins, de verschilpunten als zaken van ondergeschikt belang, bij wederkeerige rekkelijkheid zeer wel te vereffenen, en poogde hierom met allen ernst eene vereeniging der Protestanten te bewerken. Zelfs ten aanzien der Roomschgezinden was hij billijk en verdraagzaam boven anderen. Een man van zoodanige denkwijze, bij

(1) Heer ADOLF VAN MEETKERKE was in 1586 met heer ADR. VAN DER MYLE, lid der Nat. Synode, te *'s Hage*. Ten volgenden jare stond hij mede aan het hoofd der Verbondenen, die zich van *Leiden* wilden meester maken, in naam der koningin van *Engeland* en tot herstelling van LEYCESTERS gezag. Na het mislukken van dien aanslag ontweek hij, werd uitgesloten van de vergiffenis en vertrok naar *Londen*, waar hij stierf den 4^{den} Oct. 1591. Ten zelfden jare sneuvelde zijn zoon NICOLAAS, als kolonel in dienst der Staten, bij *Deventer*.

geleerdheid en hoogere beschaving, moest dus in 1567 aan WILLEM I hoogst welkom zijn en eenen grooten invloed op hem en zijne eerstvolgende stappen verkrijgen. De uitkomst heeft dit ook bevestigd. De vorst verliet van toen af wel de Roomsche kerk, doch zonder zich voor als nog openlijk en plegtig te verbinden aan eene der hoofdpartijen, waarin de Protestantsche verdeeld was. Tusschen beide gezindheden bleef hij staan, als ware het om ze tot één te brengen en de wonden te heelen, welke hare zeloten door overdreven' ijver elkander geslagen hadden. Eerst naderhand, toen veranderde omstandigheden eene keuze noodig maakten, werd die keuze gedaan, en niet zeer lang daarna ook DE VILLIERS aangesteld tot 's prinsen hofprediker en geheimraad(1). Dit zonderlinge vertrouwen, dat anders in de geschiedenis van WILLEM I zoo geheel ongemotiveerd dáár staat, laat zich in dezen zamenhang van zelve verklaren. De prins had, gedurende die ernstige dagen, in den welsprekenden predikant eenen man gevonden van ware beschaving en algemeene geleerdheid niet alleen, maar ook van waarlijk edele beginselen en vol van Christelijke verdraagzaamheid; en door de grootheid van zijn karakter had hij wederkeerig ook dien man aan zich verbonden. Wat vreemds derhalve, dat WILLEM I naderhand den wijzen leeraar aan zijne zijde wenschte; dat die leeraar zich gaarne vasthechtte aan eenen vorst, dien hij lief had en bewonderde? Wij kunnen inmiddels niet nalaten, hier de hand des Onzigtbaren op te merken, die langs zonderlinge wegen DE VILLIERS had gevormd tot hetgeen hij in 1567 was, en bij zijne ontmoeting met den prins ook zijn moest, zou hij op dezen zulk eenen onvergetelijken indruk te weeg brengen.

Het verblijf van DE VILLIERS te *Dillenburg* was echter slechts voor eenen tijd; hij keerde terug naar *Frankrijk*, waar den Protestanten van de zijde van het hof vrede was aangeboden. HENDRIK *van Navarre* zou de zuster des konings ter gemalin ontvangen; den Hugenooten zou de meeste godsdienstvrijheid worden toegestaan; en dit alles scheen zóó opregt en ernstig gemeend, dat zelfs DE COLIGNY eindelijk den argwaan liet varen, dien hij nog in het eerst gekoesterd had. DE VILLIERS deed desgelijks, en aanvaardde nu de leeraarsbetrekking bij de Hervormde Ge-

(1) GROTIUS zegt, *Ann.* L. III, p. 180, dat hij een man was, 'qui subactum rebus forensibus ingenium ad religionem docendam, et hinc ad *intima* Arausionensis consilia transtulerat'

meente te *Rouaan*. Hij sleet aldaar eenige weinige rustige jaren in den schoot van zijn gezin, en arbeidde er aan eene uitgave van een Nieuw Testament in het Fransch, met korte aanteekeningen, naar de vatbaarheid van het volk, waartoe BEZA zelf hem had aangespoord. Zijn arbeid was evenwel nog niet ter perse, toen hij op eene verschrikkelijke wijze in zijne rust werd gestoord. De *Bartholomeusnacht* van den 17^{den} Aug. 1572 vervulde *Frankrijk* met moord, en bragt ontzetting over *Europa*. Een koning, gehoor gevende aan de inblazingen van boosheid en dweepzucht, gaf bevel tot het in koelen bloede vermoorden van zijne onderdanen, en binnen weinige dagen werden niet minder dan 30,000 van de besten op eene afschuwelijke wijze van het leven beroofd. Bij het losbarsten van den storm, en eer nog te *Rouaan* het woeden begon, zorgde de voorzigtige DE VILLIERS als huisvader, zoo veel hij kon, voor de veiligheid van zijn gezin. Hij bragt dit naar een buitenverblijf: *la riviere Bourdet* geheeten, waarvan ons niet gezegd wordt, of het aan hem of aan eenen anderen behoorde. Dáár, op twee mijlen afstands van *Rouaan*, hoopte hij veilig te zullen zijn; doch hij werd in die hope bedrogen. Eene plunderzieke bende, onder aanvoering van eenen Rouaanschen hoedenmaker, VASSEUR, drong tot dit stil en meer afgezonderd verblijf door, toen de bloeddorst, door eenige duizenden, te *Rouaan* gevallen, nog niet gelescht, in den omtrek meerdere offers zocht. Hoogere magt beveiligde intusschen de aldáár verscholenen doch nu ontdekten; want, om de woorden van het Fransche Martelaarsboek te bezigen (fol. 720): ‘Ce VASSEUR avec sa troupe, surprenant la porte de cette maison de paix, fut tellement esblouis et retenu de la main de Dieu, qu'il laissa eschapper le Ministre, qui parlait à lui: mais au lieu de cela, il pille et ravage toute la maison, et pour la fin butine tellement ces sept petis enfans, que n'ayans outre leur chemises si non un pain, ce voleur coupa les cordons de leurs chemises et leur osta ce pain.’ - Een verborgen vriend had, onder de gegevene omstandigheden, waarlijk wel niet meer kunnen doen, dan deze vijand deed. Was hij dus wel inderdaad een vijand en niet een vriend, die poogde te redden op zijne wijze, wat anders onherstelbaar verloren was? Voor zoo veel mij aangaat, hel ik bijna over tot het laatste; want of ik met de 16de eeuw aan een wonder denk, waardoor het gezigt van den hoedenmaker is ‘bedwelmd en versteld’ geworden, dan wel met mijne gedachten opstijg tot Hem, die der menschen gedachten als be-

ken naar Zijne oogmerken henenleidt, doet hier weinig ter zaak. Genoeg, DE VILLIERS en zijn gezin werden, te midden van het schromelijke bloedbad, dat *Frankrijk* bezoedelde, kenbaar bewaard, beschermd, uitgeleid en tot verdere medewerking aan de bevordering van waarheid en godsvrucht in staat gesteld door Hem, die met de ingezetenen der aarde naar welgevallen handelt.

Een jaar later vinden wij onzen LOZELEUR DE VILLIERS te *Londen*, in eene gewigtige bediening en niet zonder magtige vrienden. De edelmoedige en invloedrijke beschermer der gevlugte predikanten, HENDRIK HASTINGS III, *Graaf van Huntingdon*[1], had zich ook zijne belangen aangetrokken en hem te *Londen* een' leerstoel in de godgeleerdheid bezorgd, welke hem, naar de verzekering van CAMDEN (*Ann.*, p. 254), een goed bestaan verschafte. Hij toonde zich evenwel ook al spoedig deze betrekking ten volle waardig, door de uitgave van een Grieksch N. Testament met aanteekeningen, hetwelk hij, als ‘laborum in exilio primitias - VI. Cal. Nov. 1573,’ ten blijke van zijne erkentenis opdroeg aan zijnen genoemden magtigen begunstiger, en waarbij wij ons wat meer bepaald zullen moeten ophouden, omdat deze uitgaaf in de inleidingen tot de Schriften des N.V. *niet* vermeld wordt, en toch op andere uitgaven niet zonder invloed is gebleven.

DE VILLIERS had, zoo als boven gezegd is, op BEZAS raad, diens *annotationes minores* in het Fransch vertolkt, ten einde dezelve, vereenigd met korte en naar de vatbaarheid van het volk ingerigte aanteekeningen, ter toelichting van ongewone uitdrukkingen, moeijelijke spreekwijzen, enz., uit te geven. De vervolging der Protestanten, in 1572 zoo plotseling losgebarsten, belette intusschen de uitvoering, en 's mans veranderde omstandigheden bragten nu ook veranderingen in dit plan te weeg. Hij begon namelijk zijne lessen te *Londen* met de verklaring van een gedeelte van het N. Testament. Hij meende hierbij, in het belang van zijne hoorders, eene enkele, doch goede vertaling ten grondslag te moeten leggen, en wel

(1) Hij keerde zoo veel onderstandgelden aan dezen uit, dat zijne rijke bezittingen, dien ten gevolge, bij zijn overlijden merkelijk waren ingekrompen. Te dezen tijde (1573) was hij luitenant-generaal van het Noorden.

de beste, hem bekende, namelijk die van zijnen leermeester BEZA. Maar die vertaling moest dan ook voor die hoorders verkrijgbaar worden gemaakt. Hij achtte het dus van zijnen pligt, hiervoor onmiddellijk zorg te dragen, en wel op zoodanige wijze, dat dit N. Testament tevens voor vele anderen nuttig kon zijn. Zijne uitgaaf bevatte alzoo den Griekschen tekst met de vertaling van BEZA alleen; maar tevens diens *annotationes minores*, benevens de kleine aanteekeningen, welke hij zelf eerst voor de Fransche uitgave had vervaardigd, doch nu in het Latijn overgebragt. Die kleine aanteekeningen waren wel meestendeels getrokken uit BEZA's *Annotationes majores*; doch vermits BEZA bij de Evangg. en Handel. slechts weinig van dien aard had opgeteekend, had hij, vooral bij deze, ook gebruik gemaakt van den arbeid van JO. CAMERARIUS, en er nu en dan, hoewel niet dikwijls, iets van het zijne bijgevoegd. Hij vertrouwde, dat zijn vriend, op wiens naam hij het geheel uitgaf, hem dit niet ten kwade zou duiden, vermits hij zelf hem tot zoodanige uitgave in het Fransch had opgewekt. Het N. Testament, zoo als hij het gaf, was allereerst bestemd voor dienaren en aanstaande dienaren des Woords, en zou, vertrouwde hij, aan dezen aangenaam en voor hen nuttig zijn. De meer geleerden onder hen zouden er wel niet alles in vinden, wat zij voor hunne studiën verlangden en behoefden; ‘erit tamen (zeide hij) strenuis et diligentioribus veluti vigiliarum epitome, quae cetera illis in memoriam revocet. Mediocribus autem et minus doctis, duarum praestantissimarum in docendo rerum usum ostendent, methodi nimirum et Grammaticae interpretationis: modo in utraque auream teneant mediocritatem, caet.’[1].

De uitgaaf geschiedde waarschijnlijk te *Genève* bij JAN of SAMUëL CRISPYN[2]. De titel is: *Novum Jesu Christi Testatamentum, Graece et Latine*: THEODORO BEZA *interprete. Additae sunt ab eodem summae breves doctrinae unoquoque Euangeliorum et Actorum loco comprehensae. Item, Methodi Apostolicarum Epistolarum brevis explicatio. Huic autem editioni, praeter multorum locorum recognitionem, accesserunt breves*

(1) Men leze de opdragt aan *den Graaf van Huntingdon*, voor deze uitgaven en ook voor de latere Stephanische editiën van BEZA's N. Testament te vinden.

(2) Hij schuilt veelal achter zijn devies, zijnde, op een bekransd ellipsvormig schild, een olijfboom, met tronken aan den voet, hebbende ter linkerzijde van den beschouwer eene hand met een' bijl, en ter regter een' man, die bewonderend de regterhand opheft. De zinspreuk is: *vide benignitatem ac severitatem Dei*. Ik bezit van die pers de edit. 1590 en 1604, en de *annot. Bezae majores* 1594, allen zonder de namen van plaats en drukker. Maar onder hetzelfde devies, doch met bijvoeging van: *sumptibus* SAMUELIS CRISPINI 1616, het *Corpus doctrinae orthodoxae* van ZACH. URSINUS; en de *Miscellanea Catechetica, operâ extremâ* D. PABEI, D. 1. *Geneva, sumptibus* SAMUELIS CRISPINI, 1616. JAN CRISPYN had ten jare 1553 reeds een *N. Test. Graec.* in 12° uitgegeven, dat thans zeldzaam is, en in 1561 vermoedelijk ook de geloofsbelijdenis der Ned kerken in het Fransch.

difficiliorum phraseωn expositiones, et aliae quaedam annotatiunculae, cum ex majoribus ipsius BEZAE *annotationibus, tum aliunde excerptae*. - Die uitgaaf vond bij de Hervormde predikanten bijzonderen bijval. Dit blijkt, deels uit de verschillende editiën van dit N. Testament, deels uit de overname der korte aanteekeningen bij andere uitgaven. Over beide eenige woorden.

Van deze uitgave bestaan trouwens, even als van de *Stephanische* uitgave van BEZA's *N. Testament, vijf* verschillende oplagen. De tweede druk verscheen in 1579[(1)]; de derde vermoedelijk in 1582[(2)]; de vierde in 1590, en de vijfde in 1604. De derde *Stephanische*, die ten jare 1580 in het licht kwam, nam reeds de aanteekeningen over. De drukker zegt er van:

(1) Volgens R. SIMON, *Hist. Crit. des Versions du* N.T., p. 295, was deze, zoo als hij zegt, *Londensche* uitgaaf, 'publiée par un Professeur en Theologie, qui étoit venu de *Genève*.' Vader SIMON schijnt dus noch DE VILLIERS noch zijnen uitgever gekend te hebben, ten ware de eerste uitgaven niet van *Genève* waren uitgegaan, hetgeen ik niet beslissen durf.

(2) Ik zeg 'vermoedelijk,' want ik heb de uitgaaf niet onder de oogen kunnen krijgen. Zij wordt gewoonlijk voor de derde *Stephanische* gehouden; maar deze kwam, gelijk uit den tekst blijkt, reeds in 1580 in het licht, en de vierde in 1589. In mijne *Villerische* reeks ontbreekt ons intusschen het jaartal van de *derde*, welke juist ongeveer dien tijd in het licht moet zijn gegeven. De

1e	Stephanische	1565	1e	Genevische	1573
2e	Stephanische	1576	2e	Genevische	1579
3e	Stephanische	1580	3e	Genevische	158?
4e	Stephanische	1589	4e	Genevische	1590
5e	Stephanische	1598	5e	Genevische	1604

Men gaf in *Engeland* de aanteekeningen van DE VILLIERS ook nog op eene andere wijze uit, t.w. in de Latijnsche Bijbeluitgaaf, bevattende het O.T. naar de vert. van TREMELLIUS en JUNIUS, en het N.T. met eene dubbele vert., t.w. die van TREMELLIUS uit het *Syrisch*, en die van BEZA uit het *Grieksch. London* bij MIDDLETON, 1585, kl. fol.

‘Quum *Losellerius Villerius* ad ea, quae binae editiones superiores habebant - phrase*ω*n et quorundam etiam difficiliorum locorum expositionem - addidisset: et tamen his quoque adjici multa posse, in his pleraque posse emendari viderem: dignam esse hanc tertiam editionem putavi - quae non so lum *Villerii* accessionem et quidem recognitam, verum et aliam sibi propriam exhiberet.’ De herziening, door JOH. CHERPUNTIUS verrigt, levert evenwel niet veel, en de overname was dus wel meest eene uitgevers-speculatie, vermits zijne vroegere editiën door de *Crispinischen* overschaduwd begonnen te worden. Er is intusschen toch ook verschil in de beide uitgaven, en dit verschil heeft wederom aanleiding gegeven tot onverdiende beschuldigingen tegen den waardigen man, wiens naam op de titels staat; want men heeft de van elkander onafhankelijke editiën met elkander verward, en hare verscheidenheden beschouwd als blijken van veranderlijkheid bij den interpreet. Noch de Grieksche tekst, noch de vertaling van BEZA, zijn in beide hoofdreeksen overal dezelfde. Men vergenoege zich, ten bewijze, met eenige weinige voorbeelden van beide, ontleend uit de derde Stephanische en de vierde Villerische uitgaven.

Grieksche tekst.

Steph. 1580.
Jac. II. 18. *δεῖξὸν μοι τὴν πίζν σου ἐκ τῶν ἔργων*.
1 Joh. II. 23 ontbreken.

Openb. XII. 7. *κατὰ τοῦ δράκοντος*. XVI. 5. *ὁ ὅσιος*. *Crisp.* 1590.
Jac. II. 18. *δεῖξόν μοι τὴν πίζιν σου χωρὶς τῶν ἔργων*.
1 Joh. II. 23. *ὁ ὁμολογῶν τὸν ὑιὸν, καὶ τὸν πατέρα ἔχει*.
Openb. XII. 7. *μετὰ τοῦ δράκοντος*. XVI. 5. *ὁ ἐσόμενος*.

Lat. Vertaling.

Luc. V. 7. Ut mergerentur.

Luc. V. 17. Et factum est quodam die, quum ipse doceret, essentque Pharisaei sedentes ac Legis doctores, qui venerant ex omnibus vicis Galilaeae et Judaeae et ex Heirusalem: et potentia Domini adesset ei ad sanandum illos.

Luc. V. 7. Ut pene mergerentur.
Luc. V. 17. Et factum est qoudam die, quum ipse doceret, sederentque Pharisaei ac Legis doctores, qui venerantex omnibus vicis Galilaeae et Judaeae et Hierosolymis: et virtus Domini adesset ei ad sanandum illos.

Luc. V. 18. Tunc ecce, *adfuerunt* quidam ferentes in lecto hominem, qui erat paralyticus, et studebant eum inferre et ponere in ipsius conspectu.

Luc. V. 19. Et quum non invenissent quâ parte eum inferrent, propter turbam, ascenderunt supra domum, et per tegulas demiserunt eum cum lectulo, in medium, ante Jesum.

Luc. V. 18. Tunc ecce, *venerunt* quidam ferentes in lecto hominem, qui erat paralyticus: et studebant eum inferre et ponere in ipsius conspectu.

Luc. V. 19. Et quum non invenissent quâ ipsum inferrent, propter turbam, ascenderunt in solarium, et perfosso testaceo pavimento, demiserunt eum cum lectulo, in medium, ante Jesum.

Deze voorbeelden zijn niet gezocht; want zóó is het op meerdere plaatsen. Het verschil laat zich intusschen gemakkelijk verklaren, wanneer men BEZA's *Annot. Maj.* inziet, en in het oog houdt, dat DE VILLIERS doorgaans deze, óf volgde, óf excerpeerde. Het is echter aanmerkelijk genoeg, om te doen uitkomen, én dat de uitgaven-reeksen onderscheiden moeten worden, én dat DE VILLIERS nog iets meer heeft gedaan, dan een' nadruk te bezorgen. Vooral blijkt dit evenwel uit zijne *Kantteekeningen*, welke niet zonder invloed zijn gebleven op onze *Statenoverzetting*, en niet zelden geheel en al in deze overgenomen. Ook hiervan geef ik een paar voorbeelden, zoo als de boeken openvallen.

DE VILLIERS.

Ad Marc. II. 26. 1 Sam. XXI: 1. vocatur Achimelech, filius eius Abjathar, at ex aliorum locorum collatione docetur, utrumque fuisse binorum nominum. Vide 1 Par. XXIV: 2; 2 Sam. VIII: 17. XV: 29. 1 Reg. II: 26. 2 Reg. XV: 18. Ergo uterque Achimelech modo Abjathar appellatus est.

Ad Act. VI. 7. 8. (*ad v. πιζις*). Id est doctrinae Euangelicae, quae metonymice dicitur *fides*, quia

De Statenvertalers.

Op Mark. II. 26. Deze Abjathar wordt Achimelech genoemt 1 Sam. XXI: 1, en zijn zoon wordt Abjathar genoemt. Doch blijkt uit verschillende plaatsen der H.S., dat den vader en den zoon beiden deze namen gegeven worden. Zie 2 Sam. VIII: 17. XV: 29, 35. 1. Kon. II: 26, 27 en 1 Chron. XXIV: 6.
Op Hand. VI. 7, 8. D. is de leere des geloofs. Gal. 1. 23.
Hier wordt het *geloof* anders

DE VILLIERS nihil est aliud quam potentia ad salutem omnium credentium.

Hic aliter accipitur *fides* quam superiori versiculo, nimirum pro eo animi assensu, quo oblatam in Christo justitiam amplectemur. Porro per *potentiam* eximia et excellentia illa dona Spir. S. intelliguntur.
Ad Jac. IV. 9 (*ad v. κατεφ*). Hoc vocabulo Graeci tristitiam cum pudore quodam conjunctam declarant, quae in vultu demisso et humi quasi affixo apparet.

De Statenvertalers. genomen dan in 't voorgaende vaers, nam. zo voor de kennisse en toestemminge der lere, als voor een vast vertrouwen op de Euang. beloften. D.i. der uitnemende gaven des H.G., daardoor Hy krachtig onder de menschen werkt.

Op Jac. IV. 12. 't Gr. woord betekent eigentlijk neerslagtigheid van ogen of aangezicht uit droefheid of schaamte.

Zoo is het op ontelbare plaatsen. En moge dan al zijne Grieksche uitgave, als herkomstig uit eenen tijd, toen de tekstkritiek nog in hare kindschheid was, voor *deze* geene bijzondere waarde bezitten; door die uitgaaf met korte aanteekeningen, heeft hij toch der Hervormde Kerk eene gewigtige dienst bewezen, heeft hij onzen bijbelvertolkers voorgearbeid(1), en is hij, in de hand des Heeren, voor duizenden een gezegend werktuig geweest, waardoor zij tot beter verstand van de woorden des eeuwigen levens geraakten. En wat zal niet daarenboven het mondeling onderwijs van den welbespraakten man

(1) Ik veroorloof mij hier eene aanmerking mede te deelen tegen de bewering van wijlen den Hoogleeraar J. HERINGA, EZ. (*in disp. de* L.C. VALCKENAERII Sententia, caet., in Comm. Cl. 3 Instit. Regii., Vol VII), toegestemd door een paar van zijne voortreffelijkste leerlingen, die ook reeds van hunnen arbeid rusten, nam. H.H. DONKER CURTIUS, *Godg. Bijdr.*, D. XII, bl. 191, en B. VAN WILLES, *Letteroef.*, 1837, I, 592. T.w., dat *de Vertalers* van het N.T. zich zullen hebben gehouden aan den tekst van BEZA, zoo als die in 1589 was uitgegeven. Die bewering rust enkel op de getuigenis van L.G. VAN RENESSE, achter de *Historie van de Nederl. overzett. des Bijb.*, door N. HINLOPEN, bl. 121 verv.; maar ik meen, dat deze eerwaardige man *hier* ten onregte als zegsman wordt aangevoerd. Hij schreef trouwens de *acta revisorum*, tot welke hij zelf behoorde, en niet die der Heeren *Overzetters*; en van de *Herzieners* alleen geldt dus, hetgeen hij schreef: ‘Placuit 5, ut in exemplaribus Graecis editionem sequeremur Graeci textus editi ab *Henrico Stephano*, caet - ita tamen, ut collatio aliorum exemplarium libera maneret.’ - En later: ‘Si notabilis aliqua occurrebat varietas, diligenter optima Graecae editionis exemplaria inspeximus, et *nostrum* judicium modeste ubique *ad marginem* per adjunctum vocabulum anders apposuimus.’ Waaruit, meen ik, voortvloeit, dat de overzetting, waarbij ieder zijne gewone uitgaven gevolgd was, nu getoetst werd aan de *Stephanische* uitgaven van 1589 en 1598. Vond men verschil met deze, dan raadpleegde men ook andere edities, en konden revisoren zich niet vereenigen met de opvatting der versoren, dan veranderden zij, *niet* de vertaling, *maar* gaven zediglijk hunne bijzondere opvatting op den kant, met het woordje anders ten blijke. - *Ofte* werd gebezigd bij verschil in vertaling, of wanneer de zaak in het midden werd gelaten.

hebben te weeg gebragt! Hij schroomde trouwens niet, waar het het regt verstaan der heilige oorkonden gold, van anderen af te wijken en zelfs zoodanigen tegen te spreken, voor wie hij overigens den hoogsten eerbied koesterde. Maar al te veel gebruikte men ook destijds de woorden der Schrift, waar zij ook stonden en in welken zamenhang zij voorkwamen, op den klank af, als bewijzen voor hetgeen men stelde. DE VILLIERS evenwel scheidde het tijdelijke en plaatselijke wel degelijk van elkander. Zóó beweerde men b.v., dat men met ongeloovigen geene verbonden mogt aangaan, en beriep zich voor die stelling op oud-testamentische plaatsen. Hij antwoordde hierop: 'Ils alleguent un passage du Deuternome, que ne contient aultre chose sinon que les Juifs ne pouvoient traitter alliance avecq les peuples de la terre de Chanaäm; qui ne peult rien conclure pour le regard des aultres. - L'aultre raison est des defenses de traicter avecq les Egyptiens, ce qui est encores particulier. - MARTYR, se trouvant empesché de repondre (nam. bij de verëeniging van ABRAHAM met die van *Sodom*, enz) couppe le filet, qu'il ne peut desnouer, et dict, qu'il nie que ces Rois aient esté contraires à la religion; qui est une eschappatoire, car au contraire, *Sodom* peu apres fut consumée par feu pour ses mechantetez, - et ESECHIËL dit, qu'elle a fait *abomination*, qui est selon la phrase des Profètes faire idolotatrie.'

Maar ook te *Londen* kon DE VILLIERS, ten gevolge van zijne vroegere betrekkingen, niet buiten staatkundige bemoeijingen blijven, daar deze in die dagen op allerlei wijze met de godsdienstige belangen verwikkeld waren. De jonge prins van *Condé* droeg hem de taak op, om zijne belangen bij het hof van ELIZABETH voor te staan, en hij volbragt zijnen last, naar het schijnt, ten genoege van den lastgever. Maar ook de prins van *Oranje* wendde zich tot hem; want de toestand der Nederlanden was

bedenkelijk geworden. Buitenlandsche hulp was er onmisbaar; doch er bestond verschil van meening omtrent den kant, vanwaar die hulp zou moeten opdagen. De Staten en het volk gaven aan *Engeland* de voorkeur boven *Frankrijk*. De prins daarentegen gevoelde zich, uit hoofde van zijn huwelijk en andere betrekkingen, meer naar dit laatste rijk heengetrokken, waartoe niet weinig bijdroeg, dat ELIZABETH had goedgevonden aan hemzelven en zijne getrouwste vrienden allen toegang tot, en oponthoud binnen haar rijksgebied te ontzeggen. Hare ijverzucht tegen *Frankrijk* duldde intusschen even weinig, dat de *Nederlanden* zich in de armen wierpen van dat rijk; zij was er dus op uit, om dit te beletten; doch zij werd hierbij gedwarsboomd door onzen DE VILLIERS. In zoo ver zijn de Engelsche[1] en Fransche[2] schrijvers het eens; doch of hij destijds (1575) reeds *Londen* had verlaten voor de betrekking, hem door WILLEM I aangeboden, blijkt met geene zekerheid. Genoeg, hij ried alle ernstige verbindtenis met *Engeland* af, vermits men toch op geene krachtige hulp vandaar kon staat maken; want de Engelschen hadden slechts één' bekwamen veldoverste in den graaf VAN SUSSEX, doch deze had den naam van den Protestanten niet gunstig te zijn[3]; en daarenboven gold de meening van wijlen den admiraal, dat de Engelschen, zoodra zij den Vlaamschen grond onder de voeten zouden hebben, ook terstond de oude vete met *Frankrijk* zouden hernieuwen en de *Nederlanden* tot een tooneel van oorlog maken, waarin zij, even zoowel als in den strijd tegen *Spanje*, te gronde zouden gaan. Men moest óf zich zelven helpen, óf zich aan *Frankrijk* aansluiten.

Ofschoon dit advies niet geheel werd opgevolgd, voor den man echter, die het had gegeven, kon *Londen*, zoo hij zich aldaar destijds nog ophield, na het bekend worden er van, geene aangename verblijfplaats meer zijn. Wij vinden hem

(1) Vg. CAMDEN, *Ann. rer. Angl.*, p. 265. DE LARREY, *Hist. d'Angl.*, Tom. II, p. 270.

(2) THUANUS, T. III, p. 80, door wien hij 'JO. VILLERSIUS, *nostras*' wordt genoemd, 'cujus aequitati et prudentiae multum tribuebat (sc. Arausoniensis).'

(3) Maar ook slechts *den naam*. Deze was hem aangewreven door de vrienden van *den Graaf van Leycester*, tegen wien THOMAS RATCLIF, *Graaf van Sussex*, eenen zoo hevigen persoonlijken afkeer had, dat hij, naar er verhaald wordt, nog op zijn sterfbed zijne vrienden waarschuwde tegen dien *Bohemer* (gelijk hij hem noemde), dien zij nog niet zoo goed kenden, als hij het deed.

dan ook, zoo niet vóór, dan zeker kort na dien tijd, in de *Nederlanden* gevestigd en voor dezer belangen werkzaam, even gezocht door den Galliër, als gehaat door den Brit, waarvoor ons de bewijzen later zullen voorkomen. Hier merken wij slechts op, hoe deze man, reeds bekend met, en in betrekking staande tot de hoofden der hervorming in *Frankrijk*, door eene onzigtbare hand werd geleid langs wegen, op welke hij ook met de hoofdpersonen in *Engeland* bekend moest worden en bekend werd(1), nog vóórdat hij geroepen werd tot de, in de gevolgen zoo hoogstgewigtige, betrekking van hofprediker en geheimraad van WILLEM I, die, blijkens de uitkomstem, zich niet slechts gaarne van zijnen raad bediende, maar ook veelal naar zijnen raad handelde. Wij willen derhalve nu den man beschouwen in zijne betrekking tot *Nederland* en de Nederlandsche Hervormde Kerk.

Wanneer prins WILLEM I DE VILLIERS aan zijnen persoon heeft verbonden, is niet met juistheid te zeggen. De acte der vijf Leeraren, betreffende de wettigheid van 's vorsten huwelijk, den 11^{den} Junij 1575 te *Brielle* gegeven, is niet door hem, maar wel door J. TAFFIN medeonderteekend(2). Dit wekt het vermoeden, dat hij destijds óf niet, óf ten minste nog niet lang, in die betrekking was geplaatst. Hij zal haar evenwel ook niet lang daarna aanvaard hebben, blijkens het vroeger aangevoerde. Zij was, gelijk reeds gezegd is, eene tweeledige. Hij was 's prinsen hofprediker en geheimraad, en vergezelde hem genoegzaam overal. Wij vinden hem dus soms te *Delft*,

(1) Hetgeen hij in 1588 aan HELMICHIUS verhaalde, behoort toch wel tot dit tijdvak, t.w., 'dat de koninginne, hem eens op de plaetse van 't Hof by geval siende gaan wandelen met een Edelman, hem bij haer had laten halen, ende hem bevolen, dat die vreemdelingen het Avondmael des Heeren voortaen met meerdere eerbiedinge houden souden, als sy tot noch toe gedaen hadden: dat hij naderhand verstaen hadde, dat dit van haer geseyd was, omdat men dat alhier sonder kniebuyginge bediende: dat hy in 't sin hadde bij hare Majesteyt doe 't selve te verexcuseren, maer dat het hem van godvruchtige Raedsheeren afgeraden zynde, achter weegh bleef.' BOR, D. III. B. XXIV, bl. 253. Hij had dus toegang tot het hof, en was bij de voornaamste staatspersonen niet onbekend.

(2) Zie dit stuk *Archiv. et Corresp.*, T.V.p. 223-226.

soms te *Middelburg* of elders, doch van 1577 af toch doorgaans te *Antwerpen*, vermits tot Julij van het jaar 1583 des prinsen hof veelal dáár was gevestigd. Hij was er ook in den aanvang van dat jaar, toen ANJOU den aanslag tegen die stad beraamde, en waarschuwde er de regering tegen, waardoor de uitvoering er van vertraagd werd(1). Later in dat jaar vinden wij hem op *Walcheren*(2), waar hij in het vorige jaar bezitter was geworden van het weleer hoogstprachtige, doch door de woestheid van BARTHOLD ENTES in 1572 zeer beschadigde bisschoppelijke kasteel en leengoed *Westhove*(3). Nog later treffen wij hem wederom aan te *Delft*, waar hij zich ook bevond, toen zijn vorstelijke vriend aldaar op den 10den Julij 1584 zoo schandelijk vermoord werd(4).

Wij zullen pogen den man in zijne veelvuldige werkzaam-

(1) 'Beneffens dien hadde PETER VILLERS, een Francoys Predicant, door den oorlogh van zijne kerk verdreven, ende als nu des Princen Raet, een man van sonderlinge kloeckheyt ende verre siende, yetwes vernomen, ende den Magistraat aenghedient.' E. VAN REIJD, bl. 69. Vg. HOOFT, bl. 786.

(2) 'Daerentusschen was tot Brugge weder gecomen de Heere VAN LOKEREN, die lange in Zeelandt sieck gheleghen hadde. Den Prince VAN CHIMAIJ hebbende eenigh achterdencken van hem, door het rapport van den Predicant HAREN, die eenige woorden overgebrocht hadde, die den Predicant VILLERS in Zeelandt ontvallen waren, heeft hem doen gevanckelijk houden in syn Huys, den 10den January 1584.' - 'Anderwerf, als denselven avondt dat LOKEREN ghevanghen werdt, de Colonel van de Schotten BOYDE hem quam veynsen voor den Hoogh Bailliou ende CASEMBROODT seer qualyck te vreden te wesen van het voorschreven vangen, ende synen dienst aanbode, om den Prinse VAN CHIMAY selve te versekeren, hebbende te voren den Predicant VILLERS uyt Zeelandt ghescreven: en dat men hem wel betrouwen mochte, als hebbende eenen bysonderen eedt ghedaen aen den Prince van Orangien,' enz. VAN METEREN, fol. 225. Vg. HOOFT, bl. 828, 829. Men ziet uit deze losse trekken, hoe veel waarde er aan zijne woorden en verklaringen gehecht werd.

(3) Over de heerlijkheid en het kasteel *Westhove*, zie ERMERINS, *Zeeuwsche Oudh.*, D. I, bl. 140, en ROBIDÉ VAN DER AA, *Oud Nederland in deszelfs kasteelen en burgen geschetst*.

(4) Dit blijkt uit de verklaring van 's Prinsen Rade, LEONINUS, VAN DER MYLE, BUIJS, DONNEAU, VAN DER AA, P. LOZELEUR, BRUNIJNCK en PAUL (KRUBBE) van 18 Julij 1584, inhoudende, dat de regering van het Prinsdom *Oranje*, gedurende de gevangenschap van PHILIPS WILLEM, door WILLEM I aan MAURITS was opgedragen. Er staat in deze: 'Nous soussignés, presentement tous assemblés en cette ville de Delft, attestons - que le feu Monsr. le Prince d'Orägnes, etc. a requis par lettres quelques uns d'entre nous de le venir trouver a Paques dernières en cette ville de *Delft*, et aux autres, étant de son conseil ordinaire, commandé d'assister, pour servir a son Exc. de notre avis et conseil. - Et nous ayant par diverses fois fait assembler à cette cause, quinze jours durant, enfin lundi en la seconde semaine apres Paques, étant le 9 du Mois d'Avril de la présente année, nous appella après le diner en sa garderobe, etc.' Men vindt het geheele stuk in MAURITS VAN NASSAU, *Prins van Oranje*, enz., door Mr. C.M. VAN DER KEMP, D. I, bl. 185, 186.

heden en betrekkingen gedurende die gewigtige jaren zijns levens te schetsen, en wel vooreerst als hervormd predikant.

Naar gelang de H. Schriften in onze schatting hooger staan aangeschreven, hechten wij mindere waarde aan hetgeen is opgenomen in de geloofsformulieren, door belijders van vroegere tijden voorgeschreven; want slechts voor zoo ver zij met die Schriften overeenkomen, kunnen zij *gezag* hebben. In derzelver geheel dienen zij alleen als hulpmiddelen, door welke wij de denkwijze van het tijdperk leeren kennen. DE VILLIERS, hoezeer van ganscher harte Protestant, was dus ook geen onbepaald bewonderaar van confessies. Hoe hij er over dacht, blijkt ons uit zijne *Apologie der Gereformeerden* tegen de aanvallen der Lutheranen. ‘Uw hoofdbewijs’ (zegt hij) is, ‘dat gij overeenkomt met de *Augsburgsche Confessie* en met LUTHER; doch wij houden die Confessie voor geen Euangelie, noch LUTHER voor den man, naar wiens voorschriften wij *ons* geloof moeten regelen. Niemand onzer heeft u ooit ZWINGLI of OECOLAMPADIUS of CALVYN, BUCERUS, MELANCHTON of MARTYR, die evenwel allen LUTHER in geleerdheid overtreffen, voorgeworpen. Ook worden hunne namen in onze kerken of scholen nimmer gehoord. Wij weten trouwens, dat alles afhangt van hetgeen er in Gods woord staat; doch wij verachten hierom de overeenstemming der Kerk niet.’ En elders, in zijn *Vredesvoorslag* is zijne taal: ‘Wanneer LUTHER en CALVYN te dezer tijde leefden, en in eene algemeene Kerkvergadering (die door allen zoo gewenscht wordt) de meening, waarover thans getwist wordt, wilden verdedigen uit hunne eigene Schriften en naar deze beslissen, zouden zij niet door allen als dwazen worden bespot, omdat zij naar eigene denkwijze uitspraak wilden doen over dingen, die op de zaligheid der Christenen betrekking hebben? Maar zou men nu die vrijheid of dat

gezag, dat men aan LUTHER en CALVYN, wanneer zij leefden, niet zou toestaan, toekennen aan anderen, nu zij dood zijn, hoewel geen van beiden zich immer zoodanig gezag heeft aangematigd?'

Als zelfstandig exegeet wilde hij vrijheid van formulierdwang; formulen van geloofsuitdrukking daarentegen achtte hij wenschelijk, mits zij zoo algemeen en zoo voorzigtig gesteld waren, dat elk Christen er zich mede kon vereenigen. Zijn advies was: 'Proponatur aliqua confessio, quae ab omnibus piis probari queat, et omni eam credenti sit ad salutem satis.' Zoo spreekt hij in zijne: *brevis et dilucida declaratio, qua ratione controversiae, quae nunc sunt inter ecclesias reformatae religionis, componi et finiri possint*. C.Q.D.A., nobili viro auctore, 1579, - welke zamenhangt met de, ten zelfden jare, door hem uitgegevene: *Reformatarum in Belgio Ecclesiarum Epistola apologetica ad et contra auctores libri Bergensis, dicti 'Concordia*.' Deze laatste titel doet ons de aanleidende oorzaak tot beide geschriften kennen. Eenige ultra-Lutheranen, nog niet tevreden met de *Torgauer* artikelen van 1574 en de verdrukking, door dezelve over de volgers van MELANCHTON gebragt, kwamen in 1576 andermaal te *Torgau* zamen, en voor de derde maal te *Bergen*, in 1577; van welke zamenkomsten in Mei 1577 de vrucht was eene *formula Concordiae*[1], welke zij aan de meeste protestantsche vorsten, met verzoek om mede-onderteekening, toezonden. Ook WILLEM van Oranje was, meenden zij, aan hunne zijde, en werd dus niet voorbijgegaan. De verschilpunten tusschen de Protestanten waren er in tot vier gebragt[2] en met verdoeming van andersdenkenden beslist, zoodat de aanneming van deze *Concordienformel* gelijkstond met eene verwerping der Gereformeerden en derzelver buitensluiting buiten de Christelijke gemeenschap. En ter verkrijging van die aanne-

(1) De stellers er van waren M. CHEMNITZ, D. CHRYTRAEUS, J.A. SMIDLIN, A. MUSCULUS, N. SELNECKER en CHR. CORNARIUS of KÖRNER; de titel was en is *Concordia pia*, etc., doch men noemde het in de wandeling *das Bergische Buch*, naar het oude Benedictijner klooster *Bergen*, bij *Maagdenburg*, waar die misgeboorte het aanwezen kreeg. Derzelver vaders waren, zoo men de beide eersten uitzondert, mannen van geringe geleerdheid, maar vol van onverstandigen ijver, en verdienen als zoodanig aan de nakomelingschap te worden bekend gemaakt.

(2) *De Persona Christi, de Coena Domini, de Baptismo* et *de Praedestinatione*. Vg. H. ALTINGII, *Hist. de Eccl. Pal.*, p. 59. et 138, zoo men de *Concordia Pia, caet.* zelve niet bij de hand heeft.

ming hadden de stellers allerlei pogingen in het werk gesteld. ‘Zij hadden (verhaalt DE VILLIERS[1]) de voornaamste raadslieden en dienaren der vorsten, hetzij door brieven, hetzij door voorname voorstanders van hunne partij, ernstig gedrongen en gebeden, dat zij door hunnen invloed de vorsten tot onderteekening zouden bewegen, en om toe te zien op degenen, die dergelijke mede-onderteekening zouden weigeren, noch de zoodanigen langer in hunne staten te dulden.’

Dit een en ander veroorzaakte eene verbazende beweging; want de bedreigde Hervormden moesten op noodweer bedacht zijn. De Paltzgraaf, JOHAN CASIMIR, belegde hierom eene zamenkomst van Hervormde leeraren en staatslieden, die den 26sten September 1577 en volgende dagen te Frankfort gehouden werd, en in welke afgezondenen werden gevonden uit *Frankrijk, Engeland, Polen, Hongarijën* en de *Nederlanden*[2]. Men besloot er tot een gezantschap aan de Duitsche vorsten, om te verzoeken, dat zij het Eendragts-libel niet zouden onderteekenen; welke last werd opgedragen aan den Nederlandschen regtsgeleerde PAULUS KNIBBE en den Engelschen afgezondene ROB. BELUS: alsmede tot het ontwerpen van eene algemeene Hervormde belijdenis, welke belangrijke taak werd aanbevolen aan URSINUS en ZANCHIUS, terwijl de herziening er van werd overgelaten aan GUALTERUS en BEZA[3]. De zending werkte niets uit. Het ontwerp eener

(1) In GERDESII *Scrin. Antiq.*, T. III, p. 421. - Sommige vorsten lieten er zich toe verleiden; andere vatten zelve de pen op, om dergelijke onderteekeningen af te keuren, of tegen te gaan. Men zie den brief van den Paltzgraaf JOHAN CASIMIR aan zijnen broeder LODEWIJK, den keurvorst, d.d. 24 Sept. 1579, bij GERDES, l.l.T. VIII, p. 481 sq.; en dien van graaf JAN *van Nassau* aan den landgraaf WILLEM *van Hessen*, d.d. 17 Maart 1578, in de *Archiv. et Corresp.*, T. VI, p. 319 suiv. Op aandrang van koningin ELIZABETH verbood FREDERIK II van *Denemarken* het werk niet alleen in zijne staten, maar verbrandde het exemplaar er van, dat hem door zijne zuster gezonden werd. ‘Der König von *Dennemarck* hatt das Concordi buch, welches die Churfürstin von *Sachsen* gantz schön eingebunden, beneben ettlichen Exemplaren ihrer Königlichen Würden zugeschickt, alszbalt sie dieselbe entpfangen, in's Feuer geworffen und verbrent.’ *Archiv. et Corresp.*, Tom. VII, p. 538. Beleefder handelde JOHAN CASIMIR, die het present-exemplaar van zijnen broeder LODEWIJK ongelezen in een omslag deed en wegborg.

(2) Uit de *Nederlanden* waren er tegenwoordig DATHEEN, JOH. JUNIUS, LANGUET en PAULUS KNIBBE. De aanteekeningen van den eerste nopens het verhandelde vindt men bij GERDES, T. I, p. 192-197 in notis.

(3) GERDES, T. VIII, p. 474, sqq.; H. ALTING, *de Eccl. Pal.*, p. 138 sq.; J. WILHELMUS, *Hist. der Ref. van de Paltz*, bl. 253, vv.; E. MEINERS, *Oostvriesl. Kerkg.*, D I, bl. 446, verv. en m.a.

belijdenis werd werkelijk aan de Zwitsers toegezonden; doch DANAEUS schreef 1 Mei 1580 aan ZANCHIUS terug, dat men dààr en in *Frankrijk* de voorkeur gaf aan eene harmonie der verschillende reeds bestaande belijdenissen, hoedanige dan ook werkelijk in 1581 te *Bern* in *Zwitserland* is uitgegeven geworden[1].

Terwijl nu dit een en ander elders gebeurde, schreef onze DE VILLIERS allereerst onder de letters C.Q.D.A.[2] zijne boven vermelde *ratio ineundae Concordiae inter Ecclesias reformatas*. Het hoogst zeldzaam geworden werkje is op nieuw aan het licht gebragt door D. GERDES, die het in het derde deel van zijn *Scrinium* heeft opgenomen, p. 396-429. Het is geschreven met bezadigdheid, doch tevens met hoogen ernst, en soms in den toon der verontwaardiging tegen leeraren, die, hunne betrekking vergetende, door woesten ijver voor ingebeelde regtzinnigheid, de rust van kerk en staat verstoren en strijd veroorzaken, waar zij den vrede moesten bevorderen.

Hij oordeelde evenwel, dat er met de uitgave van dit boekske niet genoeg was gedaan. De op eene zoo ongehoorde wijze aangevallene en verguisde Hervormde kerk moest, naar zijne meening, van zich afspreken; de Nederlandsche leeraren maakten hem tot hunnen tolk, en de bovengenoemde *Epistola Apologetica* verkreeg het aanzijn[3]. Spoedig waren er ook Hoog-

(1) 'Cum de ratione Concordiae inter omnes nostrae confessionis Ecclesias ineunda cum fratribus Francicis, qui hic sunt, deliberaremus, illi uno consensu hanc et unicam et tutissimam et expeditissimam esse censuerunt, ut jam receptae et editae in singularum Provinciarum Ecclesiis fidei confessiones in unam harmoniam componerentur et compingerentur, quod et simillimae omnes essent quoad *πίζεως οὐσίαν*, et sua a nulla Ecclesia repudiaretur.' GERDES, T. I, p. 198. ZANCHIUS antwoordde den 11^{den} Junij: 'Si miseris harmoniam, libenter legam.'

(2) Volgens BRANDT, *Hist. der Ref.*, D. I, bl. 783, beteekenen deze letters *Cephas Κώδιου Doctor Aulicus*, en zijn de beide eerste woorden eene vertolking van PETRUS VILLERIUS, wijl *κώδιον vellus* is.

(3) JER. BASTYNCK pred. te *Antwerpen*, toen hij den brief in het Ned. vertolkte, onder den titel: *Sentbrief der Nederl. Predikanten aen den instelderen van 't Concordienboek*. Antw., bij GILLIS VAN DEN RAEDE, 1580. (aang. bij BRANDT, D. I, bl. 644. THYSIUS, *leer en orde der kerken*, bl. 184, en VAN TIL, *Bibl. Sel.*, p. 41) zegt dit uitdrukkelijk in de voorrede. Verg. nog BAYLE, *Dict. Hist. et Crit*, T. II, p. 1424 *b*, die op ander gezag hetzelfde verzekert. Tegen hetzelfde *Bergsche Boek* schreef ook URSINUS in 1581, op last van JOHAN CASIMIR, zijne *admonitio Neostadiensis*.

en Nederduitsche vertalingen van in omloop, doch het oorspronkelijke was, zoowel als de vertalingen, weldra zeldzaam geworden. Bij den grooten en welverdienden lof, den brief toegezwaaid, achtte L.G. VAN RENESSE eene vernieuwde editie, met aanteekeningen, nuttig; zij verscheen te *Breda* in 1651. Doch ook deze uitgaaf was na weinige jaren niet meer te bekomen. GERDES heeft daarom de uitgaaf van V. RENESSE in zijn *Scrinium* laten afdrukken, T. 1, p. 125-200, en wij zijn er hem dankbaar voor; want deze *Epistola Apologetica* is een gedenkstuk uit de XVIde eeuw, dat der Nederlandsche Hervormde kerk van dien tijd tot eere strekt, daar het haren afkeer van twist en scheuring en liefdeloos verdoemen, alsmede haren milden geest ten aanzien van formulierbepalingen, op eene treffende wijze doet uitkomen. Het is hier de plaats niet, om haren inhoud mede te deelen. Alleen willen wij opmerken, dat deze den steller doet kennen als een zeer geleerd en zeer gevat man, en dat in beide geschriften wordt gedrukt op de onzekerheid der Augsburgsche confessie, bij het verschil van hare uitgaven en de oneensgezindheid van hare voorstanders, en op het verlangen naar eene algemeene synode en eene algemeene belijdenis voor de Protestanten. Dit laatste was dus in overeenstemming met de besluiten der Frankforter zamenkomst. Doch toen aan het besluit tot eene nieuwe confessie geen gevolg werd gegeven, en de Zwitsers, in plaats van eene zoodanige, als antwoord op het *Liber Concordiae* eene *Harmonia Confessionum* voorsloegen, was hij ook hiermede tevreden en droeg hij er het zijne toe bij, om hun voor dit ontwerp een gezuiverd afschrift der *Confessio Belgica* te doen toekomen. Tot dat einde werd er den 14^{den} Sept. 1580 te *Antwerpen* eene Waalsche Synode gehouden, waarin een herzien afschrift van deze *Confession de Foy*, op pergament geschreven, door al de aanwezigen geteekend werd, wier voorbeeld vervolgens door al de Waalsche leeraren gevolgd is geworden[(1)]. De vijf eer-

(1) Het opschrift dezer eerbiedwaardige oorkonde der Waalsche gemeenten in ons vaderland luidt aldus:
'D'autant que l'infirmité des choses humaines nous admoneste de l'inconstance et incertitude, qui regne au monde, tellement que souvent un siècle ignore ceque le precedent a fait; - et de nostre temps nous voyons la con fession appellée *d'Augsbourg* estre pleine d'incertitude; pourtant nous ministres de la parole de Dieu, estans assemblez en cette ville *d'Anvers*, pour celebrer le synode des Eglises de la langue Wallonne du *Pais-Bas*, le XIIII de Septembre Mille cinq cens octante, avons, pour donner memoire a la posterité de la confession de Foy que nous avons enseignée en nos aages, signé la presente confession au jour et an susdit.'
In deze formule vindt men alzoo de denkbeelden terug, door DE VILLIERS ook in beide genoemde werkjes ontwikkeld.

ste onderteekenaren waren DE LA GRÈVE, P. LOZELEUR, JEAN TAFFIN, JEAN HOCHEDÉ en LOUIS D'OUTRELEAU. Wij mogen uit deze onderteekening, in verband met het aangevoerde, opmaken, dat DE VILLIERS in deze Synode eene der hoofdbetrekkingen zal hebben vervuld, en alzoo op hare besluiten eenen gewigtigen invloed hebben uitgeoefend; terwijl dit bepaalde besluit zelve al wederom niet zonder uitwerking bleef op de besluiten der *Nationale Synode*, den 29sten Mei 1581 te *Middelburg* geopend, en tot welke ook de genoemde TAFFIN en D'OUTRELEAU waren afgevaardigd geworden. In die Synode werd trouwens besloten, dat men *de geloofsbelijdenis* van nieuws *naar het Waalsch* exemplaar zou vertolken, vermits de bestaande Nederduitsche overzetting noch duidelijk, noch juist was(1), en dat men ze daarna, ten teeken van eenigheid, zou onderschrijven. Naar het *Waalsch* exemplaar was trouwens ook de Latijnsche vertaling vervaardigd, welke in de Zwitsersche Confessiënverzameling waopgenomen, en de Nederduitschen, die hier bij de Walen ten achteren waren gebleven, konden nu niet wel anders, dan dezen volgen. De nieuwe vertaling werd ter tafel gebragt van de Provinciale Synode te *Haarlem*, in 1582, '24 Marty, des Saterdaechs - ende er is besloten, dat die van *Delft* die oversien sullen en daer naer drucken laten.' Een te *Dordrecht* gedrukt exemplaar werd overgelegd in de Haagsche Synodus van 1583. De nieuwe vertaling werd dààr voorgelezen, goedgekeurd en door de tegenwoordig zijnden 'onderschreven, tot een teycken der eenicheydt, oock mede tot een voorganck aller kercken ende classen in 't particulier,' enz. De Hervormde Nationale Synode van *Frankrijk*, in Mei 1583 te *Vitry* vergaderd, had den 25sten Mei, ten blijke van overeenstemming, almede dezelfde belijdenis onderteekend. Men bedoelde trouwens met die onderteekeningen iets anders, dan men er later mede heeft

(1) Bij de handelingen met COOLHAAS legde men, in 1581, aan dezen te *Middelburg* ook de geloofsbelijdenis voor; doch hij had bedenking tegen sommige artikelen: 'waer over hem oock by communicatie ghenoech gedaen is uyt de Fransoyse bekentenisse, dewelcke wat klaerder was. Want het Nederlandsch exemplaer, dat voorhanden was, niet soo duydelick overgeset noch oock correct ghedruckt was; ende is hem gheseyt, dat de oversettinghe ghebetert ende van nieus ghedruckt soude werden.' TRIGLAND, *Kerck. Gesch.*, bl. 180; vg. 569.

willen doen uitdrukken. DE VILLIERS en de verdere eerste onderteekenaren hielden de Nederlandsche confessie, even weinig als de Augsburgsche, voor een Evangelie; want alles hing bij hen af van hetgeen er in het Woord van God staat; en daarom voegde onze man dan ook aan CHEMNITZ en zijne medestanders toe: 'Gij zoudt wijs en Christelijk handelen, indien gij dat ongelukkige woord: *wij verdoemen*! wat minder gebruiktet. - Men moet binnen de perken der goddelijke openbaring blijven. - Ja, ernstig behoordet gij te overwegen, of *zes* godgeleerden, die zelve niet eens regt overeenstemmen met LUTHERS leer, *zesduizend* andere theologanten, die met elkander overeenstemmen, mogen veroordeelen.' - Mogt zijn woord ook thans nog meer behartigd worden en deze herinnering er aan hiertoe iets bijdragen[(1)]!

Ook omtrent LOZELEUR's bedrijf als des vorsten raadsman zijn slechts wenken te geven; doch wanneer wij uit zijne bedrijvigheid in sommige tijden eene gevolgtrekking mogen afleiden tot zijne verrigtingen in de maanden, gedurende welke wij niets van hem hooren, dan zij ons al zeer weinig van hetgeen hij voor den prins en de zijnen was, opgeteekend, het is evenwel genoeg, om ons te overtuigen, dat hij veel voor hen moet geweest zijn, vermits wij hem juist dan en dáár aantreffen, waar ORANJE alleen van zijne ver trouwelingen gebruik kon maken. Wij ontmoeten hem trouwens het meeste gedurende de moeijelijke jaren van 1579 en 1580, en in die jaren weder als deelnemende aan de gewigtigste zaken. Doch ook buiten die jaren is hij niet geheel en al onzigtbaar. Reeds in 1576 en later meenen wij hem, schoon in het verborgen, werkzaam te zien ten nutte van het ontluikend gemeenebest en zijnen doorluchtigen beschermheer. En in 1578 door de uitgave van een traktaat: *du droit des*

(1) Wij kunnen het ongelukkige *Bergsche Boek* beschouwen als de aanleidende oorzaak van de met toenemende hardheid geëischte onderteekening van de formulieren van eenigheid. Dat zesmanschap heeft alzoo der protestantsche kerk eene diepe wonde geslagen. Zonder dien *Concordienformel* en de verbittering, welke zij te weeg bragt, waren *Lutherschen* en *Calvinisten* zeker nader tot elkander gekomen; terwijl nu niet alleen dezen, maar vervolgens ook *Zwinglianen* en *Calvinisten*, enz., enz., meer en meer van elkander zijn verwijderd, hetgeen zeker niet gebeurd zou zijn, indien men, evenzeer als WILLEM I, naar den raad van DE VILLIERS had geluisterd.

Magistrats sur leurs subjets, hetgeen als zijne eerste Apologie van den prins en van de Nederlanden beschouwd zou kunnen worden, maar tevens, als het ware, zijne staatkundige geloofsbelijdenis inhoudt, waarom wij het opmerkelijke, slechts 69 blz. in kl. 8°. beslaande, doch uiterst zeldzaam voorkomende boekje, door mededeeling van de hoofdpunten, welke er in ontwikkeld zijn geworden, eenigzins nader willen doen kennen. Het gaat uit van het denkbeeld, pag. 13: 'Un seul Dieu doit estre obey sans aucune exception. Pieté et charité sont les limites de l'obeissance deuë aux Magistrats. 5. Jusques ou le subjet doit presumer estre iuste, ce qui lui est commandé? Es commandemens irreligieux et iniques ce n'est assez de ne malfaire, mais faut aussi s'acquiter de ce qu'on doit a Dieu et au prochain. 6. Le subjet offensé par le Magistrat inferieur doit avoir recours au superieur. 7. Un Magistrat inferieur empesché par un autre contre la volonté du superieur bien congneue peut repouser la violence d'un attentat. Toute resistance du subjet contre son superieur ne est pas illicite ni seditieuse. 8. Les Magistrats sont pour les peuples, et non au contraire. 10. Juste resistance par les armes n'est point contraire à la patience, ni aux prières des chrestiens. 11. Tous se doivent opposer a ceux, qui veulent usurper dominations sur leurs concitoyens ou autres non subjets a eux. 14. L'injuste usurpateur d'une domination peult devenir Magistrat legitime et inviolable. 15. L'obligation des Princes envers l'Antichrist est nulle. La jurisdiction temporelle des Ecclesiastiques est abusive. Quel est le devoir des subjets envers le Souverain legitime estant devenu Tyran manifeste? 16. Trois diverses sortes de subjets a un Prince legitime. Les personnes privées non authorisées doivent souffrir le joug de leur Souverain, devenu Tyran, ou bien eviter sa fureur. 18. Les Magistrats subalternes d'une souveraineté doivent en cas de Tyrannie manifeste avoir recours aux Estats, et cependent maintenir ceux qui leur sont commis. Officiers d'un Roiaume sont autres que les officiers d'un Roy. 19. Plusieurs charges publiques ont esté changées en dignitez heriditaires. 20. C'est autre chose de s'opposer à un tyran, que de le déposer. 22. Tout Souverain est astreint aux loix de sa souveraineté. 24. Les Estats ou autres ordonnez pour servir de frein aux Souverains peuvent et doivent les reprimer par toutes voies quand ils sont devenus Tyrans. 25. Exemples de l'estat des Romains, des Grecs, d'Israel, de Dannemarc, de Suede, d'Ecosse, d'An-

gleterre, de Pologne, de Venise, d'Espagne, du S. Empire, de Gaule devant et apres l'advenement des François. 44. Conclusion de la puissance des Estats. 45. Les conditions opposées à une convention n'estans observées, la convention est rompue s'il plaist à la partie interessée. Nuls Rois acceptez sans condition tacite ou expresse de saintement et bien gouverner. Conditions notoirement irreligieuses et contre toute bonne conscience ne peuvent valoir. 47. Ce qui est fondé sur raison et équité naturelle est tenu pour exprimé. Les peuples doivent estre plustost relevez que les particuliers. 48. Les Rois sont astreints aux droits divins et humains. 49. Comment se doit entendre ceste sentence: que, les Rois ne sont astreints aux loix? 50. Les Estats sont pardessus les Rois. Tous Souverains vicieux ne sont pas Tyrans. 51. Pourquoi David n'a esté jugé sur son adultere et homicide. La Tyrannie Turquesque. L'obligation de mariage comparé au devoir du subjet a son superieur. 52. Les Empereurs sont vassaux de l'Empire et les Rois de leurs Roiaumes. 53. Si le concile est par dessus le Pape, les Estats sont par dessus les Rois. Comme il se faut gouverner contre la Tyrannie empeschant l'assemblée des Estats. 54. La plus saine partie en un cas tout notoire à puissance de renger l'autre. 55. Il est permis à la plus saine partie de demander secours d'ailleurs.'

Uit dit alles wordt het besluit opgemaakt: 'Je croy mon dire par ce moyen estre suffisamment prouvé, presupposant toujours trois points en toutes ces resolutions, assavoir: Que la Tyrannie soit toute notoire: Qu'on ne vienne jamais aux armes qu'apres avoir essayé tous autres remedes: Et finalement qu'on ait bien consideré, non seulement ce qui est licite, mais aussi ce qui est expedient, de peur que le remede ne soit pire que la maladie.' Het overige van het boekje bevat: 'Reponses aux objections contraires,' waarvan wij er, om der beginselen wil, nog ééne willen mededeelen, t.w. het antwoord op de bedenking, of men, bij vervolging om de godsdienst, wel de wapenen mag opvatten, daar toch JEZUS en zijne Apostelen, de Profeten en de Martelaren, er zich geduldig aan hebben onderworpen. 'Je respon (zegt hij), que c'est autre chose de planter la Religion en un Païs, que de la maintenir y estant receuë, ou la redresser quand elle y aura esté ensevelie, par la connivence, ignorance, ou malice des hommes. Je confesse donc qu'elle se plante et accroist par le seul Esprit de Dieu, se servant de la Parolle ordonnée à enseigner, reprendre et ex-

horter, estant cela le vray oeuvre du Saint Esprit, par les instrumens spirituels. En tel cas doncques le devoir d'un Prince, voulant convertir ses subjets de l'Idolatrie, ou de superstition à la vraye Religion, sera de faire bien instruire par bons et vifs argumens: et le devoir des subjets au reciproque, est de donner lieu à raison et verité. Finalement, le Prince doit dresser et entretenir des bons Edits contre ceux, qui par seule opiniastreté voudront resister à l'establissement de la vraye Religion: comme nous voyons de nostre temps avoir esté prattiqué en Angleterre, Dannemarck, Suede, Eccosse, une bonne partie d'Allemagne et de Suisse, contre la Papauté, Anabaptistes et autres hereticques. Et si au lieu de croire la paillarde sanguinaire de Rome, les autres nations vouloient tenir le mesme moyen, il y auroit autre tranquilité tant en la Religion, qu'au reste de l'estat public. En tel cas doncques, assavoir, si on veut forcer les consciences d'idolatrer, que feront les subjets? - Certainement de vouloir contraindre leur seigneur à changer l'estat public, il n'y auroyt ordre: et pourtant il faut que tous endurent patiemment la persecution, ce neantmoins servans à Dieu, ou bien qu'ils se retirent ailleurs. Mais, les Edits estans legitimement dressez et omologuez par authorité publique, par lesquels sera permis d'exercer la vraye Religion: Je dy que le Prince est d'autant plus tenu de les observer, que nuls autres; que l'estat de la Religion est de plus grande consequence, que nul autre: ou bien par mesme ordre, et telle cognaissance de cause qu'il appartient, le revoquer. Si non, je dy, qu'il use de manifeste Tyrannie, à laquelle il est permis de s'opposer, avecque les distinctions cy dessus mentionnées, voire par raison, d'autant meilleure que nos ames et nos consciences nous doivent estre plus cheres que tous les biens de ce monde. Nul ne s'esbahira donc si Jesus Christ, les Prophetes, les Apostres, et austres Martyrs, estans personnes privées, sont demourez dans les bornes de leur vocation.’ Men kan hieruit des schrijvers maatschappelijk karakter vrij gemakkelijk opmaken; want dragen sommige gedeelten het kenmerk van den regtskundigen staatsman, de menigte van aangevoerde bijbelplaatsen en bijbelsche voorbeelden doet weder den theologant uitkomen, die in de gewijde bladeren te huis is, omdat hij er dag aan dag voedsel uit opzamelt voor zijnen geest. Ik erken gaarne, dat een hieruit ontleend argument voor de stelling, dat de schrijver dus hofprediker zoowel als geheimraad moet zijn geweest, bijster mank zou gaan. VAN MARNIX uit den vroegeren tijd, en

VAN PRINSTERER uit den tegenwoordigen, zouden dadelijk ten blijke kunnen strekken voor het tegengestelde. Daarenboven is ook het traktaatje niet van ééne hand, maar omgewerkt. Achter de reeds aangevoerde woorden van den titel staat: ‘Traitté tres necessaire en ce temps, pour advertir de leur devoir, tant les Magistrats que les subjets: publié par ceux de Magdebourg l'an MDL: et maintenant revue et augmenté de plusieurs raisons et exemples.’ - De Fransche schrijver heeft dus alleen nader ontwikkeld en uitgebreid; en wat hij te dezen verrigt heeft, zou uit eene vergelijking van het oorspronkelijke met deze Fransche uitgave moeten blijken. Mijne pogingen, om tot dat einde ergens een Latijnsch exemplaar op te sporen, zijn echter vruchteloos geweest. De gronden, waarop ik het boekje aan DE VILLIERS toeken, zal ik evenwel nog moeten opgeven. BRANDT, die den man nog het beste kende, verklaart (I. 783), dat hij heeft geschreven: ‘Sekre *Redeneering op 't Recht der Vorsten*;’ - ‘my onbekent,’ voegt hij er bij. VAN PRINSTERER, die wat weinig op BRANDT hecht, gewaagt (VI. 36) van een Latijnsch traktaakje: *de Jure Magistratuum in subditos*, en vermoedt, dat dit van LANGUET kan zijn, op grond van de overeenkomst er van met een ander werkje: *Vindiciae contra Tyrannos*, dat men gewoonlijk op diens naam zet. VAN PRINSTERER kende evenwel dit traktaatje blijkbaar niet in den eersten vorm, of, zoo al eene tweede Latijnsche uitgaaf de Fransche nog is voorafgegaan, ook niet deze tweede uitgaaf; want Graaf JOHAN VAN NASSAU noemt het, bl. 35, ‘ein kurtzer Tractat,’ en de Heer VAN PRINSTERER citeert er van p. 212-260, hetgeen dus aan eenen lateren herdruk in de eene of andere verzameling doet denken, zonder dat er evenwel wordt aangewezen, waar men dien vinden kan. Dat hij echter hetzelfde werkje bedoelde, blijkt uit zijne aanhalingen op p. 36 en 37, die overeenkomen, wat den zin betreft, met onze inhoudsopgave naar het exemplaar van het *Fransche werkje*, dat, uit het legaat van PROSP. MARCHANT herkomstig, thans der Leidsche Akademieboekerij toebehoort, en op den titel, met eene oude hand en met bleeken inkt, in schrift de letters heeft: ‘A. VILLERS.’ Zoo als zij dáár staan, kan men ze niet houden voor de naamteekening eens vroegeren bezitters; ook niet voor het bewijs van geschenk te zijn eens vriends; want hij zelf teekende niet alzoo, en zijne vrienden schreven almede zijnen naam anders. Zij behelzen dus meest waarschijnlijk eene aanwijzing omtrent den vermoedelijken schrijver van deze vermeerderde *Fransche* uitgave, door

een' der eerste bezitters van het boekje er voor gezet, en alzoo eene staving van BRANDTS stellige verzekering; terwijl daarenboven de inhoud volkomen overeenstemt met de beginselen, welke wij in de overige tot ons gekomene stukken en schriften van DE VILLIERS aantreffen.

Dat DE VILLIERS, ten aanzien van het gezag, hetwelk de staat over de kerk moet uitoefenen, geen slaaf was van de Calvinistische begrippen, blijkt uit het slot van zijne *ratio concordiae*, waar hij de vorsten opwekt, om de bevrediging der Protestanten ernstig ter harte te nemen, ‘door zelve te onderzoeken, het noodzakelijke van het onverschillige af te zonderen, en *de theologanten bij hunnen pligt te houden*; want hiervan hing het geluk van staat en kerk af.’ Dit kon toch niet geschieden, zonder dat de staat haar toezigt over de kerk in den ruimsten zin opvatte, ja zich geregtigd achtte, om zelf als scheidsman tusschen verschillend denkenden op te treden. WILLEM I kleefde gelijksoortige begrippen aan; zou hij ze nu niet voor een goed gedeelte van DE VILLIERS hebben overgenomen? Blijkens het concept eener staatskerkorde voor *Holland* en *Zeeland*, hetwelk tot het jaar 1576 behoort, zien wij, dat hij het staatsgezag wilde uitgestrekt hebben tot de verkiezing van predikanten en de beslissing van voorkomende kerkgeschillen. Zou in dat ontwerp de invloed van 's prinsen raad en hofprediker te miskennen zijn? Wij zouden het niet durven beweren. Bij de Unie van *Holland* en *Zeeland* was in 1575 reeds vastgesteld, ‘dat de prins, als gouverneur, op de oefening van de religie, met kennis der staten, zulke goede order zou stellen, als, naar de gelegenheid der zaken en de gesteldheid der steden, ten meesten gemakke en gerustheid van de gemeente, zonder vermindering van Gods eer, bevonden zou worden te behooren.’ Men kan dus het concept van 1576[1] beschouwen als een

(1) Men vindt het bij BRANDT, I. bl. 567 verv. - De Heer GROEN VAN PRINSTERER doet op eene plaats, waar men het minder verwachten zou, *Archives*, Tom. VII, 82-84, een' aanval op dit stuk, hetwelk volgens hem alle blijken van echtheid mist; hij laat zich hierbij met eenige scherpte uit over BRANDT, YPEY, DERMOUT en BROES, en zegt van de reden, door welke volgens den eerste de uitvoering achterbleef: ‘explication peu satisfaisante.’ - ‘Blaauwe voorwendsels’ had TE WATER ze reeds genoemd in zijne *Ref. van Zeeland*, bl. 433. Hoe scherp intusschen deze beide geleerden er zich over uitlaten, wij twijfelen, of de Heer VAN PRINSTERER deze, dáár ter plaatse ook geheel overtollige, aanteekening niet zou hebben teruggehouden, hadde hij bij het nederschrijven reeds kennis kunnen nemen van *de Staatskerkorde* van 1583 en het over dezelve in 1843 geschrevene door Prof. ROYAARDS, in het *Arch. voor Kerkel. Geschiedenis*, D. XIV, bl. 305-384.

gevolg van deze bepaling, als een ontwerp, door den prins aan de staten voorgedragen en door eene toelichtende memorie opgehelderd, schoon door deze niet aangenomen, vermoedelijk om gelijke redenen, als waarom de tweede, in denzelfden geest gestelde staatskerkorde in Maart 1583 vooreerst nog buiten werking werd gelaten[1].

Dat DE VILLIERS der regering wat te veel magt over de kerkelijken wilde toegekend hebben, laat zich intusschen gemakkelijk verklaren uit hetgeen zijne oogen aanschouwen moesten; want even woest als een SMIDLIN en SELNECKER in *Duitschland*, ijverden een DATHEEN en MODET in de *Nederlanden*, en het eenmaal in beweging gebragt gemeen was niet zoo gemakkelijk weêr te beteugelen. Betreurenswaardige tooneelen hadden er dien ten gevolge nu hier, dan wederom dáár plaats, en aan 's prinsen raadslieden en dienaren was de, niet ligte, taak opgedragen, maatregelen voor te stellen, door welke de schadelijke gevolgen van het verkeerd verrigte konden worden afgewend. Uit die adviezen intusschen kunnen wij, wanneer er nog eenige van overig zijn, het best hunne gezindheden leeren kennen. Laat ons dus DE VILLIERS antwoord op eenige van die vragen hooren.

Graaf JOHAN *van Nassau*, WILLEM's broeder, en Gouverneur van *Gelderland*, rigtte den 20sten Nov. 1579 een schrijven aan VAN MARNIX, DE VILLIERS en TAFFIN te zamen, en zond er tevens afschriften van aan andere godgeleerden[2]. Het bevatte twee vragen, die voor dien tijd in het algemeen en voor hem, onder zijne omstandigheden in het bijzonder, hoogst belangrijk waren: ‘Moet men Godsdienstvrede met de Roomschgezinden onderhouden? en zoo ja, moet men hun dan ook de kerken, welke hun gewelddadig ontnomen zijn, teruggeven?’ 's Prinsen raadslie-

(1) Zie ROYAARDS, t.a.p., bl. 323 verv.
(2) Dit stuk is medegedeeld door GERDES, T. I, p. 103-108, uit het *Geldersche Archief*, en door VAN PRINSTERER, uit dat des konings, T. VII, p. 127-13.

den antwoordden reeds den 16den December uit *Antwerpen*(1) op ernstigen, ondubbelzinnigen, en voor den landvoogd, die wegens zijnen persoonlijken ijver voor de zaak der Hervorming weleens wat veel door de vingeren zag, niet zeer vleijende wijze: ‘Gij zijt door uwen eed aan uwe acte van aanstelling gebonden, en moet jegens allen eerlijk en trouw handelen, indien gij wilt, dat men op gelijke wijze jegens u handelen zal(2).’ En dat

(1) Het oorspronkelijke stuk, met de drie onderteekeningen, berust in 's konings Archief; Z.V.PR., T. VI, p. 494. In het Geldersche Archief ontbreken de namen op het afschrift, en dit heeft GERDES verleid, om dit antwoord te stellen op den naam van de leeraren te *Emden*, en te gissen, dat ALTING er de schrijver van was. Men vindt het dus onder dien titel bij hem, T. I, p. 108-120. Ook wordt het aangetroffen in D. HEINSII *Ill. Vir. Epist. Cent.* II, No. LXX, doch zonder eenige gissing naar den schrijver. - Het antwoord, dat GERDES, T. II, p. 328 sq., mededeelt op den naam van DE VILLIERS en TAFFIN, is van OLEVIANUS, volgens het berigt van GR.V. PRINST., T. VII, p. 135, coll. 182-184. Het antwoord van BEZA c.s. geeft hij ald. p. 248-254 mede. Allen ademen denzelfden geest van Evangelische verdraagzaamheid en billijkheid, welke bij de heethoofden van dien tijd zoo vaak te vergeefs wordt gewenscht; en gelijkelijk doen deze stukken der Hervormde belijdenis eere aan.

(2) Wij willen hier eenige zinsneden uit het oorspronkelijke afschrijven: ‘Nemo debet existimare, majorem sibi a Deo in populum aut civitatem ullam conceditam esse potestatem, quam sit ea, quae legitimae hujus vocationis formula et pactis juratis ac datis acceptisque utrinque conditionibus exprimatur: a quibus neque Principi neque populo, nisi forte nova intercedente sponsione aut consensu, fas est resilire. - Si qua civitas vel provinciam, vel populi ordines principi aut magistratui regendos tuendosque tradiderint, ea conditione, ut sibi maneat integra qualiscunque religio, atque ille interposito Dei nomine et jurisjurandi sacramento huic se conditioni obstrinxerit: haud potest existimari, quandiu non aliam a Deo manifestam vocationem acceperit, vel novam sponsionem cum populo inierit, jus habere, vel vi, vel armis, illum ad suam religionem traducendi, cum certum sit eius potestatem ratis limitibus circum scriptam hucusque non porrigi: ac proinde nullam eum ad hanc rem habere vocationem. - - Quod si autem propulsata vi atque injuria, quae illis tumultuose ac per seditionem, nullo magistratus imperio, aut edicto, neque legitima vocatione erepta sunt templa, sponte cives deseruerint, haud certe arbitramus, magistratus eos ad idololatrici cultus instaurationem debere excitare: sed si qui quae sua sunt vindicent, meminerit magistratus, haud sibi esse hoc a Deo injunctum munus, ut vi et armis quos tuendos suscepit opprimat. Nemo enim est qui non intelligat haud posse censeri abrogatum idololatricum cultum, quem vel praesidiariorum militum vi et armis, vel plebis tumultuantis caeco impetu oppressum, restituta denique juris inter cives aequalitate magna civitatis pars quasi postliminio repetit; nisi forte pro legitimo jure vim ac tumultum militarem libeat subrogare. - - Quod si itaque fidem nobis servari, et axioma illud, *haereticis non esse servandam fidem*, apud Pontificios aboleri cupimus, omnino necesse est, ut ipsi vicissim fidem datam sancte tueamur, et eorum axioma, qui vel perjurio religionem putant pie posse stabiliri, - rejiciamus, et denique pacta jurata ac foedera publica vita ipsa antiquiora statuamus’

hij dien raad gaf, *niet* gedwongen, omdat zijne mede onderteekenaren dien goed vonden, maar uit diepe overtuiging, dit blijkt uit het ten zelfden jare te *Gent* gebeurde, nadat HEMBYZE er de regering had veranderd en DATHEEN eene woeste kerkenreiniging doen uitvoeren; het eene zoowel als het andere buiten weten en tegen den zin van WILLEM I. De vraag was in diens raad, wat er thans behoorde te worden geschreven, en of men de Papistische religie ten deele moest herstellen, of niet. WALSINGHAM, de Engelsche afgevaardigde, was voor het laatste, vermits eene herstelling niet zonder gevaar was; DE VILLIERS daarentegen was 'van contrarie meyninge.' De Prins had godsdienstvrede beloofd en de Prins moest zijn woord houden! En de Prins volgde ook de meening van DE VILLIERS, hetgeen WALSINGHAM een tiental jaren later nog niet had kunnen verkroppen(1). Prins WILLEM kwam den 18^{den} Aug. te *Gent*, waar DATHEEN, zoo min als HEMBYZE, hem had durven afwachten, en hergaf aldaar den Katholijken, zoowel als der regering, het genot der verwaarborgde regten. Dat de herstelde Roomschen naderhand niet even billijk ten aanzien der Protestanten handelden, maar ze uitdreven, moge bewijzen, dat Roomsche goede trouw eenigzins als van gelijke gehalte met de oude Punische beschouwd kan worden; het kan evenwel noch den Prins noch zijnen raadsman worden toegerekend. Den laatsten werden zelfs de oogen vrij spoedig geopend, zoodat hij zijnen Vorst reeds in 1580 niet meer durfde opwekken tot hetgeen hij nog in 1579 pligtmatig had gekeurd. De trouweloosheid der Roomschen kwam trouwens hoe langer zoo sterker uit. RENNENBERG was verrader geworden. *Kortrijk* was gevallen, omdat men er den Pensionaris PARMENTIER had laten blijven. Hierdoor waren de gemoederen der Gereformeerden aan het gisten gebragt en was hun wantrouwen gaande gemaakt. De Roomschen te *Utrecht* hadden den 7^{den} Maart de uitwerkselen van die reactie moeten ondervinden; want men had er hunne nog in gebruik zijnde kerken onbruikbaar gemaakt, door er de altaren te vernielen en de beelden omver te werpen. Wat stond bij dezen staat van zaken te doen? DE VILLIERS was met VAN MARNIX te *Antwerpen* bij de Prinses achtergebleven, toen de Prins, met het begin van dat jaar, eenen togt naar de noordelijke ge-

(1) Verg. BOR, B. XXIV, D. III, bl. 259.

westen had begonnen. Maar nu verlangde de Vorst, door zijne gemalin, van deze beide trouwe Raden antwoord op de vragen: 1°. of hij in gemoede gehouden was, ook te *Utrecht* de Roomsche eeredienst te herstellen? en 2°. of, zoo als sommigen beweerden, onderhandelingen met D'ALENÇON strijdig waren met de pligten van een' Hervormde? Aan deze omstandigheden hebben wij een schriftelijk advies te danken, dat voor de kennis van DE VILLIERS in meer dan één opzigt van belang mag worden gerekend, hoezeer hij zelf het bestempelt met den naam van ‘un petit discours faict en hate[1].’ Hij beschouwt de zaak uit een ander oogpunt, als in het antwoord aan Graaf JAN. en zegt op de eerste vraag: ‘Je n'ai jamais trouvé bon de vouloir contraindre les hommes par la voie de la force à quitter leur religion, principalement quand nous avons affaire particulliers contre particulliers; et partant, quand il ne se presente aulcun danger, je n'auroi jamais voulu conseiller d'user de violence contre ceulx d'une autre religion; toutesfois je suis bien d'advis, que les Princes et ceulx qui ont autorité, empeschent, en tant qu'en eux est, que les mauvaises opinions ne prennent racine et n'accroissent; - mais quant l'Estat est conjoinct avecq le different de la religion, je pense bien qu'il est non seulement licite, mais aussi necessaire au Magistrat, de s'asseurer, car si, soubz l'umbre de permettre une fausse religion, l'Estat est en danger, seroit non clemence envers les ennemis, mais cruaulté envers les siens propres, qui pourroient par cette cruelle misericorde perdre la vie, l'Estat et la religion.’ - Vervolgens doet hij den Prins opmerken, hoe te groote te gemoetkoming van zijnen kant in dit geval wrange vruchten zou kunnen opleveren. Hij herinnert hem, waardoor *Kortrijk* gevallen was, en uit zijn vermoeden, dat ook te *Utrecht* een adder onder het gras schuilde: ‘Je ne puis comprendre (schreef hij) pourquoi ils retiennent les prestres, ausquelz ils ne permettent leur exercice, si ce n'est que, pour retenir aulcuns, ils font un passedroict à tous, ou qu'aulcuns espèrent faire avoir à leurs enfans des prébendes.’ Dat hij wèl gezien had, heeft de uitkomst ge-

(1) Het is allereerst en in zijn geheel, naar een afschrift ter rekenkamer van *Zeeland*, medegedeeld door L.P.V.D. SPIEGEL, *Bund. van onuitg. Stukk.*, D. II, bl. 262-276; later, met eenige weinige uitlatingen, door GR. VAN PRINST., *Archives*, T. VII, p. 264-276. Het stuk is gedagteekend: *Antwerpen*, 17 Maart 1580. Den 12den April daaraanvolgende was hij met de prinses te *Middelburg*; ald. p. 336.

toond[1]. Om die reden dus durfde hij voor *dit* geval niet aanraden, hetgeen hem ten vorigen jare voor *Gent* goed had geschenen. Der Roomschen kwade trouw was sedert te zeer gebleken, om er zich op te verlaten, en op den hoogeren adel kon de Prins geen' staat maken. ‘Je sçai (zegt hij) que votre Exc. peult dire, que ce n'est sa faulte, comme il est vrai, mais par cella cognoist on plus clairement, quelque bonne mine qu'ils facent les papistes, qu'ilz sont ennemis mortels de V. Exc., et qu'ilz le déclareront en temps et lieu, et m'asseure, devant qu'il soit peu de temps, que les atheistes, dont il n'y a que trop, feront le semblable.’ - Het was dus reeds toen, zoo als nog: onverschilligheid omtrent alle godsdienst (*liberalismus* heet het thans) is de natuurlijke bondgenoot van het ultramontanismus of papismus, dat zich met eenige uiterlijkheden vergenoegt en voor het verkrijgen van deze gouden bergen belooft.

Wat het tweede punt betrof, hij achtte, om den drang der omstandigheden, een verbond met ANJOU nuttig en noodig. Van *Engeland* en *Duitschland* was toch niets te hopen. Hij hield het voor het eenige redmiddel, dat nog overschoot, ten ware de Staten het tegendeel verklaarden en andere hulpbronnen aanwezen. Er was, ja, op het Fransche Vorstenhuis veel aan te merken, maar evenwel nog meer op den Koning van *Spanje*. ‘Je vouldroi (zegt hij van degenen, die zich om deze reden tegen eene verbindtenis met *Frankrijk* verklaarden) que ces bonnes gens me declarassent ce qu'ils estiment de la race de ce Roi-père, qui tue son fils, tue sa femme et espouse sa niepce, et quelle sera cette race d'enfants nais en un si vilain inceste qui debveroient par ci après règner en ce pais. Je demande, s'ils vouldroient obéir à des bastards! Ils diront que non; or ces enfants, nais en inceste, sont plus à rejetter que des bastards.’ - VAN MARNIX was van hetzelfde gevoelen; de Prins volgde op dit punt den raad zijner getrouwen; onderhandelingen werden er geopend; in September 1586 vertrok er een gezantschap naar *Frankrijk*, dat VAN MARNIX aan het hoofd had; wat later volgde ook DE VILLIERS met eene bijzondere zending van den Prins aan ANJOU; en hij was het ook, die aan ORANJE, in het begin van December, de eerste tijding bragt van de geslotene overeenkomst, en mondeling den gang deed kennen der onderhandelingen, welke hij had bijgewoond[2].

(1) Zie *Archives et Corr.*, T. VII, p. 364.
(2) *Archives et Corresp.*, T. VII, p. 444, 445; vg. 461, 467.

Twee dagen voordat DE VILLIERS, ten behoeve van zijnen vorstelijken vriend, het laatst aangehaalde advies ter neder schreef, had FILIPS aan zijnen haat tegen ORANJE den teugel gevierd, en was den 15^{den} Maart 1580 de oorkonde geteekend, bij welke de Prins werd gebannen uit al de Staten des Konings van *Spanje* en vogelvrij verklaard(1). Zij bevatte eene lange reeks van deels hatelijke, deels leugenachtige beschuldigingen en persoonlijke aanvallen, waartegen, naar de meening der Staten van *Holland* en *Zeeland*, de beschuldigde zich in persoon moest verdedigen. Het volk, dat, voor zoo veel het den Prins aankleefde, mede in den ban was gedaan, zou daarna voor zich zelven antwoorden(2). Het stellen eener *Apologie* werd nu door den zwaar gegriefden Vorst opgedragen aan den man, wiens raad hij zoo dikwerf gevraagd en opgevolgd had; en de uitkomst deed zien, dat hij te dezen eene gelukkige keuze had gedaan. DE VILLIERS kweet zich van zijne taak op eene voortreffelijke wijze. Na den hatelijken stap van FILIPS was er aan geene verzoening met dezen meer te denken; en hoe duidelijker dit bleek, des te zekerder kon ANJOU er op afgaan, dat men van de zijde der *Nederlanden* zich aan het gegeven woord zou houden, en des te meer kon men dus wederkeerig van zijne zijde verwachten. Zonder eenige verschooning werd *Spanje's* Koning dan ook ten toon gesteld, en wij hebben reeds gehoord, hoe DE VILLIERS over hem dacht. Met verpletterende kracht grijpt hij de tegen ORANJE ingebragte beschuldigingen aan, en werpt ze op diens aanvallers terug. Hij laat ORANJE eenvoudig verhalen hetgeen er plaats gehad had, maar doet dit zóó, dat, naar gelang deze zich als vorst en mensch van lieverlede al meer en meer in zijne volle grootheid vertoont, FILIPS zich tevens al hatelijker en trouweloozer voordoet, en de eindindruk wordt belangstelling in, en liefde voor den verbannenen en ter dood gedoemden. De steller der *Apologie des Prinsen van Oranje*(3) heeft eene onschatbare

(1) Men vindt deze oorkonde bij BOR, D. II, bl. 198-203.

(2) En het volk heeft dit den 20sten Junij 1581 gedaan met het manifest van afzwering.

(3) Zij werd den 13^{den} December 1580 in de vergadering der staten te *Delft* voorgelezen. Men vindt haar in het Nederd. in de *Bijv. van de aut. stukken tot de Hist. van* P. BOR, D. II, bl. 63-99. Zij werd onmiddelijk ook in andere talen uitgegeven, doch exemplaren er van komen zelden voor. Van de Nederd. Arnhemsche uitg. van 1789, door M^{r}. G. VAN HASSELT bezorgd, maar niet in den handel gebragt, zijn ook, slechts 10 jaren geleden, voor het eerst eenige exemplaren verkrijgbaar gesteld. Doch verkort, en meer voor ons tegenwoordig publiek geschikt, vindt men ze ook in *De tachtigjarige oorlog der Nederlanders, door* O. VON CORVIN WIERSBITZKY, D. III, bl. 463-492; weshalve wij het gros der lezers aanraden, ze in dat werk vooral na te lezen.

oorkonde geleverd voor de geschiedenis van ons vaderland; maar tevens zich zelven eene gedenkzuil opgerigt, die ons hoogen dunk moet inboezemen van zijne geleerdheid en zeggenskracht.

BILDERDIJK zegt wel (VII. 29), dat ‘de opsteller der Apologie geen *jus publicum* bezat,’ doch bewijst het niet, en verliest zelfs eenigzins uit het oog, dat die opsteller eene *Apologie des Prinsen* moest leveren, en geene verdediging van *Holland* en *Zeeland*. Ook erkent hij zelf, dat de *lex commissoria*, zoo als hij het Brabandsche charter noemt, genoeg is, om het beginsel van den oorlog te regtvaardigen. Is dit nu zoo, wat had DE VILLIERS dan beter kunnen doen, dan hij gedaan heeft? Op de beschuldiging van FILIPS, dat hij de wapenen tegen zijnen wettigen Vorst had opgevat, laat hij ORANJE antwoorden, wat alleen hem verontschuldigen *kon*, maar in het oog der wereld hem ook verontschuldigen *moet*. ‘Weet hij niet, zoo hij Hertog van *Braband* is, dat wij ter zake van onze baronyen en heerlijkheden een der voornaamste leden van *Braband* zijn? Weet hij niet, waartoe hij aan ons, onze medebroeders en medegezellen, en aan de goede steden des lands verbonden is? en op welke voorwaarden hij dezen staat is houdende? Gedenkt hij ook niet meer aan zijnen eed[(1)]? Of zoo hij dies wel indachtig is, maakt hij zoo klein werk van hetgeen hij Gode en den lande beloofd heeft, mitsgaders van de voorwaarden, die aan zijnen vorstelijken en hertogelijken hoed zijn aangehecht?’ - (Die voorwaarden worden herinnerd en dan vervolgt hij:) ‘Als gij nu dit geheel begrip zoo in 't korte hoort verhalen, ziet gij dan niet, mijne heeren! wanneer de baanderheeren en edelen in den lande, wien uit hoofde van hunne praeminentiën de last der wapenen is opgelegd, zich niet daartegen zetten, als niet een enkel artikel alleen, maar alle te gelijk, niet eens, maar duizend en duizendmaal, niet alleen door den hertog zelven, maar ook door vreemde en barbaarsche lieden, verbroken en geschonden zijn; - wanneer dan de edelen volgens eed en pligt den hertog niet *dwingen*, om den lande te doen, wat regt en reden

(1) De verklaring, door FILIPS bij zijne huldiging als hertog van *Braband* afgelegd, waarop het hier inzonderheid aankomt, leest men in *Bijv. van aut. Stukken tot de Hist. van* BOR, D. I, bl. 42 *b*, en ook bij BILDERDIJK, D. VII, bl. 29, de aant.

is, dat zij zelve dan met regt van meineedigheid, ontrouw en oproer tegen den lande beschuldigd en verwezen worden?' Daarenboven was hij persoonlijk boven anderen gegriefd; want FILIPS had hem niet alleen van zijne goederen beroofd, maar ook zijnen zoon ontstolen! Met naar de wapenen te grijpen, had hij alleenlijk gedaan, waartoe hij als Brabandsch baron niet slechts geregtigd, maar bij eede *verpligt* was. Hoe kon hij dus als een oproerige tegen zijnen wettigen vorst worden afgemaald? - Zoo is het overal, terwijl hooge ernst en scherpe ironie bij afwisseling een' levendiger tint aan het geheel bijzetten, en ons nu eens schokken, zoo als bij de verdediging van 's vorsten huwelijk met CHARLOTTE *van Bourbon*, waarbij FILIPS op zich zelven terug wordt gewezen en er met de woorden wordt geëindigd: 'wie kan ons dus ten kwade duiden, dat wij niet geregeerd willen worden door een' zoo bloedschendigen koning, die, om met zijne nicht te kunnen huwen, zijn' zoon en zijne vrouw vermoord heeft?' dan weder eenen glimlach afpersen, als bij de geestige tirade tegen den kardinaal GRANVELLE, 'een van de fundamenten en pilaren der roomsche kerk,' over de stelling, dat de Prins wel een slecht mensch moest zijn, omdat wantrouwen aan booze menschen eigen was. - Doch wij willen nu de *Apologie* niet ontleden, maar alleenlijk haren opsteller *schetsen* in zijne verdiensten omtrent *Nederland*. Hiertoe is het aangevoerde voldoende; want zóó groot was de indruk, dien hare eerste lezing maakte, dat zij VAN MARNIX, die toch ook eene scherpe pen wist te voeren, deed uitroepen: '*nu is de prins een dood man*[1]!' De gevolgen, welke zij had, zijn uit de geschiedenis bekend. Wij verwijzen dus tot deze.

Dat DE VILLIERS eene verbindtenis met den hertog VAN ANJOU, ten jare 1580, even als VAN MARNIX, had aangeraden, en ook even als deze er toe bijgedragen, om haar tot stand te brengen, is boven reeds met een woord gezegd. Dat die hertog zich naderhand in de *Nederlanden* zoo roekeloos gedragen zou, als hij zich in 1583 te *Antwerpen* werkelijk gedroeg, dit lag gewis geheel en al buiten de berekening, zoowel van deze staatsmannen, als van den prins. Dat zij er gezamenlijk ver van af waren, om dat bedrijf ook slechts in de verte goed te keuren, blijkt reeds uit de mededeeling van DE VILLIERS aan den Antwerpschen burgemeester, zoodra hem iets zekers aangaande ANJOU's

(1) Verg. over dit gezegde het door prof. TYDEMAN medegedeelde in BILDERDIJK's *Gesch. d. Vaderl.*, D. IX, bl. 298.

ontwerpen was ter oore gekomen[1]. De overrompeling mislukte, doch zette kwaad bloed; want het volk, dat den Franschen vorst nooit van harte was toegedaan geweest, was thans in hoogen graad verbitterd op hem geworden. Hij schreef wel aan de stad en aan de regering brieven van verontschuldiging; doch de regering was met de zaak verlegen, en prins WILLEM, aan wien hij almede geschreven had, hield er zich buiten. Fransche afgevaardigden daagden op en vervoegden zich, overeenkomstig hunnen last, vooral tot den prins, die evenwel rondborstig antwoordde, dat, na *al* het gebeurde, zijn aanraden den hertog welligt meer zou schaden, dan zijn stilzwijgen[2]. Eindelijk vroeg de regering van *Antwerpen* zelve 's prinsen meening, en nu openbaarde hij die Februarij 1583 in eene uitvoerige memorie, bij welke tot eene verzoening met ANJOU werd geraden, op gronden, waartegen weinig was in te brengen, en die dan ook, den 28sten Maart daaraanvolgende, werkelijk een verdrag ten gevolge hadden. BILDERDIJK noemt haar (VII, 57) ‘een zeer schoon vertoog,’ en wij aarzelen niet, om deze zijne meening te onderschrijven[3]. Wie was er intusschen de steller van? Al wederom DE VILLIERS, die dan ook een ruim aandeel kreeg aan de beschuldigingen en smaadredenen, welke, uit mond en pen, tegen den prins en die met hem de Franschen in het land hadden gebragt, door de Spaanschgezinden werden uitgebraakt. Dit blijkt vooral uit zeker *discours*, te dier tijde te *Antwerpen* uitgegeven, waarin ORANJE werd voorgesteld als een mensch zonder godsdienst en DE VILLIERS als een loontrekkend dienaar van ANJOU, ten wiens behoeve hij dit advies had gesteld. Hij was, voegde men er bij, eerst in *Frankrijk* uit de kerk gebannen; daarna hadden de Engelsche ministers hem *dat* rijk ontzegd, omdat hij er den baas over hen spelen wilde; thans heulde hij weêr met ANJOU, tot bederf der *Nederlanden*. ‘Zet mij (zoo riep men) zet mij dien prediker en zijnen meester (den prins) niet in eene kooi, want zij fluiten te mooi; maar plakt ze tusschen vier muren, zonder dat zij met iemand kunnen spreken, en zorgt, dat ze u niet ontloopen. - Confe-

(1) Zie boven, bl. 99. VAN MARNIX was destijds niet te *Antwerpen*; wel DE VILLIERS, die er zich ook ten vorigen jare bij JAUREGUI's moordaanslag op WILLEM en het overlijden van prinses CHARLOTTE had opgehouden.
(2) HOOFT, B XX, bl. 797.
(3) Men kan het lezen bij BOR, D. II, bl. 349-354; HOOFT, bl. 797-802; WIERSBITZKY, D. III, bl. 616-623; en den hoofdinhoud bij BILDERDIJK, D. VII, bl 57, 58.

reert met de afgevaardigden der gemeenten, zonder langer eenig geloof te slaan aan berigten of voorslagen van pensionarissen of magistraten, omgekocht en afgerigt tot alle bedrog en valschheid door den prins van *Oranje* en *dezen minister* VILLIERS, en anderen, die gij ligtelijk kunt onderkennen[1].' Het liep eindelijk zoo erg, dat de prins zich niet langer te *Antwerpen* durfde ophouden. Hij vertrok met DE VILLIERS naar *Zeeland* en deed VAN MARNIX, die zich aldaar had opgehouden, naar *Antwerpen* gaan, om er onder die hagchelijke omstandigheden het burgemeesterschap waar te nemen[2].

Wij kunnen hiermede ook deze paragraaf afsluiten; want wij willen DE VILLIERS slechts schetsen in hetgeen hij voor *Nederland* was, geenszins eene levensbeschrijving leveren; en de hoofdtrekken zijn hiermede opgegeven. Na WILLEM's dood zien wij hem, zoowel als VAN MARNIX, in andere betrekkingen; en dit om dezelfde redenen, ofschoon er ten opzigte van DE VILLIERS nog andere oorzaken medewerkten. Beide waren van harte der hervormde belijdenis toegedaan; doch beide waren zij ook de tegenstanders van die Calvinistische zéloten, die den bloei des lands schaadden, om te bevorderen, hetgeen zij voor regtzinnigheid hielden. Op staatkundigen grond ontmoetten zij elkander evenzeer. Gelijkelijk versterkten zij, uit innerlijke overtuiging, des prinsen zoogenoemde *Franschgezindheid*, die bij menigeen, én toen, én later, misprezen is geworden. Men had evenwel, destijds zoowel als later, het woord *zelfverloochening* meer in den mond, dan men de zaak, die er door werd uitgedrukt, in beoefening bragt. Men beloofde onderstand; hulplegers zouden optrekken. Doch het bleef te dikwerf bij beloften, of de benden, die gezonden werden, bleven onbetaald, hetgeen nieuwe hindernissen veroorzaakte. Tijdens, of kort vóór de beraadsla-

(1) Zie BOR, II, 354 *b*; verg. HOOFT, bl. 802, en (DE BEAUFORT) *Leven van* WILLEM I, D. III, bl. 561.

(2) Beide deze waardige raadslieden van den vorst poogden intusschen ook nog op andere wijze op 's volks denkwijze te werken, t w. door anonyme traktaatjes. VAN MARNIX schreef, volgens BOR, D. II, p. 396, in 1583, onder den naam van Duitsch edelman, eene *ernstige vermaning aan de koningen, vorsten en potentaten der Christenheid*, die ook in het Lat., Fr., en Hoogd. rondwandelde. De ten zelfden jare uitgegevene *Waarschuwing aan alle goede ingezetenen der Nederlanden*, waarvan BOR, bl. 393, den inhoud opgeeft, schijnt van de hand van DE VILLIERS te zijn geweest; vermits zij grootendeels herhaling en uitbreiding was van genoemd advies, door hem voor ORANJE gesteld, en door dezen aan de regering van *Antwerpen* gezonden.

gingen, of men al dan niet zou onderhandelen met ANJOU, moest graaf JAN *van Nassau*[1] klagen ‘over koude, bij gemis van turf en hout,’ en betuigen, ‘dat hij zich meermalen zonder spijs had moeten ter rust begeven, omdat de bakker hem niet langer had willen borgen.’ - Weinige maanden later zette WILLEM zelf een en andermaal zijne gronden voor eene verbindtenis met *Frankrijk* uiteen, en zulks somwijlen op eenigzins schertsende wijze: ‘estant, pour en parler rondement, tout ainsi que si l'on auroit tenu quelque personne bien estroictement l'espace de deux ou trois jours, sans luy donner aucun chose a manger, soubz espoir d'ung grand et magnificque bancquet, que l'on apprestoit pour luy, luy persuadant de ne se soucier de ceulx, qui luy presenteroient du pain, ains d'attendre le dict bancquet, et que toutesfois, les dit trois jours expirés, on allast luy dire que le banquet n'est encorer prest, mais quil doibt avoir espoir d'ung meilleur; ne seirez vous pas d'avis, Monsr., que ce povre homme, pour eviter l'apparente ruyne de sa personne, que la faim extrême luy apporteroit, ne doibt attendre daivantaige, mais accepter du pain ou il le pourra trouver?’ (*Archiv.* VII, 240) of (VII, 573): ‘Wan sie darumb zu beschuldigen, so möchte man zwar dem der gehn *Jericho* reiset, wie im Evangelio vermeldet, gleichfals beschuldigen, welcher, nachdem er under die mörder gefallen und zum thodt verwundet lag, die hülff eines Samaritanen nicht abschlug, dieweil der priester und levit vorübergangen und ime keine barmhertzigkeit erzeigt hetten - wolten darumb das diejenige die den Hertzogen von ANJOU vor ein Samaritan - halten, eher dan sie dieses volck, das hülf und trost in seiner vervolgung und trübsal suchet, tadelten, ein solches mitleiden mit der that bewiesen mit ine zu haben, das es nicht vonnöthen wehre gewesen, andere hülff anzunehmen oder zu ersuchen.’ -Deze voorstellingen zijn waarlijk voor *Engeland* en *Duitschland* niet vleijende; en zou men het dan ten kwade kunnen duiden aan mannen, die de treurige uitwerkselen van der Protestanten laauwheid dag aan dag aanschouwden en zelve er onder leden, dat zij bij gematigde Roomschgezinden zochten, hetgeen zij behoefden en de op hunne regtzinnigheid stoffende Gereformeerden hun niet verschaften? De vooruitziende DE VILLIERS had, tijdens zijn

(1) In Nov. 1579. *Archiv. et Corresp*., T. VII, p. 113, suiv; verg. 109; in een' brief aan zijnen broeder WILLEM, dien deze voor zijne geheimraden gewis niet verborgen heeft gehouden.

verblijf in *Engeland*, de staatkunde van ELIZABETH leeren kennen. Hij had gemerkt, dat men de *Nederlanden* niet verder zou helpen, dan het eigenbelang medebragt; dat men ze beschouwde als een kostbaar goed, waarvoor men op zijnen tijd vrede met *Spanje* kon koopen, en ze dus als zoodanig beschermen wilde. Van *Frankrijk* was derhalve in allen gevalle nog iets beters te verwachten; en hierom ried hij, zoo men zich zelven niet konde of niet wilde helpen, tot naauwere verbindtenis met eenen prins uit *dat* rijk, met eenen broeder van den monarch, doch niet met den gebieder zelven. Dat zijne meening op dit punt wél gevestigd was, kunnen wij daaruit zien, dat hij in 1583, in weerwil van al het gebeurde, op dit punt nog even zoo dacht als in 1575; en dat die meening, gedeeld door den voortreffelijken VAN MARNIX, ook de toestemming had van WILLEM I, den grootsten staatsman van zijne eeuw, bewijst voor hare juistheid, meer dan een uitgebreid betoog zou kunnen doen. Dat velen van hunne tijdgenooten, minder verdraagzaam in het stuk van godsdienst en sterker ijverende voor Gereformeerde regtzinnigheid, eenen anderen weg op wilden, is waarheid; ook, dat dezen met den val van WILLEM zegepraalden, terwijl VAN MARNIX en DE VILLIERS van het staatstooneel aftraden. Dit dingt evenwel niets af van hunne wezenlijke grootheid, welke erkend moet worden door allen, die aan WILLEM I zelven hunne hulde brengen.

Ofschoon DE VILLIERS, na WILLEM's dood, de uitnoodiging van HENDRIK VAN NAVARRE, om zich nu aan hem te verbinden, afsloeg en besloot te blijven in de betrekking van geheimraad, waarin prins MAURITS hem wenschte te behouden; - even als VAN MARNIX en ook grootendeels om dezelfde redenen, trad hij evenwel van toen af slechts zelden meer op het staatstooneel te voorschijn. Gezamenlijk hadden zij toch de verbindtenis met ANJOU aangeraden en met ernst bevorderd, terwijl de Staten van *Holland* en *Zeeland* er het meest tegen waren ingenomen geweest. Na ANJOU's verraderlijke handelingen vermaanden zij nog steeds tot verzoening; doch diezelfde staten wilden elken verzoeningshandel hebben afgekeurd en verworpen. Na den dood van ANJOU en ORANJE beiden, werd nog wel eerst de souvereiniteit over de *Nederlanden* aan *Frankrijk* aangeboden, maar al spoedig na de weigering aan deze zijde, triomfeerde evenwel de Engelschgezinde partij der streng Gereformeerden. LEYCESTER kwam, en

met zijne komst werd ook MAURITS meer in de schaduw gesteld, dan voor eenen zoo trouwen dienaar van ORANJE, als DE VILLIERS was, aangenaam kon zijn. Hij schijnt zich dan ook sedert het meest op zijn *Westhoven* te hebben opgehouden, inzonderheid nadat WILLEM's weduwe het in 1582 nieuw gebouwde prinsenhuis te *Vlissingen* tot haar verblijf had gekozen. Zij had hiertoe reeds het voornemen opgevat in Sept. 1584; doch het, bij den tegenstand der Staten van *Holland*, vooreerst weder opgegeven en zich voor eenigen tijd te *Leiden* gevestigd. Daar was zij nog in Nov. 1585[1], maar zij schijnt toch in 1586 naar *Vlissingen* te zijn vertrokken, waar wij haar aantreffen in 1587 tot 1589[2], terwijl DE VILLIERS zich ten zelfden tijde op *Walcheren* bevond. Hij was er tijdens het vertrek van LEYCESTER[3],

(1) Verg. *Bijv. op* WAGENAAR, D VIII, bl. 16, verv.

(2) Dat de prinses-weduwe zich in 1587 te *Vlissingen* bevond, blijkt daaruit, dat LEICESTER, ontevreden op de staten van *Holland*, en veinzende zich voor eenigen tijd in *Zeeland* te willen ophouden, aan haar liet verzoeken, dat zij voor dien tijd hare woning ten zijnen behoeve zou ontruimen, of liever aan hem ten gebruike geven. VAN REIJD, bl. 213. Het antwoord van LOUIZE DE COLIGNY, de weduwe van WILLEM I, laat zich *à priori* ligt gissen, indien een DE VILLIERS haar ter zijde stond. Tegen hem ontlastte zich ook de storm, gelijk terstond zal blijken. - Dat zij er zich in 1589 nog onthield, zien wij uit de *Handelingen der Waalsche Synode*, te dien jare te *Amsterdam* gehouden. MARTIN FERRET had *zijnen* arbeid afgedaan, en de prinses verlangde nu een' van de door wijlen haren gemaal hooggeachten in zijne plaats; want *Vlissingen*, reeds sedert 1585 in handen der Engelschen, was voor DE VILLIERS een te gevaarlijk verblijf geworden. Beiden wenschten zij er evenwel eenen vriend en wel met name JEAN TAFFIN den ouden, die zich toen te *Haarlem* ophield. De synode maakte evenwel zwarigheid, om dezen af te zenden, en besloot, 19 en 20 Julij, dit te melden ‘aan mevrouw de prinses en aan den magistraat van *Vlissingen*.’ 's Mans neef, JEAN TAFFIN, kwam er nu in zijne plaats ten jare 1590 en stond er tot 1611. Wij maken er uit op, dat de prinses er in 1590 en eenigzins later nog was. Verg. VROLIKHERT V.K., bl. 330. Zij vertrok in Aug. 1591 naar *'s Hage*. UYTENBOGAERT, *Kerkel. Bedien*, bl. 8.

(3) Dat DE VILLIERS zich in 1587 op *Walcheren* onthield, blijkt uit hetgeen VAN REYD, bl. 213, verhaalt: Drie of vier daghen voor LICESTER's aenkomst te *Vlissingen* dede RUSSEL, de gouverneur aldaer, secretelyk doen passen op PETER VILLERS, een Francoys, dien die prince van Oraignien in zijnen raet langhe jaren ghebruyckt ende veel gheloof zijnes verstants, ervarentheydt ende trouwigheythalven, hadde ghegheven, ende by graef MAURITS alnoch in denzelven graedt onderhouden werdt, woonende doen ter tydt een myl buyten *Vlissingen*, te *Westhoven*. Liet denselven, gaende naar *Middelborch* aentasten, in willens hem naar *Vlissingen* te voeren. VILLERS toonde ghelaet, als of hy begheerde gantsch goedwilligh mede te gaen, ende speelde zyn persoon soo wel, dat d'Enghelsche hem toelieten zyne boodschap, daerom hy uytghegaen was, binnen *Middelborch* te verrigten. Ende in de poort zynde, wiste hy hun niet meer te willen Daerop RUSSEL, die welcke op eenen anderen pas self hieldt, ende hem waernam, terstont aen de magistraet schreef, ende begeerde, dat sy hem wilden volgen laten, hy hadde een particulier saeck met hem uytstaen. Maer die van *Middelborch* waren niet ghewoon, met overleveringe van onschuldighe groote heeren te believen.

en wij treffen hem er desgelijks aan in het volgende jaar, toen de predikanten, verontrust door *Engeland's* vredehandel met *Spanje*, eenige afgevaardigden naar *Londen* zonden, om de belangen der Hervormde kerk bij ELIZABETH aan te bevelen. Hij verschijnt hierbij, om zoo te zeggen, als tusschenpersoon tusschen prins MAURITS en de Staten van *Zeeland* ter eener zijde, en de predikanten met de Zeeuwsche synode aan den anderen kant; terwijl hij den afgevaardigden brieven medegeeft aan Lord WALSINGHAM en anderen(1), ofschoon zij later te *Londen* zelve vernamen: ‘dat het credyt van VILLEERS ten hove niet groot was,’ hetgeen ons, na hetgeen wij van hem weten, wel niet zeer kan bevreemden. In *Frankrijk* had het tegengestelde plaats, want in dat zelfde jaar 1588 schreef DE MORNAY aan den gezant BUZENVAL: ‘Vous faites bien de tenir correspondance estroitte avec M. DE VILLIERS. Vous scaves si j'ay toujours loué, et quidem non parcé, les dons qu'il a de Dieu. Et il m'est aisé d'aimer ceux que j'estime(2).’ Misschien behoorde een soortgelijk gevoel voor hem wel tot de redenen, welke de 33jarige prinses-weduwe deden besluiten, om zich te *Vlissingen* te vestigen. LOUIZE DE COLIGNY had trouwens reeds in hare jonge jaren den thans oud wordenden leeraar leeren kennen en hoogachten, want bij hare teederste betrekkingen stond hij toen reeds hoog aangeschreven. Haren geëerbiedigden vader en haren geliefde DE TELIGNY, beide bij den schandelijken moord te *Parijs* zoo ellendig omgekomen, had ook hij gekend en liefgehad; en voor datzelfde geloof, waarvoor zij gevallen waren, had ook hij eenen zoo bitteren beker moeten drinken. Door eene reeks van zonderlinge lotverwisselingen had de hand des Heeren in een voor haar vreemd land dien wijze en beproefde op nieuw op haren weg geleid, en wel als een' der meest vertrouwde vrienden van haren tweeden echtgenoot, uit wien zij eenen zoon had ontvangen. Wien kan het verwonderen, dat de gevoelvolle en zoo zwaar beproefde vrouw, toen ook haar tweede huwelijk

(1) Men vindt het uitvoerig verslag van deze handelingen bij BOR, B. XXIV, D. III, bl. 251, verv.
(2) *Supplem. aux Mem. de* P. DE MORNAY, *Sr. de Plessis*, p. 132.

na korten tijd zoo wreed verbroken werd door eene moordende hand, zich hechtte aan dien bejaarden Evangelieverkondiger, dien zij van hare meer gelukkige jeugd af aan reeds eerde, en met wien zij over hare geliefde dooden, zoowel als over hare betrekkingen in *Frankrijk*, beter dan met iemand anders, zich kon onderhouden? Calvinistische zéloten hebben prinses LOUIZE 'eene Arminiaansche hoer' genoemd. Door anderen is zij daarentegen geprezen als eene 'godsdienstige en aller achting waardige' vorstin. Wij houden ons aan het laatste en zetten hare 'Arminianerij' geheel en al op rekening van onzen DE VILLIERS. Het bewijs ligt voor de hand, en wij willen het geven in de thans volgende regelen.

DE VILLIERS was niet de eenige, die op *Walcheren* destijds de rust van een afwisselend en moeitevol leven genoot. Ook VAN MARNIX bragt dáár zijnen avond door en schreef op zijnen *West-Souburg* zijn 'Tafereel,' zijne 'Trouwe vermaning,' enz. Op gelijke wijze wendde DE VILLIERS zijne tusschenuren aan; want rust doet roesten, en een krachtige geest zoekt bezigheid, om roest te voorkomen. DE VILLIERS, door de rigting van zijnen geest verleid, deed eene 'ongelukkige' keuze. Hij schreef 'Theses de libero arbitrio,' en gaf ze in 1587, met een opdragt aan VAN DER MYLE, in het licht te *'s Gravenhage*. Zij zijn mij niet onder de oogen gekomen; maar uit hetgeen H. DE GROOT[1] en G. BRANDT[2] er van hebben gezegd, mogen wij opmaken, dat, zijns inziens, de twist over 's menschen vrijen wil slechts tot een' woordenstrijd leidde, en het verschil wel te vereffenen ware, mits men zich slechts onthielde van alle sophistische bewijsvoering. Dat er in Gods kerk vele en groote misbruiken waren ingeslopen, wordt door hem ook in dit werkje niet ontkend. Door de kracht *der Waarheid* moest men, volgens hem, ze trachten te verbeteren; maar *de Liefde*, des Christens ware kenmerk, moest met deze de handen ineenslaan. - Wat DE VILLIERS wilde, was dus: 'Waarheid in Liefde,' en omdat prinses LOUIZE dit grondbeginsel van hem had overgenomen, was zij in sommiger oog 'eene A..... h...!' en FREDERIK HENDRIK *haar* zoon. - Doch diens leeftijd ligt verre buiten den kring van onze schets, welke wij eindigen willen, met 's mans dood te vermelden.

Volgens het oudste Doodboek der stad *Middelburg*, is M^{r}. PETRUS LOSELERIUS DU VILLIERS den 28sten November 1590, aldaar, in de

(1) In *Via ad pacem, Opp. theol.*, T. III, p. 635.
(2) *Hist. der Ref.*, D. I, bl. 666.

Oude of S^{t}. Pieterskerk begraven geworden. Hij is dus vermoedelijk den 24 of 25sten van die maand op *Westhoven* overleden[(1)].

Van zijne nakomelingen is weinig of niets te berigten. Of hij bij zijn overlijden zonen heeft nagelaten, is onzeker; want er wordt nergens van gesproken. Van twee dochters wordt daarentegen gewag gemaakt; de eene, MARIA geheeten, was gehuwd met Mr. PIETER VAN DEN BAERSE, secretaris der stad *Middelburg* van 1573 tot 1598, en later eigenaar van *Westhoven*. Eene tweede was gehuwd met eenen Heer DU QUESNEL, van wien ons niets geboekt is, behalve dat hij een' zoon heeft nagelaten, PETRUS geheeten, die ten jare 1626 te *Delft* eene ‘Apologie van prins MAURITS’ uitgaf, onder den titel van: *De strik van den openbaren lasteraar, oft wederlegging van den Hollandschen Apocalypsis*. Op dien titel noemt hij zich *J. Ctum Middelb.*, en uit bl. 8 kan men zien, dat hij er roem op droeg, ‘dat PETRUS LOSELLERIUS VILLERIUS zijn grootvader was[(2)].’ Ik vermoede intusschen, dat zijn vader zal zijn geweest de Waalsche predikant JEAN DU QUESNEL, die kort na UYTENBOGAERT de Confessie onderteekende, maar die in de wereld wat minder geruchts heeft gemaakt, dan deze in ons land en vader PASCHASE QUESNEL in *Frankrijk*.

Of jufvr. VILLIAERS, door wier stichting in Nov. 1649 de *Nieuwe Kerkstraat* te *Middelburg* werd daargesteld, van hem afstamde, is onzeker.

J. AB UTRECHT DRESSELHUIS

(1) Ik ben deze wetenschap verschuldigd aan M^{r}. S. DE WIND, uit wiens mededeeling blijkt, dat BRANDT heeft gedwaald, toen hij, bl. 781, 1593 opgaf als 's mans sterfjaar, en GERDES en VENEMA, toen zij hem dit navertelden. De gissing van ERMERINS, *Walcheren*, St. 5, bl. 149, dat hij in 1591 reeds overleden was, is daarentegen bevestigd geworden; terwijl hij, op getuigenis van Prof. G. DE WIND, ons *Westhoven* als zijne sterfplaats doet kennen.

(2) Verg. LA RUE, *Gelett. Zeel.*, bl. 139.

Bruilofts-sonnetten.

I.

Is niet Mei de zoete tijd van paren? -
  Als de Lente bloesems vlecht en kruid
  Om het hoofd van bruidegom en bruid,
En ze geestig slingert door hun hairen;

  Als de nachtegaal in 't loover fluit,
En in 't donzig groen der hazelaren
't Duifje kirt, verscholen in de blaêren,
  't Vinkje kweelt met liefelijk geluid?

Zie! de bij zweeft om de boekweitairen,
  Zie! de vlinder wringt der cel zich uit,
Om der roos zijn minne te verklaren;

  Zelfs de stroom den liefdegloed niet stuit;
  Heel natuur is bruidegom en bruid: -
Is niet Mei de zoete tijd van paren? -

II.

Waarom dan den bruinen Herfst gekozen?
  Waarom dan, o jong en zalig paar!
  Eik en loof geslingerd door het hair,
Voor een krans van witte en roode rozen?

Acht gij 't ligt den schoonsten tijd van 't jaar,
Om in d'arm der liefde te verpoozen,
Wen 't satijnen waas der abrikozen
Blinkt als 't goud der volle korenair?

Zoo ik niet de wang der bruid deed blozen,
'k Vroeg dan: viel het toeven u te zwaar? -
Doch ik mogt mij zelf verroekeloozen!

Zeg mij daarom, jong en zalig paar!
Zeg het aan der speelnoots blijde schaar,
Waarom toch den bruinen Herfst gekozen? -

III.

Moog' het Zuiden op zijn Lente bogen,
Schooner is de Herfst van 't krachtig Noord;
Trouw en houw, gelijk der mannen woord,
Rein en klaar, gelijk der vrouwen oogen.

Zweeft geen lentegeur om 's beekjes boord,
Den- en pijnboom geuren in den hoogen! -
Zijn de bloesems voor den wind vervlogen,
Zie! de vrucht groeit rijk en duurzaam voort!

En hoe ook de stormen woeden mogen,
De Eik stijgt op ten Hemel, ongestoord,
Vaster wortlend, hoe te meer bewogen!

Beeld der min, die in ons harte gloort. -
Daarom hecht de Herfst, in 't krachtig Noord,
't Best den band, die zielen houdt omtogen.

IV.

O! zoo moog de feestdag van uw leven
Niet een dag der wufte Lente zijn,
Nu eens buijen, dan eens zonneschijn,
Maar een Hemel, waar geen wolken zweven.

Schoon dan ook de bloem der jeugd verkwijn',
Herfst noch stormen zullen d'eik doen beven;
Schaduw en beschutting zal hij geven,
Schoon der bloemen geur en kleur verdwijn'.

Tooi dan 't Zuid in Lentes rijke dreven
't Hoofd der bruid met mirthen en jasmijn,
Hier zij eikenloof er door geweven;

Voor het Noorden is de Herfst festijn! -
En zijn poolstar, schittrend als robijn,
Moge als gids en leidstar voor u zweven! -

Mengelingen.

Louis Blanc.

Histoire de dix ans, 1830-1840. *Par* M. Louis Blanc. *Paris*, 1842-1844. *Organisation du travail, par* M. Louis Blanc. *Quatrième édition, considérablement, augmentée et précédée d'une introduction. Paris*, 1845.

> Qui nova remedia accipere nolit, nova mala exspectet.
> BACON.

III.

De overtuiging dat de menschelijke maatschappij, zoo als zij zich historisch ontwikkeld en gevormd heeft, verre is van aan de eischen te beantwoorden welke men haar zou kunnen doen, dat de bevrediging der behoeften van enkelen maar al te vaak door het leed en de opofferingen eener lijdende meerderheid gekocht wordt, dagteekent niet van onzen tijd. Wij vinden integendeel in alle tijdperken der geschiedenis die maatschappelijke utopiën terug, waardoor in onze dagen de algemeene aandacht in zoo hooge mate gespannen wordt. Wie de huidige maatschappij voor de regtbank der openbare meening zou willen teregtstellen, zou zich op eene schare van getuigen beroepen kunnen, wier stemmen zich, gedurende elke phase harer ontwikkeling, ten allen tijde en ter aller plaatse, tegen de uitsluitende rigting verheven hebben, waarin zij zich voortbewoog, als vreesden zij dat eene noodlottige verjaring de natuurlijke en onvervreemdbare regten van den mensch met

onvruchtbaarheid slaan zou. Wat anders toch is de befaamde *Republiek* van PLATO dan eene maatschappelijke utopie? ‘Wel mogen’ laat hij SOCRATES spreken, ‘de bestuurders onzer stad toezien dat zij twee zaken buiten onze poorten houden, de weelde en de armoede: de weelde wijl zij weekelijkheid en luiheid kweekt, de armoede wijl zij laagheid en nijd wekt, beiden, omdat zij den staat eene omwenteling te gemoet voeren.’ Dezelfde gedachten vinden wij terug bij THOMAS MORUS, wiens werk, *Utopia*, zelfs den naam aan alle gedroomde maatschappijen van latere dagteekening gegeven heeft. Volslagen gemeenschap van goederen is in het eiland *Utopia* de algemeene wet. Het staatsbestuur deelt de werktuigen en arbeidsmiddelen aan de verschillende burgers uit, en wat door de gemeene werkzaamheid van allen wordt verkregen en voortgebragt, komt allen te goede en is aan allen gemeen. Zoo schreef, om slechts enkelen te noemen, CAMPANELLA zijne *Civitas solis*, HARRINGTON zijne *Oceana*, de kanselier BACON zijne *Nova Atlantis*, DANIEL DE FOË zijn *Essay of projects*, FÉNÉLON zijn *Voyage dans l'île des plaisirs*, en BERNARDIN DE SAINT-PIERRE zijn *Rêve de paix perpetuelle*. En niet altijd werd de strijd tegen het bestaande met de hoffelijke wapenen der allegorie gevoerd. Naast de lijn der vreedzame en zachtzinnige utopisten zoude er eene andere aan te wijzen zijn, die de voorzorg versmaadden, de waarheid welke zich aan hunnen geest opdeed in het aanlokkelijk kleed der fabel te hullen, eene lijn, die, met den *millenarius* PAPIAS aanvangende, als eene bloedstreep de onverdraagzame middeleeuwen doorloopt, waaraan zich later de philosofen der achttiende eeuw aansloten, en welker verwantschap met de hervormers onzer dagen zelfs den oppervlakkigsten opmerker moet in het oog vallen.

Maar niet slechts enkelingen stonden, hetzij in uren van philantropische overpeinzingen, hetzij geheel een strijdend en vervolgd leven door, tegen de Maatschappij over, en bragten hare instellingen aan eene onverbiddelijke critiek ter toetse: geheele sekten scheidden zich meermalen uit vrije verkiezing van de hen omringende wereld af, om onder elkander naar eene wet van gelijkheid en broederliefde te leven. De gemeenschap van goederen en verpligte zamenleving, die wij later bij de *Hernhutters*, de *Dunkers* en *Shakers* en de *Jezuïtische missiën* in *Paraguay* aantreffen, vinden wij op het getuigenis van PHILO, JOSEPHUS en PLINIUS reeds in den vóór-Christelijken tijd bij de secte der *Essenianen* terug. Zoo is dus niet al-

leen het denkbeeld eener maatschappelijke hervorming verre van nieuw, maar zou zelfs de verwezenlijking dier gedachte het niet zijn.

En toch hebben de hervormers van onze dagen eene karaktertrek met elkander gemeen, die hen tevens van hunne voorgangers beslissend onderscheidt. De eigenlijke utopisten, wier droombeelden vaak eene verrassende gelijkheid hebben met de plannen door de socialisten onzer dagen gevormd, dachten aan geene verwezenlijking hunner idealen, tenzij dan in eene toekomst, oneindig verre buiten het bereik van hunnen invloed verwijderd. De wereld waarin zich hunne weelderige verbeelding vermeidde, had zoo weinig gemeen met de maatschappij waarin zij leefden, als onze helverlichte tooneeldecoratiën met de donkere straat, die den toeschouwer aan de deur van den schouwburg beidt, en zeker oefende het behagelijk zinnespel, waarin zij zich toegaven, even weinig invloed op hunne werkelijke levensbeschouwing, als de bijwoning van het schitterendste tooverballet op de onze. Van daar dan ook dat het hun weinig deerde, of zij al tastbare onbestaanbaarheden opeenstapelden, mits het geheel slechts een liefelijk beeld van ongestoorde levensvreugd opleverde.

Wat de rij der eigenlijke hervormers - de boetpredikers en martelaars der middeleeuwen, de onvermoeide afbrekers van lateren tijd, de voorloopers der Fransche omwenteling op het einde der vorige eeuw, onder wier voortdurende aanval eindelijk het trotsche gebouw der feodale maatschappij bezweek - aanbelangt, hunne pogingen en verwachtingen reikten nimmer zoo ver, dat wij hen, schoon wij de filiatie gaarne erkennen, naast de tegenwoordige socialisten zouden kunnen plaatsen. Zoo ik de *terminologie* van LOUIS BLANC tot de mijne maken wilde, ik zoude haast weigeren in hen iets anders te zien dan de scherpschutters der middelklasse, die in het belang van deze hunne schichten op de maatschappelijke hoogten rigtten, van waar koninschap, adel en geestelijkheid den scepter van hun driedubbel gezag over de onderworpen menigte zwaaiden. De fnuiking van dat alvermogend driemanschap, de emancipatie der burgers, de vrijverklaring der industrie, was al wat in hunne bedoeling lag of kon liggen. De schans, welke zij omver wilden werpen, is gevallen. Zij konden het niet gissen dat slechts een deel der buitenstaanden door de geopende bres zou binnendringen en een nieuwe muur zou worden opgetrokken, die de rijken van de armen, de middelklasse van het volk scheiden zou.

Maar zeker waren van de door de socialisten bedoelde hervorming die sekten het verste af, welke de naasten schijnen en het woord door de daad vervingen. Geene maatschappelijke omkeering lag immer zelfs van verre in hun programma. De gemeenschap, waarin zij leefden, was slechts eene verbreeding van den kring des huisgezins. Schoon veelal met een geest van algemeene liefdadigheid bezield, stonden zij tegen de overige leden der maatschappij even gesloten over als het eene gezin tegen het andere. Ja, verre van hunne ziens- en levenswijze te willen verbreiden en zich aanhangers en kweekelingen te vormen, lieten zij de toelating en aansluiting van vreemdelingen slechts met die schroomvalligheid en omzigtigheid toe, welke ieder burger bij de toelating eens onbekenden in den kring zijner huisgenooten in acht zou nemen.

Eene glad tegenovergestelde is de rigting, door de socialisten onzer dagen gevolgd. Hervorming der maatschappij naar het ideaal dat hun voor den geest zweeft, is het openlijk erkende doel hunner pogingen. Hunne eischen bepalen zich niet bij eene enkele wijziging in de bestaande orde van zaken, bij uitdenwegruiming van enkele bezwaren en onbillijkheden; zij tasten het geheele geldende maatschappelijke stelsel aan. Niet slechts voor zich zelven daarenboven en de hunnen wenschen zij de wetten veranderd, die tot nog de betrekking der menschen tot elkander regelen. Proselytisme in den ruimsten zin is hunne leuze, ja veelal is de verbreking van elken tegenstand, de verijdeling van elke tegenwerking de volstrekte voorwaarde der verwezenlijking hunner plannen, in wier breeden kring niet alleen het geheele vaderland, maar de geheele bekende wereld wordt opgenomen.

Wij mogen ons dus geregtvaardigd achten, wanneer wij bij de ontwikkeling der hervormingsvoorstellen van LOUIS BLANC en hunne vergelijking met andere soortgelijke stelsels niet hooger dan de geschiedenis van onzen leeftijd opklimmen. Zulk eene vergelijking achten wij ter kenschetsing van zijn stelsel onmisbaar noodzakelijk, al ware het slechts om tegen de overdrijving van anderen zijne matiging te doen uitkomen en de klippen aan te wijzen, welke hij, trots den gewaagden gang zijner ontwerpen, heeft weten te vermijden. Maar er is meer: de verschillende socialistische stelsels, welke *Europa* en vooral *Frankrijk* in de laatste jaren heeft zien opkomen, zich ontwikkelen en veelal ook weder verdwijnen, hebben niet alleen meestentijds de voornaamste karaktertrekken met elkander gemeen, maar zijn werkelijk ook in hunnen oor-

sprong aan elkander ten naauwsten verwant; het latere is de vrucht van het vroegere. En schoon wij de gelegenheid zullen vinden om aan te wijzen, hoezeer de theorie van LOUIS BLANC van die zijner voorgangers verschilt, toch is het zeker, dat dezelfde gedachte, hoe ook in hare ontwikkeling gewijzigd, in zijne ontwerpen wordt teruggevonden, die aan de *Saint-Simonistische* en *Fourieristische* stelsels ten grond ligt. Een woord ter kenschetsing van deze ga dus vooraf aan onze voorstelling der wijze, waarop LOUIS BLANC den arbeid geördend wil zien.

Reeds de naam van het *Saint-Simonisme* verwijst naar den grondlegger der sekte, den hertog van SAINT-SIMON. En toch was het deel, dat deze zoowel aan de stichting der school als aan de vorming en ontwikkeling der leer nam, betrekkelijk gering. Het is hier de plaats niet om de geschiedenis te verhalen van den zonderlingen man, die, beurtelings handelaar en krijgsman, man van de wereld en van de wetenschap, in het volle genot van een aanzienlijk vermogen en tot de uiterste armoede vervallen na zooveel wisselingen van toestand en levenswijze, als zelden een menschelijk leven vullen, zijne laatste jaren besteedde om over de hervorming der maatschappij na te denken en aan de verwezenlijking zijner plannen in dezen zijne onvermoeidste pogingen wijdde. De inwendige verdeeldheid eener maatschappij, welke hij van zoo nabij en van zoovele verschillende standpunten gezien had, had een diepen indruk in zijn gemoed nagelaten. Zoo hij den beker van het levensgenot tot den bodem geledigd had, ook den kelk van menschelijke ellende en rampspoed had hij geproefd. Hij had het onderscheid tusschen rijken en armen in al deszelfs bitterheid ondervonden. En het juk der armoede was hem op de schouders gelegd, juist toen hij in zijne eigene schatting zedelijk hooger stond, verder was gekomen in wetenschap en ervaring, dan ooit vroeger. Van daar zijn medegevoel met de ongelukkigen, wier leven slechts eene aaneenschakeling is van ontberingen en smarten; van daar zijn opstand tegen eene maatschappelijke orde, die met zulk eene harde onbillijkheid hare gaven verdeelt, ze dikwerf zoo kwistig spilt aan

den onbeduidendsten ledigganger, en zoo karig afmeet aan den verdienstelijken arbeider. In die orde zag hij slechts de zegepraal der overmagt, de wettiging en bestendiging van het regt des sterksten, en in de geheele geschiedenis der menschheid niets dan de verdrukking of uitzuiging van den eenen mensch door den anderen: van den slaaf door zijnen meester in de rijken der oude geschiedenis, van den lijfeigene door zijnen heer in de middeleeuwen, van den arbeider door den kapitalist in onze dagen. In dien toestand wenschte hij hervorming. Handhaving van het Christelijk beginsel der broederliefde in stede der verderfelijke botviering van menschelijke zelfzucht, vrije ontwikkeling en regtmatige belooning van elke bekwaamheid in stede der onbillijke en toevallige verdeeling van arbeidsmiddelen en levensgenot, waren de eischen door hem der huidige beschaving gedaan. Van daar het openlijk erkend en helder geformuleerd doel van zijn streven: ‘de snelst mogelijke verbetering van den ligchamelijken en zedelijken toestand der talrijkste en armste klasse.’ Van daar zijne leuze, welke ook die zijner school bleef: ‘*A chacun selon sa capacité: à chaque capacité selon ses oeuvres*.’ Verder ging hij niet, en men mag op hem toepassen, wat hij zelf van LUTHER zeide: ‘*Il a bien critiqué, mais pauvrement doctriné*.’

Verder evenwel gingen zijne discipelen. Het waren vooral twee mannen, BAZARD en ENFANTIN, onder de toejuichingen der overigen aan het hoofd der school geplaatst, die aan de Saint-Simonistische leer hare eigenlijke gestalte gaven. Zij poogden den weg te vinden, waarop de wenschen van hunnen meester hare verwezenlijking zouden kunnen bereiken. Hunne eisch was eene dubbele: ‘opheffing van alle voorregten der geboorte; verdeeling van het maatschappelijk kapitaal door het Hoog Gezag.’ Op den 1sten October 1830, toen de koortsige spanning, waarin de Julij-omwenteling aller gemoederen gebragt had, nog niet geweken was, en het volk, nog in den roes der eerste begoocheling, zich gouden bergen van de nieuwe regering beloofde, verscheen aan de muren van *Parijs* eene proclamatie, aan het Fransche volk gerigt, en BAZARD-ENFANTIN geteekend. Wij nemen er de woorden uit over, die de regeling van den eigendom betreffen:

‘Het is er verre van af dat de denkbeelden, welke men aan de Saint-Simonisten toeschrijft, in waarheid de hunne zijn zouden.’

‘Door *gemeenschap van goederen* verstaat men gemeenlijk

eene gelijke verdeeling tusschen al de leden der maatschappij, hetzij van het kapitaal zelve, hetzij van de vruchten van den algemeenen arbeid.'

'De Saint-Simonisten verklaren zich ten sterksten tegen zulk eene gelijke verdeeling van den eigendom, waarin zij eene nog grootere regtsverkrachting, een nog hatelijker onregt zien zouden, dan in de ongelijke verdeeling, oorspronkelijk door de overmagt der wapenen, door de verovering, daargesteld.'

'Want zij gelooven aan de natuurlijke ongelijkheid der menschen. Zij beschouwen die ongelijkheid als den grondslag van elke vereeniging, als de onontbeerlijke voorwaarde der maatschappelijke orde.

Zij verwerpen elk stelsel van gemeenschap van goederen, want die gemeenschap zoude eene openlijke verkrachting zijn van de eerste der zedelijke wetten, die het hunne roeping is te onderwijzen, welke eischt dat in het vervolg ieder naar zijne bekwaamheid geplaatst en naar zijne werken beloond worde.

Maar in naam dier wet eischen zij de afschaffing van alle voorregten der geboorte zonder uitzondering, en derhalve de opheffing van het erfregt, dat al de overigen in zich sluit, de verdeeling der maatschappelijke genietingen onder het klein getal dergenen die er aanspraak op maken aan het toeval overlaat, en de talrijkste klasse aan verbastering, onwetendheid en ellende te prooi geeft.

Zij eischen, dat alle werktuigen, landerijen en kapitalen, welke thans het verbrokkeld fonds der bijzondere eigendommen uitmaken, vereenigd en naar de voorschriften van het Hoog Gezag bearbeid zullen worden, opdat ieders taak de uitdrukking zij zijner bekwaamheid, en zijn rijkdom de maatstaf zijner werken.'

De uitwendige inrigting, waardoor deze gedachte zich in het werkelijk leven verwezenlijken moest, zoude, volgens BAZARD, een over geheel *Frankrijk* uitgebreid Bank-stelsel zijn: een Bankstelsel, zeker evenzeer verschillende van alle vroegere en even vreemdsoortig als de Saint-Simonistische maatschappij zelve. Het erfregt van den Staat, dat naar de vooronderstellingen der school de plaats van het erfregt des gezins zou moeten innemen, zoude door die verschillende Banken geoefend worden. Bij den dood van elken burger zou zijn vermogen aan de Bank vervallen, en aan deze zoude de taak zijn dengene te ontdekken, die het waardigste en geschiktste zijn zoude om

het te beheeren, en aan wien het dus zou moeten worden uitgereikt: erfgenaam als het ware van de bekwaamheid des overledenen, zou hij het dus tevens van diens bezittingen worden. De verschillende provinciale Banken zouden door ééne Centraal-bank bestuurd worden, en aan het hoofd van deze, aan het hoofd der gansche Regering, welker taak enkel in de uitdeeling der openvallende goederen bestaan zoude, zou zich de wetgever van den Saint-Simonistischen staat geplaatst zien, die, keizer en paus tevens, met den schoonen naam van *vader* bekleed, zoowel het geestelijk als het wereldlijk oppergezag oefenen zoude.

'De levende wet,' zegt BAZARD in het tweede deel van zijne *Exposition de la doctrine*, 'vertoont zich slechts in organische tijdperken (de Saint-Simonistische geschiedbeschouwing scheidde de verschillende tijdperken der wereldgeschiedenis in organische en critische), en dan is de wet mensch: altijd heeft zij een naam, en die naam is die van haren maker. De wet, waarvan alle andere uitgaan, waaruit de geheele maatschappij ontspringt, is, in de verschillende eeuwen, de wet van NUMA, van MOZES, van CHRISTUS: voor de toekomst zal het die van SAINT-SIMON zijn. Altijd is het de wetgever zelve, dien men liefheeft, wien men gehoorzaamt.... In het vervolg zal elke wet de verklaring zijn, waarin degene, die eene zekere betrekking bekleedt, of aan het hoofd van een zekeren maatschappelijken kring staat, zijnen wil aan zijne onderhoorigen doet kennen en zijne voorschriften door straffen of belooningen bekrachtigt.'

De wet in eenen enkelen mensch verpersoonlijkt - in eenen mensch die stroomen van liefde en weldaden over zijne medemenschen zal uitgieten: ziedaar het geheele Saint-Simonistische Staatsbestuur. En wat de wijze belangt waarop die maatschappij ingewijd, dat bestuur aanvaard zal worden: 'In een oogwenk,' leert ons een ander der Saint-Simonistische schrijvers, 'en als het ware door hoogere ingeving geleid, zal hij, de levende wet, zich op zijne plaats stellen en van daar den ladder der roepingen en geschiktheden, de rangregeling der onderscheidene graden van bekwaamheid en het tarief der werkloonen regelen: hij zal de lichtende hoeksteen zijn der nieuwe schepping, en, door aller liefde gedrenkt, zich weder in liefdestroomen uitgieten: hij zal door de harmonische bestiering van alle werkzaamheden eenheid schenken aan den algemeenen arbeid.'

Het is zeker gewaagd de verwezenlijking zijner plannen afhankelijk te stellen van de verschijning eener persoonlijkheid, die zooveel in zich zou moeten vereenigen. Was het, dat men in den *vader* ENFANTIN den man meende gevonden te hebben, dien men behoefde, en was de hooggestemde beschrijving van wat men van den *vader* der Saint-Simonistische maatschappij verwachtte, eigenlijk slechts eene afbeelding der trekken, welke men in den *vader* der sekte meende te onderscheiden? Zonder die vooronderstelling zeker is de gerustheid onverklaarbaar, waarmede de Saint-Simonisten zich overtuigd hielden, dat de *vader* zich ter bestemder, ure aan de verwonderde menschheid vertoonen zoude. Aan die ééne persoonlijkheid toch hing hun geheele stelsel, welks verwezenlijking, volgens hunne eigene gegevens, eene onmogelijkheid zijn moest, wanneer niet inderdaad het hoofd van hunnen staat al die grootsche en zeldzame eigenschappen in zich vereenigde welke zij van hem vorderden, en op al de leden der maatschappij denzelfden overwegenden invloed had, welken ENFANTIN op de jongeren van SAINT-SIMON oefende. Maar die invloed was juist buiten den kleinen kring der school niet denkbaar: zelve eene vrucht van de koortsige overspanning des oogenbliks, moest hij, zoodra men tot den nuchteren toestand des dagelijkschen levens terugkeerde, afnemen. De eisch, welke men aan den *vader* van het Saint-Simonismus deed, was, onder de gunstigste gegevens, eene volstrekt onvervulbare: de verwezenlijking der theoriën van BAZARD en ENFANTIN was onmogelijk, niet alleen om de zwarigheden van buiten, maar om den tegenspraak, welke in die theorie zelve lag opgesloten. In de praktijk gingen de Saint-Simonisten zeker te ver, maar in de theoretische uitvoering van hun eigen stelsel gingen zij juist niet ver genoeg.

De volstrekte afschaffing van het erfregt, in dien zin althans, waarin het tot nog toe niet slechts door *Europa*, maar door geheel de wereld werd opgevat, tot eene eerste en onmisbare voorwaarde der uitvoering hunner plannen, der schepping hunner maatschappij te stellen, was zeker de volvoering dier plannen, de schepping dier maatschappij in eene verwijderde toekomst verschuiven. Het laat zich naauwelijks begrijpen, hoe mannen van talent en wereldkennis hunne pogingen aan een doel konden wijden, dat zij zich toch in ernst niet konden voorstellen te zullen bereiken. Maar toch: eene maatschappij, tusschen welker leden broederlijke gelijk-

heid heerscht, laat zich denken. De beschaving zal nog reuzenschreden doen moeten, eer zij ons zoo ver brenge: het nageslacht, dat de inwijding eener zoodanige maatschappij beleven zal, zal ons in zedelijkheid verre vooruit moeten zijn; maar zoo gij over de zwarigheden der uitvoering van zulk eenen toestand heenstapt en de wereld in eene broeder-gemeente herschapen denkt, hoevele waarborgen van duurzaamheid en bloei zijn er dan niet in dien toestand zelve aanwezig? De strijd der verschillende belangen, waaruit thans zoo veel haat en vijandschap ontspruit, is door éénheid van belang vervangen: de ongelijkheid, die eeuwigvloeijende bron van nijd en verdeeldheid, met haren nasleep van plagen van de aarde weggevaagd: in de groote maatschappij vindt ge het huisgezin terug. Maar zulk eene maatschappij is juist de Saint-Simonistische niet: in haar heerscht dezelfde ongelijkheid, welke wij dagelijks om ons zien. Alleenlijk zal die ongelijkheid geene toevallige meer zijn, maar eene opzettelijke. Maar juist die toevalligheid alleen maakt de orde mogelijk, waardoor de huidige maatschappij in stand wordt gehouden. Eenmaal het beginsel aangenomen, hetzij dat de eigendom ter volledige beschikking staat van den erflater, hetzij dat zij niet aan den enkelen persoon maar aan het geslacht toebehoort, en na den dood des tijdelijken houders op de naastbestaanden overgaat, weet elk waaraan hij zich te houden heeft, en wie bij die verdeeling des maatschappelijken kapitaals zonder aandeel blijft, kan zijn noodlot slechts aan de dooden of aan zijne eigene voorzaten wijten. Maar dat die verdeeling door menschenhanden ga en aan menschen de beslissing zij overgelaten, wie er waardig is aan het hoofd van aanzienlijke bezittingen gesteld te worden, en wie, bij gebreke aan hoogere bekwaamheden, zich met het lot eens daglooners tevreden moet stellen, en ge zult aan dat Staatsbestuur, al ware het uit mannen zamengesteld, wier men schenkennis en onpartijdigheid beiden bovenmenschelijk waren, zwarigheden in den weg gelegd hebben, zoo als ze nog geene Regering in de gansche wereldgeschiedenis te bestrijden had en waarop het ontwijfelbaar schipbreuk zal lijden: ge hebt een zaad van tweedragt en verdeeldheid op den bodem van uw stelsel gelegd, dat te weliger zal opschieten, naar mate dat stelsel zich meer ontwikkelt en uitbreidt: ge zult om eene maatschappij te hervormen, waarin de nadeelige gevolgen der ongelijkheid althans door openbare orde en rust getemperd worden, niet de ongelijkheid, maar de orde hebben weggenomen.

Geen wonder, dat het Saint-Simonismus, hoe schielijk en welig het was opgeschoten, zich niet wortelen kon, niet slechts in de maatschappij, maar zelfs niet in de harten zijner aanhangers. Bij mangel aan ontwerpen, die althans voor eene gedeeltelijke en aanvankelijke verwezenlijking vatbaar waren, zag men zich tot de ontwikkeling en volmaking der theorie bepaald, en alras, terwijl de opgewonden gemoederen zich op deze toelegden, overschreed men de laatste grens, die het menschelijk verstand van volslagen waanzin scheidt. BAZARD, de eigenlijke stichter van het *Saint-Simonismus*, in zoover het onze aandacht verdient en met andere socialistische stelsels kan vergeleken worden, trok zich terug, en ENFANTIN met zijne *réhabilition de la chair*, zijne *femme prêtresse*, en welke dwaasheden al niet meer, behield het veld. Van toen af verloor de school hare maatschappelijke beteekenis en behield slechts een gelegenheidsbelang voor de nieuwsgierigheid des publieks, die zich ten volle verzadigen konde, toen de hoofden der school ten laatste openlijk werden teregtgesteld.

Langen tijd, niet slechts eer de denkbeelden van SAINT-SIMON door zijne discipelen tot een stelsel gevormd waren, maar eer zij zelfs bij hem zelven tot rijpheid gekomen waren, had eene soortgelijke leer een graad van ontwikkeling erlangd, welke door het Saint-Simonisme, ook in zijnen hoogsten bloei, nimmer bereikt werd. Zoo snel echter de school der Saint-Simonisten zich uitbreidde, en zoozeer het haar gelukte de openlijke aandacht tot zich te trekken en te spannen, zoo langzaam vonden de denkbeelden van CHARLES FOURIER bij zijne tijdgenooten ingang, zoo verborgen bleef zijne school, toen het hem eindelijk gelukt was er eene te vormen, voor het oog der wereld. Maar terwijl daarentegen het Saint-Simonisme, na de gevangenzetting van ENFANTIN en de uiteendrijving der familie, door zijne warmste aanhangers werd opgegeven, en, wat den vorm althans belangt waarin het zich oorspronkelijk vertoond had, geheel te niet ging, wint zich het *Fourierisme* nog heden telken jare nieuwe aanhangers. Een der meestgelezen Parijsche dagbladen, *la démocratie pacifique*, staat in zijne dienst, en het heeft zelfs onlangs weinig gescheeld of het tegenwoordig

hoofd der school, VICTOR CONSIDÉRANT, was door een der Parijsche kiescollegiën ter Kamer der Afgevaardigden heengezonden.

Het leven van CHARLES FOURIER was geheel tegenovergesteld aan dat van SAINT-SIMON. Zoo rijk aan avonturen en lotwisseling als de geschiedenis van dezen was, zoo eenzelvig was de zijne. Van zijne vroegste jeugd tot den dag zijns doods, die op zijn zesenzestigste jaar inviel, was hij bediende in een handelshuis, en de man, die in zichzelven den wetgever eener nieuwe wereld begroette, was verpligt met het copiëren van brieven den soberen kost te winnen. De overtuiging van de gebreken der tegenwoordige maatschappij, die zich bij SAINT-SIMON ontwikkelde, nadat hij die maatschappij van alle zijden en uit alle standpunten gezien en alle rollen in haar gespeeld had, was bij FOURIER de vrucht van twee omstandigheden, waardoor zijne jeugdige verbeelding diep getroffen en zijne levensbestemming onherroepelijk gevestigd werd. De eerste was een scherp verwijt, dat hem op zijn vijfde jaar ten deele wierd, omdat hij in het magazijn van zijnen vader, die lakenkooper te *Besançon* was, door eene naïeve openbaring der waarheid een handelsleugen verijdeld had; de andere was het opzettelijk in het water werpen eener partij granen te *Marseille*, waarbij hij op zijn achttiende jaar, als handelsbediende, moest tegenwoordig zijn. Die beide feiten openden hem de oogen voor den aard der menschelijke betrekkingen: in het eene zag hij den leugen der kindschheid opgelegd en in de handelsbetrekkingen de wet stellen, in het andere het monopolie zijne winsten op de vernietiging der voortbrengselen vestigen.

Eene volledige voorstelling van zijne omvangrijke en uitgewerkte theorie aan onze lezers te geven, zoude de ruimte, welke wij haar in dit opstel kunnen toewijden, verre te buiten gaan. Zoo het ons slechts eenigzins gelukt in enkele trekken er eenig denkbeeld van te geven, mogen wij ons ruim voldaan achten. Als elke andere vangt zij aan met eene heftige kritiek van het bestaande. Het geneesmiddel wordt hier echter niet alleen in eene gewijzigde verdeeling der arbeidsvoortbrengselen, maar ook vooral in hunne vermeerdering gezocht.

Geluk is volgens FOURIER ook de aardsche bestemming der menschen. Dat geluk bestaat alleen in de volkomene bevrediging van alle menschelijke behoeften, neigingen en hartstogten. Die bevrediging is in onzen tegenwoordigen maatschappelijken toestand onmogelijk. Zij is dit voor het meerendeel der

menschen, wijl het loon, dat zij van hunnen arbeid trekken, hun naauwelijks vergunt zich het noodige levensonderhoud te verschaffen en hun al de genietingen des levens ontzegt; maar zij is het ook voor de meer bevoorregten. De arbeid, zoo als zij ook aan de hoogere standen is opgelegd, is afmattend en eenzelvig. Noodzakelijkheid of gewoonte, geene ingenomenheid, brengt er den mensch toe zijne dagelijksche taak op te vatten; met weerzin, althans zonder eenig genot, wordt die taak volbragt. In die orde van zaken ligt eene dubbele tegenstrijdigheid. In de som der voortbrengselen, tot welker verkrijging de menschelijke arbeid voldoende is, ligt de maatstaf van wat tot bevrediging der menschelijke behoeften vereischt wordt. Die evenredigheid wordt verbroken, zoodra het aan enkele leden der maatschappij vergund wordt zich in vrijwillige ledigheid aan den algemeenen arbeid te onttrekken. Wat door hen verteerd wordt, wordt aan den werkzamen mensch ontnomen, die daardoor van een deel der vruchten van zijnen arbeid verstoken wordt. De arbeid zelve, den mensch van hooger hand opgelegd, kan geene last, zij moet een genot zijn; het ligt slechts aan eene gebrekkige inrigting, zoo hij het niet is. Door eene gewijzigde ordening van den arbeid zou vooreerst het bedrag van alle voortbrengselen vermeerderd worden, en dus voor ieder lid der wereldmaatschappij althans een minimum van levensgenot en welstand verkrijgbaar zijn, maar zou daarenboven de arbeid zelve van natuur veranderen en een bron van genot in stede eener oorzaak van leed en vermoeijenis worden, en zoo van zelve het aantal ledigloopers en onvruchtbare arbeiders, waarvan thans de wereld overvloeit, verdwijnen, wijl niemand langer zoeken zou de werkzaamheid, welke de maatschappij van hem vordert, van zich af te schuiven, maar integendeel, van werklust bezield en door edelen wedijver ontgloeid, zijne taak met warme ingenomenheid volbrengen zou.

Aan zulke hooge eischen stelt FOURIER zich voor door zijne theorie te voldoen. En inderdaad, wanneer men zijne gegevens aannemen en hem in zijne ideële scheppingen volgen wil, moet men getuigen, dat hij niet beneden de verwachtingen, door hem opgewekt, gebleven is. De middelpunten zijner nieuwe maatschappij zijn de *Phalansteriën*, welke de steden en dorpen der tegenwoordige wereld vervangen zullen. Het *Phalansterium* is een schoon en prachtig gebouw, in het midden hoog opgebouwd en aan de beide zijden zich in breede vleu

gelen uitstrekkende. Eene landstreek, ongeveer eene vierkante mijl in omtrek, is er aan verbonden en wordt door de *Phalanx* (de inwoners van het gebouw, die van 12 tot 1800 in aantal zijn) bebouwd. De bearbeiding van den grond en de overige werkzaamheden, welke tot het onderhoud der bevolking vereischt worden, worden volgens de *Fourieristische* arbeidstheorie gedreven. Die theorie berust op de zoogenaamde *attraction passionnée*. Geen mensch is, volgens FOURIER, van allen arbeid afkeerig. Slechts late men hem de keuze der bezigheid, vergunne hem die te volvoeren op de wijze en in het gezelschap, welke hem het aangenaamst zijn, en behoede hem door gedurige afwisseling voor de verveling, welke onvermijdelijk op de aanhoudende voortzetting derzelfde werkzaamheid volgt. In dit alles is voorzien. De verschillende verrigtingen, waaraan het *Phalansterium* behoefte heeft, worden door verschillende groepen volvoerd. Zulke groepen, uit zeven of acht personen van gelijke of onderscheiden kunne bestaande, vormen zich zelve, naarmate liefde, vriendschap, gelijkheid van neigingen of achting voor elkanders bekwaamheid enkele bewoners van het *Phalansterium* naauwer aaneensluit. Zoovele takken of onderverdeelingen elke soort van industrie, die door dezelfde *Phalanx* gedreven wordt, omvat, zoo vele *groepen*. De verschillende groepen, welke, derwijze vereenigd, eenige gegeven industrie in haar geheel uitoefenen, vormen eene *serie*. Die *groepen* en *seriën* echter hebben geenerlei blijvend karakter; elke arbeider wisselt ieder uur des daags van bezigheid en gaat daardoor telkens van de eene *groep* of *serie* in de andere over. Zoo wordt de werklust telkens door verandering niet slechts van arbeid, maar ook van omgeving geprikkeld en de ijver voor elke verflaauwing bewaard. Deze omstandigheid met de arbeidsverdeeling, zoo als zij door het aantal der werklieden en hunne splitsing mogelijk wordt, gepaard, verzekert aan den arbeid veel overvloediger vruchten en aan de voortbrengselen zelve veel hooger volkomenheid, dan in de gewone verhoudingen kan bereikt worden. Maar het groote voordeel ontspruit uit de levenswijze van het *Phalansterium* zelve. FOURIER somt de uitzuinigingen en overwinsten, welke van dat gemeenschappelijk leven de vrucht zijn zullen, met verbijsterende naauwkenrigheid op. Dat bij den landbouw, wanneer hij in het groot, en met al die hulpmiddelen welke dan met vrucht kunnen aangewend worden toegerust, gedreven wordt, niet slechts het aantal, maar ook de hoedanigheid der voortbrengselen in

ongeloofelijke mate kan toenemen, is van algemeene bekendheid. Hetzelfde belangt den verkoop dezer voortbrengselen, wanneer zij, in eene gemeene bergplaats bewaard, vereenigd de laatste toebereidingen ontvangen en gezamenlijk ter markt gebragt worden. Een gelijk geval heeft met de huishoudelijke uitgaven van het *Phalansterium* plaats: het inslaan der levensmiddelen, het bewaren en toebereiden der spijzen, het wasschen en herstellen der kleederen, alles wordt met eene ongeloofelijke tijden geldbesparing verrigt, zoodra het op gemeenschappelijke zolders en schuren, keukens en waschkamers, geschiedt. De gemeenschappelijke opvoeding der kinderen vooral, die thans zoo dikwerf, waar zij niet te eenenmale verwaarloosd wordt, aan de huismoeders al hunnen tijd rooft, levert voordeelen op, welke door FOURIER in de kleinste détails worden nagewezen. Zoo zal de vereenigde arbeid der *Phalanx* niet alleen voldoende zijn om aan elk harer leden een *minimum* van welvarendheid te verzekeren, dat thans zelfs buiten het bereik van vele gezeten burgers ligt, maar ook op den duur een batig *surplus* van voortbrengselen opleveren tot uitvoer geschikt. De opbrengst dier voortbrengselen, met welker verkoop weder afzonderlijke groepen belast zijn, wordt onder de leden der phalanx in dier voege verdeeld, dat vijf twaalfden aan het *kapitaal*, vier aan den *arbeid* en drie aan het *talent* toekomen; want noch volstrekte gelijkheid, noch opheffing van den eigendom of zelfs van het erfregt, liggen in de bedoelingen van het Fourieristische stelsel. In het Phalansterium kan ieder zich op dien voet huisvesten, kleeden en voeden, als zijn vermogen of de verdiensten van zijnen arbeid hem vergunnen, en de kapitalisten rekende FOURIER, die allen schijn zelfs van dwang schuwde, voor zijn stelsel gewonnen, zoodra hun slechts blijken zoude, dat hunne kapitalen nergens gunstiger plaatsing vinden konden, dan in het Phalansterium. Bij de verdeeling echter der vier twaalfden, welke aan den arbeid worden uitgereikt, gaat hij van het stelsel uit, dat de noodzakelijke arbeid het hoogst, daarna de nuttige, en de aangename het minst beloond wordt: eene verdeeling, juist tegenstrijdig aan die, welke thans plaats vindt en waardoor de lagere klassen, die zich het meest met den hardsten en onaangenaamsten maar tevens noodzakelijksten arbeid ophouden, op den weg zouden gebragt worden zich allengs tot kapitalisten te verheffen.

Ik heb in enkele regels zaamgeprest wat eigenlijk zooveel bladzijden vorderen zoude en bij FOURIER zelve boekdeelen be-

slaat. Met welke naauwkeurigheid deze de wereld zijner schepping tot in de geringste bijzonderheden geregeld, de leefwijze van elk Phalansterium, zoowel als de betrekking der verschillende Phalansteriën tot elkander afgeteekend, alle omstandigheden vooruit berekend en alle zwarigheden vooraf uit den weg geruimd heeft, grenst aan het ongeloofelijke. Aan dat alles sluit zich eene theorie en rangschikking der menschelijke hartstogten en eene cosmogonie aan, volgens welke niet slechts de volmaking der menschelijke natuur, maar ook die van onzen aardbol met de Phalansteriaansche beschaving gelijken tred zoude houden. Vreemde dingen en ongerijmdheden te over! Geen wonder, dat zulke denkbeelden en voorstellen in den aanvang lachlust in stede van belangstelling wekten en het lang duurde eer zich enkelen om den hervormer heenschaarden, die zich door den bonten tooi, waarin hij zijne leer gehuld had, niet lieten afschrikken. En inderdaad heeft zijn stelsel veel boven het *Saint-Simonisme* vooruit. Zoodra men de gegevens van FOURIER aannemen en zich op het terrein van zijn Phalansterium verplaatsen wil, vloeit inderdaad het eene met strenge consequentie uit het andere voort en sluit zich alles tot een zoo liefelijk en verrukkend geheel aaneen, dat het den schepper dier tooverwereld te vergeven was, zoo hij meende, dat, gelukte het hem slechts een enkel Phalansterium in werking te brengen, de zegenrijke uitkomsten zijner theorie der geheele wereld in de oogen zouden springen en de enkele drijfveer van het eigenbelang voldoende zou zijn om de geheele maatschappij *Fourieristisch* te maken.

Hoe jammer, dat het geheele Phalansterium op een zandgrond rust, of, wilt ge liever, in de lucht hangt. De grondslag, waarop al de ontwerpen van FOURIER gebouwd zijn, is eene ontleding en rangschikking der menschelijke hartstogten en neigingen, welke hij in zijne nieuwe wereld, zonder eene enkele uitzondering, bevredigen wil. Wij durven stoutweg, zonder hem in eene enkele van zijne ontwikkelingen te volgen, de mogelijkheid van zulk eene wereld ontkennen. In den strijd tegen, in de zegepraal over onze hartstogten, niet in eene blinde gehoorzaamheid aan hunne eischen ligt onze voortreffelijkheid: in de regeling en bestiering, niet in de involging der menschelijke neigingen ligt het ideaal der menschelijke volkomenheid. De beschaving des menschen, zijne vorming zoude ik liever zeggen, wanneer wij ons gewend hadden aan dat woord de volle beteekenis van het Duit-

sche *Bildung* te hechten - wordt niet zonder strijd verkregen. Die strijd moge door ongunstige maatschappelijke verhoudingen verzwaard worden, zijn beginsel ligt in de menschelijke natuur zelve, en is naauw aan onze verhevene bestemming verwant. Wie eene maatschappij zoekt, waarin de mensch zich slechts langs den stroom zijner neigingen behoeft te laten afdrijven om gelukkig en voortreffelijk tevens te zijn, zoekt den steen der wijzen, en zijne gedroomde maatschappij mist den hoeksteen der waarheid. Maar eene tweede dwaling van FOURIER ligt in zijne meening dat de meetkunstige zekerheid, waarmede men in de stellige wetenschappen op eenmaal verworven praemissen kan voortbouwen, ook bij de ordening der zedelijke wereld mogelijk zijn zoude. Alle menschelijke neigingen en hartstogten zijn door hem onder bepaalde klassen gebragt, en in zijne phalansteriën heeft hij getracht de beurtelingsche bevrediging van elk derzelve te verzekeren, en daardoor een bestendig evenwigt tusschen allen daar te stellen. Wie gevoelt niet hoe deerlijk zijne vooruitzigten bij eene werkelijke proeve teleurgesteld, en zijne berekeningen door de uitkomst zouden gelogenstraft worden. Al ware het dat werkelijk elke menschelijke neiging en begeerte in zijne rangschikking ware opgenomen en de verwezenlijking zijner maatschappij zelve niet aan nieuwe hartstogten geboorte en voedsel zoude geven, welke hij niet voorzien konde, dan is toch in elk geval door hem die rigting onzer natuur voorbijgezien, welke den mensch er zoo dikwerf toe brengt zijn eigen geluk met voeten te treden, en waaraan wij dagelijks zoovelen gehoor zien geven, die liever ongelukkig zijn op hunne eigene wijze, dan gelukkig op de wijze van een ander. De grilligheid onzer natuur, zoo als ik ze haast noemen zoude, zou de streep halen door FOURIER's uitvoerigste en naauwkeurigste becijferingen. En die opmerking is van te meer gewigt, omdat een enkel weerspanneling voldoende zijn zou om zijn geheele stelsel in duigen te doen spatten. Het Phalansterium kent geenen dwang en laat er geene mogelijkheid toe. Elke neiging is heilig; elke hartstogt moet gevierd worden. Wie zich dus aan den algemeenen arbeid wil onttrekken en zijne dagen in luiheid slijten, of wie, ontevreden met de kalmte, welke hij in de geheele maatschappij ziet heerschen, de zaden van onrust en tweedragt om hem heen wil zaaijen en aan een ingeschapen lust tot strijd en verdeeldheid lucht geven, kan ook in de ontwikkeling dier neigingen niet gestoord worden. En waarlijk, men moet wel in de bestaande wereld vreemd zijn, of zoo verdiept

zijn in zijne plannen, dat men buiten deze niets ziet, wanneer men gelooven wil dat dergelijke karakters zich nimmer of niet dan hoogst zelden zouden voordoen.

Bij al het voortreffelijke en vernuftige dat het stelsel van FOUR ER in enkele zijner deelen en toepassingen heeft, wettigt ons het gezegde er het vonnis van hersenschimmigheid over uit te spreken. Miskenning van de natuur en bestemming des menschen tevens is altijd het hoofdgebrek dier stelsels, welke door eene bloote wijziging en hervorming der maatschappelijke toestanden en verhoudingen de menschen zelve wanen te herscheppen. Meer nog echter dan op de leer van FOURIER past dat verwijt op een gelijksoortig stelsel, door ROBERT OWEN uitgedacht en naar hem genoemd, dat, schoon oorspronkelijk van eene eenigzins vroegere dagteekening dan de stelsels, welke wij zoo even kenschetsten, haast gelijktijdig met deze zijne aanhangers vond en hier en daar inderdaad werd in werking gebragt.

ROBERT OWEN stond in den aanvang dezer eeuw aan het hoofd eener uitgebreide industriële onderneming te *New-Lanark* in *Schotland*, en had, door de edelste en onbaatzuchtigste menschenliefde gedreven en met ongeloofelijk geduld en ijzeren volharding gewapend, binnen korte jaren onder de arbeiders, welke hem daar omringden, eene volslagen verandering te weeg gebragt. Uit eene woeste, onmatige, onzedelijke en twistzieke bevolking, welke hij bij zijne komst aantrof, had hij eene maatschappij gevorderd, waar orde, eensgezindheid, tucht en regtschapenheid zich aan eenen graad van maatschappelijke en verstandelijke ontwikkeling paarde, gelijk zij zelden of nimmer bij de arbeidende klassen worden aangetroffen. Dat alles had hij te weeg gebragt zonder immer tot straffen of belooningen de toevlugt te nemen, alleen door zijnen persoonlijken invloed, en door de overtuiging welke hij bij zijne onderhoorigen had weten op te wekken en levendig te houden, dat de velerlei inrigtingen, welke hij daarstelde, de velerlei raadgevingen en voorstellingen, welke van hem uitgingen, minder in het belang waren der industriële onderneming, dan in dat der werklieden zelve. De uitkomsten waren verbazend, en van alle zijden, niet slechts uit *Engeland* maar uit geheel *Europa*, vloeiden de bezoekers toe om getuigen te wezen van een zedelijken en ligchamelijken welstand, zoo als men ze elders voor de arbeidende klasse onbereikbaar achtte.

OWEN zelve was zeker niet minder dan de vreemdelingen door den uitslag zijner pogingen getroffen. Verre echter van dien gunstigen uitslag slechts of vooral aan zijne eigene onvermoeide

werkzaamheid en vruchtbare liefdadigheid toe te schrijven, zag hij daarin slechts de bevestiging van een beginsel, dat sinds lang bij hem was levendig geworden, en aan welks verkondiging hij besloot van nu aan zijn leven te wijden. De velerlei verkeerdheden, welke wij dagelijks door de menschen zien bedrijven, de gedwongen of vrijwillige ellende, waarin wij een aanzienlijk gedeelte gedompeld zien, schreef hij slechts aan den maatschappelijken toestand toe, waarin zij zich van hunne geboorte af geplaatst zagen. De mensch was, volgens OWEN, uit zich zelven goed noch slecht, maar evenzeer voor deugd als ondeugd vatbaar. De keuze, welke hij tusschen beiden doen zoude, de weg, welken hij zoude bewandelen, hing slechts van de omstandigheden af, waarin hij zich zoude bevinden. De tegenwoordige maatschappij met hare ongelijke verdeeling van de lasten en genietingen des levens, met haar zamenstel van dwangmiddelen en straffen, moest ontevredenheid, oneenigheid, weerzin jegens den opgedwongen arbeid kweeken. Eene maatschappij daarentegen gelijk OWEN ze verlangde, waar eene volstrekte gelijkheid zou voorzitten, zou met de oorzaak des kwaads ook al de wrange vruchten wegnemen, en dewijl niemand zich de vruchten van den arbeid des anderen zou toeeigenen, zou elk gereedelijk en volgaarne zijne taak vervullen en zich met zijn bescheiden deel in de opbrengst van den gemeenschappelijken arbeid vergenoegen. Evenmin als FOURIER wenschte OWEN zijne leer met geweld aan de maatschappij op te dringen. Hij was integendeel overtuigd, dat, zoo het hem slechts gelukte de uitkomsten, welke hij van de toepassing zijner denkbeelden voorzag, op eene kleine schaal te verwezenlijken, niemand zoude aarzelen zijn voorbeeld te volgen en ieder aan de weldaden deel zoude willen hebben, welke zijne leer over hare volgelingen verspreiden zoude.

In één opzigt was hij gelukkiger dan FOURIER: een vermogen van meerdere millioenen, in de onderneming te *New-Lanark* bijeengegaard, stond hem ten dienste, niet slechts om zijne denkbeelden door kostelooze verspreiding zijner velerlei geschriften in *Engeland* gemeen te maken, maar ook om eene werkelijke proeve van de deugdelijkheid zijner beginselen te nemen. Toen hij echter in *Engeland* weinig instemming met zijne zienswijze en daarentegen zoowel bij de hooge geestelijkheid als bij de radicalen heftigen tegenstand ontmoette, begaf hij zich naar *Amerika*, in het vertrouwen eene jongere maatschappij tot de aanname zijner stellingen eerder gereed te vinden. Inderdaad gelukte het hem zoowel bij de regering als bij de bevolking der *Vereenigde Staten* althans een gewillig oor te vinden. Een aan-

zienlijk terrein werd door hem aangekocht, ter verwezenlijking zijner plannen bestemd, en eene algemeene uitnoodiging werd aan allen gerigt, die aan de nieuwe gelijkheidsmaatschappij als burgers deel wilden nemen.

Gelijk te verwachten was, vond OWEN, enkele hartstogtelijke aanhangers zijner leer uitgezonderd, zoowel bij de aristocratie van het geld als bij die van het talent, weinig bereidvaardigheid om zich aan eene maatschappij aan te sluiten, waar geenerlei meerderheid erkend werd en den voortreffelijkste volslagen gelijkstelling met den onbeschaafdste en onkundigste wachtte. Intusschen vloeiden tot de nieuwe inrigting uit alle hoeken van *Amerika* menschen toe, wien het niet slechts aan alle bezittingen en bekwaamheid, maar ook aan alle zedelijkheid en geschiktheid tot den arbeid faalde, en die, overal elders voor het hoofd gestooten of verjaagd, in de nieuwe maatschappij een zeker onderkomen en levensonderhoud zochten, maar vaak even ongeschikt als onwillig waren om het een en ander door hunnen arbeid te verdienen. Eene proef, met zulk een uitschot der Amerikaansche bevolking genomen, liet reeds weinig kans op eene goede uitkomst open. Toch gelukte het OWEN door de uitnemendheid van zijn karakter en de vastheid van zijnen wil, niet slechts een tijdlang althans eenige orde te bewaren, maar zelfs de oprigting van verschillende soortgelijke maatschappijen door geheel *Noord-Amerika* uit te lokken. Allen wachtte echter hetzelfde lot - eene spoedige ontbinding - en dat, schoon men zich wachtte de beginselen van OWEN in al hare gestrengheid toe te passen en met de meeste omzigtigheid te werk ging. Terwijl toch de gelijkheid alras eene harde onbillijkheid bleek voor diegenen, die door hunne talenten of hunnen ijver de verdienstelijkste lieden der maatschappij waren, werd integendeel de vrijheid, die dwang noch straf toeliet, bitter misbruikt door de overigen, die, schoon zij hun deel in de opbrengst van den algemeenen arbeid vorderden, zich niet lieten bewegen eenig of althans anders dan een zeer gering deel in den arbeid zelve te nemen. Zelfs OWEN moest na eenigen tijd den kamp opgeven en trok zich op het veld der theorie terug, vanwaar hij eenen zoo al min dadelijken, dan toch meer algemeenen invloed hoopte uit te oefenen, en door de verspreiding zijner denkbeelden het algemeen wenschte voor te bereiden tot eene verwezenlijking, welke hij zelf geloofde misschien wat voorbarig beproefd te hebben.

De Saint-Simonistische school, FOURIER en OWEN zijn de eenigen, die werkelijk gepoogd hebben eene nieuwe maatschappelijke

orde daar te stellen, waarin de menschheid aan de bezwaren ontheven zijn zoude, welke zij in de tegenwoordige meenden te ontdekken. Wij hebben daarom meer bepaaldelijk bij hunne stellingen stilgestaan en anderen ter zijde gelaten, wier critiek misschien nog scherper is en althans op een meer wijsgeerigen grondslag berust, maar die zich bij de ontkenning en weerlegging van het bestaande bepaald hebben, zonder zich aan het voorstel eener bepaalde hervorming te wagen. Wij hadden anders de aandacht onzer lezers ook bij de bezielde geschriften van DE LAMENNAIS of de scherpzinnige en diepgaande beschouwingen van PIERRE LEROUX bepaald en vooral getracht hun eenig denkbeeld te geven van den heftigen en scherpen maar, zoo al niet wat den vorm althans wat den inhoud belangt, echt wetenschappelijken aanval door PROUDHON tegen den persoonlijken eigendom gerigt. Maar bij dezen ontbreekt het juist aan de stellige zijde waarnaar wij thans zochten. Schoon geen hunner openlijk het geweld ter hulpe roept, waarin de eigenlijke communisten het eenige middel zien ter wijziging van onzen maatschappelijken toestand, blijft hun bij de stellige negatie van den persoonlijken eigendom, waartoe zij zich allen lieten verleiden, haast geen andere uitweg over, en juist daarom verspreiden hunne pogingen geenerlei licht over de groote vrage, van welker vreedzame oplossing het lot der toekomst afhangt: hoe zich het behoud van den persoonlijken eigendom - en zonder dezen laat zich op den duur geene maatschappij denken - met de opheffing van het leed der mindere klassen en de vrije ontwikkeling van het beginsel der volstrekte gelijkheid vereenigen laat.

Zoowel de stelsels van SAINT-SIMON en OWEN, als vooral dat van FOURIER, trachten althans die vrage op te lossen. Wij zagen echter dat zij slechts zeer ten halve in die poging slaagden, en óf op eene eenzijdige en onvolledige schatting der menschelijke behoeften rustten, of de zaden van een strijd en tegenspraak in zich bevatten, scherper en verderfelijker nog dan die, welke zij zochten op te heffen. Één gebrek althans hadden zij allen met elkander gemeen: overal werd eene gewelddadige en plotselinge afbreking gevorderd der lijn, tot nog door de historische ontwikkeling der maatschappij gevolgd; nergens was de weg aangewezen, waarlangs men op eene geleidelijke wijze uit den tegenwoordigen toestand tot den verlangden zou kunnen geraken. Ook na hunne pogingen, en zelfs wanneer men hunne oplossingen aanneemt, blijft de vraag: niet zoozeer hoe men zich een staat van zaken denken kan, waarin de welstand en gelijkheid van allen verzekerd zou zijn, maar hoe zulks in onze

tegenwoordige maatschappij geschieden kan. Door van eene volstrekte omverwerping der tegenwoordige orde van zaken eene onmisbare voorwaarde te maken der verwezenlijking zijner plannen, maakt men die verwezenlijking onmogelijk. Eerst wanneer men zich op het bestaande grondt en vandaar in zijne ontwikkelings- en hervormingsplannen uitgaat, kan men zich met eenigen uitslag vleijen. En hier is het punt, waarop wij van de voorstellen van LOUIS BLANC gewagen moeten, wijl het juist hier is, dat hij zich gunstig van zijne voorgangers onderscheidt en tot de practische wereld eene groote schrede genaderd is.

In 1836 is BLANC het eerst openlijk als schrijver, en wel als dagbladschrijver, opgetreden. Hij was destijds redacteur van den *Bon Sens*, een dagblad dat zich der eigenlijke volkspartij toewijdde, terwijl de overige bladen der oppositie, zoo zij zich al niet openlijk aan den Julij-troon aansloten, althans alle hoop op eene gewelddadige omverwerping der regering hadden opgegeven, en er op uit waren hunne zaak van die der omwentelingszuchtigen te scheiden. In dat blad werd eene *regeling van den arbeid* voor het eerst aangewezen als het middel om de strijdende belangen van de verschillende klassen der maatschappij te vereenigen. Het woord maakte opgang. Ieder had aan eene vreedzame beslissing van het geschil, dat armen en rijken verdeelde en waarvan men strijd en jammer te gemoet zag, behoefte, en tegenover de dreigende woelingen der communisten nam men gaarne tot eene leuze de toevlugt, die eene bloote wijziging van het bestaande, geene aanranding van de voorregten der hoogere klassen voorspelde. Intusschen, het bleef bij dat woord. Een dagblad, gewikkeld in den strijd, gewijd aan de belangen des oogenbliks, is de plaats niet, waar men de verkondiging en ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke stelsels zoeken moet. De *Bon Sens* bleef den tegenwoordigen toestand der maatschappij aan eene heftige critiek onderwerpen en op eene *regeling van den arbeid* aandringen als op het eenige middel om aan al die rampen een einde te maken; maar nergens vond het belangstellend publiek eenige opheldering van wat men eigenlijk door eene *regeling van den arbeid* te verstaan had, van welk beginsel zij uitgaan, in welken vorm zij zich verwezenlijken moest. Vandaar dat de belangstelling verflaauwde en de *Bon Sens* in 1838 ophield te verschijnen. Intusschen gelukte het BLANC, reeds in den aanvang des volgenden jaars een nieuw tijdschrift, *la Revue du Progrès*, op te rigten, en zich daarbij door de medewerking van ARAGO en andere mannen van naam en invloed ondersteund te zien.

De *Revue* trok zich de zaak der arbeiders openlijk aan en stelde zich de verbetering van hunnen toestand ten doel; maar het haperde weder aan de juiste omschrijving en ontwikkeling der middelen, waardoor die verbetering moest worden te weeg gebragt. Eindelijk verscheen in het Septembernommer der *Revue* van 1840 een opstel van de hand van LOUIS BLANC zelve, waarin het denkbeeld, door hem het eerst voorgestaan en sinds getrouw gehandhaafd, tot een bepaald stelsel ontwikkeld werd. Hetzelfde opstel werd later, onder den titel: *Organisation du Travail*, afzonderlijk uitgegeven, en in de verschillende uitgaven van dien arbeid, welke elkander in de jaren 1840-1845 opvolgden, werd allengs, schoon de hoofdgedachte dezelfde bleef, de vorm gewijzigd en het plan zelve uitgebreid.

Aan de uiteenzetting van het ontwerp van arbeidsregeling zelve laat LOUIS BLANC de ontwikkeling der volgende stellingen voorafgaan: *De concurrentie is voor het volk een stelsel van verdelging. Zij is voor den middelstand eene oorzaak van ondergang. Zij is door het voorbeeld van Engeland veroordeeld. Zij leidt tot een vernietigingsoorlog tusschen Frankrijk en Engeland*. Hetgeen wij in den aanvang dezer artikelen gezegd hebben omtrent de grieven door de socialisten tegen de tegenwoordige regeling der industrie ingebragt, maakt eene poging om de wijze waarop LOUIS BLANC zijne stellingen verdedigt te veraanschouwelijken haast overbodig. Eene levendige schildering van den toestand der fabrijkarbeiders, wier loon door de dubbele concurrentie, zoowel der fabrijkanten als der werklieden zelve, tot het strikt onmisbare beperkt wordt, - een loon, dat hun bij lange na niet altijd ten deele valt, en waarvan de minste industriële crisis, de oprigting eener nieuwe fabriek, de uitvinding van een nieuw werktuig, hen vaak ten eenenmale versteekt, levert het bewijs dat de concurrentie hun althans niet ten voordeele is. Maar zoo het kapitaal, dank de onbeteugelde concurrentie, den arbeid de wet stelt en dien in boeijen sluit, gelijke strijd heerscht tusschen de verschillende kapitalen zelve, en hier weder behoort de zege onvermijdelijk aan het grootste kapitaal. De concurrentie loopt dus niet alleen op de verdelging en slavernij der arbeiders uit: zij leidt ook tot den ondergang der kleine kapitalisten, van den eigenlijken middelstand; zij schept een monopolie ten voordeele dier groote kapitalisten, dier hooge baronnen van het industriële en finantiële leenstelsel van onze dagen, bij wie in waarheid de heerschappij der wereld berust. In het voorbeeld van Engeland, waar de vrije concurrentie, vroeger dan elders gehuldigd, al hare gevolgen heeft

kunnen ontwikkelen, wordt de bevestiging dier stellingen gezocht. De afzigtelijke armoede der arbeiders tegenover de trotsche weelde der grooten, eene koortsige behoefte aan uitbreiding van industriële ondernemingen en handelsbetrekkingen, waaraan de Engelsche politiek gedwongen is zich dienstbaar te stellen, en ter wier gevalle zij niets ontzien en voor onregt noch verraad terugdeinzen mag, en al die pogingen gekroond door het op gezette tijden terugkeeren dier industriële crises, die de arbeidende klasse over het geheele eiland aan den rand des ondergangs, en het eiland zelve aan den rand eener omwenteling brengen: ziedaar de weldaden, welke de concurrentie reeds aan Engeland geschonken heeft, en welke zij aan Frankrijk belooft. En zoodra zij werkelijk Frankrijk tot die industriële hoogte zal opgevoerd hebben, waarop Engeland thans staat, zoodra ook de Fransche politiek eene handelspolitiek zal moeten worden, en geen ander doel zal hebben, dan over de gansche oppervlakte des aardbols zich verbruikers te verwerven en te behouden voor de vruchten eener onbeteugelde en steeds toenemende productie, zoodra het eenmaal zoover zal gekomen zijn, blijft er niets anders over, dan een verdelgingskrijg tusschen de beide mededingers, die slechts met den ondergang van een van beiden eindigen kan.

Deze sterk geteekende voorstelling, waarvan niemand, trots de kennelijke overdrijving van enkele punten, den grond van waarheid zal voorbijzien, leidt den schrijver tot de ontwikkeling zijner plannen, die wij in korte trekken wenschen terug geven.

LOUIS BLANC ontleent aan de concurrentie zelve de wapenen, waarmede hij haar bestrijden wil. Hij verlangt, dat de Staat zelve in het midden der wedijverende en mededingende ondernemingen trede, hun in het gemeene belang den oorlog aandoe, en de geheele Natie in het bezit stelle der vruchten, welke de zege zal opleveren. Ziehier de wijze, waarop zich dit onderwerp zoude verwezenlijken.

De Regering zal eene leening heffen, welker opbrengst tot de oprigting van maatschappelijke werkplaatsen (*ateliers sociaux*) zal besteed worden. Het aantal en de omvang dier werkplaatsen zal in den aanvang slechts gering kunnen zijn, maar uit den aard hunner inrigting zelve zullen zij later voor eene groote uitbreiding vatbaar zijn. De statuten der maatschappelijke werkplaatsen zullen door de Regering worden opgemaakt en, door de volksvertegenwoordiging goedgekeurd, kracht van wet erlangen. Zoolang het oorspronkelijk bijeengebragte kapitaal tot

de aanschaffing van nieuwe arbeidsmiddelen toereikende zijn zal, zullen alle werklieden, die de vereischte waarborgen van zedelijkheid opleveren, in de maatschappelijke werkplaatsen worden toegelaten. Bij den aanvang zal de Regering de onderlinge verhouding der werklieden en het daaraan geëvenredigd bedrag hunner werkloonen, of liever van hun aandeel in de winsten van de onderneming regelen. Na het eerste jaar echter zullen de werklieden zelve, die allen bij den bloei der onderneming gelijk belang hebben, hunne hoofden kiezen. Telken jare zal het bedrag der zuivere winst worden opgemaakt, welke in drie deelen gesplitst zal worden: het eerste zal onder de verschillende werklieden, als leden der vereeniging, worden rondgedeeld; het tweede zal zoo tot het onderhoud der ouden, zieken en gebrekkigen, als tot de leniging der rampen, welke andere nijverheidstakken drukken mogten, gebezigd worden; het laatste eindelijk zal strekken tot de aanschaffing van nieuwe arbeidsmiddelen en werktuigen, welke men kosteloos aan diegenen zal uitreiken, die aan de vereeniging mogten wenschen deel te nemen, waardoor deze voor eene onbegrensde uitbreiding zou vatbaar zijn. De verschillende maatschappelijke werkplaatsen zullen tevens de medewerking der kapitalisten niet slechts gedoogen, maar zelfs inroepen. Hun zal echter in geen geval eenig deel in de winsten der onderneming, maar alleen eene vaste, des noods bij de wet vastgestelde, rente ten goede komen.

Het laat zich gemakkelijk gissen, voor hoeveel uitbreiding en ontwikkeling het stelsel, eenmaal op zulk eenen grondslag gevestigd, vatbaar is. De solidariteit, in elke werkplaats tusschen de verschillende werklieden bestaande, kan ligtelijk ook tusschen de verschillende werkplaatsen, waar dezelfde nijverheidstak geoefend wordt, in het leven worden geroepen, ja vloeit bijna van zelve voort uit de wijze, waarop de verschillende nieuwe werkplaatsen worden opgerigt, die telkens uit een deel van de overwinst der reeds bestaanden hun kapitaal erlangen. Die solidariteit zal eindelijk, krachtens de bepaling, waardoor elke werkplaats een deel der winsten afzondert, om de rampen te gemoet te komen, welke andere nijverheidstakken drukken mogten, weldra de geheele nationale nijverheid omvatten. Hoe rijk aan vruchten zulk een solidariteit zijn zoude, behoeft niet in bijzonderheden te worden aangewezen. Zij zou vooreerst voor elke bijzondere fabricatie de oprigting van eene centrale werkplaats mogelijk maken, ja medebrengen, waar niet slechts, door de zamenwerking der bekwaam-

ste arbeiders, de kunst der productie tot eene hoogte zou gebragt worden, welke aan al de overige werkplaatsen ten spoorslag en voorbeeld tevens zijn zoude; waar niet alleen elke nieuwe uitvinding, waardoor de wijze van voortbrenging versneld, verbeterd of vereenvoudigd wordt, die thans slechts tot het voordeel van een enkelen ondernemer en vaak tot den ondergang zijner mededingers leidt, in het algemeen belang beproefd en aanstonds, aan al de inlandsche werkplaatsen medegedeeld zou worden; maar van waar men ook de algemeene belangen van den geheelen nijverheidstak zou kunnen overzien: de gelegenheden, zoowel tot gemakkelijker en min kostbare verkrijging der grondstof, als tot uitbreiding der débouchés, opsporen, het bedrog of de vervalsching der producten voorkomen, en het gevaar eener plotselinge overkropping der markt vooruitzien en lenigen, zoo men het al niet mogt kunnen afwenden.

Vormde zich uit de verschillende centrale werkplaatsen een algemeen bewind of committee, en werd daaraan zoo al geene beslissende, althans eene raadgevende stem toegekend bij alle beraadslagingen, die het belang der nijverheid, zoo in de buiten- als binnenlandsche verhoudingen van den staat raken, geen geschikter middel om de belangen der geheele nationale nijverheid van een algemeen en onafhankelijk standpunt te kunnen overzien en behartigen, zou immer kunnen worden uitgedacht.

De eenige vraag blijft, of inderdaad de wapenen, waarmede de concurrentie zal moeten overwonnen worden, daartoe vermogend zijn; of werkelijk de *maatschappelijke werkplaatsen* in den strijd, welken zij in het belang der gemeene zaak den particulieren ondernemers aan zullen doen, de zege zullen wegdragen. Die zege zal eene geheel andere zijn, dan in den tegenwoordigen strijd van allen tegen allen op het veld der industrie behaald wordt. Niet de ondergang der mededingende onderneming, slechts hare aansluiting aan de maatschappelijke werkplaats wordt bedoeld. Van den overwonneling wordt slechts gevergd, dat hij de wapenen overgeve, welke hij tegen de maatschappij bezigde: straks zal hij ze terug erlangen, om ze voortaan in de dienst dier maatschappij te gebruiken. Maar die zege, zal zij inderdaad verkregen worden? Bij LOUIS BLANC bestaat op dit punt geenerlei twijfel: de maatschappelijke werkplaats zou volgens hem op elke andere in hare inrigting zelve een onberekenbaar voordeel vooruit hebben. Door die inrigting toch zouden vooreerst alle arbeiders bij den bloei der onderneming een gelijk belang hebben, en dus aan de behartiging van hare belangen een ijver ten koste leggen,

welken men elders vruchteloos van hen vorderen zoude; maar daarenboven zoude, wanneer er eenmaal zulk eene solidariteit tusschen de verschillende arbeiders bestond, eene eerste vrucht daarvan hunne zamenwoning zijn. Gemeenschap van werkzaamheden zou tot eene gemeenschap van behoeften en genoegens leiden. Dat zulk eene zamenwoning van meerdere huisgezinnen eene aanmerkelijke besparing ten gevolge zou hebben, behoeft geen betoog; ook de berekeningen van FOURIER gronden zich gedeeltelijk op deze onmiskenbare waarheid. Zoo zouden de arbeiders der maatschappelijke werkplaats voor een schijnbaar gering loon zich inderdaad al die genoegens en de bevrediging van al die behoeften verschaffen kunnen, welke in de tegenwoordige orde van zake aan den enkelen werkman ontzegd en slechts aan den kapitalist vergund zijn.

Ik heb in korte trekken den inhoud doen kennen van een werk, dat in Frankrijk eenen grooten invloed geoefend heeft, en met meerdere of mindere wijziging de geloofsbelijdenis geworden is eener partij, magtig, zoo al niet door het aantal, althans door het talent en den ijver harer leden. Om aan de denkbeelden van LOUIS BLANC, welke zeker aan velen onzer lezers gewaagd en vreemdsoortig genoeg zullen voorkomen, regt te doen weervaren, was het noodig, ze tegen de stelsels van SAINT-SIMON en FOURIER over te stellen. Veel zeker is aan dezen ontleend: het geheele denkbeeld eener arbeidsregeling is misschien het eerst bij SAINT-SIMON opgekomen en door zijne discipelen uitgewerkt; de economische en maatschappelijke voordeelen der zamenwoning zijn vooral door FOURIER erkend. Het valt echter niet te ontkennen, dat hij de klippen, waarop zoowel het Saint-Simonisme als het Fonrierisme gestrand zijn, met voorzigtigheid heeft weten te ontgaan. Zijne arbeidsregeling komt der bestaande maatschappelijke orde veel nader dan die der vroegere socialistische stelsels, en heeft daardoor praktische voordeelen en eene mogelijkheid van uitvoering, welke hun vreemd waren. De burger wordt niet in den staat opgelost als bij de Saint-Simonisten; eene geheele omkeering van het tegenwoordig maatschappelijk stelsel, zonder welke de grootsche plannen van FOURIER voor geene verwezenlijking vatbaar zijn, wordt niet gevorderd. In zooverre is zeker door LOUIS BLANC eene groote toenaderingsschrede gemaakt, en juist de betrekkelijke geringheid zijner resultaten, in vergelijking met de grootsche uitkomst, door zijne voorgangers toegezegd, is een waarborg voor de meerdere kans op eene gelukkige verwezenlijking, welke zijne ontwerpen wacht.

Toch mogen wij niet afzijn, de groote leemten op te merken, welke ook in het stelsel van BLANC aanwezig zijn, en welke ons tot het gevoelen brengen, dat door hem misschien een groote stap gedaan is op den regten weg, maar zeker het doel niet bereikt is, en de vraag nog altijd verre van opgelost blijft. Onze twijfelingen betreffen vooreerst de wijze van uitvoering zijner plannen, waarover hij zelf met eene wel wat oppervlakkige gerustheid heenstapt. De waarborgen voor de zegepraal der maatschappelijke werkplaatsen op alle overige industriële ondernemingen dunken ons verre van afdoende. Het belang der werklieden is, de ondervinding kan het ons leeren, niet altijd eene genoegzame zekerheid voor hunnen meerderen ijver. Hunne zamenwoning, welke voordeelen zij ook moge aanbieden, kan daarenboven volgens het stelsel van LOUIS BLANC zelve, nimmer eene verpligte zijn; maar juist daarom biedt zijn ontwerp ook geenerlei zekerheid aan, dat zij werkelijk zal plaats hebben. Ook in den tegenwoordigen toestand der nijverheid zou zulk eene zamenwoning onmiskenbare voordeelen aanbieden, en toch is zij nergens in zwang. Misschien ligt juist hierin het bewijs, dat hare bezwaren hare voordeelen opwegen, zoo al niet overtreffen; en zoo de moeijelijkheid om zoo vele huisgezinnen in vrede en eensgezindheid met elkander te doen leven, en de behoefte, welke ook de armste mensch aan een eigen haard en aan het regt heeft om binnenshuis zijn eigen meester te zijn, eene oorzaak is, die tot nog eene dergelijke zamenleving verhinderde en belette, dan zien wij niet, hoe eenigerlei arbeidsregeling of de oprigting van maatschappelijke werkplaatsen dien toestand veranderen en die bezwaren opheffen zouden. De stelling, door LOUIS BLANC zoo gaaf aangenomen, dat de maatschappelijke werkplaats elke andere onderneming in den grond boren, en op het veld der concurrentie overwinnaar blijven zoude, dunkt ons te minder bewezen, wanneer wij het oog vestigen op de verpligtingen, welke hij zelve dier maatschappelijke werkplaatsen oplegt, die niet slechts aan elken arbeider een ruim en voldoend loon verschaffen, maar ook een aanzienlijk deel harer winsten tot andere doeleinden moeten opofferen. Maar wij gaan verder. In de gedachte, dat elke nijverheidstak voor oneindige uitbreiding vatbaar zijn zoude, en de maatschappelijke werkplaatsen zich zouden kunnen vermeerderen, zoolang zich slechts arbeiders aanbieden en men hun de arbeidsmiddelen kan verschaffen, ligt eene miskenning van het verband, dat tusschen voortbreng en verbruik bestaan moet. De eerste kan

niet oneindig toenemen, wanneer het tweede binnen bepaalde grenzen besloten is, en dat er zulke grenzen bestaan, zal niemand ontkennen. Die grenzen kunnen zich zeker met der tijd uitbreiden: de vermeerderde welstand der arbeiders zal bij hen tevens nieuwe behoeften verwekken en hun de middelen verschaffen om die te bevredigen; maar niemand vleije zich, dat zulk eene omkeering aanstonds het gevolg eener nieuwe arbeidsregeling zou kunnen zijn. Daar dus, in den gewonen loop der zaken, de productie zich naar de consumtie regelt, en in eenigen gegeven nijverheidstak het aantal der bestaande fabrieken in den regel aan de vraag voldoet, welke er naar hunne voortbrengselen bestaat, zoude een eerste gevolg der oprigting van een aantal maatschappelijke werkplaatsen zijn, dat het evenwigt tusschen productie en consumtie verbroken, en de markt overvoerd werd. Daardoor zou natuurlijk de prijs der voortbrengselen dalen - welligt tot beneden het bedrag der kosten, welke hunne productie, ook onder de gunstigste omstandigheden, veroorzaken zoude. En waarmede zou de maatschappelijke werkplaats in zulk een geval hare verliezen dekken? Bij eene gewone onderneming wordt aan de arbeiders hun loon uitbetaald, om 't even, of er gewonnen dan verloren wordt. De winst of het verlies raakt slechts den ondernemer of zijne geldschieters. Maar zulk een reserve-kapitaal heeft in den aanvang de maatschappelijke werkplaats niet. De Staat heeft zich met den opbouw en de kosten, daaraan verbonden, belast; maar ook LOUIS BLANC zal niet vergen, dat de Staat ook de verliezen drage, of het verschil aanvulle, wanneer de winst onvoldoende mogt zijn, om aan de arbeiders een ruim loon te verschaffen. De door alle economisten zoo vaak aangewezen nadeelen, welke elke willekeurige en onnatuurlijke bescherming der industrie met zich brengt, zouden dan zeker hier in al hunne volheid aanwezig zijn, en de gansche instelling der maatschappelijke werkplaatsen zoude in eene bloote armverzorging ontaarden en onder het vonnis vallen dat eene gezonde staathuishoudkunde over alle dergelijke werkinrigtingen uitspreekt, waar slechts ten koste van den vrijen arbeid aan de armen bezigheid en loon verschaft wordt.

Er bestaat nog een ander bezwaar. LOUIS BLANC spreekt van eene leening, door den staat te heffen, om de eerste kosten der oprigting van zoodanige maatschappelijke werkplaatsen te bestrijden, maar gewaagt nergens van rentebetaling en aflossing. Zulk een renteloos voorschot kan zeker uit de opbrengst der gewone belastingen niet gevonden worden. De zoogenaamde

leening zal dus eene gedwongen heffing dienen te zijn, waartoe wel vooral, zoo niet alleen, de meer gegoede burgers zullen moeten bijdragen. Zulk eene heffing echter, welke, wil men eenige vruchten van haar te gemoet zien, een hoogst aanzienlijk bedrag zal moeten beloopen, is niet veel anders dan eene onteigening van een deel der ingezetenen ten behoeve hunner minvermogende medeburgers, en hakt den knoop meer door dan zij dien oplost. Zeker is het onderscheid tusschen haar en eene eigenlijke *lex agraria* nog groot, maar zij overschrijdt toch de grens reeds, welke bij elke maatschappelijke hervorming moet worden in het oog gehouden, en binnen welke zich ook FOURIER en de Saint-Simonisten hebben weten te voegen, daar zelfs de laatsten hun stelsel niet op eene onteigening der levenden, maar op een algemeen erfregt van den Staat gevestigd hebben.

Wij zouden in onze tegenwerpingen en bezwaren nog veel verder kunnen gaan, maar gelooven reeds genoeg te hebben aangevoerd, om de gebrekkigheid en onuitvoerlijkheid der ontwerpen van LOUIS BLANC, zoo als zij daar liggen, aan te toonen. Niet in hunne volledigheid ligt dan ook de oorzaak van den opgang, welken zij gemaakt hebben, noch de grond der belangstelling, welke zij verdienen. Hun belang ligt vooral in de omstandigheden zelve, waardoor zij in het leven zijn geroepen, in den tijdgeest, waarvan zij getuigen. Wij hebben bij den aanvang dezer artikelen den toestand der maatschappij geschetst, zoo als zij ons niet slechts door de socialisten, maar door haast allen die eenen ernstigen blik op haar geworpen hebben, geschilderd wordt. Het gevaar, waaraan ons die toestand vroeg of laat bloot stelt, hare onhoudbaarheid op den langen duur wordt meer of min helder overal gevoeld. Van dat gevoel zijn niet slechts de uitboezemingen van de dichters en redenaars der socialistische school, maar ook de verschillende stelsels, waarvan wij in deze bladzijden gewaagden, de vrucht. Met onwil hebben de mannen van praktischen zin vaak het oor afgewend van die heftige en onbestemde aanvallen op de bestaande maatschappij, die bij hunne bloot ontkennende rigting geen enkelen uitweg aanboden ter genezing der kwaal, welke zij schilderden. SAINT-SIMON, FOURIER en OWEN zijn verder gegaan. Niet tevreden de zuilen der maatschappij door hunne heftige aanvallen aan het waggelen gebragt te hebben, hebben zij niet slechts tot een nieuwen bouw steenen aangebragt, maar, naar hunne eigene meening, dien bouw zelfs voltooid. Doch slechts weinigen waagden het, de oude woning, hoe gebrekkig zij zijn mogt, ja, schoon en-

kelen hare spoedige instorting vreesden, te verlaten voor het sierlijk opgetrokken tooverpaleis, waarvan men voorzag dat het bij de eerste aanraking ineen zou vallen. Geene nieuwe maatschappij kan op de puinhoopen der oude worden opgerigt: elke verbetering moet eene trapsgewijze zijn; in het bestaande zelve moeten de kiemen eener aanstaande hervorming gezocht worden. De socialistische school heeft die waarheid leeren inzien, zij is van de absolute theoriën, door hare stichters ontwikkeld, allengs afgeweken en LOUIS BLANC heeft haar laatste woord gezegd. Dat woord houdt inderdaad het beginsel in, dat ten grondslag aan elke volgende hervorming strekken moet: *regeling van arbeid, vereeniging der thans strijdende belangen van arbeid en kapitaal*. Misschien zelfs ligt de eenige weg, om op eene vreedzame wijze tot de oplossing der gewigtige vraag te geraken, in het middel door LOUIS BLANC aangegeven, de vernietiging der concurrentie door de concurrentie zelve. Als voorstander dier beginselen verdient hij inderdaad, hoe hij dan ook in de toepassing op enkele punten gedwaald moge hebben, onze hoogste belangstelling.

De tegenwoordige regeringloosheid der industrie leidt van zelve tot eene overheersching, zoowel van den arbeid als van de kleine kapitalisten, door de eigenaars dier reusachtige kapitalen, welke zich slechts in onzen tijd konden vormen en bewaren. Gaat zij haren natuurlijken gang, dan loopt zij op de concentratie van vermogen, invloed en magt in de handen van enkelen, op onderwerping en onderdrukking der overigen uit. Maar naarmate die gevolgen zich meer verwezenlijken, naar die mate neemt het getal dergenen, die bij het behoud eener zoodanige maatschappelijke orde belang hebben, af, en vormt zich in de maatschappij zelve een kern van haat en vijandschap, waardoor het geheele ligchaam bedreigd wordt. De vrees voor eene geheele vernietiging van wat men den gezeten middelstand pleegt te noemen, voor eene splitsing der geheele maatschappij in armen en in rijken, aan den eenen kant; het dreigende gevaar der verbittering, die de harten der verarmde bevolking begint in te nemen, der communistische woelingen, die men overal begint te ontdekken, aan den anderen kant, wekken de behoefte aan een beginsel, dat verzoenend tusschen de beide uitersten trede en aan de regtmatige eischen der mindere klassen regt doe weervaren, zonder de geheele bestaande orde van zaken, zonder de rust der maatschappij te bedreigen, zonder regten te schenden, met welker handhaving op den duur aller belangen gemoeid zijn.

Wij hebben getracht de behoefte te doen kennen en tevens de wijze, waarop de verschillende socialisten getracht hebben aan haar te voldoen. Wij hebben tevens de werken gekenschetst van dengene, die in dezen het laatste woord gesproken heeft, en als het ware op de grenslijn tusschen economisten en socialisten staat. Verder reikte op dezen oogenblik onze bedoeling niet. De vraag zelve intusschen naar de mogelijkheid van zulk eene arbeidsregeling, de wijze waarop zij zich, althans gedeeltelijk, zou kunnen verwezenlijken, en de grenzen waarbinnen zij zich zou moeten bepalen, is, sints de algemeene aandacht door de schriften van LOUIS BLANC en anderen op haar gevestigd is, niet langer het domein eener bepaalde partij gebleven, maar is zoowel in *Duitschland* en *Engeland* als in *Frankrijk* een onderwerp van algemeene belangstelling geworden.

Hare ontwikkeling evenwel vordert een betoog van grooteren omvang dan wij aan het einde dezer bladzijden, die oorspronkelijk geen ander doel hadden, dan om de algemeene aandacht in ons vaderland op een der belangrijkste mannen van het tegenwoordig *Frankrijk* te vestigen, daaraan wijden kunnen. Mogt ons dit slechts eenigermate gelukt zijn, wij achten ons doel bereikt en verschuiven eene opzettelijke behandeling van het groote vraagstuk der arbeidsregeling tot eene latere gelegenheid, liever dan in der haast een voorbarig oordeel te vellen over een onderwerp, dat eerst sints korten tijd de aandacht der bevoegden getrokken heeft en nog in de eerste phase zijner ontwikkeling verkeert.

BLANC zelve staat als schrijver nog aan het begin zijner loopbaan, en schoon wij vertrouwen dat hij zijne beginselen niet verloochenen zal, over hare toepassing kunnen zich zijne denkbeelden nog wijzigen. Zulk eene wijziging zal hem welligt verder brengen van het terrein derzulken, die zich telken dagen op eene maatschappelijke hervorming voorbereiden, en in elk teeken aan den horizont der wereldgeschiedenis het signaal erkennen willen der verwezenlijking hunner plannen: zij zal hem daarentegen, vertrouwen wij, steeds nader brengen aan die partij, welke weldra overal onder de mannen van verlichten zin en ernstige wereldbeschouwing de meerderheid zal uitmaken, die in grondige studie der maatschappelijke feiten en gedurige toetsing der verkregene resultaten het middel zoeken, niet om de maatschappij van den eenen dag op den anderen te herscheppen, maar om de behoeften van hunnen tijd te leeren kennen en de rigting op te sporen, waarin zich de beschaving bewegen moet, zoo zij aan die behoeften voldoen wil.

DE CLERCQ.

Corsat.

‘Groot nieuws, vriend CORSAT! LAMARTINE is te *Genève*!’

Op deze woorden van den kapper uit het *hôtel des Bergues* vallen CORSAT kam en schaar uit de handen.

‘Ik kom regelregt van het *hôtel*. “LAMARTINE is hier zoo even afgestapt,” riepen al de loonbedienden in het voorhuis. Misschien, dacht ik, wilt gij hem wel met een gedichtje verwelkomen, en alzoo uwe vroegere schade inhalen.’

En hij neuriet:

> Le roi des vers! Genève qui sommeille
> Sur son chemin n'a pas jeté d'encens![1].

‘Maar haast u, want overmorgen reist hij verder.’

IJlings is de kapper verdwenen, en laat CORSAT aan zijne bedwelming over, gedurende welke dezen een gevoel overstroomt, alsof hij opium had gerookt. Wie zou den handwerker niet beklaagd hebben, die zich in deze oogenblikken aan zijn scheermes gewaagd had! Eindelijk komt hij tot zich zelven, zet zich neder voor het onaanzienlijke schrijftafeltje tegen een' der wanden van zijnen winkel; de ingeving, hem genegen, stort zich gemakkelijk uit, en elke polsslag, die eene nieuwe golf van zijn hart voert, hecht een' nieuwen toon aan zijn lied.

Één' dag slechts zou de groote dichter te *Genève* vertoeven. Hoe dankt hij zijnen vriend, die onmiddellijk tot hem gesneld is, en den hemel in zijne gaven, die hem in de uitvoering zoo getrouw is ter zijde geweest, daar hij een oog van welgevallen slaat op den geurdrop, blinkende in de stralen der poëzij, door eene onbewuste inspanning in het verborgenst der ziele bereid.

(1) À M. DE LAMARTINE, *pour l'inviter à une séance de déclamation à la société mutuelle*. LAMARTINE was juist vertrokken, toen de uitnoodiging gedaan werd.

Welke gewaarwordingen zullen den eenvoudigen werkman bestormd hebben, toen hem de deuren der vertrekken, waar zich de doorluchtige reiziger bevond, geopend werden, en de behagelijke gestalte uit de hooge Parijsche wereld van EMILE DESCHAMPS hem minzaam te gemoet kwam, die hem naar den beroemden zanger en diens echtgenoote leidde!

Het bezoek moest evenwel eenigzins overhaast zijn. LAMARTINE maakte zich tot het middagmaal gereed, en wisselde slechts eenige onbeduidende woorden met den onaanzienlijken en bedremmelden man, die, uit vrees van onbescheiden te zijn, zich zoo spoedig mogelijk had verwijderd, echter niet zonder zich op straat menig verwijt te doen over zijn ongelukkig gestarnte, dat hem juist een zoo weinig geschikt oogenblik, om zijne opwachting te maken, had doen kiezen. Doch een hoopvolle straal brak die gemelijkheid welhaast: LAMARTINE had hem zijn adres gevraagd! en werkelijk geeft den volgenden morgen eene boodschap van den hoogen man CORSAT vergunning, zijn bezoek te herhalen.

Hij trof Mevrouw LAMARTINE alleen.

'LAMARTINE heeft veel met uwe verzen op, en wat nog al tot zijne ingenomenheid heeft meêgewerkt, is, dat uw stukje op zoo'n scheef lapje papier en met zoo'n slechte pen was geschreven.'

CORSAT werd verlegen, daar hij meende, dat Mevrouw LAMARTINE den spot met hem dreef. Hij stamelde:

'Ik bid u, Mevrouw! vergeef mij! de tijd was zoo kort! Had ik maar een oogenblikje kunnen vinden, ik zou het zoo netjes hebben overgeschreven....'

Juist kwam LAMARTINE binnen.

'Mijne vrouw spreekt de waarheid. Niet zelden krijg ik dergelijke eervolle blijken van deelneming, waarop ik veel prijs stel, in de steden, welke ik doortrek; maar 't zijn meest stijf opgekleede, vooraf beraamde stukken, die een pligtplegend en half-officiëel karakter dragen in de omslagtige vellen, waarop ze overgeschreven zijn, zoowel als in de onberispelijke hand, welke zich nooit vergiste, of eene enkele verbetering dorst aanbrengen; doch toen ik uwe verzen gelezen had, zeide ik: die man is dichter, *c'est le premier jet*!'

Nu rees een glans van vergenoegen over het gelaat van den baardscheerder!

Na onderscheidene even vleijende als opregt gemeende en ongedwongene loftuitingen, hier en daar door eene aanmerking ge-

temperd, deed LAMARTINE onderzoek naar de betrekking van CORSAT, als lid van de maatschappij, en van het gild der letterkundigen.

‘*Que faites-vous*?’

‘*Je fais des barbes*.’

Wat evenwel zou hij omtrent zijne stelling als dichter in het midden brengen! Na menige klagt, waaruit maar al te duidelijk bleek, dat hij van elk vooruitzigt van opgang had afgezien, zocht LAMARTINE hem over te halen, zijn talent op de proef te stellen te Parijs. Maar dit raadde zijn gezond verstand en de ondervindingen van anderen hem af. Hoe velen toch, die naar dergelijke aanmoedigingen geluisterd hadden, en te midden der onverschillige wereldstad, een rampzalig levenslot en een verlaten sterfbed in een of ander ziekenhuis hadden aangetroffen! Hierbij kwam die voorliefde tot het geboorteland, welks afkeer zijn hart met onverdoofbare belangstelling vergeldt, tegelijk met de bewustheid, dat zijne dichterlijke toekomst, hoe ze dan ook wezen moge, bij de staatkundige rigting, welke zijn vernuft meer en meer neemt, ten innigste voortaan aan de Zwitsersche belangen verbonden is. Zong hij niet:

> Sous le pouvoir, au plus minime gage,
> Chacun aspire à grimper au premier:
> Ah! laissez-moi (j'ai peur de l'esclavage)
> Le fauteuil du barbier!

De dichter poogde zijn' zangbroeder te overreden; CORSAT hield vol met de onafhankelijkheid, zijn' geest eigen.

‘Ik wil toch iets voor u doen,’ besloot LAMARTINE, ‘uw lot eischt verzachting. Binnen eenige weken zal ik te *Parijs* terug wezen; schrijf er mij tegen het einde van 't jaar, en ik zal u helpen.’

Weinige uren na dit gesprek verliet de schrijver van *Jocelyn* de oevers van het meer van *Genève*. Zou nu de vlugt zijner gedachte aan den zoom der smaragden wateren nederstrijken, zonder zich den luttel bevoorregten barbier te herinneren, die hem een versje bragt, en wien zijn woord met een min kommervol levenslot vleide? Niet lang daarna ontving CORSAT, door tusschenkomst van den Heer HUBER SALADIN, een exemplaar van de volledige uitgaaf van LAMARTINE's werken, uit naam van den schrijver, ten geschenke, met het volgend inschrift: *donné par l'auteur à M. Corsat en témoignage de sa vive considération pour son talent*. Mogt het tevens eenmaal blijken, dat CORSAT's brief den beroemden man is in handen gekomen!

De coupletten, LAMARTINE toegezongen en in de *Revue de Genève* uitgegeven, luiden aldus:

0, had hij naar mijn land zijn schreden willen leiden,
Toen ieder woud geblaârt, toen ieder onzer weiden
Ontelbre bloemen had ter strooiing rond hem heen;
Naijvrig om het eerst hem huldigend te ontmoeten,
Hadde ik, om op zijn tocht den Dichter te begroeten,
Met volle hand gebloemt doen reegnen voor zijn schreên.

Den Koning der Natuur hadde ik mijn beê doen hooren,
Opdat een zachte zon in 't mollig groen zou gloren,
Dat hij bij zomerdag zoo schoon ontrolt voor 't oog!
'k Had tot mijn meir gezegd: - Vlij thands uw golfjens neder,
Kaats in uw blaauwen stroom d' azuren hemel weder,
Opdat uw oeverboord hem lang hier keetnen moog! -

Maar met den vochten herfst komt hij eerst tot ons over,
Nu de ondoordringbre mist, gelijk een lage roover,
Het meir, de velden en den hemel ons ontsteelt;
Hij komt, nu 't bosch zijn kroon van bladeren verloren,
En niet een vogel heeft, die voor des zangers ooren
Een zang van liefde, die ten Eeuwigen opstijgt, kweelt.

Waar' hij gekomen, als de Bloemgodin op hoven
En velden ruikers strooit, als 't koren staat in schoven,
Als 't klein gevogelt graan en schuilplaats tevens heeft,
Als ieder hart zijn hoop, elk leed zijn droom mag smaken,
Als iedre dankbre ziel haar Schepper tracht te naken
En 't lied van 't landvolk door de blijde dalen zweeft;

Dan had mijn Muze tot den God der harmonijen
Gebeden, haar nog eens die zoete melodijen
Te leenen en de stem, die 't binnenst schokt en roert;
Voor feestgebloemt' had ze al de goddelijke woorden
Gevraagd, die 's Zangers hart, een bron van reine akkoorden,
Moedwillig had versmaad, door geestdrift weggevoerd.

Der teêr bezielde maagd hadde ik deez taal doen hooren:
- Leg aan de voeten van den Vorst der Dichterchooren
Uw luite neêr, in al uw zedig schoon gehuld;
Ga al die poëzij, o minlijke Engel! plukken,
Die de uitverkoren ziele op aarde mag verrukken,
En zamel d' eêlsten geur, waar 't veld meê is vervuld.

Snel meir en dalen langs, gebergte en heuvelkruinen;
En poost ge, toeve uw voet bij de eeuwenoude puinen;
Blik naar 't verleden heen, ontsluier zoo 't verschiet,
En schoon ge al peinzen moogt op 't werk van menschenhanden,
Zoek, van het zonlicht af tot d'oogst der akkerlanden,
Gods werk, dat u de ziel van zegen overvliet'.

Vang 't ruischen op des strooms, den wenk van God, in 't sterven
Der bron, in 't vallen van den drop, in 't rustloos zwerven
Van 't beekjen uitgedrukt, en zichtbaar voor het oog;
Het lied des roeiers, als de wind zijn zeil doet zwellen,
Een murmling van de boot, bij 't zachtkens overhellen,
De zonnestralen door den welvende' eikenboog.

Neem de uchtendkussen van de bergen, en de droppen
Des zilverblanken daauws van jonge bloesemknoppen,
Ontroof aan 't sluimrend woud den teedren liefdezucht,
Den Leman zijn azuur, de klacht, zijn boord ontrezen,
En zijn gemurmel, dat hij lispt met trillend vreezen,
Een stem, alleen verstaan door wie geen rampen ducht.

Neem van de zwaan een pen, die ge op den stroom ziet roeien,
En een, die d' adelaar ontvalt, daar hij in boeien
De onmeetbre ruimte met zijn vuurgen blik doorziet;
De een voor den Redenaar en de andre voor den Dichter!
Maar eer ge er 't hoofd meê kroont van 's menschdoms zegenstichter,
Vraag aan de Muzen van Genève een vrijheidslied.

Voeg bij die wonderen welriekend lauwerlover;
Geef met een zoeten lach uw volle korfjens over;
Zeg hem: ‘Vergeef mij, dat mijn hand zoo weinig brengt!’
En: ‘Dank voor de arme n,in vertwijfeling verloren,
En voor die stemme Gods, die we uit uw zangen hooren,
Die stem, die hoop verspreidt en troost in 't lijden schenkt;

Voor al de ellende en smart, wier dorst naar beter tijden
In u zich voelt gelescht, hoe hij de ziel deed lijden;
Voor menig op uw weg geschonken liefdeblijk!’
Als hij u tot zijn lier laat naadren, en de stralen,
Die schittren om zijn hoofd, ook op uw kruin doet dalen,
Kom - en wij stemmen 't lied voor de aarde en 't hemelrijk! -

Maar met den vochten herfst komt hij eerst tot ons over,
Nu de ondoordringbre mist, gelijk een lage roover,

Het meir, de velden en den hemel ons ontsteelt;
Hij komt, nu 't bosch zijn kroon van bladeren verloren
En niet een vogel heeft, die voor des Zangers ooren
Een zang van liefde, die ten Eeuwige opstijgt, kweelt!

Niemand zullen wij andermaal[1] het verhaal opdisschen van de eerste schreden, door den Geneefschen haarsnijder op het gebied der poëzij gewaagd; het weinige, dat volgt, moge van zijne vorderingen getuigen!

In 1842 had de dichter zijn' naam met lof gevestigd door de uitgaaf van een' bundel, *les Eglantines* getiteld, in welke, onder vele onuitgegevene dichtstukjes, inzonderheid diegenen waren bijeenverzameld, welke algemeenen opgang bij het volk gemaakt hadden. Doch zijn laatste afzonderlijk verschenen gedicht: *un cri vers la France*, hem bij gelegenheid van de droevige verwikkelingen ten opzigte der Jezuïten uit de pen gevloeid, wettigt ten volle de poëtische waarde, welke wij CORSAT toeschrijven en zoo gaarne algemeen zouden erkend zien. De aanhef klinkt Corneillaansch:

France! te souviens-tu de ton peuple et de toi?
Alors que tu fus reine, et que ton peuple-roi
Remontait tout sanglant de trois jours de batailles
Sur son trône, entouré d'illustres funérailles?

Later vervolgt de dichter:

Vois déjà la Pologne, où ton soleil a lui,
Comptant sur toi demain se lever aujourd'hui.
- - - - - - - - - -
Ton cri de liberté, qui traverse la terre,
Se mêle avec ton nom, France, à son cri de guerre.
Les rois vont l'écraser, mais un mot de ta voix
Suffit pour désarmer son despote et les rois;
- - - - - - - - - -
Ce mot n'arrive pas, et ta soeur l'héroïne
N'a de toi que des pleurs, tandis qu'on l'assassine,
Et ses débris traqués, que l'exil sauve aux fers,
Viennent te raconter les maux qu'ils ont soufferts.
Jetons sur ce cadavre un voile funéraire
Et revenons aux lieux que ton soleil éclaire!
La Suisse, réveillée au tocsin des trois jours,

(1) Men zie: *In den vreemde. Herinneringen, ontmoetingen, schetsen*, door J. KNEPPELHOUT, bl. 153-167.

- - - - - - - - - -
Lève son front courhé sous quinze ans d'inertie.
- - - - - - - - - -
- La France est là - dit-elle aux rois avec fierté,
- Vous n'étoufferez plus ma sainte liberté!
- - - - - - - - - -
- Un pied dans mes vallons, l'autre sur ma frontière,
- - - - - - - - - -
Mon peuple, souverain, va régner et grandir
Et voir entre ses mains mes lauriers reverdir! -
- - - - - - - - - -
Alors on vit trembler nos vieilles seigneuries,
Alors on vit les loups, chassés des bergeries,
Se faire humbles agneaux pour y rentrer soudain,
Et flatter en tremblant le lion souverain.
Les regards vers le nord, du sommet des montagnes
Alors la liberté planait sur nos campagnes,
Prête à prendre son vol pour franchir l'univers,
Disant: - la France est là! Peuples, brisez vos fers! -
- - - - - - - - - -
Mais à qui devais-tu tant de gloire et d'amour?
Par qui fus tu si grande et si belle en un jour?
Ces bras qui vont saisir le fer pour la bataille,
Ces flots d'hommes roulant sous les flots de mitraiile,
Ces femmes, ces enfants, ces bras nus et calleux,
Que Paris enfantait de tous rangs, de tous lieux,
Ces héros en haillons que trois jours virent naître,
Combattre, triompher, chanter et disparaître,
Qu'un roi jetait si bas, que Dieu faisait si grands;
Eh bien, France! pour nous c'étaient là des corps-francs.
Et ce roi dont un peuple allait punir le crime,
Qui donc l'avait poussé vers l'effrayant abîme
Où tu devais tomber, où son trône roula?
C'était le souffle impur des fils de Loyola,
C'était Rome croulant au flambeau de la presse,
Prêtant aux vieux Bourbons sa foudre vengeresse,
- - - - - - - - - -
Lui disant: - nous serons le manche, vous la lame,
Ordonnez, et risquez le trône pour l'autel! -
- - - - - - - - - -
Et voilà contre qui, Paris, rouge de sang,
Réintégrait tes lois, ta couronne et ton sang!
Et voilà contre qui nous sommes en allarmes,

Et par qui tu nous vois l'un contre l'autre en armes!
Avant qu'ils eussent mis le pied dans nos vallons,
La concorde et la paix régnaient sur nos cantons,
- - - - - - - - - -
La douce tolérance habitait nos foyers.
- - - - - - - - - -
Depuis qu'ils ont franchi le seuil de nos montagnes,
Ils ont tout divisé, hameaux, cités, campagnes!
Plus de paix entre nous; tous les coeurs sont brisés,
L'un contre l'autre aigris, poussés, fanatisés.
A la moitié du peuple, avec des mots d'apôtre,
Ils donnent des poignards pour assassiner l'autre;
Puis viennent derrière eux nos débris de barons,
A qui pour remonter tous les moyens sont bons.
- - - - - - - - - -
Voudrais-tu maintenant qu'une lâche détresse
Détournât nos regards du danger qui nous presse
Devant ces ennemis des peuples et des rois?
France, ne vois-tu pas que dans notre patrie
Ils viennent contre toi dresser leur batterie,
Cachés à l'ombre de nos bois!

Ce sont tes ennemis que nous voulons combattre!
Dernier peuple debout, c'est qu'on veut nous abattre,
C'est que notre esclavage est le but où l'on tend,
Que notre suicide est à la fin du drame.
- - - - - - - - - -

Oh! si nous avons peur du sort qui nous menace,
C'est que de tous les rois le réseau nous enlace,
Et que tu n'es plus là pour leur dire: - arrêtez! -
- - - - - - - - - -
C'est que de ton sommet nous te voyons descendre
Si bas, depuis quinze ans, qu'on n'ose plus attendre
Le réveil de ta grande voix!
- - - - - - - - - -

Mais quels sont ces accents qui percent les orages?
Est-ce toi qui viendrais ranimer nos courages?
O parle! tu verras nos tremblants guizotains,
Toujours obéissant aux notes étrangères,
Se réunir bientôt à nos vrais mandataires,
Pour chasser les ultramontains.

Mais ce n'est point ta voix!... O trompeuse espérance!...
C'est la voix d'un valet de la sainte alliance
Qui devance le Nord pour nous dicter des lois!
Aux affronts des puissants prêt à demander grâce,
Insolent pour le faible, il nous jette à la face
Les soufflets qu'il reçut des rois.

Avorton de Juillet, c'était là ton ouvrage!
Mais la France avec nous repousse ton outrage;
Tu n'as que nos poltrons pour t'en remercier!
Va, sans toi nous saurons laver notre lessive!
Si ton front par l'Anglais est couvert de salive,
Ne nous prends pas pour l'essuyer!

Zonder in eene beschouwing van de staatkundige strekking van dit gedicht te willen treden, of uitspraak te doen over het grove slot, meenen wij de dichterlijke verdienste van het geheel billijk te mogen volhouden, en alle aanmerkingen, van welken aard ook, ter zijde stellende, de laatste coupletten, als kernachtige taal van een' man uit het volk, en als verhevene volkspoëzij, den hoogsten prijs niet te mogen weigeren.

Weinige dagen nadat CORSAT het vereerend geschenk van LAMARTINE geworden was, bood de redacteur van het *Journal de Genève*, LECOMTE, *excuses à M.* DE LAMARTINE, *au sujet d'une visite qui lui a été faite à son passage par Genève*.

Ici tu comptais voir Petit-Senn ou Richard,
Les deux Hentsch ou Gaudy, Chaponnière ou Congnard,
Et tu veux sur le champ punir leur négligence;
Roi, tu vas sans remise exercer ta vengeance:
Aucun d'eux près de toi ne s'offrit le premier,
Aussitôt tes faveurs tombent sur... un *barbier*!

Deze aanhaling strekke minder ten bewijze tegen den dichter dan tegen den geest des lands, en duide de stelling aan, welke CORSAT door zijne medeburgers is toebedeeld. IJverig draagt men te *Genève* zorg, dat de haarsnijder het hoofd niet bovensteke; de krijgskunst, welke men tegen hem aanwendt, is niet die van miskenning: zij zou te gevaarlijk wezen; men neemt tot ontkenning de toevlugt, zulks is veilig, zeker en moorddadig.

'CORSAT!'

Men haalt de schouders op, zet bevreemde oogen, veinst den naam niet te kennen.

‘Een barbier, die dichter is!’ zegt ge opgetogen.

‘Een barbier? Och kom! en die verzen maakt?...’

Met een koel en voornaam glimlachje wordt het gesprek eensklaps op een' anderen boeg gewend, en hiermede is het praatje uit, want *Genève* is doof aan dat oor. CORSAT toch, onze aanhalingen zeiden het reeds duidelijk genoeg, is vrijzinnig: de cantonnale regering daarentegen behoudend; CORSAT is een burgerman: *Genève* doortrokken van aristocratische vooroordeelen. Om kort te gaan, CORSAT beslaat in de stad zijner inwoning de plaats, welke hem in ons vaderland zou beschoren wezen, alwaar de verhevene gaven van Hem, die Zijne voorregten geenszins naar de tonnen gouds berekent of de manna des vernufts bij voorkeur op perkamenten doet regenen, den beweldadigde ver van *comme il faut* staan, en in een' man van de groote wereld als eene zwakheid of zonderlingheid van geest verschoonend voorbijgezien worden; de plaats in één woord, welke nagenoeg ieder letterkundige en dichter in de staten van WILLEM II is aangewezen, wier vermogen tot fijnere beschaving en veredeling van smaak de afkeerige aanzienlijken niet bereikt, terwijl van deze geene aanmoediging, opwekking of deelneming tot den verdienstelijken zanger of verteller, die, al zou hij meesterstuk op meesterstuk stapelen, voor de hooghartigen steeds de makelaar, de boekdrukker, de drogist, de kantoorklerk, de apotheker, ja, de dominé blijft, afdaalt. En men vraagt, onnoozel genoeg, waarom de Hollandsche kunst der verbeelding wegkwijnt en de zangers verstommen?

Wat in het talent van CORSAT vooral opmerking verdient, is de veelzijdige gemakkelijkheid en de gloed. Al schijnt de vrolijke zon niet onophoudelijk in zijne verzen, men proeft aan de vruchten, even als aan zekere wijnen, dat de boom door eene krachtvolle hitte is gestoofd geworden. Krijgs- en lierzang, zoetvloeijend minnelied, kwaadaardig hekeldicht, alles gaat hem natuurlijk en gelukkig van de hand. Geene gebeurtenis in *Zwitserland*, bijzonder te *Genève*, over welke zijne Muze het volk zijne meening niet bekend maakt, over welke hij zijn woord niet luide uitspreekt. Dag en nacht, bij verraderlijken aanval, bij openbaar vreugdebedrijf, bij zegevierenden intogt, altijd staat de artillerist bij zijn stuk en lost onvermoeid, met scherp en met los kruid, nood- en eereschoten. Geen maatregel, die zijne luim opwekt of zijn gal beroert, en deszelfs loon niet ontvangt in de bij honderden voor eene kleinigheid

verkochte gesteendrukte blaadjes; geen feest, waarin zijne lier niet gehoord wordt; geen cantonnaal of federaal kamp, waarin CORSAT de avonden niet verlevendigt met zijne fiksche soldatenliederen, die op aller tongen zweven en lang na den afloop der tijdelijke oefening langs de straten van *Genève* weêrgalmen. De hartelijk deelnemende burger, de onbevredigde mensch, door het harde lot in knellende boeijen gesloten, de dweeper met eene betere toekomst, de voor verlichting en vooruitgang blakende, op laffe praalzucht, op kortzigtigen rijkdom, op misdadige opruijingen, slavernij en geestverdooving ten geval, verontwaardigde dichter, wisselen elkander af. Moge de kleine stukjes, welke hij met meer andere onder den titel van: *le barde Helvétien* en *les Helvétiennes* uitgaf, om in het kamp van *Thun* en van *Genève* in 1842 en 1844 gezongen te worden, de aanprijzing eenigzins staven!

Voorwaarts! fluit en trommel lokken,
Hoop van 't land, krijgshafte jeugd!
Of ze naar een feestdag trokken,
Klopt een ieders hart van vreugd.
De min leidt onze schreden,
En als een eenig man
Verbeidt het land ons heden:
Wie, makkers! aarzelt dan?
Rataplan, taplan, taplan,
Het landt verbeidt ons heden:
Rataplan, taplan, taplan,
Wij volgen als één man!

Als een troep, in krijg bedreven,
Stappen wij reeds op de maat:
Als hij 't land bemint als 't leven,
Is de loteling soldaat.
De min, enz.

Van de vrolijke kantine
Groeten wij het groen beschot;
En, daar elk gewillig diene,
Ken' hij enkel zoo'n kachot.
De min, enz.

Om geen lasten te vermeêren,
Makkers! die geen dwingland ducht,
Paren we onder 't exerceeren
Aan de dapperheid de tucht.
De min, enz.

Om de nachtwaak te verzoeten,
Ga de flesch van hand tot hand;
Zingen we, als wij haar begroeten,
Ook de liefde en 't vaderland!
De min, enz.

Knoopen we onverbreekbre banden
Rond het vendel dat ons hoedt;
En bezoedele onze handen
Nooit eens broeders heilig bloed!
De min, enz.

Soldaat! wat ziet ge uw erfgrond heerlijk pralen,
Wanneer de zon den oogst bestrooit met goud;
En hij, waar ge ook uw blikken heen laat dwalen,
Aan niet één zoon zijn milden schat onthoudt.
Wordt door geen stem dan 't hart bevangen,
Wier liefllijk ruischen u behaagt,
Die beurtelings om liefdezangen
En waapnen aan uw geestdrift vraagt?

Leer sterven voor uw moeder!
Ziedaar uw grootsche taak!
Het Vaderland voor alles!
Vervolgens het vermaak!

Soldaat! o zie 't in vollen luister pralen,
Wanneer de zon bij 't ondergaan nog lacht,
En als zij keert van uit heur waterzalen,
Om 't weêr te zien in schittrende' uchtendpracht!
En komt het brons u wakker klateren,
Dreunt in uw oor dan niet de toon,
Die de echoos in het rond doen schateren:
Sta voor de vrijheid op, mijn zoon!

Leer sterven, enz.

Soldaat! o zie 't in al zijn grootheid pralen,
Als gij den naam van 't voorgeslacht herleest,
Daar weêr hun deugd en gloriedaden stralen,
Gedagvaard door Geschiednis voor uw geest!
En als gij, weêr hun erfgoed deelend,
Den moed ziet, die hen dreef ten strijd,
Is 't voor uw hoogmoed dan niet streelend,
Dat gij Soldaat der Vrijheid zijt!

Leer sterven, enz.

Soldaat! o zie 't met duizend wondren pralen,
Daar 't vergezigt uw blik geketend houdt,
Als gij den grond weêr omploegt in zijn dalen,
En voor u zelf op 't loon uws arbeids bouwt!
Als ge achter u den blik laat vallen,
Hoort ge aan de grens dan niet de taal,
Van slaaf of vorst u tegenschallen:
Republikein! o ducht ons staal!

Leer sterven, enz.

Geen wonder, zoo taal en versbouw hier en daar te kort schieten. Hoe zou men billijk een' zeer gekuischten vorm bij een' man zonder geregelde opleiding veronderstellen? En nogtans moet zijn toeleg in de laatste jaren niet gering zijn geweest, en heeft het hem waarschijnlijk niet aan bepaald onderwijs ontbroken.

Eene soort van vers, waarin hij uitmunt door eenvoud en natuurlijkheid, is die van het hooge blijspel: het is fiksch, netjes, gezond; men is somtijds geneigd den dichter, als BOILEAU aan MOLIÈRE, te vragen, waar drommel hij toch zijne rijmwoorden vandaan haalt. *Enseigne-moi*, MOLIÈRE, *où tu trouves la rime*? en het is in dien vorm, dunkt ons, dat zijn gezond verstand, waar het op maatschappelijke of staatkundige aangelegenheden gerigt is, zich het gemakkelijkst en helderst uitdrukt. Zijn scherpe uitval - een meesterstuk fel bijtend van spot - bij de slagting, ten gevolge van de ophitsingen der priesters, in *Walliserland* aangerigt, zou welligt dit beweren duidelijk maken. Doch liever vragen wij verschooning voor eene andere, laatste aanhaling.

Gij, die slechts gal vindt in mijn woorden, trotsche grooten!
En driest mijn tranen wraakt, om aardsche ellend vergoten,
O, hadt gij barvoets moeten wandlen langs den grond
En duizendmaal de hiel aan dorens u gewond,
Twaalf wintermaanden lang wat rijsjens moeten sprokkelen,
Om 't schier verstijfde bloed te ontdooien in uw knokkelen;
Had onder 't drievoud wicht van jaren, arbeid, smart,
Uw moeder 't leven hier getorscht met bloedend hart;
Hadt gij aanschouwd wat angst de dierbre moest verduren
Bij kouden winterdag, in eindloos kwellende uren,
Waarin heur kroost: ‘och, 'k heb zoo'n bittren honger!’ kreet,
En zij moest zeggen: ‘wacht tot morgen!’ Was het leed
Een avond 't uw geweest van, onder 't dak gezeten,
Den scherpen noordewind te voelen door de reten,
En, moê van 't hurken bij wat afgebedeld hout,
Dan in te slapen, in gebeente en harte koud;
Dan hadt gij niet den zang, die uit mijn ziel moest stroomen,
Gewraakt, maar ook de zweep der heekling opgenomen.
Zoo was mijn kindschheid - en 'k verzweeg nog veel. 'k Heb mij
Beklaagd, alleen beklaagd; maar zie - gevloekt hadt gij...
Vergeten is dat leed - en wie kleingeestig 't meenen,
Uit wraak breng ik mijn steen naar 't reuzig werk niet henen.
Eer 'k wat me omringde had beschouwd met vrijer oog,
Eer 'k God nam tot getuige en rechter, toen bewoog
In mij zich wrok en haat, ja, bleef mij rustloos zweepen;
Maar niet zoo ras had ik de groote zaak begrepen,
Die de aard bedeelde aan u, en mij haar basterd schiep,
Of 'k zag dat toeval slechts ons beide in 't aanzijn riep.
Waar' 'k onder 't hooge dak uws voorgeslachts geboren,
Als u waar' mij uw trots en ijdelheid beschoren,
En zoo het luk u in mijn wieg geworpen had,
't Is wis, dat gij mijn muze en tegenspoed bezat.
Neen! 'k wijt niet u de schuld, 'k moet haar den grondslag[1] geven;
'k Zie graag gelukkigen: aldus beschouw ik 't leven.
De toekomst, die ik droom, is 't heil van iedren mensch!
En, wierp al tusschen ons het toeval grens bij grens,
Elk moet iets afstaan om die grenzen te overschrijden
En 't leed te bannen door een wet vol medelijden,
Waar God zich in hervindt en aller menschen plicht,
Waar elk zijn deel heeft aan het werk als aan het licht.
O, als gij denkt, dat ik alleen uit eerzucht klaagde,

(1) Het Fransch heeft *causes* (*sociales*), een moeijelijk woord.

Daar is een vierschaar, waar nooit huichlarij zich waagde,
Waar niet één lage drift meer aan de ziele kleeft,
En die eens stervlings stem nog nooit bezoedeld heeft,
Waar onze meeningen en ijdelheden zwijgen;
De vierschaar, waarvoor zich de trotschste hoofden nijgen,
Als men der waereld het vaarwel voor eeuwig bood...
't Is voor Gods rechterstoel, dat u mijn ziele noodt!

Deze ontboezeming moet ieder doen gevoelen, hoe weinig CORSAT verdient gelijk gesteld te worden met die vele, meestal Duitsche onruststokers, die in den regeringsvorm der weinig uitgebreide staten van *Zwitserland* een' vruchtbaren grond ter bearbeiding vinden, niet aarzelen aan hunne pogingen ter verwezenlijking eener onverwezenlijkbare maatschappelijke orde, een onergdenkend volk, door vleitaal en de voorspiegeling van allerlei onbestaanbaarheden misleid, op te offeren en bij hetzelve het denkbeeld der Godheid en der onsterfelijkheid te ondermijnen, ja, gewelddadig uit te roeijen. CORSAT gelooft aan een vlekkeloos en weldadig Opperwezen, draagt in zich de overtuiging van eene zedelijke wereld, die eeuwig en onbezoedeld, boven eene stoffelijke, die voorbijgaande en zondig is, en dat op deze aarde ook het euvel goed werkt, dewijl God het toelaat, ofschoon 's menschen wil in de hand des Almagtigen eene tegenstrevende kracht behoort te zijn, een tegengif en tegenwigt, ten einde den voortgang des kwaads te stuiten, de verhoudingen tusschen het licht en duister der onvolmaaktheid, waarin de mensch leeft en de maatschappij loopt, te handhaven en de geheele schaal zelfs ten goede te doen overhellen. CORSAT geeft de noodzakelijkheid, ja, het heilzame toe van maatschappelijke afstanden, en schudt het hoofd, hoe ze hem ook toelacht, bij eene voorstelling van gemeenschap van bezittingen en gelijkheid van rijkdom. Zoo iedereen slechts naar arbeid verdiensten erlangde in den tegenwoordigen staat van zaken, zoo de rijken maar geene dwingelanden waren, hunne schatten onwaard, zoo zij maar begrip hadden van den aard en de behoeften des volks en hetzelve welwillendheid betoonden, in plaats van het den rug toe te keeren en te verdrukken; zoo ieder maar het nederig deel verkrijgen kon, waar ieder regt op heeft, een warm plekje in de zon en een' blijden straal van hoop in de toekomst! ziedaar alleen zijn bezwaar, zijne klagt, zijn wensch! De tegenwoordige kwaal der maatschappij te genezen, 's volks aanspraak op welvaart, op geluk, op zekerheid van arbeid, op eene betamelijke, ernstige wijze, en langs vreedzame

wegen te doen gelden, is ieders taak De uitkomst zal wezen - geene gelijkheid, ze is eene onmogelijkheid - maar overeenstemming van maatschappelijke evenredigheden; en deze, droomt onze dichter, zal, door eendragtig vol te houden, met den bijstand Gods, wiens beginsel die harmonij genegen is, met zékerheid ontstaan; op deze schoone toekomst staart hij, deze te gemoet zweven de klanken zijner lier. Geene armoede, geen nooddruft meer, doch algemeene welstand, algemeene rust, ten gevolge van algemeen geluk. Heerlijke dageraad, wanneer zult gij aanbreken?

Broeders! roept de zoete dweeper onverpoosd, daarheen, daarheen gestreefd, de handen vast ineen gesloten! Met beradenheid, kloekmoedig voorwaarts, met behoud van onze eigenwaarde, van welke wij voor het volk verantwoordelijk zijn! Met God voor het vaderland, voor verlichting en vooruitgang! Onze adem zal de nevels uiteendrijven, welke, als een zuiverende wind, op zijne wieken nieuwe zaden aanvoert en de maatschappij van hare kwalen geneest!

De weêrklank, die CORSAT bij het volk ondervindt, is niet bevreemdend; doch zijn invloed is geruststellend, daar zijn raad, die met vertrouwen wordt ingenomen en gevolgd, doorgaans vreedzaam is en zijne vermaningen niet zelden strekken ter bedaring van de opgezette gemoederen. Hoe weinig gevaarlijk zijne beginsels voor *Genève* en *Zwitserland* zijn, is tastbaar, en de regering zoowel als de aristocratie hebben verpligting aan zijne bemoeijingen, als aan die van een' eerlijken en welgezinden tegenstander. Hoe links en onvoorzigtig beide derhalve handelen, door een' man af te stooten en te versmaden, wien het welligt, met minder geweten en meer eerzucht[1], niet veel moeite zou kosten, het canton in de voor de aanzienlijken droevigste verwarringen te storten, behoeft geen betoog.

J. KNEPPELHOUT.

en

S.J. VAN DEN BERGH.

Maart, 1846.

(1) CORSAT schreef laatst: j'ai eu l'occasion de me placer à Lausanne, mais j'ai refusé les offres qui me venaient d'anciens amis venus au pouvoir, voulant garder ma liberté et ne pas prendre part à la *curée radicale*, quoiqu'elle ait parfois mes sympathies, quand elle ne s'écarte pas du vrai droit.

Mengelingen.

De Leviet en zijn Bijwijf.

Het zal, hoop ik, de lezers van *de Gids* niet van de lezing dezer bijdrage afschrikken, wanneer ik haar in denzelfden vorm geef, waarin ik ze in eenen letterkundigen vriendenkring te *Medemblik* heb voorgelezen, zonder de moeite te nemen, er de uitwendige sporen van den verhandelingvorm van uit te wisschen, die toch aan het geraamte, even als aan dat van zoo menige in bijdrage veranderde preêk of toepassing, altijd zou te zien geweest zijn. De verhandelingvorm moge oud en afgesleten zijn, hij zet toch aan den stijl zekere levendigheid bij; de lezer gevoelt er bij, dat er tot hem gesproken, meer dan geschreven wordt, en stelt zich daarbij den schrijver, wanneer hij althans in zijn vak niet geheel onhandig is, sprekende, met oog en gelaatstrek nog meer dan met de lippen sprekende, voor.

Behalve *le plaisir de se voir imprimé*, waar bij mij nu toch eenmaal het nieuwtje af is, had ik een bijzonder oogmerk, waarom ik ze gaarne in een of ander tijdschrift, thans natuurlijk liefst in *de Gids*, openbaar bekend wilde maken. Bij de kritiek, in dien vriendenkring gebruikelijk, eene kritiek, humaan niet alleen, maar ook door de veelzijdige beschaafdheid en kennis, die hij in zijnen schoot vereenigt, hoogst leerzaam doorgaans, wierp een mijner vrienden, door het woordje *tragisch*, mij een licht op het onderwerp, dat ik vroeger zelf niet had bespeurd, en waardoor ik het eerst van zijn ware standpunt leerde kennen.

Inderdaad, de geheele geschiedenis, zoo als zij dáár ligt, is in zich zelve reeds eene tragedie, eene diep treffende, aan al de eischen der kunst voldoende. (En gaat de natuur, in die enkele gevallen waar zij ons modellen aanbiedt, niet ver boven de kunst?) Slechts de uitwendige vorm is er aan te geven, en het zal een treurspel wezen, dat, wat de stof aangaat, door weinige andere zal overtroffen zijn. ROUSSEAU heeft er, in zijne *Oeuvres diverses*, eene Novelle van gemaakt, in den smaak[1] eener pastorale, in dien van FLORIAN en MARMONTEL; ze bewijst wel, dat hij er het treffende, aesthetische van gevoeld heeft, maar ze is geheel mislukt, juist omdat bij hem de hoofdgedachte de Leviet zelf is en zijne wraak, en niet dat punt, wat de geschiedschrijver zelf zoo duidelijk aangeeft: het verderfelijke der anarchie. - Zou er geen onzer vaderlandsche dichters lust en bekwaamheid toe bezitten, om het op te vatten? 't Hadde althans geheel de verdienste der nieuwheid, en - eener nieuwheid, die te prikkelender waar, omdat zij met het ei van COLUMBUS eenige overeenkomst zou hebben.

De drie éénheden van tijd, plaats en handeling, nu ja, in 's Hemels naam, die zouden er voor moeten springen, maar boven dien kinderleiband zijn we nu toch wel verheven, en we vinden het in SHAKESPEARE geene vlek meer, dat hij er niet altijd naar vraagt. Ééne éénheid zou er toch altijd in zijn, juist die, welke de eenige, ware, onmisbare is, de éénheid van doel; die éénheid, welke, als ze behoorlijk ontwikkeld is, al de andere overschaduwt en ontbeerbaar maakt, die éénheid, welke de eenige is, waardoor een drama eenen totaalindruk kan nalaten, de éénheid van doel, van hoofdgedachte.

Welke ze is, behoef ik niet te zeggen. Het is de schoonste éénheid, welke een drama, en ieder dramatisch behandeld letterprodukt, hebben kan: eene zedelijke waarheid, voor welke de roman slechts het vehikel, het kleed is, - dat zelfde wat den *Zanoni* tot zulk een meesterstuk maakt, dat boven al de andere werken van den grooten meester, den *Salvator Rosa* der romandichters, uitsteekt. En indien het waar is, dat de waarde van zulk eene soort van drama rijst met de waarde der moraliteit zelve, waarvan zij het kleed is, - ei, hoe hoog zou dan de Leviet en zijn bijwijf staan! Eene waarheid, zoo diep ingrijpend in het volksgeluk, eene kwestie, zoo gewigtig, door de schranderste hoofden gemoveerd; - de Jobeïde moge

(1) Onder den titel van *le Lévite d' Ephraïm*.

van het vraagstuk, dat de mensch hier beneden nimmer zal oplossen, een van die vraagstukken waar de Theologie mede begint, van de Theodicée, eene proeve van oplossing wezen; de *Zanoni* met zijne woeste fantastische vormen, met zijne diep in het hart ingrijpende episoden het kleed zijn, niet van een vraagstuk, maar van eene waarheid, waar de moraal mede begint: dat de hoogste kennis, maar die niet meer dan kennis zijn wil, en om haar zelfs wille alleen beoefend wordt, isoleert, (en wie ongelukkiger dan die alleen is?) - hier zouden wij het vraagstuk, of neen, ook

niet langer een vraagstuk, maar een door de geschiedenis en de ervaring reeds lang opgelost probleem hebben: *quaenam optima regiminis forma*[1].

(1) Reeds bij HERODOTUS, Lib III, cap. 80-83, vinden wij deze vraag behandeld in het beroemde pleit, na den dood van den PSEUDO-SMERDES, tusschen OTANES die voor de republiek, MEGABYZUS, die voor de aristocratie, en DARIUS, die voor de monarchie sprak. De praktische wijsheid van den laatste, die, en wel te regt, althans in dien tijd en in het Oosten beweerde, dat er uit beide de andere, hoe goed op zich zelven ook, altijd, bij slot van rekening, van zelf eene monarchie worden zou, - zoowel uit de volksgunst aan de eene, als uit de verwarringen en kabalen, die de oligarchie altijd met zich brengt, aan de andere zijde, - behield de overhand. Als men de redevoering van DARIUS leest, is het alsof men de geschiedenis van de Fransche republiek en van *Venetië* voor zich heeft. Wat vreesselijke middelen er in eenen aristocratischen staat moeten aangewend worden, om de monarchie te keeren, zóó ver dacht DARIUS niet eens door. Wee der vrijheid onder de aristocratie! - Het gevoelen van DARIUS dreef boven, zeg ik. OTANES, als echt republikein, teekende protest aan, en wilde liever afstand doen van de kans, om zelf tot koning benoemd te worden, dan zich aan het koninklijk gezag te onderwerpen Zonderling genoeg, - zijn protest werd aangenomen, en hij en zijne nakomelingen vrij verklaard van de magt des konings, - een klein republiekje, nog kleiner dan *S. Marino* of *Andorre*,[1] midden in het onmetelijk groote rijk. BURLAMAQUI, die de vraag, als eene der *fraaiste vragen* van de staatkunde, vrij uitvoerig, maar wat pruikerig en alles behalve *cavalièrement* behandelt (*Beginselen van het burgerlijk regt*, nederd. vertaling, *Haarl.* 1752, bl. 139-164), besluit wel ten gunste van de beperkte monarchie, maar plaatst er toch vlak naast, zoo niet boven, de elective aristocratie (die wij noemen, republiek; want zijne volksregering heet in onze tegenwoordige terminologie: ochlocratie). Waarom?... Omdat hij Professor te *Genéve* was? - - Foei, wat zijt gij *maussade*!..... Neen, neen, vader BURLAMAQUI wist eigenlijk zelf niet wat te kiezen, *ou la brune, ou la blonde*, - hij had ze beide even lief. ('t Is ook kwaadaardig, als men eene bruine heeft, om te beslissen wat fraaijer is, blaauwe of bruine oogen. En gij weet, zij is niet weinig jaloersch, zelfs wat achterdochtig, madame republiek.) En wat PLATO zeide, dat de wereld er wel bij zou varen, indien óf de koningen philosopheerden, óf de philosophen koningen waren, paste hij zeer oordeelkundig ook op zijne voorgestelde 'fraaije vraag' toe; de monarchale vorm zou de beste zijn, bijaldien altijd de koningen volmaakte menschen waren, 'en nademaal men éénen kant moet kiezen, zal die altoos de beste van alle regeringsvormen zijn, welke door zich zelven de minste ongemakken en nadeelen heeft.' Twijfelt gij ook nog aan de waarheid van deze stelling? Zijn besluit, daar zoudt ge toch wel vrede mede hebben: de monarchie, 'voorzigtiglijk bepaald' voor de grootere staten, en de elective aristocratie, 'met voorbehoedsel ter begunstiging des volks' (geordende republiek, zeggen wij) voor de kleine. Hij had gelijk. Die kleine prinsjes, allergenadigste rijks vrijheeren, o wee! o wee! die maakten 't nog erger dan zijne Czaarsche majesteit met de rekruten; die verkochten hunne zielen om met het:

'Auf, auf, ihr Brüder und seyd stark,
Der Abschiedstag ist da,
Schwer liegt er auf die Seele, schwer,
Wir müssen über Land und Meer, -'

naar het heete *Afrika* te gaan, om zich te laten doodschieten of weg te kwijnen. Neen, dan nog liever de knoet, dan die *Prügelstock* van den ronselaar, die voor geld de zielen der ongelukkige Hessen kocht. Maar we dwaleu af. BURLAMAQUI deelde den palm tusschen de twee uitersten, monarchie en republiek. Tot het hoogere standpunt, de eigenlijke regtskwestie op te klimmen, het schijnt, dat hij daar niet aan gedacht heeft. - En..... had hij niet een klein weinig gelijk? Gij zelf, beslist gij de zaak ook niet door dat argument, dat in deze ondermaansche, practische wereld altijd het beslissende is, het *argumentum a potiori*? de monarchie is de beste, omdat zij de beste is. *De jure*, vanwaar emaneert de magt? ha! dat is eene geheel andere zaak. En om geheel binnen onzen kring terug te keeren, de episode uit de geschiedenis van het heilige volk beslist de vraag ook enkel *a potiori parte*, niet *de jure. De jure* was het Jehova, en Jehova alleen. En, bedrieg u niet, het regt des konings was bij *Israël* zelfs niet onctioneel, geen majesteitsregt! Het hoogste, dat gij er voor vinden kunt, en 't is datzelfde wat ten allen tijde het vorstelijk gezag heiligt en de opoffering van aller aangeborene regten aan de magt van éénen enkelen gebiedt, het is de Voorzienigheid! de leiding der hoogere hand! En daarom, zijt gij lid en burger van eenen republikeinschen staat, denk niet, dat gij er Gode eene dienst mede doet, met haar dienstbaar te maken. Gehoorzaam de gestelde magten, en zie gehoorzaam tevens naar boven op.

(1) De twee kleinste republieken in is weinig bekend, en zelden op de kaarten, zoo als , als zelfstandige staat aangewezen. Het ligt in , bij , in de zuidelijke helling der . Geld is er nagenoeg onbekend. De hoofdstad , aan het riviertje , telt evenwel nog altijd 2000 zielen. Er zijn er nog kleiner geweest. De gemeente van , welker Protestantsche bevolking voorheen, tot 1736,

Wat zou het een heerlijke tegenhanger zijn tegen dien republikeinschen *Mucius Cordus*, voor wien de sympathie reeds vóór

eene filiaalkerk van mijne, thans wel 230 zielen sterke, gemeente was, verklaarde zich in 1795: de vrije en onafhankelijke republiek van . Curieus zijn de acten van de autocratische daden der bewindhebbers van dezen vrijen staat. De vreugde echter duurde niet lang. In 1811 moest het al eene zeer groote kaart van het Fransche keizerrijk zijn, als er de voormalige vrije republiek op aangeteekend zou staan. Zij telde in 1800, volgens het , bij , 90 zielen. Negentig zielen! Burgers! vrijheid, gelijkheid, broederschap! Leve de republiek!

het eindigen van het revolutie-tijdperk was voorbijgegaan; tegen die Jacobijnsche travestie van eene episode uit Rome's geschiedenis, eene karikatuur, welke dit boven alles bewees, dat de dichter geene geschiedkennis noch blik bezat, en als dramatico-historicus behoorde tot die soort, welke, zonder hare beginselen te verloochenen, Romeinen en Grieken elkander met de titels van *Monsieur* en *Madame, Excellence* en *Majesté*, konde laten aanspreken. Waarlijk, ware de titel van burger destijds niet geijkt en gestereotypeerd geweest, hij hadde zijnen helden veilig die andere in den mond kunnen leggen; zoo goed als de aanhef van *Valerius Poplicola*: ‘verheven burgerij, die aan 't geweld ontrukt,’ en het slot van *Mucius Cordus*: ‘Rome is vrij!’ niets anders zijn dan eene dramatisering der aanspraken en redevoeringen van 1795: ‘Bataafsche burgers! Vrijheid, gelijkheid en broederschap! Uw tyran, uw NERO(1) ontvlood uwen bodem! - De dood aan de aristocraten! - Gij zijt vrij - leve de republiek, leven de Fransche be vrijders! -’

Dan - hij heeft ook de *Thirza* en de *Ines de Castro* geschreven; mogen die 't betalen, wat de *Mucius* in schuld blijft.

Om tot ons drama, ik spreek er waarlijk over of ik het reeds zie uitvoeren, terug te komen, dat, als het dien *Mucius* in het geheugen riep, het alleen zou doen om hem zijne nietigheid te doen gevoelen, wat zou het heerlijke, tragische situatiën aanbieden, een microcosmus van tragediën als 't ware! wat een rijkdom, juist van die effektmakende situaties, die men altijd verlangt, en die hier in waarde tegenover *die* zouden staan als 1 : O, omdat deze waarheid, zuivere historische waarheid bevatten, die slechts aanschouwelijk behoeft voorgesteld te

(1) Dat vergeet ik nooit noch immer, dat FEITH, in een zijner gedichten, ik meen op het voorval van *Hattem* en *Elburg*, mij thans niet bij de hand, dien goeden WILLEM V, lobbes die hij was, eenen Nero noemt. o FEITH! of liever: o Anno 87!!

worden. Er is geene enkele fictie bij noodig. Het eenige, wat ik er als tooneelmatige fictie, als herinnering dat het een drama is en blijft, bij zou verlangen, zoude zijn eenige koren; koren, die een heerlijk tragisch effect zouden maken. Aan hen zou ik de moraliteit van het geheele drama, met herinnering aan-Israëls geschiedenis en zijne betrekking tot Jehova, in den mond willen leggen. Personeel ware er genoeg voor te vinden: eene rei van maagden, eene rei van Benjaminiten, en, indien 't ergens geoorloofd is, dan zou 't hier zijn, om eene rei van engelen op te voeren, waarvan VONDEL in zijne Bijbelsche tragediën zulk een heerlijk gebruik maakte; deze aan het slot, heenwijzende op de toekomst, op het geluk van DAVIDS regering, op het glanzendste tijdperk der monarchie onder SALOMO, op de verbroedering tevens tusschen JUDA en BENJAMIN, tijdens de groote scheuring; - en vooral op Israëls volksverwachting naar zijne gouden eeuw, door ons zoo onjuist Messianisme, door de Rabbijnen, juister althans, die van het *Olam Rabba*, groote eeuwigheid, genoemd. - Maar - ik zou vergeten dat niets minder dan de tragedie mijn vak en mijne roeping is. Ik wilde het onderwerp slechts aanbevolen hebben. Zou zekere Overijsselsche lier, wier toonen eenmaal mijne nederige klanken in onzen Studenten-Almanak overklonken, er nog sterk genoeg voor gesnaard zijn?

Toen ik. het is nu omtrent twee jaren geleden, de eer had van in uw midden het woord te voeren, begon mijn vriend, uw toenmalige voorzitter, de beantwoording mijner voorlezing[1] met de opmerking, welke hij echter in geenendeele ten nadeele van het gekozen onderwerp deed strekken: hij had een onderwerp verwacht, geheel in den kring van mijn eigenlijk vak gelegen. Inderdaad, ik geloof, dat iedereen dán het meest *con amore* niet alleen, maar ook met helderen blik en grondige kennis spreken kan, wanneer hij zich geheel binnen dien kring bepaalt.

Ik maakte mij die opmerking ten nutte, en zag daarin, zoo

(1) Voorlezing over het nut en de aangenaamheid van de beoefening der Heraldische wetenschap, geplaatst in den *Recensent ook der Recensenten*, 1844, N^{o} I en II.

niet eenen wenk, eene uitnoodiging, ten minste het verlof, om, zoo ik ooit weder denzelfden pligt in uw midden vervulde, het mij niet te schamen als Theoloog, en geheel en al als Theoloog op te treden.

Voor zoo ver ik kennis draag van de onderwerpen, die somwijlen in uwen kring behandeld worden, zal het u ook zoo geheel vreemd niet klinken. Gij zelve, M.H.! ik twijfel er geen oogenblik aan, bepaalt u ook doorgaans tot zoodanige onderwerpen, met welke uwe studie u van nabij bekend maakt, al is het dan ook, dat gij daardoor soms een min bekend veld betreedt. Zoo zal de geschiedkundige u op het schaars door ons Nederlanders beploegde veld der Spaansche geschiedenis voeren, om u het karakter en bedrijf van RIPPERDA te schetsen; de beoefenaar der sterrekunde zal trachten u voor den micrometer te plaatsen, om de microscopische afstanden van de twee schijfjes eener dubbelster te meten; de beoefenaar der Britsche letterkunde zal u inleiden in de moeijelijke, maar voor hem belangrijke kwestie, naar de echtheid van OSSIAN's *Fingal*, en zoo ieder in zijn vak.

Ge zult het dan ook uwen vriend, die hoopt de godgeleerdheid altijd tot zijne hoofdstudie te houden, niet euvel duiden, dat hij heden zich een onderwerp koos, midden uit zijn vak, uit de Bijbelsche geschiedenis; een onderwerp, waarvan ge de behandeling misschien, na ze gehoord te hebben, niet ongelijk aan eene preek zult achten, schoon ze, mag ik u dit vooraf verzekeren, geene oude preek is.

Ja, M.H.! eene preek. Ik had, al spoedig nadat mijn vriend mij de niet vergetene opmerking gedaan had, aanleiding om daarover na te denken. Er kwam mij namelijk, bij het lezen in het O.T., eene episode voor, over welke ik wel eens wenschte mijne gedachten aan anderen geregeld te kunnen mededeelen, of, met andere woorden, te prediken, en wel op zulk eene wijze te prediken, dat ik ze geheel uit dat oogpunt beschouwen mogt, waaruit ik voor mij door veelvuldig nadenken geleerd had haar te beschouwen. - In mijne gemeente echter, hoe volkomen vrij van alle banden, die den stedeling knellen, zij mij ook laten moge, - dáár echter niet. Ik gevoelde namelijk er voor noodig te hebben een gehoor, enkel uit mannen bestaande, en dat wel tevens mannen van smaak niet alleen, maar ook van geoefenden historischen blik; en zulk een gehoor, M.H.! ik achtte mij gelukkig het in dit gezelschap in mijne nabijheid te hebben, en wachtte sinds lang op de ge-

legenheid, om mij te kunnen ontlasten van hetgeen mij op het hart ligt. Eene ringsvergadering? o ja, die had ik vergeten, - maar behalve dat in mijnen ring mijne spreekbeurt nog lang niet verschenen is, zoo zou ik toch meenen, u, M.H.! òf niet wel te kennen, òf onregt aan te doen, bijaldien ik meende, dat eene geestelijke ringsvergadering de eenige kring van beschaafde mannen ware, die een onderwerp uit die geschiedenis, welke wij gewoon zijn de heilige te noemen, met belangstelling zou aanhooren.

En wat nu het gekozene onderwerp zelf aangaat, ik hoop, dat het ten minste het prikkelende der nieuwheid vóór zich hebben zal; want, tenzij gij het mogt gehoord hebben in eene onzer groote steden, waar den predikers de zware arbeid opgelegd is, om den geheelen Bijbel, van de eerste tot de laatste bladzijde toe, tot leering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, en tot vertroosting hunnen hoorderen voor te houden, twijfel ik zeer, of er ooit, althans van den predikstoel, uwe aandacht bij bepaald is geworden. En wat er bijkomen mag, is, dat de gekozene episode, door allen die ik er over nagelezen heb, zelfs door onzen grooten, in de Israëlitische geschiedenis vooral met zulk een fijn didactisch en moreel, zoowel als historisch oog begaafden VAN DER PALM[1], slechts ter loops, bijna als een *hors d'oeuvre*, waar zij geen' weg mede wisten, wordt behandeld; ja dat zelfs een, die eenen volumineusen praktischen commentaar over den geheelen Bijbel gegeven heeft, SEILER, in zijn *grosses Biblisches Erbauungsbuch*, deze geheele geschiedenis weglaat, met de voor den lezer weinig bevredigende aanmerking: *diese drey Capiteln sind ganz unfruchtbar, und werden deswegen nicht gelesen*.

Mijne episode plaatst zich in het tijdvak der zoogenaamde Rigteren van *Israël*. Het is de gewoonte, om, bij het behandelen eener historische episode, ze aan de algemeene geschiedenis vast te schakelen, door een kort overzigt van het tijdvak, waarin ze valt. Ik acht mij daartoe ook verpligt. Maar daar het Bijbelsche, dat is, vrij algemeen bekende geschiedenis is, acht ik mij geregtigd, om de algemeene karaktertrekken van zijne geschiedenis als bij u bekend te vooronderstellen; het is een tijdvak, waarvan ik slechts de namen van JEPHTA, BARAK, DEBORA, SIMSON, GIDEON heb te noemen, om er u in te verplaatsen, en ik wil dus

(1) *Bijbel voor de Jeugd*, VIII^{ste} Stuk, bl. 188, uitgaaf van 1829.

liever van de gelegenheid der inleiding gebruik maken, om u eenige mijner eigene opmerkingen aangaande dit tijdvak mede te deelen.

Heldenperiode dan, om daarmede te beginnen, heldenperiode van *Israël*, zoo wordt door HEEREN[1] en vele anderen dit gedeelte der Israëlitische geschiedenis genoemd, in de vooronderstelling, dat ieder volk zoodanig eene periode in den eersten tijd van zijn bestaan heeft te doorloopen, zoodat daarmede de Argonautentogt en de Trojaansche oorlog der Grieken, de kruistogten der Germanen, enz. vergeleken kunnen worden. Ik twijfel echter zeer, of die karakteristiek juist is. In het algemeen, hoe meer ik de geschiedenis beoefen, hoe meer ik begin in te zien, dat dergelijke algemeene blikken, hoe vernuftig ze ook vaak wezen mogen, meer vernuftig dan waar zijn, doorgaans zeer oppervlakkig, en meestal een valsch licht werpende op de particuliere geschiedenissen, en ze in eene gewrongene houding voorstellende. -

Het is waar, ieder volk heeft een tijdvak van ruwheid te doorloopen, aan die ruwheid is natuurlijk zekere ruwe moed, of liever, brutale krachtsontwikkeling verbonden. En wat *Israël* in het bijzonder aangaat, ja, hunne Rigters waren helden; - maar al hadden ze den ruwen moed, hun eigen, voor een deel aan hun tijdvak te danken, de eigenlijke karakteristiek, hun *helden*moed, lag niet noodzakelijk in het tijdperk waarin zij leefden, als heldenperiode, maar geheel in de omstandigheden waarin zij verkeerden, eensdeels in de onderdrukkingen van vreemde volken, anderdeels in hunnen godsdienstigen zin; de drijfveêr van hunne energie was dezelfde, die later DAVID, die JOZAFAT tot helden vormde, - dat, wat de heilige schrijvers uitdrukken door: Geest des Heeren.

Wil men het tijdvak karakteriseren, men noeme het veeleer den tijd van het vuistregt, den tijd der anarchie, maar ook dat is niet juist[2].

Het Boek der *Rigteren*, en dit is eene tweede opmerking, heeft eene zeer merkwaardige en karakteristieke plaats in de rij der Bijbelboeken. Het staat tusschen *Jozua* en *Samuël*, want de Hebreërs plaatsten namelijk het boekje *Ruth* elders, in eene bijzondere afdeeling hunner heilige schriften, de zooge-

(1) *Historische Werken*, Th. VII, s. 41, Göttingen, 1828.
(2) Federative republiek, zegt HEEREN t.a. pl. zeer juist; doch dit gaat slechts den uitwendigen staatsvorm aan.

naamde *hagiographa*[1]. Laat ons eenen blik werpen op des zelfs stelling. Ge hebt eerst het boek *Genesis*, het is de *Urgeschichte*, het boek der *Patriarchen*, der vaders van den herderstam; het zijn, vooral het laatste gedeelte, familieoorkonden, met al de bevallige naïveteit van familiestukken ons verhaald.

De vier volgende boeken zijn: algemeene volksgeschiedenis; deels historische, anderdeels legislative en constitutive documenten. Van alle Bijbelboeken zijn zij, het vloeit uit den aard der zaak voort, de uitvoerigste; ze zijn de eigenlijke heilige boeken, de *Thora* der Joden. Hierop volgt het boek naar *Jehoschuah*, den bevrijder, genoemd, het behelst de verovering van *Kanaän*; deszelfs karakter is nog niet geheel zuivere historie; het behelst tevens de landverdeeling onder de stammen. 't Was het kadaster, zoo hoogst belangrijk bij de eigenaardige inrigting van het landbezit bij de Israëliten.

Van nu af begint de eigenlijke historie, aanvankelijk in den vorm van episoden en levensbeschrijvingen der helden, om in het volgende[2] boek, en vooral nog meer in het tweede van denzelfden naam, den vorm van rijksannalen aan te nemen, en zulks wel met dat eigenaardige karakter, dat ons aan de kronijken der Perzen en der Egyptenaren herinnert, levensbeschrijvingen der koningen, hier en daar slechts schaars met episoden uit de volksgeschiedenis doorzaaid.

Wat, ten derde, den aard van dit tijdperk, in betrekking tot de politieke vorming der natie aangaat, het is een tijdperk van historische duisternis. Licht was het op de patriarchen, licht op MOZES en JOZUA, licht wordt het later weêr op SAMUËL, DAVID en vervolgens; - hier is het duisternis. Het is het tijdperk, waarin de elementen, niet zich fixeren, maar veeleer oplossen, eenen anderen vorm aannemen, zich voor de toekomst vormen. De zuurstof van landbouw en landbezit doordringt den nomadischen chaos. De Bedouïnen der woestijn hebben het land veroverd, zij vormen zich van zwervelingen tot landbouwers en gezetene burgers. Eene ontzaggelijke omwerking moet er plaats hebben, eer die verandering kan stand grijpen. Het is

(1) Namelijk den *Prediker*, het *Hooglied*, de *Klaagliederen* en *Esther*, in de vijf kleine boeken, die zij als eene afzonderlijke afdeeling der *hagographa* (waartoe ook de dichterlijke boeken, *Job, Spreuken* en *Psalmen*, benevens *Daniël* en de *Kronijken* behooren) bijeenvoegden.

(2) In de overzetting der zeventig en in de vulgata voeren de twee boeken *Samuëls* den titel van I en II *Koningen*, waardoor derhalve vier boeken der Koningen komen. De benaming is over het geheel juister en meer karakteristiek.

de voorbereiding van het monarchale tijdperk. De Rigters zijn eenigermate de voorloopers der Koningen. MOZES is het in geenen deele. MOZES is de profeet, de MOHAMMED, wien wel een ABOU BEKR in JOZUA, maar geene *Chalifen* volgen - en zij konden, 't ligt in den aard der geschiedenis, niet op hem volgen, omdat het volk ophoudt een zwervende en een veroverende stam te wezen.

De rigters zelve zijn kinderen van hunnen tijd, voortgebragt en in het leven geroepen door de gedurige invallen en overheerschingen der omliggende volkeren. Ja, tusschen hen en de koningen in, plaatste zich nog een merkwaardig, dikwijls door de geschiedschrijvers misbruikt[1] tijdvak, de priesterregering van SAMUËL, - misschien mogen wij er ook ELI bij rekenen, - aan wien ook de titel van rigter wordt gegeven, omdat men bij hem meermalen de beslissing van algemeene aangelegenheden gezocht heeft. SAMUËL is de eenige eigenlijke priestermonarch, als wij hem zoo noemen mogen. Op hem en nog bij zijn leven volgt de schaduwkoning SAUL; schaduwkoning zeg ik met opzet, althans in het begin zijner regering; SAMUËL is bijna meer monarch dan hij, SAUL in den beginne niet veel meer dan *dux ad vitam*, om telkens bij voorkomende gelegenheid in de bres te springen; eerst in het laatst van zijn leven wordt hij werkelijk koning en begint den naam te verdienen van *melech*, die, hetzij bij deze opgemerkt, de beteekenissen van *consulere, regere, posse*, raad geven, regeren en magt hebben, in zich vereenigt. Eerst DAVID, met wiens regering het 2de boek *Samuëls* aanvangt, is de eigenlijke koning.

Het zij, M.H., eene bijdrage tot beantwoording der vraag, welke de oorsprong was van het koninklijk gezag bij de Israëli ten; dat gezag is noch het patriarchale, noch het sacerdotale, maar alleen het ducale, en dat wel, zeer eigenaardig, niet, gelijk bij andere volken, het gezag van veroveraars, van een' PSAMMETICHUS, een' ASSUR, een' CYRUS, een' TAMERLAN, een' GENGISKHAN, neen, maar ontstaan uit weerzin tegen den priesterinvloed, uit verlangen naar uitwendigen band van eenheid; wat de magt betreft, langzamerhand eerst wezenlijk koningschap in den vol sten zin des woords geworden, en, voor zooveel het gezag betreft, electief, niet door de volks- maar door de Godskeuze, en onctioneel tevens; dit laatste evenwel niet noodzakelijker-

(1) Als bewijs namelijk voor de stelling, dat de Israelitische staatsvorm, in Mozaïschen aanleg, en in dit tijdvak, eene priesterregering was.

wijs, maar, ten gevolge van profetischen invloed; waarom van de dynastiën in het rijk der tien stammen dan ook verscheidene ongezalfd zijn gebleven.

Eene vierde opmerking strekke tot wederlegging van degenen, die de Israëlitische regering eene priesterregering noemen. Geen het minste spoor doet zich daarvan op in het boek der *Rigteren*. Nergens treden de bedienaars van de Godsdienst op den voorgrond; nergens hebben zij invloed op de leiding der algemeene belangen. Het ontbreekt zelfs geheel aan gemeenschappelijken band. In dit opzigt had *Kanaän*, althans voor eenen tijd lang, veel verloren. Zooveel wij uit de enkele trekken hier en daar kunnen bijeenzamelen, hadden de oude Kanaäniten eene soort van Theocratie, althans in ABRAHAMS tijd. Toen had men dáár, op den van ouds heiligen berg *Sion*, den MELCHITZEDEK, den koning der geregtigheid, in de vredes-stad *Salem*.

Salem schijnt dus toen het godsdienstige middelpunt voor den bond der reeds toen in twee deelen, noordelijke en zuidelijke stammen, gescheidene Kanaäniten geweest te zijn, dat wij, hoezeer van verre, en met waarschuwing om het rapprochement niet te ver te trekken, met de *Amphictyonen* der Grieken, misschien met *Washington* in de *Vereenigde Staten* mogen vergelijken. Zeer waarschijnlijk oefende het hierarchischen invloed uit.

Zoodanigen invloed nu heeft zeer zeker de priesterschap tijdens de Rigteren niet uitgeoefend. Trouwens, reeds onder MOZES en JOZUA stond het sacerdotaal gezag ver in de schaduw achter het profetisch-ducale van den eersten, het militairducale van den anderen. Wel stond de Tabernakel te *Silo*, alwaar de eeredienst voortdurend door de afstammelingen van AÄRON werd uitgeoefend; wel mogen wij onderstellen, dat de Israëliten, getrouw aan de Mozaïsche instellingen, dáár jaarlijks de hooge feesten gingen vieren; wel vinden wij de Godspraak, op wat wijze die dan ook gegeven zij, (ik voor mij vermoede, door het lot,) eene enkele maal geraadpleegd; maar dit is ook alles. Zelfs werd niet eens dáár, maar elders, op den berg *Mizpa*, de landdag gehouden, wanneer die voor eene enkele maal buitengewoon bijeengeroepen werd. De Leviten, overal in het land verdeeld, schijnen in stilte aan de beschaving voortgearbeid, en zich daarbij bepaald te hebben, zonder op de algemeene belangen eenigen invloed te hebben uitgeoefend. En dit was dan ook de bestemming, hun door MOZES wet aangewezen.

Als wij dan dit tijdvak eenen karakteristieken naam wilden

geven, het zou zijn die der *autocratie*, maar in den tegenovergestelden zin, waarin dit woord doorgaans gebezigd wordt, eigenmagtige regering. En juist zóó wordt het ook gekarakterizeerd in den titel van het boek; den titel, welken gij, op de Hebreeuwsche wijze, niet voor-, maar achteraan, in het laatste vers zoeken moet: ‘in die dagen was er geen koning in Israël, en een iegelijk deed wat regt was in zijne oogen.’

En zoo naderen wij langzamerhand ons doel. Ter loops heb ik u nog slechts te herinneren, dat de zoogenaamde Rigteren niet anders dan aanvoerders waren, die bij zware onderdrukkingen zich zegevierend aan het hoofd des volks stelden, aan wie de dankbaarheid of de eerbied voorts voor hun leven zeker judicieël gezag, welks gebruik echter geheel facultatief schijnt geweest te zijn, toekende; en wier titel *Schofetïm* aan de Suffeten van *Carthago* herinnert, zonder dat beider maatschappelijke stelling veel gelijkheid had. Even zoo ter vlugt merken wij op, dat het geheele hunnen naam dragende boek bestaat uit losse stukken, meestal levensberigten van de voornaamste Suffeten en verhalen van de door hen gevoerde oorlogen, waaronder de *heros* der heilige geschiedenis, de RUSTAM, de HERCULES der Israëliten, met eene bijzondere voorliefde, in al de trekken van zijn even zwak als sterk karakter geteekend wordt.

Plotseling volgen er nu, op die zonderlinge, woeste, maar belangwekkende biographie van den, door eigen schuld ongelukkigen, mislukten heros en volksredder, twee episoden, achter welke bij de Joden de allerkeurigst geteekende geschiedenis van HANNA en SAMUËL, bij ons de niet minder bevallige van RUTH en NAÖMI, eene allerpiquantste afwisseling maakt, die nooit nalaat den lezer van smaak te prikkelen.

De eerste van die episoden, welke ik thans echter buiten behandeling houden wil, doet ons in de Godsdienstige gesteldheid des volks eenen allerongunstigsten blik werpen, en ons de wijze, waarop de Israëliten met hunne Leviten omgingen, niet geheel ongepast vergelijken met die, welke de Popen in Rusland, nadat hun het heilige priesterkapje eerst was afgenomen, menigmaal van hunne leeken te verdragen hadden.

Het is niet deze, maar de daarop volgende, de laatste uit het boek der Rigteren, die ik ten onderwerp heb uitgekozen. En zoo zijn wij dan thans, na lang om den tekst heengegaan te zijn, eindelijk tot den tekst gekomen. Tekst, zeg ik, maar al ware 't ook, dat iemand uwer de *Divinationsgabe* zóóver bezeten had om zich te wapenen met een tekstboek, zou ik hem

toch verzoeken den tekst niet op te slaan, uit vreeze dat ik door het nalezen daarvan mogt worden gehinderd; - liever wil ik u dan, wat ik mijner gemeente zoo dikwerf doe, verzoeken, om den tekst te huis na te lezen. De tekst loopt over de drie laatste kapittels van het boek der Rigteren.

Zijne eerste woorden zijn: ‘En het geschiedde in die dagen, als er geen koning was in Israël,’ de laatste zijn even zoo: ‘in die dagen was er geen koning in Israël.’ Genoeg, M.H.! voor de karakteristiek van het geheele onderwerp.

Het geschiedde dan in die dagen, dat een man uit den stam LEVI zich twee vrouwen genomen had, eene gewoonte van die tijden, M. H! waarbij gij u ongetwijfeld reeds aan het allernaaste voorbeeld, HANNA en PENINNA, de vrouwen van ELKANA herinnert.

Eene van die twee, ze wordt *bijwijf* genoemd, en was dus waarschijnlijk de tweede in tijd, zeker althans de tweede in rang, komt haren pligt te vergeten. Ik vermoed, dat ze op heeter daad betrapt zal zijn geworden, dat althans de Leviet de flagrante bewijzen zijner schande gehad hebbe; naar de wet van MOZES had zij den dood verdiend.

Voor de geregte wraak des beleedigden echtgenoots vreezende, neemt zij de vlugt. Waarheen? dat behoef ik u niet te zeggen. Zij had hare ouders nog; - waar bergt zich een schuldig kind, anders dan aan de voeten van zijnen vader?

Niet te vergeefs had zij op de liefde haars vaders gerekend. Misschien, M. H! had zij niet al de schuld; misschien gaf het gedrag haars echtgenoots reden genoeg, om haar meser te beklagen dan te veroordeelen. o Zoo hard is het lot der vrouw dáár ginds dikwerf! Zoo menig hart, dat er warm klopt, maar zich ten bloede stoot tegen de scherpe hoeken van de hooghartige koelheid des mans!

Evenwel, na vier maanden haar gemist te hebben, komt de oude liefde, welker plaats de huisvrouw niet aanvullen kan, bij den Leviet weder boven. Een bewijs zeker ten gunste van háár karakter. Hij besluit haar bij haren vader te gaan terughalen. Hoe hij door de vrouw ontvangen zij, of het was met blijdschap en open armen, of wel met siddering voor zijne wraak, kan ik u niet zeggen, maar wel, dat er verzoening plaats had, verzoening en vergiffenis in hetzelfde huis, vanwaar hij haar het eerst als bruid had weggevoerd, en vanwaar ze nu, min gelukkig zeker, maar wijzer, veiliger voor het vervolg, bijna voor de tweede maal als bruid weder met hem toog.

Dit weet ik, dat de vader zich hartelijk verblijdde, toen hij

den schoonzoon komen zag, en dat hij hem drie dagen bij zich hield. Op den derden dag wil de Leviet vertrekken; de vader dringt echter aan op nog éénen dag vertoefs; den volgenden dag wederom, den derden dag beproeft hij het nogmaals; was het misschien, dat de teerhartige vader eenig voorgevoel had van leed, dat zijn kind zou overkomen, - vertrouwde hij misschien de vergiffenis niet geheel? Gij herinnert u, M.H.! hoe lang en hoe listig de oosterling, vooral op dit punt, dikwijls zijne wraak verbergt, om ze naderhand zooveel te zekerder en te vreeslijker te koelen. Ik waag het niet te beslissen.

De derde maal echter was de aandrang des schoonvaders te vergeefs, en de Leviet trekt, met zijne vrouw, en den jongen knecht dien hij bij zich had, met twee lastbeesten naar huis.

Op den eersten dag brengen zij het, tegen zonsondergang, tot aan *Jebus*, de bergvesting, toen nog in handen der Kanaäniten, later eerst door DAVID veroverd. Hier in te gaan en de gastvrijheid in te roepen, schijnt het naast bij de hand; de Leviet echter, streng getrouw aan zijne wet, wil zich bij geene heidenen ontreinigen, en liever zich de vermoeijenis van nog eenige mijlen getroosten, om bij volksgenooten eene broederlijke herberg te zoeken. Ach! hadde hij slechts voor de poorten van *Jebus* vernacht! Maar zoo is de mensch, zoo zijn zijne gangen! Eene onzigtbare hand stuurt hem met onwederstaanbare magt, waarhenen zij wil, en wij, wij zijn blind, werwaarts zij ons henen voert.

De naastliggende stad of vlek was *Gibea*, in *Benjamin*, dat hij juist bij het invallen van den nacht nog bereikte.

Met eene vreeslijk zwarte kleur, die wij straks zullen trachten weder te geven, maar waarvoor ons bijna de verwen ontbreken, staat dit *Gibea* in de kronijken van Israël geteekend; had de Leviet geweten, welke die stad was, hij had, op het gevaar van den nacht af, zich tot *Rama* toe begeven, al had het *voortslepen* moeten zijn. Maar, het was geschreven!

Reeds de eerste trek, dien wij er ontmoeten, bij de inkomst van den Leviet, is hoogst ongunstig, ongunstig dan vooral, wanneer wij ons in de zeden dier tijden verplaatsen: de gastvrijheid toch is in het oosten niet alleen[1], maar bij alle nog min ontwikkelde volken, eene van die deugden, welke men van zelf onderstelt, en wier gemis ons dadelijk aan de Kannibalen

(1) Vergl. hier vooral die zoo allerkeurigst, met Homerische naïviteit, geteekende episode uit ABRAHAMS geschiedenis: *Genesis* XVIII.

of aan die *Taurische Chersonesus* doet denken, waar de Grieksche oudheid de ongelukkige IPHIGENIA aan het bloedaltaar van DIANA plaatst.

Juist die eerste hoofddeugd ontbreekt dáár. Te vergeefs wacht de Leviet, in de poort der stad aangekomen, met vrouw en knaap, of niet een der hem aanblikkende en als met de oogen metende voorbijgangers hem noodigen zal, om bij hem in te treden en zijn brood te breken.

Eindelijk één, ja één, die vriendelijk naar hem toetreedt. Wie hij was? Een grijsaard, - ja, nog iets anders, - een vreemdeling gelijk de ander, die hier slechts tijdelijk zijne woonstede had. Een vreemdeling gelijk hij. Hij wist het bij ondervinding, wat het zeide vreemdeling te wezen in eene stad, waar onder meer andere, ook dat denkbeeld, dat alle humaniteit uitsluit, *ons* volk, en *niet ons* volk, zoo geheel op den voorgrond stond. ‘Vanwaar, waarheen?’ is de eerste vraag. ‘Naar het gebergte *Efraïms*,’ is het antwoord; de grijsaard zelf was ook vandaar. En als de Leviet voortgaat: ‘een dak slechts voor den nacht, voor mensch en lastbeesten vraag ik niets,’ valt hij dadelijk in: ‘Vrede met u, broeder! het is ook bij mij en tot uw gebruik, al wat gij behoeft; alleenlijk, om Gods wil, landsman! niet hier op de straat vernachten.’

Waarom niet? waarom die bezorgdheid? gij zult het aanstonds vernemen; hij wist het, in de straten van welk eene stad en van welk een volk die jonge, misschien schoone vrouw, den nacht onbewaakt zou doorgebragt hebben. o Hij kende ze, en sidderde voor den vreemdeling!

Hij wist het, en haast zich om zijnen gast aan de blikken der voorbijgangers in zijn huis te onttrekken. Dan, te laat reeds; reeds te velen hebben den vreemdeling op de straat zien zitten; wat deed ook een vreemdeling binnen de muren van *Gibea*, een vreemde vogel in onze stad?

Naauwelijks is hij met zijnen gast en diens echtgenoot aangezeten, nadat hij aan hem al die pligten vervuld had, die het gastregt voorschreef, of hij hoort buiten een hevig rumoer, een aantal woeste stemmen schreeuwende en slaande tegen de deur van zijn huis.

Een tooneel, M.H.! in dien nacht, waarvoor ik de verwen, indien ik ze ook op mijn palet had, verbergen zou, verbergen, omdat ik mij nog nimmer heb kunnen overtuigen, dat gruwelen, hoe scherpe en zwarte schaduwen zij ook aan het *Chiaroscuro* leveren, het schoone van een tafereel kunnen uitmaken;

en, is het ook, dat de eenvoudige kronijk ze vrijelijk vermeldt, de Grieken, de leermeesters van het ware schoon hebben ons geleerd, daarvoor eene gordijn te schuiven, gelijk voor het gelaat van AGAMEMNON, waar hij IPHIGENIA den goden moet offeren.

Genoeg is het, als ik u zeg, dat we ons hier, midden in *Israël* en geene honderd jaren na MOZES, als in die twee gruwelsteden verplaatst vinden, welker gezonken muren, met eeuwig bitterwater overdekt, in een dal der schaduwen des doods, nog heden den reiziger tuigen, hoe vreeslijk daar de wraak eenmaal was van den geduchten wreker dáárboven, die geene vijf onschuldigen vond in eene geheele stad![1]

Ik behoef u niets meer te zeggen van den vreeslijken eisch van het dierlijk gepeupel daar buiten de deur, een eisch, die zelfs daardoor niet vreesselijker in onze schatting kan worden, doordien hij eenen vreemdeling, eenen weerloozen, eenen bedienaar van de Godsdienst aanging.

Zoo u de geschiedenis niet vreemd is, dan weet gij, dat de eisch, die, blijkens het vervolg, aan den Leviet onbekend gebleven is, ontgaan werd, ja, maar toch de vrouw des Leviets in zijne plaats het offer der brutale volkswoede werd. Ik zeg, zij, *in zijne plaats*; het schijnt eene zware slagschaduw op het karakter van den Leviet te werpen; doch, ge zult misschien de moeite nemen om het verhaal te huis na te zien; ik verwittig u dan, dat in het 25ste vs. *de man* zeer wel kan zijn *de gastheer*, en dat men dus in de woorden: 'toen greep die man *zijn* wijf,' het woordje *zijn* niet als *zijn eigen, suam*, moet opvatten, maar in den zin van *ejus*, gelijk het Latijn dit naauwkeurig onderscheidt[2]. Alsdan komt de schuld op

(1) Indien aan iemand die Bijbelsche getuigenis, aangaande deze twee steden ongelooflijk mogt voorkomen, dan sla hij op: VAN KAMPEN, *Geschiedenis der Kruistogten*, Dl. IV, bl. 363, in de noot.

(2) De vulgata vertaalt: *pellicem suam*. Zoo doen ook TREMELLIUS en PISCATOR. De LXX heeft: *τῆς πολλαχῆς αυτοῦ*. CLERICUS geeft, met geheele weglating van het aangehechte voornaamwoord (pron. aff.) וֹ: *verum ei* (*seni*) *auscultare noluerunt homines. Arreptam tamen pellicem ad eos eduxit*. Uit den grondtekst (פִּילַגְשׁוֹ) laat het zich niet met zekerheid bepalen. Alles komt er op aan, wie hier 'die man', הָאִישׁ , is, òf de Leviet, òf de grijsaard.[1] FLAVIUS JOSEPHUS, die het geheele geval zeer verminkt (om zijne natie te sparen) mededeelt (*Antiq Jud.* lib V Cap. 2) zegt dat de inwoners van *Gibea* de vrouw geschaakt hebben.
[De opvatting van Ds.M. schijnt mij gewettigd. Vs. 24 biedt de grijsaard, die even te voren האיש בעל חבית genoemd is, aan, zijne dochter en het bijwijf des Leviten tot hen te brengen. Het volk wil op zijne woorden geen acht geven, maar gaat voort met woest rumoer te maken, en de man (dezelfde man van wien gesproken was) brengt nu dat bijwijf, d.i. des Leviten bijwijf, buiten, om te zien of die daad zelve meer zal vermogen om hen tot bedaren te brengen, dan zijne woorden.
Wanneer men, vs 25, ולא אבו לשמע opvat, gelijk men gewoonlijk doet, dat zij *zijn voorslag afsloegen*, dan wordt het onverklaarbaar, hoe zij zich toch een oogenblik later door de uitlevering van des Leviten vrouw laten bevredigen. Door mijne opvatting van deze woorden, en door האיש , vs. 25, van den grijsaard te verstaan, wint het verhaal veel in zamenhang en duidelijkheid. Bezwaarlijk echter kan ik gelooven, dat de Leviet van dit alles onkundig zou zijn gebleven. P.J.V.]

(1) Uit vergelijking met vs. 24a zou men zeggen: de laatste.

den grijsaard[1].

Maar dan, wat den Leviet zelven aangaat, die in huis, aan het vreesselijke rumoer daar buiten, wel merken kan, dat er het ergste plaats heeft, - wij, wij zouden den laatsten droppel bloeds gewaagd, liever als VIRGINIUS vóór APPIUS, haar het staal in de borst gedrukt en het dan tegen ons zelven gekeerd hebben, liever dan dat. Het is zoo, het teekent geen sterk, geen bruisend karakter; - dan verplaatst u voor een oogenblik in die ontroering, bij die onmogelijkheid om zich tegen zulk eene horde te verdedigen, - waar het leven er af te brengen, onverhoopte redding mogt heeten, en - edelmoedig is 't misschien minder, maar... herinnert u... 't was een bijwijf, hij had nog eene vrouw te huis. De man is slechts dáár waarachtig en waardig man, 't zij hier in het voorbijgaan gezegd, waar eene enkele onverdeeld zijn hart en zijne hand, en, waar 't nood is, ook zijnen arm en zijnen dolk bezit!

M.H.! wat er gebeurde, gij weet het; zoo neen, slaat het op bij den schrijver zelven, die in zijne kronijk de vrijheid bezat,

(1) Wat het aanbod van den grijsaard betreft, om zijne eigene dochter op te offeren (vs 24), men legge daar naast, tot parallel, eene dergelijke handelwijs van LOTH (*Genesis* XIX, vs. 8) en herinnere zich dan daarbij, dat, bij den oosterling, de pligten der gastvrijheid boven alle andere, boven die van bloedwraak en eer, boven de eer ook van vrouw en dochter gaan. Wie met de oostersche zeden bekend is, zal zich misschien, uit reistogten der karavanen, voorbeelden van al zeer ver gedrevene voorkomendheid jegens den gastvriend herinneren. Het is iets vreemds, bij de jaloezij die den oosterling zoo algemeen eigen is, en die zeker met zijne denkbeelden van eigendomsregt op de vrouw in verband staat. Hij schijnt, in sommige gevallen, den gastvriend als een ander *ik* te beschouwen.

om het met eigene woorden te noemen. Het tafereel van zulke gruwelen, het moge den polemischen geschiedschrijver vergund worden, den Protestant, die de ijsselijkheden van den dertigjarigen oorlog, die *Maagdenburg* en TILLY, PAPPENHEIM en de *Croaten* te beschrijven heeft, den Hollander, die zijner natie de Fransche tirannij te *Bodegraven* en *Zwammerdam*, den Rus, die ze te *Moskou*, den Duitscher, die ze te *Lubeck* zijnen landgenooten heeft te schilderen, - zulke gruwelen, ze blijven verre van het tafereel, van den romantischen zoowel als van den pragmatischen geschiedschrijver, en worden ze aangewezen, dan zij het met de vlek van eenen traan om den diepen val der menschheid.

De rampzalige Israëliten! En toch, let op, het heeft kennelijk zoo moeten wezen; ontwaart ge hier niets van die ontzettende hand, die uit die wolk, die ons overal onzigtbaar volgt, op haren tijd naar haar offer grijpt? Zoude het koor, wanneer wij hier eene der oude Grieksche tragediën voor ons hadden, hier niet eene *Νεμέσι πτερόεσσα* te zingen hebben?

Il y a quelque chose de providentiel là dedans! Vergeeft mij dat ik mijne uitdrukking aan eenen *profane* ontleen; karakteristieker wist ik er geene te vinden, om u aan te wijzen waarop ik doel; - en, weest zeker, 't is niet die karikatuur van den *doigt de Dieu*, waaraan ik u wil doen denken, dien mislukten wraakvinger, die op het geheele werk des zoo effectmakenden, maar in den grond niets dan de zenuwen schokkenden romans, de zwarte slagschaduw werpt van ongeloof aan, van karikatuur van de Voorzienigheid, - niet die vergelding van den *chourineur*, die eerst dan tot inwendig bewustzijn van een albestuur, en dat nog een dood, blind, onzigtbaar werktuig eener fatale geregtigheid komt, wanneer het *couteau-poignard* van de squelette hem doet erkennen: *il est juste, j'ai chouriné, l'on me chourine*!

Neen, M.H.! heiliger en zedelijker is de vergelding, die ik bedoel, ofschoon het niet dan met huivering en vragenderwijs is, dat ik het waag eene slip op te ligten van den sluijer, die de wegen des Eeuwigen Geregtigen dekt; vragend alleen: is er verband tusschen misdaad en straf? is er verband, om het den Israëlieten te leeren, dat zijne heilige wet niet straffeloos overtreden wordt, dat de doodstraf, in Zijne wet bepaald, niet ontdoken, dat het ijverwater niet op de aarde uitgegoten is, al eischt het de echtgenoot niet, en al heeft de vader gedaan wat dáár nooit een vader zijn kind zou geweigerd hebben? - -

Den volgenden morgen vroeg vindt de Leviet zijn bijwijf op den drempel van het huis liggen, dat ze als met de armen nog omhelst, waar ze als voor geknield ligt, om te klagen, wat de mond der levende niet zou gewaagd hebben uit te spreken; de ongelukkige! 't was hare laatste stuiptrekking geweest!

De Leviet heeft te veel van het rumoer van den nacht gehoord, zelf te veel angsten uitgestaan, om niet aanstonds de oorzaak van den dood der rampzalige te begrijpen. En nu, M.H.! nu ontbrandt er in zijnen boezem een *Etna* van wraakvuur, een ziedende lavastroom van woede, die men, ook zonder Oosterling te zijn, begrijpen kan, en die ik ook hier niet schilderen wil; - maar, mannen, echtgenooten! ik vraag u slechts eenige oogenblikken nadenkens, eenige oogenblikken van uwe verbeeldingskracht, en gij zult het begrijpen en regtvaardigen tevens, dat, bij de slagtoffers van zulke misdaden, de wensch van DOMITIAAN kan opkomen: één hals aan het gansche volk der vijanden, en een slagzwaard er bij, om dien af te houwen; dat er in zulke tijden wraakgruwelen gepleegd worden, die de menschheid doen ijzen en toch menschelijk zijn, en niet beneden de menschheid, dan voor hen, die er zelven beneden zijn.

Gij begrijpt den Leviet, hoe hij met drooge oogen, - want in zulk een leed verkwikt geen weldadige traan de brandende vensters van het door inwendig vuur verteerde gemoed, - hoe hij inwendig wraaksnuivend en met ziedend bloed uit *Gibea* wegsluipt, en, nog eer hij de poort uit is, zijn vreesselijk verdelgingsplan reeds beraamd heeft, het plan om de puinen eener gansche stad ter wraakzuil aan de gedachtenis der rampzalige geliefde te stellen.

Ge begrijpt hem, hoe die vreesselijke gedachte, den ganschen weg over, zijn eenige denkbeeld, zijn lieveling, de troetelpop zijner verbijsterde verbeelding is; hoe hij reeds trippelt en stampvoet van blijdschap, als zijne verbeelding hem de rookzuilen van *Gibea* en het angstgeschrei harer geschondene maagden, en de stervende kreten der opgesnedene vrouwen voorspiegelt; gij begrijpt de drijfveer zijner symbolische handeling, en de woeste blijdschap, waarmede hij, te huis gekomen, het lijk dat hij, onbegraven, ten medgezel op de reis, dat hij in ijlende wraakkoorts toegesproken, misschien meermalen, in den stillen nacht, als hij vernachtte onder den blaauwen hemel tusschen de woeste bergen, in eenen ravijn der rotswegen, en met de aan den horizont door het maanlicht scherp en zwart uitgesnedene, als

wraakspoken zich verheffende, rotspunten, tot eenige getuigen; als hij dat lijk, zeg ik, ten medgezel op de reize met zich gevoerd, te huis gekomen in stukken houwt, even zoo vele als er stammen in *Israël* ter wrake op te roepen zijn. Gij begrijpt het, hoe op dat oogenblik de woorden: vaderland, medeburgers, broederschap, *Israël*, Jehova, zijne door de kreten der wraak vervulde ooren te zeer uit de verte bereiken, om gehoord te kunnen worden.

Zoo vreesselijk eene symboliek was er nog nooit tot *Israël* gesproken; zoo vreesselijk was de bloedbrief niet, toen SAUL de in stukken gehouwen runderen zijns vaders door de stammen rondzond, met de bedreiging: alzoo zal men een iegelijk doen, die niet met SAUL en JONATHAN optrekt tegen de Filistijnen!

Het was - menschenvleesch; de stukken eener vrouw.

M.H.! het eerste bedrijf van het bloedige trenrspel is gecindigd. Het tweede verplaatst u te *Mizpa*, waar de buitengewone landdag gehouden wordt. De wraakboden hebben geheel *Israël* doen opkomen als één eenig man; 't zij dan alleenlijk opgewonden door de toegezonden bloedige symbolen, 't zij dat hun de beteekenis er bij verklaard was geworden.

De Leviet is zelf in het midden der opgewonden volksvergadering. Met die eigenaardige liefde voor *het woord*, den ouden kronijken eigen, legt de geschiedschrijver hem het verhaal in den mond, - en geheel natuurlijk en plastisch is het, dat het bloot verhaal is, zonder een' enkelen uitroep van persoonlijk gevoel of wraakeisch, - het verhaal, zeg ik, van de gepleegde gruweldaad, de oorzaak waarom ze buitengewoon opgeroepen zijn. Met siddering en afgrijzen wordt het verhaal aangehoord, en toen de Leviet, na zijn laatste woord gesproken te hebben: ‘Ziet, gij allen zijt kinderen Israëls, geeft hier voor ulieden woord en raad,’ - toen hij zwijgt en niets meer te zeggen heeft, is de roep, die de luisterende stilte afbreekt, hetzelfde dat de Ephraïmiten reeds dadelijk getuigd hadden: ‘Zulks is niet geschied, noch gezien, van dien dag af dat de kinderen Israëls uit Egyptenland zijn uitgetogen, tot op dezen dag; legt uw harte daarop, geeft raad en spreekt.’

Een oogenblik hier afbreking van den draad, M.H.! Er is, en 't is niet enkel door de bestrijders der openbaring gedaan,

van deze geschiedenis dikwijls misbruik gemaakt, als een bewijs van de grofste onzedelijkheid in *Israël*. Ik zou zeggen, ze bewijst juist het tegendeel. Juist dat gezegde: zoo iets is nimmer geschied, - het is eene schandelijke daad en een dwaasheid in *Israël*; - juist dat deelnemen van het gansche volk aan de wraak van één enkel' persoon, het tuigt van aller afgrijzen, het tuigt dat *Gibea* eene uitzondering was, dat *Gibea* met regt, naar de wet, mogt en moest uitgeroeid worden uit *Israël*.

En hier eene tweede opmerking: wat zonde ook *Israël* ooit ten laste gelegd heeft kunnen worden, hoe sterk ook die, aan het Oosten zoo eigene, trek naar zinnelijken wellust bij hen moge uitkomen, nooit die gruwel, waarvan *Gibea*, het *Sodom* in *Israël*, bij uitzondering een enkel voorbeeld oplevert. Nooit die gruwel, welke in *Rome* eenmaal zoo vreesselijk heerschte, van den curulenzetel in de senaatszaal af, tot de *angiportus* en *trivia*; die de namen der keizers, van CAESAR af, *omnium mulierum virum, omnium virorum mulierem*, tot aan HELIOGABALUS toe, met immer zwarter wordende brandvlek merkte; die gruwel, in *Griekenland* op de schoonste eeuw, op de eeuw van PERICLES drukkende, van welken wij, - indien er SOCRATES van is vrij te pleiten, indien hij al *sanctus paederasta* was, en ALCIBIADES waarlijk van zijne zijde is opgerezen, *non aliter quam filius a patre debet*, gelijk NEPOS zegt, - van welken wij toch weten, dat zij hem aan hunne denkbeelden van het *χαλόν* vastschakelden, van welken wij weten dat zij slechts dàn hem veroordeelden, als hij, - maar neen, ik mag het hier niet vermelden, en moet u wijzen op de tooneelen zelve, die ARISTOPHANES, de Atheniensers kennende, hun voor oogen durfde voeren, ik mag u alleen herinneren, dat de dichter van het *ἐρασμίη πτελέα* er den mirtenkrans der poëzij om mogt slingeren, zonder dat deze in de oogen zijns volks den glans van het *χαλόν* verloor.

Neen, dáár was *Israël* vrij van, en het zij ons een bewijs, dat de zedelijkheid van het menschdom, het gevoel voor het schoone en goede, in zich zelve verdorven is; dat de mensch, zonder goddelijke voorlichting, voor alle afdwalingen gevaar loopt; dat het flikkeren van zijn eigen verdorven gevoel voor het schoone, waar het goddelijk licht ontbreekt, hem zelfs van den zwartsten modderpoel de oppervlakte kan vergulden. Het zij een bewijs, dat PAULUS geen enkel woord te veel gezegd heeft in de schets, waar hij zijnen brief aan die van *Rome* mede begon. *Israël*, moge ook een enkele zijner koningen het vergeten,

en vreemde schande[1] voor eenen korten tijd geplaatst hebben naast de gruwelijke offervuren, waardoor de afgodspriesteren hunne zonen, den Moloch ter eer, deden doorgaan, - *Israël* zelf bleef getrouw aan het goddelijk gebod, hun na den uittogt uit *Egypte*, door MOZES mond, tot eeuwige inzetting gegeven: 'Zijt heilig, want ik ben heilig! Onder u zal geen schandjongen gevonden worden[2].'

Het besluit der vergadering was, wat een ieder van u vermoedt. Straf over *Gibea*, en wel zoo, dat allen zwoeren niet naar hunne huizen terug te keeren, voor de wrake volvoerd was. Trouwens, naar de wet van MOZES, had *Gibea* den burgerlijken dood verdiend; 't was een gruwel, die uit *Israël* moest uitgeroeid worden. Onze hedendaagsche begrippen, een wetboek van crimineele strafvordering, zijn dáár, ik heb het u niet te herinneren, van geene toepassing; en er ligt in dat eigenaardige denkbeeld der minder beschaafde volken, dat een geheel huisgezin of stad boet voor de misdaad van éénen, misschien nog iets anders, dan die ruwe woestheid, die het eenige is, wat er voor den oppervlakkigen beschouwer in uitkomt; maar die hij toch bezwaarlijk op *Japan* b.v. en op honderde staten der oude en nieuwe wereld kan toepassen. Misschien is het veel meer een droevig, door de ondervinding opgedaan gevoel; want, M.H.! zoo geheel toevallig is het toch niet, dat de mensch afgeweken is van den eersten grondregel, van het strafwetboek der natuur. De mensch is niet bloeddorstig enkel uit bloeddorst.

Boden van den landdag werden er alzoo gezonden naar den stam van *Benjamin*, die, 't laat zich begrijpen, niet op deze vergadering tegenwoordig geweest was, met last om in naam van *Israël*, in naam van de Wet en van Jehova zelven, wiens eer zoo flagrant op den heiligen grond geschonden was, de uitlevering van de schuldige stad te eischen; niet, merkt dit op, om *Benjamin* zelven tot uitvoering van de straf aan te manen; dat lag niet in 't begrip van die tijden, bij welke zelfs het denkbeeld van scherpregter onbekend was, en toen alle strafregt, alle goëlaat, zelfs dat voor de eer van Jehova, eene wraakoefening, óf, om het juister uit te drukken, een bloedregt was, dat het verbrokene evenwigt van de schaal der geregtigheid door wraakoefening moest herstellen.

(1) I Koning XV: 12; vgl. XIV: 24.
(2) Deuteron. XXXIII: 17.

We zouden mogen verwachten, dat *Benjamin* aan dezen eisch des geregts hadde toegegeven, of op zijn allerminst, die van *Gibea*, wilde hij ze al redden, voor eeuwig van zijnen bodem en zijne stamregisters zou verbannen hebben.

Dan, M.H.! gij kent, uit oude en nieuwe geschiedenis, het uitwerksel van gekrenkten stam-en familietrots, hoe menigwerf hij zich euvelmoedig tegen het zwaard der geregtigheid geharnast heeft.

Wij hebben bovendien grond om te vermoeden, dat *Benjamin* over het geheel een woeste, oorlogzuchtige stam geweest is, van welken JAKOB niet te vergeefs in zijn profetisch gezigt op zijn sterfbed voorspeld had: '*Benjamin* zal als een wolf verscheuren, des morgens zal hij roof eten en des avonds zal hij buit uitdeelen.' En wij mogen er eindelijk bijvoegen, misschien had wel *Gibea*, voor het ergste vreezende, zich reeds vroeger in de armen van zijnen stam geworpen, zich van bescherming verzekerd, en er dus eene zaak van eer van gemaakt.

Genoeg, *Benjamin* beantwoordt den fécialen eisch met eene daad, welke met formele oorlogsverklaring gelijkstaat; hij trekt uit en legert zich bij *Gibea.* De boden kwamen alzoo onverrigter zake te *Mizpa* terug, en wat nu te doen?

M.H.! hoezeer ik met het woord *preek* begonnen ben, zoo gevoel ik toch te wel, dat het hier de plaats niet is, om eene *moralité* aan de geschiedenis te knoopen. Evenwel zal het toch niet geheel kwalijk geplaatst zijn, op te merken, dat het hier de wijste niet alleen, maar ook de beste, de door godsdienst en wet geindiceerde weg was, af te trekken en het oordeel aan Jehova zelven over te laten, Hem, die eenmaal *Sodom* en *Gomorrha* lang gedragen maar op zijnen tijd toch gestraft had, en, waren er vijf regtvaardigen geweest, niet gestraft zou hebben. In geen geval althans is het te regtvaardigen, het noodlottige besluit, dat *Israël* nam, en dat zeer zeker Jehova's ongenoegen na zich moest slepen, het besluit tot den eersten burgerkrijg in Israëls stammen.

Dan, M.H.! wij weten het, waar eenmaal de stamtrots beleedigd, het provincialisme opgewekt, de hartstogten der volksmenigte opgewonden zijn, daar wordt de stem der wijsheid en der godsdienst, indien nog enkelen haar durven verheffen, indien er nog een enkele MENENIUS AGRIPPA moed en kalmte genoeg bezit, om haar te durven spreken, daar wordt ze bezwaarlijk gehoord, en doorgaans onder de woeste kreten van door vermeend of wezenlijk onregt getergde wraak versmoord.

Zoo was 't ook in *Israël*, 't Gold nu *Gibea* niet alleen, maar geheel *Benjamin*. Oorlog aan *Benjamin*! zoo bitter, dat ze voor eeuwig hem de broederschap opzegden, en eenen duren eed zwoeren: ‘vervloekt zij een iegelijk, die zijne dochter aan eenen Benjaminiet ten huwelijk zal geven.’

Edoch zoo gemakkelijk viel de wraakoefening niet, als de opgewondene menigte zich wel mag hebben voorgesteld. Of schoon *Benjamin* tegen *Israëls* 400,000, die het zwaard togen, slechts 26000 strijdbaren had te stellen, zoo vochten dezen, met al den moed der vertwijfeling, op hun eigen bergachtig grondgebied. Zij schijnen daarenboven ongemeen geoefend tot den krijg geweest te zijn, te oordeelen althans naar het getal van 700 slingeraars, van welke het als eene bijzonderheid vermeld wordt, niet alleen dat zij *ambidexter* (regtsch en linksch) waren, maar tevens dat zij slingerden op een haar af, dat het niet miste. Welk een voordeel dit bij de toenmalige wijze van strijden geven moest, zal aanstonds in het oog vallen, wanneer wij ons slechts herinneren aan de overmagt, die wij door ons geschut en geweervuur op onbeschaafde volksstammen; aan de overmagt zelfs, die de geoefende scherpschutters 't zij in de *guerilla's* der bosschen, of in den vestingkrijg, op den zich bij het openen der loopgraven blootstellenden vijand hebben.

Niet alle tien stammen trokken echter te gelijk tegen *Benjamin* op; 't is misschien nog iets ridderlijks, een zeker gevoel van regt aan hunne zijde, dat er slechts één, - als 't ware man tegen man, stam tegen stam, - als ten Godsoordeel optrekt. De Godspraak, door het lot geraapleegd, had daartoe *Benjamins* nabuur *Juda* aangewezen.

Juda evenwel, hoezeer veel talrijker dan *Benjamin*, dolf ditmaal geheel en al het onderspit, en zoo volkomen sloeg de schaal des krijgs naar gindsche zijde over, dat er 22,000 *Judaëers* op het slagveld bleven, zonder dat de *Benjaminiten* eenig noemenswaardig verlies schijnen geleden te hebben; iets dat in geenendeele ongeloofelijk zal voorkomen aan dengenen, die met de Romeinsche geschiedenis bekend is, welke evenwel, 't zij in het voorbijgaan herinnerd, niet altijd, vooral voor zooveel de gebeurtenissen in het verre Oosten betreft, vrij is van die militaire bluffen, welke ons onwillekeurig aan de heldendaden der *Gasconjers* herinneren.

Ontmoedigd, schoon ook nog niet geheel gedemoraliseerd, staat het volk weenende voor het aangezigt van Jehova en vraagt de Godspraak: Zal ik ten tweedemaal optrekken tegen

‘*Benjamin*, mijnen broeder?’ - iets wat ze de eerste maal niet gedaan hadden - en thans is het antwoord: ‘Ja, trekt op.’ - Ze trekken op, en ook ditmaal wederom behaalt *Benjamin* eene zege, die door hem, zoo 't schijnt, wederom voor kleinen prijs gekocht, de andere stammen op 18000 strijdenden te staan komt.

En nu staan ze voor de derdemaal; - moeten ze op den eenmaal ingeslagen weg voortgaan? - Eer zij echter het wagen, voor de tweedemaal der Godspraak de aanwijzing af te vragen, houden zij eenen plegtigen verbondsdag, een lijkfeest misschien tevens voor de gesneuvelden; een lijkfeest, met tranen en slagtofferen en brandofferen, voor het aangezigt van Jehova en zijne verbondsarke; eenen geheelen dag van rouw. Misschien, M.H.! of ik vergis mij, ligt er het denkbeeld in, om Jehova te verzoenen, en, want zulk een denkbeeld behoeft ons dáár niet te bevreemden, om hem tevreden te stellen. En daarop aan den avond van dien somberen dag, vergaderen ze zich voor Jehova's aangezigt, om nog eenmaal het heilige lot te raadplegen; angstig is aller gespannen verwachting, wanneer de vraag, ditmaal in zoo ernstige en sprekende bewoordingen vervat, eene vraag, M.H.! die zij dáár hadden moeten doen, eer zij voor de eerstemaal ten strijde optrokken, - wanneer de vraag aan den eerwaardigen PINEHAS, AäRONS kleinzoon, wordt opgedragen: ‘Zal ik nog meer uittrekken ten strijde tegen de kinderen *Benjamins*. mijns broeders, of zal ik ophouden?’ Angstig en gespannen is de verwachting, zeg ik, zoolang PINEHAS in den heiligen *Ephod*, het symbool der wijding van de Twaalf Stammen *Israëls*, in des Heeren heiligdom vertoeft, om den wil te vernemen, die over 't lot van dien krijg beslissen zal. Angstig, hoe aller oogen, aller ooren naar hem gerigt zijn en - ‘JA,’ is het ontzettende woord, ‘ja, uwe offers zijn niet aangenomen;’ maar tevens het woord, het bevel er bij: ‘Trekt uit, want morgen zal ik hem in uwe hand geven.’[1]

(1) Wij zien hieruit, dat wij de episode plaatsen moeten in het eerste deel van het tijdvak der Rigteren, dat van den intogt van *Kanaän* af, tot aan de verkiezing van SAUL toe, nagenoeg vijfdehalve eeuw duurt. Dit terugspringen in de tijdsorde der geschiedenis, door den zamensteller van het boek, bevestigt ons te meer in onze gedachten omtrent het oogmerk, dat hij met het opnemen en rangschikken van dit voorval gehad heeft. SAUL zelf, in het begin van wiens regering het boek misschien opgesteld is, had, van dezen kant, reden te meer om er belang in te stellen.

Morgen alzoo de bloeddag, de dag van Jehova's wraak! Ditmaal, M.H.! is *Israël* tevens behoedzamer. Is *Benjamin* geoefend in de wetenschap des krijgs, ditmaal wordt er kunst tegen kunst gesteld; en wel juist die krijgslist, welke, hoe medelijdend ook de hedendaagsche *strategie* er op moge nederzien, toch tot heden, op hoeveel verschillende wijzen ook gemodificeerd en gemasqueerd, nog doorgaans het eenvoudige middel is, waardoor de groote meesters der kunst het groote schaakspel des krijgs beslissen, dezelfde, die de schrandere JOSUA eenmaal tegen *Ai* had aangewend, namelijk, - het achteromtrekken, en alzoo tusschen twee vuren brengen, van de vijandelijke slagorde.

Op den volgenden dag valt *Benjamin*, den vijand voor de derdemaal op *Gibea* ziende aanrukken, met al den overmoed van twee beslissende zegepralen, op hem aan; *Israël*, volgens afspraak, met de omgetrokken hinderlaag, wijkt en deinst, alsof het, in spijt van de bevelen der aanvoerders, gedemoraliseerd de vlugt zal nemen; *Benjamin* volgt, al wat in de stad wapens voert, trekt na, reeds zijn er een dertigtal achterblijvers nedergehouwen, reeds is men een eindweegs buiten het gezigt van *Gibea* gekomen, als op eens een vreesselijk krijgsgeschrei achter hen opgaat, en tegelijk eene ontzettende rookzuil van de in brand gestoken stad ten hemel dwarrelt, tegelijk de vlugtende vijand zich omwendt, en zijn krijgsgeschrei met het gindsche vereenigt. En nu, met al de vereenigde kracht van getergde wraakzucht en verzekerdheid der overwinning, valt hij op het ingesloten heir aan.

Den uitslag behoef ik u naauwelijks te vermelden; M.H.! Gij vooral, die aan den oorlog en deszelfs kansen niet vreemd zijt, gij beseft het levendig, hoe overmoed en moed tegelijk verplet en verslagen zijn, hoe vlugten de eenige uitvlugt is, en wie vlugt, wie op zulk eene kampplaats vlugt, ook dat weet gij beter dan ik, die is reddeloos verloren.

En dat waren zij dan ook, *verloren*; bloedig was het wraakoffer, dat *Israël* den gevallenen broeders van de twee vorige dagen nazond; geen lijfsbehoud werd ergens den vlugtenden toegestaan; ‘zij *vertraden* hem,’ zegt de geschiedenis; van de 26000, die van *Benjamin* uitgetogen waren, waren er slechts 600, aan wier wanhopigen moed het gelukte, zich door te slaan tot aan een door de natuur versterkt rotsgebergte in de woestijn, *Rimmon* genaamd, waar zij voortaan veilig en ontoegankelijk waren. Zeshonderd mannen! het overblijfsel van den stam uit RACHELS tweeden zoon, JOZEFS broeder, uit een' stam, die een-

maal, toen zij uit *Egypte* trokken, 35,000[1] strijdbare mannen in *Israëls* slagorden geleverd had; zeshonderd man!

Zij was gewroken, het geschondene bijwijf van den Leviet!

M.H.! wij zijn gekomen aan het laatste deel van het bloedige drama.

Duur was de zegepraal geweest en bitter beschreid het bloed waarvoor ze gekocht was, maar duurder en treuriger dan dat, het bloed, aan welks stroomen een der twaalf broederen, bijna doodgebloed, lag te zieltogen. Het was eene zegepraal, waarmede de jammer van HORATIA, toen haar broeder den buit des gesneuvelden bruidegoms naar den Capitolijnschen JUPITER droeg, waarmede de veeten van ETEOCLES en POLYNICES, die eenmaal *Thebes* veste van bloed deden rooken, om de overmaat van leed, waarmede zij betaald werd, slechts in de verte kunnen vergeleken worden.

Om ze te gevoelen, die leêgte, welke deze verdelgingskrijg in *Israël* gemaakt had, moet gij u verplaatsen bij hen, in hunne denkbeelden van stamregt en landbezit, erfelijk en heilig; - want het was, bij het lot, door Jehova gegeven voor alle volgende geslachten, het land, door de Abrahamitische belofte reeds heilig, geheiligd ten tweeden male door die lotsverdeeling, zoo als nooit aan eenig ander volk de vaderlandsche bodem heilig heeft kunnen zijn; - dat familie-landbezit, voor welks behoud zelfs het regt der erfdochteren, in *Egypte* en elders vreemd, in de Mozaïsche wet was opgenomen[2], waarvoor zelfs het voor de zedelijkheid zoo ongunstige leviraatshuwelijk met de weduwe des kinderloos overledenen broeders, met meer andere eigene beschermwetten, was ingesteld.

Het was, en dit is van nog hooger belang misschien, het was een stam vernietigd uit het heilige twaalftal, dat eenmaal in de woestijn zich rondom de tenten van Jehova gelegerd had, een uit het twaalftal zegeningen van JAKOBS sterfbed; het was, M.H.! om u alles te zeggen, het was een der edelsteenen gescheurd uit den *Ephod*, waarmede AÄRON voor Jehova's aangezigt stond!

Ze gevoelen het wat zij gedaan hebben, in ijlenden over-

(1) *Numeri* I. Geheel *Israël*, te zamen, telde toen ruim 600,000 man.
(2) *Numeri* XXXVI.

moed, zonder Hem te vragen, die de hoogste Koning en Wetgever was in *Israël*; wat het gevolg was geworden van den eersten der burgeroorlogen. Het feest, dat ze vieren na de zegepraal, het is geen feest, zoo als ze gewoon waren, wanneer Jehova hun de zege over DAGON of over MOLOCH verleend had.

Ge leest het, M.H.! in hunne annalen: ‘Zoo kwam dan het volk tot het huis Godes, en zij bleven daar tot op den avond voor Gods aangezigt, en zij hieven hunne stemmen op en weenden met groot geween, en zeiden: “o Heere, God van *Israël*, waarom is dit geschied in *Israël*, dat er heden een stam van *Israël* gemist wordt.”’

Die stam moest, het kostte wat het wilde, die bijna afgehouwen boom moest bij het leven worden bewaard. Dat land kan niet woest blijven, als een *sacrum* in het midden der heilige erve JAKOBS. Er mogen misschien nog meer Benjaminiten overig geweest zijn, dan die 600, waarvan de geschiedenis gewaagt, er waren, en dit zegt alles, er waren geene vrouwen! De vreesselijke, de vreesselijkste van alle *Bellonen*, de burger*bellona*, had zelfs geene enkele der zusteren, geen kind in moeders lijve gespaard!

Ik heb het u reeds gezegd, zij hadden gezworen, geen van allen zou zich met eenen Benjaminiet verzwageren! - Wat raad hier?

Het valt ons, M.H.! gemakkelijk hier te moraliseren: die eed was niet geldig, die moest wijken voor hooger belang, te meer nu de wraak te over geboet was; wij gelooven ook wel, hadden zij zich tot de godspraak gewend, ja, hadden ze slechts PINEHAS om raad gevraagd, dat hij hun alzoo zou geraden hebben; maar zoo wijs was men in die dagen nog niet, om ontslag van den eed bij den priester te zoeken: JEPHTA's voorbeeld wijst ons genoeg den eerbied aan, dien men destijds, - en is hij den min beschaafden volkeren niet altijd eigen? - dien eerbied, dien men voor den eed had; en bovendien Jehova had geholpen; Zijn naam was gemengd in den heiligen krijg, aan Hem was bij 't begin van dien oorlog de eed gezworen; voor dien eed, in dat geval, bevatte de Mozaïsche wet, naar de letter althans, geene lossing.

Er wordt dus een middel gezocht, een middel, waaraan wij, aan de eene zijde, de radeloosheid des volks, aan de andere zijde tevens het volslagen gebrek aan denkbeelden van maatschappelijk regt en orde opmerken. Ééne stad, *Jabes* in *Gilead*, had verzuimd op te komen, had geen deel aan den broe-

dermoord en den rouw van *Israël*; maar had daardoor ook tevens zich onttrokken aan hetgeen heilig en pligt was, of heilig gehouden werd. Op hun hoofd moest de onbezonnen eed nederkomen. Twaalf duizend strijdbare mannen trekken uit, met bevel om alles met de scherpte des zwaards te slaan, en niets te verschoonen dan alleen de ongerepte maagden, en die hier in de vergadering te brengen. Aan de verwachting voldoet echter de uitkomst niet; want slechts 400 dochteren werden er medegebragt, en er zijn dus minstens nog tweehonderd, die naar akker vragen, indien zij het zaad *Benjamins* zullen voortplanten.

Eene vergadering der oudsten wordt belegd. Het eenparig gevoelen is: de erfenis moet niet alleen in den stam van *Benjamin* blijven, maar ook moeten aan dezen vrouwen verschaft worden. Maar hoe? door wat middel? De schranderheid van eenen der oude wijzen weet een middel uit te denken, een middel, dat ons van verre herinnert aan den roof, onder dergelijke omstandigheden, eenmaal door de bandieten van ROMULUS op de dochteren der Sabijnen gepleegd; maar dáár voorzeker min onedelmoedig, beter te verdedigen dan hier, waar de eenige verdienste, die wij er in kunnen opmerken, de schranderheid, de gevatheid in alle omstandigheden is, die aan Israël, van zijnen stam- en raadsheer af, ten allen tijde is eigen geweest.

De raad, door de oude wijzen, zeer zeker in het diepste geheim gegeven, is deze: ‘*Geven* kunnen wij, noch iemand der onzen, u onze dochteren, dat belet onze eed; maar weldra is er een godsdienstig feest te *Silo* bij den tabernakel; wacht daar in hinderlaag, wanneer de dansende maagden zullen uitkomen, en dat een iegelijk uwer er ééne van roove zich ter vrouw. En wanneer de beleedigde vaders en broeders tot ons zullen komen, om regt tegen u te vragen, dan zullen wij hun zeggen: weest hun om onzentwil genadig, en wat uw' eed aangaat, weest daaromtrent gerust; gegeven hebt gij ze niet, ze zijn geroofd en ze zijn thans echtgenooten van landbezitters, zoo rijk als ze in geen der stammen Israëls ten bruidegom gevonden hadden.’

‘En de kinderen *Benjamins*,’ zoo eindigt de kronijkschrijver, ‘deden alzoo, en voerden naar hun getal wijven weg, van de reijende dochteren die zij roofden; en zij togen henen en keerden weder naar hunne erfenisse, en herbouwden de steden en woonden daarin. Ook togen de kinderen Israëls te dier tijd vandaar, een iegelijk naar zijnen stam en naar zijn geslacht;

alzoo togen zij uit vandaar, een iegelijk naar zijne erfenisse.’

En nu, M.H.! gij zoudt meenen dat ik mij schaamde, wat ik beloofd heb mij niet te zullen schamen, indien er datgene aan ontbrak, wat bij elke preek behoort, en dat achteraan of gezet, of gehaakt, of gesmeed, of gegroeid mag wezen, maar toch altijd, *fataliter*, achteraan komt.

Moge de toepassing uit een tweetal antwoorden op even zoovele vragen bestaan.

De eerste is, vanwaar is de oorsprong van dit geschiedverhaal, en hebben we waarborg voor zijne geloofwaardigheid? Ik geloof die vraag genoegzaam beantwoord te hebben, wanneer ik u niet alleen doe opmerken, dat eene aangelegenheid, die zich zóó over het geheele volk uitgestrekt heeft, bezwaarlijk verdicht en ingeschoven heeft kunnen worden, maar u tevens herinner, dat *Gibea* de geboorteplaats van SAUL was; het is aan zijne familieoorkonden, dat wij de vermelding van zoo groot een getal particulariteiten, eene zoo autoptische schildering der geheele geschiedenis hoogst waarschijnlijk verschuldigd zijn.

De tweede vraag vereischt uitvoeriger antwoord: welk belang heeft deze episode uit Israëls geschiedenis.

Hoezeer ik tot nog toe de rabbijnen niet kan bijvallen, die ons leeren, dat aan ieder stip der H.S. bergen van wijsheid hangen, zoo zie ik toch, hoe meer ik ze gezet beoefen, gedurig te meer in, dat er niets te vergeefs in staat, en alles zijne reden heeft, waarom dáár en waarom zóó, en meer significatief dikwijls, dan ik dit te voren had kunnen vermoeden. Trouwens het laat zich, bij annalen, die zóó kort zijn, bij zulk eene kleine bloemlezing uit zoo rijken schat als Israël moet bezeten hebben, historisch *à priori* verwachten. Het was geen toeval, of luim des opstellers, die ze in dien vorm bij elkander bragt.

Wat onze episode uit het voor zoo dor en onvruchtbaar gehouden boek der *Rigteren* aangaat, gij hebt, meen ik, er genoeg afwisseling en kontrasten van karakters, genoeg levendigheid van schildering in gezien, treffende situatiën zelfs, die ons leerden, dat de mensch overal mensch, dat is: menschelijk en gevoelend wezen is, voor zachte aandoeningen geschapen. Die vader, die dochter, die echtgenoot, die gastheer, ze treffen ons te midden van die tooneelen van woestheid, gelijk HECTOR

en ANDROMACHE, ACHILLES en PATROCLUS, in den woesten krijg van *Troje*.

Belangrijk is zij den geschiedschrijver, als diepe en karakteristieke blik in den zedelijken en maatschappelijken toestand van dat volk, in die dagen.

Zedelessen zouden er tevens genoeg uit af te leiden zijn, want, voor hoe schraal ook de commentatoren over het geheel den oogst hebben gehouden, het zou verscheidene minuten tijds nemen, indien ik u alleen de titels wilde oplezen, die de lijvige foliocommentaar van den ouden PISCATOR, eene brug, M H.! waarover niet alleen maar ezels gaan, ons aan de hand geeft.

Maar, om dat alles staat ze niet dáár in de heilige boeken der Israëliten. En toch, voor hen is ze dáár geschreven. Het zal haar evenwel aan reden en doel niet ontbreken.

Als eene eerste reden zouden wij kunnen noemen, dat zij een familie-document was van den eersten koning SAUL, en om die reden niet zonder belang. Als eene tweede, dat zij ter opheldering strekte, waarom naderhand *Benjamins* stam zoo zwak en onbeduidend[1] geweest is, dat wij later naauwelijks iets meer

(1) 2 *Chronijken* XIV: 8, vinden wij *Juda* op 300 duizend, *Benjamin* op 280 duizend man geschat. Het schijnt dus wel, dat leden van andere stammen zich met Benjaminiten verzwagerd en op hunnen grond nedergezet hebben, met behoud evenwel van stamhoofden en vorsten uit het bloed van *Benjamin*. Althans, het is op andere wijze moeijelijk verklaarbaar, hoe het mogelijk was, dat het zwakke *Benjamin* destijds bijna opwoog tegen den sterksten van alle Israëls stammen. Misschien is er wel, ten opzigte van het uithuwelijken der dochteren van Benjaminiten, van den beginne af, na de bijna volkomene uitmoording van den stam, een bijzondere maatregel genomen, waarvan geene oorkonde is bewaard gebleven; misschien hebben alle de dochteren, ook wanneer er broeders waren, huwelijksgaven in landerijen gekregen, met verpligting, natuurlijk, en zulks in den geest der Mozaïsche wet, met verpligting voor hare mannen, om zich in den stam van *Benjamin* te laten overbrengen, voor zoover zij uit andere stammen afkomstig waren. Dan teelde *Benjamin*, van toen af, dubbel voort. Jammer dat wij 1 *Chron.* XXI: 5 en 6, waar wij de noordelijke stammen op 1100 duizend en *Juda* op 470 duizend geschat vinden, ook geene telling van *Benjamin* ter vergelijking vinden opgegeven. JOAB vermeed, even als hij ten opzigte van den Heiligen stam deed, ook ten opzigte van *Benjamin* de hoofdelijke telling, omdat deze stam in het algemeen lang antidavidisch gezind was gebleven, en dus dáár die maatregel, die waarschijnlijk eene voorbereiding was voor een koninklijk hoofdgeld, hoogst gevaarlijk en impopulair zou geweest zijn. Later sluit *Benjamin* zich vast aan *Juda*, deels om de nabijheid, deels om de overmagt van zijnen nabuur, deels eindelijk, omdat *Jeruzalem* en de tempel op zijn grondgebied lag, en hij daarmede eenig voordeel van trok.

dan zijn' naam vinden, die, hoewel verheerlijkt door de eerste koningskeuze, toch in de geschiedenis niet anders, dan in het kielzog van *Juda* zich voortsleept.

Als eene derde, dat het eene belangrijke opheldering gaf over de verwarring, waarin noodzakelijk het kadaster van *Jozua* ten opzigte van dezen stam heeft moeten geraken, waarvoor zeer zeker een ander in de plaats heeft moeten geformeerd worden.

Dit gaat echter alles nog buiten de hoofdzaak om. Het eigenlijke oogmerk, de hoogere en waardigere moraliteit, geeft de geschiedschrijver zelf aan de hand. Ik heb u reeds gezegd, met welke merkwaardige woorden het boek der *Rigteren* sluit: ‘in die dagen was er geen koning in Israël, en een ieder deed wat regt was in zijne oogen.’ Dat woord, aan het begin en aan het slot dezer episode herhaald, werpt het ware licht op het oogmerk des verzamelaars van dit boek.

Het is: waarschuwing tegen burgerkrijg, waarschuwing tegen deszelfs leus: *Provincialisme*, - aanprijzing van deszelfs preservatief: de *Monarchie*. Wat dien rampzaligen burgerkrijg had doen ontbranden, was niet de wraak des Leviets, maar het Provincialisme van *Benjamin*. Provincialisme, dat in alle eeuwen en bij alle volken hetzelfde geweest is: eigenbelang boven het algemeen belang en boven de geregtigheid. Dat was voorgekomen geworden, als Israël eenen koning gehad had; dan hadden de stammen al die misstappen en dwaasheden niet begaan; dan had *Benjamin* geen regt geweigerd, dan had de Leviet geene wraak te *Mizpa* behoeven te zoeken, dan had te *Gibea* zelve meer orde en tucht geheerscht.

Dat provincialisme werd gedempt en genezen van toen af, toen SAUL, en meer nog toen DAVID en SALOMO met krachtige hand den weldadigen staf der magt en geregtigheid zwaaiden, den band tevens te *Jeruzalem* vastknoopten, die zich om alle de provinciën slingerde.

Dat provincialisme, niet ééne natie heeft er ooit zoozeer het gevaar van ondervonden, bij niet ééne was het zoo gedetermineerd als bij Israël. Een overblijfsel er van was zelfs nog die scheuring tusschen noord en zuid onder REHABEAM, die ook toen meer dan eenen burgerkrijg, die het verval van de Godsdienst, die eindelijk beider geheelen ondergang na zich sleepte.

Daarom staat het hier zoo nadrukkelijk, juist voor den ingang van het boek, dat de eerste konings-zalving vermeldt: ‘in die dagen was er geen koning,’ en 't gevolg daarvan, ‘toen deed een iegelijk wat regt was in zijne oogen.’

Is het in SAMUËLS tijd, zoo als hoogstwaarschijnlijk is, opgesteld, eere dan hem, den dikwijls in den draad der geschiedenis te weinig in zijne verdiensten gekenden hervormer van volk en priester beide, die gezaaid heeft, waar DAVID en waar alle profeten, leerlingen der profetenscholen, gemaaid hebben, den edelen onbaatzuchtige, die, toen hij van het gezag ter wille der begeerde monarchie afstand deed, betuigen kon: 'ziet hier ben ik; betuigt tegen mij voor den Heer en voor zijnen gezalfden koning, wiens ooft ik genomen heb, en wiens ezel ik genomen heb, en wien ik verongelijkt heb, wien ik onderdrukt heb, en van wiens hand ik een geschenk genomen heb, dat ik mijne oogen van hem zoude verborgen hebben, zoo zal ik het ulieden wedergeven'[1]. Het zegt veel, M.H.! met zulk eene betuiging den regterstaf te kunnen overdragen, en die door het gansche volk bevestigd te zien!

Eere hem, zeg ik, die zelfverloochening genoeg bezat, om door deze episode het koningschap, dat hij *par principe* afkeurde, maar dat nu eenmaal onvermijdelijk geworden was, *à potiori* bij het volk aan te bevelen!

En nu *wij*, M.H.! - ook onze annalen bevatten lange tijdperken dat er geen koning was, en een iegelijk deed wat regt was in zijne oogen. Ik behoef u geene *Lichtenbergers* en *Lokhorsten*, de geessel eenmaal van mijne geboorte-provincie, geene *Schieringers* en *Vetkoopers* daar ginds in het bandelooze, impotestatische, podestatische *Friesland*, geen *Gelderland* en *Holland* te noemen, want het ligt in verscher heugenis, dat rampzalige provincialisme, dat eigenbelang, dat eenmaal, het was in 1674, bijna mijne provincie van de lijst der vereenigde gewesten, haren pijl uit den heiligen bundel gerukt had.

De Voorzienigheid vormt en leidt ieder volk langs zijnen eigenen weg; langzaam slingerde zich om onze gewesten, door regt van krijg zoowel als erfopvolging, de band van Bourgondië. Maar Bourgondië, de Frank van bloede, was niet voorbestemd om de koningskroon van het *regnum Belgii* te dragen. Een ander vorstenhuis was onzen zeven gewesten voorbestemd, een huis, met ons opgegroeid, in ons midden groot geworden, en, zoo niet van Nederduitschen, toch altijd Duitschen oorsprong, waar hij, de Zwijger, zijnen roem op droeg[2]; zoo niet van

(1) 1 *Samuël* XII.

(2) Bekend is het, op hoe krachtige wijs de welsprekende hofprediker des prinsen, Mr. PIETER LOZELEUR, in zijne beroemde apologie van den prins tegen den ban van PHILIPS II, de beschuldiging des konings wederlegde: 'dat hij een vreemdeling en uitlander was.' Reeds ENGELBERT *van Nassau* was Nederlander, toen die van den huize van *Oostenrijk* er nog niet aan dachten hier immer landbezit te zullen krijgen. Zie de *Apologie ofte verantwoording*, enz. Leyden 1652, kl. 8v°. bl. 56 en verv.

Nederlandsch bloed, dan toch genationaliseerd door dat bloed, waarmede hij en zijne broeders het vrije erf besproeiden; een stamhuis, dat van toen af lief en leed, armoê en rijkdom met ons deelde. Aan dat stamhuis werd de band geknoopt, die zich slingerde om de zeven gewesten; en, is het ook dat de derdehalve eeuw, gedurende welke wij langzaam werden voorbereid tot de beoogde éénheid, nog meer dan één tijdperk vertoonen, dat ons aan Israëls Rigteren herinnert, wij hebben stof om God te danken, voor de zware knelling van den ijzeren band, die in korte jaren ons aan elkander schroefde, en met geweld de laatste uitbottingen van het provincialisme indrukte of bedwong.

Mogen nu, M.H.! het is mijn hartelijke wensch, waarmede ik eindig, mogen aan de ééne zijde ook de laatste sporen van dien naijver en belangzucht der gewesten meer en meer onder het gevoel van algemeen belang en van geregtigheid verdwijnen; en aan de andere zijde, wij het met dankbaarheid erkennen, hoe wij geleid en gevormd zijn tot dien weldadigen band der monarchale éénheid; moge, wat ook de roep of de kleur des tijds zij, onder den scepter van ons met bloed gezalfd vorstenstamhuis voor altijd de gedachtenis verdwijnen, immers niet anders dan ter waarschuwing herinnerd worden, van die dagen, *dat er geen koning was in Nederland en een iegelijk deed wat regt was in zijne oogen*.

Sijbecarspel.

J.A.M. MENSINGA.

Dajaksche Droom en offerande.

(*Uittreksel uit* G. Müller's *Reisjournaal*.)

Vergelijk Boekbeoordeelingen, bladz. 347.

Na zijn' onderzoekingstogt langs de noordwestkust van *Borneo*, bevond G. MÜLLER zich in het najaar van 1823 weder te *Sambas*, aan de westkust, vanwaar hij zich, na een verblijf van vier maanden, tot het in orde brengen zijner verzamelde aanteekeningen en het doen van nieuwe nasporingen besteed, omstreeks den 14^{den} December naar *Pontianak* begaf. In dien tusschentijd hield hij zich tevens met de opneming van den mond der *Sambas*-rivier bezig. Onmiddellijk aan den mond van dien stroom ligt, ter linkerzijde bij het inkomen, de berg *Kalembouw*, 350 a 400 voeten hoog, aan de regterzijde op een voorgebergte de heuvel *Panibahan* of *Panibongan*, waarachter zich de hoogere berg *Panankat* of *Panangat*, op MÜLLERS kaart ook *Pangankat* genoemd, ter hoogte van 800 a 900 voeten verheft, op 1° 17′ N.B. en 126° 52′ W. lengte van *Teneriffe*. Door zijn' bijzonderen vorm kan hij ver in zee den schepeling tot een zeker herkenningsteeken dienen. Op zijn' top is hij gedeeltelijk door Dajakkers bewoond, wier rijstvelden, op de zachte afhellingen van den berg aangelegd, met hunne heldere kleuren van verre een aangenaam gezigt opleveren tusschen het hoog geboomte en de schaduwen der bergwanden. Aan den voet van den *Panibahan* stonden voor eenige jaren Chinesche visschershutten, door 60 à 80 man Chinezen bewoond, die zich echter eerst sedert het jaar 1822 naar de kampong *Panankat* hebben teruggetrokken. Digt bij den *Pa-*

nibahan, binnen den mond der rivier, een kwartier ver het riviertje *Panankat* opvarende, komt men aan deze Chinesche kampong *Panankat*, die binnenwaarts langs den voet van dien berg heenloopt en zeer uitgestrekt is. In het kamp en de nabijgelegene rijstvelden telt men 500-600 Chinesche inwoners. Het kleinste getal leeft van den handel en houdt bâzâr; een groot gedeelte legt zich toe op de vischvangst, die hier zeer voordeelig is; maar de meeste inwoners leven van den landbouw en hebben groote stukken land aangebouwd. De rijst vooral valt hier voordeelig uit, en men rekent van één *gantang* (13½ oude ponden) *pâdie*, 180-200 *gantangs* te kunnen verkrijgen, waarvan 100 *gantangs pâdie* 45 en meestal 50 *gantangs* rijst opleveren. De Chinezen van *Panankat* voorzien een groot gedeelte van *Montrado* en andere bovenlanden, waar Chinezen wonen, van gezouten visch. De kampong *Panankat* en eenige anderen, die rijstvelden hebben, doen door hun uiterlijk voorkomen aan Europesche dorpen denken. De woningen staan op den vasten grond en zijn stevig gebouwd. De velden zijn regelmatig van elkander afgescheiden en goed bewerkt, terwijl gemakkelijke voetpaden langs dezelve heengaan. De werkzaamheid van den Chinees doet zijnen schoorsteen rooken, en levert hem vleesch, eijeren en groenten voor zijnen disch. De kampongs en enkele huizen der landbouwers liggen in de aangenaamste landsdouwen. Hoenders en eene menigte eendvogels loopen om de woningen rond; ook de getrouwe hond is vandaar niet verban nen, maar volgt zijnen meester in het veld en op de jagt, en dikwijls verrast en vangt een Chinees, met vijf of zes koppels honden, zonder schot, de varkens en herten in de moerassige bosschen. De geweren, waarmede de Chinezen op de jagt gaan, hebben, in plaats van haan, slot en vuursteen, eene brandende lont, vastgemaakt aan een krom ijzer, dat als een haan wordt afgedrukt. De Chinezen van *Panankat* hielden in de onlusten van 1822 de partij van *Siminis* en *Sinta-ki-ouw*, of behoorden volgens de spreekwijze, te *Sambas* in gebruik, tot de goede Chinezen. Dit nam echter niet weg, dat de hoofden der andere partij, of de kwade Chinezen, toen zij, nadat de rust reeds lang hersteld was, zich naar den Nederlandschen commissaris en terug wilden begeven, eenige kruispraauwen tot geleide verzochten en ook verkregen, opdat de goede Chinezen hen, bij het voorbijgaan van den *Panankat*, den hals niet mogten afsnijden. Maar ook hierop zijn vele uitzonderingen. Behalve eenige visschers, zijn de Chinezen van *Panankat*, die

van den landbouw leven, stil, vreedzaam en gastvrij, en MÜLLER kon verklaren, altoos met veel genoegen deze kampong bezocht te hebben.

Dit is hetgeen MÜLLER elders omtrent de streek heeft aangeteekend, waar hij zich op de dagen, waarvan zijn dagboek melding maakt, had opgehouden. Nog willen wij alleen tot opheldering van zijn verhaal herinneren, dat de Dajakkers gewoon zijn regt aartsvaderlijk bij elkander te wonen. Zij houden hun verblijf in zeer lange huizen, die 8 tot 10 voeten hoog van den grond, op palen gebouwd zijn, zoodat dikwijls één huis eene kampong uitmaakt. Deze woningen tusschen de 24 en 36 voeten breed, hebben verschillende lengte, en men vindt er die zes of zeven honderd voeten lang zijn. Zij zijn van ruw in het bosch gekapt hout, met wanden van ruwe boomschors (*koelit kâjoe*) vervaardigd, terwijl zij aan de stranden met atappen en in de binnenlanden met drooge alang-alang gedekt worden. De daken loopen tot bij den grond neder en hebben valkleppen, die zij *lawangs* of deuren noemen; zoo veel deuren er in het dak zijn, zooveel huisgezinnen wonen er in, waarom men ook gewoon is, hen bij *lawangs* te tellen. Het huis is in het midden doorsneden; de eene helft maakt de voorgaanderij uit, van 10 tot 12 voeten breedte, die van het eene einde tot het andere doorloopt, en waarin de stookplaatsen zijn voor ieder huisgezin; de andere helft is in kleine kamertjes verdeeld, waarin de gehuwden vernachten, terwijl de ongehuwden boven de voorgaanderij wonen. Bij zijne aanteekeningen heeft G. MÜLLER ook eene teekening, een gezigt van den berg *Panankat* voorstellende, en eene naauwkeurige kaart van den mond der *Sambas*-rivier gevoegd, die wel verdienden het licht te zien. Dit zij genoeg ter inleiding. Nu laten wij het uittreksel uit zijn dagverhaal zelve volgen.

(Uit het hs. van Georg Müller.)

Westkust Borneo. Landen *Sambas*, 5 Dec. 1823.

Ik verliet heden den top van den *Panankat* (*Panangat*), op welken wij twee dagen gekampeerd hadden. De weg regt af-

waarts naar beneden was steil en voerde somtijds tusschen klippen heen. Ik telde 2200 schreden tot den voet van den berg.

Hier kwam onze herbergzame Chinees ons weder te gemoet, die ons eenige dagen te voren had opgenomen. Eene badplaats, helder bergwater en een welbezette moestuin van onzen gastheer waren ons zeer welkom. Maar de muskieten noodzaakten ons 's avonds, een gedeelte van den berg wederom op te klimmen. Ik nam mijn nachtverblijf bij den Orang-toewah SINGOEDJING, hoofd van het Dajakker *Lawang Slawat*, op eene der hellingen van den *Panankat* gelegen. Vermoeid van onzen togt, sloten zich spoedig onze oogen en eene aangename koelte voerde ons een' vasten slaap toe.

Op eens werden wij allen in de *Lawang* door een luid geschreeuw opgewekt. Het was BIAWAK, de dochter van SING OEDJING, die ons wakker maakte. SAMANGHAH, *Dewatta* der droomen, was tot haar neergedaald, en bragt DIROOH, *Dewatta* van den *Panankat*, met zich mede. SAMANGHAH leide zijne handen op het voorhoofd van BIAWAK; de wind zijner vingers suisde over hare oogen en een zucht van zijnen mond opende den toegang tot het slapende oor. Maar de voortsnellende *Dewatta* zette zijne spies niet uit de hand; hij liet zich zonder ophouden door de middernachtswinden over de toppen der bergen voeren naar de slaapsteden van nog vele anderen, die door bidden en offeranden zijne gunst verworven hadden. *Dewatta* DIROOH bleef in de *Lawang*, en nam plaats op de *bidai*,[1] op welke BIAWAK ter ruste lag. Hij klopte het slapende meisje zacht op den schouder en zij zag op en om zich heen. ‘Wat wilt gij, vriendelijke oude, hier?’ ‘- Ik mag u, SING-OEDJING's dochter, niet onbekend zijn. Sedert lakhsa's[2] van jaren huis ik op den hoog begroeiden *Panankat*. Den spiedenden schipper dien ik in de verre zee tot leidsman en voer hem veilig in de haven, en aan de bewoners van deze *Lawangs* rondom heen en aan alle vorige geslachten, die zich hier neersloegen, gaf ik bescherming. Ik ben *Dewatta* DIROOH.’

‘o *Dewatta*! blijf ons genegen en leer ons, waar wij onwetend zijn. o Zeg mij, wat gij van mij begeert?’

‘Ik zoek mijne *bidai* hier, welke ik sedert het kappen der boomen mis.’[3].

(1) *Bidai*, slaapmat, ook slaapplaats.
(2) *Lakhsa*, tienduizend.
(3) Kappen der boomen. De Orang-toewah had mij twee dagen geleden naar den top van den *Panankat* geleid, en bij deze gelegenheid waren door de Dajakkers boomen gekapt geworden.

‘o *Dewatta*! hoe komt gij uwe *bidai* hier van mij vragen? nog nooit heb ik eene straf, ook maar van een' halven thail, gedragen; nooit heb ik iets ontvreemd.’

‘Gij draagt geene schuld; toch moet ik mijne *bidai* hier zoeken, want zij is in deze lawang geborgen.’

‘Ik weet, ik weet,[1] o *Dewatta*! gij hebt waarheid gesproken,’ liet zich hierop eene stem hooren van TANTAN, een' grijsaard, die aan het einde der *Lawang* zijne kamer had. ‘Zie hier, *Dewatta*,’ zeide TANTAN verder, ‘uwe *bidai* ligt in het voorhuis uitgespreid, daar naast bij de vuurhaarden, waar de ongetrouwden (jongelingen) om de beurt wacht houden en slapen. Een onbekende rust op de *bidai*, die gij zoekt; zie ginds, het is dezelfde, waarop wij onlangs de offerande gedaan hebben voor den veroverden kop Spreek zelf met den onbekenden, vraag terug hetgeen u toebehoort, ik zelf kan het niet doen.’ BIAWAK zag daarop DIROOH langzaam de *bidai* naderen en zich eindelijk naast mijn hoofd nederzetten. Hij zag mij aan, nam mijne regterhand, opende dezelve en bezigtigde naauwkeurig de lineamenten, als wilde hij mijn geluk, mijn voorspoed en mijne bescherming uitvorschen. Hij leide hierop mijne hand op mijn hoofd en sprak in overpeinzing bij zichzelven eenige woorden, die BIAWAK wegens den verren afstand, niet kon vernemen. DIROOH wierp nog een' blik op mij en op zijne *bidai*, stond op en naderde de vuurhaarden, waarop het vuur, zonder vlam, in groote roode kolen glom. ‘Het is koud,’ zeide DIROOH, ‘legt hout op het vuur! hoort gij het, ongetrouwden (jongelingen)! aan wie de wacht van het vuur is toevertrouwd.’ DIROOH wendde zich hierop wederom tot BIAWAK en sprak: ‘Jonge dochter, ik heb honger, geef mij te eten!’

‘o *Dewatta*! vergeef mij, ik ben jong en ongetrouwd en het is u bekend, dat ik ten nachttijde niet buiten de kamer der ouders mag gaan, noch ook de vuurhaarden naderen, waar de ongetrouwde jongelingen slapen. *Dewatta*, vergeef mij, als ik u ongelijk aandoe; maar in den vroegsten morgenstond zal ik mijn' vader bidden en hem manen, eenen maaltijd voor u te doen bereiden.’

Dewatta DIROOH nam hierin genoegen, riep nog eenmaal:

(1) *Ik weet*, in plaats van *ja*. Dikwijls door de Dajakkers gebezigd.

‘waakt op het vuur!’ en verdween onder het roepen van het droomende meisje: ‘vergeef: o vergeef!’ welke woorden BIAWAK's borst benaauwden en haar luid schreijende deden ontwaken en ons met haar tegelijk. BIAWAK verhaalde hierop aan vader SING-OEDJING, wat *Dewatta* DIROOH begeerd had. De oude verliet de huwelijkskamer, sloeg op den hollen bamboes, en de getrouwden (mannen) kwamen te voorschijn. De morgenster was nog niet aan den hemel verschenen, of in den raad der ouden was reeds besloten, den volgenden dag aan *Dewatta* DIROOH eenen maaltijd en groote offerande te bereiden.

6 *December* 1823.

Heden ochtend vroeg SING-OEDJING de *bidai*, die hij gisteren voor mij had uitgspreid, en wijdde haar wederom aan *Dewatta* DIROOH. Het volk van de *Lawang* was vergaderd. De oude keerde zich naar het oosten, en nam plaats voor de offerande, die door de vrouwen werd aangedragen. Zij bestond uit een' hoofdschotel, die op een' grooten koperen gom-gom werd gesteld.(1) Verders vier andere schotels met rijst, koek, onderscheidene vruchten, een gebraden hoen met de ingewanden, van welke niets werd weggeworpen. Voor den Berggeest was een extra-schoteltje bereid geworden: bloed met rijst vermengd. Daarbij kwamen eindelijk nog onderscheidene andere kleine schotels, met sirie, pinang, rijst in bamboezen en eindelijk een bamboes met water.

Ofschoon de offerande voor *Dewatta* DIROOH bestemd was, zoo verhief toch de Orang-toewah zijn aangezigt het eerst naar het oosten en de opgaande zon, en rigtte zijn gebed aan PANGATOE, den oppersten en eenigen God des Hemels, dien de Dajakkers aanbidden. ‘o *Dewatta*!’ sprak de grijsaard, ‘vergeef mij, hetgeen ik dwalend heb misdreven. o *Dewatta* MATAHÂRIE!(2) neem aan, hetgeen ik u aanbied.’ Hij wiesch zich hierbij de handen en voeten en wierp een weinig water uit den bamboes in de hoogte, regts van zich af, hetgeen moet beteekenen, dat hij handen en voeten wascht van PANGATOE en zijne

(1) Waarin een gebraden hoen, gekookte rijst, suiker en een schoteltje met bloed zich bevonden.
(2) Zonnegod of God van het daglicht.

gemalin PANITA (ook PENITA). Hij nam alstoen iets van het bloed uit het kleine schoteltje, mengde het met rijst en wierp dit regt voor zich uit in de lucht. Hij kneep daarop een stukje van het hoen af, en wierp hetzelve regts ter zijde van zich af in de hoogte, en sprak: ‘o *Dewatta*! maak mij oud en allen van mijn *Lawang*, maak ons rijk, geef ons goeden rijst,’ enz.

Vervolgens deed hij een derde gebed, offerde eenige stukjes van den inhoud der andere groote schotels, met de ingewanden vermengd, en smeekte PANGATOE om geluk en voorspoed, bij de ondernemingen van hem en zijne onderhoorigen (waaronder in het bijzonder het koppen-snellen gerekend wordt).

De oude deed eindelijk een vierde gebed aan PANGATOE en PANITA, en offerde vruchten, wiesch zich de handen en spoot water uit den bamboes regts van zich af in de hoogte en smeekte om zegen en geluk voor al zijne onderhebbende *kampongs*, dan voor de *Compagnie Hollanda*, voor den sultan van *Sambas* en eindelijk ook voor de *kongsies* der Chinezen.

Toen het gebed aan PANGATOE en PANITA geëindigd was, nam de Orang-toewah het extra-schoteltje met bloed, mengde het met gekookte rijst en wijdde dit aan den Berggeest van den *Panankat*, en wierp hetzelve regts van zich af in de lucht, terwijl hij daarbij zeide: ‘o *Dewatta* PANANKAT! zie, dit bied ik u aan, uit een zuiver harte; maak mij niet ziek, omdat mijn volk uwe boomen gekapt heeft. Het is mijne schuld, dat Gij naar de lagere plaatsen verhuizen moet, waar wij menschen wonen. o *Dewatta*! maak mij niet schurftig[1], laat mijne varkens niet sterven, voer mij geen ongedierte over mijn *Lawang*.’

Hij rigtte verder een gebed aan PANGHITANG, *Dewatta* van de maan, en aan PANGHIRA, deszelfs gade (eene dochter van PANITA) *Dewatta* BARIE of de Esculaap der Dajakkers ontving daarop eene offerhande van sirie en pinang.

Hierop nam SING-OEDJING een stukje van het hart van een der hoenders, drukte het tusschen zijne vingeren fijn en strooide het op het hoofd van zijne kinderen, en riep hierbij SAMANGHAH, *Dewatta* des slaaps, aan, dat hij wederom in zijne *lawang* wilde komen, dat hij zijne kinderen aangename droomen mogt verleenen, dat hij dezelve ter nachttijd door de bosschen en

(1) Een der grootste en meest algemeen verspreide kwalen der Dajakkers zijn huidziekten, vooral die bekend is onder den naam van *koerap*, de *ringworm*, of *herpes squamosus*.

over de bergen mogt leiden, hun nieuwe of nog onbekende *Dewatta's* aanwijzen, of de plaatsen openbaren, waar geesten woonden, ja, dat hij zich niet meer uit zijne *lawang* wilde verwijderen, maar aldaar zijn vast verblijf nemen.

De oude wendde toen zijn gebed aan de broeders van *Dewatta* DIROOH, aan *Dewatta* NOSAR van den *Panibongan* en *Dewatta* GNATA van den *Kalembouw*, tusschen welke beide heuvels de breede *Sambas* (*Dewa* SAMBAS, riviergeest SAMBAS) zich in zee stort.

Eindelijk offerde SING-OEDJING aan de *Dewatta's* der voorvaderlijke bergen *Sinkawang*, aan *Dewatta* BOEROK en zijne gade BASA, die den hoogen *Raya* bewonen, die zijn hoofd boven alle anderen verheft; hij offerde aan *Dewatta* AMAS, aan RINZAT, aan AMAR, RADJAK en MAREK, die alle op *Sinkawangs* steile toppen huizen, langs wier afhellingen vroeger de stamvaders van SING-OEDJING woonden, RHEO met MOELON, wier nakomelingen door veertien geslachten, tot op SING-OEDJING, als hoofden der Dajakkers regeerden[1].

Is de levenswijze van den Dajakker ruw, zijn zijne zeden en gewoonten wild en onbeschaafd: zoo is toch het begrip, dat hij van het Opperste Wezen koestert, redelijk helder.

Tot nu toe maakte men melding van een' of meerdere *Dewatta's*, als God of godheden van dit volk. Wel is het waar, dat de Dajakker eene zeer groote vereering aan zijne *Dewatta's* bewijst, die hij voor meer dan menschelijke wezens houdt, en hun als het ware iets goddelijks toekent - maar hij aanbidt een hoogste Wezen: PANGATOE, die, boven alle *Dewatta's*, hoog in de wolken woont, en de weegschaal in de hand houdend, de handelingen der menschen weegt.

G.M.

(1) De kampong *Sintabé* op den berg *Sinkawang* behoort tegenwoordig nog onder het gezag van den oude van den *Panankat*.

Het Zwarte Kleed.

(*Naar den Poolschen Dichter* Konstanty Gaszynsky).

Moeder, wil mijn tooisels bergen;
Och, die bonte pracht misstaat,
En wat harte kan die vergen,
Dat van duldloos leed vergaat?
Door de hoop op nieuw geboren,
Cierde ik me, als ten feest gereed;
Maar sints Polen ging verloren,
Voegt mij enkel 't zwarte kleed.

Toen ik 't wappren zag der vanen,
Schittrende in den zonneglans,
Aan de speeren der Uhlanen,
Prijkte ik met de myrthekrans;
Maar sints in Grochowaas dreven
Polens aadlaar vruchtloos streed,
Zijn mij tranen slechts gebleven,
Voegt mij enkel 't zwarte kleed.

Toen mijn minnaar voor de smarte
Van zijn broeders strijdwaart toog,
Rukte hij zich van mijn harte,
Met den heldenmoed in 't oog;
'k Wou toen lint noch strikken derven;
Maar sints Polens hoop ontgleed,
Sints hij, balling, om moet zwerven,
Voegt mij enkel 't zwarte kleed.

Toen wij d'oogst hier mochten vieren
Van St. Ivans lauwertak,
Liet ik 't hair in kronkels zwieren,
Daar mijn oog van hoogmoed sprak;
Maar sints ons 't Verraad verkocht heeft,
Polen wegkwijnt in zijn leed,
En de woede ons land bezocht heeft,
Voegt mij enkel 't zwarte kleed.

S.J. VAN DEN BERGH.

Mengelingen.

Diana.

I.

‘Kom, PHILIPPEAUX! sla de deuren toe, en laat heengaan wie niet tot blijven geregtigd is. Ik heb een half uur lang over mijne chocolade gedronken, om dien lieden de vreugd te geven van mij te zien en rondom mij te snappen. Ik heb er nu wèl van!’

De man, die dit sprak, trad een ruim vertrek binnen in 't *Palais-Royal*; een vertrek, waarvan de eigenlijke bestemming moeijelijk te onderscheiden was; want behalve eene schrijftafel, beladen met papieren, en wijdgapende portefeuilles, waaruit de halve inhoud te voorschijn kwam, was er een schildersezel met palet en penseelen, meer dan één stuk ten halve afgewerkt en eene zulke stoffering van teekendoozen, craijon, pastel, modellen in pleister, platen en schilderijen, dat men zich in eene schilderswerkplaats zou gedacht hebben, zoo daarvan de blik niet terstond ware afgeleid op eene soort van schrijftafel, zoo vol geladen met allerlei physische instrumenten en toestellen, tot chemische proefnemingen gebruikelijk, dat men moest gelooven in het laboratorium van een' beoefenaar der alchemie te zijn - die zwakheid der achttiende eeuw en van zoo menige andere; - maar zooveel kroezen, kolven, kranen en hevels lagen daar ordeloos dooreen, dat er wel de bijgeloovige moed van een' goudzoeker toe behoorde, om van uit zooveel verwarring, zich de noodzakelijkste voorwerpen tot eene

scheikundige onderzoeking te gaan uitkiezen. Was het nu wanhoop daaraan, dat de man dien wij zagen binnenkomen, ze met zooveel onverschilligheid voorbijging, om zich achteloos neêr te werpen in een' grooten leunstoel, digt nevens een onmetelijk ledikant dat ons het regt geeft om dit vertrek voor eene slaapkamer te houden, voor hoe gemengd een gebruik het ook verder mogt zijn bestemd? Daar de zijden damasten gordijnen aan de voorzijde van dit ledikant waren opgenomen en door gedraaide gouden koorden met afhangende zware kwasten aan de stijlen ter weêrszijden waren vastgehecht, kon men zien, dat de kolommen, die dit gevaarte steunden, niet alleen sierlijk gebeeldhouwd waren, maar zelfs rijk verguld - en om de kolommen aan pracht niets toe te geven, was de hemel aan de vier hoeken versierd met *panaches* van witte struisvederen, en voerde die in het midden het vereenigde wapenschild van *Bourbon* en *Orleans*.

PHILIPPEAUX heeft intusschen gehoorzaamd aan het bevel, dat hem werd gegeven; en dit is niet te verwonderen, want hij, die het gaf, was meester in dit vertrek, meester in het *Palais-Royal*, meester in *Frankrijk* - het was de regent van *Frankrijk*, PHILIPS van *Orleans*, - en de andere was eenvoudig eerste deurwaarder van het paleis, hoewel wij om zijnent wille maar niet onderzoeken zullen, wie van beiden het meeste trotsch en wigtig was onder zijne waardigheid, de regent of de deurwaarder.

'DE VAUXBAIN!' sprak de regent tot een jonger man, dien hij nu eerst scheen op te merken, 'DE VAUXBAIN! heb ik niet naar den abt gevraagd?' en geeuwende wentelde hij zich om in den wijden molligen leunstoel - en met eene enkele beweging rolde hij dien zooveel digter bij het ledikant, dat hij het hoofd tegen een' der stijlen kon laten rusten - als zocht hij de verkoeling van het gladde verguldsel liever, dan de weekheid van het donzig fluweel. Er lag ook eene zulke afmatting op het uiterlijke van den regent, dat men, hem aanziende, niet nalaten kon aan een' doorgewaakten nacht te denken, of voor het minst aan eene zeer korte nachtrust.

'Uwe hoogheid heeft omtrent den abt een bevel gegeven,' hernam DE VAUXBAIN, zich buigende, 'doch.....' en aarzelend zweeg hij.

'Ja, ik herinner mij. Hij zou niet worden binnengelaten met de anderen - maar ik ben nu alleen - en ik heb vijf minuten tijd. Hij zal er toch zijn; laat hem komen.'

‘Als ik blijf volhouden zoo vroeg op te staan, zal mijnheer DU MAINE nog het pleizier hebben mijn opvolger te wezen,’ zeide PHILIPS van *Orleans*, terwijl hij het hoofd even ophief en in eenen spiegel de dofheid van zijne oogen opmerkte.

‘Monseigneur zou zijne rust vooruit kunnen nemen, en zijne *soupers* wat bekorten,’ antwoordde op die half luid uitgesprokene gedachte een geestelijke, dien DE VAUXBAIN binnenleidde, of liever, die met de schichtigheid van eene wilde kat voor hem uitsprong.

‘Aan de les herken ik den leermeester,’ glimlachte de regent - en als wekte het genoegen van dien man te zien hem op, hief hij zich overeind, en zijne oogen werden meer levendig.

‘En ik den discipel aan het antwoord!’

‘Ach, DUBOIS! een goede tijd, toen ik nog uw discipel was!’

‘Wat hindert monseigneur, het doorgaand te blijven? ik heb nog altijd wel van 't een of ander een klein weinigje mede te deelen....’

‘Ja, maar.... maar....’

‘Ik begrijp, monseigneur is bezorgd voor mijn leven - het ambt is noodlottig geweest aan al de anderen!’ hernam DUBOIS spottend.

Dat was waarheid. Hetzij dan daardoor dat men de gouverneurs voor den jongen hertog van *Chartres* meestal had gekozen van eenen leeftijd, die geene groote kansen op vele jaren levens meer overlaat, hetzij er tot zijn ongeluk als eene onverbiddelijke hand rondom hen waarde, die ze trof - maar zeker is het dat alle achtingswaardige en schrandere mannen, van hoogen rang en van eerlijke bedoeling, naauwelijks het werk zijner opvoeding hadden aangevangen, of de dood nam hun de taak uit de handen: NAVAILLES, *Duc à brevet* en maarschalk van *Frankrijk*, was de eerste geweest, een man van eer, van deugd en van dapperheid, hoewel mogelijk niet volkomen geschikt om een' jongen vorst op te voeden; maar zijne bekwaamheid of onhandigheid is niet uitgekomen; hij was het te kort, hij stierf in Februarij 1684; de maarschalk D'ESTRADES volgde hem onmiddellijk op, maar daar ook deze in diezelfde maand is gestorven, heeft hij geene der goede verwachtingen kunnen beantwoorden die men op hem had gebouwd; mijnheer DE VIEUXVILLE, *Duc à brevet*, was de laatste getitelde, die zich waagde aan eene waardigheid, welke begon verdacht te worden, hoewel hij geene andere eigenschappen had, die er hem aanspraak op gaven, dan juist zijn titel - maar ook hij droeg

haar niet lang, en ook hem was eene maand Februarij noodlottig; hij stierf in 1689. Hij had ten minste het goed oordeel gehad, een' man naast zich te kiezen van uitstekende bekwaamheid en erkende verdiensten - het verstand, om dien geheel zijn vertrouwen te schenken en al het gezag te laten, waarvan hij slechts de glansrijke vormen voor zich behield. Deze man was ST. LAURENT, dezelfde die den jongen graaf van ST. PAUL had opgevoed, zoo jong en met zoo veel roem gestorven, op een oogenblik dat hij tot koning van *Polen* zou zijn verheven; en daar de heeren van aanzien waren afgeschrikt, hield Monsieur het bestuur over zijn' zoon voorloopig in zijne handen - totdat ook hier weêr de dood tusschenbeiden kwam. Eindelijk nog liet de maarschalk D'ARCY zich bewegen eene taak op te vatten, waartoe dubbele moed behoorde. Het was een man die zich roem had verworven in gezantschappen en in den krijg; hij was ridder van de orde en raadsheer van staat en van oorlog, en hij was dat alles met regt en niet uit gunst, gelijk hij het gouverneurschap over den prins op zich nam als een' pligt waaraan hij zich niet wilde onttrekken, maar niet als een' nieuwen titel waarmede hij zich wilde sieren. Ook bekleedde hij het met zoo veel vastheid, met zoo veel achtbaarheid, en met zoo veel oordeelkundige schranderheid, dat hij zijnen leerling eerbied en vertrouwen inboezemde, dat hij alles op hem vermogt, en dat hij dus alles van hem had kunnen maken. Maar wat hij *niet* kon - was zich zelven onttrekken aan het vonnis der sterfelijkheid, uitgesproken over iederen mensch; en zijn dood was de grootste ramp, die zijn' kweekeling kon treffen, en na dezen voor geheel *Frankrijk*; want de invloed, dien ST. LAURENT op PHILIPS behield, was een te zwakke - en werd zeer spoedig geheel krachteloos gemaakt, toen de abt DUBOIS hem werd ter zijde gegeven; en de abt DUBOIS was een man, die niet ééne deugd had van eenen zijner voorgangers, maar in welken alle ondeugden der verdorvene menschheid als om den voorrang streden - en toch was het juist hij, wien de dood heeft verschoond; juist hij, wien ten laatste alleen de groote taak van die belangrijke opvoeding bleef toevertrouwd; juist hij, die haar heeft voortgezet en voleindigd, en die daardoor in den regent en met dezen een' zoo geweldigen, een' zoo jammerlijken invloed heeft geoefend op *Frankrijks* lot, op *Frankrijks* leven - in dit tijdperk en tot in het volgende - door hetgeen zij zijn geweest als voorbeelden voor de opkomende jeugd en voor den jeugdigen koning. Is het niet in de

opeenvolgende sterfgevallen van zoo vele waardige mannen als met den vinger Gods aangewezen, dat het *Zijn* hooge wil was, die het *Frankrijk* van de achttiende eeuw overliet aan al de woelingen en aan al het verderf der uitspattende menschelijke boosheid, die geen' teugel meer kent en geen band meer acht, en geen grens weet dan die van het onmogelijke?

Om dit te doen opmerken, hebben wij ten minste die lange sterflijst daar neêrgeschreven, die anders in het belang van onze vertelling geene diensten kan doen.

Maar DUBOIS! heeft men uitgeroepen, al weêr DUBOIS, en altijd met den regent! dat is al zoo dikwijls gedaan, al is het dan niet in *Holland* - dat men er van walgt! - Ik zelve; - het allereerst slechts is het mij noodzakelijk, dat ik u even PHILIPS van *Orleans* vertoone, en hij is alzoo weinig te scheiden van DUBOIS, als *Pantalon* van *Pierrot*. - Wij zien niet, hoe een van hen zijn spel zoude spelen zonder den anderen, en sinds de kardinaal DUBOIS zoo berucht is geworden en zoo veel genoemd als minister, willen wij slechts even laten zien, op welke wijze zoo omtrent de kleine abt DUBOIS zich heeft weten in te sluiken in de gunst van zijnen vorst en in diens openlijke zaken, sinds hij door den leerling zelf als iets verdachts was ter zijde gezet bij zijne komst tot het bestuur. Zekerlijk was PHILIPS van *Orleans* geboren met den aanleg, om een groot man te zijn, om als een groot vorst te schitteren. Hij had eigenschappen van hoofd en van hart, die hooggeprezen vorsten niet vereenigd bezeten hebben, of althans niet in die mate. Zijne vlugheid van bevatting was eene zulke, dat hij met een' eersten vlugtigen blik alles wist en begreep, niet als iemand, die leert, maar als iemand, die zich herinnert; en van de meest afgetrokkene wetenschap af, tot op de meest werktuigelijke ligchaamsoefeningen toe, kon hij alles tot het zijne maken, zoodra hij het wilde; ook wisselde hij van lievelingsstudie of van lievelingskunst als bij den dag, als bij de luim van het uur; en toch gaf de ongemeene kracht van zijn geheugen hem het vermogen, ondanks die wisseling alles vast te houden, en de helderheid van zijn oordeel, niets van dat alles te verwarren, hoe ordeloos het ook was opgenomen in het hoofd. Hij had eene natuurlijke welsprekendheid, eene welluidende stem en de gave, om ook het laagste uit te drukken met eene zekere gratic, en het hoogste nog met eenvoud, het diepste met klaarheid en met juistheid, en het onbeduidendste nog te omgeven met eenen glimp van belangrijkheid. Als Fransch edelman, als een zoon

uit het huis van *Orleans*, was dapperheid en stoutheid en geringachting van levensgevaar in hem zoo natuurlijk, dat alleen het niet bezitten van die hoedanigheden in hem opmerking zoude hebben gewekt; maar minder alledaagsch voor een' vorst en edelman, wiens wieg stond in het huis van *Monsieur*, broeder van LODEWIJK XIV, en wiens eerste schreden geleid werden naar diens konings hof, was zijne onuitsprekelijke goedaardigheid, zijn afkeer van alle wraakzucht, zijn tegenzin om iemand leed te doen, zijne minzaamheid, zijne menschelijkheid, de gemakkelijkheid, waarmede hij zich liet naderen door elk, en de gemeenzaamheid, waarmede hij afdaalde tot allen - en toch, monsterachtige daden zijn op rekening gesteld van dezen man, en niet enkel gruwelen, hem toegedicht door zijne vijanden, vergiftigingen en moorden, waaraan hij vreemd was; maar monsterachtige handelingen, die wel degelijk als de zijnen moeten worden aangenomen, hetzij hij ze zelve uitvoerde of verordende, of wel dat hij ze toeliet of er aanleiding toe gaf. Dat komt omdat de menschen alles in hem bedorven hebben, wat God groots en goeds in hem had gelegd, maar bovenal omdat zijne zedelijke zwakheid niet terstond een' steun heeft gezocht, waar zij het moest, en omdat zijne zinnelijkheid, zijn ligtzinnige trots, in verbond getreden met die zwakheid, hem daarna voor altijd verhinderd hebben, die te zoeken en te vinden. - De abt DUBOIS is de worm geweest, die den bloesem reeds in knop heeft doorknaagd, en die zich gevoed heeft met de edelste sappen van de vrucht; èn bloesem èn vrucht, beide hadden geene veêrkracht, om er den noodlottigen indringer buiten te werken. Zoo is het gekomen, dat zijne weinige ondeugden en zijne enkele zwakheid de vele deugden van zijn hart en de groote sterkte van zijn hoofd hebben overschaduwd en overmeesterd; meer nog: zijne deugden zelve zijn tot ondeugden geworden; zijne natuurlijke goedaardigheid, toegepast op allen, zonder aanzien van personen en omstandigheden, ontaardde in eene weekheid, die eenen regeerder niet vrijstond, en waarvan de boozen altijd beter partij wisten te trekken dan de goeden, omdat de eersten doorgaans behendiger zijn, en gewoon niets te eerbiedigen. Zoo werd zijne vrijgevigheid verkwisting, daar hij gaf, zonder aanzien van behoeften, van tijden, van eigen vermogen; en wederom hardheid, omdat hij dáár moest weigeren, waar hij had kunnen geven, en omdat de uitputting hem dikwijls dwong, de middelen aan te grijpen, die men uitdacht tot herwinning van het verkwiste, en waaronder dan

juist onschuldigen en behoeftigen het eerst werden gedrukt. Zoo werd zijne zachtheid wreedheid; waar de boosheid zich ongestraft wist, verhief zij den arm tegen de onschuld, die alleen kermen kon, maar zich niet verweren, en wier klagten den *menschelijken* regent wel konden vermoeijen, maar hem niet brengen tot het oefenen van streng regt over het kwaad. Zoo werd de gemakkelijkheid, waarmede hij beleedigingen vergat en vergaf, niet alleen eene aanmoediging van moedwil en stoutheid, maar daar hij het deed zonder keuze, zonder onderzoek, en als zonder zelfsoverwinning, werd die hem aangerekend als loszinnige ongevoeligheid; en wat in een' ander zou geprezen zijn als verheven deugd, werd bij hem verdacht als de laagste trap van zedelijke verstomping. Zijn afkeer van dien vorstentrots, die de gewone menschen op zoo verren afstand van zich zet, als waren zij niet meer schepsels van dezelfde soort, was eene afdaling geworden, waarbij hij zich zoo laag plaatste, dat ieder, wie maar wilde, zich naast hem konde plaatsen, zonder dat hij er zelf op lette; en die toenadering, waarmede een vorst deugd of verdienste behoort te eeren en te onderscheiden, werd bij hem de buit van iederen stoute en onbeschaamde, die haar wilde grijpen. Geef een karakter als dit in de handen van een' DUBOIS en van die andere listigen, losbandigen en bedriegelijken, die onbeteugelde behoeften aan zinnelijk genot om PHILIPS van *Orleans* heenriepen, en die hij verachtte, terwijl hij zich door hen liet medeslepen, en vraag dan nog, hoe het zijn kon, dat een prins, in wien zoo veel beminnelijke hoedanigheden te prijzen zijn, en zoo veel vernuft en talenten te roemen, aan eene mevrouw SABRAN de gedachte kon ingeven: '*que Dieu en créant le monde, avait formé une masse à part, d'ou il ferait les princes et les laquais*!'

Ziedaar waarom er in PHILIPS van *Orleans* eene edele natuur is verloren gegaan, niet omdat hij vervallen is tot eenige groote misdaad, die de reeks van alle ondeugden in hem heeft ontwikkeld, maar omdat hij was als eene parel, in het slijk liggende, magteloos om er zich uit op te heffen, en toch gevoelende, dat het niet zijne plaats was; want vanwaar anders in hem die rusteloosheid, bij zoo veel gemakzucht, die onvoldaanheid bij die overmaat van alle levensgenot, die behoefte aan den roes der verstrooijingen, die zucht om buiten zich zelven te leven, waar hij toch in zich zelven zoo veel had kunnen vinden, en doorgaans anderen meer schonk dan hij van hen ontving? -

Maar sinds hij zich niet konde wijden aan de deugd, maakte hij de ondeugd tot iets anders dan wat zij was, en verhief hij de zijne tot genialiteit, wist de beteekenis van namen en zaken te veranderen naar goeddunken, en maakte zijn' grootsten triomf van wat zijne diepste schande had moeten zijn. DUBOIS had hem geleerd, dat godsdienst en zedelijkheid woorden waren, waarmede het volk alleen nog maar in zekeren band werd gehouden, doch die voor vorsten en staatslieden geene beduidenis hadden; hij ging nog verder, hij noemde de woorden niets waard dan spot, en aan het wezen geloofde hij zelfs niet bij anderen, en iedere betuiging van het tegendeel beschimpte hij openlijk en verachtte hij innerlijk als huichelarij, en iedere handeling, die zich er bewijs van wilde toonen, wantrouwde hij meer dan eene bewezene ontrouw.

Wij moesten dit alles van hem zeggen, omdat de rol, die hij speelt in hetgeen wij hebben te verhalen, juist uit zulke trekken van zijn karakter voortkomt, en zich zonder die opheldering ligt niet goed zou laten verklaren.

Hoewel naauwelijks van middelmatige grootte en vrij gezet, was PHILIPS van *Orleans* toch vlug en levendig in zijne bewegingen, hoogstbevallig van manieren, en zijne houding had eene losse gemakkelijkheid, die zelfs iets edels had, zoo haast hij zich uit zijne achteloosheid ophief; zijn gelaat was breed, en zijne trekken niet fijn, maar frisch en innemend; de levendige tinten van zijn donkerbruin gelaat getuigden van een bloedrijk gestel en van eene vaste gezondheid, die nog op zijn negenendertigste jaar een' krachtigen weêrstand bood aan zijne roekelooze pogingen om haar te ondermijnen, of voor 't minst aan zijne volstrekte achteloosheid op hare eischen. De pruik die hij droeg, zou ons geen regt geven over de kleur van zijn haar te oordeelen, indien zijne donkere oogen, die soms zoo schitteren konden van geest en vernuft, en zijn gitzwarte baard, dien hij wel eens wat al te zigtbaar liet worden, ons niet deden vermoeden, dat het zwart moet zijn geweest. Nog ongekleed, was hij gewikkeld in eene zijden damasten ochtendjapon, van eene donkere kleur, en droeg noch degen, noch ster of ordeband van eer, noch eenig onderscheidingsteeken, of het moest zijn dat de opgewerkte fluweelen pantoffels roode hielen hebben gehad, dat wij niet weten te zeggen. DUBOIS' blonde pruik, zijn mager en scherp gelaat, met eene uitdrukking van geest en eenigzins den vorm van den spitsneuzigen bunzing, zijne kleine en nietige gestalte, stak vreemd af bij den forschen doorluchtigen

leerling, en toch bleek hij nog altijd zijn meester, door dat overwigt, dat een volmaakt sterk mensch, die geen enkel bezwaar kent, noch in zijn gemoed, noch in zijn geweten, en die tegelijk met vastheid, met weêrgalooze schranderheid en met onvermoeibaar geduld op zijn doel afgaat, altijd zal hebben op een' man, die zwak is, al is hij even schrander, en die nog zijne aarzelingen heeft omtrent sommige daden, en die nog zooveel goedheid en zooveel deugden in het hart heeft, al bespot hij deze ook al met het hoofd, indien hij het beheerschen van dien man gesteld heeft tot het doel van zijn bestaan.

DUBOIS was zoo zeer schelm, dat hij noch eer, noch eerlijkheid heeft gekend; dat er nooit eene goede gedachte in zijne borst is opgekomen, of zij was terstond door de laagste zelfzucht verstikt; en er was geen offer, dat hij dier zelfzucht niet bragt; - alle ondeugden streden in hem om het meesterschap, maar onder dien strijd door, regeerde ééne enkele als oppervorst: de leugen, die afgrijsselijke zonde, waarmede Satan is begonnen den zwakken mensch te verzoeken. Nooit was er waarheid in dien mond, maar de stoutste logen wist hij uit te spreken met een voorkomen van opregtheid, van eenvoud en van waarheid, dat overtuigen moest tot zelfs wie hem verdacht, en dat pijnlijk moest treffen wie hem werkelijk doorgrondde. Zijne gesprekken zouden iets behagelijks gehad hebben, want hij bezat geestboschaving, had gelezen, kende historie en letteren, had zucht om te behagen, en hij wist zich vleijend voor te doen; maar het werd alles bedorven door eene valschheid, die ondanks hem zelven als door alles heensprak, tot zelfs door zijne vrolijkheid, die hierdoor anderen beangstte en bedroefde, gelijk een zijner tijdgenooten zegt. Hij zou gesproken hebben met gemakkelijkheid en bevalligheid zelfs, als hij niet onder het spreken er aan gedacht had om anderen te doorgronden, en niet altijd bevreesd ware geweest meer te zeggen dan hij wilde; om tot die bijgedachten tijd te winnen, had hij zich aan eene soort van gekunsteld stofferen gewend, dat iets stootends gaf aan zijn onderhoud, en dat onverdragelijk en somtijds onverstaanbaar werd, zoo haast gewigtige zaken er het onderwerp van waren. Hij kende zich onwetend en onbekwaam, om de veelzijdige belangen te omvatten en te behartigen, die toevertrouwd moeten worden aan het hoofd van den staat; hem ontbraken de ruime inzigten der hoogere politiek; on toch begeerde hij de plaats aan het hoofd des bestuurs, aan het hoofd der Fransche staatkunde, en niet uit eerzucht als

een RICHELIEU, maar uit hebzucht als een DUBOIS, om in vrijheid en zonder schroom zich boven alles te plaatsen, zich over alles heen te stellen, en de magt te hebben niets te ontzien; om den wille van dien invloed, waarmede hij ieders regten zoude kunnen verkorten, zonder tot eenige verantwoording geroepen te worden; om al zijne hartstogten, al zijne begeerlijkheden, al zijne boosaardigheid, al zijnen wraaklust te kunnen voldoen, zonder eenige vrees, van door der anderen wraak of regt getroffen te worden. Maar die hooge plaats had hij nu nog in het geheel niet bereikt; hij was die zelfs nog niet in de verte genaderd; zijn leerling regeerde pas eene maand, en had hem als uit voorzigtigheid ter zijde gesteld, om de moeijelijke taak, die hij niet zonder tegenstand van eene partij der grooten had aanvaard, niet terstond te verzwaren door een' kamp met de verdenking en de vooroordeelen des volks; want het volk immers wachtte iets goeds van den regent; en hoe had het goeds kunnen wachten, waar het een' man van DUBOIS beruchtheid tot deelgenoot in de regering zag aangenomen? Zijne gunst bij den regent was daarom niet verzwakt; alleen deze zag hem in 't geheim, als iets waarvoor hij niet durfde uitkomen; hij gebruikte hem nog niet in zijnen raad, maar slechts ter prikkeling van zijnen geest, van zijn' bedorven smaak, als den leider zijner geheime intriguen, als den middelaar zijner geheime hartstogten, als den gezelschapper zijner onstuimige nachtfeesten, waartoe de abt zich gebruiken liet, onverschillig op welke wijze, slechts tevreden dat hij niet geheel werd ter zijde geschoven, en van uit den kleinen hoek, dien men hem had ingeruimd, de gelegenheid beloerende om de ruime plaats te bespringen, waarop hij met katachtig geduld het oog hield gevestigd. Zijn laatste woord had intusschen wat somberheid gebragt over de trekken van den regent.

‘Noodlottig voor hen, maar ook voor mij, vooral voor mij,’ sprak hij en bleef eene wijle in nadenken verdiept.

DUBOIS zag met wat onrust op hem. ‘En Monseigneur heeft nooit mijn' moed bewonderd?’

‘Inderdaad, hoe gewoon eene eigenschap dat ook is in een' van ons, voor lieden van uwe soort moet dat iets zeldzaams zijn, moed te hebben!’ en toen hij die bitterheid had gezegd, scheen het hem zelven te berouwen, want terstond daarop voegde hij er lagchende bij: Kom, DUBOIS! loop naar een' biechtstoel en laat u penitentie opleggen; ik zou u daar bijna getuigenis hebben gegeven van twee deugden; want gij

pocht van moed en ik heb u over eene waarheid geprezen, ‘en dat moet u zwaar op het hart liggen - en...’

‘De waarheid is, dat ik mij liever beticht zag van alle zeven hoofdzonden, dan verdacht van eene.... dier onnoozelheden, die de goede lieden deugd noemen; alleen om u het vermaak te geven over mij te lagchen, zou ik mij tot een' FÉNÉLON kunnen maken - voor eene wijle altijd...’

‘Dank! dank! blijf liever in uw' natuurlijken staat - maar zeg, was dat eene herinnering, dat het aartsbisdom van *Kamerrijk* nog altijd open is?’

‘Volstrekt niet, - ik weet wel, dat niemand zoo goed de leemten kent van dit goede koningrijk van *Frankrijk*, als uwe hoogheid zelve.’

‘o Gij duivel!’ zeî de regent lagchend. ‘Maar ziet gij, DUBOIS! ik kan niet zoo terstond met *alle* vooroordeelen breken, en de sprong van FÉNÉLON tot DUBOIS is voor de Kamerrijkers wat al te wijd. - Gij moet een vagevuur door, vriend! eer ge dat paradijs ingaat.’

‘Wij zullen het door goede werken verdienen! bij voorbeeld, de Jezuïten uit *Frankrijk* jagen,’ en DUBOIS zag glurend op naar den vorst.

‘Gij weet wel, dat ik daar reeds meê begonnen ben?’

‘Begonnen is nog niet ten einde brengen, en...’

‘De kardinaal DE NOAILLES is president van den gewetensraad; hij is de afgod van het volk....’

‘Een afgod, dien ik omver zal werpen,’ dacht DUBOIS in zijn hart, maar hij zeide luid: ‘Zoo zal het hem gaan als alle afgoden; men zal hem aanbidden, maar hij zal geene magt hebben iets te doen. In ernst, Monseigneur! gij zult dat werk niet ten einde brengen, zonder mij; daarom neem een' goeden raad, en gebruik mij terstond, eer uw heilige het werk verbroddelt.’

‘Dat is de derde deugd, die ik van ochtend in u opmerk, mijn abt! Gij zijt opregt, want gij vraagt van mij datgeen, wat gij vurig wenscht te verkrijgen.’

‘Met u ben ik het altijd; uw blik is zoo scherp, dat gij mij toch altijd zoudt doorzien, en daarbij, *wij* hebben elkander immers niets te verbergen. En hoe gaat het uw' vromen man? reeds wonderen verrigt?’

‘'t Is nog mijn uur niet voor staatszaken, mijnheer de abt! en ik heb van nacht te weinig geslapen, om lust te hebben tot antwoorden. Laat mij mijne rust, als gij niets weet tot mijne uitspanning.’

‘Of ik daarop niet verdacht ware geweest! Ik weet, bij voorbeeld, dat er gister avond iets aan uw vermaak ontbroken heeft.’

‘Gij meent u zelven?’

‘Neen, want ik zou er geweest zijn, als gij het hadt gewenscht; ik bedoel wat anders; gij hebt een' gast gemist.’

De hertog trok de wenkbraauwen zamen. ‘Eens vooral, abt! ik wil niet bespied zijn; na vijf ure 's middags, als ik mijne deur laat grendelen en mijne vensters laat sluiten, om mij ongestoord te onderhouden met mijne vrienden, wil ik vrij zijn en niet nagerekend worden. Waar ik om de dringendste staatszaak geen minister zal binnenlaten, wil ik ten minste niet, dat uwe spionnen zullen indringen; ik geef toe, dat *Frankrijk* zijne regten heeft op de politieke handelingen van den regent, maar van zijn huisselijk leven heeft PHILIPS van *Orleans* niemand rekenschap te geven dan zich zelven.’

‘En bij wijlen aan Madame!’ viel DUBOIS in met zijn' gewonen *grimlach*.

De regent sprong op. ‘Komt het van die zijde, DUBOIS! - Bij Lucifer! daar moeten wij ons tegen wapenen; - wien zou zij gebruiken?’

DUBOIS bedacht zich een poos; zeker bezon hij zich, tot wiens nadeel hij partij zoude trekken van deze gelegenheid. ‘’t Is de jonge DE BRISSAC,’ sprak hij eindelijk.

‘Dat is onhandig van u!’ riep de hertog schielijk, ‘DE BRISSAC is een neef van den kardinaal DE NOAILLES, die u in den weg is.’

‘Ja, maar hij is ook een neef van die hertogin DE BRISSAC, die het geluk en de eer geniet met Madame paard te rijden, en...’

‘Zwijg, DUBOIS! geene gekheden over mijne moeder.... Zij heeft hare eigenheden; daarvoor is zij aan gene zijde van den *Rijn* geboren; maar zij heeft hare kinderen lief, zoo als niet vele Fransche prinsessen zich er den tijd toe geven.’

‘Tot zelfs zich te bemoeijen met hetgeen er in het *Palais-Royal* omgaat, na vijf ure.’

‘Ja, daar moeten wij wat op uitvinden,’ hernam de hertog; ‘vooreerst, geen BRISSAC's meer; als hij het niet gedaan heeft, had hij het toch kunnen doen, zou de *wolf* zeggen bij LA FONTAINE; maar gij spraakt van mijn gemis, en bij Satan, DUBOIS! ik ben woedend geweest, ik moet u dat vertellen.’

‘Dat is niet noodig Monseigneur! ik weet alles, - wat meer is, ik heb den misdadiger betrapt, opgevangen, en ik breng hem

gevankelijk en als boeteling aan uwe voeten, op den eersten wenk.'

'Maar hoe is het mogelijk, DUBOIS! ik zelf weet nog niet eens, wie...'

'Ik breng hem aan uwe voeten, Monseigneur! op ééne voorwaarde.'

'Uwe voorwaarde man! ik moet u aan het hoofd mijner policie stellen, meent gij dat?'

'Neen, D'ARGENSON is goed waar hij is - maak mij alleen *conseiller d'état*.'

'Zijt gij razend, abt! dat kan niet - ze zouden zeggen - ja, ik wenschte wel eens te weten, wat zij *niet* van mij zouden zeggen, als ik dat deed.'

'Het zij zoo, Monseigneur! ik heb er vrede meê, zoo gij - niet nieuwsgierig zijt... alleen, als ik mijn loon niet krijg, lever ik niet.'

'Kom, DUBOIS! gij zijt altijd duur geweest, dien mij ditmaal eens voor niet.'

'Monseigneur! ik zal zijn als de Sybille: bij een' tweeden eisch ben ik duurder, en bij den derden....'

'Eischt gij het aartsbisdom van *Kamerrijk*!' lachte de regent; 'doch zorg dan eerst, dat gij op goeden voet staat met *Rome*, en, bij den hemel! laat mij geen uren wachten, want ik word ongeduldig, en gij weet, DUBOIS! ik kan ook bevelen....' Werkelijk zag de regent er uit als iemand, die niet lang meer geduld zal hebben, en hetzij DUBOIS zulke luimen kende, hetzij hij zijn oogmerk langs een' anderen weg meer bereikbaar achtte, hij hernam: 'Zeker zult gij al te gelukkig zijn, mij te bieden wat ik nu vraag, hertog!'

De regent stampte met den voet.

'Monseigneur! ik ben al te goed,' vervolgde DUBOIS; 'herinner u even, wie er nog verder gemist heeft aan uwe tafel?'

De hertog bedacht zich even, en schudde toen ongeloovig het hoofd, met een' toornigen blik. 'Hij! neen, abt! gij liegt, dat is niet waar.'

'Monseigneur kan zelf zien en hooren,' antwoordde DUBOIS, en haastig liep hij de kleine deur uit, die hij was binnengekomen.

De regent wachtte nieuwsgierig, wat DUBOIS ging aanvangen; hij stond op en wilde hem volgen, maar reeds kwam de abt terug, een' jongman aan den arm met zich voerende, die zich wel niet verzette, maar die toch volgde met iets in de hou-

ding en op het gelaat, dat naar schroom en onrust geleek, maar dat ook wel verdriet of gemelijkheid konde zijn.

Die jongman, al was hij blijkbaar niet meer in de eerste vaag der jeugd, had een beminnelijk en belangwekkend voorkomen, dat terstond voor hem moest innemen, eene bevallige gestalte en eene edele houding, die hem zoo natuurlijk waren, dat de kennelijke onwil, waarmede hij binnentrad, en de opzettelijke strakheid van zijn' gang die eerder deden uitkomen dan hielpen verbergen. Eene schitterende kleeding deed zijn voorkomen zeker geen kwaad, maar noodig had hij die niet. Het eenige, wat zijn schrander en aantrekkelijk gelaat ontsierde, was eene zulke matte bleekheid, als nooit meer door een' levendig frisschen blos der gezondheid wordt vervangen, maar alleen afgewisseld door de geelachtige tinten of door het vlammige purper van toorn of hartstogt. Smalle blaauwe kringen rondom de oogleden schenen de donkere blaauwe oogen nog donkerder te maken en nog grooter, en maakten ze zoo zwaarmoedig, dat men weemoedig werd door hem aan te zien, dat te erger was, daar hij doorgaans geen medelijden noodig had, of dat noodig hebbende, het niet begeerd zoude hebben van anderen. Misschien hielp zijne stem die gewaarwording opwekken of voortduren; want hoe liefelijk die ook ware, zij was zoo diep als vol, en had daarbij iets gedempts, iets, als moesten de toonen zich heendringen door eenen sluijer van krip. De uitwerking, die het zien van dezen jongman deed op den hertog, was vreemd en opmerkenswaardig.

Want de goedige, gemeenzame vorst, die den laaggeboren en laaghartigen DUBOIS alles zeggen liet wat hij wilde, en alles van hem aanhoorde met een' glimlach - en naauwelijks anders bestrafte dan met eene scherts, die bijna gelijkstelling werd - die al zijne vrijheden duldde en zelfs aanmoedigde, die zelfde vorst zag naauwelijks de fiere gestalte van den jongen edelman zich opheffen uit de laatste statige en eenvoudige buiging, of hij wendde den blik van hem af, keerde hem den rug toe, ging met DUBOIS aan een venster staan, en bleef daar eene lange poos met dezen in fluisterend gesprek. Daarop plaatste hij zich weêr in zijn' armstoel, en toen eerst scheen hij zich te bezinnen, dat de jongman dáár was; maar niets dan strenge bitterheid lag er op zijn gelaat, toen hij hem aansprak, en alleen de stroeve hoogheid van den vorst klonk er in den toon, waarmede hij zeide: ‘Waarom verlangt de markies D'ARMENTIÈRES een afzonderlijk gehoor van den regent?’

‘Als ik het ben, die gehoor heb gevraagd, Monseigneur! zal het spoedig ten einde zijn; want ik heb uwe koninklijke hoogheid niets te zeggen!’ hernam de markies met eene zekere vastheid, nadat hij zich op nieuw had gebogen.

‘Dat wil ik wel gelooven! gij zult niet weten, hoe u te verantwoorden, mijnheer!’ viel de regent uit, die terstond weêr zijne rol van koude vorstenwaardigheid vergat voor die van een gemeenzaam verwijt.

‘Verantwoording, Monseigneur! Ik ben dus ter verantwoording geroepen? Zou het onbescheiden zijn te vragen, waarover?’

‘Kom, D'ARMENTIÈRES! begin maar met schuld te bekennen,’ hernam de regent bijna met goedheid; ‘mijnheer de abt heeft mij gezegd, dat gij daarom gekomen waart.’

‘Integendeel, Monseigneur! ik ben ontboden uit uwen naam; mijn hertog weet wel, dat mijnheer de abt nooit waarheid spreekt.’

‘Toch, toch, mijn jonge edelman! ik heb nog eenige waarheden in mijne tasch, die voor u zeer ontijdig te voorschijn kunnen komen.’

‘Och, daar vrees ik niet voor, mijnheer de abt! niemand zal ze van u gelooven.’

‘Neen, in ernst, markies! hij is van daag *en veine* op zulke wijze, dat....’

‘Dat hij uwe hoogheid en mij beide een sprookje heeft verteld; *ik werd zoo vurig verlangd*, dat was de uitdrukking; ik kom, wacht - een uur - word door hem binnengesloken - en word begroet met een gezigt, als de verpersoonlijkte ongenade.’

‘En ik!’ borst de hertog uit, ‘mij maakt hij daar wijs, dat gij komt met een berouwvol hart, u overgevende op genade en ongenade, en ik zie u voor mij staan met de houding van een' *spadassin*, die eene uitdaging komt brengen.’

En de hertog vond dit dubbele bedrog zoo aardig, dat hij in een luid lagchen uitbarstte, waarin DUBOIS hem volgde met volle keel; D'ARMENTIÈRES alleen scheen hun gelach pijnlijk te vinden, want zijn gelaat werd weêr donker.

‘Duivels, DUBOIS! dat zult gij ons betalen.’

‘Mijnheer de abt! zoo de hertog te goedertieren is, om u daarvan rekenschap te vragen, zal ik het doen voor ons zamen,’ sprak de markies ernstig.

‘Ei wat, ei wat, mijne heeren! mij dunkt, gij moest beiden overvoldaan zijn, en mij hartelijk danken. Mijnheer de hertog is zoo gelukkig als een gezegende, dat hij niet meer een grimmig gezigt behoeft te zetten, en dat hij met u op den weg der verzoening is; en gij, markies! moest u verruimd voelen, nu de hertog uwe schuld kent, en u toch nog op dien weg meer dan half te gemoet komt.’

‘Zie zoo, mijnheer DUBOIS! daar brengt gij ons weêr waar we wezen moeten - mijne schuld! Mijn genadige hertog zal mij nu toch eindelijk wel willen mededeelen, waarin mijne schuld bestaat?’ En hij zag den regent zoo scherp onder de oogen, als de eerbied het slechts veroorloofde. PHILIPS van *Orleans* kleurde sterk.

Eene wijle bedacht hij zich en zeide toen weêr met een streng gelaat en met bitterheid in den toon:

‘Ik heb u veel verpligting, D'ARMENTIÈRES! voor hetgeen gij gisteren tot de genoegens van mijn *petit-souper* hebt bijgedragen.’

‘Was het dat!’ hernam de markies met een zeer verwonderd gezigt, hoewel hij, onder ons gezegd, in 't geheel niet verwonderd was; ‘het is zoo, ik kon niet dáár zijn, doch ik weet wel, dat Monseigneur te veel billijkheid heeft en te veel goedheid, om als eene schuld aan te rekenen, wat slechts eene noodzakelijkheid was, en hetgeen reeds een gemis moet zijn, niet te verzwaren door het gewigt van zijne gramschap.’

‘Neen, D'ARMENTIÈRES! dat is niet eerlijk; het moet al een vreemde dwang zijn, die een' edelman terughoudt gebruik te maken van de uitnoodiging van zijn' vorst, of liever, laat ik zeggen zoo als het is - want in dat salon zijn wij allen gelijk - die den eenen vriend terughoudt, den anderen te verlustigen met zijn gezelschap, als hij weet dat hij zich zonder dat verveelt.’

‘Aan den regent zou ik antwoorden, dat de laatste uitnoodiging wel wat veel had van een bevel, en dat het een' Fransch edelman niet kan gevergd worden zich op kommando te vermaken; aan den vriend - daar uwe hoogheid mij nog altijd met dien naam wil vereeren - aan den vriend *moet* ik antwoorden, dat er vermaken zijn, waaraan eer en geweten mij gebieden niet meer deel te nemen.’

Het snijdende, het harde en het stoute van die antwoorden, en van het meeste, wat die jonge edelman sprak, was in zoo zonderling contrast met die omsluijerde stem, waarvan wij

spraken, dat der toon althans hier der muzijk niet veel uitdrukking gaf, of liever eene zulke, die haar verzwakte; voor den hertog was zij nog iets anders: voor hem klonk die *disharmonie* als valschheid.

‘Uwe eer, markies D'ARMENTIÈRES!’ hernam hij, ‘kan nooit in gevaar zijn, waar ik zelf de mijne waag; en uw geweten, GASPARD! ik weet niet, wat gij daardoor verstaat; maar ik weet wel, dat ik sinds mijne terugkomst uit *Spanje* altijd met u heb omgegaan, zonder ooit dat woord van uwe lippen te hebben vernomen, noch eenige daad, die bewees, dat gij waart van die bekrompene lieden of van die huichelaars, die voorgeven zich door dat woord de wet te laten voorschrijven. Ik heb de zekere overtuiging, dat gij in al dien tijd, als ieder ander man van geest, geene inspraak hebt gevolgd, dan die van uwe luim.’

‘Dat is waar, Monseigneur! maar al te waar; en juist daarom is het tijd geworden, om van leefregel te veranderen, en eene wijle te luisteren naar de inspraak van 't gezond verstand, van de zedelijkheid, van de deugd, - voor mij ten minste.’

DUBOIS stond toe te luisteren met een zacht gegrinnik, dat allerboosaardigst siste, terwijl zijn lynxenblik zich bij afwisseling vestigde op D'ARMENTIÈRES en op den hertog.

Maar de laatste lachte niet; hij, die zou gelagchen hebben bij de grofste aardigheid, die de abt of een ander gunsteling hem had gezegd, hij wierp D'ARMENTIÈRES een' blik toe, als hij er naauwelijks een' op een' overtuigden misdadiger zou hebben gewend, en hij sprak streng:

‘Markies! als gij mij gezegd hadt: Ik had een duël, ik had een *rendez-vous*, ik had eene vrouw te verpligten, of een' vriend weêr te zien, of een' vijand afbreuk te doen, en dat alles gold bij mij meer dan uw wensch, dan zou ik u niet geloofd hebben, maar ik zou het u toch hebben vergeven; want het voorwendsel ware fatsoenlijk geweest, zoowel als geloofbaar, en het zou geene huichelarij hebben ingesloten; maar nu - nu ge zeggen kunt, en met dit gelaat - ik heb alles veronachtzaamd - mijn vermaak en uwe gunst; hetgeen mij lief was, heb ik verzaakt; hetgeen mij noodig is, heb ik vergeten, het al ter wille van zedelijkheid, van deugd of hoe die idealen van 't volk meer heeten, nu moet ik u zeggen, mijnheer de markies! dat ik mij altijd in u heb vergist, of dat gij een ander mensch zijt geworden, in de

korte dagen, dat ik u niet heb gezien; maar een van die menschen, mijnheer! waarmede ik geen' lust heb nadere kennis te maken. Gij kunt gaan, markies!'

De markies had onder het luisteren wel somwijlen met eene beweging van verbeten drift den greep van zijn' degen gevat, zijne bleekheid was wel eens tot purper ontvlamd, zijne oogen hadden wel geschitterd, en zijne lippen waren wel wat verbleekt, maar hij antwoordde geen enkel woord. Hij boog zich alleen diep en strak, en ging toen, zonder met blik of gebaar een zachter oordeel af te vragen.

'Nu, bij den hemel! die komt er genadig af, en het blijkt weêr, dat uwe hoogheid de goedertierenste vorst is van de gansche Christenheid!' sprak DUBOIS met zijn' ironieken lach.

'Genadig!' herhaalde de regent, 'en gij hoort dat ik hem verban! en gij weet dat hij met het *Palais-Royal* alles verliest; gij weet dat hij arm is, dat hij niets heeft dan zijne luitenantsplaats bij de *garde* van den koning, dat hij eigenlijk leeft op het krediet van mijne gunst.'

'En van het degelijk goud uwer weldaden....'

'Hij heeft nooit geweten dat het weldaden waren; ik speel altijd ongelukkig met mijne vrienden; maar, mijn hemel! wat zal hij nu aanvangen? - ik geloof toch dat ik te streng ben geweest, en te schielijk; ik had hem eerst nog moeten hooren, ik had moeten onderzoeken; het kan toch niet zijn, het is al te onwaarschijnlijk, de vernuftigste en de openhartigste mijner *roués* een *Tartuffe*!'

'Wel zeker, wij zijn te streng geweest: wij zullen hem terugroepen; wij zullen berouw toonen; wij zullen hem vergiffenis vragen - wij zullen - bij Satan, Monseigneur! wat is het goed dat ik hier ben; ik sta niet in voor hetgeen gij anders nog zoudt aanvangen - om hem zoo veel uitgestaan leed te vergoeden.'

'Hoe meer ik er over nadenk,' riep de hertog, die niet naar DUBOIS had geluisterd, 'hoe meer ik maar ééne reden weet, die dit verklaart en verschoonlijk maakt. Hij zal verliefd zijn, en verliefd zijn op eene *prude*.'

'Hij is niet verliefd, Monseigneur! daar zweer ik op, en het bewijs daarvoor is dat hij gaat trouwen.'

De hertog die zelf een gedwongen, een ongelijksoortig huwelijk had aangegaan, dat niet minder noodlottig op zijn leven had gewerkt dan zijne opvoeding, die al het pijnlijke van zulk eene vereeniging kende, zonder eene der vreugden, ver-

stond dit woord volkomen, en hij riep alleen: ‘Maar wat brengt *hem* daartoe - waarom het mij niet vertrouwd? Wie trouwt hij?’

‘Iets zoo onmogelijks, dat Monseigneur het niet zou gelooven, of - een *conseiller d'état* moest het hem zeggen.’

‘Zoo gij het worden wilt, moest gij niet beginnen met mijn geduld te vermoeijen. Spreek op, wie zal zoo gelukkig zijn markiezin D'ARMENTIÈRES te worden?’

‘Eene vrouw die hem als van zelve uit het *Palais-Royal* verwijdert.’

‘Iets *à la* MAINTENON?’

‘Geheel MAINTENON! om het met één woord te zeggen, Monseigneur! de prinses ORSINI!’

De regent glimlachte maar even.

‘Neen, DUBOIS! de aardigheid is te grof. Eene schoonheid tusschen de zestig en zeventig! En zal hij haar tot in *Italië* nareizen? Hij kan toch weten dat ik haar niet in *Parijs* zal toelaten.’

‘Ik weet niet of hij haar tot in *Italië* zal nareizen, maar ik weet wel dat hij van tijd tot tijd togtjes doet naar *Touraine*, naar het kasteel *Chanteloup*, en dat het huwelijk afgesproken is te *Parijs* bij de gravin van *Egmond*, nog bij 't leven van den ouden koning, terstond na de onverwachte tuimeling in *Spanje*. Daar ik altijd verdacht ben op uw belang, heb ik in der tijd die goede lieden zoo wat in 't oog gehouden!’

‘Ik weet dat mijne oude *vriendin* toen eene wijle hier vertoefd heeft, maar uit schrik voor mijn regentschap de vlugt heeft genomen. Een bewijs van minder menschenkennis, dan ik haar had toegeschreven; zij kon toch wel begrijpen dat ik eene vrouw, van zulk eene hoogte gevallen, niet den voet op het hoofd zoude zetten, al waren er zoo wat scherpe herinneringen tusschen ons.’

‘Als zij nog dertig jaar ware geweest, zou ze zeker gebleven zijn en had vrede gemaakt; maar nu.... nu laat zij zich liever steunen door den arm van een' cavalier van dertig jaren, en zet den oorlog voort uit de verte.’

‘Kom, kom, DUBOIS! van al wat gij daar zegt, geloof ik geen woord.’

‘Dat is ook niet noodig! Monseigneur zal wel zien. Het is ook zoo geheel ongehoord, ongebeurlijk en ongeloofelijk! een *intrigue*-oorlog, gevoerd door twee vrouwen als MAINTENON en ORSINI, die haar geheele leven in *intriguen* hebben gesleten -

't is ook zoo volstrekt onbegrijpelijk, dat die twee oude vriendinnen op nieuw eene zamenspanning zouden maken, en dat eene Camerera-Major die den wettigen kleinzoon, den wettigen koning van *Spanje* heeft geregeerd, nog eens eene proeve zoude wagen, wat zij met de gewettigde DU MAINE zou kunnen aanvangen, als zij die in een onwettig regentschap had weten in te sluiken! Neen, 't is al te ongerijmd; Monseigneur heeft volkomen gelijk daaraan niet te gelooven.'

'*Corbleu*! DUBOIS! de zaak wordt mij zoo duidelijk, als zag ik de gansche zamenzwering voor mij! - Die twee onttroonde vorstinnen hebben hare wraakzucht en hare heerschzucht bijeengelegd; de gelegimiteerden achten ieder middel goed, om te verkrijgen wat zij het hunne noemen, en dat wijfje heeft dien ondankbaren dwaas van een' D'ARMENTIÈRES weten te bewegen om haar agent te zijn; - want, DUBOIS! dat huwelijk is eene dwaasheid! En dat zal elk voorwendsel zijn!'

'Wel mogelijk! en te eerder omdat D'ARMENTIÈRES op *Chanteloup* komt en gaat, als iemand die er meester is, hoewel er niemand woont dan bedienden.'

'Dat verwenschte kasteel zou dus hunne sterkte wezen? Wel aardig! wel aardig! Nu begrijp ik ook de deugd en de veranderde zeden van onzen markies; want, ziet gij, al had hij voor zich zelven geen deel willen nemen aan mijn *souper* - wat had hij noodig eene dame te hinderen daar te gaan? Wij althans hadden het voorregt nog niet van *deugdzaam* te zijn.'

'De allerliefste weduwe kan eene aanwinst zijn voor *Chantilly* of voor *Chanteloup*!'

'*Parbleu*! en de huichelaar stond voor mij, met het gezigt van een' boetprediker!'

'En uwe hoogheid heeft die laatste beschuldiging niet eens tegen den markies geuit?'

'Hoe had ik dat kunnen aanvangen? Want de beminnelijke jonge barones is weduwe, naar men zegt, en op eene weduwe heeft ieder evenveel regt; dat de weduwe zich dus door hem heeft laten geleiden, in plaats van DE CRÉCY te volgen, is geene misdaad, waarvan ik hem rekenschap kan vragen.'

'Zoo min als van al het andere,' hernam DUBOIS spottend. 'Men moet de dames laten begaan - al heeten ze MAINTENON en ORSINI.'

'Neen! op mijne eer, neen!' riep de regent; 'al laat de

galanterie niet toe, dames te vervolgen; maar ik zal de zamenzwering in het hart aantasten, of liever, in den arm, en D'ARMENTIÈRES zal mij voor allen en voor alles betalen in eens.'

'Dan bid ik uwe hoogheid, niet lang te borgen; anders vergeet gij de schuld te vorderen.'

'Dat heeft geen nood, want ik belast er een' *conseiller d'état* mede, om die zaak te vervolgen.'

'Eindelijk!' riep DUBOIS in zich zelven, en hij zeide terstond: 'Dan, monseigneur! geef mij een paar *lettres de cachet*, dat ik het een en ander kan laten opbergen, wat mij dit ophelderen kan.'

'Alleen als zij *opgehelderd* is, hebt gij uw raadsheerschap, DUBOIS!'

'Aangenomen, Monseigneur! en nu de *lettres de cachet*!'

'De *Bastille*! neen, dat kan niet zijn.... Wat zoudt gij van D'ARMENTIÈRES maken in de *Bastille*?'

'Wat men daar van ieder ander maakt, een' gevangene! en - ligt een' boeteling!'

'Gij zoudt hem dan nog bekeeren van de deugd?'

'Wel zeker! - de tooveressen hebben hem wel bekeerd van het *Palais-Royal*.'

'Ga dan uwen gang.'

'Één verzoek! nu terstond de *lettres de cachet*.'

'Neen, niet terstond, want ik hoor zijden kleederen ruischen in de *anti-chambre*, en ik krijg dames ten gehoor; - wacht een kwartier, en dan zullen ze gereed zijn!'

De jonge markies dien men reeds gestraft had met eene ongenade, tegen wien men nu nog scherpere wapenen smeedt, had intusschen het *Palais-Royal* verlaten. In de straat *St. Honoré* wachtte hem eene koets met vier paarden.

Hij sprong er in, en wierp zich terstond in de armen van een' jong mensch, die er in zat, met den uitroep: 'Ik ben gered! Ik heb mijne verbanning!'

(*Het vervolg in een volgend Nommer*.)

Een Staatsman.

Eene studie.

‘En nu aan die deputaties,’ zeide een heer, in een der vertrekken van het ministerie in *Downing-street*, nadat hij zijnen collega uitgeleide had gedaan; - ‘en nu aan die deputaties. Er is niets lastiger dan eene deputatie. Hoeveel werk er te doen zij in het kabinet of in het parlement, daar zie ik minder tegen op. Dat is werk, en dat werkt; de machine komt er mede vooruit. Maar eene deputatie te ontvangen, is monnikenwerk: veel stuivens en geen voortgang! De uiteenzetting van hunne zienswijze aan te hooren! Alsof ik al hunne wijzen van zien niet reeds lang kende? En mij te moeten houden alsof ik met ernst en aandacht luisterde naar de ontwikkeling van hunne uitgediende of onuitvoerbare systemen. Zoo ik het niet op het gepaste oogenblik deed voorkomen, alsof mij plotseling een nieuw licht opging, zij zouden, geloof ik, nimmer ophouden met praten. Maar heden kan ik hen toch waarlijk niet ontvangen. HOAXEM moet het voor mij doen.’

Hij schelde.

‘Wel, Mr. HOAXEM,’ sprak de staatsman, toen de trouwe afhangeling was binnengekomen, ‘er zijn eenige deputaties die gehoor vragen? Ontvang gij ze, ik moet oogenblikkelijk naar *Windsor*. Wie zijn er al?’

‘Maar twee van gewigt, mijnheer! De overigen zijn handelbaar.’

‘En die twee?’

‘In de eerste plaats onze vriend, kolonel BOSKY, met een paar leden van de Gemeenten uit de graafschappen, en eenige afgevaardigden van de pachters.’

‘Zoo!’

‘Hen kan men niet terugzenden. De leden hebben mij met kracht van betoogen te kennen gegeven, dat zij onmogelijk langer met de ministers kunnen stemmen, indien het gouvernement hun niet te gemoet komt, om de wenschen hunner kiezers te bevredigen.’

‘En wat willen zij?’

‘Hunne grieven voordragen: hooge lasten en lage prijzen; - doen gevoelen, dat zij door hunne vrienden verzaakt zijn; - klagten inbrengen over Poolsche tarwe, Holsteinsch vee en de Britsche *income-tax*.’

‘Nu, gij weet, wat te antwoorden. Zeg hun in 't algemeen, dat zij zich zeer vergissen. Bewijs hun in bijzonderheden, dat mijn eenig doel altijd is geweest, het beschermend stelsel te versterken door het uitvoerbaar te maken en het te ontlasten van overtolligheden die het hatelijk doen zijn: dat bij eenen prijs van vijf en vijftig *shillings* toch geen korrel vreemd graan kan worden ingevoerd; dat geheel *Holstein* geen vee genoeg oplevert, om het kerspel *St. Pancras* dagelijks van biefstuk te voorzien, en dat zij voor het bezwaar van de *income-tax* genoegzaam vergoeding ontvangen door de mindere duurte van levensbehoeften, welke dat zelfde tarief heeft medegebragt, waarover zij zoo ondoordacht klagen.’

‘Mindere duurte?’ zeide Mr. HOAXEM, een weinig verbluft. ‘Mag ik zoo vrij zijn te vragen of dit argument niet eenigzins in strijd is met het andere betoog, dat onze maatregelen zóó zijn genomen, dat zij geene daling der prijzen zouden kunnen te weeg brengen?’

‘Gij vergist u. Uw eerste betoog behelst de volle waarheid; maar gij moet hun te gelijkertijd de noodzakelijkheid doen gevoelen van algemeene beschouwingen vóór men tot bepaalde slotsommen overgaat. Bij voorbeeld: iemand met een inkomen van vijfduizend Pond, betaalt aan *income-tax* - noem het liever altijd *eigendoms-belasting* - honderd vijftig Pond. Nu heb ik de inkomende regten op ongeveer achthonderd artikelen verminderd. Iemand, die vijf duizend Pond te verteren heeft, kan van ieder dezer artikelen dooreengeslagen niet minder dan voor één Pond verbruiken. De prijsvermindering, ten gevolge van het nieuwe tarief, bedraagt zeker wel de helft; dit geeft dus den verbruiker eene winst van vier honderd Pond. Trek daaraf de Eigendomsbelasting, - en uw man houdt jaarlijks een batig saldo van twee honderd en vijftig Pond over; zoo-

dat het duidelijk is dat de Eigendoms-belasting inderdaad het inkomen vermeerdert.'

'Duidelijk!' zeide Mr. HOAXEM, met eenen glimlach van bewondering. 'Doch, wat heb ik nu te antwoorden aan de tweede deputatie, eene van fabrikanten, die klagen over achteruitgang der nijverheid en volstrekte onmogelijkheid om met voordeel te werken?'

'Juist het omgekeerde,' zeide de staatsman. 'Wijs hun aan hoe veel ik gedaan heb tot aanwakkering der nijverheid. Eerstelijk: door alle levensbehoeften goedkooper te hebben gemaakt. Hoe ik met éénen slag de helft van de bescherming op de granen heb afgenomen, zoodat bij voorbeeld de tarwe, die volgens den tegenwoordigen marktprijs thans dertien *shillings* inkomend regt betaalt, onder de oude wet zevenentwintig had moeten afstaan. 't Is waar, onder 't eene regt zoo min als het andere, is de invoer mogelijk; maar dat doet niets af aan het beginsel. Toon dan, hoe ik de havens van dit land voor het vee van het vasteland heb opengezet. Wijd hier vooral breed over uit. Het onderwerp is er geschikt voor en laat hooge ramingen en speling van cijfers toe. Zoo er toevallig onder deze afgevaardigden Dissenters zijn, die, na de Emancipatie der negers, aan voorwerpen voor hunnen buitenlandschen liefdadigheidszin behoefte hebben, gedenk dan aan de afgrijsselijkheden van het stierengevecht, en zinspeel op de heilrijke uitkomsten, welke voor de menschheid verkregen zullen zijn, wanneer de Andalusische stier voortaan, in plaats van te *Seville* gemoord te worden, te *Smithfield* ter slagtbank zal gaan. - Deze goedekoop van levensmiddelen zal hen overigens in de mogelijkheid stellen, om op onzijdige markten met den vreemdeling te wedijveren, ja, hem misschien op zijn eigen markt verdringen. Er ligt voor hen evenzeer eene volkomene vergoeding in voor de Eigendoms-belasting, die bovendien toch ook niets anders is dan eene groote proef, geheel in hun belang genomen. Vaar dan voort met te spreken over groote maatregelen en groote proeven, tot het tijd is voor de bijeenkomst van het Huis: van de vervulling uwer pligten jegens den staat mag u niets afhouden! Dezen wenk zullen zij begrijpen. En zoo twijfel ik niet, Mr. HOAXEM! of gij zult de zaak tot een goed besluit brengen, vooral wanneer gij openhartig en duidelijk zijt; want dit is de weg dien gij moet inslaan, wanneer gij uwe eigene gedachten bedekken en die van anderen verstrooijen wilt. - *Good morning*!'

Zoo schetst Mr. B. DISRAELI eenen Staatsman[1]. Die staatsman is Sir ROBERT PEEL, thans de eerste minister in het Britsche koningrijk.

Al wie de staatkundige romans van dezen schrijver, die een *Young England* tracht te vormen, om het *merry old England* in het leven terug te roepen, bestudeerd heeft, herinnert zich met welke hevigheid hij de Whigpartij, die Venetiaansche aristocratie, die, sterk geworden door de omwenteling van 1688, sedert dezen oogenblik niet opgehouden heeft, het gemeenschappelijk vaderland aan hare eigenbatige bedoelingen op te offeren, vervolgt, - met welken smaad hij de Tories van dezen tijd, als kracht- en karakterlooze basterts van de oude leiders des volks en kampioenen der kroon, overlaadt. Hun, die, ook slechts van tijd tot tijd, eenige aandacht wijden aan de parlementaire debatten in het Britsche Lagerhuis, moet het bekend zijn, hoe hij zich ten doel voor de scherpste flitsen van zijn sarkastisch vernuft heeft verkoren den man, die vroeger meer dan eens de eerste hand heeft gelegd aan de invoering van nieuwigheden, welke hij, toen ze werden voorgesteld, het eerst had bestreden, en die vóór vijf jaren de teugels van het staatsbewind heeft aanvaard, als leider der in Conservatieven omgedoopte Tories, maar reeds vele malen zijne maatregelen met den bijstand der Whig-oppositie, tegen den wil zijner partij heeft doorgedreven.

Zeker, zoodanige voor ieder oog zigtbare tegenstrijdigheden in de politieke loopbaan en in het openbaar karakter van een belangwekkend man, zijn wel geschikt om aan de speling van het vernuft en de aanvallen van partijzucht tot wit te strekken. En zij zijn evenzeer geschikt om de belangstelling van den meer dan oppervlakkigen beschouwer tot zich te trekken, en den werkzamen geest te spitsen, voor wien het iets aanlokkelijks inheeft om, is het ook met weinig kans van slagen, naar den sleutel van het raadselachtige te zoeken.

Met weinig kans van slagen: want waarschijnlijk zal het eerst aan den geschiedschrijver in latere dagen, misschien ook aan niemand en nimmer gelukken, om al de geheime drijfveeren te leeren kennen, die èn dit volk èn dezen staatsman, èn zijne partij èn zijne tegenstanders geprikkeld en geleid hebben; en naar allen gis zullen wij, de tijdgenooten en aanschouwers dezer personen en handelingen, na vruchtelooze omdolingen, moeten

(1) In zijnen jongsten roman: *Sybil, or the Two Nations*.

terugkeeren tot den hopeloozen uitroep: '*l'Angleterre est le pays des contrastes*!' waarmede LEON FAUCHER zijne *Etudes sur l'Angleterre* opent, en dien hij zijns ondanks twintigmalen op nieuw moet nederschrijven.

Immers, dat Sir ROBERT PEEL het hoofd is geworden der Tories en het hoofd is gebleven van de Conservatieven, mag reeds eene tegenstrijdigheid heeten: eene, die zich niet hier voor het eerst in Engelands staatsgeschiedenis opdoet.

Zoo dikwijls er gevraagd is naar de kenmerken waardoor zich de twee groote staatspartijen aldaar onderscheiden, luidde het antwoord: de Tories zijn zamengesteld uit den hoogen landadel en zijne afhangelingen; zij zijn de natuurlijke verdedigers van het bestaande, van oude gebruiken en misbruiken; de voorstanders der hooge staatskerk, de kampvechters der bevoorregten, de steunpilaren van het gewettigd gezag. Maar de Whigs zijn de mannen van beweging en vooruitgang; die aan volksvrijheid en volksinvloed de hand bieden, die zich los weten te maken van aristocratische vooroordeelen, vijandig zijn aan elk monopolie, in kerk, in staat, in handel en bedrijf, in wetenschap en gezag. - En zie! terwijl de Whigs zulke beginselen predikten en prediken, hebben zij zich toch zelden kunnen losmaken ven de meest bekrompene becijfering van persoonlijk en familiebelang, en zich meestal vijandig gesteld tegenover de uitingen eener bij de groote menigte opgegroeide publieke opinie. Hunne leiders in de beide Huizen, de ministers hunner partij zijn bijkans altijd de hoofden of minstens aanverwanten geweest der aanzienlijkste geslachten; en diegenen onder hen, die, als BURKE, SHERIDAN en HENRY BROUGHAM, door hunne talenten de eerste plaats in de hoogschatting des volks hadden verworven, hebben zich in de politieke rangverdeeling der partij steeds zien terugdringen. Daarentegen hebben de Tories zich even regelmatig onderworpen aan de leiding van dezulken, die op geene andere aristocratie dan die des talents konden bogen. Aan de spits des hoogmoedigen adels zag men opvolgelijk mannen als DUNDAS, ADDINGTON, PERCEVAL, CANNING, namen uit de menigte opgedoken, aristocraten die hunne eigene voorvaderen waren.

Evenwel - was het voor Sir ROBERT niet zonder voorbeeld, dat een man uit het volk, een *nobody*, door de Tories omhoog werd getild om hen te beheerschen, zonder voorbeeld was nog de hoogte waarop zij hem verhieven, juist in eenen tijd toen zij zich het naauwst binnen hunne partijgrenzen afsloten; zonder

voorbeeld de trouw waarmede zij hem bleven aanhangen, schoon hij hen verzaakte, en de onderwerping waarmede zij hem volgden, al voerde hij hen naar 't scheen ook regtstreeks in het vijandelijk kamp.

De vader van den tegenwoordigen eersten minister was een handwerksman. Maar een man van scherpzinnigheid en volharding: hij begreep het voordeel van eene nieuwe uitvinding voor de katoenfabrikaadje en wist ze in praktijk te brengen. Hij werd fabrikant en maakte fortuin. Binnen korten tijd had hij een vorstelijk vermogen overgewonnen en werd lid van het Lagerhuis. PITT verhief hem tot Baronet.

ROBERT, zijn oudste zoon, werd geboren den 5^{den} Februarij 1788, te *Bury* in *Lancashire*. Op de school te *Harrow* zat hij naast lord BYRON. Vervolgens studeerde hij te *Oxford*, en behaalde er de eerste prijzen in Mathesis en Klassieke Letterkunde. Zoodra hij den vereischten ouderdom had bereikt (1809) trad hij in het Parlement voor de Iersche stad *Cashel*. Zijn *Maidenspeech* hield hij in de zitting van 1810, tot ondersteuning van het adres; hij verwierf er de benoeming van onder-secretaris mede. Twee jaren later (September 1812) werd hij den hertog van RICHMOND, Lord-luitenant van *Ierland*, als eerste secretaris toegevoegd, eene betrekking bescheiden in naam, maar van beduidenden invloed en groote verantwoordelijkheid.

Inderdaad werd hij reeds van dezen oogenblik af het hoofd van de strenge Torypartij. De katholieke kwestie was aan de orde van den dag. De Whigs eischten de gelijkstelling der Katholieken; de gematigden der andere partij leenden hun gunstige ooren, daaronder ook CANNING en Lord CASTLEREAGH. Maar een aanzienlijk deel der behoudende partij weêrstond de omkeering van de aloude wetten des lands; zij vonden steun in de vooroordeelen des Engelschen volks, eenheid en overwigt in de bigotterie van GEORGE III; doch, magtig en ontzagwekkend als partij, waren zij zwak door gebrek aan mannen van talent. Mr. PEEL, wiens administratie in *Ierland* van de strengste orangistische beginselen uitging, maar nevens kracht en volharding voorzigtigheid en beleid teekende, was de man dien zij behoefden.

In 1817 ontving hij het sprekendste bewijs van het vertrouwen, dat zijne partij geven kan. Hij werd naar het Parlement afgevaardigd door de Universiteit van *Oxford*, een der hoofdzetels van de bisschoppelijke kerk. Een jaar daarna gaf hij zijn secretariaat in *Ierland* ten beste aan den wensch, om een on-

afhankelijk standpunt bij de staatkundige debatten in te nemen. In 1819 was hij voorzitter van het *Committee* voor de zaken der Bank en stelde de merkwaardige wet voor, die thans nog, onder zijnen naam bekend, de regten en verpligtingen van dit ligchaam tegenover den Staat, en daarmede grootendeels het financiewezen van het Britsche rijk bepaalt. Drie jaren later trad hij in het Kabinet als Secretaris van Staat voor binnenlandsche zaken. Als minister bleef hij het hoofd der strenge Tories, en werd hij zelfs, nevens CANNING, de leider van het Huis der Gemeenten. Tusschen deze twee ambtgenooten moest eene mededinging ontstaan; de een voelde in zich de kracht om de Eerste te zijn; de ander kon zich niet met de rol van den Tweede vergenoegen. Zij had tot onedelmoedigen naijver kunnen aangroeijen, indien niet de dood van CANNING haar eenen eindpaal had gesteld. Toen CANNING in 1827 Lord LIVERPOOL als eerste minister opvolgde, trad PEEL met vijf andere leden uit het Kabinet, en dreef spoedig, zich geheel binnen de steile beginselen der ultra-Tories verschansende, eene vermoeijende oppositie tegen het bewind van zijnen voormaligen ambtgenoot. Maar CANNING stierf tegen het einde der zitting, en het gezag ontviel spoedig aan de onbekwame handen, waaraan het na zijnen dood was toevertrouwd. In het begin van 1828 vormde zich het ministerie WELLINGTON, waaraan Mr. PEEL, wederom als Secretaris van Staat voor binnenlandsche zaken, en nu voor het eerst als erkend leider van het Huis der Gemeenten deelnam. En nu zag men de eerste van die groote concessiën aan de klimmende kracht van vrijzinnige begrippen, die zich later meer dan eens zouden herhalen. WELLINGTON en PEEL gaven in 1829 het groote bolwerk der onverdraagzaamheid, dat zij zoo lang hadden verdedigd, gewonnen, door eene onvoorwaardelijke emancipatie der Roomsch-Katholieken voor te slaan. PEEL deed afstand van zijne plaats in het Parlement voor de Universiteit van *Oxford*. Sir ROBERT INGLIS volgde hem op, en is nog heden de dappere kampvechter der kerk, getrouwer maar minder gelukkig dan de minister. Deze nam nu zitting voor de burgt *Westbury*.

De Tory-partij was geschokt en versplinterd; doch Mr. PEEL bleef haar hoofd. De gevolgen harer verzwakking deden zich gelden bij de verkiezingen van 1830. En in de maand November van dat jaar waren de gevoelens voor de hervorming van het Lagerhuis zoo overwegend geworden, dat het ministerie WELLINGTON van eene nederlaag, ter zake der civiele lijst, gebruik maakte, om de teugels van het bewind op te geven.

Den dag na de aanneming der *reformbill* verklaarde Sir ROBERT PEEL (hij was zijnen in Mei overledenen vader in den titel van *Baronet* opgevolgd) in het openbaar de Tory-partij voor opgelost. Hij zelf had haar den eersten slag gegeven. En hare uiteengespatte fractiën zagen naar hem op als den man, die alleen ze weder zamen konde voegen. Hij vormde de oppositie der *Conservatieven* (het woord was zoowel zijne uitvinding als de zaak) en versterkte ze dagelijks, door er allengs elk element in op te nemen, dat jegens de maatregelen van het Whigministerie vijandig gezind was; meer echter nog door de bekwaamheid waarmede hij ze wist te leiden, nu eens in te toomen, dan weder aan te zetten. Gedurende dit tijdperk heeft hij bij de openbare meening dien grooten naam van spreker verworven, welke de school met hare regelen hem noode vergunt.

Het is niet onduidelijk gebleken, dat de gril van WILLEM IV, in November 1834, om de Conservatieven in het bewind te brengen, door PEEL werd afgekeurd, ofschoon hij geen oogenblik aarzelde te gehoorzamen aan den wil des konings, die hem door eenen koerier uit *Italië* opontbood, en ook met veêrkracht alles beproefde om het hem voorgezette doel te bereiken. Hij oordeelde, dat de tijd komen moest, die de Whigs onverdragelijk voor het volk zoude maken; maar hij zag, dat die nog niet gekomen was. De uitkomst bewees, dat hij gelijk had. Eene ontbinding van het Lagerhuis verschafte zijn ministerie geene meerderheid. Nederlaag op nederlaag moest hij zich getroosten, en den 8sten April 1835 legde hij het bestuur neder, dat weinige dagen later door Lord MELBOURNE werd opgenomen. Evenwel scheidde hij niet van het bewind, zonder eenen belangrijken maatregel, wederom eene verloochening zijner eigene partijzaak, te hebben doorgedreven, te weten: de regeling van de huwelijken der Dissenters, waarbij het beginsel, dat het het huwelijk een burgerlijk contract is, - en daarmede den Staat, niet meer der Staatskerk is toebehoorende, - erkend werd.

Zes jaren bleef Sir ROBERT nu aan het hoofd der steeds magtiger wordende oppositie, met uitzondering alleen van de drie dagen in Mei 1839, toen hem de vorming van een ministerie werd opgedragen. De aanleiding tot deze taak was even zoo zonderling als de oorzaak der mislukking. Sir ROBERT PEEL had waarschijnlijk met zijne oppositie tegen de *Jamaica-bill*, zoo als deze door de regering was voorgedragen, niets minder be-

doeld dan den val der ministers op dat oogenblik; en het ministerie, aldus zijns ondanks door hem aanvaard, vond onverwacht eenen hinderpaal in de kwestie der hofdames (*the bedchamberplot*) waarop het stuitte en in duigen viel.

Eindelijk was in 1841 *zijn* tijd gekomen. De oppositie lokte eene verklaring in het Lagerhuis uit, ‘dat de ministers niet meer het vertrouwen van het land bezaten.’ Het Huis werd ontbonden en de nieuwe verkiezingen gaven aan de Conservatieven eene meerderheid van 91 stemmen. Sir ROBERT PEEL vormde een ministerie, dat, onder zijne leiding, staande is gebleven tot den huidigen dag, hevig aangevochten, door elken strijd versterkt en bevestigd.

Gij erkent, het kunnen geene gewone middelen zijn, waardoor deze staatsman zich, ondanks zijne vrienden zoowel als zijne vijanden, op zulk eene hoogte heeft weten te verheffen. - En toch, wanneer gij de levensbeschrijvingen van den man, de beschouwingen zijner politiek, de waarderingen zijner talenten, niet die van zijne tegenstanders uitgaan, maar die van onpartijdigen en vrienden, moet gelooven, dan bezit Sir ROBERT geene van al die hoedanigheden, die den grooten staatsman kenschetsen. geen' politieken blik, geen genie in het ontwerpen, geen beleid in het uitvoeren, geene kennis en geene kracht om te heerschen, zelfs geen karakter als eerlijk man.

Met scherpere woorden kan dat zeker niet gezegd worden, dan het uitgedrukt staat in een orgaan van die bisschoppelijke kerk, die eenmaal in hem haren eenigen steun meende te hebben gevonden[1]. ‘PEEL,’ zoo leest men daar onder anderen, ‘is een man, die, hoe beminnelijk en achtingswaardig hij zijn moge, toch op het groote staatstooneel zijne rol met niet verhevener inzigten en met niet meerdere waardigheid weet af te spelen, dan de meest alledaagsche partijganger zich gedraagt in den nietigsten twist over de verachtelijkste onderwerpen. Een man kan zich groot voordoen in eenen strijd over bestrating en lantarens, in eene regeling van policie- en nachtwachtsdiensten; groot in den kring zijner bedienden, groot in zijne afgezonderdheid; maar ROBERT PEEL is klein tegenover volken, nietig naast eeuwentellende instellingen... Van het begin tot den einde is zijne loopbaan die der uitvlugten en der noodmiddeltjes. Noch hij, noch iemand ter wereld waagt het te zeggen, wat hij straks doen zal, en niemand kan zeggen wat

(1) *Quarterly theological Review*. Julij 1841.

hij zoo even gedaan heeft, zoodra het op vaste bedoelingen en consequentie aankomt. Hij is door en door: ik en mijne partij. Strijkt den eersten persoon weg uit zijne redevoeringen, ja uit geheel zijne loopbaan, en gij houdt een losgedraaid touw, een verward net, een schip zonder bouten over. Op zijnen weg getuigt ieder spoor zijner voeten van wankelen en uitwijken. Van het eerste oogenblik af, dat onze kerk met al te groot vertrouwen zich op dezen staf, of liever, op dit gebroken riet heeft gesteund, is hij haar ontvallen. Het eene bedrog was slechts het onderpand voor een tweede. Hoe bedroevend is het, dat een man van een voorbeeldig leven, van zuiveren smaak, van velerlei talenten, van beschaving en van groote ondervinding, zoo weinig geloof bezit aan zijne eigene grondstellingen, zoo weinig hart heeft voor eene groote bestemming, zoo weinig geestdrift en vastberadenheid. -'

Doch men zal aarzelen een vol vertrouwen te schenken aan een oordeel, dat door teleurstelling, spijt en verbittering is uitgelokt. Het kan daarom welligt de moeite loonen, om hier eenige zinsneden over te nemen uit twee geheel verschillende, zeker niet zoo partijdige beschouwingen van zijne staatkundige loopbaan, de eene van het jaar 1835[(1)], toen hij vijf jaren hoofd der oppositie, de andere van 1844[(2)], toen hij vier jaren eerste minister was geweest.

....'Zonder genie,' zoo luidt het in de eerste, maar koelbloedig, buigzaam en behendig; eergierig, maar met de kracht om zich te bedwingen; iedere aandoening ontveinzende, elk voordeel aangrijpende en gebruikende; twijfelend en achterdochtig, niemand raad vragende, en zelfs zijnen besten vrienden zijn vertrouwen ontzeggende, is hij van alle staatsmannen van het *Engeland* onzer dagen de bekwaamste om eene vergadering naar zijne hand te zetten, om invloed te verwerven, om eene toevalligheid te baat te nemen, en om de driften en hartstogten van anderen aan zijnen triomf dienstbaar te maken. Als man van zaken is hij onvermoeid, zoo lang er iets te doen overblijft. Helder en scherp van geest, laat hij zich door geene ontleding eener groote vraag tot in hare fijnste deelen, door geene breede uiteenzetting van bijzonderheden afmatten. Hij is te huis in elk vraagstuk. Hij moge nimmer een grootsch, verheven of door oorspronkelijk-

(1) Uit den *Political Observer*. 1835.
(2) *Book of Illustrations*. Londen 1844.

heid schitterend denkbeeld uitspreken, nimmer zich tot eene wijsgeerige beschouwing verheffen, nimmer de sfeer van het genie bereiken, hij verzinkt ook nooit in het moeras der onbeduidendheid. Vele zaken weet hij niet, waarvan de wetenschap voor den staatsman vereischte is; maar hij weet dit gebrek te bedekken door den moed en de volharding, waarmede hij alle bescheiden raadpleegt, die bij de aanhangige vraag van dienst kunnen zijn. Hij is gewoon eerst op het einde van eene discussie te spreken; hij wil het laatste woord hebben; hij wil met één woord al de betoogen zijner wederpartij beantwoorden, ze tegenover elkander stellen, ze aan hare zwakke zijden tegen elkander verkruimelen en den genadeslag toebrengen aan den maatregel of aan de stelling die hij bestrijdt. De zaak, welke hij verdedigt, kan niet slecht zijn. Zie, hij staat op, vraagt het woord. Hij begint te spreken, zoo bedaard, zoo eenvoudig, zoo gemakkelijk, met zoo veel zelfverloochening, met zoo eene volkomene wegcijfering van zijnen persoon, dat gij medegesleept wordt om hem op zijn woord te gelooven, en u aan zijne goede trouw over te geven. Het is onmogelijk meer innemende rondborstigheid, meer verleidelijke welwillendheid in een staatkundig debat in te weven. Zijne voordragt is langzaam, bescheiden, hartstogteloos, gelijk past aan den redenaar die zich geheel onpartijdig stelt, en al zijne toehoorders met dezelfde wellevendheid behandelt. Zijne regterhand rust op zijne heup, terwijl hij met zoetvloeijende stem eenige wel afgeronde, maar weinig beteekenende volzinnen uitspreekt. Doch allengs wordt hij warmer en bewegelijker, valt aan en verdedigt, - maar altijd met dezelfde onpartijdigheid, niet de personen, slechts de stelsels, - waagt soms een schitterenden uitval, en slaat met de hand op den lessenaar, die op de groene tafel vóór hem staat. Hij heeft de oplettendheid van zijn gehoor vermeesterd. Alles zwijgt: zijne taal wordt ernstig en statig, zijne woorden klinken vol en rond. Hij waarschuwt, hij voorspelt, hij bedreigt. Hij overreedt niet meer, hij wekt vrees en angst op. Zoo men naar zijnen raad niet luistert, zoo men den maatregel, dien hij bestrijdt, aanneemt, dan is alles verloren. Hij beroert de harten zijner hoorders. Maar zelf blijft hij altijd kalm, en wat er hards of wreeds mogt liggen in de woorden die hij uitspreekt, tempert hij door den toon dien hij aanslaat. Nooit verwart hij zich; wanneer men hem in de rede valt, zwijgt hij tot de stilte wedergekomen is en

vaart dan rustig voort. Wanneer een ander redenaar hem aanvalt, kruist hij het eene been over het andere, steekt de linkerhand in den vestzak en ziet den spreker met onverstoorbare kalmte in de oogen. Tast hem aan op het staatkundig terrein zoo hevig gij wilt; verwijt hem onkunde, onbekwaamheid, zwakheid, hij zal geen wenkbraauw fronsen. Toch ligt er onder dit kalm en vredelievend uiterlijk eene zenuwachtige prikkelbaarheid en eene zeer ligt gekwetste eerzucht verholen. Men wage slechts van verre eene zinspeling tegen zijne eerlijkheid en goede trouw, en hij zal opstuiven en op staanden voet van u de intrekking uwer woorden eischen, en reeds bij voorbaat de uitdaging formuleren, die hij u morgen zenden zal. En niet zelden heeft de scherpe opmerker, bij het uiteengaan van het Huis, op het gelaat van dezen man het afschijnsel kunnen bespeuren van de hartstogten, die, uren lang verkropt, maar niet verdoofd, daarbinnen woelen.

‘Zijn politiek leven is even moeijelijk te verdedigen als te begrijpen. Er ligt een mengsel in van dubbelhartigheid en opregtheid, dat aan alle ontleding weêrstaat. Zich te plooijen naar den drang der omstandigheden, zijne overtuiging aan de gebeurtenissen dienstbaar te maken, voor de meeningen, die veld winnen, te wijken, ziedaar zijne staatkunde. De noodzakelijkheid wettigt alles, ziedaar zijn stelsel. Hij is de minister, de gehoorzame dienstman van den gril des oogenbliks. Zijne buigzaamheid bewaart hem; zoo de beweging, die hij afkeurt en weêrstaat, hem te sterk wordt, geeft hij den strijd op met zoodanige taktiek, dat hij ten laatste den schijn kan geven van haar met zich te vereenzelvigen. Zoo heeft hij gehandeld bij de Emancipatie der Katholieken, die hij wraakte en heeft tot stand gebragt; met de Parlementshervorming, die hij bestreed en heeft gehandhaafd; met de Dissenters, die hij verachtte en met staatsburgerlijke regten heeft begiftigd; met de aloude stedelijke besturen, die hij moest beschouwen als den hoeksteen zijner partij, en die hij, heviger misschien dan iemand anders, heeft geschokt, toen hij, tegen de verwachting zijner vertrouwdste vrienden, aan RUSSEL's *Corporation-act* zijnen vollen bijval gaf, en al zijne aanhangers medesleepte om een voorstel goed te keuren, op welks bestrijding zij zich hadden voorbereid.’

Dit is het oordeel in 1835 over Sir ROBERT PEEL geveld; hooren wij nu den schrijver, die, meer nog dan de ander, schijnt

den minister genegen te zijn, immers die meer nog vergoêlijkt wat hij niet weet te verdedigen.

‘PEEL's loopbaan is niet die van een groot en gelukkig staatsman. In jeugdigen leeftijd het openbare leven ingetreden en zich onderscheidende door talenten, die hem een nuttig lid eener magtige partij konden doen worden, schijnt hij zijne staatkundige gevoelens meer onder den invloed van toevallige omstandigheden, dan door onafhankelijke en wikkende bepeinzing te hebben gevormd. Zoo werd zijn leven eene aanhoudende worsteling van bekwaamheid en moed tegen den verlammenden invloed van beginselen, met welke het dag aan dag meer onmogelijk moest worden, een land te regeren. Pligtgevoel en misschien ook eene trage volgzaamheid aan de eens aangenomen rigting, hebben hem verbonden gehouden met de waggelende fortuin eener partij, aan wier vertrouwen hij zijne eerste opkomst te danken had. Als minister noch als partijhoofd heeft hij, wij moeten het verklaren spijt zijner talrijke bewonderaars, meer dan ondergeschikte geestvermogens aan den dag gelegd. Hij heeft nooit de gave bezeten om eene groote zaak, 't zij dan eene goede of slechte, met genie te ontwerpen en met kracht door te drijven. Als minister heeft hij nooit geregeerd volgens vaste, breede beginselen, noch den goeden uitslag zijner pogingen afgedwongen door stoutheid of volharding. Door de omstandigheden in eene stelling geplaatst, die zijne partij voorbeeldeloos afhankelijk maakte van zijnen persoonlijken wil, heeft hij toch nooit hare leiding van zoo verheven standpunt beproefd, dat hij haar in eene bepaalde rigting konde bewegen. Hij heeft nooit zijnen volgelingen een nieuw beginsel kunnen inprenten, noch aan den geest des tijds eene nieuwe baan vermogen te openen. Bij al de groote omkeeringen in de staatsinrigting van het Britsche rijk, welke hij beleefd en deels mede bewerkt heeft, is toch zijn naam aan geene enkele groote hervorming, aan geene enkele nuttige toepassing van de ontdekkingen der wetenschap op het gebied der staatkunde, gehecht geworden.

De naam, dien hij verworven heeft, berust hoofdzakelijk op zijne talenten als spreker in de raadzaal. Niet, dat hij welsprekend genoemd moet worden. Als redenaar is hij niet alleen verre te kort geschoten aan de eischen der kunst, door welker opvolging PITT, FOX, BURKE, CANNING zich eenen roem hebben verzekerd, die nog onder ons weêrgalmt; maar moet hij zelfs onderdoen voor BROUGHAM, MACAULAY en andere vernuften

van onzen tijd. Maar zijne wijze van zeggen is merkwaardig helder en gemakkelijk, eenvoudig en vol nadruk. In het behandelen eener moeijelijke kwestie heeft hij geenen mededinger. Niemand, die het groote punt, waarop het aankomt, zoo vast door alle omdolingen der discussie henen, in het oog weet te houden; niemand, die zijn gehoor zóó deugdelijk kent; niemand, die zóó juist den waren toon weet aan te slaan om de aandacht te boeijen; niemand, die, wanneer hij gelijk heeft, zijne zienswijze zoo overtuigend en aannemelijk weet voor te dragen, of, in het tegenovergestelde geval, zoo behendig eenen sluijer weet te werpen over de feilen zijner partij en de zwakheid zijner zaak.

Hadden de omstandigheden Sir ROBERT PEEL eene plaats aangewezen onder de verdedigers der zaak, van welke hij door zijne geboorte de natuurlijke, door zijne talenten de nuttigste voorstander had moeten worden, dan zou hij welligt, in plaats van zijne krachten te verspillen in het vertragen van onvermijdelijke hervormingen, gegronde aanspraken hebben verworven op de hoogachting en den eerbied zijner landgenooten.'

Men houde ons deze lange aanhalingen, die voor een gedeelte zelfs herhalingen zijn, ten goede. Zij waren onvermijdelijk, omdat de eene moest dienen, minder nog tot aanvulling dan tot bevestiging der andere. De merkwaardige, soms woordelijke overeenstemming van de twee laatste oordeelvellingen, moet onzen lezer, die niet genoeg vertrouwen durft stellen op de slotsommen zijner eigene beschouwing van de *Histoire contemporaine*, overreden om beide als goede getuigenissen aan te nemen; en zij moet ons door eigene aanschouwing overtuigen, dat twee verschillende schrijvers, die toonen kennis van zaken te bezitten, en door partijhaat noch bijzondere vijandschap worden verblind, tot een besluit hebben kunnen komen, hetwelk zich zoo ongerijmd voordoet, dat wij 't ons zelven nimmer, eenen ander noode zoude vergeven: het besluit, dat Sir ROBERT niet zijn kan wat hij is, dat hij niet geroepen is om te doen, wat hij gedaan heeft.

Zoo is dan met goede redenen betoogd en misschien bewezen, dat Sir ROBERT PEEL al de eigenschappen mist, die voor den grooten staatsman vereischten zijn. Het is dan duidelijk, dat de Tories, toen zij den twee en twintigjarigen jongeling tot hunnen leider verkozen, verblind waren door de flikkering van oppervlakkige talenten, en dat zij dertig jaren lang, niettegenstaande hij meer dan eens hun ontrouw is geworden, zijne

vaan getrouw zijn gebleven, minder omdat zij van hem alles goeds wachtten, dan omdat zij vreesden zich anders aan nog onbekwamer handen te moeten overgeven. Het moet dan als waarschijnlijk aangenomen worden, dat eindelijk in 1841 niet zijne politiek, maar het Whig-ministerie zelf, door eigene onvoorzigtigheid, de verklaring in het Huis der Gemeente uitlokte, die hem aan het bewind bragt. En wanneer hij er toen in geslaagd is om *Engeland* vrij te waren voor de gevaren, die het van alle zijden bedreigden; wanneer het hem gelukt is den vrede van *Europa* te behouden, dien PALMERSTON op het spel had gezet door zijne uitdagingen tegen *Frankrijk* - het Russisch verbond en den aanval in *Syrië*; om den oorlog in *China*, door zijne voorgangers begonnen, tot een gelukkig einde te brengen; om de nederlaag in *Affganistan*, door zijne voorgangers voorbereid, te wreken; om binnenslands de handelskrisis af te drijven en het alles met vernieling bedreigende Chartismus te fnuiken, welken kanker hem zijne voorgangers als legaat hadden achtergelaten; en om onder dit alles, in plaats van een jaar op jaar terugkeerend deficit[1], door een nieuw stelsel van belasting, dat den volke welgevallig was, een batig saldo in de schatkist over te winnen - dan is het niet te ontkennen, dat de groote talenten van hen, die met en onder hem hebben gewerkt, deze schoone uitkomsten hebben doen verwerven. Eindelijk, het moet dan aannemelijk zijn, dat het alleen aan bijzondere, geheime oorzaken te wijten is, dat, toen in November l.l. de woelingen der *anti-cornlaw-league* en de vermaarde brief van Lord JOHN RUSSEL het Tory-ministerie hadden uiteengejaagd, noch Lord JOHN RUSSEL, noch iemand anders, er in kon slagen een nieuw ministerie te vormen, en men wederom tot Sir ROBERT PEEL de toevlugt moest nemen, als den man, die het land voor de dreigende krisis zou bewaren.

En wat hem zijne vijanden voor de voeten hebben geworpen, dat hebben zijne vrienden erkend; zijne woorden en daden hebben het voor het oog der wereld ten toon gespreid: Hij is erger dan een zwak, karakterloos man des oogenbliks. Hij is een moedwillig verrader van zijne zaak; hij trekt zijne

(1)	In	1838	van	728.090	P.St.
	In	1839	van	840.942	P.St.
	In	1840	van	498.407	P.St.
	In	1841	van	509.318	P.St.

woorden even gemakkelijk in als hij ze heeft uitgesproken; hij is de advokaat van beide partijen: hij brengt morgen ten uitvoer wat hij gisteren bestreed. Hij heeft in 1828 met de vinnigste oppositie CANNING's plan bestreden, om de Roomsch-Katholieken met de overige burgers gelijk te stellen, en in 1829 was hij het, die als minister deze emancipatie doordreef. In 1840 bestreed hij de plannen der regering, om de beschermende regten der koloniale suikers iets te wijzigen: in 1842, stelt hij zelf grootere wijziging voor dan zij, en breidt die uit in 1844 en nog eens in 1846. In Januarij 1844 verklaarde hij op de stelligste wijze dat *Engelands* welvaren aan het behoud der Graanwet hing: in 1846 beantwoordt hij het voorstel der Whigs om het schaalstelsel dier wet door een vast regt van 8 *sh.* te vervangen, met de voordragt tot eene geheele afschaffing van alle inkomende regten op de voortbrengselen van den landbouw.

En het besluit moet zijn: de man, die aan het hoofd staat van het magtigste rijk des nieuwen tijds, die de lotsbeschikking van halve werelddeelen in zijne handen heeft, is niet meer dan het bedorven troetelkind en de gehoorzame dienstman der omstandigheden. Zoo dikwijls hij zelf iets tot zijne verheffing heeft medegewerkt, is het geweest door eene struikeling op het pad der goede trouw. Met zijne kleine talenten en groote gebreken was hij voorbeschikt om een zaakwaarnemer te zijn. Door eene vergissing der fortuin is hij een staatsman geworden.

VON RAUMER[1], na een paar uit al deze grieven te hebben aangestipt, schrijft: ‘Ob es möglich sey die ihm hier vorgeworfenen Schwächen und Mängel als Vorzüge und Vollkommenheiten darzustellen - diese Frage liegt mir nicht ob, an dieser Stelle zu beantworten.’ - Maar vruchteloos ook zoudt gij het antwoord bij hem ‘an einer anderen Stelle’ zoeken.

Doch in de vraag zelve ligt de aanduiding opgesloten van de eenige wijze, waardoor het raadsel van Sir ROBERT PEEL's politiek karakter kan worden opgelost.

Er zijn er, die deze oplossing hebben gezocht in de eigenaardigheden van het Engelsche volkskarakter, in de stelling der politieke partijen, in de geschiedenis der Britsche staatkunde van ouderen en nieuweren tijd. En gedeeltelijk kun-

(1) *England*, III, 244.

nen zij gelijk hebben. De Engelschman moet eene partij hebben, waaraan hij zich kan aansluiten, wier kleuren hij dragen, wier toasten hij drinken, in wier *meetings* hij redevoeringen hooren en uitspreken kan. Maar de Engelsche partijgeest is geen beminnelijke dweeper, die zich het heil des menschdoms voor oogen en ten doel stelt; hij is geen bruisende vuurkolk, die woelt en gist en losbarst en uitspat, alleen omdat dit eenmaal zijne natuur is. De Engelschman is *a practical man*: en zoo is hij ook in zijne partijzucht praktisch. Dáárheen, waar hij voordeel ziet, 't eerst voor zich zelven, maar dan ook voor de *commonwealth*, daarheen streeft hij. En ziet hij in eene andere rigting grooter of zekerder voordeel, dan haast hij zich den nieuwen weg op te streven. Hierdoor is het begrijpelijk, dat de twee groote partijen, die onder de namen van Whigs en Tories elkander het gezag betwisten, mogen zij ook altoos eenige eigene karaktertrekken behouden, toch niet zelden eene houding aannemen, die zou doen wanen, dat de rollen verwisseld waren. Van hier is het, dat de grootste staatsmannen van het Britsche rijk zoo gemakkelijk van partij als van rok hebben kunnen wisselen, dat b.v. de jongere PITT zijne staatkundige loopbaan als Whig aanving en eindigde als hoofd van een Toryministerie, dat FOX, *aristocrate incarné*, het eerst als Tory optrad en ten slotte de aanvoerder werd van de Whig-oppositie tegen zijnen mededinger. En hierin ligt misschien ook de verklaring van de vlugge wisselbaarheid van PEEL's staatkunde en van de onwankelbare trouw van het meerendeel zijner aanhangers. Eigenlijk staat hij, zoo niet boven, toch buiten de partijen, en noemt zich Tory of Conservatief, omdat hij nu eenmaal Engelschman is en iets moet heeten. Als Tory of Conservatief verklaart hij zich met hart en ziel aan de oude begrippen der partij toegedaan. Als staatsman merkt hij op, welke van die begrippen hebben uitgediend en geeft ze gaarne prijs, niet dwaas genoeg, om met eene hopelooze verdediging tijd en moeite te verspillen; als minister slaat hij acht op den loop der publieke opinie en gaat haar uit den weg of tracht ze in zijnen weg te leiden, niet opgewonden genoeg om zich als martelaar van een beginsel door haar onder den voet te laten werken. Daarom heeft hij, toen hij begreep dat het tijd was, de oude steunpilaren van Kerk en Staat helpen omverwerpen, in de zaak der Katholijken en der Dissenters, in de Parlementshervorming en in die der Stedelijke Besturen; en om dezelfde reden geeft hij thans voet aan de veldwinnende overmagt van

vrijzinnige begrippen of, wil men 't liever zoo noemen - het is hier de plaats niet om daarover te twisten - aan den steigerenden invloed van *bourgeoisie* en beursaristocratie tegenover de aloude aristocratie van het grondbezit. En zijne partij, die hij onder dat alles zijne beste vrienden blijft noemen, zij moge tegenpruttelen, en zich in menigen knorrigen uitval toegeven over wispelturigheid, karakterloosheid, verraderij, zij blijft hem houw en trouw, met Engelsche koelbloedigheid beseffende, ‘dat er toch niets aan te doen is,’ en dat zij, hem uit heur midden uitstootende, er ligtelijk meer bij zou verliezen dan hij zelf. -

Maar dat is nog slechts de eene helft van het raadsel. De andere, de verreweg moeijelijkste, is niet, wat Sir ROBERT PEEL is, en wat men hem vergunt te zijn; maar: wie hij is, en hoe hij zijn kan die hij is. Hier is het dat VON RAUMER's vraag te pas komt. De vrager zelf, die weken lang en bij herhaling in *Engeland* heeft doorgebragt, die er in de hoogere kringen heeft geleefd en doorgedrongen is tot de bibliotheken der staatslieden en de *drawingrooms* van de *nobility* en *gentry*, die dineerde met bisschoppen en *routs* bijwoonde bij ministers, VON RAUMER blijft het antwoord schuldig! Zullen *wij* ons vermeten, het *ja* of *neen* uit te spreken?

Toch wilt gij een antwoord! toch hindert het ons tot geen besluit te kunnen komen!

Ligt niet misschien de beslissing in ons eigen gemoed? Moet welligt niet het antwoord meer uit een innerlijk gevoel opwellen, dan door beredenering gezocht worden?

In spijt van al wat door vriend en vijand gezegd is, kunnen wij toch niet gelooven, dat hij een middelmatig man, een onbeduidend persoon zoude wezen, die alleen door een' zamenloop van omstandigheden tot de hoogte, welke hij inneemt, is verheven. *Omstandigheden* spelen eene groote rol in de wentelingen, zoo van het openbare als van ieders bijzonder leven; geen woord misschien, dat menigvuldiger in staatsstukken en levensbeschrijvingen voorkomt. Nogtans, wel beschouwd, wat is het anders dan een ijdele klank, zonder zin en beteekenis, een hulpwoord, dat men heeft uitgevonden om te gebruiken, wanneer men het ware woord niet dadelijk op de tong heeft, of niet uitspreken wil. - Iedere omstandigheid is een uitvloeisel van eene gebeurtenis; iedere gebeurtenis het produkt eener handeling, het resultaat van een doen of laten. En de uitdrukking, dat de omstandigheden iemand in de be-

reiking van zijn doel medewerken of tegenhouden, moet zich natuurlijk oplossen in de erkentenis, dat hij de schakel der gebeurtenissen al of niet heeft kunnen afzien, en de geheele reeks van noodzakelijke gevolgen van eigen of anderer doen en laten al of niet heeft berekend. - PEEL moge geen redenaar zijn! Met fraaije volzinnen en schitterende uitdrukkingen laat zich niet eene halve wereld regeren: ons kan het genoeg zijn, dat allen, die hem eenstemmig de gave van het woord ontzeggen, eenstemmig erkennen, dat hij zijn gehoor aan zijne woorden weet te kluisteren, en duidelijk weet uit te drukken wat hij te zeggen heeft. PEEL moge geen genie wezen! geen verheven denkbeeld verwezenlijken, geen grootsch beginsel in zijne vanen voeren, en noch kracht om te handelen, noch beleid in het handelen bezitten. Ons kan het voldoende zijn, hem, spijt al zijne feilen en gebreken, dertig jaren lang eene eerste rol op het staatstooneel te zien bekleeden. En welligt zal het eenmaal openbaar worden, dat hem in waarheid gedurende zijne geheele loopbaan een groot doel voor oogen gestaan, en dat hij daaraan ten allen tijde de omstandigheden dienstbaar gemaakt heeft. Het zou eene belagchelijke verwaandheid zijn, hier te willen gissen, alsof wij iets van dit doel geraden hadden. Maar de vraag moge ons vergund zijn, de vraag tot hen gerigt, die meer kennis hebben verzameld, en beter bevoegd zijn tot beoordeeling van Engelsche toestanden: de vraag, of niet door al zijne groote maatregelen heen een streven zigtbaar is naar meerdere centralisatie; een streven, dat elders schadelijk moge zijn voor het algemeen welzijn, maar nog niet in *Engeland*, waar het wel noodig is, dat de hooge regering de teugels vaster klemme om de belangen der groote menigte te beschermen tegen een aantal kleine tirannen, en harmonie in het binnenlandsch bestuur te brengen, in plaats van kleingeestige kibbelarijen tusschen tallooze oude voorregten en oude misbruiken. Dat streven naar centralisatie verbindt de invoering van een stelsel van policie in *Ierland*, door den jeugdigen secretaris, met den nu aanhangigen voorslag des ministers, dat die policie zal worden bekostigd door den Staat, en daarmede onafhankelijk gemaakt van de grilligheid en zwakheid der gemeente-besturen. Het heeft de *Maynooth-bill* aangeregen aan de Emancipatie der Katholieken en, door eene toelage aan het onderwijs der geestelijkheid te schenken, dit onderwijs aan een oppertoezigt der regering onderworpen. Het stelt thans voor, om door gelijke begiftiging den Staat eenen even heilzamen in-

vloed toe te kennen op het verwaarloosde volksonderwijs in de onafhankelijke *Parish-Workhouses*. Het heeft in de wet op de huwelijken der Dissenters de praerogatieven der kerk, waar die in de regten van den Staat ingrepen, besnoeid. Het heeft de onafhankelijkheid van de Bank en van de O.I. Compagnie, die zoude eindigen met den Staat van deze ligchamen afhankelijk te maken, binnen hare grenzen teruggebragt. Het heeft de bewonderenswaardige inrigting der policie van *Londen* voortgebragt, en andere groote steden verpligt de hare naar dit model te hervormen.Het heeft in de hervorming der stedelijke besturen zelve den eersten stap gedaan tot wegneming van ten hemel schreeuwende misbruiken, waardoor het mogelijk was geworden, dat heden ten dage in het schoone, het rijke, het *comfortable Engeland*, steden worden gevonden met tienduizenden en bijkans honderdduizenden bewoners, waar noch bestrating, noch verlichting, noch openbare veiligheid is, waar voor iedere woning een drekput ligt, die door lang verloop van jaren tot een' mesthoop is uitgegroeid, en welks miasma, jaar in jaar uit, de bevolking door pestkwalen vertient.

Maar hoe minder grond er is voor de blaam van zwakheid en gebrek aan eene ernstige bedoeling, te scherper moet het verwijt worden: hij is niet eerlijk. Hij is niet eerlijk! hij draagt vuur in de eene, en water in de andere hand: hij ontkent heden wat hij gisteren bevestigde, en hij zal morgen tegenspreken wat hij heden beweert. Ja, 't moge eene onvermijdelijke diplomatie zijn, eene vergefelijke zonde voor iederen minister, eene verpligting schier voor allen, die in hoogheid zijn gezeten, dat zij zich in velerlei bogten wringen om velen te believen; dat zij om vijanden te winnen anders spreken en anders om vrienden te behouden; dat ze beloven en vergeten; dat ze niet handelen gelijk zij hebben gesproken; dat zij u officiëel of officieus halve waarheden en geheele onwaarheden op den mouw spelden; - *hij* is niet eerlijk in het openbaar, met opgeheven hoofd en met uitdagenden blik. Hij geeft zich de moeite niet, eenen sluijer over zijne oneerlijkheid te werpen; hij beweert en ontkent ten aanhoore van geheel een volk; bij hem zijn daden in tegenspraak met daden; hij zelf is zeker de laatste om den drang der omstandigheden tot zijne verontschuldiging in te roepen. Voorwaar, de man, die het niet noodig oordeelt zich te schamen over de laagste ondeugd, welke het karakter eens mans ontsieren kan, moet reeds lang alle vertrouwen verbeurd, alle achting verloren hebben; die man moet, met

den heiligen blos der schaamte, ook iederen breidel hebben laten varen van zijne hartstogten, en tot den laagsten trap van zedelijke waarde zijn afgedaald. - En zie, deze man is geëerd en gevierd: zie, een volk dat krachtig is en schrander, dat nog prijs stelt op eer en deugd, heeft dezen de teugels van het bewind toevertrouwd. Hoor, hoe van alle zijden de lof van dezen man klinkt, waar het zijnen persoon en niet zijne staatkunde geldt, over zijne beminnelijke deugden, over zijnen reinen wandel, over zijnen edelmoedigen inborst, vraag,... maar, neen! Tast in uw eigen gemoed, en vraag het u zelven ernstig af, of het u mogelijk zoude zijn, wanneer deze man plotseling voor u stond, u met verachting van hem af te wenden? Of gij niet zelf wenscht hem te verontschuldigen met de woorden van den dichter:

‘Pour les héros et nous il est des poids divers!’

Maar verontschuldigen, het mag hier niet genoeg zijn. Eene grieve als deze laat zich niet door verontschuldiging afwijzen; een man als deze moet met strengheid veroordeeld worden, of vrij van alle blaam kunnen schitteren. En, valt ons de stift uit de hand, de Historie zal, terugziende op zijnen voleindigden loop, het vonnis moeten vellen, of met bewondering dan met mededoogen van hem gezegd zal moeten worden: ‘Hij was een *Staatsman*!’

S. VISSERING.

Van Effen en Hogarth.

Het was niet voor de eerstemaal, dat die netgekleede Hollander *Londens* straten doorkruiste. Maar thans, welligt nog meer dan vroeger, vond hij er bevestigd, dat zeer vele omstandigheden, noch met boeken, noch met onderwijs in verband, krachtig bijdragen tot ontwikkeling en verfijning van den geest.

JUSTUS VAN EFFEN! Die naam was eenvoudig als zijne ziel, eenvoudig als zijn uiterlijk, in weêrwil van de krullen en tuiten zijner eeuw - de eeuw van den koortsigen actie-handel, die nog geen tien jaren achter den rug had. Maar rijk was zijn vernuft, geslepen zijn verstand, groot zijn schat van kennis. - In die prachtige Londensche straten was hij geen vreemdeling, hoe schaars hij er den voet had gezet. Niet slechts aan zijne rijke moedertaal had hij meer buigzaamheid, veêrkracht, zoetvloeijendheid geschonken en er zich de heerschappij over verworven, - ook Frankrijks en Engelands taal was op de zijne als overgeënt en te zamen waren zij tot een' schoonen, trotschen boom opgegroeid. Geen Patriciër, die hem niet voor een' Brit gegroet had, bij het vloeijend vormen der moeijelijkste volzinnen en spraakwendingen in letterkundigen of maatschappelijken zin. Geen wedder bij de hanengevechten, geen bokser uit het *plebs*, dien hij niet volgen kon in zijne platte of technische benamingen. Vandaar dan ook, dat geen tooneel uit het woelige leven voor hem verloren ging; dat elk beeld, iedere trek, door hem gegrepen en verstaan werd; dat hij iedere bladzijde las uit het groote levensboek, hetwelk voor zoo velen gesloten blijft.

Als naar gewoonte, wandelt VAN EFFEN met scherpe blikken rond. Zijn post van Gezantschaps-Secretaris, om koning GEORGE met diens troonsbeklimming geluk te wenschen, laat er hem tijds genoeg toe. Daar ziet hij een' bonten groep in *Fleetstreet*. Met al de wreedheid van den koelbloedigen Brit, mishandelt daar een man uit het volk een armzalig paard. Het

dier bezwijkt onder zijn' last. Digt vallen de zweepslagen. De straatjongen klapt in de handen en schatert; men spot en schreeuwt. Maar op eens rolt er, als een donder, eene stem tusschen het volk: ‘Ongelukkige! zaagt gij dan de plaat van HOGARTH niet?’

Er zijn van die korte gezegden, die, snel en scherp als een pijl, diep in het hart dringen. Het woord is uitgesproken, en - de zweep daalt niet andermaal neêr. - De pijl heeft den onmeêdoogenden eigenaar getroffen; want het even korte antwoord laat zich hooren: ‘Gij hebt gelijk! Een lafaard, als ik hem ooit weêr sla.’

Hebt gij dan de plaat van HOGARTH niet gezien? Dat hoorde VAN EFFEN, de schrijver van *Le Misanthrope*, die elk maatschappelijk gebrek met zooveel geest en leven, met zooveel poëtische tint in het licht had gesteld. Dat hoorde hij uit den mond van iemand uit het volk tot iemand uit het volk; hij zag er al den verrassenden, verbazenden indruk van, en wie het trof, hem trof het diep.

‘Die plaat moet wel een meesterstuk van waarheid, gevoel en natuur zijn,’ dacht hij. ‘Zonder HOGARTH gezien, hem gesproken te hebben, verlaat ik *Londen* niet.’

De volgende dag vond VAN EFFEN in de woning van den MOLIÈRE der schilderkunst, en spoedig hadden de twee vernuften in elkanders ziel gelezen. Dertien jaren jonger was de laatste; maar beiden waren even oud of liever even jeugdig in zielsgevoel, rijkdom van geest, scheppende verbeeldingskracht. Beider vroeger lot ook vormde een gelijk tafereel van donkere tinten. Of had VAN EFFEN tot nog toe niet uit den beker van enkel tegenspoed, miskenning, teleurstelling gedronken? Hij, een sieraad onzer letterkunde, had jaren gesleten in de nederige betrekking van huisonderwijzer; iedere straal van geluk was telkens zoo ras verdwenen als te voorschijn gekomen; zijn tegenwoordige vereerende post zelfs zou van even korten duur zijn; door druk moest hij groeijen, gelijk een eik, dien de storm te steviger doet wortelen. En HOGARTH! hoe lang een tijdperk van kommer en gebrek had *hij* moeten doorworstelen! Het genie, waarvan *Europa* eens gewagen zou, moest zich verlagen tot het schilderen van uithangborden, het graveren van adreskaartjes en wapenschilden, en zóó arm was hij, dat zijne huisbewoonster hem rust noch duur liet over eene kleine schuld, die hij door één' penseeltrek had kunnen kwijten, hadde men dien trek slechts vroeger gewaardeerd.

Hebt gij dan de plaat van HOGARTH niet gezien? VAN EFFEN zag die in 's kunstenaars *tooneelen van wreedheid*, en vol geestdrift riep hij uit: ‘Gisteren was ik getuige, dat gij van een' beul een' mensch hebt gemaakt, en - geen wonder! Maar wat uw *penseel* deed, doe eenmaal mijne *pen*.’

Hij sprak geene ijdele, geene opgeblazen taal. Hij verliet *Engeland*, waar HOGARTHS roem met iederen dag grooter werd. Met bewondering staarden de Britten op de duizendvoudige schoonheden van diens gewrochten, - op dat ideaal van luim en geestigheid, dat doorstraalde tot in het kleinste bijwerk, dat eene rijke beteekenis had tot in het nietigste spinrag op den wijzer eener klok. Elken dag aanschouwden zij iets nieuws, dat ruime stof gaf tot nadenken; dat, in den vorm van vrolijke scherts, eene ernstige leering of waarschuwing bevatte, tot nieuwe verbazing over het genie des makers. Maar ook in *Nederland* werd ieders aandacht geboeid, ieders zin gestreeld, door *Hollands* keurigen *Spectator* - dat meesterstuk van waarheid, gevoel, natuur. - Velen zagen daar hun eigen beeld, en meer nog dat van anderen, naar het leven geschetst met de pen. In luchtige luim of statigen ernst, met bijtenden spot of deftige waardigheid, zagen de gebreken en dwaasheden van den tijd er zich ten toon gesteld; de letterkunde van den dag vond er haren onpartijdigen beoordeelaar in; en de toon was zoo vrijmoedig, zoo bezadigd, de stijl zoo duidelijk, zuiver, kernachtig en sierlijk, dat elkeen erkennen moest: ‘Wie ook de schrijver zij, hij is voorzeker de beschaver onzer taal.’

Bijna dertig jaren vóórdat, in *Engeland*, HOGARTHS laatste kunstgewrocht verscheen: *Het einde van alle dingen*, de tijd, rustende op de puinhoopen van omgestorte pilaren, als het symbolum van zijn' naderenden dood, zag men in *Holland* den laatsten jaargang van den schoonen *Spectator*; want JUSTUS VAN EFFEN, de schrijver, voelde het einde van alle dingen, zijn' dood nabij. HOGARTH verbrak zijn palet; VAN EFFEN wierp de pen neder; maar hij liet ons een gedenkstuk na, waarop men bij ieders dwaasheid of boosheid als met den vinger wees, onder den uitroep: ‘Laast gij dan den *Spectator* niet?’

J.F. BOSDIJK.

Zangen aan de Geliefde.

I. Voor U en anders niet.

Zoo 'k 't eêlst van al de schatten,
Die bosch en stroom ons biedt,
Die berg en zee bevatten,
Of in 't vermetelst lied
Ooit Dichter dorst verlangen,
Ten loon kreeg voor mijn zangen,
Ik zong voor u, mijn Lief! en anders niet.

Zoo 'k alle zoete toonen,
Die murmlen in den vliet,
Die in de popels wonen,
En in der vooglen lied,
En ruischen in de baren,
Kon lokken uit mijn snaren,
Ik zong voor u, mijn Lief! en anders niet.

Indien mijn luit kon toovren,
Als eertijds Orpheus' lied,
En 't schimmenrijk verovren,
(Welks akelig verschiet
Alleen ons heil kan storen,)
En 's afgronds vorst bekoren,
Ik zong voor u, mijn Lief! en anders niet.

II. Lente en liefde.

De Lente keert weêr en de hemel is blaauw,
De morgenzon spiegelt in paarlenden daauw,
De rozenknop opent haar' geurigen schoot,
En breekt uit den zwachtel haar minnelijk rood.

De Lente heerscht buiten, de Herfst in mijn hart:
Het zonlicht is duister, de hemel is zwart,
De daauwdrop is ijssel, de roos heeft geen kleur,
Zoo lang ik, MARIA! uw afzijn betreur.

Keer weêr! In uwe oogen is hemelscher blaauw,
Dan 't blaauw van den hemel; en lieflijker daauw,
Dan blinkt op het veld, is de traan, die, geteeld
Door lust en door liefde, om uwe oogwimpers speelt.

Keer weêr! Op uw wangen is minlijker rood,
Dan immer de roos in haar' zwachtel besloot,
En, lieve! in uw hart vind ik zaliger schat,
Dan heel de Natuur in de Lente bevat.

III. Kent gij dien plek.

Kent gij den plek, waar de lindeboom bloeit,
En zich het klimoploof wart in zijn blâren,
Thym en sering om de zodenbank groeit
En zich de luchtige vlinders vergaren?
Kent gij dien plek? o mijn Lief! wend uw schreên
Dáár met mij heen.

Kent gij dien plek, waar de nachtegaal zingt,
Slechts door de maan en de stilte beluisterd,
't Koeltje zich zacht door het bladerdak wringt,
Waar het van lust en van mingenot fluistert?
Kent gij dien plek? o mijn Lief! wend uw schreên
Dáár met mij heen.

Kent gij dien plek, mijn herinn'ring zoo waard,
Waar we eens te zamen, elks blikken ontweken,
Zaligheid smaakten, gekend slechts op aard,
Waar men het eerst van zijn Liefde durft spreken?
Kent gij dien plek? o mijn Lief! wend uw schreên
Dáár met mij heen.

Heilig, MARIA! zij steeds ons dat oord,
Waar we onze banden het eerst mogten knoopen,
Wel met een zucht door geen' stervling gehoord,
Maar door geen' tijd en geen graf zelfs te sloopen.
Wend dan, MARIA! nog dikwijls uw schreên
Dáár met mij heen!

IV. Nacht en dag.

Schoon is de morgen, en lagchend het veld,
Waar ge, o MARIA! mijn schreden verzelt;
Zacht is de lucht, waar uw aâm door mag zwieren;
Geurig de bloem, die uw boezem mag sieren;
Maar naakt de stond, dat de scheiding ons wacht, -
Alles wordt nacht!

Kil is het uur, als de duisternis troont,
En zich geen ster aan mijne oogen vertoont,
Wijl ik alleen door de velden moet dolen;
Doch 'k heb mij naauw aan uw venster verstolen,
'k Hoor naauw uw stem en uw' hemelschen lach, -
Alles is dag!

V. Wie denkt aan tijd als hij zaligheid smaakt.

Zeg niet: de glans van den hemel is kort,
Die in haar oog zich ten toon spreidt!
Zeg niet: zoo ras als de lelie verdort,
Vlugt ons de jeugd en de schoonheid!
Zeg niet, dat morgen het doodsuur genaakt!
Wie denkt aan tijd als hij zaligheid smaakt?

Arm slechts is hij, die zijn rijkdommen schat,
En zijn genot kan bereeknen;
Waar bleef het heil, dat mijn arm houdt omvat,
Zoo ik zijn grens mij kon teeknen?
Weinig heeft hij, die naar meerder steeds haakt!
Wie denkt aan tijd als hij zaligheid smaakt?

Zij het dan waar, wat gij angstig verzift,
Wordt eens de heilbron gesloten;
'k Heb niet als gij hare gaven vergift;
Wat ik genoot, is genoten.
Dwaas, die een heil stoort zoo rein en volmaakt!
Wie denkt aan tijd als hij zaligheid smaakt?

Mengelingen.

Schetsen, op reis verzameld.

Wolfenbuttel, 5 Augustus, 1844.

Vrijdagavond (of volgens Duitsche tijdrekening *'s nachts*) ten half elf ure verliet ik *Bonn*. - '*Adspiciasque meas, barbara terra, nates*,' zeide ik tegen die stad, zoo als eens een Italiaan tegen gansch *Duitschland*. Den togt langs den *Rhijn* tot aan *Maintz*, had ik vroeger gemaakt, en steeds als STERNE's: 'Dan tot Bersebaganger' met het verstokte voornemen, om het *all barren* te vinden. Ditmaal ging het, omdat ik *Bonn*, dat mij tegenstond, verlaten had, misschien beter. Ik genoot *St. Goar, Bingen*, enz. Te *Frankfort am Main* ben ik twee dagen gebleven. Ik heb naauwkeurig die stad bekeken, die mij in zoo vele opzigten *Amsterdam* herinnerde. Zij was ook klein, toen *Amsterdam* klein was; zij werd groot zoo als mijne vaderstad door burgerij en handel; de luister van de kroon des Roomschen konings, die hier werd ingehuldigd, werd dof geschenen door plebejische krachtsontwikkeling; maar die krachtsontwikkeling kweekte in de al te enge ruimte der Rijksstad geenen nationaalzin, geene individualiteit. Zij ondersteunde niet kunst en wetenschap, zoo als *Amsterdam* het in zijne zeventiende eeuw deed; zij maakte hare bakermat tot - eene kermis, zoo als het nog is.

Van *Frankfort* naar *Marburg*. - Slapende trok ik *Giessen*

door; 's morgens kwam ik te *Marburg*; ik was er kort te voren geweest.

Hoe *champêtre Marburg* er uitziet, hoe schoon het ligt, als een wingertkrans om een bloeijenden en groenenden berg heengeslingerd, blijft weder voor mijne uitvoeriger studiën uit den vreemde bewaard. Zoo insgelijks een en ander over de *St. Elisabethskirche*, die ik thans voor het eerste zag. Één ding wil ik u toch mededeelen, schoon het *gräszlich* is; maar ik heb er reeds met G. over gecorrespondeerd, en het behoort tot eene der levenskwestiën, die ik met T.H. over zijn boek, over den invloed des Christendoms, te voeren heb. T.H. schaart zich namelijk aan de zijde van SCHILLER, omtrent het afzigtelijke onzer voorstelling van den dood, als een geraamte, en wil ons wijs maken, dat de voorstelling *middeleeuwsch* is. Nu zijn hier te *Marburg* al de grafzerken der landgraven van *Hessen*, tot op PHILIPS den *Grootmoedigen* (?) toe. Een der laatste is landgraaf WILLEM de *Jongste*, die op eene jagt van zijn paard stortte en aan dien val overleed. Ook die heer ligt hier in zijn praalgraf, plegtig in een ridderkostuum, geharnast en gehelmd, in steen uitgehouwen; maar onder die zark is een geraamte gebeiteld, het afzigtelijkste dat men zien kan, met vel en vleesch, waaruit wormen, neen erger nog, slangen kruipen. *Zoo*, zegt de volksoverlevering, heeft men het lijk des landgraven teruggevonden. VON ROMMEL wederlegt die meening op historische gronden, en denkt daarentegen, dat het eene allegorische voorstelling zij van den verscheurden toestand, waarin zijn dood zijn gebied achterliet. Ik geloof tegen beiden regt te hebben, wanneer ik beweer, dat dit de voorstelling van den dood was, zoo als die in dien tijd (landgraaf WILLEM de *Jongere* kwam in den aanvang der XVI^{de} eeuw om) heerschende was. Zie hier de stelling. Het geraamte, waaronder wij den dood voorstellen, geheel naakt van vleesch en zenuw ontbloot, is niet middeleeuwsch, maar uit den tijd eener reeds gevorderde anatomische kennis. Hoe zeer monnikendomheid zich lang tegen ontleedkunde bleef verzetten, weet ge uit de geschiedenis van VESALIUS. Die voorbeelden zijn met andere te verrijken. Een zoo gaaf in elkaar passend geraamte levert de natuur slechts zelden. Het is meerendeels een kunstprodukt. Als gij ooit oude missalen met teekeningen gezien hebt, dan is het der moeite waard lijkmissen op te slaan. Gij vindt daar schonken en brokken geteekend, zelden een gaaf geraamte. En wat deed de gebrekkige kunst en wetenschap toen? Zij sloeg de geraam-

ten *doodhemden* om het lijf. Zoo zijn zij in den doodendans en in oude schilderijen. Ik herinner mij, uit mijne eerste kritische *Streifzügen*, dat wij wijlen STARING verweten, dat hij, GOETHES bekende ballade vertalend, het hemd, dat de torenwachter stal, veranderde in een juweelenboot. Hij antwoordde ons, regt gevat, in een epigram, dat onze aanmerking juist zou zijn, zoodra de industrie het niet slechts tot *waterproefvilt* maar ook tot *rotproef* linnen zou hebben gebragt. Wij hielden ons voor geslagen, en toch had hij ongelijk. De traditie stoorde zich aan deze onmogelijkheid even weinig als wij. Zij teekende een doodshoofd en doodsbeenen, en sloeg om het overige den mantel der liefde, ditmaal een doodshemd, heen. Zoo zijn de dooden in den doodendans. Het onderzoek ligtte dat hemd op en zag al de afschuwelijkheden, die daaronder verborgen waren, en gaf die weder. Zoo zijn de geraamten der vijftiende en zestiende eeuw; zoo de dood, die onder het graf van landgraaf WILLEM ligt; zoo de dood, die regt humoristisch de rij onzer Hollandsche graven op het Haarlemsche stadhuis besluit. Ik zit hier in *Wolfenbuttel*, en schrijf deze episode tegen LESSING, wiens boek: *Wie die Alten den Tod gebildet*, in *Europa* grooten invloed heeft gehad. Ik houd tegen hem en SCHILLER staande, dat ons *Gerippe*, ons gaaf en helder door anatomische kunst voortgebragt geraamte, niet *gräszlich* is: tegen SCHILLER en TER HAAR, dat dit *Gerippe* geen *kunstgewrocht des Christendoms* is, maar zich met het Christendom verdragen heeft, toen eenmaal *onderzoek*, wat zij vond, het zoo als zij vond, voorgesteld had; ik houd tegen alle drie staande, dat de ouden niet slechts den dood als een genius met een' omgekeerden' fakkel hebben voorgesteld, maar ook nog afzigtelijker en welligt even afzigtelijk als het halfverteerde lijk der middeleeuwen.

Explicit, Deo gratias amen! haal eens adem over eene kwestie, die u waarschijnlijk hoegenaamd niets interesseert.

Genoeg over het vriendelijke *Marburg*, dat ik nu vooreerst wel niet zal wederzien. Vandaar ging woensdagochtend de togt in eene retourchaise (de best koope gelegenheid) naar *Cassel*. Het Hessenland mist het schoone van de Rhijnoevers, toch heeft het vruchtbare bergen en de bewoners zijn innemend. Het kostuum der vrouwen is zoo bont, dat mijne gedachten zich verwarren bij de poging om het u te beschrijven; maar de buitensporig groote steekhoeden der mannen zijn in hunne soort klassiek. Het volk brengt mij de Luike

naars te binnen; maar het is schooner dan deze. In een tamelijk fijn besneden gezigt, beweegt zich een donker gemengd blaauw oog, waarvan de uiterste omtrekken zwart geteekend zijn, en wanneer daarover, zoo als meestal, lange zwarte wimpers zich bewegen, geeft dit hunner physionomie eene uitdrukking van vatbaarheid, schranderheid, levendigheid, die de Rhijnduitschers ten eenemale missen. Op het gezigt af, zou ik onder die scherpe pinkende ooghoeken geslepen wilddieven vermoeden, tot wier afschrikking ook in iedere landsherberg, van *Marburg* af tot voorbij *Göttingen* toe, de geschiedenis der wilddieverij, in prent gebragt, ten toon hangt. Wat zal het arme, uitgezogene volk ook anders doen? *Cassel*, waarvan ik nu even met u een kijkje zal nemen, is voor hen niet gebouwd, maar voor hunnen ijdelen keurvorst, wiens slaven zij zijn. *Cassel* is eene residentie met breede straten en prachtige policiebeambten; eene dier steden, welke den Hollandschen burgerzin altoos onaangenaam aandoen. Het eerste wat u bij de poort ontmoet, is een soldaat, die u *bittet om Ihren Namen und Charakter*. Op mijn antwoord, dat ik den eersten niet weg te geven had, en dat het tweede een zoo vreemdsoortig ding was, dat mijne vrienden en ik, na lange studie, daarover niet *in's Reine* waren, stiet mij mijn reisgenoot aan, met de verzekering, dat dergelijke conscientieuse waarheden hier met surveillance van de policie of met bevel om oogenblikkelijk de stad te verlaten, wierden gestraft. Ik was dus schikkelijker en hielp den sergeant in het opschrijven van mijn langen barbaarschen naam, waarvan ik hem geene letter schonk. Daarna volgde eene vraag, in welke dienst ik stond? en op mijn antwoord, dat ik in geene andere dienst stond dan van mij zelven, gaf de man niet onduidelijk te kennen, dat ik een lompe Engelschman (!) was. Ofschoon u nu dergelijke vragen herhaald worden, wanneer gij *Cassel* verlaat, meent het gouvernement het toch zoo kwaad niet. In de tusschenuren, waarin de oude keurvorst zijn volk niet plaagt, plagt hij zich met de vreemdenlijsten te amuseren. Louter uit nieuwsgierigheid; want bij slot van rekening zit de arme JORDAN, eigenlijk ten gevolge van 's vorsten nieuwsgierigheid, gevangen. Geeft gij nu een antwoord, zoo als men het ten hove wenscht en verlangt; dat gij namelijk een vreemd potentaat zijt, of daarvan de uiterste en onderste adjudant, dan wordt gij gedwongen een *diner-invitatie* aan te nemen, waar gij zoo goed eet, als een moffenprins het schaffen kan. Aangezien wij nu het geluk hebben, van prinsen, noch van

prinsessen afhankelijk te zijn, moet gij mij naar mijn logement volgen, waar niets merkwaardigs is dan twee Groningers, echte runders, die voor hunne gezondheid reizen, wijn drinken bij flesschen, met Duitschers, Franschen en alle andere natiën Hollandsch praten en uit den Hamburger Correspondent het vreesselijke attentaat tegen den koning van *Pruissen* der gansche tafel voorlezen, zonder eene enkele poging te doen, om het Duitsch op zijn Duitsch en niet op zijn Hollandsch of liever Groningsch uit te spreken.

Voorts ziet ge in *Cassel* wit gepleisterde gebouwen en leêge pleinen, rond en vierkant; een kolossaal standbeeld van een' onbekenden (mij ten minste en u misschien) keurvorst met eene pruik, en eindelijk van de brug buiten de stad een regt schoon gezigt op de *Fulda*. Verder op, zeggen de Casselers, is het nog schooner, want daar is het vorstelijk slot; maar omdat wij niet van vorsten houden, reizen wij door naar *Göttingen*.

Zoo wij het vorstelijk lustslot niet zien, de weg, dien wij inslaan, vergoedt het ons. De weg gaat altoos bergop, de voerman naast het paard om de steilte. Eindelijk rigten zich uit de diepte de torentjes van *Münden* op. Maar eer ge daar zijt, is de streek zoo uitnemend schoon, dat de voerman u nog te hard rijdt, schoon hij alle krachten inspant om bij het afdalen zijne paarden strak te houden. Boven u nog hooger bergen, met het digtst gebladerd geboomte: kruinen van krachtige boomen ruischen nevens uw oor en golven aan uwe zijde; en daaronder weêr een woud, dat zich in de diepte verliest; van weêrskanten een amphitheater van krachtig groen, waarvoor de Duitsche waterenmelk-mythologie geene geesten heeft, hemelsch tegelijk en forsch genoeg, om er op te rusten. Voor mij ten minste daalden zij ditmaal niet neder; integendeel beroofde de nevel van een' aanhoudenden regen aan het landschap de helft zijner des ondanks onbeschrijfbare bekoorlijkheid.

Als het ons niet gezegd werd, zou men niet merken, dat men hier het grondgebied van ERNST AUGUST, dien onze verbeelding ons in de verte als een' vreesselijken tiran afschildert, reeds had betreden. Zoo vriendelijk en welvarend is alles. De douaan vergenoegt zich met beleefd te vragen, of gij ook *steuerpflichtige Gegenstände* bij u hebt. Op een ontkennend antwoord, laat hij u zonder verder onderzoek, zonder zelfs naar een pas te vragen, met een: '*glückliche Reise*!' door. De chausseês zijn uitmuntend, ter wederzijde van den weg met

rijk bevrachte vruchtboomen beplant, zonder *polizeiliche* strafdreigementen en zonder bedelaarskinderen in lompen. Het volk ziet er dommer uit dan de Hessen, maar goediger en weltevreden. Alle klassen en standen zijn met koning ERNST AUGUST tevreden en dankbaar voor de vele weldaden zijner regering. Zoo hij den naam van tiran verdient, omdat hij de stelregel: *rien par le peuple* tot het bekende uiterste gedreven heeft; hij heeft veel goedgemaakt door ook de apodosis: *tout pour le peuple* te handhaven. Men is het er over eens, dat, toen hij de regering aanvaardde, alles vol misbruiken was, die de aanzienlijken ten nadeele des volks exploiteerden. Slechts zelden verliet de adel zijne landgoederen voor de hoofdstad en daar leefde hij, wanneer hij er een paar maanden verscheen, trotsch en karig. Met ERNST AUGUST heeft alles opgehouden. Vriend van luxe, als een echt Engelschman, heeft hij de openlijk bezoldigde ambtenaren tot eene geëvenredigde vertering gedwongen en voor de hooge ambtenaren het getal van paarden, rijtuig, enz. bepaald. Dat zij zich in *Hanover* lang en veel ophouden, is zijn vaste wil, opdat hunne luxe ten voordeele des volks kome. De stad *Hanover* zelve is tot een vroeger ongekenden bloei verheven. Het oude wordt omverre geworpen, om er nieuw voor in plaats te stellen, en de vorst geeft daarvoor zijne eigene middelen ten beste. Een gansch nieuw vierendeel is bij de stad aangebouwd; eene hoofdstraat is verbreed, doordien de koning den eigenaars eene schadeloosstelling voor den herbouw der huizen heeft aangeboden, wanneer zij deze een eind achterwaarts wilden opbouwen. Op 's konings kosten hebben zij alzoo nieuwe huizen en eene prachtige straat bekomen. Een oud paleis zal door een nieuw vervangen worden; slechts het huis van LEIBNITZ blijft in den omtrek onveranderd; de koning heeft het ter gedachtenis aan den grooten man gekocht en in stand gehouden. Eene tentoonstelling van industrie was vroeger eene ongehoorde zaak in *Hanover*. Dit jaar heeft zij de bewondering en den nijd der *Zollvereinte* Duitschers opgewekt. Gesmokkeld wordt in *Hanover* niet, omdat de lasten er lager zijn dan elders in *Duitschland*. Voor iederen burger is de vorst toegankelijk; langzamerhand heeft hij zijne Engelschen door Duitschers vervangen; zelf spreekt hij Duitsch, maar slecht, en eischt, dat het aan zijn hof gesproken worde. Zijne manieren, zegt men, zijn ruw, maar dit beneemt niets aan zijn' goeden wil. VON SCHELE zelven, zijn *Achitophel*, heeft hij dikwijls als een hond

behandeld, en daarentegen vroegere vijanden, zoo als den voormaligen *Stadsdirector* het eerst de hand van verzoening gereikt. Thans is VON SCHELE verwijderd van het hoofd der zaken, en zoo krank, dat men zijn' dood te gemoet ziet. Op hem is de haat des volks overgegaan. De stendenvergadering scheidde dit jaar volkomen tevreden en in vrede met de regering. Het vroegere is *de part et d'autre* vergeven. Prof. ALBRECHT, een der verdreven professoren, heeft *Göttingen* bij oogluiking weder bezocht; ook de overige zouden zich ongestoord in *Hanover* kunnen ophouden. SCHNEIDEWIN en VON LEUTSCH, die ik te *Göttingen* bezocht had, en beiden tot de Göttingsche oppositie behoorden, waren alleen dáárom niet verjaagd, omdat zij toenmaals slechts extraordinaire professoren waren. Thans scheen ook hun alles naar den zin te gaan, en zij verklaarden van het vooruitzigt zeker te zijn, dat binnen weinige jaren *Hanover* het liberaalst bestuurde land van *Duitschland* zou zijn. Ik moet echter ook de keerzijde van het tafereel vertoonen, en die keerzijde is *Göttingen*. Niet dat de koninklijke vrijgevigheid niet alles voor den glans der akademie zou doen, maar de slag, dien zijne monarchale beginselen haar eens hebben toegebragt, wreekt zich wreed. Sedert het vertrek der GRIMMS, DAHLMANN, EWALD, enz., is het aantal studenten tot op minder dan de helft geslonken. De dood heeft, in OTTFRIED MÜLLER, *Georgia Augusta* van hare kroon beroofd; gouvernementale ijverzucht heeft te weeg gebragt, dat sedert het vertrek van ALBRECHT, geene kollegiën over politiek en staatsregt meer worden gehouden. Kortom *Göttingen's* grootheid schijnt voorbij of ten minste te kwijnen. Ik heb er het kerkhof bezocht, dat is eene liefhebberij van mij in akademiesteden, zoo als ik te *Leiden* gaarne in de *St. Pieterskerk* omdoolde. Ik heb er de graven gezien van EICHHORN, van BLUMENBACH, van CHRISTOPH MEINERS. Het is eene idiosyncrasie, misschien eene paradoxie, van mij, dat ik voor den laatsten zoo warm partij trek. HEEREN echter en HEYNE heb ik er niet kunnen vinden, en OTTFR. MÜLLER rust in de heilige aarde van *Delphi*. De bibliotheek was Donderdag en Vrijdag slechts één uur, en dat nog wel op het etensuur, geopend, en de beambten der bibliotheek waren niet zoo vriendelijk, mij een langer vertoeven daar toe te staan.

Van mijne reis van *Göttingen* naar *Hanover* zal ik niet veel vertellen, dan dat ik ditmaal in eene Duitsche familiewagen heb gezeten, het bestkoope, maar ook tevens het vervelendste middel van transport. Ik had tot gezelschap in de zooge-

naamde cabriolet een' dronken apotheker, die te *Münden* op het *Schutzenfest* Jonas had gespeeld, en drie dagen onder water was gebleven; en vervolgens een *Herr Pastor* en zijne *Pastorin*, die er zeer lief uitzag, mij verschrikkelijk uitvroeg over eene Hollandsche familie, en voorts zich niet zeer scheen te amuseren met den man, dien zij getrouwd had, een' weduwnaar met acht kinderen, in zijn geheele voorkomen een echt gemeene loog.

- *Post varios casus* arriveerde ik alzoo zaturdagavond in *Brunswijk, Brunswijk* dat er, in vergelijking met *Hanover*, onbeschaafd en barbaarsch uitziet. Het was er *Messe* en dit gaf eenige bewegelijkheid, maar eene bewegelijkheid, die niet in mijnen smaak valt. Want wat heb ik er aan, dat ik van de reizigers, waarmede ik spijsde, de naauwkeurigste opgaven over de prijzen van laken en leder, tot toegift op mijn avondbrood heb gekregen? Slechter bestrating dan in *Brunswijk* bestaat er niet. Het volk is er arm en berooid, zij klagen over hunnen hertog, die niet trouwen wil en al zijn geld buitens lands verteert, en schamen zich opregtelijk over hunne revolutie, die hen van den regen onder den drop heeft geholpen. Zij hebben er niets bij gewonnen dan een nieuw paleis, nadat zij het oude hadden opgebrand. Maar B. zou zich zeker over dat paleis ergeren. Hoe prachtig Corinthisch het er ook van voren uitziet, aan al de overige zijden vertoont het een' anderen stijl, zoodat de bouwmeester, als een sophist in zijn vak, heeft willen toonen, dat hij het op allerlei wijzen regt kon maken. Ik zou mij alzoo in *Brunswijk* gruwelijk geërgerd en verveeld hebben, had ik niet de alleraangenaamste kennis met professor EMPERIUS gemaakt, met wien ik spoedig regt familiaar en gul was. Met hem ben ik naar de tentoonstelling gegaan, waarop, zoo als op alle tentoonstellingen, het slechte het meerendeel was. Toch heb ik in vele jaren geen historiestuk gezien, zoo zuiver uitgevoerd, zoo eenvoudig en zoo verheven, in één woord, in mijne oogen volmaakt, als hier eene schilderij van HILDEBRANDT. Het is de intrede van WOLSEY na zijnen val in het klooster. Gij hebt een' SHAKESPEARE en ik niet, en kunt dus zijne woorden tot den abt nalezen. Zij komen, meen ik, hierop neder: ‘Heer abt, ik kom bij u mijn gebeente brengen.’ Maar gij ziet het ook, dat de oude staatsman niet anders wacht en

hoopt. Op zijn gelaat leest gij de ontevredenheid over zijn' val, en zijne wanhoop, dat de groote wereld zich achter hem sluit. En dat sluit zij ook op het stuk van HILDEBRANDT, door de zoo verstandig en gevoelig gedachte ordonnantie. Naast het stuk van HILDEBRANDT zou ik in kunstwaarde een kasteel in de sneeuw van HASENPLUG stellen, maar, die beide stukken uitgenomen, kan ik niet zeggen, dat de Duitsche school mij tot haren bewonderaar gemaakt heeft.

Sedert zondagavond zit ik alzoo te *Wolfenbuttel* in een kleine herberg. Het is een vriendelijk goed landstadje. Van de bibliotheek heb ik eerst gisteren een kijkje genomen. Zij is alles wat men wenschen kan, en heden heb ik er reeds zes uren met het collationeren van een' Codex doorgebragt.

Berlijn, 3 November 1844.

Berlijn heeft breede straten, groote huizen, portiques en standbeelden, ridders en militairen, en die allen *door den wil* van FREDERIK en FREDERIK WILLEM I, II, III en IV zijn te voorschijn geroepen. *Van zelve* zijn, geloof ik, dure logementen, inhalige huurkoetsiers, presomptueuse *Kellners*, en ligtzinnig gespuis, dat *unter die Linden* baant, ontstaan. Dit omtrent het uitwendige van *Berlijn*, dat gij in ieder reisboek volledíger vinden kunt: van het inwendige weet ik weinig meer dan de domste schrijver van het domste reisboek.

De *Gewerbe-Ausstellung*, die zeer geroemd werd, was reeds gesloten. De *Kunst-Ausstellung* ben ik wegens tijdsgebrek slechts doorgevlogen. Er zijn hier over de 1600 nommers en alle volken hebben hier hunne bijdragen geleverd. Het is hatelijk, zelfs op zoo veel mijlen afstands den walm van V. SCHENDELS olielampjes niet te kunnen ontvlieden. GUDIN heeft de buitensporigste zijner concepties hierheen gezonden, en SCHEFFER en H. VERNET stukken, die mij reeds uit gravures bekend waren, en die ik wenschte, dat mij uit gravures bekend gebleven waren. Het is opmerkelijk, hoe bij de Franschen voor teekening en groepering (en in deze is doorgaans inventie en genie en dikwijls zelfs gevoel) al de overige eischen der schilderkunst achterstaan. Van de Duitsche school heb ik slechts weinig gezien,

dat in mijn oog zoo veel klassieke waarde had als de *Wolsey* van HILDEBRANDT, waarover ik u vroeger schreef. Van LESSINGS *Keizer Hendrik IV* hadden de dagbladen grooten roep gemaakt. Ik vond het stuk over het geheel zwak en zag dezer dagen mijn oordeel bevestigd in een artikel in de *Kölnische Zeitung*. Intusschen is het opmerkelijk, hoeveel meer de Duitsche schilders van eene reis naar *Italië* profiteren dan de onze. Een paar Oostersche landschappen: de terugkomst eener karavaan van *Mekka*, en eene karavaan door den *simoum* overvallen, waren uitstekend. Beide zijn van een' Duitscher geschilderd. Ik weet zijn' naam u niet te zeggen, omdat ik mijnen catalogus had weggegeven. Zoo ik voorts geene groote lofrede houd op hetgeen ik zag, wijt het aan de vlugtigheid, waarmede ik het zag, en geloof overigens, dat er toch onder de 1600 nommers veel minder stukken waren beneden het middelmatige of positief leelijke, dan uwe Amsterdamsche commissie u, zoo ik naar hare antecedenten durf vertrouwen, te kijken zal hebben gegeven. Ik heb voorts gelegenheid gehad om op te merken, dat het lokaal slecht van licht was, en dat de massa van het Berlijnsch publiek in kunstsmaak verre voor het Belgische en misschien zelfs voor het onze onderdoet. Dagelijks staan zij met stomme pedanterie de nieuwe fresco's voor hun museum aan te gapen. Zij zijn door den beroemden CORNELIUS geschilderd; maar al hadden zij tienmaal grooter meester, en al had die meester ze tien malen beter geschilderd, dan zijn die allegorische voorstellingen voor iemand, die, zoo als ik in de mythologie tot de historische school, tot de school van OTTFRIED MÜLLER behoort, eene walging en aanfluiting.

Berlijnsche illustratiën heb ik niet gezien, omdat de tijd daartoe mij niet overschoot. RANKE heb ik een bezoek gebragt, maar hem niet te huis gevonden. PERTZ sprak ik op de bibliotheek; hij toonde zich allezins vriendelijk en hulpvaardig. Het is een genoegen van mijn zwerven, dat het mij van tijd tot tijd in aanraking brengt met mannen, waarvan ik met lof hoorde spreken en met eerbied de werken las. Maar die mannen vallen wel eens tegen. Een voordeel, dat schaars tegenvalt, is, dat de verveling van een' dag reizens u met boeken in aanraking brengt, die men, wanneer men ze niet in zijne jeugd leest, later zelden in handen neemt. Zoo heb ik mij op mijne terugreize gecharmeerd met de lectuur van een boek, dat ik alleen bij reputatie kende,... FIELDINGS

Tom Jones. Maar hemel! welk een boek, *on human nature*! Toen vrijdag de avond inviel, had ik slechts een honderd vijftig pagina's van het eerste deel ten eind. Zoodra ik te huis kwam, heb ik de lectuur voortgezet. Gisteren ben ik om dat boek niet aan mijnen gewonen arbeid gegaan, en daar ik het toch, om mijn geweten te appaiseren, heden wilde doen, heb ik heden nacht bij eene kilkoude kagchel, onder het geloei van storm en sneeuwjagt, eindelijk ten drie ure het boek ten einde gebragt, en anderhalf uur slapeloos gelegen van bewondering en genot.

Breslau, 31 December 1844.

Zaturdagmorgen vroeg arriveerde ik in *Breslau*. Het was eene vervelende reis van circa 34 uren per post. Want de spoorweg communicatie te *Liegnitz* is nog zoo kwalijk geregeld, dat men zijns ondanks wel verkiezen moet, nog een' tweeden slapeloozen nacht in de trage schokkende koets door te brengen. Een fraai staartje van de Saksische *Schweiz* had de vorige nacht aan mijne oogen onttrokken, en, schoon de maan vriendelijk genoeg was de heerlijke natuur te verlichten, de straffe vorst had op de raampjes van het portier andere bloemen en rotsen gepenseeld, dan ik thans wenschte te zien. Na een korten tweestrijd, of ik mijne oogen of mijne hersens zou opofferen, besliste de stem mijner reisgenooten ten voordeele der laatste. De vrees voor verkoudheid deed alle ramen digtsluiten en dwong mij troost te zoeken in den slaap, die mij teleurstelde. Ontvang dus, in plaats eener opgewondene natuurbeschrijving, eene klagt over het incomfortable van een Deutschen *Schnellpost* en de ongehoorde slechtheid der logementen, waar men op de route van *Dresden* naar *Breslau* gedwongen is af te stijgen. Zaturdag arriveerde ik, zoo als gezegd is, ten zes ure 's morgens te *Breslau, zum weissen Adler* - geene officiële kleur voor den Pruissischen Adelaar - maar het logement is daarom niet slechter. Den ochtend bragt ik met uitslapen, den middag met rondkijken in *Breslau* door. Zondag deed ik visites, informeerde naar mijne pakkaadje en las journalen en tijdschriften. Gisteren ging ik kamers zien, die vrij schaars zijn,

en heden morgen betrok ik mijne woning: twee zindelijke kamers bij een zeer ‘*anständigen*’ behanger.

Eerst wat over *Breslau*. Op den afstand, waar gij van die plaats zijt, hebt ge er welligt weinig idée van, en toch is het eene even groote als drokke stad. Neen, de stad is drokker dan zij groot is, en de bevolking van circa 100,000 zielen is gedwongen gedeeltelijk aan den anderen oever des Oders zich uit te breiden en daar nieuwe woningen te stichten. Die bevolking is minder Duitsch, dan ik tot dusverre zag en mij daarom te aangenamer. De stad is eene soort van grensplaats en draagt daarvan het karakter. Pruissen, Oostenrijkers, Hongaren, Polen ontmoeten hier elkander: men ziet hier gezigten en schedels van een ras, waarmede ik, Hollander, zeker geen enkelen droppel bloeds gemeen heb. Groote zwarte oogen, teruggedrongen tusschen vooruitstekende zwarte wenkbraauwen, en van onderen bewald door breede jukbeenderen, korte, breede sterkgebouwde gestalten, kenmerken den Silesiër. Of die kenmerken eene Slavische of eene Magyaarsche afkomst aanduiden, mogen de vrienden te *Amsterdam* beslissen: mij roept iedere nationaaltrek der inwoners toe: wij zijn elkander vreemd. Dat is geene melancholieke gedachte; integendeel: ik ben blijde iets gansch vreemds te zien. De Silesiërs en Polen zijn mij zoo welkom, als het in *Luik* de Wallons *pur sang* waren. Ik vergeet voor hunne oorspronkelijkheid mijne vervelende Duitschers gaarne. De nieuwheid prikkelt mij: ik wil den muur doordringen, die mij scheidt van zoo veel vreemds. *Bonn* en *Brunswijk*, en *Berlijn* zelfs, hebben mij onverschillig gelaten; van *Silesië*, zijne geschiedenis en nationaaltoestand, moet ik meer weten. En buitendien - een dag reizens en ik ben in *Krakau*, werwaarts ik zeker ga. Er valt daar eene bibliotheek te exploiteren - een dag reizens en ik ben in *Bohemen*, waar ik de handschriften in de bibliotheek van vorst LOBKOWITZ te *Raudnitz* zien moet. Voedsel dus voor mijne fantasie, voedsel voor mijne studie! Over mijnen uitstap naar *Breslau* beklaag ik mij niet.

Nog in een ander opzigt is *Breslau* merkwaardig. Het is de grensmuur, die de Duitsche beschaving van het Ultramontanisme scheidt, liever, het punt, waarop beide zamentreffen en botsen. Het is eene oude bisschoppelijke stad, met domkapittel en andere fraaiheden, en tegelijk eene Pruissische Universiteit, waar de Evangelische Theologie, b.v. door DAVID SCHULZ, wordt gerepresenteerd. De ambtenaren en vele aan-

zienlijken zijn Protestant: de menigte is Katholiek, en derwaarts daalt uit *Oppersilesiën* een gespuis af, dat de ware *enfants perdus* van het Katholicisme uitmaakt: een volk in zijne regten vertreden door den adel, in zijne geestvermogens onderdrukt door de geestelijkheid, in zijn ligchaam verkreupeld door fabrijkarbeid. De bisschoppelijke stoel is op het oogenblik ledig: de coadjutor is welgezind en niet illiberaal, maar zwak en onvermogend tegen het drijven zijns kapittels en den invloed der curie. De jongere geestelijkheid vermijdt alle aanraking met de universiteit en is fanatisch of Jesuit. Een vroeger geslacht was beter, en daartoe behoort RONGE, die op het oogenblik meer dan iemand anders gerucht maakt in *Duitschland*: die hier in *Breslau* woont onder de oogen van het domkapittel, dat hem geëxcommuniëerd heeft, om wiens wille, zoo ergens dan hier, te *Breslau* de gemoederen schrap staan. Ik weet niet, of zijn brief tegen het Triersche guichelspel met den Heiligen Rok in *Holland* evenveel gerucht heeft gemaakt als in *Duitschland*. Hier is zijne zaak de stof van alle journalen en van alle gesprekken. *Duitschland* heeft daarbij bewezen, hoe ver het bij ons in verdraagzaamheid achterstaat. Ik zou gevaar loopen van verketterd te worden, zoo ik hier zeide wat ik dacht, en ik kreeg te *Göttingen* zelfs van SCHNEIDEWIN bijna een oorveeg, omdat ik uitsprak wat ik u schreef: dat ik met de zaak van RONGE niets ophad, en van nu af vooruitzag, dat de Protestanten het door hunnen ontijdigen ijver zouden verliezen.

Waarom mag, zoo hij er zelf aan gelooft, de bisschop van *Trier* dien vuilen lap linnen niet te kijk hangen? en waarom mogen niet 600,000 geloovige pelgrims hun hart aan dat spektakel ophalen? ‘Omdat het eene beleediging voor de negentiende eeuw is,’ schreeuwen de opgewondene Duitschers. Maar de negentiende eeuw is geen persoon, die voor beleediging vatbaar is, of door iemand, zelfs door geene partij, kan gerepresenteerd worden. De 600,000 pelgrims behooren er ook toe, en die het hun kwalijk neemt, bewijst daarmede, dat hij tot dusverre zijne eeuw niet geheel heeft gekend. ‘Omdat het eene proefneming der Jezuïten is,’ zeggen de dagbladen, ‘tot hoeverre zij gaan kunnen, een soort van monstering, om te weten, op hoeveel manschap zij rekenen kunnen.’ Maar indien dat het geval is, dan hebben de Jezuïten deze reis niets meer gedaan, dan wat hun vrijstond: geen Protestant en geene Protestantsche belangen zijn door hen beleedigd

geworden. Ik moet er bijvoegen: dan zijn de Jezuïten dommer geweest, dan ik hun toegedacht had. Het Triersche spektakel kon niet nalaten de gemoederen der geloovige Katholijken zelve te verdeelen, ja, de verlichtere partij onder hen in het harnas te jagen; en het Protestantisme ware, van zijn intolerant (*Gustav-Adolf-Vereins*) standpunt uit, den Bisschop van *Trier* dank schuldig, dat hij het Katholicisme zoo geprostituëerd had. Het had regt om in zijn vuist te lagchen.

Wat te verwachten was, is gebeurd. VON SYBEL en GILDEMEISTER, uit *Bonn*, hebben in een geleerd vertoog de echtheid van den Trierschen Rok bestreden, en RONGE heeft zijn' fameusen brief geschreven. Die brief is, geloof ik, in vorm en bewoordingen voor een Katholijk ongepast. Het domkapittel heeft den schrijver geëxcommuniëerd, met regt, wat het beginsel betreft, onvoorzigtig in de wijze van uitvoering. Er was geene de minste reden in dit alles voor de Protestanten, om zich in den strijd tusschen de verlichtere partij en de partij van den teruggang onder de Katholijken te mengen. ‘Maar,’ zegt men hier - ‘hadden de Protestanten zich de zaak van RONGE niet aangetrokken, de man ware vervolgd of mishandeld geworden.’ - Ten eerste, wat de Ultramontanen en Jezuïten ook brouwen mogen, het Katholicisme is niet zoo sterk meer als in den tijd van HUSS, of zelfs in den tijd toen FERDINAND de II *Bohemen* en *Silesiën* in vuur en vlam zette: het Pruissisch Gouvernement is daar, om alle maatregelen van geweld tegen iederen onderdaan met geweld te keeren of te wreken. En zoo RONGE werkelijk een weinig vervolgd ware, zoo hij, gelijk ik hoop, de martelaarsproef met eere hadde doorgestaan, welke schade heeft ooit een martelaar aan zijne partij toegebragt?

Niets doen en toezien ware daarom van de zijde der Protestanten even pligtmatig als politiek geweest. Maar al het tegenovergestelde is door de ijverende *Gustav-Adolf Vereiners* gedaan. De drukpers heeft RONGE tot haren held gemaakt en geschreeuwd en gescholden tegen *Trier*, tegen het Breslausch Domkapittel, tegen Ultramontanen en Reliquiën. Het Gouvernement, dat door de censuur elk stuk van het tooneel verwijdert, waarin aan een' ouden verrotten markgraaf van *Brandenburg* niet tot diens lof herdacht wordt, dat alle hatelijkheden tegen *Rusland* schrapt en vervolgt, heeft toegelaten, dat door de drukpers, voor de eene helft, zijne onderdanen in hunne innigste overtuiging werden beleedigd. Wat is het gevolg geweest? Dat het kapit-

tel van *Trier* en *Keulen* over de buitensporigheden der drukpers heeft geklaagd en op hare ressources gewezen, die voor het Gouvernement evenzeer te duchten zijn. De eene is, dat men dreigt van den Kansel represaille te nemen op de aanvallen der Protestantsche drukpers. Laat, zoo dat gebeurt, eens *Pruissen* met geweld tegen de vrijheid der prediking optreden, en het strooit aan den *Rijn*, in *Westphalen*, in *Silesiën* een zaad van misnoegen, dat geene latere toegefelijkheid kan uitroeijen. De andere ressource is, dat de Katholijke bladen vrijheid van censuur eischen, om hunne meeningen, hunne argumenten tegen de Protestanten voor te staan. Zoolang het Gouvernement aan zijne censuur vasthoudt, kan het zoo iets niet vergunnen. Want het ligt in den aard der Katholische hierarchie veel meer vrijheid te eischen dan het van oudsher eenigermate serviel Lutheranisme. Weigert de regering, dan maakt het Katholicisme op het punt van dezen eisch gemeene zaak met het Liberalisme, dat even hard om vrijheid van drukpers schreeuwt, en hoe monstrueus de vereeniging van beide ook zij, de laatste tijden hebben genoeg geleerd, hoe gevaarlijk die is, wanneer zij tot stand komt. Nu reeds verheft zich hier en daar de stem der liberalen ten voordeele van het Katholicisme.

Ieder is overtuigd, dat *Pruissen* het wel meent met de zaak van het Protestantisme: daarom duldt het oogluikend de uitspattingen van de drukpers in dit opzigt. Treedt het ten gevalle der Katholijken, zoo als laatst geschied is, tusschen beide, het doet dit ten halve, met zekere blijken, dat het tegen wil en dank handelt. Het zoekt de Katholijken vliegen af te vangen, en, zoo als BUNSEN bij het concordaat met *Rome* deed, het jezuïteert tegen de Jezuïten. Dat maakt, dat de schijn tegen de regering raakt, en deze het, even als in de zaak met den Keulschen Bisschop, zoo ook hier zal verliezen. Er is nog iets. *Pruissen* wacht heil tegen het Katholicisme van de '*fromme Belebung*' zijner onderdanen. Maar die *fromme Belebung* hangt ongelukkigerwijze zamen met dat Protestantsch Piëtismus en de *Muckerei*, welke te *Koningsbergen* de vrijheid der openlijke leeraars beperkt, de jonge Hegelianen vervolgt, en EDGAR BAUR naar de vesting zendt. Het stelt tegen de Roomsche kerkleer zijne Evangelische dogmatiek over, en zoekt daarvoor harten en hoofden te winnen. Ik ben verre van te beweren, dat, bij den kamp van Katholicisme en Protestantisme, het '*religiose Interesse*' uitgesloten moet zijn. Maar het moet dien strijd

heiligen en niet verbitteren. Zoolang daarentegen eene regering aan de eene zijde de vrijheid van onderzoek belemmert en het Piëtisme zijne vrome vormen en symbolen waarborgt, aan de andere zijde het Ultramontanisme bestrijdt, is zulk eene regering zwak. Slechts van wetenschappelijke vrijheid is de nederlaag van het Jezuïtisme te wachten. Ik voor mij geloof niet, dat de Jezuïten overal zoo talrijk en zoo werkzaam zijn als men meent; maar zoo zij het ooit worden, zullen zij geen krachtiger steun vinden, dan in die slavernij des geestes, die de eindelijke uitkomst der piëtistische beweging en der reactionnaire gouvernementsmaatregelen zijn moet.

Vergeef mij deze lange episode over RONGE, met wien mij alle gesprekken en alle dagbladartikels vervelen. Hollander uit de school der groote vaderen, die, tot verbazing van *Europa*, reeds voor twee eeuwen zoo goed begrepen wat godsdienstige verdraagzaamheid was, vol van herinneringen aan een Vaderland, waar de verlichte Katholijk en de verlichte Protestant elkander zoo vol vertrouwen en zoo broederlijk naderen, moet mij deze verklaring van het harte tegen een' Hollander, die, wat ik wil en gevoel, beter begrijpen kan, dan alle theoretische Moffen.

***Breslau*, 2 Maart 1845.**

Met belangstelling ontving ik uwe politieke mededeelingen: met te meer belangstelling, omdat daaromtrent in andere door mij ontvangene brieven eene laauwheid heerschte, die mij pijn deed. Zij moeten hier zijn, om te kunnen beoordeelen, hoe noodlottig de slijmgasterij is. Wanneer wij Nederlands toekomst van de zwarte zijde bekijken, dan is gewoonlijk het laatste woord, dat wij Pruissisch zullen worden, en de Duitschers zijn vriendelijk genoeg om ons, de afvallige kinderen, naar den ruimen moederschoot te lokken. Maar dat idée is ligt gezegd: zoo als de zaken thans zijn, is het ondenkbaar en onmogelijk. Hoe verbasterd onze natie zij, zij heeft vrijheden, waarvan in *Duitschland* geen zweem bestaat. De adel is bij ons onder de knie, de middelstand magtig, vermogend en in zeker soort van beschaving en levensgenot hare Duitsche standgenooten onbe-

reikbaar vooruit. Wij hebben republikeinsche herinneringen, gelijkheid voor de wet, openlijke regtspleging, geheel vrije drukpers. Ook in 1810 was ons volk verbasterd (vergelijk NIEBUHR), en toch mogen wij niet vergeten, dat de driejarige Fransche heerschappij tot een geweld van overmagt de toevlugt heeft moeten nemen, zoo als vergelijkenderwijze nergens: dat er herhaaldelijk bloed gestroomd heeft voor de overijlde pogingen ter herkrijging der oude vrijheid. Van onze volksregten weten de Duitschers niets, en het volslagen gemis daarvan openbaart zich in duizend kleinigheden des levens, die in *Holland* onverdragelijk zouden zijn. Wat willen, vraag ik, de Duitschers, wanneer zij van onze inlijving in de groote eenheid praten? Gesteld, die eenheid bestond werkelijk, en *Pruissen* b.v. en *Hanover* hadden dezelfde elementen voor dezelfde toekomst; wat zouden, op hun tegenwoordig standpunt, de Duitsche Gouvernementen met *Holland*, als federatifstaat, aanvangen? Bij het behoud zijner regten en vrijheden, ondersteund door al de materiële kracht van het geheele *Duitschland*, werd het zeker een parel aan hunne kroon; maar tevens zou het de zetel van rijkdom en weelde, het brandpunt van beschaving, de vrijplaats voor staatkundige meeningen, - maar daardoor tegelijk het brandpunt worden, waaruit eene omkeering der orde in *Duitschland* volgen moest. Daarom, zoo lang het volk in *Duitschland* zijne emanicipatie niet verkregen heeft, is eene inlijving van *Holland*, slechts onder ééne voorwaarde denkbaar, - dat *Holland* zijne regten en vrijheden verlieze. Daarvoor beware ons de hemel! Zonder die regten en vrijheden is *Holland* zelfs het *Holland* niet meer, waarop de Duitschers afgunstig zijn, en dat zij aan hun rijk willen toevoegen. Daartoe is een oorlog noodig, waarvan *Duitschland* zelf verre verwijderd is. Die toestand is alleen denkbaar, wanneer *Pruissen* of *Hanover* de Russische voorhoede, wanneer *Holland* eene provincie, de Hollanders *glebae adscripti* worden.

Bij al mijne nationaliteit, en die is tot in vooroordeelen toe sterk, geloof ik niet, dat *Holland* ooit weder kan worden wat het is geweest. Maar *natura est conservans sui*. Moet het in het groote *Duitschland* opgelost worden, - het stelle het oogenblik daarvan uit, totdat zijne oplossing ook van krachtigen en blijvenden invloed kan zijn. Moet het voor geweld bezwijken, - het bezwijke met eere, en voor eene idée, met handhaving zijner nationaliteit tot het laatste. En daarom beschouw ik iedere politiek als innationaal, die de oude herinne-

ringen verdringt, die lijdelijkheid predikt, die elke beweging gevaarlijk acht.

Raudnitz, 9 April 1845.

..... Weinige oogenblikken later zat ik in de spoorwagen naar *Freiberg* en van daar ging ik per post naar *Landshut*. Van dit stadje, dat er onoogelijk uitzag, weet ik u niet meer te vertellen, dan dat het thans bijna in de sneeuw verzonken lag, en in het vorige jaar half afgebrand is. Ik stond daar 's nachts om half een op de witte straten: de post ging niet verder voor 's morgens zes uur. Ter naauwernood bekwam ik een' geleider naar eene herberg, eene herberg, het armelijke der plaats ten volle waardig. Ik moet echter voor het bed eene uitzondering maken, zoo helder en zindelijk, dat het tot langer slapen mij uitlokte, dan vergund was. 's Morgens ontving mij het grimmige *Riesengebirge* reeds weder in zijne kilkoude armen. Schoon het bijna acht dagen dooi weder was geweest, heerschte hier de winter nog in al zijne kracht, in al zijne woede. Eene digte sneeuwbui bedekte rondom den gezigteinder. Onze postwagen, ditmaal eene slede, werd voortgesleept door stevige Boheemsche paarden, maar te krachteloos, om zich door de dikke sneeuwlagen een' weg te banen. Herhaaldelijk dacht ik door een koud sneeuwbad opgefrischt te zullen worden. Echter zonder omgeworpen te worden, hoezeer in al mijne ledematen geschokt, bragt ik het, na eene trage vaart, aan de Oostenrijksche grenzen. Pas enz. was alles in orde, maar al mijne boeken werden verzegeld, en deels naar *Weenen*, deels voor zooverre ik eenige daarvan te *Raudnitz* noodig mogt hebben, naar *Praag* aan het censuurambt gezonden. De laatste heb ik echter alle, zonder eenige aanmerking of gedeeltelijke terughouding, reeds terugontvangen. Om naar *Raudnitz* te komen, had ik slechts de reis met den Pragerpost tot *Jung Bunzlau* voort te zetten. Ik kwam daar 's avonds ten 11 ure aan, nam een nachtverblijf en hoopte dadelijk 's anderen daags naar de plaats mijner bestemming te kunnen komen. Maar reeds onderweg waren ons allerlei treurige berigten bekend geworden. *Elbe* en *Moldau* waren, ten gevolge van het losraken van het ijs, buiten hare oevers ge-

treden en eene vreesselijke overstrooming had de oevers overdekt. Zoo als het gaat, het gerucht had het gebeurde overdreven; maar de waarheid was toch erg genoeg. Te *Praag* had ditmaal de waterstand den hoogsten vloed, welken men zich kon herinneren, dien van 1784, overtroffen. Drievierden van de stad hadden onder water gestaan. Verscheidene huizen in de voorstad waren ingestort; twee menschen waren bij het oversteken der rivier het slagtoffer der golven geworden; daarvan de eene, eene jonge en schoone bruid. En de patroon van alle riviervaart, de heilige JOHAN VON POMUK, had, *in effigie*, van zijne eigen Moldaubrücke al dien jammer aangezien, zonder eene hand uit te steken.

Toen ik te *Praag* aankwam, was de toegang nog bijna ver sperd door de geweldige ijsklompen, welke de rivier had achtergelaten. In de omgelegene streken op het platte land was alles, zoo als gij denken kunt, nog erger. Één dorp werd geheel vernield, doordien de *Moldau* had goedgevonden zich zelve door dit dorp heen een nieuw bed te graven. Naar *Raudnitz* de *Elbe* afvarende, boden de plaatsen aan den oever een treurig schouwspel aan: ingestorte muren, gescheurde daken, uit hunne bindten gerukte hutten. Zelfs de beroemde Dresdener Elbebrug heeft aan het geweld des waters haar cijns betaald: een der pijlers, waarop zij rust, is door den stroom weggerukt, en het midden der brug ingestort, juist dat gedeelte, waarop het bronzen kruis prijkte, iets dat mij vooral daarom spijt, omdat het den nieuw Katholieken en Rongianen stof tot vreugde en aardigheden geven zal. Bij deze omstandigheden was het maandag voor mij onmogelijk het doel mijner reize te bereiken. Te *Bunzlau* zat ik als op een eiland. De voerlieden weigerden op de gedeeltelijk nog onder water staande, gedeeltelijk door den vloed doorweekte wegen zich te wagen. En al waren zij gewillig geweest, dan had ik nog twee rivieren over te steken, en de veerlieden, zeide men mij, waren onverbiddelijk in hunne weigering. Vergeefs blufte ik als een echt Hollander, dat het water mijn element was, en dat ik gerust en gaarne den overtogt wilde doen, zoo die slechts bij dag geschiedde. Voor water zijn de Moffen zoo bang als katten, ofschoon zij in de Berlijnsche zandwoestijn lessen over de zeevaartkunde houden, en zij er nog altoos van droomen, dat *Duitschland* weldra een maritieme staat zal zijn.

Ik moest derhalve, mijns ondanks, naar *Praag* en maakte van den nood eene deugd, en zag er al wat ik eerst later ge-

hoopt had te zien. Hoe zal ik aan den indruk regt doen, welken *Praag* op mij maakte. Ieder Tourist kan u vertellen hoe schoon de ligging zij, en welk een blik op de stad, en welke vergezigten aan wederzijde van de *Moldau*, de hooge bergen, die het omgeven, opleveren. Voor *mij* had *Praag* iets, dat geene der overige Duitsche steden, die ik bezocht heb, aanbood. Wat is *Berlijn*, wat is *Dresden* met al hare pracht anders, dan de schepping van den wil eens heerschers, die op alles zijn' ondragelijken stempel drukte? *Praag* daarentegen is eene historische stad: geen enkele plek, die niet door daad of lijden des volks geheiligd is. Zoo als eenmaal *Luik* mij dierbaar was, omdat de geschiedenis eener natie zich in de geschiedenis der stad had verligchamelijkt; - met hoeveel meer regt geldt dit van Bohemens oude hoofdstad, die niet alleen de belangrijkste schouwplaats der nationale gebeurtenissen, maar die het terrein was, waar verlichting en teruggang, volksregering, adel en vorstengezag, gewetensvrijheid en Jezuïtismus, eindelijk *Pruissen* en *Oostenrijk* om de heerschappij over *Duitschland* elkander slag leverden. - Ter regterzijde van de *Moldau* verheft zich dreigende over de stad de *Zizkaberg*, en de talrijke sloten, waarvan gij op den weg naar *Praag*, de ruïnen aanschouwt, zijn gevallen voor het geweld van Bohemens HANNIBAL. Zoo noemde men den vroeger eenoogigen, later geheel blinden veldheer, die in de XV^{de} eeuw het '*guerre aux chateaux, paix aux chaumières*,' trots de heetste dagen der Fransche revolutie, ter leuze voerde. Van hier ziet gij het raadhuis en het venster, waaruit de cordate graaf THURN de commissarissen des keizers smeet, en daardoor de vonk sloeg van den heilloozen dertigjarigen krijg. In de nabijheid de *Witte Berg*, waar de ondergang der Boheemsche vrijheid en van het Protestantismus in *Zuid-Duitschland*, door de wapenen van den vreesselijken TILLY werd beslist. Neen - nog niet beslist.

Het was voorbeschikt, dat deze stad het middenpunt van den krijgshandel zou wezen. Beurtelings waren er Saksen en Zweden, beurtelings Keizerlijken en Jezuïten meester. Nog op het tijdstip zelf, dat de Westphaalsche vrede gesloten werd, wapperde aan de eene zijde der stad de vaan door GUSTAV ADOLF in *Duitschland* gebragt, en van de *Moldaubrücke* dreef ter naauwernood een Jezuït, ditmaal in het harnas, den vijand terug. De schoonste namen uit den dertigjarigen oorlog leven hier in hunne geslachten voort. WALDSTEIN, MANSFELDT, THURN, GALLAS, welk een adel! WALDSTEIN en TILLY, WALDSTEINS beroemde onder-

bevelhebber, later zijn geduchte tegenstander ARNIM, en GUSTAV ADOLFS kweekeling ERIK BANER hebben hier gestreden.

In den zevenjarigen oorlog is *Praag* niet minder beroemd geworden, dan in den dertigjarigen. FREDRIK bevocht op het terrein, dat ik bewandelde, zijne beroemde zegepraal ten koste van 30,000 man en den schitterenden heldendood van SCHWERIN. Maar het vechten van twee heerschers, waarbij het volk niets te winnen en niets te wanhopen had, dan het *quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*, grijpt mijn' onverbasterd Hollandschen zin minder aan. Daarentegen heb ik voor HUSS meer eerbied gekregen, dan ik had. Ik houd niet van brandstapels; ze stinken te veel in de nabijheid, en degenen, die er op stierven, zijn meestal even ruw geweest als de regters, die ze lieten ontsteken. Zoo ik niet om de paradoxie vreesde verketterd te worden, zou ik zeggen, diegenen, die door biechten de eer verkregen, om vooraf geworgd te worden, zijn mij liever, en degenen, die den vuurdood ontliepen, nog liever, omdat zij meestal de voortreffelijkste humanisten waren. Ik heb echter te *Praag* meer eerbied voor JOH. HUSS gekregen, dan ik had. Waarom? Omdat de eeuw, waarin hij leefde, eene eeuw was, waarin *Bohemen* geheel *Europa* (enkele plaatsen misschien, zoo als *Bologna*, uitgezonderd) in beschaving en wetenschap overschitterde. De prachtige oude gebouwen, die in *Europa* beroemd zijn, verrezen tegelijk met de hoogeschool in de laatste helft der veertiende eeuw. Ik zag handschriften met miniatuurteekeningen in die dagen en nog vroeger gemaakt, die van eene kunstvaardigheid getuigen, welke mij verbaasde. De helaas grootendeels vernielde fresco's en mozaïken van den dom, hare schitterendste kunstwerken, dagteekenen van die eeuw. En wat wetenschap aangaat, mijne onwetendheid had niet vermoed, dat HUSS zoo veel geschreven en gearbeid had, als hier uit den schat handschriften, die van en over hem voorhanden zijn, blijkt. Op het nationaal museum zag ik een groot deel van zijne interrogatoriën, waaruit bleek, dat hij met duivenopregtheid en slangenvoorzigtigheid had geantwoord. Ik vroeg waarom men dit niet uitgaf, waarop ik met een veelbeteekenend schouderophalen ten antwoord bekwam, dat dit wel nimmer geschieden zou. Maar ik kreeg tegelijkertijd een facsimile van den brief van HUSS, openlijk ter zijner verdediging geschreven. Die brief werd in de vorige eeuw door een Seminarist gevonden en sedert achter glas bewaard: *ut legentes iniquita tem haeresiarchae detestentur*. Maar de brief droeg ongelukkig

een opschrift, door een Hussiet geschreven: *Haec subsequens epistola propria manu perscripta est a s a n c t o e t p i a e m e m o r i a e dno* JOANNO HUSSIO, *Constantissimo* JESU CHRISTI *dni nostri Martyre*. Toen in 1841 het facsimile van dien brief werd uitgegeven, streepte de censuur de door mij onderhaalde woorden door, en zoo verscheen de brief in het licht. Als of de zon zelfs niet door de luiken dringt, wanneer het middag is. Ik moet er echter bijvoegen, dat sedert den dood van keizer FRANS de censuur rekkelijker is geworden. En de Oostenrijkers zelve zijn er zóó mede tevreden, dat zij met eene soort van verachting en met gevoel van meerderheid op *Saksen* neêrzien, ‘waar bijna alles gedrukt en gelezen mag worden!!’ Doch terug tot HUSS. De brief is in goed Latijn, scherp, maar geestig, en bijzonder *goed* geschreven. Dit geldt ook van een' brief van ZIZKA, dien ik insgelijks ten geschenke bekwam, maar waarvan ik den inhoud niet versta, omdat ik het Boheemsch, althans van dien tijd, nog niet genoeg magtig ben.

Wat volgt uit deze beschouwing? Dit, dat bij zulk een' hoogen stand van beschaving, bij zulk eene, in vergelijking van het overige *Europa*, praecoce ontwikkeling, principes kracht, en ideën een ligchaam moeten gehad hebben, dat haar vertegenwoordigde: dat HUSS en de zijnen geen geestdrijvers, maar kampioenen waren voor een onderzoek, waarop de leeken regt hadden, omdat zij, bij den stand der toenmalige beschaving, er het *vermogen* toe bezaten. Maar zoo HUSS stierf voor het regt der leeken, tegenover de monopolie der kerk, moeten mij met dezelfde maat een' tijdgenoot van HUSS meten, die insgelijks van eene ideé het slagtoffer werd. JOHAN VON POMUK (NEPOMUCENUS) handhaafde het gezag der kerk, tegenover het koninklijk praerogatief. JOHAN HUSS werd de martelaar der individuëel-christelijke vrijheid, tegenover de aanmatiging der hierarchie; JOHAN VON POMUK de martelaar van de onafhankelijkheid der kerk, tegenover de tyrannij van den snoodsten woestaard, König WENZL IV. Beide, heb ik besloten, in de galerij *mijner* heiligen op te nemen; - maar *beide*.

En wat werd van *Bohemens* veelbelovende bloeijende jeugd? De domkerk verhaalt u de geschiedenis. Op een prachtig praalgraf liggen de vorsten uitgestrekt, de beste, welke sedert KAREL IV, den stichter van *Bohemens* glorie, *Bohemen* gehad heeft. Keizer FERDINAND I en keizer MAXIMILIAAN II. Sedert, steenen voor SPINOLA, voor PICCOLOMINI, houtsnijwerk door de Jezuïten voor de verlossing van *Praag*, uit de magt der Zwe-

den, vervaardigd; eene schilderij van den romp, die de zonen van het noorden, in plaats van de eenmaal prachtige kerk, hadden teruggelaten; eene schilderij voor welker waarheid de ontpleisterde muren de vernielde standbeelden, getuigenis geven. Door een wonder is de kapel van den heiligen hertog WENZL, onder alle nevenkapellen, verschoond gebleven; door een wonder een Christusbeeld, een *vera icon*, het schoonste product van Byzantijnsche kunst, dat ik tot dusverre zag. Na den beeldenstorm der Zweden heeft het fetischisme der jezuïtische eeredienst hare plaats in de kerk ingenomen; een graf van den in 1740-1750 gecanoniseerden JOHAN VAN NEPOMUK, dat voor een' zilversmid oneindig veel waarde voor afbraak heeft, voor de kunst een misselijk *rococo* blijft. De 30jarige krijg is voor *Bohemens* vrijheid en ontwikkeling de doodslag geweest. De Jezuïten, eenmaal met spot uit *Praag* verjaagd, keerden met eene Kaïnswraakneming terug. Een enkele (P. KYNIAST) beroemde zich meer dan 60,000 werken te hebben vernietigd, en de overige - *sequebantur patrem non passibus aequis*. Wat intusschen voor de magt, voor de diepte der vroegere beschaving bewijst, welke ik in uwe oogen misschien overdrijf, is dit, dat onder al de veranderingen, door 200 jaren geestelijke en burgerlijke slavernij, het volkskarakter der Bohemen onveranderd, hunne taal zóó in het leven gebleven is, dat hier op het land, van de tien personen twee ten hoogste mijn Duitsch verstaan, en dat alle materiële en morele behoeften in die taal meer uitdrukkingen vinden, dan het altoos een weinig teruggezet geslacht behoeft.

Mijne omwandelingen te *Praag* en het bezoeken der bibliotheken hebben mij de gansche week bezig gehouden. Sedert vertrok ik naar *Raudnitz*. Als gij mij vraagt u in ons Vaderland eene ellendige onoogelijke stad ter vergelijking aan de hand te doen, ik zou *Steenwijk* noemen. Maar *Steenwijk* is eene residentie, vergeleken bij hetgeen de Duitschers steden durven noemen. De herberg, waar ik mij ophoud, is in volmaakte overeenstemming met de plaats; eene ruime kamer, maar slecht gemeubeld; stoelen met houten zittingen; een bed, dat tot vroeg opstaan noopt; en een diner, dat mij haastig den band van mijn inexprimable doet toehalen, zoodra ik mij aan tafel zet. De bevolking spreekt meerendeels Boheemsch, en zelfs de waard kent geen woord Duitsch. Intusschen ben ik te midden van al dien jammer regt vrolijk; want reeds te acht uren opent zich voor mij de Lobkowitsche bibliotheek met hare on-

waardeerbare schatten. De bibliothecaris is, geloof ik, als litterator geen heksenmeester, maar vriendelijker luidjes dan hij en zijne vrouw kon ik mij niet wenschen. Daar de boeken niet uit de bibliotheek mogen medegegeven worden, hebben zij terstond in hunne woning in het slot eene kamer voor mij ingerigt, regt comfortable en goed gestookt. Daar kom en ga ik zoo als ik wil; 's middags wordt er mij koffij aangeboden; kortom de ontvangst is allerliefst. En wanneer ik mijne verlegenheid over hunne vriendelijkheid te kennen geef, is het antwoord, dat het de wil des vorsten is, den vreemden, die de bibliotheek bezoeken, zoo veel mogelijk ter dienste te staan, en dat zelfs, wanneer ik in den zomer gekomen ware, eene kamer en logies in het slot voor mij zou hebben opengestaan. Dat is echt liberaal, niet waar?

Diana.

(*Vervolg van bladz.* 244.)

II.

Op een' avond van een' dag in October 1715, zag men het kasteel *Chanteloup*, dat geheel voltooid was, en nu daar stond als een pronkstuk der bouwkunst van die eeuw, reeds in de verte van talrijke lichten schitteren, een bewijs dat het nu toch bewoond was. Ook in de groote laan, die naar den hoofdingang leidde, liepen verscheidene bedienden heen en weder met flambouwen. Een oud man, die geene liverij droeg, en in wien wij een' vertrouwden hofmeesterm eenen te herkennen, sprak luid tot de anderen:

''t Is tien ure geslagen; weldra zal mijnheer hier zijn; gij weet het allen, hij houdt zich zelf zoo stipt aan het afgesproken uur, als hij eischt dat wij het doen zullen.'

Werkelijk werd die verwachting niet teleurgesteld; men hoorde spoedig daarop het rollen van een rijtuig, en eene ruime reiskoets, met vier krachtige paarden bespannen, reed de laan binnen. De bedienden omringden het, om de personen, die er in waren, bij het uitstijgen voor te lichten; de hofmeester opende zelf het portier, en reikte de hand aan een' heer van middelbaren leeftijd, die deze dienst wel niet noodig had, maar die haar toch aannam, terwijl hij nu zelf met eene teedere behoedzaamheid eene jonge dame uit het rijtuig hielp, die daarna, op zijnen arm leunende, den breeden marmeren trap opsteeg, en het huis binnenging, niet zonder even

naar den ouden bediende om te zien, en diens diepe buiging met een lagchend knikje te beantwoorden.

Die man was de Sieur FRANÇOIS, die nu Monsieur D'AUBIGNY werd genoemd, en die dame was zijne dochter DIANA.

'JERÔME!' sprak D'AUBIGNY tot den hofmeester, vóór hij binnenging, 'in 't voorbijrijden heb ik licht gezien in het kleine paviljoen; waarom is dat?'

'Ik dacht, dat mejufvrouw misschien hare vrouwen dáár zou willen huisvesten,' antwoordde deze na eenige aarzeling.

'Dan had ik u daaromtrent mijne bevelen gegeven, JERÔME! dat paviljoen zal niet meer bewoond worden,' en de Sieur zuchtte, of zijne eigene woorden eene bittere herinnering bij hem opwekten. 'Gij hadt mij betere dienst gedaan, mijn arme vriend! met dat paviljoen in het duister te laten.'

'Mijnheer kan zeker wezen, dat ik het niet weêr in zijne gedachten zal brengen,' hernam JERÔME kleurende en het hoofd een weinig gebogen, terwijl hij voor zijn' meester de deur van de groote eetzaal opende, waar een souper gereed stond, alsof er een aantal vorstelijke gasten werd gewacht, en waar toch slechts voor twee personen was gedekt.

DIANA zette zich aan tafel, tegenover haren vader, en wij laten ze zamen tot den volgenden dag.

Die dag ving aan met een' heerlijken ochtendstond; met een' onbeschrijfbaren glans was de gloeijende zonneschijf door de dunne wolken heengebroken, en weêrspiegelde zich nu, bij het hooger rijzen, in den blaauwen gloed van de *Indre*-bogt, die een schiereilandje vormde, waarvan wel eens meer is gesproken, hoewel ik van niemands geheugen verg, dat onthouden te hebben. Alleen noemde ik het, om duidelijk te maken, welk heerlijk gezigt men daarop had uit den regtervleugel van het kasteel, vooral uit de bovenvertrekken, die over dit gansche heerlijke landschap heenzagen, door die vereeniging van *Indre* en *Loire* zoo vruchtbaar gemaakt en zoo verlevendigd. Het Octobergroen is wel wat donkerder dan de zachte lentetinten, - maar het is ook niet zoo eentoonig, en het is ook nog afgewisseld door wat geel en wat bruin, dat soms naar het roode helt, en waarop de zonnestralen met haar fantastisch licht wel eene goede werking doen. In de wijnlanden daarbij is October geen maand van guurheid en barheid; - en had men den oogst in het begin dier maand nog niet aangevangen - wat hij beloofde, was reeds te zien aan die sierlijke ranken, zich heenvlechtende om de lage latten, en de

volle trossen, zoo geurig en frisch, waar de ochtenddaauw edelgesteenten van maakte, die heenflonkerden midden door het vale groen - toch begon reeds het jonge landvolk, met de zon opgestaan, het lustige dakwerk, dat de inzameling voorafgaat. Ook dat zag men uit het kasteel, - want de horizon werd aan de eene zijde begrensd door zachtglooijende wijnbergen, door boomgaarden met hunnen vriendelijken rijkdom, en door een digt plantsoen van notenboomen en populieren, die wel wat trotsch neêrzagen op de eenvoudiger *Indre*oevers, die slechts grazige weiden bespoelden. De vertrekken der eerste verdieping van het kasteel hadden vensters, die zich openden op balcons, naar Italiaansche bouworde. In een dier vertrekken, of liever op het balcon daarvan, stond DIANA, in een allerliefst ochtendgewaad, naar de mode van dien tijd met meer kanten en borduursel overladen, dan het meest gekleede toilet van den onzen zoude vragen. Zij had eene lichte zijden *palatine*, losjes heengeworpen over hare witte *levite*; de kanten *dormeuse* bedekte, juist niet tot hare schade, het haar, dat van te onbestemde kleur was, om de weinige schoonheid te verhoogen van een gelaat, dat het meest zijne bevalligheid moest vragen van de bezieling des gevoels; en echter schitterde het thans van die schoonheid der ziel; want de hare genoot het reinste en het verhevenste genot, dat de zinnen aan de ziel kunnen toebrengen: zij genoot de onbeschrijfelijke heerlijkheid van het natuurtooneel, dat zich voor haar zachtkens ontrolde bij het stijgende licht. Ook flonkerden hare oogen van verrukking, van stille blijmoedigheid, en zij kon den rijkdom harer gewaarwordingen niet anders uitdrukken, dan door den halfluiden uitroep: ‘o mijn God! wat zijt Gij groot, wat is dat schoon!’

‘Ja, liefste engel! dat *is* schoon; maar men moet er ook uw hart voor hebben, om het te genieten!’

Het was D'AUBIGNY, die, zachtkens binnengekomen, zich eene wijle achter zijne dochter had schuil gehouden, om hare stille bewondering gade te slaan en te deelen.

‘Gij waart daar, mijn vader?’ riep zij met eene vrolijke verrassing.

‘Ik kwam u mijnen morgengroet brengen. Uwe MARIE had mij gezegd, dat gij reeds op waart;’ en hij kuste haar het voorhoofd, en zag haar lang aan met een' blik vol oneindige teederheid, waarin toch iets weemoedigs doorschemerde.

‘Gij hebt zoo verlangd hier terug te zijn; zijt gij nu geluk-

kig, mijn kind? regt - volkomen gelukkig?' vroeg hij met eene zekere onrust.

'Ja, vader! ik ben nu volkomen gelukkig; ik had een oneindig verlangen naar dit oord, naar - dit - kasteel, - en onze reis duurde zoo heel lang.'

'Slechts acht maanden, allerliefste! Is dat te lang, om *Italië* door te reizen? Was *Rome*, was *Napels*, was *Venetië* ons niet eenige weken tijds waard? was niet bijna iedere stad van dat liefelijk vaderland der kunsten te merkwaardig en te aantrekkelijk, om er niet eene wijle te toeven? Moest gij niet het klooster wederzien, waar men uwe teêre kindschheid had verzorgd?'

'En het kleine landhuis nog eens groeten, waar gij mij eene zoete jeugd had bereid, - nadat gij mij het leven als ten tweedemale hadt gegeven door uwe zorge; - o! zeker moest ik dat alles zien en wederzien - maar - maar toch duurde de reis wat lang.'

D'AUBIGNY antwoordde niets en zuchtte.

Op eens nam DIANA zijne hand en voerde hem iets digter bij de vergulde balustrade van het balcon, - en zich daarover heenbuigende, vroeg zij: 'En nu, liefste vader! zeg mij, aan welke zijde ligt toch *Parijs*?'

'Hier zijnde, wenscht ge naar *Parijs*?' vroeg hij met eene bevreemding, die aangenomen was.

'Ik wensch hier te blijven; maar toch wil ik veel denken aan *Parijs* en aan den tijd, toen ik dáár leefde.'

'Dat is zoo goed als te denken aan....'

'Gij hebt mij wel verboden daarover te spreken, - niet daaraan te denken, zoo veel ik mij herinner,' hernam zij, de oogen neêrslaande met een' diepen blos.

'Dat zou ook wel een gebod zijn geweest, dat gij niet hadt kunnen houden,' hernam hij op zachten toon, schoon zijn glimlach iets pijnlijker was dan gewoonlijk.

'Ik heb toch altijd getracht u te gehoorzamen in alles,' hernam zij, en haar zacht oog werd wat vochtig.

'Toch zou u dat daarin onmogelijk zijn geweest. Het was reeds veel, dat gij kracht hadt om te zwijgen.'

'Neen, dat viel niet zwaar, want ik *dacht* zoo veel te meer,' hernam zij met hare naïve waarheidsliefde.

'Om dit denken dan wat af te wisselen, laat ons *spreken*, mijn kind!' sprak D'AUBIGNY, na eene zigtbare worsteling met zich zelven; 'maar de ochtendlucht is wel wat scherp; gaan

wij hier binnen, - en vertel mij alles van uwen - JACQUES, alles wat gij weet en wilt; nu moogt gij het! Eene herinnering, die zich zoolang weet vast te hechten, moet hare waarde hebben, en is de aandacht van een' vader waardig, als hij haar opmerkt bij zijn kind. Alle afleiding, die ik u gaf, alle verstrooijing, alle plaatswisseling, alle tijdsverloop zelfs, baatte niet; zoo moet zij iets meer zijn dan een spel van het geheugen of der verbeelding, en dan moet ik weten, wat ik daarvan maken kan voor uw geluk!' En D'AUBIGNY sprak die woorden op een' doffen toon, die iets droevigs had.

'Gij zijt zoo goed!' antwoordde DIANA, zijne hand kussende, 'waart gij slechts ook gelukkig!'

'Spreken wij nu niet van mij!' En hij zette zich neder op den lagen divan, die den achtergrond innam van het smaakvolle boudoir zijner dochter.

DIANA plaatste zich naast hem.

'Gij moet dan weten, lieve vader! dat mijnheer JACQUES de beminnelijkste en de bevalligste jonge man is, die er zijn kan! en gij weet, vader! dat ik nu wel mannen en vrouwen genoeg gezien heb op onze reize en bij de feesten, waarop gij mij hebt rondgeleid, om er over te kunnen oordeelen. Het is wel mogelijk, dat er anderen zijn, die meer frissche schoonheid hebben van gelaat, of meer trotschheid in de houding; maar nooit kan er iemand leven, die meer aantrekt door de goedheid, de opregtheid, den eenvoud en de groothartigheid, die spreken uit zijn edel voorkomen; - en zijne oogen, vader! zijne oogen..... nooit zijn er menschelijke oogen geweest, die zoo veel diep gevoel hebben uitgedrukt, en daarbij zoo veel geest; - als ik naar die oogen opzag, voelde ik, dat de mijnen zich met tranen vulden, - en als hij dat zag, sprak hij één woord, dat hunne uitdrukking veranderde, en waarbij ik glimlagchen moest.'

'Gij hebt hem dan wel veel aangezien?' vroeg D'AUBIGNY.

'Kon ik dat laten, als hij met mij was, en als hij tot mij sprak met zijne zachte stem, - die stem, vader!...'

'Eene stem, waarmede hij u wel allerlei zoete vleitaal zal hebben ingefluisterd.'

'Neen, vader! dat geloof ik niet, want hij was te eerlijk en te opregt, en hij wist terstond van mij, dat ik onwaarheid haatte; maar wat hij zeide.... zoudt gij gelooven, dat ik het dikwijls niet heb verstaan, - zoo trof mij alleen het geluid zijner stem, dat ik hoorde, zonder regt de woorden te onderschei-

den, als iemand die in bedwelming toeluistert naar eene liefelijke muzijk!'

De Sieur schudde zacht het hoofd.

'En zoudt gij gelooven, dat ik mij later veel herinnerde van wat ik meende niet eens verstaan te hebben? Het was, of eene wondere tooverkracht in mij werkte, en gaven schonk, die ik niet had bezeten, en wenschen in mij opriep, die ik nooit had gekend!'

'En hebt gij hem dat gezegd?' vroeg de Sieur met eenige onrust, haar sterk aanziende.

'Neen, dat heb ik hem niet gezegd!' hernam DIANA met een' diepen blos.

'Gij zijt dus onopregt geweest tegen dien éénen, met wien gij zoo..... zoo ingenomen waart?'

'Ik heb niet het tegendeel gezegd, vader! maar ik heb gezwegen.'

'Waarom?' vroeg de Sieur; 'was er iets in den jongen man, dat u vrees gaf hem te vertrouwen?'

'Neen, maar er was iets in mij, dat mij waarschuwde hem dit te zwijgen; - al had hij het ook van mij afgebeden, mij dunkt, ik had het hem niet kunnen zeggen; - en daarbij, als ik sprak, wist ik zelve niet regt wat ik zeide, zulk eene verwarring maakte zich meester van mijne gedachten - het was of mij alles dooreenwoelde in het hoofd; soms had ik mijn leven willen geven, om hem nog eene wijle bij mij te houden, en als hij ging met de bede om te mogen blijven, liet ik hem gaan, zonder de kracht te hebben of den moed hem terug te roepen.'

'Die man heeft u dus drie van de vijf zintuigen ontnomen?' sprak de Sieur met een' glimlach.

'Maar daarentegen, vader! heeft hij mij de andere opgescherpt. Als de gravin VAN EGMOND niet eenmaal hoorde, dat er iemand door de galerij kwam, herkende ik zijnen stap - en daar hij zich altijd kapte met poeder *à la jasmin*.....'

'Wist gij te onderkennen, in welk vertrek hij zich had opgehouden; ik begrijp het overige, lieve kind! - maar gij zijt begonnen te spreken, op de wijze die u het aangenaamst was, en gij denkt er niet aan, dat ik nog niet eenmaal van u weet, hoe gij kennis hebt gemaakt met dezen onvergelijkelijken sterveling.'

'En toch is mij dat zoo zoet te herdenken en aan u te vertellen, schoon het wel wat vreemd is, als gij hooren zult. Te *Parijs*

bij mevrouw VAN EGMOND, als gij weet, leefde ik zoo omtrent in dezelfde afzondering, als in 't kleine paviljoen nevens u - en hier te *Chanteloup*. De gravin gaf wel eens hare vrees te kennen, dat verdriet en verveling mij zouden overvallen in die eenzaamheid, en mijne gezondheid benadeelen - maar ik stelde haar altijd gerust met mijne gewoonte van eenzaamheid; en wat haren goeden wil van het aanhouden afhield, was uw bevel voor mij, en dat mijner verwanten voor haar: zoo bleef dat vele weken. Als er gezelschap verwacht werd, bleef ik in mijne vertrekken, die vrolijk genoeg waren en die uitkwamen op eene luchtige galerij, welke te gelijk oranjerie was en waarin allerlei heerlijke bloemen mij het gezigt verlustigden, en die tot mijne wandelplaats strekte, zoo vaak ik beweging noodig had; somwijlen at ik met de gravin - en werd er een onverwacht bezoek aangediend, dan verwijderde ik mij, voordat iemand binnenkwam, met uitzondering van den ouden maarschalk DE VILLEROI, die wel eens de derde was bij ons souper of bij ons middagmaal, en met wien ik weldra zoo gemeenzaam werd, dat hij mij *sa mignonne* noemde, en ik hem *bon papa*; een goed oud heer - die altijd den mond vol had van mevrouw DE MAINTENON, die eene allerliefste vrome en deugdzame dame moet zijn; terwijl hij de zakken altijd vol had van suikergebak en kleine snuisterijen, welke hij mij bij handen vol toewierp als ik hem plaagde.

Mijn leven was dus wel eentoonig, maar niet droevig, zoodat ik uit mij zelve geenerlei uitspanning zoude hebben begeerd, zoo niet mevrouw.....'

'Gij waart niet droefgeestig, DIANA! gij dacht dus niet aan uwen vader?' - vroeg de Sieur op een' toon van zacht maar diep verwijt.

'Integendeel, ik dacht toen altijd aan u met oneindig verlangen; maar gij hadt geboden, dat ik gerust en tevreden zoude zijn.....'

'En dat gebod kostte u geene moeite te houden?'

'Het stelde mij gerust, zoo vaak ongerustheid en verdriet over uw afzijn mij aangrepen. Gij hadt gezegd, dat het noodig was, - daarom berustte ik; - gij hadt gezegd, dat ik geene zorg moest hebben voor u of voor mij, en daarom was ik rustig; want ik wist, dat gij mij geene onwaarheid zoudt zeggen; gij hadt mij geboden te bidden voor u en voor mij, - daarom heb ik iederen dag gebeden voor u en voor uwe terugkomst.'

‘Ik dank u, mijn kind! - vergeef mij, DIANA! - ik was onregtvaardig - ik ben het veel, och - vergeef - ik ben ongelukkig!’ - en de Sieur FRANÇOIS, de echtgenoot der prinses ORSINI - had moeite, om de gewaarwordingen meester te worden, die hem op eenmaal aangrepen.

‘Arme lieve vader!’ en met haren zachtsten blik zag zij op hem.

‘De gravin VAN EGMOND wilde u eene uitspanning verschaffen - daar waren wij gebleven,’ hernam hij, zich hervattende.

‘Juist, en om er mij toe te bewegen, die te nemen, zeide zij mij: “Het is mij wel aanbevolen, u niet in de wereld te brengen en met menschen te laten omgaan - maar die strenge wet heeft toch niet bepaald, dat gij geene stemmen moogt aanschouwen; mits men u niet ziet en niet hoort - kunt gij zien en hooren zonder schroom.”

“Maar wat genoegen kan dat geven,” zeide ik haar, “andere menschen te zien en te hooren - als men zich niet met hen bevindt, - daarbij - al kon dat laatste wezen, ik zou het niet wenschen; - reeds het gesuis van al die stemmen, het geratel van al die rijtuigen, geven mij angst, zoo vaak zich aan uw huis een groot gezelschap verzamelt.”

“Dat begrijp ik,” hernam zij; “alleen wat er nu is, zal u vermaken, zonder u schroom te geven - dezen avond komen er eenige heeren en dames van het hof bij mij zamen, om zich voor te bereiden tot een feest bij de hertogin VAN BERRY - gij kunt hen zien en hooren in het kleine kabinet boven de galerij, en als u niet behaagt en niet afleidt, wat gij daar zien zult, noem mij dan eene onheusche gastvrouw, die hare pligten verkeerd begrijpt.”

Dat was zij toch,’ sprak de Sieur met eenige ergernis.

‘De goedhartige dame meende het tegendeel,’ hernam DIANA, verschoonend, ‘zij had zoo veel medelijden met hetgeen zij mijne opsluiting noemde! Niet terstond gaf ik haar toe. “Beproef het ten minste vijf minuten,” hernam zij dringend, en gaf mij den sleutel van het kleine kabinet.

Het werd avond, en nog was ik niet besloten mij derwaarts te begeven - hoewel ik beken, dat ik nieuwsgierig was te weten, wat er dan toch zoude voorvallen, dat de gravin dus de aandacht eener gansch oningewijde waard achtte - zij, die mij zelve van hare danspartijen had gezegd, dat ze vervelend waren - en van hare groote soupers, dat zij zich altijd verheugde, als ze waren afgeloopen; - en hoe meer ik er over nadacht, wat het zijn kon, werd die nieuwsgierigheid al ster-

ker en sterker, en eindigde met een verlangen te worden, zoo levendig en zoo onwederstaanbaar, dat ik met ongeduld wachtte naar het uur, dat mevrouw VAN EGMOND mij als dat der bijeenkomst had genoemd. Toen dat geslagen was, toen ik rijtuigen de koetspoort had hooren binnenrollen, beving mij op nieuw eene aarzeling. Zoude mijn vader het goedkeuren? En mijn hart klopte alsof gij er neen op gezegd hadt, en ik het toch wilde doen; maar daar viel mij een woord van u in: “DIANA!” hadt gij mij eens gezegd, “zoo ik u ooit in dien kring zou moeten brengen, dien men de wereld heet, zou ik u dien eerst op een' afstand laten zien, opdat er uwe *illusie* van zoude zijn voorbijgegaan, als gij er in waart.” Ik begreep dus, dat gij zelf het zien niet voor gevaarlijk hieldt, maar integendeel als iets nuttigs hadt beschouwd, en zoo greep ik moed, en zoo nam ik den sleutel op. Reeds vóór ik het kabinet binnentrad, hoorde ik de zoete, liefelijke toonen eener zachte muzijk, niet als die wilde dansmuzijk, die mij wel eens meer in de ooren had geklonken, en die mij dan altijd had vermoeid; maar als - ja, ik kan het niet anders beschrijven, als de muzijk eener mis, statig en roerend, opwekkend en zielverheffend; niets zou mij nu meer hebben teruggehouden; gij weet, hoe ik de muzijk lief heb, vooral dezulke; daar trad ik binnen: het vertrekje was slechts door ééne waskaars verlicht en had geen venster dan een *oeil de boeuf*, dat juist op mijne hoogte was, en waarvoor men een' *fauteuil* had neêrgezet; ik nam plaats, en had een' vrijen vollen blik over de rijk verlichte danszaal van de gravin, die ditmaal bijna in een' hof scheen herschapen: kamerschutten, met boomen beschilderd, verdeelden die als in tweeën, en het scheen wel, of alle bloemen uit de oranjerie voor heden derwaarts heen verplaatst waren. Het was duidelijk, dat men getracht had een' prachtigen tuin na te bootsen, en men was er redelijk goed in geslaagd, behalve voor mij, die er op neêrzag. Maar mijne aandacht werd daarvan wel spoedig afgeleid; want ik zag eenige heeren, in een allerprachtigst kostuum, hoewel wat onderscheiden van de heerschende mode, allerlei bevallige en deftige bewegingen maken tegen elkander; en zoo haast de muzijk had opgehouden, hoorde ik ze tegen elkander spreken. Ik konde duidelijk hooren wat zij zeiden, en in 't eerst wekte dat mijne verontwaardiging. Zij maakten een verbond om eene jonge vrouw en een' jongen man ongelukkig te maken, op welke wijze begreep ik niet regt; maar ik onderstelde,

dat men hen van elkander wilde scheiden, en dat men de jonge dame naar een vreemd land wilde voeren, om haar daar uit te huwen. Althans, zoo veel begreep ik uit het roerend afscheidslied, dat die zelfde jonge dame, die men voor het overige met veel eerbied behandelde en die eene prinses bleek te zijn, aan een' rei jeugdige meisjes rigtte, gekleed als de nimfen uit de mythologische tafereelen. Dat afscheidslied trof mij en deed mij genoegen tevens; reeds had de gravin in mijn hart hare zaak gewonnen, toen mij op eens een doodelijke schrik trof. Een troep woeste mannen kwam te voorschijn van achter iedere zijde der schutten; zij ontblootten hunne zwaarden met woedende gebaren, en bekenden, onder een' wilden krijgszang, den jongen man op te wachten om hem te vermoorden.' DIANA verbleekte, terwijl zij dit sprak.

De Sieur FRANÇOIS begon te lagchen.

'Gij weet nu toch, dat ge eene opera hebt gezien, mijn kind?' sprak hij.

'Ja, vader! de repetitie in groot *costuum* van eene opera, die voor de hertogin VAN BERRY was gemaakt door mijnheer DE LA MOTTE-HOUDANCOURT; maar dat wist ik toen nog niet, en het heeft nog eene wijle geduurd in den avond, eer ik het heb begrepen - ik geef het u dus zoo als het mij toen voorkwam; hoe zoudt gij u anders kunnen voorstellen, wat ik er bij voelde? Eindelijk kwam hij, die jonge JACQUES, over wien reeds zoo veel was gesproken. Hij was in jagtgewaad, maar een zoo eenvoudig, dat men daaruit wel zien kon wat zij zeiden, dat hij van geringe afkomst was en niet rijk en niet magtig; maar daaruit ook alleen; want zijn voorkomen had iets zoo vrij's, zoo fiers en zoo gebiedends, dat hij een vorstenzoon scheen; - dat was het echter niet wat mij het meeste trof, maar zijne onschuld, zijne diepe zwaarmoedigheid, die sprak uit zijne oogen, die heenklonk door zijne liefelijke stem.

Maar daarover sprak ik reeds,' viel zij zich zelve in de rede, ziende, dat D'AUBIGNY de wenkbraauwen vertrok met wat ongeduld. In één woord, hem ziende, maakte een onbeschrijfbaar medelijden en eene onbeschrijfelijke gewaarwording van bewondering en van onrust zich van mij meester; eigenlijk heb ik van toen af niet veel meer gezien, of niet goed althans, want ik zag niets dan hem - en toen de verraderlijke mannen uit hunne schuilhoeken te voorschijn traden, en de scherpe zwaarden op hem rigtten, kon ik een' ligten kreet van angst

niet weêrhouden. Hij had dien kreet opgemerkt, en te gelijk had ik mij uit belangstelling iets te ver voorovergebogen bij het *oeil de boeuf*, dat ik reeds lang had geopend; zijn blik rigtte zich even op, bleef lang op mij rusten, en daarna rigtte hij dien nog veelmalen op mij; in de eerste verwarring had ik mij wel ter zijde begeven; maar de onrust, wat er verder met hem gebeuren mogt, dreef mij aan, toch weêr toe te zien. Hetgeen toen mijnen angst verminderde en mij op eens de gedachte ingaf, dat alles spel was, dat ik eene fabel zag vertoonen, waren de rustige houdingen, de glimlagchende aangezigten, waarmede zelfs de dames daarnaar zaten toe te zien; ik hield het voor niet mogelijk, dat vrouwen, dat de goedhartige mevrouw VAN EGMOND, de wreedheid konde hebben, zonder hulp toe te brengen, met kalmte een' moord aan te zien, al ware het zelfs, dat de heeren, die haar omringden, de dapperheid van den ongelukkigen JACQUES wilden beproeven. Maar hoewel ik nu begreep, dat alles spel was, mijn medegevoel bleef voortduren, en de indruk, die gemaakt was, bleef, neen, vermeerderde. Op het oogenblik, dat de booswichten de zegepraal zouden behaald hebben in den wanhopigen kamp, die was aangevangen, kwam de vorst met een deel van zijnen hofstoet er een eind aan maken; de jonge prinses was met hem, in reisgewaad, begeleid door een' stoet van dames - men trok dit oord met haar door, om haar naar het hof van den naburigen prins te brengen. De list tegen die jonge lieden was gelukt. Toen was het als altijd bij dergelijke spelen: plotselinge herkenning - vreugd van wederzien - toorn van den vorst, bij het hooren van hetgeen hem onbekend scheen te zijn: de vriendschap zijner dochter voor den jongen vreemde - maar toen ook begon er voor mij iets als eene kwelling; alles wat JACQUES tot de prinses zeide, drong *mij* in het harte - die vurige beschrijvingen van een gevoel, dat ik niet kende en toch plotseling begreep; de smart, waarvan hij klaagde; de vreugd, die hij uitte; de teederheid, die hij toonde, alles trof mij, alles ging mij aan; alles was mij, alsof ik het mede voelde, of ik wenschte, dat het tot mij gesproken ware - en iets als een gevoel van afkeer, van benijding, overviel mij tegen de jonge dame, die dat spel met hem speelde. Ik oordeelde, dat het althans tusschen hen ernst moest zijn, dat het niet mogelijk ware, dit alles voor te geven met zoo veel waarheid, als het geene *waarheid* was. En ik werd droevig, vader! zoo droevig als ik het mijn leven lang nooit geweest was. Het eind

van dit stuk, waarin deze jonge lieden vele wisselingen van hoop en vrees te doorleven hadden, die allen op mij terug werkten, was een huwelijk van den jongen JACQUES met de prinses; maar de eerste had daarin zoo vele edele daden te doen gehad, met zoo veel fierheid, met zoo veel waardigheid zich te verzetten tegen list en boosheid, en met zoo veel rondborstigheid te spreken gehad tegenover den vorst en de hovelingen, tegenover de jonge dame en zijne vijanden, en hij had dat alles gezegd op zulken toon, en uitgedrukt met zulke gebaren, dat ik mij niet anders denken kon, of alleen omdat hij de edelste en deugdzaamste was, had men hem; juist hem ge kozen, om deze personaadje te vervullen; en toen hij eindelijk zegevierde en voortaan de plaats kreeg naast den vorst, en toen allen juichten bij de vernedering van zijne vijanden, en de dames hare goedkeuring te kennen gaven door een zacht gemompel, en de mannen door luide toejuiching, toen kon ook ik mijne deelneming niet langer bedwingen, en alle voorzigtigheid vergetende, vouwde ik, als ondanks mij zelve, de handen, hief de oogen ten hemel, alsof *ik* dezen te danken had, maar dekte die terstond met beide handen; want *hij* had de beweging gezien, en bragt de hand aan het hart, met een' onbeschrijfelijk beminnelijken glimlach even het hoofd naar mij opheffende. Gelukkig was hij de eenige, die mij had opgemerkt - maar dat hij dit gedaan had, werd mij welhaast zekerheid. Na nog eene korte wijle toevens ging het gezelschap uit elkander. Ik kon nog niet opstaan; iets als diepe smart trof mij, want JACQUES had met veel bevalligheid de jonge prinses den arm geboden, zeker om haar heen te leiden naar hare koets, en dat was nu geen spel meer, en toch bleven die twee zamen! Ik begreep toen nog niets van hetgeen men wellevendheid noemt - en hoe die dwingen kan om den schijn van genegenheid aan te nemen tegen degenen, die ons onverschillig zijn. Welhaast zou ik daarvan de eerste les ontvangen. Ik kon niet van mij verkrijgen, de schuilplaats te verlaten, waar ik die oogenblikken had doorgebragt; of liever, zonder te weten wat ik wilde of moest, bleef ik in diep nadenken heenstaren op de ontruimde zaal, en zag er nog altijd op dezelfde plek het beeld van hem, die toen reeds niet meer dáár was; mevrouw VAN EGMOND bleef nog eene wijle, bevelen gevende aan hare bedienden, die zich gereed maakten, de lichten uit te doen en de zaal te ordenen, toen op eenmaal met eene zekere heftigheid de middendeur

werd opengesloten, en - de man, dien ik in verbeelding niet had opgehouden te zien - in werkelijkheid weder dáár stond. Zijn eerste blik was voor het *oeil de boeuf*, zijn tweede, na eene haastige buiging, voor de gravin - en zijn wenk op de bedienden, dien de vrouw des huizes scheen te verstaan, als eene bede om hunne verwijdering. Zij sprak een paar woorden tot hen, en bleef alleen met mijnheer JACQUES. Ik durfde naauwelijks adem halen van ingespannen belangstelling, wat zij elkander zouden zeggen. Mevrouw VAN EGMOND zelve scheen niet heel rustig, want hoe achteloos zij zich ook liet neêrvallen op een der sopha's; ik bemerkte iets verschrikts en weifelends in hare houding en in de stem, waarmede zij zeide:

'"Mijn hemel, markies! waarom keert gij terug? ik dacht, dat gij souperen zoudt bij uwe schoone FLORIDE..."

"Bah, gravin! welk een inval! Omdat ik haar naar hare koets heb gebragt? - kan men dan minder doen voor de vrouw, met wie men drie uren lang den minnaar heeft gespeeld?"

Toen JACQUES dat zeide met die lagchende onverschilligheid, was het mij, of ik mij van een' zwaren last verligt voelde - iets dergelijks lag er in den toon, waarop mevrouw VAN EGMOND hernam:

"Uw spel was zoo meesterlijk, dat ik het waarheid dacht, markies!"

"Mevrouw de gravin! zie daar eene lofspraak, die mij de grootste belooning is voor mijne inschikkelijkheid, om zulke rol op mij te nemen," hernam hij, hare hand kussende. Ook dat was slechts eene pligtpleging der beleefdheid, als ik later leerde begrijpen.

"Uwe grootste belooning?" vroeg de gravin, en zag hem aan - zag hem aan op eene wijze, alsof zij hem niet gelooven kon. Ook was het hem geen ernst, want hij hervatte:

"Neen, niet de grootste; want...." en weêr hief hij den blik naar mij op. Mij dunkt, hij heeft toen kunnen zien, hoe ik kleurde; want ik voelde, dat iets als schaamte mij het voorhoofd deed gloeijen, en toch overviel mij eene huivering.

De gravin scheen toen zeer ernstig geworden; had zij den blik opgemerkt?

Zij schoof een weinig ter zijde op hare sofa, en wenkte

hem met de hand, naast haar te komen zitten, terwijl zij sprak:

“In waarheid, markies! waarom zijt gij hier teruggekeerd?”

Maar hij ging niet zitten. En met eene zekere drift vroeg hij op eenmaal, het oog half naar mij heengewend:

“Gravin! het is om te weten, welke vrouw gij daar ginder verbergt.”

De gravin werd doodsbleek en stond plotseling op. Ik was zoo geschrikt van dit woord, dat ik neêrviel in mijnen armstoel, en mij verschool, zonder den moed te hebben weêr op te zien; ik hoorde echter het onopregte antwoord der gravin. “Ik verberg niemand; dat moet eene mijner kameniers zijn geweest, die naar de opera heeft geluisterd.”

“Neen, mevrouw de gravin! dat is geene kamenier, want dan zoudt gij niet dus zijn verbleekt.” Toch bevestigde zij nogmaals de onwaarheid. En hij hernam: “Welnu dan, mevrouw! laat mij drie woorden met die kamenier spreken, en ik zal overtuigd zijn.”

Toen moet er een scherp antwoord van de gravin zijn gevolgd; maar ik verstond het niet, want het werd gefluisterd, en ook zijn antwoord was voor mij onverstaanbaar; maar zeer spoedig daarop hoorde ik JACQUES overluid zeggen: “Het is dan oorlog tusschen ons, gravin!”

“Ja, markies! zoo gij in die weigering eene oorlogsverklaring ziet aan u; want zij is het niet; - mijne jonge beschermelinge is ontoegankelijk voor ieder.”

“Zelfs voor mij?” hernam hij een weinig ironiek.

“Vooral voor u, markies!” hernam zij ernstig.

“En voor den maarschalk DE VILLEROI?” en zijn toon scheen bitter, en hij schelde.

“De markies verlangt zijne koets!” sprak zij tot den kamerdienaar, die binnenkwam.

Ik moest nog eenmaal opstaan, om hem te zien; hij was zeer bleek geworden, en boog zich diep voor de gravin; maar zijn oog fonkelde zóó van ingehouden toorn, toen hij het rigtte op mevrouw VAN EGMOND, dat ik er van sidderde. Of hij naar boven zag, weet ik niet, want ik durfde niet weêr naar hem henenzien.’

En DIANA zweeg eene wijle, als bezwijkende onder de magt harer herinneringen. Zij had ook in die korte uren, waarvan zij vertelde, allerlei gemoedsaandoeningen doorgeleefd: strijd

tusschen haar geweten, onrust, vreeze, verrassing; het ongekend genot van muzijk en tooneelspeelkunst, vereenigd met ontzetting, ijverzucht, hoop en teleurstelling; met één woord, alle gewaarwordingen in een kort tijdperk zamengedrongen, die bij het ontwaken van het hart en bij een' opkomenden hartstogt in de ziel binnensluipen, en zich achtereenvolgens laten voelen.

De Sieur FRANÇOIS scheen dit voor zijn kind te hebben doorzien; want de blik, dien hij op haar sloeg, was er een van diepe zorg en medelijden, en hij hernam:

'Arm kind! dat was dus gansch wat anders dan met SAINBERTÔT!'[1]

'SAINBERTÔT! ja, liefste vader! maar die was ook mijn broederlijke vriend, en mijnheer JACQUES....'

Zij zweeg, maar zij bloosde diep, en vleide het hoofdje tegen de borst van D'AUBIGNY.

'Juist, juist,' hernam deze, 'en mijnheer JACQUES is de man, dien gij tot echtgenoot wenscht!'

'Ja, mijn vader!' hernam zij ernstig, doch met eene zachte stem, die wat beefde van ontroering.

'God geve, dat hij waard moge zijn het te worden,' hernam D'AUBIGNY. 'Opdat ik het beoordeelen kan, laat ik al het verdere hooren.'

'Het verdere is niet het moeijelijkste,' hernam DIANA met haren gullen eenvoud. 'Hetgeen ik in die uren doorleefd had, greep mij zóó aan, dat ik met eene soort van bedwelming naar mijne kamer terugkeerde en die den volgenden dag niet kon verlaten; na een slapeloozen nacht voelde ik mij geheel ongesteld. De gravin VAN EGMOND kwam mij bezoeken. Zij vroeg mij niet, hoe het feest mij behaagd had, waarvan zij mij vooruit zoo veel genot had beloofd; en iets in mij maakte het

(1) DIANA, de Sieur FRANÇOIS, SAINBERTÔT, zie hier alle namen, die wij noemen, alsof het bekende waren, en alsof de personen, die zij aanduiden, voor niemand meer vreemden konden zijn; maar men vergeve ons deze vooronderstelling, waarin wij hopen, dat niet te veel aanmatiging ligt. DIANA is een vervolg op de *Prinses* ORSINI, die eene plaats vond in dit zelfde Tijdschrift. Ik heb regt, mij voor haar dezelfde lezers te denken. En zoo het denkbaar is, dat de laatste Novelle een' enkelen lezer meer vindt dan de vroegere, ter wille van dien enkele mag ik toch niet de overigen met herhalingen vermoeijen; ik mag en moet dus spreken, alsof ieder met de voorgaande geschiedenis van deze romanfiguren bekend ware.

mij onmogelijk haar eene vraag te doen, schoon ik er velen op de lippen had. De gravin ontrustte zich zoozeer over mijne ongesteldheid, dat zij zich zelve als mijne oppasster aanstelde en mijne kamer niet meer verliet; wat een' doctor betrof, zij hield dien niet voor noodzakelijk, en vond zwarigheid, dien te doen komen. FAGON, de hofarts, was haar doctor, en zij scheen dezen niet te willen nemen in het vertrouwen van mijne tegenwoordigheid. Haar gedurig bijzijn werd mij pijnlijk, zonder dat ik zelve begreep waarom - had ik over JACQUES kunnen spreken, mij dunkt, het had mij verruimd; maar zelfs, al had ik er moed toe gehad, zij scheen alles te vermijden, wat ons gesprek op hem brengen kon. Den volgenden dag voelde ik mij een weinig beter; maar de gravin oordeelde, dat ik nog mijne kamer moest houden - zij bleef bij mij tot in den avond. Toen verliet zij mij met kennelijk verdriet. En ik hoorde haar mijne kamenier bevelen, mijne rust om niets ter wereld te storen, en niemand tot mij toe te laten in haar afzijn. Dat bevel klonk mij vreemd, daar er niemand was te *Parijs*, in wien het kon opkomen *mij* te bezoeken, of het moest de maarschalk VILLEROI zijn, en deze kwam haar afhalen om uit te gaan. Zoo was ik dus zeker van een' ganschen avond eenzaamheid, dat zoo dikwijls was gebeurd, zonder dat ik er ooit over had nagedacht, en nu was er eene onrust, een geheim verlangen, iets onbestemds in mij, alsof die eenzaamheid mij bang zoude vallen, alsof ik iets wachtte, alsof er iets gebeuren moest, dat mij groote vreugde zoude geven, of groote smart.'

'Gij hadt eene geheime hoop, dat JACQUES tot u zoude komen,' zeide D'AUBIGNY.

'Ja - en neen,' hernam DIANA; 'het was meer een nevelachtig vermoeden, een onbepaalde wensch, dan eene verwachting. Zoo hij niet gekomen ware..... mij dunkt, ik zoude een gevoel van teleurstelling gehad hebben, en ik had niet kunnen zeggen waarom.'

'Zoo, kwam hij toch?' vroeg de Sieur met eenig ongeduld.

'Ja, hij kwam, maar dat was zijne schuld niet.'

'Neen, het zal de uwe zijn geweest,' glimlachte D'AUBIGNY.

'Hij zeide zoo, en luister, waarom hij gelijk had. Naauwelijks kon mevrouw van EGMOND een half uur vertrokken zijn, of hare meest vertrouwde kamenier kwam tot mij en bragt mij met geheimzinnigheid een billet, een billet op fijn rose

papier, en van zoo heerlijken jasmijngeur, dat die fijne geur mijn gansche kleine *boudoir* vervulde.

“Wat moet dat, FATMÉ?” vroeg ik.

“'t Is aan u om te lezen,” zeide zij lagchende.

“Van wien komt het?” vroeg ik met onrust.

“Dat zal mejuffer beter weten dan ik,” hernam zij, altijd met een' schalken blik.

“Hoe kan ik het weten, daar ik het niet heb geopend?”

“Als mejuffer het heeft gelezen, zal zij het toch weten, en ik bid u, lees - want men wacht op antwoord.”

Toen herinnerde ik mij het woord, dat ik u had gegeven, nooit iets geschrevens te lezen zonder uwe toestemming, en ik zeide haar: “Ik heb geen ander antwoord dan dit, dat ik zoo iets niet lees!”

De kamenier zag verwonderd, haalde de schouders op, werd zelfs dringend; maar toen ik ernstig werd, verwijderde zij zich met een hoofdschudden en een' zonderlingen blik op mij, dien ik niet kan wedergeven. Dit kleine voorval gaf mij veel na te denken; maar, hetzij de tijd onder nadenken zeer snel verloopt - hetzij ik mij in den tijd heb vergist, naauwelijks had ik een half uurtje zóó gezeten, of ik hoorde eene deur openen van mijne kamer; mijne kamenier was het niet, maar FATMÉ was het, die een' man binnenliet, in een' ruimen mantel gewikkeld, en een' grooten hoed diep over de oogen heengedrukt.

Ik was zoo verschrikt, dat ik niets konde zeggen, dat ik niet eens bezinning had om op te staan. FATMÉ, die dit zwij gen voor eene toestemming scheen te houden in het verzoek, liep haastig heen en sloot het *boudoir* achter zich toe. De man trad intusschen nader, wierp nu hoed en mantel van zich, en knielde neder aan mijne voeten. Het was JACQUES! Hij droeg dezelfde kleeding als vroeger, en dat was niet vreemd; want het was de avond der voorstelling, en hij was tusschen een der bedrijven ontsnapt uit het *Luxembourg*.

“Hoor mij, mejufvrouw DIANA!” sprak hij smeekend, met die stem, wier uitwerking op mijne ziel ik u reeds heb bekend.

“Gij weet mijn' naam!” bragt ik met moeite uit, want onder alle verrassing trof dit mij het meest.

“Zou ik dien niet weten?” hernam hij, “ik, die uit belangstelling voor u alles weet wat er door anderen van u te weten is!”

“Maar gij hebt er dan naar gevraagd; wie heeft het u kunnen zeggen?” vroeg ik.

“FATMÉ! FATMÉ is mijne, toevlugt geweest; haar heb ik gewonnen, toen mevrouw van EGMOND mij heeft verstooten.”

De naam mijner gastvrouw bragt mij een weinig tot bezinning.

“Wat gij doet, is niet goed, mijnheer!” zeide ik, “mevrouw van EGMOND wil niet, dat gij mij bezoekt.”

“Het is mevrouw van EGMOND, die niet wèl doet met hare dwingelandij,” hernam hij, “want reeds bragt zij mij daardoor, te doen, hetgeen u mishaagde.”

“Uw bezoek mishaagt *mij* niet,” antwoordde ik, “maar....”

Hij zag op mij met eene vreugde en eene dankbaarheid, die zijne oogen deden schitteren; maar toch, hij glimlachte even.

“Dank, dank voor dit woord,” hernam hij, “maar waarom dan toch mishaagde u mijn briefje?”

“Dat kon mij niet mishagen, want ik heb het niet gelezen.”

“Dat weet ik, en juist daarom begreep ik, dat het u had vertoornd; maar daar ik u toch veel te zeggen had, moest ik wel zelf komen. Gij ziet, dat is dus uwe schuld.”

“Eigenlijk niet!” hernam ik, “maar in plaats van hierover te twisten, nu gij er zijt, vertel mij liever, wat gij noodig hebt mij te zeggen.”

Tegelijk bad ik hem op te staan en te gaan zitten, dat hij toch niet deed; want hij bleef bij mijn' *fauteuil* staan en liet den eenen arm rusten op de leuning; altijd zie ik hem zóó voor mij, als ik aan dat uur denk; maar ziet gij, vader! in plaats van mij iets te zeggen, wist hij mij tot spreken uit te lokken; hij deed mij allerlei vragen, en als er oogenblikken waren, waarin ik aarzelde te antwoorden, omdat ik toch geene onwaarheid konde zeggen, en ik het niet met mijzelve eens was, of men een' vreemde wel van alles moest inlichten, wat hij weten wilde, dan zeide hij mij met zoo veel zachtheid en toch met zoo veel ernst, dat hij dit alles vroeg, niet uit eene onedele nieuwsgierigheid, maar met een eerlijk en opregt doel, en als hij mij dan nog zag weifelen, werd hij zoo droevig, en zelfs namen dan zijne trekken zulk eene uitdrukking aan van onrust en angst, dat ik wel toegeven moest, en alles vertelde, wat gij niet opzettelijk hadt geboden te zwijgen.’

De Sieur FRANÇOIS schudde het hoofd, sloeg de oogen ten

hemel en zuchtte diep. Daarna liet hij DIANA vervolgen. Wij hebben echter niet als hij hetzelfde geduld en dezelfde belangstelling, om iedere phrase, die tusschen de jonge lieden gewisseld werd, woordelijk door haar te hooren herhalen; wij zullen ons vergenoegen met eenige opmerkingen over beiden, en met een verslag der uitkomst hunner gesprekken. Over dit eerste was DIANA zelve spoedig uitgepraat; want de jonge edelman had zulk een genoegen gevonden in haar te hooren spreken, dat de tijd van de pauze, die hij had waargenomen, bijna verloopen was, eer hij er aan dacht, dat hij haar van zijne zijde nog niets had gezegd; meer nog, dat hij eigenlijk vergeten had, wat hij haar had willen zeggen, waarbij zij echter niets verloor; want die opgewonden taal vol vergoding en vleijerij, en al die afgesproken woorden, waarmede een *muscadin* van dien tijd aan eene dame van dien tijd zeide, dat hij haar beminnelijk vond, of wel, dat hij haar beminde, zouden voor de eenvoudige en naïve DIANA toch onverstaanbaar zijn geweest, of zelfs, waar zij ze had begrepen, zouden zij haar niet hebben gesmaakt; zij zoude er de overdrijving en de onnatuurlijkheid van hebben opgemerkt, en zij zoude hem terstond hebben verdacht als één', ‘die onwaarheid sprak;’ en dus, dat de markies, onder het luisteren naar het lieve kind, zijn *aplomb* en zijn *flux de bouche* had verloren, was niet minder zijn geluk als het hare; want hij zeide haar nu niets dan dat hij haar lief had, omdat zij het zachtste, het onschuldigste en het eenvoudigste meisje was, dat hij ooit had gevonden; en dat zeide hij haar nog met schroom, met verwarring, en zonder tegenwoordigheid van geest te hebben, om sierlijke uitdrukkingen te kiezen; het al zeer ten voordeele van waarheid en natuurlijkheid; ook had hij het voorregt van geloofd te worden op het woord af; en al gelukte het hem niet eene volkomene tegenbekentenis te verkrijgen van de onschuldige, die nog zelve niet regt wist, wat er in haar omging, toch ging hij niet, zonder uit allerlei kleine trekken de verzekering verkregen te hebben voor zich zelven, dat de indruk, den vorigen avond door zijn kunstig spel gemaakt, voor heden niet was verloren gegaan door eene andere rol, die niet was bestudeerd, en die hij had gespeeld, niet ten gevalle van eene vorstin, maar voor eigene rekening. Toch moest hij zich eindelijk losscheuren van DIANA's zijde. De vreeze, dat zijn afzijn op het *Luxembourg* mogt worden opgemerkt en uitgelegd door mevrouw van EGMOND, gaf hem er

kracht toe; maar hij scheidde niet, zonder hare vergunning tot wederzien. DIANA had slechts ééne voorwaarde: mevrouw van EGMOND moest alles weten en alles toestemmen. Dat was eene billijke voorwaarde; maar de jonge man begreep terstond, dat het geene ligte was, en wij zullen dat ook hebben begrepen; want behalve de aanbeveling der prinses ORSINI, om het aanvertrouwde kind in volstrekte afzondering te houden, eene afzondering, die niet volstrekt kon heeten, zoo haast een jonge edelman daarvan was uitgezonderd; behalve dit punt, dat de vriendin der prinses misschien, na zekere inlichtingen van zijne zijde, zou hebben overzien, was er nog een ander, dat den persoon van den jongen edelman zelven betrof. De markies JACQUES, dat eigenlijk zijn naam niet was, doch slechts die, waarbij DIANA hem bleef noemen ter liefde van de zoete herinnering; de markies JACQUES was de gunsteling van de dames, - niet de man van de mode, maar een van hen, die de mode beheerschten, de vriend en medgezel van den jongen FRONSAC, die welhaast RICHELIEU zoude wezen. Zijn smaak gold voor onberispelijk; de uitspraken van zijn vernuft waren onherroepelijk; hij was een van hen, die met één woord een' roep van geest of bevalligheid opbouwde of afbrak; de vrouw, wie hij den arm gaf, was de bekende schoonheid van den dag, en zij, in wier salon hij zich tweemalen in dezelfde week vertoonde, kon er op rekenen, dat alle andere mededingsters, van welken rang en van welke aanspraken zij ook wezen mogten, zich om haar heen zouden groeperen, en haar huis zouden verklaren voor dat, waar men zich het meest vermaakte. Mevrouw van EGMOND was niet heel jong meer, maar zij was nog altijd bevallig, en zij had hare aanspraken op den schijn van jeugd en schoonheid nog volstrekt niet opgegeven; en al had zij dit ook, zij had de eer van haar huis op te houden, en zij had de eerzucht, haar huis een der meest bezochten van *Parijs* te doen blijven, zelfs na het verlies van haren echtgenoot en na het huwelijk harer bevallige dochter. Haar salon ledig te zien op een' dag, dat zij ontving, - eene danspartij of eene komedie niet bijeen te kunnen brengen, omdat ook anderen dienzelfden avond hetzelfde voornemen hadden, of op de hare minder schitterende namen te hooren noemen, dan ginds werden gevonden, - iemand te missen, wiens afzijn werd opgemerkt, dat zeker was voor haar eene groote grieve, om welke te verhoeden haar geen middel te hard of te ondoenlijk zoude zijn geweest. Maar ongelukkig was de markies van de partij

des hertogs VAN ORLEANS, die toen in eene soort van onmin was met het hof, en mevrouw VAN EGMOND was door den maarschalk DE VILLEROI en door mevrouw DE MAINTENON zeer in aanzien bij LODEWIJK XIV, en haar huis eenigzins het middenpunt van de hofpartij, die door de gunstelingen van het *Palais-Royal* werd uitgelagchen en vermeden. Om den markies te bezitten in haren kring, en met hem de voornaamsten van wie hem volgden, had zij dus ongeloofelijke moeite aangewend, en twintigerlei groote en kleine intrigues laten spelen of moeten verijdelen, en het was haar alleen gelukt door den gelukkigen inval der hertogin VAN BERRY, die, kleindochter des konings door haren echtgenoot en dochter van den hertog VAN ORLEANS, het hof en het *Palais-Royal* te zamen om zich wist te vereenigen, en die het aan de gravin VAN EGMOND overliet, om de vertooning der opera van DE LA MOTTE-HOUDANCOURT voor te bereiden. Zoo kwam de markies, die daarin de hoofdrol zoude spelen, in haar huis; maar om er hem vast aan te verbinden, had zij eenige hoop gebouwd op de jonge dame, die de *Floride* zoude geven, en die tot haren kring behoorde. Die hoop was mislukt, maar terstond herleefde eene andere in haar: de markies was teruggekeerd: om haar zelve, kon zij het anders denken? de terugkeer was wel wat snel en onvoorbereid, wat *indelicaat* zelfs, maar de *habitués* van 't *Palais-Royal* hadden zoo hunne eigene manieren, en mevrouw VAN EGMOND begreep, dat men, om die verovering te maken voor haar salon, niet scherp moest toezien naar het middel; maar toen de terugkeer DIANA gold, toen was het wat anders, om niet te spreken van de teleurstelling, dat het niet hare bevalligheid was, die hem had aangetrokken, maar eenvoudig nieuwsgierigheid naar een kind, dat hij alleen in de verte had gezien, en waarvan hij niet eenmaal wist, of het hem behagen zoude. En nog, ware DIANA de vrouw geweest, die zij in haren kring had kunnen binnenvoeren, zij zou de geheime wonde harer eigenliefde hebben verbloemd, en den markies vrijheid gegeven hebben, er DIANA in te leiden, zeker van hem op deze wijze te houden; maar vooreerst kon dat niet, om hare belofte aan de prinses ORSINI; ten tweede was DIANA naar hare meening volstrekt ongeschikt, om zulk een' man aan zich te boeijen, en zeker was zij ongeschikt voor den gezelschapskring van de gravin, al had er geene enkele reden bestaan om haar daarvan uit te sluiten. De markies zou dus om DIANA's wille in haar huis komen, en niemand zou hem zien in haar salon! Dat maakte de rekening niet der gravin,

die ook terstond besloot, beiden op het strengst van elkander gescheiden te houden; maar zij wilde het niet, door den markies den toegang tot haar huis te ontzeggen; zij rekende er op, dat hij van nu aan zijne bezoeken vermenigvuldigen zou; doch dat was geene zwarigheid: DIANA wist van niets, en met de eenvoudige kennisgeving, dat zij gezelschap wachtte, kon zij het onschuldige meisje, zoo vaak zij wilde, naar hare kamer verbannen, zonder dat deze er opzet in zag. Voor eene verrassing meende zij gezorgd te hebben; want na het woord van den markies: oorlog tusschen ons! begreep zij, dat hij krijgslisten zoude gebruiken, en zij had hare FATMÉ op dat punt strenge bevelen gegeven ter bewaking van DIANA; alleen de *soubrettes* van dien tijd waren bijna zoo omkoopbaar als de groote dames zelve, en tegen den kostbaren diamant van den markies en alle zijne beloften in 't vooruitzigt, was FATMÉ niet bestand geweest; zij had dus den jongen edelman geholpen, om een verlangen te bevredigen, dat een zeer onbestemd en redeloos was geweest. Maar toen hij de jonkvrouw had gezien, was alles veranderd. Natuurlijk kon hij niet getroffen zijn door hare schoonheid; want wij herinneren ons: DIANA was niet schoon, en alleen als zij sprak, was zij bevallig; maar juist de man, die alle schakeringen van vrouwelijke schoonheid had bestudeerd, die, zoo hij dergelijke herinneringen van zijne *amourettes* bewaard had, alle soorten en kleuren van zijden lokken had kunnen ten toon stellen, van de glinsterende gitzwarte af, tot de fijne matblonde toe; die man, die menigmaal het kleine geborduurde handschoentje van eene hertogin in zijn' zak had gestoken, om het te verliezen in het dakkamertje van hare kamenier; die man, die oververzadigd moest zijn van het prijzen van blozende wangen en zwanenhalzen, en die gekomen was, om wat aardigheden te vertellen aan een lief gezigtje, dat uit de verte zijne belangstelling had getrokken, ter wille van hare geestdrift voor zijn spel, die man zou niet zoo ernstig getroffen zijn geweest, zoo hij, in plaats van een aardig kind, eene uitstekend schoone vrouw had ontmoet; maar nu hij eerder eene leelijke vrouw vond dan eene bevallige, en toch zich zoo tot haar aangetrokken voelde met onverklaarbare magt, dat hij er zich zelven voor vergat en zijne Don JUAN's rol; nu zeker bleek hem dit geene ontmoeting te zijn als eene andere, en die jonkvrouw, die in eene ziel als de zijne geene andere dan goede en eerlijke denkbeelden had opgewekt, moest wat anders en wat beters zijn dan eenige andere geliefde, en zij moest hem meer worden,

dan eenige andere hem ooit was geweest. Dat voelde hij schemerachtig, toen DIANA hem, als voorwaarde van een tweede zamenzijn, de toestemming opleide van de gravin VAN EGMOND. De markies, aan een leven vol *intriguen* gewoon, vond de groote zwarigheden niet onoverkomelijk; met eene vrouw van het karakter der gravin, was er voor hem veel te winnen.

In het *Luxembourg* teruggekomen, om de laatste bedrijven van de opera af te spelen, wondde hij zich even den vinger, liet een paar droppelen bloeds op de kanten zijner manchetten vallen, en verzocht een' zijner bekenden om een paar an deren - hem *onder geheimhouding* mededeelende, dat hij een duël had gehad, overtuigd, dat deze zich zoude haasten die tijding van achter de coulissen over te brengen in de zaal, en dat de gravin van EGMOND, zoo ze zijn afwezen mogt hebben opgemerkt, het verklaren zoude, zoo als hij liefst wenschte.

Later, toen de vertooning was afgeloopen en de hertogin VAN BERRY haren getitelden tooneelspelers een prachtig souper gaf, ging hij alleen eene ligte buiging maken bij de gravin VAN EGMOND, en behandelde haar het verdere van den avond met eene kennelijke achteloosheid, al zijne opmerkzaamheid wijdende aan de hertogin VAN BERRY zelve, die zulke vrijheden niet kwalijk nam. De gravin VAN EGMOND gloeide van spijt, en te eerder, daar het grootste deel van 't gezelschap tot de partij van 't *Palais-Royal* behoorde, en zij zelve, bekende vriendin van VILLEROI, er weinig vrienden vond, en haar toestand er zelfs pijnlijk was; toch deed zij, of zij de achte loosheid van den markies niet opmerkte. Anderen deden het voor haar.

‘Maar mijn Hemel! markies!’ sprak de jonge ST. GERARD bijna overluid; ‘ik dacht, dat gij bezig waart uw hof te maken.... aan het hof; - men zegt, gij gaat bij de gravin VAN EGMOND, en niemand heeft u een woord met haar zien spreken.’

‘Dat zal ook niemand zien,’ hernam de markies fluisterend, maar zóó dat de gravin het hooren kon; ‘er is niets tusschen de gravin en mij.’

‘Niets dan eene *bouderie*, als ik denken kan.’

‘Volstrekt niet, ik zou er het regt niet toe hebben; men twist alleen met zijne vrienden....’

En de jonge markies draaide zich om op zijne roode hielen, of hij iets had gezegd, waarbij hij naauwelijks had nagedacht; te gelijk echter zag hij in het omkeeren op mevrouw VAN EGMOND, die verbleekt was en die zich de lippen beet.

Toen men scheidde, wilde de markies zich verwijderen, na haar zwijgend een' hoffelijken groet te hebben gebragt; maar zij boog zich naar hem toe en lispelde:

‘Geef mij uwen arm tot aan mijne koets.’

‘En onze oorlog?’ vroeg hij.

‘Vijf minuten wapenstilstand, om over den vrede te onderhandelen,’ was haar antwoord.

‘Hoor, markies!’ sprak de gravin onder het voortgaan. ‘Gij zult uwe vervolging opgeven en wij zullen verzoend zijn, als ik u eene inlichting geef.’

‘Spreek, mevrouw!’

‘De vrouw, die gij wenscht te leeren kennen, is te leelijk om uwe minnares te worden.’

‘Dat weet ik, mevrouw!’

‘Gij weet het, mijnheer! en toch....’

‘En toch vervolg ik mijn ontwerp. Zij moet wat anders voor mij zijn dan dit.’

‘Toch wel niet eene echtgenoot?....’

‘Waarom niet, gravin?’

‘Gij trouwen, markies?’

‘Waarom niet? FRONSAC is wel getrouwd met mejufvrouw DE NOAILLES!’

‘Maar een huwelijk met DIANA is onmogelijk, voor u nog meer onmogelijk dan voor ieder ander.’

‘Als ik u zeg, dat ik niet vragen zal naar eene huwelijksgift.’

‘Zij kan eene der rijkste erfgenamen worden.....’

‘Welnu, zij is toch van goede afkomst?’

‘Ja en neen, ziedaar al wat ik u daarop heb te antwoorden.’

‘Ik versta u, ik zal bij mevrouw DE MAINTENON moeten gaan, om hare hand te vragen.’

‘Markies! markies!’ riep de gravin met zigtbaren angst; ‘als gij mij niet werkelijk in het ongeluk wilt storten, laat dan niemand vermoeden, dat dit meisje hier is en in mijn huis vertoeft; en zoo gij wijs wilt zijn, vergeet haar....’

‘Mevrouw! wij zijn aan uw rijtuig; is onze wapenstilstand uit?’

De gravin antwoordde niet; maar zij wenkte hem in hare koets plaats te nemen.

Wat er tusschen hen verhandeld is, heeft althans DIANA niet kunnen weten; maar zij zag daarvan welhaast de gevolgen.

De markies maakte dagelijks zijne opwachting bij de gravin VAN EGMOND, vertoefde bij ieder harer feesten eenige uren in haar salon; maar als hij zijne opwachting had gemaakt bij de gravin, ging hij de bloemengalerij door, waar hij zelf door DIANA werd opgewacht; en vóórdat hij 's avonds de prachtig verlichte zalen binnentrad, had hij een half uur doorgebragt met de gravin en met DIANA, in de vertrekken van de laatste.

Zoo was er voldaan aan de ijdelheid en aan de eigenliefde der vrouw van de wereld, en te gelijk aan de stille wenschen van het naïve kind.

Het spreekt van zelf, dat de markies doorging voor eene verovering van de gravin.

Men zegt, dat het haar toegang gaf tot de *petit-levers* der hertogin VAN BERRY!

Niets stoorde het stil geluk, dat de jonge lieden smaakten in dit dagelijksch zamenzijn, in het bestuderen van elkanders karakter en hoedanigheden, in de bewondering van elkanders deugden en volmaaktheden. Want in hunnen toestand was het wel niet mogelijk andere ontdekkingen te doen, dan die van deugden en volmaaktheden; er zou misschien wel eens een tijd komen, dat zij op verderen afstand scherper zouden zien en juister; maar het was nu nog de tijd, dat iedere lichtstraal nieuwe en gunstiger tinten moest werpen over het geliefde beeld, in de oogen van de geliefden. DIANA, men weet het, kon niet anders dan winnen bij nadere kennismaking, en de markies.... de markies werd bijna, wat hij wilde schijnen.

Niets stoorde het; totdat de plotselinge nederlaag der prinses ORSINI in *Spanje* ook dit teêre luchtkasteel der liefde in duigen wierp; totdat de gravin VAN EGMOND de tijding kreeg van ORSINI's val, van haar verblijf te *St. Jean de Luz*, van haren wensch, om eene wijle moeder te zijn en eene dochter te zien, aan welke zij nu voor het eerst tijd had met teederheid te denken. Vroeger had zij daaraan nooit gedacht, dan met berekening. In de onzekerheid, welke plannen de prinses kon hebben met DIANA, in de mogelijkheid, dat de jonge edelman, niet teruggeschrikt door al wat zij hem geheimzinnigs had ingefluisterd van DIANA's afkomst, die plannen mogt kruissen door een plotseling huwelijksaanzoek, of door een van die gewelddadige pogingen, welke een' jongen minnaar van dien tijd, een' der *roués* uit den vriendenkring van 't *Palais-Royal*, zoo ligt invielen, besloot zij hare afreize uit *Parijs* met DIANA, zelfs voor deze te verbergen tot op het laatste oogenblik. Maar de

val der prinses ORSINI, hoe plotseling ook, had te veel gedruisch gemaakt, om niet terstond door geheel *Frankrijk* te weêrklinken, en een vertrouweling van den hertog van *Orleans* ten minste kon er even spoedig van verwittigd zijn, als de vertrouwdste vriendin der gevallene *Camerera-Major* zelve. De markies had iets als eene verwijdering van DIANA gewacht; hij wist, dat er eenige betrekking bestond tusschen deze en de prinses; een man als hij vergiste zich niet in dien band; zijn besluit was genomen. Hij deed een huwelijksaanzoek bij de prinses om *de jonge dame, die mevrouw* VAN EGMOND *beschermde*, en bragt dit zelf bij de gravin, met een verzoek, met een' eisch om voorbede; en, schoon deze de afreis bleef verzwijgen, schoon zij DIANA op nieuw onzigtbaar hield, toen zij de reiskoets binnenstapten in den vroegen ochtenstond, werd DIANA door eene onzigtbare hand een klein *rose* papiertje in den schoot geworpen, dat zeer bijzonder hare nieuwsgierigheid trok; want zij herkende het schrift van haren JACQUES. Het zou ook wel vreemd zijn geweest, dat een minnaar van dat tijdperk, of van eenig tijdvak daarvoor of daarna, niet het geheim had weten uit te vinden, waarbij hij het meeste belang had, en niet het middel, om een heel klein geparfumeerd *billet-doux* in te sluiken, al was het in eene reiskoets.

Dat briefje, waarvan wij ons herinneren, dat de prinses ORSINI het in handen heeft gehad en gelezen, was tot heden de laatste catastrophe der liefdesgeschiedenis van den jongen markies en DIANA, en tot aan dit briefje toe, heeft DIANA nu alles verteld aan haren vader; maar natuurlijk anders dan wij het vertelden, en beter; want zij gaf niet enkel de feiten, zij gaf ook hare gewaarwordingen, dikwijls slechts met een woord, met een' blik, met een zwijgen na eene vraag; maar zij gaf het toch eenzijdiger; want men begrijpt, dat wij bijzonderheden mededeelden, die haar niet konden bekend zijn.

‘En wat was dan de inhoud van dat billet, dat gij gelezen hebt met uw..... moederlijke vriendin?’ vroeg FRANÇOIS nu, zijne dochter toesprekende met zijne zachte, aarzelende stem.

‘Wat ik wist en niet wist,’ hernam DIANA, ‘dat hij mij lief had, en eeuwig en onveranderlijk zou blijven liefhebben.’

‘En gij wist dat?’ vroeg FRANÇOIS ondanks zich zelven, met zijn' somberen ironieken glimlach.

‘Wel zeker wist ik dat! hoe had ik anders rustig kunnen leven, al deze maanden lang? en ik wist het immers uit mij zelve,’ vervolgde zij met iets opgewonden dweepachtigs in

toon en blik, waarbij haar vader met eene huivering ineenkromp. ‘Want ziet gij, vader! altijd vroeg hij mij met angst en met onrust, of ik hem eeuwig zoude beminnen, zoo als hij mij; en al heb ik niet geantwoord, omdat ik dan niet spreken *kon*, ik voelde, dat ik nooit anders zou kunnen, dan hem liefhebben, en dat ik zoude ophouden te leven, dat ik voor het minst zoude ophouden te gevoelen dat ik leefde, zoo die liefde uit mijn hart kon worden weggenomen; zoo wete ik dat zij onveranderlijk is; zoo wete ik, dat ook de zijne dus blijven moet.’

‘Mijn kind! mijn kind!’ riep de Sieur met eene siddering in de stem; ‘reken niet dus op een' mensch.’

‘Het is niet op een' mensch, liefste vader! maar op dat onbeschrijfbaar gevoel, dat van den Hemel ingegeven moet zijn; zoo iets heerlijks heeft het, en zoo iets heiligs, zoo veel innigs en zoo veel zaligs!’

‘Mijne DIANA! mijne DIANA! die woorden over die liefde hebt gij niet van u zelve.’

‘Hij heeft ze mij gezegd en *ik* heb ze gevoeld - wat men gevoeld heeft, is het onze. “Onze liefde heeft mij beter gemaakt,” was veelmalen het woord, waarmede hij ons zwijgen afbrak, als hij naast mij zat, en zijn blik met wondere aandacht lang op mijn oog had gerust.’

‘Dat onderstelt toch een duister verleden, mijn kind!’ hernam de Sieur, langzaam, aarzelend en angstig naar haar opziende, als om de uitwerking van zijn spreken te vernemen, ‘en zoo hij zich zelf eens had bedrogen,’ - hij poosde eene wijle - ‘of u.’

‘Neen, mijn vader! dat kan niet zijn,’ hernam zij, zoo fier en zoo vast en met een' zoo rustigen glimlach, dat die den echtgenoot der prinses ORSINI, den man van zoo treurige menschenkennis, met vreeze vervulde. Zonder dit op te merken, vervolgde DIANA: ‘Goede vader! gij hebt mij zoo veel verteld van die sombere levenswijsheid, die gij hebt opgedaan in gansch buitengewone lotgevallen; dus is het niet vreemd, o gansch niet vreemd, maar wel droevig, dat gij daaronder het schoonste en zachtste hebt verloren, dat de menschen aan elkander kon hechten, het geloof aan den mensch!’

‘Ik ben begonnen als gij zelve, DIANA! *met* geloof. God geve, dat gij niet eindigen moogt als ik, met wantrouwen; want zekerlijk, mijn kind! het zijn niet de menschen, die ik wankelbaar heb leeren kennen en trouweloos en bedriegelijk en boos, noch één mensch, die mij allen ten afschuw heeft gemaakt;

maar *de mensch*; en uw JACQUES, mijn kind! uw JACQUES is immers geen engel!'

'En gij dan, heer! kunt gij ontkennen, dat gij eerlijk zijt en opregt, en geloof verdient van allen, en liefde van mij?'

De Sieur FRANÇOIS verbleekte. Als hij haar nu eens had gezegd, dat toch zijn leven niets was geweest, dan een lang bedrog, eene groote leugen tegenover de maatschappij, en eene diepe schande voor zich zelven, dan zeker zou dat gevaarlijk vertrouwen van dat onschuldige kind op den geliefde met denzelfden stoot zijn omgeworpen, die het geloof aan den vader schokte; maar zijn geheele spreken was slechts eene proeve; hij zweeg; daar was nog geen nooddwang om zich zoo diep te vernederen in het gevoelen van zijn kind.

'Zoo waar ik dan geloof mag geven aan één' man, die mijn vader is, zoo mag ik dat ook aan een' ander, die mijn echtgenoot moet zijn,' hernam DIANA vast.

'Zoo de hemel wil, zal hij het worden, mijne DIANA!' hervatte nu D'AUBIGNY, 'want, niet waar, dat was het andere deel van zijn billet aan u; de vraag, of hij het mogt worden?'

'Ja!' hernam zij met een' zachten blos.

'En hebt gij hem dat toegestaan?'

'Hoe kon ik, sinds ik eerst in *Spanje* de vraag vernam?'

'Toch is hij zijn' weg gegaan, alsof gij toegestemd hadt,' hernam de Sieur met een' zachten glimlach, 'en wel met groote haastige schreden. Een aanzoek daarvoor bij mevrouw ORSINI, uwe beschermster, een ander bij mij, door de prinses hem aangewezen als den eenigen beschikker van uw lot. En daar ik een' langen tijd had gesteld voor mijn antwoord, daar ik den ernst van zijne bede door lange beproeving wilde bewezen zien, eer ik haar toestond, wist hij mevrouw ORSINI, bij haar laatste verblijf te *Parijs*, zoo geheel voor zijne zaak te winnen, en deze heeft hem zoo vele en zoo sterke beloften gedaan van voorspraak ter zijner gunste bij mij, dat ik eigenlijk niet weet, hoe ik nog langer tegen zou houden, wat zoo velen wenschen, en wat mij nu wel bewezen is, ook de innigste en vaste wensch te zijn van mijne DIANA! Ik zeg u dit, mijn kind! opdat gij een weinig gewend zoudt zijn aan uw geluk, vóór gij hem wederziet; want gij zult hem wederzien; en matiging in het midden van het geluk is altijd eene deugd voor alle menschen, maar zij is pligt voor de vrouw, bij eene gelegenheid als deze. Verstaat gij mij, DIANA?'

‘Ja, mijn vader! uwe woorden maken mij zoo volkomen gelukkig, zoo volkomen gerust, dat ik eene wonderzoete voldoening voel in de ziel, en met die voldoening kan ik alles zijn, wat gij bevelen zult, zelfs kalm; kan ik alles hebben, wat gij wilt dat ik hebben zal, zelfs geduld!’

‘Om dat niet op eene al te zware proef te stellen, ga ik mijn plan uitvoeren,’ en de Sieur FRANÇOIS stond op.

DIANA volgde hem, zoo snel haar zwakke gang het haar toestond, en nog eenmaal het hoofd leunende tegen zijne borst, sprak zij onder tranen:

‘Vader! uwe belofte heeft mij zoo gelukkig gemaakt, zoo onbeschrijfbaar gelukkig, dat ik u nog eenmaal danken moet. JACQUES mijn echtgenoot, altijd bij JACQUES zijn, altijd zijne stem hooren, altijd zijn' blik zien!’

‘Maar eene goede echtgenoot volgt haren gemaal, en die man kan u scheiden van uw' vader!’ hernam de Sieur, ten deele met iets pijnlijks, dat opwelde uit zijn eigen hart, ten deele om hare hartstogtelijke vreugd te matigen.

‘Ik weet het, mijn vader!’ hernam zij met neêrgeslagen oogen, ‘ik weet het; en toch, vergeeft gij mij, dat ik toch nog gelukkig ben?’

‘Het is wel, mijn kind! als het in mijne magt staat, zult gij het blijven!’ sprak de Sieur dof, en haar zacht van zich werende, ging hij.

O, wreed en onbedacht egoïsme der liefde! Laten ouders voor hun kind zijn wat ze willen; laat een vader voor zijne dochter zorgen van het uur harer geboorte af, tot op den vollen bloeitijd des levens; laat hij al wat hij voor liefde heeft in de ziel, voor kracht in den geest, voor verstand in het hoofd, wijden aan haar, enkel aan haar, aan niets dan aan haar; laat hij haar zijn leven geven of het beste van zijn leven; laat hij zich voor haar herscheppen in een ander mensch, zijne zorg besteden aan de geringste eigenschap harer ziel, aan de onmerkbaarste tint harer vrouwelijke schoonheid; laat hij dat alles doen en gedaan hebben, - zekerlijk, als zij goed is, zal zij hem eerbied geven en gehoorzaamheid, misschien zelfs wel liefde! maar dan komt er een man, een vreemde, een, die nooit iets voor haar gedaan heeft en nooit iets aan haar heeft opgeofferd, en die man wint op hetzelfde oogenblik, door een middel, dat hij zelf niet weet, welligt zonder het te willen, al wat er heiligs en teeders en zachts in de ziel eener dochter ligt - al wat zij op datzelfde oogenblik den vader ont-

neemt, of nooit heeft gegeven - en op dat zelfde oogenblik zal zij den vader verlaten en den vreemde volgen, zonder smart, zonder vrees, zonder aarzeling zelfs! De offers, die de vader niet zou gedacht hebben haar te vergen, zij zal ze vrijwillig en ongevergd brengen aan den vreemde! Zij denkt er niet eenmaal aan, dat ze wreed is en ondankbaar; - en als de vreemde het wordt tegen haar, zal ze geene klagt over hem uiten, maar nog zijne verdediging op zich nemen, zelfs tegen den vader!

Dit waren zoo omtrent de woorden, waarmede de Sieur FRANÇOIS in zich zelven de gewaarwordingen lucht gaf, bij hem onder DIANA's bekentenissen opgewekt; is het wonder, dat die vader zoo sprak, en dat iets als bitterheid, als teleurstelling, als het vaarwel zeggen aan de allerlaatste hersenschim, opkwam in zijne ziel? is het wonder, dat meer vaders zoo spreken, die minder voor hunne kinderen hebben gedaan dan deze, en er toch meer nog van eischen? En toch moeten wij zeggen: wonderzoete, geheimvolle toovermagt der liefde, die alle banden op eenmaal met zulk eene snelheid ontknoopt, om een' enkelen, door God ingestelden, zoo hecht en zoo vast te strengelen.

De Sieur FRANÇOIS, zijne dochter verlatende, ging naar zijn kabinet en schreef eenen brief. Wij hebben het voorregt hem over den schouder heen te zien, om er den inhoud van te weten.

Hij schreef aan den markies GASPARD D'ARMENTIÈRES het volgende:

‘Uw laatste schrijven, de bekentenis van uwe vroegere dwaasheden, heeft mij beter overtuigd van uwe opregtheid, dan duizend betuigingen. Nu nog de zekerheid, dat gij onherroepelijk gebroken hebt met het *Palais Royal*, en DIANA is de uwe. Welligt doet die voorwaarde u glimlagchen - maar bedenk, dat ik een burger ben en de vooroordeelen behouden heb van een' burger, hoewel de echtgenoot eener vorstin. De prinses ORSINI geeft mij ten laatste vrijheid u dit geheim toe te fluisteren, met den eisch, dat gij het voor u zelven bewaren zult. Wij zijn gisteren te *Chanteloup* aangekomen, iets vroeger dan eerst bepaald was; van nu aan wordt gij er gewacht als een vriend en als een zoon, zoo gij het bewijs met u brengt, dat aan mijn' *eenigen eisch* is voldaan.’

D'AUBIGNY had gescheld, toen hij dien brief had geschreven en verzegeld - maar niemand kwam toe op dit klinkend bevel. Dit was zoo vreemd in zijn huis, dat hij verwonderd opstond

en zich in het aangrenzend vertrek begaf; - hij vond er zijn' trouwen JERÔME niet, den eenigen, die gewoon was hem persoonlijk te dienen.

Eene achteloosheid van JERÔME! Het was de eerste van diens leven! Nog meer verwonderd dan verstoord, stak D'AUBIGNY zijnen brief bij zich, nam zijn' weg naar een terras aan de zuidzijde van het kasteel, en bleef daar eene wijle heen en weder wandelen, zich verlustigende met het beschouwen van zijn nieuw plantsoen, dat zoo welig opschoot - en van zijne frissche vijvers, die pas voor het eerst water hadden. Daar viel toevallig zijn oog op het kleine paviljoen, en hij zag JERÔME derwaarts gaan over de ophaalbrug, die het eilandje verbond met het terrein van het groote kasteel. Hij begreep niet, waarom zijn oude getrouwe zulk eene nuttelooze ochtendwandeling deed, op een uur, waarin hij onderstellen kon, dat zijn meester zijn dienst behoefde. Iets, dat naar wantrouwen zweemde, kwam in hem op; hij moest hem terstond opheldering vragen over deze nalatigheid. Vlug het terras afdalende, dat met eene zachte helling naar een *berceau* voerde, dat als een groene gaanderij was naar diezelfde brug, haalde hij spoedig den ouden man in, die met langzame schreden en als een peinzende denzelfden weg nam.

D'AUBIGNY, digt bij hem genaderd, noemde zijnen naam wat luid en met eenige strengheid in den toon. JERÔME zag om en scheen met eenige verlegenheid zijn' meester voor zich te zien.

'JERÔME! ik heb naar u gevraagd, en te vergeefs!' sprak de *Sieur* wat zachter.

'Mijnheer had mij iets te bevelen?' hernam de oude hofmeester met eenige verwarring.

'Gij hadt daaraan eerder kunnen denken, mijn vriend!'

'Na de reize, meende ik, dat mijnheer niet zoo vroeg zoude ontwaken, en ik nam dit uur te baat om....'

'Om eene pelgrimaadje te doen naar het verlaten lusthuis? gij schijnt zwak te hebben op die woning, JERÔME! gisteren avond hebt gij haar verlicht, heden gaat gij er de vensters openen, hoewel er - niemand is' - en FRANÇOIS zag hem scherp in de oogen, terwijl hij dit sprak.

'Niets is er - niemand,' antwoordde de oude man, zoo sterk kleurende, dat FRANÇOIS glimlachte; want hij had zich nu overtuigd, dat daar iets geheimzinnigs achter school.

'Genoeg daarvan,' hernam hij, 'ik vroeg naar u, omdat ik dezen brief wilde opgezonden hebben met den meesten spoed

en met de meeste zekerheid - ik had gewild, dat gij dien zelf zoudt bezorgen; het is wel een groote togt, maar ik weet, gij ontziet geene vermoeijenis in mijne dienst.'

'Neen, zekerlijk niet, mijnheer!' en JERÔME nam den brief, doch het adres ziende, vroeg hij: 'Waar wil mijnheer dien gebragt hebben?'

'Wel natuurlijk te *Parijs*, aan het hôtel, dat mijnheer de markies bewoont.'

'Neen, mijnheer, neen, dat gaat niet!' en de oude schudde het hoofd, en zijne verlegenheid scheen toe te nemen - op eens sprak hij besloten: - 'Als die brief haast heeft, kan men korter weg nemen dan naar *Parijs*!'

'Hoe, mijn vriend! weet gij, dat de markies in de nabuurschap is?'

'Zeer in de nabuurschap, mijnheer! - al te veel in de nabuurschap welligt....' Hij zweeg eene wijle en verbleekte. - 'Het moet er nu eenmaal uit, mijn goede meester! vergeef het mij, zoo ik eene fout heb begaan - of vergeef het mij niet - maar ik kan, ik mag, ik wil geene verwarring stichten, waar het uwe wenschen en uwe dienst geldt. Mijnheer! - de markies is hier.'

'De markies hier in het kleine lusthuis!' raadde FRANÇOIS.

'Zoo is het, mijnheer!' zuchtte de oude man, zonder het hoofd op te heffen, uit vreeze van een' strengen blik te ontmoeten. - 'Sinds gisteren avond hier!'

'Dat is een vreemd geval, mijn goede JERÔME! vertel mij daar meer van!' sprak de *Sieur* met goedheid; 'indien er van uwe of van zijne zijde schuld is, kan ik dit immers eerst beoordeelen, als ik alles weet? Wees gerust! de markies is... mijn vriend; gij hebt niet tegen mijne bedoeling gehandeld, met hem eene dienst te doen. Reeds had ik immers verlof gegeven, hem tijding van ons te doen toekomen, zoo hij naar ons vroeg.'

'En dat heeft hij veelmalen gedaan, mijnheer! O, dat verzeker ik u!'

'Welnu, dat bewijst zijne belangstelling, die hem regt geeft op de mijne; dus spreek onbeschroomd, JERÔME! wat voerde dien *cavalier* herwaarts?'

'Ik geloof een ongeluk, mijnheer! Gisteren dan, bij het vallen van den avond, hield eene reiskoets stil voor de groote brug van het paviljoen, en een der bedienden, van den bok gesprongen, luidde uit al zijne magt aan de bel, dat intusschen

van geen gevolg zou geweest zijn, zoo ik niet toevallig uit een der vensters van het kasteel die wanhopige pogingen had opgemerkt. Overtuigd, dat het mijnheer's rijtuig niet zijn kon, hoewel ik u wachtte, voelde ik mij toch verpligt naar het verlangen dier komenden te vragen: het konden gasten zijn, die gij hier hadt bescheiden, - niet waar, mijnheer?'

'Ja, JERÔME! zeker, dat had kunnen, zijn.'

'Toen ik bij de koets kwam, stak een heer zijn hoofd buiten het portier - ik herkende den markies D'ARMENTIÈRES, die, als ik reeds zeide, meermalen hier is geweest, in den tijd, toen mijnheer met mejufvrouw in *Spanje* was, en in *Italië* reisde. "JERÔME, mijn vriend!" sprak hij, "wilt gij mij eene dienst doen, zoo geef mij en dien *cavalier*, die hier met mij is - de *cavalier* bleef in de koets weggedoken - voor een paar nachten schuilplaats; wij hebben eene onaangename ontmoeting gehad te *Parijs* - en wij vreezen vervolging. Ik meen, dat de herbergzaamheid eene deugd is, die uw meester gaarne oefent, en zoo dat niet zijn mogt, over dit bijzondere geval hoop ik welhaast eene verklaring met hem te hebben, die u van alle verantwoording zal ontslaan."

Ik durfde niet zeggen: "Mijnheer de markies zal die verklaring ten spoedigste kunnen geven; want ik wacht mijn' meester nog dezen avond terug,"' voegde JERÔME er bij, zijn' heer aarzelend aanziende, 'omdat gij mij verboden hadt, aan wien ook, uwe tehuiskomst vooraf bekend te maken.'

'Gij hadt gelijk, JERÔME! hij had ook niet noodig dit te weten.'

Ik zeide dus alleen, - dat ik vrijheid geloofde te hebben, hem als gast te ontvangen. '"Drommels, dat 's een geluk! dan zijn wij behouden!" riep toen de markies; en sprong haastig zijne koets uit, zijn' medereiziger de hand reikende, die wat langzamer was in zijne bewegingen. Kon ik nu anders, dan die edellieden gastvrijheid verleenen? Te eerder, daar gij zoo spoedig hier zoudt zijn, om zelf in die zaak te beslissen? Ik wilde de heeren eerst op *Chanteloup* brengen - doch na eene wijle onderling geraadpleegd te hebben, verzocht de markies om een paar kamers in het kleine paviljoen, ten einde zoo weinig mogelijk door de bedienden te worden opgemérkt; - om die zelfde reden zeide hij mij, dat zijn eigen knecht hem bedienen zoude, zoo ik slechts voor een avondmaal zorgde en voor hun nachtverblijf. Ik beloofde een en ander - de markies had den koetsier met de koets doen vertrekken, en ik gaf den heeren een paar kamers van een on-

bewoond huis ten beste. - De medgezel van den markies moet iemand van rang zijn; want toen ik hun licht had gegeven, en zelf het *souper* bragt, vond ik hen tegenover elkander gezeten, den vreemdeling met den gevederden hoed diep in de oogen gedrukt; maar den markies ongedekt. Nu meende ik er heen te gaan, om hun uwe aankomst te berigten en hunne bevelen te vragen. - Ziedaar de waarheid, mijnheer! de gansche, onversierde waarheid! Ben ik schuldig?'

'Dat zie ik niet, JERÔME! of het moest zijn, omdat gij die waarheid reeds gisterenavond hadt kunnen zeggen.'

'De markies had mij doen beloven, hem het eerst met u te laten spreken. Niet wetende, hoe gij het zoudt opvatten, beken ik, dat ik die uitlegging volgaarne aan hem overliet - gisterenavond bij uwe aankomst was het te laat, om hem daarvan iets te zeggen - ook bleef Mejufvrouw DIANA met u; maar als ik mag, in dezen ochtend....'

'Ja, in dezen ochtend zal het tusschen mij en den markies tot helderheid komen,' sprak de *Sieur* FRANÇOIS, meer tot zich zelven, dan tot zijn' hofmeester. 'Geef mij de sleutels van het paviljoen, JERÔME!' vervolgde hij meer bepaald tot dezen, 'ik ga die indringers eens verrassen.'

De toon, waarop hij dit zeide, was intusschen zoo opgeruimd, dat JERÔME in het heengaan bij zich zelven mompelde: 'Ik geloof, dat ik mijn' meester daar een' welkomen gast heb bezorgd! Mijn goede meester! Wel streng, maar nooit onbillijk! Mogt die jonge edelman eens wat geluk over dit huis brengen!' - En de oude man glimlachte met vochtige oogen, terwijl hij zijn gepeins vervolgde; want hij had de wenschen van den markies geraden, en hij begon te gelooven, dat D'AUBIGNY ze niet tegen was.

(*Het vervolg in een volgend Nommer.*)

Splinters.

Vaderlandsliefde.

Vaderlandsliefde, mijn goeije man!
Die zie ik voor een' oester an;
Die - krijg je hem niet versch en frisch -
Waarachtig een aklig kostjen is; -
Intusschen, mijn' braven landgenooten
Heeft die beschouwing al lang verdroten:
Die zuinige, die bedaarde lui
Geven van *mijn* vaderlandsliefde den brui.
Ze willen er liever een' haring van maken;
Dien kunnen ze in vaten bewaren en kaken,
En, zag je in het diepste van hun ziel,
'k Geloof dat ze als bokking nog meer hun beviel.

Geheelheid.

Een deftig man met fijnen kop
Wordt overal geprezen,
Zijn mond geeft gouden spreuken op,
Zijn blik heeft menig hart belezen;
Maar als die Heer geen handen had
Hoe zou hij dan een vuistje maken,
En had die edle man geen g.t,
Hoe zou hij ooit op 't kussen raken?

Geen van allen.

Als gij u zelven maakt tot knecht
En 't gaat u slecht,
Beklaagt u niemand, - dat is regt!
Maar maakt ge u zelven tot een heer,
Dat lijkt de lieden ook niet zeer;
En wil je blijven wat je bent,
Dan noemen ze u een domme vent.

Oorspronkelijk.

‘Tot oude of nieuwe school behoorde ik nimmermeer,
Geen meester leeft, die me ooit had in de leer,
Klassiek noch romantiek tot voorbeeld ik begeer,
'k Was steeds mijn eigen leeraar, eigen heer....’
Zoo roept *** en hij zegt (naar mijn verstand):
Ik ben een prul op me eigen hand.

Bedrog, leef je nog?

Mag men het volk bedriegen?....
Ik zeg het mag niet zijn!
Maar wil je het beliegen,
Doe het dan toch wat fijn:
Men vangt met honig vliegen,
Niet met azijn.

Met alle winden.

Toen eens dat draaijen met alle winden
Bij nacht en bij dag mijn geweten bezwaarde,
En 'k toch maar halfjes vreê kon vinden,
Toen dacht ik aan mijn Moeder de Aarde,
Die, naar men zegt, zich daaglijks draait
En op haar assen ommezwaait: -
''t Is mijn bestemming,' zeî ik toen,
'Ik doe wat mijn lieve Mama moet doen!'

Gelijk gij wilt.....

Wie steeds op zijn zak wil passen,
Vindt er nergens een op schreef...
Hand wordt slechts door hand gewasschen,
Zoo gij nemen wilt, zoo geef.

Recensent.

Daar had ik onlangs een' vent te gast,
Hij was me niet lief, maar toch ook niet tot last;
Ik had mijn gewoon, mijn dagelijksch eten;
En kijk, hij heeft zich propvol gevreten
Van iederen schotel en flesch die ik had: -
En pas is de kerel behoorelijk zat,
Of 'k hoor van mijn naaste buren verhalen,
Dat hij op mijn kost zit te schimpen en smalen:
'De soep had krachtiger kunnen zijn,
't Gebraad wat bruiner - wat ouder de wijn!'
Wat een duivelsche vent!
Sla den hond dood; het is een Recensent!

GOETHE *nagehinkt*.
H.

Mengelingen.

Diana.

(*Vervolg van bladz.* 328.)

III.

D'AUBIGNY, zijn paviljoen binnengaande, had een' glimlach van vergenoegen op de lippen. Hij onderstelde, dat de markies in zijne drift, om met zijne vorige verbindtenissen te breken, wat onbesuisd was te werk gegaan, en de gewenschte scheiding in den vorm eener gewelddadige scheuring had volbragt, die hem magtige vijanden had verwekt, wier toorn hem nu wegdreef uit *Parijs*; die onvoorzigtigheid was DIANA's vader welkom; zij was hem de zekerheid, dat geen offer den jongman te zwaar viel voor haar, en dat hij nu volkomen vrij was, en volkomen gescheiden, sinds hij, op zulke wijze, zich zelven den terugkeer had afgesneden.

Die gedwongene verbanning uit *Parijs* had daarenboven dit voordeel, dat D'AUBIGNY zijn kind, zelfs na haar huwelijk, nog een' langen tijd met zich zoude houden; want zeker kon D'ARMENTIÈRES voor zich geene aangenamer schuilplaats wenschen en geen beter verblijf dan het vorstelijk *Chanteloup*, als hij er zoon des huizes zoude zijn. Vol van deze berekeningen, liep hij met snellen en luchtigen stap naar het vertrek, door JERÔME aan de jonge edellieden toegewezen. Op zijn' driftigen tik werd geen

antwoord gegeven; toch trad hij binnen: de kamer was ledig, doch hij vond er genoeg blijken, dat de jonge lieden die bewoonden; verscheidene kleederstukken lagen er verward dooreen; de gevederde hoed van den eenen lag op den stoel en zijn degen stond er nevens. D'ARMENTIÈRES had zeker zijnen onderzoekingslust voortgezet tot in het aangrenzend kabinet, dat eene kleine bibliotheek bevatte. D'AUBIGNY trad daar binnen. Hij vond er niet den markies, maar eene jonge vrouw, die bezig was zich voor een klein reistoilet te kleeden en die daarmede zoo weinig teregt kon, dat zij er al hare aandacht aan gaf; daarbij stond zij met den rug naar de deur, die FRANÇOIS geopend had; maar zij had zijnen voetstap gehoord, en zij riep nu, zonder de kleedspelden uit haren mond te nemen:

'Neen, markies! neen! dat is niet volgens de afspraak! Hoe gemeenzame vrienden wij ook zijn, gij moet mij niet overvallen als ik mij kleed; het kost mij wel genoeg moeite zonder mijne kamenier.'

FRANÇOIS was zoo verpletterd over die ontdekking, dat hij alleen een driftig en stamelend: 'Mevrouw!' kon uitbrengen.

'Wat is dat! dat is de markies niet!' riep zij, heftig ontsteld zich omwendende op die stem; haar *negligé*, om mijne lezeressen gerust te stellen, was niet zoo *profond*, of zij kon zich wel aan een' markies of wat vertoonen voor eene Fransche dame van haren tijd; er mogten een paar *manches de coude* ontbreken, of nog een paar haakjes van de *robe* los zijn, wie geene vrouw was, zag haar gekleed, en goed gekleed, in dit kleed van *lilas* geglaceerd satijn, met zilverwitte ranken doorweven. Maar hetgeen zeker de jonge dame het meest heeft gespeten, nu zij zóó gezien werd, was haar kapsel, dat nog niet half voltooid was, of ten minste zoo slecht, dat de *chignon* reeds aan den zilveren knip was ontgleden, en de twee dunne zijlokken nog niet eenmaal met pommade waren gladgemaakt, of met goudpoeder bestrooid! Hoe vreesselijk, zóó gezien te worden door een' man. En toch werkelijk stond deze wanorde de levendige, blozende bruinet zeer goed, en beter dan dat vormelijke modegezigt, dat zij onder de hand der zich noemende kunst zoude aannemen. Maar aan dat alles dacht op dat oogenblik noch D'AUBIGNY, noch zij zelve. Want D'AUBIGNY, zoo hij hare schoonheid opmerkte, deed die opmerking met bitterheid en met argwaan, en de jonge vrouw had gansch geen' blos op de wangen in dit oogenblik, want zij verbleekte en viel op eene sofa neder, met de handen voor de

oogen. Het is waar, dat het heele kleine keurig blanke handjes waren, en dat het haar dus geene schade konde doen.

De Sieur FRANÇOIS nam een' stoel en ging zitten, als iemand, die zich noch door ontsteltenis, noch door het voorwendsel van vrouwelijke wanorde zal laten wegdrijven; en hij begon op dien somberen strengen toon, door al de bitterheid zijner gewaarwordingen nog verscherpt: ‘Verschoon mij, mevrouw! zoo ik u schrik aanjaag; mijne verrassing en mijn schrik is ten minste geen zwakkere dan de uwe. Ik meende den markies GASPARD D'ARMENTIÈRES te vinden, en ik vind.... eene vrouw!’ en hij zag haar aan met een' blik, die haar het purper op het voorhoofd joeg.

‘Zijne vrouw!’ riep zij snel.

‘In waarheid, sinds hoe lang? als de vraag niet te onbescheiden is;’ en zijn gelaat teekende zooveel vlijmende ironie, dat de jonge vrouw zich op de lippen beet, en met nieuwe verwarring sprak:

‘Neen! dat is ook waar, ik ben zijne vrouw niet, ik ben slechts.....’

‘De dame, die hem haren *gemeenzamen vriend* noemt,’ vervolgde FRANÇOIS op den vorigen toon.

‘Och neen, mijnheer!’ riep zij, ‘neen, dat zeide ik uit scherts om mijne verkleeding; maar mijn beschermer is hij.’

‘Een edel beschermer, dat moet ik zeggen,’ zeide D'AUBIGNY.

‘Ja, wel edel!’ herhaalde zij, ‘gij weet niet, mijnheer! wat hij aan mij opoffert!’

‘Hm! ja, ik weet er zoo iets van! En nu, mevrouw! zoudt gij mij kunnen zeggen, welk plan die edelmoedige man had, met u hier heen te voeren?’

‘Ik geloof niet, om mij bloot te stellen aan nieuwsgierige ondervraging, mijnheer!’

Men ziet het, de dame heeft zich een weinig hersteld van haren eersten schrik; maar eigenlijk was zij stout uit innerlijken angst des harten.

‘Zoo hij gevreesd had u daaraan bloot te stellen, had hij hier moeten zijn, om uwe tegenwoordigheid in dit huis uit te leggen, mevrouw!’ hernam D'AUBIGNY ernstig.

‘Maar hoe kon hij ook denken, dat iedereen ook maar binnenkomen zoude om die ondervraging te doen?’

‘Vergun mij te zeggen, mevrouw! dat ik niet iedereen ben!

Ik heb eenig regt te weten, wie ik gastvrijheid verleen en waarom; want ik ben de heer des huizes!'

Tot hiertoe had de dame haren lastigen indringer niet aangezien, dan bij den eersten vlugtigen blik, die haar bewees, dat hij de markies niet was; en zijne stem, zoo vol en zoo scherp, had er haar verder weinig moed toe gegeven; nu zag zij naar hem op met eene zekere nieuwsgierigheid. Eerst scheen ze willens op te staan, daarna begon zij te glimlagchen.

'Dat is eene fout, mijnheer! Om u voor hem uit te geven, hadt gij mijnheer D'AUBIGNY beter moeten kennen.'

Op zijne beurt moest D'AUBIGNY glimlagchen. 'Waarom komt het u zoo onwaarschijnlijk voor, dat ik die zoude zijn?' vroeg hij.

'Vooreerst moet mijnheer D'AUBIGNY een man zijn van een' zekeren leeftijd; een man, die.... die, bij voorbeeld, de vader kon zijn van den markies....'

'Welnu, mevrouw! en ik dan?'

'Gij, mijnheer!' en zij glimlachte. 'Gij hebt, dunkt mij, meer van zijn medeminnaar.'

'Ik verzeker u, dat ik daarvoor een zot figuur zoude maken, mevrouw! Zoo dát uwe eenige zwarigheid is tegen mijne *identiteit*....'

'Er is nog eene: men heeft mij van mijnheer D'AUBIGNY gezegd, dat hij heusch en hoffelijk was.'

'En ik heb mij onheusch en onhoffelijk betoond!' hernam hij zachter. 'Gij hebt gelijk; alleen bedenk, mevrouw! D'AUBIGNY is geen *beau cavalier*, geen edelman, geen mensch van de soort van uwen markies; hij is een burgerman, en al kent hij de manieren van de wereld, al is hetgeen gij goeden toon noemt, hem niet vreemd, er zijn oogenblikken in het leven, waarin ergernis en verontwaardiging hem die doen vergeten, zelfs jegens eene vrouw, om niets te zeggen en niet anders te handelen, dan volgens de ingeving van zijn gevoel.'

'Maar, mijnheer! in goeden ernst, nu begrijp ik nog niet, wat u op dit oogenblik verontwaardiging en ergernis kan veroorzaakt hebben. Men heeft gastvrijheid verleend aan twee *cavaliers*, een van welke bekent zich vermomd te hebben, en eene dame te zijn. Zeker is het wat verrassend, maar...'

'Maar, mevrouw! ik ben D'AUBIGNY! Ik ben D'AUBIGNY, de vader van DIANA; ik kom dien ongelukkigen ligtzinnige de toestemming brengen van hare hand, en - ik vind eene vrouw -

eene vrouw in een' - vergeef mij het woord, zoo het onbillijk is - in een' dubbelzinnigen toestand als den uwen.'

'Gij hebt gelijk! ja, ik voel er nu alles van,' riep de jonge dame, opstaande, 'mijn toestand is valsch, en hetgeen het ergst van alles is, ik kan dien niet ophelderen - alleen de markies is hier, de markies zal u alles uitleggen, en gij zult tevreden zijn, mijnheer! volkomen tevreden.'

'Neen, mevrouw! dat is het ergste, de markies is *niet* hier.'

'o Wel zeker!' riep zij vrolijk; 'hij heeft mij deze appartementen afgestaan, en gezegd, dat hij wel iets voor zich zoude vinden; wie weet, of hij niet hier naast is; ik heb gisteren daar beweging gehoord,' en met de drift, die haast heeft, om zekerheid te bekomen, opende zij die deur en ging D'AUBIGNY voor in dat vertrek, zonder er aan te denken, dat op zijne beurt de markies wat *verrast* kon wezen van haar bezoek.

Daarvan was toch niets. Geen markies bevond zich daar: niemand anders dan zijn bediende, die waarschijnlijk den nacht had doorgebragt op den armstoel, waaruit hij zich nu ophief, om eene eerbiedige buiging te maken voor de dame en wie haar vergezelde.

'Waar is uw meester, GERMAIN?' was de snelle vraag der jonge vrouw.

'Ik heb mevrouw de baronnes DE CLAIRVILLE zijne meest eerbiedige groete over te brengen. Mijn meester heeft mij ter uwer beschikking gesteld; wat beveelt mevrouw?'

'Niets anders dan dit, dat gij mij zegt, waar zich de markies D'ARMENTIÈRES bevindt. Ik heb noodig hem te spreken, en op dit oogenblik!'

'Ik kan mevrouw de baronnes daarin niet gehoorzamen, daar mijnheer niet goedgevonden heeft mij dit mede te deelen, toen hij vertrokken is.'

'Vertrokken!' riep de jonge vrouw met sprekende onrust; en wanneer?

'Gister avond, juist toen ik meende, dat mijnheer zoude gaan slapen. De markies is te voet uitgegaan, en heeft mijn' mantel en hoed genomen, denkelijk om niet herkend te worden; het zal mijnheer zeker wat moeite hebben gekost om uit het park op den grooten weg te geraken, want de oude hofmeester had zich door sloten en grendels van onze personen verzekerd; doch een goed jager, als mijn meester, laat zich niet in zijne vaart stuiten door een paar magere rivierarmen.'

'GERMAIN! GERMAIN! gij moet het weten, waarom uw meester

vertrokken is; gij moet het mij zeggen,' riep de jonge baronnes met stijgenden angst.

GERMAIN glimlachte schalk; GERMAIN, sinds lang de vertrouwde zijns meesters, was beter ingewijd in diens vroegere *perfidies*, dan in de geheimen zijner verbetering, waaraan hij welligt zoo weinig zou geloofd hebben als de hertog VAN ORLEANS zelf. Hij begreep, dat het oogenblik dáár was om voor zijnen heer goede zaken te doen.

'Ach, mevrouw!' hernam hij, 'men weet hoe het gaat, de schoone dames brengen somwijlen hare minnaars tot wanhoop; maar tot eene zulke wanhoop, dat ze van louter radeloosheid niet meer weten dan te vlugten; mevrouw zal intusschen zelve het best weten, wat mijn arme meester dus heeft weggedreven, en zoo zij nog twijfelen mogt, dit briefje zal haar den laatsten twijfel benemen.' Haastig nam dat de baronnes, maar toen zij gelezen had, liet zij het weder vallen, in tranen uitbarstende, en D'AUBIGNY, die het opnam, toewenkende, dat hij het lezen zoude. Zie hier wat hij las:

'Mevrouw de baronnes!

Nu ik u hier veilig weet, en de zekerheid over u mij rust gaf na te denken over mij zelven, heb ik ingezien, dat ons zamenzijn hier, mijne dierbaarste belangen kan schaden, zonder eenig voordeel voor u; integendeel, mijne tegenwoordigheid kan niet anders dan u gevaarlijk zijn. Mijnheer D'AUBIGNY is edelmoedig en goedhartig; hij zal eene vrouw in uwen toestand zijne bescherming niet weigeren. Daarbij, zoo haast hij zal zijn teruggekomen, zal ik tot hem gaan en hem alles ophelderen, waarvan voor u de bekentenis moeijelijk moet zijn. Totdat ik kome, bezweer ik u te zwijgen, in den naam van alles, wat ik voor u heb mogen zijn. Eene enkele bede, zoo hij schielijk komen mogt: vermijd de ontmoeting met mejufvrouw DIANA. Er is iets dat mij zegt, dat dit ons ongeluk zoude brengen.

Vaarwel, mevrouw de baronnes! ik heb slechter daden gepleegd, dan die van deze vlugt, en nooit toch klopte mij het hart van een zoo bang voorgevoel, dan nu ik u een vaarwel zeg dat slechts van zoo korten duur zal zijn.

GASPARD, markies D'ARMENTIÈRES.'

FRANÇOIS D'AUBIGNY stond verlegen en aarzelend, toen hij dit briefje gelezen had, dat zijnen argwaan vermeerderde, zonder iets

op te helderen, terwijl hij toch in zijn hart iets als medelijden voelde, hetgeen hem belette de jonge vrouw in haren toestand, door een woord daarover te beleedigen; hij zweeg en boog peinzend het hoofd; eindelijk bragt hij uit:

‘Ik begrijp er niets van, en gij, mevrouw?’

‘Ik, mijnheer!’ hernam zij opstaande, ‘ik heb begrepen, dat ik hier niet langer blijven kan, om misbruik te maken van uwe gastvrijheid, ondersteld dat gij die verleenen wilt,’ en opstaande, in eene soort van verwarring, scheen zij willens te gaan zoo als zij was.

Zachtkens en met eene gebiedende beweging, hield hij haar terug; en na GERMAIN gewenkt te hebben zich te verwijderen, sprak hij: ‘Ik integendeel, mevrouw! begrijp, dat gij blijven moet.’

‘Neen! neen! mijn toestand is te radeloos dubbelzinnig, en ik weet er geen einde aan te maken. Dit verlaten van den man, dien ik gansch vertrouwde, verwart mij het hoofd, en ik weet niet wat ik zal aanvangen.’

‘Hoe meer uw toestand wanhopig is, mevrouw! des te meer hebt gij hulp en bescherming noodig. Eenmaal hebt gij aanspraak gemaakt op de mijne, en zij zal u niet falen.’

‘Mijnheer D'AUBIGNY!’ riep de jonge vrouw, zich bijna aan zijne voeten werpende, ‘en dat ondanks het leed, dat ik u toebragt, ondanks hetgeen ik u schijnen moet.....’

‘Mevrouw! ik zal trachten aan geen' schijn te hechten. Ik hoop welhaast u mijne hoogachting te kunnen schenken; tot zoo lang is u geheel mijne belangstelling gewaarborgd.’ En toen hij haar de oogen bedekken zag met de hand, ging hij voort haar met goedheid te troosten, met eenen troost, waaraan hij zelf niet geloofde. ‘En immers, mevrouw! alles kan opgehelderd en verklaard zijn eer het avond is; welligt eet de markies dezen middag op *Chanteloup*, en wij zijn ook wel voorbarig, dat wij elkander met vermoedens ontrusten, voordat we een enkel bewijs hebben, dat ze gegrond zijn.’

‘Zeker, mijnheer D'AUBIGNY! welke verandering in mijn lot mij ook in staat moge stellen, het hoofd omhoog te heffen, nooit zal ik de dankbaarheid vergeten, die ik u schuldig ben voor deze woorden; gij hebt u een' burger genoemd, mijnheer! ik zag nooit een waar edelman, indien gij het niet zijt. Gij geeft mij wêer moed aan de menschen te gelooven, gij en D'ARMENTIÈRES. Gij glimlacht?’

‘Behoud uw geloof zoo lang mogelijk; ik ga u ontslaan van

een bezoek, dat u vermoeid moet hebben. Ééne bede: de markies bidt u, eene ontmoeting met mijne dochter te mijden; welke redenen hij daartoe hebben kan, wil ik nog niet narekenen; alleen ik heb mijne zeer gewigtige, om mijn verzoek bij het zijne te voegen; en om er zeker van te zijn, mevrouw! verlaat dit paviljoen niet, verlaat het nooit, wat er ook gebeuren moge. Ik zal zorgen, dat gij er bediend wordt als in uw eigen hòtel te *Parijs*.'

En met eene ernstige buiging en met een' diepen zucht, verliet de Sieur FRANÇOIS weêr de plaats, die hij opgeruimd en met zulke vrolijke ontwerpen in het hoofd was binnengegaan.

De profetie, die de Sieur FRANÇOIS (gelijk wij hem nog noemen uit oude gewoonte) gegeven had aan de baronnes, terwijl hij zelf niet aan hare uitkomst geloofde, werd ook niet bewaarheid; de markies D'ARMENTIÈRES kwam dien dag niet op *Chanteloup*, en liet ook niets van zich hooren; en zoo ging het een volgende, en zoo verliep er eene week en eene tweede; met iederen dag steeg de onrust van D'AUBIGNY; met iederen dag rees zijn twijfel aan den markies, met iederen dag werd hem dat onverklaarbare inleiden van zulk een' gast in zijn huis door dezen jongman iets meer duister en raadselachtig, en waar hij zich het hoofd afmatte, om daarin helder te zien, kromp zijne ziel weg onder duldeloozen angst, als hij telkens stuitte tegen die zwarte wolken, waarachter zich in zijne verbeelding de ligtzinnigheid, de schuld of de boosaardige spot moest verbergen van dien eenen, van wien DIANA haar geluk had afhankelijk gemaakt. En die vader, die altijd als man had geleden door eene vrouw, moest nu nog weder leeren van een' man te lijden in zijn kind, en hij moest gansch alleen lijden, en nog zijn leed onder den glimp van rust en zorgeloosheid bedekken; want iedere vraag van DIANA, wanneer dan toch de markies dáár zoude zijn? moest hij zoo beantwoorden, alsof de komst van dien edelman alleen van zijnen wil afhankelijk ware geweest, en of die wil alleen hem terughield. En de trek van teleurstelling, die zich plooide op het zacht bleeke gelaat van zijn kind, en de blik van verwijt, waarmede zij hem aanzag, als hij haar geduld opleide met een: 'Ik vind het dus noodig, DIANA!' waren hem dan zulke scherpe dorens gedrukt in zijn lijdend gemoed, dat het in hem opkwam, om van haar weg te vlugten, als eenig middel om ze te ontgaan; want zoo lang hij voor zich zelven geene zekerheid had van GASPARDS onwaardigheid, wilde hij DIANA niet uit hare rust opschrikken met zijne vermoedens. Maar er

was er nog eene, die leed: de jonge vrouw, die het voorwerp was van zoo veel argwaan en zoo veel onrust. Met iederen dag werd ook haar toestand meer pijnlijk, meer moeijelijk, meer onuitstaanbaar. Zij moest wel zeker groote behoefte hebben aan eene schuilplaats, en volstrekt geen ander toevlugtsoord kennen, om nog te blijven onder zulk eene verdenking, als haar drukte. Ook is het waar, dat er oogenblikken kwamen, waarin zij op vlugten dacht; want zij had de verzekering gekregen, dat D'AUBIGNY haar niet zoude vergunnen heen te gaan; maar op andere weder was zij op het punt om D'AUBIGNY te gaan opzoeken, en hem alles te zeggen wat zij zeggen kon, en dat was ongelukkig niet veel; die gedachte, meer nog dan de trouw aan den markies, die zich zelf zoo weinig een trouw vriend betoonde; de overtuiging, dat zij slechts onvoldoende ophelderingen kon geven, en dat die van haar zeker verdacht moesten zijn, hield haar terug, en nog iets anders, iets zoo vreemds en zoo zonderlings, dat zij het zich zelve niet regt bekende, of eigenlijk zich zelve niet regt begreep. In de laatste dagen zag ze D'AUBIGNY niet meer. In 't begin was hij haar een paar malen komen bezoeken, had getracht haar op te beuren en een vertrouwen in te spreken, dat hij zelf niet had; en schoon zijne toespraak kort was en strak, en zijne stem dof en koud; schoon zijne houding het midden hield tusschen die van een' beschermer en van een' beschuldiger, zij had in zijne wijze van zich tot haar te wenden, eene mengeling van medelijden opgemerkt, dat heenschemerde door zijn argwaan en door zijn' kommer. En zonderling, die opmerking had haar getroffen, en bragt iets als blijdschap in hare ziel, zoo veel behoefte had zij aan medegevoel, en zij fluisterde zich zelve in, dat de zekere beschaming, waarmede zij dien man tot zich zag naderen en voelde spreken, haar liever was dan volkomen verlatenheid. En toch werd ze tot deze welhaast veroordeeld. D'AUBIGNY liet zijne bezoeken na in het paviljoen; zeer enkel ontmoette zij hem bij hare wandelingen op het schiereiland; maar naauwelijks had hij haar opgemerkt, of hij boog het hoofd wat dieper op de borst dan gewoonlijk, en sloeg eene andere laan in; iets sterker dan vrouwelijke schuchterheid hield haar dan terug zich in zijnen weg te stellen. Zij hield het voor vrees, en in waarheid, een stroeve strenge blik, als die hij gewoon was op haar te slaan, moest in een vrouwelijke ziel wel vreeze wekken. Zoo bleef dit tot op eene gebeurtenis, die in haren toestand verandering bragt.

Meester GERMAIN had zich niet kunnen schikken in die enge beperking, waaraan de baronnes in hare zwaarmoedigheid zich zonder moeite onderwierp. Onder voorwendsel van nasporingen te doen omtrent zijn' meester, begaf hij zich van tijd tot tijd naar het een of ander dorp van de vallei, en daar de jonge vrouw zelden zijne dienst behoefde, bleef hij soms den ganschen dag uit, zonder dat iemand er op lette, of wel, zoo D'AUBIGNY er kennis van droeg, scheen het hem iets zeer overschilligs, al geloofde hij minder dan iemand aan de uitkomst van zulke onderzoekingen. Op een' avond kwam hij veel later terug dan gewoonlijk, en in eenen toestand, die van kunstmatige opgewondenheid getuigde, en zonder schroom, zonder aarzelen zelfs wendde hij zich terstond bij zijne tehuiskomst naar het vertrek, door de jonge baronnes bewoond. Als een echte kamerdienaar van het regentschap, die eigenlijk slechts de ruwere afdruk waren van hunne heeren, paarde hij onbeschaamdheid van handelingen, aan den beleefden vorm der onderdanigheid en eene vrijpostigheid zonder mate, die zich met sluwe voorzigtigheid verborg in de plooijen van terughouding; maar nu, nu de vochtige dampen van den wijn de gladheid van het vernis hadden weggewasemd, kwam zijne ruwe moedwillige stoutheid dus boven, dat hij de deur opende van het vertrek der jonge dame, met eene vermetelheid, als had zij hem vrijen toegang gegeven, en dat hij er binnenstapte, alsof hij alleen er meester was.

Men was nu diep in October en de avonden waren reeds guur; de jonge baronnes was bij den ruimen haard gezeten, waarop een weelderig houtvuur lustig knapte en brandde; met verstrooijing bladerde zij in een der prachtwerken, die de kleine bibliotheek ter harer beschikking had, en bevond zich in dien toestand van halve verdooving, die het gevolg kan zijn van die lange uren van eenzaamheid en gepeins onder eene zachte warmte.

‘*Ah ça*, mijne kleine baronnes! goed dat ik u nog op vind; ik kom goede tijding brengen; onze vriend komt terug; ik verwed mijn nieuw goud horologie tegen eene van uwe haarspelden, dat hij aan uwe voeten ligt, eer we twee dagen verder zijn.’

Een schok van schrik en verontwaardiging ging ATHENAÏS CLAIRVILLE door de ziel, toen zij die woorden hoorde uitgesproken door dien persoon; maar zij hoopte, door kalme fierheid, GERMAIN tot het besef van hunne wederzijdsche verhouding terug te brengen.

‘GERMAIN!’ sprak zij schijnbaar kalm, en met veel hoogheid, ‘ik weet niet van welken vriend gij spreekt; als ik wel zie, kunnen wij er geenen gemeen hebben; maar ik weet wel, dat de wijze, *waarop* gij tot mij komt, en de toon, waarin gij u uit, gansch ongepast is.’

‘Ach! ja wel, ik dacht er niet aan, mevrouw is geen mensch van mijne soort; mevrouw is zoo goed als markiezin, naar de linkerhand ten minste; mevrouw is van de gelukkigen der aarde, die zoetjes te huis zitten bij het vuur, en zich warmen, zonder iets te doen. Terwijl wij, onwaardig gespuis, door dik en dun moeten trekken, door koude en regen, om de nieuwtjes uit te vinden, en die dan nog niet eens den warmen haard van hunne meesters mogen naderen, zonder een' blik te ontmoeten, alsof ze eene koningin wilden kussen.’ En hij naderde intusschen zoo digt bij den schoorsteen, dat zijn onvaste voet stuitte tegen het voetkussen der baronnes.

‘GERMAIN!’ hernam deze nu met werkelijken angst, die zelfs heenklonk door hare stem, ‘niemand hier zal u onthouden, hetgeen gij noodig hebt. Zeer zeker heeft JERÔME vuur laten geven in uw eigen vertrek; ik verzoek u derwaarts te gaan; gij zijt dáár vrij, ik wensch het hier te zijn.’

‘Ja, reken daarop, dat die verwaande hofmeester vuur zal geven in mijne slaapkamer. Het is op zijn best, dat hij mij licht geeft; en het zal wel op zijn bestel wezen, dat ze mij met eene lantaarn naar boven hebben gezonden, eene lantaarn, die ik’ - hij sloeg zich de hand aan het hoofd, - ‘misschien hier of daar heb laten vallen. Maar ik wil mij warmen, mevrouw de baronnes of de markiezin, wat ge dan wezen wilt, maar ik zeg u, dat ik mij warmen zal,’ hernam hij, en met de hardnekkigheid, waarmede lieden in zijnen toestand eene eens opgevatte gedachte vasthouden, zette hij zich neder in eenen armstoel, dien hij tot zich trok, en waarvan de eene poot op het sleepkleed der markiezin zou zijn teregt gekomen, zoo deze niet zelve met zekere schichtigheid ware opgestaan.

‘Zoo zal ik zelve gaan!’ hernam zij ernstig, en zoo snel voegde zij de daad bij het woord, dat zijne benevelde zinnen niet regt helder zagen in haar besluit, of het was reeds uitgevoerd; en toen zij ijlings hare slaapkamer had bereikt, sloot zij die van binnen af, om zeker te zijn tegen mogelijk indringen van den onbescheidene.

De zenuwachtige overspanning, waarin die onaangename ontmoeting haar gebragt had, verkeerde weldra in eene doffe matheid, toen zij zich had ter ruste gelegd, en peinzende over de wijze, hoe zich in het vervolg voor iets dergelijks te beveiligen; peinzende over de wijze, waarop zij haar verzoek, om van GERMAIN ontslagen te zijn, zoude inkleeden in een schrijven aan *Monsieur* D'AUBIGNY, waartoe zij nu eindelijk besloot; peinzende over de toenadering, die dit geval ten laatste kon geven tusschen haar en den strakken gastheer; peinzende over.... ja, waarover peinst eene vrouw in haren toestand al niet? althans zij mijmerde voort, tot zij in slaap viel, in diepen slaap!

Ook op het groote kasteel, ook op *Chanteloup*, sliep men; alleen niet DIANA, niet de jonkvrouw, wakker gehouden door de prikkelen van onrust, argwaan en twijfel, die eerste doornen, die zich zoo heel spoedig laten voelen, als men te onvoorzigtig en te vertrouwend de roos der liefde aan het harte heeft gedrukt. De arme, zij waakte, en zij wilde wel waken; want ook hare droomen waren niet meer zoet; zij zag daarin nog wel heel dikwijls D'ARMENTIÈRES, maar ze zag hem altijd van haar weggaan, en nooit tot haar wederkeeren. Daarom wilde zij wel waken, dan kon zij ten minste hare droomen maken zoo als zij wilde! Voor het eerst van haar leven had zij wantrouwen in het woord van haren vader, wanneer die haar verzekerde, dat de markies wegbleef, omdat hij zelf het dus had begeerd. Waarom wantrouwde zij juist dat, wat zij het meest behoefte had te gelooven?.... omdat hij zelf het woord der bevestiging sprak met een ongeloof aan de waarheid, met die aarzeling, die van twijfel getuigde. En toch hield zij zich, alsof ze hem geloofde; zij voelde als bij ingeving, dat het haren vader minder smarte moest geven, als een hard vader te worden aangezien door zijn kind, dan dat zij zijne volle teêrheid zoude zien, maar daarmede tegelijk ook den blik werpen op den afgrond van leed, dien de schuld, de verwaarloozing van den geliefde voor haar geopend had. Zoo kende zij zich voor het eerst onopregt tegen een' mensch, en juist tegen dien, die haar de opregtheid had geleerd als de noodzakelijkste deugd; en de overtuiging van die dubbelheid, van die dubbelheid juist tegen hem, zag ze als een' vlek op haar geweten, drukte haar als eene schuld, en vermeerderde het lijden van eene ziel, die gewoon was zich rekenschap te geven van iederen indruk, en te huiveren van iederen smet. Uit zoo vele bronnen tegelijk stroomt de smarte ons toe in het harte, als wij het eens heb-

ben geopend voor den hartstogt! Zoo had ze niet eens het hoofd neêrgelegd op de peluw der ruste, maar liet het hangen op de leuning van haren armstoel, en scheen onder het mijmeren het verloop van den tijd vergeten te hebben, en niet op te merken, dat de nachture was genaderd. Van zijne zijde ook waakte nog FRANÇOIS D'AUBIGNY. Zijn waken was een meer werkzaam, een minder bespiegelend, toch een ligt niet minder smartelijk; want hij schreef, hij schreef met veel inspanning, hij schreef zijn eigen leven, met al zijne nevels en met al zijne donkerheid, met alles, wat hij in dat leven had gezocht, met alles, wat hij er in had gevonden, met het vele, dat hij er in had verloren, met het weinige, dat hij er in had gewerkt, met de smart, waaronder hij het had gedragen, met de schuld, waarmede hij het had bevlekt. Alles, alles; zijne betrekking tot de prinses ORSINI, zijne valsche verhouding tot de maatschappij; hoe hij als eerloos was geweest voor zich zelven, juist dáár, waar de meeste menschelijke eer hem had omgeven; hoe hij dan alleen wat rust had gevonden en wat zelfsbevrediging, als hij de blinkende schande en de pijnlijke weelde van den hartstogt had ontvloden in de vergetenheid van een eenzaam leven; hoe hij nooit geluk had gevonden, en bovenal nooit rust, dan bij die der zelfsverloochening, bij dien afstand van eigen wensch om de vervulling van een' enkelen grooten pligt: de opvoeding van zijne dochter. Geheel de Iliade in het eind van zijne gekrenkte ziel, van zijn gebroken hart, van zijne teleurgestelde hoop, van zijn ontwaakt geweten; maar geschreven, zoo als ze geschreven moest worden in die jammerlijke achttiende eeuw, die eeuw van koude wanhoop en van snijdend ongeloof, die eeuw, die geen' God kende dan den zwaren blinkenden afgod van het materialisme, en de nevelachtige spookgestalten van dweeperij en bijgeloof; eene eeuw, die wel zulke jubelkreten heeft geslaakt in de dronkenschap van haar dierlijk zingenot, dat er ons nog de krijschende toonen van in de ooren suizen; die wel in hare dagen van vrolijkheid heeft gedarteld met zoo geestigen spot, dat zij nog den ernstigen mond tot een' glimlach verleidt, maar die ook in de dagen van haren rampspoed, onder de schokken, die haar doodden, niets had dan den snerpenden, sarkastischen glimlach van de stoïcijnsche wanhoop, en het tandgeknars van het berouw. En FRANÇOIS D'AUBIGNY, wij weten het, was een kind van die eeuw; en schoon hij vele krachten had behouden, die zij had verkwist; schoon hij had gebruik gemaakt van vele lessen, die zij had voorbij-

gezien; schoon hij in zijn spel met het leven nog eigenschappen had overgewonnen, die deugden konden worden; schoon hij noch haar ongeloof deelde, noch voor hare afgoden knielde, daarin was hij haar zoon, al scheen hij dan ook haar bastert, dat hij zoo min als zij zelve tot gelooven konde komen, en niet eenmaal den weg kende, die leidde tot de bron van het geloof; dat hij een' zulken weg niet gebaand achtte; dat hij wel behoefte had aan ruste, maar de grazige weide niet kende, waar ze te vinden was, en naar dat onbekende niet eenmaal zocht. Hij berustte in de troostelooze gedachte, dat het er niet was! En daarom waren die levensbekentenissen zoo diep somber en zoo drukkend zwaarmoedig! En daarom vond het leed, dat hij nu nog lijdende was, hem in den grond niets sterker en niets kalmer, dan de eerste stoot van het ongeluk, waaronder hij het eerst bloedde; en daarom hadden de prikkels der smart nog voor hem alle hunne scherpte, al schoot zij ze nu op uit eene vereelde borst; ach! ze drongen toch door!

Levensbekentenissen als deze doet men niet, of men moet met het leven hebben afgerekend, en als men ze doet aan een' mensch, is dat wel het bewijs, dat men met dien mensch het laatste woord heeft te spreken! daar zijn maar zeer weinigen, die het gezigt kunnen verdragen van hen, voor wie ze hunne smart en hunne schuld hebben blootgelegd.

En D'AUBIGNY deed die bekentenissen aan zijne dochter, aan DIANA! Was het, omdat hij tot eenig uiterste dacht te komen, een uiterste van scheiding voor eene wijle of voor altoos? Wachtte hij een beslissend oogenblik, waarin hij dat besluit zou moeten nemen, of geloofde hij, dat dezelfde schok, die dit kind het hart zoude breken, hem het hart zou doen ophouden te kloppen; dat hij sterven zou bij DIANA's zielewee, als het waar zoude zijn, en zij het weten moest, dat de markies met haar een spel had gespeeld, zoowel als met alle andere vrouwen, al was het dan een ander spel geweest? en zou dit haar dan moeten voorbereiden voor het ergste, alsof de wijze, waarop ze dan haren vader zou moeten zien, niet ook het ergste zou kunnen heeten? Hoe het zij, met dit te schrijven had FRANÇOIS D'AUBIGNY eenig gewigtig oogmerk; dat was duidelijk, want kennelijk kostte het hem veel.

Op eens als door eene smartelijke gedachte getroffen, stond hij op, doorkruiste zijn vertrek met groote schreden, en bleef eindelijk voor een der vensters staan, met de hand de zijden damasten gordijn opligtende, als wilde hij in de stilte van het

nachtelijk natuurtooneel of in de helderheid van den sterrenhemel eene schuilplaats zoeken tegen de drukkende overmagt zijner pijnlijke gewaarwordingen; maar naauwelijks had hij naar buiten gezien of hij uitte een' schellen kreet:

Brand! in het paviljoen! hemel! en die arme vrouw, die daar slaapt! En met zoo veel ijlende snelheid als zulk een schrik en zulk eene gedachte konden ingeven, liep hij zijn vertrek uit, een' trap op, eene vestibule door, en had in weinig minuten den afstand doorrend, die *Chanteloup* scheidde van het paviljoen, van verre gevolgd door een deel zijner bedienden, die hij ter loops had gewekt, en die ademloos zijne vaart trachtten te volgen. De onrust van D'AUBIGNY was geene ijdele; de brand was juist aan dien kant van het lusthuisje, waar de baronnes was gehuisvest, en rook en vlam schoten uit door de vensters van dezelfde verdieping, waar zij sliep. De trap, die derwaarts voerde, was nog onbeschadigd; haastig beklom dien D'AUBIGNY; walm en hitte verstikten hem reeds de stem bij het naderen van het vertrek; en toen hij er voor stond, vond hij de deur open, de meubelen verzengd, schroeijend of in laaijen vlam, naar de eigenschap hunner stof; de vensterruiten knapperend onder de vlammen, en over dit alles een' digten sluijer van walm en rook, die hem belette iets met juistheid te onderscheiden.

'Als zij zich niet gered heeft, is zij verloren! Mijnheer! mijnheer! ga niet verder,' riepen de bedienden verschrikt, ziende, dat D'AUBIGNY het vertrek wilde binnengaan; en ziende dat hij niet luisterde, in dit beslissend oogenblik zijn verlies meer vreezende dan zijne gramschap, omringden zij hem eenparig en hielden hem af van eene volstrekt wanhopige poging.

En FRANÇOIS liet zich terughouden; hij scheen als verstompt, als in verbijstering, en van zijn' eigen' wil geen regte bewustheid te hebben. Hij uitte geen woord van schrik of van medelijden, maar zijne gelaatstrekken drukten een' afschuw uit en eene verwildering, die aan krankzinnigheid grensde.

De brand, die in dit vertrek of in het aangrenzend zijnen oorsprong scheen genomen te hebben, als bleek uit de snelle en geheele verwoesting, had ook andere kamers in dezelfde rigting aangetast; de kleine bibliotheek zelfs was niet meer te redden; maar een verwulfde gang van stukadoorwerk, die dezen vleugel verbond met het midden van het gebouw, was geheel vrijgebleven, en door dezen voerden JERÔME en een paar anderen hunnen meester naar die zekere eetzaal, en *rotonde* gebouwd, waarvan voorheen wel eens gesproken is. De ove-

rigen deden het hunne om den brand te blusschen. Zoodra D'AUBIGNY tot bewustheid terugkwam, vroeg hij naar den eenigen bediende, die in het paviljoen woonde, en wat er van dezen geworden was?

Men antwoordde hem, dat PIERRE sinds lang werkzaam was bij het redden en bergen van sommige meubelen van prijs; daar hij gehuisvest was in de gelijkvloersche verdieping, had de verwarring daar boven hem niet in zijnen diepen slaap gestoord, maar had men hem moeten wekken, en zelfs nog met moeite.

'En GERMAIN?' vroeg D'AUBIGNY met een' zekeren afschuw, die bewees, hoe de gedachte aan dezen al het lijden zijner verbeelding op nieuw verlevendigde.

'GERMAIN is nergens gezien,' werd hem geantwoord.

De overtuiging, dat die twee menschen, die zich aan zijne gastvrijheid hadden vertrouwd, de slagtoffers waren geworden van zijn onbarmhartig stelsel van afsluiting, greep D'AUBIGNY aan met zulk eene magt van berouw en medelijden, dat het hem onmogelijk werd langer in een huis te vertoeven, dat hij hun als tot kerker had gegeven, een' kerker, waarin ze waren omgekomen; hij gaf niet eenmaal bevelen tot verder behoud van hetgeen de vlammen nog hadden gespaard; geheel tegen zijne gewoonte, liet hij alles aan anderen over, en hij verliet als een vlugtende zijn sierlijk lusthuis, met de geheime hoop, dat het tot een' puinhoop mogt instorten. Buiten gekomen, werd zijne aandacht getroffen door een zacht gekreun digt bij hem; hij blijft staan. Het weifelend maanlicht en de flikkerende gloed, die bij wijlen de uitschietende vlam heenwerpt over de omringende voorwerpen, geeft hem gelegenheid den lijdenden persoon aan te zien en te herkennen. Het was GERMAIN. Hij spreekt hem toe, maar de ongelukkige doet eene poging tot vlugten, eene poging, die wel zeker wanhopig was, want reeds de poging, om zich op te heffen, doet hem uitgeput neêrvallen op het grasperk. FRANÇOIS knielt bij hem neêr, en tracht zijn hoofd te ondersteunen met den arm. GERMAIN klaagt van pijn; hij is zwaar gewond, in de zijde aan de armen, aan de beenen, overal; zijne kleederen vallen bij de eerste aanraking als vermolmd uiteen; ze zijn verzengd.

'GERMAIN, arme GERMAIN! hoe toch hebt gij u gered?'

'Ik ben uit een raam gesprongen op het terras, en dat had evenzeer mijn dood kunnen zijn!'

'Arme jongen! gedankt zij den hemel, dat *gij* ten minste gered zijt!'

‘Neen, mijnheer! wees gij daarover niet verheugd; want ik had den dood verdiend, en ik ware liever gestorven, dan nu nog goedheid van u te ondervinden.’

‘Hoe zoo, GERMAIN! gij zijt toch niet oorzaak van dat onheil?’

‘Ik geloof het wel! en nu, mijnheer D'AUBIGNY! doe u zelve regt over mij, en laat mij hier omkomen.’

‘Dat zal niet gebeuren, vriend GERMAIN! Maar zeg mij, hoe gij meent, zooveel tegen mij misdaan te hebben; gij *gelooft* oorzaak te zijn van den brand; gij *gelooft* het slechts; gij weet het dus niet zeker; het was dus niet opzettelijk!’

‘Eigenlijk wel! maar het was niet zoo erg gemeend. Dat komt van dat drinken; ze hebben mij te veel wijn gegeven; ik was bedwelmd; ik wist niet wat ik deed; ik wist niet meer wat ik doen moest; ik ben zeker in slaap gevallen, en daardoor is het erger aangekomen, dan het plan was.’

‘Een plan, GERMAIN! het plan om het lusthuisje in brand te steken?’

‘Neen, neen! mijnheer D'AUBIGNY! het was maar om eene kleine opschudding te maken, eene kleine verwarring, opdat men de baronnes....’

‘Hemel, ja! ik kon haar een oogenblik vergeten; wat kan er van haar zijn geworden!’

‘Ze is zeker nu al gered!’

‘Hoe gered?’

‘Wel door den ander!’

‘Wat ander, wie?’

‘Wel den markies zelf, of zijn' vriend, of een' van hen!

GERMAIN! gij spreekt als een ijlende; daar komen een paar van mijne lieden; zij zullen u naar *Chanteloup* brengen en u verzorgen, en als gij bij uwe volle bewustheid zult zijn, zal ik u nader ondervragen. Maar doe uw best, mij dit ééne te zeggen: kan de baronnes gered wezen?’

‘Toen ik uit het venster sprong, was alles rondom het huis nog doodstil; maar zoo straks, terwijl ik hier lag, en terwijl gij zelf gekomen zijt, heb ik de heeren zien komen, heb ik hen de touwen ladder zien aanbrengen voor de slaapkamer der baronnes, en, als ze haar gered hebben, moeten ze nog niet ver zijn.’

‘Ik wil mij overtuigen, dat die man waarheid spreekt, want hij spreekt niet als in waanzin, schoon zijn verhaal zoo vreemd klinkt alsof het dit ware,’ dacht FRANÇOIS, en GERMAIN overgevende aan de zorg van een paar knechts, nam

hij hun eene der fakkels uit de handen, deed zich volgen door JERÔME en een' jonger man, en begon zijn onderzoek in het kleine park. Reeds terstond bleek het niet zonder vrucht. Voetstappen, ingedrukt in het witte vochtige zand der lanen, die anders onbetreden bleven, maakten het reeds tot zekerheid, dat vreemde mannen daar waren binnengedrongen; bij het omzwenken van eene tweede laan, hoorden zij lieden beraadslagen over het pad, dat gevolgd diende om uit het park te komen, en wel juist op dat punt, waar een hunner verklaarde, dat de boot moest liggen, die hen van het eiland zou voeren, en onder die stemmen door, het zachte smeeken van eene vrouw, dat men haar laten zoude, dat men haar niet mogt wegvoeren.

'Het is de baronnes,' riep FRANÇOIS luid en als met een' vreugdekreet, 'nu schielijk hen na, om te weten, wie dit stuk drijven!'

Maar het was gezegd, dat hij dat *niet* weten zoude; want zoo haast die lieden het fakkellicht zagen, zoo haast ze berekenden, dat ze vervolgd werden, en welligt door sterkeren en meerderen dan zij zelve, zoo haast de hoop op hulp de baronnes moed gaf tot een' tegenstand, dien ze vroeger toch vruchteloos had geacht, lieten de laffe schakers hunne prooi varen; de man, die de jonge vrouw in zijne sterke armen had gevat, en als met ijzeren boei had omgeven, gaf plotseling hare poging tot loswringen toe, en liet haar nederzinken op den grond, die gelukkig een bodem was van gul en mollig zand. FRANÇOIS liep schielijk toe en hief haar op; door de hevige aandoeningen van schrik, die zij moest hebben doorgestaan, reeds geschokt, was ATHENAÏS door de haastige tuimeling, die men haar deed ondergaan, als bewusteloos neêrgezonken; maar schoon zij eene belemmering voelde in het spreken en zelfs in het denken; schoon ze de kracht miste om zich op te heffen, en als eene verlamming voelde in alle hare ledematen; zij zag en zij hoorde, zij hoorde toch D'AUBIGNY, toen hij tot haar kwam met hartstogtelijke vreugd, en uitriep: 'Gered, gered! God zij gedankt!' en zij zag, terwijl hij haar snel en met drift ophief van den grond, hoe daar twee groote tranen langzaam ontgleden aan zijne oogleden, sinds zoolang dat vocht ontwend.

Zij hoorde het en zij zag het; maar zij kon door geen woord haren dank uiten; zij wilde de oogen ten hemel heffen, als om dezen te danken voor het medegevoel, dat zij vond; maar zij sloten

zich slechts tot eene geheele bezwijming. D'AUBIGNY haastte zich zoo veel te meer, haar weg te dragen, om te schielijker hulp te kunnen toebrengen. Zonder aan iets te denken, dan aan de verpleging der ongelukkige jonge vrouw, die hij haar had toegezegd, bragt hij haar het kasteel binnen, in de eerste kamer, die hij openvond en verlicht, zonder te denken aan zijne vaderlijke zorgen voor de rust van zijn kind, of liever, zoo hij een oogenblik aan DIANA dacht... die sliep immers verre van dáár, en eer het ochtend werd.... O! maar eer het ochtend werd, zou hij zijne maatregelen hebben genomen, om alles te verhoeden wat hij noodig achtte. Doch wij weten, dat DIANA niet had geslapen, evenmin als hij zelf, en dat ze dus al zeer spoedig, door het ongewone gerucht in het kasteel gewekt uit hare gepeinzen, opmerkzaam was geworden, daarna ongerust, en eindelijk, die onrust niet meer kunnende dragen, haar vertrek had verlaten en naar dat van haren vader was geijld, en hem niet had gevonden; toen was hare onbestemde vreeze tot doodelijken angst gestegen; onder den invloed van dezen schelde zij; niemand kwam, zelfs niet hare vrouwen, die in ontsteltenis en uit nieuwsgierigheid mede waren heengegaan naar de plaats van den brand; zij ijlde van kamer tot kamer, doorkruiste gangen en zalen, en was op het punt, om ook zelve weg te gaan uit het verlaten kasteel, toen men op eens den verminkten GERMAIN binnenbragt in het vertrek, waar zij zich bevond.

Gelukkig kende zij GERMAIN niet en kon hem dus ook niet herkennen voor den kamerdienaar van D'ARMENTIÈRES; maar reeds het zien van een' vreemde in zulk een' toestand ontstelde haar hevig; de twee bedienden, die hem hadden binnengevoerd en op eene sofa neêrgelegd, verlieten hem spoedig, om verkwikkingen te halen en al hetgeen ter zijner verpleging noodig kon zijn; en dus alleen gebleven met dien vreemde, greep DIANA den moed der barmhartigheid en van het medelijden, waarmede ook de zwakste gesterkt wordt in zulke oogenblikken de zwakste wel het eerst.... Zij naderde den ongelukkige en vroeg: ‘wat hem deerde en wat zij voor hem doen kon?’ GERMAIN antwoordde kort en onvriendelijk. Nu hij wat bekomen was van de verdooving van zijnen val, deed de pijn zijner kneuzingen en wonden zich meer levendig gevoelen, en de vreugd, dat hij uit zulk een gevaar het leven had gered, werd zeer getemperd door de beschaming, dat hij er zelf de oorzaak van was; door den spijt, dat hij het aan D'AUBIGNY had bekend, en door de overtuiging, dat hij, ondanks dat alles, nu geheel van diens

goedheid afhankelijk werd. Maar juist het weinige, dat hij zeide, gaf de arme DIANA eene brandende begeerte, om meer te hooren; zij was beginnen te vragen uit mededoogen; zij ging voort te *ondervragen* uit eene angstige belangstelling, die behoefte had te weten; want op hare vraag, wie hij was, had hij zóó geantwoord, dat hij op eenmaal hoop en twijfel in haar hart had wakker gemaakt. ‘De kamerdienaar van den markies!’ maar dan moest immers GASPARD in de nabijheid zijn, misschien zelfs wel in het paviljoen! Waarom was hij daar, waarom verborgen voor haar? O! zij moest meer vragen, zij moest alles weten, de gansche waarheid, al moest zij ook hooren, dat haar vader haar had misleid! en zoodra zij hem eene teug frisch water had zien reiken, die hij morrend en smachtend had begeerd, vond zij hem ook meer gestemd haar te antwoorden, en binnen weinige minuten wist zij de gansche waarheid van zijn verblijf in het kleine lusthuis. Ongelukkig was hetgeen hij voor de waarheid hield, of wat hem waarheid moest schijnen, juist de meest valsche en onware voorstelling van hetgeen werkelijk was; en daar hij nog daarenboven, in plaats van het duistere duister te laten, dat liever verklaarde uit het licht zijner eigene gissing, dan zijne onwetenheid te bekennen, was de arme jonkvrouw, naar zij meende, plotseling op het vreesselijkst ingelicht over het verraad van den markies. Hoe zij dat alles aanhoorde en toch luisteren bleef met eene zulke stoïsche vastheid, begreep zij zelve niet; misschien was het wel eene soort van oogenblikkelijke verstomptheid uit de overmaat van smart en bitterheid zelve, die op haar viel; ze had niet eens tranen, ze vond niet eens de verruiming van een' zucht; alleen stond zij marmerkoud en marmerbleek, met glasachtig strakke oogen toe te luisteren, en bleef zoo staan, toen de man zijn verhaal, vol jammer en bedrog, reeds lang had geëindigd.

‘Mejufvrouw! daar is de wondarts; gij moet van hier gaan,’ zeide zachtkens een jonge man, die nieuwelings op *Chanteloup* in dienst was.

Zij schudde alleen het hoofd en bleef staan.

De heelmeester zelf begon haar toe te spreken; het was of ze niet verstond; het was of zij niet begreep; ze vatte de hand van GERMAIN en bleef die krampachtig vastklemmen; daar kwam FRANÇOIS D'AUBIGNY binnen, den arm heengeslagen om de jonge barones, die hij als een' ligten last voortdroeg.... daar kreeg op eenmaal DIANA's oog leven en gloed; 't was of ze zag voor het eerst, of ze plotseling begreep en raadde; maar de

gloed, die lichtte uit haar oog, was die van eene hartstogtelijke smart, van iets bitterders dan smart, van den waanzin der jaloezij, en wat ze begreep, was de zekerheid van hetgeen ze nog had betwijfeld.

Met twee groote vaste stappen - het waren bijna sprongen - de pijnlijke sprongen van eene gewonde ree - stond zij voor haren vader en voor ATHENAÏS, die hij zachtkens steunde, terwijl hij rondzag naar eene plaats, om haar ruste te geven; en met den uitroep: ‘Dat is zij! dat is de baronnes! dat is zij, die hij lief heeft! het is FLORIDE! het is FLORIDE!’ zonk zij aan hunne voeten neêr, als uitgeput en als magteloos na de overspanning van den hartstogt.

FRANÇOIS, die haar dáár niet had kunnen wachten, en die zich geheel had bezig gehouden met ATHENAÏS, had haar niet opgemerkt vóórdat zij aan zijne voeten nederstortte, en op dat gezigt stiet hij de arme barones van zich, als vergat hij, dat zij zijne hulpe noodig had, en dat hij haar zijne bescherming had toegezegd.

Maar ATHENAÏS was door den schellen, snerpenden kreet van DIANA tot zich zelve gekomen en tot bewustheid van haren toestand, tot de bewustheid van al wat daar beschamends voor haar in zijn kon en pijnlijks voor de anderen; zonder een woord uit te brengen, waggelde zij naar eenen stoel, en de oogen bedekkende met de handen, schreide zij eene wijle luid en smartelijk. FRANÇOIS D'AUBIGNY stond een oogenblik radeloos tusschen die twee vrouwen, van wier wederzijdsch lijden hij de mate kon peilen, terwijl hij er geen aasje aan verminderen kon, zelfs al had hij daarvoor zijn leven willen offeren; maar eensklaps bedacht hij, dat hij in 't eind DIANA niet had opgevoed met zoo veel zorge en met zoo veel zelfverloochening, dat hij haar niet had heengeleid door het leven met zoo veel behoedzaamheid, door zoo vele levensondervinding voorgelicht, om haar nu bij de eerste groote beproeving van het leven dus te laten zinken, en dat hij zich zelf moest wezen, of liever, als altijd, *schijnen* wat hij niet was, zou hij haar steun kunnen zijn.

Zijne oneindige teêrheid, zijnen diepgaanden angst dus verbergende onder strengheid, hief hij haar niet op maar sprak alleen: ‘DIANA! mijne DIANA! dat is lafheid, dus neêr te buigen onder het leed; ik heb het u immers gezegd, dat de menschen u bedriegen zouden, en gij hebt mij toen niet geloofd; neem dan toch de eerste harde les, die het noodlot u zelf geeft, met die onderwerping aan het onvermijdelijke, die ik u al-

tijd heb zien oefenen, en waarin de wijsheid bestaat van den ongelukkige en de deugd van den zwakke. Ik heb het u immers gezegd, dat iedere aanraking met hetgeen ze de wereld noemen, u pijn zoude geven, en dat er geene ruste is dan aan het hart van uwen vader.'

Reeds had de jonkvrouw zich onder zijn spreken langzaam opgerigt; tweemalen hadden zich hare lippen geopend, om een zacht: 'Ja, mijn vader!' uit te stamelen, en nu hij zijne armen uitstrekte, als om haar die schuilplaats te bieden, wierp zij zich daarin met een' zachten kreet en verschool zich als aan zijne trouwe borst, met eene zekere schuwheid heenziende naar de baronnes.

'Geloofd zij den hemel!' dankte FRANÇOIS in zijn harte, 'zij zal niet bezwijken aan dezen hartstogt en zij blijft nu de mijne!'

(*Het vervolg in een volgend Nommer.*)

Noord-Amerikaansche Schetsen.

De kinderdief.

- Ja, het is een verheven, ik zou haast zeggen een vreesselijk schouwspel, die eindelooze wouden, honderden en duizenden mijlen lands met hun nachtelijk duister bedekkende. Hoe menige angstkreet mag daarin hebben geklonken, door geen menschelijk oor vernomen! Hoe menige gruweldaad, voor wier naam het sterkste mannenhart zou terugbeven, mag wel onder hun sombere schaduw gepleegd zijn! Het is alsof de ontzettende natuur hier ook ontzettende misdaden moest doen geboren worden! Nog heden wordt mij het hart als toegeschroefd, als ik dat tooneel herdenk. Ja, de werkelijkheid is dikwerf ijsselijker, dan de gloeijendste fantasie ze zich kan verbeelden!

Vanwaar komt het toch, dat de goddelijke vonk, die in den mensch woont - zijne rede - zoo zelden tot zijn hart vermag door te dringen, terwijl de duivelsche - zijn lust in het kwade - het zoo geheel en al inneemt? Ik heb dikwerf

over het zonderlinge karakter nagedacht, dat ik destijds ontmoet heb; maar hoe langer ik er over denk, hoe minder ik het begrijp.

Deze gedachten werden onwillekeurig tot woorden, toen wij, den *Missisippi* afzakkende, op de hoogte van *Hopefield* waren.

Hopefield is een kleine plaats op den westelijken oever van den *Missisippi*, omstreeks zeshonderd mijlen boven *New-Orleans*, en vijfhonderd beneden den mond van den *Ohio* - met vijftien huizen, waarvan er twee met den weidschen titel van logement en magazijn pralen, omdat er *whisky* getapt wordt, en men er een paar dozijn messen en vorken, eenige bonte katoenen doeken - potten en pannen - kruid, lood en tabak te koop vindt.

Het plaatsje levert weinig belangrijks op; toch waren de blikken van ons geheele reisgezelschap met eene zigtbaar pijnlijke aandoening op de blokhutten en de daar achter staande hemelhooge *Cotton*-boomen gevestigd.

Ik stond met vriend RICHARDS en het aanzienlijkste gedeelte van het gezelschap op het achterdek, toen eene jonge vrouw eensklaps haar kind van den arm der achter haar staande negerin nam en het met krampachtige drift aan den boezem drukte.

'En leeft hij nog, de arme vader?' vroeg bevend een tweede.

Allen zwegen.

'Gij hebt hem immers gezien?' hernam RICHARDS na eene poos.

'Ja.'

Vol nieuwsgierige verwachting rigtten de oogen van het gezelschap zich op mij, en ter voldoening aan den algemeenen wensch, verhaalde ik het volgende:

Het was in het begin van December van het jaar 1825, dat ik even als nu den *Missisippi* afzakte. Op de hoogte van dit zelfde *Hopefield* stiet een der raderen van onze stoomboot tegen een *Sawyer*[1] en werd verbrijzeld; eene omstandigheid, die ons noodzaakte bij het stadje aan te leggen.

Ons gezelschap bestond uit tien dames, even zoo veel jonge lieden en eenige bejaarde heeren. Op eene Missisippireis is, als gij weet, niets meer welkom dan de gelegenheid tot eenen uitstap naar het binnenland, en daar wij in het onbeduidende

(1) *Sawyers*, lange boomstammen, die, door den stroom medegevoerd, met het eene einde in den modderigen grond vastgeraakt zijn, terwijl het andere, schuins naar boven staande, onder den waterspiegel heen en weder gedreven wordt en voor de vaartuigen zeer gevaarlijk is.

plaatsje niets te doen hadden, zoo vond het voorstel van eenige onzer reismakkers, om een jagtpartijtje in de bosschen te ondernemen, algemeenen bijval.

De zoon van een' der Hopefieldsche *whisky*-tappers had aangeboden om ons als gids te dienen. Wij namen ieder, behalve ons jagtgeweer, eene flesch wijn of cognac mede, als *prophylacticum* tegen de kwade uitwasemingen van den grond; onze gids werd met eene stevige ham en een' goeden voorraad *crakers*(1) bepakt, die de kapitein ons als algemeen eigendom uit de scheepsprovisie had afgestaan; en zóó uitgerust aanvaardden wij onzen togt, begeleid door de goede wenschen der dames, die ons een paar honderd passen ver in het bosch volgden.

Ik heb meermalen opgemerkt, dat een dieper doordringen in onze onmetelijke wouden zelfs den vrolijksten snapper stil maakt. Ook bij deze gelegenheid vond ik de juistheid dier opmerking weder bevestigd. Was het de diepe ernst, die in de schemering van deze wildernis heerschte - was het de plegtige stilte, die alleen door onze voetstappen of het ruischen van vallende bladeren gestoord werd, - of had de kolossale grootte der boomen, die zich met hunne reusachtige stammen ten hemel verhieven, op de fantasie mijner reismakkers gewerkt - genoeg, de meesten hunner - noordlanders, die nooit verder dan *Albany* of de *Saratoga*-bronnen waren gekomen - waren eensklaps ernstig, ja schier somber geworden. Het loof van den cottonboom, dien reus der zuidwesterwouden, had reeds den valen herfsttint aangenomen; slechts enkele zonnestralen verhelderden nu en dan de geelgroene kleur, en waar dit het geval was, deed de weêrkaatsing daarvan een tooverachtig schemerlicht ontstaan, dat ons allen in eene zonderlinge stemming bragt. De wortels en struiken, die twintig voet lang van de boomen nederhingen, getuigden tevens van de geweldige kracht der rivier, die niet zelden hare golven twintig tot dertig mijlen ver ter wederzijden over de oevers uitstort en dan naar eene eindelooze zee gelijkt. Hier en daar vonkelde nog eene *Magnolia* met hare hagelwitte bloesems, of eene *Catalpa* met den *Ficus Indicus* en zijne lange bladen en komkommervormige vruchten, waarop schitterende *Redbirds* of *Perrekieten* dartelden.

Terwijl een paar Bostonsche kantoorbedienden in elke struik

(1) *Crakers*, kleine, ronde beschuiten, vooral in *Boston* om hunne voortreffelijke qualiteit beroemd.

een verscheurend dier zagen, en zeker reeds tienmaal hun geweer op een' monsterachtigen beer of panther aangelegd hadden, tot niet gering vermaak van onzen gids, die hunne zotte vragen met de hoogheid van een' echten achterboschman[1] onbeantwoord liet, waren wij, na een goed uur gemarcheerd te hebben, aan een lang en vrij breed moeras gekomen, dat, door de overstroomingen der rivier gevormd, zich omstreeks vijf mijlen ver van het Noorden naar het Zuiden uitstrekte, en in 't midden waarvan men eene lichtgroene breede streep helder water zag. De westelijke oever daarvan was met *palmetto* bedekt, de gewone schuilplaats van herten, beeren en zelfs van panthers. Hier was eigenlijk het doel van onzen togt.

Wij verdeelden ons terstond in twee partijen; de eerste met den gids, aan wien wij de zorg voor de Nieuw-Engelschen opdroegen, moest den noordkant van het moeras omtrekken, terwijl wij voornemens waren den tegenovergestelden weg in zuidelijke rigting te volgen. Achter het moeras moesten wij elkander weder ontmoeten op een pad, dat door een wild en digt begroeid plantsoen van wilde pruimboomen en honig-acacias liep. De aanwijzingen die wij kregen waren op achter boschmanstrant vrij onbepaald; maar door veel te vragen, zouden wij waarschijnlijk onzen gids nog meer in de war gebragt hebben, en zoo scheidden wij dan van elkander, op onze gezonde zinnen en op de zakkompassen vertrouwend, die eenigen van het gezelschap bij zich hadden. Als gezegd is, de zuidelijke rigting was ons te beurt gevallen. Aan het uiterste einde van het moeras moesten wij westwaarts optrekken, en dan langs het *palmetto*-veld de noordelijke rigting volgen.

Tot hiertoe hadden wij, met uitzondering van een paar vlugten wilde duiven en van eenige eekhorentjes, niets gezien dan slangen, die zich nog in de laatste stralen der zon koesterden: *koningsslangen*, met hare bontkleurige ringen schitterende; *mocassinslangen*, die bij onze nadering met logge bewegingen onder eenen hoop bladeren wegkropen; of eene *stierslang*, die zich langzaam tegen ons oprigtte, vertoonden zich nog hier en daar - een zeker teeken, dat de winter nog vrij ver verwijderd was.

Na verloop van een tweede uur waren wij aan het zuidelijke uiteinde van het moeras aangekomen; wij wendden ons

(1) *Backwoodman*. Voorheen werden allen, die aan de overzijde van het *Alleghany*-gebergte woonden, zóó genoemd. Tegenwoordig geeft men dien naam aan de volkplantingen in de nieuwe *territoriën*.

noordwaarts, het water aan de regter- en het *palmetto*veld aan onze linkerhand houdende. De grond waarop wij gingen was hard en met gras begroeid, dat ons tot aan de enkels ging; maar onmiddellijk daarnaast begon het moeras, zoodat ons geen andere keuze bleef, dan om ons door het rietveld eenen weg te banen of door den modder te waden. De oevers van het moeras of meir waren met hooge cederboomen begroeid, die vier of vijf voeten diep in het water stonden en hunne verheven kroonen in het stille watervlak spiegelden.

Eene korte poos stonden wij stil en bewonderden het schilderachtige tooneel. De breede waterstreep strekte zich uit als een onafzienbaar satijnen lint; de geringste beweging der bladeren werd in den waterspiegel teruggekaatst; nu en dan verhief zich een onmerkbaar windje, dat zacht door de boomen en het *palmetto*-veld suizelde en het meir met naauw zigtbare golfjes rimpelde. Over het water zelf lag een heldergroene tint; in de kleine inhammen zag men zwanen, pelikanen en wilde ganzen, die zich in de zon koesterden en hare vederen plozen, om zich voor de winterreis gereed te maken, en die ons tot op twintig passen afstands lieten naderen, om dan eensklaps met luid gedruisch haar heil in de vlugt te zoeken.

Wij hadden onzen lastigen weg een goed eind vervolgd, toen eensklaps een langzaam maar geregeld op elkander volgend kraken in het *palmetto* onze aandacht trok. Voorzigtig stonden wij stil; het kon een hert, een panther of ook een beer zijn - waarschijnlijk het laatste. Wij onderzochten onze geweren, spanden den haan en drongen eenige stappen verder door, hoorden een dof gebrom en onmiddellijk daarna eenen sprong en een gedruisch en gekraak, dat weldra in de tegenovergestelde rigting verdween. Een onzer makkers, die nog nooit op eene beerenjagt geweest was, drong, zoo snel hij kon, door het *palmetto*-veld henen, zoodat wij hem spoedig uit het oog verloren. Intusschen hadden wij tot ons leedwezen geene honden; en na een half uur zoekens, gedurende 't welk wij nog éénmaal iets opgejaagd hadden, begonnen wij te begrijpen, dat wij waarschijnlijk met ledige handen zouden moeten terugkeeren. Ook werd het tijd om het bepaalde *rendezvous* op te zoeken, te meer daar de teruggekeerde beerenvervolger ons berigtte, dat de westelijke rand van het *palmetto*-veld met een schier ondoordringbaar bosch van wilde pruimen appelboomen en acacia's omzoomd was, waarin weg noch steg was te vinden.

Weldra overtuigden wij ons van de juistheid van zijn relaas. Wie ooit in zulk eene wildernis geweest is, zal zich kunnen voorstellen, in welke verlegenheid wij ons bevonden, daar reeds vier van de ons toegestane acht uren verloopen waren. Er scheen niets anders op te zitten, dan langs denzelfden weg terug te keeren. Eer wij echter daartoe overgingen, besloten wij nog eene poging te doen om het pad te vinden, en verstrooiden ons tot dat einde in verschillende rigtingen.

Ongeveer een half uur lang waren wij zoo door struiken en doornen heengekropen, toen een luid hoezee! ons verkondigde, dat het pad gevonden was. Wij sprongen den makker, die deze ontdekking gedaan had, achterna, maar zagen in plaats van het pad - eene koe. Ook deze vonst namen wij met pligtmatige dankbaarheid aan; alleen moest nog de vraag beslist worden, of het eene zwervende koe, dan wel eene geregeld elken avond naar huis gaande fatsoenlijke koe was. Een knappe Ohioër loste het vraagstuk op, en toonde ons aan dat zij nog dezen morgen gemolken was. Ook van de meer belangrijke taak om haar tot het naar huis gaan te bewegen, kweet hij zich tot ons aller genoegen, door de lading van zijn geweer in of nabij den staart van het dier af te schieten. Het arme beest deed een' geweldigen sprong en rende toen door het kreupelbosch, alsof het door een' zwerm dolle honden vervolgd werd, en wij het achterna. Het scheen goed met de wildernis bekend te zijn; want weldra bereikten wij het pad, hetwelk naar ons *rendezvous* leidde.

Onze schreden werden nu langzamer, en wij volgden op ons gemak het spoor der koe. Naauwelijks hadden wij eene mijl afgelegd, of wij ontwaarden op eenigen afstand eene plaats, waar het daglicht helder doorscheen, 't geen ons deed vermoeden, dat wij ons in de nabijheid eener uitgestrekte landontginning bevonden. Kort daarop zagen wij omheiningen en maïsvelden, en eindelijk op den achtergrond een woonhuis, uit ruwe boomstammen opgetrokken, welks rookende schoorsteen ons de zekerheid gaf, dat wij hier eenen achterboschman zouden vinden. Het huis lag vreedzaam op de helling van een' zacht opklimmenden heuvel. Het was met *clapboards* of dakschalen gedekt, en had in den rug eene schuur met ap- en dependenties, als men gewoon is bij welgestelde achterboschplanters te vinden. Perzikboomen bedekten de buitenwanden van het huis; groepen van *Papaws* stonden er voor, en het geheel leverde een allerliefst landelijk tooneel op.

Toen wij over de omheining klommen, kwamen een paar bulhonden met wijdopgesperden muil op ons af. Wij trachtten de woedende dieren af te weren, toen een man uit de schuur te voorschijn trad, maar terstond weder daarheen terugkeerde. Een paar sekonden later kwam hij andermaal te voorschijn, gevolgd door twee negers, die dezelfde koe, welke wij tot een' zoo overhaasten terugtogt genoodzaakt hadden, bij de horens achterna trokken. Wij groetten den man met een: ‘goeden morgen!’ Hij gaf geen antwoord, maar mat ons met een' koelen somberen blik. Hij was groot, gespierd en breedgeschouderd, zijn gezigt vol uitdrukking, maar ongemeen somber, bijkans terugstootend. Er was iets onrustigs, iets ongestadigs in den man, dat zag men bij den eersten oogopslag.

‘Heerlijk weder van morgen!’ sprak ik, nader bij den man tredende.

Geen antwoord. Hij hield de koe bij de horens vast, en staroogde op den staart van het beest, waarvan enkele droppels bloed afzijpelden.

‘Hoever is het van hier naar *Hopefield*?’ vroeg ik.

‘Ver genoeg om het nooit te bereiken, als gij op mijne koe jagt gemaakt hebt;’ antwoordde hij op dreigenden toon.

‘En zoo wij dat al gedaan hebben, dan zult ge toch, hoop ik, geen kwaad van ons denken? Het was een bloot toeval.’

‘Een zonderling toeval. Men pleegt niet op koeijen te schieten, als men niet van zins is eens ander mans vleesch te eten.’

‘Ge denkt toch niet,’ nam de schuldige Ohioman het woord, ‘dat wij het op uwe koe gemunt hadden; wij, die niets anders bedoelden dan eenige wilde kalkoenen op onze stoomboot mede te brengen? Wij zijn passagiers van de *Feliciana*; een onzer raderen is op een *sawyer* aan stukken gestooten, en dat is de reden, waarom onze boot te *Hopefield* ten anker ligt en wij hier zijn.’

De man had met de gewone langdradigheid der Ohioërs de zaak uiteengezet; de achterboschman gaf intusschen geen antwoord en wij gingen naar het huis.

In de kamer vonden wij zijne vrouw. Ook in hare trekken lag iets sombers, hoewel niet in die mate als bij haren man. Bij haar scheen het meer stil verdriet, verkropte smart te zijn.

‘Kunnen wij ook iets te eten krijgen?’ vroeg ik de vrouw.

‘'t Is hier geen herberg,’ was het antwoord.

‘Ons gezelschap kan niet ver meer weg zijn,’ merkte

een onzer makkers aan. ‘Wij zullen hun het vereenigingssein geven.’

Met deze woorden deed hij eenige stappen naar den kant van een katoenveld.

‘Halt!’ riep de achterboschman, terwijl hij hem in den weg trad; ‘gij doet geen' stap verder, eer ik weet, waar gij vandaan komt.’

‘Waar ik vandaan kom?’ antwoordde onze reisgezel, een jong geneesheer uit *Tennessee;* ‘dat behoeft noch gij, noch iemand ter wereld te weten, die het op zulk een' toon vraagt.’ En met deze woorden schoot hij zijn geweer af.

De echo kaatste den knal zoo hevig en zoo majestueus uit het woud, 't welk de plantage omgaf, terug, dat de twee anderen zich insgelijks gereed maakten om hunne geweren af te schieten. Ik gaf hun echter eenen wenk om het niet te doen. Het kwam mij niet overtollig voor, dat wij op alle mogelijke gevallen voorbereid waren, hoezeer wij geenerlei ernstige bezorgdheid koesterden. Weinige minuten daarna werd er een schot gehoord, het antwoord op ons sein.

‘Maak u niet ongerust,’ zeide ik tegen den man; ‘onze vrienden hebben ons gehoord en zullen zoo aanstonds hier zijn. Wat uwe koe betreft, zult gij toch wel zooveel gezond verstand hebben, om te begrijpen, dat vijf reizigers geen jagt op iets zullen maken, dat hoegenaamd geene waarde voor hen heeft.’

Terwijl ik nog sprak, kwam onze tweede partij met den gids uit het bosch te voorschijn; deze laatste droeg twee vette wilde kalkoensche hanen. Hij groette den achterboschman als een' ouden bekende; maar er lag tevens in dien groet eene bescheidenheid en deelneming, die vreemd afstak bij zijne gewone lompheid en ruwheid.

‘Wel, *mister* CLARKE!’ sprak hij, ‘nog niets gehoord? 't spijt me zeer.’

De planter gaf geen antwoord, maar de barsche trek in zijn gelaat veranderde plotselings in zachter uitdrukking. Een traan, dacht mij, glinsterde in zijn oog.

‘*Mistress* CLARKE!’ sprak de gids tot de vrouw, die uit het huis trad; deze *gentlemen* hier zouden: gaarne wat te eten ‘hebben. Zij hebben genoeg gejaagd, dunkt mij; wij zijn van alles rijkelijk voorzien. Zoudt ge zoo vriendelijk willen zijn, van iets voor ons gereed te maken?’

De vrouw stond zonder een woord te spreken; de man

insgelijks. Beiden hadden iets onvriendelijks, iets terugstootends en afschrikkends, als mij nog nooit bij achterboschplanters voorgekomen was.

‘Wilt ge zoo vriendelijk zijn,’ herhaalde de gids, ‘van een kalkoen voor ons te braden, met wat ham en eijeren?’

Nog geen antwoord. De man hield steeds de horens der koe vast en de oogen stijf op den grond gevestigd, en de vrouw zag haren man aan.

‘Kom!’ sprak de jonge geneesheer, ‘wij kloppen hier aan eens doovenmans deur en verliezen maar onzen kostelijken tijd. Laten wij op een boomstam gaan zitten en onze ham en beschuit voor den dag halen.’

De gids gaf ons eenen wenk en trad nader bij de vrouw, tegen welke hij levendig sprak. Maar zij gaf taal noch teeken van zich.

‘Vrouw!’ zeide de doctor, ‘er moet iets met u of uwe familie voorgevallen zijn, dat u zoo aangedaan heeft. Wij zijn hier vreemd, maar niet gevoelloos. Zeg, wat deert u? Misschien is er een middel te vinden om u te helpen.’

De man keek op; de vrouw schudde het hoofd.

‘Wat is het?’ vroeg ik, nader tredende; ‘wat is het, dat u deert? De hulp komt dikwijls opdagen, als zij het minst verwacht wordt.’

Zoo veel zagen wij thans wel, dat hier iets buitengewoons en zeer smartelijks moest gebeurd wezen; kleinigheden zijn niet in staat om de zenuwen van deze forsche menschen zoo hevig aan te doen.

De vrouw nam, zonder een woord te spreken, den gids eenen kalkoen en de hammen af en ging in huis.

Wij volgden haar en traden de kamer binnen. Nadat wij rondom de tafel plaats genomen hadden, haalden wij onze flesschen voor den dag. De man bragt glazen en ging in een' hoek zitten. Wij schonken in en trachtten hem te bewegen om in den kring te komen, maar hardnekkig wees hij onze herhaalde uitnoodigingen van de hand. Eindelijk werden wij het moede, goede woorden aan hem te verspillen. Ons gezelschap bestond, als reeds gezegd is, uit tien jonge lieden. Twee flesschen waren reeds geledigd, toen onze stille gastheer eensklaps van zijnen stoel opsprong, aan de tafel trad en zeide:

‘*Gemmen*![1] ge moet niet denken, dat ik onbeleefd ben;

(1) Gentlemen.

maar ik moet u ronduit zeggen, dat ik in mijn huis geen leven verkies te hebben. Het is geen huis om er in te lagchen, dat verzeker ik u bij...'

En nadat hij zoo gesproken had, ging hij weder zitten, steunde het hoofd op de beide handen en verzonk weder in zijn vorige wezenloosheid.

'Neemt het ons niet kwalijk!' spraken wij; maar wij hadden inderdaad niet kunnen denken, dat onze vrolijkheid u beleedigen zou.

De man gaf geen antwoord en een half uur verliep onder gefluister en het maken van allerlei gissingen.

Eindelijk dekte een negermeisje de tafel. Na herhaald en dringend verzoek om aan onze tafel deel te willen nemen, zaten man en vrouw met ons aan. Hij nam nu een glas *cognac* en dronk het in ééne teug uit. Wij schonken het weder in; andermaal dronk hij het uit, en werd het wederom volgeschonken. Toen hij het derde glas gedronken had, slaakte hij een' diepen zucht; blijbbaar werd het hem ligter om het hart.

'*Gemmen*!' sprak hij, 'ge zult mij voor stuursch en ruw gehouden hebben, toen ik u aantrof nadat gij mijne koe gejaagd hadt; doch nu zie ik, wie ik voor mij heb. Maar al moest ik doodgeschoten worden - als ik hem ooit vind, dan wil ik hem ook een' kogel door het lijf jagen, en ik sta er u voor in, dat hij niet ten tweedenmale jongens zal stelen.'

'Jongens stelen?' vroeg ik; 'is uw een uwer negers ontstolen?'

'Een mijner negers, man? mijn zoon, mijn eenige zoon! mijn wettige zoon! Haar kind!' - op zijne vrouw wijzend - onze jongen is gestolen! Onze zoon, de eenig overgeblevene van vijf kinderen, die de koorts ons ontnomen had, die wij begraven hebben. Een jongen, zoo vlug, zoo handig, zoo sterk, zoo verstandig, als er ooit in deze achterbosschen geboren was. - Daar hebben wij ons nu neêrgezet in de wildernis, hebben dag en nacht gezwoegd, hebben moeite en gevaren doorgestaan, honger en dorst, hitte en koude. En voor wie? Hier zitten wij, alleen, verlaten, kinderloos, troosteloos, biddend en weenend, vloekend en jammerend. Niets baat ons; alles vergeefs. Neen, ik zal nog krankzinnig worden! Als hij dood was, - als hij daar ginds onder den heuvel bij zijne broeders en zusters lag, dan zou ik niets zeggen. God heeft hem gegeven, *Hij* heeft hem weggenomen! Maar op die wijs... Almagtige God!

De man stiet een' schreeuw uit, zoo vreesselijk, dat de vrouwen en kinderen der negers de deur kwamen binnenstuiven, en vorken en messen ons uit de bevende handen vielen. Wij staarden hem sprakeloos aan.

- ‘God alleen weet....’ ging hij voort, en zijn hoofd zonk op zijne borst. Doch eensklaps rigtte hij zich overeind en goot eenige glazen brandewijn naar binnen.
- ‘En hoe werd die vreesselijke roof gepleegd?’ vroegen wij.
- ‘De vrouw,’ sprak hij, ‘kan het u verhalen.’

Zij was van de tafel opgestaan en snikkend en huilend op het bed neêrgezegen. Het was inderdaad een hartroerend tooneel. De doctor sprong op en leidde haar zacht weder naar de tafel; wij hielden onze blikken op haar gevestigd, in bange verwachting van hetgeen zij ons verhalen zou.

‘Gisteren zijn het vier weken geweest,’ begon zij: ‘Mister CLARKE was in het bosch; ik was op het maïsveld, om het oog te houden op het volk, dat bezig was de airen in te zamelen. Ik bleef er vrij lang; de zon stond reeds op elf ure, en de morgen was zoo mooi als wij er zelden een in het Missisippidal hebben; en daar het volk, zoo als ge weet, liever niet dan al werkt, bleef ik er wat langer. Toen dacht ik, dat ik wel naar huis gaan mogt, om te zorgen, dat het volk zijn eten kreeg, en ging ook. Ik weet het niet - maar toen ik zoo door het land naar huis ging, was het alsof eene stem mij toeriep: “loop, wat ge loopen kunt!” en ik zette het op een loopen. Wat het was, weet ik niet, maar er viel mij iets op de leden, iets als een vreesselijke angst. Toen ik bij het huis kwam, zag ik CESI[1], onzen zwarten jongen, voor de deur zitten en alleen spelen. Maar ik had nog altijd geen erg in iets kwaads. Ik ging in huis en in de keuken, en toen ik zoo naar het een en ander rondkijk, valt mij op eens mijn' DOUGL[2] in. Ik liet alles staan en liep naar de deur; daar kwam CESI mij te gemoet. “Missi!” zeî hij, “DOUGL is weg.” - “DOUGL is weg?” vroeg ik, “waar is hij dan, CESI?” - “Weet niet,” zeî CESI, “hij is weg met een' man, die op een paard zat.” - “Met een' man, die op een paard zat?” vroeg ik, “mijn God! waar kan het kind heengegaan zijn?” - “Weet niet,” zeî CESI. - “En met wie is hij gegaan, CESI?” vraag

(1) CESI, diminutivum van CESAR.
(2) DOUGL, diminutivum van DOUGLAS.

ik; “ging hij van zelf meê?” - “Neen,” antwoordde CESI, “van zelf niet, maar de man sprong eerst van zijn paard, zette DOUGL er op, ging bij hem zitten en reed toen weg.” - “Reed weg?” vroeg ik; “en kent gij den man niet?” - “Neen, missi!” zeî CESI. - “Bedenk eens goed, CESI!” schreeuwde ik: “kent ge den man niet?” - “Neen,” zeî CESI, “ik ken hem niet.” - “Hebt ge niet opgelet, hoe hij er uitzag, CESI?” vroeg ik; “was hij zwart of blank?” - “Weet niet,” antwoordde CESI. - “Hebt ge hem niet in het gezigt gekeken, CESI?” vroeg ik. - “Hij had een rood flanellen hemd voor zijn gezigt,” snikte CESI. - “Maar weet ge dan niet, hoe de man er uitzag, lieve CESI?” -“Hij had een' rok en een paard,” zeî CESI. - “Kent ge den naam van dien man niet, CESI? was het buurman SYMMES, of BANKS, of MEDLING of BARNS?” - “Neen,” huilde CESI.

- “Groote God!” riep ik, “wat is dat? waar is mijn arm kind gebleven?” Ik liep heen, ik liep weder naar het bosch, naar het land, ik keek overal, ik riep. Hoe meer ik riep, hoe grooter mijn angst werd. Eindelijk liep ik naar het volk en haalde de moeder van CESI. Aan haar, dacht ik, zal hij misschien zeggen, waar mijn kind gebleven is. Zij kwam met mij naar huis; zij vroeg den jongen, hoe de man er uit had gezien. Zij beloofde hem peperkoek, een nieuw buis, eene nieuwe broek, en wat zij maar te bedenken wist - de jongen huilde, maar kon niets meer zeggen. Eindelijk kwam mister CLARKE.’ Tot zoover de vrouw.

‘Toen ik binnenkwam,’ vervolgde de man, ‘was mijn vrouw zoo verschrikt, dat ik terstond begreep, dat er een ongeluk voorgevallen was. Maar dat het zóó erg was, zou ik nooit gedacht hebben. Toen zij mij alles verteld had, zeî ik haar, om ze te troosten, dat zeker een van onze buren den jongen zou meêgenomen hebben; maar ik geloofde het zelf niet; want wie van de buren zou zich met mijn eenig kind zoo iets veroorloofd hebben? Ik nam CESI nog eens onder handen, en vroeg hem, hoe de man er uitgezien, en of hij een' blaauwen of een' zwarten rok aangehad had? Een' blaauwen, zeide hij. Hoe zijn paard er uitzag? Bruin, zeî de jongen. Welken weg hij opgereden was? Dezen weg, zeî de jongen en wees naar het groote moeras. - Ik zond dadelijk al mijne negers, mannen, vrouwen en meisjes bij mijne buren in het rond, om mijn kind te zoeken, en hun te zeggen wat er voorgevallen was. Ik zelf ging het pad langs, waarop ik in-

derdaad het spoor van een paard vond; dit volgde ik tot aan de *Bayou*[1], maar daar verloor ik het. De man was met mijn kind in eene boot gestapt, was misschien de *Missisippi* overgevaren, is misschien langs den overkant afgezakt - waar hij aan land gegaan is, weet God! Misschien tien, twintig, misschien vijftig, honderd mijlen ver. Mijn angst werd onbeschrijfelijk! Ik reed naar *Hopefield*. Daar had men niets van mijn kind gezien of gehoord; maar alle man steeg te paard om mij mijn zoontje te helpen zoeken. Al mijn buren kwamen ook en wij zochten een' geheelen dag en een' geheelen nacht. Niets, niets hadden wij gevonden. Niemand had mijn kind gezien, niemand den man, die het geroofd had. Wij doorzochten het bosch in een' omtrek van dertig mijlen, voeren de *Missisippi* over, gingen naar boven tot *Memphis*, naar beneden tot *Helena* en de *Yazoo*-rivier - er was niets te zien of te hooren. Wij keerden terug, zoo als wij uitgegaan waren, zonder het minste spoor gevonden te hebben. Toen ik te huis kwam vond ik de menschen uit het geheele graafschap voor mijne deur. Andermaal trokken wij uit; andermaal doorzochten wij het woud. Ik had rust noch duur. Elken hollen boom onderzochten wij, elke struik: herten, beeren, panthers vonden wij in menigte, maar mijn zoontje niet. Den zesden dag keerde ik wanhopig terug. Mijn huis was mij tot schrik geworden. Ik was als geradbraakt en bedekt met wonden; maar mijne ziel leed duizendmaal meer dan mijn ligchaam. Doodkrank lag ik te bed, toen den tweeden dag na mijne tehuiskomst een mijner buren mij kwam verhalen, dat hij zoo even te *Hopefield* van een' man uit *Muller-County* gehoord had, dat een onbekende persoon op den weg naar *Nieuw-Madrid* gezien was wiens uiterlijk geheel overeenkwam met de beschrijving die wij van den roover van mijn kind hadden. De man zou een' blaauwen rok en een bruin paard, en vóór zich op den zadel een jongske gehad hebben. Ik vergat mijne ziekte, en kocht terstond een nieuw paard: de mijnen had ik reeds half dood gereden. Ik ijlde nog denzelfden dag dien man achterna, reed dag en nacht door, reed driehonderd mijlen ver tot *Nieuw-Madrid*; en toen ik te *Nieuw-Madrid* aankwam, zag ik den man en het paard en het kind..... het was mijn zoon niet. Het was een man uit

(1) *Bayou* is de algemeene naam, die in *Louisiana* aan zijtakken of inhammen der groote rivieren gegeven wordt.

Nieuw-Madrid, die met zijn' eigen zoon van een bezoek in *Muller-County* teruggekeerd was. Hoe ik weder naar huis kwam, weet ik niet. Niet ver van *Hopefield* vonden de menschen mij en bragten mij in mijne woning. Veertien dagen lang was ik ziek en wist niets van hetgeen er rondom mij gebeurde. Mijne buren hadden intusschen het berigt van de gruweldaad in de couranten laten zetten, in alle bladen van *Arkansas, Tennessee, Missisippi, Missouri* en *Louisiana*; ik was met mijne vrienden duizende van mijlen in het rond gereden, - alles te vergeefs! - - Neen!' riep hij op hartverscheurenden toon, 'was mijn kind door de koorts weggerukt, was het door een' beer of panther verscheurd, het zou mij smarten, bitter smarten: het was mijn laatste kind. Maar, groote God, gestolen! Mijn zoon, mijn arm kind gestolen!'

De man jammerde luid, sprong op, liep de handen wringende in de kamer rond en schreide als een kind. Zelfs zijne vrouw scheen door de smart niet zoo hevig aangedaan te zijn.

'Als ik aan het werk ga,' hervatte hij snikkend, 'dan staat mijn DOUGL voor mij, en mijne handen vallen neder, zoo stijf, zoo zwaar, als waren zij van lood. Ik kijk links en regts en voor en achter mij, maar er is geen DOUGL te zien. Als ik naar bed ga, schuif ik zijn bedje voor het onze, en roep hem - geen DOUGL te zien. Of ik waak of slaap, altijd staat hij voor mijne oogen. Gave God, dat ik maar dood was! Ik heb gevloekt en gebeden, geweend en gejammerd - maar het is alles vergeefs!'

Ik heb menigen ongelukkige gezien, maar nooit zag ik er een, die door de grievendste smart zoo geheel verpletterd was als deze achterboschman. Hij leed inderdaad onbeschrijfelijk. Wij trachtten hem te troosten en hem eenige hoop in te boezemen; hij staarde wezenloos voor zich neder; ik twijfel, of de man een enkel van onze woorden gehoord heeft. Wij zelve waren door medelijden met zijnen toestand zoo zeer bewogen, dat het ons moeite kostte te spreken. Kort daarna namen wij met een' hartelijken handdruk afscheid van de ongelukkige menschen en beloofden hun naar vermogen te zullen medewerken, om deze raadselachtige misdaad op het spoor te komen en hun kind weder te vinden.

Ik had menigwerf aan den armen vader gedacht, en mij met hulp mijner vrienden alle mogelijke moeite gegeven om die belofte gestand te doen, maar al onze pogingen waren

vruchteloos gebleven. Het verhaal van dezen kinderroof liep door al de dagbladen rond; was het onderwerp van alle gesprekken aan de theetafel en in gezelschappen; belooningen waren uitgeloofd, arrestatiën waren gedaan, maar men had zelfs niet het geringste spoor ontdekt.

Zes weken waren verloopen, toen mijne tegenwoordigheid voor zaken te *Natchez* vereischt werd, waar ik op een' helderen namiddag in Januarij aankwam. Ik was juist uit de stoomboot gestapt, en ging met eenige vrienden van de benedenstad naar de bovenstad, toen wij een verward gedruisch hoorden. Boven aangekomen zijnde, zagen wij een' steeds aangroeijenden volkshoop voor het huis van den vrederegter B....R. Wij snelden daarheen om te zien wat er gaande was.

De menigte bestond grootendeels uit lieden van den deftigen burgerstand, mannen, kinderen, maar vooral vrouwen. Op de gezigten was eene angstige deelneming te lezen, die zonderling afstak bij het rumoer dat men anders bij zulke oploopen hoort. Ik zag moeders die hare kinderen met krampachtige drift aan haren boezem drukten, als vreesden zij zich hare lievelingen te zien ontrukken. Op mijne vraag vernam ik, dat de kinderdief eindelijk ontdekt, of liever, dat er een man in hechtenis genomen was, die levendig verdacht werd van zich aan den roof van master CLARKE's zoontje te hebben schuldig gemaakt. Van harte verblijd over eene tijding die eindelijk licht over deze vreesselijke zaak scheen te zullen verspreiden, trachtte ik naar voren te dringen; maar de vrouwen hadden eene zoo sterke positie ingenomen, dat al mijn dringen mij niets baatte. Het was voorzeker een voor vrouwen hoogstgewigtig geval, maar ook bij ieder ander moest zulk een gruwelijk feit groote belangstelling wekken. Zoo stonden wij bijkans twee uren; er kwam meer en meer volk toestroomen; niemand verwijderde zich; aan alle vensters verdrongen zich de hoofden der nieuwsgierigen. Eindelijk werd de deur geopend, en de gevangene, gevolgd door den Sherif, kwam tusschen twee geregtsdienaars uit het huis, om naar de gevangenis gebragt te worden.

‘Dat is hij!’ mompelden de vrouwen met holle heesche stem en met bleeke gezigten, op den man wijzend; en tevens hielden zij hare kinderen vaster omsloten.

En waarlijk, als men van het uiterlijke tot het inwendige van eenen mensch mag besluiten, dan moest dit de roover van het kind wezen. Het was een gezigt, zoo terugstootend als ik

er ooit een gezien had; een innig slechte, domme, valsche physionomie, met een sombere duivelachtige uitdrukking. Onwillekeurig hield men den adem in, als men die tronie aanzag. De grijze oogen waren vast op den grond gerigt; slechts nu en dan schoot hij een' vergiftigen blik op de omstanders. Bij den eersten oogopslag zag men, dat het een Ier was. Hij was iets meer dan middelmatig groot; de kleur van het gelaat vuil grijs, de wangen hol, de lippen ongemeen dik, het geheele voorkomen woest en afschuwwekkend. Zijne kleeding bestond uit een' versleten' blaauwen rok, eene dito broek, een' hoogen ronden kalen hoed en erg gescheurde schoenen. De indruk, dien zijn voorkomen maakte, scheen zich op de verbleekende gezigten der menigte af te spiegelen. Allen keken hem met een' langen, troosteloozen, wanhopigen blik na, toen hij naar de gevangenis gebragt werd. ‘Als die man het kind gestolen heeft,’ hoorde men van verschillende kanten fluisteren, ‘dan is het verloren.’

Ik haastte mij nu den vrederegter op te zoeken, die mij de volgende inlichtingen gaf.

Omstreeks vier weken na onzen uitstap bij *Hopefield* had Master CLARKE eenen brief met het postmerk *Natchez* ontvangen, die met den naam THOMAS TUTTI onderteekend was. De vader kreeg daarin het berigt, dat zijn kind leefde, dat de schrijver van den brief wist waar het was, en dat, zoo hij eene vijftigdollars-noot in zijn antwoord wilde insluiten, de verblijfplaats van het kind hem bekend zou gemaakt worden. Voorts verlangde de schrijver, dat Mistress CLARKE geheel alleen, zonder gezelschap, op de aangewezen plaats komen en nog twee honderd dollars meer medebrengen zou, na betaling waarvan haar zoontje aan haar zou worden overgegeven.

De beklagenswaardige vader had naauwelijks dezen brief ontvangen, die hem een' flaauwen straal van hoop gaf, of hij schreef op raad zijner vrienden en buren aan den postmeester te *Natchez*, onderrigtte hem van het gebeurde en verzocht hem tevens den persoon, die het antwoord zou komen afhalen, in hechtenis te doen nemen. Vier dagen later verscheen in de daad de bedoelde Ier aan het venster van het postkantoor en vroeg, of er geen brief aan het adres van THOMAS TUTTI aangekomen was. Terwijl de postmeester hem onder het voorwendsel ophield, dat hij de brieven moest nazien, zond hij om den policiedienaar, die, reeds te voren gewaarschuwd, terstond aan kwam snellen en den man gevangen nam. Bij nader onder-

zoek bleek het, dat hij reeds eenigen tijd in en om *Natchez* rondgezworven en moeite gedaan had om eene school op te rigten. Daar hij echter aangaande zijne vroegere loopbaan geen behoorlijke inlichting geven kon en zijn gedrag bovendien weinig vertrouwen inboezemde, zoo was hij in dat plan niet geslaagd, en de weinige kinderen, die men hem in het eerst toevertrouwd had, waren hem spoedig weder afgenomen. Destijds had hij zich THOMAS TUTTI genoemd. Intusschen ontkende hij, dat dit zijn naam was en dat hij den brief afgezonden had, die wel door eene geoefende, maar toch juist niet schoolmeesterlijke hand geschreven scheen te zijn. Uit het verhoor bleek al verder, dat hij met de wegen en paden tusschen *Natchez* en *Hopefield*, en tusschen laatstgenoemde plaats en de woning van CLARKE, alsmede met de bayou's, moerassen en rivieren, hunne diepte en bevaarbaarheid naauwkeurig bekend was. Een en ander, gepaard aan de omstandigheid, dat hij naar het antwoord op den brief was komen vragen, leverde genoegzame vermoedens op, om hem naar den regter te verzenden, waarvan aan den vader van het geroofde kind kennis werd gegeven.

Vijf dagen later kwam de ongelukkige vader met den negerjongen aan. De geheele stad gaf hem bewijzen van de innigste deelneming. Men ging tot een tweede verhoor over, waarbij de vroegere verklaringen van den Ier tot grondslag genomen werden, en waarbij men iets naders omtrent het verblijf des kinds van hem trachtte te vernemen; maar op alle vragen antwoordde hij met een hardnekkig stilzwijgen. De negerjongen herkende hem niet. Eindelijk gaf hij te verstaan, dat alleen de hoop, om den vader geld af te persen, hem tot het schrijven van den brief bewogen had. Doch naauwelijks was dit antwoord opgeschreven, of hij wendde zich met een' duivelschen lach tot den vader en fluisterde hem toe: ‘Ik zal u toch nog ongelukkiger maken, dan gij mij maken kunt.’ Tevens zeide hij hem, dat hij op eene bepaalde plaats de kleederen van zijnen zoon zou vinden.

De vader reisde met een' der policie bedienden naar de aangewezen plaats, vond inderdaad de kleederen, en keerde naar *Natchez* terug. De beschuldigde werd andermaal voor den regter gebragt, en verzekerde, na allerlei uitvlugten, dat het kind nog leefde, maar in gevaar was om van honger te sterven, als men hem langer gevangen hield. Niets ter wereld kon hem bewegen om iets meer te zeggen.

Inmiddels was de tijd der driemaandelijksche assises gekomen. Eene ontzettende menigte volks was op de been. Men had alles

beproefd: beloften van straffeloosheid en vrijheid; zelfs de uitgeloofde belooning werd hem toegezegd; - de man zweeg. Er bestonden sterke vermoedens, maar nog altijd geen bewijs voor zijne deelneming aan den roof. De bekwaamste regtsgeleerden waren van oordeel, dat de ellendeling, door den nood gedreven, met zijn schrijven niets dan eene geldafpersing beoogd had. Voor dit vergrijp, en als vagebond, werd hij tot eenige maanden gevangenisstraf veroordeeld.

Deze uitspraak der Jury was intusschen verre van aan de regters zelve te voldoen. Maar zóó zacht zijn de wetten, die de vrije burgers van dit land zich zelven gegeven hebben, zoo humaan is de geest, waarin zij uitgelegd worden, dat men zelfs aan dezen buitenlandschen booswicht derzelver begunstiging niet kon of wilde ontzeggen, hoezeer dan ook een ieders gemoed tegen zulk eene begunstiging opkwam. Er lag inderdaad in den grijnslach van den man eene zoo helsche uitdrukking; het vermaak, dat hij in het leed des vaders en der menigte scheen te scheppen, was zoo echt duivelsch, dat men bij zijn gezigt onwillekeurig sidderde. Het was een algemeen gevoel van schrik en afschuw, dat hij inboezemde.

De bewoners van *Natchez*, en vooral van de bovenstad, zijn eene zeer achtenswaardige klasse van menschen, met eene hooge mate van verstandelijke en staatkundige beschaving begaafd; maar bij deze gelegenheid verloren zij hunne gewone bedaardheid, en hun warm medegevoel verleidde hen tot eene daad, die alleen door het gruwelijke van dit misdrijf verontschuldigd kan worden. Zonder voorloopige afspraak kwamen zij in den nacht van den 31sten Januarij bijeen, met het vaste voornemen om ditmaal, met terzijdestelling van de zachtheid der wetten, eene meer afdoende poging op den gevangene te doen. Eenige der aanzienlijkste ingezetenen haalden hem uit zijne cel, terwijl verscheidene sterke negers met bullepeezen gewapend werden. Deze nu werden met zijnen rug in aanraking gebragt. Bij elken slag scheen de kracht der slaande armen toe te nemen. Een tijd lang bleef de gevangene halsstarrig zwijgen; maar ten laatste werd de pijn te hevig en hij beloofde eene volledige bekentenis.

‘In een huis, omstreeks vijftig mijlen boven *Natchez*, aan den *Missisippi*,’ dus luidden zijne woorden, ‘woont een gezin, waarvan het hoofd in staat is de verblijfplaats van het kind te doen kennen.’

De Sheriff was natuurlijk bij deze eigenmagtige strafoefening niet tegenwoordig geweest, schoon hij ze niet wilde afkeuren.

Naauwelijks echter vernam hij het resultaat van die onwettige handelwijs, of hij begaf zich nog den eigen nacht met den vader op weg naar de aangeduide plaats. Hij kwam er den volgenden middag aan en vond eene achtenswaardige familie van achterboschlieden, die wel van den gepleegden kinderroof gehoord hadden, maar er niets naders van wisten. Het denkbeeld, dat men hen zelfs in de verte van deelneming aan die misdaad kon verdenken, scheen de eerlijke menschen diep te grieven. De gevangene had, gelijk reeds zoo dikwerf gebeurd was, den regter om den tuin geleid.

De spanning, waarin de arme vader door de telkens nieuw opgewekte, maar gedurig weder teleurgestelde hoop verkeerde, had hem op het ziekbed geworpen. Verscheiden dagen zweefde hij aan den rand des grafs. Het publiek was moede, de deelneming verflaauwd, het leedgevoel afgestompt Inmiddels was de straftijd van den gevangene verloopen. Gedurende dien tijd was al het mogelijke beproefd, om den booswicht tot het doen eener mededeeling te bewegen; niets dan een wezenlooze grijnslach was zijn antwoord geweest. Men kon hem niet langer gevangen houden; want van de vervolging ter zake van kinderroof had men hem, bij gebrek aan bewijzen, moeten vrijspreken. Aan den vader had men geraden, nog éénmaal een gesprek met hem te houden. Beide de ouders wierpen zich voor het monster op de knieën; maar hij zag hen meêdoogenloos aan en voerde den vader met een' sarrenden lach te gemoet: ‘Gij hebt mij ongelukkig willen maken; nu zult *gij* het zijn.’ De beklagenswaardige man sprong op en noodzaakte den zoo even vrijgelatene om hem te volgen. Zij voeren den *Missisippi* over. Achter *Concordia* gekomen, bezwoer de vader den Ier nogmaals bij al wat heilig is, om hem de verblijfplaats van zijn kind te zeggen, met bedreiging dat hij anders niet levend uit zijne handen zou komen. De Ier vroeg, hoe lang hij hem tijd wilde geven? ‘Zes en dertig uren,’ was het antwoord. Eene poos ging de rampzalige naast de ouders, als in diepe gedachten verzonken; maar plotseling greep hij den vader aan, rukte hem een pistool uit den gordel en wilde het op hem afschieten. Het pistool ketste, en toen hij zijnen aanslag mislukt zag, sprong hij in een bayou waarlangs hun weg liep, en verdween onder de golven. Een uur later werd zijn lijk gevonden.

Van het zoontje des ongelukkigen vaders heeft men nooit meer iets gehoord.

Mengelingen.

Prescott's Geschiedenis der verovering van Mexiko.

Moge de vervaardiging van het werk van den bekenden schrijver der *History of the reign of Ferdinand and Isabella*, waarop wij thans de aandacht van onze lezers wenschen te vestigen, misschien eene minder moeijelijke taak voor den begaafden PRESCOTT geweest zijn, voor ons is het van zoo veel te meer belang en zonder aarzelen noemen wij het eene der beste voortbrengsels van den tegenwoordigen tijd. De schrijver heeft den blik gevestigd op eene dier groote en romantische episodes, zoo menigvuldig in de geschiedenis der middeleeuwen: hij is in al hare bijzonderheden volkomen doorgedrongen, en heeft die ingekleed in een verhaal, dat, bloot als een werk van uitspanning beschouwd, met de beste romans mag vergeleken worden. De ‘Verovering van Mexiko’ is waarschijnlijk minder belangrijk als opsomming van feiten, en minder verdienstelijk als proeve van historisch onderzoek, dan de geschiedenis van FERDINAND en ISABELLA; maar juist daarom beschouwen wij het als meer populair. Misschien zijn er verscheidene historieschrijvers, die in PRESCOTT's drie boekdeelen stellingen en gevoelens aantreffen, waarmede zij geneigd te verschillen; maar wij betwijfelen zeer, of wel één oordeelkundig lezer daarom minder zal erkennen, dat het een der boeijendste werken uit zijne verzameling is.

Geenszins wanen wij, een verhaal, dat ons zoo veel genot

heeft doen smaken, met den scherp vorschenden blik van een streng criticus te hebben beschouwd; maar wij kunnen in gemoede verzekeren, dat wij weinig of niets zouden wenschen te veranderen in de wijze, waarop wij het gedaan hebben. PRESCOTT schijnt ons toe voor zijne taak bijna al de vereischten te bezitten. Hij heeft een' zuiveren, eenvoudigen en welsprekenden stijl - een' fijnen smaak voor het schilderachtige, eene juiste, fijne karakterkennis, en een' kalmen, edelen, verlichten philantropischen geest. Volstrekt niet overdreven is de bewering, dat zijne 'Verovering van *Mexiko*' de uitmuntende eigenschappen bevat, door welke de meeste populaire geschiedschrijvers van den tegenwoordigen tijd zich onderscheiden. Hij vereenigt de ridderlijke, maar waarachtige geestdrift van kolonel NAPIER en de levendigheid des begaafden schrijvers van 'De belegering van *Grenada*,' met het onvermoeid en naauwkeurig onderzoek van TYTLER. En wanneer wij bedenken, dat dit wegslepend gewrocht, zoowel als zijn vroegere, geschreven is onder den indruk van het beklagenswaardigst ligchaamsgebrek, waaronder eenig mensch gebukt gaan kan - PRESCOTT is sedert lang blind - dan moeten wij op nieuw onze hoogste bewondering aan den dag leggen over de heldhaftige en edele wijsbegeerte, die de blijmoedige geestkracht, zoo noodig voor deze taak, tot den einde toe schragen kon.

Maar er staan ons betere middelen dan die van den lofredenaar ter dienst, om den lezer de 'geschiedenis van *Mexiko's* verovering,' op den echten prijs te doen schatten. Zeer gemakkelijk zouden wij onze bladzijden kunnen vullen met schitterende aanhalingen, met plaatsbeschrijvingen, eenen WALTER SCOTT waardig, met oorlogstooneelen als die van NAPIER, met schilderingen van rampen en verwoestingen, bijna niet minder roerend dan die van THUCYDIDES. Maar PRESCOTT heeft ongetwijfeld te veel smaak, om het niet als een bloot compliment aan te merken, wanneer wij zeggen, dat iedere verstandige lezer de schoonheid der kleuren voor het grootsche van den omtrek vergeet, en dat slechts eene zamenhangende schets van dezen, aan de hoogste bekoorlijkheid van zijn werk regt kan doen weêrvaren. Wij zijn toch verre van zeker, dat de rijke verscheidenheid van episodes en avonturen, waarmede de groote onderneming van CORTES doorvlochten is, ons van den blooten aanblik op de alles overtreffende stoutheid dier onderneming niet eenigermate zal aftrekken; even als in de woeste *sierra's*, die zijn leger doorkruiste, de weelderige plantengroei der keer-

kringen daartoe strekt, om de diepe rotskloven en donkere af gronden minder ontzagwekkend te doen zijn.

Daarom zullen wij onzen lezers eene duidelijke en eenvoudige schets van het werk voor oogen leggen; en wij zullen voldaan wezen, wanneer wij het boek verlevendigd hebben in het geheugen van hen, die er reeds mede bekend zijn, en de nieuwsgierigheid hebben aangeprikkeld van wie nog zoo gelukkig niet waren.

De bekoorlijke vallei van *Mexiko* ligt op den zuidelijken uithoek van het vasteland van *Noord-Amerika*, op de grensscheiding der landengte van *Darien* en bijna even ver van den *Atlantischen Oceaan* en de *Golf van Mexiko*. Zij beslaat ongeveer zevenenzestig mijlen in omtrek, en in het midden vindt men vier groote meren, die een tiende gedeelte van de oppervlakte innemen, en òf gemeenschap met elkander hebben, òf door enge landstrooken gescheiden zijn. Het grootste en middelste meer, *Tezcuco*, heeft een' onregelmatigen vorm. Ten zuiden wordt het met het meer *Xochichalco* vereenigd door eene lange, enge, zuidoostelijk gelegene straat. De twee andere, *Xaltocan* en *Chalco*, zijn door groote wegen gescheiden, de eerste ten noorden van het *Tezcuco*- en het laatste ten zuiden van het *Xochichalco*-meer. Op een eiland, nabij den westelijken oever van het *Tezcuco*-meer, verhief zich in den aanvang der zestiende eeuw de keizerlijke stad *Mexico*, of *Tenochtiltan*, de beroemde en prachtige hoofdstad van het *Aztec*-gebied. Zij had gemeenschap met den oever door drie groote kunstkanalen, een ten noorden, een ten westen en het derde ten zuiden, ofschoon dit laatste zich halverwege in twee armen verdeelde, die zich met het meer van *Xochichalco* vereenigden. Ten noordoosten van het meer *Tezcuco* lag de koninklijke stad van den zelfden naam, ten tijde van ons verhaal, in naam de bevriende bondgenoot, maar in de daad afhankelijk van hare magtige nabuur.

Jammer, dat de ons voorgeschrevene grenzen niet toelaten, den schrijver te volgen in zijn scherpzinnig onderzoek naar den waarschijnlijken oorsprong der Mexikaansche rijksverdeeling, of in zijne schets dier raadselachtige stammen, aan wie de Indiaansche overlevering de majestueuze bouwvallen toekent, welke nog te midden van *Nieuw-Spanje's* beemden gevonden

worden. Thans moge de mededeeling genoeg zijn, dat de stam der *Aztecs* uit het noorden afkomstig schijnt geweest te zijn, en dat het tijdperk van hunnen roem en val tevens met het begin der negentiende eeuw een' aanvang schijnt te nemen. Zij vonden de *Anahuac*, zoo als het geheele, lage, vlakke land in den omtrek door de inboorlingen genoemd wordt, bevolkt door verscheidene stammen van hetzelfde ras, door welke de vroegere bewoners, wie zij ook mogen geweest zijn, verscheidene eeuwen geleden, ten eenemaal waren ten onder gebragt. De stad *Mexiko* was in 1325 gesticht, en de bekende dapperheid en woestheid der inwoners had hen voor de naburige stammen reeds vroeg ontzaggelijk doen zijn. ‘Hunne veroveringen bepaalden zich in het eerst tot de onmiddellijke nabuurschap, strekten zich langzamerhand over de geheele vallei en het gebergte uit, overschreden vervolgens het breede vlakke land, daalden de steile kusten af en verspreidden zich verder over de *Golf van Mexiko* in de afgelegene grenzen van *Centraal-Amerika*.’ Hun grensgebied - ofschoon de juiste limites niet met zekerheid kunnen bepaald worden - schijnt eene vierzijdige streek lands te hebben gevormd, die zich over het vasteland uitstrekte, ‘op ongeveer achttien tot een en twintig graden noorder-breedte van de *Atlantische zee*, en op veertien tot negentien graden van den *Stillen Oceaan*.’ Overeenkomstig deze berekening, beslaat het omstreeks 16,000 vierkante mijlen, eene bewonderenswaardige uitgestrektheid, inderdaad, voor eene natie, nog zoo kort te voren binnen de wallen eener kleine stad beperkt; te meer bewonderenswaardig, omdat het veroverde land digt bevolkt was door onderscheidene stammen, even als de Mexikanen voor de wapenen opgekweekt en voor deze weinig onderdoende in maatschappelijke beschaving.

In weêrwil onzer weemoedige belangstelling in eene dappere en fiere natie, die van den hoogsten top van magt en aanzien tot de diepste slavernij verviel, is het onmogelijk, het werk van PRESCOTT te lezen, zonder overtuigd te worden, dat de *Aztecs* over het algemeen even bloeddorstig en barbaarsch waren, als eenig volk, dat immer de geesel van het menschelijk geslacht was. Zij vereenigden de ondeugden der Amerikaansche wilden met die van den Aziatischen Satraap. Zij oorloogden met al de meêdogenlooze woede der Mohawks, maar hadden weinig van dier scherpzinnigheid; zij spaarden ouderdom noch kunne, en bragten al hunne gevangenen ter foltering

of ter dood. Bij hunne plegtige feesten heerschten de afschuwelijke gebruiken der kannibalen, eensdeels ten gevolge van godsdienstige inzigten, anderdeels, naar het schijnt, van een verfoeijelijk epicurisme. Daarbij beheerschten zij hunne onderdanen met al de boosaardige en onverbiddelijke gestrengheid dier kleine Oostersche despoten, wier verderfelijke invloed, gedurende één enkel geslacht, een geheel gewest tot eene woestenij maakt. Een Turksch *pacha* zou een' uitgehonderden *fellah* met niet meer onverschilligheid kunnen berooven, en een Pruissisch werf-officier zou voor een eenzaam reiziger geen hardvochtiger zielverkooper kunnen wezen, dan de onderhoorigen van MONTEZUMA onbarmhartig waren in het afpersen der buitensporige schattingen of in het uitkiezen der slagtoffers onder de jeugd van *Anahuac*. Wel heeft het vernuft van den mensch geene grenzen in de vereeniging der schijnbaar tegenstrijdigste ondeugden; maar het is toch zonderling, dat de dierlijke woestheid van den barbaar zich zoo wel aan de ingewortelde bedorvenheid van den beschaafden tiran weet te paren.

Die lust naar wreedheid werd aangemoedigd, of liever, geïnspireerd door de stipte opvolging eener godsdienstleer, welligt de vreesselijkste en huiveringwekkendste, die er ooit bestond. De moorddadige plegtigheden van MOLOCH, BHEWANEE of JAGGERNAUT waren in wreedheid niet te vergelijken met die van TLALOC en HUITZILOPOCHLI - den NEPTUNUS en den MARS der *Aztecs*. Menschelijke offeranden - die bij de meest fanatische afgodendienaars als eene vreesselijke boete voor ongewone misdaden of als eene dankbetooning voor buitengemeene gunsten werden aangemerkt - maakten een onvermijdelijk gedeelte uit van de gewone eeredienst der *Aztecs*. Ieder Mexikaansch altaar was letterlijk eene slagtbank en iedere Mexikaansche tempel een knekelhuis, waar de sporen van het dagelijksch bloedvergieten zoo menigvuldig waren, dat de Spanjaarden, bij dat gezigt, in het eerst hunnen godsdienstigen afkeer vergaten voor de onwederstaanbare walging, die hun gemoed vervulde. Het getal der dagelijksche slagtoffers op het Mexikaansch grondgebied is zeer verschillend berekend; maar men kan er zich toch eenig denkbeeld van vormen door het feit, dat er in den tempel van HUITZILOPOCHLI 136,000 bekkeneelen werden geteld, hetgeen, gedurende de twee eeuwen van de onafhankelijkheid der *Aztecs*, gemiddeld 680 moorden 's jaars bedraagt, ter eere van een' enkelen afgod.

De waarheid, dat dierlijke onwetendheid gemeenlijk met dierlij-

ke woestheid gepaard gaat, werd nooit meer bevestigd, dan in de maatschappelijke geschiedenis van het oude *Mexiko*. Misschien bestaat er geen voorbeeld, dat eene natie zulk een' aanmerkelijken vooruitgang maakte in alle kunsten, die de zinnen strelen, terwijl ze tevens zoo geheel van alle intellectuele beschaving ontbloot was. In vele der gewone werktuigelijke kunsten legden de *Aztecs* een bewonderenswaardig vernuft aan den dag. Hunne woningen en kleederen vereenigden zeer veel gemakken in zich, en vloeiden over van prachtige, hoewel eenigzins fantastische sieraden. Zij waren zeer bedreven in het keurig toebereiden van spijs en drank, en hun stelsel van landbouw was ver van gebrekkig. Maar in alles, wat eene langdurige oefening der geestvermogens vordert, en zelfs in die vermakelijkheden, waarbij de verbeelding in het spel kwam, waren zij volslagen onwetend. Met het alphabet en zelfs met symbolische hieroglyphen waren zij ten eenemaal onbekend en hun middel om de herinnering van het verledene te bewaren, bestond in kaarten met groteske afbeeldingen van de gedenkwaardigste gebeurtenissen; doch de meeste daarvan waren zoo willekeurig en onregelmatig voorgesteld, dat zelfs de priesters, aan wie de nationale archieven waren toevertrouwd, zich niet in staat vonden, ze uit te leggen. Hunne taal was ruw, maar tevens moeijelijk en kunstig in hare constructie; en hare uitspraak moet zóó barbaarsch geweest zijn, als er ooit eene menschelijke taal gesproken is; dit kan men opmerken uit de menigte medeklinkers, waardoor de Europesche schrijvers hunne eigendommelijke namen hebben pogen uit te drukken. Van het schilderen en beeldhouwen, als nabootsende kunsten beschouwd, moeten zij, in weêrwil hunner werktuigelijke bedrevenheid in het kleuren en insnijden, volstrekt niets geweten hebben. De voorstellingen van zigtbare voorwerpen op hunne hieroglyphische kaarten verrieden weinig of geene zorg en ervarenheid, en men kon er de beteekenis niet uit opmaken. De afgoden in hunne tempels waren afschuwelijke, vormlooze monsters, die door de bijgeloovige Spanjaarden met de helsche geesten vergeleken werden. Zelfs in den oorlog, hun lust en leven, legden zij hunne karakteristieke onbekwaamheid in denken en zamenstellen aan den dag. Hunne wapenen waren zoo uitmuntend vervaardigd, dat CORTES de met koper beslagen lansen van CHINANTLA aan zijn voetvolk ten gebruike gaf; en verscheidene Spanjaarden, niet in staat om zich de volkomene wapenrusting van een' ruiter te verschaffen, gaven aan de opgevulde,

geborduurde tuniek van den *Aztec* de voorkeur boven den lederen kolder of het kuras van een gewoon Europeesch soldaat. Daarentegen konden de Mexikanen zich volstrekt geen denkbeeld vormen van krijgstaktiek of van de gewone voorschriften der militaire discipline. Hunne keurbenden waren niet veel meer dan vastberaden en goedgewapende volksmassa's; zij kenden geene eenparige manoeuvres, en waren steeds blootgesteld om bij den val van een' enkelen aanvoerder of het vermeesteren van een' standaard, dadelijk uiteengedreven te worden. Hunne vijanden gevangen te nemen gold bij hen boven alles; want zij achtten het niet half zoo roemrijk, hem te verslaan, dan hem als een levend slagtoffer naar den tempel van HUITZILOPOCHLI te voeren. Met betrekking tot dit ongerijmd en afschuwelijk bijgeloof heb ik niets anders op te merken, dan dat CORTES daardoor minstens tweemaal van een' onvermijdelijken dood verschoond bleef.

Reeds vroeg in de zestiende eeuw was er onder de bevolking van *Anahuac* eene voorspelling in omloop, dat het rijk der *Aztecs* weldra te gronde zou gaan. Losse geruchten vespreidden zich omtrent de geheimzinnige en onweêrstaanbare veroveraars, die den Westindischen archipel onder het juk hadden gebragt. De regtzinnigste wijgeeren van *Tenochtitlan* gisten, dat het de afstammelingen waren van den verbannen half-god QUETZALCOATL, terugkeerende om de profetiën eener oude overlevering te vervullen en het verlaten rijk hunner voorvaderen terug te vorderen. MONTEZUMA, de tweede van dien naam, was destijds keizer van *Mexiko* - MONTEZUMA, een' naam, dien het oude bijgeloof onder die klanken rangschikte, welke, als eene kwaad voorteeken bevattende, door geen' mensch mogten uitgesproken worden. Hij was een man, die door al de *Anahuacs* geëerd en gevreesd werd, als iemand van diepe staatkunde, oorlogsgeluk, vorstelijke waardigheid in zijne houding, verheven aanleg en heiligen ijver in de waarneming zijner vreesselijke godsdienst.

Maar die verheven en vastberaden geest werd onderdrukt door bijgeloovigen angst, en in onderworpene moedeloosheid wachtte hij de komst af van hen, die de verwoesters van zijn rijk zouden zijn.

Eindelijk had de noodlottige gebeurtenis plaats. In de lente van 1519 werd door den onderkoning van een distrikt aan de oostelijke kusten, aan MONTEZUMA eene hieroglyphische rol ter hand gesteld; deze bevatte eene uitvoerige schets van eene menigte

verbazend groote kano's met linnen zeilen, die vijf à zeshonderd vreemdelingen ontscheept hadden op de plaats, waar men thans de stad *Vera-Cruz* vindt. De bezoekers of indringers werden voorgesteld als menschen, uitwendig zeer verschillende van de *Anahuacs*, maar bijzonder overeenkomende met het afbeeldsel van den geheimzinnigen QUETZALCOATL. Velen voerden doodelijke wapenen, die, al naar zij goed vonden, donder en bliksem uitschoten; en hunne aanvoerders hadden eene volkomene wapenrusting van fraai en ondoordringbaar metaal. Daarenboven waren zij vergezeld door heerlijke en magtige viervoetige dieren, in gestalte verre verheven boven al de dieren van *Anahuac*; ze droegen hunne meesters, ten volle gewapend, op den rug, en voerden hen naar den vijand in het gevecht. Die verbazingwekkende vreemdelingen bestonden werkelijk uit eene bezending Spanjaarden van het eiland *Cuba*; het waren zestien ruiters en vijfhonderd drieenvijftig man voetvolk, onder bevel van den vermaarden HERNANDO CORTES.

Moeijelijk zou men in de geschiedenis der wereld geduchter veroveraars en onbarmhartiger meesters kunnen aanwijzen, dan de magtige natie, voor wie deze kleine bende gelukzoekers eenigermate als verloren schildwachten ageerde. In de zestiende eeuw was *Spanje* ontegenzeggelijk de eerste natie van *Europa* in krijgsmagt en ondernemingszucht. In den grooten slag van *Ravenna* had het Spaansche voetvolk, zoowel in wapenen als krijgstucht, die ontzaggelijke Zwitzersche phalanxen overtroffen, wier zegepraal op de Bourgondische ridderschap als de oorsprong van het hedendaagsche krijgsstelsel mag beschouwd worden. Gelijk later de Zweden onder GUSTAAF ADOLF, de Pruissen onder FREDERIK en de Franschen onder NAPOLEON, stonden thans zij aan het hoofd der Europesche legermagt. Dat overwigt stond ten dienste van menschen, wier dorst naar veroveringen was opgewekt door ieder gevoel, dat van den mensch een roofdier maakt - door den onverzadelijken hoogmoed der Romeinen, de onbeteugelde plunderzucht der Hunnen en Gothen, de dweepzucht der kruisvaarders en de romaneske ijdelheid der dolende ridders. Zonder groote overdrijving mag men den Kastiliaanschen ridder afschilderen als een' kampioen, die het krijgshaftig vuur van CESAR, ALARIC, ST. DOMINICUS en AMADIS *den Gauler* in zich vereenigt. Zijne geestdriftvolle dapperheid werd geschraagd door die ligchamelijke onverschilligheid voor vermoeijenissen en ontberingen, en die gelatenheid bij teleurstelling of neêrlaag, waarin

zelfs de Engelsche soldaten, zoo te regt vermaard wegens hunne ligchaamskracht en onverschrokkenheid, moesten onderdoen voor de thans verbasterde nakomelingen der helden van *Amerika*. Maar die eigenschappen, gingen, helaas! met andere gepaard, die de vrees en den afschrik onzer voorouders voor den Spanjaard, hun eeuwigdurenden vijand, regtvaardigen. De energieke Kastiliaan, zoo onvermoeid in het najagen van zijn belang, bezat tevens die ingekankerde ongevoeligheid voor regt en billijkheid, en die onverschilligheid voor het lijden van anderen, waardoor de bewoners van het zuidelijk *Europa* zich onderscheiden. Ook was hij door zijn' blinden godsdienstijver - ter schande van zijne eeuw - spoedig gereed tot het plegen van de zwartste misdaden. *Nederland* vooral kan het getuigen; want daar bliksemde het zwaard van ALVA als het zwaard van den verderfengel. - Bij geen volk was zoo ligt het vuur der wraak ontvlamd, en ook thans nog kleeft hun dit euvel aan. Bij al die hoedanigheden voegde zich eene onleschbare dorst naar schatten; en geen gevaar kon hen doen terugdeinzen, zoo lang hun nog de hoop bleef, er zich meester van te maken. Al hunne ondeugden en gebreken werden echter nooit zoo krachtdadig onderdrukt, dan door den inderdaad merkwaardigen man, die thans aan het hoofd van het leger stond.

HERNANDO CORTES was de afstammeling van een oud en eerwaardig geslacht in de provincie *Estremadura*. In het stadje *Medellin*, in 1485 geboren, verliet hij, negentien jaren oud, zijn vaderland, om zich in *West-Indië* neder te zetten. Binnen weinige jaren was hij eigenaar van een heerlijk landgoed in de nieuwe kolonie van *Cuba*; hij huwde eene jonge, schoone vrouw, en stond weldra in hooge gunst bij den gouverneur VELASQUEZ, een zwak, trotsch en opvliegend mensch, van wiens wrok en ligtgeraaktheid CORTES bij zijne eerste komst veel te duchten had. Alles scheen dus aan den rijken, voorspoedigen kolonist, in den bloei van zijn leven, een' hoogen en vreedzamen ouderdom te beloven. Maar hij had een avontuurlijk karakter, dat onder de lange rust slechts ingesluimerd, niet uitgedoofd was; en naauwelijks had hij gehoord, dat door VELASQUEZ een eskader was uitgerust ter ontdekking van het vasteland van *Amerika*, of hij stelde alle pogingen in het werk, om er het bevel over te erlangen. Zijne bekende verdiensten en de belangstelling zijner vrienden behaalden in den aanvang bij den Gouverneur de overhand; maar de ijverzuchtige inborst

van VELASQUEZ, en diens bekendheid met het stout en eergierig karakter van zijn' luitenant deden hem van besluit veranderen, en hij besloot, terwijl de vloot te *St. Jago de Cuba* werd uitgerust, een' anderen bevelhebber te benoemen. Thans begreep CORTES, dat hij met zijne gewone doortastende vermetelheid handelen moest. Gedurende den nacht ging hij, met de half uitgeruste en half bemande vloot, van *Cuba* onder zeil, om - nimmer meer terug te komen: door de vijandschap van VELASQUEZ ging hij, op die wijze, het welslagen zijner onderneming, of een onvermijdelijk verderf te gemoet. Na een paar malen de kust te hebben aangedaan, en vriendelijk ontvangen te zijn, kwam de Spaansche vloot in Maart van 1519 op de rivier *Tabasco*. De inboorlingen weigerden hardnekkig eenige gemeenschap met den oever toe te staan; ook was hunne zoogenaamde onderwerping voor het groote doel der expeditie vrij onverschillig. Maar CORTES, gedreven door zijn' donquichottisme - dat soms de overhand had op zijne natuurlijke goedheid en humaniteit - en tevens door een' opregten doch misplaatsten ijver voor de eer van het Christendom, besloot onder deze halsstarrige afgodendienaars de kruisbanier te planten. In spijt van een' wanhopigen weêrstand, landde hij, nam bezit van de naburige stad, en toen de gezamenlijke krijgslieden van den stam zich vereenigden om hem te verdrijven, geraakte men slaags, en werd hunne geheele magt op de naburige vlakten van *Ceutla* totaal verslagen.

Het is niet altijd gemakkelijk voor een lezer, zich een juist denkbeeld te vormen van de wezentlijke verdiensten en gevaren eener onderneming, als deze en menige andere van gelijken aard. De overwinning, door eenige weinige troepen over een twintig of dertig maal grooter getal behaald, schijnt bij den eersten oogopslag zulk eene wonderbare zaak, dat wij ons die alleen verklaren kunnen, zoo als wij ons de feiten van ACHILLES of RINALDO voorstellen, door bovenmenschelijke magt aan de eene partij toe te schrijven en verregaande zwakheid aan de andere. Maar een oogenblik nadenkens zal ons de mogelijkheid, maar tevens de moeijelijkheid eener zoodanige zege aantoonen. Ieder, moge hij krijgsman zijn of niet, zal gemakkelijk begrijpen, dat ofschoon vijftig duizend man eene gelijktijdige charge op vijfhonderd doen, het physiek onmogelijk is voor meer dan een zeer klein getal aanvallers, om met de tegenpartij bepaald slaags te geraken. Wanneer die tegenpartij overweldigd wordt, komt dit geenszins daar van daan, dat ieder krijgsman met een aan-

tal vijanden tegelijk handgemeen raakt, maar door de vereenigde overmagt der vijandelijke kolommen, waardoor hunne gelederen gebroken worden, of door eene snelle opeenvolging van beslissende aanvallen. Doch deze beide regelen van *attaque* vorderen eene zekere krijgstucht; en een leger, dat deze niet kent, kan bij gevolg zelden al zijne magt vereenigen op een zwakker ligchaam, dat zich behoorlijk gesloten houdt. In dit geval is het de taak der aangevallene partij, een zeker aantal attaques af te keeren, waarbij zij het volle overwigt van hare betere wapening en meerdere geoefendheid behoudt, zoodat de aanvallers alleen kunnen hopen te slagen, door stoutmoedig en vastberaden voorwaarts te gaan en - zich te laten slagten, totdat de tegenpartij óf man bij man afgemaakt is, óf door ligchaamsuitputting bezwijkt. Dit nu is eene taak, die men zelden lang volhoudt, en wanneer eenmaal de moed aan een leger ontzinkt, zegt het weinig, of de door panischen schrik aangegrepene menigte meerder of minder in getal is; want eene neêrlaag, die vijftig man met vrees vervult, zal hetzelfde uitwerksel op vijftigduizend oefenen. Wij mogen dus veilig aannemen, dat de wezentlijke aanvallers, die te *Ceutla* verslagen werden, slechts uit eenige honderden der dapperste krijgslieden van *Tabasco* bestonden, en dat het overige leger - welks aantal zeker in den aanvang de kampioenen der Amerikanen aangemoedigd en hunne vijanden ontmoedigd zal hebben - aan den strijd zelve echter weinig deel genomen heeft. De ware verdienste dezer zonderlinge overwinning - en het was verdienste in den verhevensten zin - bestond in het kalm en bestendig zelfvertrouwen, waarmede de Spanjaarden de zwakheid hunner tegenstanders waarnamen en van eigene sterkte partij trokken. Eenige weinige honderden Zwitsersche piekeniers of Engelsche boogschutters zouden waarschijnlijk een geduchter hinderpaal geweest zijn, dan de magtigste legerbenden van *Anahuac*; maar men beseft tevens, dat daarbij de koelste voorzigtigheid, als het hoogste kenmerk van waren heldenmoed, op den voorgrond moest staan. De aanval van een Indiaansch leger, in 't kort, was eene dier vele gevaren, die gemakkelijk te boven worden gekomen door den dappere, maar verderfelijk zijn voor den onberadene en vreesachtige.

De Tabascanen hadden, nu van hunne minderheid overtuigd, geene beweegredenen voor den hardnekkigen tegenstand, welke later den trotschen Aztec den dood deed verkiezen boven de

overgaaf. Daags na het gevecht te *Ceutla*, kwam er een bode in het Spaansche kamp, met aanbiedingen van vrede en onderwerping, die, zoo als van zelf spreekt, gereedelijk werden aangenomen. Er werden geschenken gewisseld, trouw aan den koning van *Spanje* gezworen, en in den voornaamsten tempel op *Tabasco* werd de mis gevierd. Vervolgens zette CORTES zijne reis langs de kust voort, totdat hij den 21sten Mei te *Vera-Cruz* kwam.

In den koninklijken raad van *Mexico* waren de gevoelens, of men den Spanjaard als vriend of als vijand zou ontvangen, natuurlijk zeer verschillend. ‘Maar,’ zegt PRESCOTT, MONTEZUMA ‘wilde tusschen beide doorzeilen, hetgeen zeker het minst raadzaam was. Hij besloot een afgezant te zenden met zulk een kostbaar geschenk voor de vreemdelingen, dat het deze een hoog denkbeeld van zijne grootheid en zijn vermogen zou doen opvatten, terwijl hij hun tevens de nadering zijner hoofdstad verbieden wilde. Dit was juist het middel, om, met zijn rijkdom, tegelijk zijne zwakheid aan den dag te leggen.’

Wij voelen ons genoopt, van deze meening te verschillen. Het komt ons voor, dat MONTEZUMA's besluit het verstandigste was, dat hij nemen kon; en uit CORTES handelingen kunnen wij opmaken, dat hij het bezwaar, van aldus in zijn' weg belemmerd te worden, bijzonder gevoelde. Het ware dwaasheid geweest, de ontzagwekkende vreemdelingen in het hart van het rijk der *Aztecs* te laten doordringen, wanneer men er hen buiten kon houden. Even dwaas ware het geweest, vijandelijk tegen hen te handelen, wanneer men hen op eene vriendschappelijke wijze konde weren. Maar de kans bestond, wanneer zij noch welkom ontvangen, noch uitgedaagd werden, dat zij weêr vreedzaam zouden aftrekken, en het schijnt ons toe, dai MONTEZUMA gelijk had, met dit te beproeven. Het lijdt dan ook geen twijfel, of zijne staatkundige handelwijze werd bijna ten volle bekroond. Eene uitnoodiging naar de hoofdstad of een ongelukkige aanval op het Spaansche kamp zou onmisbaar het sein geweest zijn tot een' onmiddelijken togt naar *Mexiko*. Maar het fiksch en tevens beleefd verbod van den Indiaanschen keizer ontmoedigde de Spanjaarden, zonder hen te verbitteren, en zij verlangden vurig, weêr naar *Cuba* onder zeil te gaan. CORTES zelf was, als naar gewoonte, vol ijver en vastberadenheid; maar het laat zich niet ligt begrijpen, hoe hij zijn volk zou overgehaald hebben, hem te ondersteu-

nen, had niet een gelukkig toeval hem de middelen verschaft om hunne hoop te verlevendigen.

Zeer kort na de onwelkome kondschap van MONTEZUMA verscheen er in het Spaansche legerkamp een bode van de *Totonacs*, - een' Indiaanschen stam, die de noordkust van *Vera-Cruz* bewoonde en kort geleden door de *Aztecs* onder het juk was gebragt - met aanbieding van bondgenootschap, bittere klagten over onderdrukking en bede om bescherming. ‘Dat berigt werd met geestdrift door den bevelhebber aangehoord.... Eene belangrijke ontdekking was voor hem gedaan; want zijn scherpe blik zag in dien geest van ontevredenheid een' magtigen hefboom, met welks behulp hij het barbaarsche Rijk hoopte om te keeren.’ Zoo spoedig mogelijk trok hij met zijne geheele legermagt naar *Cempoalla*, de hoofdplaats der *Totonacs*, waar men hem met alle vreugd en eerbewijzen ontving. De gansche natie stelde zich volkomen onder de bescherming van *Spanje*; de afgoden in de tempels werden omvergerukt en door het kruis vervangen, en op de naburige kust werd een Spaansch fort of kolonie, onder den naam van *La Villa Rica*, aangelegd. Eenige boden van de *Aztecs*, die in *Cempoalla* waagden te komen en de *Totonacs* met de bitterste ontevredenheid van MONTEZUMA bedreigden, werden gevangen genomen, uit de stad gejaagd en hadden hun leven alleen aan de persoonlijke bescherming van CORTES te danken. Spoedig werd er door hun' meester een afgevaardigde gezonden, die in zeer zachte bewoordingen tegen deze handelwijze opkwam en er eene verklaring van verlangde. CORTES zond weldra een beleefd, maar ontwijkend antwoord terug; hij eindigde met de betuiging, dat hij bij zijn plan bleef om *Mexiko* te bezoeken en dat hij in persoon zijn gedrag bij den keizer regtvaardigen zou.

Na de door CORTES te *Vera-Cruz* ontvangene mededeeling, was dit antwoord, schoon in eerbiedigen zin vervat; inderdaad eene opentlijke weêrstreving van MONTEZUMA's gezag. - Eene stellige en gematigde waarschuwing voor de gevolgen, gepaard met eene ontzaginboezemende toerusting tot tegenstand, had thans bij de avonturiers eenige aarzeling ten gevolge, eer zij zich door hunnen aanvoerder lieten overhalen tot een' strijd op leven en dood met een Rijk, welks magt en hulpbronnen zij volstrekt niet kenden. Maar CORTES, die alles liever wilde dan een' terugkeer, wapende zich tegen de gevolgen der mogelijke ontmoediging zijner medgezellen door eene dier oogenblikkelijke, gevaarvolle en vermetele handelingen, waarin hij ieder overtrof. Hij bezigde

zijn gezag en invloed om van de stuurlieden der vloot eene ver klaring in handen te krijgen, dat de schepen niet langer zee konden bouwen; dien ten gevolge gaf hij zonder eenige aarzeling en buiten weten van het leger bevel het geheele eskader te onttakelen en in den grond te boren, waartoe hij eenige manschappen, die het meest aan hem gehecht waren, bezigde. Ware deze maatregel met algemeene toestemming geschied, dan nog zou hij het stoutste waagstuk moge heeten, waarvan de geschiedenis gewaagt. Maar het gevaar, dat CORTES met zijne volgelingen deelde, was niet te vergelijken met datgene, waarmede de woede dier volgelingen zelve hem dreigde. - De Spaansche kronijkschrijvers hebben ons geene bijzonderheden medegedeeld van de muiterij, die er plaats greep, toen het leger vernam, dat hun terugtogt willekeurig door hunnen aanvoerder afgesneden was; maar zij getuigen eenstemmig, dat CORTES nooit in grooter gevaar verkeerde, en dat hij het nooit met meer beleid en mannelijke onverschrokkenheid het hoofd bood. Zeker is het, dat de verontwaardiging der soldaten spoedig week, en dat zij binnen weinige uren gereed waren hunnen veldheer naar de poorten van *Mexiko* te volgen.

Den 16^{den} Augustus begaf het Spaansche leger zich van *Cempoalla* naar de hoofdstad op marsch, doch liet eene kleine bezetting in *Villa Rica* achter. Hun getal bestond uit vijftien man ruiterij, vierhonderd man voetvolk en dertienhonderd soldaten van de *Totonacs;* daarenboven waren zij van zeven stukken geschut voorzien. Eenige dagen trokken zij onverhinderd voort; maar weldra zou hun moed op eene zware proef worden gesteld; want de tegenstand, dien de Aztecsche keizer niet van zijne eigene onderdanen durfde vorderen, werd spoedig met de meeste koenheid en volharding door zijne erfvijanden ondernomen.

Ongeveer half weg tusschen *Cempoalla* en *Mexiko* ligt het kleine bergachtige grondgebied van *Tlascala*; het verblijf van den eenigen stam der *Anahuacs*, die de Aztecsche wapenen met goed geluk wederstaan had. De *Tlascalanen*, schoon ruwer en armer dan de inboorlingen van *Tenochtitlan*, waren in vele opzigten edeler. Zij waren even onmededoogend in hunne vijandschap en even bloeddorstig bij hunne godsdienstplegtigheden; maar vreedzamer van aard, beleedigden zij niemand, wanneer zij niet getergd werden; waren eerlijk en trouw en de stoutste en gelukkigste krijgslieden van geheel *Anahuac*. De grenzen van dit gewest genaderd, hield CORTES stand en zond

een Cempoallaschen bode, met verzoek om het bondgenootschap van dien stam, en met aanbod hen bij te staan tegen MONTEZUMA, wiens vijand hij zich thans verklaarde. Maar de *Tlascalanen* geloofden óf zijne verzekeringen niet, óf oordeelden, voorzigtiger dan de *Totonacs*, dat het middel misschien nog erger kon zijn dan de kwaal. Met eene dubbelzinnigheid, die van hun gewoon karakter afweek, veinsden zij het bondgenootschap van den Spanjaard aan te nemen; maar tegelijk maakten zij de noodige toebereidselen om diens verderen voortgang te stuiten. De Spanjaarden raakten achtereenvolgens met twee magtige legers van de *Tlascalanen* slaags, aan welken strijd de beroemde aanvoerder der laatsten, XICOTENCATL deel nam. - Uitstekend is PRESCOTT's levendig verhaal van de wanhopige gevechten, die er plaats hadden, van de schitterende slagorden der wilde krijgslieden, blinkend van goud, juweelen en gevederde pantsers, de ontzettende oorlogskreeten, waarmede hun aanval vergezeld ging, en de woestheid, waarmede zij den Spanjaard aanvielen en paard en ruiter met hunnen vreesselijken *maquahuitl* neêrsloegen[(1)]. Later was het gevaar nog grooter; en nog nooit waren de Spanjaarden zoo manmoedig in het open veld begroet. Met behulp echter der paarden, vuurwapenen en der Europesche taktiek, bestuurd door het genie van hunnen aanvoerder, behaalden zij ten laatste de overwinning over de *Tlascalanen*, die in krijgsvernuft en ervarenheid verre boven de andere stammen van *Anahuac* uitmuntten. Op de dringende aansporing van den ontembaren XICOTENCATL werd eene nog krachtdadiger poging gedaan om het Spaansche leger gedurende den nacht te overrompelen; maar CORTES was op zijne hoede, en de aanvallers leden eene bloedige nederlaag. Nu nam de strijd een einde. Een afgezant werd naar de Spanjaarden gezonden, die om den vrede verzocht en hen naar *Tlascala* noodigde. - Op den 23sten September werden zij in deze stad gastvrij ontvangen, en van dien dag af gedroegen zich de dappere bergbewoners - even trouwhartig en edelmoedig in vriendschap als geducht in den oorlog - als de warmste bondgenooten van CORTES.

Na ongeveer drie weken onder nieuwe bondgenooten te hebben doorgebragt, vervolgde het Spaansche leger, verge-

(1) De maquahuitl was eene soort van zwaard, dat met de beide handen gevoerd werd, en naar een', aan de beide einden beslagen, korten, dikken stok geleek.

zeld door tweeduizend uitgelezen Tlascalaansche krijgslieden, zijn' marsch naar de naburige stad *Cholula*, welker inwoners aan CORTES aanbiedingen van gastvrijheid hadden gedaan. *Cholula* was eene oude fraaije plaats, die beschouwd werd als de hoofdstad van de Mexikaansche godsdienst, als het *Mekka* van *Anahuac*. De avonturiers werden door de inboorlingen gul en vriendelijk welkom geheeten en ingelegerd in een' der ruime tempels, waar zij verscheidene dagen veilig doorbragten. Maar de scherpzigtige Tlascalanen, die CORTES dikwijls tegen het sluwe en trouwelooze karakter van de Cholulanen hadden gewaarschuwd, deelden hem spoedig mede, dat er in de stad geheime toebereidselen werden gemaakt om de Spanjaarden te vernielen. Deze vermoedens werden kort daarop bevestigd door de vrouw van een' Cholula-Cacique, van wie CORTES volkomene inlichtingen inwon met betrekking tot het beraamde verraad. De Spanjaarden zouden namelijk in grooten getale aangevallen en overrompeld worden bij het verlaten van de stad en op plaatsen, waar hunne ruiterij en geschut niet ageren kon; werkelijk was er eene bende van twintig duizend Aztecs digt bij *Cholula* gekampeerd en gereed om de inboorlingen in hun trouweloos voornemen bij te staan. Deze tijding maakte CORTES zeer beangst; want hij was reeds in den valstrik en kon het doel zijner vijanden alleen verijdelen, door zich aan eene belegering in zijne kwartieren te onderwerpen. Maar hij achtte het mogelijk de Indianen tot een' ontijdigen aanval op zijne tegenwoordige standplaats uit te lokken, en hen dus op eene strenge en ontmoedigende wijze te tuchtigen, zonder zijne eigene manschappen bloot te stellen. In die hoop, verzocht hij de Cholulanen, hem met twee duizend krijgslieden te versterken tot het vervoeren van de legerbagaadje. Zij stemden in dit verzoek toe, en het vereischte getal marcheerde des ochtends van zijn vertrek binnen het plein of de plaats, waar rondom de tempel stond, waar de Spanjaarden waren ingelegerd. Toen, van zijn voordeel overtuigd, wendde hij zich met een streng gelaat tot de Cholula-Caciquen en deed hun hevige verwijtingen over hunne poging tot verraad. Nog eer zij van hunne schuldbewuste verbazing konden bekomen, werd aan de troepen het sein gegeven. Eensklaps werd er door de verbitterde Spanjaarden een hevig geweervuur op de door panischen schrik aangegrepen Cholulanen gerigt. Hunne buiten in hinderlaag liggende broeders vielen in den strik. Op de tijding van den moord door woede en ontsteltenis aangegrepen, verlieten zij hunne posten

en deden eene onstuimige poging om den tempel te bestormen. Maar met behoedzaamheid waren de noodige toebereidsels tot verdediging genomen, en de Cholulanen waren de lieden niet om een' sterken post in te nemen tegenover verdedigingsmiddelen, waardoor de krijgshaftige Tlascalanen in het open veld waren verslagen. Door het geschut uiteengedreven, door de paarden teruggejaagd en in de achterhoede aangegrepen door de vurige Tlascalanen, die buiten de stad gekampeerd lagen, namen de aanvallers van alle kanten de vlugt, terwijl de Spanjaarden, hen bij een' uitval achtervolgende, de stad plunderden, totdat zij, door CORTES teruggeroepen, zich weder onder zijne bevelen schaarden.

PRESCOTT, steeds een ijverig voorstander van mededoogen en edelmoedigheid, gispt openhartig en gestreng den moord van CHOLULA. Wel acht hij het eene verzachtende omstandigheid, dat de misdaad door een' avontuurlijken soldaat, in eene nog half barbaarsche eeuw, en onder bittere terging bedreven werd; maar hij erkent, dat het feit eene donkere vlek op CORTES naam heeft geworpen. Wij daarentegen meenen, dat hij hier gerustelijk de verdediging van zijn' held had kunnen op zich nemen. Hij schijnt niet te bedenken, dat de aanval op de Cholula-Caciquen geene daad van wraakzucht was, maar eene noodwendige list om zich te redden. CORTES moest een middel vinden om de Cholalanen uit hunne voordeelige stellingen in de stad te lokken. Door niets kon hem dit met meer zekerheid gelukken, dan door hen tot getuigen te maken van een' strijd, waarin hunne medepligtigen, bij gemis aan bijstand, omkwamen. De slagting van zooveel weêrloozen was ongetwijfeld eene harde noodzakelijkheid, en wij hopen en gelooven, dat CORTES haar als zoodanig erkende; maar wij moeten volhouden, dat zij eene noodzakelijkheid *was*, en dat de slagtoffers zich die door hunne eigene trouweloosheid op den hals hadden gehaald. Had men hen ongedeerd ontslagen, of waren hunne landgenooten koelbloedig genoeg geweest, de hopeloosheid in te zien van eene poging om hen te redden, dan zouden de Spanjaarden *Cholula* slechts hebben kunnen verlaten, door zich, vechtende, een' weg te banen door een' doolhof van naauwe en geblokkeerde straten, eene onderneming, die, al ware zij volkomen gelukt, op niet minder bloeds had te staan gekomen.

Eenige dagen na deze catastrophe, verliet CORTES de onder het juk gebragte stad *Cholula* en betrad het erfelijk gebied van den stam der Aztecs. Hier werd hij van de Totonacsche krijgslieden,

die hem tot dusverre waren gevolgd, verlaten. Dapper en getrouw hadden zij den gevaarvollen veldtogt door *Tlascala* ten einde toe gedeeld; maar zelfs de bescherming der magtige vreemdelingen kon hen niet verkloeken, om aan den gehoonden MONTEZUMA het hoofd te bieden. Zij werden eervol door CORTES ontslagen, en toen zetteden de Spanjaarden en Tlascalanen hunnen togt voort door de ruwe *sierra*, die de vallei van *Mexiko* omzoomt. Na een' vermoeijenden marsch van twee of drie dagen zagen zij het beloofde land, dat, in den gordel van donkerkleurig porphier en glinsterende in den zuiveren en helderen atmospheer der keerkringen, zich voor hunne voeten ontrolde. Het was een ongemeen schoon tooneel, een rijk bebouwd land, opgeluisterd door bevallig kronkelende beken en stroomen, statige eik- en cederwouden, torens en transen van steden en dorpen, sommige verscholen onder het weelderig gebladerte der bosschen en andere als ware het golvende over de blaauwe oppervlakte van een meer. Zóó treffend was het schouwspel, en van zooveel magt en grootheid scheen het te getuigen, dat de flaauwhartigen onder de veroveraars op het punt waren, in het dringendste oogenblik hunne onderneming uit het oog te verliezen, en hun onwankelbare aanvoerder al zijne geestkracht noodig had om hunnen ijver voor de groote zaak levendig te houden.

Het gebergte, dat het zuidelijke bolwerk der vallei vormt, afdalende, trokken de Spanjaarden voort, totdat zij *Ajotzinco*, eene groote stad op de zuidelijke grens van het meer, nu *Chalco*, bereikten; hier ontvingen zij een vriendelijk bezoek van den koning van *Tezcuco*, voorheen de vriend en bondgenoot des Mexikaanschen keizers, maar thans de aanzienlijkste zijner vassallen. Onder dit eervol geleide trok CORTES over den grooten weg, die de meren *Chalco* en *Xochichalco* van elkander scheidt, en bereikte, langs den oostelijken oever van het laatste, de fraaije stad *Iztapalapan*. Op 8 November verliet hij deze zijne laatste rustplaats, en trok over den zuidelijken grooten weg naar *Mexiko* voort. Gedurende zijnen togt was het meer met kanoos overdekt en zelfs de beide oevers als met menschen bezaaid. Het gevoel der Aztecs, een zegevierende en heerschzuchtige stam, die plotseling hunne magt gehoond en zich onderdanigheid zagen opgelegd door eene bende rondzwervende vreemdelingen, de bondgenooten der verfoeide Tlascalanen, laat zich eerder verbeelden dan beschrijven. Maar de gewaarwordingen der overheerschende Spanjaarden waren alles behalve

aangenaam, en de vermetelsten onder hen bekenden, dat hun hart als toegenepen werd, toen het sluiten der poorten van het fort *Xoloc* hun verkondigde, dat zij in de vesting van den grooten MONTEZUMA waren ingesloten.

Hier werd het leger door den keizer in persoon begroet. Hij was in den bloei van zijn leven en bevallig in houding en voorkomen. Zijn afbeeldsel heeft in de regelmaat der trekken, het zachte en melancholische van den blik en de uitdrukking van sombere waardigheid wel eenige overeenkomst met dat van een ander slagtoffer der Spaansche eerzucht, den Moorschen prins BOABDIL EL CHICO, wiens karakter en ongelukken zoozeer met die van MONTEZUMA overeenkomen. Maar al de folterende angst van zijn' geest kon zijne zelfbeheersching niet onderdrukken; en de Spaansche ridders, steeds uitmuntende regters, waar het beschaafdheid van vormen geldt, waren verrukt over het bevallige en hoffelijke zijner manieren. Schilderachtig is PRESCOTT's beschrijving van de hoofsche begroetingen, waarachter MONTEZUMA zijne vrees en CORTES zijn wantrouwen verborg; alsook van de pracht, waarmede men de Spanjaarden en hunne bondgenooten in de keizerlijke stad ontving. Zij werden bijna midden in de stad ingekwartierd in eene lange rij van gebouwen, het voormalige paleis van keizer AXAYACATL, MONTEZUMA's vader; en hier bragten zij verscheidene dagen in rust door, op den duur door den keizer bezocht en door de burgers van alle benoodigdheden voorzien.

Maar deze rust kon niet lang duren. Hoezeer CORTES het wezentlijke karakter der natie eenigzins miskende, begreep hij echter maar al te wel, dat zijne tegenwoordigheid hun hinderlijk moest zijn. Wel had MONTEZUMA zich eenige beleefdheidsuitdrukkingen laten ontvallen, waarin zijne geneigdheid lag opgesloten om de opperheerschappij van *Spanje* te erkennen; maar aangenomen, dat dit ernstig door hem gemeend was, betwijfelen wij zeer, of zijne onderdanen dit gevoelen deelden. Bij CORTES maakte het reeds spoedig eene angstige overweging uit, welken waarborg hij vragen zou voor een mogelijk oproer binnen de stad, en ofschoon dit niets dan een voorwendsel was, werd hij echter door ongunstige tijdingen van de kust te meer aangespoord er werk van te maken, Een Aztec-Cacique, QUAUHPOPOCA, had de nieuwe kolonie van *Villa Rica* overvallen, en hij was alleen teruggeslagen na een hevig gevecht, waarbij de Spaansche kommandant en eenige zijner manschappen het leven hadden verloren. CORTES besloot van die

gewelddadigheid partij te trekken, als eene verontschuldiging voor den buitengewonen maatregel, welken hij ging nemen, en MONTEZUMA te verzoeken, des noods te dwingen, om zijne residentie in de Spaansche kwartieren op te slaan, met andere woorden, om tot onderpand te strekken voor het rustig en vreedzaam gedrag zijner onderdanen. De keizer was over dit vermetele voorstel in het eerst diep verontwaardigd. Maar het hoffelijk verzoek van CORTES werd ondersteund door de dreigende blikken en wapenen zijner vastberadendste officieren. Met zijne gewone zucht om den strijd, dien hij reeds als onvermijdelijk had moeten beschouwen, uit te stellen, gaf hij eene aarzelende, onwillige toestemming. Met zijn gansche gevolg van dienaren ging hij, te midden der ontsteltenis van zijne onderdanen, in het paleis van zijnen vader over, waar hij door hen, die hem eigenlijk gevangen namen, met den diepsten eerbied ontvangen werd. Slechts eene week na de aankomst der Spanjaarden in *Mexiko* had deze verbazende gebeurtenis plaats. Het was de ontwapening van een' heimelijken vijand, die de Spanjaarden met bedriegelijke vriendschap ontvangen had, en die - ofschoon wij hierin met PRESCOTT verschillen - deze behandeling wel eenigermate verdiend had.

MONTEZUMA had, zoo als wij weldra zien zullen, aanleiding gegeven tot den aanval van QUAUHPOPOCA op *Villa-Rica*. Intusschen werd deze, op gezag van zijnen souverein, van zijn' post ontzet en gevangen naar de hoofdstad gezonden. Bij zijne aankomst werd hij terstond verhoord en gevonnisd, en MONTEZUMA verklaarde plegtig, dat hij van het gebeurde onbewust was. Maar de ongelukkige QUAUHPOPOCA en zijne voornaamste medepligtigen wierpen de blaam dier onderneming eenparig op hunnen trouweloozen meester; en het spijt ons er te moeten bijvoegen, dat CORTES, aan hunne verklaringen geloof hechtende, aan zijne drift toegaf, en beval, dat men zijnen koninklijken gast in boeijen zou slaan. Zijn beter gevoel echter deed hem spoedig over deze onedele beleediging berouw gevoelen, en hij deed al wat hij kon, om den angst, dien hij door zijne wreedaardige handelwijze had veroorzaakt, te verzachten; maar niets kon den ongelukkigen gevangene zijne gemoedsrust en zijn gevoel van eigenwaarde hergeven.

De plannen en bedoelingen der Spanjaarden schenen, drie of vier maanden lang na MONTEZUMA's gevangenneming, in alle opzigten begunstigd te worden.

De Aztecs bleven den keizer met hunne gewone onder-

danigheid gehoorzamen, ofschoon deze op den duur in gijzeling bleef. MONTEZUMA zelf was zonder schijnbare tegenkanting bereid, zijne beloften gestand te doen, door opentlijk den eed van trouw aan *Spanje* te zweren. Een der Mexikaansche tempels was intusschen den Spanjaarden als plaats hunner eeredienst aangewezen; zij hadden de afgoden omvergerukt en vierden, ten aanschouwe van de gansche stad, plegtstatig hunne mis. Maar deze laatste heiligschennis was te veel voor het fanatisme der inwoners. Onmiddellijk bezigden de priesters al hunnen invloed om den wrevel der bevolking gaande te maken, en duidelijk bleek het, dat er een opentlijke strijd op handen was. MONTEZUMA zelf waarschuwde de Spanjaarden, dat de Goden gesproken hadden, dat hij hen niet langer kon beschermen, en dat in hun onmiddellijk vertrek de eenige kans van behoud gelegen was. CORTES maakte in zooverre van deze mededeeling gebruik, dat hij alle mogelijke toebereidselen maakte tot krachtdadige verdediging. Maar - inmiddels werd hij door een nieuw en vreesselijk gevaar bedreigd.

De beleedigde gouverneur VELASQUEZ namelijk had CORTES wraak gezworen. Eene nieuwe en magtige vloot van achttien schepen, met achthonderd man voetvolk en tachtig man ruiterij bemand, onder bevel van den dapperen, maar voortvarenden en verwaten PANFILO DE NARVAEZ, was afgezonden om CORTES te dwingen zijn gezag neder te leggen en *Villa-Rica* onmiddellijk over te geven. Maar zoo ooit, hier toonde CORTES, wat de wilskracht, de voorzigtigheid, het beleid en de onverschrokken moed van een groot man vermag. Na verscheidene kleinere catastrophes trok CORTES van *Mexiko* op, waar hij eene sterke bezetting achterliet, nam een' donkeren en stormachtigen nacht te baat, drong in de stad *Cempoalla*, waar NARVAEZ gelegerd was, en nam hem met zijne persoonlijke aanhangers gevangen. Alle tegenstand was vergeefs; het nieuwe leger, ontmoedigd door het verlies van hunnen aanvoerder, was blijde, in de dienst van CORTES te kunnen overgaan, en gaf zich zonder verderen tegenstand over. Die uitslag kon voor al de partijen gelukkig genoemd worden; want zoo NARVAEZ zijn' vijand overwonnen en het bevel in *Mexiko* overgenomen had, zou er wel nooit één enkele Spanjaard teruggekeerd zijn, om de mare der *Noche Triste* over te brengen.

Naauwelijks was dit ontzettend gevaar verijdeld, naauwelijks had CORTES zich van zijne zegepraal verzekerd door den naijver zijner oude en nieuwe volgelingen te stillen, of er

kwam een bode van *Mexiko* met het vreesselijk berigt, dat de vijandelijkheden nu werkelijk een' aanvang hadden genomen. Ofschoon nog niet ernstig, waren de Spanjaarden toch reeds meer dan eens aangevallen, en eene snel toenemende magt was thans op het punt, hen in hunne kwartieren in te sluiten. Het gevaar scheen dreigend; maar CORTES, al had hij kunnen besluiten de hoofdstad op te geven, was de man niet, om zijne broeders aan hun lot over te laten. Terstond verliet hij *Cempoalla* met alle zijne eigene manschappen en zoovele van de latere van NARVAEZ, als hij kon overhalen hem te vergezellen; met duizend man voetvolk en honderd man ruiterij kwam hij den 24sten Junij te *Mexiko*. Ongehinderd liet men hem de vallei doortrekken en binnen de stad komen. Met bezorgdheid zag hij het onheilspellend wantrouwen, waarmede de inboorlingen hem gadesloegen. Maar de vreesselijke terging, die de Aztecs gedurende zijne afwezigheid ondervonden hadden, en het onverzoenlijke van hunnen wrok overtrof oneindig ver zijn donker voorgevoel.

PEDRO DE ALVARADO, de officier, aan wien het kommando in *Mexiko* was opgedragen geworden, was een stoutmoedig ridder van schitterende begaafdheden, maar roekeloos en onvoorzigtig in zijne handelingen, en soms driftig en woe t van aard. Hij was onzinnig en snood genoeg geweest, om in den grooten tempel van HUITZILOPOCHLI eene slagting aan te rigten, welke alleen daarin van die van CHOLULA verschilde, dat zij schijnbaar zonder eenige uittarting en in allen geval buiten noodzaak had plaats gehad. Zeshonderd Aztecs, onder welke verscheidene edelen van aanzien, moeten daarbij omgekomen zijn; en het gevolg was, dat de geheele natie de wapenen aangegrepen had. Het feit was even redeloos als wreed. ALVARADO zelf kon het alleen verontschuldigen door een oppervlakkig en onwaarschijnlijk verhaal van geheime wapenen en voorgenomen verraad, en zijne wezentlijke motieven waren zoo onverklaarbaar, dat ze sommige Spaansche historieschrijvers tot de onteerende gissing hebben gebragt, dat hunne landgenooten den moord gepleegd hadden, ten einde als gemeene roovers de ongelukkigen van hunne kleederen en sieraden te berooven. Bitter waren CORTES' verwijtingen; maar het feit was onherroepelijk. Er schoot niets over dan een strijd op leven en dood tusschen 1200 Spanjaarden en 8000 bondgenooten van den eenen, en het geheele Mexikaansche Rijk aan den anderen kant.

Het schijnt, dat de Aztecs, ofschoon zij ALVARADO en diens

bezetting gemakkelijk hadden kunnen overmeesteren, dit met voordacht niet gedaan hadden, ten einde CORTES en de overige manschappen binnen de hoofdstad terug te lokken en dan het geheele leger der tirannen te verslaan. Maar naauwelijks was het bekend, dat de gevreesde *Malintzin* op het paleis van MONTEZUMA's vader was teruggekomen, of de stille straten van *Mexiko* wemelden plotseling van een talrijk leger, met al de ridders van het rijk aan het hoofd; en de Spaansche kwartieren werden aan alle kanten wanhopig aangevallen. De attaque werd met dezelfde woede vijf of zes dagen achtereen voortgezet, ofschoon - gelukkig voor het garnizoen - de bijgeloovige vooroordeelen der Aztecs hen verboden, om gedurende den nacht de plaats te overrompelen. Maar van zonsop- tot zonsondergang lieten de aanvallers een' zwerm van pijlen op de belegerden regenen, en deden zulke geweldige inspanningen om het paleis binnen te dringen, dat het meer dan eens op het punt was, stormenderhand te worden ingenomen. Van den anderen kant toonden zich de Spanjaarden even dapper en ervaren als altijd. Zij hadden dertien stukken geschut, die telkens een vreesselijk bloedbad onder de Aztecs aanrigtten, wanneer zij oprukten om den muur te beklimmen; ook gingen zij hen met zulk eene vastberadenheid te keer, dat allen, aan wie het gelukte door de buitenwerken binnen te dringen, er den dood vonden. Bij het geheele leger wekte CORTES eene hartstogtelijke bewondering op, door zijne onverschrokkenheid in het digste strijdgewoel en bovenal door zijne doodsverachting in het bijstaan van hen, die gevaar liepen gevangen te worden genomen. Op den derden dag van het beleg werd het noodzakelijk, den vijand uit den grooten tempel van HUITZILOPOCHLI te verdrijven. Deze plaats werd dus door driehonderd piekeniers bestormd, en als gewoonlijk stond CORTES, ofschoon gewond, daarbij aan het hoofd. De verdediging was wanhopig; maar na drie uren strijdens werd de tempel ingenomen en al de Aztecs over de kling gejaagd. Doch die manhafte bedrijven schenen zonder vrucht. Telkens toch werden de vijanden op nieuw versterkt en zij bleven met voortdurende woede in hunne aanvallen volharden.

Geene der vele pogingen tot onderhandeling, welke men aanwendde, werd bekroond. De Aztecs wilden geen ander antwoord geven dan de verklaring, dat het geheele leger der dwingelanden op de door hen ontheiligde altaren moest vergaan. Maar wat den scherpzigtigen CORTES meer ter neêrsloeg dan de hevigste wraakbe-

dreigingen, was de kalme inzigten, die de vijanden van hunne wezenlijke kracht en kansen bleken te hebben. Zij toonden overtuigd te zijn, dat zij alleen uitzigt hadden op de zege na talrijke nederlagen en geweldig verlies. Maar zij waren ook overtuigd, vroeg of laat onfeilbaar te *zullen* overwinnen, en zij hielden zich tevreden, wanneer zij den dood van één' Spanjaard konden koopen voor het leven van honderd Mexikanen.

Op voorstel van CORTES gaf de gevangene MONTEZUMA zijne toestemming tot eene poging, om met de Aztecs te onderhandelen. Hij wist, dat het ongehinderd vertrek der Spanjaarden zijne eigene vrijheid ten gevolge zou hebben. Hij verscheen dus op den morgen van den derden dag in zijn keizerlijk gewaad, en vergezeld van zijn' ganschen stoet, op de borstwering. Met zijne gewone waardigheid wendde hij zich tot de belegeraars en werd in den aanvang met diepen eerbied aangehoord. Maar zoodra het bleek, dat hij hen tot een' wapenstilstand trachtte over te halen, werd hij met vloeken en smaadredenen begroet en zelfs door een' pijl van een der toehoorders gewond. De wonde op zich zelve was niet doodelijk, maar de smart over eenen dusdanigen hoon was voor het fier en trotsch gemoed van MONTEZUMA onduldbaar, en den 30sten Junij stierf hij, zoo het heette aan eene koorts, maar inderdaad aan de gevolgen van een verbrijzeld hart. Gedurende zijne korte ongesteldheid werd hij met alle mogelijke zorg verpleegd, en een van de aanvoerders der Aztecs ontving zijn lijk uit handen van de Spanjaarden, die allen innig bewogen schenen over het rampspoedig lot van hunnen hoffelijken en innemenden gast.

De tegenwoordige stand van zaken kon niet lang duren. Reeds bijna driehonderd Spanjaarden en een groot aantal bondgenooten waren gewond of verslagen, en zoo de strijd nog eene week lang op gelijke wijze moest voortduren, zou de bezetting bijna ten eenemaal vernietigd zijn. Ook begonnen krijgs- en levensmiddelen schaarsch te worden, en de nieuwe, niet aan tucht gewende soldaten van NARVAEZ begonnen reeds eenigzins de ondergeschiktheid uit het oog te verliezen. De eenige kans op behoud was dus in de wanhopige poging gelegen, om zich dwars door den vijand heen een' weg naar *Tlascala* te banen, en - hiertoe werden dan ook ten laatste de noodige middelen in het werk gesteld.

In den nacht van 1 Julij 1520 - een nacht vol schrik en vrees, en gedenkwaardig in de jaarboeken van *Nieuw-Spanje* - verliet

het leger, na het vieren van de mis, in de diepste stilte het paleis van MONTEZUMA. Onverhinderd en schijnbaar onopgemerkt trokken zij de stad door en bereikten den grooten weg van *Tacuba*. Deze was ongeveer twee mijlen lang en van drie breede meren doorsneden. Het eerste water kwam men gemakkelijk over door middel eener draagbare brug, waarvan CORTES zich had voorzien. Maar inmiddels was er alarm geslagen. De Mexicaansche krijgspauken klonken van den tempeltrans van HUITZILOPOCHLI; men hoorde de steeds digter en digter naderende riemslagen in de stilte van den nacht; op het meer wemelden tallooze kanoos door elkander, en de Aztecsche krijgsdrommen verschenen met hunne gewone onstuimigheid aan weêrszijde van den weg. Maar midden onder het vreesselijk rumoer van dien nachtelijken aanval behielden de Spanjaarden al hunne tegenwoordigheid van geest, en baanden zich, vechtenderhand, voortdurend den weg, zonder aanmerkelijk verlies, totdat zij het tweede meer bereikten. Hier had de ontzettende ramp van dien noodlottigen nacht plaats. Men kon van de draagbare brug geen gebruik meer maken; het zware geschut had haar te diep in den moerassigen grond doen indringen. Dit scheen zelfs den moed van de onversaagdsten aan het wankelen te brengen, en in wanorde waadde men nu door het ondiepe water, waar velen het leven verloren. Zeer gemakkelijk laat zich het voordeel begrijpen, dat de kanoos der Aztecs op menschen vooruit hadden, die al zwemmende hun leven moesten redden; en inderdaad, alléén de hulp der paarden en de volhardende inspanning der ruiters kon de Spanjaarden in staat stellen, vasten voet te bekomen aan de overzijde van het meer. Dit was dan ook ten laatste het geval: het water, ten halve gedempt door voertuigen, wapenen en lijken, bood een' dragelijken doortogt aan het leger, ofschoon het intusschen van alle kanten door de vijanden besprongen werd. Aan den overkant gekomen, scheen nu het grootste gevaar voorbij; want, niet verder door de talrijke vijanden achtervolgd, kwam CORTES met eenige der zijnen aan het derde meer, dat zij op gelijke wijze overtrokken. Dan aldra ontwaardde men, dat de achterhoede geen' spoed maakte zich bij hen te voegen. Deze toch was door de Aztecs ingehaald, en ware reeds afgesneden geweest, zonder de krachtdadige inspanning van den onbezweken ALVARADO, die, ofschoon gewond en van zijn paard beroofd, op den duur zijn volk bijeenhield en den vijand te keer ging. Elke poging om hem te

redden scheen ten eenemaal hopeloos; maar de heldhaftige CORTES aarzelde geen' oogenblik. Schoon uitgeput en gekwetst, wierp hij zich met al de nog overgeblevene ruiters andermaal in het meer, kwam op de plaats van het gevecht, en met een' daverenden schok de Mexikanen terugjagende, stelde hij het meerendeel der infanterie in staat, onverlet het meer over te trekken, Snel echter verzamelde zich andermaal de vijand; de ruiterij leed eenig verlies eer zij den vasten grond bereikte, en aan geen' van de achtergeblevenen gelukte het te ontsnappen, uitgenomen aan ALVARADO zelven. Het gevecht was nu bijna geëindigd. Het overschot van het Spaansche leger had de grenzen van den grooten weg bereikt; en de Aztecs, wier verlies ontzaggelijk groot moet geweest zijn, gevoelden geen' lust, om hunnen aftogt te verhinderen en den kamp op het vasteland voort te zetten.

Dit was dan het eerste gevecht, waarin de Spanjaarden voor hunne vijanden het slagveld hadden moeten ruimen. Het was ook het eerste, waarin zij zulk een verlies van manschappen hadden ondergaan, in evenredigheid met het belangrijke van den strijd. Nagenoeg vierhonderd vijftig Spanjaarden, behalve bijna vier duizend Tlascalanen, waren verdronken, verslagen of gevangen genomen. Al de paarden, op drie en twintig na, waren omgekomen; het geschut was natuurlijk geheel verloren, en zelfs de musketten, benevens de ammunitie, had men bij den overtogt over het water moeten achterlaten. Niet meer dan vijfhonderd Spanjaarden en twee duizend Tlascalaansche bondgenooten, hadden er het leven afgebragt, en deze konden nog alleen op behoud rekenen, wanneer zij vechtenderhand hunnen weg tot *Tlascala* vervolgden. Wel had het geleden verlies voornamelijk de soldaten van NARVAEZ, die de achterhoede uitmaakten, getroffen; wel waren er, behalve VELASQUEZ DE LEON, weinig of geene ridders van onderscheiding in den slag gebleven; en wel bemoedigde het CORTES, dat hij nog al zijne oude krijgsmakkers - de veteranen van *Tabasco* en *Tlascala* - rondom zich verzameld zag; maar het verschiet was nooit zoo donker geweest, en de noodlottige slag op den grooten weg draagt nog heden bij de Spaansche historieschrijvers den treurigen naam van *la Noche Triste*.

Zeven dagen lang zetteden de Spanjaarden hunnen vermoeijenden togt langs de Mexikaansche meren en door de *sierra*, ten noord-oosten van de vallei, voort. Zij hadden zeer veel van honger en afmatting te lijden, ook soms van de aanvallen

der inboorlingen, die niet zelden de hoogten van den weg bezet hielden en hen met hunne pijlen begroetten. Maar ze deden geene ernstige poging tot belemmering van hunnen terugtogt, en CORTES begon hoop te voeden, dat hij zonder eenig gevaar *Tlascala* zou bereiken. Spoedig echter werd hij vreesselijk teleurgesteld. Digt bij *Otumba* vonden zij den weg bezet door de geheele krijgsmagt van het omliggend land, in zulken getale, dat de gansche vlakte tot aan den gezigteinder met wapenen en banieren overdekt scheen. Het was een gezigt, dat zelfs de vermetelsten eene huivering aanjoeg, ‘en inderdaad,’ zegt de onversaagde CORTES zelf, ‘wij geloofden allen, dat ons laatste uur geslagen was.’ Maar de wreedheid der Aztecs deed hun eigen plan mislukken. Hadden de Spanjaarden hoop op hun behoud gezien in eene gevangenschap, waarschijnlijk zouden alsdan weinigen, vermoeid en moedeloos als zij waren, hunnen aanvoerder in het gevecht gevolgd zijn; maar de herinnering aan den *offersteen* in den bloedigen tempel van HUITZILOPOCHLI schonk aan allen nieuwe veerkracht, en zij vielen den vijand met hunne gewone ijzeren dapperheid aan. De strijd was veel heviger en twijfelachtiger dan anders; want de Mexikanen, die de vuurwapenen niet meer vreesden, vielen zoo stout en zoo snel aan, dat zij, hoewel op den duur afgeslagen, op het punt waren, de vermoeide Spanjaarden te overmeesteren. Het doorbreken der kleine flanken door de ordelooze drommen werd van oogenblik tot oogenblik hagchelijker, en niets dan eene korte verpoozing bij de wanhopige aanvallen der ruiterij, stelde hen in staat, hunne gelederen gesloten te houden. Eindelijk hield het door wonden en inspanning uitgeputte voetvolk stand, en de afgetobde paarden konden nog slechts met moeite de vijanden terugdrijven, welke op hen aanpersten, als de golven op het strand. Dan op eens werd er door de koelbloedigheid en onverschrokkenheid van den aanvoerder aan de wanhopige crisis een einde gemaakt. Het toeval wilde, dat men in de rigting naar den post van den Mexikaanschen bevelhebber doorgedrongen was, en dat, gedurende hunnen laatsten doodelijken kamp, diens banier en gevolg digt bij de achterhoede zigtbaar werden. Met zijn' snellen blik werd CORTES deze onverwachte kans op redding en overwinning gewaar. Onder een' vreesselijken schok baande hij zich met eenige zijner koenste ridders een' weg door den vijand, en bragt den Mexikaanschen veldheer met eigen hand om het leven. Hoe vreemd

het ook schijne, zoo werden toch de Indianen, zelfs op dit oogenblik hunner overwinning, van zoo fellen schrik aangegrepen door den val van een' man, die slechts een bloot toeschouwer van den strijd schijnt geweest te zijn, dat zij hunnen aanval staakten, en bij een' vernieuwden krachtigen schok van den Spanjaard, op de vlugt sloegen. Hoe afgemat de overwinnaars ook waren, achtervolgden zij hen toch en bragten hun eene bloedige nederlaag toe. De hardnekkigheid der Mexikanen had hen verwoed gemaakt, en thans - om de eenvoudige, maar veelbeteekenende woorden te bezigen van iemand, die aan het lijden en de wraak deel nam - ‘deden hunne wonden hun geene pijn meer, en zij hadden niet langer honger of dorst.’ De zege was volkomen, en daags daarna kwamen de Spanjaarden op de grenzen van *Tlascala*.

De vrees van CORTES, dat zijne bondgenooten hem thans welligt zouden afvallen, werd geenszins verwezenlijkt. De Tlascalanen hadden voor de Spanjaarden die genegenheid opgevat, welke de dappere man steeds gevoelt voor den getrouwen deelgenoot zijner gevaren en overwinningen, en zij heetten hen met warm gevoel en bewondering welkom. Zij deden al wat zij konden, om in hunne behoeften te voorzien, hunne harten te winnen en de hoop der teruggeslagenen weder op te beuren; en de hoofden van den stam gaven CORTES de plegtige verzekering, ‘dat ze zijne waarachtige en getrouwe vrienden wilden zijn tot in den dood.’ Een Aztec, afgezonden om de Tlascalanen te verzoeken, met de stammen van *Anahuac* gemeene zaak te maken tegen de overweldigers, werd met eene bepaalde weigering teruggezonden, en toen XICOTENCATL - die den moed en de standvastigheid, maar niet den edelen eenvoud van een' Tlascalaansch krijgsman bezat - het verzoek durfde te ondersteunen, werd hij onder de beschimpingen zijner verontwaardigde broeders uit de raadsvergadering gejaagd.

Geenszins door zijne laatstgeledene rampen ontmoedigd, voelde CORTES zich nu meer dan ooit van eene eindelijke verovering van *Mexiko* zeker. Hij zag, dat hij zich in de gezindheid en de hulpmiddelen der natie misrekend had, en dat zij de mannen niet waren om te gedoogen, dat hunne hoofdstad overweldigd wierd door eene handvol vreemdelingen, hoe geducht ook door oorlogstalenten en dapperheid. Maar hij zag tevens in het verschiet, dat hij in staat zou zijn, hen met gelijke krachten en op gelijk terrein het hoofd te bieden. Hij was thans in het veilig bezit van een toevlugtsoord in het hart van

Anahuac, waaruit al de magt van het Aztecsche rijk hem niet zou kunnen verdrijven. Hij wist, dat vele stammen hem zouden toevallen; dan zou zijn leger de kern worden van een bondgenootschap, magtig genoeg om naar de vlakte van *Mexiko* op te rukken, de hoofdstad in te nemen, en het rijk van *Aztec* voor immer te gronde te rigten.

Er was tijd noodig om de bekomene wonden te heelen en den moed der uitgeputte Spanjaarden te doen herleven. Maar reeds vroeg in het najaar kon CORTES met zijn geheele leger en een groot aantal bondgenooten *Tlascala* verlaten. Van toen af kreeg alles een ander aanzien. De Cholulanen, met meerdere stammen, kozen zijne zijde, en twee steden op de Mexikaansche grenzen werden ingenomen. CORTES ontving wapenen, ammunitie en geschut van eenige schepen, die *Vera-Cruz* hadden aangedaan, en ettelijke weken verliepen onder grootere en kleinere gevechten, marschen en contra-marschen, ontmoetingen en gebeurtenissen, door het penseel van PRESCOTT met warmte en gloed geschilderd. Gaarne zouden wij gansche bladzijden vullen met de levendige beschrijving van de bestorming der steilte bij *Jacapichtla*, den vreeselijken togt over de rotskloven en diepten bij *Cuernavaca*, de stoute feiten van den ridder SANDOVAL op zijn kastanjebruin strijdros *Motilla*, of de gevangenneming en redding van CORTES te *Xochimilco*. Zóó talrijk inderdaad waren de gevaren, waaraan hij het hoofd bood, en de heldendaden der Spanjaarden, dat zelfs hun voortdurend goed geluk onze angstige belangstelling in hun lot niet kan doen verflaauwen. Wij volgen het kleine leger en deszelfs lotgevallen, even als landgenooten de aankomst van een vaartuig in den storm. Hoe lang het ook veilig de zee heeft doorkliefd, telkens vreezen wij; het door eene nieuw aanrollende golf overstelpt te zien.

Bij zijne terugkomst van *Tezcuco*, vond CORTES alles gereed tot het beleg van *Mexiko*. Hij had eene legermagt van negenhonderd Spaansche soldaten, waaronder zeven en tachtig ruiters en honderd achttien musketiers, en achttien stukken geschut. Daarenboven had hij te *Tlascala* twaalf brigantijnen of kleine zeilschuiten laten bouwen, onder opzigt van den ervaren bouwmeester LOPEZ; deze konden uit elkander genomen, over het gebergte gevoerd en met den meesten spoed te water worden gebragt.

Te midden dezer toebereidselen echter, had er eene vreemde en treurige gebeurtenis plaats. De Tlascalaansche prins XICOTENCATL,

die zich reeds lang als een stuursch en afkeerig bondgenoot had gedragen, weigerde langer mede te werken tot eene onderneming, zoo geschikt om de gehate vreemdelingen het oppergezag over gansch *Anahuac* te doen verkrijgen. Plotseling verliet hij *Tezcuco*, en wees overmoedig ieder verzoek of bevel om terug te keeren van de hand. Het was een oogenblik, waarin spoedige en gestrenge maatregelen moesten genomen worden, en CORTES was de man niet, om zich van zijn gezag te laten berooven. De ongelukkige Cacique werd te *Tlascala* gevat, gevangen naar het kamp gevoerd, ondervraagd, veroordeeld en opentlijk als verrader gestraft. Het vonnis was geheel overeenkomstig de krijgswetten; maar niets dan de dringendste noodzakelijkheid kon de strikte toepassing dier wet op een' vrijen Indiaan regtvaardigen. Wij weten niet, welke bijzondere omstandigheden CORTES genoopt hebben zoo vreesselijk een voorbeeld te stellen; maar wijl hij geen denkbaar persoonlijk motief voor de daad had, en de Tlascalanen zonder morren in die straf schijnen berust te hebben, mogen wij vertrouwen, dat de afval van dit opperhoofd eene gevaarlijker crisis was, dan wij bij den eersten oogopslag zouden meenen.

Eindelijk begaven zich den tienden Mei twee afdeelingen van *Tezcuco* naar de omstreken van *Mexiko* op marsch. Iedere afdeeling bestond uit twee honderd Spanjaarden, en ongeveer tweeduizend vijfhonderd Indiaansche krijgslieden; de eene werd aangevoerd door ALVARADO, en de andere door een Spaansch cavalier van rang, CHRISTOVAL DE OLID.

Beiden volbragten ongehinderd den togt naar de hun aangewezen stellingen voor de hoofdstad, ALVARADO naar *Tacuba*, en OLID naar *Cojohuacan*. SANDOVAL vertrok met eene gelijke magt naar *Iztapalapan*, van welke plaats hij na eenigen tegenstand bezit nam; aldus maakten de Spanjaarden zich meester van drie der vier groote wegen, die van het vasteland naar de stad liepen. CORTES eindelijk voerde het bevel over de later te *Villa Rica* gekomene schepen; en op deze waren driehonderd man, van welke de helft de dienst van mariniers kon verrigten. Hij zeilde het meer over en kwam in triumf voor *Mexiko*, ankerde nabij het fort *Xoloc*, landde met een gedeelte zijner bemanning en verdreef het garnizoen. Toen kreeg SANDOVAL bevel, het meer rond te trekken en de stad *Tepejacac*, aan den noordelijken grooten weg, te bezetten. Op die wijze werd de ten val gedoemde stad zoowel te water als te land volkomen ingesloten.

Na eenige dagen geschermutseld en de legerposten te hebben versterkt, gaf CORTES het bevel tot een' algemeenen aanval. Hij zelf verliet met zijne afdeeling en die van OLID het fort *Xoloc*, drong door al de verdedigingswerken de stad binnen, bestormde den grooten tempel van HUITZILOPOCHLI en keerde, hoewel niet zonder gevaar en moeite, weêr in zijne kwartieren terug. Te gelijker tijd trokken SANDOVAL en ALVARADO langs de groote wegen van *Tacuba* en *Tepjeacac* voorwaarts, en geraakten met de Aztecs in de voorsteden slaags, doch trokken de poorten der stad niet binnen. Op gelijke wijze hadden er verscheidene achtereenvolgende attaques, tot groot nadeel voor de stad, plaats; de paleizen van MONTEZUMA en diens vader werden tot den grond toe geslecht. Deze vernielende invallen echter schenen de standvastigheid der inwoners niet aan het wankelen te brengen, - en CORTES werd, tegen zijn beter oordeel in, door het ongeduld zijner volgelingen genoopt, de stad stormenderhand aan te grijpen.

Vroeg in den bepaalden morgen rukte het leger, in drie afdeelingen, van *Xoloc* op, terwijl ALVARADO en SANDOVAL hunne strijdkrachten te *Tacuba* vereenigden, en ter ondersteuning hunner strijdgezellen den westelijken grooten weg optrokken. Allen drongen de stad binnen, met zóó weinig tegenstand, dat de scherpziende CORTES spoedig eene list vermoedde. Zijn angst werd vermeerderd door de onrustbarende ontdekking, dat de ridders, die de voorhoede aanvoerden, verzuimd hadden, eene breede gracht of kanaal, hetwelk den weg doorsneed, te stoppen, en dat bij gevolg, zoo de vijand het hun al te bang mogt maken, de terugtogt hoogst moeijelijk zou zijn. Maar terwijl CORTES en zijne manschappen ijverig bezig waren, het noodlottige verzuim te herstellen, hoorde men van de hoogte des naburigen tempels den hoorn van GUATEMOZIN, een sein, zelfs door de dapperste Spanjaarden gevreesd. Binnen weinige minuten vernam men reeds het ontzettend krijgsrumoer op de straten, en men zag de Spaansche voorhoede, overstelpt door eene tallooze magt van Aztecs, in verwarring terugdeinzen. Ofschoon CORTES nog den tijd had om ongehinderd te wijken, was hij, als naar gewoonte, terstond tot den bijstand zijner krijgsmakkers gereed. Zonder te aarzelen, tastte hij den vijand krachtig aan en vocht wanhopig, om den overtogt der vlugtelingen over het kanaal te dekken. Maar al zijne krachtsontwikkeling kon eene groote verwarring en een aanmerkelijk verlies niet voorkomen. Hij zelf verkeerde in het nijpendst ge-

vaar; hij bekwam verscheidene wonden, en was op het punt van krijgsgevangen te worden genomen, zonder de onbezweken inspanning zijner manschappen, van welke er ettelijke, zoowel Spanjaarden als Tlascalanen, onder die verdediging omkwamen. Ten laatste echter werd de weg vrij, de orde hersteld, en het leger, welks achterhoede voortdurend door CORTES aan het hoofd der ruiterij beschermd werd, trok naar *Xoloc* terug. ALVARADO en SANDOVAL, die de stad met meer voorzorg waren binnengerukt, werden door de Aztecs op dezelfde wanhopige wijze aangevallen en tot keeren gedwongen. Het geheele verlies der Spanjaarden moet nagenoeg honderd man hebben bedragen, waarvan er twee en zestig den vijand levend in handen vielen.

De werking van dien schok werd een tijd lang gevoeld. De verdedigers waren vol geestdrift, en hunne priesters beloofden opentlijk in naam der Goden van *Anahuac*, dat binnen acht dagen de heiligschennende overweldigers volkomen verslagen zouden zijn. Deze voorspelling, gevoegd bij het mislukken van den laatsten storm, werkte zoo zeer op de Indiaansche hulpbende, dat allen - uitgezonderd eenige weinige hoofden, die zich het meest onderscheidden - het Spaansche kamp verlieten, sommigen tot op een' korten afstand, anderen om naar hunne verschillende woningen terug te keeren. De Spanjaarden zelve werden door siddering en wanhoop aangegrepen op het gezigt der menschenoffers, die op de tinnen der Mexikaansche tempels plaats vonden, waar eenige dagen achtereen de meeste ongelukkige gevangenen in koelen bloede werden vermoord. Maar CORTES zelf werd geenszins verslagen. Hij wist, dat zijne manschappen, met hunne vloot, hun geschut en hunne sterke verschansingen, wel in staat waren, een beleg door te staan; en binnen zijne kwartieren teruggetrokken, wachtte hij geduldig, tot de laatste schemering van den voorspoed der Aztecs verdwijnen zou. De acht noodlottige dagen waren voorbij; en nog bleven de Spanjaarden met hunne schepen op het meer, en nog hielden zij hunne posten te *Xoloc, Tacuba* en *Tepejacac* bezet. De Aztecs, minder geduldig dan sommige staatkundige dupes van van onze dagen, verloren al hun vertrouwen, toen zij zagen, dat de orakeltaal valsch was geweest. De hulptroepen - beschaamd over hunne wankelmoedigheid en bang voor de gevolgen - keerden in groote getale naar hunne posten terug en werden door den voorzigtigen CORTES hartelijk welkom geheeten.

Binnen veertien dagen na de nederlaag in de stad, was het vertrouwen der belegeraars volkomen hersteld, en het uitzigt der belegerden op bevrijding donkerder dan ooit.

Het stelsel van aanval, dat CORTES thans in praktijk bragt, kon alleen door de strengste noodzakelijkheid geregtvaardigd worden. De stad lag sinds den storm van alle zijden open, maar het was blijkbaar, dat zijne soldaten de straten niet konden binnendringen, zonder het grootste gevaar te loopen, door de verdedigers overrompeld te worden. Zijn eenige hulpmiddel daartegen was, bij zijn intogt ieder gebouw te vernielen, dat een verdedigingspost kon zijn; en dat vreesselijke plan besloot hij eindelijk, niet zonder bitteren weêrzin, ten uitvoer te leggen.

Kort na de terugkomst der bondgenooten, verliet het gansche leger *Xoloc* en *Tacuba*, en betrok de voorsteden van *Mexiko*. Eene groote menigte Indiaansche pionniers begonnen toen - op het voorbeeld van CORTES zelven - de straten en huizen te slechten, en de kanalen met het puin te dempen. Inmiddels posteerden zich de Spanjaarden met de Indiaansche keurbenden tot dekking der werklieden, die natuurlijk aan eene groote attaque waren blootgesteld. De uitvallen der wanhopige Aztecs, schoon herhaald en geducht, werden standvastig wederstaan; maar aan de onvolledig gewapende bondgenooten bragten zij een aanmerkelijk verlies toe, door het aanhoudend werpen van steenen en pijlen. De Indianen echter, allen met erfelijke haat jegens de Aztecs bezield, in wie zij óf de doodvijanden, óf de meedoogenlooze verdrukkers van hun geslacht aanschouwden, bleven in hunne wraakoefening met onverflaauwden ijver volharden. De steenen zelve van *Tenochtitlan* waren hun tot afschuw, en de vernietiging van zoo veel pracht en grootheid liet hen ten eenenmale onverschillig. Zoo gingen de belegeraars dag aan dag, week aan week voort, zich een' weg door de stad te banen, totdat de zomer reeds ver gevorderd was. Het paleis van GUATEMOZIN, den tegenwoordigen keizer, werd insgelijks vernield. ALVARADO bestormde den hoofdtempel, brandde dien tot op den grond toe af, en eindelijk legerden zich de Spanjaarden op het groote plein of de marktplaats, die getuige was geweest van de overrompeling hunner voorhoede, ten dage van den algemeenen storm. Zeven achtsten van de prachtige hoofdstad waren in eene vlakke woestenij herschapen, en de overgeblevene burgers werden nu opeengestuwd in de naauwe en vervallen straten van de noordoostelijke wijk.

Te gelijker tijd werkten honger en pest het Spaansche zwaard in de hand, en dunden de gelederen der Mexikanen. Wij kunnen PRESCOTT niet volgen in zijne welsprekende maar pijnlijke beschrijving van hun rampzalig lijden. Genoeg, dat die aanblik de Spanjaarden, hoe vreeselijk en regtmatig zij ook verbitterd waren, met afschrik en medelijden vervulde. Voorslagen van vrede en veiligheid, veel redelijker dan een beschaafd bevelhebber die had kunnen verwachten, werden ernstig en herhaaldelijk aan den keizer gedaan. Maar deze was verhard, en zijne onderdanen bezaten al die onverwinnelijke, lijdelijke heldhaftigheid, welke de oorspronkelijke krijgslieden van *Amerika* onderscheidt. Hoe uitgeput ook door smart en honger, bleven zij de belegeraars honen en kwellen, en spraken aanhoudend van de folterende wraak, die zij zouden nemen, wanneer hun proeftijd voorbij zou zijn en de vergramde Goden van *Anahuac* zouden neêrdalen om hunne goddelooze vijanden en afvallige vereerders te verdelgen. Onmogelijk kan men de beschrijving dier fanatische vaderlandsliefde lezen, zonder te denken aan de vreemde gissing van zekere Ethnologisten, welke aan de Noord-Amerikaansche stammen een' Hebreeuwschen oorsprong toekennen. Geene twee gebeurtenissen in de geschiedenis hebben eene naauwere overeenkomst in het moreel karakteristieke, dan de belegering van *Jeruzalem* door TITUS, en die van *Mexiko* door HERNANDO CORTES.

Het laatste krijgstooneel was nu op handen. De overgeblevene Aztecs waren thans in zulke enge grenzen beperkt, dat de belegeraars eenen storm konden ondernemen, en den veertienden Augustus gaf CORTES, na een lang uitstel en eene nieuwe poging om hen tot overgaaf te bewegen, met tegenzin daartoe bevel. Reeds lang verzadigd van wraak, en huiverende bij de noodzakelijkheid, om hulpeloozen en uitgeputten te slagten, boden de Spanjaarden hun op den duur lijfsbehoud aan en spaarden velen. Maar de bondgenooten waren doof voor CORTES bevelen en verschoonden geen' enkelen Aztec, die in hunne handen viel. Het gevecht, of liever de slagting, hield bijna twee dagen aan, en zou waarschijnlijk geduurd hebben tot den laatsten man, had niet eene onverwachte gebeurtenis er eensklaps een einde aan gemaakt. Onder de bemanning eener Mexikaansche, door de Spanjaarden genomene kano, was een jeugdig krijgsman, in wien men terstond den keizer GUATEMOZIN herkende. Deze noodlottige tijding geraakte op den tweeden avond van den storm aan de beide partijen bekend, en - nu was er een einde aan het gevecht.

Des morgens van 16 Augustus 1521 onderteekenden de Mexikanen hunne onderwerping. - CORTES bragt zijne krijgsmagt naar *Cojohuacan* over, en de nog aan den dood ontkomene vijanden mogten langs de groote wegen, ten noorden en westen, naar hunne naburige woonplaatsen terugkeeren. Hun getal ging de dertig of veertigduizend niet meer te boven; want, volgens de gematigdste berekening, waren er ten minste honderd twintigduizend gedurende het beleg gesneuveld. Binnen drie dagen hadden de laatsten de stad verlaten, en alles, wat er van het keizerlijke *Tenochtitlan* overbleef, was een naakt en woest eiland, met puinhoopen, lijken en asch bedekt. Het was de volkomene vernietiging van *Mexiko's* grootheid en onafhankelijkheid.

En hiermede eindigen wij onze onvolkomene analyse van PRESCOTT's wegslepend verhaal. - Wij zouden ons te ver verliezen, zoo wij in bespiegelingen wilden treden over het al dan niet regtvaardige der onderneming. Op zich zelve verdient zij zeker onze bewondering, en niet minder hij, die er de ziel van was, en van wien wij het betreuren, dat zijne roemruchte bedrijven later met ondank werden beloond. De bedoelingen van CORTES, hoezeer dan ook vermengd met persoonlijke inzigten, waren edel en groot, en de wijze, waarop hij zijn doel bereikte, verdient onze hoogste verbazing. PRESCOTT, schoon over het algemeen warm en welsprekend in den lof van zijn' held, beweert echter, dat sommige zijner handelingen zelfs door zijne vurigste bewonderaars niet kunnen verdedigd worden. Wij zullen in dezen opzigte zijn gezag niet weêrstreven. Maar wij moeten er billijkerwijze bijvoegen, dat wij, den dood van GUATEMOZIN uitgezonderd, ons geene belangrijke daad kunnen herinneren, die eene strenge berisping verdient. Wij hebben reeds ons gevoelen geuit, dat de moord van CHOLULA en de gevangenneming van MONTEZUMA, als daden van verpligte gestrengheid, te regtvaardigen, dat ze verdiend en volstrekt noodzakelijk waren. De rampzalige verwoesting der Mexikaansche hoofdstad, naast de onwrikbare heldhaftigheid en het vreesselijk lijden der verdedigers, heeft ruime stof opgeleverd, om CORTES van wreedheid te beschuldigen. Maar om menschen en zaken te beoordeelen, moet men noch den tijd, waarin zij leefden, noch hun karakter uit het

oog verliezen; en het lijdt geen' twijfel, of in het morele en humane van zijne handelingen als krijgsman was CORTES zijne eeuw verre vooruit en behoefde hij voor de tegenwoordige weinig onder te doen. In goede trouw, in verdraagzaamheid en in verlichte staatkunde schitterde hij als eene ster van den eersten rang boven zijne tijdgenooten uit, ja zelfs boven de Engelsche volksplanters, die ruim honderd vijftig jaren na hem, *New-England* koloniseerden. - Hij beteugelde ongebondenheid en plunderzucht met voorbeeldige kracht; hij deed alles, wat in zijn vermogen stond, om in den strijd onnoodig bloedvergieten voor te komen; tot het laatste toe bood hij leven en vrijheid den vijanden aan, die iederen Spanjaard, welke hun in handen viel, wreedaardig vermoordden, en geene voorzorgen werden door hem gespaard, om de inboorlingen van *Nieuw-Spanje* tegen de onderdrukking der kolonisten te beveiligen.

Met betrekking tot CORTES intellectuële hoedanigheden kan er weinig verschil van gevoelen bestaan; ofschoon wij gelooven, dat men hem, in de schatting daarvan, schaarsch ten volle regt heeft doen weêrvaren. In onze oogen schijnt hij in groote mate menige uitmuntende eigenschap van een beroemd veldheer te hebben bezeten. In de wetenschappelijke combinatiën der latere strategie mogen zijne verdiensten gering geweest zijn; maar hij verstond de kunst om een handvol gelukzoekers in een leger, en een leger in een' staat te herscheppen. Hij wist, hoe men bondgenootschappen smeedt, en hoe de bitterste en dreigendste vijandschap kan verzoend worden. Maar vooral bezat hij in opmerkelijken graad dien zonderlingen tact, om de verbeeldingskracht in verrukking te brengen, en de gemoederen van den grooten hoop te leiden, waarin wel het zekerst bewijs ligt van buitengewone natuurlijke begaafdheden, en waarin het onderscheid tusschen den man, die door de natuur tot gezagvoeren bestemd, en dengene, die door de opvoeding er toe gevormd is, het scherpst uitkomt. Ongelijk slechts met de meeste aanvoerders, die geschitterd hebben sedert de oorlog eene wetenschap is geworden, bezat hij al de treffende persoonlijke eigenschappen, door het denkbeeld, dat men zich gewoonlijk van een goed soldaat vormt, gevorderd. Zonder deze hadde welligt al zijne geestkracht hem niets geholpen in de groote taak der verovering van *Mexiko*. Zijne woeste soldaten hadden misschien weinig eerbied gevoeld voor een' aanvoerder, hoe dapper en onverwinnelijk ook, die in eene koets met vier paarden den marsch van het leger volgt, zich met kaarten en meetkundige figuren in zijne tent opsluit,

en op den dag van het gevecht orders laat uitdeelen door zijne *aides-de-camp*. Zulke menschen konden de diepe wijsheid niet waarderen, die met een' enkelen blik de zwakke zijden van het Mexikaansche Rijk overzag. Maar hunne ruwe verbeeldingskracht blaakte van geestdrift voor den besten ridder, den stoutsten, behendigsten kampvechter van het leger; hunne harten gloeiden van warme genegenheid voor den veldheer, die ten allen tijde zijn leven veil had voor de redding van een' wapenbroeder, voor den opgeruimden krijgsmakker, wiens minzaamheid en hartelijkheid marsch en bivouac verzoette. Allen, die onder zijn bevel streden, bleven tot den einde toe hem verkleefd en zijne vurige bewonderaars; met bittere verachting aanschouwden zij de pogingen zijner vijanden om zijn' goeden naam gering te schatten en zijn karakter te bezoedelen; ‘maar,’ eindigt een zijner dapperste en opregtste volgelingen, ‘het was misschien besloten, dat hij zijn loon in eene betere wereld zou ontvangen; want hij was een goed Cavalier, allergetrouwst in zijne devotiën aan de Heilige Maagd, den Apostel ST. PETER, en al de Heiligen.’

(*Uit het Engelsch*).

De Sprong van den Sluiker.

(*Naar het Engelsch.*)

‘Nooit is er een bekoorlijker schepsel geweest, en nimmer zal er een bekoorlijker zijn. Geene nimf of sylph was ooit zoo betooverend; geene dochter van EVA ooit zoo aanminnig en zoo tergend tevens!’

Die uitroep, welke mij thans, bij koeler nadenken, overdreven voorkomt, werd niet *viva voce* of zelfs *sotto voce* gedaan, toen het voorwerp, Miss DORA DERMOT, op drie schreden afstands voor mij uitreed, terwijl haar broeder naast mij wandelde. Het was slechts eene gemoedsopwelling bij den aanblik der uitstekende volmaaktheden van Miss DORA, die ontegenzeggelijk het bekoorlijkste meisje was, dat ik ooit had aanschouwd. Bij het ons omringende tooneel in de Pyreneën, bij den onbehouwen, vervallen muilezel, met den plompen dwarszadel van verkleurd leder, waarop zij zat, in plaats van op een Spaansch genet of een fraai Engelsch paardje, dat zulk eene bevallige rijdster uitmuntend te pas ware gekomen, kon ik, zonder mijne verbeelding te zeer in te spannen, mij in de dagen van MAC GREGOR terugdroomen; ik kon mij DIE VERNON voorstellen, terwijl zij

de berghelling opreed en vrolijk schertste met den innemenden cavalier, die naast haar voortwandelde, en die voor FRANK OSBALDISTONE had kunnen doorgaan, ofschoon hij voor SCOTT's verwijfden held er eenigzins te mannelijk uitzag. Hoe schoon was DORA's gestalte, die het donkergroene kleed zoo voordeelig deed uitkomen; hoe fraai dat voetje, in dien ongefatsoeneerden stijgbeugel; hoe tenger de vingers, die den toom vasthielden! Zij had den zwaren hoed en de smakelooze muts - die onbevallige voortbrengsels van waanwijze modemaaksters - verruild voor een hoofdsieraad, in dien omtrek gebruikelijk. Het was eene *baret* of gladde kap, van sneeuwwitte wol, met eene karmozijnroode kwast. Van onder dat smaakvolle kapsel tintelden en flonkerden hare donkere oogen, terwijl de heerlijke kastanjebruine lokken over haren hals golfden, welks schoon albast aan haar wit hoofdsieraad bijna eene bruine tint gaf. Misschien omdat de lucht - ofschoon nog in de maand September - op het gebergte een weinig koel was; misschien ook omdat ieder haar een engel noemde, en zij zich daarom gaarne op het voordeeligst voordeed, had zij eene zeer lange cachemiren sjerp om haar middel, in dier voege, dat ze even als een bandelier over hare schouders liep, terwijl de punten tot aan den stijgbeugel afhingen; en dit gaf aan hare gestalte iets bijzonder schilderachtigs, bijna iets fantastisch.

Den tweeden dag na mijne aankomst in de badplaats van *St. Sauveur*, was ik met mijn' ouden vriend en schoolmakker, JACK DERMOT, overeengekomen, een toertje te maken in de omstreken. DORA's gezondheid had min of meer geleden, en de heeren van de kunst hadden haar een uitstapje aangeraden. JACK, die op zijne eenige zuster verzot was, vergezelde haar naar het Pyreneesche. Hij was een uitmuntende borst, geen vernuft als SALOMO, maar goed van hart, en die te *Dublin* veel minder aan de studie dan aan paarden en honden had gedaan. Hij had een jaarlijksch inkomen van drie duizend pond, en DORA had er twintig duizend van hare moeder. Twee zomers had zij in *Londen* doorgebragt, en dat zij noch geen' huwelijksknoop had gelegd, kwam daar van daan, dat aan geen der vijftig aspiranten naar hare hand de geringste gunst was ten deel gevallen. Levendig en vernuftig van aard, met eene overhelling naar het satirieke, beminde zij hare onafhankelijkheid en was zeer moeijelijk te behagen.

Wegens een reisje door het vaste land was ik bijna twee

jaar uit *Engeland* geweest; en ofschoon ik veel van Miss DERMOT gehoord had, had ik haar nooit gezien, vóór dat haar broeder mij te *St. Sauveur* aan haar voorstelde. Ik had haar nog geen uur gezien, of ik was reeds goed op den weg om mij op de lange lijst der motuilen te plaatsen, die in het gevaarlijk licht harer oogen de vlerken hadden gezengd. Kortom, eer ik twee dagen in DORA's gezelschap had doorgebragt, was mijn vonnis geveld; ik had opgehouden mij zelven toe te behooren; ik was haar slaaf, de slaaf van haar' zoeten glimlach en hare heldere blikken - een talisman meer vermogend dan de schitterendste tooverlamp.

Veertien dagen later bevonden wij ons te *B* -. Gedurende dien tijd had het spel, dat mij kluisterde, van dag tot dag meer invloed op mij verkregen. Als een boezemvriend van haren brouder, was ik met DORA reeds op den voet eener oude kennis. Mijn gezelschap scheen haar tamelijk wel te bevallen, en zij koutte goedwillig en gemeenzaam met mij; maar vergeefs verbeidde ik een enkel teeken, een' flaauwen wenk of een' zweem, die mij eenige hoop gaven; zelfs de ingebeeldste fat zou er die niet in gevonden hebben. Eens of twee maal kwamen wij met andere kennissen van haar of haar' broeder in aanraking, en met deze ging zij even frank en vriendelijk als met mij om. Ik was echter niet ijdel genoeg, te verwachten, dat een meisje, en vooral eene zoo bewonderde schoone als *Miss* DERMOT, bij het eerste gezigt op mijn' geringen persoon zou verlieven, en - ik wachtte geduldig, in de hoop, dat tijd en volharding mijne zaak zouden bepleiten.

Zoo stond het, toen ik op zekeren morgen, op eene vroege wandeling naar het bad, mijn' Engelschen vriend, WALTER ASHLEY ontmoette. Hij was de zoon van een' landedelman, van een matig vermogen, bij wien ik in den jagttijd meer dan eens gelogeerd had. WALTER was een flinke bol, en een volmaakte modèltype der klasse, waartoe hij behoorde. Schoon geenszins onbeschaafd in manieren, had hij toch eene zekere rondborstige vrijmoedigheid en eene soort van *bonhomie*, die bijzonder aangenaam was. Evenmin als hij gestudeerd was, had hij eene bijzonder hooge opvoeding genoten; hij sprak alleen zijne moedertaal, speelde geene muzijk, schilderde niet en maakte ook geene verzen. Daarentegen was hij zeer bedreven in alle mannelijke exercitiën: hij joeg, reed, liep en danste voortreffelijk, en zijne originaliteit en behagelijke conversatietoon vergoedden

eenigzins het gemis van andere talenten of begaafdheden; voor het overige had hij een rijzig en flink voorkomen, en behoorde tot diegenen, waarvan in de wandeling gezegd wordt: ‘hij is een knap man.’

Verheugd, dat ik ASHLEY ontmoette, bragt ik hem naar ons logement, om hem aan DERMOT en diens zuster voor te stellen. Als een' mijner vrienden, heetten zij hem hartelijk welkom, en wij bragten eenige dagen te zamen door. Spoedig echter, ik moet het bekennen, begon ik een weinig berouw te gevoelen, dat ik hem in DORA's tegenwoordigheid had gebragt. Zij scheen meer met hem ingenomen dan mij lief was, en het bevreemdde mij ook niet. ASHLEY was juist de man om aan iemand van DORA's karakter te bevallen. Zij was eenigzins romanesk, en hij bezat wel iets ridderlijks, zeer geschikt om hare verbeelding gevangen te nemen. Ofschoon geheel en al vrouw, was zij eene voortreffelijke paardrijdster en eene vurige bewonderaarster van alles, waarbij moed en behendigheid in het spel kwam, en zij had mij van ASHLEY's bedrevenheid daarin met haren broeder hooren spreken. Even als ieder ander, die haar zag, liep ook ASHLEY hoog weg met hare schoonheid en hare betooverende manieren. Ik kan juist niet zeggen, dat ik jaloersch was; daartoe had ik geen regt, want DORA had mij nooit eenigen voet gegeven; maar meer dan eens toch gevoelde ik spijt, dat ik een' derde geïntroduceerd had in een gezelschap, dat eene soort van *tête à tête* kon genoemd worden; want DORA's broeder werd er natuurlijk niet onder gerekend. Ik begon te vreezen, dat ik zelf mijn spel verspeeld had en dat ASHLEY het zijne ging winnen.

Het was de vijfde dag na zijne komst. Wij hadden den vroegen morgen bestemd om een uitstapje naar het naburige meer te doen, wijl men ons gezegd had, dat die omtrek bijzonder avontuurlijk en schoon was. Dat meer lag op het vlakke van een' berg, dien wij uit het vensterraam van ons logement konden zien. De afstand werd op tien mijlen gerekend, en daar de weg ruw en steil was, verkozen DERMOT, ASHLEY en ik liever te wandelen dan den hals te wagen op kreupele paarden, die men ons aanbood. Voor DORA hadden wij een' muilezel, die vast ter been scheen, met een goed dwarszadel genomen, benevens een' flinken, stevigen knaap, door wien het dier werd geleid.

Men kan in de Pyreneën geen aangenamer saizoen wenschen,

dan in de maand September. Ik voor mij geef overal elders de voorkeur aan de lente, met uitzondering van het zuidelijk en meer nog het westelijk gedeelte van *Frankrijk*. Vooral thans was er de lucht onbewolkt, de temperatuur alleraangenaamst en de heerlijke wijngaarden leverden zulk een bekoorlijk gezigt op, dat het mij, evenmin als de gebeurtenis, die ons stond te wachten, ooit uit het geheugen zal gaan.

DORA reed een weinig vooruit met ASHLEY naast haar; deze wees haar op de fraaiste plekjes van het ons omringende tooneel, en bragt nu en dan de hand aan hare teugels, om den muilezel over de eene of andere ruwe plek van den meestal ongebaanden berg te leiden. DERMOT en ik wandelden achter aan, een weinig hijgende onder het beklimmen van de steilte. Onze gids liep naast ons en scheen zich volstrekt niet over de steilte te bekreunen; die knapen hebben gemeenlijk longen van leder of van staal.

Op eens wendde hij zich tot mij, en vroeg in zijn barbaarsch dialect van half Fransch en half *patois*, met een mondvol Spaansch er door heen:

'*Ces messieurs veulent-ils voir le Saut de lou Contrabandiste*?'

'*Le Saut du Contrebandier* - de sprong van den sluiker - wat is dat?' vroeg DORA, die de vraag gehoord had; te gelijkertijd wendde zij haar bevallig kopje om, en zag ons - ten minste mij - met een' lieftalligen blik aan.

De sprong van den sluiker, zoo als onze gids ons verhaalde, was eene enge kloof in de rots, die vreesselijk diep was, en zich op aanmerkelijken afstand, dwars over eene zijde van den berg uitstrekte. Zij heeft aan de volgende gebeurtenis haar' naam ontleend:

Vijf jaren geleden had een smokkelaar, bekend onder den naam van *Juan le negre* of *Zwart*-JAN, een' tijd lang de tolbeambten getergd, en eene groote blaam op hen geladen, door het gelukkig en aanhoudend sluiken van verboden goederen uit *Spanje*. Vergeefs, dat ze zich in hinderlaag legden en hem strikken spanden; nooit konden zij hem bereiken, of, mogt dit al eens het geval zijn, dan was hij gedekt door eene zoo groote menigte vermetele en wanhopige knapen, die het zelfde onwettige handwerk dreven, dat de kommiezen òf moesten afdeinzen, òf bij den ontstaanden twist vreesselijk afgerost werden. Eens echter kregen drie hunner *Zwart*-JAN alleen en ongewapend in

het oog. Zij achtervolgden hem over kloof en steilte, over rots en holte, totdat zij met vreugd hem ten laatste zagen stilstaan vlak voor de bedoelde kloof, waar zij zich verzekerd hielden, hem in handen te zullen krijgen. Het scheen, als hadde hij besloten, van zijne vlugt af te zien en zich over te geven aan de kommiezen, die hem al meer en meer nabijkwamen. Dan, men stelle zich hunne verwondering en verbazing voor, toen zij hem op eens met de snelheid eener gems zijn loop zagen nemen, en..... over den gapenden afgrond heenspringen. De kommiezen lieten een' kreet van woede en teleurstelling hooren, en twee hunner staakten hunne vervolging; maar de derde, een vlugge en stoute gast, die meer dan eens gezworen had den op het hoofd van *Zwart*-JAN gestelden prijs te zullen verdienen, waagde insgelijks den gevaarlijken sprong. Dan - hij kwam te kort, belandde met het hoofd tegen de rots, en zijne ontstelde makkers, die de blikken in den zwarten afgrond wierpen, zagen, hoe zijn ligchaam op de scherpe rotspunten verbrijzeld werd, en hoe hij verminkt in de ontzettende diepte neêrstortte. - De sluiker ontkwam, en het tooneel dier treurige gebeurtenis werd van toen af: *de sprong van den sluiker* genoemd.

Eer nog onze gids zijn verhaal geëindigd had, ware wij reeds eenstemmig in onze begeerte om het tooneel te bezoeken, dat wij juist bereikten toen hij uitverteld had. Het was inderdaad eene opmerkelijke kloof, wier aanwezen de herinnering opwekt van het schrikbewind, dat in het zuidelijk gedeelte van *Frankrijk* zooveel sporen heeft achtergelaten. De geheele zijde van den berg was gespleten en vaneengescheurd en vormde eene enge holte van verbazende diepte, op gelijke wijze als de vermaarde Mexikaansche *barrancas*. Hier en daar scheen eenige gemeenschap met de overzijde te bestaan. De bedoelde kloof was verschillend van wijdte, doch het naauwst op de plaats, waar wij kwamen, en de sprong scheen op verre na zoo vreesselijk niet te zijn, als de gids die had afgeschetst. Naar beneden starende, zag men eene menigte met struiken begroeide rotspunten; daar de zon hoog stond, ontwaarde men in den diepen afgrond eene smalle beek, die naar eene zilveren strook geleek; het gekabbel en geruisch van het water, door de echo's van de kloven en holten nagebaauwd, klonk even als het gemurmel van een' waterval in onze ooren. Op eene uitstekende rotspunt, eenige ellen van den rand af, zag men eene ruw ingegrifte dagteekening en daar-

onder twee letters. Het waren, naar luid van onzen gids, de initialen van den ongelukkigen tolbeambte, die hier den rampzaligsten dood had gevonden.

Wij hadden omtrent eene halve minuut de kloof bezigtigd, toen ASHLEY, die zich aan onze regterzijde bevond, het stilzwijgen afbrak.

'Is het anders niet?' zeide hij, 'dat is geen sprong. Wat let mij, dat ik zelf er over heen wip?'

'Om Gods wil!' riep DORA.

'ASHLEY!' zeide ik, 'wees toch niet dwaas.'

Maar het was reeds te laat. Ik weet niet, wat dolle drijfveer hem bewoog; maar, voor zoover ik zijn karakter kende, was het geene dwaze bravade of geen jongensgril, die hem tot dat waagstuk aanspoorde. Eigenlijk scheen de sprong, wanneer men naar omlaag keek, zoo ontzaggelijk groot niet, - althans niet boven de vier of vijf voet, maar werkelijk was hij veel wijder. - Welligt was het dit schijnbedrog, of misschien wel het gevoel, dat een Engelschman bezielt, dat hij in daden, waartoe vlugheid en stoutheid vereischt worden, door niemand overtroffen kon worden, dat hem den sprong zooveel ligter deed achten dan hij was. Eer wij hem konden terughouden, nam hij een' korten loop tot de uitvoering van het gevaarvolle stuk.

Een gil van DORA werd gevolgd door een' kreet van ijzing van DERMOT en mij. ASHLEY had de kloof met de oogen gemeten en de overzijde bereikt; maar die overzijde liep schuin af, was glibberig, en - zijne voeten gleden uit. - Een paar sekonden scheen het, als zou hij oogenblikkelijk verbrijzeld worden; maar onder het vallen gelukte het hem de rotspunt te vatten, die daar ter plaatse een' hoek vormde. En daar hing hij nu aan de handen, met het ligchaam over den afgrond zwevende, en in de onmogelijkheid om zich op te geven; want de rots was glad en glooijend, en al had hij zich kunnen opgeven, toch zou hij geen' vasten voet hebben gevonden. ASHLEY deed eene wanhopige poging om zich vast te klemmen aan een dor en ontbladerd boompje, dat, een voet van hem af, in eene der spleten groeide, maar... het miste en veroorzaakte bijna zijn' onmiddellijken val. Van eene verdere poging afziende, bleef hij onbewegelijk hangen, met de vingers aan den rotsrand, die een zoo glibberig en onvast steunpunt aanbood, dat het bijna een wonder scheen, hoe ASHLEY er zich aan kon blijven vastklemmen; het was dan ook alleen het uitvloeisel zijner

bijna bovenmenschelijke spierkracht. Die ontzettende crisis kon echter niet langer dan hoogstens twee minuten duren: beneden hem was een afgrond van meer dan honderd voeten diepte - oogenschijnlijk had zijne laatste stonde geslagen.

DERMOT en ik stonden hulpeloos, van schrik verlamd, en met open mond en wijden blik staarden wij op onzen ongelukkigen vriend. Wat konden wij doen? Konden wij den sprong wagen, die voor iemand van oneindig meer vlugheid en stoutheid ondoenlijk was gebleken? Wij hadden ons verderf tegemoet gesneld, zonder de kans, om ASHLEY te redden. Maar - DORA beschaamde ons. Een' gil, maar ook slechts één' had zij laten hooren; en vervolgens was zij, zonder hulp, van haren muilezel gesprongen. Hare wangen waren bleeker dan albast; maar geene sekonde verloor zij hare tegenwoordigheid van geest, en op het oogenblik van gevaar ontwikkelden haar moed en hare vastberadenheid zich nog te meer.

‘Uwe dassen en zakdoeken!’ riep zij onder het losmaken harer cachemiren sjerp.

DERMOT en ik gehoorzaamden werktuigelijk. Met de snelheid van het weêrlicht en met vrouwelijke handigheid knoopte zij hare sjerp, eene lange zijden das van mij, en onze beide zakdoeken aan een; aan de twee einden van het aldus geïmproviseerde koord maakte zij een' kleinen steen vast, en - met scherpen blik en vaste hand wierp zij het om het bladerlooze boompje, waarvan wij gesproken hebben, - zóó, dat de beide einden tegen ASHLEY's borst aankwamen. Deze begon de vastheid van zijn' greep reeds te verliezen; wij zagen het bloed te voorschijn komen onder de nagels der vingeren, die zich krampachtig aan den rotsrand hielden geklemd, en hij wendde het gelaat naar ons toe met de stomme bede, dat wij hem zouden trachten te redden. Op dat zelfde oogenblik vielen de beide einden van het koord voor hem neder, en uit instinct greep hij ze vast. Het was een oogenblik van ontzettende spanning. Zouden de knoopen, die zoo overijld waren gelegd, de zwaarte van ASHLEY's ligchaam wederstaan? Zij wederstonden, en - aan zijne sterke gewrichten gelukte het zich op te geven. Het boompje boog en schudde heen en weêr; maar zijne hand was er nu digter bij, en - hij greep het. Nog ééne krachtdadige inspanning, de laatste poging der wanhoop, en.... ASHLEY lag uitgeput, bijna magteloos op den rand van de rots. Op het zelfde

oogenblik viel DORA, terwijl zij een' vreugdekreet aanhief, bewusteloos in de armen van haren broeder.

Thans heb ik weinig meer te verhalen. Eene wandeling van eene mijl bragt ASHLEY op eene plaats, waar eene over de kloof gelegde plank hem in staat stelde er over te komen. Ik schets noch zijne dankbaarheid jegens DORA, noch zijne verontschuldigingen voor de teweeggebragte ontsteltenis, noch zijne bewonderende lofspraak over hare tegenwoordigheid van geest. De wijze, waarop zij hem ontving, de blik, dien zij op hem wierp, toen hij hare hand greep en die vurig aan zijne lippen bragt, was alles behalve aangenaam voor mij - wat het dan ook voor hem moge geweest zijn. Die vrijheid mishaagde haar in geenen deele: ik was er over verplet; maar WALTER ASHLEY zag dit niet eens.

Na deze gebeurtenis en op DORA's aanhouden lieten wij ons uitstapje verder in den steek en keerden naar huis. Het scheen alsof deze dag tot een dag van onaangenaamheden bestemd was. In mijn logement gekomen, vond ik een' brief, die mij, van plaats tot plaats, drie weken had nagereisd. Hij was van een' advocaat, die mij den dood eener bloedverwante meldde, en mij uitnoodigde, terstond naar *Engeland* terug te komen tot het regelen eener gewigtige zaak, betreffende een testament, dat betwist werd. De som was te aanzienlijk om de waarschuwingen in den wind te slaan, en ontevreden maakte ik mij tot mijn vertrek gereed. Ik deed al wat ik kon om ASHLEY te bewegen, mij te vergezellen; ik praatte mij heesch over de vossen- en faisantenjagt en andere genoegens van het aanstaande saizoen. Maar vergeefs. Zijne liefhebberij voor het jagtvermaak scheen ten eenemaal verkoeld: hij spotte met de vossen, behandelde de faisanten met minachting en gaf te kennen, zoo zeer op de Pyreneën verzot te zijn, als ik vreesde dat hij op DORA was. Niets schoot mij over dan alleen te gaan, en ik deed dit, na DERMOT zijn reisplan te hebben afgevraagd, alsmede de plaats, waar hij met zijne zuster den winter dacht door te brengen. Ik had besloten, zoodra mijne zaken geregeld zouden zijn, naar het vasteland terug te keeren en aanzoek te doen om DORA's hand.

Maar de mensch wikt en God beschikt. In plaats van, zoo als ik hoopte, veertien dagen in *Londen* te vertoeven, die ik voldoende achtte om mijne zaken in orde te brengen, werd ik er verscheidene maanden opgehouden en genoodzaakt eenige reisjes naar het noorden van *Engeland* te doen. Herhaalde malen

schreef ik aan DERMOT en ontving ook eens een' brief van hem, maar ook geen' enkelen meer. Hij was een slecht correspondent, en derhalve bevreemdde zijn stilzwijgen mij niet.

De zomer kwam; mijn proces was afgeloopen, en ziek van al de dagvaardingen en advocaten, parkementen en procureurs, was ik eindelijk weêr mijn eigen meester. DERMOTS bankier in *Londen* bezorgde mij zijn adres, en twee dagen na mijne informatie had de Antwerpsche stoomboot mij op Belgisch grondgebied overgebragt.

Hoofd en hart vol van DORA, ijlde ik naar *Brussel*. Aan het Hotêl *de Bellevue* afgestapt, was mijne eerste vraag, of liever mijne bevestigende toespraak: ‘Mr. DERMOT is hier, niet waar?’

Had de bediende *neen* gezegd, ik geloof dat ik hem den hals zou gebroken hebben.

‘Ja wel, Sir! maar gij zult hem in het park vinden, met *Madame sa soeur*.’

Terstond snelde ik naar het park. Het was bezaaid met vreemdelingen, die zich verlustigden in het bevallige groen van het heerlijke jaargetijde. Maar ik keek of zocht naar niets dan naar DORA, de lieve, aangebedene DORA - DORA DERMOT.

Op den hoek van eene laan ontmoette ik haar' broeder.

‘JACK!’ riep ik, warm en hartelijk zijne hand grijpende, ‘ik ben blij dat ik u zie.’

‘En ik niet minder,’ was zijn antwoord, ‘maar het verwondert mij, dat gij op onzen laatsten brief niet teruggeschreven hebt; misschien dacht gij: ik zal hen toch spoedig zien.’

‘Op uw' laatsten brief?’ vroeg ik, ‘ik heb er drie aan u geschreven, sedert ik van u gehoord heb.’

‘Wel verduiveld!’ riep JACK. ‘Hebt gij den brief niet ontvangen, dien ik u, eene maand geleden, uit *Parijs* schreef, met de *kennisgeving*....’

Meer hoorde ik niet; want juist op dat oogenblik kwam DORA zelve de laan af, bekoorlijker dan ooit, enkel bevalligheid - glimlachjes, schoonheid. Maar voor schoonheid, lachjes en bevalligheid had ik thans geene oogen: alles wat ik zag, was, dat zij haren arm gaf aan dien sarrend bevalligen WALTER ASHLEY, die den *sprong van den sluiker* had gedaan. Een oogenblik stond ik versteend; maar vervolgens mijne hand uitstrekkende, riep ik in de warmste vervoering:

‘Miss DERMOT!’

Met een lachje en een blosje stapte zij eene halve schrede achteruit; ASHLEY trad nader.

‘Goede, beste vriend!’ zeide hij, ‘er is hier niemand van dien naam. Maar - mag ik u aan Mistress ASHLEY voorstellen?’

Indien een mijner vrienden ooit zijn hof wenscht te maken aan een lief, bevallig meisje, met twintigduizend pond sterlings, zoo raad ik hem aan, een beter voorbeeld te nemen dan aan mij. Van dien dag af heb ik *de praktijk* voor immer vaarwel gezegd.

J.F. BOSDIJK.

Anno Domini.....?

Hoort, kleingeloovigen! Aan *Marne's* oeverzoomen
Liet eens der Franken Vorst zijn' wildsten hengst onttoomen,
  En de oude BRUNECHILD, bij 't reeds vergrijsde haar,
Vastbinden aan den staart, - die, voortgejaagd door zwepen
En in een woest galop, de zondares moest slepen
  Door 't legerkamp, voor 't oog van heel zijn krijgrenschaar.

De hengst schoot steigrend los; zijn ijzren hoeven raakten
Het achterslepend lijf, vermorzelden en braakten
  Haar elk verwrongen lid. Om 't bleek, misvormd gezigt
Vloog 't graauw en kleurloos haar. De scherpe steenen dronken
Het koninklijke bloed, en als aan de aard geklonken
  Van schrik, aanschouwde 't volk dit vreeslijk strafgerigt.

Soms viel een roode gloed op hare ontverwde kaken
Van 't flikkrend wachtvuur, dat men voor een tent zag blaken;
   Dan wiesch de Marnestroom weêr met zijn ijskoud nat
Haar 't bloed en 't stof van 't hoofd. Verschriklijk puilden de oogen
Van uit hun kas; en 't kleed, haar 's morgens aangetogen
   Als pronkgewaad, werd nu met brein en bloed bespat.

Zoo zal ook eens de Heer - hoort, wijzen dezer aarde! -
Een vlammend ros, dat hij ten dag des toorns bewaarde,
   Dat door 't onmeetbaar ruim in wilde sprongen vaart, -
De vurigste van zijn kometen - tot ons zenden,
En d'uitgestrekten staart vastknoopen om de lenden
   Der grijze zondares - de in schuld verouderde aard!

Dan wordt zij uit haar baan gesleurd en voortgedreven,
Die zij van d'eersten dag der Schepping had beschreven;
   Zij volgt het vlammend ros, dat teugelloos zijn' draf
Versnelt. Het sleept haar voort, en snuivend spuwt het vonken,
En zwaait - daar 't aan zijn' staart een wereld ziet geklonken -
   Dien fier door 't ruim. - God zelf nam hem zijn breidel af.

Wie stuit den razende? - De zon verbleekt in luister,
Krimpt weg, en staat in 't eind zóó ver, dat zij in 't duister
Geheel verdwijnt; dan zal het koud en donker zijn.
Alleen als zij de grens van nieuwe zonnen naken,
Dan zal, gelijk men 't licht van 't wachtvuur soms zag blaken
Op BRUNECHILDS gelaat met rooden wederschijn:

Een flaauw en weiflend licht 't gelaat der aarde kleuren,
Der half gestorvene! - De Hemel staat te treuren,
Bloedrood is zijn gewelf en kokend de Oceaan.
't Ontembaar ros schiet voort en laat zijn' vuurstaart blikkeren,
En schrikbrer nacht zinkt neêr na 't helle weêrlicht flikkeren,
En zwart wordt de aard - gelijk een kool, die uit zal gaan, -

En rilt van koude; tot ze, al verder voortgeronnen,
Op nieuw uw gloed ontwaart, o lieflijkste der zonnen,
Die eens haar Moeder waart! - Nu klopt op nieuw haar 't hart;
Haar borst heraâmt; haar ijs versmelt; haar bronnen vlieten
Als vreugdetranen; doch het ros blijft voorwaarts schieten,
En wat zij leed, was slechts 't beginsel van haar smart.

In 't eind stort ge al Uw' toorn uit de opgevulde schale,
o Heer! - Gij wenkt! - zij brandt, zij gloeit voor de eerste male
Bij eigen licht, maar 't is een onuitbluschbre brand,
Die alverslindend blaakt. 't Heelal ziet met verbazen
Een wereld sterven. Hoort, de wekbazuinen blazen!
De wereldregter komt - de weegschaal in de hand!

Een gordelstroom van vuur grijpt om de beide polen;
De bergen storten in de zee als gloênde kolen;
Tot aan de maan waait rook en sissend schuim omhoog.
En dan - zoo 'k uit mijn graf mij dan kan opwaarts wringen,
Zal ik op 't rookend puin dit lied ten einde zingen; -
Ik sidder - met de hand bedek ik 't scheemrend oog.

Naar het Hoogduitsch van FREILIGRATH.
B.T.H.

Mengelingen.

Cartons voor de Geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog.

I. De Adel.

Nimmer is welligt Pinksteren zoo kommerlijk ingewijd geworden als in het jaar 1568 te *Brussel*. Het schavot, dat nog rookte van het bloed van twintig edelen, op de beide vorige dagen vergoten, bleef staan, om met somberder pracht voor nog plegtiger strafoefening te worden getooid. ALVA had den burgers op lijf en goed verboden, hunne deur te verlaten, als vreesde hij, dat het weegeschrei over het onregt, wanneer het zich in de vrije lucht ontlastte, de wraak des Hemels zou inroepen, eer het onregt gepleegd was. Scherpregter en zwaard bleven onder het schavot verborgen - uit eerbied voor de slagtoffers of uit schaamte voor den gruwel? De beroemdste en schitterendste edelman der Nederlandsche gewesten, de held van *St. Quintyn*, stierf, zoo als hij niet had moeten sterven, wantrouwend aan zich zelven en zijne eigene onschuld, en daarom geslingerd door de hoop op vergiffenis en verbitterd door hare teleurstelling. In rang aan hem gelijk, maar niet

aan hem gelijk in de vaak onbillijke schatting der menigte, deelde HOORNE zijn lot en stierf, zoo als hij geleefd had, stug en fier.

Van het onweder, dat drie dagen achtereen over aller hoofden had gebroeid, scheen de laatste, de geweldigste slag losgebroken, en de borst der burgerij voelde verademing, niet slechts omdat zij zelve niet getroffen was, maar ook omdat zij voor het vervolg op verkoeling hoop koesterde. Zelfs de Spanjaarden vleiden zich met die verwachting, minder uit medelijden met het beangstigde volk, dan uit staatkundige berekening. Maar zoo ALVA immer het wreede woord: ‘dat de kop van een zalm meer waard is dan de koppen van honderd kikvorschen,’ heeft uitgesproken, hij staafde het ditmaal door de toepassing niet. Hij woedde voort, tot zelfs in de hutten der armen, en omdat hij het deed, is het bloed, op den derden Junij 1568 vergoten, vruchtbaar geworden voor de onafhankelijkheid onzer natie.

Voor een oogenblik moge de stem der beleedigde menschelijkheid de koele beschouwing der geschiedenis afbreken; de geschiedenis zelve moge de regtspleging als wreed, als onstaatkundig, als doelloos veroordeelen; zij moge het vonnis wraken, als in strijd met herkomstige regten en geheiligde instellingen, er rust op haar eene ernstiger taak, dan alleenlijk de tolk te zijn van ondergeschikte oordeelvellingen en menschelijke gewaarwordingen. Zij moet de plaats aanwijzen, die het buitengewone feit in de orde der zaken, welke zij verhaalt, bekleedt, en door het verstand te overtuigen van de noodzakelijkheid der gebeurtenis, het gemoed bevredigen, dat krimpt bij de voorstelling van den gruwel. Mag ik mijne meening zeggen: in de slag, dien ALVA den adel toebragt, openbaarde zich eene hoogere regtvaardigheid dan de zijne, en de regtspleging van Junij 1568 werd de oorzaak eener andere orde, dan die, welke ALVA zich zelven en zijnen koning beloofd had te herstellen. Uit al de afkeuring, waarmede wij billijkerwijze den forschen geweldenaar treffen; uit het medelijden met onschuldige of half schuldige slagtoffers, volgt niet het regt, om den gevallenen de glorie der martelkroon te bedeelen. Eer de geschiedenis tot de heiligverklaring overga, hoore zij des duivels advokaat. En zoo er zulk een optreedt, men rekene het zijner innige overtuiging der waarheid toe, dat hij die ondankbare rol op zich neemt.

Wanneer ik hierboven zeide, dat het bloed des adels vrucht-

baar voor de vrijheid is geworden, dan achte men die uitspraak geenszins de wedergade van de bekende spreuk: dat het bloed der martelaren het zaad van de kerk was. Ik gevoel mij niet in staat, onzen onsterfelijken HOOFT het lijden dier drie bange dagen na te vertellen; maar ik wensch, dat de verbeelding mijner lezers zich gevoed hebbe aan zijne treffende schilderij. Zoo hen al de bijzonderheden der gebeurtenis voor den geest staan, eilieve, dan zegge men mij, wat de overlevering, de overlevering, die uit haren aard alles ten voordeele der slagtoffers kleurt, men zegge mij, wat zij voor ons anders heeft gedaan, dan de slagen des beuls en de krimpingen der veroordeelden te tellen; men zegge mij, of zij van de twintig veroordeelden één groot woord, ééne groote gedachte, ééne groote daad der nakomelingschap heeft overgeleverd? Of EGMOND meer onzen eerbied, dan ons medelijden wekt? Of HOORNE, in het verhaal van onzen grootsten historieschrijver, het impopulaire heeft verloren, dat hem bij zijn leven en naderhand bij zijne gedachtenis vergezeld heeft?

Zoo men sommigen edelen de standvastigheid ten goede rekent, waarmede zij de biecht weigerden, men prijze niet te voorbarig. Niet om hun geloof waren zij veroordeeld, maar om eene staatkundige misdaad. Eene afzwering had hun niet van den dood gered, maar over hun graf eene zaligspreking ingeroepen, waaraan zij geene behoefte gevoelden. Slechts een der edelen treedt op met eene daad, die niet bij het licht onzer zedekunde moet onderzocht worden, maar lofwaardig was in een' tijd van mindere beschaving, waar eene list zich al te vaak met riddereer verdroeg. JAN VAN MONTIGNY, Heer van *Villers*, trad met vrijen blik, en zijne bekenden waar hij voorbijkwam groetend, naar het schavot als naar een feest. De trommels, die op bevel van ALVA de laatste snikken der stervenden moesten verdooven, zwegen, toen de beurt aan hem kwam. Hij had zijnen biechtvader beloofd, dat hij door eene schuldbekentenis zijn oordeel regtvaardigen en door een katholijk uiteinde de geloovigen stichten zou. Maar het oogenblik van stilte, hem toegestaan, maakte hij zich ten nutte, om den aanschouwers met luide stem toe te roepen, dat hij voor de goede zaak stierf, en dat velen, die het thans anders inzagen, de waarheid zijner verklaring later zouden bevestigen.

Het is jammer, dat de onverbiddelijke kritiek geroepen is, ook die anekdote te logenstraffen. Eene andere lezing van het

verhaal is de volgende: Toen VILLERS stierf, werd de trommel even luide geroerd als bij den dood der andere slagtoffers. Vóór zijn uiteinde ontlastte VILLERS zijn bezwaard gemoed; maar het was aan den Franciscaner monnik, die hem bijstond. Aan dezen droeg hij op, aan ALVA te verzekeren, dat hij in de gevangenis EGMOND met beschuldigingen had bezwaard, die verdicht waren. Dus luidt het verhaal van FLORIS VAN DER HAER, een Roomschgezind schrijver, maar die nimmer ten gevalle der Spaansche dwingelandij zijn' pligt van geschiedschrijver heeft miskend. Hij noemt als zijnen zegsman den biechtvader zelven, JAN GÉRY, van wien ik geen kwaad weet te zeggen. De landvoogdes, die in de keus van hare biechtvaders naauwgezet was, had aan hem haar geweten toevertrouwd. Zij had hem, vóór haar vertrek uit de Nederlanden, den koning aanbevolen voor het bisdom van *Brugge*; maar ALVA, opdat ik alles zegge, wat het getuigenis van dien man zou kunnen verzwakken - had zijne benoeming afgekeurd, door de aanmerking: dat de voorgeslagen bisschop als Waal de Vlaamsche taal niet magtig was. De muren van *Vilvoírden*, waar de edele slagtoffers gekerkerd waren geweest, hebben hunne bekentenissen tot dusverre niet verraden; het verhoor van VILLERS sluimert in het Archief van *Simancas*; de akten van den bloedraad liggen niet voor ons opgeslagen; maar ware dit het geval, ik geloof, dat onze wenschen kwalijk zouden bevredigd, en er weinig ontdekt worden, wat ter eere van EGMOND, en nog minder ter eere van de naaste getuigen tegen hem, van JAN VAN VILLERS, en van EGMOND's geheimschrijver, BACKERZEELE, zou verstrekken.

Waar het berigt van het bloedtooneel slechts gehoord werd, maakte het op de tijdgenooten denzelfden indruk als op ons, die door bijna drie eeuwen van de gebeurtenis gescheiden zijn. De namen der slagtoffers hadden een' goeden klank, en werden ALVA's overige wreedheden ook niet over het hoofd gezien, alles, wat ten zijnen laste komt, vereenigde zich als in één brandpunt, in den geregtelijken moord van EGMOND en HOORNE. Ontzettend was de weêrklank, dien de gebeurtenis in *Duitschland* vond. De rijksvorsten ontvingen het berigt der teregtstelling met verontwaardiging; maar het gebruik der diplomatie, de eisch van het eigenbelang, dat velen onder hen aan de Spaansche majesteit dienstbaar maakte, dwongen de meesten, hunne verontwaardiging achter eene dubbelzinnige bevreemding over de bloedige uitkomst te verbergen; bij anderen werd de gramschap, waar zij tot dadelijkheid zou hebben

kunnen overgaan, bezworen door de belofte des keizers, om zich krachtig voor de Nederlanden in de bres te stellen. Voor de met den prins van *Oranje* uitgewekene edelen kon de ondergang hunner stamverwanten of vroegere meesters treurig, maar niet onverwacht zijn. Toen in den aanvang van 1568 eenige edelen, die BREDERODE in zijne ballingschap gevolgd waren, zich verbonden tot een' gewapenden inval in de Nederlanden, waren het zwaard, dat HOORNE's en EGMOND's hoofden dreigde, het vermoeden, dat de dood van den markies VAN BERGEN baarde, en de ondoordringbare kerker, waarin MONTIGNY smachtte, de beweegredenen, die, volgens hunne afgelegde verklaring, hun het zwaard in de hand gaven. Weinig tijds later en twee maanden voor de bloedige regtspleging, maakte WILLEM VAN ORANJE de brieven van ALAVA openbaar; brieven, waarschijnlijk verdicht, maar in welke met meer dan profetische zekerheid geschreven stond: dat geene hoop van behoud den gevangenen heeren langer restte. Hem dus en zijne aanhangers kon de slag, toen die eenmaal trof, niet verrassen; hij was te lang en te zeker voorzien, dan dat er niet vooruit rekening gemaakt ware op de verontwaardiging, die hem zou volgen. Maar zoo velen in de erkentelijkheid des vorsten, in heilige regten door hem zelven bezworen, in den roem, in het aanzien der aangeklaagden, in hun schitterend verleden, en in de twijfelachtigheid hunner schuld, de waarborgen voor vrijspraak of vergiffenis hadden gezien, hen trof het berigt dier teregtstelling te heviger, naarmate het de zuiverste gevoelens der menschelijkheid beleedigde, en aan *Europa* het voorspel scheen eener tirannij, welke, volgens de uitdrukking dier tijden, slechts aan gene zijde der Adriatische zee, bij den Turk, hare wedergade vinden kon. Algemeen was in *Duitschland* de verbittering, en een van ALVA's onderworpenste spionnen, de koninklijke commissaris voor de wervingen in *Duitschland*, HANS ENGELBERT, schreef daarom aan ALVA: ‘Hier maakt de gedane justitie de tongen los; alle schandelijke uitstrooisels tegen uwe vorstelijke genade worden gezegd en geloofd; mijne ooren schieten te kort om ze te hooren, mijn mond om ze te weêrspreken; maar om veilig door te komen, ben ik gedwongen bij den nacht te reizen.’

Maar welke was de indruk, dien de treurige gebeurtenis maakte in den omtrek der gebeurtenis zelve? Het had bloed geregend te *Leuven*, en dit mirakel was, om zoo te spreken, de beeldspraak, waarmede de menigte te kennen gaf, dat, nu het ongeloofelijkste gebeurd was, menschelijke magt noch berekening het

lijden bepalen kon, dat het noodlot hun zou opleggen. Het was de uitdrukking des bijgeloofs, en bijgeloovigheid is de zuster en bondgenoote van slaafsche, magtelooze onderwerping. Ook was het der menigte, die in der Heeren glorie en grootheid niet had gedeeld, weinig te wijten, zoo zij voor hunnen val niet meer overig had dan een onvruchtbaar medelijden. Op hunne bloedverwanten, hunne stamgenooten, hunne krijgsmakkers rustte, zoo er aan bloedwraak kon gedacht worden, het allereerst die taak; maar juist deze gingen de menigte voor met het hoofd te buigen, met vreesachtige aanhankelijkheid aan den gevreesden tiran. Slechts één edelman, AERSCHOT, toonde, zegt men, duidelijk, dat hij het gebeurde wraakte, en zoo ook dit niet meer dan een gerucht ware, dat gerucht zelf was eene hulde aan zijn karakter, waarvan men zulk eene fierheid verwachtte. Maar de graaf VAN HOOGSTRATEN, die dat gerucht aan den prins mededeelde, schreef tevens: ‘de hertog van ALVA wil zich als door een verschanst leger omgeven, en des noods sterven met de wapenen in de vuist; want hij bemerkt, dat allen, zoo binnen als buiten het land, zijnen dood willen en wenschen, een bewijs, dat zijn eigen geweten hem aanklaagt, hetwelk voor duizend getuigen volstaat.’

Hoe zeer bedroog zich HOOGSTRATEN in de gezindheid van zijn volk en van zijne bloedverwanten! ALVA zag voorzeker met gerustheid op de volbragte taak neder; maar zoo de regtspleging van Junij het ongeloofelijkste en onheilspellendste was geweest, dat de Nederlanden had kunnen treffen, nog ongeloofelijker, nog onheilspellender was de bewegingloze berusting, waarmede de Nederlandsche heeren zich in het gebeurde voegden. Verzamelen wij eenige trekken.

Het is niet de vraag, welke uitvlugten regtsgeleerden als VIGLIUS konden uitvinden, om, hetzij door de wet der staatkundige noodzakelijkheid, hetzij door het pijnlijk bijeenzamelen van gevallen, waarin op gelijke wijze gehandeld was, de verraderij en het geweld te verontschuldigen, waardoor HOORNE en EGMOND gevangen en voor eene gansch onbevoegde vierschaar teregt gesteld werden. De algemeene meening achtte door dit bedrijf de voorregten der Vliesorde verkracht en eene daad gepleegd, die zelfs aan het koninklijk alvermogen niet vrijstond. Hoe vast de overtuiging van de onschendbaarheid der Vliesridders allen beheerschte, was kort te voren aan een overtuigend voorbeeld gebleken. De heraut van wapenen, een dienaar alzoo en geen lid der Orde, NICOLAAS DE HAMMES, had alles gedaan om

de gramschap der landvoogdes te verdienen. Zelf een der eerste teekenaars van het verbond, had hij steeds met hen gemeene zaak gemaakt, die door de geweldigste maatregelen het doel des verbonds wilden bereiken. De gunst van het beroemde krijgshoofd in den Turken-oorlog, LAZARUS VON SCHWENDI, had hem eene aanstelling in het leger des keizers bezorgd, en schoorvoetend begaf zich DE HAMMES tot zijne nieuwe roeping. Echter niet zonder van de hoofden der gereformeerde partij een afscheid te nemen, zoo luidruchtig, alsof hij den argwaan der hertogin wilde braveren. Toen hij eindelijk vertrokken was, zond hem de landvoogdes een' brief achterna, waarin zij haren gezant te *Weenen* opdroeg, de gangen van dat verdachte voorwerp naauwkeurig gade te slaan. HAMMES was niet eens een geboren Nederlander, maar een Franschman; op zijne afkomst kleefde de smet, dat hij de zoon eens priesters zou zijn; en echter MARGARETHA wachtte zich hem aan te tasten, om de waardigheid, de hij bij 's konings Orde bekleedde: ‘Van den aanvang dezer onlusten af,’ schreef zij aan CHANTONNAY, den Spaanschen gezant te *Weenen*, ‘heeft hij niet nagelaten, het zoo slecht te maken als maar mogelijk is; ik houde hem voor het hoofd en den raddraaijer van al de ranken, die er omgaan; en ik zou hem zeker de straf zijner boosheid hebben laten ondervinden, ware hij niet officier der orde en als zoodanig slechts voor Zijne Majesteit en het Kapittel der Orde teregt te roepen. Sommige ridders hebben hem bij zich ontboden en onderhouden over wat men hem te laste legde; en daar hij niet schroomde alles te bekennen, hebben zij hem aangeraden zich buiten'slands te begeven, wilde hij niet te eeniger tijd bij den kraag gegrepen worden.’ - Na een kort verblijf in het leger, keerde DE HAMMES te *Weenen* terug, en ging voort daar en elders voor de bondgenooten beloften en harten te winnen. CHANTONNAY beklaagde zich bij den keizer. Vruchteloos! ‘Konde men hem magtig worden,’ schreef de hertogin, ‘en ergens heenvoeren, waar hij aan een streng verhoor kon worden onderworpen, het ware eene dienst bewezen aan God en aan den koning; maar het geschiede voor alle dingen in het geheim!’ Vruchteloos! HAMMES ontkwam de lage, hem door den gezant gelegd, en op het oogenblik, waarop de tegenomwenteling zegevierde en al, wat aan het verbond had deelgenomen, naar alle zijden de vlugt nam, zond HAMMES der landvoogdes eenen brief, die tusschen spot en beleediging het midden hield, en waarin hij op trotscher

toon dan BREDERODE of ORANJE den nieuwen eed weigerde en van zijne waardigheid afstand deed[1].

Zoo dacht een jaar te voren over de onschenbaardheid der Orde de hertogin van *Parma*. Zoo dachten EGMOND en MANSFELD, die inzonderheid, door aan HAMMES het vertrek naar het keizerlijk leger aan te raden, de botsing hadden willen voorkomen, waarin HAMMES' schuld met zijne voorregten kon geraken. Een gansch andere regel werd dadelijk door den hertog van ALVA gevolgd. EGMOND zelf was het eerste slagtoffer, MANSFELD de eerste verlegen getuige van de krenking dier regten, die ieder hun tot dusverre had toegekend, en waarop allen tot dusverre gerust hadden gesluimerd. Toen ALVA EGMOND en HOORNE had gevangen genomen, bestond al de eerbied, dien hij der orde bewees, daarin, dat hij zijne daad met de noodzakelijkheid en het bevel des konings verontschuldigde. De ridders, voor wie hij die verdediging van zijn bedrijf hield, waren de graaf VAN MANSFELD, de hertog VAN AERSCHOT, de baron VAN BARLAIMONT, de kanselier der Orde, VIGLIUS. De graaf VAN MEGEN lag krank te

(1) Even zoo bescheiden handelde de landvoogdes ten opzigte der nalatenschap van den markies VAN BERGEN. Dadelijk na diens overlijden, had de koning der landvoogdesse last gegeven zijne nalatenschap aan te grijpen en een geregtelijk onderzoek tegen hem te beginnen. De landvoogdes antwoordde *op den elfden September, en dus twee dagen, nadat* ALVA *eigenmagtig de graven* VAN EGMOND *en* HOORNE *had gevangen genomen*, ten eerste, dat de erfgename in plaats van den overledene was getreden, en dat gene zoo min als deze uit hare goederen, zonder voorafgaande veroordeeling, kon gezet worden. Wat het andere betreft, de woorden zijn te merkwaardig, dan dat wij ze niet zouden afschrijven:
'Quant est dinformer contre led. marquis, Monseigneur, cela ne se peult faire droictement que par ordonnance et decret seullement de vostre Maté à ladvis pour le moins de six chevaliers de lordre pour proceder sollennellement selon les statutz dicelluy; asscavoir le XIII, XIV et XV article de linstitution dud. ordre depuis amplié par statut perpetuel faict par feue la Ma^{te}. Imp^{le}. au chapitre tenu a Tournay en lan MDXXXI. Comment est aussi de mesmes des officiers dud. ordre, qui ha esté cause que lon ne ha sceu procéder contre HAMES, comme jauroie bien desiré. - Que ne puis delaisser de representer a vostre Ma^{te}.; joinct que, y ayant une multitude daultres subjects de pardeca et entre aultres quelques seigneurs coulpables, la raison vouldroit plus quil fût procédé premier contre eulx que non contre les moins coulpables et mortz; et si par instruction du proces diceulx led. marquis se trouve embarasse on occupe de quelque faction de la nature de crime de lese majesté, lou lors viendra tout a temps pour proceder contre luy.' De ontevredenheid van MARGARETHA over ALVA's handelwijze, en hare afkeuring van de door hem gepleegde regtsschennis, is, dunkt mij, zijdelings, maar toch duidelijk, in deze woorden uitgedrukt.

bedde. ‘De heeren,’ schrijft ALVA, ‘hoorden mij aan met eene stemmige aandacht (*avecq une contenance modeste*), en zeiden, dat, naardien het aldus des konings wil was, men niet anders kon dan gehoorzamen, en daar het regt zijnen gang zou heb ben, dit alzoo geschieden moest, dat niemand iets daartegen mogt hebben in te brengen.’ De verklaring, het is waar, geeft eene zeer dubbelzinnige berusting te kennen in den maatregel, door ALVA genomen. Maar met wat daarin dubbelzinnigs lag, was het waarschijnlijk alleen den graaf VAN MANSFELD en den hertog VAN AERSCHOT ernst. BARLAIMONT was in het proces van EGMOND, nevens NOIRCARMES, de gedienstige handlanger des hertogs van ALVA; AREMBERG had zich jegens den koning van eene geheime lastgeving te kwijten, waarbij hem was opgedragen, ALVA van inlichtingen omtrent het voorgevallene te dienen(1); en VIGLIUS, VIGLIUS, die voor elke zijner eigene zwakheden de aanhaling eens ouden schrijvers ter verontschuldiging, voor elk onregt des souvereins een' roomschen regtsregel ter verdediging wist aan te voeren, de oude, de slaafsche, de hebzuchtige VIGLIUS, belastte zich met de taak, om in de gedenkschriften en het wetboek van de Orde voorbeelden en artikels te vinden, waarmede de gevangenneming en de buitengewone regtspleging te regtvaardigen was.

Wie met een' goeden wil zoekt, vindt; en VIGLIUS vond alles, wat de koning, wat de hertog, wat VARGAS wenschten. De privilegiën der Orde waren ten voordeele der aangeklaagden door hunne ordebroeders buiten'slands ingeroepen. In het land zelf waren er sedert *twee* over. De graaf VAN MANSFELD begeleidde zij-

(1) AREMBERG was reeds vroeger door den koning met *ayudas de costa* en andere gunsten gevleid; nog onlangs had de koning hem tot veldtreinmeester (maréchal de lhost) benoemd, en hij achtte zich dus van alle zijden van AREMBERGS aanhankelijkheid verzekerd. Op den 31sten Maart 1567 schreef PHILIPS aan den graaf: ‘Mon cousin. Le Duc d'Alve se parte pour leffect, que jay escript ces jours passez à ma soeur la Ducesse de Parma et selon que vous entendrez par aultres mes lettres, oultre lesquelz vous ay volu faire ceste secrete et a part et vous advertir que, si bien je me tiens assure davoir pardela plusieurs bons et leaulx ministres et serviteurs, vous estes toutesfois lung dentre ceulx, on je faiz mon principal fondement et confiance. Et partant vous requiers de en toutes choses qui soffreront pour mon service vouloir seconder aud. Duc sans luy riens celer *des particularitez que dès le commencement vous aurez ontendu de ces affaires*, comme si vous eussies a faire a ma personne propre.’ In een ander ligt de grond van den in het oog vallenden ijver van AREMBERG, die inderdaad in April en Mei, door de vervolging der bondgenooten in *Vriesland*, het werk van NOIRCARMES en MEGEN voltooide.

ne voormalige gebiedster, voor wie hij zoo veel en zoo gelukkig had gewerkt, met wie hij de dreigende komst des hertogen van ALVA had zoeken af te wenden, en met wie hij ten slotte de ongenade des konings deelde, op hare reize huiswaarts. AREMBERG was in *Frankrijk* aan het hoofd der edelen, die de gunst des nieuwen landvoogds zochten, of wie hunne zwakke deelname aan het verbond der edelen thans berouwde, en die daarom genade van den koning verlangden. Onder den vorm van een' krijgstogt ter hulpe des konings van *Frankrijk*, was het eene bedevaart van krijgslieden, in wier rusting het meest in het oog vielen de gekruiste zwaarden en de miskelk, die zij op mouw of mantels gestikt droegen. Zoo bleven de hertog VAN AERSCHOT en BARLAIMONT met VIGLIUS over, welke de hertog bijeenriep, om het resultaat te hooren, dat het onderzoek omtrent de regten der Orde had opgeleverd. Wanneer deze op het vertoog des hertogs antwoordden, dat zij nog hun goeddunken niet konden geven, omdat zij niet wisten, wat hunne broeders, wie het aanging, er van meenen zouden, dan komt de eer van dien tegenstand aan de algemeen heerschende meening omtrent het geschonden regt, of aan de fierheid des hertogs VAN AERSCHOT toe; want BARLAIMONT en VIGLIUS vernamen niets anders, dan wat zij zelve overlegd en beraamd hadden; en ALVA kon gerust den brief, waarin hij den koning van deze nieuwe onderhandeling met de heeren der Orde berigt gaf, besluiten met de verzekering: ‘ik geloof, dat de heeren eindelijk naar rede zullen luisteren; want wat zij nu zeggen, is meer om voor hunne standgenooten den schijn niet te hebben, de regten, die aan allen gemeen zijn, te hebben verzaakt, dan wel, omdat zij wezenlijke gronden voor hunnen tegenstand weten aan te voeren.’

Zóó allengskens, zóó zonder wederstand werd de ontbinding, de slooping voltooid eener Orde, door PHILIPS *den Goede* ingesteld, als het schitterendst sieraad niet alleen, maar ook als de hechtste steun der heerschappij van zijn huis. Door hare instelling had men boven den onvervreemdbaren van adel en geboorte, een' nog hoogeren adel willen stellen, die door den wil des konings zou zijn, wat in *Engeland* en *Frankrijk* de pairs[1] der kroon waren. Zonder de voorregten den leden der

(1) Het begrip van *pairs* ligt niet geheel buiten de meening, die de tijdgenooten van den rang der Vliesridders hadden. Zoo lees ik in het verhoor eens gevangenen te *Valenciennes*: ‘disait oultre que *les quattre pers* debvoient tenir la main vers la Duchesse ad ce quilz peussent avoir quelque appoinetement et estre paisibles.’ De *quattre pers* zijn ORANJE, EGMOND, HOORNE, HOOGSTRATEN.

Orde toegekend, zouden deze van de vorstengunst slechts te afhankelijker geweest zijn en in den glans van het hof onveiliger, dan de verschoven landedelman achter den walm zijner slotgracht. Door die voorregten werd hun mogelijk, wat zij naast de trouw aan het katholijke geloof, naast de trouw aan hunnen Bourgondischen heer hadden moeten bezweren: in geval van nood de middelaars te zijn tusschen den vorst en het volk. Daarom bogen zich voor hen zelfs zulke, die zich op oudere herkomst of grooter landbezit konden verheffen; daarom zocht het verbond der edelen minder in zijne onderlinge zamenwerking, dan in hunne bescherming, zijn' steun; daarom geloofde het volk aan de kracht van den adel, zoo lang deze onder de vleugels der Vliesridders mogt schuilen. De hooge dunk, waarop de Vliesridder boven den overigen adel aanspraak maakte, vond haren tolk in de overlevering, welke aan BARLAIMONT het schimpwoord *Geuzen* te laste legde tegen eene vergadering van edelen, waaronder de namen van BREDERODE, van PALLANDT, van GALAMA, van BRONKHORST, van HORNES, van FIENNES, van MERODE schitterden; dezelfde aanmatiging gaf, op het feestmaal te *Breda*, den graaf VAN MEGEN, op het hooren van de plannen der verbondene edelen, de woorden in: ‘Laat de koning mij tweemaal honderd duizend gulden geven, dan sla ik ze allemaal dood;’ woorden, die door WILLEM VAN ORANJE juist en scherp beantwoord werden, met de opmerking: ‘Zacht wat, graaf VAN MEGEN! het zijn uwe vrienden en bloedverwanten!’[1].

De scheiding tusschen de Vliesridders en den overigen adel, datgene wat hun naar buiten glans en aanzien gaf, maakte de Orde innerlijk zwak en aan het einde haar bestaan onzeker. Niet dat de adel hun ontrouw ware geworden; de natuurlijke

(1) ‘Quin tu parcius, MEGANE!’ zoo luiden de woorden bij V D HAER. Het staat professor TE WATER heel leelijk, wanneer hij die woorden vertaalt (*Verb. der Edelen*, I st.. p. 139): ‘dat hij’ (MEGEN) ‘het wel voor minder prijs zou willen doen’ TE WATER dacht niet, waaraan VAN DER HAER dacht, het vers van VIRGILIUS:

‘Parcius ista viris tamen objicienda memento.’

Men zal uit het vervolg zien, dat ik het er voor houde, dat edelen en zelfs vliesridders veil waren voor den meestbiedende; maar hier komt die beschuldiging nog niet te pas. Ik maak tegen TE WATER te liever deze aanmerking, omdat zijn Verbond der Edelen een boek is, waar de resultaten van het vlijtigst onderzoek door bevangenheid van vooroordeel op de jammerlijkste wijze misvormd zijn.

eerzucht leefde bij dezen, om naast hen, of in hunne plaats, leden van het magtige en bevoorregte ligchaam te worden; maar de Vliesridders zelve waren een deel geworden van een geheel, dat zich over de grenzen van het vaderland, en dus over de grenzen van hetgeen, waarop zij het naast en natuurlijkst invloed hadden en houden konden, uitstrekte; zij behoorden tot een grooter organismus, waarin zij nevens andere, aan hen en het vaderland geheel vreemde werktuigen, de beweging moesten volgen, welke de koning, onder welken invloed dan ook, daaraan mededeelde. Zoo er tusschen hunne overtuiging, tusschen de belangen van hun vaderland en den wil des vorsten botsing ontstond, naar welke zijde moesten zij overhellen? Die angst drukte de Vliesridders zelve op het hart, en in den nacht na de aankomst der bondgenooten te *Brussel*, hadden HOORNE, ORANJE en MANSFELD die vraag rijpelijk overwogen. Moest men, om de handen vrij te hebben, afstand doen van zijnen rang en de teekenen daarvan naar *Spanje* terugzenden? Was zulk een vrijwillige afstand geoorloofd en met de wetten der orde vereenigbaar? Zij hadden zich het boek der statuten laten brengen, maar de zaak was onbeslist gebleven. MANSFELD wilde de beslissing liever van de omstandigheden, dan van een krachtig, vrij, mannelijk, besluit afhankelijk gemaakt hebben, en zoo als immer bij dergelijke onzekerheid, de ontknooping, die de omstandigheden gaven, was van alle de slechtste, van alle de minst gewenschte, en kwam ten koste van hen, die met handelen geweifeld hadden.

Zoo wij VIGLIUS hierboven de schuld gaven, met al te groote gedienstigheid alles bijeengezocht te hebben, wat aan de voorregten der Orde hunne kracht kon ontnemen, bij zijne streng monarchische beginselen, was echter zulk eene handelwijze noch onvoorbereid, noch inconsequent. Bij het schitterend feest van de Orde, in den jare 1565, ter gelegenheid van het huwelijk van ALEXANDER FARNESE gevierd, liet zich reeds het eerste suizen van den stormwind, die over den adel en de Vliesridders losbarstte, vernemen. VIGLIUS deed als kanselier de redevoering; eene redevoering, waarin geleerdheid en orthodoxie evenmin als valsch vernuft ontbraken; waarin om strijd van de legende van ST. ANDREAS en van SALLUSTIUS en JUGURTHA's vader, MICIPSA, werd gesproken; maar de redevoering miste de verdienste van het *à propos* niet, en is bij vergelijking van hetgeen nog geen drie jaren later plaats had, merkwaardig als eene stem der profecij.

‘Ten slotte,’ dus eindigde zijne redevoering, ‘ten slotte zweren de ridders dezer Orde, dat zij alles daarheen zullen rigten, opdat de eendragt en eensgezindheid tusschen den vorst, de groote heeren, den adel en het volk onderhouden worde. Dat zal geschieden, wanneer gij, onder getrouwe belijdenis der eenige Katholijke leer en met ware vroomheid, een' enkelen wettigen vorst erkent, aanneemt en standvastig eerbiedigt. Het tegendeel zal plaats vinden, wanneer iets anders de vorst, iets anders de groote heeren, iets anders het volk met stijfhoofdige eigenzinnigheid bejaagt. - Niets is verkeerder, dan dat de vorst nieuwe én wetten én regten smeedt en de oude vernietigt: maar nog veel gevaarlijker en verderfelijker is het, wanneer het volk hetzelfde waagt. Tusschen beide staan de groote heeren en de edelen in het midden; behoudens den eerbied, hem verschuldigd, worde de vorst door dezen vermaand, en waar hij dwaalt, beter onderrigt; maar gaat het volk het spoor bijster, dan worde het door hen in zijne roekelooze vaart gestuit; eerst door kastijding met scherpe woorden, door voorstelling van zijn ongelijk, door bedreiging met de gevaren, welke de ongehoorzaamheid na zich sleept. Baat dit niet, dan ondervinde het volk, tot zijne schade, dat de vliesridders én door hunne wapenen én door hunne schatten het gezag des vorsten moeten handhaven. Wanneer zich de hooge heeren en de edelen, in tijd van tweespalt, met den vorst vereenigen, dan zal hun voorbeeld een goed deel der gemeente op 's vorsten zijde brengen; maar zoo zij hunne trouw jegens den vorst verzaken, om de mannen des volks te worden, dan bereiden zij zich zelve en het volk eenen rassen ondergang. De rebellie des volks wordt gemakkelijk, de afval der edelen moeijelijk, de trouwbreuk der vliesridders nimmer vergeven. Zij zijn de linkerhand des vorsten; en zoude dan niet deze haar afhouwen en wegwerpen, wanneer zij door een' doodelijken haat tegen het hoofd en het hart bewogen wordt? De edelen zijn de vingers; zonder hulp van palm en duim vermogen zij weinig of niets; met beide vereenigd, veel; en de gebreken, die zij hebben, zijn gemakkelijk te wijzigen en te herstellen. De gemeente kan slechts eene stompe vuist zetten zonder duim of vingers, wanneer een booze gal haar in beweging brengt; de omvang en het gewigt is groot; maar het is eene magtelooze massa, zoo duim en vingers haar niet tot aanvoerder en hoplieden strekken.’

Het is mijne schuld niet, dat de vergelijking zoo mank gaat

en zoo leelijk is; het is mijne schuld niet, dat het woord *proceres*, waarmede VIGLIUS de vliesridders bedoelde, zich zoo weinig kennelijk van het woord *nobiles* laat onderscheiden, den naam, dien hij den overigen adel gaf; het is misschien niet eens de schuld van VIGLIUS, maar van de onbepaaldheid van het begrip, dat zich aan den rang der vliesridders verbond, en dat eerst onder de schuring en wrijving der omstandigheden vaste omtrekken en afgeronde vormen moest bekomen. De voorvallen werden beteekenend en dringend genoeg; maar een wil om ze te beheerschen, een wil om de gedragslijn, welke te volgen was, af te bakenen naar de eischen van pligt en geweten, en daarbij onafgebroken te volharden, ontbrak den vliesridders. ORANJE, HOOGSTRATEN, HOORNE hadden gedaan, wat VIGLIUS als het minst passend voor hunne Orde had aangewezen; zij waren met meer of mindere zelfbewustheid de mannen des volks geworden; en het vonnis, over hen uitgesproken, veroordeelde hunne tegenkanting als felonie. EGMOND en MANSFELD aarzelden, weifelden, zochten naar een' middenweg, dien zij niet vonden, en EGMOND stierf als schuldig aan gekwetste majesteit, en MANSFELD worstelde met de vlagen der hofgunst, immer gebruikt en immer verdacht, nooit in blakende gunst en nooit geheel op zijde geschoven. De overigen sloegen den weg in, door VIGLIUS hun aangeprezen; in blinde onderwerping aan den koning, werden zij de werktuigen van diens willekeur, ook ten koste van vroegere herinneringen en van hunne verpligting aan het vaderland. Zoo onder dezen alleen AERSCHOT den lof verdient, meer naar zijne overtuiging, dan naar zijn belang geluisterd te hebben, hij deelde niet minder dan de overigen de blaam, de vijand des vaderlands en der vrijheid geweest te zijn. Openbaar afvalligen, zwakke weifelaars, gedienstige slaven, ziedaar wat de schitterende Orde opleverde, toen de kamp der omwenteling aanving. Zedelijk was zij ontbonden, voordat het zwaard des beuls twee van hare luisterrijkste hoofden had geveld.

Ik voorzie, dat men dit oordeel hard zal achten: en juist in de trouw aan den koning de verdediging zal vinden van de berusting, waarmede de ordebroeders van de Nederlanden de krenking hunner regten en hunne eigene vernedering aanschouwden. Maar men vergunne het ons, dat wij die trouw aan den koning zoo hoog niet aanslaan, ten minste dat wij der mogelijkheid plaats geven, dat zij een dekmantel van baatzucht of zwakheid geweest zij. Zij liet zich in allen gevalle

wijzigen naar de handelingen van den persoon zelven, wien men trouw gezworen had, en het bewustzijn daarvan was bij de Nederlandsche heeren zoo helder, dat zij niet ontkenden, dat hunne regten door het proces der beide graven geschonden waren, maar die schending op rekening van ALVA en zijne naaste dienaars plaatsten. Bekend is het fabeltje, waarmede EGMONDS zoon zijne aanhankelijkheid aan *Spanje* later verontschuldigde; het fabeltje van het blank papier, met 's konings teekening, waarop ALVA het vonnis van EGMOND had laten plaatsen. Spaanschgezinde en uitgewekene edelen grepen evenzeer dergelijke voorwendsels aan; deze, om hunnen wederstand als tegen den hertog, en niet tegen den koning gerigt, voor te doen; gene, om het geweld, waaraan zij zelve medepligtig werden, door hoogere lastgeving te verontschuldigen. Helaas! deze voorwendsels hebben een historisch gezag verworven, en nog tot op onze tijden heeft men ALVA bezwaard, om PHILIPS te ontlasten. Die onregtvaardigheid moet ophouden. Vóór ALVA's vertrek uit *Spanje*, had de koning laten onderzoeken, wat de regels der Orde hem ten opzigte der vliesridders al of niet veroorloofden; met den bepaalden last, zoo vele der verdachten als mogelijk op éénen slag te vatten, was ALVA van *Madrid* vertrokken; na de gevangenneming van EGMOND en HOORNE beroemde hij zich in zijn schrijven aan den koning, op hetgeen hij gedaan had, als op een weluitgevoerd bevel, met verontschuldiging, dat zijn slag niet meer onder hetzelfde net had gevangen; vóór ons liggen de brieven van PHILIPS, waarin hij alles, wat de hertog in deze zaak heeft gedaan, goedkeurt, en aandringt op eene spoedige beslissing der aangevangene regtshandeling, om, wanneer eenmaal dit opentlijke blijk van zijn ongenoegen gegeven is (*ceste demonstration faicte*), - de overige aangelegenheden des lands op een' rustiger en ordelijker voet te brengen. Wat zich ook de gemeente liet wijs maken van ALVA's wreedheid en van de ‘aangeborene goedertierenheid’ des konings, de leden der Orde, de landvoogden der provinciën, wisten, dat het onderscheid niet bestond; en hunne onderwerping aan den koning was eene blinde onderwerping, zelfs ten koste van het vaderland, eene gehoorzaamheid, *quand même*, die hoogere blaam verdient, wanneer baatzucht haar drijfveder was.

Verdient zij die blaam? Verliezen wij even de orderidders uit het oog, om op hen, die het naast hen omgaven, en die kans hadden hunnen rang te verwerven, het oog te vestigen.

Had het schavot van den 4^{den} Junij deze geleerd, op welk eene glibberige baan zij zich bewogen? Welk een keten om hun geweten was de keten, waaraan het gulden vlies hing? Hadden zij begrepen, dat de hoogte, welke zij beoogden, hun naauwelijks eer bij den koning en nimmer dank bij den landzaat zouden verwerven? Helaas, neen! men dringt zich vooruit, men dringt anderen uit den weg, om de plaatsen der gevallene slagtoffers en nog meer hunne goederen te verwerven. Aan het hoofd van de rij der eerzuchtigen staat PHILIPS VAN ST. ALDEGONDE, heer van NOIRCARMES, een man, wijs in den raad, dapper in den oorlog, vlug met het zwaard als met de pen. Maar in 1563 was hij de vriend van EGMOND en van den markies VAN BERGEN. Hij liet zich gebruiken, om den gebannen BALDUIN in het land terug te voeren. BALDUIN, met wien men alles voorhad; die den strijd der heeren tegen den kardinaal van GRANVELLE en diens aanhangers zou voeren; dien men maken wilde zoowel tot den schepper eener formule van eendragt, waarbij het Roomsche geloof zou versneden worden naar de nieuwe begrippen, anders dan men van het Trentsche concilie kon verwachten, als tot den voorzitter van een' raad, die den invloed van de kardinalisten VIGLIUS, BARLAIMONT en ASSONVILLE moest verbreken en den Prins van *Oranje* en den markies VAN BERGEN voor mond en pen zou dienen. Maar in 1565 teekende, NOIRCARMES *met zijn bloed* een geschrift, waarbij zich EGMOND's aanhangers verbonden, zich op den kardinaal GRANVELLE te wreken, wanneer, aan EGMOND op zijne zending naar *Spanje* eenig leed geschiedde; ofschoon reeds toen MANSFELD tegen hem als een dubbelzinnig en valsch mensch waarschuwde. Een jaar later was MANSFELD's wantrouwen geregtvaardigd. Het was uit een staatkundig oogpunt waar, dat de aanmatigingen der radicale partij van die dagen, de partij der kooplieden en der hervormden eene krachtige beteugeling eischten; maar dat NOIRCARMES de eerste zou zijn, om het plan eener listig voorbereide en slechts door geweld uitvoerbare tegenomwenteling te opperen en door te drijven, lag noch in den ondergeschikten rang, dien hij tot dusverre bekleedde, noch in de beginselen, welke hij tot dusverre had gehuldigd. En echter, niet slechts als raadgever, maar als uitvoerder trad hij op den voorgrond. De onderwerping van *Valenciennes* was eene proefneming, en op het oogenblik, dat zij besloten werd, de waaghalzerij eens avonturiers. Wie aan langzaam en voorzigtig terugpalmen van hetgeen de hand des bestuurs zich had laten ontglippen of ontrukken, gedacht hadde, hij ware niet

met *Valenciennes* begonnen; eene stad, meer dan eenige andere van het gezag des konings afkeerig; meer dan eenige andere bestookt door de vreemden met beloften van hulp en inblazingen van oproer; meer dan eenige andere door het profetisch enthousiasme zijner predikanten tot het uiterste opgewonden. Slaagde de onderneming tegen *Valenciennes*, de zegepraal was schitterend en van den hoogsten zedelijken invloed. En dit waagstuk was het plan van NOIRCARMES; een plan, dat hij doorzette met eene volharding, eene betere zaak waardig. Wilde de landvoogdes matiging, met woorden, met boden, met brieven dreef NOIRCARMES haar tot de uiterste maatregelen. Koning PHILIPS beval tijd te winnen en alle zachte middelen te beproeven; NOIRCARMES had in de burgerij der oproerige stad eene tegenpartij, zoo als hij wenschte, gevonden, welke in de onderhandelingen zijne list met list beantwoordde, en zijn geweld uitlokte door hare eigene hevigheid. Spijt de landvoogdes, spijt haren raad, spijt den koning zelven, genoot NOIRCARMES de voldoening, het geschut op de geprangde stad te lossen en over de burgerij als over een' vijand te zegevieren. Niemand kan zijne bekwaamheid, hierbij aan den dag gelegd, betwisten. Maar hem, wiens regtzinnigheid alleen om zijn vroeger inroepen van BALDUIN verdacht was, hem, die tegen den kardinaal het bloedschrift geteekend had, paste het minder dan iemand, aan het hoofd der tegenomwenteling op te treden. Onder openlijke beleediging verweten sommige der verbonden edelen aan NOIRCARMES de heillooze keuze, die hij gedaan had, en gaven het voorbeeld van den haat, welken hij eerlang op zich laden zou. Maar gehaat te zijn bij het volk, was reeds voor NOIRCARMES eene liefelijke reuk geworden. In *Valenciennes* gaf hij het eerste voorbeeld van hetgeen sedert zoo vlijtig door ALVA's bloedraad werd nagevolgd. Rijk zijn gold voor misdaad; want de goederen der veroordeelden kwamen ten voordeele van de overwinnaars, en voor zich en zijn' getrouwen handlanger LARGILLAC, den bevelhebber van *Landrecies*, vorderde NOIRCARMES een deel van den buit. Twee aanzienlijke kooplieden, DE HERLINS, vader en zoon, hadden tot de leden van het gereformeerd consistorie behoord, en het geregtelijk onderzoek bewees, dat zij niet veel schuldiger dan anderen waren; hunne rijkdommen echter spraken over hen het vonnis uit. Eerst verloor de zoon op het schavot het leven; en in den kerker deed de beangste vader eene poging tot zelfmoord. Zijne zwakke hand bragt hem eene wonde, maar niet den dood. De scherpregter aarzelde, wat hij met den zieltogenden grijze

zou doen. NOIRCARMES beval hem op een' stoel naar het schavot te brengen en zittende te onthoofden, een voorbeeld, dat, evenzeer als het andere, sedert voor den bloedraad vruchtbaar was. NOIRCARMES toog van *Valenciennes*, om *Maastricht* te onderwerpen. Ook daar diende hem zijn geluk. In het midden zijner zegepralen kwam de tijding, dat, na lang sukkelen, de markies VAN BERGEN in *Spanje* was bezweken. De post van Groot-Baljuw van *Henegouwen*, het bevelhebberschap van *Valenciennes* en *Kamerijk*, de post van opperhoutvester van *Braband*, en eene bende van ordonnantie kwamen open door dit afsterven; en AERSCHOT liet de aanspraken zijner geboorte, vroegere verdiensten en rang gelden, om daarin op te volgen. Maar de opgaande zon van het hof der landvoogdes, NOIRCARMES, moest voorgaan. In een' brief, deswegens door de landvoogdes aan den koning geschreven, wordt van de onderscheiding, aan AERSCHOT verschuldigd, naauwelijks gerept. Voor de aanbeveling van NOIRCARMES weet zij geene woorden genoeg te vinden. Omtrent denzelfden tijd werd aan NOIRCARMES de stad en het grondgebied van *Binch* door de landvoogdes toegezegd. Kon NOIRCARMES, aldus in zijne eerzucht gevleid, aldus in zijne eigenbaat begunstigd, kon NOIRCARMES op zoo schoonen weg stilstaan? Hoe langer hoe meer werd hij de man van de Spaansche partij, van den koning en sedert, van ALVA. Nog eens, de bekwaamheid, door hem in de onderwerping der oproerige steden aan den dag gelegd, verdiende onbepaalden lof; maar aan baatzucht en eerzucht kan alleen worden toegeschreven een zoodanig verzaken van zijn verleden, dat ALVA hem later als een geschikt werktuig in den bloedraad bezigde; en dat, als eene nieuwe aanspraak, die NOIRCARMES op 's konings gunst verworven had, ALVA de vlijt roemde, waarmede hij zich in het proces van EGMOND, zijnen ouden vriend en beschermer, had gekweten.

In het leger, dat NOIRCARMES voor *Valenciennes* vergezelde, bevond zich een jongeling, dien het lot voor groote daden had bestemd, en die nu reeds, bij welke partij hij zich voegde, het overwigt van zijn' naam, ijver en talent aanbragt. Die jongeling was KAREL VAN MANSFELD. Maar dat *hij* zich in *dat* leger bevond, was een bedroevend bewijs voor de onvastheid van de beginselen des adels, waar er kans was fortuin te maken. Nog geen half jaar geleden had KAREL VAN MANSFELD de vergadering van *St. Truijen* bijgewoond, had daar zelf bij handslag het verbond van wederzijdsche trouw en bescherming met de afgevaardigden der kooplieden en van de hervormde

kerkenraden aangegaan; en de ijverige leeraar te *Valenciennes*, PEREGRIN DE LA GRANGE, die zelf als gevolmagtigde der hervormden te *St. Truijen* verschenen was, maakte zich sterk, den jongen krijgsman op dit oogenblik aan zijne plegtige belofte te herinneren. Of zijn brief MANSFELD bereikt hebbe, weet ik niet, maar wel dat LA GRANGES invloed minder zal geweest zijn dan die van MANSFELD's vader, die, thans juist magtiger dan ooit, ten hove het gemeste kalf bereidde voor den zoon, die teruggekeerd was van hetgeen aldaar een dwaalweg heette. In den alvermogenden invloed van dezen, juist op dit tijdstip, en de schoone baan, welke die invloed der eerzucht zijns zoons opende, ligt zeker het geheim van de onbeschaamdheid, waarmede deze met zijne vroegere bondgenooten brak, en den ijver, dien hij in de dienst der tegenpartij aan den dag legde. Nog onderhandelde BREDERODE over zijne verzoening met den koning, nog hield zijne stad *Vianen* zich staande, nog hield hij zelven te *Amsterdam* de magt in handen, en toch was reeds in den geheimen raad der landvoogdes zijn oordeel besloten. Want omtrent dien tijd (12 April 1567) schreef de landvoogdes aan haren broeder, dat, ingevalle het tot eene verbeurdverklaring zijner goederen kwam, de koning toch in gunst denken mogt aan graaf KAREL VAN MANSFELD. Want KAREL VAN MANSFELD, de zoon van BREDERODE's zuster, was zijn eenige erfgenaam. En zoo men ook den grond mag laten gelden, dien MARGARETHA aanvoerde, dat, om het vergrijp van zijnen oom, de jongeling, die zich in 's konings dienst zoo ijverig kweet, niet lijden mogt, er lag weinig kieschheid in, dat het erfgoed, dat aan KAREL VAN MANSFELD, weleer BREDERODE's kweekeling en lieveling, om zijne ondankbaarheid en trouweloosheid stond te ontgaan, hem van de andere zijde door eene verbeurdverklaring van 's koningswege zou verzekerd worden. Voorzeker stonden de beide MANSFELDS noch bij den koning, noch sedert bij ALVA, zoo hoog aangeschreven als NOIRCARMES; maar de landvoogdes, gesteund, geleid, men zou kunnen zeggen nu en dan geregeerd, door den ouden MANSFELD, beijverde zich, van het korte bestuur, dat haar nog restte, gebruik te maken, om aan dit geslacht, welks eigene bezittingen sinds lang opgeteerd en bezwaard waren, hare gunsten en gaven weg te werpen. Geen brief aan den koning, waarin niet voor een' der MANSFELDEN iets gevraagd wordt: dan het vrije bezit van de stad *Turnhout*, dan eene vrijwillige gifte (*ayuda de costa*), om in de behoeften van den armen en tevens spilzieken graaf te voorzien, dan eene afbetaling van voorschotten voor eigendun-

kelijk door hem aangeworven troepen, dan de landvoogdijen van *Holland* en *Zeeland*, die door den afstand des Prinsen van ORANJE openstonden. BREDERODE's fortuin nam een' noodlottigen keer. Hij vlugtte uit het land; zijne stad *Vianen* werd overweldigd; in zijne goederen viel als heer en meester hertog ERICH VAN BRUNSWIJK, een vorst, die zijne eigene zaken te slecht bestierd had, dan dat men hem lijdelijk in den boedel eens anderen kon toelaten. En met teedere zorgelijkheid wendt MARGARETHA alles aan, om aan dezen de prooi te ontrukken, die haren lieveling was toegedacht. Ook voor de bende van ordonnantie, waarvan BREDERODE het bevelhebberschap door zijn weigeren van den nieuwen eed had verbeurd, kwam zijn neef en erfgenaam in aanmerking, en zoo de eerzuchtige hoop, die het huis van MANSFELD te regt op dezen zoon had gesteld, nog eenige jaren vertraagd is geworden, het is niet de schuld der landvoogdes, maar van den afkeer en het wantrouwen, dat PHILIPS en ALVA tegen elkeen koesterden, die de zaak der edelen zoo vurig had aangehangen, als eenmaal KAREL VAN MANSFELD.

‘Als alle schulden van BREDERODE zijn afbetaald,’ schreef de hertogin in den brief, waarin zij MANSFELD den koning aanbeval, ‘zal er minder dan niets overschieten.’ Hetzelfde gold niet van de bezittingen van twee andere heeren die de slagtoffers werden van de woeling der tijden, van de beide MARNIXEN. Den roem en gunst aan het hof, de haat der tegenpartij, zoo als NOIRCARMES die rijkelijk te *Valenciennes* had geoogst, had zich evenzeer, bij *Austruweel*, PHILIPS VAN LANNOY, heer van *Beauvoir*, verworven. Men kent de bijzonderheden van deze voor de zaak der vrijheid zoo noodlottige nederlaag. Het geuzenleger, onder JAN VAN MARNIX, heer van *Tholouse*, in haast bijeengebragt, werd door BEAUVOIR vernietigd; wat aan het zwaard ontkwam, vond in de *Schelde* den dood, of verbrandde met zijnen aanvoerder in de schuren, waarin het meerendeel gevlugt was, en die de vijand in brand stak. Maar het huis van MARNIX liet aanzienlijke goederen achter. De verbeurdverklaring der goederen van THOLOUSE, en zijn' broeder, den heer van ST. ALDEGONDE, werd geschat eene baat van honderd duizend guldens aan te brengen. BEAUVOIR, THOLOUSE's overwinnaar, was, schoon uit een der aanzienlijkste huizen der Nederlanden gesproten, zonder vermogen, en zijne armoede te koop dragende, verzocht hij bij smeekschrift der landvoogdes, aan hem de opbrengst der goederen zijns vijands te schenken. Wat in onze dagen aanstootelijk zou heeten, kwetste zoo weinig de kieschheid der landvoogdes, dat zij reeds drie

maanden na den dood van THOLOUSE, BEAUVOIR's verzoek bij den koning indiende en met kracht ondersteunde; daar echter PHILIPS nimmer ras besluiten kon, volgde in November een tweede verzoekschrift van BEAUVOIR, en eene hernieuwde aandrang van de landvoogdes bij haren broeder.

De drie voorbeelden, die ik heb aangehaald, kunnen met vele anderen worden vermeerderd, om aan te toonen, dat de landvoogdes haren steun zocht en vond in het vieren van de eerzucht des hoogen adels, en dat zij den regel: verdeel om te heerschen, door het prikkelen van ieders eigenbelang in werking bragt. In het afgetrokkene kan men misschien als strikt regtvaardig aanmerken, dat, wat de ongehoorzaamheid verbeurd heeft, der gehoorzaamheid ten deele valle; maar tot op het oogenblik, waarvan wij spraken, was zulk eene scheiding tusschen gehoorzamen en ongehoorzamen onder de edelen hoogst willekeurig; was er geene bepaalde leus, geen bepaald programma van twee kampende partijen bekend geworden, en hing het van toevallige ontmoetingen en omstandigheden af, of iemand de blaam van ontrouw zou verdienen. Van vele der edelen, die thans in den naam der landvoogdes de partij der hervorming onderdrukten, was het moeijelijk te gissen, hoeverre zij daaraan nog door vroegere verpligtingen verbonden waren. Dit was het geval met NOIRCARMES, met MANSFELD, met den burggraaf van *Gend*, met den heer VAN LICQUES en andere, die thans de baan van eer en gunst bij het hof voor zich geopend zagen. MARGARETHA wist met hare aangeborene schranderheid, wat de eenheid des adels kon verbreken, en die eenmaal verbroken zijnde, wat den adel, die er overschoot, tot een gedienstig werktuig in de hand der regeerders zou vernederen. Wij willen niet, dat men ons van partijdigheid verdenke tegen de edelen, die de zaak des konings van *Spanje* hebben gediend. In welk hatelijk daglicht ook NOIRCARMES' gedrag zich voordoe, welke blaam de onstandvastigheid van KAREL VAN MANSFELD ook verdiene, het onderscheid tusschen hen en dat der meeste overige edelen was slechts dat van een meer of minder. Toen de zaak des volks verloren was, toen de godsdienstigheid niet meer bestond, toen de verdragen met de steden, door de edelen zelve bezworen of opgerigt, verbroken lagen, bogen de edelste namen, die aan het hoofd van het verbond hadden geschitterd, het hoofd. Die een' tijd lang den nieuwen eed hadden geweigerd, liepen door bloedverwanten en vrienden ten hove de landvoogdes aan om den eed te mogen doen; en deze, eerlijker dan

zij, weigerde dikwijls degenen, die zich aanboden, omdat zij in gemoede de vroegere schuld niet vergeven kon[1]. Dat bijna allen het deden; dat de namen van HOORNE, van HOOGSTRATEN, van VAN DEN BERG, van BREDERODE, van CUYLENBURG[2], van BOXTEL daaronder behoorden, maakte dien vernederenden stap voor allen gemakkelijker, en, bij de gelijkheid van zwakheid, de schuld voor enkelen ligter.

Keeren wij na dezen uitstap tot onze vliesridders terug, en opdat het hier blijke, dat het vooroordeel der vaderlandsliefde, hoezeer ook te verontschuldigen, ons niet onregtvaardig maakt, beginnen wij met een paar mannen, welke de overlevering van den vrijheidsoorlog in de galerij harer helden en martelaars heeft opgenomen, met HOORNE en BERGEN.

(*Vervolg in het volgend Nommer.*)

(1) Reeds in het laatst van Februarij of het begin van Maart had de landvoogdes BREDERODE van het bevelhebberschap zijner bende van ordonnantie ontzet en zijne manschappen te *Nivelles* doen zamenkomen, om in handen van eenen door haar benoemden commissaris den nieuwen eed te doen. Den 3den Mei schreef de landvoogdes aan den koning, dat de nieuwe eed was afgelegd, en dat ook BREDERODE's luitenant, BRECHT, aldaar verschenen was om dien eed te doen; dat zij echter dezen had teruggewezen, omdat hij hofmeester van BREDERODE was, en zich tot dusverre altoos op de zijde zijns meesters had gehouden. Over BRECHT, zie GROEN VAN PRINSTERER, *Archiv*, T. II, p. 60 en 109, en TE WATER *V.d. Ed.* II Dl. p. 279. Omtrent zijnen voornaam kan ik echter niets beslissen. Waarschijnlijk was het ANTHONY VAN BRECHT, en hij niet de zoon (zoo als bij TE WATER, t.a.p.), maar de broeder van den schout van *'s Hertogenbosch*, die niet (zoo als bij TE WATER) JAN, maar JACOB heette.

(2) Zie hier de acte van onderwerping van FLORIS VAN PALLANDT, graaf VAN CULENBORG, naar het origineel afgeschreven:
'Madame. Ayant entendu que vostre Alteze soit mal informe en mon endroict sur le fait de la requeste dernierement a icelle de par les confederez (comme on les appelle) presentée, nay sceu laisser faire cognoistre icelle, que nay oncques este adverty ny du contenu, ny de la presentation de lad, requeste, comme aussy de tous aultres entrefaitz depuis le depart de la journée de sainct Tron, mestant retire pour ne donner plus de mecontentement a vre Alteze supliant tres humblement icelle croire ce quen est a la verite et me tenir a jamais pour tres humble et loyal vassal et tres obeissant serviteur de la Ma^{te} et de vre alteze et prie le createur, Madame, maintenir vre Alteze en longue vie et salutaire. De Witthem le 15 Mars 1567, de vostre Alteze etc., FLORIS DE PALLANT.'
Zoo was er dan geen enkele van de vier hoofden van het verbond, BREDERODE, VAN DEN BERG, PALLANDT en MANSFELD, die zich niet op het laatst onderworpen heeft. Het strekt BREDERODE tot eer, dat hij de allerlaatste was.

Diana.

(*Vervolg van bladz.* 352.)

IV.

Op dien vreesselijken nacht vol woeling en schokken volgde voor allen een ochtendstond en een morgen vol matheid en onmagt, die den schijn had van ruste, die zelfs de werkelijkheid van den slaap had gebragt. De wondheeler had GERMAIN verbonden en verpleegd, en hij had eene spoedige genezing voorspeld van de ligte kneuzing en de wonden, die naauwelijks dieper waren gegaan dan de opperhuid. Men had hem vervoerd naar het vertrek bij dat van JERÔME, die zich uit vrijen wil tot zijn' oppasser had gesteld.

Dezelfde arts, dien men voor GERMAIN had geroepen, had ook zijne zorgen moeten geven aan de baronnes, overvallen door een zenuwtoeval, dat eene aderlating noodzakelijk maakte. D'AUBIGNY liet het vertrek, waar zij zich reeds bevond, tot haar gebruik inrigten, en liet haar vooreerst over aan de zorg van DIANA's vrouwen.

DIANA alleen had geen' anderen bijstand noodig dan de toespraak en het woord van haren vader, die uit voorzigtigheid, en misschien - wie peilt het menschelijk harte - uit vaderlijk egoïsme, haar geene enkele hoop gaf, en haar toch tot berusting wist te brengen en kalmte, die haar den slaap mogelijk maakten.

Hij zelf had dien noodig na de inspanning van zulk een' nacht; en schoon het niet altijd gebeurt, dat die weldadige vriend u

nadert en zijne zachte hand over u heenstrijkt, als gij hem het meest noodig hebt, den Sieur FRANÇOIS was hij ditmaal gunstig.

Hij vooral sliep zoo vast en zoo lang, dat hij bij zijn ontwaken eene poos aarzelde, of ook al de angsten van den nacht een spel waren geweest van bange droomen. Een enkele blik op zijn lusthuisje, dat ten halve puinhoop was geworden, overtuigde hem van het tegendeel. Die toestand van loome matheid, waarin de drie afgefolterde menschen bleven, ook later op den dag, deed ieder van hen huiveren voor een wederzien, voor eene zamenkomst, die tot niets meer brengen kon dan tot nieuwe pijnlijke gewaarwordingen, en tot ontdekkingen, waarvoor ze nu allen tegelijk terugschrikten. Het was, of zij den tijd van gedwongen rust wilden verlengen, door eene ontmoeting te vermijden. FRANÇOIS, vernemende, dat DIANA kalm was naar het uiterlijke, ging haar niet zien; de baronnes was te zeer afgemat om iemand te ontvangen; en zoo bleef men gescheiden tot aan den middag, hoewel FRANÇOIS wel vast was besloten, om nog voor den avond de baronnes alles af te vragen, wat zij weten kon van D'ARMENTIÈRES, en deze zelve het moedig besluit had genomen, al de ophelderingen over den jongman te geven, die in hare magt waren, al moest zij zich zelve daardoor aan nieuwe beschaming blootstellen en aan nieuwe onrust, en het hoofd nog dieper buigen voor die anderen, dan zij het tot hiertoe gemeend had te moeten doen. Wat zij hem zoude zeggen, gaan wij u vertellen, en nog een weinig er bij, opdat mijne lezers in 't eind wat helder mogen zien in het gedrag van GASPARD, en met wat minder verdenking zien op de arme baronnes.

ATHENAÏS DE CLAIRVILLE was niet zoo geheel baronnes als zij om vele redenen het wenschte. Zij was niet van adelijke geboorte; zij was de dochter van een' zangmeester, die in der tijd zeer door LULLY was beschermd geworden, en die na diens dood nog veel in den hofkring was gebruikt; de baron DE CLAIRVILLE was een van zijne begunstigers, en deze had als on der zijne oogen de kleine ATHENAÏS zien opgroeijen tot eene jonkvrouw van weêrgalooze schoonheid. Hij deed eenige pogingen om haar te verleiden; maar toen deze mislukten, beproefde hij eene andere soort van verleiding, die van het huwelijk; en deze slaagde, door de hulp des vaders en de onbestemde wenschen der ijdelheid van een jong meisje, zonder kennis van menschen, zonder ondervinding, die juist vèr genoeg er afstond, om door den schitterenden schijn van een leven in de groote

wereld te worden aangetrokken, zonder te kunnen weten wat het *wezen* was; en ter andere zijde veel te digt daarbij en veel te ver af van den gewonen burgerstand, om de genoegens en de voorregten van den laatsten te kunnen waarderen. Zoo huwde ATHENAÏS BONARD, zonder liefde maar zonder tegenzin, en met een weinigje vaderlijken dwang, den baron DE CLAIRVILLE, die vijftig jaar was, en die niets in zijn' voordeel had dan zijn titel en wat goeden toon! Toen de baron haar zijne hand en zijnen naam had geschonken in ruiling van hare schoonheid, vond hij, dat hij ook eens vooral genoeg voor haar had gedaan; en zoo haast hij voor altijd meester was van het begeerde goed, had het den hoogsten prijs voor hem verloren, en ging hij zijns weegs, of hij het niet meer had; en de dwaze vader, die het huis van zijn' schoonzoon slechts binnenkwam onder het voorwendsel van de zanglessen der jonge vrouw, had bij zijn sterven, hoe haast het ook volgde, reeds de overtuiging, dat hij zijne dochter achterliet in eenen toestand, iets minder beschermd, iets meer gevaarlijk, iets armer en weinig meer geacht, dan hij het zou gedaan hebben, zoo hij haar, zoo als vroeger zijn voornemen was, onder LULLY's patronaat aan de opera had gebragt! Iets armer ook, schoon de baronnes de laatste was om dat te begrijpen, en de baron er nooit aan had gedacht, er haar voor te waarschuwen. Naar haar inzien was een groot heer zijn en rijk wezen gelijkluidend! Zij zag immers alle groote heeren, beschermers van haren vader of leden van haren cirkel, prachtig gekleed, blinkend van diamanten, bediend door lakeijen; ze zag hen rijtuigen hebben en eigen hôtels, prachtig gemeubeld, haar eigen echtgenoot niet uitgezonderd, en hoe kon zij denken, dat alles gehuurd, geleend of - *tranchons le mot* - geroofd was; want wij begrijpen niet, hoe men koopen, met zekerheid van nooit te betalen, anders kan noemen; wij begrijpen niet, dat de *Chevalier d'industrie*, die zijn' buurman in den schouwburg het horloge rolt, eene meer onzedelijke daad doet en eene meer lage, dan de getitelde heer, die op klaarlichten dag, omringd van zijne vrienden, beschermd door zijnen naam, bij den burger binnengaat, en hem afneemt wat hij goedvindt, voor ieders oogen, met hetzelfde plan, om het ontvreemde niet weêr te geven en door niets te vergoeden; en zoo er onderscheid ware, mij dunkt het zou in 't voordeel zijn van den eersten, omdat er meer moed toe behoort en nog wat minder onbeschaamdheid. Maar deze uitweiding daargelaten, de baronnes wist niet, dat de

weelde, die haar omringde, geen' hechteren grond had dan den goeden wil, het geduld of de vrees van schuldeischers, beurtelings door al die roersels tot berusten gebragt, een waar gebouw op een' zandgrond, een ander paleis van ijs, schitterend, maar vergankelijk als die bouwstof, en dat zeker welhaast ineen moest storten op het hoofd van de bewoners.

Zij genoot intusschen; zij kleedde zich zoo als zij wilde; zij kocht wat zij wilde; de baron vroeg haar van niets rekenschap; waarom ook? hij zelf rekende nooit. Alleen op den dag, dat hij bij eene jagtpartij zich gewond had door onvoorzigtigheid met een vuurroer, en stervend werd tehuis gebragt, vroegen de voerlieden van de draagkoets geld, dat zij niet had, dat de portier niet wilde uitschieten, dat de bedienden niet wilden leenen, en dat zij eindelijk voldeed met de gouden *jetons* uit hare speelbeurs. Die verwarring was het sein voor alle anderen; die schok deed het gebouw niet enkel wankelen, maar in scherven ineenstorten; allen, wie de vrees voor den invloed en de gewelddadigheid van den onbeschaamden grooten heer had teruggehouden, om niet te spreken van de zwakke hoop, dat hij een' zekeren neef mogt overleven, die al het fortuin van de familie bezat, en die er den *Harpagon* mede speelde, al die schuldeischers drongen nu gezamenlijk door alle deuren van het hôtel binnen, die de portier niet meer als te voren hun voor den neus digtsloot; en de jonge weduwe kreeg de zekerheid, dat niets haar toebehoorde van wat haar omgaf, niet eens hare vrienden, die nog eerder weg waren dan de paarden, op een enkele na, die met blijven zijn oogmerk had.

Deze was de oude *Vicomte* DE CRECY, een der *roués* van den regent, die in den wanhopigen toestand der jeugdige vrouw eene gelegenheid zag om zich nieuwe gunst te verwerven bij zijn' meester, en tegelijk eene kleine wraak te nemen op mevrouw D'ARGENSON, de minnares van 't oogenblik, die getracht had hem in ongenade te brengen. Hij bestemde ATHENAÏS voor, om deze af te wisselen in het hart van PHILIPS VAN ORLEANS, dat ruim genoeg was om zich tot zulk eene verwisseling te leenen, en zoo vatbaar voor indrukken, dat iedere nieuwe verschijning, die slechts eenige aantrekkelijkheid had, er plotseling, al ware het dan ook voor eene wijle, de oude beelden terugdrong; en de beheerschende figuur begon werkelijk reeds eene afgesletene te worden. Daarbij had de jonge baronnes juist alles, wat de regent voor haar moest innemen,

en wat in den toestand, dien CRECY voor haar had uitgedacht, noodig was. De onafhankelijkheid van eene weduwe, de toon van eene vrouw naar de wereld, genoeg geest en genoeg kennis van hetgeen er omging in de hooge kringen, om niet als provinciale naar de scherts van den geestigen vorst te luisteren, zonder die te begrijpen, en daarbij de schoon heid en de frischheid van hare twintig jaren, die zij nu had bereikt, en zelfs nog de naïviteit van eene zestienjarige, dat zij nog was naar het harte; want zij had nooit bemind, en ondanks de verwaarloozing van den baron, had zij hem als echtgenoot de trouw gehouden, die hij niet eens van haar had gevergd, uit dat ingeboren gevoel van eer en van pligt, dat het arme burgermeisje als eenig huwelijksgoed had meêgenomen uit het huis haars vaders; en waarheid is het daarbij, dat geen van de *Chevaliers, Vicomtes* of *Markiezen*, slecht gezelschap, waarmeê de gemaal haar had omringd, hoog genoeg had gestaan in hare schatting, om haar den pligt der trouwe zwaar te maken.

Één jonge man intusschen was er, in wien zij een geheim welgevallen had gevonden, dat zij echter zorgvuldig had verborgen; maar die jonge man behoorde niet tot de medgezellen van haren echtgenoot; zij had hem slechts eenige malen in de wereld ontmoet, en eerst nu zij vrij was, en zij neêrzat als arme verlatene weduwe, in haar geplunderd hôtel, waarin men haar zelf niet lang meer huisvesting zoude verleenen, eerst nu kwam hij haar een bezoek brengen en haar de diensten der vriendschap aanbieden. Deze daad van edelmoedigheid, zoo geheel verschillend van het wreedaardig verlaten der anderen, won hem hare hoogachting en hare dankbaarheid in die mate, dat zij zich voor vast inbeeldde, dat dit liefde moest zijn, en zonder eenigen twijfel aan de zijne, gaf zij terstond en wat al te schielijk zich aan eene hoop over, die zeer bittere teleurstelling wachtte; want de man, op wien zij die hoop vestigde, was de markies D'ARMENTIÈRES, die in deze oogenblikken gansch bezield was met eene ware, innige en echte genegenheid, om zijn' hartstogt voor DIANA met het kalmste woord te noemen, en die alleen uit edelmoedig medelijden, uit die echte en fijne hoffelijkheid, welke een' waar edelman, een' man van wezenlijke beschaving kenschetst, in haar, aan eene jonge vrouw een bewijs van belangstelling en hoogachting had willen brengen op het vernemen van den rampspoed, die haar getroffen had, en van de harde verwaarloozing, waarmede al

hare vorige betrekkingen haar vernederden. De jonge vrouw, die hij in vrolijke uren zoo schitterend had gezien in de gezellige kringen, die hem nog eenmaal ter zijde had gestaan bij de tooneelvertooning, welke voor hem zoo onvergetelijk was geworden door hetgeen zij voor DIANA was geweest, die jonge vrouw moest hij nu een paar woorden van troost brengen, als bewijs, dat hij niet tot de hardvochtig baatzuchtigen behoorde; hij moest haar de dienstaanbiedingen doen van een' vriend, al ware dat woord ook slechts eene bloote pligtpleging; want als men hem toen gevraagd had, wat hij voor ATHENAÏS had kunnen en willen verrigten, zeker zou hij het meest onbestemde antwoord hebben moeten geven, in de overtuiging, dat hij zelf niets te geven had, zelf niets bezittende dan de gunst van den regent, een goed, waarvan hij op het punt stond afstand te doen. Maar de jonge vrouw, in haren zoeten waan zich zelve misleidende, verstond zijn spreken zoo als zij het gaarne hoorde, en nam die onzekere beleefdheidstermen voor degelijke en ernstige beloften van steun en bijstand, waarop zij rekende met al de gerustheid en al de onnadenkenheid van hare jeugd en haar gebrek aan doorzigt. Onder den indruk van dit bezoek en de verwachtingen, welke het in haar had opgewekt, vond haar nu de *Vicomte* DE CRECY, toen ook hij haar zien kwam, in schijn met de waardige houding van een trouw vriend, en de taal van een' zulken op de lippen, maar met zijne afschuwelijke plannen in 't hart, en de trouwe woorden daartoe listig misbruikende. D'ARMENTIÈRES had haar met vrolijke goedhartigheid gewezen op de lichtpunten van hare toekomst, de mogelijkheid eener toenadering tot den rijken neef van den baron, die voor de weduwe van een' CLAIRVILLE toch wel iets zoude overhebben, al ware het slechts uit familietrots, de mogelijkheid eener plaatsing bij het huis van eene der prinsessen, waarop zij, als behoeftige weduwe van rang, aanspraak had; en om eene zulke aanspraak te laten gelden, was immers zoo heel ligt een' vriend of eene vriendin te vinden; maar DE CRECY integendeel nam een' anderen weg. Hij deed de arme jonge vrouw de hulpeloosheid en radeloosheid van haren toestand helder inzien, zonder eenige verschooning voor haar gevoel; hij verhoogde en verzwaarde die zelfs met de sterkste kleuren, met de somberste voorstelling, die zijn vernuft er van wist te geven, onder de schijnbare onrust der ernstigste bekommering; en toen hij het haar zóó duister had gemaakt en zóó bang, dat al de lichtbeelden van den markies in nevelwolken

wegdoken voor hare verbeelding, toen zeide hij haar plotseling, dat hij een middel wist, maar ook slechts een enkel, om overvloed en weelde te doen terugkeeren in dit ontredderde hôtel, om haar lot voor altijd luisterrijk te verzekeren, en in plaats van minachting en vernedering, aanzien en invloed te brengen, en de hulde van tallooze vleijers in plaats van een ijdel en onvruchtbaar medelijden, dat de enkele laauwe vrienden, die zij toen nog had, haar wilden toonen.

ATHENAÏS DE CLAIRVILLE had geene vrouw moeten zijn, om niet met drift naar het middel te vragen; en de *Vicomte* rekende zoo zeer op hare wanhopige verlegenheid, zoo vast op de overmagt van de doorluchtigste voorbeelden, zoo weinig op de mogelijkheid van eer en deugd bij eene vrouw, van welken kring ook, dat hij, wel onder fijne vormen, maar toch regtstreeks, met zijn ontwerp voor het licht kwam en haar zeide, hoe de regent van *Frankrijk* met een' blik van belangstelling en van hartstogt op haar had neêrgezien, en hoe zij dien blik slechts had te beantwoorden, om volkomen gered en volkomen gelukkig te zijn; hij zelf was daar, om de geëerbiedigde en behendige overbrenger te zijn van alle vragen en antwoorden, die er nog verder over dit punt moesten gewisseld worden. Om eerlijk te zijn, moeten wij zeggen, dat deze woorden niet werden aangehoord met, of afgebroken door de kreten van die alleruiterste verontwaardiging, welke wij gelooven dat ze zouden opgewekt hebben in onzen tijd bij iedere vrouw, zelfs in omstandigheden als die der baronnes. Verontwaardigd was zij niet; daartoe leefde zij te veel in de achttiende eeuw en in 't midden van dien meest vergiftigden dampkring; maar zij zeide met koele, korte woorden, dat zij afsloeg, en zeide het met zoo veel vastheid, dat DE CRECY veel liever eene vlaag van heftigen toorn had willen uitstaan, dan zulk een vastberaden en onwrikbaar ‘neen!’

Hij moest toch de reden weten van zulk eene vastheid en van zulk eenen moed; hij achtte, dat de jonge vrouw in eene teedere genegenheid eenigen steun vond, die de oorzaak was van hare koene houding, en die moest worden weggenomen, zou hij slagen; want opgeven - daaraan dacht hij nog in 't minste niet.

Uit fierheid of uit argeloosheid liet ATHENAÏS in hare antwoorden op zijne listige vragen doorschemeren, welke verwachting zij bouwde op de vriendschap van den markies D'ARMENTIÈRES, welk eene mate van vertrouwen het haar inboezemde, dat

hij gekomen was niet in de dagen van geluk en voorspoed, maar in die van vernedering en van droefheid; en misschien zelfs wel in die opgewondenheid, waarin zij zich zelve bragt, liet zij hem onder 't spreken een' blik slaan in die diepte van haar hart, waaruit het allereerst die gunstige vooringenomenheid voor den markies was ontstaan. Meer had een DE CRECY niet noodig. Hij hield zich, of hij de opmerking niet had gemaakt, liet zich alleen ontvallen, dat hij niets verlangde, dan het geluk en de fortuin der jonge weduwe gevestigd te zien, onverschillig op welke wijze, scheidde van haar zoo als hij gekomen was, met hoffelijkheid en met een' schijn van ernstige deelneming; en schoon hij haar daarna nog een paar malen bezocht, op het vroegere kwam hij nooit meer terug, zelfs niet door de verste toespeling.

Het was juist in dien tijd, dat de regent onder zijne vrolijke tafelgezellen de opmerking begon te maken, dat D'ARMENTIÈRES zijne *soupers* verwaarloosde, en zoo hij er verscheen, er toch niet meer aanzat als weleer, de lustigste en moedwilligste van allen, maar verstrooid, peinzend en soms wel eens, als beving hem eene diepe zwaarmoedigheid te midden van de luidruchtigste scherts.

Dat was niet natuurlijk; dat moest bovenal DE CRECY in het oog vallen, die er zijne redenen voor had om hem scherp gade te slaan... Zou werkelijk de baronnes zich geene valsche inbeelding hebben gemaakt, en zou die schitterende gunsteling van den regent, die geliefkoosde *cavalier*, aangebeden door alle vrouwen, op zulk een *einde* denken, als het huwelijk met eene arme, doodarme vrouw, die noch rang, noch invloed had, en niet eenmaal van goede geboorte was. Hij moest zekerheid hebben; hij besprak zich op dit punt met den abt DUBOIS, die afgerigt was op de kunst van bespieding, en die vooral alle gunstelingen van FILIPS met valkenblik beloerde, en met zijne gehuurde aanbrengers liet omsingelen. En weldra hadden beide de zekerheid, dat de markies, na zijn eerste pligtbezoek aan 't hôtel *Clairville*, er den voet niet weêr had gezet; dat hij geene de minste verstandhouding had met de weduwe; dat hij niet meer aan haar dacht, dan om haar met ieder te beklagen, en dat zijne afwezendheid van 't *Palais-Royal* en zijne verstrooijing daarbinnen, veeleer veroorzaakt werden door zijne uitstappen naar *Touraine*, naar 't kasteel van *Chanteloup*.

Meer had DUBOIS niet noodig, om, bij de eerste gelegenheid de beste, den jongen man bij FILIPS te beschuldigen van zamenspanning

met ORSINI, hoewel die in *Italië* leefde en in verbanning; meer had de vicomte niet noodig, om deze intrigue voort te weven en met gerustheid uit te voeren; de afwezendheid van D'ARMENTIÈRES begunstigde iedere onderneming op zijnen naam, en de afgescheidenheid van de wereld, waarin de baronnes bleef voortleven. waarborgde hem voor de ontdekking.

Zoo werd dan op eenen ochtend ATHENAÏS verblijd door een billet van den markies D'ARMENTIÈRES, waarin hij haar bad om een onderhoud. Alleen had hij gewigtige redenen, om vooreerst het hôtel *Clairville* te mijden, en moest dus zijne jonge vriendin bidden, haar eene zamenkomst toe te staan op eene plaats, die hij opgaf. Zijne koets zoude haar op het aangewezen avonduur komen afhalen, en zoover was het er af, dat dit enkel een voorwendsel zoude zijn, om het geluk van haar bijzijn te genieten, dat hij, bij mogelijkheid van wantrouwen, zijne mededeelingen zoude doen aan een' vriend of eene vriendin, die zij genoeg haar vertrouwen schonk, om in hare plaats te zenden. Nu kwam dit billet de jonge vrouw toe, op een oogenblik, dat zij, door zorg en verdriet en ijdele hope afgetobt, op het ziekbed nederlag, en in de onmogelijkheid was, zelfs niet ter wille van haar levensgeluk, zich daarvan op te heffen. Hare spanning, hare verlegenheid, haar verdriet stegen met ieder uur en verergerden hare ongesteldheid. In den loop van dien dag kwam DE CRÉCY haar zien, als hij meer deed; hij was zacht, deelnemend, zorgvol; en de baronnes merkte het op, hoe hij met diep en ernstig medelijden op haar zag.

‘En zie, waar blijven dan nu die vrienden, waarvan gij zooveel goeds hebt verwacht?’ vroeg hij op eens met een verdrietig hoofdschudden van ergernis, en alsof hij zich eenmaal lucht moest geven over zijnen onwil; ‘wie hunner toont zich nu? wie denkt er nu aan, iets voor u te doen? wie is met, bij en om u, dan de trouwe CRÉCY, die altijd koel wordt teruggestooten bij de eerste kwade luim de beste?’

Met eene soort van zegepraal beantwoordde zij dit met de mededeeling van het belangwekkend schrijven van den markies, en tegelijk, als blijk van haar vertrouwen in hem, sprak zij van hare verlegenheid, hoe zich bij die zamenkomst te laten vertegenwoordigen; want zelve gaan, was haar werkelijk onmogelijk geworden.

‘Dit laatste ook,’ sprak DE CRÉCY met wigtigheid, ‘zoude ieder verstandig en welmeenend vriend u moeten ontraden, totdat men eenigzins inzage had van de plannen van D'ARMENTIÈRES;

de jonge markies is een jong edelman, die.... dien ik een weinig ken....' hernam hij, zich schijnbaar hervattende, 'en van wien het mij vreemd dunkt, dat hij een ernstig en een verstandig plan zou hebben uitgedacht.'

'Maar toch niet eens zijne mededeeling te willen hooren!' viel de baronnes in.

'Dat zou onhoffelijk zijn en onstaatkundig,' hernam DE CRÉCY, 'want het is mogelijk, dat hij door zijnen invloed en door zijne fortuin eenige gunstige wending in uw lot wil bewerken, en als hij opregt vóór u is, vermag hij veel! zend dus een' uwer vrienden derwaarts.'

De baronnes bleef eene wijle peinzend en verslagen; daarop sprak zij tot CRÉCY met eene mengeling van verwijt en aarzeling; want zij vreesde, dat hij haar verzoek zoude afslaan:

'Maar, mijn goede vicomte, mijne vrienden! welke vrienden? ik heb er geen een meer, dan... dan... gij zelf, en gij zelf, wat dunkt u? gij kent den markies; gij zijt onpartijdig; gij zult helder zien in de opregtheid van zijne bedoelingen; gij zult beoordeelen, of hetgeen hij voorstelt, uitvoerbaar en aannemelijk is... indien gij wildet...'

'Wel, ik wil, mijn lieve baronnes!' antwoordde DE CRÉCY opgeruimd, 'waarom zoude ik mij niet opofferen om uwe wenschen en die van D'ARMENTIÈRES te voldoen? ik zelf ben te oud en te arm, om mij in zijne plaats te stellen; anders - anders geloof ik niet, dat ik D'ARMENTIÈRES toestond, eerder dan ik zelf, zijne fortuin aan uwe voeten te leggen.' En dus voortschertsende, bleef hij zamen met de jonge weduwe, tot op het oogenblik, dat het rijtuig van den markies D'ARMENTIÈRES werd aangediend. De jonge vrouw dankte hem reeds vooruit, toen zij hem de hand reikte tot afscheid; en DE CRÉCY ging den markies zien in hare plaats. Wij moeten intusschen even zeggen, dat hij zelf die koets had ontboden, en dat er geen' markies te ontmoeten viel; en toch kwam de vicomte terug met een voorstel, in den naam van D'ARMENTIÈRES, dat hij zoo edelmoedig prees, en zoo welberaden oordeelde, dat alleen zijne wijze van het aan te bevelen ATHENAÏS zoude overreed hebben het aan te nemen, indien niet reeds hare ingenomenheid met D'ARMENTIÈRES en haar vertrouwen op dezen het hadden geraden. De markies, heette het, was verpligt eene langdurige reize te ondernemen; de regent had hem eene onderhandeling opgedragen in *Italië*, die met zulk eenen spoed moest geopend worden, dat hem naauwelijks

tijd werd gelaten voor de noodigste schikkingen; het was hem dus niet mogelijk, in den gewonen vorm het hof te maken aan eene jonge vrouw, die hij lief had, en wier jeugd en schoonheid hem vreeze gaven voor mededingers, wier ontwerpen *hij*, de afwezende, niet zou kunnen voorkomen; daarom was het hem noodzakelijk, eenige verzekering te hebben van den goeden wil der aangebedene voor hem zelven, zou hij met rust afreizen; die hoop kon zij hem geven door zijne gastvrijheid aan te nemen. De baronnes (dat was bekend) moest haar hôtel verlaten, nu reeds onbewoonbaar door de plundering der schuldeischers; zijn lusthuisje te *Auteuil* stond ledig; zijne bedienden bleven er; het was geheel gemeubeld; gemakkelijk ingerigt; een stil en rustig verblijf, ver genoeg van het gewoel der hoofdstad, om den tijd van haren weduwstaat voegzaam en onopgemerkt door te brengen; hij bood het haar aan, als aan eene zuster; na zijne terugkomst zou zij beslissen, of ze meer voor hem wilde zijn....

Het voorstel, wij erkennen het, had zijne vreemdheid; maar in dien tijd werden er nog vreemder voorstellen gedaan aan dames van hoogeren rang en in minder wanhopigen toestand dan de arme ATHENAÏS; en waar het zonderling klonk, het zondigde niet geheel tegen de vormen. De huisheer zou afwezend zijn.... Zulke verblijfjes, buiten of in een der voorsteden, wisselden vaak van eigenaar; wie kon nagaan, of niet de intendant van den markies het had verhuurd? wie had noodig te weten, dat alleen edelmoedige vriendschap de jonge dame huisvestte? En daarna, bij GASPARD's terugkomst, als zij hare intrede deed in het hôtel *d'Armentières*, aan de hand van haren gemaal..... dan voor het minst zou niemand het vreemd vinden, dat zij eene wijle gastvrijheid van hem had aangenomen in een onbewoond lusthuisje.

Zoo omtrent stelde DE CRÉCY het der jonge weduwe voor, die met tranen van vreugde en van dankbaarheid uitriep, dat zij het aannam, en die hem belastte den markies van dit besluit kennis te geven. Toch voelde zij, een uur daarna, de noodzakelijkheid, om den markies het een en ander te zeggen, dat zij aan geen derde ter overbrenging kon aanvertrouwen. Zij schreef hem, en zond dit billet aan het hôtel *d'Armentières*; men antwoordde, dat de markies reeds vertrokken was, doch dat het billet hem zoude worden toegezonden; zij verzweeg deze teleurstelling voor DE CRÉCY, toen deze terugkwam met hetzelfde berigt van GASPARD's vertrek, alleen met eene harte-

lijke afscheidsgroete, en met de verzekering, dat de intendant van den markies zijne bevelen had voor hare ontvangst te *Auteuil*.

De nood drong; de baronnes haastte zich, voor hare grootsche huizinge de bevallige en verborgene schuilplaats in te nemen; niets dan voorkomenheid en eerbied omringden haar daar van de zijde der bedienden; niets dan gemak en weelde vond zij er als herinnering aan den meester; niets verdachts trof haar, om haar uit hare argelooze ruste op te schrikken; en niets ook gebeurde er in een veertiendaagsch verblijf, dat ook slechts hare bevreemding had kunnen wekken. Zelfs DE CRÉCY had haar niet bezocht; eindelijk kwam hij; hij had een schrijven ontvangen van den markies, welks inhoud hem tot haar voerde.

D'ARMENTIÈRES was met depêches naar *Parijs* teruggekeerd, en zou er slechts een' enkelen dag vertoeven, om de nieuwe bevelen van den regent te ontvangen; hij werd dien ganschen dag in het *Palais-Royal* gehouden door zijn' pligt, en eerst des avonds zou hij vrij zijn; zijne moeder ontving bezoek in het hôtel *d'Armentières*; durfde hij hopen, de baronnes daar te zien, om haar aan deze voor te stellen? als altijd was zijn rijtuig tot hare dienst; en DE CRÉCY zoude haar vergezellen en inleiden, daar hij zelf niet zeker was, over welk uur hij beschikken kon.

Het eenige, wat de baronnes in dit alles bevreemdde en verdroot, was, dat GASPARD zich weder niet aan haar zelve had gewend met zijn verzoek en met zijne verontschuldigingen, en vooral, dat er geene melding werd gemaakt van haar billet, of daarop met een woord werd geantwoord; dan zij bedacht zich, dat het hem niet kon zijn toegekomen door een verzuim der bedienden, en vond het te eerder noodig, zich mondeling met hem te verklaren. Zij beloofde dus DE CRÉCY, op het afgesproken uur gereed te zijn. In den loop van dien dag kwamen er cartons van *modistes*, sieraden van den juwelier, veeren en bloemen van den hofkapper, keurige kanten, handschoenen, en tot een fluweelen masker toe, met één woord, alles wat tot een kostbaar en bevallig avondtoilet noodig was, van de voornaamste leveranciers van *Parijs*. De jonge vrouw bloosde, terwijl zij meende te raden, wie de oplettendheid had voor haar aan deze behoeften te denken, en zij bloosde niet minder van genoegen, bij de gedachte, hoe zij, met dat alles gesierd, hare intrede zou doen in een' van die

schitterende kringen, die zij onder zulke treurige omstandigheden had moeten vaarwel zeggen; hoe zij daar binnen zou treden, bijna als de verloofde van een' der beminnelijkste en aanzienlijkste edellieden van het nieuwe hof; en in hare opgetogenheid, en in haar verlangen, begon ze haar toilet een paar uren vroeger dan noodig was, en zag dus haar sierlijk en uitvoerig kapsel reeds voltooid onder de vlugge hand harer kamenier, toen, lang vóór het afgesproken uur, de markies D'ARMENTIÈRES voor haar stond.

Verwonderd, maar zeer verheugd, dat hij toch zelf kwam, en dat zij een onderhoud met hem konde hebben, voordat zij zich met hem in de wereld vertoonde, ging zij met hem een klein boudoir binnen, dat aan haar *cabinet de toilette* grensde.

Zij reikte hem de hand, terwijl zij een weinig bloosde; de markies nam die, zonder haar te kussen, en voerde haar met een' zekeren ernstigen eerbied naar eene sofa.

Het gesprek, dat volgde, laat zich beter woordelijk teruggeven, dan vertellen.

‘Mijn edelmoedige vriend!’ begon ATHENAÏS met eenige aandoening, ‘het verheugt mij hartelijk, dat gij zelf komt, en zoo vroeg; ik kan u nu alles zeggen, wat mij behoefte is, en u alle die vragen doen, die mij zoo lang reeds op het hart liggen, voordat wij onder die vreemden zijn.’

‘Mijne waarde baronnes!’ hernam GASPARD, ‘toen ik hier heenging, was ik voorbereid op menige verrassing; want ik wist, dat er tusschen ons een zonderling misverstand moet plaats hebben, maar dit inderdaad overtreft mijne voorstelling. Gij waart mij dus wachtende?’

‘Wel zeker, markies! alleen niet zoo vroeg; en zoo ik zeker was u dezen avond te zien, had ik toch niet de hoop u *hier te zien*, dat is waar.’

‘Het heeft mij ook moeite genoeg gekost, mevrouw! om u hier uit te vinden; en zonder mevrouw D'ARGENSON....’

‘Moeite, om mij uit te vinden!’ hernam de baronnes verbleekend; ‘maar, markies! hoe kondt gij een oogenblik twijfelen, of ik wel hier zoude zijn, daar ik uwe ridderlijke gastvrijheid had aangenomen? Hoe kondt gij mij in staat achten, zonder eenige reden, zonder eenige kennisgeving, dit verblijf verlaten te hebben, op een oogenblik, dat de meester er van op het punt staat mij geheel in te wijden in het geheim zijner edelmoedigheid?’

‘Vooreerst, mevrouw! moet ik u zeggen, dat ik datgene, wat gij gelieft mijne edelmoedigheid te noemen, tot hiertoe slechts in eene allergeringste mate aan u heb kunnen toonen, hetgeen intusschen niets bederft voor het vervolg; ten tweede, baronnes! moet ik u zeggen, dat gij in zonderlinge verbijstering zijt op het punt mijner gastvrijheid - ik voor mij heb niemand gastvrijheid aan te bieden; want het hôtel *d'Armentières* behoort aan mijne moeder - en in één woord, mevrouw! gij zult toch wel weten; dat gij hier woont in het *petite-maison* van den Vicomte DE CRÉCY of eigenlijk van zijnen meester; want ik geloof niet, dat hij, geblaseerd voor alles behalve voor invloed en voor goud, er zulke artikelen van weelde op nahoudt... maar gij verbleekt, baronnes! ontstel u niet al te zeer, maak u niet te zeer verlegen - het is blijkbaar, dat men met u en met mij eenig ondeugend spel heeft willen spelen, maar het is nog niet gewonnen; en nu ik hier ben, nu wij ons kunnen verklaren - en wees zeker mevrouw! gij hebt aan mijne edelmoedigheid niet te vergeefs geloofd - ik hoop u te toonen, dat gij u niet geheel hebt vergist.’ En zoo sprekende, nam hij de arme ATHENAÏS deelnemend bij de hand, en trachtte haar tot bedaren te brengen; want hare bleekheid had plaats gemaakt voor het levendigste rood van verontwaardiging en schaamte, en het zigtbare kloppen van haar hart, de vreesselijke zenuwtrillingen, die haar begonnen te schokken, bewezen, dat zij sprakeloos bleef onder het wigt van ontzetting en smart! ‘Zóó bedrogen te zijn,’ barstte zij eindelijk uit, ‘mijn God! DE CRÉCY, die afschuwelijke DE CRÉCY! - of misschien zijt gij het zelf - wien moet ik gelooven, wien moet ik wantrouwen - alles warrelt mij voor de oogen, alles duizelt mij door het hoofd - ik weet niet meer, waar ik valschheid moet vreezen of waarheid zoeken - ik ben eene verlorene, eene ongelukkige. Om Godswil! markies! gij ziet mijn' toestand, misleid *gij* mij niet, zeg mij het hardste, dat ik te hooren heb, maar laat ik eindelijk *weten*,’ en onder deze hartstogtelijke uitboezemingen, zou zij zich hebben neergeworpen aan de voeten van den markies, als deze het niet had verhinderd.

‘Bovenal, mevrouw! laat ons kalm zijn!’ hernam deze, ‘en laat ons elkander zoo spoedig mogelijk alle ophelderingen geven, die wij kunnen; want het is niet zeker, dat wij ongestoord blijven. Gij zeidet, dat ik te vroeg kwam; gij verwacht dus iemand, wie ook, die welligt mijne rol speelt; gij dacht uit te gaan - kunt gij mij zeggen waarheen?’ De baronnes zeide hem nu alles, en zoo bedaard als zij konde, onder de schokkende zekerheid, die haar

gewerd, dat zij op het punt stond de prooi te worden van eene boosaardige list. ‘Maar, mijnheer de markies!’ eindigde zij, ‘zoo gij nu niets van dit alles hebt medegeweten, hoe hebt gij dan wel den brief moeten opvatten, dien ik u geschreven heb, en die aan uw eigen hôtel is bezorgd? Ach, dat gij geantwoord hadt, ik ware dan nog te goeder ure ingelicht geweest.’

De markies had naar hare mededeelingen geluisterd, niet enkel met oplettende aandacht, maar zelfs met een zeker nadenken, als overwoog hij het gewigt van ieder harer verklaringen, en als verbond hij die in gedachten met hetgeen hij zelf wist of meende te raden. In het einde sprak hij:

‘Juist die brief, lieve Baronnes! maakt, dat ik hier ben. Mijne afwezenheid, die, CRÉCY niet heeft uitgedacht, hoewel er de dienst van den regent niet mede in betrekking stond, - mijne afwezenheid alleen is oorzaak, dat ik dien eerst heden bij mijne tehuiskomst in handen kreeg! Ik verklaar u, dat ik den inhoud zoo vreemd vond, zoo geheel zonder zamenhang met eenige voorafgaande overeenkomst tusschen ons; ik wist mij zoo zeker onvermogend, u van eenige werkelijke hulp te zijn in uwe treurige omstandigheden, dat ik mij ook rein wist van eene zulke aanbieding, waarop toch met zoo veel dankbaarheid als fijne kieschheid gezinspeeld werd. Eene wijl geloofde ik aan verbijstering uwer geestvermogens, bij de overmaat van verdriet en onrust, in den laatsten tijd door u uitgestaan; bij nader overdenking bleek het schrijven te klaar, te verstandig, en - verschoon mij de ongepastheid van een compliment op dit oogenblik - te *elegant* van stijl, om niet zoo iets vreesselijks terstond te weêrspreken. Men had u misleid, dit werd mij toen zekerheid; men had daarbij mijnen naam gebruikt, en het was mijn pligt, u terstond uit de dwaling te helpen. Ik ijlde naar het hôtel; ik vond het bewoond door vreemde lieden, die hunne voorgangster niet eens bij name kenden; ik vroeg naar u rond bij de vrienden, die ik vroeger had ontmoet; men wist niets van u; men onderstelde, dat gij naar de provincie waart vertrokken. Het toeval voerde mij in den hofkring; ik had een bezoek af te leggen bij mevrouw D'ARGENSON; zij ontving mij met eene ijskoude hoogheid, die ik niet van haar gewoon was. Gij moet weten, dat de policie van mevrouw D'ARGENSON voor het minst even goed bediend wordt als die van den regent, en door denzelfden persoon, den abt DUBOIS, hare *âme damnèe*. Ik had niet veel moeite, haar er toe te brengen, zich te verklaren over de reden van mijne ongenade. Nadat ik de eerste ijskorst door hoffelijkheid had gebro-

ken, viel zij spoedig uit in een' stroom van klagten en verwijtingen, alle even onverdiend, mevrouw! als uwe lofspraak van daar even. Zij wist met zekerheid, dat ik genoemd werd in eene intrigue, waarbij men haar eene mededingster zoude geven in de gunst van den regent, en toen ik van mijne onschuld de plegtigste verzekeringen deed, zeide zij mij, dat zij te wel onderrigt was, om nog langer bedrogen te kunnen worden; dat zij wist, hoe dezen avond het *petit* souper in het *Palais Royal* bestemd was tot de zegepraal van die mededingster. - Maar, mevrouw! ik dien dan toch den naam te kennen van haar, met wie ik eene zulke *ligue* heet te hebben aangegaan, hernam ik lagchende. - O! ik kan u doen blozen, was haar antwoord; ik heb slechts het *petite maison* van CRÉCY te noemen, waar gij haar verbergt... vervolgde zij bitter. - Maar wie verberg ik dan toch? riep ik uit, want ik begon ongeduldig te worden. - De baronnes ATHÉNAÏS DE CLAIRVILLE! antwoordde zij heftig, en ik spare u, mevrouw! wat zij er voor onverdiende hardheden bijvoegde; want in het eind, men moet haar vergeven, zij werd gedreigd in het hart getroffen te worden. Toen, mijne lieve baronnes! begon ik de intrigue van DE CRÉCY nevelachtig te onderscheiden; maar om er regt helder in te zien, had ik u noodig, en bovenal hadt gij noodig, dat men u met den meesten spoed van uit het fijne net hielp ontwikkelen, waarin men u zoo argeloos had verstrikt; ik deelde mevrouw D'ARGENSON alles mede, wat ik uit den brief giste, en met hare voorkennis ben ik hier; zij belooft u bescherming en zij wil uwe beleedigers straffen; want zij houdt zich nu overtuigd, als ik zelf, dat gij niet de hand zult reiken aan DE CRÉCY's afschuwelijk bondgenootschap.'

'O! veeleer de dood!' riep de arme jonge vrouw met ongeveinsde verontwaardiging. 'O! nu begrijp ik alles; in plaats van mij voor te stellen aan uwe moeder in het hôtel *d'Armentières*, had men mij heengevoerd naar het *Palais Royal*, werwaarts CRÉCY wist, dat ik hem nooit vrijwillig en met voorkennis zou gevolgd zijn!'

'Om geheele zekerheid te hebben van zijn ontwerp, en om het te beter te doen mislukken, baronnes! moet gij mijnen raad volgen.'

'Naar geen' anderen zal ik hooren, dit beloof ik u!' sprak zij met tranen in de groote zwarte oogen.

'Nu dan, wacht den Vicomte af, alsof gij zijne plannen niet hadt ontdekt en verschoon u van hem te volgen onder eenig voorwendsel, eene *migraine* of zoo iets, als de dames altijd bij

de hand hebben; hij zal dringend worden en u bidden toch te gaan, en als gij ondanks dat dringen met vastheid blijft weigeren, zult gij, uit zijne angst en onrust, reeds de geheele waarheid voor u zien; want de regent is hoogst ongeduldig, als hij teleurgesteld wordt in vermaken; een gast, die eene minuut te laat komt, doet hem stampvoeten, en een, die wegblijft, vooral als het eene dame is, brengt hem voor een' ganschen avond uit zijne luim, en niet zelden wreekt hij zijne teleurstelling op hem, die haar komt aankondigen; zoo hij u niet met zich brengt, kan DE CRÉCY bijna zeker zijn van zijne ongenade, en als mevrouw D'ARGENSON ons helpt, zal hij voor goed verloren zijn, dat hij aan u en aan vele anderen heeft verdiend.'

'Maar zoo hij mij durfde dwingen, zoo hij geweld...'

'Meent gij dan, mijne arme vriendin! dat ik u in zijne magt zoude laten zonder voorzorgen te nemen? Neen, mevrouw! men heeft mijn' naam gebruikt om te misleiden, en gij hebt niet opgehouden aan mij te gelooven; ik zal uw vertrouwen regtvaardigen; en wat het mij ook kosten moge, juist dezer dagen mij te verwikkelen in eene intrigue van deze soort, en waar het eene zoo bevallige vrouw geldt als gij zelve - toch zal ik niet rusten, voordat ik u uit dien doolhof der ondeugd gered heb, en in eenige veilige schuilplaats heb gebragt; voor het oogenblik intusschen is het noodig, dat DE CRÉCY niet weet, welke hand zich bemoeit zijn spinneweb te verbreken. Spreek, baronnes! wanneer wacht gij den Vicomte?'

'Tegen tien ure!'

'Juist! gij zoudt dan daar komen op het oogenblik, dat de speeltafels worden weggenomen en dat het souper uit den grond oprijst!'

'En zou ik u werkelijk daar hebben ontmoet, of was dat ook eene misleiding?'

'Neen! ik was er genoodigd door den regent zelven, die alleen van mijne terugkomst weten kon; en ik zou er gekomen zijn om... om te breken, nu vind ik daartoe wel eene andere aanleiding.'

'Hoe, markies! gij wenscht u eene ongenade, waar alle de anderen, ten koste van alles, gunst zoeken?'

'Ja, baronnes, zoo is het! en de reden daarvan vertel ik u wel eens nader. Nu is ons plan van verdediging vastgesteld. Daar DE CRÉCY eerst tegen tien ure komt, heb ik den tijd, mevrouw D'ARGENSON kennis te geven van alles, en hare medewerking in te roepen; zonder twijfel zal zij mij eenige harer vertrouwdste

bedienden afstaan, en een koets zonder wapen; dit alles wacht ons op eenigen afstand van dit lusthuisje; want het is te onderstellen, dat de bedienden hier *âmes vendues* zijn van DE CRÉCY en dus in deze oogenblikken geen onbekend rijtuig zullen toestaan te naderen. Ik zelf kom gemaskerd terug en zal onder een of ander voorwendsel tot u doordringen, voordat DE CRÉCY hier kan zijn; ik moet u dan lastig vallen om eene schuilplaats, vanwaar ik, zonder gezien te worden, kan opmerken wat er voorvalt, of ten minste onder het bereik zijn van uwe stem als gij mij noodig hebt... wij kunnen dan altijd handelen naar de wending, die uw onderhoud met den Vicomte zal nemen, en in de zekerheid, u niet zonder bescherming te voelen, zult gij moedig zijn en ligt zelve dien listigen en trouwloozen intrigant op de vlugt drijven.'

Na deze afspraak nam de markies zijn afscheid van de baronnes; en welhaast zag deze zijne vooronderstellingen punt voor punt bewaarheid; zonder dat DE CRÉCY kennis droeg van GASPARD's zamentreffen met mevrouw D'ARGENSON, hadden gedienstige vrienden hem toch ingefluisterd, dat deze een' wenk had gekregen van de mijn, die hij tegen haar had aangelegd. Overtuigd, dat zij geene lijdzame toeschouwster zoude zijn van deze poging, en hare magtige tusschenkomst vreezende, was hij reeds met den meesten spoed naar *Auteuil* heengereden, om zich vooruit van de baronnes te verzekeren. Hij vond haar in de stemming die D'ARMENTIÈRES haar had aangeraden, alleen wat minder moedig; want de markies was nog niet gekomen, en zij vreesde eene gewelddadige schaking; maar de Vicomte sloeg een' anderen weg in. Toen zij hem met vastheid had verklaard, dat zij niet naar het hôtel *d'Armentières* zoude gaan, voordat de markies zelf kwam om er haar binnen te leiden, toen hij zag, dat dit besluit onwrikbaar was en dat zij hem wantrouwde, veranderde hij op eens den toon der trouwe vriendschap, die smeekte, in dien van de spottende ironie, die een slagtoffer beschimpt, dat reeds gevallen is. 'Mevrouw!' sprak hij, 'gij zoudt dan waarlijk al te lang wachten; want deze markies, op wien gij steunt, is aan deze geheele zaak vreemd; hij is niet eenmaal in *Frankrijk*, en gij kunt dus den steun niet inroepen van dien Paladin, die voor het overige niet aan u denkt.' Gelukkig was de baronnes nu reeds op deze vreesselijke verrassing voorbereid en wist zij, hoe veel hierin waarheid was; anders had zeker de verfoeijelijke bedrieger zijn doel nog bereikt door den schrik en de verslagenheid, waarin hij zijn offer meende te bedwelmen; nu hij zag, hoe zij, zonder heftige beweging, hem koel en onverschillig aanhoorde, begon hij

den draad van haar karakter te verliezen, en, met minder zekerheid eener overwinning, haar het tafereel te ontrollen van zijn bedrog en van den toestand, waarin hij haar gebragt had, hopende, dat zij, zich zoo digt bij den afgrond ziende, duizelen zoude, vooral omdat zij zonder hulp was in zijne magt, en niet meer achterwaarts konde.

'Gij wilt mij niet volgen, mevrouw!' sprak hij, de armen over elkander kruisende, terwijl hij voor haar ging staan, 'dat is uwe zaak; gij begrijpt toch wel, dat ik u niet naar een feest zal slepen, zoo als DE VILLARS de Hugenooten naar de mis! maar overweeg zelve, wat ik u zeggen ga, en gij zult verstandig worden. Gij wilt u niet door mij laten heenleiden naar het paleis van een groot vorst, die tegelijk een beminnelijk mensch is, die een feest heeft aangelegd ter uwer ontvangst, omdat, zoo als gij zegt, uwe eer daarbij in gevaar raakt; maar, mijne allerliefste! geeft het u dan zoo veel meer eer, de minnares van den Vicomte DE CRÉCY te heeten, dan de minnares van den regent te zijn? en voor het eerste, mijne lieve mevrouw! gaat gij door in de wereld, en al roept gij duizend getuigen voor uwe onschuld bijeen, gij zult nooit kunnen onwaar maken, dat gij veertien dagen lang in mijn lusthuisje te *Auteuil* hebt doorgebragt. In uwe verontwaardiging zegt gij, dat gij het verlaten gaat nu op ditzelfde oogenblik; welnu, mevrouw! de deuren staan u open; ik maak geene *Bastille* van mijn huis: gij kunt vertrekken als gij wilt; alleen laat ik u in overweging geven, dat gij zonder eenige hulpmiddelen zijt, dat gij geene vrienden hebt, dat allerlei soort van verdenking op u rust, die iedere gastvrije deur voor u zal sluiten. Gij zijt hulpeloozer dan het verlaten kind; want voor dit vindt men nog een gesticht; gij zijt meer reddeloos verlegen dan de armste *grisette*; want - gij zijt eene baronnes - en gij weet te werken noch te leven als de *grisette*; gij ziet, mevrouw! het was wat onvoorzigtig, mij eens te volgen, zoo gij geen plan hadt, mij altijd te volgen; gij ziet, mevrouw! uwe schepen zijn verbrand; gij moet voorwaarts naar eene overwinning, of gij moet omkomen in de golven! Daarom, geloof mij, volg mij tot de zegepraal; gij zult er u wel bij bevinden en gij zult er mij later voor danken!'

'Ik kies liever *de Seine*, dan nog een half uur in uw bijzijn!' riep de baronnes met vuur, en terwijl zij hare oogen ten hemel sloeg, voegde zij er bij in vastheid en vertrouwen: 'maar zoo ver is het nog niet gegaan; zoo ver zàl het niet komen: er is in den Hemel een God, die waakt over de onschuld!'

‘Als gij zoo voortgaat, baronnes! begint het mij bang te worden; gij zoudt welhaast den ganschen Olymp naar beneden roepen, en dat alleen omdat gij wederstand biedt aan den eenigen, beminnelijken god, aan wiens bestaan men met fatsoen kan gelooven: dien der liefde, of,’ vervolgde hij, en op eenmaal scheen hem iets helder te worden; want hij sprak bij zich zelven: ‘Die vastheid, dat vertrouwen - ja, dat is - of - mijne schoone baronnes weet zich door dezen beschermd, en dan zeker - dan heb ik niets meer te zeggen.

Ik weet mij beschermd door den Heiligen God, die regeert!’ sprak zij met een' ernst en een vertrouwen, als voorheen nooit in hare duistere ziel hadden geleefd; zij voelde dien man en zich zelve werkelijk in de hand van God, en zij rilde van zijne roekelooze heiligschennis, zij, die vroeger dergelijke *profanies* had aangehoord met een achteloos oor; ‘en zie, daar hoor ik den beschermer naderen, dien Hij mij toezond,’ riep zij nu zegepralend, en opstaande, vloog zij naar de deur en opende die wild en wijd, om D'ARMENTIÈRES door te laten; maar D'ARMENTIÈRES was gemaskerd en onherkenbaar vermomd.

‘Ah, zoo! ik begrijp het; eene ontrouw aan den kleinen markies!’ riep DE CRÉCY grimlagchende; ‘dat zal dan die edelman zijn, die reeds hier was en die naar mij heeft gevraagd, zeker ook niet om mij te vinden.’ Eene snelle berekening ging onder dit spreken den sluwen Vicomte door het hoofd. D'ARMENTIÈRES was niet in *Parijs*; van zijnentwege kwam die man dus niet - dat was de hand van mevrouw D'ARGENSON, en daar viel niet veel strijdens tegen, vooral nu de baronnes aan de zijde van den vijand stond; een terugtreden en dienen van haar oogmerk kon hem ligt nu nog weêr herstellen in de gunst van de beleedigde minnares van den regent; alles wat hij nu niet deed tegen haar, kon hij nog eenmaal laten gelden als gedaan voor haar; en bij den regent, bij den regent kon hij zich verontschuldigen met den onwil der baronnes. Na die overweging was zijn besluit gereed, en toetredende naar de baronnes, die zich aan den arm van den onbekende vastklemde, zeide hij haar: ‘Mevrouw! ik vraag langer niets van u; ik zie, dat uwe keuze gedaan is; noch ik noch mijn meester zijn zoo slecht opgevoed en zoo onhoffelijk, om de genegenheid eener dame te dwingen; alleen zoudt gij mij verpligten, mijn lusthuisje niet altijd te kiezen als het oord uwer zamenkomst, en ik heb geen lust mij het ongenoegen van den markies D'ARMENTIÈRES op den hals te halen!’

Zonder zijn zwijgen te verbreken, bood de gemaskerde aan de ba-

ronnes den arm, om haar voort te leiden; maar naauwelijks kon hij zich onthouden luide te zeggen wat hij in zijn hart sprak: ‘dat zult gij toch niet ontkomen, wees daar zeker van.’ Meteen leidde hij nu zijne gezellin naar het rijtuig, steeg er zelf bij haar in, en in vollen draf ging het voort naar het hôtel van mevrouw D'ARGENSON; die dame wachtte hen op in onrust en twijfel; zij ontving D'ARMENTIÈRES met eene levendige uitdrukking van dankbaarheid en de jonge baronnes met veel goedheid; zij beloofde aan de laatste den val van DE CRÉCY, dat eigenlijk eene belofte was aan zich zelve; en om haar te volbrengen, bleef ook zij voor dien avond terug van het *Palais Royal*, ten einde ze ker te zijn, dat PHILIPS VAN ORLEANS, bij het gemis van haar geestig gezelschap, te eerder zijne verveling zou wreken op hem, die hem niets had aan te bieden dan eene teleurstelling! en wat er aan den toorn van den zwakken vorst mogt ontbreken, stelde zij zich voor, den volgenden dag aan te vullen, als zij hem de geheele intrigue, tegen haar gesmeed, zoude blootleggen, en als onderpand der verzoening, de verwijdering zoude eischen van den laaghartigen hoveling.

De drie personen konden toch dien avond niet te zamen doorbrengen; ieder van hen voelde dat; ieder van hen was verlegen met zijne houding. De vernuftige mevrouw D'ARGENSON zag als een verpersoonlijkt verwijt vóór zich in de jonge vrouw, die zich liever aan de grootste verlatenheid prijs gaf en aan alle ontberingen der armoede, dan de blinkende schande aan te nemen van eene stelling, die zij zelve uit vrijen wil had gekozen en nu met alle magt trachtte vast te houden. Maar die arme jonge vrouw zelve had te blozen - al was het meer de blos der naïve schaamte dan die der schande - voor den man, dien zij door hare handelingen, door hare woorden, door haar schrijven zelfs, had laten inzien in het geheim van haar hart, waarnaar hij niet eens had gevraagd, en dat hij, nu hij het kende, met stilzwijgen had beantwoord, een bewijs, dat het weinig merkwaardigs had voor hem; en nu tot ruste gekomen van die ruwe schokken, kon zij het indenken, wat zij in de bedwelming van den eersten schrik niet eens had ingezien, hoe ijdel en hoe onvoorzigtig eene hersenschim zij had gevoed, en welk een beschamend ledig deze haar nu overliet bij die plotselinge verstoring. De markies zelf zat ook niet op rozen tusschen die twee vreemdsoortige vrouwen. Het hart vervuld met het liefelijke en reine beeld van DIANA, wat zou hij der baronnes zeggen? wat zou hij haar zeggen vooral in de tegenwoordigheid van mevrouw D'ARGENSON, voor wier ooren DIANA's naam

uit te spreken hem heiligschennis scheen? hoewel hij, na alles wat hij wist dat zij van hem hoopte, ATHENAÏS de volle waarheid van zijne eigene uitzigten meende schuldig te zijn. Hij prees zich gelukkig, dat hij onder een voorwendsel de plaats konde ruimen, en ATHENAÏS toonde zulk eene vermoeidheid, dat hare gastvrouw zonder onbeleefdheid haar het voorstel konde doen, zich ter rust te begeven, dat met eene vreugde werd aangenomen, die men zich kan begrijpen. Mevrouw D'ARGENSON, die wist, dat DUBOIS den volgenden ochtend eerder den regent zoude zien, dan zij zelve, en tegelijk hoe veel er bij dezen afhing van een' eersten indruk, deed den abt bij zich komen, gaf hem kennis van het ontdekte verraad van DE CRÉCY, en hoe D'ARMENTIÈRES bij deze gelegenheid hare gunst had gewonnen, hetgeen niet belette, dat hij door hetzelfde middel die van zijn' meester kon verloren hebben. Zij bad hem, de deelneming van den markies aan het gebeurde op de gunstigste wijze voor te stellen en in ieder geval eene verzoening te bewerken, dat hem niet moeijelijk moest zijn bij zijne diepe kennis van het karakter des hertogs en bij de gemakkelijkheid, waarmede hij hem leidde. DUBOIS beloofde alles, en.... wij hebben gezien, op welke wijze hij zijne belofte vervulde; D'ARMENTIÈRES had hem reeds lang in den weg gestaan, en hij gebruikte zijne volmagt en het aanvertrouwde geheim, om voor zich zelven eene gunst te koopen en D'ARMENTIÈRES tot zijn' meester in eene verhouding te brengen, waaruit voortaan niets dan wantrouwen en onwil konde voortkomen. Wij weten, hoe goed hij slaagde, hoe hij zelfs meer won dan hij zich in het eerst had durven voorstellen; maar wij weten ook, dat hij onwillekeurig den jongen edelman in de hand werkte, die niets zoo hartelijk wenschte, dan eene luidklinkende ongenade en de vrijheid uit de glinsterende boeijen van het *Palais Royal*. DE CRÉCY, die wel eene hevige stormvlaag van zijns meesters toorn had moeten doorstaan, doch als het rietje zeer laag gebogen had en niet gebroken was, had nu den moed en de vermetelheid, om zijne opwachting te gaan maken aan de zegevierende partij. Hij durfde zich eene verdienste maken bij mevrouw D'ARGENSON van alles wat er *niet* tegen haar was geschied, en dreef de onbeschaamdheid zoo verre, van met haar over eenen vasten vrede te komen onderhandelen. In hare verontwaardiging vergat die vrouw, die anders zoo behendig was, geheel hare voorzigtigheid. Zij vertrad hem onder hare verwijtingen, zij trachtte hem te verpletteren onder hare bedreigingen, en ging bij dat alles zoo ver, dat zij van D'ARMENTIÈRES gewaagde en van het aandeel, dat zij zelve had genomen aan het mislukken van zijne zamenspanning.

De Vicomte had niet meer noodig, om haar schielijk te verlaten met eene hoffelijke buiging en met een' glimlach op de lippen, maar met eene woede in het hart, die hij lucht gaf bij den regent, wiens kwade luim hij eerst prikkelde tot den hoogsten toorn, om hem daarna te vleijen met de hoop op het hervinden van een goed, dat de vorst nog niet zoo driftig had begeerd, als juist op dat oogenblik.

'Mevrouw D'ARGENSON weet...' was het woord van DE CRÉCY, 'het zou mij zelfs niet verwonderen, indien zij zelve de baronnes hield verborgen.'

In die zelfde vlaag van woede ijlt de regent incognito naar 't hôtel *Argenson*, gaat er binnen door een' geheimen weg, dien hij meer gebruikte, en staat vóór haar op een oogenblik, dat hij het minst werd verwacht. Weinig scheelde het zelfs, of hij had de baronnes met haar te zamen gevonden, en de verschrikte dame, die gemeend had de rol eener pruilende en verontwaardigde minnares te spelen tegenover een' zwakken minnaar, zag zich in de meer ongunstige houding gebragt van eene onderdane, die eene moeijelijke rekenschap had af te leggen aan een vertoornd vorst.

Door welke kunstgrepen zij het dus wendde, dat de vorst ten laatsten aftrok als een half verzoend vriend, zonder dat zij zijne begeerte had voldaan, is haar geheim; maar zij was intusschen niet zeer gerust gesteld; want hij verliet haar met de verzekering, dat hij geheel *Parijs* onderst boven zou keeren, liever dan over de plotselinge verdwijning van een' van des konings onderdanen geene opheldering te erlangen. Men ziet het, de regent nam het welzijn van 't koningrijk ter harte; vorsten hebben soms verhevene oogenblikken van zorg voor hun goed volk!

In haar huis kon ATHENAÏS niet blijven, dit begreep mevrouw D'ARGENSON; de argwaan van den hertog zou haar geen oogenblik onbespied laten, en hij zelf kende er al de geheimste schuilhoeken van. En toch had de arme jonge weduwe geene andere schuilplaats in *Parijs*, en geen ander toevlugtsoord daarbuiten.... In hare verlegenheid laat mevrouw D'ARGENSON hare reiskoets voorkomen, maakt de baronnes in haast met het nieuwe gevaar bekend, geeft haar een elegant cavalierscostuum uit hare eigene *garderobe*, laat tevens een' reiskoffer pakken met het noodige voor een vrouwentoilet, en vergezelt haar, zelve ook vermomd, naar het hôtel *d'Armentières*. De jonge edelman was er nog; hij had afscheid genomen van zijne

moeder, en dacht met een' zijner vrienden naar *Touraine* heen te reizen. Mevrouw D'ARGENSON vertelde hem hare ondervindingen van dien ochtend, bad hem haar behulpzaam te zijn in de verwijdering der baronnes, sprak hem van het onmenschelijke, om deze in zulken druk te verlaten, nadat hij haar ten halve had gered, en dreef door, dat hij de jonge weduwe in deze vermomming met zich nemen zoude naar *Touraine*, en daar voor haar eene verborgene wijkplaats uitvinden. D'ARMENTIÈRES kon niet anders dan toestemmen, stapte in de koets, die zij hem afstond, omdat die eerder dan zijne eigene gewaarborgd was tegen de vervolging van DUBOIS, zoo deze daarop plan had, en nam in vollen galop den togt aan naar *Touraine*, niet zonder innerlijke onrust, welke ontvangst hem op *Chanteloup* te wachten stond in zulk gezelschap, en hoe hij den achterdochtigen D'AUBIGNY op het punt van deze ridderdienst zoude tevreden stellen, en hoe hij hem zoude doen gelooven aan de waarheid, die hij had mede te deelen. Wij weten, hoe hij daarenboven den tegenspoed had, den heer des huizes niet te huis te vinden; hoe zijne voorzigtigheid hem in dat afwezen zijne eigene verwijdering ried, en hoe juist deze de aanleiding werd tot verwarringen zonder eind, tot zware verdenkingen tegen hem zelven, en van een onheil, dat de vreessclijkste gevolgen had kunnen hebben, en waarvan de uitkomst op dit zelfde oogenblik reeds eene zeer noodlottige bleek.

Zie hier, welke mededeelingen de baronnes had te doen aan haren gastheer; maar men begrijpt nu zelve, dat zij een onoverkomelijk opzien had om daarmede een begin te maken, en dat ze bekentenissen inhielden, die niet gemakkelijk waren te doen door eene schroomvallige vrouw aan een' strengen vreemden man, en vooral niet gemakkelijk voor ATHENAÏS DE CLAIRVILLE aan den Sieur FRANÇOIS, na hetgeen er in den laatsten tijd in het hart der eerste was omgegaan.

De langdurige togt in de gezellige reiskoets had den markies gelegenheid gegeven, niet enkel om de baronnes in te lichten van hetgeen boven is verteld, en van haar alles te hooren wat hij nog weten moest, maar ook om haar geheel zijn vertrouwen te schenken. Zoo als hij deze vrouw nu had leeren kennen, vond hij haar waard een' blik te slaan op den verholen schat zijner liefde en op het beminnelijk voorwerp er van, overtuigd dat hij hier zoude begrepen worden, en dat geen ongeloovige glimlach zijn gevoel zoude beleedigen of geen ligt-

zinnige spot dat zoude ontheiligen. En werkelijk werd hij verstaan, en zoo goed, dat de baronnes hem zelfs dankte in haar hart voor de wijze, waarop hij die mededeeling had ingeleid, alleen alsof zij eene behoefte was voor hem, en niet ook tegelijk eene noodzakelijke opheldering aan haar zelve; en de rol van vertrouwde, die zij op zich nam met de gemakkelijkheid en de fijnheid eener vrouw van de wereld, en met eene kracht van geest, die zij vroeger nooit in zich had gekend, was haar te gelijk van goede hulp, om in haar hart de laatste sporen uit te wisschen van die hersenschim, waarmede het zich eene wijle had opgevuld. In waarheid, zoo haast zij er zich toe gezet had, om in den markies niets te zien, dan den vriend en beschermer van 't oogenblik, zag zij hem anders dan voorheen, wel niet met minder dankbaarheid, maar met meer kalmte, meer ontnuchterd; zij zag duidelijk, hoe zij zich zelve had misleid, toen zij zich liefde toedichtte voor dien man, in de vooronderstelling, dat hij aangevangen had haar de zijne te wijden. Zij was gelukkig met die ontdekking; want in 't eind, hoe edel ook de handelingen van den markies tegenover haar waren, hij was toch een man van den stand en van de soort als haar eerste echtgenoot, dacht zij verder; hij was toch een lid van den kring, waarin de CRÉCY's voorzaten! En zij begreep, hoe moeijelijk een zulke aan de eischen zou beantwoorden, die zij voortaan had te doen aan den man, met wien zij een' nieuwen band zoude aangaan. In haar ongeluk, bij de laatste teleurstellingen, bij de laatste schokken, had zich haar karakter ontwikkeld, hare geestkracht gevormd, was haar verstand gerijpt en haar oordeel verhelderd; zij voelde voor het eerst, dat er bij hare opvoeding iets in haar verwaarloosd was, hetgeen door haar ongelijksoortig huwelijk niet was aangevuld geworden; dat zij wat anders zoude geweest zijn en wat beters, dan eene elegante modepop, alleen geschikt om in zekere kringen vol blinkende ondeugd rond te dartelen tot meerdere vreugd van iederen oppervlakkigen *muscadin*, die er uitspanning zocht; zij voelde, dat zij een hart had, dat niet voldaan was met eene bevallige buiging en met een' nagebootsten hartstogt; maar zij voelde tegelijk, dat zij leiding noodig had en vorming van hoofd en hart, zoude het een het ander niet in verwarring brengen; en had zij eene wijle geloofd in den markies zulk een' gids gevonden te hebben, zij zag het nu beter, en zij dacht er te ernstiger over na, om zich niet weêr te vergissen; maar de behoefte bleef.

Daar trad nu op eenmaal FRANÇOIS D'AUBIGNY voor haar; zeker in die houding, die haar het minst beminnelijk moest schijnen en het meest van hem terugschrikken; maar toch genoeg zich zelf, om haar in hem te doen zien den belangwekkenden man, vol diep gevoel, maar ook van oordeel, van beraden verstand, van vasten blik, van zelfstandig karakter; de man, die niet onder eene pligtpleging een' pligt zou vergeten; die niet met een' handkus eene booze handeling zou trachten goed te maken; de man van opregtheid, die niet onder vleijerij een verraad zou verbergen, maar des noods eene harde waarheid met hardheid zoude zeggen, veel liever dan den schijn te geven, dat hij vrede had met het kwade. En zulk een man moest indruk maken op eene vrouw als deze. Zijne stroefheid en zijne somberheid beide schenen haar aan te trekken, zij wist zelve niet waarom, misschien wel omdat zij ze als nevelen beschouwde, die, eenmaal opgetrokken, heldere zonnestralen vol licht en warmte zouden te zien geven; alle andere mannen, die zij gekend had, hadden haar gevleid en bedrogen, hadden haar het doorgaand eentoonig referein toegezongen van hulde en eerbied, aan het schoone geslacht verschuldigd, en hadden in de vormen het ook nooit anders getoond, dan dat zij en hare medezusters beheerscheressen waren der aarde, - alleen die beheerscheressen waren enkel dáár, om haren slaven voor eene wijle de verveling te verdrijven, en dan vergeten te worden of beschimpt. FRANÇOIS D'AUBIGNY deed haar begrijpen, dat er mannen waren, die niet de knie bogen, maar die den arm boden om te steunen; die, in plaats van telkens het ‘onderdanige dienaar,’ in den mond te hebben, onderwerping eischten van de zwakkere, maar daarentegen ook nevens hunne bescherming eene achting verleenden, die zich gelijk bleef, en die zelfs de bewondering voor jeugd en schoonheid overleefde, als deze hadden uitgebloeid, en die niet afhankelijk was van schitterende oogen en paarlwitte tanden. En hoe vreemd ook de verhouding was, waarin zulk een man voor 't eerst tot haar kwam; hoe pijnlijk zelfs hare houding werd tegenover hem, ondanks, misschien zelfs wel (het vrouwelijk hart heeft zulke vreemde toegangen) *om* die zelfde oorzaak, was hij haar reeds terstond niet meer een onverschillige, voelde zij den indruk, dien hij op haar gemaakt had, dagelijks in kracht toenemen; voelde zij, dat het iets werd, wat zij wel zelve nog niet als hartstogt had onderkend, maar dat toch sterker was dan alles, wat haar overmeesterde; dat haar

niet meer de vrijheid liet te vlugten, toen haar fijn gevoel haar in sommige oogenblikken de vlugt ried, en dat het haar bovenal onmogelijk maakte, aan dien man, juist aan hem, de bekentenissen te doen, die wij hebben aangeduid, zelfs al moesten zij haar zuiveren van de zwaarste verdenking. Er was dus wel de prikkel van den scherpsten nooddwang noodig, eer zij er toe besloot; toen zij zich met moed had gewapend, liet zij D'AUBIGNY verzoeken haar te komen zien.

De Sieur FRANÇOIS voldeed niet terstond aan dit verzoek. Hij had een zeer geldig oponthoud. Een ijlbode uit *Rome* was op *Chanteloup* aangekomen met een' gewigtigen last aan den heer des huizes; hij bragt een' brief van de prinses ORSINI, waarop hij een antwoord wachtte, dat met de meeste haast diende te worden overgebragt. Die brief bevatte eene copij van haar testament, en tegelijk de eenige voorwaarde, die zij stelde op alle schitterende uitzigten, welke het voor FRANÇOIS D'AUBIGNY en zijne dochter opende. De prinses had sinds lang den dood vooruitgezien; nu geloofde zij zich stervende, en nog was de politiek der vroegere *Camerera-Major* niet in haar uitgestorven; nog was de ijdelheid der hertogin DE BRACCIANO niet dood in haar hart! Nog na haar verscheiden wilde zij heerschen, wilde zij eene misleiding doen voortduren, die zij altijd had gepleegd ten koste van hare eer; en eene dwaling, waarin zij de wereld nog altijd zag verkeeren, wilde zij nu maken tot eene onveranderlijke waarheid! Zij had eene bede aan FRANÇOIS met al het gezag eener stervende aangedrongen, aan de vervulling waarvan zij tegelijk DIANA's toekomst verbond; eene bede, die FRANÇOIS plotseling als terugwierp in den gloed zijner eerste jeugd, en hem verplaatste te midden van zijn pijnlijkst lijden; waarvan hij niet begreep, hoe hij haar zou vervullen, en toch voelde, dat hij haar niet mogt weigeren; eene bede, die..... waarvan wij de gevolgen zullen zien.

In dit weefsel van nooddwang, waarin de prinses ORSINI FRANÇOIS D'AUBIGNY nog weêr op eens zoo verwikkelde, onder dien eisch van een snel besluit, spartelde hij wanhopig rond als een' visch, gevangen in een fijn zijden net. Hij kon de billijkheid niet ontkennen van den spoed, dien men afvergde; was het niet eene stervende, wier rustige doodsure gezegd werd af te hangen van de zekerheid zijner toestemming? En toch, hij had liever maanden van beraad gewild voor dagen; hij zoude een jaar voor zich gewenscht hebben, om tot zich zelven te

komen, eer hij den stap deed, dien men van hem eischte, - en men vergunde hem slechts uren.

In 't eind, na een' zigtbaren zielsstrijd, nam hij een blad papier, schreef haastig eenige regels neêr, en sprak bij zich zelven: ‘Wat zegt mij ook ééne vernedering meer, één last meer, het laatste offer voor mijn kind, en het voltooit ze allen!’

En eerst na die taak volbragt te hebben, blijkbaar eene zeer zware, gaf hij gehoor aan den wensch der baronnes. De arme ATHENAÏS had deze aarzeling toegeschreven aan wantrouwen en minachting voor haar; ook was het met eene soort van siddering, dat zij hem eindelijk hoorde naderen, en met zoo veel vreeze en verwarring ving zij aan, dat FRANÇOIS, die eerst in verstrooijing was binnengekomen, met de gedachten elders, opmerkzaam werd, zich zelven overwon tot deelneming, en met goedheid eenige woorden zeide, die haar moed gaven om voort te gaan. Welhaast werd zijne opmerkzaamheid belangstelling, en niet maar enkel de belangstelling van DIANA's vader in hetgeen hij hooren zou tot vreugd of smarte voor zijn kind, maar de belangstelling van den man in eene rampspoedige jonge vrouw, die onschuldig was en misleid en beleedigd, en die nog daarenboven verdrukt werd en verdacht, door anderen, door hem zelven het eerst, en die zich uit dat alles niet kon redden, dan door eene overwinning van haar fijnste gevoel. En de Sieur FRANÇOIS was geen man, die eene vrouw dus kon zien, zonder dat er iets voor haar sprak in zijn hart. Terwijl hij haar aanhoorde, vergeleek hij in verbeelding die jonge vrouw, met die andere stervende vrouw, waarbij zoo even zijne gedachten hadden moeten verwijlen; deze, die daar zoo zacht, zoo ootmoedig, zoo schroomvallig naast hem zat, en zonder bitterheid, nog eerder met zelfbeschuldiging dan met toorn, van leed en lijden en schande klaagde, haar door anderen te dragen gegeven; met die andere, die nog op het doodsbed kampte met ijdelen trots, zelfbedrog en heerschzucht, en die deze ondeugden de zegepraal voorbereidde met de laatste vonken van haar vernuft en oordeel; deze jeugdige, smeekende, die opregt en eerlijk was, als gold het eene biecht, hoewel zij zich niet met eene gekunstelde deugd opsierde, en die daarbij zoo vele echt vrouwelijke deugden ontwikkelde, als zonder het te weten, zelfs te midden van die, - helaas! ook vrouwelijke - onbedachtzaamheid en onvoorzigtigheid, waar het gevoel sprak en de kalmere overweging der rede zweeg; met dat koude, hooghar-

tige dubbele wezen, dat aan alle hartstogten van de vrouw had botgevierd, zonder een oogenblik de mannelijke beradenheid van haren geest te verliezen; die alle fouten van de vrouw had begaan, om ze te bedekken door alle ondeugden van den man; die oude vorstin, wier laatste beweging nog eene gebiedende was, die hem krenkte, terwijl zij hem dwong; met die gebogene en verlatene jonge baronnes, die de grootschheid des levens niet koopen wilde ten koste van vrouwelijke waardigheid, en wier gansch aandoenlijk verhaal de onuitgesprokene bede bevatte: ‘Geef mij achting, geef mij rust, geef mij veiligheid; wees mij een steun en een toevlugt, en ik erken u voor mijn' heer en meester; want ik heb u herkend als een' man van eer!’

En ziet gij nu, mijne lezers! die man behoefde niet eens FRANÇOIS D'AUBIGNY te zijn, en door vrouwentrots geleden te hebben wat hij er door leed, om de schaal naar de verlatene te doen overslaan; voor FRANÇOIS D'AUBIGNY vooral moest zulk eene vergelijking als een fakkel zijn, die de hulpelooze plotseling in het helderste licht plaatste, en tegelijk helderheid bragt in zijne ziel, eene helderheid, die zelfs lichtte uit den glans zijner oogen, en sprak uit zijne opgeklaarde trekken, toen hij tot de baronnes zeide met den zachtsten toon zijner stem; een' toon, zoo als hij dien anders alleen voor DIANA had:

‘Nu geen woord meer tot bevestiging van dit alles; ik geloof u; en van het oogenblik af, dat *ik* u geloof, heb ik *u* eene vergiffenis te vragen; ik zal het niet doen met vele woorden: Zie, mevrouw! gij hebt een' baron gehuwd en gij zijt er niet rijker door geworden, en niets meer aanzienlijk; gij hebt graven en markiezen tot vrienden gehad, en hun naam, hunne bescherming, heeft u niets gebragt dan leed, onrust en vernedering; wilt gij het eenmaal met den burgerman beproeven; hij zal niet, als zij, zijn woord van eer te pand zetten voor zijne goede bedoeling, zonder zorge het weêr in te lossen; hij is er zuiniger op, want hij heeft geen' titel om het te vergoeden; geen' rang om de schande meê te dekken; maar hij zegt tot u: gij hebt geleden van die anderen, ik zal u het geledene vergoeden, en ik zal u voortaan tegen hen beschermen; want ik weet, wat het is, vervolgd te worden door hunne liefde of door hunnen haat.’

De bitterheid, die onwillekeurig weêr doorstraalde in die laatste woorden, maakte ook weêr zijne stem dof en droevig; de baronnes, die haar levendig oog, dat nu vochtig was, met

dankbaarheid naar hem had opgeslagen, werd zoo getroffen door de plotselinge uitdrukking van weemoedige ironie, die zij las op zijne trekken, dat zij zich zelve vergat, hem alleen antwoordende met de vraag:

‘En gij ook hebt van hen geleden?’

Hij glimlachte pijnlijk.

‘Ik lijde nog,’ antwoordde hij; ‘maar dat is niets, ik zal u dat later vertellen. Is mijn voorstel aangenomen?’

‘Met vertrouwen en met dankbaarheid,’ hernam zij, de hand leggende in de zijne, die hij haar bood. ‘En DIANA?’ vroeg zij eene wijle daarna met aarzeling.

‘DIANA heeft altijd vrede met alles wat ik doe; want zij weet, dat ik nooit aan anderen denk, en nooit aan mij zelven, voordat ik het eerst aan haar heb gedacht.’

(*Het vervolg in een volgend Nommer*.)

Eothen.
Fragmenten van eene Reis door Turkije, Syrië en Egypte.

(*Naar het Engelsch.*)

I. De grenzen over.

Te *Semlin* was ik nog omgeven door de tooneelen en de klanken van het mij gemeenzame leven; nog kwelde of verlustigde mij het gewoel eener drukke wereld; het ongesluijerd gelaat der vrouwen vertoonde zich nog in het open daglicht. Nogtans, zoo dikwijls ik den blik zuidwaarts wendde, zag ik de sterkte der Ottomannen, 't aan herinneringen rijke *Belgrado*, somber en dreigend zich over de vallei van den *Donau* verheffen. Ik was gekomen aan de uiterste grens van het bewegelijk Europa, en mijn oog rustte reeds op de pracht en verwoesting van het onveranderlijk Oosten.

De beide grenssteden zijn niet verder dan een kanonschot van elkander verwijderd, en echter houden hare inwoners geene gemeenschap. De Hongaar ten Noorden, de Turk en Serviër ten Zuiden der *Save*, zijn even zeer van elkander verwijderd, als waren zij door vijftig uitgestrekte landschappen gescheiden. Van de bevolking, die zich in de straten van *Semlin* om mij heen drong, was er welligt niet één, die immer was overgestoken, om het vreemde ras te zien, dat ginds onder de muren der tegenoverliggende sterkte woonde. Het is de Pest, en de vrees voor de Pest, die de onoverkomelijke slagboom tusschen

de beide volken uitmaakt. De schrik voor de gele vlag[1] verbiedt alle komen en vertoeven. Waagt gij het de wetten der quarantaine te schenden, gij wordt verhoord met den spoed van een militair geregtshof; uw vonnis wordt u toegeroepen op een' eerbiedigen afstand van 50 ellen; de priester, in plaats van u den troost der godsdienst in te fluisteren, schreeuwt u dien toe, terwijl hij een pistoolschot van u verwijderd blijft; en daarna wordt gij zorgvuldiglijk doodgeschoten, en zorgeloos begraven op het kerkhof van het Lazaret.

Toen alles voor ons vertrek gereed was, begaven wij ons naar den ingang van het huis van quarantaine, waar ons een *gecompromitteerd*[2] ambtenaar van het Oostenrijksch gouvernement te gemoet kwam, die in staat van altijddurende ballingschap verkeert. De booten, met hunne *gecompromitteerde* roeijers, waren mede in gereedheid.

Na in aanraking te zijn gekomen met eenig wezen of voorwerp, dat tot het Ottomannische rijk behoorde, zoude het voor ons onmogelijk zijn op het Oostenrijksch gebied terug te keeren, zonder ons te onderwerpen aan een veertiendaagsch verblijf in het hatelijk Lazaret. Wij gevoelden daarom de dringende noodzakelijkheid, om, alvorens wij ons blootgaven, niets van de, voor onze reis vereischte, schikkingen te vergeten; en in onze bezorgdheid, om zulk eene ramp te ontgaan, vertrokken wij van *Semlin* met bijna evenveel plegtigen ernst, als hadden wij afscheid genomen van het leven. Eenige verpligtende personen, van wie wij, gedurende ons kort verblijf, beleefdheden hadden ontvangen, kwamen naar den oever der rivier, om ons vaarwel te zeggen, en nu, terwijl wij op drie of vier el afstands waren van den *gecompromitteerden* ambtenaar, vroegen zij ons, of wij volkomen zeker waren, dat wij al onze zaken in de Christenwereld tot een goed einde hadden gebragt, en of wij geene laatste verzoeken hadden te doen. Wij deden dezelfde vragen aan onze bedienden, en bedachten ons ernstiglijk, opdat wij geen enkel voorwerp zouden achterlaten, waaraan ons hart eenigermate gehecht was. - Waren zij verzekerd, dat niets was vergeten, - dat geene geurige toilet-doos, met de daarin bevatte

(1) De gele vlag is het teeken van het Quarantaine-gesticht.

(2) Men noemt *gecompromitteerd* al wie in aanraking is gekomen met personen of goederen, die men vooronderstelt, dat de besmetting zouden kunnen mededeelen. Als een algemeene regel ligt het gansche Ottomannische rijk altijd onder deze vreeselijke verdenking.

crediet-brieven, was achtergelaten, zonder hoop van die ooit weêr te vinden? - Neen - al onze schatten waren veilig geborgen in de boot, en wij waren gereed ze te volgen tot aan het einde der aarde. Nu derhalve reikten wij de hand aan onze vrienden van *Semlin*, die zich oogenblikkelijk drie of vier schreden verwijderden, zoodat zij ons in het midden lieten tusschen zich zelven en den *gecompromitteerden* ambtenaar. Daarop trad deze laatste naar ons toe, en ons nogmaals vragende, of wij met de beschaafde wereld hadden afgerekend, stak hij mij zijne hand toe. Ik raakte ze aan met de mijne, en nam daarmede afscheid van de Christenwereld voor menigen toekomenden dag.

Wij naderden weldra den zuidelijken oever der rivier, maar geene klanken kwamen tot ons van de ledige wallen, die zich boven ons verhieven, en wij zagen geen enkel levend schepsel, uitgezonderd een' grooten fladderenden vogel van het gierengeslacht, die, den bodem bijna scherende, in gestadige kringen zweefde om de verdachte stad.

Weldra echter kwam uit de kleine poortdeur een groep menschelijke wezens te voorschijn, - wezens met onsterfelijke zielen, en waarschijnlijk eenige redelijke vermogens; - maar voor mij was het groote punt, dat zij wezenlijke, werkelijke, onbetwistbare tulbanden op het hoofd droegen. Zij begaven zich naar de plaats, werwaarts onze boot werd gestuurd, en toen ik ten laatste op den oever sprong, zag en hoorde ik mij voor het eerst door mannen van het Aziatisch bloed omgeven. Sedert heb ik het land der Ottomannen doorkruist, van de Servische grenzen tot aan den *Gouden Horen*[1], van de golf van *Sataliah* tot aan het graf van ACHILLES, maar nergens meer kerels gezien van een zoo ultra-Turksch voorkomen, als die mij ontvingen aan de oevers der *Save*. Zij waren menschen uit de lagere standen, op ons afkomende, in de hoop van iets te verdienen, door onze bagaadje naar de stad te dragen; maar schoon zij arm waren, het was duidelijk, dat zij Turken waren van de fiere oude school, en de trotsche en onverschillige manieren van hun eenmaal overwinnend geslacht niet hadden vergeten.

Ofschoon *Servië* in het algemeen zich eene soort van onaf hankelijkheid heeft verworven, heeft echter *Belgrado*, als eene sterke grensvesting, nog altijd Turksche bezetting onder het bevel van een' *Bassa*. Of de mannen, die ons omgaven, solda-

(1) Dus noemt men, wegens zijne gedaante, het kanaal, dat aan *Constantinopel* tot haven verstrekt, en de zwaarste schepen kan bevatten. *Vert.*

ten waren of vreedzame burgers, kon ik niet onderscheiden. Zij droegen het oude Turksche kostuum: rokken en wambuizen van vele en schitterende kleuren, gescheiden van de lange wijde broeken door zware sjawls, zoo dikwijls om den middel gewonden, dat zij aan de magere dragers iets van de deftigheid van echte zwaarlijvigheid bijzetteden. Deze omgording bevatte eene geheele verzameling van wapenen. Niemand droeg minder, dan een koppel onmetelijk lange pistolen, met een' hartsvanger, en een paar dolken van verschillende gedaante en grootte. De meeste van deze wapenen waren met zilver ingelegd, en fijn gepolijst, zoodat zij sterk afstaken bij de vervallen pracht der kleederen, waarin zij bevestigd waren. De zorg voor zijne wapenen is een punt van eer bij den Ottoman, die nimmer duldt, dat zijn blinkend rapier de gevolgen van zijn' eigen' tegenspoed ondervindt. Hun lange nederhangende knevelbaard, de breede vouwen van hun eenmaal witten tulband, waar hunne doordringende oogen onderuit blikten, en hunne schrale trekken gaven aan mijne Turken het voorkomen van somberen trots, en dien schijn van den tegenspoed te verachten, dien ik sedert zoo dikwijls onder de Ottomannen heb opgemerkt, die zich nog de oude dagen herinneren. Men kon het op hun gelaat lezen, dat zij het voor een nuttiger, eervoller en vromer werk zouden gehouden hebben, ons den hals af te snijden, dan onze valiezen te dragen. METHLEY's trouwe knecht stond een oogenblik versteld, toen hij zijns meesters bagaadje op de schouders dezer krijgshaftige sjouwerlieden zag, en toen wij ons in trein stelden, kon hij zich naauwelijks weêrhouden nog éénen blik vol liefde naar de Christenwereld te werpen; doch stapte dadelijk daarop voort als een man, niet zoo zeer verschrikt, maar kalm bereid tot den dood, den Koran en zelfs de polygamie.

Het Muzelmansch kwartier eener stad is doorgaans verlaten en eenzaam. Gij treedt voorwaarts over hellende en hobbelige paden door naauwe stegen, welke door kale en vensterlooze woningen omgeven zijn; straks bevindt gij u op eene plaats, bedekt met de zwarte bouwvallen, die een verterende brand heeft nagelaten; ginds gaat gij een' berg voorbij van weggeworpen vodden, de vuilnis van eeuwen, waarop een aantal groote, wolfachtige honden zich bewegingloos in de zon ligt te koesteren, met de leden geheel uitgestrekt, alsof zij gestorven waren; ooijevaars en kraanvogels zitten gerust op de lage daken, vanwaar zij in volle deftigheid op u nederzien; de

lucht, die gij inademt, is zwanger van den geur van citroenen granaatappelschillen, welke door de zon verzengd zijn, of, wanneer gij den bazar nadert, van den dorren, dooden reuk van vreemde specerijen. Gij verlangt naar eenig teeken van leven, en treedt harder op den grond, als wildet gij de slapers door den hiel uwer laarzen doen ontwaken; doch uw voet komt zonder geraas neder op den brokkelenden grond eener Oostersche stad, en de stilte blijft u evenzeer volgen. Wel ontmoet gij telkens tulbanden en menschenaangezigten, maar zij hebben niets voor u - geene verwelkoming - geene nieuwsgierigheid - geen' toorn - geene verachting, - zij zien u aan, als wij een' sneeuwval in December, als een werk Gods, *dat op zijn' tijd komt*, waarvan men noch rekenschap vraagt, noch genot verwacht, en dat misschien met een goed oogmerk gezonden is, hetwelk zich wel later zal openbaren.

Eenige lieden waren ons te gemoet gekomen met eene uitnoodiging van den Bassa, en wij begaven ons diensvolgens naar het kasteel. Bij de poorten vonden wij eenige groepen soldaten, sommigen rookende, anderen plat als lijken op de koude steenen liggende. Wij gingen door eenige voorhoven, bestegen eenige trappen, traden een corridor door, en kwamen eindelijk in eene ruime, gewitte kamer, met eene Europesche klok aan het eene, en MOESTAFA Bassa aan het andere einde. De knappe, oude, gebaarde potentaat geleek magtig veel op JUPITER; zelfs de wolken ontbraken niet, want de zilveren dampen der *nardjilah* bewogen zich in doorzigtige kringen om hem heen[1].

De Bassa ontving ons met de gladde, zachte, vriendelijke manieren, die den welopgevoeden Ottoman eigen zijn; hij klapte even met de handen, en oogenblikkelijk vulde zich het benedeneinde der kamer met slaven; eene syllabe ontviel aan zijne lippen, welke aller hoofden deed buigen, en daarop allen als geesten deed verdwijnen. Hun komen en gaan was dus stil en snel, dewijl hunne voeten bloot waren, en zij niet door

(1) De *nardjilah* is eene water-pijp op de manier der hoekah, maar bevalliger gevormd. De rook wordt opgezogen door een zeer lang buigzaam roer, dat zich als eene slang door vele bogten van de vaas naar de lippen van den gezaligden rooker kronkelt. [De kop der nardjilah bestaat uit eene kokos schaal, waarvan zij ook haren naam heeft. Er bestaan ook nog andere soorten van waterpijpen (dus genoemd, wijl de rook door het water doorgaat); doch hun gebruik is doorgaans tot de hoogere standen beperkt. Deze waterpijpen zijn van Perzischen oorsprong; de naam der echt Turksche pijp is *tjiboek. Vert.*]

eene deur, maar slechts door het opslaan eener buigzame gordijn binnenkwamen. Weldra verschenen de koffijdragers, waarvan ieder zijn' kleinen kop afzonderlijk op een' metalen standaard droeg; een oogenblik later kwam tot ieder onzer een pijpdrager, die eerst den kop van den *tjiboek* op een' welberekenden afstand op den grond plaatste, en daarop om dezen as den langen kersenhouten stok naar ons toe wentelde, en ons dien op half gebogen knie met de meeste bevalligheid aanbood. Reeds brandde het wel ontstoken vuur veilig in den kop, en dus, toen ik de barnsteenen lip aan de mijne drukte, had ik geene preutschheid te overwinnen. De gewillige rook steeg op, en beantwoordde mijn' ligtsten zucht, en bewoog zich zachtkens op den uitgeblazen adem, totdat mij een donker gevoel en besef doordrong van Aziatischen wellust.

Aziatische wellust! Nogtans was het misschien naauwelijks een uur geleden, dat ik mijne rekening vroeg en de knechts schelde in een druk en luidruchtig Europeesch hôtel.

In het gebied der Porte is er naauwelijks eenig erfelijk gezag buiten dat van het geslacht des Sultans, en zelfs rijkdom is een uiterst vlugtig geluk, dat niet ligt op den afstammeling van den eigenaar overgaat. De plaats van edelen en grooten wordt vaak door menschen van geringe afkomst ingenomen, en echter, meen ik, zult gij hen zelden zien te kort schieten in die gladde beschaafdheid van manieren, en die bevallig rollende toonen, welke den welopgevoeden Ottoman onderscheiden. De waarheid is, dat de meesten, die met gezag bekleed zijn, zich uit hunnen geringen stand hebben opgeheven door de kunstgrepen van den hoveling, en in hunnen hoogen rang dat talent van de harten in te nemen bewaren, waaraan zij hunne opkomst verschuldigd zijn. Echter, tenzij gij er in slaagt een weinig van hunne taal aan te leeren, zult gij van hunne plegtstatige bezoeken slechts verveling inoogsten. De tusschenkomst van den tolk, of *dragoman*[1], zoo als hij genoemd wordt, is noodlottig voor den geest des gespreks. Ik geloof, dat ik u slechts misleiden zou, zoo ik wilde beproeven, u den inhoud van eenig bijzonder gesprek met Oosterlingen mede te deelen. Een reiziger moge zeggen: ‘dat de Bassa zoo of zoo bijzondere belangstelling toonde in de groote vorderingen, gemaakt in het gebruik van den stoom, en het zamenstel onzer machines scheen te kennen; dat hij de reusachtige ontwikkeling onzer nijver-

(1) Verbastering van het Arab. *Tardjomân. Vert.*

heid bewonderde - vrij wat kennis toonde van onze Indische zaken, en van het zamenstel der compagnie - en de hoogste achting uitdrukte voor de vele voortreffelijke eigenschappen, die het Engelsche volk onderscheiden;' maar al die fraaijigheden, dus zonder omwegen aan den Bassa toegeschreven, zijn waarschijnlijk gegrond geweest op eenige uitingen van geen zwaarder kaliber, dan de volgende:

'De legers der Engelschen rijden op den damp van kokende ketels, en hunne paarden zijn brandende kolen! brr! brr! alles op wielen, whiz! whiz! alles met stoom! De schepen der Engelschen zijn als vliegen-zwermen; hunne gedrukte katoenen bedekken de geheele aarde, en in vergelijking met hunne zwaarden zijn de klingen van *Damascus* slechts klingen van gras. Geheel *Indië* is slechts een item op het grootboek hunner kooplieden, wier schatkamers gevuld zijn met eeuwenheugende troonen! brr! brr! alles op wielen! whiz! whiz! alles met stoom! In geheel *Feringistan* zijn de Engelschen de edelsten en besten; want de Russen zijn gedrilde varkens, en de Duitschers slapende kinderen, de Italianen slaven des gezangs, de Franschen zonen der nieuwspapieren, en de Grieken smeders van den logen, doch de Engelschen en Ottomannen zijn broeders in de geregtigheid; want de Ottoman gelooft in éénen God en houdt zich aan den *Koran*, en vernielt de afgoden; zoo ook vereeren de Engelschen slechts éénen God, en verfoeijen gesneden beelden, en spreken de waarheid, en gelooven in een boek, en ofschoon zij het druivensap drinken, zijn het logens, te zeggen, dat zij hunnen profeet als God vereeren, en varkensvleesch durven eten - logens, door de Grieken geteeld, en door de Joden gekoesterd.'

De overdrijving, verdampt in de prozaïsche overbrenging van den Dragoman, en de diepe wijsheid, in het gesprokene gelegd, bestaat alleen in de verbeelding van den hoorder.

II. Turksche koophandel.

In het algemeen spreekt de Ottoman wel. In landen, die naar de Europesche denkwijze beschaafd zijn, wordt de taak van de geregtshoven te overtuigen, schier uitsluitend volvoerd door eene klasse van menschen, waarvan het meerendeel nimmer iets anders doet; maar in *Turkijë* heeft deze verdeeling van den arbeid geene plaats, en ieder is zijn eigen advokaat. Het gewigt der rhetorische kunst is onberekenbaar, want van goed of kwalijk spreken is het eigendom van den spreker, zoowel als de zolen zijner voeten[1], en de vrije beschikking over zijn' hals afhankelijk. Vanhier, dat de meeste Turken het talent hebben, van, als advokaten, achtereen en in het breede te spreken. Zelfs wat dagelijks in den bazar verhandeld wordt, bij den koop en verkoop der onbeduidendste kleinigheden, heeft meer den vorm van redevoeringen dan van gesprekken, en de eeuwige onzekerheid omtrent den marktprijs der waren, geeft stof genoeg tot breedsprakige uitweiding. De verkooper vraagt altijd een' oneindig hooger' prijs, dan waarvoor de koop ten laatste gesloten wordt, en verwekt alzoo slechts afkeer bij den Engelschman, die niet inziet, waarom de handelaar meer vraagt voor zijne waren, dan hij er werkelijk voor nemen zal. Waar is het intusschen, dat een gewoon koopman te *Konstantinopel* geen ander middel heeft, om den billijken marktprijs van zijn eigendom te bepalen. De moeijelijkheden, waarmede hij te kampen heeft, zullen gemakkelijk worden ingezien, wanneer wij het mechanisme van het Turksche handelstelsel, met dat van ons eigen land vergelijken. In *Engeland* en andere Europesche landen, gaat de massa der waren, die gekocht en verkocht worden, door de handen van den groothandelaar; en deze is het, die looft en biedt met eene geheele natie van koopers, door in onderhandeling te treden met de kleinhandelaars. De arbeid van het opmaken eeniger weinige uitgebreide contracten is toereikend om het middel aan de hand te geven, waardoor de marktprijs der waren bepaald wordt, die in het

(1) Dit ziet op de gewone Turksche straf der bastonade, bestaande uit een zeker aantal voetzoolslagen. *Vert.*

gansche land ten verkoop worden aangeboden. In *Turkijë* daarentegen, deels ten gevolge der aartsvaderlijke gewoonten des volks, en deels bij gebrek van groot kapitaal en uitgestrekt krediet, zijn de invoerende koopman, de bewaarder in *entrepôt*, de groothandelaar, de kleinhandelaar en de winkelier, allen in éénen persoon vereenigd. De oude MOESTAFA, of ABDALLAH, of HADJI MOHAMMED komt aanwaggelen van den rivierkant, met een klein paket koopwaren, die hij uit eene Grieksche brigantine gekocht heeft; en wanneer hij ten laatste zijn hoekje in den bazar bereikt heeft, plaatst hij zijne waren *vóór* de toonbank, en zich zelven er boven *op*. Vervolgens zijne *tjiboek* aanstekende, gaat hij bedaard nederzitten, en wacht geduldig de gelegenheid af, om *den besten prijs te bedingen*, die in de open markt kan verkregen worden. Deze komt hem eerlijk toe als verkooper, maar hij heeft geene kans om dien besten prijs uit te vinden, dan door werkelijke proefneming. Hij heeft geen ander middel om te bepalen, hetzij hoeveel vraag er naar zijne waar is, hetzij hoeveel voorraad daarvan voorhanden is, dan door de aanbiedingen, die hem voor zijn' kleinen bundel gedaan worden. Derhalve begint hij met een' volstrekt hopeloozen prijs te eischen, en daalt dan langzamerhand af, tot hij een' kooper vindt, altijd het onbereikbare voor oogen houdende, tot hij bereikt heeft.

Zoodanig dan is de worsteling, die gedurige gelegenheid geeft tot lange redeneringen. De verkooper, bemerkende, dat zijne ten toon gestelde waren het oog van een mogelijken kooper getrokken hebben, begint zijne openingsrede. Hij bedekt het borstelige zijner lakens, en het schrale zijner zijden stoffen door het gouden borduursel van Oostersche spreekwijzen, en terwijl hij langzaam en bevallig met de armen heen en weder zwaait, heft hij zijne spreuke op, en weegt met onverstoorde kalmte zijne zoetvloeijende perioden, tot zij hun gansche gewigt en kracht hebben bereikt, wanneer hij ze met kracht en waardigheid van zich slingert. De mogelijke kooper luistert naar de geheele rede met diepe en ernstige aandacht; maar wanneer zij is uitgesproken, dan is het *zijne* beurt. Hij toont in eene uitvoerige rede aan, waarom hij geene waren behoort te koopen voor twintigmaal hooger prijs, dan zij waard zijn; de omstanders worden in de debatten gewikkeld, en nemen er deel aan als onafhankelijke leden. Het antwoord des verkoopers wordt gehoord, en de nieuwe prijsbepaling, waarmede het eindigt, levert stof voor nieuwe redeneringen.

Somtijds echter, wanneer de handelaar een zeer vroom Muzelman is, en rijk genoeg om niet verpligt te zijn, zijne waar uit de hand te werpen, vervult hij eene waardiger rol, en eene soort van regterlijke deftigheid bewarende, ontvangt hij de zich aanmeldende kalanten, eerder alsof hij hun, dan alsof zij hem eene gunst bewezen. Hij hoort bedaardelijk en ten einde toe eene lange rede aan, die eindigt in een bod, en antwoordt dikwijs met het éénlettergrepige *jok*, hetwelk dood-eenvoudig *neen* beteekent.

(*Vervolg in het volgend nommer*.)

Italiën.

o Hoe zalig is 't den zwerver, die, ontvloôn aan 't ruwe Noord,
Vrolijk tijgt naar 't mollig Zuiden, waar 't verlangst hem henenspoort,
Als hij van den trotschen Gothard, op wiens spitse een ijsthroon straalt,
Langzaam door de morgendampen naar Itaaljen nederdaalt!

Zachtkens scheiden zich de neevlen en de lucht wordt balsemzoet;
Uit de diepte walmen geuren als een welkom u te moet;
Nog één wending - ver en bloeiend blinkt het dal dat minzaam lacht,
Dichte tuinen, zilverstroomen, badende in den morgenpracht.

Uit de heuvlen spruiten rozen, wijn omvonkelt 't olmenhout;
Slanke marmerzuilen scheemren lokkend door 't cipressenwoud;
Hier het meirvlak, ginds de bergen, daar laurieren heuvelhoog,
En daarboven blaauw een hemel als een minnend moederoog.

En daar tusschen, bont van kleedren, 't bonte volk aan allen kant,
Bruine knapen, ranke vrouwen, schoon als rozen van dit land,
Wijnoogstdans op alle bergen, in de huizen luitgeschal,
Zoete liedren in de bootjens, jubeltonen overal.

Waarlijk, zoudt ge hier niet wanen, dat een God, met ruime hand,
D'allervolsten vreugdebeker uitgestort had op dit land,
Dat het de eêlste bloesemtak was van Europaas landenboom,
Even rijk aan ooft als lover..... maar die waan is enkel droom!

Onder al dat dartel schertsen, onder dat veelkleurig kleed,
Als een adder onder bloemen, sluipt een diep verholen leed,
Leed, dat rustloos voort blijft kankren, wijl de deugd der vaadren stierf,
Wijl een heldenvolk verbasterde en de vrijheid henenzwierf.

Moeder aller kunst, Itaaljen! vrouw, wier schoon den koelste ontroert!
Die de hoogste kroonen torschte, krank is 't lichaam dat gij voert;
Hoe betoovrend op uw wangen ook die rozenluister bloeit,
Ach, het is de gloed der koortse, die uw aderen doorgloeit!

Ja, het is mij menigmalen of de bloemen uit uw tuin.
Reeds gevlochten zijn ten doodkrans voor uw ingevallen kruin,
Ja, als wierpen uw volkanen enkel vlammen hemelwaart,
Om te lichten bij het sterfbed van een koningin der aard!

Maar, o neen! nog leeft de hope, hoe verborgen onder 't wee!
Kent gij 't lied niet van het lijden, 't deel eens van Penelopé?
Zoo als gij, een bloem van schoonheid, dongen velen om haar hand,
En heur goed werd door heur minnaars, die er brasten, aangerand.

Twintig jaren spon ze 't purper, tranen plengend op haar throon;
Twintig jaren wijdde ze ijvrig aan het vormen van heur zoon;
Twintig jaren onder zuchten trouw aan eed en huwlijksvlam,
Wachtend, hopend, boden zendend - zie, en heur Ulysses kwam!

Wee den drom van stoute minnaars, toen de wreker binnentoog,
Toen daar pijl bij doodpijl snorde van zijn ongelijkbren boog!
't Bloed der minnaars stroomde in 't ronde, tot een zoenprijs voor zijn gâ,
En een schriklijk feest der wrake werd gevierd op Ithaka.

Kent gij ook dat lied, Itaaljen? Hoor 't geduldig, wacht met moed,
Hoe ook uw paleis bestormd werd door een driesten vrijerstoet!
Voed uw zonen op tot mannen, schoon ge ook bittre zuchten slaakt;
Ween en hoop! Het uur zal komen dat ook uw Ulysses naakt!

S.J. VAN DEN BERGH.
Naar EMANUEL GEIBEL, 1845.

Mengelingen.

Diana.

(*Vervolg van bladz.* 474.)

V.

‘De verloofde van den markies D'ARMENTIÈRES wachte zich wel *Chanteloup* te verlaten; daarbuiten dreigen haar gevaren, waar van de brand in het lusthuisje een denkbeeld kan geven.’

‘Mejufvrouw DIANA is niet meer veilig op *Chanteloup*; er bedreigt haar een groot gevaar, dat ik nu niet nader kan aanwijzen; laat zij vóór den avond vertrokken zijn.’

Deze twee strijdige waarschuwingen kwamen FRANÇOIS D'AUBIGNY toe op denzelfden dag, omtrent eene week na den brand; 's morgens vond men het eerste billet op den grooten trap van den hoofdingang; 's middags reikte een boerenknaap het andere JERÔME toe, en ijlde weg met de snelheid van eene ree. De eerste was geschreven met eene fraaije vaste hand, op fijn welriekend papier; de andere was slechts met snelle, onzekere letters neêrgekrabbeld, met potlood, op een blaadje papier, dat niet eens was verzegeld; maar het had één voordeel: de hand, die haar mededeelde, had zich niet verbloemd; FRANÇOIS kende die van den markies.

Wij behoeven naauwelijks aan te geven, in welke verlegenheid FRANÇOIS D'AUBIGNY zich gebragt zag door zoo strijdige raadgevingen. Na de ophelderingen van ATHENAÏS, aarzelde hij niet meer in zijn gevoelen over den markies zelf, en hield voor zeker, dat onmagt, niet onwil, hem zoo lang en op zoo vreemde wijze van *Chanteloup* verwijderd hield; maar kon GASPARD zelf

niet misleid wezen? zijne dochter, dacht FRANÇOIS, kon toch wel nergens zoo goed zijn, als onder het oog van haren vader. Maar.... daar bedacht hij, dat werkelijk de vervolgers, van wie dan ook, boos en vermetel genoeg waren, om niet tegen eene gewelddaad op te zien; en het kasteel *Chanteloup*, hoe prachtig en vorstelijk ook ingerigt, was in 't eind geene forteres..... De raad van den onbekende kon een verborgen valstrik zijn, en D'AUBIGNY was de man niet, om in zoo gewigtig eene aangelegenheid een' vreemde te gelooven, zoo lang hij niet geheel klaarheid en licht zag in diens woorden. Maar DIANA heenzenden, zoo als GASPARD het wilde, verre van hem, van het trouwe vaderlijke huis - - - en waar haar heen te zenden? - naar *Parijs*?.... weêr bij mevrouw VAN EGMOND, die toch zeker niet eene al te trouwe bewaakster was gebleken?.... of over de *Apennijnen*, naar de prinses ORSINI? Zou het gevaar wel zoo lang dreigen, dat het een' zulken verren togt noodzakelijk maakte? Zoude hij zelf haar geleiden, en de baronnes onbeschermd achterlaten; zouden zij allen te zamen vertrekken, en het kasteel.... prijsgeven.....? Maar de belangen der prinses eischten het tegendeel. Onder al die gissingen, al die vragen, al die overleggingen bleef de Sieur FRANÇOIS omdolen en zich verwarren, zonder tot een besluit te kunnen komen, totdat het reeds ver in den namiddag was, toen DIANA zelve door een onverwacht woord hem op een' uitweg wees. Hij had zijne onrust aan de vrouwen niet medegedeeld; hij wilde haar besparen wat hij zelf leed, en eerst als hij besloten was, hoe het te ontwijken, moesten zij iets van gevaar weten; zoo stelde hij zich voor. Daar kwam DIANA tot hem: een zachte en stille weemoed lag er op hare trekken.

‘Vader!’ sprak zij, ‘ik heb behoefte aan den troost van het gebed; ik heb behoefte aan den zegen van een' priester. Ik wenschte de avonddienst bij te wonen in de kapel van het dorp. Ik weet het: *gij* zult mij niet derwaarts verzellen en gij wilt niet, dat ik buiten het kasteel ga zonder u; maar zou JERÔME.....’

‘Die gedachte zendt u een goede engel, mijn kind!’ riep FRANÇOIS verheugd. ‘Zeker kunt gij gaan; zeker zal JERÔME u vergezellen, en daarbij nog de baronnes....’

‘Ik wenschte te gaan zonder de baronnes,’ hernam DIANA met vastheid en een weinig verbleekend.

‘Mijn kind!’ riep FRANÇOIS, zacht het hoofd schuddend, ‘ondanks alles wat ik u gezegd heb, nóg dat vooroordeel?’

‘Het is geen vooroordeel, dat mij tegen haar inneemt, mijn vader! het is eene herinnering, die ik ontvlugt....’

Welke ook de overtuiging mogt zijn, die de Sieur FRANÇOIS bij zich zelven had van GASPARDS onschuld, hij durfde die zijner dochter niet mededeelen, uit vreeze van haar op nieuw prijs te geven aan de slingeringen van hoop en twijfel; hij wilde haar niet opwekken uit den slaap der berusting, waarmede hij haar had ingewiegd, of het moest zijn tot het vrolijke leven der zekerheid. Hij hield dus het woord terug, dat hem op de lippen lag, en zeide alleen: ‘Doe daarin zoo als gij wilt, mijne DIANA! zoo vergeten u noodig is.’

‘Vergeten!’ hernam zij droevig en langzaam, als woog zij de waarde van het woord; daarna de oogen naar hem opslaande, vroeg zij met ongekunstelde verwondering: ‘Zijn er vrouwen, die dát kunnen?’

‘Ze zijn er,’ hernam hij, en toen zij daarop van hem ging, zoo schielijk als haar moeijelijke gang het gedoogde, sprak hij, haar naziende: ‘En toch is zij de dochter van de prinses ORSINI!’

De Sieur FRANÇOIS zag, een half uur daarna, zelf toe bij de aanstalten tot DIANA's bedevaart naar de kapel, die hij zoo veel mogelijk vervroegde. Zij nam plaats in eene digt geslotene draagkoets, om welke te vervoeren, D'AUBIGNY de sterkste en getrouwste zijner bedienden had gekozen. JERÔME ging er nevens, en daar hij geene liverij droeg, was de degen, dien hij met zich nam, geene al te groote zonde tegen het kostuum.

FRANÇOIS zelf bleef op *Chanteloup*, om toe te zien, of er iets zoude voorvallen, dat DIANA's verwijdering wettigde. JERÔME had zijne bevelen om die te verlengen, in geval van noodzakelijkheid.

In den herfst valt de avondstond vroeg, en zoo was het reeds schemering buiten en werkelijk duister in de kapel, toen DIANA er binnentrad; de zware waskaarsen op het altaar waren niet allen aangestoken, en die het waren, breidden hun licht niet veel verder uit, dan tot de plek, waar zij stonden. Het schip der kerk werd alleen verlicht door ééne afhangende zilveren lamp, en de kleine celachtige zijgangen, die er op uitkwamen, waren donker als grafgewelven. Wij behoeven den verflaauwden godsdienstijver van de achttiende eeuw, ook onder het volk, niet eens mede op te sommen, als wij de opmerking moeten maken, dat de vesper in het drukke herfstgetij door het landvolk niet te over bezocht werd, of een zeer hooge vierdag

moest er hen toe noodzaken. En wie nog kwamen, liepen eerst toe op het uiterste oogenblik dat de dienst zoude aanvangen: die digtbij woonden, omdat ze zoo digtbij waren, die veraf woonden, omdat de lange weg, dien ze hadden af te leggen, hunne verschooning was of hun voorwendsel. Op dit vroege tijdstip dus, daar zelfs koorknaap noch misdieners zich vertoonden op het altaar, was DIANA er alleen; wel zeker alleen, als ze dacht, toen zij er nederknielde met de innige devotie eener ziel, die behoefte heeft aan troost, en die weet, haar alleen te moeten zoeken in het gebed, al zij het ook het gebed van een' rozekrans en voor een crusifiks; maar DIANA's gebed was een beter en krachtiger; men heeft maar te lijden zoo als DIANA leed, met eene ziel als de hare, om de verligting te vinden van een innig en geloovig gebed, hetzij men leeft in de eerste Christeneeuw, of in de negentiende, of in eene van die daartusschen liggen, en die de armste wordt gebrandmerkt aan echten Christenzin. Eerst bad ze stil, in den geest, zonder woorden; daarop vond zij de woorden, die het best hare zielsbehoeften uitdrukten, als zonder opzet, als bij ingeving; en zoo zeker vergat zij, onder het vuur harer geestdrift, alles wat rondom haar kon zijn, en de plaats zelve, waar zij zich bevond, dat zij, onder hare tranen door, de woorden luide uitsprak, en eerst ten laatste zelve werd opgeschrikt door het hol weêrklinken harer stem in de stille ijle ruimte van de kapel; toen zocht ze getijdeboek en bidsnoer, dat de onachtzame vingers, onder de aandacht van het vurig gebed, hadden laten glippen; zwijgend werd het haar toegereikt door iemand, die naast haar nederknielde; terwijl zij het nam, zag zij naar die zijde heen, en zoo flaauw een licht konden geene waskaarsen geven, of het was haar genoeg, om dien persoon te herkennen.

De markies GASPARD D'ARMENTIÈRES knielde naast haar!

Met een' doffen kreet van schrik en verrassing sprong zij op, en schoon de Sieur FRANÇOIS haar niet had opgevoed, om met flaauwtens te spelen of met *migraines*, was ze de eerste nu toch nabij; want terwijl zij snel vandaar wilde vlugten, een' der celachtige zijgangen in, wankelde zij, en zoude zijn neêrgevallen, zoo D'ARMENTIÈRES haar niet schielijk had opgevangen. Zij was zich zelve naauw bewust, toen zij hem toeliet haar te steunen; maar toen hij haar eenigzins terzijde had gevoerd, en alleen kon uitroepen: ‘Eindelijk, DIANA! eindelijk!’ gaf zij terstond lucht aan hare beheerschende gewaarwording, met het woord:

‘Te laat, GASPARD! te laat!’

‘En waarom te laat, mijne eenig geliefde?’ vroeg hij met angst.

Toen ontrukte zij zich met eenig geweld aan den steun van zijn' arm, dien zij toch zoo noodig had.

‘Ik ben uwe eenig geliefde niet; uwe FLORIDE is dat. o Ik heb het wel begrepen en voor goed verstaan, al hebben de anderen het tegengesproken!’

‘Die FLORIDE! een denkbeeldig wezen, het spel van een uur!’

‘Zoo denkbeeldig, dat ze nu bij ons is op *Chanteloup* - en zoo kort dat spel, mijnheer JACQUES! dat gij het nog eergisteren hebt voortgespeeld.’

‘Als dat de uitlegging is, die de baronnes zelve geeft aan haar verblijf op *Chanteloup* en aan mijne bescherming, dan verdient zij wel weinig wat ik voor haar heb gedaan,’ sprak D'ARMENTIÈRES.

‘De baronnes! zij heeft mij niets gezegd, en zij moet goed zijn, want mijn vader prijst haar; maar ik heb GERMAIN gesproken.... en GERMAIN....’

‘Is een..... schurk en een leugenaar,’ meende hij uit te stooten; doch zich weêrhoudende, zeide hij alleen: ‘is een van die lage wezens, die geen' anderen maatstaf hebben om anderen te beoordeelen, dan zich zelven, en die dus bij alles, wat boven hun peil gaat, den draad verloren hebben; maar dat gaat boven mijne bevatting, dat mijne DIANA omtrent mij berigten inwint bij mijn kamerdienaar, en dat zij ze gelooft!’

‘GASPARD! ze zijn dan niet waar?’ vroeg DIANA met haren gewonen eenvoud.

‘Zoo dit zoo was, zou ik dan hier zijn?’ vroeg hij weêr met die zonderling welluidende stem, die het onfeilbaar vermogen had, altijd hare ziel te treffen.

Zij antwoordde niet, want de priester was binnengekomen, was den voet des altaars genaderd, en het *Laudate Dominum omnes gentes*! werd aangeheven door het koor; maar zij zag hem aan, en *hij* had niets meer noodig, om te weten dat hij geloofd werd, en zij niets meer, om de verzekering te hebben, dat zij er wèl aan deed; toch was dit het oogenblik noch de plaats der ophelderingen of der teedere bekentenissen. Beiden voelden het te gelijk, en zwijgend vatte GASPARD even hare hand, en leidde haar terug naar een der bidgestoelten, digt bij de communiebank; hij zelf plaatste zich op eenigen afstand en bleef leunen tegen een' der pilaren en luisterde naar den aangeheven vesperpsalm, in die eerbiedige houding en met die

aandacht, die men soms kan opmerken bij hen, die niet gewoon zijn aan het ritueel, voor wie het, als iets nieuws en treffends, zijne betoovering heeft, welke het voor de anderen, aan den sleur gewoon, reeds lang heeft verloren. En waarheid is het, dat de markies de gewoonte niet had, de mis bij te wonen, en veel minder de vesper.

JERÔME en DIANA's dragers waren nu ook de kapel binnengegaan en hielpen het kleine gehoor vergrooten; buiten hen en hunne meesteres met den markies, waren er nog acht of tien landlieden, mannen en vrouwen, voor wie de tegenwoordigheid van die voorname jonge lieden meer tot afleiding was dan tot stichting, hoewel geen van beiden iets deden wat de laatste konde tegenzijn.

Bij gebrek van de voorname leeke, die zich des zondags met die taak belastte, ging een der kerkbedienden rond met de lederen armentasch, en het gewone: 'Voor de armen!' op de lippen. D'ARMENTIÈRES, verrukt, van hier gevonden te hebben, wat zijn stoutste wensch naauwelijks had durven begeeren, wierp hem met achtelooze hand eenige goudstukken toe; DIANA's gift was geene kleinere, en de verwondering van den ouden *rat d'èglise* schilderde zich zoo sprekend op zijn gelaat, dat de pastoor, hem aanziende, er zeker het geheim van geraden had; voor 't minst, toen het *Gloria Patri*, enz. was opgezongen, en de kleine gemeente uiteen was gegaan, - schoon wel wat dralend, want de nieuwsgierigheid was nog niet bevredigd over het vreemde paar, - kwam de pastoor, die even in de sacristie het kerkgewaad had verwisseld voor een gewoon priesterkleed, naar D'ARMENTIÈRES toe, die intusschen DIANA weder was genaderd.

In de romans zijn de dorpspastoors, bij gelegenheden als deze, altijd oude, eerwaardige mannen, met witte haren en gekromde ruggen; maar daar onze *Novelle* zoo waar is, als eene *Novelle* waar zijn kan, moeten wij ook de waarheid zeggen, al strijdt die waarheid tegen het gebruik. Onze pastoor was een man in de volle kracht des levens, en zijne hooge, forsche gestalte, zijne schitterende zwarte oogen, zijne fiere en vaste trekken, de moed en de schranderheid, die zich teekenden op zijn hoog ontbloot voorhoofd, enkel door het zwarte calotje gedekt, kenschetsten hem als iemand, die meer geschikt moest zijn eene grootere en weêrbarstiger kudde heen te voeren langs de rotsen en afgronden, die den engen weg omgeven, dan die schaarsche en volgzame schapen zacht-

kens voort te leiden door het rustige dal, waar hij ze vond. Een man, meer geschikt om eens voor de belangen der kerk te strijden, gewapend met den bisschopsstaf of met eenige andere knodse van geestelijk gezag, dan om de stille, onopgemerkte deugden te oefenen van een Evangeliesch herder; geen' JOCELYN, maar een' MASSILLON zoudt gij in hem voorspeld hebben. Wat echter eenmaal zijne bestemming mogt zijn, nog moest hij zich vergenoegen met deze nederige plaats, en het was misschien om zich in deze te doen opmerken, dat hij D'ARMENTIÈRES toesprak, als wij hooren zullen.

‘Monseigneur! Ik raad zonder moeite, wat u herwaarts voert met deze dame; maar hoewel met leedwezen, moet ik de vrijheid nemen u te zeggen, dat gij hier niet slagen zult, tenzij alles volkomen geldig is....’

‘Ik bezit niet een zoo gelukkig raadvermogen als gij zelf, mijnheer de pastoor! want ik zoek te vergeefs, welk ontwerp of welke geldigheid hier door u wordt bedoeld,’ hernam de markies beleefd, doch met eenige ironie.

‘Ik zie, dat ik meer duidelijk moet zijn,’ hernam de priester iets scherper, ‘ik verklaar dus, dat ik niet gereed ben een huwelijk in te zegenen op het eerste verlangen, zonder ophelderingen en inlichtingen, en met veronachtzaming van de voorgeschreven vormen, als sommige mijner ambtsbroeders de gewoonte hebben, waardoor ze zich in 't gevaar brengen om aan eene onbezonnenheid of eene misdaad wijding en vastheid te geven door het hoogwaardig sacrament.’

Bij de eerste woorden moest D'ARMENTIÈRES glimlagchen; maar toen de spreker geëindigd had, bragt hij de hand naar 't voorhoofd, als werd hem iets helder, en hij riep uit, zonder dezen regtstreeks te antwoorden:

‘Maar in waarheid, die inval is hemelsch! Waarlijk, mijnheer de pastoor! ik ben u grooten dank schuldig voor dat denkbeeld, en zeg mij, wat moet er zijn, om dat uit te voeren?’

‘Uwe buitengewone gift aan de armen is voor de kerk genoeg, monseigneur! Belangeloosheid voor mij zelven eischt mijn pligt, als mijn karakter; maar ik moet beginnen met te zeggen, dat ik niets doe zonder de toestemming van voogden of ouders!’

‘Aan die zou het niet ontbreken,’ sprak DIANA met hare gewone eenvoudigheid.

‘Misschien ook niet aan de toestemming der bruid,’ hervatte de pastoor met een' glimlach.

DIANA bloosde diep en trad schichtig achteruit. Zij voelde nu eerst, dat zij gesproken had, zoo als eene vrouw het nooit doen moest tegenover mannen, zonder berekening hunner opvattingen en naar de eerste ingeving van haar hart.

'Op beiden zoude ik eenige hoop durven voeden!' hervatte D'ARMENTIÈRES, 'op een ander tijdstip en bij voegzamer gelegenheid; want ik zie in, dat, wat mij door het hoofd ging, eene dwaasheid is, iets onuitvoerlijks voor 't minst, hoe goed het mij zou gelegen komen;' daarop wendde hij zich tot den geestelijke: 'Mijnheer de pastoor! deze dame is mijne verloofde, en er ligt tusschen onze verloving en de bruiloft geen andere hindernis, dan een jammerlijk misverstand, dat gedreigd heeft ons te scheiden, en dat wij nu kunnen ophelderen. Vergun ons een half uur onderhoud in dit gebouw of in uwe woning, en ik zal u voor altijd verpligt zijn, en van mijne dankbaarheid...'

'Zult gij, des verkiezende, aan mijne armen de bewijzen geven! Wat mij aangaat, welk groot heer gedenkt een' armen pastoor, als hij hem niet meer noodig heeft, en bovenal waar hij zich geen gedienstigheid heeft mogen veroorloven tegen pligt?'

'De markies D'ARMENTIÈRES zal u gelegenheid geven die woorden terug te nemen,' sprak deze, 'alleen vergunt ge mij....'

'De sacristie is tot de beschikking van mijnheer den markies!' hervatte de pastoor met eene buiging, 'en de abt DES GIRVAUX beveelt zich in zijn aandenken,' en daarop verwijderde hij zich door de naaste deur, die hem tot doorgang strekte naar zijne pastorij.

'DIANA!' sprak nu D'ARMENTIÈRES, 'vergunt gij mij nu dat onderhoud, waarop ik zoo even de stoutheid had te rekenen; wilt gij mij hooren?.....'

'Dat is mij zelve zoo noodig!' hernam zij, 'en niet waar, JERÔME!' riep zij luider, zich tot dezen keerende, die langzaam genaderd was, 'mijn vader zelf zoude toeluisteren, als hij hier was, en mijnheer de markies met hem spreken wilde.'

'Wel zeker, mejuffer! en na alles wat er gebeurd is, na de vreemde wijze, waarop GERMAIN in zijn ijlen zich over de handelingen van mijnheer den markies uitliet, bekenne ik, dat ook mijne belangstelling....'

'Ja, hij heeft gelijk,' sprak DIANA, D'ARMENTIÈRES vragend aanziende, 'hij is mijns vaders vertrouwde; hij was altijd met ons; hij weet, onderstelle ik, van diens leven meer dan ik zelve; hij heeft een regt....'

'Hij is onvermijdelijk!' dacht de markies bij zich zelven, 'al

ware 't slechts om den vorm,' en luide sprak hij: 'welnu, mijn oude vriend! volg ons dan naar binnen.'

. . . . . .

'o, Mijnheer JACQUES! zoo gij wist, hoe ik om u heb geleden!' sprak DIANA, zonder er aan te denken, dat een man zich vermaken kon met dat leed en de erkentenis er van.

'Ik kan het raden, mejuffer DIANA!' hernam hij droevig, 'doch wil gelooven, dat gij niet geleden zoudt hebben, zoo ik het had kunnen verhinderen, en geloof ook, dat ik leed heb gedragen voor twee.'

'En gij hadt voor twee vreugde kunnen genieten, zoo gij slechts gekomen waart!' sprak zij schielijk; 'mijn vader had u geschreven, zoo als het meest naar uwen wensch kon zijn; en ik wachtte u, en.... gij zendt ons eene baronnes, eene FLORIDE, en uwen kamerdienaar! Als dat een bewijs is van hartelijkheid.....'

'Het is ten minste geen bewijs van een kwaad hart, mijne DIANA! als uw vader erkennen zal, zoo haast ik hem van de reden dier handelwijs heb ingelicht; u zelve, beminnelijkste engel! u kan ik dat alles niet vertellen en vooral niet in deze oogenblikken. die zoo kostbaar zijn, en slechts zoo kort kunnen wezen. Die brief van mijnheer D'AUBIGNY, die mij zoo welkom had moeten zijn, is mij niet geworden....'

'Neen, die is ook niet afgezonden; gij werdt zelf gewacht, en ach! GASPARD! GASPARD! dat gij niet gekomen zijt, heeft vreesselijk onheil gebragt! GERMAIN zeide, dat gij er geweest waart; dat gij waart heengegaan, omdat gij getwist hadt met... die FLORIDE!' En DIANA's oogen vulden zich met tranen. 'o Ik had geen onregt, toen ik van het begin af iets als angst voor haar voelde...'

'Altijd die FLORIDE!' glimlachte D'ARMENTIÈRES, 'ik ben te *Chanteloup* geweest, dat is waar, om er de baronnes eene schuilplaats te geven tegen hare booze vervolgers, maar ik ben heengegaan, omdat ik er u niet meer vond, noch uwen vader; was die er geweest, ik had er zeker zelf veiligheid gevonden; en weet mijne DIANA, waarom ik niet terugkwam, zoo haast ik hopen kon u beiden te vinden?'

'Neen, maar dat is juist hetgeen ik begeer te weten!'

'Omdat men altijd eenige moeite heeft de *Bastille* te verlaten, als het hun, die ons kwaad willen, gelukt is, ons derwaarts te voeren.'

‘De *Bastille*, die vreesselijke staatsgevangenis, waarvan men zulke akeligheden verhaalt!’ En hem aanziende, riep zij vol afschuw: ‘o Ik zie het, gij zijt bleek, gij zijt vermagerd; gij hebt geleden; ze hebben u dan gefolterd?...’

‘Het grootste leed, dat zij mij doen konden, was, dat zij mij verhinderden naar u heen te ijlen, om u gerust te stellen, om u te zien, om u te bewijzen dat ik u lief had... om uwen vader te bewijzen, dat ik een eerlijk man was, die, zoo hij altijd zijne DIANA onwaardig bleef, omdat er geen man leven kan, die harer waardig is, voor 't minst alles gedaan had, wat in zijne magt was om het te worden.’

‘Hoort gij het, JERÔME! hoort gij het?’ riep DIANA, die in hare blijdschap den ouden man getuige en deelgenoot maken moest van haar geluk, ‘mijnheer de markies heeft niets van al dat booze gepleegd, waarvan GERMAIN lastert; zijne vijanden hielden hem in de *Bastille* gevangen!’

JERÔME, die begrepen had, zijne rol tot die van zwijgenden getuige te moeten bepalen, was een weinig verrast, dat men hem zoo plotseling tot meerdere deelneming opriep; nu meende hij echter te moeten vragen: ‘Heeft mijnheer de markies zich reeds lang in zijne vrijheid verheugd?...’

‘Neen, mijn goede vriend! ik kom regelregt uit de *Bastille* hierhenen; ik heb gereisd... zoo snel... zoo als vorsten reizen; met één woord, ik heb eene wanhopige poging moeten doen, om mijne vrijheid te erlangen.’

‘o Maar dan is het ook niet mogelijk, dat mijnheer de markies deel heeft in de beraamde schaking van de baronnes, noch last heeft gegeven om de verwarring te stichten, die door de schuld van GERMAIN den brand van het lusthuisje heeft veroorzaakt,’ sprak JERÔME, die te veel hart had voor de belangen van zijn' meester, om niet in diens plaats helder te willen zien in deze zaken.

‘Mijn God! men heeft eene schaking beproefd! arme ATHENAÏS! ook zelfs dáár geene rust! dat moet DE CRECY zijn; DUBOIS zou het niet wagen.....’ sprak de markies als voor zich zelven. ‘En gij spreekt van brandstichting, JERÔME! en dat mijn kamerdienaar er schuld aan heeft! Hoe kan dat zijn?’

JERÔME verklaarde het hem. Vreemde, vermomde mannen, met wie hij in de dorpsherberg van tijd tot tijd lustig gedronken had, hadden GERMAIN den voorslag gedaan, eenige verwarring te stichten in de vertrekken, door de jonge weduwe bewoond, opdat men gelegenheid zoude hebben, deze

te ontvoeren. GERMAIN kende op *Chanteloup* slechts ééne dame, en toen hij, als hij betuigde, zwarigheid maakte, omdat die dame beschermd werd door zijn' eigen' meester, werd hem geantwoord, dat zij lasthebbers waren van zijnen meester; werkelijk had een hunner zich bekend gemaakt, en hij had den vertrouwden bediende herkend van een' der edellieden, met wie zijn heer te *Parijs* dagelijks omging; men had hem de komst van den markies zelfs als kort op handen voorgesteld; en om zijn geweten geheel te bevredigen, had men hem veel goud laten zien. Nu het berouw gekomen was, had hij dit alles bekend.

D'ARMENTIÈRES was evenzeer ontzet als verontwaardigd. ‘En terwijl dit alles op mijn' naam ging,...’ vervolgde hij, ‘o, mijne DIANA! wat ik gedaan heb, en nog verder zal moeten doen, dat, dat kan ik nog niet mededeelen; maar zeker is het, dat het mij bloot stelt aan zulke gevaren, die mij zoo even bijna het wanhopige middel zouden hebben doen aangrijpen, dat de pastoor mij aangaf, om, zoo het gevreesde treffen mogt, een regt op u te hebben, en als uw echtgenoot te sterven.’

‘Neen, GASPARD! neen!’ riep DIANA hartstogtelijk, ‘gij moet blijven leven en gelukkig zijn, al was het dan door....’

Haastig deed hij haar zwijgen, door hare hand te nemen, en die aan zijne lippen te drukken, met dien zacht smeekenden opslag van het oog, die het wreede woord op de hare terughield.

‘Weet voor zeker, DIANA! en blijf het gelooven, dat er voor mij geen geluk mogelijk is, zonder u; maar nu ik reeds het geluk heb u hier te treffen, moet ik dit voorregt gebruiken tot een ernstiger doel, dan enkel zulke betuigingen....’

‘Ja! hoe wist gij, dat ik hier was?’

‘Ik herkende JERÔME, die met uwe dragers bij de draagkoets stond, op het plein der dorpskapel; ik onderstelde terstond, dat gij hier moest zijn; ik trad binnen, vond u in het gebed, en het heiligschennis achtende dat te storen, bleef ik stil nevens u, de eerbiedige getuige uwer vurige aandacht; en zie, DIANA! ik erken, dat ik niet gewoon ben devotie te bedrijven in bidkapellen of voor hoogaltaren; ik beken, dat ik met de philosophen, die opkomen in dezen tijd, vele vragen te doen heb, eer ik kan toestemmen, dat er een God is, die zóó wil aangebeden zijn; maar toch, zóó trof mij uwe geestdrift, uwe vroomheid, dat zij ook mij door het hooren van uw half luid gebed aangreep, en ik, aan kapel noch altaar

denkende, mij naast u nederwierp, en het hooge Wezen, dat dit heelal regeert, aanriep om bescherming voor u, om uitredding uit de angsten, waarin ik sinds weken verkeer, voor u en voor mij zelve; en dat gebed is reeds verhoord: dat gij hier zijt, bewijst mij, dat mijnheer D'AUBIGNY mijne waarschuwing heeft ontvangen en ter harte genomen....'

'Welke waarschuwing?' vroeg DIANA verwonderd, 'ik weet van niets; dat ik hier ben, is een gevolg van mijn' eigen' wensch, om in dit gewijd gebouw troost te zoeken voor mijne zielesmart; mijn vader stond het mij toe, doch van u of van een berigt, dat hij zou ontvangen hebben, zeide hij niets.'

'Mij ook niet, mejuffer!' sprak nu JERÔME, 'doch wel heeft mijnheer mij dringend aanbevolen, u, zoo lang het zijn kon, in de kapel of in het dorp te doen vertoeven; onze lieden zelfs, die uwe draagkoets vervoerden, gaan nu daar buiten, om toe te zien op een sein van het kasteel: lantaarns, uitgehangen aan de bovenlijst der piramide; zoo dat sein volgt, heb ik order, om mejuffer te bewegen, hier zelfs den nacht te vertoeven, en van den pastoor voor haar gastvrijheid te verzoeken tot iederen prijs.'

'Ik twijfel niet, of hij zal die bewijzen op het eerste verlangen,' hernam de markies; 'en gij ziet nu, mijne welbeminde! dat mijnheer uw vader mij gelooft en mijn' raad ter harte neemt; want ik bad hem, u voor eene wijle van *Chanteloup* te verwijderen. Wacht dus niet eenmaal dat sein af, want mijnheer D'AUBIGNY kan niet weten, waar het gevaar voor u dreigt, en blijf hier, totdat gij van mij hoort; zoo ik de zekerheid heb, dat gij daarin toestemt, en mijnheer DES GIRVAUX u veiligheid en afzondering waarborgt op zijn priesterlijk woord, ga ik gerust en tevreden van hier, en heb zorg noch schroom meer op den weg, dien ik gaan moet; want ik weet u dan veilig. Belooft gij het mij, DIANA?'

'Ja, GASPARD! ik beloof het u,' hernam DIANA, 'want ik zie het u aan, dat gij er groot gewigt aan hecht, en het stemt in, als JERÔME zegt, met de wenschen mijns vaders.... maar dan moet gij mij ook een verlangen bevredigen: Waarom hebt gij die baronnes op *Chanteloup* gebragt, en wie zijn het eigenlijk, die u en haar kwaad willen?...'

'Mijne allerliefste DIANA!' sprak D'ARMENTIÈRES in groote verlegenheid, 'u dat duidelijk te maken, en in deze korte oogenblikken.... ik weet niet hoe... gij weet zoo weinig van de wereld; gij zoudt toch niet begrijpen, en ik....'

‘Zeer goed, mijnheer de markies!’ hernam zij met een allerliefst pruilend gezigtje, dat bewees, dat zij niet meer wantrouwde; ‘zoo zal ik mij vergenoegen met de legende van uw' GERMAIN; hij is nog op *Chanteloup*.’

‘Hij is er zijn' langsten tijd geweest!’ beloofde D'ARMENTIÈRES zich zelven; tot DIANA sprak hij: ‘Gij geeft geene gratie, schalke vervolgster? zoo zal ik zoo kort zijn als mogelijk is, want ik zie wel, om alle verder onheil te verhoeden, zal ik u ook nog moeten inwijden in hetgeen ik uitdacht, om in uwe nabijheid te komen; gij zult daaruit zien, dat ik altijd door, met vasten wil op een groot doel blijf afgaan: het onschatbare voorregt, uwe hand te verkrijgen van uwen vader! - JERÔME! de tijd, dien ik hier mag doorbrengen, hangt niet af van mij zelven; geef de lieden, die buiten op het sein toezien, den last te luisteren, of ook het geluid van eene jagthoorn zich vernemen laat. - Bij den eersten klank, mijne lieve! moet ik verder....’

JERÔME boog zich, ging en kwam niet terug; hij had begrepen, dat het den markies moeijelijk moest vallen, zich geheel te verklaren ten overstaan van een' derde, van een' bediende; en den man, wien zijn heer genoeg vertrouwde, om zijne raadgevingen te volgen; den man, van wien hij het eerst had opgemerkt, dat hij een gewenschte gast zou geweest zijn; den man, tot wien zijne jonge meesteres kennelijk in eene teedere betrekking stond en die zulk eene angstige zorge toonde voor haar welzijn, dien man kon hij wel gehoorzamen en believen als zijn' meester zelven en verantwoord wezen voor dien meester, dacht hij.

Toen D'ARMENTIÈRES zich alleen zag met DIANA, zette hij zich tegenover haar, om onder het luisteren de afwisselende gewaarwordingen te kunnen bespieden van haar levendig en geestig gelaat, en zij, om hem te beter te kunnen aanzien onder het spreken, liet het hoofdje vallen in de regterhand, waarvan zij den arm rusten liet op de tafel.

Toen begon hij zijn verhaal, waarbij wij zoo min hebben toe te luisteren als JERÔME.

‘Dat's een verwenschte bui, LA FÂRE!’

Corbleu! monseigneur! ik zou haast zeggen, dat *Chantilly* naar de wolken was verhuisd, en dat men vandaar zijn kwaad humeur nu op ons uitgiet in eene stortvlaag, zoo als kortelings in eene zamenspanning.

‘Ja, als ze vandáár magt hadden over de natuur, twijfel ik wel, of wij droog zouden blijven,’ glimlachte de edelman, die het eerst had gesproken; ‘maar om niet geheel in stroomgoden te verkeeren, moesten wij dat huis binnengaan; 't is ten minste geene herdershut, en zelfs iets beter dan eene boerenhoeve; ligt vinden wij hier iets geriefelijks, en het noodige om de wanorde in ons voorkomen wat te herstellen; zóó kunnen wij ons toch niet vertoonen tegenover..... gij weet, ten minste niet met bedoelingen als de onze; en hoe zou men lagchen ten onzen koste, zoo wij niet slaagden....’

‘Ik heb maar ééne bedenking, monseigneur! dit huis behoort bij de kapel, en we zullen ons *nez à nez* vinden met den een' of anderen pastoor.’

‘Dat is geene reden, om mij zoo lang op den dorpel te doen staan; klop aan, zeg ik, of meent gij, dat ik vergeten ben, hoe men een kruis maakt, en in gevaar zal raken, als de maagd van mijne stad, voor tooverij verbrand te worden?’

‘Monseigneur! men opent,’ sprak LA FÂRE schielijk, ‘denk aan uw incognito!’

‘Is er hier eene wijle schuilplaats tegen het onweêr, voor twee Christenedellieden?’ vroeg de monseigneur, terwijl hij reeds binnenging, zonder het antwoord af te wachten.

Dat antwoord was intusschen niet zeer aanmoedigend.

‘Mijnheer de pastoor leest zijn bréviaar,’ (men hoort dat het de huishoudster is, die spreekt, en die geen lust heeft in gasten,) ‘en ik kan dat verlof zelve niet geven.’

‘De pastoors lezen altijd hun bréviaar als ze wat beters konden doen,’ hernam monseigneur lagchend; ‘maar ik houd voor zeker, dat de geestelijke dames volstrekte oppermagt hebben, als de geestelijke heeren in den gebede zijn, in krachte van welke oppermagt, allerschoonste! ik u bidde mij voor te gaan; want in waarheid, ik krijg een' onweêrstaanbaren lust op u den voortred te nemen, dat toch tegenover eene dame wat onhoffelijk zoude zijn.’

Voor de huishoudster, die deze uitdrukkingen, door de beminnelijkheid en de voorregten harer sekse uitgelokt, welligt nooit op zich had hooren toepassen, en zeker niet in de laatste tien jaren, hadden ze nu al het bekoorlijke der nieuwheid, en met een' glimlach, zoo zacht als zij dien wist te plooijen, ging zij den schalken bezoeker voor naar het vertrek van haren meester. De waarheid is, dat de pastoor niet in den gebede was, maar in 't volle van zijn souper; eene bezigheid, waarin de meeste

zijner ambtsbroeders evenmin gestoord wilden wezen als in de eerste; maar wij herinneren ons, dat deze pastoor niet in alles de gelijke was van hen, wier stand hij deelde; ook was het meer met eene verrassing, die van welgevallen dan die van stoornis getuigde, dat hij opstond om de vreemdelingen te begroeten.

Hunnen wensch te verstaan en in te willigen, was voor hem hetzelfde; maar er lag zoo veel vreugde en diepen eerbied in de wijze, waarop hij LA FÂRES metgezel de beste plaats bij zijnen haard bood, dat de eerste dezen influisterde:

'Dat was het, wat ik vreesde; die man heeft u maar te herkennen, deze *équipée* uit te bazuinen, en, behalve dat dan alles mislukt...'

'Daar zal niets mislukken, wat wij hebben voorgenomen,' hernam de ander met gezag; 'en zoo die man mij herkent, is dat voor hem eene reden om te zwijgen;' daarop sprak hij luid tot den pastoor:

'Mijnheer de abt! gij ontvangt dus meer vreemdelingen, dat indringers als wij u niet te veel kwade luim geven?'

'Zoo van tijd tot tijd, monseigneur! als er lieden van rang door het dorp trekken, toeven ze ongaarne in de ellendige herberg, en des pastoors huis geniet dan meestal de eere van hunne voorkeur.'

'Men ziet het terstond uit de wellevende wijze, waarmede gij den pligt der gastvrijheid oefent,' hernam de vreemde hoffelijk.

'Monseigneur! het is ons niet meer pligt, wat ons gewoonte geworden is; maar indien dat al niet ware, indien het ons zwaar viel, toch zouden er oogenblikken zijn, waarin het oefenen er van zijne eigene belooning met zich bragt....' en hij boog zich met beduiding naar hem henen.

'Gij zijt hoffelijk, mijnheer de abt!' antwoordde de edelman, een weinig kleurende, en daarop LA FÂRE aanziende, murmelde hij tusschen de tanden: '*Diable! diable*! die fijne vos kent ons zoo goed van buiten als zijn bréviaar!'

De abt, ziende, dat die heer zich het liefst vertrouwelijk wendde tot zijnen medgezel, ging een weinig naar den achtergrond van 't vertrek, en bleef daar staan in eerbiedige houding.

'Voor 't minst, mijnheer de abt! kom aan tafel en hervat uw gestoord souper, alsof wij niet dáár waren; mijn vriend en ik zullen onze kleederen droogen, en u dan niet langer lastig zijn.'

‘Monseigneur zal mij toch de eere doen iets te nemen van het beste, dat mijne tafel oplevert. Eene snede van deze kalkoen?’ en hij bood hem die aan op de wijze van een' hofmeester.

‘Veel dank! veel dank! wij hebben niets noodig! ik zal u de waarheid zeggen: wij worden ten avondmaal gewacht op een naburig kasteel; wij hebben den dag doorgebragt met de jagt; ons gezelschap is uiteengeraakt en wat verstrooid, en door die laatste onweêrsbui hebben wij nog het punt van de algemeene zamenkomst niet kunnen bereiken. Ik neem dus een glas wijn van u aan, maar voor het overige, geef u geene moeite, en bovenal maak geene omstandigheden en ga zitten.’

‘Monseigneur! ik ben onderdaan, en....’

‘En gij kent mij? dat zie ik sinds een uur!’ hernam de ander driftig en verdrietig; ‘maar gij hadt veel beter gedaan dat niet te laten blijken; nu zult gij eindelijk verstaan, niet waar? en nu beveel ik u, wat ik zoo even vroeg.’

‘Ik kan slechts gehoorzamen,’ hernam de abt DES GIRVAUX, met eenige verslagenheid over die toespraak.

Toch had zijne politiek dien weg willen gaan; de regent (want wie onzer heeft hem niet herkend) moest weten, dat *hij wist*; dit gaf terstond de verbindtenis van een geheim, dat ze zamen wisten, tusschen hem en den vorst; nu hervatte hij met meer vrijmoedigheid, dan men uit zijne vorige bescheidenheid zou verwacht hebben, zijn afgebroken maal, dat LA FÂRE begon te deelen met de aanmerking: ‘dat hij 't zekere voor 't onzekere nam,’ hierbij den regent aanziende, alsof hij dezen door dit woord aanbevelen wilde, zijn voorbeeld te volgen.

‘Daar zal toch wel in *Frankrijk* geene deur zijn, die voor mij gesloten blijft, als ik er in 't eind binnen wil!’ hernam deze, als antwoord op eene vreeze, die niet regtstreeks werd uitgedrukt.

‘Zeker! zeker! monseigneur!’ hernam LA FÂRE, verbleekend over het onvoorzigtige woord; ‘slechts zijn wij ver af van de plaats der bestemming; slechts zou verdwalen mogelijk zijn, en.....’

‘Ah bah! als ik bedenk, hoe ver we hier van *Tours* zijn, kunnen wij niet verder af zijn van *Chanteloup*, dan een half uur.’

LA FÂRE schrikte; de onvoorzigtigheid was volkomen.

Alsof hij die onrust niet opmerkte, antwoordde de pastoor:

‘Monseigneur heeft volkomen regt; een klein half uurtje,

en met goede paarden, als die door heeren van uwen rang gebruikt worden, ligt binnen een kwartier!'

'Alleen die goede paarden zijn voor 't oogenblik niet in ons gebruik en buiten ons bereik,' zeide PHILIPS VAN ORLEANS. 'Het mijne is op de jagt onder mij dood gevallen van uitputting, en dat van mijnheer heeft hem afgeworpen, en heeft zijn' eigen weg gekozen!'

'En ik ben in de onmogelijkheid twee paarden te verschaffen,' sprak DES GIRVAUX, met iets als wanhoop op 't gelaat. 'Het eenige, dat ik tot mijne beschikking had, heb ik zoo even geleend aan een' edelman, die zeker tot uw doorluchtig gezelschap behoorde; want ook hij ging naar *Chanteloup*.'

'Naar *Chanteloup*!' riepen de beide heeren als uit éénen mond.

'En in vollen ren nog!' vervolgde de pastoor, ziende dat zijne woorden gansch niet zonder beduidenis waren voor zijne aanzienlijke toehoorders.

'Dan moet het D'ARMENTIÈRES zijn geweest,' sprak de regent.

'Zoo noemde zich die heer, GASPARD, markies D'ARMENTIÈRES.'

'En kwam ook hij hier schuilen tegen het weêr?' vroeg de hertog.

'Neen, monseigneur! het weêr was toen nog goed; die edelman is de kapel binnengegaan en heeft de avonddienst bijgewoond.'

'Dat spreekt van zelf!' riep LA FÂRE, 'D'ARMENTIÈRES is immers een heilige geworden!'

'Zwijg, LA FÂRE! van zoo iets kan ik walgen,' en werkelijk was er zoo sprekend een' afkeer, als hij te kennen gaf, op des hertogs gelaat.

Dat van den priester teekende plotseling eene strenge verwondering, die zonderling afstak bij zijnen vroegeren demoed en bij zijne kennelijke pogingen om zich welgevallig te maken; hij vestigde zijn gitzwart oog op den regent en zeide ernstig: 'Indien ik de eer had uw biechtvader te zijn, monseigneur! zoude ik u trachten te bewegen, wat minder openlijken afkeer te toonen voor de dienst van God.'

'Mijn biechtvader, mijn goede heer pastoor! dat ambt is sinds lang eene *sinecure*, en zoo gij dat hieldt, zoudt gij doen als de anderen: de rust, die u gegund werd, doorbrengen met uwe studiën of met uwe vermaken, en anderen gunnen wat men u schonk: ongestoorden vrede.'

'Monseigneur! ik zou niet zijn als de anderen, en ik zou

mijnen eigenen vrede niet zóó lief hebben, of ik zou mijn' hoogen boeteling van tijd tot tijd uit zijne zorgeloosheid opschrikken, en gij zoudt mij welligt schuwen als een' strengen arts, maar gij zoudt mij altijd weêr tot u roepen, zoo ras gij door uwe wonden werdt gekweld.'

Zonder hem regtstreeks te antwoorden, zeide de regent tot LA FÂRE: ''t Moet toch wel aardig wezen, een' man om zich te hebben, die ambtswege verpligt is zoo tot u te spreken, en die het doet!'

''t Is iets anders dan aardig, monseigneur! 't is noodzakelijk; op een sterfbed erkent men zulks, en dat is wel al laat genoeg; somtijds te laat!' merkte DES GIRVAUX aan.

'LA FÂRE!' sprak de regent met iets, dat eene zoo fijne zamenmenging was van ironie en van ernst, dat men de beheerschende bedoeling moeijelijk onderscheiden kon. 'LA FÂRE! teeken den naam op van mijnheer den pastoor; als wij tot dat zeker tijdpunt gekomen zijn, kon het wezen, dat wij hem tot ons riepen.'

'Ik ben te ieder uur tot de dienst van monseigneur; alleen zal het mijne schuld niet wezen, zoo ik niet ter ieder uur als bode des vredes komen kan.'

'Gij zult komen zoo als gij best kunt, mijnheer de abt!' antwoordde PHLIPS geeuwende; want de ligte prikkel van het ongewone was reeds weêr voor hem afgestompt, en dit onderhoud verloor daarmede voor hem zijne belangstelling; maar zijne vorstelijke groothartigheid deed hem gevoelen, dat hij het ter wille van den abt nog eene wijle moest verlengen; eene andere gedachte mengde zich zeker daartusschen; ten minste hij vroeg:

'Zijt gij bekend, mijnheer de abt! bij den kardinaal DE NOAILLES?'

'Dat kan ik niet hopen, monseigneur! een onbekende dorpspastoor, die een half jaar geleden nog kapellaan was bij een' even onbekenden priester te *Tours*.'

'Dat is niet goed, men moest u kennen; de kardinaal houdt zich bezig met eene taak, waarbij hem vaste handen en goede hoofden noodig zijn. Ik zal u aanbevelen.'

De glans van voldoening, die nu afstraalde van het gelaat des pastoors, terwijl hij zich boog, spijt ons een weinig; want zij brengt ons in verwarring, of pligtgevoel of behendigheid hem zijne laatste moedige houding had ingegeven; wij doen hem zeker niet veel te kort, als wij aan beiden iets daarvan

toekennen. Het verlangen naar ruimer' en hooger' werkkring was op zijn' leeftijd en in zijn' toestand althans geene schuldige begeerte.

Hoe dat ook zij, LA FÂRE had deze tweespraak met meer ongeduld aangehoord, dan hij uit aanzien voor den vorstelijken heer durfde te kennen geven; nu bragt hij dezen van de afwijking tot het ware onderwerp terug, door te vragen: ‘En D'ARMENTIÈRES?’

‘'t Is waar ook!’ riep de regent, ‘ik begon het te vergeten. Gij gelooft dus, heer pastoor! dat de markies als een opregte vrome uwe avonddienst heeft bijgewoond?....’

‘Ik vergun mij hier geen oordeel, monseigneur! maar niets heeft het tegendeel bewezen; alleen heb ik eenige reden om te gelooven dat de markies hier niet enkel ter liefde van de vesper was.’

‘*Corbleu*! dat geloof ik wel, daar zal wel wat anders achter schuilen!’

‘Geen staatsgeheim, naar het mij toescheen, monseigneur! maar eene eenvoudige liefdesintrigue.’

De regent en LA FÂRE wisselden op nieuw veelbeteekenende blikken.

‘Zoo! dan was er eene dame met hem?’ vroeg PHILIPS.

‘Hij heeft zich bij de dame gevoegd; doch zij is vóór hem gekomen, en alleen....’

‘En hoe zag die vrouw er uit?’ vroeg PHILIPS schielijk, ‘was zij eene bruinet, levendig, groot, slank van gestalte....’

‘Geene bruinet, en hoewel levendig van gebaren, een weinig waggelend van gang.’

‘Dan kan het de baronnes niet zijn,’ riep de hertog, ‘en DUBOIS zal gelijk hebben! Was zij jong of oud?’

‘Oud, monseigneur!’ herhaalde de abt met een' glimlach; ‘zij was de verloofde, zoo niet de bruid, van mijnheer den markies!... en dan oud!’

‘Toch, toch!’ hernam de regent, ‘indien het waarheid is, wat ik vermoed, kan die vrouw oud zijn, en toch van dien jongen edelman maken wat zij wil, zelfs een' echtgenoot.’

De abt haalde de schouders op. ‘Ik dacht haar nog jeugdig,’ hernam hij.

‘Ik gaf er een millioen voor, haar even te zien,’ riep PHILIPS opstaande en in eene zigtbare spanning zich de handen wrijvende.

De verlegenheid van den pastoor nam toe en werd ook zigt-

baar. Kennelijk worstelde er een gevoel van pligt met de zucht om een vorstelijk heer dienst te doen en zich zulk een' beschermer te winnen. Het eerste behield toch de overhand; hij zweeg, maar hij sloeg de oogen naar den grond, en scheen met zijne houding verlegen te worden.

Op eens riep de hertog:

'Maar dan is die dame met den markies heengegaan?'

'De markies is gegaan, zoo als hij gekomen is, alleen!'

'Zoo is de dame vóór hem vertrokken?'

'Neen, monseigneur!' en de abt klemde de lippen zamen, om niet meer te zeggen.

'Maar als ze later vertrokken is, kan ze nog niet ver zijn, en is ligt in te halen....' merkte LA FÂRE aan.

'Welnu! wij zijn verwarmd; onze kleederen druipen niet meer; de regen houdt op; ik heb grooter togten te voet afgelegd. Kom, LA FÂRE! haar na.'

'Maar, monseigneur! welk een denkbeeld! om Godswil, laat dat varen! te voet over zulk een' weg!' riep de pastoor met zigtbare onrust.

Den regent van *Frankrijk* uit zijne woning, op zijne getuigenis en op deze wijze, een' persoon te laten naloopen, die... hij wist dat niet zou te vinden zijn, vond hij iets zóó ongehoords, streed zoo volstrekt met de pas opgebouwde plannen voor zijne toekomst, dat hij in zijne vrees den hertog bij den arm vatte, als scheen het hem een zwakker vergrijp, dezen met geweld tot blijven te dwingen.

LA FÂRE had hem intusschen met opmerkzaamheid gadegeslagen; het angstzweet op dat voorhoofd had zijne beduidenis voor dien slimmen *roué*.

'Heer abt!' sprak hij, 'wil ik u eens zeggen, wat u dus in verwarring brengt: die vrouw is nog hier!'

'Mijnheer! mijnheer!' riep de pastoor verschrikt en verbijsterd.

'*Parbleu*! LA FÂRE! hoe komt gij daarop?' sprak de regent, hem naderend.

'Mijnheer de abt schijnt geen vriend van de logen, hij zal dus waar zijn in zijn antwoord; maar hij is evenmin een vriend van volkomen opregtheid, anders ware hij niet daareven zoo spaarzaam geweest met zijne woorden. De dame is *niet* met den markies vertrokken; zij is *niet* vóór den markies heengegaan; dat zij *na* den markies is heengegaan, verzekert de eerwaarde evenmin; integendeel, hij schroomt monseigneur te wagen aan

eene ijdele poging, om iemand te achterhalen, die niet op weg is; en dus, daar die dame noch een vogel is, die door de lucht reist, noch eene heilige, die in de wolken wordt opgenomen, zoo is het bewezen, dat ze ergens gebleven is, en dat ergens is hier. Spreek nu, mijnheer de abt! met uwe waarheidsliefde van zoo even - al is het met hetzelfde laconisme - heb ik het geraden?'

De pastoor staarde voor zich heen met zigtbare besluiteloosheid, kruiste de armen over elkander met eene krampachtige beweging, maar zeide niets.

'Ik heb geen ander antwoord noodig,' sprak de hertog glimlagchend; 'zoo LA FÂRE ongelijk had, zoudt gij wel schielijk ontkend hebben; nu, mijnheer! zijt gij van uwe verpligting ontslagen, zoo u stilzwijgendheid is opgelegd; gij hebt niets gezegd, maar ik weet; en nu ik weet, bevele ik u, mij die vrouw voor te stellen. Ik moet haar zien, ik moet haar spreken!'

'Monseigneur! ik smeek u, beveel dat niet, want ik zal niet kunnen gehoorzamen.'

'Mijnheer de abt! zoo gij mijn incognito hadt geëerbiedigd, hadt gij nu den vreemden indringer maar uit uw huis te jagen; nu gij mij kent als den regent van *Frankrijk*, hebt gij het regt niet meer ongehoorzaam te zijn, en de regent van *Frankrijk* herhaalt u zijn bevel!'

'Monseigneur!' hernam de pastoor met vastheid, 'als de regent van *Frankrijk* iets gebiedt in den naam van het staatsbelang, heeft zeker geen onderdaan van den koning de vrijheid, niet te gehoorzamen, maar als de hertog van *Orleans* zijn gezag gebruikt, om zijne nieuwsgierigheid te bevredigen omtrent de liefdesgeheimen van bijzondere personen; als de hertog van *Orleans* met het gezag van den regent tot mij komt, en mij beveelt de wijkplaats te schenden van eene jonge vrouw, die zij van mij heeft afgebeden, en waar zij zich veilig acht in het geloof aan de trouw van mijn woord, dan moet ik zeggen, monseigneur! ik bidde u onderdanigst, neem dat bevel terug; want het is niet billijk, en mijn geweten verbiedt mij er aan te gehoorzamen.'

'En heeft uw geweten u niet het allereerst verboden, misdadige personen schuilplaats te verleenen?' hernam de hertog met zijnen strengsten toon en blik.

De priester verbleekte, maar hij hernam nog altijd moedig: 'Monseigneur! misdadige personen! eene enkele jeugdige dame,

die in stillen eenvoud de avondgodsdienst heeft bijgewoond, een kort onderhoud heeft gehad met een' heer van haren stand en van haren leeftijd, in tegenwoordigheid van een' vertrouwden bediende, waarschijnlijk over eene aangelegenheid van het hart.... kon een priester, onwetend van hetgeen in de wereld, en bovendien in de hofwereld, voorvalt, dáár misdaad in zien, en is het hem als misdaad te rekenen, dat hij voldoet aan het verlangen der jonge vrouw, om in ongestoorde eenzaamheid eene wijle tijds in zijn huis door te brengen?'

'Neen, mijnheer! de priester is dáárdoor niet schuldig, maar hij zou het worden, zoo hij zich langer verzette tegen een noodwendig onderzoek. Als uw geweten alleen kan toegeven aan het belang van den staat, waar ik eenige inschikkelijkheid had mogen hopen voor mijnen persoonlijken wensch, kan ik u bevredigen; want het is hier de vraag van een gewigtig staatsbelang; het is mogelijk, dat daar alleen liefdesbelangen zijn verhandeld; het is ook mogelijk gansch wat anders; de edelman komt pas uit de *Bastille*, en de vrouw kan de prinses ORSINI zijn, of voor het minst eene harer vertrouwdste partijgangsters, en er bestaan scherpe vermoedens eener nieuwe zamenspanning dezer listige vrouw tegen mij, en ik heb mij in persoon naar dit oord begeven, in de hoop van belangrijke ontdekkingen te doen. Nu weet gij alles, mijnheer! erken mijne goedheid, die zich tot deze mededeelingen verledigt, om de teederheid van uw geweten te ontzien!'

Men weet het, de hertog van *Orleans, tout bon compagnon qu'il était*, kon zeer goed de waardige vorstenhouding aannemen, die hem altijd beter had gepast; en de wijze, waarop hij zich nu een beleedigd vorst toonde, die de allerlaatste minuut geduld heeft gebruikt, greep den pastoor aan met eene ontzetting, die te grooter was, daar zijne verbeelding hem op eens zich zelven voorstelde, als ingewikkeld in eene zamenspanning, terwijl iedere aarzeling eene verdenking van medepligtigheid op hem wierp.

'De prinses ORSINI!' riep hij, 'in waarheid, monseigneur! *Chanteloup* is een lustslot, dat men zegt haar behoord te hebben, en de jonge dame is werkelijk vandaar gekomen, met den ouden hofmeester, die er jaren gewoond heeft. De eigenaar en zijne betrekkingen ken ik niet; toen ik mijn ambt hier aanvaardde, was het slot enkel bewoond door bedienden, en ik weet alleen bij gerucht, dat het sinds eenige weken weêr gebruikt wordt door den meester.'

‘Wij hebben naar de jonge vrouw gevraagd,’ was het eenige antwoord van den hertog.

‘Monseigneur gelieve met mij te gaan: ik zal de eer hebben hem te geleiden,’ hernam de pastoor, met eene wanhopige poging, om zijne zorg, zijn verdriet en zijne beschaming te verbergen onder de houding van gehoorzaamheid.

LA FÀRE ook wilde volgen.

‘Monseigneur!’ bad de pastoor met een' ootmoedigen blik. ‘Ik zwicht alleen voor den rang en de regten van den regent!’

‘Ik versta u, mijnheer! blijf, LA FÀRE!’ en de hertog volgde den pastoor, die hem met een gebukt hoofd voorging naar de kamer van zijn huis, welke hij voor het bezoek van vrienden of vreemden in gereedheid hield, en die zoo goed was ingerigt, als men dat verwachten kon in eene dorpspastorij, welker bezitter er werkelijk meer op uit was, om zijn geestelijk gezag te bewaren onder zijne kudde, dan haar te scheren tot eigen wereldlijk voordeel. Onder het gaan had hij zich nog eens tot den hertog gekeerd en hem gezegd: ‘Schoon onwetend, ben ik welligt schuldig geworden, monseigneur! Ik kan niets doen dan uwe vergiffenis inroepen, en alle inlichtingen geven, die voor mijne onschuld mogen pleiten. Kort geleden is er een koerier uit *Italië* door dit dorp gegaan, die een paar uren op het kasteel heeft vertoefd, en daarna spoorslags is teruggereden; kan dit betrekking hebben op de groote zaak?’

‘Welligt, mijnheer! Altijd ben ik u dank schuldig voor uwe opmerkzaamheid. En wees zeker, dat ik uwe handelwijze in dit alles op haren regten prijs zal weten te stellen.’

De pastoor slaakte een' gesmoorden zucht; hij vreesde, dat dit antwoord dubbelen zin had; hij zag het luchtkasteel zijner toekomst, gebouwd op de aanvankelijke gunst van den hertog, reeds ineengestort voor zijne voeten.... de diensten aan den regent, zou PHILIPS VAN ORLEANS zich gehouden achten die te beloonen, waar hij in persoon eene weigering had ondergaan?

Bij de deur genaderd, opende hij die voor den hertog, boog zich en week toen ter zijde, met eene haast, die wel bewees, dat hij zich in dit gezelschap niet wilde vertoonen bij zijne gast, en dat hij hare blikken, hare klagten en hare verwijtingen zoo lang mogelijk wilde ontwijken.

PHILIPS VAN ORLEANS trad binnen.

Als de hertog DE ST. SIMON gelijk heeft, was PHILIPS VAN ORLEANS de beminnelijkste man van *Frankrijk* en voor vrouwen onwederstaanbaar, en wij hebben geene reden hem ongelijk te geven, vooral omdat hij er bewijzen bijvoegt, die.... tegelijk bewijzen, dat mevrouw DE MAINTENON dien vorst in dezelfde mate voor *den gevaarlijksten* man van *Frankrijk* hield; het gevoelen van die twee autoriteiten, die er over wisten te oordeelen, is ons genoeg, om te besluiten, dat er daar bij DIANA een bezoeker binnentrad, die slechts een gering gedeelte van de vele voordeelen, die in zijne magt waren, behoefde aan te wenden, om op dit jeugdige, onervarene, voor indrukken vatbare kind elken invloed te oefenen, dien hij zoude noodig keuren; maar de hertog zelf was nog onbeslist, welke houding hij zoude aannemen tegenover de vrouw, die hij met zooveel drift had begeerd te zien; hij nam voor, dat te laten afhangen van den leeftijd, het voorkomen en de waarschijnlijke bedoelingen van haar, die hij zien zoude; hij toefde dus eene wijle in de geopende deur, om haar gade te slaan, en te eerder, daar hij door de vlugt van den gastheer genoodzaakt was, zich zelven aan de vreemde voor te stellen, en vooreerst geen plan had, dat te doen met den naam, waarvoor alle deuren moesten openspringen; maar het gelukte hem niet, eene wijle onopgemerkt te blijven. Het jonge meisje, reeds eenigzins onrustig en vreesachtig, op het denkbeeld van zich door een onbekend gevaar bedreigd te zien, en daartegen veiligheid te moeten zoeken ver van haren vader, in eene vreemde woning, had met onafgeleide aandacht naar alle geluid en geritsel zitten luisteren, en er was niet eenmaal de verscherpte fijnheid der gehoorzenuwen, door zulk eene spanning veroorzaakt, toe noodig, om het haar te doen opmerken, dat mannenschreden haar verblijf naderden, dat de deur werd geopend, dat men binnentrad.

De dochter van den Sieur FRANÇOIS was wel opgevoed om zacht en eenvoudig te zijn, maar niet tot lafheid; en in plaats van zich te verschuilen of met beven af te wachten wat er volgen zoude, als een ander schuchter en weêrloos kind zou gedaan hebben, stond zij schielijk op en ging den komende te gemoet, vriend of vijand, wat het dan wezen mogt. De eerste opmerking dus, die de hertog over haar konde maken, was die, dat zij een' moeijelijken, waggelenden gang had, en eene gestalte, die geene dame van het hof voor zich zou gewenscht hebben. De tweede, toen hij wat vooruittrad en het licht op haar viel, was er geene, die hem beter voor haar innam. Zij was bleek,

droeg de merkteekenen van kinderpokken... met één woord, ze was leelijk! besloot de hertog, en te gelijk maakte hij bij zich zelven daaruit de gevolgtrekking, dat zij niet de vrouw kon zijn, die men eenmaal hem tot minnares had bestemd; ten tweede, dat zij eigenlijk niemands minnares of niemands verloofde kon wezen, dat eene liefdes-intrigue, zoo er die in gemengd was, niets dan voorwendsel moest zijn. Dat die vrouw intusschen de prinses ORSINI zelve niet was, zag hij terstond, want hij kende deze persoonlijk; eene harer partijgangsters moest het dus wezen, eene listige intrigante, die den jongen edelman, vroeger met hart en ziel aan hem verbonden, nu in eenige politieke handeling mengde, welke altijd eene misdaad moest wezen tegen zijn' meester; en in de stemming, door die opvatting veroorzaakt, was het dus, dat hij haar zeer digtbij trad, eene ligte buiging maakte, terwijl hij zijn' hoed afnam, en sprak:

‘Ik onderstel, dat ik u stoor, mevrouw! het is anders mijne gewoonte niet, dames te storen, zonder eenige hoop te hebben, dat de stoornis haar welkom zal zijn; ditmaal heb ik die niet, maar noodzakelijkheid moge mij verontschuldigen. Ik heb eenige inlichtingen te vragen, die gij wel zoo goed zult zijn mij te geven.’

En daar zij zweeg, vervolgde hij nog een' toonval strenger:

‘Gij zwijgt, mevrouw! ik wil dat houden als een bewijs uwer bereidwilligheid, om aan mijn verzoek te voldoen; ik begin dus met een paar vragen, die, beantwoord naar de zuivere waarheid, u een bezoek kunnen besparen, dat u nog meer moet mishagen dan het mijne. Vooreerst uw naam, mevrouw! uwe titels...’

Het jonge meisje was te zeer ontsteld, om in deze oogenblikken te kunnen overwegen, of het goed was aan dien eisch te voldoen, en met welk regt die gedaan werd door den man, die voor haar stond. Met eene ligte siddering in de stem, antwoordde zij dus naauwelijks verstaanbaar:

‘Ik heet DIANA, mijnheer!’

‘Welken titel?’ herhaalde de regent.

‘Ik heb er geen; ik heb niet eens regt op dien, welken gij mij geeft.’

Dit alles had DIANA gezegd, terwijl zij haar hoofd van hem afwendde en hare oogen nedersloeg; want de wijze, waarop de vreemde haar aanstaarde, maakte haar ongerust en verlegen.

‘Nog ongetrouwd dus? dan zal zij wel die zoogenaamde verloofde van den markies zijn; maar dan moeten ze D'ARMENTIÈ-

RES een *philtre* hebben ingegeven; want die vrouw is leelijk, onnoozel en zonder toon; of zij moet zoo behendig zijn, dat zij eene rol speelt! Ik zal er mij spoedig van vergewissen,' en op nieuw eene poging doende om haar in de oogen te zien, vroeg hij op eens: 'Waarom zijt gij hier, mejuffer?' Als zij nu slim is, zal zij eene listige uitvlugt zoeken, een fijn voorwendsel vinden, meende PHILIPS.

'Om een groot gevaar te ontgaan,' hernam zij met den toon en de houding van vroeger.

'Dat is een geoorloofde maatregel van zelfbehoud,' glimlachte de regent, overtuigd, dat eene listige zendelinge van ORSINI anders zou geantwoord hebben. 'In welke betrekking staat gij tot den markies D'ARMENTIÈRES?' ging de hertog voort, nog eens de proef herhalende.

DIANA had intusschen een weinig hare bezinning teruggekregen; zij begreep, dat ze voorzigtig moest zijn, en niet wetende, hoe een' uitweg te vinden tusschen voorzigtigheid en onwaarheid, zweeg zij weêr.

'Gij wilt mij hierop niet antwoorden?'

'Als gij mij eerst zegt, waarom gij dit vraagt!'

'En daarbij schrikt mijne strengheid u af van vertrouwen, niet waar, lief kind?' hervatte de regent op geheel anderen toon dan te voren; want hij had zijne overtuiging, dat hij met een onschuldig meisje te doen had; 'ik heb anders nooit de gewoonte daarvan; maar, ziet gij, ik was toornig en geërgerd over hen, die mijn' vriend, den jongen markies D'ARMENTIÈRES, in strikken gelokt hebben en tot handelingen willen brengen, die hem onwaardig zijn en die hem in 't ongeluk kunnen storten!'

Daar sloeg DIANA op eens haar groot zielvol oog naar hem op, schitterend van geest en van gevoel, en zij ging naar hem toe en riep:

'Meent gij het dus! is het daarom, dat gij vraagt? Zijt gij een vriend van GASPARD, een trouwe vriend? dan zijn wij ook vrienden,' en zij stak hem beide hare handen toe, met al de natuurlijkheid, die wij in haar kennen.

De hertog reikte haar de zijnen; hij was zoo getroffen over die plotselinge verandering, die hem te gelijk eene gedaanteverwisseling scheen, dat zijn voorhoofd zich kleurde van verrassing, terwijl hij met onverbloemd welgevallen op haar zag.

'Maar,' vervolgde DIANA, ziende dat hij zweeg, 'is het nu wel zeker waar, dat gij zijn vriend zijt, en het goede voor hem wilt? Kan ik u wel waarlijk vertrouwen?'

‘Ik ben de vriend van D'ARMENTIÈRES! ik wil zoo goed voor hem zijn als hij zelf maar wil, en gij kunt mij vertrouwen, allerliefst kind! dit zweer ik op mijn.... vorstelijk woord,’ had de hertog in zijnen ijver zich haast laten ontvallen; maar hij bezon zich en zeide: ‘op mijne eer als Fransch edelman!’

‘Want ziet gij,’ ging DIANA voort, ‘gij weet niet, hoe gevaarlijk het zoude zijn, zoo ik u alles zeide, en mij in u had vergist.’

‘Ja! ja! ik begrijp dat,’ hernam de hertog, terwijl zijne wenkbraauwen zich zamentrokken; ‘maar zeg mij alles; dat is het beste middel om verder onheil te weren.’

‘Ziet gij, de vijanden zouden in staat zijn, hem op nieuw in de *Bastille* te werpen.’

‘Ja! ja! de vijanden zijn tot alles in staat,’ sprak de regent met een' glimlach.

‘Of nog erger,’ voegde DIANA er bij.

‘Nu, nu, erger! dan moest de regent niet dáár zijn,’ zeide PHILIPS.

DIANA schudde droevig het hoofd.

‘Neen! de regent, dat zou niet helpen; die zou niet vóór hem zijn.’

‘Is D'ARMENTIÈRES dan zóó schuldig?’ vroeg de hertog met eenige onrust.

‘Hij is in 't geheel niet schuldig! maar dat moest gij immers weten, gij, die zijn vriend zijt?’

‘Meent gij, dat men aan zijne vrienden altijd alles zegt, zelfs zijne dwalingen?’

‘Waarom niet? daar zij het toch moeten zijn, die ons helpen moeten, onze fouten te verbeteren; waartoe zouden ze anders dienen?’

Zij is niet enkel naïf, zij heeft ook een juist oordeel, dacht PHILIPS bij zich zelven, en luide sprak hij:

‘Hebt gij dan zoo slechte gedachten van den regent, dat gij dien niet in de zaak van een' onschuldige zoudt durven spreken?....’

‘Integendeel, mijnheer! als ik den regent spreken kon, en hij een eenvoudig meisje wilde hooren, zou ik hem veel, veel te zeggen hebben.’

‘In waarheid?’ zeide PHILIPS verrast; ‘welnu, wat zoudt gij hem dan zeggen? ik ben zeker, dat hij luisteren zou met hetzelfde genoegen als ik.’

‘Ik zou hem zeggen: “Mijnheer de regent van *Frankrijk*!

voor een groot vorst en voor een groot heer uit het doorluchtige huis van *Orleans* zijt gij wel slecht gediend, en wel slecht omringd!"'

'Hoe zoo?' vroeg de hertog, een weinig verbleekend, en hij schoof zijn' stoel nader bij de tafel; want DIANA was niet gaan zitten; maar ze bleef staan, alleen een weinig leunende tegen dat zelfde meubel.

'Wel! van den hertog van *Orleans* weet men, dat hij het goede wil voor de Parijzenaars en voor de lieden in de provincie, en toch... weet gij wat er gebeurt?... er worden in *Parijs* lieden vervolgd, op het onbillijkst en zonder eenige oorzaak.... en op zulke wijze, dat ze de vlugt moeten nemen in de provincie, en als ze zich daar dan veilig wanen, dan komen nog weêr de vervolgers tot daar, om de woningen in brand te steken, waar ze schuilplaats hebben gevonden, alleen maar om de ongelukkigen in hunne magt te krijgen.'

'Dat zijn zeker groote gruwelen,' zeî de regent; 'maar, mijn engel! dat zijn sprookjes; zulke feiten gebeuren er niet meer in de achttiende eeuw en in *Frankrijk*....'

'Dat is juist wel gebeurd, en te dezer dage,' hernam DIANA nog meer ernstig; 'en wat het ergste is, de edelen en moedigen, die de ongelukkigen willen helpen beschermen en verweren, worden dan bij den regent aangeklaagd, van boozedaden verdacht gemaakt, veroordeeld en werkelijk gestraft!'

'Maar, mijne lieve! dat is waarlijk een fabeltje...'

'Het is zoo weinig een fabeltje, mijnheer! dat de arme baronnes DE CLAIRVILLE en mijn GASPARD de personen zijn, waarmede dit is voorgevallen. Verbeeld u, mijnheer! eene jonge schoone vrouw, weduwe zonder beschermers en zonder fortuin, die men zoo ver gebragt heeft door allerlei listen en valsche voorstellingen, dat zij genoodzaakt is gastvrijheid aan te nemen in een verblijf, dat niet voegzaam was voor eene vrouw, als D'ARMENTIÈRES zeide, schoon hij mij niet heeft opgehelderd waarom, en die men vandaar uit heeft willen heenvoeren naar wilde feesten, waar de mannen ruw zijn en veel drinken, en waar de vrouwen zelve zich verleiden laten tot schertsen en vermaken, die het hart bederven en van deugd en waarheid vervreemden. Als eene zedige en schroomvallige vrouw in een' zulken kring wordt ingeleid, op eene wijze dat zij dien niet weêr kan verlaten (en dat had men voor met de baronnes) moet ze sterven van verdriet en schaamte, zegt GASPARD, en dat voel ik levendig, of zij moet, wat nog droeviger zoude

wezen zich er aan gewennen! Dit laatste hoopte men van de arme ATHENAÏS DE CLAIRVILLE,... en... begrijp eens waarom?'

'Nu, waarom?' vroeg de hertog van *Orleans*, toen zij aarzelde.

'Omdat men dacht, dat zij beter dan eenige andere den regent zoude vermaken.... en bezig houden, want....' en DIANA sprak zachter, als zeide zij iets, dat niet luid noch onvoorzigtig mogt worden uitgesproken; 'want het schijnt maar al te waar, de hertog zelf woont zulke feesten bij en geeft ze; en de anderen, de booze hovelingen, brengen hem in die verstrooijingen, opdat hij afgeleid zou worden van de zorg der regering, en het oog niet zou kunnen houden op hunne booze handelingen, en niet meer den lust of de kracht zou hebben om de onschuld te onderscheiden van de misdaad, maar de eene en de andere aan hen over zou laten, en zij naar hunnen lust de eerste konden verdrukken om de laatste ongestraft te laten.'

DIANA zweeg eene wijle, als om hem tijd te laten tot nadenken; de hertog zweeg ook, hij was met zijne houding verlegen tegenover dit onschuldige kind, in wier naïve opmerkingen hij als in een' spiegel kon zien, in welke gedaante hij zelf en de zijnen moesten staan tegenover de goeden en reinen in den lande.

'Maar het gelukte niet, hetgeen men had besloten,' vervolgde DIANA; 'D'ARMENTIÈRES verhinderde het! D'ARMENTIÈRES, dien men ook, zonder zijn weten, eene rol had gegeven bij dit bedriegelijk spel; want men had de baronnes doen gelooven, dat de markies haar lief had en haar tot echtgenoot wenschte... en dat was toch niet waar, want...' DIANA bloosde en zag voor zich neêr.

'Want hij beminde u!' riep de hertog met een' glimlach.

'Ik was zoo goed als met hem verloofd.'

'Ja! nu kan ik het begrijpen,' dacht de regent bij zich zelven, DIANA weêr aanziende; 'nu is er geene andere tooverij bij noodig, dan de betoovering van die minnelijke ziel, van dit eenvoudig en lieftallig gemoed, van dit karakter vol waarheid en natuurlijkheid, zich uitdrukkend, als het telkens doet en zonder dat zij het zelve weet, op dit schijnbaar onbeduidend gelaat, om eene teedere genegenheid op te wekken, die wel geen hartstogt is, doch die duurzamer moet zijn dan deze, en daarom beter geschikt tot het huwelijk, dat, erg genoeg, altijd duurt!'

‘Maar ik verveel u, mijnheer!’ hervatte DIANA, die zag, dat hij afgetrokken werd.

‘o Verre van daar, slechts dacht ik na over uwe woorden. Gij waart verloofd, gij *zijt* het dan niet meêr?...’

‘Ja, tusschen mij en GASPARD is alles nu weêr opgehelderd, en - maar wij hebben getwist, en juist over die baronnes; want hij had haar in veiligheid gebragt bij ons; ik hoorde haar, ik zag haar, en...’

‘Mag ik vragen, wat dat: *bij ons* is? het kasteel *Chanteloup*?’ vroeg de regent met zekere drift.

‘Ja, *Chanteloup*!’

‘Zoo heeft DE CRÉCY toch gelijk!’ zeide PHILIPS bij zich zelven.

‘En is zij er nog, de baronnes DE CLAIRVILLE?’

‘Gelukkig ja; want nu kan ik haar vergiffenis vragen voor de verdenking, die ik tegen haar voedde, voor den kwaden wil, dien ik tegen haar opgevat had in mijn harte; maar het heeft niet veel gescheeld, of de vervolgers hadden haar vandaar weggeroofd. Ze hebben dat beproefd, toen ons kleine lusthuisje in brand stond; een allerliefst lusthuisje, waar mijn vader een vooroordeel tegen had, doch dat ik zoo gaarne bewoonde... en GERMAIN was werkelijk omgekocht, om die verwarring te stichten....’

‘Maar dat zijn in waarheid zware misdaden!’ riep de regent heftig; ‘en die er schuldig aan zijn, zullen op het strengst worden gestraft, dat zweer ik....’

‘Ik ben verheugd, dat gij zelf dus verontwaardigd zijt; want gij ziet dus, mijnheer! dat ik beteren grond had dan een fabel, toen ik zeide, dat de regent van slechte lieden wordt omringd.’

‘'t Is maar al te waar, DUBOIS en DE CRÉCY zijn geene heiligen!’

‘Het zijn booze geesten,’ hernam DIANA levendig; ‘want niet tevreden, zelve het kwaad te doen, leggen zij het gepleegde aan onschuldigen ten laste, en ruijen den toorn van hunnen meester tegen dezen op, en die straft dan, waar hij, dunkt mij, had moeten beloonen.’

‘Gij beoordeelt dien vorst al heel streng,’ sprak de hertog, of is het D'ARMENTIÈRES, die u tegen hem inneemt?

‘Neen, dat doet hij niet; want hij zegt, dat, uit diens oogpunt gezien, zijne schuld wel groot is; maar mij dunkt, een groot vorst moest nooit uit een zoo verkeerd oogpunt zien, dat de onschuld hem als schuld voorkwam.’

De hertog beet zich de lippen. ‘Waar, zeer waar! Ze heeft waarachtig gelijk!’ sprak hij in zich zelven.

‘En ondertusschen moest mijn arme GASPARD in de gevangenis zuchten, ver van mij, die hem wachtte; ver van mijn' vader, die hem wantrouwde; en hij was buiten mogelijkheid, om zich bij ons te verantwoorden! En toen eindelijk zijn verlangen, zijne onrust zoo sterk werd, dat hem geen middel te zwaar viel om het te bevredigen, toen een bang voorgevoel hem luide zeide, dat hij vrij moest zijn, om mij te beschermen.... weet gij, wat hij toen deed, om zijne vrijheid weêr te krijgen?’

‘Neen! maar ik ben uiterst nieuwsgierig het te hooren....’

‘Ik voor mij geloof eigenlijk niet, dat het middel geoorloofd is,’ zeî DIANA; ‘want het is eene onwaarheid; en hoe het ook zij, men mag toch zijn' vorst niet bedriegen, niet waar?’

‘Zeker niet, zoo min als zijne geliefde, en toch gebeurt het beiden somtijds.’

‘Wat GASPARD verontschuldigt, hij brengt er niemand door in leed dan welligt zich zelven; en nu hij het mij bekende en het reeds te laat was om hem terug te houden, heb ik hem vergiffenis geschonken; was ik daarmede slechts zeker, dat anderen het ook zouden doen! God beware hem voor den toorn van den regent!’

‘Wie weet, of die nog niet te verbidden zou zijn, en vooral door u!’ sprak de hertog met zijne eigenaardige goedaardigheid.

‘Zoo dacht ik ook, en daarom wilde ik haastig naar *Chanteloup* terugkeeren, en mijn' vader smeeken, dat hij met mij henenging naar *Parijs*; ik wilde mij nederwerpen aan de voeten van den regent, hem alles verklaren, hem zeggen, dat mijn GASPARD gedwaald heeft, met zich uit den kerker te redden door een bedrog; maar dat zijn DUBOIS en DE CRÉCY nog wel tienmaal schuldiger waren, omdat zij hun' vorst hadden bewogen er hem in te werpen; dat hij dezen wel in vrijheid liet.... en daar men hem in 't eind een edelmoedig vorst prijst, zou dat zeker geholpen hebben...’

‘Zeker! zeker!’ hernam de regent met een' glimlach; ‘doch waarom zoudt gij dat voornemen niet uitvoeren?’

‘GASPARD werd zoo bleek als een doode, toen ik het hem mededeelde; en hij bad mij werkelijk met tranen in het oog, vooreerst om niet terug te gaan naar *Chanteloup*, omdat daar een losbandig gezelschap had afgesproken zamen te komen...’

‘Ah! ah!’ murmelde ORLEANS.

‘En ten tweede deed hij mij plegtig beloven, nooit, nooit, noch voor hem zelven, noch voor een ander, in persoon een verzoek te doen aan den hertog van *Orleans*, die, zegt men, de gevaarlijkste man van *Frankrijk* is voor de rust en het geluk der vrouwen.’

PHILIPS glimlachte met eene gewaarwording van gevleide ijdelheid. ‘Maar als dat waar is, dan deed hij niet verstandig dat te zeggen,’ sprak hij, ‘eene gewone vrouw zou daardoor nieuwsgierig worden.’

‘En dat werd ik ook! Maar ziet gij, ik heb beloofd....’

‘En zult het houden, niet waar?.... als gij kunt.... maar wij zijn van het misdrijf van onzen vriend afgeraakt; wat heeft hij dan toch verzonnen of uitgevoerd?’

‘De abt DUBOIS bezocht hem somwijlen in de *Bastille*; maar het was altijd om hem over te halen, zijne vrijheid terug te vragen tot zulke voorwaarden, als welke GASPARD niet kon inwilligen, omdat hij naar mijne hand stond, en omdat mijn vader hem ook voorwaarden gesteld had, die juist het tegendeel van hem eischten. Mijnheer de abt DUBOIS, die een zeer listig en bedriegelijk mensch moet wezen, en die dus het kwade in een ander eerder onderstelt dan het goede, bragt GASPARD toen zelf op een denkbeeld; hij ondervroeg hem over zijne betrekkingen tot de bewoners van *Chanteloup*, op zulke wijze, dat de markies wel raden kon, dat hij zijne bezoeken op 't kasteel als een verraad tegen den regent, of liever tegen *Frankrijk*, had uitgelegd.’

‘En was die uitlegging niet wel een weinigje de ware?’ vroeg ORLEANS glimlagchend; ‘eene kleine zamenzwering.’

‘Hoe kon dat zijn; zoo iets doet men immers niet alleen? En er was niemand op het kasteel dan de oude JERÔME en eenige bedienden...’

‘Maar wat deed de markies dan te *Chanteloup*? mij heeft hij dat nooit willen zeggen.’

‘Omdat hem de diepste geheimhouding was opgelegd, zoo lang mijn vader niet geheel had toegestemd.... en wat hij er deed... hij kwam zien, of wij waren wedergekeerd; want wij hadden in *Italië* gereisd; o een' langen tijd! veel te lang; waren wij vroeger teruggekomen, dan was er welligt niets van dat alles gebeurd; nu moest het toch zoo ongelukkig treffen, dat wij eerst tehuis kwamen, toen de markies niet meer komen kon.’

‘Ja! dat was het! en ik begrijp nu alles,’ hernam de hertog; ‘maar zeg mij, lief kind! wie is eigenlijk uw vader?’

‘Mijnheer FRANÇOIS D'AUBIGNY!’

‘Ik moest eigenlijk gevraagd hebben: wat is uw vader?’

‘Wat? wel, mijnheer!... mijn vader...’

‘En de eigenaar van *Chanteloup*?’

‘Zonder twijfel, mijnheer! Mijn vader is zoo goed meester in zijn kasteel, als de koning van *Frankrijk* in zijn *Versailles*!’

‘En... uwe moeder....?

Mijne moeder is dood!’ sprak DIANA droevig.

‘Herinnert gij u harer?’

‘Ik heb haar nooit gezien. En dat is wel hard, niet waar, eene moeder!’

‘En waar zijt gij opgevoed?’

‘Eerst in een klooster aan gene zijde van de *Apennijnen*, toen alleen bij mijn' vader.’

‘Hebt gij nooit van de prinses ORSINI gehoord?’

‘o Zeker! heel veel! en ik heb haar gezien in *Spanje*. O! Eene beminnelijke dame! die mij zoo lief had! die alles voor mij zou willen doen, en die zelfs ernstig voor D'ARMENTIÈRES heeft gesproken bij mijn' vader.’

Onder deze laatste vragen had de regent DIANA telkens sterk aangezien, wel met goedheid, maar toch met die zekere aandacht, welke het jonge meisje in 't geloof bragt, dat hij haar wantrouwde, en in hare oogen lezen wilde, of zij waarheid sprak. Bewust van hare goede trouw, sloeg zij ze dan ook in hunne volle grootte en met vastheid naar hem op, en PHILIPS sprak nu bij zich zelven: ‘Hoe heb ik er een oogenblik aan kunnen twijfelen!’ en tot DIANA zeide hij: ‘Weet gij, dat gij volkomen den oogopslag hebt van de prinses ORSINI?’

Zij glimlachte en legde vertrouwelijk hare hand op zijn' arm.

‘Zie, mijnheer! dat is ook wel eens bij mij opgekomen, als ik voor den spiegel stond; en ik heb het eens aan mijn' vader gezegd...’

‘En wat antwoordde hij?’

‘Hij zweeg! en dat is altijd zijn antwoord, als iets hem onaangenaam is; ik heb dus getracht, dien inval te vergeten.’

‘Gij deedt wel, mijn engel! Mevrouw ORSINI en gij, daar ligt een wereld als afstand tusschenbeide, en toch....’

‘Ik heb hooren zeggen, dat de uitersten elkander raken.’

‘En van zeer nabij soms,’ voegde de regent er lagehend bij.

Maar zeg mij nu, was het niet bij mevrouw VAN EGMOND, dat de prinses ORSINI met den markies onderhandeld heeft over dat huwelijk?

'Ja, zoo was het.'

'Niet heel lang nog geleden, even voor den dood van den ouden koning?'

'Juist, want toen de koning gestorven was, kreeg mijn vader een schrijven van de prinses, dat zij *Frankrijk* verliet, omdat de hertog van *Orleans* het regentschap had opgevat.'

'Ja, die twee zijn oude vijanden,' zeide PHILIPS, en in zich zelven: 'Aha! mevrouw ORSINI! er zou nu eene gelegenheid zijn om onze oude rekening eens te vereffenen! - En nu, mijne lieve!' vervolgde hij weêr tot DIANA, 'het overige raad ik; DUBOIS, die altijd blij is, als hij een tipje van eene zamenzwering ziet, om er zich ter eeniger tijd een kardinaalsmanteltje van te maken, heeft het onzen markies als in den mond gegeven, dat hij er eene smeedde met de prinses ORSINI, dat de handeling voorviel op *Chanteloup*, en dat de schuldige alles zoude openbaren, mits men hem vrijheid liet, om derwaarts te gaan; DUBOIS beloofde, hoorde een en ander, genoeg om den armen regent met zijne gissingen en waarschuwingen het hoofd warm te maken, maar hield, als altijd, geen woord aan den armen gevangene. De markies was intusschen zoo slim geweest als de abt; hij sprak van medepligtigen; hij zette zijn gezigt in de geheimzinnigste plooi, en zwoer, niets te zullen ontdekken dan op de plaats zelve; men begreep, dat hij medepligtigen had, waarover hij ontevreden was; DUBOIS moest nu gelooven en houden....'

'Maar, mijnheer! mijnheer!' riep DIANA, de kleine handen ineenslaande van verwondering; 'nu weet gij zoo veel als ik....'

'En zelfs nog iets meer, mijn kind! Ik weet, dat die twee heeren, welke te zamen naar *Chanteloup* meenden heen te trekken, ieder hunne eigene bijgedachten hadden. De abt, om, hoe het ook uitviel, zich altijd de verdiensten te geven, van eene zamenzwering ontdekt en uitgebragt te hebben, al had hij er ook zelf niet aan geloofd; de markies, om met zijne allerliefste en haren vader tot de noodige ophelderingen te komen over zekere ridderlijke daad, die beiden wel wat vreemd konden vinden, en dan voor het overige te rekenen op de goedheid van den regent, waar altijd op gerekend wordt...

Maar ik zeg u, dat die beide heeren ditmaal eene streep door hunne rekening zullen vinden... Ze hebben vergeten er aan te denken, dat de regent, hoe onverschillig en onnadenkend en loszinnig zij hem ook achten mogen, toch in 't eind hunne bekentenissen, ontdekkingen, zamenzweringen, en wat niet al, als ernst zoude opvatten, als ernst zou behandelen; dat hij die zaak belangrijk genoeg zou achten, om er in persoon op te komen toezien; dat hij D'ARMENTIÈRES en DUBOIS beiden het best vertrouwde..... onder zijn eigen oog; dat hij hen wel niet kon doen begeleiden door eene compagnie dragonders als lijfwacht, maar dat hij hen omringen zou met een' kring van zijne vrienden, ieder van welke de aanbeveling had, om hunne handelingen te bewaken; en het minst van allen dachten zij, dat hij geheel helder zoude zien in hunne intrigue, door zijne toevallige ontmoeting met...'

'Mijnheer! mijnheer!' riep DIANA, zich nu opheffend uit de stomme verwondering, waarin zijn spreken haar had gebragt; 'gij kondt dat alles niet weten, gij zoudt dat alles niet zeggen, of gij moet....'

'De regent zelf zijn! Gij hebt het geraden, mijne lieve!'

DIANA verbleekte, maar snel en met natuurlijke bevalligheid wierp zij zich aan de voeten van den hertog, terwijl zij uitriep: 'Monseigneur! monseigneur! vergiffenis voor hen, die ik verraden heb; wat ik heb gezegd..... dat was mijne overtuiging, de mijne alleen, en dat moge door uwe grootmoedigheid op niemand verhaald worden, dan op degene, die schuldig is.'

'Sta op, beminnelijk kind! sta spoedig op!' riep PHILIPS, 'dat zou waarlijk eene armhartige grootmoedigheid zijn, die gij daar predikt. Gij hebt de mijne geprezen, en daar gij voor het overige geene hooge gedachten hebt van mijne goede eigenschappen, moge die ééne voor het minst ruim genoeg zijn, om het ontbrekende aan te vullen. Nu, ontstel u niet!' ging hij voort, ziende dat zij wilde spreken, de handen vouwde en de groote sprekende oogen vol tranen had. 'Ontstel u niet; mij is gebeurd, wat alle luisteraars overkomt; ik heb mijne eigene schande hooren vertellen; nog beter, ik heb waarheden gehoord, die een ander mij niet zou gezegd hebben, en gij zelve welligt niet, als gij mij gekend hadt.'

'Toch wel, monseigneur! want het blijft altijd de waarheid, maar ik had die anders gezegd, met meer eerbied.'

'Nu ja, den laatsten schenk ik u, mijn kind! Bij dames van uwen

leeftijd wek ik liever andere gewaarwordingen op. Maar luister! in dit duël, als ik onze zonderlinge zamenspraak zoo noemen mag, hebt gij blijkbaar eene volkomene overwinning behaald; want gij hebt mij alles gezegd, wat gij noodig hadt mij te doen weten; en met hetgeen ik heb gehoord, dat ik niet had moeten weten, kan ik niet meer mijn voordeel doen, om de wijze zelve, waarop ik het weet. Ik verklaar mij dus voor overwonnen, en als teeken der zege, stel ik mijn wapen dat is hier mijn wil, mijne handteekening - in uwe magt; wat gebiedt mij mijne zegevierende vijandin?'

En op zijne beurt, den glimlach van goedige scherts op de lippen, knielde PHILIPS voor DIANA.

'Algemeene amnestie,' hernam DIANA opgeruimd, zich met vreugde voegende naar zijn' vrolijken luim.

'Ook voor de booze dienaren, de slechte raadgevers, de vervolgers der onschuld?' vroeg hij met schalkheid.

'Onder belofte van verbetering.....'

'Maar als zij die niet houden?'

'Als ze maar weten, dat de meester toeziet!' hernam DIANA moedig.

'Dan moet de meester allereerst beterschap beloven; is dat niet de meening, schalke? En hij *wil* dat,' vervolgde PHILIPS ernstiger; 'hij wil het, hij wil dit volk van *Frankrijk* gelukkig maken; hij heeft nooit een ander voornemen gehad; maar om het uit te voeren, om er duurzaam in gesterkt te worden, om er met vuur en kracht voor te werken, om den moed niet te verliezen bij alles wat het tegenstaat en tegenwerkt, moet hem eene vrouw op zijde wezen als gij; eene vrouw, die hij kan eerbiedigen en liefhebben. Gij weet niet, wat de anderen zijn, en hoe diep ik ze minacht; eene vrouw als gij zou mij goeden raad geven met een zacht woord, zou mij lust en kracht teruggeven met een' blik....'

'Maar, monseigneur!' viel DIANA hem in de rede, 'ik meen toch, dat gij eene vrouw hebt; ware die niet de naaste, u raad te geven?'

'Neen, ik heb geene vrouw!' hernam de regent met bitterheid: 'mevrouw de hertogin van *Orleans* is geene vrouw voor mij; zij is: *madame Lucifer*, ziedaar alles; maar gij, DIANA! gij ziet nu, wat gij op mij vermoogt; gij zult zien, wat gij met mij doen kunt; *Frankrijk* en mij zelven geef ik in uwe handen; aan een engel als gij zijn beiden met vertrouwen overgegeven; gij zult er mede doen wat gij wilt, zoo

gij slechts mij wilt ter zijde blijven.... Zeg mij, DIANA! wilt gij, wilt gij dat?'

'Monseigneur!' zeide DIANA, 'ze hebben mij u aangeduid als den gevaarlijksten man in *Frankrijk*, en ik beken, dat ik nieuwsgierig was dien te zien; nu geloof ik, dat gij begint mij dien te toonen..... en..... en..... of dit nu grootmoedig is?....'

'Gij hebt waarachtig gelijk! dit is niet grootmoedig!' riep de hertog, 'en 't is eene dwaasheid tevens,' dacht hij er bij, 'verliefd als zij is op D'ARMENTIÈRES; wie waagt eene worsteling met de droomen van een verliefd meisje?'

'Gij wilt toch wel voor eene wijle mijne bondgenoote wezen?' vroeg PHILIPS, terwijl hij nu met goedheid hare hand vatte.

'Ik wil u alles helpen uitvoeren, wat uw edelmoedig hart zal besluiten.'

'Nu dan, luister! voor alles wat hij tegen mij gedaan heeft, voor zijne zamenzweringen, voor zijn bedrog, voor zijn wantrouwen in mij, mag de markies toch wel een weinigje gestraft worden.'

'Toch niet al te veel!' zei ze, het mondje pruilend zamentrekkende, 'en is hij het niet reeds een weinig? Al zijne ontwerpen verraden, onuitvoerbaar gemaakt; en wat hij zoo angstig heeft willen voorkomen, waarom hij mij gebeden heeft, dezen dag en den volgenden hier door te brengen, juist dát is gebeurd: ik heb het geluk gehad, mijn' vorst te leeren kennen; een geluk - wel zeker een geluk - zelfs voor hem!'

'Omdat hij er dat niet van wachtte, en dus geen vertrouwen had in mij, verdient hij juist het allermeest mijn' toorn; en toch geheel kan ik hem geen ongelijk geven: hij kende u; - nu willen wij beiden ook tegen hem zamenzweren; vindt gij 't goed?'

'Zoolang *ik* van 't eedgenootschap mag blijven, ja! monseigneur!'

'Vooreerst begin ik, met den markies, die op *Chanteloup* moet zijn, terug te halen, en daarna voeren wij hem zamen gevankelijk naar *Parijs*.'

'Als gevangene?' vroeg DIANA wat bedrukt.

'Ja, en geketend ook!'

'o, Monseigneur!' riep zij, de kleine handen zaamgevouwen naar hem opheffende; 'dát kan niet zijn!'

‘Het moet zijn!’ hernam PHILIPS, ‘maar... het zal aan u staan, zijne ketenen zoo ligt te maken als mogelijk is.’

‘o Dan....!’ glimlachte het meisje. ‘Maar hoe kan dat....’

‘Luister, wat ik heb uitgedacht.’

Eene korte poos fluisterde de hertog nog met de jonkvrouw, die blozend aanhoorde; daarop nam hij afscheid, en hare handen in de zijne nemende, sprak hij: ‘Gij ziet, mijn kind! mijne zorg voor u is eene vaderlijke, gun mij nu ook het voorregt van een vaderlijk vaarwel; de regent van *Frankrijk* zal u na dezen altijd gedenken als eene dochter.’

En hij kuste haar het voorhoofd.

‘Monseigneur! het wordt nu tijd dat gij gaat, want gij begint mijn' vader afbreuk te doen in mijn hart,’ antwoordde DIANA, met een' glimlach op de lippen, maar met een' traan in het oog.

‘Ik dank u!’ hernam PHILIPS, ‘zoo geeft gij mij toch iets.’

En hij verwijderde zich met eene aandoening, die hij trachtte te verbergen.

DIANA, hem naziende, sprak in zich zelve: ‘Neen! nooit, nooit, zal ik den hertog van *Orleans* vergeten!’

(*Het vervolg en slot in een volgend Nommer.*)

Cartons voor de Geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog.

I. De Adel. (*Vervolg van bladz.* 444.)

Bij het terugzien op, en het beoordeelen van den opstand tegen Spanje, is onze beschouwing doorgaans te zeer verblind geworden door de heilrijke en glorievolle uitkomst van dien opstand. Grondregelen, onder het wee der tirannij, pijnlijk en als huns ondanks ter wereld gebragt, hebben later als de beginselen gegolden, waaruit de omwenteling is ontstaan, en wat misschien aan den geest des tijds, in zijne half willekeurige gisting, als beweegoorzaak moest worden toegeschreven, is, door nog ergere dwaling, als klaar bewust plan op rekening gezet dier enkele individus, welke de omstandigheden aan het hoofd der gebeurtenissen plaatsten. Slechts het oordeel van tijdgenooten, het oordeel van vijanden zoowel als van vrienden, tegen elkander opgewogen, kan het vooroordeel tot eene bezadigde waardering van de beweegredenen der handelende personen terugbrengen: en beproeven wij het moedig, al zij ook de uitkomst even ontmoedigend, als waarachtig, dat menschelijke zwakheid meer invloed heeft geoefend, dan de kracht eener groote idee!

Wij hebben de Edelen, welke de zaak des konings slaafs aankleefden, of van die der onafhankelijkheid afvielen, van beginselloosheid beschuldigd. Want wat is bij de verscheidenheid, bij de veranderlijkheid der menschelijke belangen, belangzucht anders dan beginselloosheid? Doch de veroordeelden hebben het regt, te vorderen, dat wij de beginselen, door hunne tegenstanders op den voorgrond gezet, evenzeer aan de waarheid en aan de uitspraak hunner daden toetsen. Klimmen wij bij dit onderzoek van de lagere en ondergeschikte beginselen tot de hoogere op.

Men kan zeggen, dat met de eerste verschijning van PHILIPS in *de Nederlanden* het misnoegen een' aanvang nam. Spanjaard door afkomst, neiging en vooroordeel, te traag van bevatting, om zich de zeden en taal des volks eigen te maken, vertoonde hij meer een vreemd overweldiger te midden zijner overwonnenen, dan den natuurlijken Heer en Vader zijns volks. Gesteund door Spaansche troepen, omgeven door Spanjaarden in zijnen raad, wekte hij de vrees op, dat eene vreemde overheersching voortaan *Nederland* zou onderdrukken; en door Nederlanders *Nederland* geregeerd en beveiligd te zien, was de natuurlijke wensch van een op zijne welvaart en zijne regten ijverzuchtig volk, evenzeer als van een' door afkomst en daden schitterenden adel. Vergat men ook daarbij, dat de grieve, door Nederlanders tegen Spanjaarden en Bourgondiërs aangeheven, geene andere was, dan waarover zich, onder KAREL V, *Duitschland* ten opzigte van *Nederland*[1] had beklaagd, de wensch was daarom niet minder billijk. PHILIPS gaf er zijns ondanks aan gehoor: de Spaansche benden vertrokken, of liever het Spaansche ongedierte, zoo als Prins WILLEM die troepen sedert in zijne *Apologie* noemde, met eenen naam, al te zeer geregtvaardigd door hunne latere snoodheid. Maar aan het hoofd der zaken bleef GRANVELLE, een vreemdeling, een Bourgondiër. De klagt der Nederlandsche Heeren over het indringen van vreemden hield aan. Maar zoo PHILIPS zich van den kardinaal bediende, om de Spaansche heerschappij in *de Ne-*

(1) De keizerlijke raad BALTHAZAR STUMPFF schreef in 1551, ten opzigte van eene mislukte onderhandeling van hertog CHRISTOFFEL VAN WURTEMBERG: ‘Der Herzog habe den unrechten Weg gebraucht, weyl der Kayser alles durch seine Niederländer thue. Diese seyen aber seltsame Kopffe, welche nicht den Nützen des Kaysers und Königs, sondern nur ihren eigenen Vortheil wissen, und welche auch der König (later keizer FERDINAND I) nicht leyden könne.’ SATTLER, *Geschichte d. Herz. v. Würtemberg*, Th. IV, S. 16.

derlanden te vestigen, schroomden ook de Nederlandsche Heeren zich van vreemden te bedienen, om het gezag, in den persoon des kardinaals vertegenwoordigd, omverre te werpen? De regtvaardige geschiedenis antwoordt: neen. De gewoonte des konings, om nimmer aan éénen gunsteling zijn vertrouwen te schenken, maar dat bijna gelijkelijk tusschen twee te verdeelen, maakten zich de Heeren ten nutte; terwijl de aangelegenheden der *Nederlanden*, voor zoo verre zij openlijk met de laadvoogdes en haren geheimraad, en alzoo onder toezigt van den kardinaal, werden gevoerd, aan de pen van GONÇALO PEREZ werden toevertrouwd, wist HOORNE gedurende zijn verblijf in *Spanje* eenen anderen secretaris van PHILIPS aan zijne belangen en die zijner medestanders te verbinden; en de brieven, door ORANJE, EGMOND en HOORNE aan PHILIPS tegen GRANVELLE geschreven, gingen voortaan niet aan GONÇALO PEREZ, maar aan ERASSO, en de antwoorden daarop werden door ERASSO ontworpen. Wanneer wij de beschuldigingen van GRANVELLES vijanden het oor leenen, waarom zouden wij niet willen hooren, hoe GRANVELLE ERASSO beschouwde? Reeds in 1554 waarschuwde hij keizer KAREL tegen de boosaardigheid van dien gunsteling: en wees hem aan als zijnen gezworen vijand, die geene gelegenheid liet glippen, om hem in de schatting zijns meesters te benadeelen(1). Had men in *Spanje* ERASSO gewonnen, in de *Nederlanden* bediende men zich van de vijandschap, die de Bourgondier SIMON RENARD tegen zijn' landgenoot GRANVELLE koesterde, om het vuur tegen den laatsten te stooken. De Spanjaard THOMAS ARMENTEROS, de geheimschrijver der landvoogdes, was het werktuig, dat, door zijne zending naar *Spanje*, GRANVELLES val besliste: geen wonder, dat diens aanhangers omkooping vermoedden, waar misschien slechts afgunst bestond; maar men wete, dat ARMENTEROS, die thans de belangen der drie Heeren dienstbaar was, eene eigene aangelegenheid in *Spanje* te bevorderen had, deze namelijk, dat, ondanks den regel, volgens welken geen geboren Spanjaard in de *Nederlanden* een ambt zou bekleeden, ondanks den tegenstand der Staten van *Vlaanderen*, zijn broeder mogt bevestigd worden in het ambt van ontvanger, hem door de landvoogdes toegewezen(2). Men beperkte dan ten minste den

(1) *Papiers d'Etat du Card* DE GRANVELLE, T. IV, p. 298 suiv.

(2) VIGLIUS aan COURTEVILLE, 1 Maart 1563. De vrouw van COURTEVILLE, 's konings geheimschrijver voor de Nederlandsche aangelegenheden, had hem in *Spanje* eenen zoon ter wereld gebragt: ‘Je suis très aise,’ schreef VIGLIUS, davoir entendu la benediction, que le bon Dieu vous a imparti, en vous donnant generation de vostre compaigne; mais si ne nous envoiez quelque bonne declaration sur la poursuite des ARMENTEROS, je serai mari quil sera privee des honneurs et estats de vostre patrie, combien que par raison ceste loi ne debvroit avoir lieu en vostre endroit. - ARMENTEROS' broeder was namelijk tot ontvanger-generaal te *Vieuxbourg* in *Vlaanderen* benoemd, en deze benoeming, even als die van den Spaanschen overste MONDRAGON tot bevelhebber van *Dampvilliers*, had veel opspraak gemaakt. Beide benoemingen bleven echter bestaan. Beide, schijnt het, vonden meer genade in de oogen der Heerer, dan de bevelhebber van *Landrecies*, LARGILLAC, die zich sedert onder NOIRCARMES onderscheidde. De markgraaf VAN BERGEN werd beschuldigd, de staten van *Henegouwen* te hebben opgeruid, om op zijne verwijdering aan te dringen. Zie *Interrogatoires d'Egmont*, bij REIFFENBERG, t.a.p. p. 311.

tegenzin, dien men tegen vreemden invloed koesterde, tot de voorwaarde, dat die invloed den belangen des lands gevaarlijk ware. Want, zoo men tegen het verblijf der Spaansche troepen in den lande de behoeften der schatkist, door een' langen, oorlog uitgeput, liet gelden, werd het deficit, dat het onderhoud des legers jaarlijks den lande opleverde, veel minder? Neen: want hetgeen aan de Spanjaarden werd uitgewonnen, vloeide aan Duitsche vorsten en legeroversten toe. Zoo GRANVELLE onder de hand de wervingen van den woelzieken hertog ERIK moge ondersteund hebben, diens neef, Hertog ERNST VAN BRUNSWIJK-GRUBENHAGEN, vond in den Graaf VAN EGMOND zijnen voorstander aan het hof van *Brussel*, en LAZARUS SCHWENDY, GUNTHER VAN SCHWARZBURG, HILMAR VAN MUNCHAUSEN behoorden tot de clientele des Prinsen VAN ORANJE. In 1565, op het oogenblik, dat EGMOND naar *Spanje* vertrok, om geld, geld! voor de achterstallen des legers te vragen, verzochten ORANJE en MANSFELD om eene nieuwe bestelling voor Hertog WOLFGANG VAN TWEEBRUGGEN, en EGMOND kwam met eene dergelijke toezegging voor zijn' zwager van den koning terug. Wij hebben beloofd, ook partijen te hooren, en daarom mogen wij niet verzwijgen, wat GRANVELLE in het jaar 1565 zijnen vertrouweling ASSONVILLE schreef: ‘Wat betreft de jaargelden, die de koning voor de Duitsche wervingen te betalen heeft, Z.M. zal zich nog herinneren, wat BERLAYMONT, de president (VIGLIUS) en ik hem hebben gezegd, ten tijde toen men die begon te geven: zeker had men de zaken zuiniger en meer ten zijnen voordeele kunnen overleggen; maar sommige groote Heeren wilden toen voor het geld van den koning hun eigen krediet in *Duitschland* koopen. Ik wil niet alles schrijven, wat ik er van denk; maar zoo ik bij u ware, zou ik er meer van kunnen vertellen.’ - Ik

twijfel niet, of GRANVELLE zal na de zamenkomst van *Breda*, in 1566, waar onder anderen SCHWARZBURG en GEORGE VON HOLLE tegenwoordig waren, zal na de herhaalde zendingen van Graaf LODEWIJK VAN NASSAU in *Duitschland* voor de verbonden Edelen en voor zijnen broeder, nog meer hebben losgelaten.

De strijd tusschen de partij der vooruitgang en die van het behoud is niet nieuw, zelfs niet in zijne vormen. Ook toen heette het, dat de ware vooruitgang bestond in het behoud van het bestaande, of op zijn hoogst, de langzame ontwikkeling daarvan. Ook toen zocht de partij, die, jong van jaren, jonge hoofden had, geene nieuwigheid: volstrekt niet! zij wilde slechts het oude regt beveiligen tegen de nieuwe inbreuken der regering. Met den besten wil laat zich kwalijk een glimlach bedwingen, wanneer WILLEM VAN ORANJE, in zijne *Verdediging* van 1568, dus redeneert: Wie is de eerzuchtige, hij, die verandering wil, of hij, die bij het oude blijft? Zoo ieder toestemmen zal, dat de eerste de eerzuchtige is, dan moet die verdenking niet op mij, maar op den kardinaal en zijne aanhangers, zelfs tot op den ouden, kouden VIGLIUS rusten. En welke waren nu de nieuwigheden, die den kardinaal verweten werden? de invoering van de nieuwe Bisdommen en van de Inquisitie. Omtrent de laatste echter was het niet uigemaakt, dat zij de wil des konings of van den kardinaal geweest zij: ik geef echter gaarne toe, dat, in verband met de omstandigheden, het politiek systeem van beiden daarheen moest leiden, al bleven ook beide tot het uiterste ontkennen, dat zij ooit het Spaansche kettergeregt in *Nederland* hadden willen vestigen. De invoering der bisdommen was voorzeker eene nieuwigheid, maar om den tegenstand der voorstanders van het oude (!) op zijne wezentlijke waarde te schatten, moeten wij eene anekdote van eenen man verhalen, die te veel beteekent, dan dat wij ook hem niet van naderbij zouden beschouwen.

Ik bedoel den markies VAN BERGEN. Reeds het gewigt, dat de prins VAN ORANJE aan hem hechtte, getuigt, dat, hoezeer de geschiedenis hem later op den achtergrond hebbe geplaatst, - niet uit onregtvaardigheid, maar omdat de omstandigheden zelve hem verhinderd hadden meer aan het licht te treden - dat ondanks de terugzetting, die bij zijn leven, de vergetelheid, die na zijnen dood hem ten deele viel, de markies echter, door bekwaamheden of karakter op hoogeren rang en uitgebreider invloed kon aanspraak maken. Toen de prins in den strijd met GRANVELLE eene algemeene statenvergadering inriep, wenschte

hij daaraan een' voorzitter te geven, die de verscheidenheid der meeningen alleen door zijne stem kon beslechten, en als zulk eenen wees hij den markies VAN BERGEN aan. Toen later in den raad van state eene plaats was opengevallen, dreef ORANJE met zijne partij, dat de markies VAN BERGEN die moest bekleeden; en als, des ondanks, de hertog VAN AERSCHOT daartoe benoemd werd, was dit eene vonk te meer in het smeulend vuur van tweedragt tusschen de huizen van NASSAU en van CROY[1]. Er was eene in het oog vallende gelijkheid tusschen den prins en den markies. Beide waren eenmaal de bevoorregte gunstelingen van keizer KAREL geweest en stonden in de genegenheid zijns zoons verre achter[2]. Beide waren door hunne goederen de aanzienlijkste leden der Staten van *Brabant*, en werden gehouden de bruikbaarste te zijn, om te zamen die vergadering, waarbij zich de wensch naar onafhankelijkheid luider dan elders openbaarde, naar de oogmerken der regering te stemmen. Beide waren daartoe geschikt, omdat zij in vele zendingen ervaring hadden opgedaan en het talent hadden, door geduld en overreding moeijelijke en langdurige onderhandelingen naar wensch te doen slagen. Beide rekenden liever op de verpligtingen van gezeten

(1) FL. VAN DER HAER, *de Initiis tumult. Belg.*, p. 152 sqq., VIGLIUS *in Vita* p. 45, PONTUS HEUTERUS, L. XVI p. 393. GRANVELLE verwierp den eerstgenoemden voorslag, met de aanmerking, dat deze nieuwigheid geen ander doel had, dan om aan den willekeur eens tribuuns het gezag des konings te onderwerpen, en verweet den prins, dat hij wel wist, hoe, de zaak eenmaal toegegeven, de keuze der natie zich op hem en niet op den markies zou vestigen. Ik kan echter den prins niet van dubbelzinnigheid verdenken. Zijn brief aan den markies, door GROEN VAN PRINSTERER medegedeeld, *Archives*, T. II, p. 146, getuigt van eene meer dan gewone vertrouwelijkheid tusschen beiden, en van de andere zijde had de markies VAN BERGEN vroeger op 's prinsen dreiging, dat hij den staatsraad wilde verlaten, geantwoord op eene wijze, waartoe alleen naauwe gehechtheid en vriendschap het regt gaf. Daarbij, de markies was in die dagen zeer populair. Zijne in het oog vallende gematigdheid, men mag bijna zeggen toegefelijkheid, ter gelegenheid van de oproeren te *Valenciennes*, van 1561 tot 1563, had hem in de gunst der bewegingspartij gebragt.

(2) STRADA spreekt zich op twee plaatsen lijnregt tegen. In zijn eerste boek, p. mihi 29, noemt hij BERGEN *apud Carolum Caesarem quam apud filium gratiorem*. In het zesde boek daarentegen, p. 290, zegt bij: *Fuerat Bergensis Carolo Caesari ac Philippo filio peraeque carus*. Het eerste berigt behelst de waarheid: want met het laatste is in strijd de weinige bevordering, die den markies van den koning te beurt viel, en om dezen gunstig te stemmen, hebben zeker de herhaalde klagten der landvoogdes over den markies en diens groote verdraagzaamheid in geloofszaken niet bijgedragen.

burgers, dan op den indruk, dien eene krijgsmagt moest maken. Beiden stond alle bloedvergieten tegen, en voor beiden was geweld slechts de allerlaatste toevlugt. De brief waarmede de markies het bevel der landvoogdes, om de besluiten van het concilie en de plakkaten des konings scherpelijk uit te voeren, in het jaar 1566 beantwoordde, is een wêerklank van wat ORANJE herhaaldelijk zeide en schreef, tot zelfs op het aandringen van ontslag uit alle zijne ambten toe(1). Want, - opdat wij een hoofdpunt aanstippen, waarin beider staatkundig gedrag sprekend overeenkomt, - van den tijd af, dat zich ACHILLES toornig onder zijne tent afzonderde, is het sommigen personen beschikt geweest, dat hunne werkeloosheid magtiger was, dan de ijver van anderen, en dat hun terugtrekken grooter belemmering aan den gang der zaken bragt, dan de tegenwerking der meerderheid. Van den prins VAN ORANJE mag ik als bekend onderstellen, hoe dikwijls en met welke gevolgen hij deze staatkundige *bouderie* heeft geoefend. Gelijk deze te *Breda* bezigheden had, wanneer de landvoogdes hem in haren raad wenschte, of in *Holland* blijven moest, wanneer de nood hem naar *Antwerpen* scheen te roepen even zoo was de markies VAN BERGEN te *Luik*, wanneer alles in de stad van zijn bestuur, *Valenciennes*, in alarm was: ja, de hevigste aandrang der landvoogdes verhinderde niet, dat hij slechts zeldzaam in zijn stadhouderschap, maar óf te *Luik*, óf te *Aken*, óf te *Veere* zich bevond. Wanneer dan de landvoogdes, deze slofheid moede, zelve handelen wilde en een' krijgsbevelhebber met onbepaalde volmagt naar de aan zich zelve overgelatene stad zond, hief de markies niet minder luide klagten aan, dan naderhand de prins van ORANJE, toen de landvoogdes hertog ERIK en den graaf VAN MEGEN in de steden van zijn stadhouderschap zond. Ditmaal werd de markies in zijne aanspraken door de overige heeren ondersteund: de landvoogdes vond zich gedwongen haar genomen besluit in te trekken, en de reeds benoemde bevelhebber, een beproefd krijgsman, DE BLONDEL, werd met beloften voor de toekomst bevredigd. Vraagt men, wat de markies elders deed: wij aarzelen niet te antwoorden, dat hij voor *zijne* belangen zorgde(2).

(1) REIFFENB., t.a.p., pag. 256, suiv.

(2) Zeker had de markies eene geheime lastgeving van PHILIPS, om te *Luik* de benoeming van den Deken GERARD VAN GROISBEEK tot bisschop door te drijven, en de markies kon zich, gelijk hij deed, met deze lastgeving verontschuldigen; maar ook de landvoogdes had regt, wanneer zij hem verweet, volgens een brief aan PHILIPS van 14 Maart, 1563: 'Quil scaurait combien de temps il aurait este absent pour ses affaires et ceulx de levesque de Liege son frere, et que ce nestait raison, que pour affaires daultruy il sesloingne de sond. gouvernement, ny encoires estoit raisonnable, que pour les siens propres les affaires de Vr̄e M^{te} si importans deussent souffrir.' Wij hebben vlijtig het register van het *Secretairiat de la Cathédrale* nageslagen, om te zien, wat de markies te *Luik* onderhandeld hebbe, en wij hebben bevonden, dat de zaken daar gerekt zijn, niet omdat men het omtrent de benoeming eens opvolgers niet eens kon worden, maar omdat men zich bezig hield met looven en dingen over de jaarwedde des aftredenden bisschops ROBERT VAN BERGEN en de voldoening van de onkosten der voogdij zijns broeders, den markies. Wij hebben bevonden, dat, even als BERGEN te *Luik* was wanneer MARGARETHA hem naar *Valenciennes* riep, hij even zoo te *Valenciennes* was, wanneer het Kapittel hem te *Luik* noodig had. Eindelijk wist het Kapittel te bewerken, dat *Rome* tusschen beide kwam, en den schoorvoetenden bisschop strikt bevel gaf, afstand te doen. Het antwoord van den markies op dit berigt, is zoo karakteristiek, dat wij het in zijn geheel mededeelen: 'Messieurs. J'ai recen voz lr̄es ensemble la copie du breve envoye par le Pape, lequel (ors quil dit *motu proprio*) ne peult venir que pour le pourchas importun de quelcun qui desire veoir les affaires de vr̄e pays embrouillees et nous en querelle et different avec vous, choese qui me desplairoit fort: si est ce que ce ne seroit raison pour nous laisser prive de nr̄e droict a lapetit dung commandement du Pape mal informe. Parquoy, Messieurs, je vous enquiers bien instamment ne vous trop movoir de lad. breve pour ne nous faire perdre larrestee intention et vouloir que avons de nous deffaire de ceste eveschie en estant asseurez de nr̄e pension conforme à la conclusion quen fut prinse moy estant en Liege et sur ce envoye a Romme. Car ors que nay montre ceste bulle a homme de practique, si me donne ceste seconde bulle

Wij aarzelen te minder met dit antwoord, omdat het tot de staatkundige moraal der groote heeren in die dagen behoorde, openlijk uit te komen voor hetgeen hun belang vorderde. Hun eigen per-

plus de scrupule que la première, attendu les mots, quil y aurait excuse aulcune. Aussy je cognois fort bien la necessité de ceste resignation, que le pays ne perdera riens a attendre ung cinck ou siex sepmaines a faire une choese commil appartient. Car si au Pape samble ceste resignation (si hastee) necessaire, aiant ven les raisons de la tardence, tant plustost despeschera nostre requeste. Vous suppliant, Messieurs, que ce quavons si bien et unanimement commenchée, puisse achever de la mesme sort et pour le repoz de vr̄e pays et tranquillité de vous aultres, aussy pour conserver equitte. Et jestime tant la prudhommie de Monsgr. le Doien que ne vouldroit a sa venue veoir troubles ou difficultez qui se peuvent excuser par latente dung XV jours ou trois sepmaines. Je faiz aussy estat de me partir dicy a deux jours vers Bruxelles et de la venir en Liege. Sil vous plaist replicquer quelque choese, serons tousiours prest vous satisfaire en tout raison et equité, et vous prie de cest affaire lors ne molester Monsgr. de Liege pour les raisons que povez considerer. De Valenciennes, ce XXme de fevrier 1563, selon Brabant (1564).'

soon en voordeel achter de eischen van hun ambt te stellen, beschouwden zij niet als een heilige pligt, maar als een werk van verdienste, een *opus supererogationis*, hetwelk den vorst en den lande tot den hoogsten prijs mogt worden in rekening gebragt. Een nieuw punt van vergelijking tusschen de staatkundige *boudeurs* van het tijdvak van MARGARETHA VAN PARMA en den ouden held van HOMERUS.

Tot de anekdote dan van den markies VAN BERGEN! Toen men de invoering der nieuwe bisdommen aan GRANVELLE te laste legde, antwoordde hij, dat het een oud plan was, reeds door keizer KAREL gevormd: dat de keizer er met den markies over gesproken, en dat deze, toen hij den koning in *Engeland* begeleidde, er van als van eene uitgemaakte zaak had gehandeld. Hij had den koning, verzekerde GRANVELLE, beloofd, dat, wanneer zijn broeder in plaats van GEORGE, bastaard van *Oostenrijk*, tot bisschop van *Luik* benoemd zou worden, hij zorg zou dragen, dat het plan des konings van de zijde van het Kapittel aldaar geen' wederstand zou ondervinden. Wat GRANVELLE verhaalde, wordt bevestigd door hetgeen de koning zelf aan MONTIGNY in *Spanje* verzekerde en aan de landvoogdes overschreef[(1)]. Zoo dan echter de markies later onder de hevigste tegenstanders van den nieuwen maatregel optrad, en zelfs zijn' ouden leermeester MOLINAEUS naar *Rome* zond om den paus van het geven zijner toestemming terug te brengen, dan mogen wij wel eene minder eervolle reden voor zijnen tegenstand vermoeden, dan de zucht tot handhaving van 's lands oude voorregten: dan mogen wij niet vergeten, dat de markies zelf tot een bisschoppelijk geslacht behoorde: dat zijn onbekwame broeder, ROBERT, te *Luik* een magteloozen staf voerde: dat zijn aanverwant, MAXIMILIAAN, te *Kamerijk* heerschte, en juist een der bisschoppen was, tegen welke de afkeer het regtmatigst en het algemeenst zich openbaarde. Veil voor den kardinaal VAN GRANVELLE en heulende met dien van LOTHARINGEN, vervolgziek en huichelend, een wolf in schaapskleederen, was hij juist een overblijfsel dier bisschoppen, welke de maatregel van PHILIPS het allereerst trof, al had hij, wat hij ter eene tijde misdeed, ter andere getracht goed te maken door het invoeren der Jezuïten in zijn bisdom[(2)].

(1) VAN DER HAER, 1. 1., p. 126. STRADA, L. III, p. 122.

(2) Mijne ongunstige teekening is uit onderscheidene trekken, die de geschiedenis, zoo in uitgegevene als onuitgegevene bronnen, oplevert, opgemaakt. Tot de uitgegevene behooren: ARNOLDI, *Hist. Denkw.*, p. 263. VAN DER HAER, 1. 1., p. 171, 172. PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 393, 394. REIFFENBERG, 1. 1., p. 258, 259. GROEN VAN PRINSTERER, T. II, 458, vgl. met PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 410.

Welke oogmerken KAREL V moge hebben gekoesterd, welk aandeel GRANVELLE aan de invoering der nieuwe bisdommen ook hebbe gehad, de eer daarvan komt boven allen aan den eersten bisschop van *'s Bosch*, SONNIUS, toe. Van lage geboorte, door studie en ijver tot hooge waardigheden opgeklommen, vertoonde hij het echte beeld eens hierarchs, zoodat hij zelfs tegen GRANVELLE en de landvoogdes durfde optreden, wanneer hij meende, dat de belangen der kerk met hunne bevelen in strijd waren. Zoo PHILIPS aan den invloed diens mans gehoor gaf, niemand bezat meer volharding om het doel des konings te bereiken. Want, zeggen wij het opregtelijk, uit zijn standpunt was dat doel lofwaardig. Eene hervorming der leden der geestelijkheid, en eene strengere kerkelijke tucht, in verband met grootere waakzaamheid tegen het indringen der ketterij, scheen den geloovigen Katholijk onmisbaar. De bestaande bisdommen, *Utrecht, Luik, Kamerijk*, waren als het eigendom der adelijke geslachten geworden. BREDERODE en BOURGONDIE, VAN DER MARCK, CROY en BERGEN hadden daarmede de leden hunner familie verzorgd. Hoedanige personen daaronder waren, moge het in dien tijd gangbare verhaal bewijzen, dat KAREL V, die op uiterlijke reinheid van zeden prijs stelde, de CROYS van wege hunne beruchte onkuischheid, met geen' blik wilde verwaardigen. Wie van die edelen niet aan den bisschopsstaf reiken mogten, hun vielen abdijen en proostdijen ten deele. Wat van deze gestichten onder hun beheer werd, heb ik uit de brieven van MARGARETHA aan den koning leeren kennen. Zoo dikwijls daar eene plaats openviel, liet zij streng en onpartijdig in de kloosters onderzoek doen: maar slechts zelden gebeurde het haar, dat zij den koning schrijven kon, dat in zulk een klooster niet alles bedorven, en er nog ‘eenige stof’ over was, waaruit zich eene nieuwe benoeming liet doen. Toen SONNIUS zijn hervormingswerk begon, moest hij eenige groote heeren in het bezit hunner bisschopzetels laten, den bisschop b.v. van *Utrecht* (SCHENK VAN TAUTENBURG) en van *Doornik* (KAREL VAN CROY); aan *Luik* en *Kamerijk*, waar het geslacht van BERGEN zich had ingenesteld, had hij geen regt te roeren. Maar het is niet te ontkennen, dat de nieuwe bisschoppen, door den koning benoemd, meerendeels lieden uit de volksklasse waren, door

wezentlijke verdiensten zich onderscheidende, onberispelijk van zeden, geleerd en ijverig voor de kerk. Ik heb voor mij liggen een vinnig twistschrift van zekeren GELDORP uit *Duisburg* of *Doesburg*, waarin het plan van SONNIUS omtrent de oprigting der bisdommen en de verdeeling der abdijen voet voor voet nagegaan en allerscherpelijkst veroordeeld wordt. De gronden, door SONNIUS aangevoerd, de bedorvenheid der geestelijken, hunne weelde, enz., worden niet altoos even gelukkig wederlegd. Maar waar die partijdige schrijver vervolgens de nieuwe bisschoppen beoordeelt, kan ik, GRANVELLE daargelaten, wiens zedeloosheid algemeen bekend was, tegen de overige bisschoppen, op ééne uitzondering na, die van den bisschop van *Haarlem*, NICOLAAS VAN NIEULANT(1), geene gegronde beschuldiging vinden.

Van dit merkwaardige boek(2) gewagende, vergunne men mij eene plaats over te schrijven, die, omdat zij uit de pen eens der zaak vijandigen schrijvers is gevloeid, krachtiger dan

(1) p. 245. 'Nicolaus a Nova Terra homo adeo immersus helluationibus, ut etiam Trajecti, in media Bacchi et Veneris officina, non alio nomine unquam appellatus sit quam ebrius Nicolaiculus et quod esset Episcopi suffraganeus, vini Episcopus et pro Ebronensi, aeque vel semper distentus; quae Hollandice pro ejus idiomatis allusione elegantius sonant: *Droncken Claesken, Wijnbisschop, Effenrondt*.'

(2) Het boek is getiteld: *Totius Belgiae Urbium, Abbatiarum, Collegiorum divisio ad opprimendum per novos Episcopos Euangelium Romae sub Paulo* IIII. *Pontifice Max. anno* 1558 *definita authore* FRANCISCO SONNIO *Theologo Lovaniensi ex Autographo curiae Romanae. Additae sunt censurae, quibus docetur ex hoc uno fonto natas esse totius Belgiae calamitates Osea* 7. *Nunc circumdederunt eos adinventiones eorum: coram facie mea factae sunt, in malitia sua lactificaverunt Regem et in mendaciis suis Principes. Anno* MDLX. De schrijver noemt zich niet, maar uit het gansche werk blijkt, dat hij een Gelderschman geweest is, en de aanwijzing, dat hij GELDORPIUS heette, en schoolmeester te *Duisburg* of *Doesburg* was, ben ik aan eene gelijktijdige MS. aanteekening verschuldigd. Het werk bevat het plan van SONNIUS en de aanteekeningen op de afzonderlijke artikelen, door eene vergadering van zeven kardinalen gemaakt en aan den paus overhandigd. Het afschrift van het plan en rapport, waarnaar dit werk opgesteld is, was, volgens verzekering van den schrijver, voor groot geld in handen der Antwerpsche kooplieden geraakt. De schrijver had deze stukken met zijne aanteekeningen verrijkt, reeds voor negen jaren ter drukpers gezonden, maar door toeval of kwaadwilligheid waren zij verloren geraakt. Hij doet zich kennen als een warm voorstander van de hervormde godsdienst en een hevige vijand der roomsche geestelijkheid, bijzonder der Franciskanen en overige bedelmonniken.

mijne redenering doet uitkomen, wat bij de nieuwe orde van zaken de hooge adel te winnen of te verliezen had. Op het oorspronkelijk plan van de indeeling der bisdommen, door SONNIUS ontworpen, hadden de kardinalen, aan welke de paus de beoordeeling hiervan had opgedragen, den voorslag gedaan met elken bisschoppelijken zetel negen prebenden te verbinden: drie voor de doctoren der theologie, drie voor die van het kerkelijk regt en drie voor de edelen der provincie, waarin het bisdom werd opgerigt. Na het vermelden van dien voorslag, vervolgt GELDORP: ‘Aldus wordt de adel in dienst genomen om der inquisitie bij haren triomf als lijfwacht te volgen! Omdat het pausdom in *Duitschland* zich tot dusverre alleen door den hoogen adel der bisschoppen heeft staande gehouden, wilde men ook hier in den adel een bolwerk voor zijne magt zoeken. Want bij hunne drinkgelagen plegen zich de zendelingen van *Rome* over tafel te beroemen, dat zij de krachten van *Duitschland* op hunne vingers kunnen narekenen, en dat de Duitsche adel op twee pijlaren rust: de geestelijke ambten en de krijgsbestellingen; door de eene zijn de Edelen van den keizer, door de andere van den paus afhankelijk, en de onderlinge ijverzucht der adelijke familiën verhindert, dat *Duitschland* ooit gemeenschappelijk iets kan tot stand brengen, waardoor het van het drukkend juk dier beide magten kan ontslagen worden. Met rekenkundige evenredigheden en wiskunstige beschrijvingen wijzen zij aan, dat aderen en zenuwen niet anders in het dierlijk ligchaam verdeeld zijn, dan de bezittingen en domeinen der geestelijkheid het gebied der Duitsche vorsten doorkruisen. Vaak wagen zij het zelfs er bij te voegen, dat alleen de bezittingen der bisschoppen zeker en in hun geheel zijn, terwijl die der vorsten met schulden bezwaard zijn en verbrokkeld door de menigte van erfgenamen, die, wanneer zij niet meer overhebben dan hunnen naam, op die ankers moeten drijven, welke de keizer en de paus in handen houden. Het vleesch en de sappen, zeggen zij, zijn bij de geestelijkheid: de leeken (en onder dien naam gaan bij hen ook de vorsten door) zijn niets dan naakte, dorre beenderen. En die voorbeelden volgen onze Nederlandsche ketterregters na. Den adel strijken zij honig om den mond; maar zij zijn er nog verre van om voor dezen, zoo als in *Duitschland* het geval is, bisdommen en abdijen open te stellen. Integendeel zij stellen den adel in het laatste gelid, waar de plaats is van lijfwachten en beulen.’

Waarheid en valschheid is in deze beschouwing ondereengemengd; want voorzeker waren het juist niet altoos de bisschoppen uit den hoogsten adel, die aan het pausdom in *Duitschland* ten hechtsten steun hadden verstrekt. Integendeel, vele onder deze hadden er toe medegewerkt, de geestelijke goederen aan de kerk te vervreemden, en onder het behoud eens titels, die met de hervorming zijne beteekenis had verloren, de inkomsten der vrome stichtingen tot eene lijfrente voor hunne tallooze erfgenamen te maken. In de *Nederlanden*, waar de hooge adel, hoe magtig en rijk ook, echter meer onder den dadelijken invloed van éénen heer en meester stond, dan de Duitsche rijksvorsten: waar deze slechts door aanbeveling en begunstiging op de geestelijke waardigheden invloed kon uitoefenen, was, gelijk GELDORP te regt aanmerkt, het voordeel, hun door de kardinalen voorgespiegeld, weinig meer dan ietwat honig om den mond. PHILIPS en SONNIUS vervolgden andere oogmerken, dan met het belang des adels strookten. Waar de koning invloed oefenen kon op de benoeming eens bisschops, was de hooge geboorte slechts van ondergeschikt gewigt en GERARD VAN GROISBEEK, dien hij de zetel van *Luik* verschafte, was zeker dit ambt door persoonlijke verdiensten dubbel waardig, en als geboren Nederlander vermoedelijk aan de belangen dezer gewesten verknocht; maar iemand van zoo geringen adel als hij, was sedert lang op den zetel van St. LAMBERT niet gezien. Waar hij zelf te benoemen had, vinden wij slechts één van adel, door PHILIPS voorgetrokken. Het was GILBERT D'OGNYES, die in 1565 den nog aanzienlijker CROY in het bisdom van *Doornik* opvolgde. Van de in die dagen benoemde abten was misschien de sedert zoo bekende THOMAS VAN THIELT naar den zin der heeren; en schoon ik nergens de bewijzen heb gevonden, dat hij juist aan den invloed des adels zijne benoeming had dank te weten, is het echter meer dan waarschijnlijk, dat men hem tot bondgenoot wenschte, om van de Brabandsche Staten toestemming te erlangen voor de bede, die juist toen de landvoogdes, en in haren naam ORANJE, BERGEN en EGMOND, met veel moeite hen uit de handen trachtten te scheuren. Bij de overige benoemingen vind ik doorgaans PHILIPS keuze met den wensch der Heeren in strijd, en op welke wijze deze met hunne aanbevelingen te werk gingen, mogen eenige voorbeelden ophelderen.

In het jaar 1563 kwam de abdij van *Marchiennes* open. GRANVELLE regeerde nog, maar zijn gezag was ondermijnd, en

de heeren durfden opentlijk hunne eigene aanbevelingen laten gelden. De landvoogdes liet onderzoek in het klooster doen: hier, als overal, was onder het bestuur des vorigen abts de kerkelijke tucht verslapt; echter bleek het, dat er onder de kloosterlingen zelve stof voorhanden was voor eene goede keuze. Intusschen waren de hooge edelen als roofvogels op die vacature losgevlogen. AERSCHOT verlangde die plaats voor den broeder van een' zijner mannen van wapenen. ORANJE, HOORNE, EGMOND en de markies VAN BERGEN vereenigden hunne aanbevelingen voor den abt van *St. Adriaan*. De abt was een broeder van den slotvoogd van *Kamerijk*, WARLUSEL, en WARLUSEL was de vertrouweling van de tegenstanders des kardinaals; WARLUSEL was de tusschenpersoon, die de briefwisseling tusschen BALDUINUS en graaf LODEWIJK VAN NASSAU onderhield over een soort van hervorming, welke men in *Nederland* wilde doordrijven; WARLUSEL was een dergenen, die het bloedverbond teekenden, waarbij aan EGMOND, zoo hem, bij zijne reis naar *Spanje*, een hair werd gekrenkt, wraakneming op GRANVELLE werd beloofd, en in 1566 eindelijk trad WARLUSEL zelf tot het compromis der edelen toe. Er was dus gronds genoeg, om de voordragt der heeren bij de voorstanders der Katholijke orthodoxie verdacht te maken; en echter bezat de aartbisschop van *Kamerijk esprit de corps* genoeg, om die aanbeveling te ondersteunen. Wel is waar nog eene andere persoon werd door zijne hoogwaardigheid voorgeslagen; maar die persoon was de bloedverwant van de zuster des aartbisschops; en de landvoogdes maakte bij het vermelden dier voordragt aan den koning de opmerking, dat de nabestaanden van die persoon te *Doornik* in het stuk van de godsdienst in het geheel niet zoo dachten, als het behoorde; het bleek later, dat zij wel onderrigt was[(1)]. De koning

(1) De door MAXIMILAAN VAN BERGEN aanbevolen persoon was SIMON BERNARD, en inderdaad maakte zich in 1566, bij de onlusten van *Doornik*, het geslacht der BERNARDS hoogst verdacht. Een SIMON BERNARD (dezelfde?), schildknaap, *Seigneur Du Mont*, en NICOLAAS BERNARD, schildknaap, waren hoofdlieden der gewapende burgerij, die in 1566 den eed deden ter bewaring van de rust der stad, een' eed, die onder allerlei voorbehoud gedaan werd, en de verschrikkelijke beeldenstorm op den 23sten Augustus niet verhinderde. Zie GACHARD, *Registres des Consaux de Tournay*, p. 87. Inderdaad waren de meeste edelen te *Doornik*, en vooral de hoofden der schutterij, bijna zonder uitzondering de partij der Hervormden toegedaan. SIMON en NICOLAAS BERNARD behoorden tot de notabelen, welke nevens den hervormden kerkeraad, onder zeker protest, de door de landvoogdes voorgeslagene voorwaarden omtrent de openbare preek op den 25sten November 1566 aannamen. Behalve deze komt nog een GUY BERNARD te *Doornik* onder de afgevaardigden van den hervormden kerkenraad voor.

deed wat hem op zijn standpunt te doen stond. Hij wees de aanbevelingen der heeren van de hand, en benoemde uit het klooster zelve den persoon, welke na gedaan onderzoek als de eerste op de rij der kandidaten was geplaatst.

Wij zouden nog met vele[1] de bewijzen kunnen vermeerderen, hoe de edelen bij hunne aanbevelingen voor geestelijke ambten meer naar gunst zagen, dan naar de geschiktheid der aanbevolenen voor de openstaande post; maar schoorvoetende komen wij tot eene nog merkwaardiger proeve, hoe door de magtigen van *Nederland* werd onderhandeld over hetgeen geen zaak van belang of eerzucht, maar van godsdienst en geweten had moeten zijn. Schoorvoetende: want bij de moederlijke bezorgdheid, waarmede de vrome JULIANA VAN STOLBERG de schreden van haren jongsten zoon HENDRIK VAN NASSAU in de *Nederlanden* volgde, bij het lezen der brieven, waarin zij aandringt, dat men hem toch verre houde van de besmetting der Paapsche afgoderij, en volgens welke zij hem naauwelijks te *Leuven* en in het geheel niet te *Luik* vertrouwt, wekt het bijna wêerzin op, dat juist graaf HENDRIK VAN NASSAU het voorwerp dier onderhandelingen was. Graaf HENDRIK VAN NASSAU dan studeerde in 1565 te *Leuven*, en met overigens prijsselijke zorg zochten zijne broeders naar de gelegenheid om hem overeenkomstig zijnen rang eene plaats te bezorgen. Maar met de opvoeding des jeugdigen vorsten, met de inzigten zijner moeder, met de wijze, waarop zijne broeders, de graven JAN en LODEWIJK, zich voordeden, strookte het geenszins, dat men hem in het door plakkaten en conciliebesluiten streng Katholijke *Nederland* voor kerkelijke ambten bestemde. En toch, toen door het sterven van den bisschop van *Luik* de proostdij van *St. Salvator* te *Utrecht* openviel, droeg hem de prins VAN ORANJE tot die betrekking, of liever tot het inkomen aan die betrekking verbonden, voor. Want de gansche onderhandeling is in dit op-

(1) Zoo b.v. drongen ORANJE en EGMOND in 1566 aan op de benoeming van zekeren LEEFDAEL tot abt van *Everbode*, en ondersteunden het rekwest, ten dien einde door de bloedverwanten van LEEFDAEL ingeleverd. Maar een der bloedverwanten was CHRISTOFFEL VAN LEEFDAEL, edelman des graven VAN EGMOND, die een der eerste teekenaars van het verbond en een ijverig gereformeerde was. Zie over hem TE WATER, *Verb. der Edelen*, II St, bl. 492 volgg. Ook deze aanbeveling sloeg de koning, doorgaans van alle dergelijke betrekkingen goed onderrigt, in den wind.

zigt merkwaardig. Zijn mededinger was de graaf van RENNENBERG, Kanonnik en Protonotarius te *Luik*. Deze werd door zijnen neef, ORANJES vriend, den graaf van HOOGSTRATEN, ondersteund, en na eenige tusschenspraak werd de zaak in der minne vereffend. De benoeming van RENNENBERG zou door beide bij den koning en de landvoogdes doorgezet worden; daarentegen zou zich RENNENBERG verpligten eene jaarlijksche uitkeering van zijne vette prebende aan den jongen graaf HENDRIK te doen. Zoo werd besloten, en de overweging, waardoor de toestemming des konings uitgelokt en verkregen werd, was zoo verdacht als de handel zelf. Na het overlijden des graven VAN RENNENBERG, merkte men aan, stond te vreezen, dat zijne goederen in handen van Kettersche erfgenamen vielen. Niets kon den koning meer aangelegen zijn, dan dit te voorkomen, en daarom verbond zich de te benoemen proost bij erflating die goederen te doen overgaan op dien tak der LALAINGS, waartoe HOOGSTRATEN behoorde, en wiens regtzinnigheid boven alle bedenking was. Die overweging vond ingang: twee geestelijken, waarvan één Domkanonnik te *Utrecht*, werden ondanks hunne geleerdheid, regtzinnigheid en onberispelijken wandel ter zijde geschoven: de koning gaf toe; de graaf VAN RENNENBERG kreeg het ambt en de de jonge graaf VAN NASSAU het jaargeld. Ik onthond mij liefst van alle aanmerkingen, maar ieder oordeele bij zichzelven, met welk regt, sedert de verwijdering van GRANVELLE, omtrent de Nederlandsche heeren, volgens HOOFT: ‘de spraak ging, dat men in 't doordrijven der zaaken elkandere de hand boodt; ende niet min in begenaadighen van dienaars, amptluiden en vrienden, sommige der welke tot geestelijke en weirlijke staaten zonder behoorlijk acht geeven op hunne wettigheit ofte bequaemheit, door enkele gunst gevorderd werden,’ een gerucht overigens, dat het gezag van VIGLIUS voor zich had.

Wij mogen zonder twijfel uit alle deze mededeelingen de gevolgtrekking maken, dat, wat de veranderingen in de kerkelijke inrigtingen van *Nederland* betrof, de edelen eene partij van behoud[(1)] vormden; wij zullen niet zeggen: van behoud hunner

(1) Wij volgen hierbij de onderstelling, die wij boven nederschreven, en het voorwendsel, waarmede WILLEM, in zijne *Justification*, GRANVELLE bestreed: want anders waren met de beginselen van behoud zeker de inrigtingen, welke de Heeren ingevoerd wenschten, niet weinig in strijd. Of kon de benoeming van een opperhoofd voor de staten van *Braband*, als voorzitter of protecteur (zie V.D. HAER, p. 152, STRADA, L. III, p. 116) anders dan eene nieuwigheid heeten? Even zoo was eene nieuwigheid het sedert 1564 voorgeslagene oppergezag van den raad van state over de financiën. Bij een' geheimen brief (van 23 Julij 1565) bood BARLAYMONT den koning aan, hem in het breede de gronden te ontvouwen, welke tegen dit plan pleitten. Het plan zelf noemde hij; een ‘remuement d'affaires contre touttes anciennes ordonnances et stile, soubz lesquelles les princes de pardecha ont sy bien et avecq tant de prudence et experience conduict leurs affaires, que aultres potentatz et voisins y ont volsu prendre exemple et suyvre leurs institution.’ Men kan dus zeggen, dat de verwijten van nieuwigheidszucht aan beide zijden elkander opwogen.

eigene voorregten en invloed, van behoud eens slechten toestands en eener van dag tot dag verslimmerende sleur. Na alles wat ten hunnen laste komt te hebben opgegeven, willen wij regt doen aan de moeijelijkheden, waarin de omstandigheden hen plaatsten. Zij stonden tusschen twee uitersten in, die beide als radicaal beschouwd konden worden. PHILIPS had weinig begrip van volksregten, weinig zin voor populariteit; slechts voor ééne stem stond zijn hart open, de stem van wat bij hem godsdienst heette(1). Het bovendrijven eener enkele idee voert tot absolutisme en radicalisme. De ketterij te onderdrukken, achtte de koning zijne hoogste roeping, en hij was billijk genoeg te erkennen, hoe veel de zwakheid en het zedenbederf der geestelijken hadden bijgedragen tot den voortgang, welken de nieuwe leer in zijn gebied had gemaakt. Ware, gelijk hij dit door de invoering der bisdommen en de besluiten van het concilie van *Trente* hoopte, de kerk in de kerk hervormd, dan zou ook, volgens zijne meening, de laatste verontschuldiging den voorstanders der hervorming afgesneden zijn, en de vervolging zijner inquisiteurs had geene dwalenden meer, maar verklaarde oproerlingen tegen de goddelijke majesteit en de zijne te treffen. Afgezien van wat hun belang medebragt, afgezien van de verknochtheid aan oude gewoonte, de Nederlandsche edelen zouden niet in de *Nederlanden* hebben moeten geleefd, zoo zij niet met weêrzin in plaats der oude vrolijke geestelijken, hunne bloedverwanten en compeers, die zwermen van vreemde monniken hadden gezien, dat nachtgevogelte, dat zich over het land uitbreidde, en de voorbode of begeleiding was van de plaag der Jezuïten, welke hier en

(1) Ik behoor geenszins tot de apologeten van PHILIPS, maar het zij mij vergund te zeggen, wat mij omtrent het karakter van PHILIPS gebleken is uit de stukken, die mij van hem in handen kwamen. De grondtrek van zijn karakter was vreesachtigheid. Daaraan is zoowel zijne veinzerij als zijne traagheid, zijne achterdocht zoowel als zijne terugstootende trotschheid te wijten. Zijne godsdienst, hoe ernstig ook gemeend, was, bij de weinige reinheid zijner zeden, een aanhoudend vreezen en beven: met één woord, de angst voor de hel.

elders doordrong. De edelen hadden geene schitterende voorouders, geene herinneringen van de magt van hun huis moeten hebben, zoo zij in de verheffing van lieden uit den burgerstand tot de zetels, eenmaal voor hunne bloedverwanten bestemd, niet het vormen eener geestelijke lijfwacht hadden gezien, die de koninklijke willekeur ten hunnen koste en van de regten des volks eenmaal zou vestigen. De edelen hadden niet vleesch en bloed uit de Nederlandsche natie moeten zijn, zoo zij niet teruggeschrikt waren voor de gedachte, welke botsing door het toedoen dier geloofsregters ontstaan zou met de verstandelijke ontwikkeling der in de koopsteden zoo bloeijende burgerklasse, met den ontwaakten geest van onderzoek, die nergens meer te dempen was. Die ontwikkeling zelve vertoonde zich aan de edelen onder onrustbarende verschijnselen. Het Lutheranisme had onder vele lotwisseling langzamerhand zijn zelfstandigheid als godsdienstig levensbeginsel ingeboet. Met den vrede van *Augsburg* had het ja in *Duitschland* eene vaste gestalte verkregen; maar tevens had het zich met de staatkundige vormen verdragen, en gelijk het zich aan de eene zijde zelf vastgeschroefd had in de leerstellingen zijner dogmatiek, zoo was het aan de andere zijde dienstbaar geworden aan de wetten, welke de souvereine beschermheer voorschreef. Vrijheidszin, gisting, vooruitgang, was slechts bij de Gereformeerden. Wel had *Nederland* de eerste beginselen zijner hervorming aan Luthersche leeraars te danken, maar het zaad, door hen gestrooid, was niet welig opgeschoten. Toen uit *Frankrijk* en uit de *Paltz* het Calvinismus indrong, won het spoedig den boventoon, en LODEWIJK VAN NASSAU, zelf nader aan het Luthersche dan aan het Gereformeerde kerkgenootschap verwant, moest zijns ondanks in 1566 toegeven, dat de hervormden in bekwaamheid en ijver de Lutherschen verre overtroffen[1]. Aan *België* in het bijzonder ging het toen zoo als later. Het morde tegen Franschen invloed, en onwillekeurig boog het zich voor de meerderheid dier natie. De langdurige oorlogen, tusschen *Frankrijk* en de *Nederlanden* gevoerd, hadden een droesem van wrok achtergelaten, die bijzonder hevig gistte bij den hoogen adel, welke met den Franschen eenmaal om den voorrang van ridderdeugd en dapperheid had gekampt. Terwijl de eene partij in het bevestigen van het Katholicismus eene po-

(1) Zie GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, T. II, p. 307, 402, 403. Vgl. vooral p. 473 suiv.

ging zag, om de oude Nederlandsche vrijheid aan de heerschappij van *Spanje* op te offeren, beschouwde de andere in het indringen der Fransche hugenooterij eene list van den Franschen adel, om zich over de nederlagen van *St. Quentin* en *Grevelingen* op de *Nederlanden* te wreken. *Genève* en BEZA waren voor de Nederlandsche edelen niet alleen schrikbeelden van omwenteling en anarchie, maar leuzen van verraad, ten voordeele van *Frankrijk*(1). Diezelfde oorlogen hadden nog

(1) Zoo als het later gebeurd is, dat men ieder radicaal of democraat voor een' geheimen zendeling van Frankrijk hield, die geen ander doel had, dan om de heerschappij der groote natie over geheel *Europa* uit te breiden, zoo schreef men onder de regering van MARGARETHA iederen hugenoot, die zich buiten *Frankrijk* vertoonde, gelijke oogmerken toe. De vrees voor *Frankrijk* was de spil, waarop de diplomatie van MARGARETHA draaide. Zeer merkwaardig is een brief van haar aan den koning van 7 October 1560, waarbij zij dezen afraadt, zich op eenige wijze met Frankrijk in te laten, of aan eene der beide partijen hulp te verleenen. Ziehier het portret, dat zij van de Fransche staatkunde ophangt: 'Il fault pour nostre debvoir, que nous ramentevons a v^e m^{te}, quil luy plaise souvenir de ce, que souvent elle aura ouy dire et veu par experience, et considerer par sa prudence la nature et condition des Francois lancienne et enracinee inimitie mesle de jalouzie, quilz ont toujours eu aux predecesseurs de v^e ma^{te} et a la grandeur de sa maison, lambition demesuree laquelle les aveuglent de sorte, quilz oblient pour satisfaire a icelle Dieu, la raison et lhonnestete, et que nulle action ne font ilz par vertu, en ce que concerne le bon voisinaige, quilz doibvent aux Estatz de Vre Mte: et que, quand ilz sont doulx et satisfont ce a quoy ilz sont obligez, cest quant linevitable necessite les presse et lorsquilz nont oportunite de nuyre, mais que tous les fois, quilz en ont le moyen, ilz ne gardent ni foy ny loy et oblient tous anltres respectz pour sessayer de faire ce quilz pouvent pour suppediter les voisins, satisfaire a leur ambition et pour parvenir à la monarchie universelle a laquelle ilz aspirent, et principallement a la suppression de la maison de Vre Mte: et que le desseing, quilz ont tousiours tenu dois memoire dhomme apres paix ou trefve facites par necessite avec les predecesseurs de Vre Mte, a este de se reffaire sort (?) pour apres retourner a faire pis, procurant que cependant leurs voisins entrent en nouveaulx fraiz et despence, afin que se trouvant eulx apres avecq quelque moyen et les forces des voisins deminuees et epuisees ilz intentent de nouveau dessayer la force, ny ont jamais failly dapres toutes paix, trefves et accordz, que se sont cidevant traictez, representer a feue Sa Mte soubz couleur de charite et accompaignant loyalement des motz de sincere et cordiale amytie, dindissolubles liens et aultres mestre en avant quelque emprinses specieuses contre le Turc, contre les desvoyez de la religion, offrant aussi de leur costel de correspondance; mais setaient seulement des parolles et sans toutesfois vouloir que se meist en traectez publicques, pour non traverser leurs malheureux practicques, quilz ont tousiours tenuz avec les Turcz et desvoyez, mais bien par escriptz apart et particuliers: et au mesme temps ont tousiours envoye ambassadeurs en Turquie et Allemaigne pour prevenir ceulx, contre lesquel, les emprinses se debvoyent faire, leur offrir soubz main ayde et assistence et donner icelle contre leur expresse promesse et sermens etc.' Het geheele stuk is van dien inhoud. Zoo men aldus de regerende en katholijke partij beschouwde, was natuurlijk het wantrouwen tegen de hugenooten nog sterker, vooral tegen hun hoofd COLIGNY, dien men den erfvijand der Nederlanders achtte. Toen dus, na den vrede van 1563, de prins van CONDÉ de landvoogdij van *Picardië* bekwam, gaven de koning, zoowel als de landvoogdes, den bevelhebbers last, vooral naauw toe te zien, wat er op de grenzen gebeurde. EGMOND had zijne spionnen, die den prins op den voet volgden. Uit den omtrek van *Straatsburg* hield LAZARUS VON SCHWENDY op alles het oog. In de instructie van MONTIGNY voor zijn bevelhehberschap te *Doornik* was uitdrukkelijk het toezigt op de verstandhouding tusschen de hugenooten en de bewoners der *Nederlanden* aanbevolen. In het begin van 1564 gaf CATHARINA DE MEDICIS aan MARGARETHA berigt van eene geheime zamenzwering tusschen haar beider onderdanen, en later zond de landvoogdes haren secretaris LA TORRE naar *Antweapen*, om de regering daar te waarschuwen tegen eene onderneming van den admiraal, om met acht galeijen en eenige duizenden verklapte krijgslieden *Antwerpen* te overvallen. In 1566 liep een dergelijk gerucht, en de bondgenooten verschoonden zich bij het inleveren van het smeekschrift uitdrukkelijk, dat zij niets met *Frankrijk* en de hugenooten aldaar gemeens hadden. Een aanslag op *Spaansch Florida*, tegen het einde van 1565 ondernomen, werd evenzeer aan COLIGNY toegeschreven. En voorzeker lag er diens partij aan gelegen, zoo veel mogelijk overal de magt des konings van *Spanje* te fnuiken. Met de Antwerpsche kooplieden en den Franschen, bijzonder Protestantschen, adel werd levendige geldhandel gedreven. Het huis van MOSQUERON (MOUCHERON), de burgemeester STRALEN en FERNANDO BERNUY worden in geheime berigten als hunne voorname geldschieters

een ander gevolg gehad. Zij hadden den weg tot huwelijksverbindtenissen tusschen den Franschen en Nederlandschen adel gesloten. PHILIPS zelf, schoon hij met den vrede van *Chateau-Cambresis* een ander voorbeeld had gegeven, was zulke verbindtenissen niet gunstig; zelfs door onderlinge uitwisseling van goederen, in de wederzijdsche staten gelegen, trachtte hij de scheiding tusschen beide natiën zoo scherp mogelijk te maken(1).

aangewezen. De vrees en weerzin tegen *Frankrijk* heerschte niet alleen bij de verklaarde voorstanders der Spaansche partij, maar ook bij zulke, die tot de bondgenooten naderden of daaronder behoorden, zoo als bij BERGEN, MANSFELT, WARLUSEL, MALBERG, en anderen. EGMOND vooral was met schrik voor de Franschen geslagen. Toen hij in 1565 naar *Spanje* vertrok, waagde hij het niet, door *Frankrijk* te reizen, zonder het vrijgeleide des konings te *Kamerijk* te hebben afgewacht: eene vrees, waarover GRANVELLE hem berispte, maar die de landvoogdes billijkte: 'Car,' schreef zij, 'encoires que les choses semblent appaisees, si est ce quil ne convient vous mestre aulcunement en chose ou vous pourrez tumber en inconvenient et hazard de vre personne.' (23 Jan. 1565). Zie ook GROEN VAN PRINSTERER, T. II, p. 196, 197.

(1) Zoo b.v. vergunde de kouing aan den hertog VAN NEVERS den verkoop zijner goederen in *Vlaanderen*, waarvoor hij leenpligtig was, op geene andere voorwaarden, dan dat een of ander Nederlandsch edelman gevonden werd, die zijne bezittingen in *Frankrijk* ter gelijke waarde onteigende. Huwelijken tusschen den Franschen en Nederlandschen adel met toestemming des konings komen weinig voor. Aan AREMBERG werd als bijzondere gunst aangerekend, dat de koning zijne toestemming tot het huwelijk zijns zoons met de dochter des graven VAN VAUDEMONT gaf.

Intusschen hadden zich de Nederlandsche heeren echtgenooten uit *Duitschland* genomen, dikwijls zelve Lutherschen of met Lutherschen verwant. Zoo deden HOORNE, ORANJE, VAN DEN BERG, BREDERODE, MANSFELT, CULEMBORG. Toen het denkbeeld van meerdere vrijheid voor het Protestantismus 't eerst bij hen opkwam, vertoonde het zich onder den smijdigen vorm van het Lutherdom. Het Calvinisme was hun om zijne stroeve onbuigzaamheid en zijne dreigende gevolgen tegen de borst.

De strijd der beide uiterste partijen stond schrap, en de edelen wilden een' middenweg. Terwijl bij den koning ter eene, bij de Hervormden ter andere zijde geloof en geweten in het spel waren, beschouwden BERGEN, HOORNE, ORANJE en anderen (niet EGMONT, die op *geenerlei* wijze ooit doorzigt getoond heeft) de zaak uit een staatkundig standpunt. Zij wilden bemiddelen. Eerst sloeg men de mogelijkheid voor om zachte hervormingen toe te laten, het gebruik der kelk voor de leeken, het huwelijk der priesters, eene wijziging in de leer der regtvaardigmaking. Toen het concilie van *Trente* alle kans voor dergelijke toegeefelijkheid afsloot, ging men een' stap verder. Men wilde aan de beslissing der staten de bepaling onderwerpen, of niet hier en daar het Lutheranismus zoude gedoogd worden, en men naderde zoo tot de bepalingen, voor *Duitschland* bij den vrede van *Augsburg* vastgesteld. Maar even weinig als PHILIPS, voor hetgeen hem zijn geweten voorschreef, de onzekere beslissing der staten wilde inroepen, even weinig waren de strenge Gereformeerden geneigd iets van hunne overtuiging af te staan. Zoo al bij beide partijen ook eenig staatkundig inzigt verscholen was, het lag op den achtergrond, overschenen door het heilige vuur van ijver voor de heiligste zaak. Bij de Heeren daarentegen was de zaak van de godsdienst geen bezielend idee, maar een schakel in hun politiek plan, waarin eene zekere engbegrensde hervorming, eene zekere godsdienstige verdraagzaamheid opgenomen was, als onontbeerlijk voor hun eigen belang en voor het belang des volks. Bij de hevigheid der strijdende partijen was hunne gematigdheid zwakheid; bij den kamp van beginselen moest, hetgeen geen beginsel was, maar een ledige vorm,

het gewrocht van voorbijgaand belang en omstandigheden, zich zelve verliezen en ondergaan.

Zeg ik te veel? maar de overtuiging is bij mij levendig, dat, waar godsdienst en geloof heerschappij voeren, zij eene krachtsontwikkeling tot stand brengen, die misschien dweepers, maar zeker ook geloofshelden, martelaars en eindelijk overwinnaars voor de goede zaak vormt: waar daarentegen de eischen van geloof en godsdienst half ingewilligd, half miskend worden: waar zij in de rij van andere tijdelijke belangen eene gedrongene plaats vinden, daar is het, wanneer de storm der omwenteling opsteekt, veiliger, ze geheel ter zijde te zetten. Want dezelfde kracht, die het hoogste tot stand brengt, werkt verterend en vernietigend op de vreemde elementen, welke hare vrije beweging onderdrukken. Juist dit is de vloek des Nederlandschen adels geweest. Indien het de ondergang eens adels is, dat ter eene zijde zijne onafhankelijkheid en voorregten zich oplossen in eene vergulde dienstbaarheid, dat, ter andere zijde, die adel een parasiet leven voert naast het vermogen van rijkdom, nijverheid, wetenschap, zonder in zich zelven zijnen steun te vinden; indien dit vonnis, ten gevolge der Nederlandsche omwenteling, aan den eenmaal schitterenden adel kan gezegd worden voltrokken te zijn, dan dragen wij vrijmoedig de stelling voor, dat de hervorming de dood van den Nederlandschen adel is geweest. Het zij ons vergund, die stelling met bewijzen te staven.

(*Vervolg en Slot in het volgend Nommer.*)

Mengelingen.

Diana.

(*Vervolg van bladz.* 524.)

VI.

Het was tien ure in den avond geworden, en de rust op *Chanteloup* was door niets buitengewoons gestoord. D'AUBIGNY begon zich te verbeelden, dat de markies loos alarm had gemaakt, om vurigen dienstijver te bewijzen; en reeds had hij er berouw over, dat hij DIANA van zich had verwijderd, en JERÔME het geheim bevel had gegeven, haar, zoo het zijn kon, den nacht in de pastorij te laten doorbrengen; reeds was hij op het punt om de baronnes te gaan zien, haar deelgenoote te maken van hetgeen er was omgegaan, en er haar gevoelen over te hooren, toen zich op eens een luid gerucht van menschenstemmen en paardenhoeven en een gebas van honden digt bij 't kasteel verhief, de groote oprijlaan binnenstormde, en eindelijk een luid horengeschal, vlak bij de voorpoort, verkondigde, dat deze jagtstoet er wenschte binnen te trekken.

Mijnheer FRANÇOIS D'AUBIGNY, die, als wij ons herinneren, op *Chanteloup* een' vorstelijken stoet aanhield, was echter op dit oogenblik zonder zijn' *majordomo*, daar de trouwe man nog niet was teruggekeerd. Hij zond dus een paar voetknechten henen, om van den portier te hooren, wie de lieden waren, die zoo laat in den avond een bezoek kwamen brengen. Maar de gasten schenen geen' tijd of geen' lust gehad te hebben om aan de deur te onderhandelen, en de portier scheen er niet aan gedacht te hebben, ze te laten wachten; want de groote slagdeu-

ren stonden wijd open, en een troepje edellieden drong die binnen met eenige overhaasting, als ware het hun reeds te lang toevens geweest, dat ze de deur niet vooruit open hadden gevonden. De pages en palfreniers bleven intusschen met de paarden en honden bescheiden wachten, aan den voet van den grooten trap.

De bediende, door D'AUBIGNY afgezonden, vroeg den portier, waarom hij op dit uur de groote poort openzette en zoo veel personen binnenliet, zonder te weten, of zijn meester bezoeken wilde ontvangen.

Maar eer de portier antwoorden kon, riep een der binnenkomenden met eene luide stem: ‘Omdat men het hem heeft bevolen in den naam van een' persoon, voor wien alle deuren in *Frankrijk* moeten open zijn.’

De man, die dat gesproken had, trad daarop snel vooruit, alsof er na deze verklaring voor hem en zijn gezelschap geen hinderpaal meer mogelijk kon zijn. Maar FRANÇOIS D'AUBIGNY, die zijne lieden op den voet gevolgd was, om zich te vergewissen van de soort zijner gasten, had wel dit woord gehoord, maar hij trad dien man toch te gemoet met vastheid, en hij zeide hem:

‘Mijnheer! ik weiger niemand gastvrijheid, die mij haar vraagt op beleefden toon; maar het is niet genoeg, groote namen, van wie dan ook, in den mond te hebben; men moet ook kunnen bewijzen, dat men regt heeft die te gebruiken; u ken ik niet, mijnheer! voor iemand, die dat regt zoude hebben.’

‘Markies DE LA FâRE!’ antwoordde deze luid, ‘kapitein bij de lijfwacht van Zijne Koninklijke Hoogheid, monseigneur den hertog van *Orleans*, regent van *Frankrijk*,’ en fluisterend voegde hij er een enkel woord bij, waarop de Sieur FRANÇOIS zich boog; en terstond de flambouw uit de hand nemende van een' der lakeijen, sprak hij: ‘Met dankbaarheid neme ik de eer aan, die mijn huis geschiedt, mijne heeren! ware mij die voorspeld geweest, zeker zou ik eene andere ontvangst hebben voorbereid,’ en met die woorden even het gezelschap rondziende, als zocht zijn oog een' bekende, boog hij zich diep voor een' hunner, die zeker de uitnoodiging begreep; en terstond den arm nemende van LA FâRE, ging deze vooruit, gevolgd en bijgelicht door den gastheer zelven. Op een' wenk van den laatsten openden twee lakeijen de slagdeuren der groote eetzaal.

. . . . . .

. . . . . .

Als wij weten, had de Sieur FRANÇOIS de gewoonte, om iederen dag voor zich en zijne dochter te laten aanrigten, als ware hij altijd de prinses ORSINI wachtende; sinds de baronnes op *Chanteloup* haar verblijf hield, was er ook voor deze gedekt; maar altijd bleef toch de overvloed en de verfijnde weelde der spijzen, der bedienden, der menigte lichten, der reukwerken, die er dampten, in eene zoo vreemde verhouding met twee of drie huisgenooten, die zamen zouden aanzitten, en die geen vorsten waren, dat de aanzienlijke vreemdelingen bij het inkomen van verwondering getroffen staan bleven, en de regent driftig en met ernstige ontevredenheid D'ARMENTIÈRES influisterde: ‘Markies! gij hebt mij verraden, en dit is het sterkste bewijs uwer schuld... dat ik tot hiertoe gevonden heb.’

‘Monseigneur!’ antwoordde D'ARMENTIÈRES met een' zucht, ‘ik wenschte, dat ik geene andere schuld tegen u had.... Dit verraad heb ik niet gepleegd; ik ben zelf even verrast van deze ontvangst.’

Dat was waarheid. De markies was nog nooit op *Chanteloup* geweest, terwijl de meester er zelf was, en de enkele malen, dat hij er een uur of wat vertoefd had in diens afzijn, had JERÔME hem in 't kleine lusthuisje ontvangen; zijne verrassing was dus ten minste even groot als die der anderen, en te grooter, daar hij van den man, die altijd zijne burgerlijke afkomst op den voorgrond zette, zulk eene zeldzame prachtliefde, zulk eene verfijning van behoeften, wel niet had kunnen verwachten.

Wij zijn even verwonderd als FRANÇOIS zelf, den markies te zien binnenkomen met dit gezelschap; toch was dit van het begin af zoo besloten geweest. Al had hij het durven wagen, buiten den hertog en de zijnen derwaarts te gaan, hij had het niet kunnen doen, en hij wist nu ook, dat het nergens meer toe zoude dienen; hij wist immers DIANA in veiligheid; de blikken van die loszinnige, jonge edellieden zouden haar niet ontheiligen; hunne taal, hunne gesprekken, hunne vleijerijen hare ooren niet beleedigen, hare verbeelding niet ontwijden; en hetgeen de markies als het grootste gevaar voor haar had gevreesd: de regent zou haar niet leeren kennen; de oorspronkelijkheid van haar karakter, den eenvoud van haar gemoed, de natuurlijkheid, door geene kunstenarijen der opvoeding vervalscht, zouden niet door hem kunnen worden opgemerkt en gewaardeerd, dat bijna hetzelfde moest zijn; want zoo PHILIPS ze eenmaal had begrepen, dan zou hij slechts één wil hebben: haar bezit; en als de regent van *Frankrijk wilde*, met hartstogt *wilde*,

wat zou hem dan onmogelijk zijn?... Men ziet het: de markies dacht als BERTHA in VAN LENNEP'S JACOBA:

> ‘Ik dacht dat elk, ook mijn gravin,
> VAN ZIJL moest zien met BERTHA's oogen.’

Maar hij had zich vergist; het was geen hartstogt, die DIANA's ontmoeting bij den hertog had opgewekt. Zij had gewerkt op de beste eigenschappen van zijn hart en gemoed; zij had indruk gemaakt op zijn' geest; zij had niet tot zijne zinnen gesproken; en daarin toonde DE CRECY betere kennis van des meesters karakter, dat hij eene vrouw van de schoonheid der baronnes had gekozen, om zulk een' indruk te weeg te brengen. Maar D'ARMENTIÈRES had op dit oogenblik slechts ééne gedachte; hij wist nu DIANA veilig, en hij moest ook D'AUBIGNY daarvan verzekeren; en toen deze, onder voorwendsel van een' zijner lieden iets te bevelen, hem naderde, en hem wat bitter en wat geërgerd influisterde, met een' blik op den hertog:

‘In waarheid, markies! is dit uwe wijze van te breken met het *Palais-Royal*? Hetgeen er de ergernis van uitmaakt, mede te slepen naar *Chanteloup*? Want, indien ik het wel heb, zijn er, om van de heeren niet te spreken, onder deze *cavaliers*...’

‘Twee of drie Amazonen! dames van de opera!’ vulde GASPARD aan; ‘daarom moest DIANA niet hier zijn! begrijpt ge mij, mijnheer! Zij is nu veilig, want zij blijft bij den pastoor; voor 't overige, hoe vreemd gij mij ook ziet handelen, wat gij mij ook hoort zeggen, verdenk mij niet, en bovenal spreek mij niet tegen; ik moet....’ en ziende, dat LA FâRE zeer digt nevens hem stond, vervolgde hij: ‘Ik heb moeten bekennen....’ toen eerst deed hij, of hij den kapitein der lijfwacht zag en met schrik opmerkte.

D'AUBIGNY, die er wel niet veel van begreep, maar toch genoeg, om de overtuiging te hebben, dat de markies het wèl meende met zijn kind, ging nu naar den hertog en bad hem eerbiedig, de eereplaats aan zijne tafel te willen innemen.

‘Zoo wil ik, mijnheer D'AUBIGNY! alleen niet te veel omstandigheden, als het zijn kan; de graaf van *Blois* heeft een' afkeer van alles wat naar ceremonie zweemt, en zijn gezelschap zoude niet het zijne wezen, zoo het er anders over dacht.’

De graaf van *Blois*! De regent gaf te verstaan, dat hij met dezen titel zijn incognito omkleedde. Eene dwaasheid toch, een incognito voor den hertog van *Orleans*, dat altijd het eerst verraden werd door zijne eigene figuur, en niet minder door zijne wijze van dat incognito te dragen; daarbij kon hij niet meenen, bij D'AU-

BIGNY onbekend te zijn, die hem meer dan eens had gezien in *Spanje*, ten tijde van den vollen glans der prinses ORSINI; in dien tijd, toen LODEWIJK XIV den hertog van *Orleans* aanzeide, dat hij in goede verstandhouding had te leven met de *Camera-major*, of naar *Frankrijk* moest terugkeeren; eene goede verstandhouding, die intusschen allermoeijelijkst te bewaren viel door de eene partij, als de andere onophoudelijk *machines* liet spelen, om hem het leven zuur en het volbrengen zijner pligten onmogelijk te maken. Duistere beschuldigingen waren het, die de prinses ORSINI toenmaals wist te werpen op PHILIPS VAN ORLEANS; men zegt zelfs, dat hem van wege de prinses wel eens eene chocolade bereid is, die... hij gelukkig niet heeft gebruikt, en ter andere zijde, dat de hertog liever met hare vijanden omging, dan met hare vrienden! Het is zeker, dat er bij PHILIPS een haat tegen die vrouw was gerijpt, die te meer ingeworteld was, en onuitroeibaarder bleef, naarmate hij dien minder lucht had kunnen geven, en omdat die de eenige hartstogt was van deze soort, dien hij is blijven vasthouden. Maar wij spraken van zijn incognito, dat er op dit oogenblik voor niemand een was, zelfs niet voor de bedienden; want LA FâRE's woord aan den portier was ook dezen eene inlichting geweest; doch het was den regent genoeg, dat men zijn' wenk om onbekend te wezen kende, en zich daarnaar gedroeg. Het antwoord van D'AUBIGNY moest hem dus welgevallig zijn.

‘Mijnheer de graaf van *Blois* kan verzekerd wezen, dat niemand meer afkeer heeft van ceremonie dan ik zelf, en om het te bewijzen, zal ik mijne overige gasten bidden, zich neder te zetten naar het hun invalt, zonder onderscheid van rang; ze zijn aan de tafel van een' burger.’

Toen men die uitnoodiging had gevolgd, sprak de hertog opgeruimd tot D'AUBIGNY: ‘Gij spreekt naar mijn hart, mijnheer D'AUBIGNY! als de tafel gedekt is, moet alle rang vergeten worden, en alleen die het meest tot de algemeene vreugd toebrengt, mag zich beroemen de meeste te zijn. Maar, *corbleu*! mijnheer D'AUBIGNY! Gij spreekt van eene burgertafel, en mij dunkt, gij moet eten als een aartsbisschop, naar de aanstalten, die ik gemaakt zie. Ik kan toch niet onderstellen, dat wij gewacht werden?’

‘Oordeel zelf, monseigneur! of dit bezoek onder de berekeningen van mogelijkheden vallen kon!....’ hernam de Sieur FRANÇOIS, en zag daarbij D'ARMENTIÈRES aan, of hij het dezen weet, dat hij die berekening niet had kunnen maken.

‘Het is zoo! het is zoo!’ sprak PHILIPS, ‘en mevrouw de prinses ORSINI zal er zeker ook niet op gerekend hebben....’

‘Zoo *ik* er op had kunnen rekenen,’ viel D'AUBIGNY schielijk in met een' donkeren blos, ‘zou ik wel zeker mijn' hofmeester niet van huis hebben gezonden.... en andere maatregelen genomen hebben met mijnen kok; wees daar zeker van, monseigneur! maar wie een kasteel bewoont, moet er niet leven als een wever; hij zou dan de wevers zelven het eerst te kort doen.....’

‘Bravo! mijnheer D'AUBIGNY! ik verheug mij, dat gij van zulke philanthropische gevoelens zijt; want met eene fortuin als de uwe, kan men veel goeds, maar ook veel kwaads doen in dit schoone koningrijk van *Frankrijk*, als gij het, bij voorbeeld, wildet gebruiken, om eerzuchtige plannen te helpen uitvoeren... u wildet mengen in partijschappen, in staatkundige twisten, of wat daar meer is van dien aard;’ en de regent hield D'ARMENTIÈRES scherp in 't oog, die zijn best deed om er heel verschrikt en verlegen uit te zien.

‘Maar, monseigneur! hoe komt deze gedachte in u op?....’ antwoordde FRANÇOIS gul en opgeruimd, ‘ik! die overgelukkig ben, zoo ver mogelijk van alle intrigues en alle intriganten af te zijn, ik zou er aan denken mij op nieuw te wikkelen...’

‘In eene kleine zamenzwering! Och, waarom niet? gij hebt veel geld, en, als gij weet, geld is de ziel van zulke ondernemingen.’

‘Ik besteed het mijne, zoo ik hoop, aan wat beters...’

De wijze, waarop D'AUBIGNY deze antwoorden gaf, getuigden zoo geheel van een vrij en onbezwaard politiek geweten; ze getuigden zoo geheel van wat anders, als D'ARMENTIÈRES had voorgewend dat men op *Chanteloup* vinden zoude, dat de markies bloosde en verbleekte van schaamte en ergernis; de regent bleef hem doordringend aanzien, met een bijna onmerkbaar glimlachje, vol ironie..... maar vóór wij verder gaan, moeten wij het gezelschap voorstellen, zoo als het dáár aanzat.

PHILIPS VAN ORLEANS zat in het midden van de tafel, tegenover de breede *porte-brisée*, die van zwaar spiegelglas was zamengesteld, en die den glans verdubbelde van al de waskaarsen op de lustres in de zaal, van de kristallen kroonlichten boven de tafel en van de zilveren candelabres daarop; naast zich had de regent den kapitein zijner lijfwacht, LA FÀRE, en den jongen hertog DE BROGLIE, zijn' spion en zijn' vertrouwde tevens, niet minder dan DUBOIS. Deze heeren hadden ieder eene der Amazonen van

de opera naast zich genomen, om, zoo als DE BROGLIE zich uitdrukte, deze dames van tijd tot tijd hare rol te souffleren; D'ARMENTIÈRES had zich aan het eind van de tafel willen zetten, maar D'AUBIGNY had hem met vriendelijken dwang de plaats naast zich doen innemen; en eene minder gewenschte kon er voor den markies bij deze gelegenheid naauwelijks uit te denken zijn; want de gastheer zat tegenover zijn' voornaamsten gast, en dus zag zich de markies, dezen ganschen merkwaardigen avond, onder het bereik der blikken van den meester, die hem wantrouwde, als hij dacht, en van diens spionnen en gedienstige vleijers, die om geen ander doel daar waren, dan om den jongen man te bespieden en te kwellen; en vooruit wist hij dus, dat hij niet eens den schijn van een vertrouwelijk woord, geen' blik, geen' wenk met D'AUBIGNY zou kunnen wisselen, zonder er die uitlegging aan te zien geven, die hij welligt het meest vreesde. DE NOCÉ en de ridder DE MATIGNAN waren mede van de partij; maar ze waren niet zoo ver, als de anderen, in het geheime doel van den togt; zij dachten alleen, dat het waarheid was, wat de hertog als openlijke reden van deze reis had opgegeven: de voornaamste steden van zijn hertogdom, *Tours, Orleans* en *Blois* te bezoeken, hetgeen hij nog niet gedaan had, sedert hij tot het regentschap was gekomen. Tegelijk had de hertog hun eene vrolijke jagtpartij beloofd in dat wildrijk oord, en er bijgevoegd, dat hij dan zijne nieuwsgierigheid wilde bevredigen omtrent het prachtige kasteel *Chanteloup*, naar men zeide, op last van zijne oude vijandin, ORSINI, gebouwd, en waar men allerlei wonderen van vertelde. Maar nog twee gasten waren er in D'AUBIGNY's woning doorgedrongen, onder bescherming van een' grooten naam; gasten, die hij wel niet persoonlijk kende, maar wier tegenwoordigheid hem eene huivering aanjoeg, toen hij ze hoorde noemen; de een had zich schuins tegenover den markies geplaatst en bleef hem met gluipende blikken begluren - dat was de abt DUBOIS - en de ander had zich zeer nederig aan het eind der tafel geplaatst, maar toch zóó, dat zijn oog alle aanwezenden konde gadeslaan, en tegelijk het vertrek rondzien - dat was de Vicomte DE CRÉCY.

Die twee mannen dáár, op dát oogenblik, bedreigden den armen gastheer zeker in eene, die hij lief had of beschermde. En toen de hertog, met zijne gewone *bonhomie*, en zonder er op dat oogenblik iets bij te denken, tot D'AUBIGNY zeide: ‘Ik heb vergeten, mijn' gastheer de personen te noemen, die ik bij hem inleid,’ en tot die twee namen kwam, en daarna

zijn' blik rigtte op hunne personen, toen ging FRANÇOIS eene huivering door de ziel, als had hij twee kwade geesten voor zich zien oprijzen... En inderdaad, kwade geesten waren het ook, slechts niet zoo veel voor hem, als zij het wenschten te zijn, want de goede engel was tusschenbeide gekomen. Wat ze toch nog vermogten op den loszinnigen weifelenden vorst, die door eene aardigheid van het ernstigste doel werd afgeleid, was niet weinig, en te eer, daar hij door valsche schaamte en door ironie veel spoediger overwonnen was, dan door ernst of besef van pligt, en zij die zwakheid in hem kenden, en van die wapenen allerbehendigst tegen hem gebruik wisten te maken.

Gelukkig had hij hun zijne ontmoeting met DIANA niet medegedeeld, noch den indruk, dien deze bij hem had te weeg gebragt, en de beloften, die zij op hem had verwonnen. Aan LA FâRE had hij zijn vertrouwen geschonken, maar die was met eene opregte genegenheid aan zijn' persoon gehecht, en de minste eigenbelangzoeker onder allen. Wat de hertog beval, voerde hij uit, zonder eene enkele vraag, of het goed of kwaad was; hij had geen geweten, dan de wil van zijn' meester, en voor zich zelven bedoelde hij niets, dan alle diens tuimelingen te mogen deelen, en bij ieder drinkgelag en bij ieder stormachtig feest nevens hem te zijn, om hem te bewaken en voor hem te zorgen. LA FâRE is ook dezelfde, die later, bij de gewelddadige schaking van den maarschalk VILLEROI, zulk eene moedige en belangrijke rol heeft gespeeld. Maar juist omdat DUBOIS en DE CRÉCY van den regent geene inlichtingen hadden gekregen omtrent zijne ontmoetingen, sinds hij door de onweêrsbui van zijn gevolg gescheiden was (zij wisten alleen, dat hij met LA FâRE ergens geschuild had), onderstelden zij, dat er wat voorgevallen was, vooral omdat ze te gelijker tijd D'ARMENTIÈRES hadden gemist, die DE BROGLIE en de beide dames tot gezellen had, of liever, die zijne bewakers voor eene wijle was ontvlugt, onder voorwendsel dat zijn paard hinkte en niet meer voort kon, waarna hij was afgestegen digt bij 't dorp, en, daar hij natuurlijk op die wijze de anderen niet konde bijhouden, een voetpad had ingeslagen; hij hoopte bij den een of anderen dorpeling een paard op te doen, en zou zich weder bij hen voegen op de afgesproken plek der zamenkomst; zij zouden hem met den hoorn sein geven, als zij er waren aangekomen. DE BROGLIE had wel achterdocht, dat de markies eenig ontwerp wilde uitvoeren, maar om dit te doorzien, moest men hem zijn' eigen' weg laten gaan, onder voorbehoud, om hem ongemerkt te bespieden. De tooneeldames waren

te zamen aan het twisten geraakt over de aanstaande rolverdeeling bij eene nieuwe opera; en zij hadden er hare geleiders bij vergeten. Dat alles wisten DUBOIS en DE CRÉCY, maar niets meer. De Amazonen hadden hun niets kunnen zeggen, toen zij, eerder dan DE BROGLIE en D'ARMENTIÈRES, op de afgesproken plaats waren aangekomen. Zij waren veel te veel bezig geweest, eerst met haren twist, later met de natte hangende veêren van hare kastoorhoeden; en DE BROGLIE kwam eerst met D'ARMENTIÈRES terug, want hij had hem opgewacht op den rijweg; maar wat hij verder wist, zeide hij den beiden nieuwsgierigen niet, om de goede reden, dat hij voor zich zelven bij den regent winst dacht te doen met de ontdekking. En toen later de hertog met LA FâRE zich ook bij hen voegde, en zonder zich over iets uit te laten, een der paarden besteeg, die de pages bij de hand voortleidden, en het voortzetten beval van den togt naar *Chanteloup*, en den markies aanzag met iets, dat ieder terstond als welwillendheíd uitleide, toen waren allen den loop van het spel kwijt. DE BROGLIE waagde toch nog zijne mededeelingen, maar de hertog zeide kortaf:

'Ik weet dat, en zwijg het alsof *gij* het niet wist.'

Men begrijpt, dat juist door dit alles de spanning op het sterkst was, en de nieuwsgierigheid meer dan ooit geprikkeld, wat de regent nu meende. DUBOIS en DE CRÉCY hadden er beiden al te groot belang bij, om het niet uit te vorschen door elk middel; en ieder van zijne zijde had zich beloofd, niemand of niets te sparen; en ieder hunner had daartoe een plan gebouwd op eigene hand.

DUBOIS, met zijne gewone vrijpostigheid, had zich onder het heenrijden naar *Chanteloup* bij den hertog gevoegd, en na twee of drie zijdelingsche aanmerkingen over de *échappade* van D'ARMENTIÈRES, eindelijk stoutweg gezegd, dat de markies nu gelegenheid had gehad, alles, wat hem beschuldigde, uit den weg te ruimen, en gevraagd, waartoe nu de regent van zijne zijde besloten was.....?

'Tot zwijgen,' had PHILIPS VAN ORLEANS geantwoord, op een toon, die bewees, dat hij ernstig meende wat hij zeide, en de abt wist toen, dat hij niets hooren zoude; want er was niemand, die zóó konde zwijgen, als hij het wilde, ondanks al de gulheid, losheid en achteloosheid van zijn karakter; nooit, zelfs niet in den roes van den wijn, of in den roes der zinnen, ontviel hem een woord over eene gewigtige zaak, die hij verbergen wilde; en schoon hij dikwerf zijne persoonlijke ontwer-

pen prijs gaf, in die van den staat mengde hij niemand, die er niet toe geregtigd was, hetgeen veroorzaakt heeft, dat deze wilde en losbandige vorst wel zelf heeft zitten spinnen aan de zijde zijner OMPHALE's, maar nooit de regering aan 't spinrokken heeft laten vervallen, of, om zonder mythologie te spreken, dat hij nooit minnaressen eenigen invloed heeft gegeven op staatszaken; terwijl de zich noemende groote koning LODEWIJK XIV, met al zijne deftigheid en met al zijn despotisme, de latere regering van den *côtillon* al vrij wel had voorbereid. Maar dat alles doet niets tot onze zaak, dan alleen om te bewijzen, dat DUBOIS regt had, zich vooreerst geslagen te achten, toen de hertog hem van zwijgen had gesproken.

DE CRÉCY, van zijne zijde, slaagde niet beter.

'Monseigneur! men heeft een vermoeden, dat de markies GASPARD met de schoone ATHENAÏS eenige zamenkomst heeft gehad, en dat hij haar gewaarschuwd heeft zich van *Chanteloup* verwijderd te houden; welligt heeft hij haar nu reeds naar de eene of andere landhoeve doen verhuizen.'

'Welnu, mijnheer de Vicomte! daar kunnen wij niets tegen doen!' zeî de hertog.

'Daar kunnen wij zeer veel tegen doen,' hervatte DE CRÉCY moediger; 'zoo uwe hoogheid slechts een paar lieden tot mijne beschikking stelt en overigens mij de vrijheid geeft, daarin te handelen zoo als de noodzakelijkheid het zal eischen, dan zal uwe hoogheid zien, dat er wèl iets aan te doen is, en dat...'

'Ik dank u, Vicomte! er is reeds meer dan genoeg gedaan, dunkt mij!' zeî de hertog droogjes.

De beide heeren, aldus teruggezet, voelden zich echter niet voor goed overwonnen, en hadden zich beraden op heftige aanvallen, als men eens de plaats der handeling had bereikt; intusschen kon het niet schaden, dacht DUBOIS, om zoo *par-ci par-la* onderweg een sprankje van den ouden haat tegen de prinses ORSINI op te rakelen, of hij daarmede eene vlamme des toorns tegen D'AUBIGNY en den markies te ontsteken vermogt.

De regent hoorde aan en zweeg; maar waarheid was het, en DUBOIS was er zeker van, dat die snaren nooit werden bespeeld, zonder zijne heftigste hartstogten te doen trillen.

DE CRÉCY, op zijne beurt, liet niet na de bekoorlijkheden, de levendigheid en de opgewektheid der baronnes te prijzen en in een behagelijk licht te stellen, op de kans af, dat de hertog, haar vindende, daardoor vóór haar zoude ingenomen zijn, of, haar niet vindende, in brieschende drift zoude geraken over

de teleurstelling. En de hertog hoorde aan en zweeg. Maar waarheid is het, dat hij zeer verlangde die vrouw te zien, al ware het ook slechts om eene vergelijking te maken tusschen haar en de andere, die hij had moeten teruglaten. En waarheid is het ook, dat het juist in zijn karakter lag, om zich nu eens door dezen, dan weder door genen indruk te laten besturen, en dat hij van de verschillende gewaarwordingen, waarin hij, sedert zijne komst in de dorpspastorij, was heen en weêr geslingerd, zelve niet regt wist, welke de overheerschende was; of liever, hij was doorgaans van de partij van den laatsten spreker, en dan vooral, als zijn gevoel of eenige hartstogt mèt dien spreker was. Al had hij dus willen zeggen, wat hij eigenlijk had besloten, - behalve zijne beloften aan DIANA, die hij wel zeker dacht te houden, wist hij het zelf niet en wilde afwachten, wat de anderen zouden doen.

In die stemming waren de voornaamste personen op *Chanteloup* aangekomen; in die stemming zaten ze neder, wachtende op den avondmaaltijd, in de prachtige eetzaal van D'AUBIGNY, die zelf niet wist, wat hij er van denken moest, maar die het intusschen, door de menigte zijner ongewachte gasten, druk genoeg had; voor zoo velen was er op hetzelfde oogenblik naauwelijks voorraad gereed, zelfs niet in zijne weelderige keuken.

Zijn kok liet hem dus influisteren, het eerste geregt, dat nu opgedragen werd, zoo veel het zijn kon, te rekken, opdat men tijd zoude hebben, de hoeveelheden voor het tweede en derde geregt te verdubbelen.

De wenschen van het keukenhoofd werden plotseling vervuld door een ongewacht tusschenspel.

Toen de geurige soepen op de tafel dampten, in hunne zilververgulde terrines, deed een der bedienden plotseling de spiegeldeuren open, en eene vrouw trad binnen. De gastheer, met den rug naar die deur gezeten, kon niet zien wie er binnentrad, maar reeds het kraken der deuren en de zachte tred hadden het hem gezegd, en roerloos en verbleekt bleef hij zitten, als begaf hem op dat oogenblik zijne tegenwoordigheid van geest. De regent en de heeren, die in die rigting zaten, hadden zooveel te beter gezien; dat bewees de verrassing en de voldoening der blikken, die zij wisselden; en bovenal had DE CRÉCY haar goed gezien; want snel als een rukwind stond hij op, naderde de dame met eene diepe buiging, en sprak met zegepraal en luide, dat allen het hooren konden:

‘Mevrouw de baronnes DE CLAIRVILLE!’

In waarheid, zij was het zelve, de arme ATHENAÏS, die voor 't minst even verschrikt was als haar gastheer, en niet minder verrast dan al de gasten te zamen. Hoe zij daar binnenkwam, verklaart zich van zelf, omdat, bij zulk eene ongewone drukte, in de meest geregelde huishouding niet op alles kan worden gedacht, of liever, juist omdat er in de huishouding van den Sieur FRANÇOIS eene orde heerschte, die niemand gewoon was te verbreken, zonder een opzettelijk bevel van den heer des huizes.

Het was eene vaste gewoonte, dat een der lakeijen de baronnes kwam aanzeggen, dat de tafel gereed was. Ware de oude JERÔME dáár geweest, hij zoude welligt tegenbevel hebben gegeven voor heden, of dat zelf, al ware het door een teeken, van zijn' meester hebben gevraagd. Maar wij weten, dat hij niet daar was, en zoo zeer was men in dit huis aan blindelings volgen gewoon, zonder eigen oordeel te durven raadplegen of eene vraag te doen, dat die man ook heden zijne taak had verrigt, en, zonder er iets bij te voegen, der baronnes de gewone aanzegging had gedaan.

Het kasteel was zoo groot, en dat gedeelte, waarin ATHENAÏS gehuisvest was, zoo ver afgelegen van den hoofdingang, dat zij ter naauwer nood eenig ongewoon gerucht had bespeurd, en dus, zonder het minste vermoeden, dat er gasten konden zijn, zonder de minste aarzeling, de eetzaal binnentrad.

Men begrijpt nu iets van wat zij voelde, toen zij zich plotseling zag tegenover een' grooten en woeligen kring; toen DE CRÉCY dáár op eenmaal voor haar stond, en hare hand wilde vatten. Den regent, dien zij nooit van nabij had gezien, en wel niet hier kon verwachten, herkende zij bij den eersten oogopslag niet; eigenlijk staarde zij in hare verwarring rond, zonder te zien. Doch de hertog had alleen maar haren naam te hooren, om haar te kennen, en meer helder te zien dan een onderdaan in den geheelen toestand; ook zette hij er zich toe, om regt goed te kijken, als iemand, die bij eene tooneelvoorstelling eene belangwekkende *scène* wacht.

‘Mijn God! wat is dat!’ riep zij, schichtig achteruit tredende voor DE CRÉCY.

‘Wat dit is, mijne waarde vriendin?’ antwoordde de Vicomte, ‘een aanzienlijk gezelschap, dat *Chanteloup* komt bezoeken, en overgelukkig zal zijn u hier te ontmoeten; laat mij u voorstellen....’

Maar D'ARMENTIÈRES had hare stem gehoord, al had zijne

plaatsing hem belet haar het eerst te zien. Hij stond schielijk op, en zonder aarzelen, zonder bedenken, als had hij vooruit op iets dergelijks gerekend, plaatste hij zich tusschen ATHENAÏS en den Vicomte, en zeide alleen: ‘Met verlof van monseigneur den graaf van *Blois*, zal niemand anders de baronnes DE CLAIRVILLE in dezen kring binnenleiden dan ik.’

FRANÇOIS D'AUBIGNY was intusschen tot zich zelven gekomen, en scheen overdacht te hebben, wat hem te doen stond.

Ook hij stond nu op, ging naar ATHENAÏS toe, die, onzeker of ze blijven zoude of heengaan, tusschen de beide edellieden in was blijven staan aan de hand van den markies, bood haar den arm, dien zij nam en zeide luid:

‘Mij dunkt, mijne heeren! daar kan geen twijfel zijn, wie mijne gasten aan elkander zal voorstellen in mijn huis..... Mevrouw! wees zoo goed de plaats in te nemen aan mijne tafel, die altijd de uwe is.’ Het was de plaats aan zijne regterhand; dezelfde, die door den markies was ingenomen geweest; eene kleine verschikking was er noodig; een bediende schoof haastig een' armstoel voor de dame tusschen de gewone stoelen der heeren; D'ARMENTIÈRES nam den zijnen weder in; DE CRÉCY had geene reden om iets anders te doen, en hoewel de baronnes zelve niet regt wist, wat er met haar voorviel, scheen de orde in den kring hersteld, als ware zij geene sekonde gestoord geweest.

‘Monseigneur!’ sprak nu FRANÇOIS D'AUBIGNY, met zijne ernstige stem, zich tegen den hertog buigende, ‘mevrouw de baronnes DE CLAIRVILLE is sinds eenigen tijd mijne huisgenoote, door omstandigheden, die ik nu niet nader kan uitleggen, doch waaromtrent ik hoop, dat mijnheer de graaf later mijne ophelderingen zal willen aanhooren; dit ééne moge genoeg zijn: ik ben op dit oogenblik haar natuurlijke beschermer, en vergun mij van dit voorregt gebruik te maken, om u eene jonge dame voor te stellen, die in groote beproevingen sterk is gebleven, en die onschuldige vervolgingen heeft moeten lijden door de personen zelve, waarvan zij troost en steun had mogen wachten.’

‘Lieve hemel! monseigneur!’ fluisterde DE BROGLIE den hertog in, ‘dat is de tweede preek, die wij te slikken krijgen, en ondertusschen wordt de soep koud; niemand is nog bediend dan uwe.... hoogheid.’

‘Wees gerust, DE BROGLIE! de moraliteiten komen eerst op het dessert; daar zal ik voor zorgen; en zie, de gastheer heeft

uwen onrustigen blik opgemerkt, de dienst gaat weêr voort.' Toen sprak hij luid tot FRANÇOIS: 'Mijn gastheer! wie gij aanbeveelt, is mij aanbevolen. Ik ben hoogst gelukkig met de kennismaking van mevrouw de baronnes DE CLAIRVILLE, die in eene zeer hooge mate mijne belangstelling opwekt.'

'Ik wist het wel, dat zij hem bevallen zou!' dacht DE CRÉCY.

'*Ah ça*! daar valt onze zamenzwering ineen,' morde DUBOIS, 'en mijn raadsheerschap.... verloren.... want dat mooije gezigtje zal nu wel geen verraad kunnen plegen!'

De baronnes was door alles, wat zij zag, en allen, die zij herkende, zóó door de hoogste verrassing getroffen, dat zij niet regt wist, of zij wel wakende was, en dit alles geen ijdel spel zou wezen van een' koortsigen droom. Het was haar als iemand, die, na eene wilde wals plotseling gezeten, alles ziet draaijen voor het oog, en niet eens eene poging doet om te herkennen; vooral toen zij den spreker tegenover zich had aangezien en den regent had herkend, vervolgens D'ARMENTIÈRES, DE CRÉCY, den hertog, allen hier zamen bij D'AUBIGNY, den strengen D'AUBIGNY, en zij aan zijne zijde in hun midden, toen beproefde zij niet eens meer te gissen, wat dit zijn kon. Zij waagde zacht eene vraag aan D'ARMENTIÈRES, maar die antwoordde half luid, terwijl hij haar aanzag, zoo als hij haar nooit had aangezien:

'Waarom ik nu eerst kom, mijne ATHENAÏS? Helaas! er zijn hinderpalen zóó zwaar en bovenal zóó sterk, dat zelfs de *liefde* ze niet kon verwrikken, laat staan uit den weg ruimen.'

'Maar mijnheer de markies!' riep DUBOIS grijnzende, 'daar zouden toch ook *sterkere* hartstogten voor in beweging moeten komen, dan de uwe, om dien hinderpaal weg te ruimen; de Schrift zegt: het geloof verzet bergen; maar nergens staat, zelfs niet in de romans van mademoiselle DE SCUDERY, dat de liefde Bastilles omverwerpt.'

Die tweemaal herhaalde toespeling op liefde, dat: 'mijne ATHENAÏS,' door den markies met kennelijk opzet verstaanbaar uitgesproken, verwonderde D'AUBIGNY niet het minst van alles, waarover hij zich dien dag te verwonderen had. Wij hebben zelfs reden te onderstellen, dat het hem ergerde; maar de markies had hem zoo ernstig verzocht, geen' argwaan op te vatten tegen zijn gedrag, dat hij begreep te moeten zwijgen zonder vooroordeel.

ATHENAÏS had nog minder op den toon en de woorden gelet,

waarin de markies sprak, als wel op hetgeen, waarop hij en DUBOIS schenen te doelen: de *Bastille*.

‘Maar hoe kan hier sprake zijn van de *Bastille*, markies?’ vroeg zij; ‘men heeft u toch niet ingekerkerd?’

‘Men heeft het wèl, allerliefste! vraag maar aan mijnen vriend, den abt DUBOIS, of hij niet het middel heeft gevonden, om mij voor eene week of wat in de *Bastille* te huisvesten!’

‘*Tarara*!’ riep DUBOIS, ‘daar is *Bastille* èn *Bastille*. Mijnheer de markies at alle dagen aan de tafel van den gouverneur; ik heb u niets anders te zeggen tot geruststelling, mevrouw!’

‘Ik ben zeker mijnheer den abt grooten dank schuldig voor al het *genotene*!’ hernam de markies met ironie.

‘Wees gerust, mijnheer de markies! uwe dankbaarheid geeft lust tot meerdere weldaden.’

‘En aan wien dankt gij nu eindelijk uwe bevrijding?’ vroeg ATHENAÏS, terwijl zij een' blik wierp op den hertog, aan wien zij in haar hart die uitkomst toeschreef.

DE CRÉCY glimlachte in zijn' baard; veel zulke blikken had de hertog van *Orleans* niet noodig, om vuur te vatten, en de dankbaarheid kon de dame van hare zijde ver brengen, vooral als men dankbaar moest zijn aan een' vorst! Maar DUBOIS liet hem niet lang luchtkasteelen bouwen op dit denkbeeld, want hij bragt uit met zijn gewoon kort en stooterig spreken:

‘Wel - dat - dankt hij *mij* - ten deele - en ten - deele zich zelven; - want - hij is - verstandig geworden. - O! daar is - niets als de *Bastille* - om iemand - tot goed overleg te brengen - en men heeft er zoo veel tijd en zoo veel stilte; - men kan zich daar - zoo goed aan nadenken wijden - aan herinnering!’ En terwijl hij dit zoo bij tusschenpoozen zeide, zag hij nu eens den hertog, dan weêr D'ARMENTIÈRES aan.

Maar de regent scheen volstrekt niet gestemd, om dat alles van de schertsende zijde op te vatten; want hij beantwoordde niet eens den blik der baronnes, en hij zeide tot DUBOIS: ‘Ik weet niet, mijnheer de abt! in hoeverre gij inschikkelijkheid gebruiken wilt voor den graaf van *Blois*; maar mij dunkt, gij moest er aan denken, dat hij niet van staatszaken houdt aan tafel, vooral niet als ze niet vrolijk zijn; en gij zult u herinneren, dat de beschuldiging, waardoor onze markies zijne vrijheid verloor, die was van hoog verraad, en dat hij zich nog niet daarvan heeft gezuiverd!’

ATHENAÏS verbleekte. Zij vond den ernst van den vorst wat al

te ernstig, en zij dacht er op, hoe het aan te leggen, om een' glimlach om dien mond te plooijen.

D'AUBIGNY meende den *zin*, waarin dit hoog verraad bedoeld werd, te vatten, en hij sprak opgeruimd: ‘Voorzeker beschuldig ik op dit oogenblik den markies van hoog verraad tegen mijne gasten en tegen mijn huis; men moest het verhaal zijner lotgevallen voor het *tête à tête* bewaren, als het niet meer vermakelijk is om aan te hooren.’

‘Mijnheer D'AUBIGNY!’ hervatte de graaf van *Blois*, ‘gij zegt een goed woord, en in uwe aanklagt ligt misschien nog meer waarheid, dan gij zelf denkt. Gij zult er welhaast het bewijs van hebben;’ en toen de markies het waagde, hem uitvorschend aan te zien, als wilde hij zijne regte bedoeling met die woorden peilen, vervolgde PHILIPS met een' glimlach: ‘Want is het niet zóó, zoo veel ongewachte gasten zoo plotseling in te leiden..... en toch, dát is zijn werk; wij zijn hier onder aanvoering van den markies D'ARMENTIÈRES, en zonder hem waren wij zeker niet hier....’

‘Ik begrijp... de markies kwam op den inval, om den vermoeiden jagtstoet *Chanteloup* als rustpunt aan te wijzen,’ sprak D'AUBIGNY; ‘die dienst.... onzer dus te gedenken, is altijd eene groote aanspraak, die de markies zich verworven heeft op mijne dankbaarheid,’ vervolgde hij, met een' blik op GASPARD, ‘die zoo dubbelzinnig was als zijn antwoord.

Neen, integendeel!’ hernam de regent, ‘toen de jagt en het onweêr ons van den weg naar *Chanteloup* afbragten, noemden wij ons verdwaald; want van den ochtend af was de togt naar herwaarts besloten, en het was de markies alleen, die mij daartoe deed besluiten, die er mij toe dwong.’

D'ARMENTIÈRES, die wel had opgemerkt, dat er een punt was, dat de hertog zoo min haast had aan te roeren als hij zelf, zeide stoutweg: ‘Dat is ook zoo, mijnheer de graaf! en indien mij niet zoo even was opgelegd over geene ernstige zaken te spreken, zoude ik geen oogenblik aarzelen de redenen daarvan te verklaren.’

‘Dank, markies! wij hebben reeds bewijzen genoeg van uwe openheid!’ hernam de graaf van *Blois* scherp en schielijk; ‘wij zullen u dat alles afvragen op het oogenblik, dat wij het noodig achten.’

‘Intusschen,’ ging D'ARMENTIÈRES voort, ‘mag ik altoos zeggen, wat ook waarheid is, dat het verlangen naar eene allerbeminnelijkste vriendin mij hierheen trok,’ en tegelijk

zag hij de baronnes veelbeteekenend aan, terwijl hij haar een *hors d'oeuvre* aanbood van geglaceerde vruchten.

Vroeger zoude zulk een woord ATHENAÏS hoogst aangenaam zijn geweest, en het had haar in zoete hersenschimmen kunnen versterken; nu die wel zeker voorbij waren, nu zij ze had opgegeven, nu verwonderde haar die toon van den markies en ergerde haar zelfs, vooral na die houding van bedaarde, broederlijke vriendschap en van eerlijke bescherming, die hij op den togt van *Parijs* naar *Chanteloup* tegen haar had aangenomen. Zij vond deze verandering nu niet alleen ongepast tegenover haar zelve, maar zij begreep, dat die haar luide beschuldigen moest van onwaarheid tegenover FRANÇOIS D'AUBIGNY, en hoe zij ook in haar verdriet en in hare verlegenheid den markies door iets korts en straks toonde, hoe zeer deze handelwijze haar onwelkom was, bleef hij toch voortgaan met zijne galanteriën op de meest opzettelijke wijze en alsof hij zeker was, dat ze met genoegen werden aangenomen.

In het begin trachtte ATHENAÏS, door wat bitsheid in hare antwoorden te leggen, het tegendeel te toonen; toen zij echter zag, dat dit van zijne zijde nieuwe aardigheden uitlokte, zonder hem af te schrikken, antwoordde zij in het geheel niet; maar ook dit baatte niet; want dan boog zich D'ARMENTIÈRES met zulk eene behendigheid naar haar toe, en zette zulk een welgevallig gezigt, dat de overigen niet anders konden denken, of zij antwoordde fluisterend, op eene wijze, die de openlijke scherpheid vergoedde. De arme markies pleegde intusschen al die aardigheden met eene soort van wanhoop in het harte en van woede tegen zich zelven; hij durfde niet anders; want er was iets, dat hij vergeten had DIANA te zeggen, namelijk, dat hij eigenwillig DE CRÉCY en DUBOIS (dat was zoo goed als den regent zelven) in het denkbeeld had versterkt, dat hij verliefd was op de baronnes en dat hij haar tot bruid had gekozen; naar zijn gevoelen was dit de beste wijze, om de bescherming te wettigen, die hij haar verleende, en om alle vermoeden af te weren, dat er op *Chanteloup* een ander vrouwelijk wezen konde zijn, dat hem er henen trok! Nu, in het aangezigt van D'AUBIGNY en van die jonge dame zelve, leed hij meer onder het volhouden van die list, dan hij zelf had gedacht. Maar dat hielp ATHENAÏS nog niet; zij wist geen' raad meer; zij zag van tijd tot tijd onrustig en vragend op naar D'AUBIGNY, als wilde zij uitvorschen, wat hij er van dacht, als bad zij hem haar te helpen en uit te redden door het een of ander ernstig woord

tegen den markies; maar ook op diens gelaat vond zij eene onontcijferbare uitdrukking, als ook wel eene vraag geleek; en daarbij, de gastheer deed meestal zijn best om de eer van zijne tafel op te houden, en te antwoorden op beleefdheden en aardigheden, die de graaf van *Blois* hem zeide over hare inrigting. FRANÇOIS D'AUBIGNY scheen geheel gastheer, en waarheid is het, dat hij een goede was: hij toonde zich man van geest, van vernuft, van wereldkennis; en nu DIANA niet dáár was, had hij geene voorzorgen te nemen, die anders altijd geheel zijne bedachtzaamheid eischten; hij kon zich zelf zijn, en hij kon beminnelijk wezen en vleijend zelfs als hij het wilde, gevormd als hij was door zoo lange ondervinding aan hoven, door zoo veelzijdige menschenkennis, door zooveel ervaring, door zooveel reizen, door zulke wisseling van magt en vernedering; en hij wilde nu beminnelijk zijn.

Het is waar, de troep hovelingen en dartele jonge lieden, die om hem heenzaten, en zeker met eenig doel van ondeugende scherts, zoo niet erger, dáár in zijn huis waren ingetrokken, waren juist uit die soort van menschen en uit dien rang in de maatschappij, waartegen hij wel het meest was ingenomen, waarvoor hij de diepste minachting had; maar deze kring was voor het minst geen kring van huichelaars en van zulke lage vleijers, als die mevrouw DE MAINTENON en LODEWIJK XIV gevormd hadden, en die mevrouw ORSINI op haar voorbeeld rondom zich riep; uitgenomen DE CRÉCY en DUBOIS, tegen wie hij om bijzondere redenen verontwaardiging voedde, vond hij de *roués* van den hertog van *Orleans* verdragelijker, dan de *Tartuffes* van de Fransche en Spaansche Bourbons; het is waar, die hertog van *Orleans* was een groot heer, een vorst, een regerend vorst, en het waren juist dezen, waartegen de burgerzin en de vrije kunstenaarsziel van FRANÇOIS den diepsten haat hadden opgevat; maar die haat had vooral zijn' oorsprong uit hetgeen er hem door ontnomen was: zijne openlijke regten als man en heer zijner vrouw; en de regent was juist de tegenstander der prinses geweest, de man, die door haar geleden had, zoowel als hij zelf. Maar hij was ook een vorst, die zich van de gewone onderscheidde; die ter eener zijde de wettigheid handhaafde en een nieuw opgedrongen geslacht van onwettige prinsen, die 't land en de burgers duur moesten kosten, weerde en terugdrong, waar hij kon, en die ten anderen de burgers niet minachtte, hen verhief, hunne regten voorstond en zelfs eene vermenging van standen scheen te bedoelen,

waarvan tot hiertoe nog niemand een denkbeeld had gehad. En daarbij, de regent had de kunst en de kunstenaars lief, niet als een vorst, die ze beschermt, maar als een kunstenaar, die ze oefent; hij was niet de verwaande, aanmatigende, kleingeestige, grof egoïstische grijsaard, of de onbeduidende onmondige, als FRANÇOIS in LODEWIJK XIV en diens kleinzoon had leeren verachten; maar hij was een man, die als mensch groote voordeelen had, zonder dat hij als vorst hooge eischen deed aan anderen; in één woord, zoo er een vorst konde wezen, die den diep gekrenkten Sieur FRANÇOIS met dien rang kon verzoenen, dan moest het er een zijn als PHILIPS VAN ORLEANS; vooral daar hij zijn eenig dierbaar goed veilig waande tegen den greep van dien vorstelijken leeuw. Hij zelf beviel zoo wél aan den vorstelijken gast, dat deze in zich zelven zeide: ‘Voorwaar, de prinses ORSINI is eene vrouw van smaak! Ze had zich daar een' *écuyer* gekozen, zoo als ik aan 't hof te *Parijs* noch te *Versailles* zou kunnen vinden; en dat zij er meer van gemaakt heeft, is op mijne eer geene fout geweest, maar een bewijs van oordeel. Ik had nooit gedacht, dat ik zoo verzoend zou raken met de familie DES URSINS; de vader, de dochter, dat alles behaagt mij zoo, en neemt mij zoo in, dat ik er niet zeker van ben, of ook de prinses ORSINI mijne verovering niet zoude maken, als ik haar in deze omgeving wederzag. *Diantre*! en die aardige baronnes daar over mij, ziet mij aan, of zij dezelfde plannen had....’

Dat was waarheid, dat de baronnes blikken wierp op PHILIPS VAN ORLEANS, die hij, met *zijne soort* van vrouwenkennis, dus moest uitleggen; maar zeker niet dus waren ze bedoeld; ATHENAÏS wist in hare verlegenheid niet, waarheen zij het hoofd zoude wenden, van wien zij steun zoude vragen; dáár, naast zich, D'AUBIGNY, die haar alleen verstrooide opmerkzaamheid scheen te schenken; ginds D'ARMENTIÈRES, die, ondanks haar kennelijk misnoegen, niet naliet haar met de zijne te vervolgen; ginds die twee vreemde vrouwen, in rijkleeding, welke bijna eene mannelijke was, die spottende, spijtige en brutale blikken op haar wierpen, als benijdden zij hare schoonheid, terwijl zij haren toestand bespotteden; verder, overal waar ze rondzag, mannen, wier scherts en wier vernuft een' toon aansloegen, dien zij met afschuw had vernomen en die haar ongewoon was geworden, en die haar aanzagen, alsof ze haar reeds als hunne prooi beschouwden; en digt bij haar, zoo digt, dat hij iederen blos op hare wangen kon zien, en iederen zucht van

haar angstig hart konde tellen, DE CRÉCY, die afschuwelijke verrader, die reeds zoo veel leed en zoo veel angst over haar hoofd had gebragt, en van wien zij nu nieuwe boosheid vreesde, te oordeelen naar de onbeschaamde vermetelheid, waarmede hij haar onder de oogen was getreden, en niet ophield haar gade te slaan; daarom scheen haar het goedig en geestig gelaat van den man tegenover haar, van den vorst, dien men graaf van *Blois* noemde, doch in wien zij den regent van *Orleans* had herkend, een rustpunt, waarop ze met minder vrees en met minder tegenzin staarde; immers bij alles, wat haar was overkomen, was wel de hertog der anderen voorwendsel geweest, maar niets had haar bewezen, dat hij zelf tot hare vervolgers had behoord, dat hij zelf last tot die vervolging had gegeven, of die zelfs goedgekeurd; en wat er op zijn' naam, zonder zijn weten, was gepleegd, daarvoor kon hij toch wel niet verantwoordelijk zijn; en wie weet, indien zij hem inriep, of hij, die de magt had, om het zekerst en het spoedigst te helpen, er ook niet den wil voor toonen zoude. Zoo zag dus mevrouw DE CLAIRVILLE op hem met eene zekere belangstelling, met een zeker vertrouwen en met eene geheime hoop, die de regent opnam zoo als wij zeiden, en die, te gelijk door DE CRÉCY opgemerkt, den Vicomte deden zeggen tot den ridder DE MATIGNON, zijn' buurman: ‘Heb ik het niet gedacht, nu de eerste nieuwheid van de *liaison* met den markies er af is, geeft ze om hem zoo veel als om een verkleurd lint, en nu begrijpt ze, dat er toch wat aan gelegen is, opgemerkt te worden door een' heer als monseigneur van *Orleans*! En ik, die haar hem had willen leveren! Nu, als ik zie, dat zij behendigheid genoeg heeft, help ik haar nóg!’

Men begrijpt, dat, onder al die terzijde's en *apart's*, de gesprekken nu eens meer stootend, dan weder meer geleidelijk voortgingen, nu eens tusschen eenigen gebleven waren, dan weder door allen te zamen gevoerd; ze waren zelfs bij wijlen zeer vrolijk, en de *saillies* en *pointes* ontbraken niet. Wij hebben op dit oogenblik geen' lust in den echten *style regence*; anders gaven wij u ze terug, dat niet zoo heel moeijelijk zou zijn; maar het is evenmin moeijelijk voor mijne lezers, om ze zich zonder dat voor te stellen; om er hen iets in te helpen, willen wij gaarne het recept er voor geven, op de wijze, door onze *cordonbleu*, onze Hollandsche *volmaakt zuinige* AALTJE aangenomen: Men gaat heen en neemt: een troepje hovelingen en jonge lieden uit het hartje van het *Palais Royal* in de eerste helft der 18de eeuw, dat

wil zeggen, op het tijdstip, dat men zich pas geheel vrij voelde van de banden, door LODEWIJK XIV en mevrouw DE MAINTENON opgelegd, en van die eerste vrijheid met juichenden overmoed gebruik maakte; lieden, die alles, wat goddelijke wetten en menschelijke zedeleer voor ernstigs hebben bevolen en gepredikt, als vooroordeelen beschouwen, en wel als vooroordeelen, waarboven het hun trots, hunne triomf en hunne gewoonte is geworden, zich openlijk te verheffen; breng ze zamen in eene woelige jagtpartij, rond eene tafel, waar alles tot zinnelijk genot prikkelt en tot lustige scherts uitlokt, tegenover een' gastheer, voor wien zij besloten hebben zich in niets te ontzien, en dien ze onderstellen, als voormalig gunsteling eener intrigante prinses, regt '*des notres*' te zijn; tegenover eene vrouw, van welke zij te veel weten, om haar te sparen, en te weinig, om haar hoog, te achten; en tegenover een' vorst, die de gewoonte heeft, in zulke kringen zijne uitspanning te zoeken en alles te vergeven, mits hij die vindt, en die ten overvloede door zijn zoogenaamd incognito van den rang heeft afgezien, waarvoor men toch altijd pleegt eenigen eerbied te hebben; en ten laatste, plaats die lieden tegenover een' voormaligen gunsteling, dien zij gevallen achten, of zoo niet, dan toch op den tweesprong, die vorstengunst scheidt van vorstenongenade; voeg dat alles zamen, en maak er tafelgesprekken van, in die vlugtige, schitterende, losse taal der Franschen, zoo geschikt voor de woordspeling, de dubbelzinnigheid, de *causerie*, het *jeu de mots* en de fijne ironie; *puis servez chaud*; gij zult weten hoe het smaakt. Gij kunt ze nu zelf gereed maken; wij dienen ze u nu alleen, waar ze op onze historie betrekking hebben.

''T is toch jammer, dat een man als gij niet te *Parijs* woont,' sprak de hertog, al meer en meer ingenomen met zijn' gastheer, en daarbij vergetende, wie deze was en wat hij zelf tegenover hem moest wezen.

'Mijn hemel! monseigneur! wat zou *ik* te *Parijs* doen, en welk eene figuur zou ik er maken?' vroeg D'AUBIGNY met een' glimlach.

'Wel, mij dunkt geene slechtere dan een ander,' antwoordde de hertog, 'of liever eene veel betere, eene meer oorsprookelijke..... Zulk eene, met een woord, als u zelven maar het meest aangenaam zoude zijn, en waarbij anderen tegelijk zouden winnen.'

'*Diantre*!' fluisterde DUBOIS zijn' buurman in, 'dat maakt onze rekening niet: die man te *Parijs*! en de hertog is in eene luim om dat door te drijven; geef acht, ik ga hem in tijds een

klein zetje geven, om hem over het paard te helpen; want als hij er op raakt, zouden wij er een' stevigen berijder aan hebben,' en hier wendde hij zich tot den Sieur FRANÇOIS: 'Maar, mijnheer D'AUBIGNY! wees gewaarschuwd, wij waarborgen u geene plaats als te *Madrid*; te *Parijs* hebben de *vieilleries* afgedaan, en Zijne Majesteit, die alleen nog maar één' gouverneur heeft, is nog niet onmondig genoeg om zich door bakers en *cameristes* te laten regeren....'

D'AUBIGNY zeide niets, maar hij werd doodsbleek; de regent merkte het op en viel den abt in de rede:

'*I' Ami* DUBOIS! 't is eene schande, u zoo opgevuld te hebben met den geur van zoo veel edele, geestige wijnen, en niets geestigers te weten, als gij geestig wilt zijn!'

''t Is, monseigneur! dat ik in de rede werd gevallen, juist toen de aardigheid komen zou! Want terwijl ik sprak en mijnheer D'AUBIGNY alle hoop benam, viel mij in, dat er toch nog prinsessen in *Parijs* zijn, die *écuyer's* kunnen gebruiken, en die er een alleraardigst gebruik van weten te maken. LA HAYE, RIOM!.... en dan een man als gij, die het fijne van het *metier* moet kennen.'

Daar was niets in zijn leven, dat de Sieur D'AUBIGNY zich met meer bitterheid herinnerd zag, dan die betrekking tot de prinses ORSINI, die hem op denzelfden rang stelde met mannen van de soort, als die twee minnaren van de hertogin VAN BERRY; en 't was te pijnlijker, omdat in waarheid de verhouding eene gelijke moest schijnen aan ieder, terwijl zij toch eene onwaarheid was; ook kon hij bij die toespeling, zoo onkiesch als boosaardig, niets antwoorden, en alleen het zenuwachtig trillen zijner vingeren, terwijl hij zijner buurvrouw iets overreikte, verried wat hij leed. Alleen in een' DUBOIS kon de stoute hatelijkheid vallen, van zulk een woord aan den man, in wiens huis hij gastvrijheid ontving; een' DUBOIS, die meer dan eens eene hofdame van den eersten rang bij de schouders nam, en onder scheldwoorden uit de kamer zette, waar zij hem een beleefdheidsbezoek kwam brengen; en toen had hij toch nog kardinaalswaardigheid op te houden; men begrijpt wat hij durfde, nu hij nog niets was en van zijne onbeschaamdheid alles wachtte.

'Laat niemand zich aan DUBOIS storen!' riep de regent, uit fijne beleefdheid in 't algemeen sprekende; 'vooreerst is hij dronken, en ten tweede heeft een nar altijd het regt, alles te zeggen wat hij wil; een nar kan niet beleedigen! En om weêr

op ons gesprek te komen, ik blijf er bij, mijn gastheer! wat doet gij op 't land? gij zult toch niet zeggen dat het is uit liefde voor landelijken eenvoud?'

'Dan zou ik ook eene onwaarheid zeggen,' antwoordde D'AUBIGNY, die zich met mannenmoed hersteld had, om der kwaadaardigheid van DUBOIS niet langer de vreugd van eene zegepraal te geven; 'maar vooreerst heb ik geene wenschen, die ik hier niet weet te voldoen; ten anderen, ben ik hier vrij en heb mijne levenswijs geregeld, zoo als ik het zelf versta, en nog daarbij is het onvermijdelijk, dat dit kasteel bewoond wordt door den meester!' Dit zeide hij met een' fieren zijblik op DUBOIS, die meer van geprikkelden hartstogt getuigde, dan van voorzigtigheid.

'Maar weet gij wel, mijnheer D'AUBIGNY!' hervatte DUBOIS, die er ook terstond partij van trok; 'weet gij wel, dat uw kasteel zoo prachtig is, als er geen tweede in *Frankrijk* bestaat, ten minste niet in de provincie, en dat het jammer is, dat gij er geen spanne lands bij hebt.....'

'Ik weet, dat ik vergenoegd en tevreden ben met mijn eigendom, zoo als het dáár ligt,' zeide FRANÇOIS, met eene stem, die hij trachtte opgeruimd te doen klinken, maar met een' donkeren blos op het voorhoofd.

'Nu, nu, men zou het met minder zijn! Dit is nog een staaltje van den goeden ouden tijd, toen de prinsen en prinsessen *hunne dienaren* nog vorstelijk beloonden!' En toen hij zag, dat D'AUBIGNY's oogen van verontwaardiging begonnen te vonkelen, vervolgde hij schielijk: 'Dat is niet als monseigneur van *Orleans*, onze gezegende regent - hij hoort het niet - ik kan het u dus in vertrouwen zeggen: deze belooft altijd, maar, *par la palsambleu*, als 't op geven aankomt, - niet meer dan in dit leêge glas; ik ken zekere trouwe dienaren van hem, die hem ten minsten - ja, laat eens zien - twintig jaren terzijde hebben gestaan, en die nog geen kippenhok in eigendom bezitten, en die nog altijd gebleven zijn wat zij waren.'

'Die fielt is nooit tevreden,' mompelde ORLEANS, hem aanziende.

'De regent heeft ze zeker terstond op hunne regte plaats weten te brengen,' hernam FRANÇOIS lagchend; want werkelijk bedacht hij, dat de laagheden, door een' DUBOIS gezegd, niemand konden onteeren.

'Vergeving, onze gastheer! want dat voorwerp ben ik zelf; ik was abt en ben het gebleven; en mij dunkt, gij er-

kent toch in mij niet veel roeping voor den geestelijken stand.'

'Zeg dat niet, als u eens een aartsbisdom geboden werd?' plaagde de hertog.

'Dan zou ik roeping voelen tot het aartsbisdom, maar...'

'Als ik de meester was,' sprak DE CRÉCY, 'maakte ik mijnheer den abt rekwestmeester. Hij kon dan altijd vragen; hij zou in zijne rol zijn.'

'Neen, Vicomte! neen!' riep de regent; 'want hij zou voor geen mensch iets vragen dan voor zich zelf.'

'Welnu! welnu!' lachte DUBOIS, 'de gepaste Christelijke liefde begint van zich zelf; de philosophen zeggen wel, dat men met de Tartaren beginnen moet, maar ik voor mij..... houde mij aan de voorschriften van het Evangelie.'

'Hij kent er geen een van buiten,' schertste de hertog; 'ik verzeker het u, mijne heeren! dat de abt DUBOIS op dit punt zoo onwetend is, als een *frère ignorantin* zijn moet.'

'Mijnheer de graaf van *Blois* zou dan meenen, dat mijne leerlingen er meer van wisten dan ik?' vroeg de abt onbeschroomd.

'Ze weten er ten minsten zoo veel van, om zeker te zijn, dat gij er niets van weet.'

'Maar ze zijn dan vèr, mijne leerlingen; ik heb dan regt om grootsch op hen te zijn,' lachte DUBOIS.

'Ja,' vervolgde de hertog, zonder naar hem te luisteren; 'hij weet zoo veel van zijne godsdienst, als mijnheer DE BONNEUIL; en bij deze gelegenheid herinner ik mij eene anekdote, die gij hooren moet, dames! ik heb die van ST. SIMON, die er bij was; ik waarborg dus hare echtheid.'

'Allereerst, mijnheer de graaf! laat mij mijnheer D'AUBIGNY een raad geven,' riep DUBOIS, die voelde, dat de hertog afleiden wilde wat hij had voorgenomen, en die ten koste van alles zijn doel wilde bereiken.

'Ik heb de dames mijne vertelling beloofd!' zeide de hertog, 'ik ga voor.'

'Ik heb maar twee woorden te zeggen, en men zal later met meer geduld naar u luisteren,' hernam de abt dringend.

'Ik wil zien, hoeveel geduld ze hebben zullen zonder dat!' hernam de hertog met een' blik op DUBOIS, die bewees, dat hij geene scherts meer wilde. Maar de abt liet hem begaan, en fluisterde DE MATIGNON in: 'Ik kom toch weêr met mijn' aan-

val; want ik zie wel, dat de hertog weêr, als altijd, de zaken verwaarloost voor een vrolijk uur, en om geen vreugdverstoorder te schijnen tegenover een mooi vrouwenkopje.'

'Verbeeld u dan,' ging de hertog voort, 'dat mijnheer DE BONNEUIL, die zich baron DE BONNEUIL noemde, en die inleider der ambassadeurs was aan 't oude hof, iemand was, dien het niet aan vernuft ontbrak, die wel van zaken en personen wist, maar voor 't overige zoo onwetend, als mijnheer de abt zelf, of, om een minder profaan voorbeeld te nemen, als een danser van de opera.... vergeef mij, dames! ik spreek *niet* van de danseressen; schoonheid en geest heeft uwe sekse ten allen tijde en in alle standen boven de onze vooruit. Mijnheer DE BONNEUIL dan, had niet vele gebreken, maar hij had er één, dat hem in eigendom toebehoorde, en waarvan hij sinds lang al het belagchelijke droeg en al de voorregten genoot. Hij was dol op alles wat schitterde, wat zich onderscheidde, wat in de mode was, en bovenal wat tot het hof behoorde; dat was eene zotheid, die, geloof ik, velen met hem deelen; maar hij had de originaliteit, om zijne bescherming te beloven aan ieder, die er maar van gediend wilde; om die zelfs te verkoopen, ofschoon hij geen den minsten invloed had, en dat wist hij zelf wel; maar hij sprak van den zijnen met zoo veel vertrouwen, met zulk een bluf, dat het grappig was om te hooren. Waar hij maar eene reet vond, om door te sluipen, drong hij binnen, en als hij er was, nam hij de houding aan van iemand, die het huis in de mode had gebragt. Gij begrijpt, hoe hij uitgelagchen werd; maar men vermaakte zich met hem; men duldde hem, dat was genoeg. Eens op een' dag - het was bij mijnheer DE PONTCHARTAIN waar altijd veel menschen waren - raakte hij weêr aan 't zwetsen en aan het doorslaan, en wel over onderwerpen die wat heel teeder waren, en waar hij niets van wist. Mevrouw DE PONTCHARTAIN begon zich te ergeren, en zocht twist met hem, om er hem van af te brengen; hij bleef volhouden, en dat duurde tot mevrouw DE PONTCHARTAIN hem van alles zeide, en op het laatst tegen hem wedde, dat hij niet eens wist, wie het *Pater* gemaakt had. Daar begon BONNEUIL te lagchen en te gekscheren, en de dame hem te vervolgen, uit te dagen, en altijd weêr op het punt terug te brengen. Het viel voor aan tafel, zoo *entre la poire et le fromage*, als op dit oogenblik. Hij verweerde zich zoo goed als hij kon, en wist het te rekken totdat de tafel was afgeloopen.'

‘De hertog speelt met open kaart,’ fluisterde DUBOIS; ‘want hij doet nu hetzelfde als BONNEUIL.’

‘CAUMARTIN,’ vervolgde PHILIPS, ‘die zijne verlegenheid had opgemerkt, volgt hem, en zoo bij 't binnengaan van de andere kamer, fluistert hij hem in met een goedhartig gezigt: “dat het MOZES is!” Onze baron, die er niets van wist, voelt zich nu sterk, en terwijl de koffij gediend wordt, haalt hij de historie van het *Pater* weêr op, en neemt eene zegepralende houding aan. Mevrouw PONTCHARTAIN had nu geene moeite meer, om hem te brengen waar ze hem hebben wilde; eene groote weddingschap wordt aangegaan. BONNEUIL, na vrij wat spottens over haren ongerijmden twijfel aan zijne kennis, en hoe hij zich schaamde, verpligt te zijn iets te zeggen, dat zoo alledaagsch was en zoo overbekend, kwam ten laatste op deftigen en verwaanden toon voor den dag met de uitspraak: “dat MOZES het Onze Vader had opgesteld!” Gij kunt nagaan, hoe er gelagchen werd. De arme baron zocht de deur, maar men liet hem niet zoo spoedig los; ieder moest hem zijn woord zeggen over zijne zeldzame kundigheid; dat Pater heeft hij wat lang moeten hooren! En nu, allerliefste dames! wat zegt gij van mijn slaapliedje? het heeft zeker meer van een' *conte à dormir debout*, dan van een' *conte* van onzen LAFONTAINE; maar die laatsten kent gij toch allen van buiten, en ik had de zedigheid van mijnheer D'ARMENTIÈRES te sparen.’

Daar werd natuurlijk door allen op eene hoffelijke wijze gezegd, dat men het aardig vond, en DUBOIS, die het thans zijne beurt achtte, wilde nu spreken.

Maar de hertog zeide: ‘Neen, mijnheer de abt! het is te laat; ik heb het *couvre-feu* geluid, en daarna versta ik niet, dat iemand nog brandsticht door woord of daad.’

Op dit woord *brandstichten* zag de hertog DE CRÉCY sterk aan, en zag hem verbleeken, ondanks de poging, die hij deed, om het hoofd af te wenden. ‘Ik heb nog een paar woorden te spreken met mijnen gastheer over onze huisvesting, en daartoe bid ik hem, mij een kop koffij toe te dienen in een afzonderlijk vertrek,’ en daarmede stond hij op, D'AUBIGNY een' wenk gevende om hetzelfde te doen, die gehoorzaamde, zonder iets van die plotselinge haast te begrijpen. DUBOIS begreep haar des te beter, maar te meer volhardde hij in zijn opzet; en hoewel de woorden van den hertog voor hem van ernstige beduiding waren, hij deed, of hij dat niet merkte; en daar hij

niet kon beletten, dat men opstond, naar het voorbeeld van den hertog en diens wil, wipte hij mede van zijnen stoel, en sprong, als eene tijgerkat op zijne prooi, naar D'AUBIGNY toe, dien hij vasthield bij de twee voorpanden van zijn bovenkleed, terwijl hij uitriep:

'En nu mijn raad, waardste gastheer! hoor mijn' raad!'

D'AUBIGNY had geene andere keus dan te blijven staan; de anderen begonnen hen beiden te omringen, of wie dit niet durfde, hen op een' afstand gade te slaan; de hertog verbeet zich de lip, trappelde van ongeduld en zijn oog fonkelde, en toch bleef ook hij; want hij wilde door zijne tegenwoordigheid weren wat hij kon.

'Ziet gij, mijn gastheer! ik ben u dank schuldig; en hoe onwetend men mij ook schelde, ik ken toch sommige groote heeren, die mijne behendigheid hebben geroemd en mijn' raad hebben ingenomen, en er zich wèl bij bevonden hebben, dien gevolgd te zijn.'

'Welnu, mijnheer de abt! kom dan maar te voorschijn met uwen raad; want ik zie wel, dat gij brandt van verlangen om dien te geven,' antwoordde D'AUBIGNY, die wel bedacht was op deze boosaardigheid, maar die zich voorbereid had, haar te slikken, zonder een zuur gezigt te zetten.

'Nu dan! meester te zijn van zulk een vorstelijk lustslot, en niets te heeten dan monsieur FRANÇOIS D'AUBIGNY, dat staat eigenlijk als een kaper, die een koninklijk fregat opbrengt; iedereen heeft er erg in, dat het niet bij elkander hoort. In uw geval verwezenlijkte ik het plan van de prinses ORSINI, om geheel *Touraine* in bezit te krijgen en er een vorstendom van te maken.'

Al had DUBOIS den ongelukkigen man met een zweep in het aangezigt geslagen, hij had hem naar 't ligchaam niet pijnlijker kunnen treffen, noch schandelijker wonde kunnen toebrengen, dan die hij nu opreet in de ziel met dat woord. Wie mijner lezers gedenkt niet de bittere herinneringen, die deze toespeling bij hem moest opwekken, die reeks van vernederingen en zelfverloochening, waaraan hij, juist ter wille van dat rampzalig en hersenschimmig vorstendom, door de ijdele en trotsche vrouw was onderworpen geweest; hoe vaak zij zijn hart vertrapt had zonder mededogen, alleen omdat die inbeelding haar het hoofd had opgewonden; en hoe zij er alles aan had opgeofferd, zich zelve en hem, om het ten laatste in damp te zien verdwijnen. Daar was dus, na een' aanval, waarin zijn kind was betrokken,

niets te bedenken geweest, dat hem meer moest treffen; maar FRANÇOIS D'AUBIGNY leed niet voor het eerst, en daarbij bedacht hij, dat het nu het oogenblik was, om een gegeven woord te voldoen; en daarom had hij zelfbeheersching genoeg, om met eene zekere losheid te antwoorden:

‘Mijnheer de abt! wat voor eene groote en doorluchtige prinses eene dwaasheid was en eene onmogelijkheid is gebleken, zou mij, die niets ben dan een eenvoudig burgerman, wel goed staan op te vatten, wel ligt zijn te volbrengen, gesteld dat ik werkelijk de eerzucht had, om iets meer te willen zijn.’

‘Ta! ta! ta! Eerzucht heeft ieder, en heeft men ten allen tijd; en wat de uitvoering betreft - wat ten tijde van de prinses ORSINI nog niet rijp was en eene dwaasheid heette, kan nu goed zijn om te plukken, en heel wijs om te ondernemen; daarbij is het getij der prinses nog niet zoo verloopen als gij voorgeeft; en om regtuit te spreken, mijnheer D'AUBIGNY! ik geloof juist, dat *gij* de man zijt, om op stroom meê te varen, en zelfs dat gij u bezig houdt met den oogst!’

‘Dat gaat te ver!’ riep nu FRANÇOIS D'AUBIGNY, bleek en bevende van verontwaardiging. ‘Mijnheer de abt DUBOIS! niet meer zoo veel booze dubbelzinnigheid in uwe woorden tot mij! of ik zoude, ondanks mij zelven en mijne pligten als uw gastheer, genoodzaakt zijn u te doen zwijgen, door van u te eischen, waarheid te spreken.... De boosaardige onderstellingen van zijn eigen arglistig hart mag men niet zoo luide uitspreken, als het een eerlijk man geldt, of men moet eenig feit noemen, waarop zij rusten. Gij weet, als ik zelf, dat gij dit niet kunt. En wat de arme prinses ORSINI aangaat, ook op haar kan uwe aantijging niet terugvallen. Zij heeft dezer dagen wel aan iets anders te denken, dan aan de verijdelde droombeelden harer heerschzucht....’

‘*Ah ça*! mijnheer D'AUBIGNY! Gij weet dus zoo juist, wat de prinses ORSINI denkt! Zij houdt u dus wel op de hoogte van wat er bij haar in hoofd en hart omgaat! Op mijne eer! dat moet belangwekkend zijn; maar dan zult gij weten, dat die dame, als eene groote diplomate die zij is, heel goed twee denkbeelden weet zamen te knoopen, en dat de liefdes-intrigue, de huwelijksverbindtenis, of wat ook, die zij tracht daar te stellen ter liefde van den markies D'ARMENTIÈRES, in 't allerminst niet hinderlijk kan zijn aan hare andere plannen, ter wille van de tegenwoordige partij, die zij beheerscht!’

D'ARMENTIÈRES werd zoo bleek als een doode. Dus wist DUBOIS, dat de prinses zijne wenschen, zijn huwelijksplan, ondersteunde; dan wist hij immers ook, dat DIANA bestond; wie zij was; - en dan moest DUBOIS haar kennen, al ware het dan ook slechts bij gerucht; en als een DUBOIS dat wist, dan wist hij het niet vergeefs,... dan was DIANA, dan was hij zelf, verloren. D'ARMENTIÈRES had niet eens meer den moed te veinzen; hij vergat, dat de baronnes naast hem stond, en dat hij zijne galante rol tegenover haar moest volhouden; hij liet zich moedeloos neêrvallen op den eersten armstoel den besten en bedekte zich het gloeijend voorhoofd met de hand.

D'AUBIGNY maakte op hetzelfde oogenblik dezelfde gevolgtrekkingen als de markies uit de woorden van DUBOIS; zij verschrikten hem niet minder; maar hij behield beter zijne tegenwoordigheid van geest, en hij kon dus er bij denken, hoe hij, nog zoo kort geleden, een bewijs had gehad van de onvermoeibare wilskracht der prinses, als het de belangen harer ijdelheid of eerzucht gold; en hij oordeelde het mogelijk, dat zij, ook nog op haar ziekbed, hare partij had begiftigd met eene politieke combinatie, nu door DUBOIS ontdekt. Ook daarvan de vlek te dragen, vond hij onnoodig; zijn antwoord getuigde dat.

‘Mijnheer de abt! ik ben niet gehouden u op dit alles te antwoorden; maar voor mij zelven heb ik behoefte om het uit te spreken tegenover sommige mijner gasten; ik ben de dienaar geweest van de prinses ORSINI, maar ik ben sinds overlangen tijd niet meer in hare dienst: ik ben volkomen vreemd aan hare tegenwoordige staatkundige verbindtenissen;’ - ‘ik sta tot haar in geenerlei betrekking, die zou kunnen ingrijpen in de staatkundige belangen van *Spanje* of *Frankrijk*,’ was zijne bedoeling er bij te voegen; maar de gelegenheid werd hem niet meer gelaten; want reeds eene wijle had zich een gerucht in de galerij bij de zaal doen hooren, alsof verscheidene menschen daar zich bewogen, die oneenig waren en luid twistten; nu werd de deur der eetzaal met drift geopend, en een gedeelte van het gevolg des hertogs drong binnen, te gelijk met den portier en eenige bedienden van *Chanteloup*. Allen hadden eene verstoorde en dreigende houding tegen elkander.

‘Monseigneur! een koerier uit *Italië*, dien de lieden van het kasteel niet toestaan, dat wij u aandienen!’ riepen de pages van den regent, vergetende, dat hun meester incognito dáár was.

‘Mijnheer! een koerier uit *Italië* voor u! en gij hadt bevolen, dergelijken nooit aan te melden, voordat gij gansch alleen waart,’ zeide de voornaamste zijner bedienden tot D'AUBIGNY. ‘Is het dan daarom, dat gij dien nu’.... antwoordde D'AUBIGNY, wien het verdere op de lippen bestierf.

‘Maar *parbleu*! mijne heeren! weest dan toch duidelijk!’ zeide de regent tot zijn' page, ‘zijn daar dan twee koeriers aangekomen?’

‘Daar is er slechts één aangekomen, mijnheer de hertog! die berigten brengt uit *Italië*, uit *Rome*, als wij gehoord hebben dat hij verklaarde.’

‘En die één, - is zijne zending aan mij?’

‘Ja, monseigneur! hoe zou dit anders kunnen zijn?’

‘Neen, neen, monseigneur!’ riepen de lieden van D'AUBIGNY, ‘hij is gezonden aan onzen meester.’

‘*Diable, diable*! mijnheer D'AUBIGNY!’ grijnsde de abt, ‘voor een' burgerman, als gij u noemt, en voor iemand, die buiten alle politieke betrekking is, is het toch wat sterk; zulke ijlboden houden er alleen prinsen op na!’

‘Mijnheer de abt! het kan zijn, het is....’ antwoordde FRANÇOIS met eene flaauwe stem.

‘Niet de eerste van deze maand, mijnheer! dit ten minste weet ik; *parbleu*, mijnheer! uwe briefwisseling met *Rome* is levendig, en indien wij meester waren, zouden wij in het belang van *Frankrijk* daarvan een klein weinigje inzigt vragen!’

‘Genoeg, mijnheer DUBOIS! genoeg,’ riep de regent, die, D'AUBIGNY aanziende, diens vergeefsche pogingen opmerkte, om zijne heftige ontroering te verbergen, en die medelijden met hem had en hem sparen wilde, schoon hij eene sterke overtuiging kreeg, dat hij schuldig moest zijn; maar als wij gezien hebben, D'AUBIGNY was hem bevallen; hij voelde zich tot hem aangetrokken; het was de vader van DIANA, en hij wist zich niet meer in staat, strengheid te oefenen tegen iemand, die zulke voorspraken had in zijn hart. Daarom ook had hij de plagerijen tegen D'ARMENTIÈRES afgewend en zich zelven er van onthouden, hoewel het de eenige wraakoefening was, die hij zich tegen den markies had voorgesteld; want het viel hem op eens in, dat hij D'ARMENTIÈRES niet in onrust kon brengen over het lot zijner geliefde, zonder te gelijk D'AUBIGNY te doen sidderen voor zijne dochter, en hij was te goedig van humeur, hij voelde zich te vrolijk en te gelukkig gestemd, om zulk een wreed spel in koelen bloede te spelen met een' vader. De meer ernstige aanval, dien hij DUBOIS

zag ondernemen, had hem terstond geërgerd, en wij hebben gezien, hoe hij dien tegenhield zoo lang hij konde; thans, nu deze beschuldigingen meer vastheid kregen, begon hij om den wille van D'AUBIGNY ernstig ongerust te worden over de wending, die de zaak nam, en hoopte die nog te keeren door eene laatste poging.

'Genoeg nu, mijnheer!' herhaalde hij, 'uwe plagerij heeft reeds al te lang geduurd, en mij dunkt, mijnheer D'AUBIGNY is toch wel zoo vrij als een ander, om zijne brieven te ontvangen op de wijze, die *hij* goedvindt, zonder dat anderen daarom zich het regt nemen, de paketten in te zien. Ga gerust uwen gang, mijnheer D'AUBIGNY! en ga de berigten lezen, die men u zendt; ik zal intusschen eenige mijner lieden naar *Tours* wegzenden, om daar te overnachten.'

'Neen, monseigneur! neen!' riep DUBOIS heftig, 'ik zal niet dulden, dat dit zoo zal afloopen; op het punt, de draden te vatten van eene zamenspanning, die ik sinds lang op het spoor was, zal ik mij die niet plotseling laten ontrukken, omdat gij met vorstelijke goedertierenheid verschoonen wilt, ook waar gij zelf vreest schuld te ontdekken. De belangen van den koning van *Frankrijk*, uwe eigene, eischen, dat wij helder zien in de ontwerpen, in de handelingen van dezen man en van zijne bondgenooten. Mijnheer FRANÇOIS D'AUBIGNY, dat weten wij allen, is de vertrouwdste dienaar, zoo niet veel meer, van de prinses ORSINI, dat wil zeggen van de vrouw, die, in hoogheid of in vernedering, in ballingschap of naast den troon, nooit heeft opgehouden eerzuchtige plannen te voeden en door te drijven door alle middelen, die zij kan bedenken, eerlijke en oneerlijke; zij is uwe persoonlijke vijandin geweest van uwen eersten krijgstogt in *Spanje* af; die vijandschap heeft op het nadeeligst alle uwe overige openbare handelingen gekwetst, en zelfs tot in uwe betrekking met uwe familie, tot in uwe verhouding met den ouden koning, zich door tegenwerking doen voelen. Het is niet waarschijnlijk, dat die vrouw nu rusten zal en zich niet zal aangesloten hebben aan de partij, die hier in *Frankrijk* tegen uw regentschap zamenspant, en te eerder, daar de pretendent JACOBUS, dien zij regeert, met leede oogen ziet, dat hem, met uwe komst tot de oppermagt, de steun van *Frankrijk* ontvallen is. Daarom, monseigneur! om uws zelfs wil, om dien van dit land, om den mijnen, laat mij begaan met de vrijheid, om voor u toe te zien!' Dit alles had de abt luid gesproken, ten aanhoore niet enkel van de vrienden en

roués, die gewoon waren met den hertog gemeenzaam om te gaan, en die de waarde kenden van DUBOIS' opgewonden woorden, vol listige opstokerij; maar ook tegenover de lieden van D'AUBIGNY, tegenover des hertogs pages, die het allen vreemd konden vinden, dat hun meester aan zulk eene ernstige toespraak, waarbij van zulke hooge belangen de rede was, geen gehoor leende; en zelfs tegenover die vrienden en hovelingen was die achteloosheid onverschoonlijk; de meesten hunner wisten, dat men niet enkel uit scherts en tot een' pleiziertogt naar *Chanteloup* was getrokken; DE BROGLIE, LA FARE, DE CRÉCY, waren er allen van bewust, dat hier van vermoedens en zamenzwering de rede was; D'ARMENTIÈRES zelf had er zich van beschuldigd, en had van zijne medepligtigen gesproken; en hoewel de hertog de zedelijke overtuiging had, dat hij niet in zulke schuld deelde, alles scheen die op D'AUBIGNY over te brengen... en... was het niet mogelijk, dat de markies DIANA misleid had omtrent zijne onderhandelingen met haren vader, om haar gerust te stellen?... De hertog had dat alles berekend en overwogen, terwijl hij luisterde naar DUBOIS, en hij begreep, dat hij zwichten moest.

'DUBOIS, gij zijt een duivel!' riep hij hem toe, 'maar gij kunt gelijk hebben, en ga dus in Gods naam uwen gang,' en de regent wierp zich verdrietig, op den achtergrond van het vertrek, op eene sofa neêr, alsof hij den lust verloren had om zich verder met iets te bemoeijen.

'Mijnheer D'AUBIGNY!' zeide nu DUBOIS zegevierend, 'gij zult de goedheid hebben, ons inzage te geven van de papieren, die uw koerier overbrengt, en om zeker te zijn, dat er geene verwisseling of ontvreemding van eenig gewigtig stuk plaats hebbe, zal ik zoo vrij zijn, iemand in uwen naam te belasten ze van hem over te nemen..... Mijnheer DE CHAVIGNY! dat zij u opgedragen!' en de abt wenkte een' jongman in jagtkleeding, een' avonturier, die geheel in zijne dienst en soldij stond, en dien hij eene plaats had gegeven bij de stoeterij van den hertog.

CHAVIGNY gehoorzaamde, zonder zich een oogenblik te bedenken; maar D'AUBIGNY riep met eene mengeling van smart en bitterheid en zielangst:

'Mijnheer de abt! dat niet, om Gods wil! het kan niet zijn. Het is onmogelijk, dat een ander, dan ik zelf, leest, wat mij uit *Rome* gezonden wordt; maar ik zweer u, bij mijne eer, bij God, bij alles wat mij dierbaar is, geene staatsbelangen zijn hierin gemoeid.'

‘Gij waart wel zoo even bezig te verzekeren, dat gij niet meer met de prinses ORSINI in betrekking stondt, en ziedaar, de waarheid logenstrafte u op hetzelfde oogenblik. En laat ik u zeggen, mijnheer! dat uw tegenzin, om die berigten mede te deelen, mijn' lust verdubbelt om ze te weten.’

‘Niets geregtigt u daartoe, niets!’ riep FRANÇOIS in eene soort van verwildering, ‘en gij moet niet denken, dat ik mijne familiegeheimen zal blootleggen aan een' intrigant, die niet eens een' titel heeft om er naar te vragen.’

‘Gij vergist u, mijnheer D'AUBIGNY! ik heb er eenen, en wel een', die mij zitting geeft in den raad van regentschap! en als zoodanig gaat eene zamenspanning tegen den staat mij wel degelijk aan, en ik zal u toonen, dat ik de magt heb, het regt en den wil, om de vijanden van den regent en van het koningrijk te ontmaskeren en te verpletteren. Ik ben *conseiller d'état*!

De abt DUBOIS *conseiller d'état! conseiller d'état*!’ riep men van alle kanten, den hertog aanziende, ‘dat is onmogelijk, dat kan niet waar zijn!’

‘Ik heb de voorwaarde vervuld, waarop die rang mij werd toegezegd; kunt gij het ontkennen, monseigneur?’ riep DUBOIS, ook naar den hertog heenziende met zijne kleine flonkerende basilisken-oogen.

‘Neen, neen!’ riep de regent met ergernis, ‘gij hebt gelijk, gij hebt wat gij zegt, maar gij zijt een satan! en gij, mijnheer D'AUBIGNY!’ sprak hij tot dezen, die digt naar de sofa was heengeschoven, en nu voor hem stond met gevouwen handen, als smeekte hij bescherming. ‘Onderwerp u aan dien maatregel, ik raad het u, ik wil het, ik beveel het des noods; is daar niets schuldigs in, zoo komt immers uwe onschuld helder aan het licht, en zijt gij misdadig, mijnheer! dan... zult gij toestemmen, dat ons die maatregel noodig was; en,’ vervolgde hij zachter, ‘er blijft u immers nog altijd de hoop op genade, dat is een koninklijk regt, dat ik uitoefenen mag!’

‘Ik wil geene andere genade, monseigneur! dan mijne eigene geheimen voor mij zelven te mogen houden.’

Nu kwam CHAVIGNY de zaal weder binnen, met het berigt, dat de koerier, die een Fransch edelman was, weigerde zijn' last over te geven aan iemand anders, dan aan Monsieur D'AUBIGNY zelven, en dat zelfs het noemen van den regent hem niet van dit besluit had kunnen afbrengen.

‘Bij den hemel! wat is dat?’ riep de hertog, nu opsprin-

gende uit zijne achtelooze houding. ‘Een Fransch edelman, die mijn bevel gehoorzaamheid weigert, omdat hij eene zending van de prinses ORSINI heeft; het is allervreemdst, mijnheer D'AUBIGNY! dat kan ik niet ontkennen, dat men Fransche edellieden gebruikt tot koeriers, voor een man, als gij zegt te zijn, zoo daar geene staatkunde tusschenkomt. Mijnheer CHAVIGNY! gij zult dien Franschen edelman, wie hij dan ook zijn mag, zijn degen vragen en hier binnenleiden; ik wil bij alle goden en bij alle duivels weten, wat daarachter zit. En gij, overige heeren! geleidt de vrouwen in een ander vertrek! de zaak wordt te ernstig voor zoo veel toeschouwers. Mijnheer de abt! mijnheer de BROGLIE! LA FÂRE! uwe plaats is hier bij mij.’ De hovelingen moesten wel gehoorzamen, hoewel de meeste hunner liever er bij waren gebleven, om te zien, wat er zoude voorvallen en hoe dit zoude eindigen; doch de blik en de toon van den hertog waren te ernstig, om ook zelfs te aarzelen. DE CRÉCY vooral had zich geen tweemaal zulk een bevel laten geven; hij bood der baronnes den arm, en ging met haar de overigen voor; toen D'ARMENTIÈRES dit zag, scheen hij uit een' bangen droom wakker te worden; hij wilde hen na. ‘De markies D'ARMENTIÈRES blijft!’ riep de hertog met gezag. De markies boog zich werktuigelijk en bleef staan, waar hij stond.

‘D'ARMENTIÈRES!’ sprak de hertog met goedheid, ‘kom hier bij mij!’

De markies naderde de sofa, zoo digt de etiquette het veroorloofde.

‘GASPARD!’ vervolgde PHILIPS VAN ORLEANS, ‘gij weet, ik heb u lief gehad, en ik heb het nog niet kwaad met u voor, hoewel gij tegen mij gehandeld hebt, als geen vriend tegen een' vriend, geen onderdaan tegen zijn' meester veroorloofd is; maar ik wil vergeven; ik wil niets liever dan dat; beken maar schuld; beken op dit oogenblik, dat gij mij op meer dan ééne wijze hebt misleid en bedrogen, en ik zal zorgen, dat gij niet verwikkeld wordt in de schuld van anderen.’

D'ARMENTIÈRES was diep getroffen door dit blijk van de goedheid des hertogs; zijne eerste beweging was zich neêr te werpen aan diens voeten, en alles te bekennen, alles; maar daar viel hem in, met hoe veel angstige zorge D'AUBIGNY altijd het aanwezen van zijn kind voor allen verborgen had, hoe dringend zijne beden, hoe streng zijne bevelen altijd waren geweest op dit punt, en hoe gevaarlijk het was, den vorst deelgenoot te ma-

ken van een geheim, dat, in de hand van zijne laaghartige dienaren, het middel kon worden tot DIANA's ongeluk.

Die gedachte sloot hem de lippen, reeds tot spreken geopend; hij kon, hij mogt niet de geheele waarheid zeggen; die gedeeltelijk te geven, was eene grootere onvoorzigtigheid dan zwijgen; hij zeide dus alleen: 'Monseigneur! het is waar, ik heb schuld tegen u en eene groote; maar ik kan u niets zeggen, niets, dan dat ik niet vrij ben om te spreken.'

'Het zij zoo, markies!' hernam PHILIPS met zigtbaar ongenoegen, 'wijt dan aan u zelven wat er volgen zal.'

De hertog hield het nu voor zeker, dat de listige prinses partij had getrokken van den hartstogt des jongen edelmans voor DIANA, en, zoo weinig als hij D'AUBIGNY kende, achtte hij het waarschijnlijk, dat deze op nieuw weder hare eer- en heerschzucht had gediend, zelfs waar er het geluk zijner dochter in gemengd was. Strenger dan voorheen, rustte dus zijn oog op beiden, en met niet minder scherpheid op den man, die binnentrad, en die zich voor koerier had laten gebruiken in deze zaak.

FRANÇOIS D'AUBIGNY, D'ARMENTIÈRES en allen zagen met niet mindere belangstelling op hem.

De eerste herkende den graaf DE SAINBERTÔT. Langzaam, maar met eene vaste houding, volgde hij DE CHAVIGNY, die zijn' degen in de hand hield.

Hoewel zijn gelaat bleek was en vermagerd, als van wie door zielesmart of door ziekte geleden heeft; hoewel eene sterke ontroering zigtbaar werd op dat gelaat, terwijl hij in de zaal rondzag bij het binnentreden, toch was zijn voorkomen nog altijd zoo belangwekkend en bevallig, dat DUBOIS LA FÂRE influisterde: '*Diantre*! alleen aan den bode is het te zien, dat de berigten van de prinses komen; zij heeft nog altijd zwak op het uiterlijk harer gezanten.'

CHAVIGNY geleidde den graaf naar den hertog; op verschillende afstanden maakte deze de drie diepe buigingen, door den hoftoon voorgeschreven, en bleef toen staan voor den regent in eerbiedige maar gebogen houding.

'Die jonge man ziet er toch niet uit als een misdadig verrader!' sprak de hertog tot DE BROGLIE.

'Noch als een avonturier,' hernam deze, 'en dat is hij ook niet; het is de graaf DE SAINBERTÔT, en het is eene plant uit de broeikas van het oude hof - MAINTENON *pur sang*.'

'Dat is zeer verdacht!' antwoordde de hertog op denzelfden

toon, en toen wendde hij zich tot mijnheer DE SAINBERTÔT: ‘Daar gij Fransch edelman zijt, zult gij weten, wie ik ben?’

‘Ja, monseigneur! ik sta voor den hertog VAN ORLEANS, regent van *Frankrijk*.’

‘Goed; redenen van staat maken het noodig, dat wij de dépêches inzien, waarmede men u uit *Rome* herwaarts zendt. Welke reden u deed weigeren ze te overhandigen, hoewel het u in onzen naam werd afgeëischt, daarover zult gij u later verantwoorden; nu zult gij u overtuigd hebben, dat men u niet heeft misleid; gij hebt gelegenheid, ze mij in persoon ter hand te stellen.’

‘Monseigneur! dat kan ik nu evenmin als daareven. Ik heb een' eed gezworen, datgene wat ik breng, aan niemand over te geven dan aan mijnheer FRANÇOIS D'AUBIGNY, en uwe hoogheid zal het mij toestemmen, dat een Fransch edelman zijn woord moet houden.’

‘Mijnheer DE SAINBERTÔT! Gij zijt een onderdaan van den koning en gij moogt in den vreemde geene eeden doen, die u ongehoorzaam en strafbaar kunnen maken tegenover uwen eigen meester.’

‘Mijnheer de hertog! ik ben in dienst van de prinses ORSINI!’

‘De gevallen camarera-major is geene mogendheid, maar particuliere, en wel eene zeer verdachte tegenover de tegenwoordige regering van *Frankrijk*; en gij, graaf! zie toe, dat gij haar niet al te ijverig dient, tot weêrspannigheid aan uw wettige overheid toe; want reeds nu zijt gij een gevangene, en wij hebben hier in *Frankrijk* eene gevangenis ook!’

‘Ja, monseigneur! ik weet het, de Bastille!’ hernam SAINBERTÔT, ‘en gij hebt erger dan dat in uwe magt, mijnheer de hertog! maar stel alle uwe dwangmiddelen gerust in beweging: ik ben een man, voor wien het leven sinds lang geene de minste waarde meer heeft, en ik heb hier niets meer te doen, dan mijn' eed te houden en te sterven!’ De klem en de vastheid, waarmede de graaf dit zeide, bewees zoo zeker de onwrikbaarheid van zijn besluit, dat de regent de overtuiging kreeg, dat hij niet zwichten zoude.

‘Nu, op mijne eer! de prinses weet wel, wien ze gebruikt,’ zeide hij zacht tot DE BROGLIE; en luid en met kennelijk verdriet tot D'AUBIGNY:

‘Gij dan, mijnheer! ontvang die dépêches; *gij* zult toch wel geen' eed hebben gedaan, die u beletten zal er ons den inhoud van mede te deelen, als wij het van u eischen; - als wij het u raden,’ voegde hij er zachter bij.

‘Maar de mijne beveelt mij mijn' last aan mijnheer D'AUBIGNY

over te brengen onder vier oogen, tenzij deze het anders mogt bevelen!' hernam SAINBERTÔT.

'Waarachtig, mijnheer! men heeft u dien last niet gemakkelijk gemaakt, en de wijze, waarop gij dien volvoert, maakt hem voor u zeer gevaarlijk! Mijnheer D'AUBIGNY! sinds uw wil de eenige is, dien deze edelman voor wet erkent, bevelen wij u hem te zeggen, dat hij zijn' last volbrenge in onze tegenwoordigheid.'

'Indien mijnheer de graaf SAINBERTÔT meent dit te kunnen doen, zonder teêre belangen te kwetsen, zoo verzoek ik het hem,' zeide FRANÇOIS, SAINBERTÔT veelbeteekenend aanziende. Hij wilde den jongen graaf met geheel zijn hart redden van de verantwoordelijkheid, die deze tegenstand op hem laadde; maar in de onzekerheid van het gewigt en den inhoud der tijding, mogt hij toch de prinses niet blootstellen om eigen behoud.

'Ik ben in de onmogelijkheid daarover te oordeelen!' hernam de graaf, 'maar dit weet ik, dat de eenige persoon, in wiens tegenwoordigheid het mij stellig *verboden* was, mijne zending te verrigten, niet hier is.'

FRANÇOIS begreep hem: dat was DIANA; de regent begreep dit ook, en dacht er te meer op, dat de prinses zelfs de hoop op hare hand gebruikte als een lokaas bij hare staatkundige netten....

'Zoo geef, in 's hemelsnaam! mijnheer de graaf!' sprak D'AUBIGNY, wien een wanhopige moed de oogen verblindde voor de overige gevaren, die het brengen kon.

DE SAINBERTÔT boog zich en haalde een klein ivoren doosje te voorschijn, van boven geëmailleerd goud op blaauw, dat door glas was beveiligd; men kent het, dat fijne, kostbare en toch smakelooze werk van dien tijd; maar het doosje was zeer klein, zoo klein, dat de regent en DUBOIS elkander aanzagen en zich voor gemystifiëerd hielden; dit kon immers geene dépêches bevatten, geen' enkelen brief zelfs, naauwelijks eenige woorden op een klein biljet. Om zeker te zijn, dat dit laatste niet weggesloken werd, drong zich de abt zoo digt mogelijk bij D'AUBIGNY, en stond vlak naast hem, en hield de oogen met brandend ongeduld gevestigd op het elegante voorwerp. Allen zagen toe met niet minder spanning; D'AUBIGNY opende.

Het bevatte niets dan een' ring, een' prachtigen ring, dat is waar, doch waarvan de beteekenis iets vreesselijks moest zijn; want FRANÇOIS werd zoo bleek als een doode, sidderde zoo hevig, dat ring en doosje beiden hem uit de handen vie-

len, en hij zelf zoude zijn neêrgestort, zoo niet DE BROGLIE toegeschoten ware en hem zijn' arm had gereikt.

Toen zagen de regent en DUBOIS wel zeker, dat dit geene mystificatie was, en dat voor den heer van *Chanteloup* deze zonderlinge wijze van correspondentie zeer wel verstaanbaar was. De abt maakte zich spoedig meester van de voorwerpen, die op den grond gevallen waren, en bekeek ze angstvallig van alle kanten.

'Ah ça!' riep hij, 'die dépêche is in vreemd cijferschrift geschreven, maar het blijkt, dat het voor onzen gastheer duidelijk en leesbaar is! Mijnheer D'AUBIGNY! wees zoo goed, ten gevalle van de tegenwoordigheid des hertogs, niet al te lang aan uwe zenuwzwakheid toe te geven,.... en nu men zien kan, dat gij u reeds wat hebt hersteld, licht ons in over de beduidenis dezer logogryphe.'

D'AUBIGNY had zich werkelijk hersteld, maar kennelijk worstelde hij nog, om zich te verheffen boven den schok van den schrik, die hem getroffen had; hij verviel in een diep en smartelijk nadenken, en antwoordde niet.

'*Paques-Dieu* monseigneur! die speelt niet voor het eerst comedie,' zeide DUBOIS tot den hertog, 'zoo doet een nieuweling het niet!'

'Neen, DUBOIS!' hernam deze, 'dat is wat anders, dat is echt,' en opstaande, ging hij naar D'AUBIGNY toe, vatte eerst zijne hand, en daarna opmerkende, dat hij nog steun noodig had, nam hij hem gemeenzaam onder den arm, ging met hem aan een ander einde van de zaal, en zeide hem toen zacht: 'Luister, mijnheer D'AUBIGNY! gij hebt daar eene tijding gekregen, die u vreesselijk schokt, dat is onmiskenbaar; staatsbelang noopt den regent van *Frankrijk*, om onbescheiden te wezen, en u ernstig af te vragen, wat dit beteekent; maar de hertog VAN ORLEANS heeft een hart als een ander mensch; hij zal eerbied hebben voor familiegeheimen, en hij heeft daar een paar uren geleden, van een engelachtig kind, lessen van waarheid en edelmoedigheid ontvangen, die niet voor hem zullen verloren gaan. Oefen gij de eerste en laat het, wat mij aangaat, gerust op de laatste aankomen; DUBOIS wil eene zamenzwering hebben; daar is hij niet af te brengen; maar ik voor mij zie hier iets anders; kan het ook zijn, dat de prinses ORSINI uwe DIANA aan hare eerzucht wil opofferen, en dat gij het te laat inziet, om haar te redden?....'

'Mijn God! monseigneur! gij weet van mijn kind!... maar gij weet dan alles?' bragt FRANÇOIS met moeite uit.

‘Ja, mijn vriend!’ hernam de hertog met goedheid, ‘ik weet van zekere voorvallen zelfs meer dan gij...’

‘O! ik begrijp het, uwe hoogheid was in *Italië*, en de kardinaal DE NOAILLES heeft u alles gezegd.’

‘Wat ik weet, weet ik door den geestelijken weg, daar hebt gij gelijk in.’

‘Nu dan, in 's hemels naam, monseigneur! dan kan ik u het overige mededeelen; en het is goed, want aan dezen toestand moest voor ons allen een einde komen. Alleen... wat ik den regent mededeel, wordt dat eene tijding voor den regeringsraad?’

‘De hertog VAN ORLEANS geeft u zijn vorstelijk woord, dat uw geheim het zijne alleen blijft, als er niet de vraag is van staatsbelang; wij zullen DUBOIS wel wat wijs maken, en als hij niet tevreden is, zal ik hem den mond stoppen met een beter jaargeld en met een nieuw ambt, waarnaar hij toch al zoo lang hongert.’

‘Beveel dan, dat men ons zamen late, monseigneur!’ bad FRANÇOIS met eene doffe stem.

Aan dit verlangen werd voldaan, ondanks eenig tegenstreven van DUBOIS, die de zaak in het geheel niet vertrouwde in de handen van den goedaardigen meester, en hier het liefst door eigene oogen had gezien. . . . . .

Een halfuur lang bleef de regent met zijn' gastheer zamen in gesprek, dat gewigtig en niet zonder aandoening moest geweest zijn voor beiden; want toen de hovelingen weder werden teruggeroepen, was de hertog zoo bleek als FRANÇOIS zelf, en hij sprak met eene getroffene stem tot DUBOIS:

‘Ik kan u mededeelen, mijnheer de abt! dat wij geene vreeze behoeven te hebben en volkomen gewaarborgd zijn tegen de eerzuchtige aanslagen van de prinses ORSINI op de rust van den staat. Er bestaat geene zamenzwering, en er heeft er geene bestaan, ten minste niet van zulken aard, noch tusschen de bedoelde personen,’ en hij zag scherp henen naar de anderen, waaronder hij D'ARMENTIÈRES dacht te vinden; ‘alle verder onderzoek naar deze zaak is dus vruchteloos, en verbied *ik* zelf aan den *conseiller d'état* en aan den *sur-intendant* der posterijen, twee ambten, die gij u door uwen ijver voor het vaderland heden hebt verworven!’

‘Dank! monseigneur! Het is wel, als gij liever geene zamenzwering hebt, is het mij ook goed; het is eene gelegenheid, die zich nog wel eens wêer zal opdoen; want onder ons, om zich voor

zeker gewaarborgd te houden tegen de listen eener prinses ORSINI, moest men haar dood en begraven weten, en als dan een van hare kardinalen het *requiem* had gezongen, zou ik de zaak nog niet vertrouwen.'

De hertog keerde DUBOIS den rug toe, zonder hem te antwoorden, en rondziende, scheen zijn blik iemand te zoeken, dien hij niet opmerkte.

'Waarom is de markies D'ARMENTIÈRES niet met ulieden teruggekeerd?' vroeg hij in 't algemeen.

Men zweeg; sommigen haalden de schouders op, DE BROGLIE glimlachte en LA FÂRE zag met eenige verlegenheid naar den grond.

'Wat is dat, mijne heeren! waarom krijg ik geen antwoord? LA FÂRE! u had ik bevolen het oog te houden op dien jongen edelman! waarom mis ik hem nu?'

'Uwe koninklijke hoogheid zal ook zeker den Vicomte DE CRÉCY missen!' hernam LA FÂRE, aarzelend het verdere te zeggen.

Dat was waar, en ook de baronnes was de zaal niet weder binnengekomen.

'Welnu! welnu! hoe komt die daarbij te pas?' vroeg ORLEANS met eenige onrust.

'Zeer veel, monseigneur! want de markies heeft eene zaak van eer met den Vicomte.'

'Eene zaak van eer! *Par-la-sang-Dieu*! mijne heeren! gij weet dit, en gij hebt het niet geweerd, en gij hebt er mij niet eenmaal kennis van gegeven! zelfs gij niet, LA FÂRE!'

'Monseigneur! uwe hoogheid weet dat zelf, als een duël noodig geworden is tusschen twee edellieden, valt er niet veel aan te verhinderen, en niemand onzer dacht ook daaraan; ze zijn van dezelfde behendigheid met den degen; de markies heeft zevenmaal geduëlleerd, en de Vicomte elf malen, en ze hebben twee getuigen, CHAVIGNY en DE SAINBERTÔT.'

'Maar, bij den Hemel, LA FÂRE! gij spreekt er van, of ze nog bezig waren.'

'Zoo is het, monseigneur! zij vechten nog; toen wij hier binnentraden, gingen zij zamen met hunne getuigen naar een zeker grasperk in het park.... en daar het heldere maneschijn is, zullen ze zeker over de verdeeling van licht....'

'Loop naar de maan met uwe verdeeling van licht; meent gij, dat ik dit dulden zal? Mijnheer DE BROGLIE! Mijnheer de kapitein van de lijfwacht! ijl naar de plaats, waar zij zamen zijn, en verhinder ze voort te gaan; scheid ze met geweld. Zoo

het zijn moet, neem ze gevangen, bind ze, als 't niet anders kan, maar verhinder het duël en breng ze beiden hier, dood of levend, maar zoo mogelijk ongekwetst. *Par dieu*! dat zou wat wezen!' vervolgde PHILIPS binnensmonds, 'als de markies eens een' prik had gekregen; wat zou ik aanvangen met....' Hij hield zich in, en zag op, of men reeds gehoorzaamd had; DE BROGLIE en LA FÂRE waren heengegaan. Maar des hertogs bevelen waren reeds voorgekomen; D'AUBIGNY had, bij het eerste woord van een tweegevecht, snel de zaal verlaten, en kwam nu terug met D'ARMENTIÈRES, die een' zijden doek om de regterhand gebonden had, en de baronnes DE CLAIRVILLE, die er zeer ontsteld en ter neêrgeslagen uitzag. 'Mijnheer D'AUBIGNY!' zeide PHILIPS tot dezen, 'uwe tegenwoordigheid is hier overtollig! volbreng zoo spoedig gij kunt... hetgeen wij zijn overeengekomen.'

D'AUBIGNY boog zich en ging; in het voorbijgaan sloeg hij een' medelijdenden blik op den markies, en zag den hertog aan, als smeekte hij gratie; maar deze schudde bijna onmerkbaar het hoofd en wendde zich tot den jongen edelman.

De hertog was nu waar hij wezen wilde. Van D'AUBIGNY ontslagen, kon hij de kastijding, dien hij GASPARD had toegedacht, nu aan dezen volbrengen; zonder schroom, een' onschuldige, die niets tegen hem had gepleegd, daarin te begrijpen; en er was werkelijk genoeg ontevredenheid in zijn hart opgetast tegen den markies, om niet te gelooven dat het hem volkomen ernst was met den strengen toon en den toornigen blik, waarmede hij dezen aansprak:

'In 't eind, mijnheer de markies D'ARMENTIÈRES! zal het nu toch tijd geworden zijn, dat gij u verklaart, over hetgeen gij voorhadt, toen gij ons en ons gevolg naar dit kasteel hebt gelokt, onder voorwendsel van eene zamenzwering aan den dag te brengen, en medepligtigen te noemen, terwijl gij wist, zoo goed als ik het nu zelf weet, dat er niets dergelijks bestond, of heeft kunnen bestaan. Wat hadt gij er aan, u zelven te bezwaren met eene misdaad, die niet de uwe was; meendet gij misschien, dat gij niet reeds genoeg schuld hadt in onze oogen, om niet te spreken van uwe uitspatting van daareven, waarover straks meer; is uwe som van fouten tegen mij nu groot genoeg? Verklaar u, mijnheer! wat hebt gij bedoeld met deze misleiding?'

De markies voelde zeer goed, dat de hertog niet schertste, de bekentenis, die hij te doen had, werd er te moeijelijker door, en eene algeheele was hem nog altijd ondoenlijk, daar

hij zich nog altijd niet had kunnen verklaren met D'AUBIGNY. Hij trachtte dus tijd te winnen, in de hoop dat de laatste zou terugkeeren, en hij hernam zoo moedig als hij kon:

‘Helaas, monseigneur! ik heb zekerlijk groote schuld, en wat de zamenzwering aangaat, daarin heeft uwe hoogheid gelijk, daarvan is niets, althans niet in dien zin, dien mijnheer DUBOIS wenschte; maar wees genadig en wil vergeven; ik was ingekerkerd en ik wilde vrij zijn; ik was verliefd, en.... monseigneur! gij zult toch wel iets voorbijzien ter wille van de liefde, van de wanhoop....’

‘'t Is verwonderlijk, mijnheer!’ zeide de hertog koel, ‘dat gij zoo veel schaamteloosheid hebt, en zoo veel ongegrond zelfvertrouwen, om mij dit zóó te zeggen, en om mijne gramschap zóó ligt te achten. Meent gij dan waarlijk, mijnheer! dat het genoeg is, om den regent van het koningrijk uit het midden zijner gewigtige bezigheden weg te roepen, hem te noodzaken, de zijde van den minderjarigen koning te verlaten, door het lokaas eener gewigtige ontdekking, en dan te eindigen met te bekennen, dat dit eene mystificatie was, eene Aprils-boodschap, en alleen tot verschooning te zeggen: ik was verliefd. Meent gij in ernst, dat het daarmede afgedaan is?’

‘Ik neem de vrijheid, u te doen opmerken, monseigneur! dat ik geen oogenblik de verwachting kon hebben, dat uwe hoogheid in persoon zich hierheen zou begeven; dat mijn verzoek alleen inhield, eene korstondige uitvlugt naar *Chanteloup*, onder zulk geleide, als uwe hoogheid zoude goedvinden; dat mijnheer de abt DUBOIS zich terstond uit zich zelf heeft aangeboden, en dat....’

‘*Palsambleu*! monseigneur!’ riep DUBOIS, ‘hoort gij het wel? hij zou er mij aan gewaagd hebben; wie weet, of hij mij niet onderweegs een duël had voorgeslagen, zoo als met DE CRÉCY, om van mij af te zijn.’

De markies zag den abt aan met een' glimlach vol minachting en haalde de schouders op.

‘En zeker, mijn genadige meester!’ ging hij voort tot den hertog, ‘ik geloof niet, ik geloof nooit, dat ik eene genoegzame verontschuldiging zal kunnen vinden voor mijn gedrag tegenover u; maar gij zijt zoo goed, zoo grootmoedig, en als ik er knielend om smeek...’

En hij wierp zich werkelijk aan de voeten van den regent.

‘'t Is nu te laat, mijnheer!’ hernam deze strak en koud; ‘ik

heb u zoo straks nog vergiffenis aangeboden, onder voorwaarde van opregtheid; gij hebt niet gewild; gij zult nu al de gevolgen dragen van uwe dwalingen. Zoo gij nu schuld bekent, is het uit drang der omstandigheden, maar niet te beloonen als een terugkeer tot waarheidsliefde.'

'Zijne waarheidsliefde! ja, monseigneur! spreek mij daarvan; ik zweer u, mijnheer de hertog! dat hij ten minste zoo goed liegen kan als ik, en ook voor 't overige geloof ik, dat wij hem kunnen beschouwen als bekeerd van de deugd, zoo als ik uwe hoogheid beloofd had; hij heeft zich, dunkt mij, in den laatsten tijd al aardig geoefend op de zeven hoofdzonden.'

'Zwijg, DUBOIS! gij moet dezen heilige niet tot een' martelaar maken,' hernam de hertog lagchend; 'en gij, mijnheer de markies! wij beginnen nu verlangend te worden het voorwerp van dien vurigen hartstogt te kennen, waarvoor gij zooveel hebt gewaagd.'

De markies zuchtte, zag op, of D'AUBIGNY niet dáár was, kleurde 'sterk, aarzelde en zweeg.

Mag ik uwe hoogheid inlichten?' vroeg CHAVIGNY, die iets naderde.

'Wel zeker, ridder! zeg alles wat gij weet.'

'Nu dan, de markies is nu niet zoo gul met zijne bekentenis als daareven, toen het er op aankwam om een voorwendsel te vinden, om zich van een' gehaten vijand te ontdoen...'

'Zie hier ten minste geen getuige ter ontlasting,' sprak de regent bij zich zelve.

'Welnu, ridder?'

'Want toen de Vicomte DE CRÉCY enkel maar eene kleine vrijheid nam in woorden tegenover de baronnes DE CLAIRVILLE, die met ons was, eene scherts, eene aardigheid, eigenlijk maar eene vleijerij, beval hij dien edelman het zwijgen, met eene verwaandheid, met eene aanmatiging, die ons allen lagchen deed; en toen men hem vroeg, met welk regt hij, hier, waar wij allen gasten waren, zulk een' toon aannam, hernam hij met zegepraal, dat de baronnes zijne vriendin was; en toen men over die vriendschap glimlachte, voegde hij er bij: "welnu dan, mijne verloofde: daar hebt gij mijn geheim.""

'En wat zeide daarop de baronnes?' vroeg de hertog, deze aanziende.

'Zij deed als nu, monseigneur! zij sloeg de oogen neder en zweeg.'

'En wat zeide de Vicomte daarop?' vroeg de regent.

‘Hij zeide, dat de markies ook niet minder doen kon voor de vrouw, die hij van de schitterendste uitzigten had beroofd, dan haar zijn' naam en zijn' rang te geven; dit nam de markies nu zoo hoog op, dat wij het ons niet verklaren konden; in één woord, monseigneur! hij daagde den Vicomte voor den degen; DE CRÉCY antwoordde, dat hij niet vechten wilde om de eere zijner voormalige logeergast van *d'Auteuil*; en daarop, en om hem er toe te dwingen, gaf de markies hem een' slag in 't aangezigt, daar wij allen bij waren; toen *moesten* zij vechten.’

‘Genoeg!’ viel de hertog in, ‘de hooge belangstelling van den markies in die dame is meer dan genoeg bewezen. - En is dat nu waarheid, mevrouw! wat de markies toen heeft gezegd?’ vroeg de hertog der baronnes.

De arme ATHENAÏS was uiterst verlegen; de markies had te veel voor haar gedaan, was nog te kort geled en haar beschermer en wreker geweest, dan dat zij hem in ongelegenheid wilde brengen door hare antwoorden, zelfs waar zij niets van zijn gedrag begreep.

Zij antwoordde dus zacht en weifelend: ‘Ik wenschte, dat de markies zelf....’

‘Ik begrijp u,’ viel de regent in; ‘vrouwelijke schroomvalligheid houdt u terug. Nu, goed! wij weten alles, en al moest ik dan ook den markies te gelijk beloonen, terwijl ik u regt doe, u *zal* regt geschieden, en dat wel op het allerspoedigst.’ De hertog zag even op naar een staand horologie, prijkende op eene *console* tegenover hem in al de pracht van verguldsel en emailleersel, van den toenmaligen stijl. ‘Juist,’ hernam hij, ‘'t is half twaalf; de middernachtsmis voor een huwelijk kan gevierd worden in de dorpskapel; gij hebt een half uur voor den togt derwaarts, dat komt goed uit; LA FÂRE! gij weet mijne bedoeling, de pastoor zal u gehoorzamen, als gij spreekt uit mijnen naam; zorg, dat de markies D'ARMENTIÈRES en de baronnes gehuwde lieden zijn, vóór dat het twee uren later worde....’

‘Monseigneur! monseigneur!’ riep de markies in doodelijke verlegenheid, ‘dat is onmogelijk, dat kan niet zijn; ge zoudt mij uithuwen aan deze vrouw, die...’

‘Die u niet behaagt misschien,’ zeide de hertog; ‘vergeef mij, mijnheer! gij hebt aan 't *souper* wat al te veel bewijzen van het tegendeel gegeven, dan dat ik u zou kunnen gelooven...’

‘Maar, monseigneur! met eene andere vrouw dan die ik bemin! Ik zweer het u, op mijne eer, op mijn geweten.....’

‘Ja, markies! zoo iets is wel meer gebeurd, en dit zij dan uwe straf voor alles wat gij tegen mij hebt gepleegd, hoewel ik u nog niet geloof op dit punt; want in 't eind, haar, die men vrijwillig en ongedwongen tot zijne verloofde kiest....’

‘Dat was nooddwang, mijnheer de hertog! om het regt te hebben de baronnes te verdedigen tegenover die lieden; maar bij het heiligste, dat ik ken, ik bemin eene andere; ik ben zoo goed als de bruidegom van eene andere.’

‘Als ik zeide!’ viel DUBOIS in, ‘dat hij zich toelegt op de ondeugd. *Bigamie, ma foi*! dat is eene schrede!’

‘Kom, kom, gekheid!’ hernam de regent; ‘ik geloof er niets van; wat zou dat voor eene bruid zijn? gij hebt u in den laatsten tijd met geene andere vrouw bezig gehouden dan met mevrouw DE CLAIRVILLE.’

‘Neen, niet openlijk, dat is waar; maar in 't geheim, monseigneur! in 't geheim ben ik waarlijk en waarachtig verloofd met de dochter van mijnheer D'AUBIGNY! Ziedaar, monseigneur! wat ik, mijne zamenzwering noemde; en ziedaar, wie ik voor medepligtigen heb!’ sprak nu GASPARD, tot het uiterste gebragt en in den angst zijns harten zijne belofte aan FRANÇOIS verbrekende.

‘Markies! ik heb geen reden om u te gelooven, ziedaar mijn eenig antwoord. Spreekt nu gij, mijne heeren! hebt gij D'AUBIGNY iets hooren zeggen van eene dochter, die hij zou hebben?’

Natuurlijk was aller antwoord ontkennend; de baronnes wilde spreken; maar de hertog wierp haar een: ‘zwijg, mevrouw!’ toe, dat haar verstommen deed.

‘Als men ieder gelooven wilde,’ vervolgde de hertog los weg, alsof hij niets belangrijks zeide, ‘dan zoude onze gastheer spoedig eene talrijke familie hebben. Daar is mijnheer de markies, die goed vindt hem eene dochter toe te dichten; zoo heb ik zelf, in den loop van den dag, de kennis gemaakt van een alleraardigst kind, waarmede ik een half uurtje heb doorgebragt, zoo genoegelijk, dat ik het lang zal onthouden; die engelin bekende ook op *Chanteloup* te huis te hooren, en van de familie D'AUBIGNY te zijn. Mijnheer FRANÇOIS zoude, denk ik, heel getroffen zijn, als hij van al die verwanten hoorde.’

‘Dat was dezelfde, die ik bedoelde!’ riep D'ARMENTIÈRES, in onuitsprekelijke onrust gebragt over deze kennismaking van den hertog, en de wijze, waarop hij van DIANA sprak. ‘Zij heeft u de waarheid gezegd, niets dan de waarheid! *zij* kan niet misleiden.’

‘Ook heb ik mij verpligt gevoeld voor haar te zorgen,’ hernam de regent, zonder naar den markies te luisteren; ‘en ik heb mij voorgenomen haar uit te huwelijken.’

‘Mijn genadige vorst!’ riep GASPARD in de hoogste angst en zielesmart, zich neêrstortende aan de voeten van den hertog. ‘Haar uithuwelijken! dat zult gij niet! dat wilt gij niet!...’

‘En waarom niet? een goed huwelijk met den kapitein van de nieuwe lijfwacht des konings?’

‘Ja, maar zij zal niet willen!’ riep D'ARMENTIÈRES, zich zelven bemoedigend.

‘Zij zal alles willen wat *ik* wil; daar heb ik zekerheid van,’ sprak de regent, ‘en nu, om een eind te maken aan dezen tegenstand, mijnheer de kapitein van de lijfwacht! de markies D'ARMENTIÈRES is uw gevangene, totdat zijn huwelijk voltrokken zal zijn; wees zoo goed, u nu met dit paar in beweging te stellen. Neem van mijne lieden en van mijne paarden voor den togt, wat u goeddunkt.’

‘Markies!’ sprak LA FÂRE, ‘wees verstandig, geef uw' degen en volg zonder tegenstreven; wat hebt gij er aan, dat ik tegen een' edelman, tegen een' vriend, maatregelen van zekerheid zou moeten nemen?’

‘Daar is mijn degen, LA FÂRE! ik beloof onderwerping in alles wat de hertog bevelen zal; alleen dit huwelijk, monseigneur! wees er van gewaarschuwd, dit huwelijk onderga ik niet levend.’

‘Ik kan 't niet helpen,’ sprak PHILIPS, ‘gij hebt u dit alles zelf op den hals gehaald, en als gij morgen bij toeval nog leven mogt, kom mij dan uwe opwachting maken, en bedank mij, dat ik u zoo schielijk en zoo luchtig heb heengeholpen over een' stap, waar jonge lieden van uwe soort anders niet zoo ligt toe komen.’

‘Maar, monseigneur! van mijne zijde is het onmogelijk!’ riep de baronnes in eene soort van vertwijfeling; ‘ik wil mij niet laten verbinden aan een' man, die mij niet bemint, en daarbij.....’ ging zij voort met aarzeling, om zich te bedenken over de uitdrukking, die zij gebruiken moest.

‘En daarbij!’ sprak de hertog met eene zekere vastheid, en haar aanziende met beduidenis, ‘daarbij *weet gij, dat er huwelijken zijn, die plotseling noodzakelijk kunnen worden*!’

De baronnes bedacht zich even, kleurde toen zeer sterk, en ging naar den hertog toe, hem vragend aanziende, met eene mengeling van hoop en vrees.

De hertog glimlachte en knikte, terwijl hij den vinger op den mond legde.

Het gelaat van de baronnes verhelderde zich op eenmaal, en zij gaf D'ARMENTIÈRES de hand, terwijl zij met wat schalkheid zeide: ‘Kom, markies! moed en volgzaamheid; wij zullen het eindje wegs, dat wij gedwongen zamen zullen afleggen, elkander zoo ligt maken als wij kunnen.’

De hertog had moeite zijnen ernst te bewaren en een' schaterenden lach te bedwingen bij het wanhopig gezigt van D'ARMENTIÈRES.

‘Nu ben ik er,’ dacht DUBOIS, die tot hiertoe de handelwijze van den hertog niet had begrepen; ‘de hertog en de schoone dame hebben elkander verstaan, en zij zal markiezin worden, om eene goede figuur te maken aan het hof; dat is ook wel het minste, dat hij voor haar doen kon.’

De overige hovelingen begrepen den toestand op dezelfde wijze, vooral DE CRÉCY, die, na zich eene ligte wond te hebben doen verbinden, zachtkens was binnengeslopen; doch zijne redenen had, om zich niet op den voorgrond te stellen, en het voorvallende gade te slaan, zonder op zich zelven de opmerkzaamheid te trekken.

‘Wij overigen, mijne vrienden! hebben nu aan niets anders te denken dan aan onze nachtrust!’ sprak PHILIPS; het ‘kasteel *Chanteloup* is zoo ruim, en de gastvrijheid van onzen gastheer zoo aartsvaderlijk, dat hij mij uitgenoodigd heeft, om bij mij te houden wie ik wilde; en dus, mijne heeren! gij blijft allen hier, allen, dat wil zeggen,’ hervatte hij, zich naar DE CRÉCY wendende, ‘uitgenomen den Vicomte. Sinds de ramp met zijn lusthuisje, heeft mijnheer D'AUBIGNY veel angst voor brand; en ik heb hooren vertellen, dat de Vicomte.... of de lieden, die hij gebruikt, wat onvoorzigtig zijn met stoken!... Mijnheer DE CRÉCY! gij zult dus u moeten behelpen met de dorpsherberg, en te eerder, wijl gij voortaan niet meer tot onzen kring behoort; dit heb ik mevrouw D'ARGENTON moeten beloven; dank het eener edelmoedige voorbede, dat wij u geene andere woning aanwijzen!’ De Vicomte sidderde en ver-

bleekte; maar hij boog zich zwijgend en ging; eene verontschuldiging kon hij niet wagen; hij werd niet beschuldigd, en er was iets in den toon van den hertog, dat hem alle hoop op vergiffenis benam.

'*Pardieu*! de hertog is *en veine*,' dacht DUBOIS, 'ik zal daarvan gebruik maken, om ook een vonnis te verkrijgen tegen een ander, die mij verdacht blijft.'

'En de graaf SAINBERTÔT, monseigneur?' vroeg hij.

'Die kan mijnentwege over de grenzen trekken, zoo snel als hij gekomen is.'

'Dat zal hem ondoenlijk zijn, uwe hoogheid!' merkte CHAVIGNY aan; 'want toen de markies gewond was, heeft hij het tweegevecht opgevat tegen den Vicomte, en hij heeft eene wonde gekregen, die doodelijk werd geacht door den heelmeester, en misschien dezen nacht.... misschien reeds nu...'

Dat was waarheid; de bevallige jonge graaf was reeds bezweken; maar sinds den val van de prinses ORSINI, en sinds het verlies van zijne hoop op DIANA's liefde, was zijn leven zulk eene aaneenschakeling geweest van berouw en van lijden, dat de dood hem een verlangde bode der ruste scheen.

'Arme jonge man!' sprak de hertog, 'zoo heb ik toch niet kunnen verhinderen, dat er een tintje treurspel heenliep door mijne klucht; dat is het leven, mijne heeren! en een vorst merkt nooit zoo goed zijne onmagt op, als wanneer hij dit wil veranderen.

En hiermede, goeden nacht! wie lust heeft tot slapen; ik ga een toertje rijden met DE BROGLIE.

En ik volg u, om te zien waar dat heengaat,' beloofde zich DUBOIS.

Besluit.

De hertog ondernam werkelijk dien nachtelijken wandelrid, om mede te genieten van de verrassingen, die hij had voorbereid. Als hij verordend had, werd er een middernachtsmis gevierd in de stille dorpskapel.

En alles was er voorbereid tot het vieren eener huwelijksplegtigheid; alleen, in plaats van één bruidspaar, zag men er twee voor het altaar staan: FRANÇOIS D'AUBIGNY met ATHENAÏS DE CLAIRVILLE, en de markies D'ARMENTIÈRES met DIANA D'AUBIGNY.

Nadat de Sieur FRANÇOIS zich met den regent had verklaard, had deze hem zijne ontmoeting met DIANA verteld, hem in het geheim genomen van zijne kleine wraakoefening tegen D'ARMENTIÈRES, dien hij later met de voldoening van zijn' dierbaarsten wensch vergoeden wilde, en had ligt zijne toestemming gekregen tot de verhaasting van hetgeen toch besloten was: DIANA's huwelijk met den markies. Het zijne was hij sinds lang met de baronnes overeengekomen; zij waren niet onverschillig voor elkaâr geweest, van de eerste kennismaking af, en toen FRANÇOIS eens had gezegd: ‘Ik ben een burger,’ en zij had geantwoord: ‘en ik ben ook eene burgerlijke, en ook mij hebben ze vervolgd,’ was de band der overeenstemming snel tusschen hen geknoopt en dagelijks vaster geworden. FRANÇOIS begreep op eenmaal, dat die vrouw hem lief had, en dat hij nog weêr zou kunnen beminnen; en zelfs al had hij ATHENAÏS slechts kunnen achten, zou hij haar toch zijne hand geboden hebben. De prinses ORSINI had, als laatste offer, een tweede huwelijk van hem geëischt. Zij had dat geëischt, om voor de wereld waarheid te maken, of ten minste tot een onoplosbaar vraagstuk, dat woord, dat zij eens aan LODEWIJK XIV had gerigt over FRANÇOIS: ‘*Pour mariée* NON!’ Zij had hem niet durven voorstellen, dat het zoude plaats hebben bij haar leven, maar zij had als voorwaarde voor DIANA's fortuin gesteld, dat het zou voltrokken worden, terstond na haren dood. Op het terugontvangen van haren trouwring, het bewijs dat zijn eerste huwelijk ontbonden was door den dood, zou FRANÇOIS D'AUBIGNY terstond het tweede aangaan. De baronnes was in dit geheim.

Hare laatste seconde bewustzijn had de prinses ORSINI gebruikt, om SAINBERTÔT met het geheimzinnige teeken af te zenden, en om te bevelen, dat men haar afsterven zoo lang mogelijk zoude geheim houden.

‘Ja! ja! die vrouw had karakter, ik heb er zoo iets van gevoeld,’ merkte de hertog aan, toen FRANÇOIS hem dit alles vertelde.

En nu - de vreugd schetsen van het jongste bruidspaar, dat zoo ongewacht en zoo snel tot hunnen hoogsten wensch was gekomen; van de dankbaarheid te vertellen, waarmeê de markies zich nederwierp aan de voeten van den hertog, die hem ophief

en omhelsde, tegelijk met DIANA, en die haar toen met zijn' goedigen blik vroeg: ‘Zijt gij tevreden, mijn kind! over den hertog van *Orleans*?’

‘Als geheel *Frankrijk* hem slechts kennen mogt, zoo als *ik*, zouden allen het zijn,’ hernam zij.

De pastoor was niet weinig in zijn' schik, twee zulke huwelijken in te zegenen op hooger order.

En toen den volgenden morgen mijnheer FRANÇOIS D'AUBIGNY de baronnes DE CLAIRVILLE aan zijne gasten voorstelde als zijne echtgenoot, en de markies zijn beminnnelijk vrouwtje als de dochter van den gastheer, toen zeide DE NOCÉ, die wat hoop gehad had op dien rang:

‘Ik meende, dat uwe koninklijke hoogheid die jonge dame had willen uithuwen aan den kapitein van de nieuwe garde des konings?’

‘Nu ja,’ zeide de hertog, ‘dat is ook zoo, dat is nu mijnheer D'ARMENTIÈRES! En wil ik u eens wat zeggen, DE NOCÉ en gij allen, mijne heeren! van mijnheer den abt DUBOIS af, tot aan mijnheer FRANÇOIS D'AUBIGNY toe, D'ARMENTIÈRES en ik ingesloten, hebben allen getracht door bedrog, door misleiding, door omwegen tot het doel te komen, dat wij ons hadden voorgesteld. Geen een van allen bereikt het, en wij verwarren de zaken zoo, dat wij er zelf niet meer weg in weten; daar komt een eenvoudig meisje, dat geen andere middelen gebruikt dan waarheid, natuurlijkheid en opregtheid; en zij alleen weet de verwarring te doen ophouden, en te bewerken wat zij wenscht. Ik ben het preeken niet gewoon, mijne heeren! maakt u de toepassing zelf....’

‘Monseigneur! 't is niet voorzigtig, de uitzonderingen als regels te geven; en ik zou bij deze deugden een weinig voorzigtigheid voegen, als mevrouw de markiezin in de wereld moet verkeeren,’ zeide DUBOIS.

‘Ik wil het beproeven, mijn schrandere abt!’ zeide DIANA lagchend; ‘slechts heb ik mij zoo goed bevonden bij den weg, mij door mijn' vader gewezen, dat ik daarop in 't vervolg maar zal blijven voortgaan.’

Drie weken na deze voorvallen kreeg de regent van *Frankrijk* de officiëele mededeeling van den dood der prinses ORSINI. ‘Ditmaal heeft ze dan toch D'AUBIGNY woord gehouden,’ dacht de regent; ‘maar 't is ook..... omdat zij niet anders kon.’

In eene stad als *Parijs*, waar, onder zoo veel afwisseling,

alles zoo schielijk oud wordt, was het huwelijk van D'AUBIGNY toen reeds een afgehandeld en vergeten praatje. Dit maakte ook, dat ST. SIMON zelf niet regt wist, hoe het er mede was: '*Il s'est marié avant ou peu de temps après la mort de la princesse des Ursins*,' zegt hij, en besluit daaruit, als de laatste het had gewild: dat de prinses en de *écuyer* niet getrouwd zijn geweest; wij vinden de conclusie wat gewaagd, doch laten ieder vrijheid tot de zijne.

Als kapitein van de garde, bragt D'ARMENTIÈRES het tot luitenant-generaal van de artillerie onder LODEWIJK XV. FRANÇOIS bleef met zijne echtgenoot *Chanteloup* bewonen, en ontving er veel menschen, en ontving ze met genoegen, ontslagen als hij was van de belemmeringen, die zijn valsche toestand en de exceptioneele opvoeding van DIANA veroorzaakten. Hij was zelfs zulk een aangenaam gastheer, dat de bezoeken op *Chanteloup* mode werden, zeker ook een weinig, omdat de regent was voorgegaan.

A.L.G. TOUSSAINT.

Alkmaar, 12 November 1846.

Cartons voor de Geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog.

I. De Adel.
(*Vervolg en Slot van bl.* 547).

Rijk aan eer en krijgsroem stond na den vrede van *Cateau-Cambresis* de Nederlandsche adel daar. Bij *St. Quintyn* en *Grevelingen* hadden zij over hunne trotsche mededingers gezegevierd; maar dat was alles, wat zij boven den Franschen adel vooruit hadden, en zeker in hunne eigene oogen meer dan genoeg. De groote heeren onderscheidden zich in *Frankrijk* door eene geestbeschaving, welke zich evenmin geheel verdartelde in de wekelijkheid der galanterie, als verstompt werd onder de ruwheid van het krijgsmansleven. De vijanden van *Frankrijk* bragten hun onwillekeurig die hulde. De fijnheid van zeden, waardoor zich hertog CHRISTOFFEL VAN WURTEMBERG onder de Duitsche vorsten onderscheidde, had hij aan zijn lang verkeer in *Frankrijk* dank te wijten, en de geweldige krijgsman FREDERIK VAN ROLLSHAUSEN erkende opentlijk, dat hij aan de Fransche oorlogen, waarin hij als partijganger had deelgenomen, niet alleen het geld, waarvoor hij zijn slot, *Nieuw Frankrijk*, bouwde, maar ook het inzigt verschuldigd was, wat der Duitsche ridderschap

aan manieren en welvoegelijkheid ontbrak[1]. In de gedenkschriften van MONLUC, van TAVANNES, van CASTELNAU, van LA NOUE; in de werken van BRANTÔME, van DUPLESSIS en MONTAIGNE spreken de feiten zelve ten hunnen voordeele. Onmogelijk had men in de *Nederlanden* uit de EGMONDS, de CROYS, de BREDERODES, de BERGENS, een' kerkvoogd kunnen opdelven, die den kardinaal van *Lotharingen* in geleerdheid of welsprekendheid gelijk stond. De adel had op het slagveld de Franschen overwonnen; maar gedurende den veldtogt had hij tevens zijne Duitsche bondgenooten leeren evenaren in het talent van drinken en spelen. De man, die reeds toen boven zijne standgenooten in de gave van stellen en spreken uitmuntte, en wiens genie hem vergunde met de rasse ontwikkeling van latere dagen gelijken tred te houden, de onsterfelijke WILLEM VAN ORANJE, getuigt, dat in zijne jeugd zijn hoofd slechts van wapenen en jagten vol was. EGMOND had wat uiterlijke vormen aangeleerd, waardoor hij het van zijne aangeborene linkschheid zooverre bragt, dat hij bij de schoone sekse een' gunstigen indruk achterliet; maar waar het op stellen, spellen en schrijven aankwam, leggen zijne brieven een deerlijk getuigenis van zijne onbekwaamheid af; wanneer hij aan zijne Duitsche verwanten of ordebroeders te schrijven had, voerde de Duitsche secretaris der landvoogdes dikwijls voor hem de pen. HOORNE, die door zijn huwelijk de schoonzoon van den ietwat pedanten graaf VAN NIEUWENAER geworden was, en den geleerden CASSANDER tot huisgenoot had, won het van EGMOND in kundigheden, maar zij waren op zijne zeden van weinig uitwerking gebleven. Vandaar waren de aanzienlijksten des lands dikwijls afhankelijk van de lieden van den tabbaard, van hunne geheimschrijvers of van geleerde vasallen. Want onder de edelen van den tweeden en derden rang bevinden zich als bij uitzondering enkele mannen van groote begaafdheden. Uit hunne rij traden later MARNIX, DOUZA, VAN ZUYLEN VAN NYEVELT op. Het afgelegen *Friesland* bezat in zijne stinsen edelen, die, zoo als MARTENA en INTHIEMA, in ballingschap en krijgsgevaar hunne liefde voor de letteren niet verzaakten; maar dat waren begaafdheden, die hen onder eene herboren natie rang en invloed konden verschaffen, doch aan het hof van *Brussel* geene gangbaarheid hadden. Zoo ledig als hunne hoofden van hoogere geestbeschaving, zoo arm waren de beurzen des hoogen adels; de oorlog had hen gevoed; de vrede vond hen berooid en droeg hun de moeijelijke taak op,

(1) Zie VON ROMMEL, *Geschichte Hessens*, IV Th., p. 390.

hunnen rang en invloed aan het hof van de opbrengsten hunner bezwaarde en verpande goederen of van de karig toegemeten weldaden des konings te onderhouden. Hoe zou in den vrede de adel voortleven?

Voortleven? Wij bedoelen niet het leven van den adel, wanneer deze in angstige afgeslotenheid van de buitenwereld zijn aanzijn voortzet, of zich door hoofsche vormen verschanst tegen de werking eener maatschappij, waarop hij geen' invloed meer oefent dan steelsgewijze, en wier beweging, zonder naar zijne goed- of afkeuring te vragen, den aangevangen loop voltooit; wij bedoelen het leven des adels, zoo als dat van de middeleeuwen aan het geslacht, dat thans opstond, was overgeleverd. Wij bedoelen door leven het zich ontwikkelen, zich uitbreiden, zich sterken, het handelen, het werkzaam zijn, des noods ook het kwijnen en lijden, maar zoo, dat uit het inwendig beginsel des aanzijns telkens herstel en vernieuwing voortkome. De bodem voor zulk een leven is het hof, het licht, waarbij het gekweekt wordt, de gunst van den Alleenheerscher. Met andere woorden, de mate van gezag voor zulk een' adel, en daarmede van zijne werkzaamheid en zijnen invloed, regelt zich naar het aanzien, waarin hij bij den vorst staat; ook zijne regten gelden slechts voor zooverre zij van dezen erkend worden; zelfs aan den tegenstand en den kamp, dien de adel dikwijls met het vorstelijk gezag ondernam, lag de verwantschap en naauwe betrekking van beiden tot grondslag. Zoo was de wedijver der huizen van CHATILLON en LOTHARINGEN, MONTMORENCY en BOURBON, uit welke beginselen die ook moge ontstaan zijn, ten slotte in zijne vormen de strijd, wie aan het hof heerschen en den ander daarvan verbannen zou. Maar ook het Fransche hof *leefde* in den volsten zin van het woord; het gaf bij afwisseling den toon in vermaken, in zeden, in ridderlijkheid en smaak, tot zelfs in godsdienst toe. Niet anders was het Bourgondische hof eenmaal geweest; maar de afwezigheid des konings had als het ware de zon uit die wereld weggenomen. BRANTÔME verhaalt ons zooveel van CHRISTIENA VAN LOTHARINGEN, de vrouw, wier herfst schooner was dan de lente van vele anderen, dat wij het om den wil van het Bourgondische hof en zijnen adel bejammeren moeten, dat 's konings keuze op haar niet gevestigd bleef, als landvoogdesse bij zijn afzijn. MARGARETHA VAN PARMA kwam, zonder bevalligheid, zonder waardigheid, met veel goeden wil, maar bedorven in de leerschool van MACHIAVEL, met een helder verstand, maar op het stuk van gods-

dienst bekrompen en bijgeloovig. Zooverre stond zij bij hare beroemde voorgangster en naamgenoot achter, dat zij de taal, waarin de eerste MARGARETHA hare verzen gedicht had, en die te *Brussel* altoos als hoftaal had gegolden, het Fransch, naauwelijks schrijven kon(1). Hoe zou zij, die reeds bij hare verschijning noch liefde, noch achting inboezemde, door het achterdochtig oog van PHILIPS bewaakt, onder de voogdij van GRANVELLE geplaatst, eene krachtige, vrije ontwikkeling kunnen geven aan den adel, die haar omgaf? De kloeke, ondernemende, vorstelijke MARIA VAN HONGARIJE was voor die taak teruggedeinsd, toen zij aan haren broeder, keizer KAREL, schreef: ‘Onder de grooten dezes lands wast eene jeugd op, met wier zeden ik mij noch wil, noch kan verdragen; goede trouw, eerbied voor God en den koning zijn verloren; met uitzondering van weinigen is het bederf zoo algemeen, dat ik, al ware ik een man, niet alleen hen niet zou willen besturen, maar hen naauwelijks zien kunnen of op gelijken voet met hen leven. God is mijn getuige, wanneer ik uwe majesteit verzeker, dat ik liever met mijne handen mijn brood zou winnen, dan met hen in aanraking zijn(2).’

Met den vrede hield de hoofdbezigheid des adels: de krijg, op. Slechts weinigen bleven de wapenen volgen, en dienden den koning, op de kusten van *Afrika*, of den keizer, op de grenzen der Christenheid tegen den Turk. De schrandere markies VAN BERGEN begreep, welk eene krachtige afleiding een oorlog was voor de bedorvene sappen, die het ligchaams des adels doorwoelden. Toen het bekend geworden verbond der edelen de landvoogdes in verlegenheid bragt, sloeg hij voor, dat men de edelen naar *Hongarije* moest lokken, en door het uitzigt op

(1) Hoe vreemd het klinke, daar alle staatkundige beraadslagingen en alle staatkundige briefwisseling in het Fransch gevoerd werd, MARGARETHA getuigt het zelve in eenen brief aan CATHARINA DE MEDICIS. De brief, waarin zij op den 10^{len} December 1567 der koningin-moeder van haar aanstaand vertrek uit de *Nederlanden* kennis gaf, is in het Fransch geschreven, maar daaronder staat het volgende van de hand van MARGARETHA: ‘Suplico humil^{mente} V. Ma^{ta} mi perdona si questa non è de mia mano, *che è par no super scrivere in Françese* et la prego con ogni humilità credere che no ha serva che piu di me la desideri servir, et cosi de nuovo suplico la Maesta V^{a}., che quando saro en casa mia, tenga memoria de commandarmi con quella sicurta che merita la mia divota servitù.’ Ook hare bijzondere en geheime briefwisseling met den koning werd bij voorkeur in het Spaansch gevoerd.

(2) *Papiers d'état du cardinal de* GRANVELLE, T. IV, p. 456.

krijgsroem in den vreemde van binnenlandsche onrust afhouden. Ware zijn raad eerder gevolgd, veel ware niet gebeurd, hetwelk later beiden partijen tot oneer strekte. Maar in allen gevalle paste eene ondergeschikte krijgsdienst buiten 's lands slechts voor jongere zonen, die hunne fortuin te maken hadden, of voor edelen van lageren rang. De raad zelf bewees, dat hier te lande de bronnen voor afleiding verstopt waren. Die eenmaal gezag en invloed hadden, moesten die behouden, en behouden wil zeggen: versterken en uitbreiden. Daarbij, de Nederlandsche adel was trotsch, en trotschheid is eene deugd des adels als zoodanig. Men bestrijde den stelregel, die, naar het onderscheid van geboorte, de regten der stervelingen onderscheidt; maar voor wie die stelregel als beginsel eenmaal heeft toegegeven, is het bewaren dier afscheiding een pligt. Wanneer ik ook hier WILLEM VAN ORANJE een voorbeeld van dien adeltrots noem, schijn ik in strijd met de overlevering, die hem voorstelt als burgerlijk onder de burgers, het volk door minzaamheid aan zich verbindend. Maar minzaamheid sluit de hoogschatting zijner eigene voorregten niet uit; en eene trotschheid, die zich afsluit, is dikwijls een gevoel van eigene onbekwaamheid, die het licht vreest, waardoor zij openbaar zou worden. WILLEM VAN ORANJE was trotsch, hebben Spaanschgezinde schrijvers gezegd, en als bewijs aangevoerd de plaats uit zijne apologie, waarin hij de grootheid van het huis van *Nassau* tegen dat van *Oostenrijk* overstelt, en zich op zijn' voorvader, den keizer ADOLF VAN NASSAU, beroept, om te betoogen, dat, ging alles in de wereld naar regt, hij de heer had moeten zijn, en de afstammelingen van RUDOLF VAN HABSBURG zijne vasallen. Wij zouden dergelijke verklaringen als redekunstige noodzakelijkheden kunnen laten gelden, waardoor de prins de Spaansche hoogheid met hoogheid te keer ging, ware het niet, dat dezelfde fierheid op zijn stamhuis zich in alle zijne openbare geschriften, zoowel als in vele zijner brieven aan de landvoogdes openbaarde; ware het niet, dat ons in een' uitgegeven brief der landvoogdes aan den koning van 18 Maart 1561 (bij REIFFENBERG, t.a.p., p. 260) het bewijs voor de hand lag, dat de prins zich bij zijn voorgenomen huwelijk met ANNA VAN SAXEN, ondanks koning en landvoogdes, op de eischen van zijn vorstelijk geslacht, op de eer, die den koning zelven zou ten deele vallen, wanneer diens vasallen de hand der aanzienlijkste prinsessen van het rijk konden verkrijgen, had beroepen. En hoe kon het anders bij een' toen nog geen dertigjarigen vorst.

met alle gaven der fortuin en der keizerlijke gunst vóór den tijd overhoopt; bij een' vorst, wiens verleden zijne stoutste aanspraken op de toekomst scheen te wettigen, en wiens eigen eerzucht gestadig gescherpt en geprikkeld werd door de wrijving, waarin zij zich met die andere magtige mededingers bevond.

Maar waartoe verontschuldiging voor een streven, dat natuurlijk en uit het standpunt van den tijd prijsselijk was: dat door de plaatshebbende omstandigheden nog daarenboven werd aangeprikkeld? Hoe verder de koning van de hand was, des te vrijer spel had de onderlinge mededinging der aanzienlijke stamhuizen. De eerste jaren na den vrede vertoonen ons de hooge heeren als tegen elkander verdeeld. EGMOND is jaloersch en vijandig tegen ORANJE. Het huis van CROY streed, om zijne gemeende afkomst van de Hongaarsche koningen, tegen dat van NASSAU, dat een' Roomschen keizer onder zijne voorouders aanwees. Op zijne beurt werd AERSCHOT aangevallen door KAREL VAN REVEL, Heer van *Audrignies*, die in 1564 te *Bethune* tachtig of honderd edellieden zamenriep, om zich op de beleedigingen des hertogs te wreken. Aan HOORNE werd gedurende zijne afwezigheid door MEGEN de voet geligt. BREDERODE stond aanvankelijk afgescheiden van de anderen met zijne eigene eischen en aanmatigingen. Vertoonde zich een klein gevaar, dat allen of den adel in het gemeen dreigde, dan zweeg voor een oogenblik de onderlinge veete. Want een gevaar voor den adel was de magt der steeds rijker en door haren rijkdom onafhanlijker steden. Naast de onderlinge veeten der edelen vinden wij hunnen kamp met de steden. BREDERODE lag levenslang met *Utrecht*; HOORNE, MEGEN, DE WELLS[1] en anderen met *Luik*;

(1) Een woord over DE WELL of DE WELLS. TE WATER heeft, *Verb. d. Ed.*, III^{de} *Stuk*, p. 374 verv., met hem geen' weg geweten. Hij was een Geldersch edelman, voor welke provincie hij ook gemagtigde der bondgenooten was. Zie GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, T. II, p. 64; over zijne krijgsligtingen tegen *Luik* verg. men GACHARD, *Analectes*, p. 284, en CHAPEAUVILLE, *Gesta Pontifiences Leodiensima*, III, p. 425, waar hij verkeerdelijk UBOLZ genoemd wordt. HAVENSIUS, in zijnen *Commentarius de erectione novorum in B. episcopatuum*, verhaalt van den bisschop van *Roermondt*, WILLEM VAN DER LINDE, het volgende: 'In itinere perlustrabat quasdam ecclesias ad citeriorem Mosae tractum in Arssen, Afferden, Wel, totaque illa vicinia sitas: invenitque librarium, qui copiosam sed occultam omnis generis infectorum librorum supellectilem officinam habebat, quos ipse ex Germania recipiebat ac passim per Belgiam maximo quidem suo quaestu et lucro, reipublicae autem incomparabili damno, destinabat. - D. LINDANUS omnes istos libros ad Mosae ripam sub noctem publice exurendos curavit. Unde dominus DE WEL in haeresim propensior ei non parum offensus fuit, petens librario suo damnum illatum refundi. Sed LINDANUS ejus offensam ac minas flocci faciebat.'

MEGEN met *'s Hertogenbosch* in strijd. De steden op hare beurt, waagden het, de hand te slaan aan de met schulden bezwaarde goederen der heeren, en wederkeerig werd de verbinding der edelen onderling ten koste der steden gekocht. Zoo werd de medewerking des graven VAN MEGEN in de zamenzwering tegen GRANVELLE omstreeks denzelfden tijd verworven, waarop het hof zijne partij koos tegen *'s Hertogenbosch*, en het gerucht ging, dat hij, op voorwaarde van zich tegen den kardinaal te verklaren, de ondersteuning der heeren had verworven, om het bisdom *Luik* eene aanzienlijke geldsomme af te persen(1). Een ander gevaar had voor den adel het overwigt van den landsheer kunnen zijn, zoo PHILIPS hierbij de beginselen der Duitsche vorsten ware gevolgd, die juist te dier tijde de regten des adels besnoeiden. Maar PHILIPS was afwezig, en hoewel de tijd van het verbond der edelen zamentrof met het oogenblik, waarop ook de adel in *Duitschland* zich van het juk der landsheeren trachtte te ontslaan; hoewel het vermoeden van geheime verstandhouding dier beide verbindtenissen niet ontbroken heeft, ik vind door geen enkel stellig bewijs het vermoeden bevestigd, dat de Nederlandsche adel aanvankelijk tot bescherming zijner eigene regten tegen den koning heeft willen zamenspannen(2). Hun wrok

(1) Zoo wordt het voorgedragen in de *Interrogations d'Egmont*, bij REIFFENBERG, p. 309, ‘quils traictarent avecq le comte de MEGHEM, qu'il ne deust faire aulcun accord de la succession de l'evesque de Liège luy offrans que eulx et les autres confederez, en cas qu'il les appellait en ayde, demeureroient à sa fabveur et l'adsisteroient jusques à ce que le tout si feist à sa volunté, et quant Madame de Parme veroit que eulx tous unis le demandoient, ne pourroit laisser de faire ce qu'ils desiroient.’ Werkelijk bragt MEGEN het in het jaar 1563 zoo ver, dat *Luik* zijne vorderingen voor eene som van 50,000 guldens afkocht. In hetzelfde jaar werden MEGEN's vorderingen tegen *'s Hertogenbosch* krachtig door de landvoogdes ondersteund. Deze oude twist was in 1567 eene der oorzaken, dat die stad voor MEGEN de poorten sloot, en uit schrik voor zijne nadering, in vollen opstand geraakte. De vroegere wrok, vreesde men, was nog niet gekoeld. In 1563 was dan ook MEGEN, vereenigd met de overige heeren, een verklaarde anti-kardinalist. Hij had de liverij der pijlen aangenomen en aan de invoering van het bisdom van *Roermonde* legde hij zoo tragelijk de hand, dat hij daardoor de verwijten van de landvoogdes en den koning uitlokte.

(2) Keizer MAXIMILIAAN was het, die den koning steeds tot zachtheid ried, en de grieven, bij het smeekschrift uitgedrukt, tot heil van den staat hersteld wenschte. Dit strookte met het verdraagzame karakter des keizers. Niettemin maakten in den aanvang de bewegingen in de *Nederlanden* hem hoogst ongerust. In zijn eigen Duitsch rijk namelijk, bijzonder in *Saksen* en *Thuringen*, waren doffe geruchten van een verbond des adels, om zich van de gehoorzaamheid aan hunne landsheeren te ontslaan en zich onmiddelbaar onder die des rijks te stellen. Die zamenzwering vond hare ontknooping in den bekenden Grumbachschen oorlog; de adel achtte in enkele zijner leden zijne regten verkort en hij geleek, zoo als CHANTONNAY het meer geestig dan hoffelijk uitdrukte, de varkens. Trok men er een bij het oor, dan schreeuwden zij allen. Vandaar de uiterst scherpe verklaringen des Keizers tegen het verbond der edelen, zoowel in zijne brieven, als in zijne gesprekken met den Spaanschen gezant CHANTONNAY. Zelf behoorde hij onder de eersten, die reeds in Februarij 1566 de landvoogdes waarschuwde tegen het gevaar, dat niet alleen de *Nederlanden*, maar het geheele rijk dreigde. In een' brief van 23 Augustus 1563, geeft hij in de scherpste bewoordingen aan hertog HENDRIK VAN BRUNSWIJK-WOLFENBUTTEL zijne vrees lucht, dat de zamenzwering van den Nederlandschen adel ook in *Duitschland* hare vertakkingen had. Een brief aan KAREL IX van *Frankrijk*, van dezelfde dagteekening, is van gelijken inhoud. Later beschaamden de gebeurtenissen zijne vrees. Want tusschen het verbond der Nederlandsche edelen en dat der Saksische, heeft geenerlei verband bestaan; slechts de gelijktijdigheid der beide gebeurtenissen stelde de Nederlanders in staat, van de krijgstoerustingen in *Duitschland* voor hunne eigene wervingen gebruik te maken.

ontlaadde zich op den gehaten vreemdeling GRANVELLE, die in de gunst des konings de plaats bekleedde, waarop velen hunner aanspraak maakten. Zoodra deze gevallen was, ging de eendragt verloren, die het werk van het oogenblik was; ieder zorgde voor zich en de zijnen, totdat een nieuw gevaar hen tot nieuwe aansluiting riep; maar tegen de hitte van dat gevaar bleek de hernieuwde eendragt niet bestand, omdat zij slechts de behoeften des oogenbliks en geen zedelijk beginsel tot vasten grondslag had.

De natuurlijke taak des hoogen adels was dus, zijn eigen stamhuis te versterken. Dit geschiedde door het aankoopen van landsbezit, bijzonder van sterke steden, door het onaflosbaar maken van hetgeen men in pand bezat, door het aangaan van verbindtenissen met magtige stamhuizen, door het vermeerderen van de magt en het aantal zijner eigene vasallen, door het, des noods gewapenderhand, beschermen der leden van hetzelfde geslacht[1]. De edelen, die zich tegen GRANVELLE verbonden,

(1) Wij zagen daarvan reeds een voorbeeld in de zamenroeping van 80 tot 100 edelen, door den heer VAN AUDRIGNIES. De zaak werd echter bemiddeld door tusschenkomst van EGMOND, HOORNE en BARLAYMONT. In 1566 hield HOORNE zelf eene werving, zoo het schijnt, in overeenstemming met MONTIGNY. Die krijgswerving geschiedde op aanzoek van hunnen stamgenoot, den Franschen connetable MONTMORENCY, 'pour ses querelles particulières' tegen belofte van gelijke hulp, in geval van nood, door den connetable te leveren. Zie REIFFENB., p. 343. - Wat het aankoopen van steden betreft, zoo drong EGMOND op het erfelijk bezit van *Ninove*, de prins VAN ORANJE op *Grave* en *Kuik* aan. De koning weigerde het een en het ander. *Grave*, omdat het eene grensvesting was tegen *Cleve*, een hertogdom, dat men nimmer vertrouwde, om het ongelijk, dat de hertog bij den vrede van *Venlo* had geleden. Omtrent *Ninove* gaf de koning in zoo verre toe, dat de waarde van het pandregt, dat EGMOND op die stad had, verdubbeld werd en zij daardoor van zijn geslacht onvervreemdbaar gemaakt werd. Voorts waren de edelen ijverig in het versterken hunner steden: ORANJE bragt *Buren*, de graaf VAN DEN BERG *Heel*, BREDERODE *Vianen* in staat, om ten minsten een' eersten aanval te weêrstaan.

plaatsten een' pijlbondel in hunne liverij, het oude zinnebeeld der eendragt; en zoo de eendragt der edelen onder elkander den adel tegen vorstenovermoed en burgeraanmatiging moest beschermen, de eensgezindheid onder de leden van hetzelfde stamhuis moest elk geslacht voor zich zelf in zijn' ouden rang handhaven. Maar de voorspelling, eenmaal door den verheven' stichter des Christendoms gegeven, dat hij gekomen was, om tweedragtig te maken den mensch tegen zijn' vader, èn de dochter tegen hare moeder, èn de schoondochter tegen hare schoonmoeder, vond, toen de Hervorming doordrong, bij onzen adel hare volkomene toepassing. Het loont de moeite, op de aanzienlijkste geslachten der *Nederlanden* een' blik te werpen.

BREDERODE was gewis in den aanvang aan de Hervorming vreemd. De broeder van GRANVELLE zelf, dezelfde, dien de Nederlandsche Heeren als den getrouwsten en bekwaamsten handlanger van den Kardinaal beschouwden, THOMAS PERENOT, Heer van *Chantonnay*, was met zijne zuster gehuwd. Zijn andere broeder was geestelijke; en schoon hij naderhand voor het zwaard den monnikskap ter zijde wierp, krijgsman in het leger des Keizers, waar ook CHANTONNAY, als Spaansch gezant, meermalen tegenwoordig was, leefde en stierf hij voorzeker als Katholijk. HENDRIK VAN BREDERODE zelf werd gewis aanvankelijk niet door godsdienstige oorzaken bewogen, zich aan de partij van ORANJE en EGMOND aan te sluiten[1]. Zijne vrouw droeg veel bij om hem

(1) Ik acht dit waarschijnlijk, omdat BREDERODE niet aanvankelijk vrijwillig tot de partij der kardinalisten toetrad, maar eerst later door hen gewonnen werd. Vroeger was hij misschien zelf, door zijne verwantschap met het huis van PERRENOT, op de zijde van den kardinaal. Intusschen werd het aan den invloed van dezen toegeschreven, dat BREDERODE's broeder, ROBERT, bij de keuze van een' aartsbisschop van *Kamerijk*, voor MAXIMILIAAN VAN BERGEN wijken moest. Hoe het zij, uit de verhooren van EGMOND blijkt het, dat BREDERODE niet tot de eerste behoorde, die hun verbond tegen den kardinaal door de bekende liverij kenmerkten, (‘et *depuis* en furent le comte de MANSFELT, le sieur de BREDERODE etc’ zegt EGMOND) REIFFENBERG, l.c. p. 314. Op een' anderen tijd werd aan EGMOND een brief voorgelegd, door hem aan LAZARUS VON SCHWENDY geschreven, waarin stond, dat de heeren BREDERODE gewonnen hadden en thans eendragtiger en naauwer vereend dan ooit waren. Ib. p. 343. Daar men wel eens van eene erfveete tusschen BREDERODE en EGMOND gesproken heeft, moet ik aanmerken, dat die sedert dien tijd, zoo zij al vroeger mag bestaan hebben, geheel opgehouden had. BREDERODE deed EGMOND) op zijne reis naar *Spanje* tot aan *Kamerijk* uitgeleide, en aan EGMOND's persoonlijke tusschenkomst mag het toegeschreven worden, dat BREDERODE, in April 1565, met eene jaarwedde van duizend guldens door den koning werd begiftigd.

voor het Protestantisme te winnen. En BREDERODE's verbinding met het huis VAN MANSFELT, dat reeds van zelf eenige toenadering tot de nieuwe leer had, verschafte aan zijnen ijver voor het jonge geloof ook daar den toegang. KAREL VAN MANSFELD smaadde openlijk biecht en vasten. Zijne zuster POLYXENA maakte op BREDERODE's slot kennis met een' der aanvoerders der Fransche Hugenooten: de kennis werd liefde, en eene gedwongene schandelijke vlugt van het jonge paar maakte den verbitterden vader thans tot den standvastigen tegenstander van de nieuwe orde van zaken, en den zoon tot een' onverbiddelijken bestrijder der partij, die hij vroeger had omhelsd.

Onder de jonge edelen muntten weinigen boven MONTIGNY uit in ijver voor het Katholijke geloof. Te *Doornik* had hij met ijver de ingedrongen ketterij bestreden, en de blaam van toegefelijkheid, die de markies VAN BERGEN door zijn gedrag te *Valenciennes* op zich liet kleven, rustte allerminst op hem. Zijne brieven, zoowel in de dagen zijner grootheid als gedurende zijne verdrukking in *Spanje* geschreven, getuigen van zijnen ijver voor de kerk. Een ander lid van het geslacht van MONTMORENCY, de Heer VAN HACHICOURT, behoorde in den raad der landvoogdes, zoo niet tot de partij des Kardinaals, toch tot de tegenstanders der partij van ORANJE, en zeker nog des te meer tot die der Geuzen. Maar MONTIGNY's broeder, HOORNE, was, zoo het schijnt, voor de zaak der Hervormden gewonnen[(1)].

(1) Wat ook omtrent HOORNE's gedrag te *Doornik* in zijne verdediging te lezen staat, wanneer men de zaak onpartijdig beschouwt, moet men dezulken regt geven, die HOORNE's verdediging op dit punt niet voldoende vonden. HOORNE verdedigde zich met het voorbeeld des prinsen VAN ORANJE, die den gereformeerden te *Antwerpen* gelijke voorregten had ingewilligd, als hij te *Doornik*; maar, toegegeven, dat gelijke gezindheden beide heeren bezielden, was het gedrag des prinsen oneindig voorzigtiger dan dat van HOORNE. Wat de prins inwilligde, scheen hem, als zijns ondanks, door de omstandigheden afgedrongen, en voor het uiterlijk scheen hij jegens protestanten en katholijken volkomen onpartijdig, of liever den laatsten meer dan den eersten, bijzonderlijk den Calvinisten, genegen. HOORNE verloor dien schijn van onpartijdigheid geheel. Hij had te *Doornik* uitsluitend met ijverige Calvinisten te doen. Dadelijk bij zijne aankomst, deed hij geene de minste poging om de predikatiën binnen de kerken der stad te doen ophouden, schoon hem daartoe de last uitdrukkelijk door de landvoogdes was opgedragen; maar hij stelde de opvolging van dien last, reeds bij zijne eerste onderhandeling met den stedelijken raad, als eene volstrekte onmogelijkheid ter zijde, (‘ce que toutesfois il s'estoit reservé de faire tant et jusques à ce qu'il auroit cogneu l'umeur du peuple, et appaisé l'esmotion et trouble estant entre eulx’ GACHARD, *Registr. des Consaux de Tournay*, p. 93). Te *Doornik* zelf nam hij zijn' intrek in het huis van den koopman JEAN SAYS, die als een der hoofden der gereformeerden opentlijk optrad; en volgens de stukken, in het proces van HOORNE medegedeeld, schijnt hij zich zelven daar meermalen hoogst onvoorzigtig te hebben uitgelaten. Zijne onderhandeling met de afgevaardigden der magistraat en die van de gereformeerden op den 19^{den} September is vooral merkwaardig. Men zie daarvan het verslag bij PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 412. Uit de onuitgegevene *Justification de Tournay* voegen wij er het volgende bij. HOORNE bevond zich weder in het huis van JEAN SAYS. Hij had gespijsd met de heeren VAN VILLERS, D'AUDRIGNIES, ANTOINNE DE LANNOY, heer van *Bailleul*, PIERRE DE PREYS, heer van *la Dulle* en den rekenmeester DE REBREMETTES. De beide eersten behoorden tot het committé der verbondene edelen; BAILLEUL en LA DALLE waren ijverige voorstanders der hervormden. Het geeft al dadelijk geen hooger denkbeeld van de onpartijdigheid der onderhandelingen, dat HOORNE ‘les fist demourir et assoir - disant les voulloir retenir pour luy servir de conseil.’ De eischen der hervormde predikanten waren buitensporig. Zij eischten, dat op de katholijken een hoofdgeld zou gelegd worden, ter bevordering van den houw van hervormde kerken. De secretaris der stad, JACQUES LE CLERQ, verdedigde wakker de zaak der katholijken; eindelijk werd hettot een vergelijk gebragt, waarbij den gereformeerden vergund werd, eene rondgaande collecte zoowel aan de huizen der katholijken (merk op, dat voor deze niets te geven in die dagen gevaarlijk was) als aan die der hervormden te doen. Een ander punt, of onder de vergunning der prediking ook die der geheele godsdienstoefening begrepen was, waagde de admiraal, denkelijk om den wille van LE CLERCQ en andere roomschgezinde overheden, niet te beslissen. Maar als middenweg, waarin ook de gereformeerden ten volle berustten, werd de vergunning der *predikatiën* dus geformuleerd: *conformement à celles qui se font es villes de Brabant et Flandres esquelles icelles presches*

De wijze, waarop hij zich te *Doornik* gedroeg, was zeker geheel anders, dan die, waarop MONTIGNY, wiens plaats hij bekleedde, zou hebben gehandeld. En behalve deze uiteenloopende gezindheid zijns broeders, vond MONTIGNY in het magtige stamhuis, waarmede hij zich door het huwelijk had verbonden, ten gevolge van godsdienstige verschillen, den fakkel der tweedragt

sont tolerées. Eindelijk werd gehandeld over de vrijlating eens gevangenen beeldstormers. LE CLERCQ verzette er zich tegen. De predikanten spraken er voor. De admiraal overlegde de zaak met BAILLEUL en LA DALLE, en beval de gevangenen te ontslaan: 'et du dupuis' zegt J. LE CLERCQ in zijn verslag van die onderhandeling, 'declaira led. S^{r} admiral par plusieurs et diverses fois quil nentendoit punir ceulx qui avoient saccaige avant la publication du placcart, la ou toutesfois dès sa première arrivee en lad, ville il avoit deliberé de faire punir deux a trois desd. sacageurs des plus vilz et malfamez,' doch ook hun proces werd sedert gestaakt. Erger werd HOORNE bezwaard door de verklaring der gevangenen van *Valenciennes*. Uit het verhoor van MICHIEL HERLIN den vader, ontleenen wij het volgende: 'Interrogue quy ce a este qui leur a donne occasion et conseil de se mettre et de persister eu la rebellion, dit que les Sgrs. D'AUDRIGNIES et DE LUMBRES, mesnarent en la ville de *Tournay*, plusieurs bourgeois (de *Valenciennes*) asscavoir MICHEL HERLIN laisné, JACQUES GELLÉE, JEHAN GODIN, lesquelz demandirent a monsgr. ladmiral, comment ilz anroyent a eulx gouverner sur laccord de la requeste des gentilzhommes confederez, a laquelle demande fust respondue par led. sgr admiral, quil entendoit que la liberte fust generale de vivre chascuns au repos de sa conscience jusques aultrement en fust advise par les estats generaulx legitimement assemblez et que ad cest effect il estoit venu au nom de monsr. son frere pour le faire publier a Tournay, et que cependant ilz fussent sur leur guarde en faisant bon guet, et que despuis led. sgr. vint a *St. Amand* la ou plusieurs bourgeois de *Valenciennes*, luy donnasrent a disner, que lors fust diet ausd. de *St. Amand* de la part dud. sgr. admiral quilz povoyent vivre selon le repos de leur conscience, et comme bon leur sembleroit. Reques de declairer le temps de la communication avecq led. sgr. conte, dict que ce fust le 6me de Septembre et au 11me est led. sgr. conte venu a *St. Amand*.' De Calvinistische predikant van *St. Amand*, JEAN CATEUX, bevestigde deze bekentenis in zijn eigen verhoor: 'Requis sur quelle pretexte il sest advance de faire la cene a *St. Amand*, dit, que le conte de Hornes estant a *St. Amand*, le feist appeller et luy dist en predence de plusieurs, que lintention du Roy estoit que lon viveroit en paix lune religion avec laultre et que lexercice de lune et laultre religion estoit permis, sicomme les preaches, baptesme, mariage et aultres, ne ayant luy qui parle souvenance sy led. sgr. conte denomma aussy la cene et, ne scaichant aultrement declarer le temps, dit que ce fust du temps que ceulx de *Valenciennes*, donnerent le banquet aud. conte. Dist en oultre que led. conte a faict semblable declaration a *Tournay*.' Die verklaringen zijn dus afgelegd in de eerste veertien dagen van HOORNE's verblijf te *Doornik*. Zeker is het, en het blijkt uit de brieven van HOORNE's luitenant RUMMEN, dat de admiraal, met welk doel dan ook, van de hervormden met geld werd ondersteund. Zie GROEN VAN PRINSTERER, *Archiv.* T. II, p. 274, 281, 283.

ontstoken. Hij had namelijk HELENA VAN MELUN, de dochter des Prinsen VAN EPINOY, gehuwd. Hare moeder had als weduwe de zorg voor de opvoeding harer zonen aan een' edelman van haar huis, BALTHAZAR ROLLIN D'AYMERIES, opgedragen. ROLLIN werd verdacht gehouden de nieuwe leer aan te kleven, en de moeder der Prinses, *Sénéchale*, gelijk haar titel was, van *Henegouwen*, voor de regtzinnigheid harer kleinzonen bevreesd, eischte, dat de Prinses hem zou wegzenden. De landvoogdes, ook de Koning, ondersteunden het verlangen der grootmoeder. ROLLIN, zelf een edelman van aanzien, bragt den adel ten zijnen voor-

deele in beweging: de Prinses zelve nam hem in hare bescherming, en alle aangewende pogingen der landvoogdes, om haar tot gehoorzaamheid, zoo men zeide, aan hare moeder te bewegen, bleven vruchteloos. De vriendschapsbreuk was openbaar. De inquisiteurs van *Leuven*, TITELMANS, vreesselijker gedachtenis, aan hun hoofd, werden door de oude vrouw ingeroepen om den verdachten ROLLIN te vervolgen; maar de Prinses onttrok haren beschermeling stoutmoedig aan het gevaar, door hem met hare zonen op reis te zenden. Later begaf zich de Prinses VAN EPINOY met hare dochter naar *Doornik*. Het was in het jaar 1566, toen de Hervorming daar opentlijk doorgedrongen was, en HOORNE het bewind, in plaats zijns broeders MONTIGNY, voerde. Beide vrouwen waren op het kasteel gehuisvest en een nieuwe strijd ontspon zich door hare tegenwoordigheid. JAN DE CHASTELER, Heer van *Moulbais*, voerde het bevel in het kasteel en had geheime lastgevingen van de landvoogdes en VIGLIUS, om op HOORNE's handelingen het oog te houden en die te verhinderen, wanneer zij te zeer ter gunste schenen der oproerige stad. Maar de Prinses VAN ESPINOY werd van verstandhouding met de stedelingen verdacht, en haar òf van het kasteel te verwijderen, òf den toegang voor hare bezoekers te belemmeren, achtte men voor noodig. De landvoogdes bood haar in haar eigen paleis huisvesting aan; MOULBAIS deed alles om haar het blijven zuur te maken. Maar noch het een, noch het ander baatte. Was de wrok over het gebeurde met ROLLIN nog niet vergeten, of was de Prinses, zoo als zij verdacht werd, de zaak der Geuzen en der Hervormden toegedaan?

Wat in de geslachten der BREDERODE's, der MANSFELDEN, der MONTMORENCY's en der MELUN's plaats vond, was ook bij de overigen het geval. Het geslacht der LANNOY's was boven anderen ijverig voor de zaak des Konings en der kerk; maar eene andere tak, de LANNOY's van *Bailleul* en *Hardyplanches*, waren de partij der Hervorming toegedaan, en eene dochter uit dat geslacht trad met den beroemden ALDEGONDE in den echt. Ook de echtgenoot der markies VAN BERGEN was eene LANNOY, maar zij verschilde zoo veel van de verdraagzaamheid haars mans, dat zij om hare vervolgzucht berucht was. Toen de Koning, na den dood van den markies, zijne stad *Bergen op Zoom* bezetten liet, geschiedde dit gedeeltelijk ten gevalle der ijverige Katholijke weduwe; want men vreesde, dat die stad bij uitersten wil in handen geraken zoude van eene nicht des overledenen, eene MERODE, wier regtzinnige opvoeding een vragelijk punt was. Want

ook het huis, dat sedert het Katholicisme de gewigtigste diensten deed, het huis van MERODE, was toenmaals niet van allen smet vrij. BERNARD VAN MERODE van *Rummen* had met den Koning en de oude godsdienst gebroken; en zijn broeder EVERARD, heer van *Delvaux*, had, zoo niet met de Hervormden, dan toch met de Geuzen gemeene zaak gemaakt. De verbinding van het huis VAN AREMBERG met dat van VAN DER MARCK stond op het spel; want de VAN DER MARCKS, zoowel de prins van *Sedan*, als de Luiksche graven, hadden de Hervorming omhelsd. De TRESLONG's uit *Henegouwen* bleven de zijde der landvoogdes getrouw, terwijl de Zeeuwsche zijtak beroemde bondgenooten aan de vereeniging der Edelen en ijverige voorstanders aan de Hervorming leverde. Ja, opdat wij den blik ook over eenige volgende jaren uitstrekken, om aan te wijzen, welke verdeeldheden de Hervorming in de geslachten des hoogen adels moest aanbrengen, de nicht en erfgename van den graaf VAN MEGHEN, MARIA VAN BRIMEU, de behuwddochter van BARLAYMONT, huwde ten tweedenmale den zoon des hertogs VAN AERSCHOT. Waarlijk, moeijelijk zijn namen bijeen te brengen, die meer gehechtheid aan den koning, of heftiger weêrzin tegen de hervorming aankondigen, en toch was het MARIA VAN BRIMEU, wie het gelukte, door overreding, den jeugdigen KAREL VAN AERSCHOT tot afzwering van het geloof zijns vaders, en tot de vlugt naar *Holland*, op genade des prinsen VAN ORANJE, te bewegen.

Maar toegegeven, dat de Hervorming eene verdeeldheid onder de adelijke geslachten zelve te weeg bragt, waarom had zij er niet in kunnen slagen, hier, evenzeer als in *Frankrijk* en *Duitschland*, eenen Protestantschen adel tegenover den Katholijken, met behoud zijner oude voorregten en betrekkelijke onafhankelijkheid, te voorschijn te roepen en te handhaven? Om daartoe te geraken, was eene duidelijke verklaring, eene kenmerkende leus noodig, niet voor de oude partij, die zich tot het behoud des bestaanden beperken moest, maar voor de jonge partij, die, met eene nieuwe orde van zaken, hare eigene oude voorregten zou hebben gezocht te vernieuwen. Waarom dit geene plaats heeft gehad, heeft het uitstekend hoofd der jonge partij, LODEWIJK VAN NASSAU, verklaard met woorden, meer beteekenend dan hij zelf welligt had bedoeld. ‘Er waren,’ zeide hij, ‘te veel Nicodemussen in *Nederland*,’ en wij mogen aannemen, dat de personen, waaromtrent hij die uitspraak deed, diegenen waren, waarmede hij het naast in aanraking kwam; den jongen hoogen adel, den adel der oppositie. Brengen wij de figuurlijke uitdrukking

tot hare juiste beteekenis terug, dan zijn Nicodemussen dezulke, die op den dag en voor het oog des dags den kring afloopen, waarin ambtsbezigheden of stoffelijke belangen hen hebben geplaatst, maar bij wie 's nachts het geweten zich gelden laat, en die de behoeften, welke hoogere en heiliger gevoelens bij hen opwekken, in stilte en buiten het oog der menschen bevredigen. Zoo waar het levendig karakter, de vrome zin van LODEWIJK VAN NASSAU, hem de zaak van godsdienst en geweten tot ernst maakten, zoo waar moeten wij hem zelven dan een' eersten rang onder die Nicodemussen toekennen. Of loog WILLEM VAN ORANJE, hetgeen hij in den jare 1561 aan de landvoogdes deed verklaren? Bij gelegenheid van zijn huwelijksplan met ANNA van *Saksen*, sprak hem GRANVELLE aan over den kwaden indruk, dien zijn echt met eene Protestantsche op den koning zoude maken, te meer, daar Z.M. reeds aanmerking gemaakt had op het Protestantisme van zijnen broeder LODEWIJK. De prins antwoordde daarop (wij vertalen letterlijk de woorden uit eenen officiëelen brief van MARGARETHA VAN PARMA aan den koning): ‘dat, zoodra Z.M. hem dit had te kennen gegeven, hij daarover zijnen broeder had aangesproken, en sedert dien tijd had hij niets gezien, dat ergernis kon geven; zijn broeder ging ter misse en gaf alle uiterlijk bewijs van Katholijk te zijn.’ De bisschop van *Atrecht* (GRANVELLE) drong er op aan, dat de prins zijn' broeder liet onderwijzen, en de prins antwoordde, dat hij het gedaan had en nog ‘dikwijls deed. “Want zijn broeder,” zeide hij, had dikwijls zijne begeerte naar godsdienstig onderwijs te kennen gegeven, omdat hij van zijne jeugd af nimmer regt in de leer der Roomsche kerk was onderrigt geworden. Sedert dit onderwijs voegde hij zich in alles naar de Katholijke leer; slechts op het punt des avondmaals, onder beide gestalten, bleef hem eenige bedenkelijkheid over; hij wenschte nog nader onderrigt, om tot zijne eigene voldoening een antwoord te hebben op sommige bezwaren, die men hem vroeger ten dien aanzien had ingeprent. Om hieraan te voldoen, had de prins den markies VAN BERGEN gebeden, een' zeer geleerden en zeer regtzinnigen pastoor, welken deze te *Bergen op Zoom* had, ter zijner beschikking te stellen, ten einde langs dien weg zijnen broeder beter in te lichten. Voorts was het waar, dat hij op de vastendagen heimelijk vleesch at, maar dit was ten gevolge eener ongesteldheid, voor welke visch nadeelig was; zijn geneesheer had hem dit bevolen, en zijn biechtvader had het zijnen broeder, die in alles stipte gehoorzaamheid in acht wilde nemen, op diens bepaalde aanvrage,

veroorloofd[1].' Nogmaals, loog de prins, of loog LODEWIJK VAN NASSAU? De zaak, niet onze wensch, dringt ons de vraag op. Bij het lezen dier woorden staan ons gelijke bewoordingen voor den geest, waarmede CATHARINA DE MEDICIS herhaaldelijk CHRISTOFFEL VAN WURTEMBERG bedroog, wanneer zij hem om een' of meer zijner godgeleerden smeekte, met het vooruitzigt, dat zij, door hun toedoen, zich zelve, en *Frankrijk* met haar, Luthersch zou maken. Maar diezelfde herinneringen geven ons inzigt in de beteekenis van de diplomatieke taal dier dagen, en zonder over een' der beide doorluchtige broeders eene harde uitspraak te doen, besluiten wij slechts, dat door de politieke betrekkingen, door zijne verwantschap tot den prins VAN ORANJE, door hetgeen aan diens huis en hof plaats had[2], LODEWIJK VAN NASSAU gedwongen was, de

(1) REIFFENBERG, l.c. p. 270.

(2) Op de vraag omtrent de godsdienst, welke WILLEM VAN ORANJE tot op zijne uitwijking uit de *Nederlanden* beleed, en door de zijnen belijden deed, geloof ik zonder aarzelen te kunnen antwoorden, dat hij met de zijnen voor het uiterlijke katholijk was en bleef. ANNA VAN SAXEN was de vrouw niet, om door het voorbeeld van godsdienstige standvastigheid eenigen invloed op hem te oefenen. VON ROMMEL, *Geschichte Hessens*, Th. IV, p. 384, verzekert, waarschijnlijk op grond zijner oorkonden, dat zij, ondanks de vermaningen haars grootvaders, PHILIPS VAN HESSEN, weldra het Evangelie voor AMADIS DE GAULES uit de hand legde, en zich de zeden van het ligtzinnig en onrustig gezelschap, dat haar omgaf, eigen maakte. Er is geene mogelijkheid, den prins VAN ORANJE, wegens de beloften, welke hij ter eene zijde aan den koning, ter andere aan den landgraaf deed, en de verzekeringen, welke hij sedert aan beide omtrent de inachtneming zijner beloften gaf, van groote dubbelzinnigheid vrij te pleiten. Wie was van de beide de meest bedrogene? ik geloof de landgraaf. STRADA zegt wel: L. III, p. 92, 'Renovati Gubernatrici promessi super uxoris religione fidem tam implevit ipse quam ipsi fidem conjugalis pudicitiae servavit uxor.' Maar de beide eerste kinderen van WILLEM werden naar de roomsche gebruiken, op roomsche wijze gedoopt; het eerste gedurende 's prinsen afwezigheid te *Frankfort*, onder toezigt van den tresorier-generaal GASPAR SCHETS (Zie GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, T. I, p. 83). Van het andere getuigt STRADA zelf het uitdrukkelijk, L. IV, p. 149. 'Hunc baptismo expiatum orthodoxorum ritu scribit ad Regem Margarita.' VON ROMMEL spreekt, t.a.p. 459, van een revers door WILLEM VAN ORANJE gegeven, waarbij deze beloofde, dat de kinderen in de ware Christelijke godsdienst (d.i. hervormde leer) zouden onderwezen worden. De beloften echter, in eenen geheel tegenovergestelden zin aan de landvoogdes gedaan, zijn veel stelliger. Zie deze beloften bij REIFFENBERG, l.c.p. 274, 282. LAZARUS VON SCHWENDY berigt, in eenen der landvoogdes daartoe opzettelijk geschreven brief, dat op het oogenblik, dat men op de gebruikelijke wijze ANNA VAN SAXEN maar het huwelijksbed geleidde, men aan den prins de bede herhaalde, dat hij zijne bruid bij het gezuiverde geloof zou bewaren. De prins antwoordde, dat hij daarin zou handelen, zoo als hij het voor God en de wereld kon verantwoorden. SCHWENDY voegt er bij, dat de keurvorst AUGUST VAN SAXEN, oom en voogd der bruid, die vraag minder liet doen, omdat hij zelf er iets aan hechtte, dan om voldoening te geven aan de overige protestantsche bloedverwanten. - Uit *Dresden*, 13 September 1561.

rol van een' Nicodemus te spelen, met voorbehoud van in stilte zijn geweten lucht te geven, en om de gelegenheid te bidden en te wenschen, dat hij zulks ook voor het oog der wereld zou kunnen doen.

Maar LODEWIJK beklaagde zich over de Nicodemussen in *Nederland*, en hij kon zich moeijelijk zelf het eerst onder die blaam begrijpen. Eene verklaring van een ander tijdgenoot, van BALDUINUS, maakt ons den zin van LODEWIJK's woorden nog duidelijker. Voorzeker was BALDUINUS geen ijveraar noch voor de nieuwe leer, noch voor de oude kerk; maar ingeroepen om eene soort van ontwerp van verdraagzaamheid voor te slaan en te verdedigen, minder met oogmerk om de godsdienst te vestigen, dan om de botsing tusschen staatswet en geweten te voorkomen, keerde hij onverrigter zake terug, en, staatsman als hij boven alles was, plagt hij na zijne terugkomst te zeggen, dat hij niet weder naar de *Nederlanden* wilde terugkeeren, omdat de Nederlandsche Heeren zonder vast plan voor hunne eigene veeten, niet voor hetgeen de belangen van den staat eischten, voldoening zochten. Zetten wij zoowel LODEWIJK's verklaring, als die van BALDUINUS, in andere woorden om, de Ne derlandsche adel had zijne belangen liever dan de zaak van de godsdienst, offerde deze van toen af des noods aan gene op; - de politieke beweging was bij hen de godsdienstige voorafgegaan: dat wil zeggen, zij werkte het eerst, zij werkte het krachtigst, zij was het doel, de laatste alleenlijk middel, of bijkomend toevoegsel.

Men heeft namelijk deze onderstelling noodig, om te verklaren, hoe plotseling, bijna gelijktijdig met het beroemde verbond der Edelen, hetwelk op het laatst van 1565 werd gesmeed, zich de eerste teekenen vertoonden, dat de leden des adels de leer der Hervorming als hunne geloofsbelijdenis aannamen. Ik zeg niet, dat zij niet vroeger van overhelling tot de nieuwe leer verdacht werden. Wat toch had de achterdocht der inquisiteurs of den gedienstigen ijver der bezoldigde en aangemoedigde aanbrengers kunnen ontgaan? maar tot op dat oogenblik toe logenstrafte men zulke betichtingen, door eene openlijke verklaring zijner kerkelijke regtzinnigheid. Dit was het geval met ROLLIN D'AYMERIES, dien wij hierboven noemden. Hij

zond aan de landvoogdes ‘een uitvoerig verslag van zijne opvoeding, leven en verkeer van zijn elfde jaar af: een berigt in alle bijzonderheden, hoe hij de jonge prinsen had onderwezen, hen steeds in alle punten onderhoudende in de waarneming der instellingen, overleveringen en ceremoniën van het Katholijke geloof; alles dienende ten bewijze, dat hij zijn leven en denkwijze steeds had geregeld naar alle voorschriften der Katholijke kerk, en derhalve zuiver te schouwen was van de vlek, die men hem aanwreef.’ Hij vervolgde in regten de zuster des graven VAN ROEULX, die hij de eerste bron achtte van den tegen hem ingebragten laster. Sprak AYMERIES de waarheid? Het geloofsonderzoek der inquisiteurs van *Leuven* werd ontdoken, en de man, die hem hier en overal als getuige ter ontlasting bijstond, was een Doorniksch edelman, toen baljuw der stad, WILLEM VAN MAULDE, heer van *Mansart*, die sedert 1566 de zaak der Hervormden en der Geuzen omhelsde en getrouw bleef. - Men kent uit de geschiedenis den kapitein ANTHONY VAN BOMBERGEN, die, wij mogen zeggen, met ruw geweld in 1567 *'s Hertogenbosch* tegen het gezag der landvoogdes in opstand bragt en zich daar handhaafde als zendeling van den hervormden kerkenraad van *Antwerpen*, waarvan zijne naaste bloedverwanten de hoofden waren. In 1563 kwam BOMBERGEN uit *Frankrijk* terug, waar hij onder de vanen der Hugenooten gestreden en hun aanvoerder, den prins VAN CONDÉ, als edelman gediend had. Meer dan reden, dat hij te *Brussel* gevangen gehouden en aan een streng onderzoek onderworpen werd. Men legde hem ten laste, dat hij aan MONTIGNY de groete van den rijngraaf VAN SOLMS had overgebragt, met de zonderlinge boodschap, dat MONTIGNY, of hij wilde of niet, binnen weinigen tijd Hugenoot zou worden. En wat leverde het onderzoek en het verhoor van BOMBERGEN, dat voor ons ligt, op? Wat de boodschap aan MONTIGNY betreft, vinden wij de verzekering, dat BOMBERGEN die zijns ondanks op zich genomen, en op zijne aanmerking, dat de rijngraaf zelf geen Hugenoot was, van dezen ten antwoord had bekomen, dat hij het al dertig jaren lang was geweest; wat BOMBERGEN's eigene gezindheid aangaat, vinden wij de verklaring, dat hij Katholijk geboren, dat hij Katholijk gebleven was, en bij het oude geloof zou volharden. BOMBERGEN werd vervolgens op zijn eerewoord ontslagen. - Maar, opdat wij van geringere edelen tot den aanzienlijksten opklimmen, in 1565 waagde het een doctor van *Leuven*, de hoogleeraar VANNESIUS, over tafel te beweren, dat de prins VAN ORANJE Luthersch zou worden, en zijne goederen en ambten hier te lande er aan geven zou, om in

Duitschland naar zijn geweten te leven. Daarover ontstond groot rumoer aan het hof; de prins was, hetgeen men heette, geschandalizeerd. De landvoogdes liet den onvoorzigtigen doctor ter verantwoording roepen, en deze zag zich gedwongen zijne woorden aldus te wijzigen, dat hij gezegd had, hoe groot een geluk het voor de *Nederlanden* was, dat, terwijl in *Duitschland* de vorsten veelal met ketterij waren besmet, de groote heeren alhier zoo vroom Katholijk en zulke verklaarde ijveraars voor het geloof waren!![(1)] Is er eene verdere uitlegging noodig voor de woorden van LODEWIJK VAN NASSAU, dat *Nederland* vol Nicodemussen stak?

Ik mag mijn onderwerp niet laten varen, zonder het te hebben uitgeput. Waren de edelen, gedurende de jaren, die het verbond van 1566 voorafgingen, door geestbeschaving tot het stelsel van vrij onderzoek, door het gevoel van zedelijke behoeften tot de leer der hervorming gekomen? Ik spreek in het algemeen van den hervormden adel, niet van enkelen, die den kring uitmaakten, welken de beroemde FR. JUNIUS in zijne *Levensbeschrijving* heeft vereeuwigd, de beide MARNIXEN en JAN VAN BLOIS. Nemen wij eenen tot voorbeeld, die als een hoofd onder de verbondenen, als eene type voor velen gelden mag: den heraut van wapenen, NICOLAAS DE HAMMES. Wij hebben vroeger van zijn wedervaren gesproken. Uit alles, wat ons van hem is overgeleverd, blijkt hij een man van talent te zijn geweest. Als krijgsman had hij de aanbeveling van de op weinigen na beroemdste veldheeren van zijnen tijd voor zich, van LAZARUS SCHWENDY en EGMOND. Zijne brieven onderscheiden zich door stijl, spelling en welsprekendheid. Voor alle hevige maatregelen was aanstonds zijne toestemming gewonnen; als Protestant was hij, zoo als GROEN VAN PRINSTERER hem noemt, even werkzaam als hevig. Maar bewijst die hevigheid voor vastheid van beginsel? Toen VIGLIUS de zitting der vliesridders met zijne aanspraak opende, was het HAMMES, de wapenheraut, die zijne

(1) Wij kunnen bij die voorbeelden nog dat des graven VAN DEN BERG, den schoonbroeder den prinsen VAN ORANJE, voegen. In 1561 drong de prins aan op het wegzenden van een' predikant, die door zijne zuster, zoo het heette, na goedkeuring van den raad in *Gelderland*, in dienst was gesteld, doch wiens regtzinnigheid verdacht was. Zie REIFFENBERG, p. 269, suiv. In 1566 hield de graaf VAN MEGEN, als stadhouder van *Gelderland*, weder aan op de wegzending van een' predikant, die in dienst des graven VAN DEN BERG was. De graaf antwoordde, dat hij hem slechts uit noodzakelijkheid aanhield, en hem strengelijk bevolen had, zich als goed Christen (d.i. zuiver in de roomsche kerkleer) te gedragen. REIFFENBERG, l.c. p. 77, 78.

redevoering met bijtendeu spot aantastte. Het was daar en in zijnen mond noch welvoegelijk, noch billijk: het was een oproerkreet tegen hetgeen niet alleen de kerk, maar ook de orde, wier dienstman hij was, voor heilig hield. Na het verdrag, door de verbondene edelen met de landvoogdes omtrent de regeling der preek aangegaan, was hij de eerste, die, misschien niet letterlijk dit verdrag brak, maar toch den geest schond, door onder de muren van *Brussel*, onder de oogen van het hof en tegen den wil der stedelijke regering, de burgers naar de graspreek bij *Vilvoirde* te geleiden. Bij zijn vertrek naar het keizerlijk leger moedigde hij burgers en kerkenraden tot standvastigen tegenstand aan, en voor de vliesridders geroepen, beleed hij met hart en ziel Calvinist te zijn. Is het niet zonderling, dat wij van weinig vroeger dagteekening (12 Julij 1566) een' brief van hem vinden, waarin hij er op aandringt, dat de hervormden zich aan de geloofsbelijdenis van *Augsburg* zullen aansluiten, waarop hij ook van zijne zijde zal bestaan. Men versta mij wel, ik keur eene dergelijke verdraagzaamheid niet af, maar zij strookt niet met het karakter van HAMMES; en zoo, gelijk de heer GROEN gezegd heeft, de zestiende eeuw de eeuw van het geloof geweest is, van het geloof met al zijn' ijver en met al zijn' geest van uitsluiting, dan is die geest der eeuw in *Nederland* wel in den burgerstand, maar allerminst in den adel vertegenwoordigd geworden. - Waren de edelen aan de beeldstorming medepligtig? De vonnissen van ALVA geven herhaaldelijk daarvan aan hun, de schuld. Zij zelve ontkenden alle deelgenootschap in eene opentlijk uitgegevene verklaring, en het gelukte hun den Duitschen vorsten de overtuiging in te boezemen, dat die ergerlijke tooneelen slechts het werk waren van ‘jong onnut gepeupel.’ Wij wagen het niet te beslissen; maar den edelen, die de beelden uit de kerken wegnamen, rekene men dit niet te hoog aan, als een wijze voorzorg, om de buitensporigheden des gemeens te verhoeden. Zij handelden uit eene soort van magtsvolkomenheid, met geen ander doel dan het gemeene volk, dat, zoo al niet door de edelen, dan toch door de hervormde consistoriën, er toe aangezet werd, de kerken voor de oefening der oude godsdienst onbruikbaar te maken en de nieuwe met geweld daar in te dringen[(1)]. De

(1) Wij hebben in *België's* schoone kerkgebouwen te dikwijls stof gehad, de vernieling van meesterstukken der oude kunst te betreuren, dan dat wij, ten gunste der beeldstormers, partijdig zouden zijn; maar der beeldstorming zelve, de billijkheid eischt, dat wij het erkennen, lag een beginsel en plan tot grondslag, dat zeker niet in de hoofden der ruwe uitvoerders dier baldadigheden was opgekomen. Het plan, hetwelk wij bedoelen, was zich zelven in bezit te stellen van gebouwen ter uitoefening van de openbare godsdienst. Later trachtte men voor de hervormden óf nieuwe gebouwen op te rigten, of groote loodsen of spijkers daartoe aan te wijzen; maar toen was de beeldenstorm reeds gepleegd en de hervorming in het bezit der kerken. Toch ging dit tragelijk en moeijelijk in zijn werk. Hoeveel minder zou het derhalve doenlijk geweest zijn, voordat de sectarissen tot een dergelijk uiterste gekomen waren. Het innemen van dergelijke gebouwen of kerken was voor de hervormden inderdaad een eisch der noodzakelijkheid. De gewapende preek in het open veld, de *graspreek*, werd van dag tot dag hagchelijker. De minste botsing met plaatselijke, geregtelijke of militaire overheden, kon een vreesselijk bloedbad ten gevolge hebben, dat zich, even zeker als de beeldstorming, over het gansche land zou hebben uitgebreid. De tweede beeldstorming in October was evenzeer het werk der omstandigheden. Het najaar was guur en vochtig, de winter kwam vroeg. De Calvinisten, ontevreden over de onderhandelingen, waardoor het inrigten van bepaalde vergaderplaatsen werd vertraagd, namen andermaal tot een' maatregel van geweld hunne toevlugt. Voorts blijkt het, dat de beeldstormers zelve, hoe ongeregeld hun bedrijf ook uiterlijk scheen, bepaalde bevelen volgden, en dat zekere geheime aanvoerders hun telkens aanwezen, wat zij te doen of te laten hadden. Zoo werden bij de eerste beeldstorming doorgaans de orgelen, de doopvonten en het oordeel gespaard, omdat over de toelating en het gebruik dier sieraden bij de consistoriën zelve een *non liquet* bestond. Dat de predikanten en hervormde consistoriën aan de beeldstorming vreemd waren, zou ik, na al hetgeen mij van de *Justificatiën* der verschillende steden in het jaar 1567 onder de oogen gekomen is, niet durven beweren. In een der volgende cartons zal ik over dit punt opzettelijk uitweiden. Thans mogen een paar voorbeelden volstaan. Te *'s Hertogenbosch* beriepen zich de

graaf VAN CULEMBORG ging hierin met eene onstuimigheid te werk, die voor de lagere klasse een slecht voorbeeld was. Door brie-

beeldstormers, zoo het schijnt met regt, op de bevelen, die zij van onderscheidene aanzienlijke burgers hadden ontvangen, met name van de procureurs REINIER EVERZWYN en MATTHIJS KEYEN, en van den, sedert in onze geschiedenis meer bekenden HENDRIK IN DEN HOREN, gezegd AGILEUS. Te *Doornik* is het bekend, dat de beeldstormers den schat, dien zij in de Lieve Vrouwe Kerk gevonden hadden, ter beschikking van hunne predikanten stelden, en nog merkwaardiger is het, dat de predikant AMBROSIUS WILLE eene som van duizend carolus guldens ten voordeele der armen van den prelaat van *St. Maarten* te *Doornik* aannam, op voorwaarde, van zorg te dragen, dat dit gesticht niet werd aangerand. Dezelfde predikant erkende openlijk, dat hij gedurende de dagen der beeldstorming de door de daaraan handdadigen bij de verschillende herbergiers genotene spijs en drank had laten betalen. Wanneer de hervormde predikanten zich later zuiverden van hunne medepligtigheid aan die buitensporigheden, beperkte zich hunne verontschuldiging tot de verklaring: ‘dat zij onschuldig waren aan de geweldenarijen, door sommige deugnieten, *onder voorwendsel van het afbreken der beelden*, gepleegd.’ Men zal toestemmen, dat deze formule tamelijk dubbelzinnig is.

ven spoorde hij de mindere edelen van *Gelderland* aan, met kracht de hervormde godsdienst in hunne heerlijkheden door te drijven; zelf deed hij in zijne tegenwoordigheid de beelden afwerpen, de sieraden en kerkboeken verbranden, de geschilderde glazen uitbreken, het sacrament verguizen, en als het ware de oude kerk tot een geheel nieuw gebouw omscheppen. De prins VAN ORANJE, die BREDERODE, om hetgeen deze te *Vianen* in gelijken zin had gedaan, tegen de gramschap der landvoogdes verdedigde, laakte luide het bedrijf van CULEMBORG. Vijandschap en partijzucht mogen hetgeen de graaf deed verergerd hebben; maar voor zijn gedrag pleit het voorzeker niet, dat men, zonder aan opzettelijke kwaadwilligheid te denken, de meening uitbragt, dat de graaf handelde als een gek; dat men eigenlijk niet wist, welke nieuwe godsdienst hij wilde invoeren, en dat men zijne handelingen aanmerkte als de eerste teekenen der ziekte, waaraan ook zijne moeder had geleden, de krankzinnigheid.

Een partijdig en onverdraagzaam Roomsch schrijver heeft verhaald, dat op de vergadering van *St. Truijen* van de edelen de voorslag is uitgegaan, op éénen nacht in alle de zeventien gewesten de Roomsche geestelijken te vermoorden, en onze geschiedschrijvers slaan de handen te zamen van verontwaardiging over zulk eene afschuwelijke beschuldiging tegen eene zoo luisterrijke en aanzienlijke vergadering! Ik geloof, dat zij regt hebben. Tusschen het koesteren van een' stillen wensch en het doen van een' opentlijken voorslag gaapt eene wijde klove, en de bedoelde schrijver, die de wanbedrijven, later door LUMEY en ENTENS tegen zijne priesters bedreven, te boek stelde, besloot voorbarig, uit hetgeen later gebeurde, tot vroegere plannen. Maar het is de heilige taak der geschiedenis, alles te durven zeggen, wat waar is, en tot die waarheden behoort, dat de PRINS VAN ORANJE in October 1566 aan ASSONVILLE in een officiëel gesprek mededeelde, dat men het aan hem te danken had, dat niets ergers dan de beeldstorming was voorgevallen. Reeds lang, betuigde hij, had men dat werk voorgenomen, en hetgeen nog erger was, er had een aanslag bestaan, om alle priesters en geestelijken, zoo wereldlijke als monniken, om te brengen. De dag na Paschen was voor de uitvoering van dien aanslag bestemd, welke door den invloed des prinsen te keer

gegaan en verijdeld was. De stukken, om het te bewijzen, voegde hij er bij, waren onder zijne handen. Het was dus meer dan een volksgerucht, dat iets dergelijks te *St. Truijen* besloten was. Aan EGMOND werd later bij zijn verhoor de vraag voorgelegd, of hij, HOOGSTRATEN, HOORNE, D'ESQUERDES en BACKERZEEL een' voorslag in beraadslaging genomen hadden, volgens welken alle monniken en alle katholijken, die den koning getrouw waren, zouden vermoord worden, wanneer men den verbondenen edelen en hervormden weigerde, hetgeen zij begeerden. In den vorm, waarin de vraag vervat was, is zij eene van de vele ongerijmdheden des bloedraads. Door de namen van EGMOND en HOOGSTRATEN droeg zij hare wederlegging in zich zelve; maar bevreemdend is het antwoord van den graaf: dat hij er niets van wist, maar er wel van had hooren spreken als van een gerucht onder het volk[1].

Ook wij wagen het niet te verzekeren, dat dergelijke uitersten ooit verder dan tot geruchten zijn gekomen; maar die geruchten bewezen, welken geest men zich onder die uitstekende hoofden als heerschende dacht: zij geven ons den sleutel aan de hand, om zoowel de onstuimigheid, waarmede zij in 1566 hunnen ijver voor de hervorming aan den dag legden, zoowel hunne latere wanbedrijven, als het tot het uiterste gerekt ontveinzen hunner ware meening, en de onverschilligheid of hunne belijdenis Luthersch zou zijn of Calvinistisch te verklaren. Zij geven ons als de eenheid, waartoe alle hunne daden zijn terug te voeren, aan, niet hartelijke liefde voor de hervorming en de door haar gezuiverde kerkleer, maar *kerken priesterhaat*. Tot staving dezer meening zou het genoeg zijn, zich op de door GROEN VAN PRINSTERER zoo zeer gelaakte brieven van BREDERODE te beroepen. Wij willen liever naar de bronnen zelve uit het jaar 1565 een voorval mededeelen, waarin adel en geestelijkheid naast of liever tegen elkander zijn geplaatst, een geval, dat zoowel aan het hof te *Brussel*, als in *Spanje*, groote opspraak maakte, waarvan wel de tijdgenooten onder onze historieschrijvers hebben gewaagd, maar met terughouding, omdat daarbij namen in het spel kwamen, aan welke wij die vleijende oplettendheid niet verschuldigd zijn.

EGMOND was op het punt van naar *Spanje* te vertrekken, ten einde de grieven der *Nederlanden* voor den troon des ko-

(1) REIFFENBERG, l.c., p. 325.

nings te brengen. Zijn vertrek was eene zegepraal der oppositie, en wat aan EGMOND, door leenman- of verwantschap, of aan zijne partij, door gelijkheid van inzigten, verbonden was, begeleidde hem tot *Kamerijk*. Hier wachtte hij een vrijgeleide des konings van *Frankrijk*; want waarschijnlijk vreesde men nog minder voor den graaf de gramschap des konings, dan den wrok van GRANVELLE, die zelfs in *Frankrijk* door zijne aanhangelingen de veiligheid van den aanzienlijksten heer uit de *Nederlanden* in gevaar kon brengen. Die bezorgdheid was het onderwerp van het gesprek aan tafel van den aartshertog van *Kamerijk*. EGMOND was daar met de overige Nederlandsche grooten, met BREDERODE, met CULEMBORG, met den jongen graaf VAN MANSFELDT, met WARLUSEL, waarschijnlijk ook met NOIRCARMES en HOOGSTRATEN. ‘Een heer zoo kloek en braaf als de graaf,’ mogt iemand zeggen, ‘ware niet ligt weder te vinden!’ en CULEMBORG had de onbeleefdheid, zich daarop tot den aartsbisschop te rigten, met de aanmerking, dat een nieuwe aartsbisschop, zoo als hij er een was, gereeder waar was. ‘En een nieuwe graaf VAN EGMOND zou niet moeijelijker te vinden zijn dan een nieuwe aartsbisschop van *Kamerijk*,’ antwoordde de kerkvoogd. Tot dusverre ging alles in scherts, maar de wijn had BREDERODE kriegel gemaakt; hij zette eene vuist tegen den aartsbisschop; een wenk van EGMOND hield hem terug. Het drinken ging zijn' gang: de bisschop hief den beker op, bragt hem BREDERODE toe, met de gewone verzekering, dat hij hem tot alle dienst bereid was. ‘Van u wacht ik noch dienst, noch genoegen,’ antwoordde BREDERODE, ‘zoo min als ik ze voor u heb; en bescheid breng ik u niet, zoolang de graaf het mij niet beveelt.’ ‘Dan is het de graaf, en niet de heer VAN BREDERODE, dien ik daarvoor te danken zal hebben,’ hervatte de bisschop. - ‘Doe wat ge wilt, mij gaat het niet aan; de heele wereld weet, wat voor een oude snaak (“gros gallant”) gij zijt.’ - ‘Ik ben een man van eer, en ik zal het blijven, spijt elk, wien het leed is!’ - Nog eenige malen bromde de bisschop die verzekering hafluid, totdat BREDERODE, zijn' toorn niet langer meester, het zilveren waschbekken, dat op de tafel stond, greep en daarmede den bisschop naar het hoofd wierp. EGMOND greep BREDERODE vast; allen stonden van tafel op; de maaltijd was gebroken; men wilde de twistende partijen verzoenen, maar de half dronken gasten, die het beproefden, wierpen olie in het vuur. Vóór allen de jonge graaf VAN MANSFELDT, die, toen hij den bisschop bezwoer, het gebeurde niet kwalijk te nemen en

te bedenken, dat zijn oom wat veel gedronken had, van den bisschop ten antwoord ontving, dat hij te oud en te wijs was, om lessen van zulk een' jongen knaap, als hij was, te ontvangen. Een knip voor den neus, en de verzekering, dat hij zie zooveel niet om den bisschop gaf, was MANSFELDT's wederwoord. CULEMBORG, niet meer nuchteren dan de overigen, mengde zich in het geschil en zwoer, dat alle de edelen, zoo vele zij waren, het voor BREDERODE zouden opnemen, en de bisschop zag zich gedwongen voor de verhitte hoofden te wijken en het vertrek te verlaten. De volgende dag bragt verzoening aan en vergetelheid, zoo het heette, van het gebeurde. Maar of die vergetelheid ernst was, en of men den innerlijken grond der tweedragt uit het oog verloren hebbe, moge de verontschuldiging van BREDERODE bij de landvoogdes wegens het gebeurde bewijzen: ‘Voor alle dingen op de wereld, wilde hij niet, dat men het er voor hield, dat hij den bisschop of iemand der geestelijken leed of onaangenaamheid aandeed.’

Het tooneel, dat wij mededeelden, is karakteristiek voor het leven en verkeer des hoogen adels, en hoe weinig vleijend ook, het is door geene partijdige pen geteekend, maar aan de mededeelingen van WARLUSEL ontleend. Doch de buitensporigheden en de drinkgelagen des adels zijn zoo vaak door vreemde, zoowel als door Nederlandsche schrijvers beschreven, gelaakt en verontschuldigd, dat wij geen oogenblik langer bij het gebeurde verwijlen, dan om aan te wijzen, op welke wijze de helden der hervorming onder den Nederlandschen adel hunnen eersten tegenstand tegen de Roomsche kerk deden blijken, en van welke beginselen die tegenstand over het geheel zij uitgegaan.

Wij spraken reeds van het verbond der edelen, en wij weten het, men zal ons de bekende regels van *Tesselschade* te gemoet voeren:

> De Roomsche geus het smeekent blat
> Te Brussel onderteekent hadt,
> Zoowel als dander, en verzochter
> 's Lands vrijheid bij aan 's Keizers dochter.

Maar deze vereeniging van strijdige gevoelens zou kracht en duurzaamheid hebben gehad, wanneer het verschil luide uitgesproken en daarna aan een hooger belang ware opgeofferd: doch het vormen eener eigenlijk gezegde politieke partij, zoo als die naderhand in *Frankrijk* en de *Nederlanden* ontstaan is, moge in enkele hoofden, zoo als van WILLEM VAN ORANJE, zijn op-

gerezen, het denkbeeld daarvan was te schemerachtig, dan dat het bij de overigen ingang kon vinden. Echte, uit overtuiging hervormden, zoo als echte, uit overtuiging Katholijken, waren onder de verbondene edelen slechts weinigen; halve Hervormden, halve Katholijken, op zijn hoogst in gemeenen haat tegen de geestelijkheid en hare aanmatigingen eenstemmig, vormden de meerderheid. Eene zulke vereeniging droeg de zaden harer ontbinding in zich zelve. De ijverige Katholijken zwichtten voor de Katholijke oproeping des hertogs VAN AERSCHOT en van hunne biechtvaders, en reeds in de eerste dagen van het verbond traden zij, met berouw over hunne onvoorzigtigheid, terug; halve Katholijken, halve Hervormden, lieten zich medeslepen door hoop of vrees, door belang, door bloedverwantschap, door veeten of gunst. En naarmate de schaal wankelde, was hun gedrag ter eene of ter andere zijde te berispelijker, hoe meer het hun aan vaste grondbeginselen ontbrak, welke, wat zij deden, heiligden of verschoonden. Slechts de partij, die der hervorming opregtelijk was toegedaan, zag haar beginsel zegevieren, ofschoon zij als adelpartij onderging; want om haar doel te bereiken, riep zij geesten op, welke zij niet in staat was later te bannen, maar waarvan zij den wil en de werking zonder eigen tegenwigt volgen en gehoorzamen moest.

En welke waren die geesten? Wanneer men de oorkonden dier dagen opslaat, is er van hen naauwelijks spraak. De adel, de regering weet wel, dat zich beneden hen eene menigte beweegt, welke zij onder den algemeenen naam van het ‘arme volk’ begrijpt. Zij beklaagt die menigte, als ligt verblind door elke verleidelijke leer, en als te meer medelijdenswaardig, omdat de straf, welke de staatswet van elke onrustige beweging vordert, met dubbele zwaarte dat arme volk treft. Zij onderscheidt onder dat arme volk een gedeelte, dat men iets meer dan de overigen moet ontzien, omdat het zich van de overigen door niets anders dan door rijkdom onderscheidt; en zoo men ‘*den koopman*’ iets inwilligt, het is, opdat hij te gereeder de veege schatkist ondersteune en te gewilliger de lasten helpe dragen; zoo hij echter zijne regten gelden laat, de regering staat ieder oogenblik gereed, die ten gevalle van den adel te miskennen. De kooplieden en het volk, zij zijn een voorwerp van medelijden, van billijkheid op zijn hoogst, zeer zelden van geregtigheid. Evenwel strekt het der partij van WILLEM VAN ORANJE en der drie heeren uit een staatkundig oogpunt tot eer, dat zij de aangelegenheden des koophandels hoog lieten gelden, terwijl

GRANVELLE, bij al zijne onmiskenbare voortreffelijkheid als staatsman, die te zeer uit het oog verloor[1]. Maar men was er nog verre van af, aan deze magt al de beteekenis toe te kennen, welke zij eenmaal voor het vaderland hebben zou; men begreep niet, dat die minderheid eenmaal eene geweldige meerderheid zou worden, en dat het zwaartepunt van den staat, van monarchie en adel, op de burgerij was verplaatst geworden. Maar op hetzelfde oogenblik, waarop de adel door zijn onderling verbond als het ware het laatste teeken van leven gaf, dat eerlang door eene doodelijke kwijning zou worden gevolgd, verhief zich ook de burgerij tot het gevoel zijner magt, en de kooplieden bragten een compromis tot stand, dat, minder geruchtmakend door den glans der namen, des te getrouwer werd gehandhaafd en degelijker gevolgen opleverde voor de bevrijding des Vaderlands.

De schets, waarin wij trachtten aan te wijzen, hoe de adel uitgeput, magteloos, in zich zelven verdorven, bij den eersten stoot, welken de omwenteling daaraan gaf, moest ondergaan, moet onvolledig blijven, zoo lang wij den tegenhanger des adels, de burgerij, niet in alle hare kracht en werkzaamheid hebben leeren kennen. Wij behouden de ontwikkeling daarvan eener volgende schets voor. Thans echter moeten wij reeds een paar punten in het licht stellen, die ons zullen regtvaardigen, wanneer iemand onze beschouwing onbillijk of ondankbaar ten opzigte der veelgeroemde eedgenooten acht. Wat den adel ontbrak, was niet alleen de deugd van zelfopoffering en belangeloosheid, niet alleen eene zedelijke ontwikkeling, in staat, om in de nieuwe vormen, welke eene nieuwe wereld

(1) De verkoeling van de verwantschap tusschen *Holland* en *Engeland* was het werk der staatkunde van GRANVELLE. De gevolgen daarvan waren voor den Antwerpschen handel allernoodlottigst. Het Edict, waardoor men in 1564 op de grieven, welke men tegen *Engeland* had, *represaille* nam, was wel van latere dagteekening dan het vertrek des kardinaals uit de *Nederlanden*, maar echter eene voortzetting zijner staatkunde door zijne aanhangers VIGLIUS en ASSONVILLE. De partij der drie heeren was jegens *Engeland* tot toegefelijkheid geneigd; en tot de beschuldigingen, waarmede men hun handlanger SIMON RENARD bezwaarde, behoorde, dat hij aan het Engelsche kabinet geheime mededeelingen deed omtrent de forsche voornemens des kardinaals, waardoor de onderhandelingen van de Spaansche en Nederlandsche gezanten, den bischop van LA QUADRA en ASSONVILLE, werden bemoeijelijkt. Omtrent denzelfden tijd ondervond men van de zijde des konings van *Denemarken* herhaalde bemoeijelijkingen van den handel op de *Oostzee*; het was ook een gevolg van de vijandige houding, die de kardinaal in den oorlog tusschen *Zweden* en *Denemarken* tegen den laatsten staat had aangenomen.

baarde, zich zelve waardig te handhaven; het was ook het gemeene en gemeenste middel om alles wel te doen slagen: geld! en nogmaals geld! Zoo door eene gift van den koning, of door de hoop van eene verbeurdverklaring, de edelen van de zaak der vrijheid waren af scheiden, zij waren ook voor een' gelijken prijs daarvoor te winnen, of liever (want hetgeen wij daar zeiden, klinkt te hard) geld was de noodzakelijke voorwaarde hunner werkzaamheid. Zóó dikwijls is de baatzucht van den handelsstand de tekst der satyre zelfs van ernstige historieschrijvers geweest; zoo dikwijls is het falen van groote plannen, zelfs van hooger hand, aan de kleingeestige berekeningen der kooplieden toegeschreven, dat wij niet mogen verzwijgen, wat in het jaar 1566 door hen tot heil des lands is tot stand gebragt. Dat in de vergadering te *St. Truijen* de partij van den vooruitgang zegevierde, was het werk der kooplieden. Door de belofte van geld dwongen zij den adel, zich aan hun bondgenootschap aan te sluiten, omdat deze te regt begreep, dat zonder geld het hunne ijdel zou zijn. Dat BREDERODE en de overige edelen voor aanzienlijke sommen teekenden, ten einde den koning tot het toestaan van godsdienstigheid te bewegen, of des noods de middelen te hebben om die voor zich te handhaven, geschiedde overeenkomstig een' voorslag der verbondene kooplieden. Deze waren het eerst en het gereedst in het opbrengen van een gedeelte dier penningen; maar voor die gereedheid lieten zij ook hunne regten gelden, en zij eischten, dat de adel niets zou doen dan in overleg met de gemagtigden van hen, en niets zoude uitgeven, zonder bewilliging van dezen. Hield de adel zich even getrouw aan de op zich genomene verpligting? Wij moeten verklaren, dat uit een' brief van LODEWIJK VAN NASSAU blijkt, dat de edelen in December 1566 zich zelve van de aangegane verbindtenis, en daarmede van de op te brengen penningen, ontsloegen. Wij hebben de edelen om strijd hunnen namen zien uitwisschen van het onderteekend verbond; wij hebben de hoofden van het verbond om genade zien smeeken en vergetelheid van het gebeurde; maar door geen' glans van geboorte, door geene voorspraak van verwanten, door geene schitterende herinneringen, waren de kooplieden tegen het zwaard des beuls gedekt. De arme kooplieden, zoodra de vreemde roofvogels, die ALVA's bloedraad uitmaakten, of de hebzuchtige trawanten der landvoogdes, met vervolging en verbeurdverklaring dreigden! De ongelukkigen konden hunne prijsgemaakte schepen, hunne geplunderde have in den vreemde,

te *Embden*, te *Wezel*, te *Aken*, te *Keulen*, te *Norwich*, sommige nog verder, zoo als HENDRIK VAN DEN BROECKE te *Wolfenbuttel* en MARCO PEREZ te *Bazel*, betreuren. En echter wist zich hunne nijverheid te herstellen en nog een' penning over te garen, om den adel, wanneer zij met de wapenen in de hand het vaderland poogden te bevrijden, te ondersteunen.

Eere derhalve den Nederlandschen koopmansstand! Wie de kleingeestige baatzucht van dien stand in latere dagen laakt, vergete niet, wat bij de geboorte van de Nederlandsche republiek de grootmoedigheid en zelfopoffering van dien stand heeft gewrocht; wie bewonderend in latere dagen den bloei gadeslaat, waartoe de handel den staat verhief, en de magt, welke hij in het aangezigt der wereld ontwikkelde, hij verklare zich het verbazende verschijnsel ten deele uit het zedelijk beginsel, dat in de burgerij, te midden van de worstelingen van den tegenspoed, was ontwaakt en gesterkt, en burgerlijke en godsdienstige vrijheid tot de eerste vruchten zijner werkzaamheid, tot de onmisbare voorwaarden van zijn voortbestaan had gemaakt.

Eothen. Fragmenten van eene Reis door Turkije, Syrie en Egypte.

(*Vervolg van blz.* 484.)

III. De pest.

Zoolang ik te *Constantinopel* vertoefde, heerschte de pest, doch slechts in een' geringen graad. Echter verleende hare tegenwoordigheid aan mijne eerste kennismaking met eene groote Oostersche stad iets geheimzinnigs, iets belangwekkends, dat evenwel niet van de aangenaamste soort was; zij gaf toon en kleur aan alles wat ik zag, aan alles wat ik gevoelde - een' toon en kleur, somber wel is waar, maar waarachtig, en wel voegende voor de treurige overblijfselen van voorbijgegane magt en pracht. Met al wat echt Oostersch van karakter is, is de pest verbonden; zij vertoeft met de geloovigen in de heiligste kwartieren der stad. De rokken en hoeden van *Pera*[1] worden bijna even onschuldig aan de verspreiding der besmetting geacht, als zij leelijk zijn van vorm en smaak; maar het rijke bontwerk, de kostbare sjawls, de geborduurde pantoffels, de met goud gestikte paardenkleeden - de dampen van brandend aloëshout, en de weelderige geuren van *patchouli* - dit zijn de teekenen, die de woning kenmerken, waarin de pest

(1) De voorstad van *Constantinopel*, waarin de Europesche gezanten, en in het algemeen de Europeanen, hun verblijf houden. Zij wordt, nevens eenige andere voorsteden, door den *Gouden Horen*, of het *kanaal der zoete wateren*, van de eigenlijke stad gescheiden. VERT.

te huis is. Gij vertrekt uit uw vorstelijk *Londen* - het middelpunt van al wat groot en magtig is in de koningrijken der aarde - gij vertrekt van daar en reist naar de hoofdstad van een Oostersch Vorst - gij vindt slechts eene wankelende magt, een' voorbijgeganen glans, die u geneigd maakt tot scherts en spotternij; - doch laat slechts de booze engel der pest tegenwoordig zijn, en hij, magtiger dan legers en verschrikkelijker dan SOLEIMAN in zijne glorie, geeft de ontzaggelijkste majesteit terug aan de zwakke en vervallen keizersstad; met ernstige blikken waart gij rond onder de schaduwen van het doode rijk, en betreedt uwen weg ten minste met betamelijken eerbied!

Het is het onwankelbaar geloof onder bijna alle Europeanen, die in het *Oosten* wonen, dat de pest wordt medegedeeld door de aanraking van besmette voorwerpen, en dat u de doodverspreidende atomen inzonderheid bedreigen uit alle soorten van kleederen en bontwerk; het wordt veiliger geacht dezelfde lucht met een' pestzieken in te ademen, en zelfs met zijne huid in aanraking te komen, dan het geringste deeltje van wol of garen te beroeren, hetwelk aan het gevaar van besmetting is blootgesteld geweest. Indien deze opvatting juist is, moet de verspreiding der ziekte krachtdadig bevorderd worden door eene gewoonte, die onder de inwoners van *Stamboel* heerschende is. Wanneer een Ottoman sterft, wordt een zijner kleederen aan stukken gesneden, en een klein deel daarvan, als eene gedachtenis van den overledene, aan elk zijner vrienden gezonden - een noodlottig geschenk, naar de meening der Franken, want het noodzaakt den levende niet slechts om den overledene te gedenken, maar niet zelden ook om hem te volgen en gezelschap te houden.

Wanneer de pest heerscht, vermijden de Europeanen, zoo zij genoodzaakt zijn zich op straat te begeven, met de meeste zorg de aanraking van ieder menschelijk wezen, dat hun tegen komt; hun gedrag in dit opzigt plaatst hen in lijnregte tegenstelling tot de *ware geloovigen*. De Muzelman treedt kalm voorwaarts, gerust dat hij onder het oog van zijn' God is, en bereid om het lot dat hem wacht te gemoet te gaan, wat het ook zijn moge; de Franken gaan met gebogen hoofd, en als wegsluipend voor den dood, en velen, inzonderheid die van Fransche afkomst zijn, trachten het noodlot te bestrijden met blinkende kragen van geölied leêr.

Het is niet onmogelijk, u door bijzondere zorg, in de straten van *Stamboel*, gedurende eenigen tijd, van alle aanraking vrij

te waren, want de Turken, schoon zij op de vrees der Franken met diepe minachting nederzien, zijn echter in het algemeen beleefd genoeg om toe te geven aan wat zij eene dwaze en goddelooze voorzorg achten, en zullen u veilig laten voorbijgaan, indien zij kunnen. Het is echter niet mogelijk, dat gij het gevaar gedurende langen tijd ontgaat, indien gij het waagt de naauwe straten en stegen eener drukke stad dikwijls te betreden.

Wat mij aangaat, ik was weldra *gecompromitteerd*. Na een' dag van rust, begonnen de gebeden mijner gastvrouw, om mij terug te houden van de besmette zijde van den *Gouden Horen*, hunne kracht te verliezen. Met de welgemeende belofte van de aanraking van alle voorwerpen, hoe verlokkend ook, te zullen vermijden, begaf ik mij zeer voorzigtig op weg, en hield ik mij vrij van gevaar, tot ik den oever des waters bereikte; maar voordat mijne caïque geheel gereed was, kwamen eenige kerels met een klagelijk voorkomen haastig de trappen afstrompelen, met het lijk van een slagtoffer der pest, dat zij aan de overzijde des waters onder de geloovigen gingen begraven. Het was mijn noodlot zoozeer in den weg te staan van deze overhaaste begrafenis, dat ik niet slechts werd aangeraakt door de mannen die het lijk droegen, maar zelfs, geloof ik, door het been van den doode, dat slap tegen de baar hing te slingeren. Dit toeval maakte het mij zoozeer van belang de gegrondheid der besmettingstheorie te bestrijden, dat ik ze werkelijk ontkende en geheel en al verwierp; en van dien tijd af ging ik, overeenkomstig mijne eigene gemakkelijke wijze van de zaak te beschouwen, waarheen ik maar verkoos, zonder eenige ernstige poging om aanraking te vermijden. Het komt mij thans zeer waarschijnlijk voor, dat de Europeanen gelijk hebben, en dat de pest werkelijk door besmetting kan worden medegedeeld; maar gedurende den ganschen tijd van mijn verblijf in het *Oosten*, kwamen mijne denkbeelden op dit punt nader aan die der fatalisten, en dus toen later, in *Egypte*, de pest hare slagen rondom mij uitdeelde, was ik in staat te leven onder de stervenden, zonder die onrust en angst, die onvermijdelijk mijnen geest zouden hebben nedergedrukt, wanneer ik mij had in het hoofd gebragt, dat iedere voorbijgaande aanraking waarschijnlijk een doodelijke slag zou zijn.

Welligt, terwijl gij u den weg baant door eene naauwe en steile steeg, besloten binnen eentoonige muren, en weinig door voorbijgangers bezocht, hebt gij het geluk een dier dood-

kistvormige pakken van wit linnen te ontmoeten, waarin eene Turksche dame gewikkeld is. Met pijnlijke worsteling tegen de hinderpalen, die de vele plooijen harer plompe kleeding, hare groote slijklaarzen, en inzonderheid haar dubbel paar pantoffels aan haren voortgang in den weg leggen, treedt zij linksch en onhandig genoeg voorwaarts; nogtans is er eenig besef van vrouwelijke koketterie, zelfs in den zwoegenden arbeid, waarmede zij hare behoorlijkheden voortsleept; digt achter haar volgen hare slavinnen. Van haren persoon ziet gij niets, met uitzondering van de donkere, glinsterende oogen, waarmede zij u aanstaart, en de toppen der geverwde vingeren, die als rozenknoppen van de ledige bastions der vesting afhangen. Zij wendt en wendt zich nogmaals, en ziet angstvallig rond naar alle zijpen, om zich te verzekeren, dat zij veilig is voor de blikken der Muzelmannen, en dan, eensklaps haren *jasjmak*[1] wegtrekkende, overstelpt zij uw hart en gemoed door al den glans en de magt harer schoonheid. En deze is geene spelende, veranderlijke bevalligheid, die u in twijfel laat, of gij op een ligchaam, of alleen op eene ziel verliefd raakt; het is de schoonheid, die veilig en zeker vertoeft in de volkomenheid van krachtige, sterk geteekende omtrekken, en in den gloed van een' schitterenden blos. Bovendien is er vuur en waardigheid, in den ontembaren geest, of wat het zijn moge, welke den adem van den trots door de even geopende lippen drijft.

Gij glimlacht bij haar gezigt - gij wordt bleek bij den aanblik eener schoonheid, groot genoeg om heerschappij op u uit te oefenen. Zij ziet het en verblijdt zich in uwe gevoeligheid; zij ziet het en glimlacht, en eensklaps, met eene snelle beweging, legt zij hare blozende vingers op uwen arm, en roept *joemoerdjak*! (d.i. *pest*.) Dit is in hare oogen eene geestigheid, eene oude en dikwijs herhaalde grap zonder twijfel, maar de Turken zijn sterk gehecht, niet slechts aan de instellingen, maar ook aan de aardigheden hunner voorvaderen. Daarom klinkt de zilveren lach der dame u vrolijk in het oor, en luidruchtig is de vreugd harer vrouwen, en frisch, als ware het geestige denkbeeld van de pest aan een' Christen mededeelen voor het eerst op aarde uitgevonden.

(1) De *jasjmak* is niet maar een half-doorschijnende sluijer, maar eerder een dikke, stevige japon, die het gelaat bedekt; hij verbergt volkomen het gansche aangezigt, met uitzondering der oogen, en wordt, zoo de dame het gezigt ontblooten wil, naar beneden getrokken.

IV. De Grieken.

Smyrna, ''t ongeloovige *Izmir*,' zoo als de Muzelmannen het noemen, is het middelpunt der handelsbetrekkingen tusschen *Europa* en *Azië*. Gij vindt er u omringd door de talen en zeden van vele en de uiteenloopendste natiën - door woelige Europeanen, die de manieren van het Oosten aannemen, en hunne drukten tot bedaren brengen door de lange Turksche 'pijp der rust[1]' - door Joden, die u hunne diensten aanbieden, en voor hunne bereidwilligheid met slagen beloond worden[2] - hier door een' knaap, wiens kleeding en baard u een goed specimen zouden geven van den echten Oosterling, zonder de uitdrukking van ligtgeloovige belangstelling, waarmede hij een artikel van den *National* verslindt - ginds door een' echten Ottoman, die er dapper op toe rookt, met al de deftigheid van een' Sultan, doch voor gij tijd hebt gehad zijne kalme waardigheid en Aziatische rust te bewonderen, meêdogenloos wordt omvergeloopen door een' Engelschen adelborst. Nog tans kan *Smyrna* meer bijzonder de hoofdstad genoemd worden van het Grieksche ras, - dat geslacht vol logens en bedrog, waarvoor men het zich zoo zeer ten pligt maakt u te waarschuwen, zoodra gij de *Levant* nadert.

Gij zult beweren, dat ik hier onderscheid behoorde te maken tusschen de Grieken, die onder de constitutionele regering

(1) De 'pijp der rust' is eene *tjiboek*, te lang om gemakkelijk op reis te worden medegenomen; derhalve geeft het bezit daarvan te kennen, dat de eigenaar stationair is geworden, of in allen gevalle lang van zijne reis denkt uit te rusten.

(2) De Joden van *Smyrna* zijn arm, en daar zij weinig handel voor eigen rekening kunnen drijven, zijn zij bitter lastig in het aanbieden hunner diensten. Hieruit is de gewoonte ontstaan van hen in de open straat af te rossen. De Europeanen dragen gemeenlijk lange stokken bij zich, uitdrukkelijk met het doel, om zich het uitverkoren volk van het lijf te houden. Ik schaamde mij altijd om zelf de arme kerels te slaan, maar beken dat dit gebruik mij dikwijls hartelijk heeft doen lagchen. De Jood krijgt zelden eenig letsel, want hij is altijd op den slag voorbereid, dien hij behendig weet te ontwijken; maar grappig is het, hem zoo vlug te zien wegspringen, terwijl zijne lange kleederen in de lucht fladderen, en hem zich dadelijk weêr te zien omwenden, om zijne dienstaanbiedingen te herhalen.

van koning OTTO leven, en de rampzalige *Rajahs*[1], die ‘zuchten onder het Turksche juk’; doch inderdaad kan ik niet zien, dat politieke gebeurtenissen tot hiertoe eenig in het oogloopend verschil van karakter hebben te weeg gebragt. Mogt ik het wagen (wat ik echter gevoel niet te mogen doen), mij op mijne eigene waarneming te verlaten, dan zou ik meenen, dat er meer degelijkheid en kracht was in de Grieken onder de Ottomannische heerschappij, dan in die van het nieuwe rijk; - zoo veel is althans waar, dat een ruimer veld voor handelsspeculatiën en zelfs voor der Grieken eerzucht geopend is onder den scepter der Porte, dan onder dien van den zoon van *Beijeren*. Ook schijnt het volk door zijne talrijke verhuizingen uit het constitutionele koningrijk naar het grondgebied der Porte, duidelijk genoeg te bewijzen, dat het ‘het zuchten onder het Turksche juk’ verkiest boven de eer van ‘de eenige ware bron der wettige magt’ te zijn.

Wat mij zelven aangaat, ik bemin het ras, en in weêrwil van hunne ondeugden, en zelfs van hunne laagheden, gedenk ik welk bloed door hunne aderen vloeit, en vereer in hen de afstammelingen der oude Grieken. De Ottoman is van nature, door aard, door godsdienst en door staatkunde, de onverzoenlijke vijand van het volk der Hellenen, en daar de Grieken ongelukkigerwijze een weinig te kort schieten in sommige deugden, die gemak en veiligheid in het *doen van zaken* verschaffen (zoo als waarheidsliefde, trouw en dergelijke), zoo is het evenzeer natuurlijk, dat zij bij de Europesche kooplieden niet hoog staan aangeteekend. Deze intusschen zijn de personen, door welke, hetzij regtstreeks of zijdelings, de meeste kennis wordt verkregen, die gij opzamelt in de *Levant*, weshalve gij u moet bereid houden om eene schier algemeene en eenstemmige getuigenis te hooren tegen het volk, welks voorvaderen het eerst aan de wereld leerden, wat deugd is. Zonderling is het dat de Grieken zelve deze eenstemmigheid van gevoelen door geen verschil van hunne zijde logenstraffen. Vraag eenen Griek naar den aard van zijn volk, en hij zal u oogenblikkelijk antwoorden, dat zij ‘traditori’ zijn, terwijl hij welligt zijn bescheiden deel aan de algemeene beschuldiging zal trachten af te weren, door u te verhalen, dat zijn vader Dragoman

(1) *Rajahs* heeten al de onderdanen der Porte, die den Islam niet belijden. Het is een Arabisch woord, dat *onderdanen* of *vasallen* beteekent.
VERT.

was bij het een of ander vreemd gezantschap, en dat derhalve hij (de zoon), volgens de wet der volken, heeft opgehouden een Griek te zijn.

‘E dunque no siete traditore?’

‘Possibile, Signor, ma almeno Io no sono Greco.’

Zelfs de diplomatische vertegenwoordigers van het Helleensche koningrijk zijn niet vrij van de gewoonte, om hunne broederen gering te schatten. Ik herinner mij, dat, in eene der havens van *Syrië*, een Grieksch schip, ingevolge bevel van het Hof van Gezondheid, dat uitsluitend uit Europeanen bestond, onbillijkerwijze in quarantaine werd gehouden. Een consulair agent van het Grieksche rijk had kort te voren zijne vlag in de stad geheschen, en de kapitein van het schip stelde een protest op, dat hij den consul verzocht aan het Hof over te leggen.

‘Ik vraag u, is dit redelijk,’ zeide de consul, ‘is het redelijk dat ik in botsing zou geraken met de voornaamste Europesche heeren in de stad, ten gevalle van u, een' Griek?’ De schipper was zeer ontevreden over de weigering van zijn verzoek, nogtans kwam het hem naauwelijks in den zin, de regtmatigheid te betwijfelen van den grond, die zijn consul er voor aanvoerde. Het gebeurde niet lang daarna, dat ik mij in dezelfde haven bevond, met het oogmerk om mij van daar naar *Syra* in te schepen. Natuurlijk was het mijn wensch om het oponthoud der quarantaine, dat mij bij mijne aankomst dreigde, zoo veel mogelijk te vermijden, en hoorende dat de Grieksche consul een' broeder had, die een man van invloed was te *Syra*, liet ik mij aan hem voorstellen, en nam de vrijheid hem om een' brief van aanbeveling bij zijn' broeder te *Syra* te verzoeken, in de hoop van daardoor het middel te vinden, om den termijn der quarantaine te bekorten. Hij gaf met de meeste bereidvaardigheid aan mijn verzoek gehoor, maar toen hij op mijne dankbetuiging antwoordde, dat hij, eenen Engelschman dienst bewijzende, niet meer deed dan zijn pligt hem voorschreef, kon zelfs mijne dankbaarheid mij niet weêrhouden van hem te herinneren aan de behandeling van den armen kapitein, die niet het geluk had gehad *van ander bloed te zijn* dan zijn consul en wettige beschermer.

De verandering, die in het karakter der Grieken heeft plaats gegrepen, moet, mijns inziens, grootendeels geweten worden aan de leerstellingen en praktijk hunner godsdienst. De Grieksche kerk heeft eenig leven gegeven aan den Russischen boer,

eenig uitzigt op eene betere toekomst, en eenige denkbeelden, die, hoe nederig ook, beter zijn dan niets hoegenaamd; maar het geloof, en de vormen, en de wonderlijke kerkelijke literatuur, die zoo gunstig gewerkt hebben op de klei, waaruit de Moskovische lijfeigenen gevormd zijn, drukken den etherischen geest der Grieken als lood. Nergens in de wereld heb ik godsdienstige verrigtingen gezien, waarvan het zoo pijnlijk is getuige te zijn, als van die der Grieken. Intusschen moet de afschuw, die ons bij het zien van hunne eerdienst schier doet rillen, voor een deel althans, slechts aan de kracht der gewoonte worden toegeschreven. In het gansche Ottomannische gebied, en dikwijls zelfs in het koningrijk van OTTO, dragen de Grieken tulbanden of andere hoofddeksels, en scheren zich het hoofdhaar af, slechts een' kleinen bundel in den vorm van een rattenstaart op den kruin latende staan; natuurlijk blijven zij derhalve zoowel binnen als buitens'huis gedekt, en zelfs om het *betreden* eener kerk alleen wijken zij niet af van deze gewoonte. Maar wanneer de Griek stil staat bij den altaar, dien hij zich heeft gekozen, dan, maar ook dan eerst, ontbloot hij het hoofd, en terwijl gij hem dus ziet, met kaalgeschoren schedel, en den barbaarschen staart, die van zijn' kruin afhangt, een houten of glazen voorwerp kussende, en in slaafsche houding kruipende en zich ter aarde werpende, aanschouwt gij het bijgeloof in eenen vorm, die, althans wat den uitwendigen indruk aangaat, moeijelijk afzigtiger te bedenken is.

Ook de vasten der Grieksche kerk hebben eene noodlottige uitwerking op het karakter des volks. Inderdaad worden zij niet maar zoo voor de grap gehouden, maar tot eene hoogte opgevoerd, die tot werkelijke dooding des vleesches leidt. De koortsachtige verhitting des ligchaams, verbonden met de neêrslagtigheid des gemoeds, die door de onthouding wordt te weeg gebragt, bereikt in zooverre haar doel, dat zij eenige godsdienstige opgewondenheid doet ontstaan, die echter van een somber en ziekelijk karakter is, en naar mate men tot hooger trap van heiligheid stijgt, sterkere begeerte schijnt te wekken tot de volvoering van zwarte misdrijven. Het aantal moorden, die gedurende de Vasten gepleegd worden, is grooter, zegt men, dan in eenig ander tijdperk des jaars. Onder den invloed van een boonendieet (want dit is het voornaamste voedsel der Grieken, gedurende hunne vasten), is men in de regte stemming om den altaar van zijn' Heilige te beschenken, en zijnen buurman eenen dolk in het hart te steken. Het geld, dat op den altaar wordt

nedergelegd, strekt tot onderhoud der priesters; deze zijn gehuwd en hebben voor eene familie te zorgen; derhalve ‘nemen zij het goede met het kwade,’ en gaan voort de vasten aan te bevelen.

Vervolgens schrijft de Grieksche kerk aan hare aanhangers de viering van zulk een verbazend aantal heilige dagen voor, dat daardoor het leven des volks inderdaad merkelijk verkort wordt. Het komt mij voor, dat ten minste een derde van de dagen des jaars wordt gevierd, of liever verbeuzeld, ter eere der heiligen. Slechts een gering deel van den dus afgezonderden tijd wordt in godsdienstoefeningen doorgebragt, en het volk heeft geen denkbeeld van eenig opwekkend tijdverdrijf, geschikt om het ligchaam te sterken, den geest te voeden of den smaak te verfijnen. Integendeel, worden de heilige dagen der Grieken te *Smyrna* doorgebragt, gelijk de sabbatten van fatsoenlijke dienstboden in *Londen*, d.i. in eene ernstige en onafgebroken beschouwing van wat er op straat voorvalt. De mannen volbrengen deze taak *aan de deuren* hunner woningen, en de vrouwen *aan de vensters*, welke het Grieksche gebruik haar zoo uitsluitend heeft toegekend, dat een man als schromelijk verwijfd zou beschouwd worden, indien hij het waagde deze plaats voor het vieren der heilige dagen te kiezen. Ik was eens tegenwoordig bij de onderhandeling over de huur eeniger vertrekken tusschen een' Engelschman, met wien ik bekend was, en de Grieksche eigenares. Mijn vriend maakte de tegenwerping, dat de kamers geen uitzigt op de straat hadden. Dadelijk betrok het voorhoofd der deftige matrone, en met al de minachting eener Spartaansche moeder, vroeg zij hem bedaardelijk af: ‘Zijt gij een teeder meisje, dat gij er uw vermaak in zoekt, uit het venster te zien?’ De man, dien zij toesprak, was echter niet naar *Griekenland* gekomen met het doel, om zich te onderwerpen aan het gezag der wetten van LYCURGUS, en liet zich door geen Spartaansch verwijt van zijn plan afbrengen. Derhalve gaf hij zich de moeite om vensters te zoeken, en bragt aldaar, gedurende menige maand, de heilige dagen, en ook de dagen tusschen beide, op de wijze der Grieksche vrouwen door.

o Laat mij toch liefderijk zijn, jegens allen die schrijven, en de les lezen, en prediken, daar ik zelf, een leek, door niets tot schrijven gedwongen, naauwelijks kan nalaten in te stemmen met het gewone lied! Immers heb ik het hart gehad te spreken over de verderfelijke uitwerkselen der Grieksche Hei-

lige dagen, aan welke ik nogtans eenige mijner schoonste visioenen verschuldigd ben! Ik zal de woorden laten staan, als een vernederend bewijs, dat ik onderworpen ben aan de onveranderlijke wet, welke ieder, die de pen voert, dwingt, om nu en dan zich uitspraken te laten ontvallen, waaraan zijn eigen hart vreemd is. Het is als ware het vermogen van leed en verlangen door geschreven teekenen uit te drukken, slechts verleend onder de voorwaarde, dat de schrijver van tijd tot tijd ook het leed en het verlangen van anderen zou uitdrukken, - als ware hij, gelijk een Fransche boer onder het oude régime, genoodzaakt een zeker quantum van arbeid *aan de groote wegen* te verrigten. Ik verzet mij zoo hardnekkig ik maar kon tegen de vreeselijke corvée, - ik doe mijn uiterste best om u niet te misleiden, - ik beproef slechts de gedachten uit te drukken, die versch in mij opluiken, en geene wenschen of smarten voor te wenden, die ik niet werkelijk gevoel. Maar naauwelijks laat ik de waakzaamheid een oogenblik varen, of mijne regterhand wordt, als het ware, door een' verraderlijken engel gegrepen, en zelfs op dit oogenblik, ziet gij, ben ik genoodzaakt geweest zulke woorden en volzinnen neder te stellen, als ik zou hebben moeten schrijven, zoo het inderdaad mijn wensch was geweest de Heilige dagen der schoone Griekinnen van *Smyrna* te verstoren.

't Geen de Hemel verhoede! Want terwijl gij op deze feestdagen door de naauwe straten heen en weder wandelt, zijn de overwelfde vensters, die u boven het hoofd hangen[1], aan beide zijden opgevuld met de schoone afstammelingen van het oude Iönische ras. Allen (zelfs gindsche keizerin, die haren troon heeft in de nederigste leemen hut) zijn gekleed in volle pracht; hare klassieke hoofden zijn gekroond met scharlaken, en beladen met juweelen of gouden en zilveren munten, - de gansche rijkdom der draagsters[2] - hare trekken zijn opgetoetst met een ruw penseel, dat de omtrekken van oog en oogleden verscherpt, en een onnatuurlijk vuur leent aan

(1) In de Oostersche steden zijn de vensters door een soort van uitstek tegen de brandende zon beschermd. Het gebeurt niet zelden dat deze uitstekken van wederzijde der straat elkander schier aanraken. VERT.

(2) Eene Grieksche vrouw draagt gewoonlijk al hare schatten bij zich, in den vorm van juweelen en gouden munten. Ik houd dit voor een' veiligheidsmaatregel. Ten minste heeft hij het voordeel van de minnaars in staat te stellen, om de voorwerpen hunner genegenheid niet slechts te bewonderen, maar ook te *berekenen*.

de ernstige, vaste blikken, waarmede zij u het brein doorboren. Verdraag die vurige oogen zoo goed gij kunt, en rijd langzaam en eerbiedig voorwaarts, en straks wordt gij beloond door eenen blik, u zijwaarts langs het uitstek der vensters toegeworpen, door de koningin der schoonheid zelve. Gij ziet de zware haarvlecht, die eene toets van het licht opvangt op hare gitten oppervlakte, - het breede, kalme, trotsche voorhoofd, - de groote, zwarte, diep liggende oogen, als die van eenen overwinnaar op hunne almagt steunende, - de fijne, vuurademende neusgaten, en den stouten omtrek van kin en hals, die al de fierheid en trots, al de magt en hartstogtelijkheid openbaren, die bestaanbaar zijn met de zeldzame vrouwelijke schoonheid van die tot kussen gevormde lippen. Maar om dit ademend beeld zweeft een geest van vreeselijke stilte; - het is als de stilte van een' wilde, die dag bij dag zit te broeden op een plan van geduchte wraak, maar nog meer als de stilte van een bovenaardsch wezen, welks wil zonder woord of teeken moet gekend en geëerbiedigd worden. Buig u neder! buig u neder! en aanbid de jonge PERSEPHONE, de oppermagtige koningin der schimmen!

V. Engelsche reizigers in het Oosten.

Voor bedienden, en ik denk voor alle Europeanen, die niet gewoon zijn zich bezig te houden met verbeelding en herinnering, wordt de eenzaamheid der woestijn, na eenige weinige dagen reizens, gemeenlijk een loodzwaar drukkende last. Op de arme kerels, die mij verzelden, viel de zwaarmoedigheid hevig en plotseling, gelijk een slag van den hemel; zij bogen het hoofd en torschten den last zoo goed zij konden; maar groot was hunne vreugde toen wij op den vijfden dag de *Oasis Gatieh*[1] bereikten, wijl wij daar eene karavaan (d.i. een reizend gezelschap) van *Caïro* gelegerd vonden. De Oosterlingen, die in steden wonen, wagen zich nimmer in de woestijn,

(1) In de woestijn van steenachtig *Arabië*, op den weg van *Gaza* naar *Caïro*. VERT.

dan op deze wijze; velen getroosten zich weken en zelfs maanden te wachten, tot een genoegzaam aantal personen zich heeft aangemeld, om de reis terzelfder tijd te ondernemen - tot de kudde der lammeren groot genoeg is om zich opgewassen te rekenen tegen de wolven. Echter geloof ik niet, dat zij zich op deze wijze voor eenig ernstig dreigend gevaar zouden kunnen vrijwaren; want schoon zij wapenen dragen, zijn zij aan het gebruik daarvan zoo weinig gewoon, en zoo weinig georganiseerd, dat zij aan eene geregelde rooverbende niet den geringsten weêrstand zouden kunnen bieden. Trouwens het zijn ook niet de Bedoeïnen, die zulke reizigers vreezen, want het vrijgeleide, door het opperhoofd van den stam geschonken, wordt zeker wel nimmer geschonden; doch men zegt dat er omstreeks de grenzen der woestijn, inzonderheid aan den kant van *Caïro*, deserteurs en allerlei vagebonden zwerven, die maar al te begeerig zijn opvolgers te worden tot het eigendom van arme duivels, wier middelen van verdediging zij zwakker vinden dan hunne eigene.

Dit gezelschap van *Caïro* toonde zich niet weinig verbaasd over de grappige onevenredigheid tusschen hunne getalssterkte en de onze. Zij begrepen niet, en wenschten zeer te vernemen, door wat zonderling voorregt een Engelschman met een koppel pistolen en een paar bedienden, veilig door de woestijn rijdt, terwijl zij, de bewoners der naburige steden, genoodzaakt zijn in troepen, zoo niet in legerscharen, te reizen. Een van hen, die met mijn' dragoman gedurende eenige minuten in een gesprek was gewikkeld, vermat zich hem te vragen: of niet de Engelschen onder de bescherming van booze geesten reisden. Ik had reeds vroeger vernomen, dat deze meening, die tot de veiligheid onzer landgenooten zooveel toebrengt, in het Oosten vrij algemeen is. Zij heeft haren oorsprong, eensdeels in de wilssterkte en volharding der Engelschen, die door geene zigtbare magt, hetzij burgerlijk of militair, gerugsteund, den gedweën Aziaat geheel bovenmenschelijk toeschijnt; maar gedeeltelijk ook in de tooverende werking van ons bankstelsel, waardoor de rijke reiziger al zijne togten kan doen, zonder eene handvol munt met zich te voeren, en echter, zoodra hij in eene stad komt, gouden regen kan doen nederdalen. De heerschende theorie is, dat de Engelsche reiziger zich tegen God en zijn geweten heeft bezondigd, en dat daarom de booze geest magt over hem heeft, hem, als een slagtoffer der furiën van Oud-*Griekenland*, uit zijn vaderland drijft,

en hem dwingt naar verre en vreemde landen te reizen, woeste en eenzame plaatsen te bezoeken, om de puinhoopen van lang vergane steden te zwerven, en rond te zoeken onder de graven der afgestorvenen. En inderdaad is er in die meening soms vrij wat waarheid; en dikwijls genoeg wordt de zwervende Engelschman gedreven door gekwetste trots of eerzucht, hetzij in het groote of geringe, in het bestuur van land of dorp, die voor hem, zondaar als hij is, de afgelegenste oorden verdragelijker maakt, dan de woelige danszaal.

Ik kan mij een begrip vormen van de verbazing der Oosterlingen over de spaarzaamheid van gevolg en uitrusting, waarmede een Engelschman de reis door de woestijn onderneemt; want zelf was ik eenigzins getroffen, toen ik een' mijner landslieden zich op deze eenvoudige wijze een' weg door de wildernis zag banen. Eerst zagen wij slechts eene bewegelijke stip aan den gezigteinder; mijn gezelschap was natuurlijk opgewonden van nieuwsgierigheid, en verdiepte zich in allerlei gissingen; weldra bleek het, dat drie geladen kameelen ons naderden, en dat twee daarvan reizigers droegen; een oogenblik later bemerkten wij, dat een der berijders Europesche kleeding droeg, en ten laatste werden de reizigers voor een' Engelschen heer en zijn' knecht verklaard; zij werden vergezeld door een paar Arabieren te voet, en daaruit bestond hun gansche gezelschap.

Gij houdt van zeilen, - en, van een' kruistogt terugkeerende naar de Engelsche kust, zaagt gij dikwijls de nederige boot van een' visscher, ver verwijderd van alle stranden, met een zwarten hemel van boven en eene toornige zee van onderen, - gij bespieddet den vervallen grijsaard aan het roer, die zijne pink met behendige hand door de oproerige wateren heenstuurde, en den radden maar reeds verweerden knaap, die met vasten blik den storm in het aangezigt zag, - gij zaagt, hoe hij zijne bevelen wachtte van de fronsing van zijns vaders grijzen wenkbraauw, nu aanhalende, dan latende schieten, en zich beurtelings als ballast op den grond werpende, of het vreesselijk element met een' aarden pot uithoozende. Hoe alledaagsch de vertooning moge zijn, toch voel ik iets van de trots van een' Titan, zoo dikwijls zij zich mij aanbiedt, omdat eene kleine boot met het brein van een' man, en de handen van een' knaap aan boord, zoo stout het zwarte zwerk en den oceaan kan braveren. Nu dan, wanneer gij dagen achtereen gereisd hebt door eene Oostersche woestijn, zonder iets te zien dat

naar een mensch gelijkt, en ten laatste een Engelsch jagtbuis ontdekt aan den horizon, waarbij een bediende lusteloos medeklungelt, - kunt gij uwe verbazing bedwingen over de verbazende onevenredigheid tusschen het kleine reisgezelschap, en de onbegrensde zandvlakten, waardoor zijn weg ligt?

Deze Engelschman, gelijk ik later vernam, was een officier die uit *Indië* repatrieerde, en de woestijn op dit punt doorkruiste op zijn' weg naar *Palestina*. Wat mij aangaat, ik kwam bijna regelregt uit *Engeland*, en zoo ontmoetten wij elkander in de woestijn, omtrent in het midden tusschen de beide punten, vanwaar wij waren uitgegaan. Toen wij elkander naderden, werd het voor mij eene vraag, of wij elkander zouden spreken. Ik hield het voor waarschijnlijk, dat de vreemdeling zich tot mij zou wenden, en, in geval hij zoo doen mogt, was ik niet ongeneigd om gezellig te zijn, en zelfs, zoo als mijn karakter medebrengt, te snappen. Echter wist ik niets te bedenken, dat ik hem te zeggen had. Nu is onder wèlopgevoede lieden het *niets te zeggen te hebben* wel geene verschooning voor stilzwijgendheid; maar ik was ingetrokken en lusteloos, en had weinig trek om stil te houden, en te midden dezer onmetelijke wildernis geen belangrijker gesprek te voeren, dan op een ochtendbezoek. De reiziger dacht welligt even als ik, want behalve dat wij de hand aan onze muts bragten, en elkander beleefdelijk met den arm toewenkten, gingen wij elkander voorbij, als ware het eene ontmoeting in *Bond-Street* geweest. Ons wederzijdsch gevolg evenwel liet zich het genot niet ontrooven van te spreken tot nieuwe hoorders, en het geluid van nieuwe stemmen te vernemen. De meesters derhalven waren elkander niet zoodra voorbijgegaan, of hunne respectieve dienaars maakten bedaardelijk halt, en traden in gesprek. Zoodra mijn kemel bespeurde, dat zijne medgezellen achterbleven, overviel hem de trek naar gezelligheid, en weigerde hij verder voort te gaan. Ik gevoelde het belagchelijke van mijn' toestand, en besloot den vreemdeling aan te spreken, al ware het alleen om het dwaze figuur te vermijden van opgeprikt te blijven staan in de woestijn, terwijl onze bedienden zich verlustigden. Wanneer ik met dit oogmerk mijn lastdier omwendde, bevond ik dat de dappere officier, die mij omtrent 30 à 40 ellen was voorbij gereden, juist in hetzelfde geval was als ik zelf. Ik bragt mijn' nu gewilligen kemel in beweging, en reed den vreemdeling te gemoet, die, dit ziende, mijn voorbeeld volgde. Hij nam het eerst het woord, en

veel te beleefd om mij aan te spreken, als vooronderstelde hij de mogelijkheid dat alleen trek tot gezelligheid of ijdele praatzucht mij genoopt had mij tot hem te wenden, scheen hij veeleer mijne zucht tot toenadering te verklaren uit den loffelijken wensch van statistisch onderrigt te ontvangen, en zeide diensvolgens, zoodra wij onder het bereik van elkanders stem waren: ‘Ongetwijfeld wenscht gij te weten, hoe het met de pest te *Caïro* staat;’ en daarop ging hij voort met zijn leedwezen te betuigen, dat zijne informatiën hem niet in staat stelden, om mij een volkomen naauwkeurig verslag te geven van het aantal der dagelijksche sterfgevallen. Later sprak hij met geest en levendigheid ook over andere minder akelige onderwerpen. Ik vond in hem een' man van moed en verstand - een waardig medehelper van de weinige duizenden krachtige handen, aan welke de Engelsche heerschappij in *Indië* is toevertrouwd.

VI. Egyptische toovenaars[1].

Terwijl ik te *Caïro* vertoefde, achtte ik het de moeite waardig iets van de Egyptische toovenaars te zien, omdat ik deze lieden eenigermate als de afstammelingen beschouwde van hen, die zich zoo stoutmoedig in wedstrijd durfden begeven met de wonderkracht van AäRON. Ik ontbood derhalve een oud man, die voor het opperhoofd der toovenaars gold, en verzocht hem mij de wonderen zijner kunst te toonen. Voorkomen en kleeding van den grijsaard kwamen voortreffelijk met zijne rol overeen; de groote tulband, de golvende baard en de wijde

(1) Wij ontleenen aan onzen reiziger nog de volgende regelen, wijl zij eene belangrijke getuigenis vormen ten opzigte der magische kunsten, nog heden in *Egypte* uitgeoefend, en waaraan, onbegrijpelijkerwijze, door LANE in zijne *Manners and customs of the modern Egyptians*, door LEON DE LABORDE in zijne *Recherches sur la magie Egyptienne*, Paris, 1841, en andere Europeanen, zulk een groot gewigt is gehecht. Men vergelijke nog met de getuigenis van onzen schrijver een' brief in *the Athenaeum*, Sept. 30, 1843, p. 884.
VERT.

tabbaard, waren alles wat men ten aanzien van het uiterlijk kon verlangen. De eerste proef (eene zeer alledaagsche), die hij voor mij trachtte te verrigten, bestond daarin, dat hij de gestalte en het gelaat mijner afwezige vrienden vertoonde, niet aan mij, maar aan een' jongen van de straat daartoe geroepen, en, naar hij beweerde, slechts door het toeval gekozen. Eene pan met brandend houtskool werd in de kamer gebragt, en de toovenaar, zich daarover heenbuigende, strooide op het vuur eenige snippers en korrels, die althans gedeeltelijk moeten bestaan hebben uit specerijen en welriekend hout; want dadelijk steeg een geurige rook op en omwikkelde de gebogen gestalte van den toovenaar, terwijl hij zijne eerste bezweringen prevelde. Toen dit voorbij was, liet hij den jongen nederzitten, en bond hem eene gewone groene klep op het voorhoofd; daarop nam hij inkt, en zijne bezweringen inmiddels voortzettende, teekende hij eenige geheimzinnige figuren in de holle hand van den jongen, en beval hem zijne aandacht onverdeeld op deze teekens te vestigen, zonder zelfs voor een oogenblik zijwaarts te zien. Daarop hervatte hij zijne bezweringen, en vroeg na eene poos, den jongen, die blijkbaar een weinig ontsteltenis toonde, of hij iets in den palm van zijne hand zag. Hij antwoordde, dat hij eene soort van militairen optogt zag met vlaggen en banieren, die hij tot in kleine bijzonderheden beschreef. Daarop werd mij verzocht den naam van den afwezigen persoon te noemen, die ik wenschte dat verschijnen zou. Ik noemde KEATE. Gij waart niet te *Eton*, en daarom dien ik u te zeggen, wat soort van een' man het was, dien ik noemde, ofschoon ik denk, dat gij toch wel eenige voorstelling van hem hebt; want overal, van het uiterste van *Canada* tot aan *Bundelkund*[1], overal waar eene kamer, door Engelschen bewoond, door een' gewitten muur den minnaar der teekenkunst gelegenheid geeft, om zijne bekwaamheid te toonen, hadt gij kans om den kop van KEATE (in de dagen zijner glorie) geschrapt of geteekend te vinden, met al die verschillende graden van talent, die wij in de afbeeldingen der heiligen opmerken. Iedereen, zelfs zonder van het teekenen het geringste begrip te hebben, kon gemakkelijk van KEATE een sprekend, ja een schreeuwend gelijkend portret maken; en bij gebrek van een potlood was hij zeer goed te treffen met eene pook, de poot van een' stoel of wat kaarsensnuitsel. Hij was wei-

(1) Eene Engelsche provincie in *Hindostan*. VERT.

nig (indien al iets) langer dan vijf voet, en niet zeer groot van omvang, maar in deze kleine ruimte waren de longen van tien bataillons te zamen gepakt. Zijne schoone stem kon hij met veel talent beheerschen; maar hij had bovendien de gaaf van te kwaken als eene toornige eend, en bezigde meestal deze bijzondere manier van zich te uiten, als een middel om respect in te boezemen; hij was een uitstekend geleerde, maar bij hem hadden de *artes ingenuae* de zeden *niet* verzacht, en hem *wel* veroorloofd ruw - vreesselijk ruw te zijn. Hij had de grootste heerschappij over zijn humeur - dat is te zeggen zijn *goed* humeur, hetwelk hij naauwelijks immer gelegenheid gaf zich te toonen; *uit* zijn humeur was hij niet te brengen - dat wil zeggen uit het slecht humeur, hetwelk naar zijne meening een' man van zijn aanzien betaamde. Zijne roode, ruige wenkbraauwen staken zoo ver uit, dat hij ze gewoonlijk, in plaats van zijne handen, gebruikte om eenig voorwerp aan te wijzen, waarop hij uwe opmerkzaamheid wilde vestigen; zijne overige trekken waren niet minder zonderling in hunne soort, en gansch en al zijn bijzonder eigendom. Hij droeg eene fantasiekleeding, half gelijkende op het kostuum van NAPOLEON, en half op dat van een' weduwnaar. In één woord, ik had bij geene mogelijkheid iemand kunnen noemen, die in geheel zijn uiterlijk voorkomen minder op een lid van het menschelijk geslacht geleek.

‘Wien noemt gij?’ - ‘Ik noem JOHN KEATE.’ - ‘Nu, wat ziet gij?’ zeide de toovenaar tot den jongen. - ‘Ik zie,’ antwoordde de knaap, ‘een blond meisje, met gouden lokken, blaauwe oogen, een bleek gelaat, roosverwige lippen.’ Dat was eerst *raak*! Ik schaterde van het lagchen, tot ontzetting van den toovenaar, die, de grofheid van zijn' misslag bemerkende, verklaarde, dat de jongen kwaad moest hebben gedaan (want slechts de onschuldige kan de waarheid zien), en hem diensvolgens van de trappen afschopte.

Met twee of drie andere jongens werd de proef genomen, maar geen van allen kon *de waarheid* zien, want allen schoten even ongelukkig mis.

Niettegenstaande de mislukking dezer proeven, wenschte ik te zien wat guichelarij mijn toovenaar zou in het werk stellen, wanneer ik bij hem aandrong, om mij iets te toonen van de diepere geheimen zijner kunst. Ik ging derhalve met hem eene overeenkomst aan, waarbij hij zich verbond met mij af te dalen in de graven nabij de piramieden, en daar den duivel op

te roepen. De onderhandeling duurde eenigen tijd, want mijn dragoman, getrouw aan de belangen van zijn' meester, trachtte zoo veel mogelijk op den prijs af te dingen; de toovenaar echter wilde niets laten vallen, verklarende dat het inderdaad geene scherts was den duivel op te roepen, en zijdelings te kennen gevende, dat het eene vreesselijke misdaad was dit te doen. Ik liet mijn' tolk vrij spel in de onderhandeling, maar was inderdaad hoogst onverschillig omtrent de uitkomst, wijl de betaling van den prijs (met uitzondering van een klein geschenk, door mij naar willekeur te bepalen) *van den goeden uitslag afhankelijk* was. Ten laatste werd de koop gesloten, en het werd bepaald, dat na eenige weinige dagen, voor de toebereidselen af te zonderen, de toovenaar den duivel zou oproepen voor twee en een half pond, - goed of geen geld, geen duivel, geen piasters.

De toovenaar kwam echter niet ten gezetten tijde opdagen. Ik zond om te vernemen, waarom voor den drommel hij niet gekomen was, om den duivel op te roepen. De waarheid was, dat mijn MOHAMMED naar den berg was gegaan. De pest had hem aangetast en hij was dood.

P.J. VETH.

Cecilia.

Maar daarheen, O GLAUCO! daarheen, naar de wijsgeerte, die in 's menschen ziel ligt, naar zijn aanleg en zijn streven naar al wat schoon en edel is, het oog gewend!
SOCRATES aan GLAUCO.

Voor immer vergaan is uw luister, gevierde!
Verdoofd de aureool, die uw slapen vercierde;
Geen drom van aanbidders verzamelt zich meer
Om op uw altaren den wierook te branden,
Of buigt zich met plechtig gevouwene handen,
Uw beeldtnis voor 't oog, in uw heiligdom neêr!

De geest van den tijd zweefde uw tempeltin over....
Zijn adem verschroeide 't u groenende loover,
Zijn stem, dreef uw' knielenden stoet voor zich heen;
Zijn vleuglen beroerden uw heilige wanden....
En 't prachtige bouwstuk, door pauslijke handen
Voor de eeuwen gegrondvest, viel krakend ineen!

‘Ach, arme! die 't meest in haar gunsten mocht deelen,
Een straal van haar glans om uw schedel zaagt spelen,
Bedekt ge thans niet met de vleuglen 't gelaat?
En weeklaagt ge niet op den brokligen drempel,
Beschreit ge den val niet van heilge en van tempel,
Gij, die zonder schuts bij de bouwvallen staat?’

‘Zie om u! 'k Heb schutse noch voedster verloren!’ -
Zoo ruischt mij verkwikkend uw antwoord in de ooren -
‘Mijn tempel is in uwen boezem gesticht;
En wat zich verwant voelt aan hoogere sfeeren,
Blijft immer getrouw mij beschermen, vereeren,
En 't Eeuwige Schoon schenkt mij leven en licht!

o Ware ik een ijdle bekoorster der zinnen,
Dan drong ook de tijdgeest mijn tempel eens binnen,
'k Zag toekomst voor mij, in der Heilge verleên!
Maar godlijk van afkomst, gegrond in de zielen,
Verwant aan den Oorsprong, waarvan zij vervielen,
Vertolk ik op aarde 't VERSCHEIDEN IN EEN!’

Cecilia! Eens zoo geloovig gevierde!....
Uw gunstling voert thans de aureool die u cierde....
Het licht van den tijd heeft uw luister verdoofd -
Blijft zij hare hemelsche roeping gedenken,
Op aarde ons den voorsmaak van 't hemelsche schenken,
Dan vlecht haar de tijd niets dan lauwren om 't hoofd!

Na 't Cecilia Koncert.
19 Nov. 1846.
A.J. DE BULL.

Den Heer P.J. Veth, Hoogleeraar in de Oostersche talen, enz.

Hooggeleerde Heer!

Met belangstelling zag ik in den *Gids* uwe beoordeeling van Prof. FRIEDLIEBS Handboek voor de *Archaeologie der lijdensgeschiedenis van onzen Heer Jezus Christus.* Zoowel met den lof, door u aan dat geschrift toebedeeld, als met de aanwijzing zijner gebreken, kon ik mij in het algemeen zeer goed vereenigen. Gij hebt aan de nuttigheid en belangrijkheid van dien arbeid alle recht laten wedervaren; daarentegen is zekere flaauwheid in stijl en uitdrukking, meer nog het min gelukkige in vorm en ordening, maar bovenal het gebrek meermalen aan diepte van opvatting en bestemdheid van beginsel, door u niet onopgemerkt gebleven, schoon geenszins met die bijzondere gestrengheid van eisch en oordeel, waaraan Uwl. Tijdschrift zijne lezers meer of min heeft gewend. Hoe dit zij, het is wel geene beoordeeling van uwe beoordeeling, die ik voorheb bij het opvatten der pen, om u over den inhoud van uw opstel eenige denkbeelden voor te dragen. Ik zal ook in geene bijzonderheden treden over het genoegen, dat mij uwe eigene bijdragen tot opheldering van antiquarische, topographische en andere uitwendige merkwaardigheden in de lijdensgeschiedenis van onzen Heer gegeven hebben. Veeleer is het oogmerk dezer regelen, u eenige opmerkingen mede te deelen omtrent resultaten en overtuigingen, waarin wij verschillen.

Deze punten zijn: *vooreerst*, de wijze, waarop de schijnstrijd tusschen Marcus XV: 25 en Johannes XIX: 14, zonder gedwongenheid, noch door middel van willekeurige onderstellingen, maar uit de kennis zelve der Joodsche oudheid en uit het bij-

zondere oogmerk van een iegelijk der beide Evangelieschrijvers zich laat oplossen; *ten tweede*, de niet minder belangrijke vraag, of er tusschen de drie eerste Evangeliën en dat van JOHANNES strijdigheid aanwezig is omtrent de plaats der verloochening van PETRUS, die, volgens sommiger (ook uwe) opvatting, door JOHANNES (XVIII: 24-27) ten huize niet van KAJAPHAS, maar van ANNAS zoude vermeld zijn. Dan ligt mij, ten slotte, nog een woord op het hart omtrent het beginsel zelve, door u op den voorgrond gezet, en waarin gij u op nieuw door de naar uw gevoelen onoplosbare tegenspraak tusschen de Evangelisten omtrent de plaats der verloochening van PETRUS zoo veel te meer bevestigd acht: dat, namelijk, *a posteriori* niet alle de strijdigheden in de Evangelische verhalen op bevredigende wijze zijn op te lossen, maar dat ook, al ware die oplossing gegeven, dan nog de volstrekte historische onfeilbaarheid der Evangelisten niet bewezen, maar slechts waarschijnlijk gemaakt zou zijn, en nog altijd eenen zedelijken en afdoenden grond *a priori* zoude missen.

Voordat ik mij echter tot het behandelen dezer gewichtige verschilpunten zette, moet ik, en wel bepaaldelijk in het belang van de vraag, die ik mij het eerst ter beantwoording voorstelde, een onderwerp in uwe recensie aanvoeren, waarvan de behandeling, met mijne overtuiging ten slotte wel overeenstemmende, alleenlijk nog, naar mijn inzien, een enkel punt onbearbeid liet, hetwelk mij voorkomt van het hoogste archaeologische belang te zijn, zoo al niet reeds op zich zelve, dan toch zeker in de toepassing op den aart vooral der Johanneïsche tijdsbepaling met betrekking tot den dag en ure, waarop onze Heer door PILATUS ter kruisiging overgegeven, aan het kruishout genageld, en, na zesurig lijden tot der dood toe, van het hout is afgenomen en in het graf werd nedergelegd.

Voldingend is, naar aanleiding en op het voetspoor van WIESELERS *Chronologische Synopsis*, ook door u thands uitgemaakt, dat de Heiland wel niet op den veertienden, maar op den vijftienden der maand Nisan, dat is, op den eersten Paaschfeestdag zelven, den kruisdood geleden heeft; en dat Hij dan ook even als geheel *Israël* het Paaschmaal met zijne discipelen gehouden heeft in den avond of nacht van den veertienden op den vijftienden der evengemelde maand. Deze overtuiging staat reeds sedert vele jaren, op grond van langdurig onderzoek, bij mij vast. Men hadde tot die hoogst vreemde en schier buitensporige onderstelling van een *tweederlei* Paaschmaal, hetwelk

door geheel het overige Joodsche volk op den Vrijdagavond, maar door JESUS en zijne Apostelen op den voorafgaande Donderdag avond zoude gehouden zijn, wel niet de toevlucht genomen, ware het niet om de verlegenheid, waarin men zich door die plaatsen in het Evangelie van JOHANNES gebracht meende, die thans op nieuw door WIESELER op eene zoo overtuigende wijze zijn opgehelderd. De uitdrukking JOH. XVIII: 28 moet verstaan worden niet van het Paaschlam in den avond *vóór* het feest, maar van het Paaschfeest-offer of *Chagiga* op den eersten dag zelven *van* het Feest. De *Voorbereiding van het Pascha* (*παρασκευὴ τοῦ πάσχα*) beteekent geenszins een voorbereidingsdag of tijd tot het Paaschfeest, maar de gewone Voorbereiding tot den Weeksabbath, die in de Paaschweek vallende, de *groote Sabbath* genoemd wordt, en dat jaar met den *tweeden* dag van het zevendagige feest zamenliep.

Deze beide punten, ik herhaal het, zijn door u op het voetspoor van WIESELER met afdoende helderheid en met bewijzen, waarvan mij een enkele bij vroeger onderzoek niet zoo onder de aandacht gevallen was, uitgemaakt geworden. Maar hetgeen, Hooggeleerde Heer! noch door u, noch door WIESELER, noch door de menigte der uitleggers aangetoond of zelfs beproefd is, blijft eene juiste bepaling van den tijd, dien men eigenlijk door die *παρασκευὴ* of voorbereiding voor den Sabbath te verstaan heeft. Gij hebt u gehouden aan de gewone, naar mijne volledige overtuiging, onnaauwkeurige opvatting, die door de *voorbereiding* geheel den dag, den Sabbath voorafgaande, dat is den *Vrijdag* in het algemeen verstaat. Mij daarentegen is de de *voorbereiding* slechts een *bepaald*, een naar evenredigheid *gering gedeelte* van den Vrijdag. Toegegeven, dat door verloop of door eene zeer natuurlijke *synecdoche*, van ouds reeds wel eens de *geheele Vrijdag* door het woord *παρασκευὴ* heeft kunnen aangeduid worden, zoo ligt desniettemin die ruimere beteekenis noch in den aart van het woord zelve, noch in het dagelijksch en nog heden ten dage geldend gebruik bij den Israëliet, noch vooral in de bedoeling der Evangelisten, als bij welke de *Voorbereiding* niet den geheelen *Vrijdag*, maar alleenlijk dat *gedeelte* van den Vrijdag, hetwelk aan den ingaanden Sabbath als het ware grenst en daartoe voorbereidt, omvatten mocht en moest.

Zien wij eerst van de eigenlijke beteekenis van het woord, zoo in het Grieksch als in het Hebreeuwsch. Het Hebreeuwsche woord עֶרֶב beteekent eenvoudig *avond*. Letterlijk beteekent

derhalve עֶרֶב שַׁבָּת den *avond van* of *voor Sabbath*. Doch daar bij de Hebreeuwen de tijd, dien wij door *avond* verstaan, reeds tot den volgenden dag behoort, en de Vrijdag-avond derhalve, gelijk ook ieder weet, bij de Joden reeds *Sabbath* is, zoo wordt hierdoor van zelve reeds de beteekenis van *Ereb-Sabbath* gegewijzigd en uitgebreid, zoodat niet de nacht of avond, maar die weinige uren, den *ingang van den Sabbath* (dat is, *den Vrijdag na zonnenondergang*) VOORAFGAANDE, door dat woord verstaan worden, welke de Israëliet zich, als ware het, tusschen de bezigheden van de week en de rust van den Sabbath kon en moest ten nutte maken, om al het noodige in zijn huis als toebereiding van spijs en dergelijken, te verzorgen, ten einde in den strengen zin van het gebod zich met de zijnen van allerlei werk op den Rustdag zelven te kunnen vrijhouden. En hiermede stemt dan ook volkomen de beduiding van het Grieksche *παρασχευή* overeen, hetwelk zeer natuurlijk juist den tijd dier *toebereidselen* of *voorbereiding* voor den op handen zijnde Sabbath te kennen geeft.

Het spreekt toch wel van zelve, dat tot deze toebereidselen de geheele Vrijdag niet kon noodig zijn of afgezonderd worden; gelijk dan ook nog heden in het dagelijksch spraakgebruik der Israëlieten de *Ereb Sabbath* NIET den geheelen zesden dag der week omvat, maar zich alleenlijk uitstrekt van omstreeks het uur des namiddagsgebeds tot op zonnenondergang.

Wij zijn bij eenen der Evangelisten in het bezit van eene plaats, die ons op even beknopte als afdoende wijze onderricht van het denkbeeld, dat in hunnen tijd en in hunne schriften aan die tijdsbepaling van *voorbereiding* of *παρασχευή* verbonden is. *En als het nu avond geworden was* (lezen wij in de lijdensgeschiedenis bij MARCUS XV: 42) *dewijl het de voorbereiding was, ὅ ἐστι προσάββατον, hetwelk is de* VOORSABBATH. *Voorbereiding* dus is *voorsabbath*. Maar *voorsabbath* (het ligt in den aart van het Grieksche[1] als van het Hollandsche woord) kan wel niet zijn *een geheele dag* vóór den Sabbath, maar is noodwendig dat *gedeelte* van den Vrijdag, hetwelk ook door VAN DER PALM (op MARCUS I. a.p.) wordt verstaan als de tijd *tusschen drie en zes uren des namiddags*, die tot den op handen zijnde Sabbath den overgang maakt, inleidt, voorbereidt.

(1) Naar de analogie van *πρόλος, προαύλιον, προσχύνιον*, en zoo vele andere woorden van gelijke zamenstelling met *πρό*, welke eene inleiding, ingang, vooruitspringend gedeelte, en geenszins een op zich zelf staand geheel te kennen geven.

Kunnen wij nu den aanvang van dat dagvak, dat overgangstijdperk tusschen den Vrijdag en den Sabbath, ook nog stelliger en naar een meer bepaald getuigenis uit de oudheid zelve bestemmen? Met betrekking tot de eigen eeuw, waarin wij ons hier bewegen, de eeuw van keizer AUGUSTUS en van den historieschrijver JOSEPHUS, vinden wij bij laatstgemelden eene wetsbepaling ter gunste der Joden opgeteekend, die over de vraag het meest heldere en beslissende licht verspreidt. Wij lezen (Antiq. Lib. XVI, Cap. 10) dat de Joden in het Romeinsche rijk bij keizerlijk besluit waren vrijgesteld van alle dagvaardingen, borgstellingen, en dergelijken, *op de Sabbathen* of *op de voorbereiding vóór dien dag, van de negende ure af*[1]. Uit deze plaats leid ik af, dat ook JOSEPHUS, of de tekst der wet, welke hij overneemt, door *παρασχευὴ* niet den geheelen Vrijdag, maar het gedeelte van dien dag, dat met drie uren van den namiddag aanvangt, verstaan heeft. Doch al zoude iemand de woorden: *van de negende ure af*, niet met mij voor eene nadere *verklaring* bij wege van *appositie*, maar alleenlijk voor eene nadere *bepaling* willen opvatten, altijd en in elk geval wijst ons de plaats van JOSEPHUS het juiste punt aan, waarop voor de Joden hunne wettelijke en door den Romeinschen wetgever erkende voorbereiding voor den Sabbath haren aanvang nam, - altijd en in elk geval blijkt uit de aangehaalde plaats, hoe laat, in den engeren en eigenlijken zin des woords, de *παρασχευὴ* algemeen bekend was te beginnen[2].

Wij mogen dan nu als uitkomst van onderzoek vaststellen, dat door *παρασχευὴ* bij de Evangelisten, en bij name dus ook ter bewuste plaats van JOHANNES (XIX: 14), de tijd verstaan moet worden tusschen drie uren namiddag (des Vrijdags) en zonnenondergang. Het is juist deze uitkomst, welke ons den zeer eenvoudigen sleutel gaat in handen geven tot oplossing van den schijnstrijd tusschen MARCUS en JOHANNES, omtrent het uur, waarop de Heer gekruisigd is. Herlezen wij de plaatsen zelve! MARCUS (XV: 25) schrijft: ‘En het was *de derde ure*, en

(1) *Ἐν σάββασιν ἢ τῇ πρὸ ταύτης παρασκευῇ ἀπὸ ὥρας ἐνάιης.* Antiq. XVI. 10

(2) Men vergelijke ook nog met de plaats van JOSEPHUS de 1. 3 Cod. Theodos. *de feriis*. ‘Die Sabbati ac reliquis, sub tempore quo judaei cultus sui reverentiam servant, neminem aut facere aliquid, aut ullà ex parte conveniri debere praecipimus.’ Zoude uit dit *sub tempore*, etc. niet af te leiden zijn, dat ook hier de *παρασκευὴ* bedoeld is, maar dan toch waarlijk niet in den zin van *den geheelen Vrijdag*?

zij kruisigden Hem.' Bij JOHANNES (XIX: 14) heet het (op het oogenblik der overgave van den Heiland door PILATUS aan den wil der Joden): 'En het was de voorbereiding van het Pascha, en omstreeks *de zesde ure*.' Zoo lang wij laatstgemelde woorden buiten hun naauw verband en veelbeteekenenden zamenhang lezen, zoo moet inderdaad eene in het oog loopende strijdigheid tusschen de twee Evangelisten erkend worden, als waarvan de een het juiste oogenblik der kruisiging op 's morgens ten *negen* ure stelt, de ander van het uur van *twaalve* melding maakt, als nog eerst van op Gabbatha de laatste poging tot redding van JESUS door den Stadhouder wordt aangewend.

Maar geheel iets anders wordt het, wanneer wij op die woorden: *het was de voorbereiding van het Pascha* (*van den Paaschsabbath*) den vereischten nadruk stellen, en dan, in verband met dit eerste gedeelte van den merkwaardigen volzin, aan het woord *voorbereiding* den zoo even ons geblekenen zin hechten. Alsdan toch verkrijgen wij de volgende, allezins heldere, beteekenisvolle en geheel den schijnstrijd in zich oplossende uitspraak: 'Het was dien dag voorbereiding, en omstreeks de zesde ure, dat is, daar moesten nog omstreeks zes uren tijds verloopen vóór den aanvang der voorbereiding.' Met andere woorden: 'het was omstreeks zes ure vóór drie ure namiddag.' Met andere woorden: 'het was omstreeks negen ure des morgens.' En wij vinden ons door MARCUS en JOHANNES zoo precies mogelijk op juist het zelfde uur van den grooten lijdensdag geplaatst met betrekking tot het oogenblik van de kruisiging; door MARCUS rechtstreeks met de woorden: *het was negen ure des morgens*, - door JOHANNES bij wettige gevolgtrekking: *het was omstreeks zes uren vóór den aanvang der παρασκευὴ van den grooten Sabbath, als* PILATUS *den Heiland aan den wil zijner vijanden overliet*. Niemand, vertrouw ik, zal voor de ruimte tusschen die twee oogenblikken (der overgave en der kruisiging zelve) een aanmerkelijker tijdsverloop vorderen, dan door dat Johanneïsche *omstreeks* t.a.p. kan worden aangevuld.

Het heeft mij bij de overtuiging, die sedert vele jaren reeds bij mij omtrent deze plaats en hare zoo gemakkelijke vereffening met die van MARCUS bestaat[1], altijd verwonderd, hoe

(1) Ik heb die in het kort uitgesproken reeds in een opstel in de *Nederl. Stemmen en Beschouwingen*, D. IV. (over *de Feesten Israëls en den Apostel* JOHANNES), en later in mijne *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstemming der Evangeliën*, D. II, bl. 327 en volg.

een zoo eenvoudige opvatting buiten het bereik van de menigte der uitleggers gebleven kan zijn[1]. Vooral is het mij een raadsel, hoe men zich, buiten die opvatting, eenige rede heeft kunnen geven van des Apostels bedoeling met geheel de tusschenvoeging dier woorden: *en het was de voorbereiding*. Wat toch ter wereld kon het aan die plaats (men herleze haar slechts in het verband) tot onze onderrichting of te recht wijzing toebrengen, dat het op dien dag *παρασχευή* was? Deze vermelding is aldaar geheel buiten hare plaats, zij hangt volstrekt in de lucht, indien zij niet, juist omgekeerd, volgens onze voorgelegde verklaring, den vasten grond oplevert, op welken wij de beteekenis der onmiddelijk volgende tijdsbepaling: *en omstreeks de zesde ure*, hebben te vestigen.

Die manier voorts, om bij de bepaling van eenig tijdpunt naar achteren of van een ander gegeven oogenblik terug te rekenen, ligt geheel in den aanleg van het Evangelie van JOHANNES, en heeft vooral hare opmerkelijke voorbeelden in de lijdensgeschiedenis aldaar. Dus Hoofdst. XII: 11: JESUS *kwam zes dagen vóór* (*πρὸ*) *het Paaschfeest te Bethanië*; en Hoofdst. XIII: 1: *Vóór* (*πρὸ*) *het feest van het Pascha*, JESUS *wetende*, enz. Vergelijk eenigermate VIII: 58, XVII: 5, en vooral V: 1, alwaar zekerlijk het denkbeeld: *te voren* wordt ondersteld.

Hoe dit zij, niets eenvoudiger en met den stijl en geheelen aanleg van het vierde der Evangeliën meer overeenstemmende, dan deze parenthetische herinnering op een voor geheel de toedracht der zaken allerbeslissendst oogenblik: ‘tusschen het tijdpunt van JESUS overgave ter kruisiging en het daarzijn dier voorbereidingsure, die te gelijk van het groote *Τετέλεσται* zoude getuigen, stonden nog zes uren te verloopen: de zes uren door den Heiland doorgestaan aan het kruis.’

Even als het misverstand van Joh. XIX: 14 ontstaan is uit het voorbijzien van een gewichtig en alles opheldernd redeverband, zoo is het wederom de juiste inachtneming van zulk een verband, die ook de zwarigheid oplost, welke, met betrekking tot de plaats, waar PETRUS zijnen Heer driemaal verloochende, opgerezen is uit het woord van JOHANNES, XIX: 24. Dat MATTHEUS uitdrukkelijk de verloocheningen plaatst in het

(1) Wel schijnen sommige op den weg geweest te zijn, om deze zoo ongedwongene oplossing te vinden, doch alleen GER. JAC. VOORDA blijkt het punt getroffen te hebben in zijn bij VAN WILLES (*Specimen* over den Evangelist MARCUS) aangehaalde Appendix ad. lib. vern. de Israël. *θεοκρατία*, p. 24. ‘JOHANNIS locum XIX: 14, sic interpretans ut abfuisse fere *παρασκευή* sex horis dicatur.’

huis van KAJAPHAS, - dat de twee volgende Evangelisten niets in het midden brengen, met dat eerste bericht eenigermate strijdig, wordt niet betwijfeld. Maar ook JOHANNES in den loop van zijn verhaal XIX: 12-23, heeft niets te boek gesteld, dat ons aan eens anderen Hoogepriesters huis en zaal dan die van CAJAPHAS, *den Hoogepriester*, gelijk hij hem meermalen noemt, *van dat zelve jaar*, zoude mogen doen denken. De zwarigheid (zij wordt door u met betrekking tot de overeenstemming der Evangeliën onoplosbaar geacht!) wordt eerst geboren uit de aanteekening van den Apostel vs. 24: *Απέστειλεν αὐτὸν ὁ Ἄννας δεδεμένον πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα*. Deze woorden aldus vertalende: *Annas* ZOND *hem gebonden naar Cajaphas de Hoogepriester*, heeft men daaruit voortgeredeneerd in dien zin, dat al het voorafgemelde van vs. 13 tot vs. 23 toe, mitsgaders ook nog het daartoe onmiddelijk behoorende vs. 25-27, - derhalve de drie maal herhaalde verloochening van PETRUS - volgens JOHANNES in het huis, niet van CAJAPHAS, gelijk de Synoptici melden, maar in dat van ANNAS zal hebben plaats gehad.

De zwarigheid intusschen valt weg, wanneer men den aoristus *ἀπέστειλε* in meergemeld vs. 24 als *plusquamperfectum* opvat: ANNAS HAD *Hem gebonden* GEZONDEN *naar* CAJAPHAS *den Hoogepriester*, naar welke opvatting vs. 24 eene dier parenthetische opmerkingen wordt, hoedanige zoo geheel in den stijl van dit vierde Evangelie liggen, en waarvan de bedoeling is eene omstandigheid in het licht te stellen, die wel reeds vroeger in de orde der gebeurtenissen was voorgevallen, maar waarvan het belang eerst aan die latere plaats recht openbaar worden kon. Verg. II, 9. VI, 23. XI, 30.

Die omstandigheid, die zeer merkwaardige bijzonderheid, is eenvoudig deze: *dat* JESUS *door* ANNAS *aan den Hoogepriester gezonden was* GEBONDEN. Onmiddellijk te voren (vs. 22-24) had hij den kinnebakslag vermeld, door den dienaar des Hoogepriesters aan den Heiland onder het verhoor zelve toegebracht. Thans doet hij de snoode onwaardigheid dier mishandeling zooveel te sterker uitkomen door de tusschenvoeging eener bijzonderheid, die tevens de handelwijze der Hoogepriesterlijke Hoofden zelve in het verdiende daglicht plaatst: JESUS was niet alleen *gebonden* voor ANNAS gebracht, maar in diezelfde *banden* door dezen naar CAJAPHAS gezonden: JESUS heeft nog steeds *in diezelfde banden* den vuistslag van den dienaar van CAJAPHAS in het aangezigt ontvangen! Zoo kort, krachtig en veelbeteekenend kenmerkt hier JOHANNES, juist door deze parentheti-

sche plaatsing van den volzin, (hetgeen hij bij de bloote vermelding naar tijdsorde niet alzoo had kunnen doen!) tegelijk drie hatelijkheden, drie onwaardige behandelingen, drie onverantwoordelijke misbruiken, in de vervoering en het daarop gevolgd verhoor van den Heilige en Regtvaardige eerst voor ANNAS, daarna voor CAJAPHAS begaan.

De opvatting van den aoristus als *plusquamperfectum*, - waarvan in het algemeen de grammatische wettigheid door u niet ontkend, maar veeleer gestaafd wordt (hoe kon het ook anders?) - is derhalve door den zamenhang hier ten eenemale gerechtvaardigd. Wij namen tot die opvatting geenszins de toevlucht, om JOHANNES door de invoeging van vs. 24 *een vroeger verzuim te laten herstellen*, maar wij toonden hare eigenaartige kracht aan ter vermelding van zoodanig eene omstandigheid in de geschiedenis van 's Heilands mishandelingen, als welke eerst in verband met eene latere bijzonderheid in hare volle beteekenis aan het licht komen kon.

Herlees, bid ik, met inachtneming van die bedoeling, van dien zamenhang, de plaats van Joh. XIX in haar geheel, en zie dan, Hooggeleerde Heer! of gij niet als van zelve uwe zwarigheden tegen eene parenthetische opvatting van vs. 24 zult zien wegvallen. Evenmin, vlei ik mij, zal dan het bezwaar tegen deze opvatting stand houden, hetwelk gij afleidt uit het woord *πρῶτον* in vs. 13. Indien al deze uitdrukking noodwendig eene tegenstelling vordert, wij vinden die even gemakkelijk als eigenaartig in de aangenomene onderstelling uit de verhalen der Synoptici, dat namelijk JESUS, in *Gethsemane* gevangen genomen, door de bende gevoerd is naar den Hoogepriester CAJAPHAS. Doch *eerst* (merkt nu JOHANNES, naar zijne gewoonte van aanvulling en vervollediging door kleine bijzonderheden, aan), EERST *leidden zij Hem heen naar* ANNAS.

In eene ontleding te treden van SELDENS en WIESELERS, mijns inziens, onhoudbare gissingen wegens de hoedanigheid, waarin zoowel ANNAS als CAJAPHAS den titel van *ἀρχιερεὺς* hebben kunnen dragen, is tot uitmaking van het eigenlijk verschilpunt tusschen u en mij geheel onnoodig, en zoude wellicht te ver leiden voor mijn bestek. De vertooning van JESUS door de bende aan ANNAS op den weg naar CAJAPHAS, wordt overgenoeg gemotiveerd door de bijzonderheid (vs. 13), dat *hij was de behuwdvader van* CAJAPHAS, *welke deszelven jaars Hoogepriester was*. Niets begrijpelijker, dan dat de vergadering der boosdoeners juist aan dezen hooggeplaatsten tegenstander het eerste genoe-

gen wilde verschaffen, om het voorwerp van den gemeenschappelijken haat vernederd en gebonden voor zich te aanschouwen, en wellicht nog een of ander woord tot bezwaar uit zijnen eigenen mond te vernemen.

Wederom derhalve, zoo ik meen, twee merkwaardige voorbeelden, hoe de strijdigheden, waarvan men zich zoo dikwerf allerlei schrikbeelden maakt, bij een bedaard en op vaste beginselen gegrond onderzoek liefelijk en harmonisch oplosbaar blijken te zijn. Volgens uwe wijze van zien bestaan er werkelijke strijdigheden, bestaan er onoplosbare contradictiën tusschen de Evangelisten op sommige punten. De proef, door u van dit beweerde in de geschiedenis der verloochening geleverd, heeft mij althands die onvereenigbaarheid minder dan immer bewezen. Doch oprecht moet ik verklaren, niet te vatten, hoe de strijdigheid op dit punt door u tegelijk wezenlijk en tegelijk weinig beduidend heeft kunnen genoemd worden. Wat denkbeeld moeten wij ons toch wel van de betrouwbaarheid van ooggetuigen, vooral als MATTHEUS en JOHANNES waren, maken, indien er werkelijk in eene zoo rijk gebijzonderde geschiedenis als die des lijdens van onzen Heer, zoo stellig eene strijdigheid tusschen hunne berichten heeft kunnen plaats grijpen omtrent het oord zelve, waarin wij ons een der merkwaardigste en meest besprokene voorvallen dier geschiedenis hebben voor te stellen?

Doch vatten wij de zaak wat dieper op, en spreken wij onbewimpeld van de beginsels waaromtrent wij verschillen, en waarvan wij uitgaan! Voor u, Hooggeleerde Heer! staat de volstrekte betrouwbaarheid der gewijde Geschiedschrijvers *a priori* niet vast. Gij hebt er nog nimmer een redelijken en afdoenden grond voor hooren aanvoeren! Voor mij sluit de belofte des Heilands, dat Hij zijne Apostelen en getuigen *in alle waarheid zoude leiden, aan alle dingen, die zij gezien en gehoord hadden, indachtig zoude maken*, niet bloot die *mondelijke* prediking in, welke slechts hun eigen leeftijd gold, maar ook dat *schriftelijk* getuigenis, hetwelk bestemd was tot de eenig wezenlijke, afdoende, in nadruk redelijke vastheid voor het geloof der Christenen door alle eeuwen[1]. Ik weet het, de

(1) Mijne opvatting der inspiratie, in overeenstemming met geheel het *Godmenschelijke* der Openbaring van O. en N. Testament, heb ik breeder uitgesproken in mijne *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstemming der vier Evangeliën*, Dl. II, 234-243 en 530-532.

leer der volstrekt Goddelijke ingeving en onfeilbaarheid van het Nieuw- zoowel als Oud-Testamentische getuigenis heeft tot hiertoe de toetreding der op dit oogenblik nog heerschende richting der wetenschap niet mogen heroveren. Maar na al hetgeen èn mijn eigen onderzoek der Schrift, èn het gadeslaan van den gang der theologische wetenschappen in hare verhouding tot het geloof mij tot hiertoe heeft doen bevinden, schijnt de tijd mij niet ver af, dat ook op dit punt eenmaal de beter onderrichte wetenschap, bij het licht door hare eigene worstelingen en wisselingen zoowel als resultaten bevorderd, zich ootmoedig en aanbiddend zal buigen voor dat woord, door PAULUS uitgesproken van de Schriften des Ouden Testaments, maar uit den aart der zaak, en naar de behoefte van de Christelijke Kerk aller eeuwen, ook op die des Nieuwen noodwendig toepasselijk (1 Tim. III: 15): *Πâσα γραφὴ θεόπνευστος*.

Ik heb de eer met hoogachting te zijn, Hooggeleerde Heer!

Amst. 8 April 1846.

Uw Dv. Dienaar,

IS. DA COSTA.